AVOTS

KONSTANTĪNS KARULIS

Latviešu etimoloģijas vārdnīca

Latviešu etimoloģijas vārdnīca

KONSTANTĪNS KARULIS

Latviešu etimoloģijas vārdnīca

ISBN 9984–700–12–7

Paldies maniem skolotājiem

ŽANIM GRAUDAM

un

JĀNIM ALBERTAM JANSONAM

Satura rādītājs

IEVADS

Etimoloģija ir zinātne par vārdu cilmi un radniecību ar citiem tās pašas valodas un citu valodu vārdiem. Šaurākā nozīmē kāda vārda etimoloģija ir šā vārda rekonstruētā pirmatnējā forma un nozīme ar motivāciju, kā arī formas un nozīmes attīstības rekonstruētā gaita. Tātad etimoloģija pētī un analizē vārda aizvēsturi. Etimoloģijas vārdnīcās parasti ievieto arī galvenos datus par rakstos fiksēto vārda vēsturi. Šāda veida ir arī «Latviešu etimoloģijas vārdnīca». (Tuvāk par etimoloģijas uzdevumiem sk. nodaļā «Etimoloģija».)

Šis ir pirmās latviešu etimoloģijas vārdnīcas atkārtots izdevums. Latviešu valodas vārdu krājuma etimoloģiskie pētījumi ir sākušies jau diezgan sen. Gan vārdnīcās, gan apcerējumos publicēti daudzi materiāli par atsevišķu vārdu cilmi un radniecību, bet tie līdz šim nav apkopoti etimoloģijas vārdnīcā. Šīs vārdnīcas pamatā galvenokārt ir mūsu gadsimtā veiktie latviešu un cittautu valodnieku pētījumi. Pirmām kārtām te minams Jānis Endzelīns, kura daudzās etimoloģiskās piezīmes ievietotas K. Mīlenbaha «Latviešu valodas vārdnīcā»[1] un iespiestas atsevišķos rakstos. Ir publicēti arī citi plašāki etimoloģijas materiāli, kuros latviešu vārdi sastatīti ar radu valodu vienas cilmes vārdiem[2] un aizgūtie vārdi ar oriģinālvalodu vārdiem (19. gs. V. Tomsena, A. Briknera, 20. gs. J. Zēvera, A. Zumenta, K. Abena un V. Zepa darbi). Daudzu latviešu valodas vārdu cilme diezgan sīki aplūkota dažās citu valodu etimoloģijas vārdnīcās, galvenokārt pārējo baltu valodu vārdnīcās[3]. Izmantojot šos un daudzus citus avotus, agrāko pētījumu rezultāti kritiski pārvērtēti saskaņā ar mūsdienu valodniecībā valdošajām atziņām. Gadījumos, kad kādam vārdam līdz šim nav bijis etimoloģijas vai kad autors nav varējis

---

[1] *Mīlenbahs K.* Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. I — IV sēj. R., 1923—1932; *Endzelīns J., Hauzenberga E.* Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai. I — II sēj. R., 1934—1946.

[2] *Jēgers B.* Verkannte Bedeutungsverwandtschaften baltischer Wörter. Göttingen, 1966. (Arī vairāki citi darbi.)

Lapiņš N. Latviešu vārdu etimoloģija. 1.—3. d. R., 1967—1975.

[3] *Fraenkel E.* Litauisches etymologisches Wörterbuch. Bd. 1—2. Heidelberg, 1962—1965; *Топоров В. Н.* Прусский язык. Т. [I — IV]. М., 1975—1984. (Turpinās.); *Mažiulis V.* Prūsų kalbos etimologijos žodynas. T. 1. Vilnius, 1988. (Turpinās.)

pievienoties agrākajām atziņām, vārda cilmes jautājumi vārdnīcā risināti patstāvīgi.

Vārdnīcā pēc iespējas parādīta katra vārda (resp. vārdu saimes) rekonstruētā indoeiropiešu (ide.) sakne un risināts šās saknes atvasinājumu tālākās attīstības ceļš ar formas un semantikas sazarojumu[4]. Vārdu grupu saistīšanu ar ide. saknēm un apvienošanu plašākā sistēmā, kas salīdzināmajā valodniecībā sevišķi izvērsta šajā gadsimtā, latviešu valodniecībā 30. gados sāka E. Blese, un kopš 40. gadu beigām vairākus plašus pētījumus šajā virzienā veicis B. Jēgers. «Latviešu etimoloģijas vārdnīcā» turpināts šis ceļš.

Pēdējo gadu desmitu etimoloģijas praksē ievērots princips, ka kādu cilmes ziņā neskaidru vārdu vispirms mēģina etimoloģizēt kā mantotu un tikai tad, ja tas nav iespējams, aplūko to kā aizgūtu. Šāds metodisks paņēmiens ievērots arī vārdnīcā.

«Latviešu etimoloģijas vārdnīca» ir populāri zinātniska. Vārdnīcas populārais raksturs izpaužas, pirmkārt, vārdu atlasē un vārdnīcas apjomā: galvenokārt uzņemti latviešu literārās valodas vārdi. Apvidvārdi un arhaismi analizēti vai pieminēti saistījumā ar tās pašas cilmes literārajiem vārdiem un tādos gadījumos, kad tiem ir nozīme etimoloģijas problēmu risināšanā. Internacionālismi nav doti, izņemot tādus vārdus, kuru forma latviešu valodā stipri atšķiras no citu valodu mūsdienu formas (piemēram, *lauva*). Daudzos šķirkļos iesaistīti cilmes ziņā atbilstoši vietvārdi. Tie ņemti galvenokārt no J. Endzelīna, J. Plāķa un V. Zepa vietvārdu krājumiem[5], tekstā avotu nenorādot.

Otrkārt, nav atspoguļota vārda vai vārdu saimes etimoloģisko pētījumu vēsturiskā gaita, bet dotas tikai jaunākās atziņas. Viscaur gan minēti K. Mīlenbaha un J. Endzelīna uzskati. Ja vārdnīcas autora viedoklis atšķiras no literatūrā publicētajām citu valodnieku atziņām, īsi minētas arī tās, taču neizvēršot diskusiju.

Treškārt, pēc iespējas dots vienkāršs vārdu cilmes risinājuma izklāsts, vairoties no šauri speciālas argumentācijas. Diezgan sīki parādīta formu vēsturisko pārmaiņu gaita, detalizēti atspoguļojot atsevišķus pārmaiņu posmus, lai tie būtu saprotami arī nespeciālistiem. Lai paskaidrotu vārdu formas un semantikas pārmaiņas, norādīts uz analoģiju citu valodu vārdu vēsturē. Dotas arī literāras ilustrācijas, sevišķi no folkloras.

Vārdnīcā lietota valodniecības literatūrā pieņemtā terminoloģija un apzīmējumi. Citvalodu īpatnējās rakstu sistēmas (piemēram, sengrieķu un senindiešu) transliterētas latīņu šriftā; nav trans-

---

[4] Ide. sakņu rekonstrukcijas pamatā: *Pokorny J.* Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bd. 1. Bern — München, 1959.

[5] *Endzelīns J.* Latvijas vietu vārdi. 1.—2. d. R., 1922—1925; *Endzelīns J.* Latvijas PSR vietvārdi. 1. d., 1.—2. sēj. R., 1956—1961; *Plāķis J.* Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi. 1.—2. d. R., 1936—1939; *Zeps V. J.* Placenames of Latgola. Madison (Wisconsin, USA), 1984.

literēts vienīgi krievu raksts (senkrievu, krievu, baltkrievu, ukraiņu un bulgāru vārdos). Atsevišķu vārdu un vārdu grupu cilmes risinājumi savā starpā saistīti ar norādēm.

Sniedzot datus par vārda cilmi, parasti nav minēts tā zinātnieka vārds, kurš izteicis vai motivējis attiecīgo domu. Izņēmums ir atsevišķi gadījumi, kad problemātiskā situācijā ir svarīgs attiecīgā valodnieka pieminējums. Vārdnīcas lasītājiem, kas vēlas sīkāk iedziļināties kāda vārda etimoloģijā, palīdzēs literatūras norādes šķirkļa beigās. No cittautu literatūras minēti tikai pēdējo gadu desmitu darbi.

Literatūras norādēs ietverti ne tikai tādi darbi, kas balsta vārdnīcas autora viedokli, bet arī citu uzskatu paudēji.

Ja vārdnīcas autors devis jaunu, patstāvīgi izstrādātu vārda etimoloģiju, uz to norādīts šķirkļa beigās ar burtu K. Šis burts iekavās (K) nozīmē, ka tikai papildināta vai pārveidota citu autoru dotā etimoloģija. Tā kā nav vēl latviešu valodas vēsturiskās vārdnīcas, ziņas par kāda vārda vai nozīmes pirmo publicējumu ir aptuvenas. Dati par 19.—20. gs. jaunvārdiem un vārdu jaunajām nozīmēm lielā mērā balstās uz autora pētījumiem.

Latviešu valodā nav literatūras par vispārīgiem etimoloģijas jautājumiem, tāpēc grāmatas beigās dots īss etimoloģijas principu un metožu aplūkojums līdz ar ziņām par latviešu valodas etimoloģijas vēsturi. Dots arī pārskats par indoeiropiešu valodu saimi un baltu etnolingvistisko ģenēzi.

Autora nolūks ir ar vārdnīcu un tai pievienoto materiālu dot lasītājiem dziļāku ieskatu latviešu leksikas vēsturē, līdz ar to arī valodas un kultūras vēsturē. Pārmaiņas leksikā cieši saistītas ar sabiedriski politiskajiem un ekonomiskajiem apstākļiem un lielā mērā raksturo arī cilvēku (tautas, cilts, grupas) psihes īpatnības un domāšanas attīstību. Turpmākajos pētījumos jāpadziļina analīze, aptverot plašākas leksikas grupas, jo sevišķi apvidu leksiku. Salīdzinājumos plašāk jāietver vairāku līdz šim maz minētu radu valodu leksika. Pavisam maz vēl latviešu vārdu krājums salīdzināts ar dienvidu slāvu un albāņu valodām, kā arī irāņu valodu grupas atsevišķo valodu leksiku. Jaunas ziņas var sniegt salīdzinājums ar austrumslāvu un rietumslāvu dažādo izlokšņu leksiku, kas tagad kļūst pieejama plašās vārdnīcās. Ciešāk saistot valodas datus ar arheoloģijas, etnogrāfijas, mitoloģijas un kultūras vēstures atziņām, valodnieki var etimoloģiju izvērst par latviešu etnolingvistiskās ģenēzes un attīstības plašu un raksturīgu atspoguļotāju.

Ar vērtīgiem padomiem autoram palīdzējuši recenzenti Vladimirs Toporovs (Maskavā), Sims Karaļūns (Viļņā) un zinātniskais redaktors Nikolajs Andrejevs(Sanktpēterburgā). Manuskriptu vai tā daļas lasījuši valodnieki Andrejs Bankavs, Benita Laumane, Liene Roze, Jānis Rozenbergs, Vincs Urbutis un vēsturnieks Evalds Mugurē-

vičs. Ar padomiem un literatūras sagādi palīdzējuši filologi Velta Rūķe-Draviņa, Rainers Ekerts (Eckert), Benjamiņš Jēgers, Irēne Karule, Volfgangs P. Šmids (Schmid) un Aizsaulē aizgājušie Kārlis Draviņš (1901–1991), Edīte Hauzenberga-Šturma (1901–1983), Alfrēds Gāters (1921–1986) un Andrejs Johansons (1922–1983). Literatūras sagādē daudz palīdzējuši arī Latvijas Zinātņu akadēmijas Fundamentālās bibliotēkas darbinieki.

VĀRDNĪCAS IEKĀRTOJUMS

Vārdnīcā aplūkotie vārdi sakārtoti alfabēta secībā. Tai pašā secībā kārtotas arī norādes par tiem vārdiem, kas neparādās šķirkļu galvā, bet ir aplūkoti vai pieminēti tekstā. Uz tādiem atvasinājumiem vai paralēlformām, kas pēc rakstījuma ir ļoti tuvi pamatvārdam vai viegli atvasināmi no tā, norādes nav dotas.

Šķirkļa sākumā ir analizējamais vārds un tā izruna (kvadrātiekavās): zilbes intonācija, uzsvars, burta *o* un platā *e* izruna, piemēram, **lolot** [luõluôt], **medus** [mędus].

Paralēlformām vai variantiem norādīta tikai atšķirīgo fonēmu izruna, piemēram: **bolīt** [buôlît], apv. [uõ, ùo²].

Zilbes intonācija divu intonāciju sistēmā īpaši norādīta (ar ciparu ², piem, â²) tikai tad, ja triju intonāciju sistēmā šai zilbei ir cita intonācija.

Tālāk seko radu valodu vienas cilmes vārdi šādā kārtojumā: baltu (lietuviešu, prūšu), slāvu (vispirms krievu un citu austrumslāvu, tad pārējo slāvu vārdi), ģermāņu, ķeltu, albāņu, armēņu, hetu (un citu anatoliešu valodu), senindiešu, irāņu, grieķu (sengrieķu), latīņu, tohāru valodas vārdi.

Šķirkļos parādītas ne visu atbilstošo radu valodu formas, bet tikai salīdzināšanai svarīgākās.

Etimoloģiskā analīze mantotajiem vārdiem sākas ar norādi uz rekonstruēto ide. pirmvalodas sakni un tās fonētiskajām pārmaiņām vēsturiskajā attīstībā. Kopējas cilmes vārdu grupā sīkāk analizēts viens vārds un uz šo vārdu norādīts pārējo vārdu analīzē. Piemēram: **laipa** [làipa].. Tās pašas cilmes kā *lipt* (sk.).

Pēc vārda formas analīzes dota nozīmju attīstības shēma. Dažos gadījumos tā ilustrēta ar folkloras, seno rakstu vai izlokšņu piemēriem. Arhaiskās un izlokšņu formas literarizētas, izņemot gadījumus, kad svarīgi parādīt vārda senāko rakstījumu vai izloksnes formu.

Citi, atšķirīgie, uzskati par vārdu etimoloģiju doti jaunā rindkopā.

Aizgūto vārdu etimoloģiskā analīze ir vienkāršāka: noskaidrots, no kuras valodas vārds ir aizgūts un kāda ir šās valodas attiecīgā vārda (oriģinālvārda) forma un nozīme, vispārīgos vilcienos raksturojot arī oriģinālvārda cilmi. Aptuveni konstatēts vārda aizgūšanas laiks un minēta senākā literatūra, kurā aizguvums sasto-

pams. Dati par aizguvumu pirmreizējo lietojumu ir aptuveni, un to precizēšana ir turpmāko pētījumu uzdevums.

Šķirkļa tekstā parasti minēti arī daži atvasinājumi. Uz saknes atvasinājumiem, kas analizēti atsevišķos šķirkļos, norādīts: (Sk. arī...).

Šķirkļa beigās dotas literatūras norādes. Norāde uz K. Mīlenbaha «Latviešu valodas vārdnīcu» (M-E) dota arī tad, ja Mīlenbaha vārdnīcā par attiecīgo vārdu nav etimoloģisko piezīmju, jo plašais vārdnīcas piemēru materiāls ar daudzo nozīmju atspoguļojumu dod ieskatu vārda vēsturē.

Etimoloģijā lietotais termins s a k n e neapzīmē mūsdienu vārda sastāvdaļu — tas ir rekonstruēts ide. vārda kodols, tātad senas vēstures parādība. Piemēram, vārda *dzelt* sakne šādā izpratnē ir ide. *g^{u}el-*, kas baltu pirmvalodā pārveidojās par **gel-* un latviešu valodā par *dzel-*. Ja saknei pievienota viena fonēma (piemēram, *k* vai *gh*), tā dēvēta par saknes paplašinājumu, bet ja pievienotas divas fonēmas (piemēram, *-no-* vai *-mā-*) — par piedēkli.

Saknes s k a ņ u m i j a s pakāpes nosauktas par pamatpakāpi (piemēram, **keu-*), stiepuma pakāpi (**kēu-*), redukcijas pakāpi (**k$_e$u-*) un zudumpakāpi (**kŭ̄-*).

V ā r d š ķ i r u apzīmēšanai lietoti internacionālie termini (adjektīvs, adverbs, interjekcija, substantīvs, verbs) un daži latviskie termini (divdabis, prievārds, skaitļa vārds, vietniekvārds). Verbu raksturošanai lietoti termini transitīvs, intransitīvs, kauzatīvs, iteratīvs. No iteratīvo verbu grupas izdalīti un ar īpašiem terminiem apzīmēti duratīvs (ilgstošai darbībai, piemēram, *gulēt*) un intensīvs (darbībai ar kāpinātu intensitāti, piemēram, *mirdzēt*).

Latviešu valodas ģ e r m ā n i s m u vidū visvairāk aizguvumu ir no lejasvācu (viduslejasvācu) valodas. Tā kā vācu ekspansijā uz austrumiem (12.—13. gs. un vēlāk) piedalījās ne vien šās valodas runātāji, bet arī holandieši un frīzi (austrumfrīzi), daļa leksikas latviešu valodā aizgūta arī no holandiešu (vidusholandiešu) un austrumfrīzu valodas. Dažos gadījumos var diezgan precīzi pateikt aizguvumvalodu, bet lielākoties šo ģermāņu valodu vārdu formas un nozīme ir tik līdzīgas, ka aizguvums varētu būt no ikvienas no šīm trim valodām. Tādos gadījumos vārdnīcā minētas divas vai trīs iespējamās izejas formas (pretstatā līdzšinējai literatūrai, kur norādīts tikai uz lejasvācu vai viduslejasvācu valodu). Lejasvācu vārdus latviešu valodā varēja aizgūt 17. gs. arī ar zviedru valodas starpniecību; vārdnīcas šķirkļos tas pieminēts tikai dažos raksturīgākos gadījumos. Lejasvācu vārdiem tuvas holandiešu formas varēja ieviesties latviešu valodā no holandiešu amatnieku un jūrnieku runas Kurzemes hercogistē 16.—18. gs. Arī šīs formas vārd-

nīcā nav tuvāk raksturotas. Visu šo ģermānismu aizgūšanas ceļi un laiks jānoskaidro turpmākajos pētījumos.

Aizgūšana no ģermāņu valodām pēdējos gadsimtos parasti notikusi ar baltvācu izlokšņu starpniecību; uz to norādīt ir svarīgi tad, ja izloksnes saglabājušas arhaisku formu vai nozīmi laikā, kad pamatvalodā tā jau zudusi, vai arī šinīs izloksnēs forma un nozīme īpatnēji pārveidojušās.

DAŽU VALODU ĪPATNĒJIE BURTI UN TO LASĪJUMS

INDOEIROPIEŠU PIRMVALODA (IDE.)

ă ĕ ĭ ŏ ŭ — patskaņi ar diviem kvantitātes variantiem (īss un garš patskanis)

i̯ — nebalsīgs *i*, kas neveido zilbes kodolu (izrunā kā *j*), bet kas līdzskaņu starpā top par balsīgu *i*

u̯ — nebalsīgs *u*, kas neveido zilbes kodolu (izrunā kā angļu *w*), bet kas līdzskaņu starpā top par balsīgu *u*

ə — nenoteiktas kvalitātes patskanis (šva)

H (H_1 H_2 H_3) — fonēma, kuras raksturs vēl nav pilnīgi noteikts, bet kuru nosacīti dēvē par laringāli (precīzāk: skaņu, kas veidojas balsenes dobumā)

l̥ r̥ m̥ n̥ — zilbiski līdzskaņi, t. i., tādi, kas bez patskaņa veido zilbes kodolu

ĝ k̂ — palatāli *g k*

$g^{u̯}$ $k^{u̯}$ — labiāli *g k* (ar vieglu *u̯* pieskaņu)

bh dh gh $g^{u̯}h$ — aspirēti *b d g* $g^{u̯}$ (ar vieglu dvesmas pieskaņu)

ALBĀŅU VALODA

ç — *č*

ë — uzsvērtā zilbē izrunā kā ö, neuzsvērtā kā *ə*

q — *t'* (palatāls *t*)

x — dz

ARMEŅU VALODA

k^c — *k* ar *c* pieskaņu

BULGĀRU VALODA

е — kā krievu э (latviešu šaurais *e*)
щ — *št*
ъ — kā krievu *a, o* neuzsvērtā zilbē

ČEHU VALODA

ě — *je* (*e* ar iepriekšējā līdzskaņa mīkstinājumu)
ň — *ņ*
ř — *rž, rš*
ů — *ū*

GOTU VALODA

e — *ē*
ei — *ī*
o — *ō*
q — *kv*
ƕ — *hv* (viena fonēma)
þ — kā angļu *th*

GRIEĶU (SENGRIEĶU) VALODA — LATĪŅU TRANSKRIPCIJĀ

ē (η) — plats *ē*
ō (ω) — plats *ō*
ei (ει) — šaurs *ē* > *ī*
ou (ου) — šaurs *ō* > *ū*
y (υ) — aptuveni kā vācu *ü*

HETU VALODA

ḫ — laringālis
t/d, k/g, p/b — neškir balsīgos un nebalsīgos līdzskaņus; apzīmējumi mijas

HOLANDIEŠU VALODA

ạe — *ā*
au — *ou̯*
eeu — *ēu̯*
ie — *ī*

ieu — *īu̯*
ij — *ei*
oe — *ū*
oi — *ō*
sch — *sh*
u — *ö, ü*
ue — *ǖ*

Vidusholandiešu valodā vairākas atšķirības, to vidū šādas:

ij — *ī*
ie — *ie̯*
oe — *ū, ō*

IGAUŅU VALODA

õ — aptuveni kā krievu ы, bet ar mazāku mēles pacēlumu

LATIŅU VALODA

c — *k*
gu — *gv*
qu — *kv*

LIETUVIEŠU VALODA

ą — *ā (< an)*
ę — plats *ē (< en)*
ė — šaurs *ē*
i pirms patskaņa — iepriekšējā līdzskaņa mīkstinājuma zīme
į — *ī (< in)*
y — *ī*
ų — *ū (< un)*
´ (akūts) — krītoša intonācija (kā vārdā *výras*)
˜ (cirkumflekss) — kāpjoša intonācija (kā vārdā *mẽdis*)
\` (gravis) — apzīmē īsu uzsvērtu patskani (kā vārdā *medùs*) vai krītošu intonāciju (kā vārdā *pìrmas*)

OSETĪNU VALODA

æ — platais *e*
ğ — *g* ar rīkles pieskaņu
ʒ — *dz*

c', p', k', t' — skaņas ar dziļu rīkles pieskaņu
x — kā krievu *x*
y — *ə*
w — *u̯*

POĻU VALODA

ą — *o* ar nazālu pieskaņu
ę — *e* ar nazālu pieskaņu
i pirms patskaņa — iepriekšējā līdzskaņa mīkstinājuma zīme
y — kā krievu *ы*
ó — *u*
ć — *c'*
cz — *č (tš)*
dź — *dz'*
dż — *dž*
l — *ļ*
ł — *l*
ń — *ņ*
rz, ż — *ž*
ś — *s'*
sz — *š*
ź — *z'*

RUMĀŅU VALODA

ă — plats *e*
î — aptuveni kā vācu *ü*
j — *ž*
ş — *š*
ţ — *c*

SENINDIEŠU VALODA (SANSKRITS) — LATIŅU TRANSKRIPCIJĀ

c — *č*
j — *dž*
y — *j*
ś — *s', š*
ḥ — nebalsīgs *h*
ṅ — *n* (kā savienojumā *ng*)
ñ — *n,* ko izrunā, skarot ar mēles galu aukslējas (aptuveni *ņ*)

ṭ, ḍ, ṇ, ṣ — cerebrāļi; līdzskaņus izrunā, mēles galam pieskaroties aukslējām aiz alveolām
l̥ r̥ — zilbiski līdzskaņi, kas bez patskaņa veido zilbes kodolu

SENKRIEVU VALODA

ѣ — izrunā kā *ie* vai *e*, ziemeļkrievu izloksnēs kā *i*
ь — aptuveni kā *i*
ъ — aptuveni kā *u*

SENSKANDINĀVU (SENISLANDIEŠU) VALODA

đ — izrunā kā balsīgu angļu *th*
ǫ — labiāls *a* (izrunā starp *a* un *ö*)

SENSLĀVU VALODA (LATĪŅU TRANSKRIPCIJĀ)

ě — garš patskanis, aptuveni platais *ē*
ę — nazāls *e*
ǫ — nazāls *o*
ь — reducēts palatāls patskanis
ъ — reducēts velārs patskanis
y — *ы*

SERBHORVĀTU VALODA

ć — mīksts *č*
č — ciets *č*
đ — *džj*
lj — *ļ*
nj — *ņ*

ZVIEDRU VALODA

å — *o*, *ō*
c — *s* (pirms palatāla patskaņa), *k* (pirms velāra patskaņa)
g — *j* (pirms palatāla patskaņa uzsvērtā zilbē, arī pēc *l* vai *r*)
sk — *š* (pirms palatāla patskaņa)
sj, skj, stj — *š*

SAISINĀJUMI UN APZĪMĒJUMI

a. — angļu
ab. — austrumbaltu
abl. — ablatīvs
adj. — adjektīvs (īpašības vārds)
adv. — adverbs (apstākļa vārds)
afg. — afgāņu
afrī. — austrumfrīzu
aizg. — aizguvums, aizgūts
ak. — akuzatīvs
alb. — albāņu
apv. — apvidvārds vai apvidus nozīme
apzīm. — apzīmētājs
arh. — arhaisms (novecojis vārds, novecojusies nozīme)
arm. — armēņu
a-s. — anglosakšu
asor. — augšsorbu (augšluziciešu)
atv. — atvasinājums, atvasināts
ave. — avestas
b. — baltu
bkr. — baltkrievu
bsl. — baznīcslāvu
b-sl. — baltu-slāvu
bulg. — bulgāru
bv. — baltvācu (Baltijas vācu izloksnes vārds vai forma)
č. — čehu
d. — dāņu
dat. — datīvs
dial. — dialekts, dialektisms
divd. — divdabis
divsk. — divskaitlis
dor. — doriešu
dsk. — daudzskaitlis
dur. — duratīvs (verbs, kas izsaka ilgstošu darbību)
dz. — dzimte
etim. — etimoloģisks
etr. — etrusku
fon. — fonētisks
fr. — franču
g. k. — galvenokārt
go. — gotu
gr. — grieķu (sengrieķu)
ģen. — ģenitīvs
ģerm. — ģermāņu, ģermānisms
h. — holandiešu
he. — hetu
hom. — homonīms
ide. — indoeiropiešu (indoeiropiešu pirmvalodas forma)
ig. — igauņu
i-ir. — indoirāņu (āriešu)
ilat. — ilatīvs
illīr. — illīriešu
imp. — imperatīvs (pavēles izteiksme)
inf. — infinitīvs (nenoteiksme)
instr. — instrumentālis
intens. — intensīvs (verbs, kas izsaka darbību ar kāpinātu intensitāti)
interj. — interjekcija (izsauksmes skaņas)
intr. — intransitīvs (nepārejošs) verbs, intransitīva nozīme
īpašv. — īpašvārds
ir. — irāņu
isl. — islandiešu
it. — itāļu, itāliešu
iter. — iteratīvs (frekventatīvs) — verbs, kas izsaka atkārtotu darbību
iter.-dur. — iteratīvs un duratīvs (verbs, kas izsaka at-

kārtotu un ilgstošu darbību)
iter.-intens. — iteratīvs un intensīvs (verbs, kas izsaka atkārtotu un kāpinātas intensitātes darbību)
izd. — izdevums
jātv. — jātvingu
jlat. — jaunlatīņu
K — doto etimoloģiju izstrādājis vārdnīcas autors
(K) — doto etimoloģiju papildinājis vai pārveidojis vārdnīcas autors
kauz. — kauzatīvs (faktitīvs) — verbs, kas izsaka kādas darbības vai stāvokļa cēloni, resp. izsaka, ka subjekts liek veikt kādu darbību
Kop. r. — kopoti raksti
kr. — krievu
kurs. — kursisms; kursisko izlokšņu vārds vai forma
kursen. — kursenieku (Kuršu kāpu latviešu) izloksnē
la. — latviešu
lat. — latīņu
līb. — lībiešu
liter. — literārs, literārajā valodā
lok. — lokatīvs
lš. — lietuviešu (leišu)
lv. — lejasvācu
morf. — morfoloģisks
nāk. — nākotne
narev. — Narevas baltu (jātvingu?) izloksnes vārds
nek. — nekatras dzimtes vārds, forma
niev. — nievājoši
nom. — nominatīvs
nom.-ak — nominatīvs un akuzatīvs (nek. dzimtē)
norv. — norvēģu
nos. — nosaukums
noz. — nozīme
oset. — osetīnu
p. — poļu
pag. — pagātne
pag. pas. divd. — pagātnes pasīvais divdabis
pārn. — pārnesti, pārnesta nozīme
pas. — pasīvs
perf. — perfekts
pers. — persona
pied. — piedēklis
pirmside. — pirms indoeiropiešu pirmvalodas
pr. — prūšu (senprūšu)
pried. — priedēklis
priev. — prievārds
psl. — pirmslāvu
rb. — rietumbaltu
refl. — refleksīvs verbs, refleksīva forma
rir. — rietumirāņu
rum. — rumāņu
s. — somu
sa. — senangļu
sal. — salīdzini ar
sar. — sarunvalodā; sarunvalodas vārds vai forma
sav. — senaugšvācu
savien. — vārdu savienojums
sč. — senčehu
sebr. — senebreju
sfr. — senfranču
sfrī. — senfrīzu
s-h. — serbhorvātu
si. — senindiešu (galvenokārt sanskrita)
siev. — sieviešu dzimtes vārds, forma
sin. — sinonīms

sisl. — senislandiešu (senskandināvu)
sk. — skaties
skr. — senkrievu
sl. — slāvu
slov. — slovaku
s-mobile — mainīgais *s* vārda sākumā (kas nav vārda organiska sastāvdaļa)
sp. — senpoļu
spers. — senpersu
ssak. — sensakšu
ssk. — senskandināvu (senislandiešu)
ssl. — senslāvu
subst. — substantīvs (lietvārds)
s-u. — somugru
szv. — senzviedru
tadž. — tadžiku
tag. — tagadne
tdz. — tautasdziesma
toh. — toḥāru (A, B — toḥāru dialekti)
t. p. — tas pats, turpat
trāķ. — trāķiešu
trans. — transitīvs (pārejošs) verbs, transitīva nozīme
tulk. — tulkojums, tulkojis
ukr. — ukraiņu
ung. — ungāru
v. — vācu
var. — variants
vav. — vidusaugšvācu

v-ca — vārdnīca
vēst. — vēsturiski
vh. — vidusholandiešu
vienk. — vienkāršrunā, vienkāršrunas vārds
vietn. — vietniekvārds
vietv. — vietvārds
vīr. — vīriešu dzimtes vārds, forma
vlat. — viduslatiņu
vlv. — viduslejasvācu
vok. — vokatīvs
vsk. — vienskaitlis
vv. — vidusvācu
zv. — zviedru
> — forma pārveidojusies par
< — forma izveidojusies no
→ — nozīme pārveidojusies par
' ' — (vienpēdiņās) vārda vai saknes nozīme
* — rekonstruēta forma
[ ] — (kvadrātiekavās) 1) vārda izruna vai burtu skaniskā atbilsme, 2) citētā tekstā iestarpināts paskaidrojums
.. — (divpunkte) izlaidums citētā tekstā
: — (kols divu formu starpā) norāda uz formu salīdzinājumu vai pretstatu

LITERATŪRAS UN AVOTU SAĪSINĀJUMI

Vārdnīcas tekstā skaitļi aiz literatūras saīsinājuma (šifra) norāda grāmatas lappusi vai periodiskā izdevuma gadu, numuru, lappusi.

Adolphi — *Adolphi H.*
1. Erster Versuch einer kurtz-verfasseten Anleitung zur lettischen Sprache. Mitau, 1685.
2. Lettisches Gebetbuch. Mitau, 1685.
3. Lettische geistliche Lieder und Collecten. Mitau, 1685.

Al — *Alunāns J.*
I — II. Raksti. 1.—2. d. Pb., [1914].
1. Mazais bodnieks. Jelgavā, 1873.

Alsupe — *Alsupė A.* Audēji Vidzemē 19. gs. otrajā pusē un 20. gs. sākumā. R., 1982.

Antila — *Antila R.* Proto-Indo-European Schwebeablaut. Berkeley — Los Angeles, 1969.

Ancītis — *Ancītis K.* Aknīstes izloksne. Izloksnes statika un dinamika. R., 1977.

Ant ind — Antiquitates indogermanicae. Studien zur indogermanischen Altertumskunde und zur Sprach- und Kulturgeschichte der indogermanischen Völker. Gedenkschrift für Hermann Güntert. Innsbruck, 1974.

Apīnis — *Apīnis A.* Latviešu grāmatniecība no pirmsākumiem līdz 19. gadsimta beigām. R., 1977.

Arh u etn — Arheoloģija un etnogrāfija. I — XV. R., 1957—1987.

Auseklis — *Auseklis.* Raksti. 1.—2. d. R., 1888.

B — *Būga K.* Rinktiniai raštai. 1.—3. d. Vilnius, 1958—1961.

Balc — Balcanica. Лингвистические исследования. М., 1979.

Balt — Baltistica. I — XXIV. Vilnius, 1956—1988.

Baltu val. — Baltu valodas senāk un tagad. R., 1985.

Bartholomae — *Bartholomae Chr.* Altiranisches Wörterbuch. Zusammen mit den Nacharbeiten und Vorarbeiten. Berlin — New York, 1979.

Bednarczuk — *Bednarczuk L.* Finno-Ugric loans in Baltic.— Journal of Baltic Studies, Vol. VIII, №2, 1977, p. 99—104.

Bergm — *Bergmann B.* Über den Ursprung der lettischen Sprache. Magazin, 1838, Bd. 6, S. 1—425.

Bērtulis — *Bērtulis R.*
1. Par dažu lietuviešu un latviešu valodas kopējās cilmes lietvārdu nozīmes maiņām.— Kalbotyra, XIII, 1964, 13.—27. lpp.
2. Latv. *bridis* : liet. *brȳdis*.— Kalbotyra. XIV, 1966, 45.—50. lpp.
3. Par lietvārdu *briedis* un *alnis* semantiskajām at-

tiecībām latviešu un lietuviešu valodā.— Grām.: Latviešu leksikas attīstība. R., 1968, 159.—174. lpp.
4. Liet. *bérnas* : latv. *bērns* un tā atvasinājumu semantika.— Baltistica, 1972, 1. priedas, 17.—32. lpp.

Bielenstein — *Bielenstein A.* Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert. St. Pbg., 1892.

Bl — *Blese E.*
1. Latviešu personu vārdu un uzvārdu studijas. I. Vecākie personu vārdi un uzvārdi (XIII — XVI gs.). R., 1929.
2. Dažas domas par Liepājas un Saldus vārdu.— Filologu biedrības Raksti, 1933, XIII, 108.—113. lpp.
3. Seno kuršu etniskā piederība.— Senatne un Māksla, 1937, 2. sēj., 65.—78. lpp.
4. Sprache als Quelle zur Geschichte der lettischen Volksstämme.— Grām.: Pirmā Baltijas vēsturnieku konference. R., 1938, 70.—82. lpp.
5. Pareizrakstības vārdnīca. R., 1939.
6. Valoda un tautas gars.— Rīgas Latviešu biedrības Rakstu krājums, 1940, 23. krāj., 122.—245. lpp.
7. Lettische Etymologien.— Zeitschrift für Vergleichende Sprachforschung, Bd. 75, H. 1/2, 1957, S. 91.—121.
8. Lettische Etymologien.— Grām.: In honorem Endzelini. Chicago, 1960, 35.—42. lpp.
9. Valodnieka piezīmes par dažiem Latvijas vietu vārdiem.— Grām.: Tautas vēsturei. R., 1938, 132.—144. lpp.

Brence — *Brence M.*
1. Par dažām leišu un latviešu kopīgās leksikas īpatnībām.— Grām.: Latviešu valodas jautājumi. R., 1963, 255.—267. lpp.
2. Lituānismi latviešu literārajā valodā.— Latviešu valodas kultūras jautājumi, 1965, 53.—65. lpp.

Buck — *Buck C. D.* A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages. A Contribution to the History of Ideas. Chicago — London, 1971.

BV — Baltijas Vēstnesis. R., 1868—1906.

BZ — Baltijas Zemkopis. Jelgava, 1875—1880; R., 1881—1885.

Cat — Catechismus Catholicorum. Viļņa, 1585.
Lappušu numerācija dota pēc faksimiliespieduma (Heidelberg, 1929).

D — *Dravnieks J.*
I. Raksti. 1. d. R., 1926.

1. Vācu-latviešu vārdnīca. R., 1910.
1_4. Vācu-latviešu vārdnīca. 4. izd. R., 1933.
1_6. Vācu-latviešu vārdnīca. 6. izd. R., 1944.
2. Krievu-latviešu vārdnīca. R., 1913.
3. Pareizrakstības vārdnīca. R., 1915.
4. Latvju-krievu vārdnīca. R., 1923.
5. Latvju-vācu vārdnīca. R., 1927.
KV. Konversācijas vārdnīca. 1.—2. sēj. Jelgava, 1891.—1898.

Dahlgren — *Dahlgren F. A.* Glossarium öfver föråldrade eller ovanliga ord och talesätt i svenska språket från och med 1500-talets andra årtionde. Lund, 1914—1916.

Dēķens — *K. D(ēķens).* Politiska un vispārēja svešvārdu grāmata. Pārlabojuši un papildinājuši K. Dēķens un V. Dermanis. R., 1921.

Dep — *Depkin L.* Lettisches Wörterbuch. [1703—1704. Rokraksts.]

Dial — I — II. Dialektālās leksikas jautājumi. 1.—2. d. R., 1986.

Dinsbergs — *Dinsbergs E.*
1. Bībeles dabas-stāsti jeb Dieva radījumi Palestīnā un tanīs apkārtējās zemēs. Jelgava, 1862.
2. Piecdesmit pasaciņas ar bildēm. Jelgava, 1862.

DL Piel — Dienas Lapas Pielikums. Etnogrāfiskas ziņas par latviešiem. R., 1891—1894.

Donum B — Donum Balticum. To Professor Christian S. Stang on the occasion of his seventieth birthday 15 March 1970. Stockholm, 1970.

Doo — *Doornkaat Koolman J.* Wörterbuch der ostfriesischen Sprache. Bd. 1—3. Norden, 1879—1884.

Draviņš — *Draviņš K.*
1. Tautasdziesmu Daugava.— Arhīvs (Austrālijā), 1964, 4. laid., 105.—114. lpp.
2. Eine Anmerkung zu alett. *autis* 'Windeln'.— Indogermanische Forschungen, Bd. 77, 1972. S. 116—117.
3. Zur Deutung einiger nordkurländischen Ortsnamen. IV.— Scando-Slavica (Copenhagen), XVIII, 1972, p. 193—197.
4. Tas pats. VI.— Scando-Slavica (Copenhagen), XXII, 1976, p. 187—191.
5. Lett. *dižs* 'gross, erwachsen' und *liels* dass. in einigen nordkurländischen Mundarten.— Ceļi (Lundā), XVII, 1979, 19.—42. lpp.

DTL Dictionarivm trivm lingvarvm. Vilnae, 1642. Citēts pēc faksimiliespieduma: Pirmasis lietuvių kalbos žodynas. Vilnius, 1979.

E — *Endzelīns J.*
I — IV. Darbu izlase. 1.—4. d. R., 1971—1982.
1. Latviešu valodas gramatika. R., 1951.
1a. Lettische Grammatik. R., 1922.
2. Dažādas valodas kļūdas. R., 1928.
2_4. Tas pats. 4. izd. R., 1932.
3. Valodas prakses jautājumi. Red. J. Endzelīns, sak. P. Ozoliņš. R., 1935.
4. Valodas un rakstības jautājumi. Red. J. Endzelīns, sak. V. Rūķe. R., 1940.
5. Latvijas PSR vietvārdi. 1. sēj., 1.—2. d. R., 1956—1961.

Eckert — *Eckert R.*
1. К вопросу о составе группы имен существительных с основой на *-й* в праславянском языке.— Вопросы славянского языкознания, М., 1959, вып. 4, с. 100—129.
2. Litauisch *aũtis, -čio*..— Baltistica, 1970, VI, S. 33—41.
3. Altlett. *autis* 'Windeln' und russ. dial. *обуть* 'Schuhwerk'.— Baltistica, VI, 1970, S. 179—184.
4. Baltistische Studien. Berlin, 1971.
5. Zum Problem der baltisch-slawischen Sprachbeziehungen.— Zeitschrift für Slawistik, Bd. 17, H. 5, 1972.
6. Die balto-slawischen Wortentsprechungen.— Zeitschrift für Slawistik, Bd. 22, H. 5, 1977, S. 579—590.
7. По поводу некоторых производных от корня **ed-* 'есть' в балтийских и славянских языках.— В кн.: Балто-славянские этноязыковые контакты. М., 1980, с. 72—76.
8. Untersuchungen zur historischen Phraseologie und Lexikologie des Slawischen und Baltischen. Berlin, 1981.
9. Die Nominalstämme auf -i im Baltischen unter besonderer Berücksichtigung des Slawischen. Berlin, 1983.
10. Разыскания в области исторической семасиологии русского языка.— Этимология, 1984. М., 1986, с. 239—245.

EF — *Fraenkel E.*
1. Die baltischen Sprachen. Heidelberg, 1950.
2. Litauisches Etymologisches Wörterbuch. T. 1—2. Heidelberg — Göttingen, 1962—1965.

E-H — *Endzelīns J., Hauzenberga E.* Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha «Latviešu valodas vārdnīcai». 1.—2. sēj. R., 1934—1946.

Elferfelds — *Elbervelts* [*Elferfelds*] *K.* Ligsmības grāmata. Jelgava, 1804.

Elg — *Elgers G.*
1. Dictionarium Polono-Latino-Lottavicum. Vilnae, 1683.
2. Evangelien und Episteln, ins Lettische übersetzt. Aus der Zeit um 1640. Lund, 1961.
3. Evangelia toto anno. Vilnae, 1671.
Citēts pēc izdevuma: Altlettische Sprachdenkmäler in Faksimilendrucken. Bd. 1. Heidelberg, 1929.
4. Heistliche catholische Gesänge. Braunsberg, 1621.
5. Cantiones spirituales. Vilnae, 1673.

Elv — *Elvers C.* Liber memorialis letticus oder Lettisches Wörter-Buch. R., 1748.

E-M — *Endzelīns J., Mīlenbahs K.*
1. Latviešu gramatika. R., 1907.
1_5. Latviešu gramatika. 5. iespiedums. R., 1934.
2. Latviešu valodas mācība. R., 1907.

Ench — Enchiridion. Königsperg, 1586.
Citēts pēc faksimilizdevuma. R., 1924.

E-Šm — *Endzelīns J., Šmits P.*
1. Izrunas un rakstības vadonis. R., 1921.
1_2. Tas pats. 2. izd. R., 1921.
1_4. Tas pats. 4. izd. R., 1922.
1_6. Tas pats. 6. izd. R., 1925.

Et Wörterbuch — Das etymologische Wörterbuch. Fragen der Konzeption und Gestaltung. Hrsg. A. Bammesberger. Regensburg, 1983. (Eichstätter Beiträge. Bd. 8.)

Etymologie — Etymologie. Hrg. R. Schmitt. Darmstadt, 1977. (Wege der Forschung. Bd. 373.)

Euler — *Euler W.*
1. Indoiranisch-griechische Gemeinsamkeiten der Nominalbildung und deren indogermanische Grundlagen. Innsbruck, 1979.
2. Körperteilnamen im Altpreussischen.— In: Philologie und Sprachwissenschaft. Innsbruck, 1983, S. 29—42.
3. *dōnom dō-*. Eine *figura etymologica* der Sprachen Altitaliens. Innsbruck, 1982.

Ev — Evangelia und Episteln. Königsperg, 1587.

FBR — Filologu biedrības Raksti. I — XX. R., 1921—1940.

Fei — *Feist S.* Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache. 3. Aufl. Leiden, 1939.

Fil mat — Filoloģijas materiāli. Prof. J. Endzelīnam 60. dzimšanas dienā veltīts rakstu krāj. R., 1933.

Für — *Fürecker Chr.*
1. Lettisches und deutsches Wörterbuch. [Rokrakstā.]
2. Lettisch-teutsches Wörterbuch. [Rokrakstā.] Abos 17. gs. manuskriptos ir gandrīz idents materiāls dažādā kārtojumā.

Gāters — *Gāters A.*
1. Der baltische Name für das Grummet.— Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, Bd. 71, 1953, S. 113—117.
2. Līgavas vārda izcelsme.— Grām.: Latviešu kultūra laikmetu maiņās. Stokholma, 1966, 99.—104. lpp.
3. Die lettische Sprache und ihre Dialekte. Hague — Paris — New York, 1977.
4. Dzintarzeme (Bernsteinland) in den Dainas und die lettische Bezeichnung für Bernstein.— In: Humanitas religiosa. Festschrift für Haralds Biezais. Stockholm, 1979, S. 283—294.

Gl — *Gliks E.* (tulk.) Tā svēta grāmata jeb Dieva svētais vārds. [Bībele.]
1. [Vecā derība.] R., 1689.
2. Tie pravieši visi latviski. R., 1689.
3. Apocrypha. R., 1689. [1694]
4. Tas jauns testaments. [Jaunā derība.] R., 1685.

Grimm — *Grimm J. u. W.* Deutsches Wörterbuch. Bd. 1—16. Leipzig, 1854—1961.

Gutzeit — *Gutzeit W.* Wortschatz der deutschen Sprache Livlands. T. 1—4. R., 1864—1889. Nachträge, T. 1—2. R., 1886—1889.

Hamp — *Hamp E. P.*
1. On Indo-European Nouns in e-Reduplication.— Indogermanische Forschungen, Bd. 77, H. 2/3, 1972.
2. On Two Baltic Etymologies.— Baltistica, XV, 1979, p. 144—145.
3. *nāmas, namiē.*— Baltistica, XVI, 1980, p. 44.

HF — *Frisk H.* Griechisches etymologisches Wörterbuch. Bd. 1—2. 2. Aufl. Heidelberg, 1973.

HM — *Meier H.* Etymologische Aufzeichnungen. Anstösse und Anstössiges. Bonn, 1988.

H-Š — *Hauzenberga-Šturma E.*
1. Ko vietu vārdi dod latviešu valodas fonētikai?— Filologu biedrības Raksti, XII, 1932, 115.—148. lpp.
2. Atlasas.— Filologu biedrības Raksti, XIX, 1939, 213.—215. lpp.
3. Atlasas, 2.— Filologu biedrības Raksti, XX, 1940, 129.—133. lpp.

4. Zum Anlaut von lit. *ugnìs*, lett. *uguns* 'Feuer'.— Zeitschrift für Slavische Philologie, Bd. 25, H. 1, 1956, S. 53—57.
5. Lett. *līgava, ļaudava* '(künftige) junge Ehefrau > Verlobte, Braut'. —In: In honorem Endzelini. Chicago, 1960, S. 52—63.
6. Liet. *valandà* un latv. *valuoda*.— Ceļi (Lunda), 1967, 13. laid., 24.—28. lpp.
7. Zur Problematik baltischer Interjektionalwörter.— In: Frankfurter Abhandlungen zur Slavistik. Bd. 24. Wiesbaden, 1977, S. 69—81.

Hubschmid — *Hubschmid J.* Schläuche und Fässer. Bern, 1955.

Human — Humanitas religiosa. Festschrift für H. Biezais. Stockholm, 1979.

IF — Indogermanische Forschungen. Bd. 1—91. Berlin, 1892—1986.

Ilsters — *Ilsters J.*
1. Botānika tautas-skolām un pašmācībai. R., 1883.
2. Latviešu botāniski nosaukumi.— RLB Zinību komisijas Rakstu krājums, 1884, 2. krāj., 63.—81. lpp.

In hon — In honorem Endzelini. Red. E. Hauzenberga-Šturma. Chicago, 1960.

IMM — Izglītības Ministrijas Mēnešraksts. R., 1920—1939.

Jansons — *Jansons J. A.*
1. Die lettischen Maskenumzüge. Inaugural-Dissertation. R., 1933.
2. Darba vara lielu dara. Tautasdziesmu izlase. R., 1960.
3. Dailes lokā. Tautasdziesmas par daiļumu. R., 1970.

Jēg — *Jēgers B.*
1. Baltische Etymologien.—Commentationes Balticae (Bonn), Bd. 4/5, H. 3, 1958. S. 1—45 (45—87).
2. Baltische Etymologien.— Zeitschrift für Slavische Philologie, Bd. 27, H. 1, 1958, S. 89—103.
3. Über die Verwandtschaft der Sippe von ai. *panthās* 'Weg'.— In: Språkliga Bidrag, Meddelanden, 3. sēj., 11. nr. (Lund), 1958, 61.—86. lpp.
4. Baltische Etymologien.— Grām.: In honorem Endzelini. Chicago, 1960, 64.—71. lpp.
5. Über das gegenseitige Verhältnis von lit. *kèpti*, lett. *cept* 'backen, braten' und lit. *kèpti*, lett. *ķept* 'kleben'.— In: Årsbok 1957/1958 (av seminarierna för slaviska språk). Lund, 1961, S. 110 —126.
6. Verkannte Bedeutungsverwandtschaften baltischer Wörter. Göttingen, 1966. (Aus: Zeitschrift für

Vergleichende Sprachforschung. Bd. 80, 1966, S. 6—162; 291—307.)

7. Einige baltische und slavische Verwandte der Sippe von lit. *dir̃ti.*— Studi Baltici, 10. sēj., 1969, 63.—112. lpp.

8. Remarks on Some Baltic Names of Tools of the Type Lithuanian *káltas* 'chisel'.— In: Baltic Linguistics. Park-London, 1970, p. 81—86.

9. Zur ‚Etymologie von lit. *kaũlyti* 'zudringlich betteln, feilschen' und lett. *kaulēt* 'ds.'— In: Donum Balticum. Stockholm, 1970, S. 211—221.

Johansons — *Johansons A.*

1. Der Schirmherr des Hofes im Volksglauben der Letten. Stockholm, 1964.

2. Der Wassergeist und der Sumpfgeist. Stockholm, 1968.

3. Kurländische Wolfsfeste.— Scando-Slavica, (Copenhagen), 1975, XXI, p. 127—138.

Ķalb — Kalbotyra. T. I — XXXIX. Vilnius, 1961—1988.

Ķaraliūnas — *Karaliūnas S.*

1. Lie. *stragùs* = sl. **strogъ.*— Baltistica, IV, 1968, p. 259—267.

2. Dėl liet. *kúopa* ir *kaũpas* etimologinio siejimo.— Baltistica, V, 1969, p. 183—196.

3. Apie galvos pavadinimą baltų ir tocharų kalbose.— Baltistica, VI, 1970, p. 47—48.

4. Lietuvių-latvių etimologijos.— Baltistica, VI, 1970, p. 203—212.

5. Baltų šaknis **dēb-* 'mušti, smogti, kirsti'.— In: Donum Balticum. Stockholm, 1970, p. 241—247.

6. Baltų šaknis **dr̥-ž-.*— Baltistica, VII, 1971, p. 169—181.

7. К этимологии лтш. *luops.*— Этимология, 1971. М., 1973, с. 281—285.

8. К этимологии лтш. *dārgs.*— Этимология, 1973. М., 1975, с. 156—158.

9. К этимологии лит. *júodas* 'черный'.— Этимология, 1975. М., 1977, с. 129—137.

10. Dėl prūsų etnonimo reikšmės ir kilmės.— Baltistica, XIII, 1977, p. 372—373.

11. Lie. *ráižyti (-o)* 'piaustyti, karpyti į dalis'.— Baltistica, XVIII, 1982, p. 61—62.

12. К выражению противопоставления 'раннее'—'позднее' (время дня) . . в балтийских и некоторых других и.-е. языках.— В кн.: Международный симпозиум по проблемам этимологии, исторической лек-

сикологии и лексикографии. *М.*, 21—26 мая 1984 г. Тезисы докладов. *М.*, 1984, с. 13—15.
13. Общие структурные элементы балтийских языков и их происхождение. Автореф. диссертации. Вильнюс, 1985.
14. Baltų kalbų struktūrų bendrybės ir jų kilmė. Vilnius, 1987.

Kavals — *Kavals H.* Dieva radījumi pasaulē. Jelgava, 1860.

Ket — *Kettunen L.* Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. Helsinki, 1938.

Keussler — *Keussler F.* Zur Frage der kulturellen Beeinflussung der Letten durch die Russen in der vordeutschen Periode.— *Magazin*, Bd. 20, St. 1, 1897, S. 14—18.

Kiparsky — *Kiparsky V.*
1. Fremdes im Baltendeutsch.— In: Mémoires de la Société Néo-philologique de Helsingfors, vol. 11, 1936, p. 3—224.
2. Etimoloģiski sīkumi.— Ceļi, 9. laid., 1939, 367.—369. lpp.
3. Slavische und baltische b/p-Fälle.— Scando-Slavica (Copenhagen), 1968, XIV, p. 73—97.

KK — *Karulis K.*
1. Senie un mūsdienu raksti. R., 1956.
2. Raksts un rakstīšanas līdzekļi gadu tūkstošos. R., 1962.
3. *Kalpiba, kalpot.*— Latviešu valodas kultūras jautājumi, 1965, 88.—91. lpp.
4. Piezīmes par dažiem vārdiem.— Turpat, 1966, 2. laid., 31.—41. lpp.
5. Latviešu grāmata gadsimtu gaitā. R., 1967.
6. Vārdu nozīmju paplašināšanās un sašaurināšanās.— Latviešu valodas kultūras jautājumi, 3. laid., 1967, 20.—40. lpp.
7. «Latviešu Ārste» mūsu kultūras vēsturē.— Varavīksne, 1968, 291—305. lpp.
8. Historische Semasiologie und Etymologie.— Revue Roumaine de Linguistique, t. 14, 1969, Nr. 5, p. 429—434.
9. Eine lettische Wortfamilie in historisch-semasiologischer Sicht. (Das Wort *gars,* seine Herkunft und Ableitungen.) — In: Donum Balticum. Stockholm, 1970, S. 248—253.
10. Piezīmes par modes vārdiem.— Latviešu valodas kultūras jautājumi, 7. laid., 1971, 55.—73. lpp.
11. Valdemāra vārdnīca un latviešu literārās valodas attīstība.— Turpat, 8. laid., 1972, 40.—53. lpp.

12. *Grāmata.*— Turpat. 9. laid., 1973, 103.—113. lpp.
13. *Sūtnis.*— Turpat, 12. laid., 1976, 149.—151. lpp. (No vārdu vēstures.)
14. No vārdu vēstures. (*Augs. Ligava.*) — Turpat, 13. laid., 1977, 177.—188. lpp.
15. *Jaunatne* un *jaunība.*— Turpat, 14. laid., 1978, 181.—188. lpp. (No vārdu vēstures.)
16. *Līksms.*— Turpat, 189.—194. lpp. (No vārdu vēstures.)
17. No vārdu vēstures. (*Dzīvnieks. Ķlaips* un *kukulis.*) — Turpat, 16. laid., 1980, 116.—130. lpp.
18. Lett. *cūka,* lit. *kiaũlė* 'Schwein'. Die Herkunft und eine historisch-phonetische Frage.— Grām.: IV Vissavienības baltistu konference 1980. g. 23.—25. septembrī. Ŗeferātu tēzes. R., 1980, 38.—39. lpp.
19. Из балтийских этимологий. (Лтш. *makšķere* 'удочка'. Лтш. *mats* 'волос'.) — Балто-славянские исследования 1981, с. 97—100.
20. *Ciņa.*— Latviešu valodas kultūras jautājumi, 18. laid., 1982, 132.—134. lpp. (No vārdu vēstures.)
21. Baltu etimoloģijas etīdes. [Rec. par grām.: *Urbutis V.* Baltų etimologijos etiudai.] — Ķarogs, 1982, № 11, 192.—193. lpp.
22. Лтш. *Jelgava* 'Елгава'.— Балто-славянские исследования 1982, с. 123 —129.
23. Baltu un slāvu pētījumi.— Ķarogs, 1983, № 3, 192.—193. lpp.
24. *Aina.*— Latviešu valodas kultūras jautājumi, 19. laid., 1984, 98.—103. lpp. (No vārdu vēstures.)
25. *Valdzināt.*— Turpat, 103.—107. lpp. (No vārdu vēstures.)
26. *Gājējs.*— Turpat, 20. laid., 1984, 151.—154. lpp. (No vārdu vēstures.)
27. *Gaizs* un *Gaiziņš.*— Turpat, 154.—155. lpp. (No vārdu vēstures.)
28. Vārda *baudīt* nozīmju veidošanās.— Turpat, 21. laid., 1985, 182.—189. lpp. (No vārdu vēstures.)
29. Jātvingi un mēs.— Ķarogs, 1985, № 4, 195.—196. lpp.
30. Par latviešu mitoloģiskajām tradīcijām.— Ķarogs, 1986, № 8, 204.—205. lpp.
31. Vārda *Daugava* cilme.— Ķarogs, 1986. № 7, 203.—204. lpp.
32. Baltika Polijā.— Ķarogs, 1986, № 10, 198. lpp.
33. Baltu saknes un mūsdienu valoda. [Rec. par grām.: Baltu valodas senāk un tagad. R., 1985.] — Ķarogs, 1986, № 11, 180.—181. lpp.

34. *Spogulis.*— Latviešu valodas kultūras jautājumi, 22. laid., 1986, 147.—151. lpp. (No vārdu vēstures.)
35. *Urdīt* un *roze.*— Turpat, 23. laid., 1987, 104.—108. lpp. (No vārdu vēstures.)
36. К ятвяжскому словарику.— Б-сл иссл. 1985. М., 1987, с. 134—140.
37. История слова *zinātne* (наука) в связи с развитием науки в Латвии.— В кн.: Проблемы развития науки и техники Прибалтики. Тезисы докладов. Ч. 2. Р., 1987, с. 21—22.
38. Lit. *uřdinti,* lett. *urdit* — lautmalende Wörter Zur Etymologie.— Baltistica, Priedas, 1989, S. 117—120.
39. No ābeces vēstures.— Grām.: *Labrence L.* Latviešu ābece. R., 1988, 5.—13. lpp.
40. Pa vārdu pēdām. [Rec. par grām.: Latviešu valodas kontaktu pētījumi. R., 1987.]— Karogs, 1989, № 1, 158.—159. lpp.

Kl — *Kluge F.* Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 20. Aufl. Bearb. W. Mitzka. Berlin, 1967.

Knobloch — *Knobloch J.*
1. Zu apr. *Wissaseydis* 'Dienstag'.— In: Donum Balticum. Stockholm, 1970, S. 270—272.
2. Ergologische Etymologien zum Wortschatz des indogermanischen Hausbaus.— Sprachwissenschaft 1980, Bd. 5, H. 2, S. 172—200.

K-P — *Kwauka P., Pietsch R.* Kurisches Wörterbuch. Berlin, 1977.

Kont pēt — Latviešu valodas kontaktu pētījumi. R., 1987.

Kr — *Kronvalds A.*
Kopoti raksti. 1.—2. d. R., 1936—1937.
Ms. Latvijas Zinātņu akadēmijas Fundamentālās bibliotēkas A. Kronvalda fonds, Ms 1006. [Norādes pirmais skaitlis ir lietas kārtas numurs, otrais — lappuse.]

K-R — *Kagaine E., Raģe S.* Ērģemes izloksnes vārdnīca. 1.—3. d. R., 1977—1983. (3. sējuma sast. E. Kagaine.)

Krahe — *Krahe H.*
1. Unsere ältesten Flussnamen. Wiesbaden, 1964.
2. Einleitung in das vergleichende Sprachstudium. Innsbruck, 1970.

Kronasser — *Kronasser H.* Etymologie der hethitischen Sprache. Bd. 1. Wiesbaden, 1966.

Kušķis — *Kušķis J.* Raiņa lietotā vārda *dāsns* nostiprināšanās mūsdienu latviešu valodā.— Grām.: Latviešu leksikas attīstība. R., 1968. 73.—85. lpp.

KZ — Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der idg. Sprachen, begr. von A. Kuhn. Berlin, 1852—.

L — *Lapiņš N.* Latviešu vārdu etimoloģija. 1.—3. d. R., 1967—1975.

LA — Latviešu Avīzes. Jelgava, 1822—1915.

Lanszweert — *Lanszweert R.* Die Rekonstruktion des baltischen Grundwortschatzes. Frankfurt a. M.— Bern — New York, 1984.

LAR — Latvijas Augstskolas Raksti. 1.—5. sēj. R., 1921—1923.

L Ārste — Latviešu Ārste. Peltsama, 1768—1769.

Latv val apc — Latviešu valodas apcerējumi. R., 1967. (LVU Zin. raksti, 60. sēj., 9a laid.)

Latv val j — Latviešu valodas jautājumi. R., 1963. (LVU Zin. raksti, 35. sēj.)

Laua — *Laua A.*
1. Mantotā un aizgūtā leksika. R., 1964.
2. Par zudušām verbu nozīmēm (pēc latviešu tautasdziesmu materiāliem).— Grām.: Latviešu leksikas attīstība. R., 1968, 51.—58. lpp.

Laumane — *Laumane B.*
1. Zivju nosaukumi latviešu valodā. R., 1973.
2. Zvejvietu nosaukumi Latvijas PSR piekrastē. R., 1987.

L-B — *Lasch A., Borchling C.* Mittelniederdeutsches Handwörterbuch. Bd. I. Hamburg — Neumünster, 1928—1956; Bd. II. Neumünster, 1977—1987; Bd. III. Neumünster, 1965—1974.

LBV — *Straubergs K.* Latviešu buramie vārdi. 1.—2. d. R., 1939—1941.

LD — Latvju dainas. 1.—6. sēj. Sak. K. Barons. R., 1894—1915.

LDzA — Latviešu dzejas antoloģija. 1.—7. sēj. R., 1970—1979.

LE — Lauksaimniecības enciklopēdija. 1.—4. sēj. R., 1962—1971.

Lg — *Lange J.* Vollständiges deutsch-lettisches und lettisch-deutsches Lexikon. T. 1. [Deutsch-lettisch.] Oberpahlen, 1772. T. 2. Lettisch-deutsches Teil. Oberpahlen — Mitau, 1773—1777.

LGGr — Latviska Gada Grāmata. Jelgava, 1797—1798.

Lik — Likumu grāmata par Kurzemes zemniekiem. Jelgava, 1818.

Linaud — Rīgas Linaudēju amata atjaunotā šrāga (1625). Citēts pēc izdevuma: *Arbusov L.* Zwei lettische Handschriften aus dem 16. und 17. Jahrhundert (1532 ff.,

1625).— Latvijas Augstskolas Raksti, 2. sēj., 1922, 19.—57. lpp.

Lj — Nīcas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku. Pēc manuskripta fotokopijas izdevis un ar apcerējumu .. papildinājis E. Blese. R., 1936. (Latvijas Universitātes Raksti. Filoloģijas un filozofijas fakultātes sērija. 3. sēj. papildinājums Nr. 1.)

LKK — Lietuvių kalbotyros klausimai. I — XXVII. Vilnius, 1957—1988.

LKV — Latviešu konversācijas vārdnīca. 1.—21. sēj. R., A. Gulbis, 1927—1940.

LLVV — Latviešu literārās valodas vārdnīca. 1.—6_2. sēj. R., 1972—1987.

LĻDz — Latviešu ļaužu dziesmas un ziņģes. Sak. G. F. Bitners (Büttner). Jelgavā, 1844. (Magazin, Bd. 8.)

LM — Literatūra un Māksla. R., 1945—.

Loey — *Loey A.* Middelnederlandse spraakkunst. 1.—2. d. Groningen, 1971—1974.

Lokotsch — *Lokotsch K.* Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs. 2. Aufl. Heidelberg, 1975.

L-P — *Lerhs-Puškaitis A.* (sak.). Latviešu tautas pasakas. (No 5. sēj.: Latviešu tautas teikas un pasakas.) 1.—7. sēj. 1.—5. sēj. Jelgava, 1891—1894, 6.—7. sēj. R., 1896—1903.

LPT — Latviešu pasakas un teikas. Sak. P. Šmits. 1.—15. sēj. R., 1925—1937.

LT — Latviešu tautasdziesmas. 1.—5. sēj. R., 1979—1984.

LTD — Latviešu tautas daiņas. Sak. R. Klaustiņš, red. J. Endzelīns. 1.—12. sēj. R., 1928—1932.

LTdz — Latviešu tautasdziesmas. Izlase. 1.—3. sēj. R., 1955—1957.

LTP — *Straubergs K.* Latviešu tautas paražas. 1. sēj. R., 1944.

LTT — Latviešu tautas ticējumi. Sak. P. Šmits. 1.—4. sēj. R., 1940—1941.

LUR — Latvijas Universitātes Raksti. 6.—20. sēj. R., 1923—1929. (Turpina sēriju: Latvijas Augstskolas Raksti.)

LVIŽ — Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls. R., 1937—1940.

LVKJ — Latviešu valodas kultūras jautājumi. I — XXV. R., 1965—1989.

LVPV — Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīca.
1. Sakop. V. Rūķe, red. J. Endzelīns [u. c.]. R., 1942.
1_2. Pap. un pārlab. 2. izd. R., 1944.
2. R., Latvijas Valsts Izdevniecība, 1951.

3. Sast. L. Ceplītis, D. Guļevska, A. Miķelsone, T. Porīte. R., 1981.

LVV — Latviešu valodas vārdnīca. R., 1987.

M — *Mīlenbahs K.*

I — IV. Daži jautājumi par latviešu valodu. 1.—4. laid. 1.—2. laid. Jelgava, 1891—1893; 3.—4. laid. R., 1902—1909.

1. Par valodas dabu un sākumu. Jelgava, 1891.
2. Latviešu valodas mācība. R., 1895.
3. Teikums. R., 1898.
4. Par neitra jeb nekatras kārtas likteni latviešu valodā.— RLB Zinību komisijas Rakstu krājums, 13. krāj., 1901, 52.—62. lpp.
5. Kronvalds kā valodnieks.— Latviešu izglītības biedrības gadagrāmata, 2. laid., 1910, 15.—18. lpp.

Mach — *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého. Praha, 1971.

Mag — Magazin, hrg. von der Lettisch-literärischen Gesellschaft. Bd. 1—20. Mitau, 1828—1913; Bd. 21. R., 1936.

Mägiste — *Mägiste J.* Estnisches etymologisches Wörterbuch. Bd. I — XII. Helsinki, 1982—1983. [Izdevumā ir vienlaidu paginācija.]

Manc — *Mancelius G.*

I — II. [Vācu — latviešu vārdnīca.]

I. Lettus, das ist Wortbuch . . T. 1. R., 1638.

II. Phraseologia Lettica, das ist: täglicher Gebrauch der lettischen Sprache. T. 2. R., 1638.

[Abas daļas citētas pēc faksimilizdevuma: Altlettische Sprachdenkmäler in Faksimildrucken. Bd. 2. Heidelberg, 1929.]

1. Lettisch Vademecum. R., 1631.
2. Die Sprüche Salomonis, in die lettische Sprache gebracht. R., 1637. [Citēts pēc minētā faksimilizdevuma (1929).]
3. [Desmit sarunas. R., 1638.]
4. Langgewünschte lettische Postill. T. 1—3. [2. Aufl.] R., 1675.

Mažiulis — *Mažiulis V.*

I. Prūsų kalbos etimologijos žodynas. T. 1. A — H. Vilnius, 1988.

1. Индоевропейская децимальная система числительных.— Вопросы языкознания, 1956, №4, с. 53—59.
2. Hethitico-baltica.— Grām.: Rakstu krājums. Veltījums akadēmiķim prof. Dr. J. Endzelīnam . . R., 1959, 173.—180. lpp.

3. Заметки по прусской этимологии.— В кн.: Проблемы индоевропейского языкознания. М., 1964, с. 66—69.
4. Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai. (Deklinacija.) Vilnius, 1970.
5. Prūsų etimologijos.— Baltistica, XI, 1975, 83.—85. lpp.
6. Prūsų kalbos paminklai. 2. d. Vilnius, 1981.

M-E — *Mīlenbahs K.* Latviešu valodas vārdnīca. Red., pap., turpinājis J. Endzelīns. 1.—4. sēj. R., 1923—1932.

Meid — *Meid W.* Zu idg. **krūt-* IEW 624.— In: Serta indogermanica. Innsbruck, 1982, S. 193—200.

Mikola — *Mikola J.*
1. Vecākie sakari somu un baltu valodu starpā. — Izglītības Ministrijas Mēnešraksts, 1930, № 11, 436.—446. lpp.
2. Einiges über den eurasischen Bernsteinhandel.— Senatne un Māksla, 1. sēj., 1938, 33.—37. lpp.

Miķelsone — *Miķelsone A.*
1. Saikļu izlietojuma vēsturiskā attīstība latviešu rakstu valodā. Disertācija. R., 1967. [Mašīnrakstā].
2. Par saikļa *jebšu* lietošanu latviešu valodā.— Latviešu valodas kultūras jautājumi, 8. laid., 1972, 131.—137. lpp.

Mīlihs — *Mīlihs G. J.* Jauna skolas grāmata. Jelgava, 1803.

Mitzka — *Mitzka W.* Studien zum baltischen Deutsch. Marburg, 1923.

MLLVG — Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. 1.—2. d. R., 1959—1962.

MM — *Mayrhofer M.*
I — III. Kürzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. Bd. 1—3. Heidelberg, 1956—1976.
1. Über griechische Vokalprothese, Laryngaltheorie und externe Rekonstruktion.— In: Serta indogermanica. Innsbruck, 1982, S. 177—192.

Monier — *Monier Monier-Williams.* A Sanskrit-English Dictionary, etymologically and philologically arranged. Oxford, 1974.

MTDz — Mūsu tautas dziesmas. Sak. M. Ārons. R., 1888.

MVM — Mājas Viesa Mēnešraksts. R., 1895—1905.

Neuland — *Neuland L.* Jumis, die Fruchtbarkeitsgottheit der alten Letten. Stockholm, 1977.

Niedermann — *Niedermann M.* Balto-slavica. Neuchatel-Genève, 1956.

Nītiņa — *Nītiņa D.* Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā. R., 1978.

Onomast — Onomastikas apcerējumi. R., 1987.

Oxf — The Oxford Dictionary of English Etymologie. Ed. C. T. Onions. Oxford, 1978.

Ozoliņš — *Ozoliņš E.*
1. Latviešu pareizrakstības vārdnīca. Sak. E. Ozoliņš, red. J. Endzelīns. 4. izd. R., 1936.
2. Vāciski-latviska vārdnīca. 4. izd. [Labojis un pārveidojis J. Endzelīns.] R., 1941.

P — *Paul H.* Deutsches Wörterbuch. 5. Aufl. Halle (Saale), 1956.

PA — Pēterburgas Avīzes. Pb., 1862—1865.

Palcm — Palcmariešu dziesmu krājums. [Rūjiena], 1807.

Pav — Pavāru grāmatas:
1. Tā pirma pavāru grāmata. Tulk. K. Harders. Rubenes, 1795.
2. Latviska pavāru grāmata. Tulk. [F. Urbans, M. Stobe]. Jelgava, 1796.
3. Latviska pavāru grāmata. Jelgava, 1851.

Plāķis — *Plāķis J.*
1. Bāleliņi un tautas.— Grām.: Burtnieka pūrs. 1. laid. R., 1912, 83.—122. lpp.
2. *Pilsāts — pilsēta.*— Izglītības Ministrijas Mēnešraksts, 1926, № 4, 318.—320. lpp.
3. Kursenieku valoda.— Latvijas Universitātes Raksti, XVI, 1927, 33.—124. lpp.
4. Latviešu vietu vārdi un latviešu pavārdi.
4_1. 1. d. Kurzemes vārdi. R., 1936.
4_2. 2. d. Zemgales vārdi. R., 1939.

PLS — Padomju Latvijas Skola. R., 1940—1941, 1945—1963.

Pok — *Pokorny J.* Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bd. 1. Bern — München, 1959.

Pūrs — Pūrs. [Studentu rakstu krājums.] 1.—3. laid. R., 1891—1894.

Ramat — *Ramat P.* Das Friesische. Innsbruck, 1976.

R-Dr — *Rūķe-Draviņa V.*
1. Diminutive im Lettischen. Lund, 1959.
2. Die Expansion der russischen Buchweizenbenennungen nach Westen.— Scando-Slavica. (Copenhagen), Bd. 10, 1964. S. 107—131.
3. Place Names in Kauguri County, Latvia. Stockholm, 1971.
4. The Standardization Process in Latvian. Stockholm, 1977.

Reh — *Rehehusen J. G.* Manvdvctio ad lingvam Lettonicam. R., 1644.

Reiters — *Reiters J.*
1. Oratio Dominica XL linguarum. Rostochii, 1675.

2. Eine Übersetzungsprobe. R., 1675.

RG — Raiņa gadagrāmata. R., 1975—1988.

RKr — Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas Rakstu krājums. 1.—22. krāj. R., 1876—1937. (No 21. krāj. . . Zinātņu komitejas . .)

RLB KV — Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas Konversācijas vārdnīca. 1.—4. sēj. R., [1903] 1906—1921. (No 2. sējuma: . . Derīgu grāmatu nodaļas . .) [Sējumos ir vienlaidu paginācija.]

Roze — *Roze L.*

1. Latviešu valoda pirms simt gadiem. R., 1962.
2. «Pēterburgas Avīžu» sabiedriski politiskā leksika. Disertācija. R., 1962. [Mašīnrakstā.]
3. Pirmā latviešu svešvārdu vārdnīca.— LPSR ZA Valodas un literatūras in-ta Raksti, 13. sēj., 1961, 273.—299. lpp.

Rozenbergs — *Rozenbergs J.*

1. Dzintarzeme latviešu tautasdziesmās.— LPSR ZA Vēstis, 1970, № 10, 81.—94. lpp.
2. Par smirdiem un Vāczemi latviešu tautasdziesmās.— Turpat, 1971, № 12, 106.—117. lpp.
3. Sāmi latviešu tautasdziesmās.— Turpat, 1972, № 8, 114.—129. lpp.
4. Igauņi latviešu tautasdziesmās kultūrvēsturisko sakaru skatījumā.— Turpat, 1974, № 4., 122.—137. lpp.
5. Leksēmas *poļi* semantika latviešu tautasdziesmās kultūrvēsturisko sakaru skatījumā.— Turpat, 1975, № 12, 99.—111. lpp.
6. Leksēmas *krievi* cilme latviešu valodā un šīs leksēmas semantiskie varianti tautasdziesmās.— Turpat, 1977, № 4, 94.—113. lpp.
7. Пруссы в латышских народных песнях.— В кн.: Фольклор балтских народов. Р., 1968, с. 137—175.
8. Jānis Endzelīns un Krišjāņa Barona «Latvju dainas».— Grām.: Valodas aktualitātes 1984. R., 1985, 7.—16. lpp.
9. Leksēmas *čigāni* semantika latviešu tautas dziesmās kultūrvēsturisko sakaru skatījumā.— Grām.: Dialektālās leksikas jautājumi. 2. d. R., 1986, 160.—196. lpp.

Rudzīte — *Rudzīte M.* Dialektoloģija. R., 1964.

Sab — *Sabaliauskas A.*

1. Dėl kanapės pavadinimo.— Lietuvos TSR Mokslų akad. darbai. Serija A, t. 2 (3), 1957, 199.—210. lpp.
2. Dėl grikio pavadinimo.— Turpat, 211.—218. lpp.

3. Dėl žirnio pavadinimo kilmės.— Literatūra ir kalba, t. 2, 1957, 346.—355. lpp.
4. Dėl avižos pavadinimo kilmės.— Lietuvos TSR Mokslų akad. darbai. Serija A, t. 1 (4), 1958, 173.—181. lpp.
5. Par latviešu vārda *časkas* un citu līdzīgu vārdu cilmi.— LPSR ZA Vēstis, 1958, № 4, 47. lpp.
6. Dėl baltų kalbų česnako pavadinimų kilmės.— Lietuvos TSR Mokslų akad. darbai, ser. A, t. 2 (5), 1958, 165.—169. lpp.
7. Dėl baltų kalbų svogūno pavadinimų kilmės.— Turpat, 171.—177. lpp.
8. Dėl baltų kalbų lęšio pavadinimų kilmės.— Turpat, t. 2, 1959, 151.—157. lpp.
9. Dėl baltų kalbų griežčio (Brassica napus) pavadinimų kilmės.— Turpat, 159.—165. lpp.
10. Относительно происхождения названий растений в балтийских языках.— Rakstu krājums. Veltījums akad. prof. Dr. J. Endzelīnam. R., 1959, 219.—242. lpp.
11. Dėl kai kurių baltų kalbų augalų pavadinimų kilmės.— Lietuvių kalbotyros klausimai, 2. laid., 1959, 65.—74. lpp.
12. Dėl kai kurių baltų kalbų žemės ūkio augalų pavadinimų kilmės.— Turpat, 3. laid., 1960, 257.—268. lpp.
13. О происхождении названия мака в балтийских языках.— Краткие сообщения Ин-та славяноведения АН СССР, 1960, т. 28, с. 70—73.
14. Baltų ir Pabaltijo suomių kalbų santykiai.— Lietuvių kalbotyros klausimai, 6. laid., 1963, 109.—136. lpp.
15. Из истории терминологии животноводства в балтийских языках. Названия безрогого скота.— Проблемы индоевропейского языкознания. М., 1964, с. 59—65.
16. Lietuvių kalbos leksikos raida.— Lietuvių kalbotyros klausimai, 8. laid., 1966, 5.—141. lpp.
17. Baltų kalbų naminių gyvulių pavadinimai.— Turpat, 10. laid., 1968, 101.—190. lpp.
18. Iš baltų kalbų gyvulininkystės terminologijos istorijos.— Turpat, 12. laid., 1970, 7.—81. lpp.
19. Исследования лексики балтийских языков. Автореф. диссертации. Вильнюс, 1974.

Sanders — *Sanders J.* Latviešu saimnieciskā senkultūra uz valodas un kultūrvēsturisku ziņu pamata. R., 1924.

Schmalstieg — *Schmalstieg W. R.*
1. An Old Prussian Grammar. Pennsylvania University Park, 1974.
2. Studies in Old Prussian. Pennsylvania University Park, 1976.

Schmid — *Schmid W. P.*
1. Zu Simon Grunaus Vaterunser.— Indogermanische Forschungen, Bd. 67, S. 261—273.
2. Studien zum baltischen und indogermanischen Verbum. Wiesbaden, 1963.
3. Zum baltischen Dialekt auf der Kurischen Nehrung.— Indogermanische Forschungen, Bd. 88, S. 257 —268.
4. Düna.— In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Bd. 6, Lief. 3/4, 1985, S. 241.—244.
5. Die «Germanismen» im sog. Polnisch-Jatvingischen Glossar.— Indogermanische Forschungen, Bd. 91, S. 273 —286.

Schrader — *Schrader O.* Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde. 2. Aufl., hrg. von A. Nehring, T. 1—2. Berlin, 1923—1928.

Sch-Š — *Schuster-Ševc H.*
I —. Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache. T. 1—. Bautzen, 1978—.
1. Zur Frage der südslawischen Perunika-Namen.— Јужнословенск. филолог, 1973, 213.—221. lpp.

SDP — Sēta, daba, pasaule. [Rakstu krājums.] 1.—8. laid. [1859] 1860—1893.

Seebold — *Seebold E.* Etymologie. Eine Einführung am Beispiel der deutschen Sprache. München, 1981.

Serta ind — Serta indogermanica. Festschrift für Günter Neumann zum 60. Geburtstag. Innsbruck, 1982.

SKES — Suomen kielen etymologinen sanakirja. 1.—6. sēj. Helsinki, 1955—1978. Aut.: Y. H. Toivonen (1.—2. sēj.), sākot ar 2. sēj. E. Itkonen, A. J. Joki, ar 5. sēj. arī R. Peltola. [Vārdnīcā ir vienlaidu paginācija.]

St — *Stender G. F.*
I — II. Lettisches Lexikon. Mitau, [1789]. T. 1. [Lettisch-deutsch.] T. 2. [Deutsch-lettisch.]
1. Ziņģu lustes. [2. izd.] Jelgava, 1849.
2. Lettische Grammatik. 2. Aufl. Mitau, 1783.
3. Pasakas un stāsti. Jelgava, 1789.
4. Augstas gudrības grāmata no pasaules un dabas. [3.] izd. Jelgava, 1796.
5. Tā mācība, kā tie skolmeisteri pēc to jaunu ABC

tiem skolas-bērniem to lasīšanu it viegli var izmācīt. Jelgava, 1797.

St A — *Stender A. J.*
1. Dziesmas, stāstu dziesmas, pasakas etc. Jelgava, 1805.
2. Deutsche Sprachlehre und Wörterbuch. Mitau, 1820.

Stang — *Stang Chr. S.*
1. Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen. Oslo — Bergen — Tromsö, 1966.
2. Opuscula linguistica. Oslo — Bergen — Tromsö, 1970.
3. Lexikalische Sonderübereinstimmungen zwischen dem Slavischen, Baltischen und Germanischen. Oslo — Bergen — Tromsö, 1972.

St B — Studi Baltici T. 1.—4. Roma, 1931—1935.

Stērste — *Stērste A.* Latviešu valodas mācība. 1. d. R.— Tērbata, 1879.

Studies — Studies in Greek, Italic and Indo-European Linguistics. Offered to Leonard R. Palmer on the occasion of his seventieth birthday June 5, 1976. Innsbruck, 1976.

Sum — *Summent A.* Unbeachtete slavische Lehnwörter im Lettischen. Inaugural-Dissertation. Göttingen, [1950]. [Mašīnrakstā.]

Šacs — *Šacs (Schatz) P. E.* Pirmā lasīšanas grāmata. R., 1844.

Šm — *Šmits P.*
I — III. Etnogrāfisku rakstu krājums. 1.—3. d. R., 1912—1923.
1. Glika Bībeles valoda.— RLB Zinību komisijas Rakstu krājums, 14. krāj., 1908, 21.—100. lpp.
2. Aizņemti vārdi.— Turpat, 15. krāj., 1911, 11.—50. lpp.
3. Latvju daiņas.— Turpat, 147.—164. lpp.
4. Valodas kļūdas un grūtumi. R., [1920].
5. Latviešu mitoloģija. 2. izd. R., 1926.
6. Altajiešu valodu vārdi latviešu valodā.— Filologu biedrības Raksti, VII, 1927, 6.—9. lpp.
7. Vēsturiski un etnogrāfiski raksti. R., 1937.

Švābe — *Švābe A.*
1_1—1_2. Latvju kultūras vēsture. 1.—2. d. R., 1921—1922.
2. Die Nachwirkungen der Wikingerzeit in der lettischen Rechtsgeschichte.— Grām.: Pirmā Baltijas vēsturnieku konference. R., 1938, 197.—205. lpp.
3. Straumes un avoti. 1. d. R., 1938.

4. *Mūsu Senās Naudas sistēmas.*— Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1939, 177.—212. lpp.; 323.—350. lpp.; 505.—514. lpp.

T — *Trautmann R.* Baltisch-slavisches Wörterbuch. Göttingen, 1923.

Tautas v — Tautas vēsturei. Veltījums A. Švābem. Red. B. Ābers, T. Zeids, T. Zemzaris. R., 1938.

TDz — Tautas dziesmas. Papildinājums K. Barona «Latvju dainām». 1.—4. sēj. Red. P. Šmits. R., 1936—1939.

Ti — *Tischler J.* Hethitisches etymologisches Glossar. Mit Beiträgen von Günter Neumann. T. I —. Innsbruck, 1977—.

Tovar — *Tovar A.* Die Indoeuropäisierung Westeuropas. Innsbruck, 1982.

Tr — Trübners Deutsches Wörterbuch. Bd. 1—8. Berlin, 1939—1957.

U — *Ulmann C.*

I — II. Lettisches Wörterbuch. T. 1. Lettisch-deutsches Wörterbuch. R., 1872.

T. 2. Deutsch-lettisches Wörterbuch. Bearb. G. Brasche. R.—Leipzig, 1880. [Vārdnīcas pamatā ir J. Neikena materiāli.]

Und — Undeutsche Psalmen und geistliche Lieder. Königsperg, 1587.

Urb — *Urbutis V.*

1. Žodžio *trum̃pas* keleto terminių sinonimų etimologija.— Baltistica, I, 1965, p. 67.—81.

2. Baltų kalbų garnio pavadinimai.— Baltistica, II, 1966, p. 171—190.

3. Lie. *žebẽrklas* ir jo variantai.— Baltistica, III, 1967, p. 87—95.

4. La. *spalgs* reikšmės ir kilmė.— Baltistica, VIII, 1972, p. 57—61.

5. Lie. *dėinauti,* la. *dīvelēt* ir jų giminaičiai.— Baltistica, VIII, 1972, p. 119—130.

6. Lie. *gomùs, -ì* 'norus, noringas, linkęs', la. *gāma* 'kas pernelyg daug valgo' ir kiti giminiški žodžiai.— Baltistica, IX, 1973, p. 183—188.

7. Šaknies **(s)ket-* žodžiai.— Baltistica, X, 1974, p. 129—142.

8. Baltų etimologijos etiudai. Vilnius, 1981.

9. Lie. *atpetúoti,* r. *петать.*— Baltistica, XVIII, 1982, p. 47—57.

V — *Valdemārs K.*

1. Krievu-latviešu-vācu vārdnīce. M., 1872. [Kolektīvs darbs ar F. Brīvzemnieku kā galveno līdzstrādnieku.]

2. Latviešu-krievu-vācu vārdnīce. M., 1879.
3. Krievu-latviešu vārdnīce. Jelgava, 1890.

Val akt — Valodas aktualitātes. (Rakstu krājums.) 1984— . . R., 1985—.

Vanagas — *Vanagas A.*
1. Lietuvos TSR hidronimų daryba. Vilnius, 1970.
2. Lietuvių hidronimų etimologijos žodynas. Vilnius, 1981.

Velt — 1. Rakstu krājums. Veltījums akad. prof. Dr. J. Endzelīnam viņa 85 dzīves un 65 darba gadu atcerei. R., 1959.
2. Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam. 1873—1973. R., 1972.

Verdam — *Verdam J.* Middelnederlandsch handwoordenboek. 's-Gravenhage, 1964.

Vēstis — Latvijas (PSR) Zinātņu akadēmijas Vēstis. R., 1947—.

Volteris — *Volteris E.* Wann und wie konnten litauisch-aistobaltisch sprechende Indogermanen in ihre prähistorisch bestimmbaren Wohnsitze eingerückt sein?— Grām.: Pirmā Baltijas vēsturnieku konference. R., 1938, 37.—45. lpp.

Vr — *Vries J.* Altnordisches etymologisches Wörterbuch. 2. Aufl. Leiden, 1962.

Wagner — *Wagner F. W.* Lexikographische Beiträge.— Magazin, Bd. 10, St. 3, 1855, S [III]—71.

Watkins — *Watkins C.* Une désignation indoeuropéenne de l'eau.— Bulletin de la Société Linguistique de Paris, vol. 67, 1972, p. 39—46.

Wel — *Wellig A.* Beiträge zur lettischen Sprachkunde. Mitau, 1828. [Saturā K. Hardera un A. Velliga papildinājumi G. F. Stendera vārdnīcai.]

W-H — *Walde A., Hofmann J. B.*
I — II. Lateinisches etymologisches Wörterbuch. Bd. I (4. Aufl.)— II (5. Aufl.). Heidelberg, 1962—1975.

Wiedemann — *Wiedemann F.* Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. 2., vermehrte Aufl. St. Pb., 1893.

WLSch — Wörterbuch der litauischen Schriftsprache. Bearb. M. Niedermann, A. Senn, F. Brender (ab Bd. 2.—5. A. Senn, A. Salys). Bd. 1—5. Heidelberg, 1932—1968.

Zeps — *Zeps V. J.*
1. Latvian and Finnic Linguistic Convergences. Bloomington (USA) — Hague, 1962.
2. The Placenames of Latgola. Madison (USA), 1984.

Zēv — *Zēvers J. (Sehwers)*
1. Die deutschen Lehnwörter im Lettischen. Zürich, 1918.
2. Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluss im Lettischen. Berlin, 1953.

Ziesemer — *Ziesemer W.* Preussisches Wörterbuch. Bd. 1—2. Königsberg, 1935—1944.

Zinkevičius — *Zinkevičius Z.*
I — II. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. T. 1—2. Vilnius, 1980—1981.
1. Польско-ятвяжский словарик?— Балто-славянские исследования 1983. М., 1984, с. 3—29.
2. Lenkų-jotvingių žodynėlis?— Baltistica, XXI, 1985, p. 61—83, 184—194.
3. Lietuvių kalbos istorija. Vilnius.
3_1. T. 1. Lietuvių kalbos kilmė. 1984.
3_2. T. 2. Iki pirmųjų raštų. 1987.

ZTV — Zinātniskās terminoloģijas vārdnīca. R., 1922.

Абаев — *Абаев В. И.*
I — IV. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. 1—4. М.-Л., 1958—1989.
1. Скифо-европейские изоглоссы на стыке Востока и Запада. М., 1965.
2. О перекрестных изоглоссах.— Этимология 1966, с. 247—263.
3. Скифо-сарматские наречия.— В кн.: Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. М., 1979, с. 272—364.

Ант балк — Античная балканистика. М., 1987.

Балт яз — Балтийские языки и их взаимосвязи со славянскими, финно-угорскими и германскими языками. Тезисы докладов научн. конф., посвященной 100-летию со дня рождения акад. Я. Эндзелина. Р., 1973.

Бахилина — *Бахилина Н. Б.* История цветообозначений в русском языке. М., 1975.

Бенвенист — *Бенвенист Э.*
1. Индоевропейское именное словообразование. М., 1955.
2. Общая лингвистика. М., 1974.
3. Очерки по осетинскому языку. М., 1965.

Б-сл — Балто-славянские исследования. М., 1974.
[В виде серии с обозначением года:] Балто-славянские исследования 1980. М., 1981 [и т. д.].

Бурячок — *Бурячок А. А.* Формування спільного фонду соціаль-

но-політичної лексики східнослов'янских мов. Київ 1983.

Варбот — *Варбот Ж. Ж.*

1. К реконструкции и этимологии некоторых праславянских глагольных основ и отглагольных имен.— Этимология 1971, с. 3—19.

2. То же. II.— Этимология 1972, с. 42—59.

3. То же. III.— Этимология 1973, с. 23—33.

4. То же. IV.— Этимология 1974, с. 32—43.

5. То же. V.— Этимология 1975, с. 29—41.

6. То же. VI.— Этимология 1976, с. 31—42.

7. То же VII.— Этимология 1977, с. 21—32.

8. То же. VIII.— Этимология 1978, с. 19—31.

9. Славянские этимологии.— Этимология 1979, с. 28—42.

10. К реконструкции и этимологии некоторых праславянских глагольных основ и отглагольных имен. IX.— Этимология 1980, с. 30—36.

11. То же. X.— Этимология 1981, с. 16—23.

12. Праславянская морфонология, словообразование и этимология. М., 1984.

13. К реконструкции и этимологии некоторых праславянских глагольных основ и отглагольных имен. XI.— Этимология 1982, с. 24—33.

ВСЯ — Вопросы славянского языкознания. Вып. 1—7. М., 1954—1963.

Гам — *Гамкрелидзе Т. В.*

1. Передвижение согласных в хеттском (неситском) языке.— В кн.: Переднеазиатский сборник. Вопросы хеттологии и хурритологии. М., 1961, с. 211—291.

2. К огласовке *ă в индоевропейских корнях структуры C_1VC_2-.— В кн.: Balcanica. Лингвистические исследования. М., 1979, с. 69—71.

Гам-Ив — *Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В.*

1. Ряды «гуттуральных» в индоевропейском. Проблема языков centum и satəm.— Вопросы языкознания, 1980, № 5, с. 10—20.

2. Языки centum и satəm и отражение «гуттуральных» в исторических индоевропейских диалектах.— Вопросы языкознания, 1980, № 6, с. 13—22.

3. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Т. I —2. Тбилиси, 1984.

Георгиев — *Георгиев В. И.* Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. (Родственные отношения индоевропейских языков.) М., 1958.

Горнунг — *Горнунг Б. В.* Примечания.— В кн.: Бенвенист Э.

Индоевропейское именное словообразование. М., 1955, с. 3—24.

Диал лекс — Диалектная лексика. (Сб. статей.) Л., 1971—1989.

ЕСУМ — Етимологічний словник української мови. Т. I — III. Київ, 1982—1985.

Ив — *Иванов В. В.*

1. К этимологии балтийского и славянского названий бога грома.— Вопросы славянского языкознания, 1958, вып. 3, с. 101—111.

2. Из истории индоевропейской лексики клинописного хеттского языка.— В кн.: Переднеазиатский сборник. Вопросы хеттологии и хурритологии. М., 1961, с. 292—332.

3. Хеттский язык. М., 1963.

4. Разыскания в области анатолийского языкознания. 1—2.— В кн.: Проблемы индоевропейского языкознания. М., 1964, с. 40—44.

5. Общеиндоевропейская, праславянская и анатолийская языковые системы. (Сравнительно-типологические очерки.) М., 1965.

6. К проблеме происхождения некоторых балтийских названий металлов.— В кн.: III Всесоюзная конференция по балтийскому языкознанию. 25—27 сент. 1975 г. Тезисы докладов. Вильнюс, 1975, с. 105—108.

7. Происхождение семантического поля славянских слов, обозначающих дар и обмен.— В кн.: Славянское и балканское языкознание. М., 1975, с. 50—78.

8. Разыскания в области анатолийского языкознания. 3—8.— Этимология, 1976, с. 153—162.

9. О происхождении некоторых балтийских названий металлов.— Baltistica, XIII, 1977, с. 223—236.

10. Проблема происхождения *u* в начальном слоге в балтийском в свете этимологических данных. В кн.: Балто-славянские этноязыковые контакты. М., 1980, с. 77—90.

11. Анатолийские языки.— В кн.: Древние языки Малой Азии. Сб. статей. М., 1980, с. 129—160.

12. Славянский, балтийский и раннебалканский глагол. Индоевропейские истоки. М., 1981.

13. Цветовая символика в географических названиях в свете данных типологии.— Балто-славянские исследования 1980, с. 163—177.

14. История славянских и балканских названий металлов. М., 1983.

15. Древнебалканская культура и письменность. В кн.: Вопросы социальной, политической и культур-

ной истории Юго-восточной Европы. М., 1984, с. 5—14.
16. О мифопоэтических основах латышских дайн.— Балто-славянские исследования 1984, с. 3—28.

Ив-То — *Иванов В. В., Топоров В. Н.*
1. A Comparative Study of the Group of Baltic Mythological Terms from the Root **vel-*.— Baltistica, IX, 1973, p. 15—27.
2. Исследования в области славянских древностей. М., 1974.
3. К проблеме лтш. Jumis и балтийского близнечного культа.— Балто-славянские исследования 1982, с. 140—175.
4. К реконструкции Мокоши как женского персонажа в славянской версии основного мифа.— Там же, с. 175—197.

Ил-Св — *Иллич-Свитыч В. М.*
1. Выделение типов корней с исходом на сонант в балтийской глагольной системе, их функционирование и происхождение.— ВСЯ, вып. 5, 1961, с. 108—137.
2. Соответствия смычных в ностратических языках.— Этимология 1966, с. 304—355.

Ист лекс — Вопросы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков. М., 1974.

Куркчна — *Куркина Л. В.*
1. Названия болот в славянских языках.— Этимология 1967, с. 129—144.
2. Из наблюдений над некоторыми названиями дорог и тропинок в славянских языках.— Этимология 1968, с. 92—105.
3. Этимологические заметки.— Этимология 1974, с. 44—59.
4. Славянские этимологии. IV.— Этимология 1975, с. 13—28.
5. Заметки по болгарской этимологии.— Этимология 1978, с. 38—43.
6. Праславянские лексические диалектизмы южнославянских языков.— Этимология 1979, с. 15—28.
7. Славянские этимологии.— Этимология 1981, с. 3—16.

Ларин — *Ларин Б. А.* О слове *янтарь*.— В кн.: Rakstu krājums. Veltījums akad. prof. Dr. J. Endzelīnam, R., 1959, 149.—162. lpp.

Лаучюте — *Лаучюте Ю. А.* Словарь балтизмов в славянских языках. Л., 1982.

Маковский — *Маковский М. М.* Английская этимология. М., 1986.

Мартынов — *Мартынов В. В.*
1. Славянская и индоевропейская аккомодация. Минск, 1968.
2. Балто-славяно-иранские языковые отношения и глоттогенез славян.— Балто-славянские исследования 1980, с. 16—26.
Мейе — *Мейе А.*
1. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М., 1938.
2. Сравнительный метод в историческом языкознании. М., 1954.
Мельничук — *Мельничук А. С.*
1. Следы взрывного ларингального в индоевропейских языках.— Вопросы языкознания, 1960, № 3, с. 3—16.
2. Корень **kes-* и его разновидности в лексике славянских и других индоевропейских языков.— Этимология 1966, с. 194—240.
3. Об одном из важных видов этимологических исследований.— Этимология 1967, с. 57—67.
4. Этимологические разыскания. 3.— В кн.: Восточнославянское и общее языкознание. М., 1978, с. 103—114.
Меркулова — *Меркулова В. А.*
1. О некоторых принципах этимологии названий растений.— Этимология 1964, с. 72—87.
2. Украинские этимологии. 2.— Этимология 1974, с. 60—75.
3. И.-е. **ten-* 'тянуть, натягивать', 'плести' в славянских языках.— Этимология 1975, с. 52—63.
4. Русские этимологии. 1.— Этимология 1976, с. 91—101.
5. Русские этимологии. 4. — Этимология 1978, с. 94—106.
6. Восточнославянские этимологии. 1. — Этимология, 1979, с. 3—14.
Непокупный — *Непокупный А. П.*
1. Лингво- и зоогеографические замечания к взаимосвязи балт. *gulbis* и слав. *kъlpь*.— Baltistica, II, 1966, 81.—86. lpp.
2. Прусская этимология в трудах Я. Эндзелина и лексика приморских говоров балтийских и ближайших к прусскому ареалу диалектов восточнославянских языков.— LPSR ZA Vēstis, 1973, № 2, 76.—83. lpp.
Нерознак — *Нерознак В. П.* Палеобалканские языки. М., 1978.

Одинцов — *Одинцов Г. Ф.* Из истории гиппологической лексики в русском языке. М., 1980.

ОЛА — Общеславянский лингвистический атлас. М., 1965—.

Откупщиков — *Откупщиков Ю. В.*

1. Из истории праславянского словообразования.— Этимологические исследования русского языка, вып. 5, 1966, с. 79—93.

2. Из истории индоевропейского словообразования. Л., 1967.

3. К этимологии лит. *káušas,* лат. *kauss* 'череп; ковш'.— Baltistica, VI, 1970, 185.—192. lpp.

4. О древнем названии хлеба в балтийском, славянском и германском.— LPSR ZA Vēstis, 1973, № 2, 84.—89. lpp.

5. О происхождении лит., лтш, *ragana* 'ведьма'.— Baltistica, XIII, 1977, 271.—275. lpp.

6. О мнимых славизмах в балтийских языках.— Балто-славянские исследования 1984, с. 89—102.

Петлева —*Петлева И. П.*

1. О семантических истоках слов со значением 'скупой' в русском языке.— Этимология 1970, с. 207—216.

2. Этим. заметки по славянской лексике. V.— В кн.: Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 1974. М., 1976, с. 125—131.

3. Этимологические заметки по славянской лексике. VIII.— Этимология 1977, с. 33—38.

4. То же, XI.— Этимология 1980, с. 36—41.

5. То же, XII.— Этимология 1981, с. 23—28.

Покровский — *Покровский М. М.* Избранные работы по языкознанию. М., 1959.

Пр — *Преображенский А. Г.*

I — III. Этимологический словарь русского языка. Т. 1—2. [Изд. 2-е.] М., 1959.

Т. [3]. Выпуск последний.— В кн.: Труды Ин-та русского языка АН СССР, т. I. М.-Л., 1949.

Рез — Резюме докладов и письменных сообщений. IX международный съезд славистов. Киев, сентябрь 1983. М., 1983.

Романова — *Романова Г. Я.* Наименование мер длины в русском языке. М., 1975.

Савченко — *Савченко А. Н.* Сравнительная грамматика индоевропейских языков. М., 1974.

Симп — Международный симпозиум по проблемам этимологии, исторической лексикологии и лексикографии. М., 21—26 мая 1984 г. Тезисы докладов. М., 1984.

Сороколетов — *Сороколетов Ф. П.* История военной лексики в русском зыке XI — XVII вв. Л., 1970.

Сосюр — *Сосюр Ф.* Труды по языкознанию. М., 1977.

СРНГ — Словарь русских народных говоров. Вып. 1—25. Л., 1965—1990.

IX съезд — История, культура, этнография и фольклор славянских народов. IX международный съезд славистов. Киев, сент. 1983 г. Доклады сов. делегации. М., 1983.

Ст науки — Становление науки и научных коллективов Прибалтики. Тезисы докладов XIV Прибалтийской конференции по истории науки. Р., 1985.

То — *Топоров В. Н.*

I — V. Прусский язык. Словарь. Т. [1—5] (A — L). М., 1975—1990.

1. Из праславянской этимологии.— Этимологические исследования, вып. I, 1960, с. 5—15.
2. Фрагмент славянской мифологии.— Краткие сообщения Ин-та славяноведения АН СССР, вып. 30 1961, с. 14—32.
3. О праславянском **kot-*.— Вопросы славянского языкознания, 1962, вып. 6, с. 172—176.
4. Заметки по индоевропейской этимологии.— Этимология 1963, с. 187—190.
5. Из наблюдений над этимологией слов мифологического характера.— Этимология 1967, с. 11—21.
6. К фракийско-балтийским языковым параллелям.— В кн.: Балканское языкознание. М., 1973, с. 30—63.
7. Об индоевропейских соответствиях одному балтийскому мифологическому имени.— В кн.: Балтославянские исследования. М., 1974, с. 3—36.
8. Славянские комментарии к нескольким латинским архаизмам.— Этимология 1972, с. 3—19.
9. К объяснению некоторых славянских слов мифологического характера в связи с возможными древними ближневосточными параллелями.— В кн.: Славянское и балканское языкознание. М., 1975, с. 3—49.
10. Семантика мифологических представлений о грибах.— В кн.: Balcanica. М., 1979, с. 234—298.
11. Vilnius, Wilno, Вильня: город и миф.— В кн.: Балто-славянские этноязыковые контакты. М., 1980, с. 3—76.
12. К объяснению нескольких «культурных» слов в прусском.— Этимология 1978, с. 153—169.
13. Ведийское *ṛtá-* : к соотношению смысловой структуры и этимологии.— Этимология 1979, с. 139—156.

14. Из индоевропейской этимологии. II (1—3). — Этимология 1980, с. 134—157.

15. Древняя Москва в балтийской перспективе.— Балто-славянские исследования 1981, с. 3—61.

16. Прусск. *reddi* и под. как семантическая проблема.— Там же, с. 100—105.

17. Об одной латышско-славянской конструкции с участием *rad-*.— Там же, 1982, с. 108—113.

18. Древние германцы в Причерноморье: результаты и перспективы.— Там же, с. 227—263.

19. Новые работы о следах пребывания пруссов к западу от Вислы.— Там же, с. 263—273.

20. К семантике четверичности.— Этимология 1981, с. 108—130.

21. Tradition mythologique lettone et **vel-* en balto-slave. (Un fragment du «mythe principal».) — En: Exigences et perspectives de la sémiotique. Amsterdam — Philadelphia, 1985, p. 539—549.

22. Из индоевропейской этимологии. III. — Этимология 1982, с. 123—140.

23. К реконструкции одного цикла архаичных мифопоэтических представлений в свете «Latvju dainas». — Балто-славянские исследования 1984, с. 29—59.

24. Индоевропейский ритуальный термин **souH₁-et-ro- (-etlo-, -edhlo-)*.— Там же, с. 80—89.

25. Еще раз о древних западнобалканско-балтийских языковых связях в ареальном аспекте.— В кн.: Славянское и балканское языкознание. Язык в этнокультурном аспекте. М., 1984, с. 10—25.

Тр — *Трубачев О. Н.*

1. Славянские этимологии, 1—7.— Вопросы славянского языкознания, вып. 2, 1957, с. 29—42.

2. Из истории табуистических названий.— Там же, вып. 3, 1958, с. 120—126.

3. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя. М., 1959.

4. Происхождение названий домашних животных в славянских языках. Этимологические исследования. М., 1960.

5. «Молчать» и «таять». — В кн.: Проблемы индоевропейского языкознания. М., 1964, с. 100—105.

6. Ремесленная терминология в славянских языках. М., 1966.

7. Из славяно-иранских лексических отношений.— Этимология 1965, с. 3—81.

8. Заметки по этимологии и сравнительной грамматике.— Этимология 1968, с. 24—67.
9. То же.— Этимология 1970, с. 3—20.
10. Славянские и балтийские этимологии. — Этимология 1975, с. 3—12.
11. Серебро.— В кн.: Восточнославянское и общее языкознание. М., 1978, с. 95—102.
12. Реконструкция слов и их значений.— Вопросы языкознания, 1980, № 3, с. 3—14.
13. Две литовских этимологии на индоевропейском фоне.— Baltistica, XVI, 1980, 117.—118. lpp.
14. Indoarica в Северном Причерноморье.— Этимология 1979, с. 111—130.
15. Языкознание и этногенез славян.— Вопросы языкознания, 1982, № 4, с. 10—26; № 5, с. 3—17; 1984, № 2, с. 15—30.

Ф — *Фасмер М.*
I — IV. Этимологический словарь русского языка. Перевод и дополнения О. Н. Трубачева. Т. 1—4. М., 1964—1973.

Ц — *Цыганенко Г. П.* Этимологический словарь русского языка. Киев, 1970.

Чекман — *Чекман В. Н.* О рефлексах индоевропейских *$\hat{k}$, *$\hat{g}$ в балто-славянском языковом ареале.— В кн.: Балто-славянские исследования. М., 1974, с. 116—135.

ЭСБМ — Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. I — III. Минск, 1978—1985.

ЭСРЯ — Этимологический словарь русского языка. Ред. Н. М. Шанский. Т. I, вып. 1—5, т. II, вып. 6—8. М., 1963—1982.

ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков. Праславянский фонд. Ред. О. Н. Трубачев. Вып. I — XV. М., 1974—1988.

Эт — Этимология. Материалы и исследования по индоевропейским и другим языкам. М., 1963.
Вып. 1964. М., 1965.
Вып. 1965. М., 1967.
Вып. 1966. М., 1968.
Вып. 1967. М., 1969.
Вып. 1968. М., 1971.
Вып. 1970. М., 1972.
Вып. 1971. М., 1973.
Вып. 1972. М., 1974.
Вып. 1973. М., 1975.
Вып. 1974. М., 1976.
Вып. 1975. М., 1977.
Вып. 1976. М., 1978.

Вып. 1977. М., 1979.
Вып. 1978. М., 1980.
Вып. 1979. М., 1981.
Вып. 1980. М., 1982.
Вып. 1981. М., 1983.
Вып. 1982. М., 1985.
Вып. 1983. М., 1985.
Вып. 1984. М., 1986.
Вып. 1985. М., 1988.

Эт иссл — Этимологические исследования по русскому языку. Вып. 1—9. М., 1960—1981.

Этн и лингв — Этнографические и лингвистические аспекты этнической истории балтских народов. Р., 1980.

Этн ист — Проблемы этнической истории балтов. Р., 1985.

Я-З — *Янин В. Л., Зализняк А. А.* Новгородские грамоты на бересте. М., 1986.

Minot rokraksta materiālus, lietoti šādi saīsinājumi: FB — Latvijas Zinātņu akadēmijas Fundamentālā bibliotēka. RM — J. Raiņa Literatūras un mākslas vēstures muzejs.

A

ābece [ãbece]. Aizguvums; no v. *Abc* 'alfabēts'. Šajā nozīmē vārds lietots arī latviešu valodā no 18. gs. 2. puses — sākumā rakstījumā *ABC*, tad *ābice* (Lg II 5, St II 4) un *ābice* (St I 1). Šādas vārda formas ietekmējusi lietvārdu izskaņa *-ice* (*māsiçe, mātice*, St I 151). K. Harders norādīja, ka pareizāka forma ir *ābece* (Wel 5), tā arī nostiprinājās 19. gs., kaut gan iepriekšējās formas lietotas vēl 19. gs. 70. un 80. gados (U I 3, II 3). Paralēli lietots vārds ar īsu a — *abece* (V 1 2) un *abeceja* (E. Dinsbergs). Nozīme 'mācības grāmata lasītprasmes apgūšanai; pirmmācības grāmata' izveidojās no G. F. Stendera «Bildu ābices» nosaukuma (1787). Šī nozīme valodā iesakņojās 19. gs. vidū; K. Valdemāra vārdnīcās tā ir vienīgā (V 1 2; 2 1), bet literatūrā *ābece* ar noz. 'alfabēts' vēl 19. gs. beigās: «Mums šķiet, ka ir vieglāki iemācīties divas ābeces (alfabētus)..» (Vensku Edv., Par šo un to. 1894, 20), arī 20. gs. sākumā (D 1 3).

KK 37 12, Kl 1, M-E I 234, I. Niselovičs — PLS 1958 12 56, 1960 8 68, Zēv 2 5

ābele [âbele]; lš. *obelìs*, pr. *wobelne*, kr., bkr. *яблоня* (psl. **ablonь*, **abolnь*), ukr. *яблiнь*, bulg. *аблáн, яблáн*, č. *jabloň*, p. *jabłoń* 't. p.' Cilmes ziņā idents vārds ir *ābols* [âbuols, uõ]; lš. *obuolỹs*, pr. *woble*, kr. *яблоко* (psl. **ablъko* < **āblu-*), bkr. *яблык*, ukr. *яблуко*, bulg. *ábълка*, č. *jablko*, p. *jabłko*, go. **apl(u)s*, ssk. *apall*, v. *Apfel*, a. *apple* 't. p.' Pamatā ide. **ăbel-* / **ăbol-* < **ăbl-* 'ābols'. Šīs formas vislabāk saglabājušās latviešu valodā un pirmā forma arī itāļu pilsētas nosaukumā *Abella*. (Šī pilsēta bijusi pazīstama ar ābolu bagātību.) Formas ziņā atšķirīgais pr. *woble* salīdzināms ar la. apv. *uôbals* 'ābols'. Vārdiem *ābele, ābols* atbilstošās formas senatnē g. k. lietotas Ziemeļeiropas tautu valodās mežābeles un tās augļu apzīmēšanai. Kad ar romiešu kultūru Eiropā izplatījās potēto ābeļu audzēšana, vecie nosaukumi attiecināti uz tām, nepārņemot latīņu valodas apzīmējumu (*mālum*), kā tas darīts ar daudziem citiem kultūraugiem.

Par ide. **ăbl-* cilmi ir dažādas domas: A. Meijē to uzskata par aizg. no citas valodu saimes, V. Ivanovs rekonstruē ide. **(s)m(ă)l-* 'ābols', no kā he. *šamluw(a)-*, gr. *mēlon*, lat. *mālum* 't. p.' un- skaņu mijā *ml* > *bl* izveidojusies forma **ăbl-*.

Vārds ir sens līdzskaņa celms, kas pārveidojies par *i*-celmu, no kā latviešu valodā vēlāk *ē*- un *o*-celma formas (Ekerts).

Baltu vsk. nom. *ābōl, ģen. *ābeles; no šīm formām vēlākie diferencētie koka un augļa nosaukumi.

Vārds āboliņš (arī ābols, ābūls) tauriņziežu lakstauga apzīmēšanai ieviesies agrākā nos. *dābils (lš. dóbilas) vietā. Savukārt no *dābils izveidojusies forma dābols [dâbuols] kontaminācijā ar vārdu ābols. Sal. pr. wobilis < *dobilis 'āboliņš'.

D. O. Adams — IF 90 79—82, B I 433, G. Bonfante — St B 4 127, Buck 375, E III$_2$ 406, 1 343 un 348, Eckert 9 194,— Balt V 10, EF 2 99 un 515, E-H I 191, Fei 54, Kl 27, L I 3, Mach 214, M-E I 234, Oxf 44, Pok 1, Sanders 47, T 2, W-H I 3, Zēv 2 288, Гам-Ив 3 637, Ив 8 160, Мейе 1 399, Тр 3 41, Ф IV 539, ЭССЯ I 44

abi; lš. *abù* vīr., *abì* siev., pr. *abbai*, kr. *óба* (ssl. *oba*), bkr. *обá, обáдва*, ukr. *обá*, bulg. *óба*, č., p. *oba*, go. *bai*, v. *beide*, si. *ubháu*, gr. *ámphō*, lat. *ambo*, toh. A *āmpi* 't. p.' Sens saliktenis, kura pamatā ide. **a(m)-bhōu* > **a-bu*. Pirmā daļa ir norādāmais vietn. (sal. si. *a-* 'šis') vai partikula, kas pastiprina otrajā daļā ietverto nozīmi 'divi, abi'. La. *abi* vēsturiski ir siev. un nek. dzimtes divsk. nom.-ak., kam blakus izloksnēs vīr. dzimtes senākā forma *abu*. Jau baltu (arī slāvu) pirmvalodā zudusi *m* skaņa kādas citas saknes ietekmē, no kuras la. *ap* < **api*. Senindiešu un ģermāņu valodās attiecīgajos vārdos nav senā salikteņa pirmās daļas. (Si. *ubháu* ieskaņa *u-* no ide. **u̯i* 'divi', no kā arī la. *viss*.)

Atv. *abinieks* 19. gs. 60.—70. g. jaunvārds (U I 1) ; senāk *abejāds* (LGGr 1797 3 55, V 1 3). Nav ieviesusies forma *abejādnieks* (U II 34).

B III 302, E 1 486, EF 2 1, E-H I 1, Fei 74, HF I 100, Kl 61, L I 3, Mach 404, Mažiulis I 39, M-E I 5, MM I 107, Pok 34, M. Saule-Sleine — LVKJ 17 224, Stang 1 277, T 1, W-H 37, To I 47, Ф III 96, ЭСБМ I 55

āboliņš — sk. *ābele, dābols*.

abra; lš. *ãbrė* 'abra, sile', *ãbrinas, abrìnė* 'aizvāžams izdobta koka trauciņš, ciba'. Vārda cilme ir neskaidra. Daži autori (Trautmanis, sākumā arī Būga) to saistīja ar pr. *aboros* 'karkles, redeles', kas laikam no **abvarās* līdzīgi kā lš. *ãpara* < *ãpvara* 'aptvere' un la. arh. *savara, savari, savāri, savare, savāre, savires* 'šķērskoks, kas satur kopā ecēšu kokus' (M-E III 780), kuru pamatā b-sl. **u̯er-* 'bāzt, (ie) vērt' (Endzelīns, Mažulis). Šo vārdu saistījumu ar la. *abra*, lš. *ãbrė* valodnieki tagad noraida.

Iespējams, ka *abra* un radu vārdi atspoguļo senus baltu kontaktus ar indoirāņu valodām; sal. si. *abhrá, abhrám* 'mākonis, lietus laiks', ave. *awrəm* 't. p.', skitu *abra* 'debesis'. Pamatā ide. **enebh-* : **embh-* : **n̥bh-* > i-ir. **abh-* 'mitrums, ūdens', no kā ar noz. pārnesumu atvasināti daudzu upju un mitru ieleju nosaukumi. Sal. Latvijā: *Abra* (pļava Ogrē, Vaidavā), *Ābŕupe* (Lielezerē, Skrundā), *Abriņa* (vairākas ielejas, pļavas), *Abrene* (ielejas, pļavas) u. c. Nozīmes pārnesums 'ūdens, mākonis'

→ 'trauks' sācis veidoties irāņu valodās (skitiem priekšstats par debesīm kā apgāztu trauku, kupolu, no kura līst ūdens) un tālāk izveidojies baltu valodās. Pārnesums 'trauks' → 'ieleja' raksturīgs baltu valodām, sal. *mulda*; arī pr. *galdo* 'mulda, abra' : lš. *Galdupė*. (Par līdzīgu pārnesumu sal. arī *laiva*: ielejas, purva nos. *Laiva*.)

Pēc cita uzskata (Pētersons), vārds *abra* varbūt saistāms ar lat. *obba* 'lielāks māla trauks ar platu dibenu'; tādā gadījumā pamatā **ob-i* / **ob-er* (noraida Valde, Hofmanis). (K)

B I 305, III 298, E IV_2 168, EF 2 1, Euler 110, E-H I 1, HF II 384, Mažiulis I 40, M-E I 6, MM I 43, Pok 316, A. Stafecka — Kont pēt 200—202, W-H I 680, II 194, Абаев 3 276, To I 50, 6 34

acs; lš. *akìs*, pr. *ackis* (dsk. nom.), kr., ukr. *óко* (ssl. *oko*), bulg. *okó*, č., p. *oko*, go. *augo* (ģerm. **ago*; *au* < *a* vārda *ausō* 'auss' iespaidā), v. *Auge*, si. *ákši*, gr. *ósse* (divsk.), lat. *oculus* 't. p.' Pamatā ide. **ok$^{u̯}$-* 'redzēt, acs' > b. **ak-*. Blakus senajai divsk. formai **aki* (abu acu kopējai apzīmēšanai; sal. kr. *очи*) jaunāks darinājums **ak-is* > la. *acis* (viensk. forma; šāda forma vēl 17. gs. : «tava laba acis», Reiters 2, 11) > *acs*. Ide. **ok$^{u̯}$-* no senākas formas, kur likumsakarīgi pirms patskaņa bijis vēl saknes ieskaņas līdzskanis. Tā reflekss hetu valodā saglabājies *š-* veidā (*šakuu̯a* 'acs') un ģermāņu valodās *s-* veidā (go. *saiƕan*, sav. *sehan*, v. *sehen* 'redzēt').

Visās ide. valodās, arī latviešu valodā, vārds raksturīgs ar ļoti daudziem nozīmes pārnesumiem. Piem., la. *acs* apzīmē caurumu («adatas, tīkla acs»), iedobumu («acis kartupelī»), cilpu («adījuma acis»), kā arī redzi («gaišas acis») un skatienu («pamest acis»). Atv-os un saliktenos ar šo vārdu dažās valodās darināti loga (kr. *окнó*, a. *window* burtiski 'vēja acs') un avota vai akas apzīmējumi (sal. la. *aka*, *akacis*).

Atv. *ačka* sākotnēji 'acs (niev.), actiņa' (ar ekspresīvu saknes līdzskaņa mīkstinājumu; par formu sal. *večka* 'vecene') → 'vienacis' (*ačkis*, Lj 19) → 'cilvēks ar traucētu redzi' (*ačka* 'vienacis, neredzīgais', St I 8) un citā semantiskās attīstības virzienā 'gudrs un noslēpumains cilvēks' (E-H I 3).

Sk. arī: *aka*, *akls*, *ass*^{a}.

B III 351, Buck 225, EF 2 5, Eckert 9 24, E-H I 2, Euler 2 33, Fei 64, HF II 436, Kl 38, L I 4, M 4 53, Mažiulis I 49, M-E I 7, MM I 16, Pok 775, T 4, W-H II 200, Бенвенист 1 89 un 180, Гам-Ив 3 121, 639 un 786, Ив — Эт 1979 138, Мейе 1 405, To I 57, Ф III 128

ačgārns [ačgàrns, ãr]; lš. *ātžagarias* 'ar muguru pa priekšu, ar apakšu uz augšu; pretējs, otrāds'. Pamatā ir sens adv. *atžagarni* (St I 8; «atšagarni ejot», Gl 1 16), kas saīsināts, izlaižot saknes patskani. Piedēkļa patskanis pārveidots vārdu *sakārnis*, *čakārnis* ietekmē. Senais adverbs ir atv. no *žagars* (sk.); sal. apv. *atžagars* 'žagars ar atzariem': «Pustēvine ir tikpat kā

atžagars, visur viņai ķeras un duras» (J. Janševskis — E-H I 183). Adv. *atžagarni* > *ačgārni* sākotnējā nozīme ir bijusi 'pretēji zaru virzienam; (iet, vilkt) tā, ka zari aizķeras, metas'. Vārda senāka forma apv. *ačagārni, adžagārni*. Par priedēkļa *at-* nozīmi šajā vārdā sal. *atskabarga, atskabargains*. Arh. arī *atžagniski* (Wagner 3).
M-E I 10

āda [âda]; lš. *óda* 't. p.', si. *átkaḥ* (< *aĝ-ko-) 'bruņas, tērps', gr. *askós* 'novilkta āda'. Pamatā ide. *ăĝ- 'āzis, kaza', no kā arī la. *āzis* (sk.). Paralēli ide. *ădh-; forma izskaidrojama ar senu akomodāciju. Sal. ide *aĝ-ko- > *ag'-ko (si. *aẑ-ko-) > si. *aṭ-ka- > *atka-* (P. Tīms). Blakus *āĝ- > b. *āž- bijis *ādh- > b. *ād-, no kā *ād-ā 'āda' (varbūt ar adjektīvu formām kā starpposmu; sal. lš. *ódinis* 'ādas-, ādains'). Albāņu valodā *adh-ī > *dhi* 'kaza'.
No dažu dzīvnieku, sevišķi kazas un āža, nosaukumiem arī vairākās citās ide. valodās darināti ādas apzīmējumi. Sal. si. *ajáḥ* 'āzis' : *ajínam* 'āda', kr. *козá* '*kaza*': *кóжа* < *kozịā- 'āda', ssl. *azьno,* bsl. *(j)azno* 'āda' no *azь 'āzis, kaza'.
Latviešu valodā jau sen (pirms 17. gs.) noticis leksiskais vispārinājums, ar vienu vārdu apzīmē cilvēka un dzīvnieku ādu, ģērētu un neģērētu ādu, kā arī ādu, no kuras darināti kādi priekšmeti (piem., apavi). Citās valodās šajos gadījumos parasti ir diferencēti (divi vai vairāki) apzīmējumi; piem., lš. *óda* un *káilis,* kr. *кóжа* un *шкýра,* v. *Haut; Fell* un *Leder*. Vārda *āda* senāko nozīmi laikam parāda no baltu valodām aizgūtais s. *vuota* 'nodīrāta, neģērēta dzīvnieka āda': *vuohi* 'āzis'. K
B I 431, II 278, Buck 200 un 407, EF 2 515, E-H I 192, HF I 165, M-E I 235, MM I 27, Pok 103, Tp 4 84, ЭССЯ I 103

adata; lš. *ãdata* 't. p.' Pamatā ide. *edh- 'smails', no kā arī *egle* (sk.); skaņumijā *edh- : *odh- > b. *ad-, no kā la. *adīt* un *adata*. Verbs *adīt* ir kāda izzudušа pamatverba (*ed-ti > *est) iteratīvs, tā sākotnējā nozīme ir bijusi 'durstīt'. (Formas attiecības kā vārdos *best* : *badīt, vest: vadīt*.)
Atv. *adīklis* < *ad-itl-is*.
Upju nosaukumos *ad-* (piem., Tirzas pieteka *Adula*) ir citas cilmes: pamatā ide. **ad(u)-* 'straume'. Sal. ave. *adhu* 'straume, strauts, kanāls'.
B III 307, Buck 412, EF 2 1, E-H I 3, IF 86 49, Krahe 41, M-E I 10, Pok 4 un 289, Гам-Ив 3 633, To I 56, Tp — Эт 1963 36

agrs; he. *ḫegur-* virsotne, klints', si. *ágram* smaile, virsotne, sākums', ave. *agrō* 'pirmais', *agrəm* 'sākums'. Pamatā ide. **Heg-ro-* > *eg-ro- / *ag-ro- 'smaile, virsotne; pirmais, sākums'; **agro-s* > b. **agra-s* > la. *agrs*. Valodā cieši saistās nozīmes 'agrs' un 'ātrs'. No vārda *agrs* bijis verbs *agroties* 'steigties': «. . ko mūsu ļautiņi [slimībās] dara? Voj agrojas palīgu meklēt?» (L Ārste 3 9).
Ide. **ag-* ir paralēla forma saknei **ak-* 'ass' (no kā la. *ak-*

mens, ass), un to pamatā laikam ir viena pamatforma ar līdzskaņu variācijām. (Hetu rakstībā blakus *ḫegur-* ir *ḫekur-*; sal. gr. *ákros* 'smails, ass', lat. *acer* 't. p.') Tādā gadījumā la. *agrs* nozīmes attīstība: 'ass'→ 'ātrs' → 'agrs'. Par nozīmju sakaru sal. lat. *crās* 'rīt' ← 'rīta agrumā' ← '(dienas) smailē' (< **k̥rə-(o)s*, Zēbolds).

Buck 960, M-E I 12, MM I 18, Pok 8, Seebold 163, Ti I 235, Гам-Ив 3 665, Ив-То 2 10, То II 165

aicināt [aîcinât, aĩ]. Pamatā ide. **ei-* 'iet' (sk. *iet*), kas paplašināts ar formantu *k;* skaņumijā b. **aik-*, no kā ar pied. *-in-* darināts kauzatīvs verbs **aikin-āti* > *aicināt* (Blese). Tātad vārda sākotnējā nozīme 'likt iet, likt nākt'. Saknes miju *ei* : *ai* rāda arī vairāki lietuviešu valodas vārdi, piem., *eiklùs* : apv. *aiklùs* 'veikls gājējs, skrējējs'; par patskaņu miju sal. arī la. *aidinieks* : *iet* < **eiti*. Par nozīmju sakaru sal. 17. gs. sinonīmiskās izteiksmes G. Elgeram: «es noaicenā(ju), es notecenā(ju)» (=lat. *avoco* 'aizsaucu', *abdūco* 'aizvedu, aizvilinu', Elg 1 323).

Pēc cita uzskata (Endzelīns ar ?) vārds atvasināts no interj. *ai*.

Bl 8 35, M-E I 12, To — Эт 1963 257

aidinieks [aîdinìeks, iẽ], apv. *eidinieks* 'zirgs, kas iet, reizē liekot vienas puses kājas'; lš. *eidininkas* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *iet* (sk.): ide. **ei-* ar *dh* paplašinājumu > b. **eid-* : **aid-*. La. verbs **aidīt* (**eidīt*) bijis verba *iet* (< **eiti*) iteratīvs un kauzatīvs (sal. *jāt* : *jādīt*), un no tā atv. *aidinieks*. Par formu un nozīmi sal. lš. *eidýti* '(atkārtoti, ilgstoši) iet', *eĩdinti* 'likt iet': *eidininkas* 'aidinieks'.

EF 1 27, 2 119, M-E I 12, Pok 295

aijāt [aĩjât]; lš. *ajúoti* 'sirsnīgi, patiesi dziedāt'. Vārda pamatā interj. *aijā,* ar ko dziedoši pavada bērna šūpošanu, auklēšanu, midzināšanu. No tā verba nozīme 'šūpojot, auklējot, midzinot dziedāt' → 'šūpot, auklēt'. Iespējams, ka lietuviešu vārds ir aizg. no latviešu valodas (Būga).

B III 342, M-E I 12

aile [àile], apv. *aila;* lš. *eilė̃* 'rinda, kārta, slānis, šķira', apv. *ailė̃, ailà* 'virkne, rinda'. Pamatā ide. **ei-* 'iet' (sk. *iet*) ar pied. *-lā-* / *-li̯ā-;* skaņumijā b. **ailā* / **ailē* > la. *aila, aile.* Ar to pašu piedēkli saknes pamatformā atv. *iela* (sk.). Sākotnējā nozīme 'ejamais ceļš' («uz apakšzemes pili varēja tikai pa apakšzemes ailu aiztikt», L-P VII 41), no kā 'rinda' («Viņas puses ozoliņi Ailiņām (var.: rindiņām) saauguši», LD 2803, 8 var.), 'josla, šaurs nodalījums' («ailes kases grāmatā») un 'sprauga sienā' («durvju aile»).

B III 328, EF 2 3 un 119, E-H I 3, M-E I 12 un 566, Pok 296

ailis 'kārts'— sk. *airis.*

aina [aĩna]. 19. gs. otrās puses jaunvārds, ko literatūrā ieviesa F. Mālbergs: «Aina (bilde) iz senajiem laikiem» (Austrums 1885

1 582). Vārda pamatā varbūt Mālberga dzimtajā Dundagā vietvārdos sastopamais līb. àina 'zāle, siens' (piem., *Aina vig* — Ainas leja), kas ir aizg. no baltu valodām (< **seinas* 'siens'; sal. ig. *hein* 't. p.').

F. Mālbergam turpat atv. *ainava* ar paskaidrojumu 'Gemälde, Landschaft' (glezna, dabasskats). Pirmajā nozīmē vārds retumis lietots 19. gs. beigu periodikā, bet plašāk tas ieviesies otrā nozīmē (D 1 701), kur līdz tam trūka latviska vārda. 20. gs. 30. gados *aina, ainava* vēl bija pareti lietoti vārdi, tā ka tos neietvēra pareizrakstības vārdnīcās (Ozoliņš 1) vai deva ar nozīmes paskaidrojumu (Bl 5 3).

No vārda *aina* atvasināts verbs *aināt*: «Esmu visai mēreni viņu laiku karakteru ainājis» (F. Mālbergs vēstulē F. Brīvzemniekam 24. 3. 1885); šis verbs sastopams arī literatūrā. Refl. formu *aināties* (M-E I 13, Bl 5 3) vēlāk aizstājis *ainoties* [aĩnuôtiês], biežāk atv-ā *atainoties*. 20. gs. 40. gados darināts verbs *atainot*, 50. gados *ataina*. K

Ket 4, KK 24 98, M-E I 13

airene [aĩrene] 'graudzāļu dzimtas augs'; kr. apv. *áup* 'kalme' (Dals), si. *erakā* (< **airaka-*) 'kāds zālaugs', gr. *aīra* 'kviešu nezāle, airene'. Atv. no la. *aire*, kam laikam bijusi tā pati nozīme (tagad apv. 'kāda nezāle'). Pamatā ide. **ai-rā* 'kāds zālaugs', kas var būt arī aizg. no neradniecīgas austrumu valodas (Špehts). Vārds latviešu valodā saglābājis ļoti senu formu un nozīmi.

HF I 43, M-E I 13, MM I 129 un 560, Pok 16

airis [aĩris]; lš. *aīrė*, sisl. *ār* (< ģerm. **airō*) 't. p.' Iespējami vairāki vārda cilmes risinājumi.

1. Vārda pamatā ir ide. **ei-/*oi-* 'kārts'; **oir-* > b. **air-*. No ide. saknes ar dažādiem piedēkļiem atvasināti vairāki kārts vai no kārts darinātu priekšmetu apzīmējumi, piem., *ilkss* (sk.), apv. *ailis* 'kārts, balsta koks, veltnis'. Šās cilmes bijis arī senais dīsteles nos. **aisa* (b. **aisō* vai **aisā* > s. *aisa* 'dīstele'); sal. he. *ḫišša-* 't. p.'

2. Vārds ir tās pašas cilmes kā *vairīt* (sk.) ar vēlāku *v*-zudumu, pieskaņojoties vārdiem ar nozīmi 'kārts' vai arī runātāju uztverē saistoties ar verbu *irt* šķietamas skaņumijas attiecībās (kā apv. *ķirināt* : *kairināt*).

Daži autori (Leskīns, Fiks, Zeps; Endzelīns ar «laikam») uzskata vārdu *airis* (un s. *airo*, ig. *aer* 't. p.') par aizg. no ģermāņu valodām, bet citi (Būga, Mairhofers) — par mantotu. S. Raģe uzskata, ka *airis* aizgūts no ģermāņu valodām ar Baltijas somu valodu starpniecību un ir vienas cilmes ar apv. *aris, āris* 'kārts'.

Atv. *airēt* [aĩrêt].

B III 332, Buck 734, E-H I 5, M-E I 13, Pok 298, S. Raģe — Dial I 29, Ti I 252

aita [àita]; lš. *áita* siev., *áitas* vīr. 'liels gājējs; nemierīgs, kustīgs cilvēks; blandonis', pr. *aytegenis* 'mazais («kustīgais») dzenis', kr. apv. *етенька* (no **ěta* < **ait-*) 'vārds, ar kuru sauc aitas', he. *i̯ant-* 'aita' («ejošā»). Pamatā ide. **ei-* / **oi-* 'iet' (sk. *iet*) ar pied. *-tā-*; **oi-tā-* > b. **aitā-* > la. *aita*. Sākotnējā noz. 'tas, kas iet'. Viens no biežākajiem senajiem aitu apzīmējumiem dažādās valodās ir 'ejošā', t. i., manta, kas pati iet, kas nav jānes vai jāved. Sal. kr., bkr., ukr. *бара́н*, p., č. apv. *baran* 'auns', gr. *bárion* 'aita' : turku **baran* 'tas, kas iet' (Trubačovs). Šo formu pamatā var būt attiecīgs substrāta vārds, kas aizgūts daudzās valodās (Hubšmits), vai arī skaņu atdarinājums. Šāds apzīmēšanas paņēmiens attiecināts uz sīklopiem vispār: osku *eitiuvam* (ak.) 'sīklopi' (no **eit*ᵘ*ā* 'gājēji'), toh. A *śemäl* 't. p.' (*säm-* 'nākt').

Valodas un kultūras vēsturei raksturīgs vārds ir gr. *próbata* (dsk.) 'sīklopi', kas atvasināts no verba *probáinein* 'iet uz priekšu' (tātad 'uz priekšu ejošie'). Vsk. *próbatar* ar noz. 'aita' grieķu valodā izskauda agrāko apzīmējumu *óis* (=la. *avis* > *avs*), tātad latviešu un grieķu valodā bijusi līdzīga maiņa.

Kr. apv. **ěta* (< **aitā-*) ir aizg. no kādas ziemeļaustrumu baltu cilts valodas (atv. *етенька* Ļeņingradas apgabalā).

Pēc cita uzskata (Mīlenbahs, Endzelīns), vārds *aita* darināts no formas *avs* demin. *avitiņa* (no kā fonētiski *aitiņa*). Par šādu formas pārveidojumu jāšaubās. Ar šo hipotēzi nesaskan jau pirms 9. gs. izveidojusies forma kr. apv. *етенька* (kur *ět-* < *ait-*) — mīlināmais vārds aitu pasaukšanai (СРНГ IX 45). Analoģija ar apv. *zuvitiņa* > *zuitiņa* (M-E I 14) nav piemērojama, jo saknē *zuv-* šeit *v* zudis pēc iepriekšējā *u*; sal. *zu[v]u* (E 1 212), *zuvs* > *zūs* (M-E IV 753). K

Buck 156, J. Hubschmid — Эт 1967 245, L I 5, M-E I 14, Schmalstieg 2 252, Ti 345, Tp 4 73, ЭССЯ I 155

aiz [àiz]; lš. apv. *až, ažù* 'aiz, par', kr. *за* (ssl. *za*) 'aiz, par, pie, pēc, dēļ'. Pamatā ide. **ĝhō* 'aiz, dēļ' (kas laikam ir sens vietn. instr. no saknes **ghe-* : **gho-*; šī sakne parādās daudzās partikulās, piem., la. *nedz* < **ne-gi*). No tās pirmbaltu **žō* (> ssl. *za*). Baltu valodās vārdam pievienojies formants *a-* un ide. *ō* pārveidojies par divskani [uo], tā ka senākā šā vārda forma ir bijusi *ažuo* (Mažulis: **ežō* > *ažuo* > *ažu*). Latviešu valodā gala divskanis pārveidojās par patskani un pēc tam izzuda, bet *ž* kļuva par *z*. Forma *az* vēl sastopama izloksnēs, kā arī priedēkļa veidā senrakstos minētos vietvārdos (piem., *Azpurve*, vēlāk *Aizpure* Lēdurgā) un dažos literārās valodas vārdos, piem., *azaids, azote*. Jaunākas formas ir apv. *āz* 'aiz' un liter. *aiz*. Liter. forma laikam radusies, saplūstot *az* un *iz* (Endzelīns).

B II 243, E I 319, 1 635, EF 2 28, E-H I 5, HF I 597, Mažiulis 6 293, M-E I 14, Nītiņa 40, Pok 451, Schrader I 371, Ф II 69

aiza [àiza], apv. [aĩ, aî]; lš. *áiža* 'plaisa, šķemba', pr. *eyswo* [eizvo], kr. *я́зва* (ssl. *jazva* < psl. **ězva*) 'brūce' (kr. apv. arī 'lūzums'),

bulg. *язва* 'brūce, ievainojums', č. *jízva* 't.p.', p. *jaźva* '(āpša) ala', s-h. *jàzvina* 'ala', he. *igai-* / *egai-* 'sasprāgt, saplaisāt, sabirzt'. Pamatā ide. **eiĝ-* / **oiĝ-* > b-sl. **eiž-* : **aiž-* 'plēst, šķelt', no kā b. **aiž(u̯)ā-* 'caurums, plaisa' > la. *aiza*. Tās pašas cilmes ir arī *(at)iezt* («atiezt zobus»), sal. lš. *eĩžti, aižýti* 'šķelt, lobīt'. Skaņumijā la. apv. *ize* [îze] 'plaisa'.

Sk. arī: *iezis*.

E IV$_2$ 204, EF 2 4, E-H I 5, Mach 230, Mažiulis I 247, M-E I 17, T 68, Ti I 349, To II 22, Ф IV 549, ЭССЯ VI 56

aizbars 'milti, ko uzkaisa uzrūgušai mīklai; putraimi'— sk. *bērt*.

aizbildnis [àizbiĩdnis]. A. Kronvalda jaunvārds (1872; Kr I 459), kā pamatā verbs *bilst* (sk.). No tā Kronvalds darinājis adj. *bildens* 'pilngadīgs' («tāds, kas pats visur ar savu muti bilst») un subst. *aizbildis,* arī *aizbildnis, aizbildnība* un *aizbildeknis* 'aizbilstamais'.

M 5 17, M-E I 19

aizdars [àizdars]; lš. *ùždaras* 't. p.' Atv. no *aizdarīt* 'uzlabot (ēdienu) ar taukvielu piedevām', kura pamatā *darīt* (sk.). Priedēklim *aiz* šeit ir nozīme '(paveikt darbību) kā labā', šai gadījumā ēdiena kvalitātes uzlabošanai.

E-H I 17, M-E I 22

aizgore 'aizkrāsne'— sk. *gars*.

aizgrābt [àizgrâbt]. Šā vārda sakotnējā semantika saistās ar verba *grābt* (sk.) nozīmi 'tvert, ķert'. Tikai šādā nozīmē vārds sastopams 17. gs. literatūrā; piem.: «tos aizgrāb(j) ar savu dzelza roku» (Manc 1 107), «..un tie aizgrābe to Pāvilu un rāve viņu no Dieva nama ārā» (Gl 4 282). 18. gs. otrajā pusē vārds lietots kā tiešā, tā pārnestā nozīmē. Tiešā nozīmē: «Tur ozola virsū briesmīgs ērglis glūn tavus siveniņus nolaupīt. Tā, kā tu tavu muguru griezīsi, būs tavi siveniņi no ērgļa aizgrābti» (St 3 133). Pārnestā nozīme 'pēkšņi vājināt vai laupīt spēku, apziņu, saprātu' (St I 76); piem.: «dažs no vāveriņiem [vaivariņiem, kas pievienoti alum] tā ir aizgrābts, ka kājas jeb rokas neļaužu [nespēcīgas] palikušas» (L Ārste 25 94), «..rodas tūkums, kaulu sāpes, rokas jeb kājas aizgrābšana, kas tad tirpst un nokalst» (M. Stobe, Veselības grāmata, 1795 59). 19. gs. verbu attiecināja g. k. uz jūtu dzīvi (parasti ar sirdi kā objektu), piem.: «..nu sirds tā tike aizgrābta, kā vēl tas nekad viņam nebij noticis» (A. Leitāna tulk. «Priežukalna Roze», 1847 93); «..veca bruņenieku pils ar saviem sēriem, tumšiem vaigiem .. mani aizgrāba sirdī..» (K. Barons, Vectēva precība, 1863 40). Gadsimta otrajā pusē pārsvaru ieguva verba nozīme 'dziļi satraukt'; piem.: «Skolas tēvs bija ļoti aizgrābts, kad rīta agrumā to uzmodināja jaukām dziesmām» (A. Kronvalds 1873; Kr II 428). Šis satraukums varēja būt arī nepatīkams, piem.: «skatījās ..ar nikni aizgrābtu sirdi» (M. Kaudzītes tulk. «Temzes dēls», 1880 182).

Tikai 20. gs. sākumā nostabilizējās vārda nozīme 'dziļi (patīkami) saviļņot, aizraut' (D 1 913).

KK 6 31, M-E I 27

aizkustināt [àizkustinât]. Vārda sākotnējā semantika saistās ar verba *kustināt* (sk.) nozīmi 'likt kustēties'. Pārnestā nozīme 'dziļi saviļņot' izveidojusies no savienojuma «aizkustināt sirdi», kas plaši lietots 19. gs. Verbs *aizkustināt* neatkarīgi no vārda *sirds* šajā nozīmē literatūrā parādījās 19. gs. beigās.

M-E I 34

aizlitot 'ātri aizskriet'— sk. *laitīt.*

aizmirst [àizmìrst]; lš. *užmir̃šti* 't. p.', si. *mr̥ṣyate* 'aizmirst, atstāj novārtā', *mr̥ṣā* 'veltīgi, maldīgi', arm. *moṙanam (ṙ < rs)* 'aizmirstu'. Atv. no verba *mìrst* [mìrst, ir̃, ir̂[2]] 'aizmirst' (lš. *mir̃šti*), kas tagad apv.; piem.: «to mirsdams neaizmirsīšu» (Smiltenē, M-E II 634). Liter. valodā tikai atv. *aizmirst, piemirst* un citā skaņumijas pakāpē *aizmārša* [àizmā̀rša] < **aizmàrša* 'cilvēks, kas visu ātri aizmirst; (arh.) aizmāršība' (lš. *ùzmarša*; sal. si. *durmárṣa-* 'neaizmirstams' : lš. *maršùs* 'aizmirstams'). J. Langijam 17. gs. arī *apmirst* 'aizmirst' (Lj 213).

Buck 1230, EF 2 456, M-E I 41, MM II 678, Pok 737, T 187

aizspriedums [àizspriêdums]. 19. gs. 60.—70. g. jaunvārds, atv. no *spriest*[b] (sk.). Vārds varbūt K. Valdemāra un F. Brīvzemnieka darināts (V 1 457, 2 7), tas aizstāja agrāko apzīmējumu «vecas iedomas» (V 1 457) un «vecas, ierastas liekas domas» (St II 673). Neieviesās A. Kronvalda darinātais variants *aizspriediens* (1873, SDP IV 4).

Vārda *aizspriedums* nozīmi 'iepriekšējs spriedums, uzskats, kas kļūst par šķērsli pareizam viedoklim, rīcībai' varēja ietekmēt *spriest*[a] 'spiest, (aiz) šķērsot', no kā apv. *aizspriedums* 'aizsprostojums'.

M-E I 52

aizstāt [àizstât]. Atv. no verba *stāt* (sk.) Vārdam senāk bija nozīmes 'aizstāvēt' un 'nostāties kam priekšā'; liter. valodā attiecīgā nozīme ir refl. *aizstāties.* Jau 19. gs. rakstos retumis *aizstāt* arī apv. nozīme 'būt kā vietā, izpildīt kā funkciju'. Liter. valodā to ieviesa J. Janševskis 20. gs. 20. gados (E-H I 52). J. Endzelīns verbu *aizstāt* ieteica vārdu *aizvietot, atvietot* vietā (E 4 30).

M-E I 52

aiztikt — sk. *tikt*[b].

ak. Aizguvums; no v. *ach* 'ai'. 16. un 17. gs. garīgajā literatūrā parasti šajā nozīmē lietota vāciskā interj. *o(oh).* 1638. g. v. *ach* tulkots ar *ok* (Manc I 17), kas norāda uz aizgūšanu no krievu valodas *(ox)* vai no vācu apv. formas. Vārds *ak* latviešu valodā ieviesās 17.—18. gs.; piem.: «Ak, debesīs, debesīs..» (Manc 1 403), «Ak, kā saldi tas nu smeķēs» (St 3 9), kaut gan vēl 1789. g. vārdnīcā v. *ach* g. k. tulkots ar *vai, jel* (St II 24).

Kl 5, M-E I 62, Zēv 2 1

aka; lš. *akà, ãkas* 'āliņģis', kr. *óко* (arh., poēt.) 'acs' (ssl. *oko*, ģen. *očese*), bulg. *окó*, č., p. *oko* 't. p.', gr. *opḗ* 'lūka, caurums, ala; redze'. Pamatā ide. **okᵘ*- 'redzēt', no kā arī *acs* (sk.); **okᵘ-ā*- > b. **ak-ā*- > la. *aka*. Vēsturiski *aka* ir vārda *acs* morfoloģisks variants. Semantiski abus vārdus saista *acs* apv. nozīme 'ar ūdeni pieplūdis iedobums purvā, sūneklī' (M-E I 8). Vārdu nozīmēm diferencējoties, *aka* vispirms apzīmēja šādu iedobumu ar ūdeni (arī avotu; par nozīmi sal. tās pašas cilmes he. *šakuua*- 'acs' : *šakui*- 'avots', arm. *akn* 'acs, avots'), kā arī caurumu ledū, pa kuru varēja smelt ūdeni (lš. *akà*). Šajā nozīmē latviešu valodā vārdu aizstāja aizg. *āliņģis*. Attiecīgā materiālās kultūras attīstības pakāpē (jau pirms 17. gs.) ar vārdu *aka* apzīmēja raktu ūdenskrātuvi un — pretēji lietuviešu valodai — šā vārda agrākās nozīmes izzuda. Dziļu ūdens bedri purvā, sūneklī apzīmē ar atv. *akacis* < *akatis* (lš. *aketẽ* 'āliņģis').

Sk. arī: *akacis*.

B III 344, Buck 44, EF 2 5, HF II 402, M 4 53, M-E I 62, Pok 775 (777), T 4, Ив — Эт 1979 138, To I 57, Ф III 128

akacis; lš. *aketẽ, eketẽ* 'āliņģis'. Atv. no vārda *aka* (sk.) tā senākajā nozīmē 'avots; vaļējs ūdens laukums'. Līdzīgi lš. *aketẽ* arī la. apv. *akate*; liter. *akacis* < *akat(i)s*. Par vārda nozīmi sal. tās pašas cilmes kr. *окнó* '(arh.) dziļa vieta ezerā', bkr. *акнó* 'akacis'. Tās pašas cilmes šķiet arī pr. *accodis* [akatis?] < **akutis* 'dūmu caurums resp. lodziņš sienā' (dem. 'acs'; citādi Endzelīns).

Pēc cita uzskata (Maheks), vārdam *akacis* ir kopēja cilme ar lat. *aqua* 'ūdens' (ide. **akᵘā*- > b. **akā*-), bet ar šo uzskatu nesaskan vārda vēsturiskā attīstība.

B II 506, Bērtulis 1 14, E IV$_2$ 173, 1 385, Eckert 4 181, EF 2 120, Mach 411, M-E I 62, Pok 777, Schmalstieg 2 247, To I 70, ЭСБМ I 101

akls; lš. *ãklas* 't. p.' Pamatā ide. **okᵘ*- 'redzēt', no kā arī *acs* (sk.) un izzudušais verbs **akt* (lš. *àkti* 'dabūt acis, sākt redzēt — par dažu dzīvnieku mazuļiem; zaudēt redzi'). Vārds *akls* ir atv. no šā verba (kā *mukls* no *mukt*). Tas, ka lš. *àkti* ietver sevī divas pretējas nozīmes, izskaidrojams ar saknes sākotnējās nozīmes ('redzēt') paplašināšanu, saistot šo sakni ar jebkuru norisi ar acīm — arī ar redzes pasliktināšanos un izzušanu. Līdzīga semantiskā attīstība bijusi arī latviešu valodā.

Pēc cita uzskata (Endzelīns), pamatā ir lš. *apàkti* 'tapt neredzīgam', no kā darināts **apaklas* 'tapis neredzīgs', un no tā abstrahēts *ãklas* 'neredzīgs'; attiecīgi izveidojies arī la. *akls*.

Jau 19. gs. sākumā semantiski un stilistiski šķirti vārdi *akls* un *neredzīgs*: Ziemeļvidzemē par aklu nievīgi dēvēts redzīgs cilvēks, kas kļūdījies neuzmanības vai nevērības dēļ, bet tāds, kam nav redzes, saukts tikai par neredzīgu (Wel 8).

B III 365, Buck 322, E III$_1$ 492, EF 2 5, E-H I 66, L I 5, M-E I 63

akmens; lš. *akmuõ* (ģen. *akmeñs*), narev. *akmi* 't. p.', he. *aku* 'ass akmens', si. *áśmā* 'akmens, klints, debess', ave. *asman* 'akmens, debess', gr. *ákmōn* '(kalēja) lakta', *akmḗ* 'smaile, asums, asmens'. Pamatā ide. **aḱ-* (< **H₂eḱ-*) 'ass, smails, šķautņains; akmens'. No formas **H₂éḱ-H₂-men* > **aḱ-men* > b. **akmen-s*. Šās saknes atv-i paralēli veidoti ar *-men-* / *-mer-*, tāpēc blakus formai *akmens* (apv. *akmins*) ir la. apv. *akrims* < **akmirs* (no ide. **aḱ-mer*; sal. si. *aśmarī* 'pūšļa akmens', *aśmaráḥ* 'akmeņains'). Arh. *akmons* [akmuons] no **akmuo* + *-ens* (Endzelīns).

Ide. saknei **aḱ-* latviešu valodā ir divējādi refleksi: 1) *ak-*, no kā *akmens*, 2) *aš-* > *as-*, no kā *ass, asmens (sk.)*. Refleksu divējādība izskaidrojama vai nu tā, ka baltu valodās saplūdušas divējas ide. dialektu iezīmes (*centum* un *satəm*; Šmids), vai arī tā, ka jau pamatos ide. saknei bijušas divas paralēlformas (**aḱ-* / **ak-*).

Skaņumijā (saknes zudumpakāpē) **H₂k-éH₂-men* > **kā-men*, no kā ssl. *kamy* (ģen. *kamene*) 'akmens', kr., bkr. *ка́мень*, ukr. *ка́мінь*, bulg. *ка́мен*, č. *kámen*, p. *kamień* 't. p.' Ar *-mer* : ssk. *hamarr* 'klints, āmurs', v. *Hammer* 'āmurs' (← 'akmens'). Nozīmju 'akmens' un 'debess' saistījums dažās valodās (sal. arī vienas cilmes v. *Hammer* 'āmurs' un *Himmel* 'debess') izskaidrojams ar pirmatnējo cilvēku priekšstatu par debesīm kā akmens velvi.

Latviešu valodā *akmens* (*akmins*) līdz 19. gs. lietots arī nozīmē 'minerāls', piem., «akmiņu valsts» (M. Stobe, LGGr 1797 3 54), «akmiņu-cilts» (E. Dinsbergs, Bībeles dabas stāsti, 1862 3).

Antila 117, B III 377, Buck 50, E II 397, EF 2 5, E-H I 66, Euler 195, HF I 53, KK 29 195, Kl 286, Mach 237, M-E I 64, MM I 60, Pok 18 (19), Seebold 165, Stang 3 26, T 5, Ti I 10, Zinkevičius 1 8, 2 68, Бенвенист I 29, Горнунг 254, Ив 5 45, Мартынов I 160, Тр 6 384, Ф II 173, Чекман 121, ЭСРЯ II$_8$ 36, ЭСУМ II 359, ЭССЯ IX 137

aknas, vsk. *akna,* apv. *aknis*; lš. *jẽknos* (dsk.), apv. *ãknos,* pr. *iagno* (avotā kļūdaini rakstīts *lagno;* Endzelīns), si. *yákṛt* (ģen. *yaknáḥ*), gr. *hēpar* (ģen. *hēpatos*), lat. *iecur* 't. p.' Pamatā ide. **i̯ĕkʷ-r̥-* 'akna'; no ģen. **i̯ekʷ-n-és* izveidojās b. **i̯eknā-* / **i̯aknā-* > la. **ękna / akna.* Latviešu valodā un dažās lietuviešu valodas izloksnēs *j-* pirms *e* izzudis runas plūsmā vārdu sadurā; radusies jaunā forma ietekmēja *j* zudumu arī paralēlformā **jakn-* (Endzelīns).

Ieskaņas *l-* aknu nosaukumā dažās valodās (sav. *lebara,* v. *Leber,* a. *liver;* arī prūšu valodā rakstījums *lagno* var nebūt kļūda, Benvenists) rāda, ka ide. paralēlforma ir bijusi **li̯ĕkʷr-*. Savukārt vairāku valodu dati norāda uz to, ka aknu un ikru

apzīmējumi ir vienas cilmes vārdi; sal. asor. *jikno* / *jikro* 'ikri' (Toporovs). (Sal. *ikri*.)

Buck 251, E II 226, EF 2 192, HF I 639, Lanszweert 81, M-E I 65 un 566, MM III 1, Pok 504, W-H I 673, Бенвенист 1 32, Гам-Ив 3 815, To III 11

akots [akuôts], apv. [uõ], *akota* [uo]; lš. *akúotas* 'akots; asaka; akmens asā šķautne', pr. *ackons* [akōns] 'akots', go. *ahs* (< ģerm. **ahiz* < **akes*) 'vārpa', *ahana* 'pelavas', *áhaina* 'smaile, dzelonis', lat. *acus* (ģen. *aceris*) 'vārpa, pelavas'. Pamatā ide. **ak̂-* (< **H₂ek-*) 'ass, smails, šķautņains; akmens', no kā arī ass[a] (sk.). (Par baltu formas *ak-* izveidošanos sal. *akmens*.) Vārda senākā nozīme bijusi 'ass plēksnes izveidojums (graudzālēm)'; ar nozīmes pārnesumu vārds vēlāk attiecināts uz kažokzvēru garāko, cietāko apmatojumu.

B III 382 un 384, E IV₂ 173, EF 2 5, Fei 16, HF I 49, 52 un 62, Kl 11, Mažiulis I 64, M-E I 65, Pok 18, Sanders 152, W-H I 11, To I 70, Чекман 121

akstins 'dzelonis'— sk. *aste, āksts.*

aksts 'modrs, ātrs, izveicīgs'— sk. *aste, ākst*s.

āksts [âksts]; lš. *akstìs, akštìs* 'iesms, duramais', *ākstė* 'iesms', *ākstinas* 'dzelonis, ērkšķis; dzenulis'. Pamatā ide. **ak̂-* 'ass, smails, šķautņains; akmens', no kā arī *ass*[a] (sk.); par *k* skaņu vārdā sk. *akmens*. No b. **ak-* laikam bijis verbs **akt* 'durt', **akstīt* 'durstīt, mudināt' (lš. *ākstinti* 'mudināt'), kam blakus adj. *aksts* (apv.) 'modrs, veikls, ātrs, izveicīgs' un verbs *akstināt* (apv.) 'mudināt, steidzināt; pamudināt (bērnus) uz nerātnībām'. (Par nozīmju 'ass' un 'ātrs' sakarību sal. *ašs* 'ass, ātrs'.) Saknes zilbē paralēli ieviesies garais patskanis (sal. adj. *ākst*s 'ātrs, izveicīgs' Bārtā, E-H I 193) laikam ekspresijai. Verbs *ākstīt* ieguva pārnestu noz. 'muļķot', *ākstīties* 'muļķoties', un blakus šiem verbiem subst. *ākst*s (kura sākotnējā nozīme tāpat kā lietuviešu valodā laikam bija 'iesms') ieguva noz. 'cilvēks, kas izturas muļķīgi, aušīgi', un 20. gs. sākumā to sāka lietot arī kā sinonīmu vārdam *nerrs* (D 1 797). Verbā *ākstīties* (un līdz ar to citos šās grupas vārdos) patskaņa garumu varēja iespaidot arī apv. *āvīties* 'muļķoties'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *ākstīties* ir varbūt tās pašas cilmes kā *āvīties* (lš. *ovytis* 'ālēties') ar *āk* < *āvk,* kur starp *v* un *k* izzudis kāds patskanis, vai (Karaļūns) *ākst*s < apv. *vākst*s, kas saistīts ar *vēkš(ķ)ēt.*

Hom. *ākstīties* 'rīstīties, mocīties ar nelabumu' pamatā ir skaņu atdarinājums. Šā vārda formu varēja iespaidot arī apv. *žākstīties* [žâkstîtiês, â²] 'ļoti plati žāvāties; vemstīties' (sk. *žāklis*). (K)

B III 381, EF 2 5, M-E I 237, Pok 22

āķis [āķis]. Aizguvums; no vlv. *hake* vai vh. *haeck* [hāk], afrī.

hāk 'āķis, kāsis' (v. *Haken*). Pamatā ide. **keg-* / **kek-* 'vadzis, āķis, kāsis' (> ģerm. **hak-an-*), no kā arī la. *ķeģis*.

Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Für 2 7, Lj 9).

Buck 899, Doo II 7, Kl 283, M-E I 237, Pok 537, Zēv 2 5 un 230

ala. Pēc tradicionālā uzskata (arī Endzelīns, Frenkels) vārds ir aizg.— no vlv. *hol* 'padziļinājums, caurums, ala' (līdzīgas ir arī vh., afrī. formas; v. *Höhle* 'ala, dobums'). Sal. lš. *olà* 'ala'. Ģermāņu vārdu pamatā ir ide. **kaul-* 'caurs, dobts' (no kā arī la. *kauls)*.

Iespējams tomēr, ka vārds ir baltu cilmes (Špehts) un savu tagadējo nozīmi izveidojis ģermāņu vārdu iespaidā. Ide. **el-* / **ol-* : **al-* 'tecēt, plūst' baltu valodās ir vairāki refleksi: la. apv. *alots* [aluôts, ùo²] 'avots', *alogs* [aluôgs] 'avots, ūdensbedre', *alksna* [àlksna²], *aluksna* 'staigna, purvaina vieta' (sal. vietv. *Alūksne;* arī *Alūkstes* dūksnājs Sēlpilī), lš. *alĕti* 'tecēt, pilēt; skriet' u. c. Ar *al- (el-)* Eiropā ir ļoti daudz seneiropiešu ūdeņu nosaukumu, tie sastopami arī Latvijā: *Ala* (Kalncempjos; sal. kr. *Ола,* lš. *Alejà :* la. *Eleja*), *Alanīte, Alauksts* (Vecpiebalgā) u. c. Vārds *ala* 'avots' (sal. *Alu-kalni* Ļaudonā) varēja tikt attiecināts arī uz alu, bedri, plaisu, no kuras izplūda avots. Uz līdzīgu nozīmes pārnesumu norāda vārda *alogs* 17. gs. lietojums ('ala', Elg 1 98, 2 126; sal. kursenieku *elogs* [ęluogs] 'bezdibenis'). Šo nozīmi tikai nostiprināja ģermāņu valodu vārds *hol* > la. *al-*. Raksturīgi, ka *hol* ir vīr. dzimtes vārds, no kā aizguvumā *ā*-celma forma būtu neparasta. (K)

B III 387, 414 un 535, A. Bezzenberger — Mag XV₄ 101, Doo II 98, E II 372, III₂ 174, EF 2 8 un 516, Kl 314, Krahe 35, M-E I 66 un 569, Pok 537, Zēv 2 1, To I 71

ālants [ālants]. Aizguvums; no vlv. *ālant* 't. p.' Pamatā ide. **al-* 'balts, spīdīgs'.

Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (*alands,* Lj 13); forma *ālants* no 19. gs.

B III 671, E-H I 193, Kľ 12, Laumane 1 65, Pok 31, Zēv 2 5

alata, *ālata*. Aizguvums; no vlv. *alat* (lv. *ālat*) 't. p.' Pamatā ide. **al-* 'balts, spīdīgs'.

Aizg. minēts kopš 18.gs., biežāk 19. gs. (*ālata,* U I 2).

Laumane 1 71, M-E I 237, IV 894, Pok 31, Zēv 2 6

alauns — sk. *alus*.

ālava [ālava], apv. *ālave, ālavnīca, ālaviete* u. c.; lš. arh. (aizg. no latviešu val.) *oliavas,* siev. *oliava* 'neprecējies', kr. *яловый* 'neauglīgs (arī par zemi)' (< psl. **alovъjь* / **jalovъjь*), bkr. *ялавая* 'neauglīga', ukr. *яловий* 'neauglīgs (par dzīvniekiem, augsni, augiem)', *яловля* 'telīte', bulg. *ялов* 'neauglīgs', č. *jalový* 't. p.', p. *jałowy* 'neauglīgs; bez ražas; sauss, liess'. Pamatā ide. **el-* / **i̯el-* : **al-* / **i̯al-* 'negatavs'.

Pēc citiem uzskatiem (Frenkels, Maheks) vārds saistāms ar ide. **alu-* 'rūgts', no kā arī *alus*.

Sk. arī: *jēls*.

E I 84, EF 2 8 un 516, Mach 215, M-E I 237, Pok 504, Ф IV 554, ЭССЯ I 67

ālēties [ãlêtiês]; lš. apv. *aliótis* 'ar saucieniem dzīt, baidīt', ave. *ara-* 'mežonīgs, neprātīgs', gr. *alýō* 'esmu nesavaldīgs'. Tās pašas cilmes kā *aloties* (sk.), tikai ar garu saknes patskani. Tās pašas cilmes ir arī apv. *āļa* 'neprātīgs cilvēks, muļķis', *āļoties* [ãļuôtiês], *āloties* 'trokšņot, kliegt'. Sal. gr. *aláomai* 'maldos, klīstu apkārt': *ēlaínō* (< **āl-*) 'esmu ārprātīgs'. Nozīmes attīstība: 'maldīties (ejot)' → 'domās maldīties' → 'būt nesavaldīgam, trakot'. (Par citu cilmes skaidrojumu sk. *cālis*.)

EF 2 7, HF I 63 un 80, M-E I 69 un 238, Pok 27 (28), Tp 7 14

alga [àlga]; lš. *algà*, pr. *ālgas* (ģen.) 't. p.', he. *ḫalkueššar* 'pļauja, raža', si. *argháḥ* 'vērtība, atlīdzība, cena', *árhati* 'ir vērts, pelna, pienākas', gr. *alpheīn* 'nopelnīt, iegūt', *alphḗ* 'ieguvums, peļņa'. Pamatā ide. **algᵘh-* (< **Helgᵘh*) 'pelnīt; atlīdzība', kas laikam no saknes **al-* 'malt, saberzt'. Ide. **algᵘh-* > b. **alg-*. Skaņumijā apv. *elgt* [èlgt[2]] 'uzbāzties, ļoti lūgt' (lš. *el̃gtis* 'uzvesties, izturēties; ubagot'). Tās pašas cilmes ir lš. personvārdi *Algirdas, Algiminas* u. c.

Atv. *algādzis* [àlgādzis] < *algācis* < arh. *algāt(i)s*. 17. gs. formas *algats, algacis* (Elg 1 243); sal. bv. *algate*, lš. *algōtis* 't. p.'

B III 395 un 397, Buck 814, E IV$_2$ 173, EF 2 7, Euler 62, HF I 81, Kiparsky 1 79, M-E I 67 un 567, MM I 50 un 53, Pok 32, Schmalstieg 2 249, Ti I 134, Гам-Ив 3 925, To I 72

āliņģis [ãliņģis]. Aizguvums; no lv. *hāling* 'bedre, caurums, āliņģis', kas radniecīgs ar vlv. *hol* 'padziļinājums, caurums, ala' (sk. *ala*).

Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Für 2 9).

EF 2 516, Kiparsky 1 79, M-E I 238, Zēv 2 6

alksna, *aluksna* 'staigna, purvaina vieta' — sk. *ala*.

alksnis [àlksnis], apv. *elksnis;* lš. *al̃ksnis*, apv. *el̃ksnis*, pr. *abskande* (lasāms: *aliskande* < **al(i)skands* < **al(i)skans* < **al(i)skņs* < **al(i)ksnas;* Mažulis), kr. *ольхá* (psl. **elьxa* < **elisā*), bkr. *вóльха*, ukr. *вíльха*, bulg. *елхá* 't. p.', bkr. *алёс* 'alksnājs, purvaina vieta', go. **alisa* (< ģerm. **alisō-*), sav. *erila* (< **elira*), v. *Erle*, lat. *alnus* (< **al(i)snos*) 'alksnis'. Pamatā ide. **el-* / **ol-* > b. **el-* / **al-* sarkanbrūnas krāsas apzīmēšanai, kas arī dažu dzīvnieku nosaukumos, piem., *alnis*. No ide. **elis-* / **olis-* ar pied. *-nįo-* ir b. **el(i)snįa* / **al(i)snįa* ar vēlāku *k* iespraudumu.

Ar vārdu *alksnis* darināti daudzi vietvārdi, to vidū *Alsunga* < **Alsuonga* < **Alsvanga* < **Alisvanga*, arī **Aliksvanga* (sal. pr. *Alexvanga*), kur **aliksnis* (lš. apv. *alìksnis*) 'alksnis' un *vanga* 'zema pļava' (Endzelīns; citādi Kiparskis).

B III 409, E III$_1$ 463 un 662, III$_2$ 175, 551 un 564, IV$_2$ 168, EF 2 8, E-H I 68, Kl 172, L I 6, Mažiulis 3 67, M-E I 68, Pok

302, Schmalstieg 2 246, T 6, W-H I 31, Гам-Ив 3 635, To I 53, Ф III 137, ЭСБМ I 106, ЭССЯ VI 23

alkt [aĩkt], lš. *álkti* 'būt izsalkušam', *alkis* 'bads', pr. *alkīns* 'atturīgs; neēdis', kr. *лáкать* 'būt izslāpušam' (ssl. *lakati* < *alkati* 'alkt'), arh. *алкáть* 'alkt', č. *lákati* 'vilināt', p. *łaknąć* 'alkt, ļoti vēlēties'. Pamatā ide. **el-k-* 'izsalcis'; skaņumijā b. **alk-ti* > la. *alkt*. Prūšu vārda nozīmes attīstība domājama šāda: 'izsalcis' → 'maz ēdis' → 'tāds, kas maz ēd un dzer, atturīgs'.

Latviešu valodā 18. gs. verbs bija tikpat kā izzudis, to parasti lietoja tikai atvasinājumos (Lg II 13), G. F. Stenders to pat nebija dzirdējis (St I 5). Liter. valodā vārdu no jauna ieviesa Rainis, gan ar pārnestu nozīmi 'ļoti vēlēties, ilgoties'.

Laikā, kad verbu *alkt* patstāvīgi nelietoja, runātāji uztvēra senu atv. *izsalkt* (*iz-s-alkt*) par *iz-* savienojumu ar verbu *salkt*, un šādā formā pārveidots vārds literatūrā sastopams kopš 18. gs. beigām (St I 236). Piem.: «Jāsalst, jāsalkst briesmīgi» (A. Līventāls, Matīsiņš, 1838).

Sk. arī: *izsalkt, salkt*.

Buck 332, E IV_2 173, EF 1 106, 2 8, L I 7, Mažiulis I 66, M-E I 68, III 674, Pok 307, Ив 12 121, To I 75, Ф I 71, II 452

allaž [allaž]. Aizguvums; no līb. *ales, aldz* vai ig. *alasi* 'vienmēr'. Vārds ir samērā jauns aizg., vēl 18. gs. literatūrā tas diezgan reti sastopams (tā nav, piem., J. Langes vārdnīcā). 19. gs. vārds lietots arī ar citu nozīmi — 'parasti, bieži' (V 1 642, 2 9). Šī nozīme saglabājusies dažās izloksnēs.

E III_2 424, EF 1 71, E-H I 68, Ket 7, M-E I 68, Zeps 1 100

alnis [aĩnis]; lš. *élnis*, apv. *álnis* 'briedis', pr. *alne* '(savvaļas) dzīvnieks' (laikam no noz. 'briežumāte'), kr. *лань* (bsl. *lani*) 'dambriedis', č. *laně* 'briežumāte', kr., ukr. *олéнь* (ssl. *jelenь* < **elenь*) 'briedis', bkr. *алéнь*, bulg. *елéн*, č. *jelen*, p. *jeleń* 't. p.', gr. *ellós* (< **elnos*) 'briedulēns', *élaphos* (< **eln̥bhos*) 'briedis'. Pamatā ide. **el-* / **ol-* baltas, gaišas, arī sarkanbrūnas krāsas apzīmēšanai. Šī sakne sastopama vairāku dzīvnieku un augu (piem., *alksnis*) nosaukumos.

Vārds *alnis* latviešu valodā (tāpat kā citās baltu valodās) senatnē apzīmējis briedi, bet no aktīvās leksikas šis vārds izzudis, samazinoties dabā attiecīgo dzīvnieku skaitam. J. Alunāns 19. gs. vidū centās ieviest vārdu *alnis* liter. valodā; tas iesakņojās 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā citā (mūsdienu) nozīmē.

Al II 291, B III 780, Bērtulis 3 159—174, Buck 187, EF 2 120, E-H I 68, HF I 483, L I 7, Mažiulis — Balt XV 148, M-E I 68, Pok 304, T 68, Бенвенист I 49, Мейе I 396, To I 77, Ф II 458, III 134, ЭСБМ I 106, ЭССЯ VI 20

alogs 'avots, ūdensbedre; ala' — sk. *ala*.

aloties [aluôtiês] 'maldīties'; he. *allanii̯a* 'kļūt nemierīgam', ave. *ara-* 'mežonīgs, neprātīgs', gr. *aláomai* 'maldos, klīstu apkārt', *álē* 'maldīšanās', *ēláskō* (< *āl-*) 'klīstu apkārt', *ēlaínō* 'esmu

ārprātīgs', lat. *ambulāre* 'iet apkārt; iet, ceļot, staigāt'. Pamatā ide. **ăl-* (< **H₂el-*) 'klīst apkārt, maldīties', kam blakus **el-* 'dzīt, kustēties, iet'. Izloksnēs arī pamatverbs *alot* [aluôt] 'maldīties'. Uz to, ka saknes nozīmes pamatā ir bijusi (strauja) kustība, norāda apv. *aloties* [aluôtiês] '(aiz)plūst': «liesma spraišļuos viegli aluojas»— par krāsni ar labu vilkmi un 'šaudīties': «mākuoņi aluojas» (E-H I 68).

Sk. arī: *ālēties*.

E-H I 68, HF I 63, M-E I 69 un 238, Pok 27 (28), Ti I 14, W-H I 38, Tp 7 14

alpa 'posms, jonis; brāzma'— sk. *elpa*.

alus; lš. *alùs* 't. p.', pr. *alu* 'medus dzēriens, miestiņš', kr. apv. *ол* 'apīņu dzēriens, alus, medus dzēriens' (bsl. *олъ* 'reibīgs dzēriens'), bulg. *оловина* 'alus raugs', slovēņu *ôl* 'alus', sa. *ealu, alu,* a. *ale* 't. p.', ssk. *ǫl* 'alus, dzīres', gr. *alýdoimos* 'rūgts'. Pamatā ide. **alu-* 'rūgts', no kā arī *alauns* (lat. *alumen*). No atv. **alut-* > ģerm., skitu *aluth-* 'alus'. Sal. la. *aluts, alutiņš,* kur parasti *-ut-* uzskata par deminutīva piedēkli (E 1 316 un 386, R-Dr 1 243).

Vārds *alus* un attiecīgais dzēriens ir sena kultūras parādība, ko cilts pārņēmusi no cilts (tauta no tautas), un nav vēl noskaidrota tās sākotne. Izteikts uzskats, ka alus vispirms darīts vienā no vārda senās izplatības galējiem apvidiem — skitu vai ģermāņu (gotu) cilšu teritorijā (Abajevs; Trubačovs par primāro uzskata skitu vārdu). Ievērojot baltu un ģermāņu vārda seno formu saskaņu, iespējams tomēr, ka vārds (un attiecīgais dzēriens) vispirms radies seneiropiešu apgabala ziemeļos, nākamo ģermāņu, baltu un slāvu teritorijā. No baltu vai ģermāņu valodām šis vārds izplatījies tālāk, piem., somugru valodās (s. *olut,* ig. *õlu,* apv. *olu, õlut*). Morfoloģiski vārds *alus* un attiecīgie citu valodu apzīmējumi pieskaņojušies vārdam *medus*.

Pēc cita uzskata (Būga, Pokornijs), baltu un slāvu vārdi aizgūti no ģermāņu valodām (Būga: latviešu un lietuviešu vārdi aizgūti no prūšu valodas, kur vārds ir aizg. no gotu valodas); vēl pēc cita (Kiparskis) — vārds ir baltu un ģermāņu paralēlas cilmes.

B III 424, Buck 390, E 1 316 un 386, IV_2 174, Eckert 1 118, EF 2 8, E-H I 68, M 4 52, Mažiulis I 72, M-E I 69, Oxf 24, Pok 33, R-Dr 1 243, Schmalstieg 2 161, SKES 428, Stang 3 13, T 7, W-H I 34, Абаев 3 277 un 318, Гам-Ив 3 932, То I 79, Тр 7 11, Ф III 132

alva [al̃va], apv. *alvs;* lš. *álvas; ãlavas* 't. p.', pr. *alwis* 'svins', kr. *олово* 'alva' (ssl. *olovo* 'svins'), bkr. *волава,* ukr. *олово,* bulg. *олово,* č. *olovo,* p. *ołów* 'svins', gr. *alōphós* 'balti izsitumi'. Pamatā ide. **al-* 'degt' (→ 'spīdēt') atv. **al-əu-* : **alu-;* b. **alu-ā-* > **alu̯ā-* > la. *alva.* Tātad vārda sākotnējā nozīme 'spožais, spīdīgais (metāls)'.

Balti (un senie slāvi) atradās sānis no Eiropas lielajiem alvas transporta ceļiem un tāpēc nav aizguvuši tos internacionālos alvas nosaukumus, kurus lietojušas un lieto visas Dienvideiropas un Viduseiropas tautas no Britānijas un Ibērijas līdz Kaukāzam, bet darinājuši patstāvīgu šā metāla apzīmējumu (Ivanovs).

Atv. *alvot* [aĩvuôt].

B III 428, Buck 614, E I 91, EF 2 6, Mach 413, Mažiulis I 73, M-E I 69, Pok 31, Stang 1 157, 3 7, T 7, Гам-Ив 3 783, Ив 8 234, To I 81, Ф III 135, ЭСБМ II 187

āļa 'neprātīgs cilvēks, muļķis'— sk. *ālēties.*

aļģe [aĩģe]. Aizguvums; no v. *Alge,* kas savukārt no lat. *alga* 'jūraszāle'. Pamatā ide. **el-* / **ol-* : **al-* 'pūt'.

Latviešu valodā vārds ieviests 19. gs. 70.—80. gados (*alģe,* U II 29; arī *alja,* Pūrs I 50), agrāk *ūdeņaugs, ūdeņa zāle* (V 1 50).

Kl 13, Pok 305

amats. Aizguvums; no vlv., vh. *ammet* 'arods, nodarbošanās, dienesta stāvoklis' (v. *Amt* 'amats; iestāde, pārvalde') < ģerm. **ambahtja* 'pavadonības vīrs' no lat. *ambactus* 'tas, kas uzturas pie kunga; karadraudzes vīrs'. Vārds ir ķeltu cilmes.

Aizg. minēts 16. gs. tulkojumos (Cat 245) un 17. gs. vārdnīcās (Manc I 19, Für 2 13; arī *amatnieks,* Lj 14).

Buck 582, EF 2 9, Kl 20, M-E I 70, Seebold 103, Zēv 2 1

amols [amuols]; lš. *āmalas,* apv. *ēmalas* 'āmulis', pr. *emelno,* kr. *омéла* (psl. **emela, -o, -ъ*), bkr. *амéла,* ukr. *ямелúна,* bulg. *úмел,* č. *jmelí,* p. *jemioła* 't. p.' Ir vairākas formas variācijas: *amuls, āmuls, āmulis, āmals, emols* [ęmuols], kas daļēji ieguvušas atšķirīgas nozīmes (arī dem. *amoliņš*). Vārdā *āmulis* un tā variantos *ā* laikam no lietuviešu valodas, bet ar nozīmi 'āboliņš' tas varēja šo patskaņa garumu iegūt arī no vārda *ābols* (Endzelīns).

Par vārda cilmi ir vairāki uzskati. 1. Pamatojoties uz auga lapu saršu, vārdu saista ar alb. *ëmbël* 'salds, patīkams', lat. *amārus* 'rūgts', si. *amláḥ* 'skābs' (Bernekers, Endzelīns). 2. Pamatojoties uz āmuļa pusparazīta dabu (augs ar piesūcekņiem), vārdu atvasina no ide. **em-* 'ņemt' (no kā arī la. apv. *jemt;* Brikners, Miklošičs, Trubačovs). 3. Vārds ir pārņemts no Vidusjūras piekrastes pirmiedzīvotājiem (Maheks).

B III 431, E IV$_2$ 205, EF 2 9, E-H I 69, Mach 230, Mažiulis I 252, M-E I 70 un 596, T 7, Нерознак 55, To II 26, Ф III 139, ЭСБМ I 110, ЭССЯ VI 26

āmrija 'rīma'— sk. *gāma.*

āmurs [āmurs]. Aizguvums; no ssk. *hamarr* vai vlv., vh., afrī. *hamer* 'āmurs' (v. *Hammer*). Vārda sākotnējā nozīme ģermāņu valodās ir bijusi 'akmens, klints'. Pamatā ide. **ak-* 'ass, smails, šķautņains; akmens', no kā arī la. *akmens.*

Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (*āmars*, Manc I 83). Vācu *Hammer* ietekmē formas *āmers* (St II 308), *amers* (V 2 2), bet 19. gs. par parastāko formu kļuvusi *āmurs* (U I 2, V 3 153).
Buck 569, Doo II 24, Kl 286, M-E I 238, Sanders 161, Vr 207, Zēv 2 6

ap; lš. *apiẽ*, apv. *apei*, *apì* 'ap, par', pr. *ab-*, *ep-*, *eb-* 'ap', kr., bkr., ukr. *o*, *об* 'par, pret' (ssl. *o*, *ob* 'ap, pie, pār, no'), bulg. *o*, *об*, *оби*, č., p. *o*, *ob* 't.p.', he. *appan* 'aiz, pēc', si. *ápi* 'pie', gr. *epí* 'pie, uz, dēļ'. Pamatā ide. **epi-* / **opi-* 'tuvu klāt, uz, aiz'; **opi-* > b. **api* > la. *ap*.
E I 330—344, IV$_2$ 167 un 204, 1 639, EF 2 12, HF I 535, L I 8, M-E I 71, MM I 39, Nītiņa 46, Pok 323, Ti I 41, To I 47, II 16 un 61, Ф III 96

apakša; lš. *apačià* 't. p.' Pamatā ide. **apo-* 'nost, prom', no kā go., ssk. *af* 'no, prom', sav. *aba*, *ab-*, v. *ab* 'no, nost', he. *appa* 'pēc tam, atpakaļ; aiz, pēc', si. *ápa* 'prom, no', gr. *ápo*, *apó* 'tālu (no), prom', lat. *ab* 'no'. Baltu **apo-ti̯ā* > **apa-ti̯ā* > la. **apaša* 'tālākā, novērstā daļa' → 'apakšējā daļa'. Formas ziņā sal. si. *ápatyam* 'pēcteči'. Vārdā *apakša* *k* skaņa iestarpināta vārda *augša* ietekmē. Senākā forma vēl apv. prievārdā *apaš* (E-H I 72), ar otrā patskaņa pārveidojumu apv. *apuša* blakus formai *apukša* u. c.
Prievārds *apakš* izveidojies no lok. *apakšā* vai ilat. *apakšan*.
E I 339—344, 1 240, EF 2 12, HF I 122, M-E I 72, MM I 37, Nītiņa 53, Pok 53, Stang 1 112, Ti 41, W-H I 1.

apaļš; lš. *apvalùs*, apv. *apalùs* 't. p.' Pamatā ide **u̯el-* 'griezt, velt, tīt', no kā arī *velt* (sk.). Skaņumijā **u̯ol-* > b. **u̯al-* > la. *val-*, no kā blakus verbam *apvelt* adj. **apvalus*. Līdzskanis *v* palaikam zūd aiz *p*, ja to neaizkavē radu formas. (Sal. *apiņi* < *apviņi*.) Adjektīvu *u*-celmi latviešu valodā parasti pārveidojušies par *i̯o*-celmiem (kā *dziļš* : lš. *gilùs*), kam blakus dažkārt arī *o*-celmi; tā arī izveidojies la. *apaļš*, apv. *apals*.
Vārda sākotnējā nozīme 'tāds, kas (ap)veļas'. Šo nozīmi parāda arī 17. gs. vārda *apaļš* sinonīms *vaļams* (lat. *volubilis*, t. i., 'veļams, ripojošs', Elg 1 421). Cits arh. sinonīms adj. *aploks* (Elg 1 295).
J. Alunāna ieteiktais sin. *apskritens* (Al II 299) nav ieviesies.
Sk. arī: *aplis*.
B II 645, Buck 904, E III$_2$ 55, 1 215, EF 2 14, L I 8, M-E I 74, Pok 1143, Stang 1 101, T 348, P. Vanags — Val akt 1987 70

apauši [apaũši], apv. [aũ]. Pamatā ide. **ōu̯s-* : **əu̯s-* 'mute' > ab. **uos-* : **aus-* ar priedēkli *ap-*. Par saknes nozīmi sal. pr. *austo* 'mute'; no šās saknes pamatformas arī la. *osta* (sk.). Tātad vārda *apauši* sākotnējā nozīme 'tas, kas ir ap muti'. Forma *auš-* no **ausi̯-* vai **austi̯-* tāpat kā vārdā *auša*. Apv. arī vsk. forma *apausis*; morf. un fon. varianti *apaukši* < *apaušķi*, *apauži*.
Uzskats, ka *apauši* no *ap* + *auss* (Mīlenbahs), izrādījies nepareizs.

E III$_1$ 498, EF 2 26, M-E I 75, Pok 784, To I 172

apavs; **lš**. *āpavas* 't. p.', kr. *обувь*, č. *obuv*, p. *obuw* 'apavi'. Atv. no verba *aut* (sk.): **ap-au-as* > *apavs*. Vārda sākotnējā nozīme 'apsējs' (no *aut* 'siet'), kas jau sen (baltu un slāvu pirmvalodās) saistījās ar kāju ietērpu. 17. un 18. gs. literatūrā *apavi* 'kājauti' (parasti formā *apavas*, Lj 22, Lg I 14, St I 5). Šajā nozīmē Ziemeļvidzemē vēl 19. gs. sākumā parastākā forma *apauti* (Wel 10). Senāk, kad vārdam *aut* vēl nebija specializētās nozīmes 'vilkt (apavus, zeķes) kājās', apzīmējumam *apavs* bija plašāka nozīme un to varēja attiecināt arī uz citu ķermeņa daļu ietērpu. Ar to izskaidrojams folklorā saglabājies nosaukums ar apzīmētāju: «kāju apavs». 17. gs. ar nozīmi 'apavi' lietots apzīmējums *kurpiņi* (Elg I 21).

EF 2 27, Mach 406, M-E I 76, Pok 346, Ф III 109, Ц 305, ЭСБМ I 61

apbedīt [apbedît]. Atv. no *bedīt* 'rakt, glabāt (mirušo)', kas ir verba *best* iteratīvs. (Sk. *badīt*.)

Buck 291, M-E I 76

apcirknis. Atv. no verba *cirst* pag. celma ar pried. *ap-* un pied. *-ņo-*; **apcirtnis* > *apcirknis*. Verbam *cirst* šeit bijusi nozīme 'cērtot darināt, izveidot no cirsta materiāla'. Vārds *apcirknis* kopš 19. gs. otrās puses aizstājis tajā pašā nozīmē agrāk biežāk lietoto vārdu *arods*.

M-E I 79

apdrust 'applīst, apdriskāties'— sk. *draudēt*.

āpēties 'steidzīgi pūlēties, darboties'— sk. *āpsis*

apīņi [apîņi], apv. [î, î^2], vsk. *apīnis*; lš. *apynŷs*, apv. *apvynŷs*. Atv. no verba *vīt* (sk.) ar pried. *ap-* un pied. *-ņo-*; *apvīnis* > *apīnis*. (Līdzskanis *v* palaikam zūd aiz *p*, ja neaizkavē radu formas; sal. *apaļš* < **apval-*.) Tātad vārda sākotnējā nozīme 'tas, kas apvijas'.

Paralēlforma *apinis* izveidojusies to apvidvārdu iespaidā, kas beidzas ar izskaņu *-inis* (piem., *putinis* 'putenis').

EF I 13, M-E I 90, Zēv 2 309

apjoms [apjuõms]. Vārds atvasināts 19. gs. beigās no verba *jemt* (sk. *ņemt*) pēc attiecīgo krievu un vācu valodas vārdu (*объём*, *Umfang*) parauga, atdarinot arī krievu valodas vārda formu. Sākotnējā lietojuma piemērs: «Ūdenis satur 2 apjomus (volumus) ūdeņekļa un 1 apjomu skābekļa» (E. Birzmanis, SDP 1893 VIII 73).

Agrākie apzīmējumi: *apkārtums, apkampums* (V 1 313), *apriņķis, apmērs* (U II 706).

E I 112, M-E I 92

apkala — sk. *atkala*.

apkārt [apkàrt], apv. [ãr]. Adverbs atvasināts no *ap* + *kārta* (sk.). Sākotnējā nozīme laikam 'apvērsti' (sal. apv. *apkārtāt* 'otrreiz apart').

Sk. arī: *apkārtne*.
M-E I 94, Nītiņa 50

apkārtne [apkàrtne], apv. [ār]; lš. *apýkarta* 't. p.' Liter. valodā ieviesis A. Kronvalds (1870, Kr I 197). Atv. no adv. *apkārt* (sk.). Līdz tam parasti *apkaime*. Neieviesās jaunvārds *apkārtums* (V 2 13)
M-E I 94

aplams; lš. *āplamas* 'vispārīgs; aplams'. Atv. no verba *limt* (*ļimt*) saknes (sk. *ļimt*). Par patskaņa miju sal. lš. *lìmti* 'ļimt, lūzt' : *lamìnti* 'spaidīt, drupināt'. Verba *limt* sākotnējā nozīme bijusi 'lūzt', tātad *aplams* nozīmējis 'aplūzis' → 'nederīgs' → 'nepareizs, muļķīgs'.
Adv. *aplam* < *aplumi* (lš. *aplamaĩ* 'vispārīgi, pavirši') ieguvis blakus nozīmei 'nepareizi, muļķīgi' arī nozīmi 'ļoti': «aplam baidīties, aplam daudz, aplam liels» (M-E I 99). Te negatīvais satura elements vispirms izlietots emocionālam efektam, bet vēlāk vārds ieguvis arī jaunu semantisku niansi. Par līdzīgu parādību sal. *briesmīgi* un *gauži* 'ļoti' (sk. arī *ļoti*).
Jaunāki atv. ir subst. *aplamis, aplamnieks*.
E I 618, EF 2 13, M III 22, M-E I 99

aplieva 'koka stumbra ārējā daļa'— sk. *laiva*.

aplinkus [aplìnkus, iñ]; lš. *apliñk* 'apkārt, ap'. Atv. no verba *lenkt* (sk.) radu formas **linkt* (> *līkt*) 'liekties'. (Par saknes patskaņa miju sal. lš. *leñkti* 'liekt' : *liñkti* 'liekties'.) Tātad vārda sākotnējā nozīme bijusi 'apliecot(ies)', t. i., ne taisni, bet ar līkumu. Vārds (ar *-in-*) valodā vispārināts no kursiskajām izloksnēm. Sal. apv. *aplīk(u)* 'apkārt, ar līkumu' (kur *in* > *ī*). Paralēlformas *aplinku, aplinki, aplinkām*, kam blakus adj. *aplinks*, subst. *aplinki*.
EF 2 356, M-E I 101 un 102

aplis. Tās pašas cilmes kā *apaļš* (sk.). No šā adjektīva paralēlformas *apals* atvasināts subst. *apalis* (apv. 'apaļa malkas kluča puse'; sal. *apalītis* 'apaļš priekšmets, apaļš spainītis'), no kā ar otrā patskaņa izlaidumu > *aplis*. No izloksnēm vārds ieviests liter. valodā ar nozīmi 'riņķis, aploce' 20. gs. 20. gados (D I, 313); tai pašā laikā akceptēts sin. *aploce* [aplùoce] (ŽTV 85).
M-E I 102

apmulis 'apmulsis'— sk. *mulst*.

apnikt. Atv. no izzuduša verba **nikt*. Pēc parastā uzskata saistāms ar lš. *apnìkti* 'uzbrukt, uzkrist; pārņemt; būt (kā) apstātam, pārņemtam' (Endzelīns — E-H I 103, Frenkels). Sal. lš. *nìkti* 'strauji ķerties (pie darba); (apv.) nedot miera, uzbrukt', pr. *neikaut* 'pārvērst'. Izzudušā verba **nikt* refl. apv. *nikties* 'bāzties, mākties (virsū)'.
Šo vārdu pamatā ide **nēik-* : **nĭk-* 'uzbrukt, mesties, strauji sākt', no kā arī ssl. *vъz-niknǫti* 'atjēgties', kr. *возни́кнуть* 'rasties, izcelties', *вни́кнуть* 'iedziļināties', gr. *neĩkos* 'bāršanās,

strīds'. Vārda *apnikt* sākotnējā nozīme tādā gadījumā varētu būt 'apstāt, apmākt' (kas vēl sastopama izloksnēs), no kā izveidojusies intrans. nozīme 'būt apstātam, apmāktam' → 'izjust nepatiku (pret to, kas neliek miera, vai arī pret to, kas ilgstoši jādara, jāpacieš)'.

Pēc cita uzskata (Blese) *apnikt* saistāms arī ar *nicināt* (sk.). Tas ir kauz. no izzuduša hom. **nikt,* kura sākotnējā nozīme varēja būt 'slīdēt uz leju', no kā 'kļūt zemākam, mazvērtīgākam; zaudēt interesi, pārstāt būt aktīvam'. Šie pēdējie pamatverba semantikas elementi tieši parādās verbā *apnikt.*

Visticamāk, ka vārdā *apnikt* saplūduši homonīmi — divu sakņu atvasinājumi.

Sk. arī: *nikns.*

Bl 6 200, EF 2 503, E-H I 103, HF II 297, M-E I 109, II 744, Pok 761, T 199, Ф III 74

apogs [apuôgs]; lš. *apúokas* 'ūpis, pūce'. Pamatā ide. **au̯eg-* : **u̯ōg-* : **aug-* 'vairoties, augt', no kā arī *augt* (sk.). Ide **u̯ōg-* > ab. **u̯uog-,* no kā atv. **ap-u̯uog-as* > la. *apogs* [apuogs], kur *u̯* zudis pirms *uo* (sal. *ola* [uola] < **u̯uolā-*). Vārda sākotnējā nozīme '(spalvām) apaugušais'. Lietuviešu vārdā *k* : *g* izskaidrojams ar baltu valodās biežo *k* / *g* miju vai ar līdzīgu putnu nosaukumu ietekmi (sal. lš. *ū̃kas* 'dumpis').

Uz vārda sākotnējo nozīmi '(spalvām) apaugušais' norāda lš. *apúokas* 'vista ar spalvainu galvu', *apúokagalvis* 'cilvēks ar kupliem, bieziem matiem' un *apuokė,* kas apzīmē dažus ļoti spilvotus augus, arī ķērpju sūnu. Sal. arī la. apv. *apodzēns* [apuodzęns], *apocens* [apuocens] 'mazs aizaudzis ezers': «*apocens* purvainās vietās dūņaina ūdeņa krājums (mazs ezeriņš), kuram apkārtējā zeme (krasti), ja tai virsū iet, līgojas» (DL Piel 1893 1). Arī *apogāts* '(spalvām) apaudzis': «Gaida [cīrulis] savus bālenīšus, Apogātus vanadziņus» (LD 2631; par tekstu Šm 3 163).

Pēc cita uzskata (Becenbergers, Pokornijs), vārda pamatā ir ide. **uk-* : **eu̯k-* skaņu atdarināšanai, kas parādās la. vārdos *auka, ūkšot.* Šādā gadījumā paliek nemotivēts *ap-* (Endzelīns). Uz skaņu atdarinājumu kā vārda pamatu norāda arī E. Frenkels. K

B II 524, EF 2 14, M-E I 133, Pok 84 un 1103, To I 148

apse; lš. *ēpušė,* apv. *āpušė, apušẽ,* pr. *abse,* kr., ukr. *осúна* (< **opsina;* psl. **opsa*), bkr. *асíна,* bulg. *осúка,* č. apv., p. *osa, osina,* sav. *aspa,* vav. *aspe,* v. *Espe,* ssk. *ǫsp,* a., zv. *asp* 't. p.' Pamatā ide. **apsā* 'apse', kam formas ziņā pilnīgi atbilst la. apv. *apsa* (arī Lg I 220, St I 6). Pēc cita uzskata (Gamkrelidze, Ivanovs), saknes forma bijusi **(H)osp-.* Slāvu valodās ir paralēli atvasinājumi ar *-n-* un *-k-,* piem., ukr. arī *осúка,* č., slov. *osika.*

Iespējams, ka tālā senatnē vārds apzīmējis kādu citu koku, jo, piemēram, Dienvideiropā parastās apses neaug, bet no turienes šo nosaukumu aizguvušas dažas neradu valodas (piem., turku-

osmaņu *apsak* 'papele'; sal. arī gr. *aspris* 'kāda ozolu suga'). Katrā ziņā Ziemeļu un Viduseiropā vārda saistījums ar apsi ir ļoti sens, šis vārds bijis kopējs seneiropiešu ziemeļu dialektiem.

V. Maheks uzskata, ka vārds Eiropā ir pirmside. substrāta parādība.

Ūdeņu nosaukumi ar *aps-* ne vienmēr saistīti ar koku *apse,* bet arī ar ide. **ăp-* 'ūdens, upe' (Krahe). Ar upi *Apsi* Latvijā sal. vietvārdus *Apsa* Itālijā, *Ass* < * *Apsa* Francijā, *Abs* < **Apsa* Vācijā.

B II 251, Eckert 9 163, EF 2 14, HF I 169, Kl 175, Krahe 42, L I 8, Mach 418, Mažiulis I 42, Pok 55, Stang 3 13, T 11, Гам-Ив 3 626 un 940, To I 51, Ф III 159, ЭСБМ I 169

āpsis [âpsis], apv. *āpšis, āpša*; lš. *opšrùs*, pr. *wobsdus* 't. p.' Iespējams, ka pamatā ir ide. **op-* 'darīt, veikt', no kā la. apv. *āpēties* [âpêtiês] 'steidzīgi pūlēties, darboties'; sal. si. *ápaḥ* 'darbs, rīkošanās', lat. *opus* 'darbs, pūles'. Šāds dzīvnieka apzīmējums izskaidrojams ar āpša izveidoto lielisko alu. Etimoloģiskas paralēles: v. *Dachs* 'āpsis' (> la. *taksis*) pamatā ir ide. **tek̑-* 'pīt, celt'.

E IV$_2$ 340, EF 2 517, M-E I 239, MM I 38 un 75, Pok 780 un 1058, Stang 1 9, W-H II 217

apskritis 'apdilis' — sk. *skritulis.*

apstāklis [apstàklis, apstâklis]. A. Kronvalda jaunvārds (1872: «dažādi apstākļi (Umstände)», Kr I 474), kas atvasināts no verba *stāt* (sk.) pēc v. *Umstand* parauga. Līdz tam attiecīgo jēdzienu izteica ar vārdu *būšana* (V 1 310).

Terminu *apstākļa vārds* ieteica A. Stērste: «apstākļa vārds jeb adverbs» (Latviešu valodas mācība, 1879 64).

M-E I 126

apvārsnis [apvārsnis], sar. *apvārksnis.* A. Kronvalda jaunvārds (1869), darināts no verbu *vērt* un *vērties* (sk.) saknes: «Apvārsnis ir skatīšanas riņķis (salīdzini: *vērties* = v. *schauen, sehen* un *vārēt, aizvārst* = v.*schliessen, zuriegeln; vārti* u. t. jpr.; gr. *horízōn,* tādēļ v. *Horizont)*» (Kr I 538) un «Tas aploks jeb riņķis, kurā zeme ar debesi — kā šķietas — saiet kopā, aizver mums kā durvis, kā vārti to tālāko pasauli; tādēļ nosaucam šo debess malu, kura zemei pieglaužas, par apvārsni jeb redzes aploku (riņķi)» (Kr I 196). A. Kronvalds maldījās, uzskatīdams *vērt* 'aizdarīt' (: *vārti)* un *vērties* 'skatīties' par vienas saknes vārdiem.

Līdz tam jēdzienu 'apvārsnis' izteica ar vārdkopām «debesu apjums», «debesu apriņķis» (Lg I 317), «debesu riņķis» (St II 328), «orizonts; viss vienā vietā redzams debess apriņķis» (V 1 102), «gaisa (debess) un zemes satikšanās robeži» (E. Dinsbergs. Atlasa izstāstīšana, 1864 7).

M 5 17, M-E I 134

apziņa. Atv. no verba *apzināt,* kura agrākā nozīme bija 'zināt (ko)'

(Lj 255, St I 264, U I 12, M-E I 137), un *apziņa* bija 'zināšana' (U I 12). A. Kronvalds sāka lietot vārdu *apziņa* ar nozīmi 'apzināšanās, pārliecība, izpratne' («pamācību ar pilnu apziņu ļaudīs laidis», 1870, Kr I 210), un 20. gs. 20. gados to akceptēja par filozofijas terminu, kas atbilst kr. *сознание*, v. *Bewusstsein* (ZTV 3).

A. Kronvalds darināja arī salikteni *sirdsapziņa* («vai ir mūsu sirdsapziņa tik šķīsta un skaidra», 1871; Kr I 563), kas aizstāja agrākos apzīmējumus *apzināšana* (Lj 255, St I 264), *zināma sirds* (= zinoša sirds, E III_2 275; sal. Manc I 212, Lj 255, St I 264), *sirds-prāts*: «Cilvēka sirds-prāts, ar gribēšanas spēku un uz laimi radīts, labu darījis, priecājas un, ļaunu darījis, pats mocās» (St 3 198). Bībeles tulkojumā J. Reiters rakstīja par «(tīru) zināšanu», bet E. Gliks — «(bezvainīgu) zināmu sirdi». Vienlaikus ar A. Kronvaldu (varbūt saziņā ar viņu) jaunvārdu izveidoja arī K. Valdemārs un F. Brīvzemnieks (*sirds-apziņa*, V 1 572, 2 205), bet tajā pašā nozīmē lietoja arī vārdu *apziņa* (V 2 20).

M-E I 137

ar; lš. *ar̃* 'vai (jaut. part.); arī', gr. *ára, ár* 'nu, tātad'. Pamatā ide. **ar* (part.). Prievārds *ar* izveidojies no part. *ar (arī)*, kas lietota saikļa *un* nozīmē. Prievārda nozīme radusies, saplūstot divām teikuma konstrukcijām: «tēvs dēlu (instr.) gāja» un «tēvs, ar dēls gāja» > «tēvs ar dēlu gāja» (Mīlenbahs).

Iespējams tomēr, ka prievārdu nozīmei ir senāka cilme; sal. senarmēņu *ar̃* 'pie, pēc'.

Sk. arī: *arī, ir*[b].

E I 346, 1 642, EF 2 15, HF I 127, M II 80—86, M-E I 139, Nītiņa 60, Pok 62, T 12

ārdīt [ãrdît]; lš. *ardýti* 'ārdīt, graut', kr. *-орúть* (ssl. *oriti)* 't. p.', *разорúть* 'izpostīt', si. *ārdati* 'plūst, likvidējas'. Pamatā ide. **er-* 'vaļīgs, irdens, rets; izjukt, irt' ar *dh* saknes paplašinājumā; **erdh-* > b. **erd-*, no kā la. **erd-ti* > *ērst* (apv.) 'ārdīt' (sk. *irt*). Vārds *ārdīt* ir verba *ērst* iteratīvs.

Tās pašas saknes atv. ir adj. *ārds, ārdavs* 'irdens; ērts; plūstošs (par valodu)': «Dziedu sīki, dziedu reši, Lai tautiņas nepazina; Tikpat bija pazinušas Man' ārdavu valodiņu» (LD 330, 2). Tautasdziesmās uz valodu attiecina arī verbu *ārdīt* (pārn.) 'darīt vieglu, plūstošu': «Šķir, Dieviņ, manu ceļu, Ārdi manu valodiņ(u)» (Palcm 59).

Subst. *ārdi* [ãrdi, ārdi], vsk. *ārds* 'plašāk un šaurāk sabīdāmi koki, uz kuriem žāvē (rijā) labību un linus'; lš. *ar̃das* 't. p.', kr. apv. *áрды* 'kārtis linu žāvēšanai'.

EF 2 15, M-E I 241, MM I 51, Pok 332, Stang 1 23, T 12, Откупщиков — Balt XXIV 14, Ф III 152, Ц 389

arī [arî, arĩ], *ari*. Izveidojies no part. *ar* (sk.) ar paplašinājuma formantu (līdzīgi kā gr. *ára* blakus *ar* 'nu, tātad').

Partikulas nozīmes pastiprinājums formā *arīdzan* < **ari-gi+an*. Arh. *arīg.* 'vai (jaut. part.)'; sal. lš. *arg̃u (argù)* 't. p.'
E I 346, EF 2 15, HF I 127, M-E I 141

ar̦is, *āris* 'kārts'— sk. *airis*.

arkls — sk. *art*.

arods [aruõds]; lš. *arúodas* 'apcirknis'. Vārds izveidojies kā saliktenis, kura pirmās daļas pamatā ir b. **arūs* 'labība' no ide. **ar(ə)-* 'art' (sk. *art*). Par nozīmi sal. lat. *arvum* 'aramzeme'; vidusīru *arbor* < **aru̯r* 'labība'. Salikteņa otrās daļas pamatā ir verba *dēt* 'likt' sakne (sk. *dēt*); līdzīgi vārdā *pelūde,* apv. *pelode* [peluode] 'pelavu šķūnītis'. No baltu valodām aizg. baltkrievu valodā: *apyд* 'apcirknis'. Par nozīmju sakaru 'art, aramzeme': 'labības noliktava' sal. he. *arzii̯a-* (< **artii̯a-*) 'aramzeme, uzarta zeme' un *arzii̯an-* (< **artii̯an-*) 'labības glabātuve'.

Līdz 19. gs. 70. gadiem vārda vienīgā nozīme bija 'apcirknis' (U I 14, V 2 24). A. Kronvalds to ieteica jaunā nozīmē '(tehniskā) profesija, amats; nozare' pēc v. *Fach* 'nodalījums; nozare, arods' parauga: «Katram zinātnības apcirknim (jeb arodam) jau bagātības diezgan. . . zinātnības mācekļiem vajag arī tādas ziņas iekrāties, kas katra paša arodā neatronas» (1871; Kr I 549).

Vārda *arods* agrākā nozīme liter. valodā pilnīgi izzudusi 20. gs. sākumā.

B II 93, E I 86, EF 2 17, M 5 17, Mažiulis 6 275, M-E I 142, ЭСБМ I 152

ārs [ârs], *āra, āre*; lš. *óras* 'gaiss; ārs; debesis; laiks (meteoroloģiski)', he. *arḫa-* (< **erḫ-*) 'apgabals, krasts; (adv.) prom, ārā', *arḫi-* 'klajumā, laukā, ārā', līdiešu *aara-* 'sēta, lauku īpašums', alb. *arë* 'lauks'. Pamatā ide. **ar(ə)-* 'art', no kā arī *art* (sk.). Sākotnējā vārda *ārs* nozīme 'artā zeme, lauks, tīrums'. Par šo nozīmi sal. vidusīru *ar,* alb. *arë* 'tīrums, aramzeme', lat. *arvum* 'aramzeme'.

Vārda *ārs* nozīmes attīstība: 'tīrums, klajums (pretstatā mežam), iekopta zeme bez kokiem' («āres pļava») → 'vide ārpus telpām' («ienākt no āra») → 'ārpuse' («izvērst uz āru»).

Adv. *ārā* ir sastingusi lok. forma. 16.—17. gs. adverba nozīmē arī ilat. *āran*.

B II 256, Bērtulis 1 18—21, Buck 64, E I 357, I 601, EF 2 518, KK 29 195, L I 9, M II 51, M-E I 239, Nītiņa 67, Pok 62, Schmalstieg 2 250, Zinkevičius 1 9, 2 69, Ti I 55, Гам-Ив 3 206 un 743, Мельничук I 8, To 25 16,— Эт 1979 149

ārsts [ãrsts]. Aizguvums; no vlv. *arste* vai vh. *aerste* [ārste] 't. p.' (v. *Arzt*), kas savukārt no vlat. *archiāter* < gr. *archíatros* 'virsārsts'.

Aizg. minēts 16. gs. tulkojumos (*Arstc,* Und 16a) un 17. gs. vārdnīcās (*ārste,* Manc I 23, Für 2 19, *ārsts* Lj 11). Kopš 17. gs. vārdnīcās arī verbs *ārstēt* (Elg 1 91). 18. gs. *vātuārste* 'ķirurgs' (M. Stobe, Veselības grāmata, 1795 68). Blakus formai

ārste arī *ārstnieks*: «Pie kādiem ārstniekiem būs palīgu meklēt?» (Turpat, 66).

Buck 306 un 308, Kl 33, M-E I 244, Zēv 2 366

art [ar̂t]; lš. *árti* 't. p.', pr. *artoys* 'arājs' (lš. *artójas*), kr. apv. *opáть* (ssl. *orati*), bkr. *apáць*, ukr. *opáти*, bulg. *opá*, č. *orati*, p. *orać*, go. *arjan*, ssk. *erja* 'art', he. *h̲arra-* 'sagrūst, saberzt; (pasīvā) zust', *h̲arš-* 'uzplēst, uzart', gr. *aroȳn*, lat. *arāre* 'art', toh. A *āre* 'arkls'. Pamatā ide. **ar(ə)-* 'art', kas savukārt no saknes **er-* (< **H$_1$er-*) 'rets; izjukt, irt' (sk. *irt*).

Atv. *arājs* laikam izveidojies no *arējs* + **artājs* (Endzelīns); sal. kr. arh. *páтай*, ssl. *ratai* < psl. **ortajь* 'arājs'.

Atv. *arkls* (lš. *árklas*) izveidojies no sena ide. apzīmējuma **arətrom* (> senīru *arathar*, vav. *arl*, gr. *árotron*, lat. *arātrum*) > **artron* > **artlan* > **arklan* ar pāreju vīr. dzimtē **arklas* > *arkls*.

Lietuviešu valodā diferencēti apzīmējumi *árklas* 'arkls' un *arklȳs* 'zirgs' ('arkla vilcējs'). Latviešu valodā 18. gs. bija blakus vārdam *arkls* arī *arklis* 'lauksaimniecības zemes vienība (vērtības vai nodevu aprēķināšanai)' (St I 7). Otrā forma (laikam ar apvidu raksturu) izzuda, un arī zemes mērvienība bija *arkls*. 13. gs. šis arkls bija saimniecība, ko apstrādāja ar vienu zirgu, vienu spīļarklu un vienu ecēšu, bet nākamajos gadsimtos arkla lielums stipri palielinājās. No šās vārda *arkls* nozīmes arī apzīmējums «arklu revīzija»— zemnieku saimniecību reģistrēšana.

Sk. arī: *arods, ārs*.

Ant ind 70, B II 8, 256 un 432, III 711, Bērtulis 1 21, Buck 495, E 1 283, EF 2 17, Fei 56, L I 9, Mach 416, Mažiulis I 93, M-E I 140, Pok 62, Sanders 4 un 154, Schmalstieg 2 248, Stang 1 106, 377 un 385, T 13, Ti I 75, 169 un 182, W-H I 69, Гам-Ив 3 555 un 688, To I 107,— Эт 1979 150, Ф III 148 un 447, ЭСБМ I 144

arvien — sk. *viens*.

asaka; lš. *ãšaka* 'asaka, akots, sēnala', kr. *ocóкa*, bkr. *acaкá*, ukr. *ocoкá* 'grīslis'. Pamatā ide. **ak-* 'ass, smails, šķautņains; akmens', no kā arī *ass*[a] (sk.). Ide **ak-* > b. **aš-* > la. *as-*, kam pievienots pied. *-ak-*.

E 1 357, EF 2 18, M-E I 142, Pok 18, Ф III 163, ЭСБМ I 162

asara; lš. *ãšara* 't. p.', he. *eš̲h̲ah̲ru, iš̲h̲ah̲ru* (< **iš̲h̲akru*, kur *iš-* < *s*-mobile; Etingers) 'asaru straume, raudāšana', si. *áśru, áśram* 'asara', ave. *asrū-*, toh. A *ākär* 't. p.' Pamatā ide. **akr(u)-*, **ak-ar-* 'asara' > b. **ašar-* > la. *asar-*, no kā *asara*. Hetu valodas dati parāda, ka vārda *asara* pirmforma atvasināta no vārda *asins* (sk.) pirmformas (Ivanovs); šis pēdējais ir heteroklītisks vārds, kura piedēklī locījumos mijas *n* un *r*.

Buck 1130, EF 2 18, Euler 159, L I 9, M-E I 142, MM I 61, Pok 23, T 14, Ti I 377, Гам-Ив 3 816, Ив — Эт 1981 194

asaris, apv. *asars, aseris*; lš. *ešerỹs*, apv. *ašerỹs* 't. p.', p. apv. *jesiora* (psl. **esera*) 'asaka'. Tās pašas cilmes kā *ass*[a] (sk.); pamatā ide. **aǩ-* 'ass, smails, šķautņains; akmens' atv. **aǩerā* > b. **ašerā*. Latviešu valodā piedēkļa patskanis asimilējies saknes patskanim, slāvu valodās — saknes patskanis piedēkļa patskanim. Šās saknes atvasinājumi ar *r* ide. valodās raksturīgi asuma vai asu priekšmetu apzīmēšanai (arī asarim ir cietas spuras un ass žaunu vāka dzelonis): lš. apv. *ašrùs,* lat. *ācer* 'ass', *acer* 'kļava' (lapu formas dēļ), gr. *ákros* 'smails', *ákron* 'stūris, šķautne, asmens', si. *áśriḥ* 'stūris, šķautne, asmens'.

B II 295, EF 2 125, M-E I 143, Pok 21, Stang 3 13, T 14, ЭССЯ VI 29

asinis, vsk. *asins*; he. *eššar / ešḫar* (< * *ašḫar,* Semerenji), ģen. *ešḫanant-,* si. *ásr̥k* (ģen. *asnáḥ),* gr. *éar* (< **ē̆ar), ēiar,* lat. *aser,* toh. A *ysār,* B *yasar* 't. p.' Pamatā ide. **ē̆s-r̥* < **esHr̥-* (ģen. *ₑs-né-s*) 'asin(i)s'. Tas ir sens *r / n*-celma vārds, kura locījumos piedēklī mijas *r* un *n*. Dažās senajās valodās locījumos sastopami abi piedēkļi (piem., anatoliešu valodās), bet citās (arī latviešu valodā) nostiprinājies viens piedēkļa līdzskanis. (Ar otru piedēkli — vārds *asara.*)

Ide. **ₑs-n̥-* > b. **as-n̥-* > **asin-,* no kā la. *asins,* apv. *asnis, asens.* Saknes *e* > *a* baltu valodās izskaidrojams ar vārda kādreizējo trīszilbju struktūru (Ivanovs). Pēc cilmes vārds ir bijis nekatras dzimtes.

Latviešu seno cilšu valodās ir bijis vēl cits asiņu apzīmējums: **kraujas* > **kraujš* (lš. *kraũjas*), ar kuru radniecīgs ir vārds *krevele* (sk.). Šis asiņu apzīmējums izzudis, vai nu skaužot nevajadzīgu sinonīmiju, vai arī izvairoties no homonīmijas (: adj. *kraujš*).

Par ide. citu apzīmējumu asinīm sk. *māsa.*

Buck 206, E I 484, I 330, Euler 2 32, HF I 432, L I 10, Lanszweert 11, M 4 52, Mach 292, M-E I 143, MM I 66, Pok 343, Ti I 114, W-H I 72, Бенвенист I 32, Гам-Ив 3 117, 187, 206 un 816, Ив — Эт 1981 194.

asmens; lš. *ãšmenys* (dsk.), apv. vsk. *ašmuõ* (ģen. *ašmeñs*) 't. p.', si. *áśriḥ* 'stūris, šķautne, asmens', *áśmā* 'akmens, klints, debess', ave. *asman-* 'akmens, debess'. Pamatā ide. **aǩ-* 'ass, smails, šķautņains; akmens', no kā arī *ass*[a] (sk.). Ide **aǩ-men-* > b. **ašmen-* > la. *asmen-,* no kā *asmens.* Tas ir vārda *akmens* etimoloģiskais dublets: abi ir vienas cilmes un vienas pamatformas vārdi, bet saknes *s* un *k* (no ide. *ǩ*) parāda vai nu atšķirīgu ide. dialektu iezīmes (kas baltu valodās saplūdušas), vai arī paralēlus fonētiskus variantus pašā pirmvalodā *(k / ǩ).*

Buck 859, Eckert 9 40, EF 2 19, M-E I 144, Pok 19, Sanders 152, T 15, Георгиев 14, Чекман 121

asmīte 'arkla (zemes mēra) astotā daļa'— sk. *astoņi.*

asns; lš. *asnìs, ašnìs* '(dzīvnieka spalvas) akots; rudzu asns;

asmens', kr. *осёлок, оселóк, ослá* 'galoda', bulg. *осúл,* č. *osina* 'akots'. Tās pašas cilmes kā *ass*[a] (sk.); pamatā ide. **aḱ-* 'ass, smails, šķautņains; akmens' ar *n* saknes paplašinājumā. Paralēli šim formantam dažos ide. dialektos līdzīgas nozīmes vārdi atvasināti ar pied. *-en-* : go. *ahana* (< ģerm. **ahanō* < ide. **aḱənā*) 'pelavas', si. *aśániḥ* 'bultas smaile', ave. *asənga* (< **aḱ-en-go*) 'akmens'. Par vārda *asns* nozīmi sal. *dīgsts* no ide. **dhīgᵘ-* 'durt': par asna vai dīgsta raksturīgāko pazīmi uzskatīts tā smailums (asums).

Eckert 9 40, EF 2 18, M-E I 144, Pok 20, T 15, Φ III 157

ass[a] adj.; lš. *aštrùs,* apv. *ašrùs,* kr. *óстрый* (ssl. *ostrъ*), bkr. *вóстры,* ukr. *óстрий, гóстрий,* bulg. *óстър,* č. *ostrý,* p. *ostry* 't. p.', sav. *ecka, egga* (< ģerm. **agjō*) 'stūris, šķautne, smaile, asmens', v. *Ecke* 'stūris, kakts', si. *aśániḥ* 'bultas smaile', *áśriḥ* 'stūris, šķautne, asmens', *ástrā* '(gana nūjas) dzelonis', gr. *akḗ* 'smaile', *akís* 'adata, bulta', *ákros* 'smails', lat. *ācer* 'ass', *aciēs* 'asums, asmens'. Pamatā ide. **aḱ-* 'ass, smails, šķautņains; akmens', no kā atsevišķās valodās divējādi refleksi: 1) *ak-* (centum valodu grupā), 2) *aš- > as-* (satəm valodu grupā). Latviešu valodā (un vispār baltu valodās), ko tradicionāli ietver satəm valodu grupā, reflekss *as-* redzams vārdā *ass* (arī *asns, asmens* u. c.), bet paralēli parādās arī reflekss *ak-* (vārdos *akmens, akots*). To izskaidro dažādi: 1) ar ide. pirmvalodas dažādu dialektu ietekmi (V. P. Šmids uzskata baltu valodas par centum valodām, kuras pārslāņojis kāds satəm dialekts), 2) ar ide. pirmvalodas fonētiskajām variācijām (*k/ḱ*). Ir valodnieki (piem. J. Pokornijs), kas baltu valodu *ak-* refleksā saskata ģermāņu valodu ietekmi, resp. attiecīgos vārdus uzskata par aizguvumiem no ģermāņu valodām.

Lš. *aštrùs < ašrùs* atbilst la. apv. *asrs* 'ass', bet liter. forma *ass < *asas,* kas bija paralēla dominējošai formai **asus* < b. **ašus* (sal. *ašs*).

Sk. arī: *agrs, akmens, akots, āksts, asaka, asaris, asmens, asns, aste, astoņi, astrs, ašķi, ašs, ecēt, odze.*

Buck 1069, Eckert 9 26, EF 2 19, HF I 52 un 59, Kl 151, Mach 421, M-E I 144, MM I 59, 61 un 63, Pok 18, T 15, P. Vanags — Val akt 1987 73, W-H I 7, Φ III 166

ass[b] subst. («ratu ass»); lš. *ašìs,* pr. *assis,* kr. *ось* (bsl. *осъ*), bkr. *вось,* ukr. *вісь,* bulg. *ос,* č. *os,* p. *oś,* sav. *ahsa,* v. *Achse,* si. *ákṣaḥ,* gr. *háxōn,* lat. *axis* 't. p.' Pamatā ide. **aḱs- < *aĝ-es-* no saknes **aĝ-* 'dzīt (ar izplestu roku kustībām)'. Sākotnēji *i/n*-celma vārds, kas baltu valodās kļuvis par *i*-celma vārdu: **aḱs-i- >* b. **aš-i-s >* la. **asis > ass.*

Sākotnēji vārds apzīmējis ne tikai asi, bet asi kopā ar riteņiem, kas redzams no gr. *hámaxa* '(četrriteņu kravas) rati'. Tālākajā attīstībā vārda nozīme dažās valodās sašaurinājusies ('ass').

La. *ass* (lš. *ašis*) apzīmē arī mērvienību, kas sākumā atbilda atplestu roku platumam. (Sal. kr. *сáжень* 'ass (mērvienība)' ← 'atplestu roku platums'). Šā vārda saistījums ar roku kustībām redzams arī no pleca («roku kustības centrs») apzīmējumiem vairākās valodās, kas veidoti no tās pašas saknes: v. *Achsel*, lat. *āla* < **agslā* 'plecs'.

Buck 725, EF 2 19, HF 1 85 un 116, Kl 5, L I 10 un 11, Mažiulis I 105, M-E I 145, MM 1 16, Pok 6, Sanders 166, T 14, W-H I 89, Бенвенист I 31, ЕСУМ I 405, Романова 35, To I 134, Ф III 167, ЭСБМ II 201

ass[c] 'mērs'— sk. *ass*[b]

aste. Pēc tradicionāla uzskata (arī Endzelīns, Frenkels) vārds saistāms ar kr. *ость* (ssl. *ostъ*) 'akots, dzelonis, asaka', č. *osť*, p. *ość* 't. p.', kr. *осóт* 'usne' (bsl. *osъtъ* 'dzeloņains ūdensaugs'), bulg. *óсът* 'dzelksnis', č., p. *oset* 't. p.', kr. apv. *остéн* 'ass dzelonis, smaile, akmens' (ssl. *ostъnъ* 'dzelonis, nūja ar dzeloni'). Pamatā ide. **ak̑-* 'ass, smails, šķautņains; akmens', no kā arī *ass*[a] (sk.). Ide. **ak̑-sti* > b. **aš-sti-* > la. **asti-s*, ar pārveidotu celma formu *aste*. Tās pašas cilmes ir lš. *akstìs* 'iesms, smails priekšmets, asaka', *akštìs* 'iesms, akots'. (Par *k* šajos vārdos sk. *ass*[a], *akmens*.) Sal. la. apv. *aksts* 'modrs, ātrs, izveicīgs': «jauns būdams, viņš bij aksts puika» (M-E I 65); par nozīmi sal. *ass* : *ašs* 'ātrs'. Raksturīgs arī apv. *akstins* 'dzelonis'; sal. lš. *ãkstinas* 'dzelonis, ērkšķis; akots, asaciņa'.

Iespējams tomēr, ka vārdam *aste* ir bijusi cita cilme: no ide. **ost(h)-* (<**Host-*) 'kauls', no kā he. **ḫaštai* 'kauls', si. *asthi*, ave. *ast(i)-*, gr. *ostéon* (substantivēts adjektīvs 'kaulains'), lat. *os* (<**ost)*, alb. *asht* 't. p.', toh. B *āsta* 'kauli'. Daži autori (piem. Savčenko) šajā grupā iesaista arī kr. *ость* 'akots, dzelonis', kas pēc tradicionālajiem uzskatiem saistāms ar ide. **ak̑-* (> la. *ass*).

Saskaņā ar T. Gamkrelidzes un V. Ivanova glotālo teoriju saknes ieskaņā bijis t. s. postvelārais slēdzenis *q* ar fakultatīvu aspirāciju [q[(h)]], kam ide. dialektos bijuši divējādi refleksi — *k* un *0* («nulle», resp. līdzskaņa zudums). Piem., latīņu valodā blakus *os* 'kauls' ir *costa* 'riba'.

Vārds *aste* ir sens *i/n*-celma vārds; ide. **ost(h)-i* > b. **asti-* > la. **astis*, kas pārveidojies par *ē*-celma vārdu. Ar senāko *-i-* apv. *astigalis, astīgalis* (blakus formai *astgals*) 'astesgals, mazums; vētījot atdalīti vieglākie, mazvērtīgie graudi; pēdējais, mazvērtīgais'. Iespējams, ka senā *i*-celma forma ietekmējusi neparastu adjektīvu ar *-īts* — *astīts* 'astains' (arh., apv.), piem., «astīta zvaigzne» (komēta, U I 14).

Vārda nozīmes attīstība varēja būt: 'kauls' → 'astes kauls (kauli)' → 'aste'. Par šādu nozīmju sakaru sal. ssk. *rófa* 'zirga astes kaulainā daļa', isl. *rófa* '(suņa, kaķa) aste', norv. *rōve* 'aste'. Senajam ide. kaula nosaukumam latviešu valodā iegūstot jaunu nozīmi, par šā jēdziena izteicēju kļuva vārds *kauls*, kam

agrāk bija šaurāka nozīme 'dobs (stilba) kauls' ← 'dobs'. (Sk. *kauls*.) (K)

Buck 209, Eckert 9 39, EF 2 5 un 18, Euler — IF 90 106, Lanszweert 149, Laumane — Onomast 157—163, M-E I 65 un 145, MM I 67, Pok I 22, Ti I 202, W-H II 225, Бенвенист I 30, Гам-Ив 3 816, Ив 5 13, Савченко 132, То I 70, Ф III 163 un 167, Ц 320

astoņi [astuôņi], apv. *astuņi*; lš. *aštuonì* 't. p.', pr. *asmus* (ak. *asman*) 'astotais', kr. *во́семь* (ssl. *osmь*), bkr. *во́сем*, ukr. *ві́сім*, bulg. *о́съм*, č. *osm*, p. *ośm*, go. *ahtuda*, sav. *ahto*, v. *acht*, si. *aṣṭā́, aṣṭáu*, skitu *ašta*, gr. *oktṓ*, lat. *octo* 'astoņi'. Pamatā ide. **oḱtō(u)* 'astoņi' no saknes **aḱ-* 'ass, smails, šķautņains' (sk. *ass*[a]): šis skaitlis uztverts kā abu roku izplestu pirkstu kopskaits (bez īkšķiem), tātad ar 8 smailēm. Ir valodu liecības, ka vārda sākotnējā nozīme bijusi 'četri', tātad vienas rokas 4 izstieptie pirksti ar atliektu īkšķi (Ebinghauzs, Ivanovs). Ide. **oḱtō-* > b. **aštō-* > ab. **aštuo-* > la. *astuo-*. Latviešu (arī lietuviešu) valodā vārda izskaņa pārveidota pēc *septiņi, deviņi* parauga. Savukārt *astoņi* ietekmē no agrākā kārtas skaitļa vārda *astūts* izveidots *astots* [astuots], *astotais*. Ka bijis arī la. **asms* 'astotais' (pr. *asmus*), rāda vārds *asmīte* 'arkla (tīrumu mēra) astotā daļa'.

E I 262, I 490 un 499, EF 2 19, HF II 374, Kl 6, L I 12, Mach 419, Mažiulis I 103, M-E I 146, MM I 63, Pok 775, Stang I 279 un 283, T 15, W-H II 199, Windekens — IF 87 14, Абаев 3 282, Гам-Ив 3 846, ЕСУМ I 404, Ив 12 20, То I 129, Ф I 356, ЭСБМ II 197, ЭСРЯ I_3 170

astrs; lš. *aš(t)rùs* 'ass', kr. *о́стрый* (ssl. *ostrъ*), bkr. *во́стры*, ukr. *о́стрий, го́стрий*, bulg. *о́стър*, č. *ostrý*, p. *ostry* 't.p.', si. *áṣṭrā* 'gana nūja ar dzeloni', ave. *aštra* 'pātaga'. Pamatā ide. **aḱ-* 'ass, smails, škautņains; akmens', no kā arī *ass*[a] (sk.). Ide. **aḱ-* > b. **aš-* > la. *as-*. Atvasinājums var būt divējādas cilmes: 1) **aḱ-ro-s* > b. **aš(t)ras* > la. **astras* > *astrs* (apv. *astrs* 'ass'); vai 2) atv. no subst. *aste (*astis)*, tātad 'astes sars'. Vairāk pamata ir pirmajam variantam; sal. lš. *ãšatas, ãšutas* 'astrs' : la. *ass, ašs*. Saistījums ar *asti* tādā gadījumā ir sekundārs (tautas etimoloģija).

EF 2 18, E-H I 132, Euler 137, M-E I 146, MM I 63, Pok 21, T 15, ЕСУМ I 575, Ф III 166, Ц 320, ЭСБМ II 199

ašķi[a] 'astri', vsk. *ašķis*; lš. *ãšatas, ãšutas* 't. p.', kr., ukr. *ость* (ssl. *ostь* 'akots, dzelonis, asaka', č. *osť*, p. *ość* 't. p.' Atv. no adj. *ass* (sk.) vai *ašs*: no **as-tis* vai **aš-tis* locījumu formām (piem., ģen. **aš-tịa* > *ašķa*) izveidojās nom. forma *ašķis*. (Par formu sal. *kašķis* < **kastis*.) Šādu vārda izveidošanās gaitu rāda arī lš. *ãšatas, ãšutas* no **ašus* (la. *ašs*). Iespējams, ka arī la. vārda piedēklī pirms līdzskaņa bijis *a* vai *u*.

Ka vārds *ašķi* saistāms ar *ass (ašs)*, rāda arī tā apv.

nozīme 'doņi' (augs ar asām lapu resp. stublāja šķautnēm) un apv. *ašņi* 'ašķi': «ašņu siets» (LD 8515).

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Mīlenbahs), vārds ir atv. no subst. *aste*. Iespējams gan, ka šis vārds iespaidojis subst. *ašķi* formas un nozīmes izveidošanos. (K)

EF 2 18, Mach 419, M-E I 147, Pok 19, T 15, Ф III 167

ašķi[b], *aši* 'kāda zāle; kosas'— sk. *kosa*.

ašs; lš. *aštrùs*, apv. *ašrùs* 'ass'. Tās pašas cilmes kā *ass*[a] (sk.). No b. **ašus* > la. **asus* mūsdienu latviešu valodā nav saglabājušās *u*-celma pēdas, bet šo izzudušo *u*-celmu aizstājušas *o*- un *i̯o*-celma formas *ass* un *ašs*. (Sal. **platus* un mūsdienu formas *plats, plašs*). Šīm paralēlajām formām vēsturiskajā attīstībā diferencējusies semantika: *ašs* liter. valodā ieguvis nozīmi 'ātrs, straujš'. Par nozīmju sakaru sal. tās pašas cilmes gr. *ōkýs* 'ass, ātrs'.

EF 2 19, Euler 148, M-E I 147, P. Vanags — Val akt 1987 73

atāls [atãls]; lš. *atólas*, pr. *attolis* 't. p.' Atv. no verba *velt* saknes, no kā skaņumijā arī *vāls* (sk.): **at-vāls* > *atāls* (Gāters), apv. *atals*. Apv. *otūls* < **atuols* < **atvals* (par formu sal. apv. *atuors* < *atvars*). Šādā izpratnē vārda *atāls* senākā nozīme ir bijusi 'tas, kas ataudzis (nopļautā) vāla vietā'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *atāls* līdz ar apv. *atālēties* 'atdzīvoties' saistāms ar go. *alan* 'augt', lat. *alere* 'barot' no ide. **al*- 'augt' vai (Trautmanis, Pokornijs) ar gr. *tēletháō* 'zaļoju, dzenu atvases', *tēlis* 'kāds augs' no ide. *tāl*- 'augt, zaļot'. Šos uzskatus balsta kr., ukr., bulg. *ота́ва*, bkr. *ата́ва*, č. *otava*, p. *otawa* 'atāls' no **otyti* 'izaugt' (Preobraženskis, Fasmers), ja vien slāvu valodu vārdi nav aizgūti no baltu valodām (Otrembskis). Šos slāvu vārdus saista arī ar oset. *taw/tawæ* 'atāls', kas varbūt no ide. **tēu̯*- : **tū*- 'tūkt' (Abajevs, Trubačovs).

E I 91, EF 2 146, Gāters 1 113, Mažiulis I 107, M-E I 149, Pok 1055, Schmalstieg 2 250, Абаев III 237, То I 138, ЭСБМ I 191, Тр — Эт 1979 178

atbildēt [atbiĩdêt]. Atv. no verba *bildēt* (apv.) 'runāt, teikt' («Dod dodama, māte, meitu, Vai atbildi bildēdama», LD 14710, 3 var.), kas savukārt no *bilst* (sk.). Subst. *atbilde*.

Buck 1267, M-E I 151 un 295

atbilst [atbiĩst]. Atv. no verba *bilst* (sk.) ar apv. nozīmi 'atteikt, atbildēt'. Liter. valodā jauna nozīme pēc kr. *отвечать*, v. *entsprechen* parauga; to līdz ar atv. *atbilstība, atbilstīgs* darinājis J. Endzelīns 20. gs. 30. gados (Ozoliņš 1 49, Velt 20).

E III 249, E-H I 135

atgādināt [atgãdinât]; lš. apv. *atgodinti* 'likt saprast'. Atv. no apv. *atgādāt* 'atcerēties', *atgāds* 'atmiņa', to kauzatīvs. Šie vārdi savukārt no *gādāt* (sk.) 'minēt' → 'atminēties, atcerēties', ko šai nozīmē parasti lieto atvasinājumos ar priedekļiem, piem.: «Iegādāju, atgādāju, Aiz ko mani māte kūla» (LD 3039).

M-E I 158

atiezt (zobus) — sk. *aiza.*

atkait 'atkal' — sk. *cits.*

atkal; lš. apv. *ãtkalas* 'uz otru pusi (arī atpakaļ) pavērsts; atgāzies, atliecies', *atkalùs* 'ačgārns, apversts, pretējs', *atkaliaĩ* 'ačgārni, pretēji, otrādi; no jauna', kr. *клонúть*, sav. *heldan*, ssk. *halla* 'liekt', si. *kấṭakaḥ* (< **kalt-*) 'ieleja, kalna nogāze'. Atv. no verba **kalt* 'liekt, sliet' (lš. *kal̃ti* '(pie)sliet'). Pamatā ide. **(s)kel-* 'liekt, sliet, līks'. Tātad **atkalt* bijis 'atliekt, atsliet; vēlreiz liekt, sliet'. No šejienes adv. *atkal* (16. gs. arī *atkalt*) 'vēlreiz, no jauna'. No 19. gs. 30. gadiem arī saiklis *atkal* 'turpretim'.

Par vārda nozīmes veidošanos sal. pr. *etkūmps* 'atkal' no verba **etkumptvei* 'atliekties' (: la. *kumpt*).

Sk. arī: *klanīt, pakaļ.*

Buck 989, E III$_2$ 360, EF 2 210, Mažiulis I 296, 6 211, M-E I 163, MM I 140, Pok 928, T 114, Ф II 253

atkala 'apledojums'; kr. *колéть* 'salt, stingt aiz aukstuma; kļūt cietam'. Pēc tradicionālā uzskata, vārds ir tās pašas cilmes kā *kalst* (sk.). Tam pamatā ide. **kal-* 'ciets', no kā la. **kalt* 'tapt cietam; stingt, salt' (b. **kaltas* 'sastindzis, ciets; sauss, izkaltis'. Endzelīns).

Iespējams tomēr, ka **kalt* 'salt' ir verba *salt* (sk.). paralēlforma ar neregulāru ide. *ḱ* > b. *k.* (Par divējādo *ḱ* refleksu sal. *akmens : asmens* un *kaukt : saukt.*)

Priedēklis *at-* vārdā ir darbības pabeigtības pilnīguma norādītājs. (Par šādu noz. sal. *atvēst, atvēsināt.*) Vārda *atkala* sākotnējā nozīme tātad '(pilnīgs) sastingums, sasalums'.

Tās pašas nozīmes ir apv. *apkala* (M-E I 92) un *uzkala* (M-E IV 338). (K)

EF 2 13, M-E I 163 un 164, II 144, Ф II 290

atkarība. 19. gs. beigu jaunvārds, kas tāpat kā adj. *atkarīgs* darināts pēc vācu val. parauga (v. *abhängig, Abhängigkeit : hängen* 'karāties'). Vispirms kalkots verbs, sākumā lietojot formu *atkārties*: «tautas ticība atkaras. . no tam, kāds izglītības stāvoklis» (J. Lautenbahs — RKr 1893 VII 8), vēlāk *atkarāties*. Pamatā verbs *kārt* (sk.).

M-E I 165

atkarus 'atsevišķi' — sk. *kārt.*

atmata; lš. *ātmata* 'atkritums; pagrimis cilvēks'. Atv. no *atmest* (sk. *mest*) ar saknes patskaņa miju. Apv. *atmats* 't. p.' (Par formu sal.: *pamats.*) Sākotnējā nozīme 'tas, kas atstāts, pamests'. Sal.: «atlaists, palaists, atstāt atmatā».

EF 2 442, M-E I 175

atpūta [atpùta], apv. [ũ]; lš. *ātpūtis* 't. p.' Atv. no verba *atpūst(ies)* (sk. *pūst*). Vārds tagadējā nozīmē ieviesies valodā 19. gs. otrajā pusē (U I 17), tas lietots paralēli ar subst. *atpūšanās* (V I 340, U II 255). Verbs *atpūsties* (G. Elgeram arī *aizpūsties*) līdz

19. gs. beigām literatūrā lietots arī sākotnējā nozīmē 'dziļi ieelpot un izelpot; uzelpot', piem.: «Tumša nakts bij apkārt manim [iekritušam Daugavā].. tie tumšie ūdeņi paliek skaidrāki, gaišāki un gaišāki, uzreiz es ieraugu atkal saules spožumu,— dabūju atpūsties,— ak, kāda atpūšanās tā bija!» (A. Rātminders, F. Šilinga dzīves gājums, 1875 21). Apv. *atspūta* 'elpa' (Kurzemē). Jau no 19. gs. 60. gadiem *atpūsties* pārsvarā nozīmē 'gūt atpūtu'.

M-E I 183

atraitne [atraĩtne], *atraitnis*. Tās pašas cilmes kā *rietēt* (sk.). Pamatā ide. **rei-* 'tecēt' ar *t* paplašinājumu; **reit-* > ab. **riet-*, no kā verbs **riet-ti* > la. *riest*. Šā verba atvasinājumiem ar pried. *at-*, *no-* izveidojās noz. 'atdalīties, atraisīties', piem.: «piešuvs atriesies» (M-E I 186), «nags pirkstā norietis» (nags pirkstam nogājis, St I 221). No *atriest* ar saknes skaņumiju subst. *atraitis* 'atraitnis' (sākotnēji laikam 'tas, kas atdalījies vai atdalīts'). Paralēlas jaunākas formas *atraitenis* > *atraitnis* (> apv. *atraiknis*) un attiecīgās siev. dzimtes formas. Jau 17. un 18. gs. vārdnīcās dominē abu dzimšu formas ar *-tn-* (Manc I 212, Lg II 585, St II 706). Apv. *atraikne* < *atraitne*, arh. *atriekne* (Wagner 3).

Buck 131, D I 88, EF 1 44, M-E I 184, Niedermann 206, Pok 330

atraugas [atraûgas] dsk.; lš. *ātraugos, ātrūgos* 't. p.' Pamatā ide. **reu̯g-* 'vemt, atraugāties' (sk. *raugāties*). Ide. **rou̯g-* > b. **raug-*. Blakus apv. *raugt* 'raudzēt' ir *raugties* 'raugāties', kura iter. ir *raugāties*. Atv. *atraugāties*, subst. *atraugas*. La. *(at)raugāties* formas un nozīmes ziņā atbilst kr. *рыгáть* (bsl. *otъrygati*) 'raugāties', gr. *erygeīn*, lat. *ērūgere* 'izvemt, atraugāties'.

EF 2 705, HF I 554 un 567, M-E I 184, III 487, Pok 871, T 244, W-H I 418, Ф III 526

ātrs [ãtrs]; lš. apv. *otrùs* 'jūtīgs, vārīgs; dedzīgs, centīgs, darbīgs'; sav. *ātar* (< **ētró-*) 'ass, smalks, ātrs'. Pamatā ide. **ētro-* 'ātrs, straujš'; skaņumijā **ātro-s* / **ātru-s* > b. **ātras* / **ātrus* > la. *ātrs*. V. Georgijevs salīdzina ar baltu vārdiem trāķiešu upes nos. *Athrys*, tagad *Jantra* Bulgārijā.

Pēc cita uzskata (Pokornijs) vārda pamatā var būt ide. **āt(e)r-* 'uguns', no kā ave. *ātar-* 'uguns' un si. *átharvā* 'ugunspriesteris'. Tādā gadījumā nozīmes attīstība: 'karsts' → 'dedzīgs' → 'straujš, ātrs'. Iespējams, ka ide. **ētro-* un **āt(e)r-* ir vienas cilmes.

EF 2 518, Buck 966, M-E I 245, MM I 28, Pok 69 un 345, Stang 3 40, T 203, Георгиев 130, Мартынов — Б-сл 1980 25

atsauksme [atsàuksme]. Atv. no verba *saukt* (sk.). A. Stērstes jaunvārds juridiska termina nozīmē (v. *Berufung*, kr. *отзыв*), piem., «iesniegt pret aizmuguras spriedumu atsauksmi» (Ustavs par civiltiesāšanu, 1893 87). Vārda nozīme vēlāk variēta (arī 'atsaukšanās, atbalss'), līdz 20. gs. 20. gados nostabilizējās noz. 'atzinumus, novērtējums' (v. *Gutachten*, D 5 39).

M-E I 188

atskala 'atbalss'— sk. *skaļš*.

atstats, *atstatums* — sk. *statīt*.

attiecība [attiecība]. 19. gs. beigu jaunvārds. 70. un 80. gadu vārdnīcās tā vietā vēl *atnešanās* (V 1 346) un *zīmēšanās* (U II 135). Vārds *attiecība* ieviests līdz ar tās pašas cilmes adj. *attiecīgs*, verbiem *attiekties, attiecināt*. Pamatā *tiekt, tiekties* (sk.). Jau agrāk atvasinātie *attiekt* '(pēc kā) tiekties, sniegties, sasniegt' un *attiekams* 'attiecīgs' (Lg II 40) deva ierosinājumu jauno vārdu darināšanai.

Gramatikā *attiecības vietnieku vārdi* kopš 1889. g. (A. Laimiņš, Latviešu valodas mācība). Pirms tam A. Stērstem «atzīmīgie jeb relatīvie vietnieku vārdi».

J. Endzelīna jaunvārds 20. gs. 30. gados ir *attieksme* (E 3 10, 4 31, Ozoliņš 1 50, 2 84).

M-E I 205, N. Sika — LVKJ VI 112—117

attīstība [attîstība]. J. Alunāna jaunvārds 19. gs. 50. gados, darināts pēc v. *Entwicklung* parauga (v. *wickeln* 'tīt'). Atv. no verba *tīstīt*, kas ir *tīt* (sk.) iteratīvs. Līdz ar šo jaunvārdu J. Alunāns lietoja jaunā nozīmē verbus *attīstīt* (agrāk 'ilgstoši attīt') un *attīstīties* (V 1 515). Blakus formai *attīstīties* J. Alunāns lietoja arī vārdu *atvīstīties* (no *vīstīt*, Al 1 42).

M-E I 205

atvars; lš. apv. *ātvaras* 'sprauga, atvere; lietus gāze'. Atv. no verba *atvērt* (sk. *vērt*). (Par formu sal. *svērt* : *atsvars*.) Vārda sākotnējā nozīme 'atvērums, sprauga, caurums (piem., ledū)' → 'dzīle; ūdens virpulis dziļā (upes) vietā'. Bijis arī adj. *atvars* 'atvērts': «plaši atvari vārti» (Reiters 2 20).

Pēc cita uzskata (Mīlenbahs, Pokornijs) *atvars* no *virt*; tādā gadījumā vārda nemotivēts ir pried. *at-*.

M-E I 207, Pok I 81

atvase — sk. *vasa*.

atvasināt [atvasinât]. A. Kronvalda jaunvārds (1872, Kr I 460), darināts no vārdu *atvase, atvasāt* 'dzīt atvases' celma (sk. *vasa*).

Terminu *atvasinājums* gramatikā ieviesa A. Stērste (Latviešu valodas mācība, 1879, 6). Pirms tam J. Neikens šajā nozīmē lietoja vārdu *atvase*: «Atvases cēlušās no saknēm, no celmiem jeb arī no citām atvasēm caur īpašām gala-zilbēm» (Vācu valodas mācība, 2. d., 1859, 2).

M-E I 207

atzīt [atzīt]. Atv. no aktīvā leksikā izzuduša verba *zīt* (< **zinti*) 'zināt, jaust, manīt' («. . I ne zīt nepazinu», LD 25520), no kā liter. valodā tikai atv. *atzīt, pazīt*. Tās pašas cilmes ir *zināt* (sk.).

Atv. *atziņa* jau 18. gs. (Lg II 37), bet liter. valodā tas ieviests tikai 19. gs. beigās līdz ar vārdiem *atzinība, atzinīgs*.

M-E I 213, IV 737, Гам-Ив 3 805

atžagarni — sk. *ačgārni*

aube [aũbe]. Aizguvums; no v. *Haube* 't. p.' Pamatā ide. **keubh-* no saknes **keu-* 'liekt', no kā arī la. *kaudze*. Aizg. latviešu valodā ieviesies 19. gs. pirmajā pusē (V 1 643, 2 36), līdz tam šajā nozīmē lietots vārds *mice*.

Kl 293, M-E I 214, P 277, Pok 590, Zēv 2 167

audaļa 'čakls, enerģisks strādnieks'— sk. *aurot*.

audekls — sk. *aust*[b].

audeniski 'ātri'— sk. *aurot*.

audrums 'izlaists, nerātns, neklausīgs bērns'— sk. *aurot*.

augs [aũgs]; lš. *aũgas* 'augšana; asns, dzinums, augs', *áugalas* 'augs'. Atv. no verba *augt* (sk.). H. Kavala jaunvārds (1859) laikam pēc vārda *ataugs* 'atvase' parauga. Jaunvārdu popularizēja A. Kronvalds. Līdz tam ar noz. 'augs' lietoja vārdus *stāds, auglis*. Neieviesās E. Dinsberga šajā nozīmē ieteiktais *auģis*.

Buck 521, KK 14 177, M-E I 216

augsts [aûgsts]; lš. *áukštas,* pr. **aukt(a)s* 't. p.', lat. *augustus* 'cēls, augsts', *auctus* 'palielināts'. Atv. no verba *augt* (sk.).

Atv. *augstība* 18. gs. lietots nediferencēti vietas nozīmē (= *augstums*, v. *Höhe*) un dižciltības apzīmēšanai (v. *Hoheit*, St I 9). J. Neikens ieteica apzīmējumus diferencēt kā mūsdienu liter. valodā (Vācu valodas mācība, 2. d., 1859, 47), bet vēl 19. gs. beigās *augstība* un *augstums* lietoti vietas apzīmēšanai, piem.: «Augstībā tur nesasniegtā Ideāli paceļas. . Un atkal paceļoties uz dzīves augstuma. .» (Aspazija, Sarkanās puķes, 1897, 7).

Buck 852, E IV$_2$ 183, 1 379, EF 2 25, L I 12, M-E I 217, Pok 85, T 17, W-H I 82, To I 152

augt [aûgt]; lš. *áugti* 't. p.', pr. *auginnons* 'audzinājis', go. *aukan* 'pavairoties', ssk. *auka* 'pavairot', si. *ugráḥ* 'varens', ave. *ugra-* 'stiprs, spēcīgs', lat. *augēre* 'audzēt, palielināt, pavairot'. Pamatā ide. **aueg-* : **uōg-* : **aug-* 'palielināt(ies), pavairot', no kā la. *augt*.

Atv. *augša* < **aug-tiā-*, kur b. *ti* > la. *š*. Sal. narev. *auchs* < **augs-* 'uz augšu'.

No verba *augt* bijis arī adj. **augs* 'augošs; tāds, kas turpinās visu 'laiku' (lš. *augas* 'pieaudzis, nobriedis'), kas mūsdienu valodā parasti lietojams akuzatīvā ar noz. 'visu (laiku)': «augu dienu», «augu nakti» u. tml.

Atv. *auglis,* no kā 19. gs. jaunvārds *auglenīca* (J. Ilsters 1 110).

Atv. *augsne* ir 20. gs. 20. gadu jaunvārds (ZTV 56), kas aizstāja šajā nozīmē 20. gs. sākumā lietoto vārdu *augtene,* kura pamatnozīme ir 'augšanas vieta' (U I 21).

Atv. *augsme* ir Raiņa jaunvārds: «. .Tad vien tu spēsi — pāri par mēru augt, Un lielā augsmē tava būtne Robežu stigos sev laiku galos» (Dīgsts, 1909).

Sk. arī: *augs, augsts, auklēt, oga, vasa.*

Buck 876, E III_2 399, IV_2 181, EF 2 24, G. Eglīte — Vēstis 1986 8 64, Fei 67, KK 29 195, Lanszweert 55, M-E I 219, MM I 98, Pok 84, Stang 1 112, T 17, W-H I 82, Zinkevičius 1 9, 2 69, Гам-Ив 3 85 un 236, To I 146

auka [aũka]; lš. apv. *áukterti* 'kaukt', pr. *aukis* 'grifs' («kliedzējs putns», laikam «vētrasputns»), kr. *аўкать* 'ūjināt', go. *auhjōn* 'trokšņot'. Pamatā ide. **eu̯k-* / **ou̯k-* : **ŭk-* skaņu vārdu apzīmēšanai (no izsaukuma skaņām *eu̯* > *ou, ū*). Ide. **ou̯k-* > b. **auk-*. Atvasinot skaņu vārdus, *k* pievienojums saknei ir raksturīgs; sal. kr. *у*! un *ўкать* 'ūjināt, kliegt (mežā)'. Apzīmējot ļoti stipru, vētrai līdzīgu vēju ar vārdu *auka,* senie runātāji par raksturīgo pazīmi izraudzījušies šā vēja kaukšanu; sal. apv. *kauka* 'viesuļvētra' (: *kaukt*).

Vārdā ieplūdis arī citas ide. saknes reflekss: **au̯e-* 'vējot, pūst, dvest', no kā la. *auri, aurot* (sk.).

No ide. **ŭk-* arī la. *ūkšēt, ūkšot, ūkšināt* (lš. *ū́kanti* 'uzsaukt; kaukt').

Sk. arī: *ūjināt.* (K)

B I 490, EF 2 1160, Fei 65, M-E I 221, Pok 1103, To I 148, Ф I 96, IV 156

aukla [àukla]; lš. *aũklas* 'pastalaukla; apavs, auts', *aũklė* 'pastalaukla, virve; zeķe bez pēdas, auts', pr. *auclo* [auklo] (< **auklā*) 'apauši'. Atv. no verba *aut* (sk.): **autlā-* > *aukla.* Vārds saglabājis senāko ide. saknes **ou-* 'siet' un piedēkļa *-tlo-* (siev. *-tlā-* > b. *-klā-*) nozīmi; ar šo piedēkli atvasināja substantīvus, kas apzīmē ieroci vai piederumu attiecīgās darbības veikšanai. Tātad *aukla* jau sākotnēji 'sienamais'.

E IV_2 182, Eckert 3 183, EF 2 27, Mažiulis I 113, M-E I 221, Pok 346, To I 150, Тр — Эт 1963 49

auklēt [aũklêt]; lš. *áuklėti* 'audzināt', *aukúoti* 'šūpot, aijāt', pr. *ucka-* [uka-] superlatīva priedēklis, go. *auhuma* 'augstāk'. Atv. no subst. *aukle* (lš. *áuklė* 't. p.'). Pamatā **auk-* 'palielināt(ies), pavairot', kas ir ide. **aug-* paralēlforma (sk. *augt*). Senais paradums bija, bērnu rokās šūpojot, augstu celt, lai tas augtu liels. Sal. *dīdīt.*

Tās pašas cilmes (no ide. **auk-* : **uk-*) ir la. *ucāt, ucināt* (sk.), lš. *ūkáuti* 'auklēt'.

B III 711, Brence 1 258, E III_1 489, IV_2 330, EF 2 24 un 25, Fei 66, M-E I 221, IV 293.

aukslējas [aûkslêjas], apv. *aukslēji* [aûkslēji]. Vārds ir sens salikteņis, kura pirmajā daļā **aust-* 'mute' (sk. *osta*) un otrajā daļā vārda *leja* dsk. forma (ar saknes patskaņa garinājumu vai nu no salikteņa palīgakcenta, vai arī to vārdu ietekmē, kas beidzas ar izskaņu *-ēja*). Saliktenī *tl* > *kl,* pēc tam noticis skaņu pārstatījums *skl* > *ksl* (laikam vārda *augsts* ietekmē; vārda *augša* ietekmē apv. *aukšlējas, aukšlēji*). Apv. formas arī ar

nepārveidotu salikteņa otro daļu: *aukslejas, aukšleja*. Ar senākā *t* elidējumu apv. *auslejas, ausleji*, skaņumijā arī *osleja* [uosleja] (M-E IV 421).

Karaliūnas 13 41, M-E I 222

auksts [aũksts]; lš. *áušti* 'kļūt vēsam'. Atv. no izzuduša verba **aust* 'kļūt vēsam, aukstam', no kā arī apv. *ausīt, ausināt* '(ar karoti) dzisināt (karstu ēdienu)'. Pamatā ide. **au̯(e)-* : **u̯ē-* 'vējot, pūst, dvest', no kā arī *aurot* (sk.), *vējš, vēss*. Adj. *auksts* ir izveidojies no pag. pas. divd. **austs*, kurā *k* var būt iestarpināts vārda *augsts* ietekmē (Endzelīns), vai arī kontaminējot formu **austs* ar **aukts* no verba *aukt* 'būt aukstam, salt', kas vēl retumis lietots 18. gs.

Lš. *áušti* ar *š* no senāka *sk̑* vai *k̑* (Persons); sal. lat. *au(c)tumnus* 'rudens'.

Buck 1079, E 1 378, EF 2 27, M-E I 222, Pok 81 un 783, T 20, W-H I 87

aulaks 'steidzīgs, arī trakulīgs cilvēks'— sk. *auļot*.

aulekšot — sk. *auļot*.

aulis[a] [aũlis], *aule* — senāk 'egļu mizu vai doba bluķa bišu strops'; lš. apv. *aulȳs, aulė*, kr. *ўлей*, bkr. *вýлей, уль, вуль*, ukr. *вýлій, вуль*, č. *úl*, p. *ul*, 'strops', bulg. *ўлей* 'dobs koks; strops; (apv.) sile', gr. *aulós* 'caurule; priekšmets ar cauru vidu', lat. *alvus* (< **aulos*) 'dobums; vēders; strops'.

Tās pašas cilmes ir apv. *auls* [aũls], *aule* 'stulms', lš. *aũlas* 't. p.', pr. *aulis* 'stilba kauls'.

Pamatā b. **aul-* 'pagarš priekšmets ar cauru, dobu vidu' (Mažulis). Tālākā cilme ir neskaidra. Zīmīgas ir formas un nozīmes paralēles ar vārdu *kauls* (kas sākumā laikam apzīmējis dobo stilba kaulu) un radu valodu vārdiem (sk. *kauls*). Šo vārdu pamatā ir ide. **k̑aul-* 'dobs; dobs kauls vai stiebrs' no saknes **keu-* 'liekt, liekties; ieliekums, izliekums, dobums' (Pok 588). Ja saknes ieskaņā sākotnēji bijis postvelārais slēdzenis *q*, tā refleksi ide. dialektos varēja būt gan *k-*, gan līdzskaņa zudums. Tādā gadījumā **kaul-* / **aul-* ir vienas cilmes. (K)

E IV_2 183, EF 2 25, HF I 186, Mach 668, Mažiulis I 118, M-E I 223, W-H I 34, ЕСУМ I 439, To I 156, Ф IV 158, ЭСБМ II 220

aulis[b] 'nemierīgs cilvēks'— sk. *auļot*.

auļot [aũļuôt]. Pamatā ide. **au̯(e)-* : **u̯ē-* 'vējot, pūst, dvest', no kā arī *aurot* (sk.), *vējš*. Ar dažādu līdzskaņu pievienojumu izveidotas saknes paplašinātās formas vēja, vētras u. c. dabas parādību, arī strauju kustību apzīmēšanai. Ar *-l-* atvasināts gr. *aúella (áella)* 'brāzmains vējš', kimriešu *awel* 'vējš'. No šās bāzes arī la. apv. *aulis* 'nemierīgs cilvēks' («cilvēks, kas trako, dej, lēkā», DL Piel 1891 122). Vārda *aulis* sākotnējā nozīme laikam ir bijusi 'vētras brāzma, brāzmains vējš'. (Sal. vietv *Auļukalns* Drustos, *Auļkalna lauki* Kandavā.) No šās nozīmes varēja izveidoties subst. *auļi* 'lēkši', adv. *auļiem, auļos* 'ļoti

strauji, lēkšiem' (← 'brāzmaini') un verbs *auļot* 'virzīties ļoti strauji, lēkšiem (parasti par zirgu, jātnieku)' ← 'brāzmot'. Par nozīmi sal. tās pašas cilmes he. *auzameu̯a* (< **autameu̯a*) 'auļi, auļot'.

No *aul-* ar pied. *-ek-* (arī *-ak-, -ik-, -uk-*) darināti vairāki atvasinājumi, starp tiem **auleks, *auleka,* no kā apv. *aulekiem, aulekām* 'auļiem' (sal. lš. *aūlekomis* 'pa galvu pa kaklu'). Apv. *auleka* 'steidzīgs, trakulīgs cilvēks'. Vārds *auleksiem* izveidojies, kontaminējot *aulekiem* ar *lēkšiem;* līdzīgi *aulekšot* no *auļot* + *lēkšot*. Apv. arī *aulēkšiem* [àulèkšiem²] (E-H I 187).

Sk. arī: *aumaļām.*

E I 366, EF 2 6, HF I 24, M-E I 214, 223 un 224, Pok 81, Ti I 98

aumaļām [aũmaļàm], apv. [àumaļãm], *aumaļiem, aumaļās, aumaļos* [-uos], *aumuļām*. Vārds atvasināts ar senu pried. *au-* no subst. *mala* (sk.). Ide. **au-* (**au̯e-*) 'lejup, prom no' sastopams gan kā prievārds, gan priedēklis: si. *áva* 'lejup, prom', lat. *auferre* 'aiznest'; ssl. *u-* < *au-* 'no-', sal. kr. *у-мы́ть* 'nomazgāt'.

Vārda *aumaļām* sākotnējā noz. 'lejup pāri malām (tecēt)' → 'straumēm; bez ierobežojuma, pārmērīgi'. Atv. *aumaļot, aumuļot* (apv.) 'strauji tecēt' («upīte aumuļo»). Vārdu nozīmi ietekmējuši arī ide. homonīmās saknes **au̯(e)-* 'vējot, pūst, dvest' atvasinājumi ar *-m-*, kam piemīt nozīme 'brāzmot, brāzmains'. Sal. apv. *aumaļāties* [aũmaļâtiês] 'aušoties', *aumaļains* 'brāzmains, straujš', *aumaļa* 'auša'. No šejienes *aumaļām* arī 'ļoti strauji' (LLVV I 502). (Sal. *auļot.*)

Sk. arī: *untums.*

E I 366, EF 2 24, M-E I 224, MM I 56, Pok 72, T 16, W-H I 79, Ф IV 142

auns [àuns]; lš. *ãvinas,* pr. *awins,* kr. *овéн* (bsl. *овьнъ*) 't. p.' Pamatā ide. **óu̯i-s* (< *H_3eu̯i- / *H_2ou̯i-) 'aita, auns' > b. **au̯is,* no kā la. arh. *avis* > *avs,* lš. *avìs* 't. p'. Sal. kr., bulg. *овцá* (ssl. *овьца*), bkr. *аўцá, авéчка,* ukr. *вівця́,* č. *ovce,* p. *owca* 'aita', go. *awepi* 'aitu bars', sav. *ouwi, ou* (< **awī*) 'aita', v. apv. *aue,* he. *ḫau̯i-,* si. *áviḥ,* gr. *óis, oĩs,* lat. *ovis* 't. p.' Sākotnēji vārds bija kopīgs abiem dzimumiem. Tēviņa nos. baltu un slāvu valodās darināts ar pied. *-in-*: la. *avins,* bet tam blakus izveidojusies un plašāk ieviesusies forma ar *-en-*: *avens*. Zūdot piedēkļa patskanim neuzsvērtajā zilbē, izveidojusies parastākā forma *auns* (< *au̯$_e$ns*).

Ide. **ou̯is* 'aita' ir viens no visvecākajiem mājdzīvnieku apzīmējumiem. Iespējams, ka vārda pamatā ir sakne **eu̯-* (< **He$^{u̯}$-*) / **ou̯-* 'ģērbt, tērpt' (sk. *aut*), t. i., aita bija 'dzīvnieks, kas tērpts (klāts) ar vilnu' (Trubačovs) vai 'dzīvnieks, no kura vilnas darina tērpu'.

Sk. arī: *aita, avene.*

B II 171, Buck 156, E III$_2$ 67, I 71 un 310, EF 2 28, Fei 70, HF II 367, Kl 631, Krahe 2 61, L I 14, Mažiulis I 127, M-E I 225

un 232, MM II 229, Pok 784, Sab 17 115, Sanders 91, T 20, Ti I 230, W-H II 229, ЕСУМ I 389, Мейе 394, То I 178, Тр 4 11 un 30, Ф III 113, ЭСБМ I 209

auri [aũri] 'dzīvnieku pārošanās, riests' («auru laiks»); lš. *juráuti* 'riestot'. Vārdā saplūduši divu ide. sakņu refleksi: 1. Ide. *au̯(e)-* 'vējot, pūst, dvest' (sk. *aurot*) ar *r* saknes paplašinājumā, no kā b. **aur-*. 2. Ide. **reu̯-* / **rou̯-* : **rū̆-* dzīvnieku balss skaņu atdarināšanai, no kā b. **rau-* : **rū-* (sk. *rūkt*). No šejienes la. apv. *rauna* [raũna], *rūja, roja* [ruoja] 'auri', lš. *rujá* 't. p.' («rujõs mẽtas»— riesta laiks), č. *říje, řújě* 'riests', *řijeti* 'riestot' : *řváti* 'rūkt, brēkt'. Par saknes tiešās un apvērstās formas refleksu sal. lš. *rujáuti, rujóti (< *reu̯-* : **ru-)* 'riestot' un tās pašas nozīmes **juráuti (< *eu̯r-)*.

Vārdu nozīmi varēja ietekmēt arī homonīmā ide. **reu̯* / **rou̯* : **rū̆-*'skriet, steigties' (sk. *raut*).

Ar apv. *rauna* 'auri' folklorā humoristiski saista vietv. *Rauna,* piem.: «Incīts, peļu stārastīts, Brauc uz Raunu precēties» (LD 2251, 6).

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Maheks) la. *rūja, roja* aizgūti no slāvu valodām. (K)

EF 2 747, Mach 532, M-E I 226, III 487, 568 un 578, Pok 81 un 867

aurot [aũrôt], *aurēt;* lš. *aũrėti* 'aurēt, kaukt'. Vārda pamatā skaņu atdarinājums *(a-ū!)*, no kā arī ide. **au̯(e)-* : **u̯ē-* 'vējot, pūst, dvest' (sk. *vējš*). Atvasinājumi darināti ar dažādiem saknes paplašinājumiem: ar *l* (sk. *auļot*), ar *m* (sk. *aumaļām*), ar *r* (*aurot, auri*; sal. gr. *aúra* 'dvesma, vēsma').

No tās pašas saknes ar *d* paplašinājumā apv. *audaļa* 'čakls, enerģisks strādnieks', *audeniski* 'ātri', *audrums* 'izlaists, nerātns, neklausīgs bērns, cilvēks'. Bijis adj. **audrs* 'brāzmains, vētrains'. (Sal. lš. *áudenis, audìnis* 'ziemeļaustrumu vējš', *áudra* 'vētra'.) Šās cilmes laikam ir arī vietv. *Auda, Audukalns* (Veclaicenē), *Audriņi* (Rēzeknes raj.).

Sk. arī: *auka, auksts, auļot, aumaļām, auri.*

EF 2 6, HF I 189, M-E I 225, Pok I 81 un 867, Куркина — Эт 1971 73

ausīt, *ausināt* 'dzisināt'— sk. *auksts.*

auss [àuss]; lš. *ausìs,* pr. *ausins* (dsk. ak.), kr. *ýxo* (ssl. *uxo*), bkr. *вýха,* ukr. *вýхо,* č., p. *ucho,* go. *ausō* (< ģerm. **ausan-*), sav. *ōra,* v. *Ohr* 't. p.', ave. *uši* 'abas ausis; saprāts, prāts', gr. *ōs (< *ōus)*, lat. *auris (< *ausis)* 'auss'. Pamatā ide. **ōus-* : **əus-* : **us* 'auss'; no **əus-* > b. **aus-*. Baltu vārdu formas pamatā laikam ir divsk. **ausì* (: ssl. *uši;* Meijē), kam blakus darināts vsk. **ausìs* > la. *àusis* (šāda vsk. forma Manc I 134) > *auss.* Vārds sākotnēji bijis nek. dzimtes.

Par homonīmo ide. **ōus-* : **əus-* : **us-* 'mute' sk. *osta.*

Saliktenis *auskari* ir sens vārds (St I 11), ko 19. gs. aizstāja

aizg. *oriņi* [uõriņi] no v. *Ohrringe*. Latvisko vārdu liter. valodā ieviesa J. Alunāns (Al II 297).

Sk. arī: *klausīties*.

B II 641, Buck 226, EF 2 26, Euler 2 34, Fei 69, Kl 521, L I 14, Lanszweert 34, M 4 53, Mažiulis I 123, M-E I 227, P 446, Pok 785, T 18, W-H I 85, Бенвенист I 31 un 89, ЕСУМ I 441, Мейе I 405, To I 167, Ф IV 179, ЭСБМ II 237

aust[a] [àust] (piem., par gaismu); lš. *aũšti* (< **austi)* 't. p.', bsl. *za ustra* 'agri no rīta', he. *au(š)-* 'redzēt, ieraudzīt', si. *ucchấti* 'aust', *uṣấḥ, usrấ* 'rīta blāzma', *usrấḥ* 'blāzmains', gr. *ēṓs* (< **āusōs)* 'rīta blāzma', lat. *aurōra* (< **ăusōsā)* 't. p.' Pamatā ide. **au̯es-* 'spīdēt', no kā **āus-* : **u̯es-* : **us-* 'aust' un **(ă)us-ōs* 'ausma, rīta blāzma'. Ide. **ǎus-* > b. **aus-*, no kā la. **aus-ti* > *aust* un **aus-rā* > *austra* 'rīta blāzma'. Pirms *r* laikam bijis vēl kāds patskanis; sal. lš. apv. *aušarà*, lat. *aurōra* 'rīta blāzma'. Šajā nozīmē izzudis vārds **ausas* > **auss*, laikam skaužot homonīmiju ar *auss* 'dzirdes orgāns'. Saglabājusies šā vārda siev. forma *ausa*, ko liter. valodā ieviesa Rainis. Viņa darināts ir jaunvārds *ausma*.

Tās pašas cilmes ir *Auseklis, Austriņš* 'rīta zvaigzne'. No saknes vai no atvasinājumiem rīta blāzmas apzīmēšanai vairākās valodās darināts tās debespuses apzīmējums, kur gaisma aust: la. *austrumi* (no adj. **austrs*), sav. *ōstan* (< **austa-*; sal. go. *austan* 'no austrumiem'), v. *Osten*, a. *east*.

Ar sakni **aus-* : **us-* saista arī latviešu mitoloģisko būtni *Ūsiņu*, salīdzinot to ar si. *uṣấḥ* (R. Auniņš 1881; noraida J. Endzelīns; no jauna pamato V. Toporovs un T. Jeļizarenkova 1964, V. Ivanovs 1981). Hipotēzi balsta senie māju un personvārdi, kur mijas *aus-/ūs-*. Piem., Ūsiņu mājās Vecatē 1683. g. minēts saimnieks *Ausans* (Awsan) jeb *Ūsans* (Vssan, Uhsan). (E. Dunsdorfs, Divas gudras latviešu galvas: Muižu dibināšana zviedru Vidzemē. Stokholmā, 1986 22—29.)

Sk. arī: *vasara*.

B II 285, Buck 871 un 992, E I 268, II 36, III$_2$ 333, EF 2 27, HF I 605, Kl 525, L I 14, Mach 229, M-E I 228, MM I 113, Oxf 298, P 447, Pok 86, T 19, Ti I 95, W-H I 86, Гам-Ив 3 108, 120, 223 un 229, Ив 12 210

aust[b] [aûst] (audumu); lš. *áusti*, sl. **usti* 't. p.' (kr. apv. *усло* 'aizsākts audekls'), si. *ótuḥ* 'audi'. Pamatā ide **au-* (< **H$_2$eu-)* 'pīt, aust' ← 'siet' (jo aušana izveidojusies no siešanas, pīšanas). No paplašinātās saknes **audh-* > b. **aud-*, no kā **aud-ti* > la. **austi* > *aust*. (Tag. **aud-i̯ō* > **aužuo* > *aužu*.)

Atv. *audekls* < **aud-etl-as* (lš. *áudeklas*). Atv. *austuve* 'aužamā darbnīca' ir J. Alunāna jaunvārds (Al II 305); folklorā *austuve, austava* apzīmē kādu aužamo piederumu.

Sk. arī: *ūda, vasks*.

Buck 409, E I 350, Eckert — Эт 1970 47, EF 2 26, M-E I 229,

MM I 132, Pok 75, T 17, Бенвенист I 187, Гам-Ив 3 230, Меркулова 6 4, Тр 6 18,— Эт 1963 23 un 29

auša [aũša]. Pamatā ide. **ōus- : *əus-* 'mute, grīva, mala', no kā b. **aus-*, kura atvasinājums **austā-* (skaņumijā la. *osta*, sk.). Cits atv. **austi̯ā-* vai **ausi̯ā-* > la. **auša* ar sākotnējo noz. 'runīgs («mutīgs») cilvēks'. Izloksnēs saglabājusies šā vārda noz. 'pļāpa', *aušât* [aũšât] 'pļāpāt' (lš. apv. *aušúoti* 'runāt, pļāpāt, tenkot'). No nenopietna runātīguma izveidojusies vārda *auša* un atv. *aušīgs, aušība, aušoties* mūsdienu nozīme.

No skaņkopas *sti̯* latviešu valodā parasti *šķ*; sal. apv. *aušķis* 'auša', *aušķīgs* 'aušīgs' (E-H I 189; lš. apv. *áuščioti, áuščiuoti* 'tenkot, melot, pļāpāt').

Sakne **aus-* laikam vietvārdā *Ausumi*, arī *Ausumavots*.

E I 177, I 249 un 300, EF 2 26, E-H I 188, M-E I 230, Pok 784, T 19

aušķis, *aušķīgs* — sk. *auša*.

aut [àut]; lš. *aũti* 't. p.', kr. *обýть* (ssl. *obuti* no **uti* 'aut'), bkr. *абýць*, ukr. *обýти*, bulg. *обýя*, č. *obouti*, p. *obuć*, lat. *exuere (ex-u-ere)* 'novilkt'. Pamatā ide. **eu- / *ou-* 'ģērbt, tērpt' ← 'siet'. Ide. **ou-* > b. **au-*, no kā la. **auti* > *aut*. No noz. 'siet, tīt (ap kājām)' → 'vilkt kājās'. Vēl 18. gs. *aut* pamatnozīme bija 'tīt ap kājām (autus)' (Lg II 44, St I 11). Senākā noz. 'siet' redzama tautasdziesmā: «Aunam piešus, bāleliņi, Dzenamies pakaļā [vedējiem]» (LD 13597, 3).

Verbam *aut* latviešu valodā veidojusies arī noz. 'ģērbt', ko 17. gs. reģistrējis G. Elgers; ar noz. 'noģērbties, izģērbties' viņš min trīs sinonīmus: *iztērpties, izvilkties, izauties* («es . . izaujas»— lat. *exuo vestes*, t. i., es novelku drēbes, Elg 1 469).

Sk. arī: *apavs, aukla, auts, jaucēt*.

E 1 782, Eckert 3 179, EF 2 27, M-E I 230, Pok 346, Stang 1 353 un 380, W-H I 434, Гам-Ив 3 705, Тр —Эт 1964 12, Ф III 109, Ц 305, ЭСБМ I 61

auts [àuts]; lš. *aũtas* 'kājauts', bulg. *бýло* (< **obulo* < **ob-u-dlo*) 'līgavas auts', lat. *subūcula* (< **sub-ou-tla*) 'apakšējā tunika'. Atv. no verba *aut* (sk.), tā adjektīvs (pag. pas. divd.), kas vēlāk substantivējies. Apv. arī siev. dzimtē (dsk. *autis*, Draviņš 2 116). Sākotnējā *aut* nozīme bijusi 'siet', tātad *auts* bijis 'tas, ko (ap)sien'. Šo nozīmi rāda bulg. *бýло* 'līgavas auts', kam atbilst la. *auts*, ko apsien līgavai noņemtā vainaga vietā: «Pērc, tautieti, Rīgā autu Zeltītām maliņām; Es nejemšu nekautkādu Pretim savu vainadziņu», «Aile manu vainadziņu, Vienu roku nojemam(u); Aptin tautu linu autu, Abi roki tauņājam(u)» (RKr XVI 183). To pašu nozīmi rāda arī lat. *subūcula* 'apakšējā tunika' (*sub* 'zem, apakš'), t. i., sākotnēji 'auts, ko apsien tieši ap augumu'. Pieskaņojoties diferencētai autu lietošanai, radušies apzīmējumi *galvas auts, kājauts, kaklauts* u. c. Vārdam *aut*

iegūstot noz. 'vilkt kājās (apavus, zeķes)', arī *auti* bez apzīmētāja ieguva noz. 'kājauti' (kā lš. *aũtas*).

Zaudējot runātāju apziņā sakaru ar verbu *aut*, vārds *auts* ieguva arī plašāku nozīmi ('auduma gabals, audums', Lj 21); sal. *galdauts*.

Dem. *autiņš* blakus dem. nozīmei (piem., *mutes autiņš* > *mutautiņš*) ieguvis speciālu nozīmi 'auduma gabals, paladziņš bērna (zīdaiņa) tīšanai'.

Eckert 3 179, 9 168, EF 2 27, M-E I 231, Pok 346, W-H I 434

auzas [àuzas], vsk. *auza*; lš. *ãvižos*, vsk. *avižà*, kr. *овёс* (skr. *овьсъ*), bkr. *авёс, овсюк*, ukr. *овéс*, bulg. *овéс*, č. *oves*, p. *owies* 't. p.', lat. *avēna* (< **avīna* < **avig-snā*) 'kāda zāle; auzas', varbūt arī pr. *wyse, wisge* 'auzas' (laikam ar zudušu *a-*). Pamatā ide. **au̯iĝ-* 'zāle, auzas' > b. **au̯iž-ā* > la. **aviza* > *auza*. Iespējams, ka vārda sakne saistās ar ide. **ou̯i-* 'aita'; tādā gadījumā auzas sākotnēji 'aitu zāle'. Senajiem latviešiem auzas nebija ne no agrākajām, ne svarīgākajām labības kultūrām. Piem., Rīgas apkaimē auzas kā sējas kultūra ieviesās tikai vēlajā dzelzs laikmetā (LPSR ZA Vēstis 1982 11 139). Baltu apvidos uz dienvidaustrumiem no Latvijas auzas arī agrāk bija svarīga lauksaimniecības kultūra, par ko liecina senie vietvārdi, piem., *Яуза* < *Ауза* Maskavas teritorijā (To 15 36). (Šī vārda forma atbilst latviešu, ne lietuviešu auzu nosaukumam.)

Buck 517, E IV$_2$ 339, 1 71, EF 2 28, M-E I 231, Pok 88, Sanders 24, T 21, W-H I 81, Гам-Ив 3 659, Пр I 634, Ф III 113, ЭСБМ I 69

avene; lš. *aviẽtė* 't. p.' Atv. no vārda *avs* (sk. *auns*): ar aitiņu salīdzināta oga mīkstuma un virsmas sīko izcilnīšu dēļ. Taču iespējama arī citāda motivācija: aitas labprāt ēd aveņu lapas. Par šādu motivāciju sal. v. *Himbeere*, vav. *hintber* 'avene' < **hind-ber*, kur *hind* 'briežu māte', jo brieži labprāt ēduši avenājus.

Apv. *avietene* [aviētene], *aviesene, avieši* (lš. *aviečià*), *avieksne* [aviêksne], *aviekstene*.

EF 2 28, Kl 308, M-E I 232, Zēv 2 293

avens — sk. *auns*.

āvīties 'muļķoties' — sk. *āksts*.

avīze [avīze]. Aizguvums; no v. apv. *awise* [avīze], kas savukārt no fr. *avis* 'paziņojums'. Aizg. ieviesies latviešu valodā 18. gs. beigās dsk. formā (*avīzes*, St II 720); sal.: «Latviešu Avīzes» (1822).

M-E I 232, Zēv 2 168, Ziesemer I 350

avots [avûots], apv. [uõ], *avotis* [uô]; si. *avatáḥ* 'aka', *avániḥ* 'gultne, straume', senirāņu *aoda-* 'avots'. Pamatā ide. **au̯(e)-* 'apslacīt, mitrināt, tecēt', atv. **au̯ent-/ *au̯ont-* 'plūstošais' > b. **avant-* > la. *avot-s*. Tam atbilst upju nos. vairākās valodās: lš. (arh.) *Avantà; Aventia* > *Avenza* Itālijā, *Avantia* > *Avancia* Spānijā, **Avantiōn-* > *Avançon* Francijā u.c. Tā pati sakne ir

daudzu latviešu upju nosaukumu (senu salikteņu) otrajā daļā -ava: *Abava, Bārtava, Daugava* u. c.

Atv. *avoksnains, avoksnājs* ar *ks* < *ts*.

Buck 44, E II 362, EF 2 6, Karaliūnas 13 40, Krahe 43, M-E I 233, MM I 57 un 58, Pok 78, Zeps 1 104, Гам-Ив 3 675

avs — sk. *aita, auns*.

azaids [azaîds]. Atv. no **aids* 'ēdiens', kam pievienots pried. *az* 'aiz' (sk. *aiz*). Pamatā ide. **ed-* 'ēst' (no kā la. *ēst*, sk.); stiepuma pakāpē **ēd-/ *ōd-* > **oid-* > b. **aid-*, no kā bijis la. **aids*. Tās pašas cilmes ir kr. *яд* 'inde' (ssl. *jadъ*, kam blakus *jědъ* < **ědъ* < **oid-*; Knoblohs) no sākotnējās nozīmes 'ēdiens'. Sal. ar *ē* saknē lš. *ẽdis* 'lopbarība, (apv.) ēdiens', la. arh. *ēdas* [ę̄das] 'barība, ēdiens'.

Vārdā *azaids* pried. *az-* 'aiz' ar nozīmi 'ie-'; sal. apv. *aizēst* 'ieēst' (kr. *закусить* 'ieēst, uzkost'), *aizēda* 'uzkoda'. G. Elgeram 17. gs. minēts «aizēda laiks» (lat. *prandium* 'brokastis', Elg 1 293).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *azaids* no **aza+ēds*, kur *aē* > *ai*; **ēds* šeit 'ēdiens'. (E. Šturma apšauba skaņu pārveidojumu *aē* > *ai* iespēju.)

Buck 353, Knobloch 1 270, M-E I 233, Schmalstieg 2 287

āzēt [âzêt], arī [ā]. Aizguvums; no vlv. *āsen* 'ēst' (v. *essen*), pārn. 'zobot, muļķot, izjokot'. Tautas etimoloģijā vārds saistīts ar *āzi* (tā arī Mīlenbahs), tāpēc saknē *â-*, kaut gan sastopama izruna arī ar *ā-*.

Doo I 404, M-E I 245, Zēv 2 7

āzis [âzis]; lš. *ožỹs*, pr. *wosux* 't. p.', *wosee* 'kaza', kr. *язь* 'ālants' ← 'āzis' (tāpat arī bkr., ukr.; psl. **azь* 'āzis'), serbu bsl. *azno*, kr. bsl. *jazьno* (psl. **azьno*) 'āda', si. *ajáḥ* 'āzis', *ajā́* 'kaza', alb. *dhī* (< **adhi*) 't. p.', tadž. *ajina* 'pārdabiska būtne, velns, ļaunais gars, džins, vilkatis'. Pamatā ide. **ǎĝ-* 'āzis, kaza' > b. **āž-* > la. *āz-is*. Arī baltiem sākotnēji ar šo vārdu apzīmēts laikam kā āzis, tā kaza, vēlāk diferencējot piedēkli (lš. *ožká* 'kaza') vai izraugoties citu diferencēšanas pazīmi (la. *kaza*). Ļoti daudzie vietvārdi ar *Āz-* un *Āž-* norāda uz šā dzīvnieka lielo nozīmi seno latviešu dzīvē.

Sk. arī: *āda, kaza*.

G. Bonfante — St B IV 125, Buck 164, E IV₂ 341, EF 2 519, M-E I 246, MM I 23, Pok 6, Sab 17 125, Sanders 124, T 22, Гам-Ив 3 133, 417 un 585, Тр 4 84, Ф II 277, IV 551, О. С. Широков — Balt XX 19, ЭССЯ I 103

azote [azuôte], apv. [uõ], *azots* [uô] (ģen. *-s*) 'krūtis; vieta uz krūtīm zem krekla'; lš. *ùžantis*, apv. *ažañtis* 't. p.' Senāka forma ir *azots*. Vārds izveidojies no *az+ots* [uôts], kur *az* 'aiz' un *ots* < **antis* 'krūts; krekla krūšu daļa' (lš. *añtis* 'krekla krūšu šķēlums; vieta aiz krekla līdz jostai'). Sal. apv. *aizote* [àizuôte] 't.p.' Pamatā ide. **ant-s* 'priekšpuse, piere', no kā senīru *étan*

(< *antono-) 'piere', he. ḫants 'priekšpuse', si. ántaḥ 'gals, robeža, mala', antí 'iepretim, tuvu', gr. antí 'acu priekšā, iepretim', lat. ante (< *anti) 'priekšā, pirms'. Baltu valodās nozīmes pārnesums 'priekšpuse' → 'krūtis'. No senākās noz. 'priekšpuse' apv. ots [uōts] 'iedobums, padziļinājums krāsns mūrī; pelnu bedrīte krāsns priekšā', arī 'kūtij pamatā atstāts caurums vircas notecēšanai; attiecīgā noteka' un 'kartupeļu bedres vai pagraba ieeja, kas noklāta ar dēļiem' («kartupeļus beŗ bedrē vai pagrabā pa uoti», M-E IV 426).

B III 780, Eckert 2 36, 9 208, EF 2 12, E-H II 745, M-E I 233, IV 426, Pok 48, T 10, Ti I 149

B

bāba [bãba]; lš. *bóba* '(veca) sieva, sieviete' (niev.), kr., bkr., ukr. *баба* 'sieva, sieviete, vecmāmiņa' (apv., vienk.), ssl. *baba* 'veca sieviete, vecmāmiņa', č. *bába*, p. *baba* 't.p.' Pamatā ide. **bhābh-* / **bāb-*, kas ir reduplicēta zilbe *bhā-(bā-)* bērna runā. No šejienes dažādās valodās izveidojušies ne tikai vecas sievietes, bet arī vīrieša (it. *babbo* 'tēvs') un bērna (a. *baby* < **baba* 'mazs bērns') apzīmējumi.

EF 2 52, M-E I 270, Oxf 67, Pok 91, Sch-Š I 7, ЕСУМ I 102, Ф I 99, ЭСБМ I 245, ЭСРЯ I₂ 3, ЭССЯ I 105

badakāsis [badakàsis]. Saliktenis, kura pirmajā daļā vārda *bads* (sk.) locījums un otrajā daļā *kāsis* (sk.). Seno latviešu dūmistabas rovī gatavoja ēdienu, virs pavarda kāsī pakarot katlu. Ar šo kāsi saistīja dažādus ticējumus. Pirms ēšanas ar vārīto ēdienu mazliet apslacīja kāsi, lai ēdiens tam pieliptu — veltījot ēdienu iedomātiem mājas gariem, arī Gausas mātei (Johansons 1 131). Ja nu ar kāša apveltījumu cerētās pārticības un gausas vietā mājās tomēr bija trūkums un bads, tad šis nepiepildāmais kāsis bija *badakāsis*. Ar nozīmes pārnesumu vārds attiecināts uz nepieēdināmu cilvēku.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *badakāsis* < *badakārsis* no «badu kāsēt» < «badu *kārsēt», kur *kāsēt* < **kārsēt* 'badu ciest, novājēt no bada'. Taču apv. *badakārsis* laikam ir formas *badakāsis* pārveidojums kā apv. *kārsis* < *kāsis*, un savienojums «badu kāsēt» atvasināts no *badakāsis*. (K)

M-E I 247, II 203

badekle 'pārbaudīšana, kārdināšana' — sk. *badīt*.

badīt [badît]; lš. *badýti* 't. p.', pr. *boadis* 'dūriens', *embaddusisi* (Endzelīns labo: *embaddasi*) 'atrodas' (← 'dur'), kr. *бодать* (ssl. *bosti* 'durt'), apv. *бости́, бость* 'badīt, badīties', bkr. *бада́ць*, ukr. *бадатися* 'censties, pārvarēt grūtības', apv. *баднýти* 'grūstīt, badīt', č. *bodati*, p. *bóść* 'durt, badīt', go. *badi*, v. *Bett*, a. *bed*

'gulta' (← 'zemē ierakta guļasvieta, midzenis; nometnes vieta'). Pamatā ide. *bhedh-* 'durt, rakt' > b. **bed-*, no kā **bed-ti* > la. **besti* > *best* 'rakt' (lš. *bèsti* 'durt, rakt', he. *pa(e)dda* 'es roku'). Skaņumijā iter. *badīt*. Baltu un slāvu valodas tikai daļēji saglabājušas saknes nozīmi 'durt', no kā arī atvasināta nozīme 'badīt'. No *best* 'rakt' arī iter. *bedīt* '(ap)rakt līķi'.

Atv. *badekle* dažos 16. gs. tekstos lietots ar nozīmi 'pārbaudīšana, kārdināšana'. Nozīmes attīstība te bijusi: 'durt' → '(durot) meklēt' → '(durot) pārbaudīt'. Sal. p. *badać* 'pētīt, izmeklēt'.

Atv. *badiklis* < **badītlis*.

Sk. arī: *apbedīt, bakstīt, bedre*.

E 1 153 un 165, EF 2 41, Fei 73, Jēg 6 155, Kl 71, Mažiulis I 251, M-E I 247, Oxf 84, Pok 113, Sch-Š I 11, Stang 1 333, T 29, Ti I 221, W-H I 521, ЕСУМ I 112, Ив 12 175, Пр I 34, То I 238, II 25, Ф I 183, ЭСБМ I 269, ЭСРЯ I_2 151, ЭССЯ II 154 un 222

bads; lš. *bādas* 't. p.' Pamatā ide. **bhedh-* 'liekt, spiest', no kā arī *bëda* (sk.; Frenkels). Skaņumijā **bhodh-* > b. **bad-*. Sākotnēji *bads* 'tas, kas liec, spiež'; sal. si. *bādháḥ* 'grūtības, spaidi'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Pokornijs), vārda pamatā ir ide. **bhedh-* 'durt', no kā *badīt*.

Sk. arī: *badakāsis*.

Buck 332, EF 2 29, M-E I 248, MM II 425, Pok 113, T 23

bagāts [bagâts], apv. [â]. Aizguvums; no skr. *богатый* vai bkr. *бага́ты* 't. p.' Vārda pamatā ssl. *bogъ* 'laime, pārpilnība, bagātība; dievs', no tā atv. **bogotъ* 'pārpilnība, bagātība', *bogatъ* 'tāds, kam piešķirta laime; bagāts, pārpilnīgs'. (Par nozīmi sal. lat. *fortūna* 'laime, liktenis, (dsk.) manta, turība' : *fortunātus* 'laimīgs, bagāts'.) Slāvu vārds laikam ir irāņu cilmes.

Latviešu valodā vārds aizgūts līdz 13. gs. 17. gs. vārdnīcās tas minēts līdz ar atv. *bagātība* (Manc I 141, Lj 23).

Pēc cita uzskata (Trautmanis) vārds ir baltu cilmes.

Buck 777 un 780, E I 96, EF 2 29, M-E I 249, Sum 35, T 23, Мартынов — Б-сл иссл 1980 22, Пр I 33, Тр 7 25, Ф I 182, ЭСБМ I 262, ЭСРЯ I_2 148, ЭССЯ II 158 un 161

baidīt [baĩdît]; lš. *baidýti, baidìnti* 'baidīt, biedēt', go. *beitan* (< **bheid-*) 'kost' (← 'šķelt' ← 'sist'), sisl. *bīta*, v. *beissen*, a. *bite* 't.p.' Verba *bīt* 'baidīt' iteratīvs-intensīvs un refl. *bīties* kauzatīvs (sk. *bīties*). Pamatā ide. **bhei-* : **bhī-* 'sist, durt' ar *d* paplašinājumu. Skaņumijā **bhoid-* > b.**baid-*, no kā la. *baidīt*. No šā verba atv. *baids* (apv.) 'biedēklis, briesmas'. Apv. *baiglis* 'spoks' varbūt < **baidlis* (Endzelīns), bet tas var būt arī atv. no *baigs* (sk.).

Ide. **bheid-* > b. **beid-* > la. *bied-*, no kā subst. *bieds* un verbs *biedēt*. Pēc formas un nozīmes *biedēt* ir verba *baidīt* etimoloģiskais dublets. No subst. *bieds* arī kauz. *biedināt*. No *biedēt* atv. *biedēklis* (< **biedētlis*).

E. Hemps *baidīt* saista arī ar lat. *foedus* (< **bhoidhos)* 'neglīts, riebīgs, briesmīgs'.

Sk. arī: *baigs, baiss, bailes, beigt.*

EF 2 29, Fei 87, Hamp — IF 90 66-69, Kl 63, M-E I 250 un 305, Oxf 97, P 80, Pok 116 un 161, T 24, W-H I 522, Мельничук 3 64, То — Эт 1963 253

baiglis — sk. *baidit.*

baigs [baîgs] lš. apv. *baigus* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *baidīt* (sk.), tikai ar *g* saknes paplašinājumā. (Sal. lš. *baigìnti* 'baidīt'.) Blakus adjektīvam *baigs* arī subst. *baigs* 'spoks', dsk. 'kāvi' un *baiglis* 'biedēklis, spoks' (ja vien tas nav ar *gl* < *dl*).

M-E I 250

bailes [baîles], vsk. *baile*; lš. *báilė* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *baidit* (sk.). Pamatā ide. **bhei-* 'sist'. Skaņumijā **bhoi-* > b. **bai-,* no kā **bailē-* > la. *baile.* Tās pašas nozīmes morfoloģiskais variants ir apv. *baime* [baîme] (lš. *báimė* 't. p.'). Blakus subst. *baile(s)* ir adj. *baiļš,* apv. *bails* 'bailīgs' no **bailus.* Senāk dominējošā bija adjektīva *u*-celma forma; sal. lš. *bailùs* 'bailīgs', si. *bhīrú-* < **bhīlu-* 't. p.'

Adv, *bail* < **bailu* (lš. *bailú*). Adj. *bailīgs* arī 'bīstams'; šajā nozīmē vārds senāk lietots plašāk, sal.: «viņa amats gan bija bailīgs» (K. Šmids. Priežukalna Roze, tulk. A. Leitāns, 1847 5).

Buck 1153, E 1 340, M-E I 250, MM II 471, Pok 161, T 24

baiss [baîss]; lš. *baisùs* 'briesmīgs, šausmīgs', *baĩsas* 'baismīgs radījums', kr. *бес* (ssl. *běsъ*) 'nelabais, velns'. Tās pašas cilmes kā *baidīt* (sk.). Pamatā ide. **bhei-* 'sist', skaņumijā **bhoi-* > b **bai-*. Forma *bais-* vai nu no **baid-s-* (Frenkels), vai arī no saknes paplašinājuma ar *s* (sal. si. *bhīṣā-* 'no bailēm', *bhīṣáyate* 'baida'). Subst. *baisma(s),* no kā adj. *baismīgs,* darināts vai nu ar pied. *-smā-* (sal. *dziesma*), vai arī kontaminēts no *bais-* un *baim-* (apv. *baime* 'bailes'; sk. *bailes*) kā si. **bhīṣmá-* 'briesmīgs' no *bhīmá-* un *bhīs-*. (K)

M-E I 251, MM II 471, Pok 161, Мартынов — Б-сл иссл 1980 19, Ф I 160, ЭСРЯ I_2 100, ЭССЯ II 89

bajārs [bajãrs]. Aizguvums; no skr. *бояринъ* (< **bojarъ)* 'kņaza padomnieks, vecs karadraudzes loceklis; feodāls zemes īpašnieks, kungs' (kr. *боярин*). Vārda pamatā ir vai nu ssl. *bojь* 'cīņa, kauja' (kr. *бой*; pamatā **biti* 'sist' > kr. *бить*), vai arī tas aizgūts no tirku valodām.

Latviešu valodā vārds aizgūts līdz 13. gs. Tas kļuvis *labieša* sinonīms (Šmits), kas 17. gs. jau bija izzudis no aktīvās leksikas. Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (Lg II 48, St I 14).

Buck 1327, B II 191, E I 91, EF 2 30, M-E I 252, Šm II 84, A. C. Winter — Mag XX_3 103, Ф I 203, ЭСБМ I 340, ЭСРЯ I_2 181

bāka [bāka]. Aizguvums; no vlv., afrī. *bāke* 't. p.' (v. *Bake)* < ģerm. **baukna-,* kas savukārt no lat. *būcina* 'signāla rags'. Pamatā

ide. **b(e)u-* / **bh(e)u-* 'uzpūst, uztūkt' (: lat. *bucca* 'uzpūsts vaigs'), vai arī *būcina* ir saliktenis, kura senākā forma **bou-canā* no *bōs* 'vērsis' un *cāno* 'skandinu' (Krečmers).

Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (*bāķe*, Lg II 46, St I 13); forma *bāka* 19. gs. (V 1 239, 2 38).

No lat. *būcina* arī mūzikas instrumenta nosaukums: fr. *buisine* > vlv. *basūne*, no kā la. *bazūne*.

Doo I 83, Kl 45, M-E I 271, Pok 98, W-H I 121, Zēv 2 9

bakas. Aizguvums; no vlv., vh. *pocke* 'pūte, bakas'. Pamatā ide. **b(e)u-* / **bh(e)u-* 'uzpūst, uztūkt'. Baltijas vācu izloksnēs lūpeņu izruna dažkārt svārstījās starp balsīgumu un nebalsīgumu, tāpēc arī aizguvumā paralēli *p-* un *b-*: *poķes, pokas* (Manc II 399, Lj 197), *baķes* (St I 15, U I 25), bet no 19. gs. 70. gadiem dominējošā forma *bakas* (V 1 333, 2 39, U I 25), kas ieviesās liter. valodā.

Doo II 743, Kl 557, M-E I 252, Zēv 2 7 un 356

bakāt, *baknīt* — sk. *bakstīt*.

bakstīt [bakstît]; lš. *bàksteléti, bàksteréti* 't. p.' Kontaminējums no arh. *bastīt* '(iz)grūstīt' (M-E I 266; arī 'izgrūst, izņemt — darbojoties ar stropiem', Lj 23; sal. lš. *bastýti* 'bāzt, spraust, durt') un *bakāt, baknīt* 'bāzt, stampāt' (M-E I 252; lš. *bākinti* 'bakstīt', *bàkioti, bàkteréti* 'sist'). La. *bastīt* ir verba *best* 'rakt' (← 'durt') iteratīvs blakus formai *badīt* (sk.). Vārdu *bakāt, baknīt* pamatā ir skaņu atdarinājums (sal. interj. *baks!*). Ar ekspresīvi variētiem patskaņiem *bukāt, būkāt, buknīt (buķņīt), bunkāt,* arī *biķņīt* (kas var būt *buķņīt* un *bikstīt* kontaminējums).

Sk. arī: *bikstīt*.

E 1 240, EF 2 30, M-E I 252 un 295

baķis. Aizguvums; no vlv., vh., afrī. *pak (pack)* 'sainis' (v. *Pack*). Vārds izveidojies Flandrijā, kur tas lietots vilnas audumu un linaudeklu tirdzniecībā; tas apzīmēja arī mērvienību, kas atbilda 120 olektīm. Baltijas vācu izloksnēs lūpeņu izruna dažkārt svārstījās starp balsīgumu un nebalsīgumu, tāpēc aizguvumā *p* > *b*.

Aizg. minēts 17. un 18. gs. vārdnīcās (Für 2 50, Lg II 415, St I 15).

Doo II 694, Kl 527, M-E I 253, Zēv 2 7

balamute. Aizguvums; no skr. *баламутъ* 'musinātājs, kūdītājs, nemiera cēlējs' vai kr. *баламýт* 'tenkotājs; nemiernieks'. Vārds ir saliktenis, kura pirmajā daļā **balъ* (: *балить* 'jokot') un otrajā daļā **mǫtъ* (: *мутúть* 'duļķot, apmiglot; musināt'). Latviešu valodā aizg. otrā daļa tautas etimoloģijā pielāgota vārdam *mute,* un līdz ar to variēta arī vārda nozīme ('liels pļāpa, niekkalbis').

Aizg. minēts 19. gs. vārdnīcās (V 1 7, U I 25) līdz ar verbu *balamutēt (balamutot)*.

E I 86, Lautenbahs 2 366, M-E I 253, Šm 2 37, Ф I 113, ЭСБМ I 288, ЭСРЯ I₂ 20, ЭССЯ I 145

balanda [balañda]; lš. *balánda* 't.p.' Atv. no adj. **ḅals* 'balts' (: **balt;* sk. *balts*), uz ko norāda arī apv. *bala, balata* 'balanda'. Nosaukuma pamatā ir auga daļu (sevišķi jaunāko) pārklājums ar miltainu apsarmi. No kursiskajām izloksnēm vispārināta forma ar *an.* Izloksnēs arī formas ar *an* > *uo: balode (-a), balodene* [uô], ko botānikā tagad saista ar citām augu sugām.

No baltu valodām vārds aizgūts arī slāvu valodās: kr. *бала́нда,* bkr. *баландá.*

EF 2 31, Kiparsky I 145, M-E I 253 un 259, Pok 119, Sanders 42, Лаучюте 38, Ф I 113, ЭСБМ I 288, ЭСРЯ I_2 21

baldīties 'dauzīties'— sk. *belzt.*

baldriāns [baĩdriãns]. Aizguvums; no v. *Baldrian* 't. p.', kas savukārt no vlat. *valeriāna.* Tas ir substantivēts adj. no personvārda *Valerius,* kura pamatā *valēre* 'būt stipram, spēcīgam, veselam; varēt, spēt' no ide. **ṷal-* 'būt stipram', no kā arī la. *valdīt.*

Aizguvuma forma *baldriāns* ir samērā jauna. 17. gadsimtā no vlv. *boldriān,* kur Baltijas vācu izloksnēs laikam *o* > *u* (sal. *bulerjān, bulajōn* Austrumprūsijā), la. *buldrians* (Manc I 27, Lj 40, St I 31), kas valodā dažādi variēts: *buldriņi* (Lg II 67), *bulduriši* (LD 32389 var.), *buldurjānis* (LD 32393) u. c. Pēdējās formas laikam vārda *bulduris* ietekmē (Endzelīns). 19. gs. otrajā pusē rakstu valodā ieviesās forma *baldrijans* (V 1 32, D KV I 178, RLB KV I 286), ko 20. gs. aizstājis *baldriāns* (D 1 130).

Kl 45, M-E I 348, Pok 1111, W-H II 727, Zēv 2 372, Ziesemer I 377

balēt [balêt]; lš. *balěti* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *balts* (sk.): blakus verbam **balt* bijis adj. **bals* (: lš. *bãlas*) 'balts', no kā *balgans* un verbi *balēt, balot,* kauz. *balināt,* arī apv. subst. *bala, bals* 'balināšana' («šogad bija laba linu bala», E-H I 200) un *bala* 'purvs' (lš. *balà* 't. p.'). Sal. pļavu nosaukumus *Bala, Baliņa* (Jaunsaulē, Vecsaulē, Svitenē u. c.). Raksturīgs arī arh. *atbala* 'blāzma': «nu atbala (blāzma) metas» (Lj 28). Adj. **bals* izzudis, laikam skaužot nevēlamo homonīmiju ar subst. *balss* (tāpat kā izzudis *sarks* 'sarkans' blakus homofonam *sargs*).

Blakus formai **bals* arī *bāls* [bãls], no kā *bālēt* (lš. *bolěti, bolúti*). Patskaņu kvantitatīvā mija te var būt ļoti sena, jo blakus ide. **bhel-* 'spīdīgs, balts' bija arī tās pašas nozīmes **bhā-* (< **bheH₂-*), no kā atv. si. *bhā́nam* 'spīdēšana'. Dažādās skaņumijas pakāpēs abu sakņu refleksi ide. valodās ir ļoti izplatīti: pr. *ballo* (tā jālabo 15. gs. teksta kļūdains rakstījums *batto;* Endzelīns) 'piere' ← 'gaišs laukums', kr. *бе́лый* (ssl. *bělъ* < **belъ,* Trubačovs), č. *bílý,* p. *biały* 'balts', go. *bala* 'zirga pieres baltums', ssk. *bāl* 'liesma', si. *bhā* 'spīdums, gaisma', *bhā́ti* 'spīd', *bhā́tiḥ* 'gaisma', *bhālam* 'spīdums, piere', gr. *falós* 'balts', alb. *balë* 'piere', *balásh* 'balts plankums pierē; zirgs ar šādu plankumu'.

La. *bāls* senāk laikam bijis ar plašāku nozīmi (pamatā

'balts'), bet valodas attīstībā nozīmes diferencētas vārdos ar īsu un garu saknes patskani.

Kauz. *balināt* folklorā arī 'asināt, trīt (zobenu)'.

E I 838, IV_2 186, EF 2 30 un 32, HF II 988, Karaliūnas — Эт 1979 110, M-E I 253 un 272, MM II 493, 494 un 496, Pok 104 un 118, Stang 1 124, Зиновьев 61, Нерознак 41, В. Э. Орел — Эт 1983 133, М. А. Суровцева — Эт иссл 8 136, To I 187, Ф I 149, ЭСРЯ I_2 88, ЭССЯ 2 79

bāliņš [bãliņš], dem. *bāleniņš, bēleliņš, bālelītis* u. c. Radu valodās nav formā atbilstoša līdzīgas nozīmes vārda. Šajā vārdā saplūduši divu ide. sakņu refleksi: 1. **bhrā-* : **bhrā́ter-* 'lielģimenes loceklis, asinsradinieks, brālis'; no šejienes la. *brālis* (sk.); 2. **bel-* 'stiprs', no kā skr. *болий* (ssl. *boļьji*) 'lielāks, stiprāks, augstāks, vecāks, labāks'; kr. *большóй* 'liels', si. *bálam* 'spēks, stiprums, vara', *bā́laḥ* 'jauns; (subst.) zēns, bērns', skitu *bala* 'karotājs, karadraudze'.

1. Blakus vārdam *brālis* bērnu runā varēja izveidoties mīlināmā forma *bālis*, dem. *bāliņš*, tāpat kā blakus vav. *bruoder* 'brālis' (v. *Bruder*) ir *buole* 'tuvs radinieks; mīļotais' (vlv. *bōle* 'tuvs radinieks, brālis', v. *Buhle* 'mīļotais'; E III_1 608, EF 1 48). Sal. arī s-h. *bāle* 'dzimtas vecākais loceklis' mīlināmā uzrunā. Vārds *bāliņš* ar nozīmi 'brālis' ir daudzās tautasdziesmās, piem.: «Tēva lini, mātes lini, Kur, bāliņi, mani lini?— Tur, māsiņa, tavi lini, Tautu dēla tīrumā» (LD 3573).

2. No ide. **bel-* / **bol-* ar saknes patskaņa stiepumu varēja izveidoties la. **bāls* 'spēks, stiprums, vara', kas nozīmes ziņā atbilda si. *bálam*. (Par patskaņa garinājumu sal. si. *bā́laḥ* 'jauns' ← 'spēcīgs'.) Šajā gadījumā *bāliņš* nav deminutīvs, bet izskaņā *-iņš* < *-inis* (kā vārdos *kaimiņš, ciemiņš*) piedēklis norāda uz cilvēku, kuram ir raksturīgs vārda saknē minētais, t. i., *bāliņš* < **bālinis* sākotnēji 'spēcīgais, stiprais, varenais' (kam blakus varēja būt arī atv. *bālis*). Šo apzīmējumu varēja attiecināt uz katru ģints jauno vīrieti: «Simtiem priežu, simtiem egļu, Simtiem manu bāleliņu» (LD 18048).

Blakus nozīmei 'spēks, stiprums, vara' vārdam **bāls* (vai tā atv. *bālis*) varēja būt arī nozīme 'zēns, bērns' (si. *bālaḥ* 'jauns' un 'zēns, bērns'): ide. valodās palaikam saistās jēdzieni 'jauns; bērns' un 'spēks, stiprums'; sal. lš. *vaĩkas* 'bērns' un *viẽkas* 'spēks'. Šajā nozīmē *bāl(el)iņš* ir deminutīvs ('puisītis, bērniņš'; Plāķis 1 103, Švābe I 101). Ir daudzas tautasdziesmas, kur māte vai vecākā māsa tā dēvē mazo bērnu; piem.: «Es to savu bāleliņu Trīs gadiņi klēpī nesu; Šodien dzima kumeliņš, Tūliņ tek kājiņām» (LD 3020).

Vārda *bāliņš* izzušana no aktīvās leksikas (tas sastopams gandrīz vienīgi tautasdziesmās) izskaidrojama ar pārveidotiem sabiedriski politiskajiem un ekonomiskajiem apstākļiem (dzimtbūšanas iekārta, lielģimenes sairšana), kuros vārda agrākajam

galvenajam saturam ('ģints vai lielģimenes spēcīgais vīrietis') bija vairs maza nozīme. Vārds *bāliņš* daļēji saplūda ar vārdu *brālis,* kļuva par tā deminutīva sinonīmu (Lj 36, Lg II 46; daudzās tautasdziesmās paralēli ir abi vārdi). Šādu saplūdumu rāda arī forma *brāleliņš (brālis + bāleliņš)*: «Ko, māsiņas, jūs raudat, Jums deviņi brāleliņi?» (LD 18059).

Salīdzinot ar seno grieķu un romiešu sabiedrisko iekārtu, V. Sinaiskis uzskata senlatviešu bāliņus par jaunekļiem (lat. *jūniorēs*), kas var būt saistīti ar organizāciju, līdzīgu grieķu frātrijai; pēc viņa uzskatiem tie ir bijuši profesionāli karavīri (lat. *quiritēs*). (V. Sinaiskis, Latviešu senā sabiedriskā iekārta tautasdziesmu spogulī.— Krāj.: Tautas vēsturei. 1938, 115.—125. lpp.) (K)

K. Ancītis — Fil mat 41, E III$_1$ 103—108 un 603—609, EF 1 48, 2 36, Kl 109, L I 24, M-E I 271, MM II 416 un 426, Plāķis 1 105,— IMM 1921 425, Pok 96, Švābe I 100 un 235, Абаев 3 284, Тр 3 62

balode, *balodene* — sk. *balanda.*

balodis [baluôdis]; lš. *balañdis,* oset. *bælon* 't. p.' Atv. no adj. **bals* 'balts' vai verba **balt* (sk. *balts*); forma *balodis* [uô] < **balandis.* (Par formu sal. *balanda.*) Baloža nosaukumu daudzās valodās saista ar kādu krāsu, lai gan šās krāsas izvēle bijusi atšķirīga. Sal. gr. *péleia* 'meža balodis': *pélios, peliós* 'zili melns; bāls' (HF II 496), v. *Taube,* lat. *columba* 'balodis' ← 'tumšais' (Kl 772, W-H T 249), arī kr. *го́лубь* 'balodis' cilmes ziņā saistās gan ar zilu, gan gaišu un tumšu krāsu (Ф I 432, ЭСРЯ I$_4$ 123, ЭССЯ VI 216).

E III$_2$ 529, EF 2 31, M-E I 259, Pok 119, Абаев I 249, Гам-Ив 3 602, Тр 7 12

bāls — sk. *balēt.*

balsināt [bal̃sinât, aî], arī *balsīt.* Pamatā ide. **bhel-* 'spīdīgs, balts' (no kā arī *balts,* sk.) ar *s* saknes paplašinājumā; skaņumijā **bhols-* > b. **bals-.* No šās saknes la. adj. **balss* 'balts' (kas izzudis, laikam skaužot homonīmiju ar subst. *balss*), atv. *balsens.* (Par formu sal. no tās pašas saknes paralēlformas *palss : palsens.*) No formas **balss* kauz. *balsināt* (kā *mulss : mulsināt*), *balsīt.* Ar pied. *-n-* adj. *balsns, balsnējs,* verbs *balsnīt.* (Iespējams, ka atbilstoši lš. *bal̃svas* 'balsens' bijis arī la. **balsvs,* kas reducējies un saplūdis ar **balss;* sal. lš. *bal̃svinti* : la. *balsīt, balsināt.* Ar sonatu miju **balsvs* varēja arī pārveidoties par *balsns.*)

Sk. arī: *blisināt.* (K)

M-E I 254, Stang 1 124

balsīties, *balzīties* — sk. *balstīt.*

balsns, *balsnējs* — sk. *balsināt.*

balsot [bàlsuôt]. 19. gs. 60.—70. gadu jaunvārds, atv. no *balss* (sk.)

pēc v. *stimmen,* kr. *голосовать* parauga. Sākotnējās formas *balsīt* (U I 25), *balsēt* (V 2 39), 70. gadu beigās *balsot* (U II 675).

M-E I 256

balss [bàlss]; lš. *balsas* 't. p.', kr. *болтать* 'pļāpāt, melst', apv. *балдить* 'bieži atkārtot vienu un to pašu', sav. *bellan,* v. *bellen* 'riet', vlv. *bulderen,* v. *poltern* 'rībēt; stipri runāt, pabārties'. Pamatā ide. **bhel-* 'skanēt, runāt, rēkt, riet', kas izveidojies kā skaņu atdarinājums. Skaņumijā **bhol-* atv. **bholso-s* > b. **balsas* > la. *balss.*

Atv. *balsiens* 'zilbe' darinājis K. Biezbārdis: «Dzirdamā kārtā parādās valoda balsienos» (Mūsu valoda un viņas rakstība, 1869 6) un gramatikas kursā sācis lietot A. Sterste (1879). Arī *balsene* ir K. Biezbārža jaunvārds (turpat).

Sk. arī: *balsot, belzt, bilst.*

Buck 1246, E 1 374, EF 2 32, Kl 64 un 559, M-E I 255, Pok 123, Stang 3 14, To I 223, Ф I 190, ЭСРЯ I_2 158

balstīt [baĩstît], apv. [àl]; 1) pr. *balsinis* [balzinis] 'spilvens', slovēņu *blazína* 'spilvens, pēlis', s-h. *blàzina* 't. p.', ssk. *bolstr* 'spilvens', sav. *bolstar / polstar* 'spilvens, polstējums' (> v. *Polster* > la. *polsteris*), si. *barhíḥ* 'pakaiši; pakaisīta zāles guļvieta', ave. *barəziš-* 'spilvens, polstējums'; 2) lš. *balžíenas, bálžėnas* 'koka gabals darbarīku izgatavošanai; ecēšu, ragavu u. c. šķērskoks', kr. apv. *бóлозна* 'arkla rokturis', *бóлозно* 'arkla balsts; koks ragavu slieču savienošanai; biezs dēlis', ssk. *bialki* (< **belkan-*) 'baļķis', sav. *balko* (< **balkan-*), v. *Balken* 't. p.', gr. *phálanx* 'stumbrs, apaļš koka gabals, baļķis', *phálangai* 'dēļi', lat. *fulcīre* (< **bholk-*) 'balstīt'.

Pamatā ide. **bhelĝh- / *bhelk̂-* 'tūkt; uztūcis, uzpūsts vai apaļš priekšmets' no saknes **bhel-* 'tūkt'. Ide. **bhelĝh-* > b. **belž-* > la. *belz-*. Ide. **bhelk̂-* > b. **belš-* > la. *bels-*. Saknes skaņumijā la. *balz-* un *bals-*.

Nozīmi 'tūkt' vistiešāk pauž apv. *balsities* 'pieņemties lielumā, attīstīties', piem.: «kaut Dievs lietus devis, tad kāposti balsītos», «cālīši labāki balsīsies» (Fīrekers — E-H I 201), «lopi atbalsās» (M-E I 254), un *balzīt(ies)* 'tīstīt(ies)', *apbalzīties* 'aptīt, apbāzīt sevi ar drēbēm' (Für 2 51). Šo vārdu pamatā ir **belst* un **belzt* 'tūkt', no kā arh. *pabalsts* 'spilvens' (Lj 28), sal. tdz.: «Visi gultas pabalstiņi Asarām nolijuši» (LD 26887). (Sal. pr. *balsinis* [balzinis] 'spilvens', *pobalso* [pobalzo] 'pēlis'.)

Valodās mijas šās saknes atvasinājumu nozīmes 'uztūkums, spilvens' un 'baļķis, koks, biezs dēlis', piem., slovēņu *blazína* 'spilvens, pēlis' ir arī '(jumta) spāre' un blakus kr. apv. *бóлозно* 'arkla balsts, biezs dēlis' ir *бóлозень* 'tulzna'. Savukārt no koku (baļķu) lietošanas atbalstam izveidojusies atvasināto verbu nozīme 'balstīt'. No la **belst* 'balstīt' (kam blakus ir apv. *belzt*) pag. pas. divd. *balsts,* kas substantivējies ar divām pamatnozī-

mēm: 1) '(apdarināts) koks, dēlis', piem., «arkla balsts» ('savienotājs koks, dēlis; rokturis') un 2) 'tas, kas uztver un notur kādu slodzi; kas notur kādu priekšmetu noteiktā stāvoklī', piem., «sienas, jumta balsts»; pārn. '(morālais, ideoloģiskais, finansiālais u. c.) pamats, drošs palīgs'.

No apv. *belzt* skaņumijā atv. *balziens, balzenis* 'šķērskoks' (koks, kas savieno ragavu slieču mītnes; šūpoļu šķērskoks; arkla balsts); sal. lš. *balžíenas, bálžėnas.*

E IV_2 186 un 283, EF 2 33, HF II 985, Hubschmid 25, Kl 46 un 558, M-E I 256 un 260, MM II 415, Pok 122 un 125, Stang 3 14, T 25, W-H T 559, To I 187, Ф I 188

balti [baĩti]; lš. *báltai* 't. p.' Pamatā vārda *balts* (sk.) sakne attiecinājumā uz ūdeņu apzīmējumiem. Tā radies sens Baltijas jūras apzīmējums (Torbjernsons, Falks, Torps), kas atspoguļojas viduslaiku latīņu nosaukumā *mare Balticum* (Einhards 9. gs., Brēmenes Ādams 11. gs.). Jau senāk (1. gs.) romiešu rakstnieks Plīnijs Vecākais (darbā «Naturalis historia», IV 95) minēja lielu salu *Balcia, Baltia,* bet nav skaidrs, kas tā par teritoriju un kāds ir nosaukuma sakars ar *mare Balticum.* Nosaukumu *Baltija* (resp., tā agrāko formu) nav devuši ne senie latvieši, ne lietuvieši, bet kāda cilts tālāk uz rietumiem (Bonfante: illīrieši). Iespējams, ka pr. **balt-* vietvārdos vispirms attiecināts uz jūras jomu (Toporovs). Ne latviešu, ne lietuviešu valodā pirms 19. gs. vārds *Baltija* nav konstatēts un atvasinājumi no *balt-* attiecināti tikai uz ezeriem un purviem.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Klūge, Fasmers) *mare Balticum* saistīts ar ssk. *balti,* d. *bālte* <lat. *balteum* 'josta', no kā d. *Belt* (jūras šaurums).

Latviešu valodā *Baltijas jūra* no 19. gs. 60. gadiem, agrāk *Lielā jūra* pretstatā *Mazajai jūrai* — Rīgas jūras līcim. G. F. Stenders Baltijas jūru dēvēja par *Rīgas jeb Rīta jūru* pēc v. *Ostsee* ('Austrumu jūra', St 4 89), bet J. Alunānam tā bija *Vakara jūra* (SDP II 7 un 99).

Nos. *Baltijas jūra* pēc v. *Baltisches Meer* 't. p.', kas retumis lietots paralēli apzīmējumam *Ostsee;* no tā arī kr. *Балтийское море.* K. Barons vispirms darināja nos. *Baltā jūra* (Mūsu tēvzemes aprakstīšana, 1859 64), E. Dinsbergs — *Baltikas jūra* (Atlass, 1862; Atlasa izstāstīšana, 1864 61), bet 19. gs. 60. gadu beigās presē un 70. gadu vārdnīcās ir arī *Baltijas jūra.* Paralēli ieviesās vārds *Baltija* Kurzemes, Vidzemes un Igaunijas guberņu apzīmēšanai. Tam sākums 40. gados, kad kādu angļu apcerējumu «Letters from the Shores of the Baltic» («Vēstules no Baltijas piekrastes», 1841) vāciski tulkoja kā «Baltische Briefe» («Baltijas vēstules»), un pēc tam vārds *baltisch* 'Baltijas-' vācu valodas tekstos lietots dažādos savienojumos. 1859. gadā attiecīgo krievu valodas vārdu *прибалтийский* pirmoreiz lietoja oficiālā nosaukumā (reorganizētās domēņu pārvaldes apzīmējumā), un tas

bija pamats vārda *Baltija* lietošanai latviešu presē. Vārds plašāk ieviesās ar laikrakstu «Baltijas Vēstnesis» (no 1868). Tā kā lielākajai lasītāju daļai šis vārds nebija pazīstams, redakcija to paskaidroja: «Baltija ir tā zeme, kas gar Baltijas jeb Balto jūru stiepjas un kur mēs dzīvojam.» (1868, 25. okt. Vārda motivācija ir nezinātniska: «Balts apzīmēja senākos laikos lielu un laimīgu.»)

Valodnieks F. Neselmanis ieteica prūšu, lietuviešu un latviešu valodas kopējai apzīmēšanai no lat. *balticus* > v. *baltisch* darināto nosaukumu *die baltischen Sprachen* (1845), no kā la. *baltiešu valodas* (A. Dīriķis, Balss, 1886 1; E. Volteris, DL Piel 1893 7 97), vēlāk *baltu valodas* un *balti* (J. Endzelīns, Baltu valodas — RLB KV I 1131; J. Endzelīns, K. Mīlenbahs, Latviešu gramatika, 1907 12).

G. Berkholz, Geschichte des Wortes «baltisch»— Baltische Monatsschrift 1882, Bl 4 72, E III_2 291, IV_2 10 un 412, I 15, EF 1 19, To I 189, Ф I 118

balts [baĩts]; lš. *báltas,* narev. *baltas* 't. p.' Verba **balt* (3. pers. tag. **balst,* pag. **bala;* lš. *bálti*) 'kļūt baltam, bālēt' adjektīvs, resp., pag. pas. divd. Pamatā ide. **bhel-* 'spīdīgs, balts'; skaņumijā **bhol-* > b. **bal-,* no kā **bal-ti* > la. **balt;* ar saknes patskaņa stiepumu **bālt* [bālt] (< **baĩt;* tag. *bālstu,* pag. *bālu*). No **balt* 17. gs. atv. *baltīt:* «es baltu» = «es darī(ju) baltu» (Elg 1 14), ko vēlāk aizstājuši atvasinājumi no adj. *balts* — *baltot, baltēt, baltināt.*

Vairākās ide. valodās ar *balt-* darināti ūdeņu un mitru vietu, sevišķi purvu un mitru pļavu, nosaukumi (gaišā atspīduma dēļ; iespējams pat, ka šis ūdeņu gaišais atspīdums ir ide. saknes **bhel-* semantikas pamats). Sal. illīr. **balta* 'purvs', alb. *baltë* 'dūņas, zeme, purvs, māls', psl. **bolto* 'purvs, ezers' > ssl. *blato* 'ezers', kr. *болóто* 'purvs', apv. 'peļķe, ezers', č. *bláto* 'dubļi', dsk. 'purvs, muklājs', p. *błoto* 'dubļi, purvs, muklājs'. Līdzīgas nozīmes lietvārds bijis arī baltu valodās; sal. pr. vietv. *Namuynbalt* (purvs). Latviešu valodā tas atstājis pēdas vairākos vietvārdos, piem., ezers un purvs *Baltenis* (Vietalvā, Vējavā), *Baltiņa purvs* (Aknīstē, Alsviķī, Birzgalē). Šādas cilmes ir arī ciema nos. *Baltinava* (kur daudz purvu).

Folklorā izveidojies adj. *balts* nozīmes pārnesums 'labs, mīļš': «Mana balta māmuliņa (var.: mīļa māmuliņa)» (TDz 37676) un 'skaists': «Rīga! Rīga! balta! balta! Kas to baltu balināj': Vidzemnieku rudzi, mieži, Tie to baltu balināj'» (Palcm 86).

Paralēli formai *balts* bijis arī tās pašas cilmes adj. **balks* 'balts', kas saglabājies vietvārdos, piem., *Balkas* (Lugažos), *Balkaiši* (Briņķos), *Balčas* (Kuldīgā).

Sk. arī: *balanda, balēt, balodis, balsināt, balti, balva, blaugzna, blāvs, blāzma, blīgzna, bolīt, palss, vizbuļi.*

Bl 6 220, Brence — Baltu val 108—115, Buck 1054, E 1 378, EF 2 32, KK 29 195, Krahe 1 52 un 54, Lanszweert 171, M-E I 258, Pok 118, Schmid — Donum B 473, Stang 1 124, T 25, Zinkevičius 1 10, 2 70, Георгиев 93, Куркина I 138, Мельничук 3 64, Непознак 140, То I 189, 25 16, Ф I 190, ЭСБМ I 295 un 344, ЭСРЯ I_2 157, ЭССЯ II 179

balva [baĩva]; lš. *balvà, balvas* 'dāvana, kukulis', pr. *balwe* 't. p.' Pamatā ide. **bhel-* 'spīdīgs, balts', no kā arī *balts* (sk.). Atv. no verba **balt* ar pied. *-ṷā-* kā *kalt* : *kalva* (arī *-ṷē-* : apv. *balve,* sal. *kalve*). Nozīmes attīstība: 'balts' → 'labs' → subst. 'labums'. Par šādu nozīmes maiņu sal. kr. *благо* 'labums' no sl. *bolgъ* 'labais', sākotnēji 'gaišais'. Sal. arī *balts* ar nozīmi 'labs', piem., vēlējumā «daudz baltu dieniņu!».

Folklorā un iepriekšējo gadsimtu literatūrā *balva* kā 'labums' īpaši sastopams ar nozīmi 'gardums, gards cienasts, pacieņa', piem.: «balva ir kas uz kāraju zobu, ar ko citus pacien(ā)», «meitām balvas tīk, tāpēc iet uz tirgu» (U I 26). No šejienes atv. *balvot, balvāt* '(pa)cienāt': «Tas mans brālītis, Kas mani balvo Ar alus kanniņu, Ar vīna glāzi» (LD 19739). Sal. apv. *balvāt govis* 'dot govīm ko sevišķi gardu' (E-H I 203).

Vārdu *balva, balvot* lietojumā izveidojās nozīmes nianse ar noteiktu nolūku iegūt sev kādu labumu: «Tautu meita balvu sola, Lai es teicu brālītim» (LD 12381). No tā *(ap)balvot* 'kādu labi pacienīt, lai uz tev(i) labu prātu tur' (U I 26). Tālākajā nozīmes attīstībā *balva* 'kukulis' un *(ap)balvot* 'kukuļot' (U I 26), 17. gs. *apbalvāt, piebalvāt* 'piekukuļot ar naudu' (Lj 28). Šādā nozīmē vārds *balva* izprotams ironiskajā tautasdziesmā: «Ai, vagare, vagarīte, Tavu mazu kamaniņu! Kur tu liksi ļaužu balvas . . ?» (LD 31446).

J. Alunāns ieteica apv. *balvs* 'dāvana piekukuļošanai', *balvot* 'piekukuļot, apdāvināt' (Al II 284 un 290), bet A. Kronvalds ieviesa liter. valodā vārdus ar citu nozīmi: *balva* 'dāvana, v. Geschenk, Gabe' un *balvot* 'dāvināt, v. schenken', aizstājot ar šo verbu ģermānismu *šķiņķot* (1868; Kr I 637). Kronvalds balstījās uz šo vārdu nozīmi 18. gs. vārdnīcās (Lg II 50, St I 16). Šīs vārdu nozīmes valodā nostiprinājās jau 19. gs. (V 1 400, 2 39). Nozīmi 'priekšmets vai naudas dāvana atzinības izteikšanai, godalga' *balva* ieguva tikai 20. gs. 30. gados, kad arī *apbalvot* un *apbalvojums* ieguva mūsdienu liter. nozīmi.

Vietv. *Balvi* (lš. *Bálvis,* ezers) atspoguļo no ide. **bhel-* atvasinātu seneiropiešu ūdeņu nosaukumu (Šmids), un ar vārdu *balva* tas saistīts tikai kopējas senās cilmes ziņā. K

Pēc cita uzskata (Gāters), *balva* varbūt no **bhel(eu)-* 'sist'.

E 1 150, EF 2 33, Gāters — KZ 75 80, M 5 17, M-E I 260, Schmid — Donum B 472, To I 190

balziens, *balzenis* — sk. *balstīt.*

baļķis [baļķis]. Aizguvums; no vlv., arī. *balke* vai vh. *balc* 't. p.'

(v. *Balken*). Pamatā ide. **bhelĝ-* / **bhelk̑-* 'baļķis' ← 'tūkt; uztūcis, uzpūsts vai apaļš priekšmets', no kā arī la. *balsts*. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (*balkis*, Manc I 27, Elg 1 7, Lj 27). 18. gs. avotos forma *balķis* (St I 15; «mežu priekš balķiem . . sargāt», LGGr 1797 3 117).

Doo I 89, Kl 46, M-E I 261, Zēv 2 8

baļļa [baļ̃ļa]. Aizguvums; no vlv. *balge* (> bv. *balje*), afrī. *balje* vai vh. *balie* [balje] '(lielāks) koka trauks, koka vanna' (v. *Balge*), kas savukārt no fr. *baille* 'toveris'. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Lj 27, Elg 1 131). Apv. *baļva* ir fon. pārveidojums, apv. *baļģe* vēlāks aizg.— no v. *Balge* (varbūt ar lš. *baldė* 'koka trauks' starpniecību; O. Bušs).

O. Bušs — Kont pēt 135—148, Doo I 88, Gutzeit I 95, M-E I 261, Šm 2 47, Zēv 2 8 un 276

banda[a] [bañda] 'kalpa atalgojums — noteikts lauks vai tā raža; atlīdzība naturālijās; blakus ienākums, to avots'; lš. *bandà* 'ganāmpulks; maizes klaipiņš; atalgojumam piešķirts zemes gabals, alga naturālijās; labums, manta', *bandýti* 'pārbaudīt, (iz)mēģināt', pr. *ni enbāndan* 'velti, nelietderīgi'. Pamatā ide. **bhen-* 'sist, ievainot' ar *d* paplašinājumu (no kā arī *bende*, sk.); skaņumijā **bhond-* > b. **band-*, no kā la. *banda*. Vārds ar *an* vispārināts no kursiskajām izloksnēm.

Ide. valodās mijas vārdu nozīmes 'sist' un 'cirst'. Tā arī **bhen-* atvasinājumi lietoti, lai apzīmētu ne tikai sišanu, bet arī ciršanu. Piem., šādā veidā izskaidro no šās saknes atvasināto v. *Bahn* 'ceļš' nozīmi: 'ciršana (cauri mežam)' → 'izcirstā stiga' → 'ceļš' (Pauls, Pokornijs). Līdzīgā veidā arī vārda *banda* sākotnējā nozīme varēja būt 'izcirstais laukums' (Jēgers). Kalpam droši vien vajadzēja pašam savu līdumu plēst (Švābe). Tālākā nozīmes attīstība: 'lauks, tā raža' → 'atlīdzība naturālijās' → 'blakus ienākumi, to avots' (lš. → 'labums, manta').

Lš. *bandýti* sākumā bija 'sist, cirst' (: la. *bendēt*) → 'sitot, cērtot pārbaudīt' (piem., cirvja vai zobena kvalitāti: lš. *kir̃vį bandýti* 'pārbaudīt cirvi') → 'pārbaudīt'. Sal. pr. *perbānda* (tag. 3. pers.) 'pārbauda'; arī la. apv. *bandēt*: «bites priedi bandē» (M-E I 262), t. i., meklē, resp. pārbauda priedi, kur iemesties. Ar lš. *bandýti* 'pārbaudīt, (iz)mēģināt' sal. la. *baudīt* senāko noz. 'sitot pārbaudīt, izmēģināt' («tu vari to baudīt, redzēsim, kas no mums stipraks būs», St 3 34) un 'mēģināt' («baudi tikai darīt to!», Für 2 59) no paralēlās saknes **bheudh-*.

Lš. *bandà* 'ganāmpulks' laikam izveidojies no ide. **bhendh-* 'siet', tātad ir citas cilmes homonīms. Nozīmes attīstība bijusi: 'siet' → 'sēta' → 'iežogota lopu turēšanas vieta, laidars' (jo senatnē nebija kūts ēkas; sal. *kūts*) → 'lopi šādā iežogojumā' → 'ganāmpulks'. Par nozīmju sakaru sal. lš. *gar̃das* 'aploks, aizgalds; lopu bars'.

Pēc cita uzskata (Būga, Sabaļausks), visu nozīmju pamatā

ir ide. **bhendh-* 'siet' → 'piesieti vai aplokā turēti dzīvnieki' un la. *banda* aizgūts no lietuviešu valodas. Vēl pēc cita uzskata (Endzelīns) *banda* ir formu *baud-* un **mand* (no kā la. *modrs*) kontaminējums un nozīmju pamatā ir 'izmantošana, lietošana' → 'īpašums, lopi'. Vēl pēc cita uzskata (Jēgers) visu nozīmju pamatā ir **bhen-* 'sist'. Izteikts arī uzskats (Švābe), ka *banda* ir aizg. no vācu valodas. (K)

Sk. arī: *bandinieks*.

B III 664, E I 97, III$_1$ 601, IV$_2$ 266 un 275, EF 2 34, Jēg 6 124, Kl 44, Mažiulis 6 107, M-E I 261, P 66, Pok I 127, Sab 14 106, 18 7, Schmalstieg 2 273, Stang 1 7, Švābe I 53, To I 191, Tp 3 89

banda[b] [bañda] 'noziedzīgu cilvēku grupa'. Aizguvums; no kr. *бáнда* 't. p.', kas savukārt no vācu vai franču valodas: v. *Bande* (kopš 18. gs. 'zagļu vai laupītāju kopa', līdz tam 'karavīru vienība', arī '(artistu) trupa') no fr. *bande* 'karavīru vienība ar savu karogu' → 'bars, pūlis' → 'banda'. Pamatā go. *bandwa* 'zīme (karogs)' laikam no ide. **bhā-* : **bhen-* 'spīdēt, gaismot' (Meiers, Feists).

Latviešu valodā vārds aizgūts 19. gs. vidū (V 1 560, 2 39, U I 26). 18. gs. v. *Bande* tulkots: «saspriesti viltinieki, laupītāji u. c.» (St II 103).

Fei 79, Kl 48, M-E I 262, W-H I 96, Ф I 120, ЭСРЯ I$_2$ 31

bandinieks [bañdinieks] 'kalps, kas par atalgojumu saņem bandu'. Atv. no *banda*[a] (sk.).

Šaha figūras apzīmēšanai nosaukumu *bandinieks* ieviesa J. Dravnieks (D 2 762). Šīs figūras pirmais apzīmējums latviešu valodā bija *bauris* (H. Adolfijs — Austrums 1885 1 60). Lai latviešu lasītāji varētu saprast šaha figūru simbolus arī vācu literatūrā, izvēlējās tādus latviskos apzīmējumus, kuru pirmais burts atbilst vāciskā nosaukuma pirmajam burtam; *bauris* — v. *Bauer*. Šā vārda nevīgās nokrāsas dēļ nākamie autori izvēlējās citus apzīmējumus: *kalps, zemnieks, zaldāts, budzis, kājnieks* (= kr. *néшка*, K. Tarziers, 1892). Ilgu laiku populārākais bija apzīmējums *kājnieks* (tā arī Adolfijs 1892; Austrums 1905 6 480; J. Bētiņš — Dzimtenes Vēstnesis 1912). Lai saglabātu simbolu atbilstību latviešu un vācu valodā, to aizstāja ar nosaukumu *bandinieks* (tā arī RLB KV IV 3762).

M-E I 262

banga [bañga]; lš. *bangà* 't. p.', *beñgti* 'beigt', pr. *pobanginnons* (pag. akt. divd.) 'sakustējies', si. *bhanákti* 'lauž', *bhagna* 'lauzts', *bhañgáḥ* 'laušana, šķelšana, lūzums; vilnis', lat. *frangere* (< **bhreg-*, ar *r* iespraudumu saknē) 'lauzt'. Pamatā ide. **bheg-* '(sa)sist, (sa)lauzt' ar *n* iespraudumu (kas varēja arī rasties kontaminācijā ar ide. **bhen-* 'sist'). Ide. **bheng-* / **bhong-* > b. **beng-* / **bang-*, no kā lš. *beñgti* 'beigt' un la. *banga*. Vārda *banga* nozīmes attīstība: 'lūzums' → 'viļņa lūzums (pret krastu, klinti)' → 'liels, spēcīgs vilnis'. Ar nozīmes pārnesumu *banga*

'(lietus) gāze'. Vārds ar *an* vispārināts no kursiskajām izloksnēm. Izloksnēs arī *boga* [buoga], *bogs* [buôgs[2]] ar *an* > *uo*, gan ar tālāku nozīmes pārnesumu: 'ar krūmiem vai kokiem apaugusi vieta tīrumā, (ieapaļa) koku grupa; bars'. Šo vārdu lietojumā bieži pasvītrotas paralēles ar viļņiem, piem.: «Viļņiem auga mieži, rudzi, Buogām bēri kumeliņi» (M-E I 361).

B III 188, Buck 40, E IV_2 283, EF 2 34, Dz. Hirša — Vēstis 1986 8 83, Krahe 18, M-E I 361, MM II 460 un 469, Monier 744, Pok I 114, T 26, Urb I 72, W-H I 541, To I 192

baravika. Aizguvums; no kr. *боровик* vai bkr. *баравік* 't. p.' Vārda pamatā *бор* 'sils, priežu mežs' (*боровый гриб* 'sila sēne' > *боровик*) no ide. **bhar-* 'tas, kas izvirzīts uz priekšu; sars, smaile, akots'. Par nozīmi sal. vienas cilmes vārdus *egle* un *adata*. Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (*baravīkas*, Lg II 50, St I 16).

Eckert — ВСЯ 1959 4 110, EF 2 35, Kiparsky 2 146, M-E I 263, ЭСРЯ I_2 170, ЭССЯ II 210

bārda [bàrda], apv. *bārzda* [àr[2], âr[2]]; lš. *barzdà* 't. p. (pārn.) zods', pr. *bordus*, kr. *борода* (ssl. *brada* < psl. **borda*) 'bārda', č. *brada*, p. *broda* 'zods, bārda', sav. *bart* (< ģerm. **barda-*), v. *Bart*, a-s., a. *beard*, lat. *barba* (< **farba*) 'bārda'. Pamatā ide. **bhardhā-* 'bārda' no saknes **bhar-* 'tas, kas izvirzīts uz priekšu; sars, smaile, akots', kas savukārt laikam no **bher-* 'griêzt, berzt, šķelt, sist' (no kā la. *bārt*, sk.). Ide. **bhardhā-* > b. **bardā-* > la. *bārda*, kur *-àr-* < *-àr-*.

Pēc cita uzskata (Ivanovs) vārds ir ide. aizguvums no semītu valodām. Saliktenis **bhar-dhā-* bijis sens miežu nosaukums, kas attiecināts uz bārdu un aizstājis šajā nozīmē kādu agrāku apzīmējumu (sk. *smakrs*). Slāvu tautām saglabājusies sena rituāla tradīcija — atstāt zemē nenopļautu miežu sauju un savīt to kā dieva bārdu.

Baltu paralēlā forma **barzdā-* izveidojusies vai nu ar dažos vārdos sastopamo fonētisko variāciju *d* : *zd* (Toporovs), vai ssl. *brazda* 'vaga' (kr. *борозда*) ietekmē (Endzelīns), vai arī no ide. bāzes varianta ar *s* iespraudumu (Endzelīns, Fasmers).

Sk. arī: *bārksts*, *suņuburkšķis*.

Buck 205, E I 251, III_2 139, IV_2 190, EF 2 36, E-H I 209, Kl 54, L I 16, Mažiulis I 150, M-E I 273, P 69, Pok 110, Stang I 25, T 27, W-H I 96, Zēv 2 256, Гам-Ив 3 69 un 422, Ив — Эт 1983 162, To I 240, Ф I 196, Ц 47, ЭСРЯ I_2 170, ЭССЯ II 197

bargs [bar̃gs], apv. [àr, âr[2]], *bergs*; arm. *bark* 'ātrs, dusmīgs; sūrs, rūgts', senīru *borb*, *borp* (< **burbo* < **bh̥rgᵘo-*) 'rupjš, nezinīgs', zv. apv. *bark* 'ietiepīgs, nedraudzīgs cilvēks', *barkun* 'rupjš, skarbs'. Pamatā ide. **bher-* 'griêzt, berzt, šķelt; sist' (no kā arī *bārt*, sk.) ar *g* / *gᵘ* paplašinājumu. Šī forma izveidojusies paralēli variantam ar nebalsīgo ieskaņu **per-k/g-* 'sist' (sk. *pērkons*). Skaņumijā **bhor-g-* > b. **barg-*, no kā la. *bargs*.

Sākotnējā nozīme 'tāds, kas sit'. Šī nozīme netieši parādās savienojumā *bargs laiks,* apv. *bargums* 'pērkona laiks' (kad pērkons rūc un zibens sper). Sakarība ar pērkonu izpaužas arī audzelības attiecinājumā uz vārdu *bargs:* apv. *bargi mieži* 'lieliski auguši mieži' (M-E I 264). No šejienes *bargs* 'lielisks': «bargi zirgi», «tāds bargs aizjūgs» (E-H I 205) un liter. *barga nauda* 'liela nauda' (LLVV II 39).

Bl 6 195, M-E I 263, Pok 163 (K)

bāris [bàris], apv. [ã]; kr. *ребята* 'bērni', *ребёнок* (skr. *робенъкъ*) 'bērns' (< **robę* < **orbę,* ģen. **orbęte), раб* (ssl. *rabъ* 'kalps, vergs' < **orbъ;* skr. *робъ*), č. *rob* 'vergs', sp. *robionek* 'bērns', go. *arbi,* sav. *arbi, erbi,* v. *das Erbe* 'mantojums', sav. *arbeo, erbo,* v. *der Erbe* 'mantinieks', go. *arbaiþs* 'grūtības, darbs', sav. *arabeit,* v. *Arbeit* 'darbs', si. *árbhaḥ* 'mazs, jauns, vājš', gr. *orphanós (*orphos)* 'bārabērns, bārs' → 'aplaupīts, pamests', lat. *orbus* 'bārs, bez vecākiem; atstāts, pamests'. Pamatā ide. **orbho-* (< **H_3er-bho-*) 'tas, kas palicis bez vecākiem; bārenis', no kā dažādās valodās izveidojušās atvasinātās nozīmes šādos virzienos: 1) 'bārenim pienākošā manta, mantojums' → 'mantojums, mantinieks', 2) 'mazs bērns, vājš, bezpalīdzīgs' → 'cilvēks, kam jālūdz žēlastības maize' → 'kalps, vergs' (un 'grūts darbs' → 'darbs'). Ide. **orbho-* saknes nozīmi parāda het. *ḫarp-zi-* 'atšķirt, nolikt atsevišķi' (Benvenists).

Latviešu valodā ide. bāze mainījusies, notikusi metatēze. Tā gan ir citāda rakstura nekā slāvu valodās: ide. **orbho-s* > b. **arba-s* > la. **bāras* > *bārs.* (Zilbes intonāciju no skaņkopas *àr* ieguva patskanis *à,* līdz ar to kļūstot garš.)

La. *bārs* 'tāds, kas palicis bez vecākiem; vājš, bezpalīdzīgs' attiecinājumā uz beztiesīgiem, smagi kalpinātiem cilvēkiem redzams folklorā saliktenī *bārabērns:* «Kas tie tādi, kas dziedāja Bez saulītes vakarā? Tie ir visi bārabērni, Bargu kungu klausītāji» (LD 4063, 1), «Bārabērni (var.: Vārgu ļaudis), tie dziedāja, Bargu kungu maldināmi» (LD 133,1).

No *bārs* atvasināti subst. *bāris, bārenis, bāre, bārene* (dem. *bārenītis, bārenīte* u.c.).

Pēc cita uzskata (Endzelīns ar ?) *bāris* saistāms ar *bārt.* K Buck 130, Fei 55, HF II 431, Kl 28 un 170, M-E I 274, MM I 52, P 38 un 163, Pok 781, T 12, W-H II 219, Ф III 427 un 453, Ц 387 un 394

bārksts [bàrksts], apv. *bārkste, bārksta, bārsts* (ģen. *-s*); ssk. *burst* (<ģerm. **bursti-* < **bhr̥sti-*) 'sars', sav. *burst, borst* 't. p.', v. *Bürste* 'suka, suseklis' (sākotnēji dsk. no *burst,* tātad 'sari'), si. *bhr̥ṣṭíḥ* 'caka, smaile, šķautne, stūris', lat. *fastigium* (< **farsti-* < **bharsti-)* 'virsotne, smaile, čukurs, (jumta) slīpums'. Pamatā ide. **bharsti-* no saknes **bhar-* 'tas, kas izvirzīts uz priekšu; sars, smaile, akots' (no kā arī *bārda,* sk.). Ide.

**bharsti-* > b. **barsti-s* > la. **bārstis* > apv. *bārsts,* ar *k* iespraudumu liter. *bārksts*. Vārdā *-àr-* > *-ȁr-*.

No tās pašas saknes kr. *борщ* 'biešu zupa ar kāpostiem un citiem dārzeņiem' < ukr. *борщ* (psl. **bъrščь* < **bъrstjь*). Nosaukums izveidojies no kāda smailu lapu auga (latvāņi), ko lietoja zupām. Vēlāk šis nosaukums pārnests uz biešu zupu. No kr. *борщ* > la. *boršč s*. No v. *Bürste* > la. sar. *birste*.

Sk. arī: *suņuburkšķis*.

Eckert 9 67, EF 2 36, Kl 93 un 113, M-E I 274, MM II 523, P 104, Pok 108, W-H I 461, ЕСУМ I 236, Ф I 198, Ц 48, ЭСРЯ I_2 173, ЭССЯ III 131

barostals 'aizgalds'— sk. *pastala*.

barot [baruôt], apv. [r̦]. Tās pašas cilmes kā *bērt* (sk.). Pamatā ide. **bher-* 'nest' > b. **ber-,* no kā la. *bērt*. Skaņumijā subst. **bar-as* > la. *bars,* no tā verbs *barot,* apv. *barāt*. Apv. *bars* '(no-, iz-)bērums, izbērta (atbērta) labība' senāk lietots bieži. Piem.: «saimnieks nuoveda uz magaziņu barus (=atberes)» (E-H I 205), «pie aizņemtas labības atdošanas par procentiem klāt piedoto labības tiesu sauc arī par beriem, baru, biežāk atberiem» (RLB KV I 349). Saistījumu ar *bērt* parāda arī apv. *aizbars* 'milti, ko uzber uzrūgušai mīklai; putraimi'. (Par nozīmi sal. *aizlejs, aizdars*. Par formu *bērt* : *bars* sal. *spert* : *spars*.)

Verba *barot* nozīmes attīstība: 'bērt graudus, miltus (dzīvnieku) barībai' → 'ēdināt'. Par nozīmes izveidošanos sal. lš. *barstiniaĩ* 'dzīvniekiem dodami (bārstāmi) milti', *bar̃stalas* 'graudu maisījums, graudi vai milti dzīvniekiem' (: *barstýti* 'bārstīt'). Nozīmes attīstību no ide. 'nest' (→ 'bērt') → 'barot' parāda arī si. *bhárati* 'nes, kopj, baro'.

Pēc cita uzskata (Fasmers) *barot* saistāms ar kr. *бóрошно* (< **boršьno)* 'rudzu milti', a-s. *bere* 'miezis', lat. *farīna,* 'milti', kam pamatā ide. **bhar(es)-* '(grauda, vārpas) asums, smaile', vai (Endzelīns) ar si. *bhárvati* 'košļā, gremo' no ide. **bher-* 'griêzt, berzt, šķelt, sist'.

Atv. *barība* no *bērt* vai *barot,* bet *baroklis* [baruôklis], apv. *baroksnis* [uô], *barotnis* [uô] no *barot*.

Buck 328, M-E I 265, MM II 473 un 481, Sab 17 175, W-H I 455, Ф I 197, ЭССЯ II 212

bars[a] 'grupa, pūlis'; lš. *bãras* '(ļaužu) pūlis', kr. *бóров* 'rūnīts kuilis', bsl. *bravъ* (< **borvъ* < **bor-u-)* 'lopi, sīklopi', skr. *боровъ* 'aitu, kazu bars', č. *brav* 'sīkie mājlopi (aitas, kazas, cūkas)', s-h. *brâv* 'aitas; rūnīts kuilis', sav. *bar(u)g,* vav. *barc,* v. *Barg* 'rūnīts kuilis'. Pamatā ide. **bher-* 'griêzt, berzt, šķelt, sist', no kā arī la. *bārt* (sk.). Skaņumijā **bhor-,* subst. **bhoru-* > b. **baru-* ar vēlāku celma maiņu. Nozīmes attīstība: 'rūnīts sīklops', no kā (laikam dsk. formā, kas vēlāk uztverta un lietota kā vsk., pārveidojot *o*-celmā) 'sīklopi; sīklopu ganāmpulks' → 'dzīvnieku grupa' → 'pūlis'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns; Pokornijs ar ?) vārda pamatā ir ide. *bher- 'nest' vai (Frenkels, Sabaļausks) *bher- 'bērt' ('bērums' → 'daudzums' → 'bars'). K

Sk. arī: *bars*[b].

EF 2 34, Kl 52, M-E I 264, Pok I 128 (131), Sab 18 15, T 27, Ф I 195, ЭСРЯ I_2 169, ЭССЯ II 215

bars[b] 'josla (ko pļāvējs pļauj vienā gājienā)'; lš. *bãras* 't. p.; vāls, zemes strēmele', kr. *забóр* 'žogs, sēta' (← 'aizcirtums'; Ciganenko: 'zemes gabals, ko apstrādā vienā paņēmienā'), vav. *băr* 'iekopta zeme' (← 'izcirtums'), lat. *forus (< *bhoros)* 'eja' (← 'izcirsta stiga'). Tās pašas cilmes kā *bars*[a] (sk.), bet ar citu nozīmes attīstības gaitu: ide. *bher- 'griêzt' → 'pļaut' vai 'cirst' (Endzelīns). Skaņumijā *bhor-, subst. *bhoro-s > b. *baras > la. *bars.* Uz senāku nozīmju asociāciju norāda savienojums «baru dzīt»; sal. «stigu dzīt», kur *dzīt* ir 'cirst'. Tās pašas cilmes ir arh. *baris* 'pļāvēja grieziens, cirtiens ar izkapti' (Lg II 50).

Pēc cita uzskata (Būga, Frenkels, Sabaļausks) vārda pamatā ir ide. *bher- 'bērt': *bars* 'tāda tīruma platība, ko var sējot apbērt vienā gājienā' (B II 294). Taču valodas materiāls nerāda, ka *bars* būtu sēšanas josla.

Vēl pēc cita uzskata (Trubačovs) pamatā ir *bher- 'nest', no kā kr. apv. *бор* 'zvejošana, zivju vai ogu lasīšana'.

B II 294, EF 2 34, HF II 994, M-E I 264, Pok 133, Sab 18 15, W-H I 537, Ф II 70, Ц 151, ЭССЯ II 218

bārstīt — sk. *bērt.*

bārsts — sk. *bārksts.*

bārt [bãrt]; lš. *bárti* 't. p.', kr. *борóть* (arh.) 'pieveikt, pārspēt, uzvarēt', *борóться* 'cīnīties' (ssl. *brati* 't. p.' < *borti), bkr. *барóцца,* ukr. *борóтися,* č. *bořiti* 'ārdīt, lauzt, graut', p. apv. *bróć się* 'cīnīties', ssk. *berja* 'sist, grūst', sav. *berjan* 'sist', si. *bhṛṇāti* 'draud, lamā, ievaino', gr. *phárō* 'šķeļu, drupinu', lat. *ferire* 'grūst, sist'. Pamatā ide. *bher- 'griêzt, berzt, šķelt, sist'; skaņumijā *bhor- > b. *bar-, no kā *bar-ti > la. *bārt* (kur *-ar̃- > -ãr-*).

Paralēli saknei *bher- arī *per- ar līdzīgu nozīmi (sk. *pērt*). Baltu valodās, tāpat kā senindiešu valodā, vārdā ir nozīmes pārnesums. Senākā *bārt* nozīme 'sist' vēl sastopama folklorā.

Sk. arī: *bārda, bargs, bars*[a], *bars*[b], *berzt, burt.*

DL Piel 1891 34, Eckert 9 107, EF 2 35, HF II 994, Jēg 6 70 un 131, M-E I 275, MM II 532, Pok 133, Stang 1 333, 377 un 475, T 27, W-H I 481, Бурячок 67, ЕСУМ I 234, Ив 12 103, То I 193, Ф I 197, Ц 48, ЭСБМ I 317 un 371, ЭСРЯ I_2 172, ЭССЯ II 213

bass 'kails (par kājām)'; lš. *bãsas,* kr. *босóй* (ssl. *bosъ*), bkr. *бóсы,* ukr. *бóсий,* č. *bosý,* p. *bosy* 't. p.', sav., v. *bar (< *baza-)* 'kails; skaidrs, tīrs'. Pamatā ide. *bhoso-s 'kails' > b. *basas > la. *bass;* sakne *bhes- '(no)berzt' (no kā gr. *psēnós* 'plik-

galvīgs'; Pokornijs) vai arī *bhā- 'spīdēt' (no kā si. bhā́sati 'spīd'; Preobraženskis). Vārda sākotnējā nozīme bijusi plašāka nekā mūsdienu valodā (ne tikai attiecinājumā uz kājām). G. Elgers 17. gs. min vārdu *bass* (*basis*) sinonīmu rindā blakus *kails* un *pliks* bez apzīmējamā objekta ierobežojuma (Elg I 241), un vēl 19. gs. pirmajā pusē sastopami piemēri plašākam *bass* lietojumam, piem., «Šī [debess] ietin augli basu It daiļi, skunstīgi» (Dažādu rakstu krājums. 1839, 5. krāj., 23. lpp.). Vārdam *bass* ilgi bija apvidvārda raksturs; 19. gs. sākumā Ziemeļvidzemē uz kājām attiecināja vārdu *kails*, bet saliktenis *bas(a)kāja* tur lietots lamu vārda nozīmē (Wel 17).

E I 96, EF 2 36, Kl 50, L I 17, M-E I 266, P 68, Pok 163, T 28, ЕСУМ I 237, Пр I 39, ЭСБМ I 372, ЭСРЯ I_2 175, ЭССЯ II 223

bastīt — sk. *bakstīt*.

baubt — sk. *baurot*.

baudīt [baũdît], apv. [àu]; lš. *báudinti, baũdinti, baudìnti*, apv. *báudyti* 'mudināt, kūdīt', pr. *etbaudints* 'uzmodināts'. Atv. no *baust* (apv.) 'sist, (sitot) modināt', šā vārda iteratīvs. (Sal. kursen. *baũsti* 'sist, pērt' (Plāķis 3 82) un *baudat, baudenat* 'baidīt, biedēt', K-P 25). Savukārt verbs *baust* ir *bust* 'mosties' kauzatīvs. Pamatā ide. **bheudh-* 'būt nomodā; modināt; vērot'. Skaņumijā **bheudh- : *bhudh-* > b. **baud- : *bud-*, no kā **baud-ti* > la. *baust* un **bud-ti* > la. *bust*. Ide. **bheudh-* paralēli ir forma **bhend-* 'sist', no kā la. *bende* (sk.).

Verba *baudīt* nozīmes attīstība: '(sitot) modināt' → 'sist' (refl. 'spēkoties, cīnīties': «Nāc, baudīsimies viens ar otru!» — Gl I 873) → 'sitot pārbaudīt, izmēģināt' («tu vari to baudīt, redzēsim, kas no mums stiprāks būs», St 3 34) → 'mēģināt' («baudi tikai darīt to!» Für 2 59; «tas ķēniņš no dienasvidus [no dienvidiem] baudīs ar to kauties ar varen lielu un stipru karaspēku», Gl 2 364) → 'pārbaudīt, mēģināt ēdienu, dzērienu' → 'garšot, ēst, dzert' (Jēgers).

Verba *baudīt* semantikas attīstību ietekmējis arī tādas pašas formas atv. no verba *būt* (sk.), tā kauzatīvs ar nozīmi 'likt būt; panākt, ka ir'. Par formu sal. *būt* : **baut* : *baudīt* un *žūt* : *žaut* : apv. *žaudīt* (liter. *žaudēt*). Par verba **baut* bijumu liecina atvasinājumi no tā pag. celma **bāv-* (sal. *žaut* : pag. *žāva*): apv. *bāva* 'biezi satuntuļojies cilvēks', *bāvīties* 'uzturēties, kavēties; gatavoties, taisīties' (M-E I 275), 'uzjautrināties; nabadzīgi dzīvot' (E-H I 210). (Iespējama arī slāvu valodu ietekme; sal. kr. apv. *бáвить* 'vilcināties', *бáвиться* 'aizkavēties', č. *baviti se* 'kavēt laiku, izklaidēties'.)

Jāievēro, ka arī ide. **bheudh-* 'būt nomodā, modināt' pamatā ir sakne **bheu-*, no kā verbs *būt*. Par kauzatīva nozīmi sal. si. *bhávati* 'ir': *bhāvayati* 'liek būt; liek panākt, ka ir'.

Ka bijusi verba *baudīt* nozīme 'likt būt, likt ierasties', rāda

atv. *sabaudīt* 'likt ierasties (vairākiem)': «tur viņš mūs sabauda» ('viņš mums liek tur ierasties', Fīrekers — M-E III 592), «tur viņš mūs sabaudī» (Lj 31). Sal. arī pr. *baude* 'klaušinieks, klaušas'; klaušinieks bija cilvēks, kam lika ierasties, lika būt (darbos). (K. Lohmayer.— Mitteilungen der litauischen literarischen Gesellschaft, Bd. V_1, H. 25, S 11.) Verba *baudīt* nozīmes attīstība šajā sakarā varēja būt: 'likt būt; panākt, ka ir' → 'likt būt (ēdienam) uz galda' → 'mēģināt, pārbaudīt (šo ēdienu)' → 'garšot' → 'ēst, dzert'. Raksturīgas ir semantiskās paralēles ar verbiem *raudzīt* un *lūkot,* kas 17. un 18. gs. tāpat lietoti ar nozīmi 'mēģināt'. Arī šos verbus lietoja nozīmē 'likt būt (galdā), sagādāt' («(pa)raudzīt ciemiņiem brokastis», «(sa)lūkot ceļamaizi») → 'mēģināt' («jārauga (jālūko) izcept maizi no šiem miltiem») → 'pārbaudīt, garšot' («raugi nu, kāda ir jaunā maize!», «(pa)lūko, vai plācenis ir ēdams!»).

Par nozīmju 'būt' un 'baudīt' sakaru sal. arī si. *bhū́tiḥ* 'esamība, labklājība, plaukšana' (vienas cilmes ar la. *būt*) un *bhunákti* 'bauda, lieto, apēd', subst. *bhúj-* 'bauda, prieks, lietošana', *bhṓgaḥ* 'bauda'.

Verba *baudīt* semantikas tālākā attīstība ir diezgan sarežģīta. Pirmkārt, no nozīmes 'mēģināt, pārbaudīt' izveidojās nozīme 'piedzīvot, pieredzēt' («rūkte ciešen, katre tu no manes puses baudi(ji)s es(i)», Cat 298; «lai nu arī baudot, kā bedrē klājas», St 3 102; «tas ir daudz baudījis pasaulē», St II 657) → 'just, sajust' («Dievs dos man kungos iet, Kunga nagu nebaudīt», TDz 52525; «gan tu to uz savas ādas baudīsi!») → 'izjust' («Padziedāju, parunāju Ar savām māsiņām; Tautu meita dusmas bauda, Pakaļā stāvēdama», LD 314, 2 var.). Šī nozīme spilgti parādās atvasinājumā *izbaudīt* («izbaudīt grūtības»).

Otrkārt, v. *geniessen* 'ēst, dzert, garšot' pārnesto nozīmju ietekmē vācu tautības autori 18. gs. beigās un 19. gs. ieviesa latviešu valodā arī *baudīt* jaunas nozīmes —'pilnīgi izjust, pārdzīvot; ar patiku, ar prieku izjust' («baudīt dabu, mūziku, klusumu; baudīt mieru, laimi, priekus») un 'pavadīt, nodzīvot ar tīksmi, arī ar izpriecām' («baudīt dzīvi, baudīt jaunību»). 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā v. *geniessen* ietekmē verbu *baudīt* sāka lietot ar nozīmi '(ie)gūt, dabūt, rast' («baudīt izglītību, slavu, uzticību; baudīt tiesības»), bet šāds vārda lietojums ir palicis sarunvalodas vai pat neliterāra stila līmenī.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Blese) *baudīt* pamatā ir tikai *bust* 'mosties' vai (Jēgers) *baust* 'sist'.

Atv. *bauda* ir G. F. Stendera jaunvārds, ar ko viņš gribēja aizstāt vārdu *baudīšana* (v. *Kosten,* St II 364) un lietot arī nozīmē 'garša' (v. *Geschmack,* St II 281). Līdzīgi šā vārda nozīmi izprata A. Kronvalds: «To jaudu jeb spēku, caur kuru garšu sajūt, sauc par baudu» (Kr I 663); viņš vārdu *bauda* ierindoja blakus citām cilvēka maņām — redzei, dzirdei. Taču

19. gs. 60. gados izveidojās arī vārda *bauda* nozīme, kas atbilst v. *Genuss*, kr. *наслаждение* (U I 27), un tā ieviesās liter. valodā.

Sk. arī: *baumas, bauslis, bende, pārbaudīt, uzbudināt.* (K)

Bl 6 203, Buck 1031, E IV_2 214, EF 2 62, Jēg 6 129, KK 20 182, Mažiulis I 294, M-E I 266, MM II 485 un 507, Pok 151, Schmalstieg 2 259, To I 201, II 103, ЭССЯ I 168

bauga, *baugurs* 'pakalns'— sk. *bēgt, paugurs.*

bauka 'sakritusi mājiņa'— sk. *paugurs.*

baumas [baũmas], vsk. *bauma.* Tās pašas cilmes kā *bauda,* atv. no verba *baust* (< **baud-ti)* saknes: **baud-mā-* > *bauma.* (Sk. *baudīt, uzbudināt.*) Nozīmes pamatā ir apv. *baust* 'sist' atvasinātā nozīme 'modināt', → 'mudināt (ar balsi)' → 'uzsaucot brīdināt (no briesmām)'. Subst. *bauma* (apv. *baume*) laikam sākotnēji ir bijis 'brīdinājums'. No uzsauciena vārds attiecināts uz brīdinošu vēsti un 19. gs. vidū uz nepārbaudītu, bieži nepamatotu satraucošu ziņu (U I 27). Par nozīmi sal. tās pašas cilmes gr. *peúthomai* 'uzzinu, aptveru, apvaicājos; esmu nomodā' un *pústis* 'jautāšana, pētīšana; ziņa, bauma'.

Atv. *baumot* ir 20. gs. 40. gadu jaunvārds.

EF 2 62, M-E I 267, MM II 625, Pok 150, Мельничук 3 62

baurot [baũrôt], apv. [ŗ]; kr. *бýря* (ssl. *burja,* psl. **bura / *burja*) 'vētra', p. *burza,* č. *bouře, bouř* 't. p.', norv. *būra* 'bauro'. Pamatā ide. **b(h)eu-* dobju skaņu atdarināšanai; sakne paplašināta ar *r.* Ide. **b(h)eur-* > b.**baur-,* no kā la. *baurot.* Ka ide. saknes semantikā ir ne tikai skaņu atdarinājums, bet tā saistās arī ar strauju, nevaldāmu kustību (kas ir slāvu valodu vētras apzīmējumos), rāda atv. *izbaurot* '(baurojot) izārdīt' («vērsis izbauruo ciņus», M-E I 715) → 'izārdīt, dziļi izbraukt, izdobt' («izbauruoti ceļi»).

No tās pašas saknes ir apv. *baubt* 'baurot', senāk arī '(skaļi) sist takti', no kā *baubiens* 'takts (sitiens)': «puškainis — seno latviešu baubiena jeb takts zizlis» (RLB KV 3339); «sita ar dūrēm baubienu pa .. kamanu atzveltnēm» (E-H I 206).

Sk. arī: *bļaut.*

M-E I 267, MM II 508, Pok 97, T 28, Ф I 250, ЭСРЯ I_2 236

bauska 'slikta pļava'— sk. *paugurs.*

bauslis [baũslis]; lš. *bauslỹs* 'pavēle, rīkojums'. Atv. no verba *baust* 'sist, (sitot) modināt' (sal. kursen. *baust(i)* 'sist, pērt', Plāķis 3 82), kas savukārt no *bust* 'mosties', tā kauzatīvs. (Sk. *baudīt, uzbudināt.*) Subst. *bauslis* (< **baud-slis)* sākotnēji laikam 'sitamais', ar ko modināja vai (dzenot) mudināja → 'mudinājums'.

Vārds ir saplūdis ar citas saknes refleksu: ar verba *būt* kauzatīva **baut* 'likt būt; panākt, ka ir' (sk. *baudīt*) atv-u *bauslis;* par formu sal. *kaut : kauslis.* No 'likt būt' → 'likt rasties, likt darīt'; no šejienes *bauslis* 'tas, kas liek būt, liek rasties, darīt' → 'rīkojums (kur rasties, ko darīt)'.

Saplūstot abu cilmju vārdiem, izveidojusies subst. *bauslis* nozīme 'rīkojums, pavēle; nolikums, priekšraksts', kas redzams 16.—18. gs. tekstos (Lj 31). Nozīmes pamatu labi paskaidro atv. *(sa)bauslot* 'likt (zemniekiem) ierasties (klaušu darbos), sadzīt (zemniekus)' (Lg II 52): «kad stāroste darbiniekus jeb vezumniekus dzen, tad citi saka: viņš darbiniekus sabauslo» (J. Lange, Tā atzīšana . ., 1773 4). Izskaidrojot lasītājiem vārda *bauslis* nozīmi, J. Lange dialoga formā raksta: «Tad bauslis tikdaudz būs kā pasacīt, kas darāms, kas nedarāms būs. Nav tiesa?— Gan tiesa.— Vai nu Dievs to arīdzan savos bauslos dara?— Gan dara, to sakot: tev būs! tev būs!» (Turpat, 4.) Šādā nozīmē *bauslis* attiecās ne tikai uz reliģisko sfēru, bet arī uz laicīgo dzīvi: «Viens bauslis no to keizeri Augustu izgāja» (Manc 4_1 47).

Mēģinot šķirt reliģiskos noteikumus no laicīgajiem, 17. un 18. gs. ar vārdu *bauslis* g. k. apzīmēja Bībelē minētos Mozus desmit reliģiskos noteikumus, bet jēdzienus 'likums, nolikums' izteica ar terminu *bauslība* (Lj 31, Lg II 52, St I 18). 19. gs. šī starpība izzuda un abus vārdus parasti lietoja reliģiskos tekstos (U I 27, V 2 40). Ir tomēr gadījumi, kad vārds *bauslība* arī 19. gs. vidū lietots nozīmē 'likums', piem.: «Kaizers un ķēniņš mūsu, dodams jums jaunas bauslības un tiesas . .» (Vitebskas gubernatora cirkulārs 1861. g.— LVIŽ 1940 1 107).

Pēc cita uzskata, vārda pamatā ir tikai nozīme 'sist' (Jēgers) vai 'mudināt' (Blese). (K)

Bielenstein — Mag XII 3 38, Bl 6 233, EF 2 62, Jēg 6 131, M-E I 268, Pok 150, Мельничук 3 62

baznīca [baznîca], apv. [î]. Aizguvums; no skr. *божница* (psl. **božьnica*) 'baznīca, kapela' (bkr. *бажнiца* 'plaukts ar ikonām; lūgšanaș nams'), kas atvasināts no psl. **bogъ* 'dievs' vai **božьnъ* 'dievišķs'. Latviešu formas pamatā laikam ir skr. apv. *бозьница* (Fasmers). Vārds aizgūts līdz 13. gs. Tas minēts 16. gs. tekstos (*baznedce* [baznece], Cat 245 un 283; *baznice,* Ench 21) un 17. gs. vārdnīcās (*baznica,* Manc I 101, Lj 30).

Buck 1477, EF 2 38, F. Keussler — Mag XX_1 15, M IV 107, M-E I 269, Sum 35, Zēv 2 322, Ф I 184, ЭССЯ II 229

bāzt [bâzt]. Pamatā ide. **bhāgh-* / **bhāĝh-*, no kā **bhāĝhús* 'elkonis, roka'; sal. ssk. *bōgr* (dsk. ak. *bōgu*) < ģerm. **bōgus,* a-s. *bōg,* sav. *buog* 'plecs, roka', v. *Bug* 'augšdelms, (dzīvnieka) priekšplecis', si. *bāhúḥ* 'roka, apakšdelms; (dzīvnieka) priekškāja', ave. *bāzuš* 'roka, balsts, priekškāja', skitu *bāzu* 'roka, plecs', gr. *pēchus* (eoliešu, dor. *pāchus*) 'elkonis, apakšdelms, olekts', lat. *trifāx (< *tri-bhāĝh-)* 'trīs olektis garš katapultējams ierocis'. Sakne **bhāĝh-* > b. **bāž-* laikam '(iz)stiept(ies)' (Benvenists), no kā irāņu **baz-* 'izstiept(ies)'. Tādā gadījumā la. *bāzt* (< b. **bāž-ti*) nozīmes attīstība bijusi šāda: 'stiept (roku)' → 'likt (roku, priekšmetu) spraugā, šaurā vietā'. Fakts, ka

saknes verbālie refleksi konstatējami tikai irāņu un baltu valodās, liecina ne tikai par to senumu, bet arī par baltu un irāņu valodiskajiem sakariem.

Latviešu valodā ir plašs verba *bāzt* atvasinājumu attiecinājums uz cilvēkiem, sevišķi refl. *bāzties* 'līst citu vidū, drūzmā; jaukties, maisīties'. 18. gs. *bāža* 'jokdaris, kas mēdz ļaudīs jokus rādīt' (t. i., spiežoties, jaucoties ļaužu drūzmā). No šejienes *bāžīties* 'šādā nolūkā apkārt klaiņot' (Lg II 48). No *bāzt(ies)* attiecinājuma uz spraukšanos ļaužu pilnā telpā 17. gs. atv. *bāžs* 'ļaužu pilns' ('piebāzts'; ar vārdu *bāžs* tulkots p. *ludny,* lat. *frequens, celebris, refertus,* Elg 1 202). Sal lš. *bāžmas* 'daudzums, milzums (ļaužu)'.

No *bāzties* 'spiesties, sprausties' atv. *uzbāzties* 'ar varu spiesties' («tas visur aplam uzbāžas», Lg II 48), kas pārnesumā ieguvis noz. 'uzmākties (ar ko)'.

Iter. *bāzīt:* «Mīkstas cisas taisīdama, Pagalvīti bāzīdama» (LD 5619). Atv. *nobāzt* 'nolikt grūti atrodamā vietā, noslēpt', apv. *bāzis* 'liels akmens, ko iebāž tīkla kulē tīkla gremdēšanai', *bāzlis* un *bāzeklis* '(slepus iebāžams) burvju līdzeklis; uzbāzīgs cilvēks'.

Ide. **bhāĝhùs* 'elkonis, roka (apakšdelms)' bija paralēlforma **bhāghùs* (Pokornijs) > b. **bāgus*. Iespējams, ka no šā vārda ar noz. pārnesumu apv. *bāga* 'stabule, dūdu stabule' (E-H I 208, M-E I 271) un *bādze* [bàdze[2]] 'veca, vāja sieviete' (M-E I 270). Tās pašas cilmes var būt vietv. *Bādži* (Sakstagalā, Skaistā), *Bāģis* (Jaunvālē), *Bāgas pakalne* (Matkulē), pļavas *Bāgale* (Slampē) un *Bāģenes* (Palsmanē). Šo vietvārdu pamatā var būt noz. 'līkums, liekums' (← 'elkonis'); par nozīmi sal. v. *Bug,* kas ir ne vien 'augšdelms, priekšplecis', bet arī 'līkums, liekums, kroka'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Frenkels) *bāzt* saistāms ar kr. *базло́* 'rīkle' un si. *bāhate* 'spiež' (noraida Mairhofers un Trubačovs). K

EF 2 38, HF II 531, Kl 109, M-E I 276, MM II 427 un 429, Pok 108, W-H II 705, Ф I 106, Абаев 3 284, Бенвенист 3 71—81, Гам-Ив 3 785, ЭССЯ I 171

bazūne — sk. *bāka.*

bāža 'jokdaris'— sk. *bāzt.*

bažīties [bažîtiês]. Aizguvums; no skr. *божиться* (< psl. **božiti (sę)*) 'piesaukt Dieva vārdu, dievoties'. Dieva vārdu piesauca it īpaši rūpēs, bēdās, šaubās, izmisumā, tā ka la. *bažīties* (un laikam arī attiecīgā senkrievu vārda) semantika senāk bijusi plašāka: 'šaubīties' (Manc I 222, Lj 27), 'samulst, svārstīties, būt neuzņēmīgam' (Lg II 51), 'būt rūpēs, sūdzēties' (St I 17), 'aizbildināties, atrunāties; lūgt palīdzību, ar kukuli sagādāt palīdzību' (J. Neikens — U I 27). Mūsdienu liter. valodā vārda nozīme ir šaurāka: 'izjust nemieru, bailes par iespējamu neveik-

smi, nelaimi', bet izloksnēs arī 'sūdzēties'—«bažījās, ka galva sāp» (E-H I 208).

Paralēli izveidojies subst. *baža* (parasti dsk. *bažas*), kam pamatā laikam **божа* 'Dieva piesaukšana' → 'attiecīgā situācija un izjūtas'. (No skr. *богъ* 'Dievs' vsk. vok. *боже;* sal. kr. apv. *божá* 'nabags vai kroplis, ko uztur sādža', resp. 'cilvēks, kas, dāvanas lūgdams vai pateikdamies, piesauc Dievu'.)

Vārds *bažīties* latviešu rakstos sastopams kopš 17. gs. (Manc I 222). Verba *bāzt* ietekmē 17. un 18. gs. rakstos blakus *bažas, bažīties* arī *bāžas, bāžīties* (Lj 27, Lg II 48 un 51). (K)

M-E I 269 un 270, ЭССЯ II 228

bebrs [bębrs], apv. *bebris;* lš. *bẽbras,* apv. *bebrùs,* pr. *bebrus,* kr. *бобр* (skr. *бебръ, бобръ* < psl. **bebrъ,* **bobrъ,* kam blakus arī **bьbrъ*), bkr. *бабёр, бабрáк,* ukr. *бобéр, бiбр,* asor. *bobr, běbr,* bulg. *бѣбър, бóбър, бéбер,* č. *bobr,* p. *bóbr,* sav. *bibar,* v. *Biber,* a. *beaver,* ave. *bawra-,* lat. *fiber* 't. p.' Pamatā ide. **bhe-bhru-s* > b. **bebrus;* sekundāri **bhe-bhro-s* > b. **bebras* > la. *bebrs.* Sakne **bher-* 'spožs, gaišbrūns', no kā arī *bērs* (sk.). Ar šās saknes reduplikāciju apzīmēta krāsa 'brūns' dažādos toņos, piem., si. *babhrúḥ* (< **bebhrús*) '(sarkan)brūns'. Tātad arī *bebrs* sākotnēji 'brūnais'. Saknes *e : o* mija ir vēlāka parādība. Ar sl. **bobrъ* sal. lš. apv. *bãbras* 'bebrs' un uzvārdu *Babris,* arī māju nos. *Babrāni* (Ābeļos). Vietvārdos gan g. k. forma ar *e* (*Bebri, Bebrava, Bebrene, Bebrupe* u. c.); tās pašas cilmes arī *Beverīna* (< **beberīna*).

Eckert I 107, EF 2 38, Kl 73, L I 17, Mažiulis I 136, M-E I 276, MM II 409, Oxf 83, P 94, Pok 136, T 28, W-H I 490, Гам-Ив 3 77 un 220, ЕСУМ I 216, Мейе I 396, То I 203, Ф I 180, Ц 44, ЭСБМ I 249, ЭСРЯ I_2 147, ЭССЯ I 174, II 145

bēda [bę̄da]; lš. *bėdà* 't. p.', kr. *бедá* 'nelaime, liksta, bēda' (psl. **bēda* 'nelaime, posts'), bkr. *бéдны, бядá,* ukr. *бiдá* 't. p.', č. *běda, bída* 'vajadzība, trūkums', p. *bieda* 'trūkums, nabadzība, nelaime', go. *baidjan* 'prasīt, piespiest', sav. *beitten* 'izspiest, prasīt', go. *bidjan* 'lūgt' (← 'liekties, liekt ceļus'), sav., v. *bitten* 't. p.', si. *bā́dhate* 'spiež, piespiež', *bādháḥ* 'grūtības, spaidi', gr. *peíthō* (< **bheidh-*) 'pārliecinu', lat. *fidere* (< **bhīdh-*) 'ticēt, uzticēties, paļauties'. Pamatā ide. **bhedh-* 'liekt, spiest'; stiepuma pakāpē **bhēdh-* > b. **bēd-,* no kā la. *bēda.* Ar fonētisko pārmaiņu *ē* > *ei* saknē izveidojās ide. paralēlforma **bheidh-,* no kā gr. *peith-* un ģermāņu formas; saknes skaņumijā **bhoidh-,* no kā slāvu formas.

Nozīmes attīstība: 'liekt, spiest' → 'izjust spaidus, pazemojumu' → (subst.) 'rūpes, raizes'; sal. tdz.: «Bēda, bēda tev, puisīti, Bēda bēdas galiņā: Ruden bija sievas bēda, Pavasar(i) maizes bēda» (LD 12915, 3).

Pēc cita uzskata (Pizani, Trubačovs), la. *bēda* ir aizg. no slāvu valodām. Ar šādu viedokli nesaskan zilbes intonācija vārdā

(ę), kas nav raksturīga aizguvumiem, kā arī plašais atvasinājumu sazarojums un plašā, niansētā semantika, kas atšķiras no slāvu valodu attiecīgo vārdu nozīmēm.

Atv. *nebēdnis* no *nebēda* (apv.) 'bezrūpība, pārgalvība'.

Sk. arī: *bads*. (K)

B I 346, Bl 6 202, Buck 1120, EF 2 38, Fei 74 un 89, HF II 487, Kl 80, M-E I 287, MM II 425, P 97, Pok 114 un 117, T 23, W-H I 493, ЕСУМ I 192, Ф I 142, Ц 37, ЭСБМ I 341, ЭСРЯ I_2 68, ЭССЯ II 54

bedīt — sk. *apbedīt, badīt.*

bedre; lš. apv. *bẽdrė* 'bedre, dumbrājs, ieleja'. Atv. no verba *best* (< **bed-ti*) 'rakt'. (Sk. *badīt.*)

E I 339, EF 2 41, M-E I 276, Pok 113, T 29

bēgt [bêgt]; lš. *bė́gti* 'skriet, bēgt; tecēt', pr. *begeyte, begayte* (imp. dsk.) 'bēdziet', kr. *бежáть* (psl. **běžati*) 'skriet, bēgt', *бéгать* (psl. **běgati*) 'skriet, skraidīt', bkr. *бéгаць*, ukr. *бігти* 'skriet, aizskriet', bulg. *бя́гам* (tag. vsk. 1. pers.) 'skriet, bēgt, aizbēgt', č. *běhati* 'skriet, bēgt', p. *biec* 't. p.', *biegać* 'skriet, skraidīt', hindu *bhāg-* 'bēgt', gr. *phébomai* 'bēgu, vairos', *phobéō* 'dzenu, vajāju; bēgu'. Pamatā ide. **bheug-* 'bēgt, vairīties', no kā ar metatēzi **bheg^u-* (Pokornijs) vai **bh^{u}eg-* (Trubačovs) > b. **běg-*, no kā la. *bēgt*. Ide. **bheug-* arī 'liekt', no kā v. *biegen* 't. p.' Šīs nozīmes reflekss latviešu valodā ir apv. *bauga, baugars* 'pakalns' (← 'izliekums'), ar nebalsīgu ieskaņu liter. *paugurs* (sk.).

Verba *bēgt* nozīmes attīstība: 'liekt' → 'liekt augumu skrienot' → 'skriet' → 'bēgt'.

Ide. **bheug-* 'liekt' laikam no saknes **bheu-* 'augt, plaukt' senākas nozīmes 'tūkt, briest', no kā 'tūkstot, briestot liekt, izliekt'; šās pašas cilmes ir la. *būt* (sk.).

Atv-am *bēgums* pamatnozīme '(paveikta) bēgšana': «Pazīst māsas bēgumiņu Vizulīšu birumā» (LD 13481, 2), bet jau 18. gs. avotos arī '(jūras) atplūdums' (St II 187). Liter. valodā šis apzīmējums ieviests tikai 19. gs. 70. gados (U II 216).

Termins «centrifugālais spēks» 20. gs. 20. gadu sākumā latviskots: *centrbēgu spēks* (ZTV 105, RLB KV IV 4690) pēc kr. «центробежная сила» parauga. Mācību grāmatās terminu lietoja pārveidotā formā — *centrbēdzes spēks*, bet speciālisti to neatzina («jāuzskata par neizdevušos», LKV II 3603), un tikai 20. gs. 40. gados to oficiāli akceptēja (LVPV 1 27). 50. gados no vārdu savienojuma abstrahēts termins *centrbēdze* (Latviešu-krievu vārdnīca, 1963 132, LLVV II 172).

G. Bonfante — St B IV 128, Brence 1 261, Buck 692, E III_2 260, IV_2 186, EF 2 38, HF II 998, A. Kaukienė-Jakulienė — Balt XXIV 151, Kl 74, L I 17, M-E I 267 un 289, P 94, Pok 116 un 152, T 29, ЕСУМ I 191, To I 206, Ф I 142 un 143, ЭСБМ I 340, ЭСРЯ I_2 67 un 70, ЭССЯ II 58, 59 un 92

beidzamais [bèidzamais]. Atv. no verba *beigt* (sk.); tas ir adjekti-

vējies tag. pas. divd. arī ar aktīvu nozīmi —'tāds, kas (vai ko) beidz'. Par aktīvo nozīmi sal. *nākamais*=*nākošais* ('tāds, kas nāk'). No nozīmes 'tāds, kas beidz' → 'tāds, kas palicis (darbā, norisē) pēdējais'.

No šejienes izveidojušās divas nozīmes nianses —'secībā pēdējais' un 'sliktākais (galējais)' (piem., «beidzamais nelietis»).

M-E I 277

beidzot [beidzuôt], apv. [uõ]. Atv. no verba *beigt* (sk.), adverbējies tag. nelokāmais divd. Par nozīmi sal. tās pašas semantikas vārdus citās valodās: kr. *наконéц* (: *конéц* 'beigas'), v. *endlich, schliesslich* (: *Ende, Schluss* 'beigas'). Vārds un tā nozīme laikam abstrahēti no savienojuma ar kādu darbības apzīmējumu — «darbu beidzot», «pļauju beidzot» vai tml. Piem., «(darbu) beidzot, viņš atnāca» — tad, kad beidza darbu, t. i., darbības pēdējā mirklī, kad ilgi bija gaidīts.

E I 623, M-E I 277

beigas [beĩgas], apv. [èi], arh. arī vsk. *beiga,* lš. *baigà* 'beigas, gals', narev. *ajga* (< **baiga*) 't. p.' Atv. no verba *beigt* (sk.). Abstraktiem verbālsubstantīviem sākotnēji saknē bijis *o (oi)* > b. *a (ai)*. Arī no verba *beigt* senāks ir subst. *baigas* (tagad apv., FBR XV 35).

E I 266, M-E I 277, KK 29 195, Zinkevičius I 8, 2 68

beigt [bèigt]; lš. *baĩgti,* apv. *beĩgti,* narev. *ajgd* (< **baigt*) 't. p.' Pamatā ide. **bhei-* : **bhī-* 'sist' ar *g* saknes paplašinājumā. Forma **bheig-* > b. **beig-,* no kā la. *beigt.* Vārda sākotnējo nozīmi atspoguļo apv. *beigt* '(no)nāvēt, nosist', arī adj. (pag. pas. divd.) *beigts* 'miris' (← 'nosists'). Nozīmes pārnesums 'sist' → 'darīt galu' → 'paveikt pēdējo, visu' ir sens.

Tās pašas cilmes ir *bigulis* 'krāsns kruķis', apv. 'koka sitamais, runga' no izzuduša verba **bigt* 'sist' (< ide. **bhig-*). Šā verba iteratīvs ir apv. *bidzīt* 'grūstīt, bikstīt (krāsnī malku)', *bidzināt* 'uzkūdīt; bikstīt (krāsnī malku)'. Sal. apv. *bigūzis* 'grūslis (ēdiens)' (E-H I 218).

Pēc cita uzskata (Pokornijs) *beigt* atvasināts no ide. **bheg-* '(sa)sist, (sa)lauzt' (no kā la. *banga*) ar novirzi skaņumijā.

Sk. arī: *beidzamais, beidzot, beigas, bikstīt.*

B II 588, Buck 979, EF 2 29, KK 29 195, M-E I 277, Pok 114 un 117, Schmid 3 263, Urb 8 99, W-H I 502, Zinkevičius I 8, 2 68

beka [bęka]. Vārda *peka* (sk.) fonētisks variants. Tas nostiprinājies valodā, diferencējot pamatvārda nozīmes.

Pēc cita uzskata (Tomsens) vārds ir aizg.— no līb. *paekā* 'neēdama sēne' vai ig. *päkk* 'ikšķa mīkstums'; *p-* > *b-* izveidojies lībiešu valodā kā hipernormālisms (Kiparskis; taču lībiešu valodā *beka* vai līdzīga forma nav reģistrēta).

Baltu valodās un sevišķi latviešu valodā balsīgo un nebalsīgo līdzskaņu mija vārda ieskaņā ir bieža parādība.

Izloksnēs *beka* 'sēne' un 'sēnes cepurīte'.

E-H I 211, Kiparsky 3 78, M-E I 278, Zeps I 105

belzt [beĩzt], apv. [èl]; lš. *bélsti* (tag. 3. pers. *béldžia* < **beldịa*) 'klauvēt, dauzīt; trokšņot, dauzīties', iter. *báldyti*. Pamatā ide. **bheld-* 'klauvēt, sist' > b. **beld-*, no kā **beld-ti* > la. **belsti* > *belzt*. Vārda formās vispārināta *z* skaņa no tagadnes, kur *dị* > *ž* (Frenkels). Pēc cita uzskata (Endzelīns) forma *belz-* varbūt radusies, kontaminējot **beld-* un *telz-* (apv. *telzt* 'sist'). Iespējams vēl trešais izskaidrojums, kas liekas ticamākais: bijušas paralēlas baltu formas **beld-* un **belž-* (< ide. **bhelĝ-*) > la. *belz-*, un šīs formas ar līdzīgu semantiku valodā mijušās. Sal. arh. *belzēt* 'atkārtoti sist' (M-E I 278) un 'skanēt (par zvanu)' (E-H I 212). Ar tālāku nozīmes pārnesumu šās cilmes verbs laikam ir lš. *beĩžti* 'šļākt, slapināt' (par nozīmes pārnesumu sal. *teĩžti* 'straumēm līt, laistīt, slapināt; gāzt, sist'). Ar senāko *-d-* ir bijis iter. **baldīt* (lš. *báldyti* 'klauvēt, dauzīt'), no kā refl. *baldīties* [baĩdîtiês] (apv.) 'dauzīties'.

Ide. **bheld-* / **bhelĝ-* var būt divējādas cilmes. 1. No saknes **bhel-* 'skanēt; runāt, rēkt, riet' (no kā arī *balss*, sk.). Nozīmes attīstība: 'skanēt' (sal. *belzēt*) → 'būt skaļam, trokšņot; sist ar troksni' → 'spēcīgi sist'. 2. No ide. **bhel-* 'uzpūsties, (uz)tūkt', kas saistās ar nozīmi 'sist'; sal. šās saknes atv. *blīst* 'kļūt tuklam, briest' un *bliezt* 'spēcīgi sist' (sk. *blīst*).

Vietvārdi ar *bald-* parasti saistās ar mitrām, zemām, avoksnainām vai purvainām vietām (piem., *Baldone*), ezeriem (*Baldukšpurvs* un *Baldunezers* Ķēčos) un ir vienas cilmes ar vārdu *balts*, bet šādi vietvārdi var būt atvasināti arī no saknes **bhel-* 'uzpūsties, (uz)tūkt' (piem., *Baldiņa kalns* Siguldā). Abējādas cilmes ir arī vietvārdi *Baldiesis, Baldieši* un to atv-i, piem., *Baldiešēni* Zaubē (pie purva) un *Baldiešu kalns* Rankā. (K)

EF 2 39, M-E I 278, Pok 120, 124 un 125

bemberis — sk. *bumba*.

bende [beñde]; go. *banja* 'sitiens, brūce', ssk. *ben* 'brūce', *bani* 'nāve, slepkava', sav. *bano* 'nāve, iznīcība'. Pamatā ide. **bhen-* 'sist, ievainot' ar *d* saknes paplašinājumā; **bhend-* > b. **bend-*, no kā la. *bende*. Vārds ar *-en-* latviešu valodā vispārināts no kursiskajām izloksnēm. Sakne **bhend-* ir paralēla formai **bheud-* 'modināt, sist', un daudz līdzības ir arī attiecīgo atvasinājumu semantikā baltu valodās (sal. *baudīt*). Savukārt blakus saknei **bhen-* ir sakne **bhei-* ar līdzīgu nozīmi ('sist, durt'; sk. *bīdīt*). Tā kā no ide. *en* un *ei* latviešu valodā var būt vienāds reflekss *ie*, tad dažiem vārdiem nevar precīzi pateikt tiešo saknes formu. Piem., apv. *biete* 'kaļķu un māla sitamais' un *bietēt* 'līdzināt māla klonu' var būt atvasināti gan no saknes **bhen-*, gan **bhei-*

Verbs *bendēt* sākotnēji '(stipri) sist' («bendēt zirgu»); sal. arī «aizbendēt koku» ('ievainot, aizcirst koku', E-H I 8).

Pēc cita uzskata (Sabaļausks) *bende* ir aizguvums; autors

gan nemin, no kādas valodas. Lš. apv. bendė 'vīriešu vasaras tērps' no ide. *bhendh- 'siet'.

Sk. arī: banda[a], biezs.

Fei 80, Jēg 6 126, LKK XVII 208, M-E I 279, Sab 18 11, Schmalstieg 2 274

bendrs — sk. *biedrs*

bēniņi [bēniņi], apv. *bēniņš, bēniņģis, bēliņģis, bieniņš* [iẽ]. Aizguvums; no vlv. *böninge* 't. p.', kas ir atv. no *böne* 'paaugstinājuma dēļu klājs; no dēļiem izveidots paaugstinājums' (: v. *Bühne* 'paaugstinājums, skatuve'). Pamatā ģerm. **buni-* < ide. **bhu(dh)-niā* 'pamats'. No **bhudh-* arī lat. *fundus* 'dibens, pamats'.

Latviešu valodā vārds aizgūts līdz 17. gs. («Behnings», Manc I 38; «Bähniņgs», Lj 24) un 18. gs. apzīmēja arī mājas stāvu («nams ar trim bēniņiem», St I 19).

Kl 110, M-E I 289, Pok 174, Tr I 380 un 466, Zēv 2 11

bēres[a] [bères], apv. [ẽ, ê[2]] 'apbedīšana'. Aizg. no verba *bērt* (sk.): norises centrā ir smilšu bēršana (kapā, uz šķirsta). Par cilmi sal. arī apv. *apbērt* 'aprakt' (E-H I 73): liter. *apbērēt* [apbērêt] 'apbedīt'.

E-H I 216, M-E I 290

bēres[b] [bẽres] 'līķu nestuves'. Aizguvums; no vlv. *bȫre* vai afrī. *bēre* 'nestuves' (v. *Bahre*). Pamatā ide. **bher-* 'nest', no kā la. *bērt*. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Lj 26).

Kl 44, M-E I 290, P 66, Zēv 2 11

bērns [bȩ̀rns]; lš. *bérnas* 'jaunеklis, neprecēts vīrietis; bērns; puisis, kalps', narev. *barnaj* (< **bernai*) (dsk.) 'bērni', go., zv. *barn* 'bērns'. Pamatā ide. **bher-* 'nest', no kā arī la. *bērt* (sk.). Ide. **bher-no-s* > b. **bernas* > la. **bèrns* > *bērns* [ȩ̀]. Nozīmes attīstība: 'nest' → (subst.) 'nasta, nestuves', piem., kr. apv. *берéмя* 'klēpis, nasta' (ssl. *brěmę* < psl. **bermę* < **bermen-*), arm. *beṙn* 'nasta', gr. *phértron* 'nestuves', *phernḗ* 'līgavas pūrs'. Tālākajā nozīmes attīstībā 'grūtniece' (kr. *берéменная*, p. *brzemienna* : p. *brzemienny* 'apgrūtināts; pilns ar kravu') → 'dzimšana, auglis' (gr. *phérma* 'miesas auglis, lauku auglis', a-s. *beorđor* 'dzimšana': a-s. *geberan*, sav. *beran* 'nest priekšā, dzemdēt', v. *gebären*, a. *bear* 'dzemdēt') → 'bērns'. Par nozīmju 'nest' un 'dzemdēt' sakaru sal. la. *atnesties* 'dzemdēt (par dzīvniekiem)'. Ide. valodās nav kopēja apzīmējuma zīdainim un bērnam; senākie apzīmējumi izzuduši vai mainījuši nozīmi (sal. *dēls*).

Atv. *bērnišķīgs* ir divu formu kontaminējums: *bērnišķs* + *bērnīgs*. Par šīm formām sal.: «bērnīgi .. mīlēt un godāt» → (K. Šmids, Priežukalna Roze. Tulk. A. Leitāns. 1847 6), «ar priecīgu sirdi bērnišķi pateice» (turpat, 7).

B II 515, III 81, Bērtulis 4 19 un 29, Brence 1 255, Buck 87 un 92, EF 2 40, Fei 82, HF II 1003, KK 29 195, Kl 237, L I 18, Lanszweert 17, M-E I 290, Oxf 83, P 215, Pok 128, T 32, Zinkevičius 1 10, 2 70, Пр I 44, Тр 3 44, ЭСРЯ I₂ 95, ЭССЯ I 196

bērs [bę̄rs] 'brūns'; lš. *beras* 't. p.', sav. *bëro* (< ģerm. **beran*) 'lācis', v. *Bär*, a. *bear* 't. p.' Pamatā ide. **bher-* 'spožs, gaišbrūns'. Skaņumijā ide. **bhēr-* > b.**bēr-*, no kā la. *bērs*. Atv. *bēris* [bẽris] 'brūns zirgs' («brūnais»; sal. ar lāča nosaukumu ģerm. valodās).

Paralēli saknei **bher-* bijusi sakne **bhel-* ar variētu nozīmi 'spīdīgs, balts' (no kā *balts*). Apzīmējumi parādībām ar raksturojumu 'gaišs, spožs' izveidojušies no abām saknēm, tāpat arī krāsu apzīmējumi.

Sk. arī: *bebrs, bērzs, brašs, brīnums, brūns.*

EF 2 39, Kl 50, L I 20, M-E I 291, MM II 409, Oxf 83, P 68, Pok 136, Stang 3 15, T 30, W-H I 490

bērt [bẽrt], apv. [er̃, èr]; lš. *ber̃ti* 't. p.', kr. *брать*, bkr. *брацьь*, ukr. *бра́ти* 'ņemt' (ssl. *bьrati* '(sa)vākt, lasīt'), bulg. *берá* '(sa)vācu, lasu; plūcu (augļus); maisu; ņemu', č. *bráti* 'ņemt, atņemt; zagt', p. *brać* 'ņemt', ssk. *bera* 'nest, panest, dzemdēt', sav. *beran* 'nest priekšā, dzemdēt', v. *gebären*, a. *bear* 'dzemdēt', si. *bhárati* 'nes, balsta, baro, kopj, ved', gr. *phérō* 'nesu; izstiepjos', lat. *ferre* 'nest, izplatīt'. Pamatā ide. **bher-* 'nest' > b.**ber-*, no kā la. **berti* > *bērt* [bẽrt < ber̃t]. Spriežot pēc lietuviešu valodas formas (*ber̃ti*), senākā latviešu verba forma bija **bèrt* > *bèrt*; tādā gadījumā metatonija laikam iter. *bārstīt* [bãrstît] ietekmē. Taču iespējams, ka vēsturiski bijušas zilbes intonācijas paralēles, resp., metatonija bijusi sakarā ar vārda nozīmes maiņu.

Baltu valodās vārda nozīmes attīstība laikam ir bijusi šāda: 'nest' → 'nest, lai bērtu, kaisītu' → 'bērt' vai 'nest ko tādu, kas birst' → 'bērt'. (Endzelīns: 'nest' → 'krist' (mediālā formā) → 'ļaut krist; kratīt, bērt'.)

Saknes zudumpakāpē **bhr̥-* > b. **bir-*, no kā la. *birt* [bir̃t], lš. *bìrti* (tag. *bỹra, bìrsta*). Blakus verbam *birt* pamatverbs *bērt* funkcionē kā kauzatīvs. Formālie kauzatīvi *birdināt*, apv. *birināt* (lš. *bìrdenti, bìrdinti, bìrinti*). Bijis laikam adj. **birds* 'birstošs, birdens', kam blakus apv. *birda* 'smalks, smidzinošs lietus, smalks sniegs' (lš. *birdà* 'dubļi').

Saknes skaņumijā (*ē* : *ā*) iter. *bārstīt* [bãrstît], apv. [à] (lš. *barstýti*). Ar saknes patskaņa miju no *bērt* atvasināts arī subst. *aizbars* (apv.) 'milti, ko uzkaisa uzrūgušai mīklai; putraimi'.

B II 435, Buck 573, EF 2 40, HF II 1003, Kl 237, L I 20, M-E I 291, MM II 473, P 215, Pok 128 (132), T 31, W-H I 483, Варбот — Симп 5,— Эт 1984 34, ЕСУМ I 247, Ф I 159, Ц 50, ЭСБМ I 379, ЭСРЯ I_2 190, ЭССЯ III 162

bērzs [bę̄rzs], apv. [ę̄r̃²], *bērza, bērze;* lš. *béržas*, pr. *berse* [berze], narev. *birs* [birz], kr. *берёза* (bsl. *brěza* < psl. **berza*), bkr. *бяро́за*, ukr. *бере́за*, bulg. *брезá*, č. *bříza*, p. *brzoza*, sa. *beorc*, a. *birch*, sav. *birka*, v. *Birke* 't. p.', si. *bhūrjáḥ* 'kāda bērzu suga',

senirāņu *barza-* 'bērzs', lat. *frāximus* (< **bherg-s-enos)* 'osis', trāķ. **bersa-* 'bērzs' (vietv. *Bersovia, Berzava*). Pamatā ide. **bhér(ə)ĝ-* 'bērzs' > b. **berž-* > la. apv. *berzs,* liter. *bērzs* (kur -ēr- no -er̃-). Apv. *bērze* ir Rietumkurzemē, šī forma celma ziņā saskan ar pr. *berse* [berze]. Apv. *bērza* tuvāka slāvu formām; šī *ā*-celma forma sastopama Vidzemes un Latgales izloksnēs.

Ide. bērza nosaukums ir substantivēts adjektīvs ar senāko noz. 'spožs, balts'. Sal. go. *bairhts* 'gaišs, spožs', a. *bright* 'spilgts, spožs'. Pamatā ir sakne **bher-* 'spožs, gaišbrūns', no kā arī *bērs* (sk.).

Sk. arī: *birze*[a], *brīnums.*

B III 204, Buck 528, E IV_2 187, EF 2 40, Euler 2 56, KK 29 195, Kl 78, L I 20, Mažiulis I 138, M-E I 292, MM II 514, P 96, Pok 139, Schmalstieg 2 55, T 32, W-H I 544, Zinkevičius 1 10, 2 70, Гам-Ив 3 619, ЕСУМ I 171, Мейе I 398, Л. А. Сараджева — Эт 1979 165, То I 211, Ф I 154, ЭСБМ I 439, ЭСРЯ I_2 94, ЭССЯ I 201

berzt [ber̃zt]; lat. *ferīre* (< **bher-)* 'grūst, sist'. Pamatā ide. **bher-* 'griêzt, berzt, šķelt; sist' (no kā arī *bārt,* sk.) ar *ĝ* paplašinājumu. Ide. **bherĝ-* > b. **berž-* > la. *berz-,* no kā verbs *berzt.* Iter.-intens. *berzēt* [ber̃zêt]. Subst. *berze* 'piederums beršanai' (agrāk jebkurš, bet 20. gs. lietots ģerm. *rīve* aizstāšanai; D 1 891); no 20. gs. 20. gadiem arī mehānikas termins (kr. *трение,* ZTV 93). No tā paša laika valodniecības termins *berzenis* 'spirants' (ZTV 1).

Saknes zudumpakāpē **bhr̥ĝ-* > b. **birž-* > la. *birz-,* no kā intrans. *birzt* [bir̃zt].

Sk. arī: *birze*[b], *brakšķēt, braukt, brauņāt, brāzt, bružāt, burzīt.*

B II 452, Buck 568, Lanszweert 116, M-E I 280 un 300, Pok 133 (135), W-H 481

best 'rakt'— sk. *badīt.*

bet; lš. *bèt,* narev. *bat* 't. p.' Pamatā ide. **b(h)e* 'ārpus, bez', kam pievienota partikula *-t,* kura redzama arī vārdos *it, šeit.* Sal. *bez.*

E I 702, EF 2 41, KK 29 195, L I 21, M-E I 281, Miķelsone 1 179, Pok 112, Zinkevičius 1 10, 2 70, To I 214

bez; lš. *bè* 't. p.', pr. *bhe* 'un, bez', kr., bkr., ukr., bulg. *без* (psl. **bez(ъ)* > ssl. *bez*), č., p. *bez* 'bez', si. *bahiḥ* 'ārā, ārpus'. Pamatā ide. **b(h)e* 'ārpus, bez' (no kā arī la. *bet,* sk.), paplašinātā forma **b(h)eĝh-* > b. **bež* > la. *bez,* apv. *bež.* No ide. **b(h)e* bez paplašinājuma la. apv. *be* 'bez'. No tās pašas saknes atv. **b(h)etįā* > la. *bešā,* kura ietekmē apv. *beš* 'bez'.

E I 97 un 367, IV_2 187, 1 648, EF 2 38, L I 21, M-E I 281, MM II 424, Nītiņa 68, Pok 112, T 28, ЕСУМ I 161, То I 217, Ф I 144, ЭСБМ I 342, ЭСРЯ I_2 70, ЭССЯ II 7

bezdelīga [bezdelîga]; lš. *blezdingà,* apv. *blēzdinga* 't. p.' Disimilācijā pārveidots no **blezdelīga* < *blezdelinga*; pēdējā forma kursenieku izloksnē (Plāķis 3 83) paralēli ar *blezding* (K-P 26). Pamatforma

**blezde* (sal. lš. *blezdė* 'indene'— augs, kura nosaukumu saista ar bezdelīgu; šā auga cits nos. ir *kregždūnė* : *kregždė* 'bezdelīga'), no kā atv. **blezdele* un *blezd(n)inga* (> **blezdiga*), kuru kontaminācijā *blezdelinga*. Nosaukums var būt atvasināts no verba **blezt* 'klejot, šaudīties'; sal. lš. *blezgė* (< **blezdė*?) 'vieglprātīga, šaudīga sieviete', *blezēna* 'nenopietna, nemierīga sieviete', arī la. apv. *blezeris* 'klaiņotājs, slinks nebēdnis', *blezis* 'sliņķis' (E-H I 228), lietots arī kā lamu vārds (← 'šaudīgs, nenopietns cilvēks'?— DL Piel 1894 65). Tādā gadījumā bezdelīgas nosaukumā raksturots putna šaudīgums, šurp turp laidelēšana. Šo domu balsta tas, ka kursenieku izloksnē ar tās pašas cilmes vārdu apzīmēts arī tauriņš: *blestigs, blezdnings* vīr. (: *blezdning* siev. 'bezdelīga'). Forma *blez-* var būt no *melz-* (> **mlez-*); sal. apv. *melzt* [meĩzt] 'ātri skriet' (M-E II 600); par tālāko cilmi sk. *malt*. (K)

B II 401, EF 2 49, K-P 26, M-E I 282

bībele [bĩbele]. Aizguvums; no v. *Bibel* 't. p.', kas savukārt ir aizgūts ar lat. *biblia* starpniecību no gr. *bíblos* 'grāmata, raksts' < *býblos* 'papirusa augs; papirusa šķiedra, tīstoklis'. Papirusa augs tā iedēvēts pēc feniķiešu ostas pilsētas *Biblosas (Byblos)*, no kurienes papiruss vests uz Grieķiju.

Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (Lg I 144, St II 140). Bībeles tulkojuma 1. izdevums latviešu valodā (1685—1694) titulā apzīmēts par «Svēto grāmatu», 2. izdevuma titulā ir arī lat. *biblia* (1739) un 3. izdevuma titulā vārds *bībele* (1794).

HF I 235, Kl 73, M-E I 303, Zēv 2 327

bičolis [bičuolis] 'bitenieks; draugs, biedrs'. Aizguvums; no lš. *bičiùlis* 't. p.' Pamatā lš. *bìtė* 'bite' (dsk. ģen. *bičių*). Latviešu valodas rakstos vārds sastopams 20. gs. sākumā. Līdzīgs latviskas cilmes darinājums ir folklorā sastopamais *bitulēns* 'bitenieks' (no **bitulis*).

Eckert —Б-сл иссл 1980 112, EF 2 43, E-H I 218

bīdīt [bĩdît], apv. [ì, i]. Atv. no izzuduša verba *bīt* 'pagrūst' (tag. *bīstu,* pag. *biju*; Lg II 56), tā iterativs. Verba *bīt* sākotnējā nozīme 'sist'. Pamatā ide. **bhei-* : **bhī-* 'sist, durt', no kā arī kr. *бить* (ssl. *biti*), bkr. *біць*, ukr. *бúти,* bulg. *бúя* (tag.), č. *bíti,* p. *bić* 'sist', sav. *bīhal* (< **bīthla-* < **bheitlo-m*), vlv. *bīl,* v. *Beil* 'cirvis', senīru *bīthe* 'sist', ave. *byente* 'viņi sitas, cīnās'. Tās pašas cilmes ir la. *bīties* (sk.).

Atv. *bīde* (mehānikas termins) ir 20. gs. 20. gadu jaunvārds (ZTV 92).

Sk. arī: *bende, bite.*

Kl 62 un 63, M-E I 303, MM II 500, Pok 116 un 117, Urb 1 79, 8 109, W-H I 500, ЕСУМ I 186, Ф I 169, Ц 42, ЭСБМ I 353, ЭСРЯ I_2 126, ЭССЯ 2 99

bidzināt 'uzkūdīt'— sk. *beigt.*

bidzīt 'grūstīt, bikstīt'— sk. *beigt, bikstīt.*

biedēt, *biedināt, bieds* — sk. *baidīt.*

biedrība [bìedrìba]. Atv. no *biedrs* (sk.). Vārds sastopams rakstos jau 17. gs., bet līdz 19. gs. otrajai pusei tas g. k. lietots nozīmē 'sabiedrība' (St I 18, U I 27, V 2 30); J. Alunānam «īstā dzimtene, kur mūs par biedrības locekļiem uzņem» (MV 1859 19), «Pēterburgas Avīzēs» valsts ir «ļaužu biedrība» (PA 1862 18 194). Ar nozīmi 'brīvprātīga organizācija' vārds *biedrība* atsevišķos gadījumos lietots jau 19. gs. sākumā (piem., «Latviešu draugu biedrība»), bet plašāk kopš 19. gs. 60. gadiem, arī finanšu organizāciju apzīmēšanai (piem., «akciju biedrība», PA 1863 12 110). Vārda mūsdienu liter. nozīme kļuva vienīgā 20. gs. sākumā (RLB KV I 330, D I 1169).

Sk. arī: *sabiedrība.*

M-E I 305, Roze 2 201, 268, 352 un 386

biedrs [biedrs]; lš. *beñdras* 'biedrs, sabiedrotais; dalībnieks', adj. 'kopējs, kopīgs'. Pamatā ide. **bhendh-* 'siet', no kā go. *bindan,* sav. *bintan,* v. *binden,* a. *bind* 'siet'. Ide. **bhendh-* > b. **bend-* > la. *bied-.* No verbālās saknes atvasināts adjektīvs ar pied. *-ro-* (kā *stipt : stiprs*); šis adj. *biedrs* 'siets, saistīts' substantivējies. Kursiskajās izloksnēs saglabājusies vārda paralēlforma ar nepārveidotu *-en-*: *bendr(i)s* (Lj 31, M-E I 279).

17. gs. salikt. *biedrakalps* 'darbabiedrs' (lš. *bendratarnis*). Verbs *biedrot,* refl. *biedroties* 18. gs. vārdnīcās (St I 18).

Sk. arī: *biedrība, sabiedrība.*

B III 665, Bl 6 178, Buck 1348, E III_2 396, EF 2 39, Fei 93, HF II 504, Kl 78, L I 21, M-E I 305, MM II 406 un 407, P 96, Pok 127, T 30, Гам-Ив 3 164 un 174, Маковский 43, Тр 3 89

biete [biẽte]. Aizguvums; no vlv., vh. *bēte* 't. p.' (v. *Bete*), kas savukārt no lat. *bēta* 't. p.' Iespējams, ka latīņu vārds ir ķeltu cilmes. Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (Lg II 53, St I 18).

Kl 59, M-E I 306, W-H I 102, Zēv 2 300

biezs [bìezs]; ssk. *bingr* 'kaudze', sav. *bungo* 'kamols', het. *panku-s* 'viss, kopējs, apvienots', si. *bahúḥ* 'daudz, bagātīgi; liels', gr. *pachýs* 'biezs, ciešs, resns', lat. *pinguis* (< **finguis* + **pīmos* 'tauks') 'trekns, tauks, resns; biezs'. Pamatā ide. **bhenĝh-* 'biezs, ciešs, resns' > b. **benž-* > la. *biez-.* Pamatformai ir arī verbāla nozīme (la. apv. *biezt* 'biezēt'). Sakne **bhen-* 'sist, ievainot' (no kā arī *bende,* sk.) → '(uz)tūkt'. Par šādu nozīmju sakaru sal. *tūcit : tūkt.*

Līdz 19. gs. otrajai pusei apst. *biezi* lietots arī ar noz. 'bieži' (U I 27); piem.: «mūsu dienās biezi vien redzams» (A. Leitāns. Mīļi vecāki un bērni.— Grām.: K. Šmids, Priežukalna Roze, 1847 4).

Sk. arī: *biežs, bozt.*

Buck 887, Euler 156, HF II 484, Lanszweert 152, M-E I 306, MM II 424, Pok 127, P. Vanags — Val akt 1987 72, Wel 18, W-H II 306, Гам-Ив 3 782

biežs [bìežs]. Vārda *biezs* (sk.) morf. variants, kas laikam atvasināts no adv. *bieži*. Adj. *biežs* izloksnēs lietojams vienādā nozīmē ar *biezs*, bet liter. valodā kopš 19. gs. 60. gadiem sākusies nozīmju diferencēšana (V 1 643). Diferencētais lietojums nostabilizējies 20. gs. sākumā (D 1 265 un 821, 2 165 un 967): *biezs* — kr. *густой, толстый*, *biežs* — kr. *частый*.

Buck 985, M-E I 307, P. Vanags — Val akt 1987 72

bigulis 'krāsns kruķis'— sk. *beigt*.

bigūzis 'grūslis (ēdiens)'— sk. *beigt*.

bijība [bijìba]. Atv. no verba *bijāt* [bijât] 'bīties; izjust godbijību'; sal. lš. *bijóti* 'baidīties, bīties', pr. *biātwei* [bijātvei], kr. *бояться* (ssl. *bojati sę*), bkr. *баяцца*, ukr. *боятися*, bulg. (tag. 1. pers.) *боя се*, č. *báti se*, p. *bać się* 't. p.' Pamatā ide. **bhei-* :**bhī-* 'sist', no kā arī *bīties* (sk.). No pagātnes celma **bhii̯ā-* > b. **bii̯ā-* > la. *bijā-*, no kā *bijāt, bijāties*. Piem.: «Bērziņam plāna lapa, Drīz salniņas bijājās» (LD 15317). Atv. *bijība*.

Par verba formu un nozīmi sal. kr. apv. *бьяеть (no *bii̯āti)* 'raudāt bez iemesla' (← 'bīties, baidīties').

E IV$_2$ 187, EF 2 43, M-E I 294, ЕСУМ I 242, Ив 12 176, To I 219, Ф I 204 un 294, ЭСБМ I 340, ЭСРЯ I$_2$ 183, ЭССЯ II 163

bikls. Atv. no verba *bīt* 'pagrūst' ← 'sist' (sk. *bīties*). Apv. forma *bīkls* < **bītls* ('tramīgs kā zirgs', Lg II 56), kam blakus liter. *bikls* (no ide. **bhit-los;* Būga). Par formu sal. *mīt : mikls*. Fon. var. *bigls* (M-E I 293) (K)

B II 454, M-E I 294

bikses. Aizguvums; no vlv., afrī. *büxe, bükse* 't. p.' (v. apv. *buxe*, zv. *byxa, byxor*), sākotnēji 'āža ādas bikses' (vlv. *buck* 'āzis'). Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc II 335, Elg 1 82, Für 2 66, arī vsk. *bikse;* Lj 34).

Buck 425, Doo I 247, Kl 115, M-E I 295, Zēv 2 234

bikstīt [bikstît]. Atv. no verba **bikt* 'sist', tā iteratīvs tāpat kā apv. *bikāt* 'sist ar kājām pret zemi' (E-H I 218). Par iteratīva formām sal. *tīt : tīstīt, tiņāt*.

Bijis arī tās pašas nozīmes ('sist') verbs **bigt* (saknes skaņumijā ar *beigt*, sk.), no kā iter. *bidzīt* (apv.) 'bikstīt malku krāsnī'. Pamatā ide. **bhei-* : **bhī-* 'sist'.

Valodas praksē *bikstīt* saistījies ar citas cilmes, bet tuvas nozīmes verbu *bakstīt* kā vienādas darbības apzīmējumi ar dažādu intensitāti. Par saknes patskaņu *i* un *a* lomu dažādas intensitātes izteikšanā sal. skaņu verbus *brikšķēt : brakšķēt, knikšķēt : knakšķēt*.

M-E I 295, Urb 1 69, 8 97

biķeris. Aizguvums; no ssak. *bikeri* (v. *Becher*) vai ssk. *bikarr* 't. p.', kas savukārt no vlat. *becarium* < lat. *bacar* 'vīna muca' < gr. *bīkos* 'trauks ar osām'. Vārds laikam ir ēģiptiešu cilmes.

Aizg. minēts 16. gs. tekstos (*bikers*, Ench 20) un 17. gs. vārdnīcās (*bikeris*, Manc I 28, Für 2 66, Lj 32).

Doo I 136, HF I 237, Kl 59, M-E I 295, MM I 237, Vr 36, Zēv 2 326

bilde [bil̃de]. Aizguvums; no vlv., vh. *bilde* 'zīmējums, attēls, paraugs' (v. *Bild*). Pamatā ģerm. **bil-* 'atšķirt, izšķirt' → (subst.) 'atšķirīgais, atbilstošais' → 'atbilstošs veidojums' → 'veidojums, attēls'. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc II 369: «viena bilde, zīme, mālēta zīme, .. cilvēka zīme»; Für 2 66, arī *bildēt, nobildēt*).

Doo I 165, Kl 76, M-E I 295, P 95, Zēv 2 326

bildināt — sk. *bilst.*

bilināt 'pūst, šalkt, svilpot (par vēju)'— sk. *bilst.*

bilst [bil̃st]; lš. *bìlti* (tag. 3. pers. *bìlsta*) 'runāt', *bylà* 'runa, runas veids; (jur.) lieta', *bil̃sti* 'klaudzināt, rībināt', pr. *billīt, billītwei* 'teikt, runāt'. Tās pašas cilmes kā *balss* (sk.). Pamatā ide. **bhel-* 'skanēt; runāt, rēkt, riet'; zudumpakāpē **bhl̥-* > b. **bil-*, no kā bijis verbs **bilt* un morf. var. *bilst* ar sākotnējo noz. 'runāt'. No saknes *bil-* arī apv. iteratīvi *bilināt* 'pūst, šalkt, svilpot (par vēju)', *biļļāt* 'skaļi un nepārtraukti raudāt' (ar ekspresīvu *l* mīkstinājumu un garinājumu). Iespējams, ka arī vietv. *Sabile* pamatā ir sakne *bil-* (**sa-bil-e* 'kopīga runāšana, apspriešanās' → 'sanāksmju un apspriežu vieta').

Parastāki ir saknes atvasinājumi ar *-d-*: verbs *bilst* (< **bild-ti*, pag. (*es*) *bildu*), no tā blakus izzudušam subst. **bilde* verbs *bildēt* (arh.) 'teikt, runāt, uzrunāt' (atv. *atbilde, atbildēt*), kauz. *bildināt* 'uzrunāt, sveicināt' → 'uzrunāt precību nolūkā'. Tālāki atv. *iebildīgs, (ie-, pie-)bildums.*

Salikteņis *niekabilis* [niẽkabīlis] (lš. *niekabylỹs* 't. p.') no *nieka* + **bīlis* 'runātājs, pļāpa' (lš. *bylỹs* 't. p.'), kas laikam no **bīlēt* vai **bīlāt* 'runāt' (lš. *bylóti* 'runāt, pļāpāt, sacīt'), kur *ī* ir iteratīva pazīme (ekspresijai). Par saknes patskaņa garinājumu sal. *celt : cilt* : arh. *cilāt* blakus parastākai formai *cilāt;* līdzīgi **dirt* (lš. *dir̃ti*) : *dīrāt* blakus apv. *dirāt; šķirt* : apv. *šķīris* '(matu) celiņš'. Par saliktenņa saturu sal. *niekkalbis*, kur **kalbis* no apv. *kalbēt* vai *kalbīt* 'pļāpāt, runāt' (lš. *kalbė́ti* 'runāt').

Sk. arī: *aizbildnis, atbildēt, atbilst, blēt.*

Buck 1256, E IV$_2$ 187, EF 2 32, Laua 2 55, Mažiulis I 140, M-E I 295, III 749, Pok 123, Stang 1 7, 3 14, To I 223

bimbulis — sk. *bumba.*

birda 'smalks lietus, sniegs'— sk. *bērt.*

birdi [bìrdi, bir̃di[2]], vsk. *birds* 'šķiets'; kr. *бёрдо* (psl. **bьrdo*), bkr. *бёрда*, ukr. *бáрдо* 't. p.', bulg. *бъ́рдо* 'kalna nogāze, uzkalns, augsts krasts', p. *bardo* 'šķiets'. Pamatā ide. **bher-* 'griêzt, berzt, šķelt; sist', no kā arī *burt* (sk.). Zudumpakāpē **bhr̥-* ar pied. *-dho-* > b. **bir-da-m* > **bir-da-n,* no kā ar dzimtes maiņu **birdas* > la. *birds,* apv. *birde*. Sākotnējā nozīme 'griêzts, šķelts (priekšmets)' (Otkupščikovs: 'skals'). Par nozīmi sal. *šķiets*

< *skeitas no saknes *skei- 'griêzt'. Ar nozīmes paplašinājumu birdi 'aužamie stāvi' (stelles / birde, Manc II 353).

Tautas etimoloģijā birdi tiek saistīti ar birt: «Strādājot ar šķietu — birdu, pavedieni tajā birst, birājas, sijājas, cilājas» (A. Alsupe. Audēji Vidzemē, 1982 142).

Pēc cita uzskata (Trubačovs) vārds laikam aizgūts no slāvu valodām.

A. Alsupe — Dial I 178, E II 73, M-E I 297, T 33, ЕСУМ I 169, Откупщиков 2 113, Тр 6 131, Ф I 152, ЭСРЯ I_2 92, ЭССЯ III 164

birdināt, *birināt* — sk. *bērt*.

birga [bir̃ga], apv. *birgs* 'tvans'; lš. *bir̃galas* 'neizdevies (mājas) alus', pr. *aubirgo* 'pavārs, kam ir pārdošanā vārīta gaļa' (← 'novārītājs'), *birgakarkis* 'smeļamais kauss', si. *bhṛjjáti* 'grauzdē', lat. *fertum* (< senlat. *ferctum*) 'upura cepums' (: *fergo 'cepu'). Pamatā ide. **bherg-* 'grauzdēt, cept, vārīt' no saknes **bher-* 'mutuļot, vārīt' (sk. *burbulis*). Par nozīmi sal. arī tās pašas saknes atv. sav. *brādam* 'dvaša, karstums', vav. *brādem* 'garaiņi, tvans', v. *Brodem* 'garaiņi, izgarojumi': *braten* 'cept'. Forma *birga* (ar *-ir-*) no saknes zudumpakāpē (*-ṛ-*). Atv. *birgot* [bir̃guôt] 'garot, dūmot'.

E IV_2 181 un 187, EF 2 44, Kl 102, M-E I 297, MM II 520, Pok 137, Schmalstieg 2 291, W-H I 486, To I 143 un 227, Гам-Ив 3 699

birka [bìrka], apv. *birks*. Aizguvums; no kr. *бúрка* 't. p.', kas atvasināts no skr. *биръ* 'personas nodoklis'. (*бирати* 'ņemt, vākt'). Pamatā ide. **bher-* 'nest', no kā la. *bērt*.

Pēc cita uzskata (Zebeņins), pamatā ir d., norv. *birk* 'bērzs', jo birkas parasti darināja no bērzu tāsīm, un tās izplatījās no Skandināvijas tirdzniecības centriem. 9.—10. gs. Mēlara ezera salā bija tirdzniecības pilsēta Birka.

Aizg. minēts 19. gs. vārdnīcās (V 1 17, 2 43, U I 31). 18. gadsimtā šajā nozīmē *burta, burtas koks* (St I 32); sk. *burts*.

KĶ 2 21, M-E I 298, Ф I 167, ЭСБМ I 351; ЭСРЯ I_2 122, ЭССЯ II 98

birste — sk. *bārksts*.

birze[a] [bir̃ze], apv. [ir̃[2], ìr[2]], *birzs* (ģen. *-s*) 'bērzu audze'; lš. *bìržė* 't. p.', si. *bhūrjáḥ* 'kāda bērzu suga'. Ar saknes patskaņa miju atv. no vārda *bērzs* (sk.) saknes: ide. **bhṝĝ-* > b. **birž-* > la. *birz-e*.

Eckert 9 182, EF 2 40, Kiparsky 1 80, L I 22, M-E I 299, Pok 139, ЭССЯ I 201

birze[b] [bìrze], apv. [ir̃, ir̃], *birzs* (ģen. *-s*) 'tīruma josla, ko apsēj vienā gājienā; šās joslas iezīmējums, robeža'; lš. *bir̃žė* 't. p.' Atv. no verba *birzt* (sk. *berzt*). Vārda sākotnējā nozīme laikam 'vaga' (← 'sadrupusī zeme, velēna': «garas birzes dzīt», M-E I 299) → 'vaga, kas iezīmē apsējamo joslu' → 'apsējamā josla, tās robežas'. No šejienes *birze, birzs* folklorā arī 'josla, svītra,

rinda': «Birzīm auga baltas puķes Bāleliņa pagalmā» (LD 14246). Tās pašas cilmes, tikai citā skaņumijas pakāpē un ar citu piedēkli ir kr. *борозда́* (ssl. *brazda* < **borzda*) 'vaga', bulg. *бразда́, бразда́*, č. *brázda*, p. *bruzda* 't. p.' Atv. *biržot* [bìržuôt], apv. *birzēt, birzit, birzot* [uô], *birstīt.*

E III$_1$ 406, Eckert 9 183, EF 2 44, M-E I 299, Pok 133 (135), Ф I 196, ЭСРЯ I$_2$ 171, ЭССЯ II 220

birzt — sk. *berzt.*

bise. Aizguvums; no vlv., vh., afrī. *busse, büse* 'kārba; šaujamais ierocis' (v. *Büchse*), kas savukārt no lat. *buxus* 'bukša koks, šā koka izstrādājums, kārba' < gr. *pýxos* 't. p.' No nozīmes 'kārba' ģermāņu valodās 'caurule' → '(ieroča) stobrs' → 'šaujamais ierocis'.

Latviešu valodā vārds aizgūts gan ar *u*, gan *i* (< *ü*) saknē; sal. 16. gs. uzvārdus *Busenieks* un *Bisenieks* (Bl 1 162 un 282), kā arī māju un kalna nos. *Buses* Matkulē un *Bises* Misā. 17. gs. vārdnīcās minētas abas formas (*bisa*, Manc II 366; *bisa, busa*, Lj 33); tas pats senākajā lielgabala apzīmējumā: *lielas bisas, busas* (turpat). Vārda paralēlforma **bisis, *busis* senākajā pulvera nosaukumā *biša zāles* (Manc II 366), *biša-, buša-zāles* (Lj 33), vēlāk *biszāles* (St I 23). Forma *bise* kopš 17. gs. (*bysse*, Elg 1 235), bet tā nostiprinājās tikai 18. gs.

Buck 1396, HF 626, Kl 107, M-E I 300, P 110, W-H I 125, Zēv 2 170 un 378

bīt 'stumt, bīdīt; baidīt' — sk. *bīdīt, izbīlis.*

bite; lš. *bìtė*, pr. *bitte*, kr. *пчела́* (skr. *бчела*, ssl. *bъčela, bьčela* < **bhi-k-el-*), bkr. *пчала́*, ukr. *бджола́*, apv. *пчеля́*, bulg. *пчела́*, č. *včela*, p. *pszczoła*, sav. *bini, bia*, v. *Biene*, a-s. *bio*, a. *bee*, ssk. *bȳ* 't. p.' Pamatā ide. **bhei- : *bhĭ-* 'bite' ar pied. *-t-* (citās valodās *-k-, -n-*). Ide. **bhit-* > b. **bit-*, no kā la. *bite*. Nosaukuma pamatā laikam ir ide. **bhei-* 'sist, durt', no kā arī la. *bīdīt* (sk.). Sal. āriešu **bitī* 'nāvētāja, dūrēja', no kā *Bitiae* — Plīnija minētās Skitijas sievietes, kas nonāvē ar skatienu. Tās pašas cilmes ir ssk. *bīldr* (< **bhei-tlo-*) 'bultas smaile'. Tātad *bite* sākotnēji 'dūrēja'.

Sk. arī: *bičolis.*

Buck 192, E IV$_2$ 189, Eckert 9 183,— Б-сл иссл 1980 111, EF 2 45, Kl 75, L I 22, Mag XX$_3$ 105, M-E I 300, P 94, Oxf 84, Pok 116, Sanders 143, T 34, ЕСУМ I 157, Гам-Ив 3 602, Мейе I 397, Нерознак 181, То I 233,— Эт 1963 253, Ф III 416, Ц 384, ЭССЯ 3 104

bīties [bîtiês]; lš. *bijóti(s)* 'bīties, baidīties', pr. *biātwei* [bjātvei], tag. 3. pers. *bia* [bija] 't. p.', *biāsnan* (ak.) 'bijāšanu', *pobaiint* 'sodīt' (← 'pabaidīt'), kr. *боя́ться* (ssl. *bojati sę*), bkr. *бая́цца*, ukr. *боя́тися*, č. *báti se*, p. *bać się* 'bīties, baidīties', sav. *bibēn* (< **bhi-bhoi-ti*, reduplicēta sakne), v. *beben* 'trīcēt' (← 'baidīties'), si. *bháyate* 'baidās', *bhiyānā-ḥ* 'baidīdamies', *bhītiḥ* 'bailes', gr.

píthēkos 'pērtiķis' (**pithos* < **bhidh-os* 'neglīts' ← 'baigs'), lat. *foedus* (< **bhoidhos*) 'neglīts, riebīgs' (← 'briesmīgs, baigs'). Pamatā ide. **bhei-* : **bhī-* 'sist, durt' (sal. kr. *бить* 'sist'), no kā ar nozīmes pārnesumu 'baidīt'. No la. *bīt* 'baidīt' (18. gs. *bīt* 'pagrūst', Lg II 56) refl. *bīties*, kam blakus apv. *bīte* 'bailes, bijība' un ar saknes skaņumiju *baidīt* (sk.). No *bīt* senāk bijis iteratīvs arī *bīdīt* 'baidīt' (St I 22). Šī nozīme izzudusi, skaužot nevēlamās semantiskās paralēles, bet izloksnēs saglabājies iter. *bīdināt* 'baidīt, biedēt, brīdināt' (M-E I 303).

Blakus tag. *bīstos* ir. apv., arh. *bīdos*, piem.: «Kad divi bābas mežā satikās, Ikkatra, vellu esam, sabīdās» (St 3 174), «. . tie sabīdušies izklīde» (183).

Sk. arī: *baidīt, bīdīt, bijība, bikls, bikstīt, izbīlis.* (K)

E IV$_2$ 187 un 283, EF 2 43, HF II 534, Kl 58, Mažiulis I 139, M-E I 304, MM II 471, P 72, Pok 116, 117 un 161, Schmalstieg 1 205, 2 253, T 24, W-H I 522, ЕСУМ I 242, То I 219, Ф I 204, ЭСБМ I 340, ЭСРЯ I$_2$ 183, ЭССЯ II 163

bize. Aizguvums; no lv. *bise* 'pāri galvai sasieta matu pīne'. Apzīmējuma pamatā laikam matu krāsa; sal. vh. *bise, bize* 'melns vai tumši brūns' (→ 'melni vai tumši brūni mati'). Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (*bizas*, Manc I 72; *bize*, Für 2 68).

M-E I 300, Zēv 2 171 un 254

bizot [bizuôt]; lš. *bizóti, bizúoti*, v. *biesen* 't. p.' Vārda pamatā ir kukaiņa dūkšanas skaņu atdarinājums, kas pamudina lopus bizot. Sal.: «Biz, biz, gosniņa, Dundurs astē!» (LD 28971). Vārdam ir dažādas apvidu formas: *bizēt, bižot* [uô], *bīzāt*, kauz. *bizinēt, bizināt, bizenēt.*

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Zēvers) vārds ir aizguvums — no lv. *bisen* vai *bissen.* (K)

Doo I 170, M-E I 302, Sab 18 58, Urb 1 77, Zēv 2 13, Ziesemer I 621

blakns, *blaks* 'līdzens, plakans'— sk. *blakus.*

blakts; lš. *blãkė* 't. p.', bkr. *блощиця* 'kāds kukainis', ukr. *блоска* (< **blok-ska*), *блощúця* 'blakts'. Pamatā ide. **bhlak-* > b. **blak-*, no kā arī adv. *blakus* (sk.). Tas ir formas **plak-* 'plats un līdzens; izplest' fon. variants. Latviešu valodā ir abu šo variantu refleksi. Sal. apv. *plakts* 'blakts': *plaks* 'plakans', kas saistāmi ar verbu *plakt.* Tātad *blakts* sākotnēji 'plakans, pieplacis (kukainis)'. Izskaņa pēc vārda *uts* parauga (Endzelīns), vai arī *i*-celma substantīvs (**plaktis, *blaktis*) darināts blakus verbālajam adjektīvam *plakts* (< **plaktas*), no kura apv. *plakts* 'āmurs'. Par šādu substantīva (darbarīka nosaukuma) darināšanu sal. *kalts.* (Verbam *plakt* bijusi arī transitīva nozīme, sal. lš. *plàkti* 'sist, dauzīt, velēt, kult; šaust, pērt'.)

B II 300, EF 2 47, L I 22, M-E I 308, III 317, ЕСУМ I 212, ЭССЯ II 124

blakus; lš. *blakà, blakù* 't. p.' Pamatā ide. **plek-* / **plok-* : **plak-*

'plats un līdzens; izplest', no kā arī *plakt* (sk.). Bāzes ion. variants **bhlek-* / **bhlok-* : **bhlak-* > b. **blek-* : **blak-*, no kā adj. *blaks* (apv.) 'līdzens': «tik blaki lauki, ka ūdens nenuotek» (E-H I 225; lš. *blākas* 'līdzens, gluds'). Tās pašas cilmes arh. *blakns* 'plakans, līdzens, plašs' un subst. *blaks* (apv.) 'jūra bezvēja laikā'. (Sal. vietv.: ciems *Blakas* Jāsmuižā, lauks *Blakums* Aknīstē, *Blaknas lauks* Jaunpilī.) Kontekstā izveidojies adjektīva nozīmes pārnesums 'līdzens' → 'tāds, kas atrodas cieši pie otra, saistīts ar otru'. Par šādu pārnesumu sal. *līdzens* : *līdzās*. No adj. *blaks* locījumiem adv. *blakus, blaku, blakām*, apv. *blakiem, blakis, blakum, blakā*. Apv. *blaskiem* 'blakus' sal. ar adj. *plasks* 'līdzens un plats' (: kr. *плóский* 'plakans, lēzens').

Sk. arī: *blakts, blāķis*.

B III 204, E III₁ 398, I 617, EF 2 47, M-E I 308

blāķis [blãķis] 'kaudze, daudzums'. Atv. no adj. **blāks* 'plakans, līdzens' (Endzelīns), kam blakus apv. *blaks* 'līdzens'. Saknes patskaņa mija *a* : *ā* izveidojusies latviešu valodā. Ar *-ā-* arī arh. *blākns, blāksns* 'plakans, līdzens' un apv. *blāksnis* 'blāķis'. Pamatā ide. **blak-*, kas ir bāzes **plak-* 'plats un līdzens; izplest' ion. variants. Ieskaņas fonēmu *b-* / *p-* mija redzama apvidvārdos *blāķis* : *plāķis, plācis* 'klucis virs ratu ass'. Formas ar *ķ* laikam ir zemgaliskas cilmes. Vārda sākotnējā nozīme 'līdzenā, platā kārtā blīvi salikti priekšmeti vai sablīvēta masa'. Šīs nozīmes pēdas redzamas arh. verbā *blāķēt* 'sagatavot (noblietēt, nolīdzināt) klonu'.

Iespējams, ka vārdam ir arī cita cilme — no verba *velt* — un tas izveidojies, saplūstot divu saknu atvasinājumiem. No *velt* ar saknes patskaņa miju un pied. *-k-* ir vairāki atvasinājumi, to vidū apv. *valaka* 'laukums labībā, kur zirgs vāļājies', *vālaks* 't. p.; siena apārds' (M-E IV 450 un 497), *vāļaka* 'zālē sagulēta vieta' (E-H II 762), *viļaka, viļāklis, viļāknis* u. c. 'laukums labībā, kur zirgs vīļājies; sagulēta vieta (piem., zālē, kaņepēs); savēlums' («rudzu stiebri bija.. savelti viļakā», J. Janševskis — M-E IV 597). Ja blakus formām *val-k-* / *vāl-k-* metatēzē bijušas formas **vlak-* / **vlāk-*, tās varēja pārveidoties par *blak-* /*blāk-* (kā aizg. *blīvēt* < vlv. *vlīen*). Tādā gadījumā *blāķis* izveidojies no kā savelta («savelt salmus blāķī»); daļēja velšana notiek grābjot («sienu sagrābt blāķuos», M-E I 311). Par nozīmi un saknes patskaņa miju sal. verba *velt* atv. *vàls*. (K)

EF 2 47, M-E I 311

blandīties [blàndîtiês], apv. [añ]; lš. *blandýti* 'atskurbināt; grozīt acis, šķielēt; klīst, maldīties; līdināties', *blandýtis* 'mākties; skaidroties; klaiņot', apv. *blañdytis* 'taisnoties', kr. *блудúть* (ssl. *blǫditi*) 'maldīties; netikli dzīvot', bkr. *блудзіць*, ukr. *блудúти* 't. p.', č. *plouditi* 'noklīst no ceļa; klaiņot, klīst, maldīties', p. *błądzić* 'kļūdīties, maldīties; klaiņot', go. *blandan sik* 'maisīties', a-s. *blandan*, sav. *blantan*, vav. *blanden* 'maisīt, jaukt, duļķot',

a. *blunder* 'iet nedroši, streipuļot; klupt, kļūdīties'. Vārds ir verba *maldīties* etimoloģiskais dublets — šā vārda formālais un semantiskais variants. Pamatā ide. **mel-* / **mol-* 'malt' (no kā arī *malt,* sk.); ar *dh* saknes paplašinājuma **moldh-* : **mlodh-*. Pēc līdzskaņu mijas *ml-* > *b(h)l-* un *n* infiksa izveidojusies forma **b(h)londh-* > b. **bland-,* no kā la. **blandīt,* refl. *blandīties.* Verbs **blandīt* ir bijis verba *blenst* iteratīvs ta senākajās nozīmes 'klīst, maldīties'; par saknes patskaņu miju *e* : *a* sal. apv. *plenst* 'plēst': iter. *plandīt,* refl. *plandīties.*

Vārda ieskaņā *ml-* > *bl-* dažās ide. valodās ir bieža parādība. Piem., no ide. **mel-* gr. *mėldō* 'kausēju' un *blénnos* (< **bled-s-nos* < **mled-* < **meld-)* 'gļotas, krepas'. Ar la. *blandīties* sal. lat. *blandus* 'glaimīgs, laipns, pievilcīgs', kam atbilst tās pašas cilmes ssl. *mladъ* 'jauns' (kr. *мóлод*). Valodā var eksistēt arī vārds abās formās, piem., skr. *блинъ* un *млинъ* 'pankūka' (kr. *блин*).

Vārdā *blandīties* skaņkopa *-an-* saglabājusies ekspresivitātei vai arī vispārināta no kursiskajām izloksnēm. Apv. *blodīties* [bluô̦dîtiês²] 'blandīties; nekaunīgi uzvesties; aiz kauna vairīties' ir fon. variants ar *an* > *uo.* Piemērs: «Sniegs it nobijies jau blodās, Ledum acīs asaras» (E. Dinsbergs, Piecdesmit pasaciņas.. 1862 18). Līdzīgi fon. varianti arī apv. *blanda* [blañda, añ²], *blands* 'dienaszaglis, klaidonis; cilvēks, kas, ļaunu apzinādamies, vairās acīs skatīties' un tās pašas nozīmes apv. *bloda* [uo], *blods* [uo]. (K)

Sk. arī: *blēdis, blenzt, blēņas.*

E I 107, II 646, EF 2 47, Fei 98, HF I 242, II 199, Kl 84, Mach 57, M-E I 309 un 319, Oxf 102, Pok 157 un 716, Stang 3 15, T 34, ЕСУМ I 212, Ф I 175 un 177, ЭСБМ I 362, ЭСРЯ I₂ 144, ЭССЯ II 125

blāst, *blāzt* 'pļāpāt'— sk. *blēdis.*

blaugzna [blàugzna], apv. *blaugzne;* lš. *blùzgana,* apv. *blaũzgas* 't. p.', asor. *błuzna* 'reta'. Pamatā ide. **bhleu-* : **bhlū̆-* 'spīdēt' no saknes **bhel-* 'spīdīgs, balts', no kā arī *balts* (sk.). Skaņumija ar *ĝ* paplašinājumu **bhlou-ĝ-* > b. **blauž-* > la. *blauz-,* no kā ar dažādiem piedēkļiem varieti blaugznas apzīmējumi. Forma *blaugzna* no senākās *blauzgna,* kas vēl sastopama izloksnēs. Apv. *blauzga;* saknes patskaņu mija (zudumpakāpe) *blūzga, bluzgana.* Bez pied. *-g-* apv. *blauza, blauzna.* Nozīmes pamatā 'balta plēksnīte, skaidiņa'; sašaurinot un specializējot šo semantiku, izveidojusies nozīme 'nolupusi galvas ādas plēksnīte, zviņa', bet izloksnēs vēl sastopami vārda morf. varianti ar senāku nozīmi: *bluzga, bļuzga* (ar ekspresīvu *l* mīkstinājumu) 'sīka daļiņa, skranda, drupata', *bluzgana* 'sīka zvīņveida daļiņa, urbuma skaida': «no urbšanas saradušas kuoka bluzganas aizdegas» (M-E I 318).

Vārda formu un semantiku varēja ietekmēt apv. *plauska*

'plāna plēve; blaugzna' (sk. *plušķis*), kura ion. variants ar ieskaņu *b-* saplūda ar homonīmo vārdu no saknes **bhel-*.

EF 2 52, Jēg 7 107, M-E I 309, Pok 159

blauzga — sk. *blaugzna*.

blāvs [blãvs], apv. [â²]; lš. *blãvas* 'palss', *blausùs* 'apmācies, neskaidrs, blāvs; drūms, miegains', sav. *blāo* 'zils, dzeltens', vlv. *blā(w)*, v. *blau* 'zils', lat. *flāvus* 'zeltdzeltens, sārtidzeltens, blonds'. Pamatā ide. **bhel-* 'spīdīgs, balts' (no kā arī *balts*, sk.) ar *u̯* paplašinājumu. Ide. **bhel-u̯-* : **bhleu̯-*, stiepumpakāpē **bhlēu̯-* : **bhlāu̯-* dažādu gaišu, arī spilgtu krāsu apzīmēšanai. No * *bhlāu̯-os* > b. **blāu̯-as* > la. *blāvs*. Tam blakus no ide. **bhlēu̯-os* la. apv. *bļāvs* 'glezns, smalks' (v. *zart*, Lg II 59; no šejienes Rainim *blāvs* ar šādu nozīmi).

No saknes nozīmes 'balts' → 'bāls' vārdam *blāvs* izveidojusies diezgan plaša semantika. Blakus liter. nozīmei 'bālgans, bez spīduma, bez mirdzuma' («blāvas krāsas, blāvas acis»), 'bāli gaišs' («blāva spuldze, blāvas debesis»), 'vāji caurspīdīgs' («blāvs stikls, ūdens») izloksnēs *blāvs* arī 'zilgans' (U I 32, Mag III₁ 116), 'zils' (Elg 1 493, Plāķis 3 83, K-P 26), 'pasarkans' (Mag III₁ 116). Nozīme 'zilgans, zils' var būt no vācu valodas (vlv. *blāw*).

Pēc citiem uzskatiem (Endzelīns, balstoties uz Personu un Prelvicu, arī Pokornijs, Zēvers) *blāvs* ir ģermānisms. Lš. apv. *blãvas* (M-E I 312), *blávas* (Riteris) 'blāvs, palss' laikam ir aizg. no latviešu valodas (Endzelīns : ģermānisms).

Apv. subst. *blāva* [blãva] '(dažādas krāsas) plankums' atspoguļo adjektīva semantiku ar tādu pašu krāsu daudzveidību, piem.: «Viņš mīlēja valkāt allaž melnus svārkus, kuros nekad blāvu netrūka» (Kaudzītes, Mērnieku laiki (1879). 1980 108), «dabūju tādu blāvu no zirga spēriena, ka bail redzēt», «debesīs blāva (sārtums)» (M-E I 312). Šīs krāsu variācijas pastiprina domu, ka *blāvs* un tā atv-i nav aizgūti, bet mantoti. K

M-E I 312, Pok 160, W-H I 513, Zēv 2 14, Мартынов 2 24

blāzma [blãzma], apv. [â]; lš. *blãgnytis, blàgnytis* 'skaidroties', kr. *бла́го* 'labums' (ssl. *blago* 'labums, laime' < psl. **bolgъ* 'labais' ← 'gaišais', Pokornijs), h. *blaken* 'liesmot, kvēlot', v. *blank* 'spožs, spodrs', gr. *flégō* (< **bhleg-*) 'degu, liesmoju, spīdu', *flégma* 'liesma, versme', lat. *flagrāre* 'degt, liesmot, kvēlot', *flamma* (< **flag-mā* < **bhlag-mā*) 'liesma'. Pamatā ide. **bhel-* 'spīdīgs, balts' (no kā arī *balts*, sk.) ar *g* / *ĝ* paplašinājumu. Skaņumijā **bhlăg-* / *ĝ-* > b. **blag-* / **blāž-* > la. *blāz-*, no kā verbs *blāzt* un tā atv. *blāzma*. No aktīvās leksikas izzudušais *blāzt* 'gaiši blāzmot, atblāzmoties' (Lg II 58; J. Bāra atzīme vārdnīcas eksemplārā 19. gs. 1. pusē: «lieto, runājot par ugunsgrēka gaišu blāzmu»). Apv. *blāsma* laikam no **blāz*+*sma*.

Buck 992, EF 2 45, HF II 1022, Kl 81, M-E I 312, P 98, Pok 124, W-H I 510 un 513, Ф I 171, ЭСРЯ I₂ 127, ЭССЯ II 173

blēdis [blèdis]; lš. *blė̃dis* 'ļaunums, zaudējums, nelaime', kr. *блядь* (ssl. *blędь*) 'netikla sieviete, prostitūta', skr. 'meli, krāpšana; melis, krāpnieks; netikla sieviete'. Pamatā ide. **mel-* '(sa)grūst, (sa)berzt, sist; malt' ar *dh* saknes paplašinājumā, no kā arī *blandīties* (sk.). Metatēze **meldh- : *mledh-* > b. **blĕd-*, no kā la. *blēdis*. Saknes patskaņa garums laikam kā zilbes intonējums pārnests no skaņkopas *èl* uz *lè* (sal. *celt : klēts*), bet tas var būt izveidojies arī kārtējā skaņumijā (kā *melst : mēle*). Paralēli formai **bled-* arī forma ar *n* infiksu **blend-*, no kā *blenst* (sk.).

Nozīme 'mānītājs, krāpnieks' izveidojusies no ide. **mel-* nozīmes 'malt' → 'runāt niekus, melst' → 'mānīt'. (Par nozīmes maiņu sal. *malt : maldināt.*) Tās pašas cilmes ir apv. *blāzt, blāst* (< **blād-ti* < **mald-ti*) 'pļāpāt'. Vārda *blēdis* nozīmi varēja ietekmēt arī skr. *блядь*.

Pēc cita uzskata (Brikners, Endzelīns, Frenkels) vārds ir aizg. no senkrievu valodas. (K)

E III$_1$ 174, I 226, EF 2 48, M-E 314, Sanders 17, ЭССЯ II 114

bleķot 'maksāt'— sk. *maksa.*

blenzt [blènzt], apv. *blenst* [èn, eñ, eñ^2]; lš. *blę̃sti* (tag. *bleñdžiu*) 'bērt miltus virā, kult, maisīt; sist; gulēt; runāt niekus, melst; ātri iet, braukt', reīl. 'mākties', skr. *блясти* .(ssl. *blęsti*, tag. *blędǫ*) 'maldīties, kļūdīties; melst, melot', sč. *blésti* 'pļāpāt, runāt niekus', slovēņu *blésti* 'murgot, runāt niekus', go. *blinds* 'akls', *blandan sik* 'maisīties', sav. *blendan* (< **blandjan*) 'satumst; kļūt aklam', v. *blind* 'akls'. Pamatā ide. **mel-* 'malt' ar *dh* paplašinājumu, no kā arī *blandīties* (sk.). Vārda forma izveidojusies ar metatēzi: **meldh- : *mledh-*, no kā b. **mled-* > **bled-*, ar *n* infiksu **blend-*, no kā verbs **blend-ti* > la. *blenst*. Mūsdienu liter. valodā *blenzt* ar *z* no tagadnes formām (*blenžu* < **blendįuo*), un šis *z* ieviests visā paradigmā (pag. *(es)blenzu,* bet senāka ir izlokšņu forma *blendu*). 17. gs. arī tagadnē vēl nepārveidojies *dį: (viņš) blendjas* (Elg I 65).

Vārda *blenzt* nozīmes pamatā ir ide. saknes semantikā ietvertā riņķveida kustība ('malt'), kas parādās lš. *blę̃sti* nozīme 'maisīt'; no šīs nozīmes tālāk izveidojās noz. 'maldīties' (skr. *блясти*). Attiecinot uz redzi, no nozīmes 'ar skatienu maldīties' dažās valodās izveidojušās nozīmes 'skatīties, neko neredzot' → 'būt (kļūt) aklam'. Latviešu valodā vārdam *blenzt* no nozīmes 'ar skatienu maldīties' izveidojušās nozīmes 'labi nesaredzēt; (neredzot) skatīties pāri' (St I 25), 'vāji redzēt, tikko saskatīt': «maza, maza gaismiņa, tikko var sākt blenzt» (M-E I 313). No šejienes noz. 'uzmanīgi skatīties, censties saredzēt': «Blend, Tēvine, blend! Rau, kur Ķirmgraužu Anete danča ar skrīveri!» (J. Janševskis, Dzimtene, 1. d. (1921), 1986, 175), «..rija vēl nekā nevarēja redzēt, kaučū viņš blenda ļoti vērīgi» (Kā bagātā Cāpiņa dēls precējās (1897), 1979, 57). Mūsdienu liter. pamatnozīme 'skatoties raudzīties vienā punktā' (LLVV II 101), piem.:

«(viņš) turpināja stīvi blenzt uz vēl liesmojošām siena kaudzes paliekām» (A. Brodele. Ar sirdi un asinīm, 1956 195). Sal. apv. *blenze* 'meita, kas kā akla vai, uz sienas vien skatīdamās, iet' (A. Leitāns — E-H I 228).

Izloksnēs *blenzt* arī 'runāt niekus' (E. Brencis — RKr XV 108). Par šo formu un nozīmi sal. *melst,* apv. *melzt.* (K)

E II 504, EF 2 47, Mach 56, Pok 157, Stang 3 15, T 34, Ф I 180, ЭССЯ II 115

blēņas [blèņas], apv. *blēņi*; lš. *blẽnis* 'nieks, mazvērtīgs priekšmets', *blẽniai, blẽnys* 'nieki' (laikam aizg. no latviešu valodas). Pamatā ide. **mel-* '(sa)grūst, (sa)berzt, sist; malt', no kā arī *blandīties* (sk.). Vārda forma izveidojusies ar metatēzi: **mel-* : **mle-* > **ble-*. Saknes patskaņa garums laikam kā zilbes intonējums pārnests no skaņkopas *èl* uz *lè,* bet tas var būt izveidojies arī patskaņu kvantitatīvajā mijā.

Vārda nozīmes pamatā ir saknes **mel-* semantikas divi elementi — 1) 'sīks, niecīgs' (sal. tās pašas cilmes *milti, smiltis*), 2) 'malt' → 'maldīties' → 'darīt ko nepareizu, sliktu'. Vārda *blēņas* lietojumā redzami abi elementi, piem., «stāstīt blēņas (niekus)», «izdarīt blēņas (nedarbus, pārkāpumu, tātad ko nepareizu, sliktu)». Ar vārdu *blēņas* iepriekšējos gadsimtos apzīmēti arī smagāki pārkāpumi: «Zirgu, vērsi, aunu pazagt jeb citas blēņas darīt» (Manc I 63). Raksturīgs arī senākais apzīmējums «blēņu ticība», t. i., maldu ticība, māņticība.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *blēņas* < *blēdņas,* kā pamatā ir vārds *blēdis,* taču iespējams, ka apv. *blēdņas* ir abu vārdu kontaminējums. K

E I 226, M-E I 314

blese — sk. *blisināt.*

blēt [blêt]; kr. *блеять* (bsl. *blějati,* psl. **blejati* / **blějati*), bkr. *бляяць,* ukr. *блеяти,* bulg. *блея,* sč. *bleti,* vav. *bloejan,* lv., v. *blöken,* gr. *blēcháomai* 't. p.', lat. *flēre* (<* *bhlē-*) 'raudāt'. Pamatā ide. **b(h)lē-* 'blēt', kas ir aitu un kazu blēšanai pieskaņota ide. sakne **bhel-* balss skaņu atdarināšanai (sk. *bilst*).

Buck 1252, HF I 244, Kl 86 un 104, M-E I 315, P 101, Pok 102, 123 un 154, Stang 3 15, T 34, W-H I 515, ЕСУМ I 208, Ф I 174, ЭСБМ I 365, ЭСРЯ I_2 139, ЭССЯ II 107

blezeris 'klaiņotājs, sliņķis' — sk. *bezdelīga.*

blezis 'sliņķis' — sk. *bezdelīga.*

bliezt — sk. *blīst.*

blīgzna [blìgzna], apv. *blīgzne, blīksne, blīzma, blīzna* [ì, î[2]]; lš. *bliñdė, bleñdė, blendìs* 't. p.' Pamatā ide. **bhel-* 'spīdīgs, balts' (no kā arī *balts,* sk.). Apzīmējuma pamatā ir spoži zaļās lapas un spīdīgie zariņi. Sal. apv. *blīgzna* 'ūdens virs ledus', *blaizgums, blaiskums* '(spīdīgs) plankums'.

Saknes paplašinājums var būt divējāds. 1. Ide. **bhlendh-* 'palss, iesarkans' (Būga, Frenkels, Pokornijs) > b. *blend-*,

skaņumijā *blind- > la. blīd-. Sal. vietv. Blīdene, Blīdiene, sākotnēji 'blīgznu mežs', Blīdienes kalns jeb Blīgznas kalns. Zvārdē, bet kursiskais vietv. Blendiena Kazdangā (: lš. bleñdė 'blīgzna'). No *blīd-snē- > apv. blīksne, kam blakus fon. var. blīgzne, liter. blīgzna. Šo uzskatu balsta fakts, ka blīgznas zariņi ir sarkanbrūni.

2. Ide. *bhleiĝ- : *bhlīĝ- 'spīdēt' > b. *blīž > la. blīz. No šejienes apv. blīzna, blīzma 'blīgzna'. Forma blīgzna var būt izveidojusies no *blīzgna (Endzelīns).

Daudzās paralēlformas laikam norāda uz latviskā blīgznas apzīmējuma divējādo cilmi.

B III 259 un 848, E III₁ 397, EF 2 49, M-E I 315, Pok 156, ЭССЯ II 116

blīksne — sk. *blīgzna.*

blisināt [blisinât]; lš. *blė̃sti* 'dzist, plēnēt, balēt', *blėsìnti* 'dzēst', *blėsúoti* 'brīžiem uzliesmot; gailēt, gruzdēt, mirgot', *blė̃stauti* 'vāji degt, gailēt', *blėsus* 'apdzisis, blāvs', *blėsvas* 'nobālējis, izbalējis', *blýsti* 'aust; baltot, spīdēt; balēt', *blýstelėti* 'iespīdēties, iezibēties', kr. *блестéть, блистáть* 'spīdēt, mirdzēt, laistīties' (psl. **blьstъ* 'mirdzums, spīdums', **blьstěti* 'mirdzēt, spīdēt'), bkr. *блішчáць, блíскаць,* ukr. *блúскати, блищáти,* bulg. (tag. vsk. 1. pers.) *блестя́, блещя́* 't. p.', *блéщя* 'plati atveru acis, bolu, blenžu', č. *blstěti, blištěti* 'mirdzēt, laistīties', p. *błyszczeć* 't. p.', vav. *blas* 'kails, bāls; lāpa, degoša svece', v. *blass* 'bāls', a-s. *blaese* 'lāpa, uguns', a. *blaze* 'liesma, spožums, mirdzums', vlv. *blesse* (< **blasjō*), v. *Blesse* 'gaišs laukums dzīvnieka pierē' (> la. apv. *blese*?). Pamatā ide. **bhel-* 'spīdīgs, balts' (no kā arī *balsināt,* sk.), saknei *s* paplašinājums. Skaņumijā **bhles-,* kam blakus **bhleis- : *bhlīs-* > b. **blīs-* > la. *blis-.* Par formām ar *e* un *i* bāzē sal. māju nosaukumus *Blesēni* (Biržos, Sarkaņos, Lauberē) un *Bliseņi* (Nautrēnos), *Blisiņi* (Meirānos).

No bijuša verba **blist* 'baltot, spīdēt' vai adj. **bliss* 'balts, spīdīgs' (lš. *blìsas* 'tāds, kam ir balts laukums pierē; lauks') kauz. *blisināt* ar sākotnējo noz. 'rādīt baltu, spīdināt' → 'cieši skatoties, mirkšķināt acis'. No šis pēdējās nozīmes blakus apv. *blisnēt* 'uzmanīgi skatīties' un *blis(e)nes* 'acis' izveidojusies arī verbāla noz. 'skatīties un nestrādāt': apv. *blisēt, blisīt* 'slinkot', *blisināties* 'stāvēt bez darba'. Ar līdzīgu nozīmi sastopami apvidvārdi ar *e* saknē: *blesināties* 'saimniekam neredzot, nestrādāt', *blesis* 'sliņķis', *blesīgs* 'slinks' (E-H I 228). Pēdējie piemēri rāda, ka la. *blese* 'gaišs laukums pierē' (lš. *blėsė*), no kā *blesis* 'zirgs ar gaišu laukumu pierē, laucis' (lš. *blėsis, blė̃sis*) var būt nevis aizg. no vācu valodas (Endzelīns, Zēvers), bet formā un nozīmē paralēls veidojums pašās baltu valodās, jo īpaši tāpēc, ka blakus formām ar *e* ir tādas pašas nozīmes lietuviešu vārdi ar *i* — *blėsas : blìsas* 'tāds, kam ir gaišs laukums pierē, lauks' un *blėsis : blìsis, blìsius* 'laucis' (ja vien tie nav ģermānismi).

Vācu valodas vārds gan varēja veicināt attiecīgo baltu vārdu un to nozīmju plašāku ieviešanos. (K)

EF 2 46, Kl 84, Mach 58, M-E I 314 un 315, Pok 158, T 34, Zēv 2 14, ЕСУМ I 209, Ф I 176, Ц 42, ЭСБМ I 361, ЭСРЯ I_2 138 un 141

blīst [blîst], apv. *blīzt* 'kļūt tuklam, briest'; a. *bloat* (< **blai- tōn*) 'uzpūsties, piepūsties'. Pamatā ide. **bhlei-* : **bhlī-* 'uztūkt' no saknes **bhel-* 'uzpūsties, (uz)tūkt' ar *d* vai *ĝ* paplašinājumā. Ide. **bhlīd-tei* > b. **blīd-tei* / **blīd-ti* > la. **blīsti* > *blīst* (tag. *blīstu*, apv. *blīžu*, pag. *blīdu*). No ide. **bhlīĝ-tei* > la. apv. *blīzt* (tag. *blīstu*, pag. *blīzu*). Sastopama arī apv. forma *bliest* ar to pašu nozīmi (no ide. **bhleid-tei*).

Ar to pašu ide. sakni saistās arī nozīme 'sist'. (Par nozīmju 'tūkt' un 'sist' sakaru sal. *tūkt* : *tūcīt*.) Šī nozīme parādās verbā *bliezt* 'spēcīgi sist'.

Sk. arī: *buls*. (K)

Karaliūnas 13 13, M-E I 316 un 317, Oxf 100, Pok 156 un 160

blīvēt [blīvêt]. Aizguvums; no lv. *ſlien* vai vlv. *vlien*, vh. *vlijen* 'sakārtot, sakraut, salikt kārtās'. Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās ('salikt, sakraut kārtās', Lg II 59, St I 25), bet mūsdienu nozīmi tas ieguvis 19. gs. ('stampāt, sitot sablīvēt', V 2 43; 'stampāt, cieši sakraut', U I 33). 19. gs. blakus verbam darināts adv. *blīviski* (U I 33), no kā reducēta forma *blīvi*. Savukārt no šīs formas 20. gs. darināts adj. *blīvs* un subst. *blīvums* (ZTV 89).

M-E I 316, Zēv 2 15

blīzma, *blīzna* — sk. *blīgzna*.

blodīties 'blandīties, nekaunīgi uzvesties'— sk. *blandīties*.

bluķis. Aizguvums; no vh. *bluc* vai vlv. *blok*, *block* 't. p.' (h. *blok* v. *Block*). Pamatā ide. **bhel-* 'dēlis, baļķis' (← 'uztūkt'; no tā arī la. *balsts*). Aizg. sastopams 16.gs. uzvārdos (Bl 1 163), tas minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 37, Für 2 75, Lj 35).

Doo I 189, Kl 85, M-E I 317, P 100, Pok 122, Zēv 2 173

blusa; lš. *blusà* 't. p.', pr. vietv. *Bluskaym* (sal. la. *Blusciems*), kr., ukr. *блоха́* (psl. **blъxa*), bkr. *блыха́*, bulg. *бльха́*, č. *blecha*, p. *pchła*, apv. *błycha*, sav. *flōh* (< **plouk-*), v. *Floh*, si. *plúşiḥ*, gr. *psýlla* (<**blusi̯ā*), lat. *pūlex* (< **pusl-*) 'blusa'. Pamatā ide. **b(h)lou-* / **plou-* : **b(h)lu-* / **plu-* ar *s* paplašinājumu (dažās valodās ar *k*). Vārda saknes primārā nozīme vēl nav rekonstruēta (varbūt 'lēkt'). Formas variācijas dažādās valodās (pie tam ar lielām atkāpēm no ide. formas) izskaidrojamas ar eifēmismu vai tabu (Frenkels, Hofmanis, Špehts).

EF 2 51, HF II 1140, Kl 208, L I 23, Mach 56, M-E I 318, MM II 386, P 196, Pok 102, T 35, W-H II 385, ЕСУМ I 211, To I 236, Ф I 176, ЭСБМ I 363, ЭСРЯ I_2 143, ЭССЯ II 129

blūzga, *bluzgana* 'blaugzna'— sk. *blaugzna*.

bļaut [bļaût]; lš. *bliáuti* 'bļaut; blēt, maut'. Pamatā laikam ide. **b(h)eu-* skaņu un trokšņu atdarināšanai; no tā b. **bi̯au-*, no kā

la. *bjauti > *bļauti > bļaut. (Par formu sal. lš. piauti 'griezt, pļaut': la. pļaut.) No tās pašas saknes skaņumijā *b(h)ou- > b. *bau- atvasināti vairāki skaņu verbi, piem., baurot (sk.). Lietuviešu valodā vārds var būt aizg. no latviešu valodas.

Ar šās cilmes bļaut fonētiski saplūdis arī kāds cits verbs — kaķa ņaudēšanas apzīmēšanai. Vairākās ide. valodās ņaudēšanas apzīmējuma pamatā ir kaķa balss skaņu atdarinājums mjau : lš. miáuti, miaũkti, kr. мяýкать, v. miáuen u. c. No senākā *miau-ti > la. *mjauti > *mļauti izveidojās *bļauti > bļaut («kaķis bļauj»). Paralēli no mjau izveidojās arī njau, no kā ņaudēt.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Frenkels, Pokornijs) bļaut saistāms ar bsl. bľujo 'spļauju', gr. phleīn 'būt pārpilnam, pārplūst' no ide. *b(h)leu- uzpūsties, būt pārpilnam, pārplūst, tecēt'. K

EF 2 49, HF II 1025, Mach 57, M-E I 320, Pok 158, T 35, Ф I 173, ЭССЯ II 140

bļoda [bļuõda]. Aizguvums; no skr. *блюдо* 'galds, bļoda' (kr. *блю́до* 'bļoda, ēdiens'). Slāvu valodās vārds savukārt aizgūts no ģermāņu valodām (go. *biuþs*, ģen. *biudis* 'galds'). Latviešu valodā aizg. ir sens, pirms 13. gs., par ko liecina *uo*.

Buck 344, M-E I 321, Sum 34, Zēv 2 283, Tp 6 278 un 283, Ф I 178, ЭСРЯ I_2 145, ЭССЯ II 132

boga, *bogs* 'koku puduris; ar krūmiem vai kokiem apaugusi vieta tīrumā; bars' — sk. *banga*.

bojāt [buôjât], apv. [uõ]. Atv. no apst. *bojā* [buôjâ], kas parasti lietojams savienojumā «iet bojā». Šis vārds aizgūts no lībiešu valodas: līb. *buojə* 'bojā' ← 'dibenā' (*puoj* 'dibens, pamats', ig. *põhi* 't. p.', *põhjus* 'pamats, cēlonis', s. *pohja* 'dibens, pamats'). Līb. *boujə* verbālā nozīme 'bojāt, sabojāt' laikam no latviešu valodas (pretēji Ketunens, Tomsens), jo šāda verba nav citās somugru valodās, un arī latviešu valodā verbs ieviesies (resp. atvasināts) vēlāk nekā apst. *bojā*.

Aizg. *bojā* vārdnīcās no 18. gs. («bojā iet», Lg II 60, St I 25), verbs no 19. gs. sākuma — vispirms *bojāties* (Wel 22), vēlāk arī *bojāt* (U I 24).

Ķet 32 un 316, Mägiste 2269, M-E I 361, SKES 587, Zeps 1 107

bokstābs — sk. *burts*.

bolīt [buôlît], apv. [uõ, ùo[2]], *bolēt* [uõ, uô[2]], *boļāt* [uo]. Pamatā ide. **bhel-* 'spīdīgs, balts' (no kā *balts*, sk.). Stiepuma pakāpē **bhōl-* > ab. **buol-*, no kā la. *bolīt*. (Par formu sal. ģerm. **pōla* < **bōla-*, no kā vlv. *pōl*, v. *Pfuhl* 'liela peļķe, dūksts, purvs', a. *pool* 'peļķe, atvars, dīķis, upes dzelme, baseins'. Šo vārdu semantikas pamatā ir 'tas, kas spīd, kas atstaro gaišumu'. Līdzīga semantika var būt upes nosaukumā *Bole* [buõle] Spārē.)

Verba nozīmes attīstība: 'rādīt gaišu, baltu; spīdināt' → 'ieplešot un grozot acis, rādīt acu baltumu' → 'plati ieplest un grozīt acis'. Par nozīmi sal. tās pašas saknes *blisināt* 'skatoties mirkšķināt acis'.

Vārdā ieplūdis arī kādas citas ide. saknes reflekss: *b(h)eu- 'tūkt, uzpūsties', skaņumijā *b(h)ōu- > ab. *buo-. No šejienes ar pied. -l- dažu apaļu vai ieapaļu priekšmetu un veidojumu apzīmējumi: apv. *bole(ne)* 'apaļa cepure bez naga', *bole* 'bezragu govs, tole', arī 'neass nazis'; sal. lš. *buōlas* 'bezragu-', *buōlis* 'vērsis bez ragiem'. Tās pašas cilmes ir s-h. *bȕla* (< psl. *bula) 'viss apaļais: burbulis, cepts kukurūzas grauds u. c.', kr. *булавá* 'vāle', *булáвка* 'kniepadata (ar apaļu galu)'. Līdz ar to dažos verbos nozīme 'uzpūst(ies)' → 'bolīt': slovēņu *búliti* 'uzpūsties', č. *bouliti* 'uzpūst; bolīt'. Līdzīgas nozīmes paralēles ir latviešu valodā — *izbolīt* : *izvalbīt*. (K)

KF 2 64, Jēg 2 93, Kl 547, M-E I 362, Pok 98 un 118, Ф I 237, ЭСРЯ I_2 221, ЭССЯ III 92 un 94

borščs — sk. *bārksts*.

boze [buõze, uô]; lš. *búožė* 'boze, vāle, sprigulis'. Tās pašas cilmes kā *bozt* (sk.). Semantikas pamatā ir nozīme '(uz)tūkt', jo boze ir ar resnu galu. Izloksnēs *boze* arī 'resnais, apaļais nūjas gals': «milzīgā nūja ar resnuo buozi galā» (J. Janševskis — E-H I 259).

Pēc cita uzskata (Karaļūns) vārds saistāms ar *bāzt*.

EF 2 37, Karaliūnas 4 203, M-E I 362, Pok 98 (100)

bozt [buôzt]. Pamatā ide. *bheuĝ- no saknes *bheu- 'uzpūst(ies), (uz)tūkt', kam paralēla forma *bhel-, no kā *blīst*. Skaņumijā ide. *bhōuĝ- > b. *buož- > la. *boz-* [buoz-], no kā verbs *bozt* 'padarīt resnu' → 'kupli sacelt (spalvas, sarus)'. Refl. *bozties* 'kļūt resnam, saceļot spalvas (par dzīvnieku)' → 'kļūt dusmīgam, saigt, iecirsties'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Pokornijs, Ivanovs) *bozties* no ide. *bhēgh- / *bhōgh- 'strīdīties'.

Sk.arī: *biezs, boze, budzis, bura.* K

E III_1 403, EF 2 37, Karaliūnas 4 203, M-E I 363, Pok 98 (100) un 115, Гам-Ив 3 154

bradāt — sk. *brist*.

brads, *brasts* 'brasls — sk. *brasls*.

bradžot 'bradāt'— sk. *brist*.

brakšķēt [brakšķêt]; lš. *braškė́ti* 't. p.', go. *brikan*, sav. *brehhan*, v. *brechen* 'lauzt', lat. *fragor* (< *bhrag-) 'laušana, lūšana, brīkšķis'. Pamatā ide. *bhreĝ- 'lauzt, krakšķēt' fon. var. *bhreḱ- / *bhroḱ- > b.*braš-. > la. *bras-*, no kā interj. *brasku*: «Brisku brasku jauni kungi Par tiem liepu zariņiem» (LD 33474). Piemērojoties lūšanas vai laušanas skaņu atdarināšanai, verbā *braskēt noticis skaņu pārstatījums un fon. pārveidojumi izskaņā pēc citu skaņu verbu parauga: *brakšēt, brakšķēt, brakstēt*. Kā daudziem skaņu verbiem, notikusi arī saknes patskaņa kvalitatīvā un kvantitatīvā mija, izveidojot vairākus variantus, kas saistīti ar atdarināmo skaņu dažādo raksturu: *brikšķēt, brīkšķēt, brākšķēt*.

Izloksnēs arī ide. *bhreĝ- refleksi: *brazdēt, bragzdēt* 'brak-

šķēt', *brāzdēt* 'brākšķēt': «krist, uozuoliem brāzduot» (Rainis — M-E I 329).

Visas vārdu grupas pamatā ir skaņu atdarinājums, kas vairākās valodās saistīts ar verbiem lūšanas un laušanas apzīmēšanai. Izejas forma ir **bher-*, tātad tā pati sakne, no kuras la. *berzt* (sk.).

Sk.arī: *brikšņi*.

EF 2 35, Kl 98, M 1 43, M-E I 323, P 107, Pok 165, W-H I 539, To — Эт 1963 256

brāķēt [brāķêt]. Aizguvums; no vh. *braecken* [brāken], *wraecken* [ụrāken] vai vlv. *wrāken* 'atšķirt kā nederīgu, aizmest; nopelt' (h. *wraken,* v. *bracken*), kam blakus vh. *brac,* vlv. *wrāk,* lv. *brāk* 'izmetams, nederīgs' > la. *brāķis*. Pamatā ide. **ụrēg-* 'lauzt', no kā la. apv. *roza* [ruôza] 'uzkalns, kalna mugura; padziļinājums, aiza'.

Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (Lg II 61, St I 26, arī *brāķeris*); subst. *brāķis* vārdnīcās no 19. gs. (V 1 25).

Doo III 572, Kl 868, M-E I 328, Zēv 2 16

brālis [brãlis]; lš. *brólis,* pr. *brāti* (vok. no **brātē*), *brote* [brōte], kr., bkr., ukr., bulg. *брат* (psl. **bratъ*), sč., p. *brat,* kr. apv. *братáрь* (ssl. *bratrъ*), č., p. *bratr,* go. *brōþar,* sav. *bruoder,* v. *Bruder,* a-s. *brōđor,* a. *brother,* si. *brā́tā, bhrā́tar-* 't. p.', gr. *phrā́tēr* 'dzimtu apvienības (frātrijas) loceklis', lat. *frāter* (< **bhrāter*) 'brālis'. Pamatā ide. **bhrā́ter-* 'lielģimenes loceklis, asinsradinieks, brālis', kas ir atv. no **bhrā* 'brālis' (sākotnēji laikam bērnu runā) tāpat kā **mātér* 'māte' no **mā* (sk. *māte*). Sal. lš. apv. *brā́!* 'brāl!', illīr. *bra* 'brālis'. Arī latviešu valodā bijis vārds **brāters* vai **brātars,* no kā folklorā dem. *brātarītis*: «Labi, labi, brātarīti, Kad tu man tā darīji!» (LD 3563 var.; variants: «mans brālīti»). Sal. lš. *broterẽlis* 'brālītis', pr. *bratrīkai* [brātrīkai] dsk. 'brālīši'.

Vārds *brālis* tautasdziesmās lietots plašākā nozīmē nekā mūsdienu valodā: tas var apzīmēt katru vīriešu kārtas radinieku (tās pašas dzimtas locekli) pretstatā «īstajam brālim», kas ir brālis mūsdienu nozīmē. Vārds atvasināts no **brā* ar pied. *-l-* (līdzīgi s-h. *brâle* 'brālis') un sākotnēji bijis mīlināmais vārds (Endzelīns). Pēc cita uzskata (Nīdermanis, Frenkels) *brālis* ir garākas formas **brātarēlis* saīsinājums (lš. *brólis* < *broterė́lis*). Vēl pēc cita uzskata (Jauņus, Plāķis) blakus ssl. *bratrъ* ir bijis la. **brātris,* no kā disimilācijā **brātlis* > *brālis*.

Atv. *brālēns* ir sens deminutīvs ('brālītis', tā vēl kurseniekiem), kas ieguvis citu nozīmi — sākotnēji 'brāļadēls' (St I 152; sal. lš. *brolė́nas* 't. p.'), vēlāk 'tēva vai mātes brāļa vai māsas dēls'.

Sk. arī: *bāliņš*.

Buck 107, E III_1 607, IV_2 190, EF 1 47, 2 59, Euler 108, HF II 1039, Kl 103, K-P 26, L I 24, Mach 64, Mažiulis I 155, M-E I 328,

MM II 530, Oxf 121, P 109, Plāķis — IMM 1921 427, Pok 163, Seebold 49, T 36, W-H I 541, ЕСУМ I 246, To I 247, Tp 3 60, Ф I 207, ЭСБМ I 378, ЭСРЯ I_2 189, ЭССЯ II 238, III 8

brangs [brañgs], apv. [ân², àn²], *brengs* [ęñ]; lš. *brangùs* 'dārgs, vērtīgs, mīļš'. Pamatā ide. **bhren-* 'tūkt, izcelties' ar *g* paplašinājumā. No tās pašas bāzes ar *k* atvasināts lš. *brankà* 'briedums, tūkums, pampums' un ar *d* — la. *briest* (sk.). Visas šīs formas no saknes **bher-* 'tūkt', kurai paralēli bija līdzīgas nozīmes **bheu-* (no kā *bozt*) un **bhel-* (no kā *blīst*). Vārda formas ar saglabājušos baltu *-an-* un *-en-* rāda, ka tās vispārinātas no kursiskajām izloksnēm (Sabaļausks: aizgūtas no lietuviešu valodas). No nozīmes 'uztūcis' → 'tukls, resns' → 'labs, vērtīgs' (arī 'liels, stiprs') → 'dārgs' (apv. un lietuviešu valodā).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds saistāms ar v. *prangen* 'lepoties, greznoties'.

Sk. arī: *briest*.

E III_2 59, EF 2 53, Kl 562, K-P 26, M-E I 323, Pok 167, Sab 14 106, Stang 3 15, T 36, To I 246

brasēt 'izturēties braši, lepni; uzdzīvot' — sk. *brašs*.

brasls; lš. *brastà*, apv. *brasvà, brastvà* 'brasls; staigns ceļš, staigna pļava', pr. **brast-* 'brasls' (vietvārdos, piem., *Balkombrastun*), kr., bkr. *брод* (bsl. **brodъ*), ukr. *брід*, bulg. *брод*, č. *brod*, p. *bród* 't. p.' Atv. no *brist* (sk.) ar saknes patskaņa miju un pied. *-lo-*. Sākotnēji laikam adjektīvs ar noz. 'sekls, nedziļš (izbrienams)' (tā vēl 18. gs.; St I 27). Lietuviešu un prūšu formām atbilstošs subst. *brasts* Kurzemes izloksnēs (E-H I 238), vietvārdos (*Brastvalks* Dundagā) un uzvārdos (*Brastiņš*). Slāvu formām atbilst apv. *brads* 'brasls', kas arī vietvārdos, piem., *Bradas* (Lībagos), *Bradi* (Silenē), *Brada purvs* (Valmierā), *Bradaiži* (Pildā).

E IV_2 190, EF 2 58, M-E I 324, Pok 164, T 37, ЕСУМ I 252, To I 247, ЭСБМ I 380, ЭСРЯ I_2 199, ЭССЯ III 36

brašs; si. *bhṛśaḥ* 'stiprs, straujš, varens'. Iespējams, ka senindiešu vārds saistāms ar tās pašas valodas *bhrāśate* 'spīd, liesmo' (Mairhofers ar ?). Tādā gadījumā pamatā ir ide. **bherək-* : **bhrēk-* 'spīdēt' no saknes **bher-* 'spožs, gaišbrūns' (no kā *bērs*, sk.). Nozīmes attīstība: 'spīdošs, liesmojošs' → 'skaists, izcils' → 'stalts, spēcīgs'.

Ar adj. *brašs* saistāms verbs *brasēt* (apv. *brašāt, brašoties*), kas arī folklorā: «Lai aug puri (pūri?), lai aug meži (mieži?), Kur jāj cauri brasēdams; Drīz būs man nu jābrasē Daiļā kara pulciņā» (LD 32129); «Braucam, brāļi, brašājam Tēva pirktis kumelinis» (dsk. instr.; RKr XVI 111). No 'braši uzvesties, izturēties; dižoties' 19. gs. 'dzert, uzdzīvot' (U I 35) laikam pēc lv. *brassen* 'trokšņot, dzīrot, uzdzīvot' parauga.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Zēvers) *brasēt* ir aizg. no lejasvācu valodas. (K)

Bl 6 221, M-E I 324, MM II 523 un 532, Pok 141, Zēv 2 16

brātarītis — sk. *brālis*.

brauciens 'vilciens'— sk. *vilciens*.

braucīt — sk. *braukt*.

braukt [bràukt]; lš. *braũkti* 'svītrot, braucīt (lapas, ogas), slaucīt (asaras, sviedrus); (sar.) braukt, traukties', kr. apv. *брукáть* (psl. **brukati*) 'mest, sviest; spert, spārdīt(ies); smērēt'. Pamatā ide. **bhreuk-* 'braucīt' no saknes **bher-* 'griêzt, berzt, šķelt; sist' (no kā arī *berzt,* sk.). No fon. var. **bhreuǩ-* kr. apv. *брусúть* (psl. **brusiti*) 'saplūkt lapas lopiem' (← 'braucīt'), bulg. *брýся* 'triecu, plūcu (augļus)', č. *brousiti* 'asināt, slīpēt; skriet', p. *brusić* 'asināt uz galodas, slīpēt'. Nozīmes attīstība: 'berzt' → 'braucīt, traukt': «Kāda zaķam dzīvīte — Auzas braukt, pasiles [silmalas] grauzt» (LD 2310), «braukt ar ruoku pa galdu» (E-H I 238). No šejienes 'šļūkt, slidināt' → 'slidināt transporta līdzekli' → 'virzīt ritošu transporta līdzekli vai virzīties ar to'. Vēstures ziņas rāda, ka 'braukt' senāk nozīmēja pārvietot vai pārvietoties ar šļūkšanu: primitīvākais transporta līdzeklis arī Baltijā senatnē bija īpatnēja šļūce, kas radās līdz ar zemkopības un lopkopības attīstību. Kad sāka plašāk lietot ratus (kas eksistēja jau ide. kopdzīves laikā), arī uz šo transporta veidu attiecināja verbu *braukt*.

Iter. *braucīt* [braũcît] saglabājis senu nozīmi, bet *braukāt* nozīme ir jaunāka. Apv. *braucāt* piemīt abas nozīmes; kursen. *braucēt* (braucêt, K-P 26) 'braukt jūrā'. No verba *braukt* senākās nozīmes arī apv. *brauklis, braukts, brauktuve* 'darbarīks (koka nazis) linu tīrīšanai resp. braucīšanai'.

Sk. arī: *brukt*.

A. Augstkalns — FBR XV 200, Brence I 260, Buck 714, J. Duridanov — Donum B 107, EF 2 54, Mach 68, M-E I 326, Pok 170, Sanders 168, Ф I 220, ЭСРЯ I_2 203, ЭССЯ III 46 un 48

brauļs 'rūgts, skāņš'— sk. *brūvēt*.

brauļāt 'braucīt'— sk. *brauņāt*.

brauņāt [braũņât], *braunāt* 'berzt, kasīt'; bulg. apv. *брýнкą* 'pūtīte', sč. *brnka* (< * *bhrun-*) 'jaundzimušā «krekliņš»', ukr. *брýнька* 'pumpurs', si. *bhrūṇām* 'embrijs'. Verba piemērs: «ar skaidu priedei mizu brauņāt» (J. Poruks — M-E I 327). Līdz ar subst. *brauņa* [braũņa], *brauna* 'no ādas virskārtas nolupusi plēksnīte; čūskas novilktā āda; kūniņas apvalks, no kuras izlīdis kukainis; zviņa' atvasināts no ide. **bhrĕu-* > b. **brau-,* no kā la. apv. (kursen.) *braut* 'spiest, spiesties'. Pamatā ir sakne **bher-* 'griêzt, berzt, šķelt; sist' (no kā arī *berzt,* sk.). Vārds *brauņāt* ir verba *braut* iteratīvs; par piedēkli sal. *rakt* : *rakņāt*. Ar citu piedēkli apv. *brauļāt* 'braucīt'.

Sk. arī: *bruņas*.

I. Duridanov — Donum B 107, K-P 26, M-E I 327, MM II 533, Pok 169, Tp — Эт 1964 4, ЭСБМ I 59, ЭССЯ III 47

braut 'spiest, spiesties'— sk. *brauņāt*.
brazdēt, *brāzdēt* 'brakšķēt'— sk. *brakšķēt*.
brāzt [brãzt, â]; lš. *bróžti* 'svītrot, braucīt; slīdēt'. Pamatā ide. **bherĝ-* > b. **berž-* > la. *berz-*, no kā arī *berzt* (sk.). Ar metatēzi *berz-* : **brēz-*; zilbes intonācija no *-er-* pārnesta uz patskaņi *-e-*, kas līdz ar to garināts (*eȓ* > *ēr* vai *eȓ* > *êr*; sal. lš. *brė̃žti* 'skrāpēt, kasīt, drāzt'). Skaņumijā *brāzt* (par formu sal. apv. *drēzt* 'raut (uguni)': *drāzt*). Nozīmes attīstība: 'berzt' («nobrāzt ādu, nobrāzt kāju») → 'ātri, ar sparu virzīties' (īpaši refl.: «vētra, viļņi brāžas»; par nozīmju sakaru sal. *drāzt* : *drāzties*). No noz. 'berzt' ar pārnesumu arī 'stipri bārt' («sabrāzt puiku»). Iter. (apv.) *brāzāt, brāžāt* [brà-[2]].

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds saistāms ar lat. *fragor* 'laušana, lūšana, brīkšķis' un tā pamatā **bhreĝ-* 'lauzt'.

B II 366, EF 2 56, M-E I 329

brēkt [brèkt, ê]; lš. apv. *brė̃kti* 't. p.', kr. *брехáть* 'riet; melst; (apv.) brēkt, runāt', apv. *брекотáть* 'žvadzēt, žvadzināt', bkr. *брахáць, брехáць* 'riet; melot', ukr. *брехáти* 't. p.', bulg. *брехáм* 'vaidu; stipri šķaudu', p. *brzechać* 'riet; pļāpāt, melot'. Pamatā ide. **u̯er-* cilvēka un dažu dzīvnieku balss skaņu apzīmēšanai, ar *k* saknes paplašinājumā (sk. *verkšķēt*). Ar metatēzi **u̯erk-* > **u̯rēk-* > *brēk-*. (Sal. č. *břečeti*=*vřeštěti* 'brēkt, smilkstēt, kviekt', piem.: «koza břečí» — kaza blēj.)

Slāvu valodās vārda ieskaņā saglabājusies arī skaņkopa *vr-*, bet baltu valodās tā pārveidojusies: vai nu *u̯r-* > *br-* (par līdzīgu pārveidojumu sal. *brīvs, brokasts*), vai arī *u̯r-* > *r-* (ar *u̯* zudumu; sk. *rēkt*).

Verba *brēkt* tagadnes formās no infinitīva laikam pārņemts *ē* (*brēcu* senākā **brecu* vietā; Endzelīns). Iter. *brēkāt* [brẽkât], kauz. *brēcināt* [è, ẽ]. Atvasinātie subst. *brēka* [ẽ], *brēķis* [ẽ], *brēkulis* [ẽ].

Apv. (kursen.) *brēgt* 'raudāt' laikam ar ekspresīvu *k* > *g*. Iter. **brēgot*, no kā *brēgotaišs* (brêguoataišs, K-P 26) 'raudātājs'.

Pēc cita uzskata (Pokornijs, Trubačovs) vārda pamatā ir ide. **bher-* skaņu apzīmēšanai. K

M-E I 330, Pok 138 un 1162, ЕСУМ I 253, Ф I 213, ЭСБМ I 379, ЭСРЯ I$_2$ 195, ЭССЯ III 13 un 22

brīdināt [brìdinât, ĩ]; lš. *brȳdinti* 'braukt pa dubļiem, pa sniegu'. Atv. no verba *brist* (sk.), tā sens iter., kauz. blakus apv. *bridināt* 'likt brist; atkārtoti, ilgstoši brist': «Meitas mani purināja ['mudināja'] Dziļupīti bridināt (var.: bridināja); Brien kumeļš, brienu pats, Mirka mani zābaciņi» (LD 11299 var.). (Par vokālismu *brist* : *bridināt* un *brīdināt* sal. *krist* : *kritināt* un apv. *krītiņāt, krītaļāt, krišņāt*.) Nozīmes attīstība: 'likt brist' → 'liekot brist, likt uzmanīties no bīstamām vietām' → 'likt uzmanīties (no briesmām, no nepatīkamas situācijas)' un 'bārt, liekot uzmanī-

ties' → 'bārt'. Uz šādu nozīmes veidošanos netieši norāda *brīdināt* 18. gs. nozīme 'likt kādam apzināties laiku un apstākļus' (Lg II 64).

Pēc cita uzskata (Jēgers) *brīdināt* mūsdienu nozīme no 'aizturēt, aizkavēt'. Vēl pēc cita uzskata (Bernekers; Endzelīns ar ?) vārds saistāms ar sl. *briti* (kr. *брить*) 'skūt'. (K)

Jēg 2 91, M-E I 333

brīdis [brìdis]; lš. *brỹdis* 'bridums, brasla'. Atv. no *brist* (sk.). Sākotnējā nozīme '(viens) bridiens, bridums' → 'tik īss laiks kā bridiens' → 'īss laika sprīdis'. Par nozīmes pārnesumu sal. *celt : cēliens.*

Bērtulis 2 45—50, E I 291, EF 2 58, Jēg 2 91, M-E I 333, Pok 164, T 37

briedis [briêdis]; lš. *bríedis* 'alnis', pr. *braydis* (< **breidis*, Endzelīns) 't. p.', narev. *brid* 'briedis', mesapiešu *brenthon* (< **brenton*) 'alnis'. Pamatā ide. **bhreidh-* > b. **breid-* > ab. **bried-*, kam blakus ide. **bhrent-*. Abu variantu refleksi saglabājušies, piem., slāvu valodās, kur saknē sastopams gan *ě* < *oi* (no **bhroidh-*), gan *ę* < *en*. Formas ar *-en-* ir vairāku valodu vietvārdos.

Sakne **bher-* 'tūkt', no kā arī *briest* (sk.). Baltu vārdos *-d-* var būt arī verba *brist* formu (piem., apv. *(es) briedu*) ietekmē (Toporovs). Vārda nozīmes attīstība: 'uztūcis' → 'tāds, kam ir labi attīstīts ķermenis, kas nav novājējis' → 'stiprs, veikls (dzīvnieks)'. Par šādu nozīmju sakaru sal. *taurs.*

Uzskata, ka latviešu valodā notikusi vārda *briedis* nozīmes maiņa: folklorā un senākajos rakstu pieminekļos ar šo vārdu apzīmēts alnis, bet kopš 19. gs. otrās puses — briedis (kad vārds *alnis* ieviests mūsdienu nozīmē). Zīmīgi, ka kursenieku izloksnē *briedis* 'alnis'. Taču Narevas baltu (jātvingu?) izloksnē *brid* (kur *i* var apzīmēt fonēmu [ei] vai arī patskani, kas izveidojies no *ei*) saskan ar latviešu vārda *briedis* mūsdienu nozīmi. Šis fakts mudina domāt, ka baltu valodās jau agrāk mijušies alņa un brieža apzīmējuma vārdi.

Pēc cita uzskata (Becenbergers) vārdā *briedis* ir *ie* < *en*, un no latviešiem šo vārdu aizguvuši lietuvieši un prūši (noraida Endzelīns).

Bērtulis 3 159, Buck 187, E III_2 149 un 341, IV_2 190, EF 2 57, KK 29 195, L I 24, Mažiulis I 153, M-E I 337, Pok 168, Schmalstieg 2 55, Zinkevičius 1 10, 2 70, Гам-Ив 3 519, Непознак 167, To I 244

briesmas [briẽsmas], apv. vsk. *briesma*. Atv. no verba *brist* (sk.) tagadnes celma: **bried-smā-* > *briesma.* (Par formu sal. *dziesma, liesma.*) Vārda nozīme izveidojusies paralēli tās pašas saknes verba *brīdināt* nozīmei. *briesma(s)* 'tas, no kā brīdina' → 'bīstams stāvoklis, bīstami notikumi' (Jēgers). Atv. arh. *briesmoties* 'lādēties, nolādēt' (Elg 1 320), 'ļoti pārbīties' (Lg II 63).

Pēc cita uzskata (Bernekers, Endzelīns) vārds saistāms ar sl. **bridъ* (kr. apv. *брыд* 'asums, rūgtums gaisā; dūmi, garaiņi') no verba **briti* 'skūt', kura pamatā ide. **bhrei-* 'griêzt'.

Buck 1157, Jēg 2 92, M-E I 377, ЭССЯ III 27

briest [briêst]; lš. *brę̃sti* 't. p.', pr. *pobrendints* 'apgrūtināts', *brendekermnen* 'grūtniecības stāvoklī', īru *bruinne* 'krūts', gr. *brénthos* 'lepnums'. Pamatā ide. **bhrendh-* 'uztūkt; būt grūtniecības stāvoklī' no saknes **bher-* 'tūkt' (no kā arī *brangs,* sk.). Ide. **bhrendh-* > b. **brend-* > la. *bried-*. No **brend-ti* > **brensti* > la. *briest*. Tag. vsk. 1. pers. *(es) briestu,* bet apv. *briežu* (< **brend-i̯uo*). Kauz. *briedēt, briedināt.*

Skaņumijā ide. **bhrondh-* > b. **brand-* > la. *bruod-,* no kā apv. *brods* [bruôds] 'pumpurs', *brožs* [uô] 'resns, drukns, stiprs': «tas tik ir bruožs zēns!» (M-E I 343). Sal. lš. *brandà* '(no)briedums, raža'. Tāpēc blakus adj. *briedīgs* ir tās pašas nozīmes arh. *brodīgs* [uô] 'briedīgs; barojošs, sātīgs': «brodīga maize» (Lj 38), «barība lai ir viegla, brodīga, kas spēku dod» (M. Stobe. Veselības grāmata. 1795 42). Šās cilmes ir vairāki vietvārdi, to vidū *Brandi* (Popē), *Brodi* [uô] (Dzērbenē), *Brodiņi* [uô] (Meņģelē).

Sk. arī: *briedis.*

E IV$_2$ 190, EF 2 56, HF I 266, Krahe 27, M-E I 338 un 343, Pok 167 (168), Schmalstieg 2 290, To I 249

brikšņi, *briksnājs.* Vārdā saplūduši divējādas cilmes atvasinājumi.

1. Tās pašas cilmes kā *brist* (sk.): **brišņi* ar *k* iespraudumu. Brikšņos brien pa sakritušiem zariem, pa stiebriem un mētrām.

2. Tās pašas cilmes kā *brikšķēt* (sk. *brakšķēt*). Ejot pa brikšņiem, ar troksni lūst kritušie zari. Skaņu atdarināšanai bijusi liela loma vārda formas veidošanā.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārda pamatā ir tikai skaņu atdarinājums. (K)

M-E I 332

brilles [brilles], vsk. *brille.* Aizguvums; no lv., v. *Brille* 't. p.' Vārda pamatā ir pusdārgakmens nos. *berils* < gr. *bḗryllos,* kas ir dravīdu cilmes un atvasināts no Dienvidindijas pilsētas nos. *Vēḷūr (Bēlūr)*. No berila izgatavotas pirmās brilles mūsdienu izpratnē (ap 1300. g.).

Aizg. minēts 17. un 18. gs. vārdnīcās (*brille,* Lj 37; *brillis,* St I 29). Forma *brilles* 19. gs. (V 1 359, 2 45, U I 37).

Doo I 228, HF I 234, Kl 101, M-E I 332, Zēv 2 174

brīnums [brînums]. Pamatā laikam ide. **bher-* 'spožs, gaiši brūns' (sk. *bērzs*), no kā atv. **bhrein-* : **bhrīn-os* > b. **brīnas* > la. adj. **brīns* 'spožs, žilbinošs'. Par nozīmi sal. tās pašas cilmes toh. A *parno,* B *perne* 'tāds, kas izstaro gaismu, spožs'. No adj. **brīns* atv. *brīnums* 'žilbinošs spožums' → 'spožums, kas pārsteidz, liek brīnīties' → 'kas dīvains, neparasts; kas neizskaidrojams, mistisks' → 'izjūta, pārdzīvojums, kas saistīts ar pār-

steigumu, neizpratni'. No adjektīva arī subst. *brīns* 'brīnums, izbrīna' («brīnu lieta», St I 29), ko atdzīvinājis Rainis, piem.: «Un tici stipri, ja tu brīnus ceri» (MVM 1897 408). No šā substantīva atv. *brīnisks* (Manc 2 514, Lg II 64), liter. *brīnišķs*, un verbs *brīnīt*, refl. *brīnīties*, apv. *brīnēt(ies)*, *brīnot(ies)*.

Apv. *brīnīt (brīnēt, brīnot)* 'ar skatienu noskaust' saglabājis pēdas no verba senākas nozīmes 'skatīt(ies) ieplestām acīm, stīvi skatīties'. Šī nozīme dažkārt parādās arī refl. *brīnīties* lietojumā. Par nozīmju 'brīnīties' un 'skatīties' sakaru sal. gr. *thámbos* 'brīnīšanās, apbrīna; izbailes', *thaũma* 'apbrīna, izbrīna': dor. *thāéomai* 'aplūkoju, apskatu' no ide. **dheiə- : *dhāu-* 'skatīties'.

Vārda *brīnums* sākotnējais sakars ar gaismas parādībām izpaužas senos savienojumos «zili (zaļi) brīnumi», «balti brīnumi». Par semantiskām asociācijām 'gaišs, spožs' → 'skatīties' → 'izjust, nogrimt apcerē' sal. si. *bhālam* 'spožums' (< ide. **bhel-* 'spīdīgs, balts') un *sam-bhālayati* 'skatās, uztver', marātu *sā-bhāḷṇē* 'jūt', toh. A *palsk-* 'pārdomāt'.

Pēc cita uzskata (Jēgers) *brīnīties* saistāms ar *brīdināt* (**brīdnīties*) vai (Endzelīns ar ?) ar gr. *phrik* 'šausmas, šermuļi'. K

Buck 1095, E 1 367, Jēg 2 92, M-E I 334

brist; lš. *brìsti* 't. p.', kr., ukr. *брести́* 'vilkties, gurdi iet, brist' (psl. **bresti* 'brist'), bkr. *брысці́*, sč. *břisti* 'pāriet braslu', p. *brnąć* (< **brьgnǫti*) 'brist (pa sniegu, dubļiem)', alb. *breth* 'lēkt', toh. B *preśc(i)ye* 'dubļi, purvs'. Pamatā ide. **bred(h)-* 'brist'; zudumpakāpē **bhr̥d(h)-* > b. **brid-*, no kā **brid-ti* > la. *brist*. Tagadnē **brend-uo* > apv. *briedu* (lš. *brendù*), kam blakus liter. *brienu* < apv. *briednu*.

Iter. *bradāt*, apv. (kursen.) *bradžot* (bradžuoat, K-P 26), sal. lš. *bradžióti* 't. p.' Ķauz. (apv.) *bridināt*.

Sk. arī: *brasls, brīdināt, brīdis, briesmas, brikšņi*.

E 1 745 un 749, EF 2 58, M-E I 332, Pok 164, T 37, ЕСУМ I 252, Куркина — Эт 1980 184, То I 247, Тр — Эт 1972 26, Ф I 210, О. С. Широков — Balt XX 17, ЭСБМ I 392, ЭСРЯ I_2 194, ЭССЯ III 14

brīvs [brīvs]. Aizguvums; no vlv., vh. *vri, vrie* (v. *frei*, h. *vrij*) < ģerm. **frija-* 'ar brīvu kaklu' (sākumā pretstatā vergiem) no ide. **priio-* 'mīļš'. Sakne **prāi- : *pri-* 'patikt, saudzēt'. Skaņkopu *vr-* [ur-] latviešu valodā pārveidoja par *br-*. Pievienojot aizgūtajam vārdam galotni, iestarpināts *-v-*. Forma bez galotnes un bez šāda iestarpinājuma vēl 17. gs. («brie» [brī] 'frei', Manc I 64).

Atv. *brīve* («brīves kungs», St I 29), *brīvība, brīvestība* 18. gs. un 19. gs. sākumā pirmām kārtām apzīmēja 'atļauju, privilēģiju' (Lg I 248, II 64, St I 29, II 253 un 463). Mūsdienu nozīme vārdiem *brīvība* un *brīvestība* dominēja kopš 19. gs. 60. gadiem, kaut gan vēl «Pēterburgas Avīzēs» *brīvestība* 'privi-

lēģija', piem.: «caur šādu brīvestību nu gan katris muižnieks bij savs īpašs ķēniņš savā novadā» (PA 1863 8 7). Vārdu *brīve* valodā atdzīvināja Rainis.

Adj. *brīvs* un tā atvasinājumi ieviesās latviešu valodā tad, kad politiskā un administratīvā vara Latvijā bija pilnīgi vācu iestāžu un amatpersonu (feodāļu) rokās, un sākumā tikai no šīs varas atkarīgu nosacījumu izteikšanai (lai apzīmētu, piem., kādu atļauju, tiesību, privilēģiju un ar to saistīto stāvokli). Visās pārējās attiecībās vēl 18. gs. ar nozīmi 'brīvs' parasti lietoja agrākos apzīmējumus — *svabads, svabadība, vaļa.*

Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 64, Für 2 79, Lj 37).

Bl 6 178, Buck 1336, Kl 216, M-E I 336, P 201, Pok 844, Roze I 31, Zēv 2 17

brodīgs 'sātīgs, briedīgs' — sk. *briest.*

brokastis [bruõkastis], vsk. *brokasts.* Aizguvums; no vlv. *vrōkost* [u̯r-] 't. p.' (v. *Frühkost,* burtiski 'agrais ēdiens'). Skaņkopu *vr-* latviešu valodā pārveidoja par *br-* un vārda nobeigumu *-ost* pielīdzināja latviešu cilmes piedēklim (kā vārdā *mielasts*).

Buck 353, Kiparsky I 81, Kl 222, M-E I 342, Zēv 2 18

brožs 'resns, drukns, stiprs' — sk. *briest.*

brūce [brûce], apv. [û]; lš. *brū̃kis* 'svītrošana, braucīšana; svītra, līnija'. Tās pašas cilmes kā *brukt* (sk.) ar senāko saknes nozīmi 'berzt'. Sākotnējā noz. '(no)berzums'. (Par nozīmi sal. *bruceklis,* apv. *brūcene* 'galoda'.)

EF 2 54, M-E I 341, Pok 170, T 36

brucināt — sk. *brukt.*

bruģis. Aizguvums; no vlv., vh. *brugge* 'tilts, bruģis' (h. *brug,* v. *Brücke* 'tilts': *Prügel* 'nūja, runga'). Pamatā ide. **bhrū-* 'baļķis, nūja', no kā arī kr. *бревнó* 'baļķis'. Sakne **bher-* 'griêzt, berzt, šķelt; sist', no kā la. *berzt.* Par tiltu senatnē dēvēja tieviem koku stumbriem, zariem, sprunguļiem izklātu ceļu, kas veda pār staignāju līdz upes braslam. Vēlāk ar attiecīgo vārdu daudzās valodās apzīmēts gan dēļu vai akmens ceļš gar upi, gan arī dēļu vai akmens klājums uz ceļiem, laukumiem un arī ēku iekšienē. (Sk. *tilts.*) Šādā sakarā 17. gs. rakstīts par «izbruģētu istabu» (Gl I 102), un vēl 18. gs. par *bruģēm* saukti sprunguļi ceļu klāšanai, bet *bruģis* bija šādi klāts ceļš (Lg II 65), kas apzīmēts arī par «rungu jeb cikstu tiltu» (Lg I 160). Liter. valodā *bruģis* ir tikai ceļa (ielas) akmens segums.

Blakus vietvārdiem, kas darināti ar vārdu *bruģis,* piem., *Bruģa kalns* (Ogrē), ir arī formas ar *-i-* (*Briģi, Brigas*), kuru pamatā ir ģerm. valodu paralēlformas ar *ü.*

Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (St I 29).

Doo I 237, E I 109, Jēg 3 68, Kl 103, M-E I 338, P 109, Pok 173, Zēv 2 18 un 174, ЭСРЯ I_2 191

brūklene [brûklene], apv. [û], *brūkle;* lš. *brùknė,* kr. *брусни́ка* (ar piedēkļa līdzskaņa maiņu no sl. **brusьnica*), bkr. *брусні́ца,*

ukr. *брусніця,* bulg. *бруснúца,* č. *brusnice* (arī 'tecilas silīte'), p. *brusznica* 't. p.' Atv. no verba *brukt* (sk.) tagadnes celma. Semantikas pamatā ir nozīme 'braucīt' ('(no)braukāmā oga'). Iespējams, ka substantīva pamatā ir bijis adj. **brūkls* 'braukāms' (kā sl. adj. **brusьnъ* : subst. **brusьnica*).

EF 2 54, Mach 70, M-E I 341, Pok 170, ЕСУМ I 270, Ф I 221, ЭСБМ I 384, ЭСРЯ I_2 203, ЭССЯ III 51

brukslājs [brukslàjs] 'purvaina vieta, kur ejot iebrūk kājas', arī *brukslis.* Atv. no *brukt* (sk.). Vārdam ir arī otra nozīme 'krūmājs, krūmiem aizaugušas ganības' (arī *bruksla*). Šī nozīme laikam izveidojusies no verba *brukt* sākotnējās semantikas 'berzties' — caur krūmāju spiežoties, jāberžas gar zariem. (Sal. *brukstala.*) Tās pašas cilmes ir *bruksliens* 'jaunām eglītēm un priedītēm apaudzis izcirtums'. (K)

M-E I 339

brukstalas, *brūkstalas* 'biezi saauguši krūmi; izcirtums, kur saaugušas jaunas eglītes un priedītes': «Rikšiem bēri es palaidu Caur zaļām brukstalām» (var.: «Caur ābeļu brukstalām», LD 13501). Tās pašas cilmes kā *brukt* (sk.) ar tā sākotnējo nozīmi 'berzties'. Vārds ir atvasinājums no *brukt* kauzatīva **brukstīt.* Sal. lš. *brùkštelėti* 'pārvilkt (piem., ar roku pār seju)', *brūkštelėti* 'strauji pārvilkt'. Tātad *brukstalas* sākotnēji 'vieta, kur jāspiežas cauri, beržoties gar zariem'.

Sk. arī: *brukslājs.* (K)

M-E I 339

brukt; lš. *brùkti* 'bāzt, grūst (iekšā); piebīdīt', pr. *brokis* (**brukis*) 'sitiens'. Tās pašas cilmes kā *braukt* (sk.), tikai no ide. bāzes zudumpakāpē. Ide. **bhreuk-* : **bhrŭk-* > b. **brŭk-*, no kā la. *brukt.* Blakus senāk transitīvajam *braukt* verbs *brukt* ir intransitīvs. No senākās noz. 'berzties' → 'slīdēt' («zeķes brūk») → 'lupt' («nuo vāruoša ūdens brūk āda ar visu vilnu nuo(st)», E-H I 245) → 'noiet, nobalēt (par krāsu)'. Savukārt no 'slīdēt' arī 'gāzties' («akmeņi brūk no kalna, jumts brūk») → 'sagāzties, sairt' («māja brūk»). No 'slīdēt' arī 'stigt' («kājas bruka sniegā») un 'gāzties' («iebrukt bedrē») → 'strauji virzīties' («mājā iebruka laupītāji», «uzbrukt ienaidniekam»).

Kauz. *brucināt* saglabājis senāko noz. 'berzt, berzēt (tīrot vai plucinot)' («brucināt galdu; brucināt cūkas») → 'asināt, trīt' («brucināt izkapti»).

Sk. arī: *brūce, brūklene, brukslājs, brukstalas, bružāt.*

Buck 1410, E IV_2 190, EF 2 54, Mažiulis I 158, M-E I 339, Pok 170, Чекман 120

brunči [bruñči]. Vārda pamatā ir brūnā krāsa. Vārda pirmforma laikam aizgūta no ģermāņu valodām: vh. *brunte* 'brūnā krāsa' (arī 'tas, kas ir brūnā krāsā'; sal. h. *bruintje* 'brūnis'), aiřı. *brūnte* 't. p.' No arh. **brunte* vai **bruntis* locījumiem, kur *-nš-* > *-nč-*, arī vsk. nominatīvā *-c-*. Sal. apv. *bruncis* 'brūns zirgs'

(< **brūncis*, Endzelīns). Vārda lietojumu dsk. formā laikam ietekmējis vārds *svārki*.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds *brunči* saistāms ar apv. *brunkas* < **brūnkas* 'sieviešu svārki', kas varbūt no *brūns*.

G. Manceļa vārdnīcā nav vārda *brunči*, tātad 17. gs. šis vārds vēl laikam nebija plaši ieviesies. K. Fīrekeram 17. gs. otrajā pusē un J. Langem 18. gs. *brunči* ir 'apakšējie svārki' (Für 2 78, Lg II 66); kā zināms, godos vilka vairākus svārkus citu virs cita. G. F. Stenders 18. gs. beigās Augškurzemē šo vārdu nav dzirdējis (St I 30), bet K. Harders 19. gs. sākumā raksta, ka *brunči* Ziemeļvidzemē ir parasts vārds (Wel 25). (K)

M-E I 340, Zēv 2 235

brūns [brūns]. Aizguvums; no vlv., afrī. *brūn*, vh. *bruun* 'mirdzošs; brūns'. Pamatā ide. **bher-* 'spožs, gaiši brūns', no kā arī la. *bērs*. Latviešu valodā vārds laikam sācis ieviesties līdz ar brūno (tā laika modes) apģērba krāsu 15. gs. (P. Šmits). Šā vārda vēl nav G. Manceļa vārdnīcā (1638), tāpēc jādomā, ka aizg. valodā īsti ieviesies tikai 17. gs. beigās un 18. gs. (Lj 38, St II 154). Spriežot pēc J. Broces, 18. gs. brūnā krāsa latviešu apģērbiem nav bijusi sevišķi izplatīta.

Jēdzienu 'brūns' agrāk latviešu valodā izteica ar vārdiem *ruds* (par matiem, acīm) un *bērs* (par zirgiem; Manc I 39, II 246 un 248). Koši brūns audums (arī sarkanbrūns) dēvēts par sarkanu: « Atsavēla par jūriņu Kā sarkana vadmaliņa» (LD 32068). Vācu vārdam *braunrot* 'brūni sarkans, sarkanbrūns' G. F. Stendera vārdnīcā atbilst la. *sarkans* (St II 154).

Sk. arī: *brunči*.

Doo I 239, M-E I 136, Šm 7 114, Zēv 2 19

bruņas. Aizguvums; līdz ar pr. *brunyos* 't. p.' no go. *brunjō* 'bruņa(s)' vai sav. *brunja* 't. p.' (v. *Brünne* 'bruņas, bruņukrekls'). Aizg. ir vai nu tiešs (Hirts, Trautmanis), vai ar slāvu valodu starpniecību (ssl. *brъnja*, skr. *бръня;* sal. kr. *броня* 'bruņas, bruņutērps'). Slāvi aizguvuši šo apzīmējumu ne agrāk par 8. gs. (Brikners).

16. gs. minēta aizg. forma *brunige* (Und 40) no vlv. *bronnige*, bet no 17. gs. konsekventi *bruņas* (kļūda laikam *brunas*, Manc I 85, jo citur *bruņas*, II 365; arī *bruņa-cepure*, I 87, II 365). No 17. gs. arī verbs *apbruņot* (Manc I 199, Elg 1 300 un 303), kas rāda, ka vārds *bruņas* jau bija valodā dziļi iesakņojies.

Aizg. *bruņas* varēja vieglāk iesakņoties latviešu valodā, saplūstot ar tāda paša skanējuma vārdu, kas bija paralēlforma vārdam *brauņa* 'zvīņas; čūskas novilktā āda' (sk. *brauņāt*). Par skaņumiju sal. tās pašas cilmes *braukt : brukt*.

B II 91, Buck 1399, E IV_2 191, Fei 107, Kl 104, M-E I 340, P 109, Šm 2 47, T 38, Zēv 2 385, To I 255, Ф I 217, ЭСРЯ I_2 201, ЭССЯ III 55

brūte [brūte]. Aizguvums; no vlv. *brūt*, vh. *bruut* 'līgava, saderinātā'

(v. *Braut*) < ġerm. **brūþi-* 'jaunlaulātā'. Aizg. minēts 16. gs. tekstos (Ench 70) un 17. gs. vārdnīcās (Manc I 39, Lj 38).

Atv. *brūtgans* no vlv. *brūdegam* 'līgavainis' (tāpēc arī la. *brūtgams,* Manc I 39, Lj 38) ar salikteņa otrās daļas pielāgošanu vārdam *gans (brūtgans, brūdgans,* St I 30). Sav. *brūtigomo,* kur *gomo* 'vīrs', no ide. **ĝh(o)mon* 'cilvēks' (sal. lš. *žmogùs,* lat. *homo* 't. p.').

Aizguvumi latviešu valodā funkcionēja vēl 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā kā neitrāla stila literāri vārdi (piem., R. Blaumaņa darbos un K. Barona rakstos «Latvju dainās»). Aizg. *brūte* ieviesies arī folklorā; sal. tdz.: «Tā priedīte mana dēta, Kam sarkani skuju gali; Tā meitiņa mana brūte, Kam dzeltani matu gali» (Palcm 231).

KK 14 184, Kl 97, M IV 20, M-E I 341, P 106, Zēv 2 19 un 175

brūvēt [brūvêt]. Aizguvums; vlv., vh. *brūwen* 'darīt (alu)' (v. *brauen,* h. *brouwen*) < ide. **bh(e)reu-* : **bh(e)rū̆-* 'mutuļot, uzmutuļot, uzrūgt' no saknes **bher-* 'mutuļot, vārīt', no kā la. arh. *brauls* 'rūgts, skāņš', *braulīgs* 'lekns; kaislīgs'.

Aizg. latviešu valodā ieviests diezgan sen. G. Mancelis savā vārdnīcā iekārtojis īpašu nodaļu «No brūvēšanas» (Manc II 315—321), kur minēta plaša šajā nozarē lietojamā leksika.

Atv. *brūzis* [brūzis] izveidojies no vlv. *bruwhūs, brūhūs* vai vh. *bruhuus* 'alus darītava' (burtiski 'brūvēšanas māja'). Senākajos latviešu tekstos *bruvūzis* (Manc II 315), 18. gs. *brūgūzis, brūzis* (Lg I 156, St II 153).

Kl 96, M-E I 342, P 106, Pok 143, Zēv 2 19 un 175

brūzis — sk. *brūvēt.*

bružāt [bružât]; lš. *brūžinti, brūžyti* 'berzēt, trīt', *brūžúoti* 'berzējot padarīt (audumu) mīkstu'. Tās pašas cilmes kā *berzt* (sk.). Pamatā ide. **bher-* 'berzt' atv. **bhreuĝ-* : **bhrū̆ĝ-,* kas darināts paralēli bāzei **bhreuk-* (no kā *braukt*). Sal. lš. *braũžti* 'kasīt, (pār)vilkt, maukt': *braũkti* 'svītrot, braucīt (lapas, ogas)'. Vārda formu un nozīmi varēja ietekmēt arī apv. *buržāt* 'berzt (mazgājot veļu)', kas ir verba *burzīt* morf. variants. (K)

EF 2 54, M-E I 340

bubulis 'bērnu biedēklis'. Pamatā bērnu baidīšanai lietotā interj. *bu! bu! (bū! bū!),* no kā arī *bubis* 'bubulis'. Vārda formu un nozīmi ietekmējis subst. *budulis* (< *budelis,* sk.), no kā arī apv. *bubulis* 'putnu biedēklis'. (K)

Jansons 1 31, M-E I 343

būcenis — sk. *pauguгs.*

buča; lš. *bùčius, bučinỹs,* bkr. *бýся* 't. p.', bulg. *бýза* 'vaigs', maķedoniešu *buza* 'lūpa', p. *buzia* 'mute, sejiņa; skūpsts', ukr. *бýзя* 'mute', vlv. *bützen,* v. *bussen* (apv. *pussen*) 'bučot', zv. *puss* 'skūpsts', īru *bus,* alb. *buzë* 'lūpa', lat. *bucca* 'mute'. Pamatā ide. **bu-* 'lūpa' no skaņu atdarinājuma (saspiežot lūpas un velkot gaisu uz iekšu, pēc tam atverot lūpas). Valodās ir parasta

semantiskā asociācija 'lūpa(s)' → 'mute, vaigs' → 'skūpsts'. (Sal. la. *mut(īt)e* 'skūpsts'. No **bū-* arī apv. *būds* [bùds²] 'vaigs', lš. *bū̃das* 'seja, vaigi'.)

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Zēvers) vārds ir aizg. no ģermāņu valodām.

Buck 1114, EF 2 61, Kl 114, L I 24, M-E I 344, Pok 103, W-H I 120, ЕСУМ I 283, ЭСБМ I 424, ЭССЯ III 103

būda [bũda]. Aizguvums; no kr. vai bkr. *бýда* 'mājiņa', kas savukārt ar poļu valodas starpniecību no vācu valodas: vlv. *bōde* 'neliela celtne, tirgus būda' (> la. *bode* [buõde] 'veikals'; sal. v. *Bude* 'būda; tirgus būda, veikaliņš'). Vārds ir tās pašas cilmes kā v. *bauen* 'celt, būvēt' un la. *būt*.

Vēlāks aizg. no krievu valodas ir *budka* (kr. *бýдка* 't. p.').

Buck 460, E I 106, EF 2 61, Kl 108, M-E I 357, Zēv 2 21, Ф I 230, ЭСБМ I 398, ЭСРЯ I_2 211

budēlis [budẽlis], *budelis* 'ķekatnieks'; lš. *bùdelis* 'bende, slepkava; velns, biedēklis'. Atv. no *budīt* 'modināt' (← 'sist'; sk. *uzbudināt*), kam blakus laikam bijusi forma **budēt*. Tātad *budēlis* sākotnēji 'sitējs, modinātājs'. Ar to izskaidrojama budēļu loma maģiskajās izdarībās agrākajos latviešu masku gājienos (piem., Mārtiņos, ziemas saulgriežos): «Budelīti, tēvainīti, Izkul (var.: Izper) manu vedēkliņu!» (LD 33355); «Nebēdā, māmulīte, Ka budelis meitu kūla» (LD 33364). Budēļa atribūts ir rīkste: «Budelim, tēvainim, Smuka smalka bērza rīkste» (LD 33353); «Budeli, tēvaini, Kur lauzi rīksti?» (LD 33352). Budēlis modinātājs: «Guli, guli, miega cūka, Līdz citiem budeļiem! Kad atnākšu citu gadu, Tad es tevi modināšu» (Jansons 1 75). No nozīmes 'sitējs' *budelis* arī 'biedēklis' (bērniem) un 'putnu biedēklis'. Asimilācijā vai kontaminācijā ar *bubulis* forma *budelis* > *budulis* (apv.).

No vlv. *bod(d)ul* 'bende' (v. *Büttel* 't. p.') aizg. *budel(i)s* 'bende' (Lj 39; arī *budelēt* 'bendēt', U I 38), kas tagad valodā jau izzudis. Iespējams, ka dažos novados šī homonīma nozīme ietekmējusi arī ķekatnieka budēļa raksturu.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Frenkels, Zēvers) arī *budēlis* 'ķekatnieks' ir izveidojies no minētā ģermānisma.

Sk. arī: *bubulis*. K

EF 2 62, Jansons 1 31, Kl 115, M-E I 345, Zēv 2 19, То — Эт 1974 12

budzis; a. *big* (< **bugja)* 'liels, resns; grūsns', vidusangļu *bugge* 'kunkulis, blakts; biedēklis', norv. apv. *bugge* 'varens vīrs', a. *buck* (< **bhug-)* 'mazgājamais kubls'. Pamatā ide. **bheu-* 'uzpūst, (uz)tūkt' (no kā arī la. *bozt*, sk.) ar *g* saknes paplašinājumā. Skaņumijā **bhug-* > b. **bug*, no kā arī apv. *buga* 'govs bez ragiem, tole' ('ar apaļu galvu'), *buguris* 'mazs uzkalns'. La. *budzis (< *bugis)* sākotnējā noz. 'uztūkums, augonis': «āda apmetas ar budžiem», «bērns krizdams dabūjis lielu budzi» (M-E I 345). Pārn. 'īgņa, dusmīgs cilvēks; cilvēks, kas mēdz

bārties'. No šīs noz pārn. 'lielsaimnieks, strādnieku izmantotājs'. Apv. *budzis* arī 'negatavs auglis, negatava oga'.

M-E I 345, Oxī 94, Pok 98 (100)

buguris 'uzkalns'— sk. *paugurs.*

bukāt, *bunkāt — sk. bakstīt, buknīt.*

buknīt [buknît], *bukņit, bukņāt;* lš. *bukšėti* 'bakstīt', *bùkti* 'tapt trulam, neasam', go. *baups* 'mēms, kurls', sav. *bōzzan* 'sist, grūst', lv. *bōken* 'sist'. Pamatā ide. **bheu-* : **bhū̆-* 'uzpūst, (uz)tūkt' (← 'sist'), no kā arī la. apv. *baugurs* 'paugurs' (sk. *paugurs*). Nozīmes 'tūkt' un 'sist' saistās; sal. *tūkt, tūcīt.* Ide. **bhū̆k-* > b. **bū̆k-,* no kā la. sar. *bukāt* 'sist ar dūri, grūst' (*buka* 'sitiens ar dūri'), apv. *būkāt* 'sist'. Saknei daudz atvasinājumu ar dažādām piedēkļu variācijām. Ar *n* infiksu *bunkāt*, ar pied. *-n- buknīt* u. c.; arī *buksnīt, bukstīt.* Dažas variācijas veidojušās saskaņā ar verbu *bakstīt* (sk.) un tā variantiem.

Buck 1071, EF 2 63, Fei 86, M-E I 346, Pok 98

buks. Aizguvums; no vlv. *buck* 'āzis' < ģerm. **bukka* (v. *Bock* 'āzis, auns'). Pamatā ide. **bhug(n)o-s* 'āzis' ar ion. variācijām mīlināmiem apzīmējumiem, no kā **bukka.* Izejas forma ir dzīvnieku balss skaņu atdarinājums (*bhu, bhū*); sal. lš. *būkti* 'bļaut, brēkt, baurot'.

Aizg. laikam ir saplūdis ar senu baltu cilmes vārdu, kam atbilst kr., bkr. *бык* (psl. **бүкъ*) 'vērsis', p. *byk* 'vērsis, lielo pārnadžu dzīvnieku tēviņš'. 18. un 19. gs. vārdnīcās *buks* kvalificēts par izloksnes vārdu (St I 31, U I 39).

Tās pašas cilmes vārds (ar nozīmes pārnesumu) ir aizg. *buka* 'kučiera sēdeklis' (*buķe,* Lg II 67; *buķe,* St I 31; *buks, buka, buķis,* U I 39). (K)

Doo I 245, Kl 87, M-E I 346, P 102, Pok 174, Zēv 2 20 un 175, Tp 4 41, ЭСБМ I 431, ЭССЯ III 147

bullis [bullis]. Aizguvums; no vlv., vh., aīrī. *bulle* '(vaislas) vērsis' (v. *Bulle*). Pamatā ide. **bhel-* 'uzpūsties, (uz)tūkt', no kā arī la. *blīst* un gr. *phallós* 'dzimumloceklis' (no šās nozīmes veidojusies arī vārda *bullis* nozīme). Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (*bullītis, vērsītis,* Manc II 272, Lj 331).

Buck 152, Doo I 249, Kl 110, M-E I 348, P 111, Pok 120, Sab 17 136, Zev 2 20

buls, *bula* 'spiedīgs gaiss, tveice'. Pamatā ide. **bhel-* 'uzpūsties, (uz)tūkt', no kā arī *blīst* (sk.). Zudumpakāpē **bhḷ-* > b. **bul-*. Nozīmes attīstība: 'tūkt' → 'tvīkt' → (subst.) 'pietvīcis gaiss, tveice'. (Par nozīmju sakaru sal. *tūkt : tvīkt : tvaiks, tveice.*)

M-E I 347

bulta [buľta]. Aizguvums; no vh. *bult* vai vlv. *bolte* (v. *Bolzen*). Pamatā ide. **bheld-* 'klauvēt, sist', no kā arī la. *belzt.* Vārda sākotnējā nozīme ģerm. valodās 'koka nagla' (← 'tas, ko sit'). Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 38, Lj 40)

Buck 1390, Doo I 200, Kl 90, M-E I 349, P 103, Pok 124, Zēv 2 20 un 377, Г. Ф. Одинцов — Эт 1983 129

bumba[a] [bum̃ba] 'apaļš priekšmets', apv. *bamba;* lš. *bámba* 'naba; puns, bumbulis', *bam̃balas, bam̃bulas* 'bumbulis'. Pamatā ide. **bamb-* 'tūkt', no kā arī si. *bimbaḥ* 'lode, aplis, gredzens'. Ide. forma no skaņu atdarinājuma, kas rodas, strauji saspiežot piepūstus vaigus (*ba-* / *pa-*). Ar saknes patskaņa miju, balsīgā un nebalsīgā ieskaņas lūpeņa variācijām un dažādiem saknes paplašinājumiem darināts daudz vārdu apaļu vai ieapaļu priekšmetu un veidojumu apzīmēšanai. Piem., blakus formai *bumba* ir *pumpa* (sk.); tās pašas cilmes ir *bumbulis,* apv. *bimbulis* 't. p.', apv. *bemberis* 'mezglains koks; mezglains izaugums kokā; egles čiekurs'.

Buck 907, EF 2 33, M-E I 349, MM II 431, Pok 94

bumba[b] [bum̃ba] 'īpašs sprāgstķermenis'. Aizguvums; no kr. *бóмба* 't. p.', kas ar p. *bomba* vai v. *Bombe* starpniecību no fr. *bombe,* it. *bomba* < lat. *bombus* < gr. *bómbos* 'dobjš troksnis'. Pamatā ide. **bamb-* dobju trokšņu apzīmēšanai, no kā arī la. apv. *bambals* 'vabole', *bimbals* 'dundurs'. Ide. forma ir vienas cilmes ar **bamb-* 'tūkt' no kā *bumba*[a]. Aizguvuma formu ietekmējis vārds *bumba*[a].

Aizg. ieviests 19. gs. (*bomba,* lielgabala lode, V 1 23; *bumba,* V 2 46, U I 40). G. F. Stenders tā vietā izteicies aprakstoši: «liela šaujama lode, kas uz augšu šaudīta top» (St II 150).

HF I 250, Kl 91, M-E I 349, Pok 93, W-H I 111, Zēv 2 20, Ф I 191

bumbieris [bum̃bieris]. Aizguvums; no v. apv. *bumbeere, bombēre* 't. p.' < vlv. *bērbōm* 'bumbiere' ('bumbieru koks'), kur *bēr(e)* 'bumbieris' no augšvācu izloksnēm (ar vh. *pēre* starpniecību no lat. *pirum* < **pisom* 'bumbieris') un *bōm* 'koks' (v. *Baum*). Bumbiere ir ļoti sens Vidusjūras piekrastes tautu kultūraugs, un tur arī izveidojies šā auga un augļu pirmatnējais nosaukums. Kultūraugs Ziemeļeiropā ievests no Itālijas.

Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (*bumberes,* Manc II 324, Lj 40; *bumberis,* Elg I 99), kaut gan bumbieres Latvijā sāka plašāk kultivēt tikai 18.—19. gs. Nosaukumu diferenciācija *bumbieris* (auglis): *bumbiere* (koks) 19. gs. vidū (V 1 107).

Buck 376, Kl 79, M-E I 349, Sanders 50, W-H II 309, Zēv 2 290

bungas [buñgas], vsk. *bunga.* Aizguvums; no vlv., vh. *bunge* 't. p.' Pamatā ide. **bheng-* '(sa)sist, (sa)lauzt' → 'dauzīt'; no šās formas arī la. *banga.*

Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (arī *bundzinieks, bungas sist,* Manc II 366; arī *bundzināt,* Lj 40; arī *bundzniece* un *bungot = sist bungas,* Elg I 9). Izšķira divējādas bungas: *vara bungas,* arī *kara bungas,* kurām viena puse bija metāla (v. *Pauke*), un *bungas* (v. *Trommel*), kurām abas puses bija apvilktas ar ādu (Lg I 417, II 68, St II 450 un 598).

Aizg. laikam saplūdis ar līdzīga skanējuma baltu cilmes vārdu, uz ko norāda vārda *bunga* lietojums izloksnēs arī citās nozīmēs —'muciņa, bundulis; puns' (:*punga* 'pumpa, puns') ar sākotnējo nozīmi 'apaļš priekšmets, izveidojums'. (K)

B III 692, M-E I 351, Pok 114, Zēv 2 20 un 398

bura, apv. *buŗa;* lš. *bùrė* 't. p.' Pamatā laikam ide. **b(e)u-*, **bh(e)u-* 'uzpūst(ies), (uz)tūkt' (no kā arī *bozt*, sk.) ar pied. *-rā-*. B. **bu-rā-* > la. *bura* ar sākotnējo nozīmi 'tas, kas uzpūšas, piepūšas'. Iespējams, ka lš. *bùrė* ir aizg. no latviešu valodas (Nieminens, Frenkels). Tās pašas ide. cilmes ir apv. *būra, būris* 'pūlis, bars, pulciņš, kopa'; sal. lš. *būrỹs* 'bars, pulks, pūlis', si. *bhūriḥ* 'daudz, bagātīgi; apjomā vai skaitā liels' (← 'uzpūsts, uztūcis'). Par nozīmju '(uz)tūkt' un 'pūlis, bars' sakaru sal. vienas saknes vārdus *tūkt* un *tauta*.

Pēc cita uzskata (Becenbergers, Pokornijs; Endzelīns ar «laikam») *bura* saistāms ar gr. *phãros, pháros* 'audums, audekls' no ide. **bher-* 'pīt, aust' vai (Mikola, Nieminens, Frenkels) vārds ir aizguvums — no līb. **purri* > *puri, pūraz, pur'az* 'bura' (s. *purje,* ig. *puri, purje* 't. p.'). Taču latviešu valodā nav šā vārda formu ar *p-*.

Vārdu *bura (buŗa)* un atv. *burinieks* liter. valodā 19. gs. 70. gados ieviesa K. Valdemārs (V 1 363, 2 46) agrāk parastā apzīmējuma *zēģele* [zēģele] vietā (< vh. *zegel,* vlv. *segel* 't. p.'). Laikam *bura* bijis kuršu vārds; sal. kursen. *bur(a)* (Plāķis 3 83, K-P 27) un *burpils* 'izliekts vai iedobts koks buru aprasināšanai' (lš. *bùrpilis* 't. p.'), kur *-pils* no *pilt* 'smelt' (un laikam arī 'liet'; sal. *pilts* 'ūdens smeļamā liekšķere', *pilta* 'smeļamā karote' un lš. *pìlti* 'liet'). K

Buck 736, EF 2 65, Ket 322, Mikola 1 443, M-E I 356, MM II 513, Pok 98 un 137, SKES 652, Zeps 1 107, Zēv 2 163

būra, *būris* 'pūlis'— sk. *bura.*

burbēt [bur̃bêt], apv. [ùr², ur̂²], biežāk atvasinājumos *izburbēt (izburbējis), uzburbēt (uzburbējis)*; lš. *burbḗti* 'burbuļot'. Atv. no verba *burbt* [ur̂] '(uz)mutuļot; pārmērīgā mitrumā pārpurvoties un spiedienā atdalīt gaisa pūslīšus; tūkt'. Pamatā ide. **bher-* 'mutuļot, vārīt(ies)', no kā arī *burbulis* (sk.). No 'mutuļot, vārīt(ies)' → 'burbuļot' → 'rūgt, rūgstot uztūkt, veidoties ar gaisa burbuļiem'. Par cilmi un nozīmi sal. lat. *fermentum* (< **bherm-*) 'ieraugs, raudzēts dzēriens', *fermentāre* 'raudzēt, uzraudzēt'.

Pēc cita uzskata (Frenkels) vārda pamatā ir **bher-* 'dūkt'. (Šai saknei ir citi refleksi latviešu valodā, piem., *burbināt* 'murmināt'.) K

EF 2 43, M-E I 352, Pok 132 un 135, W-H I 482

burbulis [bur̃bulis], apv. [ur̂, ùr²]; lš. *bur̃bulas* 't. p.' Pamatā ide. **bher-* 'mutuļot, vārīt(ies)'; zudumpakāpē **bhr̥-* > b. **bur-*. Vārdā *burbulis* ir daļējā saknes reduplikācija.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Frenkels, Pokornijs) vārda

pamatā ir **bher* 'dūkt' (no kā, piem., apv. *burbināt* 'bubināt, murmināt'). Abām homonīmajām saknēm ir skaņu atdarināšanas raksturs, un to refleksi dažreiz saplūst.

Sk. arī: *birga, burbēt*. K

EF 2 43, M-E I 352, Pok 132 un 135 (136), T 39, ЭСБМ I 414

būris [bũris]. Aizguvums; no vlv. *būr* 'ēka, būris' vai vh. *buur* 'māja, šķūnis' (v. *Bauer* 'sprosts, būris (putniem)'). Pamatā ide. **bheu- : *bhū-* 'augt, plaukt', no kā 'dzīvot' → (subst.) 'telpas dzīvošanai; māja, istaba' (ssk. *būr* 'istaba, būda, šķūnis') → 'būris'. Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās ar nozīmi 'būdiņa' (Lg I 330, St I 30), 19. gs. sākumā savienojumā «putnu būris» (Wel 25), 19. gs. 2. pusē g. k. dem. *būrītis* (V 1 204, 2 46), laikam skaužot homonīmiju ar apv. *būris* 'pūlis, bars, pulciņš; kopa' (sk. *bura*), kas tagad valodā tikpat kā izzudis.

E-H I 257, Kl 57, P 70, Pok 146, Zēv 2 23

burkāns [bur̃kãns]. Aizguvums; no bv. *burkan* 't. p.', kura pamatā afrī. *bure, burre* '(konusveida) sakne; nolauzta pāļa gals (zemē)' ar dem. piedēkli *-ken-* > *-kan-* (sal. afrī. reducēto formu *burke* 'saknīte'). Vārda nobeigums latviešu valodā pieskaņots izskaņai *-āns*. No latviešu valodas vārds aizgūts arī krievu valodas izloksnēs (*буркан, боркан*), igauņu valodā (*porgand*) un laikam ar krievu valodas starpniecību arī citās Baltijas somu valodās.

Vārds minēts 17. gs. vārdnīcās (*burkaņi*, Manc II 330; *burkans*, Lj 40, Elg 1 209).

Pēc cita uzskata (Iļļičs-Svitičs) vārds ir baltu cilmes un radniecīgs ar kr. *марко́вь* 'burkāns' (< **mъrky*) no ide. **mr̥k- / *br̥k-*. K

B III 771, Doo I 257, E I 112, Gutzeit I 161, Kiparsky 1 201, Mägiste 2146, Mažiulis — Balt XV 147, M-E I 353, Sab 12 260, Šm 2 35, Zēv 2 301, Ил-Св — Эт иссл I 17, To I 265, Ф I 194

burt [bur̃t]; lš. *bùrti* 't. p.', kr. *борть* 'aulis, dore, bišu koks', apv. 'dobums resnā kokā; egle, kurā uzkārts strops', skr. *борть, бортъ* 'bišu strops — bluķis, bišu koks', kr. apv. *бортешóк* 'strops', ukr. *борть* 'koks ar dobumu, kurā mīt meža bites', č. arh. *brt', brt*, p. *barć* 'aulis, dore, bišu koks', sav. *borōn*, vav. *born*, v. *bohren* 'urbt' (> la. sar. *borēt* [buõrêt]), si. *bhr̥ṇāti* 'draud, lamā, ievaino', lat. *forāre* 'urbt' (no **bhòrā* 'urbšana'). Pamatā ide. **bher-* 'griêzt, berzt, šķelt; sist', no kā arī *bārt* (sk.). Zudumpakāpē **bhr̥-* > b. **bur-*, no kā la. **burti* > *burt*. Vārda *burt* sākotnējā nozīme 'griezt, iegriezt (kokā zīmes)'. Ar kociņiem, kuros bija iegrieztas maģiskas zīmes, zīlēja; no šejienes verba *burt* nozīmes pārnesums. Skr. *борть* u. c. līdzīgo slāvu vārdu nozīme radusies no tā, ka bišu kokos mežā iegrieza īpašuma zīmes. Domājams, ka arī psl. **bъrti* nozīmējis 'burt' (Martinovs).

Ar atv. *burvis* formas ziņā sal. *kalt : kalvis*.

Sk. arī: *birdi, burtnieks, burts*.

B II 252, Bl 6 227, Buck 1496, Eckert 7 17, EF 2 67, Jēg 6 38, Kl 89, M-E I 354, MM II 532, P 103, Pok 133, T 40, W-H I 481, ЕСУМ I 235, Мартынов 2 20, То I 266, Ф I 198, ЭСРЯ I_2 173

burtnīca [buȓtnìca]. A. Kronvalda jaunvārds (1869), atv. no subst. *burts* (sk.); sākumā forma *burtnice* (Kr I 427), kopš 1870. g. K. Valdemāra ierosmē *burtnīca* (V I 601; Raksti I 318, II 314). A. Kronvalds darinājis arī īsāku apzīmējumu *burtne* (I 428).

KK II 43, M-E I 355

burtnieks [buȓtnìeks], apv. [ùr²]; lš. *bùrtininkas* 'burvis, pareģis', kr., ukr. *бóртник*, bkr. *бóртнік* (psl. **bъrtьnikъ*) '(meža) dravnieks', č. *brtník* 'dzimtcilvēks, kas vāca medu meža dravās', p. *bartnik* 'dravnieks'. Atv. no *burta* (sk.) vai *burts* '(kokā) iegriezta zīme'. Ar vārdu *burtnieks* senatnē apzīmēja meža dravnieku sakarā ar bišu kokos iegrieztajām īpašuma zīmēm, 18. gs.— klētnieku (kura rīcībā bija burtkoki ar datiem par ievesto un izsniegto labību; Lg II 69, St I 32). Līdztekus izveidojās arī vārda *burtnieks* nozīme zīlnieks, maģijas zinātājs', jo burtus (kociņos iegrieztas zīmes → kociņus ar iegrieztām zīmēm) varēja lietot maģiskiem nolūkiem: «Tavs tētiņš burtenieks, Mana māte raganīte» (LD 21051). No šejienes folklorā *burtnieki* gudrību zinātāji, zintenieki.

J. Alunāns uz šā pamata radīja mītu par burtniekiem kā dziedātāju kārtu, par tautas iedvesmotājiem, hroniku rakstītājiem un ievērojamu notikumu apdziedātājiem (SDP III 12, Al II 305). Šo mītu A. Pumpurs iestrādāja «Lāčplēsī».

Vietvārdā *Burtnieki* (Burtnieku ezers, kalns) laikam *burtnieks* 'dravnieks' (Endzelīns).

E III_2 163, Eckert — Б-сл иссл 1980 109, EF 2 67, KK I 9, 2 21, Lautenbahs — Rota 1886 3 29, M-E I 355, ЭСРЯ I_2 173, ЭССЯ III 134

burts [buȓts]; lš. *bùrtas* 'loze; (dsk.) burvība'. Atv. no verba *burt* (sk.), sākotnēji tā pag. pas. divd. Tā kā *burt* senāk 'griezt, iegriezt (zīmes kokā)', tad *burts* sākotnēji '(kokā) iegriezta zīme'. (Sal. skr. *борть, бортъ* 'koks ar iedobumu, kurā mīt bites' ← 'bišu koks, kurā iegriezta īpašuma zīme'.) Līdzīgi arī apv. *burta* 'iegriezums (kokā)', no kā *burtas koks* 'kociņš ar iegrieztām zīmēm' (arī *burta koks*, St I 32; *burtes koks* 'birka', *burtu koks*, V 3 10), vēlāk arī *burtkoks*. Kociņi ar iegrieztām zīmēm lietoti zīlēšanai un citām maģiskām izdarībām (no kā *burt* mūsdienu nozīme), bet kociņos iegrieza arī robiņus skaitlisku datu atzīmēšanai (piem., parāda apmēra fiksēšanai; sk. *parāds*). Šādi burtkoki Latvijā lietoti kā oficiāli grāmatvedības un norēķinu dokumenti, piem., Kurzemes hercogistes muižās. No šejienes 18. gs. *burta* ne vien 'burtkoks', bet arī 'saraksts, reģistrs' un *lielā burta* 'vispārīgā revīzija (iedzīvotāju un īpašumu reģistrācija) Vidzemē' (Lg II 69, St I 32).

Uz vārda *burts (burta)* senāko nozīmi norāda apv. *burtains*

'tāds, kurā ir iegriezumi' («burtains koks», M-E I 354), 'robains': «Nav neviena ozoliņa Burtainām (var.: robainām, robotām) lapiņām» (LD 10337 var.).

J. Alunāns pielīdzināja *burtus* rūnām un maldīgi domāja, ka ar šādu vārdu apzīmēti senlatviešu raksti (SDP III 12). Pēc Alunāna ierosinājuma ar vārdu *burts* aizstāts ģermānisms *bokstāvs* (no vlv. *bōkstaf* 'burts', St I 25), *bokstābs* (V I 27; no vav. *buochstabe*, v. *Buchstabe* 't. p.').

Sk. arī: *burtnīca, burtnieks.*

B II 252, Bl 6 227, Buck 1286, EF 2 67, Jēg 6 38, KK 1 9, 2 18, Kl 107, M-E I 355, P 110, Pok 133, T 40, Zēv 2 21, ЭССЯ III 132

burvis — sk. *burt.*

burzīt [buȓzît, uȓ]. Tās pašas cilmes kā *berzt* (sk.), atvasināts citā skaņumijas pakāpē. Ide. **bherĝ- : *bhr̥ĝ-* > b. **burž-* > la. *burz-*, no kā bijis verbs **burzt* 'berzt' ar iter. *burzīt* 'ņurcīt', bet izloksnēs arī senākā nozīme 'berzēt': «burzīt acis» (M-E I 356). Šī nozīme parādās arī refl. *burzīties*, kas ir ne vien 'ņurcīties' («šī drēbe burzās»), bet izloksnēs arī 'berzties, spiesties': «burzīties pa burzu» (E-H I 256); sal. pārn. «apburzīties ļaudīs». Par nozīmi sal. *bružāt.*

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds saistāms ar lš. *burzdėti* 'spurgt, rosīties, mētāties', kura cilme ir neskaidra.

Sk. arī: *burzma.* K

M-E I 355 un 356

burzma [buȓzma, uȓ]. Atv. no verba **burzt* 'berzt' (sk. *burzīt*) ar pied. *-mā-;* apv. *burza.* (Par formu sal. *drūzma.*) Nozīmes attīstība: '(ļaužu) berzēšanās (pūlī, drūzmā)' → 'nemierīga ļaužu kustība' → 'kustīgs, nemierīgs pūlis'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds saistāms ar lš. *burzdùs* 'kustīgs, darbīgs', ko savukārt E. Frenkels saista ar lš. *briaũgzti* 'melst, pļāpāt' un kr. *брюзгáть* 'ņurdēt'. Tālākā cilme neskaidra. K

EF 2 57, M-E I 355 un 356

būt [bût]; lš. *bū́ti,* pr. *būton, boūt(on)* 't. p.', narev. *bus* 'būs', kr. *быть* (ssl. *byti*), bkr. *быць*, ukr. *бýти*, č. *být́i*, p. *być,* īru *buith* 'būt', go. *bauan* 'dzīvot, mist', sav. *būan* 'dzīvot, apstrādāt zemi', v. *bauen* 'celt, apstrādāt zemi, audzēt (piem., saknes)', si. *bhávati* 'top, ir', gr. *phýomai (*bhū-)* 'esmu bijis'. Pamatā ide. **bheu- / *bhōu-* 'augt, plaukt' (← 'pampt, tūkt, briest') → 'tapt, būt' → 'mist, dzīvot'. Skaņumijā **bhū-*, no kā ide. **bhū-tei* > b. **būti* > la. *būt.*

Latviešu valodā pagātnes formas no **bh(e)-u̯i-* > b. **bi-* > **bi-,* no kā la. **bi-i̯uo* > *biju* (Osthofs, Bartolomē, Stangs u. c.). Pēc cita uzskata (Endzelīns; ar jaunu motivāciju Ivanovs) lš. apv. *bit* 'bija' līdz ar latviešu valodas formām norāda uz ļoti arhaisku celmu **bi-,* kas eksistē no tā laikmeta, kad jēdzieni 'patiesi

pastāvēt, atrasties tagadnē', un 'rasties neredzamā pagātnē, dzīvot kādreiz agrāk' tika izteikti nevis ar viena vārda piedēkļu un galotņu maiņu, bet gan ar divu patstāvīgu vārdu pretnostatījumu (*es-* : *bi-*).

Verba *būt* tagadnes formas no ide. **es-* (< *H_1es-*). Vsk. 1. pers. *(es) esmu* < *esmi*. Sal. bsl. *jesmь* < **esmi*, si. *ásmi*, gr. (Homēra) *eimí*, lat. *sum* (< **(e)som*, pārveidojums pēc dsk. 1. pers. *sumus*) 't. p.', he. *aš-* / *eš-* 'būt'.

Tagadnes 3. pers. *ir* < **irā́* (sal. apv. *irād, iraid, irāg* 'ir', lš. *yrà* 't. p.') senāk eksistējis blakus formai **esti* (bsl. *jestь* < **esti*, kr. *есть* 'ir') g. k. eksistenciālā nozīmē — izsakot kā esamību. Narevas baltu (jātvingu?) izloksnē arī tag. 1. pers. no šā celma: *irm* 'esmu' (< **ir-mi*). Par b. **irā* izveidošanos ir dažādi uzskati. Tā pamatā var būt sens adverbs vai interjekcija (līdzīgi lš. *aurè!* 'lūk, redz še'; Stangs), partikula vai saiklis *ir* (G. Jēgers, Stepanovs) vai arī substantīvs ar nozīmi 'eksistence, īstenība, lieta' (J. Šmids). Pēc jaunākā uzskata (Ivanovs) b. **irā* ir sena verba forma, kas satur ide. otrās sērijas verbu 3. pers. galotni *-r* ar vēlāk pievienotu patskani *-ā*. Šī verba forma aizstājusi izzudušu **esti* 'ir'; sal. lš. apv. *ēsti, esti*, pr. *ast, aest, hest*, he. *eszi* (< **esti*), si. *asti* (< **esti*) 't. p.' Sākotnēji **esti* izteicis ilgstošu procesu ('pastāv, turpinās'), bet **irā* > *ir* — īslaicīgu faktu. Pagaidām gan jautājums vēl nav pilnīgi atrisināts.

Sk. arī: *baudīt, būtne, esamība, nav.*

B II 57, M. Beitiņa — LVKJ 14 72, Buck 635 un 740, E IV_2 192, I 704, 711 un 875, EF 2 68 un 124, HF I 463, II 1052, G. Jäger — Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung XIV 4 3, KK 6 28, 29 195, Kl 57, L I 25, M 2 27, Mažiulis I 101, M-E I 359 un 708, MM I 67, II 485, P 70, Pok 146 (149) un 340 (341), Schmalstieg 2 417, Stang 1 380 un 412, 2 101 un 208, T 40 un 71, Ti I 76, Zinkevičius 1 13, 2 73, Бенвенист 2 209, ЕСУМ I 308, Ив 12 73, 77, 80, 177 un 196, Ю. С. Степанов — Balt VI 193, To I 271, Ф I 260, II 18, ЭСБМ I 432, ЭСРЯ I_2 246, ЭССЯ III 155

bute. Aizguvums; no vh. *butte* vai vlv., afrī. *but* 't. p.' (v. *Butt(e)*). Vārda pamatā adj. *butt* 'strups, plats; neveikls'. Aizg. sastopams 16. gs. uzvārdos (Bl 1 167) un 17. gs. vārdnīcās (Manc II 286).

Doo I 266, Kl 114, Laumane 1 171, Zēv 2 22

būtība [bûtìba]. A. Kronvalda jaunvārds pēc lš. *būtýbė* 'būtne; eksistence; iedzimtā daba' parauga (ap 1870, paskaidrots 1872: v. *Wesenheit*, Kr I 465). Atv. no *būt* (pievienojot piedēkli inf. formai) vai no subst. *būte* tā sākotnēji plašajā nozīmē (sk. *būtne*). K. Valdemāra vārdnīcā (1872) vārds lietots arī kā subst. *būte* sinonīms, ietverot nozīmi 'esamība' (v. *Dasein, Wesen*, sin. *īstenība*, V 1 594). Iespējams, ka K. Valdemārs un F. Brīvzemnieks vārdu atvasinājuši neatkarīgi no A. Kronvalda.

M 5 17, M-E I 360

būtne [bûtne]. Atv. no verba *būt* (sk.). A. Kronvalda jaunvārds bija *būte* (ap 1870; paskaidrots 1872: v. *Wesen*, Kr I 465). Ar plašāku nozīmi (laikam neatkarīgi no Kronvalda) vārds *būte* ietverts K. Valdemāra vārdnīcā (1872): tas apzīmēja ne vien dzīvu organismu, bet arī matēriju: 1) kr. *существó*, v. *Wesen*, sin. *radība* (V I 594), 2) kr. *веществó*, v. *Materie*, sin. *matērija* («viss, ko ar jutekļiem var matīt», V I 39, 2 46). Arī citi autori ar vārdu *būte* apzīmēja vielu (U I 39) un esamību, piem.: «dabas aplūkojums cilvēkā modina bezgalīgās būtes nojautu» (K. Kasparsons, Pūrs 1891 I 91). 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā vārda nozīme sašaurinājās ('dzīvs organisms, indivīds', RLB KV II 1322) un paralēli sāka lietot formu *būtne* (D KV 1893 II 694), kas kļuva par literāro (D I 1267), kaut gan vēl 20. gs. 40. gados par pareizām atzītas abas formas (LVPV I 27). J. Endzelīns formu *būtne* uzskatīja par mazāk vēlamu (E 3 13, 4 32).

Sk. arī: *būtība*.

M 5 17, M-E I 360

būvēt [bũvêt]. Aizguvums; no vlv. *buwen* 't. p.' (v. *bauen*). Pamatā ide. **bheu-* : **bhū-* 'augt, plaukt', no kā arī la. *būt*. Nozīmes tālākā attīstība: 'tapt, būt' → 'mist, dzīvot' → 'celt ēkas'.

Vārds laikam aizgūts 17. gs. beigās, jo G. Mancelis vārdnīcā to vēl nemin; viņam v. *bauen* —«namu darīt, ēkas uztaisīt, uzcelt» (Manc I 28). 18. gs. vārdnīcās jau paralēli vārdi *celt* un *būvēt*: «ēku celt, būvēt, (koka ēku) uzcirst» (Lg I 118), «būvēt, ēku celt jeb taisīt» (St II 105). Vārda *būvēt* un tā atvasinājumu ieviešanos latviešu valodā veicināja verba *celt* (arī *cirst*) lielais semantiskais noslogojums. Tāpēc arī 19. gs. 70.—80. gados kr. *стрóить*, v. *bauen* pirmām kārtām tulkoja ar *būvēt* (V I 589, U II 99).

Buck 590, Kl 57, M-E I 360, Pok 146, Zev 2 23

C

cacis 'dakšveida zars'— sk. *sakas*.

cālis [cãlis]; vav. *hal* 'skaņa' (v. *Hall* 't. p.'), si. *uşa-kalaḥ* 'gailis' (burt. 'rītausmā saucējs'), *kala-viṅkaḥ* 'zvirbulis', gr. *kaléō* (< **kalō*) '(es) saucu', lat. *calāre* 'izsaukt, sasaukt'. Pamatā ide. **kel-* 'saukt, kliegt, trokšņot, skanēt', skaņumijā **kol-* : **kal-*. No šās saknes bijis latviešu valodas verbs **kalt* 'saukt', kas izzudis, laikam skaužot homonīmiju ar *kalt* 'sist'. Paralēli arī forma ar (ekspresīvu) garo saknes patskani (sal. lat. *calō* : *clāmō* '(es) saucu')— apv. *kāļot* [uô] 'lamāt' (M-E II 191; lš. *kõlioti* 't. p.' Frenkels: *kõlioti* no p. *kalać* 'aptraipīt'.)

Valodās ir arī šās saknes ieskaņas līdzskaņa palatalizējums,

kam var būt ekspresīvs raksturs; piem., oset. *k'ælk'æl* < **k'alk'al* 'skaļi smiekli' (sl. *kalakalaḫ* 'juceklīgi kliedzieni, troksnis').

Latviešu valodā **k'āl-* > *cāl-*, no kā *cālis*. Tātad *cālis* sākotnēji 'saucējs' (vai 'kliedzējs, trokšņotājs'); no tā putnu nosaukumi «dumbra cālis», «meldru cālis». Sašaurinot nozīmi, vārds attiecināts uz vistas (retāk cita putna) mazuli.

Ide. **kel-* ieskaņas līdzskanis izveidojies no arhifonēmas (protolaringāļa), kas ir pamatā vairākiem saknes variantiem: **Hel-* (no kā he. *ḫalzai-* 'saukt, kliegt'; iespējams, no tā arī la. *ālēties), *gel-* : **gal-* (no kā lat. *gallus* 'gailis', kr. *голос* 'balss'), **ghel-* (no kā la. *gulbis,* ssk. *gala* 'kliegt, dziedāt').

Uz latviešu verba **kalt* bijumu norāda iteratīvi (apv.) *kalāt, kalīt, kaļot* [uo] 'pļāpāt', subst. *kalata* 'pļāpa', *kalača, kalaša* 'troksnis; pļāpa'. Šās saknes atvasinājumiem dažās valodās ir raksturīga nozīmju sakarība 'saukt, trokšņot, skanēt' un 'pļāpāt' (sal. vav. *hal* 'skaņa': ssk. *hjala* 'pļāpāt'). Latviešu valodā ši semantika dažādi niansējas daudzos saknes refleksos; piem., *klačot* [uô] (apv.) 'dziedāt (par putnu)': «strazdiņš jauki klačuo» (E-H I 607) un (sar.) 'pļāpāt, aprunāt'.

No saknes **kal-* baltu un slāvu valodās atvasināti arī seni zvana nosaukumi: la. apv. *kankals* 'govju zvaniņš', lš. *kañkalas* 'zvaniņš, zvārgulis, zvana mēle', kr. *колокол* (< psl. **kolkolъ*) 'zvans'. Baltu formas no **kalkal-;* disimilāciju pirmajā zilbē varēja ietekmēt **kan-* 'skanēt' (sk. *kokle, skanēt*).

Sk. arī: *čalot, klabēt, klaudzēt, kliegt, ķilda, niekkalbis, skaļš.* K

Buck 174, EF 2 207, HF I 762, Kl 302, M-E I 367, II 155, MM I 113, 177, 179, 180 un 181, P 269 un 286, Pok 548, T 115, Ti I 140, W-H I 141, Абаев I 577, Ф II 294

cauna [caũna], apv. *caune;* lš. *kiáunė,* apv. *kiaunẽ,* pr. *caune* [kaune], kr. apv. *куна́,* liter. *ку́ница,* č., p. *kuna* 't. p.' Pamatā laikam ide. **k̑eu-* / **keu-* 'spīdēt, gaišs' ar pied. *-no-* (Pokornijs) — dzīvnieka spožās spalvas dēļ. Ide. **keu-* > ab. **ki̯au-* > la. *cau-*.

Uz ide. **k̑eu-* norāda kr. apv. *су́ница, су́ника* 'cauna'. Iespējams, ka arī latviešu valodā bijusi forma ar *k̑-* > *s-*; uz to laikam norāda tautasdziesmās paraleles *saulīte : caunīte (*saunīte?).* (K)

E 2 191, EF 2 249, Mach 307, M-E I 364, Pok 594, Sab 17 104, T 122, Гам-Ив 3 880, Ф II 417

caurs [caũrs]; lš. *kiáuras* 't. p.' Pamatā ide. **keu-* 'griêzt, šķirt, kasīt, bakstīt' ar *r* paplašinājumā; **keur-* > ab. **ki̯aur-* > la. *caur-*. Sakne **keu-* ir paralēla saknei **ker-* 'griêzt' (no kā *cirst*); abu sakņu atvasinājumi bieži ar *s-* pievienojumu (sal. *skurināt*[b], *šķirt*). Ar nozīmi 'griezt, bakstīt' → 'durstīt' saistās adj. *caurs* semantika (sākotnēji laikam 'izdurstīts').

Priev. *caur* no apst. *cauri* (lš. *kiáurai*)

Vārds *caurmērs* izveidojies no vārdu savienojuma, tulkojot v. *Durchmass:* G. F. Stenderam vispirms vārdu savienojumi «cauri mērs» (St 4 164) un «mērs caur vidu» («saules mērs caur vidu», 4 115), tad saliktenis *caurimērs* (4 168, arī Wagner 29), no kā 19. gs. literatūrā *caurmērs* (V 1 117).

Vārds *caurvējš* pēc v. *Durchzug, Zugwind* parauga. G. F. Stenderam 18. gs. vārdu savienojums «caurais vējš» (St I 365), ko lietoja arī citi autori, piem.: «kad .. caurais vējš, kas smagi pūš ..» (M. Stobe. Veselības grāmata. 1795 58). 19. gs. izplatīts ģerm. *cuka* (v. *Zug* 'vilkme') vai lietota aprakstoša izteiksme: «cauri velkots vējš», «te vējš skrej un velk caur» (U II 786), «cauri skrejots vējš» (787). 20. gs. sākumā saliktenis *caurvējš* (D 1317); neieviesās *caurvilka* (turpat).

Sk. arī: *caurule, kurtēt.*

B II 293, Buck 908, E I 373, I 649, EF 2 249, M III 80, M-E I 365, Nītiņa 71, Pok 954, Петлева 3 26, Ф IV 385, ЭССЯ IV 134

caurule [caũrule]. Jaunvārds, kas 20. gs. 20. gadu sākumā atvasināts no adj. *caurs* (sk.; ZTV 104); nav ieviesies paralēli ieteiktais *caure.* Līdz tam parastais apzīmējums — *trūba* (< kr. *труба́* 't. p.'; V 1 607, 2 229, U I 311, D KV I 379, D 1 906, 2 911, RLB KV IV 4288), retāk *rore* (< v. *Rohr* 'niedre, caurule'). Aizguvumus neveiksmīgi mēģināja aizstāt ar vārdu *stobrs* (RLB KV I 656).

E-H I 261

cecer(i)s 'stuburs' — sk. *ķekars.*

cedri, *cedriņi* 'virši' — *ciedra, kadiķis.*

ceguna, *ceguns* 'cekuls, čupris' — sk. *deguns.*

cekuls [cȩkuls]; lš. *kēke,* apv. *kekẽ* 'ķekars, čemurs', *kēkulas* 'pika, kunkulis', kr. *хохóл*, bkr. *хахóл*, č. *chochol* 't. p.', sč. *čečule* 'vīna dēsts', p. *chochół* 'kuļa gals, pušķis', asor. *chochoł* '(kalna) galotne; asns, cekuls', si. *śíkhā* 'cekuls, galotne', *śikhará-* 'smails, smaile'. Vārdā saplūduši divu hom. ide. sakņu **kek-* refleksi.

1. Pamatā ide. **kek(h)- / *k̑ek(h)-* 'izcils, smails'; b. **kek-ul-* > la. *cekul-.* Sākotnēji *cekuls* 'tas, kas izceļas uz augšu'; no šejienes ne vien matu vai spalvu kušķis, bet arī vainaga pušķis (LD 10635) un egļu audze klajumā: «Es uzgāju sārtu rozi Biezā egļu cekulā» (LD 11483).

2. Ide. **kek-* 'liekt, līks', no kā arī *ķekars.* Ar *n* infiksu šās saknes atvasinājumi mijas ar **ken-* atvasinājumiem (no šās saknes *cinis,* sk.). No formas **kenk-* > la. *cenk- : cink-,* piem., apv. *cencers* 'ciets zemes pikulis', *cinkulis* 'cinītis, zemes pika'. (Sal. arī *cinkslis.*)

Pēc cita uzskata (Trubačovs) vārds aizgūts no senkrievu valodas (skr. *чехълъ* 'pārklājs, pārsegs'). (K)

Sk. arī: *ciekurs, dzega, ķekars.*

B I 350 un 445, Buck 379, E II 280, EF 2 234, Mach 96 un

202, M-E I 368, MM III 333, Pok 537 un 598, Ф IV 272, ЭССЯ IV 35 un VIII 54

cekūna 'cekuls, čupris'— sk. *deguns.*

cēliens [cêlìens], lš. *kēlena.* Atv. no verba *celt* (sk.) pagātnes celma. Vārda pamatnozīme ir 'vienreizēja darbība *celt*': «vienā cēlienā iemeta maisu ratos». No šejienes noz. 'laika posms šās darbības veikšanai' → 'īss laika posms' → 'dienas daļa; darba posms': «rīta cēliens», «darba cēliens». Nozīme 'dienas daļa' izveidojusies analogi vārda *jūdziens* nozīmei 'ar vienu jūgšanu nobraucams ceļš vai padarāms darbs': *cēliens* sākumā bija ar vienu celšanos (pēc atpūtas, pēc ēšanas) paveicams darbs un attiecīgais laika posms.

Vārda *cēliens* nozīmi 'lugas (izrādes) daļa' latviešu valodā ieviesis A. J. Stenders 18. gs. beigās.

E III$_2$ 55, M-E I 377, Zēv 2 436

celis; lš. *kelỹs, kēlis,* apv. *kialis,* kr. *колéно* (ssl. *kolěno*) 't. p.', gr. *kōlon* 'loceklis', *kōlēn* 'gūžas kauls', *kōlex* 'bedrīte zem ceļa'. Pamatā ide. **kuel-* 'griezt(ies), kustēties' (no kā arī *kult*^{b}, sk.) > b. **kel-* > la. *cel-*. La. *celis* sākotnēji 'kustīgā vieta, kustīgais loceklis'.

Tās pašas cilmes kā *celis* ir izzudušais vārds *cels* [cęls] 'ritenis', no kā apv. *duceles* un *vicele* (< **dvicele*) 'divriči'; sal. pr. *kelan,* kr. *колесó* 'ritenis'. Vārds *cels* [cęls] izloksnēs saglabājies ar citu nozīmi 'viens dzijas tinums (viena pavedienu kārta) ap kamolu': «juo lielāks kamuols, juo lielāki celi» (E-H I 264). Ar to saistīts *cels* 'primitīvs aušanas piederums (šauriem audumiem, piem., jostām)', no kā apv. un folkloras «cela josta». (Šo nosaukumu dažkārt saista arī ar verbu *celt.*) (K)

Sk. arī: *kult*^{b}.

Alsupe 122, Buck 241, E I 258, EF 2 237, HF II 60, Lanszweert 72, Mach 268, Mažiulis 6 25, M-E I 368 un 509, IV 576, Pok 639, T 125, A. C. Winter — Mag XX$_3$ 197, Ф II 289, Ц 208

celms [cęĩms]; lš. *kélmas* 't. p.', *kelnas* 'zvejas laiviņa' (← 'vienkocis'), pr. *kalmus* 'nūja', kr. *чёлн* (psl. **čьlnъ* < **kьlnъ*) 'vienkocis (laiva)', asor. *čołm* 'laiva', č. *klát* 'koka stumbrs, klucis', *člun* 'vienkocis, laiva', p. *czółno* 't. p.' Pamatā ide. **kel-* 'sist, cirst', no kā arī *kalt* (sk.); b. **kelmas* > la. *celms.* Semantikas pamatā ir saknes nozīme 'cirst'. Vārds ar atšķirīgiem piedēkļiem dažādās valodās apzīmējis gan nocirstu koku (→ 'no koka izdobta laiviņa' → 'laiva'), gan arī to koka daļu, kas paliek pēc stumbra nociršanas (celms). Iespējams, ka tās pašas cilmes ar grieķu valodai netipisku *k* > *s* ir aizgūtais pelazgiešu *sélma* 'baļķis, klājs, airu sols'.

Vārda *celms* nozīmi varēja ietekmēt arī ide. homonīmās saknes **kel-* 'celt' atvasinājumi ar noz. 'izcelties, rēgoties' (la. *celt* un tā atvasinājumi; sal. lat. *excellere* 'pacelties pāri, izcelties, izvirzīties'): celms raksturīgs tieši ar to, ka tas izdalās no

apkārtnes, veido izcilni. Tātad *celms* ir uzskatāms par divu homonīmo ide. **kel-* refleksu.

Pēc cita uzskata (Meļņičuks) vārda pamatā ir ide. **kes-* / **ķes-* 'griêzt' vienkāršotā forma **k-*.

Valodniecībā terminu (*vārda) celms* ieviesis J. Neikens; sal.: «Vārdi, kas cēlušies no citiem vārdiem, saucami par celmiem un atvasēm (Stämme und Sprossformen)» (Vācu valodas mācība, 2. d., 1859, 1). Terminu lietojis arī A. Kronvalds (1872) un savā gramatikā popularizējis A. Stērste (1879). Taču šiem autoriem *celms* nebija mūsdienu izpratnē. Mūsdienu termina nozīmē vārds kopš 1901. g. (RKr XIII; E-M 1 26). (K)

E IV$_2$ 233, EF 2 237, Mach 105, M-E I 369, Pok 545, S-Š I 122, 1 44, T 125, Георгиев 93, Мельничук 2 223, Ф IV 327, Чекман 123, ЭССЯ IV 142

cēlonis [cęluõnis]. A. Kronvalda jaunvārds (1871), atv. no verba *celt* (sk.) pag. celma (Kr 452 un 608). Pirms tam A. Kronvalds tādā pašā nozīmē lietoja vārdus *dzemdeklis, dzemdone* [uo], *vaina* (Kr Ms). Vārdu *vaina* šajā nozīmē lietoja jau J. Neikens, darinādams arī gramatikas terminu *vainas norādīšana* 'cēloņa apstāklis' (Vācu valodas mācība, 2. d., 1859, 63).

M-E I 377

cēls [cę̀ls]. Atv. no verba *celt* (sk.) pag. celma. Vārda sākotnējā nozīme 'uz augšu izvirzīts, augsts': «Ai tu, mana tēva sēta, Tik cēlā vietiņā! Pa pagalmu staigādama, Redzu tautu tīrumiņus» (LTdz I 3440), «Liela, liela, cēla, cēla Mana tēva istabiņa» (LD 24119); par cilvēku — 'garš, stalts': «Kur tu jāsi, cēlais puisi?» (LD 14438, . var.). No šejienes nozīmes pārnesums 'cildens, dižens', kas ir galvenā vārda *cēls* nozīme mūsdienu liter. valodā.

No *cēls* 'augsts' 17. gs. atv. *cēlums* 'tornis' (Elg 1 40).

Bl 6 190, M-E I 377

celt [ceît], apv. [eĩ]; lš. *kélti* 't. p.', kr. *чело́* (psl. **čelo < *kelom)* 'piere', lat. *excellere (< *-keld-)* 'pacelties pāri, izcelties, izvirzīties', *celsus (< *keld-tos)* 'augsts, izcils'. Pamatā ide. **kel-* 'celt', no kā b. **kelti* > la. *celt*. Ide. **kel-* apvieno plašu sakņu grupu ar vienādu vai nedaudz variētu skanējumu. Grupas centrā ir **kel-* 'celt'; šās saknes semantikas pamatā ir rokas kustība uz augšu un pēc tam uz leju. Šāda kustība ir pamatā arī **kel-* 'sist, cirst' (no kā la. *kult,* sk.). Šajā grupā ietilpst arī **(s)kel-* 'griêzt, cirst' (no kā la. *šķelt,* sk.) un **(s)kel-* 'liekt(ies)' (no kā la. *klanīt,* sk.).

Verba *celt* iter. *cilāt* atvasināts no saknes zudumpakāpē: ide. **kḷ-* > b. **kil-* > la. *cil-*. (Izloksnēs arī *celāt* — saknes pamatpakāpē.) Tās pašas cilmes ir apv. *cilt* 'celties': «maize cilst» (E-H I 271), *izcilts* 'izcils'; sal. lš. *kìlti* 'celties'. Atv. *cildens, cildināt, izcils.*

No *celt* atv. *celtne, celtnis* ir 20. gs. 20. gadu sākuma jaunvārdi (ZTV 98 un 118).

Sk. arī: *cēliens, celms, cēlonis, cēls, ceļš, cilme, cilnis, cilts, izcils, kalns, kalt, klāns, klēts, kult, necils.*

Buck 669, E I 949, 4 37, EF 2 237, Mach 97, M-E I 369, Pok 544, S-Š I 122, T 125, W-H I 197, Tp 3 162, Ф IV 327, ЭССЯ IV 45

ceļš; lš. *kēlias,* gr. *kéleuthos* 't. p.' Pamatā ide. **kel-* 'celt', no kā arī la. *celt* (sk.). Vārds *ceļš* ar *celt* saistās divējādi. Pirmkārt, senie ceļi cauri mežiem un purviem parasti virzījās pa augstākām vietām. Augstākās vietas apkārtnes reljefā bieži apzīmēja ar saknes **kel-* atvasinājumiem (*cēls, kalns*). Otrkārt, *celt* nozīmē arī 'ierosināt, sākt' («celt naidu») un 'vest' («celt pār upi»), un ar šiem jēdzieniem senā apziņā dažkārt saistījās ceļš un ceļošana («ceļš ved»); sal. ide. **u̯eĝh-* 'kustināt, vilkt, braukt, vest': v. *Weg* 'ceļš'; gr. *keleúō* 'es ierosinu': *kéleuthos* 'ceļš, taka, ceļošana'.

Kursenieku izloksnē blakus formai *ceļš* (Plāķis 3 84) ir arī *cels* 'ceļš, iela' (K-P 28).

Atv. *ceļinieks* minēts jau 17. gs. un 18. gs. vārdnīcās (*ceļenieks,* Elg I 240 un 392; *ceļinieks,* Lg II 399) blakus apzīmējumiem *ceļavīrs* (Manc I 200) un *ceļu vīrs* (Elg I 392).

Atv. *ceļot* ir J. Alunāna jaunvārds (Al II 298) pēc lš. *keliáuti* 'ceļot' parauga. Agrākie šās darbības apzīmējumi bija «ceļu iet», «ceļu braukt» un aizg. *reizot* (< v. *reisen;* sk. *reize*). J. Alunāns ieteica arī atv. *ceļotājs* un *ceļone* 'ceļojums'; pēdējais nav ieviesies.

Buck 717, EF 2 236, HF I 815, Lanszweert 112, M-E I 371, Pok 554, T 125, В. Т. Коломнец — Эт 1984 95 un 98, Этн ист 128

cemme [cem̃me], apv. *cembe* [em̃]; lš. apv. *kembė* 'vadzis'. J. Endzelīns norāda uz atbilstību lībiešu formām *cem̃, tsem̃p* un uzskata latviešu vārdu par aizguvumu; turpretim L. Ķetunens lībiešu formas uzskata par aizgūtām no latviešu valodas.

Iespējams, ka baltu vārdi ir mantoti. Lietuviešu valodā vārda fon. var. ir liter. *gémbė* 'vadzis', apv. 'kāda aužamo stāvu detaļa; spīļarkla lemeši'. Pamatā ide. **ĝembh-* 'kost' (no kā *zobs,* sk.) fon. var. **gembh-*; no šīm formām b. **žemb-* / **gemb-*, kam blakus izveidojās variants ar nebalsīgu ieskaņas līdzskani **kemb-*. Šo saknes variantu semantiski tuvie refleksi visspilgtāk redzami lietuviešu valodā: sal. *kembė, gembė* un *žemba* (tag. 3. pers.) 'griež, dīgst' (: lat. *gemma* < **gembhnā* 'pumpurs'). Blakus b. **žamb-as* 'zobs' (laikam, no **žanb-as* > la. *zobs*) saknes skaņumijā bijis līdzīgas nozīmes **kembē* > la. cembe, no kā liter. *cemme.* Formas maiņa (*mb* > *mm*) varēja būt ar lībiešu valodas starpniecību (Endzelīns; tādā gadījumā la. *cembe* > līb. *tsem̃p* > *tsem̃* > la. *cemme*) vai arī kā fon. pārveidojums (sal. vietv. *Lembuži* — *Lemmuži,* kur pamatā var būt apv. *lembis* 'lempis'; E 5_2 297).

Forma ar *-mm-* ir sena un parādās arī citos tās pašas cilmes vārdos ar ieskaņas *ķ-*: apv. *ķemme* 'koka tapa, kas savieno

divus baļķus', *ķemmīte* 'dēļa spunde' (E-H I 695), *ķemmēt* 'dūšīgi ēst' (M-E II 363): «zirgi visu laiku auzas ķemmēja» (U I 107), «lai ķemmē, cik uziet!» (L-P VI 757). Par nozīmi sal. tās pašas cilmes si. *jámbhatē* 'viņš kampj, satver ar muti', *jambháyati* 'viņš iznīcina, saberž'. Šīs latviešu apvidvārdu nozīmes nav saistītas ar aizg. *ķemme* 'suseklis', *ķemmēt* 'sukāt', jo lejasvācu valodā, no kuras šie pēdējie vārdi aizgūti, tiem nav tādu nozīmju. Aizguvumi gan laikam aizkavējuši likumsakarīgo *k'* > *c* līdzīga skanējuma mantotajos vārdos.

Par vārda *cemme* vēsturisko saistījumu ar *zobs* sal. frazeoloģismus (sar.): «viņam ir zobs uz kādu» un «viņam ir cemme uz kādu». Par nozīmju 'zobs', 'vadzis', 'āķis' un 'nagla' sakaru sal. tās pašas cilmes si. *jámbhaḥ* 'zobs, ilknis', gr. *gómpos* 'vadzis, nagla', *gomphíos* 'dzeroklis', ssk. *kamb* 'ķemme, āķis'. K

EF 2 146 un 1288, E-H I 265, Ket 432, M-E I 372, Pok 369

cemurs — sk. *čemurs*.

cena [cęna]. Aizguvums; no kr. *цена́* (psl. **cěna*) 'cena, vērtība', kas ir tās pašas cilmes kā la. *cieņa, cienīt*. Formas ziņā tam atbilst apv. *ciena* 'gods, uzmanība'. Nozīmes 'vērtība, cena' un 'gods' bieži saistījās; piem., ssl. *cěna*, gr. *timḗ* 'vērtība, cena, gods'. Aizg. ieviesies latviešu valodā 19. gs. 60. gados. To lietoja J. Alunāns (SDP II 78), pēc tam «Pēterburgas Avīzes» u. c. laikraksti. Agrāk jēdzienu 'cena' izteica ar vārdiem *tirgus (tirgs)* un *maksa*.

Uzskats, ka vārds aizgūts no poļu valodas (p. *cena*; Zumments) nav pamatots, jo J. Alunāns sāka šo vārdu lietot, atreferējot krievu ekonomisko literatūru.

Buck 826, EF 2 75, M-E I 372, Roze 1 72, Sum 123, Ф IV 298, ЭССЯ III 182

cenkurs, *čenkurs* 'ķekars, čemurs'— sk. *ciekurs, čokurs, ķekars*.

cense, *censle* 'ceļa locītavas cīpsla'— sk. *censties*.

censties [cènstiês], apv. [eñ]; gr. *enkonéō* '(es) steidzos, aizraujos', lat. *cōnārī* 'pūlēties, mēģināt'. Pamatā ide. **ken-* 'pūlēties, ļoti censties, steigties'. Nozīmes pamatā ir 'celties' → 'stiepties'. No paplašinātās saknes **kent-* atv. b. **kent-ti* > **kensti* > la. *censt* (arh.) '(iz)stiept, sasprindzināt (stiegru, stīgu, cīpslas)' (Lg II 400). No tā arh. *cense, sensle* 'ceļa locītavas cīpsla', apv. 'stilbs, (dzīvnieka) kāja' (arī *cenksle*, saknes skaņumijā *cinkslis*).

Refl. *censties* sākotnēji '(iz)stiepties, sasprindzināties'. Blakus tagadnei *(es) cenšos* (< **kentįuos*) izloksnēs pagātnes celmā ne tikai *-t- (centos)*, bet arī *-s- (censos)*, tāpēc blakus atv-iem *centīgs, centība* arī formas *censīgs, censība* (no kā *sacensība*) un *censonis*.

Formas ar *-en-* no kursiskajām izloksnēm. Ar *-en-* > *-ie-* Vidzemē apvidu paralēlformas *cietīgs* 'centīgs': «viņi sāka cietīgi

pārmeklēt visu apgabalu» (Kaudzītes, Mērnieku laiki) un *cietnējs* 'centīgs, cītīgs': «agrāk viņš bij tāds vien mudīgs un cietnējs puisēns» (turpat; 1980 13).

Sk. arī: *ciest, cīkstēties, cinis, cīnīties, cīsties, naigs.* (K)

Bl 6 208, E III 550, I 773, HF I 439, M-E I 372, Pok 564, W-H I 262

cepans 'noguris, gļēvs'— sk. *gurt.*

cept; lš. *kèpti,* kr. *печь* (tag. 1. pers. *пеку́;* ssl. *pešti, pekǫ*), bkr. *пекцí,* ukr. *печú, пектú,* bulg. (tag. 1. pers.) *пекá,* č. *péci,* p. *piec* 't. p.', si. *pácati* 'vāra, cep', gr. *péssō* (> **pekṷiō*) 'gatavinu, cepu, vāru, sagremoju', lat. *coquere* (< **kṷekṷ-* < **pekṷ-*) 'vārīt, dedzināt, gatavināt', toh. A B *pāk-* 'vārīt, gatavināt'.

Pamatā ide. **pek^u-* 'cept, vārīt' > b. **pek- : *kep-* > la. *cep-*. Līdzīgu metatēzi rāda arī gr. *artokópos* (< **artopók^{u}os*) 'maizcepis'. Ide. **pek^u-* no **H_3ép-k^u- : *H_3p-ék^u-* (Benvenists; sal. gr. *optós* 'vārīts, cepts').

Blakus šim tradiconālajam uzskatam iespējama arī citāda saknes cilme: varēja būt paralēlas ide. formas **pek^u-* un **k^{u}ep-* (: **k^{u}ēp-* 'dūmot, vārīties'; sk. *kvēpt*) ar variantu **kep-,* kas izveidojusies blakus saknei **tep-* 'būt siltam, sildīt' (ar akomodāciju; sal. paralēlas saknes **kel-* un **tel-* 'celt'). Tādā gadījumā ide. **k^{u}ep- / *kep-* > b. **kep-* > la. *cep-*.

Apv. *pekņa* 'slikti izcepta maize' : «Riku nenogriezis, tēvs atgrūž mīkstās maizes kukuli ar atlēkušos augšējo garozu. «Atkal pārcepta! Kas tādu pekņu var ēst?»» (A. Upīts, Kop. r., 1947 IV 175). Šis vārds var būt slāvisms, bet tas var būt arī kāda izzuduša verba **pekt* atvasinājums.

Atv. *ceptuve* ir J. Alunāna jaunvārds (sākumā *ceptava;* MV 1857 25; Al II 265).

Sk. arī: *ķept.* (K)

B II 18, 202 un 297, Buck 337 un 340, EF 2 241, HF II 519, Jēg 5 110, M-E I 373, MM II 185, Pok 798, T 211, W-H I 270, Zēv 2 282, Бенвенист I 188, Гам 2 70, Гам-Ив 3 699, То — Эт 1963 257, Тр 6 201, Ф III 227, Ц 340

cepure [cępure]; lš. *kepùre* 't. p.', kr. *чепéц* 'aube, mice', skr. *чепьць* (psl. **čepьcь*) 'cepure', kr. apv. *чаплáжка, чаплы́жка* 'neliela cepurīte (galvvidus apsegšanai)', asor. *čěpc* (< **čēpc*) 'aube, mice', bkr. *чапéц,* č. *čepec* 't. p.', *čepice* 'cepure', p. *czepek* 'aube, mice', gr. *sképas* 'pajumte, segums', *sképē* 'pārklājs, sega, aizklājs, aizsargs', *sképō* 'sedzu, aizklāju, aizsargāju (no kā)'. Pamatā ide. **(s)kep-* 'segt', no kā **kep-ŗ-* > b. **kepur-* > la. *cepur-e.* Iespējams arī, ka tas ir sens līdzskaņu celma vārds ar sākotnējo formu **keper.* (Sal. vietv. *Ceperi, Cepernieki* un *Ķeperis, Šķeperi.*)

Ide. **(s)kep-* 'segt' laikam no **kep-* 'liekt, līks'. Iespējama divējāda vārda nozīmes attīstība: 1. 'liekt' → (subst.) 'izliekts priekšmets' (sal. tās pašas cilmes kr. apv. *чáпить* 'liekt, noliekt':

чапéла 'panna') → 'aizsegs; galvassega'; 2. 'liekt' → 'plūkt, raut' (sk. *kampt*) → (subst.) 'vilna, āda ar vilnu' (sk. *ķepa*) → 'dzīvnieks, no kura plūc vilnu' (sal. v. *Schaf* < ģerm. **skēpom* 'aita' no ide. **(s)kep-* 'griezt ar asu darbarīku; plūkt'; lat. *caper* 'āzis', *capra* 'kaza', kr. apv. *цап* 'āzis', p. *cap* 'auns, āzis', dienvidslāvu **capъ* 'kaza, āzis': kr. apv. *цáпать* 'tvert, raut'). Tātad *cepure* sākotnēji varēja būt 'no ādas ar vilnu darināts priekšmets' → 'aitādas (kazādas) galvassega' ar vēlāku nozīmes vispārinājumu ('galvassega'). (Par nozīmju sakaru 'dzīvnieka āda' → 'cepure' sal. *jērene, zaķene, ūdrene, bebrene.*) Šādā gadījumā *cepure* cilmes ziņā cieši saistās ar vārdu *ķepa* (sk.), kura etimoloģiskais dublets ir *peka* (sk.). Vārdu *peka* folklorā sastop ne vien ar nozīmi 'ķepa', bet arī 'cepure': «Uz acīm peku mauca (var.: cepur' vilka), Pazemīgi raudzījās» (LD 9828, 1). Vārda *peka* fon. variants ir *beka* 'sēne; veca cepure' (sk. *beka*). Par nozīmju sakaru 'ķepa': 'cepure' sal. arī č. arh. *čpar* (< **čapar*) 'ķepa': *čepice* 'cepure'.

Uz to, ka *cepure* ir senas cilmes vārds, norāda tam atbilstošais he. *ḫapuri-* 'priekšāda'. (Anatoliešu valodās *ḫ* mijas ar *k,* un ide. *k* reflekss hetu valodā bieži ir *ḫ*. Ide. skaņumiju *e/o* hetu valodā atspoguļo *e/a*.)

K. Stangs norāda, ka pied. *-ero / -oro, -ro* (no kā arī *-ura-*, sekundāri *-urē-*) baltu un dažās citās ide. valodās saistās ar priekšmetu pazīmi 'uz priekšu pavirzīts, izslējies, izcils', piem., bulg. *чéпор* (< psl. **čeрътъ* < **kep-oro*) 'zars'. Šis norādījums var attiekties arī uz vārdu *cepure.*

Pēc cita uzskata (Trubačovs) vārds *cepure* nav saistāms ar kr. *чепéц;* vēl pēc cita (Mikola, Abens) vārds aizgūts no somu valodas (bet s. *kypärä* 'cepure' < b. **kepure,* SKES 256). K Buck 433, E I 340, EF 2 241, HF II 724, Kl 631, Mach 97 un 106, M-E I 373, Mikola 1 442, Pok 930, Stang 3 88, Sch-Š I 116, Ti I 167, Zeps I 107, Zēv 2 242, Ф IV 333, ЭССЯ IV 58

cera 'nekārtīgi, sabužināti mati'— sk. *cirta.*

cerba 'cirta'— sk. *cirta.*

cerēt [cerêt]. Vārdā saplūduši ide. **ker-* 'griêzt' (no kā *cirst,* sk.) divu semantisko atzarojumu refleksi: 1) šis vārds nozīmes ziņā saistāms ar *kurt* (sk.) un 2) tas saistāms ar *ķert* (sk.). Abos gadījumos izejas forma ir bijusi verbs **cert* (< **kerti*), kura iteratīvs (duratīvs) ir *cerēt.*

Pirmajā gadījumā no **cert* ir arī atv. *ceri* [cęri], arh. *cere* (St I 370) 'nokaitējamie akmeņi (pirtī, rijā)', pārn. 'dedzība'; arī šis substantīvs var būt verba *cerēt* atvasināšanas pamats.

1. Subst. *ceri* (apv. *ceras,* arh. *cere*) saistās ar semantisku kompleksu 'degt, kvēlot, kurt, kurināt', no kā arī v. *Herd* (< **ker-*) 'pavards'. Attiecinot uz psihi, vārda *ceri* un tā variantu nozīme agrāk bijusi saistīta ar dziļām emocijām; 18. gs. vārdnīcās tai ir plašs formulējums —'dedzība, sirsnība; dedzīgs jūtu afekts'

(Lg II 401, St I 370): «ar lielām cerām runāt»— lielā afektā runāt, «ar svētām cerām Dievu lūgt»— ar svētu dedzību vai paļāvību lūgt (turpat). Var secināt, ka *cerēt* sākotnēji bijis 'kaist, degt' tiešā un pārnestā nozīmē. Uz pēdējo norāda arī atv. *cereklis (cerēklis)* 'afekts jeb tas, ko dedzīgi domā, izjūt un cer' (Lg II 401; *cerekle* 't. p.', St I 370); no šās semantikas abstrahēta arī nozīme 'pārdomāšana, apsvēršana; domas, uzskats' (turpat; *cerēklis* 'doma', Lj 355).

No 'karst, degt' → 'izjusti, dedzīgi domāt (par kādu)' → 'mīlēt (kādu)', kas bieži folklorā, piem.: «Es cerēju (var.: mīlēju) tautu meitu, Viņa mani necerēja (var.: nemīlēja)» (LD 15834), «Cerē mani, tautu dēls, Es jau tevis necerēju» (LD 9075).

No 'izjusti, dedzīgi domāt' arī → 'prātu vērst uz ko, cerēt, paļauties' (Lg II 401), 'cerēt, gaidīt, iedomāties' (St I 370), no kā jau 17. gs. abstrahēta vārda mūsdienu liter. nozīme (Manc I 92, Elg I 241 un 510, Lj 355).

Par nozīmju 'mīlēt' un 'cerēt' sakaru sal. lat. *venus* 'mīla': go. *wēns* 'gaidas, cerība'; go. *lubō* 'mīla': *lubains* 'cerība'. Ar la. *cerēt* vienas cilmes ir v. *harren* '(ar ilgām) gaidīt'.

2. Verbam *atķert* izloksnēs ir noz. 'atcerēties': «viņa vārds tev mēles galā, tik nevari tuo atķert» (M-E I 170). Tas ir vienas cilmes vārds ar *atcerēties:* blakus formai *ķert* bijusi arī forma **cert* ar to pašu nozīmi, un no tās *cerēt* 'minēt, domāt', *apcerēt* 'apsvērt, apdomāt', *atcerēt(ies)* 'atminēt(ies)'. Par nozīmju sakaru sal. *atminēt,* lš. *miñti* 'atcerēties, (uz)minēt': *mintìs* 'doma, prāts'. La. *cerēt* vēl tagad izloksnēs ir 'minēt': kursen. *cerat* 'minēt', *atcerat* 'uzminēt' (K-P 23 un 28). Verbs *cerēt* ar noz. 'domāt, šķist' plaši sastopams folklorā, piem.: «Puisīts teka mutes dot Pelēkam akmiņam, Cerē meitu apgulušu (var.: Domā meitas apgulušas) Pelēkām villainēm» (LD 12764, 7).

Abu cilmju vārdi semantiski ietekmējuši viens otru. Nevēlamo homonīmiju novērsa aizg. *domāt.* Verba *cerēt* noz. 'minēt, domāt' pamazām izzuda no aktīvās leksikas, saglabājot pēdas atv-os (*apcerēt, atcerēties, iecerēt, sacerēt*). Savukārt vārds *domāt* izloksnēs ieguva arī daļu no verba *cerēt* īpatnējās semantikas: «Viņš [Kaspars] izsacījās man, mīļā, arī, ka tavu Lienu domājot» (Kaudzītes. Mērnieku laiki, (1879), 1980 87).

Pēc citiem uzskatiem *cerēt* ir tikai vienas cilmes vārds, un tā nozīmes attīstība ir bijusi: 'kaist' → 'kaist mīlā' → 'mīļi domāt (par kādu), mīlēt' → 'domāt (par kādu)' → 'domāt, cerēt' (Endzelīns) vai 'ķert, tvert, turēt' → 'turēt par ko, uzskatīt par ko' → 'domāt, šķist' → 'cerēt' (Jēgers).

Bijis arī arh. *cērs* 'cerība': «Tas Dieva sūtīts cērs» (K. Fīrekers — Adolphi 3 17); varbūt **cers* [ceȓs] > kurs. *cērs* [cêrs].

Atv. *sacerēt* bijis apvidvārds, ko rakstos ieviesis A. Kronvalds. (K)

Bielenstein — Mag XIII 3 47, Bl 6 221, Buck 1165, E III₁

391, EF 2 241, Jēg 6 42, Kl 290 un 304, Laua 2 54, M 5 17, M-E I 374 un 375, Pok I 571 (572), Stang 3 16, Куркина 5 6, Tp 6 205

ceri, *ceres, ceras* 'nokaitējamie akmeņi (rijā, pirtī)' — sk. *cerēt*.

ceriņi, *cerīni*. Aizguvums; no v. apv. *Zerehne* < *Syringe* < lat. *sӯringa* 't. p.' < gr. *sӯrinx* 'niedres stabule, niedre'. Aizg. latviešu valodā vispirms ieviesies formā *ceriene* [Ilsters 2 79, RLB KV IV 4694) un *cirena* (cirenu koks, U II 413), bet 19. gs. beigās vai 20. gs. sākumā pārveidots pēc vārda *cers* deminutīva parauga. (Ilsteram *ceriņš* 'cers', 2 64). 20. gs. pirmajos gadu desmitos lietota arī forma *ciriņi* (laikam kr. *сирéнь* iespaidā, D 1 412, 2 832).

Tajā pašā nozīmē izloksnēs *pliederi* (retāk vsk. *plieders*) no vlv. *vlēder* (v. *Flieder*), kura sākotnējā nozīme 'plūškoks', bet kopš 18. gs. arī 'ceriņi'. 18. gs. ceriņi dēvēti arī par Vāczemes kārkliem (St II 168; varbūt Stendera veidots apzīmējums).

HF II 821, Kl 205, M-E I 375, III 351, P 195, Zēv 2 24 un 92

cērme [cȩ̀rme], apv. *cērmis* [êr²], *cērms* [ȩ̂r²]; lš. *kirmìs, kirmelė̃* 'tārps, (sar.) čūska, pūķis', pr. *girmis* [kirmis] 'kāpurs', *kermens* 'miesa, ķermenis', kr. *червь* (ssl. *črьvь* < psl. **čьrvь* < **čṛv-*) 'tārps', ukr. *черв*, asor. *čerw*, bulg. *чéревъ, цръвъ*, č. *červ* 't. p.', apv. '(bišu) cirmenis', p. *czerw* 'kāpurs, ķirmis, tārps', *czerń* (< **czerm*?) 'tārpi bojātā gaļā', s-h. *cȓv* 'tārps', apv. *crv* '(bišu) cirmenis', slovēņu *čȓm* 'nagu ēde, augonis', īru *cruim* 'tārps', si. *kṛmiḥ* 'tārps, kāpurs', persiešu *kirm* 'tārps'. Pamatā ide. **kʷerm-* 'tārps, kāpurs' no saknes **kʷer-*, kas laikam ir saknes **ker-* 'griêzt' variants (no tās la. *cirst;* sal. kr. apv. *черв* 'sirpis').

Dažās valodās atv-i ir no saknes zudumpakāpes **kʷṛm-*, no kuras arī daži latviešu valodas vārdi ar *-i-* un *-u-* (piem., *ķirmis, kurmis*). Vārda *cērme* saknes patskaņa garinājums nav sens (*èr* > *ȩ̀r*). Slāvu valodās laikam ir inovācija *-v-* > *-m-*.

Nozīmes attīstība: 'griêzt' → 'grauzt, urbties'. Blakus 'griêzt' arī senāks 'plēst, plūkt' → 'rakņāt, raust (zemi)', kas raksturīgs sīkajiem zemes dzīvniekiem. Nozīme 'cērme' no 'tārps'.

Sk. arī: *kurmis, ķermenis, ķirmis.*

B I 364, E IV₂ 220 un 237, EF 2 257, Lanszweert 177, M-E I 378, MM I 261, Pok 649, Sch-Š I 114, T 134, To II 243, Tp 3 116, Ф IV 335, ЭССЯ IV 171

cērps 'apaudzis cinis; biezs cers' — sk. *ķērpis*.

cers [cȩrs]; lš. *kẽras* 'krūms, cers, celms', *kerė́ti* 'plaši augt, plesties, zaroties, cerot', *kìrma* 'zems krūmājs, brikšņi', pr. *kirno* 'krūms, cers', kr. *кóрень* (ssl. *korenь*), bkr. *кóрань*, ukr. *кóринь*, bulg. *кóрен*, č. *kořen* 't. p.', *keř* 'cers, krūms', p. *kierz* 'krūms'. Pamatā ide. *(*s*)*ker-* 'griêzt, liekt'; **keros* > b. **keras* > la. *cers*. Nozīmes attīstība: 'griêzt, liekt' → (subst.) 'sagriezies vai līkumiem izaudzis auga veidojums' (kr. *кóрень*) → 'virszemes dzinumu sazarojums (arī kopā ar saknēm); pudurs'. Sal. apv. *cera* '(nekārtīgi, sajaukti) mati'.

Pēc cita uzskata (Jēgers) pamatā ir ide. *(s)ker- 'griêzt' (← 'plēst'), no kā arī *cirst;* nozīmes attīstība: 'griezt, plēst' → 'atšķirt, atdalīt' (lš. *kérti* 'šķirt; atlupt, atdalīties') → (subst.) 'atsevišķs (atsevišķā grupā vai kopā izveidojies) augs', arī 'atsevišķa (atšķirta, atplēsta) auga daļa'. Vēl pēc cita uzskata (Meijē, Trubačovs) pamatā ir ide. *k^{u}er- 'taisīt, veidot'.

Sk. arī : *cirta, krūms.* (K)

Buck 523, E IV_2 239, EF 2 241, Jēg 6 21, M-E I 375, Pok 935, T 127, Ф II 325, Ц 217, ЭСРЯ II_8 312, ЭССЯ XI 62

cervelens 'nelīdzens, červeļains'— sk. *červelēties.*

ciba; lš. *kibìras* 'spainis', kr., bkr., ukr. *жбан* 'krūze ar vāku' (skr. *чьбанъ* 'trauks, kauss, tase', ssl. *čьbanъ* 'krūze ar vāku, (koka) trauks'), kr. apv. *чабáрка* 'tase, kauss' (psl. **čьbanъ, *čьbьrъ* 'ūdens trauks', no verba saknes **čьb-*), bulg. *чéбър* 'toveris', č. *džbán* 'vēderains trauks ar osu', *čbán* 'kauss', *džber, čber* 'koka toveris', sč. *čbán* 'trauks ar osām', *čber* 'toveris, spainis', p. *dzban (< czban)* 'krūze ar vāku, kauss, trauks ar osām', *ceber* 'toveris, baļļa', s-h. *čvȁn* 'vīna kauss', *càbar* 'toveris, baļļa', ukr. *чубéрка* 'slaucene'.

Pamatā ide. **keb(h)-* 'līks, liekt'. Forma ar *i* varēja izveidoties divējādi: vai nu stiepuma pakāpē **kēb(h)-* > **keib(h)-* : **kib(h)-*, vai arī redukcijas pakāpē **k_e b(h)-* > b. **kib-*, no kā la. paralēlās formas *ķib-* un *cib-*. Nozīmes attīstība: 'liekt' → (subst.) 'izliekums, noapaļojums' → 'izliekts, apaļš trauks'. Blakus formai *ciba* izloksnēs tās pašas nozīmes *ķiba* (M-E II 378) un *čiba* (M-E I 411). Senāku noz. 'izliekts, līks priekšmets' parāda apv. *ķibis* 'darbarīks, ar ko gatavo koka karotes, greblis'.

Sk. arī: *kubls, ķibele, ķipis.* (K)

B I 325, E II 164, I 188, EF 2 250, Mach 138, M-E I 378, Sch-Š I 130, T 133, Tp 6 252, ЭСРЯ I_5 278, ЭССЯ IV 138

ciedrs [cìedrs]. Aizguvums; no vlv. *ceder* 't. p.' (v. *Zeder*), kas savukārt no gr. *kédros.* Tālāka cilme neskaidra. Iespējams, ka vārds saistāms ar la. apv. *cedri* [cȩdri], *cedriņi* 'virši' (Endzelīns). Daži autori (Pētersons, Brikners, Pokornijs) to saista ar vārdu *kadiķis.*

Aizg. ieviests latviešu valodā 17. gs. ar garīgo rakstu tulkojumiem («ciedra koki», Gl 1 1043).

EF 2 201, EF I 808, Kl 877, M-E I 367, Zēv 2 24

ciekurs, *ciekurzis* — sk. *čiekurs.*

cielava [ciẽlava]; lš. *kíelė,* pr. *kylo* 't. p.', sč. *čilý* 'svaigs, dzīvs, jautrs', asor. *čiły* 'dzīvs, kustīgs, jautrs', gr. *kíllouros* 'cielava' (**killa* < **kil-ịa*), lat. *mōtacilla* 'baltā cielava'. Pamatā ide. **keilos* > ab. **kielas* 'kustīgs' no saknes **kei-* 'iekustināt, kustēties', no kā arī la. *kaisīt* (sk.). Sal. gr. *kīnéō* 'iekustinu, padzenu, kratu', *kíō* 'iekustos, eju', lat. *ciēre* 'iekustināt, ierosināt'.

La. *cielava* ir atv. no **ciels* 'kustīgs, jautrs'; par formu sal. *jauns : jaunava, daiļš : daiļava.* (Sal. arī uzvārdu *Cielēns,*

vietv. *Cielēns* Mārsēnos, *Cieleni* Kastrānē: *Cieļu upe*). Par vārda *cielava* sākotnējo nozīmi sal. semantiskās paralēles sav. *hardilla* 'cielava': ssk. *hrata* 'šūpoties, steigties'.

No tās pašas ide. bāzes skaņumijā laikam pr. *kails* 'sveiks', *kailūstikun* (ak.) 'veselību', kr. *целый* 'vesels, nebojāts' (senāk arī 'ar labu veselību'), go. *hails* 'vesels', v. *heil* 'sveiks, vesels'. Sal. asor. *čiły* 'dzīvs, kustīgs, jautrs': *wostán strowy a čiły!* 'esi sveiks un vesels!' Šajā sakarā la. apv. *ciels* [ciẽls] 'liels' («ciela, smaila priede», E-H I 277) gan laikam ir 'vesels, spēcīgs, nebojāts'. Nozīmes attīstība: 'kustīgs' → 'jautrs' → 'sveiks, vesels; spēcīgs, nebojāts'.

Sk. arī: *ciets*. (K)

B III 206, E IV₂ 231 un 238, EF 2 251, HF I 853, 855 un 862, Kl 298, Mach 102, M-E I 393, P 282, Pok 538 (539), Sch-Š I 117, Stang 3 25, W-H II 115, To III 136, ЭССЯ III 179, IV 112

ciems [cìems]; lš. *kiẽmas* 'pagalms; lauku māja, ciems', *kaímas*, pr. *caymis* [kaimis], narev. *aucima*, go. *haims* 'ciems', sav. *heim* 'dzimtene, dzīvesvieta, māja', v. *Heim* 'māja, mājoklis', gr. *kṓmē* 'ciems'. Pamatā ide. **k̑ei-* 'atrasties; nometne, mītne' atv. **k̑eim-*, no kā arī *saime* (sk.). Vārda *ciems* sākotnējā nozīme tātad 'nometne, mītne'. Latviešu valodā bijusi arī vārda paralēlforma **kaims*, no kā *kaimiņš* (sal. *ciems* : *ciemiņš*). Līdzīgi pārējās baltu valodās: lš. *kaimýnas* 'kaimiņš', pr. *kaimīnan* (ak.) 'kaimiņu' no ide. **k̑oi-m-*. Kā *kaimiņš*, tā *ciemiņš* ir seni adjektīvi ar noz. 'ciema-' → 'kaimiņu-'. Par atvasinājuma nozīmi sal. lat. *vīcus* 'ciems': *vīcīnus* 'kaimiņu-'.

Tā kā ide. *k̑* reflekss baltu valodās parasti ir *š* > *s*, izteiktas domas, ka vārds *ciems* un tam atbilstošie citi baltu valodu vārdi ir aizgūti no ģermāņu valodām (ģerm. **haimaz*; Klūge, Pokornijs) vai izveidojušies no ide. **kᵘeiə-* 'miers' (no kā arī lat. *quiēs* 'miers'; Būga, Endzelīns). Taču baltu (arī slāvu) valodās ir diezgan daudz vārdu ar ide. **k̑* divējādu refleksu (latviešu *s* un *k*), kas norāda uz ide. pirmvalodas dažādu dialektu ietekmi vai uz saknes paralēlformām **kei-* / *k̑ei-*.

Atv. *ciemoties* [cìemuôtiês], arh. *ciemot* (St I 365), *ciemāt*: «..allaž glīta iekš drēbēm un lustīga ciemājot» (Mīlihs 23).

Narevas baltu (jātvingu?) izloksnē *aucima* 'ciems' (kur *i* apzīmē *ie* vai izveidojies no *ei*) ar *au-* 'lejā, lejup' (sal. la. *Auciems*).

B II 92, Bl 6 180, Buck 1311 un 1351, E IV₂ 232, EF 2 251, HF II 61, KK 29 195, Kl 299, J. Lingis — Donum B 297, M-E I 394, Pok 539, Stang 3 28, T 112, Zinkevičius 1 9, 2 69, Гам-Ив 3 180 un 421, Ив-То 3 164, То III 149 un 151, — Эт 1980 152, Чекман 122

cienāt, *ciens* — sk. *cienīt*.

cienīt [cìenît]; lš. *káina* 'cena, maksa', *káininti, kainóti* 'cenot, maksāt', kr., bulg. *ценá* (ssl. *cěna*) 'cena, vērtība' (> la. *cena*),

bkr. *цáна,* ukr. *цiнá,* č. *cena* 't. p.', p. *cena* 'cena, vērtība, cieņa, nozīme', kr. *ценúть* (ssl. *cěniti*) '(augstu) vērtēt', bkr. *цаніць,* ukr. *цінúти* 't. p.', č. *ceniti* 'novērtēt', p. *cenić* '(no)vērtēt', godāt', si. *cāyati* 'ievēro, godina', *cinoti* 'pamana, ievēro', skitu *kaina* 'atlīdzība, atmaksa, atriebība', gr. *tínō* (< **kᵘin)-* 'samaksāju, izpērku (vainu, sodu)'. Pamatā ide. **kᵘei-* 'ievērot' ar *n* paplašinājumā. Ide. **kᵘein-* > b. **kein-* > ab. **kien-* > la. *cien-*. Skaņumijā **kᵘoin-* > b. *kain-* (sl. **cěn-*), no kā varbūt vietv. *Kaiņa kalns* ('ievērojamais, redzamais, viegli pamanāmais'), no kā tāda paša nosaukuma ezers, sils; *Kaine, Kainaizis* u. c. (sal. pr. *Kaynin, Kaynekaym*).

Ide. saknes nozīme attīstījusies divos virzienos: 1) 'ar cieņu vērot' → 'godāt', 2) 'ievērojot nosodīt' → (subst.) 'naudassods, izpirkums' → 'cena, vērtība'. No pirmā virziena la. *ciens, ciena* (apv.) 'godbijība, cieņa', no kā atv. *cienit* un *cienāt* ar diferencētu nozīmi. Apv. *cienāt* vēl ar senāko noz. 'cienīt, godāt', no kā 'izrādīt cieņu, uzmanību ar ēdināšanu, dzirdināšanu' → 'ēdināt, dzirdināt (viesi)'. Blakus apv. *ciens* (piem., «cienā godā turēt») ir liter. *cieņa.*

Sk. arī: *cena, cinities.*

Bl 6 223, Buck 1144, EF 2 203, Euler 98, HF II 902, M-E I 394, MM I 383 un 388, Pok 636 (637), T 113, Абаев I 292, Гам-Ив 3 801, To III 157, Ф II 216, IV 298, ЭССЯ III 182

cieņa — sk. *cienit.*

ciept — sk. *čiept.*

ciesas [ciẽsas], apv. [iê], vsk. *ciesa* 'asa zāle'; lš. *kiešа* 'aizaudzis laukums; biezs (labības) sējums'. Tās pašas cilmes kā *cisas* (sk.). Pamatā ide. **kei-* 'iekustināt, kustēties' ar *s* paplašinājumā, no kā la. *cies-a.* Tātad vārda sākotnējā nozīme 'tas (augs), kas kustas, kas šūpojas vējā' → 'zāļaugs, graudzāle'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds saistāms ar *ciets* un nozīmes pamatā zāles lapu cietums; vēl pēc cita uzskata (Frenkels) vārds saistāms ar lš. *kìšti* 'bāzt', *kyšėti* 'rēgoties'. K

EF 2 252, M-E I 395

ciest [cìest]; lš. *kę̃sti* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *censties* (sk.), verba *censt* (arh.) '(iz)stiept, sasprindzināt (cīpslas, muskuļus, locekļus)' fon. variants, kur *-en-* > *-ie-* (**kensti* > **censti* > *ciest*). Verba *ciest* nozīmes pamatā laikam ir 'izstiept, sasprindzināt locekļus', lai izturētu, piem., ķermeņa pārslodzi vai sāpes. No šejienes noz. 'izturēt', kas kā galvenā vai vienīgā saglabājusies dažos atvasinātos verbos, piem., *izciest, paciest.* Tālākā nozīmes attīstība: 'pārdzīvot (grūtumu, sāpes u. c.)' → 'asi, nepatīkami izjust, sajust'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds saistāms ar senīru *céssain* 'es ciešu', gr. *páthos* 'ciešanas', bet šo vārdu vēsturiskā analīze (Pedersens) attālina tos no la. *ciest.*

Gramatikā jēdzienam 'ciešamā kārta' J. Neikens darināja ap-

zīmējumu «ciezdama izteikšana (die Leideform, Passivum)» (Vācu valodas mācība, 2. d., 1859, 48). A. Stērste lietoja terminu *pasīvs* (1879, Stērste 39), bet K. Mīlenbahs — *ciešamā kārta* (1895, M 2 11). K

B I 587, Buck 1117, EF 2 246, M-E I 395

ciešs — sk. *ciets*.

cietīgs 'centīgs' — sk. *censties*.

cietoksnis [ciêtuoksnis]. A. Kronvalda jaunvārds (1870; BV 1871 27, Kr I 452), atv. no adj. *ciets* (sk.) pēc v. *Festung* (: *fest* 'ciets, stiprs') un kr. *кре́пость* (: *кре́пкий* 'stiprs, ciets') parauga. Forma *cietoksnis* motivēta 1872. g.: «no *ciets* un *-oksnis* kā *zaļoksnis* (no *zaļš*)» (Kr II 459). Vārds ieviesies liter. valodā jau 19. gs. 70. gados (V 2 254, te arī paralēls atv. *cietuvnīce*).

Buck 1404, M-E I 397

ciets [ciêts]; lš. *kíetas*, narev. *kit* 't. p.', pr. *keytaro* 'krusa', kr. apv. *чи́тый* (psl. **čitъ* / **čitjь*) 'nedzēris, neapreibis', s-h. *čȉt* 'vesels, viss', slovēņu *čìt, čít* 'nebojāts'. Pamatā ide. **kei-* 'iekustināt, kustēties', no kā arī *cielava* (sk.). Adj. **kei-to-s* > b. **keitas* > ab. **kietas* > la. *ciets*. Nozīmes attīstība: 'kustīgs' → 'jautrs, drošs, vesels' → 'stiprs, stingrs' → 'ciets' (arī 'vesels, nebojāts'). Par formu sal. tās pašas cilmes lat. *ciēre* 'iekustināt, ierosināt': *citus* 'ātrs'. Par nozīmi sal. tās pašas cilmes sč. *čilý* 'svaigs, dzīvs, možs', slovēņu *číl* 'možs, vesels': s-h. *čȋl* 'stiprs, ciets'. Par nozīmju 'stiprs' un 'ciets' sakaru sal. arī kr. *кре́пкий* 'stiprs, ciets'.

Narevas baltu (jātvingu?) izloksnē *kit* 'ciets' ar *i*, kas apzīmē *ie* vai kas izveidojies no *ei*.

Blakus formai ar *-to-* arī *-t̯o-*: **keit̯os* > b. **keit̯as* > ab. **kiet̯as* > la. *ciešs*. Iespējama arī citāda šās formas veidošanās: no adj. *ciets* neregulāri adv. *ciet'i* > *cieši*, no kā darināts adj. *ciešs*. Daļā izlokšņu *ciešs* 'ciets', bet liter. valodā *ciets* un *ciešs* ar diferencētu nozīmi.

Atv. *ciete* ir 20. gs. 30. gadu jaunvārds (Bl 5 37; ieteikts arī kā daudzskaitlinieks, LVPV 1 28) pēc v. *Stärke* 't. p.' parauga (: *stark* 'stiprs, stingrs') ģerm. *stērķele* vietā, kas no v. apv. *Stärklis* 't. p.'

Atv. *cietums* 'ieslodzījuma vieta' ir sens apzīmējums (Manc I 71).

Sk. arī: *cietoksnis*.

Buck 1064 un 1452, E IV$_2$ 237, 1 606, EF 2 252, KK 29 195, M-E I 396, T 124, Zēv 2 121, Zinkevičius 1 14, 2 74, Петлева — Эт 1976 50, To III 300, Tp 6 339, ЭССЯ IV 124

cik; lš. *kíek*, narev. *sik* (< **k'ik*) 't. p.' Tās pašas cilmes kā *kas* (sk.). Ide. **k^{u}o-* : **k^{u}ei-* > b. **kei-* > ab. **kie-* > la. *cie-*. Sākotnējā forma **cieka* (nek. vsk. nom.-ak.; lš. apv. *kíeka*) > arh., apv. *ciek* 'cik'. Proklītiski *ciek* > *cik*.

E 1 609, EF 2 250, KK 29 195, M 1 90, M-E I 379, Stang 1 237, P. Vanags — Val akt 1987 73, Zinkevičius 1 18, 2 79

cīkstēties [cīkstêtiês]. Tās pašas cilmes kā *cīsties* un *censties* (sk.). No **cīst* atv. subst. **cīste* 'cīņa'; no tā vai no verba atv. *cīstēt* 'cīnīties' (Lj 356). Ar *k* iespraudumu apv. *cīkste* 'cīņa' un verbs *cīkstēt* (Manc I 144). Subst. *cīkste* redzams 19. gs. 70. gadu atv-ā *sacīkste,* bet verbs liter. valodā lietojams tikai refl. formā *cīkstēties.*

Nozīmes pamatā ir 'stiept, sasprindzināt' (sal. tās pašas cilmes *censt* '(iz)stiept, sasprindzināt', Lg II 400), no kā *cīkstēties* sākotnēji laikam 'savā starpā stiepties, sasprindzināties' → 'cīnīties'. Par nozīmes pārnesumu sal. *stīvēt : stīvēties.*

Atv. *cīkstonis* [cīkstuõnis] ir A. Kronvalda jaunvārds (ap 1870) agrākā *cīkstītājs* (V 1 23) vietā. (K)

B III 189, M-E I 390, T 133

cilme [cil̃me]. E. Hauzenbergas-Šturmas jaunvārds (1940). Atv. no *cilt* 'celties' pēc lš. *kilmė* 'izcelšanās, cilme' parauga (: lš. *kìlti* 'celties, izcelties').

E III₂ 373, H-Š 3 129

cilnis [cil̃nis] 'reljefs'. No verba *cilt* (sk. *celt*) 20. gs. 20. gados darināts jaunvārds (ZTV 45). Formas ziņā *celt : cilt : cilnis* kā *velt : vilnis.*

E-H I 270

cilpa [cil̃pa], apv. [il̂], *cilps* [il²]; lš. *kìlpa* 'cilpa, seglu kāpslis', *kìlpinis* 'šaujamais loks', sav. *halftra,* v. *Halfter* 'apauši'. Pamatā ide. **kᵘel-* 'griezt(ies), kustēties' (no kā arī *kult*ᵇ, sk.) ar *p* paplašinājumā; skaņumijā b. **kelp- : *kilp-,* no kā la. *cilpa.* Nozīmes attīstība: 'griezties' → 'aplis' (tās pašas cilmes la. arh. *cels,* kr. *колесó* 'ritenis') → 'lokveida, riņķveida priekšmets'. No 'griezties, kustēties' arī 'līkumot, skriet lēcieniem un līku ločiem', kas piemīt verbam *cilpot.*

Citā skaņumijas pakāpē **kalpa* 'cilpa', no kā apv. *kalpiņš* (vīr. dzimte laikam pēc vārda *kalps* 'puisis, kalpotājs' dem. parauga) 'adīkļa cilpiņa': «nuokritis kalpiņš nuo adatas» (E-H I 578), arī 'arkla streņģes; cilpa, ko vijējs uzmet uz vadža' un *kalpenis* 'cilpa'. Jāšaubās, vai ar šo vārdu saistāms lš. *kálpa* 'ragavu šķērskoks, balzenis', pr. *kalpus* 'resns koks, ko uznaglo uz darba ratu asīm' (EF 2 210); šie vārdi drīzāk saistāmi ar la. apv. *kalpiņš* 'paliktnis', piem., «par bišu kalpiņu sauc tādu daiktu, uz kura pie truopa uz īsu laiku saliek bišu šūnas» (M-E II 143). Tas var būt vienas cilmes ar *celt.*

Pēc cita uzskata (Pokornijs) vārds *cilpa* saistāms ar *šķelt* no ide. **(s)kel-* 'griêzt' vai (Maheks) ar kr. *хлóпье* 'pārsla'. (K)

B II 60, E IV₂ 233, EF 2 253, Kl 284, M-E I 381, Pok 639 un 923 (926), Куркина — Эт 1980 27, To III 176 un 365

cilts [cil̂ts]; lš. *kiltìs* 't. p.' Atv. no verba *cilt* 'celties' vai saknes

skaņumijā no *celt* (sk. *celt*); ide. **kel-* : **kļ-* > b. **kel-* : **kil-*, no kā **kiltis* > la. **ciltis* > *cilts*.

Verba *cilt* nozīme 'celties' saistās ar 'rasties, dzimt' (sal. *celties*: «no kurienes tu esi cēlies?»). Arī *cilts* apzīmē cilvēku kopumu, ko saista radniecība, resp., dzimšana ('tie, kas dzimuši'), un šajā nozīmē tas sākotnēji bijis sinonīms vārdam *dzimums*.

Izteikts arī uzskats (Trubačovs), ka ide. **kel-* nozīme 'celt' ir sekundāra, bet primārā — 'dzimt'.

Buck 1318, Eckert 9 189, EF 2 237, M-E I 382, Pok 544, T 125, Tp 3 149

cilvēks [cìlvę̄ks], apv. [ę̄]. Aizguvums; no skr. *человѣкъ* 't. p.' (kr. *человéк;* psl. **člověkъ* < **kelověkъ*). Vārda pamatā ide. **kel-*, no kā la. *celt, cilts* (sk.). Parasti uzskata, ka slāvu vārds izveidojies no salikteņa, kura pirmajā daļā varēja būt **čelo* 'dzimta, cilts' (kr. arh. *чéлядь* 'saime, dzimta') un otrajā kāds vārds, kas atbilst lš. *vaĩkas* 'bērns', tātad salikteņis sākotnēji varēja nozīmēt 'cilts bērns, resp., piederīgais'. (H. Cimmera hipotēze, 1877; par ticamāko to uzskata daudzi 20. gs. valodnieki, to vidū E. Hohlova, V. Maheks, O. Trubačovs, V. Ivanovs.) Taču sl. **čelo* neapzīmēja cilti, bet atsevišķu cilts piederīgo, tās jaunāko locekli (ЭССЯ IV 45; paralēla nozīme 'piere', kr. arh. *челó*). Dzimtas vai cilts nozīmi ieguva tikai atv. ar pied. *-jadь*, kas raksturo kolektīvu (kr. *чéлядь*).

Iespējams, ka vārdam **člověkъ* ir cita cilme: tas var būt saistāms ar galvu kā cilvēka sinonīmu (sal. *galvas nauda* 'personas nodoklis'). Vārda *galva*, psl. **golva* (kr. *головá*) pamatā ir ide. **gʷel-*, kas ir paralēlforma saknei **kel-*, 'celt', no kuras arī sl. **čelo* un **čel'adь*. Tātad blakus formai **golu-* 'galva' varēja būt arī **kelo-* > *čelo-* 'galva'. Šāda vārda nozīme tiešām saglabājusies senkrievu valodā (ЭССЯ IV 46), no kā ar pied. *-ěk-* varēja būt atv. **člověkъ*.

La. *cilvēks* (resp., tā senākā vēsturiskā forma) aizgūts no slāvu valodām ļoti sen. Parasti par cilmes valodu uzskata senkrievu valodu, bet ir arī uzskats (Trubačovs), ka vārds aizgūts jau no slāvu pirmvalodas (precīzāk: no austrumslāvu dialekta).

Senākie ide. cilvēka apzīmējumi saistījās ar zemi (pretstats — cilvēks : dievs; zemes un debess būtnes). Latviešiem laikam senāko, no zemes nosaukuma atvasināto cilvēka apzīmējumu (kā lš. *žmogùs,* lat. *homo*) izskauda vārds *virs;* polisēmiju skaužot, tā vietā šajā nozīmē ienāca aizguvums. (K)

Buck 79, E. Hohlová— Scando-Slavica 1966 12 80, Mach 105, M-E I 382, Lanszweert 104, Meid — Studies 176, Sch-Š — Эт 1984 234, Ив — Эт 1973 17, Tp 3 174, Ф IV 328, Ц 533, ЭССЯ IV 48

cimds [cìmds]; lš. **kimdas* 't. p.' (Būga). Sens baltu vārds ar

sākotnējo noz. 'dūrainis' (Būga: 'ādas cimds'). Uz vārda senumu norāda tas, ka vārds plaši aizgūts somugru valodās: s. *kinnas* (ģen. *kintaan*) 'dūrainis', vepsu *kindas, kindaz* 't. p.', līb. *kīndaz, k'indas* 'cimds', ig. *kinnas* (ģen. *kinda*) 't. p.', lapu *kamtes, kamts* 'briežādas cimds'.

Vārdam iespējama divējāda cilme. 1. Pamatā ide. **kem-* 'saspiest, kavēt' (no kā *čemurs,* sk.). Saknes zudumpakāpē **km̥-* > b. **kim-* > la. *ķim- / cim-*. No šās saknes apv. *ķimst* 'bāzt, (pārn.) ēst', lš. *kim̃šti* 'bāzt, grūst, pildīt; rīt'. La. *cimds* no verba **cimt (< *kimti)* 'spiest, bāzt' (lš. *kìmti* 'aizsmakt', kauz. *kìmdyti* 'panākt, ka aizsmok', t. i., pārn. nozīmē 'aizžņaugt (rīkli), aizbāzt (rīkli)'; par nozīmju sakaru sal. «asaras aizžņaudz kaklu; kamols kaklā»). Tātad *cimds* sākotnēji varēja būt 'tas, kur iebāž roku' vai 'kas saspiež roku' → 'tas, kas apsedz roku'. Ar saknes noz. 'saspiest' laikam saistās apv. *cimdīt* 'plēst aiz matiem' (← 'cieši saņemt rokā, saspiest matus').

2. Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds var būt saistāms ar sav. *hemidi,* v. *Hemd* 'krekls', go. *ga-hamōn* 'apģērbties', kas atvasināti no ide. **k̑em-* 'aizsegt, aizklāt'. No šās saknes zudumpakāpē (**k̑m̥-*) normāli būtu b. **šim-* > la. **sim-,* bet no saknes varianta vai ar dialektālu novirzi latviešu valodā iespējams arī reflekss *cim-*. (Par paralēlajām formām sal. *saukt : kaukt.*)

Iespējams, ka ide. **kem-* 'saspiest, kavēt' un **k̑em-* 'aizsegt, aizklāt' ir vienas saknes varianti ar diferencētu semantiku. (K)

B III 495, Buck 435, EF 2 254, Ket 134, M-E I 383, II 382, Pok 555, SKES 195, Zēv 2 241

cināties 'celties uz augšu'— sk. *cinis.*

cingulis, *čingulis* '(dzīvnieka) pakaļkājas resnākā daļa'— sk. *cinkslis.*

cinis, apv. *cina;* lš. apv. *kinẽ* 'augstāka, izcila vieta pļavā, purvā vai ūdenī; koka vai krūma sakne upes krastā (ūdenī)', *kinìs* 'augu sega virs ūdens, maza saliņa; ūdensaugu saknes; lauku eža; celms; augstāka vieta purvā vai citā slapjā vietā', kr. apv. *кон* 'sākums', č. *čněti, čníti* (psl. *čьněti*) 'pacelties uz augšu, būt izcilam, augstākam', gr. *kainós* 'jauns, nedzirdēts', lat. *recēns* 'svaigs, jauns' (← 'tikko izcēlies'). Pamatā ide. **ken-* 'dīgt, sākties, rasties' → 'celties, būt izcilam'; sakne ir vienas cilmes ar **ken-* 'pūlēties, ļoti censties, steigties', no kā *censties* (sk.). Abas homonīmās saknes **ken-* ir paralēlas saknei **kel-* 'celt', no kā la. *celt* (sk.).

No ide. **ken- : *kn̥-* > b. **ken- : *kin-* > la. *cen- : cin-,* no kā laikam bijis verbs **cint*. Ar č. *čněti* saskan la. apv. *cināties* (arh.) 'celties uz augšu (kā sūna, kad to nospiež)'.

Sk. arī: *censties, cinkslis, knist.*

B II 254, E III₂ 529, EF 2 254, Eckert 9 45, E-H I 272, HF I 754, M-E I 384, Pok 563, W-H II 423, Ф II 307, ЭССЯ IV 146

cīnīties [cìnîtiês]; pr. *erkīnina* (tag. 3. pers.) 'atbrīvo, atpestī'. Pamatā ide. $*k^{u}ei$- 'ievērot', no kā arī *cienīt* (sk.); ar *n* saknes paplašinājumā $*k^{u}ein$- : $*k^{u}\breve{i}n$ > b. **kein- : *kīn-* > la. *cien- : cīn-*. Nozīmes attīstība: 'ievērot' → 'ievērojot nosodīt' → 'sodīt, atriebt' → (subst.) 'naudassods, izpirkums' (→ 'vērtība, cena', no kā arī la. *cena*). No 'sodīt, atriebt' arī 'cīnīties' ('spēkoties').

Pr. **kīn-* laikam saistījās ar izpirkumu, un verba *er-kīn-ina* 'atbrīvo, atpestī' pamatnozīme īsteni bijusi 'izpērk' (Toporovs). La. **cīns* (sal. apv. *ciens* 'ciena') vai *cīnis* toties apzīmējis spēkošanos, un no tā vai no verba **cīt* (< **kinti*) atvasinātais verbs *cīnīt*, refl. *cīnīties* bija 'spēkoties'. A. Pumpuram ir dsk. *ciņi* 'spēkošanās, sacīkstes': «Izrīkoja dažas veiksmas, Ķara cīņus uzveda» (Lāčplēsis, 1888 135). Šo nozīmi iespaidojuši arī citas cilmes verbi — no ide. **ken-* 'pūlēties, ļoti censties, steigties' (no kā *censties*). Sal. *cīties* (< **cinties*) 'censties, cīnīties', kas 18. gs. (Lg II 402) un arī vēlāk izloksnēs sastopams blakus verbam *cīsties*. Vārda *cīties* senākā forma (sakne **kin-*) ir tuva verba *cīnīties* formai (bāze **kīn-*), un abu verbu nozīmes daļēji saplūdušas. Vēl 19. gs. otrajā pusē A. Kronvalds verbu *cīnīties* lietoja ar noz. 'censties, pūlēties', piem.: «. . tie [romieši] ar ilgošanos un prieku cīnījās iepazīties ar grieķu valodu» (SDP IV 1873 73).

Atbilstoši nozīmei verbs *cīnīties* g. k. lietots refleksīvajā formā, bet 17. gs. sastopams arī pamatverbs *cīnīt* (= v. *ringen* 'lauzties, spēkoties, cīkstēties, cīnīties', sin. *cīkstēt*, Manc I 144; sin. *cīstēt*, Lj 356), kas mūsdienu liter. valodā ir tikai atv-ā *izcīnīt*.

18. gs. *cīnīties* lietots retāk nekā *cīkstēties*, un J. Lange pat kvalificēja verbu *cīnīties* par Bībeles vārdu (Lg II 402). 19. gs. abu vārdu semantika diferencējās: *cīkstēties* nozīme sašaurinājās līdz 'spēkoties' un *cīnīties* kļuva par plašākas nozīmes galveno izteicēju. Verba *cīnīties* mūsdienu liter. nozīme izveidojās pakāpeniski. Vēl «Pēterburgas Avīzēs» 19. gs. 60. gados ar noz. 'cīnīties' parasti lietots vārds *kauties*, un tikai 80. gados šajā nozīmē literatūrā iesakņojās *cīnīties*.

No verba *cīnīt* atv. *ciņa*. (Par formu sal. *cienīt : ceņa, pelnīt : peļņa*.) Ar noz. 'cīņa' līdz 19. gs. 90. gadiem lietoja vārdu *cīnīšanās* (arī *cīnīšana*) un pēc subst. *kautiņš* parauga darināto *cīniņš*, piem.: «Francijas vēlēšanu cīniņš» (DL 1889 201), «Cīniņš starp veco un jauno politikas virzieniem Vācijā» (Balss 1892 29). Ap 1890. g. to vietā presē sāka lietot vārdu *ciņa*, piem.: «Čeķu cīņas» (DL 1891 277), «Īru cīņa pēc patstāvības» (BV 1893 191). Šo vārdu jau agrāk bija lietojis A. Kronvalds, gan ar citu nozīmi — 'sacīkstes': «Grieķi mēdza savu tautiešu garīgus un miesīgus spēkus noderētās cīņās pārbaudīt» (SDP IV 80).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) verbs *cīnīties* atvasināts no subst *ciņa* (bet tas nesaskan ar šo vārdu lietošanas hronoloģiju), un šis substantīvs saistāms ar *cīties* no ide. **kei- : *kī-* 'iekustināt, kustēties'. Vēl pēc cita uzskata (Mažulis) *cīnīties* no

ide. **ken-* 'pūlēties, ļoti censties, steigties': **kn̥-* > *b.* **kīn-* (kur nemotivēts patskaņa garinājums). (K)

B III 189, E IV_2 210, KK 20 132, Lanszweert 46, Mažiulis 6 274, M-E I 391 un 392, Pok 636, Stang 1 370, T 133, To II 75

cinkslis '(dzīvnieka) pakaļkājas apakšstilbs; (apv.) (cilvēka) kājas ikri'; lš. *kinklė* 'kājas saliekums pie ceļa, pacele; kājas pakaļdaļa (ikri); apakšstilbs; augšstilbs'. Tās pašas cilmes kā *cinis* (sk.). Nozīmes pamatā 'izcilnis, izliekums'. Daži vārda morf. varianti parāda nozīmju 'kājas izliekums' un 'cinis' sakaru: apv. *cingulis* (*čingulis*) '(dzīvnieka) pakaļkājas resnākā daļa; kukurznis; no zemes izrauta sakne', *cinkulis* (*činkulis*) 'zemes pika, cinītis, kukurznis', *cinkuris* 'cinītis'.

Vēsturiskajā attīstībā notikusi sakņu **kek-* (no kā *cekuls*, sk.) un **ken-* (no kā *cinis*) mijietekme; no abām saknēm varēja izveidoties forma **kenk-* > la. *cenk-* : *cink-* (ar variācijām) gan ar vienas, gan otras saknes semantiku. (Sal. *cekuls, čiekurs*.)

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *-nk-* < *-mk-* un (tā arī Frenkels) vārds saistāms ar sa. *hóh* < **hanh-* 'pēda', vai (Mažulis) vārda pamatā ir ide. **ken-* 'pūlēties, ļoti censties, steigties' → b. 'savilkt, spiest', un tas saistāms ar verbu *cīnīties*. (K)

B III 189, EF 2 239, Mažiulis 6 274, M-E I 384, Stang 3 27

cinkulis, *činkulis, cinkuris* 'zemes pika, cinītis'— sk. *cekuls, cinkslis*.

cīņa — sk. *cīnīties*

cipars. Aizguvums; no v. *Ziffer* 't. p.' Pamatā arābu *ṣifr* 'tukšs'. 13. gs. šis vārds aizgūts romāņu valodās ar noz. 'nulle' (sal. fr. *zéro* 'nulle'). 15. gs. vārds vācu valodā ieguvis noz. 'skaitļa zīme'. Latviešu valodā aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (*cipere*, St II 724).

Kl 883, Lokotsch 150, P 769, Zēv 2 24 un 348

cipatas 'sīki gaļas pārpalikumi, taukus kausējot'— sk. *šķipsna*.

cīpsla [cìpsla], apv. [î], arh. *cipsla*. Cilmes ziņā vārda *dzīsla* (sk.), apv. *dzīpsla* fon. variants ar nebalsīgu ieskaņu (apv. arī *cīsla*).

Vārda *dzīsla* agrākā kompleksā nozīme ('asinsvads, cīpsla, nervu šķiedra; šķiedra') diferencējusies 18.—19. gs., un dažas atsevišķas nozīmes saistījušās ar šā vārda fon. variantiem. 17. gs. vārdnīcās vēl redzams nediferencēts vārda *dzīsla* lietojums (Manc I 18, II 236 un 237, Lj 61). Daļēji tas parādās arī 18. gs. un 19. gs. vārdnīcās (Lg II 89, St II 27, U I 58, V 2 54), kaut gan te īpaši izdalīts arī vārds *cīpsla* (arī *cipsla*; Lg I 240, 404 un 483, II 402, St I 372, II 243, 434 un 546, U I 348, V 2 255), tikai plašākā nozīmē nekā mūsdienu liter. valodā, jo tas ietvēra arī noz. 'nervs'.

Vārdu *cīpsla* un *dzīsla* konsekvents nozīmju šķīrums ieviests tikai mūsdienu liter. valodā; to ieteica «Dienas Lapas» redakcija 1892. gadā (DL Piel. 1892 9 133) un atbalstīja K. Mīlenbahs (M-E I 558).

Saknes balsīgās un nebalsīgās ieskaņas varianti redzami arī citos šās cilmes vārdos, piem., *dzīpstala* : *cīpstala*. Parasti tās ir izlokšņu parādības bez semantiskas diferenciācijas. K

M-E I 391

cīpstala — sk. *cīpsla*.

circenis [cìrcenis], apv. [ir̃], *circinis, circēns, circis* u. c.; lš. apv. *kirklỹs* 't. p.' Pamatā ide. **ker-* : **kr̥-* skaņu atdarināšanai, no kā arī *ķērkt* (sk.). Ide. **kr̥-* > b. **kir-* > la. *ķir-* / *cir-*. Vārdā *circenis* ir daļēja saknes reduplikācija. Tās pašas cilmes ir skaņu verbi *cirkstēt, circināt, čirkstēt, čirkstināt, čirināt, cirpstēt, čirpstēt* (kur *č-* ir ekspresīva rakstura).

Ar ekspresīvu vai izloksnēm raksturīgu ieskaņas *ķ-* ir apv. *ķirķis* 'circenis, ķirmis' un *ķirkstēt* 'čirkstēt'.

Vārda *circenis* forma laikam izveidojusies kontaminācijā ar *sirsenis* (sk.), kura pamatā ir ide. **k̑er-* 'rags' (Mairhofers) vai 'augšdaļa (galva, rags, virsotne u. tml.)' (Pokornijs).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārda pamatā ir verbs *cirkstēt* vai tiešs skaņu atdarinājums un formas ar *ķ-* ir lituānismi. (K)

EF 256, M-E I 385, II 384, Pok 568 un 574.

cirkslis, *cirksnis* 'liela lapsene' — sk. *cirslis*.

cirkšņi [cir̃kšņi], vsk. *cirksnis*; lš. *kirkšnìs* 't. p.', kr. apv. *чéресла* (dsk.) 'jostasvieta, krusti, iegurņa apvidus' (ssl. *črěsla*, dsk., 'ciskas'), p. apv. *trzósta* (dsk.) 'ciskas, cirkšņi'. Tās pašas cilmes kā *cirst* (sk.); pamatā ide. **ker-* : **kr̥-* 'griêzt' > b. **kir-* > la. *cir-*, no kā ar pied. *-sn̥i̯o-* apv. *cirsnis*, ar *k* iespraudumu *cirksnis*. Ar citu piedēkli apv. *cirslis* 't. p.' Vārds sākotnēji 'šķēlums, griezums' → '(ķermeņa) šķēluma vieta'.

EF 2 245, M-E I 385, Pok 938 (942), Ф IV 342, ЭССЯ IV 74

cirmenis, *cirmulis* — sk. *ķirmis*.

cirpstēt — sk. *circenis*.

cirpt [cìrpt]; lš. *kir̃pti* 'griêzt, cirpt', č. *číti* (psl. **čerpti*) 'smelt', kr. apv. *черп* 'sirpis', sav. *herbist* (< **harbista-*), v. *Herbst* 'rudens' (← 'ražas novākšana, augļu plūkšana'), he. *karp-* 'ņemt, vākt', si. *kr̥pāṇaḥ* 'zobens', *kr̥pāṇī* 'duncis', gr. *karpós* 'auglis' (← 'noplūktais'), *krōpion* 'sirpis, izkapts', lat. *carpere* 'plūkt'. Pamatā ide. **kerp-* : **kr̥p-* > b. **kerp-* : **kirp-* > la. **cèrp-* > *cèrp-* un *cìrp-* (tag. *(es)cērpu* blakus inf. *cirpt*). Ide. **kerp-* no saknes **ker-* 'griêzt', no kā arī *cirst* (sk.).

Nozīme 'griêzt' izveidojusies no senākas nozīmes 'plēst, plūkt'. Dzīvnieku vilnu senatnē negrieza, bet izplūca; līdz ar tehnikas maiņu arī *cirpt* ieguva citu nozīmi.

Tās pašas cilmes ir arī apv. *cirpis*, ko aizstājis aizg. *sirpis* (sk.). Mehānikas termins *cirpe* ir 20. gs. 20. gadu jaunvārds (ZTV 92).

Sk. arī: *kārpa, kārpīt, krāpt, kurpe*.

Buck 508, EF 2 257, HF I 792, II 31, Jēg 6 25, Kl 304, Mach

296, M-E I 386, MM I 261, P 288, Pok 944, T 129, Гам-Ив 3 692, Мельничук 2 223, Откупщиков 2 168, Ф IV 346, ЭССЯ IV 71 un 159

cirslis[a] [cìrslis] 'pelei līdzīgs mazs kukaiņēdāju kārtas dzīvnieks'; lš. *kar̃stas, kertùkas, kirstukas* 't. p.', ukr. *чертéц* 'pelei līdzīgs grauzējs'. Tās pašas cilmes kā *cirst* (sk.); ide. **ker-* : **kr̥-* 'griêzt' > b. **kir-*, no kā verbs *cirst* un tā atv. *cirslis*, apv. *cirsnis, cirksnis, cirkste*. No noz. 'griêzt' → 'cirst' arī 'grauzt, kost, durt', un līdz ar to atvasinājumu attiecinājums ne vien uz grauzējiem, bet arī uz kukaiņiem: apv. *cirkslis, cirksnis* 'liela lapsene'; sal. tās pašas cilmes kr. apv. *корь* 'kode', gr. *kóris* 'blakts'.

EF 2 233, M-E I 385

cirslis[b], *cirsnis* 'cirksnis'— sk. *cirkšņi*.

cirst [cìrst]; lš. *kir̃sti* 't. p.', pr. *kyrteis* (imp.) 'sit!', *kirtis* 'cirtiens', skr. *чьрсти* (psl. **čersti*) 'vilkt svītru, dzīt vagu, uzart', si. *kr̥ntáti* 'griêž', *kr̥tíḥ* 'nazis'. Pamatā ide. **ker-* 'griêzt' ar *t* paplašinājumā; zudumpakāpē **kr̥t-*, no kā b. **kirt-ti* > **kirsti* > la. *cirst*. Tagadnes formas no saknes pamatpakāpē; patskaņa garinājums krītoši intonētā zilbē *-èr-* > *-ēr-*.

Saknei **ker-* fonētiski un semantiski tuvas ir saknes **kel-* (no kā *kalt*) un **kāu-* (< **keH-u-*; no kā *kaut*). Visos šajos gadījumos darbības pamatā ir spēcīgas rokas vēziens triecienam. (La. *cirst* arī 'spēcīgi sist'.)

Veidojot saknes **ker-* atv-u sistēmu, daudzās valodās, arī latviešu valodā, daļai atvasinājumu pievienots *s-* (mobilais *s-*), tāpēc šo sakni mēdz apzīmēt arī **(s)ker-*. Ar *cirst* sal. *šķirt* (< **skir-*).

Sk. arī: *apcirknis, cērme, cers, cirkšņi, cirpt, cirslis, cirvis, kārt, kārta, kārts, krants, krija, kurt, šķir̃sts, šķirt*.

Buck 557, E III₂ 433, IV₂ 240, I 728, Jēg 6 41, Mach 107, M-E I 387, MM I 258 un 260, Pok 938 (942), Гам-Ив 3 155, Откупщиков 2 168, Ф IV 349, Ц 536, ЭССЯ IV 75

cirsties — sk. *cirta*

cirta [cìrta], apv. [ir̃]; gr. *kyrtós* 'līks, liekts, noapaļots', lat. *cirrus* 'cirta, sproga'. Atv. no verba **cirt* vai *cirst* 'griezt(ies), velt(ies)', kam blakus parastākais refl. *cirsties*: «Augat, mani gari mati, Vizuļuos cirzdamies» (M-E I 387), «Vilnis cirta (var.: cirtās) pār galviņu» (turpat), arī «sienu cirst (uzcirst)», t. i., apvērst. Pamatā ide. **(s)ker-* 'griēzt, liekt', no kā arī *cers* (sk.); zudumpakāpē **kr̥-* > b. **kir-* > la. *cir-*. No saknes pamatpakāpē apv. *cera* 'nekārtīgi sabužināti mati', *cerains* 'kupls, savandīts' («ceraina galva», M-E I 374), *cerba* 'cirta, cirtaini mati' (lš. arh. *kerba* 'ķekars').

Pēc cita uzskata (Jēgers) vārds atvasināts no hom. *cirst* 'skaldīt', kam no noz. 'sist' izveidojusies arī noz. 'strauji virzīt' («cirst durvis ciet»), refl. *cirsties* 'strauji virzīties', no kā varēja

būt 'virzīties aplī, vīties'. Vēl pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds saistāms ar kr. чертá 'svītra, robeža'. (K)

EF 2 258, E-H I 274, HF II 55, Jēg 6 32, M-E I 387, Pok 935, W-H I 221, Ф IV 348, ЭССЯ IV 161

cīrulis [cĩrulis]; lš. apv. *cȳrulis, cyrulȳs*. Parasti uzskata, ka vārda pamatā ir skaņu atdarinājums (Endzelīns, Frenkels); sal. *čir!, čirināt*. Tiem blakus *čiv!, čivināt;* kontaminējot abu skaņu verbu atv-us, varēja izveidoties apv. *cīrvulis, cīrvel(i)s*. Šādā gadījumā saknes patskaņa garinājums ir ekspresīvs (sal. viena un tā paša putna nos. *ķivulis, ķīvulis : čivināt*), un vārda senākā forma varēja būt arī **cirulis* (sal. vietv. *Ciruļi* un *Cīruļi*).

Taču par cīruli nesaka, ka tas čirina vai čivina: cīrulis vītero (vīterē, vītaro, M-E IV 646), trillina (IV 236), arī ļirina (II 541). Tās pašas cilmes kā *vīterot* (lš. *vyturiúoti*) ir lš. *vyturȳs* 'cīrulis'; iespējams, ka arī latviešu valodā ir bijis līdzīgs cīruļa nosaukums. (Varbūt tas parādās vietvārdā *Viitrupe* / *Vītrupe;* arī blakus formai *vīterot* ir *viterot*. Sal. Lietuvas upes nos. *Vyturȳs* un Latvijas *Ciruļupe, Cīruļstrauts.)*

Verba *vīterot (viterot)* un tam radniecīgo vārdu pamatā ir sens skaņu atdarinājums (ide. **u̯ī!*), bet šiem vārdiem ir vēl cita semantiska nokrāsa: 'būt līksmam, jautri runāt; dziedāt, gavilēt' (lat. *vītulāri* 'gavilēt, dziedāt uzvaras vai slavas dziesmu; priecāties'). Attiecīgs vārda *vīterot* lietojums sastopams arī latviešu valodā, īpaši folklorā. Tās pašas cilmes ir arī *vīvēt, vīvināt:* «Es dziedāju, man skanēja, Es mācēju vīvināt» (LD 869, 4 var.), *vivināt:* «cīruļi vivinādami uzvirpuļuo gaisā» (M-E IV 630), *vīvaļot:* «vāluodze vīvaļuo» (M-E IV 649) un *vīrināt*. No pēdējā atvasināts folklorā sastopamais cīruļa pievārds *vīrulis* (M-E IV 642).

Lietuviešu valodā cīruļa nosaukumu *vyturȳs* varēja ietekmēt arī lš. *výti* 'griezt, vīt' (: la. *vīt*) putna spārnu kustību raksturošanai (Frenkels); sal. la. *vitrināt* 'cilāt, vēcināt'. Tātad šā nosaukuma forma varēja izveidoties, saplūstot diviem valodā izteiktiem putna raksturojumiem. Tāpat vārda *cīrulis* pamatā var būt ne tikai skaņu atdarinājums, bet arī tā kustību raksturojums. Iespējams, ka te ir ide. **kei- : *kī-* 'iekustināt, kustēties' reflekss. Ar šās saknes atv-iem vairākās valodās izsaka ātras, straujas kustības (sal. lat. *citus* 'ātrs'; no šās saknes arī la. *cielava,* sk.): cīrulim raksturīga ļoti strauja pacelšanās, kā arī ātras spārnu kustības gaisā. (K)

O. Bušs — Val akt 1987 80, EF 2 1269, M-E I 391, IV 646, Pok 538 un 1176

cirvis [cìrvis]; lš. *kir̃vis*, narev. *tirtis (< *kirtis)* 't. p.', kr. apv. *черв* (psl. **čьrvъ*) 'sirpis', si. *kr̥viḥ* 'kāds audēja darbarīks', *krívih* 'čūsku dēmons' (← 'dūrējs, cirtējs'?), *krívir-dant-* 'tāds, kam ir čūsku zobi'. Pamatā ide. **ker-* 'griezt', no kā arī *cirst* (sk.). Saknes zudumpakāpē **kr̥- > b. *kir- >* la. *cir-*. Laikam

bijis verbs **kirti* > **kirt* > **cirt* 'cirst', kas formā atbildis tās pašas cilmes verbam ar pievienotu *s-* : **skirti* > *šķirt*. No **cirt* ar pied. *-ṷi̯o-* atvasināts subst. *cirvis;* par piedēkli sal. *šķilt* : *šķilvis, kalt* : *kalvis*. Tātad *cirvis* sākotnēji 'cirtējs' (arī 'griezējs, dūrējs'). Blakus liter. *cirvis* apv. dem. *ķirvelis* [ìr, ir̃, ir̂[2]]. Ar verbu **cirt* laikam saistāmi vietv. *Ķirums* (Braslavā), *Ķirumezers* (Vecatē) : *Cirtums* (Bērzpilī), *Ķirtumi* (Sniķerē).

B I 178, Buck 562, EF 2 259, KK 29 195, M-E I 388, II 386, Mikola 1 441, MM I 262, Pok 938 (940), Sanders 161, Zinkevičius 1 19, 2 80, Гам-Ив 3 933, Мельничук 2 223, Тр 6 151, Ф IV 334, ЭССЯ IV 171

cisas, vsk. *cisa*. Pamatā ide. **kei-* 'iekustināt, kustēties' ar *s* paplašinājumā (no kā arī *kaisīt,* sk.); skaņumijā **keis-* : **kis-*. Vārda nozīme sākotnēji 'zāle, stiebri, kas kustas (vējā)'. Sal. apv. *cisas* 'gara, sevišķi vecās upju gultnēs augoša zāle'; no tā «cisu jumti» (M-E I 388; sal. lš. *Kìsupė*). No šejienes arī kāda zālauga nosaukums («eža cisas») un apv. 'salmi': «vasarāja cisas» (E-H I 275) un «cisu maiss». Ar nozīmes pārnesumu 'guļvieta uz salmu (sausu zāļu, siena) maisa' → 'guļvieta' («līst cisās»).

Pēc cita uzskata (Būga, Endzelīns) vārds saistāms ar lš. *kìsti* 'klāt (linus) uz ārdiem'.

Sk. arī: *ciesas*. (K)

B III 240, EF 2 259, E-H I 275, M-E I 388

ciska 'gurns, augšstilbs'; lš. *kiškà* 'kāja, liels, apakšstilbs'. Pamatā ide. **kei-* : **ki̯-* 'iekustināt, kustēties', no kā arī *kaisīt* (sk.). Saknes paplašinājums laikam ir bijis *-ks-*, no kā b. **kiks-i̯ā-* > **kikšā-* > **kiškā-* > la. *ciska* (Endzelīns); saknes paplašinājums varēja būt arī *-sk-* vai *-sk̑-*. Saknes pamatpakāpē blakus formai **keiks-* bijusi arī variācija **keks-* : **koks-,* no kā sav. *hahsa* 'ceļa locītava', si. *kákṣaḥ* 'paduse', lat. *coxa* 'gurns', toh. B *kek(t)señ(e)* 'ķermenis'. Kustīgā locekļa raksturs ir bijis mainīgs ne tikai dažādās, bet arī vienā valodā: la. *ciska* senāk arī 'muskuļi virs ceļa' (St I 373), 'augšstilba lielie muskuļi; ceļa locītavas cīpsla' (U I 350).

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Pokornijs ar ?) vārds saistāms ar si. *kiṣkuḥ* 'priekškāja' (ko noraida Mairhofers). J. Pokornijs: pamatforma ir **keis-* (ne **keiks-*).

Tās pašas cilmes kā *ciska* var būt arī sar. *ķiskas* 'zarnas'.

E III$_2$ 331, EF 2 260, Mach 101, M-E I 389, II 386, MM I 136 un 213, Pok 543, W-H I 283

cīsla — sk. *cīpsla*.

cīsties [cìstiês] 'censties'. Tās pašas cilmes kā *censties* (sk.), tikai citā skaņumijas pakāpē: ide. **ken-* : **kn̥-* > b. **ken-* : **kin-* > la. *cen-* : *cin-* > *cī-*. Mūsdienu liter. valodā verbs lietojams reti, biežāk tā atv-i *cītīgs, cītība*. 18. gs. bieži lietots priedēkļa verbs *uzcīsties* 'censties uz ko', t. i., uz noteiktu mērķi (Lg II 368), no kā mūsdienu liter. valodā *uzcītīgs, uzcītība*.

Sk. arī: *cikstēties, cinīties.*

Bl 6 208, E I 766, M-E I 392, Pok 564, W-H I 262

cists 'šķīsts'— sk. *šķist.*

cits; lš. *kìtas,* narev. *cit* 't. p.', pr. *kittan* (ak.) 'citu'. Atv. no verba **cist* 'mainīt(ies)' (lš. *kìsti* 'mainīties, grozīties, pārveidoties': *keĩsti, keĩtinti, kaitýti* 'mainīt, grozīt'). Par nozīmju sakaru sal. v. *ander* 'cits': *ändern* 'grozīt, mainīt'. Pamatā laikam ide. **kei-* : **kĭ-* 'iekustināt, kustēties' (no kā arī *kaisīt,* sk.) ar *t* paplašinājumā. (S. Karaļūns: vārdu sakars bijis pretējā virzienā — *kìtas* → *kìsti.*)

Par verba **cist* : iter. **kaitīt* bijumu liecina apv. *atkait* 'atkal'; sal. lš. *kaitýti* 'grozīt, mainīt': *ãtkaitas* 'maiņa, pārgrozība'. (K)

E IV$_2$ 240, EF 2 260, KK 29 195, Lanszweert 103, M-E I 163 un 389, Stang 1 8 un 238, Zinkevičius 1 11, 2 71

cobele 'turza'— sk. *kubls.*

cokurs — sk. *čokurs.*

cūbele 'turza'— sk. *kubls.*

cūka [cūka]; lš. apv. *čiūkà, kūkà* 't. p.', *čiūkùtis, kūkùtis* 'sivēns', kr. apv. *чýха, чухнá* 'cūka'. Pamatā ide. **keu-* : **kū-* 'kaukt, kliegt' (sk. *kaukt*), no kā dažādās valodās atvasināti daudzi dzīvnieku nosaukumi; b. **kįau-* : **kįū-* / **kū-*. No **kįau-* atvasināts lš. *kiaũlė* 'cūka', no **kįū-*—la. *cūka.* Paralēlu formu ar velāru *k* laikam rāda vietv. *Kūkas* (varbūt apvidus, kur bijis daudz mežacūku). Tā kā saknē ir ieskaņas variants *k-* > b. *š-* > la. *s-*, iespējams, ka vārda senu paralēlformu pauž vietv. *Sauka,* ar citu piedēkli (kā lš. *kiaũlė*)— vietvārdi ar *Saule,* piem., (*Jaun-, Vec-*)*Saule,* varbūt arī lš. *Šiauliaĩ* (kaut gan to parasti saista ar *šiaulỹs* 'šāvējs, strēlnieks').

Lš. *kiaũlė* atbilst Latvijas vietvārdi *Ķaulis* (mājas Brenguļos), *Ķauļi* (Matkulē, Virbos, Zūrās) u. c.

Tās pašas cilmes ir sar. *čūkslis* 'izstieptas («uzmestas») lūpas'. Šāda nozīme izveidojusies no senākas noz. 'cūkas snuķis'. Ieskaņas *c-* > *č-* šeit ir ekspresīva rakstura; sal. dem. *čūčele.*

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds *cūka* varbūt no **sūka,* vai arī vārds aizgūts no slāvu valodām. Vēl pēc cita uzskata (Sabaļausks, Trubačovs) vārda pamatā ir tiešs skaņu atdarinājums. Vārdu saista arī ar mīlināmiem un citiem intīma rakstura vārdiem, piem., la. *čučēt* (Frenkels).

Kr. apv. vārdi *чýха* (biežāk ar noz. 'cūkas snuķis') un *чухнá* izveidojušies no cūku piesaukšanai lietotā vārda *чух!* (*чух — чух!*; Trubačovs). Līdzīgas interjekcijas ir arī citās slāvu valodās: bkr., ukr. *ацю (а + цю),* p. *a ciu!* Šo vārdu pamatā ir skaņu atdarinājums tāpat kā la. *čuk — čuk!* un lš. *čiùk— čiùk!* vai *čiũk — čiũk!* (> apv. *čiūkà* 'cūka'), ar ko piesauc ne vien cūkas, bet arī kumeļus. Šie vārdi cilmes ziņā jāšķir no īstenajiem dzīvnieka apzīmējumiem.

Sk. arī: *kuilis, kviekt, ķūlis.* K

B I 296, EF 2 75 un 249, E-H I 280, KK 18 38, M-E I 398, Pok 535, Sab 17 535, Гам-Ив 3 598, Нерознак 185, Тр 4 68

cukars — sk. *čukurs.*

cūkstēt — sk. *čukstēt.*

cukurs. Aizguvums; no v. *Zucker* 't. p.' Vārds latviešu valodā ieviesies līdz 17. gs. formā *sukurs* (Manc I 221, Lj 291) no lv. *sukker*. Forma *cukurs* tikai 19. gs. (V I 547, U I 350). Vārda pamatā si. *śárkarā* 'grants; smalkais cukurs', no tā cukura nosaukums: vidusindiešu *sakkara* > persiešu *šakär* > gr. *sákcharon* > lat. *saccharum* (no kā 1879 v. *Saccharin* > la. *saharīns*) un arābu *sukkar* > it. *zucchero* > vlat. *zuccarum, zuccara* > vav. *zuccer, zuker* (12. gs.) > v. *Zucker*.

Buck 385, Kl 890, Lokotsch 147, Krahe 2 88, M-E I 397, MM III 308, Zēv 2 24

cupis — sk. *čupa.*

Č

čabata. Aizguvums; no kr. *чóбот* (skr. *чеботъ*) 'zābaks ar papēdi un uzliektu purnu', kas savukārt no tirku valodām (tatāru *čabata* 'vīze'). Iespējams, ka latviešu valodā saglabājusies krievu valodas vārda senāka forma un nozīme. Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (*čabates* 'apaļas mednieku sniega kurpes, kas gurkst sniegā', St I 328).

Buck 430, M-E I 399, Zēv 2 239, Ф IV 370

čagans. Pamatā ide. **ƙak-* 'zars, miets' > b. *šak-* (no kā *sakas,* sk.) ar fon. variāciju — balsīgu saknes izskaņas līdzskani. Par ieskaņas refleksu *ƙ-* > *k'-* > *č-* sal. apv. *čaka* 'nūja ar atzaru vai saknes galu kā rokturi' (M-E I 401) blakus parastākajam saknes refleksam ar *s-* (piem., apv. *saka* 'sazarojums, stakle'). Iespējams, ka notikusi arī saknes **ƙak-* mijietekme ar **kek-* : **kak-* 'liekt' (no kā *kakts,* sk.).

Baltu valodās bieži mijas formas ar balsīgajiem un nebalsīgajiem līdzskaņiem, un blakus formai **čak-* ir *čag-* : apv. *čaga,* kam tā pati nozīme, kas *čaka.* Atv. *čagāt* (apv.) 'irdināt, rakņāt', no kā adj. *čagans* 'irdens, čaugans'. Tās pašas cilmes ir apv. subst. *čagani* 'mežā izsvaidīti sprunguļi', *čagans, čagāns* 'sakārnis' (blakus tās pašas nozīmes vārdiem *čakans, čakāns, čakārnis,* M-E I 400—401). No apv. *čaka* atv-i *čakāt* 'bakstīt', *čakarēt* 'bakstīt, rakņāt' (E-H I 401).

Pēc cita uzskata (Karaļūns) vārdi *čaka, čagans* ir tās pašas cilmes kā *ķeģis,* apv. *ķeka* 'kruķis'; **k'ak-* > *čak-*, **k'ag-* > *čag*. (K)

M-E I 400

čaka 'nūja ar atzaru'— sk. *čagans, kakts.*

čakārnis 'sakārnis' — sk. *čagans*.
čakāt, *čakarēt* 'bakstīt' — sk. *čagans, kakts*.
čakls; si. *tā́kuḥ* 'steidzīgs, straujš, kustīgs', *takvā́ḥ* 'ātrs, straujš' (: *takti* 'steidzas'), skitu *taka* [t'aka] 'ātrs, spēcīgs', oset. *tæx* 'straume; ātra, strauja plūsma; ātrs, straujš, trauksmains, brāzmains, centīgs', gr. *tachýs* 'ātrs, veikls'. Pamatā ide. *$*tek^{u}$-* 'skriet, tecēt', no kā arī la. *tecēt* (sk.). Vārds ir atv. no izzuduša pamatverba *tekt* 'steigties, skriet, tecēt'; no verba izteiktās ātrās kustības izriet vārda *čakls* semantika. Par patskaņu miju *e* : *a* sal. *tecēt* : *taka*. Saknes ieskaņas *č-* no *t'-* (kā vārdos *aiča* : *aita, meiča* : *meita*), varbūt ar starpposmu *t'-* > *k'-*.
Līdzskaņa *t* mīkstinājums *a* priekšā skaņumijā latviešu valodā nav parasts, tam ir vai nu ekspresīvs raksturs (kā minētajos *aiča, meiča*), vai ir saplūdušas divas formas — ar *e* un *a* (**tekls* + **takls* > **t'akls;* sal. apv. *čekls* [čķkls]). Raksturīgi, ka tās pašas cilmes vārdā *t* afrikatizācija notikusi arī toḥāru valodā: toh. *cake* 'upe': ave. *taka-* 'straume'. Tā kā toḥāri un senie balti bijuši tiešā kontaktā ar irāņu ziemeļu ciltīm, iespējama arī šo cilšu valodu fonētiskā ietekme.
K. Fīrekeram 17. gs. ir arī forma ar *c-:* «Putniņi gaisos cakli dzied» (Adolphi 3 55). (K)
HF II 861, M-E I 401, *MM* I 466 un 467, Pok 1059, Абаев III 221, 246 un 284, Георгиев 94
čakste. Atv. no verba *čakstēt*, kā pamatā ir interj. *čak(s)!* (lš. *čiak!*), kas atdarina ne vien priekšmetu krišanas troksni, bet arī sīku dzīvnieku, sevišķi putnu, balss skaņu. Verbs *čakstēt* attiecināts arī uz pulksteņa mehānisma skanēšanu: «pulkstenis čakst» (M-E I 402).
M-E I 401
čalis — sk. *čalot*.
čalot [čaluôt]; lš. apv. *čā́lyti, čalavótis, čelavótis* 'mīļi, sirsnīgi runāties' (varbūt aizg. no latviešu valodas). Pamatā ide. **kel-* 'saukt, kliegt, trokšņot, skanēt', no kā arī *cālis* (sk.). Daudzi šās saknes refleksi ide. valodās ieguvuši noz. 'pļāpāt'. Skaņumijā ide. **kel-* : **kol-* > b. **kel-* :**kal-*, kam blakus ekspresīvs **k'al-* > la. *cal-* / *čal-*. No šās formas subst. *čala* 'cilvēku balsu troksnis; kņada; putnu balsu kopums, plūstoša ūdens troksnis; (apv.) pļāpa' un verbs *čalot*.
Izloksnēs ir arī paralēlas formas ar *k-* saknes ieskaņā — *čalot* : *kaļot* [kaļuôt] 'pļāpāt', *čalāt* : *kalāt, čalīt* : *kalīt* 't. p.' Apv. *čalata, čalada* 'čala', kam blakus *kalata* 'pļāpa', liek domāt, ka Austrumlatvijā lietotais vārds *kaļada* 'troksnis, klaigāšana, bāršanās; ķekatnieki (Ziemassvētkos)' līdzās aizguvumam no baltkrievu valodas (bkr. *коляда́* 'ķekatnieki; Ziemassvētku laiks') ietver sevī arī mantotu pamatu — no senāka **kalada,* kam blakus *kaladot* (apv.) 'pļāpāt'.
Iespējams, ka bijis pamatverbs **kalt* 'runāt, pļāpāt', kura

iter. ir *čalot, kaļot;* šis verbs izzudis, skaužot homonīmiju ar *kalt* 'sist'. Izzudušā verba pēdas varbūt ir arh. lietojumā «runāt, kā vārdi mutē kaļas» (runāt, kā pagadās, St II 407), «tas runā, kā vārdi mutē kaļas» (tas tikai pļāpā, tarkšķ, St II 518), «vārdus mutē kalt» (neapdomīgi runāt, U I 100) un mūsdienu lietojumā «kalt ausīs». Visos šajos izteicienos senākais **kalt* gan saplūdis ar *kalt* 'sist'. Verbam **kalt* 'runāt, pļāpāt' atbilst he. *kalleš-* 'saukt', gr. *kaléō* 'saucu, minu', ssk. *hjola* 'pļāpāt'.

Verba *čalot* atv. *čalis* (sar.) 'draugs, biedrs' (← 'sarunu, pļāpu biedrs'). K

EF 2 208, M-E I 402, II 147, Pok 548, A. Sarkanis — Vēstis 1986 8 109—111, Ti I 140, Ф II 299

čāpot [čāpuôt], apv. [â], *čāpāt;* lš. *čẽpinti, čiõpinti,* č. apv. *cápati* 't. p.', kr. *цáпать,* bkr. *цáпаць* 'kampt, grābt, ķert'. Atv. no *čāpt* (apv.) 'lēni iet', tā iteratīvs. Savukārt *čāpt* ir verba *kāpt* (sk.) paralēlforma ar ekspresīvu pirmā līdzskaņa mīkstinājumu, *k'-* > *č-*. Sal. *kāpt* : iter. apv. *kāpāt* [kāpât, â] 'kāpaļāt, rāpties', *kāpot* [kāpuôt] 'rāpot'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *čāpāt* ir aizg. no baltkrievu valodas vai (Maheks) č. *cápati* un la. *čāpāt* pamatā ir skaņu atdarinājums. Par skaņu atdarinājumu vedina domāt lš. *č-,* kas parasti no *tį-*. Taču arī lietuviešu valodā ir paralēlas formas ar *k-* un *č-,* piem., *čiūksóti-kiūksóti* '(sēdēt, stāvēt) sakumpušam' (: la. sar. *kūkot), čiùpelis-kiùpelis* 'nevīža'. Tas rāda, ka bijis arī *k'* > *ť* > *č'*.

O. Trubačovs saista kr. *цáпать* 'kampt' (psl. **capati*) ar. č. *cápati* 'smagi, lēni iet' un la. *čāpot,* bet uzskata šos vārdus par skaņu atdarinājumiem un domā, ka **capati* < **tapati.* Šķiet tomēr, ka te ir divi dažādas cilmes saknu atv-i, un skaņu atdarinājumi ir tikai vārdi ar noz. 'kampt' (sal. la. interj. *caps! capt!*).

E I 86, Mach 81, M-E I 408, ЭССЯ III 171

čauba 'kāpostu lapas, kas nepilnīgi sagriezušās galviņā'— sk. *čaugans, čubināt.* (K)

čaugans [čaũgans], apv. *čaugains,* arh. *caugans.* Atv. no adj. *čaugs* 'irdens, drupens, mīksts, neblīvs': «čaugās ledus šķilas», «čauga drāna» (M-E I 405), kas ir tās pašas cilmes kā *kaudze* (sk.). Pamatā ide. **keu-* 'liekt', no kā atvasinātās nozīmes 'izliekums, kaudze' (piem., *kaudze, kupena, kupris*) un arī 'dobs, ar tukšu vidu' (piem., *kauss, kubls*) → 'neblīvs, irdens'. Vārdā *čaugans* un tam radniecīgajos vārdos izpaužas abas šīs semantiskās līnijas: apv. *čauga* 'irdena kopa': «sniega palieku čaugas» (A. Upīts — M-E I 405), arī 'irdens priekšmets, mīksta kāpostgalva'. Šos vārdus galvenokārt raksturo noz. 'irdens, neblīvs' (← 'ar tukšu vidu').

Ide. **keug-* > b. **kįaug-* > la. *caug-* / *čaug-*. (Forma *caugans* 17. gs. K. Fīrekeram.) Paralēli ir tās pašas saknes atv-i ar *k* saknes paplašinājumā: apv. *čauka* 'mīksta kāpostgalva, irdens

sniegs pavasarī', *čauksta* (arh. *cauksta)*, *čaukste, čaukstene* 'mīksta kāpostgalva vai lapas, kas pilnīgi nesaslēdzas galviņā; pirtsslota', *čauksters* 'irdens, čaugans' (M-E I 405—406).

Ar citu saknes paplašinājumu apv. *čauba, čaubiņš* 'kāpostu lapas, kas nepilnīgi sagriezušās galviņā'.

Saknes patskaņu mijā **keug-* : **kug-* > b. **kug-* / **k'ug-* > la. *kug-* un *čug-*. No pēdējā apv. *čugas* 'ledus gabali, sanesumi' (M-E I 418), *čuguriņš* 'siena kaudzīte' (E-H I 294): lš. *kiūgis* 'kaudze'.

Sk. arī: *čubināt*. K

čauka, *čauksta, čaukste, čaukstene* 'mīksta kāpostgalva'— sk. *čaugans*.

čauksters 'irdens, čaugans'— sk. *čaugans*.

čaukstēt — sk. *čukstēt*.

čaula [càula], apv. *čaule;* lš. *kēvalas* 't. p.' Pamatā ide. **keu-* 'liekt', no kā arī *kaudze, kauls* (sk.). Ide. **keu-* > b. **kįau-* > la. *cau-* / *čau-*, no kā ar pied. *-lā-* subst. *čaula*. (Folklorā arī *cauls* 't. p.', LD 2172 var.) Nozīmes attīstība: 'liekt' → (subst.) 'izliekums, ieliekums, dobums' → 'priekšmets ar dobu vidu' → 'olas vai cita priekšmeta ārējā kārta, apvalks'. Par nozīmes veidošanos sal. tās pašas saknes atv. lš. *káušas* 'kauss; gliemežnīca': *kiáutas* 'čaula', pr. *keuto* 'āda', lat. *cutis* 't. p.', kā arī gr. *kýtos* 'trauks': *skýtos* 'āda'.

Tās pašas cilmes ir vārds *čaumala* (apv. *ķaumala*), kas laikam ir izveidojies divu formu kontaminācijā: **čauma* + *čaula*. Pirmajai formai skaņumijā atbilst apv. *čuma* (arī *čums*) 'čaula', kam blakus *čumala* 't. p.' (Sal. *Čumalu ezers* pie Talsiem.)

Pēc cita uzskata (Endzelīns ar ?) varbūt *čaumala* < **čaulmala*. Vairāki autori (arī Pokornijs, Toporovs) ide. hom. **keu-* 'liekt' un **(s)keu-* 'segt, aptvert' traktē kā atsevišķas saknes, saistot vārdu *čaula* ar otro.

Sk. arī: *čūla*. (K)

E I 304, IV_2 238, I 62 un 188, EF 2 248, HF II 57 un 744, M-E I 406, Pok 588 un 952, T 132, W-H I 320, To III 349

čaumala — sk. *čaula*.

čeka 'ķekars'— sk. *ķekars*.

čemurs, apv. *cemurs;* lš. *kēmuras* 'ķekars, kupls krūms'. Atv. no *čems* (apv.) 'čemurs'. Pamatā ide. **kem-* '(sa)spiest, kavēt' → 'noapaļot'. No b. **kem-* > la. *cem-*, no kā apv. *cemurs* («riekstu cemurs», M-E I 372), kam blakus formas ar ekspresīvu *č-*. No b. **kem-* arī la. apv. *ķem-*, no kā apv. *ķems* 'čemurs, ķekars': «viņa . . stāvēja un svaidīja ģīmi ar ziedu ķemiem» (R. Blaumanis. Salna pavasarī, 1898; Kop. r. 1958 II 226); apv. *ķemurs* 't. p.'

Skaņumijā apv. *kams* 'pika, kunkulis'.

Sk. arī: *cimds, čumēt, kamols*.

B I 285, EF 2 239, M-E I 372 un 409, II 152 un 364, Pok 555, T 115, Ф II 300

čenksteres 'samudžinājumi dzijā'— sk. *čokurs.*

červelēties [čèrvelêtiês], *červelēt.* Atv. no *červele* (apv.) 'kroka, nelīdzenums': «viņš sarauca pieri vienās červelēs» (M-E I 410), arī 'sakrokojies, sačokurojies priekšmets'. Šajā nozīmē arī apv. *červelis:* «lapa nuo karstuma sarāvusies červelī» (turpat). Vārds izveidojies metatēzē: *krevele* (sk.) > **kervele* > *červele,* kur *c* > *č* ar ekspresīvu raksturu. Apv. formas arī ar *c-*; adj. *cervelens:* «bērza rezgaļi ir cerveleni» (E-H I 267). Paralēli apv. forma ar *ķ-* — *ķervele* 'krevele'.

Sal. *ķerveļi, ķerveles* 'murķeļi'. K

M-E I 410, II 370

četri; lš. *keturì,* narev. *teter* (< **k'eter* < **ketur-*) 't. p.', pr. *kettwirts* 'ceturtais', kr. *четыре* (ssl. *četyre*), bkr. *чатыры,* ukr. *чотúрі,* bulg. *чéтири,* č. *čtyři,* p. *cztery,* si. *catvārah̥* (ak. *catúrah̥*), ave. *čathwārō* (ģen. *čaturam*), gr. apv. (dor.) *tétores* (< **k^u^etu̯ores*), (atiešu) *téttares,* Homēra *téssares,* lat. *quattuor* 'četri'. Pamatā ide. **k^u^etu̯er-* : **k^u^etur-* 'četri'. Vārdu uzskata par senu salikteni, kura pirmajā daļā **k^u^a-* : **k^u^e-* 'un' (ar ko, skaitot pēc kārtas, ievada skaitļa nosaukumu; sal. *pieci*), bet otrajā daļā **tu̯er-* : **tur-,* kas ir vienas cilmes ar la. *tvert, turēt* (Vindekenss).

Ide. **k^u^etur-* > b. **ketur-* > la. **k'etur-i* > **ceturi* > *cetri* > *četri.* Forma *cetri* [cętri] sastopama vēl 16.—18. gs. rakstos, piem., G. Elgeram *caetr* (1 52), bet citā vietā *czaettri* (2 131) un *czettri* (2 47). Ar *c-* arī atv. *ceturtais, ceturksnis, ceturtkārt* u. c.

Ieskaņas līdzskaņa mīkstinājums vārdā *četri* (*c* > *č*) laikam slāvu valodu ietekmē (Zubatijs, Endzelīns; Augstkalns: 16. gadsimtā). To varēja veicināt arī pārmaiņas vārda otrajā zilbē, jo velārā patskaņa (*u*) izkrišana līdz ar *e* kvalitātes maiņu (*ę* > *e*) varēja atstāt iespaidu uz pirmās zilbes līdzskaņa raksturu (**cęturi* > **cętŋri* > **cet^e^ri* > *čet ri* > *četri,* kam paralēli izloksnēs arī *čętri*). Forma *četer(i)* sastopama vecajos rakstos (piem., Elg 2 15).

Ar Narevas baltu (jātvingu?) izloksnes formas *teter* ieskaņas *t-* sal. grieķu valodas formas; ieskaņas izveidošanās apstākļi gan ir citi: gr. *t-* < *k^u^-* un narev. *t-* < *k'-*.

A. Augstkalns — FBR X 104, E IV₂ 238, 1 488, EF 2 247, HF II 883, KK 29 195, Lanszweert 54, M-E I 410, MM I 371, Pok 642, W-H II 400, A. J. Windekens — IF 87 8—13, Zinkevičius 1 19, 2 80, Гам-Ив 3 845, То 20 108, Ф IV 352, ЭССЯ IV 97

čibīt, *čiebt* 'zagt'— sk. *čiept, šķiebt.*

čiekurs [čiẽkurs], apv. *ciekurs;* lš. *kankóřežis, kenkóřežis* 't. p.' Pamatā ide. **kenk-* 'karāties, šūpoties, svārstīties' laikam no saknes **kek(h)-* 'izcils, smails' (no kā *cekuls,* sk.) ar *n* infiksu. Notikusi mijietekme arī ar ide. **kenk-* no saknes **ken-* 'saspiest, salocīt; saspiests, arī apaļš priekšmets' (no kā *čokurs,* sk.) vai **ken-* 'dīgt, sākties, rasties' → 'celties, būt izcilam' (no kā *cinis, cinkslis,* sk.).

No b. **kenk-* > la. *cenk-* > *ciek-*, no kā apv. *ciekurs;* ar sekundāru ieskaņas palatalizāciju liter. *čiekurs.* Izloksnēs saglabājušās arī formas ar senāko *-en-,* tikai ar citu nozīmi: *cenkurs* 'čemurs, ķekars', *ķenkurs* (arī *ķenkars, ķenkara*) 'ķekars; (dsk.) skrandas; karājošs priekšmets' (kam blakus verbs *ķenkarāties* 'karāties'). Arī vārda *čiekurs* senākā nozīme laikam ir bijusi 'tas, kas karājas'.

Izlokšņu forma *ciekuzis* atv. no pamatvārda **cieks* (< **kenkas;* sal. vietv. *Ķenki, Ķenkas*), un apv. *ciekurzis* var būt no *ciekurs* + *ciekuzis,* sekundāri *ciekurznis.* Kursen. *ķiekūžs* < **kiekuzis.* (K-P 43)

Pēc cita uzskata (Būga) vārda pamatā ir **kerk-* > **kenk-,* un (Endzelīns ar ?) tas saistāms ar verbu *karāties.*

Sk. arī: *kankari.* K

B III 209, EF 2 215, M-E I 372, 392 un 393, II 365

ciept [ciept], apv. [iê[2]] 'zagt (ko mazvērtīgu)', apv. *ciebt.* Vārda varianti laikam izveidojušies no divām ide. saknēm to savstarpējā mijietekmē.

1. Līdz ar apv. *ķiept* [ìe[2]] un *ciept* [ìe] 'zagt' no ab. **kiep-* < b. **keip-,* kura pamatā ir ide. **(s)kei-* 'griêzt, dalīt, šķirt' (no kā arī *šķiest,* sk.). Ar senāko *ei* vēl apv. *ķeipt* [èi[2]] 'zagt' (M-E II 360). Laikam no *nočiept* 'nogriezt, nošķirt' → 'nogriezt, nošķirt sev' → 'nozagt' abstrahēta *čiept* noz. 'zagt'.

2. No ide. **sek-* 'griêzt' atv. **skei-bh-* 'slīps', no kā la. *šķiebt* (sk.). Ar nozīmes pārnesumu šis verbs 'pavirzīt slīpi' → 'piesavināties'; sal. apv. *izšķiebt* 'izzagt' (M-E I 812). Forma ar *č-* *(čiebt)* no bāzes varianta bez *s-,* vai arī forma izveidojusies šādi: **sķ'ieb-* > **sč'ieb-* > *čieb-.* Par formas variācijām sal. apv. *šķirgata : ķirgata : čirgata* 'ķirzaka'.

Ar saknes patskaņa miju iter. *čibīt.*

Ka no *šķibīt* 'griezt, cirst, plūkt' («šķibīt zarus, riekstus») varēja izveidoties noz. 'slepeni ņemt, zagt', rāda piemērs: «bērni slepeni šķibī zirņus» (M-E IV 38). K

M-E I 395, Pok 919

čigāns [čigāns], apv. *čigainis.* Aizguvums; no kr., bkr. *цыга́н* vai p. *cygan,* kas savukārt no grieķu valodas. Latviešu valodā aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (St I 329).

M-E I 412, Rozenbergs 9 160—196, Ф IV 305

čipata 'drusciņa'— sk. *šķipsna.*

čipsnis, *čipste* 'šķipsna'— sk. *šķipsna.*

čirināt — sk. *circenis, cirulis.*

čirkstēt — sk. *circenis, dzirkste.*

čivināt — sk. *cirulis.*

čoksts 'sprauga starp ciskām'— sk. *sakas.*

čokurs [čuõkurs], parasti lok. *čokurā* («sarauties čokurā»). Pamatā ide. **ken-* 'saspiest, salocīt; saspiests, arī apaļš priekšmets' ar daļēju saknes reduplikāciju. Ide. **kenk-* : **konk-* > b. **kenk-*

: *kank- > la. *cenk-* (no kā apv. *cenkurs, čenkurs* 'čemurs, ķekars, čiekurs') > *ciek-* (no kā *ciekurs, čiekurs,* sk.) un skaņumijā *kank-* (no kā apv. *kankalis* 'sacietējusi zemes pika') > *kuok-* (no kā *kokalis* [kuõkalis] 'kāds augs ar sēklu pogaļām'). Ar ekspresīvu ieskaņas līdzskaņa mīkstinājumu **kuok-* > *cuok-* / *čuok-*, no kā apv. *cokurs* [cuõkurs] un liter. *čokurs* [uõ].

Tās pašas cilmes ir apv. *čoksteris* [uo], *čenksteres* [eñ] 'samudžinājums dzijā, audumā'.

Vārdu *kokalis* J. Endzelīns uzskata par aizg. no krievu valodas. K

B I 351, M-E I 372, 410 un 426, II 155 un 342, Pok 558

čūbele 'turza'— sk. *kubls.*

čubināt [čubinât]. Pamatā ide. **keu-* 'liekt' (no kā arī *kupena,* sk.) → 'izliekums, ieliekums, dobums; dobs, ar tukšu vidu'. No noz. 'dobs, ar tukšu vidu' šās saknes atvasinājumos izveidojušies arī noz. 'irdens, mīksts' (sk. *čaugans*). Ide. **keu-b(h)-* : **kə u-b(h)-* > b. **kįaub-* : **kub-* / **kįub-* > la. *čaub-* : *kub-* / *čub-*. No pirmās saknes formas apv. *čauba* 'kāpostu lapas, kas nepilnīgi sagriezušās galviņā' (sal. *čauga* 'mīksta kāpostgalva' : *čaugans*). No otrās formas apv. *kubucis* 'liela turza', *kubls* (sk.). No trešās formas *čubas* 'salmu vai siena cisas', *čubināt* 'padarīt čauganu, uzpurināt'. Dažiem šās grupas vārdiem piemīt saknes nož. 'izliekums' → 'izvirzījums', piem., apv. *čuba* '(matu) cekuls'; sal. lš. *čiùbas* 'kušķis, šķipsna', v. *Haube* 'aube; cekuls', si. *kakúbh-* 'smaile, galotne'.

Par formu un nozīmi sal. arī tās pašas cilmes vārdus ar *p* saknes paplašinājumā — *čupa* : *čuprs, čupra* 'matu cekuls'. K

Kl 293, M-E I 417, MM I 135, Pok 590

čudīt 'rosināt, kūdīt'— sk. *kūdīt.*

čugas 'ledus gabali, sanesumi'— sk. *čaugans.*

čuguns. Aizguvums; no kr. *чугу́н* 't. p.', kas savukārt no tirku valodām (sal. čuvašu *tšugun* 't. p.'). Latviešu valodā aizg. ieviests 19. gs. (V 1 648, 2 231, U I 317). Jēdziens izteikts arī ar vārdiem «liets dzelzis» (no v. *Gusseisen* 'čuguns').

E I 108, Sum 129, Ф IV 377

čuguriņš 'siena kaudzīte'— sk. *čaugans.*

čūkslājs, *čuksliens* — sk. *čūska.*

čūkslis[a] 'pastieptas lūpas'— sk. *cūka.*

čūkslis[b], *čūkslājs* 'čūskām bagāta vieta, brikšņi, slīkšņa'— sk. *čūska.*

čukstēt [čukstêt]; lš. *čiuškěti* 'čabēt, čaukstēt, čirkstēt'. Varbūt tās pašas cilmes kā *kaukt* (sk.). Ide. **kĕuk-* : **kə ŭk-* > b. **kįauk-* : **kįŭk-* > la. *čauk-* / *ķauk-* : *čuk-* / *čūk-*. No šejienes verbs *čaukstēt* [čaũkstêt, aû[2]] 'atskanēt paklusam troksnim; (apv.) pļāpāt; riet' (M-E I 406) un apv. *ķaukstēt* [aũ, aû[2]] 'čaukstēt; riet, kliegt; izrunāt neskaidras skaņas (par mazu bērnu)' (M-E II 357). Saknes skaņumijā *čukstēt* 'klusu runāt', kam blakus

fon. varianti *čūkstēt* [ũ] 'atskanēt klusam, šņācošam troksnim; (apv.) čukstēt' un *cūkstēt* 'čūkstēt'. Saknes **keu-* refleksu formas variētas, pieskaņojoties semantiskajām niansēm, resp. tuvinot vārdu skanējumu apzīmējamo trokšņu vai skaņu diferencētajam raksturam.

Lš. *č-* tomēr liek domāt, ka vārdu pamatā var būt skaņu atdarinājums. K

M-E I 406 un 418, II 357, Pok 535

čūkstēt — sk. *čukstēt.*

čukurs; lš. *čiùkuras, čiūkuras* 'jumta kore; dūmu ľūka (jumtā); virsotne, galotne', bulg. *чýка, чукáр* 'kalns, augstiene'. Pamatā ide. **keu- : kŭ̄-* 'liekt' → 'ieliekums, dobums; izliekums, kaudze', no kā arī *kaudze* (sk.). Ar *k* saknes paplašinājumā **keuk- : *kₑŭ̄k-* > b. **kįauk- : *kŭ̄k- / *kiŭ̄k-* > la. *čauk- : kuk- / čuk- / cuk-*. No šejienes apv. *čauklis* [aũ] 'sapuvis, praulains koks' (E-H I 286), *kukurs* 'kupris' un *čukurs* (arh. *cukars*). Blakus vārda liter. nozīmei 'jumta kore' ir apv. 'izcilnis' un 'cers, kušķis': «ķēve nuolieca galvu šur tur pie kāda zāļu čukura» (R. Blaumanis — M-E I 419).

Pēc cita uzskata (Frenkels) vārda pamatā ir kāds skaņu atdarinājums; arī Karaļūns lš. *č-* dēļ apšauba cilmi no ide. **keu-*. (K)

Buck 855, EF 2 76, M-E I 419, Pok 588, Куркина — Эт 1977 53, Тр 6 368, ЭССЯ IV 131

čūla [čùla]. Pamatā ide. **keu- : *kŭ̄-* 'liekt', no kā arī *čaula* (sk.); redukcijas pakāpē **kₑū-* > b. **kįŭ̄-* > la. *ču- / čū-*, no kā ar pied. *-lā-* atv. *čūla*. Nozīmes attīstība: 'liekt' → (subst.) 'izliekums' → '(sastrutojis) uztūkums, strutojoša brūce'. Par nozīmes veidošanos sal. *tūkt : tulzna*. Ar īsu saknes patskani *čulga* 'ūdeņaina tulzna' un apv. *čulna* 'deguma tulzna'. Atvasinātie verbi *čūlāt (čūlot)* un *čulgāt (čulgot)*. K

M-E I 425, Pok 588

čulga, *čulna* — sk. *čūla.*

čuma[a], *čumala* 'čaumala' — sk. *čaula.*

čuma[b] 'sīku dzīvnieku kopa' — sk. *čumēt.*

čumēt [čumêt]; lš. apv. *čiumėti* 't. p.' (laikam aizg. no latviešu valodas). Atv. no subst. *čuma* 'sīku dzīvnieku (kukaiņu, čūsku) kopa'; sal. *čumu čumām* 'lielā daudzumā'. Tās pašas cilmes ir apv. *čumuls* 'ķekars, čemurs; (diegu) mudžeklis, (bišu) pūlītis', *čumurs* 'ķekars, čemurs, kamols, pika'. Ka arī vārdam *čuma* ir bijusi noz. 'kamols, pika', rāda dem. *čumiņa* 'mudžeklis, jūklis; kamols, pika' («pūķis saraujas čumiņā», L-P VI 80). Pamatā ide. **kem-* '(sa)spiest, kavēt' → 'noapaļot', no kā arī *čemurs* (sk.). Zudumpakāpē **km̥-* > b. **kum-*, no kā la. apv. *kumums* 'kupris, kūkums', *kumurs* 'muzgulis, čokurs, ciešs pūlītis' («bites gāja kumuriem», M-E II 313). Redukcijas pakāpē **kₑm-* > b. **kįum-* > la. *čum-*, no kā *čuma, čumēt*. Nozīmes attīstība: 'čemurs,

kamols, mudžeklis' → 'sīku dzīvnieku kopa', no kā verbs 'kustēties, mudžēt (daudziem)' → 'būt lielā daudzumā'. K
M-E I 420, Pok 555

čupa; lš. *čiupà* 'čukurs, kaudze, kušķis, sauja', ukr. *чýпер* 'cekuls, čuprs'. Tās pašas cilmes kā *kupena* (sk.); apv. *kupa* 'kaudze' fon. variants. Pamatā ide. **keu-* : **kū̆-* 'liekt' → 'ieliekums, dobums; izliekums, kaudze'; ar *p* saknes paplašinājumā **keup-* : **kₑup-* : **kup-* > b. **ki̯aup-* : **ki̯up-* : **kup-* > la. *čaup-* : **čup-* : *kup-*. Forma *čaup-* saglabājusies vietvārdos *Čaupi, Čaupas* (Misā), *Čaupelāni* (Daudzesē) u. c. Vārdam *čupa* ir apv. noz. 'matu kopa, cekuls; skausts'. Noz. 'skausts' arī arh. *čupis (cupis),* kas 18. gs. arī 'krūms, pušķis' (St II 163). Mūsdienu liter. valodā *čupra, čuprs* 'skausts, matu cekuls' (LLVV II 230). Parasti tos uzskata par aizg. no slāvu valodām (Brikners, Endzelīns, Frenkels: atv. no bkr. *чупрына,* p. *czupryna* > la. **čuprīna,* ko runātāji uzskatījuši par deminutīvu). Taču ticamāk, ka vārds ir baltu cilmes — atv. ar pied. *-rā- (-ro-);* par līdzīgu atvasinājumu sal. *kupa* 'kaudze': *kupris* (apv. *kuprs, kupre*). K
EF 2 76, M-E I 421, Pok 588 (591), Stang 3 17, Φ IV 384, ЭССЯ IV 59

čupra, *čuprs* 'skausts, matu cekuls' — sk. *čupa.*

čūska [čũska]. Pēc tradicionālā uzskata (Endzelīns, Frenkels) vārds izveidots no skaņu atdarinājuma un saistāms ar *čukstēt,* lš. *ku(k)štěti* 't. p.' Taču reālāks liekas cits vārda *čūska* cilmes risinājums; vārda forma tikai pieskaņota čūskas balss skaņām. Pamatā ide. **(s)teu-* 'sist, grūst' → 'durt', no kā arī *tūcīt* (sk.) un ar saknes balsīgo ieskaņu *dūcis, duncis* (sk.). Tās pašas saknes atv. ir vlv. *stoken* 'durt, durstīt', v. *stochern* 'bakstīt, bikstīt', si. *tudáti* 'grūž, baksta, dursta, dur'. Ar *k* saknes paplašinājumā ide. **teuk-,* redukcijas pakāpē **tŭ̄k-* > b. **ti̯ŭ̄k-* > la. *t'ūk-* > *ķūk-* un *čūk-.* No šās formas ar pied. *-skā-* (sal. *tūska)* **čūk-skā-* > *čūska.* Izloksnēs arī *ķūska* (M-E II 393) un *cūška* [ũ] (M-E I 399, E-H I 281) 't. p.' Pēdējā forma laikam ar metatēzi no *čūska,* bet šo formu varēja ietekmēt arī senāks **cūska* (sal. *Cūskas ezers* : *Čūskas mārks, Čūskupīte*). Vārdā *cūška* formu ar *š* varēja iespaidot arī intuitīva skaņu pielāgošana čūskas šņākšanai.

Par ide. **teu-* ieskaņas dažādajiem refleksiem latviešu valodā sal. no šās saknes atv. *tūļa, tūlis* 'neveikls, gauss cilvēks': apv. *ķūlis* (M-E II 393), *čūlis* (E-H I 298) 't. p.'

Vārda *čūska* sākotnējā nozīme varēja būt 'dūrēja'; par šo nozīmi sal. apv. *nāvcirte* 'čūska'. Sal. arī apv. *čuskāt* 'durt, durstīt, bakstīt' (E-H I 297) un tās pašas cilmes *čuslis* 'garš, smails iesms; krāsns kruķis' : apv. *čūslis* 'čūska'. Ar īsu saknes patskani laikam lasāms 17. gs. J. Reitera tekstā *Tziusku* [čusku], kas saskan ar verbu *čuskāt.*

Vārds *čūska* senāk bijis segvārds, ar ko aizstāts agrākais

čūskas nos. *odze,* kas valodā ieguvis šaurāku nozīmi. Vārds *odze* ar noz. 'čuska' vēl izloksnēs; tā arī Bībeles 1. izdevumā 17. gs.

Atv. *čūkslis, čūkslājs, čuksliens, čuksts* 'čūskām bagāta vieta; brikšņi, slīkšņa'; sal. vietv. *Čūkslas* (Durbē), *Čūkšļi* (Līvbērzē, Vecpilī), *Čūksnis* (Drabežos), *Čuksti* (Alsviķī), *Čukstapurvs* (Kalncempjos). Tās pašas nozīmes ir atv. *čūskulājs, čūsliens.*

Narevas baltu (jātvingu?) izloksnē čūskas nos. *serpine* saistāms ar lat. *serpēns* 't. p.' (: *serpere* 'vīties, rāpot'). K

Buck 195, E III_2 401, 1 210, EF 2 305, Johansons — Donum B 222—230, KK 29 195, Lanszweert 135, M-E I 425, Pok 1032, Zinkevičius 1 18, 2 78

čuskāt 'durt, durstīt, bakstīt'— sk. *čūska.*
čuslis 'garš, smails iesms'— sk. *čūska.*
čūslis 'čūska'— sk. *čūska.*

D

daba; lš. *dabà* 't. p.', kr. apv. *доба, добá* 'laiks, vecums' (← 'piemērotība, izdevība'), bkr. *доба* 'laiks, diennakts', *дaбá* 'laiks', ukr. *добá* 'diennakts, laiks, augums', bulg. *дóба* 'laiks (parasti nakts laiks)', č. *doba* 'laiks', p. *doba* 'diennakts, laiks, laikmets', kr. *дóбрый* 'labs, labsirdīgs; (apv.) gudrs, lietpratīgs, derīgs, piemērota vecuma' (ssl. *dobrъ* 'skaists, labs'), č. *dobrý* 'labs, labsirdīgs', apv. *dobrej* 'piemērots', p. *dobry* 'labs, kārtīgs', go. *ga-daban* 'notikt, gadīties', *gadōf ist* 'ir piemērots', ssk. *dafna* 'tapt derīgam, krietnam, stipram; izdoties, sekmēties'. Pamatā ide. **dhabh-* 'derīgs; derīgi gadīties' no saknes **dheb(h)-* 'biezs, ciešs, drukns' → 'derīgs'. Nozīmes attīstība: 'derīgs, piemērots' → 'raksturīgs' (slāvu valodās 'labs') → (subst.) 'raksturs, īpašība' («viņš ir labas dabas», «pēc dabas viņš ir noslēgts») → 'paradums' («veca daba»— veca mode, iesakņojies paradums, St I 32).

Vārda mūsdienu nozīme 'apkārtējā vide (ārpus pilsētām un citām biezi apdzīvotām vietām), apkārtējās vides parādību kopums (zeme, ūdeņi, augu un dzīvnieku valsts u. c.)' sāka veidoties 18. gs., tulkojot v. *Natur,* kas ir gan 'raksturs', gan arī šis plašais parādību kopums (St II 431). Par vārda šās nozīmes ieviesēju literatūrā jāuzskata G. F. Stenders; sal. viņa darba nosaukumu «Augstas gudrības [zinātnes] grāmata no pasaules un dabas» (1774). Šajā darbā autors izšķīra dabas iekšējo un ārējo pusi; viņš skaidroja: «Tā daba, ko Mācītāji [zinātnieki] *Nature* sauc, ir tā iekšķīgā būšana un tie dzīvi spēki, kas iekš visām lietu lietām pēc savas kārtas [savā veidā] iraid» (St 4 187). G. F. Stenders ieviesa terminu *dabas mācība* (= v.

Naturlehre, St II 431) un rakstīja par trim *dabas ciltīm:* «Šās tris dabas ciltis ir tā akmiņu cilts, tā augļu cilts un tā dzīvu miesu cilts» (St 4 190). Vārdu *daba* jaunajā nozīmē popularizēja M. Stobe «Latviskā Gada Grāmatā», izveidodams arī terminu *dabas valstis* (LGGr 1797 3 54).

Vēl 19. gs. pirmajos gadu desmitos vārda *daba* jaunā nozīme izpaudās tikai grāmatu valodā. Runātajā tautas valodā «daba nav lielais vārds v. *Natur,* bet tikai raksturs, veids, īpašība» (Wel 26). Pat 19. gs. 60. gados vārds *daba* lasītājiem bija vēl jāpaskaidro, piem.: «. . es radību (dabu) tā mīļoju» (A. Kronvalds, 1869; Kr I 351). Liter. valodā vārda nozīmi stabilizēja K. Valdemārs: «Daba ir vārds, ar ko nozīmē visas lietas kopā, ko pasaule redzam, dzirdam, saožam jeb citādi kā kaut kur esošas nomanām» (1857; Raksti I 147). Ar šo vārdu viņš tulkoja kr. *npupoдa* (V 1 475).

Uz senākām vārda *daba* nozīmēm norāda atv. *dabls* 'slaids, stiprs' ('piemērots'), *labdabls* 'labas šķirnes (augs)' (← 'derīgs, piemērots'), *nedabls* 'indīgs (augs)'. Ka bijis arī adj. **dabs,* rāda atv. *dabums* 'iedzimtā īpašība' (iedzimt(ai)s, Elg I 446).

Terminu *divdabis* valodniecībā ieviesa K. Milenbahs (1895, M 2 15).

Sk. arī: *dābols.*

Bl 6 185, E I 96, II 160 un 643, EF 2 79, Fei 176, M II 45, Mach 122, M-E I 427, Pok 233, Stang 3 17, T 42, Гам-Ив 3 418, ЕСУМ II 96, To I 281, Ф I 520, Ц 131, ЭСБМ III 117, ЭСРЯ I$_5$ 145 un 147, ЭССЯ V 38 un 45

dabls 'slaids, stiprs' — sk. *daba.*

dabļš 'kupls' — sk. *dābols.*

dābols [dâbuols], apv. *dābuls* 'āboliņš'; lš. *dóbilas,* pr. *wobilis* 't. p.' Pamatā ide. **dheb-* 'biezs, ciešs, drukns': **dhā̆b(h)-* 'derīgs' > b. **dā̆b-,* no kā la. **dābils* ar vēlāku piedēkļa formas maiņu vārda *ābols* ietekmē. (No tās pašas saknes *daba,* sk.) Vārda senākā nozīme varētu būt '(lopbarībai) derīgais' vai 'augs, kas veido biezu, ciešu zelmeni'. Par šo nozīmi sal. apv. *dabļš* 'kupls', piem., «dabļi audzis» — kupli audzis (M-E I 428).

Vārda *ābols* ietekme blakus dem. formai *dāboliņš* arī *āboliņš,* kas ieviesies liter. valodā (sk. *ābols*). Arī pr. **dobilis* > *wobilis* 'āboliņš' blakus *woble* 'ābols', *wobalne* 'ābele'.

E II 160, IV$_2$ 340, EF 2 99, M-E I 235 un 446, Pok 233 un 239

dabums 'iedzimta īpašība' — sk. *daba.*

dabūt [dabût]. Aizguvums; no kr. *дoбыть* 'iegūt, dabūt', kas atv. no *быть* 'būt'. Aizg. ir sens, pirms 13. gs., kad *ы* > la. *ui.* Senā forma *dabuit* 17. gs. vārdnīcās (Manc I 54, Lj 43) un izloksnēs. Citas apv. formas *dabot* [uô], *dabīt, debīt.* Aizg. minēts 16. gs. rakstos formās *dabot* (Cat 248) un *dabūt* (Ench 71).

Pēc cita uzskata (Karaļūns) vārds varbūt saistāms ar la. *dobt* [duobt], apv. *dābt* [dâbt] 'sist, cirst'.

B III 908, Buck 747, E I 92, I 843, Karaliūnas 5 244, M-E I 428, ЭССЯ V 47

dadzis; lš. *dagỹs* 'dzelksnis'. Atv. no *degt* (sk.) saknes, skaņumijā *deg- : dag-* (sal. *dagls); *dagis* > *dadzis*. Nozīmes pārnesums: 'tāds, kas dedzina' → 'tāds, kas pieskaroties rada sāpes'. Sal. lš. *dagùs* 'degams, degošs; ass, dzēlīgs'.

Vārda senākā forma varēja būt **dagiįas*, no kā ig. *takijas, takjas* 'dadzis' (Endzelīns).

E I 410, EF 2 85, Mach 576, M-E I 429, Pok 240 (241)

dagls 'melnraibs (parasti par cūkām)'; lš. *dēglas*, apv. *dãglas* t. p.'; s-h. *dàgalj* (psl. **daglь*) 'kaulu eļļa' (← 'dedzināmais, degušais'). Atv. no *degt* (sk.) saknes, skaņumijā *deg- : dag-*; sākotnēji 'tāds, kam ir apdegumi, apdedzis'. Subst. *daglis (-e)* 'melnraiba cūka (retāk cits dzīvnieks)'. Izloksnēs arī *degls* [ę], *deglis*; liter. valodā šīs formas nav ieviesušās, vairoties no homonimijas ar *deglis* 'dakts, aizdedzināšanas ierīce'.

M. T. Ademollo Gagliano — IF 89 202, EF 2 85, M-E I 430, Pok 240 (241), Sab 17 179, T 49, Петлева — Эт 1973 49, ЭССЯ IV 183

daidzīt '(pie)diegt, šūt' — sk. *digt*.

daiga 'gara tieva kārts, miets' — sk. *digt*.

daikts — sk. *digt*.

daiļš [daĩļš], apv. [ài, aî^ʲ]; lš. *dailùs* 'skaists, glīts, daiļš, gaumīgs; līdzens, gluds'. Pamatā ide. **dei-* 'gaiši spīdēt, mirdzēt, laistīties' (no kā arī *diena*, sk); skaņumijā **doi-* > b. **dai-*, no kā atv. **dailus*. Adjektīvu *u*-celmiem izzūdot, latviešu valodā paralēlas divas formas — liter. *daiļš*, apv. *dails*. Tās pašas cilmes ir si. *didyati* 'spīd, mirdz, laistās, staro', gr. *déato* 'bija redzams, šķita', īru upes nos. *Daol* (< **doilā* 'mirdzošā, spožā').

Vārds *daiļš* vēsturiskajā attīstībā tomēr nav viendabīgs, tajā ieplūdis arī citas, homonīmas saknes reflekss — no ide. **dei-* 'šūpoties, virpuļot; steigties' (no kā arī *diet*, sk.). No šās saknes ir *daiļš* noz. 'veikls, ātrs, straujš', kas sastopama g. k. folklorā, piem.: «Ekur puikas, puisēniņi, Ekur daiļi kumeliņi; Paši gāja spēlēdami, Kumeliņi dancodami» (LD 56, 2 var.); «Kas tie tādi braucējiņi (var.: Kas tik straujis braucējiņis), Daiļi tek kumeliņi?» (TDz 52298). 19. gs. pirmajā pusē «daiļš zirgs» bija sinonīms apzīmējumiem «čakls, ļoti straujš zirgs» («ein rasches, feuriges Pferd», Bergm 60).

Latviešu valodā nav vārdu, kas formas un nozīmes ziņā atbilstu lš. *dailýti* 'dalīt', *dailìdė* 'namdaris, galdnieks', *ratadáila* 'ratu taisītājs, ratnieks' un pr. *dīlas* (ģen.) 'darbs', *dilans* (dsk. ak.) t. p.', *dilnikans* (dsk. ak.) 'darbinieks, strādnieks', *dilinai* 'dara, darbojas'. Šos vārdus vairāki autori saista ar *daiļš* (lš. *dailùs*), par pamatu minot dažādas ide. saknes, arī **dāi-* 'dalīt, sagriezt, saplēst' (Jēgers). No pēdējās laikam tikai šie lietuviešu un prūšu vārdi.

Pēc citiem uzskatiem (Būga) vārds *daiļš* saistāms ar kr. *дело* 'darbs, lieta', vai (Blese) vārda *daiļš* pamatā ir ide. **del-* 'šķelt, graizīt, aptēst' un tas saistāms ar *dilt, deldēt*.

J. Alunāns 19. gs. 50.—60. gados ieteica vārdu *daiļš* lietot ar noz. 'graciozs; prasmīgs' (v. *zierlich, kunstgerecht*, Al II 306). Viņš darināja arī atv. *daiļot, dailināt* 'veidot', *dailība* 'prasme, māksla; namdara prasme', *dailinieks* 'mākslinieks' (turpat). 19. gs. 60.—70. gados jaunus atv-us darināja A. Kronvalds. 1868. g. viņš ieteica vārdu *daile* 'māksla' (lš. *dailė* 't. p.'): «tādu darbošanos, caur kuru cilvēks vai izrotātā valodā, vai skanošā meldijā, vai jaukās glīvās [krāsās], vai akminīgos un metālīgos tēlos savam iekšīgam veidam iedod, uzsedz acīm redzamu, ausīm dzirdamu ārīgu veidu — tādu darbošanos sauc par daili» (Kr I 638). A. Kronvalds ieteica arī atv. *dailains* 'mākslinieciskš', *dailība* 'mākslinieciskums' (I 639), *daileklis* 'mākslas darbs', *dailonis* 'mākslinieks' (I 638). Vēlāk Kronvalds savus uzskatus grozīja un 1871. g. (referātā Tērbatas studentiem 27. martā) ieteica verbus *dailēt, izdailēt, dailināt* ar noz. 'izglītot': «Tātad dailēt, izdailēt (jeb dailināt) nozīmētu pie cilvēka: viņa miesu un dvēseli tā kopt un spēcināt caur audzēšanu un mācīšanu, ka cilvēks lai aizsniedz savu visjaukāko ziedēšanas pakāpeni, ka viņš būtu zaļoksnis pie miesas un dvēseles, ka viņa augums jeb miesa līdzinājas visskaistākai puķei, ka viņa dvēsele spīd garīgā saules spožumā» (DL Piel 1893 8 114). Attiecīgi atv. *izdailējums* 'izglītība' (1871, Kr I 401) un *izdailināts* 'izglītots' (1873, Kr I 281). Šie vārdi un nozīmes valodā tomēr neieviesās, iesakņojās *daile* — sinonīms Kronvalda ieteiktajam vārdam *māksla*, bet ietverot sevī arī noz. 'daiļums'. (K)

B I 436, Bl 6 213, Buck 1193, E IV_2 198, EF 2 79, Jansons 3 9, Jēg 6 81, L I 27, M-E I 431, Pok 183, Urb 8 59, P. Vanags — Val akt 1987 70 un 74, To I 340 un 341

daina [daĩna], *daiņa*; lš. *dainà*, apv. *dainė, dáinė* '(laicīga) dziesma, daina', narev. *daina* 'dziesmiņa'. Pamatā ide. **dei-* 'šūpoties, virpuļot; steigties, censties', no kā arī *diet* (sk.); skaņumijā **doi-* > b. **dai-* ar pied. *-nā- (-ņā-)*. La. apv. *daiņa* 'nemierīgs, nevaldāms cilvēks', *daiņāties* 'nemierīgi mīdīties' (E-H I 303), ar sakni pamatpakāpē apv. *deinis* 'dejotājs, lēkātājs' (M-E I 453), zudumpakāpē apv. *diņāties* 'nemierīgi vaikstīties, nemierīgi stāvēt' (I 478). Daži verbi ieguvuši ar dziedāšanu vai spēlēšanu saistītu nozīmi: apv. *dainēt* 'spēlēt, dziedāt', *dainēt, dainot* [uô], *daiņāt, daiņot* [uô] 'neglīti (kliedzot) dziedāt' (E-H I 303). Liekas, ka šī dziedāšana sākumā ir bijusi deju pavadone un līdz ar to *daina (daiņa)* bijusi 'dejas dziesma' (Zolmsens, Jēgers; par to šaubās Endzelīns).

Latviešu rakstos *daina* kopš 1822.g. (LA 8. nr.) minēta kā lietuviešu tautasdziesma (arī U I 42: *daiņa, daina;* blakus *daiņot, dainot*). 1886. g. J. Straume (Vaidelots) norādīja uz la. apv

verbu *dainēt* 'spēlēt' («klau, kā tur dainē!») un *daiņot* 'skandināt, dziedāt dziesmas; līksmi diet' (Rota 1886 21 214). H. Visendorfs ieteica vārdu *daiņa* latviešu tautasdziesmas apzīmēšanai (1893), pret to iebilda P. Šmits, bet K. Barons akceptēja šo vārdu, ietverdams to tautasdziesmu krājuma nosaukumā (Latvju dainas, 1. burtn., 1894). Kopš tā laika vārds *daina* plašāk ieviesies valodā.

Rumāņu *doĭna* 'rumāņu (arī moldāvu) tautasdziesmu žanrs, šā žanra dziesma' ir 13.—15. gs. aizg. no lietuviešu valodas laikam ar poļu valodas starpniecību (Bogačs).

B III 143, Buck 1249, EF 2 80, Jēg 1 10, KK 29 195, Lanszweert 26, M-E I 432, Pok 187, Urb 8 54, Zēv 2 350, Zinkevičius 1 11, 2 350, A. Vilsons — LVKJ XXII 88, Г. Богач — LKK 1963 VI 183

daiņāties 'nemierīgi mīdīties'— sk. *daina.*

dairs [daĩrs] 'baiss, nezināms'; lš. *dairùs* 'modrs; manīgs, piesardzīgs, bailīgs', pr. *endeirīt* 'uzskatīt'. Par vārda cilmi ir dažādi uzskati. Pamatā var būt ide. **der-* 'plēst, raut, šķelt' (Jēgers; no šās saknes arī *derēt,* sk.); blakus stiepumpakāpei **dēr-* varēja izveidoties forma **deir-* : **doir-* > b. **dair-*. Saknes nozīmi atspoguļo apv. *dairīties* 'plīst, šķelties': «šī malka labi dairās» (M-E I 433). Ar noz. pārnesumu 'vairīties, baidīties, kautrēties' (← 'rauties'): «Lai tas manis arājiņis No krodziņa dairījās (var.: vairījās)» (LD 27066). Par šādu noz. pārnesumu sal. si. *dīrṇaḥ* 'saplēsts, sašķelts; sabaidīts'. Pārn. nozīme piemīt arī adj. *dairs* 'kautrīgs, piesardzīgs, bailīgs' → 'baiss, nezināms', subst. *dairas* [daĩras], *daires* 'baiga izjūta, bailes, šausmas'. No 'baidīties, vairīties' izveidojusies *dairīties* noz. 'blenzt visapkārt' → 'slaistīties apkārt, stāvēt dīkā' (E-H I 303); sal. lš. *dairýtis* 'raudzīties apkārt', pr. *endeirīt, endyritwei* 'uzskatīt, aplūkot'.

Iespējams vārdus atvedināt arī no ide. **dāi-* : **dəi-* 'dalīt, sagriezt, saraut' (no kā *daiva,* sk.). Pēc cita uzskata (Endzelīns, Pokornijs) vārda pamatā ir ide. **dei-* 'gaiši spīdēt, mirdzēt, laistīties' (no kā *diena,* sk.). (K)

E IV$_2$ 207, EF 2 89, R. Grīsle — Karogs 1967 7 148, Jēg 7 86, Mažiulis I 264, M-E I 432, MM II 47, Pok 186, Stang 3 18, To I 330, II 40

daiva [daĩva]; lš. *dailýti* 'dalīt', kr. *делúть* (psl. **děliti*), bulg. *деля́* (tag. vsk. 1. pers.), č. *děliti,* p. *dzielić* 't. p.', go. *dails,* v. *Teil* 'daļa', si. *dáyate* 'dala, piedalās', gr. *daíomai* '(sa)dalu'. Pamatā ide. **dāi-* 'dalīt, sagriezt, saraut' no saknes **dā-* < **deH$_2$-*; paralēli arī formas ar *dh-*. Par paralēlo sakni **del-* sk. *dalīt* un par **dek-* sk. *dakša.*

Sk. arī: *dairs.*

EF 2 80, HF I 341, Kl 776, M-E I 433, MM II 31, Pok I 175, T 43, Ф I 496, ЭССЯ IV 233

dakstiņš — sk. *kārniņš*.
dakstīt [dakstît] '(izšķērdīgi) dot'. Atv. no *dot* (sk.). Ide. skaņumiju **dō : *də-* 'dot' atspoguļo la. *duo- : da-*. Apv. *dakstīt* no **dastīt* ar *k* iespraudumu; tas ir pamatverba *dot* iteratīvs. Sal. tdz.: «Man māmiņa piesacīja Puišiem mutes nedakstīt» (LD 10249). Paralēlforma *dāstīt* (sk. *dāsns*). (K)
E III_2 204, E-H I 303, M-E I 433, Stang 1 42, To I 302
dakša; norv. *tagge*, v. *Zacke* 'smaile, caka', vlv. *tagge* 'zars', a. *tack* 'vadzis, kniede, nagla'. Pamatā ide. **deḱ-* '(sa)raut, sašķelt, sadalīt pa šķiedrām' (no kā arī *desa*, sk.); skaņumijā **doḱ-* > b. **daš-* > la. *das-* ar pied. *-kā-*. Blakus izzudušajam **daska* (sal. vietv. *Daskas* Aulejā) apv. *daška*, no kā ar metatēzi *dakša*. Paralēli arī formas ar pied. *-to-* : apv. *dasts* 'koka kārts ar sazarotu galu salmu kūļu celšanai; dakšotājs', *dasti* 'dakšas' (vietv. *Dastas*). Nozīmes attīstība: 'šķelts (sazarojis) zars' → 'kārts ar zarotu galu, dakšas'.
Buck 351 un 502, E I 232, Kl 871, M-E I 433, Oxf 899, Pok 191, Tr VIII 309
dalbs 'stumbrs, kārts, divzaru dakša; koka dobums'— sk. *dilbs*.
dālderis [dālderis], apv. *dalderis* [al]. Aizguvums; no lv. *dāler* (v. *Taler*) vai h. *daalder* 't. p.' Vārda pamatā ir lv. *dāl* (v. *Tal*), h. *daal* 'ieleja', jo pirmie dālderi kalti no Joahima ielejā (Joachimstal) iegūtā sudraba (kopš 1519). Nosaukums *taler* > *dāler* ap 1540. Latviešu valodā aizg. minēts 17. gs. tekstos (*dāler*, Linaud 37; *vecs dālderis, Jaukuma-dālderis*, Manc II 373; *dālderis, vecs dālderis (škēp' dālderis, Jukum-dālderis)*, Lj 43).
Kl 768, M-E I 434, P 612, Zēv 2 425, Tr VII 11
dalīt [dalît]; lš. *dalýti, dalìnti* 't. p.', pr. *dellieis* (< **deliụeis*, imp.) 'dali!', kr., bkr., ukr. *доля* 'daļa', p. *dola* 't. p.', si. *dálati* '(sa)sprāgst, plīst', *daláyati* 'panāk, ka sasprāgst; šķeļ', lat. *dolāre* 'apcirst, apstrādāt'. Atv. no verba *delt* senākās noz. 'plīst, šķelties' (→ 'dilt': «dēla, dēla, nuodēla», E-H I 315), tā kauzatīvs. Subst. *dalis* (lš. *dalìs*), kam blakus liter. *daļa*. Pamatā ide. **del-* 'šķelt, graizīt, aptēst'; skaņumijā **dol-* > b. **dal-*. Blakus *dalīt* arī apv. *delīt* 't. p.'
Atv. *dalāmība* ir J. Alunāna jaunvārds (1862; Al II 271 un 287).
Sk. arī: *dāļāt, daļģe, delna, dilt*.
Buck 934, E IV_2 197, Eckert 9 55, EF 2 81, M-E I 435, MM II 24, Pok 194, T 44, W-H I 364, To I 328, ЕСУМ II 107, Ф I 526, Ц 132, ЭСБМ III 142, ЭСРЯ I_5 164, ЭССЯ V 62
dāļāt [dāļât]; lš. *dolióti* 't. p.' Divu verbu kontaminējums: *dāvāt* + *dalīt* vai arī atv. no verba *delt* senākās noz. 'plīst, šķelties' ('dalīties'), tā kauzatīvs ar lielāku nozīmes intensitāti nekā *dalīt* (sk.); par formu sal. *velt : vāļāt*. K
M-E I 447
daļģe [daļģe], *daļģis* (apv.), *dalgs* (arh.) 'izkapts, vienrocis'; lš.

daĩgė, daĩgis 'izkapts; gaiļa astes spalvas', pr. *doalgis* 'izkapts'. Pamatā ide. **del-* 'šķelt, graizīt, aptēst', no kā arī *dalīt* (sk.; Becenbergers, Endzelīns, Trautmanis); atv. **dol-gho-s* 'sirpis, izkapts' > b. **dalgas* > la. *dalgs* ar morf. variantiem. Tās pašas cilmes ir ssk. *telgja* 'aptēst, piegriezt', *talga* 'griešana', i-ir. *dargha* 'sirpis'.

Pēc cita uzskata (Mikola) vārds saistāms ar lat. *falx* 'sirpis, izkapts' (apšauba Frenkels). Vēl pēc cita uzskata (Pedersens, Leskīns, Bernekers, Pokornijs) vārds ir saistāms ar lš. *dilgùs* 'durstīgs, dzēlīgs, ass', *dìlgė* 'nātre', senīru *delg* 'dzelonis, spraužamā adata' no ide. **dhelg-* 'durt; adata'.

Pēc K. Būgas un J.Endzelīna domām formas *daļģis, -e* aizgūtas no lietuviešu valodas.

B III 708, Buck 508, EF 2 81, Eckert 9 177, E-H I 304, Mažiulis I 213, M-E I 434 un 436, Pok 196 un 247, Stang 3 17

dambis [dam̃bis]. Aizguvums; vlv., vh. *dam* 'dambis, bruģēts ceļš' (v. *Damm*). Pamatā ide. **dhē-* 'likt, novietot', no kā la. *dēt.* Vācu valodas izloksnēs *mm* > *mb,* kas atspoguļojas aizguvumā. Aizg. sastopams 16. gs. latviešu uzvārdos (Bl 1 171), tas minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 45, Lj 46).

Kl 120, M-E I 436, P 117, Tr II 17, Zēv 2 25

dancis [dañcis]. Aizguvums; no vlv. *danz* 'deja' (v. *Tanz*), kas savukārt no fr. *danse* 't. p.' Vārda tālākā cilme ir neskaidra.

Latviešu valodā vārds aizgūts līdz 17. gs., kad tas minēts vārdnīcās līdz ar atv. *dancot* (Manc I 181, Elg 1 494 un 541; arī *dancotnis* 'dejotājs': «priekšan dancotnis», Elg 1 211).

Buck 689, Kl 69, M-E I 436, P 613, Tr VII 15, Zēv 2 25

dandzis 'vainags; viengabala riteņa loks'— sk. *danga.*

danga [dañga] 'ceļā izbraukta bedre, nelīdzenums'; lš. *dangà* 'sega', *dangùs* 'debess', pr. *dangus* 't. p.', kr., bkr., ukr. *дугá* (ssl. *dǫga*) 'loks, (apv.) varavīksne', bulg. *дъгá,* č. *duha* 'loks, varavīksne, mucas stīpa'. Pamatā ide. **dhengh-* 'spiest, liekt, segt'; skaņumijā **dhongh-* > b. **dang-*.

Latviešu valodā vārds ar *-an-* vispārināts no kursiskajām izloksnēm. Sākotnējā noz. 'liekums' (sal. apv. *dandzis* 'vainags; viengabala riteņa loks'); no šejienes arī apv., arh. *danga* 'kakts' (Elg 1 127).

Sk. arī: *diegt*[b].

B I 326, II 304, E II 505, IV_2 194, EF 2 88, Dz. Hirša — Vēstis 1987 11 52, Laumane — Onomast 176, Mažiulis I 177, 6 311, M-E I 437, Pok 250, Stang 3 17, T 44, Гам-Ив 3 668, ЕСУМ II 140, То I 297, Ф I 549, ЭСБМ III 161, ЭСРЯ I_5 204, ЭССЯ V 98

darbs [dar̃bs]; lš. *dárbas* 't. p.' Pamatā ide. **der-* 'plēst, raut, šķelt', no kā arī *darīt* (sk.); skaņumijā b. **dar-bas* > la. *darbs.* Vārds senāk apzīmējis zemes darbu (Jēgers; sal. kr. *дербá* 'plēsums; no jauna uzarta vecaine'; šā darba objekts ssk. *torf(a)* 'velēna, kūdra', v. *Torf* 'kūdra', kas cilmes ziņas sasaucas ar kr.

дёрн 'velēna'), tad vispār pūles un darbu (sa. *deorf* 'pūles, darbs').

Pēc cita uzskata (Trubačovs) vārds sākumā apzīmējis pinumu; sal. bkr. *дόраб* 'grozs' (psl. **dorbъ*): *доровиць* 'liekt', si. *dṛbháti* 'saista, sien', *darbháḥ* 'zāles cers'.

Atv. *darboties;* apv. *dirbt* (< ide. **dṛ-bh-*) 'strādāt, ātri skriet' (lš. *dìrbti* 'strādāt'), no kā 20. gadu sākumā jaunvārds *iedirbe* («iedirbes punkts»— kr. *точка приложения,* v. *Angriffspunkt,* ZTV 93), ar ko J. Endzelīns ieteica aizstāt vārdu *iedarbība* (E 3 23; v. *Wirksamkeit*).

No atv. *darbība* gramatikas termins *darbības vārds* 'verbs' (P. Abuls. Latviešu valodas mācība, 1902 19), līdz tam K. Mīlenbaham «izteiksmes jeb laika vārds», agrāk J. Neikenam «darīšanas vārdi» (Vācu valodas mācība, 1850, 13). tāpat arī A. Kronvaldam (Mazais vācietis, l. d., 1865, 61).

Bl 6 209, Buck 510 un 541, EF 2 82, Jēg 6 8, 7 90, Kl 783, M-E I 439, MM II 23 un 60, Pok 257, Stang 3 18, Петлева — Эт 1975 51, Tp 6 240, Ф I 499 un 504, ЭСБМ III 143, ЭССЯ IV 205, V 74

dardedze [dàrdedze], *dardedzis, derdedze, dardace, derdecis* (apv.) 'varavīksne'; narev. *argikas* 't. p.' Iespējami vairāki vārda cilmes skaidrojumi. Pēc vecākā skaidrojuma (Leskīns; Endzelīns ar ?) vārda pamatā apv. *dards* 'raibs'. J. Endzelīns saista vārdu (ar?) arī ar arh. *darva* 'varavīksne' (U I 43). Šāds cilmes skaidrojums saprotams tādā gadījumā, ja *darva* te sākotnēji 'koks', resp. senā ide. mīta Pasaules koks, kas stiepjas debesīs. No tā sekundāri var būt *darva* 'varavīksne' kā Pasaules koka atspulgs.

Iespējami tomēr vēl citi vārda *dardedze* cilmes risinājumi. Vārda pamatā var būt izzudis adj. **dargs (*dergs)* 'ļoti mitrs, lietains' (: lš. *dargùs* 'lietains'), kas ir tās pašas cilmes kā *dergties* (sk.). Ar šo adjektīvu saistāmi vairāku mitru vietu un ūdeņu nosaukumi, piem., *Dardzēni* (Ritē, Saukā), *Dargaišu pļava* (Vadakstē), *Derdzes* (Mēdzulā), *Derdzāna pļava* (Biržos), *Derdžu purvs* (Sēlpilī), *Derdžanu ezers* (Neretā); sal. Lietuvā ūdeņu nos. *Dargė, Dárgelė, Dargupė, Dérgionių* ezers, arī pr. *Dargen* ezers. Vārda *dardedze* senākā forma tādā gadījumā varēja būt **dargete* vai **dargede* (par izskaņu sal. pr. *Dargote, Dargaude*) > **dardzede*, no kā metatēzē *dardedze*. Vārda nobeigums pieskaņots verba *degt* atv-iem.

Jaunas iespējas cilmes skaidrojumam paver Nareva baltu (jātvingu?) izloksnes vārds *argikas* 'varavīksne'. Z. Zinkevičs to saista ar lš. *argóti* 'sist, raut', bet ticamāk, ka vārda pamatā ir ide. **arqu-* 'loks', no kā arī lat. *arcus* 'loks, varavīksne'. (Par nozīmju sakaru sal. kr. *дугá* 'loks', apv. 'varavīksne', liter. *рáдуга.*) Baltu valodās ir bijis tās pašas cilmes loka apzīmējums ar līdzskaņa balsīgo variantu (**arka* : **arga*), no kā vietv. *Ārce* < **Arce* (Ceraukstes ciemā), kas agrākajos avotos *Ardze*

(U I 359, RLB KV I 175, B III 238), sal. Lietuvas upes nos. *Arga.* No atv. **ardzete* vai **ardzece* (: narev. *argikas*) metatēzē **ardece* > **ardedze* (pieskaņojoties verba *degt* atv-iem) ar vēlāku ieskaņas pārveidojumu vārda *dar(v)dedzis* ietekmē vai kontaminācijā ar **dargs* 'ļoti mitrs, lietains'. K

E III₁ 497, KK 10 56, 29 195, Pok 439, Zinkevičius 1 9, 2 69, To I 300

dārdēt [dàrdêt], apv. [ãr], *dardēt, derdēt, dardzēt, dārdzēt;* lš. *dardëti, dardénti* 't. p.', bulg. *дъргóря* 'pļāpāju, neskaidri runāju', apv. *дрѣ́дрем* 'ar troksni ripināju; baru, lamāju', slovēņu *drdráti* 'plarkšķēt, šķindēt, skaļi zvanīt'. Pamatā ide. **der-* trokšņu apzīmēšanai (ar daļēju formas reduplikāciju); skaņumijā b. **dar-*. Latviešu valodā *-àr-* > *-ãr-, ar̂-* > *-ār-*, tāpēc vārda saknē garais patskanis. Apv. *dardēt* [ar̂], arī *dardaks* [ar̂] 'ūdenskritums' ar īsu patskani, jo lauztā intonācija.

EF 2 83, M-E I 447, Pok 203, ЭССЯ V 220

dārgs [dàrgs]; kr. *дорогóй* 'dārgs, mīļš' (ssl. *dragъ* 't. p.' < psl. **dorgъ*), bkr. *дарагí,* ukr. *дорогúй,* bulg. *драг,* č. *drahý,* p. *drogi* 't. p.' Par vārda cilmi ir dažādi uzskati. Pamatā laikam ide. **der-* 'plēst, raut, šķelt', no kā arī apv. *dergt* 'plēst' (sk. *dergties*). Skaņumijā **dergh- : *dorgh-* > b. **darg-* > la. **darg-s* > *dārgs* (ar patskaņa garinājumu zilbē *-àr-* > *-ãr*). Vārda sākotnējā nozīme varēja būt 'tāds, kas plēš, kas rada nepatiku' (lš. *dargùs* 'pretīgs, nemīļš': la. *derdzīgs*) → 'nepatīkami liels (par cenu, atlīdzību)' (sal. *bargs:* «tas maksā bargu naudu») → 'tāds, kam ir liela cena, vērtība; vērtīgs'. No šejienes arī noz. pārnesums 'tuvs, mīļš'; tas ir samērā jauns, nav raksturīgs folkloras valodai un izveidojies laikam, tulkojot v. *teuer* 'dārgs, mīļš' un kr. *дорогой.* Par saknes noz. 'plēst' un jēdziena 'dārgs' sakaru sal. izteicienus «plēst bargu naudu», «par to noplēsa dārgi», «tas tirgotājs plēš»— pārdod dārgi.

Pēc cita uzskata (Pokornijs) vārds varbūt no ide. **dher-* 'turēt, balstīt'; vēl pēc cita (Karaļūns) nozīmes attīstība no ide. **dergh-* varēja būt: 'mitrumā uzbriest' (lš. *dargùs* arī 'lietains') → 'uztūkt, kļūt lielam' → (adj.) 'brangs, tauks' → 'dārgs'. Vēl pēc cita uzskata (Trubačovs) vārds ir slāvu valodu inovācija un tā nozīmes pamatā ir 'mīļš', tātad la. *dārgs* būtu aizg. Kauz. *(pa-, sa)dārdzināt.* K

B II 102, Buck 827, E I 96, IV₂ 194, EF 2 103, Karaliūnas 8 156, M-E I 448, Pok I 252 (254), To I 300, Ф I 531, ЕСУМ II 112, ЭСБМ III 127, ЭСРЯ I₅ 171, ЭССЯ V 77

darīt [darît]; lš. *darýti* 'darīt; gatavot, izstrādāt; vērt; atstāt (sekas)'. Pamatā ide. **der-* 'plēst, raut, šķelt' (Jēgers), no kā arī *derēt* (sk.). Par nozīmju sakaru sal. v. *schaffen* 'darboties, rīkoties, strādāt' no ide. **(s)kep-* 'griêzt'. Saknes **der-* noz. 'plēst' sākotnēji piemitusi arī verbam *darīt:* «Kad būs labs arājiņš, Darīs ['plēsis'] lielu tīrumiņu» (LD 25954, 3). Sal. arī

apv. *darījums* 'plēsums, pļava plēsumā' (M-E I 440). Formāli *darīt* ir primārā verba **dert* 'plēst, šķelt' iteratīvs. No 'plēst, šķelt' → 'cirst' (sal. *darināt:* «darināt kokus, zarus»— apcirst kokiem zarus) → 'cērtot gatavot; gatavot ar dažādiem namdara un galdnieka paņēmieniem': «Avitiņai stalli daru (var.: cirtu), Lai tā ziemu nenosalst» (LD 15349 var.), «Es dar' jaunas kamaniņas Līgaviņu vizināt» (LD 13820) → 'gatavot': «Daru vīzes, vilnanītes, Lieku pūra dibenā» (LD 7703), «darīt alu; desas, sviestu darīt» (M-E I 440) → 'strādāt, nodarboties'.

Pēc cita uzskata (Frenkels, Pokornijs, Valde) *darīt* saistāms ar lat. *firmus* 'stiprs, drošs' no ide. **dher-* 'turēt, balstīt'.

Sk. arī: *aizdars.*

Bl 6 209, Buck 537, EF 2 83, Euler 52, Jēg 6 71, 7 65, M-E I 440, MM II 100, Pok 212 un 252, W-H I 505

darva [dar̃va], apv. *derva* [dę̂rva²]; lš. *dervà,* apv. *darvà* 'šķila skalu plēšanai; darva, celms darvas dedzināšanai; sveķi', kr. *дépeвo* 'koks' (ssl. *drěvo* < psl. **dervo*), bkr. apv. *дзépaвa* 'koks (materiāls)', ukr. *дépeвo* 'koks', asor. *drjevo* 'koks (materiāls), mežs', bulg. apv. *дpéвo* 'koks', č. *dřevo* 'koks, serde', p. *drzewo* 'koks, koksne', go. *triu,* a. *tree* (ģerm. **treu-*) 'koks', ssk. *tjara,* vh. *tar,* v. *Teer* 'darva' (ģerm. **terṷ(i)a-* 'no (skuju) kokiem iegūtais; darva'), si. *dā́ru* 'koka gabals, šķila, koka priekšmets', gr. *dóry* 'koksne, koka stumbrs, šķēps'. Pamatā ide. **der-* 'plēst, raut, šķelt', no kā arī *drava* (sk.); **deru-* : **dru-* 'koks'; skaņumijā **dorṷ-om* > b. **darṷan,* dsk. **darṷa* > la. *darva.* Tātad pēc cilmes vārda forma ir nek. dzimtes daudzskaitlis, kas pēc nek. dzimtes izzušanas lietots kā siev. dzimtes vienskaitlis. Koka apzīmēšanai baltu valodās šo vārdu aizstāja citu sakņu atv-i, bet *darva* palika dažu no koka iegūto materiālu nosaukumam. Senākās nozīmes pēdas rāda apv. *darva* 'pagale' un 'klucīša ceturtdaļa vai malka no kluča vidus'. Apv. *darva* 'varavīksne' varbūt atspoguļo seno ide. mītu par Pasaules koku, kas stiepjas debesīs un kā lapotnē laistās mirdzošā josta. (Sk. *dardedze.*)

Sk. arī: *trauks.*

B I 592, Eckert 1 112, 8 153, EF 2 90, Fei 480, HF I 411, Jēg 7 71, Kl 775, L I 28, M 4 54 un 59, Mažiulis I 223, M-E I 441, MM II 36, Oxf 939, Pok 214, T 52, Бенвенист I 98, ЕСУМ II 36, Гам-Ив 3 612, Л. А. Сараджева — Эт 1979 162, Ф I 502, Ц 126, ЭСБМ III 133, ЭССЯ IV 211

dārzs [dā̀rzs]; lš. *dar̃žas.* Vārds ir tās pašas cilmes kā *zārds* (sk.), izveidojies metatēzē. Atšķirīgā zilbes intonācija (*dā̀rzs* : *zārds,* lš. *dar̃žas* : *žárdas*) izskaidrojama ar nozīmes maiņu, kas laikam notikusi jau pirms metatēzes. Sākotnējā nozīme 'sēta, žogs' → 'ar sētu apņemta platība' (sal. «zirgu dārzs») → 'platība noteiktām augu kultūrām' («sakņu dārzs», «augļu dārzs»). Par intonācijas maiņu līdz ar vārda nozīmes maiņu sal. lš. *žárdas*

'zārds, žuburs', *žārdis* 'kārts': *žar̃dis* (zirgu, liellopu) aploks' un novec. 'dārzs'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Frenkels) intonācijas atšķirība neļauj atzīt metatēzi. Vārdu tādā gadījumā atvasina no ide. **dhereĝh-* 'turēt ciet' (Pokornijs) vai **der-* : **dr̥-* 'plēst, raut, šķelt' (Karaļūns).

Atv-us *dārzkopis, dārzkopība, dārzniecība* ieviesuši K. Valdemārs un F. Brīvzemnieks (V 1 544 un 545); *dārzāji* ir J. Alunāna jaunvārds (1860, SDP I 12, II 56). K

B II 233, Buck 491, EF 2 83, Karaliūnas 6 177, Mažiulis 6 256, M-E I 448, Mikola 1 441, Pok I 252 (254), Stang 3 17, T 45

dāsns [dāsns, â]; lš. *dosnùs* 't. p.' Atv. no *dot* (sk.) paralēlformas **dāt* (pr. *dāt* 't. p.') vai tā iter. *dāstīt* 'izšķērdīgi dot, vieglprātīgi atdot, izdalīt' (sk. *dakstīt*). Vārdu liter. valodā ieviesis Rainis («Fausta» tulk., 1897).

A. Becenbergers uzskata saknes *ā* par jaundarinājumu *uo* vietā (tā arī J. Endzelīns). A. Sabaļausks uzskata vārdu *dāsns* par lituānismu. (K)

E IV$_2$ 194, EF 2 111, Kušķis 73—85, KK 10 58, M IV 38, M-E I 449, Sab 16 106, Stang 1 42

dasts 'koka kārts ar sazarotu galu', *dasti* 'dakšas'— sk. *dakša*.

daška 'dakša'— sk. *dakša*.

dauba, *daube* 'grava, aiza'— sk. *dobjš*.

daudaliņa 'jautrs bērns'— sk. *dūdot*.

daudz [daũdz]; lš. *daũg*, narev. *daug* 't. p.', kr. *дюжий* (psl. **dužьjь*) 'dūšīgs, spēcīgs, vesels', apv. *дýжий* 'spēcīgs', bkr. *дýжа* 'ļoti', *дýжы* 'spēcīgs', ukr. *дýжий* 'spēcīgs, vesels', apv. *дýже* 'daudz', č. *duži* 'spēcīgs', p. *duży* 'liels, pieaudzis', *dużo* 'daudz', go. *daug* 'noder', sav. *tugan*, v. *taugen* '(no)derēt', si. *dógdhi* (< **dhaugh-*) 'slaukt' (← 'spiest'), gr. *teúxein* 'gatavot, radīt'. Pamatā ide. **dheugh-* 'skart, spiest' → 'tūkt' no saknes **dheu-*, kas ir saknes **teu-* 'tūkt' fonētiskais variants (sk. *tūkt*); abu sakņu semantikas pamatā laikam ir noz. 'spiest, sist'. Skaņumijā **dhough-* > b. **daug-*, no kā adj. **daugis* (Zubatijs) vai **daugas* (Blese) 'spēcīgs, liels'. No nek. dz. **daugi̯ai* darināts adv. *daudzi* > *daudz* (Mīlenbahs). Saknes zudumpakāpē apv. *dudz* 't. p.' (E-H I 339).

No noz. 'tūkt' izriet gan 'liels, daudz' (sal. vienas cilmes *tūkt* un *tauta, tūkstotis*, kā arī *milzt* un *milzis*), gan 'stiprs' (no **teu-* 'tūkt' atv. si. *turáḥ* 'stiprs', la. *taurs*), no kā 'derīgs' (v. *tauglich*). No šīm semantiskajām niansēm la. **dūgt* 'spēt', apv. *padūgt* 'paspēt': «nepadūga (=nepaspēja) vairs izšaut» (E-H II 129). No saknes sākotnējās noz. 'skart' apv. *dudzēt* 'dārdēt, rībēt' (← 'atskanēt troksnim, saskaroties vai saduroties', Kazlausks).

Tās pašas cilmes ir *Daugava*, senāk sugas vārds ar noz. 'liela, ūdeņiem bagāta un strauja upe, kas pavasaros plaši pārplūst'. Folklorā sastopama *daugaviņa* 'plata, pārplūstoša

upe'. Tautasdziesmās ar *daugaviņu* uzrakstītas dažādās Latvijas vietās, pat tālu no Daugavas, piem., Liepājas apvidū: «Droši brīdu šauru upi, Baiļi brīdu daugaviņu» (LD 30960— Krote).

Vārds *daugav(iņ)a* ir salikteņis, kura otrajā daļā no ide. *°aụ(e)-* 'aprasināt, mitrināt, tecēt' la. *av-* (sk. *avots*), kas parādās daudzu upju nosaukumos (piem., *Abava*).

Upes nos. *Daugava* ir samērā jauns. Senākais nos. *°Dụeinā*, no kā kr. *Двина*, p. *Dzwina*, č. *Dvina*, ig. *Väina*, s. *Väinä-joki*, līb. *Veina* > *Vena*. Paralēlforma bijusi *Duna* (piem., Indriķa hronikā), no kā ssk. *Dyna*, v. *Düna*. Pamatā ide. *°dheu-* 'putēt, virpuļot, brāzties'. No senā Daugavas vārda *°Dveinā* > *°Dviena*; sal. *Dvieņinieki* Dignājā. Nos. *Duna* (*Dūna*) bijis kuršu un zemgaļu vārds (no kā to iepazina vikingi un 12. gs. vācu kuģinieki), bet tas bijis pazīstams arī Austrumlatvijā, sal. *Dunava* (ciems, agrāk upe Jēkabpils raj.), 19. gs. vietv. *Dūnasleja* (tagad *Duņasleja* — Ābeļos, iepretim Pļaviņām).

Sk. arī: *dauzīt*. (K)

B II 441, III 858, Bi — LKV III 4722, Buck 923, V. Dambe — Onomast 37, Draviņš I 105, E I 609, EF 2 84, Fei 116, HF II 888, Jeg 6 125, J. Kazlauskas — Donum B 254, KK 29 195, 31 203, Kl 773, Lanszweert 85, M 4 52, Mažiulis I 181, M-E I 443, III 20, P 614, Pok 78 un 271, Schmid 4 242, Stang 3 17, Zinkevičius I 11, 2 71, To I 307, Гам-Ив 3 418, ЕСУМ II 142, Ф I 560, ЭСБМ III 162, ЭСРЯ I₅ 227, ЭССЯ V 150 un 167

dauksta 'izbraukta vieta ceļā' — sk. *dūksts*.

dauzīt [daũzît]; lš. *daužýti* 't. p.', slovēņu *dúzati* 'grūst'. Atv. no izzudušā verba *dauzt* 'grūst, sist' (Lg II 73, St I 36), no kā arī *padauzis* (*-a*). Pamatā ide. *°dheuĝh-* (Petersons), kas ir paplašināta sakne *°dheu-* 'spiest, sist' (sk. *daudz*); skaņumijā b. *°dauž-* > la. *dauz-*.

B II 449, Buck 555, EF 2 84, M-E I 445, ЭССЯ V 166

dāvana [dàvana], apv. [ã, à²]; lš. *dovanà* 't. p.', si. *dāvánē* 'lai dotu', gr. (kipriešu) *doụenai* 'dot'. Atv. no verba *dot* (sk.) saknes — skaņumijā blakus verbam *dāvāt*, kas ir *dot* iteratīvs. Pamatā ide. *°dō-u-* : *°dāụ-* > la. *dāv-*. Vārda *dāvāt* senākā noz. 'atkārtoti dot', ko rada arī atv. *piedāvāt*. Izloksnēs ar intonācijas maiņu šķir noz. 'atkārtoti dot, piesolīt' (*dãvât*) un 'dāvināt' (*dàvât²*). Laikam bijis arī subst. *°dāvis* vai *°dāve* 'dāvana' (lš. *dōvis* 'dāvināšana, dāvinājums'), no kā *dāvināt* (lš. *dovinóti* 't. p.'), bet šī forma var būt atvasināta arī no verbālās bāzes *dāv-*. Arh. *dāvanāt*, piem.: «bija to daudzreiz apdāvanājis» (Mīlinš 23).

B II 474, III 824, G. Bonfante — St B IV 125, E I 295, EF 2 111, M-E I 449, MM II 13, Pok 223 (225), T 57, Бенвенист I 148, Гам-Ив 3 171, Ив 12 138, To I 302, ЭССЯ IV 197

daza 'virkne, daudzums' — sk. *dažs*.

dažs; lš. *dāžnas* 'dažs, biežs', pr. *kodesnimma* (< *°ko-deznima*)

tik bieži (kā)'. Nozīmes pamatā ir 'biežs' (sal. lš. *dãžnas* un la. apv. *dažai* 'dažkārt, bieži'), kas savukārt laikam no 'biezs, ciešs'; par šādu nozīmju sakaru sal. *biezs* : *bieži*. Tādā gadījumā blakus ide. **dheb-* 'biezs, ciešs' (no kā pr. *debica* [debika] 'liels') ir bijis tās pašas nozīmes **dheĝ-* : **dhoĝ-* > b. **dež-* : **daž-*, no kā la. *daz-*, ar pied. *-i̯o- dažs* (< **dazi̯as*).

Ar noz. 'biezs, ciešs' saistās ne vien 'dažs', bet arī 'daudz, (liels) daudzums'; sal. v. *manch* 'dažs': *Menge* 'daudzums, vairums, bars', sav. *manag* 'daudz, dažs', senīru *menicc* 'bieži, bagātīgi'. Attiecīgās nozīmes parāda apv. *daza* 'virkne, daudzums', *dazums* 'liels daudzums' («dazums naudas», DL Piel 1894 33), 'aizlaupījums' (DL Piel 1892 97). K

Buck 986, E IV_2 245, EF 2 84, Lanszweert 137, M-E I 446, Pok 239, To I 310

debess; lš. *debesìs* 'mākonis', kr. *нéбо* (bsl., ssl. *nebo*, ģen. *nebese*), bkr. *нёбо*, ukr. *нéбо*, bulg. *небé*, č. *nebe*, p. *niebo* (dsk. *niebiosa*), senīru *nem* 'debess', sav. *nebul*, v. *Nebel* 'migla', he. *nepiš* (< **nebes-*) 'debess', si. *nábhaḥ* 'dūmaka, mitrums, mākonis, migla', gr. *néphos* 'mākonis, mākoņu sega', lat. *nebula* 'migla, dūmaka, krēsla'. Pamatā ide. **nebhes-* 'mākonis' no saknes **nebh-* 'mitrs, ūdens' (< **en(e)bh-* < **H_1en-bh-*).

Ar senāku noz. 'mākonis' ir la. *debesis* (vīr. vsk.), tomēr forma senāks ir *debess* (siev. vsk., senāk *es*-celma nek. dz.). Iespējams, ka nozīmes pāreja 'mākonis' → 'izplatījums virs horizonta' notikusi jau ļoti sen, jo arī hetu valodā attiecīgajam vārdam ir šāda sekundāra nozīme. Taču tās austrumbaltu ciltis, kas pirmās izveidoja ciešu kontaktu ar somugru ciltīm, nav vēl pazinušas šādu vārda *debess* semantikas diferenciāciju, jo somugri no tām 'debesu' nozīmē aizguvuši vārdu **deivas* (> la. *dievs;* sal. s. *taivas*, ig. *taevas*, vepsu *taivaz* 'debess').

Vārda ieskaņas fonētiskā maiņa (*n* > *d*) baltu valodās nav skaidra. Tradicionāls ir uzskats, ka forma *debes-* no **nebes-* izveidojusies kāda cita vārda (ar ieskaņas *d-*) ietekmē. Šāds vārds varētu būt **deivas* > *dievs* 'debess' (kura vietā latviešu valodā stājās **nebes-*) vai lš. *dangùs* 'debess' (Pokornijs), vai arī kāds izzudis vārds, kas radniecīgs gr. *dnóphos* 'tumsa, bieza mākoņu sega' (Endzelīns). Pēc cita uzskata *n* > *d* vārdā izskaidrojams ar šo fonēmu artikulācijas tuvumu. Sākotnējā forma varēja būt **Hnebhes-*, un laringālis + *n* devis īpatnēju *n* variantu, kas pārveidojies par *d* (Hemps). Vēl pēc cita uzskata *n* un *d* mijušies šajā vārdā jau tālā senatnē, tātad balti variantu ar *d-* mantojuši no ide. dialekta, jo he. *nepiš-* 'debess' saistāms ar luviešu *tappaša-* un hieroglifu hetu *tapasa- / tipasa-* 't. p.' (Boserts, Kronasers; šo valodu rakstībā *t / d* lietoti bez atšķirības).

Atv. *debešķīgs* izveidojies no **debesišķs* (> **debešķs*) + *debesīgs.*

Buck 52 un 1484, E I 367 un 441, Eckert 9 183, EF 2 85,

Euler 212, Hamp 2 144, 3 44, HF II 309, Kl 505, Kronasser 65, Lanszweert 130, M II 25, 4 53, M-E I 449, MM II 134, P 428, Pok 315, W-H II 151, Гам-Ив 3 77, 167 un 667, A. A. Зализняк — ВСЯ 1962 6 35, Ив II 147, Ф III 53, Ц 287

dedestiņas, *dedesas* (augi) — sk. *desa*.

dēdēt [dẽdêt]; lš. *dė̃dė* 'tēvocis, onkulis', kr. *дед* (ssl. *dědъ*) 'vectēvs, vecs cilvēks; (dsk.) senči', bkr. *дзед*, ukr. *дід*, bulg. *дя́до*, č. *děd*, p. *dziad* 'vectēvs, vecs cilvēks', gr. *tḗthē* (< **thḗthē*) 'vecmāmiņa'. Pamatā reduplicēts ide. **dhē-* > b. **dē-* vecāku radinieku apzīmēšanai (mazu bērnu valodā). No tā la. apv. *dēds* [dę̄ds[2]] 'vecāks vai precēts vīrs' (< **dēde*; sal. *tēte : tētis*) un verbs *dēdēt*.

E I 264, EF 2 85, HF II 890, M-E I 461, Pok 235, ЕСУМ II 86, Ф I 494, ЭСБМ III 132, ЭСРЯ I_5 44, ЭССЯ IV 227

degsnis 'deguma vieta, izdedzis mežs' — sk. *degt*.

degt; lš. *dègti* 't. p.', narev. *degt* 'degt, dedzināt', pr. *dagis* 'vasara' (: lš. *dagà* 'saules tveice, svelme'), kr. *жгу* (ssl. *žegǫ* < **geg-* < **deg-*) 'dedzinu', bkr. *жгаць*, ukr. apv. *жегти́* 'dedzināt', vidusīru *daig* (ģen. *dega*) 'uguns, sāpes', go. *dags* 'diena', si. *dáhati* '(sa)deg', lat. *fovēre* (< **dhog^uh-*) 'sildīt', *favilla* '(kvēloši) pelni', toh. A *tsäk-*, B *tsak* 'degt'. Pamatā ide. **dheg^uh-* 'degt' > b. **deg-*

No verba *degt* kauz., iter. *dedzināt* (apv. *dedzīt*). Tās pašas cilmes ir adj. *dedzīgs*, kas 17.—18. gs. vēl tiešajā nozīmē 'degošs, ļoti karsts' (Manc I 136), 'degošs; viegli aizdedzināms' (St I 36). Nozīmes pārnesums 'aktīvs, aizrautīgs, jūsmīgs' 19. gs. vidū (U I 44, V 2 48). Arh. *dedzikla, dedzeklis* 'dzelzs, ar ko iededzina zīmes'. Citu atv-u vidū *deglis, degsme*, apv. *degsnis* 'deguma vieta, izdedzis mežs', *deģis*.

Sk. arī: *dadzis, dagls, deguts*.

Ant ind 310, Buck 74, E IV_2 193, EF 2 85, Fei 113, KK 29 195, Lanszweert 16, Mažiulis I 172, M-E I 451, MM II 29, Pok 240 (241), T 49, W-H I 466, Zinkevičius 1 11, 2 71, Гам-Ив 3 49 un 154, ЕСУМ II 191, Ф II 38, ЭСБМ III 217, ЭСРЯ I_5 289, Ив 12 129, To I 286

deguns [dęguns]. Par vārda cilmi izteikti dažādi uzskati. To saista ar v. *Zacke* 'smaile, caka' (Endzelīns «varbūt»), kas atvasināts no ide. **deḱ-*, no kā la. *dakša;* taču *ḱ* reflekss latviešu valodā nav *g*.

Iespējams cits vārda cilmes risinājums: no verba *tecēt* (sk.) vai *tekt* bijis atv. **tekons* [tękuons] 'tas, kas tek' (sal. «deguns tek»). Forma pārveidojusies pakāpeniski: disimilējoties nebalsīgajiem līdzskaņiem, *k* pārveidojies par *g* (kā *lāsteka* > apv. *lastega, lastaga;* sal. arī apv. *cekūna* : *ceguna, ceguns* 'cekuls, čupris'), pēc tam *t* asimilējies balsīgajam līdzskanim *g*, dodot ieskaņā *d-*. Rezultātā forma *degons* [dęguons] ar variantu *deguns* (varbūt no sākotnēja **tekuns*), kas kļuvusi par liter. formu. J. Langijam 17. gs. tikai forma *deguns* (*değuns*; Lj 49),

G. F. Stenderam 18. gs. paralēli *deguns* un *degons* (St I 38). Vēl 19. gs. dažiem autoriem forma *degons* ir vienīgā vai parastākā (J. Alunānam, E. Dinsbergam), bet 70. gadu vārdnīcās tikai forma *deguns* (V 1 300, 2 49, U I 45), tas arī veicināja šās formas iesakņošanos liter. valodā.

Formas maiņu **tekons* > *degons* varēja veicināt apv. *degona* [deguôna] 'steiga' (no *degt*), piem.: «kad viņam tāda degona ir, lai skrien!» (E 1 329). K

B II 213, Buck 227, E III$_2$ 113, 1 328, Lanszweert 98, M-E I 452

deguts [dęguts]; lš. *degùtas* 't. p.', kr. *дёготь* 'darva, deguts', č. *dehet,* p. *dziegieć* 't. p.' Atv. no verba *degt* (sk.). Uzskata, ka slāvu valodu vārdi ir aizg. no baltu valodām (Būga, Fasmers, Mikola, Preobraženskis).

B II 165, EF 2 86, Mach 113, M-E I 452, Pok 240, T 49, Ф I 493, ЭСРЯ I$_5$ 42, ЭССЯ IV 204

deinis 'dejotājs, lēkātājs'— sk. *daina.*

deja — sk. *diet.*

dēka[a] [dę̄ka]. Atv. no verba *dēt* 'likt' (sk.; Jēgers. Formas ziņā sal. *spēt : spēks*). Vārda sākotnējā noz. 'gadījums' (tas, kas ir nejaušības «nolikts»); no tā → 'nelaime, negadījums' (apv.) un 'raibs piedzīvojums, avantūra'.

Jēg 1 3, M-E I 462

dēka[b] '(brīva) griba'— sk. *dēļ.*

delbs 'augšdelms'— sk. *delms, dilbs.*

dēle [dêle]; lš. *dėlė̃* 't. p.' Pamatā ide. **dhē-* 'zīst, zīdīt' > b. **dē-*, no kā verbs *dēt* (apv.) 'zīst': «kumeļš dēj ķēvi», «mazs bērns dēj pupu» (M-E I 465). Atv. *dēle* ar sākotnējo noz. 'zīdēja'. Tās pašas cilmes ir gr. *thēlḗ* 'mātes krūts' (← 'zīdītāja').

Saknes skaņumijā arh. *dīle* 'zīdāms teļš (arī kumeļš, sivēns)', apv. *dīlīt* [dîlît] 'zīdīt' (M-E I 478). Turpretim lat. *fīlius* < **fēlios* 'dēls' (← 'zīdāmais').

Sk. arī: *dēls.*

E 1 341, EF 2 87, Euler 160, HF I 670, H. Lommel — Etymologie 122, M-E I 462 un 465, Pok I 241, To I 326

dēlis [dēlis]. Aizguvums; no vlv., afrī. *dele* vai vh. *deel* '(biezs) dēlis, grīda' (v. *Diele* 'grīda'). Pamatā ide. **tel-* 'līdzens, plakans; līdzens pamats, dēlis', no kā la. *tilts.* Aizg. aizstājis tās pašas nozīmes latviešu vārdu *galds,* kas ieguvis šaurāku nozīmi. Aizg. lietots divās formās — *dēle* (Manc I 185) un *dēlis* ('galds, luba', Elg 1 56, Lg II 76). 18. gs. ar šīm atšķirīgajām formām saistītas dažādas nozīmes: *dēle* 'grīda', *dēlis* 'garš dēlis, kā no zāģa nācis' (St I 39, II 156), bet *galds* tad apzīmēja jebkuru dēli un paralēli tika lietots arī mūsdienu nozīmē (St I 66, II 156).

Buck 601, Kl 131, M-E I 462, P 127, Pok 1061, Tr II 55, Zēv 2 26

dēlīt 'deldēt'— sk. *dēļ.*

delms [dęlms] 'rokas daļa no pleca līdz plaukstai'. Paralēls dari-

nājums vārdam *delbs* (liter. *dilbs*, sk.). Pamatā ide. **dhel-* '(iz)liekums, dobums' > b. **del-*, no kā ar pied. *-mo-* la. *delms*. Par formu sal. *celms* (: ide. **kel-*).

M-E I 454, Pok 245

delna [dęl̃na]; lš. *délnas*, apv. *délna*, kr. *ладóнь* < *долóнь* (ssl. *dlanь* < psl. **dolnь*), bkr. *далóнь*, ukr. *далóня*, bulg. *длан*, č. *dlaň*, p. *dłoń* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *dalīt* (sk.); pamatā ide. **del-* 'šķelt, graizīt, aptēst', no kā bijis la. **delt*; ar pied. *-nā-* atv. *delna* (par piedēkli sal. *velt* : *vilna*). Sākotnējā noz. 'šķelta (koka) plāksnīte, dēlītis' → 'plaukstas apakšpuse'.

Pēc cita uzskata (Falks un Torps, Bernekers) vārds saistāms ar kr. *дол* '(ie)leja' vai (Trubačovs) ar gr. *thénar* (< **dhen-*) 'delna'.

E I 289, EF 2 87, HF I 661, Mach 120, M-E I 454, Pok 195, T 51, ЕСУМ II 106, ЭСБМ III 124, ЭССЯ V 63

dēls [dȩ̂ls]. Pamatā ide. **dhē-* (< **dhéH₁-*) 'zīst, zīdīt' > b. **dē-*, no kā la. apv. *dēt* [dêt] 'zīst' («mazs bērns dēj pupu», M-E I 465) un *dēle* (sk.). Tātad *dēls* sākotnēji 'zīdāmais, zīdainis'; sal. tās pašas cilmes lat. *fēlāre* 'zīst': *fīlius* (< **fēlios* < **dhēlios*) 'dēls'. No tās pašas saknes paplašinātās formas kr. *дéти* 'bērni' (psl. **dětę*).

Latviešu (tāpat arī latīņu) valodā izzudis senais ide. apzīmējums dēlam **sūn(u)s* (sal. lš. *sūnùs*, kr. *сын* < ide. **sūnús*). Uzskata, ka tas izskaidrojams ar maģiskajiem priekšstatiem (tabu): vairījās izrunāt dēla «īsto» vārdu, lai viņu nepakļautu ļauno spēku iedarbībai. Iespējams, ka bijuši tomēr arī citi faktori, kas nosacījuši atkāpi no dominējošā ide. dēla apzīmējuma. Raksturīgi, ka valodās, kurās nav dēla vārda no ide. **sūnús*, parasti nav arī meitas nos. no ide. **dhugətēr* > **dhuktēr* (lš. *duktė̃*, kr. *дочь*, a. *daughter*, v. *Tochter*). Šādu valodu vidū ir latviešu, latīņu un ķeltu valodas. Tas liek domāt, ka bērnu apzīmējumos bijušas ide. dialektu vai zonālās atšķirības.

Buck 105, EF 1 45, 2 941, M-E I 463, Pok 241, W-H I 475, Бенвенист I 200, Гам-Ив 3 570, В. А. Дыбо — ВСЯ 1961 5 21, Ив 12 167, Тр 3 37, Ф I 516, Ц 466, ЭССЯ V 12

delveris [del̃veris]. Aizguvums; atv. no verba *delverēt*, kas no vlv. *delveren* 'pļāpāt, kliegt, lamāt'. Aizg. minēts 17. gs. (Elg 1 179, 180 un 377; adj. *delverīgs*, ar asimilāciju *derverīgs* = *plukšķīgs*, Elg 1 375). Metatēzē izveidojusies forma *dervelis* [er̃, er̂] 'izlaists puika, pļāpīgs cilvēks', *dervelēt* 'pļāpāt'.

M-E I 454 un 458, Zēv 2 26

dēļ [dēļ], apv. [ê, è, eļ̃], *dēļā* [dēļā], folkl. *dēļi*; lš. *dė̃l*, apv. *dél*, *del̃* 't. p.' Pamatā ide. **dhē-* 'likt' (Frenkels), no kā arī *dēt* (sk.); b. **dē-*. Prievārda forma ir saīsināta no kādas garākas (adverba < substantīva) formas; sal. apv. *dēļi* : lš. *dė̃lei*, *deleĩ* 't. p.' Ka *dēt* atv-i veidoti arī ar *-l-*, rāda lš. *padė̃lys* 'padēklis, paliktnis'. Nozīmes attīstība varēja būt šāda: 'noliktais' → 'nolikums, lē-

mums' (gr. *thémis* 'likums, paraša', la. *Dēkla* — likteņa dievība) → 'griba, prāts' (sal. tās pašas cilmes apv. *dēka* '(brīva) griba': «tīšu dēku»— tīšu prātu, M-E I 462); no šejienes *manis dēļ* 'manuprāt': «Šitie puiši manis dēļ Vai bijuši, nebijuši» (LD 7833). Tālākā attīstības gaitā izveidojusies prievārda tagadējā nozīme.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds var būt tās pašas cilmes kā ssl. *dělo* (kr. *дéло* 'darbs, lieta') un *děľa* (kr. *для* 'dēļ'); par nozīmju sakaru sal. lat. *causa* 'cēlonis, lieta': *causā* 'dēļ'. (Trubačovs un Ekerts kr. *дéло* saista ar *dēt* 'likt'.) Vēl pēc cita uzskata (Jēgers) *dēļ* ir vienas cilmes ar apv. *dēļ* 'žēl' («man tevis ļuoti dēļ», M-E I 463), ko Becenbergers saista ar apv. *dēlīt* [dèlît[2]] 'deldēt, nolietot; mocīt' un kas savukārt ir vienas cilmes ar gr. *dēléomai* 'postu, sagrauju, bojāju' un lat. *doleō* 'jūtu sāpes, ciešu'. (Noraida Frenkels.) Izteikts arī uzskats (Trubačovs; Endzelīns 1905. g.), ka *dēļ* ir sens aizg. no slāvu valodām.

E I 386, I 652, Jēg I 6, 6 86, M-E I 463, Nītiņa 76, T 48, EF 2 86, Мартынов — Б-сл иссл 1980 21, ЭССЯ IV 234

deniņi. Aizguvums; no vlv., vh. *dunninge (dinninge)* 't. p.', kas atvasināti no adj. *dunne* 'plāns, tievs' (v. *dünn*), tātad *deniņi* 'plānā vieta'. Pamatā ide. **ten-* 'stiept, vilkt, sasprindzināt, saspīlēt', no kā la. *tīt*. Adj. **tenu-s* > ģerm. **þunụa-* > **þunnu-* > sav., sensakšu *thunni* 'plāns, tievs' (a. *thin*). Oriģinālvalodu formām tiešāk atbilst la. apv. *diniņi* 'deniņi'. Saknes zilbē *e* varbūt no kādas apv. formas **denninge;* sal. vh. apv. *dinnege* 't. p.', no kā metatēzē varēja izveidoties **dennige*.

Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (*deniņes,* St I 40).

Kl 148, M-E I 455, P 134, Pok 1069, Oxf 917, Zēv 2 26

derba 'novājējis, izkāmējis cilvēks'— sk. *drēbe.*

derēt [derêt]; lš. *derėti* 'apspriesties, līgt, slēgt derības; labi satikt, sadzīvot; būt piemērotam, derīgam'. Pamatā ide. **der-* 'plēst, raut, šķelt' (no kā arī *dīrāt*, sk.), no kā bijis primārais verbs **dert : *dirt*. Sal. formas un nozīmes ziņā la. *(es) deru* ar lš. *derù* 'plēšu, dīrāju' (inf. *dirti*), kr. *дерý* 'plēšu', gr. *dérō* 'dīrāju'. Nozīmes attīstība laikam šāda: '(labi) šķelt' → 'būt derīgam': «cirvis der» senāk 'cirvis šķeļ' → 'cirvis ir derīgs' (Jēgers). Kauz. *derēt* 'padarīt derīgu (piem., cirvi)' → 'padarīt sev derīgu, izmantojamu (piem., kalpu)' → '(sa) līgt' (Jēgers). Ka šāda nozīmes attīstība tiešām varēja būt, rāda atv. *derināt* 'padarīt derīgu' (piem., izloksnēs — ar kastrēšanu padarīt ērzeli labāk piemērotu darbam) un 'salīgt' (Lg I 77).

Verba *derēt* nozīme tālāk attīstījusies atv-os *piederēt, saderēt*. Verbu *(sa)derēt, (sa)derināt* nozīme 'vienoties par laulības līgumu; (sa)laulāt' izveidojusies paralēli verba *(sa)līdzināt* attiecīgajai nozīmei, kas saglabājusies folklorā.

Sk. arī: *dairs.*

Bl 6 208, Buck 646, 813, E III_1 480, EF 2 83, H-Š 5 56, Jēg 7 69, KĶ 6 30, M-E I 456, Pok 252, Гам-Ив 3 231 un 233

derglīt 'raut, plēst'— sk. *dragāt.*

dergties [deȓgtiês]; lš. *dérgėti* 'sabojāt, izšķērdēt, apķēpāt, nonievāt', pr. *dergē* 'viņi ienīst'. Refl. no *dergt* (apv.) 'plēst', intrans. 'sāpēt' → 'būt nepatīkami': «viņš kasa dzelzis, ka ausis derdz» (M-E I 457). Pamatā ide. **der-* 'plēst, raut, šķelt' (no kā arī *dīrāt,* sk.) ar *gh* paplašinājumā; **dergh-* > b. **derg-*. (Sal. kr. *дёргать* 'raut, raustīt'.) Noz. 'plēst' parādās arī atv-ā *derdzēties* (apv.) 'bārties, strīdēties' (← 'plēsties'): «kaimiņi jau vairāk gadu derdzējas» (M-E I 456).

No 'plēst, raut' → 'dīrāt' izveidojusies rinda nozīmju, kas saistās ar ko nepatīkamu. Šo semantiku pastiprina mijiedarbība ar ide. **dher-* 'duļķainas nogulsnes, slikts laiks' refleksiem. (Sal. lš. *dergti* '(pie)ķēzīt, (pie)ķēpāt, (sa)ķēpāt; ganīt'.) Rezultātā *dergties* 'būt pretīgam, riebties'. Atv. *derglis* 'pretīgs, nekrietns cilvēks'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Toporovs) pamatā ir tikai **dher-* 'netīras nogulsnes, slikts laiks'. (K)

E IV$_2$ 197, EF 2 103, M-E I 456 un 457, Pok 206 (210) un 251, To I 331, ЭССЯ V 221

dervelis 'izlaists puika, pļāpīgs cilvēks'— sk. *delveris.*

desa [dęsa]; lš. *dešrà,* apv. *dešerà* 't. p.', go. *tagl* 'mats', ssk. 'zirga astri', a-s. *taegl,* a. *tail* 'aste', sav. *zagel* 'aste, rīkste', si. *daśā* 'auduma bārksts, lampas dakts'. Pamatā ide. **deḱ-* '(sa)raut, sašķelt, sadalīt pa šķiedrām' > b. **deš-* > la. *des-*. Nozīmes attīstība: 'šķiedra' → 'zarna' → 'desa'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) pamatā homonīmā ide. **deḱ-* '(uz)ņemt'.

Atv. *desinieks* ir J. Alunāna jaunvārds (Al II 306).

Tās pašas cilmes kā *desa* laikam ir auga nos. *dedestiņas (-i),* apv. *dedesas* (lš. *dedešrà* 'malva'; Endzelīns).

Sk. arī: *dakša.*

B I 314, Buck 366, EF 2 85, E-H I 316, M-E I 450 un 458, IV 690, MM II 27, Pok 191

deselīgs, *deševīgs* 'devīgs'— sk. *labs.*

desmit; lš. *dẽšimt,* pr. *dessimpts* [desimts], kr., ukr. *десять* (ssl. *desętĭ*), bkr. *дзéсяць,* bulg. *десет,* č. *deset,* p. *dziesięć,* go. *taíhun,* ssk. *tíund,* sav. *zëhan,* v. *zehn,* a. *ten,* si. *dáśa,* gr. *déka,* lat. *decem.* Pamatā ide. **deḱm̥-* 'desmit' ar pied. *-ti-* kopuma apzīmēšanai: **deḱm̥-ti-s* > b. **dešimtis* > la. **desimtis* > *desimts* > *desmits,* sākotnēji *i*-celma lietvārds ar priekšmetu kopuma nozīmi. No tā abstrahējies nelok. skaitl. *desmit.* Līdzīgi visās baltu un slāvu valodās, arī albāņu valodā. Par metatēzi *desimts* > *desmits* sal. senāko formu vārdā *simts* un apv. *desimtais* 'desmitais' (E-H I 317).

Ide. pirmvalodā izveidojās decimālā skaitīšanas sistēma. Formantu *-km̥-* vārdā **deḱm̥-* uzskata par cēlušos no ide. senā rokas

apzīmējuma **komt-* > **kn̥t-* (> a. *hand*, v. *Hand*; Stērtevents). Tādā gadījumā **dekm̥-* 'divas rokas' (resp. 'desmit pirksti').

E I 492, IV_2 197, Eckert 9 27, EF 2 91, HF I 360, Ķl 877, Mažiulis I 197, I 54, M-E I 459, MM II 26, Oxf 909, P 761, Pok 191, T 53, Ti I 540, Tr VIII 345, W-H I 327, Гам-Ив 3 155, 199 un 846, To I 332, ЕСУМ II 44, Ф I 507, Ц 127, ЭСРЯ I_5 87, ЭССЯ IV 216

dēstīt [dêstît], apv. [è]; lš. *dėstyti* 'likt, kraut; stāstīt, skaidrot, mācīt (vidusskolā, augstskolā)'. Atv. no verba *dēt* (sk.), tā iteratīvs. Noz. 'stādīt' izveidojusies no *dēt* sākotnējās noz. 'likt' ('likt stādus zemē'). Sal. 18. gs. tekstā: «Ķad jau zeme atkususi, tad duri ar mietu caurumus, . . tad iedēsti tos zarus tanīs ar mietiem taisītos caurumos [žogu taisot] . .» (LGGr 1798 2 142).

EF 2 91, M-E I 464

dēt: olu [dêt], dori [dēt]; lš. *dėti* 'likt, kraut; dēt', kr. *деть* (ssl. *děti* < psl. **dě(ja)ti*) 'likt', bkr. *дзець*, ukr. *діти*, bulg. *дя́на*, č. *díti* 't. p.', p. *dziać* 'aust; (arh.) darīt', go. *ga-dēþs* (< ģerm. **dēdi-*) 'darbs, rīcība', v. *Tat* 't. p.', he. *dāi-* 'liek', si. *dádhāti* 'liek, nostata', gr. *títhēmi* (< **dhí-dhē-mi*) 'lieku, nostatu', lat. *fēcī* (< **dhē-*; perfekts) 'liku, darīju'. Pamatā ide. **dhē-* (< **dheH-*) 'likt, novietot'; **dē-tei* > ab. **dē-tie* / **dē-ti* > la. *dēt*.

Vārda sākotnējo noz. 'likt' parāda refl. *dēties* 'likties' («nezina, kur dēties»). Sākotnējai nozīmei tuva ir liter. valodā parastā nozīme (runājot par putniem) 'izdalīt no sevis (olu)'. Šajā nozīmē arī citās valodās bieži lieto vārdu 'likt': kr. *класть*, v. *legen*.

No noz. 'likt' izveidojusies noz. 'taisīt, gatavot': *dori dēt, desas dēt;* ar to saistās noz. 'apdarināt, izdobt' (par koku bišu saimes vajadzībām): *egli, priedi, ozolu dēt,* kas bieži folklorā, piem.: «Dēju priedi, dēju egli, Nelūkoju ozoliņu» (Palcm 222).

Atv. *padēklis* < **padētlis*, *piedēklis* < **piedētlis*. Gramatikas termins *piedēklis* ir A. Kronvalda ieteikts (Stērste 6). Iter. *dēstīt* 'stādīt' un apv. *dēdīt, dēdināt* 'likt dēt; (iz)dobt koku bitēm'.

Pēc tradicionālā uzskata no *dēt* atv. *Dēkla* (< **dēt-la*) 'likteņa dievība, mūža licēja'. Vārdam tomēr var būt arī cita cilme — no ide. **dhē-* 'runāt, teikt' (sk. *dēvēt*), no kā si. *nāma-dhā* 'dot vārdu'; tādā gadījumā *Dēkla* 'dēvētāja, vārda devēja'.

Sk. arī: *arods, dēka, dēļ, dēstīt, dīgt, padoms*[b].

E III_2 402, Eckert 8 89 un 94, 9 56,— Б-сл иссл 1980 110, EF 2 91, HF II 897, Ķl 771, M-E I 464, MM II 14, Pok 235, Schmalstieg — Balt XVII 4, T 48, W-H I 440, Гам-Ив 3 77, 172, 203 un 570, ЕСУМ II 93, Ив 12 139—157, Мельничук I 8, Ф I 509, Ц 128, ЭСБМ III 133, ЭСРЯ I_5 93, ЭССЯ IV 229

dēvēt [dêvêt]; skr. *дѣяти* 'runāt', č. *díti* 'runāt, teikt' (sč. *dieti* 'runāt'), asor. *dźeć* 't. p.', slovēņu *dejáti* 'runāt', he. *te-* 'teikt'. Atv. no verba **dēt* 'runāt, teikt', tā iteratīvs. Par formu sal. *stāt* : *stāvēt* un lš. *dėti* 'likt': *dėvėti* 'nēsāt, valkāt' (← 'ilgstoši,

atkārtoti likt'). Pamatā ide. *dhē- 'runāt, teikt'. Pamatverbs *dēt latviešu valodā izzudis, skaužot homonīmiju ar *dēt* 'likt'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Frenkels) *dēvēt* no *dēt* 'likt'. (K)

EF 2 92,— FBR XI 62, M-E I 465

deviņi; lš. *devynì* 't. p.', pr. *newints* 'devītais', kr. *девять* (ssl. *devętь*), bkr. *дзевяць*, ukr. *дев'ять*, bulg. *девет*, č. *devět*, p. *dziewięć*, go., sav. *niun*, a. *nine*, v. *neun*, si. *nava*, gr. *ennéa* (< *en néu̯a*), lat. *novem*, toh. *ñu* 'deviņi'. Pamatā ide. *neu̯en : *neu̯n̥ 'deviņi', kas saistāms ar *neu̯-os* 'jauns' (sal. si. *náva* : *návaḥ* 'jauns', lat. *novem* : *novus* 'jauns'). Ide. skaitīšanā sākotnēji bijusi četru skaitļu sistēma; divi pirmie četrinieki izveidoja pamata kompleksu, un ar «9» sākās jauna skaitīšanas kārta. Sal. osetīnu *farast* 'deviņi': *far* 'pār' + *ast* 'astoņi'.

Ide. *neu̯n̥- > b. *neu̯in > ab. *deu̯in, kam pievienota lokāmā galotne pēc *septiņi* un *astoņi* parauga. Baltu (arī slāvu) vārdos *n-* > *d-* parasti izskaidro ar disimilāciju (novēršot vārdā divus *n* un pirmo aizstājot ar *d* pēc *desmit* parauga). Pēc cita uzskata (Hemps) ide. *néu̯n̥- < *Hₑnéu̯n̥; ieskaņā no *Hₑn̥-* vispirms izveidojies kāds *n* variants, kura artikulācija bijusi tuva *d* artikulācijai. No šejienes kā dialektāla parādība izveidojās *d-* (*deu̯n̥-). Abas vārda formas pastāvēja paralēli, un prūšu valodā par galveno kļuva forma ar *n-*, bet austrumbaltu valodās — ar *d-*.

E 1 491, EF 1 30, 2 92, Hamp 1 144, 2 44, HF I 519, Kl 509, M-E I 460, MM II 141, Oxf 611, P 433, Pok 318, Schmalstieg 2 51, Stang 2 59, Tr IV 792, W-H II 179, Гам-Ив 3 846, ЕСУМ II 23, Ф I 492, Ц 122, ЭСБМ III 132, ЭСРЯ I_5 40, ЭССЯ IV 223

dībelēt 'grūstīt, raustīt'— sk. *diebt*.

dibens [dibęns], apv. *dibins*; lš. *dùgnas* (< *dubnas) 'dibens, pamats', pr. *padaubis* 'ieleja', kr., bkr., ukr. *дно* (ssl. *dъno* < psl. *dъbno*) 'dibens', bulg. *дъно*, č., p. *dno* 't. p.', go. *diups* 'dziļš', a. *deep*, v. *tief* 't. p.', alb. *det* (< *dheubet), ill. *dybris* 'jūra', gr. *bythós* (< *budh- <*dhub-) '(jūras) dzīle'. Pamatā ide. *dheub- 'dziļš, dobs' (sk. *dobjš*) no saknes *dheu- 'skriet, tecēt' (piem., par straumi, kas izrauj dziļu gultni). Skaņumijā *dhub- > b. *dub-, no kā la. *dubens* > *dibens*. No ide. *dheub- ar metatēzi *b(h)eudh-, no kā v. *Boden* 'pamats, dibens; zeme', si. *budhnāḥ* 'pamats, dibens', gr. *pythmēn* (< *bhudhmen-), lat. *fundus* (< *bhundhos) 'dibens, pamats'.

Kā redzams, formas ziņā senāks ir apv. *dubens* < *dubns. Bijuši divi morf. varianti — nek. dz. *o*-celms (*dubno-s > vīr. *dubnas) un siev. *i*-celms (*dubnis). Kā lš. *dùgnas*, tā arī latviešu vietvārdi parāda *bn* > *gn*: *Dignāja* < *dibnāja (sal. apv. *Dybnōja*, liter. *Dibnāja*, Kalupē), kaut gan ir arī nepārveidota forma: *Dubna*.

Vietvārdi ar formu *dubens* g. k. Kurzemē, daži Zemgalē.

Vidzemē un Latgales dienvidu daļā, ar formu *dibens* g. k. Vidzemē.

Atvasinājumu pamatā adj. **dubs* 'ieliekts, dobs' vai verbs *dubt* (arh., apv.) 'ielīkt, iekrist, tapt dobam' («iedubušas acis», St I 53); sal. lš. *dùbti* 'ielīkt, tapt dobam; iestigt, ielūzt', no kā subst. *dùbas* 'izdobts koka trauks, kubls', *dubmuo* 'iedobums'. Arī latviešu valodā bijis atv. **duba* vai **dube* 'iedobums, dobe; liekņa', no kā vietv. *Dubas* (Vārmē), *Dubes* (ganības Ugālē, pļava Piltenē), *Dubuleja* (Morē). No adj. **dubs* vietv. *Dubiķis* (ezers Prodē), *Dubizers* (**Dubezers*, Pilskalnē), *Dubleja* (pļava Ēdolē), *Dubulis* (ezers Andrupenē).

No *dubt* blakus adj-am **dubs* varēja būt adj. **dubns* 'ieliekts, ielīcis, dobs' (kā *lipt* : apv. *lipns* 'lipīgs; laipns'), no kā subst. **dubns* > *dubens*. Taču, kā rāda radu valodu formas, šis substantīvs var būt arī sens ide. deverbāls atvasinājums. Nozīmes pārnesums 'dobe, ieleja' (→ 'dīķis, ezers, jūra') → 'dobes, ielejas apakšdaļa, pamats' → 'dibens, pamats'.

No aktīvās leksikas gandrīz izzuduši atv-i ar *-r-*, kuru ir vairāk citās valodās. Apv. *dubra* 'purvs, izbraukta bedre ceļā' (: lš. *dubrà* 'iedobums mežā'), no kā adj. *dubrains* («dubrains ceļš»); subst. *dubrs* (< **dubris*?) 'dūkstains meža ceļš pa mālzemi' (M-E I 509), *dubrājs* 'purvaina, dūkstaina vieta' (E-H I 338). Sal. vietv. *Dubras* (Jaunlaicenē), *Dubrava* (pļava Bejā), *Dubrene* (pļava Mālupē). Ar *-ur-* atv. *duburs* (apv.) 'padziļa un plata vieta upē; koka dobums' (M-E I 509); sal. vietv. *Duburs* (strauta lejasgals Jaunsaulē), *Duburi* (grava Asarē un vairāku pļavu nos.), *Duburis* (avots Vecaucē).

Atv. *dibināt* (*dibenāt* Manc I 81, *dubenāt* Lj 61) līdz 19. gs. lietots nozīmē 'likt (celt) uz pamata, pamatot', piem.: «viņa [ēka] ūs zemes akmeņa [cieta ieža, klints] dibināta bija» (Reiters 2 22). 19. gs. 60. gados A. Kronvalds šo verbu attiecināja arī uz sabiedrisku pasākumu izveidošanu pēc parauga v. *Grund* 'dibens, pamats': *gründen* 'dibināt', kr. *основа* 'pamats': *основать* 'dibināt' (Kr Ms). Līdz tam un dažkārt arī vēlāk šajā nozīmē lietots verbs *celt*, piem.: «ir biedrība celta» («Pārskats par Rīgas Latviešu biedrības darīšanām un rēķeniem 1869. gadā», 1869 3).

B II 341, Buck 856, E I 256, IV_2 269, Eckert 6 585, 9 135, EF 2 108, HF II 620, Dz. Hirša — Vēstis 1987 11 53, Kl 88, M 4 53, M-E I 465 un 509, MM II 438, Oxf 250, Pok 267, T 46, Tr VII 49, W-H I 564, ЕСУМ II 95, To I 335 un 385,— Эт 1974 13, Тр 9 10, Ф I 519, Ц 131, ЭСБМ III 138, ЭСРЯ I_5 143, ЭССЯ V 174

dibināt — sk. *dibens*.

didelēt 'būt nemierīgam, tiekties prom, trīcēt' — sk. *diedelēt*.

dīdīt [dîdît]. Verba *diet* (sk.) kauzatīvs ar sākotnējo noz. 'likt dejot, mācīt dejot'. No šejienes arī *dīdināt* (arh.) 'aicināt uz deju, dancināt' (Lg I 512). (Formas ziņā sal. *diet* : *dīdīt*, *riet* : *rīdīt*.)

No savienojuma «lāci dīdīt» ('mācīt lāci dejot') verbs *dīdīt* ieguvis jaunu noz. 'dresēt'.

Folklorā «pādīti dīdīt»— virzoties sīkiem dejas soļiem, rokās augstu šūpot bērnu: «Es, pādīti dīdīdama, Augstu rokas cilināju» (LD 1538). Šeit verba *diet* atvasinājums saplūdis ar adj. *dižs* (< **didis)* atvasinājumu: darbības nolūks (maģiski) panākt, lai bērns ātri aug liels.

Izveidojusies arī *dīdīt* noz. 'nedot mieru, nelikt mierā; likt darboties, kustēties' («kas tevi dīda?»), *dīdīties* 'būt nemierīgam, mīdīties'. Šai nozīmei pamatā ir dejas straujās (lēkšanas) kustības: apv. *dīdīties* 'dejot' (V 1 599).

Sk. arī: *plikadīda.*

Jēg 1 8, M-E I 477, Urb 8 51

diebt [diêbt] 'ātri skriet'; senīru *dian* 'ātrs', si. *dīyati* 'lido, šūpojas', gr. *díemai, díesthai* 'bēgu'. Tās pašas cilmes kā *diet* (sk.). Pamatā ide. **deiə-* 'šūpoties, virpuļot; steigties, censties' ar *b* saknes paplašinājumā. No **dei(ə)b-* > b. **deib-* > ab. **dieb-*, no kā la. *diebt*. Skaņumijā apv. *dībelēt* [ī] 'grūstīt, raustīt'. Tās pašas nozīmes ir arī apv. *dīvelēt,* bet vārdam ir vēl citas nozīmes: 'kratīt, šūpot; mocīt': «Citur iešu, citur iešu Citu puišu dīvelēt» (LD 11010). Šis vārds izveidojies kontaminācijā ar **dīvelēt* 'lamāt, lādēt, piesaucot velnu' < lv. *dūweln* vai vh. *dieveln* 't. p.' no lv. *dūwel* vai vh. *dievel, divel* 'velns'. Sal. arh. *dīveldreķis* < lv. *dūwelsdreck* vai vh. *dievelsdrec* 'kādas (kuņģa) zāles' (burtiski: 'velna mēsli'). Sar. *dīvelēties* 'būt nemierīgam, dīdīties' (M-E I 479, E-H I 326). Atv. *dīvelis* 'nemierīgs cilvēks'. (K)

HF I 389, M-E I 479, MM II 46, Pok 187, Zēv 2 27 un 372

diedelēt [dìedelêt]. Atv. no verba *diet* (sk.): vārds izviedojies kā *diet* iteratīvs, bet ar šaurāku, specifisku nozīmi 'nedot mieru, nelikties mierā, uzbāzties' → 'neatlaidīgi lūgt, prasīt; uzbāzīgi ubagot'. (Par formu sal. *skriet : skraidelēt,* apv. *skriedelēt.*) Ar saknes patskaņa miju apv. *didelēt* 'būt nemierīgam, tiekties prom; trīcēt'.

Buck 783, E III_1 445, Jēg 1 9, M-E I 479, Urb 8 52

diedzēt — sk. *dīgt.*

diegs [diêgs]; lš. *díegas* 'asns, dēsts'. Atv. no *diegt*[a] (sk.). Sākotnējā noz. 'dīglis, asns', sal. apv. «diegos likt»— likt dīgšanai, diedzēšanai (M-E I 480). Šī nozīme parādās arī atv-ā *diedzēt,* kas funkcionē arī kā *dīgt* kauzatīvs.

EF 2 93, M-E I 480, Pok 243 (244)

diegt[a] [diêgt]; lš. *díegti* 'durt, dzelt; dēstīt, diedzēt; ieviest'. Tās pašas cilmes kā *dīgt* (sk.); ide. **dhēig^{u}-* 'durt, bāzt, nolikt' > b. **deig-* > ab. **dieg-,* no kā la. *diegt.* Izloksnēs saglabājusies vārda senākā noz. 'durt', no kā 'spraust, šūt'. Vārds pilnīgi zaudējis ar dīgšanu, stādu augšanu saistīto nozīmi. Tā parādās atv-ā *dieglis* (apv.) 'dīglis'.

Sk. arī: *diegs.*

EF 2 93, M-E I 480, Pok 243 (244)

diegt[b] [diêgt] 'skriet, steigties'; lš. *déngti* 't. p.', *deñgti* 'segt, klāt, jumt; dzīt', sa. *tengan* 'steigties'. Pamatā ide. **dhengh-* 'spiest, liekt, segt; ciešs, spēcīgs, ātrs' (no kā arī *danga,* sk.) > b. **deng-* > la. *dieg-*. Nozīmes pamatā 'liekt' → 'skrienot, steidzoties saliekt augumu' → 'skriet, steigties'. Tās pašas cilmes fon. variants ar *-nk-* ir apv. *denkts* [dęñkts] 'stiprs, spēcīgs, drukns', *denkt* 'spiest, dzīt' (M-E I 455), saknes skaņumijā *dancis* 'līks koks' (M-E I 436).

Pēc cita uzskata (Frenkels) vārds varbūt saistāms ar *diegt*[a].

EF 2 88, HF II 861, M-E I 480

diena [diena]; lš. *dienà,* pr. *deinan* (sk.), narev. *dins,* kr., ukr. *день* (ssl. *дьнь*), bkr. *дзень* (ģen. *дня*), bulg. *ден*, č. *den*, p. *dzień* (ģen. *dnia*), si. *dínam,* lat. *diēs* 't. p.', *nundinum* 'astoņu dienu starplaiks'. Pamatā ide. **dei-* 'gaiši spīdēt, mirdzēt, laistīties' atv. **deien-* : **deino-, -ā-* 'diena' > b. **deinā-* > ab. **dienā-* > la. *diena*. Dienu nosaukumi (*pirmdiena* u. c.) pēc krievu valodas parauga. Kuršu valodā bijis **deina;* sal. *ikde(i)nas* 'ikdienas' S. Grūnava tēvreizē. Narevas baltu (jātvingu?) izloksnē *dins,* kur ar *i* apzīmēts *ie,* vai arī *ī* < *ei*.

Ant ind 101, B II 157, Buck 353 un 991, E IV_2 196, Euler 164, HF I 378, Keussler — Mag XX_1 17, KK 29 195, L I 32, Lanszweert 26, Mažiulis I 188, M-E I 481, MM II 41, Pok 183 (186), Schmid 1 262, T 55, W-H I 349, Zinkevičius 1 11, 2 71, Бенвенист I 49, Гам-Ив 3 227, ЕСУМ II 33, То I 318, Ф I 498, ЭСБМ III 133, ЭСРЯ I_5 72, ЭССЯ V 213

dienēt [diẽnêt]. Aizguvums; no vlv. *dēnen* 'kalpot' (v. *dienen*) ← 'būt kalpam' no ģerm. **dio, *deo* 'kalps' (go. *þius*). Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās ('kalpot', St II 178, arī 'derēt', St I 38, arī *dienests*).

Kl 132, M-E I 483, P 127, Tr II 56, Zēv 2 26

diet [diêt]; senīru *dían* 'ātrs', si. *dīyati* 'lido, šūpojas', gr. *dīnē, dīnos* 'virpulis', *dinéō* 'griežos dejā'. Pamatā ide. **deiə-* 'šūpoties, virpuļot; steigties, censties' no saknes **dei-,* kam var būt kopēja cilme ar **dei-* 'gaiši spīdēt, mirdzēt, laistīties', no kā la. *diena* (sk.); b. **dei-* > ab. **die-,* no kā la. *diet*. Vārdu *diet* ilgā laikaposmā aizstāja aizg. *dancot* [dañcuot], un 19. gs. pirmās puses literatūrā tas bija vienīgais jēdziena izteicējs. J. Alunāns ieviesa vārdu *diet* no jauna rakstos («es labprāt ārā dietu», Dziesmiņas, 1856 31), bet blakus vārdam *dancot* to g. k. lietoja citā nozīmē —'līksmot, gavilēt' (= kr. *ликовать,* v. *jubeln, jauchzen, frohlocken,* V 1 226, 2 49). Vārdu *diet* mūsdienu liter. nozīmē plaši lietoja Auseklis savā dzejā («Lai dzeram, lai dziedam, lai uzsākam diet!», Dzejas, 1873 14, «Lai ar latvju daiļām skuķēm Kā ar dievēm varam diet!», turpat 34), un tas veicināja šā vārda iesakņošanos valodā. Līdz ar to valodā no jauna ieviesās arī iter. *dejot* (kas minēts 18. gs., St II 581), un tika

darināts subst. *deja* (D KV 178; par formu sal. *iet* : *eja, skriet* : *skreja*).

Kā minēts, līdz 19. gs. beigām parastākais vārds ar noz. 'dejot' bija *dancot*, arī *dancāt*, tam blakus *dancis* 'deja' (Manc I 181, St II 580 un 581, V I 598 un 599) no vlv. *danzen* un *danz* (v. *tanzen, Tanz*), kas savukārt no fr. *danser* un *danse* 't. p.'

Diešana senāk bieži saistījusies ar lēkšanu (arī tagad «lec polku»), tāpēc 18. gs. un arī vēlāk *lēkt* un *diet* lietoti sinonīmiski. (Sal. lš. *šókti* 'lēkt, dejot'.) Dejas senatnē pavadīja dziesmas; tās pašas cilmes kā *diet* ir arī *daina (daiņa)*. Sal. apv. *daiņāt, daiņot* [uô] 'dziedāt, dejot, izrādīties' (E-H I 303): «Ziņģē tēvs, daiņā (var.: daiņo, danco) māte, Man vezdami līgaviņu» (LD 1033).

Sk. arī: *daiļš, daina, dīdīt, diebt, diedelēt, dīks, dīžāties, dižs.*

B III 143, Buck 689, E 2 80, HF I 389 un 395, Kl 769, Lanszweert 24, M-E I 483, MM II 46, Pok 187, Šm I 86, Urb 8 51, Zēv 2 25 un 350

dievs [dìevs]; lš. *diẽvas*, pr. *deiwas, deiws, deywis*, narev. *deus* [dieu̯s?] 't. p.', kr. apv. *див* (ssl. *divъ*) 'brīnums, izbrīna', asor. *dźiw*, p. *dziw* 't. p.' sav. *Zio*, a-s. *Tīg* (ģen. *Tīwes*), ssk. *Týr* 'Marss' (< ģerm. **teiwaz* < **dei̯u̯os*), si. *deváḥ* 'dievs; (adj.) debešķīgs, dievišķs', ave. *daēva-* 'dēmons, velns', skitu *sakdeos* (< irāņu **sāka-daiva;* sal. oset. *sag-dew*) 'briedis dēmons', lat. *deus* (< *deivos*) 'dievs'. Pamatā ide. **dei-* : **dī-* 'gaiši spīdēt, mirdzēt, laistīties' (no kā arī *diena*, sk.). No atv. **dei̯eu̯(o)-s* > **dei̯u̯o-s* > b. **deivas* > ab. **dievas* > la. *dievs*. Vārda sākotnējā noz. 'gaisma' → 'debess' ('gaišais, starojošais'). Šī nozīme parādās somugru valodās, kurās aizgūts baltu vārds: s. *taivas*, ig. *taevas* 'debess' (*ai, ae* no *ęi*). Vepsu valodā atspoguļojas vārda jaunās nozīmes veidošanās: blakus *taivaz* 'debess' ir *taiwaliine* 'dievs' ('debesīgais').

Izteikti uzskati, ka somugru valodās vārds varbūt aizgūts no irāņu valodām (Ariste; vai arī no senās indoirāņu valodas, Joki), taču no vēsturiskās fonētikas viedokļa tas vairāk uzskatāms par baltismu (W. P. Schmid, Festschrift für W. Schlachter . ., Wiesbaden, 1979, S. 268).

No saknes noz. 'gaisma' izveidojies arī apzīmējums jēdzienam 'diena'; vairākās ide. valodās mijas apzīmējums 'dievs' un 'diena', pievienojot saknei piedēkļus ar *u̯, n, i̯*. Piem., he. *šiu̯at-* (< **tiu̯at-* < **diu̯at-*) 'diena, dienas dievība', palajiešu *tīi̯at-* 'Saules dievs', si. *dyáuḥ* (ģen. *diváḥ*) 'debesis, diena'. Nozīmes pāreja 'debesis' → 'dievs' izskaidrojama ar to, ka senā cilvēka mitoloģiskajos priekšstatos dievs (dievi) reprezentēja (dievišķo) dienas gaismu: dievs — 'dienas (gaismas) tēvs' («debesu tēvs»: si. *dyáuḥ pitā*, lat. *Jūpiter* = *Diēspiter*). Vairākās senajās valodās mitoloģiskajās formulās mijas apzīmējumi 'dievs' un 'debess', paužot identus jēdzienus («dievs tēvs» = «debesu tēvs»; Strunks).

Apzīmējumi «dieva suns» (vilks), «dieva zosis» (meža zosis), kur *dieva-* ir 'savvaļas', atbilst attiecīgiem slāvu valodu apzīmējumiem. Sal. kr. apv., ukr. *дúвий,* bulg. *див,* č. *divý,* p. *dziwy* 'savvaļas', kur pamatā psl. **divъ* 'dievs' (Endzelīns, Martinovs; oponē Trubačovs).

Daži salikteņi ar vārdu *dievs: diemžēl* < *dievam žēl, diezgan* < *dievs (un) gan, diez(in)* < *dievs zin(a), diez(in) kā* < *dievs zin(a) kā, paldies* < *palīdz dievs.*

Sk. arī: *dīks, dīvains.*

Bielenstein — Mag XIII$_3$ 33, Bl 6 229, Buck 1464, E III$_1$ 600, III$_2$ 407, EF 1 106, 2 93, Euler 90, W. H. Goegginger — Ant ind 165, KK 29 195, K. Landers — Domas 1912 1 63, Mägiste 3034, Mažiulis I 191, M-E I 485 un 487, III 58, Meid — Studies 176, MM II 63 un 70, Pok 183, J. B. Rudnyćkyj — Ant ind 111, Sch-Š I 205, Seebold 45, SKES 1202, K. Strunk — Serta ind 428, C. Watkins — Ant ind 101, W-H I 345, Zēv 2 332, Zinkevičius 1 11, 2 71, Абаев 3 301, Бенвенист I 86, Гам-Ив 3 378, 488, 798 (dieva dēli —351, 643, 777, dieva suns —488, 494, dieva vērši un zosis —488), Ив 11 134, 2 323, 16 3, Ив-То 2 21, Мартынов 2 22, Мейе I 400, Ф I 345, ЭССЯ V 35

diezēt 'piedāvāt, ieteikt (preci)'— sk. *tizls.*

dīgša, *dīgulis* 'dūriens, sāpe ķermenī'— sk. *dīgt.*

dīgt [dîgt]; lš. *dýgti* 't. p.', senfrīzu, lv. *dīk* 'zemes valnis, dīķis, grāvis' ←'izraktais' (> la. *dīķis*), v. *Deich* 'dambis', *Teich* 'dīķis', lat. *figere* 'durt, (ie)spraust, (ie)dzīt'. Pamatā ide. **dhēig^u-* : **dhīg^u-* 'durt, bāzt, nolikt' no saknes **dhē-* 'likt' (sk. *dēt*); b. **deig-:*dīg-*. Bāzes nozīmi 'durt' saglabājuši vairāki atv-i lietuviešu valodā, piem., *dyglýs* 'ērkšķis, dzelonis; durstoša sāpe'. Latviešu valodā šās nozīmes pēdas ir tikai dažos apvidvārdos (*dīgulis, dīgša* 'dūriens, sāpe ķermenī', M-E I 478). La. *dīgt* mūsdienu liter. nozīme izveidojusies no 'izdurties, izspraukties no sēklas, pumpura vai zemes'. Kauz. *dīdzēt, diedzēt* (pēdējais no *diegt* vai *diegs* 'dīglis, asns').

Skaņumijā b. **daig-,* no kā apv. *daiga* [aĩ, aî] 'gara, tieva kārts, miets; dsk. žebērklis'. No izzuduša verba **daigt* 'durt' (: *diegt;* sal. apv. *daidzīt* '(pie)diegt, šūt', lš. *dáigyti* 'durstīt') arī *daikts* (< **daigts,* sākotnēji pag. pas. divd.) ar sākotnējo noz. 'durts' → 'tas, ar ko dur' → 'darbarīks' (Jēgers; par šādu nozīmes pārnesumu sal. *kalts*).

Sk. arī: *diegs, diegt*[a].

EF 2 79 un 93, Jēg 8 84, Kl 125 un 775, M-E I 430 un 477, P 123 un 615, Pok 243, T 49, W-H I 495

dīks [dīks], apv. [ì^2, î^2], apst. *dīkā;* lš. *dýkas* 'tukšs, nevajadzīgs, velts; bezmaksas; brīvs, bez darba', kr. *дúкий* (psl. **dikъjь*) 'meža-, savvaļas-; mežonīgs, traks; tramīgs, bikls', bulg. *дúкый,* p. *dziki* 't. p.' Pamatā ide. **deik-* : **dīk-*, kas varbūt no saknes **dei-* 'šūpoties, virpuļot', no kā *diet* (sk.; Pokornijs). Šādu

cilmes risinājumu balsta, piem., lš. *dykáuti* 'slaistīties, būt bez darba' un 'skraidīt, plosīties'. Iespējams arī cits cilmes variants: vārds var būt atvasināts no tās pašas saknes **dei-* kā *dievs* (sk.), un tā senākā nozīme ir bijusi 'savvaļas-'. (Par piedēkļa *-k-* un *-ų-* miju sal. kr. *дикий* un apv. *дивий* 'savvaļas-'.) Tādā gadījumā *dikā* 'savā vaļā' → 'bez pienākuma, bez darba'. Blakus adjektīvam *dīks* senāk bijis verbs *dīkt* 'slinkot', no kā vēl pēdas izloksnēs (E-H I 325).

Pēc cita uzskata (Zenns, Trubačovs) la. *dīks* var būt aizg. no slāvu valodām (noraida Frenkels). (K)

Al II 295, B II 396, Bl 6 211, EF 2 95, M-E I 478, Pok 187, T 54, Ф I 514, ЭСРЯ I_5 118, ЭССЯ V 29

dīkt [dîkt]. Pamatā balss skaņas *ī* atdarinājums (bērna raudāšanā, teļu vai govju īdēšanā) ar eksplozīvu līdzskaņu pievienojumu. (Skaņas *k* vai *g* pievienošana saknes nobeigumā ir raksturīgs leksikalizēšanas paņēmiens. Pašā skaņu atdarinājumā bieži vien šā *k* vai *g* nav; sal. *sī!* un *sīkt; čī!* un *čīgāt.*)

Verba *dīkt*·iter. *dīkāt* [dîkât] (E-H I 325). (K)

M-E I 478 un 834

dīķis [dîķis]. Aizguvums; no vlv., aīrī. *dīk* vai vh. *dijc* [dīk] 't. p.' (v. *Teich*). Pamatā ide. **dhēigᵘ-* 'durt, bāzt, nolikt', no kā la. *digt, diegt.* Sākotnējā noz. 'izdūrums, izrakums'. Aizg. sastopams 16. gs. sākumā uzvārdos (Bl 3 172), tas minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 182, Lj 50).

Doo I 296, Kl 125 un 775, M-E I 478, P 615, Pok 243, Tr VII 39, Zēv 2 27

dilbs [dilbs] 'apakšdelms; (apv.) delms, stilbs'; lš. *dìlbis* 'apakšdelms'. Pamatā ide. **dhelbh-* 'rakt, dobt; nūja, kārts; garš dobs kauls' no saknes **dhel-* '(iz)liekums, dobums'. Skaņumijā **dhḷbh-* > b. **dilb-*. Blakus formai *dilbs* ir apv. *delbs* 'augšdelms' un *dalbs* 'stumbrs, kārts, divzaru dakša, garš dakšas vai grābekļa kāts; koka dobums'. Nozīmes attīstība: 'dobums' → 'dobs stumbrs, kauls' → 'stumbrs, kārts; rokas vai kājas (dobais) kauls' → 'rokas daļa'.

No ide. **dhḷbh-* arī b. **dulb-*, no kā apv. *dulbs* 'stulbs', *dulburis* 'cilvēks, kas runā vai rīkojas muļķīgi'. (Par nozīmēm 'stumbrs' un 'muļķīgs' sal. *stulbs.* Iespējams, ka vārda *dulbs* nozīme arī izveidojusies sin. *stulbs* ietekmē un ka notikusi vārda *stulbs* kontaminācija ar *dulls.*)

Formas *dilbs* un *dalbs* parādās daudzos vietvārdos, g.k. ar dobuma, ielejas raksturu.

Sk. arī: *delms.* (K)

B I 148, EF 2 81, Krahe I 27, M-E I 434, 466 un 512, Pok 246, T 54

dilda 'izstīdzējis, neveikls cilvēks' — sk. *dilt.*

dīle 'zīdāms teļš' — sk. *dēle.*

dīlīt 'zīdīt' — sk. *dēle.*

dilles [dilles], vsk. *dille*. Aizguvums; no vlv. *dill* vai vh. *dille* 't. p.' (a. *dill*, v. *Dill*) < ģerm. **dilja*-. Tālākā cilme nav skaidra. Uzskata, ka vārds atvasināts no ide. **dhel*- 'ziedēt' (Štīlers, Gece). Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 48, Lj 51).

E-H I 320, Kl 133, P 127, Tr II 59, Zēv 2 26 un 305

dilt [dìlt], apv. [il, il]; lš. *dìlti* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *dalīt* (sk.). Pamatā ide. **del*- : **dḷ*- 'šķelt, graizīt, aptēst' > b. **del*- : **dil*-. Izloksnēs vārda sakne arī pamatpakāpē: (*es*) *delu* 'dilstu'. Sākotnējā nozīme 'kļūt plānākam ciršanas, tēšanas rezultātā'. Kauz. *deldēt* [dèldêt], apv. *deldināt, dilināt, dildināt*.

Atv. *dilonis* [ùo], senāk «delamā sērga»: «. . sīki bērni tādās [tumšās, drēgnās] mājās paliek bāli, tūkst un delamā sērgā mirst» (M. Stobe, Veselības grāmata. 1795 54). Apv. *dilda* 'izstīdzējis, neveikls cilvēks'.

E I 728, EF 2 81, M-E I 467, Pok 194 (195), Zēv 2 359, Ил-Св I 108

dimba [dim̃ba], parasti lok. *dimbā*, 'nelaime, neveiksme, bezizeja; ļoti neveikla situācija'. Apv. *timba* [im̃] 't. p.' Pamatā *timt* 'tumst' (sk. *tumsa*), no kā arī apv. *tima* 'tumsa' (: kr. *тьма*). Subst. *timba* sākotnēji laikam 'tumša vieta'; par formu sal. *šķirt* : *šķirba*. Asimilējoties balsīgajam lūpenim, balsīgs kļuvis arī ieskaņas līdzskanis (*timba* > *dimba*). Fon. maiņu varēja ietekmēt ekspresija.

No 'tumša vieta' → 'cietums': «jūs kā buntavniekus ar varu . . ieslodzīs timbā» (J. Janševskis — M-E IV 190), «dimbā likt» (mest cietumā, M-E I 467). Ar pārn. izveidojās arī mūsdienu liter. noz.; piem.: «nu tu esi dimbā», «viņu iedzina dimbā». (K)

E-H I 320, M-E I 467, IV 190

dimdēt [dimdêt], apv. [im̃]. Atv. no verba *dimt* [im̃²] (apv.) 'dārdēt, zvanīt, skanēt', tā iteratīvs-intensīvs. Pamatā ide. **dhem*- 'pūst; putēt, dūmot, miglot', no kā si. *dhámati* 'pūš'. Par nozīmju sakaru 'pūst' un 'skanēt' sal. *dūkt, dunēt*.

Blakus *dimdēt* arī *dimēt*. Izloksnēs *md* > *nd*, no kā paralēlas formas *dimdēt* / *dindēt, dimdoņa* / *dindoņa*.

Sk. arī: *dumpis*[a b], *tumšs*.

EF 2 88, M-E I 468, MM II 92, Pok 247, T 63

dindēt, *dindoņa* — sk. *dimdēt*.

diņāties 'nemierīgi vaikstīties, nemierīgi stāvēt' — sk. *daina*.

dīrāt [dìrât], apv. [dir̃ât, dîrât²]; lš. *dir̃ti* 'dīrāt, maukt; plēst, sist', kr. *драть*, bkr. *драць* 'plēst, pērt' (ssl. *dьrati* 'dīrāt; raut, sist'), ukr. *дерти* 'saplēst gabalos', *драти* 'pārstrādāt graudus putraimos', bulg. *дерá* 'plēšu, rauju', č. *dráti* 'plēst, raut', si. *dirṇáḥ* 'saplēsts, sašķelts; sabaidīts', gr. *dérein* 'dīrāt'. Pamatā ide. **der*- : **dṛ*- 'plēst, raut, šķelt' > b. **der*- : **dir*-, no kā la. **dirt* 'plēst' ar iter. *dīrāt*, apv. *dirāt*. Noz. 'dīrāt' šās saknes atv-iem bijusi jau ide. pirmvalodas dialektos sakarā ar medniecības un lopkopības lielo nozīmi cilšu dzīvē.

No tās pašas saknes la. apv. *dirva* [ìr²] 'druva' (←'plēsums'), *dirnēt* [ir̃] 'nīkt' (← 'būt saplēstam, salauztam').

No b. **dir-* arī *dirst* [ìr] ar lielāku nozīmes pārnesumu. Pēc cita uzskata (Endzelīns «laikam») šis verbs saistāms ar lat. *foria* (dsk.) 'caureja' no ide. **dher-*.

Sk. arī: *derēt, dergties, dragāt, drāna, draudēt, drava, drāzt, drēbe, drebēt, drēgns, drīksna, driskas, druskas, druva, dūre, durt*.

B II 474, G. Bolognesi — Balt XXIV 5, Buck 567, E I 104, EF 2 96, E-H I 322, HF I 368, Jēg 7 64 un 82, M-E I 478, MM II 47, Pok 206 un 256, T 51, Гам-Ив 3 231, 233 un 707, ЕСУМ II 40, Ф I 504, ЭСБМ III 150, ЭСРЯ I_5 186, ЭССЯ V 218

dirbt 'strādāt; ātri skriet'— sk. *darbs*.

dirkāt 'plēst'— sk. *durt*.

dirnēt 'nīkt'— sk. *dirāt*.

dirst — sk. *dirāt*.

dirva 'druva'— sk. *dirāt, druva*.

dīvains [dīvaìns]; lš. *dývinas* 't. p.', kr. *дúвный* (ssl. *divьnъ(jь)*), bkr. *дзíўны* 'dīvains, savāds', ukr. *дúвний* 't. p.', bulg. *дúвен*, č. *divný* 'dīvains, brīnišķīgs', lat. *dīvīnus* 'dievišķs'. Atv. no *dīvs, dīva* 'brīnums' (lš. *dývas*, kr. *дúво* 't. p.') līdz ar verbu (apv.) *dīvēties (dīvīties, dīvāties)* [īv] 'brīnīties'. Pamatā ide. **dei-* : **dī-* 'gaiši spīdēt, mirdzēt, laistīties' (no kā arī *diena, dievs*, sk.). Par jēdziena 'brīnums' saistījumu ar spožumu sal. *brīnums*.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Frenkels) vārds ir aizg. no slāvu valodām.

Atv-u *dīvatrons* A. Kronvalds ieteica aizguvuma *teātris* vietā (1869; Kr I 421 un 425, II 293). (K)

Bl 6 230, E I 103, EF 2 98, M-E I 479, W-H I 359, ЕСУМ II 67, To 2 18, Ф I 513, ЭСБМ III 134, ЭСРЯ $I_5$116, ЭССЯ V 33 un 36

divdabis — sk. *daba*.

dīveldreķis 'kādas zāles'— sk. *diebt*.

dīvelēties 'būt nemierīgam, dīdīties'— sk. *diebt*.

divi; lš. vīr. *du* (< **duúo*), siev. *dvi*, pr. *dwai*, narev. *duo* (< **duuo*), kr., bkr., ukr., bulg. *два, две* (ukr. siev. *дві*; ssl. *dъva, dъvě*), č. *dva, dvě*, p. *dwa, dwie*, go. *twai, twōs, twa*, sav. *zwēne, zwā, zwō, zwei*, v. *zwei*, si. *dváu, dvā́*, gr. *dyo, dyō* (Homēram *dy(u)ō*), lat. *duo* (< **duō*), *duae*. Pamatā ide. **duō(u)* / **duuō(u)* (vīr.), **duai* / **duei* (siev., nek. dz.).

La. *divi* ir senākā siev. divsk. forma, kuras vietā tagad *divas*. Vīr. *divi* aizstājis senāko **duvi* < **duu* < **duuo*. (No **duu* > **duu* > **duju* > apv. *duj (dui)* 'divi' un laikam arī apv. *du* 't. p.'; Endzelīns).

Ide. valodās jēdziena 'divi' apzīmējumos ir liela formu dažādība, ar ļoti atšķirīgiem ieskaņas līdzskaņiem. Saskaņā ar t. s. guturālo teoriju T. Gamkrelidze un V. Ivanovs visus attiecīgos

apzīmējumus uzskata par vienas cilmes vārdiem — par labializēta dentālā slēdzeņa *d*^(h)u̯ (autoru apzīmējumā *d*^(h)o) refleksiem, kuri veidoja vārda saknes variācijas. Refleksi varēja būt *du̯- (si. dváu,* lš. *dvi), d-* (he. *da-* vārdā *dai̯uga* 'divgadīgs', lat. *duo*), *u̯-* (go. *wit* 'mēs abi', toh. A *wu* 'divi'), *b-* (ave. *baē* 'divi').

Termins *divskanis* 'diftongs' A. Stērstem (Latviešu valodas mācība, 1879 3). Agrāk *jumis* (Mīlihs 3).

Sk. arī: *dviņi.*

E I 253, IV_2 203, I 483, EF 2 107, HF I 424, KK 29 195, Kl 894, Lanszweert 163, Mažiulis I 243, M-E I 472, MM II 82, P 779, Pok 228, T 64, W-H I 381, Zinkevičius 1 11, 2 72, Гам-Ив 3 845, To I 394, Ф I 486, Ц 119, ЭСБМ III 130, ЭСРЯ I_5 19, ЭССЯ IV 185

divkosīgs — sk. *kosa*[b].

dīvs 'brīnums'— sk. *dīvains.*

divskanis — sk. *divi.*

dīžāties [dîžâtiês], *dīžoties* [uô] 'nepacietīgi mīdīties, būt nemierīgam; slieties pakaļkājās (parasti par zirgiem)'. Refl. no *dīžāt* [dîžât], *dīžot* [uô] 'mīdīt, būt nemierīgam'. Vārds izveidojies, saplūstot divu ide. sakņu atv-iem.

1. Vārds ir tās pašas cilmes kā *dižs* un *dīdīt* (Jēgers); sal. *dīdīties* 'būt nemierīgam, nemierīgi stāvēt', kas ir *dīžāties* morf. variants (**dīdi̯ā- > dīžā-)*. Šādas cilmes ticamību pastiprina apv. *dižoties* 't. p.', piem.: « .. zirgs lepni dižojās, slējās uz pakaļkājām» (Ē. Ādamsons. Smalkās kaites, 1937 224).

2. Pamatā ide. **dheiĝh- : *dhĭĝh-* 'mīcīt (mālus), ziest (mālus)' > b. **deiž- : *dīž-* ar nozīmes diferenciāciju un tālāko attīstību dažādos virzienos: 'mīdīt' (la. *dīžāt*), 'plēst, sist' (lš. *dýžti*) u. c. (Par šās cilmes vārdiem sk. *tizls.*) Latviešu vārdos sastopamas formas gan ar *z,* gan *ž* (laikam ekspresīvi). Verbs *dīžāt* 'mīdīt' folklorā: «Es pūriņu piedarīju, Ar kājiņu dīžādama (var.: mīdīdama)» (LD 7905,2 var.); «Apkalts mans kumeliņš Dīžā (var.: mīda, kapā) tavu pagalmiņu» (LD 14710). No 'mīdīt', refl. 'mīdīties' izveidojās 'būt nemierīgam, nevarēt nostāvēt uz vietas' («kumeļi dīžāt dīžā», M-E I 479). Šī nozīme saplūda ar *dīdīties* semantiku.

Vairāki atv-i cilmes ziņā grūti diferencējami, piem., *dīžļāt* [dîžļât], *dīžļāties* 'mīdīties, būt nemierīgam, celt kājas' : «Jau manas kājiņas dīžļāt dīžļā» (LD 1497), «zirgi nemierīgi dīžļājas un kapājas ar kājām» (M-E I 479). Subst. *dīža* [ĩ] 'tas, kas nekad nav mierīgs'.

Ar *z* apv. *dīzins* [ĩ] 'izlaists cilvēks', *dīzināt* 'pavadīt laiku bez darba' (← 'mīdīties'). Sal. lš. *dýzti* 'mīdīties uz vietas', *dýzinti* 'bez darba slaistīties', subst. *dýza* 'kas slaistās bez darba'. (Šie vārdi ar *z* var būt aizg. no latviešu valodas.)

Par hom. *dižoties* 'lielīties' sk. *dižs.*

EF 2 98, Jēg 1 9, M-E I 476 un 479, Urb 8 52

dižs; lš. *dìdis* 'liels'. Pamatā ide. **deiə-* : **dĭ-* 'šūpoties, virpuļot; steigties, censties', no kā arī *diet* (sk.). Ar daļēju saknes reduplikāciju b. **did-is,* no kā arī la. **didis;* no locījumiem (piem., ģen. **didįa > diža*) vārdā vispārināta *ž* skaņa. Nozīmes attīstība: 'šūpoties, diet, lēkt' → 'augstu celties, celt' → (adj.) 'augsts, liels' (Jēgers).

Pēc cita uzskata (Fiks, Brugmanis, Frenkels, Pokornijs) vārds ir no ide. **dei-* : **dĭ-* 'gaiši spīdēt, mirdzēt, laistīties' (apšauba Endzelīns).

Līdz 19. gs. otrai pusei vārds bija pazīstams g. k. Kurzemē, kur tas lietots kā adj. *liels* absolūts sinonīms, bet atv. *dižans* ar noz. 'smalks, skaists, izcils, brašs' (Lj 51, St I 43). No tā *dižums* ne tikai 'lielums', bet arī 'cēlums, brašums' un *dižoties* [uô] 'censties izcelties citu vidū, lepoties, lielīties' (Lj 51, U I 48, V 2 51). Šo vārdu nozīme ietekmējusi arī adj. *dižs* nozīmi, kad tas 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā ieviesās citu novadu valodā (D 1 515).

B III 205 un 281, Bl 6 190, Buck 1282, Draviņš 5 19, E I 275, EF 2 93, Jēg 1 7, M-E I 475, Urb 8 52

dobe — sk. *dobjš.*

dobjš [duôbjš], apv. [ùo], paralēlforma *dobs* [uô]; lš. *dubùs* 'dziļš, dobumains', kr., ukr. *дупло́* (psl. **dup(ь)lo, *dup(ъ)lo*) 'dobums, caurums', bkr. *дуплё,* bulg. *ду́пло* 't. p.', *ду́пли* 'dobs, dobumains', p. *dziupło* 'dobums, bedre', go. *diups* (< **deupa-*), a. *deep,* v. *tief* 'dziļš'. Pamatā ide. **dheub-* 'dziļš, dobs' no saknes **dheu-* 'liekt, ieliekt'; paralēli arī **dheup-,* no kā slāvu un ģermāņu valodu formas. Skaņumijā **dhoub-* > b. **daub-,* no kā apv. *dauba* [aũ], *daube* 'grava, aiza' (lš. *daubà* 't. p.', pr. *padaubis* 'ieleja'). Stiepuma pakāpē **dhōub-* > ab. **duob-,* no kā bijis la. **dobus; u*-celma adjektīviem izzūdot, izveidojās paralēlas formas *dobs* un *dobjš.* Valodas vēsturē un izloksnēs šīs formas lietotas ar vienādu nozīmi, bet liter. valodā *dobs* 'tāds, kam ir tukšs vidus; tukšs (par vidu)', un *dobjš* ieguvis sekundāru noz. 'ļoti zems un ar atbalsi (par balsi, skaņu)'.

Tās pašas cilmes ir verbs *dobt* [dùobt] 'padziļināt, izveidot ar dobumu' un subst. *dobe* [ùo] 'bedre, grava'. Vārda *dobe* noz. 'paaugstināta (dārza) zemes sleja, kam blakus ir vaga vai taka', radusies ar pārnesumu — attiecinot sākotnējo padziļinājuma (vagas) apzīmējumu uz paaugstinājumu.

Apv. *dobele* [ùo] ne tikai 'neliela dobīte' («uz ceļa var būt nuo braukšanas izdauzītas duobeles», E-H I 349), bet arī 'dabiski radusies bedre, dobe'. Vietv. *Dobele* [uõ] senāk laikam *Dobeliene.* Latvijā daudz šās cilmes vietvārdu ar dažādiem piedēkļiem: *Dobais līcis* (Aknīstē), *Dobjais valks* (purvs Kabilē), *Dobezers* (Pilskalnē), *Dobupe* (ietek Ogrē), *Dobeles kalns* (Misā), pļava *Dobelis* (Aisterē), *Dobeļciems* (Bārtā), pļava *Dobene* (Alsviķi), *Doberi* (Piltenē) u. c.

Pēc cita uzskata (Karaļūns) vārda pamatā ir ide. **dhēbh-* > b. **dēb-* 'sist, cirst', no kā la. apv. *dābt* [â] 't. p.; no saknes formas ar *ō* la. *dobe,* no kā atv. *dobt.*

Sk. arī: *dibens, dubļi, dumbrs.*

E. Brencis — RKr XV 113, Buck 895, E III_1 464, IV_2 269, EF 2 108, Jēg 7 75, Karaliūnas — Donum B 241—247, Kl 778, M-E I 443 un 531, P 617, Pok 267, T 45, To I 307, Ф I 554, ЭССЯ V 159

doma [duõma]. Aizguvums; no skr. *дума* 'doma, uzskats, prāts' (kr. *дýма* 'doma'), kas savukārt laikam no ģerm. valodām (sal. go. *dōms* 'uzskats, spriedums'; sk. *padoms*[b]). Krievu vārdu par slāviskas cilmes uzskata O. Trubačovs, G. Jakobsons.

Vārds aizgūts latviešu valodā līdz 13. gs., kad skr. *u* vietā izrunāja šauru *ō* > la. *uo.* Aizgūts arī verbs *domāt* (< skr. *думати*). Abi vārdi minēti 17. gs. vārdnīcās (Manc I 46 un 71, Elg 1 451, arī *doms* 'doma', 236). Kā *domāt* sinonīmus 17. gs. lietoja *gādāt (apdomāt = apgādāt,* Elg 1 236) un *šķist* (1 227).

No kr. *дýма* 'kāda administratīva iestāde' 19. gs. beigās la. *dome* [uõ], izskaņā pielīdzinot ar to pašu nozīmi agrāk darinātajam vārdam *padome.*

Sk. arī: *padoms*[a].

Bl 6 221, Buck 1203, 1242 un 1246, E I 105, EF 2 110, Lanszweert 154, M-E I 532 (533), Sum 35 un 133, Ф I 552, ЭСРЯ I_5 208, ЭССЯ V 154

dona [duõna]; lš. *dúona* 'maize', si. *dhānā́ḥ* 'labības graudi', *dhā́nyam* 'labība', ir *dāna* 'labība, grauds'. Pamatā ide. **dhōnā-* 'labība' > ab. **duonā-,* no kā la. *dona* [ũo]. Nozīmes attīstība: 'labība' → 'maize' → 'maizes klaipa gals'. Vārds norāda uz seniem baltu un irāņu kontaktiem (Trubačovs).

B II 60, Brence 1 262, Buck 358, EF 1 36, 2 111, L I 36, M-E I 534, MM II 98, Pok 242, T 58, Гам-Ив 3 694 un 873, Тр 7 12

dore [duõre], apv. [ùo], *dora* [uo], *doris* [uo]; si. *dāru* 'koka gabals, šķila, koka priekšmets', gr. *dóry* 'koksne, koka stumbrs, šķēps'. Pamatā ide. **der-* 'plēst, raut, šķelt', no kā arī *durt* (sk.); stiepuma pakāpē **dōr-* > ab. **duor-,* no kā la. *dore* [uo]. Vārds cieši saistīts ar verbu *durt;* sal. «duori durt» (M-E I 534). Par saknes vokālismu sal. *dobe, dobt* [uo] : apv. *dubt* 'kļūt dobam'. Vārda sākotnējā noz. 'caurums, dobums': «dzeņi kaļ labi izkaltās duorēs» (M-E I 534), no kā 'koks ar izkaltu dobumu' → 'bišu koks'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Frenkels, Pokornijs) nozīmes pamatā ir 'koks' → 'koks ar dobumu' → 'dobums'.

EF 2 90, HF I 411, Jēḡ 7 71, Karaliūnas 13 38, L I 36, M-E I 534, MM II 36, Pok 214

dot [duôt]; lš. *dúoti,* pr. *dāt,* narev. *dodi* (< **duoti*), kr. *дать* (ssl. *dati*), bkr. *даць,* ukr. *дáти,* bulg. (vsk. 1. pers.) *дам,* č. *dáti,* p. *dać,* si. *dātum* 't. p.', *dádāti* 'dod', gr. *dídōmi* 'dodu', lat. *dare* 'dot' (*dō* 'dodu'). Pamatā ide. **dō- : *də-* 'dot'; no **dō-tei* > ab.

*duotie / *duoti > la. dot [duôt]. Tagadnes formas ir relatīvi jaunas, tās stājušās senākās atematiskās konjugācijas vietā: blakus jaunākajai formai *(es) dodu* [uô] izloksnēs vēl ir *domu* [uô]. Pag. *(es) devu* ir senāka **davu* (lš. *daviaũ*) vietā, ieviešot pag. celmā *e* no divd. *devis* (no **devens* < **de-d-u̯ens*; Endzelīns).

Senatnē cieši saistījās nozīmes 'dot' un 'ņemt' (← 'sākt turēt to, ko dod'), un abas nozīmes piemitušas arī verba *dot* formām dažās senajās valodās. Nozīmēm diferencējoties, vārds saistījās tikai ar vienu no šīm nozīmēm, parasti 'dot', bet hetu valodā otrādi: *dā-* 'ņemt', *daḫḫi* '(es) ņemu', *dāi* '(viņš) ņem'.

Verba *dot* iteratīvs ir *dāvāt* [dāvât], apv. *dāstīt* 'vieglprātīgi atdot, izdalīt' (no kā *dāsns*, sk.) un *dakstīt* '(izšķērdīgi) dot' (sk.). Sakne *da-* no ide. **də-* (sal. lat. *dare* 'dot'), bet *dā-* no ide. **deH-* patskaņa priekšā (**dāu-* > *dāv-*), pēc tam to pārnesot arī dažu līdzskaņu priekšā (pr. *dāt*).

Forma *dots* [duôts] ir ne tikai pag. pas. divdabis, bet hom. forma subst. *dots* < **duotis* 'dāvana' (lš. *dúotis*) no ide. **dōtis*. Tā, piem., arhaiskā formulā «dots dotam atdodas» («dots dodamam atdodas» Mīlihs 8), jaunākā pārveidojumā «dots devējam atdodas» subst. **dots* ir 'dāvana'. (Formulas saturs: dāvana pret dāvanu, resp., dāvana prasa pretdāvanu.) Par formu un nozīmi sal. bsl. *datь* 'dāvana, ziedojums', si. *dā́tiḥ*, gr. *dōs* < **dōt-s, dōtis, dōsis*, lat. *dōs* < **dōtis* 'dāvana'.

Pēc cita uzskata (Šmolstīgs) ide. sakne ir ar variācijām **de/o/a-*, no kā **dau- (*dou-) + -tei* > ** dō-tei* > b. **duoti*.

No **dā-* arī ezera nos. *Dākle* (Stendē) < **dātle*, senatnē laikam 'ziedokļa ezers' (Draviņš).

Sk. arī: *dakstīt, dāļāt, dāsns, dāvana, dotumi*.

B II 404, III 718, A. Bammesberger — IF 87, 239, Buck 749 un 817, Draviņš 3 194, E III_2 293, IV_2 194, 1 723, 877 un 941, Eckert 9 57, E-H I 350, Euler 2 7—36, HF I 388, KK 29 195,— Ст науки 38, Lanszweert 56, Mažiulis I 180, M-E I 535, MM II 13 un 31, Pok 223, Schmalstieg 1 213,— Balt IX 12 un XVII 4, Stang 1 42, T 56, W-H I 360, Zinkevičius 1 11, 2 71, ЕСУМ II 13, Ив 3 207, 7 51, 12 134 un 204, Мельничук 1 8, То I 302, Ф I 483 un 485, Ц 118, ЭСБМ III 126, ЭСРЯ I_5 18, ЭССЯ IV 194

dotumi [duôtumi], vsk. *dotums*. Atv. no *dot* (sk.), J. Endzelīna jaunvārds 20. gs. 30. gados, darināts atbilstoši kr. *да́нные*, pēc parauga *pirkt : pirktumi* 'pirkti lakatiņi'.

E III_2 398, Ozoliņš 1 64

dragāt [dragât]; lš. apv. *drãgoti, dr̥agóti* 'nekārtīgi darīt; bojāt, iznīcināt; trokšņot, dauzīties'. Pamatā ide. **der-* 'plēst, raut, šķelt', no kā arī *dīrāt* (sk.). Saknes zudumpakāpē atv. **dregh-* > b. **dreg- : *drag-*, no kā la. *dragāt*. Sākotnējā nozīme redzama tās pašas cilmes vārdos kr. *дёргать* 'raustīt, tramdīt', asor. *dźernyc* 'raustīt, plēst, plucināt', kam atbilst arī la. apv. *derglīt* 'raut, plēst'. No noz. 'plēst, plosīt' → 'spēcīgi sist, (sa)triekt'.

EF 2 96, Jēg 7 95, M-E I 457 un 488, Pok 210 un 273, T 55, Ф I 500, ЭСРЯ I_5 76, ЭССЯ V 221

draiskāt [draĩskât]; lš. *draiskaliúoti* 'būt applīsušam, valkāt skrandas'. Pamatā ide. **der-* 'plēst, raut, šķelt', no kā arī *driskas* (sk.). Saknes zudumpakāpē atv. **dreisk- : *draisk-*. Par miju *i : ai* baltu valodās sal. *rist : raisīt*. Vārda *draiskāt* sākotnējā noz. 'plēst (drēbes)' → 'būt nerātnam, plosīties' (ar šo nozīmi arī *draiskot, draiskuļot*). Sākotnējo nozīmi parāda apv. *draiska* [aĩ, ài] 'tas, kas plēš savas drēbes; (dsk.) driskas'.

EF 2 101, M-E I 489, Pok 206 (208)

drāna [drãna]; lš. *drãpana* 'apģērbs, drēbes; (apv.) lakats, auduma gabals', si. *drāpíḥ* 'mētelis, tērps', Pamatā ide. **der-* 'plēst, raut, šķelt', no kā arī *dīrāt* (sk.). Par nozīmes attīstību 'dīrāt' → 'āda' → 'drāna' sk. *drēbe*. Vārds atvasināts no celma **drā-* (< **dr-eH-*) vai nu līdzīgi lš. *drãpana,* t. i., ar pied. *-p-an-* (par atvasināšanu ar *-p-* sal. gr. *drépō* '(es) nogriežu': si. *drāpíḥ*), kas vēlāk reducēts (**drāp-nā-* > **drānā-,* Pokornijs), vai ar pied. *-no- / -nā-* (sal. gr. *drános* 'darbs, rīcība'; tādā gadījumā **drā-nā-* > *drāna,* Jēgers).

Buck 398, EF 2 100, HF I 416, Jēg 7 103, M-E I 494, MM II 77, Pok 211

drans 'trans' — sk. *trans.*

draņķis [draņ̃ķis]. Aizguvums; no vlv., arī. *drank* 'dzēriens; (pārn.) samazgas, saskalas' (v. *Trank* 'dzēriens': *trinken* 'dzert', a. *drink* 'dzert, dzēriens' < ģerm. **drenk-* 'dzert'). Oriģinālvalodas noz. 'dzēriens' latviešu valodā vai nu nav aizgūta, vai arī izzudusi jau līdz 17. gs. Toties vārda pārn. nozīme paplašinājusies: 18. gs. tā attiecināta uz dažādiem atkritumiem, arī uz nokrišņiem lietus un sniega veidā (no tā *slapjdraņķis*), kā arī uz cilvēku, «kas strēbdams pataisa savu vēderu par samazgu trauku», vai uz «rīmu, kas ēd visu bez izvēles un barojas» (Lg II 83, St I 45). Nozīme, kas attiecas uz cilvēku, vēl tālāk pārmainījusies: 19. gs. par *draņķi* sauca netīru dzērāju (U I 50), bet mūsdienu liter. sarunvalodā — nekrietnu, nelietīgu cilvēku.

Kl 786 un 790, M-E I 490, P 627, Tr VII 121, Zēv 2 27

draskas, *draskāt* — sk. *driskas.*

drāts [drāts]. Aizguvums; no vlv. *drāt* 'stieple, aukla' (v. *Draht* 'stieple', senāk arī '(vaskota) aukla'). Pamatā ide. **ter-* 'berzēt, griežot berzēt; griezt, urbt'; vārda sākotnējā noz. 'sagrieztais, savītais'. (Tās pašas cilmes ir la. *trīt.*) Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (*drāte,* Manc I 49, Lj 55— ar noz. 'kurpnieka diegs, stieple'), tomēr lietots reti. Vēl 18. gs. vārdam bijusi arī diega, auklas nozīme, bet biežāk v. *Draht* tulkots kā «rupji diegi» (Lg I 181) un «piķēti diegi» (St II 180).

Eckert 9 211, Kl 140, M-E I 494, P 130, Tr II 78, Zēv 2 27

draudēt [dràudêt]; lš. *draũsti* 'liegt, aizliegt; atturēt, apdrošināt', pr. *draudieiti* (imp.) 'kavējiet, aizliedziet!' Pamatā ide. **der-* 'plēst,

raut, šķelt' (no kā arī *dirāt*, sk.); zudumpakāpē atv. **dr-eu-* : **dru-*, no kā tālāk atv. la. **drust* : *drudēt* : *draudēt*. Arh. *drudēt* 'drebēt, trīcēt' (U I 51), tā kauz. *draudēt* ar sākotnējo noz. 'likt drebēt, drebināt'. (Par saknes nozīmes 'raut' refleksiem 'raustīties, trīcēt' un 'likt trīcēt' sal. tās pašas saknes atv. *drebēt* : *drebināt*.) Izloksnēs arī *draust* 'draudēt' (K-P 30); sal. apv. *apdrust* 'applīst, apdriskāties' (E-H I 78).

Pēc cita uzskata (Fiks) *draudēt* no ide. **dher-* 'turēt'. Arī V. Mažulis uzskata, ka pr. *draudieiti* pamatā var būt ide. **dher-* atv. **dhreu-* 'turēt' (no kā si. *dhārāyati* 'viņš tur, nes'). Tādā gadījumā gan jādomā, ka latviešu un prūšu vārdi ir atšķirīgas cilmes. (K)

Sk. arī: *drausmas, drudzis, drūms*.

Buck 1281, E IV$_2$ 201, EF 2 102, Mažiulis I 220, M-E I 491, Pok 206, To I 367

draudze — sk. *draugs*.

draugs [dràugs]; lš. *draũgas* 'draugs, biedrs', pr. *draugiwaldūnen* (vsk. ak.) 'līdzmantinieku' (← 'otru, citu mantinieku'), kr., bkr., ukr. *друг* (psl. **drugъ*) 'draugs', kr. *другóй* (psl. **drugъjь*), ukr. *дрýгий* 'cits, otrs', bulg. *другъ* 'draugs', *друг* 'cits', č., p. *druh* 'draugs, biedrs', č. *druhý* 'otrs, cits', p. *drugi* 'otrais', ssk. *draugr* 'spoks', sav. *gitrog*, v. *Trug* 'krāpšana, viltus', si. *drúhvan-* 'naidīgs', *druh-* 'naidīga dēmoniska būtne, nezvērs', *dvhárati* 'liec, bojā; liek krist', ave. *druxš* 'drugs — dēmoniska būtne, ļaunuma iemiesojums', *družaiti* 'melo, pieviļ', senpersu *drauga-* 'melīgs'. Pamatā ide. **dhreugh-* 'būt citam, otram', atv. **dhrougho-s* 'cits, otrs cilvēks', no kā divējāds nozīmes pārnesums: 1) 'draugs', 2) 'naidnieks, ļaunuma iemiesojums' (Ivanovs). Par līdzīgām pretējām nozīmēm sal. lat. *hostis* 'svešinieks' → 'ienaidnieks' un *hospes* 'svešinieks' → 'viesis, viesu saimnieks', v. *Gast*, kr. *гость* 'viesis'.

Ar nozīmes polarizāciju izskaidrojams arī citu atvasinājumu semantiskais pretstats —'būt draudzīgam, draudzēties' un 'kaitēt, krāpt, melot'.

Baltu un slāvu valodās pārstāvēts pirmais nozīmju komplekss. Ide. **dhroughos* > b. **draugas* > la. *draugs*. Vārda *draugs* senākā nozīme 'cits, svešs; cits cilvēks' saglabājusies folklorā: «Puķīt, mana līgaviņa, Drauga vīra (var.: Cita vīra) rociņā» (LD 15864, 4 var.), «Kājām, tautas, nenāciet, Drauga (var.: Otra vīra) zirga neņemiet» (D 15690), «Zaļa priede, zaļa egle, Caune grauza virsuklīt(i); Dzīvs tēviņš, māmuliņ(a), Draugs bērniņ(u) maldināj(a)» (Palcm 217).

Apv. «drauga bērns»— pabērns, cita bērns: «drauga bērns ir uotra bērns» (M-E I 492). 19. gs. sākumā Ziemeļvidzemē «drauga bērns» bija katrs bērns, kas nepiederēja pie ģimenes (Wel 32). «Drauga saime»— svešu kalpu saime, ne pašu bērni (St II 665).

Senākajos tekstos (arī Livonijas hronikā, kur *draugs* minēts XVI nod. 4. paragrāfā, runājot par 1212. g.) *draugs* ir 'kara biedrs, līdzgaitnieks, karavīru vienības (kara draudzes) loceklis'. No šīs nozīmes laikam izveidojusies vārda *draugs* mūsdienu nozīme.

Atv. *draudze* sākotnēji '(svešu, citu) bars, pulciņš, pūlis'; sal. folklorā: «vilku draudze» (LD 20996), «zosu draudze (var.: bars, pulks)» (LD 17605), «irbju draudze» (LD 17605, 1). Attiecinājumā uz cilvēkiem: «Šķiraties, brāļu draudze, Laidiet māsu tautiņās» (LD 17605, 3). No šāda vārda lietojuma izveidojies apzīmējums «kara draudze» karotāju vienības nosaukšanai un arī *draudze* kā administratīva un baznīcas organizatoriska vienība.

Atvasinājumam *draudzība* 1585. g. katehismā atbilst v. *Versammlung* 'sapulce, sanāksme', bet turpmākajos tekstos dominē noz. 'draudzīgas attiecības' (v. *Freundschaft*, Manc I 65; paralēli arī v. *Gemeinschaft, Gesellschaft*, Lj 55).

Pēc citiem uzskatiem vārda *draugs* pamatā ir ide. **dher-* 'turēt, saturēt, balstīt' (Pokornijs, Mažulis) vai **dhreu-* 'stiprs', no kā kr. *дépeвo* 'koks' (Trubačovs). V. Mažulis uzskata, ka bijis b-sl. **dreug-* 'izturēt', no kā **draugas* 'tāds, kas tur, iztur' → 'tāds, kas ar mani kopā tur, iztur' → prūšu valodā 'tāds, kas ar mani kopā veic, iztur' → 'kopējs', bet austrumbaltu valodās subst. 'draudzīgs cilvēks'.

B II 365, Bl 6 179, Buck 1344, E III_1 565, EF 1 109, 2 102, Kl 794, Mažiulis I 222, M-E I 492, MM II 79 un 118, Pok 254 un 276, Stang 3 19, Švābe 4 182, T 59, Vr 84, Гам-Ив 3 418 un 755, ЕСУМ II 133, Ив 7 69, То I 369,— Б-сл иссл 1980 8, Тр 3 172, Ф I 543, Ц 137, ЭСБМ III 153, ЭСРЯ I_5 196, ЭССЯ V 131

drausmas [dràusmas], vsk. *drausma;* lš. *drausmẽ* 'disciplīna; aizliegums, brīdinājums'. Atv. no *draudēt* pamatverba *draust* 'draudēt' (sk. *draudēt*) tā sākotnējā nozīmē 'likt drebēt, trīcēt'. Tātad vārda *drausmas* senākā noz. 'tas, kas liek drebēt, trīcēt'. 18. gs. *drausma* arī 'draudi, piedraudējums' (St I 46).

EF 2 102, M-E I 492

draust 'draudēt'— sk. *draudēt.*

drauzāt 'plosīt'— sk. *drūzma.*

drava; lš. *drevẽ*, apv. *drevà, drèvẽ, dravẽ* 'dobums kokā; priede ar dobumiem (bitēm); resna priede, no kuras var izgatavot bišu stropus', pr. *drawine* 'bišu koks'. Pamatā ide. **der-* 'plēst, raut, šķelt' (no kā arī *dīrāt*, sk.) atv. **dreu-* : **drou-*, no kā b. **drevā-*, **dravā-* > lš. *drevà*, la. *drava*. Tās pašas cilmes ir kr., ukr. *дépeвo* (ssl. *drěvo* < psl. **dervo*), bkr. *дзépaвa*, bulg. *дрéвo*, č. *dřevo*, p. *drzewo* 'koks', si. *dāru* 'koka gabals, šķila, koka priekšmets', gr. *dóry* 'koksne, koka stumbrs, šķēps'. Saknes noz. 'plēst' saistās ar jēdzienu 'koks' divējādi: 1) no 'plaisa, dobums' (sal. apv. *drāva* 'bišu koka (kluča) tukšais vidus')

→ 'dobumains koks' → 'koks' (par nozīmju sakaru sal. kr. *дуб* 'ozols', sākotnēji 'dobums, dobs koks' : p. *wdub* 'dobums'); 2) plēsumā daudz darba prasīja koku novākšana («izplēšana»), tāpēc plēsuma apzīmējums dažkārt saistās ar koka nosaukumu (kr. *дéрево* : *деревня* 'sādža', sākotnēji 'plēsums'; sal. *druva*).

Vārds *drava* sākotnēji apzīmēja dobumu (= *dore;* blakus «dores dēt» arī «dravas dēt»), tad bišu koku: «Kur, bitīt, drava tava?» (LD 18360, 2 var.) un beidzot biškopības vienību.

Sk. arī: *darva.*

B I 327, II 63, Eckert 8 67,— Б-сл иссл 1980 108, EF 2 90, HF I 411, Jēg 7 71, L I 36, M-E I 493, MM II 36, Pok 214, T 52, ЕСУМ II 36, Гам-Ив 3 609, То I 371, Ф I 502, ЭСБМ III 138, ЭССЯ IV 211

drāva 'bišu koka (kluča) tukšais vidus'— sk. *drava.*

drāzt [drãzt], apv. [â^{2}, à^{2}]; lš. *dróžti* 'drāzt, grebt, sist; droši, atklāti sacīt; kāri ēst, dzert; strauji iet, skriet, braukt, arī ko citu strauji darīt', pr. *droanse* (**drānzē* < **dranzē*, Mažulis) 'grieze'. Pamatā ide. **der-* 'plēst, raut, šķelt' (no kā arī *dīrāt*, sk.) paplašinājums **derĝh-* : **dhreĝ-* > b. **drež-* / **draž-* > la. *drez-* / *draz-*, no kā apv. *drezgas* [dręzgas] 'kas saplēsts, skrandas; gruži, druskas, graizījumi' un *drazas* 'graizījumi, skaidas, atbirumi'. Paralēli baltu valodās arī saknes garinājums, sākotnēji pagātnes celmā, no kā *drāzt*. Sākotnējā noz. 'plēst' → 'griêzt (ka skaidas lec)'. No 'šķelt, šķilt' apv. *drēzt* [ê^{2}] nozīme 'iekurt (uguni)' ← 'iešķilt (uguni)'. Ar pārnesumu izveidojušās verba nozīmes 'spēcīgi sist' un 'skriet, strauji braukt'. (Visiem verbiem ar noz. 'plēst' izveidojies saistījums ar 'skriet'; sal. «skrien kā plēsts».)

Ar *drāzt* citā skaņumijas pakāpē saistāms apv. *droztala* [uõ], *droztele* [uõ] 'šķila, skaida, drupata' (no ide. **dhrōĝ-* > b. **druož-* > la. *druoz-*): «Krustiem laidu priedes baļķi, Puišus pāri lecināju; Es nelēktu puiša dēļ Ne par skala droztaliņu (var.: šķēpelīti, šķidelīti)» (LD 10557, 2). Par cilmi sal. arī apv. *drāztala*, *drāztele* 'nodrāzta šķemba, skaida, ēveļskaida'. (K)

EF 2 106, Karaliūnas 6 170, Mažiulis I 220 un 228, M-E I 495 un 508

drēbe [drēbe]; lš. *dróbė* 'linaudekls, drāna', *drabùžis*, apv. *drebùžis* 'apģērbs, drēbes', asor. *draby* (dsk.) 'vecas drēbes, skrandas', č. *zdraby* (dsk.) 'skrandas'. Pamatā ide. **der-* 'plēst, raut, šķelt' (no kā arī *dīrāt,* sk.) ar *b* saknes paplašinājumā; **derb-* : **dreb-* ar sekundāru saknes patskaņa garinājumu latviešu valodā [derb- > drēb-]; par pirmatnējo formu sal. apv. *dèrba* [ęr] 'novājējis, izkāmējis cilvēks' (← 'āda'; par nozīmju sakaru sk. tālāk).

No saknes noz. 'plēst, raut' izveidojusies noz. 'dīrāt', un ar tās pašas cilmes vārdiem apzīmēta arī nodīrātā āda, kā arī terps no šās ādas. (Sal. gr. *dérma* 'novilkta, nodīrāta āda' un *dérris*

'āda; ādas tērps, sega'.) Kad apģērbus sāka izgatavot no audumiem, ar agrākajiem nosaukumiem vai ar tās pašas cilmes jauniem atvasinājumiem apzīmēja arī audumus un no tiem izgatavotos apģērbus. Ar vārdu *drēbe* sal. apv. *drēbt* [drêbt] (tag. *(es) drēbju*) 'saplēst skrandās'.

J. Alunāna jaunvārds *drēbnieks* 'audeklu tirgotājs' (Al II 294). Mūsdienu liter. nozīmē no 19. gs. beigām (D I 958). Līdz tam *skroderis, skrodelis* no vlv. *schrōder* 't. p.' (K)

B II 253, Buck 394 un 399, EF 2 100, E-H I 333, HF I 368, Jēg 7 111, M-E I 497, Pok 211, Sch-Š I 164, Маковский 57, ЭССЯ V 100

drebēt [drebêt]; lš. *drebĕti* 't. p.', pr. *dirbisnan* (ak.; laikam jālabo: *dribinsnan*, Endzelīns) 'drebēšana, drebuļi', kr. apv. *дрóбеть, дробéть* 'baidīties, kautrēties, baiļoties'. Pamatā ide. **der-* 'plēst, raut, šķelt' (no kā arī *dīrāt*, sk.) ar *b* saknes paplašinājumā; skaņumijā **derb- : *dreb-*, no kā la. **drebt* (apv. *nodrebt, sadrebt*) ar iter. *drebēt*. Vārda nozīme izriet no saknes noz. 'raut' → 'raustīties' (par augumu, locekļiem). Kauz. *drebināt*.

E IV₂ 199, EF 2 102, Jēg 7 97, Mažiulis I 205, M-E I 496, III 613, Pok 204, To I 347, Ф I 539

drēbt 'saplēst skrandās' — sk. *drēbe*.

drēgns [drȩ̄gns], apv. [ȩ̂]; lš. *drĕgnas* 't. p.' Pamatā ide. **der-* 'plēst, raut, šķelt' (no kā arī *dīrāt*, sk.) ar *gh* saknes paplašinājumā; skaņumijā **der-gh- : *dr-egh-* > b. **dreg-* ar ekspresīvu patskaņa garinājumu. La. **drēgt* 'tapt mitram, sākt kust' (lš. *drĕgti*), no kā apv. *drēgs* 'atkusnis, šķīdonis' un adj. *drēgns*, apv. *dregns*. No saknes noz. 'plēst' → 'dīrāt' izaugusi vesela rinda nozīmju, kas saistās ar ko nepatīkamu vai pretīgu — ar nepatīkamiem darbiem, sliktiem laika apstākļiem, g. k. ar šķīdoni, lietu ar sniegu, nepatīkamu mitrumu, arī ar nepatīkamām izjūtām (sal. *dergties*, apv. *drēgnēt* 'būt pretīgam; tapt mitram').

Buck 1075, EF 2 103, M-E 498

drēgs 'atkusnis, šķīdonis' — sk. *drēgns*.

drezgas 'kas saplēsts, skrandas; gruži, druskas, graizījumi' — sk. *drāzt*.

drēzt 'iekurt (uguni)' — sk. *drāzt*.

dricināt 'raut, plēst, kratīt' — sk. *driģenes*.

drickāns 'dauzoņa, nepaklausīgs puika' — sk. *driģenes*.

driģenes, vsk. *driģene*; lš. *drìgnė, drignìs* 't. p.' Vienas cilmes ar vārdiem *drudzis* un *dragāt* (sk.): no ide. **der-* 'plēst, raut, šķelt' ar *gh* saknes paplašinājumā kā vārdā *drēgns*. Ide. **dergh- : *dr̥gh-* > b. **dirg-* (no kā lš. *dìrginti* 'kairināt', la. apv. *dirgavot* [dir̃gavuôt] 'slimot, vārgt') un **drig-*, no kā *driģenes*. Vārdā *ģ* skaņa vispārināta no izloksnēm. Pamatā laikam bijis verbs **drigt* 'plēst, raut, kratīt'. Sal. fon. variantus ar *k (c)*: apv. *dricināt* 'raut, plēst, kratīt', *drice* 'bāriens', *dricelēt* 'kratīt', *drikas* 'pēriens', *drikāt* 'ar troksni kustināt' («drikāt krēslu»,

M-E I 498) un 'stipri bārt; driskāt', drickāns 'dauzoņa, nepaklausīgs puika'.

Vārda driģenes nozīmes pamatā ir auga īpašības apdullināt, darīt trakulīgu. Par sakaru ar noz. 'plēst' sal.: «ka driģeni ieliekot pirtī, ta varot saplēsināt cilvēkus, dulli paliekot no tā tvana» (K-R I 276).

E I 230, EF 2 105, M-E I 498, Pok 258

drikas 'pēriens'— sk. *driģenes.*

drikāt 'ar troksni kustināt; stipri bārt; driskāt'— sk. *driģenes.*

drīksna [drìksna]. Pamatā ide. **der-* 'plēst, raut, šķelt' (no kā arī *dirāt,* sk.); saknes zudumpakāpē **dr-ei-* : **drī-*, no kā ar pied. *-snā-* b. **drisnā-*. Ar *k* iestarpinājumu la. *drīksna,* apv. *drīksne,* arī *driksna, driksne.* Bez *k* iestarpinājuma apv. *drīsme* 'skramba, plīsums', lš. *drìslis* 'saplīsušas drēbes, driskas'.

Vārda *drīksna* sākotnējā noz. 'plīsums, atplīsums' → 'svītra, skaida' un attiecinājums uz zieda sastāvdaļu. Botānikas terminoloģijā vārdu ieviesa J. Ilsters; piem.: «.. virsgalā drīksna (jeb iedzirkle), uz kuras putekļtrauciņi savus putekļus izbirdina» (Botānika, 1883 110).

Jēg 7 80, M-E I 500, Pok 208

drīkstēt [drìkstêt], apv. *dristēt;* lš. *drįsti* 't. p.', si. *dhr̥ṣṇóti* 'ir drošs, uzdrošinās, drīkst'. Tās pašas cilmes kā *drošs* (sk.). Pamatā ide. **dhers-* 'drīkstēt, būt drošam, uzbrukt'; zudumpakāpē un nazalizēts **dhr̥ns-* > b. **drins-* > la. *dris-*, no kā bijis verbs **drist,* kura intensīvs *dristēt* (apv.), liter. ar *k* iespraudumu *drīkstēt.* (Forma ar *-st-* senāk laikam bijusi tikai tagadnē; Endzelīns.)

B II 441, Bl 6 220, Buck 1149, EF 1 48, 2 101, M-E 501, MM II 113, Pok 259, T 60

driķi 'griķi'— sk. *griķi.*

driskas, vsk. *driska;* lš. *driskà* 'driska, skranda'. Pamatā ide. **der-* 'plēst, raut, šķelt' (no kā arī *dirāt,* sk.); atv. **der-sk-* : **dr̥-sk-* > b. **drisk-,* no kā la. *driska,* verbs *driskāt.* Skaņumijā apv. *draskas, draskāt.*

Sk. arī: *draiskāt.*

Jēg 7 102, M-E I 500, Pok 210, Stang 3 19

drīsme 'skramba, plīsums'— sk. *drīksna.*

drīvēt [drīvêt]. Aizguvums; no vlv. *driven* vai vh., aīri. *driven* 'dzīt' (v. *treiben*). Latviešu valodā vārds vispirms ieviesies jūrnieku un jūras zvejnieku leksikā, kas senākajā literatūrā parādās maz. Vārdnīcās tas minēts 18. gs. («laivas apdrīvēt», Lg I 461). Tā kā vārds ar tādu pašu nozīmi — 'cieši blīvēt (spraugas)'— aizgūts arī igauņu valodā (ig. *triivima*), secināms, ka šī nozīme nav izveidojusies latviešu valodā, bet aizgūta līdz ar vārdu no cittautiešu (visticamāk — holandiešu) kuģu vai laivu būvētājiem, kas šo speciālo nozīmi izveidojuši savā darba nozarē. Vārds laikam vispirms ieviesies Kurzemē, kur piekrastes izloksnēs

sastopami arī citi šās cilmes atvasinājumi; sal. kursen. *drivāt* 'dzīt ūdeni' (K-P 30).

Arī zviedru valodā attiecīgajam vārdam ir bijis nozīmes pārnesums 'dzīt' → (apv.) 'drīvēt' (zv. *driva*). Izteikti uzskati, ka vārds aizgūts no zviedru valodas (SKES 794).

Kl 788, Mägiste 3271, M-E I 501, P 624, Tr VII 103, Zēv 2 28

drīz [drĩz]. Tās pašas cilmes kā *drošs* (sk.), tikai citā skaņumijas pakāpē. Pamatā ide. **dhers-* 'drīkstēt, būt drošam, uzbrukt'; zudumpakāpē **dhr̥-su-s* 'drošs, pārdrošs, bezbailīgs' > b. **dirsus* / **drisus*. Baltu un slāvu valodu formās parasti šeit *s* > *z* vai nu no citas saknes vārdiem, vai arī no paralēlas formas ar *sĝ* > *sž* > *ž* > *z*. Pēc *u*-celma adjektīva izzušanas la. *drīzs*, apv. *drīžs* ar nozīmes pārnesumu 'ātrs, veikls'; adv. *drīzi* > *drīz*, apv. *drīži* > *drīž*. Folklorā arī forma ar *š* — *drīši*, pie tam laikam ar senāko noz. 'droši': «Drīši, droši, bāleliņu, Met zobenu laipiņā!» (LD 18763); taču *drīši* šeit var būt arī 'ātri, strauji'.

Noz. 'drošs, bezbailīgs' dažādi variēta radu valodu atbilstošajos vārdos: pr. *dyrsos* [dirsos] vai [dirzos] (siev. dsk. nom.) 'drošs, drošsirdīgs', kr. *дéрзый* (psl. **dьrzъ(jь)*) 'drošs, pārdrošs, bezbailīgs, pārgalvīgs; nekaunīgs, rupjš', *дéрзкий* 'nekaunīgs, pārdrošs, (apv.) ātrs', č. *drzý* 'nekaunīgs, pārdrošs', p. *dziarski* 'brašs, jauneklīgs, straujš, ātrs', si. *dhr̥ṣúḥ* 'veikls', *dhr̥ṣṇúḥ* 'drošsirdīgs, stiprs', gr. *thrasýs* 'drošs, pārgalvīgs, pārdrošs'.

Adj. *drīzs* mūsdienu liter. valodā lietojams reti (piem. , «drīzā laikā»), bet bieži sastopams folklorā ar noz. 'veikls, ātrs, straujš': «Ak tu, šķelmi, tautu dēls, Tavu drīzu (var.: strauju) kumeliņu» (LD 17972, 1), «Gan gribēju drīzi braukt, Nav tik drīza kumeliņa» (LD 11180). Arh. *drīzums (drīžums)* 'ātrums': «kas var viņas [gaismas] drīžumu, plānumu, spīdumu . . saprast?» (St 4, 197).

Pēc cita uzskata (Karaļūns) vārds saistāms ar lš. *drýžti* 'plīst, berzties' (no ide. **der-* 'plēst, raut, šķelt'). K

Buck 964 un 969, E IV_2 199, EF I 49, E-H I 335, HF I 654, Karaliūnas 4 207, M-E I 501, MM II 112, Pok 259, T 60, To I 349, Ф I 503, ЭССЯ V 228

drostala 'mīļa meitene'— sk. *drošs*.

drošs [drùošs], apv. *dross* [ùo]; lš. *drąsùs* 't. p.', pr. *dyrsos* (Endzelīns: siev. dsk. nom.; Mažulis: vīr. vsk. nom.) 'drošs, drošsirdīgs', *dirstlan* 'enerģisks, iespaidīgs', kr. *дéрзкий* 'nekaunīgs, pārdrošs' (ssl. *drъzъ, drьzъ* < psl. **dьrzъ*), č. *drzý* 't. p.', p. *dziarski* 'brašs, jauneklīgs, straujš, ātrs', si. *dhr̥ṣúḥ* 'veikls', *dhr̥ṣṇúḥ* 'drošsirdīgs, stiprs', gr. *thrasýs* (< **dhr̥s-*) 'drošs, pārgalvīgs, pārdrošs', lat. *infestus* 'naidīgs, nedrošs'. Pamatā ide. **dhers-* 'drīkstēt, būt drošam, uzbrukt' no saknes **dher-*, kas radniecīga saknei **der-* 'plēst, raut, šķelt' (sk. *dirāt*). Ide. **dhers- : dhres-* / **dhros-*, no kā nazalizēts b. **drans-* > la.

druos-. Pēc *u*-celma formas **dransus* > **druosus* izzušanas latviešu valodā paralēlas formas *drošs* [ùo] un *dross* [ùo] (apv.). No pēdējās formas atv. *drosme* [ùo], *drosmīgs* [ùo]. 17. gs. arī verbs *drosties*: «es drošos» — es drīkstu (Elg I 505); par nozīmi sal. «es uzdrošinos».

Tās pašas cilmes ir *drostala* [uõ, ùo], apv. *drosala* [uo] 'mīļa meitene' (ar nozīmes pārnesumu no 'droša, strauja meitene'). Tdz. piemērs: «Tautu meita skaidas lasa, Man dējot ozoliņu. Paga, paga, drosaliņa, Pasacīšu māmiņai!» (LD 11508).

Par apv. *droztala (drostala)* 'šķila, skaida, drupata' sk. *drāzt*.

Sk. arī: *drīkstēt, drīz*. (K)

B II 441, Buck 757, 1152 un 1238, E IV$_2$ 199, EF 1 49, 2 101, Euler 155, HF I 654, L I 37, Mažiulis I 206, M-E I 508, MM II 112, Pok 259, T 60, P. Vanags — Val akt 1987 70, W-H I 698, To I 349 un 351, Ф I 503, Ц 126, ЭСРЯ I$_5$ 79, ЭССЯ V 228

drudēt 'drebēt, trīcēt' — sk. *drūms, drudzis*.

drudzis; lš. *drugỹs* 't. p.', pr. *drogis* (< **drugis?*) 'niedre', kr. *дрожь* (psl. **drъžь*) 'drebuļi, trīsas', p. *dreszcz* 't. p.', kr. apv. *дрога́* 'nemierīgs cilvēks'. Tās pašas cilmes kā *draudēt* (sk.), kam blakus skaņumijā apv. *drudēt* 'trīcēt'. Atšķirība ir saknes paplašinājumā ar *gh*: ide. **dreugh-* : **drugh-* > b. **drug-*, no kā bijis verbs **drugt* (**drūgt*) 'drebēt, trīcēt', sal. apv. *nodrūgt* («aukstumā nuosaluši un nuodrūguši», A. Saulietis — M-E II 777). Atv. *drudzis* < **drugis*.

Pēc cita uzskata (Pokornijs) pamatā ide. **dhreugh-* no **dher-* 'turēt'.

Sk. arī: *driģenes*.

E IV$_2$ 202, EF 2 105, Mažiulis I 229, M-E I 502, Pok E 275, T 61, Zēv 2 353, To I 375, Ф I 541, ЭСРЯ I$_5$ 194, ЭССЯ V 137 un 144

drukāt [drukât]. Aizguvums; no v. *drucken* 'spiest (grāmatas)', kam blakus *drücken* 'spiest'. Forma ar *u* no to apvidu izloksnēm, kur bija pirmās grāmatspiestuves. Pamatā ide. **ter-* 'berzēt, griežot berzēt; griezt, urbt', no kā la. *trīt*. Ģerm. **þrūg-* ieguva vairākas atvasinātas nozīmes, to vidū 'draudēt' (ssk. *þrūga*), 'iespīlēt, spaidīt' (a-s. *dryccan*), no kā 'kāju važas' (sav. *drūh*) un verbs 'spiest' (sav. *drucken*).

Uz grāmatspiešanu latviešu valodā sākumā attiecināja vācu vārda tulkojumu *spiest* (arī *spriest*; 1585. g. katehismā *iespriests* «ehsprestes») vai *rakstos iespiest*. 18. gs. lietots arī aizg. *driķēt* no v. *drücken* (Lg I 185, St II 182). No 19. gs. vidus šo aizguvumu sāka skaust, aizstājot to vai nu ar *(ie)spiest* (vispirms K. Stālberga izdevumos), vai ar jaunu aizg. *drukāt* (vispirms J. Alunāna «Dziesmiņās», 1856). Šis vārds ieviesās vispirms Kurzemē (U I 52).

Kl 144, M-E I 503, P 132, Tr II 94, Zēv 2 28 un 340

drukns; lš. *drū́tas*, apv. *drū́ktas* 'resns, zems, stiprs; ciets', pr. *drūktai* 'cieši', ssk. *driūgr* 'izturīgs, stiprs'. Pamatā ide. **dher-* 'turēt, saturēt, balstīt' atv. **dhreu-* : **dhrū-*, no kā sens koka nos. **dhreu̯-o-m* (: **dhereu̯o-*, Toporovs; parasti koka nosaukumu atvedina no ide. **deru̯om* no saknes **der-* 'plēst, raut, šķelt'). V. Toporovs uzskata, ka *drukns* (un radu vārdi) saistīts ar (stipra, resna) koka apzīmējumu un izsaka tā īpašības, attiecinātas uz cilvēku. No bāzes **dhrū̆-* adjektīvi atvasināti ar dažādiem piedēkļiem; la. apv. *drūkns, drukts, drūkts* 'drukns'. Forma *drukns* laikam no **druktnas* (Frenkels).

B III 206, Bl 6 179, E IV_2 202, EF 2 107 un 908, Mažiulis 6 142, M-E I 503, Pok 252 (255), Л. А. Сараджева — Эт 1979 164, To I 164

drūms [drūms]; kr. *дряхлый* 'vārgs, nevarīgs (aiz vecuma)' (ssl. *dręxlъ* 'skumjš, slinks', *dręselъ* 'apmācies; drūms, skumjš'), č. *drachly* 'skumjš'. Tās pašas cilmes kā *draudēt* (sk.); atv. no **drūt* 'trīcēt' → 'baidīties' ar pied. *-mo-* (sal. apv. *drudēt* 'trīcēt'). Sākotnējo nozīmi parāda apv. *drūme* 'bailes': «spuoku redzuot, man uznāca stipra drūme» (J. Janševskis — E-H I 337). Vārda *drūms* noz. 'nomākts, pesimistisks' saistās ar 'tumšs, apmācies' («drūms laiks»). Šāda nozīme laikam izveidojusies, vārdam saplūstot ar adj. **drumss* vai **drumsts* 'duļķains' → 'tumšs, drūms'; sal. lš. *drum̃stas* 'duļķains; apmācies, tumšs, neskaidrs' un verbus la. apv. *drumsēt, drumsināt* 'kustināt (ūdeni)' (no senāka 'duļķot'), lš. *drum̃sti* 'duļķot, jaukt; traucēt mieru'.

Blakus adjektīvam *drūms* ir verbs *sadrūmt*. (K)

EF 2 106, M-E I 506, Pok 251 (252)

drumsēt *drumsināt* 'kustināt (ūdeni)' — sk. *drūms*.

drumsla [drum̃sla]. Tās pašas cilmes kā *drupt* (sk.), tikai atv. no nazalizētas saknes: **drunp-slā-* > apv. *drumpsla* > liter. *drumsla*. Sal. gr. *thrýmma* < **thrympa* 'drumsla'. Apv. verbi *drumsēt, drumstēt* 'graizīt'; no pēdējiem atv. *drumstala* (sal. apv. *drumska* 't. p.').

Pēc cita uzskata (Frenkels) vārds saistāms ar lš. *drum̃sti* 'duļķot, jaukt'. (K)

EF 2 106, HF I 688, M-E I 503

drumstala — sk. *drumsla*.

drupt; gr. *thrýptō* 'saplēšu, sadrupinu'. Pamatā ide. **dher-*, kas radniecīga saknei **der-* 'plēst, raut, šķelt' (no kā *dīrāt*, sk.); atv. **dhreu-* : **dhru-* 'lauzt, drupināt'. Latviešu valodā ir šās bāzes paplašinājumi gan ar *p*, gan ar *b*; sal. apv. *drubežas* 'drumslas, druskas'.

Saknei **der-* radniecīga ir arī sakne **ter-* 'berzēt, griežot berzēt; griezt, urbt', no kā la. *trīt, trupēt*. Abām saknēm laikam ir kopēja cilme; diferencējoties formām ar balsīgu un nebalsīgu ieskaņas līdzskani, diferencējusies arī semantika. Tomēr dažu atvasinājumu nozīme ir ļoti tuva vai pat identa; piem., blakus

drupt ir tās pašas nozīmes apv. *trupt* (izloksnēs arī 'pūt, trupēt', sk. *trupēt*). Abu formu semantiskā mijietekme bijusi tik liela, ka tie izveidojušies par fon. variantiem.

Sk. arī: *drumsla, druskas.*

B I 282, E II 509, EF 2 103, HF I 688, M-E I 504, Pok I 274 (275)

druskas, vsk. *druska;* lš. *druskà* 'sāls', bulg. apv. *дрѣскъ* (psl. **drъska*) 'kas ļoti sīks, kas nelielā daudzumā', go. *drauhsnos* (< **dhrūs-kna*) 'druskas', lat. *frūstum* (< **dhrus-tom*) 'gabaliņš, druska'. Tās pašas cilmes kā *drupt* (sk.), tikai ar *s* paplašinājumā un pied. *-kā-* (**dhreus-kā- : *dhruskā-*). Sal. arī apv. *drust* 'plīst'.

Adv. *drusku* ir sastingusi vsk. ak. (instr.) forma no subst. *druska.*

B I 282, Brence I 256, Buck 382, EF 1 59, 2 107, M-E I 505, Pok 274 (275), W-H I 553, ЭССЯ V 140

drust 'plīst'— sk. *draudēt.*

druva; lš. *dirvà* 't. p.', kr. *деревня* 'apstrādājamā zeme (← 'plēsums'), apartā zeme; sādža'. Pamatā ide. **der-* 'plēst, raut, šķelt' (no kā arī *dīrāt,* sk.); atv. **dr-ŭ-tei* 'uzplēst zemi' (> b. **drūtei / *drūti : *drusti;* sal. vietv. *Drusti* dažādās Latvijas vietās, arī *Drustāres* Aizkrauklē, *Drustēni* Elejā). Subst. **dr̥-u̯ā-* 'plēsums, tīrums' > b. **dirvā-* (lš. *dirvà*) un **durvā-* (strauta nos. *Durvu grāvis* Kandavā); ar metatēzi no šās formas vai no **dru-u̯ā-* la. *druva.* Apv. arī *dirva* [ìr²] 'druva', no kā vairāki vietvārdi — *Dirvāni* (Lašos), *Dirveņi* (Dagdā), *Dirvānieši* (Ciblā), *Dirveikas* (Taurkalnē) u. c.

Buck 489, EF 2 97, Jēg 7 79, M-E I 505, Pok 208, Schmalstieg 2 256 un 342, Stang 3 20, T 56, Бенвенист 2 341, Ф I 501, ЭССЯ IV 213

drūzma [drūzma], apv. [ù]; lš. *drùžti* 'panīkt, mazināties; kļūt vājākam; apmākties; mitēties'. Pamatā ide. **der-* 'plēst, raut, šķelt' (no kā arī *dīrāt,* sk.). Zudumpakāpē **dr-eu- : *drŭ-* ar *ĝ* paplašinājumā > b. **drauž- : *drŭž-* > la. *drauz-* (no kā apv. *drauzāt* 'plosīt', *drauznāt* 'nodrāzt, noplēst (kokam mizu)') un *druz- / drūz-,* no kā ar pied. *-mā-* atv. *drūzma,* apv. *druzma* un ar svelpeņa nebalsīgo variantu apv. *drūsma.* Nozīmes attīstība: 'plēst → 'berzēt, berzties' (apv. *apdrauzāt* 'visapkārt noberzt, noberzēt') → (subst.) 'bars, pūlis (kur cits gar citu beržas)'. Par nozīmju sakaru sal. *berzt : burzīt : burzma.*

18. gs. ar vārdu *drūzma* apzīmēta arī militāra vienība (v. *Troup, Trup,* Lg I 521, St II 598).

Karaliūnas 6 172, M-E I 507

dubļi; lš. *dũbliai* '(dzīvnieku) iekšas, zarnas'. Pamatā ide. **dheub- : *dhub-* 'dziļš, dobs' (sk. *dobjš*) > b. **dub-*. No tā arī apv. *dubt* 'izveidoties ar dobumu; padziļināties, iekrist', *iedubt* 'iekrist (par

acim, vaigiem)'. Vārda *dubļi* sākotnējā noz. 'tas, kas ir dobumā, padziļinājumā'.

Buck 20, E I 257, I 244, EF 2 108, M-E I 509, Pok 261 un 268, T 45, Urb 8 91

dubra 'purvs', *dubrs* 'dūkstains meža ceļš' — sk. *dibens, dumbrs.*

dubt 'izveidoties ar dobumu' — sk. *dubļi.*

dūce 'nepārejama dūksts' — sk. *dūksts.*

duceles 'divriči' — sk. *celis.*

dūcis — sk. *duncis.*

dūdot [dūduôt]; lš. *dūdúoti* 'pūst (dūdas); spēlēt (dažādus mūzikas instrumentus); svilpt; raudāt', *dudénti* 'klauvēt, rībināt; dunēt, ducināt; runāt', kr. *дудéть* (psl. **duděti*) 'spēlēt (dūdas, arī citus pūšamos instrumentus), apv. 'trokšņot, svilpot, gaudot (par vētru)'. Pamatā ide. **dheu- : *dhū-* 'putēt, virpuļot; pūst', no kā arī *dūkt*[a] (sk.). No tā bijis b. **dūti* > la. **dūt,* kura iter. ir *dūdot* ar sākotnējo noz. 'pūst, pūšot radīt skaņas' (sal. kr. *дуть* 'pūst'), kas diferencējoties saistīta gan ar cilvēka balss skaņām ('(skaļi) raudāt': «Nedzird vairs lielu vēju, Ne bērniņus dūdojot (var.: raudājam, gaudojot)», LD 27625, 4), gan ar putnu balsīm: «Divi zili balodiši Strautā dzēra dūdodami» (LD 31956, 7), «Dūdo gulbis ezerā» (LD 8456, 2). No šejienes attiecinājums uz cilvēku klusu dziedāšanu un mīļu, intīmu runāšanu. Vārds saistīts arī ar mūzikas instrumentu skanēšanu un radu valodās arī ar dažāda rakstura trokšņiem. Daļēji šī semantika piemīt arī iter. *dudināt* (apv. *dūdināt*) 'klusu (arī pie sevis) runāt, dziedāt; ducināt (par pērkonu)'.

Tās pašas cilmes subst. *dūda* noz. 'balodis' izveidojusies latviešu valodā (blakus vārdam *dūja*), tāpat noz. 'stabule', bet *dūda(s)* 'somu stabule, dūkas' aizgūts no slāvu valodām, sal. kr. apv., bkr. *дудá* 'stabule, somu stabule, arī cita veida mūzikas instruments'. (Sk. arī *soma.*)

Blakus vārdam *dūda* ir bijis tās pašas cilmes sens baltu mūzikas instrumenta (stabules) apzīmējums **dauda;* sal. lš. *daudýtė* 'stabule' un ar citu nozīmi la. apv. *daudaliņa* 'jautrs bērns'.

Kā *dūda,* tā **dauda* saglabājušies daudzos vietvārdos. (K)

B III 642, EF 2 84, M-E I 510, T 46, ЭССЯ V 147

dudz 'daudz' — sk. *daudz.*

dugāt 'kliegt' — sk. *dungot.*

dūja [dûja] 'balodis'. Pamatā ide. **dheu- : *dhū-* 'putēt, virpuļot; pūst', no kā arī *dūdot* un *dūkt* (sk.). Vārdā *dūja* parādās ide. saknes vairākas nozīmes: 1) 'virpuļot' (par baložu bara kustību); sal. lš. *dùiti* (tag. *dùja*) 'ātri skriet', subst. *dujà* 'skraidīšana'; 2) 'pūst' → 'dūdot'; sal. tās pašas cilmes *dūda* 'balodis' un *dūdot,* ar ko nozīmes ziņā saistās interj. *dūju!:* «Dūju! dūju! balodīti (var.: Dūci, dūci! pūti, pūti!)» (LD 2427 var.). 3) No tās pašas ide. saknes vairākās valodās atvasināti vārdi ar noz. 'pelēks'

(sal. *dūkans*). Pēc tumšpelēkās spalvu krāsas izveidots baloža nosaukums ģermāņu valodās (go. *dūbo,* v. *Taube*), un šī saknes atvasinātā nozīme var būt ietverta arī vārdā *dūja.*

Baloža nos. *dūve* ir aizguvums — no vlv. *dūve* 'balodis'. Pēc cita uzskata (Endzelīns) arī *dūja* ir aizguvums — vārda *dūve* pārveidojums. K

E II 161, III$_1$ 597, Kl 772, M-E I 524 un 530, Pok 261 un 264, Zēv 2 30 un 178

dūkans [dūkans]. Atv. no **dūks* 'pelēks, tumšs', kas izzudis, skaužot homonīmiju ar apv. *dūks* 'neprātīgs, muļķīgs, traks' (lš. *dūkas* 'dullums, trakums'). Par formu sal. *sarkans* : apv. *sarks* t. p. Tās pašas cilmes ir arī apv. *dūkt* '(ap)mākties, tīties dūmakā': «debess apdūkst» (M-E I 82). Vārda *dūkans* sākotnējā nozīme laikam ir bijusi 'tāds (krāsas ziņā) kā apmākusies debess, kā dūmi' → 'pelēkbrūns (par zirgu)'. Pamatā ide. **dheu-* : **dhū̆-* 'putēt, virpuļot, pūst' ar atvasināto noz. 'pelēks, tumšs'; ar *k* saknes paplašinājumā **dhūk-* > b. **dūk-*. (Sal. tās pašas cilmes *dūlēt, dūmi.*)

Apv. *dūks* 'neprātīgs, muļķīgs, traks' nozīme no saknes semantikas nianses 'virpuļot', kā arī no atvasinātās nozīmes 'apmācies' attiecinājuma uz cilvēka apziņu. (K)

EF 2 109, M-E I 525 un 526, Pok 261 un 265, T 62

dukāt, *dunkāt* 'sist ar dūri' — sk. *duncis.*

dūkāt 'spaidīt, kratīt' — sk. *duncis.*

duklājs, *duknājs* 'muklājs' — sk. *dūksts.*

dūkns, *dukns* 'staigns' — sk. *dūksts.*

dūkņa, *dūksne* 'staigna vieta, purvs' — sk. *dūksts.*

dūks 'neprātīgs, muļķīgs, traks' — sk. *dūkans.*

dūksts [dùksts] 'staigna, purvaina vieta, purvs; liela peļķe'. Pamatā ide. **dheu-* 'skriet, tecēt' (no kā arī *žūt,* sk.), skaņumijā **dhou-* : *dhū̆-* > b. **dau-* : **dū-,* no kā la. *dūksts* un apv. *dauksta* 'izbraukta vieta ceļā' (E-H I 310); senāk laikam arī 'dūksts', no kā arī vairākos Latvijas novados vietv. *Daukstes, Daukstі,* arī *Daukša (Daukšas sils* Raunā). Par nozīmju sakaru 'tecēt' un 'peļķe, purvs' sal. *plūst, pludināt* : apv. *pludaksnis* 'dubļi, dūņas, peļķe' un arh. *straut, straust* '(strauji) tecēt' : apv. *strauga* 'staigna, zema vieta', *struga* 'purvs'.

Vārds *dūksts,* apv. *dūkste* ir tās pašas cilmes kā apv. *džūkste* 'purvaina, staigna vieta' (sk. *žūt*). Šo etimoloģisko variantu atšķirību nosaka ide. saknes patskaņa mija **dhou-* : **dhū̆-* (> b. **dū-*), arī redukcijas pakāpe no **dheu-* — **dhₑu-* > b. **dįū-,* no kā latviešu valodā divējādi refleksi — *žū- (žūt)* un senāku zemgalisko izloksņu *džū- (džūkste).* Ar vietv. *Džūkste* sal. *Dūkste* [ù^2] 'dūņaina pļava' (Preiļos), [û^2] (Vecaucē, Ezerē, Pērkonē u. c.), *Dūkstes purvs* (Vērgaļos), *Dūksts purvs, Dūkšu, Dūkstu purvs* (Lejasciemā), *Dūkšupe* (Ičas pieteka); lš. *Dūksta, Dūkštas, Dūkštelis* (ezeri). Morf. varianti apv. *dūce* [ù^2] 'nepār-

ėjama dūksts' (sal. *Dūces pļava* Alsviķi u.c., lš. *Dũkė* purvs), *dūkņa* [ù², û²] 'staigna vieta, purvs; lopu izbradāta peļķe', *dūksnājs* [ù] 'purvs, dūksts', *dūksne* [û, ù²], *dūksnis* [û²], *dūkstulis* 't. p.' Ar īsu saknes patskaņi apv. *duklājs* 'muklājs', *duknājs, duknums, dukņa* 'purvs'.

Ar purva nos. *dūkņa* un *dukņa*, kas atvasināts no adj. *dūkns* [ù²], *dukns* 'staigns', saistās arī mitoloģiskas būtnes nos. *dūkņa, dukņa* 'lauma, spīgana'. Pamatā laikam verbs **dūkt, *dukt* 'tecēt' → 'kļūt mitram, staignam'; ar maldugunīm, kas bieži redzamas mitrās vietās, saistīti mitoloģiski priekšstati.

Ar pied. *-ro-* (**dhū̆-ro-*) dažādās valodās atvasināti daudzi upju un purvu nosaukumi, to vidū laikam arī la. *Dūrupe* (Glūdā u. c.), *Dūrenes upe* (Valtaiķos) u. c.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds *dūksts* saistāms ar *dūkans* 'pelēkbrūns'. K

M-E I 525, Pok 259, Покровский 148

dūkt[a] [dùkt] 'radīt zemas, dobjas skaņas'; lš. *dũkti* 'trakot', si. *dhūkaḥ* 'vējš'. Pamatā ide. **dheu- : *dhū̆-* 'putēt, virpuļot, pūst', kas laikam ir vienas cilmes ar **dheu-* 'skriet, tecēt' (sk. *dūņas*). Ar *k* saknes paplašinājumā b. **dauk- : *dū̆k-*, no kā la. *dūkt* un laikam senāka forma **dukt (: ducināt)*.

No saknes noz. 'pūst' (sal. kr. *дуть* 'pūst') izveidojusies la. *dūkt* noz. 'radīt zemas, dobjas skaņas; zemu, dobji skanēt; neskaidri zemā balsī dziedāt'. Tās pašas cilmes ir *dūkas* 'sens pūšamais instruments'; pēc cita uzskata (Endzelīns) tas ir aizg. no krievu valodas (kr. *ду́дка* 'stabule'). Arī iter. *ducināt, dūcināt* semantika saistīta ar skaņām, trokšņiem.

Turpretim lš. *dũkti* 'trakot' pārstāv citu semantisko slāni, kas izveidojies no saknes senās noz. 'virpuļot' (piem., par putekļiem, dūmiem) un ar to saistīto noz. 'tīties dūmakā, apmākties, apmigloties' (ar pārnesumu — par cilvēka apziņu). (Sal. *dūkans.*)

Sk. arī: *dūdot, dūja, dunēt, dungot, dvest.*

E I 106, EF 2 109, M-E I 526, MM II 107, Pok 261 un 265, T 62, Ф I 550

dūkt[b] 'mākties, tīties dūmakā' — sk. *dūkans.*

dukurs — sk. *duncis.*

dulbs 'stulbs', *dulburis* — sk. *dilbs.*

dūlēt [dūlêt], apv. *dūļāt* '(ap)dūmot bites'; lš. *dũlyti* 'dūmot; apdūmot bites', p. *dulić* 'dūmot, kūpēt', si. *dhūliḥ* 'putekļi'. Pamatā ide. **dheu- : *dhū̆-* 'putēt, virpuļot, pūst' (no kā arī *dūmi,* sk.) > b. **dau- : *dū̆-,* no kā ar *l* saknes paplašinājumā bijis verbs **dult (*dūlt)*, kura iteratīvs ir *dūlēt.* Subst. *dūlājs, dūle, dūlis,* kas agrāk apzīmēja dūmus bišu atvairīšanai vai šim nolūkam lietotu dūmojošu pagali, salmu vīšķi u. tml., bet tagad īpašu trauku, no kā izplūst dūmi.

Sk. arī: *dulls, duļķes.*

EF 2 109, M-E I 526, MM II 110, Pok 261, T 62

dulls [dul̃s]. Pamatā ide. **dheu-* : **dhū̆-* 'putēt, virpuļot, pūst' > b. **dau* : **dū̆-,* no kā arī *dūlēt* '(ap)dūmot bites' (sk.). Kā blakus vārdam *dūmi,* tā arī līdzās *dūlēt* ir tās pašas saknes vārdi dūmainas krāsas apzīmēšanai: apv. *duls, dūls* 'tumšs, brūngans': «Augat, mani duli zirgi, Dumbras zemes arājam» (LD 15905, 9), «Vedīs mani pār novadu Dūli bēri kumeliņi» (LD 9690), «Dūli melna kā čigāne» (LD 20190). Sal. lš. *dùlas* 'pelēks; dzeltensārts', *dul̃svas* 'pelēcīgs, apmācies'.

Valodā bieži sastopams nozīmes pārnesums no krāsām uz cilvēka apziņu, raksturu. Sal. *dumjš* 'pelēks, tumšs' → 'muļķīgs, stulbs', apv. *dūkt* '(ap)mākties' → '(ap)stulbt': «tiri kā apdūkusi, nevar ne kliņķi atrast» (M-E I 83), lš. *dū̃kti* 'trakot'. Šāds nozīmes pārnesums bijis arī vārdā *duls,* ar ekspresīvu līdzskaņa garinājumu *dulls.* Nozīmi ietekmējis arī tās pašas ide. cilmes vlv., afrī. *dul* 'neprātīgs, nesaprātīgs, traks' (v. *toll* 'traks, ārprātīgs'). Folklorā blakus *duls* arī *dulls* 'tumšs' (LD 1335).

Blakus formai *dulls* ir apv. *dulns* 't. p.' Zīmīgs ir apv. *dulss* 't. p.': «tā kā dulsi, kā dumi» (E-H I 341), kas formā atbilst lš. *dul̃svas* 'pelēcīgs, apmācies' (la. **dulsu̯as* > **dulsvs* > *dulss*), un salīdzinājumā ar lietuviešu vārdu redzama arī semantisko pārmaiņu gaita. Nozīmes pārnesumu 'apmācies' → 'garā apmāts, neprātīgs' raksturo arī verba *apdullt* lietojums folklorā ar sākotnējo nozīmi: «Šodien diena apdullusi (var.: apmākuse)» (LD 16045).

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Zēvers) *dulls* ir aizg. no lejasvācu valodas. K

Buck 1071, EF 2 109, Kl 780, M-E I 513, Zēv 2 29

duls, *dūls* 'tumšs, brūngans'— sk. *dulls.*

dulss 'dulls'— sk. *dulls.*

duļķes [dul̃ķes], apv. *duļķis;* lš. *dùlkės,* si. *dhūliḥ* 'putekļi', *dhūlikā* 'putekļi, migla', lat. *fūlīgō* (< **dhūligō*) 'sodrēji, kvēpi'. Pamatā ide. **dheu-* : **dhū̆-* 'putēt, virpuļot, pūst' (no kā arī *dūlēt,* sk.) ar *l* saknes paplašinājumā un pied. *-ikā-* ar variācijām; b. **dulkē-*, no kā la. **dulke,* kur no dsk. ģen. **dulkįu* > *dulķu* > *duļķu* līdzskaņu mīkstinājums pārnests visā paradigmā. 18. un 19. gs. vēl formas ar *-lķ- (dulķis,* St I 54, Wel 36, V 1 252, *dulķes* U I 54) un adjektīvs ar *-lk- (dulkains,* V 2 55). Liter. dsk. *duļķes,* bet izloksnēs arī vsk. *duļķe.* Apv. forma *duļķis* ieguvusi arī terminoloģisku nozīmi (= kr. *шлам*). Verbs *duļķot* [dul̃ķuôt].

Vārda senākā nozīme latviešu valodā bijusi 'putekļi, smalkumi', kas parādās vēl vārda apvidu lietojumā: 'salmu un pelavu smalkumi' Tirzā, 'linu smalkumi' Aulejā («kad kulsta linus, zem nuokulstu paliek vēl duļķe, zem duļķes spaļi», E-H I 341).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds ir aizg. no lietuviešu valodas.

EF 2 109, M-E I 513, MM II 110, Pok 261, T 62, W-H I 560

duļļi (laivai) — sk. *tols*.

dūmaļa, *dumaļa* 'tumšas krāsas govs, govs ar tumšu galvu' — sk. *dumjš*.

dumbrs [dum̃brs]; lš. *dum̃brės* (dsk.) 'neizbrienams niedrājs, niedrēm pieaudzis staignājs', norv. *dump* 'zemes padziļinājums'. Pamatā ide. **dheub-* : **dhub-* 'dziļš, dobs' (no kā arī *dobjš*, sk.) ar *n* iespraudumu; b. **dunb-* > **dumb-*, no kā ar pied. *-ro-* la. *dumbrs*. Bez nazāļa ir apv. *dubra* 'purvs', *dubrs* 'dūkstains meža ceļš pa melnzemi'. Atv. *dumbrājs*, apv. *dubrājs*.

Vārda *dumbrs* nozīmes pamatā ir 'iedobums'. Sal. apv. *duburs* 'samērā dziļa un plata vieta upē; koka dobums' (lš. *duburȳs, dumburȳs* '(zemes) dobums, iedobums, ieplaka; upes dzīle').

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds saistāms ar apv. *dums* 'tumšbrūns'.

E II 151 un 361, I 244, EF 2 108, Dz. Hirša — Vēstis 1987 II 54, M-E I 514, Pok 261, 264 un 268, T 45, Urb 8 91

dūmi [dũmi]; lš. *dū́mai*, pr. *dumis* [dūmis], kr., bkr. *дым* (ssl. *дымъ*), ukr., bulg. *дим*, č. *dým*, p. *dym*, si. *dhūmáḥ* 't. p.', gr. *thȳmós* (< **dhūmos*) 'gars, drosme, dusmas' (← 'dūmi'), *thymiáō* 'dūmoju', lat. *fūmus* (< **dhūmos*) 'dūmi, tvaiks'. Pamatā ide. **dhū-mo-s* 'dūmi' no saknes **dheu-* : *dhŭ̄-* 'putēt, virpuļot, pūst', kas laikam vienas cilmes ar homonīmo **dheu-* 'skriet, tecēt'. Saknes atvasinājumi ar *-m-* un *-l-* ir nozīmēs tuvi: la. *dūmaka* 'migla vai miglai līdzīga parādība, izkliedēti dūmi', vidusīru *dumacha* 'migla', si. *dhūlikā* 'putekļi, migla'. Līdzīgi arī latviešu valodā: blakus vārdiem *dūmi, dūmot* ir *dūlēt* '(ap)dūmot bites'.

Sk. arī: *dūlēt, dumjš*.

B II 210, Buck 73, E IV$_2$ 203, EF 2 110, Euler 76 un 106, HF I 693, Lanszweert 134, M I 41, Mažiulis I 237, M-E I 527, MM II 109, Pok 261, T 62, W-H I 561, Л. А. Гиндин — Эт 1963 69, ЕСУМ II 70, То I 390, Ф I 558, Гам-Ив 3 206 un 466, Ц 138, ЭСБМ III 172, ЭСРЯ I$_5$ 222, ЭССЯ V 203

dumjš; go. *dumbs*, sav. *tumb*, v. *dumm* 't. p.' Pamatā ide. **dheu-* : **dhŭ̄-* 'putēt, virpuļot, pūst' (no kā arī *dūmi*, sk.) ar *m* saknes paplašinājumā > b. **dŭ̄m-*, no kā la. apv. *dums*, liter. *dumjš*. Ar vārdu *dūmi* saistās tumši pelēkas (arī pelēksārtas, brūnas) krāsas apzīmējumi un šādas krāsas dzīvnieku nosaukumi; apv. *dums, dūms, dumjš* 'pelēks, tumši brūns': «Citus gadus puiši jāja Dumjus (var.: sirmus), bērus kumeliņus» (LD 13005 var.), «Šķir, māsiņa, man gosniņu, Šķir ar baltu muguriņu; Tautām dumas (var.: dūmas), tautām melnas, Man ar baltu muguriņu» (LD 16471). Raksturīgi govju nosaukumi *dumaļa, dūmaļa* 'tumšbrūna govs; sarkana govs ar brūnu galvu'. Sal. Narevas baltu (jātvingu?) izloksnē *dumo* [dūmo?] 'tumši'. La. apv. *dumt* 'apmākties, satumst': «Duma, duma, vakars nāca» (LD 23426, 1).

Apmākšanās, tumšā krāsa ar pārnesumu attiecināta uz cil-

vēka garu, saprātu; paralēlēs redzams arī sakars ar dūmiem, dūmu krāsu. Šāda parādība ide. valodās ir diezgan izplatīta; sal. si. *dhūmáḥ* 'dūmi' un *dhūmráḥ* 'pelēks, dūmu krāsā; garīgi apmāts', gr. *thymiáō* 'dūmoju' un *thymóomai* 'dusmojos'. Nozīmes pārnesumu ieguvis arī la. *dums, dumjš*. To noteikti ietekmējis vlv. *dum* 'muļķīgs' (v. *dumm*); šā ģermāņu vārda pamatā ir tā pati ide. sakne, kas latviešu vārdam, tikai ar citu piedēkli (**dhumbhos*), bet arī tā sākotnējā nozīme bijusi 'tumšs'. Ka nozīmes pārnesums 'pelēks, tumšs' → 'muļķīgs, stulbs' tomēr varēja patstāvīgi izveidoties latviešu valodā, rāda vairāki folkloras piemēri, to vidū vārda *dūmaļa* attiecinājums uz garīgi neattīstītu cilvēku: «Dievs dev' sievu dūmaliņu, Tā runāt nemācēja» (LD 22717), «Dūmaļas, dūmaļas Tie sveši ļaudis, Aiz galda raidāmi, Aizkrāsnē līda» (LD 19125), «Sēdies, māsiņa, Saulītes pusē, Tas tautu nelietis (var.: dūmaļa) Tavā ēnā» (LD 16080). Folkloras piemēri rāda arī, ka semantisko pārmaiņu starpposms varēja būt noz. 'apmācies': «Aptumsuse saule tek Pa melliem debešiem; Tā apduma (var.: sajuka) mans prātiņš, Ar nelieti dzīvojot» (LD 21902, 4).

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Zēvers) vārds *dumjš* ir aizg. no vācu valodas. K

Buck 1218, Fei 129, Kl 147, M-E I 514, Pok 261, Zēv 2 29

dumpis[a] [dum̃pis] 'nemiers, sacelšanās'; lš. *dum̃pis* 'sacelšanās, jukas', arh. dsk. *dumpys* 'jukas, haoss' (laikam aizg. no latviešu valodas). Pamatā ide. **dhem-* 'pūst; putēt, dūmot, miglot' (no kā arī *dimdēt*, sk.), zudumpakāpē ar *p* saknes paplašinājumā **dm̥-p-* > b. **dump-*, no kā laikam bijis verbs **dumpt*, un tā atv. ir *dumpis*. No noz. 'pūst' (lš. *dùmpti* 'pūst', *dùmplės* 'plēšas') izveidojusies noz. 'skanēt, radīt troksni', no kā savukārt 'radīt nemieru, (subst.) nemiers, sacelšanās'. (Šo nozīmi gan ietekmējis vlv. *dumpe* 'nemiers'.) Vārda noz. 'troksnis, satraukums' redzama folklorā: «Es dzirdēju klētiņā Lielu dumpi strīdējam» (LD 15067, 1). 17. gs. literatūrā «celt dumpi»— radīt troksni, kas saistīts ar nekārtībām: «nepiedzeries kā cūka, . . necel dumpi» (Manc 4_1 146). Jau 17. gs. vārds *dumpis* lietots arī nemieru, sacelšanās apzīmēšanai (Elg 1 27 un 467— tikai kā apv.; Lj 62). 19. gs. tas ir parastais nemieru apzīmējums.

Pēc cita uzskata (Zēvers) *dumpis* ir aizg. no viduslejasvācu valodas. (K)

Sk. arī: *dumpis*[b].

B III 199, Bl 6 197, EF 2 88, M-E I 515, Pok 247, Roze 1 60, Zēv 2 29

dumpis[b] 'bridējputns ar dobju balsi'. Vārds cilmes ziņā saistāms ar *dumpis*[a] (tātad 'trokšņotājs'; par nozīmju sakaru sal. lš. *baũbti* 'baurot': *baublỹs* 'baurotājs; dumpis').

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Zēvers) vārds ir aizg.— no vlv. *rōrdump (raredump)* 'dumpis' (v. *Rohrdommel*). Taču latviešu

valodā nav nekādu pēdu no ģermāņu salikteņa pirmās daļas, tā ka vārda līdzība drīzāk izskaidrojama ar putna balss atdarināšanu nosaukumā. (K)

M-E I 515, Zēv 2 29

dums, *dūms, dumjš* 'pelēks, tumši brūns'— sk. *dumjš, tumsa.*

dumt 'apmākties, tumst'— sk. *dumjš, tumsa.*

dūnas [dūnas], vsk. *dūna.* Aizguvums; no vlv. *dūn(e)* vai afri. *dune, dūn* 't. p.' (v. *Daune*). Pamatā ide. **dheu-* 'putēt, virpuļot, pūst', no kā la. *dūja, dūmi.*

Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc II 282, *dūņi* Lj 62).

Doo I 360, Kl 123, M-E I 528, P 122, Tr II 34, Zēv 2 178 un 261

duncis [duñcis], *dūcis* [dūcis]. Pamatā ide. **teuk-* : **tŭk-* 'sist, grūst', no kā arī *tūcīt* (sk.); blakus formām *tuk- / tūk-* latviešu valodā izveidojušās formas ar ekspresīvu balsīgo ieskaņas līdzskani *duk- / dūk- (> duc- / dūc-).* Ka paralēli bijušas abas saknes formas, rāda vienas nozīmes vārdu pāri: apv. *dūcīt* 'mīcīt, grūstīt' blakus *tūcīt,* apv. *dūkāt* 'spaidīt, kratīt' blakus *tūkāt.* Izveidojušās arī formas ar ekspresīvu *n* iespraudumu, piem., blakus *tūcīt,* apv. *tucīt* ir apv. *tuncīt* 'stampāt, mīcīt; spiest, grūstīt, mocīt', blakus apv. *dukāt* 'sist ar dūri, mīcīt' ir *dunkāt* 'sist ar dūri', no kā arī subst. paralēlformas: apv. *duka, dūka, dunka* 'dūres sitiens, grūdiens'. (Pēc Endzelīna uzskata *dunka* ir aizg. no zviedru valodas, sal. zv. *dunk* 'sitiens, plaukšķiens', M-E I 517).

Ar šiem vārdiem saistīti arī *duncis* un *dūcis*, sākumā laikam 'sitamais, duramais' un 'sitiens', sal. tdz.: «Došu dunci (var.: dunku, dūri) mugurā» (LD 23384 var.), kur *duncis* 'dūres sitiens'. Sal. arī arh. *duncis* 'koka trauks sāls sadauzīšanai' (U I 54). No 'sitamais, duramais' → 'garš nazis; duramais ierocis'. Forma ar *-n-* no kursiskajām izloksnēm; tā vispārināta valodā, diferencējot abu formu nozīmi.

Tās pašas cilmes ir *dukur(i)s* 'zivju duramais, zivju dzenamais rīks' → 'īpašs tīkls, kurā dzen zivis'. Par vārda nozīmi sal. apv. *dukuris* 'kartupeļu stampājamais, mīcāmais' (M-E I 512) K

M-E I 515 un 523

dundurs [duñdurs]; lš. *dunduris* 'pērkons, pērkona grāviens', *dundurȳs* 'zirgu dundurs', vh. *dunder*, v. *Donner* 'pērkons'. Atv. no verba *dundēt,* kam pamatā tāpat kā vārdam *dunēt* (sk.) ir izzudušais verbs **dunt;* abas atvasinātās formas ir šā pamatverba iteratīvs-intensīvs. Verbs *dundēt* 'skanēt, dārdēt': «baznīcas pulksteņu smagās, dunduošās balsis» (M-E I 516); sal. lš. *dundė́ti* 'dunēt, dārdēt, rībēt, klaudzēt; dunot iet, braukt; skaļi runāt'.

EF 2 110, M-E I 516, Pok 255, Ив-То 1 241

dunēt [dunêt]; sa. *dyne* 'troksnis', *dynnan* 'dārdēt', a-s. *dunian,* vav. *dünen* 't. p.', gr. *thȳnō* 'nevaldāmi drāžos, trakoju', si.

dhvánati 'skan', *dhúniḥ* (divd.) 'šalcot, brāžoties, aurojot', *dhunóti, dhūnóti* 'krata, satricina'. Pamatā ide. **dheu-* : **dhū-* 'putēt, virpuļot, pūst' (no kā arī *dūkt,* sk.) ar *n* saknes paplašinājumā > b. **dun-,* no kā bijis la. **dunt,* kura iter.-intens. ir *dunēt.*

Sk. arī: *dundurs.*

E II 73, EF 2 110, HF I 697, M-E I 516, MM II 106, 107 un 118, Pok 262 un 277

dungāt 'duļķot ūdeni'— sk. *dungot.*

dungot [duñguôt], *dungāt.* Tās pašas cilmes kā *dūkt* (sk.), tikai ar *g* saknes paplašinājumā (ide. **dhŭg-*). No b. **dug-* la. apv. *dugāt* 'kliegt', kam blakus parastākas formas ar *n* infiksu. Sal. lš. *dū̃gzti* : *duñgzti* 'dūkt, sanēt'. La. apv. *dūgot* 'dūkt, dūdot, ziņģēt' var atspoguļot kā saknes *ū,* tā arī *-un-* > *-ū-*. Bijusi arī mijietekme ar *dūdot* : apv. *dundot* 't. p.'

Tāpat kā blakus verbam *dūkt* 'radīt zemas, dobjas skaņas' ir homonīmais apv. *dūkt* '(ap)mākties', arī *dug-* / *dūg-* sastopams ar divējādu semantiku, sal. apv. *apdudzis, apdūdzis* 'apmācies'. Saknes nozīmes niansi 'virpuļot' (piem., par putekļiem, dūmiem) → 'kļūt neskaidram, tīties dūmakā, apmākties' atspoguļo arī apv. *dungāt* 'sitot ar koku, duļķot ūdeni, lai iedzītu zivis tīklā'. K

M-E I 517

dūņas [dùņas], apv. *dūņi* [û²]. Pamatā ide. **dheu-* : **dhū-* 'skriet, tecēt' > b. **dau-* : **dū-* ar pied. *-nįā-* > la. *dūņa* (apv.), parasti dsk. *dūņas.* Morf. var. apv. *dūna* 't. p.' Dūņas sākotnēji laikam 'upes sanesumi'. (Pokornijs: pied. *-no-*, *-nā-* norāda uz krāsu.)

Ar ide. **dheu-* 'skriet, tecēt' saistās radniecīgā sakne **dheu-* 'putēt, virpuļot, pūst' (no kā la. *dūmi*). No šās saknes vh. *dūne* 'osta smilšainā jūras piekrastē', v. *Düne* 'kāpa' ('vēja sanestais'), ar ko nozīmes un formas ziņā daži autori saista arī *dūņas* (Persons).

Sk. arī: *dobjš, dūksts, dūkt, dūmi.*

EF 2 109, Kl 147, M-E I 528, Pok 261, Ф I 488

dūre [dùre], apv. [ũ], *dūris* [û²]; lš. *durà,* apv. *dùrė* 'lauznis', *dū̃ris* 'dūriens'. Vārds cilmes ziņā saistāms ar verbu *durt* (sk.). Par nozīmju sakaru sal. lat. *pungere* 'durt' : *pugnus* 'dūre'. Vārda *dūre* sākotnējā noz. 'tas, ar ko dur; ar ko veido dobumu, caurumu'; sal. apv. *dūre* 'rīks ar dzelzs asmeni un koka kātu zvejniekiem ziemas laikā āliņģu taisīšanai' (M-E I 529).

Jēg 7 72, M-E I 529

durt [dur̃t]; lš. *dùrti* 'durt, badīt; diegt', pr. *dūrai* 'bailīgs, tramīgs'. Pamatā ide. **der-* 'plēst, raut, šķelt' (no kā arī *dīrāt,* sk.). Zudumpakāpē **dr̥-* > b. **dir-* / **dur-*, no kā la. apv. *dirāt,* liter. *dīrāt,* apv. *dirkāt* [ir̃] 'plēst' un *durt.* Verba *durt* sākotnējā noz. 'plēst caurumu'. Par nozīmju sakaru sal. kr. *дыра́* 'caurums' un *драть* 'plēst'.

Folklorā *durt* 'izveidot caurumu, dobumu; apstrādāt (koku),

izveidojot caurumu, dobumu': «Augstu duru sila priedi, Saldа medus gribedams» (LD 24908). Tālākajā nozīmes attīstībā akcentējums bijis uz darbību ar kādu smailu priekšmetu. Iter. *durstīt* [dur̃stît].

Atv. *piedurt* ar dūrieniem piestiprināt, piediegt'. No tā subst. *piedurkne* < **piedurtne*.

Sk. arī: *dūre, piedurkne*.

E I 128, 211 un 247, I 390, EF 2 113, Jeg 7 70, Lanszweert 140, Mažiulis I 240, M-E I 520, III 246, Pok 206

durvis [dùrvis], apv. *duris;* lš. *dùrys* 't. p.', pr. *dauris* (jālasa laikam *duaris* = *dwaris,* Endzelīns; vai arī metateze **dvar-* > **daur-,* Mažulis) 'lielie vārti', kr. *дверь* (ssl. *дверь,* dsk. *двери*), bkr. *дзвёры* (dsk.), ukr., bulg. *двери* (dsk.), č. *dveře,* p. *drzwi* (dsk.), asor. *durje,* ssk. *dyrr* (< ģerm. **duriz-*), sav. *turi,* v. *Tür,* go. *daúrōns,* sensakšu, a-s. *duru,* a. *door,* si. *dvāraḥ* (dsk.; ak. *dúraḥ*), gr. *thýrā,* lat. *forēs* (< **dhu̯orēs,* dsk.) durvis', skitu *dvara* 'durvis, vārti'. Pamatā ide. **dhu̯ĕr-* / **dhu̯ōr-* : **dhur-* 'durvis' > ab. **dur-,* no kā laikam latviešu valodā bijušas paralēlformas **duru-* un **duris,* kas saplūdušas formā **durvis* > *durvis.* No **duris* > apv. *duris.* (E I 218 un 288.)

Raksturīgā ir senajās un arī vairākās mūsdienu valodās sastopamā vārda dsk. vai divsk. forma, kas norāda uz sākotnēji divdaļīgām durvīm vai primitīvi durvju funkcijā lietotiem vairākiem deļiem (lubām), vai arī uz diviem durvju stabiem (Frīzs).

Tā kā *durvis* apzīmē ne tikai vērtni, bet arī aili, pa kuru staigā (Endzelīns: sākotnēji *durvis* 'atvars ārā un iekšā staigāšanai'), varbūt notikusi kontaminācija *duris* + *urva* 'ala, dobums', no kā forma *durvis.* (K)

B II 164, Buck 465, E III_2 339, IV_2 195, Eckert 9 42, EF 2 112, Fei 117, HF I 695, Jeg 7 73, Kl 797, L I 38, Mažiulis I 182, M-E I 520, MM II 83, Oxi 284, P 635, Pok 278, Tr VII 166, Vr 91, W-H I 529, Абаев 3 287, Гам-Ив 3 224 un 743, ЕСУМ II 17, Непокупный 77, То I 309, Тр 6 373, Ф I 487, ЭСБМ III 131, ЭСРЯ I_5 21, ЭССЯ V 171

dusēt [dusêt]; lš. *dùsti* 'smakt, slāpt,' *dusėti* 'smagi elpot, elsot', kr. *дышать* (ssl. *dychati*) 'elpot', bkr. *дыхáць,* ukr. *дúхати,* bulg. (vsk. 1. pers.) *дъ́хамь,* č. *dychati,* p. *dychać* 't. p.' Vārds ir tās pašas cilmes kā *dvest* (sk.), tikai citā skaņumijas pakāpē — ide. **dhu̯ēs-* : **dhūs-* 'pūst' > b. **dus-,* no kā la. apv. *dust,* iter. *dusēt.* Lš. *dùsti* atbilst la. apv. *dust* 'smagi elpot, elst'. Arī *dusēt* sākotnējā nozīme ir bijusi 'smagi elpot, elsot': «Kam tie beri kumeliņi Kalnu kāpa dusēdami?» (LD 4898, 1) → 'dziļi elpot' → 'gulēt miegā'.

Subst. *dusa.* Atv. *aizdusa* elpas trūkums'; sal. lš. *dùsas* elpas trūkums, astma'. Nozīmes ziņā tuvs ir atv. *dusulis* 'aizdusa, klepus; aizdusas slimnieks' (lš. *dusulŷs* 't. p.').

EF 2 115, M-E I 521, Pok 268, T 65, ЕСУМ II 80, Ф I 559, ЭСБМ III 175, ЭСРЯ I_5 224, ЭССЯ V 199

dusmas, apv. arī vsk. *dusma*. Atv. no verba *dust* 'smagi elpot, elst' (sk. *dusēt*). Apzīmējums izskaidrojams ar straujāku un dziļāku elpošanu, kas saistīta ar dusmu satraukumu («šņākt aiz dusmām»). Par nozīmju sakaru sal. tās pašas cilmes slovēņu *duséti* 'smagi elpot aiz dusmām' un seniru *dāsacht* (< *dhu̯ōs-) 'niknums'; sal. arī sa. *anda* 'dusmas': ssk. *andi* 'elpa'.

Bl 6 193, Buck 1136, EF 2 115, M-E I 521, Pok 268

dust 'smagi elpot, elst'— sk. *dusēt*.

dūša [dūša]; lš. *dūsià* 'kāda vabole', *dūšià* (< p. *dusza*), pr. *dusi* [dūsi], *daūsin, doūsin* (ak.) 'dvēsele'. Tās pašas cilmes kā *dvest* (sk.), tikai citā skaņumijas pakāpē — ide. *dhu̯ĕs- : *dhŭs- > b. *dūs-, no kā *dūsiā- > la. *dūša*.

Paralēli ide. *dheus-, kas tāpat kā *dhu̯es- ir saknes *dheu- 'putēt, virpuļot, pūst' (no kā *dūja, dūmi*) atvasinājums. Skaņumijā *dhous-, no kā kr. *душа́* 'dvēsele' (< *dhousi̯ā-) un prūšu formas ar *-aū-, -oū-*. Sal. lš. *daũsos* (dsk.) 'gaiss, debessvelve; paradīze' un latviešu vietvārdus *Dauškalns, Daušpurvs, Daušu sils* (Dundagā).

Ka la. *dūša* nav aizg. no slāvu valodām, rāda zilbes intonācija (Endzelīns); atšķirīga ir arī vārdu semantika (izņemot lietojumu dažos frazeoloģismos).

B I 351, Buck 1152, E I 106, IV_2 203, EF 2 114, M-E I 530, Pok 268, Schmalstieg 1 60, To I 393, Ф I 556, ЭСРЯ I_5 218, ЭССЯ V 164

dūve 'balodis'— sk. *dūja*.

dvaša — sk. *dvest*.

dvēsele [dvēsele]. Atv. no verba *dvest* (sk.) paralēlformas *dvēst* [dvèst] 'elpot'. Sākotnējā noz. 'elpa'; sal.: «dvesele smird viņam», «lopi tik dvēsel' velk tādā karstā gaisā» (Fūr 2 106), «dažam nejir (neva) laba dvēsel'» (dažam elpa neož labi, Lj 64). No noz. 'elpa' → 'dzīvība': «kad tik dvēseli varētu izvilkt līdz pavasarim» (M-E I 537), → 'gars' («miesa un dvēsele») → 'cilvēks': «uz 100 dvēselēm piedzimst .. Europas daļā [Krievijā] 4,34, nomirst 3,49» (SDP II 23).

Folklorā *dvēsele* 'balss' (← 'elpa'): «Ko dziedāji tu, bitīte, Tev bij maģa dvēselīte, Lai dziedāja dundurīts, Tas varēja tricināt» (Pūrs I 96).

Lš. *dvė̃selė* 'dvēsele; spēks, stiprums' ir laikam aizg. no latviešu valodas.

B II 408, Bl 6 208, Buck 259 un 1088, EF 2 114, M-E I 537, Pok 268, Гам-Ив 3 237

dvest, apv. *dvēst* [dvèst]; lš. *dvė̃sti* 'nobeigties' ('izlaist garu'), *dvėsúoti* 'smagi elpot, elst', pr. *nādewisin* [nad(e)vīsin] (ak.) 'nopūšanos', lat. *bēstia* (< *d(h)u̯ēs-tiā) 'dzīvnieks, zvērs'. Pamatā ide. *dheu̯es- : *dhu̯ĕs- no saknes *dheu- 'putēt, virpuļot,

pūst' (no kā arī *dūkt,* sk.); b. **dųestei* / **dųes-ti,* no kā la. *dvest.* Nozīmes attīstība: 'pūst' → 'elpot'. Atv. *dvesma,* apv. *dvēsma;* apvidvārdi arī *dvese* 'smaga elpa', *dveselis* 'duselis, astmatiķis', *dvesis* 'aizdusa', *dvesīgs* 'vēss', *dveša* 'tas, kas daudz klepo' (M-E I 537). Iter. apv. *dvesēt,* liter. *dusēt* (ar nozīmes maiņu).

Atv. *iedvest (iedvēst)* līdz 19. gs. beigām 'ieelpot' un iepūst' (V 2 57); piemēri ar noz. 'ieelpot': «Šie vīri noklausījās tautas valodu, iedvesa tautas garu» (F. Brīvzemnieks, Pagalms 1884 20 204), «tie to iedvesa savā saimes dzīvē kā gaisu» (21 211). Rainim *iedvest* pārn. 'ietekmējot radīt, panākt, izraisīt', piem., «kas iedveš garu» («Fausta» tulkojumā, MVM 1897 1 8) un jaunvārds *iedvesma:* «es jūtu jauna gara iedvesmas» (turpat, 571; *iedvēsma* D I 312).

Saknes skaņumijā subst. *dvaša,* no kā verbs *dvašot;* sal. lš. *dvasià* 'gars, elpa', *dvasióti* '(no)sprāgt'.

Sk. arī: *dusēt, dusmas, dūša, dvēsele, tusnīt.*

Buck 259 un 1088, E IV$_2$ 263, EF 2 115, M-E I 538, Pok 268, T 64, W-H I 102, Гам-Ив 3 466

dvielis [dviẽlis]. Aizguvums; no vlv. *dwele* 't. p.' (< ģerm. **þwahljōn* > a. *towel* 't. p.'). Pamatā ide. **tųak-* 'mazgāties'. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 84, Lj 64, Elg I 459).

Buck 447, Kl 894, M-E I 538, Oxf 934, Pok 1098, Zēv 2 30

dviņi [dviņi]. vsk. *dvīnis,* apv. [ī, î]; lš. *dvynỹs,* sav. *zwiniling* (< **twi-na-*), v. *Zwilling* 'dvīnis', lat. *bīnī* (< **dųis-no-*) 'pa divi; divēji'. Pamatā ide. **dųis* 'divreiz, divkāršs' ar pied. *-no-* / *-nįo-* (no saknes **dųi-* 'divi'; sk. *divi*).

Bijis arī adj. *dvins* 'tāds, kas ir dvīnis': «Šī .. dzemdēja dvīnus dēlišus ..» (St 4,221).

B II 414, EF 2 107, Kl 897, M-E I 538, P 780, Pok 228 (231), Tr VIII 558, W-H I 106

dzedrs [dzę̄drs]; si. *gandháyate* 'ievaino', *gandháḥ* 'smaka, smarža' (← 'dūriens'), gr. *dénnos* 'nolamāšana, gānīšana'. Pamatā ide. **gᵘedh-* 'grūst, durt, ievainot, graut' > b. **ged-* > la. *dzed-.* No šās saknes bijis verbs **dzest* (< **ged-ti;* lš. *gèsti* 'bojāties, maitāties, iet bojā'), no kā adj. *dzedrs* ar noz. 'ass' → 'stingrs, skarbs, nedraudzīgs, dusmīgs, rupjš'; tdz.: «Sīva, dzedra es uzaugu» (LD 10674). Senākā noz. 'ass' laikam piemērā: «neizbraucīta, spalaiņa saite ir dzedra» (E-H I 352). No 'ass' arī → 'stingrs, noteikts', piem.: «.. tas iemantoja daudz ienaidnieku, kā to jo dzedri redzēja 1876. gadā» (Vensku Edv. Par šo un to, 1894 80).

Blakus saknei **gᵘedh-* ir sakne **gᵘes-* 'dzēst', no kā la. *dzestrs* (sk.); šā vārda ietekmē izveidojusies *dzedrs* noz. 'vēss, auksts'.

Sk. arī: *ģindenis.* K

HF I 366, M-E I 539, MM I 321 un 322, Pok 466

dzega [dzęga]; lš. *gẽgnė* ˈ(jumta) spāre; slogs virs salmu jumta; zards; vēršu iejūga (uzmaucamā) daļaˈ. Vārds ir radniecīgs ar la. *cekuls* (sk.); sal. apv. *dzegulis* ˈcekulsˈ (U I 56). Blakus b. **kek-* izveidojies saknes variants ar ieskaņas balsīgo līdzskani (**geg-* > la. *dzeg-*). (K)
EF 2 142, E-H I 352, M-E I 539

dzeguze [dzęguze]; lš. *gegužė̃*, pr. *geguse* [geguzē], kr. apv. *зегóза, жегóжка*, č. *žež(h)ule* ˈt. p.ˈ. Pamatā dzeguzes balss skaņu atdarinājums ide. **ghe-ghuĝ-* > b. **geguž-*, no kā la. *dzeguze*. Vairākas apv. formas variācijas, to vidū *dzegūze* [dzęgûze²], *dzegoze* [uô], *dzeguse, dzegusis*.
B II 675, EF 2 142, L I 38, M I 37 un 43, Mažiulis I 337, M-E I 539, Stang. 3 21, T 81, To II 189

dzeinis [dzèinis] ˈvirve kokā kāpšanai; ierīce (virve ar sēdekli) kāpšanai bišu kokosˈ; lš. *geinỹs, geĩnis* ˈdzeinis; auduma metiˈ. Tās pašas cilmes kā *dzija* (sk.), tikai atvasināts no saknes pamatpakāpē (**gᵘei-*) un pied. *-ņo-*; b. **geiņo-*, no kā la. *dzeinis*. Nozīmes attīstība: ˈdzīsla, cīpslaˈ → ˈdzija, pavediensˈ → ˈaukla, virveˈ → ˈierīce kokā kāpšanaiˈ.

Nozīmes attīstību parāda vārda lietojums folklorā un izloksnēs: «pūrā man smalki dzeiņi [dzijas]» (M-E I 540), «Stāvat, tautas, pagalmā, Nava rūmes istabā: Brāļu māsa dzeini [auduma metus] velk Deviņiem kamoļiem (var.: dziju vilka)» (LTD VII 901), «Priežu dēļ dravenieki Garu dzeini [virvi] vīdenāja» (LD 7338).
EF 2 143, M-E I 540

dzeja. A. Kronvalda jaunvārds (*dzeija*, 1868; Kr I 616), kas atvasināts no arh. *dziet* (tag. *(es) dzeju*) ˈuzziedēt, rasties, izceltiesˈ un refl. *dzieties;* sal. Cēsu apkārtnē 18. gs.: «blāzma dzejas» — debesīs pamanāma gaisma (Lg II 86). Verbu *dziet* uzskata par verba *dzīt* mori. variantu (Endzelīns), bet tas var būt saistīts ar jēdzienu ˈtapt gaišam, rasties gaismaiˈ (sk. *gaišs, dziesma*). A. Kronvalds ar *dziet* saistīja vārdu *dziesma*. Viņš veidoja terminu *dzeja*, kas atbilstu v. *Poesie*. Kronvalda skaidrojums: «Dzeja (jeb dziede) ir saprātīga izmanība, kā lai jaukas domas, dziļas jūtības, jautras un skumjas jausmas, ievērojami notikumi, krietni darbi — ar vārdu sakot, jauki izteicami jeb dailīgā valodā izrakstāmi» (Kr I 643).

A. Kronvalda darināti arī atv. *dzejols* (1868) un *dzejains* (1869: «dzejainā valodā pasludinādams savas domas un nojautas», Kr I 645), ko vēlāk aizstāja vārds *dzejisks*. Atv. *dzejnieks* darināts vēlāk, tolaik bija J. Alunāna jaunvārds *dziesminieks* (1857, Al II 266; V I 452). Atv. *dzejnieks* iesakņojies valodā tikai 19. gs. beigās, piem.: «..rodas arī daži jauni dzejnieki jeb dzejolnieki, kā nu jau tagad tādus mēdz dēvēt, kuriem gan labprāt tik dzejot» (E. Dinsbergs. Metrika, 1890 4).
Buck 1299, M-E I 540

dzelme — sk. _dziļš._

dzelt [dzeĩt], apv. [eḽ]; lš. _gélti_ 't. p.', kr. _жаль_ 'žēl; (apv.) līdzjūtība, bēdas, skumjas, sāpes' (ssl. _želja_ 'skumjas, raudas'), _жáло_ (psl. _*žędlo_ < _*gendlo_ < _*geldlo_) 'dzelonis', apv. _жилять_ 'kost' (parasti par kukaiņiem), bulg. _жал_ 'bēdas, skumjas', _жило_ 'dzelonis', č. _žal_ 'bēdas, skumjas', sav. _quāla,_ v. _Qual_ 'mokas, ciešanas', gr. _belónē_ (< _*g_^{u}_el-_) 'adata', he. _gulš-_ 'iegriezt, iegrebt'. Pamatā ide. _*g_^{u}_el-_ 'durt; dūriena sāpes' > b. _*gel-_ > la. _dzel-,_ no kā verbs _dzelt._ Ide. _*g_^{u}_el-_ ir saknes _*kel-_ 'durt' fon. variants. Radniecīga ir sakne _*kel-_ 'sist, cirst' (no kā la. _kalt_) un _*(s)kel-_ 'griêzt' (no kā _šķelt_).

Iter. apv. _dzeldīt, dzeldēt, dzilināt_ > _zilināt_ 'durstīt': «nātres zilina», «aukstais vējš zilina (dzeļ, cērt)» (M-E IV 720). Liter. _dzeldināt._

Sk. arī: _dzilna, dziļš, gals._

G. Bolognesi — Balt XXIV 5, G. Bonfante — St B IV 130, EF 2 145, HF I 231, Kl 572, M-E I 541, P 463, Pok 470, Stang 3 21, T 83, Ti I 627, Tr V 243, Куркина — Эт 1980 21, To II 142, Ф II 35, Ц 144

dzeltens [dzȩ̀ltȩns], apv. _dzeltēns, dzeltāns, dzeltains_; lš. _geltónas,_ pr. _gelatynan_ (Endzelīns: jālabo par _geltaynan,_ nek. dsk.?), kr. _жёлтый_ (psl. _*žьltъ_ < _*gilt-_), bkr. _жóўты,_ ukr. _жóвтий,_ bulg. _жълт,_ č. _žlutý,_ p. _żółty_ 't. p.' Pamatā ide. _*ghel-_ (_*g_^{u}_hel-_) 'spīdēt, mirdzēt'; sakne lietota arī dažādu krāsu nosaukumu atvasināšanai. B. _*gel-_ > la. _dzel-,_ no kā bijis verbs _*dzelt_ un adj. (pag. pas. divd.) _dzelts_ [dzȩ̀lts], no tā atv. _dzeltens_ un verbs _dzeltēt,_ apv. _dzeltot_ [uô]. Pamatvārds _dzelts_ 'dzeltens' sastopams folklorā: «Dzelti mieži tīrumā» (LD 21188 var.), bet mūsdienu valodā tas sastopams tikai izloksnēs, jo liter. valodā tas izzudis, skaužot homonīmiju ar vārdu _dzelts_ 'durts'.

Baltu un slāvu valodās cieši saistīti cilmes ziņā apzīmējumi 'dzeltens' un 'zaļš'.

Sk. arī: _glāstīt, zaļš, zelt, zelts._

Buck 1059, E III_1 486, EF 2 145, Lanszweert 179, Mažiulis I 344, M-E I 543, Pok 429 (430), ЕСУМ II 203, М. А. Сурцова — Эт иссл 8 149, To II 198, Ф II 43, ЭСБМ III 238, ЭСРЯ I_5 282

dzelzs [dzè̦lzs]; lš. _geležìs,_ pr. _gelso_ [gelzo] (_*gelzā_), kr. _желéзо_ (ssl. _želězo_) 't. p.', gr. _chalkós_ 'varš, bronza'. Pamatā ide. _*ghelgh-_ > b-sl. _*g_^{h}_el(ě)ĝ_^{h}_-_ (Ivanovs) > b. _*gel(e)ž-is_ > la. _dzelzis_ (siev. vsk.) > _dzelzs,_ bet senā _i_-celma forma pārveidojusies arī _i̯o_-celma formā _dzelzis_ (ģen. _dzelža,_ apv.), kas liter. valodā ieguvusi nozīmes niansi 'dzelzs gabals' (parasti dsk. _dzelži_).

Ide. valodās vārds (gan sagrozītā veidā) aizgūts no Mazāzijas. Sal. he. _ḫapalki_ 'dzelzs'; šis nosaukums ar attiecīgām fon. pārmaiņām izplatījies līdz Tibetai.

Nosaukums baltu un slāvu valodās varbūt pārveidots tautas etimoloģijā, pieskaņojot saknei *ghel- 'spīdēt, mirdzēt' (Mažulis), no kā b-sl. adj. *gelža- / *gelžā- 'spīdošs, vizošs' un atvasinātais subst. *gelžis 'vizošs gaišums' → 'dzelzs'. (Mažulis: sākumā varbūt savienojumā 'spīdošs akmens', no kā elidēts substantīvs, un tad adjektīvs ieguvis substantīva nozīmi.)

Pēc cita uzskata (Trubačovs) vārds ir ide. cilmes (no *ghel- 'akmens'; iespējams, ka šai formai ir bijusi ietekme no Mazāzijas aizgūtā vārda pārveidošanā).

Vārds *dzelzceļš* no savienojuma *dzelzu-ceļš*, kas darināts 19. gs. vidū pēc v. *Eisenbahn* 't. p.' parauga (v. *Eisen* 'dzelzs', *Bahn* 'ceļš'). Līdz tam un ilgāku laiku arī nākamajos gadu desmitos aizg. *eizen-bān(i)s*, piem.: «pa eizenbāniem (dzelzu-ceļiem)» (E. Dinsbergs. Atlasa izstāstīšana, 1864 24).

Buck 613, E IV_2 218, Eckert 9 184, EF 1 106, 2 144, HF II 1068, Mažiulis I 346, M-E I 543, Pok 435, Гам-Ив 3 710, Ив 6 107, 9 226, 14 99, To II 200, Tp 1 31, Ф II 42

dzenis; lš. *genỹs* 't. p.', pr. *aytegenis* [aita-genis] 'v. kleine-specht' (burtiski: 'mazais dzenis'), *genix* 'dzenis'. Vārds ir tās pašas cilmes kā verbs *dzīt* (sk.). Pamatā ide. *g^uhen- 'sist' → 'cirst, dzīt' > b. *gen- > la. *dzen-*. No šās saknes apv. *dzenēt* 'cirst (kokam zarus)', kas ir bijuša verba *dzent 'cirst' iteratīvs (sk. *dziedrs*). No šā verba arī *dzenis*, sākotnēji '(zaru) cirtējs'. Kādā senākā tekstā *dzenis* 'malkas cirtējs' (E-H I 355).

Pr. *genix* (< *genikas) ar pied. *-ik-* darītāja apzīmēšanai blakus *-genis* 'cirtējs, sitējs'; par formu sal. tās pašas cilmes la. *gans* un apv. *ganiķis*. Vārds *aytegenis* [aita-genis] ir salikтenis, kur *aita-* vai nu 'raibs' (: si. *étaḥ* < *ait- 'raibs'; tātad 'raibais dzenis', Endzelīns), vai 'ātrs' (lš. *aitrùs* 'sīvs, ass; dedzīgs'; tātad 'ātrais cirtējs, sitējs', Mažulis).

Sk. arī: *dziedrs*.

B I 494, II 683, Buck 280, E IV_2 172 un 218, EF 2 152, Mažiulis I 58 un 349, M-E I 545, Pok 491 (492), Ив 12 110, To I 66, II 205

dzergzde '(dzijas) samudžinājums'— sk. *dzeroklis*.

dzerkstele '(dzijas) samudžinājums'— sk. *dzeroklis*.

dzeroklis [dzęȓuoklis], apv. [uô], *dzerokslis* [uo], *dzeroksnis* [uo], *dzerokste* [uo]; lš. *garánkštis, geránkštis* 'cilpa, (diegu) čumurs; dzeroklis'. Pamatā ide. *ger- 'griezt', no kā arī la. *griezt* (sk.). Sal. la. apv. *dzerūksts* 'diegu samudžinājums; dzeroklis', arī savienojumā «dzerūksts zuobs» (E-H I 356). Šie vārdi saistāmi ar apv. *dzerkstele, dzergzde, džerkste, džerkstele, ģerkste, ģerkstele, ģergzdele* '(dzijas) samudžinājums'; piem.: «Sametas [pavediens] ģergzdelēs, gandrīz pārtrūkst» (J. Jaunsudrabiņš, 1948; Kop. r. 1985 XV 134). Dzīvnieku (piem., zirga, cūkas) dzeroklis ir ar līkloču profilējumu kā diega dzergzdes (Hauzenberga-Šturma).

Pēc cita uzskata (Būga, Endzelīns, Trautmanis) vārds ir tās pašas cilmes kā *dzirnas* ('maļamais zobs'; sal. lat. *dens molāris* 'dzeroklis').

B II 338, Eckert 9 184, EF 2 134, H-Š 2 213, M-E I 547, Pok 476 (477), T 89

dzert [dzer̃t], apv. [er̃]; lš. *gérti,* narev. *terd* (< **gert)* 't. p.', pr. *girtwei* 'slavēt' (← 'dzert slavinot'; Toporovs, Trubačovs), kr. *жрать* (psl. **žьrati* < **gьrati*) 'rīt', č. *žrati,* p. *żreć* 't. p.', si. *giráti* 'rij, ēd', gr. *bibrōskō* 'apēdu', *borá* (< **gᵘor-)* 'ēdiens, kodiens', lat. *vorāre* (< **gᵘor-)* 'kāri ēst, rīt'. Pamatā ide. **gᵘer-* '(no)rīt' > b. **ger-* > la. *dzer-,* verbs *dzert.* Noz. 'dzert' šās saknes verbam izveidojusies tikai baltu valodās. Sākotnējā nozīme varbūt 'celt galvu' (Mažulis).

Citā skaņumijas pakāpē b. **gir-* > la. *dzir-,* no kā atvasināti kauz. *dzirdīt* un *dzirdināt,* subst. *dzira* (apv. *dziŗa*); *dzires* [ì] (apv. *dziras*) ar sekundāru patskaņa garinājumu.

Atv. *dzertuve* ir J.Alunāna jaunvārds (PA 1862 21).

Pr. *girtwei* 'slavēt' nozīme var būt izveidojusies no ide. **gᵘer-* 'celt balsi' (Mažulis). Radniecīgi vārdi la. apv. *dzirt* 'lielīt, slavēt', lš. *gìrti* 'lielīt, cildināt, slavēt'. Piemēri: «Viens mācītājs uotru par lielkungu dzir [dziŗ]» (Sudrabu Edžus — M-E I 555), refl. «Dzīrās ieva ar ābeli Ziedēt vienu baltumiņu» (LD 2773; par nozīmi sal.: «Iev' ar lazdu lielījās Abas baltas noziedēt», LD 2774). Pēc V. Toporova un O. Trubačova uzskata šie vārdi cilmes ziņā saistāmi ar *dzert.*

Sk. arī: *grauzt, paģiras.*

B II 129 un 684, Buck 331, EF 1 111, 2 148, HF I 235 un 251, KK 29 195, Lanszweert 31, Mažiulis — Balt XX 13, M-E I 546 un 555, MM I 335, Pok 474 (475), T 89, W-H II 836, Zinkevičius 1 19, 2 80, Гам-Ив 3 702, Ив 12 175, То II 247, Ф II 62, ЕСУМ II 195, ЭСБМ III 273, ЭСРЯ I_5 296

dzerūksts '(diegu) samudžinājums'— sk. *dzeroklis.*

dzērve [dzẽrve]; lš. *gérvė,* pr. *gerwe* 't. p.', narev. *gerwe* 'stārķis', kr. *журáвль* (< *жеравль;* psl. **žeravъ* < **geravъ),* bkr. *журáў, журавéль,* ukr. *журáв, журавéль,* bulg. *жéрав,* č. *žeráv,* p. *żoraw,* sav. *kranuh,* v. *Kranich,* gr. *gérēn, géranos,* lat. *grūs* 'dzērve'. Pamatā ide. **ger-* skarba (putna) kliedziena apzīmēšanai; atv. **gerHu̯-,* no kā b. **geru̯ē-* > la. *dzērve.* Ar zilbes stiepto intonāciju latviešu valodā saistīts patskaņa garinājums: *-er̃-* > *-ēr-*; īss un garš saknes patskanis variē arī putna balss atdarinājumu.

Sk. arī: *gārnis, gārgt.*

EF 2 137, HF I 299, KK 29 195, Kl 400, Mažiulis I 358, M-E I 548, Pok 383 (384), T 87, W-H I 624, Zinkevičius 1 12, 2 73, Гам-Ив 3 540, ЕСУМ II 210, Мейе I 396, То II 223, Ф II 67, Ц 149, ЭСБМ III 247, ЭСРЯ I_5 299

dzēse [dzēse, ê[2]] 'zivju gārnis, (apv.) melnais stārķis', apv. *dzēsis,*

dzēsnis; lš. apv. *géršė* 'gārnis', pr. *geeyse* (Bernekers: **gēse,* Trautmanis: **gērse,* Mažulis: **gēise*) 't. p.' Pamatā interj. **gē-* / **gā-* putna balss atdarināšanai (sal. *gārnis*); b. **gēsē* > la. *dzēse.*

E IV_2 217, Mažiulis I 333, M-E I 548, To II 184

dzesma 'vēsma', *dzesna* 'krēsla'— sk. *dzēst.*

dzēst [dzèst], apv. *dzest;* lš. *gèsti* 'dzist; mazināties, kļūt vājam', kr. *гасúть* (psl. **gasiti*) 'dzēst', bulg. (tag. vsk. 1. pers.) *гася,* č. *hasiti,* p. *gasić* 't. p.', si. *jásate* 'ir noguris, izsmelts', *jāsayati* 'izsmeļ, nogurdina, izdzēš'. Pamatā ide. *$*g^{u}es$-* 'dzēst' > b. **ges-* > la. *dzes-,* verbs *dzest.* Infinitīvā *dzēst* un tag. *dzēšu* patskaņa garinājums vispārināts no pag. formām.

Blakus ide. *$*g^{u}es$-* ir radniecīga sakne *$*g^{u}edh$-,* no kā la. *dzedrs* (sk.).

Blakus verbam *dzēst (dzest)* ir intr. *dzist,* kur *i* < *e* (sal. lš. *gèsti* 'dzist') tagadnes *(es) dziestu* iespaidā pēc parauga *likt: (es) lieku* (Endzelīns), vai arī forma *dzist* ar *i* no tag. *(es) *dzīstu* < **ginstu* (lš. apv. *gystù*=*gįstù,* Būga). Tag. *dziestu* < **genstu* (lš. *gęstù*).

Atv. *dzesma* [ę], *dzēsma* [ẽ, ê²] (apv.) 'vēsma', *dzesna* [ę] 'krēsla'.

Sk. arī: *dzestrs, gaist.*

B II 244, E I 762 un 772, EF 2 149, Mažiulis I 328, M-E I 549 un 556, MM I 425, Pok 479, T 86, Ф I 396, ЭСРЯ I_4 36, ЭССЯ VI 104

dzestrs [dzęstrs]. Atv. no *dzest* (sk. *dzēst*): **dzes-ra-s* > **dzesrs* ar *t* iespraudumu.

EF 2 149, M-E I 547, Pok 479

dzidrs; lš. *giẽdras, gaidrùs* 'gaišs, skaidrs', gr. *phaidrós* 'gaišs, skaidrs, priecīgs'. Tās pašas cilmes kā *gaišs* (sk.), ar *d* saknes paplašinājumā. Ide. *$*g^{u}hәid$- : $*g^{u}hīd$-* 'gaišs, starojošs' > ab. **gīd-,* no kā ar pied. *-ro-* la. *dzidrs,* apv. *dzīdrs* 't. p.' Lietuviešu formai *giẽdras* atbilst apv. *dziedrs* 'skaidrs': «dziedrs gaiss», «dziedra valuoda» (M-E I 562); šīs formas no ide. saknes pamatpakāpē *(-ei-* > ab. *-ie-).*

B III 229, Buck 1048, E IV_2 215, EF 2 128, HF II 981, Mažiulis — Симп 24,— Эт 1984 125, M-E I 549, 556 un 562, Pok 488, T 75, To II 128, Чекман 125

dziedāt [dziêdât]; lš. *giedóti* 't. p.', *pragýsti* 'sākt dziedāt', *gáida, gaidà* 'melodija, dziedātājs', *gaĩdas* 'dziedātājs', skr. *гаяти* (psl. **gajati*) 'ķērkt', kr. apv. *гáять* 'žāvāties; runāt, kliegt, trokšņot; lamāt; dzīt zvērus ar kliedzieniem', si. *gā́yati, gāti* 'dzied', *gītá-* 'dziedājis', toh. A *kāk,* B *kāka* '(viņš) sauca'. Pamatā ide. **gē(i)-* : **gō(i)-* : **gi-* 'dziedāt, saukt, kliegt' ar *d* paplašinājumā, no kā b. **geid-* > la. *dzied-;* skaņumijā **gaid-* : **gīd-.* Bijis la. verbs **dzīst* (< **gid-ti;* sal. lš. *pra-gýsti*), kura iter.-intens. ir *dziedāt.* Par formu sal. *līst* : apv. *liedāt* 'lodāt'.

Skaņumijā ir formas ar *gaid-:* lš. *gaĩdas* 'dziedātājs', *gaidỹs*

'gailis', la. apv. *gaidelis* 'gailītis', *gaidulis* 'dziedātājs'; sal. vietv. *Gaideļi* (Elejā), *Gaiduļi* (Ozolainē). Par saknes vokālismu sal. *klīst* : *kliedēt* : *klaidēt*.

Iespējams arī cits, paralēls vārda *dziedāt* formas izveidošanās risinājums: no ide. **gēi-* > ab. **gie-* bijis verbs **gieti* > la. **dziet* 'dziedāt', kura atv. *dziesma* un iter. *dziedāt*, skaņumijā *gailis* ('dziedātājs').

Sk. arī: *dziesma, gaigala, gailis*. (K)

Buck 1249, E III_2 112, I 801, EF 2 150, Lanszweert 127, M-E I 561, MM I 334, Pok 355, T 76, ЭССЯ VI 84

dziedēt — sk. *dzīt*[b].

dziedrs [dziẽdrs], apv. [iê], *dzieds* 'šķērsbaļķis'. Vārds ir tās pašas cilmes kā *dzenis* (sk.), kam blakus ir *dzenēt* '(ap)cirst kokam zarus'. Pamatverbs *dziet* (< **gen-ti*) 18. gs. bijis ar nozīmi 'uzziedēt, rasties, izcelties' ← 'izdzīt (asnus, ziedus)' (Lg II 86), bet senāko nozīmi 'cirst, dzīt' saglabājuši tikai atvasinājumi. La. *dziedrs* (< **gendras)* 'koks, kam apcirsti zari' → 'baļķis'. Šajā nozīmē to aizstājis aizg. *baļķis*, bet *dziedrs* saglabājies specializētā, šaurākā nozīmē. (Par nozīmi sal. lš. *rą̃stas* 'baļķis' : *rę́sti* 'cirst, apkapāt (zarus)'.)

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārdā *dziedrs ie* no senākā *ei*, jo vārds sastopams g. k. Kurzemē (kur izloksnēs būtu saglabājies tautosillabiskais *-en-*); taču vārds tur varēja ieviesties no zemgaliskajām izloksnēm. K

E-H I 364, M-E I 562

dziedzeris [dziẽdzeris]; lš. *gùnglė* 'izaugums, bumbulis, kupris, nelīdzenums', pr. *gunsix* [gunziks] 'puns', gr. *gongrṓnē* 'uztūcis kakla dziedzeris' (: *gongýlos* 'apaļš'). Pamatā ide. **geng-* 'pika, kunkulis' no saknes **gen-* 'saspiest, izveidot apaļu' (no kā arī *gūža* sk.). Ide. **geng-er/en* > la. *dziedzer-is*, arh. *dziedzen-is* 't. p.' (Lg II 86). Vārds sākotnēji apzīmējis ko apaļu, piem., punu ('uz ādas izcēlies bumbulis, kakla mandeles u. c.', Lg II 86), tātad kakla dziedzeris bijis tikai viens no apzīmējamiem objektiem. Vārda nozīme specializēta 19. gs. vidū. 70. gadu vārdnīcās *dziedzeris* pirmām kārtām minēts jau mūsdienu liter. nozīmē (U I 56, V 2 53).

Tās pašas cilmes ir apv. *guņģis* 'ass līkums; nelīdzenums (piem., dzijā); vēders', verbi *guņģoties* 'gausi darīt; gausi, arī streipulīgi iet; piņāties' un *ģeņģerēt* 'streipuļot'.

Sk. arī: *kuņģis*. (K)

E IV_2 226, EF 2 134, HF I 318, Kr I 643, M-E I 562, Pok 379

dziesma [dziêsma], apv. *dziesme;* lš. *giesmė̃* 'garīga vai svinīga dziesma'. Tās pašas cilmes kā *dziedāt* (sk.): atv. no pamatverba **dziet* vai arī **gied-smā-* > *dziesma*.

Atv. *dziesminieks* 'dzejnieks' ir J.Alunāna jaunvārds (MV 1857 25).

Jādomā par vārdu *dziesma* un *gaisma* etimoloģiskajiem, mito-

loģiskajiem un kultūrvēsturiskajiem sakariem. Abi vārdi atvasināti katrs no savas saknes (sk. *dziedāt* un *gaišs*), bet tās var būt ģenētiski saistītas: ide. **gēi-* 'dziedāt, saukt, kliegt' ('gavilēt') un *g^{u}*hēi-* 'gaišs, spīdīgs' šķiet vienas saknes fon. varianti, kas devuši vienādus refleksus baltu valodās —**gei-* (> la. *dzie-*) un **gai-*. Jēdzieni 'gaišs, spožs' un 'skaļš' cieši saistījās senā cilvēka priekšstatos (sal. vienas cilmes vārdus *spilgts* un *spalgs*). Senajos ritos ar skaļām gavilēm apsveica rīta gaismu un sauli. Ar dziedāšanu gaismu pavēstīja arī *gailis* (: *dziedāt*, lš. *giedóti*). Tas ir vienīgais no putniem, kas dažādās ide. valodās nosaukts par 'dziedātāju', kaut gan dzied lielākā daļa putnu. Cik liela ir bijusi gaiļa kā gaismas vēstītāja un apsveicēja nozīme mitoloģijā, rāda pret austrumiem pavērstā gaiļa figūra baznīcu torņos — neapšaubāmi senāku mitoloģisko priekšstatu atspulgs. Iespējams, ka primārais verbs **gēi-tei* ar fon. variantiem (to vidū *g^{u}*hēi-tei*) nozīmēja gan 'tapt gaišam', gan arī 'ar gavilēm apsveikt gaismu; ar dziedāšanu pavēstīt gaismas aušanu'. (18. gs. *dziet* 'uzziedēt, rasties, izcelties' laikam arī 'tapt gaišam': «blāzma dzejas», Lg II 86.) Latviešu valodā *dziesma* ietver visus vokālo skaņdarbu veidus, bet lietuviešu valodā *giesmė* ir tikai garīga (ar mītu saistīta!) vai svinīga dziesma pretstatā parastajai dziesmai, dainai (*dainà*). Tas liecina par vārda sakņošanos tālās mitoloģiskās tradīcijās, tā kādreizējo sakrālo raksturu.

Valodas attīstībā jau tālā senatnē diferencējušies verbi 'dziedāt' un 'tapt (būt) gaišam', bet daudzi to atvasinājumi (ne vien *dziesma* un *gaisma*) parāda formas paralēles ar iespējamu semantisku sakaru. Sal. la. *gailis*, apv. *gaidelis* 'gailītis' (*gaidulis* 'dziedātājs'), lš. *gaidỹs* 'gailis' (*gaĩdas* 'dziedātājs') un pr. *gaylis* 'balts', *gaydis* 'kvieši' (← 'baltie, gaišie'). Sal. arī la. *gaisma* : lš. arh. *gaisma* 'dziedāšana', *gaismė* 'prieks, līksme'. (K)

EF 2 150, M-E I 562

dziesna 'blāzma'— sk. *gaisma, gaišs.*

dziet[a] 'uzziedēt, rasties, izcelties'— sk. *dzeja.*

dziet[b] 'dzīt; dziedināt'— sk. *dzīt*[b].

dzīga 'dzīve', *dzīgot* — sk. *dzīvs.*

dzija; lš. *gijà* 'pavediens (aušanai), saite', kr. apv. *жúца* 'diegi, dzija, dzīpari', si. *jivā, jyā, jiā* 'loka stiegra (cīpsla)', ave. *ǰyā* 'cīpsla'. Pamatā ide. *g^{u}*ei* : *g^{u}*ī-* 'dzīvot' (sk. *dzīt*[b]). Ide. *g^{u}*i-i̯ā-* > b. **gii̯ā-* > la. *dzija.*

Ar jēdzieniem 'dzīvot, dzīvs' senatnē saistītas organisma audu stiegras — asinsvadi (sk. *dzīsla*), cīpslas, nervu šķiedras kā dzīvības reprezentētājas. Sal. gr. *bíos* 'dzīve, dzīvošana' un *biós* 'loks, loka stiegra (cīpsla)'. Dzīslas un cīpslas lietotas siešanai, pīšanai un šūšanai. Attiecīgais nosaukums vēlāk attiecināts arī uz vilnas pavedienu vai auga šķiedru, kad tos šajā funkcijā sāka lietot dzīslu un cīpslu vietā. Jēdzienu saistījumu

parāda, piemēram, tās pašas cilmes lat. *filum* 'diegs, dzija; šķiedra, cīpsla, dzīsla'.

Uz vārda *dzija* saistību ar vārdiem *dzīt* 'kļūt veselam', *dzīvot* un to atv-iem norāda apv. *dzijāt* 'dzijas tīt' un 'dziedēt', apv. *dzīve, dzīvs* [dzìvs] 'dzija'.

Sk. arī: *dzeinis, dzipars*.

EF 2 150, Euler 163, M-E I 549, MM I 440 un 448, Pok 489, T 87, Šm 2 47, Tp 6 102, Ф II 57

dzilna [dziĩna]; lš. *gilnà* 'pelēkais strazds', kr. *желнá*, bkr. *жаўнá*, ukr. *жовнá*, p. *żołna* 'dzilna'. Pamatā ide. *$*g^{u}el$-* 'durt' (no kā arī *dzelt*, sk.). Saknes zudumpakāpē *$*g^{u}l̥$-* > b. **gil-* > la. *dzil-*, no kā ar pied. *-nā- dzilna*. (Maheks.) Nozīmes ziņā sal. *dzenis* no ide. *$*g^{u}hen$-* 'sist' → 'cirst'.

Pēc cita uzskata (Būga, Endzelīns, Trautmanis, Pokornijs, Zubatijs) vārds saistāms ar ide. **ghel-*, no kā la. *dzeltens*. Vēl pēc cita uzskata (Petļova) kr. *желнá* līdz ar *дятель* 'dzenis' no ide. **dhelbh-* 'rakt, dobt'.

B I 495, II 40, III 209, EF 2 145 (146), M-E I 550, Pok 429 (431), T 88, ЕСУМ II 202, Откупщиков 2 247, Петлева — Эт 1975 47, Ф II 43, ЭСБМ III 220, ЭСРЯ I_5 281

dziļš; lš. *gilùs*, pr. *gillin* (siev., ak.) 't. p.' Pamatā ide. *$*g^{u}el$-* 'durt' (no kā arī *dzelt*, sk.). Seno tautu domāšanā un līdz ar to valodā bieža parādība ir semantiskā polaritāte, t. i., pretējo jēgumu izteikšana ar vienu vārdu vai ar vienas cilmes vārdiem (sal. *silts : salts*). Valodās bieži saistīti jēdzieni 'augsts' un 'dziļš', jo abiem ir kopējs liels attālums no līmeņa. (Sal. lat. *altus* 'augsts, dziļš'.) Baltu valodās blakus vārdam *gals* ('augstākā vieta', piem., «kalna gals») ir tās pašas cilmes *dziļš*. Ide. *$*g^{u}el$- : $*g^{u}l̥$-* > b. **gil-* > la. *dzil-*, no kā bijis adj. **dzilus*. Izzūdot *u*-celma adjektīviem, tos aizstāja *o*-celma un *i̯o*-celma formas; valodā nostabilizējusies forma *dziļš*, bet no bijušā **dzils* laikam apv. *dziliene* 'dziļums' (E-H I 357) un vietv. *Dziloņezers* [uõ] (kur **dzilonis* 'dziļums').

No saknes pamatpakāpē la. *dzelme* (lš. *gelmė̃*), apv. *dzelve* 't. p.' No adj. *dziļš* (**dzils*) ar patskaņa garinājumu subst. *dzīl-e* (lš. *gylė̃*).

Sal. cilmes dubletu nozīmju pretstatus: *dzelme* un **galms (pagalms), dzelve* un *galva*.

Pēc cita uzskata (Mažulis) vārda pamatā ir ide. **gel-* 'aptverot saspiest' → b-sl. 'dobt', no kā adj. **gil-* 'būt izdobtam, iedobtam' > b. **gilu-* 'dobs, izdobts, iedobts' → 'dziļš'.

Sk. arī: *zile*[d]. (K)

Buck 891, E IV_2 220, I 465, EF 2 151, Mažiulis I 363, M-E I 550, P. Vanags — Val akt 1987 71, To II 235

dzimt [dzimt]; lš. *gim̃ti* (tag. *gemù, gìmstu*) 't. p.', pr. *gemmons* 'dzimis', *gemmans* 'dzemdējis', *gimsenin* (ak.) 'dzimšanu' (tātad **gimt* 'dzimt'), narev. *gemd* (< **gemt*) 'dzemdēt'. Pamatā ide.

*g^uem- 'iet, nākt; dzimt' > b. *gem- > la. dzem-. Saknes zudumpakāpē *g^um̥- > b. *gim- > la. dzim-, verbs dzimt. Nozīmes pārnesums 'nākt' → 'nākt pasaulē, dzimt'. Par līdzīgu nozīmes pārnesumu sal. *atskriet* 'piedzimt', piem., «atskrējis teliņš, jēriņš».

Vārda senāko nozīmi rāda go. *qiman*, v. *kommen*, a. *come* 'nākt', si. *gámati* 'iet', gr. *baínō* (< *bán-i̯ō < *bám-i̯ō, kur b < g^u) 'eju', lat. *veniō* (< *g^um̥-i̯ō) 'nāku', toh. A *käm-, kum-*, B *käm-, kam-* 'nākt'.

Saknes pamatpakāpe redzama senākajās tagadnes formās, piem., *(es) dzemu* 'dzimstu' (kas vēl sastopama izloksnēs) un no tagadnes atvasinātajās formās. Sal. folklorā un senākajā literatūrā: «Silta saule, man dzemot, labs mūžiņš dzīvojot» (MTDz 1065), «Atstādams to debess-pili, Dievs pats top un dzem» (G. F. Stenders. Maza Bībele (1756), 1854 274). Saknes pamatpakāpe ir arī kauz. *dzemdēt* un subst. *dzemde*.

Verba *dzimt* tagadnes liter. formā un dažos atv-os ir saknes zudumpakāpe ar *i*. Šādas cilmes ir adj. *dzimts* («iepirkt par dzimtu», «dzimti ļaudis» > *dzimtļaudis*, «dzimta būšana» > *dzimtbūšana*), subst. *dzimts, dzimta, dzimtene*.

Atv-us *dzimte, atdzimšana, izdzimums* liter. valodā ieviesa J. Alunāns (Al II 290, 295 un 305).

Sk. arī: *dzintars, ģimene, ģimis*.

E IV_2 218, I 728, Eckert 9 44, EF 2 151, HF I 208, KK 29 195, Mažiulis I 347, M-E I 550, MM I 323, Pok 464, T 84, W-H I 747, Zinkevičius 1 12, 2 72, Ив 12 188

dzintars [dziñtars]; lš. *gintãras, giñtaras*, apv. *gentãras* > *jentãras*, pr. *gentars*, aizg.: kr. *янтáрь* (arh. *ентарь, енътарь*), ung. *gyantár* (: *gyanta* 'sveķi'), lat. *gentarum* 't.p.' Vārda cilme līdz šim nav noteikti noskaidrota. Visticamāk, ka vārds izplatījies senatnē no vislielākās dzintara ieguves vietas — ap Vislas grīvu, kur beidzās slavenais «dzintara ceļš» no Eiropas dienvidiem. Ap Vislas lejteci 1. gadu tūkstotī p. m. ē. dzīvoja rietumbalti vai ciltis, kuru kultūra bija tuva rietumbaltiem (varbūt balti ar pirmside. substrātu). Iespējams, ka šīs ciltis devušas dzintara nosaukumu, bet iespējams arī, ka vārds ir vēl senākas (pirmside.) cilmes.

Ja *dzintars* ir ide. vārds, tā etimoloģija var būt ļoti dažāda, un pagaidām nav neviena droša cilmes risinājuma. Hipotēzes:

1. Pamatā ide. *g^uem- 'iet, nākt' (no kā arī *dzimt*, sk.). Ide. *g^uem-ter- 'tas, kas nāk' (si. *gántar, gántr̥i* 'tas, kas kustas, kas iet, nāk, tuvojas, sasniedz ko') > rietumbaltu *genter (ar *mt* > *nt* etniskā pārejas zonā). Dzintara atrašanās rajonā vārds varēja iegūt specializētu noz. 'tas, kas nāk no jūras, ko izskalo jūra'. K

2. Iespējams, ka ide. bāzes *g^uhēi- 'gaišs, spīdīgs' (no kā la. *dzidrs*) saknei *g^uheH_1- blakus bijis variants ar nāseni izskaņā (*g^uhen-) un verbālu noz. 'spīdēt, būt gaišam' no senāka 'degt'

(sal. paralēlo sakni $*g^{u}her$- 'karsts, silts' no 'degt'). Tadā gadījumā $*g^{u}hen$-*ter*- > **genter*- 'tas, kas spīd'. K

3. Ja gr. *ēléktros, ēlektron* 'dzintars' pamatā ir ide. $*H_2elk$- : $*H_2ļk$- : $*H_2lek$- un no pēdējā arī gr. *alézō* 'aizsargāju', tad šo verbu ar dzintara nosaukumu saista dzintara lietojums maģiskai aizsardzībai (piem., amuletos). Tādā gadījumā arī *dzintars* varētu būt no ide. $*g^{u}en$- 'sist' (no kā la. *dzit* un lš. *giñti* 'aizstāvēt, aizsargāt'; Riperē, Toporovs). Forma **gintaras* varbūt < **ginteras* < **gintrā,* kur pied. *-tra-* (ide. *-tro-*) apzīmē instrumentu (Mažulis).

Pēc cita uzskata (Mikola) vārds *dzintars* (un atbilstošie radu valodu vārdi) aizgūts no irāņu valodām, varbūt no sogdu valodas, vai arī (Larins) no kādas senākas Baltijas piekrastes cilts valodas, taču Baltijas somu valodās nav šāda vārda pēdu.

Uzskatot, ka vārda sākotnējā forma ir i-ir. **jantar-* 'turētājs', izteikta arī doma, ka dzintara baltu apzīmējumi pirms 12. gs. aizgūti no krievu valodas (Trubačovs). Spriežot pēc ung. *gyanta,* apv. *gyantár* 'sveķi', vārdu *dzintars* uzskata par illīriešu cilmes (Zitigs). Vēl pēc cita uzskata (Ariste) *dzintars* ir neindoeiropiešu substrāta vārds.

Forma *dzintars* latviešu valodā vispārināta no kursiskajām izloksnēm (resp. no kuršu valodas), jo Latvijā dzintara galvenā ieguve bija Kurzemes piekrastē. Pārveidotā forma *dzītars* (ar *in* > *ī*) sastopama izloksnēs. Paralēli arī apv. forma *zintars* > *zītars* (par *dz* > *z* sal. *dzeldināt* > *zeldināt*). Variējas arī izskaņa *-tars* ar *-ters, -teris.*

B II 23, III 179, Bednarczuk 101, E II 506, III_2 561, IV_2 219, EF 2 152, Euler 202, Gāters 4 283, Mažiulis I 352, M-E I 552, Mikola 2 35, Pok 464, Rozenbergs 1 81, Schmid 3 261, E. Sittig — St B IV 20, V. Voigt — Donum B 579, Бенвенист 1 138, Ларин 149, То II 211, Тр — Эт 1978 7, Ф IV 588

dzīpars [dzīpars], apv. [î]. Saliktenis, kura pirmā daļa no vārda *dzija* (sk.) ar *ij* > *ī* (sal. folklorā *dzijpurs, dzijpārs*). Otrās daļas pamatā ir ide. **per-* 'dalīt, lauzt'. Atbilstošās formas radu valodās ir lat. *pars* (ģen. *partis*) 'daļa, nodalījums, gabals; tiesa', he. *parś-* 'salauzt, sadalīt'. Tātad *dzīpars* sākotnēji 'dzijas daļa, gabals' → 'dzijas pavediens' → 'krāsotas dzijas pavediens': «Kur silam tādi ziedi, Kur sarkani dzīpariņi?» (LD 5640), «Atnes savus raibus cimdus Deviņiemi dzīporiem» (LD 15682). Apv. formas *dzīpurs* [î], *dzīpors* [ī — uo], *dzivpars.* Atv. verbs *dzīparot.*

Tās pašas cilmes kā *-pars* ir apv. *parsa* 'šķirne' (E-H II 168) un laikam arī apv. *parva* [paȓva] 'dobums vai nomizots, sarkani iekrāsojies šķēlums koka virsmā; noberzta vieta kokā' (M-E III 93), *perva* [peȓva] 'brūce, kas veidojas augoša koka nomizotā vietā' (M-E III 202).

Pēc cita uzskata (P. Šmits) *dzīpāriši* varbūt 'sašķetināts dziju pāris'. K

M-E I 557, Pok 817, Šm 2 46, W-H II 257

dzira[a] 'mežs'— sk. *garš, gārša.*

dzira[b], *dzirdināt, dzīres* — sk. *dzert.*

dzirdēt [dzìrdêt]; lš. *girdė́ti* 't. p.', pr. *gerdaut* (tā Endzelīns pārlabo 16. gs. tekstā *gerdant*) 'teikt', narev. *hirdet* (< **girdēt*) 'dzirdēt', si. *gṛṇā́ti* 'sauc, piesauc, slavē', *gurā́te* 'apsveic', *gīḥ* 'vārds, sauciens, slavinājums'. Pamatā ide. **gᵘer-* 'likt atskanēt balsij; slavēt, apsveikt'; skaņumijā **gᵘṛ-* > b. **gir-* > la. *dzir-*. No šejienes apv. *dzirt* 'slavēt, godāt': «jaunam vecus dzirt» (E-H I 360). No noz. 'teikt, slavēt' → 'skanēt' (lš. *gar̃sas* 'skaņa, balss, slava, baumas', *garsùs* 'slavens; skanīgs') → 'uztvert skaņas, dzirdēt'. Blakus verbam *dzirt* ir apv. *dzirst* 'uztvert, dzirdēt' ar iter. *dzirdēt,* kura senākā nozīme laikam bijusi 'atkārtoti slavēt, godināt' → 'uztvert slavinājumus, godinājumus' → 'uztvert skaņas, runu u. tml.'

B II 441 un 447, Buck 1038, E IV$_2$ 219, 1 793, EF 2 153, KK 29 195, Lanszweert 64, Mažiulis I 353, 6 150, M-E I 552, MM I 336, 340 un 343, Pok 478, T 88, Zinkevičius 1 13, 2 73, To II 219

dzirkste [dzir̃kste], apv. *dzirksts, dzirgzde, cirkste, dzerkste, dzērkste, džerkste, džergzde, džirkste* u. c. '(rokas) locītavu sāpe'; lš. *girdždà, gir̃gždas, girgždėlė̃* 't. p.' Atv. no bijuša verba **dzirkstēt* (lš. *girgždė́ti* 'čīkstēt, čirkstēt') un tā variantiem apv. *dzerkstēt, džerkstēt, džirkstēt,* kas izsaka dažādas čirkstošas skaņas, piem.: «slimajam krūtīs, rīklē džerkst», «zuobi viņam džirkst» (M-E I 564). Visi šie verbi ir *cirkstēt (čirkstēt)* fon. varianti. Pamatā skaņu atdarinājums, no kā izveidojusies ide. sakne **gher-* ar atv-iem dažādās skaņumijas pakāpēs; b. **ger-* > la. *dzer- : dzir-*. No saknes varianta **ker-* latviešu valodā daudz atv-u, to vidū *ķērkt, krākt, krakšķēt,* skaņumijā *čirkstēt.*

EF 2 137, M-E I 553, Pok 439 un 567

dzirksts [dzìrksts], *dzirkstele,* apv. [ir̃], *dzirkste.* Tās pašas cilmes kā *gars* (sk.). Pamatā ide. **gᵘher-* 'karsts, silts'; skaņumijā **gᵘhṛ-* > b. **gir-* > la. *dzir-,* no kā laikam bijis verbs **dzirst* (sal. upes nos. *Dzirsele* Kabilē, kas var būt saistīts ar ūdens mirdzēšanu, laistīšanos) ar vēlāku *k* iespraudumu; iter. *dzirkstīt (-ēt)* 'laistīties, dzirksteļot, sprēgāt': «skals, zuobins, zvaigznes dzirkst», «tek upīte dzirkstīdama» (M-E I 554). Vārdu semantikas pamatā saknes noz. 'karsts' → (verbs) 'karst, kvēlot' → 'laistīties, mirdzēt, sprēgāt'. (K)

EF 134, KK 9 251, M-E I 554

dzirnas [dzir̃nas]; lš. *gìrna* 'dzirnakmens', *gìrnos* (dsk.) 'dzirnas', pr. *girnoywis* (Endzelīns: *girnouwis* vai *girnowis* < **girnuwis*?; Mažulis: < **girnavīs*) 'rokas dzirnas', kr. *жёрнов* (ssl. *žrъny,* ģen. *žrъnъve* < psl. **žьrnovъ*) 'dzirnakmens, rokas dzirnas', bkr. *жарóн* 't. p.', *жóрны* 'rokas dzirnas', ukr. *жóрно* 't. p.', bulg. *жéрка* '(ūdens) dzirnavas', č. *žernov,* p. *żarnów* 't. p.', go. *qairnus* 'dzirnas', a-s. *cweorn,* ssk. *kvern,* sav. *quirn* 'dzirnak-

mens, rokas dzirnas'. Tās pašas cilmes kā *grūts* (sk.); ide. *g^{u}*er-* 'grūts' skaņumijā *g^{u}*r̥̄-* > b. **gir-* > la. **dzir-* > *dzir̃-*. Atv. ar pied. *-nu-* jau senatnē ieguvis noz. 'dzirnakmens, rokas dzirnas': g^{u}*r̥̄-nū-* > b. **girnū-*, no kā **girnūs* > la. *dzirnus* (apv.). Tam blakus jaunākie atv. *dzirnas, dzirnavas.*

V. Mažulis uzskata, ka b-sl. **girnū* apzīmējis rokas dzirnu vienu pusi, bet **girnuvi* — divas dzirnu puses. No b-sl. **girnuvīs* (siev. dsk. nom.) izveidojās b. **girnuves,* apv. **girnaves* un **girnavis* > rb. **girnavīs* un ab. *ā*-celma formas **girnuvās* / **girnavās* > la. apv. *dzirnuvas,* liter. *dzirnavas.* Apv. *dzirnus* pēc V. Mažuļa domām ir vēlāks darinājums no ab. **girnūs,* kam blakus **girnās* > lš. *gìrnos,* la. *dzirnas.*

Sk. arī: *dzeroklis.*

B II 513, Buck 363, E I 114, II 220, EF 2 153, Fei 59, L I 41, Mažiulis I 370, M-E I 554, Pok 476 (477), T 89, Гам-Ив 3 175, 419 un 693, ЕСУМ II 206, То II 245, Ф II 49, ЭСБМ III 214, ЭСРЯ I$_5$ 287

dzirt 'lielīt', *dzirties* 'lielīties'— sk. *dzert, dzirties.*

dzirties [dzir̃tiês], apv. [ir̂^{2}] 'taisīties, gatavoties (kur iet, ko darīt)'. Tās pašas cilmes kā *gars* (sk.). Pamatā ide. *g^{u}*her-* 'karsts, silts', skaņumijā *g^{u}*hr̥-* > b. **gir-* > la. *dzir-*, no kā bijis verbs **dzirt,* refl. *dzirties.* Nozīmes attīstība: 'karst, silt' → 'izjust tieksmi uz ko, vēlēties ko' (sal. *gars* 'tieksme, vēlēšanās': «viņam ir gars uz mūziku») → 'taisīties, gatavoties'. Nozīme 'vēlēties' folklorā: «Skaista auga tautu meita, Nedzīrās mana būt» (LD 11455).

Apv. *dzirties* 'lielīties' ir homonīms, kas līdz ar lš. *gìrti,* pr. *girtwei* 'lielīt' ir tās pašas cilmes kā *dzert.*

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Frenkels) abi hom. *dzirties* ir vienas cilmes un saistāmi ar lš. *gìrti.* K

EF 1 111, 2 154, KK 9 251, Mažiulis I 374, M-E I 555, Pok 478, T 88, W-H I 619, Ив 12 214, То II 247

dzīsla [dzîsla]; lš. *gýsla* 't. p.', pr. *pettegislo* 'muguras dzīsla' (*pette* 'plecs'), kr. *жúла* (psl. **gīslā*) 'dzīsla, cīpsla', bkr. *жы́ла,* ukr. *жúла, жилá,* bulg. *жúла,* č. *žíla,* p. *żyła* 'dzīsla', lat. *fīlum* (< *g^{u}*his-lom*) 'diegs, dzija, šķiedra, cīpsla, dzīsla'. Pamatā ide. *g^{u}*ei-* : *g^{u}*ī-* 'dzīvot' (sk. *dzīt*^{b}) ar *s* saknes paplašinājumā un pied. *-lā-;* b. **gis-lā-* > la. *dzīsla.*

Ar jēdzieniem 'dzīvot, dzīvs' senatnē saistītas organisma audu stiegras — asinsvadi, cīpslas, nervu šķiedras — kā dzīvā organisma būtiskas sastāvdaļas. (Sal. arī *dzija.*) Izloksnēs *dzīsla* arī 'cīpsla', *smalkās dzīslas* 'nervi'. 18. gs. ar vārdu *dzīsla (dzīsls)* apzīmēts arī pulss: «labs dzīsls»— ritmisks pulss, «ļauns dzīsls»— aritmisks pulss (Elg 1 453).

Sk. arī: *cīpsla.*

E IV$_2$ 278, EF 2 150, M-E I 557, Pok 489, T 90, W-H I 497, ЕСУМ II 197, Ф II 54, ЭСБМ III 264, ЭСРЯ I$_5$ 292

dzist — sk. *dzēst.*

dzīt[a] [dzīt], apv. [i] 'trenkt'; lš. *giñti* (tag. *genù*) 't. p.', *gìnti* (tag. *ginù*) 'aizstāvēt, aizsargāt; (aiz)liegt', pr. *guntwei, gunnimai* (tag. dsk. 1. pers.), kr. *гнать* (psl. **gъnati,* tag. **ženǫ*), bkr. *гнаць,* ukr. *гнáти,* bulg. *гóня,* č. *hnáti,* p. *gnać* 'dzīt', sav. *gund-* 'cīņa', ssk. *gunnr* 'karš', norv. apv. *gana* 'apcirst (kokam zarus)', he. *kuenzi* '(viņš) nosit', si. *hánti* 'sit, nonāvē', ave. *jainti* 'sit, ievaino, nonāvē', gr. *phónos* (< **gʷhon-*) 'nāves sitiens, slepkavība': *theinō* (< **gʷhen-i̯ō*) '(es) situ', lat. *dēfendere* (< **dē-gʷhen-*) 'atvairīt, atsist'. Pamatā ide. **gʷhen-* 'sist' > b. **gen-* > la. *dzen-,* no kā *dzenēt* '(ap)cirst kokam zarus', *dzenis* (sk.). Saknes zudumpakāpē **gʷhn̥-* > b. **gin-* > la. *dzin-* > *dzi-,* no kā verbs *dzīt* (tag. *dzenu,* pag. *dzinu*). Noz. 'sist' redzama, piem., savienojumā «dzīt naglu». No 'sist' → 'trenkt' (piem., «dzīt lopus»).

Izveidojusies arī cita semantiskās attīstības līnija: 'sist' → 'cirst'; sal. *dzenēt* '(ap)cirst kokam zarus'. Noz. 'cirst' piemitusi arī verbam *dzīt*; uz to norāda verba lietojums dažos īpatnējos savienojumos, piem., «dzīt stigu». No 'cirst' → 'pļaut': «dzīt baru»: «Lielu, platu baru dzinu Par bāliņa tīrumiņ(u)» (DL Piel 1892 8 118), sal.: «Lūko brāļa tīrumā, Kura platu baru pļāva» (LD 12120, 12 var.). Savienojumā «jumi dzīt» (folklorā) verbs *dzīt* no 'pļaut' ieguvis pārn. 'ķert' ('pļaujot ķert'). No 'pļaut' arī *dzīt* nozīme savienojumā «bārdu dzīt». Par nozīmes 'pļaut' izveidošanos sal. arī kr. *жать* 'pļaut', kas ir tās pašas cilmes kā la. dzīt (ssl. *žęti* < **gьnti*).

Daži savienojumi ar *dzīt* ir kalkojums no vācu valodas. Piem., «jokus dzīt» no v. «Scherz treiben». Senākajos rakstos ir daudz izteicienu ar v. *treiben* 'dzīt' tiešu tulkojumu, piem., «augstu amatu dzīt» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 66).

Verbam *dzīt* ir vairāki iteratīvi dažādās skaņumijas pakāpēs: blakus apv. *dzīdināt* 'vairākkārt dzīt, gaiņāt' ir *dzenāt, ganīt, gaiņāt* ar diferencētām nozīmēm, arī apv. *gundīt* 'kūdīt (← dzīt) uz ļaunu' (U I 83, atsaucoties uz Alunānu).

Sk. arī: *dzenis, gaiņāt, ganīt, gumdīt, ģindenis.*

Buck 712, E III$_1$ 115, IV$_2$ 226, I 728, EF 2 152, Euler 47, HF I 657, II 1035, Mažiulis 6 174, M-E I 558, MM III 575, Pok 491 (492), T 85, Ti I 604, W-H I 332, Zēv 2 258, Гам-Ив 3 77, 86 un 740, ЕСУМ I 534, Ив 12 110, То II 341, Ф I 419, II 60, ЭСБМ III 98, ЭСРЯ I$_4$ 103, I$_5$ 278, ЭССЯ VI 100

dzīt[b] [dzît] 'kļūt veselam'; lš. *gýti* 'dzīt, atveseļoties, (arh.) dzīvot', kr. *жить* (psl. **žiti*) 'dzīvot', bkr. *жыць,* ukr. *жити* 't. p.', *живúти* 'atdzīvināt', asor. *žić* 'dzīt', ave. *jīti* 'dzīve', gr. *bíos* (< **gʷi-*) 'dzīve, dzīvošana; uzturs'. Pamatā ide. **gʷei-* : **gʷī-* 'dzīvot' > b. **gī-* > la. *dzī-*, verbs *dzīt.* Šā verba senākā nozīme arī latviešu valodā ir bijusi 'dzīvot'. To rāda, piem., senākos rakstos sastopamie atv. *atdzīt, atdzīties* 'atdzīvoties', piem.: «mans dēls bij nomiris und atdzijis» (*adzyis,* Elg 2 41), *atdzijas* 'atdzīvojas'

(Elg 1 354), «kad kāds vīrs nomirst, voi tas atkal atdzīsies?» (Gl 1 982).

Verba formu darināšanā bijuši varianti. Blakus atv-iem ar -*i̯ó-* (tag. *atdzijas*, lš. *gyjù* 'dzīstu, atveseļojos'; pag. *dziju*, lš. *gijaū*) ir tagadne ar *-sto- (dzīstu)* un *-u̯o-* (arh. *dzīvu* 'dzīvoju': «ka es .. mūžige dzīvu un esmu», Manc 4₁ 470). Ar formas variantiem saistās vārda semantiskie varianti: 1) *dzīt* (tag. *dzīstu*, pag. *dziju*) 'kļūt veselam', 2) *dzīt* (tag. *dzīvu*) 'dzīvot'. Pēdējo mūsdienu valodā ir aizstājis iter. *dzīvot* [dzîvuôt], kas var būt arī atv. no *dzīvs*.

Blakus verbam *dzīt* bijis arī tās pašas nozīmes *dziet* (ar *ie* no *ei*), no kā kauz. *dziedēt, dziedināt* (apv. *dzīdināt*). Noz. 'ārstēt, darīt veselu' 18. gs. piemitusi arī pamatverbam *dziet*: «[zāles] dzien visadu kašķi» (L Ārste 17 67).

Sk. arī: *dzija, dzīsla, dzīvs*.

E 1 742 un 755, EF 2 154, HF I 237, L I 42, Mažiulis 6 160, M-E I 559, Pok 467, T 76, В. А. Дыбо — ВСЯ 1961 5 31, ЕСУМ II 199, Ф II 52, Ц 148, ЭСБМ III 268, ЭСРЯ I₅ 294

dzīve[a], *dzīvs* 'dzija' — sk. *dzija*.

dzīve[b], *dzīvot* — sk. *dzīvs*.

dzīvnieks [dzîvnìeks]. Atv. no adj. *dzīvs* (sk.) kā *slims : slimnieks*. vai arī no verba *dzīvot*; no pēdējā apv. *dzīv(e)nieks* 'strādnieks', piem.: «krietns darba dzīvnieks jau ir» (M-E I 560; sal. «darbu dzīvot» — strādāt).

Mūsdienu liter. nozīmi 'dzīva būtne' vārds ieguvis 19. gs. vidū. Aptuveni vienlaikus to rakstos sāka lietot J. Alunāns un H. Kavals (1860). Paraugs šādai vārda nozīmei bija kr. *живóтное* 'dzīvnieks', kura atvasināšana gan nebija pilnīgi analoga latviešu vārdam, bet kura pamatā arī bija vārdi ar noz. 'dzīvs' (*жив*) un 'dzīvot' (*жить*). (Kr. *живóтное* atv. no *живóт* 'vēders' senākās (bsl.) nozīmes 'dzīvība'). Vārda *dzīvnieks* ieviešanos valodā jaunajā nozīmē veicināja «Pēterburgas Avīzes» un vēlāk A. Kronvalds. Tas reģistrēts šajā nozīmē 70. gadu vārdnīcās (V 1 141, 2 54, U I 58).

Līdz tam ar noz. 'dzīvnieks' lietoti dažādi vārdi un vārdu savienojumi. G. F. Stenders jēdzienu 'dzīvnieks' izteica dažādi, piem., ar savienojumu *dzīva miesa*: «dzīvu miesu cilts» — dzīvnieku valsts («Pie dzīvu miesu cilts cilvēki, lopi, zvēri, putni, zivis, kukaiņi, tārpi, gliemeži un viss, kam dzīva dvaša ir, pieder», St 4 191), arī *dzīvs radījums* (turpat). Ar nozīmi 'dzīvnieks' lietoja vārdus *lops, zvērs*: «radīta lieta, katra [kura] dzīvo, katrai dvēsele jir, alias zvērs, lops» (Manc II 265). J. Lange šajā nozīmē lietoja vārdu *zvērs* (Lg I 515), G. F. Stenders savā vārdnīcā v. *Tier* tulkoja ar vārdu *lops* (St II 585). To šādā nozīmē lietoja arī E. Dinsbergs: «lauva ir zīdēju [zīdītāju] lops» (Dinsbergs 1 3). Blakus vārdam *dzīvnieks* A. Kronvalds šajā nozīmē lietoja arī *kustonis* (Kr I 462).

Vārda *dzīvnieks* agrākā nozīme bija 'dzīvs cilvēks, dzīvotājs': «mums, kamēr dzīvnieki, prieks, ka bērnu bērni jūs slavē» (K. Elferfelds. Līksmības grāmata, 1804 231), 'iemītnieks, iedzīvotājs': «Arī šeitan [mājā] viņi neatrada It nekādu citu dzīvnieku, Tomēr visā mājā redzams bija, Ka tā apdzīvota» (A. Pumpurs. Lāčplēsis, 1888 170). Izloksnēs, kur *dzīvot* nozīmēja 'strādāt', *dzīvnieks* bija '(labs) strādnieks'; tdz.: «Adatiņa maza sieva, Diža darba dzīveniece (var.: darītāja)» (LD 7149 var.).

Buck 137, KK 17 116, M-E I 560

dzīvs [dzîvs]; lš. *gývas* 't. p.', pr. *gijwans, geiwans* (dsk. ak.) 'dzīvus', narev. *giwatti* (< **gīvati*) 'dzīvot', kr. *живо́й*, go. *qius*, si. *jīváḥ*, lat. *vīvus* (< **gᵘiu̯ós*) 'dzīvs'. Pamatā ide. **gᵘei- : *gᵘī-* 'dzīvs, dzīvot' (sk. *dzītᵇ*) ar pied. *-u̯o-*; **gᵘī-u̯o-s* > b. **giu̯as* > la. *dzīvs*. Atv. *dzīve, dzīvība* un verbs *dzīvot*.

Verba *dzīvot* sākotnējā semantika baltu un slāvu valodās ir paplašinājusies: blakus nozīmei 'būt dzīvam, eksistēt' izveidojusies noz. 'mājot' (no šejienes atv. *dzīvoklis*). Līdzīgs nozīmes pārnesums bijis arī Baltijas somu valodās; liekas, ka šajā ziņā bijusi valodu mijietekme. (Taču šāda semantiska attīstība bijusi vairākās valodās, tā ka var runāt par tipoloģisku parādību.)

No nozīmes 'būt dzīvam, eksistēt' dažās Kursas un Zemgales izloksnēs *dzīvot* ieguvis arī noz. 'strādāt' (Für 2 102, Lj 61); tdz.: «Tu dzīvoji dižu darbu» (LD 3641). Līdzīga parādība ir bijusi arī prūšu valodā: *giwīt* 'dzīvo', *gewinna* < **geiwina* 'viņi strādā'. Noz. 'strādāt' → 'darboties' redzama arī refl. verbā *dzīvoties*: «bērni dzīvojas»— bērni darbojas, rotaļājas.

Blakus ide. **gᵘiu̯-* tās pašas nozīmes **gᵘīg-*, no kā apv. *dzīga* [dzîga] 'dzīve' un *dzīgot* [dzîguôt] 'dzīvot'. Tās pašas cilmes ir v. *queck, quick* (< ģerm. **kwikwa-*) 'dzīvs, kustīgs', a. *quick* 'ātrs, dzīvs'.

Sk. arī: *dzīvnieks*.

Bl 6 210, Buck 285 un 455, E I 272, 742 un 810, IV$_2$ 221, EF 2 154, Fei 390, E. Kagaine, O. Bušs — Baltu val 41, Kiparsky I 194, Kl 361 un 573, L I 43, Lanszweert 81, Mažiulis I 362 un 377, 6 160, M-E I 560, MM I 440, Oxf 731, Pok 467, Seebold — IF 87 177, T 78, Ti I 264, Tr V 265, W-H II 808, Бенвенист I 197, Ф II 51, Ц 148, ЭСРЯ I$_5$ 289

džerkste, *džirkste* '(rokas) locītavu sāpe'— sk. *dzirkste*.

džūkste 'purvaina, staigna vieta'— sk. *dūksts, žaut*.

E

ecēt [ecêt]; lš. *akėti*, apv. *ekėti* 't. p.' Pamatā ide. **ak-, *ok-* 'ass, smails, škautņains; akmens' (no kā arī *assᵃ*, sk.). No tā darināts ecēšu apzīmējums **oketā- / ētu̯ā-* ('priekšmets ar asumiem,

smailumiem') > b. *akētįā- > la. ecēša (neuzsvērts a palatāla patskaņa priekšā pārvērties par e). Parasti lietojama dsk. forma ecēšas; apv. ecēža, eceži, eceši, vsk. arī ecēsis. Radu valodu formas: lš. akėčios, ekėčios, pr. aketes, sav. egida, v. Egge, lat. occa (< *otikā < *okitā). Tā kā gaidāmā -š- > -s- vietā (no ide. k̑) baltu valodās ir -k > la. -c-, izteiktas domas par vārda iespējamo aizguvumu no Rietumeiropas valodām (Toporovs). Taču baltu valodās ir vairāki saknes *ak̑-, *ok- refleksi ar k (piem., akmens), kas norāda ne uz aizguvumu, bet uz varbūtēju ide. dialektu mijietekmi.

Pēc cita uzskata (Frenkels, Špehts) vārda pamatā ir ide. *okų- 'acs', jo ecēšu rāmī ir caurumiņi («acis») tapu iestiprināšanai. Norāda arī uz sakaru starp ide. *ok̑etā- 'ecēšas' un *oktōu- 'astoņi' (Ginterts), jo pirmatnējām ecēšām bijušas 8 tapas.

Izteikts arī uzskats (Mažulis), ka sakne *ak- varbūt no *ok- 'durt, badīt'.

Verbs 'ecēt' parasti atvasināts no subst. 'ecēšas': v. Egge: eggen, lat. occa: occāre. Baltu valodās verbs nav atvasināts no subst. celma, bet no saknes: *ak-ēti : *ek-ēti > ecēt. Varbūt runātāji izjutuši vēl saknes nozīmi 'ass' un atvasinājuši verbu no adjektīva (līdzīgi kā smails : smailēt).

E III_1 148, IV_2 172, 1 54, EF 2 119, E-H I 366, Kl 152, L I 44, Mažiulis I 59, M-E I 565, Pok 22, Sanders 112, Schmalstieg 2 415, T 68, W-H II 197, Абаев — Эт 1966 241, To I 67

ēda 'ēsma, ēdiens' — sk. ēst.

ēde [êde]. Atv. no verba ēst (sk.). Sākotnējā noz. 'tas (slimība, kaite), kas ēd'. Par formu un nozīmi sal. kost : kode.

Eckert 9 97, M-E I 572

ēdesis, ēdmaņa — sk. ēsma.

ēdnīca [êdnīca]. Atv. no verba ēst (sk.), 20. gs. 30. gadu jaunvārds, kas darināts paralēli apzīmējumiem kafejnīca, tējnīca. J. Endzelīns uzskatīja vārdu par nepareizu darinājumu, jo ar pied. -nīc- atvasināti substantīvi tikai no adjektīviem un substantīviem.

Līdzīgas nozīmes ēstuve ('Speisezimmer, Speisehaus') ir J. Alunāna jaunvārds 19. gs. vidū (Al II 301).

E 4 35

egle, apv. agle; lš. ēglė, apv. āglė, pr. addle (< *edlē), jātv. *agle (> p. apv. jagla; atv. *Aglinis > Jadlinec), narev. egle, kr. ель (psl. *edlь), bkr. ёлка, ukr. ялúна 't. p.', č. jedle 'dižegle', p. arh. jedl 'skujmete, egle', apv. jedła (psl. *edla), liter. jodła 't. p.', lat. ebulus (< *edh-lo-) 'plūškoks'. Pamatā ide. *edh- 'smails', no kā adj. *edh-lo-s 'durstīgs', kas substantivēts g.k. siev. dzimtē. B-sl. *edli- / *edlā- baltu valodās pārveidojies par ē-celmu (laikam *edlįā- > *edlē-), un la., lš., jātv. dl > gl (*edlē- > *eglē-). Izloksnēs saknes e- > a-, piem., agl'ę An-

drupienē (E I 57), tāpēc daudzos vietvārdos *Agl-*, piem., *Aglūne* (mežs Rankā). (Sal. *eglūna, eglonis* [uo] 'egļu mežs, eglājs'.)

Apv. *eglis*, biežāk dsk. *egļi*, arī *egles* 'koka ecēšas' ← 'ecēšas, kas darinātas no pāršķeltas egles galotnes'.

Atv. *paeglis* (lš. *paėglis*), apv. *paegle* 'kadiķis', kur *pa-* ar pamazinājuma nozīmi. Hom. apv. *paegle* arī 'vieta zem egles' (lš. *paeglỹs*).

Sk. arī: *adata*.

Buck 528, E IV_2 169, I 249, EF 2 117, KK 29 195, Mach 220, Mažiulis I 48, M-E I 565, Рок 289, T 66, W-H I 388, Zēv 2 398, Zinkevičius 1 12, 2 72, Гам-Ив 3 633, То I 56, Ф II 17, ЭСРЯ I_5 258, ЭССЯ VI 14 un 15

eģe 'neirstoša mala (audumam, adījumam)'. Aizguvums; no lv. *egge* 't. p.' (v. *Ecke* 'stūris, kakts', a. *edge* 'mala, robeža, šķautne') < ģerm. **agjō-* no ide. **ak-* 'ass, smails, šķautņains; akmens' (no kā la. *ass*). Aizg. minēts 19. gs. vārdnīcās (U I 60, V 2 64).

Kl 151 un 152, M-E I 566, Oxf 301, Pok 19, Zēv 2 31

eja; lš. *ėjà* 'gaita, kustība; eja, pāreja, ala'. Atv. no verba *iet* (sk.) tag. celma. J. Alunāna jaunvārds (Al II 289), kas aizstāja aizg. *gaņģis* (< v. *Gang* 't. p.' no *gehen* 'iet'). Vārdu *eja* lietoja arī A. Kronvalds, kura ietekmē vārds ieviesās liter. valodā. A. Pumpuram *eja* arī 'gājiens': «kara ejas izdarīja uz Bizantiju» (No Daugavas līdz Donavai, 1896 17).

M 5 17, M-E I 566

ēka [ẹ̄ka]; kr. arh. *весь* (bsl. *vьsь*) 'ciems', go. *weihs* 't. p.', si. *vít, víś-* 'apmetne, dzimtas mītne', *veśáḥ* 'iemītnieks, iedzīvotājs, kaimiņš', ave. *vīs-* 'kungu māja, sēta, ciems', gr. *oĩkos,* dial. *u̯oikos* 'māja, mītne, istaba', lat. *vīcus,* apv. *vēcus* 'māju grupa, ciems, pilsētas kvartāls', *villa* (< **vīcsla* < **u̯oikslā-, *u̯eikslā-*) 'lauku māja, lauku īpašums'. Pamatā ide. **u̯eik̑- : *u̯ĭk̑-* 'māja, mītne' (no kā la. *viesis,* sk.) no saknes **u̯ei- : *u̯ī-* 'griezt, liekt, pīt', no kā arī la. *vīt* (sk.; Vūds, Knoblohs). Pinumiem bija liela nozīme ide. seno mītņu izveidošanā: sākotnēji mītnes bija zemes padziļinājumi ar pītiem sienu nostiprinājumiem un nelielu pinuma virsbūvi, ko nozieda ar māliem, jumtu pārsedzot ar velēnām. Apzīmējums, kura pamatā bija 'pīt', no šāda būves veida saglabājies arī turpmākajām celtnēm. Gr. *oĩkos* vēsturiskajā laikā bija liela celtne, kur mita plaša saime — ģimenes galva ar visiem pēcnācējiem, un tikai vēlāk šis nosaukums attiecināts uz jebkuru māju, arī istabu. Latviešu valodā, sevišķi senākajos tekstos, saglabājusies vārda arhaiskā noz. 'liela māja'. (Liela apjoma izteikšanai arī tagad lieto salīdzinājumu «liels kā ēka»).

Vārda *ēka* formas izveidošanās ir neskaidra. Latviešu valodā *v* (*u̯*) skaņas zudums saknes ieskaņā pirms *e* nav raksturīgs, kaut gan valodā ir arī šādi gadījumi, sal. apv. *veldene* : dem.

eldenīte 'aužamo stāvu piederums'. Grieķu valodas forma ar *u̯*-zudumu liek domāt, ka la. *ēka* var būt aizg. no kādas senākas Dienvideiropas valodas vai dialekta (no skitu valodas?). Par *ē* < *ei* vārdā sal. lat. *vēcus* < **veicus*. Ja blakus ide. **u̯eik*- bijis arī **u̯eik*-, ar vārdu *ēka* var salīdzināt tadžiku apv. *eča* [ēča] (< **ēk'a*) 'ligzda, ala', *ečak* 'jaunlopu kūts'. Protams, ir iespējams, ka formas ar *k* irāņu valodās aizgūtas no grieķu valodas. Vārda variantu bagātība tadžiku valodas izloksnēs tomēr liek domāt, ka vārds tur ir irāņu cilmes: blakus formai *eča* ir tās ·pašas nozīmes apv. *yeča, wečik, aiča* un *uča*, kas ir ide. **u̯eik*- (> **eik-*) refleksi dažādās skaņumijas pakāpēs un atspoguļo arī dažādus hronoloģiskus līmeņus.

Neatkarīgi no vārda cilmes irāņu valodās la. *ēka* var būt aizg. no tām ar nepārveidotu formu. (Tadžiku valodā atv. ar *-ki̯ā-*). No saknes palatālās formas **u̯eik*- ir irāņu *vīs*- 'kungu nams; ciems' (: la. *viesis*).

Pēc cita uzskata (Karaļūns) *ēka* cilmes ziņā saistāms ar apv. *ūķis* 'sakritusi ēka' (*ēka* < **u̯ēka*). (K)

Bartholomae 1455, Fei 558, HF II 360, Knobloch 2 188, M-E I 573, MM III 205 un 263, Pok 1131, W-H II 782 un 790

elgt 'uzbāzties, ļoti lūgt' — sk. *alga*.

elkonis [ę̄lkùonis], apv. *elkons* [ę̄lkuons], *elkūne* [ę̄l[2]]; lš. *alkū̃nė*, apv. *elkū̃nė* 'elkonis; līkums, izliekums', pr. *alkunis* [alkūnis] 'elkonis', kr. *лóкоть* (ssl. *lakъtь* < psl. **olkъt*-), č. *loket*, p. *łokieć* 'elkonis', senīru *aleina*, sav. *elina*, v. *Ellenbogen*, gr. *ōlénē, ōlēn* 't. p.', lat. *ulna* (< **olinā-*) 'elkonis, roka', he. *alkištan*- 'zars'. Pamatā ide. **el*- 'liekt' ar *k* paplašinājumā, no kā apv. *elks* [ę̄lks] 'līkums, leņķis': «lejā ceļš griežas itin asā elkā» (M-E I 567). Ar senu noz. pārnesumu *elks* arī 'elkonis': «tam iegrūda ar elku krietnu grūdienu» (R. Kaudzīte — E-H I 368).

Blakus formai *elks* ar pied. *-ōn-* > *-uon-* atv. *elkonis*, apv. *elkons* [uo], *elkone* [uo], *elkūne*. Par formu sal. *gals* : apv. *galone* [uo], *galūne* 'galotne'.

Kā *elks*, tā arī *elkonis* (ar variantiem) izloksnēs vēl saglabājis noz. 'līkums': «elkuonu mest» — līkumu mest (M-E I 567), «elkoņu elkoņiem» — līkumu līkumiem (U I 62). Par nozīmi sal. lat. *cubitum* 'elkoņa līkums' → 'elkonis, apakšdelms, olekts' no **keu*- 'liekt'.

Blakus formai *elks* bijusi arī forma **alks* (lš. *al̃kas*), sal. vietv. *Alkskalns* (Bērzaunē). Bijušas formas arī ar *-g-* : Kursā 1540. g. minēta *Algava*. (Formas ar *-g-* vietvārdos arī lietuviešu valodā; ar la. *Elkupis* Bārtā sal. lš. *El̃kupis : Al̃kupis, Alkupŷs : Algupŷs.*)

Ar vārda ieskaņai pievienotu *j*- izveidojušies **elgs* varianti: apv. *jelgs* 'līdzens, mitrs (par zemi)': «jelga zeme» — ūdeņaina zeme (M-E I 109), *jelga* 'purvaina vieta' (E-H I 562), kas var būt pamatā vietvārdam *Jelgava*. (Par šo vārdu sk. arī: *pilsēta*.)

Par vārda formu sal. adj. *dumbrs* 'purvains, staigns': vietv. *Dumbrava*. Par nozīmju sakaru 'līks' un 'zema, mitra vieta' sal. *liekt : līks : līkņa*. Par *j-* pievienošanu sal. *ērzelis* : apv. *jērzelis* un vietv. *Eduši / Jeduši* Līvānos. Šādas paralēles ir arī vairākos citos vietvārdos. Ieskaņas *j-* pirms *e* ir raksturīgs slāvu valodām, bet parādās arī latviešu vārdos. Jo raksturīga šāda parādība ir lībiešu valodai, kuras substrāts var izpausties vārdā *jelgs* un tā atvasinājumos. (K)

Sk. arī: *elks*[b], *laiva, lauzt, leja, lēkt, lemt, liels*[b], *līgot, linga, lupt, ļodzīt*.

B III 412, Buck 237, E IV_2 174 un 481, EF 2 8, HF II 1146, Kl 163, L I 45, Mažiulis I 67, M-E I 567, P 153, Pok 307, T 202, Ti I 18, W-H II 812, Гам-Ив 3 131, То I 75, Ф II 514

elks[a] 'līkums, elkonis'— sk. *elkonis*.

elks[b] [ęlks] 'kulta priekšmets' u. c.; lš. *alkas, alkà* '(senā) svētvieta, upurvieta; elks', pr. vietv. *Alkayne, Alkeynen* u. c., kur **alka, *alk(a)s* laikam 'svētbirze; elks', go. *alhs*, sa. *ealh* 'templis'. Tās pašas cilmes kā apv. *elks* 'līkums, elkonis' (sk. *elkonis*). Pamatā ide. **el-* 'liekt' ar *k* paplašinājumā. Vārda noz. 'tēls, priekšmets, ko pielūdz un kam ziedo' laikam no savienojuma «elka kalns» un citu sakrālo vietu apzīmējumiem (Becenbergers). Ar nozīmi 'liekts, līks' senatnē saistījušies daži sakrālie atribūti (piem., līks spieķis), un arī elkavietu nosaukumu pamatā varēja būt kāds raksturīgs izliekums dabā (piem., līks koks, kalns ar izliekumu, upes līkums; Toporovs). Elka kalni bijuši ne tikai kultam, bet arī tautas sapulcēm un tiesu sanāksmēm (Šturms).

B I 143 un 149, III 405 un 413, Buck 1429, EF 2 7, Fei 36, E-H I 368, KK 22 123, Mag XX_3 116, K. Siguldietis (K. Kasparsons)— Pūrs I 116, Stang 3 13, Ti I 18, To I 72, II 297

elle [elle]. Aizguvums; no vh. *elle* vai vlv. *helle* 't. p.' (v. *Hölle*). Pamatā ide. **k̑el-* 'glabāt, slēpt, aizsegt' (no kura atv-a **k̑lep-* la. *slēpt*). Tātad vārda senākā nozīme ģermāņu valodās bija 'vieta, kas slēpj; slēpta, aizsegta vieta'. Vārda nozīmes pārnesums radies ar kristīgo ticību.

Aizg. minēts 16. gs. literatūrā (*helle*, Cat 251 un 282, Ench 14) un 17. gs. vārdnīcās (*elle*, Manc I 87, Lj 67). Apv. forma *elne* atbilst vh. *elne*, kas pamudina domāt par šās formas aizgūšanu no vidusholandiešu valodas. Atv-u *ellīgs, ellišķīgs* 'briesmīgs; ļoti liels; (adv.) ļoti, ārkārtīgi' nozīme aizgūta no ģerm. valodām. 17. gs. K. Fīrekeram ir apzīmējumi *priekšelle, elles priekškūrs* 'purgatorijs, šķīstītava' (Für 2 108); viņš fiksējis lamu vārdus «elles kruķis», «elles gabals», «elles pagale» (2 109; «elles pagals» arī Lj 67).

Buck 1485, E II 159, Kl 314, M-E I 568, P 300, Tr III 469, Zēv 2 31 un 332

elpa [ęlpa]; lš. apv. *elpavimas* 'elpošana, elpa'. Pamatā ide. **el-* 'būt sasmakušam, pūt' (no kā norv. *ul* 'sapelējis', zv. *ul* 'sasma-

cis') ar *p* paplašinājumā. Paralēli formām ar *elp-* arī *alp-*. Nozīmes attīstība: 'būt sasmakušam, pūt' → 'just elpas trūkumu, smakt' (apv. *alpt* 'smakt, ciest no elpas trūkuma': «slimnieks alpst nuost», E-H I 68). No šejienes 'smokot tapt bezspēcīgam, vārgt', kas plaši atspoguļojas lietuviešu leksikā: *alpùs* 'tveicīgs, smacīgs; vārgs, vājš, bezspēcīgs', *al̃pti* 'ģībt, vārgt', *alpìmas* 'ģībšana, ģībonis'; sal. he. *alpant* 'slims, vārgs, bāls'. Šās nozīmes refleksi arī latviešu izloksnes: *elpt* 'izturēt, ciest' («nevaram vairs elpt = ciest», E-H I 368), *elpēties* 'izturēt': «Pieci gadi elpējos, Taukos maizi mērcēdama» (LD 30499). Neretā *elpēties* 'censties; nopūlēties, nomocīties' (M-E I 568). No nozīmes 'smakt' arī → 'grūti elpot' (apv. *elpt*, tag. *(es)elpu*, E-H I 368) → 'dvest, vilkt dvašu', no kā subst. *elpa* 'dvašas vilciens, dvaša' un *atelpa* 'dziļš elpas vilciens (pēc aizsmakuma, aizturētas elpas)' → 'atpūta'. Verba *elpt* iter. *elpot* [ęl̂puôt], apv. *elpēt*, kauz. *elpināt*.

Vēl tālāka nozīmes attīstība ir bijusi etimoloģiskajam variantam *alp-*. Subst. *alpa* no noz. 'elpa, elpas vilciens' → 'paņēmiens': «ar vienu alpu» — vienā paņēmienā (E-H I 68) → 'posms, jonis': «alpām salst, alpām deg» (U I 7), «lietus alpām stiprāki, alpām lēnāki nāk zemē» (M-E I 68) → 'brāzma': «vējš alpām skrien» (E-H I 68).

Pēc cita uzskata vārds ir vienas cilmes ar *lepns* (Frenkels) vai ar si. *álpaḥ* 'mazs, niecīgs' (Pokornijs).

Sk. arī: *elsot*. K

B III 416 un 780, Buck 259, EF 2 8, Lanszweert 13, M-E I 68 un 568, Pok 33 un 305

elsot [ęl̂suôt], apv. [ęl]; lš. *el̃sti, elsùoti, alsùoti* 'elpot, elsot', *il̃sti* '(no)gurt, piekust'. Tās pašas cilmes kā *elpa* (sk), tikai ar citu saknes paplašinājumu. Pamatverbs *elst* [èlst] 'smagi elpot'; atv. *elsa* [ę̂l] izloksnēs 'elpa' («elsu vilkt», E-H I 368), liter. parasti dsk. *elsas* 'aizžņaugti, krampjaini elpas vilcieni (parasti raudot vai aizturot raudas)'. No šīm nozīmēm iter. *elsot* [uô] ar divējādu semantiku: 'smagi elpot' («suns elso») un 'raudot krampjaini elpot': «raud kā bērns elsuodams» (M-E I 509).

Pēc cita uzskata (Persons) vārds ir no ide. **el-* 'būt mierā' (apšauba Pokornijs).

B III 780, EF 2 184, M-E I 569, Pok 304, Tp 6 339

eļļa [eļ̃ļa]. Aizguvums; no lv. *ölje* < *olie* (v. *Öl*), kas savukārt ar latiņu valodas starpniecību (apv. *olium*) no gr. *élaion* 'olīveļļa'. Vārda dzimtene — Vidusjūras salas.

Latviešu valodā vārds aizgūts sen — līdz ar katoļu ticības izplatīšanu, jo eļļa bija kulta piederums. Vārds sastopams 16. gs. literatūrā (*olie*, Cat 266; šī forma no vh., vlv. *olie*). 17. gs. vārdnīcās atšķirīgas formas: *olye* [olije], *ölyis* [ölijis] (Manc I 134, 4_1 430), *aellie* [ęlje] (Elg I 332). Vārds vareja plašāk ieviesties valodā tikai ar eļļas regulāru lietošanu muižās un

amatnieku darbos 18. gs.. Tad izveidojas forma *elje* (Lg I 411, St I 61) un *eļje* (Gl I 1164). Mūsdienu formu *eļļa* rakstos sastop kopš 19. gs. vidus (V I 238, U I 62).

Buck 380, HF I 480, Kl 522, M-E I 569, W-H II 205, Zēv 2 31

ēna [ęna], apv. [ę]. Parasti uzskata, ka vārds izveidojies no **pavēna* 'pavēnis' (Endzelīns); sal. lš. *pavĕnė*, apv. *pavĕnia* 'pavēnis, lapene'. No **pavēna* > *paēna*, no kā abstrahēta forma *ēna*. Blakus formai *paēna* arī apv. *paēnis, paēne*, kas atbilst vārdiem *pavēnis*, apv. *pavēne*. Sal. folklorā: «Aiz krūmiņa aizstājos, Krūmiņš mans paeniņš (var.: manis pavēnīts)» (LD 13692), «Pie krūmiņa es tecēju, Krūmiņš mana paēnīte» (TDz 37852). Vārda *ēna* abstrahēšanas semantiskā motivācija ir *pavēnis* (**pavēna)* divējādā nozīmē: 'vieta, kas pasargāta no vēja' un 'vieta, kas aizsegta no saules stariem, pasargāta no saules tveices'. Par līdzīgu semantisko sakaru sal. kimriešu *gwasgod*, bretaņu *gwasked* 'patvērums no vēja' un īru *foscad* 'ēna'. Vārdu *ēna* un *pavēnis* / *paēna* 'vesa vieta' semantisko sakaru raksturo arī lš. *šešĕlis*, apv. *šešúolis* 'ēna', ko cilmes ziņā saista ar lš. *šáltas* 'auksts' (la. *salts*).

Kaut arī visai ticama, šāda etimoloģiskā hipotēze neizskaidro vārda *ēna* sakaru ar kr. *тень* (bsl. *tĕn'a*) 'ēna' un attiecīgajiem citu slāvu valodu vārdiem, kā arī ar la. apv. *tēne* (*tēņa* u. c.) 'plēvīte'. Iespējams arī cits, senākās tradīcijās sakņots *ēna* cilmes risinājums, kas šo vārdu saista ar indoirāņu valodām: pamatā var būt ide. **ai-* 'degt, spīdēt' (no kā la. *iesms*, sk.), kas noteiktā attīstības posmā pārveidojās par **ē-* (si. **e-*). paplašinātā sakne **ain-* > **ēn-*; par šādu pārveidojumu sal. tās pašas cilmes ave. *aēn-* 'būt varmācīgam, darīt ar varu' : si. *énaḥ* 'noziegums, grēks, nelaime' (pamatā nozīme 'degt').

Par nozīmes attīstību 'degt' → 'spīdēt, mirdzēt; zibēt' sal. tās pašas cilmes si. *étaḥ* 'mirdzošs, raibs; straujš (zibenīgs)' un *étā, énī* 'kāda antilope' ← 'straujā, zibošā'.

Raksturīgs ir nozīmes pārveidojums 'spīdēt' → 'atspīdēt, atspoguļoties' → 'atēnoties' → (subst.) 'ēna'. Par šādu nozīmju sakaru sal. ide. **skāi-* : **skəi-* atv-us si. *chāyā́* 'spīdums, atspoguļojums; ēna', gr. *skiá* 'ēna', v. *scheinen* 'spīdēt, mirdzēt' un *Schemen* 'ēna (kā attēls, parādība)'. (Sk. arī šās cilmes la. *seja*, ko vārds *ēna* aizstājis senākajā nozīmē.) Ka gaismas un ēnas parādības var apzīmēt ar vienu vārdu, rāda arī citu valodas saimju piemēri; sal. vepsu *kuvahain'e* 'gaismas svītra; atspoguļojums, ēna'.

No irāņu (skitu?) **ēn-* atvasinājuma var būt baltu aizg. **ēnā-* > la. *ēna*. Tā senākās nozīmes atspoguļojums laikam ir verbos *ēnāties, ēnoties* 'būt redzamam, rēgoties', piem.: «Vai, Jānīti, Dieva dēls, Tavu kuplu cepurīti! Visi meži ēnājāsi (var.: ēnojās) Apakš tavu cepurīti» (LD 32908); «tas pie kapu vārtiem ēnojies (= rēgojies)» (LPT XI 408). No šādas verbu nozīmes

izrietēja 'spokoties', sal. apv. *ēna, ēns* 'spoks' (U I 60, M-E I 574). Par šādu nozīmes pārnesumu sal. v. *scheinen* 'spīdēt, mirdzēt' : a-s. *scinn* 'parādība, spoks'.

Cita nozīmju sakarā no 'spīdēt' → 'atspīdēt, atspoguļoties' → 'līdzināties (kā atspulgam vai ēnai)'. Verbs *ēnoties* šādā nozīmē lietots vēl 19. gs. literatūrā, piem.,: «Kaut es kā Šillers dziedāt varētu! Kaut lielam Klopstokam es līdzīgs kļūtu! Tak velt'! Ne ēnoties tiem nevaru!» (E. Dinsbergs. Rīmes, 1872 4).

Gaismas un ēnas saistījumu vārda nozīmē parāda apv. *ēnot* 'apspīdēt un radīt ēnu': «kuriem (zirgiem) saules gaisma galvu ēnuoja» (E-H I 372). Iespējams, ka tieši no šādas parādību kopsakarības izveidojušies vārda *ēna* un verba *ēnot (apēnot)* mūsdienu liter. nozīme. Raksturīgi, ka senākajos avotos vārds *ēna* nav lietots mūsdienu plašajā izpratnē, bet tikai kā atēnojums ar figūras kontūrām (v. *Schattenbild*, St I 60, II 500).

Nozīme 'atspoguļoties' parasts ir atv. *atēnoties*, piem.: «ūdens līmenī . . atēnojas arī stāvie klinšu krasti un pār tiem pārkārušies ozoli un priedes» (Jauna raža, 1901 V 7), «vakara krēslā tur [spogulī] atēnojas kādas bālas siņjoritas seja» (A. Upīts, Kop. r., 1951, XIII 455).

No subst. *atēna* senāka skanējuma [at'ęna], zūdot neuzsvērtajam ieskaņas patskanim, laikam izveidojies apv. *tēna* ar morf. variantiem *tēņa, tēne* [ê], *tēņš, tēnis* 'plēve' un dažas atvasinātās nozīmes. Piem.: «šās guovs pienam nuostājas virsū tikai maza tēnīte krējuma» (E-H II 677). Par nozīmju sakaru 'ēna' un 'plēve' sal. a-s. *scima* 'ēna' : norv. *skim* 'plēve'. Atv. *tēna* senāku nozīmi laikam parāda vārda lietojums Naudītē 19. gs. beigās: «No lielās guļas paliķa kā tēna, kauli un āda vien, kur tad spēks rasies» (DL Piel 1891 VII 106). Līdzīgā nozīmē ir parasts arī vārda *ēna* lietojums, piem., «Tā [sieviete] staigāja kā ēna un novājēja arvien vairāk» (E. Vilks.— Karogs 1945 9/10 844). Atv. *tēnēt* 'dilt; pārvilkties ar plēvi, plēnēt'.

Vārda *tēne* un variantu nozīmi (piem., *tēns* 'caurspīdīga drāna') varēja ietekmēt arī ide. **ten-* 'stiept, vilkt, sasprindzināt, saspīlēt' → 'vērpt, aust' refleksi (sk. *tīt*); no šās saknes ir, piem., apv. *tanis* 'zirneklis' ('vērpējs, audējs') un apv. *tēne, tēnis* 'izsituma tulzna (bērniem)' ('saspīlēta āda'; lš. *tãnas* 'uztūkums', *tanùs* 'uztūcis').

Apv. *tēņa* formas ziņā atbilst bsl. *těn'a* 'ēna, siluets', slovēņu *tęnja* 't. p.', kam radniecīgi jaunāki (bez seniem avotu piemēriem) kr. *тень*, p. *cień*, ukr. *тінь* 'ēna'. Iespējams, ka slāvu vārdi ir baltismi, resp. aizgūti ar baltu starpniecību. Slāvu valodās tiem nav vispārpieņemtas etimoloģijas. Daži kr. *тень* atv-i semantiski atbilst la. *ēna* atv-iem; piem., kr. *отеня́ть, отени́ть* 'atspoguļot' (apv.).

Visticamāk, ka vārdā *ēna* saplūduši divējas cilmes vārdi — atv. no ide. **ain-* > ir. **ēn-* un abstrahējums no *pavēna* > *paēna*.

Latviešu valodā laikam bijis arī lš. vārdam *šešēlis* 'ēna' atbilstošs apzīmējums **sesel-* 'auksts, ēnains' (Blese), ar ko saista vietv. *Sesava* un *Cesvaine* < *Sesvaine*. (K)
B II 397, Bl 9 144, Buck 62, EF 2 556 un 1056, E-H I 372, II 677, M-E I 574, III 136, IV 172, MM I 127 un 407, Pok 11, Пр II 115, Ф IV 43, Ц 472

enkurs [ę̃nkurs]. Aizguvums; no h., vlv. *anker* 't. p.' (v. *Anker*), kas ar latīņu valodas (*ancora*) starpniecību no gr. *ánkyra* 't. p.' Pamatā ide. **ank-* 'liekt', no kā la. apv. *anka* [añka] 'aukla(s), ar ko buras piestiprina pie masta' (lš. *ánka* 'cilpa, osa'). Forma *anker* izveidojās holandiešu valodā, no kurienes to pārņēma vairākās citās valodās (arī vācu valodā). Latviešu valodā aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās formā *ankurs* (Manc I 20, Lj 15), kas vēl saglabājusies izloksnēs (arī *ankure, ankuris*, kursen. *ankors* [uo], K-P 19); sal. ig. *ankur*. Ieskaņas *a* > *ę* 17.—18. gs., jo 18. gs. vārdnīcās jau forma *enkurs* (*enkuris*, St I 62, II 42).
Buck 737, EF 2 185, E-H I 70, HF I 10, Kl 23, M-E I 570, P 26, Pok I 45, Zēv 2 3

eņģe [eñģe]. Aizguvums; no vlv., vh. vai afrī. *henge* 't. p.' (v. *Hänge* 'eņģe': *hangen* 'kārt', *hängen* 'karāties'). Pamatā ide. **ǩenk-* 'karāties, šūpoties, svārstīties', no kā la. *kankari*. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 185, Elg I 300 un 528, Lj 67).
Doo II 73, Kl 288, M-E I 570, Pok 566, Zēv 2 179

eņģelis [eñģelis]. Aizguvums; no vlv., vh. *engel* 't. p.' (v. *Engel*), kas ar latīņu valodas starpniecību (*angelus*) no gr. *ángelos* 'sūtnis'. Vārds laikam ir austrumu cilmes. Reliģisko nozīmi vārds ieguvis, tulkojot Bībelē ebreju *al āk* '(Dieva) sūtnis'. Latviešu valodā aizg. minēts 16. gs. tekstos (*engels* Cat 289, Ench 54) un 17. gs. vārdnīcās (*engels* Manc I 53, *engelis* II 227, *enģels* Lj 67).
Buck 1486, HF I 8, Kl 166, M-E I 570, Zēv 2 32 un 332

ērce [ẽrce]; lš. *érkė* 't. p.', si. *ṛkşaraḥ* 'dzelonis, ērkšķis, smaile', *rákşaḥ* 'bojājums', gr. *eréchtō* 'rauju, raustu', lat. *ricinus* 'aitu, suņu parazīts; uts, rīcina krūms'. Pamatā ide. **er-* 'plēst, durt' atv. **er(e)k-*, no kā b. **erkį̄ā-* > **erkē-* > la. **erk'e* > *ērce*, kur *-eř-* > *-ēr-*. Sal. apv. *ercis* 'cilvēks, kas baras; dusmīgs cilvēks'. (Citādi J. Endzelīns: no v. *Herz* 'sirds'; M-E I 570.) Vārda sākotnējā noz. 'dūrējs, plēsējs'. No tā arī *ērce* 'kašķīgs, nesaticīgs cilvēks', *ērcēt* 'plēst', *ērcēties* 'plēsties' un apv. *ērcis* 'kasāmā, skrāpējamā suka'.
Pēc cita uzskata (Frenkels, Persons, Pētersons) vārds saistāms ar *irt, ārdīt*.
Sk. arī: *ērcīgs, ērkšķis*. (K)
EF 2 122, HF I 556, M-E I 574, MM I 118 un 125, III 30, Pok 335, W-H II 433

ērcīgs [ẽrcîgs]. Atv. no *ērce* (sk.). Vārda nozīmi laikam ietekmējis vh. *eerch* [ērk] 'dusmīgs, ķildīgs; tāds, kas baras' (tās pašas

cilmes ir v. *arg* 'ļauns'). Iespējams, ka vh. vārds ietekmējis jau la. *ērce* 'kašķīgs, nesaticīgs cilvēks' izveidošanos. Tās pašas cilmes ir verbs *ērcināt* 'kaitināt', bet to savukārt ietekmējis *ersināt* (sk.). (K)

Kl 29, M-E I 574

ērcināt — sk. *ērcīgs.*

ērcis[a] 'cilvēks, kas baras' — sk. *ērce.*

ērcis[b] 'kasāmā, skrāpējamā suka' — sk. *ērce.*

ērcis[c] 'paeglis' — sk. *ērkšķis.*

erelis 'ērglis' — sk. *ērglis.*

ērglis [ẽrglis]; lš. *erẽlis,* apv. *arẽlis,* pr. *arelie* (jālabo: *arelis*), narev. *adlis* (< **ardlis*?), kr. *орёл* (ssl. *орьлъ*), bkr. *арóл,* ukr., bulg. *орéл,* č. *orel,* p. *orzeł,* go. *ara* (< ģerm. **aran*), sav. *arn,* v. arh. *Aar,* liter. *Adler* (< *adel-are* 'dižciltīgais ērglis') 't. p.', gr. *órnīs* 'putns', he. *ḫara(n)-* 'ērglis'. Pamatā ide. **er-* / **or-* 'liels putns, ērglis'. No b. **er-el-* > la. apv. *erelis.* Sal. vietv. *Ereļi* (Vidsmuižā, Varakļānos u. c.). Ar *-el-* atvasināti vairāki dzīvnieku nosaukumi, piem., *ūdele, vēdzele.*

No *erelis* > **erelis* > * *èrdlis* > * *èrglis* > *ȅrglis.* Apv. (kursen.) *ērgils* (K-P 32). Par *dl* > *gl* sal. *egle* < **edle.* Ar b. **erel-* sal. kr. *Орéль* (Dņepras pieteka) < skr. *Ерель.*

Vietv. *Ērgļi* (18.—19. gs. *Ērgle*) vāciskais nos. *Erlaa* (senāk *Erla*) saglabājis pēdas no senākās formas **Erela.*

B II 507, E III$_1$ 432, IV$_2$ 177, 1 244, EF 2 122, E-H I 370, Fei 54, HF II 421, Kl 1, KK 29 195, L I 45, Mach 417, Mažiulis I 90, M-E I 570 un 575, P 1, Pok 325, Schmid 5 278, T 13, Ti I 170, Zinkevičius 1 8, 2 68, Бенвенист 1 48, Гам-Ив 3 218, 489 un 538, To I 101, Ф III 150, Ц 316, ЭСБМ I 150

ērģeles [ẽrģeles]. Aizguvums; no vlv. *örgel* 't. p.' (v. *Orgel*). Pamatā gr. *órganon* 'rīks, darbarīks, instruments; orgāns' > lat. *organum,* dsk. *organa* 't. p.' No nos. *organa hydraulica* 'ūdens ērģeles' sav. *organa, orgene,* dsk. *orgenen,* disimilācijā *orgelen,* kam izveidojās vsk. *orgela.* No šās formas vav. *orgel,* vlv. *örgel.*

Latviešu valodā aizguvuma sākotnējā forma *erģele(s)* ar vēlāku *eř-* > *ēr-*; sākotnējais rakstījums «o[e]rgeles» (Manc II 372 un Lj 184; tur arī «o[e]rgeleht» — ērģelēt, «o[e]rgelest» — ērģelnieks).

Kl 524, E-H I 373, HF II 410, M-E I 575, Zēv 2 34 un 400

ērkšķis [ẽrkšķis], apv. [êr]; lš. *erškė̃tis* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *ērce* (sk.). Izloksnēs ir formas *ērk-* un *ērš-* (*ērkšis, ēršķis,* arh. arī dsk. *ērši,* kas laikam no vsk. **ērsis*), kam pamatā paralēlie ide. **er(e)k-* un **er(e)s-*. (Sal. si. *ṛkṣaraḥ* 'smaile': *ṛṣáti* 'griež, dur'.) Formām mijoties, radušies dažādie vārda varianti. No *ērk-* arī apv. *ērcis* 'paeglis'. (K)

B III 207, EF 2 122, M-E I 156

ērkulis [ẽrkulis] '(vilnas, linu) kodaļa, vārpsta (ar kodaļu), vērpjamā ratiņa detaļa (kur uzsprauž kodaļu); tridekšņa paveids'.

Aizguvums; no līb. *ărkkil', ērkkil'* 'ratiņa detaļa, kur uzsprauž kodaļu'. Vārda pamatā *ărk* 'divzaru koka dakšas' (Ketunens). Sal. ig. *hark, härk* 'dakšas, kruķis; vērpjamā ratiņa detaļa', *härk* 'mieturis', s. *härkin* 't. p.' Aizguvuma pamatnozīme 'vērpjamā ratiņa detaļa, vārpsta' g. k. lībisko izlokšņu apvidos, bet pārējos apvidos citas nozīmes, arī pārn. uz matiem: «matu ērkulis».

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Lidens) vārds varbūt no zv. apv. *erkul* 'vārpsta'. Iespējams, ka zviedru vārds ir aizgūts lībiešu valodā, kur tas uztverts kā atv. no *ărk*.

Latviešu valodā aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Lj 11, arī *erklis;* Elg 1 119).

Ket 516, M-E I 575, SKES 98, Zeps 1 108, Zēv 2 397

ērms [ẽrms], apv. [ȩ̀r²], *erms* [ȩr̃]. Aizguvums; no vh. *erm, eerm* [ȩrm, ȩ̄rm] 'nabadzīgs, neizskatīgs, nožēlojams'(h. *arm*) vai vlv. *erm* 'nabadzīgs, trūcīgs' (v. *arm*). Viduslejasvācu valodā šī forma bijusi ļoti reta, tā ka aizgūšanas avots ticamāk ir vidusholandiešu valoda. Pamatā ide. **orbho-* 'kļūt par bāreni; bārenis', atv. *orbhmo-* 'atstāts, pamests', no kā ģerm. valodu pārnestās nozīmes.

Aizguvuma ipatnējā semantika izveidojusies latviešu valodā. No 'neizskatīgs, nožēlojams' adj. *ērms* 'savāds, dīvains': «mans brālītis man nopirka Ērmu, ērmu vainadziņu» (LD 5990 var.), no tā subst. 'ļoti dīvains, neizskatīgs priekšmets, parādība vai būtne'. 18. gs. ar vārdu *ērms* apzīmēti g. k. dažādi izskatā un uzvedībā ļoti dīvaini dzīvnieki un cilvēki ('mērkaķis, izdzimums, nerrs', Lg II 110, St I 60). Piem.: «Ērms ir tāds zvērs, kas starp visiem zvēriem cilvēka ģīmī līdzinājas un arīdzan kā cilvēks stāvu iet» (St 2 249).

Vārdu *ērms* 'mērkaķis' saista arī ar etrusku *arímos* (laikam 't. p.'; Ivanovs).

No subst. *ērms* atvasināts adj. *ērmīgs* un verbs *ērmot*, refl. *ērmoties* (18. gs. 'nodarboties ar acu apmānīšanu; pārģērbties un nerroties, izturēties dīvaini', St I 60, II 263), subst. *ērmotājs* ('acu apmānītājs; jokdaris aktieris', no kā «ērmotāju spēles»— komediantu izrāde, St I 60).

Citā semantiskās attīstības līnijā *ērms,* arh. *ērma* (Lj 11) 'brīnums', piem.: «Nākat, bērni, skatīties, Kādi ērmi tīrumā: Zaķīts kūla kankālīšus Ar pakaļa kājiņām» (TDz 37245). Atv. *ērmoties, ērmīties* 'brīnīties': «Brīnējos, ērmojos, Kāda smaka istabā» (LD 19210), «Tautu dēlis ērmījās, Ka es līksma brālēnos» (LD 21864).

Blakus vh. un vlv. formām *erm, eerm* tās pašas nozīmes vh. *eermoetig,* vlv. *ermōtig,* no kā la. *ērmotīgs* [ȩ̄rmuôtîgs]. No šīs formas savukārt darināts la. *ērmots* (17. gs. Kurzemē arī *ērmats, ērmāds*, Lj 11). K

Doo I 61, E II 471, E-H I 370, Kl 30, Loey II 17, M-E I 571 un 576, P 39, Pok 781, Ив — Б-сл иссл 1985 9

erroties [ęr̃ruôtiês]. Aizguvums; no vh. vai vlv. *sik erren* (*errenen, ernen*) 'dusmoties'. Pamatā ide. **er-* 'sakustēties, satraukties, pacelties' (no kā arī la. *rosīgs*). Aizg. laikam ilgi piederējis šaura novada leksikai, jo tas nav fiksēts vecākajās vārdnīcās. Verbam *erren* 'kaitināt, sadusmot' sākotnēji atbilda la. *errēt*: «Ko tu man(i) errē?» (J. Wischmann, Der undeutsche Opitz, 1697 85), vēlāk *errot* (V 1 175) un refl. *erroties* (U I 62, V 2 65).

No vh., vlv. *errich* izveidots la. *errīgs*, no kā atv. *errība* un *errestība* (*errastība*). No verba *errot* atv. iter. un kauz. *errināt*.

Izteikts uzskats (Toporovs), ka *erroties* pamatā var būt arī kāds mantotas cilmes verbs; tādā gadījumā tas saplūdis ar aizguvumu.

EF 2 17, M-E I 571, Pok 326, Zēv 2 33, To — Эт 1979 154

ersināt [er̃sinât] 'kaitināt, ķircināt, sadusmot'; lš. *aršùs, arškùs* 'nikns, sirdīgs; ātrs, kustīgs', si. *irasyáti* 'dusmojos, ļaunojos', gr. *ereschēléō* 'ķircinu'. Pamatā ide. **er-es-* : **ers-* 'tecēt', no kā arī *rasa* (sk.); sal. si. *árṣati* 'tek', *rasā́* 'mitrums'. Nozīmes attīstība: 'tecēt' → 'būt ātram, kustīgam; satraukties' → (kauz.) 'satraukt, kaitināt'. Apv. *eršināt, ērsināt* [ẽr], *ēršināt*.

Vārds *ērsināt* ietekmējis verba *ērcināt* (sk.) formu un nozīmi.

Par lš. *aršùs* izteikts arī uzskats, ka tas ir aizg. no baltkrievu valodas (Frenkels; citādi Būga). K

B I 355, EF 2 16, HF I 553, M-E I 571 un 576, MM I 53 un 91, Pok 336

ērts [ȩ̀rts], apv. [ȩ̃r, ȩ̂r²]; lš. *er̃tas* 'plašs, ērts'. Pamatā ide. **er-* 'vaļīgs, irdens, rets; izjukt, irt' (no kā arī *irt*, sk.). No šās saknes bijis verbs **erti* 'irt' (sal. apv. kauz. *ērst* 'izjaukt, ārdīt' un lš. iter. *érdėti* 'irt'), no kā adj., resp. pag. pas. divd. **ertas* > **erts* ar fon. pārveidojumu *èr-* > *ḕr-*. Apv. *ērtns* 'irdens, ērts' un *ērds* [ȩ̀rds] 'irdens, ērts; veikls'.

EF 2 15, M-E I 575 un 576, Pok 332

ērzelis [ḕrzelis]; lš. *er̃žilas*, apv. *erželas, eržilis, ar̃žilas* 't. p.', alb. *herdhe*, vidusīru *uirgge* (< **orĝhiā*) 'pauts', arm. *orjikᶜ*, ave. *ərəzi* 'pauti', gr. *órchis* 'pauts', he. *ark-* 'aplēkt, aplecināt'. Pamatā ide. **orĝhi-* : **r̥ĝhi-* 'pauts', atv. **orĝhil-* > b. **aržil-* > la. **arzil-is*, no kā ar saknes zilbes fon. pārveidojumu **èrzilis* > **ḕrzilis* (sal. vietv. *Ērziļpurvs* Ugālē) un ar piedēkļa patskaņa asimilāciju saknes patskanim *ērzelis*. Senākā saknes forma varbūt vietvārdā *Aržuga upe* (Dundagā); par piedēkli sal. apv. *ēržuks, eržuks* [er̃, èr²] 'mazs ērzelis'. Tās pašas cilmes laikam ir vietv. *Erži* [ęr̃] (Valgundē); sal. lš. *eržùs, aržùs* 'dedzīgs, kaisls'.

B I 153 un 355, II 780, Buck 167, EF 2 123, HF II 433, M-E I 577, Pok 782, Sab 17 155, T 71, Ti I 59

es; lš. *aš* (arh. *eš*), pr. *es, as*, narev. *as*, kr., bkr., ukr. *я* (skr. *язъ*, ssl. *azъ, jazъ*), bulg. *аз, яз*, č. *já* < *jaz*, p. *ja* < *jaz*, go.

ik (< ģerm. **ékan*), ssk. *ek,* sav. *ih,* v. *ich,* a-s. *ic,* sa. *ić,* a. *I,* he. uk, si. *ahám,* ave. *azəm,* gr. *egṓ,* lat. *ego,* oset. *æz* 't. p.' Pamatā ide. **eĝ-* 'es' > b. **ež* > **eš* > la. *es.*

Vārda locījumu formas izveidotas no ide. **me-*, kas bija 1. pers. vietn. vsk. atkarīgo locījumu formas kodols. No reduplicēta **me-me-* > **mene* (ssl. *mene,* ave. *mana*) > b. ģen.-ak. **mane,* kas pārveidots pēc citu ak. parauga ar *-n*: **manen,* kuram pēc citu ģen. parauga pievienots *-s*: **manens* > la. *manis.* Savukārt ak. **manen* > **manin* > la. *mani.* Dat. *man* no vecāka **mani.* Instr. *manim* pēc nominālo *i*-celmu parauga. Arī lok. *mani* pēc *i*-celmu parauga.

Atkarīgo locījumu saknes *-a-* baltu un slāvu valodās no irāņu valodām (Abajevs, Pizani); sal. oset. *æz* 'es' : ģen.-ak. *mæn* < ir. *mana.*

E IV₂ 108, 179, 211 un 541, 1 504—511, EF 2 18, HF I 441, KK 29 195, Kl 323, L I 45, Lanszweert 71, Mach 213, Mažiulis I 98, M-E I 571, MM I 68, Oxf 457, P 305, Pisani — Balt VII 17—19, Pok 291 un 702, Schmalstieg 1 137, 2 194, Stang 1 247, T 72, Tr IV 1, Zinkevičius 1 9 un 15, 2 69 un 76, Абаев I 225, To I 113, Ф IV 538, ЭССЯ I 100

esamība [ęsamība]. Jaunvārds, darināts 19. gs. beigās no šķietamas divdabja formas **esams* (lš. *ēsamas* 'esošs'): «eksistence (esamība)» (J. Ērmanis — Pūrs 1891 I 29). Atzīstot šo vārdu par nepareizi darinātu, J. Endzelīns ieteica tajā pašā nozīmē vārdus *esme* un *ira* (1935). Šo vārdu pamatā ir verba *būt* (sk.) supletīvās formas. 20. gs. vidū blakus vārdam *esamība* darināts jauns tās pašas cilmes un nozīmes vārds *esība* — no verba *būt* tag. celma. (Latviešu-krievu vārdnīca, 1963 188.)

M. Baltiņa — LVKJ XIII 46—48, E 3 19, M-E I 571

ēslis 'tas, kas daudz ēd' — sk. *ēsma.*

ēsma [ȩ̂sma]. Atv. no verba *ēst* (sk.). Ide. **ēd-s-mā-* > b. **ēsmā-* > la. *ēsma.* Saknes līdzskanis izzudis arī atv-ā *ēslis* (< **ēdsl-*) 'tas, kas daudz ēd, kad pastāvīgi gremo'. Šis līdzskanis saglabājies vairākos citos atv-os, piem., apv. *ēdesis* [êdesis] 'cūku ēdiens', *ēdmaņa* [ȩ̂dmaņa] 'ēdiens, ēsma'.

Eckert 7 76, M-E I 577, Бенвенист I 146, Ив 12 200

esmu — sk. *būt.*

ēst [êst]; lš. *ėsti* 'ēst (par dzīvniekiem), rīt', pr. *ist* (< **ēst*), *istwei,* narev. *ezd* [ēzd] (< **ēst*), kr. *есть* (ssl. *jasti,* tag. *jamь* < psl. **ěsti,* tag. *ěmь*), bkr. *éсці,* ukr. *їсти,* bulg. (tag. vsk. 1. pers.) *ям,* č. *jísti,* p. *jeść* 'ēst', go. *itan* 't. p.', *af-etja* 'ēdējs', ssk. *eta,* v. *essen,* a. *eat* 'ēst', he. *ed-* / *ad-* 't. p.', si. *átti* 'ēd', *ádmi* '(es) ēdu', gr. arh. *édō* 't. p.', lat. *edere* (arh. *ēsse*) 'ēst', *edo* (arh. **ed-mi*) '(es) ēdu'. Pamatā ide. **ed-* : **ēd-*, no kā b. **ēd-ti* > **ēsti* > la. *ēst.* Ide. dialektos mijušās verba divu sēriju formas ar garu un īsu saknes patskani; no 2. sērijas perfekta

formām baltu valodās paradigmā vispārināts garais patskanis. Latviešu un lietuviešu valodas izloksnes un senākajos tekstos saglabājušās I. serijas t. s. atemātiskās konjugācijas galotnes, to vidū tag. vsk. 1. pers. la. *ēmu* < **ēmi* < **ēd-mi,* ko tagad aizstāj forma *ēdu.*

Kauz. *ēdināt.* Iter. funkcijā apv. *ēškot* [ēškuôt] 'bieži ēst; ik pa laiciņam drusku ēst, našķot'. Formas pamatā ir sens atv. ar ide. *-sk-* (< **ed-sk-*; Ivanovs). Subst. *ēška, ēšķis* 'tas, kas daudz ēd'; sal. lat. *ēsca* 'ēdiens, ēsma'.

Daudzo atv-u vidū ar savu arhaismu zīmīgs ir apv. subst. *ēda* [ẽda] 'ēsma, ēdiens', kas atvasināts tieši no verba saknes. Sal. lš. *ẽda* 'ēdiens', kr. *еда́* (< **ēdā*) 'ēšana, ēdiens', bkr. *ядá,* ukr. *їдá* 't. p.', bulg. *я́да* 'garša', *ядá* 'naids'. Ar seno nozīmes pārnesumu no 'tas, ko ēd' → 'tas, kas ēd' un attiecinājumu uz psihiskām parādībām dsk. *ēdas* 'sāpes, rūpes', piem.: «Tam trīcēja miesas, sirds pukstēja ēdās» (V. Gēte. Lapsa Kūmiņš, tulk. E. Dinsbergs. 1879 94). Vārds saglabājies savienojumā «siržu ēdas»— rūpes, bēdas, sirdssāpes. Šajā nozīmē arī *ēsts,* dsk. *ēsti* (Stenderam *ēstes*: «estes sevim darīt»— darīt sev asas sāpes, rūpes, St I 61), kas mūsu dienās parasti saliktenī *sirdsēsti, sirdēsti.* Vārds *ēsts* laikam sens *i*-celma vārds (< **ēs-tis*).

Apv. *ēža* [ẽža] 'ēsma, ēdiens; rīma' (< **ēdi̯a*; lš. *ẽdžia* 'barība; rīma'); piem.: «Pie šīs ēsmas vēži vareni nāca, tīri kā govs pie ēžas» (J. Janševskis. Dzimtene (1922), 1987 3 185).

Blakus atv-am *ēdiens* 18. gs. tai pašā nozīmē lietots *ēdums* (St I 59), piem.: «Gaļas ēdumi vairāk spēku dod nekā zemes-augli un zivis» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 38).

Sk. arī: *azaids, ēde, ēdnīca, ēsma, ods.*

B I 602, II 239, G. Bonfante — St B IV 128, Brenče 1 262, Buck 327, E III_2 364, IV_2 229, I 723, Eckert 7 72, EF 2 124, Fei 5, HF I 444, KK 29 195, Kl 175, L I 46, Lanszweert 37, Mach 228, M-E I 577, MM I 28, P 175, Pok 287, Seebold 50, T 66, Ti I 117, Tr II 261, Zev 2 353, W-H I 392, Zinkevičius 1 12, 2 72, Гам-Ив 3 77, ЕСУМ II 325, Ив 2 298, 12 92 un 185,— Donum B 206, To III 88, Ф II 28, ЭСБМ III 185, ЭСРЯ I_5 266, ЭССЯ VI 38 un 53

ēstuve — sk. *ēdnīca.*

ēška, *ēšķis* 'kas daudz ēd'— sk. *ēst.*

ēškot 'bieži ēst'— sk. *ēst.*

etiķis. Aizguvums; no vh. *etic* vai vlv. *ettik* (v. *Essig*) 't. p.' Pamatā ide. **ak-* 'ass' (no kā la. *ass*[a]). No lat. *acētum* 'etiķis, skābs vīns' > go. *akeit,* ssak. *ękid* 'etiķis'. No ģermāņu seno formu fon. pārveidojuma vh. *edic* > *etic,* vlv. *ettik,* vav. *ezzih* > v. *Essig.* Latviešu valodā aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 55, Lj 68) un tekstos: «tie viņam deve etiķi» (Elg 2 72).

Buck 383, Kl 176, M-E I 571, W-H I 6, Zev 2 33

ēvele [ẽvele]. Aizguvums; no vlv. *hövel* 't. p.' (v. *Hobel*), kura nozīme no verba *höveln* 'nolīdzināt' (*hövel* sākotnējā noz. 'paugurs'). Pamatā ide. **keu-* 'tūkt, liekt, liekties' paplašinājums **keup-* (no kā la. *kupena, kupris*). Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (*ēveles,* arī *ēvelēt* Manc I 92; Elg I 105 kā sin. verbam *ēvelēt* minēts *gludenāt, darīt gludenu*).

Kl 311, M-E I 578, P 296, Pok 591, Zēv 2 179

ēze [ẽze]. Aizguvums; no vlv. *ēse* 'dūmu novilcējs, eze' (v. *Esse*) < ģerm. **asjō,* kura sākotnējā noz. 'paaugstinājums uguns kuršanai'. Pamatā ide. **as-* 'degt, kvēlot'. Vārda *ēze* izplatība vēl 18. gs. bija ļoti šaura, piem., G. F. Stenders to nebija dzirdējis (St I 60, II 517). J. Lange fiksējis vārda formu *ēsis* ar atšķirīgu nozīmi — 'smēde' (Lg I 413). Vārdā *s* > *z* laikam no Baltijas vācu izloksnes. 19. gs. paralēli lietotas formas *ēze, ēzis* (U I 61), bet kopš 20. gs. sākuma nostabilizējusies forma *ēze* (D 2 154, RLB KV II 1563).

Kl 175, M-E I 578, P 175, Pok 68, Zēv 2 34, Tp 6 319

ezers [ęzę̃rs]; apv. *ezars*; lš. *ẽžeras,* pr. *assaran* [azaran], narev. *ziro* (< **eziro* < **ezero*), kr., ukr. *óзеро* (ssl. *jezero* < psl. **ezero*), bkr. *вóзера,* bulg. *éзеро,* č. *jezero,* p. *jezioro* 't. p.' Pamatā ide. **eĝh-* 'robeža' (Vaijans), no kā arī *eža* (sk.). Atv. **eĝherom* 'ezers' > b. **ežeran* (nek. dz.), no kā ar pāreju vīr. dzimtē **ežeras* > la. *ezers.* Paralēli laikam bijusi arī forma ar *a-*; sal. pr. formu un lš. apv. *ãžeras.* Vārda cilmes semantiskā motivācija: ezeri bieži šķīra novadus, bija to robeža. Par līdzīgu semantisko attieksmi sal. *mežs, vidus.*

B I 594, Buck 37, E IV_2 180, EF 2 125, KK 29 195, L I 48, Lanszweert 74, M I 53, Mažiulis I 104, M-E I 572, Pok 291, T 73, Ив — Б-сл иссл 1981 193, О. Семереньи — ВЯ 1967 4 18, То II 131, Ф III 125, ЭСБМ II 183, ЭССЯ VI 33

ezis; lš. *ežỹs,* apv. *ẽžis,* kr. *ёж* (psl. **ežь*), ukr. dial. *ож,* bulg. *еж,* č. apv. *jež,* p. *jeż,* sav. *igil* (< **eĝhil-*), vlv. *egel,* v. *Igel,* gr. *echĩnos* 't. p.' Pamatā ide. **eĝhi-* 'ezis', laikam no **eĝhi-no-s* 'tāds, kas attiecas uz čūskām', t. i., čūsku ēdējs; sal. ide. **ang^{u}hi-*: **eĝhi-* 'čūska', no kā gr. *échis* 'čūska' un *echĩnos* 'ezis'. Ide. **eĝhi-* > b. **eži-s* > la. *ezis.*

No vārda *ezis* atvasināti daudzi vietvārdi. Dažos vietvārdos *ež(a)-* no senāka *eš(a)-,* kura pamatā var būt la. arh. **esis* 'zirgs', **esa* < **esu̯a* 'ķēve' (paralēlforma **asa* < **asu̯a,* sal. arh. *osa* (apv.) 'ķēve' un lš. *ešvà, ašvà* 'ķēve'). Piem., *Ežezers* Krāslavas rajonā, senāk *Eša ezers, Esis.*

EF 2 1330, Euler 131, HF I 601, Kl 324, L I 48, M-E I 572, P 306, Pok 292, T 73, Гам-Ив 3 526, Георгиев 139, Ф II 10, ЭСРЯ I_5 251, ЭССЯ VI 37, Urb 8 15

eža; lš. *ežià,* apv. *ežẽ,* pr. *asy* [azi] (< b. **ežī-*) 't. p., kr. apv. *ез* (psl. **ězъ*) 'pinumu aizsprosts upē (zivju ķeršanai)', bkr. *яз* 't. p.', bulg. *яз* 'aizdambejums, dambis', č. *jez* 't. p.', p. *jaz*

'dzirnavu dambis, aizsprostojums upē', arm. *ezr* 'krasts, mala, robeža'. Pamatā ide. **eĝh-* 'mala, robeža' > b. **ež-i̯ā-* > la. **ez-i̯a* > *eža*. 17. gs. arī forma *ezis* (*aezzis*, Elg. I 95 un 218), sal. lš. apv. *ezìs* 't. p.'

B I 595, E IV₂ 180, EF 2 125, L I 48, Mažiulis I 101, M-E I 572, Pok 291, T 73, To I 120, Ф IV 549, ЭССЯ VI 6 59

ēža 'ēsma; rīma'— sk. *ēst*.

G

gabals; lš. *gãbalas* 'gabals, pika', bkr. *габáць* 'ķert, tvert, ņemt', č. apv. *gabač* 'dabūt', ukr. *гáбати* 'ķert, tvert', īru *gaibim* 'ņemu, tveru, dabūju', *gábal* 'ņemšana, satveršana', go. *giban*, v. *geben*, a-s. *giefan*, a. *give* 'dot', si. *gábhastiḥ* 'roka', lat. *habēre* 'turēt, piederēt (būt īpašumā)'. Pamatā ide. **ghabh-* 'tvert, ņemt' > b. **gab-*, no kā bijis la. **gabt* (**gābt*) 'tvert, ņemt', sal. apv. *gābties* 'ņemt, raut sev': «tas māk gan gābties!» (E-H I 388), arī *gābšis*, *gābša*, *gābiķis* 'mantrausis, rāvējs'; sal. lš. *gõbti* 'ņemt, grābt'. No **gabt* atv. *gabals*, sākotnēji 'tas, ko paņem rokā, ko satver' → 'daļa (no kāda priekšmeta)', senāk arī 'priekšmets': «Siev' ar mani ķīvējās, Ka es dzeru krodziņā. Ko, sieviņa, ķīvējies, Še man visi gabaliņi: Še [ir] cimdi, še cepur(e), Še labais kumeliņš» (LĻDz 2518).

Tās pašas cilmes ir apv. *gabana* 'sauja, riekšava' («cik ruoka var saņemt», M-E I 580), lš. *gãbana* 't. p.' Nozīmi 'kaudze' šis vārds ieguvis mijietekmē ar vārdu *guba* (*gubana*).

B III 946, EF 2 126, Fei 214, Kl 237, Mažiulis 6 29 un 259, M-E I 579 un 580, MM I 322, P 215, Pok 407, W-H I 630, Гам 2 70, ЕСУМ I 444, Ив — Balc 57, ЭСБМ III 7, ЭССЯ VI 76

gabana 'sauja, riekšava; kaudze'— sk. *gabals*.

gābiķis, *gābša* 'mantrausis, rāvējs'— sk. *gabals*.

gābties 'ņemt, raut sev'— sk. *gabals*.

gādāt [gādât]; lš. *godóti* 'domāt, pārdomāt, sapņot', *godà* 'sapnis, ilgas, rūpes', kr. *гадáть* (psl. **gadati*) 'zīlēt, minēt', (skr.) 'domāt, atzīt', (apv.) 'runāt', norv. *kvata* 'pļāpāt', si. *gádati* 'saka, runā', *ni-jāgadyate* 'cieši apgalvo'. Pamatā ide. **gᵘed-* 'sacīt, runāt', no kā skaņumijā b-sl. **gād-*. Nozīmes attīstība: 'sacīt, runāt' → 'domāt': «Nedomāju, negādāju Šogad iet tautiņās» (LD 15308), «Tu, puisīt, uz manim Ne domāt negādā» (LD 7833). No šejienes 'cieši piedomājot, rūpēties (par ko)': «es zinu, ka tu gādāsi, cik spēsi» (M. Kaudzīte — M-E I 615). No noz. 'domāt' arī → 'tīkot, dedzīgi tiekties pēc kā, censties dabūt'; 17. gs. vārdnīcā: «es gādā(ju) / es gribin gribu / es naig(i) pēc ko kāro(ju)» (Elg I 379), no kā tālākā attīstībā 'sarūpēt, dabūt', piem., «gādāt malku», «(at)gādāt malku uz māju».

Noz. 'domāt' izloksnēs un folklorā dažos priedēkļa verbos, piem., *iegādāt* 'iedomāt': «Aizmirsās man dziesmiņas, Grūtu mūžu dzīvojot; Dod, Dieviņ, vieglu mūžu, Pa vienai iegādāšu» (LD 197 var.). 17. gs. *apgādāt* 'apdomāt' (Elg I 236), *apgādāties (apsigādāt)* 'apdomāties' (Elg I 475).

No noz. 'domāt' arī 'minēt': «gādā, kas man ruokā!» (E-H I 389; kr. *загáдка* 'mīkla'), atv. *atgādāt(ies)* 'atminēt(ies)', piem.: «Atgadaju, atgadaju Vakarēju dzērumiņu» (LD 19558), «Es aizmirsu skaistas dziesmas, Vārgu mūžu dzīvojot; Dod, Dieviņ, labu mūžu, Pa vienai atgādāšu» (LD 197, 3). No tā apv. *atgāds* 'atmiņa'.

Ide. saknē paralēli *-d-* / *-t-*, tāpēc arī blakus si. *gádati* bijis **gatati* (MM I 319), blakus ssl. *gadati* arī *gatati* (bulg. *гатам* 'zīlēju, paredzu'), blakus norv. *kvata* — sav. *quedan* 'teikt, runāt', un arī blakus la. *gādāt* citā nozīmes attīstības virzienā apv. *gāstīties* 'stostīties' (sal. si. *gadgadaḥ* 'stostīdamies') un *gatarēt, gaterēt* 'pļāpāt'.

Pēc cita uzskata (Frenkels) vārds saistāms ar *gadīties* vai (Pokornijs) tas aizgūts no krievu valodas.

No verba *gādāt* A. Kronvalds atvasināja subst. *gādeklis* 'pienākums' (1868, Kr I 615 un 644). Atv. *apgādiens* (v. *Verlag*) 19. gs. 70. gados (BV 1873 33). 20. gs. sākumā tai pašā nozīmē arī *apgādība* (D 1, 1180), 20. gados *apgādniecība* un biežāk lietotais apzīmējums *apgāds* (D 5, 19), ko akceptēja arī J. Endzelīns (Ozoliņš 1, 46).

Sk. arī: *atgādināt, godāt.* (K)

B I 307, II 389 un 472, E I 96, EF 2 159, Laua 2 52, M-E I 615, MM I 319 un 320, Pok I 423, Ф I 381, ЭССЯ VI 77

gadīgs 'krietns, saprātīgs, godājams'— sk. *gadīties.*

gadīties [gadîtiês]; skr. *гoдити* 'iztapt; gaidīt, vilcināties', *гoдитися* 'gadīties; būt derīgam, piemērotam', kr. *годúться* 'derēt, būt derīgam', p. *godzić* 'samierināties, savienot, trāpīt', vlv. *gaden* 'derēt'. Pamatā ide. **ghedh-* 'apvienot, saderēties' (← 'aptvert, satvert'); skaņumijā **ghodh-* > b. **gad-*. Šī sakne ir paralēla ide. **gʷedh-* 'grūst', un b-sl. valodās abas saknes devušas vienādus refleksus, kas daļēji saplūduši. No 'grūst' → 'uzgrūst' ir apv. *gadīt* 'trāpīt, ķert': «gadīt mērķī», «es jam ar akmini gadīju» (E-H I 375). Sal. kr. apv. *годúть*, p. *godzić* 'trāpīt'. Arh. *gadināt* 'ķert, maitāt': «saln(a) to augl(i) gadinājus(i)» (Lj 69).

No šejienes arī apv. *gadīt* 'satikt, sastapt' (Für 2 117), *pagadīt* 'panākt, ka nejauši sastop; likt notikt': «velns viņai pagadīja ceļā šuo Krastu» (J. Jaunsudrabiņš — E-H II 131), 'gadīties sastapt, atrast' (FBR XIX 115) un liter. *gadīties* 'negaidot notikt, atrasties' (← 'uzgrūsties, uzkrist'). Par nozīmi sal. lat. *cadere*, v. *fallen* 'krist': lat. *cāsus*, v. *Zufall* 'gadījums'.

Turpretim arh. *gadīties* 'saskanēt, derēt' ir homonīms, kas

atvasināts no *ghedh- 'apvienot, saderēties'; 17. gs.: «*gadās / deras*»— ir labs, piemērots, derīgs (Elg 1 458), «viņu liecības negadījās (nesaskanēja)» (Elg 3 128). Tā pati vieta vecākā redakcijā: «viņu liecības negadājās» (Elg 2 67). No šās saknes arh. *gadīgs* 'krietns, saprātīgs, godājams' (← 'piemērots'), arī 'rāms, mērens' (Elg 1 219).

Pēc cita uzskata (Frenkels) vārds ir saistāms ar *gādāt*. Vairāki autori (arī Endzelīns, Trubačovs) nešķir la. *gad-* divas cilmes.

Atv. *gadījums* ir sens (St I 63), bet *negadījums* 'kļūme, nelaime' ir 20. gs. 30. gadu jaunvārds (O. Alks; LVPV 1 60).

Sk. arī: *gads*. (K)

E I 96, II 644, EF 2 159, E-H I 375, KK — Brīvā Zeme 1939 140, M-E I 581, Pok 423 un 466, Ф I 426, ЭССЯ VI 188

gads; lš. *gadýnė* (< bkr. *годúна*) 'laiks, laikmets', ssl. *годъ* 'noteikts laiks, piemērots laiks, svētki; laiks', kr., bkr. *год* 'gads' (skr. *годъ* 'laiks, termiņš, gads'), asor. *hod, hody* 'ziemsvētki', č. *hod* 'baznīcas svētki', p. *gody* 'kāzu mielasts, kāzas', s-h. *gôd* 'piemērots laiks, lieli svētki'. Pamatā ide. **ghed-* 'apvienot, saderēties', no kā arī *gadīties* (sk.). Skaņumijā **ghodh-* > b. **gad-*. Blakus *o*-celmam senāk bijis arī *u*-celms *gadus* (Für 2 117, Elg 1 301).

Vārda nozīmes attīstība laikam ir bijusi šāda: 'derīgais, piemērotais' (sal. arh. *gadīgs* 'krietns, saprātīgs, godājams; rāms, mērens' ← 'piemērots'; kr. *гóдный* 'derīgs') → 'derīgā, piemērotā diena, laiks'. No šejienes noz. 'svētku laiks, svētki'; sal. apv. «laika gadi»— lielo svētku dienas. Tālākajā vārda nozīmes attīstībā 'laiks' → 'noteikts laika posms, gads'.

Nozīme 'laiks' parādās saliktenī *gadskārta* ← *gaduskārta* 'viens gads' (Für 2 117; *gadeskārta,* kas laikam lasāms [gad^{u}skārta], Elg 1 462; *gadaskārta,* Manc II 382). Šeit *kārta* 'slānis, posms', tātad *gadskārta* senāk '(noteikts) laika posms'. Domājams, ka vārda *gads* mūsdienu nozīme izveidojusies latviešu valodā, bet to varēja ietekmēt arī krievu valoda.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Fasmers, Frenkels) vārds laikam ir aizg. no slāvu valodām.

Līdz vārda *gads* mūsdienu nozīmes nostabilizēšanai šajā nozīmē lietoja vārdu *vasara,* kas sarunvalodā šādā veidā vēl tagad sastopams, piem., «zēnam jau trešā vasara». Sal. kr. *лѣто* 'vasara', dsk. 'gadi'. Ar atsevišķu gadalaiku nosaukumiem jēdzienu 'gads' izteikušas arī citas tautas. Piem., senie ģermāņi gadus skaitījuši pēc ziemām: go. *twalibwintrus* 'divpadsmitgadīgs' (*wintrus* 'ziema'); sal. si. *himáḥ* 'aukstums, sals': *hímā* 'aukstais gadalaiks, ziema; gads'.

Sk. arī: *tagad*. (K)

B I 440, Buck 1011, E I 96, EF 2 127, Lanszweert 178, M-E

I 581, Pok 423, Stang 3 23, Zēv 2 431, To I 287, Пр I 136, Ф I 426, ЭСРЯ I_4 114, ЭССЯ VI 191

gāgans 'zostēviņš' — sk. *gaigala*.

gaginät — sk. *gaigala*.

gaiba 'muļķe, kas visu laiku runā', *gaibs* 'vējagrābslis, ķēms' — sk. *ģibt*.

gaidīt [gàidît]; lš. *geĩsti* (tag. *geidžiù*) 'kārot, tīkot, alkt; ļoti gribēt, vēlēties', *gaidáuti* 'ļoti gribēt, kaislīgi vēlēties, būt alkatīgam', pr. *gēide, giēidi* '(viņi) gaida', kr. *ждать* (psl. **žьdati*), bkr. *ждаць*, sč. *ždáti*, p. *żdać* 'gaidīt', sav., vav. *gīt* 'alkatība, mantrausība, skopums'. Pamatā ide. **gheidh-* 'vēlēties, kārot'; b. **geid-*, no kā bijis verbs **geid-ti* > **geisti* > la. **geist*, kura iter.-intens. ir *gaidīt*. No **ģeist* (**geist*) apv. *ģeida* [eĩ] 'izlaista, pārgalvīga meitene'.

Pēc cita uzskata (Mažulis) pamatā ir ide. **gheidh-* > b-sl. **geid-* 'spīdēt'. Nozīmes attīstībā 'spīdēt' → 'redzēt' → 'lūkoties' → 'gaidīt'. Par nozīmju 'lūkoties' un 'gaidīt' sakaru sal. lš. *láukti* 'gaidīt' un la. *lūkot(ies)*, kas ir vienas cilmes vārdi.

Atv. *gaidas* jau 18. gs. (*gaida*, St I 65); liter. valodā ieviesis Rainis. Arh. *pagaidi* '(parāda) procenti, augļi'; 17. gs. arī «pagaidījuma nauda» (sin. *noma, izaugums*, Elg I 195).

Sk. arī: *ģist*.

B II 449 un 683, Buck 836 un 1163, E IV_2 218, EF 2 144, Ķiparsky I 102, Mach 723, Mažiulis I 338, 6 172, M-E I 583, Pok 426, Stang 3 21, T 82, Пр I 223, To II 192, Ф II 39

gaidulisᵃ 'gailītis' — sk. *dziedāt*.

gaidulisᵇ 'dziedātājs' — sk. *dziedāt*.

gaigala [gaĩgala], apv. [ài, aî], *gaigale, gaigalis, gaigals, gaigula, gaigule, gaigulis*; lš. *gaĩgalas* 'pīļtēviņš', pr. *gegalis* 'kāda pīle', kr. *гоголь* (psl. **gogolь*) 'gaigala', apv. *гогол* (psl. **gogolъ*) 'kāda kaija', bkr. *гогаль* 'gaigala', p. *gogół* 'kāds ūdensputns', ukr. *гоголь* 'kāda pīle', apv. 'zoss', ssk. *gagl* 'sniega zoss'. Pamatā reduplicēts balss skaņu atdarinājums **ge- / *ghe-*, kas variēts skaņumijā **gē-* > **gei- : *gai-*. (Sk. arī *dziedāt*.) Sal. ar tās pašas cilmes *gagināt : gāgināt* un *gāgans* 'zostēviņš' (arī 'gailis', 'stārķis', 'tītars'), kā arī apv. *gaigalēt* 'klaigāt'.

E IV_2 218, EF 2 128, E-H I 376, Mažiulis I 335, M-E I 583, Нерознак 45, To II 187, Ф I 431, ЭСРЯ I_4 113, ЭССЯ VI 193

gailene [gaîlene], apv. [aĩ] 'kāda sēne'. Pēc tradicionālā uzskata atv. no *gailis* (sk.). Sal. gailenes nos. citās valodās: lš. *gaidēlis* (*gaidỹs* 'gailis'), ig. *kukeseen* (*kukk* 'gailis').

Iespējams tomēr, ka šāds nosaukuma izskaidrojums saistāms ar t. s. tautas etimoloģiju un ka vārda pamatā ir adj. *gails* 'gaišs' (kā *zils : zilene*) vai verbs *gailēt*, jo gailenei ir gaiši dzeltena cepurīte un kātiņš, kas parasti spilgti izdalās no meža zemsegas. Sal. v. *Gelbling* 'gailene' (*gelb* 'dzeltens'). (K)

E III_2 417, M-E I 584

gailēt [gàilêt], apv. [aĩ]; lš. *gailẽti* 'kļūt kodīgam (par sārmu)', pr. *gaylis* 'balts'. Tās pašas cilmes kā *gaišs* (sk.), tikai ar citu saknes paplašinājumu: ide. *g^{u}*həil-* > b. **gail-*, no kā la. apv. *gails* 'gaišs, spīdīgs' (no kā *gailums* 'spīdums') un 'kvēlošs': «gailas uogles» (E-H I 377). Atv. *gailēt*. Iespējams, ka ide. saknei bijusi ne tikai noz. 'gaišs, spīdīgs', bet arī verbāla noz. 'kaist, degt', tāpēc *gailēt* g. k. attiecina uz ko kvēlošu: gail ogles, dzirksteles, ugunskurs, arī «mākuoņi, saulei nuorietot, gailējas» (M-E I 584). Tā laikam izskaidrojams arī lš. *gailùs* 'ass, kodīgs' (← 'degošs, nokaitis').

Pēc cita uzskata (Frenkels) vārds saistāms ar lš. *gaĩla* 'žēl', *gailẽti* 'žēlot', ko Trautmanis savukārt saista ar *dzelt*. Šeit laikam ir divu sakņu atv-u mijietekme. (K)

Sk. arī: *gailene, gailis*.

EF 2 128, Kl 242, Mažiulis I 312, M-E I 584, Pok 452 un 488, Stang 3 21, T 75, To II 131

gailis [gaîlis]; lš. *gaidỹs* 't. p.' Vārds ir tās pašas cilmes kā *dziedāt* (sk.). Par saknes skaņumiju sal. lš. *giedóti* 'dziedāt': *gáida (gaidà)* 'melodija, tonis, dziedātājs'. Tātad sākotnēji *gailis* 'dziedātājs'. Forma *gailis* vai nu atvasināta tieši no saknes **gai-* (sal. si. *gāyati, gāti* 'dzied', kr. apv. *гáять* 'kliegt' : *гай* 'krauklis, kovārnis') ar darītāja pied. *-ḷo-*, vai arī no formas *gaidis* (lš. *gaidỹs*) izveidota mīlināmā forma ar -l-, reducējot *d* (Endzelīns; par šādu formu sal. *brālis;* sal. arī la. *varde* : lš. *varlẽ* 't.p.', apv. *varglẽ* < **vardlè*). Ka latviešu valodā ir bijis arī **gaidis* 'gailis', rāda arh. *gaidulis* 'gailītis, dziedātājs', *gaidelis* 'gailītis'. (Raksturīgs ir 19. gs. publicista T. Gailīša pseidonīms *Gaidulis*.)

Vārda *gailis* cilmei iespējams arī cits variants: tas atvasināts no izzuduša pamatverba **dziet (< *geit-)* 'dziedāt' ar saknes skaņumiju un pied. *-ḷo-*. (Par formu sal. *skriet* : apv. *skrailis* 'skraidītājs', E-H II 506.)

Gailis kā 'dziedātājs' raksturots daudzās valodās; sal. kr. *петýх* 'gailis': *петь* 'dziedāt', sav. *hano*, v. *Hahn* 'gailis': lat. *canere* 'dziedāt', tās pašas cilmes fr. *chante-clair* 'gailis': *chanter* 'dziedāt'.

Vietvārdi ar *gail- (gaiļ-)* var būt saistīti ne vien ar subst. *gailis*, bet arī ar adj. *gails* 'kvēlošs, gaišs, spīdīgs' (sal. pr. *gaylis* 'balts'; sk. *gailēt*). Raksturīgi, ka, piem., blakus formai *Gaiļupe*, kas sastopama vairākos apvidos, ir arī *Gailupe* (Sunākstē). Ar *l* arī vairāki citi vietvārdi, piem., *Gailavas* (Alūksnē), *Gailumi* (Makašēnos), kas nav saistāmi ar vārdu *gailis*. (K)

B I 182, Buck 174, EF 2 150, H-F I 376, Kl 282, M III 10, M-E I 584, MM I 334, Pok 355, Sanders 134, Seebold 43, To II 131

gaiņāt [gaĩņât], apv. [ài, aî]; lš. *gáinioti* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *dzīt* (sk.), šā verba iteratīvs, kas ab. valodās atvasināts ar saknes skaņumiju pēc to vārdu parauga, kur mijas *i : ei, ai* (Endzelīns). Blakus *gaiņāt* ir līdzīgas nozīmes *gainīt* [aî, ài].

E II 644, I 92 un 817, M-E I 585, Ив 12 112

gaisma [gàisma]. Tās pašas cilmes kā *gaišs* (sk.), atv. no šā vārda paralēlformas *gaiss* (par formu sal. *vēss* : *vēsma*) vai no bijuša verba *dziet* ar senāko noz. 'tapt gaišam, rasties gaismai' (18. gs. 'uzziedēt, rasties, izcelties'), sal. «blāzma dzejas»— debesīs pamanāma gaisma (Lg II 86). Vārdam *gaisma* cilmes un nozīmes ziņā atbilst apv. *gaisuma,* arh. *gaisums* 'gaisma' (M-E I 588). Sal. arī lš. *gaĩsras* 'ugunsgrēks, blāzma'.

Cilmes ziņā radniecīgs ir apv. *dziesna* [dziẽsna, ie[2]] '(vakara, retāk rīta) blāzma'; šeit skaidrāk redzams sakars ar *dziet.*

Par iespējamo *gaisma* un *dziesma* cilmes sakaru sk. *dziesma.* (Lš. arh. *gaisma* 'dziedāšana'.) (K)

B I 283, Buck 60, EF 2 128, M-E I 563 un 586, Pok I 488, T 75

gaiss [gàiss]; lš. *gaĩsas* 'blāzma (pie debesīm), gaisma'. Tās pašas cilmes kā *gaišs* (sk.); sal. apv. adj. *gaiss* 'gaišs'. Subst. *gaiss* vispirms apzīmējis gaišumu un sekundāri visu izplatījumu virs zemes, no kā adverbizējies lok. *gaisā* 'uz augšu': «pamest gaisā», «uzsprāgt gaisā». No noz. 'izplatījums' → 'tas, kas jūtams šai izplatījumā — gāze, ko elpo vai jūt kā vēju', piem., «dzestrs, vēss, karsts, mitrs gaiss». No 'izplatījums virs zemes' → 'debesis': «kad gaiss švītraini novilcies ar mākoņiem, tad lini jāsēj» (DL Piel 1892), no tā → 'mākonis': «Visapkārt lietus gaisi, Vidū saule ritināja» (LD 1046,1) un 'laiks' (arh.): «bargs gaiss, vētras gaiss» (M-E I 587). Vārda *gaiss* mūsdienu liter. nozīme varēja izveidoties arī no nozīmes 'laiks, dažādos laika apstākļos jūtamais gaiss', piem.: «Visu ... dienu bij karsts, sauss un putekļains gaiss» (Doku Atis. Krišs Laksts, 1891). Šī mūsdienu liter. nozīme 17. gs. sastopama paralēli citām (*gaiss* 'Luft' un 'Wetter', Manc I 119 un 208), bet jau 18. gs. tā kļuva dominējošā, piem., «Vējš tāpēc cits nekas nevaid kā no vienas vietas uz otru pagrūsts gaiss» (LGGr 1797 4 135), kaut gan šī nozīme joprojām nebija vienīgā. Nozīme 'laiks' pakāpeniski atbīdījās pēdējā vietā (U I 70, V 2 67) un 20. gs. pilnīgi izzuda no liter. valodas.

Atv. *gaisotne* [uô] 20. gs. 30. gadu jaunvārds (J. Veselim kā sin. vārdam *gaiss*), kas mūsdienu liter. nozīmi 'garīgā vide, ārējie apstākļi, atmosfēra' ieguvis 50. gados.

Buck 63 un 1048, EF 2 128, Mažiulis — Симп 23,— Эт 1984 125, M-E I 587, Pok 488, T 75

gaist [gàist]; lš. *gaĩšti* 'kavēties, vilcināties; iznīkt, nobeigties; gaist, zust'. Tālākā radniecība un cilme ir neskaidra. Ja ar *gaist* saistāms lš. apv. *ātgaiša, ātgaišis* 'vēja pūsma, vējaina vieta' (Būga), tad verba sākotnējā nozīme ir bijusi 'pūst, dvest' (Endzelīns). Iespējams, ka no ide. *$g^{u}es$- 'dzēst' (no kā la. *dzēst)* skaņumijā *$g^{u}\bar{e}s$- > *$g^{u}eis$- : *$g^{u}ois$- > b. **gais-* 'pūst' → 'izzust ar vēju; zust'. Kauz. *(iz-, pa-)gaisināt.*

Pēc cita uzskata (Frenkels) vārds ir saistāms ar *ģibt* vai

(Fiks) ar lat. *haerēre* 'karāties, palikt karājamies' (Pokornijs to uzskata par iespējamu, Frenkels noraida). (K)
B II 475, EF 2 129, M-E I 587, Pok 410, W-H I 632

gaišs [gàišs]; lš. *gaidrùs* 'gaišs, skaidrs', pr. *gaylis* 'balts', gr. *phaiós* (< *g^uhəi̯os* vai *g^uhəisos*) 'pelēks, tumšs'. Pamatā ide. *g^uhēi- : *g^uhəi- 'gaišs, spīdīgs', kam saknes paplašinājuma variējas dažādi līdzskaņi, šajā gadījumā *s*; b. **gais-us*. Izzūdot *u*-celma adjektīviem, latviešu valodā tos aizstāja *o-* un *i̯o*-celma formas, no kā apv. *gaiss*, liter. *gaišs*.

Paralēli adjektīvu formām no tās pašas saknes izveidojās arī verbālais celms. 18. gs. verbs *dziet* 'uzziedēt, rasties, izcelties' (Lg II 86, St I 48) laikam no senākas noz. 'tapt gaišam, rasties gaismai', sal. «blāzma dzejas (*dzeijas*)»— debesīs top redzams gaišums, t. i., blāzma top gaiša. No šā verba atv. *dziesna* '(vakara, retāk rīta) blāzma'.

Pēc cita uzskata (Brugmanis, Pokornijs, Trautmanis) forma **gaisus* < **gaid-sus*. Vēl pēc cita uzskata (Mažulis) pamatā ir ide. **ghei-* 'spīdēt', no kā skaņumijā atv. **ghoilo-* > b-sl. **gaila-* 'spīdīgs'.

Sk. arī: *dzidrs, dzintars, gailēt, gaisma, gaiss, skaidrs, šķist*[a], *zieds, zvaigzne*. (K)
Buck 1049, E IV₂ 216, EF 2 128, HF II 984, Mažiulis I 312, M-E I 588, Pok 488, To II 131

gaita [gàita], apv. [aĩ]; lš. *gáistas* 'rāviens, vilciens'. Tās pašas cilmes kā verba *iet* (sk.) supletīvā pag. forma *(es) gāju*: **gāi̯-tā-* > *gaita*.
B II 402, E I 876, EF 2 161, M-E I 588, Pok 463, T 76

gaizs [gàizs[2]] apv. 'nepatīkami rūgts'; lš. *gaižùs* 'rūgts, skāņš, sūrs, sīvs', *gìžti, gỹžti* 'skābt', *giẽžti* 'kasīt (kaklā), just sūrumu (mutē)', oset. *ænğezun*, apv. *ænqīzun* (< ir. **han-gaiz-*) 'rūgt', persiešu *angīz-* 'modināt, mudināt (celt)', pamiriešu *gīz-* 'celties'. Pamatā ide. **geiĝ-* 'rūgt' no saknes **gei-* 'liekt' (no kā arī *ģibt*, sk.); skaņumijā **goiĝ-* > b. **gaiž-* > la. *gaiz-*, no kā bijis adj. **gaizus*. Pēc *u*-celma adjektīvu izzušanas *o*-celma forma *gaizs*, kam blakus bijis arī **gaižs* (saglabājies vietvārdos). Par nozīmi sal. *rūgt : rūgts*. No noz. 'rūgt' → 'celties' (sal. «mīkla ceļas», t. i., rūgst; kr. «тесто поднимается»— mīkla rūgst), no kā adj. 'pacēlies, augsts' (tadžiku apv. *gizgizok* 'zāļaugs ar augstiem, stingriem stiebriem').

Latviešu valodā šās saknes refleksiem bijušas divējādas nozīmes: 'rūgts' un 'augsts' (← 'izcils, pacēlies'). Šī pēdējā nozīme laikam saglabājusies vienīgi vietvārdos, piem., Vidzemes Centrālās augstienes kalna nos-ā *Gaiziņš*. Vēl daži vietvārdi, kas var būt saistāmi ar *gaizs* un **gaižs*: *Gaizumi* (Zentenē), *Gaižas* (Brocēnos un Remtē), *Gaižēns* (Raiskumā), *Gaižums* (Mujānos), *Gaižumi* (Kabilē).

Pēc cita uzskata (Pokornijs) saknes sākotnējā nozīme bijusi 'durt, kost'. (K)

E III_2 116, EF 2 129, E-H I 379, Pok 356, Абаев I 165, Гам-Ив 3 97

gājējs [gājējs]. Atv. no verba *iet* (sk.) supletīvās pag. formas *gāj(u)* ar pied. *-ēj-*. Pamatā ide. *$*g^u\bar{a}$-* 'iet, nākt' > b. **gā-*.

Vārda noz. '(lauku) strādnieks, kalps' no darbinieku sūtīšanas muižas gaitās, sevišķi klaušu laikos, pretstatā zirdziniekiem ('puisis, kuru sūta darbā', U I 69). Vispārinātā noz. 'strādnieks, kalps' jau 19. gs. vidū (V 2 67).

Sk. arī: *gājums*.

KK 26 151, M-E I 616

gāju — sk. *iet*.

gājums [gājums]. Tās pašas cilmes kā *gājējs* (sk.), atv. ar pied. *-um-*. Blakus parastākajai noz. 'pabeigts gājiens' (piem., «pēc dažu dienu gājuma») folklorā, izloksnēs un arī liter. sarunvalodā ir dažas vārda nozīmes, kas balstās verba *iet* senākā plašākā semantikā. Noz. 'kārta, cilme' («viņš ir kalpu gājuma») no *iet* 'būt, darboties, funkcionēt (par ko)' («Trīs gadiņi kalpu (var.: kalpiem, kalpos) gāju», LD 13683). Noz. 'ieguvums, nopelnījums' («tas ir viss mans šis vasaras gājums», M-E I 616; «Laba biju bāliņam, Kad iedama druviņā; Kad prasīju gājumiņu, Tad paliku naidenīca», LD 3565) no *iet* 'iet vai strādāt, lai iegūtu' («iet ogās, sēnēs»; «Es ieš' siena telītēm», LD 6528,1); sal. arī: «bite iet zieduos» un «medus ir bišu gājums» (M-E I 617).

E-H I 389, M-E I 616

galdiņa 'mulda, koka trauks' — sk. *galds*.

galdīt 'lobīt' — sk. *galds*.

galds [gal̃ds], apv. [al̂]; lš. *gélda* 'mulda, abra, sile', pr. *galdo* 't. p.' Pamatā ide. **geldh- / *goldh-* 'plēst, kasīt, dobt' > b. **geld- / *gald-*, no kā blakus minētajiem lietuviešu un prūšu vārdiem arī la. apv. *galdiņa, ģelda* [ęl] 'mulda, koka trauks'. Sal. pļavas (ielejas) nos. *Galdiņa* (Secē), upes nos. *Dzelda* [ęl̂] (Ventas pieteka).

Citās valodās ir atv-i no tādas pašas nozīmes ide. **gel(e)bh-*, piem., kr. *жёлоб* 'rene, (apv.) sile, izdobta laiva', gr. *gláphō* 'izdobju, izgrebju'. Tas ļauj izsecināt sakni **gel-* 'plēst, kasīt, dobt', kam paralēli **ghel-* 'griêzt', *$g^u el$-* 'durt'. No šās saknes bijis verbs **gelt* (> **dzelt*, kas izzudis, skaužot homonīmiju ar *dzelt* 'durt') vai **galt*, no kā iter. *galdīt* (apv.) 'lobīt' (lš. *gáldyti* 'kasīt, berzt, tīrīt').

Adj. **galds* 'plēsts, kasīts, dobts' → subst. 'no bluķa plēsta šķila, dēlis': «nuo viena bluķa iznāk divi galdi» (E-H I 379) un 'bluķis vai šķila ar izkasītu, izdobtu vidu' → 'mulda, abra, sile; laiva'. Vārds *galds* ar noz. 'dēlis' vēl izloksnēs. No šejienes vārda mūsdienu liter. nozīme. Noz. 'dēlis' arī atv-ā *aizgalds*.

Atv. *galdnieks* ir J. Alunāna jaunvārds (MV 1857 25).

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Frenkels, Trautmanis) *galdiņa, ģelda* un atbilstošie citu valodu vārdi ir aizgūti no vācu valodas.

Apv. *(sa)galdēt* [aî] '(sa)cietēt, (sa)stingt' ir citas cilmes — no ide. **gel-* 'auksts, salt', no kā arī la. *gāle* (sk.), go. *kalds,* v. *kalt* 'auksts'. (K)

B I 601, Buck 482, E II 650, III_1 405, IV_2 216, EF 2 131 un 144, KK 6 30, Mažiulis I 318, M-E I 589 un 695, Pok 367, Šm 3 154, Zev 2 263, To II 136, Tp 6 339

gāle [gàle] 'plāna ledus kārta, ledus segums', kr. apv. *го́лодь* 'kails ledus, atkala', lat. *gelū* 'aukstums'. Pamatā ide. **gel-* 'auksts, salt' (Dadaševs; apšauba Valde, saistot šo sakni drīzāk ar noz. 'apvelties, sabiezēt, (leduspikā)').

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Leskins, Trautmanis) pamatā ir noz. 'kails', kas la. *gāle* saista ar kr. *го́лый* (ssl. *golъ*) 'kails', sav. *kalo,* v. *kahl* 't. p.'

Sk. arī: *galds.*

Kl 339, M-E I 617, P 317, Pok 365, Stang 3 24, T 76, W-H I 585, М. П. Дадашев — Эт 1968 220, Ф I 433

galēt — sk. *negals.*

galms [gaîms]. Jaunvārds, kas darināts 19. gs. otrajā pusē no vārda *pagalms* (sk.), atmetot tā priedēkli. Pēc kr. *двор,* v. *Hof* 'pagalms, (valdnieka) galms' parauga vārds attiecināts uz valdnieka mitekli un personālu (V 3 68).

Vārdu *galms* ar noz. 'pagalms' lietojis A. Pumpurs «Lāčplēsī».

M-E I 592

galoda [galuôda]; lš. *galą́sti* (tag. *galándu*) 'trīt, asināt, brucināt'. Tās pašas cilmes kā *gals* (sk.), semantiski saistīts ar šā vārda noz. 'asums, smaile'. Ide. **gᵘel-* 'durt' → adj. 'smails, ass' → verbs 'darīt smailu, asu'. Sal. v. *wetzen* 'trīt, asināt' no ģerm. **hwata* 'ass'.

Verbam *galot* [uô] blakus tagadējai apv. nozīmei 'nonāvēt' laikam bijusi noz. 'padarīt asu, asināt', no kā apv. *galots* [uô] 'galoda', sākotnēji pag. pas. divd. ar noz. 'asināts' → 'tas, ar ko asina'. Par šādu nozīmes pārnesumu sal. *kalts* — sākumā 'izkaltais (caurums)' → 'tas, ar ko (iz)kaļ'. Blakus apv. *galots* ir formas ar *-d-* : *galoda,* apv. *galods* [uo], no senāka **galanda, *galands.* (Par formu sal. *balot : balanda,* apv. *baloda* [uo].)

Pēc cita uzskata (Frenkels, Toporovs) vārds saistāms ar la. apv. *noglenst* 'ieraudzīt, uztvert', kr. *глядéть* 'skatīties, raudzīties', v. *Glanz* 'spīdums, spožums' un tā pamatā ir **ghlendh-* 'spīdēt, skatīt'. K

B III 277, EF 2 130, Kl 856, M-E I 595, To II 258

gals; lš. *gãlas* 't. p.', pr. *gallan* (ak.), *golis* 'nāve', vietv. *Kappegalin* («kāpu-gals»), ssk. *kveld* (< **gᵘel-tó-)* 'vakars' («dienas gals»), a-s. *cwield* (< **gᵘel-ti-)* 'nāve': *cwieldtid* 'vakars' («gala laiks»). Pamatā ide. **gᵘel-* 'durt, dūriena sāpes', no kā arī *dzelt* (sk.);

(sk.); skaņumijā *g^uol- > b. *gal-, no kā la. *gals*. Vārda nozīmes attīstība:

1. No 'durt, dzelt' → 'nogalināt' → subst. 'nāve'. Par šādu nozīmes attīstību sal. tās pašas cilmes ssk. *kvelia* 'mocīt': a-s. *cwalu* 'nonāvēšana': *cwealm* 'nāve'. Šajā nozīmē no la. *gals* atv. *galēt (nost), (no)galināt.*

2. No 'durt' → subst. 'asums, smaile' («šķēpa, bultas, adatas gals») → 'galotne, virsotne' («kalna, staba gals») → 'tālākā vieta' («ceļa gals») → 'beigas' («dienas gals», arī «galu galā»). Arī šajā nozīmju sakarā gals kā 'beigas' saistīts ar nāvi («mūža gals», «darīt (sev) galu»). No priekšmetiem, kuriem abus galējos punktus var uzskatīt par tālākajiem (piem., «baļķa, nūjas gals»), *gals* kontekstā ieguvis arī pretējo nozīmi — 'sākums': «izšķirstīt grāmatu no viena gala līdz otram», «tev vajadzēja iesākt citādi jau nuo paša gala» (M-E I 594).

Vārda *gals* noz. 'augstākā vieta' varēja izveidoties arī no hom. *g^uel- 'celt' (sk. *negals*).

Atv. *galotne* [uô, ùo²], apv. *galotnis, galote, galokne, galoksne, galoksnis* [uo], *galūne* (: lš. *galū́nė*). Terminu *galotne* gramatikā ieviesa A. Stērste (Latviešu valodas mācība, 1. d., 1879, 6). A. Kronvaldam *galokne:* «Pieliec katram vārdam pienākamu galokni (gala-bokstabus)!» (Mazais vācietis, 1. d., 2. izd., 1865, 12).

Sk. arī: *dziļš, galoda, galva, gaļa, negals, pagalam, pagale, pagalms.*

B I 251, II 157, Buck 854—859, 979, EF 2 131, Dz. Hirša — Vēstis 1986 8 87, Lanszweert 72, Mažiulis I 319, M-E I 591 un 592, Pok 470, Stang 3 21, T 77, Ti I 135, To II 142 un 275

galva [gal̃va]; lš. *galvà*, pr. *gallū* (< *galvū < *galvā, Sosīrs) 't. p.', *galwo* 'zābaka galva', narev. *kalfa* (< *galva), kr., ukr. *головá* (ssl. *glava* < psl. *golva), bkr. *галавá*, apv. *галаў*, bulg. *главá*, č. *hlava*, p. głowa, arm. *glux*, he. *ḫalanta* (kur *ḫ* no guturāļa) 'galva'. Vārds ir tās pašas cilmes kā *gals* (sk.); ide. *g^uol-u̯ā- > b. *galu̯ā- > la. *galva*. Nozīmes attīstība: 'smaile' → 'virsotne' → 'ķermeņa augšējā daļa, galva' (Karaļūns). Par nozīmju sakaru sal. si. *śíraḥ* 'galva, smaile', toh. A *āśce* 'galva': *āke* 'gals'; gr. *kárā-* 'galva' no ide. *aker- 'augšējais, smailē esošais'.

Pēc cita uzskata (Trubačovs) vārda pamatā ir ide. *ghel- 'akmens' → 'kaula priekšmets' → 'galvaskauss' → 'galva'. Vēl pēc cita uzskata (Bernekers, Pokornijs, Trautmanis) pamatā ir *gol- 'kails'.

B II 650, Buck 212, EF 2 131, — FBR XI 6, Euler 2 33, Karaliūnas 3 47, KK 29 195, Lanszweert 63, Mažiulis I 322, M-E I 596, Pok 349, Schmalstieg 2 59, Seebold 159, T 77, Ti I 126, Zinkevičius 1 13, 2 74, Гам-Ив 3 380, To II 147, Тр 2 33, Ф I 429, Ц 99, ЭСРЯ I₄ 118, ЭССЯ VI 221

gaļa; narev. *fala (< *gala)* 't. p.' Vārda cilme nav pilnīgi noskaidrota. Iespējams, ka tas ir atv. no verba *galēt* 'nāvēt' (← 'durot nonāvēt'; sal. citā skaņumijas pakāpē *dzelt,* kas līdz ar *galēt* no ide. *g^{u}el-* 'durt'; sk. *dzelt, gals*) un senatnē nozīmējis 'nodurtais dzīvnieks, medījums' → 'ēdamie dzīvnieka audi'. (Par formu sal. lš. *galė̃ti* 'varēt' : *galià* 'spēks, vara'.) Vārds nav sens baltu apzīmējums gaļai; tas aizstājis šajā nozīmē vārdu *miesa,* kas izloksnēs arī 'gaļa' (sal. atv. *miesnieks*).

Pēc cita uzskata (Zommers ar ?) vārds saistāms ar kr. *голый* 'kails', tātad *gaļa* 'kailie miesas audi.' K

Buck 364, KK 29 195, Lanszweert 87, M-E I 598, Zinkevičius 1 12, 2 72

gāma [gãma] 'liels ēdējs, rīma'; lš. *gāmas* 'rīma; cilvēks, kas vairāk strādā nekā var'. Tās pašas cilmes kā *gumt* (sk.). Pamatā ide. **gem-* 'tvert, saspiest', skaņumijā **gom-* > b. **gam-* ar ekspresīvu patskaņa garinājumu. No saknes noz. 'tvert, saspiest' → 'spiest, bāžot kur iekšā' → 'bāzt mutē lielus kumosus' → 'daudz, nesātīgi ēst' un attiecīgā subst. nozīme.

Izloksnēs arī *gāmars, gāmeklis, gāmrija* 'gāma'. No *gāmrija* > *āmrija* 't. p.', kur *ām-* laikam no *āmīties* 'ālēties, ķēmoties'. (Tas ir ģermānisms; sal. v. *nachahmen* 'pakaļ darīt, ķēmoties'.) Pēc cita uzskata (Zeps) *āmrija* no ig. *ahm* 'rīma' + verba *rīt* forma, vai (Mīlenbahs) salikteņa pirmā daļa no apv. *āma* [ã] 'šķidruma mērs' (< vlv. *ām(e)* 't. p.').

Sk. arī: *gāmurs.*

M-E I 239 un 617, Urb 6 183 un 8 62, Zeps 1 100

gāmars, *gāmeklis, gāmrija* 'liels ēdējs, rīma'—sk. *gāma.*

gāmurs [gãmurs]; lš. *gomurỹs* 'aukslējas, (arh.) rīkle, gāmurs'. Tās pašas cilmes kā *gāma* (sk.). No saknes noz. 'tvert, saspiest' → 'pika, kunkulis, kamols' → 'balsenes izcilnis kakla priekšējā daļā (ādamābols)'. Apv. *gāmurs* '(putna) guza' (ko raksturo ieapaļais izcilnis).

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Frenkels, Kļūge, Trautmanis) vārds saistāms ar sav. *guomo,* v. *Gaumen* 'aukslējas'. (Trautmanis: tā tomēr grūti izskaidrojams vārda vokālisms.) K

EF 2 161, Kl 236, M-E I 617, T 77

gan; lš. *gañ* 't. p.', ssl. *goněti* 'būt diezgan', v. *ganz* 'pavisam', si. *āhanāḥ* 'tāds, kas uztūkst; pārpilns', *ghanáḥ* 'ciets, ciešs, biezs'. Saīsināta forma no *gana* 'diezgan' (lš. *ganà*), kas laikam ir sens vsk. nom. (Zoļmsens), bet pēc cita uzskata (Šmolstīgs) verba forma. Pamatā ide. *g^{u}hen-* 'tūkt, būt pārpilnam; pilnība'; skaņumijā *g^{u}hon-* > b. **gan-*. Ar saknes nozīmi cieši saistīts la. apv. *gandināt* [àn²] 'briedināt, ļaut piebriest kodoliem': «gandināt riekstus» (E-H I 382).

No savienojuma *Dievs (un) gana > diezgan.* Saliktenis *gandarīt* rakstos minēts jau 16. gs. (Und 63). Tas ir kalkojums pēc

v. *genugtun*, lat. *satisfacere* parauga. Pret šo salikteni kā nelatvisku darinājumu iebilda K. Mīlenbahs.

Buck 927, E I 599, EF 2 132, Euler I 222, Kl 231, M IV 43, M-E I 487 un 598, MM I 84 un 357, P 211, Pisani — Studies 284, Pok 491, Schmalstieg — Balt XX 77, T 77, To — Б-сл иссл 1981 104, ЭССЯ VII 22

gandēt [gañdêt] 'bojāt'; lš. *nẽganda* 'liela bēda, nelaime, posts; bailes, nemiers; kauns, negods', īru *gonim* 'ievainoju, nonāvēju', arm. *ganem* 'situ', he. *kuen-* 'sist, nosist, nonāvēt', si. *ghanáḥ* 'tāds, kas nosit, nonāvē; nūja'. Pamatā ide. *g^uhen- 'sist' (no kā arī *ganīt*, sk.). Skaņumijā *g^uhon- > b. **gan-*, no kā bijis la. **gant* 'sist' (sal. *negants*), iter. *ganīt* un *gandēt* ar nozīmes diferenciāciju. Nozīmes attīstība: 'sist' → 'bojāt' un ar citu niansi 'baidīt': apv. *gandināt* 'baidīt' («gandināt meitas», E-H I 382), refl. *nogandīties, nogansties* 'nobīties' (lš. *gą̃stas* 'bailes'). Par nozīmju sakaru 'sist' un 'baidīt' sal. *baidīt*. No 'sist' arī 'mocīt' → 'nobeigt, nonāvēt', ko pauž apv. *nogandināt* 'nomocīt', refl. 'nobeigties': «nuogandinājies zirgs» (E-H II 45).

Pēc cita uzskata (Frenkels) vārds līdz ar atv-iem saistāms ar *gan* 'diezgan'.

Sk. arī: *iegansts, negants, ģindenis*. K

EF 2 138, M-E I 599, MM I 357, Pok 491, Ti I 604

gandināt[a] 'briedināt, ļaut piebriest kodoliem'— sk. *gan*.

gandināt[b] 'baidīt'— sk. *gandēt*.

gandrs [gañdrs], apv. *gandris* 'stārķis'; lš. *gañdras*, pr. *gandams* (jālabo kā kļūdains rakstījums; priekšlikumi labojumam ir dažādi — Neselmanis: **gandarus*, Endzelīns: **gandrus*, Mažulis: **gandarus* < **gandars* < **gandras*) 'stārķis'. Vārdu parasti uzskata par ģermānismu (Šarpantjē, Nīdermanis, Frenkels), kas latviešu valodā laikam no lietuviešu valodas (Endzelīns); sal. v. apv. *ganter* 'zostēviņš'. Turpretim V. Mažulis baltu valodu vārdus uzskata par mantotiem: rb. **gan(d)ras* 'putns, kas laizdamies atkārto saucienu «gan» vai tml.' (Par šās interjekcijas variantiem sk. *dzēse*.) Līdzīgi ir V. Toporova uzskati (minot slāvu paralēles).

Sk. arī: *goris* (šķirklī *gārnis*).

E IV_2 216, E-H I 382, EF 2 133, Mažiulis I 323, M-E I 599, To II 152

ganīt [ganît]; lš. *ganýti* 't. p.', kr. *гнать* 'dzīt' (psl. **gъnati*), apv. *гонúть* (psl. **goniti*) 'dzīt, vajāt', bkr. apv. *гeнiць* '(iz)dzīt (ganos)', bulg. *гóня* 'dzenu, vajāju', č. *honiti* 'dzīt, vajāt, meklēt', p. apv. *gonić* 't. p.', ukr. *гонúти* 'dzīt', oset. *ǧænæ* (< ir. **gana-*) 'bojājums, lūzums, brūce; bojāts, sasists'. Tās pašas cilmes kā *dzīt* (sk.), tā iteratīvs ar saknes patskaņu miju (**ginti* : **ganīti*). Iespējams, ka bijušas arī pamatverba paralēlformas **genti* (sal. *dzenis, dzenēt*) un **ganti* (sal. si. *hánti* 'sit, nosit').

Nozīmes attīstība: 'sist' → 'dzīt' → 'mērķtiecīgi dzīt, virzīt un

uzraudzīt (ganāmos lopus)'. Cita, senāka *ganīt* nozīme 'dzīt, atvairīt' vēl sastopama izloksnēs: «ar lapām mūsas [mušas] ganīt pruom» (E-H I 382), «vanagus, vilkus ganīt prom» (U I 71). Šī nozīme senāk droši vien saistījusies arī ar lopu ganīšanu; varēja būt «ganīt (= dzīt, atvairīt) vilkus no lopiem», bet ar laiku šī nozīme saplūdusi ar *ganīt* pamatnozīmi. Atv. *gans*.

Sk. arī: *gandēt, gānīt.*

Buck 146, E II 644, III_2 402, I 92 un 817, EF 2 152, Euler I 48, M-E I 600, Pok 491, Sab 18 16 un 23, T 85, Абаев II 290, Ив 12 112, ЭСРЯ I_4 103, ЭССЯ VII 23 un 196

gānīt [gànît, ã]; lš. apv. *gõnyti* 'pelt, lamāt; maitāt, bojāt, ķēpāt', kr. apv. *гáнить* (psl. **ganiti*) 'pelt', bkr. *гáніць,* č. *haniti,* p. *ganić* 't. p.' Pamatā ide. *$*g^uhen$-* 'sist', no kā arī *ganīt* (sk.). Saknes skaņumijā *o : ā,* no kā b-sl. **gān-*. Par neregulāro patskaņu miju šajā saknē sal. si. *hanti* 'sit, nosit': pas. aorista 3. pers. *a-ghāni,* perf. *jaghāna*. Nozīmes attīstība: 'sist' → 'sist un pelt, lamāt' → 'pelt, lamāt' → 'notaisīt netīru' (parasti *apgānīt, nogānīt,* sākotnēji laikam 'lamāt un aptašķīt, apspļaudīt', sal. č. apv. *ganit* 'šļakstīt siekalas').

Pēc cita uzskata (Endzelīns ar «laikam», Frenkels) vārds līdz ar lš. formu ir aizguvums no slāvu valodām. Taču ar *gānīties* 'lamāties' formā saskan apv. *gānīties* 'aizsargāties', kas nav šķirams no *ganīt* 'atvairīt' un izveidojies no senākas noz. 'dzīt'. (K)

B II 24, 450 un 555, E I 84, I 821, EF 2 161, M-E I 617, MM III 575, Ив 12 114, ЭССЯ VI 100

gants 'kārtīgs, tikumīgs'— sk. *negants.*

gar; pr. *pagār* 'blakus'. No senāka *gaŗ* < *gaŗām (gaŗam),* kas ir rada ar *gaŗš.* (Sk. *garām*).

E I 397, IV_2 269, I 653, M-E I 601, Nītiņa 80

garaiņi [aĩ]. Substantivēts adjektīvs, kas ir atv. no *gars* '(karsts) tvaiks' (sk.). Adj. **garains* laikam 'tāds (gaiss, telpa), kur ir karsti tvaiki; tāds (šķidrums, virsma), no kā paceļas garaiņi'. (Varbūt pļavas nos. *Garainā pļava* (Kalncempjos) nav saistāms ar *garš, garens,* kā E 5_1 302, bet gan ar šo bijušo adjektīvu — kā vieta, no kuras paceļas migla.) Blakus formai *garaiņi* arī apv. *garaiņas.* Vsk. apv. *garainis* ar citu noz.—'pastāvīgi smirdoša mute' (E-H I 383).

Subst. *garaiņi* varēja izveidoties ar adverbu kā starpposmu, piem., teikumā: «te ir garains (= sutains)» → «te ir garaini (vai garaiņi = sutaini)», kur adverbu varēja uztvert kā substantīvu. Senākajos rakstos blakus vārdam *garaiņi* tajā pašā nozīmē *gari* (Lg II 115, St I 69).

Vārds *garaiņi* 'tvaiks' 19. gs. literatūrā daudz biežāk minēts nekā *tvaiks,* kas laikam bija apvidvārds ar diezgan šauru lietošanas joslu. Tāpēc arī dažādi terminoloģiskie savienojumi, piem., tvaika katlu u. c. apzīmēšanai, vispirms bija ar šo vārdu:

«garaiņu mašinas» (J. Alunāns — SDP I 39), «garaiņu katli» (D KV I 509), «garaiņu kuģi», «garaiņu rati [lokomotīves]» (510). (K)
M-E I 601

garām. No senāka *gaŗām* (kas vēl izloksnēs). Vārds ir adj. *garš* (sk.) sastingusi dsk. instr. forma. Apv. *garēm, gariem*. Senākā nozīme laikam priev. 'gar'; sal. tdz.: «Tais', bāliņi, divi dārzi Garām tavu glāžu logu» (LD 14538, 8). Nozīmes 'garš' un 'gar' vairākās valodās izsakāms ar vienas cilmes vārdiem, piem., v. *lang* 'garš' un *längs* 'gar', a. *long* 'garš' un *along* 'gar'.
Sk. arī: *gar*.
E I 615, M-E I 605

garbāt 'tīrīt', *gārbāt* 'darīt steidzamu darbu', *gārbīt* 'taupīt, saudzēt' — sk. *ģērbt*.

gards [gar̂ds]; lš. *gardùs,* apv. *gárdas* 't. p.' Atv. no izzuduša verba **gart* 'karst, karsēt' (sal. apv. *garēties* 'kurēties; beigt degt'; sk. *gars*), tātad sākotnējā noz. 'karsēts' (piem., par uguni ceptu gaļu). Par formu sal. *gurt : gurds*.
Pēc cita uzskata (Endzelīns, Frenkels) vārds varbūt saistāms ar si. *gárdhaḥ* 'kāre' (kura cilme ir neskaidra) un go. *gredus* 'bads' (par kura cilmi arī nav skaidrības).
Sk. arī: *garša*. (K)
B II 424 un 444, EF 2 136, Fei 220, KK 9 250, M-E I 602

gārdzēt, *gārdzināt* — sk. *gārgt*.

garēties 'kurēties; beigt degt' — sk. *gards, gars*.

garga 'rīkle, kakls' — sk. *gārgt*.

gārgt [gãrgt, ar̂]; lš. *gar̃gti* 'gārgt, sēkt, rēkt', *gargė́ti* 't. p.', arī 'guldzināt, skalot rīkli', si. *gárjati* 'mauro, bauro, rēc, kauc', arm. *karkač* 'troksnis'. Pamatā ide. **ger-* balss skaņu atdarināšanai, no kā arī la. *dzērve, gārnis* (sk.). Ar daļēju reduplikāciju **gerg-* : **gorg-* > b. **garg-,* no kā la. **gar̃gt* > *gārgt*. (No formas ar īsu saknes patskani apv. *garga* 'rīkle', M-E I 602.) Iter. *gārdzēt* [ã], *gārdzināt* , apv. *gārguļot* [uô], *gārdzuļot* [uô]: «gārdzuļuo tas, kam kas kaklā iesprūdis» (E-H I 390).
Formā *gārkstēt* (ar daļēju nozīmes variāciju: «vista gārkst, kad taisās perēt», M-E I 618) *g* > *k* sekojošā *s* priekšā, bet līdzskaņu maiņu varēja ietekmēt arī verbi *kārkt* («vārnas, vistas, vardes kārc»; sal. apv. *gārkt,* tag. *gārc*), *kārkšķēt* (M-E II 196; sk. *ķērkt*).
Saknes zudumpakāpē **gr̥g-* > b. **gurg-,* no kā apv. *gurgulis* 'rīkle; ādamābols, kākslis', *gurguļot* [uô] 'guldzināt (kā rīkli skalojot)'. Šās cilmes atv-i apzīmē arī skaņas nedzīvajā dabā: apv. *gurgt* [ur̃, ur̂], *gurdzēt:* «sniegs mīksts un gurdzēt gurdz zem kājām» (M-E I 683), liter. *gūrkstēt* [ur̃, ur̂].
E II 71, EF 2 136, M-E I 618, MM I 326, Pok 383 (384)

garīdznieks [garîdznieks]. No vārda *gars* atvasināts J. Alunāna jaunvārds *garinieks* 'reliģiskā kulta kalpotājs' (1857; Al II 266,

V 1 131; pēc kr. *духовник* 'biktstēvs': *дух* 'gars' parauga) lietots «Pēterburgas Avīzēs», bet tas valodā dziļāk nav iesakņojies. Tā vietā «Baltijas Vēstnesis» sāka lietot no adj. *garīgs* atvasināto *garīgnieks* (V 2 69), ko vēlāk aizstāja forma *garīdznieks* (V 3 81), no kā arī *garīdzniecība* (D KV I 512).

M-E I 603, Roze I 58

gārkstēt — sk. *gārgt*.

garme '(neliels) siltums' — sk. *gars*.

gārnis [gãrnis], apv. *garnis* [ar̃]; lš. *garnỹs* 't. p.', Tās pašas cilmes kā *dzērve* (sk.). Ide. **ger-* balss skaņu atdarināšanai, skaņumijā **gor-* > b. **gar-* ar pied. *-ņo-* darītāja nosaukumam; no tā la. *gar̃nis* > *gārnis*.

Apv. *goris* [guõris] 'dzērve' varbūt ir tās pašas cilmes kā *gārnis* (Frenkels); tādā gadījumā *garnis* > **ganris* > *guoris*. Taču vairāk ticams, ka *goris* [uo] < **ganris* ir tās pašas cilmes kā *gandrs*, apv. *gandris* 'stārķis'. (Sk. *gandrs*. Sk. arī *gorities*.)

Sk. arī: *gārgt*. (K)

EF 2 137, M-E I 618 un 692, Pok 383 (384), To II 223

garoza [garuôza, ùo], apv. *garoz(i)s, garose* [uo]. Atv. no verba *garot* (sk.), kura senākā nozīme bija 'karst, degt'; sal. kr. *горе́ть* 'degt, karst'. Tātad *garoza* sākotnēji 'karstumā (apdegot) sakaltusī kārta'.

Pēc cita uzskata (Frenkels) vārds saistāms ar lš. *gar̃gždas* 'zvirgzdi, grants'. (K)

Bl 6 208, EF 2 137, KK 9 250, M-E I 605

gars; lš. *gāras* 'tvaiks, garaiņi, migla; tvans; liela vēlēšanās; maizes krāsns priekšdaļas virsma; gars', pr. *goro* 'pavards, pavarda liesmu caurums', *gorme* 'karstums', *garrewingi* 'karsts, kaislīgs', narev. *ars* (< **gars?*) 'dūmi'; kr. *гарь* (psl. **garь*) 'svilums, degums, gruzdums; izdedži; izdega (mežā), (apv.) meža ugunsgrēks', bkr. *га́ры* 'izdegums kūdras purvā', s-h. *gâr* 'kvēpi, pelni', kr. *жар* (psl. **gěrъ*) 'karstums; kvēlošas ogles', bulg. *жар*, č. *žár* 'karstums, svelme', īru *gorim* 'sildu', *gor* 'karstums', go. *warmjan* 'sildīt', v. *warm* 'silts', si. *gharmáḥ* 'svelme, karstums', *ghṛṇoti* 'spīd, deg', gr. *thérō* (< **gʷher-*) 'sildu', *théros* 'vasara', *thermós* 'silts', lat. *formus* (< **gʷhormos*) 't. p.', subst. 'maizes krāsns'. Pamatā ide. **gʷher-* 'karsts, silts'; šī sakne radniecīga ide. **gʷhēi-* < **gʷheH₁-i-* 'gaišs, spīdīgs' (no kā la. *gaišs*), abu sakņu pamatā laikam noz. 'degt, karst, kvēlot'.

Saknes skaņumijā **gʷhor-* > b. **gar-*, no kā bijis la. verbs **gart* 'karst, karsēt; degt', tā atv. *garme* [ar̃] '(neliels) siltums': «krāsnī nebija vairs ne garmes» (M-E I 603). Iter. *garēt* (apv.) 'izturēt' laikam no senākas noz. 'silt, karst (neapdziestot)'; sal. kr. *горе́ть* 'degt, karst'. Refl. *garēties* (apv.) 'kurēties, degt līdz galam, beigt degt': «krāsns vēl garējās» (M-E I 602).

V. Mažulis uzskata, ka bijis b-sl. **ger-* / **gar-* 'būt karstam,

degošam' (no kā lš. *garėti* 'degt', la. *garēties*) un b. **garma-* 'karsts', no kā atv. subst. *garme*.

Tās pašas cilmes ir subst. *gars*, kura sākotnējā nozīme laikam 'karstums, karsta vieta'. Šī karstā vieta g.k. saistījās ar krāsni un pavardu. To rāda ne vien lš. *gāras* un pr. *goro*, bet arī la. *aizgore* [uo] 'aizkrāsne; lielās krāsns priekšejā daļa', kam pamatā **gora* [uo] vai **gors* [uo] 'krāsns, pavards' no tās pašas saknes stiepuma pakāpē (**g*ʷ*ōr-* > b. **guor-*).

Tālākā vārda *gars* nozīmes attīstība baltu valodās bijusi daļēji atšķirīga. Latviešu valodā tā bijusi laikam šāda: 1) 'karsts gaiss, tvaiks' → 'karstums (suta) pirtī' («uzmest garu»), 2) 'tvaiks' → 'dvaša, elpa' («viņš tikko velk garu») → 'dzīvība, dvēsele' → 'dvēsele, kas atstāj vai atstājusi mirušo' («izlaist garu», «mirušo gari») → 'pārdabiska būtne' («ūdensgars», «ne-šķīstais gars»), 3) 'karstums' → 'vēlēšanās, tieksme' («man ir gar' siev' jemt», Lj 75; «viņam ir gars uz mācībām») → 'garīgais spēks' («gars viņam vēl stiprs») → 'prāts, saprāts, iztēles spēja' («attīstīt, izglītot garu», «viņš garā redz sava darba augļus»). Šajā attīstības virknē ir arī citas semantiskās nianses, piem., 'rīcības, izturēšanās veids; attieksme, atmosfēra' («rīkoties lēnā garā», «šajā mājā valda saticības gars»), (kādas parādības, kolektīva, laikmeta) kodols, raksturīgākā iezīme' («valodas gars», «tautas gars», «rīkoties laikmeta garā»). Dažas (pēdējās) nozīmes izveidojušās v. *Geist* 'gars' ietekmē, kas rakstos, sevišķi reliģiskajā literatūrā, kopš 16. gs. vienmēr tulkots ar la. *gars*, līdz ar to paplašinot šā vārda semantiku.

Par nozīmju 'degt' un 'dvest, dvašot' sakaru sal. sč. *sálati* 'degt, liesmot; izelpot garaiņus, dvašot'; vh. *fume* 'dūmi, tvaiks; ķermeņa izgarojumi, mitrā elpa'.

No *gars* 'tvaiks' atv. verbs *garot* [uô]. Adj. *garīgs* ir samērā jauns atvasinājums, darināts kristīgo reliģiskā kulta un rakstu vajadzībām pēc v. *Geist* : *geistlich* 'garīgs' parauga. 17. gs. arī *garisks* (Lj 75).

Sk. arī: *dzirksts, dzirties, garaiņi, gards, garīdznieks, ga-roza, garša, gorīties, grasīties, grēmas, gruzdēt, gurt.*

B I 159, II 210, III 693, Bl 6 208, Buck 1077 un 1088, G. Drosdowski — Etymologie 209, E III$_2$ 396, IV$_2$ 217 un 222, EF 2 134, Euler 1 224, Fei 552, HF I 664 un 665, KK 9 248—253, 29 195, Kl 838, M II 40, Mažiulis I 328, 389 un 390, M-E I 603, MM I 357 un 360, Pok 493 (494), Schmalstieg 2 339, Stang 1 26, T 79, W-H I 532, Zinkevičius 1 9, 2 69, Ив 12 173, То-II 166, 276 un 279, Ф I 441 un 456, II 35, Ц 113 un 145, ЭСРЯ I$_4$ 132 un 168, I$_5$ 277, ЭССЯ VI 102

gārsa [gārsa], apv. [âr²] 'kāds daudzgadīgs lakstaugs, grūti iznīdējama nezāle (Aegopodium)'; lš. *garšvà, gáršva*, apv. *gar̃-švė, gar̃šas* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *gārša* (sk.). Pamatā ide. **g*ʷ*er-* 'kalns, virsotne' → 'mežs'. Skaņumijā **g*ʷ*or-* > b. **gar-*,

no kā atv. **gar-su̯ā-* > la. **garsva* > *gar̃sa* (apv.) > *gārsa*. Par *u̯* > *v* zudumu izskaņā *-sva* sal. **asva* > *asa* 'ķēve' (augšzemnieku *osa*; sk. *ķēve*). Dažās izloksnēs līdzskaņi *v* (*u̯*) izskaņā aizstājis *n*; sal. apv. *gārsne* : lš. apv. *gar̃švė*. Vārda sākotnējā nozīme laikam bijusi 'meža (gāršas) augs, nezāle'. Uz sakaru, kāds runātāju apziņā bijis vārdiem *gārsa* un *gārša* '(liels) egļu un lapkoku mežs', norāda *gārsas* apv. formas *gārša, gārši*.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Frenkels, Klūge, Pokornijs) vārds *gārsa* saistāms ar v. *Giersch* 'gārsa' vai (Jokls) ar la. apv. *dzirši* 'lāčauzas'. (J. Endzelīns: *dzirši* laikam jāsaista ar v. *Gerste* 'mieži'.) Vēl pēc cita uzskata (Būga, Trautmanis) vārds *gārsa* jāsaista ar kr. *горох* 'zirņi' (pret to Pedersens, Stangs; arī botāniķi noraida šo uzskatu). K

B II 215, EF 2 138, Kl 257, M-E I 618, Pok 445, Stang 3 21, T 79

garš, apv. *gaŗš;* lš. apv. (reduplicēti) *gargãras, gar̃garas, gingãras* 'garš dzīvnieks vai cilvēks', pr. *garian* 'koks', kr., ukr. *горá* 'kalns', bulg. *горá* 'mežs, kalns', č. *hora* 'kalns', apv. 'lielu koku mežs', p. *góra* 'kalns', apv. 'bēniņi', s-h. apv. *gòra* 'kalns, mežs, koks', he. *ḫegur-* 'klints, virsotne, smaile'. Pamatā ide. **gᵘer-* (< **H₁egᵘr-*) 'kalns, virsotne', no kā sekundāri 'mežs' (← 'ar mežu apaudzis kalns') un no tā abstrahēta noz. 'koks'. Skaņumijā **gᵘor-* > b. **gar-*, no kā nek. **gari̯an* 'mežs, koks' ar pārveidojumu vīr. **gari̯as,* kam latviešu valodā vajadzēja pārveidoties par **gaŗs* > **gaŗš*. Šis subst. laikam arī bijis latviešu cilšu (kuršu ?) leksikā, bet izzudis, skaužot homonīmiju ar adj. *gaŗš* (< **garis)*. Subst. **gaŗs* (**gaŗš)* pēdas varbūt ir dažos Kurzemes vietvārdos, piem., *Gaŗatmatas* (mežs Matkulē), *Gaŗlīdumi* (mājas Ipiķos), *Garlīclauks* un *Garlīdumpļava* (Popē).

Adj. *garš (gaŗš)* sākotnējā nozīme varēja būt 'augsts kā kalns; garš, slaids kā koks' → īpašība 'garš'. Šis adjektīvs funkcionējis blakus tās pašas nozīmes vārdam *ilgs,* kas tagad saglabājis tikai laika nozīmi.

Tās pašas cilmes, tikai citā skaņumijas pakāpē, ir arh. *dzira* (*dziŗa*) < **giri̯ā-* 'mežs' (lš. *girià* 't. p.', narev. *gyr* 'gārša'). Sal. vietv. *Dziŗa* (mežs Jaunaucē, Vecaucē, Kabilē, Lutriņos u. c.), *Aizdzires* (Engurē), *Dzirciems* (Zentenē, Puzē), *Dzirlankas* (Vandzenē) un folklorā: «Viena pati ganu meita Dziŗā dzeltas lasījās» (LD 7142).

Pēc V. Mažuļa uzskata pamatā ir ide. **gᵘer-* / **gᵘor-* 'celt', no kā saknes zudumpakāpē b. **gir-* > la. *dzir-*. Viņš domā, ka atšķīrušās rietumbaltu un austrumbaltu atv-u formas: rb. **gari̯an* (nek. dz.) un ab. **giri̯ā* (siev. dz.), taču latviešu valodā *dziŗa* ir tipiska rietumbaltu (kuršu) forma, tātad formu izoglosas mijušās. V. Mažuļa hipotēze ir, ka minētie vārdi sākotnēji bijuši

abstraktie substantīvi ar noz. 'kas izcils' → 'izcilnis' (no kā nozīmes 'koks, mežs, kalns') un no tiem atvasināti adjektīvi.

Sk. arī: *agrs, garām, gārša.*

Buck 882, E II 390, IV_2 217 un 530, EF 2 136 un 153, KK 29 195, Lanszweert 83, Mažiulis I 326, — Balt XX 11—14, M-E I 607, Pok 477, Ti I 236, Гам-Ив 3 666, Ив-То 2 11, То II 163, 25 16, Ф I 438

garša [gar̃ša]. Tās pašas cilmes kā *gars* un *gards* (sk.), atv. no verba **gart* 'karst, karsēt' → 'tvaikot' (sal. *garot* un *(pirts)gars*). No **gar-tįā-* > *garša.* Vārda sākotnējā noz. 'izgarojums' → 'asa smarža, smaka': «tāda garša sitas nāsīs»— saka, kad degunu tur pie spundes cauruma, alum stipri rūgstot (Wel 40). Šajā nozīmē vārds lietots vēl 19. gs. 70. gados (U I 72, V 2 69). No ožas vārds attiecināts uz mēles sajūtām — vispirms par ēdiena asumu un piedevu stiprumu (18. gs. teica, ka *garša* piemīt sāļiem un vircotiem ēdieniem, Lg II 113). Nozīmes paplašinājums šajā virzienā manāms 19. gs. sākumā: «tur nav nekādas garšas»— ēdiens ir bezgaršīgs, pliekans (Wel 40). Tikai 19. gs. beigās vārds *garša* vienņozīmīgi attiecināts uz sajūtām mūsdienu nozīmē. Kontaminējot ar vārdu *gards,* izveidojusies apv. forma *garža.*

Pēc cita uzskata (Zommers, Endzelīns) vārds ir atv. no *gards* un *š* gaidāmā *ž* vietā ir vārda *smarša* ietekmē. K M-E I 604

gārša [gārša] '(liels) egļu un lapkoku mežs'; lš. *girià* 'mežs', pr. *garian* 'koks', ssk. *kiarr* 'krūmājs'. Pamatā ide. **gᵘer-* 'kalns, virsotne' → 'mežs' (no kā arī *garš,* sk.); skaņumijā **gᵘor-,* no kā b. **gar-sįā-* > la. **gar̃ša* > *gārša.* Sal. vietv. *Gāršas, Gar̃šukalns,* bet ar citu intonāciju un līdz ar to īsu patskani *Gar̃š(as) mežs, Garšēni.* Vārds *gārša* senatnē laikam apzīmēja vispār (lielu) mežu un bija g. k. letgaļu vārds (vietvārdi ar to g.k. Vidzemes austrumdaļā un Latgalē), bet *mežs* g. k. zemgaļu un *dzira (dzira)* kuršu vārds. (Par šo vārdu sk. *garš.*) Apv. arī *gāršs* (E-H I 390).

Sk. arī: *gārsa.*

E IV_2 217, EF 2 153, Mažiulis I 326, M-E I 619, Pok 477 (478), T 78

gāstīties 'stostīties'— sk. *gādāt.*

gatarēt, *gaterēt* 'pļāpāt'— sk. *gādāt.*

gatavs. Pēc tradicionālā uzskata (Brikners, Endzelīns, Fasmers, Frenkels, Preobraženskis) līdz ar lš. *gātavas* 't. p.', un pr. *pogattawint* 'sagatavot' un *nipogattawints* 'nesagatavots' aizg. no slāvu valodām; sal. kr. *гото́вый* (ssl. *gotovъ, -yi*), bkr. *гато́вы,* ukr. *гото́вий* 'gatavs, sagatavojies, sagatavots, pagatavots, nobeigts', bulg. *гото́в, гото́вый,* č. *hotový,* p. *gotowy, gotów* 't. p.'. Savukārt slāvu vārdus vairāki valodnieki (Ūlenbeks, Hirts u. c.) uzskata par aizg. no ģermāņu valodām (go. *gataujan, taujan*

'darīt, darboties', no kā varēja būt forma *gataws, Ūlenbeks). Pēdējos gadu desmitos izvirzītas jaunas hipotēzes par minēto slāvu valodu cilmi: iespējams, ka tie ir mantoti un ka to pamatā ir ide. *g^uā- 'iet' (Trubačovs, Maheks), no kā la. (es) gāju. No verbu formām ar īsu patskani (piem., no supīna *g^uatu, Trubačovs) psl. *got-, no kā *gotovъ. Par nozīmes 'gatavs' sakaru ar kustības verbiem ir vairākas paralēles radu valodās, piem., v. *bereit* 'gatavs, sagatavojies' pamatā ir verbs *reiten* 'jāt', a. *ready* 'gatavs, sagatavots' — verbs *to ride* 'jāt', v. *fertig* 'gatavs, pabeigts, izgatavots' — subst. *die Fahrt* 'brauciens', verbs *fahren* 'braukt', tātad šajos gadījumos 'gatavs' vispirms ir bijis 'sagatavojies vai sagatavots ceļam'.

Ja minētā hipotēze ir pareiza, arī la. *gatavs* nav aizg., bet tā pamatā ir b-sl. areāla kopvārds. Iespējams pat, ka baltiem šis vārds ir bijis senāk nekā slāviem, jo baltu valodās ir vairāki ide. *g^uā- refleksi, bet to nav slāvu valodās. No *g^uā- atv. b. **gā-ti* 'iet' (lš. *góti* 'ātri iet') > la. **gāt*, no kā subst. **gats* (vietv. *Gatsgal-purvs* Alsungā; par formu sal. *stāt* : *stats*) un apv. *gatava* 'ceļš, gatve' (sk. *gatve*), no kā vietv. *Gataviņa* (pļava), *Gataviņi* (mājas Kabilē), *Gatavnieki* (Durbē). Blakus subst. *gatava* varēja izveidoties adj. *gatavs* 'ar ceļu saistīts' → 'tāds, kas sagatavojies doties ceļā'. (Par nozīmi sal. apv. *kājens* 'tāds, kas ir kājās; tāds, kas gatavs iešanai'.) No šejienes varēja abstrahēt 'sagatavojies, sagatavots' ar tālāku nozīmes izvērsumu. Ja atv. *gatavigs* (apv.) 'gatavs' ir sens, tas apstiprina šādu nozīmes attīstību.

Domu, ka *gatavs* nav aizgūts no slāvu valodām, balsta arī atšķirības nozīmē. Piem., latviešu valodā vārdam ir nozīme 'nobriedis, nogatavojies, ienācies' («gatavs ābols», «rudzi ir gatavi»), kā nav vārdam slāvu valodās. Kāda no vārda *gatavs* nozīmēm baltu valodās ir 'īsts, pilnīgs' (parasti izteicienos ar negatīvu nokrāsu, piem., «viņš ir gatavais muļķis», sal. lš. «gatavas glušas tas jo brolis» — gatavais muļķis tas viņa brālis, LKŽ III 155), kam atbilst bulg. *готóв* attiecīga nozīme, tātad saskan vārda semantika areāla galējos apvidos; tas norāda uz šās nozīmes senumu un izslēdz arī aizgūšanas iespēju.

Kaimiņu attiecībās gan radušies arī semantiski aizguvumi no slāvu valodām (piem., *gatavot* 'vārīt, cept' no kr. *готóвить*), varbūt arī formālas ietekmes (lš. *gātavas* akcents laikam no senpoļu *gotow*, Frenkels). Baltu vārdu semantika tomēr lielā mērā izveidojusies patstāvīgi, ietekmējot arī kaimiņu somugru valodu leksiku: ar la. *gatavs* nozīmi 'nobriedis, nogatavojies, ienācies' sal. ig. *valmis* 'gatavs, pabeigts, sagatavojies' un 'nobriedis, ienācies', līb. *va̮lməz* 'gatavs, sagatavots', *va̮lmi*, ģen. *va̮lmiz* 'nobriedis, ienācies'. (K)

B II 346, Buck 983, E I 92, III_2 427, IV_2 266 un 283, EF 2 139,

Fei 474, Mach 178, M-E I 609, Пр I 152, ЕСУМ I 577, ЭСБМ III 71, ЭСРЯ I_4 151, ЭССЯ VII 70

gāts [gâts], apv. *gāte* 'ūdensceļš niedrājā; stropa skreja; eja'; lš. apv. *góti* 'ātri iet', kr. apv. *гать* 'bruģēts ciema ceļš', č. *hat'* 'ar zariem klāts ceļš', si. *gātúḥ* 'eja, ceļš'. Pamata ide. *g^uā- 'iet, nākt', no kā arī *(es) gāju* (sk. *iet*). Atv. *g^uā-ti- > b. **gāti-* > la. **gātis* > *gāts* ar tendenci kļūt par *ē*-celma vārdu. (Lielupes atteka, kas upi savieno ar Babītes ezeru, agrak *Gāts,* no kā *Gātsgals,* tagad parasti *Gāte,* E 5_1 307.) Sal. pag. pas. divd. *gāts* 'iets' (Ķazdangā, E 1 949).

Tās pašas cilmes, tikai no ide. verba citas formas, apv. **gats: Gatsgal-purvs* (Alsungā), *Gatenes ezers* (Demerē un Sventē). Šis vārds saplūdis ar aizg. *gate* (apv.) 'iežogots ceļš' no vlv. *gate* 'šaura iela, gatve' (v. *Gasse*).

Pēc cita uzskata (Zēvers) arī *gāts* ir aizg. no lejasvācu valodas (noraida Endzelīns). (K)

B III 523, E III_1 475, EF 2 161, Jēg 3 82, Kl 234, M-E I 609 un 619, MM I 333, Pok 463, Zēv 2 35, Куркина 2 104, To II 173,— Эт 1963 259, 1979 145

gatve, apv. *gatva;* lš. *gātvė,* apv. *gatvis* 'iela; lopu ceļš'. Pēc tradicionālā uzskata (Būga, Endzelīns, Frenkels, Klūge) vārds ir aizg. no ģerm. valodām. Sal. go. *gatwō* 'ceļš, iela', ssk. *gǫtu* ģen. (nom. **gǫtva* > *gata*) 't. p.'. Pēc K. Būgas domām vārdu tālā senatnē kurši aizguvuši no skandināviem, un no Kursas tas izplatījies arī Ziemeļrietumu Lietuvā. Latvijas vietvārdi ar *gatv-* tiešām sastopami gandrīz vienīgi Kurzemē, piem., *Gatves pļava* (Puzē), *Gatviņi* (Vandzenē), *Gatviņš* (Upesgrīvā), *Gatvenieki* (Durbē). Ģermāņu valodās šis vārds tomēr ir izolēta parādība un tam līdz šim nav etimoloģijas. Jādomā, ka ģermāņi vārdu aizguvuši no kādas citas valodas. Jo sevišķi tā liek domāt fakts, ka šis vārds senatnē bijis tikai nedaudzās ģermāņu valodās. Dažās (piem., frīzu valodā) šā vārda nav vēl tagad, bet citās (piem., angļu, holandiešu un lejasvācu valodā) tas no kaimiņu valodām aizgūts tikai 12. gs. un vēlāk.

Ļoti iespējams, ka *gatve* ir baltu (kuršu) cilmes. Tā atv-i *gatuve* un *gatava* (apv.) arī vietvārdos: *Gatuves-gals* (Ēdolē, Blīdienē, Zemītē), *Gatavnieki* (Durbē), sal. lš. *Gatavina.* Šie vārdi atbilst tipiskām latviešu vārdu formām, kuru pamatā ir seni ide. *tu*-celmi. Iespējams šāds vārda *gatve* formālais un semantiskais risinājums: ide. *g^u*atu-* > b. **gatu-* (no kā **gatu̯ā-*) ir saknes *g^uā- 'iet' atvasinājums (sk. *gāts, iet*). No šās saknes darinātas paralēlas formas *g^u*āt-* > *gāt-* un *g^u*at-* > *gat-* iešanas un ceļa apzīmēšanai; sal. si. *gātúḥ* 'iešana; ceļš kā iešanas rezultāts (noietais ceļa gabals)', *gáti* 'ceļš kā objekts' (Toporovs). No saknes *g^uā- > si. *gā-* atvasināts arī si. nelok. divd. *gatvā,* kam formas ziņā pilnīgi atbilst b. **gatu-ā-* > **gatu̯ā-*, ko aizguvuši senskandināvi un goti mūsu ēras sākumā (senskan-

dināvi ne vēlāk par 8.—9. gs., pēc tam skandināvu valodā mainījusies vārda forma).

No aplūkotās ide. saknes ir arī ģermāņu valodu vārdi, bet tajos g^u > *k*, piem., v. *kommen* 'nākt', *bequem* < sav. *biquāmi* 'ērts', ssk. *kvāma* 'nākšana, apciemošana'. No b. **gatu-* > s. *katu* 'iela'. (Pēc tradicionālā uzskata aizg. no zviedru valodas — zv. *gata.*)

Sk. arī: *gatavs, gāts.* K

B II 85 un 136, Buck 720, EF 2 139, E-H I 387, Fei 205, Kl 254, M-E I 609, MM I 333, Monier 347, P 212, SKES 172, Vr 158, To — Эт 1979 145

gaudens — sk. *gaudot.*

gaudīt 'ķerstīt, tvarstīt'— sk. *gūt.*

gaudot [gaũduôt]; lš. *gaudùs* 'dunošs, dūcošs; gaužs, žēls, skumjš', kr. *гудѣть* 'dūkt, rūkt, svilpt'. Atv. no *gauda* (dsk. *gaudas*) 'žēlabas' (E I 810), kas ir tās pašas cilmes kā verbs *gausties* (sk.). Apv. *gaudāt, gaudēt.* Tās pašas cilmes ir adj. *gaudens* 'vārgs' (← 'tāds, kas vaimanā, žēlojas'), atv. no *gauds* (apv.) 'sāpīgs, skumjš, žēlabains; tāds, kas sāpina': «Kad man būtu tāds tautietis Kā īstajis bāleliņš, Es nebūtu raudājuse Vienas gaudas asariņas» (LD 3500, 1), «No tautāmi gauds (var.: ļauns) vārdiņis, No lielā, no mazā» (LD 23831 var.).

E I 810, EF 2 140, M-E I 611, Pok 403, T 80, Ф I 470, Ц 117, ЭССЯ VII 80

gauds 'sāpīgs, skumjš, žēlabains; tāds, kas sāpina'— sk. *gaudot, gauži.*

gaume [gaũme], apv. *gauma.* Aizg. no ģerm. valodām; sal. sav., ssk. *gaum* 'uzmanība', go. *gaumjan* 'pamanīt, ievērot'. Pamatā ide. **ghou-* 'pamanīt, ievērot, respektēt'. Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās, kur tam ir no mūsdienu nozīmes ļoti atšķirīga semantika: «gaumā ņemt»—'pamanīt, uzmanīt' (St I 69), atv. *gaumīgs* 'vērīgs' (Lg I 46), *gaumēt* 'novērot' (Lg I 132), *iegaumēt* 'uztvert, aptvert' (Lg II 99). Līdzīgas vārdu nozīmes izloksnēs fiksētas vēl 19. gs. 70. gados: «gaumē ņemt (likt)»— ievērot, pamanīt, atcerēties (Cēsīs, Rūjienā, U I 73; ar to pašu nozīmi *gaumēt*), *iegaumēt* 'aptvert, saprast, ņemt pie sirds' (U I 64), no kā jau 19. gs. beigās vārda mūsdienu liter. noz. 'ievērot un paturēt atmiņā'.

Izloksnēs *gaume* ieguvusi noz. 'sāts', piem., Vestienā: «tam nav gaumes»— tam nav sāta (M-E I 611), no kā 'garša' un *gaumēt* 'garšot': «pabrokastis tam gaumēja itin brangi» (J. Zeibolts — MVM 1901 807). Diferencējot to vārdu nozīmes, kas atbilst kr. *вкус*, v. *Geschmack*, kopš 19. gs. beigām uz ēdieniem attiecināts g. k. vārds *garša*, bet uz garīgo sfēru — *gaume, (gauma)*, piem.: «Viņiem [vājiem kritiķiem] pa lielākai daļai trūkst dzejisku jūtu, izglītotas, daiļas gaumas» (Vensku Edv.

Par šo un to, 1894 12), «estētika .. gaumes mācība» (RLB KV I 866).

Bl 6 226, E-H I 387, Fei 207, M-E I 611, Pok 453, Vr 158

gaura 'kāds zosveidīgo kārtas nirējputns' — sk. *gavilēt*.

gaurēt 'neprātīgi kliegt; maut, baurot' — sk. *gavilēt*.

gauss [gaũss]; lš. *gausùs* 'liels (skaitā), bagāts, pārpilns, auglīgs'. Tās pašas cilmes kā *gūt* (sk.). Pamatā ide. **gouə- : *gū-* 'roka; satvert' ar *s* paplašinājumā; b. **gausus*. Izzūdot *u*-celma adjektīviem, la. **gausus* aizstāja formas *gauss* un *gaušs* (apv.). Nozīme 'lēns' ir samērā jauna. Vārda senākā noz. 'tāds (bagātīgs krājums), ar ko ilgi var iztikt' → 'sātīgs' → 'lēni izsīkstošs, lēns'. Noz. 'sātīgs' parādās apv. lietojumā «gausa maize» (sātīga maize). Pāreju uz noz. 'lēns' parāda tdz.: «Cep, māmiņa, auzu maizi, Tā man bija gausa ēst, Viegla nest mugurā» (RKr IX 110).

Subst. *gausa, gauss,* no kā mitol. *Gausu māte, Gausa māte.* Ar šo semantiku saistās atv. *negausis (negauša = bezsātis,* Lj 76), *negausīgs, negausība* (retāk *gausis, gausīgs, gausība*).

Verbs *gausināt* (kauz.) blakus mūsdienu liter. nozīmei 'padarīt lēnāku' izloksnēs un folklorā saglabājis arī senāku noz., 'padarīt bagātu, briedināt, vairot, padarīt pilnīgāku': «Gausini, Laimiņa, Māsiņas pūru!» (M-E I 612), «Dieviņ, gausini, kupini, briedini jaunu rudzu maizīti!» (turpat), «Dievs tev maģumu gausinās, ka tev būs iztikt» (Manc). Blakus *gausināt* arī *gausit, gausēt* 'padarīt sātīgu': «Dievs gausina!» vai «Dievs gausi!» (U I 73).

B II 424, EF 2 141, M-E I 612

gausties [gaũstiês]; lš. *gaũsti* 'dunēt, dūkt, šalkt; gausties, vaimanāt', kr. *гудéть* 'dūkt, rūkt, svilpt', apv. 'raudāt, kaukt, gaudot', bulg. *гудя́* 'dūcu, svilpoju', *гъдýвам* 'spēlēju (vijoli)', s-h. *gústi, gúdjeti* 'spēlēt vijoli; dobji skanēt', sav. *kūmen* 'sērot, vaimanāt', si. *gávate* 'skan', gr. *goáō* 'žēlojos'. Pamatā ide. **gou-* 'saukt, kliegt' ar *d* paplašinājumā, no kā b. **gaud-; *gaud-tei/-ti* > **gausti* > la. *gaust* 'žēloties, sūdzēties', bet arī trans. 'sūdzēt': «Nu gaudīšu māmiņai Šīs naksniņas gulumiņu» (LD 25087). Refl. *gausties.*

Sk. arī: *gaudot, gauži, gavilēt, gvelzt.*

B II 352 un 431, EF 2 140, HF I 317, Kl 360, M-E I 613, MM I 331, Pok 403, T 80, Ф I 470, Ц 117, ЭССЯ VII 80

gaut 'ķert, tvert, censties iegūt' — sk. *gūt*.

gauži [gàuži], apv. [aũ]; lš. *gaũdžiai* 'dunoši, dūcoši; gauži, žēli, skumji'. Tās pašas cilmes kā *gausties* (sk.). Zūdot latviešu valodā *u*-celma adjektīviem, senāku formu **gaudus* (lš. *gaudùs* 'dunošs, dūcošs; gaužs, žēls, skumjš') aizstājis apv. *gauds* 'sāpīgs, skumjš, žēlabains; tāds, kas sāpina': «Kumeļam sviedri bire, Man birst gaudas asariņas» (Palcm 146) un liter. *gaužs* (< **gaudias*), kam blakus adv. *gauži* (apv. *gaudi*) 'žēli, sāpīgi'.

No «gauži raudāt» u. tml. savienojumiem *gauži* ieguvis arī noz. 'ļoti' (piem., «gauži priecīgs»).

E III_2 404, KK 6 24, M III 24, M-E I 614, P. Vanags — Val akt 1987 70

gavēt [gavêt]. Aizguvums; no skr. *говѣти* 't. p.', (kr. *говеть*). Vārda senākā noz. 'izturēties ar godbijību, ar cieņu'. Sal. tās pašas cilmes lat. *favēre* 'būt labvēlīgam; godbijīgi klusēt'. Pamatā ide. **ghou-* 'pamanīt, ievērot, respektēt'. Latviešu valodā vārds aizgūts pirms 13. gs. Tas minēts 16. gs. literatūrā (*gauwet*, Cat 279) un 17. gs. vārdnīcās (Manc I 57, Elg I 240, Lj 76).

No skr. *говѣние* la. *gavēņi*, no kā vēlāk vsk. *gavēnis*.

Buck 1483, E I 92, EF 2 142, M IV 107, M-E I 614, Pok 453, Sum 136, Ф I 423, ЭСРЯ I_4 111, ЭССЯ VII 72

gavilēt [gavilêt]; kr. *говорить* 'runāt', asor. *howrić* 'aurot, rēkt, trokšņot, svilpt', bulg. *говоря* 'runāju', č. *hovořiti* 'runāt', p. *gaworzyć* 'sarunāties', si. *gávate* 'skan', *gaṅgūyati* 'gavilē'. Tās pašas cilmes kā *gausties* (sk.). Pamatā ide. **gou-* : **gouə-* 'saukt, kliegt', no kā b-sl. **gau-l/r-*. No formas ar *-l-* la. *gaviles*, verbs *gavilēt*. (Folklorā un izloksnēs arī *gavelēt*, kam blakus arh. *gavenēt*, Elg I 609.) No formas ar *-r-* apv. *gaurēt* 'neprātīgi kliegt; maut, baurot' un *gaurāt* 'krākt, šalkt, aurot'. Subst. *gauris* [aũ], *gaura* 'kāds zosveidīgo kārtas nirējputns'.

Sk. arī: *gvelzt*.

E III_2 392, EF 2 140, Mach 181, M-E I 614, MM I 314 un 331, Pok 403, T 80, ЕСУМ I 542, Ф I 424, Ц 103, ЭССЯ VII 76

gāzt [gâzt]; lš. *góžti* 't. p.', bkr. apv. *газ* 'brasls', bulg. *газя* (psl. **gaziti* 'brist') 'brienu, iestiegot (ūdenī, zālē, dubļos), mīdu', sloveņu *gáziti* 'brist, bradāt', *gâz* 'celiņš sniegā'. Pamatā ide. **gᵘā-* 'iet' (no kā arī *(es) gāju*, sk. *iet*) ar *ĝ* paplašinājumā; **gᵘāĝ-* > b. **gāž-* > la. *gāz-*, no kā verbs *gāzt*. No saknes nozīmes 'iet' baltu un slāvu valodās verbs ieguvis noz. '(smagi) brist'. Sākotnējo semantiku niansētā veidā atspoguļo apv. *gāzt* 'spārīgi skriet (pārvarot šķēršļus), drāzties': «es gribēju te gāzt taisni pa dārzu», «es gāzu caur mežu, kuo es varēju» (E-H I 390). Vārda semantikas tālākajā attīstībā šķēršļu pārvarēšana brienot, skrienot kļuvusi galvenā, no kā vārda liter. noz. 'panākt, ka sveras, gāžas'. Savukārt brišana ūdenī saistījās ar ūdens šļācieniem, no kā *gāzt* 'spēcīgi (straumēm) līt', *gāzties* 'ar sparu tecēt' («strauts gāžas no klintīm»). Šīs nozīmes varēja izveidoties arī cita sakarā: gāzt trauku ar ūdeni → gāzt ūdeni (pagāžot trauku)', no kā ar pārn. «lietus gāž». Vai arī: « trauks ar ūdeni gāžas»—«gāžas ūdens (pasveroties, apgāžoties traukam)».

Iter. *gāzelēt* [â], apv. *gāzīt, gāztīt*.

17.—19. gs. avotos un folklorā atv. *piegāžam* 'gara laika pēc; skata vai skaita pēc': «tas puisēns [un] vecais tanī pulkā tikai piegāžam, ko tas vares strādāt» (Für 2 255), 'pagaidām': «Pie-

gāžam, (var.: Pagaidām; Aizbāžam) vien turēju Kaimiņos arājiņu, Kad atnāca no tālienes, Kaimiņam atsaciju» (LD 10493 var.; sal. U I 193).

Buck 576, E II 70, EF 2 162, M-E I 620, Pok 463, Tp 6 339, ЭССЯ VI 113

glabāt [glabâtj; lš. *glabóti* 'uzcelt, uzglabāt', *globóti* gādāt (par kādu), būt par aizbildni', pr. *poglabū* (pag. 3. pers.) 'apmīļoja, apkampa'. Vārds ir tās pašas cilmes kā *glābt* (sk.). Pamatā ide. **gleb(h)-* 'aptverot saspiest', no kā b. **gleb-* : **glab-*. Verbs *glabāt* ir apv. *glēbt* 'glābt' (lš. *glěbti* 'aptvert, saņemot abām rokām') vai zudušā verba **glabt* (blakus *glābt*) iteratīvs-duratīvs. Nozīmes attīstība: 'vairākkārt vai ilgstoši aptvert rokām' → 'aptverot rokām, paturēt sev, pie sevis' → 'noliekot kur, turēt rezervē vai drošībā'.

Buck 752, E IV$_2$ 284, EF 2 156, M-E I 621, Pok 357 (360), Stang 3 22, T 91

glābt [glâbtj; lš. *glóbti* 'apkampt, apskaut; ņemt, grābt (sev); segt, tīt; glābt, palīdzēt', pr. *abglopte* [abglōptej 'ar platu baltu drānu apšūts vainags, ko jaunā sieva uzlikās, kad tai mati bija nogriezti', *galbimai* 'palīdzam', *poglabū* (pag. 3. pers.) 'apmīļoja, apkampa', p. *głobić* 'apstīpot (mucu), saspiest'. Pamatā **gel-* 'apvelties, savelties pikā, kamolā; apaļš priekšmets' ar *b(h)* paplašinājumā; **gelb(h)-* : **gleb(h)-* 'aptverot saspiest', no kā b. **gleb-* : **glab-* : **glāb-*, la. verbs *glābt*. Izloksnēs arī *glēbt* t. p., (lš. *glěbti* 'aptvert, saņemt abām rokām, apkampt'). Nozīmes attīstība: 'aptvert rokām' → 'aptverot turēt, sargāt' → 'sargāt (no briesmām, no bojāejas), efektīvi palīdzēt kādam (briesmās)'.

Sk. arī: *glabāt, klēpis, slēpt*.

B II 431 un 471, G. Bonfante — St B IV 129, Buck 753, E IV$_2$ 167 un 284, EF 2 156, Mažiulis I 316, M-E I 623 un 626, Pok 357 (360), Schmalstieg 2 261 un 410, Stang 3 22, T 91, To I 48

glaimot [glaĩmuôtj; lš. *gléimoti* 'ziest, triept, pieķēpāt', *gliẽti* 'ķēpēt, līmēt, ziest', sav. *chleimen* 'līmēt'. Pamatā ide. **gleim-*, no kā arī *gliemis* (sk.). Sakne **gel-* 'apvelties, savelties pikā, kamolā; apaļš priekšmets', kuras atv. **glei-* (ar dažādiem paplašinājumiem) ieguvis citu nozīmi — 'lipt, ziest (sākotnēji laikam saveloties pikā kam mīkstam, ķēpīgam, lipīgam)'. Skaņumija **gleim-* : **gloim-* > b. **glaim-*, no kā la. adj. *glaims* 'izlapīgi laipns, lišķīgs (← lipīgi glums)'. Atv. subst. *glaimi* (apv. *glaima*), verbs *glaimot* [glaĩmuôtj. Par adj. *glaims* sākotnējo nozīmi sal. apv. *gleims* 'slidens, glums' («gleims zutis», M-E I 624), par subst. *glaimi* nozīmes cilmi — apv. *gliema* [iẽj 'gļotas' (lš. *gléima* t. p.).

17.—19. gs. *glaimot* arī 'jokot, jokoties': «Gan tu vari ar manim glaimot, tikai nesmejies manis» (Für 2 133). « . . un redzi: Izaaks glaimoja ar savu sievu Rebeku» (Gl I 47), un subst. *glaima* 'joks, laika kavēklis' (Für 2 133, U I 75).

B II 479, Bl 6 185, EF 2 157, M-E I 621, Pok 357 (364), T 92

glāstīt [glãstît]; lš. *glósti* 'slīpēt, gludināt', *glóstyti* 'glāstīt, glaudīt, paijāt, gludināt', pr. *glosto* 'galoda', kr. *гла́дить* (ssl. *gladiti*) 'glaudīt, gludināt', bkr. *гла́дзіць* 't. p.', ukr. *гла́дити,* bulg. (tag. vsk. 1. pers.) *гла́дя,* č. *hladiti* 'glaudīt, glāstīt, gludināt', v. *glatt* 'gluds', a. *glad* 'priecīgs', lat. *glaber (< *ghlədhros)* 'gluds, kails'. Pamatā ide. **ghlādh-* 'gluds' no saknes **ghel-* 'spīdēt, mirdzēt' (no kā arī *dzeltens,* sk.); b. **glād-,* no kā verbs **glād-ti > *glāsti >* la. arh. *glāst* 'vienreiz noglāstīt'. Iter. *glāstīt,* apv. *glāsit* 'glāstīt, apmiļot'. Subst. *glāsts.*

No tās pašas saknes cita atvasinājuma (**ghles-*) apv. *glesa* [ę] 'vēsmiņa' (← 'vēja glāsts'): «vēja glesiņas nevienas» (E. Dinsbergs. Piecdesmit pasaciņas, 1862 21); verbs *glesot* [glęsuôt] 'pūst vieglai vēsmai'.

Sk. arī: *glodene.* (K)

B II 458, EF 2 158, Ķl 260, M-E I 623 un 625, P 250, Pok 429 (431), T 90, W-H I 603, To II 267, Ф I 409, Ц 99, ЭСРЯ I₄ 86, ЭССЯ VI 114

glaums 'gluds, glums'— sk. *glums.*

glauns [glaũns]. Pamatā ide. **gleu-* 'piekļaut, lipt, ziest' (no kā arī *glaust,* sk.). Saknes skaņumijā **glou-no-s >* b. **glaunas >* la. *glauns.* Sākotnējā noz. 'glums, gluds'; sal. apv. *glaums* 'glums, gluds'.

Bl 6 196, M-E I 622

glaust [glaũst], apv. [àu]; lš. *glaũsti* 'sakļaut, saliedēt; (pie)glaust, (pie)spiest', kr. apv. *глу́дкий, глу́дкой* (psl. **gludъkъjь*) 'slidens, gluds', *глудь* (psl. **gludь*) 'atkala'. Pamatā ide. **gleu-* no saknes **gel-* 'apvelties, savelties pikā, kamolā; apaļš priekšmets'. Bāze **gleu- (tāpat kā *glei-,* no kā *glīzda*) ir ieguvusi nozīmes niansi 'piekļaut, lipt, ziest', kas parādās atvasinājumos. Skaņumijā **glou-d-,* no kā b. **glaud-tei/-ti > *glausti >* la. *glaust.* Nozīmes attīstība: 'piekļaut' → 'darīt gludu'; abas nozīmes ir mūsdienu latviešu valodā (sal. *pieglaust* un *noglaust*). Iter. *glaudīt,* apv. *glaustīt.*

Sk. arī: *glauns, glodene, glūda, gluds, glums.*

EF 2 155, M-E I 622, Pok 357 (362), ЭССЯ VI 145

glāze [glãze]. Aizguvums; no vh. vai vlv. *glas* 'stikls, glāze' (v. *Glas*). Pamatā ide. **ghel-* 'spīdēt, mirdzēt' (no kā la. *dzeltens*). Ģerm. **glása- >* sav. *glas* 'dzintars' (sal. lat. *glēsum, glaesum* 't. p.'). Kad dzintara rotaslietām pievienojās ievestās stikla pērles, arī uz tām dažās ģerm. valodās attiecināja šo vārdu, vēlāk paplašinot tā nozīmi.

Latviešu valodā aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 76, Elg 1 496, Lj 78). Jau 16. gs. Kurzemē sastopams uzvārds *Glāznieks* (Bl 1 286). Līdz 19. gs. beigām vārds *glāze* lietots divās nozīmēs: 'stikls' un 'stikla dzeramais trauks' (U I 75,

V 2 70, 3 378 un 379), kaut gan jau agrāk Vidzemē bija pazīstams arī vārds *stikls* (Lg II 326).

Buck 619, Ķl 259, M-E I 624, P 249, Pok 429, Zēv 2 36 un 285

gleims 'slidens, glums'— sk. *glaimot.*

glesa 'vēsmiņa'— sk. *glāstīt.*

glets, *gļets* 'gļotains, gļetns, gļēvs'— sk. *gļetns.*

glezns [glęzns]; lš. *glēžnas* 'vājš, nespēcīgs; vārgs, trausls', kr. *глаз* (psl. **glazъ*) 'acs', bulg. *глéзна* (ssl. *glezьna* < psl. **glezna*) 'potīte', č. *hlezen* 't. p.', he. *galank-* 'nomierināt'. Pamatā ide. **gel-* 'apvelties, savelties pikā, kamolā; apaļš priekšmets' ar atv-os plaši niansētu semantiku, arī 'vārgs, trausls'. No ide. **gel-* : **gleĝ-* > b. **glež-*, no kā **gležnas* > la. *glezns,* kas 19. gs. bijis adekvāts v. *zart* 'maigs, liegs, trausls' (Kr I 552).

A. Kronvalds ieteica šā vārda atv-us tēlotājai mākslai (1868): *gleznot* [uô] (v. *malen), gleznietis* 'gleznotājs' (v. *Maler), glezniba* = *glezniecība* («zīmolu daile jeb gleznība», Kr I 641). Vārds *glezna* darināts tikai 19. gs. beigās un plašāk ieviesies 20. gs. (RLB KV I 1055). Līdz tam šajā nozīmē lietoti apzīmējumi *bilde* (V 1 199, 3 124), *eļļas krāsu bilde* (D KV I 240) un *aina:* «ainu jeb gleznu galerija» (R., M. Kaudzītes, Vija, 1898 IX 41).

Buck 629, EF 2 157, M 5 17, M-E I 626, Pok 357 (358), Sab 16 107, Ti I 463, Ф I 409, Чекман 126, ЭСРЯ I_4 88, ЭССЯ VI 117 un 118

glids 'gļetns', *glīds* 'lipīgs'— sk. *glīzda.*

gliema 'gļotas'— sk. *glaimot, gliemis.*

gliemis [gliẽmis]; lš. *gliẽti* 'ķepēt, līmēt, ziest', *glimùs* 'lipīgs', *gléima, gléimės* 'gļotas', č. *hlemýžd* 'kāds gliemezis', kr. *глень* (psl. **glěnь*) 'mitrums, sula', apv. *глёв* (psl. **glěvъ*) 't. p.', bulg. *глен* 'ūdensaugi stāvošā ūdenī', č. *hlen* 'gļotas, mitrums, nogulsnes', p. *glan, glon* 'nogulsnes, padibenes, gļotas', s-h. *glen* 'gļotas', *glevoň* 'kāds gliemezis', norv. apv. *kleima* 'ziest, glāstīt'. Pamatā ide. **gel-* 'apvelties, savelties pikā, kamolā; apaļš priekšmets'; atv. **glei-* 'lipt, ziest' > ab. **glie-,* no kā bijis la. **gliet* 'lipt; ziest, gludināt', no kā **gliets, glieds* 'gluds'; atv. apv. *glietēt* 'padarīt gludu (māla klonu)': «puiši rijai kulu glietē» (M-E I 629).

Ar *-m-* atvasināts adj. **gliems* 'lipīgs, gluds' (lš. *glimùs*), no kā subst. *gliema* (apv.) 'gļotas' (E-H I 394), arī dsk.: «sliekas ar gliemām pārklātas» (M-E I 628), un verbs *gliemēt* 'tapt gļotainam, lipīgi glumam: «zeme nuo slapjuma sāk gliemēt», «sēnes jau gliemē» (E-H I 394). Atv. *gliemis* sākotnēji 'gļotainais, lipīgi glumais'. Citi atv. *gliemene, gliemezis* (lš. *gliemežỹs*) 't. p.'

Sk. arī: *glaimot, glīts, glīzda, gļēvs, gļotas.*

B II 415, EF 2 157, Mach 167, M-E I 628, Pok 357 (362), T 92, Ф I 411 un 412, ЭССЯ VI 120 un 121

glietēt 'padarīt gludu (māla klonu)'— sk. *gliemis.*

glist, *glidēt* 'tapt vai būt gludam, glumam'— sk. *glīzda.*

glīts [glîts], apv. [ī]; lš. *glitùs,* apv. *glytùs* 'gļotains, lipīgs; slidens, glums', gr. *glía* 'lipīga viela, sveķis', *glítton* 'stiprs, ciets'. Pamatā ide. *glei- 'lipt, ziest' (no kā arī *gliemis,* sk.) ar *t* paplašinājumā; skaņumijā *glĭt-, no kā b. *glĭtus. La. apv. *glits* 'slidens, lipīgs': «pēc lietus ceļš tik glits, ka kājas iekšā vien līp» (M-E I 627), 'gļotains, ķepīgs, gļetns': «glita maize kā klīsteris» (turpat). Pēc *u*-celma adjektīvu izzušanas formu *glitus aizstāja *glīts* un apv. *glišs* (< *glitįas) ar nozīmes pārveidojumu: 'slidens' → 'gluds, cieši pieguloš' → 'patīkams, skaists'. Ka *glīts* bijis arī 'cieši pieguloš', rāda folkloras piemēri, kur mijas adv. *gludi, cieti (cieši)* un *glīti (glīši),* piem.: «Aun, māsiņa, glīši kājas» (LD 16945; kājas tina autos), citur: «Cieti savas kājas āvu, .. Lai nerisa visu mūžu» (LD 16988).

A. Kronvalds ieteica verbu *glītot* ar noz. 'civilizēt' (DL Piel 1893 VIII 114).

Sk. arī: *izglītot.*

Bl 6 214, Buck 1080, EF 2 157, HF I 312, Jēg 6 85, M-E I 627, Pok 357 (364), T 92

glīve 'zaļas gļotas virs stāvoša ūdens'— sk. *glīzda.*

glīzda [glìzda], apv. [ī], *glīzds* [ì², î²]; lš. *glìžti, glỹžti* 'kļūt glumam, pārklāties ar gļotām', bulg. apv. *глюза* 'mīklas kunkulis maizē, putrā', č. *hlíza* 'augonis', apv. *hluza* 'strutas', kr., bulg. *глúна* (psl. *glina) 'māls', č. *hlína,* p. *glina* 't. p.', a. apv. *clite* 'dubļi, dūņas, līme', gr. *glínē* 'lipīga viela, līme'. Pamatā ide. *glei- 'lipt, ziest' no saknes *gel- 'apvelties, savelties pikā, kamolā; apaļš priekšmets'; skaņumijā *glĭ-, no kā daudzi atv-i ar nozīmes 'lipt, ziest' → 'gluds, slidens' niansēm. Piem., ar *-m- gliemis* (sk.), ar *-t- glīts* (sk.), ar *-ų-* apv. *glīve* 'zaļas gļotas virs stāvoša ūdens' (ko A. Kronvalds 1868. g. ieteica ar noz. 'krāsa', Kr I 638). Ar citu saknes vokālismu *gļēvs* (sk.).

No atv-a ar *-d-* b. *glĭd, no kā la. apv. *glids* 'gļetns' («glidi rāceņi»), *glīds* 'lipīgs' («glīda (labi neizcepusi) maize», M-E I 627), *glīda* 'glūda'. Tās pašas cilmes ir arī verbs *glīst* (< *glīd-ti), iter. *glīdēt* 'tapt vai būt gludam, glumam, gļotainam, arī tumīgam': «zirņu putra glīst» (M-E I 627), «tie zirņi, kas nedīgst, tie jau glīdz» (Für 2 135). No pamatverba ar pied. *-dā-* atv. *glīzda* (< *glīd-dā-).

E I 390, EF 2 157, HF I 312, M-E I 628, Pok 357 (362), T 92, Пр I 126, Ф I 412, Ц 100, ЭСРЯ I₄ 92, ЭССЯ VI 125 un 131

glodene [gluõdene]; lš. *gluõdenas,* pr. *glosano* (Trautmanis: jālabo par *glodano*) 't. p.' Tās pašas cilmes kā *gluds* (sk.). Skaņumijā ide. *glōd- > ab. *gluod-, no kā bijis adj. *gluodus 'gluds' (lš. *gluodùs,* apv. *gluodas* 'līdzens, gluds'), la. *glods [uo], atv. subst. *glods* [uo] (apv.) 'zilais māls' (E-H I 395). No adjektīva arī atv. *glodens* [gluõdęns] 'gluds, (pārn.) veikls, līdējs' un rāpuļa nos. *glodene.*

Pēc cita uzskata (Mažulis) pr. *glosano* < *glōsanā vai *glā-

sanā < *_glōsena_ no adjektīva, kura pamatā ir b. *_glōsa-_ (< *_glōd-sa-_) 'spīdošs'. Tā variants ir *_glōda-_ 't. p.', no kā lš. _gluodas_ 'līdzens, gluds'; atv. *_glōden-_ > la., lš. _gluoden-_. Saskaņā ar Mažuļa uzskatiem bijis baltu verbs *_glăd-_ 'spīdēt, mirdzēt' un glodene sākotnēji bijusi 'spīdīgā (čūska, dzīvnieks)'.

B II 147 un 342, E IV$_2$ 221, EF 2 158, Karaliūnas 13 42, Mažiulis I 383, M-E I 631, To II 266

glods 'zilais māls' — sk. _glodene_.

gloma, _glome_ 'plūme' — sk. _glums_.

glomis 'gliemezis' — sk. _glums_.

glūda [glùda], apv. [û^2]. Pamatā ide. *_gleu-_ : *_glū̆-_ 'lipt, ziest' (no kā arī _glaust_, sk.) ar pied. _-dā-_. Par piedēkli un vārda nozīmi sal. _glīzda_. Vārds ir tās pašas cilmes kā adj. _gluds_.

EF 2 156, M-E I 630

gluds; lš. _gludùs_ 'gluds, līdzens; pieglaudīgs, mīļš'. Tās pašas cilmes kā _glaust_ (sk.). Ide. *_gleud-_ : *_glūd-_, no kā b. *_gludus_. Izzūdot _u_-celma adjektīviem, latviešu valodā šo formu aizstājuši _gluds_ un apv. _glužs_ 't. p.' Blakus _glaust_ bijis arī verbs *_glust_ 'tapt gludam': «Lai stāv mani linu krekli, Pūriņā sagluduši» (LD 10148 var.).

Sk. arī: _glodene, gluži_.

Buck 1069, EF 2 155, M-E I 629, Pok 357 (362), P. Vanags — Val akt 1987 73

glums [glùms], _glumjš_; lš. _glùmas_ 'tols (bez ragiem)', pr. _glumbe_ 'briežumāte' (← 'bezradze'). Tās pašas cilmes kā _glaust_ (sk.), atv. no ide. bāzes *_gleu-_ 'piekļaut, lipt, ziest' ar _-m-_. Skaņumijā *_gloum-_ : *_glum-_, no kā b. *_glumas_ > la. _glums_. Aizstājot izzudušu _u_-celma formu, izveidojies arī tās pašas nozīmes _glumjš_.

No bāzes pamatpakāpē apv. _glaums_ 'gluds, glums'.

Ir vairāki atvasinātie substantīvi, to vidū apv. _glūme, glūmis_ 'plūme', arī tās pašas nozīmes _gloma_ [uõ], _glome_ [uõ] (no ide. *_glōum-_). Šo vārdu formu un nozīmi varēja ietekmēt vlv. _plūme_, bv. _pflom_ 't. p.' (Endzelīns: šie vārdi ir aizgūti no vācu valodas, bet ieskaņu ietekmējis adj. _glums_.)

B II 173, E III$_2$ 112, IV$_2$ 222, EF 2 158, M-E I 630, Pok 357 (362), Sanders 56, To II 268, Чекман 126

glūnēt [glũnêt]. Aizguvums; no szv. (zv. apv.) _glūna_ 'šķielēt, glūnēt' (sal. norv. apv. _glȳma_, afrī. _glūmen_ 't. p.'). Pamatā ide. *_ghlū-_ 'spīdēt, mirdzēt', no kā la. _dzeltens_. Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (Lg I 638, St I 73). 17. gs. sastopama forma _glūmēšana_ 'vērošana' (Elg I 619); verbs *_glūmēt_ varēja būt aizg. no afrī. _glūmen_ 'glūnēt'. No afrī. _glūren_ 'lūrēt' ir la. apv. _glūrēt_.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) _glūnēt_ ir mantots vārds, radniecīgs ar minētajiem ģermāņu vārdiem, un _glūrēt_ ir kontaminējums no _glūnēt_ un _lūrēt_. (K)

Buck 1417, Doo I 642, Fei 216, M-E I 631, Pok 433, Stang 3 23

glups, *glupjš*. Aizguvums; no kr. *глýпый* 't. p.' Cilme neskaidra. Varbūt pamatā ide. **ghleu-* / **ghlou-* no saknes **ghel-* 'spīdēt, mirdzēt' (no kā arī la. aizg. *glūnēt*). Tādā gadījumā nozīmes attīstība ir bijusi 'glūnīgs' → 'dumjš, muļķīgs' (sal. vh. *glup, gluup*, vlv. *glūp* 'tāds, kas blenž; glūņa, lūriķis'). Pēc cita uzskata (Trubačovs) vārds saistāms ar kr. *глухóй* 'kurls'.

Vārds latviešu valodā aizgūts samērā vēlu. G. F. Stenders min apv. *glupis* 'iedomīgs muļķis' (St I 73). Vārda nav K. Valdemāra vārdnīcās (ar Kurzemes leksiku pamatā), bet tas minēts J. Neikena un K. Ulmaņa vārdnīcā (U I 76), kur pamatā Vidzemes leksika.

E I 108, Mach 169, M-E I 630, Ф I 416, ЭСРЯ I_4 100, ЭССЯ VI 151

gluži, adj. *glužs* (apv.). Vārda *gludi* (adj. *gluds*, sk.) morf. variants. Izzūdot latviešu valodā *u*-celma adjektīviem, senāko formu **gludus* aizstājušas formas *gluds* un *glužs* (< **gludi̯as*) ar vienādu nozīmi. Sal. tdz.: «Gāliņ, mana gluža gāla (var.: Galviņ, mana gludenā)» (LTD X 4611). Tā arī senākajā literatūrā, piem.: «Te upe tek pa glužiem akmeņiem» (St 4 268). Paralēlas arī adv. formas, bet ar diferencētu nozīmi: *gluži* 'gludi' → 'pavisam, pilnīgi'. Vārda *gluži* senākā noz. 'gludi, pieguloši' redzama tautasdziesmā: «Kura gluži kājas āva, Tai gudrāks padomiņš» (LD 12207; kājas āva, resp. tina autos, kuriem vajadzēja cieši piekļauties kājai). Nozīmēm pārveidojoties, starpposms varēja būt 'tīri', sal. tdz.: «Sakās maňa līgaviņa Gluži (var.: tīri) vārpas lasījusi» (LD 28117), «Mal, māsiņa, cik maldama, Slauki gluži (var.: tīri) dzirnaviņas» (LD 22528 var.).

Adj. *glužs* laikam atvasināts no adv. *gluži* (Vanags). Arh. *glūži* (G. F. Stenderam, piem., St 4, 223).

E III_2 404, M-E I 630, P. Vanags — Val akt 1987 73

gļetns [gļętns], *gļets;* lš. *glė̃toti* 'ziest, triept, ķēpāt'. Pamatā ide. **gel-* 'savelties, apvelties pikā, kamolā; apaļš priekšmets', no kā *gļotas* (sk.). Atv. **gl-et-*, no kā apv. *glets* [ę] 'gļotains, gļetns, gļēvs', ar ekspresīvu *l* mīkstinājumu *gļets* [ę] un *gļetns* 'gļotains; lipīgs, neizcepis (par maizi); gļēvs'. (Par nozīmi sal. tās pašas saknes atv. *gļēvs*.) Verbs *gletēt* 'sakristies (par maizi), veidojot neizšūnojušu, ķepīgu kārtu': «maize nuo sākuma cepa labi, pēc sāka gletēt» (E-H I 392).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds varbūt ir kontaminējums no *glit-* + *glez-* vai *glem-*. K

M-E I 625, Pok 357 (358)

gļēvs [gļę̄vs], apv. [ę, ẽ], *glēvs;* lš. *gléivės*, apv. *glèvės* 'gļotas'. Pamatā ide. **glei-* 'lipt, ziest' (no kā *gliemis*, sk.) ar *ei* > *ē*, no kā ar *-u̯-* atvasināts adj. **glēu̯os* > b. **glēvas* > la. *glēvs*, liter. *gļēvs* (ar ekspresīvu *l* mīkstinājumu). Senākā noz. 'gļets' («gļēvs rācenis», M-E I 626), 'staipīgs kā biezas gļotas' (U I 75),

no kā 'tāds, kam nav stingruma, trausls' («viņš ir gļēvs kā pauts», Wel 167) → 'bez rakstura stingrības; vārgs, neizturīgs'.

B I 310, EF 2 156, M-E I 626, Pok 357 (364)

gļotas [gļuôtas], apv. [uõ]; lš. *gluõtnas, gluotnùs* 'līdzens, gluds', vh. *klatten* (ar ekspresīvu *tt*), vav. *bekletzen* 'notaisīt netīru'. Pamatā ide. **gel-* 'apvelties pikā, kamolā; apaļš priekšmets', no kā atvasinājumos tālākā nozīmes attīstībā 'ķept, lipt, ziest; gluds, slidens' (sal. *glaust, gliemis, glīzda*). No atv. **glet-* skaņumijā **glōt-* > ab. **gluot-*, no kā la. apv. *glotas* [uô], liter. *gļotas* (ar ekspresīvu *l* mīkstinājumu).

Pēc cita uzskata (Frenkels) lš. *gluõtnas* ir tās pašas cilmes kā *glāstīt*.

Sk. arī: *gļetns*.

EF 2 158, M-E I 623, Pok 357 (358)

gnīda [gnĩda]; lš. *glìnda* (< **gninda*), kr., ukr., bulg. *гни́да* (psl. **gnida*), bkr. *гнiда*, č. *hnida*, p. *gnida*, ssk. *gnit*, zv. *gnet* 't. p.' Pamatā ide. **ghnĭdā* 'gnīda' no saknes **ghen-* 'grauzt, berzt, skrāpēt'. Ar *n* iespraudumu b. **gnindā-* > la. *gnīda*.

No tās pašas saknes apv. *gņēga* [ẽ], *gņēda* [ẽ] 'tas, kas ēd negribīgi, gariem zobiem'; sal. sav. *gnagan* > v. *nagen* 'grauzt'. Forma ar reducētu ieskaņu *ņēga* [ẽ] un sar. *ņēkšķis* [ẽ] (< **ņēgšķis*) 'tas (parasti bērns), kas ēd negribīgi, izvēlīgi, paļādams ēdienu'.

E I 104, EF 2 157, Kl 501, Mach 171, M-E I 633, II 901, Pok 436 (437), Stang 3 23, T 93, Гам-Ив 3 535, ЕСУМ I 536, Пр I 131, Ф I 421, ЭСРЯ I₄ 106, ЭССЯ VI 173

gņēga, *gņēda* 'tas, kas ēd negribīgi'— sk. *gnīda*.

goba [guôba], apv. [uõ]; lš. *guobà* 't. p.', ukr. *граб*, bulg. *га́бър*, č. *habr*, apv. *hrab*, p. *grab*, apv. un sp. *gab* 'skābardis'. Par vārda cilmi izteikti dažādi uzskati. Baltu vārdu pamatā **gōb-* > ab. **guob-*. Iespējams, ka šī forma ar metatēzi no **bōg*, kam pamatā ide. **bhōg-* : **bhāg-* 'skābardis' (vai vispār 'liels, kupls koks'). No šās saknes go: *bōka* 'burts' (← 'skābarža koka dēlītis; skābardis'), v. *Buche* 'dižskābardis', gr. *phēgós*, dor. *phāgós* (< **bhāgos*) 'ozols', lat. *fāgus* (< **bhāgos*) 'dižskābardis'. K. Būga baltu un slāvu vārdus uzskata par vienas cilmes (balstoties uz *gab-* dažos slāvu nosaukumos), E. Frenkels šķir slāvu vārdu divējādu cilmi, bet O. Trubačovs visus slāvu vārdus cilmes ziņā atdala no baltu vārdiem un saista tos ar verbu *grebt*. (K)

B I 604, II 104, E II 399, EF 2 176, HF II 1008, Kl 106, M-E I 688, P 110, Pok 107, W-H I 445, ЭССЯ VII 99

godāt [gùodât]; lš. apv. *godóti, guodóti* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *gādāt* (sk.). Pamatā ide. **gᵘed-* 'sacīt, runāt', skaņumijā **gᵘōd-* > ab. **guod-*. No šās saknes subst. *gods* [ùo] (lš. *guõdas* 't. p.'), no kā kauz. *godāt, godināt*, apv. arī *godīt, godēt* [ùo]. Nozīmes attīstība: 'sacīt, runāt' → 'cildināt' (par nozīmi sal. *teikt*

'sacīt' un 'slavēt') → 'izjust un parādīt cieņu, godbijību'. Ar citu semantisko novirzi '(pa)cienāt', no kā apv. *gods* [ùo], *godi, godības* 'mielasts, viesības': «Visi ļaudis mums vaicāja, Kādu godu (var.: dzīri) mes dzeram. Mēs dzeram cūku bēres (var.: godu), Rudzu, miežu apkūlības» (LD 28824, 2).

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Frenkels) vārds saistāms ar kr. *го́дный* 'derīgs', v. *gut* 'labs' no ide. **ghedh-* 'apvienot, saderēties' (Pokornijs: laikam). (K)

B I 439, II 389, Bl 6 180, Buck 1144, EF 2 159, Jansons 2 53, M-E I 690, Pok 423 (424), Чекман 124

goļa 'ligzda, midzenis'— sk. *gulēt.*

gorāt 'stipri kūpēt, kūpināt'— sk. *gorīties.*

goris 'gārnis'— sk. *gārnis, gorīties.*

gorīties [guôrîtiês]. Refl. no *gorīt* 'stiept, staipīt'. Pamatā ide. **geu-* 'liekt, saliekt, izliekt', no kā *gurns* (sk.). No šās saknes arī lš. *gū̃rinti* 'iet salīkušam, sakumpušam', la. apv. *gūrāties, gūroties* [uô] 'saliecies darboties; lēni, slinki kustēties, staipīties, slinkot'. Ar šo sakni V. Urbutis saista arī la. apv. *goris* [uõ, uô[2]] 'gārnis'.

Vārda nozīmi varēja ietekmēt citas saknes atvasinājums ar to pašu formu: no ide. *g^uher-* 'karsts, silts', no kā *gars* (sk.). Skaņumijā *g^uhōr-* > ab. **guor-*. No šās saknes apv. *aizgore* [uo] 'aizkrāsne', *gorāt* [uo] 'stipri kūpēt, kūpināt', *gorza* [uo] 'tas, kas sildās, sauļojas'. No 'sildīties (piem., pie krāsns)' → 'siltumā staipīties, grozīties' → 'staipīties, grozīties'. Piem.: «Liels pelēks runcis gorijās uz zvērādas, ar tīksmi izbaudīdams no kamīna plūstošo siltumu» (V. Lācis. Raksti VI 354).

No saknes *guor-* senākās adj. nozīmes 'liekts, izliekts' laikam izveidojušies vietv. *Goras* [uo] *kalniņš* (pie Ošupes ezera), *Gores* [uo] *kalns* (Rencēnos), *Gorkalns* [uo] (Dauguļos, Padurē), *Goras* [uo] (mājas Ērģemē), *Gori* [uo] (Kazdangā). Konstatējama attiecīgo vietvārdu Baltijas — Karpatu — Balkānu izoglosa (Toporovs). (K)

B II 340, E III_2 280, EF 2 177, KK 9 250, M-E I 692, Pok 393 (398), Urb 2 182, 8 30, To — Эт 1982 128—132, Тр 6 339, ЭСБМ I 76

gorza 'tas, kas sildās, sauļojas'— sk. *gorīties* .

govs [gùovs]; kr. *говя́дина* 'liellopu gaļa', apv. *говя́до* (psl. **govędo*) 'liellops, liellopu gaļa, sviests', bkr. *гавя́да* 'mājlops', bulg. *говéдо,* č. *hovado,* 'govs, liellops', senīru *bó* 'govs', sav. *chuo,* v. *Kuh* 't. p.', he. **guu̯au-*, si. *gáuḥ* (ģen. *góḥ*), ave. *gāuš-*, skitu *gau,* oset. *qūg / ǧog (< *gauka)* 'govs, liellops', gr. (atiešu) *boũs (< *g^uōus)* 't. p.', lat. *bōs* , apv. *vōs* 'vērsis, liellops'. Pamatā ide. *g^uōu̯-* 'liellops'; vsk. nom. *g^uōu̯s*, ar pāreju *i*-celmā ab. **guou̯is* > la. arh. *govis* [ùo] > *govs* [ùo]. Arh. forma *govis* vēl retumis izloksnēs.

B II 353, Buck 152, EF 2 177, Euler 1 165, HF I 260, Karaliūnas 13 38 un 40, Kl 410, Krahe 2 60, L I 48, M-E I 692,

MM I 351, P 352, Pok 482 (483), Sab 17 130, 18 11, Sanders 99, T 94, Ti I 701, Urb 8 28, W-H I 112, Абаев II 312, I 289, Бенвенист I 85, Мейе 394, Гам-Ив 3 77, 86, 191 un 565, Тр 4 9 un 38, Ф I 425, ЭСБМ III 10, ЭСРЯ I_4 112, Ц 103, ЭССЯ VII 74

goza[a] 'uzkalns, kalna piegaze ar ieleju, meža līcis' — sk. *gozēties.*

goza[b], *goze* 'liels siltums, karstums; silta, karsta vieta' — sk. *gozēties.*

gozēties [guôzêtiês]; lš. *gū̃žti* 'perināt, sildīt zem spārniem', *gúožtis* 'sakņupt, sarauties čokurā'. Pamatā ide. **geu-* 'liekt, saliekt, izliekt' ar *ĝ* saknes paplašinājumā (no kā arī *gūža,* sk.). Skaņumijā **gou-ĝ- : *gōuĝ-* > *ab. *guož-* > la. *goz-* [uô]. Bijis verbs **gozt* [uô] '(iz)liekt', no kā apv. *goza* [uô] 'uzkalns, kalna piegāze ar ieleju, meža līcis' (← 'izliekums'). Iter. *gozēt* [uô], apv. *gozīt, gozāt* 'atkārtoti (iz)liekt' → 'atkārtoti (iz)liecot, sildīt': «kaķis guozēja saulē baltuo pavēderi» (Doku Atis — M-E I 693) un 'pagrozīt; grozot cept, cepināt': «zirņus guozēt» (turpat), «pagoz' man to maiz'» (Für 2 138). Refl. *gozēties* [uô] 'staipīties, grozīties (saulē)' → '(staipoties, grozoties) sildīties', piem., «gozēties saulē; gozēties pie krāsns».

Ar attiecīgu nozīmes pārnesumu apv. *goza* [uô, uō], *goze* [uô] 'liels siltums, karstums; silta, karsta vieta', no kā salikteņis *saulgozis* [saũlgôzis], arī *saulgoze, saulgoznis, -e.*

EF 2 179, M-E I 693, Pok 393 (395)

grābt [grâbt]; lš. *gróbti* 'grābt, kampt, ķert, tvert; laupīt', kr. *грáбить* (ssl. *grabiti*) 'laupīt', apv. 'tvert, grābt', bkr. *грáбіць* 'laupīt', apv. 'grābt', bulg. *грáбя* 'laupu, tveru', č. *hrabati* 'grābt, kasīt', p. *grabić* 'grābt (sienu); laupīt', go., sav. *graban,* v. *graben* 'rakt', he. *karap-* 'ēst, rīt', si. *gr̥bhá̄yati, gr̥bhāyáti* 'sagrābj', *grāhaḥ* 'tāds, kas grābj, (subst.) plēsīgs zvērs, čūska', oset. *ærguvan* 'satvert, pacelt' (< ir. **grab-* '(sa)tvert'). Pamatā ide. **ghrebh-* '(sa)tvert, grābt; kasīt' (no kā arī *grebt,* sk.). Skaņumijā **ghrābh-* > b. **grāb-,* no kā la. verbs *grābt.* Iter. *grābāt, grābstīt.* Subst. *grābeklis,* apv. *grābeķis.* Ar noz. pārnesumu *grāblis* 'pļāpa', *(vēja, gaisa) grābslis* 'nenopietns, nenosvērts cilvēks', *grābšļi* 'sagrābstīti sīkumi; tukšas izrunas, pļāpas'.

Sk. arī: *aizgrābt.*

G. Bonfante — St B IV 129, Buck 503 un 744, EF 2 165, Fei 218, Kl 266, M-E I 643, MM I 343 un 353, Pok 455, T 95, Ti I 497, Абаев I 66, II 407, Ив 12 175, Мельничук 1 8, Ф I 449, Ц 110, ЭСБМ III 104, ЭСРЯ I_4 153, ЭССЯ VII 97

graizīt — sk. *griezt*[b].

grāmata [grãmata]. Aizguvums; no skr. *грамота* 'alfabēts, raksts; lasīt un rakstīt prasme; dokuments' (kr. *грáмота* 'lasīt un rakstīt prasme; oficiāls rakstveida akts; dokuments'), kas savukārt no gr. *grámmata* (dsk.) 'rakstu zīmes' (*gráphō* '(es) rakstu'). Pamatā ide. **gerbh-* 'kasīt; (ie)grebt, (ie)griezt' no saknes **ger-*

ar paralēlformu **ĝher-* 'kasīt, skrāpēt', no kā arī la. apv. *ģerīt* 'griezt ar neasu nazi; raut', *žerīt* 'griezt ar neasu nazi'.

Vārds *grāmata* latviešu valodā aizgūts līdz 13. gs., sākumā laikam attiecinot to uz dievkalpojumos lietojamām rakstītajām grāmatām, bet no 16. gs.— uz iespiestajām grāmatām. Līdz 19. gs. 70. gadiem *grāmata* arī rakstīta teksta (sevišķi vēstules) apzīmēšanai; jēdzienu diferencēšanai arī savienojumā «rakstīta grāmata».

Aizg. minēts 16. gs. literatūrā (*Gramate,* Cat 246) un 17. gs. vārdnīcās (Manc I 40 un 42, Elg I 176 un 372— laikam grieķu formas ietekmē arī *Grammata;* Lj 80). Kopā ar apzīmētājiem izteikti daži radniecīgi jēdzieni: «ceļa grāmata»— pase (Elg I 361 un 395), «laika grāmata»— kalendārs (Lj 80), «laiku grāmata»— hronika (Elg I 168), «Dieva grāmata»— Bībele (Manc I 33, Lj 80), «īsteni rakstīta grāmata»— oriģināls (Elg I 341). Minēts arī «grāmatu kambaris»— bibliotēka (*Grammatu kambers,* Elg I 176).

Atv. *grāmatnieks* 18. gs. 'lasīt pratējs, kam pieder kāda grāmata' (St I 76), 19. gs. 70. gados 'lasīt pratējs; tas, kas māk ar grāmatām labi rīkoties, kas ar tām daudz darbojas' (U I 77). 20. gs. vārda nozīme ļoti paplašinājusies: 1) 'cilvēks, kam ir daudz grāmatu; kas pazīst, lasa daudz grāmatu, labi orientējas tanīs', 2) 'cilvēks, kas mīl un krāj, kolekcionē grāmatas', 3) 'cilvēks, kas (rosīgi) strādā ar grāmatu saistītās darba nozarēs, piem., izdevniecību darbā'.

Atv. *grāmatniecība* ir 19. gs. beigu jaunvārds. Šo vārdu lietoja gan ar noz. '(grāmatās izdotā) literatūra' (E. Dinsbergs), gan 'bibliogrāfija' (D KV I 553). 20. gs. vārds lietots plašāk, apzīmējot ar to grāmatu izdošanu un izplatīšanu, arī bibliotēku darbu (RLB KV I 1089; A. Gulbis — Rīgas Avīze 1903 158) un kopš 20. gs. 60. gadiem arī grāmatzinātni.

Apinis 23, Buck 1287 un 1293, E I 84, HF I 324, R. Iņķis — LVKJ VIII 150, KK 4 31, 5 34, 12 103, M-E I 644 un 697, IV 804, MM I 324, Pok 392 un 441, Sum 35, Пр I 154, Ф I 451, ЭСРЯ I_4 158

gramba [gramba]. Vārds radniecīgs ar *grabulis, grumba* (sk.). Pamatā ide. **ger-* 'griēzt, vīt' (no kā arī *griezt*[a]) ar *b* saknes paplašinājumā; no **gerb-* atv. **greb-* : **grob-* 'krokoties'. Ar *n* iespraudumu **grenb-* > b. **gremb-* : **gramb-,* no kā la. *gramba.* Adj. *grambains:* «ceļi izrūguši un grambaini» (M-E I 636). Tās pašas cilmes ir ssk. *kreppa, krapp* 'savilkties', ar *n* infiksu vlv. *krimpen* 't. p.', lv. *krampe* 'āķis' (> la. *krampis*).

No senākās formas **granba* > apv. *groba* [uō, uô[2]] 'bedre, aiza, izbraukta ceļa rieva', atv. *grobains* [uô[2]] 'nelīdzens': «gruobains ceļš; priedīte gruobainu mizu» (M-E I 670). Vārda *groba* nozīmi varēja ietekmēt vav. *gruobe* 'padziļinājums, bedre, grāvis'.

Bijis arī hom. *groba [uo] 'skābardis', kam radniecīgi kr., bkr., ukr. граб (psl. *grabъ), č. *habr, hrab,* p. *grab* 't. p.' (Sk. arī: *goba.*) No *groba laikam vietv. *Grobiņa* (Endzelīns; pie Grobiņas bijušas skābaržu birzis). Pamatā ide. *ghrebh- '(sa)tvert, grābt, kasīt' (Trubačovs), no kā arī la. *grebt.*

B III₂ 88, M-E I 636 un 670, Pok 387, ЭСРЯ I₄ 152, ЭССЯ VII 99

gramstīt [gram̃stît]; lš. *sugram̃šti* 'salasīt, sagrābstīt', *gramštýtis* 'grābstīties', si. *grā́maḥ* 'daudzums, kaudze; pūlis, pulks; ciems, draudze', lat. *gremium* 'klēpis, riekšava, saišķis, kūlis'. Pamatā ide. *grem- no saknes *ger- 'satvert, salasīt'. Bijis verbs *gremt 'lasīt, grābt', kura iter. *gramstīt.* (Par formu sal. *bērt : bārstīt, grebt : grābt : grābstīt.*) Atv. *gramšļi* [am̃], apv. *gramšķi, gramši* 'sagrābti sīkumi, salasīti sīki priekšmeti'. Skaņumijā *grumšļi, grumslas* [um̃] 'visādi atkritumi, gruži', kas atvasināti no verba *grumstīt* [ùm] '(sa)kašāt, (sa)kašņāt'. No bijuša pamatverba *grumt paralēlas iter. formas *grumīt* 'spaidīt, grūstīt', *grumdīt* [um̃, ùm] 'grūstīt, gumzīt'. Sal. lš. *grùmti, grùmdyti* 'burzīt, spaidīt', *grùmtis* 'spiesties, cīkstēties'. Tās pašas cilmes ir arh. *grumata, grumada* 'liela sapulce, sanāksme' (U I 81); sal. lš. *grùmada, grùmodas* 'bars, pūlis, ļaužu grupa', *grùmutas* 'ķekars, čemurs', kr. громáда 'kas milzīgs', apv. 'ļaužu pulks, ciema sapulce', skr. громада, грамада 'kaudze'.

Pēc cita uzskata (Būga) *gramstīt* ir tās pašas cilmes kā *gremzt* 'grauzt, grebt': skaņumijā b. *gramž-ti > la. *gramzt, iter. *gramztīt > *gramstīt.* Vēl pēc cita uzskata (Zuments) *grumata, grumada* ir aizg. no slāvu valodām.

Sk. arī: *gurste.* (K)

B II 458, EF 2 162, M-E I 637 un 665, MM I 353, Pok 382, Stang 3 7, Sum 137, W-H I 621, ЭСРЯ I₄ 176, ЭССЯ VII 103

grants [grañts]. Aizguvums; no lv. *grand, grant* 'rupja smilts' (v. apv. *Grand* 't. p.'), kas ir vienas cilmes ar a-s. *grindan* 'berzt'. Pamatā ide. *gher- 'berzt, kasīt; skrāpēt' (no kā arī la. *grebt*). Latviešu valodā vārds aizgūts 19. gs. (U I 78, V 2 72; vārda nav 18. gs. vārdnīcās).

Kl 267, M-E I 638, P 255, Zēv 2 36

grāpis [grāpis]. Aizguvums; no lv. *grāpe* 't. p.' Pamatā laikam ide. *ghrebh- '(sa)tvert, grābt, kasīt' (no kā la. *grābt, grebt*). Sal. v. apv. *grapsen* '(strauji) satvert', a. *grasp* 'ķert, grābt, tvert'.

Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (Lg II 120, St I 76).

Kl 268, M-E I 644, Zēv 2 281

grasis. Aizguvums; no p. *grosz* 't. p.', kas savukārt no senāka v. *grosch(e)* (mūsdienu *Groschen*). Vācijā 14. gs. graši kalti pēc Bohēmijas parauga, pārņemot arī nosaukumu (sč. *groš*). Vārda pamatā lat. *grossus* 'biezs', jo pirmie graši bija biezas monētas. Rīgā pirmie graši kalti 1581. g. Latviešu valodā pirmoreiz minēti 1625. g. Rīgas linaudēju amata šrāgā (Linaud 45), bet jau 15. gs.

— bija latviešu uzvārdi, kas veidoti no vārda *grasis* (Bl I 179). Senākajos avotos forma *grosis,* dsk. *groši* (arī Manc II 373, Lj 84), bet jau 17. gs. beigās *grasis* (Gl 4 49). Vsk. forma atvedināta no dsk. *graši,* uzskatot to par *i̯o*-celma vārdu.

Pēc cita uzskata (Zēvers) vārds aizgūts no vācu valodas (< vlv. *grosse*).

EF 2 164, Kl 272, M-E I 638, Zēv 2 426, Ф. П. Филин — ВЯ 1983 1 6

grasīties [grasîtiês]; lš. *grė̃sti, grasìnti, grasýti* 'draudēt', *grasà* 'draudi, piedraudējums; bardzība', ssk. *gersta* 'kaitināt, sarūgtināt', sav. *gersti* 'rūgtums', v. *garstig* 'nejauks, riebīgs, pretīgs'. Pamatā ide. **ghers- : *ghres-* 'pretīgums, riebums' no saknes **gher-,* kas varbūt ir saknes **gʷher-* 'karsts, silts' variants (sk. *gars*). Ide. **ghres-* > b. **gres- : *gras-,* no kā bijis la. verbs **grest* vai **grēst* (lš. *grė̃sti*; sal. uzvārdu *Greste*), tā iter.-intens. *grasīt* (apv.) 'draudēt'. (Par formu sal. *lest, lēst : lasīt.*) Arī refl. *grasīties* senāk 'draudēt' ('draudēt, paklaudzinot ar saliektu pirkstu', St I 76) → 'draudēt sist' ('draudot vicināt gar degunu roku, rīksti vai tml.', U I 78) → 'taisīties sist vai citu ko nepatīkamu darīt': «viņš man grasījās sist» (M-E I 638), «viņš grasās iet sūdzēt» (U I 78). No šejienes vispārinājums 'taisīties, gatavoties (ko darīt)': «bērns jau grasās iet» (U I 78), «Jānis vairāk reižu grasās runāt» (A. Upīts. Кор. г., 1947 IV 290).

Sk. arī: *grežot* (šķirklī *grezns*).

Buck 1281, E I 92, EF 2 166, Kl 233, M-E I 638, Pok 445, T 95

grauds [graûds]; lš. *grū́das* 't. p.', kr. *гру́да* 'kaudze, blāķis' (← 'sagrūstais'), bkr. *груд* (psl. **grǫdъ / *grudъ*) 't. p.', ukr. *гру́да* 'pika, kumoss', bulg. *гру́да* 'bluķis', č. *hrouda* 'pika, bluķis, kaudze', p. *gruda* 'blāķis, sasalusi zeme', ssk. *grautr* 'putra' (← 'rupji maltais, grūstais'), sav. *grōz* (< ģerm. **grauta-*) 'liels' (← 'rupjš, rupjgraudains'), v. *gross* 't. p.' Pamatā ide. **ghreud- / *ghroud-* > b. **graud-,* no kā la. *grauds.* Skaņumijā arī **grū̆d-,* no kā la. *grūst* (sk.). Sakne **gher-* 'braucīt, berzēt'.

Vārda sākotnējā nozīme 'grūstais, berztais' → 'grūstais, berztais labības grauds (sagatavots ēšanai, vārīšanai)', no kā apzīmējums pārnests uz neapstrādātu graudu.

B I 458 un 603, II 352, EF 2 164, Kl 272, M-E I 638, P 258, Pok 460 (461), Stang 3 24, T 99, ЕСУМ I 603, Маковский 80, Пр I 161, Ф I 463, ЭСРЯ I_4 181, ЭССЯ VII 146

graust 'rībināt'— sk. *grūst.*

grausts 'pussagruvusi ēka'— sk. *grūst.*

graut [graût], apv. [gr̨aût]; lš. *griáuti* 'gāzt, graut, dārdēt', kr. apv. *гру́хать* 'mīt, iemīt', *грухну́ться* '(no)gāzties', lat. *ingruere* 'iebrukt'. Pamatā ide. **ghreu-* 'iebrukt, sabrukt' no saknes **gher-* 'braucīt, berzēt' (no kā arī *grūst,* sk.). Ide. **ghreu- : *ghrū-* > b. **gri̯au- : *grū- / *gri̯ū-,* no kā la. *grūt,* apv. *gr̨ūt*; kauz. *graut,* apv. *gr̨aut.*

No *graut* pag. celma atv. *grāviens*, no *grūt* pag. celma — *gruveši, gruvums.*

Sk. arī: *grava.*

B II 439, Buck 759, E I 191, EF 2 171, M-E I 672, Pok 460, T 100, ЭССЯ VII 154

grauzt [graûzt]; lš. *gráužti* 't. p.', pr. *grēusings* (tā Būga labo 16. gs. tekstā rakstīto *grēnsings*) 'kodīgs' (← 'tāds, kas grauž'), kr. *грызть* (ssl. *gryzti*), bkr. *грызці*, ukr. *гризти*, bulg. *гризá*, č. *hrýzti*, p. *gryść* 'grauzt', go. *kriustan* 'knirkšķināt ar zobiem', gr. *brýchō* (vsk. 1. pers. tag.) 't. p.' Pamatā ide. **g*ᵘ*reu*ĝ*h*- 'grauzt, kost; knirkšķināt ar zobiem' no saknes **gher*- 'braucīt, berzēt' varianta (bāze **g(h)reu-*, Trubačovs). Skaņumijā **g*ᵘ*rou*ĝ*h*- > b. **grauž*- > la. *grauz*-, verbs *grauzt.*

Sk. arī: *gruzis.*

E IV$_2$ 224, EF 2 164, Fei 315, HF I 274, Mažiulis 6 174, M-E I 641, Pok 485 (486), T 100, ЕСУМ I 594, Куркина — Эт 1971 77, Ф I 466, ЭСБМ III 109, ЭСРЯ I$_4$ 187, ЭССЯ VII 160

grava, apv. [gŗava]; lš. *grevà* (< **grįavā-)* 'grava, gultne'. Tās pašas cilmes kā *graut* (sk.). B. **grįaų-ā-* > la. *gŗava* > *grava.* 17. gs. arī forma *gravis* (Elg I 201). 18. gs. atv. *pagrava* 'dziļa ratu gramba': «kur ratu pagravas jeb ceļš no lietus izgrauzts, būs allaž, cik vien laiks to ļauj, līdzināt un izlāpīt» (LGGr 1797 3 117).

EF 2 171, Mažiulis 6 311, M-E I 641

gravēt [gravêt]. Aizguvums; no v. *gravieren* 't. p.', kas savukārt no fr. *graver* 'gravēt, grebt' (kas aizgūts no holandiešu valodas: *graven* 'rakt, grebt, skrambāt'; tās pašas cilmes kā la. *grebt*). Latviešu valodā vārds aizgūts 19. gs: *gravierēt* 'bildi vai zīmi izdurt uz metāli' (V 1 104; arī *gravierēšana, graviers*); forma *gravēt* 19. gs. 80. gados (D KV I 560). G. F. Stenders v. *gravieren* tulkoja ar *grebt, skrabt* (St II 297).

Kl 266

grāvis [grãvis], apv. [gŗãvis]. Aizguvums; no vlv. vai vh. *grave (graven)* 't. p.' (v. *Graben*). Pamatā ide. **ghrebh-*, no kā la. *grebt.* Vārds aizgūts līdz 16. gs., kad tas sastopams uzvārdos (Bl 1 179). Tas minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 79, Elg 1 468, Lj 81).

Kl 266, M-E I 645, P 254, Pok 455, Zēv 2 36

gražoties — sk. *grezns.*

grebt; lš. *grẽbti* 'grebt, kasīt', kr. *грести́* (tag. *гребу́*; ssl. *greti* < psl. **grebti*) 'airēt; grābt', apv. 'tvert', bkr. *грэ́бацъ, грэ́бці* 'airēt, grābt', ukr. *гребти́* 'airēt, grābt; rakt, rakņāt', bulg. *гребá* 'smeļu, roku, airēju', č. *hřebsti, hřest* 'bedīt', p. arh. *grześć* 't. p.', go., sav. *graban*, v. *graben* 'rakt'. Par vārda cilmi izteikti dažādi uzskati. Ticamākais, ka vārdā saplūduši divu ide. sakņu refleksi.

1. Pamatā ide. **ghrebh-* '(sa)tvert, grābt; kasīt' no saknes

*gher- 'braucīt, berzēt; satvert'. Šās cilmes ir la. apv. *grebt* 'tvert' un saknes skaņumijā *grābt*.

2. Pamatā ide. *gerbh- : *grebh- '(ie)grebt, (ie)griêzt'. No šās bāzes la. *grebt* 'kasīt, dobt' (piem., «grebt karotes»). Tās pašas cilmes ir v. *kerben* 'ierobot, iegriezt robu'. Verba *grebt* iter. *grebināt*. Subst. *greblis, grebeklis* 'grebjamais piederums, dzelzis', apv. *grebe, greble* 'izbraukta ceļa bedre'.

Abām ide. formām ir vienādi refleksi baltu valodās (b. *greb- : *gr-ăb-) un līdzīgi arī slāvu valodās, tāpēc cilmes ziņā vārdus dažkārt grūti atšķirt. Daži valodnieki konsekventi šķir cilmi (Bernekers, Meijē), citi visiem minētajiem vārdiem saskata tikai vienu cilmi (Persons, Frenkels, Fasmers, Trubačovs); J. Endzelīns izsaka domu, ka varbūt bijusi viena pamatnozīme. (K)

Sk. arī: *grābt, gramba, ģērbt*.

B I 284, II 192, EF 2 165, Fei 218, Jēg 6 25, Kl 266 un 364, M-E I 645, Pok 392 un 455 (456), Stang 3 24, T 95, Гам-Ив 3 418, ЕСУМ I 589, Ив 12 175, Пр I 157, Ф I 454, Ц 112, ЭСБМ III 110, ЭСРЯ I_4 167, ЭССЯ VII 109

grēda [grę̄da], apv. [ę] 'iegarens krāvums; (apv.) dobe'. Aizguvums; no kr. *грядá* (psl. **gręda*) 'dobe, grēda'. Vārds ir tās pašas cilmes kā la. *grida*. Aizg. minēts 19. gs. vārdnīcās («malkas grēda», U I 79; 'kaudze', V 2 73).

E I 90, M-E I 652

gredzelis, *grezelis, grezele* '(pīts) grozs'— sk. *gredzens*.

gredzens [grędzęns]; pr. *grandis* (tā J. Endzelīns pārlabo 16. gs. tekstā minēto *graudis*), ssk. *krākr* 'liekums, līcis, āķis', vidusangļu *crinkled* 'griēzts, vīts', a. *crinkle* 'izlocīties, izliekties', h. *krinkel* 'cilpa'. Pamatā ide. **ger-* 'griēzt, vīt' (no kā arī *griezt*[a], sk.) ar *g* paplašinājumā (Būga). Ide. **gerg- : *greg-*, no kā bijis la. verbs **gregt* 'griezt, vīt, pīt'. Sal. apv. *gredzelis* 'grozs' (← 'pītenis'; E-H I 402), kam blakus parastākās formas *grezelis, grezele*. (Vārdos *dz* > *z* vispārināts no izloksnēm kā *dzeldināt* > *zeldināt* vai arī *ž* > *z* no ide. paralēlās formas ar *ĝ*.) No vietv. *Gredzups* (pļava) var secināt, ka laikam bijis subst. **gredz(i)s* 'līcis, līkums' un adj. **gregs* 'griēzts, liekts, vīts', no kā atv. *gredzens*. Vārda sākotnējā noz. 'griēztais, liektais, vītais priekšmets'. Tas arī atbilst senatnē izplatītajai gredzena formai — stieples vijumam, kaut gan arī pats gredzena aplis jau varēja būt apzīmējuma pamatā. Ka *gredzens* saistāms ar *griēzt*, rāda arī izplatītā etimoloģiskā figūra *griezt gredzenā* (piem., «suns griež asti gredzenā»). Par nozīmi sal. arī tās pašas cilmes lš. *grandìs* 'metāla gredzens' : la. *grods* [ùo] 'stipri sagriezts, savīts, savērpts'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds varbūt ir rada ar vav. *krage* 'kakls, rīkle, apkakle' (v. *Kragen* 'apkakle'), ja *gredzens* sākumā apzīmējis gredzenveida skrimsli rīklē. (Tā arī Karaļūns.) (K)

B III 849, Buck 443, E III_1 534, IV_2 223, EF 2 134, Kl 406, Mag XX_3 121„ M-E I 646, Oxi 229, Pok 385, Seebold 47, To II 288

greibt 'tvert' — sk. *gribēt*.

greilis 'līks cilvēks' — sk. *griļoties*.

greizs [grèizs]; lš. *graižùs* 'liekts, vīts, greizs', pr. *greivakaulin* (ak.) 'ribu' ('līkais kauls'), kr. *грех* (ssl. *grěхъ*) 'grēks'. Tās pašas cilmes kā *griezt*[a] (sk.), tikai ar citu saknes paplašinājumu. No ide. **ger-* 'griezt, vīt' atv. **greiĝ-* > b. **greiž-* > la. *greiz-*, no kā adj. *greizs,* adv. *greizi* (tam blakus apv. *griezi* ar *ei* > *ie*). Tātad vārda *greizs* sākotnējā noz. 'sagriezts, sagriezies'. Apv. *greiži* 'greizi', *greiža* 'kas greizs' («greižu greižām iet», M-E I 648), *greižot* [uô] 'greizi iet'.

Salikteņi *greizsirdība, greizsirdīgs* ir 19. gs. 70. gadu darinājumi, ko valodā ieviesis «Baltijas Vēstnesis» (1872; V 3 345). Agrāk *neuzticīgs, skaudrprātīgs* un *neuzticīga skaudrprātība* (V 1 537).

Sk. arī: *griļoties*.

B I 307, II 218, E IV_2 223, EF 2 167, M-E I 647, Ф I 456, ЭСРЯ I_4 168, ЭССЯ VII 114

grēks [grę̀ks]. Aizguvums; no skr. *грѣхъ* 't. p.' (kr. *грех*). Pamatā ide. **ger-* 'griezt, vīt', no kā arī la. *greizs*. Vārds aizgūts līdz 13. gs. Tas minēts 16. gs. literatūrā (Cat 252, arī *grēcinieks* 266, *grēkot* 271) un 17. gs. vārdnīcās (Manc I 180, Elg 1 609, Lj 80).

Vārds 17.—18. gs. sastopams arī nozīmē 'nelaime' (St I 78). Piem., K. Fīrekera dziesmā (1685): «Ja nāk kāds grēks, dod pamosties» (sal. FBR VIII 197), G. F. Stendera tekstā: «Voi uguns vaina, kad .. cilvēks, ar skalu jeb pīpi aplam pie salmiem iedams, grēku padara?» (St 4, 201) un tautasdziesmā: «Ko tautām grēka (var.: vaines) dara Mans vizuļu vaiņadziņš?» (LD 24419). Šādā nozīmē *grēks* salikteņos *ugunsgrēks* un *ūdensgrēks* (St I 78), no kuriem mūsdienu liter. valodā saglabājies tikai pirmais. Apzīmējums «grēku plūdi» (Bībeles sižetam) no v. *Sündflut (Sünde* 'grēks', *Flut* 'straume, paisums'), kas ir pārprasts vav. *sin-vluot* 'vispārīgie plūdi' (Luteram *Sindflut*).

Bielenstein — Mag XIII_3 39, Buck 1182, E III_1 174, Keussler 16, Krahe 2 92, M IV 107, M-E I 647 un 652, Zēv 2 322, Пр I 164, Ф I 454, ЭСРЯ I_4 168, ЭССЯ VII 114

grēmas [gręmas] 'dedzinoša sāpju sajūta pakrūtē (kuņģī)'. Tās pašas cilmes kā *gremot* (sk.). Formas *grem-* : *grēm-* kā vārdos *šķelt* : *šķēle*. (Paralēli verbam *gremot* ir arī apv. *grēmāt* 't. p.'). Apv. *grēmes, grēmens* (ģen. *-s*), *grēmezis* 'grēmas'.

Pēc cita uzskata (Bernekers, Pokornijs, Ivanovs, Toporovs) vārds ir tās pašas cilmes kā kr. *греть* 'sildīt', *горе́ть* 'degt', tātad saistāms ar la. *gars*. (K)

M-E I 652, Pok 493 (494), Ив 12 206, — Balc 59, To II 276

gremdēt — sk. *grimt*.

gremot [gręmuôt]; lš. *grõmulti, grõmuliuoti* 'gremot, atgremot', vh. *grom* 'iekšas, netīrumi'. Pamatā ide. **gher-* 'braucīt, berzēt' (no kā arī *grūst,* sk.) ar *m* saknes paplašinājumā; no ide. **ghrem-* > b. **grem-,* no kā la. apv. *gremt* 'grebt' («gremt karuotes», M-E I 648) un 'grauzt, gremzties': «sevi gremdams un sirdīdamies» (J. Jaunsudrabiņš (1932). Kop. r., 1982 VII 196). Verbs lietots arī nozīmē 'gremot', no kā apv. *gremšļi* 'atgremotā barība'. Šā verba iter. *gremot,* apv. *grēmāt* [ę²] 't. p.' (E-H I 405).

Sk. arī: *grēmas, gremzties.*

EF 2 172, M-E I 649

gremšļi 'atgremotā barība' — sk. *gremot.*

gremt 'grebt, gremzties, gremot' — sk. *gremot.*

gremzdi [gręm̃zdi], apv. vsk. *gremzda;* lš. *gremžė* '(lietus) izskalota grava, bedre', pr. *gremsde* [gremzdē] 'deguna skrimslis', go. *gramsta* (vsk. dat.) 'skaida'. Atv. no *gremzt* 'grauzt', apv. 'grebt' (sk. *gremzties*). Atv. verbs *gremzdot* [gręm̃zduôt].

E IV₂ 224, Fei 219, Mažiulis I 406, M-E I 649, To II 301

gremzties [grem̃ztiês], apv. [èm², em̃²]; lš. *grémžti* 'skrāpēt, kasīt, berzt'. Tās pašas cilmes kā *gremot* (sk.), tikai ar *ĝ* bāzes paplašinājumā: ide. **ghremĝ-* > b. **gremž-* > la. *gremz-,* no kā apv. *gremzt* 'grauzt, grebt', reil. *gremzties,* sākotnēji 'grauzties, berzties' → 'žēloties, sūroties, bēdāties, pārmest sev; dusmoties'. Atv. *gremža* [em̃, ęm̃] (apv.) 'krimtējs, gremotājs; īgņa, skauģis; cilvēks, kas lēnām ēd; rupja, nelīdzena dzija' (M-E I 649).

Sk. arī: *gremzdi.*

B II 458, EF 2 172, M-E I 649, Pok 458

grezns [gręzns]; lš. *gražùs,* apv. *grãžnas* 'skaists, daiļš, jauks, glīts'. Par vārda cilmi izteikti dažādi uzskati. Iespējams, ka pamatā ide. **gher-* 'braucīt, berzēt' ar *ĝ* saknes paplašinājumā, no kā **gherĝ-* : **ghreĝ-* > b. **grež-* > la. *grez-,* no kā adj. *grezns,* apv. *grezens.* Nozīmes attīstība: 'berzēt' → (adj.) 'noberzts, spožs' → 'krāšņs, skaists (ar ārēju spožumu, bagātību)'. Apv. *grazns.* Verbs *greznot* [uô], reil. *greznoties.*

Ar tādu pašu nozīmi kā *grezns* ir bijis adj. **grezs, *grežs* (lš. arh. *grežus*), no kā apv. *grežot* [uô], *grežoties* 'lepoties, grezni iztaisīties' (E-H I 404, M-E I 651). Skaņumijā *gražot* [uô], 't. p.'

Apv. *grežot* arī 'sirdīties, dusmoties, īgņoties', *grežoties* 'trokšņot (par bērniem)'. Tie ir citas cilmes homonīmi, līdz ar *gražot* [uô], reil. *gražoties* 'būt kaprīzam, dusmoties' saistāmi ar kr. *грози́ть* 'draudēt'. Sal. apv. *grezot* [gręzuôt] 'draudēt'. Verba *grežoties* nozīme gan izveidojusies mijietekmē ar *grežoties* 'lepoties'. Kr. *грози́ть* pamatā skaņu atdarinājums (sal. *гроза́* 'negaiss').

Pēc cita uzskata (Maheks) *grezns* saistāms ar kr. *кра́сный* 'sarkans, (apv.) skaists' (noraida Frenkels). Vēl pēc cita uz-

skata (Trubačovs) *gražot* (lš. *gražóti*) aizg. no slāvu valodām. (K)

B III 694, Buck 440 un 1193, EF 2 165, M-E I 651, ЭССЯ VII 141

gribēt [gribêt]; lš. *griēbti,* apv. *greībti* 'tvert, ķert, kampt; grābt', go. *greipan,* sav. *grīfan,* v. *greifen* 't. p.' Pamatā ide. **ghreib-* 'tvert, ķert', kam paralēla forma **ghrebh-* 't. p.', no kā la. *grābt.* Sakne **gher-* '(sa)tvert'. Ide. **ghreib-* : **ghrib-* > b. **greib-* : **grib-*, no kā la. apv. *greibt* 'tvert' un skaņumijā *griba.* Vārda sākotnējā noz. 'tvēriens, ķēriens'; sal. sav. *grif,* v. *Griff,* a. *grip* 't. p.' Atv. *gribēt,* senāk *i*-celma verbs (apv. tag. dsk. *gribim, gribit*).

Bl 6 193, Buck 1161, E I 793, EF 2 168, Fei 220, Kl 269, 270, M-E I 646 un 653, P 256 un 257, Pok 457 (458), Stang 2 75, 3 24, T 96, Ив 12 120

grīda [grîda], arh. *grīds;* lš. *grindà* 'tilta dēlis, baļķis; dēļu, baļķu klājums; klons', *grindìs* 'grīdas dēlis, (dsk.) grīda', pr. *grandico* (< **grandikā,* dem. no **grandā;* Mažulis) 'biezs dēlis, baļķis', kr. *гряда́* 'grēda, dobe; (apv.) kāršu, dēļu pārklājs; plaukts; pamatbaļķis', ssk. *grind* 'režģis', a-s. *grindel,* sav. *grintil* 'šķērsis', lat. *grunda* (< **grondhā-*) 'jumts'. Pamatā ide. **ghrendh-* 'baļķis' no saknes **gher-* 'būt ar izvirzījumu'; b. **grend-* : **grind-* > la. **gried-* (no kā apv. *griest* 'likt klājumu, grīdu') un *grid-*, no kā *grīda* un verbs *grist* (< **grid-ti* < **grind-ti*) 'taisīt (no dēļiem grīdu, tiltu), klāt (ar dēļiem, baļķiem)': «Grīdiet tiltu kumeļam, Man tiltiņa nevajag» (LD 18768), «Tiltiem grīsti pagalmiņi, Dēļiem sistas istabiņas» (LTD II 51). Iter. apv. *grīdēt, grīdīt, grīdot* [uô].

Tās pašas cilmes laikam ir vietv. *Nīgranda,* kur *ni-* 'zem, lejpus', bet *-granda* ar skaņumiju no b. **grend-*, tātad varbūt 'vieta lejpus tilta'. Par šādu salikteni sal. vietv. *Nīkrāce* ('vieta lejpus krācēm') un turpat *Nīgrandā* pļavas nos. *Zemgrīda.*

Sk. arī: *griesti, grodi.*

B II 389, Buck 470, E IV$_2$ 223, I 766, Eckert 6 588, 9 111, EF 2 170, H-Š I 124, Mag XX$_3$ 122, Mažiulis I 396, M-E I 656 un 657, Pok 459, Stang 3 24, T 98, W-H I 623, To II 285, Ф I 466, ЭСРЯ I$_4$ 188, ЭССЯ VII 120

grieļoties 'vaikstīties'— sk. *grīļoties.*

griesti [grìesti]. Tās pašas cilmes kā *grīda* (sk.). Ide. **ghrendh-* 'baļķis' > b. **grend-*, no kā **grend-ti* > **grensti* > la. *griest,* kas ir tās pašas nozīmes kā apv. *grīst* 'taisīt (no dēļiem, baļķiem grīdu, tiltu), klāt (ar dēļiem, baļķiem)': «Es atstāju bāliņos Dēļiem griestu ustubiņu» (LD 17777). No šā verba pag. pas. divd. *griests* ieguvis subst. nozīmi 'ne visai resns baļķis, derīgs klājumam' («bērzs bijis laba griesta resnumā», M-E I 659) un 'baļķu vai dēļu pārklājs' (St I 78), mūsdienu liter. valodā parasti dsk. *griesti* 'telpas virsējais segums, pārklājs'. Senāk arī *i*-celma

forma *griestis* (Elg I 401), kas vēl 19. gs.: «Sals pa naktīm strādā krieti: Upēm, jūrām griestis slien» (E. Dinsbergs. Piecdesmit pasaciņas ar bildēm, 1862 27).

B II 389, M-E I 659, Stang 3 24

grieze [griêze]; lš. *griežlẽ,* apv. *griežẽ* 't. p.' Atv. no verba *griêzt* (sk. *griezt*[b]). Apzīmējuma pamatā ir *griezt* sekundārā nozīme 'kliegt, saukt asā balsī'. Attiecīgais lš. *gríežti* 'griezt' ir sekundāri 'kliegt, saukt' ne tikai par griezi, bet arī par vairākiem citiem putniem un arī vardēm. Latviešu valodā vārda lietojums ir šaurāks, bet arī neattiecas tikai uz griezi: «Grieze grieza rudzīšos, Paipaliņa kārkliņos» (LTD I 997). Tautasdziesmās parasti metaforiski saistītas verba *griezt* abas nozīmes.

B II 405, EF 2 169, M-E I 660

griezne 'rugāji' — sk. *griezt*[b].

grieznes 'šķēres' — sk. *griezt*[b].

grieznis 'kālis' [griêznis], apv. [ìe[2]]; lš. *griẽžtis* 't. p.'. Atv. no verba *griêzt* (sk. *griezt*[b]). Par vārda nozīmi sal. v. *Schnittkohl* 'kālis', kur *schnitt-* no verba *schneiden* 'griezt'.

M-E I 661, Sab 9 163, Zēv 2 297

griezt[a] [grìẽzt, ìe] (piem., «griezt ko ritulī», «(iz)griezt veļu»); lš. *grę̃žti* 'urbt, griezt, grozīt', pr. *granstis* 'urbis, urbējs', *greanste* [grēnste] 'virve no savītiem zariem', ssk. *kringr* 'gredzens', *kringla* 'riņķis, loks', *cranga* 'līst, vilkties', v. *Kringel* 'kliņģeris' ('līkumos sagrieztais cepums'), h. *krinkel* 'cilpa, kroka'. Pamatā ide. **ger-* 'grìẽzt, vīt' ar *ĝ* saknes paplašinājumā un *n* infiksu. Ide. **grenĝ-* > b. **grenž-* > la. **grenz-* > *griez-,* no kā verbs *grìẽzt.*

Pēc cita uzskata (Mažulis) vārds ir tās pašas cilmes kā *griezt*[b] [griêzt] un riņķveida kustības nozīme izveidojusies no 'griêžot grìẽzt'.

Atv. *grieze* [iẽ] («griezes kustība») ir 20. gs. 20. gadu jaunvārds (ZTV 90).

Sk. arī: *dzeroklis, gredzens, greizs, grieži, griļoties, grīste, grods, grozīt, grubulis.*

B II 431 un 449, III 849, Buck 664, E IV$_2$ 223, Kl 406, Lanszweert 162, Mažiulis I 398, M-E I 662, Pok 485 (486), T 97, To II 289 un 294

griezt[b] [griêzt]; lš. *gríežti* 't. p.' Pamatā ide. **greiĝ-* no saknes **ger-* 'griêzt'; b. **greiž-* > ab. **griež-* > la. *griez-,* no kā verbs *griêzt.*

No saknes **ger-* ar citu paplašinājumu pr. *girbin* 'skaits' (← 'ierobojums, iegriezums'), skr. *жеребей,* kr. *жре́бий* (ssl. *žrěbii*) 'loze' (← 'ierobots, iegriezts kociņš'), a-s. *ceorfan,* sav. *kerban* 'griezt, ierobot'.

Iter. *graizīt* [graîzît] apv. [aĩ] atv. *graizes.* Atv. *grieznes* 'šķēres' 20. gs. 30. gadu jaunvārds (Bl 5 65), agrāk *griezes* (ZTV 99). Apv. *griezne* [iê] 'rugāji': «labības griezne» (M-E I 661).

Sk. arī: *grieze, grieznis.* (K)

B II 451, Buck 556, E IV$_2$ 220, EF 2 169, Jēg 6 62—66, Kl 364, Lanszweert 24, M-E I 636 un 662, P 325, Pok 392, Stang 3 24, T 87, To II 242, Ф II 47, ЭСРЯ I$_5$ 297

grieži [griẽži] («mēness grieži», «laikmetu grieži»). Atv. no *griẽzt* (sk. *griezt*[a]). Senāk arī vsk. *griezis*: «laika griezis»— laikposms (U I 133).

M-E I 664

griķi, vsk. *griķis*. Aizguvums; no skr. **грькьа* 't. p.' (kr. *гречка*, ssl. *грькъ*). Pamatā ssl. *грькъ* 'grieķis' pēc bizantiešu *grikos* vai lat. *graecus* 't. p.' Tātad *griķi* sākotnēji 'grieķu labība'. Vārds aizgūts latviešu valodā līdz 10. gs. (Sabaļausks) vai 11. gs. (Rūķe-Draviņa). Tas minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc II 327, Lj 83) un sastopams 17. gs. uzvārdos (Bl 1 180).

Apv. *driķi* 'griķi' izveidojās, disimilējoties gutturāļiem (*g-k* > *d-k*, Endzelīns) vai asimilējoties vārda *druva* ieskaņai (Gāters: «griķu druva» > «driķu druva»). Apv. *kriķi* 'griķi' nebalsīgais līdzskanis somugru valodu ietekmē (Rūķe-Draviņa).

Pēc senāka uzskata (Endzelīns) vārds *griķi* aizgūts no poļu vai lejasvācu valodas.

E I 111, EF 2 169, Kiparsky 1 84, M-E I 654, R-Dr 2 107, Sab 2 211, Sanders 29, Šm 2 34, Ф I 457, ЭСРЯ I$_4$ 169, ЭССЯ VII 163

grīlis 'aizkārtne'— sk. *grīļoties*.

grilt 'no vecuma izjukt'— sk. *grīļoties*.

griļļa 'tas, kas šūpojas, līgojas'— sk. *grīļoties*.

grīļoties [grīļuôtiês], apv. [ì]. Atv. no adj. *grīls, grīļš* 'līks', no kā verbs (apv.) *grīļot* [ī, ì] 'šūpot': «grīļuot bērnu šūplī» (E-H I 406), biežāk atv. *sagrīļot*: «sagrīļot laivu». Refl. *grīļoties* 'šūpoties': «nuo slavas pareĝuonei galva grīļuojas» (M-E I 657). No šās nozīmes pārnesums uz nedrošu, šūpīgu, streipulīgu gaitu, piem.: «Manas kājas sāk grīļoties, tikko es varu uz priekšu vilkties» (E. Birznieks-Upītis, Kop. r., 1962 VI 304), «Lāsainais ēzelis . . lēni grīļojās uz priekšu» (Ž. Grīva. Viņpus Pirenejiem, 1948 173).

Pamatā ide. **ger*- 'griezt, vīt' (no kā arī *griẽzt*; sk. *griezt*[a]) atv. **greil*- : **grīl*- 'līkt, šķiebt; līks' (sal. tās pašas saknes atv. *greizs* un no paralēlās saknes ar nebalsīgu ieskaņas līdzskani **ker*- atv. *kreilis*).

Blakus adjektīvam *grīls* ir subst. *grīlis* (apv.) 'aizkārtne' un *grīļa* 'grīļīgs priekšmets': «tas tāds grīļa nuo galda» (M-E I 657). Izloksnēs tās pašas cilmes vārdi arī ar saknes *i, ei, ie*: verbs *grilt* 'no vecuma izjukt' (īsteni 'šķiebties'): «vecs jumts grilst» (E-H I 405), *griļoties* [uô] un *griļļoties* [uô] 'grīļoties', *griļļa* 'tas, kas šūpojas, līgojas', *greilis* 'līks cilvēks' (sal. ar *kreilis*), *greiļoties* [uô] 'grīļoties', *grieļoties* [uô] 'vaikstīties'. K

M-E I 656, Pok 385

grimt [grìmt], apv. [im̃, im̂²]; lš. *grim̃zti,* apv. *grim̃sti* 'grimt, slikt', kr. *грязь* (psl. **gręzь*) 'dubļi, netīrumi', *грязнуть* 'stigt, grimt' (ssl. *pogręznǫti* 'nogrimt ūdenī'), slovēņu *grêz* 'bezdibens'. Pamatā ide. **grem-* 'būt mitram; grimt'; zudumpakāpe **gr̥m-* > b. **grim-*. Blakus inf. *grimt* senākā tag. forma *(es) gremu* (Buga). No tās atvasināts subst. *gremde,* kauz. *gremdēt.*

B II 435, Buck 678, EF 2 169, M-E I 655, Pok 405, T 97, B. A. Дыбо — ВСЯ V 32, Ф I 467, ЭСРЯ I_4 189, ЭССЯ VII 125

grīslis [grìslis], apv. [ī]. Tās pašas cilmes kā *grīste* (sk.). Pamatā verbs **grīzt* 'griezt, vīt' (verba *griẽzt* morf. variants), no kā ar pied. *-ļo-* atv. *grīslis.* Vārdā *s* no infinitīva, kur izrunā *z* asimilējies sekošajam nebalsīgajam līdzskanim. Apzīmējuma pamatā ir saknes noz. 'vīt' → 'pīt', jo dažus grīšļus senāk lietoja (un daļēji lieto arī mūsu dienās) pinumiem. Par sakaru ar noz. 'griẽzt, vīt' sal. apv. *grīslis* [ī²] 'salmu vīšķis, grīste'. Par nozīmes veidošanos sal. arī lš. *viksvà* 'grīslis' (la. apv. *vikse* 't. p.'), kura pamatā ide. **u̯ei-* : **u̯ĭ-* 'griẽzt, liekt, pīt' (EF 2 1249).

K

E I 341, M-E I 657

grīst 'taisīt (no deļiem, baļķiem grīdu, tiltu)' — sk. *grīda, griesti.*

grīste [grìste], apv. [ī], *grīsta, grīsts* (ģen. *-s*), arī rakstījumā ar *-z-* (Ozoliņš I 73, Bl 5 65, M-E I 658, bet kopš LVPV I 38 (1942) rakstījums ar *-s-*); lš. *grį̃žtė* 'grīste, (linu) sauja', pr. *greanste* 'no žagariem sagriezts sienamais'. Pamatā ide. **ger-* 'griẽzt, vīt', no kā arī *griẽzt* (sk. *griezt*[a]). Saknes zudumpakāpe ar *ĝ* saknes paplašinājumā un *n* infiksu atv. **grenĝ-* : **gr̥n̥ĝ-* > b. **grinž-* > la. *grīz-,* no kā bijis verbs **grīzt* 'griezt, vīt' (lš. *grį̃žti* 'griezties atpakaļ, atgriezties'). No šā verba pag. pas. divd. *grīzts,* kas substantivēts ar noz. 'vija, virve': «Sudrabiņa grīztu griezu (var.: viju viju) Gar dzeltenu miežu lauku; Pakaļ nāca tautu meita pa sudraba griezumiem» (LD 28250, 3). No verba atvasināts arī subst. *grīzte* > *grīste* ar sākotnējo noz. 'sagriezts saišķis, vija': «Grib sudraba grīzti griezt Apkārt cauņa cepurīti» (LD 27132).

Sk. arī: *grīslis, gurste.*

B II 411, E III_1 115, IV_2 223, EF 2 167, M-E I 658, Pok 385, Zev 2 419, To II 294

grīva [grīva]; kr. *грúва* 'krēpes', apv. 'šaurs līcis, stāvs upes krasts', bkr. *грыва* 'krēpes', apv. 'sausa vieta purvā', ukr. *грúва,* č. *hřiva,* p. *grzywa* 'krēpes', si. *grīvā* 'skausts, spranda'. Pamatā ide. **gᵘri-u̯ā-* 'kakls, sprandа' (no saknes **gᵘer-* 'rīt, rīkle', no kā la. *dzert,* sk.) > b. **griu̯ā-* > la. *grīva.* Par nozīmes pārnesumu 'rīkle, kakls' → '(upes) grīva' sal. *osta* ar senāko noz. 'mute'.

Pēc cita uzskata (Trubačovs) vārds *grīva* saistāms ar ide. **gᵘriu̯ā-* 'kalns' (ave. *grīvā* 'kalnu pāreja'), tas ir, 'kalns, no

kura izplūst ūdens'. Nozīmes 'kalns' un 'skausts' ide. valodās ir mijušās.

Euler I 91, M-E I 658, MM I 353, Pok 474 (475), Л. А. Гиндин — Эт 1963 69, ЕСУМ I 593, Тр — Эт 1977 131,— ВЯ 1980 3 14, Ф I 458, Ц 113, ЭСБМ III 109, ЭСРЯ I_4 170, ЭССЯ VII 129

groba 'bedre, aiza; izbraukta ceļa rieva'— sk. *gramba.*

grodi [gruõdi], apv. *grodas, grodes, grodis* [uo]; lš. *grandà* 'tilta baļķis', *grañdas* 'ārdi, dēļu klājs', pr. *grandico* (< **grandikā,* dem. no **grandā;* Mažulis) 'biezs dēlis, baļķis'. Tās pašas cilmes kā *grīda* (sk.), tikai ar sakni citā skaņumijas pakāpē: b. **grand-* > la. *gruod-*. No sākotnējās noz. (vsk.) 'baļķis, biezs dēlis' vārds ieguvis nozīmi (dsk.) 'baļķi grīdas vai tilta pamatā; tilta dēļu segums; baļķi vai dēļi akas iežogošanai'.

B II 389, E IV_2 223 , Eckert 9 111, EF 2 170, H-Š I 125, M-E I 671, Pok 459, Stang 3 24, T 98

grods [grùods] 'stingri sagriezts, savīts, savērpts', lš. *grandùs* 'metāla gredzens, ķēdes loceklis' (← 'aplis' ← 'sagrieztais, savītais'), pr. *grandis* (16. gs. tekstā kļūdaini: *graudis*) 'gredzens', *grandan* (ak.) '(jaunlaulāto) vīru', seniru *grinne* (< **grendn̥o*) 'saišķis', vav. *krenze* 'grozs' (← 'pinums'), sav. *kranz,* v. *Kranz* 'vainags', si. *granthíḥ* 'mezgls, saite', *grathnāti, granthάyati* 'tin, vij, sien'. Tās pašas cilmes kā *griēzt* (sk. *grìezt*[a]), tikai ar citu saknes paplašinājumu. No ide. **ger-* 'griezt, vīt' atv. **grend-* / **grond-* > b. **grand-* > la. *gruod-,* no kā *grods* [ùo]. Vārda sākotnējā noz. 'griezts, vīts'.

Pr. *grandan* (nom. **grandas*) '(jaunlaulātais) vīrs' nozīmes pamatā substantivēts adjektīvs 'savītais, sasietais' → 'salaulātais'. Par nozīmes veidošanos sal. kr. *супрýг* 'laulātais draugs' (← 'sajūgtais') un lat. *coniux* 't. p.' (*coniugāre* 'sajūgt').

B III 849, E IV_2 223, EF 2 164, Kl 401, Mažiulis I 395, 6 208 M-E I 671, MM I 352, P 347, Pok 385 (386), T 94, To II 284 un 288

grope [gruõpe], apv. *gropa* [uõ]. Aizguvums; no lv. *grōpe* vai vh. *groope* 'grāvis, vircas notekgrāvītis', kas ir tās pašas cilmes kā aizg. *grāvis.* Senākajos aizguvumos ģerm. *ō* > la. *uo.* Aizg. ir bijis šaurs apvidvārds vai profesionālisms, vārdnīcās tas parādās tikai 19. gs. (U I 81).

M-E I 671, Stang 3 24, Zēv 2 37

grozīt [gruõzît]; lš. *grąžýti* 'urbt, grozīt, griezt (veļu)'. Tās pašas cilmes kā *griēzt* (sk. *grìezt*[a]), tā iteratīvs citā skaņumijas pakāpē: ide. **gronĝ-* > b. **granž-* > la. *gruoz-*. Bijis arī verbs **grozt* [uo] 'griezt, vīt, pīt', no kā atv. *grozīt.*

Sk. arī: *grozs, groži.*

B II 443, EF 2 167, M-E I 672

grozs [grùozs]. Tās pašas cilmes kā *grozīt* (sk.), atv. no verba **grozt* [uo], kas ir *griēzt* morf. variants. Tātad *grozs* sākotnēji 'pītais priekšmets'. (K)

Buck 622, M-E I 672, Zev 2 272

groži [grùoži], apv. [uõ], arī vsk. *grožs* [uo], *groža* [ùo], arh. *grozis* [uo] (Elg I 571); lš. *grą̃žas* 'tītavas, (sieta, cepures) mala'. Tās pašas cilmes kā *grozīt* (sk.), atv. no bijuša verba **grozt* [ùo] 'griezt, vīt, pīt', tātad sākotnēji 'vijumi'. (Par formu sal. *griẽzt : griẽži.*) Uz vārda atvasinājumu no **grozt* norāda arī apv. *grozts* [uo] 'virve, groži', sākotnēji šā verba pag. pas. divd.

Atv. *(ie)grožot* senāk 'iesaistīt grožos': «Baltu linu grožus viju, Sudrabā mērcēdams; Cik grožoju kumeliņu, Tik rociņas nomazgāju» (LD 29618), «Pa vārtiem iztecēja negrožots kumeliņš» (LD 6583). Pārn. 'savaldīt, ierobežot' 20. gs. 30. gados. (K)

B II 449, Eckert 9 63, EF 2 167, M-E I 672

grūbas [grūbas], vsk. *grūba,* apv. *grūbes,* arh. *grūpes.* Aizguvums; no lv. *grūben, grūpen* 't.p.' (v. *Graupen*), kas savukārt ir aizg. no slāvu valodām (sal. kr. *крупá* 'putraimi', asor. *krupa* 'putraims, grūba'). Pamatā ide. **(s)ker-* 'rukt, krokoties; kraupis', no kā la. *kraupis, krupis.* Latviešu valodā vārds ieviesies no Baltijas vācu izloksnēm 18.—19. gs. (U I 81, V 2 74). Piemēri pavārgrāmatās: «ar rīšiem voi perlgrūbenēm» (1795, Pav 1 32), «perlu grūpes» (1796, Pav 2 21), «ņem vienu mārciņu grūpu» (1851, Pav 3 130). Agrākie apzīmējumi latviešu valodā *grūdeņi, grūdiņi, grūdenes* (Lg I 290, St I 80, V 1 217), kas atvasināti no verba *grūst.* Piemēri: «putraimi jeb grūdeņi top no kviešiem, rudziem, miežiem, auzām .. taisīti» (Pav 2 317), «vēršu zupe ar grūdeni (.. mit Graupen)» (Pav 3 112).

EF 2 290, Kl 268, M-E I 667, P 256, Sanders 85, Zēv 2 37

grubulis; lš. *grùbti* (tag. *grum̃ba*) 'stingt, kļūt stīvam; kļūt rupjam, raupjam', *grùblas* 'grubulis', kr. *грýбый* 'rupjš, raupjš' (ssl. *grǫbъ* 'nemācīts'), p. apv. *gręby* 'krunkains, raupjš, pretīgs'. Pamatā ide. **gerb-* 'krokoties' no saknes **ger-* 'griezt, vīt', no kā arī *griẽzt* (sk. *griezt*[a]). Saknes zudumpakāpē **gr̥b-* > b. **gurb-* / **grub-,* kas saplūdis ar citu tās pašas saknes atv. **greub-* : **grūb-* (no kā a-s. *cryppan* 'liekt, locīt', ssk. *kryppa* 'kupris, kūkums', vlv. *krop* 'tulzna, puns'); sal. arh. *grūba* 'gramba' (Elg 1 660).

Bijis verbs **grubt* 'krokoties, kļūt nelīdzenam' (lš. *grùbti*), no kā atv. **gruba* laikam 'bedre' vai 'nelīdzenums' (sal. vietv. *Grubas* Cesvainē, *Grubavi* Valgundē) un tā dem. *grubulis.* Par formu sal. *dobt : dobe : dobulis.*

Sk. arī: *gramba, grumba.*

B I 284, II 351, III 200, Buck 1067, EF 2 172, M-E I 664, Pok 385 (387 un 389), T 99, Urb 8 91, Ф I 462, Ц 115, ЭСРЯ I_4 180, ЭССЯ VII 145

grūdenis 'putraims, grūba, putra'— sk. *grūba, grūst.*

grumata, *grumada* 'liela sapulce, sanāksme'— sk. *gramstīt.*

grumba [gruñba]. Tās pašas cilmes kā *grubulis* (sk.), tikai ar *n* iestarpinājumu, kas *b* priekšā kļuvis par *m*: blakus zudušam verbam **grubt* izveidojusies arī forma *grumbt* 'krokoties' (St I 81; tag. *(es) grumbju*). Iespējams, ka šī forma vispārināta paradigmā no verba **grubt* tagadnes celma (sal. lš. *grùbti*, tag. *gruñba*), un no šā celma arī subst. *grumba*, dem. *grumbulis*. Verbi *grumbot(ies)*, *grumbuļot(ies)*.

Pēc cita uzskata (Endzelīns), forma *grumb-* varbūt no *grum-* + *grub-*. (K)

B I 284, III 200, EF 2 172, M-E I 664, Pok 385 (387), Stang 3 24, T 99, Urb 8 91

grumīt 'spaidīt, grūstīt', *grumdīt* 'grūstīt, gumzīt' — sk. *gramstīt*.

grumstīt 'kašāt, kašņāt' — sk. *gramstīt*.

grumšļi, *grumslas* 'visādi atkritumi, gruži' — sk. *gramstīt*.

grundulis [gruñdulis] 'kāda sīka zivs'. Aizguvums; no vlv. *grundele* 't. p.' (bv. *Gründel, Gründling*). Vārda pamatā *grund* 'nedziļa vieta' (ssk. *grunn* 'nedziļums, seklums', v. *Grund* 'zeme; (jūras, upes) dibens, pamats') no ide. **gher-* 'braucīt, berzēt', no kā la. *grebt*. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (*grundulīši*, Manc II 287, Lj 85).

Kl 275, Laumane I 96, Mažiulis I 417, M-E I 665, Zēv 2 37, To — Эт 1978 155

grunts [gruñts], apv. *grunte*. Aizguvums; no vlv. *grunt* 'zeme (zemes gabals, zemes īpašums), (jūras, upes) dibens; pamats' (v. *Grund*). Pamatā ide. **gher-* 'braucīt, berzēt' → 'asi berzties gar ko'. Latviešu valodā vārds aizgūts visās minētajās vlv. vārda nozīmēs, bet g. k. lietots divās — 'zemes gabals (īpašums)' un 'pamats'. G. F. Stenders 18. gs. diferencē vārda formas: *grunte* 'pamats' un *grunts* (vīr.) 'zemes sastāvs (tīrumā)' (St I 82). 19. gs. galvenā forma *grunte* visās vārda nozīmēs, retāka forma *grunts* (siev.) (U I 82). Kopš 20. gs. sākuma liter. forma tikai *grunts* (D I 517, Bl 5 65).

Kl 275, M-E I 666, Tr III 250, Zēv 2 37

grūsns [grũsns]. Atv. no *grūts* (sk.): **grūt-sna-s* > **grūsnas* > *grūsns*, kam blakus atv. *grūsnējs* 't. p.' Par nozīmi sal. lat. *gravidus* 'grūts, grūsns'.

M-E I 668

grust 'gruzdēt' — sk. *gruzdēt*.

grūst [grûst]; lš. *grūsti* 't. p.', pr. *engraudīs* (imp. vsk. 2. pers.) 'iežēlo!' Pamatā ide. **ghreu-* : **ghrū-* 'asi berzēt, saberzt' (sakne **gher-* 'braucīt, berzēt'). Ar *d* paplašinājumu skaņumijā **ghroud-* : **ghrūd-* > b. **graud-* : **grūd-*. Verbs **grūd-ti* > **grūsti* > *grūst* no senākās noz. 'saberzt'→'grūžot saberzt' (kas redzama, piem., teikumā «grūst piparus») ieguvis jaunu, atvasinātu noz. 'strauji stumt'. Senatnē, pirms malšanas tehnikas ieviešanas un ilgi arī paralēli tai, labības graudus atbrīvoja no apvalka un daļēji sasmalcināja beržot, grūžot. No tā arī vārds *grauds*, kas

atvasināts no ide. bāzes pamatpakāpē (*ou* > *au*). Šajā pakāpē arī vārds *graust* (tag. *(es) graužu,* pag. *graudu*) 'rībināt': «Graudi, graudi, pērkoniti!» (LD 32149, 1 var.), no kā atv. *graudiens* («pērkona graudieni»). Tās pašas cilmes ir *grausts* 'pussagruvusi ēka', atv. no *graust* pamatnozīmes 'berzt, drupināt'.

Atv. *grūdenis* 'grūba; grūbu, zirņu vai miltu putra' (sk. *grūbas*).

Sk. arī: *grauds, graut, grebt, gremot, grezns.*

E IV$_2$ 208, EF 2 168 un 173, Fei 532, M-E I 668, Pok 480 (481), Stang 3 24, T 99, To II 42

grūt — sk. *graut.*

grūts [grûts], apv. [r̦]; go. *kaúrjōs* (dsk.), si. *gurúḥ,* gr. *barýs* (< *g^{u}_{e}*rù-*), lat. *brūtus* (< *g^{u}rū-*), *gravis* (*g^{u}rəu-*) 't. p.' Pamatā ide. *g^{u}er-* 'grūts' atv. *g^{u}rū-to-s* > b. *grūtas* > la. *grūts.*

Sk. arī: *dzirnas, grūsns.*

Buck 283 un 650, Euler 1 150, Fei 310, HF I 221, M-E I 669, MM I 340, Pok 476, W-H I 117 un 620, Гам-Ив 3 782, В. А. Дыбо — ВСЯ 1961 V 15

gruzdēt [gruzdêt]; lš. *gruzdéti* 'gruzdēt, gailēt, plēnēt, sprakšķēt', *gruzdénti* 'gruzdēt, gailēt'. Pamatā ide. *g^{u}her-* 'karsts, silts' (no kā arī *gars,* sk.), atv. *g^{u}hreu-* : *g^{u}hrŭ-* ar *d* paplašinājumā, no tā b. *grŭd-tei/-ti* > la. *grust* (apv.) 'gruzdēt' ar iter-durat. *gruzdēt,* kauz. *grauzdēt.* Apv. *grūzdēt* [ù] (E-H I 413).

Par vārda cilmi izteikti dažādi uzskati. Vairāki autori (Leskīns, Endzelīns, Frenkels) saista to ar verbu *grūst,* bet semantiski abus vārdus grūti savienot. (K)

E I 762 un 807, EF 2 173, M-E I 640 un 666, Pok 406 un 493

gruzis; lš. *gráužas* 'grants, oļi', *grùžas* 'grunts; apgrauzums, apgrauzts gabals', apv. *grùžas* 'īss', p. *gruz* 'šķemba'. Tās pašas cilmes kā *grauzt* (sk.). Ide. *g^{u}reuĝh-* : *g^{u}ruĝh-* > b. *gruž-* > la. *gruz-,* no kā *gruzis.*

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Leskīns, Zēvers) vārds ir aizg. no vācu valodas (lv. *grūs* 'šķembas, drupas'), no kurienes arī p. *gruz.* Šo uzskatu balsta izlokšņu un arh. formas ar *ū.*

EF 2 164, M-E I 666, Urb 1 80, Zēv 2 180

guba; lš. *gubà* 'guba, statiņš', *gùbulas* 'mezgls, pika', *gùbužas* 'kaudze', *gùburas, guburỹs* 'pakalns, uzkalns, paugurs', oset. *goban* 'gultas maiss', *gobat* 'kaudze', *gūbakk* 'kaudze, guba'. Atv. no verba *gubt* 'liekties, ieliekties, iegrimt, sakrist', kas senāk laikam arī 'izliekt' (lš. *gùbti* 'liekties, izliekties, ieliekties'; sk. *sagubt*). Tātad *guba* sākotnēji 'ieapaļš, izliekts veidojums' → 'krāvums, kaudze'. Atv. *gubenis* '(neliela) guba' → 'rijas vai kūts piebūve salmu novietošanai' → 'neliels salmu vai siena šķūnis'. 17. gs. *guba* arī 'iejūgs' (Elg 1 482).

B II 525, EF 2 140, M-E I 673, Pok 450, T 100, Абаев I 521 un 525, Откупщиков 1 89

gubt 'liekties' — sk. *sagubt.*

gudrs; lš. *gudrùs* 'gudrs, atjautīgs'. Tās pašas cilmes kā *gūt* (sk.). Blakus *gūt* ir bijusi forma ar īsu saknes patskani **gust* (< **gud-ti;* lš. *gùsti,* tag. *gundù* 'pierast, pieradināties; iemācīties, iemanīties' laikam no 'būt saķertam, satvertam un pierast'; *gùdinti* 'pieradināt, ieradināt'). Sal. la. *gūstīt* 'tvarstīt, ķerstīt'. No verba **gust* adj. *gudrs* < **gudras* (lš. apv. *gùdras* 't. p.'; *u*-celma forma varbūt ir sekundāra).

Vārda senākā nozīme varēja būt 'saķerts, satverts' → 'tāds, kas pēc saķeršanas ir pieradināts un apmācīts' (sākotnēji par suni vai citu dzīvnieku). Vai arī: 'tāds, kas gūst, tver' → 'veikls, attapīgs' → 'gudrs'. G. Elgers 17. gs. kā vārda *gudrs* sinonīmu min *modrs* (I 560).

Pēc cita uzskata (Mažulis) *gudrs* no b-sl. **gău-* : **gū-* 'liekt(ies)', no kā arī *gūt,* bet ar citu semantisko motivāciju: sākotnēji *gudrs* bijis 'lokans, pieliecies pie kā'. (K)

Bl 6 221, Buck 1214, EF 2 141, Jansons 2 45, Mažiulis I 331, 2 176, 6 282, M-E I 675, Ti I 681

gulbis [gùlbis]; lš. *guĩbė,* apv. *guĩbis,* pr. *gulbis* 't. p.' Pamatā ide. **ghel-* 'kliegt, saukt' (sevišķi par putnu balsīm). Skaņumijā **ghl̥-* ar *bh* paplašinājumā, kas raksturīgs daudzu putnu nosaukumiem, piem., la. *irbe,* kr. *го́лубь* 'balodis', v. *Schwalbe* 'bezdelīga'. Ide. **ghl̥bh-* > b. **gulb-,* no kā la. *gulbis.* Uz vārda saistījumu ar putna balsi norāda, piem., savienojums «gulbis gudzina, guldzina» (M-E I 676), «Gulbis ulduoja lėkdamas» («Gulbis guldzina laizdamies», LKŽ III 706).

Sal. arī d. *gulpe* 'skaļi raudāt; ķērkt (par vārnu)', zv. *galpa* 'kliegt (par putniem)', vv. *galpen* 'riet'. Saknes ieskaņā bijusi *g* / *k* mija; ar nebalsīgo ieskaņu psl. **kъlpъ* / **kъlpь* (**kulpis?*; Toporovs), no kā skr., bkr. *колпь* 'kāds balts ibisu dzimtas putns', kr. *колпь,* apv. *колп* 'kāds ūdensputns', asor. *kołp*', s-h. *kûp* 'gulbis'. Visus šos vārdus par radniecīgiem uzskata R. Ekerts, V. Toporovs u. c., bet O. Trubačovs šaubās par baltu un slāvu vārdu saistīšanu.

Pēc senāka uzskata (Bernekers, Endzelīns, Pokornijs) vārds *gulbis* līdz ar kr. *го́лубь* no ide. **ghel-* / **ĝhel-* 'spīdēt, mirdzēt', no kā la. *dzeltens, zelt.* Pēdējos gados šādu uzskatu aizstāvējis R. Ekerts, bet saistījumu ar kr. *голубь* noliedz V. Toporovs. (V. Kiparskis un V. Maheks uzskata kr. *голубь* un tam radniecīgos baloža apzīmējumus citās slāvu valodās par pirmside. substrātu.) Vēl pēc cita uzskata (J. Otrembskis) vārds *gulbis* ir saliktenis, kura pirmajā daļā ir **gul-* 'dzeltens', otrā — **b(el)-* 'balts'.

Iespējams, ka sākotnējais gulbja nosaukums (pēc balss skaņām) ieguvis vēlāku saistījumu ar gaišas, mirdzošas krāsas apzīmējumu tautas etimoloģijā, jo visās valodās gulbis ir baltās krāsas etalons; sal. «balts kā gulbis», lietuviešu valodā līdzīgi,

piem.: «Jos sena motinėlė balta kaip gulbėlė» («Viņas vecā māmuļa balta kā gulbīte», LKŽ III 705). Līdz ar to valodas vēsturē izveidojušās gulbja (baltu valodās) un baloža (slāvu valodās) apzīmējumu tuvās paralēles.

E I 237, II 185, Eckert 9 102, EF 2 175, Mach 175, Mažiulis I 421, M-E I 676, Pok 429 (431), T 101, Непокупный 1 81, To II 330, Ф I 432, ЭСРЯ I, 123, ЭССЯ VI 215, XIII 189

gulēt [gulêt]; lš. *gulěti* 't. p.', narev. *guld* (< **gult*) 't. p.' Pamatā ide. **gēu-* : **gū-* 'liekt, saliekt, izliekt' (no kā arī *gurns*, sk.) ar *l* saknes paplašinājumā. No verba *gult* (varbūt ar adj. *guls* 'horizontāls' kā starpposmu) atvasināts iter. -dur. *gulēt*. Senāk tas bijis *i*-celma vārds, sal. apv. tag. dsk. *gulim, gulit*.

Verba *gult* nozīmes attīstība: 'liekt, līkt': «mūris gulst uz āru» (M-E I 679), «kārkli sāk gult upē» (E-H I 417) → 'mesties gulus, likties gulēt': «Viegli gulu (var.: gulos), viegli cēlu, Vainadziņu valkādama» (LD 24545, 3 var.) → 'mesties, doties': «Krancis gribēja gult vēršam stilbuos» (E-H I 417), «kad gulsim pie pļaušanas, nuopļausim drīz» (turpat, 418). No *gult* 'līkt' atv. *iegult* 'ielīkt; iestigt': «zirgs iegulis dubļuos un nevar tikt ārā» (E-H I 515) un subst. *iegula* 'ieleja, zemāka vieta': «iegulās rudzi izpuvuši» (turpat), kas 20. gs. ieguvis arī termina nozīmi 'norobežots derīgo izrakteņu krājums'. Kauz. *guldīt, guldināt,* iter. *gulēt, gulšņāt,* apv. *gulšņavāt* (ar nozīmes atšķirību).

Verbam *gulēt* vispirms laikam bijusi aktīvā, trans. nozīme; sal. tdz.: «Bij tam tautu dēliņam Gulēt manus paladziņus» (LD 7483, 1). Uz to norāda arī tag. pas. divd. *guļams* —«guļamais maiss», «guļamie palagi». 17. gs. arī «guļama zeme»— neapstrādāta, atmatā aizlaista zeme (Elg 1 314). Trans. nozīme ir arī atv-am *iegulēt* 'ieliekt': «Ielejota tā zemīte, .. Ziemā sniega iegulēta, Pavasari ūdentiņa» (LD 34194). Intrans. nozīmē *gulēt* vispirms 'atrasties' («akmens guļ dziļi zemē») → 'atrasties guļus' → 'būt aizmigušam'.

Ar *gult* nozīmi 'mesties, doties' saistāms kr. *гулять* 'pastaigāties' (← 'doties kurp', iter. 'doties, iet šurp turp'), sal. kr. apv. *гуляй* 'sāc, dodies, meties!». Kr. apv. *гулять* 'pārplūst ar ūdeni (palu laikā)' saskan ar la. «ūdens guļ pļavās». Noz. 'atrasties dīkā' («лесок вырос, когда земля гуляла»— mežiņš izauga, kamēr zeme atradās dīkā, СРНГ VII 225) atbilst la. «zeme guļ dīkā», «zeme guļ atmatā».

No *gulēt* 'atrasties guļus' → 'sirgt, slimot': «gulēt ar masalām», «gulēt karsonī». No šejienes *iegult* '(ļoti) saslimt': «sērgas laikā daudzi iegūla (iegula)». Atv. *guļa* 'gulēšana' → 'slimība': «dažreiz bērniņi grūtā guļā vēkš, sten un tusnē» (L Ārste 1 3), «karstuma guļa». Senāk arī *gula* 'slimība': «no paša iesākuma lētāki gulām ceļu var atrast, tāpēc pie laika palīdzība jāmeklē» (L Ārste 3 10). Atv. *atguļa* 'atkārtota saslimšana, slimošana': «.. vaijag gadīgi ēst un ne daudz uz vienu reizi, ja negrib

slimību vairināt un atguļu dabūt» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 75).

Vārdu *guļa* 'slimība' pilnīgi izskaudis aizg. *slimība*, tāpat kā ir izskausti latviskie apzīmējumi *guldens* 'slims' (Lg II 126): «kas tev gurdeļojošam un guldenam labu padomu sprież?» (L Ārste 1 2) un *guldenis* 'slimnieks' (turpat, 4 13). Ar šiem vārdiem sasaucas pr. *gulsennin* (ak.) '(dzemdību) sāpes, ciešanas', kas atvasināts no **gult*.

No saknes **gēu-* nozīmes 'liekt, izliekt' vairākās valodās 'iedobums, ala, midzenis' (piem., vh. *cot* 'ala, midzenis', a-s. *cot* 'ala, māja, guļasvieta'). Šo semantiku atspoguļo la. apv. *goļa* [uō] 'ligzda, midzenis; gliemežvāks; perējamā kaste, perējums' no **gōul-* > ab. **guol-;* sal. lš. *guōlis* 'midzenis, gulta; miegs', gr. *gōleós* < **gōul-* 'ala, aiza'.

Pēc cita uzskata (Lidens, Persons) *gult* no ide. **gel-* vai **gᵘel-* (tātad no saknes nozīmēm 'apvelties, savelties pikā' vai 'nokrist'), vai arī no **gol-* 'atrasties guļus' (Trautmanis, Pokornijs, nenorādot saknes pamatnozīmi).

Sk. arī: *gulta, gultne, pieguļa.*

Buck 834, E IV₂ 226, 1 792 un 795, EF 2 175, HF I 215 un 336, KK 29 195, Lanszweert 79 un 131, M-E I 677, 679 un 891, Pok 393 un 402, Seebold 299, T 93, Zinkevičius 1 13, 2 73, A. C. Львов — Эт 1963 110, To II 334, Ф I 473, ЭСРЯ I₄ 195, ЭССЯ VII 171

guls 'horizontāls' — sk. *gulēt.*

gulta [gùlta], apv. [uḷ, ui²]; lš. *gùlta* 'guļamvieta, guļamā telpa', *gùltas* 'guļamvieta, guļamie dēļi (nāras); ezera ieleja'. Atv. no verba *gult* (sk. *gulēt*). Tas izveidojies blakus adjektīvam (pag. pas. divd.) **gults* no verba nozīmes '(ie)liekt', tātad 'ieliektā, iedobtā vieta'. Izloksnēs *gulta* arī 'dobe'. No nozīmes 'ieliektā, iedobtā vieta' izveidojās vārda mūsdienu liter. nozīme (laikam ar pārnesumu no dzīvnieku midzeņa uz cilvēka guļvietu: dzīvnieki, piem., suns, guļasvietai sagatavo iedobi). Nozīmes 'iedobums' saistījums ar guļasvietu ir arī citās valodās, piem., v. *Bett* 'gulta' ir tās pašas cilmes kā la. *bedre* (norv. *bed* 'dzīvnieka midzenis', a. *bed* 'gulta, dobe, (upes) gultne').

Senākajos laikos latvieši gulējuši uz soliem pie sienām, pirmās īstenās gultas laikam bijušas ar pītu pamatu uz steķiem: «Niedru kaula gultu taisu Uz ozola staklītēm» (LD 8722).

EF 2 175, Kl 71, M-E I 679, Pok 402, Šm 3 151, T 93, Zēv 2 260

gultne [gùltne]. Atv. no verba *gult* (sk. *gulēt*). Vārda pamatā *gult* senā noz. '(ie)liekt', tātad *gultne* vispirms 'iedobums, ieleja'. Vārds literatūrā sastopams tikai kopš 19. gs. beigām, vārdnīcās tas tikai 20. gs. (D 2 810); tas laikam darināts pēc apv. *iegultne* 'mitra ieleja, veca upes gultne' parauga, lai aizstātu agrāk šajā nozīmē lietotos apzīmējumus «upes gulta», «upes vieta».

Tehnikas termins *gultnis* darināts 20. gs. 20. gadu sākumā (ZTV 101).

M-E I 679

gumdīt [gùmdît], apv [uñ, uñ²] 'mudināt, kūdīt'. Atv. no verba *gumt* 'līkt, liekties' (sk.), tā kauzatīvs. (Izloksnēs arī *gumdināt;* par formu sal. *skumt : skumdināt,* apv. *skumdīt.*)

Vārds saplūdis ar apv. *gundīt* 'kūdīt', kas ir tās pašas cilmes kā *dzīt* (sk.) un citā skaņumijas pakāpē ir šā verba iteratīvs. Ide. *$*g^uhen-$: $*g^uhn̥-$* 'sist' > b. **gin-* / **gun-* > la. *dzin-* (> *dzī-*) un *gun-*. Ar la. *gundīt* 'kūdīt (uz ļaunu)' sal. lš. *gùndyti* 'kārdināt, gumdīt', pr. *guntwei* 'dzīt'.

Verba *gumt* kauz. forma *gumdīt* ieguvusi *gundīt* semantiku — no 'atkārtoti dzīt' → 'mudināt, kūdīt', piem.: «viņš gumdija, ka vajaguot tikai vienprātīgi biedruoties visiem kuopā», «ragana gumdīja ļaudis uz nelabiem darbiem» (M-E I 681), «savas godkārības kūdināti un gumdīti» (Vensku Edv. Par šo un to, 1894 10). Izloksnēs gan parādās arī *gumdīt* nozīmes, kas atvasinātas tieši no *gumt,* piem., Vestienā *gumdīt* 'saspiest' (← 'saliekt').

Liter. valodā vārdu *gumdīt* kā *gumt* kauzatīvu aizstājis *gumzīt.*

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Frenkels) vārda pamatā ir tikai *gumt* un tā semantika.

Sk. arī: *kūdīt.* (K)

E III₁ 115, EF 2 132 un 152, Jēg 6 154, Mažiulis I 424, M-E I 681 un 682, Ив 12 113

gumt [gùmt], apv. [uñ] 'līkt, liekties'; lš. *gùmulas* 'pika, gabals, kušķis', *gùmulti* 'gumzīt, burzīt, savelt pikā, tīt, tīstīt', kr. *жать* (tag. *жму;* psl. **žęti,* tag. **žьmǫ*) 'spiest', arh. *гомóла* 'pika', gr. *génto* (< **gemto,* aorists) 'tvēru'. Pamatā ide. **gem-* 'tvert, saspiest'. Zudumpakāpē **gm̥-* > b. **gum-*. Verba *gumt* noz. 'tvert' vēl sastopama izloksnēs; no 'tvert, spiest' → 'liekt' → (intrans.) 'līkt', kas visspilgtāk parādās atv-ā *sagumt.*

Sk. arī: *gāma, gumdīt, gumzīt.*

B II 456, EF 2 132, HF I 297, M-E I 681, Pok 368, Urb 6 186, 8 64, Ф I 435, II 59, ЭСРЯ I₅ 278

gumzīt [gùmzît], apv. [uñ²], *gumzāt* 'burzīt, spaidīt'. Atv. no verba *gumt* (sk.), tā kauzatīvs; semantika izriet no saknes noz. 'tvert, saspiest'. No *gumt* arī atv. *gumdīt* (sk.); *gumzīt* ir tā morf. variants: reducējoties tag. formai *(es) *gumdiju,* izveidojās paralēlas formas *gumdu* un *gumzu (z < ž < dj),* un no tagadnes formām *z* ieviests visā paradigmā. Formu ar *z* varēja veicināt arī morf. variants *gumžāt* (apv.— ar atvasinātu noz. 'ātri norit'). No formām *gumdīt* un *gumzīt* kontaminējums *gumzdīt* (apv.) 'stumt, mudināt, skubināt, musināt, ņurdzīt' (E-H I 419).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *gumz-* ar *z-* no *burzīt.* (K)

EF 2 132, M-E I 681 un 682, Urb 6 184, 8 65

gundega [guñdęga], apv. *gunsdega.* Saliktenis no *gun(s)* 'uguns' (sk. *uguns*) un *dega,* kas ir verba *degt* (sk.) atv; sal. apv. *dega* [dęga] 'izdegusi (meža, krūmāja, pļavas) vieta'. Auga apzīmējuma pamatā ir tā sulas rūgtums. Ide. valodās ir parasts nozīmes pārnesums 'degt' → 'rūgts' → 'auga (puķes) nosaukums'.
Apv. *gundega* 'deguma tulzna, čūla; izdegusi vieta mežā, pļavā'.
M-E I 682, Меркулова I 74
gundīt 'kūdīt uz ļaunu'— sk. *dzīt*[a], *gumdīt.*
guņģis 'ass līkums, nelīdzenums (piem., dzijā); vēders'— sk. *dziedzeris, kuņģis.*
guņģoties 'gausi darīt'— sk. *dziedzeris.*
gūrāties, *gūroties* 'lēni, slinki kustēties, staipīties'— sk. *gorīties.*
gurdzēt 'gurkstēt (piem., par sniegu)'— sk. *gārgt.*
gurgulis 'rīkle'— sk. *gārgt.*
gurķis [gur̂ķis]. Aizguvums; no v. *Gurke* 't. p.', kas savukārt no p. *ogurek* 't. p.' Pamatā gr. *ágūros* 't. p.' (no *áōros* 'negatavs'). Senākais gurķu apzīmējums latviešu valodā bijis *krievāboli* (Manc II 330, Elg 1 7, Lj 122). 17. gs. beigās to aizstājis no lejasvācu valodas aizgūtais *augurķis* (Gl 2 285), vēlāk *agurķe, agurķis* (St I 393, Wel 46), bet jau 17. gs. arī *gurķis* (Für 2 148), kas biežāk literatūrā 18. gs. beigās (*gurķe, gurķis,* St I 84, «sālītas gurķes», Pav 2 74). 19. gs. vidū *gurķis* pilnīgi izskaudis citus nosaukumus (V 1 316, 2 75, U I 1 un 83).
Kl 277, M-E I 684, Sab 12 264, Zēv 2 180 un 302
gurls 'gurds'— sk. *gurt.*
gurns [gùrns], apv. [ur̂[2]]; lš. *gur̃nas* 'potīte, (apv.) gurns, krustī', he. *kuttar* 'plecs', gr. *gȳrós* 'apaļš, izliekts', *gyróō* 'saliecu', lat. *gutter* 'rīkle, kākslis'. Pamatā ide. **geu-* : **gū-* 'liekt, saliekt, izliekt', atv. **gur-no-s* > b. **gurnas* > la. *gurns.* Vārda sākotnējā noz. 'izliekums'.
Sk. arī: *gurt, gūža.*
EF 2 178, HF I 335, M-E I 684, Pok 393 (398), Ti I 678, W-H I 629
gurste [gùrste], apv. [ur̂], *gursts* (ģen. *-s*), parasti savienojumā «linu gurste (gursts)»; kr. *горсть* (ssl. *grъstь* < psl. **gъrstь*) 'sauja, (apv.) linu sauja, labības kūlītis', bkr. apv. *горсьць* 'sauja, riekšava', ukr. *го́рстка* '(kaņepju, linu) stiebru sauja, kūlis', bulg. *гръст* 'sauja', č. *hrst,* p. *garść* 't. p.' Vārds nav viendabīgs, tanī saplūduši divi dažādas cilmes homonīmi.
1. Pamatā ide. **ger-* 'satvert, salasīt' (no kā arī *gramstīt,* sk.). Saknes zudumpakāpē **gr̥-* > b. **gur-,* no kā bijis laikam verbs **gurst* 'satvert, saspiest', kura atv. *gurste.* (Pokornijs: **gurt-sti-* > **gursti-.*) Izloksnēs «linu gurste», «vilnas gurste» (E-H I 421).
2. Pamatā ide. **ger-* 'griezt, vīt', no kā arī *griste* (sk.). Zudumpakāpē **gr̥-* > b. **gur-,* no kā laikam bijis la. verbs **gurst*

'griězt' (sal. apv. *gurtene* 'straumes griešanās, virpulis', M-E I 684). No tā atv. *gursts (gurste)* 'kas sagriezts, savīts', piem.: «rotaļas iesācējs paņem lakatu, to sagriež gurstī» (DL Piel 1892 V 70), «gurstē sagriezts lakats rokā» (turpat, 1893 II 28), «salmus sasien ar gursti» (E-H I 421).

Tā kā linu, kaņepāju u. c. gurstes ne tikai satver kā sauju, klēpi vai kūlīti, bet arī sagriež, savij, jārunā par divu cilmes un semantisko līniju apvienojumu. Piem.: «[kaņepājus] izmistīja, izkulstīja, sagrieza tādās gurstēs» (K-R I 377). (K)

EF 2 178, Eckert 9 137, Mach 185, M-E I 684, Pok 382 (383), T 102, Ф I 444, ЭСРЯ I_4 142, ЭССЯ VII 212

gurt [gur̃t], apv. [ùr, ur̂]; lš. *gùrti* 'drupt, irt; kļūt vājākam, vārgt, nogurt', *gur̃sti* 'nīkuļot, kļūt vārgam', pr. *gurīns* 'nabaga, nabadzīgs' (Mažulis: 'vārgs'), he. *karii̯a-* 'apstāties, atpūsties', *karušš(ii̯a)-* 'klusēt, būt vienaldzīgam, mierīgam'. Vārda cilme nav pilnīgi noteikta. Iespējams, ka tanī saplūduši divu sakņu refleksi.

1. Atv. no b. **gŭr-* 'kļūt ļenganam, gurdam' no senākas noz. 'salīkt'. Pamatā ide. **geu-* : **gu-* 'liekt, saliekt, izliekt', no kā arī *gurns* (sk.).

2. Vārds var būt tās pašas cilmes kā *gars* (sk.). Pamatā ide. **gᵘher-* 'karsts, silts'; skaņumijā **gᵘhr̥-* > b. **gur-*, no kā verbs *gurt*. Nozīmes attīstība: 'karst' → 'karstumā gurt' → 'tapt gurdam'. Nozīmes pārnesums vispirms laikam bijis priedēkļa verbos: *noguris* 'nokarsis' → 'nokusis'. Par šādu nozīmju sakaru sal. *kust* 'siltumā kļūt mīkstam, šķidram' un 'kļūt nogurušam'; sal. arī apv. *cepans* 'noguris, gļēvs' (: *cept*). Vienas cilmes ar *gurt* ir *gurzāt* 'gurdināt' un *gurzēt* 'cepināt, grauzdēt', refl. *gurzāties* 'pie krāsns vai saulē cepināties, gozēties' (M-E I 684).

Adj. *gurds* [ur̃], apv. [ùr²], arī *gurls* 't. p.' Kauz. *gurdināt*, apv. *gurināt, gurzāt*. (K)

Buck 312, E IV_2 226, EF 2 179, KK 9 251, Mažiulis I 425, M-E I 684, Pok 474 (476), Ti I 505 un 529, To II 347

gurzāt 'gurdināt'— sk. *gurt*.

gurzēt 'cepināt, grauzdēt'— sk. *gurt*.

gūstīt [gũstît]. Tās pašas cilmes kā *gūt* (sk.), šā verba iteratīvs. Verbs *gūstīt* saglabājis senu noz. 'tvarstīt, ķerstīt'.

Atv. *gūsteknis* ir A. Stērstes jaunvārds (Latviešu valodas mācība, 1879, 1. d., 14). Līdz tam *gūstītais*. Atv. *gūsts* ir Raiņa jaunvārds.

Buck 1415, EF 2 141, P-K 35, M-E I 687

gūt [gût], apv. [ũ]; lš. *gáuti* 'dabūt, saņemt, gūt', pr. *gauuns* (pag. akt. divd.) 'guvis', *pogaūt* 'gūt, saņemt', kr. apv. *гýтко* 'ātri, veikli', he. *kuttar* 'roka', ave. *gūnaoti* 'dot, apgādāt', *gaona-* 'ieguvums', *gava* 'roka', oset. *ærǧau* 'ganāmpulks' (< **fra-gāva-*

'iegūtais'). Pamatā ide. *geu- : *gŭ- 'liekt, saliekt, izliekt' (no kā arī la. gūža) > b. *gau- : *gŭ-, no kā la. gūt. Ar au apv. gaut 'ķert, tvert, censties iegūt' un iter. gaudīt 'ķerstīt, tvarstīt'. Nozīmes attīstība: 'liekt' → 'saliekt roku' (→ 'roka') → 'ņemt, tvert'.

Sk. arī: gauss, gudrs, gūstīt.

E IV₂ 217 un 284, I 748, EF 2 141, Mažiulis I 331, 6 282, M-E I 687, Pok 393 un 403 (404), Ив 12 218, To II 176, Tp 6 339

guza, apv. gūza, guzna; lš. gūžӯs, apv. gunžis, gūžė 't. p.', pr. gunsix (*gunziks), p. guz 'puns', oset. gūc'a 'guza, rīkle' (c' < z' kaukāziešu valodu ietekmē). Vārds ir tās pašas cilmes kā gūža (sk.), tikai sakne ar īsu u. Nozīmes pamatā 'izliekums'. Baltu valodās mijas šās cilmes līdzīgas nozīmes vārdi ar īsu un garu u, ar un bez n iestarpinājuma.

B II 254, EF 2 179, Mažiulis I 423, M-E I 685, Pok 393 (395), T 101, Абаев I 525, To II 337, Чекман 122

gūzma — sk. gūža.

gūža [gũža], apv. guža; lš. gùžulas 'saišķis, kušķis, pika', apv. gūžė, gaužė 'kāpostgalva', pr. gunsix [gunziks] 'puns', kr. apv. гуз (psl. *gǫzъ) 'puns; kūļa apakšgals, resgalis', sč. hýždě 'gūža, gurns', gr. gongýlos 'apaļš'. Pamatā ide. *gēu- : *gŭ- 'liekt, saliekt, izliekt' (no kā arī gurns, sk.) ar ĝ saknes paplašinājumā. Ide. *gŭĝ- > b. *gŭž- > la. guz- un gūz-, no kā ar pied. -i̯ā- atv. gūža un apv. guža. Vārda sākotnējā noz. 'izliekums'.

Tās pašas cilmes ir gūzma 'liels (ļaužu, dzīvnieku) daudzums; (kādu priekšmetu) kaudze, blāķis'. Par nozīmi sal. apv. guzma 'liels daudzums, kaudze, blāķis' un 'kupris' (U I 84).

Sk. arī: guza, dziedzeris, gozēties.

B II 354, EF 2 179, HF I 318, M-E I 687, Pok 393 (395), T 101, To II 337

gvalstīt, gvalzāt 'pļāpāt' — sk. gvelzt.

gvelzt [gveĩzt], apv. [èl²]. Pamatā ide. *gōu- : *gu̯ə- 'saukt, kliegt', no kā arī gausties un gavilēt (sk.). Atv. *gu̯əlĝ- > b. *gu̯elž- > la. gvelz-, no kā verbs gvelzt 'pļāpāt, melst'. Izloksnēs fon. var. gvelgt ar saknes nozīmei tuvāku semantiku 'ilgi un monotoni riet; kliegt ar aizžņaugtu rīkli' un 'ilgi, tielēdamies runāt'.

Ide. bāzes paplašinājumā ir paralēli l / r (sal. tās pašas cilmes la. gaviles : kr. говорить 'runāt'), no tā izloksnēs atv-i ar -r-: gvergzdēt, gverkstēt 'pļāpāt; ar neskaidru balsi ko nepatīkamu runāt; dobji kāsēt'; sal. lš. gveȓgšti 'gārgt, rēkt, sēkt'.

Verba gvelzt iter. gvalzāt, gvalžāt. Paralēli liter. formai ar -z- tās pašas nozīmes apv. gvelst [eĩ], iter. gvelšāt un gvalstīt. Attiecīgie darītājvārdi gvelzis [eĩ] 'pļāpa, melis', apv. gvelsis, arī gvelša, gvelgža, gvelšķis. (K)

M-E I 694, Pok 403

gvergzdēt, gverkstēt 'pļāpāt' — sk. gvelzt.

Ģ

ģeibt 'griļoties, mirt'— sk. *ģibt*.

ģeida 'izlaista, pārgalvīga meitene'— sk. *gaidīt*.

ģeķis. Aizguvums; no vlv. *geck, gek* vai vh. *gec* 'muļķis, aksts' (v. *Geck*). Tās pašas cilmes kā v. *gackeln, gackern* 'kladzināt', tātad pamatā balss skaņu atdarinājums. Viduslaikos jokdaru (arī galma ākstu) apzīmējums, norādot uz viņu ākstīgajām balss skaņām. Latviešu valodā vārds aizgūts divās formās: *jeķis (jeķe)* un *ģeķis*. Pirmā forma minēta 16. gs. literatūrā («tos Jeckes», Ev 1587), arī 17. gs.: «kas niknu slavu dara, tas ir jeķis» (Manc I_2 447). J. Langijs dod vārdu ar vairākiem atv-iem: *jeķis, jeķība, jeķīgs, jeķot, apjeķināt,* piem.: «jeķīgi runāt, smieties», «jeķīga tērzēšana» (Lj 91). Forma *ģeķis* no 17. gs., piem.: «kas niknu slavu ceļ, tas ir ģeķis» (Gl I 1171; vārdu ar vairākiem atv-iem, starp tiem *geķoties*, dod St I 70).

Kl 238, M-E I 695, P 217, Zēv 2 38 un 180

ģelde 'mulda, koka trauks'— sk. *galds*.

ģelzis [ģeļzis] 'neass nazis, nazis bez spala', apv. 'naža asmens'. Vārda *dzelzis* 'dzelzs priekšmets' fon. variants (etimoloģiskais dublets). Pēc tradicionālā uzskata (arī Endzelīns) aizg. no lietuviešu valodas (lš. *geležìs* 'dzelzs, dzelzs rīks', *gelēžė* 'ģelzis, asmens'). Šo uzskatu balsta fakts, ka lielākā daļa vietvārdu ar *ģelz-* ir Liepājas rajonā (Durbē, Nīcā, Perkonē, Gaviezē, Tadaiķos)— Lietuvas tuvumā. Taču vārdu *ģelzis* lieto arī Zemgalē un Vidzemē attālu no Lietuvas robežas, tātad iespējams, ka vārda ieskaņā *ģ-* izveidojies ekspresijai pretstatā parastajai formai ar *dz-*. Par šādām paralēlēm sal. apv. *dzerkste* : *ģerkste* 'dzirkste, locekļu sāpes'. Atv. *ģelzenis, ģelziniş* 't. p.' (K)

EF 2 144, M-E I 696

ģeņģerēt 'streipuļot'— sk. *dziedzeris*.

ģerbonis [ģerbuonis]. J. Alunāna jaunvārds pēc kr. *герб* 't. p.' parauga (*ģērbons,* Al II 305). Pirmoreiz rakstos «Pēterburgas Avīzēs» (1862 14). Kr. *герб* < p. *herb* < č. *herb, erb* 't. p.' no v. *Erbe* 'mantinieks'. Ieskaņā *h-* pievienojums kontaminācijā ar lat. *hērēs* 'mantinieks'.

Agrāk lietots apzīmējums «cilts zīme» (St II 680, V I 96). 19. gs. 70. gados «Baltijas Vēstnesis» sāka lietot arī vārdu *vapenis* (U I 330) no v. *Wappen* 't. p.', kas ir v. *Waffen* 'ciņas ierocis' (pēc cilmes vsk., tagad dsk.) paralēlforma.

Kl 830 un 838, Mach 138, P 723, Roze 1 28, Пр I 402, ЭСРЯ I_4 58

ģērbt [ģērbt]; lš. *ger̃bti* 'godāt, slavēt', apv. 'tīrīt, post, kārtot', *apger̃bti* 'aptīrīt', apv. 'apģērbt', pr. *gerbt, gērbt* 'runāt'. Pamatā ide. **gerbh-* '(ie)grebt, (ie)griezt, (ie)kasīt' (no kā arī *grebt,* sk.) > b. **gerb-*, no kā la. **gerbt* > **ģerbt* (sal. *ģerbumi* 'plēsums

mežā', U I 74) ar vēlāku patskaņa garinājumu *(èr > ȅr)*. 17. gs. literatūrā *ģērbt* arī 'kopt (zemi, laukus), pušķot, uzpost': «..ielike to Ēdenes dārzā, ka tam to bij ġērbt un sargāt» (Gl 1 4), «Un, kad viņš nāk, atrod viņš to [namu] ar slotāms mēztu un izġērbtu» (Gl 4 144), «.. tu negribi palīdzēt, ka Dieva nams taptu ġērbts» (Manc 2 104; sal.: schmücken — *ģērbt, izģērbt*, Manc I 159), «izġērb [izpušķo] .. sirdi iekšan man» (kādā lūgsnā ap 1670, FBR XVIII 166).

Vārda nozīmes attīstība laikam bijusi šāda: 'kasīt, kašņāt' (sal. tās pašas cilmes ssk. *krafla* 'kasīt', *krabbi* 'dzīvnieks, kas kasa, kašņā') → 'uzirdināt, kopt (zemi); ieplēst (līdumu, plēsumu)' → 'kopt, post, tīrīt' → 'pušķot, ġērbt'. Nozīmi 'ieplēst (līdumu, plēsumu)' atspoguļo apv. *ģerbums, ģērbums* 'plēsums (mežā), līdums'. Par šo nozīmi sal. arī paralēles: *tīrīt — tīrums, post — posums* (apv. 'līdums'), *plēst — plēsums*. Verba *ģērbt* šādas nozīmes izveidošanos varēja veicināt ide. **der-* 'plēst, raut, šķelt' atv. **derbt* (akomodācijā **d'erbt > g'erbt*), kas izzudis, resp., saplūdis ar verbu *ģērbt*. Sal. kr. *дербить* 'plēst, plūkt, raustīt', *дербá* 'līdums, jauns arums'. Ar šo **derbt* varbūt saistīts vietv. *Derbaki* (ciems Višķos; no **derb- : *dreb-* atvasināti la. *drebēt, drēbe*, sk.).

Ka no nozīmes 'tīrīt, post' var izveidoties 'ġērbt', rāda la. *tērpt* (sk.). Arī *saposties* (piem., ceļam) bieži ir idents ar *saģērbties*. Lietuviešu valodā vārda nozīmes attīstības pēdējais posms ir bijis citāds: 'tīrīt, post' → 'godāt, slavēt'. Prūšu valodā: 'iegrebt (kokā svītras)' → 'skaitīt' (pr. *girbin* 'skaitlis') → 'runāt' (par nozīmju sakaru sal. ssk. *telja* 'skaitīt, runāt').

Verba *ģērbt* iter.-intens. *garbāt* 'tīrīt' (Iecavā, U I 69), arh. *gārbāt* 'darīt steidzamu darbu' ('raut'), arī 'kopt, aprūpēt' (U I 69, M-E I 618), apv. *gārbēt* 'labi apieties ar ko, saudzēt', *gārbīt* 'taupīt, saudzēt, uzmanīt' (E-H I 390), no kā arī *gārbe* 'saudzīga apiešanās', *gārbīgs* 'saudzīgs, taupīgs' (Varakļānos). Ar *garb- (gārb-)* ir vairāki vietvārdi, kas laikam saistās ar senāko noz. 'ieplēst (plēsumu), iekopt (tīrumus)': *Garbas* (Bukaišos), *Garbēni* jeb *Gārbēni* (Rubā) u. c. Visvairāk šādu vietvārdu ir Latgalē (Indrā, Ciblā, Pildā u. c.).

Verbā *ģērbt* ieskaņas *ģ-* (sagaidāmā *dz-* vietā) laikam no senākām Zemgales izloksnēm, no kurām vārds agrākajās nozīmēs visvairāk izplatījies Kursā (laikam ar zemgaļu migrāciju): vietv. *Ģērbums (Ģerbums)* g. k. Zemgalē un Kurzemē, piem., pļava *Ģerbums* Jaunaucē, Ezerē, Gaiķos, *Ģērbums* Engurē, Irlavā, Kandavā, šāda nosaukuma mežs Zemītē un Aizputē (tur arī pļava *Ģērbmežs*). Turpretim tikai Vidzemē attiecīgie vietvārdi ar *dz- : Dzērbene*, mājas *Dzērbeņi* Tirzā, *Dzērbji* Vijciemā, Kraukļos, Virānē, *Dzērbnieki* Saikavā. Šo nosaukumu pamatā laikam ir senu līdumu, iekoptu lauku apzīmējums.

Pēc cita uzskata (Endzelīns ar «laikam», Brence) *ģērbt* aiz-

gūts no lietuviešu valodas (Sabaļausks: aizgūts dažās nozīmes) vai (Kiparskis) aizgūts no vācu valodas (no aizg. *ģērbkambaris* < v. *Gerbkammer* abstrahēta pirmā daļa). J. Endzelīns uzskata par iespējamu arī *gārb-* un *dzērb-* vai **gārbju* un *tērpju* kontaminējumu. Vēl pēc cita uzskata (Trubačovs) **gerbti* < **bergti,* no kā kr. *беречь* 'taupīt, saudzēt, glabāt, sargāt'.

Aizg. *ģērbkambaris,* apv. *ģērkambaris* 'baznīcas blakustelpa, sakristeja' cilmes ziņā nav saistāms ar *ģērbt*. Tā pamatā ir vlv. *gērkamer,* v. *Gerbkammer (< gerwekamer)* 'sakristeja'. Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (*ģērbkambaris,* Lg I 449, II 117, St I 70). (K)

Brence 2 56, Buck 392, E IV₂ 219 un 220, I 773, EF 2 147, Jēg 6 61, KK 4 40, Kiparsky 2 368, Mažiulis 6 164, M-E I 601, 618 un 698, Pok 392 un 478, Sab 16 107, Schmalstieg 2 261, Vr 328, Zēv 2 326, Tp 10 10, ЭССЯ I 189

ģērēt [ģẽrêt]. Aizguvums; no vlv., lv. *geren* 't. p.' (v. *gerben*). Verbs atvasināts no adj. *garo* > *gar* 'sagatavots'. Pamatā ide. **gʷher-* 'karsts, silts', no kā la. *gars*. Latviešu valodā vārds aizgūts 17.—18. gs. 18. gs. vidū tas lietots tikai Rīgā un tās apkārtnē (Lg II 117), bet gadsimta 80. gados G. F. Stenders to iiksējis bez vietas ierobežojuma līdz ar atv-iem un saliktenịem: «ādu izģērēt, ģermanis, ādģēris» (St I 70), arī «ģērējs, ādģērejs» (St II 278). Iespējams, ka Kurzemē vārds lietots plašāk nekā Vidzemē, kuras leksiku pazina J. Lange.

Agrākais apzīmējums *(ādas) mīt* (Manc II 406), no kā *ādminis* (Manc I 74, II 406), ko arī G.F.Stenders min pirmajā vietā, pirms aizguvuma (St II 278).

Kl 249, M-E I 698, Pok 493 (494), Zēv 2 38

ģerīt 'griezt ar neasu nazi; raustīt'— sk. *grāmata*.

ģēvele [ģẽvele] 'jumtgale, zelminis'. Aizguvums; no vlv. *gēvel* 't. p.' (v. *Giebel*). Pamatā ide. **ghebh-l-* 't. p.' (> gr. *kephalē* 'ģēvele, galva'). Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (*ģēveles,* Manc I 76).

Kl 257, M-E 698, P 249, Pok 423, Zēv 2 39

ģībt [ģìbt], apv. [ĩ]; lš. *geĩbti* 'kļūt vājam, ģībt, nobeigties', *gýbti* 'atlabt (no slimības)' (no *atgýbti* 'atspirgt no bezsamaņas'), norv. *keik* 'līkums, pagrieziens, slīpums, izmežģījums', d. *kei* 'kreisa roka' (par noz. 'līks' → 'kreiss' sal. *kreiss, kreilis*), si. *jihmáḥ* 'slīps, šķērss, noliecies, šķielējošs'. Pamatā ide. **gei-* 'griezt, liekt' ar *b* paplašinājumā; **geib : *gīb-,* no kā la. *ģībt,* arh. *ģibt* un saknes pamatpakāpe apv. *ģeibt* [èi] 'grīļoties' (Für 2 128), arī 'mirt'; *ģeiba* 'reibonis', arī 'slimība; vārgs cilvēks', ar *ei* > *ie* apv. *ģiebt* 'kļūt vājam, bālam'. Skaņumijā apv. *gaiba* 'muļķe, kas visu laiku runā', *gaibs* 'vējagrābslis; ķēms'.

Vārda *ģībt* ieskaņā *ģ-* (gaidāmā *dz-* vietā) vai nu ekspresijai, vai arī no senākām Zemgales izloksnēm. Nozīmes attīstība: 'liekties' → 'aiz nespēka saļimt' → 'zaudēt samaņu'. Tiešo sakaru ar saknes nozīmi rāda arh. *ģibt* 'liekties, ieliikt': «zeme ģibst,

ieģibst» (M-E I 698). Rakstūrīgs arh. *paģibt* 'salīkt, saliekties': «Kad ar līku muguru, paģibis, ar noliektu galvu, ar ievilktu krūti stāv jeb sēž...» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 65). Ar 'ielīkt' saistītā noz. 'ieleja' parādās daudzos vietvārdos, piem., mājas *Ģibas* (Grenčos un Irlavā), *Ģibieši* (Aizviķos un Gramzdā), *Ģibietis* (Virgā un Rucavā), *Ģibeļu pļava* (Engure un Zentenē), *Ģibēni* (Drustos un Morē).

Pēc cita uzskata (Frenkels) vārds *ģibt* un ar to saistītie vārdi ir tās pašas cilmes kā *gaist*. Vēl pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds aizgūts no lietuviešu valodas, ja vien *ģ-* nav no *gv-*.

Sk. arī: *gaizs*.

B II 397, E I 104, EF 2 143, M-E I 695 un 700, MM I 435, Pok 354

ģimene. Aizguvums; no lš. *giminė̃* 'dzimta'. Tās pašas cilmes vārds kā la. *dzimt*. Sal. arī narev. *gimna* 'ģimene, onkuļi, viņu sievas' (KK 29 195, Zinkevičius 1 12, 2 73). J. Alunāns ierosināja latviskotu vārda formu *dzimene* ('cilts, ģimene, cilme', Al II 301), bet šī forma valodā nav ieviesusies. Aizg. *ģimene* rakstos kopš 19. gs. 70. gadiem agrāk lietotā ģerm. *familija* (< v. *Familie* 't. p.') vietā. Vārda nozīme sākumā gan bija diezgan nenoteikta (arī 'dzimta, dzimums'), tā nostabilizējās 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā (D KV I 451, RLB KV I 1045, D I 386).

Brence 2 60, EF 2 151, M-E I 699

ģīmetne — sk. *ģīmis*.

ģīmis [ģīmis]. Aizguvums; no lš. *gỹmis* 't. p.' Tās pašas cilmes vārds kā *dzimt*. Vārds ir sens aizg. Tas sastopams 17. gs. literatūrā līdztekus ar tajā pašā nozīmē lietoto vārdu *vaigs*. Senāk arī paralēlforma *ģīme,* kas 17. gs. rakstos dominē. Piem.: «tev būs arīdzan viņa ģīmei līdzanam [līdzīgam] tapt» (Manc I 67), «Darīsim cilvēku pēc mūsu ģīmi, pēc mūsu līdzības» (Gl I 2). G. Elgers diference formas *ģīmis* un *ģīme:* pirmais viņam ir sin. vārdam *vaigs* (Elg 1 296), otrais kā apvidvārds izsaka jēdzienu 'forma, figūra' (sin. *stalta,* 1 177). 20. gs. sākumā vārdu *ģīmis* no liter. valodas izskauda vārds *seja.*

19. gs. 70. gados darinātais atv. *ģīmetne* sākumā 'seja', bet līdztekus arī 'sejas attēls'. Piem.: «Pasakas ir spoguls, kur tautas gara un iedomu ģīmetne jeb seja nospoguļējuses» (BV 1873 23 177), «Priekš Linkolna ģīmetnes (bildes)» (M. Kaudzīte. Dziesmiņas, 1872 25). Vārda noz. 'portrets' biežāk lietota 19. gs. 80. un 90. gados; piem.: «izlūdzos arī Jūsu ģīmetni» (Pūcīšu Ģederts vēstule F. Brīvzemniekam 1888. g. 25. maijā). Šī nozīme nostabilizējās 20. gs. sākumā (D 2 674). Vārds *ģīmetne* aizstāja agrākos apzīmējumus *nobildējums, (cilvēka) bilde* (V 1 438), *noģīmējums* (D 1 857), *noģīmis:* «priecājos par Jūsu noģīmi [žurnālā «Austrums»]» (M. Ārons vēstule F. Brīvzemniekam 1886. g. 25. apr.). Abi pēdējie apzīmējumi no verba *noģīmēt* 'portretēt' (v. *abbilden,* Elv 2, St II 3), kam vēlāk pievienojās *ģīmēt*

(U I 74); sal.: «cilvēka vaigus izglezno vai noģīmē» (A. Kronvalds; Kr I 516).

Internacionālisms *portrets* jau 19. gs. 70. gados (V 1 438), bet ilgu laiku biežāk lietota forma bija *portreja* (< v. *Portrait* [portrē] no franču valodas) (V 3 277, D 1 857, RLB KV I 1055, III 3261).

Brence 2 62, EF 2 151, M-E I 700, II 790, Sab 16 107

ģindenis [ģiñdenis] 'skelets', arh. 'galīgi panīcis, novājējis cilvēks'. Līdz ar apv. *ģinda* 't. p.' (Für 2 130) no verba *ģint* (tag. *ģinstu,* pag. *ģinu*) vai **ģinst* (pag. *ģindu, ģidu*) 'bojāties, iet bojā, iet postā': «Lai viņa ģinst, šī ļaunā zeme» (Rainis — M-E I 699). Sal. «saģidusi ēka»— ēka bez jumta, sakritusi, arī «saģidis cilvēks, saģidis lops»— ļoti novājējis, sakritis cilvēks, lops (Für 2 131). Sal. lš. *gèsti* (tag. *geñda,* pag. *gẽdo*) 'bojāties, maitāties, pūt; izlaisties, palaisties'.

Vārdā laikam saplūduši divu ide. saknu refleksi:

1. Pamatā ide. **gᵘedh-* 'grūst, durt, ievainot, graut' > b. **ged-* (no kā arī *dzedrs,* sk.). Tagadnes formās *n* iespraudums, kas latviešu valodā daļēji vispārināts paradigmā —**gend- : *gind-;* no **gind-ti* > **ģinst,* pag. *(es) ģindu.*

2. Pamatā ide. **gᵘhen-* 'sist' (no kā arī la. *dzīt, gandēt,* sk.); b. **gen-: *gin-,* no kā la. **ginti* > *dzīt* un apv. *ģint.* Ieskaņas *ģ-* varbūt no Zemgales senākām izloksnēm; sal. vietvārdus *Ģinarti* (Mežotnē), *Ģindarti* (Codē), *Ģinduļi* (Svētē un Vircavā). Iespējams arī, ka *ģ-* un tautosillabiskais *-in-* saglabājies ekspresijai. Sal. apv. *ģinta* 'drupas'.

Pēc cita uzskata (Frenkels, Mairhofers) vārds saistāms vienīgi ar *dzīt,* tātad pamatā ir **gᵘhen-;* vēl pēc cita (Pokornijs)— tā pamatā ir tikai **gᵘedh-*. Vēl pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds ir aizgūts no lietuviešu austrumu izloksnēm. (K)

E II 157, I 171, EF 2 149, MM I 321, M-E I 699, Pok 466 (467) un 491

ģints [ģints], apv. *ģinta, ģinte.* Pēc tradicionālā uzskata aizg. no lietuviešu valodas; J. Endzelīns uzskata, ka tas saistāms ar apv. *ģente* 'saime, vecāki un bērni kopā', kas ir aizg.— no lš. *gentìs* 'ģints, dzimta, cilts; radinieks', apv. *gentẽ* 't. p.' Taču lietuviešu valodā nav atbilstošas vārda formas, izņemot Austrumu Lietuvu, kur izloksnēs *-en-* > *-in-;* no šejienes varēja būt aizg. *ģints* (piem., Vārkavā), ko liter. valodā ieviesa Rainis.

17. gs. Zemgalē sastopama forma *ģinta* 'radu kopums, piederīgo pulks' (Für 2 130), ko piemin arī 18. gs. vārdnīcas (Elv; St I 71), un šo formu lieto arī kurzemnieks A. Kronvalds (1869, Kr I 648). Tā kā šī forma saknes vokālismā atbilst pr. *gyntos* 'vīri', iespējams, ka la. *ģinta* ir sens kuršu vārds, kas turpina rietumbaltu tradīciju un no Kursas izplatījies arī Zemgalē. No senākām Zemgales izloksnēm varēja saglabāties ieskaņas *ģ-*. (Sal. vietv. *Ģintumi* un *Ģinuļi* Zentenē.)

Vārda pamatā ir ide. *ĝen- 'radīt', no kā si. jánaḥ 'dzimums, cilts, dzimta', gr. génos 't.p.', lat. genus 'pēcnācēji', gēns 'ģints, dzimta, cilts; pēcnācējs'. Zudumpakāpē b. *gint-, kur g- (un nevis ž-) vai nu radniecīgās saknes *g^{u}em- ietekmē (b. *gem-, no kā la. dzemdēt), vai arī tas ir atšķirīga ide. dialekta relikts. (K)

Brence 2 61, E III_2 387, IV_2 199, EF 2 147, M-E I 699, Pok 373, Sab 16 107, W-H I 592, To I 349

I

īdēt [īdêt]. Pamatā balss skaņas *ī* atdarinājums (no kā arī interj. *ī!*) ar *-d-* pievienojumu leksikalizācijai; par līdzīgu paņēmienu sal. *vai!* un *vaidēt*. Sal. arī *dīkt*.

M-E I 834

iedirbe 'iedarbība' — sk. *darbs*.

iegansts [iẽgañsts]. Atv. no verba **ganst* 'baidīt', no kā arī apv. *nogansties* 'nobīties' (lš. *gąstas* < **ganstas* 'bailes'). Verbs ir tās pašas cilmes kā *gandēt* 'bojāt' (sk.); **ganst* sākotnējā noz. 'sist'. Vārds *iegansts* pēc cilmes ir verba **ieganst* pag. pas. divd., tātad sākotnēji 'iesists' → subst. 'iesitiens'. Nozīmes pārnesums: 'iesitiens' → 'dusmas, naids': «Viņam ir iegansts pret mani = viņš netur uz mani labu prātu» (M-E II 15), «iegansts: ieņemts naids» (E-H I 513). No šejienes noz. 'iemesls': «iegansts ir tas pats, kas iemesls, bet nozīmē vairāk ļaunu nekā labu iemeslu» (E. Dinsbergs — M-E II 15). Par nozīmes izveidošanos sal. *iemesls*.

Vārds *iegansts* latviešu valodā no kursiskajām izloksnēm, kur saglabājies tautosillabiskais *-an-*.

Pēc cita uzskata (Frenkels) vārds ir atv. no *gan* 'diezgan' ar *ie-* pēc vārda *iemesls* parauga. Tādā gadījumā vārda sākotnējā noz. 'stāvoklis, kad ir diezgan (kā), kad ir apnikums': «viņam ir iegansts pret mani» nozīmētu, ka viņam ir diezgan no manis, viņam rodas apnikums pret mani. Vēl pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds varbūt saistāms ar go. *gansjan* 'būt par iemesiu'. K

E III_1 378 un 550, EF 2 131 (132), Fei 196, M-E II 15

iekams [iẽkams, iê], *iekāms* [iêkāms], *iekam, iekām*. Bijuša vietniekvārda **(j)iekas* (no kā *ik*, sk.) siev. dzimtes dsk. instr. forma. Sal. lš. *iekas* 'cik', *iekvienas* 'ikviens'; *ekas, ẽkas* 'nez kas, nez kurš' (nenot. vietn.).

M 3 96, M-E II 26

iekša [iekša]; lš. *į́ščios* (dsk.) 'mātes klēpis; dzīles', pr. *instran* 'cūku tauki', bsl. *jętro* 'aknas', ssk. *istr* 'iekšu tauki', vlv. *inster* 'kauta dzīvnieka iekšas', gr. *énteron* 'iekšas, zarnas'. Pamatā ide. **en-* 'iekš' (> la. *ie-*) atv. **enstį-* > la. *ieš-*; sal. apv. *ieša*

'iekša'. Formā iestarpināts *-k-*. No. **en-stįā-s* > la. *iešas* > *iekšas,* no kā abstrahēts vārds *iekša* ar patstāvīgu nozīmi.

Priev. *iekš* no adverba nozīmē lietotā illatīva *iekšan,* kas vecākajos tekstos figurē arī kā prievārds.

Lietuviešu valodā priedēklim *ie-* atbilst *į-* < *in-* no ide. **n̥-,* bet prūšu valodā *en-,* kā bijis arī austrumbaltu izloksnēs. Lat. *in* 'iekš, uz, pret, līdz' izveidojies no senāka *en.*

B I 590, II 93 un 404, E I 394, IV_2 228, 1 240 un 656, EF 2 188, HF I 524, A. Girdenis — Balt XVI 116, Lanszweert 60, M-E II 30, MM I 36, Nītiņa 84, Pok 311 (314), Stang 3 25, W-H I 687

iela [iela]; lš. *eilė̃,* apv. *eilà* 'rinda, kārta, slānis, šķira'. Atv. no verba *iet* (sk.). Izloksnēs *iela* arī 'rinda, grēda', piem., «malkas iela». No šejienes sekundāri pilsētas ceļa apzīmējums gar namu rindu.

B I 367, II 138, Buck 720, EF 2 119, M-E II 35, Куркина 2 99

ielāps — sk. *lāpīt.*

iemesls [iẽmẹsls]. Atv. no veba *mest* (sk.). Sākotnējā noz. 'kas iemests': «burvju līdzeklis, kas iemests kur, lai kaitētu» (U I 65), arī 'iemetiens', pārn. 'iebildums' (Lj 165). No šejienes *iemesl(i)s* 'aizbildinājums, iegansts': «iemesliņ runāt»— aizbildinājumam runāt, «es tur iedams iemeslu meklēšu»— kad es tur aiziešu, es skatīšos, it kā man tur kas cits būtu meklējams (Für 2 110).

Nozīmes pārnesums: 'pamats dusmām, strīdam, naidam' («strīdīgais kaimiņš iet, visur tikai iemesla meklēdams», M-E I 44) → 'parādības ierosinātājs faktors, motīvs'. (Par nozīmes izveidošanos sal. arī *iegansts.*) (K)

M-E I 44

ienāši [ìenāši], apv. [iẽ, iê] 'kāda dzīvnieku (parasti zirgu) infekcijas slimība'; pr. *ennoys* (jālabo: *ennōs,* Endzelīns) 'drudža drebuļi'. Atv. no *nāss* (sk.). Senākā noz. 'iesnas': «man ienāš(i) it stipri»— man ir stipras iesnas (Lj 65).

E III_2 390, M-E II 48

ieplaka [ìeplaka], apv. [iẽ, iê], arī *plaka* 'līdzenums, ieplaka', gr. *plax* 'plate, lapa; līdzenums', lat. *plācāre* 'līdzināt', Atv. no verba *plakt* (sk.). Tās pašas cilmes ir apv. *plaka* 'govs mēsli', liter. *pļeka* [ẹ] ar ekspresīvu līdzskaņa mīkstinājumu.

EF 2 602, HF II 550, M-E III 316 un 368, Pok 831

ierēdnis [ìerēdnis]. A. Kronvalda jaunvārds (1873), atv. no verba *ierēdīt* 'iekārtot'. Apv. *rēdīt* 'kārtot' ir aizg. no krievu valodas (Endzelīns; kr. *рядúть* 'kārtot, pārvaldīt', sal. *ряд* 'rinda'). Piem.: «Pēc Solona likumiem tika valdīšanas darbi caur šādiem iestādījumiem izrēdēti. . Tautas sapulce pārlūkoja valsts amatvīru jeb valsts ierēdņu darbu» (A. Kronvalds, SDP IV 91).

EF 2 711, M-E II 57, III 517, Bl — IMM 1925 8 193

ierocis [ìeruôcis], apv. [iẽ, iê[2]]; lš. *įrankis* 'darbarīks, instruments, ierocis'. Atv. no subst. *roka* (sk.). Senākā nozīme laikam 'zobena rokturis' → 'zobens'; G. Elgeram *ierocis* ir vārda *zobens* sinonīms

(lat. *machaera,* Elg I 154). No šejienes noz. 'jebkurš roka turams kaujas līdzeklis' (Lj 222, Lg II 105) jeb 'bruņojums' (v. *Gewehr* 'ierocis, bruņas', Manc I 204).

Laikam tikai sekundāri 18.gs. *ierocis* 'instruments, darbarīks' (dsk. 'ciņas piederumi', St I 228). 19. gs. pamatnozīme 'darbarīks, instruments' un tikai otrā vietā 'ciņas piederums' (U I 66), bet pēc tam pamazām atkal sāk dominēt vārda militārā nozīme (V 2 61).

Blakus vārdam *ierocis* arī arh. *ročis* 'rokturis' (St I 228).

Buck 1386, M-E II 60

iesals [iesals], apv. [iẽ]; lš. *salýklas,* apv. *į̄salas,* kr., bkr., ukr. *сóлод* (psl. **soldъ*), bulg. *слад,* č. *slad,* p. *słód* 't. p.' Atv. no **salt* 'kļūt saldam' (lš. *sálti* 't. p.', sk. *salds*).

EF 1 59, 2 759, M-E II 61, Pok 878 (879), T 248, Пр II 318, Ф III 712, Ц 429

ieskāt [ieskât], apv. [iẽ]; lš. *ieškóti, íeškoti* 'meklēt, (apv.) ieskāt', kr. *искáть* (psl. **jьskati*) 'meklēt', ukr. *сьќати* 'ieskāt', bulg. *́искам* 'vēlos', *ищ́а* 'meklēju', č. *viskati* 'ieskāt', *ískat'* 'kniebt, knaibīt', p. *iskać, wiskać* 'ieskāt', sav. *(h)eiscōn,* v. *heischen* 'prasīt, pieprasīt', a. *ask (< *aks-)* 'jautāt, lūgt, prasīt', si. *éṣati* 'meklē', *iccháti (< *is-skō-)* 'uzmeklē, vēlas, pieprasa', ave. *išaiti* 'grib'. Pamatā ide. **eis-skō- / *eis-skō-* 'vēlēties, pieprasīt, meklēt' > b. **eis-škā-* > ab. **ieškā-,* no kā la. *ieskāt.* Saknes noz. 'vēlēties' izpaužas atv-ā *ieska* (apv.) 'vēlēšanās, kāre': «.. lasīt [zemenes] nav nekāda prieka, un, ja arī kādreiz uznāk pēc viņām ieska, tad lasīšanas darbu uzdod ganu meitenei» (Sudrabu Edžus — MVM 1896 839).

B III 60, Buck 1264, E I 104, III_2 401, EF 2 182, Kl 301, M-E II 65, MM I 85 un 130, Oxf 54, Pok 16, Stang 3 85, T 67, Гам-Ив 2 19, 3 108 un 112, Ив — Donum B 206, Пр I 274, Ф II 139, Ц 178, ЭСРЯ II_7 116, ЭССЯ VIII 238

iesms [iesms], apv. *iesma*; lš. *iešmas,* pr. *aysmis* 't. p.', gr. *aichmḗ (< *aiksmā)* 'šķēpa smaile, iesms', lat. *īcere* 'trāpīt, ievainot'. Pamatā ide. **ĕik- : *ăik- : *ik-* 'iesms; trāpīt (ar asu ieroci)', no kā b. **eiš- : *aiš-* > la. *ies- : ais-,* no kā *iesms* un apv. *aisīt* [àisît[2]] 'rādīt zobus, atiezt žobus': «suns aisīja zuobus uz kuošanu» (M-E I 14), «metās virsū, zuobus aisīdams» (E-H I 5).

Ide. forma var būt no saknes **ai-* 'degt, spīdēt' (Mažulis). No šās saknes vārds varēja izveidoties arī citādi (Pokornijs): no **aidh-* 'degt, spīdēt' atv. **aidh-smo-* > b. **aismo-* > ab. **iesma-* (: ave. *aēsma* 'malka').

E II 494, IV_2 172, EF 2 182, HF I 48, Mažiulis I 57, M-E II 68, Pok 11 (12) un 15, W-H I 670, B. A. Дыбо — ВСЯ 1961 V 27, To I 65

iesnas [iesnas], apv. vsk. *iesna.* Laikam no **en-snā-,* kur prievārdam **en* 'iekš' (no kā pried. *ie-*) pievienots pied. *-snā-* (kā vārdos *plūksna, vīksna*). Par analogu vārda veidošanos sal.

ieksa. Vārds senāk apzīmējis tikai deguna atdalījumus: «man iesnas tek» (St I 58), no kā sekundāri slimīgā stāvokļa apzīmējums. Vārdam agrāk bijis apvidu raksturs. Zemgalē 17. gs. *ienāši* 'iesnas' (Manc I 160, II 396), ko tādā pašā nozīmē min arī G. F. Stenders 18. gs. beigās (St I 58), bet Ziemeļvidzeme 19. gs. sākumā šķir *iesnas* cilvēkiem un *ienāšus* zirgiem (Wel 37). Vārds *iesnas* 19. gs. vidū vēl maz pazīstams Kurzemē, kur šajā nozīmē lietots vārds *grūtumi.* Abus vārdus paralēli dod K. Valdemārs 19. gs. 70. gados (V I 276), bet 90. gados tikai *iesnas* (V 3 172).

B III 835, M-E II 68

iespaids — sk. *ietekme, spiest.*

iestāde [iestāde]. Atv. no *stādīt* (sk.), 19. gs. 80. gadu jaunvārds. Apzīmējums *iestādīšana, iestādījums* 'nosacījums, nodibinājums, noteiktam nolūkam izveidots pasākums' (St I 292) lietots vēl 19. gs. otrajā pusē, piem., A. Kronvalds rakstīja par hronikām: «slavējami visi tādi iestādījumi, kas laika notikumus vēlākiem dzimumiem uzglabā» (1873, Kr I 275). Bijusi tendence šos apzīmējumus saistīt ar sabiedriskām iestādēm, piem., «Pēterburgas Avīzes»: «valstī vajaga tādām iestādīšanām būt, kuras pēc tam lūko, ka likumi tiek cienā un godā turēti» (1862 14 131). 19. gs. 80. gados «Baltijas Vēstnesī» dažos rakstos jau parādījās vārds ar īsāko formu — *iestāde* labdarības pasākumu apzīmēšanai (v. *Stift,* RKr II 55). Šā vārda nozīmi daži autori stipri paplašināja, izsakot ar to arī jēdzienus 'nosacījums, iekārtojums, izveidojums, pasākums'; piem., E. Veidenbaums: «Tāda tā teorija, kas sodu uzskata par Dieva iestādi» (Pūrs 1891 I 73). Vārda lietošanu mūsdienu nozīmē stabilizēja 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā g. k. J. Dravnieks, lietojot, piem., apzīmējumu «mācības iestādes» u. c. un tulkojot ar vārdu *iestāde* v. *Anstalt, Behörde* (D I 65 un 151) un kr. *учреждение* (D 2 947).

M-E II 72, Roze I 40

iet [iêt, iẽt]; lš. *eĩti,* pr. *ēisei* (vsk. 2. pers.), *ēit* (3. pers.), kr. *идти́* (tag. *иду́;* ssl. *iti, idǫ,* psl. **jьti, *jьdǫ*), bkr. *icцí,* ukr. *iти́,* bulg. (tag. vsk. 1. pers.) *и́да,* č. *jíti,* p. *iść,* arh. *ić,* he. *i-* 't. p.', si. *éti* '(viņš) iet', gr. *eĩmi* 'iešu', lat. *ire* 'iet', *eo* '(es) eju', *it* '(viņš) iet'. Pamatā ide. **ei-* (< **H_1éi-*) 'iet', no kā b. **eitei/ti* > la. *iet.* Tagadnē arh. un apv. atemātiskās formas *(es) eimu* > *iemu, (mēs) eima(m)* > *iema(m).* Ar nepārveidotu saknes formu atv. *eja.*

Pagātnes formas veido ar citas cilmes vārdu: *(es) gāju* utt., kam pamatā ide. **g^uā-* (< **g^ueH_2-*) 'nākt' > b. **gā-,* no kā la. **gājā-* > *gāja* un lš. *góti* 'iet (ātri iet)'. Ide. **g^uā-* ir otrās sērijas verbs, kas ide. pirmvalodā funkcionēja laika (pagātnes) un veida kategorijas izteikšanai pretstatā pirmās sērijas verbiem (arī **ei-tei* > *iet*), kas izteica tagadnību. Ide. vēlīnajā periodā dažos pirmvalodas dialektos abi verbi saplūda supletīvā paradigmā ar noz. 'iet'.

Senākā *g^{u}ā- nozīme 'nākt' izpaužas šās saknes refleksos, piem., ģermāņu valodās (v. *kommen*, a. *come* 'nākt'). Ir izteikts uzskats (Illičs-Svitičs), ka arī saknes *ei- senākā nozīme bijusi 'nākt' un no tās vēsturiskajā attīstībā izveidojies kustības vispārinātais jēdziens 'iet'.

No abām verba *iet* saknēm atvasināti apzīmējumi jēdzieniem 'iešana' un 'ceļš' (kā visās ide. valodās). No *ei-* > *ie-* — *iešana, eja,* jaunāks *ietve*; no *gā(j)-* — *gaita, gāts, gatve.* No ide. **ei*-zudumpakāpes **i*- atvasināts **iter/n*- 'ceļš'; sal. he. *itar*, lat. *iter* (ģen. *itineris* < **itinis*), toh. A *ytār*, B *ytārye* 't. p.' Latviešu valodā šis vārds saglabājies vietvārdos: mājas *Iteri* (Lubejā), *Ites* (Kalsnavā), *Mežites* (Laidzē, Lībagos, arī pilskalns) u. c., varbūt arī *Iteņezers* (Bērzpilī). (Līdzskaņa celmam pārveidojoties, no **iter* izveidojās **ite* kā no **māter* — *māte.*)

Narevas baltu (jātvingu?) izloksnē *ejd* (< **eit*) 'iet' saglabājis nepārveidotu saknes formu tāpat kā lietuviešu valodā.

Sk. arī: *aicināt, aidinieks, aile, aita, eja, gaita, gājējs, gājums, gatavs, gāts, gāzt, iela, ietve, jāt, saeima.*

Buck 690 un 693, E IV_2 204, I 720 un 876, EF 2 119 un 161, Euler 124, HF I 462 un 463, KK 29 195, Lanszweert 164, Mažiulis I 246, M-E I 616, II 79, MM I 128, Pok 293 (294) un 463, A. Rubīna — LVKJ 16 89—95, Stang 2 140, 3 58 un 318, T 67, Ti I 335 un 445, W-H I 406, Zinkevičius 1 12, 2 72, Бенвенист 1 187, Гам-Ив 3 60 un 86, Ив 11 160, 12 97, 137, 189 un 213, То II 20, Ф I 117, ЭСРЯ II_7 15, ЭССЯ VIII 247

ietekme [ietekme]. Atv. no verba *tecēt* (sk.), J. Endzelīna jaunvārds 20. gs. 30. gados pēc v. *Einfluss* parauga (kas agrāk tulkots ar vārdu *iespaids*; tas veidots pēc v. *Eindruck* parauga). Līdz ar to darināti verbs *ietekmēt* un adj. *ietekmīgs* (E-H I 551, Ozoliņš 1 80).

Vārds *iespaids* pēc v. *Eindruck* parauga jau 18. gs. (St. II 194), bet liter. valodā plašāk ieviests tikai kopš 19. gs. 70. gadiem (*iespaidi* 'впечатление', V 2 63; *iespaids* 'Eindruck', RKr II 55), un 20. gs. sākumā blakus savienojumiem «panākt iespaidu», «darīt iespaidu» (v. *Eindruck machen*) arī verbs *iespaidot* (D I 308).

E III_2 103 un 249, M-E II 69, Velt 20

ietve [ietve, iê]. Atv. no verba *iet* (sk.), 20. gs. 30. gadu jaunvārds, kas aizstāja svešvārdu *trotuārs*. Paralēli darināts un 30. gados lietots arī vārds *ietne* (Bl 5 80).

E III_2 397, 4 43, E-H I 553

ieva [ieva]; lš. *ievà*, apv. *jievà* 't. p.', arī 'krūklis', pr. *iuwis* [īvis?] 'īve', kr., bulg. *ива* (psl. **jьva*), ukr. *іва, ива*, č. *jíva*, p. *iwa* 'vītols', sav. *īwa*, vlv. *īwe*, v. *Eibe*, senīru *ēo*- (< **iuo*-) 'īve', gr. *óa*, jonieśu *oíē* 'pīlādzis'. Pēc tradicionālā uzskata visus šos dažādos augus apvieno sārtā koksnes krāsa, tāpēc nosaukumu pamatā var būt ide. **ei*- 'sārts, raibs', no kā **ei-uo*-, **ei-uā*- 'koks,

krūms ar sārtu koksni' > ab. *ieu̯ā- > la. *ieva*. No vlv. *iwe* aizguvumi — la. *ive*, pr. *iuwis* (Endzelīns: laikam lasāms *iuis* = *iwis*).

Jaunāka ir hipotēze, kas slāvu vārdus nodala savrup (Maheks): tiem pamatā var būt ide. *u̯ei- 'griezt, liekt', no kā la. *vit, vītols* un šā koka nosaukumi arī vairākās citās valodās. Tādā gadījumā disimilācija no ide. *u̯ei-u̯ā > *ei-u̯ā, no kā attiecīgie slāvu valodu vārdi.

Ķokiem un krūmiem ir bijusi liela loma seno tautu mitoloģijā, un daudzos gadījumos to nosaukumi saistās ar dziļākām dabas parādību sakarībām senā cilvēka izpratnē. Šādā sakarā daži padomju zinātnieki (Ivanovs, Toporovs) la. *ieva* un dažu citu valodu augu nosaukumus saista ar ide. senāko mītu par mūžzaļo Pasaules koku. Šā mūžzaļā koka, auglības dieva simbola, nosaukums hetu valodā ir *ei̯a (*ai-i̯o)*. Ar *ei* > *ie* un pied. *-u̯ā-* šim nosaukumam latviešu valodā atbilst *ieva*. Ar hetu mūžzaļā koka nosaukumu dažās senajās valodās saistās laika un mūžības apzīmējumi: si. *ay-uş* 'laiks, dzīve', gr. *ai-u̯én* 'vienmēr' (← 'mūžīgi'), lat. *aevum* < *ae-u̯om* 'mūžība, dzīve, vecums, laikmets', go. *ai-ws* 'laiks, mūžība'. Šo vārdu pamatā ir ide. *ái-u̯-* < *H_2éi-u̯-*, kas saknes zudumpakāpē ieguvis citu nozīmi: *H_2i̯-éu* > *i̯eu̯-* 'jauns', no kā arī la. *jauns*. Ķa bija saistīti jēdzieni 'mūžīgs' un 'jauns', rāda *i̯eu̯-* refleksi senajās irāņu valodās, piem., ave. *yu-* 'mūžība'.

Iespējams, ka arī senie balti tāpat kā heti saistījuši kuplu koku, resp. krūmu, šinī gadījumā ievu, ar jaunību un mūžību un ka tai ir bijusi loma senajos ritos. Ķa ieva ir bijusi auglības simbols, rāda latviešu tautas ticējumi, piem.: «Kad ievas zied, tad ar viņu ziediem jānokaisa lauki, lai labība ražīgi padotos» (Svētē), «Kad ievas ļoti kupli zied, tad būs auglīga vasara» (Jaunjelgavā), «Kad pavasarī daudz ievas zied, tad nākošu rudeni daudz meitas precas» (Reņģē; LTT II 621).

B II 394, E I 104, IV$_2$ 230, EF 2 183, Mach 230, M-E II 85, Pok 297, T 68, Ti I 262, Гам-Ив 3 629 un 631, ЕСУМ II 287, Ив 4 40—43, Ив-То 2 31—36, А. С. Львов — Эт иссл I 38, Пр I 262, Л. А. Сараджева — Эт 1979 165, То III 100, ЭСРЯ II$_7$ 3, ЭССЯ VIII 248

iezt '(at)ņirgt (zobus)' — sk. *aiza*.

iežmauga — sk. *žmaugt*.

igauņi [igaũņi], vsk. *igaunis*. Vārds atvasināts no kāda Igaunijas novada sena nosaukuma, kam atbilst lat. *Ugaunia* (kur *u* var būt izrunāts kā *ü* > la. *i*; Endzelīns). Pēc cita uzskata (Iļjičs-Svitičs, Trubačovs) vārda pamatā var būt latinizēts cilts nosaukums, kas atbilst ide. cilšu nosaukumam *Inguaeones* (no **ingu* : **igu*) rietumos no ģermāņiem.

M-E I 702, Raģe — Dial I 30, Rozenbergs 4 122—137, Schmalstieg 2 5

īgt [îgt]; lš. *ingas* 'slinks, kūtrs', *iñgsti, iñgzti* 'dīkt, pinkšķēt;

idet', *éngti* 'žņaugt, plēst, skrāpēt, dīrāt; apspiest', kr. *ягá* 'ragana, ļaunais gars' (ssl. *jędza* 'slimība, vājums', pamatā psl. **ęgľi*), bulg. *ензá* 'brūce, čūla', apv. 'slimība', a-s. *inca* 'slimība', ssk. *ekki* 'skumjas, šaubas'. Par vārda cilmi nav vienota uzskata. Iespējams, ka pamatā ir ide. **anĝh-* 'šaurs, sašaurināt, sasiet' (no kā v. *eng* 'šaurs') paralēlforma **engh-*; šādu formu prezumē arī daži ķeltu valodu vārdi, piem., bretoņu *enk* 'šaurs' un kimriešu *ing* 'apspiests stāvoklis'. Saknes skaņumijā **ņgh-* > b.**ing-* > la. *ig-*; verbs *īgt;* no kā adj. *īgns.* Ar senāku *ing-* laikam apv. *ingt* 'salt' (← 'būt īgnam aiz aukstuma'). Verba *īgt* nozīmes attīstība: 'šaurs' → (verbs) 'justies šauri, apspiesti' → 'būt neapmierinātam, dusmīgam'. Par nozīmju sakaru sal. sav. *angi* 'šaurs' : ssk. *angr* 'apnikums, nomāktība', a. *angry* 'dusmīgs, nikns'.

Ir bijusi verba *īgt* senāka noz. 'tapt šauram'; attiecinot uz acīm, 17.—18. gs. izveidojies noz. pārnesums 'bojāties': «acis dūmuos igst» (kas izprotams abējādi; M-E I 835), «acis dūmos izīgst» (Für 2 154). Ar mūsdienu subst. *īgņa* nozīmi K. Fīrekeram *igums, iguns,* bet ar mūsdienu *īgnums* nozīmi — *īgnis* (turpat).

Pēc cita uzskata (Pokornijs) vārda *īgt* pamatā ir ide. **aig-* 'saīdzis, slims' un tas nav saistāms ar lš. *iñgsti* un *éngti* (pretēji Frenkels, Trubačovs). (K)

B I 439, III 191, BI 6 195, EF 2 10, Kl 165, M-E I 834, Pok 13 un 42, Stang 3 25, T 70, Ф IV 542, ЭССЯ VI 68

ik; lš. *ikì, jíek* 'līdz', pr. *ikai* 'ja'. Pamatā ide. relatīvo vietniekvārdu celms *i̯o-*, no kā arī si. *yā́vat,* gr. *héōs* 'tik ilgi, kamēr' (Frenkels). Forma *ik* proklītiski saīsināta no **(j)iek,* kas bijis vietniekvārda nek. dzimtes nom.-ak. ar senāku noz. 'cik daudz' (vīr. **(j)iekas* > **ikas;* Endzelīns). Pēc cita uzskata (Toporovs) forma ar *ie* izveidojusies pēc analoģijas ar citiem vārdiem un nav organiski saistāma ar *ik.* Vēl pēc cita uzskata (Trubačovs) lš. *ikì* izveidojies no priev. *likì* (noraida Toporovs).

Sk. arī: *iekams.*

E IV₂ 227, EF 2 183, HF I 606, M IV 23, 3 95, M-E I 703, MM III 18, Pok 283, To III 31,— Balt XV 104—110, Tp — Donum B 544

ikri, vsk. *ikrs;* lš. *ìkrai,* vsk. *ìkras* 't. p.', pr. *yccroy* [ikrai] 'kāju ikri', kr. *икрá* (bsl. *ikra* < psl. **jьkra*), bkr. *ікрá* 'zivs ikri', kr. *úкры* 'kāju ikri', ukr. *ікрá* 'zivs ikri, govs tesmens', bulg. *úкра* 'zivs un kāju ikri', č. *jikra,* dsk. *jikry* 'zivs ikri', apv. *ikra, ikro* 'kāju ikri', p. *ikra* 'zivs un kāju ikri'. Tās pašas cilmes kā *aknas* (sk.). Pamatā ide. **i̯ĕkᵘŗ- / *i̯ekᵘn-,* no kā atvasināti gan aknu, gan ikru apzīmējumi. Sākotnējais vārds ir bijis heteroklītisks, t. i., celma darināšanas līdzskanis mainījies locījumos; sal. si. *yákŗt,* ģen. *yaknáḥ* 'aknas'. Ide. valodās parasti gan vēlāka nozīmju diferenciācija saistījās ar formas diferenciāciju; tā arī baltu valodās, kur ar *r*-celmu saistījās ikru apzīmējumi. Saknes zudumpakāpē ide. **ikᵘŗ-* > b. *ikr-.

Aknu, zivs ikru un kāju muskuļu apzīmēšanai ar vienas cilmes vai pat ar vienu un to pašu vārdu pamats bijis 'uztūkums, izliekums, koncentrējums' (Toporovs).

B II 653, E I 103, IV_2 227, EF 2 183, M-E I 704, Pok 504, Пр I 268, To III 11 un 36, Ф II 125, ЭСРЯ II_7 47 un 48, ЭССЯ VIII 217

īkstis [îkstis], vsk. īksts, apv. ikstis, ikši, ikši 'nieres'; lš. ìnkstas, apv. ìnkstis, pr. inxcze [inkste?] 'niere'. Pamatā ide. *eid- : *ĭd- 'tūkt' atv. *id-s-to- > *isto-, no kā skr. исто (psl. *jьsto) 'niere'. Baltu valodās vārds no nazalizētas pamatformas *insto- ar k iespraudumu: *inksto-s > la. *īksts ar morfoloģiskiem variantiem. Bez k iesprauduma la. apv. īstri [îstri] 'nieres'.

E III_1 406, IV_2 228, Eckert 6 588, EF 2 188, M-E I 835, Pok 774, Stang 3 25, To III 59, ЭССЯ VIII 242

īkšķis [îkšķis]; lš. nykštȳs, nýkštis, arh. inkštis, pr. instixs [instik(a)s]. Tās pašas cilmes kā īss (sk.), atv. ar pied. -ti̯o- no šā adjektīva ar vēlāku k iespraudumu: *īstis > apv. īkstis. (Par formu sal. adj. zals : zal(k)tis.) No locījumu formām (piem., ģen. *īkst'a > īksķa > *īkšķa) nom. īkšķis. Par formu sal. arī apv. īkšķi 'īsi'. Uz vārdu īss un īkšķis sakaru norāda arī pasaku Īkstītis (Īkšķītis) 'ļoti maza augumu zēns'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Frenkels) vārda pamatā ir ide. *eid- : *ĭd- 'tūkt' (*id-tis > *istis) vai (Toporovs) ide. *enk- : *n̥k- 'sniegt, sasniegt', no kā la. nest. K

E IV_2 228, I 357, Eckert 9 175, EF 2 188, J. Hilmarsson — Balt XIX 169, M-E I 835, To III 52

īlens [īlęns]. Pēc tradicionālā uzskata (Būga, Endzelīns, Frenkels) vārds ir aizguvums — no go. *ēla 'īlens', laikam ar prūšu valodas starpniecību (pr. ylo 't. p.'). Gotu ē bija ļoti šaurs, un aizguvumā to aizstāja ī. Pamatā ide. *ēlā 'īlens'. Latviešu valodā aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 15, Lj 92). Izloksnēs variētas formas: īlēns, ilins, ilenis, arī īle, īls.

Pēc cita uzskata (Ivanovs, Toporovs) vārds līdz ar la. ilknis, ilkss saistāms ar he. illui̯anka- 'pūķis, čūska', kur il- laikam apzīmē ko asu (ilkni, dzeloni, ragu). Tādā gadījumā vārda īlens pamatā ide. *eil- : *ĭl- no saknes *ei- (< *H_1ei-) 'smails, ass' (→ 'kārts'; sk. ilkss). No šās saknes varētu būt atvasināti arī apv. iliņš [īliņš] 'ass vējš, vēja brāzma' un ilis [îlis[2]] 'kāda maza zivs'. (Zivs nosaukums gan var būt aizg. no igauņu valodas: ig. apv. hilus 'spīdums'.)

B II 292, Buck 413, E IV_2 227, EF 2 183, Ķl 9, Laumane I 260, M-E I 836, Pok 310, Ti I 355, Ив-То 2 135, To III 43

ilgs [il̃gs]; lš. ìlgas 'garš, ilgs', pr. adv. ilga, ilgi 'gari, ilgi', kr. до́лгий 'ilgs, garš', до́лго 'ilgi' (ssl. dlьgъ, dlъgъ 'garš'), bkr. до́ўгі 'garš', ukr. до́вгий, bulg. дъ̀лъг 'garš, ilgs', č. dlouhý, p. długi, go. laggs, sav., v. lang, si. dīrgháḥ, lat. longus 't. p.' Pamatā ide. *lēgh- 'garš, ilgs'; skaņumijā *l̥ghó- > b. *ilga-,

no kā *ilgas > la. ilgs. Slāvu un dažu citu valodu formas ar d- no preformanta d(e)-. Citādi Pokornijs, kas rekonstruē ide. *delēgh- un uzskata, ka baltu u.c. valodās vārdā zudis d(e)-.

Latviešu valodā ilgs senāk nozīmēja 'garš, ilgs'. Sal. 17. gs. G. Elgeram: «es ilgus matus turu» (man ir gari mati, Elg 1 636). Vārds ilgs ar noz. 'garš' vairākos vietvārdos; sal. Ilga-brads ('garais brasls', mežs Aknīstē), Ilgsils (Nogalē), Ildzis (ezers Krāslavā, Skaistā, Ciecerē, Zvārdē u. c.), Ildzes ezers (Krustpilī); sal. Garais ezers (Dobelē, Ilzenē u. c.).

Narevas baltu (jātvingu?) izloksnē ilg (siev.) 'ilga' nozīmes ziņā atbilst la. ilgs.

No ilgs verbi ilgt, arh. ilgot [ilguôt] 'ilgi darīt, vilcināties, kavēties; ilgt', ar noz. pārnesumu ilgoties [uô]. Subst. ilgas senākā apzīmējuma ilgošanās vietā kopš 19. gs. 90. gadiem, piem.: «neapslāpējamas ilgas pēc kaut kā augstāka un daiļāka» (J. Ērmanis, 1890— Pūrs, 1891 I 25). Vārds liter. valodā plašāk ieviesies ar Raiņa dzeju un atdzejojumiem. Arh. ilgis 'ilgšana', ilgosnis [uo] 'ilgs laiks, ilgs pacietīgas gaidīšanas laiks', piem.: «lielā ligā, pēc ilgošņa, kad cilvēks kā ģinda izdēdējs» (L Ārste 8 30).

Atv. noilgt, noilgums A. Stērstes jaunvārdi 19. gs. 90. gados.

B II 437, Buck 978, E IV_2 227, EF 2 183, Euler 36, Fei 318, Hamp 2 144, KK 29 195, Kl 422, M-E I 705, MM II 47, P 359, Pok 197, T 55, W-H I 820, Zinkevičius 1 13, 2 73, ВСЯ 1962 37, Гам-Ив 3 782, Тр 8 41, Ф I 524, ЭСРЯ I_5 161, ЭССЯ V 208

īliņš 'ass vējš, vēja brāzma'— sk. īlens.

īlis 'kāda maza zivs'— sk. īlens.

ilknis [il̃knis]; lš. ìltis, ìltinis 't. p.' Pamatā ide. *lēk- : *lək- 'plēst', no kā gr. lakís 'skranda', lat. lacer 'saplēsts, saplosīts'. Saknes zudumpakāpē *l̥k- (*l̥̄k-) > b. *ilk-, no kā ar pied. -ni̯o- la. ilknis. Lš. ìltis < *ilktis (Būga). Par nozīmi sal. ide. *leuĝ- 'plēst, lauzt': semītu-hamītu *lwk 'grauzt, zobs' (no kā Etiopijas gallu ilka 'zobs').

La. apv., arh. ilkts: «tam ilktis sadilušas» (Für 2 155), ilkss, ilkši, ilkse, ilksne.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) ilknis < *iltnis < *iltinis, kura cilme neskaidra. Vēl pēc cita uzskata (Ivanovs, Toporovs) vārds cilmes ziņā saistāms ar īlens (sk.), atvasinot vārdu no ide. *ei- 'smails, ass'. Šim uzskatam var pievienoties tādā gadījumā, ja ide. *lēk- 'plēst' no *ei-lĕk-. K

B II 191, EF 2 184, M-E I 706, Pok 674, Eckert 9 186, Ив-То 2 135, Ил-Св 2 331

ilkss [il̃kss]; lš. áilis, apv. ailė 'nūja, runga', si. īṣā 'dīstele'. Pamatā ide. *eil- : *il- no saknes *ei- (< *H_1ei-) 'kārts' (← 'smails, ass'), no kā varbūt arī īlens (sk.). No *eil- skaņumijā la. apv. ailis, aile 'kārts (piem., pie zivju tača), apaļkoks' (M-E I 13). No saknes zudumpakāpē ilkss, apv. ilkse, ilksne, ilksnis u. c. Apv. ieluķši no saknes pamatpakāpē (lš. ielek(š)tis 'dīstele').

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *ilk-* varbūt no **ielk-* vai arī izveidojies skaņumijā ar šo formu. (K)

Sk. arī: *airis*.

B I 307, E II 203, Eckert 9 186, EF 2 3, M-E I 706, Pok 298, Ив-То I 135

inde [iñde]. 20. gs. 20. gadu jaunvārds (ZTV 83), paralēli ieteikts arī vārds *ieds*, kas nav ieviesies. Agrāk lietots ģerm. *ģifts* (< v. *Gift* 't. p.'). Vārds darināts, saīsinot apv. *indeve* 'kaite, slimība, nelaba tieksme; inde', ko J. Endzelīns uzskata par senu kursismu vai aizguvumu no lietuviešu valodas (lš. apv. *ìndėvė* 'inde', arī 'ļaunums, ļauns gars') un kas var būt izveidojies no pried. *in-* 'ie-' un verba *dot* vai *dēt* 'likt' atvasinājuma (sal. la. *deva* ar apv. formu *indeva;* E. Frenkels: *indeva,* lš. *ìndėvė* izveidojušies no *dot* un *dēt* kontaminējuma). Par nozīmes pārnesumu sal. v. *Gift* 'inde' ← 'devums, dāvana' (vienas cilmes ar *geben* 'dot').

Uz vārda *indeve* otrās daļas iespējamu citu cilmi norāda P. Einhorna 17. gs. vērojums, ka latvieši velnu sauc par *indiev(u),* un J. Langijs šo vārdu paskaidro ar sinonīmisku *nedievs* (Lj 53; citas vārda nozīmes: 'posts, nelaime'). Arī K. Fīrekeram 17. gs. vārds — gan citā formā: *indeve (indive)*— saistās ar nelabu mistisku būtni; «kad tev(i) indive!» viņš tulko aptuveni: «kad tevi nāve rautu!» (Für 2 155). 19. gs. vienādā nozīmē *indeva, indeve* un *indieva* (U I 85), skaidrojot to kā «visai neizciešamu un neizdzenamu vājību iekš cilvēka». Iespējams, ka formā *indeve* un tā variantos saplūduši divi vārdi (*indeve* un *indieva*), ar ko izskaidrojamas atšķirīgās nozīmes. Senākajos avotos *indeve* parasti nav 'inde', bet 'ļauna' kaite, slimība' (Lg II 131). 18. gs. Rīgā šķirti vārdi *indeve* 'inde' un *indiva* 'kaite, krītamkaite' (Elv 140 un 168). 19. gs. sākumā Ziemeļvidzemē vārdu *indeve* lietoja ar aptuvenu noz. 'nelabais' («voi tev' pats indeve ir atnesis?»), bet nepazina nozīmes 'inde, kaite' (Wel 49). Ar minēto piemēru saskan A. Bīlenšteina noklausītais: «Kādas indievas tev' atnesa?» (U I 85). Ar vārdu *indieva* sal. apv. *indie!* 'ak Dievs!' (M-E I 708).

Vārda *indeve* un tā variantu nozīmi varēja ietekmēt vh. *inde* 'beigas, gals; nāve', *inden* 'izbeigt dzīvi, dzīvību', sevišķi Kurzemē, kur hercogistes laikā bija cieša saskare ar holandiešu amatniekiem un jūrniekiem (no Kurzemes ir Einhorna, Fīrekera un Langija piemēri!). (K)

B III 180, Eckert 9 57, EF 2 112, Kl 258, M-E I 707

īpašs [îpašs]; lš. *ypatùs* 'īpašs, īpatns, atšķirīgs'. Senāko *u*-celma formu **īpatus* latviešu valodā aizstājušas formas *īpašs* un *īpats* (no kā atv. *īpatns, īpatnējs, īpatnība*). Vārds ir salikteņis, kura pirmajā daļā ir sena norādāmā vietn. **i-* (kas arī vārdā *it*) vsk. instr. *ī-* un otrajā daļā vietn. *pats* atvasinājums.

Vārda *īpats* nozīme vēsturiski ļoti variējusies. 17. gs. J. Langijam *īpats* 'sevišķais', K. Fīrekeram 'savs, paša' («kas ir tavs

īpats bērns»), 18. gs. J. Langem 'viņš pats' (Lg II 129). Vārds *īpašs* 17. gs. 'pašam piederīgs': «Kad jūs nāksiet iekš Kanaana zemes, ko es jums par īpašu došu» (Gl 1 223) «Tad kļua tā zeme Varaus īpaša» (Gl 1 97). No tā subst. *īpašums* nozīme.

No *īpašs* 'atsevišķs' 17. gs. G. Mancelim *īpašība* 'persona' (Lj 187), un šādā nozīmē vārds arī 18. gs. rakstos (Lg II 129, St I 189). Vārda *īpašs* dažādās nozīmes bija cēlonis atvasinājumu polisēmijai; piem., *īpašums* G. F. Stenderam ne tikai 'tas, kas kādam pieder', bet arī 'īpašība' (St I 189). Vārdu *īpašība* un *īpašums* semantika diferencējās un nostabilizējās 19. gs. (V 1 550 un 571, 2 75, U I 84).

Blakus *īpats* / *īpašs* G. F. Stenderam arī siev. dzimtes paralēlās formas *īpati* / *īpaša* (St II 191). Piemērs ar *i*-celma formu: «ikkatrai vaislai [sugai] sava īpati sēkla iraid» (St 4, 202).

Gramatikā terminu *īpašības vārds* pēc v. *Eigenschaftswort* darinājis J. Neikens (Vācu valodas mācība, 1850, 1. d., 1) un akceptējis A. Kronvalds, gan lietodams pamīšus divus apzīmējumus — *īpašības vārds* un *savādības vārds*, piem.: «Tos vārdus, ar ko priekšmetu savādību apzīmē, sauc par savādības-vārdiem. Īpašības-vārdi ir: klausīgs, zaļa, ass, balts, melns, uzticīgs u. t. pr.» (Mazais vācietis, 1. d., 2. izd., 1865, 61). Arī terminu *īpašvārds* darinājis J. Neikens pēc v. *Eigenname* parauga (Vācu valodas mācība, 2. d., 1859, 25). Terminu akceptējis A. Stērste (Latviešu valodas mācība, 1. d., 1879, 12).

Bl 6 176, Buck 769, EF 2 186, M-E I 836, Pok 281 (285)

ir[a] (darbības vārda tag. 3. pers.) — sk. *būt.*

ir[b] [ir] (partikula, saiklis); lš. *ir̃* 'un', pr. *ir* 'arī', *er* 'līdz', gr. *ár, ra* 'nu, tātad, protams'. Pamatā ide. **ar* 'nu, tātad' (arī jautājuma partikula), zudumpakāpē *r̥- > b. **ir*. No tās pašas ide. formas pamatpakāpē la. *ar* (sk.). Saikļa nozīmē *ir* 'un' sastopams 16.—17. gs. tekstos, bet kopš 18. gs. to šādā nozīmē latviešu rakstos vairs nelieto.

E I 347, IV₂ 210 un 228, 1 700, EF 2 15, HF I 127, M-E I 708, Miķelsone 1 71, Pok 62, T 12, To II 67, III 65

irbe [ir̃be], apv. *irube, ierube;* lš. *irbė, jerbė̃, íerbė, jerubė̃* 't. p.' (ar sugu niansēm). Forma *irbe* < *irube* < **rirube; ierube* < **rierube* (Endzelīns). Vārds ir tās pašas cilmes kā *rubenis* (sk.), ar daļēju saknes reduplikāciju.

Pēc cita uzskata (Būga) vārds saistāms ar la. *raibs* vai (Bernekers, Pokornijs, Trautmanis) ar gr. *orphnós* 'tumšs' no ide. **ereb(h)*- tumši sārtu, brūnu toņu apzīmēšanai.

B I 302, II 538, EF 2 193, L I 49, M-E I 708, Pok 334, T 104

irbulis [ir̃bulis]; lš. *irbė́ti* 'mudžēt, kustēties' (← 'griezties'), *irbuloti* 'kustināt', kr. *вéрба* 'pūpolvītols' (skr. arī 'lokans zars'), č. *vrba,* p. *wierzba* 't. p.' Pamatā ide. **u̯erb(h)*- 'liekt, griezties', no kā arī *urbt* (sk.). Saknes zudumpakāpei ir dažādi refleksi;

blakus b. *urb- arī *u̯irb- > la. *virb-*, no kā *virbēt* 'ņirbēt' (← 'griezties, virpuļot'), *virbs* 'irbulis, iesms, mietiņš', *virbulis* 'irbulis; virpulis'.

No *u̯r̥b(h)- arī cits reflekss: kā daudzos citos vārdos, arī šeit pirms *r* saknes sākumā izzudis *u̯-* un izveidojies *r̥b- > b. *irb-. No tā la. *irbs, irbulis*, verbs *irbināt*.

EF 2 186, Mach 699, M-E I 709, IV 603, Pok 333 un 1153, T 360, Куркина 5 38, Тр 6 111, Ф I 293, ЭСРЯ I_3 54

irdens, *irds* — sk. *irt*[b].

īre [īre]. Aizguvums; no vlv., a̋ri. *hüre* 'īre, noma' (v. *Heure*). Vārdu plaši lietoja viduslaiku Hanzas kuģniecībā, un jau agri tas aizgūts latviešu valodā. Aizg. minēts linaudēju šrāgā 1625. g. (LUR II 55).

Buck 810, Doo II 117, Kl 306, M-E I 837, Zēv 2 182

irt[a] [ir̃t], apv. [ir̃t] 'airēt': lš. *irti* 't. p.', pr. *artwes* 'sirojuma brauciens uz ūdens' (dsk. nom.), ssk. *róa* 'airēt', sav. *ruodar*, v. *Ruder* 'airis', senīru *rá-* 'airēt', si. *arítrah̦*, gr. *eretmón*, lat. *rēmus* (< *rē-smos) 'airis'. Pamatā ide. *erə- : *rē- 'airēt' no saknes *er- 'vaļīgs, irdens, rets; izjukt, irt', no kā arī *art* un *irt*[b] (sk.). (Sal. *irt : art jūru;* Toporovs.) Ide. *erə- zudumpakāpē *r̥ə- : *r̥- > b. *ir-, no kā *irti* > *irt*. Atv. *irklis* < *irtlis. Par vārdu *irklis* un *arkls* sakaru sal. si. *arítram* 'airis' un senīru *arathar* 'arkls'.

Buck 732, E IV_2 178, EF 2 187, Euler 207, HF I 553, Kl 612, M-E I 710, W. Meid — IF 1976 376, MM I 49, P 485, Pok 338, T 105, W-H II 428, Гам-Ив 3 675, То I 108

irt[b] [ir̃t]; lš. *ìrti* 'irt; drupt, grūt'. Pamatā ide. *er- : *r̥- 'vaļīgs, irdens, rets; izjukt, irt' > b. *ir-, no kā la. *irt*. Baltu valodās ir daudz šās saknes refleksu dažādās skaņumijas pakāpēs, piem., pamatpakāpē apv. *ērst* [ȩ̂rst] (< *èrst) 'izjaukt, ārdīt' (lš. *érdėti* 'irt'; sk. *ērts*) un *ārdīt* [ârdît] (< *àrdît; lš. *ardýti* 'ārdīt, graut'), zudumpakāpē bez *irt* arī *urdīt* [ur̃dît] (lš. *ur̃dinti* 'bikstīt, ķircināt'). Vairāki refleksi ir arī saknes paplašinājumam *(e)re-, piem., *rets* (lš. *rẽtas*). No *irt* atvasināti kauz. *irdīt* [ir̃dît] un *irdināt* [ir̃dinât], adj. *irds* [ir̃ds], *irdens* [ir̃dȩns].

Sk. arī: *ārdīt, art, ērts, rēns, resns, rēta, rets, urdīt.*

EF 2 15, M-E I 710, Pok 332, Schmalstieg 2 250, T 12, Варбот 7 23, То — Эт 1979 154

īss [îss]; lš. apv. *į́sas*, pr. *insan* (ak.) 't. p.', si. *iṣát* (< *isn̥t) 'maz, drusku'. Pamatā ide. *eis- 'sparīgi, strauji kustēties, dzīt' (sal. si. *iṣát : ī́sate* 'steidzas'), kas no senāka 'sist, dzīt'. Šī ide. forma laikam izveidojusies ar metatēzi no *sei- 'izstiept roku; sasprindzinājums, spēks' → 'sist' (sk. *sist*). Ide. *eis- : *is-, no kā b. *īsas / *insas > la. *īss* (blakus lš. *į́sas* ir apv. *ýsas*). Nozīmes attīstība: 'dzīt, sist' → 'ar sitienu notriekt, saīsināt' → (adj.) 'īss'. (Par līdzīgu nozīmes attīstību sal. lš. apv. *bìznas*,

bizdras, biskas 'īss': *biēsti* 'durt, sist' no ide. **bhei-* 'sist', no kā arī la. *bidīt*, kas atv. no *bīt* 'sist'.) No *īss* kauz. *īsināt*.

Sk. arī: *īkšķis*. K

Buck 883, EF 2 187, Lanszweert 126, M-E I 837, MM I 96, Pok 299 un 889, Urb 1 75—79, 8 104—108

istaba. Aizguvums; no skr. *истьба* (ssl. *istъba* < psl. **jьstъba*) 'māja, pirts' (> kr. *изба́* '(zemnieku) māja, istaba'), kas savukārt no romāņu valodām, varbūt no viduslaiku lat. *stuba* 'istaba' (> ģerm. **stuba* 'silta telpa, pirts', spāņu *estufa* 'pirts', fr. *étuve* 'pirts, žāvētava').

Latviešu valodā vārds aizgūts pirms 13. gs. Tas minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 179, Elg I 117, 147 un 201, Lj 95) līdz ar paralēlformām *ustaba, ustuba* (asimilācijā no *istuba*, Elg I 147).

E I 103, II 699, M-E I 711, Šm 2 25, Мартынов — Эт иссл 2 47, Ф II 120, ЭСРЯ II_7 19, ЭССЯ VIII 243

īsts [ĩsts]; kr. *истый* 't. p.' (ssl. *istъ* 'īsts, esošs'), bulg. *ист* 'tas pats', *исто* 'tā arī', slovēņu *ȋsti* 'tas pats' č. *jistý* 'īsts, patiess, noteikts'. Vārds ir tās pašas cilmes kā lat. *iste* 'šis (te), tas (tur)' (Toporovs). Tas ir saliktenis, kur *is* ir personas vietn. (kā la. apv. *is, jis* 'viņš') un *te* norādāmā vietn. **to* (no kā la. *tas*) forma. Tātad vārds sākotnēji norādījis uz kādu noteiktu cilvēku vai lietu, bet vēlāk ieguvis esošā identitātes apliecinājuma nozīmi.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds saistāms ar lš. *áiškus, aiškùs*, apv. *ýškus, ìščias* 'skaidrs, saprotams; skaists, patīkams', kas ir vienas cilmes ar kr. *ясный* (psl. **ěsknъ*) 'skaidrs, gaišs'. J. Endzelīns norāda uz la. apv. *īksts* 'īsts', bet *k* šajā vārdā gan ir iesprausts. (Pēc Endzelīna *īksts* < **isktas*, kur **iskt-* no *īsk-* un *īst-*.)

Sens atv. *īst(e)nieki* 'ģimenes locekļi' (Lj 93, St I 88). Atv. *īstenība* ir 19. gs. 60. gadu jaunvārds (V 1 133). Verbs *īstenot* [ĩstenuôt] ir 20. gs. 40. gadu jaunvārds.

Bl 6 214, E 1 240, EF 2 3, Mach 228, M-E I 838, Stang 2 86, W-H I 721, Ф II 144, IV 565, ЭСРЯ II_7 131, ЭССЯ VIII 242 un 246

it; lš. *ìt* 'it kā, tā kā, itin', si. *it* 'it', *íti* 'tā, tādā kārtā', lat. *ita* (< **itā*) 'tā'. Pamatā ide. **i-* / **ī-* 'tas, viņš', kam pievienota partikula *ti*. Forma *it* no **iti* (sal. atv. *itin*). Blakus *it* arī senāks *it* (lš. *yt*); šeit ir tas pats *i-*, kas vārdā *ipašs*.

Sk. arī: *ja, jau*.

B II 493, E 1 702, EF 2 189, E-H I 432, M-E I 711, MM I 86, Pok 281 (285), W-H I 722

īve — sk. *ieva*.

iz; lš. *iš*, apv. *iž*, pr. *is*, kr. *из* (ssl. *izъ* <psl. **jьz* < **ьz*) 't. p.' Pamatā ide. **eĝhs* (**eĝhz*) 'iz', no kā gr. *eks, ek* (apv. *es*), lat. *ex, ē* 'no' un redukcijas pakāpē b-sl. **iž* (Meijē) > la. *iz*. Paralēli **iš* > la. arh., apv. *is-* (daļā Kurzemes un Zemgales). Priev.

iz Latvijas austrumu daļā, bet 17. gs. to lietoja arī Zemgalē (ka rāda H. Adolfija gramatika 1685 240).

E I 402, I 657, EF 2 188, M-E I 712, Pok 292, T 105, To III 70, Nītiņa 87, Ф II 119, ЭСРЯ II_7 18

izbīlis [izbĩlis], apv. [ī]. Atv. no izzuduša verba *bīt* 'baidīt' no senākas noz. 'sist, pagrūst' (18. gs. *bīt* 'pagrūst', Lg II 56), no kā arī *bīties* (sk.). Līdzīgas nozīmes ir *nobīlis,* izloksnēs arī pamatvārds *bilis,* arī *bīle, bīles* 'bailes' (M-E I 304); sal. si. *bhirúḥ* < *bhilúḥ* 'bailīgs'.

Apv. *ārdbilis* [ārdbĩlis] 'ārdu bīdāmais' ar *-bilis* nozīmi, kas atspoguļo verba senāku semantiku.

E I 341, M-E I 716, MM II 471, Pok 161

izglītot [izglĩtuôt]. A. Kronvalda jaunvārds (1869), atv. no adj. *glīts,* resp. no šā adjektiva atvasinātā verba *glītot* [glĩtuôt]. Vispirms Kronvalds darināja subst. *glīte* 'patīkama forma, veids' un *glītonis* [uo] 'krāsotājs, gleznotājs' (v. *Maler,* 1868), vēlāk *glītība* 'izglītība': «latviešiem mācības un glītību (v. *Bildung*) pievest» (Kr I 412). Nozīmju 'veids'un 'izglītība' saistīšanu veicināja v. *Bildung* nozīmes 'veidošana; izglītība'. Pēc v. *ausbilden* 'izglītot' un *Ausbildung* 'izglītība' parauga arī latviešu vārdiem pievienoja pried. *iz-: izglītot, izglītība.* Piem.: «Visādās zināšanās par dabu, par pasaules valstīm un ļaudīm krietni izglītots jeb izmācīts» (Kr I 648). Kronvalds vārdu *izglītot* gan lietoja plašākā nozīmē nekā mūsdienu liter. valodā; viņam šis verbs nozīmēja arī 'izveidot, izkopt': «Priekš mūsu valodas piekopšanas un izglītošanas». Šajā nozīmē vārdu lietoja arī vairāki citi autori, piem.: «izglītot savas diženās dzejnieka dāvanas» (Vensku Edv. Par šo un to, 1894 73).

Vēlāk (1871. g.) gan A. Kronvalds mainīja savus uzskatus un jēdziena 'izglītot' izteikšanai izvēlējās verbu *dailēt* («bilden mit Unterricht und Erziehung»— izglītot ar mācībām un audzināšanu), verbam *glītot* izraugoties noz. 'civilizēt', *izglītots* 'civilizēts' (DL Piel 1893 VIII 114), bet A. Kronvalda agrākie ieteikumi jau bija ietekmējuši preses valodu, tos popularizēja vārdnīcas (V I 309, 2 147), un šajās sākumā dotajās nozīmēs *izglītot* un *izglītība* arī ātri ieviesās valodā. Pret formām ar *iz-* gan uzstājās R. Kaudzīte (Austrums, 1899 2 147), izraisot polemiku, bet vārdu ieviešanos tas nekavēja.

M-E I 628 un 738

izkapts. Atv. no **kapt* 'sist' (lš. *kàpti* 'cirst, sist'), no kā arī *kapāt* (sk.) un *kapināt.*

Buck 507, M-E I 748, Мельничук 2 227

izloksne [izlùoksne]. A. Kronvalda jaunvārds, atv. no verba *locīt* (sk.): «viņai [valodai] daudz izlokšņu jeb dialektu» (1869, Kr I 418). Agrāk šajā nozīmē rakstīts par «valodas palocīšanu» (St II 421; sal. «palocīt valodu», St I 146). Jaunvārds 19. gs. lietots plašākā nozīmē nekā mūsdienu liter. valodā, ar to apzīmēta

kā izloksne, tā dialekts (V 2 81; RKr II 56; BV 1873 16; Stērste 1).

M-E I 767

izmist; biežāk lietojams refl. *izsamist*. Pamatā **mist* 'jukt, maisīties' (lš. *mišti* 'sajaukties, samaisīties; jukt, zaudēt prātu'). Divd. *izmisis* adjektivējies. Verba **mist* atv-i saglabājuši gan savu tiešo nozīmi (sk. *mistrs*), gan arī ieguvuši pārnestu, uz psihi attiecinātu nozīmi.

E I 915, EF 2 450, M-E I 772, II 636

izmulis 'izklaiņojies, izdauzījies, noguris'— sk. *mulst*.

izrizt 'izgriezt'— sk. *raizes*.

izsalkt [izsalkt]. Atv. no *alkt* (sk.): *iz-s-alkt*, kur *-s-* ir refleksīvās formas pazīme. No šā atvasinājuma ir abstrahēts jauns verbs *salkt* (sk.).

M II 86, M-E I 794

izsepināt 'izžāvēt, izsusināt'— sk. *sāpes*.

izskaņa. Atv. no *skanēt* (sk.). Valodniecībā termins piedēkļu un galotnes kopējai apzīmēšanai, ko 20. gs. 30. gados akceptējis J. Endzelīns. (Citi ieteikumi: E. Blese — *piegale*, J. Zaube — *piedare*.)

Bl 5 76, LVPV 1 42

izspurt, *izspūris* — sk. *purināt*.

iztampīties 'izstiepties' (par drēbēm)— sk. *tiepties*.

izvērt 'izvārīt'— sk. *virt*.

izvirdums [izvir̃dums]. 19. gs. beigu jaunvārds, kas atvasināts no verba *virst* '(lēni) vārīties' (< **vird-ti*, tās pašas cilmes kā *virt*, sk.). Līdz 20. gs. 20. gadiem lietota forma *izverdums* (RLB KV IV 4341, D 1 103). Šīs formas vietā (kas atv. no verba tag. celma) J. Endzelīns ieteica no pag. celma darināto *izvirdums* (1928, E 2 18, 2_4 17).

E-H II 788, M-E I 829, IV 614

izvirst [izvirst]; lš. *išvir̃sti* 'izgāzties, apgāzties; pārvērsties', pr. *wirst* 'kļūst'. Blakus verbam *vērst* (sk.), kas atvasināts no ide. **u̯ert-* 'griezt, vērst', skaņumijā **u̯r̥t-* > b. **u̯irt-*, no kā verbs *virst* (sk.). Pretstatā trans. *vērst* verbs *virst* ir intrans.: tā noz. 'vērsties, kļūt' izveidojusies no saknes sākotnējās noz. 'griezties'; piem.: «Ai brālīti, ai brālīti, Kādi laiki nu virtīs?» (LD 48499). Verba *izvirst* nozīmes attīstība: 'kļūt, izvērsties' → 'vēršoties pazaudēt normālo veidu' → 'deģenerēties, demoralizēties'.

E IV_2 338, EF 2 1261, M-E I 832, IV 614, Pok 1157, T 355

J

ja (saiklis); si. *yádi* 'ja'. Pamatā ide. relatīvā vietn. **i̯o-* nek. dz. vsk. nom.-ak. **i̯od* > b. **i̯ad*, no kā latviešu valodā reducēta forma

ja. (No ide. **i-* 'tas, viņš', no kā atvasināta forma **i̯o-*, latviešu valodā partikula *it*, sk.)

Sk. arī: *jeb, jel, jo.*

E I 1044, M 3 90, M-E II 94, Miķelsone I 290, MM III 6, Pok 281 (283), T 105

jā [jà]. Aizguvums; no vlv., v. *ja* 't. p.' Vārds ir izveidojies ģermāņu valodās, sākotnēji tas lietots kopā ar verbu nozīmē 'protams, patiesi'. Aizg. latviešu valodā lietots 16. gs. reliģiskajos tekstos, g. k. kulta izdarībās — atbildēs uz mācītāja jautājumiem grēksūdzē un laulību ceremonijā (Ench 52, 53 un 65), bet runātajā valodā tas vēl ilgi neieviesās. Zīmīgs ir H. Adolfija konstatējums (1685): «Jāievēro, ka vārds *jā* gan no vāciešiem latviešu valoda iesaistīts [*eingemenget* 'iejaukts'], tas arī pieņemts no tiem latviešiem, kas dzīvo ap pilsētām, un to mēdz katrreiz lietot kristību un laulību ceremonijās, lai pādes un jaunlaulājamie uz mācītāja jautājumu atbildētu «jā». Tas tomēr nav nevācu [latviešu] vārds, un es neesmu pārliecināts, vai tie, kas tālu no pilsētām jūrmalā un biezokņos dzīvo, maz atkārto «jā» par apstiprinājuma vārdu, jo «ja» latviešu valodā nozīmē tikdaudz kā «wo-» jeb «so fern als».. Bez tam latvieši, ja viņi savā starpā runājas, «jā» lāgā neuztver, jo viņi tai vietā atbild ar to vārdu, ar kuru viņiem jautāts. Piemēram: Biji tu tur, kur es tevi sūtīju? Atbilde: Es biju.» (Adolphi I 230) Simt gadu laikā stāvoklis daudz nemainījās. Arī G. F. Stenders rakstīja (1783): «Ja latviešiem piekrītoši jāatbild uz jautājumu, viņi nekad neatbild ar «jā», bet tāpat kā latiņi atbild ar to pašu verbu vai citu vārdu, kas atbilst jautājumam. Piemēram: Voi jau nācis? Atbilde: nācis, (vai:) jau sen.» (St 2 201) «Latviešu meitene pilsētā, ja tā grib ļoti smalki izdarīties, jauc savā valodā franciskos vācu vārdus. ..Tepat piederas arī tie, kuri uz jautājumu atbild ar vācu «ja».» (Turpat 221).

G. Mancelis, G. Elgers un J. Langijs ietvēra *jā* savās vārdnīcās (Manc I 95, Elg 1 589, Lj 88, arī gramatikas daļā 420), bet tikai Elgers to lietoja arī tekstā, piem., «Bet viņa sacīja: Jā, kungs, arīdzan tie..» (Elg 2 35). Rīgā dzimušais J. Reiters lietoja *jā* Bībeles fragmentu tulkojumos (1675, Reiters 2 12), bet E. Gliks tai vietā rakstīja *gan,* piem.: «Bet jūso vārds lai ir: gan, gan, nē, nē; kas pāri par to ir, ir no ļauna» (Gl 4 9). Ziemeļvidzemē apgalvojuma partikulu nelietoja ne vien 18. gs. (Lg I 330), bet tur to nepazina vēl 19. gs. sākumā (Wel 169). Tātad šis vārds īsteni iesakņojās latviešu valodā tikai 19. gs. vidū.

Kl 329, M-E II 105, P 311, Zēv 2 182, Ив 12 179

jandaliņš [jañdaliņš], *jandāliņš,* apv. *jendāliņš* [ę] 'rotaļdeja; tracis'. Atv. no *jandals, jandāls,* apv. *jandalis* 'tautas deja; tracis', kas ir aizg. Pamatā ig. *jandal* 'veca deja; joks, ālēšanās, trakošana, ākstīšanās'. Verbs *jandalēt* [jañdalêt], refl. *jandalēties,* no ig. *jandlema* 'šķendēties, strīdēties'.

Mägiste 543, M-E II 96, Raģe — Dial I 33, Zeps 1 111

jāņogas [jãņuôgas], vsk. *jāņoga.* Kalkojums no v. *Johannisbeere* 't. p.' (v. *Beere* 'oga'). 17. gs. *jānbēre* (Elg 1 414), 18. gs. jau *jāņogas* (Lg I 334, *Jāņu ogas* St I 395).

M-E II 107, Zēv 2 43 un 294

jāt [jât]; lš. *jóti* 't. p.', kr. *éхать* (tag. *éду*; psl. **jati* / **jěti*), bkr. *éхаць,* ukr. *ïхати,* bulg. (tag. vsk. 1. pers.) *я́хам,* č. *jeti,* p. *jechać* (sp. *jać*) 'braukt', he. *i̯a-* 'iet, soļot', si. *yā́ti* 'iet, kustas, brauc, jāj, sasniedz'. Pamatā ide. **ei-* 'iet' atv. **i̯ā-* (**H_1éi-* > **ei-* zudumpakāpē **H_1i̯-éH_2-* > **i̯ā-*; Benvenists). Ide. **i̯ā-tei* > ab. **i̯ātie/ti* > la. *jāt.* No nozīmes 'iet' → 'jāt' dažās izloksnēs (kursenieku) 'braukt'. Šāds nozīmes pārnesums ir arī senindiešu un slāvu valodās un izskaidrojams kā dabisks senākās transporta tehnikas apzīmējuma attiecinājums uz jaunāku tehniku. (J. Augstkalns: semantiskais pārnesums ir bijis '(zirgu) dzīt' → 'braukt'.) Iter. *jādīt, jādelēt,* kauz. *jādināt.* (Tāpat kā *jāt* iter. *jādīt, jādelēt* lietojami arī transitīvi.)

Tās pašas cilmes kā *jāt* ir latviešu mitoloģiskais un folkloras *Jānis* (apv. *Janis*), kas atbilst lat. *Iānus (Iānis).* Šo formu pamatā ide. **i̯ā-no-s* 'nācējs, gājējs' (ar morf. variantiem). No tā arī si. *yā́naḥ* 'ceļš' un (nek.) 'gaita, primitīvi rati'. Latviešu mitoloģiskais Jānis bija nācējs un gājējs, nepārtrauktās kosmiskās kustības atspoguļotājs: «Jānīts nāca (variantā: jāja) pa gadskārtu» (LT 15413).

Ieviešot Latvijā kristīgo ticību, Bībeles leģendu personu *Johanānu* (ebr. *Jochanān* 'Dievs ir žēlīgs') > v. *Johan, Johannes* tulkojumos pārdēvēja par *Jāni (Jani).* Pirmajos tulkojumos (no vācu valodas) atdarināts vārda vāciskais rakstījums, bet G. Mancelis sāka šo vārdu pielīdzināt la. *Jānim.* G. Manceļa sprediķu grāmatā (1654) pirmajās nodaļās vēl nav šā pielīdzinājuma pašā tekstā, bet tikai marginālijās, piem.: «Kad Johannes, cietumā būdams..» (lappuses malā iespiests: *Janis*); «..atsakaita Johanni atkal, ko jūs redzat» (malā: *Jaņam*; Manc 4 26). Grāmatas otrajā daļā tekstā konsekventi *Jānis,* piem.: «..tam būs Jāņam nosauktam būt» (Manc 4_2 41). J. Reitera tulkojumā *Janis,* G. Elgera — nekonsekventi *Janis, Jānis* un *Joannes.* E. Glika Bībeles tulkojumā konsekventi lietots vārds *Jānis,* piem.: «Tur bija Jānis, tuksnesī kristīdams un sludinādams..» (Gl 4 69). Kopš šā Bībeles tulkojuma visā turpmākajā reliģiskajā literatūrā lietots vārds *Jānis.*

A. Augstkalns — FBR XV 200, Buck 693 un 714, E III_1 575, EF 2 195, Fei 288, KK — Karogs 1987 1 179, K-P 41, M-E II 107, MM III 16, Pok 293 (296), V. Sinaiskis — Tautas vēst 119—122, T 106, Ti I 343 un 441, A. Vilsons — LVKJ XXI 29—36, W-H I 668, Бенвенист 1 187, Гам-Ив 3 724, ЕСУМ II 325, Ив 12 98, Ф II 9, ЭСБМ III 185, ЭСРЯ I_5 267, ЭССЯ VIII 169 un 183

jau [jàu]; lš. *jaũ* 't. p.', pr. *iau* 'jebkad', kr. *ужé* (ssl. *u-že, ju-že*),

go., sav. *ju* 'jau'. Pamatā ide. **i̯ou-* no **i-* 'tas, viņš' (no kā arī *it*, sk.).

Pēc cita uzskata (Krečmers, Frenkels) vārds no **i̯eu-* 'jauns'.

E I 626, IV₂ 226, EF 2 190, Fei 303, M-E II 96, Pok 281 (285), Stang 3 25, T 106, Ф IV 151, Гам-Ив 3 418

jaucēt [jaûcêt] '(pie)radināt, (pie)vilināt'; lš. *jaukìnti* 'pieradināt, padarīt rāmu (dzīvnieku)', pr. *iaukint* 'vingrināt', kr. *учи́ть* (ssl. *učiti*) 'mācīt', go. *biūhts* 'parasts', *biūhti* 'paradums', si. *úcyati* 'ir pieradis, paradis'. Pamatā ide. **euk-* 'pierast' no saknes **eu-* 'siet' (sk. *aut*). Ide. **euk-* > b. **i̯auk-* > la. *jauk-*, no kā bijis verbs **jaukt* '(pie)rast, (pie)radināt', kas izzudis, skaužot homonīmiju ar *jaukt* 'maisīt'. Abu vārdu dziļākā cilme ir viena, jo ar noz. 'siet' ir paralēlas ide. saknes **eu-* un **i̯eu-*, kas abas baltu valodās deva refleksu *jau-*. Verbs *jaucēt* ir bijušā verba **jaukt* kauzatīvs un iteratīvs.

Vārda nozīmes attīstība: 'siet (dzīvnieku)' → 'pieradināt'; no šejienes arī citās valodās sastopamās noz. 'padarīt rāmu' → 'vingrināt (piemērojot darbam u. c.)' → 'mācīt'.

Blakus *jaucēt* ir apv. *jūkt* 'pierast, parast', piem.: «nuolādēts truoksnis: jā, pie viņa vajaga jūkt» (Rainis — M-E II 122).

Ide. **euk-* : **ŭk-*; no saknes zudumpakāpes la. *ūķis* [ũķis] 'cilvēks, kas visu dienu strādā' (← 'kā piesiets, piesaistīts'), 'saimnieks, kas, pats strādādams, arī savus ļaudis strādina no agra rīta līdz vēlam vakaram' (lš. *ūkis* 'lauku sēta, saimniecība'). (Sk. arī: *ūķis*.) No verba **jaukt* atv. *jauks* (sk.). (K)

B II 642, E IV₂ 226, EF 2 196 un 1160, Fei 97, M-E II 97 un 122, MM I 100, Pok 347, Schmalstieg 2 117, T 335, To III 22, Ф IV 179, Ц 284

jauda [jaũda]; lš. *jaũdas*, apv. *jaudà* 'uzbudināšana, kairināšana; uzbudinājums, kairinājums', oset. *aw* / *jaw* 'spēks, stiprums, darbīgums'. Pamatā ide. **i̯eu-dh-* 'būt spēcīgā kustībā, rīkoties ar spēku',— no saknes **i̯eu-* 'jauns' (sk. *jauns*). Atv. lš. *judėti* 'kustēties, rosīties; bārt', la. apv. *jaudīt* 'kustināt', *jūdīt* 'lēni dzīt; satraukt, kaitināt'. Ar noz. niansējumu subst. *jauda*.

No baltu valodām vārdu *jauda* aizguvušas somugru tautas, un attiecīgajās valodās aizguvumam saglabājusies sākotnējā nozīme vai tai tuva nozīme 'spēks', no tās pārn. (adj.) 'brīvs': ig. *jõud* 'spēks', *jõude* 'brīvs, dīks', s. *joutaa* 'spēt, varēt; būt brīvam, nenodarbinātam', *jouto* 'brīvs laiks, bezdarbība; spēja, spēks', vepsu *joutę* 'vaļa'. Latviešu valodā vārds *jauda* bija izzudis no aktīvās leksikas blakus sinonīmajiem *spēks, spēja, vara*. No jauna tas ieviesies valodā laikam no Vidzemes lībiešu izloksnēm vai igauņu valodas: G. Manceļa un J. Langija vārdnīcās šā vārda nav, un arī G. F. Stenders to nav dzirdējis, bet fiksējis pēc J. Langes snieguma (Lg II 128, St I 85). Vārdu *jauda* un *jaudāt* nozīmi pirmais sīkāk raksturojis ziemeļvidzemnieks K. Harders 19. gs. sākumā (Wel 47). Vārds plašāk ievie-

sies pēc A. Kronvalda ierosinājuma (1868): «*jauda* = spēki, vara, v. Vermögen, Kraft, Anstrengung; *jaudāt* = vermögen» (Kr I 636). Kronvalds rakstīja par «miesigām un garigām jaudām» (I 617).

Par narev. *iauda* 'veselība; nojauta' sk. *just*.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Ketunens, Toivonens) vārds ir sākotnēji somugru cilmes.

Sk. arī: *jods, junda, just*. (K)

EF 2 195, Ket 92, M-E II 97, Pok 511, SKES 120, T 109, Zeps I 112

jauks [jaũks]; lš. *jaukùs* 'pieradināts, rāms (dzīvnieks); mājīgs, omulīgs, patīkams'. Atv. no verba **jaukt* '(pie)rast, (pie)radināt' (sk. *jaucēt*). Nozīmes attīstība: 'pierasts' → 'patīkams', arī 'pieradināts' → 'patīkams', sal. kursen. *jauks* zirgs 'rāms zirgs' (LUR XVI 92).

B-H 435, Bl 6 192, EF 2 196, M-E II 98, Pok 347, Гам-Ив 2 20

jaukt [jàukt]; lš. *jaũkti* 't. p.' Pamatā ide. **i̯eu-* : **i̯ū-* 'siet', no kā arī *jaut* (sk.); sakne paplašināta ar *-k-*. Šādas paplašinātās saknes refleksi redzami arī senindiešu valodā, kur tie saglabājuši saites ar seno noz. 'siet' (ide. *ou* > si. *ō*): *yóktra* 'virve, streņģe (atsēja)', *yoktár-* 'jūdzējs' : *yuktá-, yuktí-* 'iejūgšana; sakars, līdzeklis'. Ide **i̯eu-* > b. **i̯au-* > la. *jau-*.

Verba *jaukt* nozīmes attīstība ir līdzīga *jaut* semantikas veidošanās gaitai. Senāko noz. 'siet, saistīt' var saskatīt šādos piemēros: «jaukt saini vaļā», «jaukt vezumu laukā», kur *jaukt vaļā (laukā)* saistās ar 'atsiet'. Līdzīgi «jaukt adīkli ārā» izsaka pretēju darbību dzijas saistīšanai adot.

No *jaukt* 'maisīt' → 'traucēt'. Šāda nozīmes pāreja bijusi arī citās valodās dažādas cilmes vārdiem; sal. kr. *мешáть* 'maisīt, traucēt', a. *stir* 'kustināt, maisīt' : v. *stören* 'traucēt'.

Skaņumijā *jaukt : jukt*; verbs *jaukt* funkcionē kā *jukt* kauzatīvs. No *jukt* atvasināts apv. *jukls* 'juceklīgs, haotisks' un *juklis* 'jūklis, juceklis' (par formu sal. *mukt : mukls, tukt : tukls*). Valodā parastāks ir tās pašas nozīmes vārds *jūklis* (sk.), kas izveidojies no verba tag. celma. Tā sinonīms ir arī atv. *juceklis*.

Sk. arī: *jaucēt*.

E I 756, EF 2 191, M-E II 98 un 116, MM III 20

jaunatne [jaũnatne]. Atv. no *jauns* (sk.). Senākajā literatūrā *jaunatne* 'jaunība' (izloksnēs vēl 20. gs.), arī formā *jaunata* (M-E II 99). 18. gs. forma *jaunatne* bija vēl maz pazīstama, to nebija dzirdējis arī G. F. Stenders (St I 86). 19. gs. vārds lietots diezgan bieži, bet g. k. nozīmē 'jaunība' (U I 92, II 433, V 2 90). Savukārt atv. *jaunība* lietots abās nozīmēs: 'jaunības laiks' un 'jaunatne'. Mūsdienu nozīmē *jaunība* jau 17. gs. E. Glikam: «Un tur viņa dziedās kā savas jaunības dienās» (Gl 2 369). Vārda nozīmes sašaurināšanās, resp., jēdziena diferenciācija laikam sākusies Ziemeļvidzemē: A. Velligs 19. gs. sākumā norādīja, ka

ar vārdu *jaunība* apzīmē tikai stāvokli ('būt jaunam'), bet ne jaunus ļaudis kopumā (Wel 169). Lai vārda *jaunība* nozīmes nepārprastu, stāvokli, kad cilvēks ir jauns, līdz 19. gs. beigām bieži izteica ar vārdu *jaunums*.

20. gs. pirmajos gadu desmitos nozīmi 'jaunatne' izteica gan ar vārdu *jaunība*, gan *jaunatne*. Piem., žurnāla «Jaunības Tekas» apakštitulā 1910.—1915. g. bija norādīts, ka tas ir «mēnešraksts jaunībai». Revolucionārās jaunatnes žurnāls 1918. g. vispirms iznāca ar nosaukumu «Jaunības Cīņa», bet no 2. numura —«Jaunatnes Cīņa». Vārdu *jaunatne* mūsdienu liter. nozīmē lietoja A. Kronvalds (Kr I 630), un laikam viņa ietekme ir veicinājusi šā vārda mūsdienu nozīmes izveidošanos un nostiprināšanos.

E 1 385, KK 15 181—188, M III 18, M-E II 99

jaunеklis [jaûneklis]; lš. *jaunìklis* 'dzīvnieku mazulis; jauns, nenobriedis cilvēks'. Atv. no adj. *jauns* (sk.). Sākotnēji blakus subst. *jauniķis* laikam bijis **jauniklis,* bet piedēkļa patskanis pārveidots pēc vārda *māceklis* u. c. parauga. Vārda nozīme senāk bijusi plašāka, tas attiecināts arī uz jauniem dzīvniekiem (kā vēl tagad izloksnēs). Mūsdienu formā un nozīmē vārds sastopams 17. gs. (Manc I 98, II 231, Elg 1 91 un 229, Lj 90).

E 1 352, M-E II 99

jaunība — sk. *jaunatne.*

jauns [jaûns]; lš. *jáunas* 'jauns (par cilvēku un dzīvniekiem)', pr. personvārdos **jaun- (Jawne, Javne* u. c.), narev. *iaunis,* kr., bulg. *юный* (ssl. *junъ*), ukr. *юний* 'jauns', č. *jinoch* 'jauneklis', go. *juggs* [jungs], sav., v. *jung* 'jauns', si. *yúvan-,* ave. *yvan-* 'jauneklis', lat. *iuvenis* 'jauns', subst. 'jauneklis'. Pamatā ide. **i̯eu-* 'jauns' atv. **i̯eu-no-s* > b. **i̯aunas* > la. *jauns.* Šo ide. sakni saista ar noz. 'mūžīgs' (Benvenists; sk. *ieva*).

Latviešu valodā vārda sākotnējā nozīme paplašinājusies, ietverot arī sena vārda **naujs* 'jauns (priekšmets, ziņa u. tml.)' nozīmi (sal. lš. *naũjas,* v. *neu,* kr. *новый*).

Sk. arī: *jauda, jaunatne, jauneklis.*

Buck 957, EF 2 190, Fei 303, Kl 335, M-E II 101, KK 29 195, Lanszweert 96, MM III 23, P 316, Pok 510, T 108, W-H I 735, Zinkevičius 1 13, 2 73, Ив 4 43, Пр II 128, To III 23, Ф IV 530, Ц 560, ЭССЯ VIII 195

jaust — sk. *just.*

jaut [jàut]; lš. *jáuti, jaũti* 'raust, apvērst, maisīt', si. *yáuti* 'sien, saista; jūdz', *yūtíḥ* 'saistījums, savienojums; maisījums'. Pamatā ide. **i̯eu-* 'siet' > b. **i̯au-* > la. *jau-,* no kā *jaut.* Nozīmes attīstība: 'siet' → 'savienot, likt kopā' → 'liekot kopā, jaukt, maisīt' → 'jaukt, maisīt'. Atv. *iejaut* («iejaut maizi», «iejaut miltus ūdenī»), subst. *java.*

Sk. arī: *jaukt, josta, jūgt, jumt, jūtis.*

EF 2 191, M-E II 104, MM III 28, Pok 508, Sanders 11, T 110

jautāt [jaũtât]; lš. apv. *jáutoti(s)* 't. p.' Atv. no *jaust* (sk. *just*),

cilmes ziņā tā kauzatīvs. Par nozīmi sal. gr. *pynthánomai* '(es) uztveru, uzzinu; jautāju'.

B II 471 un 472, Buck 1265, EF 2 191, M-E II 104, Pok 346

jaũtrs [jàutrs], apv. [aû]; lš. *jautrùs* 'jutīgs, jūtīgs, modrs, vērīgs'. Atv. no verba *jaust* (sk. *just*). Izzudušā *u*-celma adjektīva (**jautrus*) vietā stājusies *o*-celma forma. Nozīmes attīstība: 'tāds, kas jūt, uztver' → 'tāds, kas jūt, uztver ar humoru' → 'tāds, kura raksturs, vitalitāte izpaužas humorā, smieklos'. No sākotnējās semantikas izrietēja arī noz. 'tāds, kas jūt, kas ir nomodā': «jautrs, jautrīgs»— tāds, kas nav iemidzis, kas ir nomodā (Für 2 151). No šejienes arī «jautrs miegs» (nedziļš — kad viegli pamostas no trokšņa, gaismas u. tml.). No 'tāds, kas jūt, uztver' arī → 'attapīgs': «te vajag vērīgas un jautras galvas» (Kr I 649), «ar jautru garu viņi viegli visu saprot» (I 655). Šī nozīme tagad tikai izloksnēs.

B II 424, EF 2 191, M-E II 104, Pok 346

java — sk. *jaut.*

jeb; lš. apv. *jeba,* liter. *jei* 'ja'. Forma *jeb* < *jeba* (kas 17. gs. rakstos ar noz. 'jo'). Vārds cilmes ziņā ir saliktenis, kur *je-* ir ide. relatīvā vietn. **i̯o-* : **i̯e-* lok. forma (no šā vietn. arī la. *ja,* sk.) un *-ba* ir partikula (kas parādās arī, piem., vārdā *neba*).

Atv. *jebšu,* kur *-šu* ir partikula, kas parādās arī, piem., vārdā *taču* < **tad-šu.*

E I 698 un 701, EF 2 192, M 3 92, M-E II 108, Miķelsone 1 234 un 285, 2 131,— LVKJ IV 52, Pok 281 (283)

jebšu — sk. *jeb.*

jēga [jȩ̄ga]; lš. *jėgà* 'spēks', gr. *hḗbē* 'jaunības spēks, vīrišķība, jaunība'. Pamatā ide. **i̯ēgᵘā-* 'spēks, jaunības spēks'. Tās pašas cilmes ir verbs *jēgt* 'prast, saprast', no kā 19. gs. 70. gados atv. *jēdziens* (RKr I 43); A. Kronvaldam tā vietā *sajēgums* (Kr I 460, II 312), F. Brīvzemniekam — *sajēdziens* (Pagalms 1881 21 211).

Atv. *sajēga* kopš 19. gs. 70. gadiem 'saprāts, izpratne' (v. *Verstand,* V 2 191), lai atslogotu polisēmisko *prāts,* ko šajā nozīmē lietoja agrāk (St II 655) un bieži arī vēlāk. A. Kronvalds lietoja vārdu *sajēga* ar noz. 'jēdziens, priekšstats': «Šo zīmi jeb bildi, kas mūsu garā no kādas lietas ronas, nosaucam par sajēgu (*Begriff, Vorstellung*)» (Mazais vācietis, 1. d., 2. izd., 1865, 51); līdzīgi V 1 432 (*Begriff, Idee*).

Subst. *jēga* 'senākā noz. 'spēks' vairs tikai izloksnēs un folklorā (E-H I 563, M-E II 111). Tai vietā stājusies no verba *jēgt* atvasinātā noz. 'saprāts, apdoma, izpratne, apziņa', kas jau 18. gs. dominējošā nozīme (St I 87). 18. gs. *jēga* arī 'saprātīgs cilvēks', no kā tagad tikai negatīvā forma *nejēga.*

B II 394, Buck 1201 un 1208, EF 2 192, HF I 620, Mažiulis 6 220, M-E II 111, Pok 503, T 107

jel. Forma *jel* < *jele,* kur *je-* ir ide. relatīvā vietn. **i̯o-* : **i̯e-* forma

(no šā vietn. arī la. *ja,* sk.) un *-le* ir partikula (kas parādās arī, piem., vārdā *nule*).

B I 454, E I 701, M-E II 109

jēlgava — sk. *pilsēta.*

jelgs 'līdzens, mitrs (par zemi)' — sk. *elkonis.*

jēls [jȩ̄ls]; lš. apv. *jė̃las* 'nesālīts, neskābēts, salds, svaigs', (laikam aizg. no latviešu valodas). Vārds laikam ir tās pašas cilmes kā *ālava* (sk.); sākotnējā noz. 'negatavs'. Pamatā ide. **i̯el-* : **i̯ēl-* 'negatavs, neapstrādāts'.

EF 2 193, M-E II 113, Pok 504 (505), T 107, Ф IV 554, ЭССЯ I 67

jemt — sk. *ņemt.*

jērs [jȩ̃rs]; lš. *ė̃ras,* apv. *jė̃ras, gė̃ras, vė̃ras,* pr. *eristian* 't. p.', kr. *я́рка* 'gadu veca aita, kam nav bijuši jēri', skr. *ярька* 'jērs', ukr. *ярóта* 'aitas līdz gada vecumam', č. apv. *jarka* 'aita, kam pavasarī atskrējuši jēri', p. apv. *jarczuk, jarlak* 'gadu veca aita'. Par vārda cilmi izteikti dažādi uzskati, gan iesaistot to plašā radu valodu leksikas grupā, gan uzskatot par šaurāka areāla parādību, pat apšaubot baltu vārdu kopējo cilmi (Frenkels). Ticamākais ir uzskats, ka baltu vārdu pamatā ir b. **i̯ḗr-as* un ka arī senākā lš. forma ir *jė̃ras* (Būga). Lietuviešu (tāpat prūšu) valodā mijas formas ar un bez ieskaņas *j-;* tāpat mijas lš. formas ar *j-* un *g-,* un ieskaņas *j-* > *v-* rezultātā arh. *vė̃ras* (Sabaļausks). Tādā gadījumā la. *jērs* ir baltu formas tiešais turpinājums. Pr. *eristian* ir dem. forma ('jēriņš'), kas varbūt no **jēristian* (Toporovs). Pamatforma **ers* 'jērs' redzama senajos Prūšu zemes vietvārdos *Eren, Eringo, Ergarbin (er-* + *garbis* 'kalns') u. c. Ka baltu valodās senā forma bijusi ar *j-,* norāda somugru valodu aizguvumi, piem., ig. *jäär, jaar,* s. *jäärä, jaara* 'auns'.

B. **i̯ḗr-as* cieši saistīts ar ide. **i̯ēro-* : **i̯ōro-* 'pavasaris, vasara, gads', kas atv. no **ei-* : **i-* 'iet' (sk. *iet, jāt*) paplašinātās formas **i̯ē-* ar pied. *-ro-* tāpat kā vārda *jērs* pamatforma. Sal. skr. *яра,* ukr. *йар,* č. *jaro,* p. *jar* 'pavasaris', ukr. *я́рий,* sč. *jarȳ,* p. apv. *jary* 'pavasara-'. Šo sakaru var izskaidrot tā, ka pavasaris ir laiks, kad dzimst jēri un citi dzīvnieku mazuļi, un to nosaukumu pamatā vairākās valodās ir tā pati ide. forma. Uzskata, ka no **i̯ēr-* atvasināts arī grieķu dievietes nos. *Hēra* (sākotnēji 'telīte', Vindekens), kuras svētkus svinēja pavasarī kā auglības dienu. Par nozīmju sakaru sal. lat. *Iūnō* (Junona) un *iūnix* 'jauna govs, tele'.

No noz. 'pavasaris' vairākās valodās izveidojusies noz. 'gads': go. *jēr,* ssk. *ār,* a-s. *geār,* a. *year,* sav. *jār,* v. *Jahr,* ave. *yārə* 'gads', gr. *hṓra* 'gadalaiks, dienas laiks', *hōros* 'laiks, gads'. No noz. 'gads' laikam slāvu valodās atvasināti daži jauno dzīvnieku nosaukumi, piem., kr. *я́рка* 'gadu veca aita, kam nav bijuši jēri'. Ar to salīdzina la. apv. *jēre* 'gadu veca aita' (To II

74), bet tā kā ar šo vārdu apzīmē arī vecu aitu (M-E II 114), vairāk liekas, ka tas nav saistāms ar jēdzienu 'gads', bet ir vienkāršs vārda *jērs* morf. pārveidojums, attiecinot uz aitu; sal. *jērene* 't. p.' (V. Mažulis: *jērs* 'tā paša gada dzīvnieks'.)

Ide. **i̯ēro-* : **i̯ōro-* 'pavasaris' atspulgu latviešu valodā saskata *Jura dienas* nosaukumā (Ivanovs, Toporovs): ide. forma zudumpakāpē **i̯əro-* : **i̯r̥o-* > b. **i̯uro-* > la. *jura-*, no kā *Juris*, ko vēlāk aizstāja aizg. *Jurģis*, no kā *jurģi*. (Aizg. *Jurģis* vai nu no skr. *Гюрги* < *Георги* < gr. *Geōrgios*, vai arī no vlv. *Jurg(en)*, *Jorg(en)*, kura pamatā *Georg* no tā paša grieķu vārda ar latīņu valodas starpniecību.) Jura diena senajiem latviešiem bija pavasara lauksaimniecības sezonas sākums, kad pirmoreiz laida lopus ganos, jāja pieguļā un veica dažādas maģiskas izdarības auglības nodrošināšanai. (Arī leģenda par Sv. Georgu, kura dienu atzīmē 23. aprīlī, balstās senākās zemkopju kultūras tradīcijās; gr. *geōrgós* 'zemkopis'. Leģendas Sv. Georga cīņa ar pūķi un uzvara simbolizē senākā mītā pausto pavasara uzvaru pār ziemu. Ieviešot kristīgo ticību, seno *Jura dienu* pieskaņoja Sv.Georga dienai, latviskojot arī *Georgu* par *Juri*.)

Ide. līdzīgie apzīmējumi jēdzieniem 'jērs (un cits jauns dzīvnieks)' un 'pavasaris' (→ 'gads') var būt izveidojušies arī neatkarīgi viens no otra un saistījušies vēlāk valodas attīstībā. Ja **ei-* 'iet' senākā nozīme ir 'nākt' (Illičs-Svitičs), subjekts **i̯ēro-* attiecās gan uz pavasari, resp. auglības periodu, kas nāk pēc ziemas sastinguma, gan arī uz dzimstošo jauno dzīvnieku, kas nāk pasaulē. Par 'nākt' un 'dzimt' sakaru sal. ide. **gᵘā-* : **gᵘem-* 'nākt' un 'dzimt', no kā arī la. *gāja* un *dzimt, dzemdēt*.

Pēc cita uzskata (Frenkels) lš. *ḗras, jḗras* un *vḗras* 'jērs' nav savā starpā saistāmi un katrs ir savas cilmes; vēl pēc cita (Pokornijs) baltu un slāvu vārdi ir izveidojušies divu formu — **ero-* 'auns' un **jōro-* 'gads'— saplūduma rezultātā (līdzīgi Trubačovs: slāvu valodās saplūduši sakņu **er-* un **i̯ēr-* atvasinājumi).

No ide. **er-* atvasināti gr. *ériphos* 'kazlēns' un lat. *aries* 'auns', ko vairāki autori (arī Frenkels, Ivanovs, Gamkrelidze) saista ar baltu vārdiem. (K)

B II 172, Buck 156 un 176, E IV$_2$ 210, EF 2 121, Fei 301, HF I 303, 560 un 642, Kl 330, Mach 217, Mägiste 609, Mažiulis I 284, M-E II 114, Oxf 1019, P 312, Pok 296 un 326, Sab 17 117, Sanders 70, Schmalstieg 2 258, SKES 133, T 70 un 108, Tr IV 36, W-H I 67, В. А. Дыбо — ВСЯ 1961 V 26, Гам-Ив 3 584, Ив-То 2 183 un 208, Пр III 137, То II 73, Тр 4 77, Ф IV 559, Ц 566, ЭССЯ VIII 175 un 179

jo [jùo], apv. [juõ]. Pamatā ide. relatīvais vietn. **i̯o-* (no kā arī *ja*, sk.); no vsk. instr. formas **i̯ō* > ab. **i̯uo* > la. *jo* [juo].

Partikulas nozīme pārākās pakāpes izteikšanai (piem., *jo liels = lielāks*) laikam cēlusies Kursā (R. Grabis).

B II 426, E I 478, M-E II 124, Miķelsone I 305, Pok 281 (283), R. Grabis — Vēstis 1986 8 49

jods [juõds], apv. [uô²]; lš. *júodas* 'melns', ukr. *юда* 'ļauns gars', bulg. *юдя* 'lauma'. Vārda cilme ir neskaidra. Formas un nozīmes ziņā to saista ar si. *yādas* 'jūras nezvērs' (Vūds); ide. **i̯ād-* : **i̯ōd-* > b. **i̯uod-*. Semantiski tuvāks gan ir si. *yātúḥ* 'buršana, burvības; kāds ļaunais gars, dēmons', kas laikam vienas cilmes ar *yātā-* 'atriebējs, sekotājs' (laikam no ide **i̯ā-*, no kā arī *jāt*).

Pēc cita uzskata (Pētersons) vārds saistāms ar apv. *ils* 'galīgi tumšs' vai (Karaļūns, balstoties uz Jauni) ar apv. *jaudīt* 'kustināt', *jūdīt* 'lēni dzīt', kas ir tās pašas cilmes kā *jauda*.

B II 422, EF 2 197, Karaliūnas 9 136, M-E II 125, MM III 15 un 17

joks [juõks]; lš. *juõkas* 'smiekli, smiešanās; joks, jokošanās, izsmiekls, prieks', lat. *iocus* 'joks'. Pamatā ide. **i̯ek-* 'runāt'; skaņumijā **i̯ōk-* > ab. **i̯uok-*, no kā la. *joks* [uõ]. Šās saknes atv-i dažādās valodās ieguvuši atšķirīgu (gan ar runāšanu saistītu) nozīmi, piem., si. *yā́cati* 'prasa, lūdz' ← 'svinīgi saka'. Vārds *joks* sastopams jau 17. gs. vārdnīcās (Für 2 156, Elg 1 84), bet vēl 18. gs. tam līdz ar verbu *jokot* [juõkuôt] bijis apvidvārda raksturs (St I 89) blakus tajā pašā nozīmē plašāk lietotajiem vārdiem *smiekli, smaidi, smieties*. Nozīmju diferencēšanās notika 19. gs., kad vārda *smiekli* un citu šās cilmes vārdu nozīme sašaurinājās. Vārds *smiekls* tikai dažos savienojumos saglabājis vienādu nozīmi ar *joks*, piem., «smiekla pēc» (= joka pēc), «tā nav smiekla lieta» (= joka lieta).

J. Alunāns ieteica vārdu *jokdaris* 'komediants' (Al II 289).

Pēc cita uzskata (Endzelīns; ar šaubām Pokornijs, Zēvers) vārds aizgūts no latīņu valodas ar vācu valodas starpniecību.

B II 345 un 387, Buck 1107, EF 2 197, M-E II 126, MM III 14, Pok 503, W-H I 715, Zēv 2 44

joma [juõma]. Pēc tradicionālā uzskata (Tomsens, Endzelīns, Ketunens, Megiste) aizguvums; no līb. *juom* 'dziļums jūrā starp sēkļiem'. Sal. ig. *joom* 'svītra, dzīsla (kokā, akmenī); straumes vieta (upē); sēklis', s. *juoma* 'dziļākā vieta (līcī, gultnē)', *juomu* 'josla, dzīsla, plaisa, svītra'. Latviešu vārdnīcās vārds vispirms fiksēts 18. gs. Ziemeļrietumu Vidzemē (Lg II 132, 'jūras šaurums'). Dažādos piejūras novados tas atšķiras ar nozīmi ('līcis', 'piejūras purvs' u. c.), kas var būt ne vien dažādu lībiešu valodas izlokšņu, bet arī citu somugru valodu ietekmē. Vārds plašāk ieviesies latviešu valodā ar K. Valdemāra vārdnīcām 19. gs. 70. gados (kr. *пролив — jūras šaurums, joma,* V 1 493; *joma —* kr. *пролив,* v. *Meerenge, kleiner Meerbusen,* V 2 91). Taču kā termins vārds *joma* vēl 19. gs. beigās nebija viennozīmīgs, 90. gados tas arī 'sēklis': «*Joma* — jūrmalai blakus guloša šaura, gara sēre; ūdens starp jomu un jūrmalu ievērojami dziļāks nekā uz jomas» (DKV 753). Tikai 20. gs. sākumā nostabilizējās vārda

terminoloģiskā noz. 'šaurs līcis' («sekla jūras mēle», RLB KV II 2055; v. Haff, D 1 526; tas pats ar dziļāku analīzi LKV VIII 14490); sal. *Kuršu joma.*

Vārda cilme somugru valodās nav skaidra. J. Megiste par varbūtēju uzskata igauņu formas atv. no *jooma* 'dzert', ko tautas etimoloģijā semantiski ietekmējis *joon* 'svītra, līnija', taču autors pats šaubās par šādu hipotēzi.

Liekas, ka cilmes risinājums jāmeklē somugru un ide. vārdu mijietekmē: Baltijas somu valodu vārdi ar noz. 'josla, svītra, līnija' laikam saplūduši ar ide. vārdiem ar noz. 'bedre'. Sal. kr., bkr., ukr., bulg. *яма* (ssl. *jama*), č. *jáma*, p., asor. *jama* 'bedre' no ide. **i̯ōmā*. No šās formas likumsakarīgi ab. **i̯uomā-* > la. *joma* [uo]. La. *joma* un tā morf. variantiem piemīt apv. nozīmes, kas nav izskaidrojamas ar aizg. no somugru vārdiem, bet kas cieši saistītas ar jēdzienu 'bedre'. Piem., *joma* [uo] 'padziļinājums, ieleja starp kāpām (starp kāpu joslām)', 'stāvs krasts, ko apskalo viļņi' (E-H I 571), *joms* [uō] 'robs' («izpļāvis pļavu juomu juomiem», M-E II 127), dem. *jomiņa* [uõ] 'elkoņa bedrīte'. La. *joma* ar kr. *яма* saistīja jau J. Zubatijs. Vēlākie pētnieki šo versiju noraidīja, balstīdamies uz pieņēmumu, ka la. *joma* visās nozīmēs ir aizg. no somugru valodām un nepievērsdami uzmanību šā vārda neviendabīgajai semantiskajai struktūrai (arī Fasmers, Trubačovs).

Ide. **i̯ōmā-* 'bedre' var būt no saknes **i̯em-* 'ņemt' (no kā la. *jemt;* sk.. *ņemt*). Par formu sal. *jemt : joma* [uo] : kr. *яма* un tās pašas cilmes *ņemt (nemt) : noma* [uo] : kr. arh. *нама* 'noma, nodeva'.

Vārdu *joma* un *jemt* saistījums izskaidro arī apv. *joms* [uo] nozīmi 'posms'— gan stiebram (M-E II 127), gan arī jumtam («viens juoms («daļa») jumta jau uzjumts», E-H I 570). Šās nozīmes pamatā var būt 'ņēmiens, paņēmiens'.

No noz. 'daļa, gabals' laikam izveidojās apv. *joms* 'apgabals, apvidus' (M-E II 127). No šejienes vārda *joma* pārn. noz. 'novads, nozare', kas izveidojās 20. gs. 30. gados un ko plaši lieto publicistikā kopš 50. gadiem. (K)

E I 86, III_2 427, Ket 96, Kiparsky 1 86, KK 10 61, Mägiste 551, M-E II 126, SKES I 125, Zeps 1 114, Ф IV 555, ЭССЯ I 70

jonis [juõnis]. Aizguvums; no līb. *juon* 'ieskrējiens, kustība, spars; neliels laiks, brīdis'. Līdz ar adv. *joņiem* [uõ] un verbu *joņot* [juõņuôt] plašāk ieviesies latviešu valodā 19. gs. (U I 94, V 2 91).

Ket 96, M-E II 127, SKES I 125, Zeps 1 115

josla [juôsla]; lš. *júoslas* 'pārsējs, saite'. Tās pašas cilmes kā *josta* (sk.), tikai ar citu piedēkli. Ide. valodās no saknes **i̯ō(u)s-* 'jozt' (kam pamatā **i̯eu-* 'siet') atvasināti jostas apzīmējumi ar dažādiem piedēkļiem: *-nā-* (si. *rāsnā-* < **y̯āsnā-*, gr. *zōnē* <

*zōsnā < *i̯ōsnā-), *-lā-* (*josla*), *-lo-* (bsl. *jasalo*), *-tā-* (*josta*), *-men* (*josmenis*, gr. *zōma* < *zōsma < *i̯ōs-mn̥*).

Vārda *josla* noz. pārnesums: 'josta' → 'svītra, zona' (sal. gr. *zṓnē* 'josta' un 'zemes josla'). K

HF I 617, M-E II 127, Pok I 513

josmenis 'josta, jostas vieta'— sk. *josta.*

josta [juôsta]; lš. *júosta* 't. p.', kr. *пóяс* (psl. **po-jasъ*) 'josta, jostas vieta', si. *yāsta-* 'apjozts', *rā́snā-* < **yāsnā-* 'josta', gr. *zōstós* 'apjozts'. Pamatā ide. **i̯ō(u)s-* 'jozt' (no **i̯eu-* 'siet', no kā la. *jaut, jūgt*) > ab. **i̯uos-*, no kā bijis verbs la. **jost.* Vārds *josta* no šā verba adjektīva (pag. pas. divd.).

Verbā *jozt* [juôzt] *z* no senāka *s;* G. F. Stenderam blakus tagadnes formai *(es) jožu* pag. *josu,* nāk. *josišu* (St I 89). Šī *z*-skaņa no hom. *jozt* 'ātri skriet' (sk.). Lš. *júosti* '(ap)jozt'.

Sens jostas un jostasvietas apzīmējums ir *josmenis* [uô] (< **juosmens*; sal. lš. *juosmuõ,* ģen. *juosmeñs*) no ide. **i̯ōs-men* 't. p.' Tās pašas cilmes ir gr. *zōma* 'josta' (< **zōsma* < **i̯ōs-mn̥*). Izveidojušās la. apv. formas *josminis, josma, josms* (visi ar [uo]).

Sk. arī: *josla.* (K)

Buck 434, EF 2 198, HF I 617, L I 53, M-E II 127, MM III 57, Pok 513, T 108, Zēv 2 224, Гам-Ив 3 705, Ив 12 127, Ф III 351, ЭССЯ VIII 181

jozt[a] 'apņemt (jostu, ar jostu), piesaistīt (ar jostu)'— sk. *josta.*

jozt[b] [juôzt] 'ātri skriet'; lš. *judė́ti* 'kustēties, traukties', *jáudinti, jaudìnti* 'uzbudināt, uztraukt', si. *ud-yōdhati* 'uzbango, uzmutuļo', *yōdháyati* 'iesaistās cīņā'. Pamatā ide. **i̯eu-dh-* 'būt spēcīgā kustībā, rīkoties ar spēku', no kā arī *jauda* (sk.). Skaņumijā **i̯ōudh-* > ab. *i̯uod-,* no kā bijis verbs la. **jost* [uô], tag. *(es) jožu* (**juod-i̯u*), pag. **jodu* [uô]. (Šis pagātnes celms ar *-d-* izloksnēs ietekmējis hom. **jost (jozt)* 'apņemt (jostu)' pagātnes formas, kas redzamas folklorā: «Trīskārt Laima jostu joda Apkārt manu augumiņu» (LD 1221).) No tag. celma *-z-* vispārināts paradigmā: *jozt* [uô], tag. *jožu* [*uô*], pag. *jozu* [*uô*].

No ide. noz. 'būt spēcīgā kustībā, rīkoties ar spēku' → 'ātri (cik vien spēka) skriet' un apv. 'spēcīgi sist': «juoz tam nelietim par ādu!» (M-E II 128). Refl. *jozties (josties?)* [uô] 'saspringdzināties (skrienot)': «Es gribu jozties, kā vien jaudāju» (U I 94). Par nozīmi sal. tās pašas cilmes *aizjūdit* 'aizdzīt' (E-H I 27).

J. Endzelīns neškir cilmes ziņā abus homonīmos *jozt* (M-E II 128); līdzīgi B. Jēgers.

M-E II 128, Zeps 1 115 K

jūdīt 'lēni dzīt; satraukt, kaitināt' — sk. *jauda.*

jūdze [jûdze]. Tās pašas cilmes kā *jūgt* (sk.). Sākotnēji *jūdze* 'vienā jūdzienā nobraucams ceļš'; sal. apv. *jūdziens* 'vienreizēja jūgšana' → 'ar vienreizēju jūgšanu nobraucams ceļš, paveicams

darbs' (M-E II 121). Par nozīmi sal. sav. *joh* 'jūgs' un 'tikdaudz zemes, cik ar jūga vēršiem var dienā uzart', si. *yójana-* 'iejūgs; vienā jūdzienā nobraucams ceļš', lat. *iūgerum* 'laukuma mērvienība, apm. 1/4 ha' (← 'zeme, ko ar vēršiem var apart vienā jūdzienā'), he. *ịuga-* '(vien)gadīgs', t. i., 'atbilstošs laika posmam no vēršu iejūgšanas vienā pavasarī līdz nākamajam pavasarim, kad gada darbs tiek rezumēts' (Ostins-Smits).

Jūdzes garums Latvijā ir bijis mainīgs. Ordeņa laikā to normēja, pielīdzinot romiešu mīllei (1000 pārsoļu = 1478 m), kopš 18. gs. tas ir pielīdzināts krievu jūdzei (7 verstīm).

EF 2 196, Kl 333, L I 54, M-E II 120, Ti I 451

jūdziens — sk. *cēliens, jūdze.*

jūgs [jûgs]; lš. *jùngas,* kr., bulg. *иго* (psl. **jьgo*), bkr. apv. *іга,* ukr. *íго,* č. *jho,* p. *jugo,* go. *juk,* v. *Joch,* he. *ịugan,* si. *yugám,* gr. *zygón* (< **ịugom*), lat. *iugum* 't. p.' Atv. no verba *jūgt* (sk.) saknes. Ide. *ịugom* bija nek. dzimtes, baltu valodās tas pārveidojies par vīr. dzimtes vārdu. Noz. pārnesums '(vēršu) saistījums darbam' → 'smaga, grūti panesama pakļautība' daudzās valodās.

Buck 726, EF 2 196, Euler I 66, HF I 615, Kl 333, Krahe 2 62, L I 54, M 4 53, M-E II 121, MM III 19 un 20, Pok 508, T 109, Ti I 418, ЕСУМ II 289, Пр I 264, Ф II 115, ЭСРЯ II₇ 7, ЭССЯ VIII 206

jūgt [jûgt]; lš. *jùngti* '(sa)vienot, saistīt, likt jūgā', si. *yunákti* 'iejūdz, saista', gr. *zeúgnymi* (< **ịeug-*) 'sajūdzu, iejūdzu, savienoju', lat. *iugāre, iungere* 'savienot, likt jūgā'. Pamatā ide. **ịeu-g-* : **ịu-g-* 'savienot, jūgt' no saknes **ịeu-* 'siet'. Tāpat kā latīņu verbā *iungere* arī baltu valodās no vārda tagadnes celma *n* infikss attiecināts uz visu paradigmu: **ịung-* > la. *jūg-,* verbs *jūgt,* tag. un pag. *jūdzu.*

Ide. **ịeu-* 'sasiet' senākā nozīme bijusi 'liekt, aizliekt' (Zēbolds), no kā *jūgt* sākotnējā nozīme ne vien 'saistīt (jūgā)', bet arī 'aizliekt, apliekt (jūga primitīvos piederumus ap vēršu kaklu; krūtīm)'.

Tāpat kā dažās senajās valodās latviešu valodā bijušas verba formas ar sakni pamatpakāpē. 17. gs. iter. **jaudzināt (jaudzenāt)* 'vairākkārt jūgt': «Marstallis, kas zirgus iejūdzina / iejaudzena, apjādenā» (Elg I 128). Šī forma atbilst si. *yōjayati* (**jeugeịeti*) 'savieno, sasaista', gr. *zeúgnȳmi* 'iejūdzu, sasienu'.

Sk. arī: *jūdze, jūgt.* (K)

Buck 726, EF 2 196, HF I 615, Kl 333, L I 54, M 4 53, M-E II 121, MM III 19 un 20, Pok 508, Sanders 167, T 109, Ti I 418, Seebold 93, Ф II 115, Ц 167, ЭСРЯ II₇ 7, ЭССЯ VIII 206

jūklis [jùklis], apv. [ũ, û²], *jūkle, jūkls, jukle, jukla, juklis.* Atv. verba *jukt* (sk. *jaukt*) tag. celma (apv.— no inf. celma). Apv. adj. *jukls* 'sajaukts, haotisks': «apkārt rūc un dūc viss, juklā tumsā rakts» (Plūdonis — M-E II 116), arī *jūkls:* «jūkls jucek-

lis» (K. Kasparsons — Pūrs 1894 III 93). Adjektīvam arī otra nozīme, kas saistās ar 'jaukt' un '(iz)jukt'—'irdens, neblīvs': «siens tik jukls, ka nevar viņu sakraut vezumā — tīri kā spaļi» (M-E II 116), «jukla zeme» (E-H I 566).

EF 2 191, M-E II 116 un 121

jukt, *juceklis* — sk. *jaukt*.

jūkt 'pierast, parast'— sk. *jaucēt*.

jumis; si. *yamáḥ* 'dvīnis', *yūnam* 'saite'. Pamatā ide. **i̯eu-* : **i̯ū-* 'siet' ar *m* saknes paplašinājumā, no kā arī *jumt* (sk.). Tātad *jumis* sākotnēji 'sasietais' → 'saistītais'. P. Šmits uzskata, ka dabā *jumis* vispirms nozīmējis divkāršu vārpu. Jaunākie pētījumi, jo sevišķi ide. salīdzināmajā mitoloģijā, rāda, ka saistītie augļi un citas augu daļas ir senu mitoloģisko priekšstatu simbols, atspoguļojums dabā (Ivanovs, Toporovs). Ar *jumi* (un personificēto *Jumi*) saistītās bagātīgās latviešu etniskās tradīcijas sakņojas ide. galvenajā mītā un tā fragmentā par dievišķajiem dvīņiem.

Atv. *jumala,* kas nozīmes ziņā atbilst *jumim* (piem., «linu jumala»), tautas etimoloģijā ir jumja sieva; vārda apv. nozīme 'resna meitene, resna govs'. Par vārda formu un nozīmi sal. si. *yamala* 'sapārots, divkāršs', prākrita *yamala-* 'dvīnis'.

No saknes *jum-* laikam atvasināts upes nos. *Jumara* (Gaujas pieteka) un senais Vidzemes novads *Jumara (Imera;* Indriķa hronikā *Ymera)*: nosaukumi izveidojušies no upju satekas. Par formu sal. ave: *Yima-* 'kāds teiku karalis' (← 'dvīnis'), fairu *Imrā, Imərа, Yumrā* 'Rīta zvaigzne' (← 'dvīņu zvaigznes').

Ant ind 236, KK — Karogs 1986 2 194, M-E II 117, MM III 8, Neuland 14—19, Schmid — Balt XX 6,— Human 261—267, Zeps 1 113, Гам-Ив 3 132 un 778, Ив 10 81, 16 6 un 19, Ив-То 2 230, 3 140, Маковский 93

jumols, *jums* — sk. *jumt*.

jumt [jùmt]; kr. *приют* 'pajumte, patvērums' (no **jǫtъ* 'jumts'; citādi skaidro Trubačovs). Pamatā ide. **i̯eu-* 'siet' ar *m* saknes paplašinājumā. Senās primitīvās (daļēji zemē ieraktās) mītnes sedza saistītas (sasietas, sapītas) kārtis, virs kurām bija velēnu segums. Vārds *jumts* ir substantivēts verbāladjektīvs (pag. pas. divd.) ar sākotnējo noz. 'siets, saistīts'.

No *jumt* arī subst. *jums* (apv.) 'jumts, segums': «sedz glāžu pili jūras jums» (Aspazija — M-E II 119), no kā «debess jums»— debesis: «skrien ērglis augsti debess jumā» (Rainis — M-E II 119).

Atv. *nojume, pajume.*

Atv. *jumols* [uõ] ir 20. gs. pirmajos gadu desmitos darināts jaunvārds ar izskaņu pēc vārda *kupols* (< kr. *кýпол* no fr. *coupole* vai it. *cupola* 't. p.', kura pamatā lat. *cup(p)ula* 'muciņa, biķeris') parauga. (D 1_4 318)

Sk. arī: *jumis.*

Buck 473, M-E II 119, Pok 508, Ив 10 88, Ф III 369, ЭССЯ VIII 199

junda [juñda]; lš. *jùsti* (tag. *juñda*) 'sākt kustēties', *judēti* 'kustēties, rosīties; bārt', *juñdilas, juñdulas* 'tas, kas vienmēr kustas, ir nemierīgs; padauzis', lat. *iubeō* (< * *i̯oudhéiō*) '(es) pavēlu' (← 'iekustinu, uzpurinu'). Pamatā ide. **i̯eudh-* 'būt spēcīgā kustībā, rīkoties ar spēku', no kā arī *jauda* (sk.). Verbs *jundīt* 'paziņot', arī *jundēt* (apv.) 'atklāti paziņot; rūkt, nolamāt, nolādēt' ir kursismi, kam blakus no citiem novadiem (ar *-un-* > *-ū-*) *jūdīt* 'lēni dzīt; satraukt, kaitināt', 17. gs. 'rīdīt, rīdot dzīt' (Elg 1 381) un *jūdīties* 'steigā ko darīt, nopūlēties'. Nozīmes attīstība: 'spēcīgi kustēties' → 'kustinot satraukt, kaitināt, būt skaļam' (apv. *junda* 'spēks, spēja; troksnis') → 'skaļi vēstīt, paziņot'. Vārda sākotnējo nozīmi vēl pauž apv. *jundīt* [uñ] 'dzīt, mudināt' (E-H I 567).

Vārda formu un nozīmi varēja ietekmēt aizg. *ģundēt, ģunnēt* 'ziņot, paziņot', kas laikam no vh. *gunnen* vai vlv. *günnen* 'vēlēt (kam labu), atvēlēt, novēlēt' (v. *gönnen;* Endzelīns ar ?). 18. gs. *ģundēt* 'slavēt, paust': «Katra radība, lielumi un mazumi, katra puķīte un zālīte tā liela Meistara godu ģundē» (St 4 209). Aizg. latviešu valodā gan ieguvis arī pretējo nozīmi —'lamāt, lādēt' (M-E I 701), kas var būt *gundīt* 'kūdīt uz ļaunu' ietekmē.

Vārda *junda* noz. 'svinīgs militārs signāls; šāda signāla atskaņošanas laiks' izveidota 20. gs. 20. gadu sākumā (ZTV 129). (K)

EF 2 195, E-H I 567, M-E II 119, Pok 511, W-H I 725

jupis. Aizguvums; no ig. *jube, jupe* 'baigs, šausmīgs, briesmīgs' vai no attiecīgas lībiešu valodas formas (Endzelīns ar ?). Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (St I 91— atsaucoties uz Elversu, tātad vārdam bijis apv. raksturs).

Mägiste 559, M-E II 119, Raģe — Dial I 36, Zeps 1 116

jūra [jũra], apv. [r̨], *jūre, jūris,* (dsk.) *jūres, jūras;* lš. *jū́ra,* apv. *jūrė,* (dsk.) *jūros, jūrios, jūrės,* pr. *iūrin, *jūren, *jūr'ai* 't. p.', arm. *jowr* 'ūdens', alb. *hurdë* 'dziļa vieta, dīķis, ūdensbedre, purvs'. Pamatā ide. **au(e)-* 'aprasināt, mitrināt, tecēt' atv. **au(e)r-* : **ūr-* ar ieskaņas *j-* pievienojumu. Bez šās ieskaņas ssk. *ūr* 'smalks lietus', *ȳra* 'smalki līt', lat. *ūrīna* 'urīns', *ūrīnārī* 'nirt'. Ieskaņas *j-* prezumē bāzes formu **eur-* (> b. **i̯aur-*), kas varēja fonētiski izveidoties blakus pamatformai **au(e)r-*.

Iespējams tomēr, ka forma **eur-* izveidojusies kontaminācijā ar kādu citu ide. formu, varbūt ar bāzi **(e)rei-, *(e)reu-* 'tecēt' (no kā la. *Rauna, Rūja,* īru *rian* 'jūra'), metatēzē **eur-*. Ide. **eur:* *$_e$*ūr-* > b. **i̯aur-* : **i̯ūr-* > la. *jaur-* un *jūr-*. Vārds pamatpakāpē vietvārdā *Jaurič-purviņš* (Preiļos), sal. lš. *jáura* 'staigna vieta, muklājs, purviņš'. Zudumpakāpē forma *jūra.*

Vārda *jūra* tagadējā nozīme nav sena. Tā izveidojusies, baltu ciltīm nokļūstot pie jūras. Vārda agrākā nozīme ir bijusi 'ūdeņiem bagāta vieta; ezers' (E III$_1$ 465); sal. tdz.: «Zviedzin zviedza

kumeliņš, Jūras malu tecēdams; Jūriņā gara zāle, Saldiņš jūras ūdentiņš» (LTD I 1293), «Kucīt' mana, plaukastīte, Jūriņās noslīkuse, Ūdrus, lūšus dzenādama» (LTD I 1303 var.). Uz vārda agrāko nozīmi norāda arī lš. *jáura*, apv. *jáuris* (**jauri*, B II 273) 'staigna vieta, muklājs, purvs'. Arī latviešu valodā bijis vārds **jaura* vai **jauris;* sal. māju nos. *Jauris* (Burtniekos, Rucavā). No baltu valodām varbūt aizgūts vairāku somugru valodu 'ezera' apzīmējums: līb. *jōra,* ig. *järv,* s. *järvi,* vepsu *jarv, järv,* lapu *jaurā, jawre.* (Par *-aur-* > *-arv-* sal. b. **tauras* > ig. *tarvas* 'taurs'.)

Vārda *jūra* (un **jaura*) nozīmes attīstība bijusi šāda: 'tecēt' → 'saplūst, pārplūst ūdeņiem' → 'rasties uzplūdumam, lielam ūdens baseinam'. (Semantisko sakaru rāda senīru *riathor* 'ūdenskritums' un īru *rīan* 'jūra' no **rī-* 'tecēt'.) Ar baltu vārda senāko semantiku saistās Lietuvas upe *Jūrė,* ezers *Jaurỹs.* Vietvārdi un tautasdziesmas rāda arī citas vārda senāko nozīmju pēdas. Kad pavasara ūdeņi noplūda, atstājot pļavās auglīgas sanesas, par *jūrām* dēvēja arī šīs pļavas. Piem.: «Es savami kumeļami Krustiem jūras sienu pļāvu' (LTD I 1294), «Šķērsām jūru sienu pļāvu» (LTD I 1296), pļavas nos. *Jūra* (Purmsātos) u. c. Ja kur zeme pilnīgi nosusēja, agrāk ūdeņu klātajos laukos — *jūrā* — iekopa tīrumus: «Balti gulbji saguluši Atmatiņas maliņā: Redzēj' jūru uzaram, Jūras kāpas ecējam» (LD 30956). Sal. lš. *jáura* 'tīruma augsne ar māla un dūņaina māla piemaisījumu'.

Ide. valodās bieži saistās nozīmes 'skriet, tecēt' un 'pulcēties; bars, pūlis', arī 'liels daudzums'. Sal.: «ļaužu jūra», «ziedu jūra», «šalc aplausu jūra», «piens kā jūra» (L-P VII 558). Līdzīgi lietuviešu valodā: «liáudies júra, žmonių júra» — ļaužu jūra. Latviešu valodā zuduši tās pašas cilmes verbi ar noz. 'plūst, steigties, drūzmēties'; tie saglabājušies lietuviešu valodā (piem., *jūrúoti* 'viļņoties, virmot, spietot; satraukties') un fragmentāri arī slāvu valodās, piem., krievu valodā *юрúть* 'steigties', subst. *юр* 'dzīves vieta, tirgus, virpulis, spēcīga straume', *юрá* 'spiets, pūlis, bars', *юро* 'zivju bars'. No prūšu valodas aizgūts vācu apv. *jurren* 'dejot' (bij. Austrumprūsijā).

V. Ivanovs uzskata vārdu *jūra* un radu valodu vārdus par baltu, slāvu un ģermāņu semantisko inovāciju.

Ar vārda *jūra* kādreizējām daudzajām nozīmēm daļēji saistīta vēsturisko un izlokšņu formu daudzveidība. Retāku formu vidū 17. gs. arī *jūris* (siev.): «jūris putns» (Elg 1 290). (K) B II 266, G. Bolognesi — Balt XXIV 8, Buck 36 un 728, E III_1 465, IV_2 230, EF 2 198, Lanszweert 121, Mägiste 603, M-E II 122, Pok 80 (81), Schmalstieg 2 56 un 293, Schmid — Balt XX 6, Ti I 71, Zeps 1 116, Гам-Ив 3 672, Ив 16 9, Куркина — Эт 1971 73, То III 93, 25 16,— Б-сл иссл 1982 254, ЭССЯ VIII 198

jurģi [jur̃ģi]. Atv. no personvārda *Jurģis,* kas aizg. no skr. *Гюрги* < *Георги* < gr. *Geōrgios* vai vlv. *Jurg, Jorg (Jurgen, Jorgen),*

kas ir tā paša grieķu vārda pārveidota forma (ar latiņu valodas starpniecību). Uz aizg. no skr. valodas norāda arh. personvārds *Ģurģis* un apv. *ģurģi* jeb *ģurģu diena* 'jurģi' (E-H I 428, M-E I 701). Pamatā gr. *geōrgós* 'zemkopis'.

Vidzemes zemnieku likumi (1819, 1849, 1860) noteica, ka nomas līgumi izbeidzas Jurģu dienā (Jura dienā)—23. aprīlī, ko uzskatīja par lauksaimniecības gada beigām un jauna saimnieciskā gada sākumu. Ar šo dienu varēja uzsākt jaunas rentes vai laukstrādnieka (gājēja) saistības, pārejot uz citu vietu, un šī pārcelšanās ieguva nos. *jurģi.* (Agrāk saimniecības gads beidzās Miķeļos.)

Par *Juri* un *Jura dienu* sk.: *jērs.*

M-E II 120, Ф IV 533

jūs [jūs]; lš. *jūs, jū̃s,* pr. *ioūs, iaūs,* go. *jūs,* si. *yūyam* (**yūš-)* 't. p.' Pamatā ide. **i̯u-* 'jūs'.

Par locījumu formām sk. *mūs.*

E 1 512, IV_2 328, EF 2 199, Fei 305, Lanszweert 178, M-E II 123, MM III 26, Pok 513, Schmalstieg 2 195, Stang 1 254, T 110

just; lš. *jùsti* 'just, jaust, manīt'. Pamatā ide. **eut-* (no saknes **eu-* 'just') > b. **i̯aut-,* no kā verbs **i̯aut-ti* > **i̯austi* > la. *jaust.* Tag. *(es) jaušu,* pag. *jautu.* Morf. variants ar *-d-*: tag. *(es) jaužu,* pag. *jaudu.*

Redukcijas pakāpē **ₑut-* > b. **i̯ut-,* no kā **i̯ut-ti* > la. *just.* Tag. formās *-n-*: **juntu* > *jūtu* (lš. *juntù*).

Subst. *jausma* ir sens atv., kas 17. gs. ar noz. 'valodas, baumas, sliktas vēstis': «Bēdas pār bēdām nāks un viena jausma pār otru» (Gl 2 241). 18. gs. G. F. Stenderam *jausma* 'nojauta; jauna ziņa' (St I 86), 19. gs. K. Valdemāram 'bauma, valodas; nojauta' (V 2 91). Mūsdienu liter. valodā vārda nozīme sašaurinājusies.

Subst. *jūsma* ir 19. gs. 60.—70. gadu jaunvārds, sākumā ar noz. 'sajūta' (U I 94, V 2 92); 20. gs. tas kļuvis par vārda *sajūsma* sinonīmu (aizstājot agrāko atv. *sajūsmība*). Apv. *jusma, jusme* 'nojauta, jausma' (M-E II 120). J. Dubura darināts jaunvārds *iejūsma* (Druva 1912 2).

No atv. *atjaust, nojaust* subst. *atjauta, nojauta* (morf. var. *nojauda*), kam blakus adj. *atjautīgs, atjautība.*

No verba *just* tag. celma atv. apv. *jūta,* liter. *jūtas* [ù]. Bijuši mēģinājumi diferencēt vārdus *izjust, izjūta* (par psihiskām norisēm) un *sajust, sajūtas* (par fizisku uztveri), bet liter. valodā šai ziņā nav konsekvences. Tāpat nekonsekventi šķir formas *jutīgs, jutība* (no *just* pag. celma) un *jūtīgs, jūtība* (no tag. celma).

Subst. *jutekļi* ir A. Kronvalda jaunvārds: «Ar tiem pieciem jutekļiem (jeb jušanas prātiem) mēs spējam vērā ņemt, kas ap mums atronas un notiekas» (Mazais vācietis, 1. d., 2. izd., 1865, 51; sal. Kr Ms 5, 8: «gara ieroči jeb jutekļi»). A. Kronvalda

rediģētajā «Sētas, dabas, pasaules» 4. laidienā gan ir forma *jūtekļi* (arī vsk. *jūteklis*): «Mēs zinām jau no mazotnes, ka par jūtekļiem nosauc aci, ausi, mēli, degunu un ādu» (K. Lībietis, Acs — SDP 1873 IV 37). No šā teksta secināms, ka forma ar *ū* bija jau agrāk izloksnes pazīstama. «Baltijas Vēstnesis» lietoja vārdu *jūtekļi* ar noz. 'jušanas nervi' (U I 94).

Subst. *jūtoņa* ir J. Endzelīna jaunvārds 20. gs. 30. gados. (E III_2 249), arī forma *jutoņa* (v. *Stimmung*, Ozoliņš I 82). Šīm formām tagad diferencēta nozīme: *jutoņa* 'sajūta', *jūtoņa* 'noskaņa' (LVPV 3 122).

Hom. *jaust* (apv.) 'spēt, jaudāt', kura iter. ir *jaudāt* (sk. *jauda*), piem.: «briesmas tev draud lielākas, nekā tu ieduomāt jaud» (Rainis — M-E II 104), «tikpat maisu iznesāt nejaudu» (E-H I 560).

Līdz ar to *jauda* ir divi homonimi: 1) 'spēks, spēja', 2) 'jausma, nojauta': «No ciltsrakstiem nebija nekādas jaudas. . nebija nekādas jausmas no izglītības» (E. Dinsbergs vēstule 1894. g.).

Narevas baltu (jātvingu?) izloksnē *iauda* 'veselība; jušana, nojauta' parāda abu homonimu saplūdumu ('veselība' ← 'spēks, spēja').

B II 472, Buck 1021 un 1090, EF 2 191, KK 29 195, M-E II 120, Pok 346, T 72, Zinkevičius 1 13, 2 73, M 5 17, Гам-Ив 3 406

jūtis [jūtis], apv. [ū²], parasti savienojumā «ceļa jūtis»—'ceļu savienojums; vieta, kur ceļi šķiras', «ceļa jūtīs» pārn. 'īsi pirms došanās ceļā, ceļa gatavībā'. Tās pašas cilmes kā *jaut, jūgt* (sk.): pamatā ide. **i̯eu-* : **i̯ŭ-* 'siet', no kā arī si. *yūtiḥ* 'saistījums, savienojums'. Vārds *jūtis* atv. no zuduša verba **jūt* 'siet, savienot'. No tā arī apv. *jūtis* 'kaulu savienojums, locītava': «kur pēda nāk, tur pēdu jūtis» (E-H I 570).

EF 2 191, M-E II 123, MM III 25, Pok I 508, T 110, Eckert 9 68

K

ka; pr. *ka* 'kas' (nek.). Vārds ir saikļa nozīmi ieguvusi vietn. *kas* (sk.) senākā nek. dzimtes vsk. nom. forma. Sal. he. *ka-* 'šis'.

E I 541, EF 2 199, M 3 82, M-E II 128, Miķelsone I 326, Ti I 456

kā [kâ], apv. *kai;* lš. *kaīp,* apv. *kaī,* pr. *kai* 't. p.' Vārds laikam izveidojies no vietn. *kas* (sk.) sena siev. dzimtes vsk. lok. **kāi̯* vai **kāi̯e.*

E I 611, EF 2 199, L I 56, Lanszweert 70, M 3 83, M-E II 184, Stang 1 287 un 2 25, To III 119

kaba, kabe 'līks koks, vadzis'— sk. *kabināt.*

kabata. Atv. no verba **kabt* '(aiz)ķerties', no kā arī *kabināt* (sk.). Par formu sal. *lupt* : *lupata.* Nozīmes attīstība: 'piekārtais,

piekabinātais' → 'piekārtā, piekabinātā soma' → 'tērpa sastāvdaļa (kā ielikšanai)'.

E I 89, M-E II 129

kabināt [kabinât]; lš. *kabìnti* 'kārt, kabināt, kampt, kāpt', pr. *kabīuns* (divd.) 'karājies', kr. apv. *кобéнить* 'sist, dzīt; smagi nest', *кобéниться* 'liekties, locīties'. Atv. no bijuša verba **kabt* '(aiz)ķerties', no kā *kaba, kabe* 'līks koks (slieces veida), vadzis' (lš. *kābė* 'kāsis, āķis'), *kablis* 'kāsis' (lš. *kablȳs* 'mēslu dakšas'). Verba **kabt* kauz. *kabināt*. Pamatā ide. **keb(h)-* 'līks, liekt' (sk. *ķeblis*).

Pēc cita uzskata (Jēgers) pamatā ir ide. **(s)keb(h)-* 'griêzt, šķelt', no kā *skābs* (noraida Frenkels).

E IV$_2$ 230, EF 2 200, Jēg 6 27, M-E I 129, To III 107

kablis 'kāsis'— sk. *kabināt*.

kacens [kacȩns]. Aizguvums; no skr. *кочень*, apv. *коцень* 't. p.' (kr. *кочáн*, apv. *кочéнь* 'kāpostgalviņa', p. *kaczan* 'kacens', slovēņu *kocên* 't. p.'). Vārda tālākā cilme ir neskaidra. Iespējams, ka tas ir tirku cilmes. Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (Lg I 350, St I 104).

E I 87, M-E II 130, Ф II 356, ЭСРЯ II$_8$ 362, ЭССЯ X 104

kacēt 'sniegties, lūkot aizsniegt'— sk. *ķecēt*.

kacināt 'ķircināt'— sk. *kakts, ķecēt*.

kad; lš. *kadà* 't. p.', *kàd* 'ka, kad, lai, kaut', pr. *kadan, kaden* 'kad, ja', si. *kadā́* 'kad', oset. *kæd* (< ir. **kada* 't. p.'). Pamatā **kadā́*, **kadā́n* (> **kadą́* lietuviešu valodā; sal. lš. *kadángi* 'tā ka, jo' un apv. *kadù* 't. p.'), kas latviešu valodā reducējies par *kad* (apv. *kada*). Vārds ir saliktenis, kura pirmajā daļā ir vietn. *kas* forma un otrajā — partikula, kas izveidojusies no ide. **do* (no kā arī la. apv. *da* 'līdz' un *da-*, piem., vārdā *daiet*). No la. **kadu* senākajos rakstos un tautasdziesmās *kade* 'kad'.

Buck 988, E IV$_2$ 230, 1 624, EF 2 199, Lanszweert 170, M 3 79, M-E II 131, MM I 150 un 472, Pok 181 (182), T 111, A. Valackienė — Balt XV 131, Абаев I 574, To III 117

kadiķis; lš. *kadagȳs*, pr. *kadegis* 't. p.' Vārds ir sens t. s. kultūras vārds, kas izplatījies daudzās valodās un kā cilme tāpēc grūti noskaidrojama. Jau tālā senatnē tas bijis pazīstams ne tikai baltu, bet arī Baltijas somu valodās. Latviešu valodā ir vairākas vārda paralēlformas: *kadeģis, kadiģis, kadegs, kadedzis, kadeķis, kadags, kadaks* u. c. (izloksnēs un folklorā). Sal. s. *kataja*, ig. *kadek*, līb. *kadàg, gadàg*, vepsu *kadag* 't. p.'

Ja vārds ir ide. cilmes, iespējams, ka tā pamatā ir **ked-* 'dūmot, kvēpt', jo kadiķu zarus lietoja kvēpināšanai. Tās pašas cilmes ir la. apv. *cedri* [cȩdri], dem. *cedriņi* 'virši', gr. *kédros* 'ciedra' (arī 'kadiķis'). Vārda formu (ar *-iķis*) latviešu valodā varēja ietekmēt lv. *kaddig, kaddik*, kaut gan iespējams, ka lejasvācu vārds ir baltisms.

Pec cita uzskata (Ariste, Kalima, Ketunens, Mikola, Ruķe, Taivonens) vards ir somugru cilmes. (Preteji Tomsens.)

Vidzeme (tagad arı liter. valoda) biežak lieto sin. *paeglis*.

B I 308, E IV_2 230, EF 2 201, Gutzeit II 4, HF I 808, Kel 55 un 100, M-E II 131, Mägiste 635, Mikola I 412, Pok 537, Schmid 3 263, Schmalstieg 2 263, To III 111

kāds [kȃds]. Pamata ide. **kuo-*, no kā arı *kas, kā* (sk.). Atv. laikam no tas pašas locıjuma formas, no kuras *kā* (sal. apv. *kai* 'ka' un *kaids* 'kads'). Par šo vardu semantiskajam attiecıbam sal. kr. *как* 'ka' un *какой* 'kads'. Tas pašas ide. cilmes, bet ar citu piedekli lat. *quālis* 'kads'.

E I 547, Pok 645

kaija [kaĩja]; kr. *чайка* (psl. *čajьka*) t. p. Pamata putna balss atdarinajums (*kai* : *kē*). Leksikalizejot pievienota galotne ar iestarpinatu *j* vai *v* (apv. *kaiva* 't. p.'). Latviešu valoda vards daļeji saskan ar s. apv. *kaja, kajava* 't. p.', arı ar citam Baltijas somu valodam ir formas lıdzıba, tapec izteikti uzskati (Tomsens, Endzelıns, Toivonens), ka *kaija* ir aizg. Ticamak, ka šie vardi ir paraleli darinajumi ar savstarpeju mijietekmi. Nos. *kajaks* 'vetras kaija' (Larus canus) varbūt no igauņu valodas (ig. *kajakas*, apv. *kajak* 'kaija'), bet iespejams arı pretejais aizgušanas ceļš, jo *-ak-* ir raksturıgs piedeklis ide. dzıvnieku nosaukumu darinašanai.

Mägiste 658, M-E II 132, SKES 145, Zeps I 118, Ф IV 311, ЭССЯ IV 10 un 11

kaika 'vaja, neizskatıga govs' — sk. *kankari*.

kaikalis 'nabadzıgs cilveks, nabags' — sk. *kankari*.

kaikaris, *kaikars* 'kankaris, skrandainis' — sk. *kankari*.

kails [kaı̂ls], apv. [aĩ]; lš. *káilis* 'ada'. Pamata ide. **(s)kei-* 'griezt, dalıt, šķirt' (Otkupščikovs; no šas saknes arı la. *šķiets*). Skaņumija ar *l* paplašinajumu **koil-* > b. **kail-*, la. adj. *kails*. Par nozımi sal. gr. *dérō* (es) dıraju : *dérma* 'ada'. Nozıme 'kails' ir sekundara. No sakotnejas noz. 'ada' ir apv. *kailis* 'aitada kažokam; novalkats kažoks'. Par nozımes parnesumu 'ada' → 'kails' sal. pr. *nognan* 'ada': la. apv. *nogs* [nuôgs] 'kails'.

Buck 317, E III_2 136, EF 2 202, M-E II 133, Pok 610 un 919, Stang 3 25, Откупщиков 2 167

kaimiņš [kaĩmiņš]; lš. *kaimýnas*, pr. *kaimınan* (ak.) t.p. Atv. no varda **kaims* 'ciems' (lš. *káimas*), kas ir varda *ciems* paralelforma. (Saı. *Kaimi* — 19. gs. maju vards Rudbaržos.) Varda *kaimiņš* < *kaiminis* (Lg II 141) senaka noz. 'ciema iedzıvotajs'. Par nozımes veidošanos sal. lat. *vıcus* 'ciems, lauku ıpašums' : *vıcınus* 'kaimiņš'.

Buck 1349, E IV_2 232, EF 2 251, Fei 234, J. Lingis — Donum B 296, M-E II 133, T 112

kairināt [kaĩrinât]; lš. *káirinti* 'kairinat, kaitinat', kr. *укóр* 'parmetums', arh. *кор* 'apvainojums, lamas', p. *korzyć* 'pazemot, ap-

spiest', senīru *caire* 'nopēlums', lat. *carināre* 'izsmiet, zobot'. Tās pašas cilmes kā *kārt* (sk.); no šā verba senākās formas **kart* (sk. *skart*) un *ķert* darināts iter. *karināt* 'vairākkārt skart, pieskarties; vairākkārt kārt' ar pārn. noz. 'kairināt, ķircināt'. Blakus tam jaunāks darinājums *kairināt*, ko ieteica A. Kronvalds; šī forma ir *karināt* un *kaitināt* kontaminējums. Iespējams, ka līdzīga forma bija izveidojusies izloksnēs citā ceļā: blakus verbam *ķert* ir apv. *ķirināt* 'karināt, kārstīt, ķircināt' (par formu sal. *spert : spirināt(ies), vērt : virināt*), un blakus šim *ķirināt* varēja izveidoties kā jauninājums forma ar *ai* (pēc parauga *risināt : raisīt*). Sal. apv. *kairēties* [kairêtiês] 'ķircināties' (M-E II 134). Visbeidzot, par paraugu A. Kronvaldam varēja noderēt arī lš. *káirinti*.

A. Kronvalda ieteikti atv-i fizioloģijai: *kaireklis* 'kairinātājs' un *kairiens* 'kairinājums' («no *kairināt* = reizen», A. Kronvalda piezīme pie K. Lībieša raksta «Acs»— SDP 1873 IV 37). Šos jaunvārdus vēlāk aizstāja J. Alkšņa lietotie atv. *kairinātājs* un *kairinājums* (Pūrs, 1892 II 128 un tālāk). Kronvalds darināja arī adj. *kairens, kairīgs*, subst. *kairība* (Kr Ms 11 6). (K)

EF 2 203, Jēg 6 34, M-E II 134, W-H I 168, Ф II 320, ЭССЯ XI 74 .

kairēties 'ķircināties'— sk. *kairināt*.

kaisīt [kàisît], apv. [aĩ, aî²]; gr. *kīnymai* 'tieku iekustināts, sapurināts', *kinýssomai* 'šūpojos šurp turp', *kīnéō* 'iekustinu, dzenu', lat. *ciēre* 'iekustināt, ierosināt'. Pamatā ide. **kei-* 'iekustināt, kustēties' ar *s* saknes paplašinājumā; skaņumijā b. **kis- : *kais-*, no kā laikam arī lš. *kìsti* 'klāt uz ārdiem (linus)'.

Pēc cita uzskata (Becenbergers, Leskīns) vārds saistāms ar lš. *kìšti* 'bāzt' (par ko šaubās Endzelīns).

Sk. arī: *cielava, cisas, ciska, cits.* K

Buck 573, HF I 855 un 856, M-E II 134, W-H I 213

kaisls [kàisls]. Atv. no verba *kaist* (sk.). Vārda sākotnējā nozīme tieši saistās ar *kaist* 'karst': «kaislās cepļa liesmas» (M-E II 135), no kā pārn. 'sakarsis, satraukts': «es te no kaislām asinīm runāju» (L Ārste 5 20), no kā 'traks': «kaisla suņa kodums» (L Ārste 19 74), «no kaisla suņa kosti ir» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 70).

Pamatojoties uz adj. *kaisls* nozīmi 'sakarsis, satraukts', A. Kronvalds ieteica atv. *kaislīgs* un subst. *kaislība* mūsdienu liter. nozīmē: «*kaislība,* v. Leidenschaft — liels un pastāvīgs karstums jeb kārība pēc kaut kā» (1869, Kr I 424, arī Ms 5 11). Šie jaunie vārdi ietekmēja arī adj. *kaisls* nozīmes maiņu (U I 99). Subst. *kaisle* ir Raiņa jaunvārds (1897).

Par subst. *kaislība* nozīmes izveidošanos no *kaist* 'karst' sal. ar tajā pašā nozīmē K. Biezbārža lietoto *karstība* un F. Brīvzemnieka *karstgriba* F. Šillera «Zvana dziesmas» tulkojumā («Pulksteņa dziesma», 1869; V 1 589), *karstprātība* (1871; V

I 477). K. Valdemārs 1872. g. vārdnīcā ievietoja šos Brīvzemnieka darinājumus un blakus arī A. Kronvalda ieteikto *kaislība,* bet 1879. g. vārdnīcā vairs tikai pēdējo (V 2 94). Vārda *kaislība* iesakņošanos valodā A. Kronvalda ieteiktajā nozīmē veicināja «Baltijas Vēstnesis» un jo sevišķi A. Pumpurs, kas šo vārdu vairākkārt lietoja arī «Lāčplēsī» (1888).

Buck 1091, M-E II 135

kaist [kàist]; lš. *kaĩsti* (tag. *kaistù*) 'silt, karst, sildīties', (tag. *kaičiù*) 'sildīt', pr. *prakāisnan* 'sviedri', sav. *hei* 'svelme', go. *heito* 'drudža karstums', ssk. *heitr,* v. *heiss* 'karsts'. Pamatā ide. **kāi-* : **ki-* 'karstums' ar *t* saknes paplašinājumā; b. **kait-ti* > **kaisti* > la. *kaist,* tag. *(es) kaistu,* pag. *kaitu,* jaunāks *kaisu.* Kauz. *kaitēt, kaitināt* ar noz. pārnesumu ('kairināt; sadusmot'). Atv. *iekaist,* no kā *iekaisums,* jaunvārds *kaisme.*

Sk. arī: *kaisls, kaitēt* [a b], *skaisties, skaists.*

E IV₂ 288, I 759, EF 2 204, Fei 235 un 253, Kl 301, M-E II 135, P 296, Pok 519, Stang 3 25, To I 89

kaitēt[a] [kàitêt] 'karsēt'; lš. *káitėti* 'svīst', *kaĩtinti* 'sildīt, karsēt, svīdināt'. Tās pašas cilmes kā *kaist* (sk.), tā kauzatīvs, kas var būt izveidojies ar apv. subst. *kaite* [ài] kā starpposmu. Vārds cilmes ziņā saistīts ar *kaitēt*[b].

EF 2 204, M-E II 136

kaitēt[b] [kaĩtêt], 'būt vainai; rūpēt; darīt ļaunu' ar atšķirību tag. formās: 3. pers. *(man) kaiš vai kait, (viņš) kaitē*; lš. *káitėti* 'rūpēt, trūkt, kaitēt', pr. *ankaitītai, enkaitītai* 'satraukti', *quaits* [kaits] 'griba', *quoitā* [kaitā] 'grib'. Tās pašas cilmes kā *kaist* (sk.), paralēls atv. hom. *kaitēt*[a] (nozīmju diferencēšanās saistīta ar intonācijas maiņu). Subst. *kaite* [aĩ] sākotnēji 'karstums' (lš. *kaitrà* 'svelme') → 'slimums' *(ausu kaite, krītamā kaite)* → 'vaina': «Liela kaite, maza kaite (var.: vaina), Tek uz māti raudādama» (LD 22411, 3) un 'zaudējums' («nodarījis lielu kaiti»). Atv. *kaitēklis,* adj. *kaitīgs.*

B II 407, E IV₂ 208 un 247, EF 2 204, Mažiulis I 268, M-E II 135, Pok 519, Schmalstieg 2 277,— Balt X 164, T 113, To I 89

kāja [kãja]; lš. *kója* 't. p.', narev. *kaj* [kāj(a)] 't. p.', si. *kā́yaḥ* 'miesa, ķermenis'. Pamatā ide. **kāi-,* kura tālākie sakari ir neskaidri. Iespējams, ka senindiešu un baltu formas ar *k-* ir neregulārs veidojums no ide. **gᵘ-* un minētie vārdi atvasināti no ide. **gᵘā-* 'nākt, iet'. Ar la. *kāja* : *gāja* sal. si. *kā́yaḥ* un *gāyaḥ* 'gaita, kustība'.

Pēc cita uzskata (Pētersons) vārds saistāms ar gr. *kieīn* 'skriet', lat. *ciēre* 'kustēties' (noraida Valde un Hofmanis).

Subst. *kāj(e)nieks* ir sens atv., minēts 17. gs. vārdnīcās (*kājenieks* Manc I 68, *kājnieks* Lj 99), adj. *kājīgs* 18. gs. 'labs gājējs' (St I 93), apv. *kājots* [uò] 'veiklām kājām'. Verbs *kājot* [kājuôt] no izloksnēm 20. gs. liter. valodā.

Buck 241, EF 2 280, M-E II 188, MM I 201, KK 29 195, Lanszweert 78, Zinkevičius 1 13, 2 74

kakaža 'koks ar līku galu, āķis' — sk. *kakts*.

kakls; lš. *kãklas*, go. *hals*, v. *Hals* 't. p.' Pamatā ide. *k^uel-* 'griezties, kustēties' (no kā arī *celis*, sk.). Skaņumijā ar reduplikāciju *k^uok^ulo-s* > b. **kaklas* > la. *kakls*.

Buck 231, EF 2 205, Kl 285, Euler 1 69, Lanszweert 95, Mažiulis 6 25, M-E II 138, Pok 639 (640), T 125, Zev 2 234

kakts; lš. *kaktà* 'piere', apv. *kãktas* 't. p.', arī 'neliela telpa mājas galā'; irāņu valodu grupā: sogdiešu *čakt*, pehlevi *čakāt* 'piere'. Vārds izveidojies no verba *kakt* pag. pas. divdabja. Šis verbs 18. gs. minēts ar noz. 'nonākt līdz galam' (lš. *kàkti* 'doties'), bet tā senākā nozīme laikam 'izvirzīt' no 'liekt, izliekt, ieliekt'. Sal. lat. *coxa* 'gurni; ieliekums, kakts' (par nozīmi sal. la. *gurns* no saknes **geu-* 'liekt, ieliekt, izliekt'). Pamatā ide. **kek-* / **kȇk-* 'liekt', no kā ar *s* paplašinājumā si. *kákṣā, kákṣaḥ* 'paduse' (vēlāka noz. 'kakts'), senīru *coss* 'kāja', sav. *hāhsina* 'pakaļkājas ceļa liekums'.

Skaņumijā **kok-* > b. **kak-*, no kā la. *kakt* 'liekt, izliekt, ieliekt'. No tā atv. apv. *kakaža* 'koks ar līku galu sliešu liekšanai, līka distele vai cits līks priekšmets, āķis' (M-E II 137). Nozīmes 'ieliekt' un 'izliekt' mijās, tāpēc arī *kakts* izprasts gan kā izvirzījums (stūris), gan kā iekšējais leņķis, sal.: «Ieva auga ar ābeli Vienā dārza kaktiņā (var.: stūriti)» (LD 2775,1). (Par nozīmi sal. arī kr. *угол*, v. *Ecke* '(iekšējais) kakts, (ārējais) stūris'.)

No 'liekt' → 'izvirzīt' → 'sniegt, sniegties'. Ar šo semantiku saistās verba *kakt* intens. *kacēt* 'tvert, sasniegt, sniegt(ies)': «Tik upē nenosliku, Pēc riekstiņa kacēdama» (LD 10841; sal. lš. *kakėti* '(brienot) sasniegt dibenu'). Šā verba iter. *kacināt* 'tirdīt, kaitināt', refl. *kacināties* 'kaitēties (snaikstīties)'; sal. lš. *kākinti* '(brienot) sasniegt dibenu; dot, līdz pietiek', pr. *kakīnt* 'tvert, sniegt'.

Iespējams, ka notikusi arī saknes **kek-* : **kak-* 'liekt' mijietekme ar **k̑ak-* 'zars, miets' (sk. *čagans*), no kā vārdi ar noz. 'zars, nūja, priekšmets ar liekumu', piem., apv. *čaka* 'nūja ar atzaru vai saknes galu kā rokturi' (M-E I 401), atv. *čakāt* 'bakstīt', *čakarēt* 'bakstīt, rušināt, rakņāt (parasti, meklējot ko)' (E-H I 401).

Sk. arī: *ķecēt, ķeksis*. K

Buck 218 un 900, E IV₂ 232, Eckert 9 187, Kiparsky 3 87, EF 2 206, Mažiulis 6 277, M-E II 130, 139 un 361, MM I 136, W-H I 283, To III 162, Tp 7 12

kaķis; lš. *katě̃*, pr. *catto* [kato], kr. *кот*, vlv., vh. *katte*, v. *Katze*, a. *cat*, lat. *cattus, catta* 't. p.' Vārds līdz ar dzīvnieku izplatījies Eiropā 1. g. tūkstotī, tā senākās saknes meklējamas Āfrikā. Lielākajā Eiropas valodu daļā, arī latviešu valodā, vārda formu ietekmējušas ģermāņu valodas. Forma *kaķis* < **katis* Kursā no

siev. **kate*, sal. apv. *katene* 'kaķene', un no kursiskajām izloksnēm *kaķis* visā latviešu valodā.

Pēc cita uzskata (Toporovs) **kat-* ir ide. cilmes un sākotnēji apzīmējis jebkuru mazu dzīvnieku; sal. lat. *catulus* 'dzīvnieka mazulis' → 'kucēns'.

Buck 181, E III_2 555, I 777, EF 2 228, Ķl 358, M-E II 139 un 171, P 322, Sab 17 181, W-H I 182, Гам-Ив 3 599, To — ВСЯ VI 172, Tp 4 92, Ф II 350, ЭСРЯ II_8 357, ЭССЯ XI 209

kāķis [kãķis] 'kauna stabs'. Aizguvums; no vlv., afrī. *kāk* vai vh. *caec* [kāk] 't. p.' Pamatā ide. **ĝegh-* / **ĝogh-* 'zars, miets', no kā la. *žagars*. Aizg. sastopams 17. gs. literatūrā un vārdnīcās (Manc I 138, Lj 99).

Doo II 155, Gutzeit II 6, M-E II 190, Pok 354, Zēv 2 48 un 186

kaladot 'pļāpāt', *kaļada* 'troksnis, kliegšana' — sk. *čalot*.

kalāt, *kalīt, kaļot* 'pļāpāt' — sk. *cālis, čalot*.

kalbēt 'pļāpāt, runāt' — sk. *klabēt, niekalbis*.

kālis [kàlis]. Aizguvums; no ssk., afrī. vai lv. *kāl* 't. p.' (v. *Kohl*), kas savukārt no lat. *caulis* 'auga stiebrs, stublājs'. Tās pašas cilmes ir la. *kauls*. Aizg. sastopams 17. un 18. gs. vārdnīcās (Manc II 329, Lg II 138).

Doo II 159, Ķl 387, M-E II 190, Sab 9 163, Vr 297, W-H I 188, Zēv 2 297

kalkūns 'tītars' — sk. *tītars*.

kalme [kal̃me]. Aizguvums; no v. *Kalmus* 't. p.', kas savukārt no lat. *calamus* 'niedre, stiebrs'. Vārds ir tās pašas cilmes kā la. *salms*. Aizg. sastopams latviešu valodā kopš 17. gs. (Gl 2 168).

Ķl 342, M-E II 142, W-H I 136 un 303, Zēv 2 183

kalns [kal̃ns]; lš. *kálnas* 't. p.', go. *hallus* (< **kolnus*) 'klints', a-s. *holm*. (< *ģerm. **kl̥mo-*) 'uzkalns', v. *Holm* 'saliņa', gr. *kolōnós*, lat. *collis* (< **colnis*) 'uzkalns'. Pamatā ide. **kel-* 'celt', no kā arī verbs *celt* (sk.); skaņumijā **kol-* > b. **kal-*, no kā ar pied. *-no-* la. *kalns*. Vārda *celt* sakne izsaka ne tikai jēdzienu 'virzīt uz augšu', bet arī 'būt augstam' (sal. *cēls*), un no šejienes vārda *kalns* nozīme. Tās pašas cilmes ir apv. *kalva* 'uzkalns, sala' (lš. *kalvà*): «Atikas rīta pusē redzamas smilšu kalvas Maratonas ielejā, kur aprakti tie tautas dēli. .» (A. Kronvalds — SDP IV 76).

Tā kā dzīvojamās ēkas un sevišķi muižas ēkas agrāk cēla paaugstās vietās, šīs ēkas ar nozīmes pārnesumu bieži dēvēja par *kalnu*. Sal.: «Senāk daži vecīši dzīvoja pirtīs. Istabu tie sauca par «kalnu». «Diez, ko nu kalnā vāra — dūmi tā kūp?»» (DL Piel 1892 XIII 184). «Nogājis muižā, Didžis neapstājās vis pie iesalnīcas . . Piesējis salni, . . Didžis devās kalnā.» (J. Jansevskis, Dzimtene, 1. d., 1986 304)

Buck 23, EF 2 209, Fei 241, HF I 906, Dz. Hirša — Vēstis 1986 8 88, Ķl 315, Laumane — Onomast 182, M-E II 143, Pok 544, T 126, W-H I 245, Гам-Ив 3 669

kalot 'plāpāt'— sk. *čalot*.

kalpenis, *kalpiņš* 'cilpiņa'— sk. *cilpa*.

kalps [kal̃ps]. Aizguvums; no skr. *холпъ* 'nebrīvs kalps, vergs' (kr. *холоп*), kas savukārt laikam no tirku valodām. Pēc cita uzskata (Trubačovs) vārds ir ide. cilmes. Tādā gadījumā pamatā *(s)kel- 'atvase, dīgsts, stiebrs' un atvasinājuma sākotnējā noz. 'kolektīva loceklis no tās pašas ģints' → 'atkarīgs cilvēks' (Šūsters-Ševcs).

Latviešu valodā vārds aizgūts līdz 13. gs. Tas minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 103, Lj 106); arī *kalpone, kalpot*.

Buck 1335, E I 92, KK 3 88, M-E II 144, Sch-Š — Эт 1984 237, Тр 3 187, Ф IV 257, ЭССЯ VIII 62

kāls [kàls]. Aizguvums; no līb. *kōl* '30 gabalu' vai ig. *kahl* 'saišķis, 30 (zivju)'. Vārds sastopams 17. gs. vārdnīcās (Für 1 104, 2 162).

Ket 149, Mägiste 650, M-E II 191, SKES 139, Zeps 1 118, Zēv 2 423

kalsns [kàlsns]. Tās pašas cilmes kā *kalst* (sk). Bijis arī verbs **kalt* 'kalst', no kura iter. *kalot* [uô] (apv.) 'žūstot mesties (par dēļiem)' (M-E II 146), refl. *kalēties* 't. p.' (E-H I 577), kauz. *(iz)kalināt* '(iz)badināt'; «tu jau būsi bērnu izkalinājusi» (M-E I 747), «viņš visu dienu zirgu kalināja pie kruoga» (E-H I 577).

No tās pašas saknes adj. *kalss* (apv.), no kā atv. *kalsens* [kàlsęns], apv. [al̃] un *kalsns*, arī *kalsnējs*, apv. *kalsnens*. Sākotnējā noz. 'izkaltis, izžuvis'. Atv. *kalsnēt*, piem.: «luops sāk kalsnēt» (E-H I 579).

Ar citu pied. apv. *kaldans* 'kalsns' (M-E II 140). Par formu sal. *palss : palsens : paldens* 'irdens (par sniegu)'. (K)

M-E II 144, Pok 927

kalst [kàlst]; lš. *kalčȳs* (< **kaltȳs*) 'skopulis, sīkstulis', vav. *hel* 'vājš', *hellic* 'noguris', lv. *hal* 'sauss, kalsns', *hāl* 'sauss', zv. *skäll* 'kalsns, tievs', gr. *skéllō* 'izžūstu, izkalstu', *skeletós* 'izkaltis', subst. 'skelets', *sklērós* 'sauss, ciets, nelokans', *skeliphrós* 'izžuvis, novājējis'. Pamatā ide. *(s)kel- 'izžūt, izkalst' (Pokornijs, Frisks). Skaņumijā *kol- > b. *kal-, no kā celms *kalt- ar -t- vai nu ide. saknes paplašinājumā, vai arī no adj. (pag. pas. divd.) *kaltas. (Par verbu *kalt 'kalst' sk. *kalsns*.) No b. *kalt-ti > *kalsti > la. *kalst*. Kauz. *kaltēt*, apv. *kaltināt*. Par lš. *kalčȳs* nozīmi sal. la. *sīksts* 'ciets': *sīkstulis*.

Pēc cita uzskata (Zubatijs, Endzelīns) la. *kalst* saistāms ar kr. *колéть* (psl. **kolěti*) 'salt, stingt aiz aukstuma; nosprāgt', kas ir vienas cilmes ar s-h. *prìkala* 'sarma', senīru *calath* 'ciets', la. *callus (-um)* 'sacietējusi, sabiezējusi āda, sakaltusi miza, tulzna'. Šiem vārdiem pamatā ide. *kal- 'ciets' no hom. saknes *kel- 'sist' (no kā arī *kalt*). Nozīmes attīstība: 'sist' → '(sa)stingt, kļūt cietam, sausam'. Atv. b. *kaltas 'sastindzis, ciets, sauss', no kā verbs *kalst* (Endzelīns).

Iespējams, ka saplūduši abu hom. sakņu atv-i. No **kalt* 'stingt' varbūt divd. *kalts* savienojumā «upe ledū kalta» ('stingusi').

Sk. arī: *atkala, kalsns, sklanda.* (K)

EF 2 208, HF II 722, M-E II 144, Pok 523 un 927, W-H I 140, Ф II 290, ЭССЯ X 134

kalt [kal̃t]; lš. *kálti* 't. p.', pr. *preicalis* 'lakta', *kalopeilis* 'kapājamais nazis' (*peile* 'nazis'), kr. *колóть* (ssl. *klati,* psl. **kolti*) 'skaldīt, durt, kaut', bkr. *калóць,* ukr. *колóти* 't. p.', bulg. *кóля* 'skaldu', č. *kláti* 'skaldīt, sist, nosist', p. *kłóć* 'skaldīt, cirst; nokaitēt', gr. *keleós* 'zaļā dzilna' ('cirtējs'), *kláō* 'laužu', lat. *clādēs* 'ievainojums, nelaime, sakāve', *percellere* 'nosist pie zemes, satriekt, sagraut'. Pamatā ide. **kel-* 'sist, cirst'. Skaņumijā **kol-tei* > b. **kaltei/ti* > la. *kalt.*

Ide. **kel-* 'sist, cirst' saistās ar hom. **kel-* 'celt', no kā la. *celt* (sk.): semantikas pamatā ir rokas kustība uz augšu un leju. Ide. valodās bieži mijas sonanti, un tā arī blakus **kel-* 'sist, cirst' ir **kāu-* (< **keH₂-u-*) : **kəu-* 'sist' (no kā la. *kaut,* sk.).

Verba *kalt* iter. apv. *kaldīt, kalstīt,* piem.: «Bij man vienas māsas deļ Ķaldīt jaunu zobentiņu» (LD 15992) un iter., kauz. *kaldināt:* «Pūra cimdi noadīti, Pūra lāde kaldināta» (LD 7707). Pamatvārds *kalt* mūsdienu lietojumā zaudējis sākotnējo vienreizējas darbības nozīmi ('sist vienu reizi ar āmuru') un apzīmē atkārtotu, arī ilgstošu darbību, tāpēc *kaldīt, kalstīt* izzuduši no aktīvās leksikas un *kaldināt* g.k. saglabājis noz. 'likt kalt'.

Atv. *kalvis* (: *lš. kálvis*) 'kalējs', *kalve* 'smēde'.

Sk. arī: *celms, kalst, kalts, kult, lakta*[b].

Buck 555 un 606, EF 2 188, HF I 815 un 866, Jēg 8 83, Karaliūnas 13 25, Mažiulis 6 40, M-E II 145, Pok 545, T 114, W-H I 225, ЕСУМ II 522, Ив 12 171, Мельничук 2 223, Тр 6 362, Ф II 296, Чекман 119, ЭСРЯ II₈ 215, ЭССЯ X 154

kalts [kal̃ts]; lš. *káltas* 't. p.' Atv. no verba *kalt* (sk.), šā verba pag. pas. divd., kas substantivējies. Sākotnējā noz. 'tas, kas kalts' (sal.: «kalts akmens»), no tās ar pārn. 'instruments kalšanai'.

Buck 628, EF 2 111, Jēg 8 83, M-E II 146, Pok 545, T 114

kalva 'uzkalns, sala'— sk. *kalns.*

kalve, *kalvis* — sk. *kalt.*

kaļada 'ķekatnieki'— sk. *čalot.*

kaļadot 'pļāpāt', *kaļada* 'troksnis, kliegšana'— sk. *čalot.*

kaļķi [kaļ̃ķi], vsk. *kaļķis.* Aizguvums; no vlv. vai vh. *kalk* 't. p.' (v. *Kalk*), kas savukārt no lat. *calx* 'kaļķakmens, kaļķis'. Tālākā cilme ir neskaidra. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 98: *skalkes,* arī *skalka-ceplis, skalka-dedzenatais,* II 339: *kalki, kalka-ceplis;* Lj 260: *skalkes, kalkes;* Elg I 574: *kalkys, skalky*).

Kl 342, M-E II 147, W-H I 145, Zēv 2 45

kamanas, folklorā arī vsk. *kamana;* lš. *kamíenas, kamẽnas*

'stumbrs', *kāmanos* (dsk.) 'iemaukti', č. *kmen* 'stublājs, stumbrs', p. *kien* 'klucis, celms, stienis', go. *himins,* ssk. *himenn,* v. *Himmel* 'debesis, debesu velve', tadž. apv. *kamali* 'kamanu daļa — slieces'. Pamatā ide. **kem-* 'saspiest' → 'apaļš, liekts' (no kā arī *čems, kams,* sk.). Skaņumijā **kom-* > b. **kam-,* no kā sens *en*-celma vārds *kamen-e* 'egles vai ozola miza' (apv. *kamiens, kamiene:* «ar kamienu izlabuojuši jumtus», M-E II 149). Ar noz. pārnesumu dsk. *kamenas* 'kamanas': «Kas, meitiņa, tev vēlēja Sēdēt kalpa kamenās? Kupli tavi brūni svārki, Šauras kalpa kameniņas» (LD 17875, 5 var.) Šāda pārnesuma pamatā var būt tas, ka senatnē uz noplēstas koka mizas kā uz sliecēm uzkrāva velkamu smagumu. Patskaņu asimilācijā izveidojās forma *kamanas.*

Nozīmes pārnesums vispirms laikam bija no koka mizas uz sliecēm, ko izlieca no koka (sal. tadž. *kamali* < **kameri* / **kameni*). Metaforiski koks apzīmēts ar vārdu *kamanas:* «Vējiņš loka vērītē Vedamās kamaniņas» (LD 10923).

Vārda *kamana* noz. 'kas liekts, līks' saglabājusies nievīgā apv. attiecinājumā uz līku (vecu) sievu (M-E II 148). (K)

EF 2 212 un 213, Kl 308, Mach 261, M-E II 148, P 292, Pok 555, T 115, Бенвенист I 41, Откупщиков 2 168

kamara 'sērsna, garoza, (cūkas speķa) ādiņa'; he. *kammara-* 'mākonis, migla, dūmaka, dūmi', ave. *kamarā-* 'josta', persiešu *kamar* 't. p.', oset. *kamari* 'sieviešu josta', tadž. *kamar* 'jostas vieta; kalna nogāze', ssk. *hamr* 'apvalks, āda'. Pamatā laikam ide. **ḱem-* 'apklāt, aizsegt' (Neimanis, Tišlers) paralēlforma **kem-;* saknes **ḱem-* normālais reflekss indoirāņu valodās būtu *śam-* / *šam-* (sal. si. *śāmulyám* '(līgavas) tērps') un latviešu valodā *sem-* : *sam-,* bet par novirzi sal. *cimds.* Nozīmes 'mākonis, migla, dūmaka, dūmi'— debesu aizsegs, bet 'josta'— no senākas noz. 'gurnu aizsegs'.

No sākotnējās noz. 'tas, kas apklāj, aizsedz' izveidojušās arī la. *kamara* nozīmes. Par nozīmju sakaru sal. ssk. *hamr* 'apvalks, āda': *hams* 'miza, čaula, čaumala'.

Vārds *kamara* ir raksturīgs ar savu senumu — gadu tūkstošos tas saglabājis formu, kas tuva hetu un senirāņu valodām. Iespējams, ka vārda veidošanā bijusi arī irāņu valodu ietekme.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Šmits, Ketunens) vārds aizgūts no igauņu vai lībiešu valodas (ig. *kamar* 'āda', līb. *kam'àr* 'cieta kārta'), bet ticamāks pretējais aizgūšanas ceļš. K

Bartholomae 440, Ket 104, M-E II 148, G. N. Neumann Untersuchungen . ., Wiesbaden 1961 31, Pok 556, SKES 153, Ti I 472, Zeps 1 119, Абаев I 570

kambaris [kam̃baris]. Aizguvums; no vlv. *kamer* vai vh. *camer* '(dzīvojamā, guļamā, noliktavas) telpa' (v. *Kammer*), kas savukārt no lat. *camera* < gr. *kamára* 'velve, velvēta telpa'. Latviešu

valodā aizg. minēts 17. gs. (*kamaris* Manc 1 52, *kambaris* I 99, *kambers* Elg 1 147).

EF 2 213, HF I 770, Kl 344, M-E II 149, W-H I 146, Zēv 2 45

kamene; lš. *kamãnė*, pr. *camus* 't. p.', kr. *комáр* (psl. **komarъ*) 'ods', apv. *чмель* (psl. **čьmelь*), č. *čmel*, p. *czmiel*, v. *Hummel* 'kamene'. Pamatā ide. **kem-* dūkšanas, sanēšanas apzīmēšanai, no kā ar *-en-*, *-el-* atvasināti kukaiņu nosaukumi (Frenkels, Trubačovs u. c.). Skaņumijā **kom-* > b. **kam-*, no kā la. *kamene*.

Pēc cita uzskata (Nieminens, Urbutis) vārds ir no ide. **kem-* 'saspiest' → 'pika' (no kā la. *kams, čems*), varbūt arī 'cinis'; autori pamato savu uzskatu ar to, ka kamenes mīt sūnu ciņos.

B II 36 un 295, E IV₂ 234, EF 2 212, Kl 320, Mach 105, M-E II 149, P 303, Pok 556, Stang 3 26, T 115, Urb 8 66, To III 200, Tp — Эт 1973 188, Ф II 301, IV 459, ЭССЯ IV 145

kamẽr [kamẽr]. Salikteņis, kura 1. daļā vietn. *kas* nek. vsk. nom. *ka* un 2. daļā vārda *mērs* senāka paralēlforma **mēra* vai **mēru* (< ide. **mērom*, nek. dz.; Endzelīns).

E 1 1040, M-E II 150

kami 'sagrūsti un pikās saveidoti zirņi (pupas) un kaņepes'. Tās pašas cilmes kā *kamols* (sk.).

Neskaidra ir apv. *kama, kams* 'maltu grauzdētu graudu ēdiens, putra' cilme. Šie vārdi var būt tās pašas cilmes kā *kami* (pamatā **kem-* 'saspiest' → 'sagrūst (graudus)'), bet var būt arī aizg. no igauņu valodas — ig. *kama* 'auzu milti' (Endzelīns ar «laikam», Ābens, Raģe, Zeps).

Tā kā igauņu u. c. Baltijas somu valodās vārda cilme ir neskaidra un vārda nozīme variē (sal. līb. *kamà-rok* 'miežu miltu putra'; vārds tikai saliktenī), iespējams, ka tas ir aizg. no latviešu valodas, bet vēlāk variācijās te atgriezies. (K)

Ket 104, M-E II 148 un 150, Raģe — Dial I 37, Zeps 1 118

kamiesis [kamiêsis], arh. *kamesis*; pr. *caymois* (laikam **camoys*, Endzelīns; no **kamais-*, Toporovs) 'plecs'. Pamatā ide. **kem-* 'saspiest' → 'apaļš, liekts' (no kā arī la. *čems, kams*); skaņumijā **kom-* > b. **kam-*, no kā *es*-celma atv. **kames-* > la. arh. **kamess* ar vēlākiem pārveidojumiem. (K)

B III 208, Buck 235, E I 250, IV₂ 232, M-E II 151, To III 155

kamols [kamuõls], apv. [uô], *kamolis* [uõ, uô], arh. *kamolš* [uo] (LGGr 1797 3 67); lš. *kamuolỹs, kãmuolis* 't. p.', kr. *ком* 'pika', *комýля* 'zemes pika'. Pamatā ide. **kem-* 'saspiest' → 'apaļš, liekts', no kā *čemurs* (sk.). Sal. apv. *kams* 'pika, čemurs'. Par piedēkli sal. apv. *kamuls, kamulis* 'kamols' un *čemuls* 'čemurs'.

Sk. arī: *kami*.

B I 285 un 331, II 220, EF 2 214, M-E II 152, Pok 555, T 115, Ф II 300 un 307, ЭССЯ X 179, ЭСРЯ II₈ 221

kampt [kàmpt], apv. [am̃, am̂²]; lš. *nukam̃pti* 'notvert, nokampt', *kam̃pas* 'stūris, kakts, leņķis', go. *hamfs*, sav. *hamf* 'saliekts, sakropļots', gr. *kámptō* 'liecu, saliecu', lat. *capere* 'ņemt, tvert,

grābt'. Pamatā ide. **kap-* 'tvert' no saknes **kep-* 'asi liekt, līks' → 'ķert, aizķert' (no kā arī *ķepa,* sk.). Ar *n* infiksu **kanp-* > *kamp-*. Nozīmes attīstība: 'ķert' → 'grābt'.

Pēc cita uzskata (Frenkels) vārds saistāms ar *kumpt.* (K)

B III 831, E II 151, EF 2 213, Fei 229, HF I 774, Karaliūnas 4 208, M-E II 152, Pok 527 (528), W-H I 159

kams[a] 'lielāks gabals, pika, čemurs' — sk. *čemurs, kamols, ķēms.*

kams[b] 'maltu graudu ēdiens' — sk. *kami.*

kamzolis [kam̃zùolis], apv. [uõ, uô²], *kamzols* [uo]. Aizguvums; no lv., aīri. *kamsōl* 'īsa jaka' (v. *Kamisol*), kas savukārt no ir. *camisole* 'apakšjaka' no lat. *camisia* 'krekls'. Pamatā ide. **kem-* 'apklāt, aizsegt', no kā v. *Hemd* 'krekls' un ar formas variāciju la. *cimds.*

Vārds minēts 18. gs. vārdnīcās (Lg I 165, St I 100).

Gutzeit II 9, Kl 344, M-E II 153, Pok 556, W-H I 147, Zēv 2 184 un 230

kancēt 'sist' — sk. *kankari.*

kancināt 'brēcināt (bērnu)' — sk. *kankari.*

kankalis 'skrandainis' — sk. *kankari.*

kankals 'govju zvaniņš' — sk. *cālis.*

kankāns 'kas liels, smags, mīksts; vājš, liels cilvēks, kas iet klibodams; vājš liels zirgs, vājš suns; vājš, salīcis cilvēks, kas staigā kankaros' — sk. *kankari.*

kankari [kànkari], apv. [an̄, an̂²], vsk. *kankars;* go. *hāhan* (< ģerm. **hanhan*), v. *hängen* 'kārt, karāties', he. *kank-* 'karāties', si. *śaṅkate* 'svārstās, šaubās, baidās', *kákate* 'svārstās', lat. *cūnctāri* 'vilcināties, kavēties, būt neziņā' (← 'svārstīties', no **concāre* 'šūpoties'). Pamatā ide. **kenk-* / *ḱenk-* 'karāties, šūpoties, svārstīties' (no kā arī *čiekurs,* sk.) no saknes **kek(h)-* 'izcils, smails' (no kā arī *cekuls,* sk.; par saknes formu sal. *osa*). Bijušas paralēlas saknes formas ar *k-* / *ḱ-;* sal. si. *kákate* (< **kn̥k-*) un *śaṅkate.* Arī latviešu valodā paralēli formām ar *k-* (*kankari*) un *k-* > *c-* (*ciekurs, čiekurs*) ir formas ar *ḱ-* > b. *š-* > la. *s-* (sk. *soklis*).

Skaņumijā ide. **konk-* > b.**kank-,* no kā la. apv. *kanka* 'tūļa', *kankas* 'kankari', *kankāt* 'iet lieliem, gurdiem soļiem' (← 'svārstīties, šūpoties'), *kankāties* 'ar maziem panākumiem strādāt, darboties'. Tās pašas cilmes ir apv. *kankāns* 'kas liels, smags, mīksts; vājš, liels cilvēks, kas iet klibodams; vājš, liels zirgs, vājš suns; vājš, salīcis cilvēks, kas staigā kankaros'. Paralēli šiem vārdiem izveidojušies atv-i ar pied. *-al-* / *-ar-*, piem., liter. *kankari* (vsk. *kankars,* apv. arī *kankara*) 'skrandas (kas karājas), vecas, saplīsušas drēbes' ar atv. *kankaris* (arī *kankarbiksis, kankarlācis,* apv. *kankalis*) 'skrandainis', apv. *kankarēt* 'noskrandoties; iet, dāvanas lūdzot, diedelējot'.

Sonantu mijā paralēli bāzei **kank-* arī **kaik-,* no kā apv. *kaika* — nievīgs cilvēka apzīmējums (īpaši par cilvēku ar garu

kaklu, par garu cilvēku), arī 'vāja, neizskatīga govs (zirgs, aita) ar garām kājām', *kaikalis* 'nabadzīgs cilvēks, nabags', *kaikaris (kaikars)* 'kankaris, skrandainis; ādainis (zirgs), vājš cilvēks, sīkstulis; nevaldāms bērns'.

Šo vārdu dažādo nozīmju pamatā ir saknes semantika 'karāties, šūpoties, svārstīties', bet šīs nozīmes ir saplūdušas ar ide. **kenk-* 'kalst, izdegt (piem., par zāli); mocīt' atvasinājumu nozīmēm; no šejienes arī noz. 'vājš, izbadējies'. (Sal. ar **kenk-* atv-iem *kancēt* 'sist', *kancināt* (bērnu) 'brēcināt', lš. *keñkti* 'kaitēt', *kankà* 'mokas', *kankìnti* 'mocīt, vārdzināt', ssk. *hā (< *hanhōn)* 'mocīt', sav. *hungar (< *kn̥kru-)*, v. *Hunger* 'bads', he. *tangarant* 'izbadējies, izsalcis'.) Ka divu minēto sakņu refleksi var būt cieši saplūduši, rāda si. *kákate (< *kn̥k-)* 'slāpst; svārstās; ir pārgalvīgs', ko vārdnīcās reģistrē par vienu vārdu.

Tomēr ne visos gadījumos noz. 'vājš' ir izveidojusies no **kenk-* 'kalst, izdegt; mocīt': tā var izrietēt arī no hom. **kenk-* 'karāties, šūpoties, svārstīties' → (adj.) 'noskrandis, kankarains; tāds (dzīvnieks), kam spalva noplukusi, karājas lēšķiem'. Tā, piem., blakus vārda *kankari* apv. variantam *ķenkari* 't. p.', *ķenkarains* 'kankarains' un *ķenkars* 'kas karājošs' ir *ķenka* 'noplukusi ķēve'.

No noz. 'šūpoties, svārstīties' semantiskā attīstība ir bijusi arī citā virzienā: 'būt līganam, lokanam' → 'būt kustīgam, straujam, veiklam'; sal. lš. *šankùs (< *ƙank-us)* 'tāds, kas labi lec; kustīgs, straujš, veikls'. Šajā attīstības līnijā dažās valodās izveidojies zirga apzīmējums: ģerm. **hangista- / *hanhista- (< *ƙank-) >* sav. *hengist*, v. *Hengst* 'ērzelis', ssk. *hestr*, zv. *häst* 'zirgs'. (Ar hom. saknes ietekmi la. apv. *kankans* 'slikts zirgs'.)

Pēc cita uzskata (Endzelīns ar ?) vārds *kankari* var būt izveidojies no verba *kārt* saknes (ide. **ker-*) reduplikācijas, pie tam ar disimilāciju **karkar-* > *kankar-*.

Sk. arī: *soklis*. (K)

E III₁ 445, 449 un 476, I 229 un 265, EF 2 962, E-H I 584, Gutzeit II 14, Kiparsky 1 88, Kl 288 un 303, M-E II 132,153 un 155, MM I 134, P 274 un 286, Pok 566, To 4 188

kankāt 'iet lieliem, gurdiem soļiem'— sk. *kankari*.

kankāties 'ar maziem panākumiem strādāt, darboties'— sk. *kankari*.

kaņepe. Aizguvums, par kura cilmi, resp. par aizgūšanas ceļu, izteikti dažādi uzskati. Vārda fon. varianti ar patskaņa variācijām otrajā zilbē (*kaņipe, kaņupe, kaņape*) ir izloksņu parādības, kas var būt radušās citu vārdu ietekmē; sal. *sinepes: sinipes, sinupes (siņupes), sinapes*. Pētnieku vairākums uzskata, ka kaņepes līdz ar nosaukumu izplatījušās no Melnās jūras ziemeļu piekrastes, kur (pēc Herodota ziņām) skiti tās audzējuši kultūrā, kaut gan kaņepes augušas arī savvaļā. No skitu **kana- (*kaņa-)* si. *śaṇá-* 'kaņepes' (ar ekspresīvu satemizāciju), kam blakus si. *káṇa-*

grauds, sekla, drupata'. Liekas, ka šis vārds sākotnēji apzīmējis kaņepju sievišķo augu, bet vīrišķo *kana-pus- (Trubačovs), no kā vairākās valodās vispārināts kaņepju nosaukums — gr. *kánnabis* (ar trakiešu starpniecību, kur *p* > *b* un *u* > *i*), lat. *cannabis, cannabus,* ģerm. **hanapis, hanapa-* (sav. *hanaf,* v. *Hanf,* a. *hemp*), psl. **konopjь,* **konopь* (kr. *конопля́,* apv. *ко́нопь* u. c.). No slāvu valodām lš. *kanāpė,* pr. *knapios.*

La. *kaņepe* daži autori uzskata par aizg. no krievu valodas vai no senākām slāvu valodu formām (Frenkels, Sabaļausks, Toporovs u. c.; Endzelīns šādos uzskatos 1899—E I 92, 1925—M-E II 156, bet vēlāk izteicis šaubas, pievienojot «?» pie vārda manuskriptā). Iespējams, ka latviešu forma atspoguļo tiešu senu aizg. no skitu valodas (no laika, kad balti bija tiešā kontaktā ar skitiem). Skitu **kaņa-pus-* ar neuzsvērtu pēdējo zilbi varēja pārveidoties par **kaņapəs* un tad par *ē*-celma vārdu, un šim *ē* varēja asimilēties otrās zilbes patskanis, dodot formu *kaņepes.* Zīmīgi, ka senākajās vārdnīcās fiksētas tikai formas ar *-e-* (Manc I 84, E I 151, Lj 107). 15. gs. personu uzvārdos blakus formai *kaņep(e)* arī *kanyp(e),* kas varētu būt gan no *kaņipe,* gan *kaņupe* (Bl I 187). Dažādo izlokšņu formu vidū formai *kaņepe* palīdzēja nostabilizēties vh. *canep (cannep,* h. *kennep),* jo šo vārdu plaši lietoja gan holandiešu tirgotāji (pēc Hanzas savienības), gan jūrnieki un amatnieki, g. k. Kurzemē. (K)

B I 446, E I 92, IV_2 242, EF 2 214, HF I 779, Kl 288, Mach 273 un 473, M-E II 156, Sab I 199, Sanders 27, Šm 2 33, W-H I 154, Tr III 321, Абаев 3 292 un 318, То IV 93, Ф II 312, ЭСРЯ II_8 260, ЭССЯ X 188

kāpa [kāpa]; lš. *kopà* 't. p.' Pamatā ide. **(s)kep-* '(ar asu darbarīku) griêzt, šķelt', no kā arī *kapāt* (sk.); skaņumijā b. **kap-* : **kāp-,* no kā la. *kāpa.* Par nozīmi sal. tās pašas cilmes gr. *sképarnos* 'cirvis koku tēšanai' : *skópelos* 'klints'. Vārda nozīmes pamatā varbūt ir vēja izpūsto kāpu asās smilšu šķautnes. Izloksnēs *kāpa* arī 'bedre', kas var saistīties ar 'griêzt → 'rakt' (sal. *kaps*).

Pēc cita uzskata (Būga, Frenkels) vārds saistāms ar *kāpt.*

B II 394, III 209, EF 2 217, Dz. Hirša — Vēstis 1986 8 89, M-E II 191, Pok 930

kapars. Aizguvums; no ssk. *koparr,* vlv. *kopper* vai arī. *kaper, koper* 't. p.' (v. *Kupfer*), kas savukārt no lat. *cuprum* 't. p.' Vārda pamatā ir Kipras salas nosaukums, jo no turienes senatnē izveda daudz vara. Latviešu valodā aizg. ieviesās blakus mantotajam nosaukumam *varš.* Vārdnīcās abi vārdi blakus minēti tikai 19. gs., bet vietvārdi un 16. gs. uzvārds *Kapers* (Bl I 290) rāda, ka vārds *kapars* latviešu valodā ieviesās jau agrāk.

Buck 611, Doo II 171, Kl 413, M-E II 157, Vr 326, W-H I 313, Zev 2 47

kapāt [kapât]; lš. *kapóti* 'cirst, kapāt', pr. *enkopts* 'apraktš' ('ierakts'), kr. *копа́ть* 'rakt' (psl. **kopati*), p. *kopác* 't. p.', he.

*$\underline{h}$apati$\underline{i}$a- 'sist', gr. *skáptō* 'roku, kaplēju'. Pamatā ide. **(s)kep-* '(ar asu darbarīku) griêzt, šķelt' (no kā arī *šķēps*); skaņumijā **kop-* > b. **kap-*, no kā bijis la. verbs **kapt* (lš. **kàpti* 'cirst') ar iter. *kapāt, kapināt*. No *kapt arī atv. *kaplis*, no kā *kaplēt*. (Par vārdu *kaplis* sal. arī *ķeblis;* apv. *kablis* 'kaplis'.)

Sk. arī: *izkapts*.

E IV_2 208, EF 2 217, Fei 426, HF I 915, II 718, Mažiulis I 269, M-E II 158, Pok 930 (932), Ti I 164, Мельничук 2 223, To II 49, Ф II 317, Ц 216, Чекман 124, ЭССЯ XI 18, ЭСРЯ II_8 302

kapliča. Aizguvums; no lš. *koplyčià* 'maza baznīca, kapella', kas savukārt no p. *kaplica* 't. p.' Pamatā lat. *capella* 'neliels mētelis' (relikvija, pēc kuras 5. gs. iedēvēja kādu nelielu baznīcu; 9. gs. šo nosaukumu vispārināja). Latviešu valodā vārds aizgūts jau līdz 17. gs. (Elg 1 124), bet tas plašāk ieviesies tikai 19. gs., vispirms kā apzīmējums nelielai celtnei, kur novietoja kādas muižnieku ģimenes mirušo šķirstus (U I 102, II 169).

E I 87, Kl 349, Sum 145, Zēv 2 324

kaplogs [kapluôgs] 'vēdināmais lodziņš'. Aizguvums; no v. apv. *Kapploch* 'mazs (bēniņu) logs', kura otrā daļa pārveidota pēc la. *logs*. Varbūt tulkots arī v. apv. *Kappfenster* 't.p.' Vācu vārdu pirmā daļa no lv. *kapen* 'raudzīties, lūrēt'. Latviešu valodā vārds ieviesies tikai 20. gs. sākumā (D 1 630). 19. gs. v. *Kappfenster* tulkots «apjumts lodziņš (jumtā)» un *Kapploch* —«mazs apjumts jumta lodziņš» (U II 438). K

Gutzeit II 16

kāposti [kàpuôsti], apv. [uô], vsk. *kāposts* [uô]. Aizguvums; no skr. *капуста* 't. p.' (kr. *капýста*), kas laikam izveidojies no divu latīņu vārdu saplūduma (*caputium* 'kāpostgalva' un *compos(i)ta* 'salikti zaļumi'). Latviešu valodā vārds līdz ar augu aizgūts pirms 13. gs. (kad skr. *y* vēl izrunāja kā šauru *ō*). Vārds sastopams 16. gs. uzvārdos (Bl 1 187) un 17. gs. vārdnīcās (Manc I 104, Für 2 161, Elg 1 124, Lj 100).

Buck 373, E I 84, M-E II 194, Zēv 2 297, Ф II 188, ЭСРЯ II_8 58

kaps; lš. *kāpas* 't. p.', pr. *capernen* 'kapi', kr. *копá* 'kaudze', arm. *k^{c}aparumk^c* 'kaps, kurgāns'. Pamatā ide. **(s)kep-* '(ar asu darbarīku) griêzt, šķelt', no kā arī *kapāt* (sk.); skaņumijā **kop-* > b. **kap-*, no kā *kaps*. Nozīmes attīstība: 'griêzt' → 'rakt' → 'rokot uzmest smilšu kopiņu' → (subst.) 'kapa kopiņa, pauguriņš', no kā sekundāri (jaunākā laikā) 'kapa bedre', jo senatnē (agrajā dzelzs laikmetā) balti apbedīja mirušos uz līdzena lauka, uzmetot smilšu kopiņu (Hauzenberga-Šturma). Par nozīmi sal. kr. *копáть* 'rakt': *копá* 'kaudze'. Atv. *kapenes* (apv. *kapene* 'akmeņu kaudze').

B II 355, Buck 293, E IV_2 234, EF 2 217, Dz. Hirša — Vēstis 1986 8 90, H-Š 2 214, M-E II 159, Ц. Р. Арутюнян — Balt XXIV 173, To III 214, Ф II 316, Чекман 118

kāpt [kâpt]; lš. *kópti* 't. p.' Pamatā ide. **kep-* 'asi liekt, līks' → 'ķert, aizķert', no kā arī *ķepa* (sk.). Verba sākotnējā nozīme laikam

'aizķert (piemēram, zarus — lienot kokā)' → instrans. 'līst kokā (aizķerot zarus)' → 'iet uz augšu' («kāpt kalnā») → 'virzīties uz augšu vai leju' («kāpt augšā, lejā pa kāpnēm») → sar. 'iet': «Uz kurieni kāpsi?— Kāpšu uz mājām» (M-E II 193). Senāka nozīme saglabājusies biškopības terminoloģijā (folklorā): *kāpt bites, kāpt medu* 'līst kokā pie bitēm, pēc medus' (vārds ar intonācijas maiņu: [kàpt]). Par sākotnējo nozīmi sal. arī si. *kapanā́* 'tārps, kāpurs' (sal. la. *kāpurs*).

No saknes noz. 'ķert, aizķert' → 'ņemt, grābt, ķeksēt (laukā)'. Šī nozīme parādās arī apv. lietojumā «mēslus kāpt»— ar dakšām celt mēslus no vezuma laukā (M-E II 194). Par šo nozīmi sal. *kampt*. (Pēc Frenkela uzskata šinī nozīmē vārds ir citas cilmes.)

Par *kāpt* nozīmju attīstību un nozīmju savstarpējo saistījumu sal. lš. *kabìnti* 'kārt, kabināt, aizāķēt; kampt; kāpt'. (Vārds ir tās pašas cilmes kā *kāpt*, tikai ar balsīgu līdzskani saknes izskaņā.)

Verba *kāpt* iter. *kāpelēt (kāpaļāt)*, apv. *kāpāt (: čāpāt)*, kauz. *kāpināt* (matemātiskā izpratnē 20. gs. 20. gadu sākuma jaunvārds līdz ar savienojumu «pacelt pakāpē», ZTV 83). Subst. *kāpnes* ir 20. gs. 30. gadu jaunvārds. Saknes skaņumijā apv *ķēpt* 'kāpt' (E-H I 699).

Sk. arī: *čāpot, kāpurs*. K

G. Bonfante — St B IV 130, EF 2 282, M-E II 193, Stang 3 7

kāpurs [kāpurs], apv. [â]; si. *kapanā́*, gr. *kámpē* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *kāpt* (sk.); pamatā ide. **(s)kep-* '(asi) liekt, līks' → 'ķert, aizķert'. Skaņumijā b. **kēp- : *kāp-*, no kā apv. *kāpe* [â], *kāpars*, liter. *kāpurs*. Nozīmes pamatā 'tas, kas liecas, lokās' (gr. *kamptō* 'liecos, lokos, sagriežos') vai 'tas, kas ķeras (pie auga) un lien'. (K)

G. Bonfante — St B IV 130, HF I 774, M-E II 194, MM I 154

karalis. Aizguvums; no lš. *karãlius* 't. p.', kas no bkr. *коро́ль*. Pamatā 8. gs. franku valdnieka Kārļa Lielā vārds (lat. *Carolus* > sav. *Karl, Karol*). Vārdu latviešu valodā ieviesa A. Kronvalds (1870) agrākā apzīmējuma *ķēniņš* vietā (Kr I 190; V 1 211, 2 96). Vārda ātro iesakņošanos latviešu valodā veicināja tā atbilstība kr. *коро́ль* 't. p.' un šķietamā cilmes kopība ar la. *karš*. A. Kronvalds ieteica arī vārdu *karaliste* (lš. *karalỹstė* 'karaļvalsts').

Buck 1322, EF 2 219, M-E II 160, Sum 145, Ф II 333, ЭССЯ XI 82

kārba [kārba], apv. [àr]; lš. *kar̃bas* 'grozs', pr. *tarbio* (laikam jālabo: *carbio*, Endzelīns) 'dzirnavu apcirknis', kr. *ко́роб* (ssl. *krabii*, psl. **korbъ / *korba*) 'kārba, grozs', č. *krabice*, p. *krobia* 't. p.', lat. *corbis* (> v. *Korb*) 'grozs'. Pamatā ide. **(s)kerbh-* '(sa)griezt, (sa)liekt, (sa)ritināt' > b. **kerb- : *karb-*, no kā la. apv. *karba* [ar̃] > liter. *kārba* [ār]. Saknes skaņumijā apv. *ķerbele* 'pīts grozs' (M-E II 368). Kārbas senāk darināja no

saritinātas koka mizas vai pina no vītola (kārkla) klūgām (Al II 293).

Pēc cita uzskata (Būga, Frenkels, Trubačovs) baltu vārdi aizgūti no slāvu valodām. (Endzelīns: nevar izšķirt, vai latviešu un lietuviešu vārdi sen aizgūti vai radniecīgi ar krievu u. c. slāvu vārdiem; prūšu vārds laikam no ģermāņu valodām, varbūt caur kādu slāvu valodu.)

B' III 663, E IV_2 234, EF 2 220, Gutzeit II 17, Ķl 394, Mach 287, M-E II 181 un 194, Pok 948, T 117, W-H I 272, To III 217, Ф II 330, ЭСРЯ II_8 322, ЭССЯ XI 52

karaša. Vārds apzīmē vai nu (nelielu) svētku maizes klaipu, vai nedaudz raudzētu rupjo kviešu vai miežu maizi, vai rudzu un pat griķu plāceni: «Stiepies gara, pleties plata, Mana kriķu [griķu] karašiņa!» (LD 2922). Karaša cepta arī no abras izkasām: «Karašu taisa no tās pašas [izkasu] mīklas, paplāni izspiežot un ar pirkstu caurumiņus izbadot; to tad aplaista ar kreimu un apkaisa ar sāli vai arī vienkārši apsmērē ar sālītu sviestu. To tad ēd vakariņās ar skābputru» (Kuldīgā, DL Piel 1891 III 43). (Caurumiņi jāiebaksta, lai karaša labāk izceptu,— laikam atlieka no neraudzētas maizes cepšanas tradīcijām.) Par karašām sauktas arī kartupeļu un asiņu pankūkas (E-H I 587). Galvenās kopējās pazīmes karašai dažādos apvidos ir apaļš vai ieapaļš plācenis, cepts neparastā veidā vai no neparastām izejvielām.

Par vārda cilmi izteikti dažādi uzskati, salīdzinot ar citu valodu atbilstošajiem vārdiem. Lš. apv. *kàraišas (kàraišis, karaĩšis)* 'rupju kviešu miltu cepums' uzskata par aizg. no latviešu valodas (ar izskaņas maiņu sin. *ragaĩšis* 'plācenis' ietekmē, Endzelīns) vai no baltkrievu valodas (bkr. *каравáй* 'svētku cepums' > lš. *karvõjus* ar izskaņas maiņu *ragaĩšis* vai *kepaĩšis* 't. p.' ietekmē, Frenkels). Izteikts uzskats (Tomsens, Endzelīns), ka la. *karaša* ir aizg. no ig. apv. *karask* 'neraudzētas miežu mīklas plācenis', bet jaunākie uzskati ir pretēji: igauņu vārds drīzāk aizgūts no latviešu valodas (Megiste). Nozīme 'neraudzētas mīklas plācenis' varbūt atspoguļo la. *karaša* senāko nozīmi. Ne slāvu, ne ģermāņu valodās atbilstošs vārds nav konstatēts.

Vienīgā no senajām valodām, kurā ir atbilstošs vārds, ir hetu valoda: he. *karaš-* 'labība, kuras miltus nelieto maizes cepšanai'. Zemē, kur parastā maizes labība bija kvieši, šāda maizei neizlietojama labība varēja būt dažāda, arī mieži un griķi. Tā kā labības nosaukumu dažkārt pārnes uz ēdienu (sal. *mieži : maize*), liekas, ka hetu vārdam ir cilmes kopība ar la. *karaša,* kas sākotnēji varēja būt neraudzēts un krāsnī necepts, bet dienvidu saule sakaltis miežu (vai citas labības) plāns (kā mūsdienu pankūka) mīklas veidojums. K

EF 2 226, E-H I 587, Mägiste 702, M-E II 160, Ti I 498, Zeps I 121

kārdināt [kārdinât]. Atv. no verba *kārt* (sk.), tā iter. un kauz. (lš. *kárdinti* 'likt kārt'), kas ar noz. pārnesumu ieguvis citu nozīmi. No *kārt (*kart)* senākas noz. 'skart, ķert' iter. *karināt* 'atkārtoti skart, skarot nedot mieru; ķircināt': «Ko mātei meitas dara? Tautas vien karināja (var.: kaitināja, kairināja)» (LD 1952). Ar noz. pārnesumu 'nedot mieru' → 'mudināt, vilināt uz ļaunu': «ja tev tava roka jeb tava kāja karina, nocērt to und met to no sev» (Manc 4_2 270; Glika tulkojumā: «ja tava roka jeb tava kāja tev apgrēcību dara..», Gl 4 39).

Paralēli pārveidojusies arī atv. *kārdināt* nozīme. No *kārt (*kart)* agrākās noz. 'skart, ķert' atv. *kārdināt* 'vilināt, pārbaudīt (ar vilinājumu)', kas sevišķi tradicionālajos reliģiskajos tekstos, piem.: «Tad vede to [Jēzu] tas vells ar sevim iekš to svētu pilsatu un cēle to pat Dieva nama jumta-galā un sacija us to: «Esi tu Dieva dēls, tad nolaidies zemē..» Tad sacija Jēzus us to: «..Dievu, tavu kungu, tev nebūs kārdināt» (Gl 4 6). No šās verba nozīmes subst. *kārdināšana* 'pārbaudīšana (ar vilinājumu)', piem., tēvreizē: «neieved mūs kārdināšanā».

No 'vilināt, pārbaudīt' *kārdināt* ieguvis noz. 'censties ierosināt kāri, tieksmi; pavedināt'. Iespējams, ka šī nozīme izveidojusies verba *kārināt* ietekmē (sk. *kārs*): 17. gs. J. Reiteram *kārdināt* ir tur, kur E. Glikam *kārināt* (Reiters 2 11, Gl 4 9). Šī *kārdināt* nozīme kļuva par galveno (St I 94) un izskauda no liter. valodas verbu *kārināt*.

No verba *kārt* arī cits iter. *kārstīt* izloksnēs ieguvis noz. 'ķircināt, kārdināt': «kad sunim rāda gaļas gabalu un neduod, tad saka: «kuo nu kārsti suni ar gaļas gabalu!»» (M-E II 199).

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Jēgers) *kārdināt* ir atv. no *kārs*. (K)

Jēg 6 158, M-E II 195

kareivis [kareĩvis]. Aizguvums; no lš. *kareĩvis* 't. p.' Vārdu latviešu valodā ieteica J. Alunāns (1860), gan ar citu nozīmi: «Kareivis (v. Held) .. latviski nozīmē dūšīgu vīru, kas varenus, lielus un slavējamus darbus pastrādā. Vai nebūtu labi, ka latvieši ir citus vārdus vēl no leišu valodas uzņemtu?» (SDP 1 42). 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā *kareivis* 'karotājs, karavīrs' (D 1 682, v. *Krieger*), bet manāma arī tendence vārdu lietot nozīmē 'zaldāts' (*kareivis*, v. *Soldat*, D 1 1003). Saliktenis *jaunkareivis* 20. gs. 20. gadu sākumā (ZTV 140), arī *dižkareivis* (ZTV 128).

Buck 1381, M-E II 161, Sab 16 107

karināt — sk. *kārdināt*, *kārt*.

kārkt — sk. *ķērkt*.

kārniņš [kàrniņš]. Atv. no *kārt* (sk.) pēc aizg. *dakstiņš* parauga. Vārds sastopams jau 18. gs. (Lg II 139).

Aizg. *dakstiņš* no vlv. *dackstēn* > apv. *dacksten* ar vārda beigu daļas piemērojumu izskaņai *-iņš*. Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (*daktiņš* St I 34).

EF 2 224, Jēg 6 26, M-E I 433, II 197, Zēv 2 25

kārnīt [kàrnît], apv. [ãr] 'tīrīt, kasīt; (uz)rakņāt', lš. *(at)kérti* 'atšķirt', *karnà* 'kārklu lūki' (← 'atplēsumi'), kr. apv. *корнáть* 'apgriezt, apcirst; plūkt, (iz)raut', go. *hrains* (< **kroini-*), sav. *hreini*, v. *rein* 'tīrs', lat. *cernere* 'šķirt, izšķirt, atšķirt'. Pamatā ide. **(s)ker-* *griêzt' (← 'plēst'), no kā arī *cirst* (sk.); *-n-* no ide. tagadnes formām. Skaņumijā **korn-* > b. **karn-*, no kā la. *kàrnīt* > *kàrnīt*. Nozīmes attīstība: 'griezt, plēst' → 'tīrīt' («zivis kārnīt») un 'kasīt, rakņāt': «vistas tā kārnās, ka zemes iet pa gaisu» (M-E II 197).

Atv. *izkārnīt, izkārnījumi*; sal. lat. *excernere* 'nošķirt': *excrementum* 'atdalījumi, izkārnījumi'.

EF 2 221 un 245, Fei 268, Jēg 6 15, Kl 593, M-E II 197, P 476, Pok 938, W-H I 205

kārns [kàrns], apv. *karns* [ar̃] 'ļoti kalsns, vājš; noliesējis, liess, neauglīgs'; lš. *karnùs* 'tāds, kas nekā neēd, kam negribas ēst'. Pamatā ide. **(s)ker-* 'sarukt; raupjš, izžuvis, kalsns', kas saistās ar hom. **(s)ker-* 'griêzt' (no kā arī la. *cirst, kārnīt*, sk.). Skaņumijā b. **karti*, no kā bijis la. **kart* 'izbadoties, izžūt' (lš. *kárti*, tag. *ką̃ra*, pag. *kā́ro* 'ciest badu, salkt, būt liesam'), ar noz. pārnesumu 'salkt', kas izpaužas niansētā veidā atv-ā *kārot* [ãr] (sk. arī *kārs*).

No tās pašas saknes lš. *karnà* 'liepas, kārkla lūks, bērza tāss; (pārn.) skops cilvēks' un atv. *sukarnēti* 'tapt kā lūkam, tāsij, sažūt'. Adj. **karnus*; *u*-celma adjektīviem izzūdot, la. *karns* un (no senāka *-àr-* > *-ār-*) *kārns*. Par nozīmi sal. tās pašas cilmes norv. *skrinn* (< **skrenþa-*) 'izžuvis, kalsns, liess, neauglīgs', apv. *skranta* 'tapt kalsnam, novājēt' un la. apv. *karnēt* 'tapt kārnam; ciest badu'. K

EF 2 221, M-E II 163, Pok 933

karogs [karuõgs]. Aizguvums; no skr. *хоругы* < *xorjǫgy* 't. p.' Latviešu valodā (tautas etimoloģijā) aizg. saistīts ar verbu *karot (kar̨uôt : kar̨uõgs)*. Aizg. latviešu valodā ir sens, izveidojies pirms 13. gs. 17. gs. vārdnīcās mūsdienu formā vai arī *karoks* (Manc I 56, Elg I 34, Lj 108). Vārdam tad bijusi arī otra nozīme—'karaspēka vienība (rota)': «eine Companey — wiss Karrohx» (Manc II 368). Šī nozīme arī tautasdziesmās, piem., ar pārnesumu: «Trīs karogi meitu gāja Pa lielo tīrumiņu» (LD 275).

Atv. *karodznieks* 18. gs. (St I 101), vēlāk arī J. Alunāna (Al II 287) un K. Valdemāra akceptēts (V I 176). 17. gs. minēts *karoknieks* (Lj 108) un *karoganesējs* (Manc II 405), 19. gs. *karognesis* (V I 176).

E I 92, M-E II 165, Sum 147, Šm 2 42, 6 6, Zēv 2 389, To III 225, Ф IV 268

karote [karuôte], apv. [r̨]; lš. *prakartas* 'sile', pr. *pracartis* 'abra', kr. *корыто* (psl. **koryto*) 'sile', bulg. *корúто* 'grava', č., p. *koryto*

'sile, (upes) gultne', ši. *karoţiķ* 'bļoda, kauss'. Pamatā ide. *(s)ker-* 'griêzt, šķelt' (no kā arī *cirst*, sk.), skaņumija *kor-* > b. *kar-* ar pied. *-uot-* < *-ōut-*, no kā la. *karote* [uô], apv. *karaute* (arī Mancelim), *karūte*. Vārda sākotnejā noz. '(iz)cirstais, (iz)dobtais priekšmets'.

Pēc cita uzskata (Trubačovs) vārdam nav tieša sakara ar slāvu valodu vārdiem.

B I 308, Buck 350, E IV₂ 289, I 390, EF 2 258, M-E II 166, MM I 169, Pok 938 (942), A. Staïecka — Kont pet 211, T 119, Zev 2 273, Tp 6 169, Ф II 343, Ц 219, ЭСРЯ II₈ 341, ЭССЯ XI 121

karpa [kàrpa]. Aizguvums; no vlv. *karpe* 't. p.' laikam forma *karpe*, kas minēta 18. gs. avotos (St I 101, Pav 2 211), bet 17. gs. *karpis* (Elg I 126) pamatā var būt arī kr. *карп*, p. *karp* 't. p.' Liter. forma *karpa* laikam no bkr. *карпа*, p. *karpa* vai arī kontaminācijā ar *kārpa* 'ādas izaugums'. Izloksnes *karpa* > *kārpa* [ǎr, ãr], g. k. Kurzemē.

Karpas senatnē bija visvairāk sastopamas Alpu apgabalā, no kurienes tās līdz ar nosaukumu izplatījušās ar ģermāņu starpniecību. Nosaukumu saista ar trāķiešu cilti *karpio* (sal. *Karpati*).

Kl 354, Laumane 1 105, M-E II 197, Zēv 2 47, B. B. Усачева — Эт 1976 79

kārpa [kãrpa]; lš. *kárpa* 'kārpa; izcilnis koka mizā vai lapā', bkr. *коропавый* 'raupjš, nelīdzens', s-h. *kràpe* (dsk.) 'nelīdzenumi'. Tās pašas cilmes kā *cirpt* (sk.). Nozīmes attīstība: 'plūkt, griêzt' → subst. 'izplūkāta, izgraizīta, nelīdzena virsma' → 'izcilnis, nelīdzenums'. Starpposmu nozīmes attīstībā parāda lš. *kar̃pas* 'iecirtums, ierobījums, rieva'. La *kārpa* < *kar̃pa*.

Pēc cita uzskata (Ivanovs, Toporovs) vārdu var saistīt ar retoromāņu apv. *crëp* 'kalns', *grep-* 'klints', *carpus, greppus* 'akmeņains', kas ar metatēzi no *perkᵘ- (no kā *pērkons*). Iespējams, ka šās cilmes ir vietv. *Krape*.

EF 2 222, M-E II 197, Ив-То 2 176

kārpīt [kãrpît], apv. [ãr, âr²], *karpīt* [ar̃]; lš. *karpýti* 'cirpt; graizīt (kokā); sliet (ausis)', kr. *черпать* (ssl. *črъpati* < psl. *čьrpati*), bkr. *чэрпаць*, ukr. *черпáти* 'smelt', č. *čerpati*, p. *czerpać* 't. p.', ssk. *harfr* 'ecēšas', lat. *carpere* 'plūkt'. Atv. no apv. *kārpt* (< *karpt*) '(vienreiz) kārpīt': «(zirgs) kārpj ar priekškājām zemi» (J. Janševskis — E-H I 603), šā verba iteratīvs. Apv. *kārpt* ir tās pašas cilmes kā *cirpt* (sk.), tikai citā skaņumijas pakāpē un ar diferencētu nozīmi. Nozīmes attīstība: 'griêzt' (lš. *karpýti*), 'plūkt' (lat. *carpere*) → 'kasīt, raust'.

Pēc cita uzskata (Meļņičuks) vārda pamatā ir ide. *kes- / *ḱes- 'griêzt, kasīt', zudumpakāpē *ks- > *sk-, jo viņš maldīgi par vārda pamatformu uzskata apv. *skarpīt*.

EF 2 257, E-H I 603, Jeg 6 16, M-E II 198, Pok 944 (945), T 129, W-H I 172, Мельничук 2 223, Откупщиков 2 168, Ф IV 346, ЭССЯ IV 71 un 158

kārs [kãrs]; ssk. *hōrr,* go. *hors* (< **hōra-*) 'netiklis, laulības pārkāpējs', si. *cā́ruḥ* 'patīkams, mīļš', lat. *cārus* 'dārgs, mīļš'. Pamatā ide. **kā-* 'patikt, kārot' atv. **kā-ro-s* > b. **kāras* > la. *kārs.* Kauz. (apv.) *kārināt* 'kārdināt', subst. *kārums, kāre,* no kā *kārēt* 'kārot'.

Verbā *kārot* [kãruôt] saplūduši divu sakņu atvasinājumi: no adj. *kārs* un no bijuša verba **kart (*kārt)* 'salkt, alkt' (sākotnējā noz. 'izbadoties, izžūt', sal. lš. *kárti* 'ciest badu, salkt'), no kā arī adj. *kārns* (sk.).

Verbu *kārināt* liter. valodā aizstājis *kārdināt* (sk.), kas atv. no *kārt (*kart)* agrākās noz. 'skart, ķert' → 'vilināt'. Verba *kārdināt* nozīme laikam izveidojusies vārda *kārināt* ietekmē. (K)

E II 74, Fei 267, M-E II 198, I 384, Pok 515, W-H I 175, В. А. Дыбо — ВСЯ 1961 V 27

karst [kar̂st]; lš. *kárštas* 'karsts', *kir̃šti* 'skaisties, dusmoties' (← 'karst'), ssk. *hurr* 'uguns', sav. *herd,* v. Herd 'pavards', go. *hauri* 'ogle', lat. *carbo* 't. p.' Pamatā ide. **ker-* 'degt, kvēlot, karsēt' ar *k* saknes paplašinājumā. Skaņumijā **kork-* > b. **karš-* > la. *kars-,* verbs *karst,* kauz. *karsēt, karsināt.* Adj. *karsts* pēc cilmes ir pag. pas. divd. ('karsēts'). Laikam bijis arī adj. **karss,* no kā apv. *karsnējs* 'ļoti silts, itin karsts' un *karsa* 'tveice'. Subst. *karsonis* [kar̂sùonis] minēts kopš 18. gs. (Lg II 145, St I 101); par nozīmi sal. kr. *горе́ть* 'degt, karst' un *горя́чка* 'karsonis'. 17. gs. šajā nozīmē *karstuma sērga* (Manc II 399) un *karstība, karstums* (Lj 101). Bijis arī apzīmējums *karstuma vaina* (Wel 54), 19. gs. *karstuma guļa, karstumguļa* (V I 103).

Tās pašas cilmes (bez saknes paplašinājuma) ir apv. *ceri* 'pirtsakmeņi'.

B II 445, Buck 1078, EF 2 223, Fei 250, Kl 304, M-E II 164, P 288, Pok 571 (572), W-H I 165

kārst [kãrst]; lš. *kar̃šti* 't. p.', kr. *коро́ста* (ssl. *krasta* < psl. **korsta*) 'kraupis, kašķis', v. *harsch* 'ciets, raupjš', si. *kā́ṣati* (*-ṣ-* < *-rs-*) 'kasa, skrāpē, berž', lat. *carrere* '(uz)rotīt, kasīt'. Pamatā ide. **kars-* 'kasīt, berzēt' no saknes **(s)ker-* 'griêzt' (no kā arī *cirst,* sk.); sal. no šās saknes arm. *kʻorem, kʻerem* '(es)kasu', he. *karš-* 'nogriezt'.

EF 2 224, Kl 290, M-E II 198, MM I 190, P 276, Pok 532, Ti I 517, W-H I 173, Ф II 335, ЭСРЯ II_8 327, ЭССЯ XI 93

karš [kàrš], apv. [ŗ]; lš. *kãras,* apv. *kãrias* 't. p.', pr. *kargis* [karjis] 'karaspēks' (16. gs. tekstā kļūdains rakstījums *kragis,* Endzelīns; taču šāda forma var būt izveidojusies metatēzē), *karyago* 'ceļojums' ('kara gaita'), vidusīru *cuire* 'bars, pulks', go. *harjis,* ssk. *herr,* v. *Heer* 'karaspēks', gr. *koíranos* 'karavadonis' (no **koîros* < **korios* 'karaspēks'). Pamatā ide. **koro-s*

/ *korįo-s 'karapulks, karš' > b. *karįas > la. *kaŗs > kaŗš > karš. Sākotnējā nozīme laikam 'bars, pulks', no kā 'karapulks'. Pēc cita uzskata (Jēgers) pamatā ir 'griezt, šķelt' no ide. *(s)ker- (no kā la. cirst).

Atv. karot [uô]. Saliktenis karaspēks minēts 17. gs. (Manc II 365, Lj 108), arī karavīrs (Manc II 368).

Sk. arī: kareivis.

B I 498, Buck 1377, E II 51, IV₂ 234, EF 2 220, Fei 247, HF I 894, Jēg 6 32, Kl 296, M-E II 166, P 281, Pok 615 (616), Schmalstieg 2 265, T 118, To III 221 un 224, Гам-Ив 3 741

kart 'kārt'— sk. kārt, skart.

kārt [kārt]; lš. kárti 't. p.', pr. paccaris [pakaris] 'siksna', ssk. hjarre 'durvju vira', go. (us)hramjan 'sist krustā', gr. kremáō 'uzkaru; karājos', lat. cardo 'durvju vira'. Pamatā ide. *(s)ker- 'griêzt' (← 'plēst'), no kā arī cirst (sk.). Skaņumijā b. *kar-, no kā la. kaŕ- > kār-, verbs kārt. (Forma kaŕ-, arī kar̂- izloksnēs un dažos liter. atvasinājumos.) Nozīmes attīstība: 'griezt, plēst' → 'būt atplēstam, atdalītam' → 'atkarāties' → '(uz)kārt'. Noz. 'būt atdalītam' parādās, piem., atv. atkarus izloksnes lietojumā: «atkarus (atsevišķi viens nuo uotra) iet vai dzīvuot» (M-E I 165).

Verba kārt nozīme vēl 19. gs. pirmajā pusē bija 'karāties': «Un vai tad debešos nekar liels vējlukturs, mēnestiņš? Viņš klusi kar» (K. Hūgenbergers, Derīgs laika kavēklis, 2. puse, 1827 63).

Iter. karināt, kārstīt. Subst. atkarība, adj. atkarīgs darināti 19. gs. otrajā pusē pēc v. Abhängigkeit, abhängig parauga (V 3 89).

Sk. arī: atkarība, kairināt, kārdināt, kārniņš, kārts[a], ķert, skart.

E IV₂ 270, EF 2 224, E-H I 500, Fei 270, HF II 13, Jēg 6 22, M-E II 161 un 200, Pok 573 un 938, W-H I 166

kārta [kàrta]; lš. kartà (ak. kar̃tą) 'paaudze; slānis, kārta', kar̃tas 'reize', si. sa-kṛ́t 'vienreiz' ('ar vienu cirtienu'). Vārds ir tās pašas cilmes kā cirst (sk.); no bāzes *kert- skaņumijā b. *kart- un *kirt-, no kā la. *kàrta > kàrta un cirst.

Vārdā kārta saplūduši divi bāzes refleksi (kas lietuviešu valodā diferencēti): 1) 'cirtiens' → 'reize' (par nozīmes izveidošanos sal. reize), no kā arī 'rinda, secība' («pēc kārtas», «ievērot savu kārtu»), 2) 'cirtums' → 'atcirstais (vai atgrieztais) slānis' → 'slānis': «salikt ābolus kārtās», «sniega kārta», pārn. «ļaužu kārtas». Abi refleksi mijietekmē izveidojuši nozīmes nianses, piem., 'veids': «tas notika savādā kārtā».

Valodniecības terminu kārta sāka lietot A. Sterste: «Darīšanas kārtas ir 1) aktīvs,. . 2) mediāls. ., 3) pasīvs. .» (Latviešu valodas mācība, 1. d., 1879 39) un mūsdienu formā 'ieviesa J. Skuja: «darāmā, ciešamā, vidējā kārta» (Vadonis latviešu valodas mācībā, 1889).

Verbs kārtot [kàrtuôt], apv. kārtāt. Adj. kārtigs semantikas

diferencēšanai 20. gs. jaunvārds *kārtējs*, attiecīgi *ārkārtīgs* : *ārkārtējs*. Ar pied. *-io* atvasināta salikteņa otrā daļa *-kāršs* (**kārtio* > *-kārša;* piem., *vienkāršs, divkāršs)*. Salikto adverbu otrā daļa *-kārt* ir saīsināta akuzatīva forma (ar la. *vienkārt* sal. lš. *víenąkart* 'vienreiz, kādreiz').

Atv. *atkārtot* ir J. Alunāna jaunvārds (Al II 305), ko plašāk lietoja tikai kopš 19. gs. beigām (V 3 251), daļēji aizstājot agrāk polisēmisko verbu *atsākt* (V 2 397).

Atv. *kārtns* senāk 'tāds, kam ir gadskārtas, kam ir dzīslojums (par koksni)' (St I 96, piem., *smalkkārtns*), bet 20. gs. 20. gados tas ieguvis noz. 'regulārs', sevišķi valodniecības terminoloģijā: *kārtns, nekārtns* (Bl 5 89, Ozoliņš 2 416 un 598, LVPV 1 45 un 60). Jau J. Ņeikenam *nekārtnieki* 'unregelmässige Zeitwörter' (Vācu valodas mācība, 1850 51).

Sk. arī: *apkārt*.

EF 2 258, Jēg 6 46, Mažiulis 6 195, M-E II 200, MM III 411, Pok 938 (942), Меркулова 6 8

karte — sk. *kārts*[b].

kārts[a] [kãrts] (koks); lš. *kártis*, pr. *kartans* 't. p.' Atv. no verba *kārt* (sk.): *kārts* ir 'pakārtais koks, līksts' («šūpuļa kārts») vai 'koks, uz kura ko izkar' (Jēgers). Abiem vārdiem ir vienāda zilbes intonācija (ã).

Pēc cita uzskata (Toporovs; Endzelīns ar ?) vārds ir tās pašas cilmes kā *cirst*. Tādā gadījumā *kārts* ir 'nocirstais koks'. (Par patskaņa miju sal. *kārta*.) Taču zilbes intonācijas ir atšķirīgas.

E IV$_2$ 235, EF 2 225, Jēg 6 30, M-E II 202, Pok I 938 (942), To III 237

kārts[b] [kãrts] (spēles piederums). Aizguvums; no v. *Karte* 't. p.', kas savukārt no fr. *carte* 't. p.' Pamatā gr. *chártēs* 'papirusa lapa; plāksnīte' > lat. *charta* 't. p.' Vārds laikam ir senēģiptiešu cilmes. Latviešu valodā vārds aizgūts līdz 17. gs. kad tas minēts vārdnīcās dsk. formā (*kārtes*, Manc II 368 līdz ar piemēru «kārtēs spēlēt»; Elg 1 126). Aizguvumā *ar̃* > *ār*. Vārdam *i*-celma forma kopš 19. gs. 70. gadiem (*kārtis* V 2 94, bet U I 98 vēl *kārtes*). Šī forma laikam no *kārts*[a].

Tās pašas cilmes ir *karte* (ģeogrāfijā). 18. gs. *zemes raksti* (St II 377), 19. gs. *zemes kārte* (V 1 199), *lantkārte* (LA 1854 20), E. Dinsbergam *lantkarte*: «tādas lapas sauc lantkartes» (Atlasa izstāstīšana, 1864 17), bet 19. gs. beigās jau *karte* (D KV I 523).

EF II 1075, Kl 355, M-E II 201, Zēv 2 48 un 186

kartupelis [kar̃tupelis]. Aizguvums; no v. apv. (bv.) *kartuffel* 't. p.' (v. *Kartoffel;* sal. afrī. *kartuffel*) < *tartuffel* < it. *tartufalo* no *tartufo* 'trifele'. Latviešu valodā aizg. minēts 18. gs. beigās (*kartupeles* St II 762, *kartupeļi* LGGr 1779 1 51).

Izloksnēs kartupeļiem ir daudz atšķirīgu nosaukumu, par

kuru cilmi un formām salīdzinājumā ar lietuviešu leksiku sīki M. Nīdermanis.

Buck 374, Kl 355, M. Graudiņa — LVKJ XI 12, M IV 35, M-E II 165, Niedermann 33—166, Zēv 2 185 un 296, Seebold 212—217

karūsa [karũsa]. Aizguvums; no vlv. *karūsse* 't. p.' (v. *Karausche*), kas ar slāvu valodu starpniecību varbūt no gr. *karkínos* 'vēzis, krabis' (Klūge; sal. kr. *карáсь* 'karūsa') vai no somugru valodām (Mošinskis; sal. māriešu *karaka* 't. p.'). Latviešu valodā aizg. sastopams 15. un 16. gs. uzvārdos (Bl 1 188), bet vārdnīcās no 18. gs. (*karūze* Lg II 144: vav. *carusen; kāruše* Lg I 339, *karūse* St I 389, V 1 198, U I 103), mūsdienu forma 20. gs. sākumā (RLB KV II 1647, D 1 631).

EF 2 222, Gutzeit II 29, HF I 789, Kl 351, Laumane 1 106, M-E II 165, Zēv 2 48, В. В. Усачева — Эт 1974 111, Ф II 193, ЭСРЯ II_8 65

karva 'veca, vāja govs'— sk. *stirna*.

kas; lš. *kàs*, pr. *kas*, narev. *kar (*kas?)*, kr. *кто* (ssl. *къto*), bkr., ukr. *хто*, č. *kdo*, p. *kto*, go. *ƕas* (ģerm. **hwa-*), ssk. *hvat*, he. *kuiš, kuit*, si. *káḥ*, lat. *quī* (< *quoi* < **ku̯o* + *ī*), oset. *ka-* 't. p.' Pamatā ide. **kʷo-s* (vietn.) > b. **kas*. Narevas baltu (jātvingu?) izl. *kar (kas?)* var būt kļūdains raksts.

Sk. arī: *cik, katrs*.

E IV_2 235, 1 541, EF 2 199, KK 29 195, Kl 853, L I 56, Lanszweert 172, M-E II 166, MM I 192, Pok 644, Stang 1 236, T 110, Ti I 611, W-H II 410, Zinkevičius 1 14, 2 74, Абаев I 595, Гам-Ив 3 86, То III 243, Ф II 393, ЭСРЯ II_8 426

kāsis [kàsis], apv. [â²]; lš. apv. *kõšis* 't. p.' Vārda cilme ir neskaidra. To saista (Pētersons) ar si. *kāśíḥ* 'sauja', ja no senākas noz. 'līkums, saliektais'. Varbūt pamatā ide. **kăk-* 'zars, miets', no kā arī *sakas, sakne* (sk.); metatēzē **kāk* > b. **kāš-* > la. *kās-*, no kā *kāsis*, sākotnēji 'līks zars'. No formas pirms metatēzes apv. *saķis* 'divzaru galotne', lš. *šakà* 'zars', si. *śā́khā* 't. p.'

Sk. arī: *badakāsis*. K

Buck 899, M-E II 203, MM I 205, III 321, Pok I 523

kasīt [kasît]; lš. *kasýti* 't. p.', pr. *kexti* 'mati, cekuls', kr. *чесáть* (ssl. *česati*) 'kasīt, sukāt', bulg. *чéша* 'sukāju', č. *česati* 'kasīt, skrāpēt', p. *czesać* 'sukāt', gr. *késkeon* 'pakulas'. Pamatā ide. **kes-* 'kasīt, sukāt', skaņumijā b. **kas-*, no kā verbs **kasti* > la. *kast* 'kasīt, rakt' («suns kaš zemi»), 'grābt': «Balta eimu, balta teku Bāliņam siena kast (var.: grābt)» (LD 28593 var.); lš. *kàsti* 'rakt, rušināt'. No *kast* iter. *kasīt, kašāt, kašņāt*. Tās pašas cilmes ir apv. *kasa* 'bize' (lš. *kasà*, kr. *косá*).

No saknes pamatformas la. apv. *ķest* 'ātri kašāt, ņemt; ātri un daudz ēst, rīt; (pārn.) steigties, sist'.

Sk. arī: *kāst, kašķis, kosa*[a], *ķesele*.

Buck 497, E IV_2 238, 1 784, EF 2 226, HF I 834, Mažiulis 6 195,

M-E II 169, Pok 585, T 119, Абаев I 567, Мартынов 2 23, Мельничук 2 197, Меркулова 6 10, То III 354,— Эт 1963 256, ЭССЯ IV 85

kāss [kãss], apv. *kāsus;* lš. *kosulỹs,* kr. *ка́шель* (psl. **kaš(ь)lь*), bulg. *ка́шлица,* č. *kašel,* p. *kaszel,* sav. *huosto,* v. *Husten* 't. p.', si. *kāsate* 'klepo'. Pamatā ide. **kʷās-* 'klepus, klepot' > b. **kās-*, no kā la. *kāsus* > *kāss.* Atv. *kāsulis,* verbs *kāsēt* [kãsêt], iter. *kāšļāt.*

Buck 262, EF 283 (284), Kl 322, L I 58, M-E II 205, MM I 206, P 304, Pok 649, T 119, Куркина — Эт 1981 167, Ф II 214, ЭСРЯ II₈ 105, ЭССЯ IX 160

kāst [kàst], apv. [ã]; lš. *kóšti* 't. p.' Vārda cilme ir neskaidra. Izteikts uzskats (Zubatijs), ka vārds saistāms ar kr. *ка́ша* 'putra', kura senākā noz. 'sasmalcināti, saberzti graudi' (p. *kasza* 'putraims, putraimu putra'.) Slāvu vārdi laikam ir tās pašas cilmes kā la. *kast, kasīt* (sk.). Tādā gadījumā vārda *kāst* nozīmes attīstība būtu: 'kasīt, berzt' → 'sijāt' → 'attīrīt, lejot caur audumu'. Taču lš. vārdos *kóšti* un *kàsti* nav vienas cilmes *s* un *š,* tāpēc par šādu skaidrojumu ir šaubas. Atv. *kāstuve.*

B II 343, EF 2 284, M-E II 204, Ф II 214, ЭСРЯ II₈ 104, ЭССЯ IX 158

kastanis. Aizguvums; no v. *Kastanie* 't. p.', kas savukārt no lat. *castanea* 't. p.' < gr. *kastánaia* 'kastaņkoks' no *kástana, kastaníai* 'kastaņi (augļi)'. Vārds laikam ir Mazāzijas cilmes. Latviešu valodā atsevišķi vārda lietošanas gadījumi bijuši jau 17. gs. (*kastanekoks* Elg 1 127), bet īsteni tas ieviesies valodā 19. gs. (*kastanis, kastaņu koks* V 1 201; *kastaņa, kastaņu koks* U II 440). Koka un augļu nosaukumi atsevišķos gadījumos diferencēti 19. gs. beigās, bet konsekventi no 20. gs. vidus (LVPV 1 46: *kastanis* 'auglis', *kastaņa* 'koks').

HF I 799, Kl 356, W-H I 178, Zēv 2 48

kaste. Aizguvums; no vlv. *kaste* 'noliktava; lāde' vai afrī. *kast(e)* 'kaste, skapis; noslēgta telpa, cietums' (v. *Kasten* 'kaste, lāde'). Vārds ir Mazāzijas cilmes. Latviešu valodā vārds sākotnēji lietots nozīmē 'cietums' (*cietuma, kaste* — v. Kerker, Manc I 99; *kaste* paskaidrota arī kā 'cietums zem klēts', I 71), un tikai 19. gs. vārds ieviesies nozīmē 'lāde, šķirsts' (*kasts* V 1 593, *kaste* V 2 97, U I 104).

Doo II 182, Kl 357, M-E II 169, Zēv 2 185 un 274

kastrolis [kastruõlis]. Aizguvums; no v. apv. *Kastroll* 'metāla vārāmais trauks ar kātu vai rokturi' (hol. *kastrol,* afrī. *kastrul*), kas savukārt no fr. *casserole* 'katliņš', kā pamatā *casse* 'katls' < lat. *cattia* 'panna, ķelle, kausējamais trauks'. Vārdu saista arī ar gr. *kasíteros* 'alva' (← 'tas, kas cēlies no Kassi zemes', Toporovs). Latviešu valodā aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (Lg I 166, St II 349). Vārda ieviešanos valodā veicināja tās pašas cilmes kr. *кастрю́ля* 't. p.' (V 1 200).

Doo II 182, Gutzeit II 21, M-E II 169, Šm 2 50, W-H I 182, Zēv 2 48 un 186, To — Эт 1978 168, ЭСРЯ II_8 88

kašķis, apv. *kasus;* si. *kacchūḥ* 'nieze'. Atv. no verba *kast* (sk. *kasīt*). Sākotnējā forma **kastis;* no locījumu formām, piem., ģen. **kastįa* > *kašķa* izveidojās nom. *kašķis.*

EF 2 226, M-E II 170, MM I 139, Pok 585, T 119 (120)

katls. Aizguvums no kādas ģermāņu valodas tieši vai ar kādas slāvu valodas starpniecību. Ģerm. **katila-* > go. **katil(u)s* (rakstos fiksēta dsk. ģen. forma *katile*), afri. *kätel,* v. *Kessel.* No gotu valodas ssl. *kotьlъ,* no kā kr. *котёл,* ukr. *котéл,* bkr. *кацёл,* senpoļu *kocieł.* (Pēc Trubačova domām senpoļu forma ir baltu vārdu pamatā.) Ģermāņu valodās vārds no lat. *catillus* 'bļodiņa' (dem.) no *catīnus* 'bļoda, šķīvis'. Baltu valodās aizguvuma sākotnējā forma laikam ir bijusi **katil(a)s;* sal. lš. *kãtilas,* pr. *catils* 'katls'. Šīm formām vistuvākā ir gotu vārda forma, tā ka iespējams prūšu vārda aizg. no gotu valodas, un ar prūšu valodas starpniecību vārds (līdz ar priekšmetu) pārņemts austrumbaltu valodās.

Latviešu valodā vārds aizgūts līdz 13. gs. Tas ir daudzu senu vietvārdu pamatā. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (*katlis* Manc I 101, II 299, Lj 109, *katls* Elg 1 141 un 357).

B II 89, III 764, Buck 342, E III_1 596, IV_2 235, EF 2 228, Kl 365, M-E II 171, Šm 2 44, W-H I 182, Zēv 2 281, To III 267, 18 249, ЭСРЯ II_8 357, ЭССЯ XI 217

katrs, apv. *katars, katers;* lš. *katràs* 'kurš no diviem', kr. *котóрый* (ssl. *kotoryi*), bkr. *котóры,* ukr. *котóрий,* č. *který,* p. *który* 'kurš', si. *kataráḥ,* gr. *póteros* (joniešu *kóteros*) 'kurš no diviem'. Pamatā ide. **kᵘo-s* (no kā arī *kas,* sk.) atv. **kᵘo-tero* 'kurš no diviem'. Vārds pēc formas ir sena pārākā pakāpe (kā *otrs, pastars*).

E 1 543, EF 2 229, Euler 1 251, HF II 586, L I 58, M-E II 172, MM I 148, Pok 645, Stang 1 237, T 120, Zinkevičius — Balt XVI 62, Ф II 353, ЭСРЯ II_8 360

kāts [kâts]; lš. *kótas* 't. p.', persiešu **āda* 'stāvus pacelts koks' (Lidēns). Vārda cilme ir neskaidra. J. Endzelīns to saista ar vārdu *kāja* (ar?), H. Pētersons — ar si. *kāntāraḥ* 'liels mežs' (noraida Mairhofers). Iespējams, ka vārds ir atv. no ide. **sĕk-* 'griêzt', skaņumijā **sk-ēt-,* no kā pēc ieskaņas *s-* zuduma b. **kēt-* : **kāt-,* subst. *kāts.* Tādā gadījumā vārda sākotnējā noz. 'nogrieztais, nocirstais'.

No pilnās formas **skēt-* > b. **skēt-ti* > **skēsti,* no kā la. apv. *šķēst* 'griezt, plēst, šķērst' (lš. *skė̃sti* 'plēst, plest, pašķirt'), atv. *šķēsts* 'malkas šķila, nūja'. Ar īsu saknes patskani apv. *šķesta* 'tieva kārts, makšķeres kāts, salmu jumta nostiprinājuma kārts'. Biežākas ir paralēlformas ar *-ei-* (sk. *šķeista*). K

EF 2 284, E-H I 606, M-E II 205

kaudze [kàudze]; lš. *káugė,* arh. *kaũgė* 't. p.', pr. *kugis* 'zobena

roktura galviņa', ssk. *haugr,* sav. *houc* (ģen. *houges*), v. *Hügel* 'uzkalns'. Pamatā ide. **keu-* / **kou-* 'liekt, liekties; ieliekums, izliekums, dobums' (kas laikam no saknes **keu-* 'sist', no kā la. *kaut*[a]). No paplašinātās saknes **koug-* > b. **kaug-*, no kā **kaugē-* > la. *kaudze.* Nozīmes attīstība: 'izliekums' → 'kaudze' → 'paugurs'.

Tās pašas cilmes ir apv. *kaugurs* 'uzkalns, paugurs', no kā vietv. *Kauguri, Kaugurciems.* (Par nozīmi sal. arī *tūkt* : *Tukums.*)

Sk. arī: *čaugans, čaula, čukurs, kauns.*

E IV_2 245, EF 2 229, Dz. Hirša — Vēstis 1986 8 90, Kl 319, M-E II 172, Pok 588 (589), Stang 1 27, Варбот 8 26, Куркина — Эт 1977 46

kaugurs — sk. *kaudze.*

kauja [kaûja]. A. Kronvalda jaunvārds (BV 1870 29 229), kas darināts no verba *kaut,* aizstājot aizg. *slaktiņš* (no vlv. *slachtinge* 'kauja'; v. *Schlacht*) un diferencējot no agrāk tai pašā nozīmē lietotā vārda *kautiņš* (ar izskaņu pēc aizg. *slaktiņš* parauga). (Sal. arī Kr. I 456.) Vārdu *kautiņš* ar noz. 'kauja' gan lietoja vēl līdz 19. gs. beigām, piem.: «Par ģenerālmajoru paaugstināts, Grants uzvarēja vairāk kautiņos» (Vensku Edv. Par šo un to, 1894, 80).

Buck 1373, M-E II 173, K. Pokrotniece — LVKJ 23, 97—104

kaukt [kàukt]; lš. *kaũkti* 't. p.', kr. apv. *кýкать* 'rūkt, kurnēt', si. *kȁuti* 'kliedz'. Pamatā ide. **kău-* : **kĕu-* : **kū-* 'kaukt, kliegt' ar daļēju reduplikāciju. Iter. apv. *kaukāt;* subst. *kauciens, kauka* (apv.) 'kaukšana, kaucējs, auka'. Saknes formas ir arī ar paralēlu *k̑-,* no kā latviešu vārdi ar ieskaņas *s-.*

Sk. arī: *cūka, čukstēt, kviekt, saukt.*

Buck 1251, EF 2 230, M-E II 173, MM I 274, J. Otrębski — Donum B 361, Pok 535, T 122, Абаев I 591, Ф II 404

kaulēties [kaũlêtiês]; lš. *kaũlyti(s)* 't. p.', arī 'bārties, strīdēties'. Atv. no vārda *kauls* (sk.). Nozīme 'neatlaidīgi, uzbāzīgi lūgt' (17. gs. arī *kaulēt,* Lj 110) izveidojusies no 'lūgties kaulu' (Jēgers; sākumā par suni). Nozīme '(tirgojoties) ar enerģisku runāšanu, pārliecināšanu censties panākt sev izdevīgāku cenu' saistās ar lš. *kaũlyti* 'bārties, strīdēties', kam pamatā var būt sākotnējā suņu cīņa par kaulu. (17. gs. la. *kaulēties* arī 'diskutēt', Lj 110.)

Hom. *kaulēties* 17. gs. 'piedalīties kauliņu spēlē' (arī *kaulēt:* «es kaulu», Elg 1 158) un 'izšķirt ar lozi (sākotnēji — ar metamo kauliņu), lozēt' (sin. *zīlēt, meslot,* Elg 1 200); sal. «mest kauliņus». No tā *kaulēšana* bijis sin. vārdam *laima* (ar paskaidrojumu — p. *los* 'liktenis', Elg 1 200).

Pēc cita uzskata (Frenkels) *kaulēties* saistāms ar verbu *kauties.*

EF 2 230, Jēg 9 211, M-E II 174

kauls [kaũls]; lš. *káulas* 't. p.', pr. *caulan* (ak.) 'kaulu, kāju', go. *us-hulon* 'izdobt', v. *hohl* (< ģerm. **hul-*) 'dobs, tukšs', si. *kulyam* 'sadedzinātu miroņkaulu glabātuve' (**kúlya* 'kauls'), *kulyā́* 'strauts, grāvis, kanāls' (← 'dobe'), gr. *kaulós* 'stiebrs, kāts, spalvaskāts', lat. *caulis* 'stiebrs, stublājs', *caulae* 'poras' ('caurumi, tukšumi'). Pamatā ide. **kaul-* : **kul-* 'dobs; dobs kauls vai stiebrs' no saknes **keu-* 'liekt, liekties; ieliekums, izliekums, dobums'. Raksturīga ir vārda *kauls* attiecināšana uz augu stiebriem (piem., «aveņu kauli»). Sākotnēji *kauls* dzīvniekiem laikam apzīmēja tikai dobo stilba kaulu.

Pēc cita uzskata (Jēgers) vārda *kauls* nozīme saistāma ar saknes **keu-* sākotnējo noz. 'sist': kauls ir bijis 'priekšmets, ar ko sit' vai 'tas, ko sasit' (lai iegūtu kaula smadzenes). Tādā gadījumā arī augļa *kauliņš* ir bijis 'tas, ko sasit, lai iegūtu kodolu'. Šis uzskats tomēr grūti saistāms ar citu valodu radniecīgajiem vārdiem.

Šahā *kauliņš* 'spēles figūra' no 1892. g. (H. Adolphi — Austrums 2 139; K. Tarziers, Īsa šahspēles mācība, 5).

Sk. arī: *ala, aulis, čaula, kaulēties, kūla, kule.*

Buck 207, E IV₂ 236, EF 2 230, Euler 2 31, Feist 533, HF I 802, Jēg 9 218, Kl 314, Lanszweert 13, M-E II 175, MM I 242, Pok 537 un 588, T 122, W-H I 188, Мельничук 2 234 un 240, To III 275

kauns [kàuns]; lš. *kūvētis* 'kaunēties', go. *hauns* 'zems, nospiests', sav. *hōnida* 'kauns, negods', v. *Hohn* 'izsmiekls', gr. *kaunós* 'slikts, neglīts'. Pamatā ide. **kau-* 'pazemot', no kā **kau-no-s* > b. **kaunas* > la. *kauns.* Tālākā cilme saistāma ar sakni **keu-* 'liekt, liekties' (no kā arī *kaudze,* sk.). Par nozīmi sal. gr. *kýptō* '(es) liecos': *kyptós* 'pazemīgs, pazemots'.

No subst. *kauns* atv. verbs *kaunēt(ies)*, kauz. *kaunināt,* subst. *bezkauņa, nekauņa.*

Ar lš. *kūvētis* 'kaunēties' saistās la. *kūvēties* 'kaitēties, ķīvēties, priecāties', ko parasti saista arī ar kr. *кивáть* 'māt' (ssl. *pokyvati*) no senākas noz. 'liekt'. (Par *kūvēties* cilmi arī cits uzskats, sk. *kaut.*)

Sk. arī: *kautrs.*

B II 92, Bl 6 181, Buck 1142, E II 74, EF 2 323, Feist 249, HF I 803, Kl 314, M-E II 176, P 299, Pok 535, Stang 3 27, T 122, To II 28

kaupiņš 'krupis'— sk. *kupena.*

kausēt — sk. *kust.*

kauss [kaûss], apv. [àu²]; lš. *káušas* 'koka smeļamais, arī dzeramais trauks; čaula, galvaskausa virsējais kauls', kr. *ковш,* bkr. *коўш,* ukr. *ківш,* p. *kousz* 'kauss', si. *kóśaḥ* (< **kou-*) 'muca, kubls', oset. *k'ūs, k'os* 'bļoda, tase'. Pamatā ide. **keu-* 'liekt, liekties; ieliekums, izliekums, dobums', no kā arī *kaudze* (sk.). Skaņumijā ar *ǩ* saknes paplašinājumā **kouǩ-* > b. **kauš-*

> la. *kaus-,* subst. *kauss.* Tātad *kauss* sākotnēji 'dobums' → 'dobts trauks'.

Ar noz. 'liekt' dažkārt saistās arī grozu nosaukumi, jo 'liekt' un 'pīt' senatnē cieši saistījās. Pirmatnējos māla traukus veidoja, apziežot pītos traukus — grozus ar māliem. Šie māla trauki (vēlāk arī bez pinuma skeleta izveidotie māla podi) parasti ieguva agrāko groza nosaukumu. (Piem., no ide. **ker-* 'pīt' atv. **kerp-* > psl. **čerpъ* > kr. *че́реп* 'māla trauks, pods' → 'galvaskauss'.) Šī sakarība ir raksturīga arī latviešu valodā, jo 17. gs. sastopams subst. *kausts* 'pīts grozs, kāstuve' (lat. *fiscus vīmineus, saccus vinarius,* Elg 1 158). Tātad verbs *kaust* lietots nozīmē 'pīt'.

Secināms, ka latviešu valodā saknes semantika attīstījusies divos virzienos — 'dobt' un 'pīt'. Iespējams, ka trauku apzīmējumos šīs semantiskās līnijas ir krustojušās. Ar vārdu *kauss* ciešāk liekas saistīts apv. *kaust* 'raust, dobt' (M-E II 178), no kā *kausties* 'rausties': «trušiņš [trusītis] kaušas bedrītēs» (E. Dinsbergs, Piecdesmit pasaciņas bērniem, 1862 13), «nāk [pērkona mākoņi] un kupo, kaušas, spiežas» (turpat, 22).

No noz. '(dobs, izdobts vai citādi izveidots) trauks' ar pārnesumu izveidojusies noz. 'galvaskausa virsējais kauls (paura kauls)'; vārdam *kauss* šāda nozīme vairs ir tikai izloksnēs («kauss ir taisni pakaļā aiz ausīm», E-H I 595), bet liter. valodā šās nozīmes pēdas saglabājis vārds *pakausis* (t. i., vieta zem *kausa*). No noz. 'paura kauls' dažās valodās ar pārn. 'galvaskauss' (kr. *череп*) un tālāk 'galva'. Sal. lat. *testa* 'galva' no senākas noz. 'kauss' (no ide. **tek-* 'liekt, pīt'), v. *Kopf* 'galva' < sav. *kopf* 'kauss'.

Pēc cita uzskata (Otkupščikovs) *kauss* saistāms ar verbu *kaut* 'sist, cirst', no kā autors bez pietiekama motivējuma atvedina *kaust* 'raust, dobt'.

Dominē uzskats, ka slāvu valodu apzīmējumu pamatā ir b. **kaušas* (vai attiecīgais lietuviešu vārds; tā arī Meļņičuks). Pēc cita uzskata (Trubačovs) baltu un slāvu vārdi ir aizgūti no kādas austrumu valodas — kā Āzijas un Austrumeiropas kultūrvārds.

Ar vārdu *kauss* (*kausiņš*) 16.—17. gs. tekstos apzīmēta nauda — denārs jeb peniņš (Manc I 136; Lj 111: «pēdēju kaus' maksāt»), dažkārt arī nauda vispār. Šis apzīmējums radies no vienpusīgi kaltiem iedobtiem denāriem (Švābe) vai jau agrāk maiņai lietotiem koka kausiem (Šmits) vai citiem traukiem, kam bija noteikta maiņas vērtība.

B I 364, Buck 214, Dunsdorfs — In hon 120, EF 2 231, Gutzeit II 25, Kl 393, M-E II 178, MM I 273, Pok 953, Šm II 132, Švābe 4 326, W-H II 675, Zēv 2 272 un 424, Абаев I 641, ЕСУМ II 443, Откупщиков 2 166, 3 191, Тр 6 302, Ф II 273, Чекман 123, ЭСРЯ II$_8$ 181

kaut[a] [kaût] (verbs); lš. *káuti* 'sist; kaut, nogalināt, iznīcināt', kr. *ковáть* (ssl. *kovati*) 'kalt, kaldināt', bkr. *куць, кувáць*, ukr. *ковáти*, bulg. (tag. vsk. 1. pers.) *кова*, č. *kouti*, p. *kuć* 't. p.', sav. *houwan*, v. *hauen* (< **kāu-*) 'cirst, sist', lat. *cūdere* (arh. *caudere*) 'sist, dauzīt', toh. A *ko-*, B *kau-* 'nogalināt'. Pamatā ide. **kāu-* : **kəu-* 'sist'; **kəu-tei* > b. **kau-tei/ti* > la. *kaut*. Ide. **kāu-* reflekss ir la. pag. formas (*kāvu*); izloksnēs ir arī uz pag. formām attiecināts *-au-* (*kavu*, atv. *kaviens*).

Ide. valodās saistās nozīmes 'sist' un 'tūkt, uztūkums' (arī 'izaugums, kaudze, paugurs' un 'dobs priekšmets, dobums'); par nozīmju sakaru sal. saknes **teu-* : **tū-* atv. *tūcēt, tūkt, tulzna, tukšs*. Šī semantisko sakarību līnija redzama saknes **kāu-* 'sist' un tai radniecīgās saknes **keu-* 'liekt, liekties; ieliekums, izliekums, dobums' atvasinājumos (sal. *kaudze, kauss*). Iespējams, ka **keu-* 'liekt' ir radniecīgo sakņu pamatforma, no kuras izveidojušās saknes **kāu-* 'sist', **ǩeu-* 'tūkt' un **(s)keu-* 'apsegt, apņemt' (sk. *skaut*).

Verba *kaut* sākotnējā noz. 'sist' dažās valodās diferencējusies, un verbs bieži ieguvis kādu speciālu nozīmi. Tā arī latviešu valodā (tāpat kā toharu valodā) no 'sist' izveidojusies noz. 'nāvēt, nogalināt'. Sākotnējā nozīme tiešāk saglabājusies atv-os, piem., refl. *kauties*, subst. *kāviens, kauslis*. Dažās valodās (piem., krievu valodā) no 'sist' izveidojusies noz. 'kalt'. Šī nozīme latviešu valodā saistīta ar iter. *kaustīt*, sevišķi attiecībā uz zirgu apkalšanu, piem., tdz.: «Apkārt kalnu, apkārt kalnu Nekaustītu (var.: neapkaltu) kumeliņu; Es tiešām pār kalniņu, Man kaustīts kumeliņš» (LD 13268[1], 8).

Ar refl. *kauties* 18. un 19. gs. saistīja arī noz. 'karot, cīnīties' (laikam v. *schlagen* 'sist': *sich schlagen* 'cīnīties, kauties' ietekmē); piem.: «Krievu karaspēki līdz šim visur .. laimīgi kāvušies» (PA 1863 15 133). Šajā nozīmē liter. valodā tagad *karot, cīnīties*. Militāro nozīmi vēl saglabājis atv. *sakaut* («sakaut armiju», «sakaut uzbrucējus»).

Skaņumijā **kəu-* : **kū-*, no kā laikam bijis verbs **kūt* (sk. *kūja*), kura iter. *kūvēt* (apv.) 'dauzīties, trakot, plosīties; skriet, lēkāt', refl. *kūvēties (kuvēties)* 'draiskuļot, plosīties; kaitēties, ķīvēties, priecāties'. Par formu sal. *žūt* : apv. *(iz)žuvēt*. Verbs *kūvēt (kūvēties)* gan saistīts arī ar sakni **keu-* 'liekt, liekties' (sk. *kauns*) un izveidojies divu hom. formu saplūdumā.

Sk. arī: *čūla, kaudze, kauja, kauls, kavēt, kūja, kūlis, kumbrs, kupena, skumt*.

G. Bonfante — St B IV 130, Buck 289, 1371 un 1408, EF 2 232, Feist 252, Kl 293, M-E II 179 un 339, Pok 535, T 123, W-H I 300, Мельничук 2 223, Откупщиков 2 168, Тр 6 345, Ф II 270, Ц 205, Чекман 127, ЭСРЯ II₈ 179, ЭССЯ XII 10

kaut[b] [kaût] (partikula, saiklis). Cilmes ziņā salikteņis: *kau* + *t*. Pirmās daļas pamatā laikam ide. **keu-* 'pievērst uzmanību, just',

no kā 'vēlēties'. (Par nozīmju sakaru sal. kr. *хотéть* 'gribēt, vēlēties': *хоть* 'kaut'.) Otrajā daļā *-t* partikula kā saiklī *bet* (< **be + t*). K. Mīlenbahs uzskata *kaut* par aizg. no slāvu valodām (pārveidota baltkrievu forma), ko noraida J. Endzelīns.

Forma *kauču* < **kaut-šu,* kur otrajā daļā partikula *-šu* kā vārdā *jebšu.* (Arh. *kaušu*). (K)

E I 94, I 701, M 3 101, Miķelsone I 374, Pok 587

kautiņš — sk. *kauja.*

kautrs [kaûtrs], apv. [àu²]. Tās pašas cilmes kā *kauns* (sk.). Pamatā ide. **keu-* 'liekt, liekties' ar pied. *-tro-;* skaņumijā b. **kautras* > la. *kautrs,* atv. *kautrīgs, kautrība.* Nozīmes attīstība: 'liekt, liekties' → 'pazemot, pazemoties' → 'būt pazemīgam, kautrīgam, kautrēties' → (adj.) 'pazemīgs, bikls'. Par nozīmju sakaru sal. gr. **kýptō* '(es) liecos': *kyptós* 'pazemīgs, pazemots'.

Pēc cita uzskata (Būga) vārds saistāms ar lš. *kiūtėti* 'kvernēt', kas varbūt ir tās pašas ide. saknes atvasinājums.

Verbs *kautrēties* bijis apvidvārds, ko liter. valodā ieviesis A. Kronvalds.

Sk. arī: *kūtrs.* (K)

B II 255, EF 2 261 un 323, M-E II 180, Pok 588

kavāt 'atkārtoti sist' — sk. *kavēt.*

kavēt [kavêt]; lš. *nukàvėti* '(aiz)kavēties' (laikam aizg. no latviešu valodas), *kovóti* 'cīnīties'. Atv. no verba *kaut* (sk.), tā iteratīvs. Par formu sal. *raut : ravēt.* Senāko noz. 'atkārtoti sist' saglabājis apv. morf. var. *kavāt:* «kavā nu tu, man trūkst spēka» (M-E II 181). Uz sākotnējo nozīmi norāda arī apv. *kavēklis* 'tas, kas kaujas': «abi sakavās.., abiem kavēkļiem jāmaksā tiesas nauda» (E-H I 590). No 'atkārtoti sist' → 'nedot mieru, traucēt' («kavēt ļaudis darbā») → 'traucējot aizkavēt, novilcināt' («kavēt norisi, procesu») → 'aizkavēt, novilcināt; nosebot, neapmeklēt, neierasties' («kavēt darbu, skolu, mācības»).

Savienojumā «kavēt laiku» verbs *kavēt* sākotnēji 'sist, dzīt'; sal. sinonīmos «nosist laiku» un «nokaut laiku» (v. «die Zeit vertreiben» — burtiski 'laiku padzīt').

Atv. *kavēklis* 'šķērslis'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *kavēt* laikam saistāms ar apv. *kautra* 'pretīgums, riebums; kautrēšanās' (no *kautrs*), vēl pēc cita (Pokornijs) — pamatā ir **keu-* 'pievērst uzmanību, just'. K

Buck 974 un 1357, EF 2 232 un 323, M-E II 181, Pok 587

kāvi [kàvi], apv. [â]. Tās pašas cilmes kā *kaut*[a] (sk.), atv. no šā verba pag. celma. Pamatā ide. **kāu-* 'sist' (→ 'kaut, karot').

M-E II 205

kaza; kr. *козá,* bkr. *казá,* ukr. *козá,* č., p. *koza* 't. p.' Pretēji pārējām baltu valodām latviešu valodā ir atšķirīgi šā dzīvnieka tēviņa un mātītes nosaukumi — *āzis* un *kaza;* sal. lš. *ožỹs* 'āzis' : *ožkà* 'kaza', pr. *wosux* [vōzuks] 'āzis' : *wosee* [vōzē] 'kaza'. Tas pamudina domāt, ka senākais kazas nosaukums latviešu valodā

izzudis (Sabaļausks) un tā vietā laikam stājies aizg. no krievu valodas (Brikners, Endzelīns, Pokornijs). Kuršu valodā, kas bija radniecīga prūšu valodai, laikam bija attiecīgs kazas nos. *āze; uz to norāda Kursas vietvārdi *Āzes* (Cērē, Ēdolē, Matkulē, Ugālē).

Vārdu *kaza* atvedina no ide. **kaĝo-* (Pokornijs), kura refleksi ir arī ģerm. valodās — go. *hakuls,* a-s. *hacele,* sav. *hachul* 'mētelis' (← 'kazādas apmetnis'). Šo ide. celmu cilmes ziņā saista ar **(s)keĝ-* / **(s)keƙ-* 'lēkt, lēkāt, strauji kustēties' (Mladenovs).

Vairāki autori mēģina saistīt vārdu *āzis* un *kaza* cilmi: *k-* uzskata par priedēkli vai protētisku skaņu (Meijē, Maheks); uzskata, ka forma *kaza* izveidojusies metatēzē no **az-ka* (lš. *ožkà,* Brikners). Pēc cita uzskata (Koršs), ko motivē arī jaunākajā literatūrā (Trubačovs), abi vārdi var būt aizg. no tirku valodām (*käzä, käči* < *äčkü;* sal. baškīru *käzä,* uiguru *äčkü,* uzbeku *äčki*), pie tam baltu un senindiešu valodās šie vārdi aizgūti agrāk, no senākas formas (sal. si. *ajáḥ* 'āzis', *ajā* 'kaza'), bet slāvu valodās no metatēzē pārveidotas formas.

Iespējams vēl cits vārdu cilmes risinājums: ja pamatā ir ide. *H_2eĝ- > **ăĝ-,* tad saknes ieskaņā paralēli laringālim varēja izveidoties arī *k-* un rasties paralēlformas **ăĝ-* / **kaĝ-* < b. **āž-* / **kaž-* > la. *āz-* / *kaz-*. Saknes fonētiskie varianti (**Heĝ-* / **Heĝh-* / *$Heg^{u}h$-*) tādā gadījumā saista cilmes ziņā ne vien vārdus *āzis* un *kaza,* bet arī *ezis* un *odze,* un visu šo vārdu kopējais semantiskais pamats ir 'ass, smails' (rags, adata, dzelonis).

G. Elgers 17. gs. diferencē vārdus *āzis* un *kazlis* (sal. kr. *козёл*), raksturojot pēdējo ar sin. «nešķists āzis» (arī lat. *haedus* 'jauns āzis', Elg 1 161).

Sk. arī: *kažoks.* (K)

Buck 164, E I 96, EF 2 519, Machek 286, M-E II 182, Pok 517, Sab 17 122—128, Sanders 126, ЕСУМ II 494, Мартынов 1 161, Пр I 329, Тр 4 84—88, Ф II 277, ЭСРЯ II_8 186, ЭССЯ XII 19

kāzas [kàzas]. Aizguvums; no līb. *kāzgənd, käznəgəd* 't. p.' Aizguvumu izskaidro ar Rīgas ietekmi: latviešu ienācējiem vispirms radās sakari ar lībiešiem, un šo rīdzinieku lībiešu vārds latviešiem likās smalkāks nekā pašu *vedības* (Endzelīns). Aizg. minēts mūsdienu formā 17. gs. vārdnīcās (Manc I 92, Lj 103) un tekstos, piem.: «. . savam dēlam kāzas taisīja», «. . nācieta kāzās», «. . aicenājieta kāzās» (Elg 2 110).

Buck 101, E III_2 250, EF 1 71, Ket 151, M-E II 206, Zeps 1 121

kažoks [kažùoks], apv. [uõ], *kažuks, kažauks* [aũ, aû]. Aizguvums; no skr. *кожухъ* 't. p.' (kr. *кожýх*) vai bkr. *кажýх* 'plikādas kažoks' senākajām formām; pamatā vārds, kas atbilst kr. *кóжа* 'āda' (← 'kazas āda'). Vārds aizgūts sen, pirms 13. gs. (pēc Būgas — 9. gs. sākumā no **kåžōxъ*). 17. gs. vārdnīcās tas minēts

mūsdienu formā (Manc II 334, Lj 108— ar norādījumu, ka vārds attiecināts uz kazādas darinājumu).

Apv. *kažauks* var būt aizgūts senāk (pēc Būgas 6.—7. gs. no **kažauxъ*) vai izveidojies izloksnēs pēc citu vārdu paralēlformu parauga, kur pamatā ide. *-ō(u)-* : *-ēu-* mija (Endzelīns).

B III 641, Buck 406, E I 93, I 390, Sum 68 un 148, Ф II 277, ЭСРЯ II₈ 186

klabēt [klabêt], apv. *klebēt;* lš. *klaběti, kleběti* 't. p.' Pamatā ide. **kel-* 'saukt, kliegt, trokšņot, skanēt', no kā arī *cālis* (sk.). Ar *b* saknes paplašinājumā **kelb-* : **kleb-,* no kā bijis la. **klebt* (lš. *klèbti* 'ļodzīties, klidzēt'), kura iter. *klabēt,* kauz. *klabināt.* No saknes pamatpakāpē apv. *kalbēt* 'pļāpāt, runāt' (lš. *kalběti* 'runāt'; sk. *niekkalbis*). Formas *klab-* atv-iem nozīme veidojusies divos virzienos: 1) skaņu atdarināšanai ('radīt raksturīgu troksni, sasitoties diviem priekšmetiem'), 2) runas apzīmēšanai (niev. 'pļāpāt': «kuo nu klabi atkal niekus?», M-E II 207) un vienmuļas suņu rejas apzīmēšanai. Runas (pļāpu) nozīmē šā celma vārdi senāk lietoti plašāk, par ko liecina vairāki attiecīgas nozīmes apvidvārdi un arhaismi, piem., *klabati* 'tenkas, valodas': «esat plukšķētāju mēlēm nodoti un ļaužu klabatos nākuši» (Gl I 303).

Pēc cita uzskata (Frenkels) vārds ir tiešs skaņu atdarinājums.

Sk. arī: *kladzināt, klakšķēt, klepus, klibs.* K EF 2 262, M-E II 207, Pok 548

klačot — sk. *cālis.*

klade. Aizguvums; no v. *Kladde* '(bieza) piezīmju burtnīca', kas savukārt no vh. *cladde* 'netīrums, plankums; traips, plankums kādā rakstījumā' (h. *klad* 'plankums, kleksis; melnraksts, melnraksta burtnīca'). Vācu valodā vārdu sāka lietot 17. gs. tirdzniecības pagaidu ierakstu lapas vai grāmatas apzīmēšanai. Pamatā ide. **glei-* 'lipt, ziest', no kā la. *gliemis, glīts.* Latviešu valodā vārds *klade* aizgūts 19. gs. beigās. (Vēl 1880. g. v. *Kladde* tulkots: «pirmais uzraksts; piezīmēšanas grāmata, rullis», U II 448)

Doo II 225, Gutzeit II 44, Kl 373

kladzināt [kladzinât], apv. *kladzēt;* lš. apv. *klagěti* 'kladzināt, gāgāt; burbuļot, guldzēt; tarkšķēt, pļāpāt', liter. *klegěti* 'tarkšķēt, klabēt; čurkstēt, čalot; klabināt, parkšķināt, gāgāt, kladzināt; skaļi runāt (pārkliedzot); skanēt, atbalsoties; (apv.) runāt', kr. apv. *клегáть* 'kliegt (kā plēsīgie putni)', gr. *klázein* 'atskanēt, kliegt', *klangḗ* '(asa) skaņa, (dzīvnieka) kliedziens', lat. *clangere* 'kliegt, ķērkt, gāgāt'. Pamatā ide. **kel-* 'saukt, kliegt, trokšņot, skanēt', no kā arī *klabēt* (sk.), tikai ar citu saknes paplašinājumu; **kelg-* : **kleg-,* no kā skaņumijā b. **klag-ēti* > la. *kladzēt* ar morf. un ion. variantiem.

Tas pašas cilmes ir *klēgāt* [klęgât] 'kliegt (īpaši par zosīm)':

«Pārnāk zosis klēgādamas No dūņaina ezeriņa» (LD 634). Apv. *klāgāt* 'klēgāt', *klāgata* 'vista, kas daudz kladzina, bet maz dēj; skaļa pļāpa', *klandzināt* 'kladzināt' (sal. lat. *clangere*).
EF 2 267, HF I 863, M-E II 208, W-H I 227, Ф I 247

klaidēt, *kļaidīt* — sk. *kliest, klīst.*

klaidonis — sk. *klīst.*

klaiņot [klaĩņuôt]. Tās pašas cilmes kā *klīst* (sk.), šā verba iter. blakus formām *klaidīt* un *klejot*. Izejas forma ir apv. *klaiņa* 'klaidonis', kas ar patskaņu miju atv. no verba *klīt* (apv.) 'klīst' (sal. *mīt : maiņa*). No *klaiņa* atv. *klaiņot*. (Iespejams gan arī pretējais atvasināšanas ceļš.)
M-E II 209

klaips [klàips]; lš. *kliẽpas* 't. p.', kr., bkr. *хлеб* (ssl. *xlěbъ*), ukr. *хліб*, č. *chléb*, p. *chleb*, go. *hlaifs* 'maize'. Pamatā ide. *$^*k^uel$-* 'griezt(ies), kustēties' → (subst.) 'ripa, ritenis, aplis' (no šās saknes arī *kakls*, sk.), jo senatnē maize bija apaļš, plāns un paciets plācenis. Par nozīmes pārnesumu sal. he. *kaggari* 'plācenis' no akadiešu *kakkaru* 't. p.' ← 'ripa'. Zudumpakāpē ide. *$^*k^ul$-eip- : $^*k^ul$-oip-* > b. **kleip- : *klaip-*, no kā lš. *kliẽpas*, la. *klaips*. Vārds ir sens t. s. kultūras vārds, kas pārņemts no tautas tautā, un tā izcelšanās vietu grūti noteikt. Iespējams, ka tā sākums ir seneiropiešu periodā. Sekundāri Austrumeiropā vārds izplatījies gotu lielās pārceļošanas laikā, kad no gotiem vārdu aizguvuši slāvi līdz ar noz. 'maize', kamēr baltu valodās saglabājusies formas sākotnējā nozīme.

Daži autori (arī Endzelīns, Trubačovs) vārdu *klaips* uzskata par aizg. no gotu valodas. Pēc cita uzskata (Būga, Otkupščikovs) vārds ir baltu cilmes no ide. **(s)kel-* 'griêzt' (no kā arī la. *šķelt*) un tā nozīmes attīstība ir bijusi 'griêzt' → (subst.) 'nogriezts gabals' → 'maize'. Taču sausos, plānos maizes plācenīšus senatnē negrieza, bet pārlauza. Tāpēc ticamāk, ka apzīmējuma pamatā ir pirmatnējā maizes forma — aplis, kas atgādināja ripu.

Latviešu valodā iepriekšējos gadsimtos ar atšķirīgu nozīmi lietoti vārdi *klaips* un *kukulis*. 17. gs. «klaipa maize» bija «saimes maize — rupja, mella maize» (Manc I 41), arī «kalpu maize» (II 310). Šāda vārda nozīme daļēji saglabājās arī 18. gs. un 19. gs., pie tam *klaips* atšķirībā no *kukuļa* bija arī «lielā maize» (Lj 156, Elg I 33, Lg I 159, St I 109, U I 111). (Sal. *kukulis.*) (K)
B I 366 un 551, II 85, III 897, Buck 357, E I 100, EF I 36, 2 271, Gutzeit II 44, KK 17 125—129, M-E II 209, Sanders 147, Ti I 462, Откупщиков 4 84, To 18 249, Ф IV 241, Ц 519, ЭССЯ VIII 27

klajš; lš. *klajùs* 'maldīgs, maldinošs, kļūdains'. Tās pašas cilmes kā *klejot* (sk.), kam blakus apv. *klajot* 't. p.' Pamatā ide. **(s)kel-* 'griêzt' atv. **klei-*, no kā skaņumijā ab. **klie- : *klai-*, adj. **klaį-us*. Latviešu valodā zūdot *u*-celma adjektīviem, izveidojās senākās formas **klajus* vietā paralēlas formas *klajs* (apv.) un

klajš. Sākotnējā noz. 'izkliedēts', ar pārn. 'līdzens, bez kokiem un ēkām (par vietu, lauku)' → 'tīrs, skaidrs'. Šādu noz. pārnesumu ietekmējis vārds *kails,* no kā metatēzē izveidojas tā pati forma (*kail-* : *klai-*). Tā arī teikumos bieži mijas *klajs* un *kails,* piem., «uz klaja lauka» un «uz kaila lauka». (K)

EF 2 272, M-E II 210

klakšķēt [klakšķêt], *klakšēt, klakstēt;* lš. *klekė́ti* 'tarkšķēt, klunkšķēt; klabināt (par stārķi), rukšķēt; skaļi runāt, smieties', kr. *клокотáть* 'mutuļot, burbuļot, burzguļot, gārgt', p. *kłokot* 'dzirnavu klaboņa', go. *hlahjan,* v. *lachen* 'smieties'. Pamatā ide. **kel-* 'saukt, kliegt, trokšņot, skanēt' (no kā arī *klabēt,* sk.) ar *k* saknes paplašinājumā; **kelk-* : **klek-* / **klok-* > b. **klek-* / **klak-,* no kā attiecīgie verbi. Dažādu skaņu atdarināšanai variēts saknes patskanis: *klikšķēt (-šēt, -stēt),* apv. *klika, klikata* 'cilvēks, kas vienmēr smejas' (sal. lš. *klekė́ti* 'skaļi smieties', go. *hlahjan* 'smieties'). Paralēli izveidojušies arī vārdi ar *n* iespraudumu: *klankšķēt, klinkšķēt, klunkšķēt.*

EF 2 268, Kl 417, M-E II 211 un 227, P 356, Pok 548, Ф II 252

klanīt [klanît]; lš. *klõnioti, klonióti* 'klanīties' (varbūt aizg. no slāvu valodām), kr. *клонúть,* bkr. *клонiць* (ssl. *kloniti*) 'liekt'. Pamatā ide. **(s)kel-* 'liekt, sliet' ar *n* saknes paplašinājumā; no šās saknes arī *atkal* (sk.). Vārds ir mantotas cilmes kā *klāns* 'līdzenums' (sal. kr. *клон* 'noliece'), apv. *klans* 'peļķe, dīķis' (← 'zemes ieliekums'). Iespējams gan, ka verba *klanīt,* refl. *klanīties* nozīmi ietekmējis attiecīgais krievu vārds.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds ir aizg. no slāvu valodām.

Sk. arī: *klāns.* (K)

E I 93, EF 2 264, M-E II 213, Pok 928, Гам 1 243, Ф II 253, ЭСРЯ II₈ 164, ЭССЯ X 66

klankšķēt — sk. *klakšķēt.*

klāns [klãns], apv. [àn²] 'zemes līdzenums, klajums, klajš un zems laukums'; lš. *klãnas, klõnis, klónis* 'peļķe, neliels purvs, ieleja'. Tās pašas cilmes kā *klanīt* (sk.). Vārda *klāns* sākotnējā noz. 'tas (apvidus, vieta), kas tiecas uz leju, ir nolaidens' (sal. kr. *клон* 'noliece'.) Tās pašas cilmes ir arī *klans* 'peļķe, dīķis'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārdu var saistīt ar verbu *klāt* un vēl pēc cita (Trubačovs) ar *kalns.* (K)

EF 2 264, Dz. Hirša — Vēstis 1987 11 55, M-E II 217, Pok 928, T 114 un 136, Л. Г. Невская — Б-сл иссл 157, Ф II 253, ЭССЯ X 66

klapstēt 'klakšķēt, pļāpāt, gari riet'— sk. *klepus.*

klāstīt, *klāsts* — sk. *klāt*[a].

klāt[a] [klât] 'segt'; lš. *klóti* 't. p.', kr. *класть* (ssl. *klasti*) 'likt', go. *af-hlaþan,* sav. *hladan,* v. *laden* (< **klā-*) '(uz)kraut'. Pamatā ide. **klā-* 'plati likt' no saknes **kel-* 'celt' (no kā la. *celt*). Vēsturiskajā attīstībā daži saknes atv-i saplūduši ar hom. saknes **kel-* 'sist, cirst' atv-iem (no šās saknes la. *kalt*). Nozīme

'sist' vel sastopama verba *klāt* izlokšņu lietojumā, piem.: «kā es viņam klāju par galvu» (E-H I 612), arī folklorā: «kur sudraba zobiņš klāj, tur birst kā spaļi» (L-P IV 65). Biežāk gan folklorā *klāt* 'plati likt': «Tautiets, mani precēdams, Liepu lapu ceļu klāja (var.: kaisa)» (LD 15222).

Iter. *klāstīt,* no kā subst. *klāsts.* No *klāt* atv. *klājs* («kuģa klājs»), *paklājs.* Salikteņis *labklājība* ir 19. gs. beigu jaunvārds (D I 1284, 2 32), kas stājās agrākō vārdu *labklāšana* (U I 130) un *labklāšanās* (V 2 110) vietā.

Atv. *atklāt* 18. gs. 'atsegt, noņemt apklāju' (St I 108), vēl 19. gs. sākumā to pasvītro A. Velligs (Wel 172). 19. gs. verba nozīme stipri paplašinājās: v. *entdecken* ietekmē *atklāt* ieguva noz. 'atrast, uziet' un kr. *открыть, открывать* ietekmē 'padarīt redzamu, pieejamu, atvērtu', divd. (adj.) *atklāts* arī 'visiem pieejams, publisks'. No tā *atklātība* 19. gs. beigās ar ļoti plašu nozīmi, kas atbilst gan v. *Offenheit* un *Öffentlichkeit,* gan kr. *откровенность* un *гласность.* Vārdu *atklātība* identificēja pat ar 'sabiedrība', piem.: «laikraksti ir atklātības orgāni» (Vensku Edv. Par šo un to, 1894 45). Agrāk šajā nozīmē *atklājība* (V I 98, 2 28).

Refl. *klāties* vēl lietojams pamatnozīmē 'plesties, segties' («migla klājas pār jūru», «mākoņi klājas saulei priekšā»), bet biežāk *klāties* pārn. nozīmē 'būt situācijai piemērotam; piederēties' («tā klājas uzvesties»). Šī nozīme no *pieklāties* '(labi) piekļauties' → '(labi) piederēties'. Šajā nozīmē *klāties* lietots jau 17. gs. (*neklājas, nepiestājas — lat. indecēns, indignus,* Elg 1 273). Verba *klāties* noz. 'justies, iet' («kā tev klājas?») no 'veikties ar (labības, linu) klājienu' («kā tev veicas ar klājienu?»).

Sk. arī: *klāt*[b], *klātiene.*

B II 343, Bl 6 182, G. Bonfante — St B IV 129, Buck 573 un 849, EF 2 274, Fei 7, KK 10 66—72, Kl 418, M-E II 218, Pok 553 un 559, Stang 3 29, T 135, Ф II 244, Ц 200, ЭСРЯ II₈ 148, ЭССЯ IX 187

klāt[b] [klât] 'pavisam tuvu, cieši; blakus'. Senākā forma *klātu.* Pamatā verbs *klāt* (sk. *klāt*[a]) ar noz. '(cieši) segt' → 'piekļauties'. Adv. *klāt(u)* ir vai nu šā verba sena adj. **klātus* nek. vsk. nom.-ak., vai arī sena *ā*-celma vsk. instr. forma.

Sk. arī: *klātiene.*

E I 617, M-E II 218, Nītiņa 92

klātiene [klâtìene]. Atv. no adv. *klāt* (sk. *klāt*[b]). Apvidvārdu *klātiene* 'tuvums' J. Endzelīns 20. gs. 30. gados ieteica liter. valodai līdzšinējā apzīmējuma *klātbūtne* aizstāšanai (= kr. *присутствие,* v. *Anwesenheit,* Ozoliņš 2 34). 40. gados vārdu *klātiene* attiecināja uz mācību procesu («klātienes mācības, apmācība»); blakus tam J. Endzelīns ieteica vārdu *neklātiene.* Jau agrāk — 19. gs. 70. gados — K. Valdemārs un F. Brīvzemnieks darināja jaunvārdus *klātnieks* un *neklātums* (*заочность* V I 158 un 457). Vārdu

klātbūtne ieviesa «Baltijas Vēstnesis» (1873 5) agrākā apzīmējuma *klātbūšana* vietā (V 2 100).

KK 11 42, Velt 20

klaudzēt [klàudzêt], apv. [aũ, aû]; lš. *kliaugēti,* apv. *klaugēti* 'čivināt, vidžināt, čalot'. Pamatā ide. **kel-* 'saukt, kliegt, trokšņot, skanēt' (no kā arī *cālis*, sk.) atv. **kleug(h)-* > b. **kļaug-* / **klaug-,* no kā la. *klaudzēt,* iter., kauz. *klaudzināt.* Kā daudzi citi šās saknes atvasinājumi (sal. *kladzināt*) arī *klaudzēt* izsaka ne tikai mehānisku troksni, bet apzīmē arī cilvēka runu: apv. 'lamāties, runāt muļķības'. No šejienes *klauģis, klauga* (apv.) 'lielībnieks, pļāpa'.

Paralēli arī formas ar *k* bāzes paplašinājumā: *klaukšķēt (-šēt, -stēt)* 'skanēt raksturīgam troksnim, priekšmetiem sasitoties' («zābaki klaukst; suoļi klaukšķēja», M-E II 215) un 'pļāpāt'. Citā skaņumijas pakāpē verbs *klukstēt.*

Pēc cita uzskata (Frenkels) šie vārdi ir tieši skaņu atdarinājumi. (K)

EF 2 265, M-E II 215 un 234

klauģis[a], *klauga* 'lielībnieks, pļāpa'— sk. *klaudzēt.*

klauģis[b], *klauga* 'nūja, klucis'— sk. *klūga.*

klaupāt 'iet klūpot'— sk. *klupt.*

klausīt [klaũsît], apv. [àu]; lš. *klausýti* 'klausīties, klausīt', pr. *klausiton* [ī] 'sadzirdēt', kr. *слу́шать* (psl. **slušati*) 'klausīties, klausīt', senīru *clunim* 'dzirdu', go. *hliuma* 'dzirde', gr. *éklyon* 'dzirdēju', *klýein* 'dzirdēt', lat. *auscultāre* (**aus-clutāre*) 'noklausīt, klausīties', mesāpiešu *klaohi* (imper.) 'klausies, dzirdi!', toh. A B *klāu-* 'ziņot, minēt'. Pamatā ide. **k̂leu-* 'skanēt, dzirdēt' → 'saukt, slavēt; klausīties' ar *s* saknes paplašinājumā. Skaņumijā **k̂lous-* > b. **klaus-* (ar neregulāru *k̂* > *k*), no kā la. apv. *klaust* 'jautāt' (lš. *kláusti* 't. p.'; sākotnēji laikam 'dzirdēt, uzklausīt'), intens. *klausīt.* Nozīmes attīstība: 'dzirdēt' → 'uzmanīgi klausīties, uzklausīt' → 'paklausīt'.

Ide. *k̂,* kas parasti dod baltu *š,* no kā la. *s,* šajā gadījumā baltu valodās devis divus refleksus: *k (klausīt)* un *š* > la. *s (slavēt).*

No verba *klaust* kauz. arī *kļausināt* (apv.), liter. *klaušināt* ar *š* no paralēlformas *klaušņāt* [klaũšņât].

Atv. *klausītava* 'auditorija' ir J.Alunāna jaunvārds (PA 1862 21, Al II 270).

Sk. arī: *klaušas, kluss, slavēt.*

B II 433, Buck 1037 un 1340, E IV₂ 241, EF 2 265, HF I 877, M-E II 216, Pok 605 (607), Schmalstieg 2 122, W-H I 86, Варбот — Эт иссл 2 60, Д. И. Эдельман — ВЯ 1982 I 45, Ф III 679, Гам-Ив 3 112

klaušas [klaũšas], apv. [àu, aû[2]], *klauši;* ar noz. niansi arī vsk. *klauša.* Atv. no verba *klausīt* (sk.) kādā šā vārda agrākajā noz. 'pildīt darba obligātu pienākumu (g. k. muižā)'. Forma *klauša*

< *klausiā-. Klaušu pienākumu izteica ar vārdu *klausība*. Atv. *klaušinieks* ir 19. gs. beigu jaunvārds, agrāk *klausītājs*.
EF 2 265, M-E II 217

klauvēt [klaũvêt]. Aizguvums; no vh. *clauwen* vai afrī. *klauen* 'sist ar ķepu, ar ķetnu' (vlv. *klouwen* 'skrāpēt ar nagu', v. *klauen* 'zagt'). Aizg. sastopams vairākos 17. gs. avotos. G. Mancelis fiksējis arī formu *klāvēt* (Manc I 103), kas atbilst ģerm. valodu paralēlformai (vh. *clawen*, vlv. *klawen*), bet no 17. gs. otrās puses parasti *klauvēt* (Reiters 2 20; J. Langijam abas formas, Lj 115). Attiecīgajos tekstos daži tulkotāji šā vārda vietā rakstīja latvisko *klaudzināt* (Enh 71, Gl 1 13). K
Doo II 245, M-E II 217, Verdam 293

klederēt 'ļodzīties'— sk. *klenderēt*.

klēgāt 'kliegt (par zosīm)'— sk. *kladzināt*.

kleists 'klaidonis'— sk. *klīst*.

kleita [kleĩta]. Aizguvums; no v. *Kleid* 'apģērbs, kleita'. Pamatā ide. **glei-* 'lipt, ziest' (no kā la. *glīts*). Vārds aizgūts 18. gs. beigās vai 19. gs. sākumā, bet valodā tas plašāk ieviesies tikai 19. gs. beigās. (Tā nav, piem., K. Valdemāra vārdnīcās, bet ir J. Neikena un K. Ulmaņa vārdnīcās: *kleite* U I 112, II 450.) Forma *kleita* 20. gs. (LVPV 1 47).
E-H I 613, Kl 375, Zēv 2 186 un 233

klejot [klejuôt]; lš. *klejóti* 'klīst; murgot', apv. *klejuoti* 'klīst, klejot'. Tās pašas cilmes kā *klīst* (sk.): pamatā ide. **(s)kel-* 'griêzt' atv. **klei-* : **klī-*. Blakus formai *klīst* (**klīd-ti*) ir tās pašas nozīmes apv. *klīt*, tā iter. *klejot*. Subst. *kleja* (apv.) 'klaidonis'.
Sk. arī: *klajš*.
EF 2 272, M-E II 221

klenderēt [kleñderêt], apv. [èn] 'klaiņot' (niev.). Tās pašas cilmes kā *klejot* (sk.). Pamatā ide. **(s)kel-* 'griêzt' atv. **kl-ed-*, kam paralēli **kleid-*: **klīd-*, no kā la. *klīst*. Nozīmes attīstība: 'griêzt' → 'šķelt, šķaidīt' → 'kliedēt, klīst'. No b. **kled-ti* > **klesti* > la. **klest* 'klīst' (lš. *klẽsti* 'plivināt; izklāt, izplest, izplesties'), no kā la. apv. *klesteris* 'klaiņotājs, vieglprātīgs cilvēks', *klesterēt* 'grīļoties'.
No tās pašas bāzes arī apv. *klederis* 'galds, kas ļogās', *klederēt* 'ļodzīties' (lš. *klẽdaruoti, klèdaruoti, klèderuoti* 'ļodzīties, plivināties, streipuļot'). Ar ekspresīvu *n* iespraudumu niev. *klenderis* 'klaiņotājs', *klenderēt* 'klaiņot' un ar ekspresīvu mīkstinājumu (*ņd* > *ņģ*) tās pašas nozīmes *kleņģeris, kleņģerēt*.
E-H I 614, M-E III 222 K

klentēt 'lādēt'— sk. *lādēt*[a].

kleņģerēt 'klaiņot'— sk. *klenderēt*.

klēpis [klèpis]; lš. apv. *klėbỹs* 'izplestas rokas, klēpis', *klė́bti* 'aptvert rokām', arh. *apklèpti* 'apņemt, aptvert', pr. *auklipts* 'slēpts', go. *hlifan* 'zagt', gr. *kléptō* (< **klepiō*) 'zogu', lat. *clepere* 'slepeni paņemt, zagt'. Pamatā ide. **kel-* / **k̑el-* 'slēpt, apņemt'

ar *p* saknes paplašinājumā; **kelp-* : **klep-*, stiepuma pakāpē **klēp-*. Sakne **kel-* ir saistīta ar **gel-* 'apvelties pikā, kamolā' (no kā *glābt,* sk.), tās fon. variants. Paralēli bāzei **glebh-* 'aptverot saspiest' ir līdzīgas nozīmes **klep-*.

Latviešu valodā ir bijis verbs **klēpt* 'aptvert rokām, saspiest', no kā apv. *pieklēpt* 'piespiest, piesaistīt': «daudz cilvēku, pie sienas pieklēptu», arī 'ļoti daudz no kā saņemt, pieņemt' (M-E III 257). No verba **klēpt* atv. *klēpis* 'tas, ko aptver rokām un saspiež' («klēpis siena») → 'ķermeņa daļa, kur (parasti sēdot) var novietot ko un aptvert rokām' («paņemt bērnu klēpī»).

Sk. arī: *slēpt.* (K)

B I 448, II 92, E IV_2 182, EF 2 156 un 267, HF I 870, Kl 373, M-E II 224, Pok 553 un 604, Stang 3 22, T 91, W-H I 232, To I 149

klepsēt 'skaļi ēst'— sk. *klepus.*

klepus [klępus]; lš. apv. adj. *klepùs* 'strīdīgs'. Tās pašas cilmes kā *klabēt* (sk.), tikai ar *p* saknes paplašinājumā. Vārds sākotnēji ir bijis trokšņa apzīmējums; sal. lš. interj. *klèpt!* un verbus *klepčióti, klepuóti, klapsėti* 'klabēt, klaudzēt', arī la. apv. *klept* 'ēst (par cūkām)', sar. *klepsēt* 'skaļi ēst (piem., putru)', apv. *klapstēt* 'klaukšķēt, vienmuļi riet, pļāpāt'. Atv. *klepot* [uô].

EF 2 269, M-E II 223

klest 'klīst'— sk. *klenderēt.*

klesteris 'klaiņotājs'— sk. *klenderēt.*

klēts [klēts]; lš. *klėtis,* pr. *clenan,* kr. *клеть* (ssl. *klětь*), bkr. *клецъ,* ukr. *кліть,* bulg. *клет,* č. *klec,* p. *kleć* 't. p.' Sens *i*-celma vārds (**klētis*), laikam atv. no verba *celt* (sk.). Vārda forma izveidojusies ar metatēzi: **keltis* > **klētis.* Metatēzē palikusi tā pati zilbes intonācija, un līdz ar to saknes patskanis kļuvis garš: *-el-* > *-lē-*. Vārda *klēts* sākotnējā nozīme laikam bija 'pacelta ēka': «Klēti centās būvēt sausākā vietā, uz augstākiem pamatiem, lai tādējādi paceltu to virs zemes un radītu zem grīdas gaisa plūsmu» (S. Cimermanis, Latviešu tautas dzīves pieminekļi, 1969 72).

Pr. *clenan* (ja vien tas nav **kletan*) atvasināts ar pied. *-no-* vai izveidojies kontaminācijā ar vārdu, kas atvasināts ar šo piedēkli (piem., **kluonas,* la. *klons*).

Kr. *клеть* un citi slāvu vārdi var būt aizgūti no baltu valodām (resp. lietuviešu valodas, Meļņičuks) vai (ja *ě* < *oi*) izveidojušies patstāvīgi no ide. saknes paplašinājuma ar *i (*kloi-* > **klě-)*; sal. no saknes **(s)kel-* blakus la. *šķelt* verbus *kliest* un *klaidēt.* Slāvu valodās (ne visās) paplašinājusies un variējusies vārda nozīme (arī 'dzīvojamā māja, kūts, šķūnis, istaba' u. c); par līdzīgu parādību sal. *pirts.*

Pēc cita uzskata (Georgijevs) vārda pamatā ir ide. **ƙlei-* 'liekt, liekties, balstīt' vai (Maheks) ide. **klēu-* 'kāsis, līks koks; saspiest'. Vēl pēc cita uzskata (Trubačovs) lietuviešu vārds (līdz ar to arī la. *klēts*) aizgūts no sl. **klětь.* K

B III 717, E III_2 441, IV_2 241, Eckert 6 589, 9 84, EF 2 270, Gutzeit II 52, Ķiparsky 1 160, Machek 253, M-E II 225, T 136, ЕСУМ II 463, Георгиев 41, Куркина — Эт 1980 17, Мельничук 1 11, Тр — Эт 1967 322, Ф II 249, ЭСРЯ II_8 154, ЭССЯ X 25

klibs; lš. *klìbas* 'izļodzījies, sašķobījies; līkkājains', bulg. apv. *klípav* 'vājš, ļodzīgs, klibs'. Tās pašas cilmes kā *klupt* (sk.): pamatā ide. **ku̯elp/b-* : **ku̯l̥p/b-* 'locīties ceļos, klupt'; no **ku̯l̥b-* > b. **klib-* (varbūt metatēzē no **kilb-*), no kā la. *klibs*. Ar apv. *klibt* 'kļūt klibam; paklupt, pakrist' sal. *klipt* 'panīkt' (lš. *klìpti* 'saknupt, sagumt', *klýpti* 'nolīkt, sašķiebties'), subst. klipa 'negadījums, kļūme, nelaime' (← 'klupiens'). Iter. *klibot*.

Vārda *klibt* veidošanos varēja ietekmēt arī līdzīga skanējuma skaņu verbs, kas radniecīgs ar *klabēt;* sal. *klibināt* 'viegli klabināt': «kas tur klibina pie durvju kliņķa» (M-E II 225). Izejot no šās semantikas, *klibs* sākotnēji 'tāds, kas ar troksni (klūpot) iet'; iespējams, ka vārdā saplūdušas abas nozīmes. Sal. *klibiķis* 'durvju kliņķis; klauvējamais koks pie durvīm' un 'klibs cilvēks'.

Pēc cita uzskata (Frenkels) *klibs* saistāms ar *kleins* no ide. **klei-* 'līks'.

Buck 318, EF 2 267, I. Duridanov — Donum B 108, M-E II 225

klidzēt, *klidzināt* — sk. *kliegt*.

kliegt [klìegt], apv. *kliekt;* lš. apv. *kleĩgoti* 'kļaigāt, bļaustīties'. Pamatā ide. **kel-* 'saukt, kliegt, trokšņot, skanēt' (no kā arī *cālis*, sk.) atv. **kleigh-* > b. **kleig-* > ab. **klieg-*, no kā la. *kliegt*. Citā skaņumijas pakāpē iter. *klaigāt*.

Tās pašas cilmes (**kleig-* : **klīg-*) ir *klidzēt, klidzināt* dažādu trokšņu apzīmēšanai: «sudmalas klidzina; brūnis sāka klidzināt» (M-E II 226), «Dzeņi vien klīdzināja» (LD 25909 var.). Par sakaru ar *kliegt* sal. *klīdzināt* = *kliedzināt* (kauz.) 'likt kliegt; panākt, ka kliedz': «Oi vilciņi, oi vilciņi, Tu izaugsi nerājams: Dienu ganus klīdzināji, Nakti suņus kaucināji» (LD 2364).

Blakus iter. *klaigāt* ir apv., arh. *kliegāt:* «Kur gavilēs in kliegās» (K. Fīrekers — Adolphi 3 16).

Buck 1251, EF 2 267, Karaliūnas 13 16, M-E II 226 un 231, Pok 548, Stang 3 29

kliest [kliêst]; lš. *klíesti, kliedėti* 'murgot, muldēt; klīst, maldīties'. Tās pašas cilmes kā *klīst* (sk.), šā verba kauzatīvs; par formu sal. *šķist* : *šķiest*. Pamatā ide. **(s)kel-* 'griezt' atv. **kleid-* > ab. **klied-*, no kā verbs **klied-ti* > **kliesti* > *kliest*. Nozīmes attīstība: 'griêzt' → 'atdalīt, smalcināt' → 'virzīt uz visām pusēm'. Iter. *kliędēt*, skaņumijā *klaidīt, klaidēt:* «kuo nu tik daudz vārdu klaidīt par tīrām bleņām» (M-E II 208), «vējš klaidē mākuoņus» (turpat).

19. gs. atv-u *izklaidēt, izklaidēties* pārn. nozīme pēc v. *zerstreuen* 'izkaisīt, izkliedēt; panākt, ka atbrīvojas no garīga sasprindzinājuma, patīkami kavēt laiku' parauga.

B II 467, EF 2 272, M-E II 232, Pok 923 (927)

klijas. Aizguvums; no vlv. *kliē, klīge* [klīje] vai vh. *cliē* 't.p.' (v. *Kleie*). Pamatā ide. **glei-*, no kā la. *glīve* 'gļotas'. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās mūsdienu formā (*M*anc I 103, II 308, Lj 116, abos avotos sin. *izsijas*).
Kl 376, *M*-E II 226, Zēv 2 50

klika, *klikata* 'cilvēks, kas vienmēr smejas'— sk. *klakšķēt*.

klikšķēt — sk. *klakšķēt*.

klimpa [klim̃pa]. Aizguvums; no bv. *klümpe* (vlv. *klumpe), klimpe* 'pika, kunkulis, klimpa' (v. *Klumpen*). Pamatā ide. **glem-*'saspiest, veidot apaļu', no kā la. *glemst* 'lēnām ēst (viļājot kumosu mutē)'. Aizg. ieviests latviešu valodā 19. gs. (*klimpiņi* U I 113), 18. gs. tā vietā *kluči*.
Doo II 286, Gutzeit II 56, *M*-E II 227, Zēv 2 50

klints [kliñts]. Aizguvums; no vlv. *klint* 'klinšains krasts, nogāze, klints'. Pamatā ide. **gel-* 'savelties pikā, kamolā; apaļš priekšmets' (no kā la. *glums,* kr. *глúна* 'māls') atv. ģerm. **glend-* 'kaudze, guba' → 'kalna masīvs, klints'. Aizg. ieviests latviešu valodā 18. gs. (Lg I 235, St I 111) no Baltijas vācu izloksnēm. Agrāk šajā nozīmē *akmens* (*M*anc I 59) vai savienojumi ar šo vārdu: «zemes akmens» (Reiters 2 22), «akmens kalns» (Gl 1 14). 18. gs. par *klinti* dēvēts arī blīvs iezis zemes dzīlēs: «sāk to zemi pa virsu norakt, kamēr to akmiņu jeb klints kārt(u) atsniedz» (LGGr 1797 2 138).
Buck 50, Gutzeit II 53, *M*-E II 229, Pok 358, Zēv 2 51

kliņģeris [kliņ̃ģeris]. Aizguvums; no vlv. *kringel(e), krengel(e)* vai vh. *cringel* 'aplis, cepums apļa veidā' (v. *Kringel*). Pamatā ide. **ger-* 'griezt, vīt', no kā arī la. *griezt, grīste*. Vārds aizgūts latviešu valodā 17. gs. vai agrāk paralēli ar *e* (*krengeles* *M*anc II 310) un *i* saknē (*kringels* Elg 1 291), bet 18. gs. pārveidots ar metatēzi formā *klengeris* (Lg II 158), pēc tam v. *Kringel* ietekmē nostabilizējusies forma ar *i* — *kliņģeris* (St I 111, U I 113), paralēli *kriņģelis* (V I 215).
Kl 406, *M*-E II 229, Pok 386, Zēv 2 186

kliņķis [kliņ̃ķis]. Aizguvums; no vlv., afrī. *klinke* vai vh. *clinc* 'durvju rokturis (ar aizveres bultu)' (v. *Klinke*). Nosaukuma pamatā ir troksnis, kas rodas, durvis ar kliņķi aizverot. (Sal. verbus vh. *clinken,* v. *klingen* 'skanēt'.) Aizg. sastopams 15. gs. uzvārdos (Bl 1 193). 17. gs. tas minēts mūsdienu formā (*M*anc II 340, Lj 116, arī verbs *aizkliņķēt* = *aizkrampēt;* Elg 1 133 ar sin. *krampis;* acīmredzot kliņķa konstrukcija bija citāda nekā mūsu dienās — rokturis bija savienots ar āķi, krampi). Teksta piemērs: «stiprina tie viņu namus ar durvīm, atslēgām un kliņķiem» (Gl 3 168).
Doo II 262, Kl 378, *M*-E II 229, Zēv 2 187

klipa 'negadījums, kļūme'— sk. *klibs*.

klipt 'panikt'— sk. *klibs*.

klīst [klîst]; lš. *klýsti* 'klīst, maldīties; kļūdīties'. Pamatā ide.

*(s)kel- 'griêzt', no kā arī šķelt (sk.); atv. *klei- : *klī- ar d paplašinājumā: b. *klīd-tei/ti > *klīsti > la. klīst. Nozīmes attīstība: 'griezt' → 'atdalīt, smalcināt' → (intrans.) 'atdalīties, būt noškirtam, aizvirzīties' → 'iet savrup bez noteikta plāna vai nolūka'. Kauz. klīdināt. No klīst arī intens. (duratīvs) klaidīt: «cik sūri ir svešuos ļaudīs klaidīt» (Rainis — M-E II 208) un klaidot. No paralēlā verba apv. klīt 'klīst'— klaiņot.

No klaidīt, klaidot atv. klaidīgs (izklaidīgs), klaidonis [ùo], klaids 'klajums, izkliedējums, klaiņojums, klaidonis', (adj.) 'nepastāvīgs, klīstošs'.

Tās pašas cilmes, tikai ar saknes skaņumiju apv. kleists 'klaidonis'.

Sk. arī: klaiņot, klejot, kliest.

B II 467, EF 2 272, M-E II 231, Pok 923 (927), T. B. Горячева — Эт 1980 107

klīt 'klīst'— sk. klaiņot, klejot.

klizma. Pamatā ide. *ǩlei- / *klei- 'liekt, liekties, balstīt', no kā arī sliet (sk.); sakne *ǩel- / *kel- 'liekt' ar ĝ paplašinājumā. Skaņumijā *kleiĝ- : *kliĝ- > b. *kliž- > la. kliz- ar pied. -mā-, no kā klizma. Bijis laikam arī verbs *klizt 'liekties, klupt', sal. lš. apv. klizúoti, liter. klišúoti 'iet līkām kājām, klibot'. Vārda klizma sākotnējā nozīme laikam 'klupiens'. K

M-E II 230, Pok 600

kloķis [klùoķis]. Aizguvums; no vlv. klocke 'zvans, pulkstenis' (v. Glocke) vai vh. cloc, clocke 'zvans, pulkstenis; priekšmets zvana formā'. Vārds ir senīru cilmes un radies no tādu trokšņu atdarinājuma, kas rodas, sitot pa koka priekšmetiem. (Senākie zvani bija koka.)

Latviešu valodā vārds vispirms attiecināts uz dažādām grozāmām koka detaļām (rokturis, durvju vai loga aizšaujamais), tad uz mehānismu detaļām, ko satver ar roku un groza. Šāda nozīme laikam izveidojusies no vārda sākotnējā attiecinājuma uz zvana (koka) mēli, ko svārstīja ar roku.

Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (klogis Elg 1 133 un 555 ar sin. kliņķis, 460 ar sin. nažaspals, cirvjakāts).

Doo II 275, HM 69, Kl 262, M-E II 238

klons [kluõns], apv. klonis [uõ]; lš. klúonas 'rija; kuļamais klons, kuls; piedarbs, pļaviņa ap piedarbu'. Tās pašas cilmes kā verbs klāt (Būga, Endzelīns; ssk. klāt[a]). Blakus iter. klāstīt ir arh. klostīt [uõ] 'šķirstīt (grāmatu)' (← 'klāt lapu virs lapas'), un tas pats divskanis ir vārdā klons. (Pēc Būgas klāt : klons kā celt : kalns.)

B II 343, Buck 510, E I 106, EF 2 274, M-E II 238, Pok 928

klostīt 'šķirstīt'— sk. klons.

kluburot, klumburot — sk. klupt.

klucis. Aizguvums; no vh. cluts '(malkas) klucis' (vlv. klōt, klots, v. Klotz). Pamatā ide. *gel- 'savelties pikā, kamolā; apaļš priekš-

mets' (no kā la. *glaust*). Pēc cita uzskata (Endzelīns, Zēvers) vārds aizg. no vācu valodas. Aizg. sastopams 16. gs. uzvārdos (Bl 1 193) un 18. gs. vārdnīcās (St I 112).

EF 2 275, M-E II 233, Pok 359 (362), Zēv 2 52 un 187

klūga [klũga]; lš. *kliū̃ga* 'vica, rīkste, stiba', kr. *клюка́* 'līks spieķis, nūja'. Pamatā ide. **kleu-* 'liekts zars' (no saknes **(s)kel-* 'liekt') ar *g* saknes paplašinājumā; skaņumijā **kleug-* : **klūg-*, no kā b. **kl'ūg-* un **klūg-*. No bāzes paralēlformas **kloug-* la. apv. *klauga, klauģis* 'nūja, klucis' (U I 112, M-E II 215). Ar niansētu nozīmi apv. *kluģis, kluņģis* ('klucītis, kociņš, sprungulis').

Verbs *klūgot* [klũguôt]. Apv. *kluņģot* [uô] 'neveikli iet; iet streipuļojot, gāzelējoties'.

Tās pašas cilmes ir *kļūt* (sk.).— Pēc cita uzskata (Endzelīns) *klūga* laikam ir aizguvums. K

EF 2 273, M-E II 238, Pok 605, Ф II 257

kluģis, *kluņģis* 'klucītis, kociņš, sprungulis'— sk. *klūga.*

klukstēt — sk. *klaudzēt.*

kluņģot 'neveikli iet'— sk. *klūga.*

klupt; lš. *klùpti* 't. p.', *klaũptis* 'mesties ceļos', pr. *klupstis* 'celis', *poquelbton* [pakvelptan] 'ceļos paklupis, palocījies', v. *holpern* (< *holpeln)* 'iet klupdams'. Pamatā ide. **kuelp-* : * *kuļp-* 'locīties ceļos, klupt' > b. **kulp-* : **klup-*, no kā verbs *klupt*, tag. 1. pers. **klunpō* > **klunpuo* > *klūpu* (lš. *klumpù*). Iter. apv. *klaupāt* [klàupât], kauz. *klupināt.*

Sakne ide. **kuel-* 'griezt(ies), kustēties', no kā arī *cilpa* (sk.). No šās saknes arī la. *celis*, ar ko sal. pr. *klupstis* 't. p.'

Verba *klupt* veidošanās saistīta ar līdzīga skanējuma verbu klupšanas trokšņa atdarināšanai. (Sal. lš. interj. *klùpt!*)

Tās pašas cilmes, tikai ar *b* saknes paplašinājumā la. *kluburot* [uô], *klumburot* (ar *nb* > *mb*).

Sk. arī: *klibs.*

I. Duridanov — Donum B 108, E IV₂ 242 un 286, EF 2 276, Kl 315, Mažiulis 6 164 un 297, M-E II 236, Pok 630, Stang 2 128, 3 30, T 137, Куркина — Эт 1971 74, То IV 84

kluss; lš. *klùsas* 'pakurls, nedzirdīgs', *klùsus* 'dzirdīgs, ar asu dzirdi, ausīgs', pr. *poklusman* (nek. vsk. nom.) 'paklausīgs'. Tās pašas cilmes kā *klausīt* (sk.): pamatā ide. **ǩleu-* 'skanēt, dzirdēt' → 'klausīt(ies)'. Skaņumijā **ǩlū̆-* ar *s* paplašinājumā, no kā b. **klus-*. No šās formas la. *klust* 'kļūt klusam, būt klusam', biežāk atv. *apklust* (lš. *klùsti* '(pa)klausīt, būt klausīgam'). Verba nozīme izveidojusies no 'dzirdēt' → 'klausīties' → 'būt klusam (lai sadzirdētu)'. No tā paša celma adj. *kluss.* Intens. (dur.) *klusēt*, kauz. *klusināt.*

Buck 840 un 1259, E II 650, IV₂ 284, EF 2 265, M-E II 237

kļaut [kļaũt], apv. [aû]; lš. *kliáuti* 'aizkavēties, palikt, pabūt', refl. 'pieglausties, piekļauties, pieslieties', kr. *ключ* 'atslēga' (← 'aizbīdnis, āķis'), lat. *clāvis* 'aizbīdnis, atslēga; vica'. Pamatā ide.

*(s)kel- 'liekt' atv. *kleu- > b. *kl̦au- > la. kļau-, no kā verbs kļaut. Nozīmes attīstība: 'liekt' → 'pieliekt, pieglaust'.
Sk. arī: klūga.
B II 440, EF 2 274, M-E II 239, Pok 604 (605), T 137, W-H I 229, Tp 6 160, Ф II 258, ЭСРЯ II$_8$ 168

kļava; lš. *kliãvas, klẽvas*, kr., bkr. *клён* (psl. **klenъ*), ukr. *клен*, bulg. *клен*, č. *klen*, p. *klon*, sa. *hlin*, v. apv. *leinbaum* 't. p.' Pamatā ide. **kleno-* 'kļava' ar paralēlformu **kleu̯o-*, no kā b. **kleu̯on* (nek.) un **kl̦au̯on* (nek.). Nek. dzimtei izzūdot, latviešu valodā paralēlformas *kļava* un apv. *kļavs*, arī *kļeva, kļevs* [ẹ].
Par vārda tālāko cilmi izteikti dažādi uzskati. Iespējams, ka sakņe ir ide. **kel-* 'durt'; sal. lat. *acer* 'kļava': *ācer* 'ass, smails'. Pēc cita uzskata (Maheks) vārds ir Eiropas substrāta parādība.
EF 2 270, L I 59, Mach 254, Mažiulis 6 280, M-E II 239, Pok 545 un 603, Stang 3 28, T 136, ЕСУМ II 458, Ф II 247, ЭСРЯ II$_8$ 151, ЭССЯ IX 194

kļūda [kļûda], apv. [ũ]; lš. *kliáuda* 'trūkums, vaina, kaite'. Tās pašas cilmes kā *kļūt* (sk.). No *kļūt* iter. *kļūdit* (apv.) 'tikt, notikt, nokļūt': «Bij man sniedze audzējama Viņā pusē Daugavas. Pirku zirgu, daru laivu, Tik kļūdīju maliņā» (LD 18322). No šās nozīmes izveidojās 'nejauši nokļūt, maldīties' (kas sevišķi saistījās ar refl. *kļūdities*). No šejienes arī *kļūda* 'nejaušība' → 'negadījums, kļūme' → 'malds, nepareizība'. Mūsdienu liter. nozīmē *kļūda* tikai kopš 19. gs. 70. gadiem (BV 1873 19).
No verba *kļūt* arī atv. *kļūme* 'nejaušība' → 'negadījums, nepatīkama situācija'. Sal. apv. *kļūta* 'negadījums, nelaime': «pasarga no katras kļūtas» (E. Dinsbergs. Pridis un Trūte, 1860 35).
Buck 1186, EF 2 274, M-E II 240, Stang 3 29

kļūme — sk. *kļūda*.

kļūt [kļût], apv. [ũ]; lš. *kliū́ti* '(aiz)ķerties, trāpīt; būt par šķērsli, traucēt; dabūt, iegūt, tikt'. Tās pašas cilmes kā *kļaut* (sk.). Ide. **kleu-* : **klū-*, redukcijas pakāpē **klₑū-* > b. **kl'ū-*, no kā **kļūti* > la. *kļūt*. Nozīmes attīstība: no saknes **kel-* nozīmes 'liekt' → 'būt saliektam' → 'aizķerties un palikt kur' → 'tikt (kur)': «Atminiet, sveši ļaudis, Kā es kļuvu (var.: tiku) šai zemē» (LD 26027 var.). Tālākajā attīstībā noz. 'tikt, tapt, veidoties'. Tās pašas cilmes ir alb. arh. *kleva* < **klewa(m)* '(es) biju'.
Sk. arī: *kļūda*.
EF 2 274, M-E II 240, Pok 604 (605), Stang 2 186, 3 29, T 137, Гам-Ив 3 874, В. Э. Орел — Balt XXIV 62—64, Ф II 257

kļūta 'nelaimes gadījums, kļūme'— sk. *kļūda*.

knābt [knàbt], apv. [â^2]; lš. *knóbti* 't. p.', gr. *knáptein* '(sa)plēst; kārst'. Pamatā ide. **ken-* 'saspiest, salocīt, kniebt' atv. **kn-ēbh-* > b. **knēb-* (no kā apv. *knēblis* 'knābis'), skaņumijā **knāb-*, no kā verbs *knābt* ar atv. *knābis*. Iter. *knābāt* [knābât].
Sk. arī: *kniebt*.

EF 2 277, HF I 881, M-E II 244, Pok 558

knaģis. Aizguvums; no bv. *knagge* 'vadzis; kociņš ar šķeltu galu (veļas piestiprināšanai pie auklas)', kas savukārt no vlv., afrī. *knag(ge)* 'neformīgs koka gabals; koka zars, saknes gals; zarains koks' vai zv. *knagg* 'sauss zariņš, vadzis, rokturis'. Pamatā ide. **ghen-* 'grauzt, berzt, skrāpēt', no kā la. apv. *gņēga* 'cilvēks, kas ēd gariem zobiem', *ņēga, ņēkšķis* 't. p.'.

Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās, sākumā ar nozīmi 'rokturis (izkaptij)' (Lg II 153).

Doo II 294, Gutzeit II 58, Kl 501, M-E II 241, Pok 436, Zēv 2 53

knaisīt 'kasīt (vietu, kur knieš)'— sk. *kniest*.

knakstīties [knakstîtiês]. Pamatā ide. **ken-* 'saspiest, salocīt, kniebt' (no kā arī *kniebt*, sk.) atv. **kn-ek- / *kn-ok-* > b. **knak-*. No tā lš. *knākas, knāksė* 'nūja ar liektu galu', *knākė* 'līka nūja', *knaksóti* 'snaužot stāvēt vai sēdēt (un liekties, klanīties)'. Arī la. *knakstīties* 'liekties, tiekties' («zirgs knakstās pēc siena, zāles»), → 'tvarstīt' («tas zirgs jau nekož, viņš tikai knakstās») → 'jokojoties tvert, aiztikt, viegli knaibīt': «ni vairs ar mums tā juokuo, ni knakstās kā agrāk» (R. Blaumanis — M-E II 242), «Ai puisīti, knēvelīti, Ko ap mani knakstījies» (LD 9325, 1). K

M-E II 242, Pok 558

knašs; gr. *enkonéō* 'steidzos', lat. *cōnorārī* 'saspringt, mēģināt'. Pamatā ide. **ken-* 'censties, steigties'; atv. **kn-es- / *kn-os-* > b. **knas-*, no kā **knas-ios* > la. *knašs*.

Pēc cita uzskata (Endzelīns ar ?) vārds varbūt ar metatēzi no *nasks* vai (Zēvers) tas ir aizg. no lv. *knasch* 'steidzīgs, ātrs, veikls' (bet šī tikai bv. izloksnēs konstatētā forma var būt aizg. no latviešu valodas). K

HF I 439, M-E II 243, Pok 564, W-H I 262, Zēv 2 53

knauķis [knaũķis]; ssk. *hnūka* 'salīkt', norv. *nykkja* 'liekt, saliekt', toh. A *kñuk* 'pakausis'. Pamatā ide. **ken-* 'saspiest, salocīt, kniebt' atv. **kneu-* ar *k/g* paplašinājumā. Skaņumijā **knouk-* > b. **knauk-*, no kā la. *knauķis* 'maza auguma zēns' (niev.). Tās pašas cilmes ir *kņupt* (sk.).

Saknes noz. 'liekt' tieši atspoguļojas vārda *knauķis* apv. lietojumā, piem., *knauķis* 'pirksta locītava' un 'kāsis pie ragavām, kas piesiets, lai virve labāk tecētu, vezumu sienot' (E-H I 628).

M-E II 243, Pok 558 (559)

knausīties 'knosīties'— sk. *knosīties*.

knēblis 'knābis'— sk. *knābt*.

knibināt — sk. *kniebt, knipa*.

knibis 'maizes galiņš'— sk. *knipa,*

kniebt [kniêbt]; lš. *kneībti, kniēbti* 't. p.', gr. *knipós* 'skops', v. *kneifen*, apv. *kneipen* 'kniebt'. Pamatā ide. **ken-* 'saspiest, salocīt, kniebt' (no kā arī *knābt*, sk.). Nozīme 'kniebt' šās saknes atv-iem izveidojusies baltu un ģermāņu valodās (ar līdzskaņu variācijām *k/g-* un *-b/p-*). Saknes skaņumijā iter. *knaibīt* un *knibināt*.

Sk. arī: *knakstīties, knipa, knipis.*
B II 452, EF 2 277, Gutzeit II 65, HF I 885, Kl 381, M-E II 248, P 335, Pok 559 (561), Stang 2 23

kniede [kniẽde]; ssk. *hnīta (hneit)* 'uzdurties', *hnita* 'kniedēt', a-s. *hnītan* 'grūst; šūt', vlv. *nēt,* lv. *nēd,* v. *Niete* 'kniede'. Pamatā ide. **ken-* 'skrāpēt, berzt' → 'durt', no kā arī *kniest* (sk.). Atv. **kn-eid-* > ab. **knied-,* no kā verbs **knied-ti,* subst. *kniede.* Verbs **knied-ti* > *kniest* (pag. **knieda*) saplūdis ar morf. var. *kniest* (pag. *kniesa*). Celma *-d-* parāda *knidēt* (iter.) 'kniest; dīgt', *knidināt* (kauz.).
Vārda *kniede* nozīmi ietekmējis lv. *nēd,* no kā apv. *niede;* no vlv. *nēt* aizg. *niete* 't. p.' (M-E II 749, V 1 152). Atv. *kniedēt,* apv. *knietēt, nietēt, niedēt.* (K)
Doo II 643, EF 2 279, Kl 511, M-E II 279, Pok 562, Zēv 2 83

kniepe [kniẽpe]. Aizguvums; vārds abstrahēts no salikteņa *kniepadata,* kas izveidots pēc lv. *knōpnātel* 't. p.', kur pirmajā daļā dsk. *knōp(e)* no *knōpe* 'poga, galviņa' (v. *Knopf* 'poga'). Aizg. minēts 17. gs. formā *kņopadata* (Manc I 129), tad *kniepadata* (Lg I 497), bet *kniepe* 19. gs. (U I 115).
Buck 439, M-E II 249, Zēv 2 54

kniest [knìest]; lš. *kniẽsti* 'niezēt; rūpēt', īru *cned* (< **knidā*) 'brūce', ssk. *hníta* 'piedurties', gr. *knízein* 'skrāpēt, kasīt, berzt; kairināt, sadusmot'. Pamatā ide. **ken-* 'skrāpēt, berzt' atv. **kneis-* / **kneit-* > ab. **knies-* / **kniet-,* no kā la. *kniest.* Skaņumijā trans. *knaisīt* [ài, aĩ] 'kasīt' un *knosīt* [ùo] 'kasīt, berzēt', refl. *knosīties.* Saknes paplašinājumā paralēli *s* un *d/t,* no kā latviešu un citu valodu dažādās paralēlformas. (Verba *kniest* pag. *knisu* / *knitu.*)
Sk. arī: *kniede, knist, knosīties, kost, kņudēt.*
B II 476, EF 2 279, HF I 884, Mažiulis 6 16, M-E II 249, Pok 559, (561), Stang 3 30

knīpa [knīpa], *kņīpa;* lš. apv. *knypà* 'jauna meitene; kas liess, vājš, slims', *knypáuti* 'darboties, knibināties', ssk. *hnippa* 'grūst, bāzt', v. *knippen* 'dzert maziem malkiem', lv. *nibbelen* 'nokost', gr. *knīps* 'kāda skudra', *knipós* 'skops'. Pamatā ide. **ken-* 'saspiest, salocīt, kniebt' atv. **kneip/bh-,* no kā arī *kniebt* (sk.). Skaņumijā **knīp-,* no kā bijis verbs **knipt* (lš. *knypti*) 'kniebt', iter. *knīpēt* (apv.) 'knaibīt': «Līziņa lūpiņas knīpēt knīpēja» (LD 35085). No šā verba *knīpa* sākotnēji 'kas mazs, nokniebts' → 'bērns' (apv. *knīpati* 'mazi bērni') → (niev.) 'pusaugu meitene'. Par nozīmēm 'kniebt, knibināt': 'kas mazs' sal. *knibināt:* apv. *knibis* 'maizes galiņš', *knibulis* 'sīks nieciņš, pavisam sīka detaļa'.
HF I 885, M-E II 248; Pok 558

knipati 'mazi bērni'— sk. *knīpa.*

knipis. Tās pašas cilmes kā *kniebt* (sk.), tikai ar *p* saknes paplašinājumā kā vārdā *knīpa.* Bijis verbs **knipt* 'kniebt', no kā apv. *knipucītis* 'mazs gabaliņš, maza drusciņa': «paņem vienu knipucīti

gaļas!» (E-H I 631), *knipste* 'kniebiens', *knipis* 'kas sīks', pārn. 'mazs, sīks cilvēks': «mazs, niecīgs vīrelis, tāds knēvelis, tāds knipis» (M-E II 247).

Vārds *knipis* ieguvis noz. 'divu saliektu pirkstu raksturīga kustība' no v. apv. *knipp* 't. p.' (K)

M-E II 247, Zēv 2 55

knipucītis 'mazs gabaliņš, maza drusciņa'— sk. *knipis*.

knislis, apv. *knisis*. Atv. no *knist* 'niezēt' (sk. *knist*[a]). Tās pašas saknes (**ken-* : **kn-*), tikai ar citu piedēkli ir apv. *knausis, knauslis* 'knislis'. (Sal. *knosīties*.)

B III 830, EF 2 279, M-E II 247, Pok 559, 562 (563)

knist[a] 'niezēt'; lš. *knìsti* (tag. *knintù*) 'niezēt, kniest'. Tās pašas cilmes kā *kniest* (sk.), tikai citā skaņumijas pakāpē: **kneit-* : **knit-* 'kasīt, berzt' → 'durt'; b. **knit-tei/ti* > **knisti*, no kā la. *knist*, tag. 3. pers. *knit, knīt*.

Sk. arī: *knislis*.

EF 2 279, ME II 247, Pok 559, 562 (563), Откупщиков 2 167

knist[b] 'dīgt': «pļavā pirmā zāle knita» (M-E II 247), «eglītēm zaru galuos .. pampst, briest un knīt .. apaļi knuzuļi» (J. Janševskis — E-H I 631). Pamatā **ken-* 'dīgt, sākties, rasties' (no kā arī *cinis*, sk.); atv. **knit-*, no kā b. **knit-tei/ti* > **knisti* > la. *knist*, tag. 3. pers. *knīt*. Kauz. *knitināt* 'diedzēt': «es knitināju kāpuostu sēklas, lai redzētu, vai tās aug» (M-E II 247).

Pēc cita uzskata (Frenkels) vārds ir vienas cilmes ar *knist*[a].

EF 2 279, M-E II 247, Pok 563 K

knosīties [knùosîtiês]; lš. *kniaũsti* 'rakņāties'. Pamatā ide. **ken-* 'skrāpēt, berzt' (no kā arī *kniest*, sk.); atv. **kn-eus-* / **kn-ous-* > b. **knaus-*, no kā la. apv. *knausīties* 'knosīties', *knausis* 'knislis', skaņumijā *knusis* 't. p.': «Ai odiņi, masaliņas (var.: Odi, odi, knauši, knauši; var.: knuši, knuši), Neēdiet gov(j)u gana, Ēdiet tēva pieguļniekus, Tiem ir vaļa knosīties» (LD 29284, 2 var.).

Stiepuma pakāpē **knōus-* > ab. **knuos-*, no kā la. apv. *knost* [knùost] 'kasīt', iter. *knosīt*, refl. *knosīties*.

B I 296, II 354 un 546, M-E II 251, Pok 559 (563)

knupis. Pamatā ide. **ken-* 'saspiest, salocīt, kniebt' atv. **knup-*, no kā la. verbs *knupt (kņupt)* '(sa)līkt, sēdēt salīkušam'. No verba senākas noz. '(sa)spiest, (sa)liekt' atv. *knupis* 'aizsainis, vīstoklis' un 'lupatiņā iesiets saspiests (maizes, cukura) zīžamais'. Vārda nozīmi ietekmējis vlv. *knuppe* 'mezgls, pumpurs, sainis'. Savukārt Baltijas vācu izloksnēs vārdam *knuppe* 'sainis' pievienojusies no latviešu valodas noz. 'lupatiņā iesiets zīžamais'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Zēvers) vārds ir aizg. no vācu valodas. (K)

Gutzeit II 66, M-E II 250, Zēv 2 56

knusis 'knislis'— sk. *knosīties*.

knūst 'kniest'— sk. *kņudēt*.

kņada. Pamatā ide. **ken-* 'skrāpēt, berzt' (no kā arī *kniest,* sk.). Atv. **kn-ed- / *kn-od-* > b. **knad-,* no kā laikam bijis la. verbs **knast*; sal. apv. *knasts* 'šaurs' («zābaki par knastiem», E-H I 628) → 'pieguloššs, šaurs' («knasts uzvalks», turpat) → 'smalks' («tik knasti viņi ģērbjuoties», M-E II 243). No tās pašas bāzes *kņada* (ar ekspresīvu *n* mīkstinājumu). Nozīme attīstījusies dažādos virzienos: 'pārpalikumi pēc labības tīrīšanas' (sal. si. *ki-knasa-* 'saberztas labības smalkumi'), 'kustīgu bērnu kopa' (apv. *kņadas* 'sīki, mazi bērni, vasaraudži', DL Piel 1894 VII 97), 'skaļa ļaužu burzma, jūklis' («pa skuolas dārzu iet kņadu kņadumis», M-E II 252), 'daudzu balsu skaļš troksnis, parasti saistīts ar satraukumu, nemieru vai bāršanos'. Visu šo nozīmju pamatā 'beršana, berzēšanās, ar to saistītais troksnis'. (K)
EF 2 227, M-E II 252, Pok 559

kņudēt [kņudêt], apv. *knudēt;* sav. *hniuwan* 'sagrūzt, saberzt', gr. *knȳō* 'kasu'. Pamatā ide. **ken-* 'skrāpēt, berzt' (no kā arī *kniest, kņada,* sk.). Atv. **kneud- : *knŭd-,* no kā b. **knŭd-tei/ti* > la. **knust,* apv. *knūst* 'kniest', kuru iter. apv. *knudēt, knūdēt* 'viegli niezēt' un liter. *kņudēt.* Skaņumijā apv. *knausīt* 'knosīt'.
EF 2 278, HF I 887, M-E II 251 un 253, Pok 559 (562)

kņupt, apv. *knupt;* lš. *kniùpti, kniùbti* 'mesties ceļos, krist', *kniūpinti* 'iet galvu nodūrušam', ssk. *hnūfa* 'apgriezt, apcirpt'. Pamatā **ken-* 'saspiest, salocīt, kniebt' atv. **kneup- : *knŭp-* > b. **kniaup- : *knŭp-,* redukcijas pakāpē **knₑup-* > b. **knįūp-.* No šīm formām latviešu valodā vairākas formu variācijas: apv. *kņaupt* 'kniebt', apv. *knupt, knūpt, kņūpt,* liter. *kņupt* 'stipri saliekties, sagumt; sēdēt, gulēt ar stipri saliektu, sagumušu augumu' (apv. 'klupt').
Ide. paralēlformas ar *-p/b-,* tāpēc arī latviešu valodā apv. *knubt, kņubt* ar nelielām nozīmes niansēm.
Pēc cita uzskata (Frenkels) vārda pamatā ir skaņu atdarinājums.
Adv. *kņūpu* [kņùpu] 'stipri saliecies; guļus uz mutes' (apv. *knūpu*).
Sk. arī: *knauķis, knupis, naigs.*
EF 2 278, M-E II 250, Pok 558 (559)

kņūpu — sk. *kņupt.*

kocis 'bišu strops'— sk. *ķocis.*

kodaļa [kùodaļa], apv. *kodeļa, kodeļš* [uo]. Aizguvums; no skr. *куделя* 't. p.' (kr. *кудéль*) senākās formas ar *o* > la. *uo.* Par vārda tālāko cilmi ir dažādi uzskati. Iespējams, ka sl. **kǫdelь* < **kǫgelь* no ģerm. **kangela* (Martinovs), bet pēc cita uzskata (Trubačovs) vārds ir slāvu cilmes ar **delь* 'diegs' saknē.
Latviešu valodā vārds aizgūts pirms 13. gs. Tas minēts 17. gs. vārdnīcās (*kodeļš* Manc I 46, *kodels* Lj 118, *kodeļš* Elg I 119 ar sin. *prēslics, ērkulis*).
Pēc cita uzskata (Otkupščikovs) *kodaļa* ir baltu cilmes vārds.

E I 105, EF 2 311, M-E II 341, Мартынов I 65, Откупщиков 6 96, Тр 6 97, Ф II 399, ЭСРЯ II_8 431

kode [kuôde]; lš. *kándė, kándis* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *kost* (sk.); b. **kandē-* > la. *kode* [uô]. Nozīmes pamatā '(vilnas) kodēja, ēdēja'. Apv. *koda* [uo], *kods* [uô].

EF 2 227, Lanszweert 8, M-E II 340

kodols [kuôdùols], apv. *kols* [kuôls]; lš. *kánduolas* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *kost* (sk.), atv. no šā verba (Endzelīns, Frenkels): kodols ir augļa (piem., rieksta) kožamā, ēdamā daļa.

Pēc cita uzskata (Pokornijs) vārds ir atv. no ide. **ken-* 'saspiest, salocīt, kniebt' kā ssk. *knoda* 'kamols', si. *kandaḥ* 'bumbulis'.

I. Ēdelmane — LVKJ 1971 VII 111, EF 2 227, Karaliūnas 13 42, M-E II 341, Pok 558 (559)

kokalis 'kāds augs ar sēklu pogaļām'— sk. *čokurs*.

kokle [kuõkle]; lš. *kañklės, kañkliai* (dsk.) 't. p.', go. *hana*, v. *Hahn* 'gailis' ('dziedātājs'), senīru *canim* '(es) dziedu', gr. *kanachē* 'skaņas, troksnis', lat. *canere* 'dziedāt, skanēt, atskaņot', *cantus* 'dziesma'. Pamatā ide. **kan-* 'dziedāt, skanēt'; b. **kantl-* > **kankl-* no kā **kanklē-* > la. *kokle* [uõ]. Uz senāko formu **kantl-*, norāda aizgūtais s. *kantele* 'nacionāls mūzikas instruments, līdzīgs koklei' (Tomsens). Sal. bretoņu *kentel* < **ken-tlo-m* 'dziedāšana'.

Pēc cita uzskata (Pizani) **kankl-* < **kalkl-* un saistāms ar kr. *колокóл* 'zvans', pie tam kā vārds ar saknes reduplikāciju (Gamkrelidze, Ivanovs). Vēl pēc cita uzskata (Mikola, Nīdermanis) baltu vārds aizgūts no somu valodas.

EF 2 215, HF I 776, L I 59, M-E II 342, Mikola I 441, Pok 525, W-H I 154, Zēv 2 407, Гам-Ив 3 221, Этн ист 142

koks [kùoks]; lš. *kúoka* 'nūja ar resnu galu; stampa', *kúokas* 'nūja ar resnu galu; nūjas resnais gals, bumbulis; vāle', *kukà* 'nūja', bulg. *кýка* 'kāsis, vadzis, āķis, rokturis'. Pamatā ide. **keuk-* : **kŭk-* no saknes **keu-* 'liekt(ies)', no kā arī *kukt* (sk.); skaņumijā **kōuk-* > b. **kuok-*. Vārds sākumā apzīmējis līku koku, zaru, nūju, no kā attiecināts uz jebkuru koku. Tai pašā laikā agrākais baltu koka un meža apzīmējums (**medis;* lš. *mēdis* 'koks'), jēdzieniem diferencējoties, latviešu valodā apzīmēja vairs tikai mežu (sal. *mežs*). Par koka nosaukuma izveidošanos no kādas koka pazīmes sal. kr. *дуб* 'ozols', kam pamatā noz. 'dobums' → 'dobs koks'.

Vārda *koks* saistījums ar zaru, nūju, kārti saglabājies, sal.: «iesist ar koku», «žāvēt sienu kokos». Ar vārda *koks* noz. 'nūja' saistīts arī verbs *kokot* [kùokuôt] 'sist ar nūju, sodīt ar nūjas sitieniem'.

Atv. *koksne* ir samērā jauns, tas darināts 19. gs. beigās («koksne jeb koku šķiedras», MVM 1900 952), bet ieviesies valodā tikai 20. gs. 20. gados pēc akceptēšanas par terminu (ZTV

63). Līdz tam *kokonis* (K. Valdemāra termins, V 3 79), *kokviela* (D I 592).

B I 296 un 368, II 211, Buck 48, EF 2 306, Lanszweert 160, M-E II 342, Stang 2 128, T 121

kopa [kuõpa]; lš. *kúopa* 'bars; ciema iedzīvotāju sanāksme; atlīdzība (par noganījumu); kaudze, (labības) kopiņa', kr. *кўпа* 'priekšmetu kopa, masa', bulg. *кўпа* 'kaudze', p. *kupa* 'kaudze, bars' (ssl. *kupъ* 'kaudze, savienojums'). Pamatā ide. **keu-* 'liekt, liekties, ieliekums, izliekums, dobums' ar *p* saknes paplašinājumā; **keup- : *kōup-* > b. **kuop-*, no kā la. *kopa* [uõ]. Nozīmes attīstība: 'liekt, liekties' → 'izliekums' → 'kaudze'. Šī nozīme parādās savienojumos «smilšu kopa (kopiņa)», «gruvešu kopa» u. tml. Ar noz. pārnesumu '(atsevišķu priekšmetu, dzīvnieku, cilvēku) kopums'.

Adv. *kopā* no lok. formas. Adj. *kopējs, kopīgs,* kam blakus subst. *kopība.*

Pēc cita uzskata (Karaļūns) vārda pamatā ir b. **kep-* 'ņemt, grābt'.

Sk. arī: *kosa*[b].

B II 355, EF 2 231 un 312, Dz. Hirša — Vēstis 1986 8 91, Karaliūnas 2 189, M-E II 344, Pok 591, B. Reidzāne — LVKJ XIV 63—71, Stang 3 27, T 138, Ф II 418, ЭСРЯ II_8 445, ЭССЯ XII 56

kopš [kuôpš]; lš. *kuomèt, kuõmet* 'kad'. Vārdā *pš* < *mš*; sal. apv. *kuôm(e)š, kuômet* 'kopš, cik ilgi'. Pamatā vārdu savienojums **kuo mętu* (lš. *kuõ metù*)— vietn. *kas* vsk. instr. savienojums ar vārda *mets* 'laiks' locījumu, kam blakus varēja būt kāda senāka forma ar *-šu.*

E III_1 88, I 1040, EF 2 312, M III 93, 3 101, M-E II 343 un 346

kopt [kùopt], apv. [uõ, uô²]; lš. *kuõpti* 'tīrīt; novākt (labību)'. Pamatā ide. **keu-* 'liekt' (no kā arī *kopa, kupena,* sk.) ar *p* saknes paplašinājumā; skaņumijā **kōup-* > ab. **kuop-*, no kā la. *kopt.* No saknes nozīmes 'liekt, liekties' → 'liecoties sagrābt, savākt' → 'sagrābjot, savācot salikt kopā, kaudzēs'. No savienojumiem kā, piem., «nokopt sienu», «nokopt pļavu, tīrumu» vārds *kopt* ar tālāku nozīmes pārnesumu lietots arī savienojumos «kopt pļavu, tīrumu»; tur tas ieguvis noz. 'rūpēties (par ko), uzturēt labā kārtībā'. No šejienes tālākais noz. pārnesums —«kopt augus, dzīvniekus» un attiecinājums uz vēl plašāku objektu loku.

B II 431, E III_2 205, EF 2 282, M-E II 346, Pok 588 (592), T 138

kore [kuõre]; lš. *kuõras* 'kūlīšu kopa, statiņš; tornis', gr. *kyrtós* 'izliekts, apaļīgs, kuprains', *korōnís* 'izliekts, (subst.) vainags', lat. *curvus* 'līks'. Pamatā ide. **(s)ker-* 'griezt, liekt' (no kā arī *kreiss,* sk.). Skaņumijā **kor- : *kōr-* > ab. **kuor-*, no kā la. *kore* [uõ], apv. *kora* [uõ], *šķore* [uõ], *čore* [uo]: «līdz jumta pačorēm» (J. Kadilis). Vārda sākotnējā nozīme 'izliekums' parādās apvidu lietojumā: «zirgs nes kaklu ar kori» (ar līkumu, DL

Piel 1894 VII 97), «lādes virsa bija ar kuoru» (E-H I 688). No šejienes '(jumta) šķautne', apv. '(kalna) virsotne'.

Atv. *apkorēm* [uõ], *apkorām* [uõ] 'ar līkumu, aplinkus'.

EF 2 313, HF I 927, II 55, W-E I 427, II 347, Pok 935, Ķaraliūnas 13 39, W-H I 317

koris [kuõris]. Aizguvums; no vlv. *koòr* vai vh. *coor* (v. *Chor*) 't. p.', kas savukārt no lat. *chorus* < gr. *chorós* 't. p.' (sākotnēji 'riņķa deja, dejas laukums'). Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās; G. Manceļa doto formu *kore* (Chore, II 369) laikam ietekmējis vārds *kore* 'virsotne, (jumta) šķautne'.

HF II 1112, Kl 117, M-E II 348, Zēv 2 325

kosa[a] [kuõsa], apv. [kùosa²], *kose* [uo] 'kāds augs'. Vārdam iespējama divējāda cilme.

1. Pamatā ide. **kes-* 'kasīt' (no kā arī *kasīt,* sk.); skaņumijā **kos-* : **kōs* > ab. **kuos-,* no kā la. *kosa* [uo], apv. *skosta* [uõ]. Auga nosaukuma pamatā ir tā dzinumu paasā virsma (sal. tās pašas nozīmes apv. *aši, ašķi*). Arī citās valodās dažu augu nosaukumi ir tās pašas cilmes, piem., lat. *sentis* (< **ksentis*) 'ērkšķu krūms', si. *kşuráḥ* 'kāds stāds ar ērkšķiem', arī 'bārdas nazis'.

2. Kosas nosaukums vairākās valodās saistīts ar zirga apzīmējumiem (kā 'zirgu zāle'), piem., lat. *equisetum* 'kosa': *equa* 'ķēve', *equus* 'zirgs'. Ja ir bijis ide. zirga nosaukums **kani-* / **kans-* (sal. hetu pilsētas nos. *Kanesa,* kur zirgi godāti kā sakrālas būtnes), tad la. *kosa* < **kansa* (līdzskaņa celma pārveidojums *ā*-celmā). (Tādā gadījumā varbūt arī apv. *aši* < **ašvi,* kas atv. no **ašva* 'ķēve'.)

Iespējams, ka sl. **konь* no ide. paralēlās *i*-celma formas **kani-* (kr. *конь* 'zirgs'; citādi vārda cilmi skaidro Trubačovs). (K)

M-E II 348, Pok 385, ЭССЯ X 197

kosa[b] [kuõsa, ùo] (apv.) 'izliekums'. Pamatā ide. **keu-* 'liekt' (no kā arī *kopa,* sk.) ar *s* saknes paplašinājumā. Skaņumijā **kōus-* > ab. **kuos-,* no kā la. *kosa* [uo] ar nozīmes niansējumu: 'skausts, pakausis': «sakas zirgam kuosu nouberzušas» (M-E II 348) un 'kalna mugura' (sal. vietv. *Kosa* [uõ], *Kosāju* [uõ] *kalns* Naudītē).

Atv. *kosains* 'ar divām galotnēm' un pārn. *divkosis, divkosīgs* [uõ].

M-E I 473, II 348, Pok 588 K

kost [kuôst]; lš. *kąsti* 't. p.', kr. *кус* (bsl. *kǫsъ,* psl. **kǫdsъ*) 'kumoss', *кусать* (bsl. *kǫsati*) 'kost, dzelt', bulg. *късам* 'kožu, dzeļu', č. *kousati,* p. *kąsać* 'kost, dzelt', si. *khā̆dati* 'sakož, ēd', gr. *knṑdontes* 'metāla zobi (pie zobena vai medību šķēpa asmeņa)'. Pamatā ide. **ken-* 'skrāpēt, berzt' (no kā arī *kniest,* sk.) ar *d* saknes paplašinājumā; atv. **kond-* > b. **kand-,* no kā **kand-tei/ti* > **kansti* > la. *kost* [uô]. Iter. *kodīt, košļāt, kožļāt* [uô], kauz. *kodināt* [uô].

Buck 266, EF 2 227, HF I 888, Jēg 6 76 un 109, Lanszweert 8, Mach 265, M-E II 349, MM I 308, Pok 559 (560), Откупщиков 2 166, Ф II 431, Ц 231, ЭСРЯ II_8 459, ЭССЯ XII 65

košs [kuôšs]; pr. *kanxta* (siev. vsk. nom.) 'smalks', *nikanxts* 'neglīts', kimriešu *cann* 'balts, gaišs', si. *candati* 'spīd', lat. *candēre* 'būt mirdzoši, spīdoši baltam; spīdēt, koši kvēlot'. Pamatā laikam ide. **ken-* 'degt', no kā atv-i ar dažādiem saknes paplašinājumiem, piem., **kend-* / **kand-* 'spīdēt, kvēlot; gaišs' (senindiešu un latīņu vārdos), **kenk-* 'degt, kalst' (no tā lš. *keñkti* 'kaitēt', Pokornijs). No formas **kens-* / **kons-* > b. **kans-*, adj. **kans-ịas* > la. *košs* [uô]. 18. gs. vārdam bijusi arī noz. 'skaidrs, caurredzams, caurspīdīgs' (Lg II 154). Paralēli bijusi arī forma *koss* [uo] 'caurredzams, caurspīdīgs' (Lg I 189), ja vien šī forma nav kļūdaina, jo blakus dots piemērs ar *š* (*koši tauki* 'skaidri, caurspīdīgi tauki'). Nozīmes attīstība: 'degt' → (adj.) 'kvēlošs, spožs' → 'spilgts' («košas krāsas») → 'skaists'.

Pēc cita uzskata (Būga, Toporovs) vārds saistāms ar verbu *kāst* (noraida Frenkels). K

B II 343, E IV_2 234 un 266, EF 2 284, Jansons 3 10, M-E II 350, MM I 372, Pok 526, W-H I 151, To III 205

kovārnis — sk. *vārna*.

krāce — sk. *krākt*.

kracis —'kārts ar šķērskokiem (labības žāvēšanai)'— sk. *krekls*.

krails 'liekts, līks'— sk. *kreilis*.

kraistīt [kraîstît], apv. [aĩ, ài]. Atv. no verba *kriet* saknes, tā iteratīvs. (Sk. *krija*.) Formas *kriet* : *kraistīt* kā *liet* : *laistīt*.

M-E II 256

krākt [kràkt], apv. [kŗàkt]; lš. *kriõkti*, apv. *krõkti* 'rūkt, rēkt, krākt'. Pamatā ide. **ker-* skaņu atdarināšanai; no tā arī *ķērkt* (sk.). Ar *k* saknes paplašinājumā **kerk-* : **krek-*, skaņumijā b. **krāk-*, no kā la. *krākt*.

Ar verbu *krākt* ('radīt skaļu troksni') parasti saista vārdu *krāce* (kas rada skaļu troksni ūdens plūsmā), apv. [kŗãce] (tā arī Endzelīns). Pēc cita uzskata (Blese), kas liekas ticamāks, *krāce* tagadējo formu (ar *ā*) ieguvusi tautas etimoloģijā (saistot ar verbu *krākt*), bet senākā forma **krace* īstenībā saistāma ar apv. *kracis* 'kārts ar šķērskokiem (labības žāvēšanai)' no ide. **krek-* : **krok-* 'izcelties, izslieties, rēgoties' (sk. *krekls*). Tas «arī labi saskan ar lietas būtību: Daugavas krāces ir upes gultnē uz augšu pacelti akmeņi — dažreiz augstāk, dažreiz ne tik augstu, un bieži, upei pāri krācēm plūstot, nav nedz krākšanas, nedz citu kādu trokšņu, un tikai īpatnēja ūdens mutuļošana norāda, ka apakšā ir krāce. Līdzās šim *kracis* tādā pašā nozīmē ir arī forma *kradzis* Nīgrandā» (Bl 9 133). E.Blese saista vārdus **krace* un **kradze* kā senos krāces apzīmējumus ar vietv. *Aizkraukle* senākajām vlv. formām *Ascrad, Ascrath* u. c., kuru

pamatā varēja būt *Azkradze vai *Azkrace (kur *az* = *aiz*), lībiešu izrunā **Askrads*, **Askrats*. Taču vairāk domājams, ka *Ascrad, Ascrath* ir senskandināvu cilmes vietvārds, kam pamatā ssk. *askr* 'osis' (arī 'mazs kuģis', sākumā laikam oša koka). Aizkraukle atradās lielu oša mežu apvidū, un vikingu apmetne Daugavas krastā varēja būt nosaukta vārdā, kas atvasināts no oša nosaukuma. (Par vārdu *Aizkraukle* sk. *kraut*.)

Bl 9 132, E III_2 363, EF 2 299, M-E II 265 un 266, Pok 568

kraķis 'zārds, soliņš'— sk. *krekls*.

kraliņš 'trusis'— sk. *trusis*.

krampis[a] [kram̃pis] '(durvju) āķis'. Aizguvums; no bv. *krampen* 't. p.', kas savukārt no vlv. *krampe* (v. *Krampe*) 't. p.' Pamatā ide. **gerb-* 'salīkt, krokoties', no kā la. *grumba*. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Elg I 133 un 634, *krambis* Lj 121).

Gutzeit II 85, Kl 400, M-E II 257, Pok 387, Zēv 2 57

krampis[b] [kram̃pis] 'sāpīga muskuļu savilkšanās'. Aizguvums; no vh. *cramp* vai vlv. *krampe* 't. p.' (v. *Krampf*). Sākotnējā noz. 'salīcis, sakumpis' → 'salīcis augums' no ide. **gerb-* 'salīkt, krokoties', no kā arī *krampis*[a]. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 106, II 395: «krampis velk», Lj 121, Elg I 182).

Kl 400, M-E II 257, Pok 387, Zēv 2 358

krams, apv. *krems* [kŗęms]; lš. *kramaĩ*, vsk. *krãmas* 'kraupis, krevele', kr. *кремéнь* (psl. **kremy*, ģen. **kremene*), bulg. *крéмен*, č. *křemen*, p. *krzemień* 'krams', kimriešu *cramen* 'kraupis'. Tās pašas cilmes kā *krimst* (sk.); skaņumijā **krem-* / **krom-* > b. **kram-*, no kā la. *krams*. No šās bāzes arī apv. *krama, krams* 'kraupis, kašķis': «Bērnus, kam kašķis jeb krama ir, nebūs skolā sūtīt, ka citiem nepielīp» (M. Stobe, Veselības grāmata, 1795 81). Par nozīmju sakaru sal. v. *Grind* 'kraupis, krevele': lv. *grind* 'grants': sa. *grindan* 'saberzt'.

Pēc cita uzskata (Trubačovs) la. *krams* nav mantots, bet no slāvu valodām aizgūts vārds. Ar šādu viedokli nesaskan la. apv. *krams*, lš. *krãmas* nelīdzenas ādas apzīmēšanai; šādu nozīmju nav slāvu valodās, tātad tās patstāvīgi izveidojušās baltu valodās no mantota vārda.

B II 218, EF 2 287, M-E II 257, Pok 938 (945), T 141, Петлева — Эт 1974 22, Ф II 370, ЭСРЯ II_8 381, ЭССЯ XII 118

kramstīt — sk. *krimst*.

krāns [krãns]. Aizguvums; ar krievu valodas starpniecību no vlv. *krān* 'dzērve', pārn. '(mucas, ūdensvada) krāns' (v. *Kranich* 'dzērve'). Pamatā ide. **ger-*, no kā la. *dzērve, gārnis*. Dzērves nosaukums attiecināts uz krānu tāpēc, ka tā forma agrāk atgādināja putnu. (Sal. v. *Hahn* 'gailis; krāns'.) No vlv. vārda kr. *кран* 't. p.' Vārds *krāns* sastopams 19. gs. vārdnīcās (V I 214, 2 104). 17. un 18. gs. tai pašā nozīmē lietots aizg. *ānķins* < lv. *hāneken* 'gailītis; krāns' (Manc I 83, Lg II 5, St II 2).

Tās pašas cilmes ir (*ceļamais) krāns.* Uz šo ierīci vlv. dzērves nosaukumu attiecināja 14. gs. Hanzas kuģinieki.

Doo II 345, Kl 400, Pok 384, Zēv 2 57, ЭСРЯ II₈ 370

krants [krañts], apv. [r], *krante* [añ, àn²]; lš. *krañtas* 'krasts', kr. *крутóй* (psl. **krǫt-*) 'stāvs, kraujš', č. *krutý* 'bargs, stiprs, rupjš', p. *kręty* 'līkumains; stiprs'. Pamatā ide. **(s)ker-* 'griêzt' (no kā arī *cirst,* sk.; Frenkels), atv. **kr-et-* ar *n* iestarpinājumu. Skaņumijā **kront-* > b. **krant-,* no kā la. **krantis* > *krants.* Forma ar *-an-* no kursiskajām izloksnēm; tekstos arī *krota* [uo] 'krauja' (P. Rozītis). Sal. vietv. *Kranti* (Nīcā): *Krote* [uô²], *Krotis* [uô²], *Krotiņi* [uô²].

Pēc cita uzskata (Trautmanis, Pokornijs) vārda pamatā ir ide. **kert-* 'griēzt, vīt'; vēl pēc cita (Trubačovs) — vārds saistāms ar *krist* un tam nav sakara ar slāvu vārdiem.

B III 181, Eckert 9 190, EF 2 288, Laumane — Onomast 183, Mach 298, M-E II 259, Pok 584, T 142, Tp — Эт 1978 6, Ф II 386, ЭСРЯ II₈ 418

krāpt [krâpt], apv. [à]; lš. apv. *krópti* 'krāpt, laupīt'. Pamatā ide. **kerp-* : **krep-,* no kā arī *cirpt* (sk.); sakne **(s)ker-* 'griêzt'. Skaņumijā **krēp-* : **krāp-,* no kā la. *krāpt.* Vārda senākā noz. 'cirpt'; nozīmes pārnesums laikam no atv. *apkrāpt* 'apcirpt'. Sar. *apcirpt* arī 'apkrāpt': «.. [tirgotājs] zemniekus labi apcirpis» (M-E I 79).

Pēc cita uzskata (Trautmanis) vārds saistāms ar lat. *creper* 'krēslains, tumšs; nenoteikts' (noraida Valde) vai (Bernekers, Pokornijs) — ar kr. *красть* 'zagt' (apšauba Frenkels). K

Bl 6 187, Buck 1173, EF 2 301, M-E II 267, Pok 616 (617), W-H I 289

krāsa [krãsa]. Aizguvums; no skr. *краса* 'skaistums, daiļums, krāšņums' (kr. *красá*). Pamatā ide. **ker-* 'degt, kvēlot', no kā arī la. *karsts.* Par nozīmju sakaru sal. *kaist : skaists.* Vārds *krāsa* līdz ar adj. *krāsns* (sk. *krāšņs*) aizgūts līdz 13. gs, bet lietots laikam tikai austrumu apvidos. Plašāk valodā tas ieviesies tikai 18. gs. ar noz. 'dzīva, skaista sejas krāsa; (dabiskais) košums': «krāsa no lapām jau aizgājusi» (Lg II 155). Kr. *крáска* 'krāsa' ietekmē 19. gs. sākumā vārds *krāsa* attiecināts uz priekšmetu dabisko krāsu: «kāda krāsa ir zeltam?» (Wel 87). Lai izskaustu ar noz. 'krāsa' lietoto ģerm. *pērve* (< vlv. *verwe* 't. p.', v. *Farbe;* no vlv. formas arī la. arh. *verve*), 19. gs. 60. gadu beigās paplašināja un vispārināja vārda *krāsa* nozīmi. 70. gadu vārdnīcās to jau lietoja kr. *краска* un *цвет,* v. *Farbe* tulkošanai (V 1 214 un 640, 2 104, U I 119).

Buck 632 un 1057, E I 84, M-E II 267, Pok 572, Stang 3 30, Sum 34, Zēv 2 246, Ф II 367, ЭСРЯ II₈ 372, ЭССЯ XII 95

krāsmata [krâsmata]; lš. *krósmata, krósmeta* 'akmeņu kaudze'. Saliktenis, kur *krās-* no verba *krāt* (sk.) un *-mata* no *mest* (sk.). Par formu *krās-* sal. *krāsns.* Vārda *krāsmata* sākotnējā

noz. 'samests krājums, kaudze'. Apv. *krāsnmata, krāsmats, krāšmata, krāsmeta, krāsmete.*

EF 2 301, M-E II 267

krāsns [krâsns], ģen. *-s,* apv. *krāsne, krāsns,* ģen. *-a;* lš. *krósnis* 't. p.' Tās pašas cilmes kā verbs *krāt* (sk.), atv. no šā verba ar pied. *-sn-* vai no verba paralēlformas **krāst* (sal. apv. *krāsts*). No **krāsnis > krāsns;* apv. *krāsts* laikam bijis pag. pas. divd. Vārda sākotnējā noz. '(akmeņu) krājums, kaudze'; sal. apv. *krāsne* 'akmeņu kaudze'. Speciālo nozīmi vārds ieguvis vispirms pirtī un rijā.

B II 202, Buck 475, E I 78 un 290, Eckert 9 190 un 196, EF 2 301, M-E II 268

krass. Aizguvums; no v. *krass* 'ļoti liels, ass, stipri izteikts, ārkārtīgs', kas savukārt no lat. *crassus* 'biezs, rupjš; neveikls'. Pamatā ide. **kert-* 'griēzt, vīt, liekt'. Latviešu valodā vārds aizgūts 19. gs. beigās.

Kl 584, W-H I 285

krasts; lš. *krãštas* 'mala, krasts, zeme', kr. *край* (ssl. *krai,* psl. **krajь*) 'mala, zeme, novads', bulg. *край* 'gals, beigas', č., p. *kraj* 'zeme'. Pamatā ide. **(s)ker-* 'griêzt' (no kā arī la. *cirst,* sk.), ar *ǩ* saknes paplašinājumā. Skaņumijā **kreǩ- / *kroǩ- >* b. **kraš-,* no kā bijis verbs **krašti >* la. **krast,* kura pag. pas. divd. ir *krasts* — sākotnēji 'nogriezts, nocirsts' → (subst.) '(stāva) krauja' → '(upes, ezera, jūras) mala'.

Pēc cita uzskata (Būga) vārds saistāms ar lš. *krė́šti* 'sarecēt' (noraida Endzelīns, Frenkels).

Buck 31 un 1302, EF 2 289, Dz. Hirša — Vēstis 1986 8 91, M-E II 260, To — Эт 1963 254, Tp — Эт 1978 7, Ф II 364, ЭСРЯ II₈ 368, ЭССЯ XII 88

krāšņs [kràšņs]. Aizguvums; no skr. *красьнъ* 'skaists' (kr. *кра́сный* 'sarkans'). Tās pašas cilmes kā *krāsa* (sk.). Latviešu valodā vārds aizgūts līdz 13. gs. formā *krāsns,* kas sastopama 16. gs. literatūrā (Cat 307), 17. gs. («krāsnus darbus», Reiters 2 9) un vēl 18. gs. (St I 115). Atšķirībā no vārda *skaists* tā sin. *krāšņs (krāsns)* lietots ar noz. niansi 'piemērots, glīts, izskatīgs' («mīkstu, krāsnu gultu . . uztaisījis», Manc 1 67), arī 'jauks, dižens' (Elg 1 163 un 367). Forma *krāšņs* 18. gs. otrajā pusē; *sn > šņ* vai nu no adverba formas, kur *-i* priekšā mīkstināts *n,* vai arī no kr. *кра́сный > *krasnijs,* kur pirms *j* zudis patskanis (kā *sāļš < sālijs*).

M-E II 269, Бахилина 162, Ф II 368, ЭСРЯ II₈ 375, ЭССЯ XII 109

krāt [krât]; kr. *красть* (tag. *краду́,* ssl. *krasti, kradǫ*) 'zagt'. Pamatā ide. **krā(u)-* 'likt vienu virs otra, segt; kaudze', no kā arī *kraut* (sk.); b. **krāt-ei/ti >* la. *krāt.* Iter. *krāstīt,* subst. *krāsns.*

Atv. *krātuve* ir J. Alunāna jaunvārds (MV 1857 41, Al II 412).

Saliktenis *krājkase* 19. gs. beigās (D 1 1009), agrāk *krāšanas lāde* (V 1 547).

Sk. arī: *krāsns, krāsmata.*

B II 203, Buck 841, EF 2 296 un 302, Mažiulis 6 196, M-E II 269, Pok 616 (617), T 139, Ф II 364, ЭСРЯ II_8 376, ЭССЯ XII 102

kratīt [kratît]; lš. *kratýti* 't. p.', vidusīru *crothaim* 'kratu', sav. *redan* (< **kret-)* 'sijāt', *hrad, hrat* 'ātrs, vingrs'. Atv. no *krest* 'kratīt' (lš. *krė̃sti* 't. p.'), tā iteratīvs. Pamatā ide. **kret-* no saknes **ker-* 'griezt, vīt, liekt' (no kā arī *kreilis,* sk.); b. **krĕt-ti* > la. *krēst, krest.* (Par formu sal. *plest : platīt.*) Nozīmes attīstība: 'griezt, liekt' → 'šūpot' → 'kratīt'. Paralēli arī 'griezt, liekt, vīt' → 'pīt' (*krēsls*). Par šo nozīmju sakaru sal. *virpulis* : lš. *virpulỹs* 'drebuļi' : la. *virve.*

Iepriekšējos gadsimtos pamatverbs *krest (krēst)* lietots bieži. No *krest* iter. arī *kresīt* (17. gs): «Man drudzis kresī», bet turpat arī «man drudzis kreš, es topu no drudzi krests» (Elg 1 92). Subst. *kretulis* 'liels siets, vēteklis'.

Sk. arī: *krēpes, krēsls, krist.*

B II 431, Buck 675, E 1 771, EF 2 295, M-E II 261 un 274, Pok 620

krauja [kràuja], apv. [aû]; lš. *pakriáuklė, pakriáukė, pakriautė, kriaũšis* 'krauja, stāvs krasts', pr. *krūt* 'krist', ssk. *hrynja,* sa. *hréosan* 't. p.' Pamatā ide. **kreu-* 'krist, brukt'; skaņumijā **krou-* → b. **krau-,* no kā la. *krauja,* apv. *kraulis* 't. p.' Paralēli b. **krįau-,* no kā la. apv. *kŗaujš* 'krauja'. Adj. *kraujš,* apv. *kŗaujš* 'stāvs'.

E IV_2 245, EF 2 296, M-E II 262, Pok 622, Stang 3 31, T 143

kraukāt, *kraukšķināt, kraukt* — sk. *krauklis.*

krauklis [kraûklis]; lš. apv. *krauklỹs,* kr. apv. *крук* 't. p.' Atv. no verba *kraukt* (apv. *kŗaukt;* lš. *kraũkti*), no kā arī iter. *kraukāt, kraukšķēt, kraukšķināt.* Pamatā ide. **ker-* (no kā *ķērkt,* sk.); atv. **krou-* ar *k* paplašinājumā (*-k-* var būt daļēja saknes reduplikācija); **krouk-* > b. **krauk-,* no kā la. *kraukt.* No tā arī *kraukis* (zvirbuļveidīgo kārtas putns tāpat kā krauklis); sal. narev. *kraugis* 'vārna'.

No saknes pamatpakāpē lat. *corvus* 'krauklis'.

EF 2 290, KK 29 195, M 1 58, M-E II 263, Pok 571, W-H I 275, Zinkevičius 1 14, 2 74

kraulis 'krauja' — sk. *krauja.*

kraupis [kraũpis], apv. [ŗ]; lš. *kraupùs* 'nelīdzens, grumbuļains; baigs; drausmīgs; auksts, lietains', kr. *крупá* (ssl. *krupa*) 'putraimi', sa. *hréof* 'kreveļains', ssk. *hrufa* 'krevele'. Tās pašas cilmes kā *krupt* (sk.); pamatā ide. **kreup-* 'kraupis, krevele', skaņumijā **kroup-* > b. **kraup-,* no kā *kraupis,* apv. *kraupa.* Paralēli b. **krįaup-,* no kā la. apv. *kŗaupis.*

B I 446, II 222, EF 2 290, M-E II 295 un 296, Pok 623, Stang 3 30, T 143, Ф II 386, ЭСРЯ II$_8$ 416

krausēt 'stampāt, sist ar nūju'— sk. *krusa*.

kraut [kraũt], apv. [ŗ]; lš. *kráuti*, apv. *kriáuti* 'kraut, vīt (ligzdu), krāt', kr. *кров* (ssl. *krovъ*) 'jumts', č. *krov* 't. p.', ssk. *hraun* 'akmeņu kaudze', gr. *krýptō* 'slēpju'. Pamatā ide. **krāu-* : **krəu-* 'likt vienu virs otra, segt; kaudze' > b. **krau-*, no kā **krauti* > la. *kraut*, iter. *kraustīt, kravāt*. Formas *kraustīt* pamatā laikam ir bijusi verba paralēlforma **kraust*, no kā apv. *krausts* 'krava, balasts' (no pag. pas. divd.), bet iter. forma var būt arī atv. no pamatvārda ar pied. *-st-* (sal. *raut* : *raustīt*).
Atv. *krava* liter. valodā ieteicis J. Alunāns (Al II 294).
Skaņumijā (zudumpakāpē) apv. *krušņa* 'kaudze, čupa': «čūska gulēja saritinājusēs iekš lielas krušņas» (DL Piel 1893 I 15), arī 'drazu blāķis, krāsmata, vecuma mežos sakrituši koku blāķi' (DL Piel 1894 VII 98). Sal. lš. *krūsnis* 'kaudze, čupa'.
Sk. arī: *krāt, krūts*.
B II 203, EF 2 291, HF II 29, Mažiulis 6 196, M-E II 291 un 296, Pok 616, T 140, Ф II 378, ЭСРЯ II$_8$ 400

kreilis [kreĩlis]; lš. *kairỹs* 't. p.' Forma *kreilis* no **kreiris* (lš. *kairỹs* < **krairys*). Pamatā ide. **(s)ker-* 'griezt, liekt'; atv. **krei-*, no kā bijis adj. **kreiras* > **kreilas* 'līks' → 'neveikls, nespēcīgs' → 'kreiss' (sal. arh. *krails* 'liekts, līks'). No tā subst. *kreilis*. Tās pašas cilmes un nozīmes ir apv. *ķeiris* < **kreiris* (sal. lš. *kaĩras, kairỹs* 'kreiss').
Sk. arī: *kratīt, kreiss, skriet*.
B I 296, II 218, EF 2 203, M-E II 270 un 360, Pok 935 (936), T 140

kreimene [krèimene]. Atv. no apv. *kreims* [èi] 'krējums', kas ir vārda *krējums* (sk.) reducēta forma. Sal. apv. *kreimens* 'krējumains'. Ķ
M-E II 271

kreiss [krèiss]. Tās pašas cilmes kā *kreilis* (sk.); pamatā ide. **(s)ker-* 'griezt, liekt' atv. **krei-* ar pied. *-so-*. No noz. 'līks' → 'neveikls, nespēcīgs; vājāks, mazāk nozīmīgs' → 'pretstats labajam' (sākumā par roku, tad vispārināti). Par sākotnējo nozīmi sal. pr. *crays* 'siens' un *craysi* 'stiebrs, salms' ← 'tas, kas liecas, šūpojas'. Ar labo, spēcīgo roku vēsturiski saistījās varas un tiesību iegūšana (sal. kr. *прáвый* 'labais': *прáво* 'tiesības', v. *die rechte Hand* 'labā roka': *das Recht* 'tiesība(s)', a. *right* 'labā puse, labā roka; tiesības, taisnība'), bet kreisās rokas devums tiesiski nesaistīja; sal. tdz.: «Tautiešam roku devu, Kreiso devu, ne labo; Kreisās rokas devumiņu Vis par pilnu neturēja (var.: .. devumiņš Mūžam tiesas neturēja)» (LD 15467 var.), «Tautietim roku devu, Kreiso devu, ne labo: Lai viņš mani nedabū Saukt par savu līgaviņu» (LD 15468).
Tās pašas cilmes kā *kreiss* ir arh. adj. *krievs* 'līks' (Elg

1 643); lš. *kreĩvas* 't. p.', pr. *grēiwa-kaulin* < **krēiwa-kaulin* (ak.) 'ribu', t. i., 'līko kauliņu', kr. *кривóй* (ssl. *krivъ*) 'līks', gr. *kroiós* 'slimīgs, vājš'.

Sk. arī: *krievs*.

Bl 6 191, Buck 865, E IV₂ 223 un 243, EF 1 109, 2 203, HF II 22, Lanszweert 77, M-E II 271 un 285, Pok 935 (936), T 140, Ив — Б-сл иссл 1980 7, То II 296, Тр 6 246, Ф II 376, ЭСРЯ II₈ 391, ЭССЯ XII 171

krējums [krèjums]. Atv. no *kriet* 'atdalīt, nosmelt (krējumu)' pag. celma: vsk. 1. pers. *(es) krēju;* par formu sal. *liet : lēju : lējums, skriet : skrēju : skrējums.* Verbs *kriet* no saknes **(s)ker-* 'griêzt' (sk. *krija*).

Iter. *krejot;* par vokālismu sal. verba *kriet (< *kreiti)* tag. *(es) kreju (krienu, kreimu)*. Par iter. formu sal. *diet : dejot.* No *krejot* atv. *krejotava.*

Verbam *krejot* ir ne tikai liter. noz. 'nosmelt krējumu', bet izloksnēs tas saglabājis arī senāku noz. 'sijāt, vētīt' (← 'sijājot, vētījot atdalīt').

Sk. arī: *kraistīt.*

EF 2 297, M-E II 271, 275 un 284, Pok 618

krekls [krękls]; lš. *krẽklės, krẽkliai* 'skrandainas drēbes, skrandas', *krẽklas* '(jumta) spāre, (apv.) krūts', pr. *kraclan* 'krūts', kr. apv. *крóквы* (dsk.) 'spāres, jumta krēsls, koki spārēm', a-s. *hrægan,* vav., v. *ragen* 'pacelties, slieties', gr. *króssai (< *krokiai)* 'mūra dzegulі, zobi'. Pamatā ide. **(s)ker-* 'griêzt' (no kā arī *cirst,* sk.). Nozīmes attīstība iespējama divējāda.

1. Atv. **krek-* '(nocirsts) koks, kārts', no kā verbālā noz. 'rēgoties (izslietiem kokiem, kārtīm)'. Šādas cilmes ir la. apv. *kracis* 'kārts ar šķērskokiem (labības žāvēšanai)', *kraķis* 'zārds, soliņš'. Arī b. **kreklas* laikam 'saslieti, krustoti vai šķērsoti koki', no kā ar pārn. 'krūtis' (lš. *krẽklas*) → 'apģērba gabals, kas sedz krūtis'.

2. Atv. **krek-* 'cirst' → 'sist', no kā 'piesist aušanas procesā' → 'aust', subst. **kreklas* 'audums' → 'krekls'. Sal. tās pašas cilmes gr. *krékō* 'situ': *krokoũn* 'aust'.

Par nozīmju 'cirst'—'apģērbs, krekls' sakaru sal. kr. *руб* 'rupjš apģērbs', *рубáха* 'krekls', *рубúть* 'cirst' (: la. *robs*).

Pēc cita uzskata (Becenbergers, Cupica, Endzelīns) vārds saistāms ar sav. *hragil* 'uzvalks' vai (Pētersons) ar īru *crocenn* 'mugura', vai (Gamkrelidze, Ivanovs) ar ukr. *креснути* 'iesist, iecirst'. (K)

B III 192, Buck 421, E IV₂ 243, EF 2 292, HF II 25, Kl 578, L I 59, M-E II 271, P 466, Pok 618 (619), Zēv 2 226, Гам-Ив 3 112, Ф II 379

kremst — sk. *krimst.*

krēpas [krę̄pas]; lš. *skrepliaĩ,* apv. *krẽplės* 't. p.', kr. *кропúть* 'slacīt,

smidzināt', č. *kropiti* 't. p.', *krapet* 'piliens'. Par vārda cilmi izteikti dažādi uzskati.

1. Pēc tradicionālā uzskata (Pokornijs) pamatā ide. **ker-* skaņu atdarināšanai, no kā arī *ķērkt* (sk.); atv. **krep-*, no kā arī lat. *crepāre* 'žvadzēt, klabēt, krakšķēt'. Bijis verbs **krept*, no kā apv. *nokrept* 'notašķīties', iter. *krepēt* 'tapt netīram'. No **krept* subst. *krēpas*, apv. *krepuči*, *krepučas* 'staipīgas gļotas, krēpas'.

No tās pašas saknes laikam apv. *ķerpt* [ķeȓpt] 'izturēt' no senākas noz. 'ķērkt, krākāt': «vājnieks neķerps» — t. i., viņš nespēs vairs krākāt, viņš apklusis, izdzisis. Blakus *ķerpt* arī *ķērpt*.

2. Pēc cita uzskata (Maheks) slāvu vārdi ir tās pašas cilmes kā gr. *prōkes* 'rasas pilieni', t. i., slāvu vārdos notikusi metatēze *p-k* < *k-p*.

3. Ticamāks liekas cits vārda cilmes skaidrojums: pamatā ide. **(s)ker-* 'lēkt, lēkāt' → 'šķist, šķaidīt, šļakstīt'; sal. no šās saknes vav. *schræjen, schræn* 'šļakstīt, šķist'. Skaņumijā **ker-* : **kr-ep-*. No **krept* 'šķīst, šļakstīt' izriet gan *krepēt* 'tapt netīram' ('nošķiesties, nošļakstīties'), gan vairāki citi atv-i, piem., apv. *krēpuļi* 'puņķi', *krepes* 'mēslu pikas'. Tādā gadījumā *krēpas* sākotnēji 'tas, ko izšļaksta (no mutes)'. Ar šādu cilmi vieglāk izskaidrot arī slāvu vārdus. No 'šķīst, šļakstīt' laikam arī 'izmētāt, nomest', no kā apv. *krepeči* 'atkritumi, krāmi'. (K)

EF 2 294, HF II 608, Mach 294, M-E II 274 un 275, Pok 567 (569) un 933, Пр I 391, Ф II 382, ЭСРЯ II_8 407

krēpes [krēpes]. Blakus šim vārdam izloksnēs un senajos tekstos *krētes* (Langijam vienīgā forma, Lj 120) un *krēts* (St I 117), kas ir ne tikai 'krēpes', bet arī 'sekste' (U I 121). Formas ar *-t-* 19. gs. pamazām aizstāja *krēpes* («krēts, labāk krēpes», Wel 59). Liekas, ka senāka forma ir *krētes* no verba *krēst* 'kratīt, purināt' (sk. *kratīt*). Par nozīmi sal. lat. *crīnis* (< **crisnis*) 'mati', *crista* 'sekste', alb. *kreshtë* 'krēpes, sekste' un tās pašas cilmes ssk. *hrista* 'kratīt, purināt'.

Vārdā ieviesies *-p-* vai nu no verba *cirpt* formām («cirptas krēpes», Lg II 157; par līdzīgu ietekmi sal. *cirta* un tās pašas nozīmes apv. *cirpa*), vai arī no *cērps, cērpa,* cers, '(izpūruši) mati' (**kērp-* > *krēp-?*). (K)

M-E II 275 un 277

krēsla [krẹ̄sla], arh. *krēsls*. Atv. no *krēst* 'kratīt, purināt', kas ir *krist* (sk.) kauzatīvs: «Rauduvīte rasu krēsa (var.: trauca)» (LD 26524). No šejienes apv. *krēsla* '(nokritusi) plāna kārtiņa': «krēsliņa sniega» (E-H I 651). Arī tumsas iestāšanos valodā saista ar *krist:* «uzkrīt tumsa», «vakars uzkrita spējš» (E-H II 726). No tā *krēsla* ir tumsas iestāšanās laiks — nepilnīga tumsa.

Atv. *krēslot* [krẹ̄slôt], apv. *krēšļot*. K

M-E II 276

krēsls [krę̄sls]; lš. *krēslas* 'krēsls, atzveltnes krēsls, atzveltnis', pr. *creslan* [krēslan] 'atzveltnes krēsls', kr. *крéсло* 't. p.' bulg. *кресло́*, č. *křeslo,* p. *krzesło* 'krēsls'. Pamatā ide. *(s)ker- 'griezt, liekt'; atv. **ker-t-* : **kr-et-*, no kā verbs *krēst* 'kratīt' (sk. *kratīt*) ar senāku paralēlo nozīmi 'pīt'. (Par nozīmju sakaru sal. tās pašas cilmes ssk. *hrista* 'kratīt': vlv. *risten* 'pīt'.)

Tātad vārda *krēsls* sākotnējā nozīme ir bijusi 'pīts priekšmets' → 'pīts sēdeklis' (Būga). Tautasdziesmas rāda, ka senie krēsli tiešām ir bijuši pīti: «Pinu simtu niedru krēslu, Gaidu simtu bāleliņu» (LD 16108), to rāda arī folklorā bieži sastopamie «meldru krēsli» («meldri ir niedres, no kuriem latvieši taisa krēslus», St I 161). Uz to, ka 17. gs. vēl izjuta vārda *krēsls* saistību arī ar verba *krēst* nozīmi 'kratīt', norāda J.Langija paskaidrojums pie vārda *krēsls:* «. . sēdeklis, uz kura var kādu kratīt un purināt» (Lj 120).— Pīts laikam bija tikai sēdeklis.

Pēc cita uzskata (Trubačovs) *krēsls* un tam atbilstošie citu baltu valodu vārdi ir aizg. no slāvu valodām, kur **kreslo* var būt saistīts ar **krosno* 'aužamie stāvi' un sākumā laikam apzīmējis šo stāvu četrstūra rāmi. Ar šo uzskatu nesaskan paralēlie apzīmējumi baltu valodās, to vidū la. apv. *kreslis* 'noņemama atzveltne kamanās', *kreša* 'soliņš', lš. apv. *krãsė, kresẽ* 'krēsls', *krēstas* 'sols'. Ar kr. **krosno,* v. *Rahmen* 'rāmis' vienas cilmes var gan būt hom. *krēsls* 'baļķu konstrukcija, uz kuras balstās spāres un jumts' (ja vien apzīmējums nav darināts pēc v. *Dachstuhl* 't. p.' parauga).

Vēl pēc cita uzskata (Mikola) slāvu valodās vārds ir aizg. no baltiem. Tas ļoti iespējams, ievērojot vārda ierobežoto izplatību slāvu valodās (tā nav dienvidu slāvu valodās; bulgāru valodā vārds ir aizg. ar stilistiski ierobežotu raksturu, t.s. grāmatu vārds). (K)

B II 160—165, Buck 481, S.Cimermanis, Latviešu tautas dzīves pieminekļi 1969 125, E IV$_2$ 244, Kl 579, Mach 300, M-E II 276, Pok 617, Šm 3 156, T 141, Zēv 2 264, Tp 6 16, Ф II 373, ЭСРЯ II$_8$ 386, ЭССЯ XII 126

krest, *krēst* 'kratīt'— sk. *kratīt.*

kreša 'soliņš'— sk. *krēsls.*

krētes 'krēpes'— sk. *krēpes.*

krevele; lš. *kraũjas* 'asins', *krùvinas* 'asiņains', pr. *crauyo, krawia* (nek. dz. dsk. nom.) 'asins', kr. *кровь* (< *кръвь,* kas ir senāka vārda ak.; psl. **kry,* ģen. **krъve),* bkr. *крой,* ukr. *кров,* bulg. *кръв,* č. *krev,* p. *krew* 't. p.', si. *kravíḥ* 'jēla gaļa' ('asiņains gaļas gabals'), gr. *kréas* (< **kreu̯əs)* 'gaļa', lat. *cruor* (< **kreu̯ōs)* 'asinis (ārpus ķermeņa)'. Atv. no *kreve* 't. p.' Pamatā ide. **kreu̯H-* 'biezas, iztecējušas (arī sarecējušas) asinis' laikam no saknes **ker-* tumšu, netīru, arī pelēku krāsu apzīmēšanai (sk. *sirms*).

Senatnē bijuši atšķirīgi apzīmējumi ķermenī ritošām asinīm un tām asinīm, kas iztecējušas no brūces (sal. lat. *sanguis* 'asins' : *cruor*). Arī latviešu valodā blakus vārdam *asins* ir bijis laikam **kraujš* (lš. *kraũjas*), kas izzudis, skaužot homonīmiju ar adj. *kraujš* un subst. apv. *kraujš* (liter. *krauja*) 'stāvs krasts', vai arī vienkārši, apzīmējumam vispārinoties. (Šāda vispārināšana notikusi arī lietuviešu valodā, kur savukārt palicis tikai *kraujas*.)

Sk. arī: *asinis, červelēties, kruveši*.

E III_1 486, IV_2 244, EF 2 290, Hamp — IF 82 75, HF I 11, Lanszweert 11, Mach 292, M-E II 274, MM I 277, Pok 621, T 142, W-H I 294, Бенвенист I 100, Ф II 379, Ц 225, ЭСРЯ II_8 401

kriens 'tas, ko līgavainis dod līgavas vecākiem un draugiem'— sk. *pirkt*.

krietns [krìetns], apv. [iẽ]. Atv. no verba *kriet* 'atdalīt, nosmelt (krējumu)', senāk 'atdalīt, plēst (piem., mizu no koka)'. Pamatā ide. **(s)ker-* 'griêzt' (sk. *krija*). No nozīmes 'atdalīt' → 'atsijāt'; šo nozīmi vēl saglabājis apv. iter. *krejot* 'sijāt, vētīt'. Izloksnēs ir adj. *kriets* 'krietns'; pēc cilmes tas ir verba *kriet* pag. pas. divd. ar sākotnējo noz. 'atsijāts'. Blakus šim vārdam no verba darināts adj. *krietns* 'atsijāts, labs' → 'labs (raksturā); itin liels (apjomā)'. Par formu sal. *rātns* blakus apv. *rāts* 't. p.'

EF 2 297, M-E II 284, Bl 6 220, Pok 584

krievi [krievi], vsk. *krievs;* lš. apv. *kriẽvai*, vsk. *kriẽvas* 't. p.' Forma *kriev-* no **kreiv-* (> sl. *kriv-*), kas ir tās pašas cilmes kā *kreiss* (sk.). Senatnē apzīmējums baltu ciltij, kas dzīvoja Pleskavas apvidū (Haburgajevs). Pēc tam kad šo apvidu bija ieņēmuši slāvi, viņu nākamās paaudzes citi slāvi dēvēja par *krivičiem* (skr. *кривичи*, «Повесть временных лет», 12. gs.), t. i., par *krievu* > **krivu* pēctečiem. Šis G. Haburgajeva hipotētiskais pieņēmums liekas ticams, jo arheoloģiskie izrakumi apstiprina, ka attiecīgā apvidus senākie iedzīvotāji bija balti. Savukārt senie latvieši (pirmām kārtām letgaļi) kaimiņu baltu cilts nosaukumu **kreivi* > *krievi* attiecināja arī uz šā apvidus slāvu cilti, vēlāk vispārinot uz krievu tautu.

V. Toporovs prūšu vārdu *Krīvs* (pr. *Krive, Criwe*) saista ar sakrāliem nolūkiem lietotu līku spieķi; nosaukuma pamatā b. adj. **kreivas* : **krīvas* 'līks'. Sal. lš. *kreĩvas* 'līks, greizs' un la. arh. *krievs* 't. p.' (Elg I 643); radniecīgi ir kr. *кривóй*, skr. *кривъ* 't. p.' Iespējams, ka arī senās cilts **kreivi* > *krievi* nosaukums izveidojies no kāda sakrāla priekšmeta vai svētvietas, kam raksturīgs dievības simbols, piem., līka koka veidā (sal. *elks*), vai arī no augstākā priestera **Kreiva* (: pr. *Krīve*), kura rīcībā bija šāds simbols.

Adj. *krievs* laikam vietvārdos *Krievpriedes* (Limbažos), *Kriev-upe* (Alsungā u. c.). Ar nos. *Krievpļavā* (Puzē), *Krievpļavas* (Pālē, Dundagā) sal. pļavas nos. *Kreiviške* (Kalētos).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) tautas nos. *krievi* pamatā ir skr. *кривичи* senāka forma ar *-ei-*; vēl pēc cita (Būga) — vārds *krievs* no formas *кривъ* vai senāka **krēva*, vai (Fasmers) no *кривичи*, kura pamatā ir ciltstēva vārds *Кривъ*.

B I 352, II 150, III 503, 557 un 582, Bl 6 192, E I 81, II 597, M-E II 284, Rozenbergs 6 94—113, To II 297, 11 65, IV 196, Ф II 375, Г. А. Хабургаев, Этнонимия «Повести временных лет» 1980 111—115

krija 'liepas miza; (apv.) sieta apmale'; lš. *krijà, krìjas* 'sieta apmale, kubla sāni, sieta pinums', kr. *кройть* 'piegriezt; (apv.) nogriezt (piem., maizi), kapāt (piem., lapas), plēst un līdzināt (lūkus), sijāt (graudus)', bulg. *кроя* 'kastrēju', č. *krojiti*, p. *kroić* 'griezt', go. *hrains*, sav. *reini*, v. *rein* 'tīrs' (←'atšķirots, sijāts'), sav. *hrīfera* 'siets', gr. *krínein* 'šķirt, atdalīt, izvēlēties, izlemt', lat. *cernere* 'šķirt, izšķirt, atšķirt'. Pamatā ide. **(s)ker-* 'griêzt' (no kā arī *cirst*, sk.) no senākas noz. 'plēst': *krija* ir plēsta liepas miza, izloksnēs arī plēsts liepas koka dēlītis. (Folklorā bieži minēts *kriju pūrs*.)

Subst. *krija* no izzuduša verba **krit* 'plīst, atdalīties', kam blakus trans. *kriet* 'atdalīt, nosmelt (krējumu)', senāk 'atdalīt, plēst (piem., mizu no koka)'. (Par formu sal. *līt : liet* : arh. *lija* 'maigs lietus'.) Seno noz. 'atdalīt, plēst' pauž arī apv. *krijāt* 'dīrāt'. Baltu formas no ide. **kr-ei- : *kri-*.

No noz. 'plēst, atdalīt' izveidojušās nozīmes: 1) 'atsijāt, sijājot atdalīt' → 'sijāt', 2) 'smeļot atdalīt, nosmelt' (*krejot*) → 'zvejot' (lš. apv. *kriẽti* 'zvejot'). No šejienes arī apv. *krīts* [î], dem. *krītiņš, kriets* [iê], dem. *krietiņš* '(zivju, vēžu) ķesele; neliels tīkls zivju ķeršanai'.

Sk. arī: *krējums, krietns*.

B III 652, EF 2 297, Fei 268, HF II 20, Jēg 6 28, Kl 593, M-E II 277, 283 un 284, P 476, Pok 618 un 938 (946), W-H I 205, T. B. Горачева — Эт 1981 72, Ф II 385, ЭСРЯ II_8 402, ЭССЯ XII 180

krimslis — sk. *krimst*.

krimst [krìmst], tag. *kremtu* (apv. *krimtu, krimšu*), pag. *krimtu*; lš. *krim̃sti* (tag. *krem̃ta*, pag. *krim̃to*) 'krimst, grauzt', ukr. *кре́мсати* 'apcirst', asor. *krjemić* 'drupināt', č. apv. *křamat* 'grauzt', vav. *schram* 'skramba, zobena rēta', vlv. 'plaisa, iegriezums', v. *Schramm* 'skramba, rēta'. Pamatā ide. **(s)ker-* 'griêzt' (no kā arī *cirst*, sk.); atv. **kr-em- : *kr̥m-* > b. **krim-*, no kā apv. *krimt*, iter. *krimtīt, krimtelēt* 'drupināt', liter. *krimst* 'grauzt', iter. *krimstīt*. Celma *-t-* no *cirst* (tag. *cērtu*; Endzelīns). Skaņumijā apv. *kremst* 'krimst', iter. *kramšīt, kramstīt, kramtīt*.

Tās pašas cilmes ir *krimšļi* [im̃] (*skrimšļi*) 'drupatas; balstaudi, kas mīkstāki par kauliem', vsk. *krimslis* (*skrimslis*; lš. *krimslỹs*); apv. *krimslas*. Arī *krimstala* (*skrimstala*), apv. *krimstale, krimstele*.

Pr. *gremsde* 'deguna skrimslis' Ķ. Būga lasa **kremzdē* un saista ar la. *krimslis,* bet J. Endzelīns (arī V. Mažulis) prūšu vārdu uzskata par vienas cilmes ar la. *gremzdi.*

Sk. arī: *krams, skrimslis.*

B II 457, EF 2 299, Mažiulis I 406, M-E II 279, Pok 938 (945), Петлева — Эт 1974 22, Ф II 370

kripata, apv. *skripata.* Atv. no bijuša verba **kript,* no kā iter. *kripstināt, kripšināt* 'grauzt, kasīt': «vāvere kripšina ciekuržus» (M-E II 280). Par formu sal. *drupt : drupata.* Pamatā ide. **(s)ker-* 'griêzt', no kā arī *krimst* (sk.), tikai ar citu saknes paplašinājumu. Parastāks dem. *kripatiņa.* Apv. *kripats,* dem. *kripatiņš.*

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds ir atv. no hom. *kript* 'stingt, kalst, sarukt', kas laikam ir tās pašas cilmes kā *kraupis, krupis.* Ķ

M-E II 280

krist; lš. *krìsti* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *kratīt* (sk.). Sakne **(s)ker-* 'griēzt, liekt' ar *t* paplašinājumā; **kert-* : **kret-,* no kā verbs *krest* (< **kret-ti*), *krēst* 'kratīt'. Redukcijas pakāpē intrans. *krist,* tag. *kritu* (< **krintu;* lš. *krintù*). Nozīme 'krist' ← 'tikt nokratītam'.

Kauz. *kritināt* (lš. *krìtinti*): «saimnieks kritina piedarbā rudzus» (M-E II 282). Skaņumijā iter. *kraitāt* 'streipuļot' no senākas noz. 'vairākkārt krist' («saka par tādu, kas krīt, bet nepakrīt»: «piedzēris cilvēks, vājš luops kraitā»; M-E II 256).

Pēc cita uzskata (Pokornijs) *krist* saistāms ar *cirst.*

Atv. *nokrišņi* ir Raiņa jaunvārds, ko praksei ieteica J. Dravnieks (Izglītība 1919 3 6, sin. *nolijumi, norietņi;* D I_4 375, 5 277).

B II 244, Buck 671, D I 93, EF 2 295, Lanszweert 40, M-E II 280, Pok 941 (942)

kristīt [kristît]. Aizguvums; no skr. *крьстити* 't. p.' (kr. *крести́ть*), kā pamatā ssl. *крьстъ* 'krusts', kas savukārt no sav. *Christ* 'Kristus'.

Vārds latviešu valodā aizgūts līdz 12. gs. Tas sastopams 16. gs. tekstos (Cat 249). Paralēli lietota arī forma *krustīt* (*Chrustyt* Ench 17 un 75), kas atvasināta no vārda *krusts.*

A. Augstkalns — FBR X 98, Buck 1482, E I 99, Keussler 16, M IV 107, M-E II 281, Sum 35, Zēv 2 321, Ф II 374, ЭСРЯ II_8 387

krīts[a] [krīts]. Aizguvums; no vlv. *krīte* 't. p.' (v. *Kreide*), kas savukārt no lat. (*terra*) *crēta* 'sijāta zeme' → 'krīts'.

Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (*krīte* Manc I 107, 4 500), forma *krīts* 18. gs. (St I 118).

Kl 402, M-E II 283, Pok 946, W-H I 205 un 290, Zēv 2 346

krīts[b], *kritiņš* '(zivju, vēžu) ķesele, tīkliņš'— sk. *krija.*

krizdolis, *krizdole* 'ērkšķoga'— sk. *stiķene.*

krogs [kruōgs], apv., arh. *krogus* [uõ]. Aizguvums; no vlv. *krōgh*

vai vh. *kroegh* [krōg] (v. *Krug*) 't. p.' Pamatā laikam ide. *g^{u}er- '(no)rīt', no kā la. *dzert*.

Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās un tekstos (Manc 2 104, Elg I 125).

Doo II 369, Kl 408, M-E II 294, Pok 476, Zēv 2 59

kroka [kruōka]. Aizguvums; no vlv. *kroke* vai vh. *croke* 't. p.' Pamatā ide. **ger-* 'griẽzt, vīt, liekt' atv. *greug-*, no kā arī *kruķis*. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 56).

M-E II 294, Pok 389, Zēv 2 59

kronis [kruōnis]. Aizguvums; no afrī. *krōn*, vh. *croon* vai vlv. *krōne* 't. p.' (v. *Krone*), kas savukārt no lat. *corōna* 't. p.' < gr. *korṓnē* 'aplis'. Aizg. minēts 16. gs. tekstos (Und 37) un 17. gs. vārdnīcās (*Krohnis* Manc I 108).

Doo II 372, Kl 407, W-H I 277, Zēv 2 188

kropls [kruôpls], apv. [ùo^2]. Aizguvums; no vh. *cropel* vai vlv. *krōpel* 'sakņupis, slims, kropls, klibs' (v. *Krüppel* 'kroplis'). Pamatā ide. **greub-* no saknes **ger-* 'griẽzt, vīt, liekt', no kā arī la. *griezt, kruķis*. Atv. *kroplis, kropļot*. Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (Lg II 159, St I 119).

Pēc cita uzskata (Karaļūns) vārds ir baltu cilmes un saistīts ar verbu *(sa)krupt*. Iespējams, ka mantotais vārds ar formu **kruop-* (varbūt 'sakrupis, sagumis, salīcis') saplūdis ar ģermāņu vārdu. Forma *kruop-* ir vietvārdos (*Kruopiņi*, lš. *Kruopainiai*, pr. *Cropayn*).

Kl 408, M-E II 295, P 351, Pok 385 (389), To IV 206

krota 'krauja'— sk. *krants*.

krūči 'līki, panīkuši koki'— sk. *krūklis*.

krūklis [krũklis], apv. [ù^2], *krūkle*; lš. *kráuklas, kriáuklas* 'riba', *kriáukutis* 'vājš, salīcis cilvēks', ssk. *hruggr* 'mugurkauls', si. *krúñcati* 'liecas, lokās'. Pamatā ide. **kreuk-* : **krūk-* no saknes **(s)ker-* 'griẽzt, liekt' (no kā arī *cers, skriet*, sk.). Forma *krūklis* vai nu no b. **krūk-*, vai arī no **krunk-*; kādā dokumentā ap 1422. g. Kurzemē minēts vietv. *Krunkle* (uz ko norāda Endzelīns). Vārda sākotnējā noz. 'kas līks, līkumains'; sal. apv. *kruknēt* 'tupēt, būt salīkušam', *krūči* 'līki, panīkuši koki'. Arī *krūklis* apzīmējumu ieguvis no līkajiem zariem. K

EF 2 295, M-E II 291, MM I 280, Pok 935 (938)

kruknēt 'tupēt, būt salīkušam'— sk. *krūklis*.

kruķis. Aizguvums; no vlv. *krucke* vai vh. *crucke* 't. p.' (v. *Krücke*). Tās pašas ide. cilmes kā *kroka* (sk.). Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 108).

Iespējams, ka aizguvums saplūdis ar mantotu vārdu **krukis* 'līks koks', tās pašas cilmes kā *kruknēt* (apv.) 'būt salīkušam', *krūči* (apv.) 'līki, panīkuši koki; skaliņi' (E-H I 659; varbūt 'līki kociņi, žagariņi'— ja tos lietoja iekuram, vārdu varēja pārnest uz skaliņiem). Ar liektu formu laikam izskaidrojams vietv. *Kruķis*

pļavas, ganības, meža nosaukumos (Bikstos, Anneniekos, Lielzalvā). Sal. lš. vietv. *Krùkas,* pr. *Crucke.* (K)

Kl 408, M-E II 286, Pok 389, Zēv 2 204, To IV 207

krums 'izaugums, mezgls, bumbulis'— sk. *krūms.*

krūms [krũms]; lš. *krū̃mas* 'krūms, cers', pr. *kirno* 't. p.' Vārds laikam izveidojies ar metatēzi no *kurms (kur̃ms > krūms)*; sal. vietv. *Kurmāle, Kurmene* [ur̃] : *Krūmāles, Krūmene* [ũ]. Par formu un nozīmi sal. apv. *kurms, kurmis* [ùr] 'bars, kamols, muzgulis': «mājnieki ganu bar, ka tas luopus kurmā (cieši kopā sadzītā barā) vien dzen» (M-E II 323), kam blakus apv. *krums* 'izaugums, mezgls, bumbulis (koka stumbrā)' un *krumults, krumulds* 'līks koks' (vietv. *Krumulda* : *Krimulda*).

Pamatā ide. **(s)ker-* 'griẽzt, liekt', no kā arī *cers* (sk.); saknes skaņumijā **kr̥-mo-s* > b. **kurmas* > la. *kurms* > *krums* / *krūms.* Metatēze varēja realizēties arī austrumbaltu valodā; to laikam ietekmējuši centieni novērst homonīmiju ar *kurmis* 'mazs dzīvnieks'. Nozīmes attīstība: 'griezt, liekt' → subst. 'līks priekšmets; aplī sagriezts priekšmets' → 'bumbulis, kamols; (ciešs) bars; pudurs'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Leskīns) vārds varbūt saistāms ar *kraut;* la. *cers* līdz ar pr. *kirno* atvasina arī no **(s)ker-* 'griẽzt' (Toporovs). K

E IV$_2$ 239, EF 2 302, M-E II 292, Pok 935, To IV 15

krumults, *krumulds* 'līks koks'— sk. *krūms.*

krunka [kruñka]. Aizguvums; no vlv. *krunke* 't. p.' Pamatā ide. **ger-* 'griẽzt, vīt, liekt' atv. **greng-.* No tās pašas saknes la. *grumba.* Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Lj 123).

Doo II 384, M-E II 287, Pok 386, Zēv 2 59

krupis, apv. [r̥]; *lš. krùpis, krùpė* 't. p.' Atv. no verba *krupt* (sk.) tā pamatnozīmē 'tapt kraupjainam, kreveļainam'. Paralēli *krupis* arī maza auguma apzīmēšanai no saknes noz. 'rukt' (apv. *krupis* 'rūķītis'). Adj. *krups* (apv.) 'mazs, sīks': «krups augums» (M-E II 287), arī 'līks' (par kokiem).

E III$_1$ 438, EF 2 290, M-E II 287, Pok 623, T 143

krupt, apv. [r̥]; lš. *krùpti* 'kļūt kreveļainam, kraupjainam', ssk. *hjrúfr* 'kraupjains, kreveļains', *hrufa* 'kraupis, krevele'. Pamatā ide. **kreup-* 'kraupis, krevele' no saknes **(s)ker-* 'rukt, krokoties; kraupis'. Skaņumijā b. **krup-* / **kr̥up-,* no kā la. *krupt,* apv. *kr̥upt.* Nozīmes attīstība: 'tapt kraupjainam, kreveļainam; trupēt, pūt' («lai nu krūp upes dibinā!», M-E II 288) → 'salīkt, sagumt, sēdēt salīkušam, sagumušam' («tūliņ uz māju aizkrāsnī krupt!», turpat) → 'salīkt, sarauties, sarukt; sakrist', kas g. k. saistās ar *sakrupt,* piem.: «sakrupt kā zem smaga sluoga», «aug tikai sakrupuši melnalkšņi», «kapu vietiņas ar iznīcībā sakrupušiem krustiem» (M-E III 656).

EF 2 290, M-E II 287, Pok 623, T 143

krusa; lš. *krušà* 't. p.', kr. *крóха* (bsl. *krъxa*) 'druska, drumstala'.

Pamatā ide. *kreu- : *kru- 'grūst, sist, lauzt' ar sk paplašinājumu; *krusk- > b. *kruš- > la. krus-; sal. lš. krùšti 'grūst, dauzīt, sist'. Tās pašas cilmes (pamatpakāpē) ir apv. krausēt 'stampāt, sist ar nūju', lš. kraušýti 'ņurcīt, mīcīt, badīt, sist, stumdīt', kr. крушить 'dragāt' (psl. *krušiti), ukr. крушúти 'mīstīt, mīcīt', č. krušiti 'spiest, mocīt', p. kruszyć 'drupināt, lauzt'.

EF 2 290 un 302, HF II 28, M-E II 264 un 288, Pok 622, To III 301, Ф II 384 un 388, ЭСРЯ II_8 410 un 420, ЭССЯ XII 179, XIII 49

krusts: No skr. крьстъ 't. p.' (> kr. крест) > la. krists 'krusts', kas vēl sastopams augšzemnieku un vidus dialekta austrumu izloksnēs. Savukārt senkrievu vārds no sav. Christ 'Kristus'. Neskaidrs ir jautājums par u formā krusts. Izteikts uzskats, ka tas ir no bkr. *кръстъ (Būga; noraida Endzelīns, jo šāda forma nav konstatēta) vai kontaminācijā no Krists un lat. crux 'krusts', ko latvieši dzirdēja baznīcās (Endzelīns). No šā latīņu vārda arī vlv. kruze, kruce, kruse (v. Kreuz) 't. p.'

Iespējami arī citi problēmas risinājumi. Latvijas iedzīvotāji iepazinās ar kristīgo ticību ne vien no austrumiem (no slāviem), bet arī no rietumiem, un daži ar kristīgo ticību saistīti vārdi šādā ceļā latviešu valodā ieviesās no senskandināvu (vai senzviedru, sendāņu) valodas, piem., mūks. Arheoloģiskajos izrakumos atrasti daudzi seni Rietumu cilmes metāla krustiņi, un iespējams, ka arī krusta nosaukums Latvijas rietumdaļā sākotnēji (9.—11. gs.) veidojies skandināvu valodu ietekmē. Ssk. kross 'krusts' izrunāja ar šauru o, un kuršu vai citas senās Latvijas tautības valodā to varēja aizgūt formā *kruss. (Iespējams, ka daži Kurzemes vietv. Krusas nesaistās ar vārdu krusa, bet to pamatā ir minētais *kruss. Sal. māju nos. Krusas Zlēkās; J. Plāķim: Kruss, LUR IV_1 294.) Formu krists un *kruss kontaminācijā varēja izveidoties krusts.

Vēl cita iespēja, ka formu ar u ietekmējis kāds mantots vārds ar līdzīgu nozīmi un skanējumu. Lat. crux 'krusts' (sākumā 'apaļš stabs') pamatā ir ide. *(s)ker- 'griezt, liekt' atv. *kreuk- : *kruk-, no kā arī la. kruknēt 'tupēt, būt salīkušam', un šās cilmes latviešu vārdi grūti saistāmi ar krusts. Taču ir citas iespējas. Piemēram, blakus verbiem kraut, kraustīt varēja būt *krūt, *krūstīt (sal. Krūsta ezers Vērgalē) un *krust, *krustīt 'sakrist, sagāzties vienam virs otra; (trans.) samest, sagāzt vienu virs otra, citu virs cita'. No šādas nozīmes varbūt adv. krustām nozīme, piem., savienojumā krustām šķērsām («sagāzt, samest krustām šķērsām»). Radniecīga semantika varbūt atspoguļojas dažos vietvārdos, piem., Krusta purvs vai Krustupe, kur krust(a)- var būt 'sakritušu koku, siekstu'.

Cita iespēja, ka arh. *krusts no verba *krust 'grūst, dauzīt, sist' (lš. krùšti), kura iter. ir apv. krausēt 'stampāt, sist ar

nūju' (sk. *krusa*). Kontaminācijā ar vārdu *krists* šis **krusts* varēja iegūt jaunu nozīmi, pie tam abu vārdu asociāciju varēja veicināt savienojumi ar *sist* («sist krustā», «krustā sistais»).

Tautasdziesmās *krusts* ne vienmēr ir reliģiskā nozīme; tā ir simboliska zīme, piem.: «Es, karā aiziedams, Ozolā krustu cirtu — Māsiņām pieminēt, Mātei gauži noraudāt» (Palcm 214).

Formu *krustām* K. Mīlenbahs izskaidro ar vārda *šķērsām* ietekmi (tā arī Endzelīns, E I 603).

Vārds *krists* 'krusts' aizgūts līdz 12. gs., bet nav ziņu par formas *krusts* izplatīšanās sākumu. Tas minēts 16. gs. tekstos (Cat 288, Ench 71). Atv. *krustīt* retāk lietots nekā *kristīt*. Reil. *krustīties* 'mest krustu(s)'. (K)

B III 767, Buck 902, Doo II 387, E I 99, EF 2 297, M-E II 289, W-H I 296, Zēv 2 321, Б. П. Рейдзане — Vēstis 1987 10 91—96, Ф II 374, ЭСРЯ II_8 387

krūts [krùts], apv. *krūte;* lš. *krūtìs* '(sievietes) krūts'. Pēc tradicionālā uzskata (Endzelīns, Frenkels) vārds ir tās pašas cilmes kā *kraut* (sk.); skaņumijā ide. **krāu-* : **krū-*, no kā bijis verbs **krūt,* kura atv. *krūts, krūte.* Nozīmes attīstība: 'kas sakrauts, krāvums' (lš. apv. *krū́tis* 'kaudze') → 'izcilnis, paugurs': la. apv. *krūts* 'uzkalns', piem., «ganīju aitas pa krūtīm (kalniņiem)» (M-E II 293). Vārds attiecināts uz auguma izcilni (sievietei) un visu attiecīgo ķermeņa daļu (parasti dsk.).

Pēc cita uzskata (Pokornijs) pamatā ide. **(s)ker-* 'griezt, liekt'.

Eckert 9 46, EF 2 291, Lanszweert 14, M-E II 293, Meid — Serta ind 193, Pok 624

kruveši, vsk. *kruvesis;* sav. *(h)rosa, -o* 'ledus, garoza, krevele', gr. *-krýos* 'ledus aukstums, sals', lat. *crusta* 'miza, garoza, krevele', toh. B *krost* 'auksts'. Tās pašas cilmes kā *krevele* (sk.). Skaņumijā ide. **kreu-* : **kru-* ar *u* paplašinājumā (dažās valodās paplašinājums *s*); no tā līdzskaņa celms **kruu̯es-,* kas pārveidojies par *kruvesis.* (Par formu sal. *debes-* > *debesls.*) Nozīmes pārnesums: 'sastingušās asinis' → 'salā sastingusi zemes virskārta, sasalušie dubļi'.

EF 2 290, Euler I 238, HF II 28, M-E II 291, Pok 621 (622), W-H I 295

krūze [krũze]. Aizguvums; no vlv. *krūs* vai vh. *cruese* [krūse] > bv. [krũze] (v. *Krause*) 't. p.' Pamatā sens ģermāņu aizg. no kādas Vidusjūras piekrastes valodas. Aizg. latviešu valodā minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 108, *kroza* Elg I 7).

HF II 31, Gutzeit II 107, Kl 401 un 408, M-E II 294, Zēv 2 284

kubls, apv. *kubils, kubuls;* lš. *kùbilas* 't. p.', skr. *кобелъ, къбьлъ* 'kauss' (bsl. *kъbьlъ* 'kubls'), bulg. *кѣ́бъл, кóбел* 'spainis', č. *kbel* 'kubls, spainis'. Pamatā ide. **keubh-* : **kubh-* no saknes **keu-* 'liekt, liekties, griezties; ieliekums, dobums; izliekums, kupris, kaudze' (no kā arī *kauss,* sk.). Ide. **kubh-* > b. **kub-,* kam

pievienots piedēklis. Vārda formu un nozīmi latviešu un lietuviešu valodā varēja ietekmēt attiecīgie austrumslāvu valodu vārdi.

Paralēla ide. forma **keib-* : **kib-*, no kā la. *ciba* (sk.).

Nozīmes attīstība: 'liekt' → subst. 'izliekums, noapaļojums' → 'apaļš trauks'. Tās pašas cilmes kā *kubls* ir apv. *kubucis* 'liela ciba'. Ar palatalizētu saknes ieskaņas līdzskani un patskaņa stiepumu apv. *cūbele, čūbele* 'turza'. Apv. *ķubis* 'galva' (> *ķobis* ar ekspresīvu *u* > *o*, ko varēja ietekmēt arī v. *Kopf* 'galva') laikam no senākas noz. 'trauks (kubls, bļoda)', sal. apv. *čuba* 'bļoda' (M-E I 417).

Saknes nozīmi 'izliekums' atspoguļo arī apv. *kuburis* 'kroka' un *kubulis, kubucis* 'nelīdzenums, cinis' (E-H I 666).

Pēc cita uzskata (Būga, Endzelīns, Zēvers, Zuments) *kubls* ir aizg. no senkrievu valodas vai (Fasmers) no slāvu vai ģermāņu valodām. Pēc vairāku autoru uzskatiem (Fasmers, Bernekers, Kiparskis u. c.) slāvu valodās vārds aizgūts no ģermāņu valodām: sav. **kubil* 'kubls' < lat. *cūpellus* 'labības mērs, dzeramais trauks' no *cūpa* 'muca, kubls'. (K)

B III 761, EF 2 304, Gutzeit II 127, Karaliūnas — LKK XII 179, Kl 409, Mach 247, M-E II 297, Pok 588, Sum 34, W-H I 310, Zēv 2 278, Ф II 267

kubucis 'liela ciba'— sk. *kubls*.

kubulis, *kubucis* 'nelīdzenums, cinis'— sk. *kubls*.

kuburis 'kroka'— sk. *kubls*.

kucēns, apv. *kucens*. Pamatā ide. **keu-* : **kŭ-* 'tūkt, liekt(ies)', no kā arī *kukt* 'līkt, kļūt līkam, uzmest kūkumu' (sk.). No saknes noz. izveidojās arī noz. 'apaļš' → 'tāds, kas veļas, neveikls'; sal. apv. *kuknīties* 'neveikli ko darīt, ar pūlēm iet'. Noz. 'apaļš, neveikls' bijusi arī vārda *kucēns* semantikas veidošanās pamatā. No noz. 'apaļš' apv. *kucens* 'kamolā savīstīta neliela lupata vai adījums; ļoti mazs apaļš sainītis' (Plānupē). Sal. arī apv. *kučka* 'kuce' un 'kūlenis' («kučkas mest», E-H I 666; *kučkis, kučkus* 'kūleniski', M-E II 298). Apv. *kucīte* '(apaļš) koka klucītis rokas dzirnu milnas pamatā': «Milnu lieku kucītē» (LD 8076).

Vārda *kucēns* noz. 'mazs, jauns sunītis' izveidojusies pakāpeniski laikam no plašākas nozīmes '(neveikls, apaļš) dzīvnieku mazulis'. 17. gs. fiksēta šā vārda noz. 'mazs, jauns kaķītis' (Elg I 141). 18. gs. vārds apzīmēja ne tikai mazu, jaunu sunīti, bet arī meža zvēru mazuli (St I 126).

Līdz 20. gs. 30. gadu vidum liter. forma bija *kucens* (Ozoliņš I 91), kopš 1939. g. *kucēns* ar fakultatīvu paralēlformu *kucens* (Bl 5 99), kopš 1942. g. tikai *kucēns* (LVPV I 50).

Uzskatot vārdu *kucēns (kucens)* par deminutīvu, no tā darināti vārdi *kuce,* apv. *kucis.* G. Manceļa vārdnīcā šo vārdu nav, ar noz. 'kuce' tur minēta *kuņa.* G. Elgera vārdnīcā blakus vārdam *kuņa* minēta arī *kuca* (Elg I 451). Šim vārdam laikam ir bijis šaurs apvidus raksturs, jo 18. gs. vārdnīcās un 19. gs. K. Val-

demāra vārdnīcās šā vārda nav. J. Neikena un K. Ulmaņa vārdnīcā *kuca* minēta kā rets vārds (U I 129).

Iespējami arī citādi vārda *kuce* cilmes skaidrojumi.

1. Vārds *kuce (kuca)* bijusi primārā forma, no kuras atvasināts *kucens (-ēns)*. Sal. lš. *kùcė* 'aita (bērnu runā); kuce', *kùcas, kùcinas* 'neliels suns, mazs zirdziņš; auns'.

2. Vārds ir tās pašas cilmes kā *kaukt* (sk.); skaņumijā **kuk-*, no kā atvasināts dzīvnieka nosaukums. Sal. arī bulg. *кýче* 'suns'.

3. Vārda pamatā ir uzsauciens suņiem *kuc!* (Berņekers, Frenkels, Endzelīns); taču lietuviešiem *kùc!* ir uzsauciens cūkām, *kucà*— aitām. J. Endzelīns pieļauj arī iespēju, ka vārds latviešu valodā ir aizgūts; K. Būga uzskata vārda cilmi par neskaidru. (K)

B II 220, EF 2 1033, Mägiste 1069, M-E II 298, Ant ind 302

kucīte 'koka klucītis rokas dzirnās'— sk. *kucēns*.

kučieris [kučiẽris]. Aizguvums; no v. *Kutscher* 't. p.', kas atvasināts no *Kutsche* '(slēgti) rati cilvēku pārvadāšanai'. Pamatā Ungārijas vietv. *Kocs,* pēc kā nosaukti ceļojuma rati *kocsi* [koči].

Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (*kučērs* Lg I 362). Agrāk šajā nozīmē *ormanis*. Nozīmes ziņā abus vārdus šķīra 19. gs. sākumā (Wel 84).

Kl 415, Zēv 2 60

kučka 'kuce; kūlenis'— sk. *kucēns*.

kudīt 'neatlaidīgi mudināt'— sk. *kūdīt*.

kūdīt [kûdît], apv. [ũ]. Vārds izveidojies, saplūstot divu sakņu refleksiem.

1. Tās pašas cilmes kā *kutēt* (sk.). Pamatā ide. **(s)keu-* : **(s)kŭ̄-* 'griêzt, šķirt, kasīt, bakstīt', no kā ar *t/d* paplašinājumu *kut-* / *kud-*. (Blakus *kutēt* ir tās pašas nozīmes apv. *kudēt*.) No sākotnējā verba **kud-ti* > **kust* atv. kauz. *kudīt* (apv.) 'neatlaidīgi mudināt, rosināt (uz ko)'. Tuvo sakaru ar *kutēt* parāda apv. *kudināt* 'kutināt; kūdīt' (M-E II 299). (Par formu sal. *zust* : *zudināt*.) Blakus formai *kudīt* varēja būt arī *kūdīt*.

2. Vārda *kūdīt* formu un nozīmi ietekmējis apv. *gundīt* 'kūdīt uz ļaunu' (sk. *gumdīt*), kura pamatā ir ide. **gʷhen-* 'sist' → 'dzīt'. Kontaminācijā no *gundīt* un *kudīt* izveidojies **kundīt*, no kā apv. *kundināt* 'kūdīt (uz ļaunu)' (M-E II 314), *iekundināt* 'pamudināt': «tas viņ(u) iekundināj(a)»— tas viņu pamudināja uz ko (Lj 126). No **kundīt* > *kūdīt*.

Sarunvalodā ir paralēlforma *čudīt* 'rosināt, kūdīt'. Saknes redukcijas pakāpē ieskaņas līdzskaņa palatalizējums ir likumsakarīgs (**k*u-* > **k'u-* > *cu-* vai *ču-*), bet ieskaņas pārveidojums varēja būt arī ekspresīva rakstura. Piemērs: «kad viņu pačudina, tad tik viņš iet» (E-H II 125). Tās pašas cilmes ir apv. *ķudināt* '(vilnu) plūkt'.

Pēc cita uzskata (Būga) vārds saistāms ar *kaut* 'sist' vai (Endzelīns) ar si. *codati* 'dzen', kura cilme ir neskaidra. (K)

B II 403 un 454, E-H I 707, M-E II 332, MM I 400

kūdra [kûdra]; lš. *kū́dra* 'dīķis, dubļi, dūņas, purvs'. Vārda cilme ir neskaidra. Ja sākotnējā nozīme ir 'purvs' ← 'zema vieta, ieleja, iedobums', pamatā var būt ide. **keu- : *kū-* 'liekt'. No šās saknes atvasināti apzīmējumi gan izciļņiem (piem., *kaudze*), gan iedobumiem (piem., gallu *cumb* 'ieleja', si. *kūpaḥ* 'bedre, ala, aka').

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds varbūt saistāms ar vlv. *hotte* 'rūgušpiens'.

Vārds *kūdra* liter. valodā no izloksnēm ieviesās tikai 20. gs. sākumā (D 1 1087, RLB KV II 2051). Agrāk tai vietā *zemdega, zemes malka* (V 1 604) un aizg. *torfs* (v. *Torf*, no kā kr. *торф*). K. Valdemāram *kūdra* '(līgana) purva zeme' (V 2 107). V. *Torf* pamatā ide. **der-* 'plēst, raut, šķelt' (no kā la. *dīrāt*). (K)

G. Drosdowski — Etymologie 206—208, EF 2 305, Kl 783, L I 59, M-E II 332, A. C. Winter — Mag XX$_3$ 134

kuģis. Aizguvums no kādas ģermāņu valodas — no vlv., afrī., h. *kogge* 'plats, ieapaļš kuģis', ssk. *kuggi* 'jūras kuģis' vai zv. *kogg* 'preču kuģis'. Pamatā ide. **geu-* 'liekt', no kā la. *gurns*. Ģermāņu vārda sākotnējā noz. 'gliemežvāks'. Inguvēni, vēlāk frīzi un citi Ziemeļjūras un Baltijas jūras kuģotāji ar to apzīmēja īpatnēju burinieku — platu, ar strupi apaļiem galiem. Vārds izplatījās ar Hanzas tirdzniecību 14.—15. gs. Šajā laikā tas lietots arī Latvijā un varēja ieviesties latviešu jūrnieku un ostas pilsētu iedzīvotāju leksikā. Zviedru valodas ietekmē 17. gs. vārda lietojums paplašinājās, un tas sastopams arī latviskajos rakstos (Adolfijam). J. Lange 18. gs. norāda, ka vārdu lieto Rīgā (*kuģis*, Lg II 160), citur — *liela laiva*. G. F. Stenders par *kuģi* sauc tirdzniecības (preču) kuģi (St I 120), bet 19. gs. sākumā tā dēvē jau jebkuru kuģi (Wel 174).

Atv. *kuģinieks* jau 18. gs. (sin. *laivinieks*, St II 507), bet citi atv. 19. gs. vidū: *kuģot* (V 1 390; agrāk *laivot, ar laivu iet*, St II 507), *kuģošana, kuģotājs* (V 1 248), *kuģniecība* (V 2 107).

Doo 318, Kl 410, M-E II 300, Šm 6 64, Vr 333, Zēv 2 188

kuilis [kuĩlis]. Pēc tradicionālā uzskata (Endzelīns, Frenkels, Zinkevičs) vārds ir aizg. no bkr. **кыль* 't. p.', kam pamatā varēja būt *килá* 'izaugums, uztūkums; trūce'. Taču baltkrievu valodā šāda kuiļa apzīmējuma nav un tas nav konstatēts arī pagātnē. Tāpēc iespējams, ka vārds ir baltu cilmes, jo vairāk tā apstākļa dēļ, ka atbilstošas formas ir arī pārējās baltu valodās: lš. *kuilỹs, kuĩlis, kuĩlius*, pr. *cuylis* 't. p.' Hipotētiski vārds saistāms ar la. *cūka* (sk.). Pamatā ide. **keu- : *kū-* 'kaukt, saukt' ar *l* paplašinājumā. No **keu-* > b. **kįau-* atvasināts lš. *kiaũlė* 'cūka'; no saknes redukcijas pakāpē **k$_e$ū-* — la. *ķūlis* 'cūkas gurns' (← 'cūka'). No saknes zudumpakāpē **kū-* varēja būt **kūlis*, no kā jau senā baltu dialektā *kuilis* (varbūt ar ekspresīvu *ū* > *ui*). (K)

Buck 160, E IV$_2$ 245, EF 2 305, KK 18 38, M-E II 300, Sab

16 74, 17 175, Sanders 123, Schmalstieg 2 284, Sum 35, To IV 243, Tp 4 67, Ф II 232

kūja [kūja]; lš. *kū́ja* 'koka kāja, ķekata', *kū́jis* 'āmurs', pr. *cugis* [kujis] 't. p.', kr. *кий* '(biljarda) nūja' (ssl. *kyjь* < **kū-jo* 'āmurs, nūja'), slov. *kuja* '(atbalsta) nūja, spieķis'. Tās pašas cilmes kā *kaut* (sk.), pamatā ide. **kāu-* : **kəu-* : **kŭ̄-* 'sist', no kā laikam bijis verbs **kūt* (lš. *kū́ti*) 'sist, cirst', kura atv. *kūja* (kā *kaut* : *kauja*).

EF 2 232, M-E II 908, Pok 535, Куркина — Эт 1982 21, To IV 238, Ф II 231, ЭСРЯ II_8 126

kūka [kūka]. Aizguvums; no bv. *kūke(n)*, kas laikam ir lv. *koke* 't. p.' pārveidojums liter. v. *Kuchen* ietekmē. Vārda pamatā ir zilbes reduplikācija bērnu runā **ka-ka* : **kō-ka*.

Latviešu valodā vārds aizgūts 19. gs. vidū (U I 124). Līdz tam šajā nozīmē literatūrā (pavāru grāmatās) *rausis, plācenis, karaša, pīrāgs*.

Doo II 319, Kl 409

kukainis [kukaînis], apv. [aĩ]; lš. apv. (aizg. no latviešu valodas) *kukainis* 'krupis', *kukainiai* 'abinieki'. Pamatā ide. **keu-* : **kū-* 'liekt, liekties', no kā arī *kukt* 'līkt, kļūt līkam, uzmest kūkumu' (sk.).

Blakus verbam *kukt* ir apv. *kukņāties* 'saknupt, savilkties čokurā; pūlēties uzcelties', *kuknīties* 'neveikli ko darīt, ar pūlēm iet, ejot grūstīties', *kūkurot* 'kūņāties'. Ar šo vārdu semantiku saistāms arī *kukainis*. Tā sākotnējā nozīme laikam bijusi 'sīks dzīvnieciņš, kas rāpo, kūņojas un aiztikts savelkas čokurā (kā zirneklis)'. Sal. apv. *kūkainis* 'kas sīks, sakucis': «Tev, māsiņa, smuks vīriņš, . . Man bij tāds kūkainītis (var.: čečerītis)» (LD 21508 var.).

Vārds *kukainis* senāk apzīmējis tikai atsevišķas kukaiņu sugas (Lj 124), arī 18. gs. tikai kaitīgos kukaiņus (St I 122 un 391). Pirmais mēģinājums vispārināt vārda nozīmi bija 18. gs. beigās M. Stobes dabaszinātniskajos rakstos, kur dota dzīvnieku klasifikācija: «Kukaiņi, kam sešas jeb vairāk kājas iraid . .» (LGGr 1797 3 55), « . . kukaiņiem vismaģāk sešas kājas un citiem vēl daudz vairāk iraid» (64). Pirmo zinātnisko dzīvnieku klasifikāciju latviešu valodā deva H. Kavals, precizējot terminu *kukaiņi* (viņam: *kukaini*): «Šķir viņus [posmkājus] iekš četrām pavalstīm: 1) kukainiem, 2) zirnekliem, 3) čaumalniekiem un 4) sliekām. Kas tie *isteni kukaini,*— ko varētu saukt arī par ierobniekiem vai par ierobuliem,— tiem tās miesas iekš trim daļām, tiem galva, krūts un vēders; viņiem sešas kājas un pie galvas divi taustiņi, kas izskatās kā radziņi,— un dzīvot tie dzīvo gan sausumā, gan ūdenī» (Kavals 1860 120). Tautas valodā vārda *kukaiņi* nozīme tomēr atšķiras no terminoloģiskās nozīmes; 19. gs. 70. gados ar šo vārdu apzīmēti tikai lidojošie kukaiņi (U I 126). Vārda nozīmes precizēšanai liela nozīme bija K. Val-

demāra vārdnīcās dotajiem tulkojumiem un skaidrojumiem (V 1 278, 2 108, 3 173).

Blakus vārdam *kukainis* tajā pašā nozīmē lietots arī *kustonis* (V 2 108). Izloksnēs ar vārdu *kukainis* apzīmēts arī lops (U I 126).

Pēc cita uzskata (Tomsens, Endzelīns) vārds *kukainis* ir aizg. no lībiešu valodas (*kukki*); tā kā lībiešu vārdam nav atbilstību citās somugru valodās, tas tomēr uzskatāms par aizg. no latviešu valodas ar pārveidotu formu. K

Ket 160, M-E II 301, Zeps 1 129

kūkainis 'kas sīks, sakucis'— sk. *kukainis*.

kuknīties 'neveikli ko darīt'— sk. *kucēns, kukainis*.

kukņāties 'saknupt'— sk. *kukainis*.

kūkot[a] [kūkuôt, ù], apv. *kukot* [uô]; lš. *kukúoti*, kr. *куковáть*, apv. *кукать*, bkr. *кукавáць*, ukr. *кýкати* 't. p.', gr. *kokkýzō* '(es) kūkoju', lat. *cuculāre* 'kūkot'; kr. *кукýшка*, v. *Kuckuck*, si. *kokiláḥ*, gr. *kókkyx*, lat. *cucūlus* 'dzeguze'. Pamatā dzeguzes balss skaņu atdarinājums.

EF 2 306, HF I 895, Kl 410, M-E II 303 un 333, MM I 268, W-H I 299, Ф II 406 un 407, ЭСРЯ II₈ 434 un 436

kūkot[b] 'sēdus snaust, klanot galvu'— sk. *kukt*.

kukt 'līkt, kļūt līkam, uzmest kūkumu', biežāk atv. *sakucis*; lš. *kùkti* 'liekties', pr. *cawx* [kauks] 'velns', **kuke* 'rūķītis, mājas gars', kr. *кýча* 'kaudze', apv. *кýка* 'dūre', bulg. *кýка* 'kāsis', ssk. *haugr* (< ģerm. **koukos*) 'uzkalns', go. *hauhs*, v. *hoch* 'augsts', si. *kucáti* 'savelkas, saliecas'. Pamatā ide. **keuk-* : **kŭk-* no saknes **keu-* 'liekt, liekties; ieliekums, izliekums, dobums' (kas laikam radniecīga ar **kāu-* 'sist', sk. *kaut*[a]). Paralēli arī saknes paplašinājums ar *g*, no kā la. *kaudze* (sk.).

No saknes noz. 'liekt, liekties' izveidojusies atvasinājumu noz. 'sarucis' ('saliecies gredzenā') un 'izliecies uz augšu, uztūcis' → 'paugurs' → 'virsotne'. Šīs nozīmes parādās saknes atvasinājumos dažādās valodās, un tās raksturīgas arī vairākiem latviešu valodas vārdiem.

No ide. **keuk-* la. apv. *ķauķis* 'krupis, varde' un dažādu kukaiņu apzīmējumi, kā arī 'nobarots bērns' ('pārāk apaļš'): «tas ir tā nuozīdies, nuoēdies kā viens ķauķis» (M-E II 357), 'rīma' (E-H I 691). Skaņumijā ide. **kouk-*, no kā apv. *kauķis* 'koka rokturis' (sākotnēji laikam 'līks zars') un *kauks* 'rūķītis', tātad 'sakucis, sarucis vīriņš'. Šis apzīmējums atbilst prūšu valodas velna nosaukumam, kas sākotnēji laikam saistījies ar jēdzienu 'sakucis, apaļš' (sal. la. *velns, velis: velt, velties*). Ide. **kouk-* plašāk pārstāvēts lietuviešu valodā, un attiecīgie atv-i raksturīgi pauž nozīmes veidošanās dažādās pakāpes, piem., *kaũkas* 'puns, augonis; rūķītis', *kaũkaras* 'izaugums, uzkalns, virsotne' (sal. la. *kaugurs*).

Latviešu valodā ir vairāki saknes zudumpakāpes (**kŭk-*)

refleksi. Gadījumos, kad zudumpakāpe izveidojusies no **keuk-*, ieskaņas līdzskanis paļatalizēts (piem., *čukurs*). Verbs *kukt* izveidots ar galotnes pievienošanu nepārveidotai paplašinātai saknei. No noz. 'liekt, liekties' izveidojusies noz. 'kļūt līkam, uzmest kūkumu': «jau sāk kucin» (DL Piel 1894 VII 98). Sal. arī divd. *sakucis* 'salīcis, sarucis' un *uzkucis* 'uzliecies, uzlīcis, uzmetis kūkumu': «viņš iet drusku uzkucis» (M-E IV 346). No *kukt* arī *kukaža, kukažiņa* 'salīkusi, sarukusi vecenīte' (īpašvārds J. Poruka tēlojumā «Kukažiņa»). Tās pašas cilmes *kukurs* 'izliekta mugura, kūkums'. Raksturīgs savienojums «nest kukurā (kukurē, kukuragā u. tml.)». Apv. *kukurs* arī 'cieta zemes pika' (← 'kas saspiests, apaļš'), liter. *kukurznis*.

Blakus verbam **kukt* bijis tās pašas nozīmes **kūkt*, no kā *kūkums* [kùkums] un *kūkot* [kùkuôt, ũ] 'sēdus snaust, klanot galvu; nīkt': «piesnaudies viņš kūkuoja kruoga galda galā» (M-E II 333).

Sk. arī: *čukurs, koks, kukulis, kucēns, kukainis.*

E IV$_2$ 236 un 246, EF 2 229, Ket 160, Kl 312, M-E II 302 un 303, MM I 219, Pok 588, T 121, To III 293, IV 252, Ф II 403, ЭСРЯ II$_8$ 463

kukulis; lš. *kukùlis* 'klimpa, ķiļķens; frikadele', apv. *kùkulis* 'klaips; pika, gabals; devums piekukuļošanai; sainītis'. Pamatā ide. **keuk- : *kŭk-*, no kā arī *kukt* 'līkt, kļūt līkam, uzmest kūkumu' (sk.). Vārds *kukulis* ir šā verba atvasinājums. No noz. 'kļūt līkam' → 'kļūt apaļam, veidot apaļu'.

No 17. gs. avotiem redzams, ka *kukulis* bijis apaļas formas sijātu kviešu maize pretstatā *klaipam,* kas bijusi «saimes maize; rupja, mella maize» (Manc I 41). Šī atšķirība saglabājusies arī 18. gs., kad *kukulis* raksturots kā «maza sijātu miltu maize» (Lg I 159), «sijātu miltu smalkā maize» (II 161), «apaļā maize» (St I 122).

18. gs. beigās mazinājās atšķirība starp vārdiem *kukulis* un *klaips,* un pirmais ieguva arī klaipa nozīmi: «Lielu kviešu maizes kukuli izcept» (Latviska pavāru grāmata 1796 429).

18. gs. vidū *kukulis* ieguva arī jaunu noz. 'ciemos nesama dāvana'. Sākumā tas tiešām bijis «ciema k u k u l i s»— ciemos nesama apaļā baltmaize: «Eita, bērni, skatāties, Ko tie mūsu suņi rēja. Atnāks mūsu tēvamāsa Ar siltiem kukuļiem (var.: plāceņiem)» (LD 26485). Ar laiku apzīmējums *ciema kukulis* no maizes attiecināts uz jebkuru nesamu dāvanu, īpaši uz pārtikas produktiem, un 18. gs. beigās *kukulis* jau ietvēra nozīmi 'ciemos nesama dāvana'. No šās nozīmes izveidojās 'dāvana amatvīra ietekmēšanai'; šī nozīme sāka veidoties 18. gs. beigās, bet tā iesakņojās tikai 19. gs. (V 1 43, 2 108).

19. gs. otrajā pusē darināti atv. *piekukuļot (piekukulot* U I 194) un *apkukuļot* (II 127), un no tiem 20. gs. sākumā abstrahēts *kukuļot.*

No la. *kukulis* arī bv. *kuckel* 'apaļa maize, cepums'.

Sk. arī: *kunkulis*.

E II 72, EF 2 229, Gutzeit II 110, KK 17 124, M-E II 302, Pok 589

kūkums [kùkums]. Atv. no bijuša verba **kūkt* '(iz)liekt', kas bijis blakus apv. *kukt* 'līkt, kļūt līkam, uzmest kūkumu' (lš. *kùkti* 'liekties'). Pamatā ide. **keuk-* : **kŭk-* no saknes **keu-* 'liekt, liekties, ieliekums, izliekums, dobums' (no kā arī *kaudze*).

B I 368, EF 2 229, M-E II 333, Pok 588 (589), T 121

kūkurot 'kūņāties' — sk. *kukainis*.

kukurs 'kūkums' — sk. *kukt*.

kūla [kũla], apv. [û²] 'veca (pērnā) zāle; (dzīvnieku) vecā spalva'; lš. *kū̃la* 'uztūkums, izaugums, bumbulis; stiebrs', *kūlēlė* 'skalbe'. Tās pašas cilmes kā *kauls* (sk.), pamatā ide. **keu-* : **kŭ-* 'liekt, liekties; ieliekums, izliekums, dobums' ar *l* saknes paplašinājumā. Tās pašas cilmes vārdi (ar sakni pamatpakāpē) gr. *kaulós* 'stiebrs, kāts', lat. *caulis* 'stiebrs, stublājs'; sal. la. *aveņu kauli*. Nozīmes pamatā 'priekšmets ar cauru vidu, dobs' → 'stiebrs'. No šejienes vārds attiecināts uz pērno zāli, kur rēgojās sausi stiebri, un tālāk uz vecu spalvu. Nozīme 'stiebrs' vēl redzama apzīmējumos *kāpostu kūlas* 'kāpostu serdes' (īsteni: stublāji, kuru turpinājums ir serde), *vilkakūla* 'stiebraugs, kas veido blīvus cerus' u. c. nosaukumos; sal. lš. *kūlažolė* 'kāda (stiebr)zāle', *kùlis* 'zirdzene (lakstaugs ar kailu, dobu stumbru)'.

Apv. *kūlis* [ũ] 'kūla'.

Tās pašas nozīmes līdzīga skanējuma vārdi ir arī somugru valodās. Sal. ig. *kulu*, apv. *kulo*, s. *kulo* '(pērnā) kūla', kas var būt sens aizg. no baltu valodām. Izteikts arī uzskats, ka la. *kūla* var būt aizg. no somugru valodām (Megiste, pretēji Toivonens).

Par citu uzskatu sk. šķirklī *kvēlot*.

Sk. arī: *kūlis*. K

EF 2 306, HF I 839, Mägiste 1036, M-E II 333, SKES 234, T 144

kulba [kul̃ba]; lš. *kùlba* 'kaste, ko liek uz ragavām; divriči', *kul̃bė* 'kaste, ko liek uz ragavām; bišu strops no izdobta celma vai stumbra'. Vārda cilme ir neskaidra. Iespējams, ka vārds ir tās pašas cilmes kā *kule* (sk.), pamatā ide. **kul-* no saknes **keu-* : **kŭ-* 'liekt, liekties; ieliekums, izliekums, dobums' ar pied. *-bā-*. (Par atv-a formu sal. *šķirt* : *šķirba*.) Tādā gadījumā vārda nozīmes sākums ir 'izliekums, dobums' → 'izliekts ratu vai kamanu pārsegs, virsbūve', no kā 'rati vai kamanas ar šādu virsbūvi' un 'dziļa ratu vai ragavu kaste'. Senāko nozīmi 'dobums' laikam parāda apv. *acu kulba* 'acu dobums' (E-H I 670).

Blakus ide. **keu-* ir tās pašas nozīmes **geu-*; vai nu no šās senās formas, vai arī ar baltu *k* : *g* miju paralēlforma *gulba*,

kas senāk plaši lietota. No latviešu valodas *kulba (gulba)* aizgūts arī Baltijas vācu izloksnēs. Pēc cita uzskata (Frenkels) lš. *kùlba, kul̃bė* aizgūti no vācu valodas (ar poļu valodas starpniecību).

La. *kulba* nozīmes izveidošanos varbūt ietekmējusi poļu valoda, kur **kulba* laikam apzīmēja kādu izliektu priekšmetu. Sal. p. *kulbaka* 'segli (ar augstu izliekumu)', *kulbaczyć* 'seglot zirgu'; taču poļu vārdos *l* ir mīksts, kā nav latviešu vārdā. K

EF 2 280, Gutzeit II 117 un pap. II 51, M-E II 304

kulda '(krāsns) bedre'— sk. *kule.*

kule; lš. *kulẽ* '(tabakas, naudas) maisiņš; tīkla vidusdaļa, kur salien zivis; lapseņu ligzda', *kulỹs* 'maiss, maks; zivju tīkla gals; bikšu augšdaļa (bez starām); graudzāļu lapas vai vārpas maksts; lapseņu ligzda', *kulìkas* 'maisiņš, maks; koka kaste', pr. *kuliks* 'soma', kr. *куль* 'maiss, kule', p. *kul* 'sainis; tīkla daļa'. Pamatā ide. **keu-* : **kŭ̄-* 'liekt, liekties; ieliekums, izliekums, dobums' (no kā arī *kauls*, sk.) ar *l* paplašinājumā. Nozīmes attīstība: 'dobums' → 'priekšmets ar dobumu, ar tukšu vidu' → 'maiss'. Senāku nozīmi 'dobe, bedre' parāda apv. **kuls* vai **kula* savienojumā «iekrist kulā»— iekļūt nelaimē (E-H I 669).

Tās pašas cilmes ir apv. *kulda* [ùl[2]] 'kabata', no kā *kuldains* 'tāds, kam ir kabata(s)': «kuldaini svārki» (M-E II 305).

Apv. *kulda* '(krāsns) bedre' [kul̃da] ir aizg. no igauņu valodas (ig. *kolde* 't. p.'), kas formā pielāgojies latviešu vārdam.

Citā semantiskās attīstības līnijā no noz. 'izliekums' → 'kaudze', no kā apv. *kuls* 'kopa, kaudze': «akmeņu kuli» (M-E II 307).

Vārda *kule* dažas nozīmes varēja ietekmēt attiecīgo vārdu lietojums slāvu valodās. Pēc cita uzskata (Bernekers, Brikners, Endzelīns, Frenkels) vārds ir aizg. no slāvu valodām, kur tas varbūt no lat. *culleus* 'ādas maiss'. Vēl pēc cita uzskata (P. Šmits) vārds varbūt ir mandžūru cilmes. V. Toporovs saista pr. *kuliks* un attiecīgos austrumbaltu vārdus ar *kult* (labību), V. Pizani — ar lat. *culleus* kā mantojumu no seneiropiešu kopienas.

Atv. *kulaiņi* 'dūraiņi'.

Sk. arī: *kulba.* (K)

Doo II 396, E I 108, IV₂ 246, EF 2 306, Gutzeit II 114, HF I 897, M-E II 306, Mägiste 918, V. Pisani — Balt IV 20, Šm 1 9, W-H I 303, To IV 262, Ф II 412, ЭСРЯ II₈ 440

kūlenis [kûlenis]. Tās pašas cilmes kā *kūlis* (sk.), kas izloksnēs nozīmē ne vien 'stiebru (salmu) kopa', bet arī 'kūlenis'; sal. lš. *kūlỹs* 'kūlis; pika, kamols; kūlenis'. Pamatā ide. **keu-* 'liekt, liekties; ieliekums, izliekums, dobums', no kā arī *kule, kauls* (sk.). Nozīmes attīstība: 'izliekums' → subst. 'apaļš priekšmets' → 'velšanās, apvelšanās'. Apv. *kūlenis* [ũ] 'veltnis; uz ragavām liekams klucis, lietojams baļķu vešanai; kamolveida kustīgs priekšmets': «pa ceļu veļas tāds pelēks kūlenis» (E-H I 683). No

šejienes izveidojusies vārda *kūlenis* mūsdienu liter. nozīme. Savienojumā «mest kūleni» senāk laikam 'mest ko apaļu, veļamu' → 'pašam riteniski apvelties'. Sal. arī: «aizvelties kūleņu kūleņiem».

Citā semantiskās attīstības līnijā no 'izliekums, dobums' → 'priekšmets ar dobu vidu' → 'stiebrs, salms' → 'stiebru, salmu kopa'. Vārds *kūlis* liter. un apv. lietojumā aptver abas nozīmes: «pupu, salmu kūlis», «kūli (kūleni) mest».

No subst. *kūlenis* atv. verbs *kūleņot* 'mest kūleņus; skriet klupieniem, it kā veļoties' (lš. *kuliūoti* 'steigties; klibot, kūleņot'). Adj. *kūleniski* 'ar kūleņiem (ar kūleni)': «metās kūleniski maisiem pāri» (M-E II 334) un 'neveikli, nespēcīgi, grīļodamies iet' (E-H I 683).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds saistāms ar tās pašas nozīmes *kūlis* un ir aizg. no slāvu valodām. K

EF 2 307, M-E II 334

kūlis [kùlis]; lš. *kūlỹs* 'kūlis; pika, kamols; kūlenis'. Tās pašas cilmes kā *kūla* (sk.). Nozīmes attīstība: 'priekšmets ar dobu vidu' → 'stiebrs, salms' → 'stiebru, salmu kopa', arī 'cers'. Par nozīmi sal. apv. *kūliņš* 'cers; kūlis': «Es piedzēris kā vilciņis, Iebāž galvu kūliņā (var.: krūmiņā)» (LD 19949, 1 var.). Sal. lš. *kūlýnas, kū̃lynas* 'cers, krūms, kas izaudzis no viena celma; mazmeldri (augs, kas veido cerus ar daudziem stiebriem)'.

Pēc cita uzskata (Būga, Endzelīns, Frenkels) *kūlis* ir aizg. no slāvu valodām. Vēl pēc cita uzskata (Toporovs) vārda pamatā verbs *kult*.

Sk. arī: *kūlenis*. K

B II 297, EF 2 307, M-E II 335, Pok 588, To IV 265

kuls[a] 'kopa, kaudze'— sk. *kule*.

kuls[b] 'klons'— sk. *kult*[a].

kult[a] [kul̃t] (labību); lš. *kùlti* 't. p.' Pamatā ide. **kel-* 'sist, cirst', no kā arī *kalt* (sk.). No saknes paralēlformas **kol-* redukcijas pakapē **kₒl-* > b. **kul-*, no kā la. *kult*. Nozīmes attīstība: 'sist' → 'izdarīt darbību, kas līdzīga sišanai' («kult ar spriguli») → 'mehāniski atdalīt graudus, sēklas no stiebriem, vārpām, pākstīm u. tml.' Radniecīgas ir saknes **kel-* 'celt' (sk. *celt*), **(s)kel-* 'griêzt' (sk. *šķelt*) un **kᵘel-* 'griezt(ies), kustēties' (sk. *kult*[b]).

Verba *kult* sākotnējā noz. 'sist' redzama folklorā, piem.: «Pate smēju, pate deju, Plaukstas kuldama» (LD 23402, 7 var.) un atv-os, piem., *kūliens* 'stiprs pēriens'. Iter. *kulstīt*, no kā *kulstīkla*. No *kult* subst. *kuls* 'klons', *kulsma* [ul̃] 'kulšanai izklātā labība; izkultā labība', *pakulas*.

Sk. arī: *kult*[b], *pakulas*.

Bl 6 190, EF 2 211, M-E II 308, Pok 545, T 114, Ил-Св 1 115, Tp 6 86

kult[b] [kul̃t] (piem., sviestu); lš. *kùlti* 'kult (sviestu); meklēties

(par dzīvniekiem); (refl.) klaiņot, blandīties', kr. *колесó* 'ritenis' (ssl. *kolo*, ģen. *kolese* 'riņķis, ritenis'), si. *cárati, cálati* 'kustas, ceļo', *kársati, kṛṣáti* 'velk, griež, vērš, ar', gr. *pélomai* (< *k^{u}el-*) 'kustos', lat. *colere* (< *k^{u}el-*) 'kopt, apdzīvot' (← 'griezties, kustēties'). Pamatā ide. *k^{u}el-* 'griezt(ies), kustēties' (no kā arī *celis*, sk.); redukcijas pakāpē *$k^{u}{}_{o}$ l-* > b. **kul-*, no kā la. *kult*. Šai saknei radniecīga ir ide. **(s)kel-* 'liekt, līks' (no kā *klons*).

La. *kult* saglabājis saknes nozīmi 'griezt' → 'izdarīt riņķveida kustības' vairākos raksturīgos savienojumos — ne vien «kult sviestu» (kur var būt mijietekme ar *kult* 'sist'; sal. lš. *sviestą sukti, mušti* 'sviestu kult', kur *sùkti* 'griezt' un *mùšti* 'sist'), «kult olas», «(ie)kult miltus iejavā», «(sa)kult ūdeni putās», bet arī «suns kuļ asti», pārn. «(dzīvo, dzer) cepuri kuldams», «kult mēli» (lš. «liežuvį kulti») 'pļāpāt, tenkot' (ar to pašu sākotnējo riņķveida kustību sal. *melst, mēļot*).

No 'kustēties' (aplī, apkārt) refl. *kulties* 'klīst, klaiņot' («kulties pa pasauli») → 'iet, braukt ar grūtībām' («kulties pa dubļiem, pa tumsu»). No šejienes arī *iekulties* 'maldoties, pārvarot grūtības vai nejauši, kļūmīgi iekļūt kur' («iekulties purvā», pārn. «iekulties ķezā, parādos», bet arī: «iekulties augstos rados»).

No sākotnējās riņķveida kustības izriet arī dažu verba *kult* atv-u nozīme: iter. *kulcināt* 'griezt, vicināt': «zirgs asti kulcina» (M-E II 305), *kuļāt, kūļāt* («sēdot kuļāt kājas»), refl. *kuļāties, kūļāties*: «skrandas kuļājās ap kājām» (Doku Atis — M-E II 309), «mēs pa ceļu kūļājāmies tālāk» (M-E II 310). Dažos atv-os saplūdušas homonīmo verbu *kult* 'sist' un *kult* 'griezt' nozīmes.

No atv. *kuldīt* (iter.) apv. *kuldīgs* 'tāds, kas grozās, svaidās, kūļājas' (← 'tāds, kas griežas'). Iespējams, ka no šejienes vietv. *Kuldīga*, kam pamatā varēja būt **kuldīga* 'vieta upē, kur (ūdenskritumā) griežas, sakuļas ūdens'. (Par nozīmi sal. *rumba* 'ūdenskritums'.) Forma *Kuldīga* < **Kuldinga* (no kā pārveidots v. *Goldingen*, kas jau senajos dokumentos).

Pēc citiem uzskatiem (Endzelīns, Frenkels, Blese, Urbutis, Karaļūns) verbs *kult*[b] ir vienas cilmes ar *kult*[a].

Sk. arī: *celis, cilpa*. K

B III 168, Bl 6 190, EF 2 211, E-H I 670, HF II 500, M-E II 308, MM I 176 un 376, Pok 545 un 639, W-H I 245, Ф II 289, Ц 208, ЭСРЯ II_8 199, ЭССЯ X 141

kumbrs [kum̃brs]; lš. arh. *kumbras* 'līks stūres rokturis', v. *humpeln* 'klibot', a. *hump* 'kupris', si. *kumba-* 'kaula resnais gals'. Atv. no verba *kumbt*, kam tā pati nozīme kā verbam *kumpt* (sk.); 18. gs. *kumbt* 'līki (sa)augt' (Lg II 162). Pamatā ide. **kumb-* no saknes **keu-*: **kū-* 'liekt, liekties, izliekums, dobums' (no kā arī *kukt*, sk.).

Vārdam *kumbrs* (apv. *kumbris*) blakus liter. nozīmei

'skausts' ir apv. nozīme 'kupris': «Kumeļam piecas ribas, Pašam kumbris mugurā» (LD 14432) un 'izaugums koka virsmā'.

EF 2 308, Kl 320, M-E II 310, MM I 233, Pok 592

kumelītes. Aizguvums; no afrī. *kamelle* vai vlv., vh. *kamille* (v. *Kamille*), kas savukārt no lat. *camomilla* < gr. *chamaímēlon* 't. p.' (burtiski: 'pie zemes (augošs) ābols').

Latviešu valodā aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (*kumeles*, Manc I 44, Lj 125), pamazināmā formā 18. gs. (*kumelīši*, St I 123) ar dažādām variācijām vārda *kumeļš* ietekmē. 19. gs. nostabilizējās forma *kumelītes* (Ilsters 2 74).

Aizguvuma *-u-* laikam no ģerm. izloksnēm, kur mijas *a* : *u* (kā vh. *camiju* : *cumiju* 'ķimene'). Saknes vokālismu gan varēja ietekmēt arī asociācija ar vārdu *kumeļš*.

Doo II 164, Kl 343, M-E II 311, Zēv 2 60

kumeļš; lš. *kumelȳs* 't. p.', *kumēlė* 'ķēve', si. *kumāráḥ* 'bērns, zēns, dēls', *kumārī́* 'meitene, jaunava, meita', gr. *skýmnos* 'dzīvnieku mazulis'. Šo vārdu saistīšanu ierosināja J. Šarpantjē, viņam pievienojās J. Endzelīns. A. Augstkalns: *kumeļš* < **kumēl(i)i̯an*, ar galotni kā vārdā **tel(i)i̯an* (> *teļš*) un pr. *maldian* 'kumeļš'.

Tālākā radniecība un cilme ir neskaidra. Daži valodnieki saista vārdu ar pr. *camnet* 'zirgs', kr. *конь* 't. p.'

Iespējams arī cits vārda cilmes risinājums: no ide. **kem-* balss skaņu atdarināšanai. No šās saknes ne vien atv-i ar noz. 'sanēt, dūkt', piem., vav., v. *hummen*, a. *hum*, bet arī 'zviegt', piem., norv. *humre*. Formas ziņā saskan v. *Hummel* 'kamene' un la. *kumeļš*. No šās saknes arī si. *camaráḥ* 'kādas vēršu sugas (bos grunniens) īpatnis' (Pokornijs).

(Sk. *kamene*). (K)

A. Augstkalns — St B IV 63, E IV$_2$ 234, EF 2 309, HF II 743, M-E II 311, MM I 232 un 375, Sab 17 156, Pok 556, Šm 2 15, To III 191, Tp 4 50, Ф II 316

kumoss [kumuôs], apv. *kumāss, kumūss*. Pamatā verbs *kumt* (apv.) 'kļūt līkam, (sa)gumt' no ide. **keu-* : **kū̆-* 'liekt, liekties' ar *m* saknes paplašinājumā (sal. *kumbrs*). Šās cilmes vārds saplūdis ar tāda paša skanējuma atvasinājumu no ide. **kem-* '(sa)spiest' → 'noapaļot', no kā redukcijas pakāpē b. **kum-*. (No saknes pamatpakāpē la. *kamols*.) Rezultātā izveidojies subst. *kums* (apv.) 'kamols' ar vairākiem atv-iem: *kumulis* 'apaļš mākonis; kaut kas savīstīts, apaļš' («drēbju kumulis», E-H I 674), *kumurs* 'kamols' («ezis guļ kumurā», M-E II 313) un 'mazs mākonis, gubu mākonis' (sal. lat. *cumulus* < **kumelos* 'kaudze', senāk 'uztūkums').

Tātad *kumoss* sākotnēji bijis 'neliels apaļš priekšmets, kunkulis': no tā izveidojusies noz. 'neliels maizes, gaļas u. tml. gabaliņš', sal.: «Izdalīju kukulīti Pa vienam kumosam (var: Siera kampu izdalīju Pa vienam kumosam)» (LD 26484 var.).

Beidzot izveidojusies nozīme 'nokosts ēdama gabaliņš' («kumoss aizspriedās rīklē»).

Iespējams, ka no ide. **kem-* '(sa)spiest' ir arī *kumšķis* < **kumstis* 'tas, ko saņem saujā (ar sauju); kušķis, vīstoklis' un apv. *kumste* 'dūre' (lš. *kùmstė, kùmštė, kùmštis*). Pēc cita uzskata (Sosīrs, Frenkels) *kumstė* < **kumpstė* < **punkstė*, kas saistāms ar bsl. *pęstь* 'dūre', kura pamatā *pętь* 'pieci'. (K)

B II 343, EF 2 309, M-E II 313, Pok 557

kumpt [kùmpt], apv. [um̃^{2}] 'tapt līkam, kroplam, sarukt'; lš. *kum̃pti* 'liekties, līkt, kļūt līkam', pr. *etkumps* 'atkal' (← 'atliecies'). Pamatā ide. **keu-* : **kū̆-* 'liekt, liekties' ar *p* saknes paplašinājumā, no kā arī la. *kupt* '(sa)līkt, (sa)gumt' (sk. *kupena*). Ar *n* infiksu **kunp-* > *kump-*, no kā la. *kumpt*. Sal. *sakumpis* = apv. *sakupis*. Formas maiņa *-np-* > *-mp-* notikusi agrāk nekā latviešu valodā *-un-* > *-ū-*, jo pretējā gadījumā no **kunp-* būtu izveidojies **kūp-*.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) forma *kump-* < *kum-* + *kup-*.

Sk. arī: *knupt, kumbrs.* (K)

E IV$_2$ 214, EF 2 213, M-E II 312, Pok 525

kums, *kumurs* 'kamols' — sk. *kumoss.*

kūms [kũms]. Aizguvums; no skr. *кумъ* 't. p.' (kr. *кум*), kas ieviesies no dienvidslāvu valodām (**kumъ* < **kuma* laikam no Balkānu lat. *commetru* < lat. *commāter* 'krustmāte').

Latviešu valodā vārds aizgūts pirms 13. gs. Tas minēts 17. gs. vārdnīcās (Lj 124).

Lapsas apzīmējums un pievārds folklorā *kūmiņš* ir vārda *kūms* deminutīvs.

M-Ē II 336, Sum 35, Zēv 2 323, Ф II 414, ЭСРЯ II$_8$ 442

kumste 'dūre' — sk. *kumoss.*

kumšķis — sk. *kumoss.*

kumt 'kļūt līkam, (sa)gumt' — sk. *kumoss, skumt.*

kumulis 'apaļš mākonis' — sk. *kumoss.*

kumums 'kupris, kūkums' — sk. *čumēt.*

kumurs 'muzgulis, čokurs' — sk. *čumēt, kumoss.*

kundināt 'kūdīt' — sk. *kūdīt.*

kungs [kùngs]. Aizguvums; pēc tradicionālā uzskata no vlv. *kunig* < *kuning* 'valdnieks' (v. *König*), kam pamatā ģerm. **kunja-* 'cilts' (*kuning* 'valdnieks no dižas cilts', Klūge). Tādā gadījumā latviešu valodā vārds aizgūts ap 13. gs. (**kunigs;* sal. lš. *kùnigas* 'mācītājs' ← 'kungs'). Vārds mūsdienu formā ir 16. gs. tekstos (Cat 246, Ench 17) un 17. gs. vārdnīcās (Manc I 88, Lj 126).

Formai **kunigs* nav neviena dokumentējuma ne senākajos latviešu rakstos, ne arī vietvārdos. Zīmīgi, ka forma *kungs* ir arī senākajos reliģiskajos tekstos, kuri valodas ziņā parasti ir ļoti konservatīvi. Šie apstākļi liek domāt, ka aizguvuma oriģināls nav vlv. *kunig,* bet gan zv. (szv.) *kung* 'karalis'. Vārds vispirms laikam ieviesies kuršu apvidos, tur iesakņojies un saglabājis

skaņu kopu *-un-*, kas palikusi nepārveidojusies. Zilbes krītošo intonāciju (aizguvumiem parastās stieptās intonācijas vietā) var izskaidrot ar vārda īpatnējo intonējumu zviedru valodā. No kuršu valodas vārds izplatījies pārējos Latvijas novados. (K)

B II 91, Brence 1 258, Buck 1332, Doo II 324, E III_1 521, EF 2 310, Kl 392, M-E II 315, Zēv 2 61, To 18 249

kūniņa [kūniņa], apv. [$\hat{u}^2$], *kūnis, kūņa;* lš. *kū́nas* 'ķermenis, miesa', pr. *keuto* 'āda', si. *skunāti* 'segts', gr. *skýtos* 'āda'. Pamatā ide. *(s)keu-* 'apsegt, aptīt' (Frenkels); šo uzskatu balsta lš. apv. *paskiaunė̃* 'slēptuve, apslēpta vieta'. Tādā gadījumā *kūniņa* (dem. no **kūna, kūņa*) sākotnēji 'apvalks, ādiņa'; ar šādu uzskatu saskan apv. *kūnis* [$\hat{u}^2$] 'nespēcigs, novājējis dzīvnieks' (E-H I 684, par nozīmju sakaru sal. *āda : ādainis*).

Iespējams, ka šāds cilmes skaidrojums attiecas uz atsevišķu vārda nozīmi (resp. uz homonīmu šajā vārdu grupā), bet tas nesaskan ar pamatvārda un atvasinājumu semantikas galvenajām līnijām. Pied. *-no-* / *-nā-* ir raksturīgi ide. adjektīvu atvasināšanas piedēkļi no verbālām saknēm, tāpēc par vārdu grupas pamatu jāpieņem apv. *kūns* [$\hat{u}^2$] 'apaļš, tukls' («kūns zirgs», E-H I 684), kas atvasināts no ide. **k̑eu-* 'tūkt; liekt, liekties' (tā arī Karaļūns, gan ne droši). Baltu *k-* vai nu no saknes velarizētas ieskaņas, vai arī tas atspoguļo senu dialektālu novirzi no parastā baltu *k̑-* > *š-* > *s-*. (Sal. ide. *k̑* refleksu vārdos *akmens / asmens, kaukt / saukt.*) Par citu šās saknes refleksu sk. *šūna.*

Bijis verbs **kūt* 'tūkt' (sal. gr. *kýō* 'esmu grūta' ← 'tūkstu'), no kā apv. *kūtaļa* 'uztūkums pēc dundura koduma', *kūtars, kūturs, kūters* 'kūniņa, kāpurs (kas radījis uztūkumu, punu)': «guovij kūtari sametušies mugurā» (M-E II 338), «izspied guovij tuo kūturi!» (339).

No verba **kūt* vai no adj. *kūns* atvasināts subst. *kūnis* ar paralēlformām. Tā sākotnējā noz. 'kas uztūcis, tukls, apaļš', no kā apv. 'ķermenis' (lš. *kūnas*). No šejienes arī *kūniņas (kūņa, kūņas)* noz. 'kukainis attīstības stadijā starp kāpuru un attīstītu kukaini', ko raksturo iegareni apaļa forma, bieži kokona apvalkā, kas rada uztūkuma iespaidu. No 'uztūcis' izveidojusies adj. *kūnains* noz. 'nelīdzens, ar mezgliem' («kūnains dvielis», M-E II 336).

Atvasinātie verbi *kūņot, kūņoties (kūņāties)* nozīmi 'lēni iet, lēni kustēties, tūļāties' ieguvuši no adjektīva noz. 'apaļš, tukls' → 'slinks, gauss, neveikls' (subst. *kūnis* arī 'tūļa', M-E II 336). Tdz. piemērs: «Seši dienas divi jūdzes Kā kūņot nokūņoju» (LD 31818, 3). Par nozīmju sakaru sal. *tuntulis* 'resni saģērbts cilvēks; tūļa': *tuntuļot.*

Verbi *iekūņoties, izkūņoties* ieguvuši terminoloģisku nozīmi, kas raksturo kukaiņu attīstību.

Sk. arī: *kūtrs.* (K)

EF 2 310, HF II 744, Karaliūnas — Balt XVIII 165, M-E II 336, MM III 508, Pok 592 un 951

kunkulis [kuñkulis]; lš. *kuñkulis, kunkulȳs* 'burbulis, (dūmu, tvaika) mutulītis'. Tās pašas cilmes kā *kukulis* (sk.); atv. no *kukt* saknes ar *n* infiksu. (Sal. si. *kucáti* 'savelkas, saliecas': *kuñcate* 't. p.') Nozīme: 'kļūt līkam' → 'kļūt apaļam, veidot apaļu' → subst. 'apaļš priekšmets'. Sal. lš. *kuñkti* 'savilkties, liekties'. K
EF 2 311, M-E II 315, MM I 219

kūns 'apaļš, tukls'— sk. *kūniņa, kūtrs.*

kuņģis [kuņ̃ģis]. Vārds izveidojies disimilējoties no apv. *guņģis* 'vēders'. Pamatā ide. **geng-* 'pika' no saknes **gen-* 'saspiest, izveidot apaļu' (no kā arī *dziedzeris,* sk.). K
M-E II 317, Pok 379

kūņot, *kūņoties* — sk. *kūniņa.*

kupa — sk. *čupa, kupena.*

kupena; lš. *kùpena* 'kaudze; šķipsna, klēpis'. Pamatā ide. **keup-* : **kup-* 'liekt, izliekums, kaudze' no saknes **keu-* 'liekt, liekties'. Nozīmes attīstība: 'liekt, izliekums' → 'paugurs, kaudze'. Verbs *kupt* 'salīkt, sagumt', parasti divd. *sakupis.* Šā verba apv. nozīme 'tapt par piku, kunkuli' → 'saiet (par pienu)', no kā kauz. *kupināt* 'ļaut saiet; panākt, ka saiet (piens)', savienojums «kupināts piens» — biezpiens.

No verba *kupt* atv. subst. *kupa* 'kaudze' (apv.) un *kupena.* Arh. *kups* '(kalna) virsotne': «Tie augstākie kupi uz pašiem Krievu robežiem ir Elbruss . . un Ararat(s)» (E. Dinsbergs, Atlasa izstāstīšana, 1864 30).

Tās pašas cilmes (no saknes pamatpakāpē) ir apv. *kaupiņš* 'krupis'.

Sk. arī: *čubināt, čupa, kopa, kubls, kupris.*

EF 2 313, Karaliūnas 2 193, M-E II 317 un 319, Pok 591

kūpēt [kûpêt]; lš. *kūpėti* 'vārīties, iet pāri (vāroties); labi augt', pr. *kupsins* 'migla', kr. *кипеть* (ssl. *kypěti*) 'vārīties, kūsāt', si. *kúpyati* 'uzmutuļo; dusmo', lat. *cupere* 'kārot'. Tās pašas cilmes kā *kvēpt* (sk.): pamatā ide. **ku̯ēp-* : **kūp-* 'kūpēt, vārīties'. No šās saknes la. apv. *kūpt* 'kūpēt' ar iter.-dur. *kūpēt* un kauz. *kūpināt.*

Sk. arī: *sūbēt.*

B 1 331 un 449, E IV$_2$ 246, EF 2 325, M-E II 337, MM I 230, Pok 596, T 147, To IV 296, Ф II 235, Ц 198, ЭСРЯ II$_8$ 134

kupināt — sk. *kupena, kupls.*

kupls; lš. *kuplùs* 'ar biezu, kuplu lapotni (par kokiem), resns'. Atv. no verba *kupt* 'salīkt, sagumt' (sal. *sakupis*) → 'tapt par piku, kunkuli' un 'saiet (par pienu)' (sal. «kupināts piens»). Verbam izveidojusies arī noz. 'krāties (kaudzē), vairoties', no kā kauz. *kupināt* 'krāt kaudzē, vairot, briedināt, padarīt sātīgu'. No 'vairoties' → 'tapt plašam' («kupla audze, saime») vai arī no 'salīkt' → 'tapt apaļam' («kupla sieva») atvasināta adj. *kupls*

nozīme. Tā ļoti sazarojusi un vairākās niansēs attālinājusies no pamatnozīmes. 17. gs. *kupls* 'cirtains, sprogains' (Manc I 107, Lj 126), 18. gs. 'biezi sazarojis, saaudzis (koks, krūms)' (Lg II 163, St I 124). Atv. *kuplot* [uô].

EF 2 313, M-E II 318, Pok 591

kupols — sk. *jumt.*

kupris; lš. *kuprà* 't. p.', sa. *hofer* 'uztūkums, kupris', sav. *heuvel* 'uzkalns'. Tās pašas cilmes kā *kupena* (sk.), atv. no verba *kupt* 'salīkt, sagumt', kā pamatā ide. **keu-* 'liekt, liekties'. Adj. *kuprs* 'līks, kuprains': «Tādi vien kaulapieres Ar kupriem deguniem» (TDz 40800), «Danco viegli, jaunais svaini, Nemet pumpas mugurā, Lai māsiņa nedomā Kupru vīru dabūjuse» (LD 24051, 1 var.). Par formu sal. *stipt : stiprs.* Vai nu tieši no verba, vai arī no adjektīva atvasināts subst. *kupris,* apv. *kuprs.*

EF 2 314, E-H I 677, M-E II 319, Pok 591

kups '(kalna) virsotne'— sk. *kupena.*

kur [kùr]; lš. *kur̃,* ssl. *kъde* (> kr. *где*), si. *kúha* 't. p.' Pamatā ide. **k^u u-* no vietn. **k^u o-,* no kā arī la. *kas* (sk.).

E 1 625, EF 2 314, Lanszweert 170, M-E II 320, MM I 249, Pok 647, Stang 1 286, Гам-Ив 3 160, Ф I 400, ЭСРЯ I_4 43

kurcemi, *kurciemi* 'vastlāvis'— sk. *vastlāvis.*

kurkt [kùrkt], apv. [ur̃, ur̂²]; lš. *kur̃kti* 't. p.', pārn. 'pļāpāt, tarkšķēt'. Pamatā ide. **ker-* skaņu atdarināšanai, no kā arī *ķērkt* (sk.). Saknes skaņumijā b. **kur-,* no kā ar daļēju reduplikāciju la. *kurkt.* Iter. *kurkstēt,* subst. *kurkulis.*

EF 2 316, M-E II 322 un 323, Pok 568, T 145

kurkulis — sk. *kurkt.*

kurls [kur̃ls], apv. [ùr]; lš. *kur̃čias,* apv. *kur̃las, kur̃tas* 't. p.', ssl. *kъrnъ* 'sakropļots (par ausīm, degunu)'. Atv. no verba *kurst* 'kļūt cauram, kurtēt' («kartupeļi sāk kurst», E-H I 679) bijušas paralēlformas **kurt.* Par formu sal. *gurt* : apv. *gurls* 'gurds'. Sākotnēji *kurls* 'caurs' → 'tāds, kam cauras (izdurtas) ausis' → 'nedzirdīgs'. Izloksnēs tās pašas nozīmes paralēlformas *kursls, kurns.*

EF 2 314, M-E II 323, Sab 16 49, T 146

kurmis [kur̃mis]; lš. *kùrmis* 't. p.', pr. *girmis* [kirmis] 'kāpurs', go. *waúrms,* sav. *wurm,* v. *Wurm* 'tārps', si. *kūrmáḥ* 'bruņurupucis'. Tās pašas cilmes kā *cērme* (sk.), tikai no ide. saknes redukcijas pakāpē vai ar *k^u-* labiālās pazīmes vokalizāciju: ide. **k^u erm-* 'tārps, kāpurs': **k^u r̥m-* > b. **kurm-,* no kā la. *kurmis,* apv. *kurms.* Noticis laikam nozīmes pārnesums no 'tārps' → 'tārpu ēdējs'. (Par analogu nozīmes veidošanos sal. *ezis.*) Vārda senāko noz. 'tārps, kāpurs' atspoguļo s. *kurmu* 'briežu dunduru kāpurs' un atbilstošie citu somugru valodu vārdi. Tie var būt aizguvumi no baltu valodām.

Tārpa (kāpura) nosaukuma attiecināšanu uz kurmi un senindiešu valodā uz bruņurupuci izskaidro arī ar tabu (Gamkre-

lidze, Ivanovs). Pēc cita uzskata (Endzelīns) *kurmis* saistāms ar vārdu *kurls;* taču kurmis nebūt nav nedzirdīgs, un senie cilvēki bija labi dabas pazinēji, tā ka šāda maldīšanās maz ticama.

EF 2 317, Euler I 135, Jēg 6 18, KK 8 433, Kl 870, M-E II 324, MM I 255, P 756, Pok 649, А. Б. Долгопольский — Эт 1964 261, To II 243, Tp 3 116, Гам-Ив 3 533

kurms 'bars; kamols, muzgulis'— sk. *krūms.*

kurnēt [kuřnêt], apv. [uȓ, ùr²]; lš. *kurnúoti* 'ņurrāt, kāsēt', *krunēti* 'kāsēt, krekšķināt'. Pamatā ide. **ker-* balss skaņu atdarināšanai (no kā arī *krauklis, ķērkt*) ar *n* saknes paplašinājumā; skaņumijā b. **kurn-,* no kā la. *kurnēt.* Par nozīmes pārnesumu no 'radīt, atdarināt balss skaņas' → 'paust ar šīm skaņām neapmierinātību' sal. *rūkt.*

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Abens, Zeps) vārds varētu būt aizgūts no somugru valodām. K

B II 468, EF 2 300, M-E II 324, Pok 567, Raģe — Dial I 44, Zeps I 129

kurns 'kurls'— sk. *kurls.*

kurpe [kuȓpe]; lš. *kùrpė* 'kurpe, puszābaks, (koka) tupele; pēda (mērs)', pr. *kurpe* 'kurpe', kr. apv. *корпáть* 'lāpīt drēbes', bulg. *кърпа* 'lupata, ielāps', s-h. *kȓpa* 'ielāps, auduma gabals', *kȓplje* 'vecas kurpes, slēpes', senīru *cairem* (< **carpjamos*) 'kurpnieks', gr. *karbátinos* '(no) ādas', *karbátinai* 'jēlādas kurpes', *karpátinon* 'no viena ādas gabala taisīta vienkārša kurpe'. Pamatā ide. **kerp-* 'ādas gabals, kurpe' no saknes **ker-* 'griêzt' (no kā arī *cirpt,* sk.); redukcijas pakāpē b. **kurp-ē-* > la. *kurpe.* Nozīmes attīstība: 'griezt' → 'nogriezts ādas gabals' → 'kurpe'. Izteikts uzskats (Frisks), ka vārds līdz ar apzīmējamo priekšmetu (apavu) izplatījies ide. valodās kā ceļojoša kultūras parādība.

Atv. *kurpnieks* ir sens (Manc I 162, Lj 127); tas bija paraugs, pēc kura J. Alunāns ieteica plaši lietot atv-us. ar *-nieks* amatnieku apzīmēšanai.

B II 157 un 550, E I 109, IV$_2$ 246, EF 2 318, HF I 786, L I 61, M-E II 325, Pok 581, T 146, W-H I 172, Zēv 2 238, В. А. Дыбо — ВСЯ 1961 V 14, To IV 323, Ф II 337

kurš, apv. [ŗ]; lš. *kurìs,* apv. *kuȓs* 't. p.' Vārds izveidojies no *kur* + *jis* > **kur'is* > **kur's* > *kuŗš* un paralēli **kuris* > apv. *kurs.* Vārds *kur* (sk.) senāk lietots arī kā attieksmes vietn.; *jis* 'viņš' vēl sastopams izloksnēs (lš. *jìs,* lat. *is* 'viņš' no ide. **i-*). Kad formā **kur'is* (**kuris*) galotnē bija zudis *i,* nominatīvā aiz *ŗ* (no *r'* vai no locījumu formām) *s* > *š.*

Pēc cita uzskata (Stangs) **kuris* < **karis* (sal. go. *hvarjis* 'kurš'), kur *u* ievies ies no vārda *kur.*

E IV$_2$ 549, I 545, EF 2 314, L I 61, M-E II 327, Pok 281 un 646, Stang 1 236

kurši, vsk. *kursis;* lš. *kuȓšiai* 't. p.' Senākā dsk. forma *kursi,* tā arī tautasdziesmās: «kursu meitas» (LD 13242), «kursu mieži,

kursu rudzi» (LD 31802, 4); šo formu aizstājis pēc lš. *kuršiai* darinātais *kurši*. Blakus formai *kurs-* vietvārdos (piem., *Kursīši*; vārds *Kurzeme* laikam no **kurszeme*) arī *kur-* (līb. *Kurmā* 'Kurzeme'), šī forma arī kuršu apzīmējumos citās valodās: v. *Kuren*, lat. *curones*. Forma *kur-* laikam no lībiešu izrunas, kur **kurš-* > **kurh-* > *kur-* (Endzelīns).

Vārda cilme ir neskaidra. K. Būga to salīdzina ap si. *kṛśáḥ* 'novājējis, panīcis', ukr. *корс* 'nolīsta zemes josla' un uzskata par iespējamu, ka Kursa (piem., jūrmalā) ir bijusi 'zemu, panīkušu kociņu, krūmu zeme'. Izteiktas arī domas, ka vārda *kurši* pamatā var būt verbs *kurt*, kas saistāms ar 'griêzt, cirst' (Jēgers), ka apzīmējums no kāda personvārda (Kazlausks) vai saistāms ar b. **kuršas* 'tumšs' (Kuzavinis). Izteikti arī vairāki citi minējumi, kuriem zinātniska pamatojuma nav.

B I 409, II 232, III 842, O. Bušs — Этн ист 169, E II 452, 455, IV_2 383, EF 1 60, J. Kauzlauskas — Balt IV 59—62, Laučiutė — Balt XXIV 61, M-E II 325, Zinkevičius I 342, Абаев — ВЯ 1959 I 96, В. Т. Ванюшечкин — Эт иссл VI 17

kurt [kuȓt]; lš. *kùrti* 'kurt; celt, taisīt, dibināt; radīt; skriet', pr. *kūra* (pag. 3. pers.) 'cēla, būvēja', si. *karóti* (pag. *kuru*), *kṛṇóti* 'dara, taisa, gatavo'. Pamatā ide. **ker-* 'griêzt', no kā arī *cirst* (sk.); redukcijas pakāpē **kₑr-* > b. **kir-* > la. *cir-* un **kₒr-* > b. **kur-*, no kā la. *kurt*.

Tā kā senāk uguns iegūta šķiļot (piem., sitot metālu pret kramu), iespējams, ka vārdu savienojums «kurt uguni» apzīmējis darbību 'šķilt (cirst) uguni'. Tāpat kā *cirst*, arī *kurt* varēja iegūt noz. 'celt, būvēt' (lš. *kùrti*; sal. *cirst klēti* 'celt klēti'), no kā atvasināta noz. 'darīt, taisīt'.

Iespējams, ka vārda *kurt* nozīmi latviešu valodā ietekmējis kāds hom. saknes **ker-* 'degt, kvēlot, karsēt' skanējuma ziņā tuvs atvasinājums (no šās saknes la. *karst*, sk.). Šī sakne cilmes ziņā var būt radniecīga ar **ker-* 'griêzt'. No **ker-* 'degt' ir sav. *herd*, v. *Herd* 'pavards', si. *kūdayāti, kūlayāti* (< **kṝ-d-*) 'svilst', *kuṇḍatē* 'deg', ssk. *hyrr* (< **hurja-* < **kṛio-*) 'uguns'.

Verba *kurt* iter. *kurstīt, kurināt*, subst. *kurs* (apv.) 'pavards, kurināšanai krāsnī saliktā malka, ugunskurs', liter. *iekurs, ugunskurs*.

Sk. arī: *cerēt*. (K)

B II 128, EF 2 319, Jēg 6 40, Kl 304, M-E II 326, MM I 169, 226, 252 un 258, P 288, Pok 571 (572) un 641, T 145, Гам-Ив 3 706, To IV 300

kurtēt [kuȓtêt], apv. [uȓ, ùr]; lš. *kiùrti* 'kļūt cauram'. Tās pašas cilmes kā *caurs* (sk.). Pamatā ide. **keur-* : **kur-* no saknes **keu-* 'griêzt, šķirt, kasīt, bakstīt'. Apv. *kurst* 'kurtēt': «kartupeļi sāk kurst» (E-H I 679), «mūsu rāceņi izkurtuši» (M-E I 757), iter. *kurtēt*. Bijis arī verbs **kurt* 'kļūt cauram', kas izzudis, skaužot homonīmiju ar *kurt (uguni)*.

Sk. arī: *kurls.*

EF 2 249, M-E II 326, Pok 954

kurts [kur̃ts]. Aizguvums; no skr. *хъртъ* 'straujš medību suns' (kr. *хорт* 'kurts'). Pamatā ide. **ser-* 'sārts, sarkans', no kā **sr-to-* > sl. *xrtъ* > *xъrtъ* (Trubačovs). Tās pašas cilmes ir la. *sārts, sarkans.* Dzīvnieks nosaukts pēc spalvas krāsas kā la. *sarķe, sarķis* govs un zirga nosaukumos.

Pēc cita uzskata (Hirts, Bernekers) vārds slāvu valodās var būt aizg. no ģermāņu valodām, tā pamatā var būt ide. **ser-* 'plūst, strauji kustēties' (Mošinskis), vai arī tas ir pirmside. cilmes (Maheks).

Latviešu (tāpat arī lietuviešu) valodā vārds aizgūts līdz 12. gs. (Būga) ar noz. 'straujš medību suns', bet tagadējā nozīme izveidojusies krievu valodas ietekmē. Aizg. minēts 17. gs vārdnīcās (Manc II 274, Elg 1 32, Lj 127).

EF 2 318 un 764, Mach 207, M-E II 326, Sab 17 109, Schmalstieg 2 254 un 342, Tp 1 38, 4 23, Ф IV 268, ЭССЯ VIII 148

kurvis [kur̃vis]. Aizguvums; no vh. *curf* vai vlv. *korf* '(pīts) grozs' (v. *Korb*), kas savukārt no lat. *corbis* 't. p.' Pamatā ide. **(s)kerb-* 'griezt, liekt, ritināt', no kā arī la. *kārba.* Aizg. minēts mūsdienu formā 17. gs. vārdnīcās (Manc I 105, Elg 1 158, Lj 127).

Buck 622, Doo II 330, Kl 394, M-E II 326, Pok 948, W-H I 272, Zēv 2 278

kurza, *ķurza* 'turza'— sk. *turza.*

kūsāt [kûsât], apv. [ù, û²], *kūsēt, kūsot* [kûsuôt] 'celties uz augšu, iet pāri malām (vāroties, rūgstot); virmot, dzirkstīt, mutuļot'; kr. *кúснуть* 'skābt, rūgt' (psl. **kysnǫti),* bkr. *кíснуць,* ukr. *кúснути,* č. *kysnouti,* p. *kisnąć, kisąć* 't. p.', go. *ƕaþō* 'putas', *ƕaþ'jan* 'putot', si. *kváthati* 'verd, vārās', lat. *cāseus (*kuāt-so-)* 'siers' (← 'sarūdzis piens'). Tās pašas cilmes kā *kust* (sk.), šā verba iteratīvs. Izloksnēs arī *kūst* 'kūsāt' (tag. 3. pers. *kūs, kūst*): «No Ogres līča migla augšup kūs» (R. Blaumanis — M-E, II 337), «No vakara puses kūs uz augšu melni mākuoņi» (A. Saulietis — turpat), «putra kūst» (E-H I 684). Uz sakaru ar *kust* norāda arh. *kūsāt, uzkūsāt* 'atkust' (U I 125). Kauz. *kūsināt.*

Par vārda ide. sakni izteikti vairāki atšķirīgi uzskati. Ticamākais, ka pamatā ide. **ƙeu-* 'tūkt' paralēlforma **keu-* ar *ƙ* saknes paplašinājumā; skaņumijā **kŭƙ-* > b. **kŭš-* > *la. kŭs-,* no kā *kust* un *kūst.* (Par b. *š* sal. lietuviešu formas šķirkļos *kusls, kustēt.*) Ar citu saknes paplašinājumu ide. **ƙeuth-* : **ƙuath-* (ko Pokornijs uzskata par pamatformu, bet apšauba Toporovs, jo no šīs formas nav atvasināmi baltu un slāvu vārdi); šīs formas atv-i ir senindiešu, latīņu un ģermāņu valodās. Abas paplašinātās saknes formas ieguvušas no 'tūkt' izrietošu speciālo nozīmi 'kūsāt, rūgt', no kā atvasinātas tālākas nozīmes nianses (piem., 'skābt'). (K)

EF 2 321, Fei 283, M-E II 337, MM I 283, Pok 627 (628), T 147, W-H I 176, To IV 356—361, Ф II 239, ЭСРЯ II_8 138

kūsināt 'ar kausu vai karoti smelt un liet atpakaļ katlā šķidrumu, kas vāroties taisās iet pāri malām'— sk. *kust*.

kūsis — sk. *kūsāt, kušķis*.

kusls 'vārgs, nespēcīgs'; lš. *kùšlas, kušlùs* 'kusls, akls', pr. *ucka kuslaisin* (ak.) 'vājāko' (**kusl(a)s* 'vājš'), kr. *кúслый* 'skābs' ('rūdzis' → 'sabojājies'). Atv. no *kust* (sk.), kuram no nozīmes 'tapt mīkstam' izveidojusies arī nozīme 'tapt nespēcīgam, gurdenam' (sal. *piekust*).

Apv. *kusls* 'dzīvs, ātri sadusmojams, nepacietīgs' nozīme izveidojusies no **kust* 'kustēt' (sk. *kustēt*)

E IV_2 247, EF 2 321, M-E II 328, Pok 627 (628), To IV 356—361, ЭСРЯ II_8 138

kust; kr. *кúснуть* (psl. **kysnǫti*) 'skābt, rūgt', lat. *cāseus* (< **ku̯āt-so-)* 'siers' (← 'sagājis piens, rūgušpiens'). Pamatā ide. **kŭk-* 'kūsāt, rūgt' no saknes **k̑eu-* 'tūkt' paralēlformas **keu-*. (Par ide. formām tuvāk sk. *kūsāt.*) Ide. **kuk-* > b. **kuš-* > ła. *kus-*, no kā *kust*.

Nozīmes attīstība: 'kūsāt, rūgt' → 'tapt mīkstam, šķidram'. Iter. *kūsāt,* kauz. *kausēt* (par formu sal. *sust : susēt : sausēt*). Ar citu nozīmi apv. kauz. *kūsināt* 'ar kausu vai karoti smelt un liet atpakaļ katlā šķidrumu, kas taisās iet pāri malām (vāroties)'.

Vēsturiskajā attīstībā izveidojušies trīs hom. *kust:* 1) 'tapt mīkstam, šķidram' 2) 'gurt', parasti atv. *nokust, piekust,* 3) 'kustēt; sakustēties', no kā iter. *kustēt* (pamatverbs izzudis, skaužot homonīmiju).

Sk. arī: *kūsāt, kusls, kustēt, piekust.*

EF 2 321, M-E II 328, Pok 627 (628), T 147, W-H I 176, To IV 356—361, Ф II 239

kustēt [kustêt]; lš. apv. *kuštė́ti* 'kustēties', *kùšti* 'sakustēties', *kušė́ti* mudžēt, kustēties', kr. *кишéть* 'mudžēt', gr. *kykáō* 'jaucu, mudžinu'. Verbā *kustēt -t-* no tagadnes formām (Endzelīns), tā ka inf. bijis **kusēt*. Pamatverbs **kust* 'sakustēties, kustēt' izzudis, skaužot homonīmiju ar *kust* 'tapt mīkstam, šķidram' un *kust* 'gurt', kas vēsturiski izveidojušies no vienas saknes. (Sk. *kūsāt.*) Pamatā ide. **keuk- : *kuk-* 'kūsāt, rūgt' no saknes **k̑eu- / *keu-* 'tūkt'.

Verba *kustēt* pamatā ir ar kūsāšanu un rūgšanu saistītā kustība, kas vispirms laikam pārnesta uz sīku dzīvnieku pūļa kustību ('mudžēt'), vēlāk uz jebkuru dzīvnieku (*kustoņi*), un tālākajā attīstībā vārda nozīme ļoti vispārināta. Kauz. *kustināt,* adjektivējies divd. *kustams* («kustams īpašums»), subst. *kustība.* Apv. kauz. *kušņāt.* («nekušņā galdu!» M-E II 330).

Sk. arī: *aizkustināt, kustonis.*

E I 761, EF 2 321, HF II 43, M-E II 328, Мартынов I 124, To IV 356—361, Ф II 242, ЭСРЯ II_8 140

kustonis [kustuônis]. Atv. no *kustēt* (sk.) vai pamatverba **kust*. Vārda *kustoņi* senākā nozīme 'kukaiņi' (Lg II 164; 'odi, kas kā mākonītis kustas', St I 126). Šādā nozīmē vārds lietots vēl 19. gs. otrā pusē: «Bites piekrīt pie radījumiem, ko kustoņus sauc» («Īsa pamācīšana, kā Vāciešu zemē tagad bites kopj», 1868 3). Taču jau 19. gs sākumā dažos Latvijas novados bija vērojama tendence paplašināt vārda nozīmi. Ziemeļvidzemē šajā laikā *kustoņi* jau bija «viss, kam vien ir dzīvība un kustība; tā zemnieks dēvē savas aitas, kazas, cūkas, vistas, bites u. c.» (Wel 63). 19. gs. 70. gados *kustonis* 'kukainis; mājdzīvnieks' (V 2 109), *kustoņi* 'kukaiņi; dzīvnieki; lopi' (U I 129; lopus sauca arī par «mājas kustoņiem»; Apē vārdu attiecināja arī uz cilvēkiem: «mēs manā mājā astoņi kustoņi», turpat). Dažādos novados vārda nozīme ļoti atšķīrās vēl 19. gs. beigās; sal.: «ar vārdu *kustoņi* apzīmē ragu lopus, aitas un cūkas kopā, bet zirgus ne» (DL Piel 1893 74). 20. gs. sākumā *kustonis* arī 'dzīvnieks' (kr. *животное — dzīvnieks, kustonis*, D 2 205).

Apv. *kustoņa* 'kustoņi'.

EF 2 321, KK 17 122—123, M-E II 329

kušķis; lš. *kùškis* 't. p.', si. *kuśaḥ* 'zāle'. Pamatā ide. **keu-* 'liekt, liekties' ar *k̑* saknes paplašinājumā, no kā arī *kauss* (sk.). Skaņumijā **kuk̑-* > b. **kuš-* > la. *kus-*, no kā **kuskis* > *kušķis* ar līdzskaņu mīkstinājumiem no locījumiem. Vārda sākotnējā noz. 'tas, kas izliecas, izslejas pāri' (piem., matu šķipsna, zāles cers), arī 'tas, ko saņem saliektiem pirkstiem' («sāls kušķis», E-H I 681). Ar si. *kuśaḥ* sal. la. apv. *kušņa* 'zāles' (M-E II 330).

Tās pašas cilmes ir *kūsis* [kũsis], lš. *kūšỹs* 't. p.' (si. *kukṣíḥ* 'vēders'). Sal. arī lš. *kūšuotas* 'ar kušķiem, nelīdzens'.

EF 2 231 un 321, M-E II 338, MM I 219 un 245, Pok 953

kušņa 'zāles'— sk. *kušķis*.

kušņāt 'kustināt'— sk. *kustēt*.

kūtaļa 'uztūkums pēc dundura koduma'— sk. *kūniņa*.

kūtars, *kūters, kūturs* 'kūniņa, kāpurs (kas radījuši uztūkumu, punu)'— sk. *kūniņa*.

kutēt [kutêt]; lš. *kutén̂ti* 'kutināt, kutēt', ssk. *kitla*, sav. *kizzilōn, kuzzilōn*, vlv. *ketelen*, v. *kitzeln*, a-s. *kytelian* (< **kutilōn*) 't. p.' Pamatā ide. **(s)keu-* : **(s)ku-* 'kasīt (u. c.)' (no kā arī *skūt*, sk.) ar *t* saknes paplašinājumā. Kā latviešu, tā citās valodās ir variācijas ar balsīgajiem un nebalsīgajiem līdzskaņiem saknē (*kutēt:* apv. *kudēt* 't. p.'). Bijis verbs **kust* (< **kut-ti*) 'niezēt, kutēt', kas izzudis, laikam skaužot homonīmiju ar *kust* 'šķīst'. Izzudušā verba pēdas saglabājis apv. *kutums* 'nieze, kņudēšana': «viņam ir laikam kutums» (E-H I 181). No **kust* iter-dur. *kutēt*, kauz. *kutināt*. Apv. *kutulis* 'dzīvnieku uts; kutelīgs cilvēks' (sal. *skust : skutulis, skutele* 'sīka uts'). Blakus adj. *kutelīgs* ir tās pašas nozīmes apv. *kutls*.

Izteikts arī uzskats (Tomsens ar ?, pievienojas Abens, Ketu-

nens), ka *kutēt, kutināt* ir aizg. no Baltijas somu valodām. Sal. lib. *kuttìnt* 'kutināt', ig. *kuti* 'kutēšana', s. *kutiaa* 'kutēt'.

Sk. arī: *kņudēt, šķaudīt.*

B I 297 un 442, EF 2 322, Ket 56, Kl 372, M-E II 330, P 328, Zeps I 130

kūtrs [kùtrs], apv. [û]. Atv. no izzuduša verba **kūt* 'tūkt', no kā blakus apv. *kūns* 'apaļš, tukls' arī adj. *kūtrs* 'gauss, slinks' (laikam no senākas noz. 'tukls, resns'). Par nozīmju sakaru sal. *tuntulis* 'ļoti biezi saģērbts, satīstīts cilvēks, bērns' un 'gauss, slinks cilvēks'. (Par verbu **kūt* sk. *kūniņa.*)

Pēc cita uzskata (Būga, Frenkels) vārds ir tās pašas cilmes kā *kautrs* vai (Persons) *kavēt.* K

B II 255, EF 2 323, M-E II 338

kūts [kūts]; lš. *kūtìs, kū̃tė* 't. p.' Kūtis Latvijā (kā visā Eiropā) ir relatīvi jaunas celtnes. Senākās līdz šim zināmās īpašās celtnes lopiem (jaunlopiem un aitām vai kazām — ar kāršu grīdu) attiecas uz 9.—10. gs. Līdz tam lopi turēti vertikālu kāršu aizžogojumā. Šāds aizžogojums (dažkārt ar nojumi) bija arī vēlāk pie nelielām kūtīm. Pat muižās vēl 16. gs. lopu mītnēm bija pārejas forma no aizžogojuma uz slēgtām ēkām. (L. Dumpe — Arh u etn XIII 45—47.) Līdz ar to vārds *kūts* kā celtnes apzīmējums izveidojies no šāda aizžogojuma, kura galvenais vai vienīgais veidotājs bija kārtis. Tas mudina domāt, ka *kūts* (tāpat kā *kūja*) pamatā var būt verbs **kūt* 'sist, cirst' (sk. *kūja*). Šā **kūt* pag. pas. divd. **kūts (< *kūtas)* varēja būt vai nu 'cirsts' (par nozīmi sal. *kārts*), vai arī 'sists' ('zemē iesists, iemiets'; par nozīmi sal. *miets*). No šejienes aizžogojuma vai celtnes nosaukumam *i*-celma atv. **kūtis > kūts.* (*i*-celms kā vārdos *klēts, pirts.*)

Pēc cita uzskata (Endzelīns, pievienojas Sabaļausks) vārdā *kūts* varbūt *ū < un*; tad *kūts* var būt rada ar ssl. *kǫšta* 'telts, būda, segta vieta', ukr. *кýча* 'cūkkūts', bulg. *къща* 'būda', kam savukārt rada kr. apv. *кут* 'stūris, kakts' (bkr., ukr. arī 'cūku mītne'). (Taču lietuviešu valodā *-un-* būtu palicis nepārveidots, tātad lš. *kūtìs* neatbilst šai hipotēzei.) Slāvu vārdi var būt tās pašas cilmes kā verbs **kūt,* gan arī no ide. **(s)keu-* 'segt'.

Izteikti arī minējumi, ka *kūts* var būt aizg. no ģermāņu valodām (Becenbergers, Frenkels). Tā kā šis vārds retumis attiecināts uz meža dzīvnieku midzeni (par aļņiem — M-E II 338), to var salīdzināt ar vav. *küte* 'bedre'. K

E III$_1$ 563, Eckert 9 211, EF 2 322, E-H I 684, M-E II 338, Pok 951 (952), Sab 18 35—38

kūvēties — sk. *kauns, kaut.*

kvēlot [kvẹ̄ļuôt], apv. [ẹ̄], *kvēlēt, kvēlāt*; gr. *kaíō* 'aizdedzinu' (*< *káu̯iō*), *kēléos* 'degošs, liesmojošs'. Pamatā ide. **keu-* 'degt, kvēlot' atv. **ku̯ēl-,* no kā bijis la. verbs **kvelt,* kura kauz. *kveldēt* (apv.) 'plaucēt', *kveldināt* 't. p.' Verbs *kveldēt* arī intrans. 'gailēt,

kvēlot', trans. 'stipri karsēt', no tā subst. *kvelde* 'karstums, kvēle'. Subst. *kvelme* 'karstums, tveice' izveidojies laikam mijietekmē ar *svelme*.

Ar saknes patskaņa miju no verba **kvelt* adj. *kvēls* [ḕl], subst. *kvēle* un atvasinātais verbs *kvēlot* [uô] ar morf. variantiem. Par formām sal. *svelt : svēls : svēlot*.

Grieķu valodas formas no saknes stiepumpakāpē **kēu- : kəu-*.

Ar la. *kveldēt* saista arī sa. *hwelian* 'novārgt' (Endzelīns), kam savukārt cilmes kopība ar kr. apv. *квелéть* 'vārgt, saslimt', *квúлый* 'vājš, nīkulīgs'. Par nozīmju sakaru sal. *kvēle* 'iekaisums', *zobu kvēle* 'zobu sāpes ar uztūkušu vaigu' (Lg II 164).

Ar ide. sakni zudumpakāpē **kū-* saista la. *kūla* (Frisks). Tādā gadījumā *kvēle* un *kūla* ir formāli identi vārdi divās skaņumijas pakāpēs. Šī hipotēze ir ļoti ticama. Vārda *kūla* sākotnējā nozīme tādā gadījumā 'degums, izdegusi vieta' → 'karstumā izdegusi zāle' → 'pērnā sausā zāle'. Hipotēzi balsta s. *kulo*, kas nozīmē ne vien 'pērnā zāle, kūla', bet arī 'skrejuguns, meža degšana'. (Par nozīmju 'degt' un 'vīst, nokalst' sakaru sal. sav. *swelzan* 'degt' un *swelchen* 'vīst'.) Lš. *kū̃lės* 'kaitīgas labības sēnītes, melnplauka' var būt šās cilmes, ja nozīmes pamatā ir sēnīšu radītais augu panīkums.

La. *kūla* dažādās apv. nozīmes (arī 'kāpostu serde' un vairāku augu nosaukumu sastāvdaļa) tomēr rāda, ka vārda pamatā nav tikai ide. **keu- : *kū-* 'degt, kvēlot', bet arī homonīmā sakne ar noz. 'liekt, liekties' (sk. *kūla*). K

EF 2 306, HF I 756, M-E II 352, Pok 595

kvēpt [kvêpt]; lš. *kvẽpti* 'elpot, iedvest', go. *af-ƕapjan* 'noslāpēt, izdzēst', gr. *kapnós* 'dūmi', lat. *vapor* (< **u̯apōs* < **ku̯apos*) 'tvaiks, karstums, svelme'. Pamatā ide. **ku̯ēp-* 'kūpēt, vārīties', no kā la. *kvēpt*, subst. *kvēpi* (agrāk nek. dz.) un kauz. *kvēpēt, kvēpināt*.

Verba *kvēpēt* etimoloģiskais variants ir *svēpēt* (no **k̑u̯ēp-*), kam blakus arī apv. *svēpt, svēpināt*.

Sk. arī: *kūpēt, sūbēt, svēpēt, vāpe*.

B III 215, G. Bonfante — St B IV 129, EF 2 325, Fei 7, M 4 53, M-E II 354, III 1153, Pok 596, T 147, Гам-Ив 3 30, 102 un 409

kverklis 'vājš sivēns'— sk. *kvernēt*.

kvernēt [kveȓnêt], apv. [eȓ], *kvērnēt* [ēr]; lš. *kvérnėti* 'slimot, sirgt'. Pamatā ide. **keu-* 'liekt, liekties' (no kā arī *kukt* '(sa)likt', sk.; tā atv. ir *kuknēt* 'nīkt, kvernēt'); atv. **ku̯er-* > la. *kver-*, no kā laikam bijis verbs **kvert*. Sal. lš. *kvérti* 'brukt, šķobīties, ļodzīties': *kvìrti* 'kļūt ļenganam, gurdam, neveselam'. No **kvert* atv. *kverklis* [eȓ] (< **kvertlis*) 'vājš sivēns; slimīgs, vājš, netīrs bērns'. Verba iter.-dur. *kvernēt*.

Tās pašas cilmes laikam ir ssl. *kvariti* 'bojāt' (Endzelīns), skr. *квертуно* 'kāda slimība'.

Sk. arī: *kverpis*. K

E-H I 690, M-E II 353, Pok 588

kverpis [kveȓpis], apv. [eȓ, èr²], *kverplis, kverpulis* 'mazs zēns', (apv.) 'vājš, panīcis sivēns'. Pamatā ide. **keu-* 'liekt, liekties' (no kā arī *kukt, sakucis*), atv. **ku̯er-* (no kā arī *kvernēt,* sk.) ar *-p-*. Apv. verbs *kverpt* [eȓ²] 'kvernēt; labi nepadoties, slikti augt, nīkuļot' (← 'līkt, salīkt'). No tā atv. *kverpis, kverplis, kverpulis.* K

E-H I 690, M-E 353, Pok 588

kviekt [kvìekt]; lš. *kviẽkti* 'kviekt, kliegt, brēkt (no bailēm)', kr. *квичáть* 'pīkstēt, smilkstēt, kviekt', lat. *quirritāre* 'kviekt (par kuili)'. Pamatā ide. **ku̯ei- : *ku̯i-* cūku kviekšanas (un dažu citu dzīvnieku balss skaņu) apzīmēšanai, kas balstās uz raksturīgo skaņu atdarināšanu. Ab. **ku̯ie- : *ku̯i-* > la. *kvie- : kvi-*, no kā *kviekt,* kauz. *kviecināt,* apv. *kvīkt, kvīcināt.*

EF 2 326, Pok 356, T 147, W-H II 409, Φ II 219

kvieši [kvìeši], vsk. *kviesis;* lš. *kviečiaĩ,* vsk. *kvietỹs,* ssk. *hveiti* (< ģerm. **hwaitja-*), norv. *kveite,* sav. *weize,* v. *Weizen* 't. p.' Pamatā ide. **ku̯ei-t-* 'spīdēt, gaišs, balts', kam blakus **k̑u̯ei-t-,* no kā la. *svīst, svītra* (sakne **keu- / *k̑eu-* 'spīdēt, gaišs'). Ide. **ku̯eit-* > ab. **ku̯iet-* > la. **kviet-*, no kā **kvietis* 'kviesis' ar pārveidojumu no ģen. **kvietįa-* > *kvieša* vai dsk. *kvieši,* no kā vsk. nom. ar *-s-*.

Kvieši daudzās valodās apzīmēti par «gaišajiem» vai «baltajiem», piem., pr. *gaydis* 'kvieši' : *gaylis* 'balts'. Arī latviešu un lietuviešu valodā kviešiem ir senas cilmes mantots vārds (Sabaļausks). Sal. skaņumijā **ku̯eit- : *ku̯it-*, no kā la. apv. *kvitēt* 'spīdēt, vizēt'

Pēc agrāka uzskata (arī Būga, Endzelīns, Frenkels) vārds aizgūts no ģermāņu valodām.

B II 85, III 900, E I 410, EF 2 326, Kl 850, M-E II 356, P 733, Pok 628, Sab 10 225

kvitēt 'spīdēt, vizēt'— sk. *kvieši.*

Ķ

ķaukstēt — sk. *čukstēt.*

ķeblis; lš. *kė̃bla, kė̃blas* 'trijkājis kubla novietošanai', *kė̃blė* 'gara koka kāja ar atzaru uzkāpšanai, ķekata', *keblỹs* (dsk.) 't. p.' Pamatā b. **keb-* '(asi) liekt, līks', kas ir saknes **kep-* fonētiskais variants (sk. *ķepa*). No šejienes apv. *ķebis* 'ķeģis, spieķis, kāsis': «Izcērt ķebi nuo žagariem, ka var uzkārt puodiņu!» (E-H I 692). Vārds *ķeblis* sākotnēji laikam 'līks zars; zars vai kārts ar atzaru' (→ apv. 'vētījamās dakšas') → 'kopā saslieti un sakabināti zari; žuburs' (apv. *ķeblains* 'žuburains') → 'trijkājis; so-

liņš' (sākumā žuburs, uz kura var sēdēt, tad dēlītis, balstīts uz līkiem zariem).

Uz kopējo cilmi ar vārdu *ķepa* norāda apv. *ķebla* 'ķepa' (U I 106), dem. *ķeblītis* 'ķepiņa' (E-H I 692), *ķeblains* 'tāds, kam ir ķepas; žuburains' (M-E II 358, E-H I 692).

Skaņumijā apv. *kabis (kaba, kabe)* 'līks (slieces veida) koks; ragavu sliece, kas dabiski izveidojusies vajadzīgajā liektajā formā; lubu jumta spāre ar liektu galu' (M-E II 129), 'āķis, kāsis' (E-H I 572), *kablis* 'āķis, kāsis' («kāsis, priekšmets ar nuoliektu galu, ar kuru var aizkabināt», M-E II 130), 'kaplis' (E-H I 572). Tās pašas cilmes laikam ir lat. *scamnum* (< **skabhnom*) 'sols, ķeblītis' (dem. *scabillum, scamillus,* no kā sav. *scamil,* v. *Schemel* 'ķeblis, kājsoliņš') un si. *skabhnāti* 'balsta', *skambháḥ* 'balsts; koks, kas balsta debesis'. Ja saknes *k*-skaņai paralēli bijis arī laringālis, tad vārdam *ķeblis* radniecīgs ir het. *ḫapšalli-* 'ķeblis'. (Par saknes paplašinājumu un piedēkli sal. no **kap-* lat. *capsa* 'tvertne', dem. *capsula, capsella.*)

Sk. arī: *kabināt, ķeburs.* K

EF 2 200, Kl 642, M-E I 358, MM III 507, Pok 916, Ti I 167, W-H II 487

ķeburs [ķęburs]; lš. *keblùs* 'sarežģīts, smags, neērts; nelīdzens, neveikls'. Pamatā b. **keb-* '(asi) liekt, līks', no kā arī *ķeblis* (sk.). No šejienes *ķeburs* 'žuburains priekšmets' → 'neglīta rakstu zīme ar lieliem līkumiem, ķekšiem'. Par nozīmi sal. apv. *ķeburs* 'neliels žuburains koks; dakšas veidā izaudzis stāds', *ķeburis (ķēburis)* 'koks ar platiem zariem, kroplīgs koks'. K

EF 2 200, M-E II 359

ķeceris. Aizguvums; no v. *Ketzer* 't. p.' Pamatā sektas nos. *katāri* no gr. *katharós* 'tīrs', ko uzskata par senu, pirmsgrieķu reliģisku terminu (Debrunners). Pēc cita uzskata (Švīcers) tas ir vienas cilmes ar la. *kratīt.*

Aizg. latviešu valodā ieviests 19. gs. otrajā pusē (*kecers,* U II 444, *ķeceris,* D KV II 699). Agrākie apzīmējumi «viltu ticīgs, apalots» (Elg I 118, atv. «vilta mācība, vilta ticība»), «svešticīgais» (Lg I 342), «viltīgs mācītājs» (St II 352), «ļaunas ticības atzinējs» (V I 137).

HF I 752, Kl 366, Zēv 2 62

ķecēt [ķecêt] 'ķeksēt, kaplēt'. Tās pašas cilmes kā *kakts* (sk.), pamatā **kek-* 'liekt, līks; vadzis, āķis, kāsis'. Skaņumijā apv. *kacēt* 'sniegt(ies), lūkot aizsniegt, rakņājoties meklēt': «Kaci, kaci (var.: kasi, kasi), tautu meita, Pašā pūra dibenā» (LD 25195), *kacināt* 'tincināt (←censties sasniegt), ķircināt'. (Formāli iter. no verba **ķekt* 'sniegties, censties sasniegt'; fon. var. apv. *kakt* 'tikt galā' ← 'sniegties, tiekties'. Sal. lš. *kàkti* 'pietikt, būt diezgan; sasniegt, nokļūt; doties'.) Par nozīmi sal. slovēņu *káčiti* 'ķircināt, dusmot'. (K)

EF 2 206, M-E II 359, Pok 537

ķēde [ķēde]. Aizguvums; no vlv., afrī. *kede* vai vh. *cede* 't. p.' (v. *Kette*), kas savukārt no lat. *catēna, *cadēna* 't. p.' Pamatā ide. **kat-* 'pīt, vīt'. Latviešu valodā vārds aizgūts ļoti sen, un jau līdz 17. gs. izloksnēs plaši ieviesusies arī forma ar ieskaņai pievienotu *s-* > *š-*: *ķēdes, šķēdes* (Manc I 101), *ķēde* (Lg II 147, St I 104), *šķēde* (Lg I 342, St I 245). Termina raksturu 20. gs. ieguvusi forma *ķēde* (RLB KV II 1698), kas arī oficiāli akceptēta (ZTV 105).

Buck 547, Doo II 191, Kl 366, M-E II 373, Pok 534, W-H I 181, Zēv 2 64

ķeģis; lš. *kéngė* '(durvju) eņģe vadzis', vlv. *hecken* 'cirst, durt', norv. *hekla* 'suseklis, rugāji'. Pamatā ide. **keg-* 'liekt, līks; vadzis, āķis, kāsis'. Vārda forma ar *ķ, ģ* laikam vispārināta no senām zemgaliskām izloksnēm. Par saknes paralēlformu ar *-k-* sal. *kakts, ķecēt.*

Pēc cita uzskata (Zēvers) vārds var būt aizg. no ģerm. valodām; sal. vh. *kegge* 'dzelzs ķīlis'.

EF 2 239, M-E II 360, Pok 537, Zēv 2 63

ķeiris [ķeĩris] 'kreilis'. Tās pašas cilmes kā *kreilis* (sk.). Disimilācijā vārds izveidojies no formas **kreiris* (sal. lš. *kairỹs* 't. p.' < **krairỹs*). Ieskaņas *k'* > *ķ* (nevis c) ir relatīvi jauna parādība; vārda forma izveidojusies pēc tam, kad valodā jau bija radušies *c, dz* (Endzelīns). Nozīmes pamatā adj. **kreir(a)s* 'kreiss' ← 'līks' (sal. apv. *kreils* 'kreiss'). No tā adj. *ķeirs* [eĩ] 'kreiss' un subst. *ķeire* 'kreisā roka': «Atraitnim roku devu, Ķeiri (var.: kreiso) devu, ne labo» (LD 15467, 1). Par vārda sākotnējo saistījumu ar noz. 'līks' sal.: «Ar ķeirīti celmi cirsti, Greizi auga atvasīši» (LD 28235; var.: «Ķeira līstā līdumā Greizas auga atvasītes»).

E I 249, 1 186, M-E II 271 un 360

ķekars [ķȩkars]; lš. *kẽkė*, apv. *kekẽ* 't. p.', pr. *keckers, keckirs* 'zirnis'. Sens *r*-celma vārds (sal. lš. *kekiras* 'grupa, kaudze', *kẽkeras* 'kāds tauriņziežu augs, auna zirnis'), senāk nek. dz. Pamatā ide. **kek-* 'liekt, līks', no kā arī *kakts* (sk.). Nozīmes attīstība: 'līks' → 'izliekts, ieapaļš; nokarens'.

No b. **kek-* > la. *cek-* (sk. *cekuls*), kam blakus *ķek-* laikam no senām zemgaliskām izloksnēm. Sal. apv. *ķeķe, ķeķis* 'ķekars': «Lazdās redzēja tikko aizmetušos riekstu ķeķes» (J. Janševskis, Dzimtene, 1. d., 1986 183), *ķeķa* 'kruķis' un *čeka* [čȩka] 'ķekars' (ar divkāršu palatalizāciju laikam ekspresijai). Tās pašas cilmes ar *c-* ir apv. *cecers, ceceris* 'stuburs; no zemes izrauts celms ar visām saknēm', ar *n* iespraudumu *cenkurs, čenkurs* 'ķekars, čemurs' (sal. *čiekurs), čenčere* 'līks koks ar uz visām pusēm noliektiem, saliektiem zariem'. Par nozīmju 'līks' un 'ķekars' sakaru sal. arī apv. *ķeķeris* 'ķekars; līks, zarains koks': «kaut man bijis kāds ķeķeris, vajadzētu saduot» (M-E II 362).

Prūšu valodas vārdu nozīmi varēja ietekmēt v. *Kicher-erbse* 'zirnis', kas savukārt no lat. *cicer*.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *ķekars* ir aizg. no lietuviešu valodas.

No saknes **kek-* vietvārdi *Ķekava, Ķekaviņa* (upes, kuru nosaukuma pamatā 'līkumots'; sal. lš. upes nos. *Kekupỹs* un pr. ezera nos. *Keckowa* < **Kekavā-*). Ar izcilni vai ieleju (tātad izliekumu vai ieliekumu) saistās vietvārdi *Ķekaru kalns* (Bikstos), *Ķekarpurvs* (slapja pļava Vidrižos), *Ķeķerpļava, Ķeķerpurvs* (Lībagos), *Ķeķi* (Zālītē). Ar ieskaņas *c-* sal. upes nos. *Cece* (starp Sēreni un Aizkraukli), kalna nos. *Cece* (Rubeņos), māju nos. *Ceceris* (Raunā), *Ceceri* (Saukā). Tās pašas cilmes laikam ir senā Kursas teritorija *Ceklis* (Augšžemaitijā Lietuvā) ar plašu augstieni centrā, kur ir vairāku upju (arī Ventas) augštece.

Sk. arī: *ķekatas*. (K)

Buck 378, E IV_2 237, EF 2 234, M 4 52, M-E I 401 un 409, II 361, Pok 537 un 598, Sanders 19, W-H I 212, To III 302

ķekatas [ķçkatas], vsk. *ķekata*, apv. *ķēkata* [ç̄], *ķēkats*. Pamatā ide. **kek-* 'liekt, līks', no kā arī *ķekars* (sk.). No šās saknes izveidojušies vairāki latviešu valodas homonīmi.

1. Saknes semantikas tiešais reflekss ir apv. *ķekata* (ar formas variantiem) 'gara koka kāja ar atzaru, kur uzstāties': «jāstaigā kā uz ķekatām» (M-E II 361), kas atvasināts no *ķeks* [ç], *ķeka* 'kruķis'; sal. lš. *kẽkė* 'zars'. Par formu sal. la. *ļeka* : *ļekata* 'kāja'. Uz nozīmes pārnesumu 'līks zars, koks ar atzaru' → 'kruķis' → 'gara koka kāja ar atzaru' norāda vārds *ķeksis*, kam vēsturiski bijušas visas šīs trīs nozīmes (St I 105).

2. Ar noz. 'līks, līkumots' saistās arī apv. *ķekata, ķēkata* [ç̃] 'saķērušos cilvēku rinda' : «visi saķērās vienā ķekatā», «ķērušies viņai klāt cits pēc cita, kalēt beigās saķērusēs liela ķēkata» (M-E II 361). Par nozīmi sal. lš. *kẽkė* 'ķekars, (apv.) bars', *kẽkutas, keketa* 'bars'.

3. Biežāk sastopamā vārda noz. 'budēlis, budēļu rinda' («ķekatas atbrauca ar vezumīnu», «ķekat's ielēc dūmistabe», FBR II 17), senāk arī 'maģiskās izdarības, kur piedalās budēļi; šo izdarību laiks': «ķekatas sākas Pelnu dienas priekšvakarā» (DL Piel 1893 IX 141). Šajā nozīmē vārds saistās ar arh. *ķeks* [ç] 'jokdaris, nerrs, ģeķis; ķekatnieks', kam pamatā saknes noz. 'liekt, līks' → 'liekties, locīties'. Sal. apv. *ķekāt, ķekāties, ķekoties* [uô] 'aušoties, jokoties; ģeķoties' (U I 107) un 'iet ķekatās' (M-E II 361), ar ieskaņas variāciju apv. *cekoties* [cçkuôtiês] 'ālēties, būt izlaidīgam, cīkstēties, plūkties' (M-E I 368). Ar nozīmes niansi apv. *ķekāties, ķekoties* [uô] 'ķircināties, plosīties': «puiši ķekuojas ar meitām» (M-E II 361). Šīs dažādās nozīmes atspoguļojās arī vārda *ķekata* 'budēlis' semantikā un ķekatnieku izdarībās.

Tā kā ķekatas raksturo straujas kustības (ķekatās iet, skrien, lec), iespējams, ka runātāju apziņā vārds saistījās arī ar verbu *tekt* 'ātri iet, skriet' (sk. *tecēt*), no kā varēja būt **tekata* > *ķekata*. Par formu sal. *lecu, lēkt : lekata, ļekata* 'lēcējs'. Šie vārdi saistīti folklorā: «Ķekata, lekata, Kur liki pīrāgus?» (LD 33412).

4. Ticējumos *ķekata* arī 'mājas gars', gan labs un palīdzīgs («ķekatas ir māju labie gari, kas it īpaši palīdz saimniecēm», DL Piel 1893 IX 141), gan arī bubulis, ar ko baida bērnus. Arī te nozīmes pamatā var būt 'līks' → (subst.) 'kas līks, salīcis, sagumis', saistīts ar maģiskām, mistiskām īpašībām.

Kontaminācijā ar *maikata* (sk. *māja*) izveidojās *mājķekata*: «Šie mājķekatas ir mājas gari, kas mīt tumšās vietās mājas pažobelēs, pirtīs un šķūņos; tie izskatās pēc putnubiedēkļiem» (Jansons 1 35).

Vārds *ķekatas* ar paralēlformām ir zemgaliskas cilmes: tas sastopams g. k. Zemgalē un Kurzemes zemgalisko izlokšņu novadā, no kurienes pārņemts arī dažās vietās pārējā Kurzemē un Vidzemē (Jansons).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds laikam aizgūts no lietuviešu valodas (< lš. *keketa*) un tā īpašo nozīmi ietekmējis verbs *ķekoties* 'aušoties' (Hauzenberga-Šturma). Vēl pēc cita uzskata (Becenbergers, Bernekers) tas saistāms ar lat. *caterva* '*bars*'.

Izteikts arī uzskats (Ketunens ar ?), ka *ķekata* no līb. *käkkà* 'vastlāvju jokdaris'. (K)

EF 2 236, H-Š 3 131, Jansons 1 35—36, Ket 176, M-E II 361, W-H I 181, Sab 16 108, Zeps 1 133

ķeksis; lš. *kēkšis, kēkšė* 'ķeksis, koka kāja (ķekata), nūja'. Vārds ar līdzīgu skanējumu un nozīmi sastopams ne vien baltu, bet arī Baltijas somu un skandināviešu valodās (līb. *kekš* 'laivas ķeksis', ig. apv. *keks, käks, köks* 'ķeksis, harpūna', s. *keksi* 'ķeksis', norv. *kjeks,* zv. apv. *käx* 'neliels laivas ķeksis'), tāpēc parasti to uzskata par aizguvumu (Tomsens; Endzelīns: laikam no lībiešu valodas, kur tas varbūt no skandināvu valodām). Taču baltu valodās vārdam *ķeksis* ir tuvas atbilstības, un iespējama šā vārda mantotā cilme. (Lībiešu vārda *-š* norāda uz šā vārda iespējamu aizgūšanu no la. *ķeksis* locījumu formām.)

Vārda pamatā var būt ide. **kek-* 'liekt' (no kā arī *kakts,* sk.) ar *s* saknes paplašinājumā (kā si. *kákṣā* 'paduse, kakts'). Tad vārda sākotnējā noz. 'līks koks, nūja; koks ar līkumu vai atzaru galā'; sal. apv. *ķeksains* 'līks' («ķeksains koks»), *ķeks* [ę], *ķeķa* 'kruķis', *ķeķis* 'cilvēks ar līkiem zobiem'. K

EF 2 235, Ket 114, M-E II 361, Mikola 1 443, SKES 178, Zeps 1 131

ķeķa 'kruķis'— sk. *ķekars, ķeksis.*

ķeķis 'cilvēks ar līkiem zobiem'— sk. *ķeksis.*

ķēķis [ķēķis], apv. [ķèķis, ê²]. Aizguvums; no lv. *köke* vai *käke*

'virtuve' (v. *Küche*), kas savukārt no lat. *coquīna* (*coqu-* < **quequ-* < **peku̯-*) 't. p.' Pamatā ide. **pek^u̯-* 'cept, vārīt', no kā arī la. *cept*.

Latviešu valodā vārds aizgūts 18. gs. (Lg I 358, St I 104, II 369— tikai atsaucoties uz Langi), bet lietots reti. 19. gs. sākumā Ziemeļvidzemē par *ķēķi* dēvēta vācu virtuve ar skursteni (Wel 171). Atv. *ķēkša* (V 1 221, arī *ķēķene*).

Paralēli ieviesās no krievu valodas aizgūtais vārds *kukņa* (kr. *кýхня*), kam sākotnējā cilme ir tā pati: lat. *coquīna* > sav. *kuchiṇa* > č. *kuchyně* > p. *kuchnia,* no kā 18. gs. sākumā kr. *кýхня*. Latviešu valodā 18. gs. beigās vārds *kukņa* fiksēts kā apvidvārds (St I 122). 19. gs. sākumā Ziemeļvidzemē vārds ieviesies ar noz. 'namiņš' (Wel 174); agrāk arī te lietoti vārdi *nams, namiņš* (Wel 62). Vārds *kukņa* ar noz. 'virtuve' 19. gs. plašāk lietots Kurzemē (U I 126); te arī forma *kukiņa* (V 2 108).

Aizguvumu vietā J. Alunāns darināja jaunvārdu *virtuve* (< lš. *virtùvė*), gan ar citu nozīmi —'sabiedriskā ēdnīca' (PA 1963 25, v. *Garküche*), vēlāk ieteikdams šo vārdu arī mūsdienu nozīmē (Al II 293). Sk. *virt*.

Kl 409, Mach 305, M-E II 301 un 373, Pok 798, W-H I 270, Zēv 2 189, Ф II 436

ķelle [ķel̃le]. Aizguvums; no vlv. *kelle* 't. p.' (v. *Kelle*), kas senāk nozīmēja 'smeļamā karote'. Pamatā ģerm. **kaljō* no ide. **gelebh-* 'kasīt, kasot izdobt'. Latviešu valodā aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 100, Elg 1 130: «mūrnieka ķelle»; Lj 112).

Atv. *ķellēt* 'strādāt, mūrēt ar ķelli' → 'ziest, traipīt, notaisīt'.

Kl 363, M-E II 362, Pok 367, Zēv 2 63

ķemme [ķem̃me]. Aizguvums; no lv. *kamm,* dsk. *kämm* 't. p.' (v. *Kamm*). Pamatā ģerm. **kamba-* < ide. **ĝombho-s* 'zobs' (no kā la. *zobs*) no saknes **gembh-* 'kost, sakost'. Vārda sākotnējā noz. 'priekšmets ar zobiem'.

Latviešu valodā vārds 17. gs. lietots dsk. formā (*kammes,* Manc I 99; *kemmes,* Elg 1 100, Lj 112); saknes *e* atbilstoši vācu vārda dsk. formai ar *ä*. Formu ar *e* varēja ietekmēt arī verbs *ķemmēt* < v. *kämmen*. 17. gs. beigās arī vsk. *kemme* (Elg 1 506), 18. gs. *ķemme* (St I 105).

Aizg. aizstāja agrāko vārdu *suka* (sk.), kas 17. gs. minēts kā aizguvuma sinonīms (Elg 1 100). V. *kämmen* 17. gs. pirmajā pusē tulkots *sukāt* (Manc I 99), gadsimta beigās un 18. gs. ar sinonīmiem *sukāt* un *ķemmēt* (Elg 1 470, St II 348).

Par hom. *ķemme* 'tapa', *ķemmēt* 'dūšīgi ēst' sk. *cemme*.

Buck 449, Kl 344, M-E II 363, Pok 369, Zēv 2 63 un 255

ķems — sk. *čemurs*.

ķēms [ķȩ̄ms], apv. [ȩ̄²]; lš. *kēmas* 'vampīrs', *kẽmas* 'kāds neskaidrs priekšmets; biedēklis', gr. *kēmós* 'uzpurnis, saite ap muti'. Pamatā ide. **kem-* '(sa)spiest, kavēt' → 'noapaļot', no kā *kams* 'lielāks gabals, pika', arī *čemurs* (sk.). Šās saknes atv-iem

izveidojušies arī noz. 'kas neglīts, nejauks'; sal. apv. *ķemēks* [ķẹmẹ̄ks] 'lempīgs, neveikls; kas ārkārtīgi liels', *ķemēklis* 'ākstīgs cilvēks; kas tāds, par ko zobojas'. Ar ekspresīvu patskaņa garinājumu *ķēms*. Par nozīmes pārnesumu sal. lš. *kaũkas* 'pūķis, velis, 'velns' un 'augonis, tulzna', *kaũkaras* 'paugurs' (no saknes **keu-* 'liekt, liekties').

Pēc cita uzskata (Endzelīns ar ?, Ketunens) vārds var būt aizg. no lībiešu valodas (līb. *kǟm* 'spoks'), bet vairāk ticams pretējais aizgūšanas virziens. K

Buck 1502, EF 2 238, HF I 841, Ket 178, M-E II 373, Pok 555, Zeps I 134

ķengāt [ķẹñgât], apv. *ķenkāt*. Tās pašas cilmes kā *tenkot* (sk.). Sākotnējā forma laikam **tengāt*, kur *t* > *t'* > *ķ* patskaņa *e* priekšā (emocionāli pastiprināta *t* palatalizācija). Pamatā ide. **teng-* 'domāt, just', no kā lat. *tongēre* 'būt pazīstamam, zināmam', osku *tanginúd* (abl.) 'uzskats', ssk. *ekkja* 'pamanīt, pazīt, saprast', go. *ugkjan* [thankjan] 'domāt, apsvērt' (ģerm. **þankjan*), v. *denken* 'domāt', a. *think* 'domāt, uzskatīt, saprast'. La. **tengāt* ir iter. no pamatverba **tengt;* sal. apv. *tenkt* 'pļāpāt' (M-E IV 164) Formas ar *g/k* baltu valodās bieži mijas; sal. lš. *teĩgti* 'apgalvot, sacīt'. la *teikt*.

Verba **tengt* nozīmes attīstība varēja būt: 'domāt' → 'zināt, pazīt' → (kauz.) 'panākt, ka zina; ieskaidrot, pastāstīt' → 'sacīt, teikt; pļāpāt', no kā ar emocionālu pastiprinājumu (nievājoši) 'paļāt, pulgot, gānīt, apmelot'.

Blakus verbam *ķengāt* ir subst. *ķenga* = *ķengātājs* un *ķengas* 'paļas, apmelojums'.

Ide. **teng-* no saknes **teg-* : **tēg-*. No šās saknes la. **tēgt* vai **tegt*, kura iter. apv. *tegāt* [tẹ̄gât, è[2]] 'izprast, izzināt; runāt, stāstīt', *tēga* 'cilvēks, kas visu izprašņā, visu grib zināt', *tēgas* 'ziņas, izzinātais' (M-E IV 170, E-H II 677). Paralēli arī formas ar *k*: *patekt* '(uz)slavēt' (E-H II 182), *tēkāt* 'izprast, izzināt' (M-E IV 170), ar patskaņa miju *tākaļāt* 'izprašņāt', *tākaļa* 'ziņkārīgs cilvēks'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns), *tēgāt* no skr. **тягати* 'prasīt, jautāt' Senkrievu vārds ietekmējis mantotā vārda nozīmi. K

E-H I 695, Kl 127, M-E II 365, IV 170, Pok 1088, W-H II 690

ķēniņš [ķèniņš]. Aizguvums; no vlv. *könink*, *konink* vai vh. *coninc* 'valdnieks' (v. *König* 'karalis, ķēniņš'), kas ir vlv. *kunig* (sk. *kungs*) paralēlforma.

Latviešu valodā vārds aizgūts līdz 17. gs. dažādās formās atkarībā no izloksnēm, kas bijušas aizguvuma pamatā: *konings*, *koniņš* (Manc I 105, 4 417) > arh. *ķoniņš; kēnings* («Könings», Manc II 401; «kähning», Lj 123) > *ķēniņš* (Reiters 2 7, Gl 4 2). Forma *ķēniņš* nostabilizējās 18. gs. (Lg II 147, St 104).

Buck 1322, Doo II 324, Kl 392, M-E II 374, Zēv 2 64

ķenkari 'kankari', *ķenkarains* 'kankarains' — sk. *kankari*.

ķenkars, *ķenkurs* 'ķekars' — sk. *čiekurs*.

ķepa [ķęþa]; ssk. *hōfr*, a-s. *hōf*, sav. *huof*, v. *Huf* 'zirga nags', si *śaphā̆ḥ* 'ķetna, zirga nags', ave. *safa-* 'zirga nags'. Pamatā ide. **kep-* / **ķep-* '(asi) liekt, līks' → 'tvert, grābt' (la. apv. *ķept* 'sagrābt ar nagiem, ķetnām'); skaņumijā **kap-*, no kā lat. *capere* 'ņemt, tvert, grābt'; par radniecīgo sakni **(s)kep-* : **(s)kap-* '(ar asu darbarīku) griezt, šķelt' sal. *kaplis*. Ar *n* iespraudumu sk. *kampt*.

No saknes nozīmes 'liekt, līks' izveidojusies vārda *ķepa* sākotnējā noz. 'tas, ko loka' vai 'līkais, saliektais loceklis'. Noz. 'līks' laikam arī salikteni *ķepkāja* (lācis) un atv. *ķepains*: «Čuči, guli, lāča bērns, Ķepainām kājiņām» (LD 2105, 2 var.), kur variantā «ķeblainām» ('līkām'; sal. apv. *ķebis* 'ķeģis', sk. *ķeblis*). Ar subst. *ķepainis* (lācis) sal. kr. (*медве́дь*) *косола́пый* '(lācis) līkkājis'. (Apv. *ķepainis* arī 'ecēšas ar līkiem zariem'.) Blakus **kep-* ir fon. variants **keb-*, no kā la. *ķeburs* (sk.).

Saknei **kep-* ir radniecīga minētā sakne ar mobilo *s-*: **(s)kep-* / **skeb(h)-* '(ar asu darbarīku) griezt, šķelt', no kā la. *šķeps* (sk.) un bez *s- kaplis*. Saknes nozīme no senākas 'plēst, plūkt' (sal. lš. *skóbti* 'dobt; plēst, šķīt'), kam arī pamatā '(asi) liekt, līks' (sal. alb. *sqep* 'kakts, stūris, leņķis; knābis').

No noz. 'plēst, plūkt' → 'cērpamais dzīvnieks' (senatnē vilnu necirpa, bet plūca) → 'aita, kaza' (v. *Schaf*, a. *sheep* 'aita' < ģerm. **skēpo-m*; dienvidslāvu **capъ* 'kaza, āzis'). No noz. 'plēst, plūkt' la. apv. *šķepste* 'rāviens, plūciens' (M-E IV 28) → 'sauja' («šķepste linu»); šajā nozīmē arī *šķepsne* (turpat). No 'plēst, plūkt' arī 'grābt', no kā izriet 'sauja' ar citu niansi: «šķepste miltu» (turpat). Skaņumijā apv. *skapsna, skapsne*: «linu skapsne ir lielāka nekā sauja» (A. Kronvalds, U I 260), «Pēteris nuolika pakulu skapsnu pie maļas» (R. Blaumanis — M-E III 872). (Sal. *šķipsna*.)

Latviešu valodā **kep-* refleksi plašāk pārstāvēti ar noz. 'liekt, locīt, locīties' (sk. *ķepuroties*), no kā 'tvert, aizķert' (sk. *kāpt, ķept*).

Sakne **kep-* / **ķep-* ir ļoti sena, tai atbilstošas formas ir arī citās valodu saimēs: urāliešu **käppä*, (s. *käppä, käpälä*, ig. *käpp*, lib. *käppu* 'ķepa', mordviešu *käpä* 'bass, baskājains'), semītu-hamītu **kp* 'zirga nags, kāja'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds ir aizg. no libiešu vai igauņu valodas.

Metatēzē paralēli saknei **kep-* / **ķep-* arī formas **pek-* / **peķ-* (sk. *peka*) ar līdzīgu semantisko sazarojumu.

Sk. arī: *cepure, ķept, ķepuroties*. K

Ket 176, Kl 318 un 631, M-E II 366, III 28, MM III 297, Pok 527, 530 un 930, SKES 260, Илл-Св 2 343

ķēpāt [ķēpât]. Atv. no *ķept* (sk.) vai *ķēpt* (apv.), šo verbu kauz. Verbs *ķēpt* ar plašāku semantiku nekā *ķept*: 'ķept; pārrugt;

rūgstot plūst (pāri trauka malām); kāpt'. Arī kauz. *ķēpāt* izveidojis plašu semantiku: 'bojāt (darot ko nemākulīgi vai nekārtīgi); snigt (par slapju sniegu); (apv.) lēnām iet; visu ko zagt'. Refl. *ķēpāties,* subst. *ķēpą.*

E-H I 699, M-E II 374

ķept 'lipt, pieķerties (par ko mīkstu, ķepīgu)'; lš. apv. *kèpti* 'ķept, žūt'. Vārds ir tās pašas cilmes kā *ķepa* (sk.), kura pamatā ide. **kep-* '(asi) liekt, līks'. No šās nozīmes tālāk izveidojās 'tvert, grābt' → 'pieķerties, (pie)lipt'. Šī nozīme izveidojusies kontaminācijā ar verbu *tept* (sk. *tepe*), kur ekspresīvi *t'* > *ķ*. Saknes sākotnējo nozīmi atspoguļo tās pašas cilmes subst. (arh.) *ķēpis* 'āķis virvju vīšanai' (= *kāsītis,* U I 106).

Tālākajā nozīmes attīstībā *ķept* 'sagrābt ar nagiem, ķetnām' (Lg II 148), *saķept* 'sakampt' (Lg I 66) un kontaminācijā ar *tept* mūsdienu noz. 'lipt, pieķerties': «mīksts sniegs ķep pie riteņiem, pie kājām» (M-E II 367). Tā jau 18. gs. J. Langem (Lg II 148), viņam arī *ķepties* 'pieķerties, savelties pikās': «sniegi ķepjas pa kāju dibinu».

Pēc cita uzskata (Jēgers) *ķept* ir verba *cept* fon. variants ar semantiku, kas izveidojusies no lipīgas cepamās mīklas. Vēl pēc cita uzskata (Endzelīns, Frenkels) vārds ir aizg. no lietuviešu valodas.

Atv. *ķepēt* intrans. («sniegs ķepē») un trans. ('ziest, neglīti mūrēt'), tāpat *ķepināt.* Par nozīmi 'ziest' sal. si. *rip-* (< **lip-*) 'ziest' no senākās noz. 'lipt'.

Sk. arī: *ķēpāt.* K

EF 2 241, Jēg 5 110—126, M-E II 367, R-Dr—Årsbok (Lund) 1951/2 61—62, Варбот—Эт 1982 29—31, Маковский 95

ķepuroties [ķępuruôtiês]; lš. *kēpurnotis* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *ķepa* (sk.); pamatā ide. **kep-* '(asi) liekt, līks' → 'liekties, locīties' un 'tvert; grābt, aizķert'. Vārdā *k-* > *ķ-* (un nevis *c*) ekspresijai vai arī vispārināts no senām zemgaliskām izloksnēm. Tās pašas nozīmes vārdi arī ar saknes patskaņa miju: *kaparoties, kapuroties.* Nozīmes pamatā ir 'kustināt locekļus, lai aizķertos kur, pieķertos kam' («kukainītis apvēlās, bet ķepurojās, līdz pieķērās smilgai») un 'kustināt locekļus, lai izkļūtu no neērta ķermeņa stāvokļa': «guovs tikām kapuruojās, kamēr iztika nuo grāvja ārā» (M-E II 157).

Saknei **kep-* paralēli b. **keb-* (no kā *ķeblis, ķeburs*), tāpēc arī blakus *ķepuroties* ir tās pašas nozīmes apv. *ķeburoties* (M-E II 372, lš. *kēburuoti* 't. p.').

Pēc cita uzskata (Frenkels) vārds ir tās pašas cilmes kā *kapāt,* bet saplūdis ar kādu citu vārdu ar skaņu atdarināšanas raksturu. K

E II 396, EF 2 216, M-E II 366, Куркина 5 39

ķērkt [ķèrkt], apv. [ẽr]; lš. *kar̃kti,* apv. *ker̃kti* 't. p.', pr. *kerko* 'kāds putns (nirējs)'. Pamatā ide. **ker-* skaņu atdarināšanai;

k- > *ķ-* (gaidāmā *c-* vietā) ekspresijai. Vārdā ir daļēja saknes reduplikācija. Iter. *ķērkstēt* [ķẽrkstêt], apv. *ķērksēt* ar niansētu semantiku.

Ar saknes patskaņa miju apv. *kārkt*: «vārna kārc = ķērc» (M-E II 375). Paralēli arī forma ar balsīgajiem līdzskaņiem un diferencētu semantiku: *gārgt*.

Sk. arī: *circenis, krākt, krauklis, krēpas, kurkt, ķircināt*.

EF 2 222, M-E II 196 un 375, Pok 568, To III 323

ķermenis [ķef̃menis]. Aizguvums; no pr. *kermens* 'miesa, ķermenis'. Vārdu latviešu valodā ieteicis A. Kronvalds (1867), aizstājot ar to ģermānismu *ķerpers* (no v. *Körper* 'ķermenis'), ko lietoja daži autori (arī G. Braže; vārds no lat. *corpus*, ģen. *corporis* 't. p.'). Motivācija: «labāka vārda mums nevajag, kā šis sentēvu jaunības gadu liecinieks jau patiesi ir» (1871, Kr II 341); Kronvalds baltu valodas uzskatīja par vienu valodu ar dialektiem. Sākotnēji ieteiktā forma bija *ķermens* (pirmā publikācija: BV 1872 16); šo formu akceptēja RLB Zinātnības komisija (RKr I 43), un tā lietota 19. gs. un 20. gs. sākuma rakstos un vārdnīcās (V 3 394, RLB KV II 1711, D 1 672). Forma *ķermenis* dominē 20. gs. (D 2 914); 20. gadu sākumā to akceptēja par terminu (ZTV 86).

Agrāk šajā nozīmē *miesa* (St II 364; arī *būte*, V 1 610) un jaunvārdi *lieteklis* un *mieseklis* (BV, sal. U I 138 un 154; pret tiem Kronvalds). 17. gs. G. Elgers ķermeni šaurākā nozīmē ('rumpis') izteica aprakstoši: «cilvēka stabs bez galvas» (Elg 1 551).

Vārda *ķermenis* ieviešanos valodā veicināja dabaszinātniskie raksti studentu rakstu krājumā «Pūrs» un dažās grāmatās, jo sevišķi J. Ilstera publikācijās, kur vārda locījumos jau bija *io*-celma forma, piem.: «Iepazīšanās ar dabas ķermeņiem ir visai vajadzīga . .» (J. Ilsters, Botānika tautas-skolām un pašmācībai, 1883). Kā šajā, tā citās publikācijās 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā gan bija svārstības vārda nozīmē: to lietoja gan jēdziena 'organisms' izteikšanai, gan arī ar nozīmi 'priekšmets'. Vārda lietošanu plašākajā nozīmē aizstāvēja K. Mīlenbahs («akmens ir ķermens», M 5 17). Mūsdienu liter. valodā vārdam ir abas nozīmes.

Par pr. *kermens* cilmi ir vairāki uzskati. To saista ar la. *cērme, cirmenis* (Ekerts, Toporovs), ar si. *cárman-* 'āda' (Endzelīns, Eilers; sakne **(s)ker-* 'griezt', no kā la. *cirst, šķirt*), ar senīru *cruth* 'veidot' (kas ir vienas cilmes ar la. *kurt*, Hemps). A. Kronvalds izteica uzskatu, ka pr. *kermens* ir saistāms ar lat. *creāre* 'radīt' (*creāmen* 'radījums'), gan maldīdamies tālākās cilmes meklējumos; šis uzskats liekas pareizākais. Vārda pamatā laikam ir ide. **ker-* 'augt; audzēt, barot', no kā arī la. apv. *sērt* 'kopt, barot' (lš. *šérti* 'barot'). Šās cilmes ir arī pr. *sermen, sirmen* 'bēru mielasts' (lš. *šer̃mens* 't. p.'), kura etimoloģiskais

dublets, gan ar citu nozīmi, var būt *kermens*. (Kā prūšu, tā arī citās baltu valodās ir ide. *ḱ* paralēlie refleksi *s (š)* un *k*.) Tādā gadījumā vārda sākotnējā nozīme ir 'augums'. Par nozīmi sal. tās pašas cilmes arm. *seṙn* 'paaudze', gr. *kórē* 'jaunava, sievietes augums; dzimums, pieaugums' (← 'augums'). Nozīmes pārnesums 'augums' → 'ķermenis' baltu valodās ir tipisks, sal. la. *augums*, lš. *áugumas* '(cilvēka) ķermenis'.

E IV$_2$ 237, Eckert 4 57, EF 2 974, Euler 2 30, Hamp 2 144, HF I 920, Kl 395, M-E II 368, MM I 378, Pok 577, 641 un 938, Schmalstieg 2 290, W-H I 277 un 288, To III 326

ķermuše 'savvaļas ķiploks'— sk. *ķiploks*.

ķērne [ķẽrne]. Aizguvums; no vlv., vh. *kerne, keerne* 't. p.', kas cilmes ziņā saistīti ar v. *Kern* 'kodols'. Pamatā ide. **ĝer-* 'nobriest, nogatavoties' un 'berzt, tikt saberztam (piem., par saknēm, graudiem)', no kā **gr̄-nom* 'beržams auglis; grauds' (no tā arī la. *zirnis*) > v. *Korn* 'grauds', kam blakus skaņumijā *Kern* 'kodols', apv. 'krējums' ('tas, kas kuļot top graudains'). No vlv., vh. *kernen* 'kult sviestu' la. *ķērnēt*, apv. *ķērnāt* 't. p.', no *kerne, keerne* > *ķērne*, apv. *ķērna*, arh. *ķērnis* (Für 2 168) 'koka trauks (sviesta kulšanai)'.

Ar nozīmes pārnesumu *ķērnāt* [ķȩ̃rnât], apv. *ķērnēt* 'noziest, notaisīt netīru', intrans. 'snigt slapjam sniegam, ķēpāt'.

Pēc cita uzskata (Būga, Ketunens, Frenkels; arī Endzelīns, atsaucoties uz Būgu) pārn. nozīmē *ķērnāt* no līb. *kärnə, kǟrnə* 'noziest, notaisīt netīru', s. *kärnätä* 'nopelt, bārt, lamāt'. Taču lībiešu vārds var būt aizg. no latviešu valodas; līb. *kärnə* saistību ar somu vārdu apšauba Toivonens.

Aizg. *ķērne* minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc II 323, Lj 101). (K)

B II 254, III 954, Doo II 178, EF 1 71, 2 244, Jēg 6 18, Ket 177, Kl 371, M-E II 376, Pok 390 (391), SKES II 262, Zeps 1 135, Zēv 2 278

ķērpis [ķẽrpis], apv. [èr, êr²]; lš. *kérpė* 'ķērpis, jūraszāle; piepe; veca, pārkoksnējusi bērza miza'. No senāka **ķerpis*, kur *-er̃-* > *-ẽr-* un *-èr-* > *-ȩ̀r-*; sal. apv. *ķerpulains* [ȩr̃] 'cirtains' («ķerpulaini mati», M-E II 368), 'grubuļains' («ķerpulains kuoks», turpat). Pamatā ide. *(*s*)*ker-* 'griezt' ar *p* saknes paplašinājumā, no kā arī *cirpt* (sk.). Tās pašas cilmes ir *cērps* [cȩ̃rps], apv. *cerps* [er̃²] 'apaudzis cinis, zemes izcilnis; biezs cers (parasti purvā, mežā)'. Ieskaņas *k-* > *ķ-* / *c-* atspoguļo vienas formas dažādu izlokšņu refleksus, kam tagad arī atšķirīga semantika. Vietvārdos *e* un *ē*: māju nos. *Ķerpis* (Liepā, Raiskumā, Jaunraunā u. c.), *Ķerpji* (Bārbeļē, Biržos, Lēdmanē u. c.), *Ķerpu kalns* un *Ķerpu mežs* (Brocēnos), māju nos. *Ķērpi* (Ulmalē), kalns *Ķērpis* (Rudbāržos).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds ir aizg. no lietuviešu valodas.

Vārdu *ķērpis* rakstos ieviesis dārznieks S. Klevers (1860), kā botānikas terminu — J. Ilsters (1884). Plašāk tas iesakņojies tikai 20. gs. sākumā (RLB KV II 1700, D 2 360, ZTV 52). Agrāk literatūrā šajā nozīmē *sūna, sūnu piepe* (V 1 228), arī *stara sūņi* (J. Lundbergs — Mag IV$_2$ 15). K

Brence 2 58, EF 2 244, Ilsters 2 73, Jēg 6 26, M-E I 378, II 376, Pok 938

ķerpt 'izturēt'— sk. *krēpas.*

ķerra [ķḝr̃ra]. Aizguvums; no vh. *kerre* vai zv. *kärra* 'divriči, ķerra', kas savukārt no lat. *carrus* 'rati'. Pamatā ide. **k̂ers-* 'skriet'. Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (*kerre,* Lg II 148, St I 106). Forma *ķerra* 19. gs. (V 1 599) laikam no izloksnēm, kur vārda pamatā aizg. no zviedru valodas. (K)

Kl 254, M-E II 368, P 321, Pok 583, W-H I 315, Zēv 2 64

ķert [ķer̃t]; lš. *kérti* '(at)šķirt; atlupt, atdalīties'. Tās pašas cilmes kā *kārt* (sk.). Ieskaņas *k'* > *ķ* (ne *c*-) vai nu vispārināts no izloksnēm, vai arī formu diferencēšanai — lai atšķirtu no tās pašas cilmes verba *cerēt* formām (tag. *ķeru : ceru;* Jēgers).

Vārda *ķert* noz. '(sa)tvert' izveidojusies no 'kārt, karāties', jo kāršana vai karāšanās bieži ietver sevī ķeršanos pie kā, ap ko vai aiz kā: «dadži ķeras (karas) drēbēs» : «dadži karājas drēbēs», «ķerties ap kaklu»: «kārties kaklā», «cepure (aiz)ķeras aiz zara»: «cepure karājas zarā». No '(sa)tvert' → 'steigties kam pakaļ, lai satvertu' («ķert zagli»). Senākajā literatūrā *ķert* bieži lietots vienādā nozīmē ar *kārt.* Luterāņu katehismā (1586): «Tapēc viens cilvēks tēvu un māti atstās un pī savas sievas piekārsies» («Tapeetcz wens Czilwhex Thewe vnde Mathe atsthas vnde py szouwes Szewes pekaarses», Ench 67). J. Langijam sinonīmi: *piekārt* un *pieķert* («Pee-kahrt (Peekährt)», Lj 102). Kursisko izlokšņu ietekmē 17. gs. parasti *ķērt* (Manc II 242, Lj 102); formas *ķert* un *ķērt* paralēli 18. un 19. gs. (St I 106, V 1 635 un 640, 2 99).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *ķert* ir **kart* un *tvert* kontaminējums.

Sk. arī: *cerēt.*

Buck 744, E I 301, II 157, 1 770, EF 2 224, Jēg 6 23, M-E II 369

ķervele 'krevele'— sk. *červelēties.*

ķerveļi, *ķerveles* 'murķeļi'— sk. *červelēties.*

ķerzobis 'cilvēks ar šķībiem zobiem'— sk. *šķērss.*

ķesele; lš. *kẽselė* 'tikliņš vēžu ķeršanai'. Atv. no apv. *ķest,* kas ir verba *kast* 'kasīt, rakt' paralēlforma (sk. *kasīt*) ar diferencētu semantiku, kuras pamatā ir 'tvert, grābt': «tas nu, pie cita mantas ticis, ķeš, kuo var» (M-E II 371). Arī *ķesele* sākotnēji 'pinums, tikliņš vēžu ķeršanai (arī zivju ķeršanai)', no kā izveidojusies noz. 'kulīte, tarba'; sal. lš. *keselỹs* 'pīts grozs siena nešanai' un oset. *k'æssa* 'ādas maiss'.

No *ķest* sākotnējās noz. 'kasīt' atv. *ķesas* 'iekšas', *ķeskas*

(vsk. *ķeska*) 'zivju iekšas'— tas, ko izkasa (*izķeskā*), zivis apstrādājot. Laikam no šejienes pārn. *ķeskas* 'skrandas, vecas lupatas'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, atsaucoties uz Tomsenu) *ķesele* ir aizg. no igauņu valodas.

Sk. arī: *ķeša*. K

EF 2 245, M-E II 371, Zeps 1 132, Абаев I 630

ķeskas, *ķesas* 'iekšas'— sk. *ķesele*.

ķest 'ātri kasīt, ņemt; tvert, grābt'— sk. *kasīt, ķesele*.

ķesteris 'baznīcas kalpotājs, mācītāja palīgs'. Aizguvums; no vlv. *köster* 't. p.' (v. *Küster*), kas savukārt ar sensakšu valodas starpniecību no vlat. *co(n)sūtūrārius* 'šūšanas darbnīcas uzraugs' (*co(n)sūtūra* 'šūšanas darbnīca'), jo sākotnēji ķesteris bija baznīcas ģērbtuves un drēbju krājuma pārzinis. Pamatā ide. **si̯ū-* > **sū-* 'šūt' (no kā la. *šūt*).

Latviešu valodā aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc II 401). Paralēli ieviesās vārds *šķesteris*.

Kl 397, M-E II 371, Zēv 2 335

ķeša 'kabata'. Atv. no vārda *ķest* 'tvert, grābt', no kā arī *ķesele* (sk.). Sākotnēji *ķeša* laikam 'vieta, no kurienes ko ņem, grābj'. Arh. *ķesa* 'kabata' (St I 106), 'gana tarba' (II 331): «Jebšu neva manā ķesā Cepets, sviests un tauka desa..» (St 3 189). Iespējams, ka vārda formu un nozīmi ietekmējis lv. *täsche* 'kabata' (v. *Tasche*), vh. *tessche, tesch* 'kabata, soma'; bija iespējams pārveidojums *te- (tä-)* > *t'e-* > *ķe-*.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds ir atv. no **ķešene* (lš. *kešēnė*) < p. *kieszeń* 'kabata'. (Par aizg. to uzskata arī Karaļūns.) Iespējams, ka *ķeša* ir vārda *ķesa* un ģermāņu vārda kontaminējums. K

Buck 437, EF 2 259, Kl 771, M-E II 371, Zēv 2 230

ķetna [ķętna], apv. *ķeta, ķetla;* lš. *keterà* '(dzīvnieka) mugurkauls pie sprandas, kumbrs; (putna) krūšu kaula izliekums; (kalna) mugura, virsotne, jumta kore', gr. *kotýlē, kótylos* 'iedobums, dobs trauks', lat. *catīnus* 'bļoda' (dem. *catillus* > go. *katil(u)s* 'katls', no kā arī ssl. *котьлъ,* kr. *котёл,* la. *katls*). Pamatā laikam ide. **ket-* 'liekt, līks', no kā ar *-nā-* (un citiem pied.) atvasināts dzīvnieka spēcīgās pēdas (ar lieliem nagiem) nosaukums. No 'līks' → 'tāds, kas aizķer, ass'; sal. apv. adj. *ķetrs* 'ass, sīvs (par šķidrumu)'. Tās pašas cilmes laikam ir *ķets* (lš. *ketùs*) 'čuguns'.

No ide. **kĕt-* darināti daudzi nosaukumi ar raksturojumu 'ass, ar izvirzījumiem, sarains' (Toporovs), ko saista ar lš. *keterà* un daudzu kalnu grēdu un kalnu virsotņu nosaukumiem, kā arī mežu nosaukumiem. Iespējams, ka šādā sakarā izveidojušies nos. *Ķentes pilskalns* (vārdā *n* iestarpinājums), māju un ciemu nos. *Cetlakši* (Krustpilī, Silajāņos, Višķos), *Ķetas*

(Dzērbenē), *Ķetes* (Lutriņos), *Ķeternieki* (Pērkonē), *Ķetumi* (Vandzenē). (K)

B II 139, EF 2 247, HF I 933, M-E II 371, Pok 586, W-H I 182, To 22 124

ķetrs 'ass'— sk. *ķetna.*

ķets 'čuguns'— sk. *ķetna.*

ķēve [ķēve], apv. [è, ê²], arh. *ķēva;* lš. *kĕvė* 'slikts, liess dzīvnieks; ādenieks, kleperis', pr. *kaywe* 'ķēve'. Ide. valodās zirga nosaukumi bieži saistās ar jēdzieniem 'ātrs, straujš, kustīgs'. Sal. la. *zirgs : žirgts,* a. *horse* 'zirgs': lat. *currere* 'skriet'. Vārda *ķēve* pamatā var būt ide. **kēi-* 'iekustināt, kustēties' (no kā arī *cielava,* sk.; par nozīmi sal. tās pašas cilmes lat. *citus* 'ātrs'). Saknes zudumpakāpē atv. **ki̯-ēu-* ar refleksiem vairākās valodās, piem., si. *cyávatē* 'kustas, iet prom', *cyávāna* 'kustīgs, aktīvs', gr. *seúō* 'iekustinu straujā, spēcīgā kustībā; dzenu', (pasīvā) 'steidzos, strauji kustos, bēgu'.

No saknes pamatpakāpē **kēi- : *kāi-* > b. **kai-,* atv. **kai-u̯ē-* > pr. *kaywe* 'ķēve' un la. apv. *kaive* [aĩ] 'zirgs' (Vecaucē), *kaivele* [ài²] (niev.) 'zirgs, ķēve' (Lubānā, Meirānos, Cesvainē, Jaunpiebalgā; E-H I 575). Sal. arī vietv. *Kaive* (Skujenē), māju nos. *Kaivēni* (Ezerē un Ērgļos), varbūt arī *Kaiva* (Launkalnē un Smiltenē), *Kaivas* (Vandzenē). Ar saknes *ēi* > *ei* ir lš. apv. *keĩvis* 'slikts zirgs, kleperis' (Klaipēdā), sal. la. vietv. *Ķeiviši* (Salienā), kuršu *Keywalck* (1553), pr. *Keywen* (1490).

No ide. **ki̯-ēu-* > b. **k'ēu̯-ē-* > la. *ķēve.* Blakus laikam bijusi forma **ķeve* ('kustīgs dzīvnieks'?), no kā apv. *ķevens* [ķę̄vęns] 'pavisam jauns un mazs dzīvnieks vai bērns' (Valgālē, Bikstos, Praviņos, Bukaišos), *ķevēns* 'labi paaudzis dzīvnieks' (Kuldīgā, M-E II 372). Sal. vietv. *Ķēvene* (pļavas nos. Bikstos, Bēnē, Ēdolē) un māju nos. *Ķevēns* (Launkalnē), *Ķeviņi* (Liepā) u. c.

Ide. *eu* > b. *i̯au-,* tā ka austrumbaltu cilšu valodās blakus ide. **ki̯-ēu-* > b. **k'ēu̯-* skaņumijā varēja būt **ki̯-eu-* > b. **ki̯au-* (sal. pr. *keuto* 'āda': lš. *kiáutas* 'čaumala, sēnala'), no kā la. *cau- / čau-;* sal. māju nos. *Čauvas* (Lielaucē, Stūros), kam blakus ar apv. *ķ- Ķauvas* (Zlēkās).

Liekas, ka vārds *ķēve* ir rietumbaltu (kuršu?) cilmes, kas pārņemts zemgaļu un pēc tam visu latviešu novadu valodā. (Kuršiem bija ļoti labi zirgi, kas secināms no senajiem dokumentiem un hronistu liecībām; Švābe 3 106). Ieskaņas *ķ-* no senajām kuršu izloksnēm (pirms *k'* > *c*) saglabājies zemgaļu izloksnēs un no tām vispārināts valodā. Raksturīgi, ka vietvārdi ar *ķēv-* visvairāk sastopami Kursā un Zemgalē (jau vissenākajos dokumentos; sal. *Kewele* latīņu tekstā senajā Bandavā, 1253).

Vārds *ķēve* aizstājis citus tās pašas nozīmes apvidvārdus, to vidū *kaive* un *asa* < **asva* (lš. *ašvà*). Iespējams, ka šādu vārda *ķēve* izplatīšanos ietekmējis kāds līdzīga skanējuma Tuvo Austrumu kultūras vārds, kas ar irāņu valodu (g. k. skitu

valodas) starpniecību jau ap mūsu ēras sākumu izplatījies tālos Eiropas apvidos: tirku *t'eva* 'kamielis, kamieļu māte', kas dažādās valodās ieguvis variētu nozīmi. Dienvidu zemju valodās aizguvums saglabājis sākotnējo nozīmi (piem., oset. *tewa* 'kamielis'), bet Eiropas ziemeļos tas piemērots vietējiem dabas apstākļiem un apzīmē attiecīgajam apvidum raksturīgu dzīvnieku ar ātru gaitu, resp. skrējēju (g. k. dzīvnieku mātīti): s. *teva, tevana* 'aļņu mātīte; alnis, ziemeļbriedis'. Vai nu tieši no skitu valodas, vai ar somugru valodu starpniecību vārdu varēja aizgūt austrumbalti. Latviešu valodā tas likumsakarīgi pārveidojās fonētiski: *t'eva* > **ķeva,* un variējās arī nozīme. Tā laikam izskaidrojams Vidzemes lībiešu *ķeu-* 'ķēve' (ar īsu *e* pretstatā Kurzemes lībiešu *kēu, kēv*) un 17.—18. gs. dažādu latviešu apvidu *ā*-celma forma *ķēva* («Kiêwa», Elg I 133, «Kähwa», Lj 104). G. Mancelim, kura vārdnīcas formas J. Langijs bieži atkārto, ir «Kehwe» (Manc II 273), tātad Langijs šajā gadījumā apzināti devis arī Dienvidkurzemē dzirdēto *ā*-celma formu.

Par vārda *ķēve* cilmi izteikti dažādi uzskati. J. Endzelīns uzskata, ka vārds aizgūts no lietuviešu valodas (M-E II 377, vēlāk tāpat E. Frenkels 2 248, D. Zemzare), V. Tomsens — no lībiešu valodas (līb. *kēu, kēv,* Salaca *k'eu;* vēlāk tāpat J. Mikola I 443, I. Toivonens FBR XI 6, L. Ketunens 118), un ar latviešu valodas starpniecību tas aizgūts arī lietuviešu valodā. (Taču somugru valodās nav lībiešu vārdam atbilstošas formas.) E. Frenkels lš. *kė̃vė* saista ar *kė̃valas* 'čaumala; miza, sēnala' un pr. *keuto* 'āda' (par nozīmi sal. la. *āda : ādenieks* 'vājš zirgs'). Atbalstot šo domu, V. Toporovs par vārda pamatu uzskata ide. **(s)keu-* 'apsegt, aptīt' (← 'plēst, dīrāt'), kas saistāms ar **kēu-* 'grīļoties, ļodzīties' (no kā la. apv. *ieķeverot* 'ieiet, ienākt', M-E II 34). Tādā gadījumā b. **kēu̯-ē-* > **kēv-ē-* > pr. **keive* > *kaywe* 'ķēve'. Lielākās grūtības te sagādā *ē* > *ei* > *ai* motivējums. Tāpēc A. Sabaļausks izteicis varbūtību, ka pr. *kaywe* ir kļūdains rakstījums **keywe* vietā, kur *y* norāda uz iepriekšējā patskaņa garumu. Jāievēro, ka ne la. *ķeve,* ne pr. *kaywe* nav niecinošās nozīmes, kas saistīta ar jēdzieniem 'āda, ādenieks'. Lietuviešu valodā *kė̃vė* ieguvis attiecīgu ekspresīvi emocionālu nokrāsu sakarā ar piesaistījumu vārdam *kė̃valas* (tautas etimoloģijā).

Latviešu valodas austrumu izloksnēs (no letgaļu, sēļu cilšu valodām) bijis cits ķēves nosaukums, kas lietots vēl 17. gs.: *asa* < **asva,* augšzemnieku izloksnēs *osa* (Elg I 133); sal. lš. *ašvà,* si. *áśvā* 'ķēve', *áśvaḥ* 'zirgs', ave. *aspya-* 'ķēve', *aspa-* 'zirgs', lat. *equa* 'ķēve', *equus* 'zirgs'. Vārda pamatā ide. **eku̯-ā* 'ķēve', no kā b. **ešu̯-ā- : *ašu̯-ā-* > **ašva* > la. **asva.* Tā kā latviešu valodā (pretēji lietuviešu valodai) izskaņā *-sva* (un arī vīr. dzimtē *-svas* > *-svs*) zudis *v,* attiecīgais vārds ieguvis formu *asa.* Gan pilnīgā, gan reducētā forma saglabājusies vietvārdos: *Asva* (ciems Asūnē, ezers Krāslavā), māju nos. *Asve-*

nieks (Mārkalnē), *Osvijas* (Kraukļos; sal. bkr. *Освея* — ezers, pilsēta senākā letgaļu teritorijā), *Osvava* (ciems Nircā), *Asupe* (Saukā), *Asupīte* (Skujenē), *Asūne* (ciems, upe, ezers Krāslavas rajonā), *Asūnieši* (ciems Preiļos), *Asote* [uo] (pilskalns, upe un mājas Jēkabpils rajonā), *Asāni* (ciems Kaunatā), mājas *Asi* (Saukā). Skaņumijā bijusi paralēlforma **esva* > **esa* (lš. arh. *ešva* 'ķēve'), kas saglabājusies vietvārdos *Esis* (ezers Krāslavas rajonā, arī *Eša ezers*, tagad parasti dēvēts par *Ežezeru*), *Esene* (ciems Ezerniekos), *Esinava* (*Asinova*, *Asinauka* Aglonā, Dricēnos, Preiļos u. c.). Iespējams, ka bijušas arī attiecīgās vīr. dzimtes formas **ass* (< **asvas*) un **ess* (< **esvas*). Vārdu **ass, asa* izzušanu veicināja homonīmija ar adj *ass, asa*.

Senais zirga (ķēves) apzīmējums varbūt ir pamatā augā *kosa* (sk.) apv. nosaukumiem *aši, ašas, ašavi, ašavas, ašuvi*, sal. lš. *asỹs* 'kosas', *ašùtis* 'kāda graudzāļu (aireņu) suga', *ašuõtė* 'stepju zāle; kaviļa, smilga'. (Sal. lat. *equisetum* 'kosa', burtiski «zirgu zāle».)

Kad runātajā valodā bija izzuduši zirga apzīmējumi *asu, *ass*, runātāju apziņā auga nosaukumi saistījās gan ar adj. *ass* (apv. *ašs;* kosu stumbrs ir paass), gan ar zirga astru izlokšņu nosaukumiem *aši, ašķi*. Astru paralēlo nosaukumu ietekmē dažos apvidos arī kosas iedēvēja par *ašķiem* (Endzelīns). K

B II 405, III 281 un 820, Bednarczuk 101, Brence 2 55, Buck 167—171, E IV$_2$ 232, EF 2 248, E-H I 700, Ket 118, KK — Этн ист 177, M-E II 377, Mikola 1 443, Pok I 301 un 538, Sab 16 108, 17 157, Sanders 106, Schmalstieg 2 264, SKES 1281, Zeps 1 132, Абаев III 290, Гам-Ив 3 100, 374 un 544, Георгиев 13 un 268, Одинцов 100 un 118, To I 135, III 159, Tp 4 48

ķeza [ķęza], apv. *ķeze;* lš. *kẽža, kẽžas* 'mazs, līks, sakaltis koks (arī *kežà*); celms; punduris; vārgs, panīcis cilvēks vai dzīvnieks', *kẽžis* 'punduris; saplīsusi ola; lempis, gļēvulis', *kèžti* 'nīkt, vārgt, sagurt', *kẽžti* 'kļūt ļenganam, slābam, vājam; nīkuļot', *kežėti* 'vārgi, nīkulīgi augt; nīkuļot, vārgt; panīkt; plaisāt, šķelties, plīst'. Vārda forma laikam akomodācijas rezultātā (*t'* > *k'* > *ķ*) izveidojusies no **teza,* kas savukārt no izzuduša verba **tezt;* sal. ar daļēji atbilstošu nozīmi lš. *kèžti, kẽžti : tèžti* 'kļūt miklam, šķīst; mitrumā kļūt glumam, slidenam; kļūt gurdenam, gļēvam, ļenganam'. Pamatā ide. **teĝ-* 'mīcīt (mālu)' → 'atmiekšķēt, būt mīkstam; būt miklam, glumam' ar paralēlu formu **teiĝ-*, no kā skaņumijā la. *tizls* (sk.). Ide. **teĝ-* > b. **tež-* > la. *tez-*, no kā **teza*. Par formām ar variētu saknes patskani sal. vienādas nozīmes lš. *ťèžti* un *ťìžti*.

Vārda *ķeza (*teza)* nozīme sākumā varēja būt: 'kas mikls, mīksts, staigns; kas šķīstošs, glums': «jābrien pa dziļiem ūdeņiem, kam virsū sniega ķeze» (E. Dinsbergs, Skaistā Mīle, 1888 12). No šejienes 'netīrumi, dubļi, peļķe; peldoši ledus gabali,

vižņi' (M-E II 372) → pārn. 'liksta, posts, nelaime': «iekulties ķezā», «tikt laukā no ķezas». Izloksnēs arī pārn. 'kas lempīgs, vārgs, panicis'.

Dažādas nozīmes nianses ir vienas un tās pašas formas dažādiem atv-iem: apv. *noķezt* 'aptašķīties, kļūt netīram': «staigā tā nuoķezis (aplipis ar dubļiem), ka riebjas skatīties» (M-E II 806), *saķezt* 'sabojāt' (M-E III 663), *ķezēt* 'lipt, ķept': «šuodien māls tā atglitējis, ka kājas sklid un ķez vien» (J. Janševskis — M-E II 372), «arkls vai ecēšas mitrā zemē mēdz ķezēt (aplipt ar zemēm, nezālēm)» (E-H I 698), *ķezēties* 'aptašķīties, notraipīties', *ķezāties* 'noņemties (ar ko nepatīkamu)', *ķezināt* 'aptašķīt, notraipīt'. Dažiem atv-iem nozīmes attīstība bijusi līdzīga attiecīgajiem lietuviešu vārdiem, piem.: apv. *ķezēklis* 'šķērslis, kavēklis; lempis, neveiklis, nejēga, neprаša', *ķezis* 'lempis, neveiklis; netīrs, nosmulējies cilvēks'.

Tās pašas cilmes, tikai ar garu saknes patskani (iespējams — ar ekspresīvu garinājumu negatīvās attieksmes uzsvēršanai) ir *ķēzīt* 'traipīt ar mēsliem, netīrumiem; pulgot, lamāt; bojāt', refl. *ķēzīties*. (Par ekspresīvo garinājumu sal. *ķepēt : ķēpāt*. Arī lietuviešu valodā variētas vārdam *ķeza* atbilstošās formas ar īsu un garu saknes patskani.) Ar garu saknes patskani ir arī apv. vārds ar senāko ieskaņu *t*- — *tēza* [tęza²]: «kad runā vien pruojām, cituos neklausīdamies, tad ir gara tēza» (E-H II 679). K

EF 2 248 un 1086, M-E II 372 un 377

ķēzīt — sk. *ķeza*.

ķiba 'ciba', *ķibis* 'greblis'— sk. *ciba, ķibele*.

ķibele 'negadījums, nepatikšanas, kavēkļi'; lš. *kibelė̃, kìbelė* 'pieķeršanās, piekasīšanās; šķērslis, kavēklis; intriga', *kìbti* '(pie)ķerties, (pie)lipt; uzmākties, uzbāzties'. Tās pašas cilmes kā *kabināt* (sk.). Pamatā ide. **(s)kep-* '(asi) liekt, līks' baltu paralēlforma **keb-*. Skaņumijā **kēb-* > **keib- : *kib-;* sal. lš. *keibti* '(pie)saistīt, (pie)vienot': *kìbti*. No formas zudumpakāpē arī la. *ciba* (sk.). Par skaņumiju *e : i* šās cilmes vārdos sal. lš. *apkėbęs* 'aplipis': *kibti* (B II 244), kā arī lš. *kėbelė* 'ķibele': la. *ķibele*. Nozīmes attīstība laikam bijusi: 'līks' → (subst.) 'līks priekšmets, aiz kā aizķeras, klūp' → 'šķērslis, kavēklis' → 'negadījums, nepatikšanas'. Nozīme 'līks' vēl saskatāma apvidvārdos *ķibis* 'darbarīks, ar ko gatavo koka karotes, greblis', *ķibuļi* 'iesācēja neveikli rakstīti burti, ķeburi'.

No *ķibele* atv. *ķibelēt* (biežāk *ieķibelēt* 'iesaistīt nepatikšanās'). Paralēli formai *ķibele* apv. *ķibeklis* 'šķērslis, grūtības'. Ar citu semantisko niansi ('aizķerties' → 'pieķerties, pielipt') apv. *ķibt* '(pie)ķerties, (pie)lipt, palikt karājamies'. Atv-ā *ķibināt* krustojas vairākas semantiskas līnijas —'kabināt' (E-H I 701), 'raut, vilkt' (ar ko līku: «Ar kāsīti ķibinaju», LD 18185), 'lipināt' («bezdelīga

ķibina savu perēkli», LD Piel 1894 V 66), 'aizķert, skart' (M-E II 378; sal. lš. *kìbinti* 'kutināt, kaitināt, ķircināt').

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *ķibele, ķibeklis* ir aizg. no lietuviešu valodas; Karaļūns uzskata **keb-* un **keib-* par atsevišķām, nesaistītām saknēm.

Hom. *ķibele* (apv.) 'strīds' no lv. *kibbel* 't. p.' K E III₁ 475, EF 2 200 un 250, E-H I 701, Gutzeit II 29, M-E II 378, Zēv 2 64

ķibināt — sk. *ķibele.*

ķibuļi 'neveikli burti, ķeburi'— sk. *ķibele.*

ķidas. Aizguvums; no līb. *ki'd* 't. p.' (s. *kidus,* dsk. *kidukset,* ig. *kidud* 'žaunas'). Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās kā reti lietojams (arī *(iz)ķidāt,* Lg I 238, II 149, St I 106), 19. gs. bez šāda ierobežojuma (U I 108, V 2 99).

Ket 123, M-E II 378, SKES 201, Zeps 1 136

ķieģelis [ķiẽģelis]. Aizguvums; no vlv., vh. *tēgel* 't. p.' (v. *Ziegel*), kas savukārt no lat. *tēgula* 'jumta kārniņš'. Pamatā ide. **(s)teg-* 'segt'. Aizg. latviešu valodā minēts 17. gs. vārdnīcās formā *tēģelis* (Manc II 339, Lj 307), no tās *tieģelis* (U I 303) un *stieģelis* (U I 279, V 2 217; arī *stiģelis,* Lj 307). No *tēģelis* arī *ķēģelis* (Manc II 339, Lj 307); arī *ķeģels, ķeģelakmins* (Elg 1 30 un 414). No *tieģelis* > *ķieģelis* (Manc I 219, St I 104). No dažādajām formām par terminu 20. gs. 20. gadu sākumā kļuva *ķieģelis* (ZTV 110).

Atv. *ķieģeļnīca* ir J. Alunāna jaunvārds (*ķieģelnīce,* PA 1862 21, Al II 270, V 2 98).

Buck 603, Doo III 407, Kl 882, M-E II 390, IV 209, P 767, Pok 1013, W-H II 654, Zēv 1 89

ķiept — sk. *čiept.*

ķīla [ķīla], apv. *ķīls, ķīlis.* Aizguvums; no līb. *kī'l* 't. p.' (s. *kihla* 'draudze, derības', ig. *kihl* 'ķīla, derības'), kas savukārt no ssk. *gīsl,* sav. *gīsal* vai vlv. *gīsel* 'ķīla' (v. *Geisel* 'ķīlnieks'). Ģermāņu vārdu pamatā laikam aizg. no ķeltiem.

Aizg. latviešu valodā minēts 17. un 18. gs. vārdnīcās parasti vīr. dzimtes formās (*ķīlis,* bet «ķīlam izdot», Manc I 135; arī *ķīlot, apķīlot,* Lj 113; *ķīls,* «ķīlam dot», Lg II 149, St I 107). Arī forma *ķīla* jau 17. gs. (Elg 1 640, arī *ķīlēt, apķīlēt;* Für 2 170, arī *ķīlāt*), bet plašāk tā lietota 19. gs. (V 1 154, 2 99, U I 109) laikam homonīmijas novēršanai ar vārdu *ķīlis* 'darbarīks (koka, akmens) plēšanai, šķelšanai'. Šī forma akceptēta par terminu 20. gs. 20. gadu sākumā (ZTV 4).

Buck 799, Ket 132, Kl 242, M-E II 388, Mikola 1 443, Vr 168, Zeps 1 138

ķil(a)kala 'ķilda'— sk. *ķilda.*

ķilāt, *ķilkt* 'riet'— sk. *ķilda.*

ķilava. Aizguvums; pamatā ig. *kilu* 'brētliņa; konservēta brētliņa' (s. *kilo* 'maza zivs', kas savukārt no ģerm. *kil* 'ķīlis') > bv. *kilo,*

killo 'ķilava'. Aizg. forma pārveidojusies, pievienojot izskaņu -*ava*. No ig. *kilud* (dsk.) la. apv. *ķilata* 'brētliņa'.

Latviešu valodā vārds aizgūts laikam 19. gs. beigās, bet tā tagadējā forma izveidojusies 20. gs. pirmajos gadu desmitos. 20. gs. sākumā *ķilka* (D 1 643), *ķiļka* (D 2 313) no kr. *кúлька*. 20.—30. gados *kilava* (LKV IX 16554), tad *ķilava* (Bl 5 102).

Gutzeit II 32, Laumane 1 86, M-E II 380; SKES 193, Mägiste 828, Ф II 233

ķilda [ķil̃da]. Pamatā laikam ide. **kel-* 'saukt, kliegt, trokšņot, skanēt', no kā arī *cālis* (sk.). Redukcijas pakāpē b. **kil-*, no kā bijis la. verbs **ķilt* 'trokšņot, strīdēties', kura iter. apv. *ķilāt* 'riet'. No **ķilt* subst. *ķilda*, no tā verbs apv. *ķildot* [uô], *ķildāt*, liter. *ķildoties*. Izloksnēs arī *ķilkt* 'riet', *ķilbāt(ies)* 'ķildoties'. Apv. *ķilkala, ķilakala* 'ķilda' (DL Piel 1891 II 34), arī 'pļāpas, troksnis' (U I 109, M-E II 380) var būt aizg. no igauņu valodas (ig. *kilkalkadi* 'kulšanas troksnis', Wiedemann 313), kas nozīmē pieskaņots vārdam *ķilda*. Ar noz. 'tukšas pļāpas' šis vārds aizgūts arī Baltijas vācu izloksnēs. Ieskaņas *ķ-* (gaidāmā *c-* vietā) vārdā *ķilda* un citos šās cilmes vārdos laikam ekspresijai vai arī vispārināts no izloksnēm.

Vārds *cilvulis* 'cīrulis' (Elg 1 497) laikam nav šās cilmes, bet asimilācijā izveidojies no *cīrvulis*.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *ķilda* ir aizg. no lībiešu valodas: līb. *kild* 'skaida', *kild rust* 'ķildu sākt', bet šis vārdu savienojums var būt latviešu valodas ietekmē. Drīzāk var domāt par ig. *kilama* 'kliegt, skaļi spiegt' ietekmi. K

Buck 1362, Ket 126, M-E II 380, Raģe — Dial I 47, Zeps 1 137, Zēv 2 65

ķīlis [ķîlis]. Aizguvums; no vlv., afrī. *kîl* vai vh. *kiel* 't. p.' (v. *Keil*). Pamatā ide. **ĝei-* 'dīgt; šķelties, plaisāt; uzziedēt' (no kā la. *ziedēt*). Aizg. sastopams 16. gs. uzvārdos («Kielis», Bl 1 329) un 17. gs. vārdnīcās variētās formās (*kīlis*, Manc I 100; «kīlu iesist», Lj 113). No 18. gs. dominē *ķīlis* (St I 107, II 352, V 1 204, 2 99, U II 442), kaut gan 19. gs. arī *kīlis* (U I 109). Par terminu vārds *ķīlis* akceptēts 20. gs. 20. gadu sākumā (ZTV 97).

Doo II 207, Kl 362, M-E II 388, P 324, Pok 355, Zēv 1 89, 2 67

ķiļķens [ķil̃ķęns]. Aizguvums; no lv. *kîlken* 'klimpa' (v. apv. *keilchen*; burtiski: 'ķīlītis'). Par cilmi sk. *ķīlis*. Aizg. sastopams 16. gs. uzvārdos (*Kilken, Kilcken*, Bl 1 191), bet literatūrā kopš 18. gs. (Pav 2 28, V 1 94, 2 100, U I 109). Agrāk šajā nozīmē dsk. *kluči, klučķi* (St I 112, Pav 2 14) no v. *Klotz* 'klucis', kas Baltijas vācu izloksnēs mijās ar tās pašas cilmes *Kloss* 'pika, kukurznis, klimpa'. Par cilmi sk. *klucis*. Aizguvuma formu ietekmējis arī kr. *клёцка* 'klimpa'.

Gutzeit II 26, Kl 379 un 362, M-E II 233 un 381, Zēv 2 65

ķimene 'iegriezums, rieva (dēlīšos mucas vai cita koka trauka dibena iestiprināšanai)'. Aizguvums; no lv. *kimm, kimming* 't. p.' (v.

Kimme). Vārds ir tās pašas cilmes kā v. *Kamm* (sk. *ķemme*). Aizg. sastopams 17. gs. vārdnīcās («tam galdam [dēlim] kimenes nolūzušas», Manc II 316). Aizg. bieži lietots dsk. formā. Izloksnēs un vecākajā literatūrā arī vairāki varianti: *ķīmenes, ķimenis (ķimeņi), ķīmeni, ķimiņi, ķimines.*

Kl 368, M-E II 381, Zēv 2 66

ķimenes, vsk. *ķimene* (garšaugs). Aizguvums; no v. apv. *kimin, kimen* 't. p.' (vav. *kümin,* austrumu vv. *kumel, kümel,* v. *Kümmel*), kas savukārt no lat. *cumīnum* 't. p.' Tuvo Austrumu cilmes vārds. Latviešu valodā aizg. minēts dažādās formās 17. gs. vārdnīcās: *kumeles* (Manc II 330, Lj 125), *kümeles* (Manc I 108), *kimel(e)s* (Elg I 126). 18. gs. *ķimenes* (Lg II 150, St I 107); šo formu laikam ietekmējis p. *kmin,* kr. apv. *кмин* 't. p.' (< **kъminъ* < sav. *kumīn*).

E I 111, Kl 411, M-E II 381, Zēv 2 306, Ф IV 65

Kl 368, M-E II 381, Zēv 2 66

ķimst 'bāzt, ēst'— sk. *cimds.*

ķipa [ķīpa]. Aizguvums; no vlv. *kīp* vai vh. *kijp* '(ādu, linu) sainis', kas cilmes ziņā saistīts ar vlv. *kipe, kīpe* 'grozs, maiss, kule' (v. *Kiepe* 'uz muguras nesams grozs'). Pamatā ide. **geu-* 'liekt, saliekt, izliekt' (no kā la. *guza*). Latviešu valodā vārds varēja ieviesties no 14.—15. gs., kad ādas, linus, apiņus u. c. sagatavoja ķīpās iekraušanai tirdzniecības kuģos. Vārdnīcās tas sastopams 18. gs.: *(apiņu) ķipe* 'liels apiņu maiss' (Lg II 149, St I 107). Vārda forma un nozīme pārveidojusies 19. gs. krievu valodas ietekmē (kr. *кúпа* 'sainis, priekšmetu kaudze' < vlv., h. *kip(e)*); izveidojās formas *ķipis* (V 1 202), *ķipa* (V 2 99), *ķipa, ķipe* (U I 109). 20. gs. 20. gadu sākumā par terminu kr. *кúпа* nozīmē ieteica vārdus *sainis* un *žūksnis* (ZTV 14), bet tie liter. valodā nav aizstājuši aizg. *ķipa* (LLVV IV 547).

Doo II 218, Gutzeit II 34 un pap II 33, Kl 368, M-E II 389, P 327, Pok 393 (396), Zēv 2 67, Ф II 235, ЭСРЯ II_8 133

ķipars[a] 'raibi ģērbta vai krāsota lelle, kas šūpojas, svārstās vai arī, aiz diega raustīta, kustina rokas un kājas'. Aizg., kurā saplūduši divi lejasvācu vārdi: 1. *kipper* 'krāpnieks, viltnieks' → 'burvju mākslinieks, jokdaris', 2. *kipper* no verba *kippen* 'gāzt' ← 'sist, durt, cirst', kura pamatā ir lat. **cippāre* 'nocirst (mieta) smaili': *cippus* 'stabs, miets'.

Pēc cita uzskata (P. Šmits) aizg. no igauņu valodas: ig. *kipper* 'jūrnieks' no lv. *schipper* 't. p.' No tā la. arh. *šķiperis* 'stūrmanis'; paralēlforma *šķeperis* 'jūrnieks, laivinieks' no lv. *schöpper* 'kuģinieks'. Bijusi arī forma **ķeperis:* «Stūrmanīti, ķeperīti, Nāc ar laivu maliņā!» (LD 30940). Pamatā vlv. *scip, scēp* 'kuģis' (v. *Schiff*).

Aizg. *ķipars* sastopams 19. gs. vārdnīcās jokdara nozīmē (V 1 560, 2 100). Kā raustāmās lelles nosaukums tas 20. gs.

aizstājis agrāko apzīmējumu *ampelmanis* (< v. *Hampelmann* no lv. *hampeln* 'šurp turp kustēties').
Sk. arī: *ķipars*[c]. (K)
Doo II 221, Grimm V 784 un 786, Gutzeit II 34, Kl 286, 370 un 648, M-E II 382, IV 28 un 42, Zēv 2 130 un 133

ķipars[b] 'mazs rējīgs sunītis'. Aizguvums; no lv. *kiffer* 't. p.', kas no verba *kiffen (kīven)* 'bārties' (no kā arī *ķivēties,* sk.). Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (Lg II 150, St I 107).
Doo II 221, M-E II 382, Zēv 2 66

ķipars[c] 'mazs bērns'. Vārda nozīme izveidojusies 20. gs. pirmajā pusē (piemēri LLVV IV 547). Vārda pamatā *ķipars*[a] (sk.), kas laikam asociējies ar verbu *ķepuroties* (apv. *ķiparāties,* E-H I 703). K

ķipis, apv. *ķipa;* lš. *kìpis, kìpė, kipālis, kiepālė* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *ciba* (sk.); blakus ide. **keib- : *kib-* (no kā *ciba*) ir **keip- : *kip-* > la. *ķip-*. Ieskaņas *ķ-* ir apvidus rakstura (sal. *ciba :* apv. *ķiba* 't. p.'). Šās formas plašāku ieviešanos valodā veicinājis vv. *küppe (kuppe)* 'trauks, kauss' (no lat. *cuppa* 'kauss'), kas latviešu valodā atveidots formā *ķipe* (St I 108). Savukārt Latvijas vācu izloksnēs *Küpe (Küpp)* ieguvis to īpatnējo nozīmi, kāda piemīt vārdam *ķipis* ('koka smeļamais trauks, kas izgatavots no dēlīšiem ar vienu garāku dēlīti kā rokturi').
Vārda *ķipis* vienkāršrunas noz. 'galva' izveidojusies ar daudzām valodām raksturīgu pārnesumu 'apaļš trauks' → 'galva'; sal. *kauss : galvaskauss* (v. *Kopf* 'galva' ir tās pašas cilmes kā *Küppe* 'trauks, kauss').
Pēc cita uzskata (Zēvers) vārds *ķipis* ir aizg. no vācu vai (Tomsens) no igauņu valodas. K
EF 2 256, Gutzeit II 119, Kl 393, M-E II 382 un 383, W-H I 311, Zeps 1 138, Zēv 2 279

ķiploks [ķipluõks]. Aizguvums; no vlv. *klūflōk* 't. p.' (v. *Knoblauch*), kas ir salikteņis: pirmajā daļā *klūf-* no ģerm. **kliuban* 'šķelt' (v. *klieben;* pamatā ide. **gleubh-* 'griêzt, šķelt, grebt, mizot') un otrajā daļā *-lōk* 'sīpols, loks' (v. *Lauch,* sk. *loki*), tātad burtiski 'šķeļamais sīpols', resp. 'daiviņu sīpols'. Latviešu valodā disimilējoties izzudis pirmais *l,* bet vācu valodā *kl* > *kn*. No pārveidota lv. *knūflōk* ir dažas latviešu apvidu formas: *kniploks* [uõ]. (Für 2 117), *knīploks* [uô[2]], *knīplauks* [aû[2]], *knibloks* [uô[2]]. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās mūsdienu liter. formā (Manc I 104, II 330, Für 2 117; Lj 113 ar norādījumu, ka latvieši ķiplokus ļoti iecienījuši).
Savvaļas ķiploka nos. *ķermuše* (Sanders) var būt lituānisms (lš. *kermùšė, kermušẽ,* 't. p.'). Atbilstošas formas ir vairākās valodās: kr. *черемшá, черемúца,* augšvācu *ramsen,* a-s. *hramse, hramesa* 't. p.', gr. *chrómnon, chrémnon* 'sīpols'. Izteiktas domas par šā vārda radniecību ar *sērmūksli* un kr. *черёмуха* 'ieva',

jo šiem augiem ir arī raksturīga kopēja iezīme — asa smarža (Bernekers).

Doo II 315, Kl 383, M-E II 383, Pok 401, Sab 6 167, Sanders 44, Zēv 2 306, Ф IV 339

ķirbis [ķir̃bis]. Aizguvums; no v. *Kürbis* 't. p.', kas savukārt no lat. *cucurbita* > **curbitia* 't. p.' Latviešu rakstos aizg. minēts 18. gs. beigās (Pav 2 238), bet plašāk ieviesies tikai 19. gs. (V 1 609, U I 110). Līdz tam bija apzīmējums «liels krievābols» (*krievābols* 'gurķis', Manc I 109), «putru ābols, turku ābols» (Lg I 361, St II 373), arī «liela gurķe», «putru gurķe» (Pav 2 238).

Kl 414, W-H I 300, Zēv 2 303

ķircināt [ķir̃cinât]; lš. *kìrkinti* 'brēcināt, raudināt, ķircināt'. Verba *ķērkt* (sk.) kauz. blakus formām apv. *ķercināt, ķērcināt*. Sākotnējā noz. 'likt ķērkt; panākt, ka ķērc', no kā dabiski varēja izveidoties 'nerrojot, draiskojoties, amizējoties likt ķērkt, spiegt' → 'nerrojot, draiskojoties, amizējoties kaitināt'. Sal. tdz.: «Tautas mani ķercināja, Kā putniņu noķēruši» (LD 13753). Nozīmi un formu ietekmējis arī apv. *ķirināt* 'ķircināt', kas ir verba *karināt* 'kairināt, ķircināt' paralēlforma (sk. *kairināt*).

B II 445, Jēg 6 36, M-E II 383

ķirināt 'karināt, kārstīt, ķircināt'— sk. *kairināt*.

ķirkstēt — sk. *circenis*.

ķirķis — sk. *circenis*.

ķirmis [ķir̃mis]; lš. *kirmìs* 'tārps, (sar.) čūska; pūķis', pr. *girmis* [kirmis?] 'kāpurs', si. *kŕmiḫ* 'tārps, kāpurs'. Tās pašas cilmes kā *cērme* (sk.), tikai saknes redukcijas pakāpē, no kā b. **kirm-*. Vārdā *ķ-* no zemgaliskajām izloksnēm vai ekspresijai. Ar *k'-* > *c-* ir *cirmenis* 'kāpurs bez kājām vai ar vāji attīstītām kājām', apv. *cirmis, cirmulis* 'tārps, kāpurs, ķirmis'.

B-sl. **kirmis* (vīr. dz. *i*-celms) < ide. **kʷr̥mis* 'tārps' (Toporovs) sākotnēji varbūt 'grauzējs', arī 'cirtējs', kam blakus izveidojās b. dial. **kermis,* pieskaņojoties saknei **(s)ker-* : **(s)kir-* 'griezt, cirst' (Mažulis; sal. la. *cērme*).

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Sabaļausks) la. *ķirmis* ir aizg. no lietuviešu valodas, bet nesaskan vārdu nozīme. (K)

B I 364, Brence 2 59, E IV$_2$ 220, Eckert 9 35, EF 2 257, KK 6 33, Mažiulis I 368, M-E II 384, MM I 261, Pok 649, Sab 16 108, Гам-Ив 3 196 un 527, Мейе 1 397, То II 243

ķirsis [ķir̃sis], apv. [ir̂]. Aizguvums; no bv. *kirs* < vav. *kirse* 't. p.' (v. *Kirsche*), kas savukārt no lat. *cerasum* , *ceresia* 't. p.' Tuvo Austrumu cilmes vārds. Latviešu valodā aizg. minēts 19. gs. vārdnīcās (V 1 44, U II 448). Līdz tam apzīmējums *ķesbēre* (Manc I 102, Lj 112), *ķesbers* (Elg I 587), *ķezbēre* (Lg I 343, arī *šķērbēre*), *ķezbere* (St I 106, U I 108) no vlv. *kersbēre* vai lv. *kessebēre, kässbēr* 'ķirsis'. Vācu vārds ir saliktenis, kura pirmā daļa no lat. *ceresia,* otrā — *bēr(e)* 'oga' (v. *Beere*). Forma *šķērbēre* no vlv. *kersebēre* > la. **ķersbēre* ar

s > *š* pievienojumu ieskaņā. Vārda pirmā daļa pārveidota pēc apv. *šķērbs* 'ieskābs, skābi rūgts'. Disimilējoties izveidojušās arī apv. formas *šķērbēle, šķērbele, šķērbelis* u. c. Dažādajiem apzīmējumiem izveidojusies arī diferencēta nozīme: apv. *šķērberu koks* 'meža ķirsis'.

Lai novērstu la. *ķirsis* polisēmiju ('oga' un 'koks'), darināti arī apzīmējumi *ķiršoga* un *ķiršu koks.* Koka apzīmēšanai lietoti arī nos. *ķirse (ķirsīte), ķirša, ķirsine* (E-H I 704) u. c.

Kl 371, M-E II 372 un 385, IV 33, P 328, Sanders 56, W-H I 202, Zēv 2 64 un 292

ķirzaka [ķir̃zaka], apv. [ì^2] *ķirzaks* u. c.; kr. *ящерица* (bsl. *jaščerica* < psl. **aščerica* no **aščerъ*), apv. *ящерка,* bkr. *ящарка,* ukr. *ящурúця, ящiрка,* č. *ještěřice, ještěrka,* apv. *jaščírka, iščerka, íštěrka,* p. *jaszczurka* 't. p.' Pamatā ide. **(s)ker-* 'lēkt, lēkāt; griežoties kustēties, šūpoties', kas saistāms ar **(s)ker-* 'griezt, liekt' (no kā la. *skriet,* sk.). No šās saknes dažādās valodās atvasināti gan strauju, ātru kustību apzīmējumi, gan arī sīku dzīvnieku nosaukumi, piem.: lš. *skėrȳs,* sav. *hewi-screcko,* a-s. *secge-scēre* 'sisenis', kr. *скóрый* 'ātrs', vav. *scher(e)n* 'steigties', vh. *scheren* 'skriet, steigties', vlv. *schricken* 'lēkt, dejot', v. *schrekken* 'baidīt' (← 'likt uzlēkt kājās'), ssk. *hrata* 'šūpoties, steigties', alb. *hardh-ëlë (< *skord-)* 'ķirzaka', gr. *skaírō (< *skr̥i̯ō)* 'lecu, lēkāju, dejoju', *kradáō* 'šūpoju, svārstu'. Tās pašas cilmes ir arī la. apv. *šķēris* 'auns'; par nozīmes pārnesumu sal. *teķis, tekulis* 'auns'.

No saknes **(s)ker-* bijuši divējādi baltu atvasinājumi — ar ieskaņas *s-* un bez tās. Saknes redukcijas pakāpē ar *ĝ* paplašinājumā ide. **kr̥-ĝ-* > b. **kirž-* > la. **kirz-* > *ķirz-* (*ķ-* gaidāmā *c-* vietā ekspresijai vai arī vispārināts valodā no zemgaliskām izloksnēm); no tā apv. *ķirza* [ir̂^{2}] (Vērgalē; sal. *Ķirzu-kakts* — purvs Jaunsaulē) un liter. *ķirzaka,* kā arī apv. *ķirzata* [ir̃], *ķirzete, ķirzatis, ķirzaltis* u. c. formas. No saknes pamatpakāpē apv. *ķerza* 't. p.'

Šiem latviešu vārdiem bez *s-* atbilst tās pašas cilmes ķirzakas apzīmējumi vairākās irāņu valodās, to vidū sogdiešu *krps'k* (< **karpāsik*), pamīriešu *karbáš, karvešik,* tadž. *kalpesá* (< **karp-*), apv. *karbaš, karvaš.*

Ar ieskaņas *s-* > *š-* (*ķ* priekšā) ir daudzas apvidu formas, kuru pamatā 1) **sk$_e$rg-* > b. **skirg-* > la. *šķirg-,* no kā *šķirgata* [ir̃, ìr^2], *šķirgate, šķirgalis, šķirgailis* [ìr^2] u. c., 2) **sk$_e$rĝ-* > b. **skirž-* > la. *šķirz-,* no kā *šķirzaka, šķirzata, šķirzgalis, šķirzlats, šķirzlanka* u. c., 3) **sk$_e$rd-* > b. **skird-* > la. *šķird-,* no kā *šķirdaka* [ìr^2] (sal. alb. **skord-*).

Formas ar *-t-* un *-l-* no senākiem deminutīviem (Endzelīns). Runātāju apziņā izzūdot vārda sakaram ar saknes senāko nozīmi, piedēklis paplašināts un pārveidots kā salikteņis ar *-gailis* *-zal(k)tis* u. c. Ķirzakas apzīmējumiem slāvu valodās ieskaņas

ja- < *a-* no ide. pried. *ō-* (Fasmers) vai no **ask-* (psl. **askъ* 'bedre, aiza'; Trubačovs).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *ķirz-* no *šķirz-* vai nu disimilējoties, vai lībiešu runā; tāpēc valodnieks ieteica liter. formai *šķirgata* (1943). Taču ide. valodās ir atbilstošās formas ar un bez *s-*; saknes līdzskaņa mīkstinājums *(ķ-)* varēja izveidoties latviešu valodā kā daudziem citiem mantotajiem vārdiem. Ka izrunas pamatā varēja būt zemgaliskās izloksnes, rāda vietvārdi ar *ķirzaka,* kuru vairākums ir senajā zemgaļu teritorijā.

Vēl pēc cita uzskata (baltkrievu etimologi) vārda pamatā ir ide. **(s)ker-* 'griêzt'. (K)

E III$_2$ 406, I 187, EF 2 801, E-H I 704, II 637, Mach 224, M-E II 370 un 386, IV 34, 43 un 46, Pok 933, T 263, J. K. Teubner — Ant ind 304, Гам-Ив 3 527, Ф IV 572, Ц 568, ЭСБМ I 172, ЭССЯ I 87—89

ķīselis [ķīselis]. Aizguvums; no kr. *кисéль* tā agrākajā nozīmē 'skāba miltu putra' (no sena verba *кысати* 'skābt'). Pamatā ide. **kuat(h)-* 'rūgt, skābt' (par sakni sal. la. *kūsāt*). Aizg. minēts 18. un 19. gs. vārdnīcās ar noz. '(skāba) auzu putra' (Lg II 149, St I 107, V 2 99, U I 109). Mūsdienu noz. 'saldais ēdiens, kas izgatavots no augļiem vai ogām un iebiezināts ar cieti' vārds ieguvis 20. gs. līdz ar kr. *кисéль* nozīmes maiņu.

B III 631 un 777, EF 2 259, Gutzeit II 41, M-E II 389, Pok 627, Ф II 239, Ц 198, ЭСРЯ II$_8$ 136

ķīsis [ķīsis]. Aizguvums; no līb. *kiš* 't. p.', arī 'saļaka', niev. 'maza, nevērtīga zivs' (s. *kiiski,* ig. *kiisk, kiis* 'ķīsis'). Aizg. sastopams 15. un 16. gs. uzvārdos (Bl I 192 un 291), tas minēts 17. gs. vārdnīcās (*ķisa, ķisis,* Manc II 286, Lj 113), no 18. gs. tikai formā *ķisis* (U I 107, V I 137, 2 99, U I 109). A. Kronvaldam *ķiši* 'daudz sīku priekšmetu, arī sīku dzīvnieku, kopa' (U I 109).

Ket 136, Laumane I 112, Mägiste 814, M-E II 389, SKES 192, Zeps I 139, To 12 156

ķiskas — sk. *ciska.*

ķite. Aizguvums; no v. *Kitt(e)* 't. p.' Pamatā ide. **g^{u}et-* 'sveķi', no kā arī lat. *bitūmen* 'zemes piķis, asfalts' (> la. *bitumens*). Aizg. minēts 19. gs. vārdnīcās (U I 110, V 2 100 «glāznieku smēre»), arī atv. *ķitēt* (V 2 100; *aizķitēt,* V I 155).

Kl 372, M-E 386, P 328, Pok 480, Zēv 2 67

ķitelis — sk. *uzvalks.*

ķīvēties [ķīvêtiês]. Aizguvums; no vlv., vh. *kiven* 'skaļi strīdēties, bārties' (v. *keifen*). Pamatā ide. **gei-* 'griẽzt, liekt' ar *bh* paplašinājumā. (No šās saknes arī la. *ģībt.*) Strīdēšanās, bāršanās nosaukta pēc pavadkustībām. 17. gs. vārdnīcās minēts verbs *ķivēt* (sin. bārties, Elg I 513), kas saglabājies izloksnēs (DL Piel 1893 28 ar trans. noz. 'bārt, lamāt'). 18. gs. vārdnīcās refl. *ķivēties* (St I 107), 19. gs. atv. *ķivis* (V I 584), *ķive, ķiviņš* (U I 109).

Doo II 205, E III_2 426, EF 2 262, Ķet 136, Kl 362, M-E II 390, Pok 354, Zēv 2 67

ķīvīte [ķîvìte], apv. [iv, īv]. Vārdu parasti uzskata par aizg. no viduslejasvācu valodas (vlv. *kiwit, kīwit;* Endzelīns, Zēvers). Taču no putna balss skaņu atdarinājuma («kī-uít») vārds varēja izveidoties arī latviešu valodā (sal. «ķīvītis ķivina», DL Piel 1892 51). Sal. līdzīgos mantotas cilmes putnu nos. *ķivelis, ķivulis, ķīvulis,* kuru pamatā arī ir balss skaņu atdarinājums. Šo domu balsta variētā saknes zilbes intonācija, kā arī dažādās morf. variācijas — *ķīve* [ī], *ķīvis* [ī], *ķīvita, ķīvītis* u. c.

Uztverot putna saucienu kā «kī-bit», dažādās valodās ir attiecīgs ķīvītes apzīmējums: kr. *чúбис,* ukr. *кúба,* asor. *kibut,* v. *Kiebitz.*

Blakus apzīmējumiem *ķīvīte, ķīvītis* jau 17. gs. arī *sēmala* [ē] (Elg 1 181), ko saista ar lš. *sėmenà* 'kuitala' (Endzelīns) no verba *sēt* (sk.) saknes. (K)

EF 2 771, Gutzeit II 43 un pap II 32, Ķet 136, Kl 367, M-E II 390, III 826, P 326, Zēv 2 68, Ф IV 357

ķivulis — sk. *cīrulis, ķīvīte.*

ķizināt [ķizinât], apv. *ķizīt* 'ķircināt (piem., rādot ko tīkamu, bet nedodot), kaitināt'. No interj. *ķiz! (ķizi! ķizu!),* kuras pamatā ir čaukstēšanas, grabēšanas vai cita sīka trokšņa atdarinājums; sal. îdz.: «Ķizu, ķizu, tautu dēlis, Kas manā rociņā! Brāļa pirkti gredzentiņi Deviņām zīlītēm» (LD 6296).

No sākotnējās noz. 'čaukstināt, grabināt, skandināt' → 'skandinot ķircināt, kaitināt (ko rādot)' («skaudīgā priekā vīstīja dūres pa gaisu, ķizinādams Ādamam atslēgu», J. Janševskis. Dzimtene, 1. 1986 117) → 'ķircināt, kaitināt'. Ka bijis baltu verbs **ķizēt* kādu čaukstošu, grabošu u. tml. skaņu atdarināšanai un izteikšanai, rāda pr. *kisses* [kizēs] (dsk.) 'kažoks', sākotnēji laikam 'grabošais, grabētājs' (Mažulis). Citādi šā vārda cilmi skaidro V. Toporovs: tas saistās ar lš. *kìšti* 'bāzt'.

E IV_2 240, Mažiulis 6 276, M-E II 387, To IV 37

ķocis [ķuõcis], apv. [ùo, uô] 'mazs pīts grozs'. Aizguvums; no lv. *kõtse* 'grozs' (v. *Kötze*) laikam ar lš. *ķiõcis* 't. p.' starpniecību (Endzelīns). Pamatā ide. **geu-* 'liekt, saliekt, izliekt' (no kā la. *guza*). Aizg. minēts 19. gs. vārdnīcās (V 1 210 un 211, U I 118).

Apv. *ķocis* 'koka mizas kārbiņa' (M-E II 393) nozīme laikam no apv. *kocis, kocītis* [uo] 'no koka darināta adatu kārba' (*kocis* arī 'bišu strops'; U I 118, St I 115), kas ir atv. no *koks* (sk.). (K)

EF 2 255, Kl 369 un 398, Pok 393, Zēv 2 278

ķubis, *ķobis* 'galva'— sk. *kubls.*

ķudināt '(vilnu) plūkt'— sk. *kūdīt.*

ķūlis [ķũlis], apv. *ķulis* '(dzīvnieka) gurns'. Tās pašas cilmes kā *cūka* (sk.); pamatā ide. *(*kău-) : *kĕu- : *kŭ-* 'kaukt, kliegt' > b. **kjau- : *kjū-*, no kā lš. *kiaũlė* 'cūka', la. *cūka (< *kjūkā-)* un

*ķūlis (*kįūlio-)*, apv. *ķulis*. Par saknes ieskaņu un piedēkli sal. lš. apv. *čiùlė* 'veca cūka'. Vārda *ķūlis (ķulis)* senāka noz. 'meža cūka'; sal. *Ķūļciems* (Mērsragā), kura nosaukumu vecie iedzīvotāji 20. gs. 30. gados izskaidroja ar atrašanos meža cūku apvidū (*ķūlis* 'meža cūka', autora dzirdēts paskaidrojums). Nozīmes tālākā attīstība: 'cūkas gurns' («šķiņķi ar visu ķūli atstāja ceļa vīriem», M-E II 393) → '(dzīvnieka) gurns'.

Vārda nozīmes izveidošanos varēja ietekmēt vlv. *kuele* [kūle], *kuhle* [kūle] 'dzīvnieka pakaļējais gurns cepetim'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Zēvers) vārds ir aizg. no vlv. valodas. Taču tādā gadījumā nav izskaidrojama forma *ķulis* un abu la. formu ieskaņas *ķ*, kā arī noz. 'meža cūka'.

La. apv. *ķūlis* 'neveikls, gauss cilvēks' varēja rasties kā pārn. nozīme no *ķūlis* 'cūka', bet vairāk ticams, ka tas ir homonīms, kas ekspresīvi izveidojies no apv. *tūlis* [tūlis] 'tūļa' (sk. *tūļāties*); no locījumu formām (piem., ģen. *tūļa*, kur asimilācijā varēja būt **t'ūļa* > **k'ūļa* > *ķūļa*, *ķ*- vispārināts paradigmā. Par ekspresīvu **ķu-* < **tu-* sal. apv. *ķuptūzis* 'putnu būda' (M-E II 392) < *tuptūzis*. K

M-E II 393, KK 18 38, Zēv 2 68

ķūska — sk. *čūska*.

L

labdabis 'labas šķirnes (augs)'— sk. *daba*.

labība [labìba], apv. [ī]; lš. apv. *labýba* 'manta, labums, bagātība' (laikam aizg. no latviešu valodas). Atv. no *labs* (sk.). Senāk vārdam *labība* ir bijusi vienāda nozīme ar *labums;* sal. lš. apv. *labýba (lãbyba, làbyba)*. Šāda vārda nozīme sastopama 17. gs. rakstos: «labība bez mantinieku» (lat. *bona carentia haeredē,* Elg I 453). Pārejas posmā uz mūsdienu nozīmi vārds *labība* apzīmējis pārtiku (lat. *rēs frūmentāria,* Elg I 646), tātad vārda nozīme sašaurinājās: runātāji ar to saistīja eksistencei visnepieciešamāko mantu. Ka arī vārdam *labums* ir bijusi līdzīga nozīmes veidošanās gaita, rāda šā vārda raksturīgais lietojums dažos savienojumos, piem.: «dzīvot vienos labumos», «ne tad taupīja cepešus, ne citus labumus» (L-P IV 88).

Vārda semantikai tālāk sašaurinoties, tas apzīmēja jebkuru pārtiku (lat. *frūgēs,* t. i., lauku koku augļi, Elg I 646; līdzīgi Lj 129), bet parasti 17. gs. avotos tikai graudaugus un pākšaugus un to graudus (Manc I 75; «allerlei Früchte der Erden»—«visenāda labība», II 326).

Attiecīgā vārda nozīmes attīstība ir bijusi līdzīga arī dažās citās valodās. Piem., p. *zboże* 'labība' senāk bija 'manta, īpašums, bagātība'. Par vārdu *labs* un *labība* semantisko attiecību sal.

lš. *gēras* 'labs', (subst.) 'labums, manta', *gėrỹba* 'īpašums (manta), labība'.

Senāki baltu vārdi labības apzīmēšanai bijuši **aru* (austrumbaltiem; no tā *arods*, sk.) un **arī* (rietumbaltiem; 1561. g. tekstā pr. ak. *arrien* [aren] vai [ar'an]), kas atvasināti no adj. **aru* (nek. dz.), **arī* (siev.). To pamatā ir verbs *art* (Būga, Mažulis). Subst. **aru* (**arī*) sākotnējā nozīme laikam bijusi 'tas, kas saistīts ar aršanu' → 'tas (labums), ko iegūst no aršanas (no aruma, no tīruma)' → 'labība'. Austrumbaltu (arī seno latviešu) vārds laikam izzudis, zūdot nek. dzimtei.

B II 93, Buck 513, EF 1 107, 2 327, Mažiulis 6 275, M-E II 396

labklājība — sk. *klāt*[a].

labs; lš. *lābas* 't. p.', *lobùs* 'turīgs, bagāts', pr. *labs* 'labs', si. *lábhate* 'iegūst, saņem, atrod', gr. *láphȳron* 'laupījums, ieguvums'. Pamatā ide. **labh-* '(sa)tvert, (sa)grābt'. Ide. **labh-oṣ* > b. **lab-as* > la. *labs*. Nozīmes attīstība: 'satverts' → 'iegūts (par īpašumu)' → 'vērtīgs'. No šejienes abstrahēta noz. 'kvalitatīvs'. Nozīmes 'iegūts (par īpašumu)' refleksu vēl saglabājis no nek. dzimtes izveidotais subst. *labs* 'vērtība, īpašums': «Dieviņš man novēlēja Visu labu dzīvojot» (LD 9134), var.: «Visus savus tīrumiņus» (LD 9135 var.). Šajā nozīmē vārdu *labs* aizstājis liter. valodā biežāk lietotais atv. *labums* 'īpašums, manta', piem.: «viņš nenovīdējās no sava labuma citam dot»; «visu to labumu (mantu) pūķi bij sanesuši» (L-P VI 101); vārdam gan ir vēl plašāka semantika ('vērtība, kvalitāte').

Pārnesot vārda *labs* nozīmi 'vērtīgs' uz cilvēku, izveidojusies noz. 'tāds, kam pieder vērtības; turīgs, bagāts' (lš. *lobùs*) un attiecīga subst. nozīme 'bagātais; (turīgs) saimnieks'. Šo vārda nozīmi atspoguļo folklora, piem.: «Labs labam krēslu cēla, Kas pacēla nabagam?» (LD 31224). No šejienes arī subst. *labietis* 'turīgais, bagātais', dsk. *labieši* kārtas nozīmē. Tdz. piemērs: «Labi, labi labiešam, Lab' tecēja kumeliņš; Man netek, nabagam, I baltā saulītē» (LD 29821; variantos 1. rinda: «Labi, labi labajam», LD 29820 var.).

Savienojums «dažs labs» senāk 'dažs turīgs, bagāts (cilvēks)' (Endzelīns). Savienojumā «labā roka» adj. *labā* sākotnēji '(sa)tvērēja', tātad 'ieguvēja, stiprā', no tā arī 'tiesīgā': ar labo roku apstiprināja līgumus un citus tiesiskus darījumus, kamēr kreisās rokas devums saistības neradīja: «Tautiešam roku devu, Kreiso devu, ne labo; Kreisās rokas devumiņu, To par pilnu netur̄eju (var.: Vis par pilnu neturēja; Mūžam tiesas neturēja; LD 15467). Jau minētie *labi ļaudis, labieši*, arī *labi vīri, labie* bija ne tikai turīgie, bet arī tiesīgie pretstatā neļaudīm, t. i., beztiesīgajiem vai tiesībās ierobežotajiem, piem., kalpiem, sērdieņiem, kurus sauca arī par sliktajiem ļaudīm. Tdz. piemērs: «Labu ļaužu tēvs man bija, Labu ļaužu māmuliņa; Vai es viena

sliktu ļaužu (var.: neļautiņu), Man krēsliņa nepacēla?» (LD 18889).

Semantiska atbilstība vērojama hetu valodā: *kunna-* 'pa labi; labvēlīgi, izdevīgi' un *Kuniįa-ziti* (personvārds) 'taisnīgais, godīgais, labietis'. Jēdzienu 'labais' un 'tiesīgais, taisnais' saistījums izpaužas plašā ide. valodu areālā. Sal. kr. *прáвый* 'labais (virziena ziņā); taisns, nevainīgs', *прáво* 'tiesība, tiesības', v. *recht* 'labais (virziena ziņā); patiess, īsts, pareizs', *Recht* 'tiesība, taisnība', a. *right* 'labā puse, labā roka; tiesības, taisnība'.

Izveidojoties šādai jēdzienu attiecībai, parasti šajās valodās izzudis senākais ide. labās rokas un virziena apzīmējums, kura pamatā ide. **deƙ-* 'ņemt, uzņemt' (→ 'sveikt, godināt, mācīt'); sal. lš. *dēšinas, dešinỹs* 'labais (virziena ziņā)', *dešinē̃* 'labā puse, labā roka', bsl. *desnъ* 'labais', si. *dákşiṇaḥ* 'labais, dienvidu; krietns, veikls', ave. *dašinō,* lat. *dexter* 'labais'. Latviešu valodā senais apzīmējums izzudis sakarā ar tiesisko uzskatu īpatnējo attīstību Ziemeļeiropā. (Pēc Endzelīna domām, senākā labās rokas apzīmējuma **desine* izzušanu veicinājis formas sakritums ar vārda *desa* deminutīvu.) Iespējams, ka senā vārda pēdas ir vietvārdā *Desāres* (mājas Biržos) un dažos citos vietvārdos ar *des-*. Tās pašas cilmes ir apv. *deselīgs, deševiqs* 'devīgs'; sal. si. *daśasyáti* 'pakalpo; ir pakalpīgs, iztapīgs; atbalsta'.

Adv. *labi* ieguvis sekundāru noz. 'ļoti'; sal. lš. *labaĩ,* narev. *łaba* 't. p.'

Dažos vietvārdos *lab-* izveidojies metatēzē no **alb-* 'balts', piem., *Labais purvs* (līdzīga metatēze daudzos slāvu vietvārdos, Udolfs). (K)

Bl 6 188, Buck 864 un 1176, E II 355, III_1 486, IV_2 248, EF 1 110, 2 91 un 327, HF II 91, KK — Karogs 1986 6 177, Lanszweert 57 un 111, Mažiulis 6 121 un 160, M-E I 458 un 459, II 397, MM II 10 un 27, III 42, Nītiņa 94, Pok 189 (190) un 652, Švābe I_1 201, Rozenbergs 8 7—16, T 148, Ti I 631, J. Udolph — IF 86 51, W-H I 330 un 346, Zinkevičius 1 14, 2 74, То — Б-сл иссл 1980 7, ЭССЯ IV 219

lācis [lâcis]; lš. *lokỹs,* pr. *clokis* [klokis] (< **tlokis,* sal. *Tlokumpelk* 'lāču purvs'), narev. *łukas* 't. p.' Pamatā ide. **tel-k-* : **tl-ek-* 'grūst, sist, mīdīt', no kā arī *talka* (sk.) No paralēlformas **tolk-* : **tlok-* 'mīt, stampāt' (sal. kr. *толóчь* 'grūst, stampāt', p. *tłoczyć* 'mīdīt') ab. **talk-* : **tlāk-*. Grūti izrunājamā skaņu kopā *tl-* vārda sākumā izzudusi *t* skaņa; **lāk-,* no kā la. **lākis* > *lācis.* Vārda sākotnējā nozīme tātad 'mīdītājs, stampātājs'. Par šo nozīmi sal. verba *lāčot* lietojumu 19. gs. sākumā Ziemeļvidzemē: «*lāčot* — skraidīt pa vasaras labību, kad tā jau izklāta kulšanai, un to nomīdīt» (Wel 66).

Pēc senāka uzskata (Meijē) vārda *lācis* pamatā ir verbs *lakt,* tātad *lācis* 'lacējs'. Ar šo uzskatu grūti saskaņot prūšu valodas formu. Pēc cita uzskata (Baks, Brikners; pret to Frenkels) baltu

vārda sākotnējā nozīme 'pinkainis'; sal. bsl. *dlaka* 'āda, vilna', sč. *tlaky* (dsk.) 'mati' (tā arī Zaļizņaks). J. Endzelīns uzskatīja, ka vārda *lācis* pirmnozīme nav zināma.

Pirmatnējā ide. lāča apzīmējuma refleksi saskatāmi antīkajās valodās — gr. *árktos,* lat. *ursus* (sal. oset. *ars*) 'lācis'. Baltu, slāvu un ģermāņu valodās attiecīgais apzīmējums izzudis, māņticīgi vairoties no lāča piesaukšanas: lai lācis neierastos, ja minētu tā «isto» vārdu, šis vārds aizstāts ar segvārdu pēc kādas lāča īpašības, piem., kr. *медвéдь* (psl. *medvědь* < **medu̯ēdis*) 'medus ēdējs', v. *Bär* 'brūnais' (: la. *bēris*). Līdzīga vairīšanās no «īstā» vārda minēšanas vērojama arī attiecībā uz vairākiem citiem dzīvniekiem (sk. *vilks*).

Ir bijuši mēģinājumi rekonstruēt ide. sākotnējo lāča nosaukumu un saistīt to ar lāča apzīmējumiem baltu valodās. Pamatā laikam bijis ide. **r̥d- / *r̥t-* (rūciena skaņas atdarinājums?), no kā atv. **r̥dkos / *r̥tkos : *artkos* (Brandenšteins, Ivanovs, Trubačovs) vai **r̥tka-* (Semerenji). Ievērojot lāča nosaukumu hetu valodā — *ḫartagga-*—, jaunākajās hipotēzēs rekonstruēto ide. lāča nosaukuma sakni ievada ar laringāli: **Hr̥tk-* (**Hr̥t*ʰ*k*ʰ-, Gamkrelidze, Ivanovs). Ja ir bijusi plūdeņu mija *r* > *l* un metatēze, no pamatformas varianta **r̥t-āk-* > **lt-āk-* > **tlāk-* varēja izveidoties baltu valodu formas (Ivanovs); šī hipotēze gan ir pārāk mākslota.

B I 515, Buck 186, E III_1 506, III_2 401, IV_2 241, EF 2 384, Euler 1 27, Kiparsky — Donum B 260, KK 29 195, Kl 50, Mažiulis 6 40 un 283, M-E II 434, Pok 1062, O. Szemerényi — Etimologie 310, Zinkevičius 1 15, 2 75, Абаев I 69, Гам-Ив 3 498, А. А. Зализняк — Б-сл иссл 1980 79, Ив 3 209, 5 32, Тр 8 41, 14 114, Ф II 589, Ц 260

Sk. arī: *lāčplēsis.*

lāčplēsis [lâčplêsis]. Saliktenis no vārda *lācis* (sk.) locījuma un *plēst* (sk.) atvasinājuma. Baltu un slāvu valodās izsenis, sevišķi folklorā, ir bijis raksturīgs savienojums *lācis* (arī *vilks*) + plēst + objekts; sal. kr. *«медведь задрал корову»* (lācis saplosīja govi). Šī pati konstrukcija pārveidotās attiecībās piemērota teiksmainam stiprinieкam (subjekts + plēst + *lācis*: «stiprinieks plēš lāci»), no kā la. *lāčplēsis.*

Eckert — Balt XVI 154

lāde [lãde]. Aizguvums; no vlv., afrī. vai vh. *lade* 'kaste, skapis'. Pamatā ide. **klā-* 'izklāt, plati likt', no kā arī la. *klāt.* Aizg. minēts 17. gs. literatūrā (*lade,* Manc I 110, Elg 1 499, Lj 129; *lada,* Elg 1 124). Forma ar garu saknes patskani 18. gs. (St I 128). Sākotnēji *lāde* arī 'kaste naudas un dokumentu glabāšanai' (Linaud 57). Vēl 20. gs. sākumā apzīmējumi «pagasta lāde» (pagasta kase), «baznīcas lāde» (baznīcas kase); apzīmējumu «krāšanas lāde» (V 1 547) aizstāja *krājkase.*

Gutzeit II 130, Kl 418, M-E II 435, P 357, Pok 599, Zēv 2 274

lādēt[a] [lâdêt] 'vērsties pret kādu ar lāstiem'; lš. *lóti* 'riet; pļāpāt, bārt', *lódyti* 'likt riet; rīdīt', aizg. no latviešu valodas *lãdyti* 'lamāt, lādēt', apv. *laděti* 'lādēt'; kr. *ла́ять* 'riet; (pārn.) lamāt', p. *łajać* 'rāt, lamāt', č. *láti* 'bārt, lamāt', si. *rāyati* 'rej', lat. *lātrāre* 'riet', *lāmentāri* 'vaimanāt, gaudot'. Pamatā ide. **lā- : *lē-* (sk. *riet*) ar tiešu skaņu atdarināšanas raksturu. (Senindiešu vārdā saplūduši divu sakņu refleksi —**lā-* un **rā-*.)

No saknes atvasināts la. apv. *lāt* 'riet' (lš. *lóti*), no kā iter. *lādēt* ('riet ko' → 'lamāt ko'). Nozīmes pārnesums laikam izveidojies jau pamatverbā *lāt*. Atv-ā *lādēt* pārnestā nozīme kļuvusi par vienīgo, un šā vārda sākotnējo semantisko funkciju pārņēmis verbs *riet*. Izloksnēs kauz. *lādināt* [lãdinât] vēl saglabājis pamatnozīmi 'kaitināt, lai rietu' (arī intrans. 'ilgi, atkārtoti riet').

Atv. *lāsts* [lâsts].

Kuršu valodā laikam bijis verbs **klenst* 'lādēt' (: kr. *клясть*, psl. **klęti* '(no)lādēt'), no kā 17. gs. iter. *klentēt* (Lj 116; šo formu min arī K. Fīrekers). Pamatā ide. **kel-* 'saukt, kliegt, trokšņot; skanēt' (no kā arī *cālis*, sk.). No šās saknes arī pr. *klantīsnan* (ak.) 'lādēšanos', *klantiuns* 'lādēts, lamāts'.

Buck 1481, E III_1 390, IV_2 240, EF I 34, 2 387, M-E II 435 un 442, MM III 55, Pok 650, T 148, W-H I 754, Ив 12 206, Ф II 468, ЭСРЯ II_8 169, ЭССЯ X 37

lādēt[b] [lãdêt] (preces, kuģi, ieroci). Aizguvums; no vlv., afrī. vai vh. *laden* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *lāde* (sk.). Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās («pielādēt, aplādēt bisi», Elg I 237; *pielādēt* 'piekraut', *aplādēt* 'apkraut' = «grūtu nastu uzlikt», Elg I 42).

Kl 418, M-E II 436, P 537, Zēv 2 190

lāgs [lãgs], *lāga* 'kārta, kārtība, reize'; lš. *logà* 'reize, kārta; kaudze, bars', kr. *ла́года* 'miers, kārtība', sp. *łagoda* 'lēnprātība, rāmums', kr. *лежа́ть* (psl. **ležati, *ležeti* < **legēti*), p. *leżeć*, č. *ležeti* 'gulēt, atrasties', go. *ligan*, sav. *ligen*, v. *liegen* 'atrasties guļus, atrasties', sav. *lāga*, v. *Lage* 'stāvoklis', h. *laag* 'zems, līdzens', afrī. *lāg* 'zems (cilmes ziņā), vienkāršs, parasts'. Pamatā ide. **legh-* 'likties guļus, atrasties guļus'. No saknes paralēlformas **logh-* > b. **lag-*, ar sekundāru saknes patskaņa garinājumu **lāg-*, no kā lš. *logà*, la. *lāgs, lāga*.

Nozīmes attīstība: 'tas, kas atrodas guļus' → 'kārta, slānis' («pirmām lāgām, otrām lāgām», sal.: «pirmām kārtām, otrām kārtām») → 'reize' («lāgu lāgiem»). No 'kārta' arī 'kārtība, jēga' («tur negāja nekādā lāgā») → 'saprāts' («ar lāgu viss jāpadara», RKr VI 10) un 'atmiņa, ievērība', kas arh. savienojumā «likt lāgā»: «es lieku lāgā» (Elg I 256), «šis nelicis nekuo lāgā» (M-E II 437). No šejienes atv. *ielāgot* [ielãguôt].

No *lāga* 'kārta, kārtība' → arh. 'skaits' (Elg I 196), no kā laikam bijis verbs **lāgāt* 'kārtot, skaitīt' un subst. **lāgada* 'kārtojums, kārtība (no)rēķins' (kr. *ла́года* 'miers, kārtība'), kuru pēdas saglabājušās atvasinājumos. 17. gs. plaši lietots

verbs *lāgadīt, lāgadāt* 'pierēķināt, pieskaitīt; aprēķināt', piem.: «tas top tam par lāstu lāgadīts» (Manc 4 505). No tā atv. *lāgadība* 'sarēķināšana, aprēķins' (Elg 1 456), *pielāgadāt* 'pie-šķirt, pierēķināt' (1 450), *salāgadāt* 'sarēķināt, salīdzināt, saskaitīt' (1 456). Šie vārdi nākamajos gadsimtos aizstāti ar verbu *skaitīt* un *rēķināt* atv-iem. Neveiksmīgs bija A. Kronvalda mēģinājums ieviest vārdu *lāgadība* (v. *Rechenschaft*) liter. valodā; piem.: «būs beidzot lāgadību dot par katru vārdu» (1868, Kr I 614).

Vārda *lāgs* nozīmes attīstība notikusi arī citā virzienā: darināts adj. *lāgs*, kas pamīšus ar subst. *lāgs* locījumu formām lietots nozīmē *labs*, biežāk gan negācijā: «lāgs kuoks, laiks» (E-H I 727), «vai tev ir lāga zirdziņš, kuo braukt?» (M-E II 436), «nelāgs laiks, cilvēks, noskaņojums», «kāds nelāgs cilvēks bij nodomājis kāzas izjaukt» (L-P VI 42); ar subst. formām: «nelāga cilvēks, darbs» (M-E II 720), «tūliņ piens palicis nelāga» (L-P VII 562). Nozīme 'labs' izveidojusies, vārdam *lāgs* saplūstot ar tādas pašas formas atvasinājumu no citas ide. saknes — **leg^uh-* 'viegls, veikls'. No šās saknes paralēlformas **log^uh-* > b. **lag-*; ar sekundāru patskaņa garinājumu un *n* iestarpinājumu pr. *lāngiseilingins* (dsk. ak.) 'vientiesīgus' (*lāngi* + *seil-*; salikteņa otrās daļas nozīme laikam 'prāts, apziņa', sal. lš. *síela* 'dvēsele, gars'), *lāngiseiliskan* (ak.) 'vientiesību'. Sal. no tās pašas saknes si. *laghúḥ* 'viegls, mazs', gr. *elachýs* (< **l̥g^uhú-*) 'mazs, niecīgs'. Nozīmes attīstība: 'viegls' → 'vienkāršs, naivs, vientiesīgs, bez ļaunuma' → 'labs'. Nozīmes nianse 'vienkāršs, vientiesīgs' saglabājusies arī la. *lāgs* lietojumā, piem., «lāga cilvēks».

No adjektīva atvasināts adv. *(ne)lāgi* '(ne)labi', kam blakus tajā pašā nozīmē subst. lok. *lāgā* (retāk citi locījumi vai savienojums ar prievārdu), piem.: «viņš lāgā nemācēja rīkoties», «labība nav lāgā padevusies».

Pēc cita uzskata (Endzelīns) minētie vārdi visās nozīmēs ir vienas cilmes un tiem pamatā subst. *lāga, lāgs* 'kārtība, reize'. (K)

B I 450, Bl 6 192, Doo II 459, E IV$_2$ 250, EF 2 328, Fei 330, HF I 484, M-E II 436, MM III 31, Pok 658 un 660, Sshmalstieg 2 266, Wel 65, Ф II 446 un 475

lai [laî]. Pēc tradicionālā uzskata (Endzelīns, Frenkels, Stangs) saisināts verba *laist* (sk.) imperatīvs: *laid* > *lai*. Senākajos rakstos vēl sastopama vārda pilnā forma, piem.: «neviens ķēniņš, laid tas būt(u) tik spēcīgs, kā gribēdams» (Manc 4$_1$ 7). Par nozīmi sal. kr. *пускáть, пустúть* 'laist': *пускáй, пусть* 'lai'.

Šo uzskatu pamatoti kritizē V.Toporovs, norādot, ka la. *lai* un lš. *laĩ* 't. p.' nav šķirami no pr. *-lai*, ko pievieno verbam (parasti pie infinitīva celma) gribas izteikšanai (kā la. *lai*) un ar kondicionāļa nozīmi (E IV$_2$ 152). Baltu **lai* cilmes ziņā atbilst

partikulai *-le* (vārdos *jele, nele, nule*), kam prūšu valodā ir vienāda nozīme ar *-lai:* **ei(t)le* 'lai (viņš) iet'. Šī partikula savukārt ir vienas cilmes ar sl. **le* (no kā p. *le* 'tikai') un **li* (no kā kr. jautājamā partikula *ли*), kas atbilst dažu citu valodu (albāņu, toharu) partikulām un atvasinātas no ide. pamatformām ar *l-* *(le, lei : lai* u. c.). (Līdzīgas domas jau agrāk ierosināja Brikners.)

Neskaidrs ir jautājums par *lai* un *laist* attiecībām šai jaunajā cilmes risinājumā. Ide. *l-* pamatā var būt kāds sens verbs, kas radniecīgs ar *laist,* bet iespējams arī, ka *laist* un atbilstošie citu valodu verbi atvasināti no senās ide. partikulas (Toporovs).

Buck 648, E II 84, IV_2 152—153, I 892, EF 2 329 un 351, M 3 31, M-E II 400, Miķelsone 1 356—370, Pok 666, To — Эт иссл 1983 67—83, Ф II 491

laicīt[a] 'taupīt'— sk. *laiks.*

laicīt[b] 'laitīt'— sk. *laitīt.*

laida [laĩda], apv. [aĩ] 'rinda, svītra'. Atv. no verba *laist* (sk.) tam raksturīgā nozīmē 'virzīt, virzīties, ļaut virzīties'. Piem.: «.. dūmu mutuļi bija saredzami uz tilta garā laidā» (Zeltmatis, MVM 1903 3 161). No šejienes *laida* 'sloksne': «ādu sagriež laidās» (E-H I 711). No pamatnozīmes izriet ar šo vārdu izteikts nepārtrauktības jēdziens: «.. debesis ar zemi likās sakusušas vienā laidā» (R. Blaumanis, 1888— Kop. r., 1958 I 328). Ar noz. pārnesumu izveidojies mūsdienu liter. valodā parastais savienojums *vienā laidā* 'visu laiku, nepārtraukti'. Tālākajā nozīmes attīstībā *laida* 'kopa, klājiens': «ļaužu vesela laida» (J. Janševskis — M-E II 401).

No verba *laist* nozīmes 'ļaut iet' izveidojusies subst. *laida* apv. noz. 'vaļa, brīve': «luopi palikuši savā laidā» (E-H I 711), ar ko savukārt saistās *laidars* (sk.).

EF 2 351 (352), E-H I 711, M-E II 401

laidars [laĩdars]; no latviešu valodas aizgūti lš. *laĩdaras,* apv. *laĩdaris, laidarỹs, laĩderis* 'laidars, aploks'. Pamatā verbs *laist* (sk.) 'ļaut iet', no kā apv. *laida* (sk.) 'vaļa, brīve'; *laidars* var būt atv. kā no verba, tā no subst. Par nozīmi sal. apv. *palaida:* «palaida ir vieta, kur kustuoņus var palaist» (Tirzā, M-E III 54; arī Latgalē, U I 186). Tātad *laidars* pretstatā kūtij ir vieta, kur lopi var brīvi iet, kustēties: «Telīt, mana raibaliņa, Ko mauroji vakarā? Vai mauroji zelta valga (var.: zelta kūts), Vai sudraba laidarīša?» (LD 28902, 19). Līdz ar to *laidars* ne tikai norobežota vieta pie kūts, bet senāk arī aploks (*lauka laidars*), dažos novados ar kūtīm pilnīgi vai daļēji apņemts laukums: «kūti cēla pakavu veidā: trīs puses apbūvētas, priekšpusi ar aizžuoguojumu un klajuo vidu sauca par laidaru» (Talsi, M-E II 402).

Sekundāri *laidars* 'kūts' (sal. apv. *laidaraugša* 'kūtsaugša'). Apv. *laidaris, laiders* [aĩ], *laideris* [aĩ, ài[2]]. No vārda cilmes nepareizas izpratnes (tautas etimoloģijā) *laidārzs.*

B II 390, EF 2 330, E-H I 711, M-E II 402, Sab 18 47, Šm 5 38

laide [laîde] '(šautenes, bises) koka daļa'. Atv. no verba *laist* (sk.). Vārds lietots jau 18. gs. (St I 129).

M-E II 402

laidināt — sk. *laist*.

laidnis [laîdnis] (šaha figūra). Atv. no verba *laist* (sk.). Skolotāja K. Tarziera dots nosaukums (Īsa šahspēles mācība, 1892 6). Nosaukums izraudzīts ar ieskaņu *l-*, lai vārda simbols (L) atbilstu vācu šaha literatūrā lietotajam simbolam (v. *Läufer* 'laidnis') un tādējādi atvieglotu iepazīšanos ar publicētajām šaha partijām. Tarzieris gan minējis arī sin. *adjutants, bīskaps* (a. *bishop* 'laidnis'), *narrs, zilonis.* Pirms tam H. Adolfijs lietojis apzīmējumu *laidis* (Austrums 1885 1 60), kas vēlāk viņa rakstos aizstāts ar nos. *līdzinieks* (Austrums 1892 2 139): «līdziniekiem tādēļ šo nosaukumu esam devuši, ka viņi no iesākuma stāv karalim un dāmai līdzās». Šis pēdējais nosaukums literatūrā lietots ilgi (arī RLB KV IV 3762, 1914. g.). 20. gs. 20. un 30. gados paralēli nosaukumi *laidis, laidnis* (Ozoliņš 1 94, Bl 5 103), bet kopš 40. gadiem tikai *laidnis* (LVPV 1 52). K

E-H I 712, M-E II 403

laids[a] [laîds] 'pārlaidums': «laids pār upes gultni» (LLVV IV 568). Atv. no verba *laist* (sk.) tā nozīmē 'virzīt'. Tās pašas cilmes ir *laidums* («tilta pārsedzes laidumi») un *pārlaidums.* Vēsturiski vārda *laids* semantika ir bijusi daudz plašāka, un daļēji tā atspoguļojas izlokšņu leksikā. No *laist* 'virzīt' apv. *laids* 'rinda, strūkla' («dūmu laids») → 'kopa' («čūsku laids», M-E II 404). No verba noz. 'virzīt' → '(iz)virzīt uz āru, uz malu' apv. *laids* 'dēlis, ko piesit pie laivas malas, lai pasargātu to no apgāšanās (*spārns, izlaidums*)'. No *laist* 'strauji virzīties' apv. *laids* 'strauja kustība, laidiens': *laidiem* 'ātri, auļiem', (*vienos*) *laidos* 'aulekšos'.

Apv. adj. *laids* [aî], *laidns* 'slaids': «Kur tie dzima, staltie vīri, Kur tie laidni (var.: Kur tie slaidi; Kur slaideni) kumeliņi?» (LD 1147 var.). Šī adjektīva nozīme ir no *laist* '(tālu) virzīt'; sal. ar hom. *laidns* 'tāds, kas tālu sniedz': «laidns sviediens» (M-E II 404). Par formu un nozīmi sal. arī *slaids.*

EF 2 351 (352), M-E II 404

laids[b] 'slinks, kūtrs'— sk. *laist.*

laigot, *laigāt* 'noliegt, melot'— sk. *liegt.*

laikam [laĩkam] adv. Vārda *laiks* locījums — vsk. datīvs, kas ieguvis adverba nozīmi. Vispirms līdz ar dsk. dat. *laikiem* lietots nozīmē 'šad tad' (= *pa laikam, pa laikiem*) un 'reizēm' (St I 130): «tā vaina laikam dzīst bez plāstera un bez zalves» (L Ārste 20 78). No nenoteiktības laika ziņā noz. pārnesums uz šķietamību, varbūtību, iespējamību cilvēka spriedumos. Vārda mūsdienu nozīme izveidojusies 19. gs. pirmajā pusē. Raksturīgs ir K. Hardera vērojums Ziemeļvidzemē (Rubenē) 19. gs. sākumā, tātad vārda

mūsdienu liter. nozīmes veidošanās laikā: «*laikam* latviešu valodā ir vārds ar skaistu izteiksmību un plašu semantiku, un to visos gadījumos nevar pārtulkot ar vienu vārdu» (Wel 66). Harders savā tulkojumā min šādas nozīmes: v. *bisweilen* ('reizēm, dažkārt, brīžiem'), *jedennoch* ('un tomēr, taču'), *vermutlich* ('šķietami, varbūtīgi'), *wahrscheinlich* ('laikam'), *allerdings* ('gan, tomēr, protams'), *doch nur* ('bet tikai'), *es ist kein anderer Rat* ('nav cita padoma'), nobeidzot šo rindu ar «un tā tālāk», tātad ar visu minēto vēl nebija izsmelta vārda semantika. 19. gs. vidū vārda *laikam* nozīme jau bija nostabilizējusies un to lietoja kā mūsdienu liter. valodā (V 1 92, 2 111, U I 133 ar piezīmi, ka Vidzemē vārdu lieto ļoti bieži).

Adv. *laikam* izloksnēs arī 'parasti' (M-E II 405); šāda nozīme liter. valodā piemīt adv. *palaikam* (< *pa laikam*), bet adv. *laikiem* (< dsk. dat.) saglabājis savu senāko noz. 'šad tad'.

E 1 600 un 602, M-E II 404

laikmets [laĩkmęts]. Saliktenis, kura pirmajā daļā vārda *laiks* (sk.) locījuma saisināta forma un otrajā — *mets* (sk.) tā senajā nozīmē 'mērs'. Tātad *laikmets* sākotnēji 'laika mērs' resp. 'laika vienība, laika posms': «kad septiņu gadu laikmets apkārt, mednieks noiet mežā» (L-P VII 238). Sekundāri *laikmets* bijis 'noteikts laiks, laika moments', no kā arh. *laikmeti* 'svētki, svētku dienas'(19. gs. gada trīs lielie baznīcas svētki, V 2 111, U I 133): «pa laikmetiem vien cepām baltmaizi», «galdus apklāja tik pa laikmetiem» (E-H I 712).

Vārda *laikmets* mūsdienu liter. nozīme '(noteikts) vēstures posms' no 19. gs. beigām. Šajā nozīmē E. Dinsbergam 1892. g. vēl «laika gabals» (Vispārīga vēsture, 1. grām., VII).

M-E II 404

laikraksts [laĩkraksts]. Saliktenis, kura pirmajā daļā vārda *laiks* (sk.) ģen. locījums un otrajā — *raksts* (sk.). 19. gs. 50. gadu jaunvārds (*laikaraksts*) pēc v. *Zeitschrift* 'periodisks izdevums, žurnāls' parauga (v. *Zeit* 'laiks', *Schrift* 'raksts'). Vārds lietots «Mājas Viesī» kā defissaliktenis: *laiku-raksti* un *laika-raksti* (MV 1859 4, 1864 9), pēc tam līdzīgā veidā «Pēterburgas Avīzēs». A. Kronvalds lietoja formu *laikraksts* un sašaurināja vārda nozīmi: «..derīgi laikraksti jeb avīzes» (BV 1870 22 172). Iespējams, ka paraugs viņam bijis lš. *laĩkraštis* 'avīze'. Šī forma un nozīme arī iesakņojusies liter. valodā. Nozīme nostabilizējās tikai 20. gs. 30. gados: 19. gs. otrajā pusē un 20. gs. sākumā ar vārdu *laikraksts* apzīmēja arī (vai tikai) žurnālu (V 1 142, 2 111, D 1 619, M-E II 405, ZTV 162).

19. gs. otrajā pusē un 20. gs. sākumā sarunvalodā (g. k. Rīgā) *ceitunga* 'avīze' no v. *Zeitung* 't. p.'; mūsdienu valodā tas kļuvis žargonisms.

M-E II 405, Roze 2 384

laiks [laĩks]; lš. *laĩkas* 'laiks' (tikai ilguma nozīmē), narev. *ajki*

(< * *laiki)* 'laiks'. Atv. no verba *likt* (sk.) saknes. Par nozīmes izveidošanos ir dažādi uzskati. Tradicionāli uzskata, ka *laiks* sākumā bijis adjektīvs, kas formas un nozīmes ziņā atbildis vārdam *lieks* 'tāds, kas ir pāri par vajadzīgo, kas paliek pāri' un bijis idents gr. *loipós* (< **loik^u-os)* 'tāds, kas paliek pāri' (Endzelīns). Sal. lš. *ãtlaikas* 'lieks', *atlaikà* 'pārpalikums' (: la. *atlieka*). No priekšmetiem šis vārds attiecināts uz ilgumu, pie tam nozīmes pārnesuma pamatā varēja būt tādi teikumi kā, piem., «man vēl ir laiks», t. ., 'man vēl ir lieks (kāds priekšmets, daudzums)' → 'man vēl ir laika rezerve'. Nozīme 'laika pārpalikums, laika rezerve' redzama adverbos *laiku, laikus,* kas ir senas vsk. un dsk. ak. formas («ierasties laikus», «laikus sagatavoties ziemai»).

Vārda *laiks* izpratni termiņa nozīmē («ierasties laikā») varēja veicināt šā vārda lietošana teikumos, kā, piem., «svārki man ir laikā»— sākumā 'svārki man ir pilnīgi (ar lieluma rezervi)' → 'svārki man ir piemēroti (nav par maziem)'. Tāpat arī «ierasties laikā»—'ierasties piemērotā brīdī (nenokavējoties)'. Precizitāti izteica ar savienojumu «pašā laikā»: «svārki man ir pašā laikā», kam atbilda «ierasties pašā laikā» (Blese). Ar matēriju saistītajos piemēros šeit *laiks* 'mērs'. No šejienes apv. *laiko* [làikuô[2]] 'der, ir mērā': «svārki laikuo» (M-E II 407), «Laiko (var.: laikā, laiku, mērā) man mātes kurpes, Laiko mātes vilnanīte» (LD 3198 var.). No šā defektīvā intrans. verba 20. gs. darināts jaunvārds (trans.) *laikot* [laĩkuôt] 'pārbaudīt mērā, piemērot (šujamas vai gatavas drēbes, apavus)'. Par pārnesumu 'mērs' → 'laiks' sal. la. apv. *mets,* lš. *mẽtas* 'laiks' ← 'mērs'.

Iespējams vēl cits vārda *laiks* nozīmes attīstības risinājums. No *likt* intrans. pamatnozīmes 'tikt atstātam, palikt (pāri)' → trans. 'atstāt, novietot' iter.-dur. *laicīt, *laikāt* 'atstāt ilgākam laikam, taupīt, saglabāt': «miežus laika sēklai» (E-H I 711), «laid Dievs tev(i) aplaikā veselu!» (Für — E-H I 97). Ar šo nozīmi saistās *laicīt* 'nodomāt, nolemt': «Man Laimiņa laicījusi [saglabājusi, paredzējusi, nolēmusi] Slavenuo tēva dēlu» (E-H I 711)- un 'noteikt': «kā Dieviņš laicīs («nuoteiks»), tā būs» (turpat). No šejienes *laiks* varēja būt 'kas nodomāts, paredzēts, iepriekš noteikts'. Sal. folklorā «Laimas likts». No šejienes *laiks* 'iepriekš noteikta diena, termiņš, laikposms' («vēl nav pienācis laiks»), senāk arī 'tradicionāli noteikta (svinama, atzīmējama) diena': «Kalenderi jau gatavi, .. ka var izzināt tos dažādus laikus, svētkus, dienas» (Tas Latviešu Ļaužu Draugs, 1833 47). Folklorā dsk. *laiki* 'svētki' ('noteiktā svētku diena'): «Nāc, māsiņa, laikos (var.: svētkos) sērst, Laikos gaida bāleniņi, Laikos cepa baltu maizi, Brūvē(j') saldu alutiņu» (LD 17531, 2). No šās ar atsevišķām dienām, termiņiem saistītās vārda *laiks* nozīmes varēja pakāpeniski paplašināt vārda semantiku, saistot to ar kādu notikumu vai stāvokli («kāzu laiks», «slimības laiks»),

ar kādu periodu («vasaras laiks», «kara laiks», «dzīves laiks») un visbeidzot — augstākajā abstrakcijas pakāpē — saistot vārdu ar dinamisku esamības uztveri, kur *laiks* ir šās mainīgās esamības forma un valodā tās simbols («laiks skrien», «lēni velkas laiks»), kuru vajadzības gadījumā tuvāk raksturo apjoma ziņā («ilgs laiks», «laika sprīdis»). Par līdzīgu nozīmes attīstību sal. maķedoniešu *god* 'ikgadēji svētki, gadadiena', slovēņu *god* 'svētki' un skr. *годъ* 'termiņš; kāds noteikts laika posms; gads; laiks'. Hipotēzi par to, ka *laiks* senāk bijis 'noteikts brīdis, noteikta diena (u. tml.)', balsta adv. *laikā,* kas tieši izsaka šo jēdzienu.

Iespējams, ka vārda *laiks* semantiskā attīstība un semantikas sazarošanās notikusi dažādos virzienos, mijoties visām norādītajām sakarībām. Katrā ziņā vārda semantikas pamatā nav laika jēdziens, bet kāda no praktiskajām cilvēku ikdienas attieksmēm pret lietām un parādībām. Tā tas ir arī citās valodās; sal. pr. *kīsman* (vsk. ak.) 'laiks, reize' no b. **kēs-* 'iegriêzt, iekasīt', kas ir vienas cilmes ar la. *kasīt,* tātad vārda sākotnējā nozīme ir bijusi 'iegriezums, iekasījums' (kokā, kur atzīmēja termiņus). Radniecīgas cilmes ir arī skr. *час,* p. *czas* 'laiks'. Savukārt v. *Zeit,* a. *time* 'laiks' pamatā ir noz. 'dalīt, sagriêzt' un lat. *tempus* 'laiks' pamatā —'griêzt, cirst'. (Ar ierobiem, iegriezumiem atzīmēja nūjā vai dēlī termiņus.)

Vārda *laiks* attiecināšana uz meteoroloģiskajiem apstākļiem sākusies tikai 17. gs., vispirms Vidzemē: kad valmierietis G. Elgers jau lietoja vārdu šajā nozīmē (Elg 1 34; «tas laiks tapa rāms», 2 22), G. Mancelim Zemgalē un J. Langijam Kurzemē *laiks* atbilda tikai v. *Zeit,* t. i., bija lietojams tikai ilguma un termiņa nozīmē (Manc I 208 un 218, Lj 131). Meteoroloģiskos apstākļus izteica ar vārdu *gaiss:* «kāds gaiss laukā?— labs gaiss, skaidrs gaiss, miglains gaiss» (Lj 71); tā arī tagad izloksnēs, piem., kurseniekiem (K-P 33).

Vārda *laiks* lietošanu meteoroloģisko apstākļu apzīmēšanai varēja ietekmēt teikumi ar divējādi izprotamu vārda lietojumu, piem., «tuvojas ziemas laiks», t. i., attiecīgais gadalaiks un ziemas aukstums. G. F. Stenders jau pazina 18. gs. vārdu *laiks* meteoroloģiskajā nozīmē (St I 129, II 698), bet viņa vārdnīcas piemēros šajā nozīmē dominē *gaiss.* Liter. valodā abi vārdi paralēli šajā nozīmē lietoti vēl 20. gs. pirmajā pusē (v. *Wetter — laiks, gaiss,* D 1 1268, Ozoliņš 2 656). No vārda *gaiss* lietojuma laika nozīmē liter. valodā vēl saglabājies *negaiss* (kur *ne-* ar nozīmi 'slikts'; sal. G. F. Stenderam arī «nelabs, nejauks gaiss», II 698, un paralēli vārdam *negaiss* arī «vētras gaiss», I 66).

Jēdzienu 'meteoroloģiskie apstākļi' un 'ilgums (pulksteņa laiks)' izteikšana ar vienu vārdu vai ar vienas cilmes vārdiem ir raksturīga vairākām valodām. Sal. ssl. *vrěmę* 'время, погода';

kr. *погóда* 'meteoroloģiskais laiks': bsl., skr. *годъ* 'ilgums, pulksteņa laiks', kr. *год* 'gads'; p. *czas* 'время, погода'; lat. *tempestās* 'laika periods; negaiss'. Arī līb. *àiga* 'время, погода'; tā kā atbilstošie vārdi citās Baltijas somu valodās (s. *aika,* ig. *aeg*) apzīmē tikai ilgumu (pulksteņa laiku), jādomā, ka lībiešu vārda polisēmija ir latviešu valodas ietekmē.

Narevas (jātvingu ?) izloksnē *łajcha* [laika?] 'gaisma' nozīme varbūt izveidojusies, mijoties vārdiem *laiks* un *gaiss,* resp. attiecīgajām šās izloksnes formām.

Atv. *laicīgs* (vairākos senajos tekstos arī *laikigs*) pretstatā apzīmējumam *mūžīgs* darināts pēc v. *zeitlich* (resp. pēc attiecīgā viduslejasvācu vai latīņu valodas vārda) parauga. To latviešu valodā ieviesuši pirmie kristīgo tekstu tulkotāji.

Sk. arī: *laikam, laikmets, laikraksts, nelaiķis.* (K)

B II 387, Bl 6 204 un 206, Buck 70 un 953, EF 2 331, HF II 99, KK 29 195, M II 44, Mag XX$_3$ 135, M-E II 405, Pok 669, T 155, Zinkevičius 1 8 un 14, 2 68 un 75, Гам-Ив 3 180

laime [laĩme]; lš. *láimė* 't. p.', pr. *laeims* [laims] 'bagāts', *laimiskan* (ak.) 'bagātīgu'. Atv. no verba *laist* (sk.) saknes: **laid-mē-* > *laime* (Endzelīns, Blese). Vārdam *laist* ir arī nozīme 'dot, piešķirt' («laist par puscenu»). No šās nozīmes *laime* (apv. *laima*) sākumā varēja būt 'dotais, piešķirtais', kas varēja būt kā pozitīvs, tā negatīvs, tātad atbilstot jēdzieniem 'gadījums', 'liktenis'. Piem., G. Mancelis, runājot par to, ka cilvēki senāk nav sekojuši praviešu mācībām, piebilst: «Tāda laime Pestītājam vēl šodien» (Manc 1 79). Arī vairākās tautasdziesmās *laime* lietota ar noz. 'liktenis', piem.: «Raud uz laimes, tautu meit(a), Uz mani(m) tu neraud(i): Es ja(u) tevis neieņemtu, Kaut [ja] laimīte nevēlētu» (Palcm 191), «Bēdzin bēdze tautu meita, Dzirdēj' mani runājot: Bēdz, meitiņ, laimes savas, Nebēdz manu augumiņ'!» (Palcm 192).

A. J. Stenders, rakstīdams par to, ka latvieši kūtri pērk grāmatas, ieminas: «Bet vai tad man ar savu grāmatu labāka laime būs?» (St A 1 127). Savienojums *laba laime* (kas vēl mūsdienu valodā) norāda, ka bijusi iespējama arī slikta laime, resp. nelabvēlīgs liktenis. Sal. tdz.: «Divi laimes mūžiņā, Viena laba, otra ļauna. Abas divi jādzīvo, I labā, i ļaunā» (LD 9174 var.). No nozīmes 'liktenis, piešķīrums' → 'labs liktenis, labs piešķīrums' (bez apzīmētāja minēšanas). Par šādu nozīmes attīstību sal. lat. *fortūna* 'gadījums, liktenis' → 'laime, nelaime' → 'laime'.

Verba *laist* nozīme 'radīt' («Še viss kā laists, lai varētu labi izpeldēties», E-H I 714) līdz ar nozīmi 'piešķirt' atspoguļojas mitoloģiskajā *Laimē (Laimā).* Šis vārds tautasdziesmās tieši saistīts ar verbu *laist* un tā atv-iem: «Paldies devu Laimiņai, Ka lustīgu mani laide» (LD 5288), «Ai Laimiņ, laidējiņ» (LD 4961, 1), «Kādu gribu, tādu loku Savu sīku valodiņu; Augumiņu

nevarēju Par Laimiņas laidumiņu» (*par laidumiņu* 'laidumiņa dēļ'; LD 331, 1).

Pēc cita uzskata (Mažulis) vārda *laime* pamatā ide. **lĕi-* 'liet, tecēt, pilēt', no kā *laime* ar sākotnējo noz. 'bagātība, pārpilnība'. Vēl pēc cita uzskata (A. Greims, pievienojas V. Toporovs) *laime* — atvasinājums no vārda *lemt* saknes, jo Laime ir liktens lēmēja. Fonētiski tomēr grūti abus vārdus saistīt.

Pr. *laeims* [laims] 'bagāts' nozīmes pārnesuma ziņā salīdzināms ar lat. *beātus* 'laimīgs; bagāts, pārticis'.

Sk. arī: *laimēt*.

Bl 6 230, Buck 1097, D. Bula — Vēstis 1986 10 84—88, E IV_2 249, EF 2 333, H-Š 3 133, Mažiulis 6 291, M-E II 407, Pok 665, W-H I 534, To 22 548

laimēt [laĩmêt]. Atv. no subst. *laime* (sk.). Seno apv. *laimēt* (Lj 132) daiļliteratūrā 20. gs. 20. gados ieviesis J. Jančevskis (E-H I 713). Folklorā *laimēt* 'iegūt (labumu)': «Neņem mani kūmiņāse, Nabadziņu dēvēdami. Būt' mani ņēmuši, būt' laimējuši: Es būt' metis pādīteje Dižas naudas gabaliņu» (LD 1603, 1).

J. Endzelīns ieteica vārdu *laimēt* liter. valodā aizg. *vinnēt* (< vlv. *winnen* 't. p.') vietā. Viņš ieteica arī tās pašas cilmes subst. *laimests*, kas darināts pēc aizg. *vinnests* (< vlv. *winst*) parauga un aizstājis to liter. valodā (Ozoliņš 1 94, R-Dr 4 44).

G. Elgeram 17. gs. *laimīt* 'gūt panākumus, sekmes; iegūt, sasniegt' (1 596). G. F. Stenderam 18. gs. *laimēties* 'dzīvot laimē, būt laimīgam': «Pats laimējas Iekš savas mūž'gas pilnības» (St 4 255).

E-H I 713, Kl 256, M-E II 409, Zēv 2 158

laipa [làipa]; lš. *láipsnis* 'pakāpe', *láiptas* 'pakāpiens', *láipta* 'pakāpiens, laipa', apv. *láipa* 'pakāpiens, pakāpe'. Tās pašas cilmes kā *lipt* (sk.); pamatā ide. **leip-* 'notaukot, lipināt'; skaņumijā **loip-* > b. **laip-*, no kā la. *laipa*. (Skaņumija *ei* : *i* : *ai* varēja notikt arī baltu valodās.)

La. *lipt* ar divējādu nozīmi: blakus liter. nozīmei 'pieķerties, cieši piekļauties' («siens līp pie drēbēm») izveidojusies arī apv. nozīme 'kāpt, rāpties' (piem., kursenieku izloksnē, K-P 48; arī folklorā, piem., «lipa ozolā», L-P VI 28). Par šādu nozīmju sakaru sal. sav. *klīban* 'lipt, pieķerties': ssk. *klífa* 'rāpties'. Nevēlamās homonīmijas novēršanai latviešu valodā verbu *lipt* šajā nozīmē aizstājis *kāpt*.

Verba *lipt* noz. 'kāpt' atspoguļojas arī vārdā *laipa* — senāk *laipa* bija slīpi likts baļķis, dēlis, redeles u.tml., pa kuru kāpa kokā vai ēkas augšienē, piem., kūtsaugšā. Tālākajā nozīmes attīstībā par *laipu* sauca kārtis vai dēļus pār dūkstainām vietām un straumēm, pat izveidotu kājceliņu (Lg II 167) un taciņas lapu segumu: «Liepu lapu laipu liku». No šejienes verbs *laipot* [làipuòt] 'iet pa laipu' → 'iet pa sausām vietām, apejot peļķes, dūkstis, dubļus'. Arh. *laipājas* 'neizbraucamas vietas, kur jāiet

(jālaipo) kājām' (Lg II 167), ar to saistīts *laipot* 'no lielā ceļa nogriezties uz sānceļu vai taku' (turpat).

E III₁ 486, EF 2 333 un 376, M-E II 409 un 474, Pok 670

laipns [laîpns], apv. [ài, aî²]. Tās pašas cilmes kā *lipt* (sk.) — atvasināts ar saknes skaņumiju tāpat kā *laipa*. No *lipt* noz. 'pieķerties, pielipt' → 'patīkami piekļauties' (sākumā tiešā izpratnē par cilvēku). Adj. *laipns* sākumā 'lipīgs' → 'piekļāvīgs' → 'pieklājīgs, patīkams (rīcībā, attieksmē)'. Par nozīmju sakaru sal. apv. *lipns* 'laipns': lš. *lipnùs* 'lipīgs; laipns'.

Blakus vārdiem *laipns, laipnīgs* 17. gs. arī *laipīgs* (ar sin. *rāms, cilvēcīgs,* tādā veidā tulkojot lat. *humānus;* Elg 1 203) un *lips, lipnīgs,* 'laipns' (Fīrekeram; sal. FBR VIII 212).

EF 2 375, M-E II 410, Pok 670, T 161, Bl 6 183

laiska 'mēle' — sk. *lišķis.*

laisks [laîsks], apv. [aî]. Atv. no verba *laist* (sk.). Par cilmi un nozīmi sal. apv. *laists* 'slinks'. Piedēklis kā vārdā *nasks* (: *nest*). Apv. *laisks* arī 'nolaidīgs', kas tekstos bieži saistīts ar 'slinks, kūtrs', piem.: « .. par laisku un nekārtīgu ceļu taisīšanu» (Vensku Edv. Par šo un to, 1894 67).

17. gs. arī verbs *laiskāt* ar divējādu nozīmi: intrans. 'rīkoties kūtri, negribīgi' (*laiskāju* = «es ar apnikšanu daru», Elg 1 194), trans. 'bārt, lamāt' (1 513).

B II 422, Buck 315, Jēg 6 53, M-E II 411

laist [laîst]; lš. *léisti,* go. *lētan,* vlv. *lāten,* v. *lassen* (< ģerm. **lēt-* < **lēd-*) 't. p.' Pamatā ide. **lē̆(i)-* 'palaist, atlaist; ļaut' no saknes **el-* 'liekt' (no kā arī *elkonis,* sk.). Atv. **el-ēi-* : **lē̆(i)-* ar *d* paplašinājumā, no kā b. **leid-tei/ti* > lš. *léisti,* skaņumijā la. *laist,* lš. apv. *láisti* (varbūt < *léisti*). Verbs ir radniecīgas cilmes ar vārdiem *leja* un *liet* (sk.). Vēsturiski ir bijuši homonīmi *liet* (tag. *leju,* pag. *lēju*) 'likt tecēt; pludināt' un *liet* (**lait*) 'laist'. Sal. 17. gs. «es nolaj(u), es lejan laj(u)» = es nolaižu, es lejā laižu (p. *spuszczam,* lat. *dimitto,* Elg 1 514), kur augšzemnieku *-aj-* < *-ej-*. (Par šādu skaņu miju sal.: A. Ābele — FBR IV 47, Rudzīte 274.) G. Elgeram ir arī atv. no *laist* ar citu nozīmes niansi: tag. «es .. palaidu» (laikam: palaid'u) 'atļauju, paļauju' (Elg 1 609).

No saknes **el-* nozīmes 'liekt' šās saknes atvasinājumu semantika ir sazarojusies dažādos virzienos: 1) 'ieliekt' → subst. '(ie)leja' (sk. *leja*), 2) 'virzīt vai virzīties (slīpi) uz leju' → 'virzīt vai virzīties prom' (*laist*) → 'slīdēt, slidināt' (sk. *slīdēt, laitīt*), 3) no 'virzīt vai virzīties uz leju' arī 'tecēt, ļaut tecēt, plūst' (sal. *līt, liet*) → adj. 'mitrs, gļotains, lipīgs' (sal. *slieka*) → 'slidens', 4) 'mitrs' → 'mīksts' → verbs 'tapt mīkstam, padarīt mīkstu' (sal. *liet* 'kausēt'), 5) 'virzīt uz leju' → 'gāzt' (sal. *līst*[b]), 6) 'ļaut nokarāties' → 'palaist, atlaist (vaļīgu, vaļā)' → 'ļaut iet, darīt brīvu' (*laist;* sal. arī *laida* 'vaļa, brīve', *laidars*).

Šī semantiskā diferenciācija līdz ar tālākām nozīmes niansēm

atspoguļojas arī verba *laist* nozīmju sazarojumā. No noz. 'virzīt vai virzīties (slīpi) uz leju' («laist ar ragaviņām no kalna», pārn. «saule laižas rietā») → 'strauji virzīt, mest' («laist akmeni pāri upei») → 'strauji virzīties' («laist rikšiem, auļiem») un refl. *laisties* 'virzīties pa gaisu, lidot'. Ar slīpo virzienu saistīts adj. **laids*, no kā apv. *laidens* [laîdęns] 'vienmērīgi slīps, ieslīps' («laidens kalns», M-E II 403), liter. *nolaidens*.

No trans. noz. 'virzīt (slīpi) uz leju' («laist makšķeri ūdenī») → 'cērtot, zāģējot gāzt (kokus)' («skuju kuoki jālaiž jaunā mēnesī», E-H I 714). Ar šo verba nozīmi saistās tās pašas cilmes *līst, nolīst* (piem., mežu), atv. *līdums* (sk.). Nozīme 'gāzt' piemitusi arī senāk lietotajam verbam *liet* 'laist', sal. apv. «kā šuodien lēja (= pļāva) gabalu pie zem(e)s» (E-H I 757).

No *laist* 'padarīt mīkstu, atslābināt' («atlaist muskuļus», «laist jostu vaļīgāk», refl. «zeme atlaidusies») → 'kausēt' (apv. «saule laiž sniegu», E-H I 714). Ar šo nozīmi saistās apv. *laids* 'slinks, kūtrs' (← 'mīksts'): «Mīļajam dēliņam Visai laida līgaviņa» (LD 21948, 9). Tās pašas cilmes ir adj. *laisks* (sk.). Blakus apv. subst. *laiska, laista* 'sliņķe' ir arh. *laite* 't. p.' (U I 134), kas skaņumijā no senāka *liet* 'laist'.

No *laist* noz. 'darīt brīvu, ļaut iet' («laist vaļā») → 'likt iet; virzīt, raidīt, sūtīt' («laid laivu pie malas!», M-E II 412; «laist ziņu»; folklorā «Dieva laistie ezeri») un 'radīt' («laist pasaulē»; «še viss kā laists, lai varētu labi izpeldēties», J. Janševskis — E-H I 714; «jāpaliek mierā ar to kārtu, kurā katru Dievs laidis [spredika pamācībā]», A. Pumpurs. Tēvijā [1890], 1980 35). Ar šo verba nozīmi saistīta mitoloģiskā *Laime (Laima)* (sk. *laime*). No verba noz. 'darīt brīvu, ļaut iet' arī 'ļaut dzīvot savā vaļā, kļūt nedisciplinētam', kas raksturīga atv-iem *izlaist, palaist* («izlaists puika») un refl. *izlaisties, palaisties* (arī savienojumā ar lokatīvu: «izlaisties slinkumā», «palaidies nekrietnībās»). No verba šajā nozīmē atv. *palaidnis* (sk.).

Kauz. *laidēt* [laîdêt] (apv.) 'darīt mīkstu; kausēt' («laidēt dzelzi», «laidēt ledu», E-H I 712), liter. *laidināt*. No *laist (pa gaisu), laisties* iter. *laidelēt, laidelēties*. Citā nozīmē iter. *laidīt* [laîdît] (apv.) 'mētāt' («laidīt akmeņiem», M-E II 403).

Sk. arī: *lai, laida, laidars, laide, laidnis, laids, laisks, laitīt, leja, lēns, līdaka, lidot, līdums, līst*[a, b], *palaidnis, slaids, slaists, slīdēt*. (K)

B II 125, Buck 682 un 767, EF 2 351, E-H I 714, Karaliūnas 13 21, Kl 424, M-E II 411, Pok 307 un 661 (666), T 154

laite 'sliņķe'— sk. *laist*.

laitīt [làitît] 'masēt'. Pamatā ide. **lĕi-* no saknes **el-* 'liekt', no kā arī *laist* un *leja* (sk.). No atvasinātās noz. 'virzīt vai virzīties (slīpi) uz leju' (sal. *laist*: «laist no kalna ar kamaniņām») → 'slidināt' → 'glaudīt, masēt'. Par nozīmes izveidošanos sal. *braukt : braucīt*. Blakus *laist* tajā pašā nozīmē senāk arī *liet*

(< *leiti); tā iter. *laitīt.* Mijoties vienas cilmes formu variantiem, sastopams arī apv. *laistīt* 'laitīt'. Par formu sal. *liet* (ūdeni): *laistīt.* Apv. *laicīt* 'laitīt' laikam ar *c* < *t.*

Iespējams, ka ar *laitīt* cilmes ziņā saistāms apv. *litot* [uô] 'uzmanīgi (kā taustīdamies) iet, ejot vārīgi uzmīt': «Kas tā nu par braukšanu — ar neapkaltu zirgu pa tik akmiņainu ceļu; redz, ka nagi atspaidīti: nabadziņš jau lito vien» (DL Piel 1893 I 1). Apv. *aizlitot* [uô] 'ātri aizskriet (= aizlaist), aizslīdēt': «Spulģis .. aizlito [ar slēpēm] pār nolejas tīrumu» (A. Jansons — Burtnieks 1934 I 31).

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Mīlenbahs) *laitīt* saistāms ar lš. *liēsti, lytěti* 'skart, pieskarties; aiztikt, aizskart', kas ir vienas cilmes ar lš. *laĩtas* 'māla, mīklas pika', *laĩtinti, laitúoti* 'tepēt, ziest ar māliem', pr. *laydis* 'māls' (sal. la. vietv. *Laide*) un lš. *lytìs* 'ledus gabals; forma, veids, izskats' (Jēgers; sal. la. apv. *līte, līts* 'ledus gabals'). Šo vārdu pamatā ir ide. **lei-* 'gļotains, glums; slīdēt; glaust, ziest' (Jēgers) vai **lēi-* 'liet, tecēt, pilēt' (Būga, Mažulis), kas savukārt ir cilmes ziņā radniecīgi un laikam atvasināti no **el-* 'liekt' (sk. *liet*). Vārda *laitīt* saistījums ar lš. *laĩtinti* 'tepīt, ziest ar māliem' tipologiski atbilst vārda *masēt* cilmei (< gr. *mássein* 'mīcīt, spiest, glaust, ziest'). (K)

B I 299, Buck 1063, E IV_2 248, EF 2 334, E-H I 715, Jēg 6 88, Mažiulis 6 290, M-E II 414 un 491, Pok 662, 664 un 666, Schmalstieg 2 267

laiva [laîva]; lš. *laĩvas* 'kuģis, laiva', apv. *laĩvė,* arh. *laiva* 't. p.' Par vārda cilmi izteikti dažādi uzskati — gan atzīstot šo vārdu par baltu cilmes (Tomsens, Būga), gan uzskatot to par aizg. no Baltijas somu valodām (Mikola, Toivonens, Urbutis, Sabaļausks). Tā kā somu valodās vārdam nav drošas etimoloģijas, joprojām paliek iespēja, ka *laiva* ir sens baltu vārds, kas ar (kuršu?) zvejniekiem un jūrniekiem izplatījies visā Baltijas jūras austrumu piekrastē.

K. Būga saista vārdu *laiva* ar lš. *lovỹs* 'sile, vienkocis (laiva)'; šo domu balsta narev. *ława* [lāve] 'laiva'. Par radniecīgu Būga uzskata arī lš. apv. *luõtas* 'vienkocis'.

Vārda pamatā var būt arī ide. **el-* 'liekt' (no kā *elkonis,* sk.) atv. **el-ei-* : **lei-* ar pied. *-u̯-;* b. **leiu̯-* : **laiu̯-* > la. *liev-* : *laiv-* ar sākotnējo noz. 'izliekts, ieliekts' → subst. 'izliekts vai ieliekts (iedobts) priekšmets'. Šo nozīmju refleksus parāda la. *aplieve* (ZTV 66), *aplieva* (LLVV I 230) 'stumbra koksnes ārējā kārta' un apv. *lieva, lievs* 'skuju koku cietās, sārtās koksnes puse' (M-E II 508). Šim apvidvārdam atbilst adj. *lievs* [liêvs] 'ļoti ciets, ar ļoti cietu koksni': «lievs kuoks ir smagi ciets» (E-H I 758), «lievs kuoks — egle purvā, kurai dienvidu puse ir cieta pēc kaula» (M-E II 508). Paralēli formai *lievs* tajā pašā nozīmē arī *liels* [liêls]: «Skuju kuokiem, sevišķi eglēm, visvairāk purvā augušām, vienuos sānuos kuoks ir cietāks, pret pūšanu arī

izturīgāks, tuo sauc par lielu» (M-E II 502). (Sal. *liels*[b].) Vārdu *lievs, liels* nozīme laikam izveidojusies no 'izliekums' → 'izliekums ar cietu koksni'.

La. *liev-* senākā noz. 'izliekts, ieliekts' laikam arī vietvārdos *Lieviņu purvs* (Secē), pļavas *Lieviņas* (Sunākstē) un *Lieviņš* (Mālupē), uzkalns *Lieviņas kalns* (Sēlpilī); šo vārdu pamatā adj. **lievinis*. Vārdu *laiva* var saistīt ar minēto cieto koksni (*liev-* : *laiv-*), bet vārda semantikas pamatā varēja būt arī 'izliektas formas (izdobts) priekšmets', jo senākā laiva bija izdobts vienkocis (tā vietām arī mūsu dienās, sal. K-R II 193). Par šo nozīmi sal. v. *Schiff* 'kuģis' ← 'izdobts vienkocis' (senāk arī 'trauks, bļoda'; ar šo nozīmi sal. apv. *laiva* 'liela karote').

Arī ar *laiv-* ir vietvārdi gan zemu vietu (ieleju), gan uzkalnu apzīmēšanai: ielejas *Laiva* (Sakstagalā), *Laivaslejas* (Rāmuļos), *Laivasrene* (Gaiķos), pļavas *Laiva* (Ogrē, Lejasciemā, Aizupē), *Laivassala* (Praulienā), *Laivene* (Vaidavā), *Laiviņa* (Vecpiebalgā, Priekuļos, Veļķos, Vildogā, Prodē, Taurkalnē u. c.), *Laivas purvs* (Lugažos, Ropažos), *Laivas kalns* (Blīdienē, Skrundā, Stūros, Taurenē u. c.).

Līdz 18. gs. vārds *laiva* apzīmēja arī kuģi: *laiva, liela laiva* 'kuģis' (Manc I 156), *laiva* 'laiva, kuģis' (Für 2 198), *liela laiva* 'kuģis' (Elg 1 332), *laiva* 'kuģis', *liela laiva* 'jūras kuģis', *maza laiva* 'laiva' (Lj 133), *laiva*, 'laiva', *liela laiva* 'kuģis' (St I 132).

Blakus ide. **el-ei-* : **lei-*, no kā *laiva, lieva,* morf. variants **el-eu̯-*, no kā **leu̯-* : **lou̯-*, kas var būt K. Būgas minētā *lovỹs* 'sile, vienkocis (laiva)' pamatā.

Baltijas somu valodās atbilstošie nosaukumi: s. *laiva*, ig. *laev* 'kuģis', līb. *lōja* < **laiva* 'laiva', vepsu *лаив* 'vienkārša laiva'. Ir hipotēze, ka somu valodās vārds varēja ieviesties no ģermāņu valodām; ģerm. **flauja* > s. *laiva*. Par nozīmi sal. ssk. *fley* 'laiva, plosts'. Norāda arī uz ssk. *hlaiwa* 'kapu uzkalns' ← 'laivas kaps' (Musts).

Sens laivas nos. baltu un slāvu valodās bijis **eldis* / **aldis*, **eldii̯ā-* / **aldii̯ā-*, no kā lš. arh. *eldis*, liter. *eldijà*, apv. *aldijà* 'laiva (vienkocis)'. Sal. kr. *лóдка* 'laiva', arh. *ладья́, лодья́* (< **lodijā-* < **oldijā-*; sal. bsl. *ladiji* < **oldьji*) 't. p.', č. *lod'*, p. *łodź* (< psl. **oldь* < **oldis*) 't. p.', d. *olde* '(no viena bluķa izdobta) sile, abra', norv. apv. *olda* 'sile, abra', zv. apv. *ålla* 'garens padziļinājums'. Pamatā ide. **aldh-* 'abra, sile' no saknes **el-* 'liekt'. Par atvasinājumu nozīmi sal. gr. *lékos* 'bļoda' ← 'ieliekums, padziļinājums'. Senā vārda pēdas latviešu valodā laikam ir vietvārdos *Aldas valks* (Ulmalē), upe *Aldaunica* (Biržos), pļavas *Aldūnīca* (Biržos) un *Aldavnīca* (Zasā), *Eldere* (Skrundā) un *Elderis* (Aizvīķos), dīķi *Elderis* (Kursīšos), *Elders* (Alsungā), *Elderi* (Priekulē).

No ingveoņu valodas senskandināvu valodā aizgūts laivas nos. *bātr* (ak. *bāti*). Tas ir pamatā vairākiem Latvijas vietvār-

diem Kurzemes rietumos, kas vēsturiski bija pakļauta skandināvu agresijai. *Bāta (Bāte)* Vaiņodē — pilskalns un bij. muiža. Bātas pilskalns atrodas pie Lēntiņas upes iztekas, bij. muiža «turpat upītes gravā, ūdenim nemanāmi noškiroties vienup uz Ventu, otrup uz Bārtu» (RLB KV I 280). Senais apdzīvotais centrs acimredzot atradās vietā, kur laivas pārveda no vienas upes baseina otrā. Šī saimnieciski un stratēģiski svarīgā vieta nosaukta laivas vārdā (varbūt kuršu aizg.).

Sk. arī: *liels*[b]. (K)

B I 309, II 325, Bednarczuk 101, Buck 726 un 729, Eckert 9 110, EF 1 70, 2 120 un 335, HF II 103, Ket 205, KK 21 192, M-E II 414, Mikola 1 442, Pok 31 un 307, Ramat 76, Sab 16 69, SKES 271, T 6, Urbutis 8 12, Zeps 1 141, Zinkevičius 1 15, 2 75, Ф II 510

laizīt [laĩzît], apv. [ài]; lš. *liẽžti, laižýti,* kr. *лизать,* p. *lizać,* č. *lízati* 't. p.', go. *bi-laigon* 'aplaizīt', sav. *lebhōn,* v. *lecken* 'laizīt', si. *rédhi,* (jaunāks) *lédhi* 'laiza', gr. *leíchein,* lat. *lingere* 'laizīt'. Pamatā ide. **leiĝh-* 'laizīt' no saknes **lei-* 'gļotains, glums; slīdēt; glaust, ziest', no kā arī *slieka* (sk.), tikai ar citu saknes paplašinājumu. Par nozīmes izveidošanos sal. šās saknes atv-us gr. *lígdēn* 'tāds, kas skar virsmu, kas nobrauka, novelk pa virsmu', senīru *sligim* 'apziest'. Tātad *laizīt* sākotnēji 'skart (virsmu ar mēli), noglaust (ar mēli), padarīt mitru (ar mēli)'.

No ide. **leiĝh-* > b. **leiž-* > ab. **liež-* > la. *liez-,* no kā bijis verbs **liezt* 'laizīt' (lš. *liẽžti*), kura iter. ir *laizīt* (ar skaņumiju un stiepto intonāciju). Atv. *laiža* [aĩ], apv. [ài], *laižna:* «. . bērni top našķi un laižnas, kas derīgu barību sāk smādēt.» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 42).

Pēc cita uzskata (Mažulis) vārda pamatā var būt ide. **lēi-* 'glaudīt' ← 'liet, tecēt, pilēt'.

Sk. arī: *lišķis.* (K)

Buck 267, EF 2 369, Fei 91, Hamp 1 144, HF II 102 un 121, L I 62, Mažiulis 6 291, M-E II 414 un 476, MM III 72, Pok 662 un 668, T 155, W-H I 806, Ф II 494

laka 'cilpa, cilpiņa' — sk. *lakats, ļeka.*

lakans 'ierīce, kurā liec riteņu lokus' — sk. *laksts.*

lakats; lš. *lākatas* 'saplīsis, nonēsāts apģērbs, apģērba gabals; lakats; skranda, lupata', gr. *lakís* 'skranda, lupata', *lakízein* 'saplēst', lat. *lacer* 'saplēsts', *lacerāre* 'saplēst'. Pamatā ide. **lēk-* '(sa)plēst' no saknes **lē-* < **leH-,* kam blakus **leu-* 'nogriezt, atdalīt' (sk. *lupt*); šīs saknes ir vienas cilmes.

Vārds *lakats* (17. gs. arī *lakata,* Elg 1 37) atvasināts no ide. **lēk-* zudumpakāpes **lək-* > b. **lak-*. Arī vārds *lupata* atvasināts no ide. **leup-* zudumpakāpes **lup-,* un līdzīga ir bijusi arī šo vārdu sākotnējā nozīme: 'atplēsta mizas vai ādas sloksne' → 'noplēsts, atdalīts auduma gabals'.

Līdzīga nozīmes attīstība bijusi tās pašas cilmes vārdiem

ļekatas un *ļenkatas* (apv.) 'skrandas', kuru formu ietekmējuši *laka* : *ļeka* (Sk. *ļeka*.)

Pamatvārds *laka* 17. gs. 'cilpa, cilpiņa, austiņa; cilpiņa, kurā aizmet āķi vai kurā aizpogā' (Für 2 198; «lakisku sasiet»— sasiet ar cilpu), skaņumijā ar ekspresīvu *l* skaņas mīkstinājumu *ļeka* 't. p.' (← 'atplīsums'). (K)

EF 2 336, HF II 75, M-E II 415 un 534, Pok 674, W-H I 742

lakstīgala [ī, î], apv. *lakstīga, laksīgala;* lš. *lakštiñgala, lakštìngala* 't. p.' Atv. no verba *lakstīt* 'radīt (putna) balss skaņas; svilpot, pogāt u. tml.': «putniņi laksta» (E-H I 717), «Gāju ceļu dziedādama, Kā cielava (var.: lakstīga) lakstīdama» (LD 473 var.). Sal. lš. *lakštúoti* 'pogāt, dziedāt (par lakstīgalu)', kas var būt rada ar lat. *loquī* 'runāt'. Pamatā ide. **lekᵘ-* / **lokᵘ* balss skaņu atdarināšanai. Forma *lakstīgala* no *lakstīga* < **lakstingā-*, kas pārveidota pēc v. *Nachtigall* 't. p.' (Endzelīns). 17. gs. arī *lestigala* (Elg 1 502) < **lekstīgala*.

Tā kā lietuviešu valodā vācu valodas ietekme bijusi maza (izņemot Klaipēdas apgabalu), grūti ticēt, ka v. *Nachtigall* vienādi ietekmējis kā latviešu, tā lietuviešu valodu. P.Skardžus uzskata izskaņu *-ala* par īsti baltisku. Iespējams, ka forma *lakstigala* izveidojusies divu vienādas nozīmes vārdu kontaminācijā: *lakstiga* + saliktenis, kura otrajā daļā *-gala* 'dziedātāja' no ide. **ghel-* 'saukt, kliegt'. Sal. no šās saknes ssk. *gala* 'kliegt, dziedāt' (*nihtigala* 'lakstīgala', t. i., 'nakts dziedātāja'). Uz to, ka bijušas ģermāņu un itāliešu valodu izoglosas lakstīgalas nosaukuma izveidošanā, norādījis O. Semerenji; varbūt šīs izoglosas kādreiz ietvērušas arī baltu valodas. (K)

EF 2 337, Kl 500, M-E II 416, Šm 3 159, W-H I 821

lakstīgs[a] 'koķets'— sk. *lakstīties*.

lakstīgs[b] 'mīksts, vārīgs'— sk. *lakstīties, laksts*.

lakstīt[a] 'dziedāt (par putniem)'— sk. *lakstīgala*.

lakstīt[b] 'lēkāt — sk. *lakstīties, lēkt*.

lakstīties [lakstîtiês], *lakstoties* [uô]. Atv. no *lakstīt* 'lēkāt', kas ir verba *lēkt* (sk.) iter. Sal.: «Zaķīt's lēca no apara, Apariņa meklēdams; Tā lakstīja tautu dēls No olnīcas olnīcā» (LD 23568, 7); «Mežā tie [velniņi] redzēja vāverītes veikli pa kokiem lēkājam, un . . nu visi lakstīja pa koku kokiem» (R. Blaumanis, [1895], Kop.r., 1958 II 94). No noz. 'lēkāt' refl. 'neatlaidīgi pievērst uzmanību (meitenei, sievietei), lai mīlinātos'. Adj. *lakstīgs* 'koķets' (← 'lēkājošs; untumains', Für 2 198), 17. gs. arī 'rupjš, nekaunīgs' (Manc I 64, Elg 1 202). Par šo nozīmi sal. «lēkt acīs».

Hom. *lakstīgs* 'mīksts, vārīgs' (Elg 1 202, 218 un 283) atvasināts no *laksts* 'auga mīkstā daļa' (sk.).

Sk. arī: *laksts*.

EF 2 353, M-E 416, Urbutis 8 215

laksts; lš. *lākštas* '(auga, papīra) lapa, loksne'. Pamatā ide. **lek-*

'liekt', no kā *lēkt* (sk.) un apv. *lakstīt* 'lēkāt' (sk. *lakstīties*), kā arī *lakt* (sk.). Vārds *laksts* var būt atv. ar pied. *-sto-* no verba *lakt* tā senākajā nozīmē 'liekt, liekties' (par formu sal. *rakt* : *raksts*), vai arī no bijuša iter. **lakstīt* 'atkārtoti liekt, liekties' (kas izzudis, skaužot homonīmiju ar *lakstīt* 'lēkāt'). Par šāda iter. verba bijumu laikam liecina apv. *lakstenis, lakstiņš* 'durvju roktura nospiežamā daļa' ('atkārtoti liecamā daļa'). (Arī vārds *raksts* ticamāk no *rakstīt*, ne otrādi.) Tātad *laksts* sākotnēji 'kas lokans, lokāms'.

Par vārda sakni un nozīmi sal. arī apv. *lakans* 'ierīce, kurā liec riteņu lokus, slieces u. tml.' (M-E II 415), ar *-e-* apv. *leka* [lęka] 'plaukstas locītava' (M-E II 448).

Pēc cita uzskata (Pētersons) vārds saistāms ar arm. *lešk* 'nolietots, izlietots', un tā sākotnējā nozīme ir bijusi 'norautais, noplēstais, nokasītais' (Frenkels), tātad tas būtu vienas cilmes ar *lakats*. K

EF 2 337, M-E II 416, Pok 673

lakt; lš. *làkti* 'lakt, (pārn.) strēbt', kr. *лакáть* 'lakt'. Pamatā ide. **lek-* 'liekt' (no kā *lēkt*, sk.); skaņumijā b. **lak-*, no kā la. *lakt*. Sākotnējā noz. 'liekt, locīt (mēli)' → 'lokot mēli, dzert (par dzīvnieku)'. Iter. *lakāt* un (supletīvi) *locīt* (parastāk *ielocīt* 'ātri ieēst': «suns ielocīja desu, ka nebija ko redzēt»). Apv. *laka* 'suņa (šķidrais) ēdiens'.

Pēc cita uzskata (Fasmers) iespējams, ka vārds metatēzē izveidots no *alkt;* vēl pēc cita (Pokornijs) tā pamatā ir tiešs skaņu atdarinājums.

Sk. arī: *laksts*. K

EF 2 337, M-E II 416, Pok 653, Ф II 452

lakta[a], apv. *lakts,* ģen. *-s,* 'kārts, kur uzmesties vistām'; lš. *laktà, lakštà* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *lēkt* (sk.), atv. no apv. *lekt* ar saknes patskaņa miju.

EF 2 337, M-E II 417, Pok 673

lakta[b] 'smēdes iekārtas piederums'. Atv. no verba *kalt* (sk.) ar pied. *-tā-* un saknes līdzskaņu metatēzi: **kalta* > *lakta*. Apv. *lakts* (ģen. *-s*) un *lakte*. Arh. *lākts* (Für 2 198) ar metatēzē pārveidotu patskaņa garumu: *-al-* > *-lā-*.

Iespējams, ka vārds ir substantivējies verba *kalt* pag. pas. divd., tātad sākotnēji 'kalta (dzelzs)' ('dzelzs, pa kuru sit'). Arheoloģiskajos izrakumos atrastas kaltas dzelzs laktas pat no mūsu ēras pirmajiem gadsimtiem.

Arī lš. *priekālas,* apv. *príekalas,* pr. *preicalis* 'lakta' atvasināti no verbam *kalt* atbilstošajām radu valodu formām. K

Buck 607, EF 2 211 un 635, M-E II 417

lāma [lãma]; lš. *lomà* 'grava, lāma; (ģeol.) mulda', kr. *лом* 'lauznis, (dsk.) lūžņi; (apv.) purvs', bulg. *лам* 'bedre', lat. *lāma* 'peļķe, purvs, muklājs', oset. *lami* 'dubļi', alb. *lamë, lemë* 'straume; ganības, sētsvidus'. Pamatā ide. **lem-* 'lūzt', no kā arī *lemt* (sk.;

noraida Valde un Hofmanis). Nozīmes attīstība: '(ie)lūzt' → 'ieliekties' → 'ieleja, iedobums'. 17. gs. *lāma* 'ieleja, zemiene, kur labi aug labība un zāle' (Für 2 198).

B I 451, II 255, Bl 6 233, EF 2 385, M-E II 438, Pok 653 (654) un 674, T 162, W-H I 753, Абаев II 13, В. А. Дыбо — ВСЯ V 17, Куркина I 143, To 25 16, Ф II 515

lamāt [lamât]; lš. apv. *lemoti* 'kārot, alkt, tvīkt, slāpt', gr. *lamyrós* 'rijīgs, kārīgs', lat. *lemurēs* 'nelaikā mirušo klaiņotāji gari'. Pamatā ide. **lem-* 'atvērta mute, rīkle'; skaņumijā la. **lem-* : **lam-*. Šī sakne ir radniecīga ar ide. **lem-* 'lauzt': atvērta mute, rīkle ar savu leņķi atgādina lauzumu. Bijis pamatverbs **lemt* 'lauzt' (sk. *lemt*), kura iter. ir *lamāt*. 17. gs. K. Firekeram arī forma ar *e* — *lemot* [uô] (sal. FBR VIII 196, E-H I 733).

Par nozīmju sakaru 'lauzt, lauzīt' un 'lamāt' sal. lš. *lámstyti* 'burzīt, krokot; locīt' (← 'lauzīt'): la. apv. *lamstīt* [lam̃stît] '(atkārtoti) lamāt'.

Ar saknes sākotnējo nozīmi cieši saistīts apv. *lamsīt* [làmsît] 'kārīgi ēst'. (K)

E 2 354, E-H I 733, HF II 80, M-E II 417, Pok 675, W-H I 781

lamatas, arh. vsk. *lamata;* lš. *lamataĩ* (dsk.), apv. *lamatà, lãmatas* 't. p.', *lomà* 'grava, bedre, dobe', kr. *лом* 'lauznis'. Pamatā ide. **lem-* 'lauzt', no kā arī *lemt* (sk.). Vārds *lamata* sākotnējā noz. 'zemes padziļinājums, bedre' ('ielūzums, iebrukums') → 'bedre dzīvnieku ķeršanai' → 'ierīce dzīvnieku ķeršanai'.

Noz. 'zemes padziļinājums' ir pamatā arī tās pašas cilmes vārda *lāma* (sk.) semantikai.

Līdz ar to vārds *lamatas* saistās ar *lamāt*.

B II 255, III 210, Bl 6 233, EF 2 354 un 385, M-E II 417, Pok 675, Zeps 1 141, Ф II 515, ЭСБМ I 51

lamsīt 'kārīgi ēst'— sk. *lamāt*.

lamstīties 'staipīties, slinkot'— sk. *slamstīties*.

lamza, *lamža* 'cilvēks, kas staipās; neveikls, garš cilvēks'— sk. *slamstīties*.

lanka [lañka]; lš. *lankà* 'līču pļava, lanka; ieleja', kr. *лукá* '(ceļa, upes) līkums', oset. *lænk, læncæ* 'ieplaka, zemiene, dobums'. Pamatā ide. **lenk-* 'liekt', no kā arī *liekt* (sk.). Gaidāmā *-uo-* vietā (sal. *loks*) vārdā *-an-* vispārināts no kursiskajām izloksnēm. Šis *-an-* (mijā ar *-en-*) ir sena ide. dialekta parādība, kur sākotnējais *-on-* > *-ån-* > *-an-* (Kurilovičs; sal. it. *lanca* 'līča pļava, lanka').

B II 23, III 192, EF 2 339, Dz. Hirša — Vēstis 1987 11 57, J. Kuryłowicz — Studies 131, M-E II 420, Pok 676, T 159, Абаев II 29, Ф II 531

lapa; lš. *lãpas* 't. p.', kr. *лáпа* (psl. **lāpa*) 'ķepa, ķetna', gr. *lépos* 'miza, čaula, pāksts', *lopós* 'miza; novilkta āda'. Pamatā ide. **lep-* 'mizot, (no)plēst, (no)šķelt', no kā subst. 'noplēsta miza, no-

šķelta plāksne' → 'plāns, plakans priekšmets (lapa, lāpsta u. tml.)', kas ar noz. pārnesumu attiecināts arī uz plaukstu, ķepu. Skaņumijā *lep- : *lop- > b. *lap-, no kā la. *lapa*. Par nozīmes sakaru 'mizot' un 'lapa' sal. sav. *loub* 'lapa', v. *Laub* 'lapotne' no ide. *leubh- 'mizot'.

Atv. *lapene, lapotne* [uô] (20. gs. 30. gadu jaunvārds; LKV X 20024), verbs *lapot* [uô].

Vienas cilmes ar *lapa*, tikai ar *e* saknē, ir apv. *ļepa* 'auss ļipiņa', pārn. 'auss' («dabūsi pa ļepu!»), arī 'stērbele, skranda', *ļepata* 'skranda'. Šie vārdi ar ekspresīvu (nievīgu) līdzskaņa mīkstinājumu. Ar saknes patskaņa garinājumu *lēpe*, apv. *lēpa* 'ūdensroze'— augs ar lielām lapām, kas klāj ūdens virsu. Apv. *lēpa* [ẽ, ȩ, ȩ²] 'ķepa'.

Par vārdu *ļepausis (ļēpausis)* sk. *slampāt*.

Sk. arī: *lāpīt, lēpes, lepns*.

Buck 525, EF 2 339, HF II 105, KK 6 21, Lanszweert 76, M-E II 421 un 537, Pok 678 un 679, T 160, Варбот — Б-сл иссл 60, Ф II 458, Ц 234

lāpa[a] [lãpa]; lš. *lópė* 'gaisma; lāpa, degošu skalu saišķis', pr. *lopis* 'liesma', senīru *lassaim* 'liesmoju', *lassair* 'liesma', he. *lap-* 'kvēlot, būt karstam', gr. *lámpō* 'spīdu', oset. *læfīnæ* 'spilgts stars, gaisma'. Pamatā ide. *lāp- : *ləp- 'spīdēt, degt' (Pokornijs dod formas *lā(i)p- : *lə(i)p-), no kā b. *lāpā- > la. *lāpa*. Vārds jau 17. gs. vārdnīcās ar mūsdienu nozīmi (Lj 130, Manc I 56), kaut gan 18. gs. autori pirmo min. noz. 'degošu skalu saišķis, sauja' (Lg II 166, St I 128).

No saknes paralēlformas *lāip- : *ləip- : *lip- zudumpakāpes la. arh. *lipt* 'mirdzēt, spīdēt, (ie)degt', kas izzudis, vairoties no homonīmijas ar *lipt* 'pieķerties, (pie)saistīties' (sal. *liesma*). Iter. *līpināt* '(raustoties) degt, liesmot, spīdēt': «uguntiņa drusku vien līpināja», «skalu liesmiņa līpināja uz dzišanu», «zila liesmiņa līpina virs ogļēm» (M-E II 489), «Pret saulīti ezeriņi Līpināt līpināja». Verbs *līpināt* līdz ar refl. *līpināties* 't. p.' vēl izloksnēs.

V. Toporovs noraida šo vārda *lāpa* cilmes risinājumu un saista to ar *lapa, lāpsta*.

Buck 1047, E III$_1$ 486, EF 2 366 un 386, HF II 79, M-E II 439, Pok 652, T 149, Абаев II 19, To V 353

lāpa[b] 'ķepa'— sk. *lāpsta*.

lāpīt [lãpît]; lš. *lópyti*, kr. apv. *лáпить* 't. p.' Atv. no verba *lāpt (no kā apv. *aplāpis* 'pārklājies ar pelējumu', M-E I 100; šī laikam ir sekundāra nozīme) vai subst. *lāps* [lãps] (apv.) 'ielāps; ādas vai drānas gabaliņš' (M-E II 440, E-H I 728, K-P 47; lš. *lõpas* 'ielāps, gabals'), kam daļēji atbilst liter. *ielāps*. (Par formu sal. *lupt : aplupis : lupīt* 'lupināt' un *stāds : stādīt*.) Vārdi *lāps, lāpīt* tās pašas cilmes kā *lapa* (sk.): pamatā ide. *lep- 'mizot, (no)plēst, (no)šķelt'. Skaņumijā *lep- : *lop- > b. *lap- ar sekundāru patskaņa garinājumu. Saknes patskaņa garinājums

šās cilmes vārdiem raksturīgs arī citās valodās; sal. gr. *lépō* 'mizoju', *lopós* 'miza': *lṓpē, lṓpos* 'apsegs, tērps, ādas mētelis' ← 'novilktā āda' vai 'noplēstais auduma gabals'. Par nozīmes izveidošanos no 'mizot, (no)plēst' sal. apv. *aplāps* 'ielāps; koks, ar kuru atplēš egles mizu'.

Kr. apv. *лáпить* un subst. *лáпа* 'ielāps', *лáпик* 'lupatiņa ielāpam' var būt aizg. no baltu valodām (Endzelīns, Laučute).

Sk. arī: *lāpsta*.

EF 2 385, E-H I 728, HF II 105, M-E II 439, Pok 678, T 149, Лаучюте 117, Ф II 458

lapsa; lš. *lãpė*, pr. *lape*, narev. *łaps* 't. p.', si. *lopāśaḥ* 'lapsa, šakālis', gr. *alṓpēks*, lat. *volpēs*, skitu *raupāsa* 'lapsa'. Pamatā ide. **u̯l̥p- : *lup- / *lop-* no saknes **u̯el-* 'raut, laupīt, plēst', no kā arī *vilks* (sk.). Sākotnējā nozīme tāpat kā vārdam *vilks* — 'plēsējs, laupītājs'. Baltu **lap-* no **u̯lap- < *u̯lop-*, kur skaņu kopā *u̯l-* zudis *u̯-*. Iespējams, ka ide. **u̯l̥p-* reflekss ir apv. *ulpis* 'okšķeris (kas arī zog)' ([ul̃], M-E IV 298).

Latviešu vārds laikam sākotnēji ar pied. *-ek- > -eš- > -es-*, tātad **lapesa > lapsa*. (Par formu sal. senindiešu, grieķu un skitu vārdus.)

Sk. arī: *lapsene*.

E IV$_2$ 250, EF 2 340, HF I 83, L I 62, M-E II 422, MM III 115, A. Bammesberger — Donum B 38, Buck 186, Pok 1179, T 149, W-H I 836, II 830, Zinkevičius 1 14, 2 75, Абаев 1 300, Гам-Ив 3 513, To V 83

lapsene; lš. *vapsvà*, apv. *vapsà*, pr. *wobse*, kr., ukr. *ocá* (< **vopsā*), bkr. *acá, aceá*, č. *vosa*, p. *osa*, sav. *wefsa, wafsa*, v. *Wespe*, lat. *vespa* (< **vopsā*) 't. p.', oset. *ævz-, æfs* 'bite' (< ir. **wabza-, *wapsa-* 'bite, lapsene'). Pamatā ide. **u̯obhsā* 'lapsene' no saknes **u̯ebh-*, kam ir divas nozīmes: 'siet, pīt, aust' un 'šaudīties, mudžēt (par kukaiņiem)' (laikam atšķirīgas cilmes homonīmas saknes). Tātad *lapsene* sākotnēji vai nu '(savas ligzdas) audēja', vai (dsk.) 'kukaiņi, kas mudž un lidojot šaudās šurp turp'.

No ide. saknes b-sl. **u̯apsā > la. *vapsa*. Vārda ieskaņa pārveidojusies pēc *lapsa* parauga (**vapsa > *lapsa*). Lai novērstu nevēlamo homonīmiju, atv. ar pied. *-en-: lapsene*, kam blakus apv. *vapsene*. Vārda saistīšanu ar lapsu varēja ietekmēt arī senā tradīcija kukaiņiem dot lielāku dzīvnieku nosaukumus dem. formā.

Latvijas vietvārdos *Lapsene* laikam < **lapsin(e)*, kas ir sens adj. ('lapsu-') no vārda *lapsa* (Endzelīns); sal. *Lapsenes* kalns (Veļķos un Ērģemē), *Lapsenes mežs* un *Lapseņu purvs* (Jumpravā), vairāku pļavu nos. *Lapsene*.

E I 297, EF 2 1196, Kl 855, L I 63, M-E II 422, Pok 1179, T 342, W-H II 770, Абаев 1 208, Мейе 1 397, Ф III 156, ЭСБМ I 160

lāpsta [lâpsta]; lš. *lopetà*, pr. *lopto*, kr., ukr., bulg. *лопáта* 't. p.', kr. apv. *лáпость* 'pēda', č. *lopata*, p. *łopata* 'lāpsta', he. *lappa* 'uz

lāpstas'. Atv. no *lāpa* (apv.) 'ķepa' (lš. *lópa,* kr. *ла́па* 't. p.') ar pied. *-stā-,* kura priekšā varēja būt kāds patskanis (sal. apv. *lāpusta* 'lāpsta'). (Par formu sal. arī *rūpes* : *rūpesti.*) Vārds ir tās pašas cilmes kā *lapa* (sk.) ar saknes patskaņa kvantitatīvu miju kā *lāps, lāpīt* (sk.). Arh. *lāpsts.* Verbs *lāpstot* [uô], apv. *lāpstēt.*

Vārda *lāpsta* agrākā nozīme laikam bijusi 'ķepa, pēda, plauksta' (kuru funkcija raust, rakt pārnesta uz lāpstu). Iespējams arī cits nozīmes veidošanās risinājums: no ide. **lep-* 'mizot, (no)plēst, (no)šķelt' atvasinātajiem substantīviem bijusi arī noz. 'nošķeltā plāksne'; sal. alb. *latë* < **laptā* 'mazs cirvis, kaplis'.

B I 313, Buck 498, E I 96, IV_2 254, 1 379, EF 2 339, M-E II 440, Pok 679, Sanders 162, Stang 3 33, T 149, Ив 12 150,— Эт 1983 160, To V 358, Ф II 518, Ц 246

lāse [làse], apv. [ã, â]; lš. *lãšas* 't. p.', kr. apv. *ла́са* 'peļķe; garens plankums; gaiša vai gluda svītra, josla'. Vārda cilme ir neskaidra. J. Endzelīns uzskata par varbūtīgu tā saistījumu ar apv. *lāpsa* 'vieta, laukums' (*lāpsām* 'vietām', M-E II 440); šādu saistījumu noraida Fasmers, Frenkels.

Domājams, ka b. **laš-* : **lāš-* > la. *las-* : *lās-* no saknes **el-* baltas, gaišas, arī sarkanbrūnas krāsas apzīmēšanai (no kā la. *alksnis, alnis,* sk.); par dažādām krāsu variācijām sal. si. *aruṇáḥ* 'sārts; zeltaini dzeltens', ave. *auruša-* 'balts', ģerm. **elwa* 'brūns, dzeltens'. Tādā gadījumā *lāse* sākotnēji 'kas krāsains' → 'tas, kas spīd, laistās' ar noz. pārnesumu uz ūdens vai cita šķidruma pilienu.

Formas pamatā ide. sakne zudumpakāpē **ḷ-* ar pied. *-ek-* / *-ok-,* kas saplūstot izveidoja jaunu sakni. Ar *ē* laikam arh. *lēseins* 'raibs (par vistām)', apv. *lēsens* («lēsena zeme»— sarkana, ļoti irdena purva zeme ar kuoku atliekām»; M-E II 462).

Blakus liter. *lāse* ir apv. *lāsa, lase* 't. p.', ar nozīmes niansi apv. *lasis* 'mazs šķidruma daudzums' (M-E II 423). Dažās izloksnēs šķir *(lietus) lāse* un *(ēdiena) lase* (E-H I 721). Atv. *lāsēt* [à], *lāsot* [làsuôt] 'pilēt', apv. *lāsināt* 'pilināt'. Salikteņis *lāsteka,* apv. *lāstaka, lastaga, lastega, lāstaga,* kam blakus liter. nozīmei 'no sasalušiem ūdens pilieniem izveidojies ledus stienītis' arī apv. 'pilienu virkne, strūkliņa; noteka, rene' (lš. *lãštakas* 'noteka, rene'). Salikteņa otrajā daļā *-teka, -taka* (> *-tega, -taga)* no verba *tecēt* (sk.).

Atv. *lāsot* [làsuôt] arī senākā nozīmē 'daudzkrāsaini spīdēt'; sal. *lāsma* 'spīdums', apv. 'blāzma', no tā *lāsmot* [uô] 'daudzkrāsaini spīdēt, nevienmērīgi spīdēt'. Tās pašas cilmes atv. *lāsmenis (lasmenis)* 'neaizsalusi vai atkususi vieta; āliņģis' (sk.).

Ar nozīmes niansi apv. *lāse, lāsa* 'sīks plankums, punkts, raibums': «Bērīts, manis kumeliņis, Sudrabiņa lāsītēm (var.: lāsiņām)» (LD 15912, 1). No tā atv. *lāsains,* kam blakus subst.

lāsuṃs ar atv. *lāsumains*. Iespējams, ka ar šo grupu saknes skaņumijā saistāms apv. *loss* [luõss] 'iedzeltens, dzeltenpelēks (par zirga spalvu)' (Frenkels).

Vietvārdos ar *las-, lās-* ir vairāki ezeru, strautu, purvu nosaukumi: *Losu* [ō, o] *ezers* (**Lāsu, *Lasu;* Rēzeknes raj.), *Lašu* (**Lasu*) *purvs* (Litenē), *Lasenes valks* (Skrundā), *Lasevas purvs* (Gauros), *Lasmats pors* [uo] (Kuldīgā). Ar apv. *lase* vai *lasis* senākām nozīmēm ('vieta, kur ir ūdens lāmas') un nevis ar vārdu *lasis* 'zivs' laikam saistāmi vietv. *Laša mežs* (Jumpravā), *Lašmežs* (Dundagā), *Laševa* (mežs Sakstagalā).

Sk. arī: *lasis, lāsmenis*. K

Buck 672, EF 2 341, M-E II 441, MM III 96 un 99, Pok 302, Ф II 460 un 461

lasis; lš. *lãšis*, pr. *lalasso* (laikam jālabo: *lasasso;* Endzelīns), kr. *лосóсь*, č. *losos*, p. *łosoś*, sav. *lahs*, v. *Lachs* 't. p.', toh. B *laksi* 'zivs', oset. *læsæg* 'lasis'. Sens baltu, slāvu un ģermāņu vārds, kā nav bijis ide. dienvidu valodās, jo lasis mīt tikai ziemeļu ūdeņos. Osetīni (un jau agrāk varbūt skiti) vārdu aizguvuši no ziemeļu kaimiņiem. Tohāru valodā vārda nozīme vispārināta: 'lasis' → 'zivs'. La. *lasis* un atbilstošie citu valodu nosaukumi laikam saistāmi ar *lāse* (sk.): nosaukuma pamatā var būt laša raksturīgie sīkie plankumiņi («lāsains»; blakus formai *lāse* ir apv. *lase* un *lasis*). Var būt ide. sakne **laḱ-* 'izraibināt punktiem' (Lēventāls, Pokornijs). Pretēji šim tradicionālajam uzskatam izteikta arī doma, ka vārda pamatā var būt ide. **lek-* 'lēkt' (Klūge; bet tad nav izskaidrojams *-s-* baltu un slāvu vārdos; šo versiju var pieņemt tikai tad, ja uzskata, ka bijušas paralēlformas ide. **lek- / *leḱ-*) vai arī tas saistāms ar si. *rájyati* 'krāsojas, sārtojas' (Mairhofers, Šanskis; bet Eiropas ziemeļu valodās nav atbilstoša verba).

B II 169 un 325, E IV$_2$ 250, EF 1 43, 2 341, Kl 417, L I 63, Laumane 1 115, M-E II 423, Pok 653, K. H. Schmidt — Ant ind 293, T 150, Абаев II 32, Гам-Ив 3 536, 923 un 946, To V 101, 12 155, Ф II 522

lasīt [lasît]; lš. *lasýti* 'lasīt (ogas, sēnes); izlasīt (no kā)', go. *lisan*, sav. *lësan* 'uzlasīt, salasīt', v. *lesen* 'lasīt (arī grāmatu)', he. *lis-, les-* 'izlasīt (no kā)'. Pamatā ide. **les-* 'vākt, uzlasīt', kas laikam ir atv. no saknes **el-* 'liekt, liekties' ('liecoties tvert, vākt, uzlasīt').

Ide. **les-tei* > b. **lest-ei/ti* > la. *lest* attiecināts uz putniem: 'ar knābi uzlasīt, ēst uzlasīto' (lš. *lèsti*), paralēli *lēst* 't. p.' Ar saknes patskaņa miju iter. *lasīt*. Vārda sākotnējā nozīme («lasīt ogas, sēnes») paplašinājusies pēc v. *lesen* parauga, kura nozīmi savukārt ietekmējis lat. *legere* 'lasīt'. Vārda *lasīt* pakāpeniskā nozīmes maiņa bijusi saistīta ar rekcijas maiņu: sākumā «lasīt grāmatā burtus» (tapāt kā «lasīt mežā ogas»), tad «lasīt grā-

matā» (Lj 134, neminot objektu — burtus), beidzot «lasīt grāmatu» (St 390).

Verbs *lēst* (tag. *lēšu*, senāk *lešu*) no nozīmes 'uzņemt, uzlasīt (pa vienam, pēc kārtas)' ieguvis noz. 'skaitīt, rēķināt'. No tā 20. gs. 20. gadu jaunvārds *lēse* 'rēķins' (ZTV 34), vēlāk *aplēse* 'aprēķins', kam blakus darināti *aplēst, aplēsums* (D 5 21).

Bl 6 227, Buck 1285, E III_2 402, 1 772, EF 2 359, KK 6 20, Ķl 437, L I 63, M-E II 423, 441, 454 un 462, Pok 680, Seebold 200, Stang 3 31, T 160, Urb 8 12, Zēv 2 340, Гам-Ив 3 826

lāsmenis [làsmenis], *lasmenis* 'neaizsalusi vai atkususi vieta (upē, ezerā, purvā), āliņģis'; lš. apv. *lašmuõ* (ak. *lãšmenį*) 'vieta ezerā, kur ietek vai iztek upīte'. Laikam tās pašas cilmes kā *lāse* (sk.), apv. *lase:* atv. no verba *lāsēt* [à], apv. *lasēt* 'pilēt' (lš. *lašėti*); sal. apv. *lasminis* 'piliens; no jumta pilošs ūdens' (E-H I 721). Vārda noz. 'neaizsalusi vieta' varēja saistīties arī ar *lāsot* [uô] nozīmi 'mirdzēt, laistīties'. Tātad vārda *lāsmenis* nozīmes pamatā varēja būt gan 'vieta, kur ir ūdens', gan arī 'vieta, kas ar ūdens virsmas spīdumu atšķiras no apkārtnes'. Vārda apv. formas arī ar *e* saknē, varbūt no nozudušа pamatverba **lest : lesmenis, lesmins.*

Vietv. *Lasmanis (Lasmaņi)* vairākās Latvijas vietās var būt pārveidojums no *lasmenis* (sal. apv. *lasmanis 'lasmenis'*, E-H I 721), piem., *Lasmaņa ezers* (Sērenē).

Pēc cita uzskata (V. Šmids) *lasmenis* varbūt saistāms ar lat. *lacus* 'ezers', lš. *lakmenà* 'dīķis', *lekmẽnė* 'peļķe'. (Šādu saistījumu noraida A. Valde, J. Hofmanis.) Sal. arī la. apv. *lekmenis* 'purvaina pļava', *lekminis* 'staigna vieta, pļava', ko J. Endzelīns saista ar *leceklis (lecekts).*

Izteikts arī uzskats (Leskīns), ka la. *lasmenis* var būt aizg. no igauņu valodas (ig. *lasme* 'liels četrstūrains caurums ledū tīklu ielaišanai'). Taču ig. *lasme* ir tikai šaura apvidus izloksnes forma (ap Pērnavu, Videmanis), kam nevarēja būt ietekme uz latviešu un sevišķi uz lietuviešu valodu. Šī forma var gan būt radusies kontaminācijas ceļā — no biežāk lietotas ig. formas *lasi* + la. *lasmenis.* Igauņu valodā nav formas ar *ā* saknē, kas latviešu valodā ir dominējošā. (K)

Mägiste 1239, M-E II 424, Schmid — IF 90 134, Urb 8 185—189, W-H I 748, Zeps 1 142

lāsmot — sk. *lāse.*

lāsteka, *lastaga, lastega* — sk. *deguns, lāse.*

lāsts — sk. *lādēt*[a].

latgaļi, vsk. *latgalis*, arī *letgaļi*, vsk. *letgalis*. Saliktenis, kurā *lat-(let-)* tās pašas cilmes kā vārdā *latvietis* (sk.) un *-gal-* no *gals* (sk.) ar noz. 'novads'. Vārds ar *e* pirmajā daļā sastopams 11. gs. Nestora hronikā (*летьгола, лѣтьгола*) un 13. gs. Indriķa hronikā *(Lethigalli)*, kur tas minēts kā idents apzīmējumam *latvieši (Lethi)*. 13. gs. Novgorodas hronikā minēta forma

Лотыгола (1200, 1228 u. c.), kas laikam no **Latvìgala* vai **Latvigala* (Būga; sal. lš. ciema nos. *Latvygala*), kur *v* izrunāts [u̯]. Sal. skr. *латы-шъ* < *latvi-s* (tāpat arī p. arh. *lotwysz*). Formas ar *e* ir senākas. (Sk. sīkāk šķirklī *latvietis*.)

Atv. *latgalieši* līdz ar novada apzīmējumu *Latgale* jaunā nozīmē 'vēsturiski izveidojies Latvijas austrumu apgabals' ieviests rakstos 20. gs. sākumā (1900—1901, F. Kemps). Liter. valodā šķir vārdus *latgaļi (letgaļi)* 'viena no senajām baltu tautībām' un *latgalieši* 'latviešu tautas sastāvdaļa, Latgales pamatiedzīvotāji'.

B I 251, III 629, Bl 4 78,— LKV X 20270, E IV_2 387, T. Zeids — Этн и лингв 58

latvietis [latviêtis]; lš. *lãtvis.*, kr. *латыш*, p. *lotysz*, v. *Lette*, 't. p.', s. *lätti*, ig. *läti*, līb. *lett'* 'latvisks'. Atv. no *latvis* < **latuvis* vai **latavis*, kura pamatā laikam upe un novads **Latuva* vai **Latava;* sal. Lietuvas upes nos. *Latavà, Latuvà* (Šventojas pieteka Anīkšu rajonā), arī *Lãtupis* (B II 110, Vanagas 1 102, 2 182). Par senajiem baltu novadu nosaukumiem ar *-uva, -ava* sal. *Dainuvà / Dainavà* (arī upe un ezers; pr. **Dainawo*), *Tālava, Bandava*. Vietvārdi ar *lat-* ir arī seno baltu cilšu apdzīvotajos apvidos Ukrainā un Baltkrievijā, to vidū *Лотава* < **Latava* Ukrainā (sal. arī skr. *Л(ъ)тава*, ukr. *Полтáва*), *Лотва* < **Lat(a)va* Baltkrievijā.

Vārds *latvietis* cilmes ziņā tieši saistāms ar seno latgaļu cilti, kuras nosaukums dokumentos ir ar divējādu saknes formu — *lat-* (> sl. *lot-*) un *let-*: 11. gs. Nestora hronikā *лѣтьгола*, vēlākajās krievu hronikās *лотыгола*, 13. gs. Indriķa hronikā latīņu valodā *Lethi (Letthi, Letti)* un *Lethigalli (Letthigalli, Letigalli)*. Šī saknes patskaņa mija parādās arī dažos vietvārdos, piem., lš. *Latavà* kādā 1259. g. dokumentā latīņu valodā ir *Letovia* («rīpa Lettowiae», karaļa Mindauga dāvinājuma raksts).

Latgaļu (letgaļu) cilts un vēlāk tautības nosaukuma pamatā var būt senāks upes nos. **Lata,* kam skaņumijā varēja atbilst **Leta* (Būga). Šādi nosaukumi ir arī Latvijā. Jau 18. gs. J. Lange ar vārdu *latvieši* saistīja Austrumvidzemes upes nos. *Late* (Langes vārdnīcas rokraksta variantā *Lata, Latava*). J. Endzelīns šajā sakarā min *Latupi,* kas ietek Gaujā. Ir arī vietv. *Letes* (piem., *Letes ezers* Beļavā, sal. lš. *Let-anka,* Vilijas pieteka).

Vārda sakne laikam ir ide. **let- / *lot-* > **lat-* 'tecēt' (Būga), no kā **lat-* 'mitrs; purvs, peļķe' (Pokornijs). Sal. gr. *látax* 'piliens', vidusīru *laith (< *lati-)* 'šķidrums; purvs', *lathach (< *latàkā)* 'dūņas, dubļi', korniešu *lad* 'šķidrums', kimriešu *llaid (< *lati̯o)* 'dūņas, dubļi', ssk. *lepja (< *lapjōn-)* 'māls, duļķes', sav. *letto* 'māls'. Bez minētajiem upju nos. sal. vēl arī šādus hidronīmus: *Lator patak* Ungārijā, *Latorica* (1248. g. *Latharcha,* 1270. g. *Lotrucha, Loturcha*) Karpatos (Ukrainā un Slovakijā), *Latanā* Slovakijā (Ūdolīs).

Baltu tagadējie un senākie upju nosaukumi ar *let-* / *lat-* ir g. k. mālzemes un purvu apvidos.

J. Laučute salīdzina vārdu *latvieši* ar ķeltu dzimtu *Lat-ōv-ici*, gallu vietv. *Let-av-ija*, īru *Letha* 'Gallijas rietumdaļa', ģermāņu un ķeltu cilti *Letos, Laetus*.

Par saknes patskaņa *e* raksturu latviešu vārda citvalodu formās (piem., v. *Lette*) J. Endzelīns raksta, ka tas nav droši nosakāms (E IV_2 387, l 5). Citi autori (Blese, Klaustiņš) uzskata, ka forma ar *e* bijusi vispirms laikam lībiešu valodā, bet krievu hronikās vārds ar *e* no somu valodas (LKV X 20271, XI 21335). Uzskats par saknes *e* lībisko cilmi sastopams arī latviešu padomju vēstures literatūrā (Zeids). Šādu uzskatu tomēr liek apšaubīt Latvijas un Lietuvas vietvārdi ar *let-* tādos apvidos, kur lībiešu ietekme maz domājama (*Letes kalni* Kalncempjos — Alūksnes rajona dienvidu daļā, *Leteces* purvs Alūksnē, *Letes* Beļavā, Lubānā, *Letikas* kalns Augkstkalnē, Dobeles rajonā, un Vilcē, Jelgavas rajonā). Arī Lietuvas upes *Latavà* senais latīniskais nos. *Letovia* (< **Letava*) jau minētajā 1259. g. Mindauga dokumentā grūti izskaidrojams ar lībiešu vai vācu valodas ietekmi. Jāsecina, ka eksistējušas cilts (tautības) piederīgo nosaukuma paralēlas formas ar *e* un *a*, bet pirmās latviešu valodā pamazām izzudušas, saglabādamās tikai dažās citās valodās. Formas ar *e* ir tuvākas saknes pamatformai. J. Reiteram 1675. g. tekstā ir latīņu formas *Laettonicae* (adj. vsk. ģen.) un *Laetticē* (adv.; Reiters 1 1 un 14), tātad abos gadījumos ar *ae* [ę]. Patskaņa platā izruna latīņu valodā var būt tradicionāla un atbilst vārda formām Baltijas somu valodās. (Fonētiskā maiņa *ę* > *a* varēja notikt dažās seno letu (letgaļu) izloksnēs teritorijas tālākajos austrumos, no kurienes šī parādība vēlāk izplatījās arī daļā pārējo izlokšņu, resp. mūsdienu augšzemnieku dialektā. Forma *latv-* izlatījās arī citos novados.)

Vārds *latvis* sastopams 17. gs. literatūrā, piem., P. Einhorna rakstos (1649). Vārdnīcā to pirmoreiz min G. Elgers, identificēdams *latvi* ar vidzemnieku, resp. livonieti: «Inflanczyk. Livo. Latwis» (Elg 1 116). Elgeram gan pazīstams arī vārds *latvietis*, ko viņš lieto savienojumā *latviešu zeme*, saprazdams ar to Vidzemi: «Inflanty. Livonia. Wyddu zemme, latwaeszu zemme» (turpat).

Zemgalietis G. Mancelis rakstos lieto tikai adj. *latvisks* («Lattwiska Zemme», Manc II 387), bet kurzemniekam J. Langijam blakus šim adjektīvam («Latwiska zemm» = Lett- oder Churlandt, Lj 135; tātad ar *latvisko zemi* viņš identificē Kurzemi) ir arī subst. *latvisis* («Latwissis (Kursnieks)», Lj 135). Ja šeit nav rakstījuma kļūda, forma var būt no dsk. *latviši*, no kuras kr. *латыши* (Būga; sal. vietv. *Latiši* Mērdzenē, Susējā).

18. gs. paralēli lietoti vārdi *latvis* un *latvietis* (Lange, Stenders), bet 19. gs. dominē forma *latvietis*. Šo formu kā vienīgo

savā vārdnīcā min K. Valdemārs, bet J. Neikena un K. Ulmaņa vārdnīcā tā minēta pirmajā vietā, paralēlformu *latvis* saistot ar lš. *lãtvis* (U I 135). Mūsdienu liter. valodā *latvis* ir poētisms (LLVV IV 610).

Atv. *Latvija* ir samērā jauns vārds. 13. gs. Indriķa hronikā latīniskais nos. *Letthigallia* (1206) un *Letthia* (1209), vēlāk parasti *Lettia* un v. *Lettland.* Latviešu valodā 17. gs. rakstīja par *Latvisku zemi* (Manc II 387; Lj 135— pielīdzinot Kurzemei), 18. gs. par *Latvju zemi* (St I 134) un *Latviešu zemi* (St II 745). Dažu valstu un zemju nosaukumus ar izskaņu *-ija* sāka lietot G. F. Stenders (Augstas gudrības grāmata, 1774; ar A. J. Stendera papildinājumiem 1796). Nav ziņu, ka šie paraugi būtu ierosinājuši darināt arī vārdu *Latvija.* Pagaidām tas pirmoreiz konstatēts lietuviešu valodā, kur tas laikam izveidots pēc šās valodas vārddarināšanas paraugiem. (*Latwija;* sal. Inland, 1837 44.) F. Kuršaitis savā lietuviešu valodas vārdnīcā pielīdzina šo nosaukumu vārdam *Kurzeme* (1870).

J. Alunāns 19. gs. 50. gados darināja jaunvārdu *Latva* (MV 1857 40), bet tas neieviesās valodā. Viņa ieteikums vairāku valstu nosaukumus latviešu valodā darināt ar izskaņu *-ija* pamudināja vairākus autorus lietot arī vārdu *Latvija* (PA 1862 6; V 1 670; A. Kronvalds 1872. g. 19. febr. runā, Kr I 580; E. Dinsbergs, Etnogrāfija, 1876), un jo sevišķi plaši šis vārds kļuva pazīstams ar Auseklа dzeju.

Par vārda *latvietis* cilmi agrāk literatūrā izteikti dažādi nezinātniski uzskati, gan saistot to ar lat. *latus* 'plašs' un Itālijas novadu Lāciju (*Latium*), gan atvasinot no verba *līst* (mežu). J. Alunāns domāja, ka vārds *latvietis* atvasināts no *lāt* 'saderīgi dzīvot' («Lātava jeb Latva ir tā vieta jeb zeme, kur saderīgi dzīvo», MV 1857 40). J. Tērauds saistīja vārdu *latvietis* ar p. *łatwy* 'viegls', kas senāk nozīmējis 'laipns' (Balss 1897 18). A. Becenbergers domāja, ka v. *Lette* 'latvietis' senāk nozīmējis 'lietuvietis'; šādu hipotēzi apcerējis arī K. Būga (B III 863).

Sk. arī: *latgaļi.*

P. Ariste — Balt V 97, B I 457, II 110, III 629 un 863, Bl 4 78,— LKV X 20270, E. Brencis — Dzimtenes Vēstnesis 1912 76, E II 374, 375 un 542, IV_2 388,— RLB KV II 2191, EF 2 343, HF II 89, Ket 188, R. Klaustiņš — LKV XI 21334, R. Klaustiņš un A. Švābe — LKV X 20317, Laučiute — Balt XXIV 58, M-E II 425, Pok 654, M. Siliņš — Valsts vēsturiskā muzeja krājumi, 3. 1931 7—8, J. Stradiņš — Cīņa 1987 300, J. Udolph — IF 86 46—47, W-H I 770, Ф III 318 un 466

laucis — sk. *lauks*[a].

lauks[a] [làuks] 'gaišs; ar gaišu plankumu'; lš. *laũkas, láukas* 't. p.', pr. *lauxnos* (dsk.) 'zvaigznes', *luckis* [lukis] 'malkas šķila' (← 'gaišums'), kr. *луч* 'stars' (← 'gaisma'), apv. 'skals; aizdegts skals; skala vai ugunskura gaisma; uguns mājoklī; krāsa', bulg.

лучá 'stars, blāzma', č. *louč* 'skals', p. *łuczywo* 't. p.', slovēņu *luč* 'gaisma', sav. *liehsen* (< **leuhsna-*) 'gaišs', he. *lukk-* 'gaismot, aizdegt', si. *rúci-* (< **luk-*) 'gaisma, spožums', gr. *leukós* 'gaišs, balts', lat. *lūx* (< **louk-s*) 'gaisma', oset. *rūks* (< ir. **rauhšna*) 'gaišs, gaisma'. Pamatā ide. **leuk-* 'spīdēt, gaišs, redzēt'; skaņumijā **louk-* > b. **lauk-*, no kā la. *lauks*. Ide. **leuk-* no saknes **el-* baltas vai gaišas, spilgtas krāsas apzīmēšanai, no kā arī la. *alnis* (sk.).

Latviešu valodā ir bijusi tendence paplašināt vārda *lauks* nozīmi ('gaišs' → 'jauks, patīkams'): p. *smaczno* 'patīkami, saldi', lat. *suaviter* 'jauki, mīļi, laipni', *iucunde* 'patīkami, jauki' tulkoti 17. gs. ar sinonīmiem *saldīgi, lauki, mīl(ī)gi* (Elg I 503).

Atv. *laukums* 'gaišums, gaišs plankums' («guovij laukums pierē», M-E II 427) → 'klaja vieta'. Dzīvnieku nosaukumi: *laucis* [àu] 'zirgs (vērsis) ar baltu laukumu pierē' (lš. *laũkis*), *lauce, lauķe* 'govs ar šādu plankumu'.

Sk. arī: *lauks*[b], *lūkot, lūsis*.

B II 257, Buck 26, E IV_2 251 un 255, EF 2 344, HF II 108, H. Lommel — Etymologie 126, Mag XX_3 135, M-E II 427, MM III 75, Pok 687, T 151, W-H I 823, Абаев II 435, Гам-Ив 3 85, 114 un 180, To V 179 un 396, Ф II 537, Ц 248

lauks[b] [laũks] 'tīrums'; lš. *laũkas*, pr. *laucks* 't. p.', sav. *lōh* (< **lauh-*) 'krūmiem apaudzis meža klajums', si. *lokáḥ* 'brīva telpa, laukums; pasaule', lat. *lūcus* 'svētbirze' (← 'izcirtums' vai 'izcirtums, laukums pie birzes'). Pamatā ide. **leuk-* 'spīdēt, gaišs; redzēt', no kā arī adj. *lauks* 'gaišs' (sk. *lauks*[a]). Subst. *lauks* sākotnējā noz. 'gaiša (klaja) vieta'. Substantivējoties notikusi zilbes intonācijas maiņa.

Tās pašas cilmes *lauce* [aũ] (apv.) 'klajums mežā': «No lopiem aizsargātā egļu audzē tukšās vietas — lauces — ieņēmuši bērzi» (P. Lejiņš.— Sētā un Druvā, 1938 40 664).

Apst. *laukā* ir vārda *lauks* sens lok.

B II 387 un 670, Buck 1305, E IV_2 251, I 44 un 601, EF 2 343, E-H I 722, Euler I 40, Kl 445, M-E II 426, MM III 113, Pok 687, T 151, W-H I 828, To V 147

laulāt [laũlât]. Aizguvums; no līb. **loulattə* (> *lōlattə*) vai ig. *laulatama* 'laulāt', kam pamatā līb. *loulə*, ig. *laùlma* 'dziedāt'. Iespējams, ka vārds no lībiešu valodas vispirms aizgūts Rīgā (Endzelīns). Taču iespējams arī, ka katoļu priesteri un mūki letgaļu u.c. senlatviešu reliģiskajā aprūpē ieviesa baznīcas rituāla terminus, kas bija izveidojušies lībiešu draudzēs.

16. gs. tekstos minēts verbs *salaulāt,* divd. *laulāts* un subst. *laulība;* piem.: «laulāta dzīgošana [dzīvošana]» («loulate sigoschen», Cat 268), «laulāta sieva, laulāts vīrs» («loulate Szewe», «loulate Wyre», Ench 65,) «laulāts draugs» («loulate Drouge», Ench 66), «salaulāju es tos kopan»(«salloulayo es thos kopan», turpat), «kopan salaulājis» («kopan Szaloulais», turpat), «svēta

laulība» («sweete Loulibe», Ench 65), «tā laulība» («tha Loulibe», Cat 263), «laulības gredzenus devuši» («loulibes Gredtczennes deuwussche», Ench 66).

Atv. *laulība* savukārt no latviešu valodas aizgūts lībiešu valodā *(loulib)*.

Ide. pirmvalodā nav bijis laulāšanas un laulību nosaukumu (Šrāders, Trubačovs), tāpēc nav vienotas terminoloģijas ide. valodās.

Buck 101 un 1457, E III_2 250, EF I 71, Ket 203, M-E II 428, Schrader I 215, SKES 282, Zeps 1 143, Zēv 2 330, Tp 3 146

lauma [laũma], apv. *laume*; lš. *laũmė* 'mitoloģiska būtne, kas parasti dara ko ļaunu'. Prūsijas vietv. *Laumygarbis* («Laumas kalns») rāda, ka arī prūšiem bijis atbilstošs mitioloģiskas būtes nosaukums. Narevas baltu (jātvingu?) izloksnē *łauma* 'laime'. Ar baltu vārdiem saistāms oset. *réwa* 'velns, mājas gars', afg. *ráwai* 'velns', *rəve* 'ragana' (< **lau-)*.

Latviešu tautas tradīcijās *lauma* figurē gan kā pārdabiska būte, gan burve, pūšļotāja. «Latviešu folklorā ir izzudusi starpība starp raganu, laumu un spīganu . . Ticējumos raganas, laumas un spīganas ir sieviešu dvēseles, kas, atšķīrušās no miesas, apmeklē kaimiņus, lai tiem kaitētu — pienu atņemtu, kustoņus maitātu» (LBV II 562). «Lauma ir tāda burvene, kas izlien no savas ādas un pataisās par mušu, žagatu jeb par kādu citu putnu jeb kustoni un tad skrien pa gaisu apspļaudīt citu lopu ganīkļus» (turpat, 563). «Lauma . . cēla krusu un tāpēc allaž rādījās vētrainos gaisos. Kad saule spīdēja, tad tā sukāja savus matus, kad sniga, tad purināja gultu, tā ka spalvas putēja . .» (turpat, 626). Dažās tradīcijās laumai ir bijusi arī pozitīva loma: «tā gādājuse par liniem un ņēmuse vērpējas savā zināšanā (D. Ozoliņš — DL Piel 1892 I 26), tā bijusi arī lopu audzētāja blakus Govju Mārai (turpat, 1893 X 153).

Laumu salīdzina ar gr. *Eleútheros* (= romiešu veģetācijas dievs *Līber;* Gāters) un dzemdību dievi *Eleúthyia* (Frenkels), kuru nosaukumu pamatā laikam ir ide. **leudh-* 'augt (garumā, augstumā)', no kā arī la. *ļaudis* (sk.). Ide. **loudh-mē/mā* > b. **laumē, *laumā* (Gāters).

Narev. *łauma* 'laime' rāda, ka saplūduši jēdzieni 'lauma' un 'laime'; no tā laikam *laumas* pozitīvais raksturs dažās tradīcijās.

Pēc citiem uzskatiem vārds *lauma* saistāms ar *ļauns,* pr. *aulāut* 'mirt' (Blese) vai kr. *ловúть* 'ķert, tvarstīt; medīt' (Zolmsens), vai arī ar la. *veļi, velns,* lš. *lavónas* 'līķis' (Mikola). (K)

Bl 6 231, Buck 1500, EF 2 345, HF I 455, Gāters — KZ 73 52, KK 29 195, M-E II 428, Pok 684, Šm 5 65, Zinkevičius 1 14, 2 75, Абаев II 405, Ив-То 3 191, То V 156

launags [laũnags]. Aizguvums; no s-u. **lounag,* no kā ig. *lõunag* 'dienvidi; pusdiena' (s. *lounas* 'dienvidrietumi; pusdiena, otrās brokastis', līb. *lę̄nagist, lūnagist* < **lounakisęt* 'pusdiena').

Aizg. ir ļoti sens, tā pamatā laikam ir Kursas somugru substrāts, no kura arī lš. apv. (Klaipēdas) *laũnagas* 'launags, vakariņas' (Frenkels). Atv. *palaunags,* apv. *palaunadze, palaunaģis* (lš. *palaunagė*).

Aizg. senāko nozīmi laikam pauž kursenieku izloksne, kur *launags* 'pusdiena', *launads (*launadzis)* 'dienvidu vējš', bet *palaunags* 'pēcpusdiena' (ar *pa-* 'pēc'; K-P 47 un 57). Atv-a *palaunags* nozīme latviešu valodas izlokšņu vairākumā un liter. valodā pārnesta uz vārdu *launags.*

EF 2 346, Ket 191, Mägiste 1425, M-E II 429, Schmid 3 264, SKES 305, Zeps 1 143

laupīt [làupīt]; lš. *laupýti* 'lupināt, lobīt', kr. *лупи́ть,* ukr. *лупи́ти* 'lobīt, mizot; plēst', bulg. *лу́пя, лю́пя* 'notīru, nolobu, nomizoju', č. *loupiti* 'laupīt', p. *lupić* 'mizot; laupīt', si. *lōpáyati* 'aplaupa, ievaino'. Pamatā ide. **leup-* 'mizot, (no)lauzt'; skaņumijā **loup-* > b. **laup-,* no kā la. *laupīt.*

Vārds *laupīt* ir verba *lupt* (sk.) kauz. No noz. 'mizot, lupināt' (apv. «laupīt ābolus, kartupeļus, olas») → '(ar varu) atņemt'. Par noz. pārnesumu sal. oset. *stīğyn* 'dīrāt, mizot; laupīt'; si. *lúñcati* 'plūc': *lúņṭati* 'zog, laupa'; ssk. *reyta* (< ģerm. **rautjan*) 'plūkt': vlv. *rüten,* vh. *ruten, ŗuyten* 'laupīt, postīt'; go. *birubōn* 'izvilkt', ssk. *reyfa* 'plūkt, laupīt': v. *rauben* 'laupīt'.

Sk. arī: *lops.*

Buck 555, 791 un 1416, EF 2 391, Jēg 7 84, KK 6 37, Mach 341, M-E II 429, MM III 108, Pok 690, T 164, Tp 6 157, Ф II 534

lauva [laũva]. Aizguvums; no vv. *louwe* 't. p.' (v. *Löwe*), kas no ģerm. **laujan,* kura pamatā lat. *leō* (ģen. *leōnis*) 't. p.' Vārds ir Tuvo Austrumu cilmes.

Balstoties uz lš. *liũtas* 'lauva', kr. *лютый зверь* 'zvērs, lauva', V. Ivanovs secina, ka bijis b-sl. un ģerm. kopīgs lauvas nosaukums ar sakni **liu-* (vai arī ģermāņu apzīmējums, ko aizguvuši balti un slāvi). Ja tā, tad latvieši šo vārdu jau sen zaudējuši, un tā vietā stājies aizg.

Latviešu valodā aizg. vispirms minēts formā *lavis* («Lawis», Manc I 119, Lj 137). Bībeles fragmenta tulkojumā G. Mancelis raksta «plēsīgs zvērs», tikai parindē precizējot to ar vārdu *lavis* (Manc 4_2 488), un J. Langijs paskaidro šo vārdu ar «briesmīgs zvērs». 17. gs. otrajā pusē arī formas ar *-au-: lauve* («lauwe māte»), *lauvins* («lauwins», Elg 1 204) un *lauva* (1 195). (Iespējams, ka *lauve* domāta mātīte un vārds «māte» pievienots paskaidrojumam.) Forma *lauva* lietota arī pirmajā Bībeles tulkojumā (Gl 1 1189), un tā ieviesusies liter. valodā (St II 398, V 1 224). Uzvārds *Louvis* jau 16. gs. (Bl 1 206).

Buck 185, Kl 448, M-E II 431, W-H 785, Zēv 2 190, Ив — Б-сл иссл 1984 79

lauzt [laûzt]; lš. *láužti* 't. p.', a-s. *to-lūcan* 'sagraut', a. *luck* 'laime' (← 'iežogoti tīrumi, ko sadalīja pēc lozēm, resp. lauztiem kociņiem',

Makovskis), vlv. *lūken* 'vilkt, plūkt', si. *rujáti* 'salauž, sagrauj', lat. *lūgēre* 'sērot' (← 'būt satriektam'). Pamatā ide. **leuĝ-* 'lauzt' (kas radniecīgs ar **leug-* 'liekt' no saknes **el-* : **l-eu-* 'liekt'; sk. *elkonis*). Skaņumijā **louĝ-* > b. **lauž-* > la. *lauz-*, no kā *lauzt*, iter. *lauzīt*, apv. *laužņāt*.

Saknes zudumpakāpē **lŭĝ-* > b. **lŭž-* > la. *lŭz-*, no kā *lūzt*. Ar īsu saknes patskani apv. *luzbas* 'šķembelītes': «kad akmeņus dauza, tad luzbas lec» (E-H I 763), *luzbot* [uô] 'spalot, atplaisāt': «luzbuo arī dzelzs' (turpat). Attiecībā pret *lūzt* verbs *lauzt* ir kauz.

Atv. *lauskas, lauza, lauznis, laužņi, lūžņi.* (K)

Buck 562, EF 2 347, Jēg 7 98, M-E II 432, MM III 64, Oxf 539, Pok 686, T 152, W-H I 830, Куркина — Эт 1972 69, Маковский 105, Мельничук 1 8, То — Эт 1963 256

lāva [lâva]; lš. *lóva* 'gulta', *lovỹs* 'sile, mulda; gultne', kr. *лáва* 'plosts, steķi; (apv.) pie sienas piestiprināts sols', bulg. *лáвица* 'plaukts, sols', č. *lava*, p. *ława* 'sols'. Vārds laikam saistāms ar si. *láva-, lunā́ti* 'nogriež' (Ūlenbeks, Pokornijs), kuru pamatā ir ide. **leu-* 'nogriezt, atdalīt'. Skaņumijā **lāu-*, no kā b. **lāu̯ā-* > la. *lāva*. Tādā gadījumā vārds sākotnēji 'atdalīta (plēsta) šķila, dēlis' → 'sastiprinātas šķilas, dēļi (sēdēšanai, gulēšanai)'.

17. gs. *lāva (lāve)* bija sin. vārdiem *sols* un *krēsls* (Elg I 192).

Narevas baltu (jātvingu?) izloksnē *ławe* 'laiva' var būt vai nu vienas cilmes ar la. *lāva* ('šķila' → 'izdobta šķila, vienkocis'), vai arī ar *laiva* (sk.).

B II 170, Brence 1 256, Buck 480, EF 2 387, Mach 322, M-E II 442, MM III 106, Pok 681 (682), T 153, Zēv 2 259, Zinkevičius 1 15, 2 75, Ф II 444

lavīties [lavîtiês] 'paslepus virzīties, zagties'. Refl. no apv. *lavīt* 'ķert, tvert', kas ir aizg. no krievu valodas: *ловúть* 'ķert, tvarstīt; medīt'. Sal. folklorā: «Pūš vējiņš, čaukst lapiņas, Lavij mani sveši ļaudis» (LD 13316). Refl. *lavīties* nozīmi ietekmējis v. *lavieren* 'piesardzīgi rīkoties; laipot'. Kr. *ловúть* pamatā ide. **lāu-* 'laupīt, iegūt; baudīt'.

Aizg. *lavīties* minēts 18. gs. vārdnīcās (= v. *lavieren;* St I 136, atsaucoties uz Langi). (K)

E I 93, EF 2 348, Kl 426, M-E II 433, Pok 655, Ф II 508

lazda; lš. *lazdà* 'nūja, koks; lazda', pr. *laxde* [lagzde] 'lazda', kr. *лезговый opéx* 'meža lazda'. Pamatā ide. **lēĝh- : *ləĝh-* 'lazda' (Pokornijs), kas laikam saistāms ar sakni **leĝ-* 'vākt, lasīt'; ide. **ləĝh-* > b. **laž-*, no kā **laž-dā-* > la. *lazda*. (Pied. kā vārdos *bār(z)da, glīzda, li(g)zda.*) Apv. *lagzda* no **lazgda* (Endzelīns). Citas apv. formas *le(g)zda, le(g)zds, lagzds, lazds.* Lietuviešu vārdā no izloksnēm neregulārs *z* (gaidāmā *ž* vietā).

Pēc cita uzskata (Lidēns) *lazda* saistāms ar arm. *last* 'plosts, laiva, kuģis'.

E II 266, IV₂ 251, I 390, EF 2 348, L I 63, Lanszweert 143, M-E II 399 un 433, Pok 660, Schmalstieg 2 34 un 267, T 153, Гам-Ив 3 637, To V 47, Ф II 476, O. C. Широков — Balt XX 17

laža — sk. *palags, lēzens.*

lebeze 'nekārtīgs cilvēks'— sk. *slampāt.*

lēca [lę̄ca]. Aizguvums; no skr. *ляца* 'lēca (augs)' (biežāk skr. *ляча*), kura cilme ir nezināma. Pēc ieapaļām, plakanām lēcu sēklām K. Lībietis ar to pašu vārdu apzīmēja acs sastāvdaļu un optisko piederumu (SDP 1873 IV 47). Šāds attiecinājums pēc v. *Linse* 'lēca' parauga.

EF 2 359, M-E II 455, Sab 8 154, Sanders 16, Ф II 553

lecekts, apv. *leceklis, leceknis* u. c. Pamatā ide. **lek-* 'liekt', no kā arī *lekns* (sk.). Sākotnēji 'vieta ar ieliekumu, iedobe (kur ieplūst virca un ir ļoti trekna zeme)'.

EF 2 352, M-E II 443

ledus [lę̄dus]; lš. *lẽdas,* apv. *ledùs,* pr. *ladis,* kr. *лёд,* č. *led,* p. *lód* 't. p.' Pamatā ide. **ledh-* 'ledus', kas laikam ir vienas cilmes ar **leidh-* 'slidens, slīdēt' (: **el-edh- : el-eidh-*), no kā la. *slīdēt* (sk.). Tādā gadījumā vārdam *ledus* atbilst cilmes ziņā gr. *líthos* 'akmens; akmens bluķis; dārgakmens'.

Buck 69, E III₂ 148, Eckert — ВСЯ 1959 IV 116, EF 2 350, HF II 122, Lanszweert 71, M-E II 445, Pok 960, Schmalstieg 2 336, T 154, To IV 410, Ф II 474, Ц 238

leiputrija [leĩputrija]. Pamatā vārds *liliputs* (a. *Lilliput* Dž. Svifta romānā, 1726), kas atveidots latviešu valodā formā *lillputs:* «Lillputu zeme» (P. E. Stolls, Jauna boksterēšanas un lasīšanas grāmata, 1813). Apzīmējums tautas etimoloģijā pārveidojies par *Leiputru zemi* (V. Pantenijs — LA 1835 35), *Leiputriju* un *Lejputriju* (J. Māters — BZ 1878 8), tātad par šķietamu salikteni no vārdu *leja* (vai *liet*) un *putra* atv-iem. J. Zvaigznīte darināja vārdu *leiputrieši* (Par maleniešiem, 1860).

LKV XII 22999, M-E II 447

leja; go. *undarleija* 'zemākais, mazākais', gr. *leimṓn* 'mitra, zālaina vieta, mitra pļava'. Pamatā ide. **lei-* no saknes **el-* 'liekt', no kā arī *elkonis* (sk.); saknes zudumpakāpē **ḷ-ei-* > **lei-*, no kā b. **lei-ā-* > **lei-i̯a* > la. *leija* (tā vēl 19. gs. tekstos) > *leja.*

No ide. **lei-* dažādās valodās atvasināti gan cilvēka ķermeņa, gan tā locekļu un kustību apzīmējumi (sk. *līgt*), gan arī zemu vietu apzīmējumi ar sākotnējo noz. 'ieliekts, ielīcis' → 'zemes ieliekums, ieleja'. Tā izveidojusies arī vārda *leja* nozīme.

Zemas vietas parasti ir mitras, tāpēc saknes atv-u semantika attīstījusies arī šādā virzienā: 'mitrs' → 'gļotains, lipīgs' (sk. *slieka*) → 'slidens' (sk. *slīdēt*) un 'mitrs; padarīt mitru, liet' (sk. *liet*).

Sk. arī: *laist, laitīt, liegt, liekņa, liels*[b], *līgot, ligt, slīdēt.*

Buck 27, EF 2 365, Fei 518, HF II 97, M-E II 447, Pok 307

leka 'plaukstas locītava'— sk. *laksts.*

lēkme [lèkme]. Atv. no verba *lēkt* (sk.) ar pied. *-mē-* (kā vārdos *likme, sekmes*). Nozīmes pamatā refl. *lēkties* noz. 'rasties, notikt'. Vārda *lēkme* nozīmes attīstība: 'notikums, sekas' → 'nelaime, slimība' → 'slimības vai jūtu īslaicīga spēcīga izpausme' («klepus lēkme», «dusmu lēkme»). Par vārda sakaru ar verbu sal.: «.. no tiem pašiem mērnieku laikiem kā lēkme lēcās — no tiem tūliņ šāds [nekārtīgs darba darītājs] pārgriezās» (Kaudzītes. Mērnieku laiki, [1879], 1980 13).
E 1 333, M-E II 457

lekmenis 'purvaina pļava, muklājs'— sk. *lekns*.

lekns [lękns]; lš. apv. *lė̃kna* 'zema pļava', *lekmė̃nė* 'peļķe, lāma'. Pamatā ide. **lek-* 'liekt, lēkt' (no kā arī *lēkt,* sk.). Vārda *lekns* senākā noz. 'liekts' → 'tāds, ko veido ieliekums, iedobums' → 'zems (par vietu), trūdvielām bagāts': «leknā vietā laba zeme» (E-H I 732). Par formu un nozīmi sal. no *liekt* adj. *liekns* 'zems, mitrs, trūdvielām bagāts' (M-E II 495).

Citā nozīmes attīstības virzienā *lekns* 'tāds, kas liecas' → 'mīksts, sulots': «lekna zāle; lekni zāles kušķi» (M-E II 448). Izteikts uzskats, ka šī nozīme izveidojusies adj. *trekns* ietekmē (Endzelīns), bet tā varēja izveidoties arī patstāvīgi.

Ar noz. 'zems, mitrs' saistās vairāki atv-i: apv. *lekmenis* 'purvaina pļava, muklājs' (M-E II 448, E-H I 732; sal. lš. *lekmė̃nė* 'peļķe, lāma; purvs, slīkšņa, muklājs'), *lekminis* 'staigna vieta, pļava'. Paralēli izlokšņu formas ar saknes *ē: lēkns* [ȩ̄] 'lekns', *lēkna* 'mitra, auglīga zeme' (lš. *lėkna* 'zema, mitra pļava'), *lēkužas* [ȩ̄²] 'liela mitra pļava'.

Sk. arī: *lecekts, ļeka.* (K)

EF 2 352, M-E II 448

lēkns 'lekns'— sk. *lekns.*

lēkt [lèkt]; lš. *lė̃kti* 'lidot, laisties, skriet', kr. *лететь* (psl. **lěktěti*) 'lidot, laisties', č. *létati,* p. *latać* 'lidot, skraidīt', ssk. *leggr* 'kāja, augšstilbs', a. *leg* 'kāja', gr. *láks* 'ar kāju, ar pēdu'. Pamatā ide. **lek- : *lēk-* 'liekt, lēkt' no saknes **el-* 'liekt', no kā arī *elkonis* (sk.); **el-k- : *l-ek-*. La. *lēkt,* tag. *lecu* [ę] (apv. *lēcu* [ȩ̄]), pag. *lēcu.* Apv. *lekt,* tag. *lecu* [ę], pag. *lecu.*

Par noz. pārnesumu 'liekt' → 'lēkt' ('izdarīt kustību, saliecot un strauji iztaisnojot ķermeni') sal. ide. **keub- 'liekt'* atv-us lat. *cubitus* 'elkonis': v. *hüpfen* 'lēkt'.

Iter. *lēkāt, lakstīt,* kauz. *lecināt* (apv. *lēcināt*). Subst. *lēkši,* no kā adv. *lēkšus, lēkšiem.* Substantivēts verbāladj. (pag. pas. divd.) *lēkts* («saules lēkts»), kam blakus apv. *lękta, lēks* [ȩ̄]: «aizgāju siena pļautu pirms saules lēka» (M-E II 457).

Sk. arī: *lakstīties, laksts, lakt, lakta*[a], *lēkme.*

Buck 688, D I 159, E 1 623 un 771, EF 2 353, HF II 82, M IV 109, Mažiulis 6 276, M-E II 458, Pok 673, T 156, Мартынов 1 66, Ф II 488, Ц 239

lēkužas 'liela mitra pļava'— sk. *lekns.*

lelle [lel̃le]; lš. *lẽlė, lėlẽ,* bkr. *ляля* 'lelle, bērniņš'. Pamatā mazbērnu runā atkārtotā zilbe *le,* no kā arī la. apv. *lelot* [uô], *lellot* [lęl̃luôt] 'aijāt': «Aijājies, lellojies, Mans mazais bāleliņ» (LD 1897 var.), *lēlot* [lęluôt] 'aijāt, apmīļot': «Viņš mūs kā ganiņš lēlojs, Nedz bārgi nosodījs» (K. Fīrekers — Adolphi 3 26). No **lele* ar ekspresīvu otrā plūdeņa garinājumu *lelle.*

Sk. arī: *lolot.*

EF 2 354, M-E II 449, Pok 650, Sum 158, Ф II 479

lelot, *lēlot* 'aijāt'— sk. *lelle, lolot.*

lemesis; lš. *lẽmežis* 'arkla daļa, pie kuras piestiprina lemesi; lemesis', kr. *лéмех,* č. *lemes,* p. *lemiesz* 'lemesis'. Atv. no verba *lemt* (sk.) tā senākajā nozīmē 'lauzt'.

Pēc cita uzskata (Otrembskis) vārds ir aizg. no krievu valodas.

B I 452, Bl 6 233, E I 98, EF 2 354, M-E II 449, J. Ostrębski — Donum B 363, Ф II 480

lemmuris, *lempuris* 'muļķis'— sk. *lempis.*

leṃpis [lèmpis], apv. [em̃, em̃²]; lš. *lemtūtà, liùmba, lum̃bis* 'lempis, muļķis'. Vārds ir izveidojies, saplūstot divējas cilmes atvasinājumiem.

1. Pamatā ide. **lem-* '(sa)lauzt, (sa)lūzt; salauzts, mīksts', no kā arī *ļimt* (sk.). No šās saknes **lemis,* ar ekspresīvu *m* garinājumu **lemmis* > *lempis;* par *mm* > *mp* sal. apv. *lemmuris : lempuris* 'muļķis; kucēns, kas vēl nevar lāgā nostāvēt («mīksts»)'. Izloksnēs un sarunvalodā ekspresijai mīkstināts ieskaņas līdzskanis: *ļempis, ļemma* 't. p.' Ekspresijai dažiem vārdiem *mp* > *mb: lembis* (LD 10569, 11 var.), *lembāns* [lęm̃bāns] «liels, izguris, izlaidies cilvēks» (E-H I 733).

Nozīmes attīstība: 'kas lūst; kas liecas, līgojas' → 'kam nav stingras stājas; mīksts, ļengans'. Sal. apv. *lempausis, ļempausis* 'lempis' ← 'cilvēks, kam ir ļenganas, noļukušas ausis'.

Tās pašas cilmes ir apv. *ļumt* 'salīkt, sagumt' un atv-i *ļumba, ļumbis, ļumpis* 'lempis' (arī *lumt : lumpis*).

2. Pamatā ide. **leb- / *lep-* 'ļengani, slābi nokarāties' ar *n* > *m* infiksu, no kā arī *slampāt* (sk.); blakus adj-am *lempīgs* ir apv. *slempīgs.* Par to, ka blakus saknei **lem-* pamatā bijis arī **lep-,* sal. apv. *lepausis, ļepausis, ļēpausis* 'neveikls cilvēks, muļķis' blakus formām *lempausis, ļempausis.*

Bijusi abu sakņu atv-u kontaminācija.

Pēc senāka uzskata (Endzelīns, Tomsens, Ķetunens) *lempis* ir aizg. no lībiešu valodas (līb. *lem̃p* 'lempis'), bet vēlākie pētījumi (Būga, Frenkels) rāda pretējo aizgūšanas ceļu. (K)

B I 298, II 412, EF 2 380, Ket 188, M-E II 450

lemt [lèmt], apv. [em̃, em̃]; lš. *lem̃ti, lémti* 'lemt, noteikt, izšķirt', pr. *lembtwey* 'lauzt', kr. *ломúть,* ukr. *ломúти* 'liekt, locīt, lauzt', p. *łomić* 'lauzt', sav. *lemjan, v. lähmen* 'paralizēt' (← 'salauzt'). Pamatā ide. **lem-* '(sa)lauzt, (sa)lūzt; salauzts, mīksts' laikam

no saknes **el-* 'liekt' (no kā arī *elkonis,* sk.); **el-m- : *l-em-*. Nozīmes pārnesums: 'lauzt' → 'mainīt uzskatu, izšķirties par ko' → 'noteikt, spriest'. Nozīmes pārnesumu varēja ietekmēt apstāklis, ka lēmuma vai sprieduma pasludināšanu senatnē dažkārt pavadīja simbolisks akts — kociņa, spieķa pārlaušana. Baltu tautās bija izplatīta arī zīlēšana (dievu lēmuma izzināšana) ar laužamiem kociņiem.

Sk. arī: *aplams, lāma, lamāt, lamatas, lemesis, loms, ļimt, slamstīties.*

Bl 6 233, E IV_2 252, EF 2 354, Kl 419, Mažiulis 6 70, M-E II 450, Pok 674, Stang 3 33, T 162, Маковский 102, To V 255, Ф II 516

lence [leñce]; lš. *lénkė* 'ieplaka, grava, iedobums; līkums', č. *léč* 'cilpa', ssk. *lengia* 'siksna'. Atv. no *lenkt* (sk.) šā vārda senākajā nozīmē 'liekt': *lence* sākotnēji 'liekts vai lokans priekšmets' (apv. *lence* 'cilpa').

EF 2 356, M-E II 450

lencēt 'iet ar līkumu'— sk. *lenkt.*

lendze 'lence, mezgls, cilpa'— sk. *lenkt.*

lenkt [lènkt]; lš. *leñkti* 'liekt, tīt; dzert'. Tās pašas cilmes kā *liekt* (sk.); no b. **lenk-tei/ti* > la. *lenkt* ar *-en-* no kursiskajām izloksnēm. Formas variācijas ir pamatā semantiskajai diferenciācijai. Iter. *lencēt* (apv.) saglabājis senāku noz. 'iet ar līkumu'. Senu semantiku pauž arī apv. (kursenieku) *lēnkt* («lênkt») < *lenkt* 'liekt, velvēt', *lēnkties* («lênkties») 'liekties', *lēnkum* («lênkum», siev.) 'locītava' (K-P 47).

Paralēli formām ar *-k-* baltu un slāvu valodās ir tās pašas cilmes **leng-* 'liekt', no kā kursen. *lendze* [leñdzę] 'lence; mezgls, cilpa' (Plāķis 3 97, M-E II 451); sal. lš. *léngė* 'ieleja, bedre', *léngti, leñgti* 'kļūt vājam, nīkt' (← 'liekties, salīkt'), *lengnytis* 'liekties, pazemoties', kr. *ляга (< *lengā-)* 'peļķe, dīķis, purvs'. Šās cilmes vietv. *Lendži, Lengavas, Ļengas pļava* (Rāmuļos; sal. *Ļenkas purvs* Matkulē) un ar saknes pastkaņa miju upe *Langa* (Nīcgalē), *Langa purvs* (Ikšķilē u. c.), *Landze* (pie Piltenes). Sal. seno kuršu vietv. *Palanga* (lš. *Palangà*). (K)

Sk. arī: *aplenkums, lence, leņķis, ļengans.*

B III 193, EF 2 356, KK 23 193, M-E II 451, T 159

lēns [lę̄ns]; lš. *lėnas* 'lēns, mierīgs', kr. *лень* 'slinkums', č. *líný* 'lēns, slinks', p. *leń* 'sliņķis', lat. *lēnis* 'maigs, gauss'. Pamatā ide. **lē- : *lei-* 'palaist, atlaist; ļaut', no kā arī la. *laist* (sk.). No šās saknes ar pied. *-no-* atvasināti adjektīvi ar noz. 'mierīgs, maigs' → 'lēns'.

Sk. arī: *lēts.*

B I 298 un 452, Buck 970, EF 2 355, M-E II 460, Pok 666, T 157, W-H I 782, Ф II 482

leņķis [leñķis]; lš. *lénkis, lenkė* 'ieplaka, grava, iedobums'. Atv. no verba *lenkt* (sk.) šā vārda senajā nozīmē 'liekt' (apv. *leņķis*

'kakts'). A. Kronvalds ieteica šo vārdu (gan formā *leņķe*) lietot atbilstoši v. *Winkel* 'kakts, leņķis', tātad arī ģeometriskā jēdziena izteikšanai (1872, Kr I 480).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds ir aizg. no lietuviešu valodas.

EF 2 356, M-E II 452

lēpa 'ķepa'— sk. *lapa.*

lepecis 'neveikls cilvēks; cilvēks, kas mēdz daudz gulēt'— sk. *slampāt.*

lēpes [lẽpes], vsk. *lēpe;* lš. *lėpė* 'ūdensroze'. Botānikā par lēpēm sauc dzeltenās ūdensrozes (Nuphar luteum) un sīkās lēpes (Nuphar pumilum), bet izloksnēs arī baltās ūdensrozes un mållēpes. Visiem šiem augiem ir lielas lapas, ar ko saistīts to nosaukums: vārds ir tās pašas cilmes kā *lapa* (sk.). Pamatā ide. **lep-* 'mizot, (no)plēst, (no)šķelt', no kā ar pārnesumu izveidojusies subst. noz. 'plāns, plakans priekšmets'. Apv. *lēpene, lēpa* [ẽ] 'lēpe', *lēplapa* 'lēpju lapa'.

EF 2 339, M-E II 461, Pok 679, Барбот — Б.-сл иссл 60

lepns [lępns]; lš. *lepnùs* 'izlepis; vājš, nespēcīgs, vārgs, augstprātīgs, lepns', gr. *leptós* 'mizots, plāns, smalks; vārgs, noliesējis' (: *lépein* 'mizot'), lat. *lepidus* 'košs, piemīlīgs; izlutināts'. Pamatā ide. **lep-* 'mizot, (no)plēst, (no)šķelt', no kā arī *lapa* (sk.; Frenkels, Pokornijs). Nozīmes attīstība: 'mizot, noplēst' → subst. 'nomizotā, noplēstā kārtiņa, plūksniņa' (gr. *lepós* 'miza, āda') → adj. 'plāns, vājš, nespēcīgs' (gr. *leptós*) → 'izlutis, izvēlīgs' → 'lepns'. Adj. *lepns* no verba *lept* 'izlutināties, tapt lepnam', biežāk atv. *izlept* (lš. *lèpti* 'lupt, lobīties; izlutināties, izlept'). Iter.-dur. *lepot* [lępuôt], *refl. lepoties.*

Iespējams, ka vārdu *lept* un *lepns* nozīmes veidošanos ietekmējuši hom. saknes **lep-* 'ļengani, slābi nokarāties' atv-i, kas saplūduši ar **lep-* 'mizot' atv-iem. (Par hom. sakni sal. *slampāt.*)

B II 251, Bl 6 181 un 195, Buck 1148, EF 2 358, HF II 105, M-E II 452, Pok 678, W-H I 785

lepurs 'cilvēks, kas nemāk uzvesties'— sk. *slampāt.*

lērums [lẽrums]. Aizguvums; no v. *Lärm* 'troksnis', kas savukārt no it. *allarme* vai fr. *alarme* 'trauksme' ('sauciens pie ieročiem'; pamatā lat. *arma* 'ieroči'). Aizg. sākotnējā forma *lērms* (St I 139), bet 19. gs. jau *lērums* (U I 139, V 2 115).

Kl 424, M-E II 461, P 361, Zēv 2 71

lēss 'kopā saaugušas saknes, kas sedz ūdens virsu'— sk. *liesa.*

lēst [lẽst]; lš. *lèsti* 'ar knābi uzlasīt', go. *lisan* 'uzlasīt, ievākt', ssk. *lesa* 'vākt, uzlasīt; ieaust', a-s. *lesan* 'vākt'. Pamatā ide. **les-* 'vākt, uzlasīt', no kā la. apv. *lest* 'ar knābi uzlasīt', skaņumijā *lēst* ar atvasinātu noz. 'skaitīt, rēķināt' (senākās formas: *lēst,* tag. *(es) lešu,* pag. *lēsu*). Noz. 'skaitīt, rēķināt' izveidojusies vai nu no 'uzņemt, uzlasīt (pa vienam, pēc kārtas)', vai no vārda attiecinājuma uz pavedienu kārtošanu auduma metos ('skaitot

kārtot'). Par matemātikas terminu vārds akceptēts 20. gs. 20. gadu sākumā (ZTV 83, arī *aplēst;* atv. *lēse* 'rēķins', 34).
Sk. arī: *lasīt.*
EF 2 359, Fei 331, Kl 436, M-E II 454 un 462, P 373, Pok 680, Stang 3 31, T 160

lēts [lę̄ts]; lš. *lėtas* 'lēns, mierīgs, rāms', lat. *lētum* 'nāve, gals, bojāeja' (← 'palaišanās'). Vārds ir tās pašas cilmes kā *lēns* (sk.): atv. no ide. **lē-* 'laist, palaist, atlaist; ļaut' ar pied. *-to-*; b. **lētas* > la. *lēts.* Vārda sākotnējā noz. 'gurds, slābans' ('palaists, nolaists') → 'lēns' → 'viegls': «Tev, puisīti, lēta daba, Tu ar mani nedzīvosi» (LD 10810). No 'viegls' → 'par mazu maksu pērkams, pārdodams'. 17. gs. vēl dominēja vārda noz. 'viegls' (lat. *facilis,* Elg I 506; sin. *lētīgs, viegls, vieglīgs*). 18. gs. adj. *lēts* jau saistīts ar cenu (St I 140), bet adv. *lēti* pirmām kārtām vēl nozīmēja 'viegli, lēni' un verbs *lētīt* 'atvieglot, mīkstināt, remdināt' (turpat). Šis senākās nozīmes saglabājušās saliktenos *lētticīgs,* apv. *lētdabīgs, lētprātīgs* 'vieglprātīgs', *lētsirdīgs* 'maigs, līdzcietīgs, padevīgs' (dažās izloksnēs arī 'viegli sadusmojams, ātrs'; M-E II 463).
B I 452, Buck 827, EF 2 355, M-E II 463, Pok 666, T 157, W-H I 787

lēvenis [lē̃venis], apv. [è, ê]. Pamatā ide. **leu-* 'liekt' (vai 'lauzt', Būga; sal. paplašinātās saknes **leug-* 'liekt', **leuĝ-* 'lauzt'), stiepuma pakāpē **lēu-* > b. **lēu̯-* > la. *lēv-,* no kā *lēvenis.* (Ide. **leu-* laikam no saknes **el-* 'liekt', no kā la. *elkonis,* sk.) No 'liekt, lauzt' → subst. 'ieliekums, ieleja', apv. 'purvaina, līgana vieta, izskalots krasts'. (Vietv. *Lēvenis* — purvaina pļava Trikātā; sal. Lietuvas upes nos. *Lėvuō,* ģen. *Lėvens,* un *Lėvenė̃lis.*) No 'liekt' arī 'izliekums, kaudze', arī 'kas cieši saistīts, saaudzis, salipis, parasti ar izcilni': «gubas rudens slapjumā apaugušas kā lēvenis» (M-E II 463), «aitām vilna savēlusies visa vienā lēvenī» (E-H I 739). No šejienes noz. 'biezs klājiens, kārta' («siena lēvenis»— žāvēšanai sagrābts siens) un 'daudzums': «nāk liels lēvenis bērnu» (M-E II 463).
B II 297, M-E II 463

lēveri [lē̃veri], vsk. *lēveris,* apv. [lē̃veŗi, è], vsk. arī *lēvere, lēvars* [ę̃, ę̂, ę̀]; lš. arh. *lėveris, lėverỹs* 'lempis, stulbenis'. Pamatā ide. **lēu-* 'atlaist, palaist; atslābt', no kā arī *ļaut* (sk.). Nozīmes attīstība: 'atlaist, palaist' → 'ļaut nokarāties' → subst. 'tas, kas karājas; skrandas'. Apv. *lēveris, lēvars* arī 'skrandainis'. Ar citu pied. apv. *ļēvans* [ę̄], *ļēvēns* 'gurds, slābs, gļēvs, vaļīgs'.
B II 298, EF 2 360, M-E II 464, L. Oldere — LVKJ XV 156, Pok 682

lēzens [lę̄zęns], apv. *lēzans* [ę̀], *lēzins* [ę̂]; *lēzns* [ę̂], apv. *lēzs* [ę̂], *lezns* [ę]; lš. *lė̃kštas,* apv. *lė̃kšnas* 'plakans, lēzens', pr. *līse* [līze] (< **lēze*) 'lien', kr. лезть (ssl. *lěsti*) 'līst, rāpties, kāpt', ssk. *lāgr* 'zems'. Pamatā ide. **lēĝh-* 'zems; līst' no saknes

*lē(i)- 'laist, palaist, atlaist; ļaut' (no kā arī līst[a], sk.). No *lēgh- > b. *lēž- > la. *lēz-, no kā bijis verbs *lēzt 'līst', kā iter. apv. lēzēt, lēzīt, lēžāt 'lēni vilkties (lūrot); laisties ar kamaniņām'. Adj. lēzs 'zems, plakans, līdzens', no kā atv. lēzens (forma kā gluds : gludens, slids : slidens).

Tās pašas cilmes var būt apv. laža 'guļamais sols, guļasvieta; veldre' (bet sal. arī šķirklī palags).

Sk. arī: ložņāt.

B II 690, E IV₂ 253, EF 2 353, Jēg 6 51, Mažiulis 6 72, 202 un 255, M-E II 433, 464 un 465, Pok 660, Schmalstieg 2 267, T 161, Варбот — Эт 1964 41, То V 314, Ф II 476, Ц 238

lībieši [lībieši], apv. lībji, vsk. lībietis, lībis. Aizguvums; no līb. lībi 'lībietis, lībiski', arī lībŋ, līvŋ 'lībietis'. Skaņu v : b mija ir pamatā atšķirīgiem lībiešu apzīmējumiem dažādās valodās: ig. liivlane 'lībietis', liivi 'lībiski', s. liiviläinen 'lībietis, lībisks', liivi (liivin kieli) 'lībiešu valoda', v. Live 'lībietis' (no tā v. Livland 'Vidzeme'), lš. lýbiai, skr. либь, kr. лúвы 'lībieši'. Vārda cilmi daži autori saista ar ig. liiv 'smiltis', jo lībieši apdzīvojuši smilšainu piekrasti. Taču ig. liiv nav somugru cilmes; līdz ar s. liiva 'putras veidīga masa; miklums, gļotas, strutas' to uzskata par ģermānismu vai baltismu (sal. la. glīve 'gļotas'; SKES 294).

Apvidvārdi un vietvārdi ar līv- ir gan latviešu, gan slāvu, gan arī somugru valodās, un iespējama šo apzīmējumu mijietekme; sal. la. apv. līvis 'purvs, purvaina, līgana vieta' (M-E II 491) un ig. liiv 'smilts'. A. Vanags: varbūt bijusi attiecīgo vārdu kopēja senāka cilme, vai arī tā ir substrāta parādība.

F. Kārkluvalks — SDP VII 4—6, Ket 197 un 199, Mägiste 1310, M-E II 476, E. Šnore — LKV XII 23274, Vanagas — Balt XXII 43, Ф II 493

līcis [lìcis]; lš. liñkis 'līkums, locītava'. Atv. no verba likt (sk.). Vārdkopa «jūras līcis» ir samērā jauna; līdz 19. gs. vidum parastāks apzīmējums «jūras līkums» (V 1 154), bet gadsimta beigās arī līcis (U I 143, V 3 95, D KV I 183). Nav ieviesies J. Alunāna ieteiktais vārds ieloks 'jūras līcis' (Al II 295).

Buck 38, E I 237, EF 2 356, M-E II 476, T 159

līdaka [lîdaka]; lš. lydekà, lydỹs, pr. liede [līde] 't. p.' Tās pašas cilmes kā laist (sk.): pamatā ide. *leid- : *līd- ar dzīvnieku apzīmējumiem raksturīgu pied. -ak-.

Blakus lš. lydỹs 'līdaka' ir lỹdis 'nepārtraukta norise, skrējiens, rāviens; lēciens' (sal. la. laist 'skriet': «laiž, ko māk»), no kā secināms, ka vārda līdaka pamatā ir šās zivs ļoti ātrā gaita un veiklība. Apv. līdeka, līdaks, līdaga.

B I 456, E I 75, EF 2 364, Laumane 1 122, M-E II 477, Urb 8 150, То V 221, — Эт 1978 155

lidot [liduôt]; lš. lydúoti 'gaidīt, atlikt; rimties, palaist (laiku); dot atlaidi, nolaidi; būt iecietīgam, pieļāvīgam; atlaisties, mazināties (par salu)', kr. летáть (ssl. lětati) 'lidot'. Tās pašas cilmes kā

laist (sk.); ide. **leid-* : **lĭd-*, no kā bijis **lid-ti* > la. **list*, kura iter. *lidot* [uô], kauz. *lidināt*; paralēli arī forma ar garu saknes patskani — *līst* (sk. *līdums*).

Tātad vienas cilmes ir sin. *laisties* un *lidot*. Ide. valodās jēdziens 'lidot' parasti izteikts ar kādu verbu, kam senāk bijusi citas kustības nozīme. Sal. lš. *lė̃kti* 'lidot, skriet': la. *lēkt;* lat. *volāre* 'lidot, traukties': gr. *bállō* 'metu', oset. *tæxyn* 'lidot': *tæʒyn* 'tecēt' (< ide. **tek-*).

EF 2 351, Lanszweert 52, Mach 328, M-E II 466, Pok 666, Мартынов — Эт иссл II 54, Ц 239

līdums [lîdums]; lš. *lydìmas* 't. p.' Pamatā ide. **leid-* 'laist' no **lē̆(i)-* 'palaist, atlaist; ļaut', no kā arī *laist* (sk.). Zudumpakāpē **lĭd-*, no kā b. *lid-ti* > la. *list* (tag. *ližu*, pag. *lidu*). Vārda sākotnējā noz. 'laist' → 'cirst; cērtot un sadedzinot kokus, padarīt auglīgu (līdumu)'. Sal. «laist kokus» = «līst kokus», no kā «līst mežu» un «līst līdumu». No verba *līst* pag. celma atv. *līdums* 'paveikta darbība (līst)' → 'nolīsta vieta, mežs' (→ 'vieta, kur līž kokus') → 'tīrums nolīsta meža vietā'.

Pēc cita uzskata (Pokornijs, senāk arī Endzelīns) vārds saistāms ar gr. *lístron* 'lāpsta' no ide. **laidh-* : **lidh-* 'griezt, ievainot'.

E III_1 439, EF 2 364, Jēg 6 49, M-E II 477 un 490, Pok 652

līdz [līdz]; lš. *lìg, lìgi* 't. p.', *lýg* 'līdzīgi, it kā'. Forma *līdz* izveidojusies no adv. *līdzi* (sk. *līdzens*). Priev. *līdz* vietas nozīme («līdz kādai vietai») izveidojusies no adv. *līdzi* 'vienādi ar' (= 'līdzi ar'), sal.: «Smuidra egle līgojās Līdz kuplām eglītēm» (LD 4631), «Tieva, gara es uzaugu Līdz ar (var.: Līdz pat) meža galiņiem» (LD 5313 var.). No vietas nozīmes izveidojusies *līdz* laika nozīme.

Buck 910, E I 380, 1 660, EF 2 370, M 3 97, M-E II 477, Pok 667, Nītiņa 95

līdzens [līdzęns]; lš. *lygùs* 'vienāds, līdzīgs; līdzens, gluds', ssk. *likr* (< **ligr-*) 'vienāds, vienādi labs'. Tās pašas cilmes kā *līgt* (sk.). No verba tā senākajā nozīmē 'tapt vienādam, līdzīgam' atvasināts adj. *līdzs* 'līdzīgs', sal.: «viņa kājas bija varam līdzas» (Gl 3 477; nākamajos izdevumos: «varam līdzīgas»). Ar noz. pārnesumu *līdzs* 'vienāds': «Manas baltas villainītes Cita īsa, cita gara; Nav vairs manas māmuliņas, Kas tās līdzas līdzinās?» (LD 4602 var.).

Vārdā *līdzs* *dz* < *g* vai nu pēc citu atv-u parauga (*līdzens, līdzināt*), vai arī blakus senākajam **līgus* (lš. *lygùs*) > **līgs* ir bijusi forma **līgis* > **līdzis* > *līdzs*.

Vārda *līdzs* nozīme diferencēta divos no tā atvasinātos adj.: *līdzens, līdzīgs*. (Senāk *līdzens* lietots abās nozīmēs; Lj 142).

No *līdzs* adv. *līdzi* 'vienādi, līdzeni': «Visi meži līdzi auga, Virsaunītes nelīdzeni» (LD 30681), arī 'kārtīgi, saskanīgi': «Visi darbi līdzi gāja Tikušai meitiņai» (LD 6873). No noz. 'vienādi'

(ja nostāda divus blakus un salīdzina) → 'blakus' → 'kopā' («iet līdzi»). Adv. *līdzi* arī reducēts > *līdz,* piem.: «*Man pašai līdz* izauga Ražens zemes arājiņš».

Liter. valodā noz. 'blakus' piemīt arī adv. *līdzās* (bijis dsk. lok.), izloksnēs šajā nozīmē arī *līdzām* (bijis dsk. instr.; sal. *blakām*): «Līdzās (var.: līdzām, blakām) sēdu ar bāliņu, Viņš ar mani nerunā» (LD 12016). Ka bijis adj. **ligs* 'līdzīgs, vienāds' → 'blakus vai kopā esošs', rāda adv. *līgā* 'līdzās' (Sirmais).

17. gs. adj. *līdzs* un *līdzīgs* lietoti arī nozīmē 'taisns', kas atvasināts no noz. 'līdzens': «līka, nelīdza, netaisna vieta» (lat. *locus inaequalis,* Elg 1 274), «greiz(i)s, līks, nelīdz(i)s» (lat. *tortuōsus, flexuōsus, sinuōsus,* 1 164), «līdzīgs, taisnīgs» (p. *prosty,* lat. *rectus, directus,* 1 432), «kas līks ir, būs līdze» (lasāms: līdzs, Elg 2 8).

Sk. arī: *līdz, līdzināt.*

Buck 26, 895 un 1069, EF 2 370, L I 64, Lanszweert 134, M-E II 482, Pok 667, J. Sirmais — DL Piel 1893 12 183, Stang 3 32

līdzēt [lîdzêt]. Atv. no adj. *līdzs* (sk. *līdzens*) vai verba *līgt* [ì, î] (: *palīgs*). Verba *līdzēt* semantikas pamatā ir adj. noz. 'līdzīgs, vienāds'. Verbs *līdzēt* sākumā laikam bijis 'būt līdzīgam, vienādam augumā' → 'būt līdzīgam, vienādam darbā' → 'darīt kopā (vienu darbu)': «Es ar biju sērdienīte, Es līdzēju sērdienei; Kad dziedāja, līdz dziedāju, Kad raudāja, līdz raudāju» (LD 3992). No šejienes noz. 'atvieglot otra darbu (kopā veicot)'. Šī nozīme vispirms laikam izveidojās atv-ā *palīdzēt.*

Atv. *līdzeklis* ir A. Kronvalda jaunvārds (Kr I 661).

Buck 1354, EF 2 370, M-E II 480

līdzināt [lîdzinât]; lš. *lýginti* 'līdzināt, gludināt; padarīt līdzīgu; salīdzināt', pr. *ligint* 'tiesāt' («līdzināt»). Atv. no verba *līgt* (sk.) vai adj. *līdzs* (sk. *līdzens*) un ir to kauz. Verba *līdzināt* sākotnējā noz. 'darīt līdzīgu, vienādu' → 'darīt līdzenu'. Lai padarītu vienādus garumā, piem., mietus, tie jānoliek blakus un jāsamērī; no šejienes *līdzināt (salīdzināt)* 'samērīt'.

No noz. 'darīt līdzenu' izveidojies arī savienojums «līdzināt parādu»— kārtot, maksāt parādu, t. i., vārda tiešajā nozīmē līdzināt jeb nodrāzt līdzenu senāk lietoto parāda dokumentu — kociņu ar iegrieztām zīmēm (sk. *parāds*), līdz ar to dzēšot šo primitīvo ierakstu un apliecinot aizdevuma samaksu.

Ar verbu *līdzināt* vēl 19. gs. izteica arī pakalpojuma vai darba kompensēšanu (tagad *atlīdzināt*); piem.: «Bet vai tu esi viņai šo darbu līdzinājuse?» (Priežukalna Roze, tulk. A. Leitāns, 1847 93).

No verba noz. 'darīt līdzenu' ar pārnesumu 'samierināt, panākt izlīgumu': «*Māsa naidu sacēluse,* Sūta brāļus līdzināt» (LD 13765). 17. gs. *salīdzināt* 'vienot, vienoties': «es salīdzenā(ju), es saderē(ju), es roku domu» (p. *jednam,* lat. *conciliō,* Elg 1 112).

Noz. 'samērīt' saistās ar 'nolikt blakus' (sal. *līdzās* 'blakus');

no šejienes 'nolikt kopā, savienot' arī juridiskajā nozīmē — senajās ģimenes tiesībās (derībās vai laulībās): «Šodien manu augumiņu Ar nelieti līdzināja (var.: derināja)» (LD 16045).

Sk. arī: *līgava*.

EF 2 370, Gāters 1 101, H-Š 5 56, Mažiulis 6 73 un 291, M-E II 481, Pok 667, To V 240

līdzskanis [līdzskanis]. A. Kronvalda jaunvārds (Ms III 10, Kr I 603). Saliktenis, kur *līdz* + atv. no verba *skanēt* (sk.). Vārds darināts pēc citu valodu tās pašas nozīmes vārdu parauga; sal. lat. *cōnsonans* (*cōn-* 'kopā-, sa-, līdz-' + atv. no *sonāre* 'skanēt'), v. *Mitlaut* (*mit* 'līdz' + *Laut* 'skaņa'). Mācībgrāmatās vārds kopš 1874. g. (F. Mekons. Latviskas valodas katķisme), bet līdztekus arī forma *līdzskaņa* (H. Spalviņš. Palīgs valodas mācībā un domų-rakstos, 1879; K. Mīlenbahs. Latviešu valodas mācība, 1895). Kopš J. Endzelīna un K. Mīlenbaha «Latviešu gramatikas» (1907) nostabilizējusies forma *līdzskanis*, kas akceptēta par valodniecības terminu 20. gs. 20. gadu sākumā (ZTV 1). Nav ieviesies K. Biezbārža ierosinātais apzīmējums *klaudzis* un M. Kaudzītes — *neskanis*.

E. Peile — LVA 291, M-E II 482

liece [liece]. Atv. no *liekt* (sk.). Mehānikas termina nozīmē 20. gs. 20. gadu sākumā («lieces pretestība», ZTV 92).

liecināt [liecinât]. Tās pašas cilmes kā *lieks* (sk.). No *lieks* ar noz. 'tāds, kas ir ārpus kārtējā' atvasināts verbs *liecīt* 'pildīt ārkārtējas (muižas) klaušas, iet muižas darbos', no kā *liecība* 'ārkārtēja klauša' un *liecinieks* 'cilvēks, kam jāpilda (muižas, arī mājas) darbi ārpus viņa kārtējās nedēļas' (St I 138, U I 138 un 139). Pēc klaušu laikiem vārds *liecinieks* vietumis attiecināts uz cilvēku, kas strādā pagasta norīkotajos darbos (klaušās), piem.: «..pagasts to [kokus] pieveda un sūtīja lieceniekus (darbeniekus) pie ēkas būves» (Vensku Edv. Par šo un to, 1894 32).

Jau sen izveidojusies folklorā sastopamā vārda *liecinieks* nozīme 'pie ģimenes vai saimes nepiederīgais; blakus persona', piem.: «Pate iešu, pate iešu Bāliņam sievu ņemt, Liecenieka nesūtīju, lai bāliņu nepaļāja» (LD 13881). Arī tiesā *liecinieks* bija procesā tieši neieinteresētais cilvēks, blakus persona, no kā izveidojusies vārda mūsdienu liter. nozīme. Attiecīgi pārveidojusies arī vārda *liecība* nozīme un izveidojusies verba *liecināt* juridiskā nozīme.

Verbs *pārliecināt* pēc v. *überzeugen* parauga (*über* 'pār', *zeugen* 'liecināt'). No noz. 'ar savu liecību pārspēt otras puses apgalvojumus' → 'izveidot (otrā cilvēkā) uzskatu par kāda fakta apgalvojuma, rīcības īstenību vai nepieciešamību'. No šejienes arī atv. *pārliecība* (v. *Überzeugung*), kas mūsdienu liter. nozīmi ieguvis 19. gs. beigās (D I 1118; vārda nav vēl Valdemāra 1890. vārdnīcā). Turpretim adj. *pārliecīgs* ar adj. *lieks* nozīmi 'tāds,

kas ir pāri par skaitu, pāri par mēru' (kur *pār-* laikam no vārda *pārmērīgs*), no kā 'pārāk liels'. Adv. *pārliecīgi* 'pārāk, ļoti', kam nozīmes ziņā tuvs *pārlieku* (apv. *pārliekus, pārliekam*) no adj. *pārlieks* (apv.).

G. F. Stenderam blakus verbam *apliecināt* ir *apliecit*: «apliecī lielu, lielu meisteri» (St 4 281).

Vārda *liecināt* juridiskajā nozīmē 17. gs. Kurzemē lietots arī verbs *taprināt*. (Par K. Fīrekera lietojumu sal. FBR VIII 212.) 18. gs. beigās vārds lietots arī Vidzemē (St I 312). Atv. *taprinieks* 'liecinieks' Dienvidkurzemē vēl 20. gs. sākumā (J. Janševska darbos). Šie vārdi saistāmi ar apv. *taprs* 'gudrs, attapīgs' (Endzelīns ar ?) vai ar 'prāvs, labs' (Būga); sal. tdz.: «Gudrajam, taprajam (var.: mākušam, labajam, prāvajam) Pie bajāra viegla dzīve» (LD 31255, 1 var.). Vārdu *taprs* J. Endzelīns saista ar *tapt* (par formu sal. *stipt* : *stiprs*), bet K. Būga — ar sl. *dobrъ* 'labs, krietns' (kr. *дóбрый*).

B II 495, III 216, Buck 1436, Kiparsky 1 386, M III 11, Mag XX_3 137, M-E II 492, IV 131, Švābe — IMM 1931 386

liedags [liẽdags]. Aizguvums; no līb. *lìedəg (lìedig)* 'mitras baltās plūstošās smiltis'; sal. s. *liete* 'mīksta purva vai smilts zeme'. No Kurzemes lībiskajām izloksnēm aizg. liter. valodā ieviesies 20. gs. 30. gados (LKV XII 23934, Bl 5 108). Vārda ātro ieviešanos veicināja skaniskā tuvība ar la. *liedēt* sakni.

Ket 191, M-E II 492, Raģe — Dial I 54, SKES 291

liegs [liêgs]; lš. *leñgvas* 'viegls', pr. *lāngiseilingins* (dsk. ak.) 'vientiesīgus', *lāngiseiliskan* (ak.) 'vientiesību', kr. *лёгкий* (ssl. *lьgъkъ*), č. *lehký*, p. *lekki*, go. *leihts* (< ģerm. **lenhtaz*), sav. *līht* (< ģerm. **līht(i̯)a-* < **linht(i̯)a-*), v. *leicht*, a. *light* 'viegls', si. *raghúḥ* 'ātrs, steidzīgs, straujš', (jaunāka forma) *laghúḥ* 'viegls, mazs', gr. *elachýs* (< **l̥gᵘhú-*) 'mazs, niecīgs', *elaphrós* (< **l̥ŋgᵘhrós*) 'veikls, ātrs; niecīgs, viegls, vājš', lat. *levis* (< **legᵘis*) 'viegls, ātrs; niecīgs'. Pamatā ide. **legᵘh-* 'viegls, veikls' nazalizētā forma **lengᵘh-* > b. **lengu̯-* > la. **lengv-* > **liegv-*, no kā **liegvas*. Pēc galotnes reducēšanas (**liegvs*) šis vārds bija grūti izrunājams, tāpēc *-v-* elidēts. Ar metatēzi izveidojusies arī cita forma — *viegls* (sk.).

Liter. valodā diferencējusies vārdu *liegs* un *viegls* nozīme (*liegs* 'maigs, kluss, trausls, vārs'), bet senāk tie bijuši semantiski adekvāti. Sal. tdz.: «Sak', rijās grūta dzīve,— Rijā gāju dziedādama; Sak', tautās liega dzīve,— Tautās gāju raudādama» (LD 174).

E IV_2 250, EF 2 355, Euler 1 153, Fei 326, HF I 484, Kl 433, Mach 324, Mažiulis 6 174, M-E II 493, MM III 31, Oxf 527, Pok 660, Seebold 294, T 158, W-H I 788, Абаев II 387, To V 66, Ф II 473, Ц 237

liegt [liêgt]; lš. *líegti* 'būt smagi slimam, vārgt', *nulíegti* 'nogurt, pagurt'. Pamatā ide. **leig-* 'liekt' no saknes **lei-* (no kā arī *leja*,

sk.). Dažas mūsdienu liter. nozīmes izveidojušās no refl. formām. Refl. *liegties* no sākotnējās noz. 'liekties' → 'vairīties': «Nāciet, tautas, nu es iešu, Nu es vairs neliegšos» (LD 14043); par nozimi sal. *liekties* : *(iz)locīties* '(iz)vairīties'. No šejienes *liegties* 'neatzīties, noliegt': «zellis liedzās tuo darījis» (M-E II 494) → 'neatļaut' («viņš liedzās ielaist svešinieku»). No šīs nozīmes arī pamatverbs *liegt* 'neļaut'.

Noz. 'nedot' (piem., «liegt maizi») varēja izveidoties arī no 'liekt (prom, tālāk), lai nevar aizsniegt, lai nevar dabūt', tātad «liegt maizi» varēja izveidoties kontekstuālā nozīmē 'liekt maizi (roku ar maizi) tālāk, prom, aiz muguras' u. tml. No šādiem savienojumiem izveidojies nozīmes vispārinājums 'nedot', piem.: «Nu man brāļi skalus liedza, Mārša liedza istabiņu» (LD 14043).

Noz. 'neatļaut, kavēt' (piem., «(aiz)liegt ieeju») varēja izveidoties no *aizliegt* senākas noz. 'aizliekt' (Jēgers): «aizliegt ceļu» varēja sākotnēji nozīmēt 'aizliekt ceļam priekšā koku (lai nebrauc)', no kā 'neļaut braukt pa ceļu'.

Verba *aizliegt* sakaru ar 'aizliekt' parāda 18. gs. piemērs: «visuvairāk [lopiem trūkst barības], kad tās pļavas aizliegtas (aizmeijotas) un kad sausi gadi ir. . » (LGGr 1798 4 28), kur «aizmeijotas» ir 'aizšķērsotas ar meijām (ar kārtīm), lai lopi netiek iekšā' — par zālājiem, kur muiža neļāva vairs ganīt zemnieku lopus.

Semantisks sakars ir arī starp *aizliegt* un *aizlikt*: «Satiksme ar ekipāžām pa to [Fridriha ielu] līdz 18. jūlijam ir aizlikta» (BV 1887 149), kur *aizlikt* 'aizliegt' ← 'aizšķērsot'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns ar ?) *liegt* saistāms ar lat. *ligāre* 'siet'.

Iter. *laigot* [laĩguôt], *laigāt* izloksnēs 'noliegt, melot' (M-E II 404); par formu sal. **kliegt** : **klaigāt**. Paralēli formai *noliegt* arī apv. *nolaigt*: «grib viņus nolaigt» (Uz Priekšu, 1919 110).

Atv. *liegums* 'saudzējama teritorija, kurā daļēji jāsaglabā dabas parādības to pirmatnējā veidā' (LLVV IV 669) nozīme izveidojusies 20. gs. 60. gados, bet ar noz. 'aizliegta teritorija' vārds sastopams jau folklorā, piem.: «Apsegloju mellu zirgu Un ielaidu liegumā. Kur es likšu mellu zirgu? Dievs paņēma arājiņu» (LD 27829). Liter. valodai vārdu ieteica J. Alunāns ar noz. 'aizliegta, saudzējama vieta mežā' (v. *Gehege*, Al II 289).

Sk. arī: *liga*. (K)

Buck 1270, EF 2 370, Jēg 1 11—24, M-E II 493

liekņa [liẽkņa], apv. [ìe²] *liekna, liekne, liekns*; lš. *líekna, lieknà* 'zema, mitra pļava bez krūmiem; staigna pļava, purvs'. Atv. no adj. *liekns* (apv.) 'zems, mitrs, purvains'. Šīs nozīmes raksturo arī vārdu *liekņa*; sal.: «Liekņā aiz dārza ir mitrs, un kūdra melna kā ogle» (J. Akurāters. Kalpa zēna vasara, [1908], 1939 28). Pamatā ide. **leik-* 'liekt' no saknes **el-* 'liekt' (par cilmi

un nozīmi sal. *leja*). Valodā mijas sinonīmo formu **leik-* un **lenk-* refleksi: no abām formām la. *liek-* (sal. *liekt*).

Latvijā ir ļoti daudz vietvārdu ar *liekn-(liekņ-)*, g. k. pļavu un purvu nosaukumi, arī upes *Liekna* (ietek Lielupē un Engures ezerā).

EF 2 332, B I 311, Draviņš — Scando-Slavica 1968 14 205—212, 1969 15 277—285, Mažiulis 6 311, M-E II 495, Pok 669

lieks [lìeks]; lš. *liẽkas* 'pārējais, liekais, atlikušais; nepāra'. Atv. no verbs *likt* (sk.) tagadnes celma (*liek-*). Pamatā verba saknes senākā noz. 'palikt (pāri), atlikt'. No noz. 'atlikušais' → 'tāds, kas ir rezervē, kas ir pāri par vajadzīgo; tāds, kas ir nevajadzīgs', no kā pārn. 'neīsts' («lieki mati, liekie zobi»). No šīs nozīmes atv. *liekulis, liekuļot.*

No nozīmes 'neīsts' → arh. 'maldīgs, maldu' («lieka cerība»; «katru lieku uguntiņu [malduguni] viņš par puķi turēja» (St A I 73). Savienojums «lieka ticība»— māņticība (St I 136).

Sk. arī: *liecināt.*

E II 11, EF 2 372, Hamp — Balt 1972 55, M-E II 495, Pok 669, T 155

liekt [lìekt]; lš. *leñkti* 'liekt, tīt; dzert', pr. *lanctis* 'dakšas ar āķveida smailēm', *lunkis* 'kakts', kr. *лук* '(šaujamais) loks'. Pamatā ide. **lenk-* 'liekt' (sakne **lek-* ar *n* infiksu vai **len-* + *k*) > la. *liek-*, no kā verbs *liekt*. Skaņumijā iter. *locīt* [lùocît] < **lankīti* (lš. *lankýti, lankstýti* 'locīt'). No tā adj. *lokans* [ùo], subst. *aploce, aploks* [ùo], *loksne* [uõ, ùo].

Blakus ide. **lenk-* tās pašas nozīmes **leik-* (sal. *liekņa*); abu formu pamatā ide. **el-* 'liekt', no kā arī *elkonis* (sk.).

Sk. arī: *lanka, lenkt, līcis, liece, līkt, loceklis, locīt, loks, luncināt, lunkans, ļengans.*

Buck 542, E IV_2 250 un 255, I 775, EF 2 356, Mažiulis 6 291, M-E II 496, Pok 676, Ив 12 217, To V 76 un 415, Ф II 531

lieldienas [liẽldìenas], apv. arī vsk. *lieldiena.* Salikteņis darināts pēc skr. *великодень, великъ день* 'lieldiena (s)' parauga, kas savukārt pēc gr. *megálē hēméra* parauga ar to pašu nozīmi. Krievu valodā šāds svētku nosaukums lietots līdz 16. gs. Latviešu valodā nosaukums darināts pirms 13. gs.

M-E II 498, Zēv 2 323

lielgabals [liẽlgabals]. Salikteņis darināts pēc senākā vācu valodas apzīmējuma *grosses Stück* 'lielgabals' (burtiski: liels gabals) parauga. 17. gs. lietots apzīmējums «lielas bisas» (Manc II 366), arī «lielas busas» (Lj 33), bet tajā pašā gadsimtā arī «lieli gabali»: «es šaudī(ju) ar lielim gabolim» (Elg I 15). Tā kā vācu valodā parasti lielgabala apzīmēšanai lietoja tikai vārdu *Stück* 'gabals', liekas, ka apzīmētājs *liels* pārņemts no agrākā nos. «lielas bisas». Vēl 18. gs. lietots vārdu savienojums dsk. formā (St II 281 un 348), bet 19. gs. salikteņis vsk. formā: *lielgabals* (V I 510), kam blakus arī kursiskā paralēlforma *dižgabals.*

Buck 1396, M-E II 498, P 606

liels[a] [liẽls]; lš. *leĩlas* 'tievs, slaids; plāns', *leĩnas* 'tievs, slaids; plāns, lokans', pr. *lailīsnan* (ak.) 'mocīšanu' (no inf. **lailītwei* < **leilītwei,* kas atv. no adj. **leil-* 'šaurs, plāns'; Bernekers, Endzelīns), go. *leitils* 'mazs, maz', gr. *leirós* 'gluds, plāns, smalks' (: *līmós* 'izsalkums, bads'). Pamatā ide. **lei-* 'mazināties, zust; tievs, slaids'. Šī forma laikam no saknes **el-* 'izsalcis' (Pokornijs). Ide. **lei-l-* > la. *liel-,* no kā *liels.* Nozīmes attīstība: 'tievs, slaids' → 'garš (liels augumā)' → 'ievērojams apjomā, nozīmē'. Ide. forma **leil-* grieķu valodā ar disimilāciju pārveidojusies par **leir-* (Frenkels) vai arī baltu *-l-* asimilācijā no senāka *-r-* (Pokornijs). Lš. apv. *liẽlas* 'liels' ir aizg. no latviešu valodas.

Pēc cita uzskata (Mažulis) vārda *liels* pamatā ir ide. **lei-* 'liet, tecēt, pilēt' → 'lejot līdzināt' → 'gludināt' → 'gludinot padarīt plānu (piem., māla sloksni)' → 'gludinot izplest, palielināt', no kā la. *liels* nozīme.

No adj. *liels* atvasināts verbs *lielīt,* no kā savukārt adj. *lieligs.* Adj. *lielisks* 'izcils', bet vēsturiski 'diezgan liels' (St I 137) un 'ļoti liels', sal.: «lieliska zagļu bandas prāva» (BV 1904 191). No šās nozīmes adv. *lieliski* izloksnēs ne vien 'izcili', bet arī 'ļoti': «kā rentnieki dzīvoja un kā viņi lieliski palaida zemi» (E. Zeibots. Iz latviešu ciemiem, 1897 105).

Arī Narevas baltu (jātvingu?) izloksnē *łełs* [liels?] 'liels'.

B III 281, Buck 878 un 1282, Bl 6 181, Draviņš 5 19—42, E IV$_2$ 248, EF 2 329, HF II 100, KK 29 195, Lanszweert 6, Mažiulis 6 277 un 291, M-E II 500, Pok 661, T 154, Zinkevičius 1 15, 2 75, To V 24

liels[b] [liêls], arh. *lielis* 'apakšstilbs; (kāju) ikri'. Pamatā ide. **lei-* 'liekt' (no saknes **el-* 'liekt', no kā arī *elkonis,* sk.); sal. arī *laiva, leja.* Ide. **lei-l-* > la. *liel-.* Vārda sākotnējā noz. 'izliekums' → 'loceklis ar izliekumu' (ar pārn. '(zābaka) stulms'). Par nozīmi sal. tās pašas cilmes si. *āṇíḥ* (< **arṇí-* < **elni-*) 'kājas daļa virs ceļa', arm. *olok*[c] (< **elok-* / **olok-*) 'liela kauls, kāja'. Nozīmi 'izliekums' parāda arī apv. *liels* [iê] attiecinājums uz skuju kokiem, piem., *egles liels* 'nesamērīgi liela izaugusi koksnes viena puse' vai 'tā egles puse, kur gadskārtas lielākas, cietas, iesarkanas' (M-E II 502). Šajā nozīmē arī tās pašas cilmes *lievs, lieva,* kam atbilst adj. *lievs* [iê] 'ļoti ciets, ar ļoti cietu koksni' (← 'izliekts un ciets'; sk. *laiva*).

Pēc cita uzskata (Būga, Endzelīns, Frenkels) subst. *liels* ir substantivējies adj. *liels* ar zilbes intonācijas maiņu. K

B II 387, E I 44, EF 2 329, M-E II 502, MM I 72, Pok 307

liels[c] 'skuju koku cietās koksnes puse'— sk. *laiva, liels*[b].

liepa [liẽpa]; lš. *líepa,* pr. *lipe* [līpe?] un **leipe* (vietv. *Leypein, Leypiten* u. c.), kr., ukr. *лúпа,* bkr. *лíпа,* bulg. *лuná,* č. *lípa,* p.

lipa 't. p.' Pamatā ide. **leip-* 'lipināt' (no kā arī *lipt,* sk.); b. **leip- : *līp-* > ab. **liep- : līp-,* no kā la. *liepa* un izzudusī forma **līpa (*līpe, *lipa),* kas saglabājusies vietvārdos, piem., *Līpes kalns* (Lažā), *Lipaiķi* (sal. pr. *lipe*). Liepa savu nosaukumu ieguvusi no mīkstajām, viegli piekļāvīgajām lapām, sal. tdz.: «Liptin lipa liepu lapa Pie manām villainēm» (LD 10199).

Pēc cita uzskata (Fasmers) nosaukuma pamatā liepas lipīgā sula.

Senā b-sl. forma **leip-* Vācijas pilsētas nosaukumā *Leipciga* (v. *Leipzig*).

Baltu, slāvu un ģermāņu valodās bijis arī cits liepas apzīmējums — no ide. **lento-* 'lokans, pakļāvīgs'. No tā v. *Linde* 'liepa', bet latviešu valodā šā apzīmējuma pēdas redzamas vārdā *lieta* (sk.). (K)

Bl — FBR XIII 108—113, E III_2 117, IV_2 253, EF 2 366, M-E II 503, T 155, Urb 8 14, To V 309, Ф II 499, Ц 242

liesa [liêsa]; lš. *lielešà, líeleša* 'liesas slimība; dūrējs sānos, vidukļa sāpes'. Pēc tradicionālā uzskata (Būga, pievienojas Endzelīns) la. *liesa* < **liel(ę)sa;* senākajā formā pirmās zilbes reduplikācija. Vārdu saista ar apv. *lēss* [lęss] 'kopā saaugušas saknes, kas sedz ūdens virsmu' (paralēlforma *liesa,* U I 139), *lēsa* [lęsa] 'brīvi peldoša velēna pie krasta; savijušies augi, kas klāj ūdeni; peldoša sala' (M-E II 462), jo liesai raksturīgs sīks audu pinums (Endzelīns). Tādā gadījumā radniecīgi vārdi ir kr. *лесá,* ukr. *лíсá* 'pīts žogs', č. *lísa* 'murds', kuru pamatā var būt ide. **leis-* 'pīt'.

Iespējams tomēr cits vārda cilmes risinājums. Vairāki autori (to vidū Meijē, Pedersens, Pētersons, Tērners, Pokornijs) uzskata, ka ide. pirmvalodā bijis kopējs liesas apzīmējums, bet sakarā ar seno cilvēku uzskatiem par liesas lielo (arī maģisko) nozīmi veselībā, izjūtās un garastāvoklī šā apzīmējuma pirmforma tabuistiski grozīta. No rekonstruētiem pirmformas variantiem (**sp(h)elĝh(en, -ā), *splenĝh-, *splēĝh-*) atvedina daudzu ide. valodu liesas nosaukumus, to vidū si. *plīhắn-,* gr. *splēn* (> lat. *splēn* > a. *spleen,* kas arī 'grūtsirdība, dusmas, īgnums', no kā la. *splīns*), lat. *liēn,* senīru *selg,* kr. *селезёнка* (psl. **sel(e)zenь*), č. *slezina,* lš. *blužnìs,* pr. *blusne* [bluzne] (< **bulžn- < *spḷž(e)n-;* Vaijans). Pret lietuviešu vārda atvasināšanu no rekonstruētās formas izteicās K. Būga, bet par pamatotu šādu vārda izveidošanos uzskata V. Toporovs.

Ar lietuviešu un prūšu vārdiem saskan la. apv. *bluzne* 'liesa' (Rucavā, DL Piel 1892 XI 129), *blužņa* (M-E I 318), *bluzme* 't. p.' (Kaldabruņā, E-H I 232).

Acīmredzot vārds *liesa* aizstājis latviešu valodā senāko baltu liesas apzīmējumu (varbūt tabuistiski). Uz semantisku asociāciju jaunā vārda izvēlē norāda apv. *bluzna* 'liesa lopa gaļa' (Rucavā; Endzelīns ar ?). Tas vedina domāt, ka *liesa* [liêsa]

ir atv. no adj. *liess* [liẽss] (sk.) ar zilbes intonācijas maiņu. Šo domu balsta apv. subst. *liess* [iẽ] 'vāja, liesa zeme': «balandas liesa zemē neaug» (E-H I 757). Savukārt subst. *liesa* [iê] vairākās izloksnēs arī 'šaura zemes josla': «mums iemērija šituo liesu», «šaurs kā liesa», «tāda liesa vien te ir» (E-H I 756), kas norāda uz vārda tiešo sakaru ar adj. *liess*. Stieptās intonācijas maiņa par lauzto adjektīva substantivācijā ir saistāma ar senāko akcenta vietas maiņu (sal. E 1 44). (K)

B II 553, EF 2 52 un 365, E-H I 756, HF II 769, Mach 335 un 554, M-E II 504, MM II 385, Oxf 855, Pok 987, W-H I 799, To I 236, Ф II 485, III 594

liesma [liẽsma], apv. [lìesma, iê[2]]; lš. *liepsnà* 't. p.' Pēc tradicionālā uzskata (Frenkels) tās pašas cilmes kā *lipt* (sk.): **liep-smā-* > *liesma,* kur ab. **liep-* no ide. **leip- : *lip-* 'lipināt'. Nozīmes pārnesumu motivē ar to, ka liesmas it kā līp, lipinās pie malkas u. c. degošiem materiāliem.

Par vārda cilmi izteikti vairāki uzskati, saistot to gan ar vārdu *liepa* (Lēventāls), gan ar *lāpa* (Buge, Pētersons), gan *laizīt* (lš. *laizdýti* 'degt', Būga; šis verbs saistāms ar *laižýti* 'laizīt'). Arī J. Pokornijs vārdu saista ar la. *lāpa,* lš. *lópė* 'gaisma, lāpa' no ide. **lā(i)p- : *lə(i)p- : *lip-* 'spīdēt, degt'. No šās saknes zudumpakāpē arh. *lipt* 'mirdzēt, spīdēt, (ie)degt', kauz. *lipināt, lipīt* '(ie)dedzināt': «jālipa skali» (E-H I 744), ar saknes *ī* apv. *līpināt, līpināties* '(raustoties) degt, liesmot, spīdēt' u. c. atv-i. Ar *lipt* '(ie)degt' vārdu *liesma* sākotnēji saistīja Būga. (Endzelīns: nepieciešamības gadījumā varētu saistīt ar *lipt*). Tās pašas cilmes ir ssk. *leiptr* 'zibens', si. *lip-* 'aizdedzināt, uzliesmot' (šaubās Mairhofers).

Pēc cita uzskata (Būga) vārdā *liepsna -p-* ir vēlāks iespraudums; vēl pēc cita (Ojansū) la. *liesma* no līb. *liesm* (pretēji Ķetunens; Endzelīns uzskata aizg. no lībiešu valodas par iespējamu).

Sk. arī: *lāpa.*

B I 286, Buck 72, E 1 228, EF 2 366, Ket 193, M-E II 475 un 504, MM III 104

liess [liẽss]; lš. *líesas* 'liess, kalsns; netrekns, bez aizdara; neauglīgs (par zemi)'. Tās pašas cilmes kā *liels* (sk. *liels*[a]): pamatā ide. **lei-* 'mazināties, zust; tievs, slaids' ar *s* saknes paplašinājumā; **leis-* > ab. **lies-*. Nozīmas attīstība: 'mazināties' → 'kļūt vājam, kalsnam' → 'kļūt netreknam'. Šo semantiku atspoguļo apv. *liest* [liẽst] 'kļūt vājam, tievam' (lš. *líesti*), kam blakus adj. *liess*; atv. *(no)liesēt.*

Adj. *liess* nozīme ar pārnesumu attiecināta arī uz augsni («liesa zeme»). Bijis laikam arī noz. pārnesums 'kalsns, tievs' → 'šaurs'; sal. tās pašas cilmes apv. *laibs* [laĩbs] 'tievs, vājš': lš. *láibas* 'tievs, šaurs; slaids, slaiks; plāns'. Noz. 'šaurs' laikam

ir dažu vietvārdu pamatā piem., *Liesupe* (ietek Amulā), *Liesupīte* (Sausnējā).

Pēc cita uzskata (Mažulis) vārda pamatā ir ide. **lei-* 'liet, tecēt, pilēt' → 'lejot līdzināt' → 'gludināt' → 'gludinot padarīt plānu' → 'darīt plānu, vājināt'.

Sk. arī: *liesa.*

EF 2 329, Mažiulis 6 212 un 291, M-E II 505, Pok 662, T 154

liešķere — sk. *lišķis.*

liet [liêt]; lš. *líeti* 'liet, (sar.) sist; dēt (mīkstčaulas)'. Tās pašas cilmes kā *līt* (sk.), šā verba kauz. Pamatā ide. **lĕi-* 'liet, tecēt' > ab. **lie-*, no kā la. *liet;* tag. *leju* (< **lei̯-uo*), pag. *lēju* (**lēi̯-uo*).

Iter. *laistīt,* kam blakus ar diferencētu nozīmi *liedēt, liedināt.* Ide. **lĕi-* laikam mijās ar **leH-* > he. **leh̯-* > *lah̯-* 'liet' (Ivanovs).

Sk. arī: *laist, lietuvieši.*

B II 429, Buck 576 un 608, EF 2 368, Mažiulis 6 291, M-E II 505, Pok 664, T 156, Ив 3 102

lieta [lieta]. Forma *lieta* laikam no **lenta* < b. **lentā-* 'liepa'. Pamatā ide. **lento-* 'lokans, pakļāvīgs'; sal. lat. *lentus* 'lokans, valkans'. Subst. **lentā-* 'liepa' laikam lokano zaru un mīkstās koksnes dēļ; nozīmes ziņā ir raksturīgs formā atbilstošais si. *latā* < **l̥ntā-* 'vīteņaugs, liāna' (no tās pašas saknes zudumpakāpē).

Liepas nosaukums no **lentā-* izveidots ne vien baltu, bet arī slāvu un ģermāņu valodās. Dažās valodās tas vēl saglabājies, sal. kr. apv. *лута́* (< **lǫta* < **lantā-*), v. *Linde* (sav. *linda, linta*), a. *linden* (a-s., ssk. *lind*) 'liepa', bet citās valodās atstājis pēdas gan liepu meža apzīmējumos (kr. apv. *лу́тье, лутьё, лутня́к* 'jaunu liepu audze'), gan liepas koksnes un dažu priekšmetu nosaukumos; sal. kr. apv. *лут* 'lūki', *лутóха* 'liepas koks bez mizas, nūja', *лутóшка* 'nocirstas liepas stumbrs, no liepu mizām pīts grozs, nūja u. c.', v. apv. *Lind, Lint* 'lūki', ssk. *lindi* 'lente, josta' (← 'lūku josta'), vlv. *lint* 'lente' (no kā la. apv. *linte, linta* 'košuma lente', M-E II 472).

Latviešu valodā nos. **lenta* 'liepa' saglabājies dažos vietvārdos (mājas *Lentas* un mežs *Lentukalns* Lestenē, *Lentiņkalns* Rudbāržos), skaņumijā **linta* vai **linte* (*Lintes* Pēterniekos, *Lintes muiža* Rundālē = v. *Lindenhof* u. c.). Koka nosaukumā šo vārdu aizstājis citas cilmes vārds *liepa.* Ka senatnē **lenta* 'liepa' baltu izloksnēs plaši lietots, rāda tā aizguvumi Baltijas somu valodu izloksnēs.

No liepas koka senatnē plēsti dēļi, un apv. *lenta* (Rucavā, M-E II 451), *lente* (tāmnieku izloksnēs, U I 140) 'dēlis' saglabājis seno koka, nosaukumu materiālā (lš. *lentà* 'dēlis'). Liepas koksne izlietota daudzu priekšmetu darināšanai (vāles, milnas, soli un galdi, muldas, cibas, pūri, karotes, arī kokles u. c.), tāpēc šās koksnes, resp. koka, nosaukums varēja kļūt par vispārinātu

saimnieciska vai sadzīves priekšmeta apzīmējumu: *lenta > lieta. Raksturīga tdz. «Lieta bija liepiņā, Lieta liepas zariņā: No liepiņas kokles šķēlu, No zariņa stabulītes» (LD 30639).

Savienojumā «lieti derēt» *lieti* ir senā vsk. dat. forma (tātad 'lietai derēt'). Savienojums «lietā likt» ar vairākām nozīmēm, to vidū 'derīgi izlietot' («tuo vajaga likt lietā», M-E II 506), senāk arī 'darīt godājamu, cienījamu, vērtīgu, lietderīgu': «Nu, ļautiņi, valodiņas Pakariet vadzītī, Nu Laimiņa lietā lika Manu mazu augumiņu (var.: . . godā cēla Peļamo dzeltanīti)» (LD 22029, 5), «Ai caunīte, vāverīte, Steidzies egles galiņā; Vecums nāca, māmuliņ, Kas bērniņus lietā liks?» (LD 3149).

Atv. verbs *lietot,* apv. *lietāt.* Adj. *lietiķs,* arī *lietisks* (no izloksnēm ieviests liter. valodā ar diferencētu nozīmi; E-H I 757, Bl 5 109, LVPV 2 54). Arh., apv. *lietīgs* 'derīgs' (St I 138, M-E II 507) liter. valodā negatīvā formā ar pārn. morāles plāksnē — *nelietīgs.* Arh. *lietīgs* arī 'spēcīgs, aktīvs', no kā *lietība* 'spēks aktivitāte' (lat. *energia;* sin. *spēks,* Elg 1 482).

Pēc cita uzskata (Jēgers) vārda pamatā ir ide. **lei-* 'gļotains, glums; slīdēt; glaust, ziest' ar *t* saknes paplašinājumā. Tādā gadījumā nozīmes attīstība: 'kas gluds, līdzens' → 'kas labs, derīgs, piemērots' → 'derīgs priekšmets'. (Tā arī Karaļūns.) Vēl pēc cita uzskata (Pokornijs) *lieta* no ide. **lē(i)-* 'piešķirt; īpašums', kā pamatā noz. 'palaist, atlaist; ļaut' (no kā *laist*). Izteikts arī uzskats (Endzelīns), ka *lieta* var būt vienas cilmes ar lš. *lytis* 'forma, veids, izskats'.

Sk. arī: *lietvārds, nelietis.* K

Buck 633, EF 2 367, Jēg 6 87, KK 21 193, Kl 436, M-E II 505, MM III 89, Pok 665 un 677, Stang 3 34, Urb 8 14, Маковский 98, Ф II 536

lietus [liētus], apv. *līts* [lîts]; lš. *lietùs, lytùs* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *liet* un *līt* (sk.). Narevas baltu (jātvingu?) izloksnē *lets* [ļets?] 'lietus'.

EF 2 377, KK 29 195, Lanszweert 108, M-E II 507, Zinkevičius 1 15, 2 75

lietuvieši [liĕtuvìeši], vsk. *lietuvietis,* poēt. *lietuvis,* apv. *leitis;* lš. *lietùvis,* arh. *lietùvininkas* 't. p.' Atv. no vietv. *Lietuva* (lš. *Lietuvà*), kas 11. gs. Nestora hronikā *Litъva* (sal. p. *Litwa* 'Lietuva') no senāka **Lętuvā,* kura pamatā ir forma ar *-ei-.* No šās vēsturiskās formas **leit-* arī la. apv. *leitis,* dsk. *leiši* (Būga); šāds vārds latviešu valodā laikam no kursiskajām izloksnēm (Endzelīns).

Formu **leit-* > *liet-* saista ar lat. *lītus* (< **leitos*) 'jūras krasts, jūrmala', kas ir tās pašas cilmes kā la. *liet* (sk.). Pēc cita uzskata (Otrembskis) vārds no kādas upes **Leitā,* no kā atv. **leitįa-* > *leiša,* nom. *leitis.* Katrā ziņā forma ar *-ei-* latviešu valodā ir senāka par formām ar *-ie-,* un J. Endzelīns to ieteicis lietot liter. valodā bez stilistiska ierobežojuma (E III_2 45),

kvalificējot formu *lietuvis* par «augstā stila» vārdu («cildenā stila vārds», LVPV 1 54; «dzejas valodā», LVPV 2 107).

17. gs. G. Mancelis Lietuvu dēvēja par «Lietuvisku zemi» un «Leiša zemi» (Manc II 387), J. Langijs lietoja formas *leit(i)s, leiši* (Lj 139). G. Elgers šķīra vārdus nozīmes ziņā: *leitis* 'polis', *Leiša zeme* 'Polija', *leiša valoda* 'parastā poļu valoda' (Elg 1 402 un 405) un *lietaviet(i)s, lietavnieks* 'lietuvietis' (1 198) vai 'žemaitis' (1 661), *Lietava* jeb *Lietava(s) zeme* 'Lietuva' (1 198) vai 'Žemaitija' (1 661). Šāds vienas cilmes vārdu divējāds lietojums, ko izraisījuši vēsturiskie apstākļi (Lietuva — Polijas sastāvdaļa), laikam izpaužas arī vārda *leitis* lietojumā latviešu tautasdziesmās.

B II 151 un 417, III 85 un 503, Bl 4 78, E II 373, III_2 45 un 557, EF 2 368, R. Grīsle — LVKJ II 21—30, M-E II 447, J. Otrębski — Balt III 201, Pok 664, W-H I 815, Ф II 502

lietvārds [lìetvàrds]. Darinājums pēc v. *Dingwort* 't. p.' parauga (v. *Ding* 'lieta', *Wort* 'vārds'). J. Neikens 1850. g. lietoja terminu *lietu-vārds* (Vācu valodas mācība I 3), A. Stērste — *būtības jeb lietas vārds* (1879), K. Mīlenbahs — *lietas vārds* (1895), bet jau 1881. g. J. Pārstrauts ieteica salikteni *lietvārds,* kas kļuva par akceptētu terminu 20. gs. 40. gados (LVPV 1 54).

A. Kronvaldam šajā nozīmē *priekšmetu vārdi:* «Tos vārdus, ar ko priekšmetus apzīmē, sauc par priekšmetu-vārdiem. Priekšmetu-vārdi ir: zirgs, galds, nazis, roze, suns, pīle u. t. pr.» (Mazais vācietis, 1. d., 2. izd., 1865, 61.)

E III_1 519, E. Peile — LVA 279

lieva; *lievs* 'skuju koku cietās, sārtās koksnes puse'— sk. *laiva.*

lievs 'ļoti ciets, ar ļoti cietu koksni'— sk. *laiva.*

liga; lš. *ligà* 'slimība, sērga, kaite', gr. *loigós* 'posts, nelaime, bojāeja, nāve'. Pamatā ide. **leig-* 'liekt', no kā arī la. *liegt* (sk.); skaņumijā **lig-*, no kā b. **ligā-* 'slimība'. Iekāms latviešu valodā nebija ieviesies aizg. *slims* un no tā atvasinātie *slimība, slimnieks,* līdz ar vārdu *liga* tika lietoti atv. *ligats, ligatnis* 'slimnieks' (Lg II 177, St I 141). 18. gs. piemērs: «Cilvēki .. kaulu ligā jeb citā sāpīgā guļā apsirgst» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 54).

Buck 302, EF 2 370, HF II 134, Jēg 1 22, M-E II 466, Pok 667, Schmalstieg 2 267, T 161, Гам-Ив 3 806, То — Эт 1963 256

līgava [lîgava]. Vārdā saplūduši divi atv-i: no adj. **līgs* 'līgans' (sk. *līgot*) un no verba *līgt (: līdzināt,* sk.).

1. Ar pied. *-av-* no adjektīviem atvasina substantīvus, kas norāda uz cilvēkam piemītošu pamatvārda pausto īpašību (sal. *daiļš : daiļava, jauns : jaunava*). Tātad vārda *līgava* senākā nozīme varēja būt 'līgana meitene; meitene ar līganu gaitu' (E. Hauzenberga-Šturma). To rāda šā vārda saistījums tautasdziesmās ar *līgot* 'iet līganā gaitā', piem.: «Līgo, mana līgaviņa, Šo vasaru kājiņām» (LD 11270), «Līgo saule launagā, No launaga vakarā;

Tā līgoja brāļa māsa No druviņas druviņā» (LD 28038). Uz vārdu *līgava* un *līgot* sakaru norāda arī apv. *līgava* 'šūpoles' (E-H I 748) un līganas pļavas nos. *Līgava* (sal. p. *ligawica* 'purvaina zeme'). Vārds *līgava* tautasdziesmās bieži lietots par veiklas meitenes epitetu (līdzīgi vārdiem *irbīte, cielava, zīlīte*).

2. Verba *līgot* atv-i tautasdziesmās ar pārnesumu lietoti nozīmē 'iziet pie vīra, apprecēties': «Pāri, pāri par upīti Mani zelta gredzentiņi; Par trīs gadi ceturtajā I es pati nolīgošu» (LD 6345), «Viena pati ielīgoju Tautu dēla sētiņā; Dzīvodama sazaroju Kā ābele dārziņā» (LD 23891). No šāda vārda lietojuma radies uzskats, ka «līgava vienkārši ir jaunava, kas aizlīgo, aiziet tautās, aizgājēja, tas pats, kas slāvu *невеста* 'līgava', indiešu *vadhūḥ* 'līgava, jaunā sieva'» (Sirmais — saistot slāvu un senindiešu vārdus ar **u̯edh-* 'vest'). Taču tas ir tikai vārda *līgot* pārnests lietojums, kas tautasdziesmās sastopams saistījumā ar dažādiem darītājiem.

Ciešs ir vārda *līgava* sakars ar *līdzināt* (: *līgt*), kam no nozīmes 'darīt līdzenu, līdzīgu' → 'samērīt' → 'nolikt blakus' izveidojusies arī noz. 'nolikt kopā, savienot', resp. juridiskā noz. 'saistīt' (= lat. *ligāre*, V. Sinaiskis) un 'saderināt, salaulāt' (A. Švābe). (Zīmīgi, ka tuvas ir vārdu *derināt* un *līdzināt* senākās nozīmes.) Sal.: «Lai pieminu, ko pieminu, Šo dieniņu pieminēšu: Šodien manu augumiņu Ar tautieti līdzināja» (LD 16044, 1) ar vairākiem variantiem, kas simboliski norāda uz akta svarīgumu, piem.: «Šodien ziedi āra liepa, Šodien āra ozolīts; Šodien manu augumiņu Ar tautieti līdzinās» (LD 16046) vai «Ar nelieti līdzināja» (LD 16045). No šejienes izriet *līgava* 'jaunā sieva' («ar tautieti nolīdzināta . . = vienojusies, vienota», A. Gāters): «Dziediet, visa istabiņa, Bāliņš ņēma līgaviņu» (LD 794, 7) un arī 'precēta sieva': «Citu gadu šī laikā Es meitiņa vairs nebūšu,— Saimenieka līgaviņa, Pie gultiņas šūpulīts» (LTD XI 199), «Vanadziņis ierbes ķēra, Es noķēru tautu meitu; Viņam ziemas tikumiņis, Man mūžam līgaviņa» (LD 22864).

Maldīgs ir uzskats, ka jaunavu «ar tautieti līdzināt» ir «saistīt viņu ar jauno vīrieti kā kaut ko vienlīdzīgu, līdztiesīgu» (Blese), jo visā tautasdziesmu atspoguļotajā laikā nav bijis sievietes un vīrieša juridiskās līdztiesības.

Ar dažādo cilmi izskaidrojams atšķirīgais vārda *līgava* lietojums un nozīme tautasdziesmās. Uzsverot tikai vienu cilmes līniju, radušies nepareizi secinājumi, piem., ka tautasdziesmās *līgaviņa* ir tikai noprecēta jauna sieva (J. Kauliņš). Daži autori vārdu *līgava* atvedina tikai no verba *līgt* (Bīlenšteins, Endzelīns) vai no adj. *līdzs* (**līgs*) 'vienlīdzīgs' (Gāters).

Vēsturiski *līgava* maldīgi saistīta ar pseidodievieti *Līgu* (resp. *Līgo*). Šādu uzskatu pauda arī G. Merķelis, gan spilgti raksturodams vārda *līgava* resp. *līgaviņa* lietojumu 18. gs.: «. . [vārdā *līgaviņa*] jaunietis sauc savu meiteni, ja viņš grib to sirsnīgi

apmīļot. Es nevaru vācu valodā atrast neviena atbilstoša vārda; «mazā prieka dieviete» gan izsaka tā jēgu, bet nepauž vārda *līgaviņa* iekšējo sirsnīgumu» (Der Neue Teutsche Merkur, 1797, 5 89).

Liter. valodā vārds *līgava* kopš 19. gs. 70. gadiem pakāpeniski aizstāja ģermānismu *brūte* (no vlv. *brūt* 'bildinātā vai saderinātā sieviete'; v. *Braut*), līdz ar to ļoti sašaurinot vēsturiski izveidojušos un tautasdziesmās atspoguļoto vārda nozīmi. (K)

Th. Doebner — Mag XX_3 93, E II 703, I 287, Gāters 2 99, H-Š 5 57, J. Kauliņš — DL Piel 1891 I 70, KK 14 183, M-E II 483, V. Sinaiskis — Tautas v 121, J. Sirmais — DL Piel 1891 I 7

līgot [līguôt], lš. *lygúoti* 'dziedāt, gavilēt', *láigyti* 'lēkāt, draiskoties', *lingúoti* 'šūpot, līgoties, šūpoties; locīt, klanīt (galvu); locīties', pr. *erlāngi* 'paaugstina' (← 'ceļ' ← 'šūpo'; Mažulis). Pamatā ide. **leig-* : **līg-* 'lēkt, šūpot' no saknes **el-* 'liekt' (no kā arī *elkonis*, sk.). Bijis la. **līgt* 'šūpoties, kas izzudis, skaužot homonīmiju ar *līgt* 'līdzināt, vienoties, derēt'; iter., kauz. *līgot*. Tās pašas cilmes ir go. *laikan* 'lēkt', *laiks* 'deja' (abos vārdos *ai* laikam [ē]), ssk. *leikr* 'rotaļa', a-s. *lācan* 'ātri kustēties, rotaļāties, cīnīties', sav. *leih* 'rotaļa, melodija, dziesma', si. *rḗjati* 'lecina; tricina', *rḗjatē* 'lec, trīc', gr. *elelízō* 'tricinu, vicinu' (lš. *lygúoti*, *láigyti*).

No ide. **el-* paralēli izveidojusies arī bāze **len-* 'liekties, šūpoties', no kā **leng-* 'liekties, šūpoties, ļodzīties'; skaņumijā b. **ling-* > la. *līg-*, no kā arī la. **līgt*, *līgot*. Ar šās cilmes formām sal. lš. *lingúoti* 'šūpot, līgoties, šūpoties', kr. apv. *ляга* 'purvaina vieta, purvs' (psl. **lęg-* 'lokans, līgans'), *лягаться* 'šūpoties', si. *rángati* 'kustas šurp un turp'.

Tātad verbā *līgot* ir saplūduši divi vienas saknes atv-i, kam fonētiskajā attīstībā izveidojušās vienādas formas. Vārda nozīmes pamatā ir gan 'liekt' → 'lēkt' (lš. *láigyti* 'lēkāt, draiskoties'; par nozīmes pāreju sal. *lēkt*), gan arī 'līgoties, šūpoties', kas vēsturiski saistās ar zemām, līganām vietām; sal. apv. *līgžņa* 'peļķe' («uz purvu līgžņā līst», A. Austriņš — M-E II 484). Zema, purvaina (kūdraina) vieta parasti ir līgana, ejot cilvēks tur šūpojas; sal. apv. *līgotne* [uô] 'aizaugusi, vēl pilnīgi nenocietējusi, šūpīga vieta ezera krastā un kūdrājā' (M-E II 484).

Saknes tiešais reflekss bijis verbs **līgt* 'šūpoties', iter. *līgot* («līgo laiva uz ūdeņa»), kam nozīmes paplašinājums 'iet vai braukt šūpojoties, iet līganā gaitā', no kā 'līgani (arī lokā) virzīties': «Līgo saule launagā, No launaga vakarā, Līpo māsa bāliņos, No brāļiem tautiņās» (LD 17500); kauz. 'šūpot': «. . sietiņu pamazām līgo, lai tas ūdens notek» (LGGr 1797 4 31), «Līgo vilnis baltu puķi Ezeriņa maliņā» (LD 15697). Tautasdziesmu motīvi par saules līgošanu saistāmi gan ar mitoloģiskajiem priekšstatiem par saules šūpošanos un lokveida gaitu Debesu kalnā, gan arī ar dabas parādību poētisku tvērumu;

piem.: «Nu sāka saulīte Rotāties: Te bij rītā, Te vakarā, Te nu līgo Dienas vidū» (LT 10050).

Verba *līgot* noz. 'dziedāt Jāņu dziesmas; līksmoties Jāņu nakti' izveidojusies ne vien saistījumā ar mitoloģiskajiem priekšstatiem vasaras saulgriežos, bet arī senajā izpratnē par dziedāšanu vai īpašu dziedāšanas veidu kā balss šūpošanu; semantiskas paralēles rāda verba *locīt* lietojums. Neatkarīgi no Jāņu tradīcijām *līgot* nozīmē 'dziedot gavilēt'. G. Merķelis 18. gs. beigās rakstīja, ka *līgot* ir «augstākajā pakāpē gavilēt» (Über Dichtergeist und Dichtung unter den Letten.— Der Neue Teutsche Merkur, 1797 5 89).

No līgošanas kā gavilēšanas izriet vārda *līgo* nozīme: tā ir verba locījuma forma, kas funkcionē kā dziesmu refrēns un reizē gaviļu sauciens. Tas šajā nozīmē iesaistīts pat senajos garīgajos tekstos (G. Elgers, K. Fīrekers); K. Hūgenbergers ievija *līgo!* arī F. Šillera «Zvana dziesmas» atdzejojumā (1827).

Blakus verbam **līgt* 'šūpoties' bijis arī adj. **līgs* (apv. *līdzs*), no kā *līgans* 'tāds, kas līgojas, šūpojas' («līgans purvs», «līgana zeme»), 'elastīgs' («līgans augums»).

Pēc citiem uzskatiem (Trautmanis, Endzelīns, Pokornijs) verba *līgot* pamatā ir tikai ide. **leng-;* vēl pēc cita uzskata b. **ling-* ir **līg-* nazalizēta forma (no bāzes **loig-,* Pētersons). Izteikts arī uzskats, ka *līgot* saistāms ar si. *rámhate* 'steidzas, skrien', *lánghati* 'lec' (< **lengʷh-;* Pedersens), vai arī vārdā saplūduši refleksi, kas atbilst si. *rājyati* 'satraucas, priecājas, sārtojas' un *riṅgati* 'kustas' (Sirmais). Iepriekšējos gadsimtos *līgot* bieži saistīts ar pseidodievieti *Līgu* (vai *Līgo*).

Nosaukums *Līgo diena* vai *Līgo svētki* ir pseidolatvisks vācu autoru darinājums, kas daļēji aizstājis apzīmējumu *Jāņu vakars.*

Sk. arī: *līgava, linga.* (K)

E II 703, EF 2 330 un 370, Fei 319, HF I 488, Jēg I 14, K. Kasparsons — FBR XVII 20, Mag XX_3 139, Mažiulis I 285, M-E II 484, MM III 33, Pok 657 un 676, V. Sinaiskis — Tautas v 121, J. Sirmais — DL Piel 1891 1 7, T 157, A. Vēbers — Austrums 1905 7 529, 8 590, A. Vilsons — LVKJ XIX 78—89, Непознак 48, To II 79, 22 133, Ф II 548

līgt [lìgt], apv. [ī, î²]; lš. *lýgti* 'izlīdzināties, būt līdzīgam, līgt', pr. *ligint, liginton* 'tiesāt' (← 'līdzināt'). Pamatā ide. **leig-* : **līg-* 'augums, līdzīgs augumā' no saknes **lei-* 'liekt', kas savukārt no **el-* (sk. *elkonis, leja*). No noz. 'liekt, locīt' → 'augums' (go. *leik* 'miesa, augums, līķis', ssk. *līk* 't. p.', sav. *līh* 'augums, izskats; līķis', lv. *līk* 'līķis', no kā arī la. *līķis,* sk.) → 'līdzīgs augumā' (go. *galeiks,* sav. *gilīh,* v. *gleich* 'vienāds, vienlīdzīgs, līdzīgs' no senākas noz. 'līdzīgs, vienāds augumā') → verbs 'padarīt līdzīgu, vienādu, līdzenu'. Šāda nozīme bijusi arī verbam *līgt;* no tās izveidojusies noz. 'darboties (runāt, kaulēties), lai izlīdzinātu viedokļus, lai vienotos'. Sal. ssk. *līkr* 'vienāds', *likna*

'izlīdzināties, piedot': la. *izlīgt, salīgt (mieru)*. Verbs *līgt* ieguvis vispārinātu noz. 'vienoties' ar vairākām niansēm, piem., «līgt (= vienoties) par cenu», «līgt par puisi» ('vienoties' → 'saistīties darbā; saistīt darbā').

No noz. 'līdzīgs, vienāds' izveidojusies arī verba noz. 'būt saderīgam, piemērotam', kas agrāk piemitusi arī vārdam *līgt* un tā atv-iem, g. k. *salīgt*, piem.: «. . .vīns. . arīdzan mūsu zemē neaug, nedz ar mūsu dabas salīgst» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 47).

Atv. *līgums* (juridiskā nozīmē) kopš 19. gs. 70. gadiem (J. Māters; V 2 116). Pirms tam šajā nozīmē *saderība, saderināšana* (St II 658), *salīgšana* (II 167), *nolīgums, norunājums* (V 1 120).

Sk. arī: *līdzens, līdzēt, līdzināt, līgot.*

E IV$_2$ 252, EF 2 370, Fei 327, Kl 260, L I 66, M-E II 483, Pok 667, To V 231 un 240

ligzda, apv. *ligzds, lizda, lizds*; lš. *lìzdas* 'ligzda, perēklis', kr., bulg. *гнездó* (ssl. *gnězdo*), bkr. *гняздó*, ukr. *гніздó*, č. *hnízdo*, p. *gniazdo*, asor. *hnězdo*, sav., a. *nest*, v. *Nest* (< **nizdo-*) 'ligzda', si. *nīḍáḥ* 'atdusas vieta; ligzda', lat. *nīdus* 'ligzda', arm. *nist* 'stāvoklis, sēdēšana'. Pamatā ide. **nizdos, *nizdom* 'ligzda' no saknes **sed-* 'sēdēt, sēsties' (no kā arī *sēdēt*, sk.). Vārds ir sens saliktenis, kura pirmajā daļā **ni-* 'lejup' (no kā arī *nīkt*, sk.) un otrajā daļā saknes **sed-* zudumpakāpe **sd-* (> **zd-*), kam pievienota galotne. Tātad vārda sākotnējā noz. 'vieta, kur nosēstas'. Baltu formās *n* > *l* laikam kāda cita vārda ietekmē, varbūt kontaminējot ar kādu prūšu valodas vārdam *liscis* [liskis] 'guļasvieta, nometne' radniecīgu vārdu (Endzelīns). Arī slāvu vārdos *g-* ir sekundārs, varbūt no **gnojь* (kr. *гной* 'strutas'; Mladenovs, Trubačovs), tātad **gnoj̯-zdo* > **gnězdo.*

Izzūdot nekatrai dzimtei, latviešu valodā blakus vīr. dzimtes formai (**lizdas*) izveidojusies arī siev. forma, kas valodā kļuvusi dominējošā. Iestarpinājums *-g-* vārdā *ligzda* ir sekundārs, varbūt kontaminējot formu **lizd-* ar vēlāku **lizg-* (Endzelīns), bet šāds iestarpinājums var būt pēc analoģijas ar citiem vārdiem, kur *zd* > *gzd* (sal. apv. *burzdala : burgzdala* 'burbulis').

Pēc cita uzskata (Hemps) vārda pamatā bijis ide. **Hₑni-*, no kā **n'i-* (ar kādu pieskaņu pirms *n'*) > **dn'i-* > **dl'i-* > **li-* (baltu vārdos, bet *gn-* slāvu vārdos).

Atšķirībā no uzskata, ka lat. *nīdus* < **nizdos* sākotnēji 'nosēšanās; vieta, kur nosēstas' (Frisks), J. Knoblohs par vārda senāko nozīmi uzskata 'vieta, kur ielido; (zars), kur izlido' (IF 92 30).

E II 266, IV$_2$ 253, I 234 un 240, EF 2 383 un 884 (887), Hamp 2 144, Kl 508, M-E II 466 un 476, MM II 171, P 431, Pok 660, T 199, W-H II 167, Гам-Ив 3 118, Ф I 420, ЭССЯ VI 171

līgžņa 'peļķe' — sk. *ligot.*

likme. Finansu termina nozīmē 20. gs. 20. gadu jaunvārds, kas

atvasināts no verba *likt* (sk.) pēc kr. *ста́вка* 'likme' parauga (: *ста́вить* 'likt, novietot'): «muitas likme — ставка пошлины» (ZTV 33). Par agrāko vārda *likme* nozīmi sk. *liktenis*.
M-E II 467

līkne [lìkne]. Atv. no verba *līkt* (sk.). Ģeometrijas termina nozīmē 20. gs. 20. gadu jaunvārds.
ZTV 65

līksms [lìksms]; lš. *liñksmas,* apv. *linksmùs* 't. p.' Radniecīgs ar verbu *līkt* (sk.). Pamatā ide. *lenk- 'liekt', no kā la. *liekt, līkt*; skaņumijā b. *link- > la. *līk-*, no kā adj. *līksms*.

Verbs *līkt* saistīts ar noz. 'liekties' → 'tiekties': «Šurpu līka, turpu līka Rudzu vārpa tīrumā, Uz sētiņu vairāk līka, Tur atnāca pļāvējiņi (var.: Gaida savu pļāvējiņu)» (LD 28124). Savukārt 'tiekties' saistīts ar 'interesēties, būt labvēlīgam'. Sal. lš. *liñkti* 'līkt, tiekties' : *linkėti* '(no)vēlēt, veltīt': «ponas man linkęs» — kungs man ir labvēlīgs (E III₁ 453). Noz. 'būt labvēlīgam' ir saistīta ar labu garastāvokli, un no šejienes arī vārda *līksms* noz. 'tāds, kas ir pacilātā garastāvoklī; jautrs, priecīgs'.

Atv. subst. *līksme* (*līksma,* Lg II 177), verbs *līksmot* [uô], refl. *līksmoties*. Pēc parauga *prieks : priecīgs* arī *līksme : līksmīgs* (Lg II 177) un tam blakus subst. *līksmība*.

Saistot ar verbu *līgot,* 17.—19. gs. vārds *līksms* un tā atv-i parasti rakstīti ar *-g-*.

Tā kā ide. *lenk- (: *link- > *līk-*) un *leng- (: *ling- > *līg-*) semantiski ir ļoti tuvi un atvasināti no kopējas saknes, abi rakstījumi (ar *k* un *g*) ir motivēti, bet valodas attīstības gaitai labāk atbilst forma *līksms,* kas atzīta par literāru (Endzelīns, P. Šmits; LVPV 1 54, 2 108, 3 159).

Buck 1103, E III₁ 453 un 482, EF 2 374, E-Šm 1₂ 14, KK 16 189, M-E II 486

liksta; lš. *likštìs,* apv. *likstis* 'defekts, trūkums; iemesls, ieganst s'. Atv. no verba *likt* (sk.; Skardžus). Par nozīmi sal. *liktenis*.

G. Elgeram 17. gadsimtā sin. *likta, nelaima, nelaimība, krusts, bēda, Dieva sodība* un apv. *līgsda* (Elg 1 60 un 257).

Pēc cita uzskata (Endzelīns ar ?) vārds varbūt saistāms ar *liga*.

Eckert 9 210, EF 2 371, M-E II 467

līksts [lìksts], apv. [ì], *līkste*. Atv. no verba *līkt* (sk.) tag. celma. Sal. iter., kauz. *līkstīt* (apv.) 'līkņāt, šūpot'.

Eckert 9 192, M-E II 486

likt; lš. *lìkti* 'palikt, kļūt; lemt', pr. *polāikt* 'palikt', *polīnka* (tag. 3. pers.) 'paliek', *polaikūt* 'paturēt', sav. *līhan,* v. *leihen* (> *līhan) 'aizdot', si. *riṇákti* 'atstāj, pamet, atlaiž', *atireka-* 'pārpalikums, pārmērs', lat. *linquere* (perf. *liqui*) 'atstāt, pamest'. Pamatā ide. *leikᵘ- 'atstāt, atlikt (pāri)' > b. *leik-: *lik- > la. *liek-: lik-*, no kā tag. *liek,* inf. *likt*. Nozīmes attīstība: 'tikt atstātam, atlikt' (la. *atlikt, palikt, lieks*) → 'novietot' («likt uz galda»). Nozīmes pāreju

ilustrē 17. gs. piemērs: «Paliec to rīk' pī viņ'» (lass es bei ihm!, Lj 142).

Citā virzienā nozīmes attīstība: 'atstāt' → 'ļaut, lai paliek' → 'ļaut' («liec mieru!») → 'noteikt' («Bēgu dienu, bēgu nakti, Laimas likta neizbēgu», LD 9170) → 'pavēlēt': «Liek man ēst, liek man dzert, Liek man drusku padusēt» (LD 13250, 2).

Atv. *noliktava* 19. gs. 70. gadu jaunvārds (BV 1873 6, Mag XV_3 60).

Gramatikas termina *saliktenis* nozīmē J. Neikenam *salikts vārds* (Vācu valodas mācība, 2. d., 1859 76), A. Stērstem — *salikums* (Latviešu valodas mācība, 1. d., 1879 16). J. Endzelīnam un K. Mīlenbaham *saļiktenis* (E-M 1 40).

Sk. arī: *laiks, lieks, liktenis, likums.*

Brence 1 261, Buck 746, 831, 836, 838 un 843, E IV_2 285, 1 733, Euler 1 40, Kl 434, M-E II 467, MM III 59, Pok 669, Stang 2 78, M. Stengrevica — LVKJ 20 107, T 154, W-H I 808, Ив 12 125 un 217, Меркулова 4 92

līkt [lìkt]; lš. *liñkti* 'liekties, sagumt; tiekties'. Tās pašas cilmes kā *liekt* (sk.): ide. **lenk-* : **lₑnk-* > b. **lenk-* : **link-* > la. *liek-* : *līk-*, no kā *liekt* un *līkt*. Iter. *līkāt, līkņāt*. Adj. *līks* [ì] (lš. *linkùs* 'lokans'). Subst. *līkne, līkums*; *līkšņa* 'staigna, slapja pļava (ezera vai purva malā)', apv. *līksnis*. Pēc J. Endzelīna uzskata *līkšņa, līksnis* saistāmi ar *līgot(ies)* (M-E II 487), bet apv. *līknis, līkņa, līkņājs,* kam tāda pati nozīme (E-H I 749), norāda uz senu *k* vārdā. (Pamatā *līkt* 'ieliekties'.) (K)

Sk. arī: *aplinkus, līcis, līkne, līksms, līksts.*

Buck 897, EF 2 356, M-E II 487, Pok 676, T 159

liktenis; lš. *likìmas* 't. p.' Atv. no verba *likt* (sk.) 'noteikt, lemt'. Saskaņā ar priekšstatiem par iepriekšējo nolemtību katrs gadījums, notikums senajam cilvēkam likās iepriekš «likts», Tā arī *liktenis* sākotnēji '(iepriekš) liktais, lemtais'. Iepriekš noteiktais, liktais var būt labs un ļauns (kā arī vārda *liktenis* semantikā), bet daudzos gadījumos attiecīgā vārda nozīme sašaurinājusies, izslēdzot vai nu vienu, vai otru iespēju, un līdz ar to vārds ieguvis it kā jaunu nozīmi. Tā, piem., vārda *liktenis* sākotnējais sinonīms *liksta* ieguvis nozīmi 'nepatīkams gadījums, kļūme, nelaime', bet citas cilmes vārds *laime* (sk.) pretējo, pozitīvo, nozīmi.

Apv. *likma, likme* 'nolikums' («tā jau paša dieviņa likma», M-E II 467) un 'nelaime' (E-H I 741) bijuši vārda *likteņis* sinonīmi (sal. lš. *likìmas*) ar vēlāku nozīmes sašaurinājumu.

Apv. *liktens*, ģen. *-s.*

Bl 6 204, Eckert 9 210, EF 2 372, M-E II 469

likums. Atv. no verba *likt* (sk.). Vārda nozīme vēsturiski mainījusies. Sākotnējā noz. 'paveikta darbība *likt*' → 'tas, kas novietots, likts': «Gan, bāliņi, atradīsi, ko būs laba darījuse: Atradīsi rīta māli Vakarēju likumiņu» (LD 3582, 1), ar pārnesumu 'tas, kas iepriekš noteikts, paredzēts': «Pieci seši tēva dēli Gaida mani

uzaugam; Vienam būšu, ne visiem Pa Laimītes likumam (var.: lēmumam; Pa Laimītes vēlējumu)» (LD 1946 var.).

Vārda *likums* mūsdienu nozīmes pamatā ir *likt* 'pavēlēt'. G. Mancelis 17. gs. v. *Gesetz* 'likums' vēl tulko ar *bauslis* (Manc I 74), bet citi autori šo la. vārdu turpmāk attiecinājuši tikai uz reliģiskajiem pamatnoteikumiem (piem., Lg I 276), laicīgos noteikumus apzīmējot dažādiem vārdiem, kuru vidū bija arī *likums* (*likums, tiesa, iecelšana,* St II 282). Ka vārda *likums* mūsdienu nozīme 17. gs. beigās bija tikai veidošanās stadijā, rāda J. Langija dotais šā vārda tulkojums: *likums, nolikums* 'ein Geheiss, Aufsatz, Verordnung, Bestimmung' (pavēle, nosacījums, rīkojums, noteikums) ar piemēru: «pēc kunga likum(a)»— kā kungs pavēlējis (Lj 141). Mūsdienu juridiskā termina nozīmē vārdu *likums* rakstos īsteni ieviesis K. Harders 1804. g., kad iznāca viņa tulkotie «Likumi priekš Vidzemes zemniekiem».

Bl 6 204, Buck 1420, EF 2 372, M-E II 470

liķis 'lišķis'— sk. *lišķis*.

līķis [līķis]. Aizguvums; no lv. *līk* 't. p.' (v. *Leiche*). Pamatā ide. **leig-* : **līg-* 'augums, līdzīgs augumā', no kā arī la. *līgt, līdz*. Latviešu valodā attiecīgā jēdziena izteikšanai agrāk lietots vārds *mironis* (Manc I 115), arī *(mirušā) augums, miesas* (Gl 1 67). Aizg. *līķis* ieviesies 18. gs. (Lg II 177, St I 143).

Buck 290, Kl 432, M-E II 488, P 370, Pok 667, Zēv 2 336

līme [līme]. Aizguvums; no vlv. *līm* vai vh. *lijm* (v. *Leim*). Pamatā ide. **lei-* 'gļotains, glums; slīdēt', no kā arī la. *līnis, lipt*. Latviešu valodā vārds aizgūts līdz 17. gs. (*līmes, salīmēt,* Manc I 115, Lj 144).

Kl 434, M-E II 488, Pok 662, Zēv 2 73

līmenis [līmenis]. Vārda forma varbūt no **līgmenis* (Endzelīns; sal. lš. *lýgmenė* 'līdzeni lauki, līdzenums'), kur *līg-* no bijuša adj. **līgs* 'līdzens, gluds' (lš. *lygùs*). (Sk. *līdz, līdzens.*) Adj. *līmens* [līmęns] (apv.) 'pilns līdz malām' (lš. *lýgmenas* = *lýgmalas*), no kā laikam *līmenis* senākā nozīme bijusi 'trauks, kurā šķidrums ir līdz pašai malai; šķidrums, kas sniedzas līdz pašai malai'. J. Straume (Vaidelots) 1886. g. ieteica šo vārdu agrāk lietotā apzīmējuma «ūdens spogulis» vietā (Rota, 1886 21 214), un vārds šajā jaunajā nozīmē ātri ieviesās liter. valodā.

Atv. *līmenisks* 'horizontāls' ir 20. gs. sākuma jaunvārds, akceptēts 1916. g. mācību grāmatām (Jaunais Vārds, 1916 123) un 1920. g. pieņemts par zinātnisku terminu (ZTV 84). Līdz tam blakus terminam *horizontāls* arī aprakstoši: «ūdens spoguļa stāvoklī esošs» (D 1 594), «gulošs tādā stāvoklī, kā ūdens spogulis atronas» (RLB KV 1259).

EF 2 370 un 400, M-E II 488

limt — sk. *ļimt*.

lindraki [liñdraki], apv. vsk. *lindraks,* arī *lindreki, lindruki, lindroki* [uô]. Aizguvums; no afrī. *lindrokk* vai vlv. *lintrock* 'lenšu svārki'

(*lint, lind* — dažāda platuma un dažāda materiāla lente apģērba, apavu, cepuru ielokiem vai rotāšanai; *rokk, rock* — svārki). Latviešu valodā *lindraks* minēts 17. gs. (Elg 1 195). Tas lietots sieviešu apakšsvārku (Lg II 178, St I 145, V 1 657), vēlāk svārku (U I 143; *lindraki* V 2 117) apzīmēšanai. Daudzskaitļa forma 19. gs. ieviesusies pēc vārda *svārki* parauga.

Apv. *rinduks, rindaks* [iñ], retāk *rindraks* 'sieviešu (vilnas, pusvilnas) svārki' laikam asimilācijā no *lindraks* ar vēlāk elidētu *r* (disimilācijā).

Buck 422, Doo II 513, M-E II 471, III 528, Zēv 2 191 un 235

linga [liñga]; lš. *lìngė* '(šūpuļa) līksts; atspere', *lingúoti* 'šūpot, šūpoties, līgoties', kr. *лягáть* 'spert, spārdīt, (apv.) šūpot', senīru *lingid* 'lec', sav. *lungar* 'ātri, steidzīgi', si. *lánghati* 'lec', *langháyati* 'pārlec, pāriet', *ránghate* 'steidzas, skrien'. Pamatā ide. **leng-* 'liekties, šūpoties, ļodzīties', no kā arī *līgot* (sk.); sakne **el-* 'liekt' (sk. *elkonis*). Skaņumijā ide. **lᵉng- (*ln̥g-)* > b. **ling-* > la. *ling-* un *līg*. Formas ar *-in-* vispārinātas no kursiskajām izloksnēm. Liter. *līgot, līgoties* atbilst apv. *lingāt, lingot* 'šūpoties, ļodzīties' un 'mest' arī refl. *lingoties* [uô] 'šūpoties; ātri šurp turp laisties'. Nozīmes attīstība: 'liekt' → 'šūpot' → 'iešūpojoties, atvēzējoties mest' («lingot akmeni»). Citā virzienā nozīmes attīstība: 'liekt' → adj. 'liekts, līks' → subst. 'līkums' («ar lingām apiet»— apiet ar līkumu, Lg I 355) → 'cilpa': «Zaķam labi lingas (var.: cilpas) mest, Teteram rubināt» (LD 3824, 2). Vārda *linga* nozīmi 'metamais ierocis' ietekmējis tādas pašas nozīmes v. *Slinge* (: *Schlinge* 'cilpa'); sal. 17.gs. *slinga* 'linga', *slingenieks* (Elg 1 431).

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Zēvers) vārds ir aizg. no vācu (vlv.) valodas ar lībiešu vai igauņu valodas starpniecību.

Sk. arī: *līgot, logs, ļengans, ļodzīt*. K

B III 193, Buck 1387, EF 2 355 un 373, Jēg 1 12, Kl 657, Mažiulis 6 285, Mag XX_3 140, M-E II 471, MM III 29 un 86, P 515, Pok 676, T 157, Zēv 2 378, Ф II 548

lini; vsk. *lins;* lš. *linaĩ,* vsk. *lìnas,* pr. *lynno* (nek. dz. dsk.), kr. *лён* (ssl. adj. *льнѣнъ* 'linu'), bulg. *лен,* č., p. *len,* īru, sav. *lín* 't. p.', go. *lein* 'lini, linu audekls', v. *Lein* 't. p.', gr. *línon,* lat. *līnum* 'lini'. Pamatā ide. **lī-no-* 'lini', ko saista ar ide. **(s)lī-* 'zilgans', no kā lat. *livēre* 'būt zilganam', arī kr. *слúва* 'plūme'. Pēc cita uzskata (Trubačovs) vārda pamatā var būt ide. **lēi-* 'liet, tecēt, pilēt', no kā **leino-m* > **līno-m* 'aplietais, mērcētais'. Ide. forma baltu valodās arī vīr. dzimtē **linas* > la. *lins*. Ķeltu un ģermāņu vārdus uzskata par aizg. no latīņu valodas.

Buck 400, E IV_2 253, EF 2 373, Fei 328, HF II 125, Kl 434, M-E II 472, P 372, Pok 691 un 965, Sanders 20, T 162, W-H I 810, Гам-Ив 3 659, To V 289, Tp 13 119, Ф II 481

līnija [līnija]. Aizguvums; no bv. (< afrī.) *līnje* 't. p.' (v. *Linie*), kas savukārt no lat. *līnea* '(linu) diegs, aukla; līnija (sākotnēji:

ar auklu iezīmēta līnija)'. Pamatā lat. *līnum* 'lini', kam atbilst la. *lini*. Aizguvuma izskaņu ietekmējis kr. *ли́ния*. Latviešu valodā vārds ieviests 19. gs. (Šacs 72; V 1 227). Agrāk šajā nozīmē *sleja* (Lg I 377), *celiņš, stiga, strīpa* (St II 395).

Doo II 513, EF 2 374, Kl 442, M-E II 489, W-H I 810, Zēv 2 73

līnis [lĩnis], apv. *līns*; lš. *lýnas*, pr. *linis*, kr. *линь*, bulg. *лин*, č. *líně*, p. *lin*, 't. p.' Pamatā ide. **lei-* : **lī-* 'gļotains, glums; slīdēt', no kā arī *slieka* (sk.), tikai ar citu saknes paplašinājumu.

EF 2 373, L I 67, Laumane 1 125, M-E II 489, Pok 663, T 162, Urb 8 174, To V 282, 12 155, В. В. Усачева — Эт 1971 176, Ф II 498

linte, *linta* 'košuma lente'— sk. *lieta, lindraki*.

lipns 'laipns'— sk. *laipns*.

lipt[a]; lš. *lìpti* 't. p.', kr. *ли́пнуть* 'lipt, pielipt', go. *bi-leiban* 'palikt', sav. *bilīban*, v. *bleiben* 't. p.', si. *rip-* (< **lip-*) 'ziest, lipt', jaunāks *limpáti* 'apziež, notaisa', gr. *lípa* 'tauks, spīdīgs', *lípos* 'tauki', lat. *lippus* 'strutojošs'. Pamatā ide. **leip-* 'notaukot, lipināt' no **lei-* 'gļotains, glums; slīdēt; glaust, ziest', no kā arī *slieka* (sk.). Sakne **el-* 'liekt' (sk. *leja*). No b. **leip-* : **lĭp-* atv. la. *lipt*, apv. *līpt*. Tag. formas ar *n* iespraudumu: **linpō* > ab. **linpuo* > la. *lipu* (lš. *limpù*). Kauz. *lipināt*. Tās pašas cilmes ir kr. *слепо́й* (psl. **slěpъ*) 'akls' (←'aizlipis, aizlipušām acim').

No *lipt* noz. 'cieši pieķerties' → apv. 'rāpties, kāpt': «lipa ozolā» (L-P VI 28). No tā atv. *laipa* nozīme: «Pate brida dziļus dubļus, Bērnus laipu lipināja» (E-H I 744; sk. *laipa*).

Sk. arī: *laipa, laipns, liepa, liesma, slīps*.

Bl 6 183, E III₁ 486, EF 2 375, Euler 1 114, Fei 91, HF II 126, Kl 83, Mažiulis 6 306, M-E II 474, MM III 60, Pok 670, Stang 2 185, T 161, W-H I 811, Абаев I 438, To 1 14, Ф II 484, Ц 242

lipt[b] 'mirdzēt, spīdēt; (ie)degt'— sk. *liesma*.

līst[a] [lìst] (tag. *(es) lienu*, apv. *liedu*); lš. *lį̃sti* (tag. *lendù*), pr. *līse* [līze] ar *ī* < *ē* 'lien', kr. *лезть* (ssl. *lěsti*) 'kāpt, rāpties, līst', ukr. *лі́зти* 't.p.', bulg. *ля́за* 'lienu', č. *lesti*, p. *leźć* 'līst', vav. *lendern* 'lēni iet; klaiņot' (v. *schlendern*), si. *rándhram* 'plaisa, dobums'. Pamatā ide. **leidh-* 'slidens, slīdēt' no saknes **lē̆(i)-* 'palaist, atlaist; ļaut', no kā arī la. *laist* (sk.). No saknes paralēlformām baltu formas ar *-i-* un *-ē-*. No paralēlas formas **lendh-* (Jēgers) > b. **lend-* > la. *lied-*, no kā la. apv. *(es) liedu*. Skaņumijā b. **lind-*, no kā **lind-ti* > **linsti* (lš. *lį̃sti*) > la. *līst*, pag. *(es) līdu*. Liter. tag. *(es) lienu* laikam *brienu* ietekmē (Endzelīns; **lend-nuo* : **brendnuo*). Iter. apv. *liedāt* («Bitītes liedā, medu sev smeļ», Rainis — M-E II 492), liter. *lodāt* [luõdât] citā skaņumijas pakāpē.

Sk. arī: *lēzens, lodāt, slīdēt*.

B II 473, Buck 684, E IV₂ 253, 1 729 un 750, Eckert 8 30, EF 2 377, Jēg 6 50, M-E II 490, MM III 40, Pok 666 un 960, T 161, To V 314, Ф II 476, Ц 238

lipns 'laipns'— sk. *laipns.*

līst[b] [lîst] (līdumu), tag. *(es) ližu*; lš. *lýdyti* 'līst (līdumu); gludināt'. Pamatā ide. **lēid-* 'laist' (no kā arī *laist,* sk.; sakne **lē(i-)*; skaņumijā b. **leid- : *līd-*, no kā verbs **līd-ti* > la. *līst.* Nozīmes pamatā ir 'laist (kokus)'. No «līst kokus» → «līst mežu» → «līst līdumu».

Sk. arī: *līdums.*

E III, 439, EF 2 364, Jēg 6 49, M-E II 490, Pok 652 un 666, Karaliūnas 13 44, Stang 3 33

lišķis; lš. *likšnóti, lìkštytis, likštúotis* '(pie)labināties, lišķēties, pieglaimoties', *likštūnis* 'lišķis'. Tās pašas cilmes kā *laizīt* (sk.). No ide. **leiĝh-* 'laizīt' zudumpakapē **liĝh-* > b. **liž-* > la. *liz-*, no kā bijis verbs **lizt,* iter. *laizīt.* No senā verba atv. *lize, liza* 'maizes lāpsta', senāk 'mēle'; sal. apv. *liziņa* 'mēlīte'. No šā verba arī apv. *lizga* 'laizītājs, našķis', *ližga* 'rādītājpirksts' ('laizītājs').

No tā paša verba arī *lišķis* < **liz-kis,* kur *z* > *s,* asimilējoties sekošajam *k*, un *sk* > *šķ* pēc citu locījumu parauga (ģen. **liskįa* > **liska* > *lišķa*). Skaņkopa *sk* saglabājusies nemainīta *ā*-celma vārdā apv. *liska* 'lišķis'. Vārda sākotnējā noz. 'laizītājs' (sal. *lizga,* kur *k* > *g,* asimilējoties iepriekšējam *z*). Lietuviešu vārdos *šk* > *kš.*

No bijuša verba **liezt* 'laizīt' (lš. *liẽžti*) apv. *liešķis, liešķe* 'lāpstiņa, smeļamā ķelle' (nozīmes pārnesums līdzīgs kā vārdā *lize*). Biežāk lietots atv. *liešķere.*

Atbilstoši atv-i ar *ai* saknē — apv. *laiska* 'mēle' un 'lapiņa pie linu un labības stiebra' ('mēlīte'), *laiška* 'laizītājs; līdējs, lišķis', *laišķa, laišķe* 'lāpstiņa'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *lišķis* saistāms ar go. *lists* 'viltus' un bsl. *lьstь* (kr. *лесть*) 'glaimi'. Slāvu vārdus uzskata par aizg. no ģermāņu valodām (Fasmers, Preobraženskis), taču tie var būt vienas cilmes ar aplūkotajiem baltu vārdiem. Turpretim go. *lists* (v. *List* 'viltus') atvasināts no ide. **leis-* 'meklēt pēdas, ošņāt'. Pēc Endzelīna uzskata *lišķis* <**listis.*

Apv. *liķis* 'lišķis' ir aizg. no vlv. valodas: *liķēt* 'laizīt' < vlv. *licken* 't. p.' (v. *lecken*). Nozīmes pārnesums 'laizīt' → 'lišķēt' bijis jau vlv. valodā. Teksta piemērs: «Tas liekulis un liķis, kā ar mīkstu mēli citiem var pieglaudīties» (LGGr 1797 1 5). (K)

Bl 6 185, E I 103, II 72, EF 2 369, Hamp 2 144, M-E II 470 un 475, Pok 671, Schmalstieg 2 262, Пр I 448, Ф II 487

līt [lît]; lš. *lýti* (tag. *lýja*) 't. p.', kr. *лить* (tag. *лью*; psl. **liti,* **lějǫ*) 'liet, plūst', bulg. *лéя* '(es) leju', č. *líti,* p. *lać* 'liet, līt'. Pamatā ide. **lĕi : *lī* 'liet, tecēt, pilēt' > b. **lei- : *lī* > ab. **lie- : *lī-*, no kā la. *liet* un *līt.* Iter. *līņāt* [ĩ], apv. *lināt.* Kauz. *liedēt* [iê]. No saknes pamatpakāpē arī atv. *lietus, lietavas.*

Sk. arī: *liet.*

Buck 67, Eckert 9 166, EF 2 377, Jēg 7 103, M-E II 491, Pok 664, T 156, Мельничук 1 13, Ф II 504, Ц 242

līte, *lits* 'ledus gabals' — sk. *laitīt*.
litot 'ejot vārīgi uzmīt' — sk. *laitīt*.
lize — sk. *lišķis*.
lizga 'laizītājs, našķis' — sk. *lišķis*.
ližga 'rādītājpirksts' — sk. *lišķis*.
lobīt [luôbît]; lš. *lúobyti* 'grauzt, kāri ēst', *luōbti* 'grūti strādāt', *lúoba* 'luba, miza', sav.*loub* 'lapa', v. *Laub* 'lapotne'. Pamatā ide. **leub(h)-* 'mizot, (no)lauzt', kas ir tās pašas nozīmes **leup-* fon. variants (sk. *lupt*); sakne **leu-* '(no)griezt, atdalīt, atbrīvot'. Skaņumijā **lōubh-* > ab. **luob-*, no kā la. *lobt* [luôbt] (apv.), iter. *lobīt* [uô].

Verbs *lobt* pamatnozīmē 'mizot, lupināt, lobīt', no kā pārn. 'ātri ēst, veicīgi strādāt' → 'ātri skriet': «vecais sāka luobt, kuo kājas nesa» (R. Blaumanis — M-E II 522). Refl. *lobties* 'lobīties, lupt', pārn. 'veikties'.

Sk. arī: *luba, lūpa*.

E IV₂ 254, EF 2 381 un 388, Kl 426, M-E II 521, Pok 690, Stang 3 34, T 150, Ф II 526

loceklis [lùoceklis], apv. *locēklis, locīklis, loceknis* [ùo]. Atv. no verba *locīt* (sk.). Vārds jau 17. gs. vārdnīcās (Manc I 73, Lj 146). Gramatikas termins *teikuma loceklis* kopš 1859.

EF 2 356, M-E II 522, Pok 676

locīt [lùocît]; lš. *lankýti* 'apmeklēt, aplūkot', kr. *отлучúть* 'nošķirt' (ssl. *lǫčiti* 'liekt, šķirt'), ukr. *лучúти* 'savienot'. Tās pašas cilmes kā *liekt* (sk.), tā iter. Skaņumijā b. **lenk- : *lank-* > la. *liek- : luok-*, no kā *liekt* un *locīt*.

Verba *locīt* attiecinājums uz balss skaņām (par cilvēku un putnu dziedāšanu — mainīt skaņas augstumu, variēt balsi, melodiju) var būt divējādas cilmes: 1) ar pārnesumu no *locīt* 'vairākkārt liekt', 2) atv. no ide. **lekᵘ- : *lokᵘ-* balss skaņu atdarināšanai (lat. *loqui* 'runāt'; sk. *lakstīgala*); stiepuma pakāpē **lōkᵘ-* > ab. **luok-*.

Verbu *locīt* gramatikā sāka lietot J. Neikens ar noz. 'deklinēt, konjugēt' (Vācu valodas mācība, 1850, 3 un 39). Viņš ieteica arī atv. *locījums*: «Vācu lietu-vārdus locot, jātur vērā vienskaitlī un daudzskaitlī četri locījumi (Biegungsfälle, Casus)» (Vācu valodas mācība, 2. d., 1859, 16). Šo terminu akceptēja A. Kronvalds (1868, Kr I 602) un gramatikas kursā lietoja A. Stērste (Latviešu valodas mācība, I. d., 1879, 18). J. Neikena darināts termins ir arī *teikuma loceklis*; viņš šķir *grunts-locekļus* un *palīga-locekļus* (Vācu valodas mācība, 2. d., 1859, 2).

Atv. *aploce* [aplùoce] ir 20. gs. 20. gadu jaunvārds (ZTV 85). Atv. *aploksne* [aplùoksne] darināts 19. gs. beigās, bet plašāk lietots kopš 20. gs. sākuma (D I 1124); agrāk šajā nozīmē *kuverts* (ar vācu valodas starpniecību no fr. *couvert* 'aploksne' ← 'apsegtais, apklātais'; V I 208, U II 708). (K)

Brence I 261, EF 2 356, M IV 47, M-E II 522, W-H I 821, Ф II 537

lodāt [luõdât]; lš.*landýti* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *līst*[a] (sk.), šā verba iter. citā skaņumijas pakāpē: b. **land-* > la. *luod-*. Semantiski tuvais verbs *ložņāt* ir citas cilmes (sk.).

Sk. arī: *paloda*.

B II 473, EF 2 377, M-E II 523

lode [luõde]. Aizguvums; no vlv. *lode* vai afrī. *lōd*, vh. *lood* 'svina gabals (smagumam, svaram), (svina) lode' (v. *Lot* 'lodējamais metāls; lote, t. i., svērtenis dziļuma mērīšanai; sena svara vienība'). Ģermāņu valodās vārds aizgūts no ķeltu valodām. Tā senākā noz. 'viegli kūstošs metāls'. Pamatā ide. **pleud-* 'tecēt', no kā la. *plūst*. Latviešu valodā vārds aizgūts līdz 17. gs., tas minēts 17. gs. vārdnīcās (*loda*, Manc I 108, Elg I 53, Lj 146).

Doo II 518, Kl 447, M-E II 523, Pok 837, Zēv 2 192

lodēt [luõdêt]. Aizguvums; no vlv., afrī. *loden* 't. p.' (v. *löten*). Tās pašas cilmes kā *lode* (sk.). Latviešu valodā vārds aizgūts līdz 17. gs., tas minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 119, Lj 146).

Doo II 519, Kl 447, M-E II 524, Zēv 2 192

logs [luôgs]; lš. *lángas*, pr. *lanxto* 't. p.' Pamatā laikam ide. **lenk-* 'liekt' (sk. *liekt, locīt*) fon. variants **leng-*. (Sal. **leng-* 'liekties' šķirkļos *ligot, linga*). Skaņumijā **long-* > b. **lang-* > la. *luog-*, no kā *logs* [uô]. Sākotnējā nozīme laikam 'loks' → 'iedobums' → 'caurums'. (Sal. lš. *léngė* 'ieleja, grava, dobe'). Par noz. pārnesumu 'liekt' → subst. 'iedobums, caurums' sal. sav. *loh*, v. *Loch* 'caurums', go. *us-luk* 'atvērums' no ide. **leug-* 'liekt'. Senākie logi Ziemeļeiropā bija dūmu un gaismas atveres (caurumi) jumtā, ko aizsedza aukstā laikā • (Šräders). Šīs atveres dažās valodās salīdzināja ar aci, piem., kr. *окнó* 'logs' : *óко* 'acs' (arh., poēt.).

Pēc cita uzskata (Pētersons) vārds saistāms ar si. *lakṣate* 'pamana, ievēro', sa. *lócian* (a. *look*) 'skatīties', vai arī vārds atvasināts no ide.**leng-* 'šūpoties' → 'plivināties' (Mažulis), jo senāk logi bijuši aizklāti ar (dzīvnieka pūšļa) plēvi, kas vējā plivinājās, šūpojās.

B II 164, Buck 469, E IV_2 250, EF 2 339, Mažiulis 6 284, M-E II 524, Seebold 142, J. Sirmais — DL Piel 1891 1 9, Schrader I 307, To V 7.4, 22 139

loki [luõki], vsk. *loks*. Aizguvums; no vlv., afrī. *lōk* vai vh. *look* 't. p.' (v. *Lauch*), vai arī no skr. *лоукъ* 't. p.' (kr. *лук*), kas savukārt no ģerm. **lauka-* 't. p.' Pamatā laikam ide. **leug-* 'liekt'. Ja vārds aizgūts no senkrievu valodas (Būga), tad aizguvums noticis līdz 13. gs. Varāki valodnieki (arī Klūge, Zēvers) uzskata, ka vārds latviešu valodā no kādas ģerm. valodas. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 112, Lj 146).

Doo II 527, E I 105, Kl 426, M-E II 525, Pok 685, Sab 7 172, Zēv 2 74, Ф II 531, Ц 248

loks [lùoks]; lš. *lañkas* '(jūdzamais) loks, (mucas) stīpa, (ceļa) līkums, (šaujamais) loks, riņķis'. Tās pašas cilmes kā *liekt* (sk.), saknes vokālisms kā iter. *locīt.*

Tās pašas cilmes ir apv. adj. *loks* [lùoks², uô²] 'tāds, kas lokās; elastīgs, lokans' (lš. *lankùs*), no kā liter. *lokans* [ùo]. Piem.: «.. paliksi šļoka un loka kā izvietēta luba» (J. Janševskis. Dzimtene, l. d., 1986 334).

B II 23, E III₁ 486, EF 2 356, M-E II 525, Pok 676, T 159, Zeps l 149

lolot [luõluôt]; lš. *liūliúoti* 'aijāt, šūpot, viļņoties, līgoties', apv. *liuoliúoti* 'aijāt, žūžot', *liūlēti* 'šūpoties, līgoties', *liūlė* 'šūpulis', kr. *люлька* 't. p.', *люлькать* 'aijāt, dziedot iemidzināt', č. *lulati, lilati* 't. p.', vlv. *lollen,* v. *lullen* 'aijāt, žūžot', si. *lólati* 'šurp turp kustas', *lolayati* 'iekustina', *lelāyati* 'šūpojas, šūpo'. Pamatā mazbērnu runā atkārtotā zilbe *l* + patskanis dažādās variācijās (varbūt *lō* > ab. *luo*). Līdzīgi no *le* atkārtojuma apv. *lelot* [uô] 'aijāt' (sk. *lelle*), no *lu* atkārtojuma — apv. *lullot* [uô] 'lutināt, auklēt, šūpot', *lullināt* 'aijāt, žūžot', *lulināt* 'aijāt, žūžot; lutināt'. Sākotnējā noz. 'aijāt, žūžot' → 'auklēt, šūpot', no kā dažādās valodās atšķirīgs tālākais nozīmes pārnesums.

Dažādās variācijās ir attiecīgā subst. noz. pārnesums 'lelle' → 'bērns' → 'luteklis' vai arī 'neveikls (arī: iedomīgs, stulbs) cilvēks'. Tā arī blakus apv. *lulināt* ir *lullis* 'lelle', *lulis* 'izlutināts bērns; iedomīgs cilvēks'; ar ekspresīvu patskaņa garinājumu un līdzskaņu mīkstinājumu *ļūļa* [ũ], *ļūļaks* 'lempis, neveiklis, tūļa; muļķis' (lš. *liūlỹs* 'lempis').

EF 2 380, Kl 449, M-E II 526, MM III 112 un 117, Pok 650, Ф II 545

loma [luõma]. Šo varbūt lībiskas cilmes vārdu (sk. *loms*) A. Kronvalds ieteica aktiera pienākumu apzīmēšanai lugā (1869; agrāk šajā nozīmē ģerm. *rolle*). Kronvalds balstījās uz vārda *loma* atvasināto noz. 'darba daļa' (St I 146), ko uzskatīja par verba *lemt* atvasinājumu (Kr I 426); tā arī Blese.

B I 451, Bl 6 233, M 5 17, M-E II 526

loms [luõms]. Aizguvums; no līb. *luom* < **lōma* 'zvejošana ar tīklu; (zvejas) loms' vai ig. *loom* '(zvejas) loms; (meža zvēru) aplenkšana'. Senākajos avotos aizg. minēts formā *loma* (Manc I 286, Lj 299, Lg II 179, St I 146), bet no 19. gs. 70. gadiem liter. valodā forma *loms* (V 1 619, 2 118, U I 145), jo forma *loma* bija ieguvusi citu nozīmi.

Apv. *loms* [uô, ùo²] 'kārta, rinda, posms' ir citas cilmes: tas saistāms ar verbu *lemt* (sk.) tā sākotnējā nozīmē 'lauzt'; par skaņumiju sal. *ņemt : noma.* Piemēri: «sētiņa tiek luomiem taisīta», «kuoks luomiem aug» (M-E II 526), «cērtuot grābeklim kātu, jāraugās, ka eglītes luoms nebūtu līks» (E-H I 767).

Bl 6 233, G. Bonfante — St B IV 126, EF 2 385, Ket 207, Kiparsky 1 96, M-E II 526, SKES 312, Zeps l 149

lops [luõps]; alb. *lopë* (< **lāpā-*) 'govs'. Vārda cilme ir neskaidra. To saista ar rekonstruētu ide. **lāp-* 'govs' (Pokornijs), bet šim pieņēmumam nav cita pierādījuma kā vienīgi albāņu vārds. Pēc cita uzskata (Mikola, Pētersons) vārds *lops* radniecīgs ar go. *lamb-* 'jērs' (v. *Lamm*). Par tiešu aizg. no kādas ģermāņu valodas vārdu uzskata vairāki valodnieki (arī Ūlenbeks, salīdzinot ar somu aizgūto *lammas* 'jērs'; noraida Endzelīns).

Ticamāks variants, ka vārds *lops* atvasināts no ide. **leu-* 'nogriezt, atdalīt' ar *p* saknes paplašinājumā (kā *laupīt, lupt,* sk.). Skaņumijā **lōup-* > ab. **luop-*, no kā la. *lops* [uõ]. Nozīmes attīstība varēja būt: 'nogriezt, atdalīt' → 'dīrāt' (lš. *lùpti* 'mizot, dīrāt') → subst. 'nodīrātā āda, ādas izstrādājums' (he. *lupanni* 'cepure') → 'atdalīta dzīvnieka ķermeņa daļa' (ssl. *lъbъnъ,* s-h. *lùbina* 'galvaskauss') → 'dzīvnieks (sākumā laikam aita, kaza, tad arī liellops)'. Par līdzīgu nozīmes attīstību sal. a. *sheep,* v. *Schaf* 'aita' (ģerm. **skēpo-m*) no ide. **skĕp-* 'griezt, šķelt ar asu darbarīku'. Analogi lš. *pēkus* '(sīk)lops', pr. *pecku, peckan* (ak.) 'lops', si. *paśúḥ,* lat. *pecus* 't. p.' no ide. **peḱ-* 'plūkt vilnu, matus' (lš. *pèšti* 'plūkt') → subst. 'aitāda, vilna' (gr. *pékos* 'aitāda, vilna', a-s. *feht* 'aitāda', h. *vacht* 'vilna, cirpums') → 'aita' (szv. *fār* < **fahaz*) → 'lops'.

Lietuviešu valodā mājdzīvnieka apzīmēšanai ir cits vārds (*gyvulỹs*); latviešu vārdam *lops* atbilstošā forma ir ar saknes variantu: *lúopas* un *lúobas*. Šo formu semantika atšķiras no latviešu vārda nozīmes, bet semantiskā attīstība no attiecīgo verbu pamatnozīmes (sal. *lupt, lobīt*) bijusi līdzīga tai ziņā, ka visi trīs vārdi lietojami dzīvu organismu apzīmēšanai. Lš. *lúopas* 'neveikls cilvēks, tūļa', *lúobas* 'neveikls, kūtrs cilvēks vai dzīvnieks, lempis' (LKŽ VII 689 un 692). Par lietuviešu vārdu nozīmes izveidošanos sal. la *lupt* atvasinājuma *lupata* attiecinājumu uz cilvēku ('plukata, gļēvulis').

Latviešu valodā senatnē *lops* laikam bija tikai aita, kaza, vēlāk arī govs. Izloksnēs vēl tagad *lopi* ir tikai šie mājdzīvnieki, bet ne zirgi un cūkas (kuru ādas senatnē nedīrāja). 18. un 19. gs. bija mēģinājumi vēl vairāk paplašināt vārda nozīmi, izsakot ar to jēdzienu 'dzīvnieks'; piem., M. Stobe rakstīja par «lopu valsti», domādams dzīvnieku valsti (LGGr 1797 3 54).

Pēc cita uzskata (Karaļūns) nozīmes attīstība bijusi savādāka: 'iegūt (laupīt)' → subst. '(iegūtais) īpašums' → 'lops'. Tādā gadījumā nav saprotams, kāpēc 'lopa' jēdzienā nav ietverts zirgs, kas senatnē bija viens no vērtīgākajiem mājdzīvniekiem un līdz ar to iekārots laupījums. (K)

Buck 143, E II 394, EF 2 386, Fei 321, Karaliūnas 7 281, Kl 420, M 4 53, M-E II 527, Pok 654 un 690, Sab 17 137, 18 14, Sanders 78, 79 un 91, Маковский 95, To 25 17

loss 'iedzeltens, dzeltenpelēks (par zirga spalvu)'— sk. *lāse*.

loze [luõze]. Aizguvums; no v. *Los* 'liktenis, loze'. Pamatā ide.

**klēu-* 'kāsis, līks koks; saspiest, klibot' (no kā arī la. *kļūt,* apv. *kļūtas* 'liktenis'). Senie ģermāņi zīlēja, metot līku koku (kociņu) vai kāsi, un tā nosaukumu attiecināja vēlāk gan uz likteni, gan uz jebkuru priekšmetu (lozi), kas izšķīra likteni vai varēja piešķirt laimestu. Latviešu valodā vārds aizgūts 19. gs. (U I 145) un līdz ar verbu *lozēt* plašāk ieviesies kopš 1874. g., kad stājās spēkā jauni rekrūšu ņemšanas noteikumi (ar «ložu vilkšanu»).

Kl 446, M-E II 529, Pok 604, Tr IV 492, Zēv 2 74

lozens 'glodene'— sk. *ložņāt.*

ložņāt [luõžņât]; lš. *lándžioti* 'ložņāt, lodāt'. Vārds ir tās pašas cilmes kā *lēzens* (sk.), atv. no bijuša verba **lēzt* 'līst' (no ide. **lēĝh-* 'zems, līst' > b. **lēž-* > la. *lēz-*); sal. tās pašas cilmes pr. *līse* [līze] < **lēze* 'lien', kr. *лезть* 'līst, rāpties, kāpt'. Iter. apv. *lēzēt, lēzīt, lēžāt* 'lēni vilkties (lūrot)'. Skaņumijā **lōĝh-* > b. **luož-* > la. *luoz-*, no kā apv. *lozdna* [uo] 'ložņa' (M-E II 529), *lozens* [luõzęns] 'glodene' (E-H I 768). Ar to pašu saknes vokālismu verba **lēzt* iter. *ložāt* [uõ] (apv.) un *ložņāt* [uõ]. Atv. *ložņa,* apv. *loža* [*uõ*].

Ar šās cilmes vārdiem *ložāt, ložņāt* saplūduši līdzīgas formas atv-i no verba *līst*: blakus formai *lodāt* [luõdât] varēja būt arī **luod-ịā-ti* > *ložāt* [uo]; sal. lš. *lį̇̃sti* 'līst': *landýti, lándžioti* 'ložņāt, lodāt'.

Pēc cita uzskata (Būga, Frenkels), *ložņāt* saistāms tikai ar verbu *līst.* (K)

B II 403 un 476, EF 2 377, M-E II 529, Pok 660, To V 314

luba; lš. apv. *lubà* 'bieza koka miza, krija; griestu dēlis, griesti', *lùbos* 'griesti', pr. *lubbo* 'dēlis', kr. *луб* 'lūksne, lūks, krija, luba, (apv.) pārvietojams zvejnieku namiņš uz sliecēm', *лубóк* 'liepas lūks; no lūkiem darināts priekšmets, liepas koka dēlītis; (apv.) bērza tāss', skr. *лубъ* 'koka miza', lūks; tāss rakstīšanai; no lūkiem darināta kārba, arī kamanu apmala', č. *lub* 'finieris; borts', p. *łub* 'lūksne, lūks, luba; no lūkiem darināts priekšmets', go. *lauf* (< ģerm. **lauban*) 'lapotne', *laufs* 'lapa', v. *Laub* 'lapotne', ssk. *laupr* 'grozs, koka priekšmets', a-s. *léap* 'grozs', vlv. *lōp* 'koka trauks', alb. *labë* (< **loubh-*) 'miza', lat. *liber* (< **luber* < **lubhros*) 'lūks; grāmata'. Pamatā ide **leub(h)-* 'mizot, (no)lauzt' (no kā arī *lobīt,* sk.) no saknes **leu-* '(no)griezt, atdalīt, atbrīvot'; zudumpakāpē **lub(h)* → b. **lub-,* no kā la. *luba.* Vārda sākotnējā noz. 'nolobītā, noplēsta miza' (ne tikai kokam: sal. apv. *luba* 'kartupeļa miza', E-H I 509) → 'plēsta koksnes kārta, plēsta šķila' (sal. apv. *lubīt* 'plēst': «viņš lubī lūkus», U I 146) → 'plēsts (ne zāģēts) dēlis'. No šīs nozīmes arī apv. *luba* 'plaukta dēlis, plaukts': «Ai dieviņ, jaunas meitas, Kur liksim vecus puišus? Liek uz lubu (var.: uz plaukta), krīt zemē..» (LD 13011 var.), arī 'ratu sānu dēlis' (E-H I 759), no kā «lubu rati» (mēslu vešanai; turpat).

Vārda *luba* noz. 'mazvērtīgas lasāmvielas grāmata' no krievu val.: «lubu literatūra» < «лубочная литература».

Ar vārdu *luba* saistīti daudzi vietvārdi, to vidū *Lubāns* (sal. pr. *Luben* ezers), *Lubezere*. Māju, mežu, ciemu nosaukumos vārds izskaidrojams ar senajiem lubu jumtiem vai lubu (dēļu) plēšanu (sal.: *Lubu gārša* — mežs, kur plēstas lubas, E 5_1 342), bet ezeru nosaukumos *luba* varēja apzīmēt sanesumu un augu segu, kas — it kā mizas kārta — klāja ūdeni. Sal. *luba* 'augu sega' (Grenču Mellezerā, M-E II 509).

B I 458, II 157, 164, 341 un 452, E I 108, III_2 163 un 174, IV_2 254, Fei 323, Gutzeit II 193, Kl 426, M-E II 509, Pok 690, Stang 3 34, W-H I 790, To V 370, Ф II 526

lucis. Aizguvums; no līb. *lutš* vai ig. *luts* 'vēdzele'. Literatūrā aizg. minēts tikai 19. gs., bet uzvārdos tas sastopams jau 16. gs. (Bl I 207; uzvārdi *Lutze, Lutsin* u. tml. var gan būt dažādas cilmes — ne tikai saistīti ar zivi *luci*, bet arī aiżgūti no ģerm. valodām: vlv. *lütsing* 'mazs, mazais', vh. *lutsen* 'aizdot', kas rakstībā ar variācijām).

Laumane I 128, Ket 209, M-E II 509

lucka 'vircas bedre'— sk. *luga*[b].

luga[a]. Aizguvums; no līb. *lug* 'skaits' vai ig. *lugu* 'reize, skaits, daudzums; lasāmviela, stāsts'. Vārda sākotnējā noz. latviešu valodā 'reize' (Wel 72; *luģis, luģe*, Mag IV_2 126), bet 19. gs. sākumā Ziemeļvidzemē vārds lietots arī nozīmē 'mūzikas gabals, instrumenta melodija' (Wel 72). A. Kronvalds ieteica šo vārdu uzveduma (v. *Stück*, fr. *pièce*) apzīmēšanai (1868), g. k. runādams par muzikāliem darbiem, bet presē (Baltijas Vēstnesī) tas attiecināts uz dramatiskiem sacerējumiem agrāko nosaukumu *stiķis* un *spēle* vietā. Kopš 1870. g. vārds *luga* lietots arī iespiesto dramatisko darbu titulos. Vārds jaunajā nozīmē 19. gs. 70. un 80. gados jo sevišķi ieviesās ar Ā. Alunāna lugām.

Ket 206, M-E II 510, SKES II 307, Mägiste 1378, Zeps I 148

luga[b] 'ķepīga dumbrāja masa (pie aizaugoša ezera)', apv.; lš. *liũgas, liũgnas* 'peļķe; neliels purvs, muklājs', *liũgnas, lùgnas* 'muklājs, dumbrājs; ūdensroze, lēpe', kr. *лýжа* (< **lougįā*) 'peļķe, (apv.) purvājs, neliels ezers, dīķis, upes līcis, pļava zemā vietā', č. *louže*, sč. *lúžě* 'peļķe, purvs', asor. *łuža* 't. p.', alb. *lëgatë* 'peļķe, purvs, dubļi'. Pamatā ide. **leug-* 'liekt' → 'purvs'; par noz. pārnesumu sal. *leja* (no saknes **el-* 'liekt'); sk. arī *purvs*. Sal. arī lš. adj. *lùgnas* 'lokans' : subst. *lùgnas* 'muklājs, dumbrājs'. Saknes skaņumijā **loug-* : **lug-*, no kā la. apv. *luga*.

Tās pašas cilmes ir apv. *lugava* 'slikts rudens laiks, dubļu laiks', *lucka* (laikam < **ludz(i)ka*, Endzelīns) 'vircas bedre' un *ļuga* 'želejas veida masa': «rāceņi savārījušies vienā ļugā» (M-E II 542).

Šās cilmes ir arī daudzi vietvārdi, g. k. Latvijas austrumdaļā (to nav Kurzemē): *Ludza* (pilsēta, ezers, upe), *Ludze* (upe, kas

ietek Rauzā; ezers Stāmerienē), varbūt *Lugaži* (ar somugru piedēkli; Blese), *Ļugas* (mājas Jūdažos pie Siguldas, lāma Lestenē). No saknes pamatpakāpē vairāki vietv. *Laugas* (mežs, pļava, purvs, mājas), varbūt *Laugaļi* (= purvgaļi; ja vien nosaukuma pamatā nav *Laukgaļi*). Ig. apv. *luga* 'niedre' laikam ir baltisms (← 'lokanais, līganais augs'; sal. lš. *lùgnas* 'ūdensroze, lēpe').

Sk. arī: *lūgt, ļodzīt.* (K)

B I 461 un 528, II 255, III 531 un 619, Bl 8 40, V. Dambe — Onomast 42, EF 2 379, M-E II 509, 510 un 542, Pok 685 un 686, To V 383, 25 16, Ф II 529, О. С. Широков — Balt XX 17

lūgt [lùgt]; lš. apv. *lūgóti* 't. p.', kr. *лгать* (tag. *лгу*; ssl. *lъgati, lъžǫ*) 'melot', go., sav. *liugan*, v. *lügen* 't. p.', ssk. *lokka*, sav. *locchōn*, v. *locken* 'vilināt' ('ar meliem pavedināt'). Pamatā ide. **leugh-* 'melot', kas radniecīgs ar **leug-* 'liekt' (sk. *luga*[b]); skaņumijā **lough-* : **lŭgh-* > b. **laug-* : **lŭg-*, no kā la. *lūgt*. Nozīmes attīstība: 'liekt, locīt' → '(iz)locīties, vairīties' → 'melot' → 'melot, lai iegūtu sev; melot, lūdzot ko' → 'lūgt'. Par nozīmi sal. zobgalīgu pamudinājumu lūdzējam: «melo, melo — palūdzies!» (Tirzā).

Saistījumu ar citu valodu vārdiem, kam nozīme 'melot, vilināt', motivējis J. Endzelīns. Pēc cita uzskata (Jēgers) vārda *lūgt* pamatā ir **leug-* 'liekt' un nozīme 'lūgt(ies)' izveidojusies no 'liekties kāda priekšā'. No **leug-* 'liekt, liekties' apv. *ļaugans* 'slābans' ('tāds, kas liecas'), liter. *šļaugans* (sk.). Sal. arī *ļodzīt*.

Atv. *lūgsna* ir K. Fīrekera lietots (varbūt arī darināts) vārds (Für 2 213, sal. FBR VIII 212 un X 112).

Bl 6 182, Buck 1470, E III$_1$ 399, EF 2 389, Fei 334, Jēg 1 24, Kl 449, M-E II 517, P 383, Pok 686 (687), Stang 3 34, Ф II 469

luģes 'slēpes'; lš. *liugěti* 'šūpoties, līgoties', *liũgės* 'mazas ragaviņas baļķu vešanai'. Pamatā ide. **leug-* : **lug-* 'liekt', no kā arī *ļodzīt* (sk.). Forma (ar *ģ* gaidāmā *dz* vietā) laikam no senākām zemgaliskām izloksnēm.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds laikam ir aizg. no slāvu valodām līdz ar apv. *lužes* < kr. *лыжи* 'slepes'. Taču ir arī apv. *ludes* 't. p.', kas neatbilst krievu vārdam. K

E I 110, M-E II 510

lūka [lũka]. Aizguvums; no bv. (< afrī., vlv.) *lūk, lūke* 't. p.' (v. *Luke*). Pamatā ide. **leuĝ-* 'lauzt', no kā arī la. *lauzt*. Vārds aizgūts 18. gs., plašāk ieviesies 19. gs. (*lūks*, V I 235, 2 119; *lūka*, U I 146).

Doo II 541, Gutzeit II 197, Kl 449, M-E II 518, Pok 686, Zēv 2 75

lūki [lûki], vsk. *lūks;* lš. *lùnkai*, vsk. *lùnkas* 'lūki; krijas, lubas', pr. *lunkan* 'lūks', kr. *лыко* (ssl. *lyko*), bulg. *лико*, č. *lyko*, p. *łyko* 't. p.' La. *lūks* < **lunkas*. Pamatā ide. **leu-* 'nogriezt, atdalīt',

no kā arī *lauzt* (sk.). Paplašinātā sakne **leuk-* : **lŭk-*, no kā ar *n* iespraudumu **lunk-*. Vārda sākotnējā noz. 'atdalītā, noplēstā mizas sloksne'. Ar vienādu nozīmi paralēlas ide. saknes **leu-* un **reu-*; no pēdējās si. *lúñcati* (< **runk-*) 'plūc, izplūc, noplēš', ko uzskata par radniecīgu vārdam *lūki* (Ūlenbeks, Meijē). (Par ide. **reuk-* sal. *raukt*.)

Iespējams, ka vārda *lūki* formu un nozīmi ietekmējusi arī kāda no ide. **lenk-* 'liekt' atvasināta paralēlforma (Frenkels); no šās saknes la. *lunkans*.

Vārdam *lūks* laikam bijusi arī noz. 'no lūkiem pīts trauks, maiss'. Šo nozīmi parāda paruna «pilns kā lūks» (= kā maiss, kā zeķe), t. i., ļoti piedzēries. Sal. apv. «lūks pilns», t. i., mērs pilns (E. Dinsbergs — M-E II 519). J. Zēvers uzskata par iespējamu, ka *lūks* apzīmējis arī no lūkiem pītu virvi, ko noteiktā garumā varēja lietot kā mērvienību (sal. v. *Bast* 'lūki', senāk arī garuma mērs = 66 asis).

Pēc cita uzskata (Trubačovs) slāvu un baltu vārdi ir dažādas cilmes, psl. **lyko* < **lūko* no ide. **leuk-* 'spīdēt, gaišs' (no kā la. *lauks, lūkot*).

No *lūks* atv. *lūksna,* kas izloksnēs ar to pašu nozīmi (E-H I 764), bet liter. *lūksne* ieguvis botānikas termina nozīmi (ZTV 52, LLVV IV 751). Vārda sākotnējā nozīme varēja būt 'atdalītā kārta' vai (ja pamatā ide. **leuk-* 'spīdēt, gaišs') 'gaišā, spīdošā kārta'. Par šādu atv. sal. lat. *lūna* 'mēness' < **leuk-snā* ('gaišais, spīdošais'; Benvenists).

E IV_2 255, EF 2 390, M-E II 518, MM III 105, Pok 869, W-H II 452, Zēv 2 415, Бенвенист I 131, To V 405, Tp 6 164, Ф II 540

lukns 'lokans'; lš. *lùknas* 'tāds (dzīvnieks), kam ragi vērsti sāniski («izlocīti»)', *lùknė* 'ūdensroze' ('līganā'). Tās pašas cilmes kā *lunkans* (sk.). Blakus b. **lunk-* bija izveidojusies arī forma **luk-* (Frenkels). Iespējams, ka metatēzē **lunk-* > **lukn-,* no kā abstrahēts **luk-,* bet var arī būt, ka blakus ide. **lenk-* un **leug-* 'liekt' bijusi tās pašas nozīmes forma **leuk-* : **luk-*. No šās formas apv. *lukt,* liter. *ļukt* 'liekties' («noļukušas ausis»). Tās pašas cilmes ir apv. *lukstēt, lukstot* 'lēkāt' un subst. *luksti, lukstāji.*

B I 369, EF 2 389, M-E II 510 un 542, Tp 8 25 (K)

lūkot [lũkuôt]; lš. *láukti* 'gaidīt', *lūkė́ti* 'gaidīt, ilgoties, cerēt' (← 'raudzīties, vai nenāk, vai neparādās'), pr. *laukit* 'meklēt', kr. apv. *лучи́ть* (ssl. *lučiti*) 'dot' (← 'tīkot' ← 'raudzīties uz ko'), bkr. *лучыць* 'gadīties', v. apv. *lugen* 'skatīties', he. *luk-* 'spīdēt', si. *lókate* 'ierauga', *lokáyati* 'aplūko', gr. *leússō* 'redzu, aplūkoju'. Pamatā ide. **leuk-* 'spīdēt, gaišs' (no kā arī *lauks*[a b], sk.) → 'redzēt'; skaņumijā **lūk-,* no kā la. *lūkot* [uô], apv. *lūkāt*. No noz. 'redzēt' → 'skatīt' (g. k. atv-os *lūkoties, aplūkot*), arī 'mēģināt, pārbaudīt'. No imper. *lūko!* reducēta interj. *lūk!*

Atv. *nolūks* ir A. Kronvalda jaunvārds (SDP 1873 IV 6).

B II 426 un 462, Buck 837, E IV_2 251, EF 2 345, HF II 110, Jēg 6 139, Mažiulis 6 172, M-E II 519 un 814, MM III 112, Pok 687 (689), T 151, Ив 3 209, To V 143, Ф II 538

lukstēt, *lukstot* 'lēkāt'— sk. *lukns*.

luksti, *lukstāji* — sk. *lukns*.

lukturis. Aizguvums; no vlv., vh. *luchter* 'lukturis' (v. *Leuchter*). Pamatā ide. **leuk-* 'spīdēt, gaisma', no kā arī la. *lūkot*. Vārds minēts 17. gs. vārdnīcās (*lukteris*, Lj 147: «Kuram Zemniekam negir (neva) dzelza- jeb misiņa Lukters, tas padar (patais) Lukter' no Rutka jeb no Skal'»). Forma *lukturis* (Lg II 181, St I 148). Aizguvumos no vācu (lv.) valodas palaikam izskaņa *-er(i)s* > *-ur(i)s*; sal. lv. *munster* > la. *munsturis*, v. *Mutter* 'uzgrieznis' > *mutur(i)s*. Vārdā *lukturis* izskaņas *u* varēja ietekmēt arī šķietams saistījums ar verbu *turēt* (: *skalturis*).

18. gs. arī *lukte* 'svece, lampa' no vlv. *lücht* 'svece', *lucht* 'lampa', piem.: «.. pavadīja tas, pats luktes nesdams, viņu līdz guļas vietiņam» (LGGr 1797 2 115). (St I 148)

Doo II 535, Kl 437, M-E 511, Pok 687, Zēv 2 192

lullot, *lulināt* 'auklēt, šūpot, lutināt'— sk. *lolot*.

lumsts 'priežu skals'— sk. *ļumēt*.

lunkans [lùnkans], apv. [uñ, uñ²]; lš. *luñkanas* 'lokans', pr. *lunkis* 'kakts'. Pamatā ide. **lenk-* 'liekt' (no kā arī *liekt*, sk.); skaņumijā b. **lunk-*, no kā la. apv. *lunks* 'lokans' un tā atv. *lunkans*. Forma ar *-un-* (gaidāmā *ū* vietā) laikam vispārināta no kursiskajām izloksnem vai arī ekspresijai. Ar *-un-* > *-ū-* sal. apv. *lūknejs* 'lokans': «Viču viču, balodīti, Kur tu kārsi šūpulīti? Kalniņā, lejiņā, Lūknejā bērziņā» (LD 2125, 1 var.).

Subst. *luņķis* 'līkums'. Varbūt bijis arī verbs **lunkt* 'liekt'; no tā vai no adj. *lunks* atvasināts kauz. *luncīt, luncināt*. Tdz. piemērs: «Ne tā mana ļauduviņ(a), Kas ap manim luncījās, Tā būs mana ļauduviņ(a), Kas no manim bēdzin bēg» (Palcm 131).

Sk. arī: *lukns*.

B I 369, E IV_2 255, EF 2 390, Dz. Hirša — Vēstis 1987 11 58, Jēg 1 12, M-E II 513 un 514, To V 415

lūpa [lũpa]; lš. *lū́pa* 't. p.', vlv. *lubbe* 'bieza, atkārusies lūpa'. Tās pašas cilmes kā *lupt, lupināt* (sk.): no ide. **leup-* : **lŭ̄p* 'mizot, (no)lauzt', kam blakus arī **lŭ̄bh-* (no kā *luba*). Vārda sākotnējā noz. 'kas atlupis, atkāries' → 'atkārusies lūpa', no kā nozīmes vispārinājums.

Sk. arī: *šļupstēt*.

Buck 229, EF 2 391, Lanszweert 80, M-E II 519, Pok 690 un 964, Stang 3 34

lupata; lš. *lùpata* 'skranda, lupata; (dsk.) saplīsušas drēbes; būdiņa; noskrandis cilvēks, vājš zirgs'. Atv. no verba *lupt* (sk.). Sākotnējā noz. 'atlupusī, nolupusī daļa, kārta (piem., miza)'; sal.: «Dažs šķūnis, druskos salauzts, sagrua, No kā tas lauks ar salmu lupatām It kā no pelavām apbārstīts kļua» (St 4 266).

EF 2 391, Gutzeit II 198, M-E II 514
lupt; lš. *lùpti* 'mizot, lobīt, dīrāt', kr. *лупи́ть* 'lobīt, mizot, plēst', p. *łupić* 'mizot, laupīt', si. *lumpáti* 'salauž, bojā, laupa'. Pamatā ide. **leup-* : **lŭp-* 'mizot, (no)lauzt' no saknes **leu-* 'nogriezt, atdalīt', kas savukārt laikam no **el-* 'liekt' (sk. *elkonis*). Kauz. *lupināt*, apv. *lupīt*. Saknes skaņumijā kauz. *laupīt*, kas liter. valodā ieguvis citu nozīmi ('atņemt ar varu'), bet izloksnēs arī 'lupināt, mizot' («laupīt kartupeļus»).

Izloksnēs *lupt* arī trans. 'mizot, lobīt, lupināt', no kā pārn. 'zagt' un arh. 'laupīt' (Für 1 139, 2 213). Arh. *lupis* 'lielceļu laupītājs', *lupiķis* 'laupītājs' (St I 148), apv.'zaglīgs cilvēks, (dsk.) dārza saknes' (M-E II 515, E-H I 762).

Sk. arī: *lakats, laupīt, lobīt, lops, lūpa, lupata.*

Buck 565 un 568, EF 2 391, M-E II 515, MM III 108, Pok 690 un 962, T 164, Tp 6 172, Ф II 534

lūrēt [lũrêt]. Aizguvums; no bv. (< afrī., vv.) *lūren* 'uzmanīgi raudzīties viegli piemiegtām acīm' (v. *lauern*). Pamatā ide. **ĝhlū-* no saknes **ĝhel-* 'spīdēt, mirdzēt', no kā arī *glūnēt*. No afrī. paralēlformas *glūren* la. apv. *glūrēt*.

Aizg. *lūrēt* latviešu rakstos 18. gs., bet plašāk ieviesies tikai 19. gs. (U I 146, V 2 119). (K)

Doo I 644, II 552, Kl 426, M-E I 631, II 520, Pok 433, Zēv 2 75

lūsis [lũsis]; lš. *lū́šis*, pr. *luysis* (*uy* [ū] vai [u̇], Endzelīns), kr. *рысь*, č. *rys*, p. *ryś*, sav. *luhs*, v. *Luchs* (< ģerm. **luhs(u)-*), gr. *lýgx* 't. p.' Pamatā ide. **leuk-* 'lūsis', kam paralēli **leuk-* 'spīdēt, gaišs' (no kā la. *lauks*, sk.). Zvēra nosaukums laikam atvasināts no šās formas tumsā mirdzošo acu vai asās redzes dēļ, vai arī gaišās spalvas dēļ (Ivanovs).

Ide. **leuk-* : **lŭk-* > b. **lūš-* > la. *lūs-*, no kā *lūsis*, kas senāk bijis *i*-celma vārds. Grieķu valodā vārda saknes patskanis nazalizēts (*lýgx* [lynks]). Slāvu valodās vārda ieskaņā *l-* > *r-* laikam irāņu valodu ietekmē.

E IV$_2$ 255, I 269, Eckert 9 117, EF 2 392, Kl 448, L I 68, M-E II 520, Pok 690, T 164, Абаев — Эт 1966 261, Гам-Ив 3 511, Георгиев 52, Ф III 530, Ц 406

lust '(slābi) nokarāties' — sk. *lutināt*.

lutausis — sk. *lutināt*.

lutināt [lutinât]; kr. apv. *лыта́ть, лы́тать* 'izvairīties no darba, slinkot; klaiņot, slēpties, blēdīties', bulg. *лу́там се* 'klejoju, klaiņoju, maldos, blēdījos, maldinu', sav. *lotar*, vav. *loter, lotter* 'vaļīgs, izlaidīgs, vieglprātīgs, kūtrs', v. *Lotter, Lotterbube* 'palaidnis, slaists, vazaņķis', si. *luṭháti* 'veļas'. Pamatā ide. **(s)leu-* 'slābi nokarāties; slābs, ļengans' ar *t* saknes paplašinājumā. Saknes sākumforma ir **leu-* 'nogriezt, atdalīt, atlaist', no kā arī *ļaut* (sk.). Ide. **leut-* : **lut-*, no kā b. **lut-tei/ti* > **lusti* > la. apv. *lust* (tag. *lūt*, pag. *luta*), piem.: «cilvēks vieglā dzīvē lūt (izlutinās)» (J. Janševskis — E-H I 763). Atv. *izlust*: «kad māte

lutina, tad bērns izlūt, sak izlust» (M-E I 766). Divd. *izlutis* arī liter. valodā.

Verba *lust* sākotnējo noz. '(slābi) nokarāties' rāda apv. «lutušas ausis» (ausis, kas nokarājas, E-H I 763) un salikteni s *lutausis* (apv. *ļutausis*). No *lust* kauz. *lutēt* (apv., arh., St 2 154) un *lutināt*. Subst. *luta* (apv.) 'viegla, patīkama dzīve', *lutis* (apv.) 'izlutināts bērns', *luteklis*.

Verba *lutināt* nozīmes attīstība: 'padarīt slābu, ļenganu' → 'padarīt mīkstu, šķidru': «medu lutināt» (medu atlaidināt, siltumā padarīt šķidru), «priežu sveķi lutināt un tecināt itin kā medu» (L Ārste 1769 20 77) → 'pārmērīgi saudzējot un iztopot, padarīt (bērnu) slābu, nevarīgu' → 'pārmērīgi saudzēt, iztapt'.

Sk. arī: *lūpa, šļaugans*.

Ķl 447, M-E II 516, MM III 105, Pok 963, Ф II 542

luzbas 'šķembelītes' — sk. *lauzt*.

luzbot 'spalot, atplaisāt' — sk. *lauzt*.

Ļ

ļaudava — sk. *ļaudis*.

ļaudis [ļàudis], apv. *ļauži*; lš. *liáudis* 'tauta; ļaudis', pr. *ludis* 'saimnieks', *ludini* 'saimniece', *ludysz* 'cilvēks', kr. *люди* (ssl. *ļudije*) 'cilvēki, ļaudis', bulg. *люде*, č. *lidé*, p. *ludzie* 't. p.', ssl. *ļudinъ* 'brīvnieks', go. *liudan*, sav. *liotan* 'augt', sav. *liut* 'tauta', *liuti*, v. *Leute* 'ļaudis', gr. *eleútheros* (< **leudheros*), lat. *līber* 'brīvs'. Pamatā ide. **leudh-* 'izaugt' atv. **leudhi* 'pēcnācēji, tauta' > b. **ļaudi-*, no kā la. *ļaudis*. Prūšu vārdu semantikas pamatā pārn. noz. 'brīvnieks'. Arī lat. *līber* 'brīvs' no **(e)leudhero-* 'brīvais cilvēks' (Benvenists).

Atv. no vārda *ļaudis* 'tauta, brīvie cilvēki' (kam vēsturiski bija pretstats *neļaudis*) ir *ļaudava* 'tautu meita', kas folklorā figurē vienādā nozīmē ar vārdu *līgava*. Ģen. *neļaužu* 18. gs. lietots nozīmē 'nespēcīgs, gaudens', piem.: «..kur asinīm nav vaļa ir tecēt, tur paliek miesas gabali [locekļi] neļaužu un aptirpj» (L Ārste 20 78), «..dažs no vāveriņiem [pie alus] tā ir aizgrābts, ka kājas jeb rokas neļaužu palikušas» (turpat, 25 94 [98]).

B I 382, Buck 1314, E I 110, III_2 432, IV_2 254, Eckert 9 47, EF 2 360, Fei 332, HF I 490, H-Š 5 62, Ķl 438, L I 69, M-E II 531, P 374, Pok 684, Stang 3 32, T 160, Бенвенист 2 355, Гам-Ив 3 477, Ив — Эт 1973 18, То V 376, Тр 3 169, Ф II 545

ļaugans 'slābans' — sk. *lūgt, šļaugans*.

ļauns [ļaũns]; lš. *liáunas, liaũnas* 'lokans, piekļāvīgs, slaids, tievs, vaļīgs; vājš, nespēcīgs; brīvs, rāms'. Atv. no verba *ļaut* (sk.) ar pied. *-no-*. Sākotnējā noz. 'tāds, kas atlaists, palaists; tāds, kam paļauta vaļa'. (Par nozīmi sal. *palaist* : *palaidnis*.)

B I 369, II 691, Bl 6 190 un 231, Brence 1 264, Buck 1179, EF 2 362, L II 109, M-E II 532, Pok 682 (683), T 161, Петлева — Эт 1979 43

ļaut [ļaũt]; lš. *liáuti* 'pārstāt, rimt', pr. *aulāut* (laikam: *aul'aūt*, Endzelīns) 'mirt', kr. apv. *лýнуть* 't. p.', ukr. *лiвúти* 'vājināties, mazināties', č. *leviti* 'atvieglot, remdināt, mazināt', go. *lēw* 'gadījums', *lēwjan* 'atstāt, pamest, nodot'. Pamatā ide. **lēu-* 'atlaist, palaist, atslābt' (no saknes *(*s*)*leu-* 'slābs') > b. **ļau-*, no kā la. *ļaut*. No noz. 'atlaist, palaist (vaļīgāk, brīvāk)' → 'dot iespēju (darīt, rīkoties), nekavēt'. No verba tag. celma atv. *atļauja*, no pag. celma *pieļāvīgi, paļāvība, pieļāvums, pieļāvīgs, -ība*.

Tās pašas cilmes laikam ir Narevas baltu (jātvingu?) izloksnes vārds *łausa* 'griba'. Ar pr. *aulāut* sal. ľa. apv. *ļauties* 'mirt' (E-H I 769).

Bl 6 192, Brence 1 263, Buck 1341, E IV_2 183, EF 2 362, Fei 330, KK 29 195, L II 109, Mažiulis I 117, M-E II 533, Pok 682, T 161, Zinkevičius 1 14, 2 75, To I 154, Ф II 533

ļebene 'veca cepure'— sk. *slampāt*.

ļeberis 'pļāpa, nenoteikts cilvēks'— sk. *slampāt*.

ļegans — sk. *ļengans, šļagans*.

ļeka [ļęka] 'cilpa; austiņa, ļipiņa'. Pamatā ide. **lek-* 'liekt, lēkt', no kā arī *lekns* (sk.). Sākotnējā noz. 'kas liekts, līks; nokarens'. Ieskaņas līdzskanis mīkstināts ekspresijai. Apv. *ļaka, laka* 't. p.' (Par vārdu *laka* sk. arī šķirklī *lakats*.) Tās pašas cilmes ir apv. verbs *ļekt* 'slābi nokarāties', adj. *ļeks* [ę], *ļekans, ļekains* 'slābi nokarens, ļengans'. Ar vārdu *ļeks* salikteniS *ļekausis* [ļękàusis] 'dzīvnieks ar nokarenām ausīm', apv. *lekaušis* (lš. *lėkaaũsis, lėkausis*). Ar ekspresīvu *-n-* forma *ļenkausis* [ęn], ko ietekmējuši arī vārdi *ļenkans, ļenkāties* (sk. *ļengans*).

Sk. arī: *ļekas*.

E 1 758, EF 2 352, M-E II 534

ļekas [ļękas], vsk. *ļeka*: «laist ļekas vaļā». Apv. *ļeka* 'pēda' (← 'kas nokarens'; sal. apv. *ļeks* 'slābi nokarens, ļengans'), pārn. 'kāja'. Tās pašas cilmes kā *ļeka* 'cilpa; austiņa, ļipiņa' (sk.), tikai vārda nozīmi ietekmējis no tās pašas saknes izveidojies semantiskais komplekss, kurā ietilpst arī *lēkt* (sk.). Ieskaņas līdzskanis mīkstināts ekspresijai (nievājoši). Paralēlforma apv. *leka* [ę] 'pēda, zeķes pēda; plauksta'. Vārda *ļeka* sin. *ļekata*: «aizlaisties ļekatu ļekatām» (M-E II 534).

M-E II 448, 534

ļekatas, *ļenkatas* 'skrandas'— sk. *lakats*

ļekausis, *ļenkausis* — sk. *ļeka*.

ļemma 'lempis'— sk. *lempis*.

ļengans [ļęñgans], apv. [ęn^2] 'slābs, bezspēcīgs'; lš. *léngti, leñgti* 'vārgt, nīkt ilgā slimībā; sirguļot'. Blakus vārdam *ļengans* arī apv. *ļenkans* 't. p.'. Pamatā vienas nozīmes ide. **leng-* un **lenk-* 'liekt' (no **leng-* sk. *linga*, no **lenk-* sk. *liekt*), abu sakņu

refleksi valodā mijas. Verbi *ļengāt(ies), ļenkāt(ies)* 'šūpot(ies), ļodzīt(ies)'.

Nozīmes ziņā tuvs apv. *ļegans* [ę] 'slabs, mīksts' no ide. **(s)lēg- : *(s)leg-* 'būt slabam, gurdenam' (no kā arī *šļagans,* sk.). Ar *n* infiksu *ļengans,* kas saplūdis ar tās pašas formas atv. no **leng-.*

Jēg 1 12, M-E II 536, Pok 676 un 959, To 22 134.

ļepa 'auss ļipiņa; stērbele'— sk. *lapa.*

ļepata 'skranda'— sk. *lapa.*

ļepausis, *ļēpausis* 'dzīvnieks ar nokārušamies ausīm; neveikls cilvēks'— sk. *slampāt.*

ļerkstēt, *ļerkšķēt, ļirkstēt* — sk. *šļirce.*

ļimt [ļimt], apv. [im̃, im̃²]; lš. *lìmti* 'ļimt, lūzt', pr. *limtwey* 'lūzt'. Tās pašas cilmes kā *lemt* (sk.), tikai atvasināts no saknes redukcijas pakāpē. Verba *ļimt* (apv. *limt*) sākotnējā noz. 'lūzt'. Skaņas *l* mīkstinājumam ir ekspresīvs raksturs.

Sk. arī: *aplams, lempis, ļumēt.*

Bl 6 233, E IV_2 252, EF 2 373, M-E II 470 un 540, Pok 674, Stang 3 33, T 162, To V 255

ļipa 'īsa aste'. Pamatā laikam ide. **lei-* 'liekt' (no kā arī *leja,* sk.) ar *p* saknes paplašinājumā; zudumpakāpē **lip-,* no kā la. apv. *lipa,* liter. *ļipa.* Vārda sākotnējā noz. 'kas liekts, nokarens', no kā arī dem. *ļipiņa* dažādu nokarenu veidojumu apzīmēšanai (arī «auss ļipiņa»). Ide. **lei-* atv-i vairākās valodās lietoti locekļu apzīmēšanai, piem., ssk. *limr* 'tievs zars, loceklis' (← 'lokans'), go. *liþus,* a-s. *lid,* sensakšu *lith,* sav. *lid* 'loceklis'. Līdzskaņa mīkstinājums vārda *ļipa* ieskaņā ir ekspresijai.

Ka *ļipa (lipa)* senāk varēja būt arī 'pēda, kāja' (← 'tas, ko loka'), rāda apv. *lipt* 'rāpties, kāpt', *lipīt* 'skriet, ātri iet' (M-E II 474, E-H I 744). Sal. a-s. *lið* 'loceklis' : *liþan* 'iet, ceļot'. Vārdu *lipt* un *lipīt* nozīmi gan var atvedināt arī no ide. **leip- : *lip-* 'notaukot, lipināt' (sk. *laipa*).

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Ķetunens, Tomsens) *ļipa* ir aizg.— no ig. *lipp* 'karogs, (pārn.) aste, piekars' vai līb. *lipp* 'vēja rādītājs, karodziņš', *l'ipp* 'aitas aste, zeķes papēdis'. Taču līb. *l'ipp* ieskaņas līdzskaņa mīkstiņājums rāda, ka šis vārds ir aizgūts no latviešu valodas, un arī ig. *lipp* pārn. nozīme (kam ir apvidus raksturs) var būt aizgūta; sal. s. *lippu* 'karogs', kam citas nozīmes nav. K

Buck 210, Ķet 195, Mägiste 1318, M-E II 473 un 540, SKES 298, Zeps 1 150

ļodzīt [ļuôdzît]; lš. *lùgnas* 'lokans', *liugėti* 'šūpoties, ligoties', *liùginti* 'kustināt, ļodzīt, šūpot', *liū̃gas, liū̃gnas* 'neliels purvs, peļķe', *liúoga* 'nemierīgs, kašķīgs cilvēks', *liuõgti* 'ātri skriet', pr. *erlāngi* 'paaugstina' (← 'ceļ' ← 'šūpo'; Mažulis), kr. *лýжа* (psl. **lougja*) 'peļķe', č. *louže* 'peļķe, purvs', gr. *lugízō* 'liecu, viju, griežu', illīr. **lugos, *lugā* 'purvs'. Pamatā ide. **leug-* 'liekt' (no saknes

*el- 'liekt'; sk. *elkonis*); skaņumijā **lēug- : *lōug-* > ab. **ļaug- : *luog- / *ļuog-*, no kā la. apv. *ļaugans* 'slābs, ļogans' (sal. *šļaugans*), apv. *lodzīt* [uô] un liter. *ļodzīt* [uô]. Ieskaņas līdzskaņa mīkstināšanu ietekmējusi arī cenšanās panākt lielāku ekspresivitāti. Nozīmes attīstība: liekt' → 'šūpot' → 'kustināt šurp turp'.

Blakus šīm formām baltu valodās ir arī atv-i no saknes zudumpakāpē **lŭg-*. Latviešu valodā tie g. k. ir apvidvārdi, piem., *ļudzēt* 'šūpoties, ļodzīties' («līkšņa ezermalā ļudz vien, kad iet virsū», «nuobaruotas guovis iet, ka ļudz vien», M-E II 542), *ļudzināt* 'kustināt' («mietu var ļudzināt», turpat), *luga* 'aizaugoša ezera šūpīgā virskārta', *ludze* («tāda sieviete, izguruse, izļudzējuse, ar noļukušām drēbēm», M-E II 510). Ar šiem vārdiem vienas cilmes ir vietv. *Ludza* (no **ludza* vai **ludze* 'mitra, līgana vieta, purvs'). (Sal. *luga*[b]).

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Frenkels, Toporovs) vārds saistāms ar lš. *langúoti, lingúoti* 'šūpot(ies)', kr. *лягать* 'spert, spārdīt', sl. *lingati* 'iet'. Iespējams, ka notikusi abu sakņu atvasinājumu mijietekme vai pat saplūšana.

Sk. arī: *luģes*. (K)

B II 255, EF 2 331, 379 un 388, HF II 141, Mažiulis I 285, M-E II 546, Pok 685, To 22 134, Ф II 529

ļoti [ļùoti], apv. [uō, uô[2]]. Tās pašas cilmes kā *ļaut* (sk.), tikai citā skaņumijas pakāpē. Pamatā ide. **lēu-* 'atlaist, palaist, atslābt'. Adv. *ļoti* no adj. **ļots* [uo] 'ļauns, briesmīgs' (sal. vietv. *Ļotumi* [ùo] Cirgaļos), kam radniecīgs kr. *лютый* (sl. *l'utъ*) 'cietsirdīgs, ļauns; nikns, negants'. Par adv. *ļoti* nozīmes maiņu (no sākotnējā 'ļauni, briesmīgi') sal. ekspresīvā lietojumā *briesmīgi, šausmīgi*. 'ļoti, ārkārtīgi'. Par nozīmi sal. arī kr. *очень* < *очунь* 'ļoti' ← 'muļķīgi' un v. *sehr* 'ļoti' ← 'sāpīgi, ļauni' (: h. *zeer* 'ievainots; ļaunums, nelaime', v. *versehren* 'ievainot, sabojāt').

Adj.**ļots* [uo] 'ļauns, briesmīgs' formas un nozīmes ziņā ir paralēls darinājums tās pašas saknes adj-am *ļauns* (sk.). Par saknes vokālismu sal. lš. *liaũnas : liuõnas* 'vājš, nespēcīgs'.

Pēc tradicionālā uzskata (Endzelīns, Būga, Frenkels) *ļoti* ir aizg. no slāvu valodām (varbūt no senkrievu valodas). K

B I 351, III 502 un 882, E I 250, III_1 174, III_2 404, EF 2 382, M-E II 546, Петлева — Эт 1979, 42, Ф II 547

ļudzēt 'locīties, šūpoties'— sk. *ļodzīt*.

ļuga 'želejas veida masa'— sk. *luga*[b].

ļukt, *noļukt* — sk. *lukns*.

ļumba, *ļumbis, ļumpis* 'lempis'— sk. *lempis*.

ļumēt [ļumêt]; lš. *lumpti* 'liekties, sagumt', *liùmpti* 'sagumt, krist', *liumpėti* 'šūpoties, liekties, sagumt, klanīties; ļumēt; kustēties, ļodzīties', *liumpsėti* 'locīties, šūpoties; ļumēt, līgoties no tukluma; smagi iet'. Tās pašas cilmes kā *ļimt* (sk.): pamatā ide. **lem-*

'(sa)lauzt, (sa)lūzt; salūzis, mīksts'; redukcijas pakāpē *l_e m- / *l_o m > b. *lim- / *lum-. No pēdējā la. apv. *lumt* 'paslīdēt, pamazām nokrist', t. i., zaudēt stingro stāju (← 'salūzt, tapt mīkstam'). Senākā noz. 'lauzt' (→ 'plēst') parādās atv-ā *lumsts* [ùm] 'priežu skals' ← '(no priedes pagales vai šķilas) plēstais, lauztais'. Parasti šis vārds lietojams par aušanas terminu: «lumsts ir ļuoti plāns un šaurs· dēlītis jeb skals, kuo izbāž caur audekla dzijām starp lieluo buomi un nītīm» (M-E II 512). Sal. apv. *lumstuot* [uô] 'lumstos plēst': «lumstuot pagali» (M-E II 513).

Ar ekspresīvu ieskaņas līdzskaņa mīkstinājumu *ļumt* [ùm, um̂[2]] 'salīkt, sagumt', adj. *ļumīgs* (arī *ļumans, ļumens*) 'šūpīgs, ļodzīgs; tukls'. No tās pašas nozīmes bijuša adj. **ļums* vai verba *ļumt* atvasināts verbs *ļumēt* (apv. *ļumdēt*). No verba nozīmes 'šūpoties, ļodzīties, galertveidīgi kustēties' («guovis bij tik treknas, ka ļumēja vien», E-H I 774) ar pārnesumu 'mudžēt (par sīku dzīvnieku lielu vairumu)': «zivis sanākušas, ka ļum vien» (M-E II 543). K

B I 298, II 261 un 541, EF 2 380 un 390, M-E II 513 un 543, Pok 674

ļumt 'salīkt, sagumt', *lumt* 'paslīdēt, pamazām nokrist'— sk. *lempis, ļumēt.*

ļurkstēt, *ļurkšķēt* — sk. *šļirce.*

M

mācīt [mâcît]; lš. *mókyti, mokìnti, mókinti*, pr. *mukint* (< **mākint*) 't. p.', kr. apv. *намóкнуть* 'iegūt kādas iemaņas, iemācīties'. Atv. no verba *mākt* (sk.), sākotnēji šā verba iter. ar noz. 'atkārtoti (ilgstoši) spiest' → 'atkārtoti likt (spiest) vingrināties, apgūt iemaņas'. Sal. apv. *iemākt* 'iemācīt': «iemācis strādāt» (M-E II 43), «būs labu tiem iemākuši» (E-H I 529). Uz to, ka verbs *mācīt* sākotnēji bijis saistīts ar fizisku iespaidošanu, norāda lš. *mókyti* noz. 'sist'. Arī la. *mācīt* un tā atv-iem dažos savienojumos ir līdzīga nozīme, piem.: «gan es tevi mācīšu!», «dabūsi mācību!», sevišķi atv. *pārmācīt*.

Forma *mācīt* varēja izveidoties gan no **mākīti*, gan **mākinti* (Endzelīns). Uz pēdējo norāda kursen. *mācenāt* (**mācināt*) 'mācīties, vingrināties; mācīt' (P-K 49) un ar senāko nozīmi 17. gs. *mācenāt* 'mocīt': «es mācenā(ju) — lat. affigō, vexō» (Elg I 40). Tas atvasināts no *mākt* blakus *mācīt* kā *dedzināt* : apv. *dedzīt* no *degt*. No *(es) mācinu* vai *mācīju* (tagadne; sal. divd. *mācījots*, Manc 2 143) *-c-* ieviesies arī verba *mācīt* tagadnē (*mācu*), kaut gan te būtu gaidāms *-k-*.

Jēdziena 'mācīt' apzīmējums ide. valodās parasti nav atvasi-

nāts no vārdiem, kas izsaka 'prast' vai 'zināt', bet gan saistīts ar kādas prasmes iegūšanas praktisko ceļu. Piem., kr. *учить* sākotnēji 'pieradināt (piejaucēt)' dzīvnieku → 'piespiest apgūt iemaņas' (sal. 17. gs. *iemācīt* = *jaucēt* 'pieradināt', Lj 154), v. *lehren* —'likt apgūt (ko) ceļojot, braucot', lat. *docēre* —'likt pieņemt, uzņemt' → 'ievingrināt'.

Atv. *mācītājs* 'tas, kas māca', sekundāro noz. 'garīdznieks' ieguvis 18. gs. no verba *mācīt* atvasinātās noz. 'sprediķot' («Dieva vārdu mācīt», Lj 154). 17. gs. *mācītājs* vēl bija tikai 'skolotājs, pamācītājs' (Manc I 221, Lj 154). Atv. *māceklis* sākotnēji 'tas, ko māca; skolnieks' (Elg I 556, Lj 154), sal. «Jēzus mācekļi».

Verbā *mācēt*, kam mūsdienu valodā izveidojusies attiecība pret verbu *mācīt* kā pamatverbam pret kauzatīvu, ir saplūduši divu sakņu refleksi: 1) tam ir kopēja cilme ar *mācīt* (piem., 17. gs. blakus vārdam *mācītājs* ir arī *mācētājs* 'tas, kas māca': «netikli mācētāji izplata savu mācību», Manc $4_2$145; tātad *mācēt* bija arī 'mācīt'); 2) tā pamatā ir arī ide. **mākh*- 'varēt, prast', no kā gr. *mēchos* 'līdzeklis' (Frenkels). Šī pēdējā, ar verbu *mācīt* 'izglītot' nesaistītā, nozīme redzama, piem., teikumā: «jājis pruojām, kuo tik mācējis [varējis]» (M-E II 575).

Vēl 17. gs. nebija pilnīgi izveidojusies verba *mācēt* paradigma. J. Langijs dēvēja to par defektīvu verbu un parādīja tikai tagadni nelok. formā *māk* (Lj 154), arī 18. gs. J. Lange šo verbu apzīmēja par savdabīgu (anormālu; Lg II 182), ko parasti lietojot tikai tagadnē. G. F. Stenders nevarēja verbam konstatēt noteiktu inf. formu (blakus *mācēt* viņam arī *mākt;* St I 150, II 361).

16. un 17. gs. rakstos daudz lietots adj. *mācīgs;* tā sin. *saprātīgs, gudrs, daudz redzējis, iemanīgs* (Elg I 14). No šiem sinonīmiem var spriest arī par verba semantiku.

Sk. arī: *māksla.* (K)

B II 256, Bl 6 226, Buck 584 un 1223, E IV₂ 262, I 823 un 831, EF 2 462, HF II 234, L II 112, M-E II 575, Pok 695, Schmalstieg 2 269, Zēv 2 335 un 339, Варбот — Эт 1970 74

madaras, vsk. *madara* 'augi, kuru saknes agrāk lietotas audumu krāsošanai sarkanā krāsā'; lš. *mãdaras* 'ķeraiņu madara'. Sens Ziemeļeiropas kultūras vārds, kas ir vairākās valodās; sal. sav. *matara,* zv. *mådre,* isl. *maðra* 'sarkana krāsviela' no senāka auga apzīmējuma. Sal. arī. kr. apv. *матýра* 'ziemeļu madaras': «matura — svešzemju auga sakne, ko ieceļotāji lieto .. krāsošanai sarkanā, diezgan spilgtā krāsā» (СРНГ XVIII 37). Pamatā ide. **mad*- 'mitrs; pilēt, tecēt', no kā arī lš. *mãdaras* 'purvs'; sal. lat. *madēre* 'būt slapjam, pārplūst': *mador* 'mitrums, slapjums'. Augs laikam ieguvis savu nosaukumu no dažu sākotnēji krāsošanai lietojamo augu sugu mitrās augšanas vietas. Sal. *purva madaras;* arī tdz.: «Knāb, māsiņa, madariņas, Āra pļavu

(var.: Upes malu) ganīdama; Nepieder melni raksti Bez sarkana dzipariņa» (LD 7127).

Uz mitro augšanas vietu norāda arī madaru sinonimais apzīmējums *maranas (maralas)*: «Ai sīkās madariņas (var.: maraniņas)» (LD 7123). Tā pamatā ide. **mar-* 'purvs, jūra', no kā arī *mare* («Kuršu mare»); sal. lš. *mãrė, mãrės* (dsk.), *mãrios* (dsk.) 'jūra, mare', v. *Meer* 'jūra', *Moor* 'purvs', lat. *mare* 'jūra'. (Vārds varbūt no saknes **mer-* 'mirdzēt, mirgot, dzirkstīt', no kā la. *mirdzēt*, sk.)

Krāsošanai lietotas arī citas, laikam vēlāk ieviesušās, auga sugas, piem., *īstās madaras*, kas aug sausākās vietās.

Pēc cita uzskata (Endzelīns ar «laikam», Tomsens) *madaras* ir aizg. no ģermāņu valodām (kā ig. *mataras* 't. p.'), varbūt ar igauņu valodas starpniecību; taču igauņu vārda forma norāda uz tā aizgūšanu no baltu valodām.

Atv. *madarot* [uô] (*madarāt, madarēt*) 'madaras lasīt, madaru saknes rakt («knābt»); krāsot ar madarām; izrakstīt, izpušķot': «Šodien mani tautas veda Dziparotu, madarotu» (LD 18263). Verbs *madarot* 19. gs. ieguva nozīmes vispārinājumu 'krāsot'.

Ar vārdu *madaras* saistīti daudzi vietvārdi, piem., pļava *Madaru sēta*. Šā vārda sakne ar attiecinājumu uz mitru vietu laikam arī vietvārdos ar piedēkļiem *l* un *n*: *Madaļas purvs, Madliena, Madona*. Ar vārdu *marana(s)* saistīti vietv. *Maranas* kalns, Maranas-vig (leja Dundagā: «marañsvig, marañsvig-kañgęr»; J. Plāķis. Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi 1936, I 253 un 254). Šā vārda sakne vietvārdos *Mareņ, Marēnu kakts* (Sēļos: «pazems, slapš vienādi», E 5_2 378), *Marinava* (Prodē, Rubeņos u. c.), *Mariņleja* (pļava Jērcēnos) u. c., varbūt arī dažos nosaukumos, kas vēlāk saistīti ar Mariju.

J. Auškaps — LTD III 33—36, EF 2 394, Kl 470, Mach 352, M-E II 547 un 562, Pok 694, Šm — FBR III 18—20, W-H II 6 un 38, Zeps I 151, Zēv 2 247, Мартынов 2 24

māga [mãga]. Aizguvums; no bv. (< vlv., afri.) *mage* 'kuņģis, vēders' (v. *Magen*). Pamatā ide. **mak-* '(ādas) somiņa', no kā la. *maks*. Aizg. latviešu valodā ieviesies apstākļos, kad nav bijis viena kopēja dzīvnieku kuņģa apzīmējuma, bet dažādiem dzīvniekiem un cilvēkam lietoti atšķirīgi šā orgāna nosaukumi (*kuņģis, šķilva, gremokslis, pakrūts, vēders*). 18. gs. otrajā pusē un 19. gs. sākumā ar vārdu *māga* apzīmēja vistas kuņģi — šķilvi (Lg II 182), jebkura putna šķilvi (St I 149) vai vistas guzu (*māģis* < lv. *māg*, Wel 73). Nozīmei 'šķilvis' 19. gs. vidū pievienojās 'kākslis' (U I 148, V 2 120). 19. gs. otrajā pusē v. *Magen* ietekmē aizg. *māga* attiecināts uz cilvēka kuņģi; šī nozīme saglabājusies sarunvalodā.

Doo II 559, Kl 453, M-E II 577, Pok 698, Zēv 2 77

magone [maguône], apv. *magona* [uo]. Aizguvums; no ģerm. **ma-*

gon- < **magan-* 't. p.' (sav. *mago,* v. *Mohn*). Pamatā ide. **mak-* '(ādas) somiņa'; magones nosaukums izveidojies raksturīgās pogaļas dēļ. No tās pašas saknes aizg. *māga,* mantotais vārds *maks.* Aizg. *magone* latviešu valodā ir sens (līdz 12. gs.) tāpat kā lš. *aguonà* < **maguonà* (Frenkels), kr. *мак* (ssl. *makъ*) 't. p.' Latviešu valodā aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc II 331, Lj 149).

Pēc cita uzskata (Gindins) vārds ir aizg. no trāķiešu valodas vai (Būga, Fasmers) tā pamatā ir sens ide. kopējs aizguvums.

B III 320, EF 2 2, Kl 484, M-E II 547, P 412, Pok 698, Sab 13 70—73, Sanders 69, Zēv 2 312, Л. А. Гиндин — Эт 1963 69; Т. М. Судник, Т. В. Цивьян — Б-сл иссл 1980 300—317, Ф. II 560

maigles [maîgles], vsk. *maigle,* apv. *maigla, maiglis* 'knaibles, spīles'; lš. *maigìklis* 'kartupeļu spiežamais, grūžamais'. Tās pašas cilmes kā *miegt* 'spiest' (sk.); par saknes divskaņu miju sal. *miegt : maidzīt.*

EF 2 447, M-E II 548

maigs [maîgs]; pr. *maiggun* (ak.) 'miegu'. Tās pašas cilmes kā *miegs* (sk. *miegt*). Pamatā ide. **meig(h)-* 'spiest, sist', skaņumijā ab. **mieg-* : **maig-*. Blakus vārdam *miegs* ar to pašu nozīmi arī apv. *maigs:* «Maigam (var.: miegam) bija, ne darbam Jauna vesta līgaviņa» (LD 45894 var.). Adj. *maigs* mūsdienu nozīme ir sekundāra, sākotnējā bija: 'tāds, kas raksturīgs miegam' (Endzelīns: 'tāds, kas pārvar kā miegs'). Iespējama tomēr arī cita nozīmes veidošanās gaita: 'spiests, sists' → 'padarīts mīksts' → 'mīksts, maigs'. (Par nozīmi sal. *mikls.*) (K)

E IV₂ 255, EF 2 447, M-E II 549

maikats, *maikata* 'saimnieka aizstājējs'— sk. *māja, pats.*

maikste [maĩkste], apv. *maiksts, maigste, maigsts, maigsis, maigšis, maigsne, maiksne.* Tās pašas cilmes kā *miegt* 'spiest' (sk.); saknes vokālisms kā vārdos *miegt : maidzīt.* Formas ar *-k-* izveidojušās, *g*-skaņai aismilējoties sekošajam nebalsīgajam līdzskanim. Nozīmju sakars: 'spiest' → 'aptvert'; maikste ir kārts, ko aptver vīteņaugs. Izloksnēs *maigsne* arī 'apiņu stiebrs', tātad 'tas, kas aptver'.

EF 2 395, M-E II 549, Urb 8 71

mailīte 'maza seklūdens zivtiņa', apv. *maile* [maĩle, ài², aî²], *maila;* lš. *máila, mailas, máilis, maĩlius* 'mazas, sīkas zivtiņas; tikko no ikriem izšķīlušās zivtiņas', apv. 'kas pavisam sīks, nenozīmīgs', kr. *мель* 'sēklis', *мелкий* 'sīks, smalks, sekls', *мелочь* 'sīkumi, nieciņi' (bsl. *mьlъkъ* 'sīks, sekls'), č. *mělký* 'sīks, smalks, sekls'. Par vārda cilmi izteikti atšķirīgi uzskati. Pēc tradicionālā uzskata (Trautmanis, Frenkels, Būga) pamatā ide. **mel-* '(sa)grūst, (sa)berzt, sist, malt', no tā arī *malt* (sk.), no kā noz. 'sīks, smalks, niecīgs'. Neparastā saknes skaņumija *e : ai* izskaidrojama varbūt no saknes stiepuma pakāpes **mēl-*

> *meil- : b. *mail-, vai arī tā, ka blakus b. *mil- (no kā milti, smiltis) sekundāri izveidojusies forma ar ai.

Pēc cita uzskata (Pokornijs) vārda maile (mailīte) pamatā ir ide. *mei- 'mazināt' (adj. 'mazs'), no kā arī smidzināt (sk.).

B I 464, EF 2 395, Mach 359, M-E II 550, Pok 711, T 165, Ф II 596, Ц 261

mainīt [maĩnît], apv. [àî², aî]; lš. mainýti, kr. из-менить (ssl. měniti), менять, č. měniti 't. p.', go. gamains 'kopējі' (← 'vairāki, kas piedalās maiņas darījumā'), v. gemein 'parasts, vispārējs, kopējs', go. maidjan 'mainīt, krāpt', sav. midan (< *meit-) '(iz)vairīties, atstāt', v. meiden '(iz)vairīties, izsargāties', si. (ni)máyate, mināti 'maina', gr. moĩtos 'pateicība, atlīdzība' (< lat. *moitos 'maiņa' ?), lat. mūnus (< moenus) 'pienākums, amats, dāvana' (← 'maiņa'). Pamatā ide. *mei- : *mi- 'mainīt' (no kā arī mīt[b] sk.); ģermāņu vārdos paplašināta sakne *meid-. Skaņumijā *moi-, no kā subst. *moi-no-s / *moi-nā- 'maiņa' > b. *mainas (lš. maĩnas 'maiņa') un *mainā-, no kā la. apv. maina, un no paralēlformas *mai-ņā- > maiņa. Atv. verbs mainīt, adj. mainīgs, adv. maiņus (apv.; liter. pārmaiņus).

Senatnē maiņa (savstarpēja dāvanu maiņa) bija draudzības apliecinājums. Tā saprotams vārds maiņa pirmajā Bībeles tulkojumā: «Jo tie judi neturēja nekādu maiņu ar tiem zamariteriem» (Gl 4 188). K. Fīrekeram: «neturēja draudzību»; Bībeles 1966. g. izdevumā: «nesagājās ar...»

B II 167 un 403, Buck 912, E I 290, EF 2 395, Fei 190 un 340, HF II 249, Kl 471, L II 114, Mach 359, M-E II 550, MM II 635, Pok 710, T 176, W-H I 254, Гам-Ив 3 754, Мельничук 1 8, Тр 12 5, Ф II 597, 600 un 628

maisīt [maĩsît], apv. [àì, aî²]; lš. miẽšti, iter. maišýti, 't. p.', pr. maysotan 'jaukts (raibs)', kr. месить (ssl. měsiti) 'mīcīt' мешать (ssl. měšati) 'maisīt', č. mísiti, sč. miesiti, iter. miešěti, sav. miskan, v. mischen 't. p.', he. immiḫa- 'iemaisīt', si. mikṣ- 'maisīt' (āmíkṣā 'biezpiens'), mimikṣati '(sa)maisa', gr. meígnymi 'jaucu, savienoju', lat. miscēre (< *mik-sk-) 'jaukt, maisīt'. Pamatā ide. *meik- 'maisīt, jaukt' no saknes *mei- 'mainīt' (no kā mainīt, mīt[b], sk.). Ide. *meik- > b. *meiš- > ab. *mieš- > la. *mies-, no kā bijis verbs *miest (lš. miẽšti), kas izzudis nevēlamās homofonijas novēršanai. Šā verba pēdas ir vārdos miestiņš un apv. miešķis 'maisāmais koks, maizes jaujamā mente' (M-E II 655), kā arī dažos vietvārdos — Mieškas (Līvos), Miešķi (Stūros) un tajos vietvārdos ar miest-, kas nav saistāmi ar miests 'biezi apdzīvota vieta' (laikam Miestupe Ilē). Senākais -ei- vietvārdos Meislis (Raunā), Meiši (Pedelē, Beļavā, Galgauskā u. c.). Saknes skaņumijā iter. maisīt.

Sk. arī: miestiņš, mistrs.

B II 166, Buck 335, E IV_2 256, EF 2 450, HF II 192, Kl 48,

Mach 365, M-E II 551, MM II 632, Pok 714, T 175, Ti I 356, W-H II 95, Мельничук I 8, Ф II 606

maiss [màiss]; lš. *maĩšas* 't. p.', pr. *moasis* [mōsis] (< **mōi-* < **mai-*) 'plēšas', kr. *мех* 'kažokāda, zvērāda; plēšas' (ssl. *měchъ* '(zvēr)āda, ādas maiss vīnam; plēšas'), č. *mech*, p. *miech* 'maiss, plēšas', ssk. *meiss* 'grozs', sav. *meisa* 'nesamā ierīce, ko piestiprina uz muguras', vlv. *meise* 'muca (vīna, siļķu, labības mērs)', si. *meşáḥ* 'auns, aita; aitāda, āda', skitu *maiša* 'aita', ave. *maēša-* 't. p.' Pamatā ide. **moi-so-*/ **moi-sko-* 'aita; āda' > b. **maiš-* > la. *mais-*, no kā *maiss*. Sakne **mei-* (sk. *miesa*). Nozīmes attīstība: 'auns, aita' → 'dzīvnieka āda; novilkta āda kā trauks' → 'no auduma gatavots trauks, tvertne'.

B I 601, E III₂ 333, IV₂ 262, EF 2 397, Hubschmid 28 un 140, Jēg 2 95, Mach 358, M-E II 551, MM II 689, Pok 747, Stang 3 35, T 165, Абаев 3 294, Гам-Ив 3 419, Тр 4 71, 6 377, Ф II 612, Ц 264

maita [màita]; lš. *maità* 't. p.', pr. *maitā* (3. pers.) 'baro'. Tās pašas cilmes kā *mist* (sk.); pamatā ide. **meit-* 'uzturs, pārtika', skaņumijā b. **mait-ā-* > la. *maita*. Sākotnējā noz. 'dzīvnieka ķermenis (pārtikai)' → 'krituša dzīvnieka ķermenis' → 'bojājies ķermenis; sprāgonis'. Par šādu nozīmes attīstību sal. v. *essen* 'ēst' : *Aas* 'maita' (abi vienas cilmes vārdi no ģerm. **ēsa-* < **ēd-som-*; sal. *ēst*). Atv. verbs *maitāt*.

Buck 330 un 762, E IV₂ 256, EF 2 397, Kl 1, L II 117, M-E II 552, Pok 715, Ф II 607, Ц 262

maize [màize]; pr. *mayse* [maize] (16. gs. tekstā kļūdains rakstījums *wayse*) 'mieži', ir. *maiz-* 'sēt'. Tās pašas cilmes kā *mieži* (sk.): blakus **meiz-* > ab. **miez-* skaņumijā **maiz-*, no kā *maize*. Tālā senatnē miežu maize baltiem bijis parastais no miltiem ceptais pārtikas līdzeklis; sākumā vārītā veidā (putra), vēlāk ceptā veidā gatavots ēdiens ieguvis dažās baltu cilšu valodās nosaukumu no šās labības. Apzīmējums vispārināts un attiecināts arī uz rudzu un kviešu maizi.

Atv. *maiznieks* ir J. Alunāna jaunvārds (*MV* 1857 25); viņš to lietojis ar noz. 'maizes cepējs un pārdevējs' (Al II 266 un 348).

S. Grunava 1526. g. hronikā ietvertajā tēvreizē, kas rakstīta vai nu latviskotā kuršu valodā vai kuršu ietekmē pārveidotā latviešu valodā (V. P. Šmids), ir vārdi «mayse vnde gaytkas», kur laikam kuršu *gaytkas* nolikts blakus citu Latvijas seno cilšu vārdam *maize* — kā sinonīmi vai identi apzīmējumi. Vārds *gaytkas* atbilst pr. *geits*, *geytko* 'maize' un ir tās pašas cilmes kā kr. *жúто*, č. *žito*, p. *żyto* 'labība', kam cilmes ziņā ir radniecīgs la. *dzīvot*.

Pr *geytko* < **geitkā* < **geitikā* (dem.), kam pamatā **geitis* (> *geits*) 'tas, kas dara dzīvu; dzīvinošs' → 'maize' (Mažulis).

Vairāki vietvārdi *Gaiķi* Kurzemē un Zemgalē (< **gait'i*) no-

rāda laikam uz to, ka kuršiem un zemgaļiem 'labība' bija *gaits (*gaitis) un ka attiecīgajos apvidos sevišķi audzēta labība. (K)

Buck 356, E I 210, IV_2 218 un 256, EF 1 36, 2 451, L III 9, Mažiulis I 342, M-E II 552, Sanders 8 un 144, Schmalstieg 2 87, Schmid 1 261 un 264, Куркина — Эт 1972 64, To II 193, Tp 7 12, Мартынов — Эт 1982 6, Ф II 57

māja [mãja]. Aizguvums; no s-u. **mā* 'zeme' (s., ig. *maa*, vepsu *ma*, līb. *mō*). Vārda nozīmes attīstība latviešu valodā laikam bijusi šāda: 'zeme (lauki) pie ciema vai mājām' → 'lauku mājas ar zemi; dzīves, pulcēšanās vai apmešanās vieta' (sal. Indriķa hronikā 13. gs.: «zirgus un lopus sadzina pie Lembita ciema, kur bija *māja*, tas ir, viņu sapulcēšanās», XV nod., 7) → 'ēka'.

No latviešu valodas savukārt aizgūti somugru vārdi: ig. *maja* 'māja', s. *maja* 'mājiņa, mājoklis', līb. *mōi* 'mājoklis'.

Pēc cita uzskata (Mikola) la. *māja* arī mūsdienu nozīmē aizg. no somu valodas.

Pēdējo gadu desmitu salīdzināmās valodniecības pētījumi tomēr rāda, ka vārda *māja* veidošanā var būt iesaistīti vairāki komponenti. Pirmkārt, tāda pati nozīme kā s. *maa* ir si. *mahī*, kam radniecīgs senīru *mag* 'līdzenums, lauks' (Pedersens) no ide. **meĝ(h-)-*: **mag(h)-* (no kā gr. *méga* 'liels'); s. *maa* < **mahe* < **mahu̯e*. Tie var būt vārdi ar kopīgu cilmi, kas aizsniedzas laikā pirms ide. pirmvalodas izveidošanās. Arī baltu valodās varēja būt attiecīgs reflekss neatkarīgi no somugru valodām.

Otrkārt, irāņu valodās ir verbs **mā(j)-* 'celt, būvēt' ← 'mērīt' (ave. *māy-* 'celt, mērīt', oset. *amajyn, amajun* 'kraut, iekārtot, celt') < ir. **mā-* < ide. **mē-* 'mērīt'. Attiecīgu vārdu no kādas irāņu valodas (varbūt skitu valodas) senie balti varēja aizgūt tai laikā, kad pastāvēja cieši kontakti ar irāņiem.

Apv. *maikats* [maĩkats], *maikata, maikatene* 'tas (tā), kas svinībās aizstāj saimnieku (saimnieci), rūpējas par viesiem': «Maikatene gudra sieva, Liela viesu mielotāja: Ciema klēts, ciema rovis, Neba pašas krājumiņš» (M-E II 549). Vārds ir salikteņis no *māj-* + *pats* 'saimnieks' > **mājpats* > **maipats* > *maikats* (Endzelīns; sk. arī *pats*). (K)

Buck 455 un 457, B. Collinder — Ant ind 367, E III_2 335, E-H I 789, Ket 229, Kiparsky 1 52, Mägiste 1466, R. Malvess — Senatne un Māksla 1937 2 23—29, M-E II 577, SKES 324 un 328, K. Straubergs — In hon 141, Абаев I 49

maknīt 'jaukt, mīcīt, maisīt, rakņāties' — sk. *meklēt*.

makņa 'purvs, staigna vieta' — sk. *mākties*.

makņīt 'mīcīt mālus; iet pa purvu' — sk. *mākties*.

mākonis — sk. *mākties*.

maks; lš. *mãkas* 't. p.', pr. *dantimax* 'smaganas' (*dantis* 'zobs'), kr. *мошнá* (ssl. *mošьna*) 'maciņš', sav. *maga*, v. *Magen* 'kuņģis'. Pamatā ide. **mak-* '(ādas) maisiņš'.

Tās pašas cilmes ir *maksts* (**makstis*; sal. lš. *makštìs*)

B I 332, Buck 777, E IV_2 194, Eckert 9 192, EF 2 399, Kl 453, L II 118, M-E II 554, Pok 698, Ф II 667

maksa. Aizguvums; no līb. *maks* vai ig. *maks* 't. p.' Latviešu valodā vārds aizgūts līdz 17. gs., kad tas minēts vārdnīcās (Manc I 216, Lj 161, arī *maksāt*).

Žargona vārds *bleķot* 'maksāt' no vlv. *blecken* 't. p.' (v. *blechen*). Vācijā t.s. izdobtie denāriji no 1140. g. kalti no sudraba skārda (viv. *blik*, v. *Blech*), un ar vārdu *blecken* tad izteikts jēgums 'maksāt skaidrā naudā', vēlāk 'dot sīknaudu'.

Buck 796 un 805, EF 1 71, Ket 215, Kl 82, Mägiste 1491, M-E II 554, Mikola 1 443, SKES 329, Švābe — LVIŽ 1939 3 326, Zeps 1 152

māksla [mâksla]; lš. *mókslas* 'zinātne, mācība, zināšanas, izglītība'. Atv. no verba *mācēt* (sk. *mācīt*). No *māk-* ar *-l-* un *-sl-* atvasināti vairāki substantīvi, kas iepriekšējo gadsimtu literatūrā, folklorā un izlokšņu runā variējuši vārda *māka* nozīmi, piem., *mākls* 'paņēmiens, prasme': «Še tev labus māklus celšu» (L Ārste 1 2), «ne pēc aptieķeru skunsts un mākla tavu plāsteri izsadarināјs esi» (24 92), *mākslis* 'meistardarbs' (Für 2 219, Lg II 182). Līdzīgā nozīmē ('mācība') arī vārds *māksla*: «Māte savas meitas māca, Es aiz loga klausījos. Man, māmiņa, tava māksla (var.: tavas mākslas), Ne tavām meitiņām» (LD 6660 var.).

Pēc lietuviešu valodas parauga J.Alunāns darināja vārdu *māksls* 'mācība, studijas, zinātne' (Al II 294), ko lietoja arī A. Kronvalds, gan ar noz. 'prasme, māka': «jāšanas mākslѕ» (1868, Kr I 641). Vārdam *māksla* A. Kronvalds piešķīra jaunu noz., kas atbilda vācu *Kunst* (1871, Kr II 454). Ar variētu noz., kas atbilda v. «die schöne Kunst», viņš lietoja jaunvārdu *daile*. Taču A. Kronvalda tekstos abi šie vārdi lietoti arī pamīšus vienādā nozīmē, un vārda *māksla* lietojums dažos tekstos pilnīgi atbilst mūsdienu izpratnei, piem.: «dziesmas un mūzika ir daiļi mākslas ziedi» (1873, Kr I 281).

Vārda *māksla* nozīmi palīdzēja stabilizēt K. Valdemāra vārdnīcas (V 1 639, 2 120). Tanīs arī jaunvārds *mākslinieks*.

Buck 584, EF 2 462, M II 68, 5 17, M-E II 579

maksts — sk. *maks*.

makšķere; lš. *meškerė̃*, apv. *meškeria*, *meškeris*, *meškerỹs* 't. p.' Pamatā ide. **mezg-* 'ienirt; iemērkt, iegremdēt' paralēlforma **mèsk-*, no kā ar pied. *-er-* lš. **mešker-*, metatēze **mekšer-* (sal. *mekšerỹs*, *mekšrỹs*, *mekšra* 'rauda', *mekšras* 'rauda, ķīsis'). Vārdi ar **mesk-* arī latviešu valodā: apv. *mešķis* 'mente', *mešķēt* 'ar mešķi vai ar roku rakņājoties, meklēt, satvert, vilkt': «kuo tu vienādi mešķē pa grāvi?» (E-H I 803). Saknes skaņumijā **maskere* > **mašķere*, metatēze apv. *makšere* 'makšķere' ar formas variantiem *makšara*, *makšeris*, *makšars*, *makšaris*. Abu formu kontaminācija *makšķere*, apv. *makšķeris*, no tiem arī formas *makšķis*, *makšķete*. Formas ar *-ķer-* vareja ietekmēt

verbs *ķert*. Tātad *makšķere* sākotnēji 'tas, ko iemērc, iegremdē ūdenī'.

Par dažādajām formas variācijām sal. homonīmā **mezg-* 'adīt, siet' atv-us *mežģit* 'adīt, (iz)mežģīt, sajaukt', apv. *mežģere* 'dzijas sarežģītājs; sarežģījums' un apv. *megžit* 'adīt; aust (tīklu)', *megžģināt* 'tamborēt' (M-E II 591).

Baltu vārdi ir radniecīgi ar si. *mâjjati* 'grimst, iet bojā' (*s*-tagadne *makşati*), lat. *mergere* (< **mezgere*) 'mērkt, gremdēt; slēpt'. Bāze **mezg-* / **mesk-* no saknes **met* 'mest' (sk. *mest*): **met-zg-* > **mezg-*, **met-sk-* > **mesk-*. No **met-zg-* varēja izveidoties arī **medzg-* (J. Šmits, Zolmsens).

Pēc cita uzskata (Frenkels) latviešu un lietuviešu makšķeres apzīmējumi ir atšķirīgas cilmes: lš. *meškerē* < **met-šķerė*, la. *makšķere* no *megzt* 'siet' (**magstjere*). K

E 1 339, EF 2 443, KK 19 97, M-E II 555, Pok 745, W-H II 77

mākt [màkt] 'spiest, mocīt, pārņemt'; č. *mačkati* 'spiest', *makati* 'skart, tvert'. Pamatā ide. **māk-* 'spiest, mīcīt', kas laikam ir vienas cilmes ar **menk-* 'spiest, mīcīt' (no kā la. *mīcīt*, sk.).

Izteikts uzskats (Toporovs), ka vienas cilmes ir arī ide. **māk-* 'spiest, mīcīt' un **mǎk-* 'slapjš; mirkt' (no kā la. *mākties*).

Sk. arī: *mācīt, mākties.*

EF 2 262, L II 118, Lanszweert 19, Mach 349, M-E II 580, Pok 698, To — Эт 1980 147

mākties [màktiês]; lš. *makénti, mak(n)óti, máklinti* 'brist (pa dubļiem, pa purvu)', *maknà* 'staigna vieta, dubļi', *mak(n)ótas* 'dubļains', *maknỹnė, maklỹnė* 'dubļi, dubļaina vieta', *makõnė* 'dubļi', kr. *мóкрый* 'slapjš', *мóкнуть* 'mirkt'. Pamatā ide. **mǎk-* 'slapjš, mirkt'. Pamatverbs **mākt* 'tapt slapjam, mirkt; mitrināt' latviešu valodā izzudis blakus hom. *mākt* 'spiest'. Refl. *mākties* sākotnēji laikam 'mitrināties' → 'pārklāties ar mākoņiem'.

Atv. *mākonis* vai nu no verba **mākt* (tātad sākotnēji 'mitrinātājs'), vai arī no adj. *mākons,* kam 17. gs. sin. *mukls* 'miglains, apmācies' (lat. *nūbilus,* Elg 1 296). Sal. «mākons laiks» (lat. *nebulōsus,* Elg 1 216), sin. *miglains, miglīgs, apmiglots, apmācies, mukls laiks*. Vārda *mākonis* (apv. *mākoņa*) noz. vēsturiski pārveidojusies; 18. gs. 'lietus mākonis' (St I 150, arī *mākulis*) un 'negaiss' (Lg II 183, mūsdienu nozīmē 'mākonis' Langem ir *debess*), bet 19. gs. vārds *mākonis* jau lietots mūsdienu liter. nozīmē (= v. *Wolke,* kr. *óблако,* V 1 305).

Tās pašas cilmes ir apv. *makņa* 'purvs, staigna vieta'.

Iespējams, ka ide. **mǎk-* 'mirkt, slapjš' izveidojies no **māk-* 'spiest' (sk. *mākt*). Tādā gadījumā nozīmes attīstība šāda: 'spiest' → 'izspiest mitrumu, kļūt mitram' → trans. 'mitrināt' (par līdzīgu nozīmes attīstību sal. *mikls, mitrs*). No 'spiest' arī 'mīt' → 'brist'; sal. lš. *makénti* 'brist', la. apv. *makņīt* 'mīcīt mālus; iet pa purvu'.

Sk. arī: *meklēt.*

Buck 65 un 1075, EF 2 399, L II 117, Lanszweert 19, M-E II 554 un 580, Pok 698, To — Эт 1980 147, Ф II 640 un 641, Ц 268

mala; lš. apv. *malà* 'mala, krasts', vidusīru *mala* 'skropsta', *mell* 'pakalns', alb. *mal* (< **mol-no-*) 'kalns', rum. *mal* 'krasts, kalns', gr. *moleīn* 'iet, nākt', trāķ. *mal-* 'krasts, nogāze; augstiene, kalns'. Pamatā ide. **mel-* 'parādīties, pacelties; izcilnis, izliekums', no kā **molā-* 'krasts' > b. **malā-* > la. *mala*. No noz. 'krasts' → 'augšējā vai malējā josla' («trauka mala», «segas mala») → 'atstatāka vieta' («paiet malā»).

Sk. arī: *aumaļām*.

Buck 859 un 1307, EF 2 400, HF I 246, Dz. Hirša — Vestis 1986 8 91, L II 118, M-E II 555, Pok 721, Георгиев 121, Куркина — Эт 1973 34, To 25 15, Тр — Эт 1981 170

maldināt [màldinât, mal̃dinât]; lš. *màldinti* 'likt malt'. Pamatā ide. **mel-* '(sa)grūst, (sa)berzt, sist, malt'; skaņumijā b. **mal-*, no kā arī *malt* (sk.). No verba *malt* atvasināts iter., kauz. *maldīt* ar sazarotu semantiku, diferencējot vārda formu ar intonācijas maiņu: *mal̃dīt* 'malt; likt malt; grozīties', *màldīt* 'maldīties' («Kā tik dižu mežs var maldīt?», Plūdonis, Eža kažociņš.— Raksti, II, 1975 348) un 'maldināt' («jeb manas acis malda?» — M-E II 557).

No verba *mal̃dīt* kauz. *mal̃dināt*: «Es atradu sav' māsiņu Dzelzu dzie(r)nas maldinām» (LD 13709,5; var.: «Svetu rītu maldinām»), kas ar pārnesumu ieguvis noz. 'grūti strādināt': «Strādniekus maldina caurām dienām» (E-H I 780).

Liter. valodā parastākais ir no *màldīt* atvasinātais verbs *màldināt*. Tā semantika izriet no dažāda virziena kustības, kas saistījusies ar mānīšanu par ceļa virzienu; sākotnēji laikam raksturīga bija riņķveida kustība, kas atbilda malšanai («maldināt ceļiniekus pa mežu»). Ar pārnesumu un vispārinājumu *màldināt* ieguvis noz. 'mānīt, krāpt'.

No *màldīt* refl. *maldīties* 'iet vai braukt dažādos, arī nepareizos virzienos' («maldīties pa mežu»), pārn. 'būt ar nepareiziem uzskatiem' («maldīties domās, uzskatos»). Arī šīs nozīmes izveidojušās no riņķveida kustības kā saknes **mel-* semantikās raksturīga elementa.

No tās pašas saknes subst. *maldi* (vsk. *malds*), adj. *maldīgs*.

Lš. *maldìnti, maldýti* 'mierināt, remdināt; mazināt' nozīmes pamatā laikam ide. **mel-* '(sa)smalcināt' → 'padarīt sīku, mazu, niecīgu' → 'padarīt maigu, mierīgu'.

Buck 1186, E II 74, EF 2 430 un 432, Jēg 1 29, M-E II 557, Schmalstieg 2 268

malka [mal̂ka]; lš. *málka* 'malka, pagale, šķila; koks kā materiāls; grēda, kaudze'. Pamatā ide. **mel-* '(sa)grūst, (sa)berzt, sist, malt', skaņumijā b. **mal-*, no kā arī *malt* (sk.); pied. *-kā-* kā vārdā *lauska (: lauzt)*. Vārda *malka* nozīmē atspoguļojas saknes

semantikas elements '(sa)smalcināt': *malka* sākotnēji 'saskaldīts, sasmalcināts koks'. Par formu un nozīmi sal. *smalks*.

EF 2 401, Jēg 6 29, L II 120, M-E II 558, To — Эт 12 157

malks [màlks], apv. [al̃], *malka;* lš. *mal̃kas* 't. p.' Pamatā ide. **melk-* no saknes **mel-* 'glaust, glaudīt', kas ar varietu paplašinājumu *k* / *ĝ* ieguvusi noz. 'slaukt'. Saknes refleksi ar abiem paplašinājuma variantiem bijuši kā baltu valodās, tā latiņu valodā, un pēdējās piemēri ļauj spriest par nozīmes attīstību: lat. *mulcēre* (< **molk-*) 'glaust, glāstīt' un *mulgēre* (< **molĝ-*) 'slaukt' (: gr. *amélgō* 'slaucu'). Atbilstošā si. *mr̥játi* (< **ml̥g-*) semantika 'berzē, slauka, gludina, tīra' norāda, ka visu šo vārdu pamatā esošā sakne **mel-* ir radnieciga ar **mel-* '(sa)berzt' (no kā la. *malt,* sk.); nozīmes pamatā ir berzēšanas kustības. (Ar si. *mrjáti* 'slauka' sal. la. *slaukt : slaucīt.*)

No ide. **melĝ-* atvasināts lš. *mélžti* 'slaukt'. Attiecīgais la. **melzt* 'slaukt' ir izzudis laikam blakus homofonajam *melst*. Izloksnēs gan saglabājies *melzt* 'sist', kas atspoguļo ide. **mel-* semantikas citu niansi, un *malzīt* 'grozīt', *malzīties* 'uzbāzties, būt nemierīgam'.

No paralēlā ide. **melk-* vienīgais reflekss baltu valodās ir *malks,* lš. *mal̃kas.* Tā sākotnējā nozīme varēja būt 'tas, ko izslauc vienā paņēmienā' → 'tas, ko izdzer vienā paņēmienā' («dažs šķietas lielu darbu darījis, kad viņš vienā malkā alus kannu izstiept var» (Manc I 25)).

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Frenkels) *malks* līdz ar kr. *молокó* saistāms ar s-h. *mlȁka* 'peļķe'.

E II 398, EF 1 38, 2 402 un 434, HF I 91, M-E II 558, MM II 670, Pok 724, Sanders 111, T 177, W-H II 120 un 121, Петлева 3 37, Ф II 645, Ц 270

māls [māls]; lš. *mólis* 't. p.', kr. *малúна* 'avene' ('māla krāsas oga'), si. *málam* 'netīrumi, dubļi, mēsli', gr. *molýnō* 'padaru netīru'. Pamatā ide. **mel-* 'tumša (arī sarkana) krāsa; netīrs', no kā arī *melns* (sk.). Tātad vārds *māls* saistās ar krāsas apzīmējumu. Kā rāda seno valodu radniecīgie vārdi, ar šās ide. saknes atvasinājumiem apzīmēti dubļi, netīrumi, un arī paškīduši māli nozīmes ziņā pievienojami šai grupai.

Cilmes ziņā šī sakne **mel-* laikam saistāma ar hom. **mel-* '(sa)berzt, (sa)grūst, sist, malt' (no kā arī *malt*): drupinot un beržot sakaltušos iežus, ieguva krāsvielas smalka pulvera veidā. Par nozīmju sakaru sal. kr. *мел* 'krīts', no **mel-* '(sa)berzt'.

B I 313, Buck 618, EF 2 463, HF II 252, L II 120, M-E II 581, MM II 598, T 177, Ф II 563, Ц 254

malstīties 'slaistīties'— sk. *malt.*

malt [mal̃t]; lš. *málti* 't. p.', pr. *malunis* 'dzirnavas', *meltan* 'milti', kr. *молóть* (ssl. *mlěti* < psl. **melti*), bkr. *молóць,* ukr. *молóти* 'malt', bulg. *мéля* 'maļu', č. *mliti,* p. *mleć,* go. *malan,* ssk. *mala,* v. *mahlen* 'malt', he. *mallai* '(viņš) maļ', si. *mr̥ṇāti, mr̥ṇāti*

(< *mḷ-) 'sagrūž, maļ', gr. *mýlē* (< *mḷ-) '(rokas) dzirnavas', *mýllō* (< *mḷ-i̯ō*) '(es) maļu', lat. *molere* 'malt'. Pamatā ide. *mel- '(sa)berzt, (sa)grūst, sist, malt', skaņumijā b. **mal-tei/ti* > la. *malt*.

Ar vārdu *malt* saistās daudzi saknes atv-i, kuru semantikas pamatā ir saknes nozīmes atsevišķie elementi: riņķveida kustība, beršana, sišana, grūšana, sasmalcināšana. Šie elementi parādās arī verba *malt* savienojumos: maļ ('sasmalcina') ne tikai graudus, bet maļ ('salauza rotācijas kustībā') arī linus un «vilkatis malis [= griezis] asti riņķī vien kā spriguli» (L-P VII 892). Atv-ā *izmalt* blakus citām nozīmēm parādās variētā saknes noz. 'vandīt' («izmalt visu skapi»), atv-ā *samalt* — saknes noz. 'sagrūst, sadrupināt' («samalt kaulus»), pārn. 'stipri sasist, sašķaidīt' («es tevi miltos samalšu!»).

No verba *malt* refl. *malties*, apv. iter. *maltīt, malstīt*, refl. *malstīties*. Vārdā *malties* parādās saknes noz. 'berzt' ('berzties': «malties uz krēsla») un pārn. 'virzīties ar grūtībām' («malties pa dubļiem»), kā arī riņķveida kustības pārn. 'klejot, klaiņot' («malties pa tirgu», «malties pa pasauli»). Apv. iter. *maltīt* 'pērt, sist' atspoguļo nozīmi, kas parādās daudzos saknes atv-os dažādās valodās, piem., kr. *мóлот* 'āmurs', *молотúть* 'kult'. Šī nozīme piemīt arī apv. *malstīt* 'sist'.

Riņķveida kustības pārnesums redzams refl. verbā *malstīties* 'slaistīties': «mīstītāji vairāk malstījās rijas krāsns priekšā nekā strādāja» (M-E II 559).

Daži vārdi atvasināti ar saknes patskaņa garinājumu, to vidū *mālis* 'maļamais, malums': «Agri mani māte cēla, Vieglu māli solīdama» (LD 6688), «Malējiņas nedziedāja, Smalka māļa (var.: Smalku miltu) gribēdamas» (LD 661). Tās pašas nozīmes arh. *malis*: «Tautu meita iestigusi Dzērvenīšu puriņā; Velc ārā, bāleliņ, Tev būs maļu malējiņ'» (Palcm 103).

Atv. *maltuve* tautasdziesmās nav vecāks par 11. gs., kad arheoloģiskajos izrakumos konstatētas attiecīgās iekārtas.

Sk. arī: *bezdelīga, blandīties, blēdis, blēņas, mailīte, maldināt, malka, malks, māls, meldri, mēle, melot, milna, milti, muldēt, mulst, muļķis, muļļāt, smalks, smelt, smilga, smiltis.*

Buck 362, E IV₂ 257, Euler 156, HF II 268, Jēg I 29, Karaliūnas 13 25, Kl 454, L II 121, M-E II 559 un 581, MM II 673, Pok 716, T 168, W-H II 104, Ив 12 170,— Эт иссл I 80—86, Ф II 597, Ц 271, О. С. Широков — Balt XX 21

maltīte [maltīte]. Aizguvums; no vh. *maeltijt* [māltīt], *maletijt* [maltīt] 'svētku mielasts, ēdiens' vai vlv. *māltīt* 'noteikts ēšanas laiks' (v. *Mahlzeit* 'maltīte; ēdienreize'), kas ir salikteņis no *māl-* < **mēl-* 'ēšanas laiks, ēdiens' (pamatā ide. **mē-* 'mērīt', no kā arī la. *mērīt*) un *tīt* 'laiks' (v. *Zeit;* pamatā ide. **dāi- : *dī-* 'dalīt').

Latviešu valodā vārds aizgūts līdz 17. gs., kad tas sastopams

vārdnīcās un citā literatūrā. Atbilstoši ģermāņu valodu dažādajām formām arī aizg. variets: *maltīt(e)* («Malltiet» Manc I 125) un *māltīta* («Mâltita», Elg I 293; «Mahltit», J. G. Rehehusen, 1644 33). Salikteņa otrā daļa aizguvumā pielīdzināta izskaņai *-ite*, līdz ar to mainot zilbes intonāciju (*ī* > *î* vai *ì*).

Buck 352, KK 22 124, Kl 454, M-E II 559, Zev 2 192

malva 'bauma'— sk. *melot*.

malzīt 'grozīt'— sk. *malks*.

malzīties 'uzbāzties, būt nemierīgam'— sk. *malks*.

mamma — sk. *māte*.

man, *mani* —sk. *es*.

manīt [manît]; lš. *manýti* 'domāt, nodomāt, prātot'. Pamatā ide. **men-* 'domāt, būt garīgi rosīgam', no kā arī *minēt* (sk.); skaņumijā b. **man-itei/ti* > la. *manīt*. Formas un nozīmes ziņā tuvi ir si. *mányate* 'domā', gr. *mántis* 'pareģis', go. **man* 'domāt'. Atv. *maņa, samaņa*.

17. gs. arī forma *menēt* 'domāt': «Es mene/ es doma/ es tyc» (lat. *arbitror, puto, censeo*, Elg I 227) un *menēšana* 'doma' (turpat).

Sk. arī: *modināt, samaņa*.

EF 2 455, Euler I 222, HF II 172, Jēg 4 64, L II 123, Lanszweert 154, M-E II 561, MM II 583, Pok 726, T 180

mānīt [mānît]; lš. *mõnyti* 't. p.', pr. *mēntimai* (tag. dsk. 1. pers.) 'melojam', kr. *мани́ть* 'māt, aicināt; vilināt', p. *manić* 'mānīt; aicināt, vilināt'. Atv. no *māt* (sk.), tā iter. Nozīmes attīstība: 'vairākkārt māt' → 'mājot aicināt, vilināt' → 'maldināt'. Baltu valodu vārdu nozīmi varēja ietekmēt slāvu valodu vārdi. Atv. *māns, māņi*. Apv. *mānēt*.

Pēc cita uzskata (Veiks) vārds līdz ar lš. *mõnyti* ir aizg. no slāvu valodām.

Bl 6 188, E I 85, IV$_2$ 260, EF 2 464, E-H I 791, L II 123, Mažiulis 6 114, M-E II 582, Pok 692, Ф II 569, Ц 255.

mans; lš. *mãnas*, narev. *mano* 't. p.' Forma *mans* < **manas* ir jauninājums, kam pamatā vietn. *es* vsk. ģen. **mene*, kurš pārveidots **tavas* 'tavs' un **savas* 'savs' ietekmē. Senākā baltu forma ir **majas* 'mans', kam pamatā ide. **mo-i̯o-*; sal. pr. *mais*, kr. *мой* (ssl. *mojь*).

E I 520, IV$_2$ 255, KK 29 195, L II 123, M-E II 561, Pok 702, Stang I 239 un 249, T 166, W-H II 84, Zinkevičius I 15, 2 76, A. Паулаускене — Б-сл иссл 1983 92, A. Росинас — Б-сл иссл 1983 83, Ф II 639

manta [mañta]; lš. *mantà*, apv. *mantas* 'manta, nauda, kapitāls'. Aizg. no irāņu valodām, kur *-mant-* (var.: *-want-*) salikteņa otrā daļā norāda uz tā daudzumu, bagātību, ko izsaka salikteņa pirmā daļa (Trubačovs). Šāda veida salikteņi arī senindiešu valodā, piem., si. *gomanta* 'liellopu ganāmpulks; cilvēks, kam pieder liellopu ganāmpulks' (*gáuḥ*, ģen. *góḥ* 'govs, vērsis, liel-

lops', tātad saliktenis burtiski 'ar liellopiem bagātais'). Sal. ave. *gaomant-* (adj.) 'tāds, kam pieder liellopi; tāds (apvidus), kur mīt liellopi; tāds, kas apgādāts ar gaļu' (*gāuš* 'govs, vērsis, liellops'). Šādi salikteņi bijuši daudzu personu vārdos. Arī baltu valodās veidoti līdzīgi salikteņi, vairāki ir lietuviešu personu vārdos, piem., *Algimantas,* kur pirmajā daļā ir vārds, kas atbilst la. *alga* (: si. *argháḥ* 'vērtība, nozīmība, cena'). No salikteņiem ar *-manta* abstrahēts subst. *manta* kā materiālo vērtību izteicējs. (Abstrakcija jau varbūt skitu valodā; ar skitiem saskārušies senie balti.)

Indoirāņu *-mant-* saistāms ar he. *ḫumant-* 'viss' ← 'aptverošs', kas ir kāda verba divdabis, un formā *-mant-* elidēts vārda sākums (kā no ide. **edont-* 'ēdošs' > **dont-*, **dn̥t-* 'zobs', sal. lš. *dantìs*). He. *ḫumant-* saista ar lat. *omnis* 'viss, katrs' (Holma), ar si. *bhūman-* 'daudzums' (Stērtevants), ar he. *ḫuu̯ai-* 'augt' (Pētersens).

La. *manta* senāks sin. *padoms* (Lj 159). Atv. *mantot* vispirms 'iegūt (par mantu, par īpašumu)': «maize, kuo ar taisniem sviedriem mantuojis» (J. Neikens — M-E II 562), kas vēl atv-ā *iemantot*. Sekundārā noz. 'iegūt mirušā mantu' (Lj 159). Jēdziens 'mantojums' 17.—18.gs. izteikts ar vārdu *mantiba,* arī *bērnu manta* (Manc I 54, Lj 159, St I 155, II 212). Atv. *mant(e)nieks* jau 17. gs. (Manc I 54, Lj 159), arī *līdzmantnieks* (Elg I 453 un 510, Lj 159). Vārdam *mantinieks* tolaik gan bijusi arī cita nozīme — 'turīgs, mantīgs cilvēks' (Für 2 218).

Pēc citiem uzskatiem (Endzelīns ar šaubām) *manta* varētu būt aizg.— no vlv. *monte* 'monēta'— vai baltu cilmes vārds, atv. no vietn. *man (mantība* darināts kā *savtība,* no šejienes *mantīgs, manta*), vai arī (Blese) vārda *manta* noz. 'īpašums' ar pārnesumu izveidojusies no noz. 'prāts, pārliecība' un ir tās pašas cilmes kā *manīt*. Arī S. Karaļūns uzskata subst. *manta* par baltu cilmes vārdu (nenorādot konkrētu cilmi).

Bartholomae 483, Bl 6 222, Buck 769 un 778, E I 211 un 251, III$_2$ 565, EF 2 408, Euler I 179, M-E II 561, MM I 351, Pok 726, Ti I 284, Ив 3 207, 12 37, То — Эт 1963 256, Тр 7 19

maranas, *maralas* (augs) — sk. *madaras*.

mārciņa [mārciņa]. Aizguvums; vārda *mārka* dem. Tas savukārt no vv. *mark* 'sudraba svara vienība (apm. 200—230 g)', sākotnēji 'zīme', ko attiecināja uz apzīmētiem noteikta svara sudraba stienīšiem (v. *Mark* 'naudas vienība, marka', *markiert* 'apzīmēts, iezīmēts'). Latviešu valoda aizg. laikam no Gotlande lietotā apzīmējuma *marca Guttensis* (Švābe). Pamatā ide. **mereĝ-* 'mala, robeža'.

Vārds *mārka* latviešu valodā aizgūts līdz 14. gs. Atšķirībā no šā sudraba naudas nosaukuma dem. *mārciņa* apzīmēja jebkura priekšmeta svaru, sākotnēji 408 g (vienība, kas vikingu laikos ieviesta no Irakas). Vēsturiski un teritoriāli mārciņas apjoms

variẹts; 18. gs. Rigas mārciņa 415—419 g, Jelgavas mārciņa 418 g.

Vārds *mārciņa* minets 17. gs. vārdnīcās (*mārciņš* Manc I 137, *mārcins* Elg I 81), *ā*-celma forma no 19. gs. (V 1 634, U I 149).

Kl 462, M-E II 584, Pok 738, Švābe 2 201,— LVIŽ 1939 3 325, J. Zemzaris — Mērs un svars Latvijā 13.—19. gs., 1981 143 un 151, Zev 2 442 un 427

mare («Kuršu mare»)— sk. *madaras.*

margas [maȓgas], vsk. *marga* 'aizsargveidojums (kāpņu, tilta malās, balkona apmalā u. tml.)'; lš. *márška* (< **morgh-skā-*) 'linu audums, palags, mazs tīkls', bsl. *mrěža* (< **merəghi̯ā-*) 'tīkls, cilpa', kr. apv. *мерéжа, мерёжа* 'zvejas tīkls; zvejas piederums — konusveidā pīts grozs', ukr. *мерéжа* 'murds, režģis', gr. *bróchos* (< **mróchos*) 'virve; cilpa, valdziņš'. Pamatā ide. **meregh-* no saknes **mer-* 'pīt, siet'. Saknes pamatformu saglabājis apv. *merga* [mẹȓga, ẹȓ] 'marga', tam blakus verbs *mergot* [uô], *mergāt* 'adīt; taisīt margas'. Vārda *margas* sākotnējā nozīme 'pinums'. Sal. apv. *margot* [uô] 'smalki pīt' (M-E II 564).

Lš. *márška* formā tuvs la. apv. *mārsna* [mârsna[2]] 'palags vai sega, kurā nes bērnu uz baznīcu kristīt', *mārsns* 'sainis, nasta (cik var iesiet palagā nešanai' (M-E II 584).

Sk. arī: *murds.*

EF 2 412, HF I 272, M-E II 563 un 584, Pok 733, T 182, Ф II 601

margot [maȓguôt], apv. [aȓ]; lš. *margúoti, maȓguoti* 'margot, raibi mirdzēt, ņirbēt'. Pamatā ide. **mer-* 'mirdzēt, dzirkstīt' paplašinājums **merg^u-*, no kā arī la. *mirdzēt* (sk.). Skaņumijā b. **marg-,* no kā la. apv. *marga, margs* 'mirdzums, raibums' (lš. *márgas* 'raibs, daudzkrāsains') → 'izšuvums'. Verbs *margot* var būt atv. gan no izzuduša pamatverba **mergt* 'mirdzēt', gan no adj. **margs* 'raibs, mirdzošs'.

No *margot* nozīmes 'mirdzēt' («Margodama saule lēca», var. «Mirdzēdama saule tek», LD 27869) izveidojusies trans. nozīme 'mirdzināt': «Pa pāriem jaunas meitas Margo savus vainadziņus» (LD 13 879 var.) un 'izrotāt, izrakstīt': «Lij, lietiņ, margodams, Margo manas vilnainītes, Man nebija māmuliņas, Vilnainīšu margotājas» (LD 4582 var.).

Saplūstot ar hom. *margot (mergot)* 'pīt, adīt', verbs ieguvis jaunu nozīmi 'noadīt raibu': «Trīs vasaras vienu zeķi Kā mergot nomergoju (var.: nomargoju, izmargoju, noadīju)» (LD 10447, 2).

M. T. Ademollo Gagliano — IF 88 247, EF 2 410, L II 126, Mag XX$_3$ 144, M-E II 563, Pok 733 (734), Л. Г. Невская — Симп 30

mārks [mãrks], apv. *mārka;* lš. *markà* 'mārks, mērcēšana, izmirkušas drēbes'. Tas pašas cilmes kā *mērkt* (sk.), atvasināts ar

saknes patskaņa miju *e* : *a* (*ē* : *ā*). Forma **màrkas* > *mârks*, jo latviešu valodā savienojumā *-àr-* patskanis kļūst garš.

Ar vārda *mārks* senāku nozīmi 'purvs, zema vieta' saistīts vietv. *Mārsnēni* (< **Mārcenēni*, v. *Marzenhof*).

E III₁ 538, EF 2 440, M-E II 584, Pok 739 (740), T 182, Куркина I 143

mārrutks [mārrutks]. Aizguvums; no bv. < airī. *mār-röddik* 't. p.' (v. *Meerrettich*), kur pirmajā daļā *mār(a)* 'lielāks' (v. *mehr* 'vairāk'). Sakņaugs tā nosaukts pretstatā parastajam rutkam. Latviešu valodā vārda otrā daļa aizstāta ar senāku aizg. *rutks*. Vārds *mārrutks* valodā pirms 17. gs. Nosaukuma pirmās daļas neizpratnes deļ vārds saistīts gan ar *Māru* (*svēti rutki*, *Mārarutki*, Manc II 330, Lj 226), gan *mēri* (kā līdzekli pret mēri: apv. *mērrutks*; no vlv. *merreddich* 'mārrutks' arī apv. *mērdiķis* Pav. 3 252, U I 155). (K)

Doo II 579 un 592, Kl 470, M-E II 584, Zev 299

mārsna 'palags vai sega, kurā nes bērnu' — sk. *marga*.

mārsns 'sainis, nasta' — sk. *marga*.

māsa [māsa]; lš. *móša* 'vīramāsa', pr. *moazo* [moaso] 'tante'. Pamatā ide. **mā-*, no kā arī *māte* (sk.). Vairākās valodās māte un vecākā māsa dēvētas vienas saknes vārdos, piem., si. *attā* 'māte, vecākā māsa', alb. *motrë* 'māsa' (← 'vecākā māsa, kas aizstāj māti') < **mātḗr* 'māte'. Latviešu valodā vārds attiecināts uz visām māsām, un līdz ar to te izzudis pirmatnējais ide. māsas apzīmējums, kura refleksi saglabājušies dažās citās valodās: lš. *sesuō*, ģen. *sesers*, kr. *сестрá*, v. *Schwester* < ide. **s(u)esor*. Ide. forma ir salikteniS, kura pirmajā daļā vietn. **su-* 'savs, paša' un otrajā daļā **esor* (< **esr-*) 'asins' (sk. *asinis*), tātad vārds norāda uz māsu kā tuvu radinieci (asinsradinieci; Pizani).

Atv. *māsīca*, kas tagad apzīmē tēva vai mātes brāļa vai māsas meitu, agrāk apzīmējis brāļasievu, arī vīramāsu.

Buck 107, E III₁ 608, EF 1 47, 2 464, L II 127, M-E II 586, A. Pârvulescu — IF 94 67, Tp 3 137

masts. Aizguvums; no vlv., vh., airī. *mast* 't. p.' (v. *Mast*). Pamatā ide. **mazdos* 'kārts, masts', no kā arī ssl. *mostъ* (kr. *мост*) 'tilts' (sākotnēji 'kāršu ceļš').

Latviešu valodā vārds laikam aizgūts ap 14. gs. piejūras iedzīvotāju un jūrnieku runā, bet vārdnīcās tas minēts 18. gs. («masta koks», Lg II 187, St I 156).

Buck 735, Doo II 582, Kl 466, M-E II 565, Pok 701, Zēv 2 77

māt [māt]; lš. *móti*, kr. *махáть*, apv. *мáять* 't. p.', gr. *mēnýō* (dor. *mānýō*) 'uzrādu, nododu' (< **mānȳmi* 'māju ar roku'). Pamatā ide. **mā-* 'māt ar roku', no kā verbs **mā-tei* > **māti* > la. *māt*. Iter. *mādīt* (apv.) 'vairākkārt māt ar roku'. Cits iter. *māžot* [mâžuôt] izloksnes ieguvis noz. 'burt' (← 'kustināt rokas'), bet reil. *māžoties* blakus apv. 'burt, burties' ieguvis liter. noz. bleņo-

ties, niekoties'. Senāka noz. 'plātīties' piemērā: «kuo nu māžuojies man gaismai priẽkšā?» (E-H I 795). Verbs *māžoties* pārn. arī 'spokoties' un subst. *māžs* [â] ne vien 'blēņdaris', bet arī 'spoks'.

Liter. valodā verbu *māt* ieviesis J. Alunāns, piem.: «Mežatēvs bārdains man māj» (Dziesmiņas, 1856 9), paskaidrodams, ka *māt* 'ar acīm jeb roku zīmi dot, v. *winken*'. Līdz ar to J. Alunāns paplašināja vārda nozīmi, kas agrāk attiecās vienīgi uz rokas kustībām. Ka vārds 19. gs. bija vēl maz lietots, rāda vārdnīcu materiāls: tā nav Valdemāra vārdnīcās, bet Neikena un Ulmaņa vārdnīcā tas dots ar norādi uz J. Alunānu.

Sk. arī: *mānīt, māžoties*.

EF 2 466, L II 128, M-E II 586, Pok 692, T 166, Ф II 584 un 587, Ц 255

māte [mãte]; lš. *mótė* 'sieva, sieviete', apv. 'māte', *móteris* 'sieviete', sar. 'sieva', *mótina* 'māte', pr. *mūti, muti, mothe,* narev. *ate* (< **māte*), kr. *мать* (ģen. *матери*, ssl. *mati*, ģen. *matere*), bkr. *маць*, ukr. *мáти*, bulg. *мáти, мáтер*, č. *máti*, p. arh. *mać*, ssak. *mōdar*, a-s. *mōdor*, a. *mother*, ssk. *mōðir*, sav. *muoter*, v. *Mutter* (< ģerm. **mōder*), si. *mātā́ (mātár-)*, ave. *mātā*, gr. *mḗtēr* (dor. *mā́tēr*), lat. *māter* 'māte'. Pamatā ide. **mātér-* 'māte', kas izveidojies no **mā-* bērnu runā mātes apzīmēšanai. Saknes zilbei pievienots pied. *-tĕr-*, kas raksturīgs radniecības apzīmējumiem, sal. ide. **pətḗr-* 'tēvs' (no kā lat. *pāter*), **bhrāter-* 'brālis' (sk. *brālis*). (Semereņji: ide. **māters* > **māterr* > *mātēr*.)

Latviešu valodā vārdam reducēta forma, pārveidojoties, no līdzskaņa celma par *ē*-celma vārdu.

Ar saknes **mā-* reduplikāciju izveidojies cits vārds mātes apzīmēšanai (g.k. bērnu runā) — *māma* [mãma], biežāk dem. *māmiņa, māmuļa*; sal. lš. *mamà, māma*, kr. *мáма*, v. *Mamá* < fr. *maman* 't.p.' Šim vārdam ir paralēlforma ar īsu saknes patskani apv. *mama*, parastāka ir forma ar līdzskaņa garinājumu zilbju sadurā: *mamma*. Vairākkārt izteikti uzskati, ka šis vārds (variētās formās) var būt aizg. no kaimiņtautu valodām. Taču neatkarīgi no vecāku valodas jebkura mazbērna pirmās runas iemaņas noteiktā attīstības posmā ir zilbju *ma, pa, ba, ta* atkārtojums. Patskanis šajās zilbēs parasti gan ir neartikulēts — kāda skaņa starp *a* un *e*, un šā patskaņa kvalitāte izveidojusies vecāku runas ietekmē (sal. *papa* un *tēte*). Tātad vārds *mamma* (ar variantiem) dabiski varēja izveidoties pašā latviešu valodā. Līdzīgi vārdi ir arī antīkajās valodās: gr. *mámmē* (izveidojies no vok. *mámma*), lat. *mamma*. Šajās valodās vārds apzīmē ne tikai māti, bet arī mātes krūti, kas zīdainim cieši asociējas.

Bertulis — Kont pēt 38—62, Buck 103, Eckert 9 119, E III$_1$ 608, IV$_2$ 263, EF 2 404 un 465, Euler I 252, HF II 168 un 232, KK 29 195, Kl 497, L II 129, Lanszweert 88, Mag XX$_3$ 142, M-E II 587, MM II 619, Pok 694 un 700, Seebold 181, Sum 161, W-H II 21 un 49, Zinkevičius I 9, 2 69, Абаев 3 295, Гам-Ив 3 77 un

765, Л. А. Гиндин — Эт 1963 69, Мейе I 391, Нерознак 77, Тр 3 30, Ф II 565 un 583, Ц 259

matīt [matîit] 'just, izjust, manīt; redzēt'; lš. *matýti* 'redzēt', narev. *маст* [mast?] 'skatīties', kr. apv. *мотрúть,* liter. *смотрéть* 'skatīties', ukr. *смотріти* 't. p.', bulg. *смóтра* 'domāju, uzskatu'. Atv. no *mast* (arh.) 'just, ievērot, manīt', tā iter. Pamatā ide. **met-* no saknes **mē-* 'nospraust, mērīt', no kā arī *mest* (sk.). Vārds *mast* laikam ir *mest* etimoloģiskā paralēlforma. No noz. 'nospraust, mērīt' → 'ar skatienu iezīmēt, mērīt' → 'ievērot, manīt, redzēt' → 'just, izjust'. Arī nozīmes 'mest' un 'redzēt' dažos kontekstos saistās; sal. «pamest acis», «pamest skatienu» ('skatīties, raudzīties').

Buck 1044, EF 2 415, KK 29 195, M-E II 566, Pok 703, Zinkevičius I 15, 2 76, Ф III 692, Ц 435

mats; lš. *mātas* 'mērs, mērvienība', kr. *мéтить* 'iezīmēt (atšķirības zīmi, atzīmi)', si. *māti, mimāti* 'mērī', *māti-* 'mērs, precīza zināšana, evidence', alb. *mat* 'mēriju', *matë* 'mērs'. Pamatā ide. **mē-*, **m-et-* 'atzīmēt, mērīt', no kā arī *mest* (sk.) ar senāku noz. 'mērīt'. Ide. **mē-ti-* 'mērs, gudrība'. Senākajos avotos, arī izloksnēs la. *mats* 'atlīdzība par malšanu (graudā)': «Kas deva matu, tam par malšanu nav nauda jāmaksā» (E-H I 785). Šajā gadījumā *mats* 'atlīdzība' ← 'atmērījums, mērs (atlīdzībai)'. Apv. *mata, meta* 'vecums, augums': «Viņš jau tai matā, ka var art» (U I 153); šeit vārda nozīme no senāka '(vecuma, auguma) mērs'. Par saknes patskaņa miju vārdos *mest* 'atzīmēt, mērīt' : *mats* 'mērs' sal. *mest* 'sviest': *(pa)mats.*

Vārda nozīmes attīstība bijusi: 'mērs, atzīme' → 'ķermeņa daļa kā mērīšanas vienība'. Šāds nozīmes pārnesums ir sens; sal. si. *māti-*, kam blakus nozīmei 'mērs' ir arī noz. 'atsevišķa ķermeņa daļa' (Monier 804). Cilvēka mats un dzīvnieka (vilnas) spalva ir bijusi ļoti sena sīkākā mēra vienība daudzām tautām, arī latviešiem (R. Drillis. Mēri un svari, 1924 8, LKV XVI 26690). Vēsturiskajā gaitā notikusi vārda nozīmes maiņa: 'mērs, mērvienība' → 'kas izmērīts' → 'kas sīks, mazs' → 'kas ļoti precīzs'; sal. si. *mita* (divd.) 'izmērīts, ierobežots; mazs, īss, šaurs' (Monier 815), pārnesot apzīmējumu arī uz noteiktu priekšmetu. Tādā kārtā arī vārds *mats* no noz. 'mērs' ieguvis mūsdienu liter. nozīmi.

Dažos vārdu savienojumos saglabājušās vārda *mats* agrākās nozīmes nianses. Piem., *uz mata* 'pareizi' («saskan uz mata»), *mats matā* 'pilnīgi precīzi' («izdarīt mats matā») un 'pilnīgi vienādi pēc izmēra' («pēc auguma bērzi līdzinājās mats matā»), arī 'tieši, pilnīgi' («mats matā kā tēvs», «mats matā atsitusies mātē»), *ne par matu* 'ne drusku' («ne par matu garāks», «viņš nepiekāpās ne par matu»). Apst. *matā* (apv.) 'tieši, precīzi' («tas te bērziņš matā tikpat garš kā tas», E-H

I 785) vistiešāk atspoguļo seno nozīmes pārnesumu 'nomērīts' → 'precīzs' (sl. *mita* 'vienāds ar').

Pēc cita uzskata (Endzelīns ar ?) *mats* no *mest* 'sviest', attiecinot vispirms uz nekārtīgiem, sajauktiem matiem, kas it kā samesti. K

Buck 203, Eckert 9 71, EF 2 414, KK 19 98, Lanszweert 61, Mažiulis 6 218, M-E II 566, MM II 638, Pok 703, Zēv 2 252

maukt — sk. *mukt*.

mauragas — sk. *maurs*.

maurot — sk. *maut*[a].

maurs [maũrs]; lš. *máuras*, parasti dsk. *maurai* 'ūdensziedi; dūņas, dubļi', kr. *муравá* 'maurs', apv. *мурá* 'sīka zāle; zemes gabals, kas apaudzis ar mīkstu zāli un ko pavasaros applūdina ūdens', ukr. *мурúна* 'staigna vieta pēc paliem', gr. *mýrō* 'teku', *mýromai* 'raudu'. Pamatā ide. **meu-* : **mū̆-* 'mitrs; netīrs slapjums; mazgāt' (no kā arī apv. *maut*[b], sk.) ar *r* saknes paplašinājumā. Sākotnējā nozīme 'mitra, staigna vieta' → 'mitra vieta, kur daudz augu' → 'mitruma (vai ūdens) augi; bieza, blīvi noaugusi zāle'. Sekundārā parādība — augu segas biezums, blīvums — latviešu valodā aizstājusi vārda primāro pazīmi — saistību ar mitrumu, ūdeni. Sal: «jau zāle saņēmusies maurā (= saaugusi kupla)», «rudzi saauguši maurā» (E-H I 787; sal. lš. «kviečiai kaip mauras»— kvieši kā maurs).

Tās pašas cilmes ir auga nos. *mauragas*. Ar saknes patskaņi zudumpakāpē apv. *murīt* 'aptašķīt, aptraipīt' (lš. *murióti* 't. p.'). Vietvārdi ar *maur-*, *mur-* norāda ne vien uz zāļainu vietu, bet arī (un galvenokārt) uz senāk mitru, applūstošu vietu, piem., *Maura mežs, Maurēni, Mauriņpļava, Murleja, Murjāņi.*

EF 2 419, HF II 273, M-E II 569 un 670, Pok 742, Варбот 8 27, Ф III 11

maut[a] [maût], apv. [àu] (par dzīvnieka balsi); lš. *mũkti* 't. p.', *maujóti, mauróti* 'maurot', kr. *мычáть*, ukr. *мýкати*, č. *mukati*, gr. *mykáomai* 'mauju', lat. *mūgīre* 'maut'. Pamatā ide. **mou-* : **mū̆-* skaņu atdarināšanai; **mou-* > b. **mau-*, no kā la. *maut*.

Tās pašas cilmes ir *maurot* [maũruôt], apv. *maurāt* [àu], kur *r* var būt saknes paplašinājuma formants (sal. *baurot*), bet iespējams arī, ka tas ir atvasināšanas formants (piedēkļa sastāvdaļa), veidojot iteratīvu.

Sk. arī: *musināt, muša.*

B I 370, E III₁ 486, EF 2 417, HF II 266, M I 58, Mach 382, M-E II 570, Pok 751, W-H II 119, Ф III 27

maut[b] [maût] 'nirt, peldēt' (apv.); lš. *máudyti* 'peldināt, mazgāt', pr. *aumūsnan* (ak.) 'nomazgāšanu', kr. *мыть* (ssl. *myti*) 'mazgāt', bulg. *мúя* 'mazgāju', č. *mýti*, p. *myć*, ukr. *мúти* 'mazgāt'. Pamatā ide. **meu-* : **mū̆-* 'mitrs; netīrs slapjums; mazgāt'; **mou-* > b. **mau-*, no kā la. *maut.*: «pīles maun apakš ūdens», «zirgs māve pār upi» (M-E II 570). Iter., kauz. *maudāt* [maûdāt] (apv.)

'peldēt, peldināt', ar sakni zudumpakāpē apv. *mūdāt* [mûdât] 'peldēt', refl. *mūdāties, mūdēties* 'peldēties'. Šās saknes vietvārdi ir *Mauda, Maudas* (: pr. *Mauden, Maudytyn*, lš. ezers *Maudutis*).

Sk. arī: *maurs, mukt, murdēt.*

B I 469, Buck 579, E III_1 486, IV_2 183, I 783, EF 2 417, Mach 386, M-E II 570 un 677, Pok 741 un 743, Schmalstieg I 65, T 191, To I 158, Ф III 26

maut^c [maût] 'maukt, vilkt'; lš. *máuti* 'maukt, sist, mukt'. Sal. tdz.: «Man pašai māsiņai Trejdeviņu lindraciņu: Trejus māvu sētiņā, Trejus Dieva baznīcā, Ar trejiem pate gāju Savu znotu aplūkot» (LD 20501). Refl. *mauties:* «Guovs maujas caur sētu» (M-E II 570). Pamatā ide. **meu-* 'bīdīt (nost, prom)', no kā arī *maukt* (sk. *mukt*). Verba *maut* atv-i ir *iemaut* 'uzlikt iemauktus', apv. *iemauti, iemavas* 'iemaukti', *uzmava.*

Homonīmo sakņu **meu-* atvasinājumi dažkārt saplūduši vai semantiski ietekmējuši cits citu.

EF 2 421, M-E II 570, Pok 743, To 21 125

maz; lš. *màž, mãža, mažaĩ* 't. p.' Atv. no adj. *mazs* (sk.) locījuma formas **maza*, kur *-a* < ide. *-od* (nek. dz. vsk. nom. un ak.); sal. lš. *mãža.*

Buck 925, E I 609, M-E II 570, Lanszweert 45

mazgāt [mazgât]; lš. *mazgóti* 't. p.', kr. apv. *мозга* 'asinis', si. *májjati* 'slīkst', lat. *mergere* (< **mezgere*) 'ienirt, iegremdēt'. Pamatā ide. **mezg-* 'nirt', skaņumijā **mozg-* > b. **mazg-*, no kā la. *mazgāt.* Šis vārds ir kāda pamatverba (**mezgt* vai **mazgt*) iteratīvs; pamatverbs baltu valodās izzudis. Atv. *samazgas.* Atv. *mazgātava* ir J. Alunāna jaunvārds (MV 1857 25).

Izteikts arī uzskats (Toporovs), ka saistāmi vārdi *mazgāt* un *mezgls.* No paralēlformas **mask-* autors atvasina nos. *Maskava.*

Buck 578, EF 2 421, L II 134, Lanszweert 166, M-E II 571, MM II 549, Pok 745, T 173, W-H II 76, Zeps I 153, Ив-То 4 194, To 15 28

mazgs — sk. *mezgls.*

mazs; lš. *mãžas*, narev. *maz* 't. p.', pr. *massais* [mazais] 'mazāk', skitu *maz(a)* 'liels'. Pamatā ide. **meĝh-*, kas izsaka lieluma jēdzienu galējos pretstatos —'mazs' un 'liels'; sal. go. *magus* 'zēns', t. i., 'mazais' un lat. *magnus* 'liels'. Iespējams, ka baltu pirmvalodā abi pretstati vēl izteikti ar vienas saknes vārdiem, un tāpēc jēdziena 'liels' izteikšanai atsevišķās baltu valodās vēlāk izveidoti atšķirīgi apzīmējumi.

Pēc cita uzskata (Trubačovs) noz. 'mazs' ir sekundāra un atvasināta no noz. 'jaunākais, mazākais bērns'.

Ide. **meĝh-* : **moĝh-* > b. **maž-* > la. *maz-*, no kā *mazs.* Izloksnēs un arh. paralēlformas ar *ģ* < *g*, kas vai nu no ide. *gh* (kā dialekta parādības), vai arī no kādas senas baltu izloksnes, kur ide. *ĝh* > *g*. Sal. *maģ* 'maz' (St I 149, U I 148).

maģis 'mazais', *maģums* 'mazums' (St I 149) blakus formām *mazs, mazais, mazums* (St I 155). Sar. *maķenīt* 'mazliet' no *maģenīt* (St I 149), kas izrunāts arī *maģķenīt* (U I 148). Sal. lš. *māgulas* 'skaitā liels', kam sena semantika.

Par la. *mazs* un radu valodu formām valodnieki izteikuši ļoti dažādus uzskatus. Pēc E. Frenkela domām baltu valodās jau sen izzudis ide. apzīmējums jēdzienam 'liels', un to aizstājuši citi vārdi (*liels,* lš. *dìdis*), bet senais vārds saglabājies zemāko iedzīvotāju slāņu runā. Pārņemot šo vārdu visas tautas valodā, ar ironiju tas attiecināts uz jēdzienu 'mazs'.

Buck 880, E IV_2 258, EF 2 422, KK 29 195, L II 136, Lanszweert 132, M-E II 574, Pok 696 un 708, Schmalstieg 2 172, Schmid 3 264, Zinkevičius 1 15, 2 76, Абаев 3 296, Тр 3 45

māžoties [mâžuôtiês]. Tās pašas cilmes kā *māt* (sk.). Šā verba iter. apv. *mādīt* [mâdît] 'vairākkārt māt ar roku', pārn. 'sagādāt, sagatavot', bet arī 'mēdīt, muļķot, aušoties' (M-E II 576). Tā morf. var. *māžot* (< **mādįuot)* 'burt' (sākotnēji laikam ar roku mājieniem; E-H I 795). Refl. *māžoties* 'ķēmoties', kam blakus tās pašas noz. apv. *mādīties.*

Paralēli fon. maiņai *dį* > *ž* bijis arī *dį* > *dž* (vēsturiska izlokšņu parādība kā lietuviešu valodā), no kā apv. *mādžoties* [uô] 'māžoties'. Pēc cita uzskata (Endzelīns) forma *mādž-* no *māž(oties)* + *mād(īties).*

Subst. *māžs* [â] 'spoks, rēgs; āksts, blēņas', piem.: «sapņi ir tukši māži», «katrs māžs nevar vis būt draudzes skuoluotājs» (J. Zeibolts — M-E II 589). 17. gs. *māžs* lietots kā vārda *zīme* sinonīms ar noz. 'bilde, glezna', «griezts māž(s)» — izgriezts attēls (Lj 153). Apv. *mādži* = *māži* (M-E II 577). No šejienes *Mādža* zobgalīgs apzīmējums vecai, ļoti satuntuļotai sievietei, sevišķi tādai, kam vairāki galvas lakati (Vecpiebalgā, E-H I 789), arī *Mādžiņa.* (K)

M-E II 589

medaga 'lietaskoks' — sk. *mežs.*

medīt [medît]; lš. *medžióti* 't. p.' Atv. no vārda *mežs* (sk.) senākas formas **medis* (lš. *mēdis* 'koks, mežs'). Ar lš. *medžióti* sal. la. apv. *mežot* 'uzturēties mežā (lai medītu, cirstu kokus u.tml.)'. Arī *medīt* senākā nozīme laikam 'noteiktā nolūkā uzturēties mežā, būt aktīvam mežā'. Subst. *med(i)nieks* atvasināts no kāda adjektīva, kas atbilst lš. *medìnis* 'koka, meža' (Endzelīns) vai no subst. **medis, *medįas* 'mežs' (sal. *lauks : laucinieks,* arī ar jaunāku *mežs : mežinieks*). Tās pašas saknes ir apv. *mede* 'medības' (: lš. apv. *mēdė* 'mežs'). Liter. valodā to aizstājis jaunāks atv. *medības* (no *medīt;* apv. arī vsk. *medība*).

B I 546, Buck 190, E I 365, EF 2 423, Lanszweert 70, M-E II 590

mednis; lš. *medìnis* (adj.) 'koka, meža', (subst.) 'teteris'. Atv. no vārda **medis* 'koks, mežs' (sk. *mežs*). Vārda senāka forma

medenis, kas (tāpat kā **medinis*) atbilst lš. *medìnis* 'koka, meža'. Tātad sākotnēji 'meža putns' vai 'koka putns'— putns, kas mēdz uzturēties kokos.

E I 72, EF 2 423, L II 137, M-E II 590

medus [mę̃ďus]; lš. *medùs,* pr. *meddo* (< **medu,* nek. dz.), kr. *мёд* (ssl. *medъ*), bkr. *мед,* ukr. *мiд, мед,* bulg. *мед,* č. *med,* p. *miód* 't. p.', īru *mid* 'medalus', sav. *metu,* v. *Met* 't. p.', si. *mádhu* 'salds dzēriens, medus', skitu *madu,* toh. B *mit* 'medus'. Pamatā ide. *médhu* 'medus' (nek. dz.; substantivēts adjektīvs ar noz. 'salds') > b. **medu-,* no kā la. *medus.* Atv. *medot* [uô] 'saldināt ar medu'.

Buck 383, E IV₂ 258, Eckert 9 142, EF 2 425, L II 138, M 4 52, M-E II 591, MM II 570, Pok 707, Sanders 139, T 173, Абаев 3 294, Бенвенист I 76, Гам-Ив 3 604, Мейе I 397, Ф II 588, Ц 260

mēgt [mêgt], tag. *(es) mēdzu;* lš. *mė̃gti* 'just patiku (par ēdienu, grāmatām, mūziku u. c.), mīlēt, cienīt', kr. *мочь* (tag. *могу́;* ssl. *mošti, mogǫ* < psl. **mogti,* **mogǫ*) 'spēt, varēt', bkr. *могцi,* ukr. *могти́* 't. p.', bulg. *мóга* 'varu, spēju', č. *moci,* p. *móc* 'spēt, varēt'. Pamatā ide. **megh-* 'derēt, spēt' (Endzelīns, Jēgers); skaņumijā **mēgh-* > b. **mēg-,* no kā la. *mēgt.* Nozīmes attīstība: 'spēt'→ 'regulāri darīt ko'→ 'pierast, parast' (→'iemīlēt, iecienīt'; lš. *mė̃gti*).

Pēc cita uzskata (Pokornijs) pamatā ir noz. 'būt labi noskaņotam, draudzīgam, priecīgam'.

Sk. arī: *mēģināt, smags.*

Brence I 257, Buck 654, E III₁ 533, EF 2 425, Jēg 6 103, L II 139, M-E II 612, Pok 707, Stang 3 37, Ив 12 130, Ф II 635

mēģināt [mẽģinât]; lš. *mėgìnti* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *mēgt* (sk.), šā vārda kauzatīvs. Semantikas pamatā saknes noz. 'derēt', kas dažos savienojumos saistās ar 'būt asam', piemēram, runājot par darbarīku, ieroci: «izkapts nemēdz»— izkapts labi negriež, nav asa (Manc — M-E II 612). No šejienes kauz. *mēģināt* sākumā 'pārbaudīt asumu' ('pārbaudīt derīgumu'; «mēģināt zobenu»: «Es to savu zobentiņu Ik vakarus mēģināju Tanī vārtu stuburā», LD 31483), no kā vispārināta noz. 'pārbaudīt' (Jēgers). Apv. *mēdzināt* šajā nozīmē 17. gs. (Für 2 222: «izkapti mēdzināt»).

Forma *mēģināt* (ar *ģ*) varēja izveidoties latviešu valodas izloksnēs, bet iespējams arī, ka vārds šajā formā aizgūts no lietuviešu valodas (Endzelīns, Sabaļausks). Vārds minēts 18. gs. vārdnīcās (Lg II 189, St I 159), bet plašāk latviešu valodā ieviesies tikai 19. gs., aizstājot līdz tam šajā nozīmē lietotos *raudzīt, lūkot* un ģerm. *provēt* (< vlv. *prōven;* sal. v. *probieren,* a. *prove* 'mēģināt').

Latv. liter. valodai verbu *mēģināt* ieteica A. Kronvalds (Kr I 605) līdz ar subst. *mēģiens* 'mēģinājums' (1869; I 435).

Brence 2 61, Buck 652, EF 2 425, E-H I 805, Jēg 6 106, M-E II 613, Pok 707, Sab 16 108

meija [meĩja]. 'Aizguvums; no vh. *meye* vai vlv. *meige* [meije] '(izpušķots) maija koks; zaļš koka zars (maija svētkos)'. Vārda senākā noz. 'maijs' no lat. *maius* 'lielāks' savienojumā *Iuppiter Maius*, jo dievam Jupiteram par godu ir nosaukts šis mēnesis.

Latv. valodā vārds minēts 17. gs. literatūrā (*meijes*, Gl 3 263).

Kl 454, M-E II 591, Tr IV 534, Zēv 2 193

meita [meîta], apv. *meite*. Pēc tradicionālā uzskata *meita* ir aizg. no ģermāņu valodām; sal. vlv. *meid* 'kalpone', ko parasti uzskata par aizg. pamatu (tā arī Endzelīns). Saskaņā ar šo uzskatu latviešu valodā ir izzudis senākais, mantotais meitas apzīmējums (radniecības nozīmē) **dukte;* sal. lš. *duktẽ*, pr. *duckti*, kr. *дочь*, v. *Tochter*, a. *daughter* < ide. **dhuktēr* < **dhughtēr*.

Formas un nozīmes ziņā tuvāki latviešu vārdam ir vh. *meit*, vav. *meit, meyde* 'jaunava, meitene, kalpone' (ar tendenci pēdējai nozīmei kļūt par dominējošo).

Ir vairāki apstākļi, kas liek šaubīties par to, ka vārds *meita* latviešu valodā ir aizguvums un ka tas aizstājis vārdu **dukte*. Pirmkārt, ja vārds aizgūts 14.—15. gs. (Zēvers), latviešu izloksnēs vai vecākajā literatūrā vēl būtu kādas senākā vārda **dukte* pēdas, bet to nav. To nav arī vietvārdos, kas daudzos gadījumos reprezentē senus valodas slāņus. Otrkārt, vēsturiski nesaskan vārdu nozīme attiecīgajās valodās: pat 17.—18. gs. vārdnīcās vārds *meita* nav fiksēts ar noz. 'kalpone'; šāda nozīme parādās tikai 19. gs. (V 2 124). Šīs nozīmes nav vārdam *meita* arī tautasdziesmās, tur tā piemīt tikai dažiem vārdu savienojumiem («darba meita», «muižas meita», «lopu meita» u. c.). Savukārt attiecīgajiem ģermāņu valodu vārdiem nav bijusi radniecības nozīme ('sieviešu dzimtes bērns vecākiem'), kas vārdam *meita* vārdnīcās fiksēta jau 17. gs. (Manc I 186, Elg 1 44, Lj 164) blakus nozīmei 'jauna sieviete' (Manc I 120, Elg 1 73, Lj 164). Ar nozīmi 'darbiniece' 17. gs. vārdnīcās dots vārds *kalpone* (Manc I 120, Lj 106; *kalpone, nevaļeniece* Elg 1 283 un 503). Tipoloģiskie pētījumi rāda, ka dažādās valodās nozīme 'kalpone' parasti izveidojusies ar pārnesumu no noz. 'meitene', bet ne otrādi (Kopečnijs, Zēbolds). Treškārt, ja vārds *meita* ir aizg. no ģermāņu valodām, grūti izskaidrot lauzto intonāciju saknes zilbē. (J. Endzelīns: varbūt no vārda *dēls*.)

Jaunākajā literatūrā vārdu *meita* kā ģermānismu mēģina pamatot F. Hince. Par izejas formu viņš uzskata jaunlejasvācu *Mäten* 'neprecēta jaunava, kalpone'. Šāds izskaidrojums ir anahronisms: lv. *Mäten* izveidojās ne agrāk par 17.—18. gs., bet vārds *meita* latviešu tekstos fiksēts jau 16. gs. (piem., 1515. g. nesēju amata sarakstos). Ļoti platais lv. *ä* nevarēja arī pārveidoties par la. *ei* (kā apgalvo Hince). Neatbilst abu vārdu nozīme: lejasvācu valodā vārds nesaistās ar radniecības nozīmi ('savu vecāku meita').

Daži valodnieki (E. Blese, S. Karaļūns) izteikuši uzskatu, ka *meita* nav ģermānisms, bet literatūrā šis uzskats nav tuvāk motivēts.

Ir divas reālākās iespējas risināt vārda *meita* cilmes jautājumu, uzskatot to par mantotu ide. vārdu, kura speciālās nozīmes izveidojušās latviešu valodā (resp. senajās cilšu valodās).

Pirmkārt, vārds var būt atv. no ide. **mēi-* 'maigs, mīksts, mīļš', no kā arī verbs *mīlēt* (sk.). Ar pied. *-to/tā-* atvasināts adj. **meits,* kura siev. dzimtes forma substantivēta. Tādā gadījumā *meita* sākotnēji 'maigā, mīļā'. Par formu un nozīmi sal. lat. *mītis* (< **mēitis)* 'mīksts; maigs, rāms, laipns, mierīgs, kluss'; saknes skaņumijā senīru *mōith* 't. p.'

Otra cilmes iespēja ir cita rakstura, saistīta ar senajām cilšu parašām. Hipotētiski *meita* ir sens baltu cilmes vārds, kas saistāms ar verbu *mīt* 'mainīt' (sk. *mīt*[b]). Seno cilšu dzīvē parasta bija jaunavu — līgavu maiņa, jaunekļa un jaunavas maiņa vai arī brāļa un māsas precības ar māsu un brāli no citas cilts (duālā eksogāmā organizācija; Ivanovs), ko varēja izteikt ar vārdu *miets* [miêts] vai *mieti* 'maiņa' (< **meit(a)s,* **meit(a)i*): «brālis un māsa izgāja mietuos» (M-E II 656), «Zinu, zinu, protu, protu, Mieti būs šoruden: Bāliņs ņems ļaudavīn', Manis dos tai vietā» (LD 10685), «Pabažnieki, bērenieši, Turat mietu šoruden: Dodat vienu liepas zaru Pretim zaļu ozoliņu» (LD 14764). Ar verbu *mīt* [mît] skaņumijā saistās **miet,* no kā substantivējies divdabis ir *miets* [iê] 'maiņa'; sal. apv. *mietot* [miêtuôt] 'mainīt', *mietavas* 'ar maiņu saistīts mielasts', *mietnieks* '(zirgu) mijējs'. Verbs **miet* < **meiti,* no kā pag. pas. divd. (siev.) **meitā-* > *meita* varēja iegūt subst. nozīmi 'maiņas veidā precamā jaunava' → 'precamā jaunava' (sal. *tautu meita)* → 'jauna sieviete', no kā citas šā vārda nozīmes. Par šādu nozīmju attīstības gaitu sal. polabiešu *dêva* 'meitene' → 'kalpone' un *dêvka* 'meitene' → 'meita (radniecības attiecībā)'.

Vārdā *meita* nepārveidojies saknes *ei* laikam no Kursas un Zemgales, kur ir vairāki vietvārdi ar *meit-*. Illīriešu personvārds *Meittaut(is)* laikam saistāms ar **meit* 'mīt, mainīt', tātad 'vīrietis, kas nodarbojas ar maiņu, tirgotājs'.

Vārda *meita* nozīme jaunavas apzīmēšanai un radniecības attiecību nosaukšanai izveidojusies ļoti sen, laikam cilts iekārtā, kad arī izzuduši agrākie apzīmējumi cilšu valodās. Par to, kādi tie bijuši, var izteikt tikai minējumus. Radniecības attiecībā varēja būt bez pēdām izzudušais vārds **dukte,* bet tā bijums nav obligāts: ir arī citas senas ide. valodas, kurās nav konstatēts meitas apzīmējums no ide. **dhughtēr-*. Piemēram, ķeltu un itāļu valodās tāpat kā latviešu valodā dēla un meitas vārdi darināti neatkarīgi no ide. pirmvalodas apzīmējumiem. Lat. *fīlius* 'dēls' (**fēlios* < **dhēlios)* ir tās pašas cilmes kā la. *dēls,* un tā sākotnējā nozīme bijusi 'zīdāmais, zīdainis'. Blakus ir lat. *fīlia*

'meita', un arī senlatviešu cilšu valodās (vai vienā no tām) varēja būt *dēla, *dēļa vai dēle 'zīdāmā, zīdaine' → 'meita' (sal. la. dēle 'asinssūcējs tārps' ← 'zīdēja'). Daži vietvārdi varbūt atspoguļo šādu vārdu tā senajā nozīmē, piem., *Dēļkalnala* [ê] (Ēdolē) un *Dēļa* [ê] (mājas Rencēnos).

Narevas baltu (jātviŋgu?) izloksnē *mejdo* 'meitene' varbūt no **meita,* jo vairāki šās izloksnes vārdi parāda *t* > *d*, piem., *ezd* < **ēst, guld* < **gult* 'gulēt', *taud* < **taut(a)*. Taču iespējams, ka šajā gadījumā ir aizg. (no vav. *meid, meyde*).

Formas *meitene* nav ne Mancelim, ne Langijam, tai vietā *meitiņa* («jungs Mägdlein», Manc I 120, Lj 164). 18. gs. Stenderam *meitene* un *meitenīte* (St I 160); arī *meitiņa* un *meitene* kā sinonīmi (St II 402), tulkojot v. *Mägdlein.* Vēl 19. gs. nebija nostabilizējusies vārda *meitene* mūsdienu liter. nozīme. K. Valdemārs tulkoja kr. *девушка* un v. *Mädchen* ar *meita, skuķis,* bet sar. vai niev. *девчонка* ar *skuķelis, meitene, merģele* (V 1 133). J. Neikena un K. Ulmaņa vārdnīcā nav formas *meitene,* bet ir *meitens* ('ein heranwachsendes Mädchen', U I 156).

Arh. *meitiska* 'neprecēta sieviete' (St I 160), kam blakus *meitiškis* (sal. *sieviškis, vīriškis*) un *meitiet(i)s* (sal. *sievietis, vīrietis*) 'meitene, sieviete' (U I 156). K

Buck 87 un 106, E II 12, III$_2$ 177 un 371, I 64, F. Hinze — Balt XXI 33, Kiparsky 1 97,— Balt IV 93, KK 29 195,— Karogs 1986 2 195, Löfsted — IF 87 112, M-E II 592 un 656, Pok 712 un 715, Sanders 5, Schmid 5 280, Seebold 174, W-H II 96, Zēv 2 193, Zinkevičius 1 15, 2 76, Ив 7 64, Ф. Ф. Копечный — Эт 1966 58, Тр 3 57 un 114

meka 'slikti vārīta putra; kas ļoti slapjš' — sk. *meklēt.*

meklēt [meklêt]; lš. *mėklinti* 'nojaust, minēt, atminēt, domāt, apsvērt', kr. apv. *мéкать, мекáть* 'domāt, uzskatīt, zināt, minēt, atcerēties, jaust'. Cilme neskaidra. Vārdu saista ar la. *mācēt* (Varbota), norādot uz kr. apv. *намóкнуть* 'pierast', p. apv. *makać* 'taustīt, sist' (: la. *mākt*), *maklać, makłać* 'taustīt'. Pēc cita uzskata (Frenkels, Jēgers) vārda pamatā ir ide. **mē-* 'mērīt', no kā arī *mest* (< **met-ti*); tādā gadījumā **met-l-* > *mekl-*.

Vārds nav šķirams no apv. *meknīt, mekņīt* '(iz)rakņāt (biezu masu)', *meksēt (mekšēt, mekšķēt)* 'rakt, (pārn.) dūšīgi ēst'. Sal. lš. *mėkoti* 'ķēpāt, maisīt, mīcīt, brist'. Par nozīmju sakaru 'rakņāt' → 'meklēt' sal. lat. *rūspor* 'izmeklēju' : *ruō* 'rakņāju, kārpu' (: la. *raušu*). Tādā gadījumā *meklēt* kopā ar apv. *meka* [ę] 'slikti vārīta putra; kas ļoti slapjš' («malka samirkusi kā meka», E-H I 797) var saistīt ar ide. **māk-* 'slapjš, mirkt' (no kā *mākties,* sk.), no kā apv. *makņa* 'purvs, staigna vieta', *makņīt* 'iet pa purvu; mīcīt mālus', *makņāties* 'rakņāties, vandīties', *maknīt* 'jaukt, mīcīt, maisīt, rakņāties'. Nozīmes attīstība: 'slapjš; mitra masa (dūņas u. tml.)' → verbs 'rakņāties pa šādu masu' → 'rakņājoties meklēt' → 'meklēt'.

Ide. *măk- var būt no saknes *mek-, no kā (varbūt ar adj. *mekls starpniecību) verbs *meklēt*. Forma *meklēt* var būt arī kāda pirmatnējā verba *mekt iteratīvs: ar *mek(a)lēt* sal. *tekalēt* no verba *tekt*. (K)

Buck 763, EF 2 428, Jēg I 41, M-E II 594, W-H II 455, Варбот — Эт 1970 74—77

meknīt '(iz)rakņāt (biezu masu)'— sk. *meklēt*.

melderis [meĩderis]. Aizguvums; no vlv. *möller* 'dzirnavnieks' (*möle, molle* 'dzirnavas'; sal. v. *Müller* 'dzirnavnieks': *Mühle* 'dzirnavas'). Pamatā ide. *mel- '(sa)grūst, (sa)berzt, sist, malt', no kā arī la. *malt*.

Latviešu valodā vārds aizgūts līdz 15. gs., kad tas sastopams uzvārdos (Bl I 209; 16. gs. arī *Molders*), bet plašāk ieviesies 17. vai 18. gs., kad tas parādās vārdnīcās (Lg II 192, St II 421). G. Mancelis tā vietā min *sudmalnieks, patmalnieks* (Manc I 127).

Skaņas *ll* > *ld* laikam jau vācu valodas izloksnēs; sal. vh. *molder* < **moller* 'dzirnavnieks'.

E I 247, Kl 492, M-E II 594, Zēv 2 194

meldri [mȩl̃dri, mȩ̀ldri], apv. [mȩ̂ldri^2], vsk. *meldrs;* apv. arī *meldi* [mȩldi]; lš. *méldа, meldà* 'niedre', s-h. *mlȇdan* 'vājš, kalsns, sauss, iekritis'. Pamatā ide. **meld(h)-* no saknes **mel-* '(sa)grūst, (sa)berzt, sist, malt' (no kā arī la. *malt,* sk.) → adj. 'smalks, trausls, mīksts'. Vārds sākotnēji laikam bijis adjektīvs ar paralēlām formām (ar un bez *-r-*). Par formu sal. tās pašas cilmes v. *mild* 'maigs, laipns, žēlīgs': ssk. *mildr-* 'žēlīgs, žēlsirdīgs' un citas cilmes la. *stings : stingrs.*

Pēc cita uzskata (Endzelīns) forma ar *-r-* varbūt no vārda *stiebrs.*

B II 166, EF 2 431, Kl 478, M-E II 494 un 495, Pok 718

mēle [mè̦le]; lš. *melekẽlis* 'ūka', kr. apv. *меля* 'pļāpa'. Pamatā ide. **mel-* '(sa)grūst, (sa)berzt, sist, malt', no kā arī *malt* (sk.). Vārds *mēle* apzīmē gan kustīgo mutes orgānu, kas sasmalcināšanas procesā groza («maļ») barību, gan valodu, tātad kādai tautai īpatnēju runu, ko veido ar šā orgāna palīdzību («runāt svešā mēlē»). Citvalodu paralēles: kr. *язык* 'mēle, valoda', v. *Zunge* 'mēle, (pārn.) valoda'.

Ar vārdiem *melst* un *meli* (sk. *melot*) saistīta vārda *mēle* dsk. apv. nozīme 'tenkas, aprunas, nepatiesība': «mēles iznest» (M-E II 614). (Sal. lš. *liežùvis* 'mēle; (dsk.) valodas, tenkas'.) Liter. valodā vārds *mēle* šajā nozīmē parādās saliktenī *mēlnesis* 'tenku izsnēsātājs'. Atv. *mēļot* [mè̦ļuôt].

Buck 230 un 1260, EF 2 403, H-Š 6 27, Jēg I 35, L II 141, Lanszweert 158, M-E II 613

melns [mȩl̃ns], apv. *mells* [l̃]; lš. *mė́lynas* 'zils', pr. *melne* 'zilums (sitiena sekas)', go. *mēla* (dsk.) 'raksta zīmes', sav. *mālōn* 'krāsot, zīmēt', v. *malen* 'krāsot, gleznot', si. *málam* 'netīrumi, dubļi, mēsli', *malináḥ* 'netīrs, melns', gr. *mélās* (< **melans*)

'melns', lat. *mulleus* (< **mulneįos*) 'sarkans'. Pamatā ide. **mel-* 'tumša (arī sarkana) krāsa; netīrs'.

Baltu valodās ar **mĕl(n)-* saistās gan melna, gan zila krāsa; sal. la. *mēļš,* lš. apv. *mĕlas* 'zils'. Narev. *mełno* 'melns'.

Atv. *(no)melnēt, (no)melnot, mellene* (< *melnene*).

Sk. arī: *māls*.

M. T. Ademollo Gagliano — IF 89 198—200, B III 211, Buck 1055, E IV_2 259, EF 2 430, HF II 198, KK 29 195, Kl 456, Lanszweert 9, M-E II 598, Pok 720, Schmalstieg 2 53, T 177, W-H II 122, Zinkevičius 1 16, 2 76, Гам-Ив 3 632 un 783, Мартынов 2 24

melot [męluôt]; lš. *melúoti* 'melot, melst', vidusīru *mell* 'kļūda, maldi', gr. *méleos* 'veltīgs, lieks', toh. A *smale* 'meli'. Tās pašas cilmes kā *malt* (sk.). No **melt* 'malt' subst. *meli* (lš. *mēlas,* apv. *mālas*), no kā savukārt verbs *melot*. Šo vārdu semantikas pamatā ir saknes nozīme '(maļot) berzt ko sīku'. Pārnestā uztverē sīks ir viss nesvarīgais («niekus malt»). Verbs *malt* attiecīgajos savienojumos iegūst noz. 'pļāpāt'. Sal. kr. *молóть* 'malt', pārn. 'pļāpāt'.

Noz. 'pļāpāt' galvenokārt saistīta ar tās pašas saknes atv. *melst,* refl. *melsties*. No noz. 'pļāpāt' izveidojusies noz. 'runāt nepatiesību', kas izteikti piemīt verbam *melot*. Verbs *melst* ietver sevi arī noz. 'runāt aplami', piem.: «..tie [slimnieki] sāk melst un murgot» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 73).

Subst. *meli* sākotnēji apzīmējis ko sīku, sasmalcinātu (sal. kr. *мел* 'krīts', *мéлкий* 'sīks, smalks', v. *Mehl* 'milti'), tad — ko nesvarīgu, beidzot — nepatiesu.

No *malt* atvasināts apv. *malva* 'bauma, tenka': «Ja nāks mūsu zemei brīvi laiki, kā malvas paužas . .» (A. Pumpurs. Kurmis. Raksti, 1912 330).

Buck 1170, E III_1 486, I 809, EF 2 430 un 431, HF II 200, Jēg 1 34 un 37, M-E II 595 un 600, Pok 719, O. Szemerényi — Etimologie 344, Ф II 594 un 596

melst — sk. *melot*.

melzt 'sist'— sk. *malks*.

mēļš — sk. *melns*.

mēms [mȩ̀ms]; kr. *немóй* (ssl. *nĕmъ* < **mēmъ*), ukr. *німúй,* bulg. *ням* 't. p.', č. *nĕmý* 'mēms, stulbs', p. *niemi* 'mēms'. Pamatā neartikulētas skaņkopas atdarinājums ar zilbi *mē-,* kas vārdā daļēji reduplicēta. Tās pašas cilmes ir apv. *mēmuris* 'mēmais; cilvēks, kas klusē, kas neatbild uz jautājumiem' un *memulis* 'tas, kas stostās'.

B II 504, Buck 321, EF 2 426 un 492, L II 144, Mach 395, M-E II 615, Гам-Ив 3 472, Ф III 63, Ц 291

memulis — sk. *mēms*.

mēmuris — sk. *mēms*.

menca [meñca], apv. *mence. mencis. mencs* [ę], *mendza* [ę]; lš

ménkė, apv. *menkia* 't. p.' Vārds saistāms ar lš. *meñkas* 'sīks, mazs, nesvarīgs, vājš', kas ir vienas cilmes ar la. *mīksts* (sk.). Pamatā ide. **menk-* 'mīcīt, saberzt' → 'vājināt, mazināt, padarīt sīku, mazvērtīgu'. No b. **menkįā-* > la. *menca*; no kursiskajām izloksnēm vispārināta forma ar nepārveidotu *-en-*. Ar šo nosaukumu zivs raksturota kā mazvērtīga. Sal. apv. *mencis* [eñ] 'cilvēks, kam nekas neveicas'.

B III 194, E II 507, EF 2 436, M-E II 601

mēness [mẽness]; lš. *mė́nuo* (< **mēnōt)* 'mēnesis, (sar.) mēness', pr. *menig* 'mēness' (Becenbergers: jālasa *mēnins;* Arumā: *menis*), kr. *мéсяц* (ssl. *mêsęсь* < **mēs-n̥-ko*) 'mēnesis, mēness', senīru *mí* 'mēnesis', go. *mena* 'mēness', *menoþs* 'mēnesis', sav. *māno,* ssk. *māni,* sa. *mōna,* v. *Mond* 'mēness', sav. *mānōd,* v. *Monat* 'mēnesis', he. *meh̲ur* 'laiks', si. *mās,* ave. *māh-* 'mēness, mēnesis', toh. A *mañ* 'mēnesis', B *meñe* 't. p.', *meṃ* 'mēness'. Pamatā ide. **mē-* 'mērīt' (sk. *mērīt*), no kā ar paplašinātu sakni **mēn-* ide. **mēnōt,* ģen. **mēneses* 'mēness'— senās laika mērīšanas pamats. Reducēta ģen. forma **mēnes-* bijusi izejas forma vārda veidošanai dažās valodās, arī latviešu valodā. No vārda *mēness* atv. *mēnesis.* 17 gs. abās nozīmēs lietots vārds *mēness* (Manc I 126, Lj 151). 18. gs. G. F. Stenderam vārdnīcā formas konsekventi šķirtas (St I 159, II 417), bet forma *mēness* ir siev. dz. Stendera tekstos debess ķermeņa apzīmēšanai parasti ir *mēness* (siev.), bet arī *mēness, -is* (vīr.); šīs vīr. formas arī laika vienības izteikšanai.

Izteikts arī uzskats (Šerers), ka no saknes **mē-* vispirms atvasināts subst. **mēno-s* 'mērs' un, formu variējot, no tā atvasināts **mēn̥ōt-* 'laika mērītājs' → 'debess ķermenis, mēness'.

Buck 54 un 1010, E IV$_2$ 259, Eckert 9 193, EF 1 39, 2 438, Euler 1 237, Fei 354, Kl 486, M 4 53, Mažiulis 6 288, M-E II 616, P 412, Pok 731 (732), A. Scherer — Ant ind 190, T 179, Zēv 2 431, Д. Брозович — Balt XIX 10, Гам-Ив 3 648, Ив — Эт 1977 148, 1979 130, Тр 12 5, Ф II 608, Ц 263

menēt 'domāt'— sk. *manīt.*

mēris [mèris], apv. [ê^2]; lš. *māras,* kr. *мор* (ssl. *morъ*), ukr. *мір,* bulg. *мóрът,* č. *mor,* p. *mór* 't. p.', si. *mārakaḥ* 'mēra sērga', *māraḥ* 'nāve, mēris'. Pamatā ide. **mer-* 'mirt', no kā arī la. *mirt* (sk.). No šās saknes bijis verbs **mert* (sal. kr. *мерéть,* psl. **merti* 'mirt'), no kā subst. *mēris* ar sākotnējo noz. 'miršana, nāve'. (Sal. *mušmire* : apv. *mušmēre.*) Atv. *mērēt* (apv.) 'ciest badu', kauz. *mērdēt, mērdināt.*

B II 407, 468 un 481, EF 2 409, Euler 1 55, L II 145, Mach 373, M-E II 619, MM II 696, Zēv 2 354, Ф II 651, Гам-Ив 3 947

mērīt [mẽrît]; pr. *ermīrit* (< **er-mērīt)* 'izdomāt', *pomīrit* 'šķist, apdomāt', kr. *мéрить* (ssl. *mĕriti*) 'mērīt', ukr. *мíрити,* 't. p.', bulg. *мéря* '(es) mēru', č. *měřiti,* p. *mierzyć* 'mērīt'. Pamatā

ide. *mē- 'mērīt', no kā *mē-ro-s (vai *mēro-m) > b. *mēras > la. *mērs.* No tā verbi *mērīt* un *mērot* [mę̄ruôt], apv. [mẽŗuôt].

No ide. *mē- atv-i ir ar dažādiem piedēkļiem: *mē-no- (sk. *mēness*), *me-lo- (go. *mēl* 'laiks', v. *Mal* 'reize'), *mē-to- (la. *mets,* vārdā *laikmets;* lš. *mētas* 'laiks, vecums', *mētai* 'gads') un baltu un slāvu valodās arī ar pied. *-ro / rā-,* no kā *mērs* (kr. *мépa < mĕra*).

Pēc cita uzskata (Bernekers, Endzelīns, Fasmers, Frenkels, Toporovs, Trautmanis) vārds ir aizg. no slāvu valodām. Ar to gan nesaskan subst. dzimte (*mērs* : kr. *мépa*), atšķirīgie verba piedēkļi (blakus *mērīt* arī *mērot,* arh. *mērēt,* Lg II 190) un daļēji atšķirīgā semantika (apv. *mērīt* 'mērķēt'). Verbi *mērīt* un *mērot* daļēji ar diferencētu semantiku: *mērīt ceļu* 'noteikt ceļa garumu', *mērot ceļu* 'iet ceļu'. Baltu cilmi rāda arī seni atv-i un salikteņi, piem., *kamēr < ka + *mēra* vai **mēru* (no **mērom*; Endzelīns).

Atv. *mērens* senāk 'tāds, kas ir pēc mēra' → 'piemērots, samērīgs' (arī *mērains:* «..tik daudz bišu, cik priekš viena mēraina spieta būtu vaijadzīgs»; Īsa pamācīšana, kā Vāciešu zemē tagad bites kopj, 1868 20) → 'ne visai liels'. Iespējams, ka vārda *mērens* nozīmes maiņu ietekmējis v. *mässig* 'mērens, vidējs' (: *Mass* 'mērs'). Ar *mērens* senāko nozīmi saskan arh. *mērīgs* (tam blakus *nemērīgs,* Lj 152), kas mūsdienu liter. valodā vēl vārdā *pārmērīgs.* Sal. *mērens* 'zu Maass', *mēreni* 'zu Maass, eben recht' ('piemēroti, īsti pareizi', St I 160).

Atv. *mērnieks, mērogs.*

Sk. arī: *mēness, mērķis, mest.* (K)

Buck 877, E IV$_2$ 211 un 285, EF 2 450, M-E II 619, Pok 703 (704), Ив — Эт 1977 148, To II 81, Ф II 604

mērkaķis [mę̄rkaķis]. Aizguvums; no v. *Meerkatze* 'garastains pērtiķis', tiešā tulkojumā 'jūras kaķis'. Šāds apzīmējums izveidojies aiz pārpratuma. Pamatā indiešu *markata* (si. *markáṭaḥ*) 'pērtiķis', ko vācu jūrnieki izprata kā *mar-katte* 'purva kaķis' (sav. *męrikazza* 'jūras kaķis'), no kā v. *Meerkatze.*

Latviešu valodā vārds aizgūts 18. gs. (St I 159). Līdz tam lietoja vai nu vāciskā nosaukuma kalku (*jūras kaķis* Manc II 275), vai arī vārdus *ērms* (Lg II 110), *pērtiķis* (Manc I 18).

Kl 470, Krahe 2 91, M-E II 619, MM II 592, Zēv 2 79

mērkt [mè̄rkt]; lš. *mer̃kti* 'mērkt, stipri līt', kr. apv. *мерёча* 'purvs', ukr. *мороквá* 't. p.', vlv. *meren (< *merhen)* 'iemērkt maizi vīnā vai ūdenī', lat. *marcēre* 'būt savītušam, ļenganam'. Pamatā ide. **merk-* 'trunēt, pūt, mirkt' no saknes **mer-* '(sa)berzt', kuras nozīme attiecināta uz bojāšanos, sairšanu mitrumā. La. *mērkt* ar garu patskani no zilbes krītošās intonācijas: *-èr- > -ēr-.* Iter.-dur. *mērcēt,* no kā 19. gs. atv. *mērce.* (pēc v. *Tunke* 'mērce': *tunken* 'mērkt, mērcēt').

Saknes skaņumijā **merk- : *mr̥k- >* b. **mirk-,* no kā verbs *mirkt.*

Sk. arī: *mārks.*

EF 2 440, L II 146, M-E III 619, Pok 739, T 182, W-H II 36, Ф II 602

mērķis [mērķis]. Aizguvums; no vlv. *merk, merck* vai vh. *merc* 'zīme' (v. *Marke*). Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (sin. *zīme,* Elg I 30, Lj 152), arī atv. *mērķēt.* Arī 18. gs. *mērķis* g. k. 'zīme'; jēdzienu 'apzīmēt' izteica gan ar savienojumu «ar mērķi aprakstīt», gan ar vārdiem *nomērķēt, nozīmēt* (Elv 2). Paralēli izveidojās vārda *mērķis* noz. 'punkts, objekts, kurp vērš šāvienu'. Šī vārda nozīme izveidojusies latviešu valodā, saistot verbus *mērīt* un *mērķēt:* subst. *mērķis* uztvēra kā atv-u no *mērīt* vai *mērot,* ko palaikam lietoja nozīmē 'mērķēt; iezīmēt kādu mērķi vai robežu'. Šīs abas nozīmes piemita arī vācu valodas vārdam *zielen,* kam par dominējošo kļuva noz. 'mērķēt'. Attiecīgi pārveidojās arī verba *mērķēt* un subst. *mērķis* nozīme. Sal. vārdnīcās: 17. gs. sākumā G. Mancelis v. *zielen* parādīja kā homonīmus ar noz. 'nomērot' un 'mērķēt, nomērķēt' (Manc I 220), 18. gs. beigās G. F. Stenders *zielen* tulkoja tikai ar la. *mērķēt,* kaut gan v. *Lebensziel* 'dzīves mērķis' viņam vēl tulkots ar la. *dzīvības mērs* (St II 724). Līdztekus izveidojās arī vārda *mērķis* pārn. noz. 'nolūks' (Lj 152; sin. *pēdīgs padoms* St II 741). Izloksnēs *mērīt* 'mērķēt' vēl 20. gs.: «uz kuru vietu tad tu mērīji viņai?» (M-E II 619).

Vlv. *merk* pamatā ir ide. **mereĝ-* 'mala, robeža', kas laikam ir vienas cilmes ar la. *margas.* (K)

Doo II 576, EF 2 440, Kl 462, M-E II 620, Pok 738, Tr IV 556, Zēv 2 79

mēs [mēs]; lš. *mēs,* pr. *mes, mas,* arm. *merk^c^.* Pārveidojums no **mes* (sal. la. apv. *mes*) vārda *jūs* ietekmē (Endzelīns) vai ar emfātisku garinājumu (Stangs). Pamatā ide. **me-* 1. pers. vietniekvārda apzīmēšanai ar dsk. pazīmi *-s.*

Sk. arī: *mūs.*

E IV_2 179 un 542, I 511, EF 2 441, L III 3, Lanszweert 168, M-E II 620, Pok 702, Schmalstieg 2 195, Stang 1 254, Гам-Ив 3 292, Ив 12 19, То I 113 (118), Ф III 23

mesli 'nodevas, nodoklis' — sk. *mest.*

mēsli [mẹ̄sli], vsk. *mēsls;* lš. *mė̃šlas,* dsk. *mėšlaĩ* 't. p.' Atv. no *mēzt* (sk.): **mēž-slas* > **mēz-slas* > **mēslas* > *mēsls.*

Buck 275, EF 2 444, M-E II 621

mest; lš. *mèsti* 't. p.', pr. *pomests* 'pakļauts' (←'pamests'), *pomeston* 'pavalstnieks', *metis* 'metiens', kr. *мести́* (ssl. *mesti*) 'slaucīt, mēzt; putināt', *метáть,* 'mest' bkr. *месць,* ukr. *мести́* 'slaucīt, putināt', č. *mésti,* p. *mieść* 'slaucīt'. Pamatā ide. **mē-* 'mērīt' (sk. *mērīt*) ar *t* saknes paplašinājumā; no **met-* b. **met-tei/ti* > **mesti* > la. *mest.* Iter. *mētāt* [mẹ̄tât]. Cits iter. *metināt* ieguvis jaunu nozīmi tehnikā; šī nozīme no 19. gs. (U I 159). Senākā noz. 'vairākkārt mest, ar vairākiem paņēmieniem mest' 18. gs.

(St I 165). Šī nozīme vēl dažos atv-os, piem., *piemetināt* pārn. nozīmē 'piebilst'.

Nozīmes 'mest' un 'mērīt' baltu valodās bijušas paralēlas. Par *mest* lietojumu 'mērīt' nozīmē sal.: «kalpiem un puišiem agrāk dārza un tīruma gabali aizvien nomesti ar kārtīm» (DL Piel 1894 150). Izloksnēs joprojām: «izmest ar soļiem» = «izmērīt ar soļiem». Sal. lš. *mētis* 'metiens': *mãtas* 'mērs', *mãstas* 'mērogs, lielums, apmērs'.

No *mest* 'mērīt' arī *mets,* biežāk saliktenī *laikmets* 'laika periods', kas senāk viena gada robežās: *laikmeti, laika meti* 'svētku laiks, svētku dienas; gavēnis' (St I 130, U I 133). No šejienes arī *metenis.*

Nozīme 'mest' parasti tiek atvasināta no senākas noz. 'mērīt' (Jokls, Pokornijs), kaut gan izteikts arī pretējais uzskats (Hermanis). Senatnē akmens un šķēpa metiena attālums bija parasta mērvienība.

Atv. *mesli* 'nodevas nodoklis', *meti* (aušanā), *mets* (projekts), *uzmetums.* Refl. *mesties* 'doties' («mesties uzbrukumā»), bet arī 'tapt, iestāties' («metās kèsla», «sametās auksts laiks»). No *apmesties, nomesties* 'palikt uz dzīvi' subst. *apmetne, nometne.*

Sk. arī: *atmata, iemesls, matīt, mets*[a], *mets*[b], *mežģīt, miets, pamats.*

Alsupe — Dial I 131, Buck 673 un 766, E IV_2 260 un 285, EF 2 442, Jēg 1 43, L III 4, Lanszweert 156, Mach 361, M-E II 603, Pok 703 (704), T 183, Ф II 609

meškēt 'rakņājoties meklēt' — sk. *makšķere.*

meškis 'mente' — sk. *makšķere.*

mētelis [mẽtelis, mȩ̀telis]. Aizguvums; no skr. *мятль* 'vīrieša virsējais tērps', kas savukārt no lat. *mantellum* 'sega, apsegs' (laikam ar ģermāņu valodu starpniecību); sal. sfrī. *mentel,* vlv. *mantel* 'mētelis, pārsegs', v. *Mantel* 'mētelis, apvalks' (> la. sar. *mantelis* 'mētelis').

Vārds aizgūts latviešu valodā līdz 13. gs. Tas sastopams 17. gs. vārdnīcās (Manc I 122; «mȩtels, kas top apmests», Lj 165; Elg 1 339 un 374).

Buck 416, E 1 63, Kl 460, M-E II 622, Sum 34, W-H II 32, Ф III 31

metenis — sk. *mest, mets*[b].

metināt — sk. *mest.*

mētra[a] [mȩ̃tra] 'stublājs ar lapām (ziemzaļiem augiem, piem., brūklenēm)'. Pamatā ide. **mātér-* 'māte', no kā arī la. *māte* (sk.), tātad 'mātes augs'. Apv. *mātara, mātera* 'mētra', no kā ar izlokšņu *ā* > *ȩ* izveidojusies forma *mētra.*

M-E II 622

mētra[b] [mȩ̃tra] 'kāds lūpziešu dzimtas augs', parasti salikteņos *krūzmētra, piparmētra.* Aizguvums; no skr. *мята* 'piparmētra' (kr. *мя́та*), kas savukārt no lat. *mentha* 't. p.' (laikam ar ģerm.

valodu starpniecību, sal. a-s. *minte*, v. *(Pfeffer)minze* 't. p.' > la. *piparmētra*, kur saliktena pirmā daļa tulkota, pievienojot senāko aizguvumu).

Vārds *mētra* aizgūts līdz 13. gs., pie tam *mētra* < **mēta* vārda *mētra*ª ietekmē. (Sal. lš. *mėtà*, apv. *mėtra* '(pipar)mētra'.) 17. gs. vārdnīcās minēta forma *mētri* (Manc I 127, Lj 154).

E I 91, EF 2 445, Kl 480, M-E II 622, Ф III 31

metsª [męts] 'projekts, uzmetums'. Atv. no verba *mest* (sk.), 20. gs. jaunvārds (D 3 244). Jau 20. gadu sākumā *pirmmets* (kr. *эскиз*, v. *Skizze*, ZTV 46), *uzmets* (v. *Abriss*, ZTV 106).

metsᵇ [męts] apv. 'lielums, mērs; laiks'; lš. *mētas*, *mãtas* 'mērs', *mētas* 'laiks, vecums', dsk. 'gads', alb. *mōt* 'gads, laiks'. Pamatā ide. **mē-* 'mērīt' paplašinātā forma **mēt-*, no kā arī *mest* (sk.). Sal.: «mans zēns jau prāvs nuo auguma, būs tā tavā metā» (M-E II 608), «tukšais mets ir saimniekam pavasaris» (E-H I 804). Arh. *laika mets (meti)* 'svētki'. Atv. *metenis* jeb *metena diena* — senu tradīciju diena februārī. (Citus etimoloģiskos skaidrojumus sk.: J. Rudzītis — Vēstis 1985 8 52.)

Vārda *mets* seno noz. 'mērs' rāda apv. *pārmetu* [pār'mętu] 'pārmērīgi', 17. gs. vēl vārdu savienojums *pār metu* (Elg 1 241 un 293, sin. *pār lieku, pārpārēm, bagāti*).

Sk. arī: *laikmets*.

EF 2 414 un 445, Lanszweert 178, Mažiulis 6 195, M-E II 608, III 166, O. Szemerényi — Etimologie 323, Zēv 430, To 25 18, Tp 7 14, О. С. Широков — Balt XX 18

mezgls [męzgls]; lš. *māzgas*, apv. *mēzgas* 't. p.', sav., ssak. *măsca*, a-s. *max*, *mǣscr* 'cilpa, valdziņš', ssk. *mǫskvi* 't. p.' Atv. no **mezg-ti* 'pīt, siet mezglā' (sk. *mežģīt*). Vārds laikam ir sens adjektīvs, kam blakus forma bez *-l-*: apv. *mezgs* 'mezglains'. Subst. *mezgls* senāka *mazgs* paralēlforma (: lš. *māzgas*); forma *mazgs* sastopama daudzās izloksnēs. Saknes patskaņu *e* : *a* mija verba un substantīva celmos ide. valodās ir bieža parādība.

No *mezgls* atv. *mezglot* [uô], *mezgloties*.

Atv. *muzgulis* 'sainis, pinums, samudžinājums' («čūskas ziemu guluot muzgulī», M-E II 676) izveidojies no formas *mazgulis*, kur saknes patskanis asimilējies piedēkļa patskanim. Paralēli arī formas ar *-sk-*: apv. *muskulis, muskuls* 't. p.' (lš. *muškulėlis* 'mezglā sasiets sainītis'): «viņam ruokā bija drēbju muskulītis», «pastalas jāsasienuot kuopā muskulī» (M-E II 672).

Buck 551, E 1 266, EF 2 426, Jēg 6 123, M-E 11 591 un 610, Pok 746, Schmalstieg 2 269, Stang 3 35

mezgs 'mezglains'— sk. *mezgls*.

mēzt [mêzt]; lš. *mėžti* 'mēzt; vest mēslus, mēslot', kr. *мáзать* (ssl. *mazati*), bkr. *мáзаць*, ukr. *мáзати* 'ziest, triept, traipīt', bulg. *мáжа* 'ziežu', č. *mazati*, p. *mazać* 'ziest, triept', v. *machen* (< **makōn)* 'darīt, taisīt' (← 'mīcīt'), a. *make* 'izgatavot, veidot; darīt', gr. *mássein* (< **mak-)* 'spiest, mīcīt, glaust, ziest'. Pamatā varbūt

ide. **maĝ-* 'mīcīt, spiest, glaust, ziest', skaņumijā **meĝ-* : **mēĝ-* > b. **mēž-* > la. *mēz-*, no kā *mēzt*.

Ide. saknes atvasinājumi sākotnēji attiecās uz māla apstrādāšanu, no šejienes slāvu valodās 'ziest, triept'. Tā kā darbs ar mālu (ne tikai traukiem, bet arī celtnēm) bija viens no galvenajām seno cilvēku ražošanas nodarbībām, ģermāņu valodās šās saknes verbi ieguva vispārinātu nozīmi 'darīt, taisīt'. Baltu valodās no nozīmes 'glaust, ziest' → 'slaucīt' (par šādu nozīmju sakaru sk. *slaucīt*) un objekta pārnesums — no māla uz mēsliem.

Pēc cita uzskata (Trautmanis, Pokornijs) vārda pamatā ir ide. **meiĝh-* : **miĝh-* 'urinēt' (> **mīž-* > la. *mīz-*, no kā *mīzt*), stiepuma pakāpē **mēiĝh-* > **mēĝh-* > b. **mēž-* > la. *mēz-*, no kā *mēzt*.

Iespējams, kā vārdā *mēzt* saplūduši abu sakņu refleksi.

Sk. arī: *mēsli, mozēt*.

Buck 580, EF 2 444, HF II 180, Kl 452, Mach 355, M-E II 622, Oxf 547, Pok 696 un 713, T 173 un 185, Ф II 557, Ц 252

mežģīnes [mežģĩnes], vsk. *mežģine;* lš. *mezginiaĩ* (dsk.) 't. p.' Atv. no *mežģīt* (sk.). Senākas formas apv. *mežģene, mežģine;* par formu sal. *režģīt : režģene, režģine* (apv.) 'pīts grozs, nestuves'. Vārdi *mežģene, mežģine* 20. gs. 20. gados akceptēti par terminiem (ZTV 43), bet mūsdienu liter. forma ar *-ī-* (no inf. *-īt*) no 70. gadiem (Latviešu-krievu vārdnīca, 3. izd., 1974 383; LVPV 3 173).

EF 2 426, M-E II 610

mežģīt [mežģît]; lš. *mègzti* (tag. *mezgù*) 'siet mezglā; adīt, pīt; aizmesties (augļa) pumpuriem'. Vārds ir iter. no verba **mezg-ti* > apv. *megzt* 'siet mezglā, pīt', kam izveidojusies paralēlforma ar *ž* (**mežg-ti*, no kā ar metatēzi apv. *megžt*). Pamatā ide. **mezg-* 'adīt, siet', kas laikam vienas cilmes ar *mest* (sk.). (Par nozīmju sakaru sal. «tīklus mest» = «tīklus mežģīt».) Bāzes **mezg-* atv-iem ir raksturīga metatēze; piem., blakus *mežģīt* ir apv. *megžīt* 't. p.'

Ar pārnesumu vārds attiecināts uz locītavu kaulu traumatisku savstarpēju pārvirzi, piem., «izmežģīt kāju».

EF 2 426, Jēg 6 123, M-E II 591 un 610, Pok 746

mežs; lš. *mẽdis* 'koks', apv. *mẽdžias* 'koks, mežs', pr. *median* 'mežs', narev. *mejdo* (< **mēdo*) 'koks', kr. *межá* (psl. **medja*) 'eža, robeža; (apv.) mežiņš', *мéжду* 'starp, starpā', bkr., ukr. *межá* 'eža, robeža, līnija', bulg. *междá*, č. *mez*, p. *miedza* 'eža, robeža', vidusīru *mide* 'vidus', go. *midjis*, sav. *mitti* 'vidējais', v. *Mitte*, a. *middle* 'vidus', gr., *més(s)os*, lat. *medius* 'vidējais'. Pamatā ide. **medhi-*, **medhi̯o-* 'vidējais; tas, kas atrodas vidū, starpā'. Ide. **medhi̯o-m* > b. **medi̯a-n* ar pāreju vīr. dzimtē **medi̯a-s* > la. **mežas* > *mežs*. Arī no paralēlās latviešu formas **medis* citu locījumu iespaidā (ģen. *meža*) izveidojies nom. *mežs*. Pēc E. Frenkela domām la. *mežs* un lš. *mẽdžias* (tāpat kā pr. *median*)

senāk bijuši nek. dzimtes vārdi ar noz. 'mežs', bet ar noz. 'koks' šie vārdi (arī la. *medis, lš. mēdis) jau agrāk bijuši vīr. dzimtē, turpetim B. Jēgers uzskata, ka noz. 'koks' ir izveidojusies sekundāri no 'mežs'.

No nek. dsk. **medi̯a* (kopības nozīmē) pēc substantīvu nek. dzimtes izzušanas izveidojās ab. siev. **medi̯ā-* > **medē-*, no kā lš. apv. (žemaišu) *mēdė* '(liels) mežs'. Arī Latvijā bijis **mede* 'mežs', no kā laikam pēdas vietvārdos, piem., *Medspurvs* Alsungā, mežs ar upīti *Medsvalki* Padurē, *Medupīte* Nīgrandē, upe *Medupis* Dunikā, *Medala* Sarkanmuižā un Vārvē (visi ar [ẹ]), *Ķārtmedes* un *Ķutmedes* mežs Vaiņodē. Raksturīgi, ka šie nosaukumi ir Kurzemes rietumos; arī lš. *mēdė* ir tikai Lietuvas pašos ziemeļrietumos. Iespējams, ka **mede* kuršu valodā blakus parastajam meža nosaukumam *dzira (dzir̦a*; lš. *girià)* apzīmēja lielu mežu. Mūsdienu apv. *mede* 'medības'.

Baltu vārdu nozīmes pamatā ir 'tas, kas atrodas vidū, starpā', attiecinot šos vārdus uz vidi, kas atrodas starp diviem novadiem vai ciemiem. Tā kā apdzīvotās vietas senatnē bija kā saliņas lielajos mežu masīvos, bieži saplūda apzīmējuma nozīme 'vidējais, starpā esošais' ar jēdzienu 'mežs'. Baltu valodās ide. **medh-* refleksi sākotnējo nozīmi pilnīgi zaudēja.

Līdzīga parādība ir vērojama ar ide. **u̯idhu-* 'koks' (← 'mežs' ← 'vidējais, vidus') atvasinājumiem: baltu valodās tiem ir noz. 'vidus' (sk. *vidus*), bet ģermāņu valodās dominē noz. 'koks, mežs' (piem., sa. *widu,* a. *wood,* sav. *witu* 'mežs, koks, koksne').

Abu šo sakņu refleksu ciešā korelācija pievērsusi arī domām, ka ide. **medh-* un **u̯idh-* varētu būt kopēja cilme (ar *m-* un *u̯-* miju saknes ieskaņā; uzskata, ka abas šīs fonēmas izveidojušās no vienas ide. arhifonēmas).

Atv. *medīt* ir sens — tas veidojies vēl tad, kad latviešu valodā meža apzīmējumā bija nepārveidota sakne **med-*. Šāda rakstura ir arī daži citi atv-i, to vidū apv. *medaga* [ẹ] 'lietaskoks' (M-E II 589). Sal. vietv. *Ķārtmede* (mežs Vaiņodē), *Ķārtmedis* (turpat mājas).

Sk. arī: *medīt, mednis.*

B I 546, II 257; Buck 46, E III₂ 52, IV₂ 259, I 368, Eckert — Balt III 62, EF 2 423, Fei 356, Jēg 7 75, KK 29 195,— Этн ист 177, L III 6, Lanszweert 176, M-E II 611, Mikola I 442, Pok 706, H. Schall — Donum B 453, T 173, Mach 361, Oxf 575, Zinkevičius I 15, 2 76, Гам-Ив 3 485, Мартынов — Эт 1968 14, Ф II 591, Ц 260

mīcīt [mîcît]; lš. *mìnkyti* 't. p.', kr. *мякнуть* (ssl. *-męknǫti*) 'kļūt mīkstam, izmirkt; kļūt maigam', ukr. *м'якнути* 't. p.', bulg. *мекна* (1. pers. vsk.), č. *měknouti,* p. *mięknąć* 't. p.', si. *mácate* 'saberž, sadragā', gr. *mássō* 'mīcu, nospiežu'. Pamatā ide. **menk-* 'mīcīt, saberzt' no saknes **men-* 'mīt, saspiest' (no kā arī *mīt*[a], sk.). Skaņumijā **mn̥k* > b. **mink* > la. *mīk-,* no kā la. apv. *mīkt* 'kļūt mīkstam', kauz. *mīcīt (< *mink-īti).* Atv. *mīkla* (lš. *mìnklė* 't. p.')

Senāko saknes *-in-* rāda apv. *miņķēt* 'mīcīt' un *miņģēt* 'miņāt' (< **ming-ēti*); šīs formas laikam no kursiskajām izloksnēm (M-E II 631, E-H I 816).

Sk. arī: *mākt, miecēt, mīkla*[b], *miksts, mocīt.*

Buck 360, EF 2 454, L III 7, M-E II 640, MM II 548, Pok 730, Stang 3 36, T 184, Т. В. Горячева — Эт 1977 103, Ф III 30, Ц 277

midzenis, *miga* — sk. *miegs.*

miecēt [miêcêt]. Jaunvārds (20. gs. 20. gadu sākumā), kas atvasināts no verba *mīcīt* (sk.) saknes ar patskaņa (divskaņa) miju (kā *digt, dīdzēt : diedzēt*), lai aizstātu agrāk lietoto ģerm. *ģērēt* (< vlv. *geren* 't. p.'; v. *gerben*).

E-H I 824, M-E I 698, ZTV 73

miegs [mìegs]; lš. *miẽgas* 't. p.', *miegóti* 'gulēt', pr. *enmigguns* 'iemidzis', *meicte* 'gulēt', *maiggun* (ak.) 'miegu', kr. *мигáть* (ssl. *pomigati*), ukr. *мигáти*, bulg. *мúгам* (1. pers. vsk.); č. *mihati*, p. *migać* 'mirkšķināt, mirgot', kr. *мжить* (ssl. *sъměžiti*) 'snaust'. Pamatā ide. **mei-* 'spiest, sist' ar *g(h)* paplašinājumu; **meigh-* > b. **meig-* > ab. **mieg-*, no kā la. *miegt* 'spiest, sist' (sk.) un subst. *miegs.* Par nozīmju sakaru sal. «aizmiegt acis» un «aizspiest, aizvērt acis».

Skaņumijā arh. *maigs* 'miegs': «Kur, tautiņas, jūs liksit Tādu jaunu cilēcīnu [cilvēciņu]? Maigam (var.: miegam) bija, ne darbam Jauna vesta līgaviņa» (TDz 45894 var.).

Vārda *miegs* mūsdienu nozīme ir sekundāra; primārā laikam ir bijusi '(plakstiņu) aizspiešana, aizvēršana'. Skaņumijā **migh-* > b. **mig-*, no kā la. *migt* ar sākotnējo noz. 'aizspiesties, aizvērties (par plakstiņiem)'. Tagadnes forma *(es) miegu* senākas *(es) *migu* [mìgu] vietā (lš. *mingù;* Frenkels). Kauz. *midzināt.* No *miegs* refl. *(sa)miegoties.* No *migt* subst. *midzenis, miga.*

Buck 268, E IV_2 208, 255 un 259, EF 2 447, L III 10, Mažiulis I 272, M-E II 624 un 651, Pok 712, Schmalstieg 2 411, T 174, P. Vanags — Val akt 1987 71, To II 51, Ф II 617 un 618

miegt [miêgt]; lš. *miegti* 'spiest, sist'. Pamatā ide. **mei-* 'spiest, sist' ar *g(h)* paplašinājumu (Frenkels); **meigh-* > b. **meig-* > ab. **mieg-*, no kā la. *miegt.* Nozīme 'sist' redzama, piem., atv-ā *nomiegt.* Skaņumijā b. **maig-*, no kā iter. *maidzīt.*

Apv., vienk. *žmiegt* [iê] ir izveidojies no *miegt* ar pievienotu ieskaņas *s-*, kas ieguvis balsīgumu, asimilējoties saknes fonēmai *-g-*. Ieskaņas līdzskaņa mīkstinājumam ir ekspresīvs raksturs.

Pēc cita uzskata (Pokornijs) *miegt* pamatā ir ide. *meigh-* 'mirgot, mirkšķināt'. Iespējams, ka vārdā saplūduši abu sakņu refleksi; uz to jo sevišķi norāda slāvu valodu vārdi ar noz. 'mirkšķināt, mirgot' (sk. *miegs*).

Sk. arī: *maigles, maigs, maikste, miegs, migla, mikls, mitēties.*

Buck 268, EF 2 447, L III 10, M-E II 651, Pok 712, T 174, Ив 12 121, To II 51, Ф II 617 un 618

miekšķēt [miêkšķēt], apv. [iẽ], *miekšēt;* lš. *minkštinti* 'mīkstināt'. Tās pašas cilmes kā *miksts* (sk.). No šā adjektīva atv. **mikstēt* > apv. *mīkšķēt,* no kā kontaminācija ar arh. **mietēt* 'mīkstināt' izviedojies verbs *miekšķēt.* Sal. arh. *atmietēt* 'mīkstināt, atmiekšķēt' (sk. *miers*). (K)

Taču iespējams, ka formas ar *ie* (< *en)* no bijuša verba **miekšt* 'kļūt mīkstam, mitram'; sal. apv. *miekšis* [iê, ie²] 'slikts, mitrs laiks; kas izmircis; gļēvs cilvēks' (M-E II 652, E-H I 824) vai arī no atvasināta adjektīva. Par šās cilmes celmu *menk-* sal. *menca* un lš. *meñkas* 'sīks, mazs, nesvarīgs, vajš'.

B II 440, M-E II 652

mieles [mìeles], apv. [iê²] 'raugs, ieraugs'; lš. *miẽlės* 't. p.', *miẽlas* 'ģipsis', sav. *meil* 'plankums', gr. *miaínō* 'notriepju, padaru netīru'. Pamatā ide. **mei-* 'aptraipīt, padarīt netīru' > ab. **mie-* ar pied. *-lā/lē-,* no kā **mielē-* > dsk. *mieles.* Vārda sākotnējā nozīme nav droši nosakāma; tā var būt 'nogulsnes, dubļi'. Daži autori ar vārdu *mieles* saista lš. *máiva* 'purva zeme'.

No vārda *mieles* nozīmes '(alus mucā) nogulsnējies rūgts raugs' → 'paģiras ar nepatīkamām atmiņām par dzeršanu' → 'nepatīkama izjūta, saistīta ar atmiņām par uzdzīvi u.tml.' Arh. *mielutapa* (St I 157), *mielestapa* (L Ārste 11 43) 'dzērājs'.

EF 2 398 un 448, HF II 235, L III 8, M-E II 652, Pok 697

mielot [miẽluôt], apv. [iê²]; lš. *míeluoti, mielúoti* '(ap)mīļot', kr. *миловать* 'apžēlot' (ssl. *milovati* 'iežēloties (par ko)'). Pamatā ide. **mēi- : *mī-* 'maigs, mīksts, mīļš', no kā arī *mīlēt* (sk.). Verbs *mielot* atvasināts no adj. **miels* 'mīļš' (lš. *míelas*), un tā sākotnējā noz. ir bijusi 'mīlēt, mīļot'; sal. lš. *míeluoti* '(ap)mīļot' un la. *mīlēt* (arh.) 'mielot' (U I 154). Par nozīmes pāreju 'mīļot' → 'pacienāt' sal. *cieņa* 'gods, godbijība, respekts' → 'pamielošana; tas, ar ko pamielo'.

EF 2 449, M-E II 653, Pok 711, Ф II 621

miers [miêrs]; lš. arh. *mieras* 't. p.', narev. *mera* [mēra? miera?] (< **meir-)* 't. p.', kr., ukr., bulg. *мир* 'miers, pasaule' (ssl. *mirъ*), č. *mír,* p. *mir* 't. p.' Pamatā ide. **mēi- : *mī-* 'maigs, mīksts, mīļš', no kā arī *mīlēt* (sk.). Par nozīmi sal. folklorā «mīra Māra»— mīļa Māra.

Saknes **mēi-* atvasinājumi darināti paralēli gan ar *l,* gan *r, n, t,* piem., alb. *mirë* 'labs, skaists', senīru *mīn* (< **mī-no-)* 'gluds, maigs', lat. *mītis* (< **mēit-)*, senīru *mōith* 'mīksts, maigs'. Baltu un slāvu valodās nozīmes diferencētas atv-iem ar *l, r, t.* Latviešu valodā ar *-t-* atvasināts arh. verbs **mietēt,* sal. *atmietēt* 'mīkstināt, atmiekšķēt' (U I 17).

Nozīmes 'mīlēt' un 'miers' saistās ne tikai baltu valodās: v. *Frieden* 'miers' ir no ide. **prī-* 'mīlēt, saudzēt'. Taču ide. valodās nav kopēja apzīmējuma ne mieram, ne karam.

Pēc cita uzskata (Būga, Pokornijs) vārds *miers* ir aizg. no slāvu valodām; šāda uzskata nepamatotību rāda vairāki apstākļi, cita vidū zilbes intonācija (E II 597).

Bl 6 184, Buck 1376, E I 104, II 597, EF 2 449, KK 29 195, L III 8, M-E II 654, Pok 711, Zēv 2 374, Zinkevičius 1 16, 2 76, Бурячок 35, Ф II 626

miesa [mìesa]; lš. apv. *meisà* (< **mensā)* 'gaļa', pr. *mensā, menso* 'gaļa, miesa', kr. *мя́со* (ssl. *męso*), ukr. *м'я́со, мня́со*, bulg. *месó*, č. *maso*, p. *mięso*, go. *mimz* (< **mēm-so-)*, si. *mām̐sám*, senāk *mām̐s-*, arī vsk. ak. *mā́ḥ* 'gaļa', gr. *mērós* (< **mēs-ro-)* 'augšstilba gaļīgā daļa', *mēninks* (< **mēs-no-)* 'āda, (smadzeņu) plēve', lat. *membrum* (< **mēms-ro-m)* 'loceklis', *membrāna* 'plāna ādiņa, plēve'. Pamatā ide. **mēm-so-, *mēs-* 'gaļa' no reduplicētas saknes **me-* vai **mē* (**me-ems* vai **m-emə-s*, Trubačovs). Šī sakne bijusi ar variācijām (arī **mē-* > **mei-*, sk. *maiss*) un sākotnēji laikam apzīmējusi kādu dzīvnieku (sal. **moi-so-* 'aita'), sekundāri gaļu, ādu, locekļus.

Ide. **mēmso-* > b. **mĕnsa-* ar otrā nāseņa disimilāciju; no šās formas la. *miesa*. Ar senāko *-en-* laikam apv. *mencis* (< **mensis*, Ērgļos) 'vecāka cūka'. Baltu valodās vārds ir bijis nek. dzimtes daudzskaitlinieks (ar kolektīvu noz. 'miesas, gaļas gabali'); nek. dzimtei izzūdot, galotne *-a* izprasta kā siev. dzimtes vienskaitļa galotne (ar kolektīvu noz.).

Latviešu valodā diferencējušās sinonīmu *gaļa* un *miesa* nozīmes: pēdējais ieguvis noz. 'organisma muskuļaudu un taukaudu kopums' («kauli un miesa»), kaut gan vēl pag. gadsimta literatūrā un izloksnēs *miesa* arī 'gaļa' (V 1 255). No šejienes atv. *miesnieks*. Ar noz. pārnesumu *miesa* 'ķermenis, augums': «Miesu būs allaž taisnu, stāvu turēt, ar augstu krūti un paceltu galvu ..» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 64), «Voi vainīgs kāds par to, ka viņa miesa nav jauka, patīkama auguse?» (A. Spāģis. Draugu vaiņaks .., 1853 57). Šajā nozīmē vārds arī dsk. formā, piem., «mātes miesās».

Arh. *mieslot* [uô], *miesloties* 'līksmot, līksmoties': «..tie ļaudis apsēdās ēst un dzert, un cēlās augšām miesloties» (Gl 1 171); mūsdienu tulkojumā: «.. cēlās līksmoties» (Bībele, 1967 97). Verbs laikam atvasināts no adj. **miesls* 'miesai nodevies' (Blese), kas saistījās ar noz. 'seksuāli aktīvs' (Elversam *miesloties* arī 'lakstoties, kopoties').

E. Benvenists — St B IV 80, Bl 6 184, Buck 198 un 201, E III₂ 394, IV₂ 259, I 173, EF 2 427, HF II 228 un 230, M II 40, Mach 353, M-E II 601 un 654, MM II 615, Pok 725, T 178, W-H II 64, Гам-Ив 3 699, Тр 9 13, Ф III 30, Ц 278

mieslot, *miesloties* 'līksmoties' — sk. *miesa*.

miesmetis, *miesmests* 'vastlāvis' — sk. *vastlāvis*.

miestiņš [miẽstiņš], apv. *miests*; lš. *mieštìnis* 'ar medu saldināts', vav. *meisch* 'vīnogu dzēriens'. Tās pašas cilmes kā *maisīt* (sk.):

atv. no verba *miest 'jaukt, maisīt' (lš. miẽšti). Tātad sākotnēji miests 'maisīts' (verba *miest pag. pas. divd.) → 'ar medu maisīts dzēriens'. Forma miestiņš laikam nav deminutīvs, bet gan substantivēts adj. *miestin(i)s 'tāds, kas saldināts ar medu' (sal. lš. mieštìnis).

EF 2 450, L III 8, M-E II 655

miests [miẽsts]. Aizguvums; no skr., bkr. мѣсто 'vieta, laukums, pilsēta' (kr. мéсто 'vieta'). Pamatā laikam ide. *meit(h)- 'uzturēšanās vieta', no kā arī la. mist. Vārds aizgūts līdz 13. gs. Tas minēts 17. gs. literatūrā (miesta Gl 2 782), bet laikam nav plaši lietots, jo vēl 18. gs. uzskatīts par biblismu ('neliela apdzīvota vieta', Lg II 189).

EF 2 450, M-E II 655, Pok 715, Sum 162, Пр I 580, Ф II 607

miešķis 'maisāmais koks'— sk. maisīt.

mietot 'mainīt'— sk. mīt[b].

mietpilsonis [mìetpìlsuonis]. 19. gs. beigu jaunvārds, darināts pēc v. Spįessbürger 't. p.' parauga (v. Spiess 'šķēps', Bürger 'pilsonis'). Vācu valodā vārds darināts viduslaikos, lai apzīmētu ar šķēpu apbruņotu pilsētnieku. (Šķēpam bija divi apzīmējumi: Speer — bruņiniekiem, Spiess — pārējiem.) Kad šķēps kā ierocis kļuva mazvērtīgs, vārds Spiessbürger ieguva ironisku pieskaņu, norādot uz attiecīgā cilvēka novecojušām paražām, konservatīvismu. Vārda stilistiskā rakstura maiņu ietekmēja arī tas, ka valodas attīstībā vienādu formu Spiess ieguva divi jēdzieni — ne vien 'šķēps', bet arī '(cepamais) iesms'. Kopš 17. gs. apzīmējums Spiessbürger lietots pat kā lamu vārds. 19.—20. gs. lietojumā tas ir 'domāšanā un spriešanā nepatstāvīgs, ierobežots cilvēks, kas parasti turas pie vecām ieražām' (Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache, 1976 V 3495).

Latviešu valodā apzīmējums lietots vispirms kā vārdu savienojums («mietu pilsonis»), no kā salikteņis (D I 1015). Pret šādu apzīmējumu kā nelatvisku vērsās K. Mīlenbahs (M III 6), tomēr tas ieviesās liter. valodā. Tā mūsdieņu noz. 'cilvēks, kam ir raksturīgs šaurs redzesloks, sabiedrisko interešu trūkums un šauru, savtīgu personīgo interešu izvirzīšana par galveno' (LLVV V 216).

19. gs. 80. gados v. Spiessbürger tulkots «šķēpa birģeris» (U II 661).

Kl 726, M-E 656, Tr VI 462

miets [mìets]; lš. miẽtas 't.p.', vidusīru methas (< *mitostu-) 'robežzīme', si. methiḥ 'miets, pālis', lat. mēta (< *mē(i)tā) 'smails stabs; piramīdveida (smails) priekšmets; mērķis, robeža'. Pamatā ide. *mĕi-t- 'miets' no saknes *mĕi- 'miets, pālis; nostiprināt'. (No šās saknes arī lat. mūrus < moiros, no kā la. mūris, aizgūts ar vācu valodas starpniecību.) Ide. *mĕit- > ab. *miet-, no kā la. miets.

Forma *mĕi- laikam ir izveidojusies no saknes *mē- 'no-

spraust, mērīt' (sk. *mest*). Ar mietiem nosprauda mērīto līniju vai laukumu. Sal. lat. *mēta* 'smails stabs, miets': *mētor* 'es nospraužu, mērīju'. Mieti (pāļi) bija pirmatnējais nocietinājumu veidošanas materiāls.

Subst. *miets* ir verba *miet* 'iespraust (mietu)' sākotnējais pag. pas. divd. Šā verba laika formās sakne parādās tiešākā veidā: tag. *(es) meju* (< **mei-uo* < **mei-ō*).

Sk. arī: *mietpilsonis*.

B I 370, II 256, E III_1 658, EF 2 451, L III 9, M-E II 656, MM II 683, Pok 709, T 165, W-H II 80

mietus 'maiņa'— sk. *mīt*[b].

mieži [mìeži], vsk. *miezis;* lš. *miẽžiai,* vsk. *miežỹs, miẽžis,* pr. *moasis* [mōzis] (<**mōi-* <**mai-*), *mayse* [maize] (16. gs. avotā kļūdains rakstījums *wayse*) 't. p.' Tikai baltu valodās sastopams vārds; b. **meiž-* > ab. **miež-* > la. *miez-*, no kā *miezis*. Pamatā var būt ide. **mē-* 'griêzt, pļaut' fon. pārveidojums **mei-* ar paplašinājumu *ĝ* > b. *ž*. Sal. gr. *amáō* 'griežu; pļauju, novācu ražu', senīru *meithleōrai* 'pļāvēji', vidusīru *meithel* 'pļāvēju grupa'. Tādā gadījumā *miezis* sākotnēji 'griežamais (pļaujamais) augs'.

Pēc cita uzskata (Trubačovs) vārds saistāms ar ir. **maiz-* 'sēt'.

Arheoloģiskajos izrakumos iegūtais sēklu materiāls rāda, ka kopš mūsu ēras sākuma Rīgas apkaimē galvenā labības kultūra bija mieži (Vēstis 1982 11 139).

Saprotams, ka ar tā paša vārda variāciju (**meiz-* : **maiz-*) apzīmēja arī no miežu graudiem gatavoto ēdienu (vārītu, ceptu). Kad audzēja vēl citas labības, ēdiena nosaukumu attiecināja arī uz tām.

Sk. arī: *maize*.

Buck 516, E IV_2 256 un 262, EF 2 451, HF I 88, L III 9, M-E II 657, Pok 703

migla; lš. *miglà,* kr., ukr. *мгла* (psl. **mьgla*) 'migla, dūmaka, tumsa', bulg. *мъглá,* č. *mhla,* p. *mgła* 't. p.', h. apv. *miggelen* 'smalki līt', si. *míh-* 'migla, dūmaka, lietus', *megháḥ* 'mākonis', gr. *omíchlē* 'migla'. Pamatā ide. **mighlā-* 'migla, mākonis' > b. **miglā-*, no kā la. *migla*. Arh. *miglis,* dsk. *migļi,* piem.: «kad migļi zemē laižas» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 32), «augļi top no kukaiņiem, nelabiem migliem un rūsas apgānīti» (turpat 43).

Par ide. **mighlā-* tālāko cilmi ir dažādi uzskati. Vārdu saista ar *migt, miegt* (Kerns, Mairhofers), norādot uz semantiskām paralēlēm, piem., lš. *blandà* 'dūmaka, apmākusies debess' un 'miegainums'; sal. arī ave. *snaotha* 'mākoņi' un tās pašas cilmes la. *snauda*. (Pret šādu cilmes skaidrojumu Benvenists, Frenkels.) Saistot vārdu *migla* ar *migt,* J. Pokornijs par pamatu uzskata ide. **meigh-* : **migh-* 'mirgot, mirkšķināt'. Šādu skaidrojumu balsta apv. leksika: verbs *miglot* [uô], apv. *miglāt*

'rasties, būt miglai; smidzināt', bet izloksnes arī 'mirkšķināt acīm': «brūtgāns tā sadzēries, ka migluojis vien» (M-E II 624).

Blakus liter. *migla* ir tās pašas nozīmes apv. *miglājs*. Blakus adj. *miglains* [aî] ir apv. *miglojs* [uo], *miglājs, miglots* [uô]: «Sak' saulīti netekam Miglojā rītiņā» (LD 5206), «Sausa krūkle noziedēja Miglājā rītiņā» (LD 24480), «migluota rudens naktī» (M-E II 624).

Buck 66, EF 2 451, HF II 387, Lanszweert 53, Mach 368, M-E II 624, MM II 680, Гам-Ив 3 85, Pok 712, T 184, Ф II 587, Ц 259

mīkla[a] [mîkla] 'risināms uzdevums'; lš. *miñklę* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *minēt* (sk.), atv. no verba *mīt* 'atminēt, uzminēt', kas tagad vēl izloksnēs (< **minti;* sal. lš. *miñti*). Forma *mīkla* no senākas **mintlā,* kur skaņu kopa *in* > *ī, tl* > *kl* un galotnes patskanis kļuvis īss. Arh. *mīna* 'mīkla' (Für 2 229).

M-E II 641

mīkla[b] [mîkla] '(maizes) java'; lš. *minklē̃* 't. p.' Atv. no vārda *mīcīt* (sk.) saknes. Sākotnējā forma **minklā;* skaņu kopa *in* > *ī,* un galotnes patskanis kļuvis īss. Ar senāko *-in-* apv. *miņķis* 'mīkla'.

Buck 359, EF 2 454, M-E II 641

mikls; lš. *mìklas, miklùs* 'veikls, vingrs, izveicīgs, lokans'. Pamatā ide. **mei-* : **mi-* 'spiest, sist' (no kā arī *miegt,* sk.) ar *k* saknes paplašinājumā. Bijis verbs **mikt* 'spiest, sist', no kā iter. *mikāt* (apv.) 'spaidīt, sist, ņurcīt'. No pamatverba arī adj. *mikls,* sākotnēji 'spaidot, sitot padarīts mīksts, lokans'; sal. apv. *mikls* 'lokans': «mikls kuoks — kas viegli liecas, nelūst un neplīst' (M-E II 625). Citā semantiskās attīstības virzienā apv. *mikls* 'staigns' ('mukls', E-H I 813) un liter. 'mitrs'. Ar citu piedēkli apv. *mikns* 'miṭrs'. Sal. apv. *mīkne* 'mīksts laiks (ziemā)' (Für 2 227).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *mikls* < **mitls.*

Sk. arī: *mitrs.* (K)

Buck 1075, EF 2 452, L III 11, M-E II 625

mīkne 'mīksts laiks (ziemā)'— sk. *mikls.*

mīksts [mîksts], apv. *miksts;* lš. *mìnkštas,* kr. *мягкий* (ssl. *mękъkъ*), bkr. *мякки,* ukr. *м'який,* bulg. *мек,* č. *měkký,* p. *miękki* 't. p.' Pamatā ide. **menk-* 'mīcīt, saberzt' (no kā *mīcīt,* sk.). Skaņumijā **mn̥k-* > b. **mink-* > la. *mīk-,* no kā apv. *mikt* 'kļūt mīkstam' un *mikst* (tag. *(es) mīkstu*) 't. p.' No šā pēdējā ir pag. pas. divd. *mīksts,* kas adjektivējies. Nozīmes pamatā ir īpašība, kas izveidojas mīcīšanas, beršanas rezultātā. (Par nozīmju sakaru sal. a. *squash* 'saspiest': *squashy* 'mīksts, slapjš'.) Ķauz. apv. *mīkstīt* [mīkstît] 'spiest, spaidīt, burzīt', liter. *mīkstināt* [mîkstinât].

Apv. *mīksns* [î] 'mīksts': «šis kuoks stipri mīksns» (M-E II 642).

Sk. arī: *menca, miekšķēt.*

B I 463; II 440, Buck 1066, EF 2 454, L III 11, M-E II 643, Pok 730 (731), T 184, Ф III 28, Ц 277

mīkt 'kļūt mīkstam'— sk. *mīcīt, mīksts*.

mīlēt [mīlêt]; lš. *mylė́ti*, pr. *milijt* [mīlīt], narev. *mildat* [mildāt?] 't. p.'. Pamatā ide. **mēi-* : **mī-* 'maigs, mīksts, mīļš', kam ide. valodās ir daudz atvasinājumu ar dažādiem saknes paplašinājumiem un piedēkļiem. Latviešu valodā verba paralēlformas *miļot* [uô], arh. *milot* [uô]. Visas formas 17. un 18. gs. lietotas vienādā nozīmē. (G. Elgeram ir tikai *mīlot*, I 224.) Nozīmju diferencēšanās vērojama 19. gs.

Laika gaitā mainījusies verba *mīlēt* locīšana un rekcija: no 2. konjugācijas tas pārgājis 3. konjugācijā (*viņš mīlē* > *mīl;* pirmā forma vēl izloksnēs un sarunvalodā), un izzudusi verba lietošana savienojumā ar datīvu (*man mīl(ē)* 'man patīk': «Mīl kungiem zelta nauda», LD 3026).

Verbs ar paralēlformām atvasināts no adj. *mīļš* un apv. *mīls* (lš. *mýlas*), kas aizstājuši senāko *u*-celma formu; sal. lš. *mylùs*. Sal. pr. *mīls* 'mīļš', kr. *милый* (ssl. *милъ*), bkr. *мілы*, ukr. *милий* 'mīlīgs, jauks, mīļš', bulg. *мил* 'mīļš, dārgs', č. *milý*, p. *milý* 't. p.'. Atv. adj. *mīlīgs*, arh. *mīlens* (Manc I 117) 17. gs. lietoti kā vārda *mīļš* sinonīmi; G. Elgeram *mana mīliga* 'mīļā(kā)' (Elg 2 127). Vārdu *mīļš* un *mīlīgs* nozīmes diferencējušās 18. gs. (St I 166).

Piemērs ar formu *mīls*: «Māmiņa mīla, slāpe mani nomāc» (Für 2 413).

Subst. *mīlība* un *mīlestība* 16. un 17. gs. literatūrā lietoti vienādā nozīmē (abi vārdi pamīšus Cat 255 un 256; «ticiba, ceriba, miliba», Elg 2 28; bet «ticiba, ceriba, mīlestiba», Gl 4 345). Forma *mīlestība* ir izveidojusies no **mīlests* (sal. *mielasts* un kr. *милость* 'žēlastība, žēlsirdība'), kam pievienota izskaņa *-ība* laikam pēc vārda *mīlība* parauga.

Subst. *mīla* iespiestajā literatūrā pirmoreiz minēts 1768. gadā: «es tevi ieraugu un sirdsnigā mīlā turu» (L Ārste I 2). Šis vārds izveidojies no adj. *mīls*. Blakus savienojumam «mīlā turēt» (arī Lg II 195) ir «mīļā turēt» (no *mīļš*, Lg I 374). Šāds vārdu savienojums varbūt pēc «cieņā turēt» un «godā turēt» parauga no senāka «mīlā (mīļā) prātā turēt». Liter. valodā vārdu *mīla* ieviesa Rainis (1888).

Atv. *mīlnieks* 'mīļākais, piegulētājs' ir J. Alunāna jaunvārds (Al II 285), ko liter. valodā plašāk ieviesis Rainis.

Iespējams, ka bijis arī pamatverbs **milt*. Par attiecīga verba bijumu baltu valodās var spriest no narev. *mildat* (laikam: *mildāt*), kas varēja būt atvasināts no **milt* tāpat kā la. apv. *cildāt* (liter. *cilāt, cildināt*) no verba *cilt*. (17. gs. no *cilt* arī *cilāt* = *cilināt*, Lj 353; tātad iter. formas gan ar garu, gan īsu patskani saknē.)

Sk. arī: *mielot, miers*.

Bl 6 184, Buck 1111, E IV$_2$ 261, I 794, EF 2 449, KK 7 304, 29 195, L III 13, Laua 2 54, M-E II 644, Pok 711, T 174, Zinkevičius 1 16, 2 76, Ф II 622, Ц 266

milna [milna], apv. [iî^2], *milns;* lš. *milinỹs,* apv. *malinỹs* 't. p.', kr. apv. *мéлен, мéлин* 'koks, ar kuru maļot griež rokas dzirnas, milna' (*мêлен* arī 'dzirnakmens', *мéлин* arī 'mente'), p. *mlon,* s-h. *mlan* 'koks, ar kuru maļot griež rokas dzirnas', ssk. *mylna* 'dzirnavas'. Pamatā ide. **mel-* '(sa)grūst, (sa)berzt, sist, malt', no kā arī *malt* (sk.). Saknes zudumpakāpē **mḷ-* > b. **mil-*, no kā blakus verbam **milt* 'drupināt, smalcināt, malt' ar pied. *-nā-* atvasināts subst. *milna.* Vārda sākotnējā noz. 'rīks, piederums, ar ko sagrūž vai saberž graudus' → 'koks, ar kuru maļot griež rokas dzirnas': «Es savai māsiņai Liepu koka milnu taisu, Lai rociņas neiegrauž, Ik rītiņa ritinot» (LD 3488, 2).

No saknes noz. 'grūst, sist' izveidojusies vārda *milna* noz. 'resna, smaga nūja sišanai'. Folklorā pērkons met ugunīgu milnu: «Acumirklī nozvēlies garš zibens, rūcis briesmīgi, un ugunīgā milna trāpījusi lielo vīru» (LPT XIV 186). Sal. ssk. *myln* 'uguns', *mjǫlnir* 'Tora (pērkondieva) āmurs', he. *malatt* 'kāds ierocis'. No ide. **mel-* dažās valodās atvasināti arī zibens apzīmējumi: pr. *mealde* (< **meldįā*), kr. *мóлния* (ssl. *mlъnii*), bkr. *мóлоння,* ukr. *молонńя,* bulg. *мълния.*

B I 463, E IV$_2$ 258, EF 2 401, M-E II 627, Pok 716 un 722, Stang 3 37, T 168 un 177 , Гам-Ив 3 422, Ив 5 48, Ф II 595

milns 'ļoti daudz'— sk. *milzis.*

milti [mil̃ti], vsk. *milts;* lš. *miltai,* pr. *meltan* 't. p.' Pamatā ide. **mel-* '(sa)grūst, (sa)berzt, sist, malt', no kā arī *malt* (sk.). Saknes zudumpakāpē **mḷ-* > b. **mil-*, no kā bijis verbs **milt* 'drupināt, smalcināt, malt'. Šāda verba bijumu rāda apv. *miltīt* 'sist, drupināt, malt': «. .nu es tevi miltīšu smalkās druskās» (L-P VI$_1$ 379). No **milt* pag. pas. divd. *milts* ar sākotnējo noz. '(sa)drupināts, (sa)smalcināts, (sa)malts'. Divdabis substantivējies un ieguvis (dsk.) nozīmi 'sasmalcināti, samalti graudi'.

Iespējams arī cits vārda cilmes risinājums: blakus saknei **mel-* forma **miltos* (< **mḷtos*) var būt sens verbāladjektīvs ar patskaņa miju, tātad adj. **milts* blakus verbam **melt.* Sal. valoņu *blawd,* bretoņu *bleud* 'milti' no **mlātos* < ide. **mḷtos.*

No kādreiz adjektīva nozīmē lietotā *milts* atv. subst. *miltums* 'sīkums, drusciņa; miltu produkts, miltu ēdiens': «divas dienas viņš neņēma ne miltuma mutē» (M-E II 628).

Buck 361, E IV$_2$ 259, EF 2 403, M 4 53, M-E II 628, Pok 716, Варбот — Древнерусский язык, 1980 160, В. А. Дыбо — ВСЯ 1961 5 18

milzis [miĩzis], apv. [il̃]; lš. *milžinas* 't. p.' Atv. no verba *milzt* 'tūkt' (lš. *mìlžtis* 't. p.'). Pamatā ide. **melĝh-* 'tūkt' no saknes **mel-* 'liels, stiprs' (no kā la. apv. *milns* 'ļoti daudz', gr. *mála* 'ļoti'). Ide. **melĝh-* > b. **melž-* > la. *melz-*, no kā tag. *(es)*

melzu [mę̂lzu] (apv.); zudumpakāpē **mḷĝh-* > b. **milž-* > la. *milz-*, no kā *milzt, milzis.*

E I 729, EF 2 453, HF II 165, L III 12, M-E II 628 un 629, Pok 720 un 723, Чекман 126

mīna 'mīkla' — sk. *mīkla*[a].

minēt [minêt]; lš. *minėti* 't. p.', *miñti* 'atminēties, minēt, nosaukt', pr. *menisnan, (po)minisnan* 'atmiņa', kr. *мнить* 'domāt, iedomāties' (ssl. *мьнěти* 'uzskatīt, domāt, šķist'), *пóмнить* 'atcerēties', *мысль* 'doma', go. *munan* 'domāt, pieminēt', v. *mahnen* 'atgādināt, brīdināt', si. *mánati* 'piemin', gr. *mnáomai* 'atceros', lat. *meminī* 'atceros, iedomājos'. Pamatā ide. **men-* 'domāt, būt garīgi rosīgam'; zudumpkāpē **mṇ-* > b. **min-*, no kā verbs **minti* > la. apv. *mīt* 'atminēt, uzminēt', iter. *minēt.*

Vārda *minēt* dažādās nozīmes izaugušas no viena semantiskā kodola — no iešanas pa atmiņu pēdām (Jēgers). Apv. *mīt* vēsturiski ir idents ar *mīt* 'likt pēdu, soli' (sk. *mīt*[a]), piem., lai ko atcerētos, cilvēks domās min atmiņu pēdās.

Sk. arī: *manīt, mīkla*[a]*, miņa, samaņa, sumināt.*

Buck 1229, E IV_2 261 un 285, Eckert 9 61, EF 2 455, HF II 238, Jēg 4 64—68, Kl 454, L III 14, M-E II 629, MM II 583, Pok 726, T 180, W-H II 65, Варбот — Б-сл иссл 1983 102, Гам-Ив 3 473, Ив 12 172, То — Эт 1963 5—13, Ф II 633

miņa 'atmiņa, piemiņa, jausma'; lš. apv. *minià, `mynià* 'atmiņa, piemiņa', *mìnė* 'atmiņa, piemiņa; teika; domāšana, minēšana; mīkla'. Atv. no apv. *mīt* 'atminēt, uzminēt'; sal. «mīklas mīt» (E-H I 823). Verbs *mīt* ir tās pašas cilmes kā *minēt* (sk.). Forma *miņa* < **minįā;* par formu sal. *dzīt : dziņa.* Par nozīmi sal.: «nav ne ziņas, ne miņas», «viss jau mums miņā, kas izbijis» (Rainis — M-E II 630). Nozīme variēta atv-os *atmiņa, piemiņa.* Homonīmais *miņa* 'pēda' no *mīt* 'likt pēdu, soli' (sk. *mīt*[a]). Vēsturiski abi hom. *miņa* ('pēda' un 'atmiņa') ir bijuši identi: atmiņas ir pēdas apziņā (Jēgers; sal. *minēt*).

EF 2 454, Jēg 4 65, M-E II 630

mīņa 'tas, ko vienmēr mīda; staigna vieta' — sk. *mīt*[a].

mīņāt — sk. *mīt*[a].

miņģēt 'mīņāt' — sk. *micīt.*

miņķēt 'micīt', *miņķis* 'mīkla' — sk. *micīt.*

mirdzēt [mir̃dzêt]; lš. *mirgėti* 't. p.', ssk. *myrkr* 'tumsa', si. *mṛgáḥ* 'mežazvērs, gacele'. Pamatā ide. **mer-* 'mirdzēt, mirgot, dzirkstīt' ar g^u paplašinājumu. Zudumpakāpē **mṛg*^{u}*-* > *b. *mirg-,* no kā **mirgti* > la. *mirgt* (apv.) 'mirdzēt, spīdēt' un subst. *mirga.* Iter.-intens. *mirdzēt,* ar noz. niansi *mirgot* [uô], iter. un kauz. *mirdzināt.* No *mirdzēt* darināts 19. gs. jaunvārds *mirdza.*

No *mirgot* [mir̃guôt] 'spīdēt, mirdzēt, dzirkstīt' ar pārnesumu 'smalki līt, smalki viļņot'. Pēc cita uzskata (Frenkels, Pokornijs) šī nozīme no ide. **meregh-* 'mitrināt, smidzināt'. Iespējams, ka

šinī nozīmē saplūduši abu saknu refleksi (smalki viļņojot, ūdens mirgo).

Sk. arī: *margot, mirkšķināt, murgot.*

EF 2 410, L III 15, Mažiulis 6 16, M-E II 631 un 633, MM II 669, Pok 733 (734), Stang 3 36, T 182

mirga, *mirgot* — sk. *mirdzēt.*

mirgt 'mirdzēt, spīdēt'— sk. *mirdzēt.*

mirklis [mir̃klis], apv. [ir̃], *mirksnis;* lš. *mìrksnis, mirkslas* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *mirkšķināt* (sk.). Atv. no zuduša verba **mirkt* 'aizvērt acis, vienu reizi pamirkšķināt'.

B II 415, EF 2 441, L III 16, M-E II 633, Stang 3 36, T 182

mirkšķināt [mir̃kšķinât], arī [ir̃]; lš. *mirksēti* 'mirkšķināt, mirgot', kr. *мéркнуть* (ssl. *mrьknǫti*), ukr. *мéркнути* 'bālēt, tumst (piem., par debesīm, zvaigznēm)', bulg. *мр̀ъкна* 'krēslo', č. *smrknouti* 'krēslot', *mrkati* 'mirkšķināt', go. *maúrgins,* sav. *morgan,* v. *Morgen,* a. *morning* 'rīts', si. *marká* '(saules) aptumsums', arī 'iznīcība, nāve'. Pamatā ide. **mer-* 'mirdzēt, mirgot, dzirkstīt' (no kā arī *mirdzēt,* sk.) ar *k* paplašinājumu. Skaņumijā **mr̥k-* > b. **mirk-,* no kā bijis verbs **mirkt* 'aizvērt acis; vienu reizi pamirkšķināt'; sal. lš. *mérkti* 'aizvērt (acis), piemiegt (aci)'. No **mirkt* iter. (apv.) *mirkstīt, mirkstināt,* kam blakus ar līdzskaņu palatalizējumu liter. *mirkšķināt.*

Sk. arī: *mirklis.*

B II 444, EF 2 441, Kl 488, L III 16, Mach 562, M-E II 633, MM II 593, Oxf 590, P 413, Pok 733 (734), Stang 3 36, T 182, Л. Г. Невская — Симп 30, Ф II 605

mirt [mir̃t], apv. [ìr]; lš. *mir̃ti* 't. p.', kr. sar. *мерéть* (tag. *мру;* ssl. *mrěti, mьrǫ* < psl.* *merti,* **mьrǫ*), bkr. *мéрцi,* ukr. *мерéти* 'mirt, pamirt', kr. *смерть* (ssl. *sъmrьtь*) 'nāve', bulg. *мра* 'mirstu', č. *mříti,* p. *mrzeć* 'mirt', he. *mer-, mir-* 'zust, iet bojā, mirt', si. *marate, mriyáte* 'mirst'. Pamatā ide. **mer-* 'mirt'; zudumpakāpē **mr̥-* > b. **mir-,* no kā la. *mirt.* Kauz. *mirdināt, mērdēt* [ẽr, èr, êr²]. Subst. *mērglis* [èr] 'nīcējs, vārgulis', *mirla* 't. p.', *mironis* [uo].

Nozīme 'mirt' laikam izveidojusies no senākas noz. 'izzust', kas piemīt he. **mer-* (Ivanovs).

Atv. **mirtis* 'nāve' (lš. *mirtìs,* kr. *смерть* < psl. **sъmьrtь,* si. *mr̥tiḥ*) izloksnēs pārveidojies par *mirts* («līdz mirtam», E-H I 818) un *mirte* [ir̃, ìr²], kam blakus arī *mira (mir̦a).* Liter. valodā un izlokšņu lielākajā daļā tos aizstājis vārds *nāve.*

Jaunāks atv. *mirstība (: mirstīgs)* aizstājis 17. gs. lietoto *miršums* (= lat. *mortalitās,* Elg 1 505).

Narev. *mort* 'mirt' saknes vokālismā saskan ar he. *mori* 't. p.' Narev. *mard* 'cilvēks' ← 'mirstīgais'.

Sk. arī: *mēris, smirdēt.*

B I 597, Buck 286, Eckert 9 62, EF 2 457, Euler 1 55 un 129, KK 29 195, L III 17, M-E II 634, Lanszweert 26, MM II 674

un 696, T 186, Zinkevičius 1 15 un 16, 2 76 un 77, Ив 3 208, 12 174, — Б-сл иссл 1985 3—10, Ф II 602, III 685, Ц 434

misēties [misêtiês]. Atv. no verba *misēt* 'maldināt, kļūdīt', sākotneji 'maisīt', kas blakus formām *misīt, misīties* sastopams izloksnēs. Pamatā verbs **mist* 'jukt, samaisīties', kas ir tās pašas cilmes kā *mistrs* (sk.). Verbs *misēt* ir pamatverba **mist* kauzatīvs. Atv. *miseklis* 'kļūda, pārskatīšanās'.

EF 2 450, M-E II 635, Pok 714

misiņš. Aizguvums; no vlv. *missink, missing* vai vav., vh. *missinc* (v. *Messing*) 't. p.' Vārds ir Mazāzijas cilmes: gr. *Mossýnoikos chalkós* 'misiņš' nosaukts pēc Mazāzijas ziemeļaustrumu pilsētas Mosinoikas. Ar Bizantijas starpniecību vārds ģermāņu valodās aizgūts no slāvu valodām (č. *mosaz,* p. *mosiądz*).

Latviešu valodā aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc II 392, Elg 1 231, Lj 170).

EF 2 459, Kl 476, M-E II 636, Tr IV 616, Zēv 2 80, To 9 166

mist[a], tag. *(es)mītu,* 'dzīvot, uzturēties'; lš. *mìsti* 'ēst, pārtikt; dzīvot, augt', *maitìnti* 'barot, ēdināt; uzturēt', pr. *maitā* (tag. 3. pers.) 'baro', *maitātunsin* 'baroties'. Pamatā ide. **mei-th-* 'uzturēšanās vieta; uzturs, pārtika'. Iespējams, ka sakne **mei-* ir saistāma ar **mei- / *moi-*, no kuras atvasināts aitas nosaukums dažās ide. valodās (sk. *maiss*). Ide. **meith- : *mīth-* > b. **meit- : *mait- : mĭt-,* no kā verbs **mit-ti* > la. *mist.* Tag. *(es) mītu* no senākas tag. formas ar *-n-* (**mintuo*; lš. *mintù*).

Ar nozīmi 'uzturs, pārtika' saistīta verba noz. 'ēst, baroties', kas redzama apvidu lietojumā, piem.: «labi mitusi aita var gan būt krietni pasmaga» (J. Janševskis — M-E II 636). Skaidrāk šī nozīme parādās atvasinājumā (kauz.) *mitināt,* piem.: «Tas savu kumeliņu tik auzām mitināja» (Sudrabu Edžus — MVM 1902 483). Šā vārda parastāka nozīme mūsu dienās gan ir 'apgādāt ar mitekli un uzturu'. Pamatverba *mist* liter. nozīme ir 'dzīvot (kur, pie kā); dzīvot un saņemt uzturu; uzturēties'.

Pēc dažu valodnieku (Fasmers, Trautmanis) uzskata vārds saistāms ar kr. *место* 'vieta'.

Atv. *miteklis* (no pag. celma), *mītne* (no tag. celma).

Sk. arī: *maita.*

Buck 330, E IV$_2$ 256, EF 2 459, L 18, M-E II 636 un 638, Pok 715, T 185, Нерознак 51, Ф II 607, Ц 262

mist[b] 'pārstāt'— sk. *mitēties.*

mīstīt — sk. *mīt*[a].

mistrs; lš. *mìšras, mišrùs* 'jaukts, maisīts', si. *miśráḥ* 't. p.' Pamatā ide. **mei-k̑-* 'maisīt, jaukt', no kā arī *maisīt* (sk.). Zudumpakāpe **mi-k̑-* > b. **miš-* > la. *mis-*. No šās formas blakus verbam **mist* 'jukt, samaisīties' (lš. *mìšti* 'sajaukties, samaisīties') adj. **mik̑-ro-s* > b. **mišras* > la. **misras* > **misrs* > *mistrs.* Adjektīvs ar *-r-* (kā *stingt : stingrs*) un iestarpinātu *-t-* (kā vārdā *dzestrs*).

Vārda *mistrs* sākotnējā noz. 'sajaukts, maisīts'; tā saglabā-

jusies apv. adverbā *mistri* 'jaukti, maisīti'. Adjektīvs substantivējies un ieguvis noz. 'maisījums, sajaukums; jaukta labība'. No šejienes atv. *mistrot* [uô], *mistrains*.

Sk. arī: *izmisums, misēties.*

B II 218, EF 2 450, M-E II 636, MM II 640, Pok 714, T 175

mīt[a] [mīt] (tag. *(es) minu,* apv. *miņu)* 'spiest ar kāju, likt soli, pēdu'; lš. *mìnti* 't. p.', kr. *мять* (bsl. *męti*) 'mīstīt, mīcīt, mīdīt; burzīt', sč. *mieti,* p. *miąć* 'burzīt, ņurcīt, mīcīt', īru *men* 'milti', si. *carmamnáḥ* 'miecētājs' (*cárman-* 'āda', tātad ādu minējs'), gr. *matéō* 'minu'. Pamatā ide. **men-* 'mīt, saspiest'; zudumpakāpe **mn̥-* > b. **min-*, no kā verbs **min-ti* > la. *mīt,* tag. *(es) minu.*

Iter. *mīdīt, miņāt,* kam blakus ar citu noz. *mīstīt* (linus). Par nozīmi sal. kr. *мять* 'mīstīt, mīdīt'. No *mīt* arī *miņa* (< **min-įā-)* 'pēda', piem.: «no viņa ne miņas nav», «miņas dzīt», «miņas saostīt» (U I 161). Turpretim apv. *miņa* 'tas, ko vienmēr mīda; staigna vieta (u. c.)' ir atv. no *miņāt.*

Sk. arī: *mīcīt, minēt, miņa.*

B II 407, Buck 912, EF 2 454, HF 184, Jēg 4 64—68, L III 18, M-E II 648, MM I 379, Pok 726, T 185, Мельничук 1 8, Тр 6 69, Ф II 634

mīt[b] [mît] (tag. *(es) miju)* 'mainīt'; bsl. *mitě, mitusь* 'pārmaiņus'. Pamatā ide. **mei-* : **mī-* 'mainīt', no kā b. **mi-ti* > la. *mīt.* No tagadnes celma atv. *mija.*

Valodniecības termins *skaņu mija* 20. gs. 20. gadu sākumā (ZTV 2). Par šo parādību pirmais latviešu valodā rakstīja J. Neikens: «saknes skaņu pārmij (*Ablautsform*)» (Vācu valodas mācība, 2. d., 1859, 14). A. Sterstem termins «balsskaņu pārvēršanās» (Latviešu valodas mācība, 1. d., 1879, 8), J. Endzelīnam un K. Mīlenbaham sākumā «patskaņu maiņa» (E-M 1, 16).

No tās pašas saknes atv. **mei-tu-* : **mi-tu-* 'maiņa', no kā la. apv. *mietus* («zirgu mietus», M-E II 656) un *mitus* > *mits* 't. p.' No subst. *mits* atv. *mitot* [uô] 'mainīt': «Tautu meita, melnacīte, Mitosim (var.: mainīsim) gredzentiņus!» (LD 6399,5). Savukārt no *mietus* atv. *mietot* [miêtuôt] 'mainīt': «Mij, puisīti, kur tu gribi, Es ar tevi nemietošu» (TDz 43551). No šā verba atv. *mietnieks* 'mainītājs' («zirgu mietnieks», M-E II 656).

Tās pašas cilmes ir Jelgavas senākais nos. *Mitava* (v. *Mitau*); sal. apv. *mitava* 'maiņas vieta' (J. Alunāns, MV 1857 25). Šeit *mit-* ir ar senu skaņu miju *ei : i*; no saknes pamatpakāpe paralēlais pilsētas nos. *Maitau (: *Meitava)* kādā 16. gs. kartē. Lš. *Mintaujà* 'Jelgava' ar *-in-* ir jaunāka parādība.

Sk. arī: *mainīt, maisīt, pamīšus.*

Al II 264, B III 263, E III_2 49, EF 2 395, Jēg 4 64—68, L III 19, M-E II 648, Pok 710 un 715, T 176, Гам-Ив 3 754, Мельничук 1 8, Ф II 597, 600 un 628

mīt[c] 'atminēt, uzminēt' — sk. *mīkla*[a].

miteklis — sk. *mist*[a].

mitens 'atlaidens'— sk. *mitēties.*

mitēties [mitêtiês]; p. *mitrężyć* 'vilcināt'. Pamatā ide. **mei-* : **mi-* 'spiest, sist' (no kā arī *miegt,* sk.) ar *t* saknes paplašinājumā. No šās saknes verbs **mit-ti* > la. apv. *mist* 'pārstāt'. Nozīmes attīstība: 'spiest' → intr. 'kļūt mīkstam, slābam' (adj. *mitens* 'atlaidens': «mitens laiks ir vidū starp salu un atdreģi», E-H I 819) → 'atslābt; pārstāt'. No verba *mist* bijis kauz. **mitēt,* kura reil. *mitēties.* Par nozīmju sakaru sal. v. *weich* 'mīksts': *weichen* 'padoties, atkāpties', *ausweichen* 'izvairīties'.

Pēc cita uzskata (Pokornijs) vārda pamatā ir *mīt* 'mainīt'; sal.: «laiks mitas»— laiks mainās (U I 162). Tas tomēr ir cits, homonīms verbs, kas saistāms ar adj. *mitus* 'maiņa' (Endzelīns); sal. s-h. *mititi* 'mīties, paiet garām'.

Sk. arī: *mitrs, nemitīgs.*

EF 2 452, M-E II 638, Куркина — Эт 1980 183

mitrs; lš. *mitrùs* 'veikls, izveicīgs, manīgs' (← 'lokans'). Atv. no verba *mist* (< **mit-ti*) 'pārstāt', senāk 'kļūt mīkstam' (sk. *mitēties*). Nozīmes attīstība: 'mīksts, lokans' → 'valgans'. Par šādu nozīmju sakaru sk. *mikls.* Kauz. *mitrināt.*

Buck 1075, EF 2 452, L III 20, M-E II 639

mits 'maiņa'— sk. *mīt*[b]

miza; senīru *máel* 'kails, strups, bez ragiem', kimriešu *mail* 'apcirpts, sakropļots', sav. *meizan* (< **meid-*) 'griêzt', *mīza* 'ērce', *smid* 'kalējs', gr. *smīlē* 'nazis'. Pamatā ide. **(s)mei-* 'griêzt' ar *ĝ* saknes paplašinājumā (sav. *d*); skaņumijā **meiĝ-* : **miĝ-* > b. **miž-* > la. *miz-,* no kā bijis verbs **mizt* (no kā apv. *nomizt*) ar atv-iem *miza, mizot* [uô], apv. *mizāt, mizēt.* No saknes noz. 'griêzt' → 'nostrupināt'; sal. *nomizot* (apv. *nomizēt*) ne vien 'atdalīt mizu', bet arī 'kļūt strupam, neasam': «Ažam zobi nomizēja (var.: nolūzuši, nodiluši), Blīgznas mizu mizojot» (LD 15576).

Pēc cita uzskata (Zubatijs) vārds saistāms ar kr. *мезгá* 'aplieva' (ko savukārt saista ar la. *mizt*) vai (Pētersons) ar kr. *мездрá,* p. *miązdra* 'ādas iekšpuse' (kura cilme ir neskaidra). K

HF II 750, Lanszweert 4, M-E II 639 un 821, Pok 697 un 968, Ф II 593, III 29

mīzt — sk. *mēzt.*

mocīt [muõcît]; lš. *mánkyti* 'gumzīt, burzīt, lauzīt; mīdīt, spiest, mīcīt'. Pamatā ide. **menk-* 'mīcīt, saberzt' (no kā arī *mīcīt,* sk.). Skuņumijā **monk-* > b. **mank-* > la. *muok-,* no kā *mocīt* [muõcît] un atv. *mokas* [muõkas], vsk. *moka.* Vārda sakaru ar verba senākās nozīmes niansi 'spiest' rāda apv. *mokas* 'nešī' ('tas, kas spiež plecu'). Mūsdienu liter. nozīmi ietekmējis tās pašas cilmes kr. *мýчить* (skr. *мучити*) 'mocīt', *мýка* 'moka(s)'.

Pēc cita uzskata (Būga, Endzelīns, Frenkels) vārds ir aizg. no senkrievu valodas. K

B I 351, II 364, E I 105, EF 2 454 un 470, M-E II 681, Pok 730, Ф III 20

modināt [muôdinât, uõ]; lš. *mandýti* 'pārbaudīt, mēģināt', go. *mundōn* 'skatīt', *mundrei* 'mērķis', ssk. *munda* 'mērķēt, censties', sav. *menden* 'priecāties', gr. *mantháno* 'iepazīstu, uzzinu'. Pamatā ide. **mendh-* 'vērst domas uz ko, būt modram', kas izveidojies no **men-dhē-*, kur **men-* 'domāt, būt garīgi rosīgam' (no kā la. *manīt*) un **dhē-* 'likt' (no kā la. *dēt*). Skaņumijā b. *mand-* > la. *muod-*, no kā verbs *most* [muôst, muõst] (< **muod-ti*) ar refl. *mosties* [muôstiês, uõ], kauz. apv. *modīt* [muôdît] un liter. *modināt* [uô, uõ]. Subst. *nomods* [nuõmuôds], senāk arī *mods* [uô]: «moda būt» (Lg II 198).

Sk. arī: *modrs, možs.*

B I 587, Buck 270, EF 2 405, HF II 170, Kl 494, M-E II 683, P 415, Pok 730, T 168

modrs [muôdrs]; lš. *mañdras, mandrùs* 'modrs, gudrs, viltīgs, lepns, augstprātīgs', kr. *мýдрый* (ssl. *mǫdrъ*) 'gudrs, prātīgs', bulg. *мъ̀дър*, č. *moudrý*, p. *mądry* 'gudrs', sav. *muntar* 'straujš, dzīvs, modrs', v. *munter* 'spirgts, možs, jautrs'. Atv. no verba *most* [muôst] (< **muod-ti*, sk. *modināt*); **muod-ra-s* > *modrs* [uô].

17. gs. *modrs* pielīdzināts nozīmē vārdam *gudrs* (*modris* Elg I 560) un atv. *modrīgs* vārdam *mācīts* (= lat. *doctus, instructus* Elg I 557).

B II 440, Bl 6 208, Buck 272, EF 2 405, Kl 494, L III 20, M-E II 682, P 415, Pok 730, T 168, Бенвенист I 220, ВСЯ 1962 6 38, Ф II 670

mozēt [muõzêt] 'zobot, nerrot, muļķot, āzēt'. Vārds ir divējādas cilmes. 1. Tās pašas cilmes kā *mēzt* (sk.); ide. **meĝh-* : **mēgh-* : **mōgh-* 'spiest, mīcīt, glaust, ziest' > b. **muož-* > la. *muoz-*, no kā *mozēt* [uõ]. Saknes nozīme vēl atspoguļojas izloksnēs, kur *mozēt* 'grūst, stampāt; (pārn.) daudz, kārīgi, neglīti ēst'.

2. Aizg. no vācu valodas: lv. *mōsen* 'spiest, mīcīt, maisīt, ēst'.

Verba *mozēt* liter. nozīme latviešu valodā izveidojusies ar pārnesumu: '(ap)ziest, (ap)traipīt' → '(pie)muļķot'. Par šādu nozīmes pārnesumu sal. v. *anschmieren* 'notašķīt, notriept, nosmērēt' un 'piekrāpt, piemuļķot'.

Uz vārda sakaru ar *mēzt* norāda arī apv. *muižļi* 'mēsli' (Nīcā) < kuršu **muož(l)iai* (Būga). (K)

B III 211, E II 398, EF 2 444, E-H I 841, M-E II 684, Zev 2 81

možs [muôžs]. Atv. no verba *most* [uô] (< **muod-ti*; sk. *modināt*). Blakus formām **modrus* [uô], **modras* [uô] (no kā *modrs*) bijis arī adj. bez *-r-* piedēklī.—**modus* [uô]; *u*-celma adjektīviem latviešu valodā izzūdot, tos aizstājušas *o-* un *io*-celma formas **modas* [uô] (> **mods* [uô], no tā apv. *modums* [uô] 'modrums', E-H I 840) un **modias* [uô] > *možs* [uô].

B II 440, EF 2 405, M-E II 684, Pok 730, T 168

muca. Atv. no verba *mukt* (sk.): **mukiā-* > *muca*. Sākumā vārds apzīmējis (egles) klučim nomauktu cilindriskas formas mizu,

kam pielikts dibens (Jegers). Par formām *maukt* : *mukt* sal. «stabuli maukt» un līdzīgas nozīmes apv. «mucināt svilpi» (M-E II 658). Par formu sal. arī arh. *pārmuči, apmuči* apmetnis, lietus mētelis' (Für 2 250), kas saistīts ar verbiem *pārmaukt, apmaukt*.

Jeg 2 94, M-E II 657

mudīgs — sk. *mudināt*.
mūdīgs 'spēcīgs, varens'— sk. *mūžs*.
mudināt [mudinât]; lš. *mùdinti* 'dzenāt, uzmudināt', si. *módate* 'priecājas, ir jautrs', *mudita-* 'iepriecināts, jautrs', *mudrāḥ* 'priecīgs, jautrs'. Pamatā ide. **meud-* : **mŭd-* 'modrs, jautrs' no saknes **meu-* 'mitrs; mazgāt', no kā arī apv. *maut* 'peldēt' (sk.). Dienvidu apgabalos ar mitrumu un sevišķi ar lietus periodu saistās dabas atdzīvošanās un prieks; sal. si. *mudirāḥ* 'mākonis' : *mudita* 'priecīgs'. Ar spirgtumu un jautrību saistās arī peldēšanās, mazgāšanās.

No ide. **mŭd-* atvasināts b. **mud-tei/ti* > **musti* > la. **must* ar kauz. *mudīt* 'dzīt, mudināt' un liter. *mudināt*. Verba **must* bijumu rāda iter. *mustīt* (apv.) 'aptvert; veikt, spēt; darīt, steigties' un adj. *mustrs* 'mundrs, veikls'. Adjektīva paralēlforma *mudrs* (lš. *mudrùs*) un cits atv. *mudīgs*.

A. Kronvalds ieteica vārdu *mudrs* kā adj. *gudrs* sinonīmu ar niansētu nozīmi: *gudrs* = v. *klug, schlau,* bet *mudrs* = v. *weise*. Atv. *mudrība* = v. *Weisheit, mudronis* = v. *Weise* (1868, Kr I 637).

Sk. arī: *mundrs*.

B I 300 un 588, EF 2 467, L III 21, M-E II 659, MM II 693, Pok 741

mūdīt[a] 'skubināt'— sk. *mundrs*.
mūdīt[b] 'peldēt'— sk. *maut*[b].
mūdzināt 'musināt'— sk. *mudžēt*.
mūdzis, *mudzis* 'kukainis'— sk. *mudžēt*.
mudžēt; lš. *mugěti* 'drebēt, trīcēt, kustēties'. Pamatā ide. **mŭ-* kukaiņu radīto skaņu atdarināšanai (sk. *muša*). No paplašinātas saknes **mŭs-* atv. la. *muša*, apv. *mūsa*, no **mūg(h)-*— la. *mūdzis* (apv. *mudzis*), *smūdzis* 'kukainis vai siks zemākais dzīvnieks'. Sal. lš. *mudžiai* (dsk.) 't. p.', v. *Mücke*, zv. *mugga* 'ods'.

Ar atvasinājumiem darināti apzīmējumi kukaiņu pūļa (ar pārnesumu arī citu dzīvnieku un cilvēku masas) nerimtīgai kustībai: la. *mudžēt*, apv. *mudzēt;* sal. lš. *mùgė* 'liels tirgus' ← 'vieta, kur drūzmējas, kustas daudz ļaužu'. No šejienes abstrahēta noz. '(nerimtīgi) kustēties' (lš. *mugěti*) un 'kustināt' (lš. *mùginti,* pārn. 'mudināt'; sal. la. apv. *mūdzināt* 'musināt').

Verbam *mudžināt* (apv. *mudzināt*) no nozīmes 'kustināt (uz visām pusēm)' izveidojusies noz. 'sajaukt, sarežģīt (piem., dzijas pavedienus), padarīt grūti atšķetināmu'. Senāko nozīmi rāda refl.

mudžināties apv. lietojums: «bites mudžinās ap stropu» (M-E II 660).

Pec cita uzskata (Endzelīns) vārds saistāms ar *mudrs, mudināt*. Iespējams, ka saplūduši abu ide. saknu atvasinājumi; tādā gadījumā blakus ide. **meud-* (no kā *mudināt*) bijis arī **meug(h)-*.

Sk. arī: *smūdzis*. (K)

EF 2 468, E-H I 828, Kl 490, M-E II 660, III 970, Pok 752

mugura, apv. *mugara;* lš. *nùgara* 't. p.' Uz senāku kuršu **nugara* norāda aizgūtais lib. *nugār* (jumta) kore, virsotne'. Iespējams, ka vārds ir pirmside. cilmes, tātad substrāta parādība, un tā senākā nozīme ir bijusi 'uzkalns'. (Hūbšmids. Nozīmes 'mugura' un 'uzkalns, kalns' ide. valodās bieži saistās. Sal. slāvu **stьрь, *stьpa* 'mugura' un 'bezmeža augstiene, kalns', no kā kr. *степь* 'stepe', apv. 'mugura, mugurkauls'.) Sākotnēji vārds laikam bijis divas formas: **magur-* un **magul-*. No pēdējās slāvu **magūla* > kr. *могúла* (skr. *могьıла*) 'kaps', ukr. *могúла* 'smilšu uzkalns, kaps', bulg. *могúла,* p. *mogiła,* alb. *mágulë,* rum. *măgúră* (laikam no **magūla*) 'uzkalns'. Līdzīgas formas ir Rietumeiropas valodās.

No formas **magura,* asimilējoties otram patskanim, varēja izveidoties la. *mugura.* (Mancelim: *magura-kauls* Manc I 146.) Runātāju apziņā saistot vārdu ar b. **gar-* (sal. kr. *гopá* 'kalns') un vārda sākumu uztverot kā priedēkli *nu-* (lš. *nu-* 'no'), laikam izveidojies lš. *nùgara* un atbilstošais kuršu vārds. (Arī lietuviešu valodā vārds var būt kursisms.)

Par vārda *mugura* kādreizējo saistījumu ar kalnu liecina vairāki vietvārdi, piem., *Muguras kalns* (Durbē), *Mugurkalni* jeb *Kangari* (Rembatē).

17. gs. bijusi arī forma *mugrus* 'mugura' (Elg I 553), kas laikam izveidojusies no *mugurs* (Lj 171).

Pēc cita uzskata (Pokornijs, Šūsters-Ševcs) vārda pamatā ir ide. **gᵘer-* 'kalns' un forma *mugura* no *mugara* (: lš. *nugara,* Endzelīns). (K)

Buck 211, E III$_1$ 720, EF 2 510, Ket 253, Lanszweert 3, M-E II 661, Pok 477 (478), Sch-Š I 221, Г. С. Кнабе — ВЯ 1962 I 68, Тр — Эт 1981 170, Ф II 634, И. Хубшмид — Эт 1967 243

muita [muĩta]. Aizguvums; no skr., bkr. *мыто* 'nodeva, nodoklis' (kr. *мыт, мы́то* 'nodeva par vedumu'), kas savukārt no sav. *mūta* 'muitas nodeva' (v. *Maut*). Pamatā ide. **me-* 'mērīt'.

Latviešu valodā vārds aizgūts līdz 13. gs. Tas minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 220, Lj 173).

E I 110, EF 2 469, Kl 469, M-E II 662, Pok 705, Sum 163, Ф III 26

muiža [muĩža]. Aizguvums; no līb. *moizə* vai ig. *mõis* 't. p.', no kā arī kr. *мыза* 't. p.' Vārds latviešu valodā ir sens aizg. Vārdnīcās

tas minēts 17. gs. (*Manc* I 92, *muižnieks, muižaskungs* II 401 un 402; Lj 172).

Ir dažas tautasdziesmas ar vārdiem «darīt muižu», piem.: «Brāļi man muižu dara, Nelaiž mani tautiņās; Mana muiža tautiņās, Sen gatava uztaisīta» (LTD II 31). J. Endzelīns uzskata, ka te varbūt ir vārda *muiža* senāka nozīme, kas atbilst s. *moisio* 'tikko uzarta un iežogota zeme mežā'.

Buck 1327, E I 110, III_1 466, Ket 232, M-E II 662, SKES II 346, Mägiste 1591, Zeps 1 153, Ф III 23

mukls; lš. *muklùs* 't. p.', s-h. *mùkljv* 'mitrs'. Atv. no verba *mukt* (sk.) 'stigt'. No *mukls* atv. *muklājs*. Tās pašas nozīmes arī apv. *mukla,* no kā adj. *muklains*. 17. gs. *mukls* arī 'apmācies, mākoņains': «mukls laiks» (Elg 1 296).

EF 2 470, M-E II 663, Куркина — Эт 1982 17, Петлева 3 35

mūks [mũks]. Aizguvums; no ssk. *munkr* (locījumos *munk*) > d., zv. *munk* 't. p.', kam atbilst sfrī. *munik, munek,* vh. *munk*. Šie vārdi no lat. **monikus* < *monachus,* kas savukārt no gr. *monachós* 'vientuļnieks' (*mónos* 'viens, vientuļš').

Latviešu valodā vārds aizgūts 9.—12. gs., kad vēl *un* > *ū* (**munk(a)s* > *mūks*). Citos uzskatos ir Ē. Mugurevičs: vārds *mūks* «droši vien ienāca ar Baltijas somu starpniecību, taču diezin vai tas notika agrāk par 12. gs.» (Vēstis 1987, 5 14). Tomēr forma ar *ū* norāda uz agrīnu aizguvumu. Vēlāks aizg. no Baltijas somu valodām būtu saglabājis saknes *-un-* (ig. *munk,* s. *munkki*). Savukārt līb. *mūk,* ig. apv. *muuk* rāda, ka Baltijas somu valodas nosaukumu daļēji aizguvušas no latviešu valodas.

17. gs. vārdnīcās vārds minēts mūsdienu formā (*Manc* I 126, Lj 171).

No vēlāka aizguvuma laikam apv. *muncis,* kas sākotnēji varbūt 'mūka tērps', no kā izloksnēs 'labi nepieguloss apģērba gabals' (M-E II 666), 'kamzolis, vīrieša adīta jaka, bieza pašaustas drēbes (sieviešu) jaka (u. c.)' (E-H I 832). Apv. *muncis, munči* 'bērnu svārciņi, pār galvu uzmaucami' (M-E II 667) varbūt ir vienas cilmes ar *maukt, mukt* (kur tagadnes formās *-ū-* < *-un-*; sal. lš. tag. *muñka* 'mūk'). Sal. vietv. *Muncis* (mājas Lugažos un Vijciemā), *Munči* (mājas Codē, ciems Dvietē). (K)

Doo II 629, E II 451, III_1 596, Ket 237, Kl 486, Mägiste 1571 un 1587, M-E II 678, SKES 351, Vr 396, Zēv 2 319

mukt; lš. *mùkti* 'mukt; izkrist (par matiem), lobīties (par ādu)', kr. *мчáться* 'joņot, traukties, drāzties', ukr. *мчáти* (ssl. *mъčati*) 'nest; joņot, censties', sč. *mčieti* 'nest, vilkt', si. *muñcáti* 'atslābina, atbrīvo', toh. A *muk-, mok-,* B *mauk-* 'atslābt; atlaist vaļīgāk'. Pamatā ide. **(s)meuk-* 'slidens, glums; glaust, slīdēt' no saknes **meu-* 'mitrs; netīrs slapjums, mazgāt', (no kā arī *maut* 'peldēt' (sk. *maut*[b]). Šis saknes refleksi saplūduši ar tāda paša skaņējuma atv-iem no hom. saknes **meu-* 'bīdīt (nost, prom)', no kā arī apv. *maut* 'maukt, vilkt' (sk. *maut*[c]). Rezultātā

izveidojusies plaša un daudzveidīga leksikas grupa ar ļoti atšķirīgam nozīmēm.

No paplašinātās saknes **meuk-* / **mouk-* skaņumijā **muk-*, no kā b. **mukti* > la. *mukt;* tag. *(es) mūku* < **munku* (lš. *munkù*). Nozīmes attīstība: 'slīdēt' («zeķe mūk», «cirvis mūk no kāta») → 'stigt' («kajas mūk dubļos»). No 'slīdēt' un 'bīdīt' → 'aizslīdēt, vairīties' («mukt no skaļas sabiedrības») → '(slepus) bēgt' («no vilka mūk, uz lāci krīt»), kas saistās ar 'slēpties' («mūc nu aizkrāsnē!»); šīs nozīmes spilgtāk parādās atv-ā *pamukt.* Salīdzinot ar *bēgt,* verbs *mukt* ieguvis gan straujākas kustības nozīmi (kas sevišķi parādās dažos stabilos savienojumos, piem., «mūk, ko kājas nes»), gan nievājošu nokrāsu.

No saknes pamatpakāpē **mouk-* > b. **mauk-*, no kā verbs *maukt* (lš. *maũkti* 'maukt; kāri dzert'). Arh. *mauka* 'tas, ko nomauc', dsk. 'egļu mizas lubu jumtiem'; citā nozīmes attīstībā *mauka* [aũ] 'netikla sieviete' (tā jau 17. gs. vārdnīcās, Manc I 95, Lj 160). Apv. *maukls* [aû] 'lamatas': «ietiki tādā mauklā, ka ārā vairs nevari tikt» (M-E II 568). Apv. *maukna* [aũ] (arī *mauknas, mauknes* [àu], *maukni*) 'egļu mizas, ko klāj uz jumtiem zem lubām': «vasarā, kad eglēm miza atlec, tā tiek nuoluobīta lieluos palaguos, un tuos kluobj [klāj] uz lubu jumtu čukuriem; šis nuoluobītās egļu mizas sauc par mauknēm» (M-E II 568). Apv. *mauknis* [aũ] 'laiks, kad eglēm miza atlec' (E-H I 786).

Pēc cita uzskata (Trubačovs) verbs *maukt* saistāms ar kr. *мыкать* (psl. **mykati*) 'raustīt, tīrīt, sukāt (linus)' no ide. **(s)meuk-*, kam sākotnēji bijusi asas, raustošas kustības nozīme.

Sk. arī: *maut*[c], *mukls, šmaugs, šmaukt.*

Buck 768, E I 744, EF 2 418, L III 21, M-E II 568 un 663, MM II 649, Pok 743 un 744, Stang 3 51, T 189, Гам-Ив 3 143, Куркина — Эт 1982 17, Петлева 3 35, Тр 6 68, Ф III 22

muldēt [mùldêt]; lš. *mul̃dyti* 'mānīt, maldināt; klaiņot bez darba; (apv.) murgot, runāt miegā'. Pamatā ide. **mel-* '(sa)grūst, (sa)berzt, sist, malt', no kā arī *malt* (sk.). Vārds *muldēt* ir izzudušā verba **mult* 'malt' iteratīvs (sk. *mulst*). Ar pārnesumu atspoguļojot saknes semantikā ietverto riņķveida kustību ('malt'), verbs *muldēt* kādreiz nozīmējis 'klīst apkārt, maldīties', no kā izveidojusies noz. 'neprātīgi runāt' ('maldīties runā'). Uz vārda agrāko nozīmi norāda arh. *muldīt* (: lš. *mul̃dyti*) 'skriet un joņot, āleties': «es šo nakti labi esmu izmuldījies» (Für 2 233) un 'maldīties'. Apv. *muldīties* 'maldīties' (M-E II 664).

EF 2 430, Jēg I 38, L III 21, M-E II 664, Куркина 7 10, Ф III 23

mulks 'muļķīgs'— sk. *muļķis.*

mulst [mùlst]. Pamatā ide. **mel-* '(sa)grūst, (sa)berzt, sist, malt', no kā arī *malt* (sk.). Saknes zudumpakāpē **mļ-* > b. **mil-* un **mul-*. Blakus verbam *malt* ir bijis **mult* un *mulst* ar līdzīgu nozīmi. Vārda *mulst* nozīme izveidojusies no saknes semantikā

ietvertās riņķveida kustības ('malt'), tikai pārnesti — uz domām, uztveri: «man duomas ap vienu tik vienīgi mulst» (Aspazija — M-E II 665); no šejienes '(ap)reibt, (ap)jukt': «. . caur acu aizsiešanu un ātru riņķī griešanos [bluķa] nesējs arvienu ta apmulsa, ka durvīs netrāpīja, bet ar bluķi ieskrēja kādā kaktā» (A. Pumpurs. Tēvijā, [1890] 1980 26).

Pamatverbs **mult* ('malt' → 'klejot, dauzīties' → 'sajukt, mulst') vēl redzams atv-os: apv. *izmulis* 'izklaiņojies, izdauzījies, noguris' («aizmieg drīz tā, izmuluse dikti» E.Dinsbergs. Pridis un Trūte, 1860 37), *apmulis* 'sajucis, apmulsis, . muļķīgs' (M-E I 109). Arh. *apmult* 'apmaldīties' (Wagner 2).

No *mulst* kauz. *mulsināt*. Tās pašas saknes adj., subst. *mulss*.

Sk. arī: *muldēt*. (K)

EF 2 430, Jēg I 30, L III 21, M IV 76, M-E II 665, Куркина 6 17

muļa 'muļķis' — sk. *muļķis*.

muļķis [muļķis]; lš. *mùlkis* 't. p.', si. *malvāḥ* 'neapdomīgs, muļķīgs, negudrs', gr. *blā̆x* (< **mlāk-*) 'gļēvs, kūtrs, stūrgalvīgs, muļķīgs'. Pamatā ide. **mel-* '(sa)grūst, (sa)berzt, sist, malt', no kā arī *malt* (sk.); saknes zudumpakāpē **mļ-* > b. **mil-* / **mul-*, no kā bijis verbs **mult* ar līdzīgu nozīmi kā *malt* (sk. *mulst*). No šā verba atv. *muļa* (apv.) 'muļķis'; par formu sal. *gult* (*gulēt*): apv. *guļa* 'gulšņa'. (Sal. arī *muļļa* 'neveikls cilvēks, nepraša, muļķis'; sk. *muļļāt*.) Nozīmes attīstība: 'malt' → 'maldīties' (par nozīmi sal. *maldināt*) → 'mulst' → subst. 'apmulsis cilvēks' → 'cilvēks, kas nespēj orientēties, kam nav (pietiekama) saprāta'.

No **mult* darināti arī atv-i ar *-k-* : apv. adj. *mulks* («mulks cilvēks», E-H I 831) un subst. *muļķis*, kam blakus bijis arh. *mulks* 'miegamice; (cilvēks), kas staigā kā sapnī' (Lg II 200). Atv. *muļķot* [muļķuôt]. 18. gs. rakstos dsk. formas *mulki* un *mulķi*: «Mēs arīdzan neesam kādi slinkotaji jeb mulki» (LGGr 1797 4 34), « . . apreibst kā piedzēruši un paliek mulķi» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 16).

Ar vārdu *muļķis* saista arī kr. *молчать* (**mъlkěti*) 'klusēt' (laikam no senākas noz. 'būt apmulsušam'). (K)

B III 684, Buck 1218, EF 2 471, HF I 240, L III 21, M-E II 666, MM II 602, Sab 16 49, Ф II 648

muļļa — sk. *muļķis, muļļāt*.

muļļāt [muľļât] 'valstīt (kumosu mutē)'. Tās pašas cilmes kā *malt* (sk.); saknes **mel-* zudumpakāpē **mļ-* > b. **mul-* kā vārdos *muldēt, mulst*. No verba **mult* 'malt, griezt' iter. *muļļāt* 'grozīt, valstīt' (ar ekspresīvu, nievājošu *ļ* mīkstinājumu). Ar nozīmes pārnesumu *muļļāt* 'lēni, neveikli, neprasmīgi darīt', biežāk refl. *muļļāties* 'gausi, neveikli strādāt'. Apv. *muļļāt* ar senāku noz. 'maisīt, vandīt': «nemuļļā ūdeni, lai varu redzēt, kas tur dibenā!»

(M-E II 666). Subst. *muļļa* [muļļa] 'neveikls cilveks; neprašа, muļķis'. (Par citu nozimi sk. *smulēt*.)

Blakus formai *muļļāt* apv. *mulit* 'šurp turp kustinot, mēģināt izraut (piem., mietu); slinkot' (M-E II 664), *muļāt* 'pa muti viļāt' (M-E II 666).

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Tomsens, Ķetunens) vārds ir aizg. no lībiešu valodas (*mul'l'ə* 'valstīt mutē, gremot'). Taču šim vārdam nav atbilstības citās somugru valodās (Megiste), tā ka par aizg. jāuzskata lībiešu vārds. K

Ķet 233, Mägiste 1565, M-E II 666, Zeps I 154

mums — sk. *mūs*.

muncis 'kamzolis' — sk. *mūks*.

mundrs [muñdrs]; lš. *muñdras, mundrùs* 't. p.', lat. *mundus* (< **mundos*) 'tīrs, spodrs, košs'. Tās pašas cilmes kā *mudrs* (sk. *mudināt*), šā vārda paralēlforma (Būga). Forma *mundrs* varēja izveidoties ar *n* infiksu saknē; vārds šādā veidā vispārināts laikam no kursiskajām izloksnēm. Formu ar *-un-* > *-ū-* rāda apv. *mūdīt* 'skubināt' (blakus liter. *mudīt, mudināt*).

Vārda *mundrs* formu un nozīmi varēja ietekmēt v. *munter* 'spirgts, možs, jautrs'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Frenkels) *mundrs* izveidojies kontaminācijā no *mudrs* + *mandrs* (> *modrs* [uô]). (K)

B I 588, III 181, EF 2 405 un 467, L III 22, M-E II 667, T 168, W-H II 126

murdēt[a] [muřdêt, ùr, uř] 'neskaidri runāt, ņurdēt'. Tās pašas cilmes kā *murmināt* (sk.); pamatā skaņu atdarinājums. Pamatverbs **murt*, no kā atv. *murrāt, murināt*: «tekulis pieliek purnu pie aitas sāniem un murina: mur, mur, mur!» (E-H I 833) un subst. *muris* 'kaķis; cilvēks, kas neskaidri runā'.

No **murt* arī apv. *murdi* 'nesaprotama runāšana; muldēšana karsonī', kas ietekmējis vārda *murgi* nozīmi. Šie vārdi izloksnēs lietoti kā sinonīmi; sal.: «Vājums brīžam tā apņiknojas, ka cilvēks kā apmauts ir un murdos dzīvo» (L Ārste 14 54).

No **murt* arī iter. *murdēt*. (K)

M-E II 668

murdēt[b] [muřdêt, uř] 'burbuļot, mutuļot'; lš. *mùrdyti* 'gremdēt, mērcēt, bāzt; (refl.) peldēties, mīcīties pa dubļiem', kr. apv. *мурдá* 'dubļi'. Pamatā ide. **meu-* : **mū-* 'mitrs; netīrs slapjums; mazgāt' (no kā *maut*[b], sk.) ar *r* saknes paplašinājumā. Latviešu valodā vārda nozīmi ietekmējis arī hom. *murdēt*[a].

Saknes pamatnozīmi parāda apv. *murīt* 'aptašķīt, notraipīt', *murga* 'peļķe'. Ar garu saknes patskaņi *mūrīties* [mũrîtiês] 'notašķīties', arī *mūrēties*, parasti atv. *nomūrēties* 't. p.', ko bieži saista ar *mūrēt* (: *mūris*); uz citu cilmi norāda piemērs: «nu mūrējas [mũrējas[2]] kā uz lietu» (E-H I 838).

Tās pašas cilmes (tikai ar pievienotu *s-*) ir apv. *smurga* 'smurgulis; netīrumi', liter. *smurgulis* [uř], apv. [uř, ùr[2]], sar.

šmurgulis (sal. lš. *smùrglis* 'puņķi', *smur̃glius* 'smurgulis'); verbs *smurgāt* [ur̃], sar. *šmurgāt*. (K)

EF 2 472 un 850, M-E II 668, III 970, IV 87

murdi 'murgi'— sk. *murdēt*[a].

murds [mur̃ds], apv. [ur̂, ùr[2]]; ssk. *merđ*, szv. *merþi*, norv. *merd* 't. p.', gr. *mérmis* 'diegs'. Pamatā ide. **mer-* 'pīt, siet'; zudumpakāpē **mr̥-* > b. **mur-*, no kā la. **murt* 'pīt, siet'. No šā verba adj. **murds* (apv.) 'pīts' (pan formu sal. *gurt* : *gurds*), kas substantivēts; blakus liter. *murds* ir apv. *murda, murde, murdus*. Nozīmes attīstība: 'pīts priekšmets' → 'pīts grozs zivju ķeršanai' → 'īpašs zvejas piederums, tīkls'. Vārds un attiecīgais priekšmets laikam ir sens Ziemeļeiropas kultūras piederums. No skandināviešu valodām tas aizgūts arī Baltijas somu valodās (s. *merta*, ig. *mõrd*, ģen. *mõrra*, līb. *mẹ̄rda* < **mẹrta*).

Pēc cita uzskata (Tomsens, Endzelīns) la. *murds* aizgūts no igauņu vai lībiešu valodas (līb. *mur̄d*; bet to atzīst par aizg. no latviešu valodas; Ketunens).

No **murt* 'pīt, siet' apv. *murīt* 'mudžināt, sarežģīt' (M-E II 669), *muršķis* [ur̂], *murkšis*, *murkšķis* 'kas samudžināts, piem., samudžināta dzija' (M-E II 670), 'juceklis' («tāds murkšis, ka nemaz nevar atšķetināt», E-H I 834), *murkšīt* 'ievilkt pastalu auklas' (← 'režģīt'; sal. *izmurkšīt* 'atrisināt, atmudžināt': «izmurkšīt dziju», M-E I 774; *samurkšīt* 'sarežģīt, samudžināt': «Es nedošu savas dziesmas Tautiešam samurkšīt (var.: Nevienam sarežģīt)», LD 899, 1 var.), *murkšīties* 'mudžināties'. K

HF II 211, Ket 222 un 235, Mägiste 1600, M-E II 667, Pok 733, SKES 341, Zeps 1 155

murga 'peļķe'— sk. *murdēt*[b].

murgot [mùrguôt], apv. [ur̃, ur̂]; lš. *murgsóti* 'būt miegainam, aizsapņoties'. Pamatā ide. **mer-* 'mirdzēt, mirgot, dzirkstīt' ar g^{u} paplašinājumā (no kā arī *mirdzēt*, sk.). Zudumpakāpē **mr̥g*^{u}*-* > b. **mirg- / *murg-*, no kā la. apv. *murgt* 'nīkt, vārgt bez miega' un *murgs* — sākotnēji 'fantāzijas tēls, kas parādās, vārgstot bez miega'. Atv. *murgot*.

EF 2 410, E-H I 833, M-E II 669, Pok 733 (734)

murināt — sk. *murdēt*[a].

muris 'kaķis; cilvēks, kas neskaidri runā'— sk. *murdēt*[a].

mūris [mũris]. Aizguvums; no vlv. *mūre* 't. p.' (v. *Mauer*) vai vh. *muur* 't. p.', kas savukārt no lat. *mūrus* 't. p.' Pamatā ide. **mei-* 'pālis' (no kā arī la. *miets*). Latviešu valodā aizg. sastopams atvasinājuma vai salikteņa veidā daudzos 16. gs. uzvārdos, piem., *Mūrnieks* (Bl 1 215). 17. gs. vārdnīcās aizg. minēts mūsdienu formā (Manc I 123, Elg 1 234, Lj 171). Verbs *mūrīt* (Lj 171; sal. lš. *mū́ryti*), vēlāk parasti *mūrēt* (Lg II 199; vlv., vh. *muren*).

Buck 472, EF 2 472, Kl 467, M-E II 678, Pok 709, W-H I 131, Zēv 2 82

murīt[a] 'aptašķīt, notraipīt'— sk. *maurs, murdēt*[b].

murīt[b] 'mudžināt, sarežģīt'— sk. *murds*.
murīties 'notašķīties'— sk. *murdēt*[b].
murkšķēt — sk. *murmināt*.
murmināt [muȓmināt], apv. [ùr[2]]; lš. *murmėti* 'murmināt, murkšķēt; kurnēt; burbuļot', *mùrminti* 'likt (ļaut) burbuļot', *murmuliúoti* 'burbuļot, mutuļot; murkšķēt, kurnēt', kr. apv. *мормотáть* 'murmināt', slov. *mrmráti* 't. p.', v. *murmeln* 'murmināt; burbuļot, čalot', gr. *mormýrein* 'murmināt; burbuļot, urdzēt', lat. *murmurāre* 'murmināt, kurnēt'. Pamatā ide. **mur*- skaņu atdarināšanai. Vārdā *murmināt* šī sakne daļēji reduplicēta.

Tās pašas cilmes ir apv. *murmis* [uȓ] 'tas, kas stostās; ņurdētājs', *murmēt* 'klusu runāt, murmināt; stostīties; urdzēt' («dzirdēja, ka āliņģī kaut kas murm», E-H I 834), liter. *murmulis* 'tas, kas stostās; kas neskaidri runā; lempis, dumiķis'.

Bez saknes reduplikācijas *murkšķēt* [uȓ, uȓ], *murkšēt, murkstēt* 'neskaidri runāt'.

Sk. arī: *murdēt*[a].

EF 2 473, HF II 254, Kl 495, M-E II 670, T 190, W-H II 130, Ф II 656
murrāt — sk. *murdēt*[a].
muršķis, *murkšis* 'kas samudžināts, juceklis'— sk. *murds*.
mūs [mũs], apv. [mûs, mùs]; lš. *mus*. (Sk. arī *mēs*.) Ide. pers. vietn. dsk. 1. pers. ak. forma *nō̆s* 'mūs' (no kā lat. *nōs*, kr. *нас*, v. *uns* < **n̥s*) baltu valodās nav saglabājusies. Prūšu valodā **nōs* pēc citu dsk. ak. formu (varbūt pēc *stans* 'tos') parauga pārveidots par **nans* > *mans*. Austrumbaltu valodās formas pārveidotas pēc lietvārdu *u*-celma locījumu parauga. Vispirms laikam ieviesusies dsk. 2. pers. forma: blakus nom. *jū̂s* izveidots ak. **jū́ns* > la. *jūs* [jũs], lš. *jùs*. Pēc šā parauga arī dsk. 1. pers. **mū́ns* > la. *mūs* [mũs], lš. *mùs*.

Arī ģen. *mūsu, jūsu* maz vairs atgādina sākotnējās formas **nōsōn*, **u̯ōsōn*. Pēc nom. *jūs* (**i̯ūs*) parauga pārveidota ģen. ieskaņa: **i̯ū̂son* > la. *jūsu* [jũsu], lš. *jūsų*, pr. *iouson;* atbilstoši arī **nōsōn* > **nū̂sōn* > **mū̂sōn* > la. *mūsu* [mũsu], lš. *mū̂sų* (: pr. *noūson*).

Dat. *mums, jums* līdzīgā veidā no senākiem **mumus* (< **mūmus* < **nūmus* < **nōmus*; sal. pr. *noūmans*, kr. *нам*) un **i̯umus* < **i̯ūmus* (: pr. *ioūmans*) < **u̯ōmus* (: kr. *вам*).

Līdzīgi izveidojušās arī dsk. instrumentāļa un lokatīva formas.

E I 511—517, EF 2 199 un 441, M-E II 123 un 679, Pok 513 un 758, Stang I 254—257, T 110, Zinkevičius II 50—51
musināt. Tās pašas cilmes kā *muša* (sk.). Vārda sākotnējā nozīme bijusi 'sīkt (kā mušai)', vēlāk 'čukstoši runāt, murmināt'; sal. lat. *mussāre* 'murmināt, dūkt'. Šī nozīme atspoguļojas 18. gs. vārdnīcās: 'rūkt bārdā' (Lg II 200), 'čukstēt, murmināt, klusu čukstoši runāt' (St I 172). Blakus *musināt* ir bijusi arī forma *musīt* (17. gs. G. Elgeram). Teksta piemērs ar *musināt* šai

nozīmē: «. .it slepeni nu citi musina to Princu . . atgriezušu un tejupat esam» (LGGr 1797 2 110).

No skaņu verba vārds pamazām ieguvis sabiedriski politisku nokrāsu. Šī parādība vērojama jau 17. gs., bet tai vēl ir bijis lokāls raksturs; sal.: *piespiests, ne savā vaļā,* apv. *piemusīts* (Elg 1 408), *nepiespiests,* apv. *nepiemusīts* (1 273), *man(i) spiež, piespiež,* apv. *piemusi* (1 235). Kurzemē tolaik *musināt* 'maldināt': «Ko tu mani musinā? Es to labāku zin(u) nekā tu» (Für 2 234).

Vārda nozīme 'kūdīt (uz pretlikumīgu darbību, uz vardarbību)' valodā plašāk ieviesusies 19. gs. vidū, sevišķi 40. un 50. gadu nemieru laikā. Šajā nozīmē vārds sastopams 50. un 60. gadu presē, piem.: «uz nemieru musināt» (PA 1864 10 21). 70. gadu vārdnīcas atspoguļo gan vārda agrāko nozīmi (U I 165), gan tā jauno semantiku (V 1 413, 2 129).

KK 6 38, M-E II 672, Roze 1 59

muskulis[a]. Aizguvums; no v. *Muskel* 't. p.', kas savukārt no lat. *mūsculus* 't. p.' (dem. no *mūs* 'pele'). Latviešu valodā vārds aizgūts 19. gs. otrajā pusē. Tas minēts, piem., 1873. gadā: «. . muskuls, kas riņķaini izstiepjas pa abiem plakstiņiem, un caur kura savilkšanos acs top aizslēgta. Aiz šā muskuļa atrodas viena pasīksta, skrimsļam līdzīga, audu kārta» (K. Lībietis. Acs.— SDP IV 40). Līdz tam šajā nozīmē lietoti vārdi *pele* (Manc II 237; sal. pr. *peles* 'rokas muskulis'), *dzīsla* (V 1 253), *(miesas) dzīsla, sausa dzīsle* (U II 525).

Aizg. *muskulis* kļuva homonīms ar mantoto vārdu *muskulis* 'sainis, liels mezgls' (sk. *mezgls*), tāpēc šis mantotais vārds latviešu valodā gandrīz izzudis.

Kl 496, M-E II 672

muskul(i)s[b], 'sainis, liels mezgls; pinums, samudžinājums'— sk. *mezgls.*

mustavas (aušanai) — sk. *sist.*

mustīt 'aptvert, spēt, veikt'— sk. *mudināt.*

mustrs 'mundrs, veikls'— sk. *mudināt.*

mūsu — sk. *mūs.*

muša, apv. *mūsa* [mūsa]; lš. *mùsė,* apv. *musià,* pr. *muso,* kr. *мýха* (ssl. *mucha*), gr. *myīa* (< **mysi̯a*), lat. *musca* 't. p.' Pamatā ide. **mŭs-* (no saknes **mŭ-*) kukaiņu radīto skaņu apzīmēšanai. Forma *muša* < **musi̯a.*

Sk. arī: *mudžēt, musināt.*

Buck 193, E IV$_2$ 263, Eckert 9 168, EF 2 474, HF II 265, L III 22, M-E II 673, Pok 752, T 191, W-H II 133, To 10 266 un 286, Гам-Ив 3 534, Ф III 19

mušīt — sk. *sist.*

mute; lš. apv. *mùtė* 't. p.', go. **mūlō,* ssk. *mūli,* sav. *mūla,* v. *Maul* '(dzīvnieka) mute, purns', gr. *mýllon* 'lūpa', *mýō* 'aizveros (par muti, acīm)'. Pamatā dobjas skaņas atdarinājums, kas rodas,

darbinot balss saites, kad mute ir aizvērta un lūpas saspiestas. No šejienes ide. **mū-*, kas paplašinājumā ar dažādiem līdzskaņiem bija bāze gan mutes apzīmējumam, gan arī dažādu ar muti un runāšanu saistītu darbību un īpašību apzīmēšanai (piem., sav. *mutilōn* 'murmināt', gr. *mychthízō* 'zobojos', afrī. *muk* 'skūpsts').

Citas cilmes ir v. *Mund,* a. *mouth,* zv. *mun* 'mute', kuru pamatā ir ģerm. **munþa-* < **mn̥tho-* no ide. **menth-* 'košļāt, gremot'.

No vārda *mute* atv. *mutēt(ies), mutīgs.* Atv-u *mutiski* 'mutvārdos' ieteica A. Kronvalds pēc v. *mündlich* (: *Mund*) parauga (1872, Kr II 411).

Buck 228, EF 2 475, HF II 270 un 279, Kl 468 un 493, L III 23, Lanszweert 89, M II 69, M-E II 675, P 397, Pok 751

mutulis; lš. *mutulỹs* 't. p.', *mùtulas* 'mutulis, mākulis; pika'. Pamatā ir skaņu atdarinājums, kas saistīts ar vārdu *mute* (sk.): apv. *mutulis* 'tas, kas nesaprotami runā', *mutuļot* 'nesaprotami, arī daudz runāt, pļāpāt'. Ar pārnesumu šīs nozīmes attiecinātas uz strauju ūdens kustību, burbuļiem (parasti, ūdenim vāroties); sal. ar troksni, kāds rodas, burbuļiem izplūstot no vārošas biezputras. Ar vārdu *mute* saistīts arī apv. *mutulis* '(ratu) rumba'.

Vārda *mutulis* nozīme paplašinājusies, pievienojoties apv. *tumulis* nozīmei: metatēzē *tumulis* > *mutulis.* No šejienes *mutulis* '(dūmu, miglas, tvaika) vāls, kustīga masa'. Sal. apv. *tumulis* 'mutulis' (M-E IV 264), lš. *tùmulas, tumulỹs* 'mīksta pika; (dūmu, miglas) mutulis'. Šie vārdi saistīti ar la. *tumēt* 'tapt biezam (par šķidrumu), mākties' (sk. *tume*), apv. *tumuļoties* 'apmākties' (E-H II 703). (K)

EF 2 476, L III 23, M-E II 676, Schmid — Balt XX 6

muzgulis 'sainis, pinums'— sk. *mezgls.*

mūžs [mûžs]. Vārda cilme ir neskaidra. Nav skaidra arī attieksme pret atbilstošiem radu valodu vārdiem (piem., lš. *ámžius* 'mūžs, dzīve, vecums, laikmets'). Pēc F. Fortunatova domām *mūžs* saistāms ar kr. *муж* (ssl. *mǫžь*) 'vīrs', ko atvedina no ide. **man-* 'vīrs, cilvēks' (ar *g* saknes paplašinājumā, Trubačovs). Tādā gadījumā skaņumijā **mn̥-g-* > b. **mung-,* no kā **mung-i̯a-n* > **mūžan* (nek. dz.), kas pārveidojies vīriešu dz. vārdā **mūžas* > *mūžs.* Ar šādu attīstības gaitu nesaskan dem. *mūdiņš* 'mūžiņš' (apv.), tāpēc par vārda senāko formu uzskata arī **mund-i̯a-s,* saistot to ar alb. *mundjë* 'spēks' (Gavlova). Šo uzskatu balsta apv. *mūdīgs* 'spēcīgs, varens'.

17. gs. arī adj. *mūžs* 'mūžīgs': «es iešu mūžā priekā» (Firekers; sal. FBR VIII 224); no tā subst. *mūžums* 'mūžība' (Elg I 583). No subst. *mūžs* atv. *mūžīgs,* kam blakus darināts subst. *mūžība;* šie vārdi jau 16. gs. literatūrā.

No adj. *mūžs* 17. gs. atv. adv. *mūžai:* «.. tas spēks un tas gods mūžīgi mūžai» (tēvreizes tekstā 1675. g., Reiters I 14).

Par formu sal. apv. *labai* : adj. *labs*. Forma *mužai* laikam arī 17. gs. bija pareti lietojama, tāpēc J. Reiters Mateja evaņģēlija tulkojumā to aizstājis ar savienojumu *ūs mūžibas* (Reiters 2 16).

Ja vien 16. gs. rakstījums *muzige* nav kļūdains (kā adj. lasāms *mūziga*, kā adv. *mūzigi*, Cat 276 un 303), bijusi arī forma **mūzs* vai **mūzis* 'mūžs'. (K)

E I 183, EF 2 9, L III 23, M II 40, M-E II 680, Pok 700, E. Гавлова — Эт 1967 38, Тр 3 98, Ф II 670

N

naba; pr. *nabis* 'naba; (ratu) rumba', sav. *naba* (< ģerm. **nabhō-*), a-s. *nafu*, ssk. *nọf* '(ratu) rumba', sav. *nabalo* (< ģerm. **nabhalan-*), v. *Nabel*, vlv. *navel(e)*, a. *navel* 'naba', si. **nábhyam* '(ratu) rumba', *nā́bhiḥ* 'naba; (ratu) rumba; viduspunkts, pirmsākums, radniecība', ave. *nabā* 'ģimene, radniecība' (< i-ir. **nabhā-* 'naba, ģimene'), *nāfa-* 'naba', gr. *omphalós* 'naba, nabassaite; vairoga izcilnis; viduspunkts', lat. *umbilīcus* 'naba'. Pamatā ide. **nābh-* 'naba' > b. **nab-*. Izejas forma bijusi **enebh-* (Pokornijs), no kā reducēts **nebh- : nabh-*. Zudumpakāpē **ņbh-* > **ṃbh-*, no kā grieķu un latīņu formas.

Nozīmes pārnesums 'naba' → '(ratu) rumba' bijis jau tālā senatnē. Tā pēdas arī latviešu valodā: apv. *nabiņa* 'vērpjamā ratiņa detaļa' (E-H II 1). Cits nozīmes pārnesums 'naba' → 'saite, savienojums': apv. *naba* 'koks, kas savieno arkla ilksis' (M-E II 685). Šie nozīmes pārnesumi atspoguļojas arī vietvārdos, piem., vairākos tādu upju nosaukumos, kas savieno divas ūdenstilpes: par *Nabes upi* augšgalā dēvē Vitrupi, kas iztek no Riebezera un uzņem arī citu ezeru ūdeņus; *Nabe* savieno Lielupi ar Babītes ezeru augšpus Slokas; līdzīgs pamatojums arī dažu citu upju nosaukumiem. Apaļas iedobes forma raksturīga dažām *Nabas (Nabes)* pļavām. Savukārt *Nabes kalns* salīdzināms ar vairoga izliekuma izcilni (: gr. *omphalós*).

Nabas apzīmējumam ide. pirmvalodā blakus *ā*-celmam raksturīga līdzskaņa celma (*l*-celma) forma (Fisks). Vai nu no šās formas, vai ar pied. *-al-* (*-el-*) vairāki vietvārdi, starp tiem *Nabali, Nabalezers, Nabalvalks, Nabalpļava* (Dundagā), *Nabalspurvs* (Sarkanmuižā), *Nabellauks, Nabelmežs* (Popē). (Iespējama arī v. *Nabel* ietekme.)

Bartholomae 1040, Buck 250, E IV_2 263, Eckert 9 72, HF II 395, Kl 498, L III 24, Lanszweert 93, M-E II 685, MM II 135, Oxf 604, Pok 314, W-H II 814, Гам-Ив 3 817

nabags. Aizguvums; no skr. *небогъ* vai bkr. *небог(а)* 'nabadzīgs, nabags' (ssl. *nebogъ*). No slāvu valodām aizgūts arī lš. *nabãgas* 't. p.' Vārda pamatā ssl. *bogъ* 'dievs, (mantas, bagātības) sada-

litājs, piešķīrējs'. (Sal. *bagāts*.) Tātad *nebogъ* sākotnējā noz. 'tāds (tas), kam (dievs) nav piešķīris mantu'.

Latviešu valodā vārds aizgūts līdz 13. gs. Tas sastopams 16. gs. literatūrā (Cat 273, Ench 52). Vārds lietots gan kā substantīvs, gan adjektīvs (= *nabadzīgs*); sens ir atv. *nabadzība* (Manc 1 22).

Līdzīgas cilmes ir *ubags* (lš. *ùbagas* 't. p.') no skr. vai bkr. *убогъ* 'nabadzīgs, nabags' (*y-* šeit 'no, prom').

Buck 782, EF 2 477 un 1156, M-E II 685, IV 293, Sum 35, Ф IV 143, ЭССЯ II 161

nadzīgs [nadzîgs]; lš. *nagìngas* 't. p.' Atv. no *nags* (sk.).

No substantīviem atvasinātie adjektīvi ar *-īgs* norāda, ka kādam (bagātīgi) piemīt tas, ko izsaka pamatvārds (sal. *naids* : *naidīgs*). Šajā gadījumā pamatā bijušas vārda *nags* pārnestās nozīmes: 'spēks' («kam nags, tam tiesa»), 'veiklība, izmaņa' («šinīs lietās viņam ir nags»). 17. gs. un folklorā arī *naģīgs* (Für 2 237).

Par nozīmi sal. arī apv. *nagot* [uô] 'ātri iet, steigties' (M-E II 688) un kr. *наглый* 'nekaunīgs, (apv.) pēkšņs, negaidīts'.

EF 2 478, L III 24, M-E II 686, Варбот — Эт 1964 27

nagla. Aizguvums; no ssk. *nagli* 't. p.', kas vienas cilmes ar *nagl* 'nags'. Līdzīgi aizguvumi ir s. apv. *nakla*, ig. apv. *nagla* 'nagla'. Pamatā ide. **nogh-* 'nags', no kā arī la. *nags*.

Vārds latviešu valodā ir sens aizg. 17. gs. vārdnīcās forma *naglis* (Manc I 129, Elg 1 92, Lj 175), 18. gs. *nagla* (Lg II 201, St I 173). Vārda ieviešanos balstīja vlv., vh. *nagel* 'nagla'.

Atv. *naglot* [uô], apv. *naglāt* (E-H II 2).

Buck 597, Kl 501, M-E II 687, Pok 780, SKES II 369, Mägiste 1654, Vr 404, Zēv 2 82

nagot 'ātri iet, steigties' — sk. *nadzīgs*.

nags; lš. *nãgas* 't.p.', pr. *nage* 'kāja', kr., ukr., bulg. *нога́*, č. *noha*, p. *noga* (ssl. *noga*) 't. p.', ssk. *nagl* 'nags', *nagli* 'nagla, tapiņa', v. *Nagel* 'nags, nagla', si. *nakhám* 'nags', gr. *ónyx*, lat. *unguis* 't. p.' Pamatā ide. **nogh-* : **ongh-* 'nags'. Dažās valodās vārda attīstība bijusi: 'nags' → '(putna) ķetna' → '(putna — dzīvnieka — cilvēka) kāja'. No noz. 'nags' izveidojušās arī nozīmes 'tapiņa' → 'nagla'.

Izteikts uzskats, ka **nogh-* sākotnējā nozīme bijusi 'akmens' (Trubačovs; sal. pr. *nagis*, lš. *tìtnagas* 'krams'). Ticamāk tomēr, ka sākotnējā nozīme bijusi 'nags', kā to parāda arī senās valodas; noz. 'krams' varēja izveidoties sekundāri.

Sk. arī: *nadzīgs*.

Buck 245, E IV_2 263, EF 2 478, HF II 398, Kl 501, L III 24, Lanzsweert 19, Mach 401, M-E II 687, MM II 124, Pok 780, Vr 403, W-H II 818, Мейе 1 406, Тр 1 33, Ф III 78

naids [naîds], apv. *naidus*; lš. arh. *níediti* 'neieredzēt', go. *ganaitjan* 'nolamāt', *naiteins* 'gānīšana', sav. *neizzan* 'mocīt, nospiest', si.

nindati 'peļ, gāna, neieredz', *nid-, nidā-* 'negods, izsmiekls', *nindā* 'gānīšana', ave. *naēd-* 'gānīt, zākāt', arm. *anicanem* '(es) nolādu'. Pamatā ide. **neid- : *nīd-* 'pazemot, pelt' no saknes **nei-* 'zems, lejup' (no kā v. *nieder* 'zems', la. *nīkt* un apv. *nīca* 'vieta lejup pa straumi'; sal. vietv. *Nīca*). Skaņumijā **noid-* > b. **naid-*, no kā la. *naids*. No saknes zudumpakāpē **nīd-* verbs **nīd-ti* > **nīsti* > *nīst*, iter.-intens. *nīdēt* [î, ĩ].

Atv. *ienaids, (ie)naidnieks*, apv. *naidēt, naidot* [uô], liter. *naidoties* [naîduôtiês].

B II 299 un 468, Bl 6 200, Buck 1133 un 1345, EF 2 501, Fei 194, Kl 510, L III 25, M-E II 689, MM II 163, P 434, Pok 312 un 760, T 193

naidzīt 'sīkus darbus veikli strādāt; ātri, veikli skriet'— sk. *naigs*.

naigls 'jauns, tīrs; slaids, straujš'— sk. *naigs*.

naigs [naîgs]; kr. *нéга* 'maigums, glāsti; bezrūpība, tīksme', go. *hneiwan* (< **hneigwan* < **kneigᵘh-*), sav. *nīgan* 'liekties, tiekties', v. *neigen* 'liekt', lat. *nītor* (< **nīvitor* < **kneigᵘhetōr*) 'balstos; uzraušos, paceļos; rāpjos, kāpju; cenšos visiem spēkiem, pūlos'. Pamatā ide. **kneigᵘh-* 'liekt, noliekt; liekties, tiekties' ar reducētu saknes ieskaņu: **neigᵘh-* > b. **neig- : *naig-*, no kā laikam bijis la. **niegt*, saknes skaņumijā adj. *naigs* 'ātrs, veikls, mudīgs, steidzīgs; (apv.) skaists, slaids' (U I 167). Par formu un nozīmi sal. tās pašas cilmes *sniegt* : adj. *snaigs* 'slaiks'. No nozīmes 'slaiks' ('tāds, kas augstu sniedzas') → 'skaists'. Par šādu nozīmes pārnesumu sal.: «Labāk snaiga (var.: daiļa) sila priede Nekā laiskis tēva dēls» (LD 18586, 13 var.).

Blakus formai *naigs* ir apv. *naigls* 'jauks, tīrs; slaids, straujš; gatavs (ko darīt)' (U I 167).

Zudušā verba **niegt* iter. ir apv. *naidzīt* [naîdzît] 'sīkus darbus veikli strādāt' (E-H II 3), 'ātri, veikli skriet' (M-E II 689), *naigāt* 'prasīt, vēlēties, just vajadzību (pēc kā); bez vajadzības dzenāt (lopus)' (M-E II 689).

Ide. **kneigᵘh-* no saknes **ken-* '(sa)spiest, (sa)kniebt, (sa)liekt' (no kā arī *kņupt*, sk.) ar atvasināto noz. 'pūlēties, ļoti censties, steigties' (no kā *censties*, sk.; sal. lat. *cōnārī* 'saspringties, atsperties; mēģināt, pasākt'). Nozīmes attīstība: 'liekt, liekties' → 'steigties, būt veiklam' ir bieža parādība, sal. *vīt : veikt : veikls*. Par semantisko sakaru ar kr. *нéга* 'tīksme' sal. *tiekties : tikt : tīksme*.

Izloksnēs arī paralēlforma *naiks* [ài, aî²] 'ātrs, veikls, straujš' (M-E II 690), kas saistāms ar pr. *neikaut* 'staigāt'.

Citas cilmes ir hom. *naiks* 'dusmīgs, nikns; (adv.) stipri, ļoti' («Kur tie naiki suņi rēja», LD 11245; «naiki bārties», E-H II 3), kas saistāms ar adj. *nikns* (sk.).

Vārda *naigs* un ar to saistīto vārdu nozīmi varēja ietekmēt arī ide. **nei-* 'būt kustīgam, satrauktam' atv-i (sk. *nigrs*). Iespē-

jams, ka šajos vārdos saplūduši no abām saknēm atvasinātie homonīmi.

Sk. arī: *sniegt*. (K)

Fei 265, Kl 506, Mažiulis 6 147, M-E II 689, Pok 558 un 564, 608 un 761, W-H II 171, Ф III 56

naiks[a] 'dusmīgs, nikns'— sk. *naigs, nikns*.

naiks[b] 'ātrs, veikls, straujš'— sk. *naigs*.

naivot 'nievāt'— sk. *nievāt*.

naize 'nieze'— sk. *niezēt*.

nākotne [nãkuôtne]. A. Kronvalda jaunvārds *nākote* (Ms 4, 6), tad *nākatne* (: *senatne*, 1869), ko K. Valdemārs un F. Brīvzemnieks ieviesa mūsdienu formā — *nākotne* (V 1 27, 2 129). Agrāk lietotie vārdi un vārdu savienojumi *nācīgs laiks* (Elg 1 421; par formu sal. *pienācīgs*), *nākamais* (*nākošais*) *laiks* (v. *Zukunft* St II 732: «nākams laiks», bet I 174: «atnākums»), *nākamība* (V 1 27). Arī A. Kronvaldam sākumā «nākoš(ai)s laiks»: «tas gabals no laika straumes, kas vēl nau līdz mums attecējis, top nosaukts par nākošu laiku» (Mazais vācietis, 1. d., 2. izd., 1865, 73).

Gramatikas termins vispirms *nākamais laiks* (J. Neikens. Vācu valodas mācība, 1. d., 1850 38), tad *nākotne* (A. Sterste. Latviešu valodas mācība, 1. d., 1879 38).

KK 11 47, M-E II 700

nākt [nãkt]; lš. *nókti* 'nogatavoties, nobriest, ienākties, (apv.) iet, sekot; dzīties (kam pakaļ), sacensties'. Vārda cilme ir neskaidra. Izteikts uzskats (Endzelīns), ka *nākt* saistāms ar go. *nēh(a)*, sav. *nāh*, v. *nah* 'tuvs' (atbalsta Klūge, apšauba Frenkels). Tādā gadījumā *nākt* senāk bijis 'tuvoties'. Lš. *nókti* liter. nozīme ir jaunāka (sal. ar la. *ienākties* par augļiem).

Atv. *pienākums* mūsdienu liter. nozīmē jau 18.gs. (St I 174), bet *panākums* senāk 'sekas' (St I 174; V 2 156, kur tas tulkots ar kr. *вывод, результат, последствие*). Šādā nozīmē vārds lietots vēl 19. gs. beigās, piem.: «Daži gan domā, ka ikkurš notikums par sevi kāda nejauša atgadījuma panākums» (J. Kauliņš — Pūrs 1891, I 8). 20. gs. sākumā vārda mūsdienu liter. nozīme (= v. *Erfolg*, D 1 356).

Sk. arī: *nākotne*.

B III 819, Bl 6 206, Brence 1 258, Buck 643 un 695, EF 1 78, Kl 501, L III 25, Lanszweert 22, M-E II 698, P 425

nakts; lš. *naktis*, pr. *naktin* (ak.), narev. *nakt*, kr. *ночь*, bkr. *ноч*, ukr. *ніч*, bulg. *нощ* (ssl. *noštь*), č., p. *noc*, go. *nahts*, sav. *naht*, v. *Nacht*, a-s. *niht*, a. *night*, ssk. *nātt*, *nǫtt*, zv. *natt* (ģerm. **naht*) 't. p.', he. *nekut-* 'vakars', si. *nák* (ak. *náktam*) 'nakts', gr. *nýx* (ģen. *nyktós*), lat. *nox* (ģen. *noctis*) 't. p.' Pamatā ide. *nek^u-* ar pied. *-t-*. Baltu un dažās citās valodās pied. *-ti-*. Saknes skaņumijā *$nok^u ti$-* > b. **nakti-*, no kā la. **naktis* > *nakts*. Atv. *naksnīgs* (< **naktsnīgs*), *nakšņot* [uô].

B II 202, Buck 992, E IV₂ 264, 1 78, Eckert 9 28 un 197;

2 481, Fei 368, HF II 327, KK 29 195, Kl 500, L III 26, Lanszweert 97, Mach 400, Mažiulis 6 292, M-E II 690, MM II 121, Oxf 610, P 423, Pok 762, T 193, W-H II 181, Zinkevičius 1 16, 2 77, Бенвенист 1 34, Гам-Ив 3 27 un 791, Ф III 86, Ц 297

nams; lš. *nãmas* (parasti dsk. *namaĩ*), kr., bkr., bulg. *дом*, ukr. *дім*, *дом* (ssl. *домъ*), č. *dům* (ģen. *domu*), p. *dom*, si *dámaḥ*, gr. *dómos*, lat. *domus* 't. p.' Pamatā ide. **domos* / *-us* 'māja' (←'ģimene, saime', Benvenists), ko daži autori atvasina no **dem-* 'celt' (← 'salikt kopā', Pokornijs). No ide. **domos* vajadzēja būt b. **damas* > la. **dams* (kas varbūt parādās māju vārdos *Damiņi, Damenieki, Damji*), bet šāda forma — ja tā bijusi kādās vēsturiskajās izloksnēs — pilnīgi izzudusi. Baltu *d-* > *n-* šajā vārdā vai nu disimilējoties (vispirms savienojumos kā «darīt namu», arī saliktenos kā **damdaris* > *namdaris*; Endzelīns), vai arī vārds ir aizg. no irāņu valodām (ave. *nmāna* 'mītne, māja' blakus formai *dəmāna* ļauj secināt, ka bijis ir. **nam-*; Trubačovs). Pēc cita uzskata (Hemps) saknes zudumpakāpē **dṃ-* > b. **nṃ-* > **nam-*. V. Pizani: b. **namas* ir lokāla dialektāla parādība, kas izplatījusies visās baltu valodās (no rietumiem uz austrumiem).

Izteikts arī uzskats, ka la. *nams*, lš. *nãmas* nav saistāms ar ide. **domos*, bet gan ar gr. *némō* 'apdzīvoju, man pieder' (Fasmers), *nomós* 'ganības, ierādīta mītne' (Fiks, Trautmanis, sākumā arī Endzelīns); šie vārdi radniecīgi ar la. *ņemt*. Iespējams, ka baltu **dam-* > **nam-* izveidojies abu sakņu refleksu kontaminācijā.

Atv. *namiķis, namnieks* ir seni darinājumi: *namiķis* folklorā '(muižas) krāsnkuris', *namnieks* 17. gs. dokumentos 'pilntiesīgs pilsētnieks (birģeris), namīpašnieks'. Atv. *namdaris* ir J. Alunāna jaunvārds (Al II 307). (K)

Buck 457, E III_2 64, EF 2 482, Euler 1 49, Hamp 3 44, HF I 408, II 302, M-E II 692, MM I 19, V. Pisani — St B IV 50—56, Pok 198 (199), Sab 18 44—47, W-H I 369, Volteris 40, Гам-Ив 3 741, ЕСУМ II 91, Тр 7 17, Ф I 526, ЭСБМ III 142, ЭСРЯ I_5 164, ЭССЯ V 72

nāra[a] [nãra] (mitoloģiska būtne). Aizguvums; no līb. *nōra* 't. p.', kur *ō*-skaņa tuva *ā*-skaņai (**narva*, sal. ig. folkl. *narva tütar* 'ūdensjaunava').

Vārdu liter. valodai ieteica J. Alunāns: «ūdeņu meitas, ko nāras sauca» (MV 1856 23, Al II 321). Vārds plašāk ieviesies valodā ar Ausekļa dzeju (1873) un palaikam saistīts ar verbu *nirt* (sal. lš. *nãras* 'nirējs').

E-H II 7, Ket 252, M-E II 700, Zeps 1 156

nāra[b] [nãra] 'pie sienas piestiprināma dēļu guļvieta, lāva'. Aizguvums; no kr. *нáры* 't. p.', kam bieži pieskaņota la. dsk. forma *nāras*. Vārda cilme krievu valodā neskaidra. Latviešu valodā vārds aizgūts 19. gs. vai agrāk ar citu nozīmi un citā formā: *nāri* 'dēļi uz jumta aizsardzībai pret vētru' (U I 166). Par nozīmi

sal. kr. apv. *нáры* 'dēļu klājs virs durvīm; dēļu klājs starp sienu un krāsni' (СРНГ XX 140). Vārds *nāra* mūsdienu liter. nozīmē tikai 20. gs.

Vārda formu latviešu valodā (ar *ā*) vareja ietekmēt apv. *nāras* [ã] 'kokā iecirsti robi, kuros ko iestiprina notēšanai vai izurbšanai' (E-H II 8), *nāre, nārs* 'galdnieka spīles', arī cita veida amatnieka piederums: «Nārs ir bluķis ar šķērsām iecirstu ruobu; nārā liek kādu apstrādājamu kuoka gabalu, kuru ar ķīļiem saķīlē, lai tas nekustētuos. Ar nāru saspiež kuopā salīmētus dēļus» (M-E II 701). Ar noz. pārnesumu *nāre* 'ēveļsols': «viņš kruknēja uz nārēm lielā kruoga kaktā» (J. Zeibolts — M-E II 701). Šie vārdi ir aizguvumi no ģermāņu valodām. Pamatā vh. *nare, naer* [nār] 'šaurs' (sal. a. *narrow*), no kā laikam subst. 'šaura vieta, šaurums' → 'spīles', kas ar ieceļojušo amatnieku leksiku ieplūda latviešu valodā. Sal. vlv. *nāre, narwe* 'rēta' (← 'iegriezums, iecirtums'); arī latviešu valodā blakus apv. *nāre* ir *narvis* 'spīles' (M-E II 693). (Verdam 377) K

M-E II 701

nārsts [nàrsts], arh. *nārsta, nārste;* lš. *nerštas,* apv. *narštas,* kr. *нéрест,* apv. *нóрост,* ukr. *нéресть* 't. p.' Atv. no verba *nērst,* ko liter. valodā aizstājis no *nārsts* atvasinātais *nārstot* [uô]. Pamatā ide. **(s)ner-* 'griezt, vīt', no kā arī si. *nr̥tí-* 'deja, rotaļa'. Nozīmes ziņā sal. v. *Laich* 'nārsta produkti', bet senāk 'deja, rotaļa'.

Vārds *nārsts* (un *nērst*) var būt saistīts arī ar verbu *nirt* (no ide. **ner-*); laikam saplūduši abu sakņu refleksi. (K)

EF 2 494, Eckert 9 120, L III 26, M-E II 701, T 197, Ф III 65

nasks; lš. *našiaĩ* 'naski, žigli, veikli'. Atv. no verba *nest* (sk.) ar patskaņa miju kā vārdā *nasta.* Piedēklis kā vārdā *laisks (: laist).* Par nozīmi sal. *nesties* 'ātri skriet' un parunas «ko nagi nes», «ko kājas nes» ('ļoti ātri').

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds varbūt no **nagskus (: nags)* un saistāms ar *nadzīgs.* K

E II 73, M-E II 694

nāss [nãss]; lš. *nósis,* pr. *nozy* [nōsi] (varbūt divsk. nom.; Endzelīns), narev. *nasis* [nāsis] 'deguns', kr., bulg. *нос* (bsl. *носъ*), ukr. *ніс,* č., p. *nos,* a-s. *nasu* (divsk.), sav. *nasa,* v. *Nase,* a. *nose,* norv. *nos* 'deguns', *nōs* 'knābis, purns', si. *nāsā* (divsk.), lat. *nāsus* 'deguns', *nāris* (< **nāsis*) 'nāss'. Pamatā ide. **nas-* 'nāss'; *s*-celma vārds, kam dažos locījumos, arī vsk. nom., **nās-,* no kā b. **nāsis* > la. **nāsis* > *nāss.*

Daudzās valodās notikusi nozīmes maiņa 'nāss' → 'deguns', pie tam starpposms dažkārt bijusi divsk. vai dsk. forma; sal. si. divsk. *nāsā* 'deguns' (īsteni 'nāsis') un lat. *nāris* 'nāss': dsk. *nārēs* 'deguns'.

Atv. *nāsenis* fonētikā 20. gs. 20. gadu sākumā (ZTV 1). Atv.

ienāši senāk 'iesnas' (Manc I 160; «man tie ienāši it stipre gir»— ich hab seer schwer den Schnuppen, Manc II 396). 18. gs. G. F. Stenders norādija, ka *ienāsis* (vsk.) ir 'iesnas' (St I 58), bet šajā nozīmē arī «galvas grūtums» (II 520); Stenderam *ienāši* (dsk.) ir zirgu slimība («ar ienāšiem kauties», I 58). K. Harders 19. gs. sākumā diferencēja apzīmējumus: *ienāši* attiecās tikai uz zirgiem, *iesnas* — uz cilvēkiem (Wel 37); tā arī 19. gs. vārdnīcās (V 2 60 un 63, U I 63 un 65).

Buck 227, E IV_2 268, Eckert 9 48, EF 2 508, Kl 503, L I 27, Lanszweert 98, KK 29 195, M-E II 701, MM II 157, P 427, Pok 755, Stang 3 39, T 193, W-H II 143 un 145, Zinkevičius 1 16, 2 77, Гам — Balc 71, Гам-Ив 3 158 un 814, Мейе 1 406, Пр I 613, Ф III 84

nasta, apv. *nasts* (ģen. *-s*), *nesta* [ę]; lš. *naštà*. Atv. no verba *nest* (sk.) ar saknes patskaņa miju. Izejas forma laikam bijusi verbāladjektīvs (pag. pas. divd.), no kā substantīvs. Ar saknes patskaņa miju arī apv. *naši* 'saslaukas' (← 'sanestais'), *našļi* 'saslaukas; niedres'.

Eckert 9 193, EF 2 485, L III 27, M-E II 694, Маковский 110

naši 'saslaukas'— sk. *nasta*.

našļi 'saslaukas; niedres'— sk. *nasta*.

nātns [nâtns], apv. *nātens*. Tās pašas cilmes kā *nātre* (sk.), atv. no *nātne* 'nātre' un sākotnēji nozīmējis 'no nātrēm darināts'.

B II 299, EF 2 508, M III 11, M-E II 702

nātre [nâtre], apv. *nātra;* lš. *nõterė, notrẽ,* pr. *noatis* 't. p.', kr. apv. *натúна* '(kartupeļu u. c. augu) laksti', ukr. *нать* '(sakņaugu, garšaugu) lapas, laksti', č. *nat'*, p. *nać* 't. p.', v. *Nessel* (ģerm. **natilōn,* dem. no **natōn*) 'nātre'. Pamatā ide. **nāt-* 'savīt, saistīt' (Benvenists); **sen-H- : *sn-eH-* > **snā-* (no kā apv. *snāt* 'vērpt', *snāte(ne)* 'lakats, villaine, seģene'). No šās sekundārās saknes izveidojusies bāze **snāt/d-* un bez ieskaņas *s-* bāze **nāt/d-*. No šīm formām ar dažādiem piedēkļiem atvasināti senā šķiedraauga nātres nosaukumi. Latviešu valodā paralēli bijuši *r-* un *n*-celma vārdi (**nātr, *nātn*), kas vēlāk pārveidojušies *ē-* un *ā*-celma vārdos. Ka bijis arī *i*-celma vārds **nāti-* līdzīgi prūšu valodai, norāda laikam vietv. *Nātiņi,* uzvārds *Nātiņš*. No *nātne* 'nātre' atvasināts apv. *nātne, nātene* 'linu audekls; seģene, sieviešu svārki'.

Sk. arī: *nātns, niedre.*

B II 299 un 692, G. Bonfante — St B IV 127, E IV_2 267, Eckert 6 586, EF 2 508, Kl 508, L III 27, Mach 391, M-E II 702, P 431, Pok 758, Schmalstieg 2 271, T 194, Zēv 2 222, Бенвенист I 188, Тр — Эт 1963 23

nauda [naûda]; lš. *naudà* 'labums, derīgums, lietderība; īpašums', go. *niutan* 'sasniegt, iegūt, baudīt', sa. *notu, nytt,* sav. *nuz* 'lietojums, derīgums, ienākums', v. *nutzen* 'noderēt, lietot', ssk. *naut* '(liel)lops'. Pamatā ide. **neud-* 'satvert, ņemt lietošanai'

no saknes **neu-* 'izdarīt grūdienu; vicināt, māt'. Ar saknes patskaņa miju atv. **noudā-* 'labums' > b. **naudā-* > la. *nauda*. Nozīmes attīstība: 'labums' → 'īpašums' (arī 'lops, lopi kā maiņas vērtība') → 'nauda'. Par nozīmju sakaru sal. lat. *pecus* 'lops, sīklopi': *pecūnia* 'īpašums, nauda'.

B II 482 un 503, Brence I 260, Buck 773, E I 659, EF 2 487, Jēg 6 126, L III 28, M III 5, M-E II 695, Pok 768, Sanders 86, Schmalstieg 2 221, Stang 3 39, T 194

nav, sar. *nava*. Reducēts no *navaid* < *nevaid* (sk.; abas formas izloksnēs), kas aizstājis agrāko *neir(a)* (no *ir(a)*), sal. lš. *nėrà* < *neyrà* 'nav'. La. apv. *vaid* 'ir' : «Ne tai [sērdienītei] vaid pirktu svārku (var.: Ne tai bija), Ne lielā sudrabiņa» (LD 5216); «Vai tad tam cilvēkam vaid ar jel maz prāts iekšā?» (*M* 3 27). A. Bīlenšteins dzirdējis arī šā verba inf. *vaist* 'atrasties, mist' (U I 327). La. *vaid* varbūt ir sena perfekta forma, kas rada ar si. *vindáti* 'atrod, atklāj, sasniedz' (: *vidyatē* 'ir'; Endzelīns). Tā pamatā ir ide. **u̯eid-* 'saskatīt, redzēt', no kā arī la. *viest* (sk. *nevaid, viedoklis*). Sal lš. *vaidalas* 'parādība, spoks'.

G. F. Stendera «Augstas gudrības grāmatā» (1774, 3. izd. 1796) zināmā mērā atspoguļojas vārda *nevaid* formas attīstība: blakus šai pilnajai formai (St 4 86) lietota arī forma *neva* (12), ar patskaņa asimilāciju *nava* (22), un dzejā lietota arī forma *nav'* (tātad vēl ar apostrofu).

E 1 718—719, EF 2 124, M-E II 697, M 3 27, MM III 214, Pok 1125, Ив 12 77—79 un 176

nāve [nâve], apv. *nāvs* (ģen. *-s*) [à]; lš. *nõvis* 't. p.', *nõvė* 'iznīcināšana, nonāvēšana; nezināma slimība; jūgs, spaidi', pr. *nowis* 'rumpis, ķermenis, miesa', kr. apv. *нáвей, навь, нáвье* 'līķis, mironis', sč. *nav* 'kaps, elle, viņpasaule', go. *naus* (ģen. *nawis*) 'mironis', *nawis* 'miris, nedzīvs', bretoņu *naoun* 'bads' (ķeltu **novis*). Pamatā ide. **nāu-* atv. **nāu̯is*, no kā la. **nāvis* (*i*-celms), kas pārveidojies par *ē*-celma vārdu.

Ide. **nāu(s)-* arī 'laiva, kuģis' (← 'izdobts koka stumbrs'), no kā si. *nāuḥ*, ave., skitu *nāv-* 'laiva, kuģis', tadžiku *nova* 'rene', norv. *nō* 'abra, mulda (no izdobta koka)'. Iespējams, ka hom. saknes ir kopējas cilmes un to pamatā ir noz. 'koks'; sal. metatēzē si. *van-* 'koks', *vánam* 'koks, mežs'. Tādā gadījumā nozīmes attīstība bijusi divos virzienos:

1. 'koks' → '(koka) stumbrs' → 'sile, laiva, kuģis';
2. 'koks' → '(koka) stumbrs' → 'cilvēka rumpis, ķermenis' (par nozīmju sakaru sal. v. *Rumpf* 'rumpis, ķermenis' ← '(nocirsts) koka stumbrs') → 'līķis' (par nozīmju sakaru sal. kr. *труп* 'līķis' < skr. *трупъ* '(nocirsts) koka stumbrs; līķis'; vlv. *krop* 'izaugums' → 'rumpis' → 'līķis'; go. *leik* 'ķermenis, miesa' un 'līķis') → 'nāve' (par nozīmi sal. go. *dauþa* 'mironis': *dauþus* 'nāve').

Atv. *nāvēt* [nâvêt]. Apv. *nāvīt* 'nāvēt, iznīcināt', *nāvīties* '(no)mocīties'. (K)

Buck 286, E III_1 117, IV_2 268, Eckert 9 30, EF 2 509, E-H II 9, Euler 1 78 un 164, Ķl 614, L III 29, Mažiulis 6 285, M-E II 703, MM III 138, Pok 756, Stang 3 39, W-H II 148, Гам-Ив 3 419 un 825, В.И. Дыбо — ВСЯ 1961 V 13 un 25, Ив — Б-сл иссл 1985 9, Ив-То 2 68, Ф III 35, IV 109, Д. И. Эдельман — ВЯ 1982 I 44

nazis. Aizguvums; no skr. *ножь* (< **nozъ;* kr. *нож*) 'nazis'. Vārds atvasināts no saknes, ko parāda kr. apv. *нози́ть* 'pārdurt (ar ko asu)', tātad tā sākotnējā noz. 'duramais ierocis'. (Par nozīmi sal. la. *duncis : dūcis*.) Pamatā ide. **neĝh-* 'durt'.

Vārds latviešu valodā aizgūts līdz 13. gs. Tas sastopams 17. gs. vārdnīcās mūsdienu formā (Manc I 124, Für 2 238, Elg 1 521, Lj 177).

Buck 558, E I 93, M-E II 697, Pok 760, T 200, Sum 34, Тр 6 156, Ф III 80, Ц 295

ne; lš. *nè* 'ne, nē', *nẽ* 'ne, nedz', kr., bkr., ukr., bulg. *не* (ssl. *ne*), č. *ne,* p. *nie,* go. *ni* 'ne', *nē* 'nē', he. *natta* 'ne', *nāu̯i-* 'vēl ne', si. *ná* 'ne', lat. *ne-, nē* 'ne'. Pamatā ide. **ne* — teikuma negācijas partikula, kas dažās valodās (arī latviešu) kļuvusi arī par vārda negācijas rādītāju. Paralēli ide. **nē,* no kā la. *nē*. Sal. si. *a-,* gr. *ἀ-,* lat. *in-,* go. *un-* 'ne-' no ide. *n̥-;* latviešu valodā arī šās partikulas funkciju pilda patstāvīgā partikula *ne (ne-)*.

Sk. arī: *nedz*.

B I 454, E 1 479 un 549, EF 2 488, L III 29, Krahe 2 98, Lanszweert 99, Mach 392, M-E II 704 un 742, Miķelsone 1 207, MM II 120, Pok 756 (757), T 194, W-H II 150, Гам-Ив 3 385, Ив 12 41, Ф III 52

necils. Atv. no verba *cilt* (sk. *celt*), J. Endzelīna jaunvārds 20. gs. 30. gados (= kr. *скро́мный*), kas darināts pretmetā vārdam *izcils* (sk.). Vārds *izcils* no fizisku parādību raksturojuma ('uz augšu vai āru vērsts') 19. gs. beigās attiecināts uz garīgām parādībām (piem., žurnālā «Austrums»). Šāda attiecinājuma pamatā bija sens verba *izcelt(ies)* lietojums cilvēka stājas vai spēju raksturošanai (Lj 353). Šādā izpratnē darināts arī vārds *necils*.

E-H II 10, LVPV 1 42, Ozoliņš 1 76

nedabls 'indīgs (augs)'— sk. *daba*.

nedēļa [nedēļa], apv. [ê, ê²], *nedeļa, nedele*. Aizguvums; no skr. *недѣля* 'svētdiena, nedēļa' (kr. *неде́ля* 'nedēļa'). Vārda sākotnējā nozīme 'nestrādājamā diena' (kr. *де́лать* 'darīt').

Vārds latviešu valodā aizgūts līdz 13. gs. Tas sastopams 17. gs. vārdnīcās mūsdienu formā (Manc I 212, Lj 178). Latvijas austrumdaļā, kas 17. gs. bija Polijas pakļautībā, vārds lietots divās nozīmēs —'nedēļa' (p. *tydzień,* Elg 1 552) un 'svētdiena' (p. *nedziela,* 1 261).

Buck 1004, E I 98, EF 2 490, Keussler 18, Knobloch 1 271, M-E II 710, Sum 35, Ф III 57

nedz; lš. *nègi* 'vai tad', pr. *neggi* 'nedz'. Divu partikulu savienojums: *nedz* < *ne* + **dzi* < **gi*. Partikula *dz(i)* laikam arī vārdā *aridzan*.

Senākajos rakstos arī forma *neģ(i)* 1) 'vai ne': «. . neģi mums pienāktos zināt, kurš katrs amatnieks un kādā vīzē viņš tos iztaisa?» (LGGr 1797 4 28), 2) 'nezin, nez': «kad es nebūtu glabājis, neģ vēl kur vazātuos» (M-E II 714), 3) 'it kā' «neģi es to nebūtu zinājis» (U I 169).

E IV_2 265, I 698—699, EF 2 488 (489), L III 30, M-E II 711 un 714

negaiss — sk. *gaiss, laiks.*

negals; lš. *nėgalė, negalià* 'nespēks, vārgums'. Blakus ide. **gᵘel-* 'durt' (no kā *gals*) ir **g(h)el-* : **g(h)al-* 'varēt, spēt', kas baltu valodās devis formas ziņā tādus pašus refleksus: **gel-* : **gal-*. Tas laikam ir saknes **kel-* 'celt' (no kā la. *celt*) balsīgais variants; tā semantikas pamatā ir strauja rokas kustība un virziens uz augšu. Nozīmes attīstība varēja būt: 'celt' → 'būt augstam, lielam' → 'būt stipram, varenam' → 'varēt, spēt'. Sal. no šās saknes skr. *голѣмый* (psl. **golěmъ*) 'liels', kr. apv. *голя́мый* 'garš un tievs (cilvēks, dzīvnieks)', bulg. *голя́м* 'liels (augumā, apmērā, apjomā), spēcīgs, augsts, izcils', p. *golemy* 'ļoti liels', bretoņu *gallout* 'varēt', *gal* 'vara, varēšana'.

Arī baltu valodās izveidojies attiecīgais verbs ar nozīmi 'varēt, spēt' (lš. *galė́ti*) → 'vārēt' (la. *galēt*: «maizes sanests tik daudz, ka nezin(a) paši, kā galēt», M-E I 591; arī refl. *galēties* 'ņemties, daudz strādāt, nodoties, glābties').

Šajā sakarā *negals* 'posts, nelaime' (← 'nevarēšana, nespēšana'): «šuogad dārzā esuot negals ar kukaiņiem», «meitām bija negala dienas ar viņu» (E-H I 712). Iespējams, ka vārds saplūdis ar atv. no *gals* 'beigas', ja *ne-* šajā gadījumā lietots negatīvās nozīmes pastiprināšanai. K

EF 2 131, M-E II 712, Pok 351, T 77, ЭССЯ VI 202

negants [negañts]. Par vārda cilmi ir dažādi uzskati. Iespējams, ka vārds ir tās pašas cilmes kā *gandēt* (sk.). Pamatā ide. **gᵘhen-* 'sist', no kā b. **gen-* : **gan-*, verbs **ganti* > la. **gant* 'sist, pērt'. Tā pag. pas. divd. ir *gants* (apv.) 'kārtīgs, tikumīgs' (laikam no 'pērts, rāts' tādā izpratnē kā 'audzināts'): «jauna, braša, ganta [kārtīga] sieviete» (J. Janševskis — E-H II 383). Liter. valodā biežāk negatīvā forma *negants* 'nevaldāms, nikns, briesmīgs, rupjš, bargs', kas sākotnēji laikam par dzīvniekiem 'nesists', resp. 'tāds, kas nav padarīts rāms, savaldāms'. Par nozīmi sal. *rāt* 'bārt' ← 'plēst' un *rāts, rātns, nerātns.*

No adj. *negants* bijis arh. **negantāt* 'lādēt': «es negantā(ju), nolādē(ju)» (Elg 1 320).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *negants* varbūt no *negantīgs*, kas atvasināts no **neganta* < **negamta* (lš. *gamtà* 'daba') vai pārveidojies no **negands* (lš. *nėganda* 'liela bēda, nelaime, posts;

bailes, nemiers; kauns, negods'). Arī E. Frenkels saista vārdu *negants* ar *gand-*, bet tikai citas cilmes — no tās pašas saknes kā *gan* 'diezgan'. K

B III 181, EF 2 138 (139), M-E II 712

negausis — sk. *gauss*.

neģēlis [neģẽlis], apv. [ê]. Aizguvums; atv. no kr. apv. *нéдель* 'tukša, neprātīga lieta; nodarboties ar niekiem' vai *неделéц* 'tāds, kas nezina lietu' (kr. *дéло* 'lieta'), *недéлух* 'sliņķis, slaists'. Par atvasinājumu un tā nozīmi sal. la. *lieta* : *nelieta* 'mazvērtīga lieta; nieki, absurds': *nelietis*.

17. gs. *neģēlis* 'dīkdienis, nederīgs cilvēks' (Für 2 239), 19. gs. 'nederīgs cilvēks; muļķis' (U I 169), arī 'nelietis, riebīgs cilvēks' (V 2 132).

Adj. *neģēlīgs*, apv. *neģēls* [ȩ]: «netiklās un neģēlās meitas» (M-E II 715). Sal. kr. apv. *неделáха* 'nevīžīga, slinka sieviete' (СРНГ XXI 10).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds *neģēlis* no **gēl-* (no kā adv. *žēl*) vai arī *-ģēlis* no *ēverģēlis* (ar ?). K

E I 90, M-E II 714, Šm 2 48

nēģis [nẽģis]. Aizguvums; no lv. *nēgenōge* 't. p.' vai vh. *negenoge* (h. *negenoog*, v. *Neunauge* 'nēģis', no kā la. apv. *neinaugs*, *neinogs* [uo]). Ģerm. vārdu pamatā maldīgais uzskats par nēģa deviņām acīm: vlv., vh. *negen* 'deviņi' (v. *neun*), *oge, ōge* 'acs' (v. *Auge*, h. *oog*).

Latviešu valodā aizg. minēts 17. gs. dsk. formā *nēģes* (Nähģes, Lj 294). 19. gs. arī *nēģenogs* (U I 169).

EF 2 490, Kl 509, Laumane 1 146, ME II 742, Zēv 2 83

nejaušs [nejaûšs]. Samērā jauns atv. no adv. *nejauši*. Tikai šis adverbs un ne adjektīvs ir 18. un 19. gs. vārdnīcās (St I 86, U I 169, V 2 132). Adv. *nejauši* ir atv. no *jaust* (sk. *just*). Apv. *nejaušis, nejaušu*: «no nejaušu». Blakus šim savienojumam 17. gs. arī «no nejauša» (Gl 3 141), kur parādās tendence veidot adjektīvu. Forma bez negācijas *jaušs* J. Sirmajam: «kāda darbība, «jauša» vai nejauša, cerēta vai necerēta» (DL Piel 1893 148).

M-E II 104 un 717

nekārtns — sk. *kārta*.

neķītrs [neķîtrs, ĩ], apv. *neķitrs*. Aizguvums, kā pamatā skr. (bkr.) *хытръ* 'veikls, zinīgs' (kr. *хúтрый 'viltīgs, manīgs'*), no kā arī la. apv. *ķitrs* 'veikls', lš. *kỹtras* 'gudrs, viltīgs; asprātīgs, dzēlīgs; skops'. La. *neķītrs* laikam lietuviešu valodas ietekmē — nozīmes ziņā kontaminējot lš. *nekỹtras* un *netìkras* 'nepatiess, viltots; bez sirsnības, atklātības; negodīgs'. Ar lš. *kỹtras* sal. 17. gs. *ķitrs* 'skops', *ķitrīgs* 'skops, taupīgs' (Für 2 171).

Aizg. sastopams 19. gs. literatūrā ar noz. 'pretīgs, nelietīgs, ķildīgs' (U I 170). Nozīme 'ļoti netikumīgs, rupjš' izveidojusies 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā.

E I 104, EF 2 261, M-E II 389 un 719, Sum 157, Ф IV 240

nelaiķis [nelaĩķis]. Atv. no *nelaiks* 'stāvoklis, brīdis, kad vēl nav pienācis īstais (noteiktais) laiks; priekšlaiks'. Vārds *laiks* šeit ir termiņa nozīmē. Līdz ar to *nelaiķis* sākotnēji 'tas, kas pirms (vēlamā, noteiktā) laika ierodas, aiziet, mirst u. c.' (apv. 'nelaika piedzimis bērns') → 'pirms (dabiskā) laika mirušais' → 'mirušais'. Paralēli savienojumam «mans nelaiķa tēvs» arh. «mans nelaika tēvs» (St I 130), «mans tēva nelaiķis» (E-H II 14). 17. gs. arī adj. *nelaiks* 'mirušais': «nelaiks tēvs» (Für 2 196).

Pēc cita uzskata (L. Bērziņš) vārds atvasināts no adv. *nelaiki* 'kādreiz'.

L. Bērziņš — FBR VIII 211, E-H II 14, M-E II 720

nelietis [nelìetis]. Atv. no vārda *lieta* (sk.) tā senākajā nozīmē 'kas labs, derīgs, piemērots'. Tātad *nelietis* sākotnēji '(kas) nelabs, nederīgs, nepiemērots': «Ja nu tas sāls nelietis, ar ko tad taps sālīts?» (Gl 3 8), citā tulkojumā: «Bet ja tā sālis apsmok, ar ko (tad viņa) apsālīta taps» (Reiters 2 8), «. . bet, ja sāls nederīga, ar ko tad sālīs?» (Bībele, 1967 982). Ar pārnesumu izveidojusies noz. 'nelabs, nederīgs cilvēks' → 'nemorāls, ļauns cilvēks'. Atvasinājuma starpposms varēja būt adj. *neliets* 'nederīgs' (Für 2 205) pretstatā *liets* 'derīgs' («liets koks», turpat).

M-E II 722

nemitīgs [nemitîgs]. Tās pašas cilmes kā *mitēties* (sk.), atv. no verba *mist* (apv.) 'pārstāt'. Par formu sal. *krist : (pie)kritīgs*. (K)

M-E II 723

nenovīdīgs [nenùovīdîgs]. Atv. no verba *nenovīdēt* 'neatļaut, nenovēlēt': «nenovīdēt otram pat maizes gabalu (iedot)». Tas savukārt no *vīdēt,* kā pamatā ir ide. **u̯eid-* 'redzēt, saskatīt' (sk. *viedoklis*). Tā ir bijusi arī la. *vīdēt* sākotnējā nozīme; sal. apv. *vīdēt* 'neskaidri (ar pūlēm, arī tālumā) redzēt, saskatīt' (M-E IV 634).

Vairākās valodās noz. 'redzēt (kādu)' saistās ar noz. 'būt labvēlīgam (pret kādu)'; sal. la. *ieredzēt*. Šis nozīmju sakars sevišķi saistās ar attiecīgo verbu priedēkļa un nolieguma formām: lat. *vidēre* 'redzēt' un *invidēre* 'noskaust, apskaust, nenovēlēt' ('uzlūkot ar greizu skatienu'), kr. *видеть* 'redzēt' un *ненавидеть* 'ienīst, neieredzēt'; arī lš. *pavyděti* 'apskaust' (la. apv. *pavīdēt* 'ļaunu vēlēt'). Visi šie vārdi ir tās pašas cilmes kā *vīdēt*.

No nolieguma formas vai priedēkļa verbiem (piem., *novīdēt*) arī pamatverbs *vīdēt* ieguvis noz. 'novēlēt, atļaut': «Sev pašam laimi reiz vīdi!» (Aspazija. Ziedu klēpis, 1912 107)

EF 2 557, M-E IV 634, Pok 1127, W-H I 713, Ф III 63, Ц 291

nērst — sk. *nārsts*.

nest; lš. *nèšti*, kr., ukr. *нести́* (ssl. *nesti*), bulg. (tag. vsk. 1. pers.) *неса́*, č. *nésti*, p. *nieść* 't. p.', si. *náśati* 'jāsasniedz, sasniegs', *aśnóti* 'sasniedz', gr. *enegkeĩn* 'nest'. Pamatā ide. **(e)nek-* : **enk-* 'sniegt, nest' no saknes **Hen-* (> **en-*), kas redzama hetu vārdā

ḫink- 'sniegt, pieškirt'. Ide. **nek-* > b. **neś-* > la. *nes-*, no ka **nesti* > *nest*.

Iter. *nēsāt* [nẹ̄sât], kur saknes patskaņa garinājums kā *mest* : *mētāt*. Apv. *nasāt* (E-H II 5, M-E II 694), arh. *nasīt*: «. . ta [zīdaiņa] šūpošana un nasīšana nekam neder» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 17). Par formu sal. *vest* : *vadāt*, *vadīt*.

Atv. *nešļava* senāk arī 'dāvana (lai iegūtu kā labvēlību), kukulis'. Par nozīmi sal. gr. *phérō* 'nesu': *phóros* 'nodeva, meslі'. Ar garu saknes patskani *nēši* [ẽ] '(spaiņu, grozu) nesamais koks ar kāšiem', arh. *nēse* (Für 2 240), apv. *nēsas* (M-E II 742).

B II 166, Buck 707, EF 2 497, HF I 512, L III 30, Mach 396, M-E II 733, MM I 60, II 145, Pok 316 (317), T 198, Чекман 123, Ф III 67

nešpetns [nešpẹtns]. No *špetns* (apv.) 'dusmīgs, nesavaldīgs, ļauns, nejauks' (sk.), kas ir aizg. no poļu valodas. Sal. p. *szpetny* 'nejauks, riebīgs, pretīgs' (: č. *špatný*). Vārdā *nešpetns* partikula *ne-* nav pamatvārda negācijai, bet negatīvās nozīmes pastiprināšanai, tāpēc jau 18. gs. *špetns* un *nešpetns* vienādā nozīmē (St I 252). Taču dažās izloksnēs pretstatā vārdam *špetns* šis *nešpetns* ir 'labsirdīgs'.

Mach 620, M-E II 735, IV 101

nevaid 'nav', arī > *navaid*. No verba 3. pers. formas *vaid* (varbūt sens perfekts), kam pamatā ide. **u̯eid-* 'saskatīt, redzēt' → 'atrasties, būt'. Sal. tautasdziesmā: «Viena pati tautu meita Dzirā dzeltas lasījās. Ne tai vaid(i) vilka bail, Nei vanaga nosperam» (LĻDz 196).

Sk. arī: *nav*.

E III₁ 118, I 718—719, EF 2 124, E-H II 22, M-E II 738, Гам-Ив 3 339, Ив 12 68, 79 un 176

nevilšus, *neviļus* — sk. *vēlēt*[a].

nevis. Salikta saikļa pirmais loceklis *(nevis — bet)*; *ne+vis*. Liter. valodā kopš 19. gs. vidus, pie tam uzsvara maiņa: [ne·vis] > [·nevis].

M-E II 740, Miķelsone 219

nevīžot [nevīžuôt], *nevīžāt*. No verba *vīžot (vīžāt)*, kas ir aizg.: no ig. apv. *vizima* 'varēt, spēt; būt tādam, kam ir tieksme, prieks (ko darīt)' (ig. liter. *viitsima*).

Verbu *vīžot (vīžāt)* 'spēt, gribēt, pūlēties; prast, būt manīgam' («vai tad viņš kuo vīžā strādāt?», E-H II 794) biežāk lieto negatīvā formā, piem.: «Veca veca Laimes māte, Nevīžoja (var.: nespēj) kalnā kāpt; Sniedz rociņu, uzvedīšu, Liec man' ļaužu godiņā!» (LD 9282). Parasti vārdu saista ar slinkumu un neizdarību: «Caur sētiņu upe tek, Man gotiņas nedzērušas: Veca māte nespējniece, Slinkas meitas nevīžoja» (LD 6928). Atv. *nevīža, nevīžīgs*.

Aizg. minēts 17. gs. Vidzemē: «es nevīžā(ju), es laiskā(ju), es ar apnikšanu darī(ju), man apnikas darīt» (Elg I 194), adj.

nevīžams ar sin. *laisks, kūtrs* (I 259), arī *nevīžs* ar sin. *kūtrs, laisks, sliņķis* (I 194); «ar nevīžām ausīm» — ar noļukušām ausīm (I 134). Vārds minēts arī 18. gs. vārdnīcās: «viņam nevīžo» — viņš necenšas, nepūlas, viņam netīk (Lg II 391), «tas nevīžo celties» — viņam netīk celties, viņš ir par slinku celties (St I 359).

Ket 495, Mägiste 3836, M-E IV 651, SKES 1756

nīca 'vieta, kas atrodas lejpusē' — sk. *nikt*.

nicināt [nicinât]; lš. *niẽkinti* 'niecināt, nicināt, nievāt; gānīt, ķengāt'. Tās pašas cilmes kā *niecināt* (sk. *nieks*) un *nicināt* (sk. *nikt*); pamatā ide. **nei-* : **nī-* 'lejup' ar *k* saknes paplašinājumā, no kā bijis verbs **nikt*, kas saglabājies atv-ā *apnikt*. Refl. *nikties* (apv.) 'mitēties, likties mierā': «Vai tu niksies!» (E-H II 25) Verbam **nikt* varēja būt noz. 'slīdēt uz leju', no kā 'kļūt zemākam, mazvērtīgākam; zaudēt interesi, pārstāt būt aktīvam'. No **nikt* adj. *nicīgs* un kauz. *nicināt*, kas mūsdienu liter. valodā 'izturēties (pret kādu) ar necieņu, noliegt (kā) vērtību, derīgumu, būt pazemojoši nevērīgam, paust savu pārākuma apziņu; uzskatīt par nenozīmīgu, mazvērtīgu, arī nederīgu' (LLVV V 473). Folkorā verbi *nicināt* un *niecināt* ir sinonīmi: «Dzirdu savu augumiņu Tuvu, tālu nicinām (var.: niecinām)» (LD 127).

Bijis arī hom. **nikt* ar citu nozīmi, sal. lš. *nìkti* 'strauji ķerties (pie darba); (apv.) nedot miera, uzbrukt'. Šā verba refl. *nikties* (apv.) 'bāzties, mākties (virsū)': «vistas nīkas saimniecei virsū» (J. Janševskis — M-E II 744), «uodi man jau nikas virsū» (E-H II 25). Ar šo **nikt* saistīts adj. *nikns* (sk.).

FBR XII 6, M-E II 743

nīdēt — sk. *naids*.

niecināt — sk. *nieks, nikt*.

niede, *niete* 'kniede' — sk. *kniede*.

niedre [niêdre], apv. *niedra, ņiedre;* lš. *néndrė* < **nendrē*, si. *naḍáḥ* 't. p.', ave. *natha-* 'stabule'. Pamatā ide. **ned-* 'sagriezt, siet' → 'pīt' ar *n* infiksu; b. **nend-*, no kā **nendrē-* > la. *niedre*. Vārds jau baltu pirmvalodā; niedres senatnē lietotas kā pinuma materiāls. No tās pašas saknes arī lat. *nōdus* 'mezgls, cilpa', *nassa* (< **nad-sā*) 'murds', go. *nati*, v. *Netz* 'tīkls'.

Cilmes ziņā ar sakni **ned-* saistāma sakne **nāt-*, no kā *nātre* (sk.).

EF 2 493, Kl 508, L III 32, M-E II 749, MM II 127, Pok 758, W-H II 172, Меркулова 1 73

niekabīlis — sk. *bilst*.

niekkalbis [niẽkkal̃bis]. Salikteņis, kura otrā daļa no apv. *kalbēt* (*kalbīt*) 'pļāpāt, runāt'. Sal. lš. *kalbė́ti* 'runāt'. Tā pamatā ir ide. **kel-* 'saukt, kliegt, trokšņot, skanēt', no kā arī la. *cālis* (sk.). Ar *b* saknes paplašinājumā b. **kelb-* : **kalb-*, no kā la. *kalbēt*.

EF 2 207, M-E II 140 un 750, Pok 548 (549), T 114

nieks [niẽks]; lš. *niẽkas* 'nekas, neviens', k. *никто́* (ssl. *nikъto*)

'neviens', č. *nikdo,* p. *nikt* 't. p.' Vārdam ir divas nozīmes, katrai sava cilme.

1. Noz. 'nekas': «Jo tie ļaudis daudz runāja, Jo es nieka nebedāju» (LD 8476). Šajā nozīmē vārds ir salikteņis, reducējies no **niekas,* kur *nie* < *nei* 'ne' + *kas.*

2. Noz. 'kas niecīgs, nenozīmīgs, sīkums': «Neniecini, sveša māte, Es nebiju nieka bērns: Labu ļaužu, liela rada, No godīgas māmulītes» (LD 23340). Vārda nozīme uzskatāmi redzama arī savienojumā «runāt niekus». Šajā nozīmē vārds ir tās pašas cilmes kā *nikt, nicināt* (sk.).

Atv. *niecināt* var būt kā no subst. *nieks,* tā no verba *niekt,* kas 17. gs. 'padarīt par neko' (Für 2 239). Sal. lš. *néikti* 'nīcināt, vārdzināt, peļt'.

B II 433, 444, EF 2 501, Mach II 750, Pok 312 un 757, Ф III 75

niere [niẽre]. Aizguvums; no vlv. *nēre* 't. p.' (v. *Niere*). Pamatā ide. **neg^{u}h-rós* 'niere' (no kā gr. *nephrós* 't. p.'), ar pārveidojumiem ģerm. **neurian-* > sav. *nioro, niero* 'niere, pauts'.

Latviešu valodā vārds ieviesies 18. gs. beigās (*nieri* Pav 2 49, *nieres* Wel 82). Agrākais apzīmējums latviešu valodā *iksts* (sk. *īkstis*).

HF II 310, Kl 511, M-E II 751, Zēv 2 83 un 195

nievāt [niẽvât], apv. [iê^2, ìe^2]; lš. *néivoti* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *nikns* (sk.). Pamatā ide. **nei-* 'būt kustīgam, satrauktam; spīdēt' ar *u̯* saknes paplašinājumā; **neiu̯-* 'uzbrukt, nomākt', no kā lš. *neiv-*, bet la. *niev-*. No tā subst. *nieva* [iẽ], parasti dsk. *nievas,* un verbs *nievāt.* Skaņumijā apv. *naivot* [uô] 't. p.' (lš. *náivyti* 'mocīt, nogalināt').

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds saistīts ar *nīkt* (noraida Frenkels).

EF 2 479, E-H II 28, M-E II 690 un 752, Pok 313, Меркулова 4 94

niezēt [niẽzêt]; lš. *niežėti* 't. p.', ave. *naēza-* 'kāda slimība', oset. *niz* / *nez* 'slimība' (< ir. **naiza-*). Pamatā ide. **nei-ĝ-* 'niezēt' > b. **neiž-* > ab. **niež-* > la. *niez-*, no kā verbs *niezt* (St I 177) ar iter.-intens. *niezēt.* Subst. *nieze,* apv. *nieza,* skaņumijā *naiza* [aĩ, aì^2, aì^2], *naize, naizs, naizis* 't. p.' Formas ar *ai* ir vecākas (Endzelīns).

Izteiktas domas, ka *niezēt* var būt saistīts ar si. *nikșati* 'izdur', bsl. *nizati* 'izdurt', kr. *вонзи́ть* 'iedurt' (Johansons, Endzelīns; apšauba Fasmers, Frenkels).

E II 73, I 266 un 725, EF 2 502, M-E II 752, MM II 158, Абаев II 186, Ив 12 122, Гам-Ив 3 288

nīgrs [nîgrs] 'īgns, dusmīgs; pretīgs'. Tās pašas cilmes kā *nikns* (sk.). Pamatā ide. **nei-* 'būt kustīgam, satrauktam' ar *g(h)* saknes paplašinājumā; skaņumijā **neig(h)- : *nig(h)-* > b. **nig-*, no kā atv. *nigrs.* Izloksnes vārda semantika daudzveidīga, arī

'kārs, naigs'. (Dažas adj. *naigs* un ar to saistīto vārdu nozīmes saplūdušas ar adj. *nīgrs* semantiku; sk. *naigs.)* K M-E II 747

nikns; lš. *nìkti* 'strauji ķerties (pie darba); nedot miera, uzbrukt', kr. *прони́кнуть* 'iekļūt, ielauzties'. Pamatā ide. **nēik-* : **nik-* 'uzbrukt, strauji sākt' no saknes **nei-* 'būt kustīgam, satrauktam; spīdēt'. Vārds ir atv. no izzuduša verba **nikt* ar līdzīgu nozīmi kā lš. *nìkti*. (Par formu sal. *igt* : *igns.*) Tātad vārda *nikns* sākotnējā nozīme ir bijusi 'tāds, kas nedod miera, kas uzbrūk' (sal.: «nikns suns»). 18. gs. pārnests vārda lietojums: «.. brandvīns ir nikns, negants, ugunīgs un nāvīgs dzēriens» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 47).

No **nikt* refl. *nikties* (apv.) 'uzbāzties': «uodi man nīkas virsū» (E-H II 25).

Tās pašas cilmes ir apv. *naiks* 'dusmīgs, nikns' (sk. *naigs;* sal. gr. *neĩkos* 'dusmas, bāršanās, strīds'.

Sk. arī: *nievāt, nīgrs.*

Bl 6 195 un 200, EF 2 503, E-H II 24, HF II 297, Mažiulis 6 147, M-E II 690 un 744, Schmalstieg 2 270, Pok 761, T 199, Ф III 74

nīkt [nĩkt], apv. [ì, ì]; lš. *nýkti* 'zust, gaist; nīkt, nobeigties', ssl. *nicъ* 'uz priekšu nolīcis', *ničati* 'būt noliektam, saliektam', kr. *пони́кнуть* 'nolaist, nokārt, nodurt (galvu); noliekties, nolaisties (par augu)', č. *nicí* 'noliekts uz zemi', *ničiti* 'bojāt, iznīcināt', si. *nīcā* 'lejā, lejup, zemu', *nīcaḥ* 'zems'. Pamatā ide. **nei-* : **nī-* 'zems; lejup' no **en-* 'iekš' (> la. *ie-*), zudumpakāpē atv. **n-ei-*. Sal. si. *ní* 'lejā, lejup, iekšā', ave. *ni-, ny-* 'lejup'. Ar *-k-* atvasināts adverba celms, no kā vēlāk darināti arī verbi.

No adv. **nīk-* / **nīc-* 'lejup' atvasināts adj. **nīcs* 'tāds, kas atrodas lejpusē; zems' (: si. *nīcaḥ* 'zems'; sal. vietv. *Nīcgale*), no tā subst. *nīca* (arh.) 'vieta, kas atrodas lejpusē (virzoties lejup pa straumi)' (St I 181). No tā savukārt adv. *nīcan* un *nīcām* (folkl.) 'lejup'; «Tec nīcan (var.: nīcām), Daugaviņa, Nes auškan (var.: augšām) sudrabiņu!» (LD 30830, 4 var.).

Verba *nīkt* sākotnējā nozīme 'virzīties uz leju' → 'vārgt, iet bojā'. Pārejas stadiju nozīmes attīstībā raksturo folkloras *nīkt* 'kļūt mazam, niecīgam': «Ērglis paņem pūsli, tura vēršiem priekšā, un kurš [vērsis] nāk, tas iznīkst, kurš nāk, tas iznīkst, kamēr visi pūslī iekšā» (Džūkstes pasakas, 1980 72). No 'vārgt' → 'pavadīt laiku bezdarbībā, garlaicībā, arī nepatikā'. Kauz. *nīcināt* (lš. *nykinti* 't. p.'), parastāks atv. *iznīcināt*. 17. gs. J. Langijs verbam *nīcināt* min sin. *niecināt* un *nievāt* ar skaidrojumu 'iznīcināt, nicināt, mazināt' (Lj 178).

Paralēlas formas b. **nīk-* : **neik-* > la. *niek-*, no kā zudušais verbs **niekt* 'kļūt zemam' → 'kļūt mazam, niecīgam' (lš. *néikti* 'niecināt, vārdzināt, pelt') ar kauz. *niecināt* (lš. *niẽkinti, níekinti*

'niecināt, nicināt, nievāt; zākāt, gānīt, ķengāt'). 17. gs. *niekt* arī trans. 'padarīt par neko' (Für 2 239).

No *nīc-* vietvārdi *Nīca* (upe — Bārtas lejasgals un ciems pie tā, arī ciems Puzē, pļava), *Nīce, Nīcgale, Nīcgaļi, Nīčurga* u. c. Ar pirmatnējo *nī-* vietv. *Nīgale, Nīgrande* (kur *-grande* laikam saistāms ar vārdiem *grodi, grida*), *Nīkrāce, Nītaure, Nīzere* (< **Nī-ezere*).

Sk. arī: *naids, nicināt, nieks.*

Buck 757, E III_1 438, EF 2 479, H-Š 1 124, Mach 399, M-E II 745 un 747, MM II 157 un 171, Pok 312, T 198, W-H II 171, Ф III 75

nikties — sk. *apnikt.*

niķis. Aizguvums; no lv. *nükk(e)* 'slēpts ļaunums, viltība, nedraudzīga attieksme' vai v. *Nücke* 'untums'. Pamatā ide. **ken-* : **knei-* 'liekt, liekties', no kā arī la. *(sa)kņupt.* Vārda sākotnējā noz. 'spējš, negaidīts galvas rāviens uz augšu, uz priekšu (kā zirgiem)'.

Latviešu valodā aizg. ieviesies 19. gs., arī atv. *niķīgs, niķoties* (V 1 198, 2 135, U I 172).

Doo II 664, Kl 516, M-E II 744, Pok 608, Zēv 2 83

nirt [nìrt], apv. [ir̃, ir̂]; lš. *nìrti* (tag. *nỹra*) 'nirt, peldēt, bēgt', *nérti* (tag. *nẽria*) 'nirt; gremdēt, peldēt; ātri iet, skriet', kr. *нырять*, ukr. *нéрти* 'nirt', kr. *норá* 'ala', apv. *нор* 'atvars'. Pamatā ide. **ner-* 'nirt, slēpties; ala'; zudumpakāpē **nr̥-* > b. **nir-*, no kā **nirti* > *nirt* un *nira* 'kāds ūdensputns'.

Atv. *iznirelis* ir J. Endzelīna jaunvārds 20. gs. 30. gados (Ozoliņš 1 77).

E III_2 249, EF 2 495, L III 33, M-E II 745, Pok 766, Ил-Св 1 117, Ф III 65, 82 un 91

nīst — sk. *naids.*

nīt '(sviestu) kult' — sk. *sviests.*

nītis [nĩtis], vsk. *nīts,* 'aušanas piederums', apv. *nītes;* lš. *nýtis* (ģen. *-ies*) 't. p.', kr. *нить* 'pavediens', *нúтка* 'diegs', apv. *нúта* 'aušanas piederums', bkr. *ніць*, ukr. *нить*, bulg. *нúта*, č. *nit,* p. *nić* 'diegs, pavediens', go. *nēþla,* v. *Nadel* 'adata'. Pamatā ide. **(s)nē-* / **(s)nēi-* 'rīkoties ar pavedienu'; skaņumijā atv. **nīt-*, no kā b. **nītis* > la. *nīts.* Verbs *nītīt (nītēt).*

Saknes skaņumijā arī ide. **(s)nāt-* 'savīt, saistīt', no kā la. apv. *snāt* 'vērpt' (sk. *nātre*).

Alsupe 132,—Dial I 166, EF 2 505, Kl 501, Mach 399, M-E II 748, Pok 973, T 199, Откупщиков — Balt XXIV 18, Ф III 76

no [nùo], apv. *nu;* lš. *nuõ* 't. p.', pr. *no,* kr., ukr. *на* (ssl. *na*), č., p. *na* 'uz'. Pamatā ide. **nō* : **nā* 'uz'. Latviešu un lietuviešu prievārdu nozīme laikam izveidojusies no savienojuma ar ablatīvu (Endzelīns).

E I 429 un 580, IV_2 266, 1 661, EF 2 511, Mach 387, Nītiņa 99, T 200, Ф III 33

nodrūgt 'nosalt līdz tricēšanai' — sk. *drudzis*.
nogandināt 'nomocīt' — sk. *gandēt*.
noglenst 'ieraudzīt, uztvert' — sk. *galoda*.
nojume — sk. *jumts*.
nokrišņi — sk. *krist*.
noma [nuõma], apv. [uô]; lš. *núoma* 't. p.' Pamatā ide. **nem-*, no kā arī *ņemt* (sk.). Skaņumijā **nom-* : **nōm-* > ab. **nuom-*, no kā la. *noma* [uo]. Vārda sākotnējā noz. 'nodeva'. Sal.: «Visi koki nomu (var.: gobu 'nodevu') deva, Priede, egle vien nedeva, Priede, egle, tā bagāta, Tā nodeva pavasar(ā)». (LD 2821).

Tās pašas cilmes skr. *намъ, намо* 'procenti, uzvija', kas figurē Novgorodas 11.—13. gs. dokumentos (tāšu rakstos). 14.—15. gs. dokumentā *даи* . . *изо нама* 'dod nomā' (kur *изо* 'par'), tātad konstatējama vārda nozīmes maiņa tāpat kā latviešu valodā.

Rietumlatvijā vārdu *noma* aizstāja aizg. *īre, rente*, un 17.—19. gs. šo mantoto vārdu pazina g. k. Zemgalē un Kurzemē (Manc II 374, Lj 181, Lg I 389, U I 173), bet ar 19. gs. likumu tulkojumiem (g. k. A. Stērstes redakcijā) vārds *noma* kļuva par visā latviešu valodā lietojamu terminu (sal. RLB KV III 2938). (K)

Buck 812, EF 2 512, L III 34, M-E II 815, Pok 764, To — Эт 1963 256, Я-З 166—168

nomūrēties 'notašķīties' — sk. *murdēt*[b].
nopietns [nuõpiêtns], apv. [ùo-ìe[2], uô-iê[2]]. Vārdu saista ar la. *piets* (sk.), kas ir tās pašas cilmes kā *pīt*. Piets ir priekšmeta resnākā, izturīgākā daļa (parasti cirvim), un no šejienes var būt izveidojusies vārda *nopietns* noz. 'tāds, kas nemainās, noturas vienāds' (U I 175) → 'apzinīgs, pamatīgs; tāds, kas nav pavіršs, jautrs'.

Pēc cita uzskata (Blese) vārda nozīme izveidojusies sakarā ar pr. *pentis* 'papēdis', un *nopietns* ir «kas ko dara no pašiem pamatiem, pašiem papēžiem» (RKr XXIII a, 220).

Mūsdienu liter. nozīmē vārdu valodā ieviesis J. Alunāns, paskaidrodams: «Nopietns cilvēks ir tāds cilvēks, kas maz runā, bet jo vairāk klausās un, smieklus dzirdēdams, nesmejas . . Nopietni ko darīt — ne vārdu sakot un bez mitēšanās ko darīt». (Dziesmiņas, 1856 41) Šajā nozīmē vārdu lietojis arī A. Kronvalds (v. 'ernst, wichtig, genau', U I 175); ar viņa doto skaidrojumu vārda lietošanu liter. valodā veicināja Neikena un Ulmaņa vārdnīca (arī U II 258).

Iespējams, ka vārda *nopietns* tapšanā starpposms bijis apv. *pietis* 'ietiepīgs, stūrgalvīgs cilvēks' (Mag XIII_2 46, U I 196), kas atvasināts no *piets* («stūrgalvīgs kā piets», t. i., neizkustināms, negrozīgs savos uzskatos), no kā **pietns* un *nopietns* sākotnēji tāda cilvēka raksturošanai, kas ir ietiepīgs, nemainīgs savos uzskatos. J. Alunāns šo nozīmi variējis, lai tulkotu v. *ernst*. Viņa veidots atv. *nopietnīgs*. (K)

Bl 6 220, EF 2 571, M-E II 829

nora [nuõra]. Vārds izveidojies kontrakcijā no *no-ara* [nuõ-ara], kur *ara* no *art* (sk.). Sākotnēji 'tīrumos galīgi izmantota, noplicināta («noarta») zeme', no kā mūsdienu liter. nozīme —'atmatā atstāta zeme; sausa, nocietējusi, liesa zeme, apaugusi ar niecīgu zāli un retiem kokiem vai paegļu un citiem krūmiem' (LKV XV 29217).

E I 155, M-E II 836

noskrandis, *noskrendis* — sk. *skranda.*

noskritis 'ļoti apdilis, nodilis — sk. *skriet.*

nost [nuôst]. Pried. *no* [nùo] savienojumā ar atv-u *stu (sta)* no ide. **stā- : *stə-* 'stāvēt', skaņumijā ar saknes paplašinājumu **stāu- : *stū̆-* (no kā arī la. *stāvēt,* sk.). Par vokālismu sal. ave. *stunā* 'stabs', gr. *styō* 'stīvinu'. Forma *nostu* [uô] izloksnēs, no tās liter. *nost.* Paralēlformas *nosta, nostan, nosti* u. c. Par formu un nozīmi sal. lš. *atstùs* 'atstats, attāls'.

EF 2 22, M-E II 857, Pok 1008

notikt — sk. *tikt*^{b}.

noziegties [nùoziegtiês]; lš. *nusižeñgti* 't. p.' Atv. no verba *ziegt,* kura senākā noz. 'spert soli, soļot' (lš. *žeñgti* 'spert soli, soļot, virzīties'). Tātad *noziegties* sākotnēji 'nosoļot, noiet (no ceļa)'. Baltu tautām senais tiesību priekšstats saistījies ar taisna ceļa iešanu un tiesību normu neievērošana uztverta kā novirze no taisnā ceļa (sal. «noiet no ceļa», «aiziet neceļā», «pārkāpums»). Šādā sakarā arī izveidojusies verba *noziegties* un tā atv-u *(noziegums, noziedznieks, noziedzīgs)* nozīme. Pamatā ide. **ĝhengh-* 'soļot, solis' > b. **ženg-* > la. *zieg-,* no kā *ziegt.* Pirmajā Bībeles tulkojumā E. Gliks rakstīja *noziegumus (piedot),* bet J. Reiters tā vietā — *pretī-darīšanas (pamest).*

Bl 6 204, Buck 1454, EF 2 1299, M-E II 891, IV 741, Pok 438, Гам-Ив 1 16

nu; lš. *nū̆* 'nu, tagad', pr. *-nu : teinu* 'tagad', *esteinu* 'no šā brīža (laika)', kr. *но* (ssl. *нъ*), bulg. *нъ, но* 'bet', go. *nū̆,* v. *nun* 'nu, tagad', he. *nu* 'tagad, nu', gr. *ný, nýn, nȳn* 'nu, tagad', lat. *nunc* 't. p.' Pamatā ide. **nū̆-* 'nu', kas laikam no **neu̯o-* 'jauns'.

La. *nule (nūle),* apv. [nū·le, nùle], *nulai, nulei, nulēt, nūlēt, nūla, nula, nulīt, nūlīt* 'tikko, nu; tagad' ir savienojums ar partikulu *-le* (kas vārdā *jel(e)*) un tās variācijām.

E IV$_2$ 325, I 626 un 701, EF 2 509, HF II 325, Kl 516, L III 35, M-E II 752, Pok 770, W-H II 187, To II 97, Ф III 77

nūja [nūja]. Aizguvums; no līb. *nuja* 't. p.' Saknes *u* > *ū* laikam vārda *kūja* ietekmē. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 104, Elg 1 333, Lj 181).

Ket 254, Lanszweert 143, M-E II 754, SKES II 395, Zeps 1 157

nule — sk. *nu.*

nupat — sk. *pats.*

Ņ

ņēga, *ņēkšķis* 'tas, kas ēd negribīgi, izvēlīgi'— sk. *gnīda.*

ņemt [ņem̃t, em̃], pag. *ņēmu* [ņêmu, ẽ, è]. Verba forma izveidojusies, kontaminējoties verbiem *nemt* un *jemt*, kas tagad vēl izloksnēs. Šī parādība laikam sākusies Vidzemē (Endzelīns); piem., vidzemnieks G. Elgers 1621. g. «Garīgajās katoļu dziesmās» jau lieto formu *ņem (niem waeran* — ņem vēran, 57), kamēr G. Mancelim un citiem Zemgales un Kurzemes autoriem 17. gs. forma *jemt* (*jembt* Manc I 131, *jemt* Lj 91), tikai K. Fīrekeram abas formas paralēli (Für 2 152).

Ide. pamatforma **em-* : **ₑm-* 'ņemt' (sākotnēji atematiska tagadne). No pilnās formas lat. *emere* 'ņemt' (tag. vsk. 1. pers. *emō,* perf. *ēmi*), senīru *arfo-emet* 'viņi ņem'. Atsevišķu valodu paradigmās mijas pilnās un reducētās saknes formas refleksi (**ₑm-* > b-sl. **im-*). Sal. lš. *im̃ti* 'ņemt', tag. *imù,* pag. *ėmiaũ;* apv. arī tag. *(j)emù, jamù, imiù,* pag. *imiaũ, jėmiaũ.* Pr. *imt* 't. p.'; tekstos ar tag. vsk. 1. pers. nozīmi *imma,* dsk. *immimai.* Narev. *emt (*jemt?)* 't. p.' Psl. **ęti* (tag. vsk. 1. pers. **jьmǫ*) > ssl. *jati (imǫ),* kr. apv. *ять* 'ņemt', liter. *взять* (ssl. *vъzęti* < **vъz* + **jęti*) '(pa)ņemt', ukr. *яти* 'sākt', č. *jmouti* 'ņemt', *jat* 'sākt', p. *jąć* 'satvert, ņemt'.

Par nozīmes pārnesumu 'ņemt' → 'sākt' sal. tdz.: «Kad es ņemšu tevi rāt, Tu staigāsi raudādama» (LD 23367, 2 var.; var.: «Kad es sākšu ..»).

Ide. **em-* mijas ar tās pašas nozīmes **i̯em-* un **nem-*. Šo paralēlo formu izveidošanās vēl ir neskaidra. Izteikta doma, ka sākotnēji tās ir bijušas dažādas saknes, kas vēlāk pielīdzinātas saknei **em-* (J. B. Hofmanis, J. Pokornijs). La. *jemt* cilmes ziņā salīdzina ar si. *yámati* 'satur, nes, savalda, ceļ' (F. J. Vīdemanis, J. Šmits), bet citi autori (arī E. Frenkels) uzskata, ka ieskaņas *j-* pievienots vārdu sadurā pēc palatāla patskaņa iepriekšējā vārda nobeigumā. Ir hipotēze, ka **nem-* no atv. **(e)n-emō* (B. Hirts; ide. **en-* 'iekš' > la. *ie-*) vai **nem-* un **i̯em-* no senāka perfekta **ni-em-* (A. Ernū). Neatrisinot **em-* un **nem-* cilmes sakaru, T. Gamkrelidze un V. Ivanovs par saknes **nem-* sākotnējo nozīmi uzskata 'dot, piešķirt', no kā sekundāri 'ņemt' (sal. ave. *nəmah-* 'aizdevuma došana', gr. *némō* 'sadalu, piešķiru, iegūstu').

Blakus la. *jemt* [em̃, em̂] (tag. *jemu* [ę], pag. *jēmu* [ẽ, ê] ir apv. *jimt* [im̂], blakus *ņemt* (apv. *nemt*) — apv. *ņimt* [im̂].

Ar la. apv. *nemt* [em̂] (tag. *nemu* [ę], pag. *nēmu* [ê]) sal. go. *niman,* sav. *nëman,* senfrīzu *nema, nima,* ssk. *nema,* v. *nehmen* 'ņemt'. Rakstot par ģermāņu un latviešu vārdu radniecību, daži vācu autori gan apsver arī iespēju, ka *nemt* varētu būt izveidojies ģerm. valodu ietekmē (Kl 506, Tr IV 772). Taču formas ar *n-* ir arī dažās slāvu valodās: kr. apv. *нять* 'ņemt, satvert, dabūt;

būt kā īpašniekam' (СРНГ XXI 335), ukr. *няти* 'ņemt', bkr. *няць* 'ņemt, aptvert' (ЭССЯ VI 71).

Atv. *jēmums* 17. gs. arī 'laupījums' (Lj 91). Mūsdienu liter. *aizņemties* vietā 17.—18. gs. verba tiešā forma *aizjemt* (*aizjembt* Manc I 38, *aizjemt, āzjemt* = *aiztapināt* Lj 91), *aizņemt* (Elv 2, St I 178), arī «uz parādu ņemt» (Elv 2), «uz atdošanu aizņemt» (St I 178). Šīs formas dominē arī 19. gs., bet gadsimta beigās parasti refl. *aizņemties,* arī subst. *aizņemšanās* (D KV I 32), kam blakus *aizņēmums.*

Verba *aizņemt* (*aizjemt*) sākotnējā noz. laikam 'paņemt (prom)'. Sal. 18. gs. tekstā: «Neredzīgs cilvēks simts dālderus .. dārzā glabājis. Kaimiņš .. to naudu atrod un aizņem» (St 3 192).

Sk. arī: *apjoms, noma.*

Buck 744, E III_2 491, IV_2 227, 1 191 un 730, HF II 302, KK 29 195, Kl 506, Mach 231, M-E II 110 un 724, Pok 310 un 763, Tr IV 772, W-H I 400, Zinkevičius 1 12, 2 72, Гам-Ив 3 754, Ф I 311, Ц 70, ЭСРЯ I_3 90, ЭССЯ VI 71

O

ods [uôds]; lš. *úodas* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *ēst* (sk.). Pamatā ide. **ed-* 'ēst', skaņumijā **ēd-* : **ōd-* > ab. **uod-*, no kā subst. **uodas* > la. *ods* [uô]. Tātad sākotnēji *ods* 'ēdējs, kodējs'. Ar *ēd-* sal. apv. *sirdēdas* 'sirdsēsti; asas rūpes, bēdas, kas kremt, grauž'.

Pēc cita uzskata vārds saistāms ar kr. *óвод* 'dundurs' (Zubatijs) vai la. *adīt* (Pētersons).

EF 2 1164, L III 35, Mažiulis 6 292, M-E IV 413, Pok 287, Ф III 114, ЭСБМ I 67

odze [uôdze], apv. [uõ, ùo²], *odzs* [ùo²], ģen. *-s, odzis* [uô²]; lš. *angìs,* pr. *angis* 'čūska', kr. *уж* (psl. **ǫžь* 'čūska'), bkr., ukr. *вуж,* č. *užovka* 'zalktis', p. *wąż* 'čūska', si. *áhiḥ,* ave. *ažiš* 't. p.', gr. *échis* 'odze', *óphis* (**ogᵘhis*) 'čūska'. Pamatā ide. **angᵘ(h)i-* 'čūska, tārps' ar dažām paralēlformām, kas no **eghi-* / **eĝhi-* / **egᵘhi-*. Šīs formas laikam radniecīgas ar ide. **ak-* / **aḱ-* 'ass, smails, šķautnains' (no kā la. *ass*). Tādā gadījumā **angᵘ(h)i-* sākotnēji 'tas, kam ir asais dzelonis; dūrējs'. Ide. **angᵘ(h)i-* > b. **angi-,* no kā **angis* (*i*-celms) 'čūska' > la. **uogis* > *odzis* [uo] (siev. dz. *i*-celms, no kā apv. *odzs* [uo] un ar pāreju vīr. dzimtē (*i*)*i̯o*-celma vārds) un tam blakus izveidojusies *ē*-celma forma, kas tagad ir liter. valodā. Vārda nozīme ir sašaurinājusies tāpat kā grieķu valodā.

Sk. arī: *ezis.* (K)

B II 264, E I 292, I 78 un 269, Eckert 9 26, EF 2 10, Euler 1 131, HF I 601, II 453, L III 35, Mažiulis I 77, M-E IV 413, Mag XX_3 149, MM I 68, Pok 43, Schmalstieg 2 181, T 8, Urb 8 15, W-H I 48, Гам-Ив 3 526, Мейе 1 397, Ф IV 150, Ц 501

oga [uôga]; lš. *úoga* 't. p.', kr., ukr. *ягода* (ssl. *agoda* no psl. **aga*), bkr. *ягада,* bulg. *ягода,* č., asor. *jahoda,* p. *jagoda* 't. p.' Pamatā ide. **ōg-* 'augt; auglis, oga' (Pokornijs) vai **ōu̯g-* 'augt, palielināties' (Trubačovs). Abos gadījumos ir iespējama kopēja cilme ar ide. **au̯eg- : *aug-,* no kā la. *augt* (sk.); b. **ōg- (*ōug-)* > ab. **uog-,* no kā la. *oga* [uô]. *Atv. ogot* [uôguôt], subst. *ogulājs* [uô], apv. *oglājs* [uô], *ogājs* [uô], *odziens* [uô], *odzienājs* [uô].

Buck 381, EF 2 1165, L III 36, Mach 215, M-E IV 413, Pok 773, T 202, Гам-Ив 3 648, Ф IV 545, ЭССЯ I 57

ogle [ùogle], apv. [uô^2], *oglis* [ùo^2, uô^2], *ogls* [ùo^2], ģen. *-s;* lš. *anglìs,* pr. *anglis,* kr. *уголь* (ssl. *ǫglь, ǫglьje*), bkr. *вýголь,* ukr. *вýгiль,* bulg. *въгле,* č. *uhel,* p. *węgiel* 't. p.' Pamatā ide. **ang-* 'ogle'; b. **anglis* > la. *oglis* [uo] (sākumā *i*-celms, no kā apv. forma ar reducētu galotni un *(i)i̯o*-celma forma) ar paralēli izveidojušos *ē*-celma formu, kas tagad liter. valodā.

E I 292, I 78 un 341, Eckert 9 80, EF 2 10, L III 36, Mach 666, Mažiulis I 77, M-E IV 414, Pok 779, T 8, Пр II 38, Ф IV 146, Ц 499

okšķeris, *ošķeris* — sk. *ost.*

ola [uõla], apv. [ùo^2]; lš. *uolà* 'klints, klintsgabals; iezis'. Vārds ir tās pašas cilmes kā *velt* (sk.); pamatā ide. **u̯el-* 'griẽzt, vīt, velt'; stiepuma pakāpē **u̯ēl- : *u̯ōl-* > ab. **u̯uol-,* no kā **u̯uolan* (nek. dz.) un latviešu valodā pēc nek. dzimtes izzušanas siev. dz. **u̯uola* > *ola* [uõ]. Pirms *uo* vārdā izzudis *u̯ (v)*; sal. *ore* [uõre] no vlv. *vôre.*

Vārda nozīme sākumā bijusi 'tas, kas veļas'→'(ie)apaļš akmens kas viegli veļas vai ir valstāms'. Par šo nozīmi sal. apv. *olāt* [uo] 'velt' un *ols* [uo] 'apaļš'. Ar noz. 'apaļš akmentiņš' tagad liter. valodā *olis* [ùolis], apv. [uô], bet izloksnēs un 17.—19. gs. rakstos arī *ola* (Lj 182, St I 183). Vīr. dzimtes forma laikam izveidojusies pēc nek. dzimtes izzušanas paralēli siev. dz. formai.

Liter. valodā tikai 20. gs. dominē vārds *ola* [uõ], līdz tam paralēli lietots arī vārds *pauts* (V 1 658, 3 425, U I 192).

Vārda formu un nozīmi ietekmējis ide. **ō(u̯)i-om* 'ola' reflekss. No šās formas lat. *ōvum* 'ola' (laikam no reducētās ide. formas **ōi̯om* > **ōom;* Semerenji), gr. *ōion (< *ōu̯i̯-om)* 't. p.' un dažu citu valodu olas nosaukums. Laikam arī baltu pirmvalodā bijis vārds **ōu̯an* > ab. **uou̯an,* kas saplūdis ar **u̯uolan* > **uolan,* un rezultātā izveidojušās mūsdienu vārda formas.

Atv. *olnīca* [uõ, ùo^2] 'lopu (ganu) ceļš' (←'oļiem, akmeņiem

klāts ceļš' un (no 19. gs. otrās puses) 'sieviešu dzimumdziedzeris'. (K)

Buck 256, Brence I 258, E III_2 402, I 212, EF 2 1166, L III 36, M-E II 416, Pok 783 un 1140, W-H II 230, B.A. Дыбо — ВСЯ 1961 5 25, Петлева 3 34

olekts [uôlekts]; lš. *úolektis, uolektìs*, pr. *woaltis*, go. *aleina* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *elkonis* (sk.), arī sākotnējā nozīme tā pati. Ide. **el-ek-* skaņumijā **ēl-ek-* : **ōl-ek-* > ab. **uolek-*, no kā la. *olekts* [uô]. No saknes noz. 'liekt' → subst. 'līkums' → 'elkonis' → 'roka no elkoņa līdz pirkstgaliem' un šis pats garums kā mērvienība: «Par olekti sauc to garumu no īkšķa gala līdz elkonim (elkoņa galam). Pie tās izmērījuši senāk it īpaši audeklus, ja nav bijis pie rokas cita mēra» (DL Piel 1894 151). Olekti noteica arī no elkoņa līdz vidējā pirksta galam. Par mērvienības sakaru ar rokas garumu sal. arī pr. *woltis* 'apakšdelms' un *woaltis* 'olekts'.

No ide. **el-* 'liekt' arī si. *aratníh* 'elkonis', senpersu *ärš, arašniš* 'elkonis' → 'olekts' > turku *aršyn* 'olekts' > kr. *аршúн* 'garuma mērs (= 71,1 cm)', no kā la. *aršīna*.

B II 347, G. Bonfante — St B IV 127, Buck 237, E IV_2 340, Eckert 9 82, Fei 35, EF 2 8 un 1167, L III 36, Lokotsch 10, M-E IV 417, MM I 47, Pok 307 (308), T 202, Ф I 92

olnīca — sk. *ola*

oma [uõma], apv. [uô, ùo]. Aizguvums; no skr. *умъ* 'prāts' (kr. *ум*), kura pamatā ide. **auma-* / **aumen*. Šo vārdu skaidro gan kā atv. no **āu̯i-* 'mošanās' (Trautmanis), gan kā salikteni **aumen* 'skaidra apziņa' (Cigaņenko). Tās pašas cilmes ir lš. *aumuõ* 'saprāts, jēdziens, intelekts' (ģen. *aumeñs*).

Vārds latviešu valodā aizgūts pirms 13. gs., kad skr. *у* izruna bija tuva *o*-skaņai. Aizguvuma nozīme mainījusies. 17. gs. Kurzemē *oma* [uo] 'prāts, raksturs' (Lj 183; «omā ņemt, likt» — prātā turēt, ievērot). 18. gs. G.F. Stenderam *omā* 'atmiņā, piemiņā' (atsaucoties uz Adolfiju; St I 183). 19. gs. sākumā Ziemeļvidzemē vārds nebija pazīstams (Wel 84), 19. gs. 70. gados tas raksturots kā Rietumvidzemes vārds ar noz. 'prāts, uztveres spēja' (U I 179). Vārda *oma* nozīme mainījās 19. gs. 70. gados, kad «Baltijas Vēstnesis» to lietoja, lai apzīmētu 'dabu, raksturu' (U I 179). Mūsdienu liter. nozīme 'garastāvoklis' ir A. Kronvalda ieteikta (Mīlenbahs). Senākā noz. 'prāts' vēl savienojumā «turēt omā» (arī «likt omā»). Atv. *omulīgs* [uõ], *omulība* [uõ].

Bl 6 221, E I 105, EF I 106, 2 26, M 5 17, Mach 669, M-E IV 419, T 18, Ф IV 161, Ц 505

ore [uõre]. Aizguvums; no vlv. *vōre* 'rati, vezums' (v. *Fuhre* 'vezums'), kam pamatā ģerm. **far-* 'braukt, ceļot', no kā arī v. *fahren* 'braukt'.

17. gs. vārdnīcās minēti vārda atv-i *orēt, ormanis* (Manc I 66,

Elg I 150 un 593, Lj 183), bet *ore* minēta 18. gs. (Lg II 217— kā Kurzemē lietojams vārds; St I 183).
E I 212, Kl 223, M-E IV 419, Zev 2 148 un 215

osa [ùosa], apv. [uô^2]; lš. *ąsà* 't. p.', arī 'cilpa, (adatas) acs', pr. *ansis* 'kāsis (katla pakāršanai virs ugns)'; ssk. *ǣs* (< **ansįō*) 'caurums kurpju ādā siksniņu izvēršanai', v. *Öse* 'cilpa, austiņa, caurumiņš', vidusīru *ēsi* (dsk.) 'pavada', gr. *hēnía* (< **ansia*) 't. p.', lat. *ānsa* 'osa, rokturis'. Pamatā ide. **ansā-* 'cilpa, osa' > b. **ansā-* > la. *osa* [uo]. Paralēli arī ide. **ansi-* > b. **ansi-s* > la. **osis* [uo] > *oss* [uo] (apv.): «man pastalas turas tikai uosīs» (A. Saulietis — M-E IV 420).
Ide. forma no saknes **H₂en-* > **an-* 'karāties'. Nozīmes attīstība: 'karāties' → subst. 'cilpa, kurā ieķerties vai kurā karājas' → 'cilpa, rokturis, osa' → 'cilpiņa, caurumiņš (auklu ievēršanai apavos)'. Pēdējā nozīme latviešu valodā g. k. izloksnēs, no kurienes arī daiļliteratūrā; piem.: «. . kājās [Tenim] zābaki, kuriem pie vienas oss karājās siksniņa uz divi gali, ar ko mēdz sasiet abus zābakus kopā un pakārt vadzī». (Kaudzītes. Mērnieku laiki, (1879), 1980 24).
Saknes ieskaņā no senāka dziļa pakaļējā mēleņa (protolaringāļa) izveidojusies arī fonētiska variācija ar *ḱ-* (**ḱen-*), kuras paplašinātā forma **ḱenk-* saplūdusi ar saknes **ḱek(h)-* variāciju **ḱenk-* 'karāties, šūpoties, svārstīties': go. *hāhan* (< ģerm. **hanhan*), v. *hängen* 'kārt, karāties', he. *kank-* 'karāties', si. *śánkate* 'svārstās, šaubās, baidās', lat. *cūnctārī* 'vilcināties, kavēties, būt neziņā' (← 'svārstīties'; no **concāre* 'šūpoties'). (Sal. *kankari*.) (K)
Buck 348, E IV₂ 176, Eckert 9 37, EF 2 18, Euler I 44, Fei 230, HF I 637, Kl 288 un 525, Mažiulis I 81, M-E IV 420, MM III 290, Pok 48, T 10, W-H I 51 un 307, To I 92

osis [uôsis], apv. *ošis* [uô^2], *ošs* [uô]; lš. *úosis*, pr. *woasis*, kr., bkr., ukr. *ясень* (psl. **asenь*), bulg. *ясен*, č. *jasan*, p. arh. *jasien*, ssk. *askr*, sav. *asc*, v. *Esche*, a. *ash* 't. p.', gr. *oxýa* 'skābardis', lat. *ornus* (< **os-en-os*) 'kalnu osis'. Pamatā ide. **ōs-* atv. b. **ōsis* (*i*-celms) > ab. **uosis* > la. *osis* [uô] (ar pāreju *(i)įo*-celmā). Atšķirībā no visām citām ide. valodām baltu valodās vārds saglabājis gandrīz nemainītu seno formu.
B II 347, G. Bonfante — St B IV 127, E IV₂ 340, I 269, Eckert 9 66, EF 2 1167, HF II 400, Kl 174, Karaliūnas 13 38, L III 37, Mach 217, M-E IV 421, Oxf 54, P 175, Pok 782, T 203, W-H II 223, Гам-Ив 3 625, Л. А. Сараджева — Эт 1979 162, ЭССЯ I 79

ost [uôst]; lš. *úosti* 't. p.', sč. *jadati* 'pētīt', p. *badać* 't. p.', gr. *ózein* 'ost', lat. *odor* 'smarža', alb. *amë* 'smaka'. Pamatā ide. **ŏd-* 'ost' > b. **ōd-* > ab. **uod-*, no kā **uod-ti* > **uosti* > la. *ost* [uô]. Iter. *ostīt* [uô, uõ], *ošņāt* [uô, uõ, ùo^2], apv. *ošļāt* [uo]. Subst. *oža* [uô] < **uodįā-*; *osma* [uô], *osme* [uô].

No senās formas *uost-i̯ā- > apv. oša [uo] 'ošņātājs', kam blakus atv. *oška* [uo], *ošķis* [uõ, uô] un metatēzē *okšis* [ùo²], liter. *okšķis* [uõ]. No formas *uost-er- apv. *ošķeris* [ùo²], metatēzē *okšeris* [uõ], liter. *okšķeris* [uõ].

Paralēli verbam *ostīt* [uô, uõ] apv. *okstīt, okstēt* [uô, ùo] 'ošņāt': «suns uoksta zaķa pēdas» (M-E IV 415) un 'meklēt (spietam apmešanās vietu)': «[spieti] aizbēgs uz uzokstētu vietu» («Īsa pamācīšana, kā Vāciešu zemē tagad bites kopj», 1868 11). Atv. *oksterēt* [uõ], liter. *okšķerēt* [uõ] ar apv. paralēlformām.

B II 347, G. Bonfante — St B IV 129, Buck 1023, EF 2 1167, HF II 353, L III 37, Lanszweert 133, M-E IV 215 un 421, Pok 772, T 202, W-H II 203

osta [uõsta], apv. [uô, ùo²], *osts* [uõ]; lš. *úostas, uostà* 'upes grīva, osta', pr. *āustin* (vsk. ak.) 'purns', *austo* (divsk. vai dsk. nom.), kr. arh. *уста́* 'mute', *у́стье* 'grīva'. Pamatā ide. *ōus- 'mute, grīva' > ab. *uos-, no kā la. *osta* [uo]. Jēdzieni 'mute' un 'grīva, osta' daudzās valodās izteikti ar vienu vai vienas cilmes vārdu.

No baltu paralēlformas *ous- > *aus-, no kā pr. *austo* 'mute'. Arī latviešu valodā bijis līdzīgs vārds, no kā atv. *apauši.*

Sk. arī: *apauši, aukslējas, auša.*

Buck 738, E IV_2 185, Eckert 9 150, EF 2 26 un 1167, L III 38, Mažiulis I 124, M-E IV 421, Pok 784, Schmalstieg 2 53, T 19, W-H II 224, Meñe I 405, To I 172, Ф IV 172

ota [uõta]; lš. *vánta* 'pirtsslota'. Pamatā ide. *u̯en- : *u̯ā- 'sist', skaņumijā *u̯on- > b. *u̯an- > la. *u̯uo-, no kā *vuota > *ota* [uõ]. Par *u (v)* zudumu pirms *uo* sal. *ola.* Vārda *ota* senākā nozīme laikam 'slota', no kā 20. gs. 20. gadu sākumā izveidots termins mūsdienu liter. nozīmē (ZTV 43), arī *otiņa* (sin. *sarene, matene*).

Tās pašas cilmes ir apv. *otainis* [uo], *otenis* [uõ] 'bērzs, no kā darina slotas'.

Ar senāko *van- kursisms *vante* 'malkas vāle, pusapaļa šķila, koks bumbu sišanai', *vantēt* 'sist, tēst (baļķi), sviest, dzīt' (M-E IV 473). Sal. arī *vietēt.*

E III_1 395, EF 2 1196, Mažiulis 6 323, M-E IV 423, Pok 1108

otrs [uõtrs], apv. [ùotrs, uô²]; lš. *añtaras, añtras,* pr. *anters, antars* 't. p.', narev. *andar* 'cits', kr. *второ́й* (ssl. *vъtorъ*), bkr. *утóрый,* ukr. *вто́рий,* bulg. *вто́ри* 'otrs', č. *úterý* 'otrdiena', p. arh. *wtóry* 'otrs', go. *anþar,* v. *ander,* si. *ántara,* oset. *ændær* (< ir. *antara) 'cits, otrs'. Pamatā ide. *an- 'tur, otrā pusē' (norādāmā partikula), no kā *anteros 'otrs, cits' > b. *anteras, *antaras > la. apv. *oters* [uotęrs], *otars* [uo], kas liter. valodā reducētā formā *otrs* [uõ]. Ide. forma ir sena pārākā pakāpe.

E IV_2 93 un 176, I 497, EF 2 12, Kl 21, L III 38, KK 29 195, Mažiulis I 84, M-E IV 425, MM I 35, Pok 37, Schmalstieg

2 418, Stang 1 282, T 10, Zinkevičius 1 9, 2 69, Абаев I 154, ЕСУМ I 435, То I 94, Ф I 364, ЭСРЯ I_3 209

ots 'krūts; krekla krūšu daļa' — sk. *azote.*

ozols [uôzuols]; lš. *ą̃žuolas,* pr. *ansonis* [anzōnis] 't. p.' Pamatā ide. **angôl/n-* > b. **anžōl-* (**anžōn-*), no kā ar pāreju *o*-celmā ab. **anžuol-as* > la. *ozols* [uôzuols].

Par vārda tālāko cilmi, t. i., par saistījumu ar kādu ide. sakni ir izteikti dažādi uzskati. V. Toporovs saista vārdu ar ide. **g^u el-* 'zīle', no kā dažās valodās atvasināti ozola nosaukumi. Pēc cita uzskata (Zubatijs, Frenkels, bet Endzelīns «varbūt») *ozols* saistāms ar psl. **ązlъ* 'mezgls' (kr. *ýзел*), tātad *ozols* sākumā 'mezglainais'. Pieminot šo saistījumu, M. Fasmers gan dod psl. formu **vǫzlъ.*

V. Mažulis domā, ka baltu valodās ozola nosaukumi atvasināti no adj. **anžola-* 'punains, bumbuļains', kas no **anža* (**anžu*) 'puns, bumbulis' < adj. **anža-* (**anžu-*) 'šaurs, saspiests'.

Iespējams arī cits vārda cilmes risinājums. Ja ide. **ąng^u(h)i-* 'čūska' sākotnēji 'dūrēja' (sk. *odze*), tad saknes paralēlforma **anĝ-* arī ozola nosaukumā var saistīties ar nozīmi 'durt, dobt' un no tās atvasināto nozīmi 'dobums'. (Par šo nozīmju sakaru sal. la. *durt : dore.*) Savukārt ozola nosaukums dažās valodās atvasināts no dobuma apzīmējuma, jo veci ozoli mēdz būt dobumaini. (Par šādu nozīmju sakaru sal. kr. *дуб* (ssl. *dǫbъ*) 'ozols' un la. *dobt, dobums.*) Tātad iespējama šāda nozīmes attīstība: 'durt' → 'izdobt' → 'dobums' → 'koks ar dobumu' → 'ozols'. (K)

Buck 528, E IV_2 176, 1 348, EF 2 28, L III 39, Mažiulis I 82, M-E IV 427, Schmalstieg 2 90, Гам-Ив 3 615, То I 93, Ф IV 154

P

pa, lš. *pō* 'pa, pie, zem; pēc, līdz', *pa-, po-* 'pa-', pr. *pa-* 't. p.', *pa, pō* 'zem, pēc', kr., bkr., ukr. *no* 'pa, gar, pēc, dēļ; līdz' (ssl. *po* < **pa*), bulg. *no* 'pa, pēc, dēļ, caur, uz', č. *po* 'pa, pēc, uz, dēļ', p. *po* 'pa, pēc, līdz', ave. *pa-* 'pa-, aiz-' (piem., *pazdaya-* 'padzīt, aizdzīt'), lat. *po-* 'no-, aiz-' (piem., *pōnō* < **po-s(i)nō* 'nolieku', pag. pas. divd. *po-situs*), alb. *pa* 'bez', *pa-* 'ne-'. Pamatā ide. **apo-*, **pō̆* 'nost, prom', no kā arī la. *apakša* (sk.); sal. si. *ápa* 'prom, atpakaļ', ave. *apa* 'no — prom', lat. *ab* < **ap* no'. Baltu un slāvu valodās vārda nozīme ir ļoti sazarojusi. Vispirms 'nost, prom' → 'zem', kas mūsdienu liter. latviešu valodā tikai priedēklī, bet izloksnēs un folklorā arī prievārdā: «Tēvs māmiņa pa zemīti (var.: Zem zemīšu tēvs māmiņa), Karā īsti jaunbrālīši» (LD 4821 var.). Senākā *pa* noz. 'nost, prom' vēl dažos priedēkļa lietojumos, piem., verbos *padzīt, pamest*.

No 'nost' arī noz. 'aiz', piem., savienojumos «soli pa solim», «vārds pa vārdam», «laiku pa laikam», arī vārdā *parit*. Priev. *pa* nozīmi ietekmējis arī priev. *par*, un palaikam abus vārdus lieto pamīšus; sal.: «nosēsties par (= pa) sevi», t. i., savrup (sk. M-E III 86).

Homonīmi: 1. *pa* < *par;* sal.: «Jānīts nāca pa gadskārtu» (var.: «par gadiņu», TDz 53193),

2. *pa!* < *pag!* < *pagaidi!*: «Pa, pa!, puisis domā» (L-P VII_1 867).

Sk. arī: *pastars*.

B II 70, Bartholomae 816 un 884, E I 440, IV_2 120, 269 un 282, EF 2 519 un 635, E-H II 118, Mach 665,— Kalb XIV 99, M-E III 1, MM I 37, Nītiņa 113, Pok 53, T 203, W-H I 1 un 2, Φ III 292

pabalsts — sk. *balstīt*.

pada 'zema vieta lauka vidū'— sk. *pēda*.

padauzis — sk. *dauzīt*.

pāde [pāde] 'krustbērns; krusttēvs, krustmāte, kristību vai vārda došanas svinību dalībnieks, liecinieks'. Aizguvums; no vlv., vh. *pāde* 'krusttēvs, krustmāte, kristību liecinieks', izloksnēs arī 'krustbērns' (v. *Pate*). Pamatā lat. *pater* (< ide. **pəter*) 'tēvs', no kā *pater (pater spirituālis)* 'garīgais tēvs; kristību liecinieks'.

Latviešu valodā *pāde* ir diezgan sens aizguvums. To rāda vārda forma un daudzie folkloras piemēri, arī īpatnējais savienojums «pādīti dīdīt» (sk. *dīdīt*); taču vecākajās vārdnīcās tas nav sastopams, tātad aizguvums ir bijis ar samērā šauru apvidu

raksturu. 19. gs. formas *pādis, pāde,* dem. *pādīte, pādiņa, pādiņš* (U I 182); šo vārdu nav K. Valdemāra vārdnīcās, tātad tie nav lietoti vai bijuši maz pazīstami Kurzemē.

E III_1 609, Kl 534, M-E III 146, P 450, Tr V 62, Zēv 1 154, 2 86

padēklis — sk. *dēt.*

padoms[a] [paduõms] 'ieteikums, kā rīkoties; saprātīgs apsvērums'. Tās pašas cilmes kā *padoms*[b] (sk.), šā vārda lietojums ar vēsturiski izveidojušos noz. pārnesumu: '(pārtikas vai citu labumu) krājums' → 'prāta apsvērumu kopums; prāts, uzskati': «Viens celmiņis, div' kociņi, Katram savi zari auga; Viena māte, div' dēliņi, Katram savis padomiņis» (LD 3903). No šejienes vārda mūsdienu liter. nozīme, kas jau folklorā: «.. Drīkstēj' māsa to darīt, Man padomu neprasīj'se, Man padomu neprasīj'se, Vecajam brālītim?» (LD 15475). Šās nozīmes izveidošanos varēja ietekmēt verba *domāt* atv. *padomāt* un *padoms* 'nodoms'. Taču no tā neatkarīgas semantiskās paralēles ir arī citās valodās: tās pašas cilmes kā *padoms*[a b] (no ide. **dhē-* 'likt') ir ģerm. **dōm-,* no kā go. *dōms* 'spriedums', a-s. *dōm* 'uzskats, prāts, spriedums', sav. *tuom* 'spriedums, darbs, tikums' (sk. arī *doma*).

Vārds *padoms* noz. 'prāts' bieži folklorā, piem.: «Atnāk ziņa, grāmatiņa, Noskumst mans padomiņš» (LD 32126).

No *padomāt* atv. *padoms* 'nodoms', kas bieži vecākajā literatūrā, piem.: «Tie brīnumi pa tūkstošiem Ar visiem pasauls glītumiem, Tie rāda tavu godību, Ka nekas ir bez padomu» (St 4 251). Arī mūsdienu lietojumā palaikam sastopams *padoms* šajā nozīmē, piem.: «Viņam ir kas padomā».

19. gs. vidū darināts jaunvārds *padome.* Attiecīgais jēdziens vispirms izteikts ar savienojumu «padomnieku tiesa», kur *tiesa* 'iestāde': «valsts padomnieku tiesa» (MV 1862 43 337), arī «padoma tiesa», «valsts padoma tiesa jeb valsts rāte» (PA 1862 17 181). Šis savienojums pārveidojās saliktenī, kam blakus darināts jaunvārds *padome (совет — padomtiesa, padome,* V 1 572). Jaunvārda izvēli varēja ietekmēt kr. *совет* un v. *Rat,* kam ir divas nozīmes —'padoms' un 'padome'.

Atv. *padomnieks* jau 18. gs. ('padoma devējs', St I 44). Mūsdienu liter. nozīmē to ieteicis J. Alunāns (MV 1857 25, Al II 266). (K)

Bl 6 224, E III_2 420, M-E III 20

padoms[b] [paduõms] '(pārtikas vai citu labumu) krājums; manta, īpašums'; ave. *dāmi-* 'radījums', gr. *thōmós* 'kaudze, stirpa'. Tās pašas cilmes kā *dēt* (sk.): ide. **dhē-* 'likt' paralēlforma **dhō-* ar *m* paplašinājumā > b. **dōm-* > ab. **duom-*.

Senākā forma **doms* izzudusi, laikam skaužot homonīmiju ar vārda *doma* senāko paralēlformu *doms* (Elg 1 236), un valodā iesakņojies atv. *padoms.*

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārda pamatā ir verbs *padomāt.*

Sk. arī: *padoms*[a]. (K)

B I 169, E III_2 420, HF I 700, M-E III 20, Pok I 235 (238)

pads 'klons'— sk. *pēda*.

padūgt 'paspēt'— sk. *daudz*.

paduse; kr., bkr., ukr. *пáзуха* (ssl. *pazucha*), č., p. *pazucha* 't. p.' Pamatā ide. **dous-* 'roka', skaņumijā **dus-*, no kā bijis la. **dusa (*dusis?)* 'roka, plecs', atv. *paduse*. Par pamatvārdu sal. si. *doṣán-, doḥ* 'roka, apakšdelms', ave. *daoš-* 'augšdelms, plecs'. Par atv-u sal. lš. *pažastìs* 'paduse', kura pamatā ir mūsdienu valodā izzudis vārds ar noz. 'roka'. Tam atbilst si. *hástaḥ*, ave. *zasta*, senpersu *dasta-* 'roka'.

Bartholomae 674, E II 264, EF 2 560 un 640, L III 39, Mach 439, M-E III 19, MM II 68, III 588, Pok 226, T 64, Пр II 4, Ф III 186

paeglis — sk. *egle*.

pag — sk. *pa*.

pagalam [pa·galam]. Atv. no vārda *gals* (sk.). Pried. *pa-* šeit ar noz. 'līdz' (kas minēta 1685. g. H. Adolfija gramatikā): *pagalam noguris* 'līdz galam (= pilnīgi, ļoti) noguris'.

M-E III 26

pagale; lš. *pagalỹs* 'pagale, nūja'. Atv. no vārda *gals* (sk.). Sākotnēji '(koka) stumbra daļa pie galotnes, tieši lejpus galotnei' (*pa-* šeit ar noz. 'zem').

EF 2 523, M-E III 26

pagalms [pagaîms], arh. *pagalme*. Atv. no izzuduša vārda **galms*, kas ir tās pašas cilmes kā *gals* (sk.). Ide. **gᵘel-* : **gᵘol-mo-s* > b. **galmas* > la. **galms*. Vārds **galms* laikam '(uz)kalns, kalna virsotne, augstākā vieta'. Sal. kalnu un pili *Galmene* kuršu senajā Pilsāta novadā (1291). Par nozīmi un formu sal. no paralēlās saknes **kel-* 'celt' a-s. *holm* 'paaugstinājums, uzkalns', v. *Holm* 'pakalne, saliņa' (: la. apv. *kalva* 'uzkalns, saliņa'). Ja mājas cēla uzkalnā vai piekalnē (**galmā*), tad iežogotais laukums lejpus dzīvojamai mājai bija *pagalms*. Tas pats arī pilskalnos, kur iežogotais laukums lejpus stratēģiskā paaugstinājuma (* *galma*) bija *pagalms*. Ka **galms* apzīmēja ko izcilu (ar pārnesumu no ģeogrāfiskā reljefa uz cilvēku), rāda jātvingu virsaiša Skumanta dēla vārds *Galms* (1285).

Sk. arī: *galms*. (K)

B II 101, III 137, J. Lautenbahs — Pagalms 1881 1, M-E III 27

pagāns [pagãns], apv. [â]. Aizguvums; laikam no skr. *поганъ* 't. p.', kas savukārt no lat. *pāgānus* 'zemnieks', pārn. 'nekristīgais' (jo zemnieku vairākums vēl bija nekristīgie Romā 1. gs., kad izveidojās šī pārn. nozīme). Vārds ir atv. no lat. *pāgus* 'ciems, novads', kura pamatā ide. **păg-* 'nostiprināt'.

Vārds *pagāns* latviešu valodā varēja ieviesties arī no katoļu ticības sludinātāju vācu mācītāju lietotā latīņu termina (Endzelīns); katrā ziņā šāds latīņu vārda lietojums veicināja aizguvuma izplatīšanos.

Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās mūsdienu formā (Manc I 89, Elg 1 397, Lj 185).

Buck 1490, E I 97, EF 2 524, W-H II 236, Ф III 294

pagasts. Aizguvums; no skr. *погостъ*, kā pamatā *гость* 'viesis; atbraukušais tirgotājs' (kr. *гость* 'viesis') no ide. **ghostis* 'svešinieks, viesis'. Vārda *pagasts* nozīmes attīstība: sākumā 'atbraukušo tirgotāju viesošanās vieta' → 'kņaza un viņa ierēdņu apmešanās vieta, ievācot nodevas' → 'novada centrs (kur maksā nodevas)' → 'novads' un 'nodevas'. Par *pagastu* sauca arī nodevu ievākšanu («turēt pagastu»): «Ai kundziņi, ai kundziņi, Kad turēsi pagastiņu?— Rītu, rītu, mani bērni, Nesat naudu saujiņā!» (LD 31265). Folklorā vārds *pagasts* attiecināts uz jebkuru tradicionālu maksājumu, arī uz panāksnieku maksājamo līgavas naudu, naudas ziedu kristībās: «Andrīt, brālīt, griez kali ['(naudas) kuli'; no apv. *kalīte* 'ādas soma, kule' < kr. *калита́* 'soma, kule' (Endzelīns); forma *kale* varbūt kontaminācijā no *kalīte* + *kule*] priekšā, Nu tev māsiņa Pagasta prasa» (LD 25654); «Veci vīri, jauni puiši, Šur nāciet pagastā! Še ir mazs cilvēciņš Pagastiņa ņēmējiņš» (LD 1740).

Latviešu valodā vārds aizgūts ap 12. gs., kad pēc Novgorodas parauga Austrumlatvijā ierīkotas nodevu vākšanas vietas. Vārds dažādā laikā apvidos lietots dažādās nozīmēs: 'nodevas' (Lj 185, Lg II 222, St I 184), Vidzemē arī 'nodevu maksātāju zemnieku novads' (Lg I 566), 'kunga novads' (St I 184), 19. gs. sākumā Ziemeļvidzemē 'draudzes daļa, zemnieku kopa, kurai ir savs baznīcas priekšstāvis (pērminderis)' (Wel 84). Kurzemē 19. gs. sākumā *pagasts* 'administratīva un zemnieku pašvaldības vienība' (Lik 19; Vidzemē šādu vienību sauca par *valsti*, sal. kr. *во́лость*). Vārda nozīmes atšķirība apgabalos saglabājās arī 19. gs. otrajā pusē (V 1 56, U I 181), kaut gan ar 1866. g. Baltijas pagastu likumu latvisko tulkojumu kā Kurzemē, tā Vidzemē oficiālais administratīvās vienības nosaukums kļuva *pagasts*; sal.: «Pagasta likumi priekš Austrumu jūrmalas gubernijām» (Rīgā 1866). 19. gs. un 20. gs. sākumā *pagasts* bija tikai zemnieku kārtas pašvaldība: «Pagasts — ļaužu savienība, kura apdzīvo zināmu zemes gabalu apriņķī un kura ar valdības ziņu sastāda kaut ko kopēju un tamdēļ bauda zināmas tiesības un nes zināmus likumā noteiktus pienākumus» (RLB KV III 3017), bet kopš 1918. g. teritoriāla pašvaldības vienība.

Vēsturiski *pagasts* bijis arī nodevu termiņš — rudenī starp Miķeļiem un Ziemsvētkiem, pavasarī starp Vastlāvi un Lieldienām.

E I 93, M-E III 28, Švābe 1_1 239—248, 2 199, М. Ф. Семенова — Latviešu valodas jautājumi, 1963 269, Ф III 295

pagātne [pagãtne]. A. Kronvalda jaunvārds (1873, Kr I 472), atv. no verba *iet* supletīvās pag. formas *gāja* saknes (sk. *iet*) resp. no divd. *pagājis* pēc v. *Vergangenheit* 'pagātne' parauga (v.

vergangen 'pagājis'). Par piedēkli sal. *gāja* : *iegātnis*. Jaunvārda forma pieskaņota agrāk darinātajam vārdam *senatne*. Vārds *pagātne* pirmoreiz laikam «Baltijas Vēstnesī» (1873 11).

Līdz tam attiecīgais gramatikas termins *pagājušais laiks* (J. Neikens. Vācu valodas mācība, 1. d., 1850, 38; A. Kronvalds. Mazais vācietis, 1. d., 2. iesp., 1865, 73). A. Stērstem abi termini (Latviešu valodas mācība, 1. d., 1879 38), nākamajās gramatikās dominē *pagātne*.

Pirms vārda *pagātne* A. Kronvalds šajā nozīmē lietoja arī apzīmējumu *aizgaita* (Kr Ms 4 6). Arī pēc termina *pagātne* proponēšanas jēdziena izteikšanai lietoti gan aprakstoši paņēmieni, gan darināti jauni vārdi (U II 725: «pagājušas dienas, vecais laiks, bijatne»).

M-E III 29, E. Peile — Latv val apc 279

pagrabs. Aizguvums; no skr. (bkr.) *погробъ* 'bedre ar segtu virsu; pagrabs' (kr. *nóгреб* 'pagrabs, noliktava'), kas ir atv. no verba *погребати* 'grābt, rakt'; sal. kr. *грестú,* skr. *греҭи* (< **grebti*) 'airēt, grābt'. Pamatā ide. **ghrebh-* 'tvert, grābt, kasīt', no kā arī la. *grebt*.

Latviešu valodā vārds aizgūts līdz 13. gs. Tas minēts 17. gs. vārdnīcās mūsdienu formā (Manc I 100, Fūr 2 245, Elg 1 567, Lj 80).

E I 93, EF 2 524, M-E III 30, Pok 456, Sum 35 un 167, Šm 2 29

paģiras. Aizguvums; no lš. *pāgirios* 'paģiras', kas atvasināts no verba *gérti* 'dzert'. Izloksnēs paralēla forma *padziras,* arī [r̦], ne tikai 'paģiras', bet arī 'dzēriena paliekas' un kādu zāļu nosaukums vai nosaukuma sastāvdaļa. Abas formas minētas 18. gs. vārdnīcās (Lg II 222, St I 185). Pried. *pa-* šeit ar nozīmi 'pēc'.

Daži tās pašas cilmes vārdi ar *ģ-* (sagaidāmā *dz-* vietā), piem., *ģirulis* 'dzērājs; dzirdināts (ne zīdīts) bērns; vārgulis, vājnieks' (E-H I 427, M-E I 699), kam nav atbilstošas formas un nozīmes vārda lietuviešu valodā, tomēr rāda, ka arī *paģiras* varētu būt latviešu valodas izloksnēs radies vārds. Forma ar *ģ-* vispārināta valodā, pasvītrojot nievājošo attieksmi. (K)

Brence 2 59, M-E III 33

paijāt [paĩjât], apv. *paijot* [uô]. Pamatā interj. *pai!* [paĩ], ko lieto glāstot, apmīļojot (bērnu valodā, runā ar bērniem). No tās arī adj. *pai* (nelok.) 'labs, mīļš' un subst. *paija* [aĩ] 'rotaļlieta'. Līdzīga skanējuma un nozīmes vārdi ir arī citās valodās, kas pamudinājis domāt par aizguvumiem: *pai* un *paija* no ig. *pai* 't. p.' (Tomsens, Endzelīns, Megiste), *paijāt* no līb. *paìjə,* ig. *paiuma* 't. p.' (Tomsens, Endzelīns, Ketunens, Toivonens, Megiste), vai arī visi šie vārdi un attiecīgie krievu apvidvārdi, arī Baltijas vācu izlokšņu vārdi no viduslejasvācu valodas, kur *paeyen* [pājen] 'mierināt, apmīļot, glāstīt' (Kiparskis). Vlv.

paeyen savukārt ir aizg. no franču valodas (fr. *payer* < vlat. *pagere* < lat. *pacare* '(ap)mierināt' no *pax* 'miers').

Iespējams tomēr, ka *pai!* un tā atv-i izveidojušies bērnu runā un pieaugušo runā ar bērniem paralēli dažādās valodās. Sal. arī vh. *paeyen* [pājen], *payen* [pajen, paien] 'mierināt, izdarīt kādam ko patīkamu'. Latviešu un kaimiņu somugru valodās gan bijusi noteikta savstarpēja ietekme attiecīgo vārdu fonētiskajā un semantiskajā izveidošanā. Sal. arī narev. *pagis* [pajis?] 'labs'.

Latviešu vārdi minēti 18. gs. vārdnīcās (Lg II 225, St I 186). (K)

Gutzeit II 321, Ket 270, Kiparsky 1 200, Mägiste 1890, M-E III 34, SKES 458, KK 29 195, Zeps 1 159, Zinkevičius 1 16, 2 77

paikt 'izlutināties'— sk. *pikts*.

paipala [paîpala], apv. *paipale, paipule;* lš. *píepala(s)*, pr. *penpalo*, kr. *пéрепел* (< **pelpelъ*), apv. *пéлепел* 't. p.', lat. *pāpiliō* 'tauriņš'. Pamatā ide. **pel-* 'liet, tecēt; peldēt, lidot, plivināties', no kā arī la. *peldēt* (sk.).

Vairākās ide. valodās jēdziens 'peldēt' saistīts ar 'lidot, laisties'. Šo jēdzienu asociācija varēja rasties kā no plūstošās kustības, tā locekļu kustībām peldot vai lidojot. Vārdā *paipala* ir saknes reduplikācija, ar ko laikam izteiktas putna atkārtotās spārnu kustības.

Baltu valodās vārdā atspoguļojas sakne abās pamatformās — ar *e* un *o*. Notikusi plūdeņu disimilācija: pirmajā zilbē *l* > *i̯* (latviešu un lietuviešu valodā), *l* > *n* (prūšu valodā). Attiecīga disimilācija bijusi arī citās valodās (krievu — *l* > *r*). Tātad *paipala* < **pal-pal-ā* < **pol-pol-*, bet lš. *píepala* < **pei-pol-ā* < **pel-pol-*.

B II 323, EF 2 586, Mach 300, M-E III 34, Pok 801, T 204, W-H II 249, Tp 8 62, Ф III 238

paise, *paisiklas* 'mīstīklas'— sk. *paisīt*.

paisīt [pàisît], apv. [aî²] 'mīstīt (linus)'; lš. *paisýti* '(miežu akotus) nokult'. Tās pašas cilmes kā *piesta* (sk.). Pamatā ide. **peis-* 'samīdīt, sastampāt, sagrūst, sadragāt', no kā skaņumijā b. **pais- : *pis-*. Verbs *paisīt* ir iteratīvs pamatverbiem *pist* un *pīst* (sk. *pišļi*). Sal. kr. *пихáть* 'grūst, grūstīt, stumdīt; bāzt', si. *piṣṭáḥ* 'sastampāts, sagrūsts', lat. *pistus* 't. p.'

Atv. *paise* [pàise] 'mīstiklas', *paisekle, paiseklis, paisītavas, paisiklas* 't. p.'

B II 514, EF 2 526, M-E III 34, MM II 281, Pok 796, T 220, Гам-Ив 3 692, Tp 7 62—63, Ф III 269, Ц 384

paisums [paîsums]. Aizguvums; no līb. *paìzəm* 't. p.', (s. *paisuma* 'uztūkums, augonis; paisums'). Aizg. forma laikam no senāka līb. **paisum*. Izloksnēs un E. Glikam arī *paizums*, kam blakus *paizīt* 'plosīties (par vētru), pārplūdināt' < līb. *paizə* 'uztūkt, palielināties; celties (par ūdenslīmeni)' (ig. *paisuma*).

18. gs. minēta forma *paizums* (St I 186), ko K. Harders pārlabo par *paisums* (Wel 85; šeit arī par lietusgāzes sekām).

Aizg. laikam ir saplūdis ar baltu cilmes vārdu *paisums* no ide. **pei(ə)- : *pī-* 'būt treknam, būt pārpilnam' ← 'tūkt' (no kā arī *piens,* sk.). No šās saknes ir lš. *pýti* 'kļūt mitram, izmiekšķēt (par zemi)', la. apv. *pīsa* 'staigns purvs' u. c. vārdi ar noz. 'kas mitrs, staigns, pārplūdis'. No saknes noz. 'būt treknam' → 'kļūt resnam' attiecīgs apv. *paisums* lietojums: «cilvēks iet paisumā (= resnumā)» (M-E III 35). Sal. folklorā *paisums* 'resns cilvēks': «Ai, lielais paisums [apdziedot kāzās jauno vīru] Aiz galda sēdēs! Nu jau aizveda' Stāvausi aiz galda» (TDz 45338). Šis baltu cilmes *paisums* noteicis arī dominējošo formu jūras uzplūduma apzīmējumam. (Var būt, ka arī somugru vārdi izveidojušies ide. leksikas ietekmē.) (K)

Ket 271, Mägiste 1897, M-E III 35, SKES 461, Zeps I 159

pakaļ. Forma no vsk. lok. *pakaļā,* kas lietots adverba nozīmē. Vārds *pakaļ* senāk lietots arī kā prievārds ar noz. 'aiz, pēc'. Subst. *pakaļa* (lš. *pakalà* 'mugura, aizmugure, pakaļgals') atvasināts no verba **kalt* 'liekt, sliet', kā pamatā ide. **(s)kel-* 'liekt, sliet; līks' (sk. *atkal*). Vārda *pakaļa* sākotnējā noz. 'paliektā, palīkā (ķermeņa daļa)' → 'muguras lejasdaļa'. Ar pārn. 'aizmugure' → 'vieta aiz kā' (sal. *kūtspakaļa*). Atv. *atpakaļ* (lš. *atpakal* 't. p.').

E I 480, I 669, EF 2 210 un 528, Nītiņa 129, Pok 928

pakausis [pakaûsis], apv. [àu²]; lš. *pakáušis* 't. p.' Atv. no vārda *kauss* (sk.) nozīmē 'galvaskauss'.

E I 450, EF 2 231, M-E III 42

pakavs, apv. *pakava*. Pēc tradicionālā uzskata aizguvums; no kr. *подкóва* 't. p.', kas atvasināts no *ковáть* 'kalt'. Pamatā ide. **kāu-* 'sist', no kā arī la. *kaut* (sal. «pakaustīt zirgu»). Vārds minēts 17. gs. vārdnīcās (*pakava* Manc I 94, Für 2 247, Lj 184).

Iespējams tomēr, ka vārds patstāvīgi izveidojies latviešu valodā no verba *kaut* 'sist, kalt' (pag. *kavu*); sal.: «Es apkavu mellu zirgu Sudrabiņa pakaviem. Tas bij labis tumsā jāt, Līdz uzlēca mēnestinis» (LĻDz 1244). (K)

M-E III 42, Pok 535, Ф II 270

paksis, apv. *pakšis, pakšķis, pakšs, pakša, pašķis*. Pamatā ide. **pāk-* 'saistīt, nostiprināt (piem., ar pāļiem, ar savienojumu); salaidums, savienojums'. Vai nu no saknes paralēlformas **pak-,* vai arī ar dialektālu *k* > *k* izveidojās b. **pak-tis;* no locījumu formām, piem., ģen. **paktja* > *pakša* latviešu valodā arī nominatīvā *š* vai *s*.

Iespējams arī cits atvasinājums: no ide. **pak-* > b. **paš-* > la. *pas-,* no kā varēja būt **pas-tis* (kur vēlāk *st* > *šķ* citu locījumu ietekmē) vai **pas-kis* (kur vēlāk *sk* > *šķ* no citiem locījumiem). No formas *pašķis* ar *k* iespraudumu varēja izveidoties *pakšķis,* metatēzē *pakšis* (ģen. *pakša,* no kā varēja izveidoties nom. *paksis*).

Daudzās paralēlformas rāda, ka valodā varēja būt abi atvasināšanas ceļi.

Nozīmes attīstība. 'salaidums, savienojums' → 'baļķu salaidums mājas stūrī (guļkoku konstrukcijā)' → 'mājas stūris'. 17. gs. vārds lietots kā apzīmējumu *kakts* un *stūris* sinonīms (*pakšis* Elg I 127; šajā nozīmē vārds arī saliktenī *acipakši* / *acikakti* 'acu kaktiņi', Elg I 118).

Tās pašas cilmes ir sav. *fah* 'telpas daļa', v. *Fach* '(mēbeles vai cita priekšmeta) norobežota daļa; nozare', *Fuge* 'salaidums, savienojums', ave. *pas-* 'sastiprināt, savienot', gr. *pássalos* 'tapa, nagla'.

Pēc cita uzskata (Becenbergers, Endzelīns) vārds saistāms ar si. *pakṣáḥ* 'spārns, sāns, plecs'.

Sk. arī: *pāksts, posms.* K

Bartholomae 879, Buck 863, E-H II 179, HF II 477, Kl 179 un 223, M-E III 50, Pok 787, Mag XX_3 151

pāksts (pâksts], apv. *pākste, pāksta, pākša.* Tās pašas cilmes kā *paksis* (sk.). Pamatā ide. **pǎk̂-* 'saistīt, nostiprināt; salaidums, savienojums' > b. **pāš-* > la. **pās-*, no kā laikam **pāstis* ar *k* iespraudumu: **pākstis* > *pāksts.* Nozīmes attīstība: 'savienojuma, salaiduma vieta' → 'iegarena sēklu aptvere ar divām savienojuma šķautnēm' → 'sauss auglis, kas atveras gareniskām plaisām'. Tās pašas cilmes ir gr. *pēgma* 'savienotais, sasaistītais', *págē* 'cilpa, lamatas' (no saknes paralēlformas **pāĝ-*).

J. Endzelīns vārdu saista arī ar kr. *пасть* 'rīkle', nozīmes ziņā salīdzinot atvērtu pāksti ar atvērtiem žokļiem kā sav. *cheva* 'pāksts': vav. *kiver* 'žoklis' (Fika sastatījums) un piedēkļa ziņā salīdzina vārdus *pāksts* un *maksts.* (K)

E II 200, III_2 111, Eckert 9 209, EF 2 669, M-E III 146, Pok 787

pakulas; lš. *pākulos* (dsk.) 't. p.' Atv. no verba *kult* (sk.): kulstot īsā, savēlusies linu šķiedra tiek atdalīta un sakrājas zemē (uz ko norāda pried. *pa-*). No baltu valodām kr. *пáкля,* bkr. *пáкулле,* p. *pakuły* 't. p.'

B II 511, E I 89, EF 2 211, M-E III 50,

palags. Tradicionāli vārdu uzskata par aizguvumu: no kr., bkr. *пóлог* 'aizkars', kam pamatā verba *ложúть* 'likt' sakne (Brikners, Frenkels; Endzelīns piesardzīgāk: «varētu būt aizg. no krievu valodas»). Šāds aizg. ir lš. *pālagas* 'aizkars'. Taču latviešu valodā vārdam nav šādas nozīmes, tas visā valodas teritorijā lietojams tikai noteiktas gultas veļas apzīmēšanai. (Dažās valodas izloksnēs arī galdauta apzīmēšanai, bet pamats te var būt palaga izlietojums galda pārklāšanai: «galda palags», E-H II 147.) Tāpēc iespējams, ka *palags* ir baltu cilmes vārds, kura pamatā ide. **legh-* 'nogulties, atrasties guļus'; no saknes varianta **leĝh-* arī la. *laža* (sk.). No šās saknes atvasināti gultas un guļasvietas apzīmējumi vairākās valodās, piem., go. *ligrs,* sav., a-s. *legar,* v. *Lager,* senīru *lige* (< **leghịom*), gr. *léchos,* lat. *lectus*

(< *leghtos), toh. A *lake,* B *leke.* Blakus šiem vārdiem ir apzīmējumi, kuri izsaka jēdzienus 'nogulties, gulēt, atrasties guļus'.

Iespējams, ka arī latviešu valodā bijis verbs **legt (*lagt)* ar līdzīgu nozīmi, no kā subst. **lags* ('guļasvieta, iedobe'?; sal. ide. **loghos* 'guļasvieta'). Šo vārdu atv-i varētu būt daudzie vietvārdi ar *ladz-* un *lag-,* piem., mājas *Ladzes* (Liezerē), *Ladzes pļava* (Cesvainē), vairākas pļavas, ezeri, mājas *Lagasts, Lagates purvs* (Lenčos), *Lagātes parvs* (Nītaurē un citur), *Lagažu upīte* (Alsviķī), *Lagažas purvs* (Rugājos), *Lagažu purvs* (Ziemerī) u. c. To pamatā var būt noz. 'ieliekums, iedobe'.

No **lagt* vai **lags* varētu būt atv. *palags;* par atv-u ar *pa-* sal. *segt : pasegs, klāt : paklājs.* Sal. arī lš. *klóti* 'klāt, segt': *paklõdė* 'palags', apv. *pakloda, paklōdas* 't. p.'

G. Elgers 17. gs. kā *palaga* sinonīmus min vārdus *sakša* un *villane* (Elg 1 143), arī *gultu audakls* (1 434). (K)

E I 93, EF 2 530, Fei 331, M-E III 54, Pok 658, Schmalstieg 2 266, Ф III 313

palaida 'vieta, kur lopus var laist'— sk. *laidars.*

palaidnis [palaîdnis]; lš. *palaidū̃nas* 't. p.' Atv. no verba *palaist* (sk. *laist*); sal. *palaists* 'nerātns, nedisciplinēts; slinks'. Pamatā *laist* 'darīt brīvu, ļaut iet' → 'ļaut dzīvot savā vaļā, kļūt nedisciplinētam', no kā apv. *laids* 'palaidnis' (E-H I 712). Morf. varianti apv. *palaidnieks, palaidon(i)s* [aî]. Verbs *palaidņot* [uô], refl. *palaidņoties* [uô].

EF 2 330, M-E III 54

palaikam — sk. *laikam.*

palce 'peļķe, lietus urdziņa'— sk. *palts, peļķe.*

palds [paľds, aî, àl[2]] 'irds, irstošs' (apv.). Pamatā ide. **pel-* 'putekļi, milti' no verbālās noz. 'grūst, sist', no kā arī *pelt* (sk.). Skaņumijā b. **pel- : *pal-,* no kā adj. *palds,* arī *palss,* atv. *paldens (peldens), palsens (pelsens)* 'irdens': «siens sakaltis trakajā: palds» (E-H II 150), «tas sāka čāpuot pa palsenuo sniegu» (A. Saulietis — M-E III 62), «ar [kamaniņām]- . varēja skaisti laisties no kalna vai viens otru vizināt pa sētsvidu, kamēr laukā bij tik paldens sniegs» (J. Jaunsudrabiņš. Jaunsaimnieks un velns (1932), K. r. VII, 1982 336).

No 'irdens' → 'slidens': «palds ceļš, ledus», «palda virve» (M-E III 58), «palds galdauts (kas slīd zemē nuo galda)» (E-H II 150).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds varbūt saistāms ar *peldēt.*

Citas cilmes ir homonīmais krāsas apzīmējums *palss* (sk.). (K)

E-H II 150 un 152, M-E III 57, 63 un 195, Pok 802

pali; lš. *am̃palas* (< **ant-palas,* kur *ant* 'uz') 'virs ledus uzplūdušais ūdens'. Pamatā ide. **pel-* 'tecēt, liet', no kā arī *pildīt* un *peldēt* (sk.). Subst. *pali* atvasināts ar saknes patskaņa miju.

B I 475, III 438, E II 398, EF 2 9, Krahe I 49, Pok 798, Schmid — Donum B 474

palikt — sk. *likt*.

pālis [pàlis]. Aizguvums; no lv. *pāl* 't. p.' (v. *Pfahl*), kas savukārt no lat. *pālus* 'stabs, pālis' (< **pak-slos*) no ide. **pā̆k̂-* 'saistīt, nostiprināt', no kā arī la. *paksis*.

Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (St I 185). Agrāk šajā nozīmē lietots vārds *miets*.

Kl 540, M-E III 147, Pok 786, W-H II 243, Zēv 2 86

paloda [paluõda, uô], apv. *palode* [uõ], *palods* [uõ]. Atv. no verba *lodāt* [uõ] (sk.): tas ir šķērskoks, «zem kura ļaudis lodā» (P. Šmits). Tā kā senajās mājās durvis bija zemas, pa tām līda, lodāja: «Băliņ, dedzi vaska sveci, Svainīt, zelta lukturīt(i), Nu es līdu istabā Tautiešam rokas dot» (LD 15386).

V. Zeps uzskata vārdu par aizg. no igauņu valodas (< *pajalaud* 'dēlis pie bīdāma loga').

M-E III 64, Šm 3 157, Zeps 1 190

palsens, *palss* 'irdens'— sk. *palds*.

palss [pal̃ss] (par krāsu vai tās niansi), apv. [àl]; lš. *pálšas, pal̃švas, pal̃vas* 't. p.', p. *płowy* 'bāli dzeltens', v. *fahl* (< **falwa-*) 'palss, bālgans', gr. *poliós* (< **poli̯os*) 'bāli pelēks', lat. *pallidus* (< **pal̂u̯-*) 'bāls', oset. *fælūrs, fælors* (< **pal-*) 't. p.' Pamatā ide. **pol-k̂o-* 'palss', kam blakus arī **pol-u̯o-* 't. p.' Sakne **pel-* 'pelēks, bāls', no kā arī la. *pele* (sk.). No **pol-k̂o-s* > b. **palšas* > la. *palss*.

Paralēli ide. **pel-* 'pelēks, bāls' bijusi līdzīgas nozīmes sakne **bhel-* 'spīdīgs, balts' (no kā la. *balts*); abas saknes ir fon. varianti. Kaut arī šīm saknēm semantika ir diferencējusies, daudzi to refleksi ir ar līdzīgu nozīmi. Tā arī blakus vārdam *palss* ir *bāls*.

EF 2 534, HF II 575, Kl 180, L III 39, M-E III 63, Pok 804, Schmid — Donum B 475, W-H II 239, Абаев I 441

palts [pal̃ts], apv. [àl²], *palte* 'peļķe'. Vārds ir radniecīgs ar apv. *palce* 'peļķe, lietus urdziņa', kas līdz ar apv. *pelce, pelte* 'peļķe' ir tās pašas cilmes kā *peļķe* (sk.). Iespējams, ka bijusi forma **palcs*, kas runā uztverta kā *palts* (Pētersons, Endzelīns). Tikpat iespējams tomēr, ka blakus saknes atv-am ar *-k-* bijuši atv-i ar *-t-*. (K)

EF 2 582, M-E III 63

paļāt [paļât]. Verba *pelt* (sk.) iter., atv. no ide. **pel-* 'sist, grūst' ar saknes patskaņa miju. Par formu sal. *vest : vadāt, velt : vāļāt*, apv. *vaļāt*.

Apv. *peļāt* 't. p.' Subst. *paļas*, apv. *peļas*.

M-E III 65

pamats; lš. *pãmatas* 't. p.' Atv. no *mest* (sk.) ar pried. *pa-* ('zem') un saknes pastkaņa miju. Par formu un nozīmi sal. apv. *pavaļa, pavila* 'pamats' no verba *velt*: «Klētis ir celtas uz augstiem

pamatiem, paviļām, lai stāvētu sausas» (P. Ārends — Senatne un Māksla, 1937 2 101).

Atv. *pamatīgs, pamatība* ir A. Kronvalda jaunvārdi. (Agrāk adj. *gruntīgs* no aizg. *grunte* < v. *Grund* 'pamats'; *gründlich* 'pamatīgs'.) Verbs *pamatot* [uô], refl. *pamatoties* [uô] ir 19. gs. beigu jaunvārdi, kas plašāk ieviesās 20. gs. sākumā (D 1 148 un 518).

A. Kronvalda jaunvārds ir atv. *pamatne* (1869) ar sākotnējo noz. 'iemesls' (Kr I 351, II 312). Ar noz. 'bāze' dažādās nozarēs kopš 20. gs. 30. gadiem (LKV VIII 15119, Bl 5 139).

EF 2 442, L III 39, M 5 17, M-E III 67, 132 un 138

pamīšus [pamîšus]. Tās pašas cilmes kā *mīt* 'mainīt' (sk. *mīt*[b]). No *pamīt* 'pamainīt' atvasināts adv. *pamīšus,* arī *pamīšu, pamīšam,* kam blakus vēlāk adj. *pamīšs.*

M-E III 72, Pok 715

pampalis 'kartupelis'— sk. *pampt.*

pampāns 'kas liels, korpulents'— sk. *pampt.*

pampt [pàmpt]; lš. *pam̃pti* 't. p.', lat. *pampinus* 'vīnkoka vītne' (← 'pumpurs'). Pamatā ide. **pamp-* 'tūkt', kas ir reduplicēts **pa-* ar nāseņa infiksu. Šī sakne izveidojusies no skaņu atdarinājuma (ja no mutes ar uzpūstiem vaigiem eksplozīvi izpūš gaisu). Paralēli izveidojusies sakne **bamb-* (**bhambh-,* sk. *bumba),* un valodās mijas abu sakņu refleksi. No *pampt* izloksnēs daudz atvasinājumu, piem., *pampa* [am̃, am̂²] 'uztūkums, pumpa; zems, resns, zarains koks', *pampalis* [am̃] 'kartupelis', *pampars* [am̃] 'drukns vīrs; celms', *pampāns* [pam̃pāns] 'kas liels, korpulents', *pampulis* 'kas resns, uztūcis; pampums; resns cilvēks'.

Paralēli izloksnēs formas ar *e* saknē: pempt [èm] 'pampt', *pempis* [èm] 'vēders' u. c. Saknes zudumpakāpē formas ar baltu *u* (sk. *pumpa*) un *i̦* (piem., *pimpis*).

Sk. arī: *piepe.*

B II 522, EF 2 535, E-H II 158, Lanszweert 148, Mach 500, M-E III 73, 199 un 218, Pok 94, T 205, W-H II 243, Φ III 407

pampulis 'kas resns, uztūcis'— sk. *pampt.*

panckas [pañckas], apv. [an̂²], *panskas.* Pārveidots aizguvums. No vlv., afrī., vh. *panser* 'bruņu tērps, ķermeņa apakšdaļas bruņas' (v. *Panzer* 'bruņas') izveidojies la. **pansari* (par izskaņu sal. *pātari* < lat. *pater (noster);* arī s. *panssari* 'bruņas, bruņu tērps') > *panskari* laikam 'bruņu tērps' → 'drēbes (iron.); skrandas'. Vārdā *k*-skaņas iespraudums pēc *kankari, lanckari* parauga. 18. gs. sastopama forma *panskaras* (St I 187), no kā lš. *pánskaras* 'skrandas'.

No *panskari* > *panckari* (V 2 156) un saīsinātā forma *panskas* > *panckas* (V 2 156, U I 188) pēc parauga *lanckari : lanckas.* Formu *panckas* varbūt ietekmēja arī apv. *pancka* 'peļķe'.

Vārda *panckari* nozīme 'skrandas' varēja izveidoties no *kankari* un *lanckari,* uzskatot šos vārdus par vienas grupas vei-

dojumiem ar šķietamo saistījumu ar verbu *kārt, karāties (-kari)*.

Doo II 701, E-H II 160, M-E III 76

paniņas, *panijas* — sk. *sviests*.

pankūka [pañkūka]. Aizguvums. Sākotnēji *pankoks* [uo] no bv. (< vh., afrī.) *pannkōk* vai lv. *pannekōke* 't. p.' (v. *Pfannkuchen*); Pav 2 288, U I 188, V 2 156. Mūsdienu forma ieviesta 20. gs. sākumā, pieskaņojoties vārdam *kūka* (D 1 843).

Doo II 700, Gutzeit II 344, M-E III 78, Zēv 2 86

panna [pañna]. Aizguvums; no vlv., vh. *panne* (v. *Pfanne*) vai zv. *panna* 't. p.' Tie savukārt no gr. *patánē* 'bļoda' > lat. *patina* > **patna*, no kā *panna*. (1. gs. sarunvalodā). Grieķu vārds ir illīriešu cilmes.

Aizg. mūsdienu formā minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 135, Elg 1 24 un 141, Lj 186—«māla panna», «dzelza panna»).

Buck 343, HF II 480, Kl 541, M-E III 78, Zēv 2 195 un 282

pants [pañts], apv. *panta, pante, pants* (ģen. *-s*); lš. *pántas* 'spāru šķērskoks; koka kāsis, uz kura pakar katlu; divdaļīgs tīkls; žoga daļa starp diviem mietiem; labības vai siena nojume, pants', *pántis* 'pineklis', pr. *panto* 't. p.', *pentes, pintis* 'ceļš', kr., ukr. *путь* (ssl. *pǫtь*), bkr. *пуцъ* 't. p.', kr., bkr, ukr. *пýто* (ssl. *pǫto*) 'pineklis; tīkls lāču medībās; sprigulļa saite; zirga kājas apakšdaļa virs naga', ssk. *spong*, d. *span(ge)*, zv. *spång* 'tiltiņš', sav. *spange* 'šķērskoks, šķērsis; sprādze', v. *Spange* 'sprādze', si. *pánthāḥ* 'ceļš, taka', ave. *pantā*, skitu *pant(i)* 't. p.', gr. *póntos* 'jūrasceļš' (→ 'jūra'), *pátos* 'ceļš, taka', lat. *pōns* (ģen. *pontis*) 'tilts; sprunguļu ceļš purvā', *pontō* 'plosts'. Visu šo daudzo dažādas nozīmes vārdu pamatā ir ide. **(s)pen-* 'vilkt, stiept; vērpt', sekundāri 'pīt, siet, saistīt', no kā arī la. *pīt* (sk.).

Saknes refleksu semantiskais sazarojums ļauj izprast arī la. *pants* dažādo nozīmju izveidošanos. Skaņumijā **pen- : *pon-* > b. **pen- : *pan-*. No zuduša verba **penti* vai **panti* 'pīt, siet, saistīt' ir substantivējies adjektīvs (pag. pas. divd.) **pantas* > la. *pants*. Skaņu kopa *-an-* norāda uz vārda kursisko cilmi. No citu apvidu *an* > *uo*, piem., vārds *potīte* [uô].

Vārdu *pants (panta)* 19. gs. sākumā nepazina Ziemeļvidzemē (Wel 86). Arī 19. gs. 70. gados tas raksturots kā Kurzemes vārds (U I 188).

Nozīme 'ceļš' izveidojusies no senākā ar žagaru saišķiem vai saistītām kārtīm, rungām pārklātā ceļa («sprunguļu ceļš») caur purviem un dumbrājiem. Attiecīgais nosaukums vēlāk piedēvēts arī tiltiem. Laikam ar noz. 'ceļš' kuršu *pinte* (: pr. *pintis* 'ceļš') 14. un 15. gs. tekstos (Bl 3 68).

No noz. 'kas sapīts, sasiets, saistīts' (sākumā varbūt 'žagaru, siena, salmu u. c. nasta, klēpis', 'labības kūlis' u. tml.) izveidojusies vārda *pants* noz. 'cieša kaudze, blāķis, cieša krāvuma vienība': «vesels pants (kaudze) žagaru» (M-E III 78),

«rudzu pants (blāķis) stāv tīrumā, bet kulšana tik drīz nav gaidāma» (E-H II 161), «nuo vienas sijas līdz uotrai skaita vienu pantu (pie lubu jumta)» (M-E III 78). Par šo nozīmi sal. atbilstošo lš. pántas 'žoga daļa starp diviem mietiem': tas ir senās saknes nozīmes 'pīt, siet, saistīt' reflekss.

Ar noz. pārnesumu *pants* arī 'siena, salmu, labības krāvuma posms šķūnī': «šķūnī pirmā panta (pirmais pants) siena jau pielikta», «miežu panti paceļas arvienu augstāki pret čukuru» (M-E III 78).

No senākas noz. 'saistījuma, pinuma vieta' → 'locītava' (kas vēl izloksnēs) izveidojusies noz. '(ķermeņa) loceklis': «Vienu [alus] malku nodzēros, Visi panti nodrebēja» (LD 19489 var.) No šejienes mūsdienu liter. valodā lietotais savienojums «sejas panti» ('sejas daļas'). Iespējams, ka te vārdā izpaužas arī saknes noz. 'vilkt, stiept; pīt', jo sejas vaibsti pauž audu variētu savilkšanu, te saskatāms arī grumbu vijums, it kā pinums.

17.—18. gs. *panta* arī 'rinda, kārtojuma vienība' (← 'saistījums'): «Divipadesmits jātnieki seši līdzan jāja uz divjām [divām] pantām» (Für 2 250), «vienā pantā jāt»— viens pie otra vienā rindā jāt (St I 187); *pants* no šejienes arī 'kareivju rinda' (Lg I 377).

Vai nu kā organiska kārtojuma vienība, vai arī kā loceklis 18. gs. izprasts dem. *pantiņš* 'nodaļas rindkopa (tekstā)' (St I 187), piem., «pantiņš Bībelē» (St II 651). Pēc v. *Vers* 'pants, strofa, Bībeles mazākā teksta vienība' (< lat. *versus* 'vaga'; lv. *versch* > la. *perša*) parauga 19. gs. vārds *pantiņš* attiecināts arī uz dzeju, vispirms uz garīgajām dziesmām baznīcas dziesmu grāmatā. A. Kronvalds vārdu *pantiņš* vispirms lietoja nozīmē 'pantpēda': «rindas pantiņiem (v. *Versfuss*) vārdu vieglās un svarenās [uzsvērtās] zilbes par locekļiem» (1869, Kr I 646). Pantu mūsdienu izpratnē viņš tad dēvēja par *posmiņu* jeb *peršu*: «Dzejola pantainās [metriskās] rindiņas atkal sabiedrina posmiņos, ko (latviešu dziesmu grāmatā) sauc par peršām» (Kr I 646; līdzīgi I 648). Vēlāk (nedatētā rokrakstā) A. Kronvalds *peršas* vietā ieteica vārdus *pants, pantiņš* (Kr I 605). Vārdi šādā nozīmē arī iesakņojušies liter. valodā. Jau 19. gs. 70. gadu sākumā tos lietoja paralēli agrākajiem apzīmējumiem (kr. *crux*, v. *Vers: dziesma, perša, dziesmas pants*, V 1 587). K. Valdemāra 1879. g. vārdnīcā vārdam *pants* tā minēta kā vienīgā nozīme.

Vārds *pants* šajā jaunajā nozīmē kopš 19. gs. 70. gadiem plaši lietots arī periodikā, piem., M. Kaudzītes kritikas rakstos «Baltijas Vēstnesī» 1874. un nākamajos gados. Tomēr, skaužot vārda polisēmiju, šajā nozīmē vēl rakstīts arī dem. *pantiņš*, piem., J. Lautenbaha rakstos «Pagalmā» 1881. g. 20. gs. sākumā forma *pants* jau traktēta kā poētikas termins (RLB KV III 3053). Agrākais nosaukums *perša* kļuva par ironisku apzīmējumu nemāksinieciskam dzejolim. Jau 19. gs. biegās lietots salikteņis

pantmērs (J. Kalniņš. Latviešu rakstniecības teorija, 1892 135), arī *pantpēda*.

Sk. arī : *piesis, piets, poss, potīte*.

B I 581, II 299 un 515, Buck 256 un 257, E IV$_2$ 271 un 279, EF 2 537, E-H II 161, HF II 481 un 578, Jēg 3 71—85, Kl 817, M-E III 78 un 200, MM II 210, Pok 808 un 988, Urb 8 132, W-H II 336, Zēv 2 87, Абаев I 445, 3 297, Бенвенист 2 338, Пр II 156, Ф III 412 un 413, Ц 383

paparde [papar̃de], apv. [âr^2]; lš. *papártis, papar̃tis* (< *papartỹs*, Būga), pr. vietv. *Paparthen*, kr., ukr. *nánopть* (psl. **poportь*), bulg. *nánpaт*, č. *kapradí* < **papradí* (sč. *kapratie*), p. *papróć*, sav., ssak. *farn* (< ģerm. **farno-* < **porno-*), a-s. *fearn*, a. *fern*, v. *Farn(kraut)*, senīru *raith* (< **prati-*) 't. p.' Vārdā ir reduplicēta sakne **par-* < ide. **por-* no saknes pamatformas **per-*, ar kuras atvasinājumiem daudzās valodās apzīmē putna spārnu vai spalvu (sal. kr. *nepó* 'spalva'). Papardes nosaukums darināts divējādi — ar *n* un *t* saknes paplašinājumā. No pirmā varianta la. apv. *paparnis*, dem. *papar̃nīte*. Te ir tā pati paplašinātā sakne, kas vārdā *spārns* (sk.). Par formu un nozīmi sal. arī si. *paṛnám* 'spārns, spalva, lapa'. No otrā varianta ar *t* > *d* izveidojusies liter. forma *paparde;* sākotnējā forma laikam *i*-celms **papardis* > apv. *papards* (ģen. *-s*).

Izloksnēs ir vairākas vārda variācijas ar celma maiņu vai ar *-t-* un *-d-* pārveidojumu palatalizācijas rezultātā un dažādās kombinācijās ar piedēkļiem: *paparda, papardis, papards, paparite, paparksne, paparkste, paparksts* (ģen. *-a* un *-s*), *paparkši, paparži* u. c.

B I 342 un 473, E I 90, III$_1$ 406, Eckert 9 68, E-F 2 538, E-H II 162, Kl 184, L III 40, Mach 240, M-E III 80, MM II 223, Oxf 351, P 182, Pok 816 un 850, T 206, Пр II 15, Ф III 202, Ц 328

papēdis — sk. *pēda*.

papīrs [papīrs]. Aizguvums; no vlv. *pappir* vai afrī., vh. *papir, papier* 't. p.' (v. *Papier*). Vārds ir Tuvo Austrumu cilmes. Ģermāņu vārdu pamatā ir lat. *papȳrus* < gr. *pápȳros* 'papirusa augs; audums; rakstāmās sloksnes'.

Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās mūsdienu formā (Manc I 135, Elg 1 126 un 358, Lj 187— arī «pāpīrs»; sal. lš. *pōpierius*).

Buck 1289, Doo II 701, HF II 472, Kl 530, M-E III 81, W-H II 250, Zēv 2 86 un 196

papuve — sk. *pūt*.

par; lš. *per̃*, apv. *par̃* 'pār; pa, no (laikā), dēļ, par', *per-* 'at- (mājup), pa- (ar vārdiem, kas izsaka krišanu, gāšanu u. tml.)', pr. *per* 'par, kā labā, caur ko', *per-* 'pār-', narev. *par* 'pār', kr., bkr., ukr. *nepe-* (ssl. *prě* < psl. **per-*), bulg. *npe-*, č. *pře-*, p. *prze-* 'pār-', *prze* 'caur, no, dēļ', asor. *pře* 't. p.', go. *fair-*, a-s. *fyr*, sav. *fir-*, kas aptuveni atbilst v. *ver-;* si. *pári* 'ap, apkārt, pret, pār', ave. *pairi* 'ap, pār', gr. *peri, péri*, apv. *pér* 'ap, pār,

pie', lat. *per* 'pa, caur, pār, dēļ'. Pamatā ide. **per*, **peri* 'pār, pāri (prom no kā), caur (prom no kā)', kas cilmes ziņā ir lokatīvs no kāda substantīva ar noz. 'aizvešana (pāri kam)'. Atvasināto vārdu (priedēkļu, piedēkļu un apstākļu vārdu) nozīme valodās ir ļoti diferencējusies un mainījusies. Baltu pirmvalodā skaņumijā bijušas formas *per* : *par* ar akutētu *r*, no kā la. *par* un *pār* [pãr < par̃]. (Arī forma *per* sastopama kādā senā latviešu tekstā, bet varbūt tas ir neprecīzs rakstījums.) Iekāms diferencējušās *par* un *pār* nozīmes, abas formas lietotas pamīšus (atšķirīgi izloksnēs un atkarībā no sekojošā līdzskaņa vai patskaņa), tāpēc izloksnēs un folklorā daudzkārt *par* ar mūsdienu liter. *pār* nozīmi. Piem.: «Kas varēja naudas tiltu Par Daugavu pārtaisīt?» (LD 40).

Dažos gadījumos *par* > *pa*, un tāpēc abus prievārdus retumis lieto paralēli.

Prievārda *par* noz. 'ļoti, pārāk, pārmērīgi' jau no ide. pirmvalodas (piem., «par lielu», «par augstu»).

Sk. arī: *pār, pērn, pie, pirksts, pirkt, pret, projām.*

B II 427, E I 452—468, IV_2 275, I 670, EF 2 539 un 572, E-H II 165, Fei 137, HF II 512, KK 29 195, Kl 811, Mach 491, M-E III 84, MM II 216, Nītiņa 113, P 668, Pok 810, T 214, W-H II 283, Zinkevičius I 16, 2 77, Пр II 39, Ф III 236

pār [pãr] izveidojies no priev. *par* (sk.) ar intonācijas pārnesumu un līdz ar to patskaņa garinājumu: **par̃* > *pãr*. Abu prievārdu nozīmes diferenciācija ir samērā jauna parādība, kaut arī tā fiksēta jau 17. un 18. gs. gramatikās.

Sk. arī: *pāri, prāvs, priede, spārns.*

B II 427, E I 452—468, IV_2 608, I 670—676, EF 2 539 un 572, Nītiņa 113

parāds [parãds], apv. [$â$, $â^2$]. Atv. no verba *rādīt* (sk.). Senatnē īpašiem kociņiem — burtkokiem — vienā vai abās pusēs iegrieza robiņus, parasti paralēlu svītriņu vai romiešu ciparu veidā. Šādi apzīmēja saimnieciskus datus, piem., iekulto labību vai klētī novietoto ražu. Kurzemes hercogistē burtkoki bija ar likumu noteikti uzskaites dokumenti muižās. Ļoti bieži burtkokus lietoja parādu atzīmēšanai: kociņā iegrieza parāda apmēram atbilstošu ierobu skaitu. Pēc tam kociņu gareniski pāršķēla tā, lai katrā daļā varētu redzēt iegrieztās zīmes pusi. Viena burtkoka puse palika aizdevējam, otra parādniekam. Aizdevējam tātad bija dokuments, ko varēja parādīt (*parāds*), lai pierādītu savas tiesības. No burtkoka apzīmējuma vārds *parāds* pārnests uz aizdoto summu. Izteiciens «viņam ir parāds pie ..» sākotnēji nozīmēja, ka viņam ir burtkoks ar parāda ierobiem (parāda dokuments) pie kāda cilvēka, naudas aizdevēja. No šejienes arī izteicieni «ņemt uz parāda», «dot uz parāda».

Burtkoks kā parāda dokuments pārnestā lietojumā minēts

folklorā: «Griez uz koka, tautu meita, Manus lielus parādiņus: Cik saktiņu tev izsedzu, Cik nomaucu gredzentiņu» (LD 6270).

Atdodot parādu, abas burtkoka puses salika kopā un pārliecinājās, vai zīmes sakrīt. Tad attiecīgo zīmi izkasīja vai visu kociņa virsmu nokasīja gludu. No tā vārdu savienojums «nolīdzināt parādu». Turpretim savienojums «dzēst parādu» ir aizg. (kalka) no vācu valodas («die Schuld löschen»). Savienojums «parādu piedzīt» (arī: dzīt rokā, sadzīt) izveidojies no verba *dzīt* nozīmes 'meklēt' (kā «dzīt pēdas»). Sal. 18. gs.: «parādus dzīt» (St I 50), «parādus sadzīt» (II 524). Šādus izteicienus varēja veicināt v. *treiben* 'dzīt' atv-u lietošana līdzīgā nozīmē: blakus liter. «die Schuld eintreiben» ir bv. «die Schuld beitreiben», kam pilnīgi atbilst la. «parādu piedzīt», bet vācu izteiksme var būt letisms.

Senāka ietekme uz latviešu izteicienu izveidošanos varēja būt vlv., vh. *vorderen,* kas nozīmē gan 'skubināt, dzīt', gan arī 'pieprasīt maksājumu' (v. *fördern* 'veicināt, sekmēt': *fordern* 'prasīt, pieprasīt'; sal. Stendera vārdnīcā v. *Schuldvorderer* — parādu dzinējs, II 525).

Parāda apzīmējuma saistījums ar burtkoku, resp. ar ierobotu un šķeltu skalu sastopams arī citās valodās. Lietuviešu valodā *(aš) skeliù* '(es) šķeļu' un 'esmu parādā' no verbiem *skélti* 'šķelt, iegriezt' (: *skalà* 'skals') un *skelė́ti* 'būt parādā' (: *skolà* 'parāds'), kas laikam ir vienas cilmes. Sal. pr. *skellānts* 'tāds, kas ir parādā', *skellīsnan* 'pienākums', go. *skulan, skal* 'būt parādā', līdzīgi arī dažās citās ģermāņu valodās.

Pēc cita uzskata (Mīlenbahs) «*parāds* apzīmēja gan senatnē lopu, kuru parādnieks parādīja, norādīja parāda devējam kā nākamu maksu. Šo parādīto lopu, «parādu», parāda devējs tad pēcāk vārda īstā nozīmē dzina, piedzina savam ganāmam pulkam» (M III 5; noraida Endzelīns). (K)

Bielenstein — Mag XIII 3 40, Buck 795, E I 660, EF 2 541 un 799, Fei 435, KK 1 8, 2 18, Mažiulis 6 151, M-E III 88

paragana — sk. *ragana.*

pārāk [pãrâk]. Atv. no *pāri* (sk.), tā pārākā pakāpe. Blakus adverbam darināts adj. *pārāks,* no tā subst. *pārākums* (jau 19. gs., U I 182).

E I 452, E-H II 196, M-E III 149

pārbaudīt [pãrbaũdît], apv. [àu]. Atv. no *baudīt* (sk.). Vārda semantikas pamatā ir senāka *baudīt* noz. 'izmēģināt, pārbaudīt' (Lj 30, St I 17), piem.: «.. [lauva] visur apkārt tekalēdams, cilvēku meklē, pie kā savu spēku baudīt varētu» (St 3 129), «Gribam mēs savus spēkus baudīt, kas stiprāks būs» (turpat). Tā pati nozīme, tikai izsakot arī darbības pabeigtību, bija atv-iem *pabaudīt* un *pārbaudīt:* «noved tos pie tā ūdens, tur gribu es tos tev pabaudīt» (Gl 1 482), «.. atraitni apmeklēt un viņas sirdi arīdzan pārbaudīt» (St A 1 87).

Kad 19. gs. vārda *baudīt* semantika paplašinājās, tam izzuda noz. 'izmēģināt, pārbaudīt' un par tās izteicēju (arī bez darbības pabeigtības) kļuva atv. *pārbaudīt*.
M-E III 150

paregis. Atv. no verba *redzēt* (sk.) saknes **reg-* (lš. *regēti* 't. p.'). Forma ar *ģ* (gaidāmā *dz* vietā) vispārināta no izloksnēm. Varianti apv. *reģis, pareģon(i)s, paregon(i)s* [ę] 't. p.'
Tās pašas cilmes ir *paredze*, apv. *parega* [ę], *paregs* [ę] 'paredzēšana, nojausma'.
E-H II 167, M-E III 89

pareizs [pareĩzs]. Atv. no aizg. *reize* (sk.). Savienojums *pa reizi* (senākā datīva forma; mūsdienu liter. valodā *pa reizei*) > *pareizi*, kas sākotnēji laikam 'pa rindai, pa kārtai', vēlāk 'kārtīgi, pienācīgi' (Cat 267, Lj 219), 'labi, tikumīgi' (Elg 1 44). 18. gs. arī 'taisnīgi, patiesi' (Lg I 432, II 228, St I 188; ar noz. 'pareizi' šajās vārdnīcās ir *taisni, līdzīgi, tiesīgi*).
Vārda *pareizi* mūsdienu nozīme sāka veidoties 18. gs. beigās. Uz vārda cilmi norāda 19. gs. un izloksnēs arī mūsu dienās lietotā forma ar uzsvaru otrajā zilbē [pa:reizi].
No adverba pakāpeniski izveidojies adj. *pareizs*. Mēģinājumu 17. gs. ieviest šādu vārdu ar noz. 'tiesiski taisns' kritizēja J. Langijs, jo latviešiem tāda adjektīva neesot (Lj 219). Taču izloksnēs vārds *pareizs* lietots, gan ar citu nozīmi: G. Elgers ar to tulkoja p. *grzeczny* 'pieklājīgs, paklausīgs', lat. *aptus* un *idoneus* 'piemērots', kā sinonīmus minot *dizins* ('dižens'), *prāvs* (< p. *prawy* 'labs, godīgs') un savienojumus *kā deras, kā piederas* (Elg 1 101).
19. gs. 60. un 70. gados no adv. *pareizi* atvasināts subst. *pareizība* ('pienācīgums', U I 189; 'taisnīgums', V 2 156) un adj. *pareizīgs* ('pareizs', V 1 452). No *pareizīgs* 19. gs. pēdējos gadu desmitos izveidojusies forma *pareizs* (V 3 287), kas 20. gs. pirmajos gadu desmitos izskauda agrāk šajā nozīmē lietoto aizg. *riktīgs* (< v. *richtig*). (K)
Bl 6 207, E-H II 167, Lanszweert 110, M-E III 89

pāri [pãri]. Adverbs izviedojies blakus prievārdam *pār* (sk.) pēc parauga *caur : cauri* vai arī atvasināts no pried. *pār-* (Endzelīns). Sal. *pāriet : iet pāri*.
Iespējams tomēr, ka forma ar *-i* ir senas ide. cilmes; sal. si. *pári* 'ap, apkārt, pret, pār', ave. *pairi* 'ap, pār', gr. *perí* 'ap, pār, pie' (no ide. **peri*).
Sk. arī: *pārāk*. (K)
E 1 671, M-E III 157, Nītiņa 113

pāris [pãris], apv. *pārs*. Aizguvums; no vlv. *pār* vai vh. *paer* [pār] 't. p.', kas savukārt no lat. *pār* (adj.) 'vienāds, vienlīdzīgs', (subst.) 'biedrs, pāris'. Šī nozīme izveidojusies no vārda lietojuma tirdzniecībā. Pamatā ide. **per-* 'pārdot' ← 'aizvest pāri kam', kas ir vienas cilmes ar la. *par, pār*.

Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 315). No p. *para* (< vav. *pâr*) vai kr. *пápa* (< p. *para*) forma *pāra* 'divi, daži'.

Ķl 527, M-E III 157, Pok 817, W-H II 250, Ф III 203

parīt — sk. *pa*.

parsa 'šķirne' — sk. *dzīpars*.

pārsla [pàrsla], apv. [ār], *pērsla* [ęr, ę̀r]; kr. *пópox* 'pulveris, (apv.) putekļi', bkr., ukr. 'putekļi, pišļi', kr. *npax* (bsl. *prachъ*) 'pīšļi', bulg. *npax* 'putekļi', č. *prach* 'putekļi, pīšļi, pulveris', p. *proch* 'pulveris, pīšļi', č. *pršeti* 'līt', p. *pierszyć* 'līņāt, smidzināt', ssk. *fors, fōss* 'ūdenskritums', he. *pappars-* 'laistīt', si. *pṛṣan* 'plankumains, raibs', toh. AB *pārs-*, *pras-* 'aplaistīt'. Pamatā ide. **pers-* no saknes **per-* 'sprēgāt, šķīst, laistīt, sprauslāt', no kā arī *purināt* (sk.).

La. **pers-* > *pērs-*, no kā apv. *pērsēt* 'apsarmot' (: *pēršņi* 'sarma') un subst. *pērsla*, skaņumijā liter. *pārsla*. Tās pašas cilmes ir upes nos. *Pērse*.

EF 2 596 un 674, Mach 478 un 487, M-E III 176 un 210, MM II 336, Pok 809 un 823, T 206, Пр II 109, Ф III 332, Ц 360

pārtika — sk. *tikt*[b].

pārtraukt — sk. *traucēt*, *traukt*.

parva 'nomizota vieta, dobums vai šķēlums koka virsmā' — sk. *dzīpars*.

pasaka; lš. *pāsaka*, 't. p.' Atv. no verba *sacīt* (sk.); sal. apv. *saka* 'teika, sakāmais'. Vārda nozīme no senāka 'sakāmais, pastāstāmais' → 'pasacītais, pastāstītais'.

EF 2 543, M-E III 93

pasaule [pasaũle], apv. *pasaulis*; lš. *pasáulis*, *pāsaulis*, apv. *pasáulė* 't. p.' Atv. no vārda *saule* (sk.) ar sākotnējo noz. 'tas, kas ir zem saules; reāli esošais', arī «šī saule» pretstatā «viņai saulei» (pēc nāves): «Mīlē man [mīļa man] šī saulīte, Viņa saule nemīlēja: Šī saulīte man zināma, Viņa saule nezināma» (LD 27370).

Buck 12, E I 450, EF 2 543, M-E III 94

paseja, *paseija* 'paēna' — sk. *seja*.

paskaņi, vsk. *paskanis*, apv. *paskaņas*, *paskanes* 'kaņepju vīrišķie īpatņi'. Sens kultūras vārds, kas dažādos variantos izplatīts daudzās valodās. Izteikts uzskats, ka vārds līdz ar kr. *пóскoнь*, apv. *пóскaнь* 't. p.' aizgūts no somugru valodām (Maheks). Pēc cita uzskata (Būga, Endzelīns) vārds ir ide. cilmes un līdz ar sav. *faso* 'bārksts', v. *Faser* 'šķiedra' saistāms ar gr. *péskos* 'āda, miza'. K. Būga saista vārdu *paskaņi* arī ar apv. *peska* [ę] 'strīdīgs cilvēks' (par šā vārda cilmi sk. *peka*[a]); šeit gan grūti saskatīt vārda motivāciju. Vairāk iespējams, ka vārds *paskaņi* atv. no hom. *peska* [ę] 'piepe; kas ciets, sauss' (sal.: «sausa, sakaltusi siļķe kā peska», M-E III 203). Paskaņiem ir raksturīga stiebra ātrā sakalšana, sausums: augs nokalst drīz pēc noziedēšanas, nogatavojas 40 dienas pirms sievišķā īpatņa. Tāpēc

paskaņus sauc arī par *saušņiem* (Lauksaimniecības enciklopēdija, 1966 II 520), *sausnēm, čaukstēm* u. tml. Sal. arī apv. *peskas* 'mazvērtīgi lini'.

No *peska* varēja būt adj. **peskans, *peskains,* no tā subst. **peskanis, *peskainis,* asimilācijā *paskanis,* dsk. *paskaņi,* arh. *paskaiņi* (Für 2 251). Metatēzē **peskan-* > **pasken-,* no kā apv. *paskenāji,* kas tālāk dažādi pārveidojies (*pastenāji, pastenēji*). Šie vārdi dažādās variācijās var būt aizgūti kaimiņtautu valodās.

Apv. *peska* pamatā ide. **pĕs-* 'pūst, vējot' no saknes **pē̆-,* kas paralēla saknei **pū-* 'pūst' (sk. *pūst*). No šejienes *peska* 'sausa skara, stiebrs, skiedra u. c., kas šūpojas vējā'. No saknes **pū̆-* : **peu-* apv. *pauska* [àu[2]] 'paskanis'.

Pēc cita uzskata (Trubačovs) vārds ir Āzijas cilmes un tā pamatā **kana-pus-* > **pus-kana-,* kur **kana-* 'sēklains' un **pus-* 'viriș̌ks' (si. *pumān* 'vīrietis, tēviņš'). Ja šis **kana-* ir pamatā vārdam *kaņepe,* tad **puskana-* 'virišķā kaņepe'. Skaņumijā psl. **poskonь.* (K)

B II 212 un 521, Kl 185, Mach 473, M-E III 100, 129 un 203, Pok 823, Пр II 112, Ф III 339, Ю. П. Чумакова — Вопросы грамматики и лексики современного русского языка, 1959 343, ЭССЯ X 189—192

paslavas 'bikses'. Pretstatā aizg-iem *bikses* un *ūzas* tas laikam ir latviskas cilmes vārds. Vārds minēts 17. gs. vārdnīcās kā apzīmējumu *bikses* un *ūzas* sinonīms (Manc I 74, Elg 1 378; Lj 187: v. *Bluderhosen,* t. i., platas bikses), konstatēts arī izloksnēs (arī 'apakšbikses', E-H II 173). Formas izveidošanās neskaidra, varbūt no **pac(i)lavas* (Endzelīns), kas saistāms ar apv. *pacils* 'tāds, kas cieši nepieguļ, nepiekļaujas; vaļīgs'; šāds skaidrojums tomēr nepārliecina.

Reālāk vārdu *paslavas* saistīt ar verbu **slot* [uo] 'slīdēt, šļūkt, slidināt' (no kā *slota,* sk.); skaņumijā **slaut,* no kā apv. *slauna* 'gurns, ciska', *slaune* 'ciskas iekšpuse' ('kas slīd, beržas viena gar otru'). Sal lš. *šlaunìs* 'ciska, gurns', lat. *clūnis* 't. p.' Tās pašas cilmes var būt *paslavas* ('tas, kas aptver gurnus, dibenu' vai 'kas atrodas zem gurniem, dibena'), kur **slava* laikam ar līdzīgu nozīmi kā *slauna.* (Vārds **slava* izzudis, skaužot homonīmiju ar *slava* 'valodas, daudzinājums'.) K

E III₁ 466, M-E III 101; Zēv 2 234

pāsms 'posms' — sk. *posms.*

pasole, *pasolis* 'izkapts kāts'— sk. *siet.*

pastala. Parasti vārdu uzskata par aizg. no krievu valodas: kr. apv. *постóлы* 't. p.', kas savukārt varbūt no turku *postal* 'kurpe': *post* 'āda' (Tomsens, Endzelīns, Šmits, Kiparskis). Taču iespējams, ka vārds ir baltu-slāvu cilmes un atvasināts no verbu *stāt, statīt* saknes. Par līdzīgu atv-u sal. lš. *pastõlas, pastõlis* 'pamats, balsts' ('tas, kas stāv vai statīts zem kā'). Ar *-stals* latviešu valodā 17. gs. *baŗostals* 'aizgalds' (*bariostals,* Elg 1

125). Tātad nozīmes ziņā *pastala* sākotnēji varēja būt 'tas, ko novieto (kas novietots) zem kā'. Vārds apava nozīmē bijis pazīstams arī prūšiem; tas saglabājies vietvārdos *Pastoline* (1236), *Pastelina* (1249), *Postelin* (1284) un personvārdā *Postelyn*. Šo vārdu pirmforma varēja būt **Pastal-ine* 'tas, kas saistīts ar pastalām' → (vietvārdos) 'pastalu darbnīca' (Šalls). Paralēles Bohēmijā: vietv. *Postolo-pirt* (1125) 'pastalu kalns', kas laikam 'pastalu darbnīca, pastalādu miecētava' (Profous, Šalls).

La. *paštala* minēts jau 14. gs. tekstos. (K)

E I 93, EF 2 547, Kiparsky 1 103, M-E III 106, H. Schall — Donum B 453, Šm 1 9, 2 43, Zēv 2 239, Ф III 341

pastars 'pēdējais'; lš. *pãstaras* 't. p.', lat. *posterus* 'nākošais'. Formas ziņā sena pārākā pakāpe no kāda vārda, kas atbildis lat. *post* (< *poste*) (adv.) 'aizmugurē, beigās' → (priev.) 'aiz, pēc'. Pamatā ide. **pos* 'tieši pie, aiz, pēc'; laikam **p* + *os*, kur **p*- < **(e)p*-, kas ir **apo*-, **pŏ* 'nost, prom' paralēlforma (no kā la. *apakša, pa*, sk.).

Adj. *pastars* 17. gs. vēl lietots ikdienas valodā. Piem., G. Elgers min savienojumu «pastars prāts» ('pēdējā griba', t. i., 'testaments'), arī «pastara prāta darītājs» ('testators', Elg 1 543). Viņš lieto vārdu *pastars*, tulkojot p. *nierychły* 'lēns, gauss', līdz ar sin. *vēls, lēns, kūtrs, laisks, sliņķis* (Elg 1 275). Nākamajos gadsimtos adj. *pastars* kļuva par biblismu, kas izmantots arī 20. gs. daiļliteratūrā, g. k. savienojumos «pastarā diena» (> *pastardiena*), «pastarais gals», «pastarā tiesa».

Subst. *pastars* (dem. *pastariņš, pastarītis*) un attiecīgas siev. formas ar noz. 'jaunākais (pēdējais) bērns' arī mūsdienu liter. valodā.

EF 2 546, M-E III 107, Pok 841, W-H II 348

pasts. Aizguvums; no v. *Post*, kas savukārt no itāliešu valodas. Izejas forma lat. *posita (mansio)* 'noteikta (apmešanās vieta)'.

Latviešu valodā aizg. 17.—18. gs. vārdnīcās (*pasts, paste*, atv. *past(e)nieks*, Lg I 424, II 229, St I 188, II 461).

Kl 560, M-E III 109, Zēv 2 86

pašreiz, *patreiz* — sk. *pats*.

pātaga [pàtaga], apv. *pātega* [â²]. Aizguvums; no kr. apv. *пото́г* 'nūja' (liter. *бато́г*, kas atvasināts no *бат* 'nūja, kārts'). Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās mūsdienu formā un nozīmē (Manc I 73, Fuř 2 252, Elg 1 13, Lj 186).

E I 85, 1 252, EF 2 53, M-E III 190, Sab 18 56, Sum 170, Пр I 19, Ф III 134, ЭСРЯ I_2 56

pātari [pātari]. Aizguvums; no lat. *pater* 'tēvs' katoļu lūgsnā («Pater noster . . »). Vārds aizgūts līdz 16. gs. («patres nhemak», Cat 246). G. Mancelis kā sinonīmus min *lūgt* un *pātarus skaitīt* (Manc I 32). K. Fīrekeram ir savienojums «ēdami pātari» (lūg-

sna pirms ēšanas) un «paēdami pātari» (lūgsna pēc ēšanas, Für 2 252).

M-E III 190, Zēv 2 328

patiesi — sk. *tiesa*.

patikt — sk. *tikt*[a].

patlaban — sk. *pats*.

patmalas 'dzirnavas', retāk vsk. *patmala;* lš. *pãtmalos,* vsk. *patmalà* 't.p.' Salikteņis no *pat-* un verba *malt* atv-a. Vārds izveidojies vēja un ūdensdzirnavu apzīmēšanai pretstatā rokas dzirnavām. 17. gs. arī *patmalis* (Elg 1 227 un 637). G. F. Stenders norādīja, ka *patmala* ir augšzemnieku vārds (St 2 216), bet 19. gs. tas minēts arī K. Valdemāra vārdnīcās (V 1 241).

EF 2 551, M-E III 123

pats; lš. *pats* (< *patis*) 't. p.', pr. *waispattin* (ak.) 'sieva', narev. *pats* 'pats', *pati* 'pati', kr. *господь* 'Dievs kungs' (ssl. *gospodь* < ide. **ghost-pot-*), si. *pátiḥ* 'kungs, īpašnieks, (laulāts) vīrs', skitu *pati* 'kungs', gr. *pósis* '(laulāts) vīrs', lat. *potis* 'tas, kas var, kas spēj', *hospes* 'saimnieks, kas uzņem viesi' (< **ghosti-pots* 'viesu kungs'). Pamatā ide. **poti(s)* 'pats', tātad la. *pats* saglabājis šā vārda senāko nozīmi. No 'pats' izveidojusies noz. 'saimnieks, kungs, vīrs', kas dažādās variācijās pārstāvēta vairākās ide. valodās. Arī latviešu valodā ir šāda vārda nozīme, piem.: «vai pats mājās?»

Nozīme 'saimnieks' (siev. dzimtē 'saimniece') parādās saliktenī *maikats* [aĩ], *maikata* (apv.) 'tas, kas svētkos (kāzās, kristībās) pārstāv saimnieku; kas rūpējas par saimniecību, kad saime ir baznīcā'. Piem.: «Maikatene gudra sieva, Liela viesu mielotāja: Ciema klēts, ciema ruovis, Neba pašas krājumiņš» (M-E II 549). Forma *maikats* < **mājpats* (Endzelīns). Sal. K. Fīrekeram *mājkats* 'mājas sargs, kas vienmēr paliek mājās' (Für 2 215). Kā mājas saimnieks un sargs *maikata* dažviet ieguvis pat mitoloģisku nozīmi (piem., Īlē; J. A. Jansons). Savienojums «maikatos iet» nozīmēja 'iet uz kaimiņiem saimniekot' → 'iet šādā reizē viesos'. No šejienes arī ķekatnieku apzīmējums *mājķekatas* (Uguņciemā) < *mājkati* + *ķekatas*.

Siev. *pati* < **patī* < **patnī* < ide. < **potnī;* sal. lš. *patì* 'pati', si. *pátnī* 'kundze, sieva', gr. *pótnia* 'mājas kundze, sieva'.

Lokot vīr. *pats* (< **patis*) kā *i*-celma vārdu, senākajos rakstos un arī dažās izloksnēs locījumos ir paralēlas formas ar *-š-* un *-t-*. Ar *-t-:* vsk. ģen. *patis* (kam blakus siev. *pates* no nom. *pate*), dat. *patim* (siev. *patei*), ak., instr. *pati,* lok. *patī* (siev. *patē* no nom. *pate*), dsk. nom. *patis,* dat. *patims,* lok. (siev., senāk laikam vīr.) *patīs.* No šīm paralēlformām salikteņos *pat-* blakus biežākam *paš-* (sal. *patvarīgs* : *pašapzinīgs*).

Paradigmu kontaminācijā izveidojās arī dažas no minētajām atšķirīgas formas, kas sevišķi 17. un 18. gs. literatūrā. J. Langijam no *pats* dat. *patim* («man patim dod», Lj 187). bet lok.

patā («tas patā godā», turpat); siev. nom. *pata,* ģen. *patas,* dat. *patai,* ak. *patu,* bet dsk. nom. *pašas* (Lj 377).

Laikam no piederības ģen. *paša* darināti arh. subst. *pašums, pašība* 'īpašums, īpašība' (Lj 187), ko vēlāk aizstāja *īpašums, īpašība* ar diferencētām nozīmēm.

Partikula *pat* < **pati* ir reducēta nedeklinējama vārda pamatforma. Par nozīmi sal. lat. *utpote* (<**ut poti*) 'lūk, protams', he. *-pat* 'pat, tieši'. Adverbiālā noz. 'tieši' piemīt arī la. *pat,* tā ir sena. Šī nozīme parādās vairākos salikteņos, piem., *nupat, patlaban* (kur *-laban* laikam ir sena ak. forma). Arī *patreiz* blakus formai *pašreiz.*

Senākajos rakstos, folklorā un izloksnēs *pat* savienojumos bieži tur, kur mūsdienu liter. valodā parasti vietn. *pats* locījumu formas. Piem., «Teica māte savu meitu, Es teic' savu kumeliņu; Tas man teki no pat rīta Līdz pašami vakaram (LD 15719), «Nāksim mēs kopā pat Dieva nama vidū. (Gliks 1 929). 17. gs. *pat-laikā* = *pašā laikā* (Lj 131).

Sk. arī *īpašs.*

E III₂ 335, IV₂ 332, 1 538, Eckert 9 63, EF 2 551, Euler 1 133, HF II 584, Jansons 1 35—36, Bl 6 176, D I 177, KK 29 195, L III 40, M-E III 118 un 124, MM II 200, Pok 842, T 208, W-H II 350 un 379, Zēv 2 196, Zinkevičius 1 16, 2 77, Абаев 3 298, Бенвенист 1 90, 2 345, Гам-Ив 3 168, 361 un 758, Тр 3 181, Ф I 446, ЭССЯ VII 61

patskanis. 19. gs. jaunvārds; salikteņis, kura pirmajā daļā *pat-* un otrā daļa atvasināta no verba *skanēt* (sk.). G. F. Stenderam patskaņi ir *skandinieki,* tāpat G. J. Mīliham (1803) un sākumā A. Kronvaldam (1863). K. Biezbārdis ieteica apzīmējumu *skanis* (Mūsu valoda un viņas rakstība, 1869 8), bet A. Kronvalds darināja salikteni *pašskanis* (Kr Ms 10, Kr I 603) pēc v. *Selbstlaut* parauga (kur *selbst* 'pats', *Laut* 'skaņa'), Šis vārds kādu laiku sastopams arī literatūrā (U II 743; F. Mekons, Latviskas valodas katķisme, 1874 7; M. Kaudzīte. Vadons ortogrāfijas mācībā, 1877 2). Daži autori terminu variējuši: H. Spalviņam *pašskaņa* (Palīgs valodas mācībā un domu-rakstos, 1879 3), A. Laimiņam *patskaņa* (Latviešu valodas mācība tautas skolām, 1889 1) un *patskanis* (turpat, 49). Šo formu ieteica arī «Dienas Lapa» (1889 242). K. Mīlenbahs lietoja gan formu *patskanis* (1893, M II 7), gan arī *patskaņa* (1895, M 2 55). Kopš J. Endzelīna un K. Mīlenbaha «Latviešu gramatikas» (1907 13) nostabilizējusies forma *patskanis,* kas akceptēta par valodniecības terminu 20. gs. 20. gados (ZTV 1). Nav ieviesies A. Stērstes jaunvārds *balsskanis* (Latviešu valodas mācība, 1. d., 1879 2; sal. lat. *vox* 'balss': *vokālis* 'patskanis').

M-E III 125, E. Peile — Latv val apc 291

pauga 'popējums, polsteris'— sk. *paugurs.*

paugurs [paũgurs]; kr. apv. *пýга* 'olas resnais gals; spilventiņš

mežģīņu darināšanai', si. *pūgaḥ, pūgáḥ* 'kaudze, daudzums (vienā vietā), skaits, masa', *puñjaḥ* 'kaudze, masa, daudzums, bars', gr. *pȳgḗ* 'pakaļa'. Pamatā ide. **peug-* 'liekt (ieliekt, izliekt)' no saknes **pū̆* : **peu-* 'pūst; uzpūsts, uztūcis', no kā arī *pūst* (sk.). Nozīmes attīstība: '(iz) liekt' → subst. 'izliekts priekšmets' → 'uzkalns'. Ide. **peug-* : **poug-* > b. **paug-*, no kā la. apv. *pauga* [aũ, àu²] 'popējums, polsteris; (dsk.) sakas' un 'plika galva, pliks kalniņš; pogaļa'. No tā atv. *paugurs*.

Paralēli formai **peug-* ir tās pašas nozīmes ide. **bheug(h)-*, no kā v. *beugen* 'liekt, noliekt, locīt'. Sakne **bheu-* : **bhū-* 'pūst' → 'uzpūst (ies), uztūkt'. Refleksi ar *p-* un *b-* baltu valodās mijas un semantiski ir daļēji saplūduši. Ide. **bheug(h)-* : **bhoug(h)-* > b. **baug-*, no kā latviešu apvidvārdi ar pretējām nozīmēm 'uzkalns, paaugstinājums' (← 'izliekt') un 'zema vieta, purvs' (← 'ieliekt'): *bauga* [aũ, àu] 'uzkalns' (piem., Vidrižos) ar nozīmes pārnesumu 'veca, maza (arī sakritusi) mājiņa' (Lubānā, Sinolē, Liezērē u. c.) un 'zema vieta, slīkšņa' (Sinolē), 'purvs upmalās, slepenas akatas, kur ātri var iekrist' (Liezērē; DL Piel 1893 II 161); *baugurs* [aũ] 'uzkalns' (Raunā, Drustos, Vecpiebalgā u. c.); skaņumijā *buguris* 'uzkalns'.

Blakus formām ar *-g-* arī *-k-* : *bauka* [àu] 'sakritusi mājiņa' (Jaungulbenē u. c.). Skaņumijā liter. *būcenis* [ũ, ù] 'slikta (maza) mājiņa' (no **būka*).

Ar pied. *-sk-* apv. *bauska* '(stāvs) uzkalns'; ar šo vārdu laikam saistāms vietv. *Bauska*.

Sk. arī: *buknīt, bozt, pauna*.

B I 328, 332 un 448, II 221 un 225, E II 647, Euler 1 66, HF II 618, M-E I 267, III 127, MM II 299 un 319, Pok 152 un 847, Ф III 399

pauna [paũna], apv. [aû, àu²], *paune, paunis, pauns;* lš. *pū̃nė* 'tukšums olā', kr. apv. *пыня* 'uzpūties cilvēks', si. *pūlaḥ* 'sainis, pauna'. Pamatā ide. **pū̆-* : **peu-* 'pūst; uzpūsts, uztūcis' (no kā arī *paugurs,* sk.). Skaņumijā **pou-* > b. **pau-*, no kā **pau-nā-* > la. *pauna*. Sākotnējā noz. 'kas uzpūsts, uztūcis' → 'kas apaļš' → 'sainis'. Apv. *pauna* arī 'pieres kauls' (iron. 'galva'), arh. 'maza cepure'; *siena pauna* 'siena šķūnis'.

Sk. arī: *pūne*.

B II 525, EF 2 667, E-H II 185, M-E III 128, MM II 325, Pok 847, Zeps 1 160, Пр II 159, Ф III 418

pauris [paũris], apv. *paure* [aũ, aû]. Tās pašas cilmes kā *pūrs* (sk.). Pamatā ide. **pū̆-* 'pūst; uzpūsts, uztūcis', skaņumijā **pou-* > b. **pau-*, no kā la. *pauris* 'apaļš vai ieapaļš priekšmets ar tukšu, dobu vidu' (apv. *pauriņš* 'pogaļa') → 'galvas augšējā, velvētā daļa', izloksnēs arī 'pakausis, piere, galvaskauss' (pārn. 'galva'). Citā nozīmes attīstībā apv. *pauris, paure* 'kails paugurs', *paure* 'uzkalna, paugura virsa, galotne'.

B I 332, EF 2 672, E-H II 185, M-E III 129

pauska 'paskanis'— sk. *paskaņi*.

paust [paûst], apv. [aũ, àu²]. Tās pašas cilmes kā *pūst* (sk.). Pamatā ide. *pū- 'pūst', skaņumijā *pou- > b. *pau-, no kā *paud-ti > la. *paust*. Par formu sal. *just* : *jaust*. Nozīmes pārnesums: 1) 'pūst, dvest' → 'teikt, sacīt (parasti vairākiem, daudziem)', 2) 'pūst, dvest' → 'ar elpas ritmu, dziļumu un pavadskaņām ļaut manīt sāpes, bailes vai citas izjūtas' → 'ļaut vai likt manīt, izrādīt (ko); atspoguļot (ko)': «viņa seja pauda nemieru», «telpas iekārtojums pauda labu gaumi». K

E-H II 185, M-E III 129

pauts [pàuts]; lš. *paũtas* 't. p.', pr. *pawtte* 'olas'. Pamatā ide. *pū- : *peu- 'pūst; uzpūsts; uztūcis'; skaņumijā *pou- > b. *pau-, subst. *pautas > la. *pauts*. Iespējams, ka bijis verbs *pauti, kura pag. pas. divd. substantivējies. Vārda sākotnējā noz. 'kas uzpūsts, uztūcis' → 'ieapaļš veidojums, ola'. Par nozīmes izveidošanos sal. *pūst* : *puta, pūte*.

17. gs. G. Mancelis un J. Langijs vārdu *pauts* devuši kā olas pamatapzīmējumu, norādot uz vārdu *ola* kā izlokšņu parādību (Manc I 56, Lj 187). 18. gs. G. F. Stenders norādīja, ka Kurzemē lieto vārdu *pauts*, bet *ola* tur ir 'olis' (St 2 216). 19. gs. K. Valdemārs vārdu *pauts* devis kā kr. *яйцó* tulkojuma pirmo vārdu, aiz tā *ola* (V I 658); tāpat K. Ulmanis un G. Braže v. *Ei* tulkojumā (U II 220). Arī 19. gs. periodikā olas apzīmēšanai dominēja vārds *pauts*. Stāvoklis mainījās 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā (V 3 425, D I 303); kopš šā laika liter. valodā *pauts* 'vīrišķā īpatņa sēklinieks' (RLB KV III 3097).

Par vārdu *pauts* un *putns* saistījumu sk. *putns*. Zīmīgi, ka narev. *paud* (< *paut-) 'putns'.

E IV₂ 273, EF 2 554, Lanszweert 38, M-E III 130, Pok 848, Zinkevičius I 16, 2 77

pavalgs [pavaĩgs], apv. [aĩ²], *pavalga* [aĩ]; lš. *pavalgà* 'pārtika, ēdiens, aizdars', *valgà* 'ēdiens, ēšana'. No adj. *valgs* 'mitrs' (sk. *valgs*ᵇ) izaugusi vesela rinda citu vārdšķiru vārdu (arī ar saknes patskaņa miju), kas daļēji saglabājuši pamatvārda semantiku (*valgme, veldze, vilgt*), bet dažos gadījumos lietojami ar diezgan attālu nozīmi, to vidū subst. *pavalgs*. Baltu un slāvu valodās vērojama tendence pārveidot šās cilmes atv-u semantiku šādā virzienā: 'mitrs, mitrums' → 'ūdens, dzēriens, dzert' → 'šķidrs vai trekns ēdiens, aizdars' → 'ēdiens, ēst'. Raksturīgas ir, piem., dažādās vārda *волóга (вóлога)* nozīmes krievu valodas izloksnēs: 'mitrums, ūdens, šķidrums', 'šķidrs ēdiens', 'aizdars', 'vārīta gaļa, zivis kā pamatēdiena papildinājums', 'tauki, sviests', 'jebkurš ēdiens' (СРНГ V 46).

Latviešu valodā 18. gs. ar noz. '(atspirdzinošs) dzēriens' lietots vārds *vilgums*: «kas tev, tvīkdamam karsonī, vilgumu pasniedz?» (L Ārste I 2), «Tāda suliņa būs paskābja, bet gārds vilgums» (8 32). Mūsdienu liter. valodā šādā noīmē lieto subst.

veldze, kas gan ieguvis arī plašāku nozīmi —'atspirdzinājums, atvēsinājums; baudījums'.

Vārds *pavalgs, pavalga* senāk laikam lietots nozīmē 'padzēriens', no kā 'tas, ar ko papildina sausu ēdienu': «kāpēc tu sausu maizi ēd, vai tev nav pavalgas?» (DL Piel 1893 6 93). Tālākajā nozīmes attīstībā 'gaļa, taukvielas, ar ko papildina maizes, putraimu vai miltu ēdienu': «Tā man deva miltu putru, Kaņepīti pavalgam» (TDz 53632, 3).

B II 664, Eckert 10 239,— Симп 55,— Эт 1984 239—245, EF 2 555 un 1189, E-H II 187, M-E III 132, Pok 1145, Ф I 340

pavaļa 'pamats'— sk. *pamats.*

pavards [pavar̂ds], apv. *pavārds,* arh. *pavarda.* Atv. no verba **virt* vai **vert* 'degt', kura atv. ir arī *versme* (sk.). Par formu sal. *šķirt : skārds.* La. *pavards* sākotnēji 'ugunskura vieta' ('vieta zem uguns, zem degošās malkas'), tad 'ugunskurs': «vieta telpā, kur kurina uguni; ugunskurs kaut kur laukā» (E-H II 187), arī 'ogļu un pelnu bedre krāsns priekšā': «Pavardā (var.: pavārdā) miežus sēja, Par līdumu domādami» (LD 12724 var.). Samērā jauna parādība ir *pavards* 'no akmeņiem vai ķieģeļiem mūrēta ietaise uguns kurināšanai un ēdiena gatavošanai' (= *plīts*). K

Buck 474, E-H II 187, M-E III 133, Pok 1166

pavārs [pavārs]. Aizguvums; no kr. *nóвар* 't. p.', kas atv. no verba *варúть* 'vārīt'. Tās pašas cilmes kā la. *virt.* No kr. *поварнúца* aizg. *pavārnīca.*

Vārds *pavārs* ir sens aizg. Tas minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 104, II 295; *pavāris* Elg I 179). G. Mancelim arī *pavāra, pavārnieca* 'virtuve', G. Elgeram *pavārnīca* 'kamīns'.

E I 94, M-E III 134

pavasaris — sk. *vasara.*

pavēlēt — sk. *vēlēt*[a].

pavēnis [pavēnis], apv. *pavēne;* lš. *pavė̃nis, pavė̃nė* 'paēna'. Atv. no subst. *vējš* (sk.) ar pried. *pa-* un pied. *-n-;* izloksnēs tai pašā nozīmē arī *pavējš, pavēja.* Līdzīgi atv-i *aizvēnis : aizvējš.* Latviešu valodā izveidojies arī hom. *pavēnis* < *paēnis* 'paēna' un abu vārdu nozīme saplūdusi. Folklorā *paēna* un *pavēnis* (arī dem.) lietoti paralēli vienādā nozīmē, piem.: «Aiz krūmiņa nostājos, Krūmiņš mans paēniņš (var.: manis pavēnīts)» (LD 13692).

Pēc cita uzskata (Būga) vārds *pavēnis* atvasināts no adj. *vēss* (sal. lš. *pavė̃nis* = *pavė̃sis*).

B II 647, Buck 62, EF 2 556, M-E III 136

pāvests [pāvests], apv. [ā]. Aizguvums; no vlv. *pāwest* 't. p.' (v. *Papst*). Vārda pamatā lat. *pāpa* 'tēvs' (tā kopš 5. gs. dēvēja Romas bīskapu) > senfr. *papes* > vh., vlv. *pāwes,* kam izrunā pievienots *-t.* Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās («pawests», Manc II 401, Lj 188; «pawsts», Elg I 358).

Kl 531, M-E III 191, Zēv 2 333

pavīdēt[a] 'ļaunu vēlēt'— sk. *nenovīdīgs, viedoklis.*

pavīdēt[b] 'uz brīdi parādīties, būt redzamam'— sk. *viedoklis*.
paviļa 'pamats'— sk. *pamats*.
paviršs — sk. *virsa*.
pazīt [pazīt], apv. [ī^2]; lš. *pažìnti* 't. p.' Atv. no aktīvajā leksikā izzuduša tās pašas nozīmes verba *zīt* (< **zinti*), kas sastopams folklorā, senākajos rakstos un izlokšņu vecākās paaudzes pārstāvju runā. Tās pašas cilmes kā *zināt* (sk.), bet *zīt* saglabājis senāku saknes nozīmi.

Buck 1210, EF 2 1310, M-E III 142, IV 737, Гам-Ив 3 805, В. А. Дыбо — ВСЯ 1961 5 32

pēc [pêc], apv. *pēč* [ê]. Prievārds no adverba ar noz. 'pēc tam, vēlāk', piem.: «smejies vien, gan tu pēc raudāsi!» (M-E III 204). Adverbam pārākā pakāpe *pēcāk* [pêcâk]. Forma *pēc* < *pēdis* 'pēc tam, vēlāk', kas folklorā un izloksnēs: «Skrēju lielu skrējumiņu, Kampu lielu kampumiņu: Pirmāk kampu šķietu, nītis, Pēdis pašu audējiņu» (LD 13536), «.. un pēdis vairs nežēlojas» (G. Braže. Kā Paleijas Jānis savu būšanu kopis», 1844 293), «Tu dabūn divas algas: pirmis tādu greznu kančuku, pēdis rubli arī vēl» (J. Janševskis. Dzimtene, 1. d., 1986 412).

Forma *pēdis* < **pēdies* (Endzelīns) ir sens dsk. instr. no subst. *pēds* [pę̂ds], kas ir vārda *pēda* (sk.) morf. variants. Tāpēc domājams, ka *pēdis* > *pēc* sākotnēji lietots vietas nozīmē, norādot secību vienam pēc otra («cits cita pēdās», Mīlenbahs).

Apv. arī *pec, pēdz* un *pic* (kursen., Schmid 3 265).

G. Bonfante — St B IV 124, E I 35, 476 un 659, III$_1$ 481, 1 602 un 676, M III 84—102, M-E III 204, Nītiņa 130

pēda [pę̂da], apv. *pēds* [ę̂]; lš. *pėdà*, apv. *pėdas* 't. p.', pr. *peadey* 'zeķes' (: lš. *pėdẽlis* 'zeķe'), *pedan* 'lemesis', kr. *под* 'klons, grīda; apakša, dibens' (priev. *под* 'zem'), bkr. *под* 'apakšējā daļa, kalna pakāje', ukr. *під* (ģen. *пóду*) 'siena kaudzes apakšējā daļa', asor. *póda* 'augsne, pamats', bulg. *под* 'grīda', č. *půda* 'augsne, zeme', p. *spód* 'apakša', go. *fōtus* (ģerm. **fōt-*), ssk. *fōtr*, sav. *fuoz*, v. *Fuss*, a-s. *fōt*, a. *foot* 'kāja', he. *pata-* 't. p.', si. *pad-*, *padām* 'kāja, solis, pēda, vieta', *pāt* (ak. *pādam*) 'kāja', *pādúḥ*, ave. *pad-* 't. p.', skitu *pada-* 'iemīta pēda; nākamā paaudze, pēcteči', oset. *fad* 'kāja', *fæd* '(iemīta) pēda', gr. *poús* (ģen. *podós*), dial. (doriešu) *pōs* 'kāja', *pédon* 'zeme, grunts', *pédē* '(kāju) pineklis', lat. *pēs* (ģen. *pedis*), 'kāja', toh. A *pe*, B *pai* 't. p.' Pamatā ide. **pĕd-* : **pŏd-* 'kāja'. Nozīmes maiņa: 'kāja' → 'kājas apakšdaļa' → 'pēda', šī maiņa parādās vairākās valodās. Dažās (g. k. slāvu) valodās arī 'kāja' → 'tas, ko min ar kājām, klons, zeme'. Šāda nozīme latviešu valodā izteikta ar vārdu citā skaņumijas pakāpē — apv. *pads* (< ide. **pod-*): «man būs rijai jāieliek jauns pads, jo vecais duobelains» (M-E III 18; dažās izloksnēs šā vārda nozīme 'zole', E-H II 128). Iespējams, ka tās pašas cilmes ir apv. *pada* 'zema vieta lauka vidū, ko nevar art'

(M-E III 14; bet sal. arī ig. *padu* 'mitra zemiene, mitrs lauks', Mägiste 1877).

Daži savienojumi ar vārdu *pēda* ieguvuši steigas vai pēkšņuma nozīmi, piem., *uz pēdām* 'tūlīt, nekavējoties, strauji'. (Sal. arī *piepēži*.)

A. Kronvalds lietoja vārdu *pēdas* arī nozīmē 'sekas': «no verdzības slodzēm un pēdām atsvabinājušies» (Kr I 388). Šāda lietojuma motivācijai sal.: «atstāt pēdas» : «atstāt sekas».

Atv. *pēdot* [pę̄duôt], apv. *pēdāt* 'iet, atstājot pēdas'; sal. lš. *pėdúoti* 't. p.; lēni iet'. Adj. *pēdīgs, pēdēj(ai)s* sākotnēji 'tāds, kas seko, kas iet pa pēdām'. Subst. *papēdis,* apv. *papēde;* sal. lš. *papėdẽ, papẽdė* 'pēdas apakša, iemīta pēda, sandale; pakāje, kāpslis, pamats'. Arh. *piepēdis* 'papēdis' (Elg 1 247).

Sk. arī: *pēc, pēkšņi, piepēži, pods.*

B II 367 un 448, Buck 940, E IV_2 273, EF 2 561, E-H II 128 un 226, Fei 159, HF II 485 un 587, Kl 226, L III 41, Mach 497, M-E III 18 un 205, MM II 204 un 249, Oxf 368, P 208, Pok 790, T 209, W-H II 293, Абаев I 414, 3 297, Пр II 87, Ф III 295, Ц 352

pēdējais, *pēdīgais* — sk. *pēda.*

peikt 'izlutināties'— sk. *pikts.*

peilis [peĩlis] '(vecs, nodilis) nazis'; lš. *peĩlis* 'nazis', pr. *peilis* 't. p.', *kalopeilis* 'kapājamais cirvis'; kr., ukr., bulg. *пилá* 'zāģis', č. *pila,* p. *piła,* 't. p.' Pamatā ide. **bhei-* 'sist, durt' paralēlforma ar nebalsīgu ieskaņu **pei-*. Nozīmes attīstība: 'sist' → 'kapāt' → 'griezt'. (Par nozīmēm sal. **bhei-* atv-us senīru *benaid* 'sit': v. *beil* 'cirvis': bretoņu *benaff* 'griežu'.) Nozīme 'sist' piemīt tās pašas cilmes lš. vārdam *paĩlyti.* Interesants saliktenis apv. *tutenpīlis* (< *-peilis)* 'liels (kapājamais ?) nazis' (LD 22869).

B II 211, III 947, Buck 558, E IV_2 233 un 273, EF 2 563, L III 42, M-E III 192, Mikola 1 440, Pok 117, Stang 3 41, T 210, Пр II 58, To III 175, Ф III 261

peka[a] [pę̄ka] 'ķepa, kāja'. Pamatā ide. **peḱ-* 'plūkt, raut (vilnu, matus)', kam bijis fon. variants **pek-* (Šmolstīgs). Saknes atv-i ieguvuši dažādas nozīmes: 1) 'aita' ('dzīvnieks, no kā plūc vilnu', jo senatnē vilnu necirpa, bet izplūca) → 'sīklops, lops'; 2) 'vilna' (adj. 'vilnains, pūkains') → 'aitāda' → 'aitādas izstrādājums'. Par šīm nozīmēm sal. 1) lš. *pèšti* 'raut, plūkt, šķīt', gr. *pékō* 'cērpu, sukāju, kāršu', ssk. *fær,* szv. *fār* (< **fahaz)* 'aita', lš. *pēkus* 'lopi, ganāmpulks', pr. *pecku* (ak.), *peckan* 'lopi', lat. *pecū* 't. p.', *pecus* 'sīklopi, aitas, kazas', 2) arm. *asr* (ģen. *asu*) 'aitas vilna, aitāda', szv. *fæt* (< **fahti)* 'vilna, aitāda', h. *vacht* 'vilna, kažokāda, kažoks'.

Latviešu valodā šās cilmes vārdos noz. 'raut, plūkt' atspoguļojas tikai netieši. Ar *pek-* : apv. *pekoties* [pę̄kuôtiês] 'knakstīties, pa jokam cīnīties' (← 'plēsties, plosīties'): «ja tas daudz pekuosies, es tevi uzduošu pie tiesas par liecinieku» (M-E III 194), *peķoties* [uô] 'plēsties, nomocīties' (turpat). Ar *pes-* : apv.

pesties 'uzbrukt kādam ar vārdiem' (U I 199), 'uzmākties': «kuo tu pesies man virsū?» (M-E III 204), *pešīties* 'pukoties, bārties' (turpat), subst. *pestis* 'plēsīgs vanagu dzimtas putns, lija' (: lš. *peslȳs* 'plēsīgs putns, lija'; J. Endzelīns norāda, ka arī latviešu vārds varbūt koriģējams par **peslis*, M-E III 203), *peska* [ę] (DL Piel 1894 164), *peslis* 'kašķīgs, ķildīgs cilvēks' (M-E III 203) Sk. arī *pestīt*.

No noz. 'vilna' latviešu valodā adj. *pesks* [ę] 'spalvains' («peska kāja», M-E III 203).

Nozīmes 'aita, sīklops' tiešu refleksu latviešu valodā nav. Iespējams, ka noz. 'spalvains, ar vilnu klāts dzīvnieks' pauž suņa apzīmējums *peksis* (parasti īpašvārds *Peksis*), kas varētu būt no dem. **pek-tis* (ar nom. *-s-* no ģen. *pekša* un citiem locījumiem). Par cilmi un nozīmi sal. kr. *nëc* 'suns' (ssl. *pьsъ* < **pьsu* 'dzīvnieks, kas klāts ar vilnu, ar biezu spalvu'; Ekerts).

No noz. 'aitāda' laikam apv. *peka* 'cepure' (← 'aitādas cepure'): «Uz acīm peku mauca (var.: cepurīte), Pazemīgi raudzījās» (LD 9828, 1 var.).

No noz. 'ar vilnu, spalvām klāts dzīvnieks' izveidojusies arī noz. 'ar vilnu, spalvām klāta ķermeņa daļa'. Piem., šāds reflekss ir lat. *pectus* 'krūtis' (Benvenists) no senākas noz. 'spalvainas krūtis' (vīrietim, bet sākotnēji dzīvniekam). Līdzīgs noz. pārnesums bijis la. *peka* 'ķepa' ('spalvaina dzīvnieka kājas apakšdaļa') → apv., sar. 'kāja' («būt jau uz pekām», «tikt uz pekām», «laist pekas vaļā»). Atv. *pekains* 'tāds, kam ir pekas; spalvains': «Žūžo, žūžo, lāču bērniņ, Pekainām(i) (var.: ķepainām, ķeblainām) kājiņām(i)» (LD 2105, 1).

Noz. 'plūkt, raut' saistās ar 'līks': plūc roka ar saliektiem pirkstiem. (Noz. 'līks' varbūt ir saknes **peǩ- / *pek-* sākotnējā semantika.) Tāpēc vairāki šās saknes refleksi ir ar noz. 'priekšmets ar izliekumu, ar āķi, ar ķeksi', piem., gr. *kteis, ktēn* (< **pkt-en*) 'grābeklis, ķemme, kārstuve', lat. *pecten* 'ķemme, suseklis, kārstuve, grābeklis'. Līdzīga nozīme arī la. apv. *pekainis* 'ecēšas ar līkiem zariem' («kam katra zara galā atruodas pa lemesīšam», M-E III 193). Sal. arī *pekainis* 'lācis' (kas var būt gan 'līkkājis', gan 'spalvainis').

Tālāka atvasināta nozīme ir 'zems, masīvs priekšmets': apv. *peka* 'klucis kā paliktnis' (M-E III 193), *peķe* 'klucis ragavās', uz kura balsta vedamo baļķi' (M-E III 194). Sal. lš. *pėkė* 'rupucis, krupis'.

Atv. *pekāt* [pękât] 'lēni, smagi iet; iet maziem soļiem; sist ar ķepu'. Verbs *peķēt* 'neveikli ko darīt' (DL Piel 1894 164), 'slikti mūrēt, ķepēt' («viņš jau nepruot mūrēt,— peķē, kā iegadās», E-H II 219), 'snigt lielām, mitrām pārslām' saistāms ar *ķepēt* (sk.). Tas pats attiecas uz atv-iem, piem., *sapeķēt : saķepēt*.

Iespējams, ka pamatos saistāmi arī vārdi *peka* un *ķepa*. Metatēze *kep- : pek-* laikam ne tikai latviešu valodā, bet bijusi

jau ide. pirmvalodas dialektos; sal. lat. *pecus* 'sīklopi, aitas, kazas' un sfrī. *skēp*, sav. *scāf*, v. *Schaf* (< **skēpom*) 'aita', lat. *caper* 'āzis', *capra* 'kaza'. Sal. arī lat. *capys* 'kāds plēsīgs putns, laikam vanags' un la. arh. *pestis*, lš. *peslỹs* 'plēsīgs vanagu dzimtas putns'.

Pēc cita uzskata (Leskīns, Tomsens, Endzelīns, Ķetunens) vārds *peka* ir aizg. no lībiešu, igauņu vai somu valodas (līb. *päg* 'pēdas apakšas priekšdaļa', ig. *päkk* 'plaukstas vai pēdas mīkstums', s. *päkkä* 't. p.', *päkiä* 'kājas pirksta pamatne, rokas īkšķa pamatne, pēdas virsa').

Sk. arī: *beka, cepure, ķepa, peka*[b], *pestīt*. K

B I 430, II 85 un 86, E IV$_2$ 273, E-H II 219, HF II 33 un 492, Ķet 324, Kiparsky 1 101, KK 29 195, Krahe 2 61, Mägiste 2310, M-E III 193 un 203, Raġe — Velt 1 211—217, Sab 18 13, Sanders 78 un 92, Schmalstieg 2 122 un 273, SKES 681, W-H II 270, Zeps 1 164, Zinkevičius 1 17, 2 77, Бенвенист 1 115 un 206, Tp 4 11

peka[b] [pęka] 'beka, sēne'. Pēc tradicionālā uzskata (Tomsens, Endzelīns, Ķetunens) vārds ir aizg. no lībiešu vai igauņu valodas (līb. *päkkà* 'neēdama sēne', ig. apv. *päkk* 'sēne', liter. 'plaukstas vai pēdas mīkstums; īkšķis'). Taču igauņu valodā vārds sēnes nozīmē ir tikai dienvidu izloksnēs, kur tas var būt aizg. no latviešu valodas. Aizgūts var būt arī lībiešu valodas vārds, jo tas leksikā ir izolēts, bez sakara ar citiem vārdiem. Turpretim latviešu valodā vārdam ir fon. variants (*beka*, sk.) un atv. *pekot* (*bekot*) [uô] 'sēņot'. Ir arī ļoti arhaiskas semantiskās paralēles 'sēne': 'sieviešu dzimumorgāns' (Toporovs).

Iespējams, ka vārds saistāms ar *peka* 'ķepa, (spalvota) kāja' (sk. *peka*[a]) vai '(aitādas) cepure' un ar pārnesumu attiecināts uz attiecīgo sēnes daļu, pēc tam uz visu sēni. Ig. *päkk* 'plaukstas vai pēdas mīkstums' gan varēja veicināt nozīmes 'sēne' izveidošanos. (K)

Ķet 324, Mägiste 2310, M-E III 193, SKES 682

pekāt 'lēni, smagi iet'— sk. *peka*[a].

pekle. Aizguvums; no kr. *пéкло*, apv. *пекл* 'elle' (bsl. *pьkъlъ* 'darva', kas savukārt laikam no lat. *picula* 't. p.'). Pamatā ide. **pik-* > lat. *pix* (ģen. *picis*) 'darva, piķis', no kā ar ģerm. valodu starpniecību la. *piķis*.

Aizg. *pekle* minēts 18. gs. vārdnīcās (St I 192 kā apv.). Tā galotne laikam pieskaņota vārdam *elle*. Aizg. ieguvis arī apv. nozīmi 'bezdibenis' (U I 198, V 2 166). Adj. *pekls* [ę] 'dziļš': «pekla upe» (M-E III 193). Apv. (kursen.) *pêkil* 'pekle'.

E I 98, EF 2 564, HF II 544, K-P 61, M-E III 193, T 217, W-H II 312, Zēv 2 323, Пр II 32, Ф III 226

pekņa 'slikti izcepta maize'— sk. *cept*.

pekot 'bekot'— sk. *peka*[b].

pekoties 'knakstīties'— sk. *peka*[a].

peksis 'suns'— sk. *peka*[a].
pekstiņi 'joki, nieki'— sk. *pikts*.
pēkšņi [pèkšņi], apv. [ê, ê², è²]. Pamatā ide. **pĕd-* 'kāja' (no kā la. *pēda,* sk.) atv. **ped-tis* 'iešana kājām' → 'kājāmgājējs' (si. *pattih,* lat. *pedes,* ģen. *peditis*), no kā **pēd-ti̯os* > lš. *pėsčias* 'kājām ejošs', kr. *пéший* 'kājnieku-; kājnieks' (ssl. *pěšь* 'kājām'). Ide. **pēd-ti̯os* > **pēsti̯os* > la. **pēs-šas* > **pēšs,* kam blakus adv. (arh.) *pēši* 'pēkšņi, piepēži' (U I 197). Šās nozīmes pamatā laikam vārda senākā nozīme 'ejot kājām'; uzsverot kustību pretstatā miera stāvoklim, izveidojās noz. 'tūlīt, nekavējoties'. Par šādu nozīmes pārnsumu sal. savienojuma «uz .. kājām» lietojumu 18. gs.: «.. jums abiem manā pavadīšanā uz tām pašām kājām [tūlīt, nekavējoties] būs ķēniņa priekšā nākt» (LGGr 1797 2 121). (Sal. «uz pēdām».) No 'tūlīt' → 'pēkšņi, piepēži'. (Par līdzīgu nozīmes pārnesumu sk. *piepēži.*) Blakus arh. *pēši* izveidojušās atvasinātās formas *pēkši* (: *pēšķi*) un *pēkšņi,* kam blakus adj. *pēkšņs.*

Par nozīmes 'pēkšņi' izveidošanos no stāvokļa apzīmējuma sal. apv. *stāvu* 'pēkšņi, piepēži' (Endzelīns). (K)

E III₂ 279, EF 2 562, M-E III 207 un 211, MM II 201, Pok 790, Ф III 257

pelašķi [pęlašķi] 'kāds kurvjziežu dzimtas augs, ko lieto ārstniecībā'. Salikteņis, kura pirmajā daļā *pel-* no *pele* un otrajā daļā atv. no *aste;* sal. apv. *pelastes.* Auga nosaukums pelēcīgo, plūksnaini dalīto lapu dēļ, kas jauniem augiem klātas sīkiem matiņiem. Apv. arī *aitu ašķi.*

M-E III 194

pelavas [pęlavas], apv. *pelus;* lš. *pelaĩ* (dsk.), apv. *pēlūs* (dsk.), pr. *pelwo,* kr. *пелёва,* ukr. *полóва,* č. *pléva,* p. *plewa* 't. p.', si. *palāvaḥ* 'pelava, sēnala', lat. *palea* 't. p.' Pamatā ide. **pel-* 'āda' (sk. *plēve*), kas saistās ar senāko saknes verbālo noz. 'šķelt, plēst'.

Pēc cita uzskata (Frenkels, Pokornijs) vārds saistāms ar **pel-* 'grūst, sist' un līdz ar to lat. *pulvis* 'putekļi' un la. *pelņi.* Vēl pēc cita uzskata (Ogibeņins) vārda pamatā ide. **leu-* : **lū-* 'nogriezt, atdalīt; atlaist'.

Forma *pelus* (< **pelū*)- ir senāka nekā *pelavas.* Iespējams, ka *pelavas* < *peluvas* no formas *pelus* dsk. ģen. **peluvuo* vai ka *-av-* no dsk. ģen. **-avōn* (E I 449), vai arī, ka senā dsk. nom izskaņa bijusi **-au̯es* (Stang 1 216).

Atv. *pelūde* 'pelavu šķūnītis, pelavnieks' no **pelū-,* kam pievienota verba *dēt* 'likt' forma.

E I 114, IV₂ 274, EF 2 568, L III 42, Mach 459, M-E III 198, MM II 233, Pok 802, T 213, W-H II 238, Б. Л. Огибенин — Б-сл иссл 53—57 un 65

peldēt [peî dêt]; lš. apv. *peldėti* 't. p.', gr. *pládos* 'mitrums', *pladorós* 'mitrs, ūdeņains, mīksts', *pladáō* 'esmu ūdeņains, mīksts'. Pa-

matā ide. *pel- 'liet, tecēt; peldēt', no kā arī *pildīt* (sk.), ar *d* saknes paplašinājumā. Nozīmes pārnesums 'tecēt' → 'būt tam, kas atrodas straumē' → 'virzīties ūdenī'. Kauz. *peldināt.*

Sk. arī: *paipala, pali, plēve, plaušas, plīties.*

Buck 681, EF 2 565, HF II 547, M 1 51, Lanszweert 50 un 149, M-E III 195, Pok 800

pele; lš. *pelẽ* 't.p.', pr. *pele* 'lija', *pelemaygis* 'sarkanā lija' («peļu miedzējs»). Pamatā ide. **pel-* 'pelēks, bāls', no kā arī *pelēks, peļķe* (sk.). Blakus ide. **pel-* 'pelēks, bāls' līdzīgas nozīmes **bhel-* 'spīdīgs, balts'; abas saknes laikam ir vienas cilmes fon. varianti (sk. *balts*).

Tātad *pele* sākotnēji 'pelēkā'. Uzskata, ka tas ir segvārds (Haverss), kas baltu valodās aizstājis seno ide. peles apzīmējumu **mūs* (no kā kr. *мышь*, v. *Maus*). Pr. *pele* 'lija' tā nosaukta pelēkās krāsas pēc (Endzelīns) vai arī tāpēc, ka tā ir peļu ķērāja.

Ar vārdu *pele* vēl 17. gs. latviešu valodā apzīmēja arī muskuli (Manc I 123, Lj 189); sal. pr. *peles* 'rokas muskulis'. Jēdzieni 'pele' un '(rokas) muskulis' saistīti daudzās valodās (kr. *мышь* 'pele': *мышца* 'muskulis', lat. *mūsculus* 'pelīte; muskulis').

Apv. *pelēda* [pęļę̂da] 'pūce' (lš. *pelĕda*) ir salikteņis, kur pirmajā daļā vārda *pele* sakne un otrajā —**ēda* 'ēdēja'. Salikteņa uzbūves ziņā sal. kr. *медвéдь* 'lācis' < **meduēdis (*medu-* + **ēdis)*.

Sk. arī: *palss, pelašķi, pelēks, pelēt, peļķe, plēve.*

E IV₂ 274, EF 2 565, L III 42, M-E III 196, Pok 804, T 212, Гам-Ив 3 532

pelēda 'pūce'— sk. *pele.*

pelēks [pęļę̂ks]; lš. *pelĕkas* 'peļu pelēks'. Pēc tradicionālā uzskata (Endzelīns) atv. no *pele* (sk.). Pamatā ide. **pel-* 'pelēks, bāls'. Ar pied. *-ēk-* norādīts uz īpašību, kas piemīt pelei.

Iespējams tomēr arī cits vārda cilmes risinājums: *pelēks* atvasināts no ide. **pel-os* 'pelēks', no kā bijis arī adj. **pels;* sal. apv. *pelgans* 'pelēcīgs'. No adj. **pels* arī verbs *pelēt* (sal. *zils* : *zilēt*). Dažādās valodās pelēkās krāsas apzīmējums no ide. **pel-* atvasināts ar vairākiem piedēkļiem, piem., gr. *pellós* 'bāls; tumšpelēks', **pelitós* > *pelitnós* 'pelēks', ar saknes patskaņa miju lš. *pìlkas* 'pelēks', *pal̃vas* 'iedzeltens', *pálšas* (< **polkos*) 'palss'. Varbūt la. *pelēks* < **pel(e)ks* (sal. 19. gs. uzvārdu *Peleks*, RKr IX 29), un piedēkļa patskaņa garinājums izveidojies, saistot vārdu ar *pele.*

Atv. *pelēcis, pelēķis* pelēkas vai pelēcīgas krāsas dzīvnieku apzīmēšanai. (K)

E III₂ 402, 1 361, EF 2 565, L III 42, M-E III 196, Pok 804, T 212, Мейе 1 408

pelēt [pelêt]; lš. *pelĕti* 't. p.' Pamatā ide. **pel-* 'pelēks, bāls', no kā arī *pele, pelēks* (sk.). Laikam atv. no zuduša adj. **pels* 'pelēks'. Par formu sal. *zils* : *zilēt;* līdzīgi no zuduša adj. **bals* 'gaišs,

balts' verbs *balēt*. Tādā gadījumā *pelēt* sākotnēji 'kļūt pelēkam'. Sal. arī *pelēks* : **plēkt* 'kļūt pelēkam' (apv. *saplēkt* 'pārklāties ar putekļiem, netīrumiem, zirnekļu tīkliem')→'pelēt' (apv. *saplēkt* 'sasmakt'; *plēkums*: «plēkuma (pelējuma) smaka, garša»; sal. M-E III 339, E-H II 293; lš. *plĕkti* 'pelēt, pārklāties ar pelējumu'). (K)
EF 2 566, L III 42, M-E III 196 un 339, Pok 804, T 212

pēlis [pẽlis]. Aizguvums; no vlv. *pōle* 'spalvām pildīts lielāks spilvens' (v. *Pfühl* 'pēlis, dūnu sega, liels dūnu spilvens', a. *pillow* 'spilvens'), kas savukārt no lat. *pulvīnus* 'spilvens' (iespējams, tās pašas cilmes kā la. *spilvens*). Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 137, Elg 1 212, Lj 185).

Doo II 744, Gutzeit II 335, Kl 547, M-E III 208, Oxf 681, W-H II 388, Zēv 2 197 un 261

pelni [pę̂lni]; lš. *pelenaĩ* (dsk.), pr. *pelanne*, kr. *пéпел* (ssl. *pepelъ*; no **pel-* ar nepilnīgu reduplikāciju), bkr. *пóпел*, ukr. *пóпiл*, bulg. *пéпел*, č. *popel*, p. *popiół* 't. p.', persiešu *palm* 'putekļi', oset. *fælm* 'migla, dūmaka'. Pamatā ide. **pel-* 'pelni', kas saistās ar tās pašas saknes noz. 'degt'. Sal. apv. *pelns* 'pavards, ugunskurs': «Aiz vārtu pūta, Pelnā putēja» (LD 18577). Sal. arī pr. *pellane* 'pelni': *pellano* 'pavards', lš. *pelenaĩ* 'pelni': *pēlenas* 'ugunskurs, pavards'. Tās pašas cilmes ir kr. *плáмя* (ssl. *plamy*, ģen. **plamene* < **polmen-*) 'liesma'.

Nozīmju 'degt' un 'pelni' sakaru rāda arī tās pašas cilmes *plēne* [ẽ] 'pelnu plēvīte virs (kvēlošas) ogles' un *plēnēt* 'pamazām kvēlot un dzist; gailēt, kvēlot' (lš. *plĕnys, plėnē* : *plĕnyti, plĕnėti* 't. p.'). Vārdu *pelni* uzskata par sena verba (ar noz 'degt') divdabi (Hemps).

Šās cilmes vārdi dažās valodās saplūduši ar ide. **pel-* 'grūst, sist; putekļi, milti' atv-iem, un šo sakņu atv-u nozīmes mijas. Sal. arī latviešu valodā: «salauzīšu tevi miltu pelnuos» (Purapuķe — M-E III 197).

Pēc cita uzskata (Zolmsens, Pokornijs), *pelni* laikam pamatos jāsaista ar **pel-* 'grūst, sist; putekļi, milti'; vēl pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds varētu būt atvasināts tieši no **pel-* 'pelēks, bāls', no kā *pele*. (K)

Buck 73, IV$_2$ 274, EF 2 566 un 615, Hamp 1 160, Mach 429, Lanszweert 2, M-E III 197 un 339, Pok 802 un 805, T 212, Абаев I 439, Пр II 37, Ф III 234 un 273

pelnīt [pèlnît]; lš. *pelnýti* 't. p.', kr. *полóн* 'kara laupījums' (ssl. *plěnъ* < **pelnъ*), gr. *pōleĩn* 'pārdot'. Pamatā ide. **pel-* 'pārdot, pelnīt', no kā b-sl. **pel-no-s* 'peļņa'. No šejienes la. apv. *pelns* [pę̂ns²], *nopelns* 17. un 18. gs. 'peļņa' (Elg 1 608 un 664; Lj 189: «tas ir mans nopelns»— to es esmu nopelnījis; līdzīgi Lg II 233), G. F. Stenderam arī *pelņi* 'nopelnītais, iegūtais, ienākumi' (St I 193); sal. lš. *pel̃nas* 'peļņa'. K. Fīrekeram ar noz. 'iegūtais, peļņa' ir vairāki vārdi: *pelna, pelnums, pelnījums, nopelns* (Für 2 257).

19. gs. rakstos sāk dominēt agrākā apv. forma *peļņa* (< **pelnįā-*); nozīmes diferencējas: *peļņa* 'заработка', *nopelns* 'заслуга' (V 1 161 un 163, 2 140 un 166). Verbs *pelnīt*.

Buck 807 un 815, E 1 290 un 824, EF 2 567, HF II 633, L III 43, M-E III 197, Pok 804, T 213, Ф III 314

pelns 'pavards, ugunskurs'— sk. *pelni*.

pelt [peĩt]; lat. *pellere* (< **pelnere*) 'sist, grūst; sitot dzīt'. Pamatā ide. **pel-* 'sitot, grūžot iekustināt, dzīt' (← 'sist, grūst'). No noz. 'sist, grūst' → 'sitot, grūžot bārt, niecināt' → 'bārt, niecināt, atzīt par sliktu'. Ar saknes patskaņa miju iter. *paļāt*, subst. *paļas* (apv. *peļas*).

J. Endzelīns vārdu saista ar lat. *apellāre* 'uzrunāt, saukt, nosaukt', ko daži citi autori atvasina no tās pašas ide. saknes.

Sk. arī: *belzt, paļāt, plītēt, plīties*.

Buck 1188, M-E III 198, Pok 801, W-H II 276

pelūde 'pelavu šķūnītis'— sk. *pelavas*.

pelušķi [pęlušķi], apv. *peluškas* 'vasaras jeb sējas vīķi'. Aizguvums; no p. *peluszka* 'lauka zirņi'.

Kiparsky 1 137, M-E III 198

peļķe [peļ̃ķe], apv. [eļ²], *peļķis* [eļ̃, èļ], *pelce* [eĩ]; lš. *pélkė* 'purvs', pr. *pelky* 'muklājs', gr. *pēlós* 'māls, dubļi; purvs', lat. *palūs* (< **palų-ūd-*) 'stāvošs ūdens, purvs, peļķe', alb. *pellk* 'baseins, dīķis, upes gultne, dzīle'. Pamatā ide. **pel-* 'pelēks, bāls' (no kā arī *pele, pelēks*, sk.); no tā b. **pelkas* 'pelēks' (: pr. *pelky* 'muklājs', *pelkis* 'mētelis') un ab. **pelkįa-* 't. p.', no kura atvasināti *ē*-celma subst. *peļķe*, lš. *pélkė* (Mažulis).

Vērojot no apkārtnes, ar ūdeni klātas vietas izskatās gaišākas — pelēcīgas vai pat baltas, tāpēc daudzās ide. valodās šādas vietas apzīmētas ar vārdiem, kuru pamatā ir **pel-* 'pelēks, bāls' vai **bhel-* 'spīdīgs, balts'. (Sal. apv. *bala* 'purvs', lš. *balà* 'peļķe, purvs, dumbrājs', kr. *болóто* 'purvs'; *bel-, bal-* šajā nozīmē ir daudzos vietvārdos, piem., *Balvi*, ezers *Balteni, Baltupe*. Līdzīgi ar *pel- : pal-*, piem., purvs *Pellajs*.) Sašaurinoties vārda semantikai, la. *peļķe* ieguvis noz. 'neliels ūdens laukums', kamēr lietuviešu valodā attiecīgajam vārdam saglabājusies senāka, plašāka nozīme.

Vārdā *peļķe* *ķ*-skaņa no izloksnēm; tam, ka valodā nav vispārināta forma ar *c* (apv. *pelce*), bet gan ar *ķ*, var būt emfātisks pamats. Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds šādā formā var būt aizgūts no lietuviešu valodas vai arī tas disimilācijā izveidojies no **pelkle*. Iespējams arī, ka formu ar *ķ* ietekmēja apv. *pelte* (*t'* > *k'*).

Kursenieku izloksnē notikusi vārda nozīmes diferenciācija ar dzimtes maiņu: siev. *pelķ* 'peļķe', bet vīr. *pelķs* 'strauts, dīķis, purva lāma' (K-P 61).

Ar saknes patskaņa miju la. *palts*, apv. *palte* (sk. *palts*).

E 1 222, Eckert 9 207, EF 2 567, HF II 528, Dz. Hirša — Vēstis

1987 II 60, Karaliūnas — Эт 1979 110, Mažiulis 6 290, M-E III 63 un 198, Pok 799, Schmid — Donum B 475, W-H II 243, Куркина — Эт 1981 165, Нерознак 184, To 25 16, Н. И. Толстой — Эт 1967 145—157

pempis 'vēders'— sk. *pampt, piepe.*

pente 'pinka'— sk. *penterēt.*

penterēt [peñterêt]; lš. *peñtaroti, peñterioti* 'runāt niekus, pļāpāt'. Atv. no **pentēt* 'mudžināt' (sal. *sapentēties* 'samudžināties'), no kā pārn. noz. 'pļāpāt'; subst. *penteris* 'pļāpa'. Pamatā verbs **penti* 'vīt, pīt', kas ir tās pašas cilmes kā *pīt* (sk.), tikai citā skaņumijas pakāpē. Vārds ar *-en-* no kursiskajām izloksnēm valodā vispārināts laikam ekspresijai. Senākā noz. 'pīt' → 'mudžināt' parādās atv-os apv. *pente* 'pinka', *pentere* 'samudžināta dzija' (no kā arī 'garš nesakarīgs sakāmais, pļāpas'). Arī folklorā *penterēt* vēl 'pīt': «Kad sēdēju, tad rakstīju, Kad staigāju tad adīju, Izdzīdama, sadzīdama, Tad vīzītes penterēju» (LD 6867).

Sk. arī: *piets.*

EF 2 571, M-E III 200

pentes, *pintis* 'ceļš'— sk. *pants.*

perēt [perêt]; lš. *perëti* 't. p.' Laikam atv. no izzuduša verba **pert*, tā iter.

Par vārda cilmi ir dažādi uzskati. Dominē hipotēze, ka pamatā ir **per-* 'radīt, sagādāt' (Brugmanis, Persons, Frenkels, Pokornijs). No šās saknes arī lat. *parere* 'dzemdēt, sagādāt', *parentēs* 'vecāki, senči'. Pēc cita uzskata (Miklozihs, Endzelīns) verbs saistāms ar kr. *преть* 'karst, sust', *пар* 'tvaiks', bsl. *pariti* 'garot; perēt'.

Iespējams tomēr, ka vārdā saplūduši hom. sakņu **per-* refleksi un ka pamatos verbs **pert* ir idents ar *pērt* (< **pert*), jo perējot putns laiku pa laikam ar spārnu kustībām (it kā pērdams) pārgroza olu stāvokli. Mitoloģiskajos priekšstatos auglība saistīta ar rituālo pēršanu, sišanu.

Kauz. *perināt.* Atvasinātie subst. *pere, perene* 'perētāja vista', *perēklis;* adj. *perīgs* («perīga vista»).

Sk. arī: *peri, vanckars.* (K)

B III 194, E I 731, EF 2 573, M-E III 201, Pok 818, W-H II 255

peri [pęri], vsk. *pers,* lš. *pẽras* 'pers, kāpurs; perējamā ola; perējums'. Atv. no verba *perēt* (sk.). Sākotnējā noz. 'tas, ko perē': «liels putns guļ uz pera» (M-E III 202), arī 'perējums': «šāgada perā izdevušies visi putni» (E-H II 225). No šejienes šaurākā nozīmē *peri* 'bišu (arī citu kukaiņu audzējamie) kāpuri'.

M-E III 201 un 202

pērkons [pȩ̀rkuôns], apv. [.ẽr²], *perkonis* [uo], *pērkūns;* lš. *perkū̃nas,* pr. *percunis* 't. p.', narev. *Pjarkus* 'pagānu (dievs)', laikam 'Pērkons', skr. *Перунъ* dieva nosaukums (senāk 'pērkons'), *Перынь* 'augstiene, kas veltīta Perunam', bkr. *пярýн,* apv. *перýн*

'pērkons', alb. *Perëndi* 'dievs, kungs' (< *Perën-di* 'Pērkondievs'; Toporovs). Pamatā laikam ide. **per-* 'sist' (Ivanovs, Toporovs; par sakni sk. *pērt*) paplašinātā sakne **perk-*. Vārds vairākās valodās saistīts gan ar lielu koku, g. k. ozola, nosaukumu (piem., lat. *quercus* < **perk̯us*), gan ar akmeņu vai klinšu apzīmējumiem (piem., he. *perunaš* 'klints'). Sal. ar akmeņiem, t. s. «Pērkona lodēm» latviešu teikās. Dažās valodās ar šās cilmes vārdu apzīmēta augstiene (piem., go. *fairguni* < **perk̯unio-* 'kalnājs'). Šo nosaukumu savstarpējais sakars izskaidrojams ar pirmatnējā cilvēka priekšstatu par dabas parādību mītisko kopsakarību, kas izpaužas arī šo parādību apzīmējumos; pērkons bieži iespēra ozolos, un pērkona grāvieni skaļi atbalsojās kalnos, stāvos upju krastos, klintīs, tāpēc nosaukumos šīs parādības un vietas saistīja. (Blakus ide. **perk-* / **perk^u-* ar balsīgiem līdzskaņiem **bherĝh-* > v. *Berg* 'kalns', arm. *berj* 'augstiene'; varbūt no ģerm. valodām ssl. *brěgъ* 'krasts, nogāze, kr. *бéрег* 'krasts'. Šos apzīmējumus ar pērkonu saista H. Šūsters-Ševcs.)

Vārda *pērkons* sākotnējā noz. 'sitējs'. Pērkona ierocis — *milna* (sk.). Pērkona darbība saistīta ar auglību, vaislību (sal. *pērkones* — ļoti vaislīga nezāle).

Buck 57, EF 2 575, Fei 137, KĶ 29 195, L III 43, M-E III 209, G. Hagy — Ant ind 113—131, Pok 822, Schmalstieg 2·232 un 275, Sch-Š 1 213, W-H II 402, Zinkevičius 1 17, 2 77, Гам-Ив 3 615, 793 un 798, Ив 1 101, 5 48, 11 133, Ив-То 2 4—9, 12—20, 31, 52, 66, 84—96, С. Л. Николаев, А. Б. Страхов — Б-сл иссл 1985 149—163, Л. А. Сараджева — Эт 1979 163, То 25 18, Ф III 246

pērn [pę̄rn], arh. *pērni;* lš. *pérnai* 't. p.', go. *fairns* 'nesen pagājušais, pērnais', *faírneis,* sav. *firni* 'vecs, sens', v. *fern* 'tāls, tālu', si. *parút* 'pērn', gr. *pérysi(n)* 't. p.', ir. *para-* 'tāls, pagājis; pagājušais gads', persiešu *pār, pārīn* 'pagājušais gads', *paran* 'vakar', oset. *faron* 'pērn, pagājušais gads'. Līdzās adverbam *pērn* ir adj. *pērn(ai)s* («pērnais gads», «pērnā raža»). Vārds ir salikteņis, kura pirmajā daļā ir ide. **per-* 'pār, pāri' un otrajā daļā (dažādās valodās atšķirīgi) kāds laika vienības (piem., gada) vai temporālas attieksmes (piem., senuma, vecuma) apzīmējums. Senindiešu un grieķu vārdu pamatforma ir **per-ut(i)*, kur **ut-* no **u̯et-* 'gads' (no šās saknes la. *vecs*).

Iespējams, ka la. *pērn* pirmformā bijis ide. **sen-*. 'vecs' (Meijē; sk. *sens*). Sal. gr. *hénos* (< **sen-os)* 'vecs; pērnais': *dí-enos* 'divgadīgs'. Tādā gadījumā **per-sen-os* > **per-en-os* > **per-en-as* > **pernas* > la. **peȓns* > *pērns* [ẽr].

Pēc cita uzskata (Trubačovs) salikteņa otrajā daļā ide. **en-* 'gads', kas arī ssl. *lani* 'pērn' < psl. **ol-ni* (ar *-n-* zudumpakāpē no **en-*).

E 1 608, EF 2 576, Fei 140, HF II 518, Kl 193, L III 43, M-E III 209, MM II 219, Pok 810, Stang 3 42, Тр — Эт 1974 181

pērsēt 'apsarmot'— sk. *pārsla.*
perša 'dzejolis, pants'— sk. *pants.*
pērt [pèrt], apv. *pert* [er̃²]; lš. *pḕrti* 'pērt; spert (par pērkonu, zibeni)', pr. *perōni, pijrin* 'draudze, sabiedrība' (← 'talka' ← kulšana (ar spriguļiem)'), kr. *npamь* (psl. **pьrati*) 'spiest, žņaugt, mākt; mazgāt (veļu) velējot', *nepéть* 'stampāt; spiesties, spraukties; stiept (smagumu)', si. *pŕ̥t-, pŕ̥tanā* 'cīņa, strīds', ave. *pərət-, pəšanā* 'cīņa, kauja', lat. *premere* 'spiest'. Pamatā ide. **per-* 'sist', no kā la. **perti* > *pert* > *pērt* (ar *èr* > *ḕr*).
Vārda nozīme latviešu valodā attīstījusies g. k. divos virzienos: 1) sist sodot (piem., bērnus ar rīkstēm), 2) sist ar bērza slotu, mazgājoties pirtī. Vēsturiski bijusi vēl trešā nozīmes nianse — sist kaujoties, plēšoties, no kā saknes zudumpakāpē (ide. **pr̥-* > b. **pir-) *pirs* vai **pira* 'cīņa' → 'strīds, bāršanās, lamāšanās'; sal. kr. *cnop* (skr. *cъnopъ*), ukr. *cnip* 'strīds', si. *pŕ̥t-, pŕ̥tanā* 'cīņa, strīds'. No šā latviešu valodā izzudušā substantīva apv. un folkl. *pirēt* 'rāt, bārt', *pirēties, pirāties* 'strīdēties, bārties, lamāties': «Sniegi, vēji gaisu jauc, Jauni puiši pirējās (var.: strīdējās, naidojās, ķīvējās), Ni saulīte gaisu jauc, Ni meitiņa pirējās» (LD 12348 var.).
Tālākā leksiski semantiskā attīstība gan saknes pamatpakāpē, gan zudumpakāpē notikusi g. k. formās ar mobilo *s-*.
Vēsturiski ir bijušas dažas semantiskas novirzes, nozīmes pārnesumi, kas valodā nav dziļāk iesakņojušies. Piem., 18. gs. refl. *pērties* lietots arī nozīmē 'peldēties': «Tādās vietās prātīgi būs pērties, kur nevar skādē kļūt. . . Nebūs ar karstu miesu, nedz, kad paēdis jeb ar pilnu vēderu, ūdenī iet» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 36).
Sk. arī: *pērkons, pirkt, pirts, purināt, spars, spert, spirināties, spuras.*
Buck 552—555, E IV₂ 276 un 279, EF 2 578, L III 44, Mažiulis 6 202, M-E III 210, MM II 331, Pok 818, T 215, W-H II 360, Ив-То 3 154, Ф III 355 un 737, Ц 366
pērtiķis [pẽrtiķis]. Aizguvums; no vh. *pertich* 'viltīgs, manīgs, dīvains; kustīgs, veikls' (sal. sfrī. *bärdīg* 'tāds, kas vaikstās, kas izturas muļķīgi, aušojas'), kas atvasināts no subst. *perte* 'viltus; nedarbs, draiskulība'. Vārds laikam uz dzīvnieku attiecināts Baltijas vācu izloksnēs, no kurienes aizgūts latviešu un igauņu valodā (ig. *pärdik* 'pērtiķis', apv. *perdik, pertik* 'ģeķis, nerrs, krāpnieks, pērtiķis', adj. 'muļķīgs, draiskulīgs, dīvains').
Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds laikam aizgūts no igauņu valodas. J. Megiste: vārda cilme igauņu valodā nav skaidra.
Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 18, arī *pērte* 't. p.'; Elg 1, 208, Lj 186). K
Buck 188, Doo I 102, 104 un 161, Kl 237, Mägiste 2316, M-E III 210, Raģe — Dial I 72, Zeps 1 162
perveᵃ 'krāsa'— sk. *krāsa.*

perve[b] 'brūce augoša koka nomizotā vietā'— sk. *dzīpars*.
peska[a], *peslis* 'kašķīgs, ķildīgs cilvēks'— sk. *peka*[a].
peska[b] 'piepe'— sk. *paskaņi*.
pesks 'spalvains'— sk. *peka*[a].
pesties 'uzbrukt kādam ar vārdiem'— sk. *peka*[a].
pestis 'plēsīgs vanagu dzimtas putns'— sk. *peka*[a].
pestīt [pestît]. Aizguvums; no līb. *pästə* 'atbrīvot, atpestīt' vai ig. apv. *pästmä* 'glābt, izglābt, atbrīvot' (s. *päästää* 'laist, atlaist, atraisīt; glābt, pestīt', ig. *pääsema* 'aizbēgt, izglābties, atbrīvoties; tikt glābtam, pestītam'). Aizguvuma ieviešanos veicināja la. **pest* 'raut' (: lš. *pèšti* 'raut, plūkt, šķīt'; sk. *peka*[a]): verbu *pestīt* varēja uzskatīt par šā vārda atv-u (par formu sal. *raut : raust : raustīt*). No **pest* 'raut' daļēji arī verba *pestīt* atv-u semantika un lietošanas īpatnības; piem., *izpestīt* 'izglābt' izloksnēs 'izraut': «izpestīt bērnu no liesmām», «izpestīt no nelaimes».

Aizguvuma atv-i savukārt ieviesušies lībiešu valodā, piem., *pestītājs* > līb. *pǟstitai* 't. p.' (blakus formai *päštàji*: s. *päästäjä*, ig. *päästja*).

No nozīmes 'raut' apv. *pestīt* 'grūst', piem., *nopestīt* (laivu no akmens, M-E II 828). Izloksnēs *pestīt* arī 'laist': «pestī tik labību mašīnā iekšā!» (E-H II 225), «pestīt (laist) maizi krāsnī» (Lizumā). Šī nozīme laikam no zudušā verba **pest* 'mesties, laisties' (lš. *pèsti* 'vārgt; piekust, nogurt'; sk. *pētīt*).

Blakus *atpestīt* 'atbrīvot, atraisīt' izveidojās *sapestīt* 'saistīt, sapīt' (refl.: «cālis sapestījies pakulās», E-H II 435), no kā arī *pestīt* apv. 'sapīt' (refl.: «cālis dzijās pestījies», E-H II 225).

Laikam no noz. 'saistīt, sapīt' atv. *pestelis* 'burvis' ← 'tas, kas ar savu maģisko rīcību saista, sien' un *pesteļi* (retāk vsk.) 'burvju līdzekļi', kas sākumā laikam bija kas saistīts, sasiets, sapīts, aptīts (piem., lupatu vīstokļi, dzīpariem aptītas olas, kopā savītas vārpas tīrumā); tātad pesteļi maģiskajās izdarībās bija saistītāji, režģītāji (E. Hauzenberga-Šturma). No šejienes arī līb. *peštìl* 'burvis; burvju līdzeklis'. (L. Ķetunens uzskata, ka bijis pretējais vārda aizgūšanas virziens.)

Aizg. minēts 16. gs. literatūrā («pestī» Cat 254, «atpestī» Ench 43). (K)

Bielenstein — Mag XIII 3 42, E-H II 225, H-Š 3 130, Ķet 281 un 324, Mägiste 2330, M-E III 203, Raģe — Dial I 72, SKES 692, Zeps 163
pešīties 'pukoties, bārties'— sk. *peka*[a].
pētīt [pētît], apv. [è[2]]; lat. *petere* 'doties, steigties; pieprasīt, uzmeklēt'. Pamatā ide. **pet-* 'mesties, gāzties; lidot, krist' (sk. *putns*). Nozīmes attīstība: 'mesties' → 'strauji doties' → 'meklēt, pētīt'.

Latviešu valodas izloksnēs sastopama *pētīt* noz. 'būt tieksmei pēc kā' (refl. 'censties, tiekties'), arī 'prasīt, lūgt', no kā 'intensīvi prašņāt; dziļi (sistemātiski) meklēt, izdibināt'. Liter. valodā

vārdu ieviesis J. Alunāns («tu vis nepētī, draugs. .»— Dziesmiņas, 1856 13). Viņš paskaidroja: «pētīt = izmeklēt, pārbaudīt, *forschen, пытать* [gr.] *pythesthai*».

K. Valdemāra 1879. g. vārdnīcā *pētīt* tulkots ar kr. *изследовать,* v. *aus-, nachforschen* (V 2 166).

E II 390, M-E III 211, Pok I 825, Urb 9 50—56, W-H II 297

pets 'pods'— sk. *pods*[a].

pīcka, *pīckāt* — sk. *plītēt*.

pie [piè]. No senāka **prie-*; sal. lš. *priẽ,* pr. *prei,* kr. *при* 'pie'. Pamatā ide. **per* 'pār, pāri (prom no kā)' (no kā arī *par,* sk.), no kā virziena datīvs **prai : *prei* > ab. **prie*. Senākais **prie* vēl saglabājies atv-os, piem., *prieds* [iẽ, iê[2]] 'piemaksa maiņas tirdzniecībā, piedeva' (kur pamatvārds ir verba *dot* vai *dēt* 'likt' reducēta forma) un vietv. *Piebalga* < *Priebalga* (1225. g. un ap 1259. g. dokumentos).

Blakus priedēklim **prie-* > *pie-* senākajos tekstos arī *pi-*, kas laikam saīsināts no *pie-*. Postpozīcijai *-p* < *-pi* (kas vārdos *kurp, turp* u. c.) ir cita cilme — no ide. **epi : *pi* 'tuvu klāt, uz, aiz', no kā arī la. *ap* (sk.).

Sk. arī: *priekša*.

B I 424, II 300, E I 276, 468—476, IV₂ 289, 1 677—681, EF 2 652, Mach 492, M-E III 236 un 392, Nītiņa 136, Pok 323 un 811, T 230, Пр II 125, Ф III 362

pieci [pieci], apv. [iẽ]; lš. *penkì* 't. p.', pr. *penckts* 'piektais', narev. *pank* (< **penk-*), kr. *пять* (psl. **pętь*), bkr. *пяць,* ukr. *п'ять,* bulg. *пет,* č. *pět,* p. *pięć,* go. *fimf* (ģerm. **fēmfe*), sav. *funf, finf,* v. *fünf,* a-s. *fīf,* a. *five,* he. *pa*[n]*ta,* si. *páñca,* ave. *panča,* gr. *pénte,* lat. *quīnque* (< **penk*[u]*e*), toh. A *pëñ,* B *piś*. Pamatā ide. **penk*[u]*e* 'pieci' > b. **penk-* > la. *piek-* (kas vēl kārtas skaitļa vārdā *piektais*) > *piec-i*. Sākotnēji nelokāms vārds, kas lokot ieguvis galotni *-i*.

Par vārda cilmi izteikti dažādi uzskati. Pēc senākā uzskata (ko pārstāv arī Buasaks Grieķu valodas etimoloģiskajā vārdnīcā, 1938) ide. **penk*[u]*e* apzīmējis piecus pirkstus vai savilktu dūri. Pēc cita uzskata (Polomē, 1968) vārds saistāms ar he. *panku-* 'kopējs, apvienots' un sākotnēji tas apzīmējis roku ar pieciem pirkstiem kā kopumu. Vairāki valodnieki šķir ide. formā divus elementus —**pen-* un **k*[u]*e*. Otro elementu uzskata par saikli 'un' (lat. *que*), bet domstarpības ir par pirmā elementa nozīmi. 19. gs. beigās izteikts uzskats, ka ide. **pen-* varēja būt 'viens' un ka apzīmējuma pamatā ir savienojums *k*[u]*etuores pen k*[u]*e* 'četri un viens', kas vēlāk saīsināts (Pedersens, 1893). Šo uzskatu grūti pierādīt, jo nav neviena fakta, kas apliecinātu ide. **pen-* nozīmi 'viens'. Pēdējos gadu desmitos valodnieku vairākums pievienojas uzskatam, ka **pen-* saistāms ar sakni **(s)pen-* 'vilkt, stiept' (no kā la. *pīt,* sk.): skaitlis apzīmē izstieptos piecus pirkstus

(Kinī, 1924; Karnuā, 1946; Vindekenss, 1983). Šim apzīmējumam skaitot pievienots *-kʷe* 'un'.

E IV_2 274, 1 489, EF 2 570, Fei 154, HF II 506, KK 29 195, Kl 224, L III 44, Lanszweert 50, Mach 447, M-E III 241, MM II 187, Oxf 358, P 207, Pok 808, T 213, W-H II 407, A. J. van Windekens — IF 87 9—14, Zinkevičius 1 16, 2 77, Абаев I 478, Гам-Ив 3 845, Пр II 166, Ф III 426, Ц 386

piedarbs [piẽdar̂bs]. Atv. no verba *piedirbt* 'piedarīt (taisīt, celt klāt)' no *dirbt,* kas ir vienas cilmes ar *darbs* (sk.). Tātad sākotnēji *piedarbs* 'piebūve' (Endzelīns).

B II 427, E III_2 536, 1 235, M-E III 242

piedēklis [pìedẽklis, ê]. Atv. no verba *piedēt* 'pielikt' (sk. *dēt*). Gramatikā ar noz. 'sufikss' A. Kronvalda jaunvārds (1869, Kr I 508, Ms 11 30), kas plašāk ieviesies ar A. Stērstes gramatiku (1879).

M-E III 245

piedurkne [pìedur̂kne, ur̂], apv. *piedrukne, piedrokne* [uo], *piedraukne, piedurksne* u. c. Forma no *piedurtne,* kas ir atv. no verba *piedurt* 'piespraust' → 'piešūt' (sk. *durt*).

E I 128, 211 un 247, 1 390, M-E III 246

piegāžam 'gara laika pēc, pagaidām' — sk. *gāzt.*

pieguļa [piẽguļa], apv. [ìe, iê²]. Atv. no subst. *guļa,* kas savukārt no *gult, gulēt* (sk.). Subst. *pieguļa* 'klātguļa', kas ar laiku ieguva specifisku nozīmi (Endzelīns). No «jāt pieguļā» izveidojies arī trans. «jāt zirgus pieguļā».

A. Augstkalns — FBR XV 79, E III_2 535, M-E III 253

piekust [pìekust]. Atv. no *kust* 'gurt' («zirdziņi kūst nuost», M-E II 328), kas izveidojies no *kust* 'tapt šķidram' (sk. *kust*). Nozīmes attīstība: 'tapt mīkstam, šķidram' → 'tapt nespēcīgam, gurdenam'. Verba *piekust* kauz. *piekausēt* (valodā biežāk *nokausēt*).

No *kust* atvasināts adj. *kusls* 'vājš, vārgs, vārīgs'; sal. lš. *kùšlas, kušlùs* 'kusls; akls', pr. *ucka kuslaisin* (ak.) 'vājāko'.

E IV_2 247, EF 2 321, M-E II 328, III 262, Pok 627 (628)

piemērs [pìemẽrs]. 19. gs. jaunvārds, ko laikam K. Valdemārs un F. Brīvzemnieks darinājis pēc kr. *примéр* parauga (V 2 163, U II 112). Savienojuma «par piemēru» (V 3 169) vietā 19. gs. beigās vai 20. gs. sākumā *piemēram* (D 1 155).

E I 112, E-H II 262

piemirst — sk. *aizmirst.*

piens [piẽns]; lš. *píenas* 't. p.' Pamatā ide. **pei(ə)- : *pī-* 'būt treknam' laikam no senāka 'tūkt' (sal. si. *páyate* 'tūkst, briest, ir pārpilns'), kas diferencējies speciālās nozīmēs 'būt pienīgam; būt ar pierietušām krūtīm, tesmeni' (ave. *pipyūšī-* 'kam krūtīs ir piens, zīdītāja'), 'būt treknam, taukam' (lat. *opīmus* 'trekns, labi barots; auglīgs'), 'piebriest', 'pārplūst, sveķot' u. c. Bijis baltu verbs **pìti* 'būt pienīgam, dot pienu', no kā lš. apv. *pýti* 'dot pienu' («kárvė pýna» — govs dod pienu), bet attiecīgais latviešu

vārds izzudis, laikam vairoties no homonīmijas ar *pīt* 'vīt'. Saknes pamatpakāpē **pei-n-os* > ab. **pienas* > la. *piens* (: persiešu *pīnū* 'rūgušpiens, svaigs siers').

No verba *pienot* atv. *pienotava* (sal. *krejot* : *krejotava*) J. Sandera jaunvārds (1914) agrākā apzīmējuma *moderniecība* vietā; arī *koppienotava,* kas aizstājis vārdu *kopmoderniecība.* J. Endzelīns kritizēja atv-u *pienotava* un ieteica tā vietā vārdu *piennīca,* kas valodā nav ieviesies.

No ide. **pei-* ar *-m-* atv. **pī-m-os* 'trekns' (gr. *pīmelḗ* 'tauki'), kas substantivēts apzīmējis arī pienu. Sal. ig. *piim* 'piens', s. *piimä* 'sagājis piens, rūgušpiens'. Šīs formas no kādas ide. valodas (varbūt no irāņu valodām vai arī no kāda sena baltu dialekta paralēlformas).

Ide. pirmvalodas laikā piens vispārīgam uzturam nav lietots, tikai zīdīšanai. Ar to izskaidro parādību, ka nav kopēja ide. apzīmējuma pienam (Trubačovs). Pēc cita uzskata (Bonfante), senākais ide. piena nosaukums ir bijis **meləĝ-,* no kā kr. *молокó,* v. *Milch* un dažu citu valodu vārdi. Daudzās valodās attiecīgais vārds aizstāts ar citu (kā tabu).

Baltu valodās saknes **pei-* atv-i lietojami ne tikai piena apzīmēšanai, bet tie saglabājuši arī saites ar saknes senākajām nozīmēm. Piem., lš. *pýti* 'dot pienu' nozīmē arī 'kļūt mitram, izmiekšķēt, (par zemi)' → 'pārplūst'. Tās pašas cilmes ir la. *pīsa (pīse, pīss)* 'staigns purvs (M-E III 233), *pīsājs* 'muklājs pļavā' (E-H II 242), *pīss* arī 'mitrs mežs, purvājs' («aizgāja uz pīsu dzērvenēs», M-E III 234). No noz. 'sveķot' *pīšu koks* 'sveķu koks, darvas koks', *pīsas priedes (egles)* 'kas augušas lieliem gada augumu riņķiem un nav tik šmaugas kā sila priedes' (M-E III 234).

Ar vārdu *pīss* saistās arī brieduma, auglības, audzelības jēdziens (arī *pīsa, pīse*): apv. *pīse* 'necaurejams mežs; biezs krūmājs'—«zāle biezai bieza, kā pīsa pieauguse» (E-H II 242).

Sk. arī: *paisums.*

G. Bonfante — Ant ind 88, Buck 385, E II 150 un 541, EF 1 37, 2 585 un 599, L III 45, Mägiste 2027, M-E III 233 un 276, MM II 212, Pok 792, Sanders 109 un 112, SKES 547, Гам-Ив 3 570, Тр 4 9

piepe [piêpe], apv. *piepa;* lš. *kémpė (< *pémpė)* 't. p.' Forma *piepe* < **penpe,* un vārds saistāms ar *pīt* (sk.), kur *ī* < *in.* Par cilmi un nozīmi sal. pr. *pintys* 'poss', lš. *pìntis* 'piepe, poss' (: *pìnti* 'pīt'). Iespējams, ka arī la. *piepe* < **penpe* < **pente,* kur *t* asimilējies ieskaņas līdzskanim un vārda formu un nozīmi iespaidojuši verba *pempt* (paralēlforma no *pampt*) atvasinājumi. Sal. apv. *pempis* 'vēders; resns (koka) izaugums': «kuoks apmeties pempī, tas ir, aug tikai resnumā, dabū tādu kā vēderu» (M-E III 199). K. Būga pat uzskata, ka apv. *pempe* 'īsa aste' = *piepe.*

Ar vārdu *piepe* cilmes ziņā saista arī vārdus *pope* [uõ], *popis* [uõ], *popēt* [uõ], *popējums* [uõ] (Endzelīns). Te ir tā pati attieksme pret verba *pempt* atv-iem. Sal. apv. *pampa* 'uztūkums, tulzna', *pampis* 'resns, samircis koks'.

Apv. *piesa* [ìe²] 'piepe, poss' formas ziņā sal. ar *poss* [ùo²], šie vārdi ir vienas ide. saknes atv-i. (K)

B III 200, E II 150, IV₂ 279, EF 2 238, M-E III 278 un 457

piepēži [piẽpêži], *piepeži, piepēši, piepeši.* Pamatā ide. **pēd-* 'kāja', no kā la. *pēda* (sk.). No savienojuma *pie* + *pēdis* (dsk. instr. no subst. *pēds* 'pēda') laikam adj. **piepēdis,* kur no locījumu formām, piem., ģen. **piepēža,* izveidojās nom. *piepēžs* ar sākotnējo noz. 'tāds, kas ir cieši klāt, pie pēdām' → tāds, kas notiek tūlīt, strauji'. (Par šo nozīmi sal. *uz pēdām* 'tūlīt, strauji'.) 17. gs. *piepēžs* lietots kā sin. vārdam *ātrs* (Manc 2 476). Ka bijusi forma **piepēdis,* rāda arī 18. gs. adj. *piepēts* 'ātrs' (St II 459), kas laikam < **piepēds* < **piepēdis;* par šādu formas maiņu sal. *pēdis* > *pēc.* Jau 17. gs. *piepēžs* bija ieguvis arī noz. 'pēkšņs', *piepēži* 'pēkšņi' (Lj 188).

Forma *piepēši* laikam izveidojusies divu formu kontaminācijā: *piepēži* + *pēši* (kas ir vārda *pēkšņi* morf. variants, sk. *pēkšņi*).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vecākas ir formas ar *-š-*, jo 18. gs. *piepētiba, piepētigs;* bet jau 17. gs. ir formas ar *-ž-*. (K)

E 1 407 un 603, EF 2 562, M-E III 279

piere [pìere]. Disimilācijā **priere* > *piere,* kur **prie* 'priekš, priekšā' (sk. *priekša*); izskaņa kā vārdā *paure.* Par nozīmi sal. a. *forehead* 'piere' (kur *fore* 'priekš, priekšā', *head* 'galva'), lat. *frōns* 't. p.' (< **bhront* no **bhren-* 'stāvēt priekšā').

Buck 218, E II 70, M-E III 284

piesa 'piepe, poss'— sk. *piepe.*

piesis [piêsis]; lš. *pentìnas* 't. p.' Forma *piesis* < **pietis;* no locījumu formām ar *-š-* nominatīvā *-s-*. Savukārt **pietis* < **pentis* no ide. **pen-* 'vilkt, stiept; vērpt', un vārds ir saistāms ar verbu *pīt* < **pinti* (sk. *pīt*)— piešus piesēja (piepina) pie apava.

Vārdam ir arī cita semantiskā motivācija: no saknes noz. 'vilkt, stiept' → 'spert' (sal. kr. *пнуть* 'paspert, iespert'), un *piesis* (piem., gailim) ir arī kājas izaugums, ar ko sper. Sal. v. *Sporn* 'piesis', kā pamatā ir ide. **(s)p(h)er-,* no kā arī la. *spert.*

E III₁ 148, EF 2 571, Jēg 3 76, Kl 727, M-E III 289

piesta [pìesta], apv. *piests;* lš. *piestà* 't. p.', apv. *pìẽstas* 'stampa, piesta', kr. *пест* (psl. **pěstъ* < **poistos*) 'stampa, piestala', č. *píst, písta,* sč. *piest, piesta,* slov. *piest,* p. *piasta* 't. p.', kr. *пшено́* (ssl. *pьšeno*) 'prosas putraimi' (← 'putraimi' ← 'sagrūstais'), *пшени́ца* (ssl. *pьšenica*) 'kvieši' (← 'labība' ← 'sagrūžamie graudi'). Pamatā ide. **peis- : *pīs-* 'samīdīt, sastampāt, sagrūst, sadragāt', no kā b. **peistā, *peistas* > la. *piesta, piests.* Vārda forma un nozīme no sākotnējā adjektīva (pag. pas. divd.) **peistos* 'sastampāts, sagrūsts', no kā subst.

'tas, ar ko sagrūž, stampa' → 'trauks, kurā sagrūž (graudus)'. Par cilmi un nozīmi sal. tās pašas saknes lat. *pīnsere, pī(n)sāre* 'sagrūst, sasmalcināt': *pīsō* 'piesta', *pistillum* 'stampa'.

Sk. arī: *paisīt, pīšļi*.

B III 706, EF 2 586, Mach 451, M-E III 296, MM II 281, Pok 796, Sanders 15, T 221, W-H II 307, Тр — Эт 1965 62, Ф III 250 un 417, Ц 384

pietis 'ietiepīgs, stūrgalvīgs cilvēks'— sk. *nopietns*.

piets [piêts], apv. *pietis, pieta, piete;* lš. *péntis, péntė* '(cirvja) piets, (izkapts) pēda, papēdis, piepe', pr. *pentis* '(kājas, zeķes) papēdis', kr. *пятá* (ssl. *pęta*) 'pēda, papēdis'. Pamatā ide. **(s)pen-* 'vilkt, stiept; vērpt' (no kā arī *pīt,* sk.). Atv. **pento-/ *pentā-*, no kā la. *piets* ar paralēlformām. (Nepārveidotā sakne vārdā *penterēt;* sal. arī *pants.*) Vārda nozīme motivējama tā, ka senais cirvis pie pieta bija piepīts, piesaistīts kātam. Ar šo semantisko elementu savijas cits: no saknes noz. 'vilkt, stiept' → 'spert' (sal. kr. *пнуть* 'paspert, iespert'), kas saknes atvasinājumos saistās ar kāju, ar pēdu. Tāpēc izloksnēs *piete* arī grābekļa daļa, kur iestiprināti zari (grābekļa pēda), un zeķes papēdis. Cirvja piets varēja asociēties ar pēdu vai papēdi (ar ko sit, resp. sper).

Sk. arī: *nopietns*.

B I 472, Eckert 9 81, EF 2 571, Jēg 3 71, M-E III 302, Pok 988, T 214, Пр II 166, Ф III 424, Ц 368

piga. Aizguvums; no bkr. *фúга* vai p. *figa* 't. p.', kas no sav. *fīga* vai fr. *figue* < it. *fica,* arh. *fīga* 'piga' ← 'vīģe'. Šī forma no lat. *fīcus* 'vīģe, vīģes koks', kas ir aizg. no kādas senākas Vidusjūras zemju valodas. Latviešu valodā arī aizguvuma paralēlformas *spiga, špiga*.

Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (*spiga* St I 286); «spigu (pigu) grūst degunā; spigu rādīt» (U I 272), «spigas (putniņu) rādīt» (U II 278).

EF 2 126, Kl 190, M-E III 212 un 994, Sum 173, Ф III 192

pika, apv. *piks;* ave. *pixa-* 'mezgls'. Pamatā ide. **pik(h)-* 'pika, mezgls' no saknes **pei-*, kas laikam ir fon. variants saknei **(s)pen-*'vilkt, stiept; vērpt' (no kā la. *pīt,* sk.); sonantu *i̯* un *n* mija ide. formās ir bieža parādība. Tādā gadījumā vārda sākotnējā noz. 'kas sapinies, savērpies (mezglā, muzgulī)' → 'savēlies, saspiests, atdalīts neliels blīvs vielas daudzums' (zemes, māla, sniega, sviesta pika). Ka *pika* cilmes ziņā saistāms ar verbu *pīt,* rāda šā verba (**pinti*) atv. *pinka,* kam izloksnēs ir arī noz. 'pika' (E-H II 234). Semantiski gandrīz identi ir dem. *pikulis* un *pinkulis, pikucis* un *pinkucis* (M-E III 213 un 220, E-H II 234 un 235). Sal. arī apv. *pikas* 'grūstu zirņu un kartupeļu ēdiens' (M-E III 213) un *pītes* 'grūstu zirņu, kartupeļu, kaņepju, rudzu u. c. ēdiens' (M-E III 235; saistāms ar *pīt,* Endzelīns). (K)

Sk. arī: *pinka.*

E-H II 230 un 231, M-E III 212 un 213, Pok 830

pīkstēt [pĩkstêt], apv. *pīkšēt, pīkšķēt;* lš. *pykšėti, pykštėti* 'skaļi klaudzēt, rībināt, klauvēt'. Pamatā skaņu atdarinājums. Kauz. *pīkstināt.*

Verbs *pinkšķēt,* arī *pinkšēt* [iñ], apv. [iñ] (niev.) 'raudāt; gausties', apv. *pinkstēt* [iñ] 'pīkstēt (kā peles); klusu raudāt vai teikt ko' ar ekspresīvu *-in-*. Sal. lš. *pinksėti* 'dziedāt (par jauniem putniem), čiepstēt, čivināt', *pinkštėti* 'vaimanāt, stenēt'. La. apv. *pinka* [iñ] 'raudāšana; pastāvīgi raudošs bērns'; liter. *pinkšķis* [iñ].

Formām ar *-ī-* latviešu valodā divējāda cilme: daļēji ar *-in-* > *-ī-,* daļēji ar sākotnēju *-ī-* (šal. paralēlās formas lietuviešu valodā). Formu diferenciācija saistās ar nozīmes atšķirībām. Formu veidošanā liela nozīme bijusi uzsvērtai ekspresijai; tas sevišķi sakāms par *piñkšķēt* un atv-iem. (K)

M-E III 220 un 230

pikts; lš. *pìktas* 'dusmīgs, ļauns'. Pamatā ide. **peiḱ-* / **peiĝ-* 'naidīgi noskaņots (gan aktīvi, gan pasīvi, arī izrādot muļķību)'; no šās formas sav. *fēhida* 'naids, strīds', v. *Fehde* 'ķilda, strīds; (viduslaikos) feodāļu cīņas, karš', lat. *piget* 'nepatīk, riebj'. No saknes paralēlformas ar *-k-* vai no kāda dialekta b. **peik- : *pĭk-,* no kā la. verbs *pīkt,* apv. *pikt* (lš. *pỹkti*). Verba senākā forma laikam *pikt* (Frenkels), un adj. *pikts* ir bijis šā verba pag. pas. divdabis.

Tās pašas cilmes ir mitoloģiskā būtne *Pikuls, Pīkals* 'velns' (lš. *pikùlas,* pr. *pickūls* 't. p.'), arī *piķis* 'jods, jupis' (sal.: «rauj tevi piķis!» ar var. «jupis», «velns», «jods»). Vārda *piķis* formu varēja iespaidot aizg. *piķis* 'darvas produkts'.

Saknes skaņumijā apv. *peikt* [eĩ], *paikt* [aî²] 'izlutināties', *peiksts* 'cilvēks, uz ko nevar paļauties', *paikulis* 'izlutināts cilvēks (parasti bērns)', *paiki* 'joki'; sal. lš. *paĩkas* 'muļķīgs, vientiesīgs', *paĩkti* 'kļūt muļķīgam, vientiesīgam', *paikėti* 't. p.', arī 'izlutināties'.

Tās pašas cilmes arī *peikstiņš* [eĩ] 'jokdaris', *pēkstiņi* [ê] (< **peikstiņi*), biežāk *pekstiņi* '(muļķīgi) joki, nieki'.

Verba *pīkt* refl. piemērs: «Kaimiņu māju meitas .. pīkās un pukojās par tādu nekaunīgu izturēšanos» (J. Janševskis. Dzimtene, 1986 1 274).

Bielenstein — Mag XIII 3 36, Buck 1136 un 1159, EF 2 525 un 589, E-H II 218 un 230, M-E III 34, 194 un 213, Pok 795, Stang 3 40

piķis[a]. Aizguvums; no vlv., afrī. *pik* vai vh. *pick* 't. p.' (v. *Pech,* apv. *Pick*), kas savukārt no lat. *pix* (ģen. *picis*) 'darva, piķis', no kā ar krievu valodas starpniecību arī la. *pekle.* Pamatā ide. **pik-* 'darva, piķis'. Ģerm. valodās ar attiecīgajiem vārdiem saistījās

noz. 'nelaime' (senāk arī 'elle'). Tas savukārt laikam iespaidojis la. *piķis* 'jods, jupis' formu (sk. *pikts*).

Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Elg 1 506 ar sin. *darva, saka, svekles,* Lj 190).

Doo II 716, Gutzeit II 356, HF II 544, Kl 536, M-E III 214, W-H II 312, Zēv 2 88, Абаев II 242

piķis[b] 'jods, jupis'— sk. *pikts.*

pīķis [pĩķis]. Aizguvums; no bv. *pīk* 'šķēps' (v. *Pike*), kas savukārt no fr. *pique* 't. p.'

Aizg. minēts 19. gs. vārdnīcās (V 1 388, 2 167, U I 199); tā ieviešanos veicināja tās pašas nozīmes kr. *пи́ка.*

Kl 550, M-E III 231, Zēv 2 89, Г. Ф. Одинцов — Эт 1975 87, Ф III 260

pīlādzis [pīlādzis], apv. [ì, î²], *pīlādze, pīlāgs, pīlāģis.* Aizguvums; no līb. *pīləg, pīlag* 't. p.' (ig. *pihlakas,* s. *pihlaja*).

Aizg. minēts blakus baltu cilmes vārdam *sērmūkslis* 18. gs. vārdnīcās (Lg II 234, St I 194).

Ket 297, Kiparsky 1 61, Mägiste 2015, M-E III 231, SKES 542, Zeps 1 165

pildīt [pil̃dît]; lš. *pìldyti* 't. p.', si. *pr̥nā́ti* (< **pl̥-*), *pr̥ṇā́ti, píparti* (< **pipelti*) 'pilda, baro', gr. *pímplēmi* 'pildīt(ies)', *pléōs* (< **plēos*) 'pilns', lat. *plēre* 'pildīt'. Pamatā ide. **pel-* (ar saknes paplašinājumu **pelə-* : **plē-*) 'liet, tecēt; uzbērt, pildīt'. Par nozīmju 'tecēt' un 'bērt, birt' sakaru sal. *plūst* 'tecēt' un 'birt'; arī lš. *pìldinti* 'liet' un 'bērt, pildīt'.

Saknes zudumpakāpē **pl̥-* > b. **pil-*.

Atv. *pildīt* ir pamatverba *pilt* (tag. 3. pers. *pilst,* pag. *pila*) kauzatīvs. Apv. *pilt* 'pilēt' senāk bijis arī 'liet (tecēt), bērt, pildīt' (lš. *pìlti* 'liet, bērt'). Noz. pārnesums 'birt; bērt' → 'pildīt' bijis jau ide. pirmvalodā, jo tas redzams daudzās ide. valodās.

Atv. *piltuve* (lš. *piltùvas, pìltuvas* 'piltuve; lejkanna, ķipis, sūknis'), sākotnēji 'tas, kur pilda, lej' → 'tas, ar ko pilda'.

Sk. arī: *pali, peldēt, pile, pilns, pils, plaušas, plūst.*

EF 2 592, Euler 1 155, HF II 537, L III 45, M-E III 213 un 217, MM II 282, Pok 798, T 218, W-H II 322, Бенвенист 1 81, Т. В. Горячева — Эт 1977 107

pile. Atv. no verba *pilt* 'pilēt', senāk 'liet, tecēt' (sk. *pildīt*). Tātad *pile* 'tas, ko (sīkā vienībā) nolej; tas, kas (sīkā vienībā) notek'; sal. lš. *pýlis* 'lējiens, bēriens'.

No verba *pilt* vai subst. *pile* atv. (iter.) *pilēt,* kauz. *pilināt* (lš. *pilinė́ti* 'lēnām, pa mazumam liet, bērt').

No verba *pilt* arī *piliens,* sākotnēji vienreizējas darbības (*pilt*) apzīmējums.

EF 2 592, Krahe 1 48, M-E III 214, Schmid — Donum B 474

pīle [pīle]; lš. apv. *pýlė* 't. p.' Vārda pamatā ir skaņu atdarinājums, kas lietots pīļu pievilināšanai (kas savukārt atdarina putna balss skaņas); ide. **pī-* (ar reduplikāciju **pīp-*), kas attiecināts uz

dažādiem putniem — bulg. *núле* 'cālēns, putnēns', s-h. *pīle* 'cālēns', slovēņu *pípa* 'vista', gr. *pīpos* 'jauns putns'.

Iespējams, ka la. *pīle* no izloksnēm vispārināts valodā un aizstājis formu no b. **antis* (lš. *ántis* 'pīle'), kas izzudusi. Lv. *pīle* 't. p.' vienādā skanējuma dēļ varēja ietekmēt vārda izplatīšanos un nostabilizēšanos. Vēl 17. un 18. gs. vārds *pīle* gan lietots tikai mājas pīļu apzīmēšanai (Manc I 53, Elg 1 118, Lj 190, St II 208).

Daži autori (Zēvers) uzskata vārdu *pīle* par tiešu aizg. no lejasvācu valodas.

B II 300, Buck 178, O. Bušs — Val akt 1987 80, EF 2 589, M-E III 232, Pok 830, Sanders 137, Zēv 2 89

pilns [pil̃ns], apv. *pills* [il̃]; lš. *pìlnas* 't. p.', pr. *pilnan* (vsk. ak.) 'pavisam', *erpilninaiti* (imp. dsk. 2. pers.) 'pildiet!', kr. *пóлный* (ssl. *plъnъ*), go. *fulls,* v. *voll,* a. *full* (ģerm. **fulla-* < **fulna-* < **pulna-*) 'pilns', si. *pūrṇá-* (< **pūlna-* < **pḷ-no-*) 'pildīts, pilns', lat. *plēnus* 'pilns; stiprs, paēdis'. Vārds ir tās pašas cilmes kā *pilt, pildīt* (sk.). Pamatā ide. adj. **pḹ-no-s* > b. **pilnas* > la. *pilns.* Sakne **pel-* 'liet, tecēt; uzbērt, pildīt'. Tātad *pilns* sākotnēji 'pieliets, pietecējis, piebērts', no kā arī 'piepildīts'.

Buck 577 un 931, E IV_2 279, 1 289, EF 2 591, Fei 172, Kl 824, L III 46, M-E III 216, MM II 282, Pok 798, T 218, W-H II 322, Бенвенист 1 81, Варбот 8 24, Гам-Ив 1 15, 3 93, 205, 234 un 781, В. А. Дыбо — ВСЯ 1961 5 18, Ф III 312

pilnvara [pil̃nvara]. A. Kronvalda jaunvārds (1872, Kr I 459) pēc v. *Vollmacht* parauga (v. *voll* 'pilns', *Macht* 'vara'). A. Kronvalds darinājis arī atv-us *pilnvaris* (ko 19. gs. beigās aizstāja *pilnvarnieks,* V 3 268; Tiesu ustavi, 1893 II 7), *pilnvarīgs* (ko vēlāk aizstāja *pilnvarots*).

19. gs. periodikā lietota arī forma *pilnvare* (BV 1873 3; Mag XV_3 59).

M IV 41 un 44, M-E III 216

pils; lš. *pilìs* 't. p.', pr. vietv. *Wosispile* (burtiski 'āžu pils'), si. *púr-* (< **pḷ-*) '(aizsarg)valnis, mūris', *púram* 'valnis, nocietināta pils, pilsēta, valsts'. Atv. no verba *pilt* 'bērt, pildīt' saknes (sk. *pildīt*). Sens *i*-celma vārds; forma *pilis* (vsk. nom.) vēl sastopama senākajos rakstos, piem.: «tā ir liela ķēniņa pilis» (Reiters 2 12). Taču *i*-celms (kā grieķu valodā *pólis* 'pils, cietoksnis, pilsēta, valsts') ir sekundārs, sākotnēji tas bijis neatvasināts saknes substantīvs (saknes zudumpakāpē, sal. si. *púr-* < **pḷ-;* Frisks — HF II 577).

Vārda *pils* sākotnējā noz. 'uzbērums'; no šejienes nozīmes attīstība: '(uzbērts) kalns, nocietinājums'. → 'pilskalns' → 'pils'. Sal. lat. *castrum* 'cietoksnis', senāk 'ar valni un grāvjiem apņemta nometne', sākotnēji 'izrakuma un uzbēruma vieta' (W-H I 180, Tp 6 79).

Par nozīmes pārnesumu 'kalns' → 'pils' sal. arī agrāk izlok-

snēs pils apzīmēšanai lietoto vārdu *kalns*. Ar vārdu *kalns* vietām apzīmēta arī dzīvojamā māja (pretstatā citām ēkām), jo tā parasti atradās augstākā vietā (DL Piel 1892 184, M-E II 143).

Ar verbu *pilt* 'bērt, pildīt' saistāms arī vietv. *Piltene,* sākotnēji 'uzbērta vieta'. Pēc teikas Lagzdines pilskalns pie Piltenes esot rokām uzmests (E III_1 522).

Vārds *pils* 17. gs. lietots arī nozīmē 'pilsēta': G. Mancelis ar šo vārdu apzīmē nocietinātu pilsētu («eine feste Stadt», Manc II 389), G. Elgeram ir sinonīmi *liela pils* un *pilsēta* (Elg 1 217). Sal. arī pilsētu nosaukumus *Jēkabpils* (v. *Jakobstadt), Ventspils* u. c.

Sk. arī: *pilsēta, pilsonis.*

E 1 78, Eckert 9 49, EF 2 590, HF II 576, KK 22 127, L III 217, MM II 327, Pok 799, Schmalstieg 2 91, T 217, Нерознак 53

pilsēta [pìlsẹ̄ta]. Vārds ir salikteņis, kura pirmajā daļā *pils* (sk.) un otrajā daļā *sēta,* kas cilmes ziņā saistīta ar *sēta* 'žogs' (sk.). 17. gs. literatūrā arī noz. 'pilsēta' lietots ar vārds *pils:* «ķēniņa pils Rīga» (Linaud 33), arī *jelgava* (sk. *tālāk*). Jēdzienu 'pils' ('cietoksnis') un 'pilsēta' saistīšana ir bijusi parasta arī citās valodās: skr. *городъ* sākotnēji 'cietokšņa siena, cietoksnis' → 'pilsēta'; v. *Burg* 'pils, cietoksnis', sākotnēji 'nocietināta augstiene' → 'nocietināta pils' (10. gs.) → 'pilsēta ar nocietinātu pili' (12. gs.) → 'pilsēta' (vidusaugšvācu valodā).

Ar 18. gs. latviešu valodā par vispārīgu apzīmējumu kļūst salikteņis ar *pils-*. Senākajos rakstos blakus formai *pilsēta* (pylssaeta, Elg 1 217) biežāk sastopama forma *pilsāts* (Für 2 262, Lg I 494, St I 195) vai *pilsāta* (Lj 191). 19. gs. sastopamas formas gan ar *-sēta,* gan *-sāts.* Pēc K. Ulmaņa — Vidzemē lietota forma *pilsēta,* Kurzemē *pilsāts* (U I 201), kaut gan kurzemnieka K. Valdemāra vārdnīcās pirmajā vietā vai arī kā vienīgā dota forma *pilsēta (pilsēta* V 1 103, *pilsēta, -sāts* V 2 168). Liter. valodā nostabilizējusies forma *pilsēta,* ko rakstos pirmais par labāku ieteicis K. Harders (Wel 1 89 un 152). Šo formu lietojis arī J. Alunāns (Dziesmiņas, 1856 25 u. c.), un viņa paraugs laikam ietekmēja liter. valodas tradīciju.

Vārda *pilsāts* otrā daļa *-sāts* saistāma ar apv. *sāts, sāta* 'pļava, ganības, lauks' (parasti vietvārdos; sal. pr. *Satho* 'pļava Sambijā'). Šis apzīmējums pārnests arī uz apdzīvoto vietu nosaukumiem (*Sāti, Sātiņi, Vecsāti* u. c.). Tipisks piemērs vārda pārnesumam ir 19. gs. otrajā pusē ierīkotā Jaunsātu muiža pie Kabiles — uzplēšot muižas laukiem meža pļavu, kas saukta par *sātu.* (Plāķis 2 320)

Vietvārdi ar *sāt-* ir g. k. Kurzemē, tāpēc tas šķiet kuršu valodas vārds, kas iesaistīts arī salikteņī ar *pils-* un tādā veidā izplatījies citos novados. Tur tas mainījis formu pēc vārda *sēta* parauga. Formas maiņa varēja notikt viegli, ja ievēro, ka izloksnēs *sāts* lietots arī ar noz. 'sēta' (M-E III 819). Runātāju

apziņā zūdot agrākajai vārda *sāts* nozīmei, arī Kurzemē jau 19. gs. pamazām ieviesās salikteņa forma *pilsēta*.

Vārda *pilsāts* sākotnējā noz. varēja būt 'pils lauks'— vieta pils priekšā vai ap to, kas ar laiku ieguva noz. 'pils ciems'. Uz to, ka *sāts* varēja būt ieguvis noz. 'ciems', norāda J. Langija piezīme par šādu vārda nozīmi 17. gs. lietuviešu valodā (iespējams, kādā izloksnē; Lj 191). Raksturīgs piemērs vārda *sāts* sākotnējās nozīmes ('pļava, lauks') paplašināšanai ir 13. gs. vāciskotais kuršu apzīmējums *Pilsaten* (laikam < *pilsāts*) 'Klaipēdas novads'.

Ir iespējams, ka Vidzemē vārda *pilsēta* veidošanā jau sākotnēji ir bijusi loma vārdam *sēta*. Tādā gadījumā *pils sēta* bijusi 'pils(kalna) nocietinājuma sēta' → 'nocietinātā vieta (pie pils)' → 'apdzīvotā vieta pie pils'. Šādu domu balsta a. *town* 'pilsēta, iežogojums' (a-s. *tūn*, v. *Zaun* 'žogs'), he. *gurta-* 'pils, akropole': lš. *gar̃das* 'aploks', lat. *hortus* 'dārzs'. Sal. arī kr. *го́род* 'pilsēta': skr. *городъ* 'cietokšņa siena' → 'cietoksnis' → 'pilsēta'. Šāda vārda *pilsēta* attīstība varēja būt atsevišķos Vidzemes novados, jo vēl 18. gs. arī Vidzemes autori pārsvarā min formu *pilsāts* (pēc J. Endzelīna domām — kurzemnieku ietekmē).

17. gs. *jelgava (jelkava)* 'pilsēta' pēc agrākajiem uzskatiem no līb. *jālgab* 't. p.' (Vatsons, Mīlenbahs, Endzelīns, Tomsens). Taču somugru valodās šim vārdam nav ticamas etimoloģijas. Fonētiski līb. *jālgab* < la. *jelgava*, kur *jelg-* no **elg- : *elk-* (sal. *jelgava : jelkava*, LUR XI 8) ar sakni **el-* 'liekt', no kā arī *leja* (sk.), *elks, elkonis* (sk.). Saknes patskaņa mijā sal. senās Kursas upes nos. *Algava* : lš. *Alguvà* un *Algupӯs, Alkupӯs : alkà* 'dūksts', *al̃kas* 'kokiem apaudzis uzkalns' (tātad vietas ar zemes virsmas ieliekumu vai izliekumu).

G. Mancelis šķir nozīmes ziņā vārdus *pils* 'pils; nocietināta pilsēta' un *jelgava* 'atklāta pilsēta' (Manc II 389), bet G. Elgeram pretēji — *jelgava* 'nocietināta pilsēta; nocietinājums vai grūti pieejams ciems' (*castellum*, Elg 1 217) un *pilsēta* jeb *liela pils* 'atklāta pilsēta'. Atšķirība traktējumā var būt izskaidrojama ar vārda *jelgava* atšķirīgo lietojumu dažādos novados. Liekas, ka senāk *jelgava (jelkava)* bijusi kulta vieta ar vistuvāko apkaimi, ko ietvēra primitīva aizsargjosla — grāvis vai valnis,— vai kas vienkārši atradās grūti pieejamā vietā. Kulta vietām izzūdot, vārdu varēja attiecināt uz jebkuru samērā nelielu aizsargātu vai nocietinātu vietu, arī uz pilsētiņu ar aizsarggrāvi un valni, un tālāk uz pilsētu vispār. Uz bijušām kulta vietām laikam norāda kalnu nosaukumi *Jelgavas kalns* (Turaidā, Kalncempjos; Sēlpilī: *Jalgavas kalns), Jelgavkalns* (Rencēnos), arī *Jelgavkrasti* (Lieppupē — ceļu krustojumā pie baznīcas, kas var būt senā kulta vietā).

Pilsētas *Jelgavas* nosaukums var saistīties ar adj. (apv.) *jelgs* 'zems, mitrs (par augsni, zemi)' un subst. *jelga* 'purvaina

vieta' (sk. *elkonis*). Varbūt *Jelgava* senatnē bijis Lielupes nosaukums attiecīgajā apvidū. (K)

B III 212, Bl 7 114, Buck 1309, E III_2 48, EF 2 591, E-H II 233, Ket 85, Kiparsky 1 104, KK 22 123, Kl 111, M-E III 217, Plāķis 2 318, Ti I 658

pilsonis [pìlsuonis]. A. Kronvalda jaunvārds (1869): «man tikko bija atnācis jaunais pilsonis (dēls)» (Kr II 309). Ar šo vārdu viņš tulkoja v. *Bürger* (: *Burg* 'pils, cietoksnis'), gr. *polítēs* (: *pólis* 'pils, cietoksnis, pilsēta, valsts') un sākumā gribēja apzīmējumu atvasināt no *pils*, ierosinot jaunvārdus *pilietis, pilnietis* ('Bürger', Kr Ms Va 5 4). Taču presē A. Kronvalds ieteica vārdu *pilsonis,* motivējot to kā atv-u no verba *pilst* [pil̃st] 'tapt pilnīgam': «kā *kustonis* no *kustēt, mironis* no *mirt*» (Kr I 424). Viņš darināja arī vārdu *pilsietība* (v. *Bürgertum,* 1872, Kr I 459), kas valodā nav ieviesies. Tā vietā jaunvārds *pilsonība* (D 1 234; līdz tam *pilsētniecība,* V 3 64).

K. Mīlenbahs kritizēja vārdu *pilsonis* kā nepareizu atv-u no *pils*.

Buck 1328, M IV 44, M-E III 217

pilt 'pilēt'— sk. *pildīt, pile.*

pilts 'ūdens smeļamā liekšķere', *pilta* 'smeļamā karote'— sk. *bura.*

pimpis — sk. *pampt.*

pīnēt 'mocīt'— sk. *pīt.*

pinka [piñka]; lš. *pínka* 'savēlusies matu šķipsna, spalvu kušķis; nesakārtojusies sieviete, ar savēlušamies matiem'. Atv. no *pīt* (sk.) senākās formas **pin-ti.* Verbi *pinkāt(ies), pinkoties* [uô].

Saknes *-in-* var būt ne tikai no kursiskajām izloksnēm, bet tas arī citās izloksnēs un liter. valodā var būt ekspresijai (niev.).

Hom. *pinka* (apv.) 'sagrūstu zirņu un kaņepju (arī graudu) ēdiens' saistāms ar *pikas* 't. p.' (sk. *pika*).

Sk. arī: *piņķerēt.*

M-E III 219

pinkšķēt — sk. *pīkstēt.*

pintiķis [piñtiķis], nievājošs apzīmējums cilvēkam, kas dara ko nepareizi, nemākulīgi vai neveikli. Atv. no verba *pīt* senākās formas **pinti;* sal. tās pašas cilmes *piņķēt* 'mudžināt, režģīt'. Ekspresīvā rakstura vārdā saglabājies *-in-.*

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds ir aizg.— no kr. apv. *néнтюх.* Šiem vārdiem tomēr nav fon. atbilstības (aizg-am varētu sagaidīt formu **peņkuks* vai **penčuks*), un tie nesaskan arī semantiski: *néнтюх* 'vēders', pārn. 'lempis, sliņķis; stulbenis, kas tikai ēd un guļ', bet šādu nozīmju nav vārdam *pintiķis.*

No latviešu valodas aizgūtais līb. *pīntik* 'sprigulis' (Ket 298) norāda uz bijušu apv. **pintiķis* ar līdzīgu nozīmi. Arī šeit pamatā var būt **pinti* 'pīt': spriguļa vāli pievienoja (piepina) ar siksniņu pie kāta. (Semantiskā motivācija līdzīga kā vārdā *piets.*)

Hom. *pintiķis* (apv.) 'puļķis, mietiņš; knauķis' ir aizg.— no

vh. *pintich*, kā pamatā *pinte* 'puļķis, vālīte, mietiņš'. Sal. mīklā: «Pieci pintiķi tura velna ezeru» (atminējums: «šnaba glāze rokā», RKr VII 111). No šejienes arī bv. *pintik* 'mazs vīriņš, knauķis' (Gutzeit II 360 ar norādi, ka tas nav vācu cilmes vārds). K Ket 298, Kl 551, Mägiste 2069, M-E III 221, Φ III 232

piņķerēt [piņ̃ķerêt]; lš. *piñkerioti, pinkelioti* 'jaukt, pīt, režģīt, mudžināt'. Atv. no verba *piņķēt* 'mudžināt, režģīt', kas ir verba *pinkāt* (sk. *pinka*) morf. variants; sal. *pinka* : *piņķe* 'sajaucies diegs, sarežģījums'. No noz. 'sarežģījums' → 'negadījums, ķibele, nelaime' (apv. *piņķe, peņķe, peņķis*). No šejienes arī *iepiņķēt* [ìepiņ̃ķêt] 'iepīt' → 'iejaukt (nepatikšanās)', refl. *iepiņķēties*: «iepiņķēties virvē, kādā ķibelē» (M-E II 51). 17. gs. *piņķēt* 'mocīt' (Elg 1 128) ir ģermānisms; sal. vh. *pinceren* 'kniebt, spiest'. K M-E III 221

pipari, vsk. *pipars*. Aizguvums; no ssk. *pipari* vai szv. *pipar* 't. p.' (no kā arī s. *pippuri*, apv. *pipari*, ig. *pipar*), kas savukārt no lat. *piper* < gr. *péperi* 't. p.' Vārda pamatā ir si. *pippalī* 'piparu graudiņš', kas aizgūts no kādas neindoeiropiešu valodas. Grieķu valodā vārds pārņemts ar irāņu valodu starpniecību.

Latviešu valodā vārds ir sens aizg. Tas sastopams 15. un 16. gs. uzvārdos (Bl 1 223 un 333) un vairākos māju nosaukumos (piem., *Pipari* Ādažos, *Pipars* Vainižos). 17. un 18. gs. vārdnīcās sastopamas vācu valodas ietekmē veidojušās formas *pipere, piperis* (lv. *peper;* Manc I 136, Lg I 419, St I 195; *pipers* Elg 1 368). Jau 18. gs. beigās pavāru grāmatās forma *pipari* (Pav 2 11), kas arī dominē 19. gs.

B III 765, Buck 382, EF 2 595, Kl 542, Krahe 2 88, M-E III 221, MM II 285, SKES III 572, Vr 425, W-H II 308

piparmētra — sk. *mētra*[b].

pīpe [pīpe]. Aizguvums; no bv. *pīpe*, kas no tādas pašas formas vlv. vai vh. vārda ar noz. 'stabule, pīpe' (v. *Pfeife*). Ģermāņu valodās vārds no lat. **pīpa* 'stabule'. Pamatā **pī-* / **pīp-* putnu balss skaņu atdarināšanai. Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (Lg II 234, arī *pīpēt;* St I 194).

Doo II 719, EF 2 595, Kl 542, M-E III 232, Pok 830, Zēv 2 90

pīrāgs [pìrāgs, ĩ], apv. *pīrags, pīraģis, pīrēgs* [ẽ]. Aizguvums; no skr. *пирогъ* 'maize no bīdelētiem miltiem' vai bkr. *пирóг* 'baltmaize, veģis' (kr. *пирóг* 'mīksts rauga mīklas izstrādājums ar pildījumu'), kas ir atv. no *пиръ* 'dzīres' vai *пыро* 'kvieši', tātad vārda sākotnējā noz. 'svētku (dzīru) maize' vai 'kviešu maize'.

Latviešu valodā vārds aizgūts līdz 13. gs. Aizg. senākā nozīme atbilda minētajiem slāvu valodu vārdiem. Vēl 17. gs. *pīrāgs* bijis sin. vārdiem *karaša, rausis* (p. *placek* Elg 1 374) un *kviešu maize* (p. *kołacz* Elg 1 142); lietots arī savienojumos «saldi pīrāgi» (Elg 1 361). Šādās nozīmēs no latviešu valodas aizgūts bv. *pyragen* (dsk.), kas minēts 1632. g. (Kiparsky 1 171). 18. gs.

beigās krievu valodas ietekmē *pīrāgs* 'pildīts baltmaizes cepums'. Pāreja uz jauno nozīmi redzama 1796. g. pavāru grāmatā, kur pamācīts veidot «apaļus pīrāgus, bet vidū [atstāt] lielu caurumu» (Pav 2 435). G. F. Stenderam *pīrāgs* ir «speķa kūka» (v. *Speckkuchen* St I 194), bet J. Langem «kūka» (Lg II 234). Folklorā pīrāgs pielīdzināts plācenim: «Smieties vien pazasmēju Pīrāgam, plāceņam: Pīrāgam, plāceņam Abi gali nodeguši» (LTD VIII 821).

Buck 358, E I 104, M-E III 233, Sum 34 un 173, Ф III 265, Ц 342

pirēt 'rāt'— sk. *pērt.*

pirkstis [pìrkstis], apv. [iȓ], *pirkstes, pirksti* 'kvēlošas dzirkstis pelnos; karsti, kvēloši pelni'; lš. *pirkšnìs* 'kvēloša plēne', dsk. *piȓkšnys* 'pirkstis'. Pamatā ide. **perk-* 'kvēloši pelni, ogles' no saknes **(s)p(h)er-* ar plašu semantiku —'raustīt, spert, ķepuroties, mest; kaisīt, sēt; šļakstīt, dzirkstīt, sprēgāt' (no kā arī *spirgt,* sk.). Skaņumijā **pr̥k-* > b. **pirk-,* no kā laikam bijis verbs **pirkti;* verbālais subst. **pirkstis* > la. *pirksts,* dsk. *pirkstis.* No tā savukārt verbs *pirkstīt* (apv.) 'dzirksteļot': «[uguns] degusi pirkstīdama» (E-H II 236). (Sal. *dzirkstīt : dzirkstis.*) Arh. formas *pirgzdes, pirgsti, spirgsti, spirksti, spirgši* 'pirkstis' (U I 202).

Tās pašas cilmes ir apv. *sprukstis, sprukstes* 'pirkstis; karstas ogles zem pelniem; ogļu bedre rijas krāsns priekšā': «ieraus rāceņus sprukstēs, lai cep!», «ja sprukstis izdzisa, tad bij jāiet uz kaimiņiem pēc uguns» (M-E III 1024). Forma *spruk-* blakus *sprik-* no **spr̥k-* (tāpat kā *spirk-* un *spurk-*).

Sk. arī: *sprikstis.*

E 1 380, Eckert 9 188, EF 2 596, M-E III 223, 999 un 1023, Pok 820, 993 un 996

pirksts [pìrksts], apv. *pirsts* [ìr]; lš. *piȓštas,* pr. *pīrsten* (laikam vīr. ak.) 't. p.', **nagepirstis* > *nagepristis* 'kājas nags', kr. arh., ukr. *nepcт* (ssl. *prьstъ*), asor. *porst,* bulg. *npъst,* č. *prst,* p. *parst* 'pirksts', sav. *first* 'smaile, izcilnis, izvirzījums', v. *First* 'čukurs, (jumta) kore, (kalna) virsotne', si. *pr̥ṣṭhám* 'mugura, galotne', ave. *paršta-* 'mugurkauls', lat. *postis* (< **porstis)* '(vārtu, sētas) stabs' (←'izvirzītais, priekšā esošais'). Pamatā ide. **per* 'pār, pāri' (no kā arī la. *par,* sk.); zudumpakāpē **pr̥-* 'priekšā' savienojumā ar **stā-* 'stāvēt' (no kā la. *stāt,* sk.) formu. Tātad *pirksts* sākotnēji 'priekšā stāvošais, uz priekšu izvirzītais'. No b. **pirštas* > la. *pirsts* ar vēlāku *k* iespraudumu. Ide. valodās nav kopēja pirksta apzīmējuma, tas laikam izzudis tabu dēļ (Meijē, Bonfante).

Sk. arī: *pirmais.*

B II 515, Bonfante — Ant ind 88, Buck 239, E IV_2 263 un 280, EF 2 598, Kl 199, Mach 486, M-E III 223, MM II 338, Pok 813, T 220, W-H II 389, Пр II 46, Ф III 244, Ц 282

pirkt [pìrkt]; lš. *pir̃kti* 't. p.' Pēc tradicionālā uzskata (Zolmsens, Endzelīns, Frenkels, Pokornijs) pamatā ide. *per- 'aizvešana pāri kam' (no kā arī la. *par,* sk.); verbs 'aizvest pāri' → 'aizvest pārdošanai' → 'pārdot'. No šās saknes gr. *pernánai, pipráskein* 'izvest, pārdot', senīru *renim* (< *pr̥nā-) 'pārdodu'. Baltu valodās tādā gadījumā notikusi vārda nozīmes maiņa 'pārdot' → 'pirkt', kuras pamatā pirkšana un pārdošana kā vienots divpusīgs akts. Ide. *per-k- : *pr̥k- > b. *perk- / *prek- : *pirk-, no kā la. inf. *pirkt,* pag. *pirku,* bet tag. *pērku* [pȩ̀rku] < *perku* [pȩ̀rku] (kas vēl izloksnēs) no senāka *prek- (Endzelīns). No šās formas arī *prece* < *prekē- (lš. *prẽkė*), atv. arh. *precēt, prečoties* [uô] 'tirgoties', *precinieks* 'tirgotājs'. Izloksnēs arī tagad *(es) perku;* šī forma Ziemeļvidzemē vēl 19. gs. sākumā bijusi vienīgā (Wel 89 ar norādi uz pag. *(es) pircu* < *pirkįu),* bet tagad ir fakultatīva (K-R II 91).

Iespējams arī cits cilmes risinājums, ja 'pirkt' no senāka 'laupīt'; tādā gadījumā pamatā ir ide. *per- 'sist', no kā la. *pērt* (sk.) un ar *k* saknes paplašinājumā *pērkons.* Vairākās valodās apzīmējums 'pirkt' atvasināts no vārdiem, kas saistās ar (varmācīgu) ņemšanu, piem., lat. *emere* 'pirkt' no senāka 'ņemt', go. *bugjan* 'pirkt' no ģerm. *bheugh- 'liekt' (→ 'likt dot').

Ide. senākais vārds jēdziena 'pirkt' izteikšanai laikam bijis *kʷrei-tei* no saknes *kʷer- 'taisīt', kas vispirms apzīmējis kādu amatnieka darbību (si. *kárma* 'darbība, darbs', *karmāraḥ* 'kalējs': *kr̥ṇóti* 'dara', *krīṇāti* 'pērk'). Šās cilmes ir la. arh. *kriens, krienis* 'tas, ko līgavainis dod līgavas vecākiem un draugiem', apv. 'pūra nauda'. Sal. lš. arh. *kriena, krienas* 'tās zemnieku meitenes maksa kungam, kas aizprecas uz citurieni; jaunieša samaksa par līgavu'.

Sk. arī: *precēt.* (K)

B I 105, Buck 817, E 1 730, EF 2 297 un 596, E-H I 658, II 237, J. D. Hawkins — Serta ind 101, M-E II 284, III 224, MM I 279, Pok 648 un 817, Гам-Ив 3 747

pirmais [pìrmais], apv. [ir̃, iȓ]; lš. *pìrmas,* pr. *pirmas, pirmois* 't. p.' Pamatā ide. *per 'pār, pāri': *pr̥- 'priekšā' (no kā arī *pirksts,* sk.). Skaņumijā atv. *pro, *prō 'uz priekšu, priekšā', no kā atv. *pr̥̄-mo-s > b. *pir̃mas.* Tās pašas cilmes ir go. *fruma* 'pirmais', a-s. *forma* 't. p.' Ar citu piedēkļa līdzskani kr. *пéрвый* (ssl. *prьvъ, prьvyi*), bulg. *пъ́рви,* č. *prvý,* p. *pierwszy* 'pirmais'.

Priev. *pirms* < *pirmis,* kas ir sens dsk. instr. vai adv. (Frenkels). Izloksnēs arī priev. un adv. *pirma* > *pirm:* «Pirm (var.: pirms, pirmis) nēsāju ūdru kurpes, Pēc vāveru kažociņu» (LD 22353 var.). Forma *pirma* ir vārda *pirmas* nek. dz. nom.-ak.

Buck 939, E I 488, IV_2 280, 1 497 un 681, EF 2 597, M III 92, 3 94, Mach 488, M-E III 225, Nītiņa 151, Pok 814 (815), Stang 1 282, T 220, Гам-Ив 3 198 un 843, Пр II 37, Ф III 235

pirslis 'precinieks'— sk. *prasīt.*

pirts [pìrts]; lš. *pirtìs,* skr. *пьрть* 't. p.', kr. *пáперть* 'baznīcas priekša, lievenis' (← 'pirtspriekša'), apv. *перть* 'karēļu dzīvojamā māja'. Tās pašas cilmes kā *pērt* (sk.). Pamatā ide. **per-* 'sist', zudumpakāpē **pr̥-* > b. **pir-*. Šī saknes forma parādās arī verba *pērt* iteratīvā (apv.) *pirināt* 'atkārtoti, ilgstoši pērt (pirtī)' (M-E III 223; par formu sal. *vērt* : *virināt*). Ar šo vārdu sal. *spirināties.*

Subst. *pirts* ir sens *i*-celma vārds (**pirtis*). No baltiem to tālā senatnē aizguvuši somi (s. *pirtti*) un dažas citas somugru tautas. Izteikti uzskati, ka arī slāvu valodās attiecīgie vārdi ir baltismi (P. Šmits; K. Būga: ar somu valodas starpniecību).

Pēc cita uzskata (Knabe) vārds ir aizg. no somugru valodām.

Atv. *pirtīžas* [pìrtīžas] 'mazgāšanās pirtī pirms dzemdībām; raugos iešana, mielasts pēc bērna piedzimšanas'.

B II 516, E III$_2$ 441, Eckert 9 88, EF 2 578, E-H II 239, L III 48, M-E III 228, Mikola 1 440, Pok 818, SKES 576, Šm 2 29, T 215, Г. С. Кнабе — ВЯ 1968 1 63, Тр — Эт 1967 322, Ф III 245

pīsa, *pīse, pīss* 'staigns purvs'— sk. *paisums, piens.*

pīsas 'priedes, egles'— sk. *piens.*

pist — sk. *paisīt.*

pīšļi [pìšļi]; vsk. *pīslis,* apv. [ì^2], *pīsla.* Tās pašas cilmes kā *piesta* (sk.). Pamatā ide. **peis-* : **pīs-* 'samīdīt, sastampāt, sagrūst, sadragāt', no kā la. apv. *pīst* [ì^2] 'atirt, atšķetināties'. No verba senākas noz. 'sairt, sabirzt' atv. *pīšļi* 'smalkumi, putekļi': «kad ilgāku laiku istabu nemazgā, tad pīšļi sakrājas», «[pīšļi ir] pelu smalkumi, kas vētījuot nuošķiras» (E-H II 242). Vārda *pīšļi* jaunāka noz. 'trūdi'.

Iepriekšējos gadsimtos šķirta vārdu *pīšļi* un *putekļi* nozīme: *pīšļi* — nogūlušies, sakrājušies putekļi, smalkumi, *putekļi* — vēja nesti vai gaisā sacelti (piemēram, strauji slaukot) smalkumi (St II 557).

Vecākajā literatūrā arī forma *pišli,* piem.: «..piešiem bites piespiež puķu pišlus [putekšņus] un tos sanes savā kokā» (Īsa pamācīšana, kā Vāciešu zemē tagad bites kopj, 1868 3).

Buck 18, E 1 341, EF 2 586, M-E III 234

pīt [pît], apv. [ī]; lš. *pìnti* 't. p.', kr. *пнуть, пять* (ssl. *pęti*) 'savilkt, uzstiept', ukr. *п'ясти* 't. p.', bkr. *пяць* 'spiest, žņaugt', bulg. *пъна* 'savelku, uzstiepju', č. *píti, pnouti* 'vīt, pīt', p. *piąć* 't. p.', lat. *pendēre* 'karāties', *pendere* 'svērt'. Pamatā ide. **(s)pen-* 'vilkt, stiept; vērpt'; skaņumijā **pn̥-* > b. **pin-*, no kā **pinti* > la. *pīt,* tag. *pinu. Ar saknes -in-* vēl kursismi, piem., *pintenis* 'mazs pīts groziņš' blakus liter. *pītenis* 'pinums, grozs'. Iter. apv. *pīdināt* [pî-dinât]: «Es nebiju te augusi, Ne vainagu pīdinājsi» (LD 201, 1; var.: Še pinusi vainadziņu). Atvasinātie subst. *pīne* (apv. *pina, pine*), *pineklis.*

Tās pašas cilmes ir apv. *pīte* [pîte], arh. *pīts* 'pinums, pinek-

lis' un 'kuṅkulis, pika' («zemes pīte, sniega pīte»), arī 'sagrūstu zirņu, kaņepju, graudu u. c. pika ēšanai'.

17.—18. gs. *pinēt* 'mocīt' ir aizg.— no vlv. *pinen* 'mocīt, spīdzināt' (v. *peinigen*), kas saplūdis ar atv-u no verba *pīt*. Šis aizg. laikam bijis pazīstams tikai Vidzemē. G. Elgers sinonīmu rindā to min kā pirmo: «Es ļot(i) top(u) pīnēts, mocīts, vārdzenāts. Es varen(i) mokus ciešu» (Elg 1 100).

Sk. arī: *pinka, pintiķis.*

Buck 622, E II 150, EF 2 594, Jēg 7 92, M-E III 232 un 234, Pok 988, T 219, W-H II 278, Бенвенист 1 196, Ф III 292

pīte, *pīts* 'pinums, pineklis; kunkulis, pika'— sk. *pīt*.

pītes 'grūstu zirņu u. c. ēdiens'— sk. *pika*.

plāce, *plācis* 'pleca lāpstiņa'— sk. *plācenis, plecs.*

plācenis [plãcenis], apv. [à, â[2]]; gr. *plakoũs,* lat. *placenta* 'īpaša veida plāns cepums; plācenis'. Atv. no bijuša verba **plākt* 'sist' → 'sitot placināt'; no tā arī *plāksne* (sk.). Apv. *plāce* [plàce, â[2]] '(pleca) lāpstiņa, kāda ratu detaļa, plācenis'. Sal. lš. *plõkis* 'sišana, kapināšana; trieciens, cirtiens'.

EF 2 602, HF II 550, M-E III 328, Pok 831, T 222, W-H II 313

plācis, *plāķis* 'klucis virs ratu ass'— sk. *blāķis*.

plaiksnīties — sk. *plaisa*.

plaisa [plaĩsa], apv. [aĩ]; lš. *plaišà* 'plīsums, plaisa'. Tās pašas cilmes kā *plēst* (sk.). Blakus ide. **plēk̑- arī *plēik̑- : *plīk̑-* > b. **pleiš- : *plaiš- : *plīš-* > la. *plais- : plīs-,* no kā verbs *plīst,* iter. *plaisāt* [plaĩsât], apv. [aĩ] un subst. *plaisa*. Sal. lš. *plýšti* 'plīst': *pláišioti, pléišėti* 'plaisāt'.

Ar *-ai-* rinda atv-u, piem., *plaisma, plaisna* ('plaisa; noplēsta koka miza slotas sasiešanai'), *plaisnīties,* liter. *plaiksnīties* [aĩ] 'brīžiem atspīdēt' (← 'parādīties gaišumam mākoņu starpā'): «varēja redzēt plaiksņāmies smagu saules gaismu» (M-E III 314).

Pēc K. Būgas uzskata atv-i ar *-ai-* un *-ī-* nav ide. cilmes, bet gan samērā vēli jaundarinājumi pēc analoģijas ar citiem verbiem. Taču attiecīgas formas arī ģerm. valodās, sal. norv. *flīk(e)* 'atvērta brūce' (← 'plaisa'), a-s. *flǣk (*flaiki)* 'gaļa' (← 'atplēstais, atdalītais gabals').

EF 2 601 un 619, M-E III 315, Pok 835

plaka 'līdzenums, ieplaka'— sk. *ieplaka*.

plakans; lš. apv. *plākanas* 'lēzens, plakans', gr. *plakoũs* 'plācenis', lat. *placidus* 'līdzens, lēzens, gluds'. Atv. no apv. *plaks* 'plakans', kas savukārt no verba *plakt* (sk.).

EF 2 602, HF II 550, M-E III 316, Pok 831, T 222, W-H II 313, Гам-Ив 3 424

plāksne [plãksne], apv. *plāksna;* gr. *plax* (ģen. *plakós*) 'plate, lapa; līdzenums', lat. *plācāre* 'līdzināt'. Pamatā ide. **plāk- : *plək-, *plek-* no saknes **pel-* 'sist, grūst', no kā arī *pelt* (sk.). Blakus verbam *plakt* (ar kādreizēju trans. noz. 'sist, placināt') bijis

**plakt*: *plākt* (sk. *plakt*) ar līdzīgu nozīmi, sal. lš. *plõkis* 'sišana, kapināšana; trieciens, cirtiens'. No **plākt* atv. *plāksne*.

Tās pašas cilmes ir arh. *plākns, plāksns* 'plats' (Lg II 235) un apv. *plākans* 'plakans'.

Sk. arī: *blāķis, plācenis.*

EF 2 602, M-E III 329, Pok 831 un 832

plāksteris [plãksteris]. Aizguvums; no vlv. *plāster* 't. p.' (v. *Pflaster*), kas savukārt no lat. *emplastrum* < gr. *émplastron* 'plāksteris, ziede'. Pamatā ide. **pel-* 'plest, plats', no kā arī la. *plats.* Latviešu valodā aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās formā *plästeris* (Manc I 136, Lj 194); *plāksteris* 19. gs. (U I 202, V 2 169).

Kl 544, M-E III 329 un 331, Pok 805 (806), W-H I 402, Zēv 2 91 un 370

plaksts, *plakstiņš,* apv. *plakste, plakstiens, plakstenis, plakstene;* lš. *blakstíena* 'skropsta'. Atv. no verba *plakt* (sk.) saknes. Baltu *p-* mijas ar *b-*, tāpēc blakus lš. *blakstíena* arī la. apv. *blakstes, blakstiņi* 'plakstiņi'. Vārds laikam saistāms ar *plakt* senāko noz. 'sist' ('tas, kas sitot tiek cilāts') vai '(pie)kļauties' (tas, kas piekļaujas acij'). Par nozīmes veidošanos sal. *mirklis, mirkšķināt.*

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds saistāms ar tās pašas cilmes apv. *plaks* un b. **blaska-* 'plakans' vai (Freñkels) ar la. *blaks* 'līdzens' un adv. *blakus, blakām.* Taču tad grūtāk izskaidrot lš. vārda nozīmi 'skropstas'. (K)

EF 2 47, M-E I 308, III 316

plakt; lš. *plàkti* 'sist, pērt', kr. *плáкать* 'raudāt', sākotnēji '(raudot) sist sev pa krūtīm', gr. *plax* 'plate, lapa; līdzenums', lat. *plācāre* 'līdzināt'. Pamatā ide. **plāk-* : **plək-*, **plek-* 'plats un līdzens; izplest' no saknes **pel-* 'sist, grūst', no kā arī la. *pelt* (sk.). Ide. **plək-* > b. **plak-*, no kā la. *plakt.* (Endzelīns: baltu *a* šeit var būt arī no sena *o.*) Tagadnes formās *uo (ploku* [plùoku]) no senāka *an,* vai arī tagadnes formas pārveidotas pēc parauga, kur *uo* < *an,* piem. *rakt* : *roku* [ùo]. (Lietuviešu vārdā arī tagadnes formās *a* — *plàkti,* tag. 3. pers. *plãka.*)

Nozīmes attīstība: 'sist' → 'sitot placināt' → (intrans.) 'plakt'. Kauz. *placināt.*

Blakus formai *plakt* bijusi arī **plākt,* no kā adj. *plākns* 'plats', *plākans* 'plakans' (sk. *plāksne*), subst. *plācenis.*

Sk. arī: *blakus, blakts, ieplaka, plācenis, plakans, plāksne, plaksts, plankums, plecs, plēksne, plekste, plikšķēt.*

EF 2 602, HF II 550, M-E III 317, Pok 831, Sanders 160, T 222, W-H II 313, Гам-Ив 3 30, Ф III 272

plandīt [plañdît]. Atv. no verba *plenst* [pleñst] (apv.) 'plest' ar saknes patskaņa miju. Verbs *plenst* ir *plest* fon. variants ar *n* iespraudumu. Verbs *plandīt* ir *plenst* iter. un senāk bijis verba *plātīt* sinonīms: «Augšupēdus vien gulēju, . . Rokas, kājas plandīdama (var.: slaistīdama)» (LD 34487). Arī refl. *plandīties* bijis

'plātīties, grozīties': «Ne tā mana līgaviņa, Kas priekšā plandījās; Tā būs mana līgaviņa, Kas nuo manis bēgšus bēdza» (M-E III 318). No šīm nozīmēm izveidojušās mūsdienu liter. nozīmes 'plīvot, plivināties'.

No *plenst* bijis arī cits iter. **plendēt*, no kā *plenderis* 'klaiņotājs, sliņķis, dzērājs, izšķērdētājs' un *plenderēt* 'klaiņot, bezrūpīgi uzdzīvot'. Verba senākā noz. 'plaši šurp un turp kustēties' vēl izloksnēs: «baļķi piesien ar virvi pie ass; apņem ap asti virvi, lai neplenderē» (E-H II 291).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *plenderis* un *plenderēt* darināti pēc vārdu *klenderis* un *klenderēt* (sk.) parauga.

Sk. arī: *plencis.* (K)

E II 507, EF 2 616 un 624, M-E III 318 un 336, Pok 833 (834)

plankums [plànkums], apv. [añ, añ[2]]. Pamatā ide. **pel-* 'sist, grūst' atv. **plək-*, no kā arī *plakt* (sk.). Nozīmes attīstība: 'sist' → 'sitot radīt plankumus' → subst. 'plankums'. Par šādu nozīmju sakaru sal. tās pašas cilmes sav. *flec* 'sitiens, plankums' (v. *Fleck* 'traips, plankums, ielāps; vieta'). Latviešu vārda sekundārajā saknē *n* iespraudums. Tas var būt no verba *plakt* tagadnes celma, ja forma *pluok* < **planka* un ja subst. ar *-ums* atvasināts no šā tagadnes celma (kā apv. *cērtums* 'cirtums' un *aunums* 'āvums'). Tādā dadījumā *plankums* apzīmē verba *plakt* 'sist' (arh.) darbības rezultātu.

Skaņumijā ide. **plāk- : *plək-*, no kā la. *plāk- : plak-* un (ar infiksu) *plank-*. Verbam **plākt* ir bijusi līdzīga nozīmes attīstība; no šā verba apv. *plāķis* 'liels plankums uz grīdas vai zemes'.

Par formām ar *-ā-* un *-an-* sal. arī lat. *plāga* 'sitiens': *plangere* 'sist'.

Vārds ar *-an-* latviešu valodā laikam vispārināts no kursiskajām izloksnēm. Ar *-an-* > *-uo-* apv. *plocis* [uõ] 'plankums, laukums': «ābuoliņa laukā lieli pluoči, kur nav ābuoliņa» (M-E III 363). (K)

Dz. Hirša — Vēstis 1987 11 60, Kl 203, M-E III 319, Pok 832, W-H II 315

plāns[a] [plãns]; lš. *plónas* 'plāns, tievs, smalks, rets', lat. *plānus* 'plakans, līdzens; skaidrs', he. *palḫi* 'plats'. Pamatā ide. **pel-* 'plest, plats', no kā arī *plāt* (sk.). Skaņumijā atv. **pelə- : *plā-*, no kā adj. **plā-no-s* > b. **plānas* > la. *plāns.* Nozīmes attīstība: 'plest' → 'plešot padarīt plānāku' → adj. 'plāns'.

Sk. arī: *plāns*[b].

Buck 889, EF 2 628, Lanszweert 153, M-E III 330, Pok 805, T 222, W-H II 318, Бенвенист 1 182, Гам-Ив 3 781

plāns[b] [plãns], apv. [ân] 'klons, grīda; zeme'; lš. arh. *plānas* 'klons', liter. *plónas* 'plāns, tievs, smalks, rets', pr. *plonis* 'klons', vlat. *plānum* 'līdzenums, plāksne' (> v. *Plan* 'līdzenums, laukums'), vlv. *vlōr* 'grīda, pļava' (ģerm. **flōrus* < **plāros* 'lauks, klajums; klons'), v. *Flur* 'lauks, pļava, klajums', a. *floor* 'grīda',

ir. *frāna- < *plāno-, no kā sangliču frūn 'plaukts, dēlis', vahaniešu rūn 't. p.' Pamatā adj. plāns (sk.), kas substantivēts. Līdz ar vēsturisko akcenta vietas maiņu vārds ieguvis citu saknes zilbes intonāciju.

Lš. arh. plānas ar ā gaidāmā o vietā sena izloksnes parādība vai arī ā šeit lasāms å.

E I 44, E IV$_2$ 282, EF 2 628, Kl 210, Mažiulis 6 307, M-E III 330, Pok 806, W-H II 318, Бенвенист 1 182, Tp 7 14

plāns[c] 'iepriekš paredzēta darbības, pasākuma norise, secība; attēlojums plaknē noteiktā mērogā (u. c.)'. Aizguvums; no v. Plan 't. p.', kas savukārt no fr. plan < lat. planta 'pēdas apakša' (kas ir tās pašas cilmes kā plāns[a]). Atv. plānot [uô]. Aizg. minēts 19. gs. vārdnīcās (V 1 390).

Kl 553

plašs — sk. plats.

plāt [plãt], apv. [plât[2], à[2]]; lš. plóti 'darīt plakanu' un 'sist (piem., pa plecu)', pr. noploz [nōplāts] vai [nōplāss] 'veltnis, (rokas) rullis'. Pamatā ide. *pel- 'plest, plats', no kā arī plats (sk.). Atv. *pelə- : *plā-, no kā b. *plātei/ti > la. plāt.

Sk. arī: plāns, plātīt.

E IV$_2$ 267, EF 2 629, Mažiulis 6 307, M-E III 331, Pok 805

plātīt [plãtît]; lš. plōtyti 'klāstīt, platīt; šķērst'. Pamatā ide. *pel- 'plest, plats', no kā arī plats un plāt (sk.).

Vārdā saplūduši divu verbu iteratīvi: 1) kā blakus plest ir platīt, tā blakus fon. variantam apv. plēst [ê] ir plātīt; pamatverba variantu nozīme maz atšķiras, arī atv-u atšķirība ir maza: «plest (plēst) muti» un «plātīt muti», bet «meitenes . . platīja ruokas kā putni spārnus» (J. Jaunsudrabiņš — M-E III 321); 2) verba plāt iter.: «karašas plāt» un «karašas plātīt» (M-E III 331).

Verbam plātīt sākotnējā saknes garinājuma ziņā atbilst kr. пласт, č. plást (< *plāt-) 'slānis, kārta'.

Refl. plātīties folklorā 'plesties': «Jau tā plata kļava lapa, Vēl tā plata plātījās» (LTD I 164); liter. valodā 'atkārtoti plest' («plātīties rokām») → 'uzbāzīgi lielīties'.

EF 2 606 un 629, Bl 6 181, Mach 455, M-E III 331, Pok 833, T 225, Ф III 273, Ц 345

plats; lš. platùs, pr. plat- (vietv. Platmedyen, kur median 'mežs') 'plats, plašs', si. pṛthúḥ 'plats, plašs, liels, varens', gr. platýs 'plats, plašs, plakans, līdzens'. Pamatā ide. *pel- 'plest, plats', no kā adj. *pḷ-tu- > b. *platu-s. Senajiem u-celma adjektīviem izzūdot, latviešu valodā tos aizstāja o- un i̯o-celma formas plats un plašs (< *plati̯as), kam diferencējušās nozīmes. Nozīmju diferencēšanās sākusies jau 18. gs. (St I 197 un 198), bet noteiktāk tā izpaudās tikai no 19. gs. 70. gadiem (U I 204, V 2 169). Vēl 1853. g. K. Valdemārs rakstīja: «Tam vien prieki gavilē Visā platā pasaulē» (300 stāsti. . , 39).

Iespējams, ka tās pašas cilmes ir narev. *płats* 'lapa', ja vien tas nav aizg. no vācu valodas (*Blatt*).

Sk. arī: *plandīt, plāns*[a], *plāt, plātīt, plaudis, plauksta, plaukt, plaukts, plēksne, plest, plezna.*

Buck 884, E IV_2 281, 1 270, EF 2 606, Euler 155, HF II 553, KK 29 195, Lanszweert 172, M-E III 322, MM II 333, Pok 833, T 225, P. Vanags — Val akt 1987 72, Zinkevičius 1 17, 2 78, Бенвенист 1 205, Гам-Ив 3 55

plaucēt — sk. *plaukt, plukt.*

plaudis [plaûdis, aũ], apv. *plauda* [aũ]. Tās pašas cilmes kā *plats* (sk.). Pamatā ide. **pel-* 'plest, plats' atv. **pleu- : *plou-* > b. *plau-,* no kā la. *plaudis* ar morf. var. Tās pašas cilmes ir gr. *paláthē* 'plats augļu cepums' un go. *flauts* 'lielīgs' ('plātīgs'), *flautjan* 'lielīties' ('plātīties'). Plaudis ir plata zivs.

E III_1 378, Fei 156, Laumane 1 167, M-E III 324

plauksta [plaũksta], apv. [àu²], *plaukste, plauksts* (ģen. *-s* un *-a*); lš. *plauskà, pliaũskė* 'šķila', kr. *плюск* 'saplacināta vieta (priekšmetā)', lat. *plautus* 'plats, plakans', *plaudere* 'sist kopā, sist plaukstās'. Tās pašas cilmes kā *plats* (sk.). Pamatā ide. **pel-* 'plest, plats' atv. **pleu- : *plou-* > b. **pl̦au- : *plau-*. No šās formas la. *plaust* 'šķiest' (M-E III 327), senāk 'plest, platīt'; sal.: «apsmiekla valuodas, kādas ļaudis tagad .. plaustin plauž» (J.Janševskis — E-H II 286). No šā verba atv. subst. **plausta* un apv. *plauska* 'delna; blaugzna'. Forma *plauksta* no **plausktā-* (Būga, Endzelīns) vai ar *k* iespraudumu formā **plausta.*

No paralēlās bāzes *pļau-* atvasināts apv. *pļauka* 'izšķiedējs, izšķērdētājs' (M-E III 366).

B I 475, II 301, EF 2 608, M-E III 325 un 366, Pok 805 un 838, W-H II 320, Ф III 289

plaukt [plaûkt], apv. [àu]; lš. *pláukti* 'vārpot'. Vārds izveidojies, saplūstot divu ide. sakņu refleksiem. 1. Pamatā ide. **pel-* 'plest, plats' atv. **plouk-* > b. **plauk-,* no kā verbs **plaukti* > la. *plaukt.* Nozīmes pamatā ir 'plesties, tapt platākam'. 2. Pamatā ide. **(s)p(h)el-* 'šķelt, šķelties, nošķelt, plīst (u. c.)' atv. **plouk-* > b. **plauk-*. Plaukstot pumpuri plīst, šķeļas.

Kauz. *plaucēt* [plaûcêt]. Tās pašas cilmes ir apv. *plaukas* [aû, aũ], *plauki* [aû] 'pārslas, blaugznas'.

Sk. arī: *plukt, plūkt.*

EF 2 607 un 608, M-E III 326, Pok 837

plaukts [plàukts], apv. [aû²], *plauts* [àu²]; lš. *plaũtas* 'stropa laipiņas dēlis', arī 'jumts; plats pirts sols; pārceltuve, prāmis; šķila; dēlis vienkoča sānos', lat. *plautus* 'plats, plakans', *pluteus* 'aizsargjumts, aizsargsiena, aizsargdēlis'. Pamatā ide. **pel-* 'plest, plats' (sk. *plats*) atv. **pleu- : *plou-* > b. **plau-,* no kā **plautas* > la. *plauts.* Forma *plaukts* vai nu ar *k* iespraudumu, vai arī kontaminācijā no *plauts* un *plauks* 't. p.' (M-E III 325).

Sākumā *plaukts* laikam 'šķila ar vienu plakanu (platu) pusi, arī no apaļkoka plēsts dēlis', uz ko norāda lš. *plaũtas* nozīmes.

Sk. arī: *plauksta*. (K)

B II 521, EF 2 608, M-E III 328, Pok 838, W-H II 320 un 328

plauskas, *plausmas* 'blaugznas'— sk. *plušķis*.

plaust[a] 'plūdināt'— sk. *plosts*.

plaust[b] 'šķiest'— sk. *plauksta*.

plaušas [plàušas], apv. [aû[2]], vsk. *plauša;* apv. arī *plauši, plaušņi, plaukšas, plaukši;* lš. *plaũčiai* (dsk.) 't. p.', pr. *plauti* 'plauša', bsl. *pljušta*, skr. *плюча* (nek. dsk.) 'plaušas', si. *klómā* (< **plóman-*) 'labā plauša', gr. *pléumon*, lat. *pulmō* (ģen. *pulmōnis*) < **pelmōn* 'plauša'. Baltu un slāvu valodās vārds bijis nek. dzimtē; ide. **pleu-ți̯om* > b. **pli̯auti̯an*, no kā la. apv. *pļauša* (M-E III 366). No paralēlformas **plou-ți̯om* > b. **plauti̯an*, dsk. **plauti̯ā* > la. *plauša*. Šī forma tātad sākotnēji bijusi dsk. nom. Izzūdot latviešu valodā nek. dzimtei, senākā dsk. forma uztverta par siev. dzimtes vsk. formu un no tās darināts jauns daudzskaitlis. Arī pr. *plauti* ir sekundārs siev. dzimtes vārds.

Ide. **pleu-* no saknes **pel-* 'liet, tecēt; peldēt', no kā arī *peldēt* (sk.). Vārda *plauša* sākotnējā noz. 'tas, kas peld'. Šādu apzīmējumu plaušas ieguvušas tāpēc, ka, iemestas ūdenī, tās peld pa virsu. Par nozīmi sal. kr. *лёгкое* 'plauša': *лёгкий* 'viegls'. Salīdzināšanai raksturīgs arī apv. *plauša* 'tas, kas kļuvis ļoti slapjš' (← 'tas, kas peldējis, bijis ūdenī').

No tās pašas saknes apv. verbs *plāvot* [plâvuôt], *plāvāt* 'plūst, peldēt': «tauki plāvo zupai pa virsu», «prieka asaras plāvāja vecā vīra acīs» (J. Sārts), «dēļi plāvā pa dīķi» (E-H II 289). Sal. lš. *pláuti* 'skalot, mazgāt', kr. *плáвать* 'peldēt'. Verbi *plāvot, plāvāt* ir zuduša verba **plaut* iter.

Vārdā *plēve* (sk.) šās ide. saknes reflekss saplūdis ar atv. no **pel-* 'āda'.

B II 519, E IV₂ 281, I 227, EF 2 607, Euler 1 196, HF II 558, L III 51, M-E III 327, MM I 283, Pok 837, T 226, W-H II 386, Seebold 294, Гам-Ив 3 815, Ф III 290

plāvot 'plūst, peldēt'— sk. *plaušas*.

plecs [plęcs]; kr. *плечó* (skr. *плече*, ssl. *plešte*, psl. **pletje*), ukr. *плечé*, bulg. *плéщи* (dsk.), p. *plece* 't. p.', gr. *plátē (homo-plátē)* 'plecu lāpstiņa'. Pamatā ide. **pel-* 'plest, plats', no kā arī *plats* (sk.). Forma *plecs* no senākas **plets*, kur *-ts* uztvēra kā *-c* (par formu sal. *vecs*). Vārda senākā nozīme tātad bijusi 'plata vieta', jo *plecs* apzīmēja ne tikai nelielo ķermeņa daļu no kakla līdz rokai, bet arī lāpstiņu apvidu; sal. tdz.: «Es savu svainīti No pleca pazīstu: Dižais ielāps muguras vidū» (LD 21607).

Vārda formu varēja ietekmēt arī hom. ide. saknes **pel-* 'sist, grūst' atv. **plek-*, no kā *plakt* (sk.); sal. apv. *plāce, plācis* 'pleca lāpstiņa'.

17. gs. *plecis* arī nelielas laivas apzīmējums («plaeccis,

laywinia», p. *lódź,* lat. *navicula,* Elg 1 199). Tā laikam bijusi neliela plakana laiva, kas Kurzemē dēvēta par platdubeni. Vārds *plecis* saistāms ar *plats, plakt.*

E I 98, Eckert 9 143, EF 2 582 un 602, HF II 553, L III 51, M-E III 332, Pok 831 un 833, T 225, W-H II 313, Пр II 74, Ф III 281, Ц 347

plederēt [plederêt] '(strauji, arī neritmiski) plivināt spārnus; nedroši, bezspēcīgi virzīties, plivinot spārnus'; lš. *plėdúoti* 'ejot vicināt rokām'. Tās pašas cilmes kā *plest* (sk.). Pamatā ide. **pel-* 'plest, plats' atv. **plĕd(h)-* > b. **pled-* un **plēd-,* no kā laikam bijis la. **plest* (tag. **pledu* vai **pležu*), kas saplūdis ar sin. *plest* (tag. *plešu*). Tā iter. *pledināt* 'kustināt, vicināt (spārnus)': «gailītis spārniņus vien pledināja» (M-E III 333). Par formu sal. *vest* (tag. *vedu*) : *vedināt.*

Verba *pledināt* morf. varianti ir *pledenēt* 'bezjēdzīgi šurp un turp iet vai lidot', *plederēt:* «cīrulis gaisā plederē, vienā vietā turēdamies», «vista, pa ledu iedama, plederē» (M-E III 333). (Par verbu *plenderēt* sk. *plandīt.*) Atv. *plederis* (apv.) 'tas, kas bezspēcīgi vicina spārniem, kas nedroši iet', *plēderis* 'piedzēries cilvēks'.

Tās pašas cilmes ir v. *flattern* 'plivināties, lidināties, plandīties', vav., vh. *vlederen* 't. p.' No šīs pēdējās formas bv. *fledern* 'bezrūpīgi klaiņot bez darba' (> la. sar. *flederēt*), *fleder* 'sliņķis, dīkdienis' (> la. sar. *fleders*). Šie vārdi varēja ietekmēt la. *plederēt, plederis* nozīmi. (Frenkels: latviešu mantotie vārdi saplūduši ar aizg.; Becenbergers, kam ar «laikam» pievienojas Endzelīns: *pledęrēt* ir aizg. no vācu valodas.) (K)

EF 2 610, Kl 202, M-E III 333, P 192, Pok 798 (800) un 833 (834).

pledināt 'kustināt, vicināt (spārnus)'— sk. *plederēt.*

pleicēt 'krietni sadot, sasist'— sk. *pliķis.*

pleika 'noskrandis cilvēks; plencis'— sk. *pliks.*

pleikāt 'sist'— sk. *pliķis.*

pleitēt 'sist'— sk. *plītēt.*

plēksne [plẽksne], apv. [ê²], *plēksna* [ȩ]. Iespējami dažādi vārda cilmes risinājumi.

1. Atv. no verba *plēst* (sk.) ar pied. *-nē-* un vēlāku *k* iespraudumu. Ar formu **plēsne* sal. apv. *plēsna:* «sutinātas bērza plēsnas gabaliņu» (A. Upīts — E-H II 293). Tādā gadījumā *plēksne* sākótnēji 'kas noplēsts': «nuo lindrakiem nuoplēse lielu plēksni» (E-H II 293).

2. Vārds var būt tās pašas cilmes kā *plest* un *plats* (sk.), t. i., atv. no ide. **pel-* 'plest, plats'; **pelt-* : **plet-* (Frenkels). Tādā gadījumā **plet-snē-* > **plesnē* ar vēlāku *k* iespraudumu un saknes patskaņa garinājumu pēc verba *plakt* atv-u parauga. Formas ziņā sal. lš. *plė̃ksnas* 'pēdas virspuse': *plė̃snas* 't. p.', arī 'delna' (la. apv. *pleksne* 'plezna').

3. Vārds var būt vienas cilmes ar verbu *plakt* (sk.), tā pamatā ide. **plek-* : **plēk-* 'plats un līdzens; izplest' (Endzelīns).

Iespējams, ka vārdā saplūduši divu vai triju saknu refleksi. (K)

Eckert 9 196, EF 2 601, M-E III 338

plekste 'bute; (apv.) plāna pāksts'; lš. *plěkštė* 'plekste'. Atv. no ide. **pel-* 'sist, grūst' → 'placināt', no kā arī *plakt* (sk.). Bāze **plāk-* : **plŋk-*, **plek-* 'plats un līdzens; izplest', no kā arī *plecs* (sk.). Uz šādu vārda cilmi norāda arī apv. *plece* 'plekste', kam hom. *plece* 'plecs'.

Vārda formu varēja iespaidot arī hom. ide. **pel-* 'plest, plats' atv-i (sk. *plest, plats*).

EF 2 611, Laumane 1 174, M-E III 332 un 334

plēkums 'pelējums'— sk. *pelēt.*

plencis [pleñcis, eñ]; apv. [èn²]. Atv. no verba *plenkt* 'dzert (alkoholu)' (apv.), kura pamatā ide. **pel-* 'liet, tecēt' (no kā arī *peldēt*, sk.).

Vārds saplūdis ar atv. **plentis* no apv. verba *plenst* [eñ] 'plest' (sk. *plandīt*) ar tālāko noz. pārnesumu 'platīt' → 'šķiest'. Sal. *plenteris* 'plencis' (E-H II 291), arī *plenderis*. Līdz ar to *plencis* ieguvis arī noz. 'nekārtīgs, nolaidīgs cilvēks', *plencēt* 'dzert, vazāties; šķiest (naudu)', *izplencēt* 'izšķiest (naudu, mantu)'. (K)

E-H II 291, M-E III 335

plenderēt — sk. *plandīt.*

plēne, *plēnēt* — sk. *pelni.*

plenst 'plest'— sk. *plandīt.*

plepēt, *pleperēt* 'pļāpāt'— sk. *pļāpāt.*

plest; lš. *plěsti* 'plest, paplašināt', si. *práthati* 'izpleš, pieaug, vairojas', gr. *platýnō* 'plešu, paplašinu'. Pamatā ide. **pel-* 'plest, plats', atv. **plet-* (sk. *plats*). No **plet-tei* > b. **plet-tei/ti* > **plestei/ti* > la. *plest*. Paralēlforma apv. *plēst* [è] 't. p.', kam atbilst lš. *plěsti.*

Iter. *platīt.*

Sk. arī: *plātīt, plēksne.*

EF 2 606 un 617, HF II 533, M-E III 337, Pok 833, T 225

plēst [plêst]; lš. *plěšti* 'plēst, laupīt, plicināt', č. *plasati* 'dusmoties' (senāk 'kost, plūkt, plēst'), sav. *flahan* 'dīrāt'. Pamatā ide. **plěk-* 'raut, noraut' no bāzes **plē-* 'nošķelt, noraut', kas savukārt no saknes **(s)p(h)el-* 'šķelt, nošķelt, noraut (u. c.)' (no kā la. *spaļi*, sk.).

Ar noz. 'plēst, raut' vēsturiski saistās arī noz. 'iestrādāt (zemi)' (vispirms izplēšot krūmus), tāpēc *plēsums* 'jaunieKārtots lauks (piem., krūmāja, vecaines vietā)'.

No bāzes **plē* : **plŋ-* apv. *plasks, plaskains, plāska(i)ns* 'līdzens, lēzens un plats' (lš. *plāskanos* 'blaugznas').

Sk. arī: *plaisa, plēksne, plēve, pliks, plīst, plosīt.*

G. Bonfante — St B IV 129, Buck 565, EF 2 604 un 619, Jēg 6 12, M-E III 340, Pok 834 un 835, Stang 3 42, Tp 6 248

plēsums — sk. *plēst*.

pletne. Aizguvums; no p. *pletnia* 'sitamais (siksna, rīkste, pinums)', kas atv. no *pleść* 'pīt'. Atv. *pletnēt*.

Tās pašas noz. apv. *plete* no kr. *плеть* 't. p.' (Endzelīns) vai bv. *Plette*.

Aizg-i minēti 19. gs. vārdnīcās (U I 206, V 2 170).

E I 98, M-E III 338, Sab 18 66

plēve [plêve], apv. [è]; lš. *plėvẽ* 't. p.', pr. *pleynis* 'smadzeņu plēve', kr. *плевá* (psl. **plěva*), bkr. *плéва*, ukr. *плiвá* 'plēve', lat. *pellis* (< **pelnis*) 'āda', *palla* (< **pₑl-u̯ā-*) 'garš, plats sieviešu virsterps; aizkars'. Vārda pamatā ir divas ide. saknes: 1) **(s)p(h)el-* 'šķelt, nošķelt, noraut' (no kā *plēst*, sk.; Endzelīns, Frenkels), 2) **pel-* 'liet, tecēt; peldēt' (no kā *peldēt*, sk.; Būga). Sal. gr. *pléuō* 'braucu ar kuģi; peldu', toh. B *plewe* 'kuģis' (← 'peldošais').

Abu sakņu refleksi saplūduši, un vārds lietojams gan plānas audu kārtas apzīmēšanai (piem., «vēdera plēve»), gan tās kārtiņas apzīmēšanai, kas klāj šķidrumu (piem., «tauku plēve»). Atsevišķos atv-os parādās gan vienas, gan otras saknes nozīme. Piem., apv. *plēvināt* [ẽ] 'uz ūdens peldus dzenāt' (U I 205).

Ar *-n-* sin. *plēne* [ẽ], apv. [ê] 'kārtiņa, audu kārta': «virs šķidras putras ruodas plēne», «vēderu satur pavēderes plēne» (E-H II 293). Šis vārds valodā dažkārt saplūst ar hom. *plēne* 'pelnu plēvīte virs (kvēlošas) ogles' (sk. *pelni*).

Sk. arī: *pelavas*. (K)

B II 302 un 516, E IV$_2$ 281, EF 2 620, M-E III 342, Гам-Ив 3 227 un 238, Ф III 277 un 278

plezna [plęzna]; lš. *plesnà, plẽsnas* '(kājas) pēdas virsa', pr. *plasmeno* 'kājas pēdas daļa starp vidu un pirkstiem', kr. *плеснá* (psl. **pletsnā*) 'pēdas apakšdaļa'. Pamatā ide. **pel-* 'plest, plats' (no kā arī *plats*, sk.) atv. **plet-*. No **plet-dā-* > la. apv. *plezda* [ę], var. *plezde* (M-E III 338). No **plet-snā-* bijis la. **plesna* (: lš. *plesnà*), no kā kontaminācijā ar *plezda* izveidojās *plezna* (Endzelīns: < **plezdna*). (K)

E IV$_2$ 281, EF 2 601, Euler 1 234, M-E III 338, Pok 333, Schmalstieg 2 276, T 225, Ф III 279

pliederi — sk. *ceriņi*.

pliekans [pliẽkans], apv. [ìe^2]. Tās pašas cilmes kā *pliks* (sk.). Pamatā ide. **plēik-* 'kails' > b. **pleik-* > ab. **pliek-*, no kā la. apv. adj. *plieks* 'bezgaršīgs, sājš' (← 'pliks'), kura atv. *pliekans*, apv. *plieknѕ*. Par noz. pārnesumu sal. vārda *pliks* apv. nozīmi 'bez aizdara': «plika putra» (E-H II 295). Par formu un nozīmi sal. arī apv. *plikans* 'pliekans'.

Izloksnēs arī vārdi ar nepārveidotu baltu *-ei-* : *pleiks* 'necienīgs' (E-H II 290), 18. gs. 'pliks' (Lg II 237), *pleiķis* 'cilvēks

ar kailu galvu; pliks galvvidus' (M-E III 334), *pleikums* 'kailums'. Sal lš. *pleĩkė* 'kaila vieta; pliks galvvidus'.

EF 611 un 622, M-E III 351

pliekšt 'sist; plakaniski sist ar āmuru'— sk. *plikšķēt, pliķis.*

pliens [pliẽns], apv. [ie] 'kaļķakmens; māls', *plienes, plieņi* 'plakani kaļķakmeņi'; lš. *pleĩnė* 'plašs kails līdzenums', pr. *playnis* 'tērauds', norv. apv. *flein* 'kails'. Pamatā ide. **(s)p(h)el-* 'šķelt, nošķelt, noraut', no kā arī *pliks* (sk.), tikai ar citu piedēkli: **plēin-* > b. **plein-* > ab. **plien-*, no kā la. *pliens*. Vārda sākotnējā noz. 'kails (arī gluds, līdzens) priekšmets'. Par nozīmi sal. tās pašas cilmes adj. *plīns* (apv.) 'gluds, līdzens, kails': «plīns ledus», «plīni nuoskūts» (M-E III 348) un kursen. *plīnelauk* 'tuksnesīgs apvidus', *plīneled* 'gluds ledus, gāle' (K-P 64). Līdzīgi pr. *playnis* 'tērauds', arī kursen. *pliens* 'tērauds' un *plien(a)* 'metāls' (K-P 64).

Vārda nozīmi varēja ietekmēt arī ide. **pel-* 'plest, plats' (Frenkels)

E III$_2$ 149, IV$_2$ 281, EF 2 611, M-E III 352, Pok 834, Stang 3 42, T 226, Tp — Donum B 546

plikadīda [plikadîda], apv. *plikadīdis* 'ļoti nabadzīgs cilvēks; nabags, kas tomēr dižojas' (niev.). Salikteniś, kura 1. daļa no *pliks* 'kails' → 'nabadzīgs' un 2. daļa no *dīdīties* 'lēkāt, dejot', kam pievienojusies tās pašas cilmes verba *dižoties* semantika. (Sk. *pliks, dīdīt.*)

Ar *plikadīdu* laikam sākotnēji apzīmēts kails vai puskails lēkātājs, dejotājs. Vārda noz. pārnesumu veicinājusi saknes *dīd-* : *died-* saistīšana ar uzbāzīgu ubagošanu (*diedelēt*, apv. *dīdelēt*).

Jēg 1 10, M-E III 343

pliks; lš. *plìkas* 't. p.' Pamatā ide. **(s)p(h)el-* 'šķelt, nošķelt, noraut' atv. **plēi-* : **plī-* ar pied. *-ko-*; **plikos* > b. **plikas* > la. *pliks*. No tās pašas saknes arī *plēst* (sk.).

Sākotnēji *pliks* 'tāds, kam noplūkta spalva, vilna; nodīrāts'; sal.: «plika vista». Nākamais posms nozīmes attīstībā 'tāds, kas ir bez vilnas, bez matiem' («pliks kažoks», «plika galva») → 'tāds, kas ir bez apģērba' → pārn. 'nabadzīgs'. Izveidojās arī noz. nianse 'bez pavalga, bez aizdara' («plika maize», «plika putra»).

Kauz. *plicināt* senākā noz. 'padarīt pliku, kailu' (Lj 196), ar pārn. 'padarīt nabagu': «gan viņš ļaudis noplicinājis» (turpat). Ar tālāku pārnesumu par zemi —'lietojot bez pietiekama mēslojuma, padarīt neauglīgu'.

Tās pašas cilmes ir apv. *pleika* [eĩ, eî] 'noskrandis cilvēks; plencis'. Vārda nozīmi ietekmējis *plencis.*

Sk. arī: *pliekans, pliens, plikadīda.*

Buck 317 un 324, EF 2 623, M-E III 333 un 334, Pok 834, T 226

plikšķēt [plikšķêt], *plikšēt, plīkšķēt* [ĩ], *plīkšēt;* lš. *pliksenti* 'sist ar pātagu, plīkšķināt', *plyksėti* 'atkārtoti sist, pliķēt', lat. *plectere* 'sodīt ar pērienu, sist'. Pamatā ide. **plek-* 'sist' no saknes **pel-*

'sist, grūst', no kā arī la. *plakt* (sk.). Blakus *plakt* 'sist' → 'sitot placināt' → 'kļauties, plakt' skaņumijā izveidojās **plikt* ar līdzīgu nozīmi; sal. apv. *uzplikt* 'uzplakt'. No bāzes varianta **pleik-* (< **plēk-*) la. apv. *pliekšt* [ie[2]] 'sist; plakaniski sist ar āmuru'; sal. lš. *plíekti* 'sist, pērt; pātagot'.

Blakus šiem verbiem, kas izsaka kādu darbību, izveidojās formas, kas saistās tikai ar trokšņu radīšanu un trokšņu skanēšanu. Šo skaņu verbu nozīme abstrahēta no pamatverbiem un niansēta ar patskaņu kvalitatīvo un kvantitatīvo maiņu: *plakš(ķ)ēt, plakš(ķ)ināt, plikš(ķ)ēt, plikš(ķ)ināt, plīkš(ķ)ēt, plīkš(ķ)ināt*. Formā niansēti arī attiecīgie substantīvi (*plakšķis, plikšķis* u. c.).

Ide. **pel-* pamatā ir skaņu atdarinājums, bet diferencētā skaņu un trokšņu apzīmējumu sistēma uz šās saknes bāzes katrā valodā izveidojusies īpatnēji.

Sk. arī: *pliķis*.

EF 2 662, Pok 832, W-H II 321

pliķis; lš. *pliẽkis* 'sitiens, pliķis'. Pamatā ide. **pleik-* : **plĭk-* 'sist' no saknes **pel-* 'sist, grūst' (no kā arī *plikšķēt*, sk.). Bijuši verbi **pleikt, *pliekt, *plikt* 'sist (ar troksni, ar plikšķienu)'; sal. lš. *plíekti (pliẽkti)* 'sist, pērt', *plykšėti* 'sist, pliķēt' un la. atvasinātos verbus *pleicēt* 'krietni sadot, sasist' (E-H II 290), *pleikāt* 'sist' («pleikāt pa gurniem», M-E III 334), *pliekšt* 'sist; plakaniski sist ar āmuru' (M-E III 351), *plicēt* 'sist ar stibu' (M-E III 343). No **plikt* atv. *pliķis* (kā lš. *pliẽkti : pliẽkis*), arh. *pliķe* (Lj 195, St I 200, II 445), no **pleikt* arh. *pleiķis* 'pliķis' (Lj 195). Atv. verbs *pliķēt*. Formas ar *ķ* ekspresijai, varbūt vispārinātas valodā no kursiskajām izloksnēm. (Sal. apv. *plice* 'stiba, rīkste', *plicēt* 'sist ar rīksti', M-E III 343).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *pliķis* varbūt no **pliklis*, vai arī tas ir lituānisms; vēl pēc cita uzskata (Frenkels) vārds ir skaņu atdarinājums, kas saplūdis ar atv. no hom. *pliẽkti* 'saplūkāt' (ko saista ar la. *pliekans*). (K)

EF 2 622, M-E III 346

plīns 'gluds, līdzens, kails'— sk. *pliens*.

plīst [plîst]; lš. *plýšti* 'plīst; klaigāt'. Tās pašas cilmes kā *plēst* (sk.). Blakus ide. **plēk̑-* arī **plēik̑-* : **plĭk̑-* > b. **pleiš-* (lš. *pléišėti* 'plaisāt'): **plaiš-* : **plīš-* > la. *plais- : plīs-*, no kā *plīst*.

Pēc cita uzskata (Būga, Frenkels) *plīst* ir jaundarinājums blakus verbam *plēst* pēc parauga *krēst : krist, celt : cilt*.

B II 292, EF 2 619 un 625, M-E III 348, Pok 385

plītēt [plĩtêt], apv. [i[2]]. Pamatā ide. **pel-* 'sist, grūst' (no kā arī *pelt*, sk.) atv. **pleit- : *plīt-*, no kā la. apv. *pleitēt* [pleĩtêt] 'sist' (: lš. *pleĩtis* 'resna nūja') un *plītēt* 'atkārtoti sist', pārn. 'ilgstoši dzert, uzdzīvot'. Pārn. nozīme varbūt no sākotnēja 'sist kārtis' → 'spēlējot kārtis, dzert'. Taču noz. pārnesums var būt arī tiešs; sal. *pīckāt* 'sist, pātagot' un 'dzert': «Dzeram, brāļi, pīckājam

Savu miežu alutiņu!» (M-E III 230). (Verbs *pīckāt* [pĩckât] no *pīcka* 'pātaga', kas laikam no lv. *pietske* 'pātaga' (v. *Peitsche*), kas savukārt ir slāvu cilmes un saistās ar kr. *бить* 'sist'.)

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Zēvers) *plītēt* ir atv. no aizguvuma, kura pamatā lv. *plite* 'sitiens' (bet no tā nevar būt forma *pleitēt*). K

E III₁ 407, M-E III 334 un 349, Zēv 2 92

plīties [plîtiês], apv. [ĩ, ì²]. Pamatā divas hom. ide. saknes, kuru atv-i daļēji saplūduši.

1. Ide. **pel-* 'liet, tecēt, peldēt; lidot, plivināties' (no kā arī *peldēt,* sk.) atv. **plei-* : **plī-,* no kā bijis verbs **plīt,* refl. *plīties* 'vicināt spārnus, plivināties': «(vārnas) pacēlās gaisā, plijās pa biezajām skujām» (J. Jaunsudrabiņš — E-H II 298), pārn. 'purināties': «plijies («purinājies») kā pliks pa nātrēm» (E-H II 298). No šejienes *uzplīties* 'plivinot spārniem, uzlaisties': «pūce uzplijās uz vienpadsmitā gada zara» (E-H II 730).

2. Ide. **pel-* 'sist, grūst; sitot, grūžot iekustināt, dzīt' (no kā arī *pelt,* sk.) atv. **plei-* : **plī-* (sal. *plītēt*), no kā **plīt* un refl. *plīties* 'bāzties (virsū)'. Par nozīmes pārnesumu sal. *dzīt* : *dzīties (virsū)*. Piem.: «plīties pēc tēva mantas, pēc piesuolītās naudas» (M-E III 350), «ķēniņš plijās, lai jel atduoduot .. spalvu viņam» (E-H II 298), «viņš man tikām plijās virsū, līdz palienēju vienu rubli» (M-E III 350). No pamatverba **plīt* atv. apv. *izplīt* 'izkaulēt' un *uzplīt* 'uzplīties'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns), *plīties* varbūt saistāms ar ssk. *flīt* 'steiga' [verbs *flýta* 'steidzināt'] un sa. *flītan* 'strīdēties'.

Sk. arī: *plīvot*. K

E-H II 298, M-E III 350, Pok 798 un 801

plīts [*plīts*], apv. *plīte*. Aizguvums; no bv. *Pliete* 't. p.', kas savukārt no kr. *плитá* 't. p.' Vārds radniecīgs ar gr. *plínthos* 'ķieģelis'.

Latviešu valodā aizg. vispirms sastopams nozīmē 'ķieģelis, līdzens akmens, flīze' (*plīte* 'ķieģelis', St I 200). Virtuves pavarda nozīmē 19. gs. (U I 206).

EF 2 625, HF 562, M-E III 349, Zēv 2 92

plīvot [plĩvuôt], apv. [ì²], *plivot* [uô]. Pamatā ide. **plei-* : **plī-* no saknes **pel-* 'liet, tecēt, peldēt; lidot, plivināties', no kā arī *plīties* (sk.). Blakus verbam **plīt* 'vicināt spārnu, plivināt' varēja būt adj. **plivs* 'viļņveidīgi kustīgs', no kā atv. *plīvot* (sal. *dzīt* [ì] : *dzivs* : *dzivot*), vai arī verbs atvasināts no apv. subst. *plīva* [ĩ] 'spārns' (M-E III 350). Verba *plīvot* [uô] liter. noz. 'veidot (vējā) viļņveidīgas kustības' varēja izveidoties no saknes noz. 'tecēt' → 'viļņoties', arī 'peldēt' → 'izdarīt lokveida kustības (kā zivs peldot)'. Šāda nozīmes attīstība redzama atv. *plivināt* tautasdziesmu piemēros: «Līdaciņa plivināja Ezeriņa maliņā» (LD 30757, 1 var.), «Labāk manas zaļas lapas Ūdens viļņi plivināja» (LD 19903, 3), «Ezeriņš plivināja Piecas baltas villainītes» (LD 13404 var.), «Jo tie vēji lieli pūta, Jo magone plivināja (var.:

šūpojās)» (LD 8486 var.), «Mazajām meitiņām Vējiņš matus plivināja» (LD 2173), «Cīrulītis augstu skrēja, Augstu spārnus plivināja» (LD 22459).

Blakus formai *plīvot* [uô] apv. *plivot* [uô] un *plivāt*, no kā iter. un kauz. liter. forma *plivināt* (apv. *plīvināt*).

Subst. *plīvurs* [ĩ] ir 19. gs. beigu vai 20. gs. sākuma jaunvārds (D I 947), kas aizstāja aizg. *šlei(j)ers* (< v. *Schleier;* V I 70, U II 625) un *plore* (< v. *Flor;* U I 207). Ar noz. niansi kopš 19. gs. beigām lietots arī jaunvārds *šķidrauts*.

Vienas cilmes ar *plīvot* ir kr. *плыть* un *плáвать* 'peldēt'; šie vārdi no saknes **pel-* atvasināti ar citu piedēkli (ide. **plou-* : **plu-*). K

Buck 436, E II 243, EF 2 609, E-H II 299, M-E III 351

plocis 'plankums, laukums'— sk. *plankums*.

plosīt [pluôsît], apv. [uõ]; lš. *plúošas, plúoštas* 'šķiedra, šķipsna' (sākotnēji 'izplēstais, noplēstais'). Tās pašas cilmes kā *plēst* (sk.), šā verba iter. Skaņumijā ide. *ē : ō* > ab. *ē : uo*. Blakus verbam *plēst* senāk bijis iter. *plēsāt* [ẽ], sal. kursen. *plẹ̄sati* (LUR XVI 106). Savukārt blakus verbam *plosīt* [uô] bijis pamatverbs **plost* [uô], no kā apv. *ploss* [uô] 'nerātnis, palaidnis', *plosnis* [uô] 't.p.' un *plosis* [uô] 'kas plosās' (M-E III 364). Verba *plosīt* [uô] apv. paralēlforma *plošāt* [ùo²] ar variētu noz. 'pamazām plēst (nerūpīgi un bieži valkājot)' (E-H II 305).

EF 2 619, M-E III 364, Pok 835

plosts [pluôsts], arh. *plosta* [uo]; lš. *plúostas, pláustas, plaũstas* 'plostu tilts, prāmis; peldošs ledus gabals'. Pamatā ide. **pel-* 'liet, tecēt, peldēt' atv. **pleud-* : **plūd-*, no kā arī *plūst* (sk.). No formas stiepuma pakāpē **plōud-* > ab. **pluod-*, no kā bijis verbs **pluod-ti* > **pluosti* 'pludināt', kura pag. pas. divd. **pluostas* > la. *plosts* [uô] substantivēts.

No saknes pamatpakāpes **ploud-* > b. **plaud-* ir verbs (apv.) *plaust* [aû] '(pie)pludināt; (iz)liet, slapināt', pārn. 'runās izplatīt, izpļāpāt': «apsmiekla valuodas, kādas ļaudis tagad plaustin plaužª» (E-H II 286); sal. lš. *pláusti* 'skalot, mazgāt'. Apv. (kursen.) *plausts* [aû] 'plosts' (LUR XVI 106).

Par nozīmju 'tecēt, plūst' un 'plosts' sakaru sal. v. *fliessen* 'tecēt, plūst': *Floss* 'plosts' (*flössen* 'pludināt').

Buck 731, EF 2 609, M-E II 365, Pok 837

pluds, *pludiņš* — sk. *plūst*.

plukata — sk. *plukt*.

plūksna — sk. *plūkt*.

plukt; lš. *plùkti* 'balēt, plukt'. Vārds ir vienas cilmes ar *plūkt* (sk.), kura senākā tag. forma *(es) *plucu* ir aktīvā forma iepretim pasīvajai, intrans. **plūku* < **plunkō* (Endzelīns). Verba *plukt* senākā noz. 'izkrist, noiet (par spalvu, matiem)': «pavasarī guovim plūk spalva» (M-E III 356), no kā sekundārā noz. 'noiet (par krāsu)'. Šo nozīmi varēja iespaidot arī ide. **pel-* 'pelēks,

bāls' (no kā *palss*) un **pel-* 'liet, tecēt, peldēt' (no kā *peldēt*) atv-i (Frenkels).

Ķauz. *plucināt* 'plūkt' («vilnu, spalvas plucināt»), 'apstrādāt, notīrīt, plūcot spalvas' («plucināt vistu, pīli») → 'apliet ar karstu ūdeni, lai noietu spalvas, sari' («cūku plucināt») → 'apliet ar karstu ūdeni, ielikt karstā ūdenī'. Ar saknes skaņumiju kauz. *plaucēt* [àu]: «plaucēta maize».

Subst. *pluka* (apv.) 'vilnas šķipsna', *plukatas* 'skrandas', *plukata* 'skrandainis'.

EF 2 631, M-E III 323, 353 un 356

plūkt [plùkt], apv. [û²]. Pamatā ide. **pleuk-* : **plŭk-* 'plūkt; spalvas, pārslas' no saknes **(s)p(h)el-* 'šķelt, šķelties, nošķelt, noraut' (no kā arī *spaļi*, sk.). Šās saknes atv-i latviešu valodā daļēji saplūduši ar atv-iem no ide. **pel-* 'plest, plats' (sal. *plaukt*). Par *plaukt* un *plūkt* sakaru sal. apv. *plūkt* [û] 'plaukt': «ievas jau zied, un ar' ābeles sāk plūkt» (J. Sietiņsona vēstule F. Brīvzemniekam, 1882; Raiņa muz. inv. 99845).

Verba *plūkt* tagadnes senākā forma *(es) *plucu,* kas pārveidota pēc inf. formas. Iter. *plucināt, plūkāt.*

Tās pašas cilmes ir subst. *plūksna* [ũ], apv. *plūksne, plūksns* 'kas izplūkts; plāna plēksnīte (piem., bērza tāss), smalka spalviņa'.

Sk. arī: *plušķis.*

B III 195 un 246, EF 2 608, M-E III 361 un 362, Pok 837 un 985, Stang 3 42

plūme [plũme]. Aizguvums; no vlv., afrī. *plūme* 't. p.' (v. *Pflaume*), kas savukārt no lat. *prūnus* 'plūme', *prūnum* 'plūmes auglis'. Ar grieķu valodas starpniecību vārds aizgūts no Mazāzijas valodām. Aizg. sastopams 17. gs. vārdnīcās mūsdienu formā (Manc I 136, Elg 1 501, Lj 197).

Doo II 738, EF 2 626, Kl 544, M-E III 362, Sanders 53, W-H II 379, Zēv 2 291

pluska, *pluskata* 'kušķis, skranda; skrandains cilvēks (u. c.)' — sk. *pušķis.*

plūst [plûst]; lš. *plū́sti* 't. p.' Pamatā ide. **pel-* 'liet, tecēt, peldēt (u. c.)' (no kā arī *pildīt,* sk.) atv. **pleu-* : **plū̆-* 'tecēt, peldēt', no kā ar *-d-* vairākās valodās atv-i: senīru *lūaid-* 'kustināt; minēt, paust', ssk. *fljōta,* a-s. *flēotan,* ssak. *fliotan,* sav. *fliozan,* v. *fliessen* 'tecēt, plūst', a. *fleet* 'aizslīdēt, aizplūst, aizsteigties' (senāk: 'tecēt'). No b. **plūd-tei/ti* > **plūstei/ti* > la. *plūst.*

Ide. **pleud-* : **plŭd-* refleksi baltu valodās ir ar īsu un garu patskani. Blakus verbam *plūst* ir intens. *pludot* [uô] un kauz. *pludināt, plūdināt,* kas liter. valodā ieguvuši atšķirīgas nozīmes: «pludināt kokus», «plūdināt ūdeni».

Subst. *plūdi* (apv. *pludi*); *pluds* (parastāks dem. *pludiņš*) 'makšķeres vai tīkla piederums — korķis, dēlītis, kas peld ūdenī'. Tai pašā nozīmē ar citu atvasinājuma formantu *(-k)-* no ide.

**pleu-* : **plŭ-* apv. (dsk.) *plūksnas* [ū²], *plūksni, plūksti, plūkstis,* (vsk.) *plūkstis, plūksts, plūkste* u. c.; sal. lš. *plaũkti* 'peldēt; tecēt, plūst'.

Subst. *plūsma* 19. gs. beigu jaunvārds, laikam Raiņa darināts (R. Veidemane — LM 1987 43).

Sk. arī: *plosts.*

EF 2 634, Kl 206, M 1 51, M-E III 327 un 363, Oxf 361, Pok 837, Stang 2 214, T 224

plūškoks — sk. *plušķis.*

plušķis; lš. *plũšti* 'šķiedroties, lobīties, lupt', *plũšėti* 'šķiedroties, kļūt skarainam, bārkstainam', *plùskos* 'matu pinkas', *pláuz(d)inis* 'gulta, pēlis', pr. *plauxdine* 'pēlis', lv. *vlūs(e), vlūsch* 'izplūktu matu šķipsna, vilnas kušķis', vav. *vlius,* v. *Vlies* (< **pluso-*) 'aitāda, aunāda', lat. *plūma* (< **plusmā-*) 'dūna, pūka; pēlis'. Pamatā ide. **pleus-* : **plŭs-* '(iz)plūkt; izplūktas vilnas, spalvu, matu šķipsna', kas ir vienas cilmes ar **pleuk-* : **plŭk-* 'plūkt; spalvas, pārslas' (sk. *plūkt*): sakne **(s)p(h)el-* 'šķelt, šķelties, nošķelt, noraut'.

Vārda *plušķis* senākā noz. 'izplūkts vilnas kušķis' bijusi pazīstaama vēl 19. gs. otrajā pusē (U I 208); šo nozīmi saglabājis tās pašas cilmes apv. *pluska* (arī *pluskata*) 'kušķis, šķipsna; skranda'. No šejienes pārn. noz. 'pinkains dzīvnieks, parasti suns; cilvēks, kam pinkaini, savēlušies mati un bārda; skrandains, noplucis, nevīžīgs cilvēks' (E-H II 303, M-E III 358).

Tās pašas cilmes ir *plūškoks* (Toporovs; viņš saista bāzes **plŭš-* un **pŭš-,* tātad par etimoloģiski paralēliem uzskata vārdus *plušķis* un *pušķis*).

Tās pašas cilmes, tikai citā skaņumijas pakāpē, ir apv. *plauskas, plausmas* 'blaugznas'.

EF 2 609 un 635, Kl 822, M-E III 358 un 363, Pok 838, W-H II 324, To 7 14

pļāpāt [pļãpât], apv. *pļēpēt, pļāpot* [uô]; lš. *pl(i)ōpti, pliopóti,* v. *plappern* 't. p.' Pamatā ide. **bel-* / **pel-* : **bla-* / **pla-,* kas izveidojušies no runāšanas skaņu atdarinājuma. Atv-os parasti ir daļēja saknes reduplikācija (arī *pļāpāt*), bieži eksprpesīvs mīkstinājums. Izloksnēs arī *plepēt, pļepēt* 'pļāpāt'; 17. gs. *pleperēt* (Elg 1 526, tā arī kursen. izloksnē, LUR XVI 106) var būt v. *plappern* ietekmē. Subst. *pļāpa* (lš. *pliópa, pliopà*).

EF 2 624, Kl 553, M-E III 367, Pok 102

pļauka [pļaũka]. Pamatā ide. **pēu-* 'sist', no kā arī *pļaut* (sk.); b. **piau-kā-* > la. *pļauka.* Tādā gadījumā *pļauka* sākotnēji 'sitiens, cirtiens' (lš. *piáuka* 'ķildošanās, kaušanās'). Raksturīgi savienojumi «(ie)sist pļauku», «(ie)cirst pļauku».

Tā kā *pļauka* ir sitiens tikai ar plaukstu, iespējams, ka vārda nozīmi ietekmējis kāds senāks **plauka* 'plauksta', no kā apv. *plaukāt* 'pļaukāt'. Par nozīmi sal. apv. *plaukstāt* 'sist ar plaukstu'.

Hom. *pļauka* 'izšķiedējs, izšķērdētājs' no ide. **pel-* 'plest, plats' atv. **pleu-* > b. **pliau-*, no kā **pliau-kā-* > la. *pļauka* ar sākotnējo noz. 'tas, kas pleš platumā' → 'tas, kas šķiež'. Ar noz. 'sitiens ar plaukstu' arī *pliķis*, verbs *pliķēt*. Te laikam saplūdušas divas cilmes līnijas: 1) pamatā skaņu atdarinājums (sal. *plikšķēt*); 2) pamatā ide. **pel-* 'plest, plats' atv. **pleik-* : **plik-*, no kā arī apv. *plicināt* 'līdzināt' (M-E III 343), *pliķināt* 'pliķējot izveidot': «pliķināt (cepamo) kukuli» (E-H II 296). Tdz. piemērs: «Plācenītis raudājās, Ar pliķiem pliķējams (var.: Ar plaukstām plaukstējams)» (LD 2919). (K)

M-E III 324, 346 un 366

pļaut [pļaũt]; lš. *piáuti* 'griêzt, (apv.) pļaut, kost, mocīt', pr. vietv. *Gertepeawne* [gertopiaun-] (*gerto* 'vista', tātad «vistu pļava»), *piuclan* 'sirpis', gr. *paíein* 'sist' (dial. tag. *paųíō*), lat. *pavire* 'sist, mīdīt'. Pamatā ide. **pēu-* : **pŋu-* : **pū-* 'sist; griêzt, griêžot cirst' > b. **pįau-* : **pįū-*. No b. **pįau-ti* > la. **pjaut* > *pļaut* (kursen. *plaut*). Atv. *pļauja* [aũ], apv. [âu], *pļava*. Ar plašāku semantiku apv. *pļāva* [ã, à], *pļāve* 'pļava, pļauja, pļaujamā labība'.

Tās pašas cilmes narev. *piaud* 'griêzt'.

Liter. valodā *pļaut* nozīme sašaurinājusies, salīdzinot ar saknes semantiku, un jau sen ieguvusi stabilu raksturu darbības apzīmēšanai, ko veic ar izkapti, sirpi, pļaujmašīnu. Izloksnēs *pļaut* arī 'sist' («pļaut kam pa ausi», E-H II 306), 'strauji liet, mest' un Dienvidkurzemē arī 'griêzt', piem.: «Jānis ar labo roku grābsta un tausta pēc maizes kukuļa; kreisajā rokā viņam vaļām atvāztais kabatas nazis, ar ko labu riecienu nopļaut» (J. Janševskis. Kā bagātā Čāpiņa dēls precējās (1897), 1979 48).

Sk. arī: *pļauka, pūri, puse.*

Brence 1 263, Buck 506, E III_2 401, IV_2 280, EF 2 584, HF II 464, KK 29 195, L III 52, M-E III 366, Pok 827, W-H II 267, Zinkevičius 1 17, 2 78

pods[a] [puôds] (trauks); lš. *púodas* 't. p.', v. *Fass* 'muca' (ģerm. **fat-* < **podo-* 'trauks, tvertne'), vlv., vh. *vat* 'bļoda, pods, muca; trauks' (> la. *vāte, vāts* 'liela muca'). Pamatā ide. **pĕd-* : **pod-* 'satvert, trauks' > ab. **pēd-* : **puod-*, no kā arī latviešu valodā vārdi ar *-ē-* un *-uo-* : apv. *pēda* [ę̂] 'sauja, klēpis' («linu pēda», «zirņu pēda», M-E III 206) un *pods* [uô]. Tās pašas cilmes varbūt ir apv. *pets* [ę] 'pods' (M-E III 204).

Pēc cita uzskata (Trubačovs) *pods* nav saistāms ar v. *Fass*, bet b. **pōdas* ir atv. no ide. **pĕd-* / **pōd-* 'kāja' (no kā la. *pēda*) un trauka nozīme izveidojusies no krāsns (cepļa) pamatnes apzīmējuma pirmbaltu valodā. (Sal. arī ir. grupas jagmiešu valodā *pōda* 'kāja', Абаев I 414.) Šādu uzskatu zināmā mērā balsta dem. *podiņš* 'dedzināta māla plāksne krāsns virsmai'.

B II 346, G. Bonfante — St B IV 126, Buck 341, EF 2 668,

Kl 186, M-E III 206 un 454, Pok 790, Stang 3 43, Zēv 2 283, Tp 6 208

pods[b] [puõds] 'svara mēra vienība, apm. 8 kg'. Aizguvums; no skr. *пудъ* < **pǫdъ*, kas ar skandināvu valodu starpniecību no lat. *pondus* 'svars, atsvars'. (abl. *pondō* 'svarā'). Pamatā ide. **(s)pen-* 'vilkt, stiept; vērpt', no kā arī la. *pants, pit*. Vārds ir vienas cilmes ar *puds*.

Vārds aizgūts latviešu valodā ap 10. gs. Tas minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc II 375, Für 2 277, Lj 298).

E I 105, M-E III 454, Sum 34, W-H II 278, Zēv 2 422, Φ III 401

poga [puõga], arh. *pogs* [uo]; bsl. *pǫgy* 'greznojums granātābola veidā', skr. *пугъвь*, kr. *пу́говица*, p. apv. *pągwica* 'poga'. Pamatā ide. **pang-* 'tūkt', kas cilmes ziņā saistās ar **pamp-*, no kā la. *pampt* (sk.).

No b. **pang-* latviešu valodā divējādas formas: *puog-* un kursisko izloksņu *pang-*. Apv. *panga* 'apdeguma tulzna; apaļš izaugums uz auga lapas'. No sākotnējās noz. 'uztūkums' izveidojusies noz. '(neliels) apaļš priekšmets', un 'poga' ir šīs nozīmes speciāls, valodā nostiprinājies variants, kas liter. valodā saistās ar formu *poga* [uõ]. Atv. *pogāt* [puõgât].

18. gs. vārda *poga* galvenā nozīme bija 'zvārgulis, apaļš (bumbas veida) zvaniņš' (Lg II 239, St I 202), kas izzudusi 19. gs., kad pogas kļuva galvenās detaļas apģērbu aizdarīšanai.

Nozīme 'apaļš priekšmets' redzama arī atv-ā *pogaļa* [uõ], apv. *pogalis* [uõ] u.c.

Pēc senāka uzskata (Mīlenbahs, Brikners; sākumā arī Endzelīns, E I 105) *poga* ir aizg. no krievu (senkrievu) valodas.

Sk. arī: *pogot*.

Buck 438, Karaliūnas 13 42, M IV 37, M-E III 454, Pok 789, Φ III 400

pogaļa — sk. *poga*.

pogot [puõguôt], apv. *pogāt* [uõ]. Atv. no vārda *poga* (sk.). Nozīme 'radīt īpatnējas balss skaņas (par lakstīgalu)' izveidojusies no vārda *poga* senākas noz. 'zvārgulis, zvaniņš', tātad sākotnēji šā verba nozīme bijusi 'skanēt (kā zvaniņam), zvanīt'.

Mūsdienu liter. valodā šķir no vārda *poga* atvasinātos verbus *pogot* (par lakstīgalu) un *pogāt* (pogas), bet vēsturiski un retumis izloksnēs šīs formas lietotas vienādi. (Sal. K-R III 149.)

M-E III 455

polis[a] [puõlis], apv. [ùo, uô^2]; kr. *поляк*, p. *polak* 't. p.' Poļu valodas vārds ir atv. no p. *pole* 'lauks, tīrums' (kr. *по́ле*), kā pamatā laikam ide. **pel-* 'gaišs, pelēks', no kā arī la. *palss, pelēks*. Tātad vārds sākumā attiecināts uz lauku ļaudīm pretstatā mežiniekiem. Vēsturiski ar šo vārdu vispirms saistījusies cilts poļāni (pie Vartas upes).

Vārda *polis* forma latviešu valodā laikam izveidojusies vlv. *pōl* 'polis' ietekmē (v. *Pole*). Formu varēja ietekmēt arī la. apv.

polis [pùolis, uõ, uô[2]] 'vērsis bez ragiem', *pole* [uo] 'govs bez ragiem', kas ir fon. varianti tās pašas nozīmes apv. vārdiem *bole* [uo], *bolis* [uo]; sk. *bolīt*.
M-E III 456, Rozenbergs 5 103, Ф III 322

polis[b], *pole* 'vērsis vai govs bez ragiem'— sk. *polis*[a], *pūlis-*.

polsteris — sk. *balstīt*.

posms [puõsms], apv. [ùo[2]], *posma* [uo]; kr., bkr., ukr. *пáсмо* 'šķeteres posms', bulg. *пасмó* 'šķetere', s-h. *pȁsmo*, č. *pásmo* 'josla', p. *pasmo* 'šķetere, josla'. Pamatā laikam ide. **pā̆ḱ-* 'saistīt, nostiprināt; salaidums, savienojums', no kā arī la. *paksis* (sk.). Skaņumijā **pōḱ-* > ab. **puoš-* > la. *puos-*, no kā *posms* [uo]. Paralēlās apv. formas *pāsms* [à[2]], *pāsma* [à[2]] 'šķetere, matu vai linu šķipsna; posms' var būt no ide. **pāḱ-* vai arī formu ietekmējis kr. *пáсмо*.

Vārda *posms* [uo] semantika ir izloksnēs stipri sazarojusi. Viena no senākajām vārda nozīmēm var būt 'niedres vai labības salma mezgls' (*posmis* [uo], P. Zēvalds — Mag XIII_3 68) → 'gabals starp mezgliem', no kā vispārināta noz. 'norobežota daļa, attālums'. K

B I 473, II 340, Mach 436, M-E III 190 un 458, Pok 787, Ф III 212

poss [pùoss[2], uô[2]], apv. *posis* [pùosis[2]] 'izkaltēta piepe, kas sagatavota šķiltavu dzirksteļu uztveršanai un iekvēlināšanai', arī 'piepe'. Tās pašas cilmes kā *pants* un *piesis* (sk.). Pamatā ide. **(s)pen-* 'vilkt, stiept; vērpt'; skaņumijā **pon-* > b. **pan-*, no kā **pan-sas* > la. *poss* [uo]. Nozīmes pamatā piepes audu vijums, it kā pinums.

No saknes pamatformas **pen-* atv. b. **pensā-* > la. apv. *piesa* 'poss'. (Lš. *pìntis, péntis*, pr. *pintys* 't. p.').

EF 2 594, M-E III 286 un 458

post [púost], apv. [uô[2]]; lš. *puõšti, púošti* 'rotāt, greznot, izdaiļot; pušķot, uzpost'. ssk. *fága* 'rotāt, tīrīt', *fagr* 'skaists, smalks, spožs, draudzīgs, patīkams', go. *fagrs* 'veikls, piemērots', h. *vagen* 'slaucīt, tīrīt, post', v. *fegen* 'slaucīt'. Pamatā ide. **peḱ-* 'darīt skaistu; būt jautram, apmierinātam'; skaņumijā **pōḱ-* > ab. **puoš-*, no kā verbs **puošti* > la. *post* [uo].

Pēc cita uzskata (Jēgers) vārds ir atv. no hom. **peḱ-* 'plūkt, raut (vilnu, matus)' > b. **peš-*, no kā lš. *pèšti* 'raut, plūkt, šķit'. Bijis arī la. **pest* 'raut, plēst', skaņumijā *post* [uo], no kā atv. *posums* [uô[2]] 'plēsums, līdums' (par nozīmi sal. *plēst : plēsums*). B. Jēgers uzskata, ka **peḱ-* 'darīt skaistu' ir tikai hom. **peḱ-* 'plūkt, raut' semantisks atvasinājums (noraida Frenkels). Jēgera uzskatu balsta apv. *izpost* [uo] 'izraut, izgriezt': «izpuoš nuo kruoņa . . mazus zariņus» (E-H I 475), «Lai visi top apkauņēti, izposti un apsmieti . .» (J. Ķikulis. Dziesmas [1777], 1982 15).

Verbs *post* saistāms arī ar apv. *pausties* 'posties, rotāties' (Karaļūns) no ide. **peu-* 'tīrīt'.

B II 512, EF 2 669, Dz. Hirša — Onomast 78, — Vēstis 1987 11 61, Jēg 6 13, Kl 189, Laumane — Onomast 196, M-E III 458, Pok 796, Мартынов 1 125

postīt [puõstît]. Atv. no adj. *posts* [puõsts] 'tukšs, nožēlojams', kas sastopams folklorā un vecākajos rakstos, piem.: «Tukša, posta tā vietiņa, Kur māmiņa man' iedeva: Visi kakti cauri spīd, Vidū cūkas barojās» (LD 25835). Šis adjektīvs ir aizg. — no skr. *пустъ* 'tukšs' (kr. *пустóй*). No adjektīva izveidojies subst. *posts* [uõ], laikam ar tādu savienojumu starpniecību kā «postā iet», «postā tapt», «posta dzīve», «posta diena», kur adjektīvu varēja uztvert kā substantīvu (Endzelīns).

18. gs. *posts* ir vārda *tuksnesis* sinonīms (St I 203): «Tas visulielākais tuksnesis jeb posts pasaulē . . » (St 4 86), «Ceļu caur šādiem postiem nevar maldīt; jo maitu kauli no lopiem, kas uz ceļu ūdens-badā sprāguši, to rāda» (87). Atv. *postaža* [uõ] no apv. *postaša* [uõ], kas savukārt ir aizg. (kr. *пýсташь* 'tukša, neapdzīvota vieta, aiz sausuma pamesti lauki'); apv. *postava* [uô].

Vēlāks aizg. ir *pūsts* [pũsts] (apv.) 'tukšs, tuksnesīgs lauks, purvains mežs' (M-E III 451, E-H II 344).

B II 526, Buck 757, E 1 822, M-E III 459, Sum 179, Пр II 155, Ф III 411

posums 'plēsums, līdums' — sk. *post.*

potēt [puõtêt]. Aizguvums; no bv. *pōten* 'dēstīt' (no vlv., vh. tādas pašas formas vārda), kas savukārt no it. *potare* 'apgriezt (kokus, krūmus)' < lat. *putāre* 'griêzt'. Vārds latviešu valodā sastopams 18. gs. (Lg II 239, St I 203, arī *potvasks*). Agrāk šajā nozīmē *dēstīt* (Manc I 96 un 138).

Doo II 749, M-E III 460, Zēv 289 un 357

potīte [puõtīte], apv. *poķīte* [uõ]. Atv. no **pote* [uõ] < **panțe*, kas ir tās pašas cilmes kā *pants* (sk.). Pamatā ide. **(s)pen-* 'vilkt, stiept; vērpt', no kā arī *pīt* (sk.). No saknes semantikas izveidojusies sekundārā nozīme 'pīt, siet, saistīt', kas parādās arī vārdā *potīte:* tas ir paugurs pēdas un apakšstilba locītavas sānos, apakšstilba kaula gals, kas piedalās locītavas veidošanā.

Jēg 3 71 un 76, M-E III 455 un 460

prāmis [prãmis], apv. *prāmș.* Aizguvums; no bv. *Prahm* 't. p.', kas savukārt no kr. *паром* 'sekls upes kuģis, pārceltuves plosts, laiva'. Vārda pamatā ide. **per* 'pār, pāri (prom no kā); aizvešana (pār ko)', no kā arī la. *par, pār.* Aizg. minēts 17. un 18. gs. vārdnīcās (*prāmis* līdz ar sin. *tāmis* un piebildi, ka Rīgā saka *saikis,* Elg 1 428 un 437; *prāms* Lj 199, *prāmis* St I 203).

Pēc cita uzskata (Zēvers) vārds aizgūts no lejasvācu valodas.

E I 85, Gutzeit II 386, M-E III 380, Stang 3 43, Zēv 2 95, Ф III 331

prasīt [prasit]; lš. *prašýti* 't. p.', kr. *просúть* (ssl. *prositi*), ukr. *просúти*, bulg. (tag. vsk. 1. pers.) *прóся*, č. *prositi*, p. *prosić* 'lūgt', go. *fráihnan*, sav. *frāgēn*, *frāgōn*, v. *fragen* 'jautāt, prasīt', si. *pṛccháti*, ave. *pərəsaiti* 'jautā, prasa', toh. A *pärk-*, *prak-*, B *prek-* 'lūgt', mediāli 'prasīt', oset. *farst* (< ir. * *pars-*) 'prasīt'. Pamatā ide. **perk̂- : prek̂-* 'prasīt, lūgt' > b. **preš- : *praš-*, no kā verbs **prašīti* > la. *prasīt*. Laikam bijis pamatverbs **prest* vai **prast*, kura iter. ir *prasīt*. (Par formu sal. *lest : lasīt*, *kast : kasīt*.) Tagad iter. funkcijas piemīt atv-am *prašņāt*, apv. *prašināt*. (Par formu sal. *klausīt : klaušņāt, klaušināt*.)

Senāk šās cilmes vārdi dažādās skaņumijas pakāpēs valodā plašāk lietoti. Sal. no saknes zudumpakāpē **pṛk̂-* > b. **pirš-* > la. *pirs-* atv. *pirslis* 'precinieks; tas, kas jaunlaulājamos pavada pie mācītāja' (lš. *piršlỹs* 'precinieks': *piršti* 'būt precinieKam').

B II 166 un 169, Bl 6 182, Buck 1270, E I 96, EF 2 598 un 647, Fei 161, KK 6 34, Kl 214, Mach 484, M-E III 227 un 377, MM II 329, Pok 821 (822), T 216, Абаев I 454, Гам-Ив 3 108, Пр II 131, Ф III 377

prast; lš. *pràsti* (tag. *prantù*) 'pierast, saprast, aptvert', pr. *isprestun* 'saprast' (: la. *izprast*), go. *fraþjan* 'domāt, atzīt, saprast', *fraþi* 'prāts, saprāts', lat. *interpres* 'starpnieks, vidutājs, izskaidrotājs, tulks', toh. A *pratim*, B *pratiṃ* 'lēmums, nodoms'. Pamatā ide. **pret- : *prōt* 'saprast'. Ide. **prot-* > b. **prat-*, no kā verbs **prat-ti* > **prasti* > *la. prast*. Tag. *(es) protu* [ùo] < **prantu* < ** prantuo*. Vecākajos avotos verbs lietots ne mūsdienu liter. nozīmē, bet g. k. 'saprast, aptvert', un līdz ar to *prast* un *saprast* bijuši sinonīmi. 17. gs. G. Elgers tulko p. *rozumiem* ('saprotu, izprotu') ar la. *saprotu*, bet lat. *intelligo* ('manu, uztveru, saprotu') ar sinonīmiem: «es protu, saprotu, sajem(u), nomanī(ju), samanī(ju)» (Elg 1 479).

Verbs *prast* vēl 19. gs. palaikam lietots nozīmē 'saprast', piem.: «Protu, ka jāiet man būs, ko darīšu vientule šeitan?» (K. Hūgenbergers. Derīgs laika kavēklis, 2. d., 1827 48). Savukārt atv. *saprast* dažkārt lietots nozīmē 'prast, mācēt', piem.: «Māte saprate savas meitiņas sirdi tā locīt..» (Priežukalna Roze, tulk. A. Leitāns, 1847 9).

Atv. *pārprast* agrāk nozīmēja ne vien 'nepareizi saprast', bet arī 'pilnīgi saprast', piem.: «vientiesīgs cilvēks, kas tuo lietu nepārpruot ['īsti nesaprot'], gandrīz viņiem var ticēt» (Pēterburgas Avīzes — E-H II 208).

Verba *prast* un tā atv-u semantika mūsdienu liter. valodas izpratnē nostabilizējusies 19. gs. beigās. Atv. *prasme* 20. gs. jaunvārds; agrāk šai nozīmē *sapraša* (D 1 1198), kas abstrahēts no subst. *nesapraša* 'nesaprātīgais, muļķis' → 'nesaprašana,

neizpratne' (St I 205). No verba tag. celma atvasināti divdabji, kas lietojami kā adv., adj. *protams, saprotams,* no pag. celma subst. *izpratne, sapratne.*

Sk. arī: *pratināt, prāts.*

Buck 1208, E IV_2 229, EF 2 646, Fei 165, M-E III 377, Pok 845, T 230, To III 85

prasts. Pēc tradicionālā uzskata (Brikners, Endzelīns, Frenkels, Skardžus, Otrembskis) aizg. no kāda sl. *prostъ* atv-a (bkr. *прóсты* 'vienkāršs, tiešs', p. *prosty* 'taisns, vienkāršs', kr. *простóй* 'vienkāršs'). Ssl. *prostъ* no **pro-* 'uz priekšu' + **sto-* forma no verba 'stāvēt'. Vārda sākotnējā noz. 'izvirzīts, izvirzījies' → 'taisns, tiešs' → 'vienkāršs'.

Pēc cita uzskata (Būga, Otkupščikovs) *prasts* līdz ar lš. *prãstas* 'prasts, vienkāršs, ikdienišķs, slikts' ir baltu cilmes vārds. K. Būga tos saista ar verbu *prast,* J. Otkupščikovs tos atvasina tāpat kā attiecīgos slāvu valodu vārdus no **pra-* + **stā- : *stə-* forma un norāda uz tālākiem atv-iem baltu un slāvu valodās, kas fonētisku apsvērumu dēļ nevar būt savstarpēji aizguvumi.

Iespējams, ka mantotos vārdus ietekmējusi slāvu vārdu semantika ('vienkāršs'), kas aizstājusi šo vārdu agrāko nozīmi ('izvirzīts, tiešs'?).

Uzskatu par aizguvumu balsta fakts, ka *prasts* latviešu rakstos līdz 19. gs. sastopams ļoti reti un ka 17. gs. G. Elgers to dod slāvu vārdiem tieši atbilstošā formā «prost» (Elg 1 379).

B II 110, EF 2 645, M-E III 378, Sum 176, Откупщиков 6 94, Ф III 380

pratināt [pratinât]; lš. *prõtinti* 'radināt, pieradināt'. Atv. no verba *prast* (sk.), tā kauz. Sākotnējā noz. 'likt saprast', kas vēl izloksnēs: «Saimnieks apduod kalpiem pa glāzītei degvīna, bet vienam nejauši aizmirst ieduot; tas tad pratina kāsēdams, šņaukādams vai citādi» (M-E III 378).

Verbs *pratināt* mūsdienu liter. nozīmē ieviests 19. gs. 80.—90. gados vārda *prašināt* vietā, maldīgi uzskatot tos par vienas cilmes vārdiem. 19. gs. 70. gados kr. *допрáшивать* tulkots *izprašņāt, pārklaušināt* (V I 125), 1889. g. «Ustavā par civiltiesāšanu» (tulk. A. Stērste) lietots savienojums «izklaušināt lieciniekus» (atkārtots 1893. g. izdevumā, 53. lpp.), bet 90. gadu «Konversācijas vārdnīcā» termins *izklaušināšana* jau aizstāts ar *nopratināšana* (1893, 19. burtn., 714. lpp.). 20. gs. sākumā vārdnīcās vēl paralēli apzīmējumi: v. *verhören — noklaušināt, nopratināt* (D I 1177), *vernehmen — nopratināt, izklaušināt* (D I 1186), kr. *допрáшивать — izklaušināt, nopratināt* (D 2 185). Izloksnēs *pratināt (pratenāt)* 'prašināt' jau laikam agrāk (piem., Doku Ata stāstā «Krišs Laksts», 1893— M-E III 378). (K)

EF 2 646, M-E III 378

prāts [pràts]; lš. *prõtas* 'prāts, saprāts', pr. *prātin* (ak.) 'padoms',

narev. *pratat* [prātāt] 'domāt', go. *fraþi* 'prāts, saprāts', *frōþs* 'gudrs, saprātīgs'. Atv. no verba *prast* (sk.) saknes: ide. **pret-* : **prat-* 'saprast'; skaņumijā **prāt-* (Endzelīns: tikai baltu valodās, kur bijusi mija *a* : *ā*), no kā **prātas* > la. *prāts*. Atv. *prātot* [uô], *saprāts*.

Salīdzinot ar vārda *prāts* lietojumu iepriekšējos gadsimtos, tā nozīme mūsdienu liter. valodā ļoti sašaurinājusies. 18. gs. G. F. Stenders norādīja, ka vārdu *prāts* lieto šādās nozīmēs: 'prāts, izpratne, saprāts, griba, daba (raksturs), jēga, patika, uzmanība, kāre, nodoms (nolūks), oma, srdsapziņa, juteklis' (St 2 223).

Mūsdienu liter. valodā dažas no šīm nozīmēm vārdam *prāts* piemīt tikai stabilos savienojumos, piem., «pieci prāti»— maņu orgāni resp. to funkcijas. Sal. 18. gs. lietojumā: «Cilvēkam pieci prāti ir (ko arī jušanas spēkus sauc)— redzēšana, dzirdēšana, ošana, smeķēšana un jušana [tauste]» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 59). A. Kronvalds ieteica vārdu *prāts* šajā nozīmē aizstāt ar *juteklis*.

Bl 6 225, Buck 1199, E IV_2 289, EF 2 658, Fei 165, Mažiulis 6 120 un 131, KK 29 195, M-E III 380, Pok 845, Zinkevičius 1 17, 2 78, Гам-Ив 3 29

prauls [praûls], apv. *praulis;* lš. *piáulas, piaũlas* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *pūt* (sk.). Pamatā ide. **pŭ* : **peu̯ə-* 'pūt, smirdēt'; atv. **pēu-los* > b. **pi̯au-las* > la. **pjauls* > **pļauls*, no kā disimilējoties *prauls*.

B II 388, E I 91 un 228, EF 2 584, M-E III 379, Pok 848

prāva [pràva], apv. [ã, â[2]]. Aizguvums; no skr. *право*, bkr. *práво* 'tiesība(s)' vai p. *prawo* 'likums, tiesības' (ssl. *pravъ* 'taisns, nevainojams, pareizs, labs'). (Sk. arī *prāvs*.) Vārds *prāva* latviešu valodā aizgūts sen (pirms 13. gs.), bet bijis šauru apvidu vārds. Kā apvidvārds tas minēts vēl 18. gs. ('tiesa', St I 205). J. Alunāns ieteica šo vārdu nozīmē 'tiesības' (pēc kr. *práво*) un atv-u *prāvinieks* 'tiesnesis' (Al II 298), bet šīs vārdu nozīmes nav iesakņojušās. Juridiskajā terminoloģijā vārds *prāva* ieviests 19. gs. beigās ar nozīmi '(tiesas) process' (A. Stērste), izveidojot arī atv-us *prāvnieks, prāvoties* [uô].

Buck 1423, E I 85, EF 2 658, M IV 37, M-E III 383, Sum 35 un 177, Ф III 352, Ц 364

pravietis. Aizguvums; no vlv. *prophēte* 't. p.' (v. *Prophet*), kas savukārt no lat. *prophēta* < gr. *prophḗtēs* 'orākula tulks, kas uztver dievības vai pareģa vēstījumu un to izsaka; pareģis'. Pamatā gr. *phēmí* 'saku, paskaidroju, apgalvoju' no ide. **bhā-* 'runāt'.

Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (*proviets* Manc I 138; Lj 202 ar paskaidrojumu: «papriekšsludinātājs»). Bībeles teksta tukojumos J. Reiteram latiņu oriģinālrakstījumam tuvā formā *prophets*

(«iekš tā svēta Propheta Micha», Reiters 2 5), E. Glikam *praviets* («Praweets», dsk. «Praweeschi», Gl 2 2—3).

HF II 1009, M-E III 379, Zēv 2 334

prāvs [pràvs], apv. [â[2]]; ssk. *frār* 'ātrs, veikls', sav. *frao, frō, frawēr* 'spēcīgs, vingrs, enerģisks', v. *froh* 'priecīgs, jautrs'. Pamatā ide. **per* 'pār, pāri' (no kā arī la. *par, pār,* sk.) atv. **preu- : *prou-*, kura viena nozīme ir bijusi 'lēkt' → 'steigties' (si. *právatē* 'uzlec, steidzas'). Skaņumijā **prēu- : *prāu-*, no kā b. **prāu̯-as* > la. *prāvs*.

Latviešu valodā *prāvs* 17. gs. 'veikls, izveicīgs, izcils' (Fīrekers; Lj 200: «tas ir prāvs vīrs» — tas ir nasks, ātrs, izveicīgs vīrs). J. Langijam arī atv. *prāvāki* = *pirmaji* 'priekšējie, izcilie'. No 'izcils' → 'liels' (St I 205), kas arī mūsdienu liter. valodā. Atbilstošas formas arī jātvingu un prūšu vietvārdos.

Vārds saplūdis ar aizg. no slāvu valodām; sal. kr. *прáвый* 'taisns, nevainīgs; labais (par virzienu)' (ssl. *pravъ* 'taisns, nevainojams, pareizs, labs'), kura pamatā ide. **pro-* 'uz priekšu'. 17. gs. sastopams aizg. *prāvs* 'taisns' (Elg 1 512).

J. Endzelīns apsver iespēju, ka *prāvs* var būt mantots vārds, bet tomēr uzskata, ka tas drīzāk ir aizg. no slāvu valodām (fonētisku apsvērumu dēļ). (K)

B III 147, M-E III 384, Pok 845, Φ III 352

prece — sk. *pirkt*.

precēt [precêt]. Tās pašas cilmes kā *pirkt* (sk.). Pamatā ide. **per-* 'aizvešana (pāri kam)'; **per-k : *prek-*, no kā b. **prekē-* > lš. **prēkė*, la. *prece*. Verbs *precēt* no šā substantīva (E 1 803). Taču iespējams, ka tas atvasināts no kāda pamatverba **prekt*; sal. *(es) pērku* < *perku* no senāka **prek-* (sk. *pirkt*). (Par formu sal. *tecēt : tekt.)*

Sākotnējā noz. 'aizvest (par sievu)'. Par noz. pārnesumu '(aiz)vest' → 'precēt' sal. lš. *vèsti* 'vest; precēt', skr. *водити жену* 'precēties', si. *vadhū́ḥ* 'līgava, jaunā sieva' (no **vadh-* vest, precēt' < ide. **u̯edh-* 'vest'). Tātad *precēt* 'ņemt sievu' ir gan tās pašas cilmes kā *pirkt : prece* (: arh. *precēt* 'tirgoties'), bet šie vārdi neizriet viens no otra, to nozīme izveidojusies paralēli. Blakus subst. *prece* 'tirdzniecības objekts' ir hom. *prece* 'precēšanās' (no kā «preču māte»).

Līgavas maksa izteikta ar citas cilmes vārdu — *kriens* (sk. *pirkt*). (K)

Buck 98, EF 2 651, KK 6 29, M-E III 384, Pok 816, Tp 3 144

prēslīca, *sprēslīca* — sk. *sprēst*.

pret; kr. *прóтив* (psl. **protivъ*), bkr. *прóці, прэці*, ukr. *прóти, протúв*, bulg. *протúв*, č. *proti, protiv*, p. *przeciw* 't. p.', si. *prati* 'pie, pret, atkal, uz', gr. (Homēra) *protí* 'pāri pie, pie, pret', lat. *pretium* 'cena, vērtība, nauda, alga'. Pamatā ide. **preti, *proti* 'iepretim, pretim, pret' no **per* 'pār, pāri (prom no kā), caur (prom no kā)', no kā arī la. *par, pār* (sk.). La. *pret* laikam nav

izveidojies tieši no ide. **preti*, bet gan saīsinot formas *preti, pretim* vai kādus citus ide. saknes atv-us (Endzelīns). Tās pašas saknes atv-i ir *pretība, pretīgs, pretinieks, pretoties* [uô], kas veidoti no adverba. Verbam **pretot* [uô] atbildis kuršu *pretauti*, no kā *pretaunekans* 'pretiniekiem' ('ienaidniekiem'; V. Šmids).

E I 489—493, I 682, HF II 600, M-E III 386, MM II 358, Nītiņa 153, Pok 815, Schmid I 267, T 231, W-H II 360, Пр II 135, Ф III 382

priede [priẽde], apv. *prieds* [ìe[2]], arh. *prieda* (Elg. I 111). Pamatā laikam ide. **per-* 'pār, pāri (prom no kā)' no kā arī la. *par, pār* (sk.). Atv. **prei-* > ab. **prie-*, no kā la. *priede* (par piedēkli sal. *velde*). Ar b. **prei-* prūšu vietv. *Preydazare, Predekaim, Preden,* tātad arī prūšu valodā bijis attiecīgais priedes apzīmējums **preide* (Gerulis).

Subst. *priede* (pr. **preide*) var būt darināts no kāda verba **preiti* 'būt pāri, būt izcilam', vai arī pie pamatvārda pievienota forma no verba **dēti* 'likt' (la. *dēt*) kā vārdā *arods* u. c.

Vārda sākotnējā nozīme varēja būt 'pāri esošais, augstais, izcilais (koks)'. Par nozīmi sal. tās pašas ide. cilmes a-s. *furþra* 'lielāks, augstāks' (a. *further* 'tālāks')

Pēc cita uzskata (Endzelīns) la. *priede* varētu saistīt ar lat. *pīnus* 'egle, priede', ja la. *-ie-* < *-en-*; taču prūšu vietvārdi rāda, ka šeit *-ie-* < *-ei-*. Dažu valodnieku (Benvenists, Mairhofers u. c.) pētījumi parāda, ka grūti atrast kopēju cilmi seno tautu priedes nosaukumiem.

Latviešu valodā nav bijis vai arī ir izzudis cits baltu valodu priedes nos. **pusis* (lš. **pušìs*, pr. *peuse* : gr. *peúkē* 'egle, priede') no ide. **peuk-* durt'. K

Buck 528, E II 72, III[1] 487 un 640, EF 2 679, HF II 545, M-E III 392, MM II 293, Pok 812 un 828, W-H II 308

priedēklis [prìedēklis] 'prefikss'. Termins darināts 20. gs. sākumā pēc A. Kronvalda ieteiktā vārda *piedēklis* parauga (D I 860). A. Stērstem prefikss arī *iebalsiens* (Latviešu valodas mācība, I. d., 1879 6).

M-E III 392

prieks [priẽks], arh. *prieka,* apv. *prieca.* Pēc tradicionālā uzskata (Endzelīns, Trautmanis, bet Pokornijs «laikam») pamatā ide. **prāi-* : **prəi-* : **pri-* 'ieredzēt, saudzēt; mierīgs un jautrs noskaņojums', no kā kr. *приятель,* 'draugs', (arh.) *прия́ть* (ssl. *prijati*) 'labvēlīgi attiekties', go. *frijōn* 'mīlēt', *frijōnds* 'draugs', si. *priyatē* 'mīl', *prītáḥ* 'iepriecināts, priecīgs; labi kopts', *prīti-* 'prieks, apmierinātība'. Skaņumijā **prēi-* (Trautmanis) > ab. **prie-*, no kā la. *prieks.* Šāds risinājums tomēr ir apšaubāms, jo no ide. **prāi-* skaņumijā **prēi-* ir neparasta parādība.

Iespējams cits vārda cilmes risinājums: no ide. **(s)p(h)er-* 'raustīt, spert, mest' (no kā la. *spert,* sk.) atv-a **prei-k-* > ab. **priek-*, no kā **priekas* > la. *prieks.* No tās pašas saknes atv-a

***preu-** kr. *прыгать* 'lēkt', v. *Freude* 'prieks'. No atv-a **sphreig-* darināts gr. *sprhrigáō* 'esmu spraigs, dzīvības spēka pārpilns' un la. *spraigs, spriegs.*

Kauz. *priecēt, priecināt.* Verbs *priecāties* atvasināts no *prieca.* (K)

Bl 6 202, Buck 1103, E II 610, III_1 453, I 356 un 816, Fei 168, M-E III 393, MM II 378 un 380, Pok 844, 845 un 992, T 231, Ф III 369

priekša [prìekša]. Tās pašas cilmes kā *pie* (sk.). Pamatā ide. **per* 'pār, pāri (prom no kā)', no kā atv. **prei* (> pr. *prei* 'pie') > ab. **prie* (> lš. *priẽ* 'pie'). Atv. **preitį̄ā* vai **preiķį̄ā* > ab. **priešā* > la. *prieša* ar vēlāku *k* iespraudumu. Priev. *priekš* no adv. formām *priekšā* vai *priekšan* (kas 16.—17. gs. literatūrā). Vecākajos rakstos un izloksnēs arī *prieš* 'priekš' (: lš. *priẽš* 'pret, pirms'). Piem.: «mūs prieš tās elles glāba» (Adolphi 3 15).

Priev. *priekš* īsteni vietas un laika nozīmē: «Simtiņš auga ozoliņu Priekš bāliņa nama duru» (LD 3719), «Priekš saulītes, priekš gaismiņas Dieviņš jūdza kumeliņus (LD 1368, 4). Laikam v. *für* ietekmē *priekš* lieto arī nozīmē 'kam, kā labā' (tā arī A. Kronvalds).

Sk. arī: *piere.*

E I 485, I 683, EF 2 654, M III 79, M-E III 393, Nītiņa 156, Pok 812

priekšmets [prìekšmets]. A. Kronvalda jaunvārds (1865) pēc kr. *предмéт* 't. p.' parauga: «tāds vārds latviešiem līdz šim trūka, ar ko it visu var apzīmēt, kas vien sajūtams jeb vērā ņemams. Vāciešiem priekš tam tas vārds *Gegenstand.* Man domāt, ka būtu tas vārds *priekšmets* še ģeldigs. *Priekšmets,* tas ir: kas priekš vērā ņemšanas priekšā mests (*Vorwurf*), kr. *предмéт,* lat. *objectus*» (Kr I 599). Nav ieviesies A. Kronvalda ierosinātais termins «priekšmeta vārds» ('lietvārds'; Mazais vācietis, 1. d., 2. izd., 1865, 61). Apzīmējumu «teikuma priekšmets» darinājis A. Stērste (Latviešu valodas mācība, 1. d., 1879 9).

E I 112, M-E III 396

priesteris [prìesteris]. Aizguvums; no vlv. *prēster* vai vh. *preester* 't. p.' (v. *Priester*), kas savukārt no lat. *presbyter* 'vecākais, priesteris' < gr. *presbýteros* 'vecākais, cienījamākais', kur *pres-* no ide. **pro-* 'uz priekšu', un otrajā zilbē verba sakne ar nozīmi 'iet'; tātad sākotnēji 'tas, kas iet uz priekšu' → 'priekšējais'. Latviešu valodā aizg. minēts 17. gs. literatūrā (Gl 2 848).

Buck 1473, HF II 592, Kl 565, M-E III 399, W-H II 360, Zēv 2 334

prievārds [prìevārds] 'prepozīcija'. 20. gs. 40. gadu jaunvārds (LVPV I 70) agrākā apzīmējuma *satiksmes vārds* vietā.

E III_2 414

prievīte [prìevîte], apv. *prievīts, prievets* u. c. Atv. no verba *vīt* (sk.) ar pried. *prie-* 'pie' (sk. *pie*). Sal. *vīte* [vîte] 'vijums, pīne'

(«apīņu vītes», «puķu vītes»). Runātāju apziņā izzūdot sakaram ar *vīt*, vārds uzskatīts arī par deminutīvu (ar *-īte*) un darināts šķietamais pamatvārds *prieve*.

M-E III 399, Zēv 2 240

princis [priñcis]. Aizguvums; no vh. *prince* vai vav. *prinz(e)* 'valdnieks, princis' (v. *Prinz*), kas savukārt no sfr. *prince* 'valdnieks' < lat. *princeps* 'pirmais, izcilākais; vadonis'. Vārds ir saliktenis *(*prīmo-caps)*, tā sākotnējā nozīme 'pirmais ņēmējs'.

Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (St II 462), bet valodā tas bija ieviesies jau agrāk, uz ko norāda vārds *princese*: kopš 17. gs. vācu valodā lieto formu *Prinzessin*, bet latviešu valodā aizgūta agrākā forma (sal. vh. *princesse*). Vārds *princis* sastopams 16. un 17. gs. uzvārdos (Bl 1 228).

Kl 566, M-E III 391, Tr V 206, W-H II 362, Zēv 2 95

projām [pruõjãm, âm], apv. *projam* [uô] u. c. Pamatā ide. *prō* 'uz priekšu, priekšā' (no **per* 'pār, pāri (prom no kā)', no kā arī la. *par, pār,* sk.) > ab. **pruo,* no kā latviešu formas. Atbilstošās radu valodu formas: lš. *prõ* 'caur, pa, garām', pr. *pra, pro* 'caur', kr. *npo* 'par', he. *para* 'uz priekšu', si. *prá-* 'priekšā, uz priekšu, projām', ave. *frā, fra-* 'uz priekšu, ṕriekšā, projām, nost', lat *prō* 'priekšā, par'. No **pro* [pruo] latviešu valodā laikam bijis atvasināts lietvārds **proja* [uô], kura dsk. instr. ir *projām* [uô]. Sal. tās pašas cilmes lat. *prōnus* < **prōnos* 'uz priekšu saliecies, slīps', adv. *prōnē* 'slīpi'.

Forma *prom* [uô] > apv. *pro* [uô], arī *proj* [uô] ir saīsinājumi no *projām* [uô].

E IV_2 292, EF 2 657, M-E III 400, Pok 813 (814), W-H II 370, Мельничук 1 8

provēt — sk. *mēģināt.*

prūši [prũši], vsk. *prūsis;* lš. *prū́sas* 't. p.', pr. *prūsiskan* 'prūsisks', v. *Preusse* 'prūsis'. Vārds minēts literatūrā kopš 9. gs. («Bruzi», «Pruzzun»); tas nevar būt sens, jo arī slāvu valodās tas ar *-u-,* turpretim senākos aizguvumos *ū* > *y* (kr. *ы*). Par vārda cilmi ir vairāki uzskati: ka tas saistāms ar si. *pūruşaḥ* 'cilvēks, vīrs' (Otrembskis); ka vārdu devuši ģermāņi un tas saistāms ar tautas nos. *frizi* no senāka **frusa* / **frūsja* (Trubačovs); ka vārds saistāms ar lš. *prùsti* 'labi augt, zelt; atgūties, atlabt, stiprināties' un la. apv. *praustiеs* [aũ] 'kļūt resnākam, lielākam, stiprākam (par dzīvniekiem), augt garākam (par labību)' un attiecīgais subst. varēja apzīmēt ļaudis, tautu (Karaļūns).

V. Toporovs ide. **prūs-* / **prus-* saista ar etrusku *pur-* / *pr-* 'pirms, priekš'. J. Laučute uzskata, ka bijis kāds hidronīms ar **prus-*, no kā etnonīms.

Latviešu tautasdziesmās *prūši* daudzkārt minēti, g. k. senās baltu tautas nozīmē, bet jaunākajās tautasdziesmās vārds ir

apzīmējuma *vācieši* sinonīms un līdz ar aizg. *prusaks* (< kr. *прусáк*) figurē arī kā kukaiņa nosaukums.

B III 731,EF 2 659, Karaliūnas 10 372, Laučiutė — Balt XXIV 60, M-E III 400, Rozenbergs 7 137—175, Schmalstieg 2 3—4

pūce [pũce]; narev. *puc* [pūc] 't. p.' Pamatā ide. **pū-* 'uzpūsties, uzpūsts, uztūcis'. Šī sakne izveidojusies no skaņu atdarinājuma, kas izpaužas dažos atv-os (sk. *pūst*). No b. **pūkē-* > la. *pūce*. Šāds apzīmējums izskaidrojams ar pūces lielo, apaļo galvu. Sal. *pūce* 'ķīsis' (lš. *pūkỹs, pũkis* 't. p.'); arī šās zivs nosaukums dažās valodās saistīts ar drukno ķermeni un plato («resno») galvu.

Dažās valodās pūces nosaukuma pamatā ir šā putna balss skaņu atdarinājums ar raksturīgu stiepto *ū*. Iespējams, ka arī vārda *pūce* veidošanos ietekmējis šāds skaņu atdarinājums; sal. persiešu *būm*, arm. *bū* 'pūce' no ide' **b(h)eu* : **b(h)ū-*.

Uz vārda *pūce* primāro saistījumu ar putna izskatu norāda apv. *pūcains* («pūcains gailis, pūcaina vista») 'ar uzpūstām, izboztām spalvām ap knābi'. Pēc sabozušā, it kā dusmīgā putna izskata atv. *pūcīgs* 'dusmīgs'; sal. arī: «dusmu pūce», «nikna kā pūce».

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārda pamatā ir tiešs balss skaņu atdarinājums. K

EF 2 660 un 664, KK 29 195, Laumane 113, M-E III 444, Pok 97 un 847, Zinkevičius 1 17, 2 78

pudele. Aizguvums; no vlv. *buddel* 't. p.', kas savukārt no fr. *bouteille* 't. p.' < lat. *buticula* 'muciņa' (lat. *buttis* < gr. *boũthis* 'muca'). Latviešu valodā aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (*budele* St I 30), bet tagadējā formā ieviesies 19. gs. (U I 212, V 2 174). Vārda ieskaņā *b-* > *p-* varbūt lībiešu valodas ietekmē (E 1 254; ig. *pudel* 't. p.'), bet balsīgā un nebalsīgā lūpeņa maiņa varēja notikt arī neatkarīgi no tās (sal. b. **burnā-* > la. *purna* (apv.), *purns*). Izrunu varēja ietekmēt baltvācu izloksnes, kur *b:p* mija ir bieža parādība.

Latviešu valodā ieviesās arī aizg. *butele* < bv. *buttel* (V 1 29, U I 41), ko balstīja kr. *бутылка* 't. p.' Tagad šis vārds sarunvalodā un izloksnēs.

EF 2 68, Gutzeit II 401, Kiparsky 3 92, Kl 114, M-E III 402, Zēv 2 286

puds. Aizguvums; no kr. *пуд* 't. p.', kas savukārt no ssk. *pund* 'mārciņa' < lat. *pondō* (abl.) 'svarā', vēlāk 'mārciņa', no *pendēre* 'karāties, svārstīties'. Pamatā ide. **(s)pen-* 'vilkt, stiept; vērpt', no kā arī la. *pīt, pants*. Latviešu valodā vārds aizgūts 18. gs. beigās vai 19. gs. sākumā. Literatūrā tas vēl 19. gs. vidū minēts reti (piem., SDP II 123 svara vienību salīdzinājuma tabulā, bet ne tekstā).

Tās pašas cilmes agrāks aizg. *pods* [puõds] — kad senkrievu vārdā *пудъ* *u*-skaņa vēl bija tuva *o*-skaņai. (Sk. *pods*[b].)

B I 351 un 527, M-E III 402 un 454, W-H II 278, Zev 2 422, Sum 33, Ф III 401

pudurs, apv. *puduris*. Vārds ir tās pašas cilmes kā *pūlis* (sk.). Pamatā ide. **pŭ-* 'pūst; uzpūsts, uztūcis' → 'kas apaļš', no kā ar *d* paplašinājumu saknē vairāki latviešu apvidvārdi ar noz. 'bars, pūlis, kopa': *pūdis (pūdiņš), pudra (pudrs)* un arī liter. *pudurs* («niedru pudurs», «krūmu pudurs»), dem. *puduriņš, puduritis* («bērzu pudurītis»), kas folklorā un izloksnēs arī par cilvēkiem un dzīvniekiem: «Mazs puduris meitu dzied Apaļā kalniņā» (LD 267).

Sk. arī: *punduris*.

B I 333, II 221, III 182, M-E III 402, Pok 848

puika [puĩka]. Aizguvums; no līb. **pùǫiga* (> *pùǫga*) 'dēls, bērns' (s. *poika* 'zēns, jauneklis; dēls', ig. *poeg, poig* 'dēls'). Aizg. minēts 19. gs. vārdnīcās (V 1 237, 2 174, U I 213).

Iespējams arī, ka Vidzemē 17. gs. vārds *puika* sācis veidoties no zv. *poijke* 'zēns' (< s. *poika;* zv. *oi* ar šauru *o,* kas tuvojas *u*) un vārda ieviešanos veicinājusi saskare ar lībiešu valodu. 19. gadsimtā Kurzemē g. k. sin. *zēns* («Vidzemē reti dzirdēts», U I 233), bet Vidzemes autoru rakstos biežāk *puisēns,* arī *puika.*

Senāks aizg. ir *puisis* [puĩsis] no tā paša lībiešu vārda dem. *pǫis, puiz* 'zēns, jauneklis; kalps' vai ig. *poiss* 't. p.' (s. apv. *poissi*). Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās ('zēns, jauneklis', Manc I 103, II 404, Elg 1 354, Lj 204). Tas sastopams arī 16. gs. uzvārdos (Bl 1 303). Nākamajos gadsimtos vārda nozīme variējās: 18. gs. 'zēns, jaukneklis; neprecējies vīrietis' (Lg II 242, St I 210, II 346, 347 un 358), 19. gs. 'jauneklis, neprecējies vīrietis; kalps' (V 2 175; arī 'zēns', U I 214).

Pēc cita uzskata (Tomsens, Endzelīns, Frenkels) *puika* ir aizg. no igauņu valodas (Megiste: no lībiešu valodas).

Buck 87, EF 1 71, Ket 310 un 315, Mägiste 2113 un 2120, M-E III 403, SKES 590, Zeps 1 163

pūka [pũka]; lš. *pũkas* 't. p. Pēc tradicionālā uzskata (Brikners, Endzelīns, Frenkels) vārds ir aizg.— no kr. *пух* '(spalvu, matu) pūkas, dūnas'. Tam atbilst arī vārda nozīme 18. gs. vārdnīcās ('dūnas, spilvas', Lg II 241, St I 208). Taču vārda semantika latviešu valodā ir daudz plašāka (arī «sniega, vates, vilnas pūkas», «pieneņu pūkas, ziedu pūkas», apv. «lietus pūka»— mazs lietus mākonis, M-E III 445). No tā jāsecina, ka aizg. paplašinājis semantiku mantota vārda ietekmē, kas atvasināts no verba *pūst* (sk.). To rāda arī hom. apv. *pūka* [ũ] 'pūsma; vēja brāziens; (īpatnēja) vētra jūrā': «pūka saņem ūdeni un tā kā nes pa gaisu» (E-H II 341), «Mana balta māmulīte Cietu miegu aizmiguse, Nedzirdēja vēja pūku (var.: pūsmas), Ne bērniņus gaudojam» (LD 27625, 1 var.). (K)

E I 107, III$_2$ 87, EF 2 664, M-E III 445, Ф III 414, Ц 384

pukoties [pukuôtiês]; lš. *pukúoti* 'sist, kult; bārt, izteikt pārmetu-

mus'. Tās pašas cilmes kā *pukstēt* (sk.). Blakus parastākajai refl. formai ir apv. *pukot* [uô], *pukāt*, kas bijušas aktīvajā leksikā 17. un 18. gs. (Lj 202, St I 210). No senākās nozīmes 'sist' 19. gs. *pukoties* [uô] vēl 'darīt ļaunu' (U I 214). Nozīmēm 'sist' un 'bārties' pamatā ir sākotnējs skaņu atdarinājums (sk. *pūst*).

Vārda mūsdienu nozīmi ietekmējis vlv. *puchen* 'draudēt, spītēt' (: v. *pochen* 'klauvēt, pukstēt, sist; lielīties'). No vlv. *puchtig* vai lv. *fuchtig* aizg. *puktīgs* 'dusmīgs, spītīgs'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Frenkels, Zēvers) *pukoties* ir aizg. no viduslejasvācu valodas. (K)

EF 2 665, M-E III 404, Zēv 2 96

pukstēt [pukstêt]; lš. *pukstĕti* 'burkšķēt, ņurdēt, bārties; pukšķēt', *pukšĕti* 'pukšķēt, pukstēt'. Pamatā ide. **peu- : *pŭ-* no tādu skaņu atdarinājuma, kas rodas, piepūšot vaigus un eksplozīvi izpūšot gaisu (sk. *pūst*). Ar *k* saknes paplašinājumā un dažādiem piedēkļiem darināti vairāki sinonīmiski vārdi — *pukstēt, pukšēt, pukšķēt, pukšķināt*, apv. *pukstināt;* ar *r* iespraudumu *purkstēt* u. c.

Sk. arī: *pukoties.*

EF 2 664, M-E III 404, Pok 847

puķe. Aizguvums no Baltijas somu valodām. Pamatā ir vārda sakne ar noz. 'augs ar cauru stublāju', no kuras atvasinātas citas nozīmes (līb. *putk* 'stiebrs, stumbrs; maksts', s. *putki*, ig. *putk* 'stumbrs, caurule'). Dažādās somugru valodās ar attiecīgo vārdu apzīmē kādu atsevišķu augu, piem., vepsu *put'k* 'zirgskābene, suņuburkšķis' (> kr. apv. *путки* 'skābenes'). Iespējams, ka vispārinātā noz. 'puķe' pēc vārda aizgūšanas izveidojusies latviešu valodā un no šejienes savukārt ieviesusies arī lībiešu valodā, saistoties ar pārveidotu vārda formu, kas tuvāka latviešu vārda formai : *put'k(əz)*, Salacas izloksnē *put't', puk'k'* 'puķe'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Ketunens) *puķe* šajā nozīmē ir tiešs aizg. no lībiešu valodas.

Aizg. minēts 17. gs. literatūrā dažādās formās (*puķis* Elg I 186, Manc I 37, *puiķis, puiķe* Lj 204, *puķe* Reiters 2 18). Formas ar *ui* laikam izveidojušās adj. *puiks* 'skaists' (lš. *puikùs*) ietekmē. Forma ar *-e* varbūt no vārda *roze,* kas senāk bija sinonīms apzīmējumam 'puķe'.

Buck 526, EF I 72, 2 661, Ket 319, Lanszweert 51, Mägiste 2252, M-E III 405, SKES 661, Zeps I 170

pūķis [pūķis]. Aizguvums; no ssk. *pūki* 'velns' (zv. *puke* 'mājas gars, pūķis'). Pamatā ide. **beu-* 'uzpūst, uztūkt', no kā arī la. *budzis.* Par pūķi rakstījuši autori 17. gs. sākumā (D. Fabricijs, E. Einhorns). 17. gs. vārdnīcās šis vārds minēts mūsdienu formā (Manc I 49, II 228, Lj 202). G. Elgers p. *smok* 'drakons', lat. *draco* 't. p.' tulko ar sin-iem *vells* («Waelc»), *pūkis, spīgana, skrejons* (Elg I 506).

Tautas etimoloģijā vārds varēja saistīties ar verbu *pūst,* sal.:

«pūķis naudu piepūtis» (L-P VI 80); varbūt *pūtis > pūķis (Kurzemes izloksnēs).

Johansons I 212, L. Adamovičs — RKr XXIIIa 246—362, M-E III 446, Pok 100, Šm 5 63, Vr 429

pūlēties [pũlêtiês]. Aizguvums; no vlv., afrī. *pulen* 'darīt lēnu, apnicīgu, laika ietilpīgu darbu' (← 'lobīt, mizot') vispirms la. *pūlēt* (tagad parasti atv-os *nopūlēt, sapūlēt*).

Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (*pūlēt, pūlēties* Lg II 241, St I 208). Atv. *pūles* (St II 420), *pūliņi* (U I 213).

Doo II 769, M-E III 446, Zēv 2 97, Bl 6 211

pulgot [pul̃guôt, ùl]. Aizguvums; no līb. *puolgə̂* (tag. *pùolgub*) 'pelt, pulgot' vai ig. *põlgama* 'nicināt, nievāt'. Šo vārdu sākotnējā noz. 'mīt'; sal. s. *polkea* 'mīt, mīdīt, nospiest'.

Aizg. minēts 16. gs. literatūrā formā *pulgāt* (Ench 29; tā arī Elg 2 88). Forma *pulgot* [uô] no 17. gs. (Manc 2 461, St I 210).

Iespējams, ka aizg. saplūdis ar kādu verba *pult* 'krist' atv-u, varbūt **puldīt* 'gāzt' (lš. *pùldinti* 'panākt, ka krīt; gāzt', *puldinėti* 'uzbrukt'), jo 17. gs. *pulgot* arī 'vajāt' (ar sin. *dzīdenāt*, Lj 205). Arh. *pult* 'krist' (lš. *pùlti*, tag. *púolu*) ir vienas cilmes ar v. *fallen* 't. p.'

17. gs. J. Reiters Bībeles fragmentu tulkojumā vairākkārt lieto atv-us no verba *pulgot (pulgāt)*, bet E. Glika tulkojumā attiecīgajās vietās šo vārdu nav: Reiteram *nopulgo* (Glikam: *vajā*), *nopulgāti* taisnības pēc (Glikam: *ienīdēti* taisnības dēļ), *nopulgajši* (Glikam: *ienīdējši*), *nopulgās* (Glikam: *apbēdinās*). (K)

Ķet 310, Mägiste 2280, M-E III 407, SKES 595, Zeps 1 170

pūlis [pùlis], apv. [û²]; si. *pūlaḥ* 'sainis, pauna'. Pamatā ide. **pŭ-* 'pūst; uzpūsts, uztūcis', no kā arī *pūst* (sk.). No paplašinātās saknes **pūl-* atv. la. *pūlis* ar sākotnējo noz. 'kas uzpūsts, uztūcis'. (Sal. apv. *pūlis* 'brūce, kas sāk strutot'; lš. *pūliai* 'strutas, pūžņi' laikam saplūdis ar verba *pūti* 'trūdēt' atv-u.) Nozīmes attīstība: 'kas apaļš' (sal. ar tās pašas cilmes kr. *пуля* 'lode'; Endzelīns) → 'kaudzīte, pūznis', piem., *skudru pūlis*: «Kā skudrītes siliņā Lielu pūli (var.: pūzni) savilkušas» (LD 34218 var.). No šāda pūļa, kur daudz sīku kukaiņu, *pūlis* ieguvis noz. 'liels daudzums (blīvā masā)' — ne tikai par kukaiņiem («skudru, bišu pūlis»), bet arī par citiem dzīvniekiem un cilvēkiem, pat par augiem: «Pūļiem (var.: krūmiem) auga baltas puķes» (LD 14246, 6).

Saknes skaņumijā **pŭ- : *peu- / *pou-* (> b. **pau-*, no kā *pauna*): **pōu-* > ab. **puo-*, no kā apv. *polis* [puõlis, pùolis] 'maza koka bumbiņa ar tukšu vidu, ko uzmauc govs ragiem; vērsis bez ragiem', *pole* [uõ, ùo] 'govs bez ragiem; pogaļa', dem. *polītis* [ùo²] 'apaļa sēne' («apaļi kā bumbiņa nuoaugusi sēne», M-E III 456).

Sk. arī: *pudurs, pulks.*

B I 333, EF 2 665 un 667, E-H II 341 un 346, M-E III 447 un 456, MM II 325, Pok 847, Sab 18 20, Пр II 152, Ф III 405

pulks [pùlks, uî], apv. *pulka* [ùl]. Aizguvums; no skr. *пълкъ* 'karaspēks, karaspēka vienība, nometne, karagājiens; tauta' (kr. *полк* 'pulks'), kas savukārt aizgūts no kādas ģermāņu valodas (ģerm. **fulkaz,* no kā v. *Volk* 'tauta').

Latviešu valodā vārds aizgūts līdz 13. gs. Tas minēts 17. gs. vārdnīcās mūsdienu formā ar noz. 'liels daudzums, daudz ļaužu' (Manc I 123, Elg 1 583, arī atv. *pulcēties* Lj 204), arī karaspēka vienības nozīmē: «riteru [jātnieku] pulks» (Elg 1 383).

Pēc cita uzskata (Klūge) vārds līdz ar lš. *pulkas* 't. p.' aizgūts tieši no ģermāņu valodām. Izteikts arī uzskats (Būga ar ?), ka la. *pulks* ir mantots vārds un vienas cilmes ar *pūlis*. Šo domu balsta abu vārdu daļēji vienādā semantika (sal. «ļaužu pulks» un «ļaužu pūlis») un apstāklis, ka vārdam *pulks* ir arī tādas nozīmes, kuru nav atbilstošajiem ģermāņu un slāvu vārdiem (piem., saliktenī *ganāmpulks*).

B I 333, Buck 929, E I 97, EF 2 665, Kl 823, M-E III 407, Sab 18 19, Sum 33 un 178, Бурячок 69, Сороколетов 37, То 18 249, Ф III 311, Ц 355

pulkstenis [pùlkstenis], apv. [uî²], *pulkstens* [ę] u. c. Vārda senākā nozīme ir '(baznīcas) zvans'. Dažus gadsimtus baznīcu zvani Latvijā (tāpat kā citās zemēs) bijuši no koka — ar četrām sānu plāksnēm. (Vārds *zvans* — pretstatā verbam *zvanīt* — ir samērā jauns apzīmējums, sk. *zvans*.) Par vārda cilmi izteikti dažādi uzskati: K. Mīlenbahs to atvasināja no «pulku stenēt» («pulkstenis apzīmē pulku stenētāju», M III 8; noraida P. Šmits un J. Endzelīns), P. Šmits saskatījis vārda nobeigumā atbilstību vlv. *stēn* 'akmens' (kas arī aizg-ā *skurstenis;* MVM 1900 940), J. Endzelīns vārda sākumu uzskatījis par aizg-u no vlv. *puls* '(pie)sitiens' (Pēterburgas Avīžu Liter. Pielikums, 1902 667; E I 660), E. Blese atvasinājis vārdu no verba *pult* 'krist' («zvana mēle zvanot krīt uz leju», Bl 1 229; noraida Endzelīns). Citā cilmes risinājumā J. Endzelīns vārdu uzskatījis par salikteni *puls-* + *sitenis* (vai *sitiens*), no kā pēc *i* izlaišanas **pulstenis* vai **pulstiens* ar vēlāku *k* iespraudumu (M-E III 408).

Tā kā nosaukums *pulkstenis* izveidojies koka zvanam, kas (ar nūju sitot) dod diezgan dobju skaņu, vairāk ticams, ka vārda pamatā ir skaņu verbs **pulsēt* (no kā arh. *pulstens,* Elg 1 650; apv. *pulstenis,* E-H II 324; arī *pulstiņš:* «to līķes-pulstiņ' [kapu zvanu]», St 4 270). Ar *k* iespraudumu **pulkstēt,* no kā *pulkstenis* u. c. formas. Ka šāds skaidrojums ir reāls, rāda apv. *pulkstiens* 'zvana skanējums': «Lai izņīkst tās nelaimes kā baznīcas pulkstieni!» (buršanas formula; sk.: Ф. Я. Трейланд. Материалы по этнографии латышского племени. М., 1881 122). Sal. arī skaņu verba variācijas *pulkšēt, pulkšķēt, pulšķēt, pulšķināt* («paipalas pulšķina — sauc: pul, pul!», M-E III 409).

Vārds *pulkstenis* vai *pulkstens* jau 1585. g. katehismā: «kad tā stunde pulksten sit» (Cat 303). Apzīmējums «stundu pulksten(i)s» bija laikrāža nozīmē. G. Elgers 17. gs. šķira vārdus *pulkstens* (p. *dzwon* 'zvans') un *pulkstins* (p. *dzwonek* 'zvaniņš', Elg 1 75), kā arī «stunda [stundu] pulstens»— laikrādis (Elg 1 650). Neliels zvaniņš, zvārgulis 18. gs. saukts par *pulkstiti* (Lg I 284, St I 210). Ar nozīmi 'laikrādis' 18. gs. arī *stundenis* (St II 608), *stundenieks* («pulkstens jeb stundenieks, kas stundas un minūtes rāda», Augstas gudrības grāmata, 1774), *saules stundenis* 'saules pulkstenis'. Šķirti *kabata pulkstiņš* un *sienas pulkstens* (St II 609) K

Buck 1002, M-E III 407

pulveris [pul̃veris]. Aizguvums; no vlv., vh. *pulver* 'putekļi, pelni; pulveris', kas savukārt no vlat. *pulver* (< lat. *pulvis*, ģen. *pulveris*) 'pelni, putekļi', kas 14. gs. ieguva arī noz. 'šaujamais pulveris'. Pamatā ide. **pel-* 'putekļi' (no kā arī la. *pelni*). Latviešu valodā aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (*pulvers* Manc I 138, Lj 205; ieroču pulvera nozīmē *biša-zāles* Lj 33).

Kl 570, M-E III 409, Tr V 227, W-H II 388, Zēv 2 370

puļķis [pul̃ķis], apv. [ul̂], *pulka* [ul̃]. Aizguvums; no ig. *pulk* vai līb. *pūlkka* 't. p.' (s. *pulkka*). Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (*pulks* Elg 1 137), mūsdienu formā 18. gs. (St I 210). Vārds lietots arī nozīmē 'koka nagla' (Wel 95).

Ķet 321, Kiparsky 1 63, Mägiste 2217, M-E III 409, SKES 633, Zeps 1 170

pumpa [pum̃pa]; lš. *pùmpa* 'poga'. Atv. no *pumpt*, kas ir verba *pampt* etimoloģiskais variants (sk. *pampt*).

Sk. arī: *bumba, pumpurs.*

EF 2 667, M-E III 410, Pok 94

pumpis [pum̃pis]. Aizguvums; no v. *Pumpe* 'sūknis', kas savukārt no spāņu vai portugāļu *bomba* 'kuģa sūknis'. Vārda pamatā skaņu atdarinājums. Latviešu valodā aizg. minets 17. gs. vārdnīcās ('kuģa sūknis', Lj 205), 18. gs. arī *pumpe* (St I 211; verbs *pumpēt*).

Kl 570, M-E III 410, Zēv 2 199

pumpulis — sk. *pumpurs.*

pumpurs [pum̃purs]; lš. *pum̃puras* 't. p.' Atv. no verba *pumpt* 'tūkt' tāpat kā *pumpa* (sk.). Senāk *pumpurs* arī 'uztūkums, izcilnis'. Ar citu piedēkli līdzīgs atv. apv. *pumpulis* [um̃] uztūkums, puns; resnāka vieta dzijā; mazs cilvēks'.

EF 2 667, Lanszweert 148, M-E III 411

puncis 'vēders'— sk. *puns.*

punduris [puñduris], apv. *pundurs* [un̄, ùn²]. Pamatā vārda *puduris* fon. variants (sk. *pudurs*); sal.: «Mazs puduris meitu dzied», var. «Mazs pundurs meitu bij» (LD 267). Nozīme 'maza auguma cilvēks' no *puns* 'mazs apaļš izaugums, uztūkums' (sal. atv-u

puntūzis 'resns, neveikls bērns' un lš. *pumpuras* 'pumpurs; knauķis, punduris').

J. Endzelīns apsver iespēju, ka vārds varētu būt vienas cilmes ar *penderis* 'vēders' (kas varbūt no ig. *põnder* 'mazs un resns; bumbulis, izcilnis' (M-E III 200) un norāda uz ig. *pundar* 'sainis; mazs resns cilvēks' (M-E III 413); L. Ķetunens uzskata latviešu vārdu par aizg. no līb. *pūndarəz, pūndər* 'punduris'. Taču igauņu valodā vārdam *pundar* nav drošas cilmes, un tas līdz ar lībiešu vārdiem var būt aizg. no latviešu valodas. (K)

B III 182, Ķet 321, Mägiste 2228, M-E III 412, Raģe — Dial I 79, Zeps I 171

pūne [pũne], apv. [ù²], *pūnis*, biežāk dem. *pūnīte, pūnītis;* lš. *pūnẽ, pū̃nė* 'pelūde, kūtiņa, laidars, būda, ala', kr. apv. *пýня* 'pelūde, siena šķūnītis, klētiņa, kūtiņa'. Tās pašas cilmes kā *pauna* (sk.). Pamatā ide. **pŭ-* 'pūst; uzpūsts, uztūcis', no kā b. **pū-nē-* > la. *pūne*. Sākotnējā noz. 'kas uztūcis, apaļš' (sal. *puns*) → 'guba, kaudze' → 'neliela ēka', parasti 'neliels (siena, salmu) šķūnis', arī 'piebūve pie kūts, klēts vai rijas lopbarības uzglabāšanai'. Skaņumijā *ū : au* apv. (*siena*) *pauna* 'siena šķūnis'. Krievu apvidvārds *пуня* ir baltisms.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, atsaucoties uz Brikneru) vārds ir aizg. no krievu valodas (pretēji Būga, Potebņa, Fasmers).

B II 524, EF 2 667, E-H II 342, M-E III 447, Pok 847, Sab 18 40—44, Пр II 153, Ф III 407

pūnis 'pūznis'— sk. *pūznis*.

puns, apv. *punis, puna, pune*. Tās pašas cilmes kā *pauna* (sk.). Pamatā ide. **pŭ-* 'pūst; uzpūsts, uztūcis', no kā atv-i ar *-n-*. Tās pašas cilmes ir sar. *puncis* 'vēders', kur *-c(is)* laikam no *-ts* (**punts* 'uztūcis, tukls' varēja izrunāt *punc(s)*, no kā subst. *puncis;* sal. *vecis : vecs*, kas laikam < **vets*); sal. apv. *puntvēderis* 'resnvēderis': «izskrēja tāds četru gadu puntvēderis [zēns]» (E-H II 326). Sal. arī apv. *punte* 'tulzna, puns; resns vēders' (M-E III 413), *puntūzis* 'resns, neveikls bērns' (M-E III 413). Taču ir arī atv. ar *-k-* — *punka* 'pumpurs, gredzena acs, zara vieta' (E-H 325), kas varēja ietekmēt formu ar *c*.

Tās pašas cilmes ir *puņķi*, vsk. *puņķis* [uņ], sākotnēji 'tas, kas iztek no puna (augoņa)' ('augoņa sakne', St II 450), tātad 'strutas', kas pārnests uz deguna atdalījumiem.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *puncis* varbūt no igauņu valodas un *puņķis* no lībiešu valodas (līb. *pu'ńk* 't. p.', tā arī Ķetunens), bet Endzelīns pieļauj arī, ka aizg. var būt lībiešu valodā. (K)

Ķet 314, M-E III 413, Raģe — Dial I 79, Zeps I 170

puntūzis 'resns, neveikls bērns'— sk. *punduris, puns*.

puņķi — sk. *puns*.

pupa; lš. *pupà*, pr. **pupa* (vietv. *Pupkaym*, kur *kaymis* 'ciems'). Pamatā ide. **pŭ-* 'pūst; uzpūsts, uztūcis' (no kā arī *pūst*, sk.) ar daļēju saknes reduplikāciju. No tās pašas saknes arī *pups*.

Skaņumijā ide. *pou- > b. pau-, no kā la. apv. paupt 'tūkt, pampt' (M-E III 128).

Sk. arī: pūpols.

Buck 370, EF 2 670, M-E III 414, Pok 848, Sab 10 236, Sanders 18, T 23, Zēv 2 308

pūpēdis [pũpêdis], apv. [ù[2]], *pūpēda* [ù]. Atv. no verba *pūpēt* [pũpêt, ù[2]] 'izkūpēt, izzust gaisā'. Pamatā ide. **pŭ-* 'pūst' (sk. *pūst*) ar daļēju zilbes reduplikāciju.

M-E III 448

pūpols [pùpuôls], apv. [uõ], *pūpolis* [uõ], *pūpuls* u. c.; lš. apv. *pū́puolė, pupuolẽ, pūpuolẽ* 'pumpurs, pūpols'. Tās pašas cilmes kā *pupa* (sk.). Pamatā ide. **pŭ-* 'pūst; uzpūsts, uztūcis' ar daļēju saknes reduplikāciju. Pied. *-uol-* kā vārdos *kamols, vītols.*

E 1 348, EF 2 670, M-E III 448, Pok 848

pups — sk. *pupa.*

pūri [pûri[2]], arī forma ar *ŗ* (apv.) 'ziemas kvieši' (izloksnēs arī 'kvieši'); lš. *pūraĩ* 'ziemas kvieši', pr. *pure* [pūre] 'lāčauzas', kr. *пырéй* 'vārpata' (bsl. *pyro* 'kāds labības augs'), gr. *pȳroí,* vsk. *pȳrós* 'kvieši'. Sens kultūrauga nosaukums, kura cilmi precīzi nevar noteikt; domājams, ka tas aizgūts no kādas Āzijas valodas. No senāka *o*-celma apv. *pūŗi* laikam pēc vārdu *kvieši, mieži, rudzi* parauga.

Izteikts arī uzskats (Nieminens), ka vārds varētu būt ide. cilmes un ka pamatā **pēu- : *pŭ-* 'sist, griêzt, griêžot cirst', no kā la. *pļaut.*

No vārda *pūri* vietv. *Pūre.*

Buck 515, E III₂ 257, IV₂ 292, 1 274, EF 2 671, HF II 631, Kiparsky 1 107, L III 54, Mach 502, M-E III 449, Pok 850, Sanders 7, T 232, Гам-Ив 3 657, Меркулова 1 75, Ф III 419

purināt [purinât]; lš. *pùrtyti, pùrtinti* 't. p.', kr. *пы́рить* 'sacelt, sabozt (spalvu)', č. *čepýřiti* 'jaukt, bužināt, bozt', *puřeti, pouřiti se* 'saboztiés'. Atv. no verba **purt* 'tapt izspūrušam, saboztiés; tapt irdenam', kas vēl atv-ā *iz(s)purt* (biežāk lietojams divd. *izspūris*) un kam atbilst apv. *pūrt* [pũrt] 'izjukt, tapt nelīdzenam' («mati pūrst», M-E III 449). Sal. lš. *pùrti* (tag. *pūrù* < *pųrù* un *pùrstu*) 'kļūt irdenam; sacelties, izjukt (par matiem, spalvu), celties (par mīklu)'.

No **purt* iter. *purēt* (apv.) 'trīcēt, drebēt': «Puri, puri (var.: trīci, trīci), apšu lapa Lēnajā vējiņā! Tā purēja sērdienīte, Bajāram bildinot» (LD 5243, 2) → 'plīvot, purināties': «. . nesukātie, izpūrušie mati purēja un juka vējā» (J. Janševskis. Dzimtene, 1. d., 1986 173). Sal. lš. *purtéti* 'tricināties, trīcēt, drebēt'.

Kauz. *purināt,* refl. *purināties.*

Pamatā ide. **per-* 'sprēgāt, šķīst, laistīt, sprauslāt', zudumpakāpē **pŗ-* > b. **pur-,* no kā verbs **purti* > la. **purt* ar atv-iem. Nozīmes attīstība: 'šķīst' → 'jukt' → 'tapt izspūrušam, izjukušam, irdenam' → 'purināties; trīcēt, drebēt'.

Sk. arī: *pārsla, purslas, sprauslāt.*

Buck 675, EF 2 674, Mach 98, M-E III 417, Pok 809, Φ III 420

purns [puȓns], apv. [uȓ], *purna;* lš. apv. *purnis* 'purns, snuķis', liter. *burnà* (ak. *búrna*) 'mute'. Pamatā ide. **bher-* 'griêzt, berzt, šķelt' (no kā arī *berzt,* sk.), no kā **bher-n-* 'šķēlums'; sal. vidusīru *bern, berna* 'aiza, sprauga'. Ar noz. pārnesumu 'mute', sal. arm. *beran* 'mute'.

Skaņumijā **bhr̥n-* > b. **burn-,* no kā lš. *burnà, bùrna* 'mute' (bulg. *бърна* 'lūpa'). Baltu valodās bieža parādība ir balsīgo un nebalsīgo līdzskaņu mija, arī šajā gadījumā *burn- : purn-* (Būga) ar vārda nozīmes pārveidojumu, pieskaņojoties leksiskajai sistēmai (: *mute*).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) **burn(a)s* > *purns* varbūt tādu nozīmes ziņā tuvu vārdu iespaidā, kas sākas ar *p-* (piem., *purslas*). Iespējams arī, ka notikusi divu sakņu atv-u kontaminācija, saplūstot la. **burna* 'mute' un apv. *prusnas* 'lūpas, mute' vai **pur(s)nas* 'purslas' (vai kādai līdzīgai formai), un rezultātā vārds ieguvis dzīvnieka galvas priekšdaļas nozīmi, bet attiecīgās cilvēka sejas daļas apzīmēšanai vispārināts kāds cits vārds — *mute.*

B I 448, E I 274, EF 2 66, Karaliūnas 4 205, M-E III 418, Pok 133 (135), Tp 6 339

pūrs [pūrs]; lš. *pū́ras* 'pūrs (labības un kartupeļu mērs), sieks; (dsk.) daudzums', si. *pūraḥ* 'kūka'. Pamatā ide. **pū-* 'pūst; uzpūsts, uztūcis', no kā arī *pūst* (sk.); atv. **pū-ros* > b. **pūras* > la. *pūrs.* Vārda sākotnējā nozīme 'kas uzpūsts, uztūcis; čaugans vai apaļš veidojums' (si. *pūraḥ*) → 'apaļš priekšmets ar tukšu vidu, izdobts priekšmets'. Senais pūrs laikam bijis izdobts paliels (apaļš) koka trauks, kas vēlāk aizstāts ar dēļu kasti: «Kliedzi, pūce, brēci, dzērve, Manā tēva ozolā; Es to likšu zemē virsti, No tā pūru darināt» (LTD VII 3205), arī apkaltiem stūriem: «Kalējiņ, bāleliņ, Apkal manu pūra lādi!» (LTD VII 3163). Bijuši arī liepu kriju pūri: «Citiem dega purvi, meži, Man nodega liepu birze. Kur bij man kriju ņemt, Māsiņai pūru šūt?» (LTD VII 3207). Dem. *pūriņš* no krijām šūta vai saknēm pīta vācele.

Ar noz. pārnesumu no trauka vai tvertnes *pūrs* 1) 'līgavas manta' (arī tā, ko traukā *pūrā* nevarēja ielikt, piem., govis), 2) 'beramu vielu mērs', kura apjoms vēsturiski mainījās.

Sk. arī: *pauris.*

B III 652, EF 2 671, E-H II 343, Mag XX_3 156, M-E III 449, MM II 322, Pok 847

purslas [puȓslas], apv. [uȓ, ùr²] 'zirga lūpas, liellopa purna gals, purns'; lš. *purslà* 'uzšļakstīts ūdens pūslītis', dsk. *puȓslos* 'putas'. Tās pašas cilmes kā *purināt* (sk.). Pamatā ide. **per-* 'sprēgāt, šķīst, laistīt, sprauslāt' paplašinājums **pers- : *pr̥s-* > b. **purs-,* no kā **purs-lā-* > la. *pursla.* (Varēja būt arī sak-

nes atv. **preus- : *prus-*, no kā metatēzē b. **purs-*.) Par nozīmi sal. apv. *purslāt* 'ar purnu burzguļot': «Zirgs tik purslā vien miltu ūdeni, nemaz nedzer» (E III 420), *spurslāt* [uř] 'spurkt, sprauslāt'. Tātad *purslas* sākotnēji 'uzsprauslāti burbuļi' → 'tas, ar ko sprauslā' → 'dzīvnieka lūpas, purns'.

Atv. *purslis* 'dusmīgs cilvēks, īgņa', *pursligs* 'dusmīgs, īgns, viegli sakaitināms'.

EF 2 674, M-E III 419, Pok 809 un 823

purslis 'dusmīgs cilvēks, īgņa'— sk. *purslas*.

purvs [pùrvs], apv. *purs, pors* [uo], *purvis;* lš. *pur̃vas* 'dubļi, netīrumi', narev. *puro* 'purvs'. Vārda cilme ir neskaidra. J. Endzelīns saista to ar lejassorbu *para* 'dubļi, mēsli' un palabiešu *poro* 'dubļi, mēsli; purvs, muklājs' (ja *u* < *uo* < *ō*). K. Būga tam pievienojās (*puors* < **pōr-vo-*, B I 460), bet vēlāk, balstoties uz kuršu nos. *Bente-purge* [bente-puŗa] (1422), rekonstruēja kuršu **puŗa-*, kam blakus varēja būt **purvįa-*, no kā la. *purvis* un paralēlforma *purvs* (B III 168). V. Šulce un F. Špehts saista vārdu ar gr. *pyrrós* 'sarkans, sārts, brūni sarkans', si. *púrīṣam* 'dubļi, mēsli' un *paruṣáḥ* 'plankumains, raibs', norādot uz to, ka ide. valodās purvu bieži apzīmē pēc krāsas. (Šādam uzskatam pievienojas V. Šmids.) Baltu un slāvu valodās ir daudz piemēru, kur purvu nosaukumi saistīti ar sarkano krāsu. Sal. *Sarkanais purvs* (Ludzas raj.), *Raudónpelkis* Lietuvā (*raudónas* 'sarkans', *pélkė* 'purvs'). No psl. **ruda* 'sarkans' p. *ruda* 'rūda, kūdra, purvs', ukr. *рудá* 'rūda, purvs', p. *rdzawka* 'purvs', ukr. *ржáвець* 't. p.', bkr. *иржáвинне* 'ar rāvainu ūdeni klāts purvs'. Šie nosaukumi izskaidrojami ar rāvaino, brūni sarkano purva ūdeni un purva rūdu.

Par vārda *purvs* izskaņu sal. gr. *purrós* 'sarkanīgs': zirga nos. *Pyrųós*.

B I 460, III 168, E II 348, EF 2 675, HF II 631, KK 29 195, L III 54, M-E III 421, MM II 220 un 310, Schmid — Donum B 473, Куркина 1 134, Zinkevičius 1 17, 2 78

puse; lš. *pùsė* 't. p.', pr. *pausan, pauson* 'no . . puses' (sal. la. «no dieva puses»), *possisawaite* 'trešdiena' (kur *sawaite* 'nedēļa'), toh. AB *poşi* 'puse (sāni), siena, riba'. Pamatā laikam kāds nomens no **peus- : *pous- : *pus-*, kas var būt atv. no ide. **pēu- : *pəu- : *pū̆-* 'sist; griêzt, griêžot cirst', no kā arī la. *pļaut* (sk.). Nozīmes pārnesums 'puse (daļa)' → 'virziens' («labā, kreisā puse»; «šajā pusē»), kā arī 'puse (daļa)' → 'apvidus, novads' («Piebalgas pusē»). Šādi nozīmes pārnesumi valodās ir bieža parādība; sal. go. *halba* = v. *Hälfte, Seite; fêra* = v. *Gegend, Seite.*

Saliktenos *pus-* < *puse* (arī no locījumiem); *-pus* < *pusē* (sal. *šaipus* = *šai pusē*).

Sk. arī: *pušu.*

Buck 862, 935 un 1307, E I 493, IV₂ 272, 1 684, EF 2 676, L III 54, M-E III 421 un 425, Nītiņa 189

pūst [pùst]; lš. *pū̃sti* 't. p.', *pùsti* 'tūkt', kr. *пыхать* 'dvest', *пыхтеть* 'elst, elsot, tusnīt', bkr. *пыхáць*, ukr. *пихáти, пúхнати,* bulg. (tag. vsk. 1. pers.) *пухтя́* 't. p.', č. *pýchati* 'būt augstprātīgam, uzpūsties, lepoties', p. *pycha* 'augstprātība, uzpūtība; lepnums', kr. *пýхнуть*, ukr. *пýхнути*, asor. *puchać* 'pampt, tūkt', bulg. *пýша* 'smēķēju, kūpu, kūpinu', *пýхам* 'elšu, pūšu; bužinu', č. *púchati, puchnouti,* p. *puchnąć* 'pūst', si. *púṣyati, puṣṇā́ti* 'zied, zeļ; baro, spēcina', gr. *phȳsa* 'dvaša; burbulis, pūslis; plēšas', lat. *pussula, pustula* 'pūtīte, tulzniņa'. Pamatā ide. **pŭ- : *peu-* 'pūst; uzpūsts, uztūcis'. Sakne izveidojusies no skaņu atdarinājuma. Ide. **pŭt-tei* > b. **pŭt-tei/ti* > **pŭsti* > la. *pūst* (tag. *pūšu*), bet 17. gs. arī *(es) pušu* (lš. *pučiù*). Lietuviešu valodā diferencēti *pū̃sti* (tag. *pučiù*) 'pūst' un *pùsti* (tag. *puntù*) 'pampt, tūkt', bet latviešu valodā sekundārā noz. 'pampt, tūkt' tikai dažos atv-os (piem., *piepūsties, pūslis*). Ka senāk bijis arī paralēlais verbs **pust,* rāda ne vien 17. gs. *(es) pušu,* bet arī vairāki atv-i, piem., *putēt, puteklis.*

Verba *pūst* kauz. ir *pūtināt* [ù, û²], kas sākotnējo nozīmi ('likt vai ļaut pūst') pilnīgi zaudējis, un tai vietā izveidojies 'likt vai ļaut atpūsties' («ļaut atvilkt elpu»). Izzudis liter. valodā arī iter. *pūstīt;* sal. lš. *pustýti* 'putināt; atkārtoti pūst, uzpūst, izpūst (u. c.)'. No senākā **pust* iter. *putēt,* kauz. *putināt.*

Sk. arī: *putēt, atpūta.*

B II 303, Buck 683, E III₂ 346, EF 2 678, HF II 1055, L III 55, Lanszweert 12, M 1 41, Mach 498 un 502, M-E III 450, MM II 318, Pok 847 (848), T 233, W-H II 392, Ив 12 167, Пр II 157 un 161, To 7 13, Ф III 414 un 421, Ц 384

pūsts 'tukšs, tuksnesīgs lauks' — sk. *posts.*

puszviļus — sk. *zvelt.*

puškis, apv. *pusks, pušks;* lš. *pùšė, pùškas* 'bakurēta, pūte', kr. *пýхнуть* 'pampt, tūkt', *пыхать* 'dvest', bulg. *пъ́хам* 'smagi elpoju, dvešu', č. *pýchati* 'būt augstprātīgam, uzpūtīgam, lepoties', norv. *føysa (< *fausian)* 'uztūkt, uzrūgt', si. *púṣyati* 'zied, zeļ, plaukst; baro, spēcina', *puṣṭí-* 'zelšana, plaukšana, izdošanās, augšana, pilnība', *púṣpam* 'puķe, zieds', gr. *phȳsa (< *phūtia)* 'dvaša; pūslis, plēšas, burbulis', lat. *pussula, pustula* 'pūtīte, tulzniņa'. Pamatā ide. **pŭ- (*phu-)* 'uzpūst; uzpūsts, uztūcis' (no kā arī *pūst,* sk.) ar *-s- (-sk-)* šaknes paplašinājumā. Nozīmes attīstība: 'uzpūsts, uztūcis veidojums' → 'kupla ziedu kopa, ķekars' → 'kuplas bārkstis'.

Senajām ide. tautām **pūš-* un fon. varianti saistījās ar ziedu bagātību un auglību, un no šās formas atvasināja arī zemes (auglības) dievu nosaukumus: si. *Pūsán,* gr. *Pán (< *pāúsōn),* pr. *Puš(k)aits,* ko vairāki autori iesaistījuši arī latviešu psei-

domitoloģijā. Puškaiša miteklis saistīts ar ziediem bagāto plūškoku. (Sk. *plušķis.*)

Par auglības simbolu senie latvieši kāzās lietojuši mūzikas instrumentu *puškaiti* — takts sišanai apdziedāšanās dziesmās. Pie puškaiša kāta tika piestiprinātas spalvas, lentes un sīku pušķojumu virknes, arī zvārguļi un zvaniņi; tas bija ziediem bagātā koka attēlojums.

No vārda *pušķis* paralēlformas *pušks* atv. *puškainis* 'vainags' (Manc 4 460). Verbs *pušķot* [uô], apv. *puškot* [uô].

EF 2 680, Euler 1 184, HF II 1055, Mach 502, M-E III 428, MM II 318, Pok 848, Schmalstieg 2 228—232, W-H II 392, Zev 2 397, To 14 3—36, Ф III 421

pušu; lš. *pusiáu* 'pušu, vidū, līdz pusei'. Atv. no *puse* (sk.), sens divsk. lokatīvs. Forma *pušām* (apv.) pēc *šķērsām* u. tml. parauga.

E 1 604, EF 2 676, M-E III 437 un 439, Schmalstieg 2 228

pūt [pũt]; lš. *pūti* 't. p.', go. *fūls,* sav. *fūl,* v. *faul* 'puvis, sasmacis; slinks', a. *foul* 'netīrs, smirdīgs; pūžņains, strutojošs; negodīgs', ssk. *feyja* 'pūdināt', si. *pū́yati* 'pūst, smird', gr. *pȳ́thein* 'pūdēt', *pȳ́thesthai* 'pūt', lat. *pūtēre* 'pūt, smirdēt pēc puvuma', *pūtidus, puter* 'puvis'. Pamatā ide. **pŭ-* : **peuə-* 'pūt, smirdēt', no kā **pū-tei* > b. **pūtei/ti* > la. *pūt.* Ķauz. *pūdēt* [pũdêt], *pūdināt* [pũdinât]. Tag. forma *(es) pūdēju* laikam no senākas *(es) *pūdu* < ide. **pūd(h)ō* 'pūstu' (Endzelīns).

No pag. celma *puv-* atv-i *puve, puvekļi, puveši, puvums,* apv. *puvēns* [ẽ] 'puvums, puveklis'. No šā celma arī atv. *papuve.*

Sk. arī: *prauls, pūžņi.*

E 1 808, EF 2 680, Fei 172, HF II 621, Kl 187, L III 55, Lanszweert 115, M-E III 452, MM II 322, Oxf 373, Pok 848, T 234, W-H II 391

putas, vsk. *puta,* apv. *putes;* lš. *putà* 't. p.' Atv. no verba *pūst* (sk.) senākas paralēlformas **pust* (lš. *pùsti* 'tūkt'). Pamatā ide. **pŭ-* 'pūst; uzpūsts, uztūcis'. Atv. **pu-tā-* > la. *puta.* Sākotnējā noz. 'uzpūstais'. Atv. verbs *putot* [uô], apv. *putāt.*

EF 2 677, M-E III 439

puteklis. Atv. no verba *putēt* (sk.). Apv. *putekslis, puteksnis* 'puteklis', bet liter. *puteksnis* ieguvis botānikas termina nozīmi. No tā atv. *putekšnīca, apputeksnēt, apputekšņot* [uô] (ZTV 54).

Buck 18, E 1 351, EF 2 677 (678), Lanszweert 34, M-E III 440

pūtelis '(auzu u. c.) biezenis'— sk. *putra.*

putēt [putêt]; lš. *putėti* 'nīkt'. Atv. no verba *pūst* (sk.) izzudušās paralēlformas **pust;* laikam verba *pūst* neaktīvā forma (Zubatijs, Endzelīns). Nozīmei attīstoties, izveidojušies hom. 'celties putekļiem (vai citam kam sīkam)' un 'nīkt'. Ķauz. *putināt.*

No *putēt* atv. *putenis,* no tā verbs *puteņot* [uô], apv. *putenēt.*

Sk. arī: *putināt.*

EF 2 677, M-E III 440

putināt [putinât]; lš. *pustýti* 'putināt; atkārtoti pūst, uzpūst, izpūst u. c.' Verba *putēt* un tā pamatverba **pust* (sk. *pūst, putēt*) kauzatīvs: «vējš putina sniegu», «putināt mantu», kā arī iteratīvs: «šodien sniegs stipri putina».

EF 2 677, M-E III 441

putns; lš. *putýtis* 'cālēns', *paũkštis* 'putns', kr. *птúца* (ssl. *pъtica*) 't. p.', si. *pótaḥ, potakaḥ* 'dzīvnieku mazulis', *putráḥ* 'dēls, bērns', gr. *pōlos* 'kumeļš', lat. *puer* 'bērns, zēns'. Pēc tradicionālā uzskata (Zolmsens, Špehts, Trautmanis, Endzelīns, Frenkels, Pokornijs) pamatā ide. **pōu-* : **pŭ-* 'mazs, mazulis', no kā b-sl. **putā-* 'putns' (Trautmanis: sākotnēji 'putna mazulis'), morf. var. **put-n-a-*, no kā b. **putnas* > la. *putns*.

Pēc cita uzskata (Trubačovs) vārda saknes nozīme ir 'radīt (par vīrieti)', un šās saknes tiešais reflekss ir la. *pauts* 'vīrišķā īpatņa sēklinieks'; skaņumijā *paut- : put-*, no kā *putns*. Šo domu balsta narev. *paud (< *paut)* 'putns'.

Neviena no minētajām hipotēzēm neatrisina vārda cilmes jautājumu pilnīgi. Katrā ziņā pastāv etimoloģisks sakars starp vārdiem *putns* un *pauts*, ko skaidri parāda narev. *paud*, bet minētie autori nerisina un nemotivē vārdu formālās attiecības. Vārdā *putns* un tam atbilstošajos radu valodu vārdos laikam saplūduši hom. sakņu refleksi: no **pŭ-* 'mazs, mazulis' un **pŭ-* 'pūst; uzpūsts, uztūcis', no kā *pauts* 'ola' (putns — tas, kas izšķiļas no olas; sk. *pauts*). Taču iespējama vēl citas saknes ietekme — ide. **pet-* 'mesties, gāzties, lidot, krist', no kā senīru *ēn (< *petno-)* 'putns', sav. *fedara (< *pet-er-)*, v. *Feder* 'spalva', he. *pattar* 'spārns', si. *pátati* 'lido, metas, krīt', *pataṅgáḥ* 'lidojošs; putns', *pátram* 'spārns, spalva', gr. *pétomai* 'lidoju', *pterón* 'spalva, spārns', lat. *penna (< *petnā)* 'spalva'. No ide. **pét-r- / *pet-n-és* 'spārns' skaņumijā **ptér- / *pten-és*, kur baltu un slāvu valodās saknes zilbē varēja būt iesprausts *-u-* (arī kontaminācijā ar **put-* no ide. **pu-*). No **puten-* > **put*[e]*n-* > *putn-* (sal. *-en* apv. dem. *puteniņš* un ssl. *pъtenьcь*, kr. *птенéц* 'putnēns'). (K)

Buck 183, EH 2 554, EF II 612 un 634, Kl 188, L III 56, KK 29 195, Lanszweert 8, M-E III 441, MM II 199, 203, 304 un 345, Pok 842 (843), T 233, W-H II 282 un 382, Zinkevičius 1 16, 2 77, Бенвенист 1 52, Тр 3 51, 12 10, Ф III 398

putra; lš. *putrà* 't. p.' Atv. no verba *pūst* (sk.) izzudušās paralēlformas **pust*; sal. lš. *pùsti* (tag. *puntù*, pag. *putaũ*) 'tūkt'. Par nozīmi sal. tās pašas cilmes vārdu *putas*, kā arī verba *pūst* atv-u *uzpūst (uzpūsties)* un apv. *pūtelis* [pũtelis] *(pūtele, pūtēlis)* 'vārītu, izžāvētu un tad samaltu auzu, miežu, rudzu, kviešu, zirņu u. c. biezenis'. (No baltu valodām šis vārds aizgūts krievu, baltkrievu, ukraiņu un Baltijas somu valodās.)

Atv. *putraims* [putraîms], apv. *putrāms*: «no **putrājumi* (bla-

kus iedomājamam *putrāt 'putraimus taisīt' no *putra,* līdzīgi kā *maitāt* no *maita)*» (Endzelīns; E I 337).

EF 2 681, M-E III 442, Pok 848, Sanders 117

pūznis [pũznis], piem., «skudru pūznis», «augoņa pūžņi». Atv. no saknes **pŭ-* 'pūt, smirdēt', no kā arī verbs *pūt* (sk.). Blakus retai apv. formai *pūsnis* («miega pūsnis», M-E III 450), dsk. *pūšņi* 'strutas', parastā forma ar *-z-*; tā arī attiecīgie vārdi lietuviešu valodā: *pū̃znis, pūznìs, pū́zra, pūzrà, pū̃zras, pūzdrà, pū́zdra, pū̃zdras* 'sapuvis koks, sapuvusi pagale, prauls'. Formas ar *-z-* vai nu pirms izzudušā *d* —**pūzdnis* (sal. lietuviešu formas ar *-d-*), vai arī ekspresijai.

Sākotnējā nozīme 'strutas': «viņam auguons pārtrūcis, pūžņi nāk ārā» (M-E III 453). 17. gs. K. Fīrekeram *pūznis* ir arī 'mēslu kaudze'; tātad abos gadījumos vārds apzīmē ko pūstošu, smirdīgu. Par noz. pārnesumu savienojumā «miega pūznis» ('gulšņa, sliņķis') sal. v. *faul* 'aizpuvis, sasmacis; slinks'.

No mēslu, puvešņu kaudzes, kur savairojušies tārpi un kukaiņi, vārdu *pūznis* varēja attiecināt arī uz skudru mītni, kaut tai nav vārda saknes semantikai raksturīgo iezīmju ('pūt , smirdēt'). Liekas, ka šajā gadījumā notikusi divu hom. sakņu atv-u kontaminācija: skudru mītnes apzīmējumu veido arī no saknes **pŭ-* 'pūst; uzpūsts, uztūcis' → 'kas apaļš' (sk. *pūst*). No šās saknes apv. *pūlis* («skudru pūlis» = pūznis; sal. M-E III 446) un arh. *pūnis* («skudru pūnis vai pūlis», Elg I 233); sk. *pūlis, pūne.* Šo apzīmējumu ietekmē arī *pūznis* runātāju apziņā varēja saistīties ar apaļo (skuju) kaudzi — skudru mītni. Sal. folklorā: «Kā skudrītes siliņā Lielu pūzni (var.: pūli) savilkušas» (LD 34218). (K)

E I 291, EF 2 682, M-E III 453

R

rācenis [rãcenis], apv. [à²], *rācins, rācinis, rācienis.* Varbūt kontaminēts no *rac-* (: *rakt)* un **rāp-* (Endzelīns); sal. lš. *rópė* 'rācenis; kartupelis'. Senākais la. **rāpa* vai **rāpe* laikam saglabājies vietvārdos *Rāpatas, Rāpas.* Apv. *rācenis* 'kartupelis'.

Augs ir sens kultūraugs, un arī nosaukums ir sens, tas saglabājies daudzās valodās: kr. *ре́па* (bsl. *rěpa*), ukr. *ріпа,* bulg. *ря́па,* č. *řipa,* p. *rzepa,* sav. *ruoba* (ģerm. **rōbį̄ō-*), v. *Rübe,* gr. *rhápys, rháphys,* lat. *rāpum, rāpa.* Ja latviešu vārds saistīts ar *rakt,* tad nosaukuma pamatā nav parastais rācenis (ko nerok, bet izrauj), bet gan kāds rušināms bumbuļaugs. Sal. 18. gs.: *zemes rāciņi* 'mazi savvaļas zemes bumbuļi, kas aug mežos' (St I 217).

EF 2 743, HF 645, Kl 610, M-E III 494, Niedermann 94, Sab 9 159, Sanders 30, T 237, W-H II 418, Zēv 2 296, Ф III 471

radīt [radît]; kr. *родúть* (ssl. *roditi*), *rodzić*, č. *roditi* 'dzemdēt, radīt; (par zemi) dot ražu'. Verba *rast* (sk.), *rasties* kauz. (**rad-ti* : **rad-ī-ti*). Vārda *radīt* semantikas pamatā ir *rast* senākā noz. 'augt' → 'būt, tapt'; tātad *radīt* sākotnēji 'panākt, ka aug; panākt, ka top, rodas; dzemdēt'. No šejienes *radība* 'dzīva būtne; visu dzīvo būtņu kopums', arh. 'dzemdības'; dsk. *radības* 'dzemdības' (apv. arī 'atradums'). Ar nozīmi 'dzemdības' arh. *radas*: «bērnu mātēm, kas radās gul» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 73).

Narev. *rada* 'darbs', *radid* [radīd] (< **radīt*) 'strādāt'; ar šo vārdu sal. s-h. *ráditi* 'strādāt'.

E I 96, KK 29 195, L III 56, M-E III 462, Pok 1167, Stang 2 76, T 234, Zinkevičius 1 17, 2 78, Ив 12 131, Ф III 492

rādīt [rãdît]; lš. *ródyti* 't. p.' Atv. no verba *rast* (sk.), tā kauz. blakus formai *radīt* (Stangs, Frenkels, Toporovs). Nozīmju sakars: 'atrast' → 'parādīt atrasto' → 'rādīt'.

Pēc senāka uzskata (Trautmanis, Endzelīns) vārds saistāms ar go. *rodjan* 'runāt'.

Atv. *parādība* 19. gs. jaunvārds (Pūrs II, 1892, 111, Dr 1 367). Līdz tam *parādīšanās* (V 3 425, Dr 1 367), *parādījums* (K. Barons — Austrums 1886 6).

Gramatikas termins 'norādāmais vietniekvārds' J. Neikenam *rādītājs*: «Tos vārdus, ar ko lietas zīmē, it kā rādot, sauc par rādītājiem (Hinweisende Fürwörter)» (Vācu valodas mācība, 2. d., 1859, 7). A. Stērstem ir *norādāmie pronomi* (Stērste 30), J. Endzelīnam un K. Mīlenbaham *norādāmie vietnieku vārdi* (E-M 1 112).

Buck 1046, EF 741, L III 56, M-E III 494, T 235, To 17 109

rads; kr. *род* (ssl. *rodъ*) 'ģints, dzimta, cilts; paaudze'. Tās pašas cilmes kā *rast* (sk.). Saknes nozīmes pamatā 'augt' → 'dzimt'. Subst. *rads* ieguvis kopuma noz. 'tie, kas dzimuši vienā dzimtā', no šejienes 17. gs. minētā *rads* noz. 'paaudze', arī 'dzimta (cilts)'. (Par nozīmju sakaru sal. *celt* : *cilts*.) Līdz ar to *rada-vīrs* 'radinieks' (Lj 208), arī 18. gs. (St I 215). Uz to, ka vārds *rads* kādreiz saistījies ar jēdzienu 'dzemdēt', norāda 18. gs. dsk. *radi* 'dzemdības' (Lg II 245).

Vārda nozīmes attīstība bijusi ļoti pakāpeniska. G. Mancelis 17. gs. pielīdzina vārdu *rads* vārdiem *tauta, cilta, slaka* (Manc II 406), J. Langijs ar to izsaka jēdzienus 'paaudze, dzimta' (Lj 208). Šādā nozīmē vārds sastopams arī 17. gs. tekstos, piem.: «viņa žēlastība no radu uz radu [= no paaudzes uz paaudzi] paliek» (Elg 2 127), «neviens ir tavā radā [= dzimtā], kam tāds vārds ir» (Gl 4 113), «Tā nikna und negodīga cilta meklē . Tie vīri . . stāvēs pretī šo netiklu radu . . » (Elg 2 34).

Blakus savienojumam *būt rada* («viņš man ir rada» arī

mūsdienu liter. valodā) lietots arī tās pašas nozīmes savienojums *būt rados* (ar lietvārdu daudzskaitlī). Laikam no šejienes dsk. *radi* ar nozīmi 'radinieki' un attiecīgi jaunā nozīmē vsk. *rads*. Blakus agrākajam apzīmējumam *rada-vīrs* 'radinieks' («mans rada-vīrs», Manc II 406) arī *rada-gabals* 'tālāks radinieks' (St I 215). Vārds *rads* jaunajā nozīmē sastopams jau 17. gs. (kā *rada-vīra* sin., Manc I 38), piem.: «rads bij tam, katram ['kuram'] Pēteris to ausi bij nocirtis» (Elg 2 67). Izveidojās arī siev. dzimtes forma *rada* 'radiniece': «Elizabet(e) tava rada» (Elg 2 122), «tai bij tā koniņa Dāvida radai .. būt» (Manc I 351). Šī forma sastopama arī tautasdziesmās, bet mūsdienu liter. valodā vairs nav lietojama.

Atv. *radinieks, radiniece* sastopami 18. gs. (St I 215). 19. gs. darināts atv. *radniecība*, kas šajā nozīmē aizstāja agrāk lietoto polisēmisko vārdu *radība* (Lj 214, St I 215, Wel 184).

Buck 132, E I 96, III_1 609, EF 2 700, L III 56, M-E III 462, T 234, To 17 109, Tp 3 152,— ВЯ 1957 2 87, Ф III 490

radze, parasti dsk. *radzes*, apv. *radži* 'dolomīta iezis'. Tās pašas cilmes kā *rags* (sk.); **ragē-* > *radze*. Formas ziņā sal. lš. *rãgė* 'stagars', bet nozīmes ziņā lš. *raguvà* 'grava' ('aiza ar atsegtiem asiem iežu izvirzījumiem'), arī 'bedre ar stāvām malām'.

Tās pašas cilmes ir *rādze* [rãdze, à[2]], apv. *rēdze*, arī *radze* 'izvirzījums pakava virsmā'.

Jēg 6 154, M-E III 495 un 518

rādze (pakavam) — sk. *radze*.

radzene 'acs šķiedrainā apvalka priekšējā daļa'. 19. gs. 70. gadu jaunvārds (K. Lībietis — SDP IV, 1873 44), iespējams, A. Kronvalda ierosināts. Atv. no vārda *rags* (sk.) pēc v. *Hornhaut* (v. *Horn* 'rags') un lat. *cornea* 'radzene' (burtiski: 'raga-' no *cornū, cornus* 'rags') parauga.

M-E III 463

ragana. Atv. no vārda *redzēt* (sk.) < **regēti* saknes (skaņumijā **reg-* : **rag-*). Tātad *ragana* sākotnēji 'redzētāja' → 'pareģe'. Sal. apv. *paragana, paragane, paragone* [uo], *paregone* [ę-uo] 'pareģe' (M-E III 86), kam blakus *paragons* [uo] (E-H II 166), *paregons* [ę-uo] 'pareģis' (M-E III 89). No šejienes *ragana* 'sieviete ar pārdabisku spēku, burve'.

Kristīgās ticības sludinātāji pareģi kā burvi identificēja ar ļauno garu, velna sabiedroto (vellatu), no kā *ragana* ieguvusi attiecīgu negatīvu nozīmi. Par nozīmju sakaru sal. arī kr. *вéдьма* 'ragana': *вúдеть* 'redzēt'. Līdz ar to raganas ļaužu iztēlē ieguvušas arī velna atribūtus — ragus, un tautas etimoloģijā hom-us *ragana* 'pareģe' un *ragana* 'ragaina aita' varēja uzskatīt par vienas cilmes vārdiem. (Tā arī J. Otkupščikovs; sal. s-h. *róga* 'ragaina aita': *babaróga* 'ragana'.) 1576. g. tiesas protokolā *ragge* 'ragana'.

Vietv. *Ragana* laikam nav saistīts ar *raganu* 'pareģi, burvi', bet apzīmē augstāku, apkārtnē patālu redzamu vietu (sk. *rags*). No nozīmes 'tas, kas tālu redzams' *ragana* apv. 'jāņuguns'; piem.: «malu malās iedegās raganas» (A. Speke. Atmiņu brīži, 1967 43) (K)

A. Augstkalns — Tautas v 171, B II 257, Bl 6 233, Buck 1498, EF 2 684, Jēg 6 144, M-E III 464, Pok 854, Откупщиков 5 274

ragavas, apv. *ragus, raguvas, reguvas* [ę] u. c.; lš. *rãgės,* dem. *rãgutės,* arī *rõgės* (< b. **rāgēs*) 't. p.'· Atv. no *rags* — pēc slieču uzliektajiem galiem. Senāka forma ir *ragus,* kam bijušas divējādas dsk. ģen. galotnes — *ragu* (< **ragu̯ū*) un *ragavu;* no pēdējās konstruēta forma *ragavas* (Endzelīns).

B II 267 un 433, E I 114, EF 2 685, Jēg 6 154, M-E III 465, Этн ист 128

rags; lš. *rãgas,* pr. *ragis,* kr., bkr. *рог* (ssl. *rogъ*), ukr. *ріг,* bulg. *рог,* č. *róh,* p. *róg*. Pamatā ide. **reĝ-* 'taisns, nolikt taisni, vadīt; izstiept, uzsliet; virziens, līnija' paralēlforma **reg(h)-* : **rog(h)-* > b. **rag-,* no kā la. *rags* 'kas izsliets, ass, taisns' (sal. «klints rags») → 'dzīvnieka rags'.

Vietvārdos atv-i no subst. *rags* vai salikteņi ar to smailas pussalas, zemes izvirzījuma raksturošanai (piem., *Ragaciems, Mērsrags* jūrmalā, *Radžeļi* Berkavas ciemā purva pussalā), gan arī augstas, tālu redzamas vietas apzīmēšanai (laikam *Ragana* Krimuldas ciemā, *Ragukalni* Nautrēnos).

Vārds *rags* un radu formas tikai baltu un slāvu valodās, bet vairākās citās valodās apzīmējums no ide. **ker-* 'augšdaļa (galva, rags, virsotne u. tml.)': ave. *srū-, srvā-,* gr. *kéras,* lat. *cornū, cornus,* v. *Horn* 'rags'. No ide. **korn-* > b. **šarn-* > la. **sarn-* laikam Kurzemes vietv. *Sārnate* (teritorija, ko apņem purvi; Sārnates ezers, upīte, purvs un pāzs 'iezis'), sal. lš. *Šar̃nelė* — ciems, ezers (Plungės rajonā Lietuvas rietumos). Tātad kuršu valodā varēja būt **sarns* (< **šarnas*) 'rags'. Vārdam varēja būt arī cita, nianseta, nozīme 'ilknis', no kā varbūt lš. *šárnas, šérnas* 'meža kuilis'.

Sk. arī: *radze, radzene, ragavas, redzēt.* (K)

B II 267 un 303, Balt XVII 87, Buck 208, E IV_2 293, EF 1 106, 2 684, Jēg 6 150, A. Klimas — Donum B 265, L III 57, Mach 515, M-E III 465, Pok 854, Urb 8 14, Гам-Ив 3 880, Пр II 207, To 11 29, Ф III 489

raibs [ràibs]; lš. *raĩbas, ráibas* 't. p.' (parasti par putniem), pr. *roaban* (< **roiban*) 'svītrains', ukr. *рібий* 'raibs'. Pamatā ide. **u̯er-* 'griezt, liekt', no kā arī la. *vērpt* (sk.). Atv. **u̯rei-* : **u̯roi-* > b. **rei-, *rai-,* no kā atv-i ar dažādiem piedēkļiem: la. *raibs* (: *reibt,* sk.), apv. *rains* [aĩ] 'raibi svītrots': «rains kaķis» (M-E III 470). No tā laikam apv. *rainis* 'meža vērsis' (← 'raibais') un govs nos. *raine* ('raibaļa', E-H II 351). Sal. lš. *raĩbas*

(râibas), *raīmas (râimas)*, *raīnas (râinas)* 'raibs'. No tās pašas saknes sav. *riban (< *wriban)*, v. *reiben* 'berzt' (Frenkels). Nozīmes attīstība laikam bijusi šāda: 'griězt' → 'maisīt, jaukt' → 'reibt' → adj. 'raibs' (sal. «raibas acis»— apreibušas). Sal. arī apv. *reibs* 'apreibis' un folkl. *reibs* 'raibs' (M-E III 505, E-H II 363); sk. *reibt*.

Atv. verbi (kauz.) *raibīt* [ài], *raibot* [uô], liter. *raibināt*.

Pēc cita uzskata (Toporovs, Gorjačova) vārda *raibs* pamatā ide. **rei-* 'skrāpēt, raut, griêzt'.

M. T. Ademollo Gagliano — IF 88 254, E IV_2 296, EF 2 686, Kl 591, L III 57, M-E III 468, Pok 859 un 1152, Schmalstieg 2 279, Ф. Безлай — Balt pielikums II 16, Т. В. Горячева — Эт 1976 58, Л. Г. Невская — Эт 1984 150, To 1 11

raidīt [raĩdît], apv. [ài², aĩ²]. Vārdā saplūduši divu ide. sakņu refleksi: no **rei-* 'kliegt, baurot, riet' (no kā arī *riet*, sk.) un no saknes **er-* 'sakustēties, satraukties; pacelt' (no kā arī *raut*, sk.) atv-a **erei- : *rei-*. No abām saknēm ar *d* paplašinājumu baltu valodās ir vienādi refleksi: **reid-* > ab. **ried- : *raid- : *rĭd-*. Līdz ar to latviešu valodā izveidojušies divi hom. verbi *raidīt:* 1) verba *riet* kauz. 'dzīt' (← 'dzīt ar riešanu, ar lamāšanu'): «ar ļauniem lāstiem tevi pruojām raidīja» (M-E III 469); blakus cits kauz. *rīdīt* ar semantisku atšķirību; 2) verba *riest* 'plūst, tecēt' kauz. ar nozīmi 'likt plūst, likt tecēt': «Mazs avots kalnā ceļas .. Un jautri straujus viļņus Uz kreslu leju raid'» (K. Barons 1858— Latviešu dzejas antoloģija, 1970 I 171). Par formu sal. *šķiest : šķaidīt*. No noz. 'likt plūst, likt tecēt' → 'sūtīt': «Pasakāt, sveši ļaudis, Kur likāt mūs' māsiņu? Vai klētī iesledzāt, Vai druvā raidījāt?» (LD 13646, 19). No šās nozīmes arī vārda mūsdienu lietojums savienojumos «raidīt telegrammu, starus, signālus», «raidīt radio programmu».

No *noraidīt* 'nosūtīt, aizsūtīt' («viņu nuoraidījuši pie citas tiesas», M-E II 836) → 'nepieņemt' → 'atsacīt, dot negatīvu atbildi' (piem., «noraidīt lūgumu»).

Tuvo nozīmju dēļ abu homonīmu lietojums tā saplūdis, ka dažkārt grūti atšķiramas nozīmes 'dzīt' un 'sūtīt' (piem., «raidīja prom svešinieku»; bet: «raidīja .. ar suņiem» pretstatā «raidīja ar vēstuli .. uz citām mājām»).

Dažādi ir valodnieku uzskati par otrā homonīma (no saknes **er- : *erei- : *rei-*) izveidošanos. Vārdu *raidīt* saista gan ar saknes atv-u **reidh-* 'braukt, būt kustībā', no kā v. *reiten* 'jāt', a. *road* 'ceļš' (Pokornijs), gan ar atv-u **reiə- : *rī-* 'tecēt', no kā bsl. *rějati* 'tecēt; grūst', si. *rīyate* 'sāk plūst; tek' (Trautmanis, Endzelīns). (K)

EF 2 687, M-E III 469, MM III 59, Pok 330, 859 un 861, T 243

rainis 'meža vērsis'— sk. *raibs*.

raisīt [ràisît], apv. [aĩ, aĩ²]; lš. *raišýti* 'siet, saistīt', pr. *perrēist* 'pārsiet, aizsiet', *senrists* 'sasiets', kr. *решúть* (ssl. *rěšiti*)

'atrisināt, lemt', ukr. *piшúти,* bulg. (tag. vsk. 1. pers.) *peшá,* č. *řešiti* 't. p.', p. apv. *rzeszyć* 'siet', a-s. *wrīon* (< **u̯rīhan*) 'ietīties, apsegties', si. *vréśi (réśī)* 'ūdens virpulis', lat. *rīca* 'lakats'. Pamatā ide. **u̯reik̂-* 'griězt; aptīt, siet' no saknes **u̯er-* 'griezt, liekt' (no kā arī *vērpt,* sk.). Ide. **u̯reik̂-* : **u̯rīk̂-* > ab. **rieš-* : **raiš-* : **rīš:* > la. *ries-, rais-, ris-,* no kā verbs *rist* (tag. *risu,* apv. *ristu, rīstu*) 'irt, raisīties; (apv.) siet'. Šā verba kauz. (iter.) ir *raisīt;* sal. lš. *rìšti* (tag. *rišu*) 'siet', iter. *raišýti.* Arī latviešu valodā verbu sākotnējā nozīme ir bijusi 'siet', bet no atv-iem *atrist, atraisīt* 'atsiet' šādu nozīmi ieguvuši arī pamatverbi (Pedersens; tā arī Endzelīns, Frenkels).

Pēc cita uzskata (Preobraženskis) nozīmes pamatā ir 'atsiet, raisīt' un nozīmes maiņa dažās valodās ir no atv-iem, kas ar priedēkli (ar noz. 'kopā') izsaka pretējo darbību, piem., lš. *surìšti* 'sasiet' (sal. la. apv. *sarist* 'sasiet', M-E III 717).

Iespējams, ka ide. bāzei **u̯reik̂-* ir bijušas abas pretējās nozīmes ('siet kopā' un 'siet vaļā, raisīt'), kas noteiktā situācijā precizētas ar adverbu, vēlāk ar priedēkli. Sal. verba *griēzt* pamatnozīmi, kas ietver sevī kustību divos pretējos virzienos («griezt vaļā» un «griezt ciet»). Atsevišķās valodās pārsvaru ieguvusi viena vai otra nozīme.

Verba *rist* kauz. *risināt* blakus nozīmei 'tīt' ('attīt, uztīt'; «risināt kamolu», M-E III 531) ieguvis jaunu, garīgas darbības nozīmi.

Sk. arī: *rieksts, riekšava, rīkste.* (K)

B I 476, E IV_2 277 un 304, EF 2 690 un 738, Manc 530, Mag XX 3 161 un 173, M-E III 470 un 531, MM III 283, Pok 1158 (1159), W-H II 433, Мартынов 1 128, Пр II 238, Ф III 479

raits [raĩts, aî], apv. *raitns.* Tās pašas cilmes kā *ritēt* (sk.). Pamatā ide. **u̯reit-* > b. **reit-* no saknes **u̯er-* 'griězt, liekt'. No noz. 'tāds, kas griežas, liecas' → 'veikls, ātrs'. Ar nozīmes pārn. 'ātrs' → 'dusmīgs' ssk. *reiđr-* 'dusmīgs', a-s. *wrād,* vlv. *wrēt* 'dusmīgs, naidīgs, straujš'. Par nozīmju 'griezt' un 'ātrs' sakaru sal. sav. *rad* 'ritenis': *rado* 'ātrs'.

EF 2 687 un 730, M-E III 471, Pok 1159

raizes [raîzes], vsk. *raize,* apv. [aĩ, ài[2]], *raiza* [aî]; lš. *ráižyti, raižýti* 'griêzt, graizīt, durt', p. *rznąć* 'griêzt'. Pamatā ide. **rei-* 'skrāpēt, raut, griêzt' (no kā arī *rieva,* sk.) paplašinājums **reiĝ-* > b. **reiž-* > ab. **riež-* : **raiž-* : **rīž-* > la. *riez- : raiz- : riz-,* no kā apv. verbs *riezt* [riēzt]: «riezt maizi» (E-H II 380), refl. *riezties* ar pārn. noz. 'nīsties; turēt uz kādu nelabu prātu'. Atv. apv. *ieriezt* 'iegriezt' («gredzens, diegs pirkstā ieriezies», M-E II 59); *izriezt* 'izgriezt' («izriezt kuokam zaru», M-E I 793).

Skaņumijā subst. *raize,* kam sākumā laikam noz. 'griezums', no kā 'durstoša sāpe' (U I 219) → 'rūpe'. Par nozīmi sal. p. *rznięcie* 'griezums; griezīga sāpe'.

No tās pašas saknes ar *k* paplašinājumā apv. *riekt* 'griêzt' (sk. *rieciens*).

Pēc cita uzskata (Pokornijs, Frenkels) vārds saistāms ar lš. *rėžti* 'griêzt', kr. *рéзать* 't. p.' no ide. **u̯rēĝ-* 'lauzt' (ar *ē* > *ei*).

Buck 1120, EF 2 693, Karaliūnas 11 61, M-E III 472, Pok 857 un 1181 (1182)

rājums 'plēsums'— sk. *rāt*.

rakstīt [rakstît]; lš. *rašýti* 't. p.' Atv. no verba *rakt* (sk.), tā iter. paralēli formām *rakāt, rakņāt*. Par atv-u piedēkļiem sal. (ar citu saknes vokālismu) *lēkt : lēkāt : lakstīt*. Verbam *rakt* izzudusi senā noz. 'bakstīt, urbināt, kasīt, durt' (kas vēl piemīt lš. *ràkti*), un tieši no šās nozīmes ir iter. *rakstīt* semantika: sākotnēji 'atkārtoti, daudzkārtēji bakstīt, kasīt' → '(ie)bakstīt, (ie)kasīt (nosacītas zīmes)' → '(ie)šūt (audumā), ieveidot (adījumā) nosacītas zīmes, ornamentu' → 'veidot (uz papīra) burtus, tekstu'. Uz verbu *rakt* un *rakstīt* sakaru norāda arī apv. *rakstulis* 'cūkas šņukuris' (M-E III 475). Sal. ticējumu: «kas cūkas šņukuru ēd, tas mācēs labi rakstīt» (J. Kauliņš no Sausnējas — DL Piel 1891 1 70).

Par nozīmju 'iekasīt' un 'rakstīt' sakaru sal. lat. *scrībere* 'rakstīt' un tās pašas cilmes la. *skrīpot*, vidusīru *scrīpaim* 'iekasu, ieskrāpēju'; he. *ḫatta-* 'durt, iekasīt, sist': *ḫatrai-* 'rakstīt, ziņot'; a. *write* 'rakstīt': sa. *wrītan* 'iekasīt, ievilkt, zīmēt; rakstīt'.

No jēguma 'bakstot, kasot izveidot zīmes' izveidojās arī *rakstīt* noz. 'atstāt pēdas, pēdu rindas': «Bērīts, manis kumeliņis, tek pa ceļu rakstīdams; Tautu meita rakstu ņēma Mana bēra pēdiņā (var.: No kumeļa pēdiņām)» (LD 29641). Arī: «Dziedādama vien staigāju, Kā irbīte rakstīdama» (LD 54; «Kā cielava rakstīdama», 73).

No rakstījuma kā vienveidīgu zīmju virknes izveidojās *rakstīt* 'darīt ko ritmā', piem., kuļot ar spriguļiem.

No verba *rakstīt* atv. *raksts* (: lš. *rãštas*); J. Endzelīns: *rakstīt* ir atv. no *raksts*. *Raksts* senāk ne tikai rakstījums kopumā, bet arī atsevišķa zīme, vēlāk burts, tāpēc iepriekšējo gadsimtu grāmatās dažkārt minēts, ka teksts iespiests sīkiem vai rupjākiem rakstiem. Sal. folklorā: «Sīki raksti grāmatā, Vēl jo sīki pūriņā» (LD 7722).

Atv. *rakstnieks* ir 19. gs. 50. gadu jaunvārds pēc J. Alunāna mudinājuma plašāk lietot izskaņu *-nieks;* no tā savukārt atv. *rakstniecība*. (A. Dīriķis rakstīja par «labākiem rakstniekiem» grāmatā «Latviešu rakstniecība», 1860.)

Gribēdams diferencēti apzīmēt vārdā *raksts* ietvertās nozīmes, A. Kronvalds lietoja atv-u *rakstiens* 'uzrakstītais teksts — vēstule, sacerējums' (Kr II 373 un 382). Viņš ieteica arī atv-u *rakstīklis* («rakstāms rīks», Kr I 467) un *raksturs* (sk.)

Lš. *rašýti* (bez *-k-*) laikam kontaminācijā ar *piešti : paišýti* 'zīmēt, vilkt ar ogli līnijas', un forma *rãštas* (ne **rãktas*) darī-

nāta, lai novērstu homonīmiju ar *rãktas* 'atslēga' (Frenkels). J. Edzelīns apsver arī iespēju, ka la. *raksts* varētu būt no **rasts,* kas pārveidots verba *rakt* ietekmē. S. Karaļūns uzskata, ka *raksts* un lš. *rãštas, rašýti* ir dažādas cilmes vārdi. Pēc viņa uzskata *rãštas* saistāms ar *rėžti* 'griêzt'.

Sk. arī: *raksturs.*

Buck 1284 un 1298, Bl 6 227, EF 2 701, KK 1 53—55, 2 12—14, J. Lautenbahs — Rota 1886 3 29, Mag XX_3 161, M-E III 473—475, Ti I 226

raksturs. A. Kronvalda jaunvārds (1869), atv. no vārda *raksts* (sk. *rakstīt*): «Tā, kā tautas meitas cimdiem par zīmējumiem ieloka dažādus rakstus, tā katrai lietai īpaši iezīmējumi, pēc kuriem tā jo viegli izšķirama no citām lietām. Cilvēkiem, dzīvniekiem, augiem tāpat kā nedzīvām lietām savi iezīmējumi, pēc kā katru var pazīt. Šādus iezīmējumus nosauksim par *raksturu (Charakter).* Drošam cilvēkam savāds raksturs nekā bailīgam; sīkstulim arī savs raksturs, pie kā drīz pazīstams» (Kr I 646).

Vārda formas izvēli varēja ietekmēt v. *Charakter* 'raksturs' < gr. *charaktḗr* (sākotnēji 'iegravētais, iegrieztais, iekaltais').

M-E III 475

rakt; lš. *ràkti* 'bakstīt, urbināt, kasīt, durt'. Pamatā ide. **er(e)k-* : **rek-* 'atplēst, šķelt, dīrāt' laikam no saknes **er-* 'vaļīgs, irdens, rets; izjukt, irt' (no kā la. *irt*[b], sk.). Skaņumijā b. **rak-,* no kā la. *rakt.* Tās pašas cilmes ir si. *r̥kṇáḥ* 'noberzts, nodrāzts' (Persons, Pokornijs; apšauba Mairhofers) un he. *ark-* 'sadalīt, sadrupināt'. Tag. *(es) roku* [rùoku] < **ranku* < **rankuo.* Iter. *rakāt, rakņāt.*

Sk. arī: *raksts.*

B II 195, Buck 497, EF 2 694, Lanszweert 28, M-E III 475, MM I 118, Pok 335, Ti I 58

rāmis [rãmis]. Aizguvums; no vlv. *rame* 't. p.' (v. *Rahmen*). Vārda sākotnējā noz. 'balsts, statīvs'. Pamatā ide. **rem-* 'būt mierā, balstīties', no kā arī la. *rāms.* Vārds aizgūts samērā vēlu, tas minēts tikai 19. gs. vārdnīcās (V 1 527, 2 177, U I 218). Aizguvuma ieviešanos balstījis tās pašas cilmes kr. *рáма* (dem. *рáмка*) 'rāmis'.

Kl 579, M-E III 496, Pok 864, Zēv 2 98

rāms [rãms]; lš. *ramùs, romùs, rómus* 'mierīgs, kluss', pr. *rāms* 'pieklājīgs, rātns', si. *rāma-* 'iepriecinošs, mīļš', oset. *læwwyn* < **raem-wyn* 'stāvēt, palikt, izturēt, gaidīt'. Tās pašas cilmes kā *rimt* (sk.). Pamatā ide. **rem-* 'būt mierā; balstīties, balstīt'; b. **rem-* : **ram-,* no kā la. apv. *ramīt, ramēt* 'apbedīt' (lš. *ramìnti* 'mierināt, padarīt mierīgu'), *ramaņa(s), ramava* 'mierinājums' (: pr. svētvieta *Rōmove, Rōmavo*). Ar garu saknes patskani adj. *rāms.* Atv. *rāmīt* 'kastrēt', apv. *rāmaliņa* 'mierinājums' (: ave. *rāman-* 'miers', oset. *ræmon* 'atturīgs, mierīgs').

B I 167, II 101, III 808, E IV$_2$ 293, EF 2 695, M-E III 496, Pok 864, Абаев II 37, 371 un 374, Tp 14 123

rāpot [rāpuôt], apv. *rāpāt;* lš. *rėplióti* 'rāpot, vilkties', *ropóti* 'kustēties, rāpot (par kukaiņiem, rāpuļiem)', pr. *rīpaiti* (dsk. imperat.) 'sekojiet!', *rīpinton (*rīpintinion)* 'sekojošu', lat. *rēpere* 'rāpot, līst'. Pamatā ide. **u̯er-p- : *u̯r-ep-* 'griezt; tīt, vīt, locīt(ies)', no kā arī *vērpt* (sk.). Ide. **u̯rep-* > b. **rep-* (*u-* zudis grūti izrunājamās skaņkopas dēļ; sal. lat. *repēns* 'piepēži' no tās pašas ide. bāzes **u̯rep-*). Skaņumijā b. **rep- : *rap-*, no kā lš. *repetóti* 'rāpot, rāpties', la. apv. *rapačāt* 'rāpot uz visām četrām'. Ar *a : ā* verbs *rāpt* [rāpt, à^2, â^2]. Saknes *ā* ir sekundāri izveidojies blakus senākam *ē* (ide. **rēp- :* lš. *rẽplinti, rėplinėti* u. c. 'rāpot, vilkties'). Atv. (iter.) *rāpot* [uô]. Adv. *rāpu, rāpus,* subst. *rāpulis.* Iter. *rāpuļot* [uô] var būt atv. kā no verba *rāpt,* tā no subst. *rāpulis.*

E IV$_2$ 296, EF 2 720, Mažiulis 6 170, M-E III 497, Pok 865, W-H II 430, A. E. Аникин — Эт 1981 133 (K)

rasa; lš. *rasà,* kr., bkr., ukr., bulg. *pocá* (ssl. *rosa*), asor., č., p. *rosa* 't. p.', si. *rásaḥ* 'sula, šķidrums', *rasā́* 'šķidrums, straume', lat. *rōs* 'rasa'. Sens saknes nomens, kura pamatā ide. **eres- : *rēs- / *rōs-* 'tecēt', no kā si. *arṣati* 'tek', he. *arš-* 'tecēt'. Ide. **rosā-* > b. **rasā-* > la. *rasa.* Atv. *rasot* [uô].

EF 2 699, M-E III 478, Hamp — IF 86 191, MM III 48, Pok 336, T 237, W-H II 442, Пр II 215, Ф III 503

rasēt [rasêt]. J. Endzelīna jaunvārds (1922, ZTV 86), kā darināšanai izmantota lš. *rašýti* 'rakstīt' sakne (sk. *rakstīt*). Vārda forma izveidota pēc fr. *tracer* [trasē] 'rasēt' parauga.

E III$_2$ 103

rasi 'varbūt'— sk. *rast.*

rasma, *rasme;* lš. *rasmẽ* 'strauja augšana, bagāts ienākums; raža'. Atv. no verba *rast* (sk.) kā *jaust : jausma.* Izloksnēs, bet sevišķi vecākajos rakstos vārdam noz. 'zelšana, plaukšana, auglība; raža; izcilība'. Atv. *rasmīgs.*

A. Kronvalds ieteica vārdu *rasma* nozimē 'produkts, ražojums': «dailes rasmas» (= v. *Kunstprodukte;* 1868, Kr I 638).

EF 2 700, M-E III 479

rast; lš. *ràsti* 'atrast, meklējot dabūt; pamanīt, uziet; noteikt, konstatēt; atgadīties, būt', refl. 'ātri, spēcīgi augt, ieņemties; dzimt; celties, rasties; tapt, kļūt; notikt; atnākt, ierasties; nokļūt'. Vārds ir divu ide. formu (**u̯er-d- : *u̯r-ed-* 'liekties, tiekties, šūpoties' un **u̯erdh- : *u̯r-edh-* 'augt, augsts') reflekss. Abu pamatā ir sakne **u̯er-* 'liekt, griezt'. Par 'griezt' un 'augt' sakaru sal. tdz.: «Lai aug mieži griezdamies!» (LD 653); līdzīgi par citām labībām, liniem, kāpostiem — lai izteiktu straujų augšanu un briešanu.

Tā kā baltu valodās abas formas devušas vienādu refleksu (**u̯red-, *u̯redh-* > **red-,* skaņumijā **rad-*), saplūdusi vai krustojusies arī semantika un izveidojusies plaša nozīmju sistēma,

kurā tikai dažas nozīmes vēl diezgan tieši parāda sākotnējo semantiku. No b. **rad-ti* > **rasti* > *rast*. Tagadnes formas darinātas ar *n* iespraudumu: **randuo* > *ruodu;* apv. *ronu* [ruonu], *romu* [uo].

No ide. **u̯red-* 'liekties, tiekties, šūpoties' arī go. *wratōn* 'iet, ceļot', isl. *rata* 'ceļot, klaiņot; tikties, atrast', vav. *razzeln* 'griezt'.

Verba *rast* noz. 'meklējot dabūt; pamanīt, uziet' izveidojusies no 'liekties' → 'liecoties dabūt, pacelt'. Forma *atrast* tad sākotnēji 'atliekties ar pacelto, iegūto, sameklēto'. (Par priedēkli sal. *atklāt* 'pamanīt, atrast'.) No šejienes *rast* 'gūt, dabūt': «rast līdzekļus», «rast mieru».

No ide. **u̯erdh-* : **u̯redh-* 'augt' arī kr. *растú* (ssl. *rasti*), p. *rość* 'augt', si. *várdhati, vr̥dháti* 'aug, palielinās, pavairojas', gr. *orthós* 'stāvs, taisns, pareizs'. (O. Trubačovs ar ide. formas variāciju **Herdh-* : *Hredh-* saista te lat. *arduus* 'stāvs, kraujš, augsts', *arbor* 'koks'.). Ja baltu un slāvu vārdu forma veidojusies līdzīgi grieķu vārdam, tad **ordh-tei* > **ard-ti* > metatēzē **rad-ti* > **rasti* > la. **rast*. Senāko noz. 'augt' parāda ne tikai lš. *ràsti* refl. forma, bet tā atspoguļojas arī la. *rast* atv-os *raža* (sk.), *rasma* (sk.) un 18. gs. lietotajā adj. *rastīgs* 'auglīgs, ražens, veiksmīgs' (Lg II 247, St I 218).

Ar noz. 'augt' saistās 'dzimt' un 'dzemdēt'. Šī noz. parādās atv-os *radīt* un *rads* (sk.). Paralēli izveidojusies noz. 'celties, izveidoties, tapt', kas redzama refl. verbā *rasties:* «kur ir, tur rodas», «kā radās šī doma?»

No noz. 'augt' arī noz. 'būt'. (Par šo nozīmju sakaru sal. ide. **bheu-* : **bhū-* 'augt', no kā la. *būt*.) Nozīme 'būt' piemīt atv-am *atrasties:* «māja atrodas (= ir) kalnā». Vēl 18. un 19. gs. šī nozīme piemita verbam *rasties:* «dziesmu grāmata . . vēl maz draudzēs ronas [ir]» (St A 1 128), «tie gandrīz visu mūžu ceļā ronas [atrodas]» (Dažādu rakstu krājums, 1839 5 91.) Nevēlamās homonīmijas novēršanai šī vārda nozīme izzudusi, un tagad tā piemīt tikai priedēkļa verbam *atrasties*.

Nozīmēm krustojoties un tālāk attīstoties, izveidojušās vēl citas semantiskas variācijas, kas piemīt dažiem atvasinātajiem vārdiem, jo sevišķi verbiem *ierast* (no tā *ieradināt, ieradums, ieraža,* sar. *ierašа), parast* (no tā *paradums, paraža,* sar. *paraša, parasts), pierast* (no tā *pieradums; pieradināt,* arī bez priedēkļa: *radināt*). Šo verbu nozīme daļēji izveidojusies no *rast* senākās noz. 'augt'.

Atv. *rasi* (lš. *rasì*) 'varbūt' ir verba *rast* nākotnes vsk. 2. pers. forma, kas adverbializēta.

Sk. arī: *radīt, rads, rasma, raža.*

Buck 765 un 1359, E III₁ 493, 1 750, EF 2 699 un 700, HF II 415, M-E III 478 un 479, MM III 157, Pok 1153 un 1167, Stang 2 76, T 234 un 236, W-H I 64, Ив 12 131, To 17 109, Tp 3 152,— ВЯ 1957 2 87, Ф III 445, Ц 392

rāt [rãt]; lš. *rojóti* 'nemierīgi, nekārtīgi, neīstā laikā dziedāt (par gaili)', pr. *attrātwei* 'atbildēt', kr. *páять* 'skanēt troksnim', *paŭ* 'atbalss, dūkoņa, troksnis', ssk. *rōmr* 'balss', si. *rāyati* 'rej'. Pamatā ide. **rei- : *rē(i)-* 'kliegt, baurot, riet', no kā arī la. *riet* (sk.). Skaņumijā b. **rēi̯- : *rāi̯-,* no kā la. *(es) rāju;* no **rā-ti* > *rāt.*

Atv. *rāte* (apv.) 'rāšana, naids': «Kad tautiņas rāti (var.: naidu) cēla, Staigā māsa dziedādama» (LD 189).

Latviešu valodā ir hom-i *rāt* 'bārt' un apv. *rāt* 'līst (līdumu)', no kā *rājums* 'krūmu izcirtums pļavā, plēsums', arī 'neliela meža pļava' (M-E III 498, E-H II 361). B. Jēgers šos vārdus uzskata par vienas cilmes atv-iem ar pamatnozīmi 'plēst' (noraida Frenkels); sal. ide. **rei-* 'skrāpēt, raut, griêzt' (no kā la. *rieva*). Pēc cita uzskata (Būga) pamatā ir ide. **(e)re* + *ā* > *rā-*.

Sk. arī: *rātns.*

B I 289, E III_1 116 un 486, IV_2 181, EF 2 732, Jēg 6 68, Mažiulis I 108, M-E III 498, MM III 55, Pok 859, Schmalstieg 2 251, T 242 un 314, To I 140, Ф III 436 un 452

rātns [rãtns], apv. *rātens* [rãtęns]. Atv. no verba *rāt* (sk.). Ar to pašu nozīmi arī apv. *rāts* (no pag. pas. divdabja).

M III 10, M-E III 499

rats; lš. *rãtas* 'ritenis, riņķis, loks', sav. *rad,* v. *Ṙad,* lat. *rota* 'ritenis'. Pamatā ide. **ret(h)-* 'skriet, ritēt, velties' (sk. *ritēt*). Skaņumijā **rot(h)-* > b. **rat-,* no kā subst. **ratas* > la. *rats.* No b. **ratas* arī s. *ratas* 'ritenis' (pretēji Mikola). Vārda dsk. *rati* (lš. *rãtai*) sākotnēji 'riteņi'; sal. si. *ráthaḥ* 'divriteņu kara rati' no **rotā-* 'ritenis'.

Vērpjamais *ratiņš* < **ratinis,* apv. *ratenis* sākotnēji 'tas, kam ir rats'; sal. lat. *rotula* 'ratiņš' : *rota* 'ritenis'.

Buck 722 un 724, EF 2 703, Kl 577, Krahe 2 62, L III 58, M-E III 480, Mikola 1 441, MM III 38, Pok 866, Sanders 165, W-H II 443, Гам-Ив 3 719, Мейе 1 402, Тр 4 15

rauda [raũda], apv. [àu, aû²], *raude, rauds, rauduve* u. c.; lš. *raũdė, rauduvė̃* 't. p.' Atv. no adj. *rauds* 'sarkans' (sk. *ruds*); lš. *raũdas* 'sarkanīgs, sārts', narev. *raude* 'sarkans'. Par vārda saistījumu ar zivs acu krāsu sal. s-h., slovēņu *rdečeoka (rdečeokec)* 'rauda'.

EF 2 704, KK 29 195, L III 59, Laumane 1 189, M-E III 481, Pok 872, T 238, Urb 8 170, Zinkevičius 1 17, 2 78, В. В. Усачева — Эт 1971 162

raudāt [raûdât]; lš. *raudóti* 'skaļi raudāt; apraudāt', kr. *рыдáть* (ssl. *rydati*), bkr. *рыдáць,* ukr. *ридáти,* bulg. (vsk. 1. pers.) *ридáя* 'skaļi raudāt', č. *rydati, ruditi* 'bēdināt', sav. *riozan* 'raudāt', si. *róditi, rudáti* 'raud', lat. *rūdere* 'kliegt, brēkt'. Pamatā ide. **reu-* balss skaņu atdarināšanai (no kā arī *rūkt,* sk.). Ar *d* saknes paplašinājumā **reud- / *roud-* > b. **raud-,* no kā bijis atematisks verbs **raud-ti* (Karaļūns: **raudəti*) > **rausti* (tāda

ir lietuviešu aukštaišu dial. forma) > la. **raust* (sal. apv. *raužu* 'raudu'), kura iter. *raudāt*. Atv. *raudas*. Kauz. *raudināt*, skaņumijā *rūdināt* [û, ũ] 't. p.'
B II 548, Brence 1 262, Buck 1129, E III_2 112, EF 2 704, L III 59, Mach 526, M-E III 482, Pok 867, Stang 2 201, T 239, W-H II 447, Ив 12 128, Пр II 229, Ф III 526

rauds 'sarkans, sarkanbrūns'— sk. *ruds*.

raudzīt [raũdzît], apv. [àu]. Pamatā ide. **reu-* 'plēst, plūkt, rakt', no kā arī *raut* (sk.). Skaņumijā ar *g* saknes paplašinājumā **roug-* > b. **raug-*, no kā bijis verbs **raugt* (apv. *ieraugt* 'ieraudzīt'), tā iter. *raudzīt*. Nozīmes attīstība: 'plūkt, plūkāt' → 'plūkājot sataustīt' → 'taustīt': «(pa)raudzīt, vai piere nav karsta». Ar šās saknes atv-iem saistās taustes jēdziens un sajūtas arī citās valodās, piem., vlv. *rūge*, v. *rauh*, a. *rough* (< **rūh(u̯)a* < **reuk-*) 'raupjš, rupjš'. Verba *raudzīt* nozīmes tālākā attīstība: 'taustot meklēt, pārbaudīt' («raugi, kurš ābols ir mīkstāks!») → 'skatoties pārbaudīt' («aizbrauc raudzīt, vai kaudze nav šķībi nuosēdusēs», E-H II 356) → 'skatīties': «Smiekliņos pasmējos, Uz līgavu raudzīdams» (LD 1054, 2 var.).

Paralēli izveidojusies noz. 'apmeklēt' ('apmeklēt, lai redzētu'): «iet (ap)raudzīt slimnieku». Sal. *raudzības, raugi, rauguļi* 'jaunās mātes un jaunpiedzimušā bērna apmeklējums'.

No 'skatīties' arī 'ievērot': «darīt ko, neraugoties uz iebildumiem».

Ar 'pārbaudīt' saistās noz. 'mēģināt' («raugi celt!»), 'garšot' («raugi jaunās maizes!», E-H II 357) un 'sagatavot, pasniegt': «Saiminiece, saiminiece, Raugi siltu launadziņu!» (LD 19414, 1).

Pēc cita uzskata (Jēgers) vārda *raudzīt* sākotnējā noz. bijusi 'savilkt (pirkstus taustīšanai)'.

Var būt, ka narev. *augi* 'acis' < **raugi* (sal. la. *acuraugi*); šās izloksnes vārdu sarakstā vairāki vārdi rakstīti bez gaidāmā ieskaņas līdzskaņa. Jāšaubās, vai *augi* saistāms ar v. *Auge* 'acs', jo vārdu saraksta tapšanas laikā (ap 15. gs.) vācu valodas dialektos nebija formas ar **aug-* (vistuvāk kaimiņos esošajā vlv. valodā *ōge*, vav. *ouge* — ar šauru divskaņa sākumu).

Sk. arī: *raugs*[a].

B II 548, Buck 654, E 1 738, Jēg 6 139, KK 29 195, Kl 586, M-E III 485, Zinkevičius 1 10, 2 70, Ф III 514

raugāties [raûgâtiês], apv. [aũ], *raugties* [aû[2]], *raugoties* [raûguôtiês]; lš. *raugėti*, kr. *рыгать*, bkr. *рыгаць*, ukr. *ригати*, bulg. (tag. vsk. 1. pers.) *ригам*, č. *říhati*, p. *rzygać* 't. p.', gr. *ereúgesthai*, lat. *ērūgere* 'raugāties, izspļaut, izvemt'. Pamatā ide. **reug-* 'vemt, atraugāties', kas varbūt no saknes **reu-* 'plēst, plūkt, raut' ar *g* saknes paplašinājumā; skaņumijā **roug-* > b. **raug-*. Sākotnējā noz. 'raut, vilkt'. Atv. apv. *raugas* [aû], liter. *atraugas* (arh. *atraugs*, St II 488), verbs *atraugāties*.

EF 2 705, HF I 554, Jēg 6 143, M-E III 486, Pok 871, T 244, W-H I 418, Пр II 229, Ф III 526

raugs[a] [raũgs], apv. [aû] '(acu) ābols, (acu) zīlīte'. Atv. no verba **raugt* 'raudzīt' (sk. *raudzīt*). Parasti saliktenī *acuraugs*, bet izloksnēs arī atsevišķi; piem.: «skatās viņš itin kā uz kādu tuvu priekšmetu, bet acu raugi iepletušies» (A. Niedra. Līduma dūmos. 1899.— Kop. r., IV/V. 1925 298).

M-E III 487

raugs[b] [raûgs], apv. *rauga;* lš. *ráugas* 'skābums, ieraugs; raudzēts rudzu miltu dzēriens; miecviela', pr. *raugus* 'siera raugs'. Pamatā ide. **reug-*, no kā arī *rūgt* (sk.); skaņumijā **roug-* > b. **raug-*. No verba nozīmes 'rūgt, celties uz augšu' apv. *raugs* 'dūmi' (: v. *Rauch* 't. p.'): «Tabaciņa, rauga māte» (LD 34333) un verbs *raugot* [uô] 'laist dūmus': «Pīpētāji, raugotāji, Mūs' māsiņas vīlējiņi. Vai ar pīpi, vai ar raugu Mūs' māsiņu pievīlāt?» (LD 16318, 3). Sal. arī apv. *raudzēt* 'laist, radīt nelielus dūmus'.

E IV_2 294, EF 2 705, Jēg 6 142, Ķl 586, L III 60, M-E III 487, Pok 871, Schmalstieg 2 278

raukt [raûkt], apv. [ŗaũkt, ŗaûkt²] 'sašaurināt, savilkt'; lš. *raũkti* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *raut* (sk.), tikai ar *k* saknes paplašinājumā. Ide. **reuk-* / **rouk-* > b. **ŗiauk-* / **rauk-*, no kā blakus liter. *raukt* ir apv. *ŗaukt*. Nozīme 'sašaurināt' ir bijusi arī verba *raut* semantikā; tā redzama, piem., refl. *rauties* lietojumā: «dienas sāk rauties», «drēbe raujas».

Skaņumijā **reuk-* : **ruk-*, no kā la. *rukt* (apv. *ŗukt*) 'savilkties, sarauties, sakrokoties' (lš. *rùkti* 't. p.'), biežāk atv. *sarukt, sarucis*.

EF 2 706 un 747, Jēg 6 142, Karaliūnas 13 21, M-E III 587

rauna 'auri'— sk. *auri*.

raupjš [ràupjš], apv. *raups* [àu², aû²]. Tās pašas cilmes kā *rupjš* (sk.). Pamatā ide. **reup-* 'izraut, saplēst, lauzt' no saknes **reu-* 'plēst, plūkt, raut' (no kā arī raut, *sk.*). Skaņu mijā **roup-* > b. **raup-*, no kā laikam bijis verbs **raupt* (lš. *raũpti* 'dobt, grebt') un adj. **raupus* 'izdobts, nelīdzens'. Zūdot *u*-celma adjektīviem, senāko formu aizstājušas formas *raupjš* un *raups*.

Tās pašas cilmes ir apv. *raupe* 'zosāda'. Sal. lš. *raũpas* 'pūte, neliels izcilnis', *raupaĩ* (dsk.) 'bakas, baku rētas'.

Bl 6 203, EF 2 707, L III 61, M-E III 488, Pok 870, T 240

rausis [raũsis], apv. [àu²]; lš. apv. *raũsis* 'izrakņāta bedre, ala'. Atv. no verba *raust* (sk.). Vārda nozīme saistāma ar to, ka senāk raušus cepa, ieraustus karstos pavarda pelnos vai saraustās krāsns oglēs.

Buck 358, B. Bušmane — Vēstis 1986 8 74, M-E III 488, Sanders 146

raust [ràust]; lš. *raũsti* 'rakt, rušināt; raust'. Tās pašas cilmes kā *raut* (sk.). Pamatā ide. **reu-* 'plēst, plūkt, rakt' ar *s* saknes

paplašinājumā. Skaņumijā *rous- > b. *raus-, no kā verbs *raustei/ti > la. *raust*.

Sk. arī: *rausis, rosīties, rušināt*.

EF 2 708, M-E III 488, Pok 870, T 247

raut [raût]; lš. *ráuti* '(iz)raut, plūkt; ātri iet, skriet', kr. *рыть* (psl. *ryti < *ruti) 'rakt, rakņāt', bkr. *рыць*, ukr. *рúти*, č. *rýti*, p. *ryć* 't. p.', kr. *рвать* (bsl. *rъvati*) 'raut, plēst', ssk. *ryja* 'plūkt vilnu', *reyta* (< *rautjan) 'plūkt, (no)raut', si. *ru-* 'sasist, sadauzīt', lat. *ruere* 'steigties; grūt; rakt, rakņāt, vandīt'. Pamatā ide. *er- : *r̥- 'sakustēties, satraukties, pacelt, izaugt' atv. *reu- 'skriet, steigties' un 'plēst, plūkt, rakt'. Skaņumijā *rou- > b. *rau-, no kā verbs *rautei/ti > la. *raut*.

Verba *raut* un tā atv-u lietojums atspoguļo saknes semantikas dažādās nianses un attīstības pakāpes — ne vien parastākās nozīmes 'strauji vilkt, plūkt' («raut virvi uz savu pusi», «raut ziedus, ābolus»), bet arī senākās nozīmes 'skriet' («sumpurnis nu rāva atkal elsdams pūzdams atpakaļ, uz savu pili; E-H II 359), 'steigt(ies)' («viņam jārauj visi darbi», E-H II 359; «rauties ar darbiem», «saraut»), 'plēst' («raut pušu») un no tām atvasinātās nozīmes 'enerģiski sākt' («kad bērns rauj kliegt», E-H II 359), 'samazināt, saīsināt, sašaurināt' («(no)raut pienu», «dienas raujas») u. c.

Ar nozīmi 'skriet' saistījusies arī noz. '(strauji) tecēt' (par šo nozīmju sakaru sal. *tecēt*). Sal. upes nos. *Rauna*; no tās pašas saknes *er- : *r̥- atv-a *rei- gallu *Rēnos* < *Reinos 'Reina', sākotnēji 'upe, straume'.

Ar 'skriet' saistās arī 'riestot, skriet auros'; sal. v. *Laufzeit* 'auru laiks' (burtiski 'skrejamais laiks'), kr. *тéчка* 't. p.' No bāzes *rau- la. apv. *rauna(s)* 'auru laiks, riests' («kaķi skrien raunā»), *raunāties* 'skriet auros (par kaķiem)'. Uz vārda sakaru ar *raut* norāda arī *raunāties* 'strādāt bez atpūtas' (= *rauties*). Runājot par auru laiku, liter. valodā parasti lieto no saknes *aur-* darinātos vārdus. (Sk. *aurot*.) Sakne *aur-* saskan ar *rau-* apvērsto formu.

Verba *raut* iter. *raustīt*.

Sk. arī: *auri, jūra, raidīt, raudzīt, raugāties, raugs, raust, rāva, ravēt, robs, roga, rosīties, rota*[a], *rūķis, runcis, rūpes*. (K)

EF 2 708, Krahe 1 96, L III 61, M-E III 490, MM III 63, Pok 326 un 868, T 247, Vr 443 un 455, W-H II 453, Варбот 5 36, Пр II 232, Маковский 120, Ф III 452 un 531, Ц 407

rāva [ràva], apv. [ã], *rāve, rāvs, rāvis* 'dzelzi saturošs (purva) ūdens, arī plēve virs šāda ūdens; vieta, kur ir šāds ūdens; jūras dzīle; ūdenskritums, straume; sprauga'; lš. *rovà* 'nosēdumi pļavā pēc plūdiem'. Pamatā ide. *reu- 'plēst, plūkt, rakt', no kā arī *raut* (sk.), ar ko saistās noz. 'skriet, tecēt'. No b. *rau- : *rāu̯- atv. *rāu̯ā- > la. *rāva*. Nozīmju attīstība: 'tecēt' → subst. 'straume' → 'straumes sanesumi' → 'uzplūdums, stāvošs ūdens'.

Ar to saistās ide. **rōu̯ā-* 'miers' (Pokornijs), no kā ģerm. **rōwō-*, ssk. *rō,* vlv. *rōwe,* v. *Ruhe* 'miers'.

Bijis arī adj. *rāvs* 'rāvains': «Daiļa auge tautu meita Rāva pura malinā: Sirmīts, mans kumelīts, Rāvu puru bridējiņs» (Palcm 267). (K)

EF 2 708, HF I 573, Kl 613, M-E III 499, Pok 338

ravēt [ravêt]; lš. *ravēti* 't. p.' Verba *raut* (sk.) iter. ar sākotnējo noz. 'atkārtoti raut, plūkt'. Oset. *rūvyn, rovun* 'ravēt' no tās pašas ide. bāzes **reu-*.

E I 809, EF 2 708, M-E III 492, T 247, Абаев II 434, Ф III 452

raža; kr., ukr. *урожáй* (psl. **urodjajь*), ukr. *врожáй, урóжа* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *rast* (sk.), atv. no b. **rad-ti* 'augt' (*raža* < **radi̯ā-*). Vārda mūsdienu nozīme izveidojusies 19. gs. vidū laikam krievu valodas ietekmē. To aptuveni šajā nozīmē līdz ar atv-iem ieteica J. Alunāns: *raža* jeb *iznesība* — v. Produktivität, *ražīgs (iznesīgs)* — v. produktiv, *ražot (iznest)* — v. produzieren, *ražotājs (iznesējs)* — tāds, kas rada, v. Produzent, *ražošana (iznesība)* — v. Produktion, *ražojums (iznesums)* — v. Produkt (Tautas saimniecība, 1867; Al II 409). Paralēlie apzīmējumi darināti pēc v. *Ertrag* 'raža, produkcija; peļņa, ienākums' (*tragen* 'nest') un tā atv-u parauga. Vārda *raža* nozīmi precizēja K. Valdemārs, pielīdzinot to kr. *урожáй* (V 1 625, 2 178); viņa vārdnīcas veicināja vārda ieviešanos valodā.

Vārda *raža* agrākā semantika: 'attīstība, plaukšana' («ražas neva» — nav nekādas attīstības, nekāda plaukuma, Lj 214), 'veiksme (labības audzēšanā)' (Lg II 247), 'izcilība, raženums' (Lg II 247), 'izdošanās, veikšanās, zelšana' (St A 2 54), 'bērniem bagāta ģimene' (U I 220). Redzams, ka dažādos laikposmos un dažādos apvidos vārdam ir bijusi atšķirīga nozīme. Vārds 18. gs. nav bijis izplatīts visā Latvijā, jo, piem., G. F. Stenders to pat nav dzirdējis.

19. gs. pirmajā pusē vēl nebija noteikta apzīmējuma jēdziena 'raža' izteikšanai. Jēdzienu 'novākt ražu' dažkārt izteica ar verbu 'pļaut' (Lg I 216, St I 198), un līdz ar to *pļāvums* varēja nozīmēt arī 'ražu' (V 1 625). Taču jau K. Harders 19. gs. sākumā norādīja, ka vārdu *pļaut* var attiecināt tikai uz tādu ražas novākšanu, kas tiešām saistīta ar pļaušanu, un ka citos gadījumos 'novākt ražu' izsakot vārdiem *rudeni saņemt* vai *zemes augļus saņemt.* Savukārt jautājumu «vai šogad ir bijusi laba rudzu, kartupeļu, apīņu raža?» izsakot vārdiem: *voi šo gadu rudzi, kartupeļi, apīņi labi izdevušies?* Teikumu «zemnieks priecājas uz ražu» izsakot šādi: *zemnieks priecājas uz to rudeni;* jēgumu 'bagāta raža' izsakot vārdiem *bagāta maize* (Wel 146).

Līdz ar saimnieciskās dzīves attīstību noteikts vārds jēdziena 'raža' izteikšanai 19. gs. otrajā pusē bija nepieciešams, un tāpēc vārds *raža* šajā nozīmē tik ātri ieviesās valodā. Sakarā ar šā vārda agrāko semantiku vispirms to lietoja jēdziena 'laba, bagāta

raža' izteikšanai (Baltijas Vēstnesis; U I 220), bet jau 19. gs. 70. gados to plaši lietoja mūsdienu nozīmē.

Atv. *ražens* kopš 17. gs. literatūrā satopams ar stabilu nozīmi 'skaists, izcils; tāds, kas labi attīstās' (Lj 213, Lg II 247, St I 218). Šādas vārda nozīmes arī folklorā: «Ražens auga tautu dēls, Es izaugu jo ražena: Raženam piederēja Jo ražena līgaviņa» (LD 21469), «Ņem, brālīti, to meitiņu, Tai ražens vainadziņš! Vai, māsiņa, kā es ņemšu, Tev patika, man netika: Tev patika vainadziņš, Man meitiņa nepatika» (LD 12161). Folklorā *ražens* saistās arī ar kārtības un darba tikumu: «Kad es biju jauna meita, Es raženi (var.: labi, koši, sevi skaidri) turējos: Neturēju mella galda, Ne gružainas istabiņas» (LD 6871 var.), «Kur, bāliņi, tu dabūji Tik raženu līgaviņu — Dziedātāju, runātāju, Daiļu darbu darītāju?» (LD 184).

Tās pašas cilmes kā *raža* ir *rasma, rasme* (< **rad-smē-*; lš. *rasmė* 'strauja augšana; bagāts ienākums; raža'). Līdz 19. gs. tas lietots aptuveni vienādā nozīmē ar vārdu *raža* ('izcilība', Lg II 247; 'veiksme, plaukšana; labības izdošanās', St I 218). 19. gs. otrajā pusē bijuši mēģinājumi ieviest vārdu *rasma* 'ražas' nozīmē.

Bl 6 212, EF 2 700, M-E III 479 un 492, Pok 1167, Stang 2 76, T 234, To 17 8, Ф IV 168, Ц 399

recēt [recêt]. Fonētisks pārveidojums no verba *retēt* 't. p.' Par *t* > *c* palatāla patskaņa priekšā sal. *zvetēt* : apv. *zvecēt* (blakus *zveķēt*, M-E IV 768). (Starpposms laikam ir *t* > *t'*, kas izrunājams līdzīgi *ķ*.)

Verbs *retēt* ir tās pašas cilmes kā *rēta* (sk.), kam laikam bijusi paralēlforma **reta*. (Sal. apv. *stiebru rete* 'rets niedrājs', E-H II 367, un lš. arh. *reta* 'brūce kokā'.) Blakus vārda *retēt* nozīmei 'kļūt retam' laikam bijusi arī noz. 'rētot', un no tā atv. *saretēt* 'sadzīt' ('aizvērties rētai'); arī pamatverbs ieguvis šo nozīmi: «pušums sāk jau retēt» (M-E III 514). No šejienes noz. 'tapt stingam, (sa)biezēt, recēt'. Atv. subst. *receklis*, kauz. *(sa)recināt*.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *recēt* no *retēt* + *krecēt* vai (Cupica) tas saistāms ar vav. *regen* 'pacelties, stingt'. (K)

M-E III 501

redeles, vsk. *redele*. Aizguvums; no vlv. *reddel* < *ledder* (vh. *leder*) 't. p.' (v. *Leiter* 'pieslienamās kāpnes'). Pamatā ģerm. **hlei-drī-* no ide. **ḱlei-* : **ḱlī-* 'liekt(ies), balstīt' (no kā la. *sliet*), tā ka vārda sākotnējā noz. 'pieslietais'.

Pēc cita uzskata (Megiste) tās pašas nozīmes ig. *redel* ir somugru cilmes, tā ka la. *redeles* varētu būt aizg. no igauņu valodas.

Aizg. minēts 17. gs. literatūrā (Fūr 2 339 ar piezīmi, ka *redeles* Kurzemē ir 'kāpnes', bet Zemgalē 'barības restes').

EF 2 712, Kl 435, Mägiste 2437, M-E III 501

rēdēt 'ravēt'— sk. *rets.*
rēdīt 'plēst'— sk. *rēta.*
rēdot 'mest spalvu'— sk. *rets.*
rēds 'rets'— sk. *rets.*
rēdze, *rādze* 'izvirzījums pakava virsmā'— sk. *radze.*
redzēt [redzêt]; lš. *regěti* 't. p.'. Pamatā ide. **reĝ-* / **reg-* 'taisns, nolikt taisni, vadīt; izstiept, uzsliet; virziens, līnija', no kā arī *rags* (sk.). Bijis verbs **regt* (lš. *règti* 'sākt redzēt'), no kā iter. *redzēt* (< **regēti*). Nozīmes attīstība: 'būt izstieptam, uzslietam' → 'būt redzamam' → trans. 'uztvert ar redzi' (Jēgers).

Atv. *redze.* Analogi darināts 19. gs. beigās atv. *izredze* (: v. *Aussicht*), ko pārn. nozīmē ('reālas iespējas nākotnē') laikam pirmais lietojis Rainis (sal. *M-E* I 791). Vārds *izredze* tiešā nozīmē sastopams 20. gs. sākuma literatūrā, bet valodā dziļāk nav iesakņojies; piem.: «Pie katra ceļa līkuma apstāsimies. Jaunu izredzi apsveiksim.» (A. Brigadere. Ilga. 1920 13.) Raiņa jaunvārds arī *pieredze* (no *pieredzēt;* R. Veidmane — LM 1987 43). 20. gs. 30. gados jaunvārds *aizredze:* «Vācu die *Vorsehung,* krievu *провидение* nozīmē derīgs vārds ir analogi *redzei, izredzei* un *pieredzei* darinātā *aizredze»* (E 4 30).

Atv. *redzoklis* [rę̄dzuoklis] 'acs zīlīte, pupilla' ir 19. gs. 70. gadu jaunvārds (*redzokle* [uo], K. Lībietis — SDP IV 47 ar tulkojumu: v. *Sehloch, Sehe;* laikam A. Kronvalda ierosināts vārds, sal. *redzuklis jeb redzokle* [uo], Kr I 487); forma *redzoklis* [uo] 20. gs. sākumā (D 1 872).

Sk. arī: *ragana, rēgs, roga, roza.*

Buck 1044, EF 2 712, Jēg 6 150, Bl 6 233, Lanszweert 122, *M-E* III 502, Pok 854, Маковский 121
rēdzēt 'būt dusmīgam, būt naidā'— sk. *rēgs.*
rēgs [rę̄gs]. Tās pašas cilmes kā *redzēt* (sk.). Pamatā ide. **reĝ-* / **reg-* : **rēg-* 'taisns, nolikt taisni, vadīt; izstiept, uzsliet; virziens, līnija'. Par saknes patskaņa garinājumu sal. *redzēt* (no sākotnējās noz. 'būt izstieptam, uzslietam'): apv. *rēdzēt* 'būt dusmīgam, būt naidā' (← 'saslieties'), kam blakus pamatverbs *rēgt* 't. p.' No šā verba senākajā nozīmē atv. *rēgs,* sākotnēji 'tas, kas (negaidot, tumsā) saslejas, parādās', apv. *rēgonis* 't. p.' No *rēgt* arī apv. *rēgot* [rę̄guôt] 'būt redzamam, rēgoties', refl. *rēgoties,* apv. *rēgāties.* Par sākotnējo noz. '(sa)slieties' sal. apv. *rēgāties* [rę̄gâtiês[2]]: «suns rēgājās, bet netika klāt» (*M-E* III 518, piemērs no Galgauskas ar paskaidrojumu: par suni, kas grib kost).

EF 2 712, Jēg 6 148, *M-E* III 518
reibs 'raibs'— sk. *raibs.*
reibt [rèibt], apv. [eî[2]]; lš. *raĩbti,* apv. *reĩbti* 'mesties raibam gar acīm; ņirbēt, žilbt, reibt'. Pamatā ide. **u̯er-* 'griezt, liekt', no kā arī *roka, vērpt* (sk.). Atv. **u̯reib-* > b. **reib-,* no kā verbs **reibti* > la. *reibt.* No paralēlā celma **u̯reip-* : **u̯rip-* sav. *rīban,* vav.

rīben 'beržot liekt vai griezt', lv. *wribbeln* 'griezt', gr. *rhīpē* 'griešanās kustība'. Kauz. *reibināt,* subst. *reibonis* [uo], *reibulis,* apv. *reiba.* Nozīmes attīstība laikam bijusi šāda: 'griezt, griezties' → 'reibt'. (Par nozīmes veidošanos sal. arī *raibs.*)

Skaņumijā *reib- : rieb-,* no kā arh. *riebt* 'reibt': «... no tās dunstes, kas no kloroform(a) ceļas, bites apriebst; piesit tad labi ar roku pie kastes, tad apriebušas bites visas kritīs pie zemes» (Īsa pamācīšana, kā Vāciešu zemē tagad bites kopj, 1868 14).

Sk. arī: *raibs, riebt*[b].

E II 543, EF 2 686, HF II 658, Kl 591, M-E III 505, Pok 1159, To 1 11

reize [reĩze]. Aizguvums; no vlv., vh. *reise* 't. p.', sākotnēji 'došanās ceļā' → '(kara) gājiens' → 'ceļojums' (v. *Reise*). Ide. valodās ir bieža parādība, ka kustību apzīmējumi iegūst laika vai kārtas nozīmi (sal. *brīdis, kārta*). Vārda pamatā ide. **er- : *r̥-* 'sakustēties, satraukties; pacelt, izaugt' (no kā arī la. *rietēt*).

Vārds aizgūts līdz 17. gs., kad tas minēts vārdnīcās (*reiza,* Manc I 120, Lj 219). 18. gs. vārdam *reize* bija arī noz. 'rinda, kārta' (Lg II 249, St I 222); sal.: «Ziedi, ziedi, rudzu vārpa, Deviņām reizītēm (var.: kārtiņām)» (LD 28128 var.). No šīs nozīmes arī *rakstu reize* 'rakstu rinda' (Lg II 246), sal. tai pašā nozīmē *raksta celiņš* (St I 368). Adv. *reiz* no ak. *reizi* vai *reizu.*

18.—19. gs. no vācu valodas aizgūta vārda *reize* noz. 'ceļojums' (arī *reizošana,* V 1 509), no kā *reizot* [uô] 'ceļot' (turpat). Kopš 19. gs. vidus tos pamazām aizstāja no *ceļš* darināti J. Alunāna jaunvārdi.

Bl 6 207, Buck 387, E I 291, EF 2 715, Kl 594, M-E III 506, Zēv 2 99

rēkt [rèkt], apv. [ê²]; lš. *rė̃kti* 'kliegt, brēkt; raudāt; bārt', kr. *речи́* (tag. *реку́*; ssl. *rešti, rekǫ,* psl. **rekti*) 'runāt', *речь* 'runa, valoda', toh. A *rake,* B *reki* 'vārds'. Pamatā ide. **u̯er-* cilvēka un dažu dzīvnieku balss skaņu apzīmēšanai; no paplašinātās saknes **u̯erk-* (sal. *verkšķēt*) atv. **u̯rek-* > b. **rek- : *rēk-,* no kā la. *rēkt.* Skaņu kopa *u̯r-* baltu valodās pārveidojusies: vai nu izzudis ieskaņas līdzskanis, vai arī *u̯r-* > *br-* (sal. *brēkt*). (Par *u̯r-* > *r-* sal. kr. apv. *рота́* 'zvērests' un si. *vratám* 'svinīgs solījums'.)

Ar verbu *rēkt* senatnē saistījās arī cilvēku (skaļa) runāšana. To parāda iter. *rēkot* [rẽkuôt] (apv.) 'apsvērt; savstarpēji apspriesties; pļāpāt'.

Buck 1251, EF 2 716, M-E III 519, Pok 860 un 1162, Stang 3 7, T 243, Ф III 465 un 507, Ц 397

rēķināt [rẽķinât]. Aizguvums; no vlv., vh. *rekenen* 't. p.' (v. *rechnen*). Pamatā ide. **reg-* 'taisns, nolikt taisni, vadīt; izstiept, uzsliet' (no kā arī la. *redzēt*).

Latviešu valodā vārds aizgūts līdz 17. gs. (Linaud 57, Lj 209). Līdz tam šajā nozīmē verbi *lāgadīt, līdzināt, rēdīt*. Subst. *rēķins* ieviests 19. gs., mainot dažādas formas: *rēķeniņš* (< vlv. *rekeninge*, K. Ulmanis 1831; vlv. forma jau Linaud 33), *rēķens* (A. Tērauds 1857), *rēķinums* (V 1 595, 2 179), *rēķiņš* (< vlv. *rekinge*, U I 223), *rēķins* (A. Tullijs 1872).

Buck 798, Kl 588, M-E III 520, Pok 856, Zēv 2 100 un 346

remdēt [rèmdêt], apv. [em̃²]; lš. *rem̃ti* 'balstīt', iter. *remdýti, rem̃dinti, remdinė́ti*. Tās pašas cilmes kā *rimt* (sk.), tā kauz. Blakus *rimt* ir apv. *remt* 'balstīt'; senāk šim verbam laikam bijusi arī noz. 'rimt'. No tā adj. **remds*, atv. *remdens* [rę̃mdęns], apv. *remens* [rę̃męns], *rimdens* 't. p.'. No *md* > *nd* apv. *rendens, rindens* 't. p.'

No *remt* 'balstīt' arī folkl. *remens (remena?)* 'atbalsts, aizsardzība': «Vai tautieti, tēva dēlis, Nerāj mani tik varen(i), Ne man tēva, ne māmiņas, Es tavā remenā (var.: ēniņā)» (LD 26818).

EF 2 695, M-E III 509

remesis, apv. *remess* [rę̃męss] 'amatnieks, namdaris'; lš. *remė̃sas* 't. p.' Pamatā ide. **rem-* 'cirst' (Būga), no kā pr. *romestue* 'cirvis ar platu asmeni'. Tās pašas cilmes ir la. *remiķis* 'namdaris' un *ramstīt* [ram̃stît] 'ar neasu cirvi cirst vai ar neasu zāģi zāģēt'.

Pēc cita uzskata (Maheks, Varbota) vārds līdz ar kr. *ре́мство* 'naids, dusmas, īgnums' un *ремесло́* 'amats' no ide. **rem-* 'būt mierā; balstīties, balstīt', no kā la. *rimt*. (Otkupščikovs: kr. *ремесло́* < lš. *remė̃slas* 't. p.'; pretēji Frenkels.)

B II 304, 532 un 541, III 200, Buck 583, E I 98, IV_2 296, EF 2 717, Mach 530 M-E III 476 un 509, Pok 864, Варбот 2 54, Откупщиков — Balt VII 126, Ф III 468

remiķis 'namdaris'— sk. *remesis*.

remt 'balstīt'— sk. *remdēt, rimt*.

rene. Aizguvums; no vlv. *renne* 'strautiņš; rene' (v. *Rinne* 'rene, tekne'), kas ir atv. no verba *rennen* 'skriet, tecēt'. Pamatā ide. **er- : r̥-* 'sakustēties, satraukties; pacelt, izaugt', no kā arī la. *rietēt*.

Latviešu valodā vārds aizgūts līdz 17. gs., kad tas minēts vārdnīcās (Manc I 144, Lj 219).

Aizg. *renstele* [eñ] no lv. *rennestēn* (kur *stēn* 'akmens'; sal. *skurstenis;* v. *Rinnstein*). Vārds minēts 18. gs. (Lg I 169).

Doo III 30, Kl 601, M-E III 511, Pok 329, Zēv 2 99 un 200

rēns [rę̃ns] 'rets'. Pamatā ide. **er- : *(e)re-* 'vaļīgs, irdens, rets; izjukt, irt', no kā arī *rets* (sk.). Saknes stiepuma pakāpē **rē-no-s* > b. **rēnas* > la. *rēns*. Sal. ar tās pašas cilmes gr. *erēmos, érēmos* 'vientuļš, pamests'.

Iespējams, ka *rēns* nav atvasināts tieši no saknes, bet no adj. *rēds* 'rets' (**rēd-na-s* > *rēns;* Endzelīns), kas ir vārda

rets apv. paralēlforma: «Vij man retu (var.: rēdu) vaiņadziņu» (LD 8312).

Adj. *rēns* 'maigs' («rēns gaiss, vējš») var būt izveidojies ar pārnesumu no noz. 'rets', bet iespējams arī, ka šī īpatnējā nozīme no citas cilmes adj. *rēms* 'rāms' (*rēns* < **rēm-nas*), kas ir vārda *rāms* apv. paralēlforma (sal. apv. *rēmens* 'remdens').

Sk. arī: *resns*.

EF 2 723, Jēg 6 71, M-E III 520, T 12

rente [reñte]. Aizguvums; no vlv., vh. *rente* 't. p.' (v. *Rente*), kas savukārt no senfranču *rente* 'ienākumi, peļņa' (fr. *rente* 'gadskārtēji ienākumi, rente'). Pamatā lat. *reddere* 'atdot' no ide. **dō-* 'dot', no kā arī la. *dot*. Latviešu valodā aizg. minēts 17. gs. (Elg 1 116), bet plašāk ieviesies 18. gs. (St I 223).

Ķl 596, M-E III 511, Zēv 2 99 un 200

reņģe [reñģe]. Aizguvums, kura pamatā laikam sfrī. *hereng* 'siļķe' (iespējams, no *here* 'bars', tātad sākotnēji 'zivju bars' → 'bara zivs') > **renge* > *reņģe*. Siļķes un reņģes apzīmējumi dažkārt mijas (sal. apv. *siļķe* 'reņģe'). No la. *reņģe* > līb. apv. *ren'g'* 't. p.'

Izteikti arī citi uzskati par vārda *reņģe* cilmi. Piem., uzskata, ka vārdam ir cilmes kopība ar Vidusjūras piekrastē lietojamiem zivju nosaukumiem alb. *rrëngë,* jaungrieķu *renga* (Laumane). Tādā gadījumā vārds *reņģe* ir ļoti senas cilmes, varbūt substrāta vārds.

Arī par sfrī. *hereng* cilmi izteikti dažādi uzskati. Piem., to atvedina no vh. *haer* 'asaka' (Verkujī), tādā gadījumā vārdam ir samērā nesena cilme, un tas nevarētu būt nos. *reņģe* pamatā.

Vārds *reņģe* sastopams 16. gs. uzvārdos (Bl 1 305), tas minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc II 286, Für 2 315).

Doo III 41, Ķl 305, Laumane 1 190, M-E III 512

resns [ręsns]; lš. *rēsnas* 'drukns, stiprs, ar spēcīgu uzbūvi'. Vārds laikam ir tās pašas cilmes kā *rets* (sk.), šā adjektīva atv. (**ret-snas* > *resns*). Sākotnēji tas laikam attiecināts uz kokiem: reti koki (retā kokaudzē) mēdz būt resni; vēlāk vārda lietojums vispārināts. Par formu un nozīmes pārnesumu sal. apv. *rēšņi* 'reti': «Viena pati man māsiņa, Reti (var.: rēšņi) brauca baznīcā» (LD 3674). Par patskaņa garumu vārdā *rēšņi* sal. apv. *rēds* blakus *rets*. Par formu sal. arī lš. *rētas* un *rēsvas* 'parets' (< **rētsvas*). Ka noz. 'rets' → 'resns', parāda arī arh. *rēns* 'resns' («kas lielu vēderu tur», Elg 1 25).

Pēc citiem uzskatiem vārds saistāms ar sav. *risi* 'milzis' (Feists, Endzelīns), bsl. *redъ* 'ēdiens' (*resns* 'labi barots', Persons) vai metatēzē ar la. *vērsis* (Lidēns). Šie uzskati pamatoti ir kritizēti; piem., lš. *rēsnas* rāda, ka vārda nozīmes pamatā nav vis labs barojums, bet druknums, spēcīga ķermeņa uzbūve. K

Buck 887 un 889, EF 2 722, Jēg 6 71, M-E III 513, Pok 1167

restes, vsk. *reste.* Aizguvums; no lv. *röster* '(plīts, krāsns vai cepamās) restes; dzelzs stieņu, pinuma vai koka stabiņu aizžogojums' vai v. *Röste* 'vieta cepšanai, karsēšanai'. Pamatā laikam tādu skaņu atdarinājums, kas rodas, saskaroties metāla stieņiem. Latviešu valodā vārds aizgūts līdz 17. gs., kad tas minēts vārdnīcās (Elg I 164 un 467); 18. gs. tas minēts kā biblisms (Lg I 443), bet plaši ieviesies lietošanā 19. gs. Cepamās iekārtas agrākais apzīmējums *goza* [uo] (Lg I 443, St II 485); *gozēt* [uô], *gozāt* [uô] 'sildīt; cept, sautēt'. 17. gs. lietots arī apzīmējums *rustes* < v. *Rost* 'restes, ārdi' (Manc I 145, II 301).

Doo III 54, Kl 609, M-E III 513, Zēv 2 99

rēšņi 'reti' — sk. *resns.*

rēta [rȩ̄ta], apv. [ȩ̀[2]], *rēte*; lš. *retȳs,* apv. *rētis* 't. p.', arh. *reta* 'brūce kokā'. Pamatā ide. **er-* : *(e)re-* 'vaļīgs, irdens, rets; izjukt, irt', no kā arī *ērts, rets* (sk.); stiepuma pakāpē **rē-tā-* > la. *rēta.* Vārda sākotnējā noz. 'vaļēja (atirusi, atgriezta, atvērta) vieta'. Par nozīmi sal. si. *īrmaḫ* 'rēta, brūce' un *íriṇam* 'plaisa zemē' (no saknes zudumpakāpē **r̥-;* sal. la. *ir-* vārdā *irt*). Atv. *rētāt* [ȩ̄], *rētot* [rȩ̄tuôt], apv. *rētēt* 'būt ar rētu, brūci'.

Ar īsu saknes patskani *retēt* 'dzīt': «pušums sāk jau retēt» (M-E III 514). Nozīme no atv. *saretēt,* kur *sa-* 'kopā' ('brūcei savilkties kopā'): «Kad kāds kauls pārlauzts, tad daba pati tos lauztus galus mīkstus dara, ka bez zālēm un plāsteriem var saretēt» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 14).

Pēc cita uzskata (Jēgers) vārda pamatā ir ide. **(e)rē-* 'atplēst, šķelt, ārdīt' (no kā arī la. apv. *rēdīt* 'plēst'). Tā tomēr nav cita sakne, bet tās pašas saknes forma stiepuma pakāpē ar semantisku niansi (no kā arī apv. *rāt* 'plēst (plēsumu)').

Sk. arī: *recēt.*

EF 2 724, HF I 557, Jēg 6 71, M-E III 521, MM I 96, Pok 332

retēt 'dzīt, recēt' — sk. *recēt, rēta.*

rets [rȩts]; lš. *rētas* 't. p.' Pamatā ide. **er-* : **(e)re-* 'vaļīgs, irdens, rets; izjukt, irt', no kā arī *irt* (sk.); atv. **re-to-s* > b. **retas* > la. *rets.* Atv. *retēt* 'kļūt retam, retākam', kauz. *retot* [rȩtuôt], biežāk *retināt.*

Paralēli darināti tās pašas saknes atv-i ar *-dh-* (**rēdh-*), no kā kr. *рéдкий* (ssl. *rědъkъ*) un la. apv. *rēds* 'rets'. Sal. arh. *rēdēt* 'ravēt' (Elg I 363), apv. *rēdot* [rȩ̄duôt] 'mest spalvu', pr. *reddau (* reddan)* 'neīsts' (← 'sliktas kvalitātes' ← 'rets').

Sk. arī: *rēns, resns, rēta.*

Buck 890, E IV$_2$ 294, EF 2 723, M-E III 514, Pok 332 (333), To 13 154, 16 102—105, Φ III 458

rēzēt 'stīvi uzsliet' — sk. *roza.*

rezgalis[a] [rȩzgalis], *rezgals, resgalis, resgals* 'resnais gals'. Salikteņis no *resns* reducētas formas + atv. no subst. *gals.*

M-E III 515

rezgalis[b] [rȩzgalis], *rezgals, rezgalvis, resgalvis* u. c. 'stūrgalvis,

palaidnis'. Saliktenis, kurā ir adj. *resns* forma + atv. no subst. *galva*. Par formu un nozīmi sal. *stūrgalvis*.

E II 681, M-E III 515

režģene, *režģine* 'pīts grozs, nestuves'— sk. *mežģīnes*.

režģis; lš. *rēzgis, rēzgė* 'pītenis, grozs; maiss, kule (piem., zirgu barībai)', si. *rájjuḥ* 'virve', lat. *restis* 't. p.; niedre'. Pamatā ide. **rezg-* 'pīt, vīt'. No tā atv. *režģīt*, apv. *režģēt, režģot* [uô] u. c., un subst. *režģis*. Apv. *rezga* [ę] 'sarežģījums, grūtības, bāršanās' (M-E III 515) no senākas noz. 'režģis'. Saknes skaņumijā apv. *ražģis* 'pinums, siets, grozs', *ražģīt* 'režģīt' (M-E III 493). Ar metatēzi apv. *regžis* 'režģis' un attiecīgas verbu formas.

B II 536, Buck 621, EF 2 713, M-E III 516, MM III 35, Pok 874, T 245, W-H II 431, Куркина 3 54, Ф III 495

riba. Aizguvums; no bv. *ribbe* (kas savukārt no vlv. valodas; v. *Rippe*). Pamatā ide. **rebh-* 'veidot velvi, apjumt', no kā arī kr. *ребро́* 'riba'. Latviešu valodā vārds aizgūts 18. gs. 19. gs. sākumā Ziemeļvidzemē tas jau lietots biežāk nekā agrākais apzīmējums *sānkauls* (Wel 101), bet 70. gados bija kļuvis par parasto apzīmējumu visas tautas valodā (V I 537, U I 224).

Par agrākā apzīmējuma *sānkauls* izveidošanos sal. oset. *færsk* 'riba' : *fars* 'sāni'.

Buck 208, Doo III 33, Kl 602, M-E III 521, Pok 853, Zēv 2 100 un 200, Абаев I 453

rībēt [rìbêt]; lš. apv. *ribė́ti* 'dunēt, rībēt', si. *rébhati* 'dzied, slavē', oset. *rewun* (< ir. **raib-*) 'atraugāties'. Pamatā ide. **rei-* : **rē(i)-* 'kliegt, baurot, riet' (no kā arī *riet*, sk.) ar *b* saknes paplašinājumā. Skaņumijā **reib-* : **rīb-*, no kā la. apv. *rībt* («Kas rība, kas brāza Gar istabiņu?» (J. Jaņševskis — E-H II 375). Iter. *rībēt*, kauz. *rībināt*.

M-E III 534, MM III 73, Pok 859, Абаев II 405

riča. Atv. no verba *ritēt* (sk.) saknes. Bijis laikam subst. **rits* 'ritenis, rats' (lš. *rìtas* 'kamols'), ko varēja uztvert par **rics* (kā *vecs* laikam < **vets*) un tam blakus darināt *i̯o*-celma formu **ricis*, dsk. *riči* (apv.) 'koka ripas bērnu ratiņu riteņu vietā'. Šis vārds arī saliktenī *divriči* (šajā nozīmē arī apv. *riči*). Paralēli izveidota *ā*-celma forma *riča*. Atv. *ričalas* 'ierīce straujai riņķošanai uz ledus ar mietam uzmauktu riteni centrā'.

Ir arī cita iespēja vārda *riča* cilmes risinājumam: lietuviešu valodas ietekmē pierobežas izloksnēs **riti̯ā-* > *riča;* sal. lš. *rità, rìtė, ričià* 'darbarīks (līdzīgs lauznim) velšanai, ritināšanai'.

EF 2 738, M-E III 522

rīdīt [rîdît, ī—ì]; lš. *ridavóti* 'bārt, lamāt'. Tās pašas cilmes kā *riet* (sk.), šā verba kauz., tātad vārda sākotnējā noz. 'likt riet'.

EF 2 732, M-E III 535

riebt[a] [riêbt] 'būt pretīgam; dusmot, kaitināt'; lš. *riebùs* 'trekns, tauks' (← 'pretīgs'), *riebė́ti* 'kļūt treknam, tuklam'. Pamatā ide. **rei-* 'skrāpēt, raut, griêzt' (no kā arī *raizes*, sk.) ar *b* saknes

paplašinājumā; **reib-* > ab. **rieb-*, no kā la. *riebt*. Tās pašas cilmes ir norv. *rīpa* '(ie)skrāpēt, (ie)kasīt', *ripa* 'noraut', a-s. *riopan, rīpan* 'novākt ražu' (← 'pļaut, griêzt'). No 'skrāpēt, griezt' ne vien *riebt* 'būt pretīgam', bet arī trans. 'kaitināt': «Riebu, riebu tautiešam, Riebu lielu riebumiņu: Maza riebu raudādama, Liela — daiļi dziedādama» (LD 1028), no kā 'darīt ko nepatīkamu, kaitēt', kas g. k. parādās atv-ā *atriebt*, refl. *atriebties*.

EF 2 728, Kl 592, M-E III 542, Pok 858

riebt[b] [rìebt, iê] 'dziedināt (pūšļojot)'; lš. *reĩbti* 'mesties raibam gar acīm; ņirbēt, žilbt', arī 'reibt'. Pamatā ide. **u̯er-* 'griēzt, liekt' atv. **u̯reib-* > b. **reib-* (no kā arī *reibt*, sk.) > ab. **rieb-*, no kā verbs **riebti* > la. *riebt*. No nozīmes 'griezt' → 'berzt, berzēt' (sal. tās pašas saknes atv-u v. *reiben* 'berzt, berzēt') → 'berzējot dziedināt' → 'pūšļot (dziedināt ar vārdiem, appūšanu, berzēšanu u. c.)'. Biežāk atv. *apriebt* (piem., augoni, sāpīgo vietu).

Apv. *apriebt* saglabājis arī saknes senāko noz. 'liekt', no kā *apriebt* 'aplenkt, apriņķot': «gailis ar spārnu vistu apriebj (izstiepis vienu spārnu un ar tuo drusku aizskardams vistu, iet tai apkārt)» (E-H I 110).

Skaņumijā apv. *raibīt* [ài] 'dziedinot apglaudīt; (ap)vārdot, pūšļot'.

EF 2 686, Kl 591, M-E III 468 un 543, Pok 1159

riebt[c] 'reibt'— sk. *reibt*.

rieciens [rìeciens], apv. [iê²], *riecienis, riecenis, riecens* [riêcęns²]. Atv. no verba *riekt* [ìe²] (apv.) '(maizi) griezt; pirmoreiz art' (lš. *riẽkti*). Sākotnēji 'vienreizējs grieziens' → 'nogrieztā šķēle'.

No tā paša verba apv. *riekums* 'plēsums, līdums'. Pamatā ide. **rei-* 'skrāpēt, raut, griêzt' (no kā arī *raizes*, sk.) ar *k* saknes paplašinājumā; **reik-* > ab. **riek-*, no kā **riekti* > la. *riekt*.

Sk. arī: *rika, rīkot, rīks*.

E III₂ 113, EF 2 714 un 729, Jēg 6 66, Karaliūnas II 61, M-E III 543, Pok 857 (858)

rieklis 'kas vienmēr baras'— sk. *riet*.

rieksts [riẽksts], apv. *riekste*; lš. *ríešutas, riešutỹs, ríešas* 't. p.', pr. *buccareisis* 'skābarža zīle' (*bucus* 'skābardis'), kr., bulg. *opéx* (bsl. *orěxъ*), bkr. *apéx, гapéx*, ukr. *гopíx*, č. *ořech*, p. *orzech* 'rieksts'. No b. **reiš-* (< **reiks-*, Būga, Endzelīns) > ab. **rieš-* (> lš. *ríešas*) > la. *ries-* bijusi forma **riess*, kam blakus **riests* ar vēlāku *k* iespraudumu. Izteikta doma, ka vārds saistāms ar verbu *rist* (Trubačovs; sk. *raisīt*), skaņumijā *riest* (apv.) '(divus gabalus) sasiet'. Tādā gadījumā pag. pas. divd. **riests*, substantivēts ar sākotnējo noz. 'tas, kas kopā sasiets, saistīts' → 'čemurs', no kā noz. pārnesums uz atsevišķu lazdas augli. Atbilstoši pr. *-reisis* bijusi arī la. forma **riesis*, no kā ar *k* iespraudumu **rieksis*: «Bij man viena riekša pēc (var.: rieksta pēc) Pie zemītes lagzdu liekt?» (LD 17256, 1 var.).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) **riests* no dem. **riesuts* (: lš.

riešutas), vēl pēc cita (Pokornijs) pamatā ide. **ar-ēi-* > **rēi-* 'rieksts' vai (Frenkels, Maheks) vārds mantots no kādas neindoeiropiešu valodas un izplatījies kā starptautisks kultūrvārds.

Jāatzīmē, ka Kurzemē skaņumijā ar senāko *-ei-* ir *-ai-*: Alsungā māju vārds *Raikstiņ(i)*, 1850. g. uzvārds *Roikstin* (**Raikstiņš*), kam blakus *Rieksting* (**Riekstiņš*), un 20. gs. 30. gados *Raistīš* (**Raistiņš*; sal. *Kalniņš* > *Kalnīš*; Plāķis 4_1 7—11). (K)

B I 478, II 284, III 823, Buck 379, E III_2 334, IV_2 191, EF 2 731, E-H II 378, Mach 418, M-E III 544 un 546, Pok 61, T 241, Гам-Ив 3 635—637, Пр II 660, To I 261, Tp 10 65, Ф III 151, ЭСБМ I 160

riekšava [rìekšava], apv. [iê], *rieškava* 'daudzums, kas ietilpst divās kopā saliktās plaukstās (saujās)'; lš. *rieškùčiai, rieškùčios* (dsk.), *rieškùtė* 't. p.' Vārda pamatā **rieša* (lš. *ríeša, ríešas*) 'delnas locītava, plaukstas mugurpuse' no ide. **u̯er-* 'griẽzt, liekt' (no kā arī *vērpt*, sk.) atv. **u̯reiḱ-* (no kā arī *raisīt*) > b. **reiš-* > ab. **rieš-*, no kā la. **rieša*. Senākais **rieš-* parādās apv. formās *rìška* < **rieška* 'riekšava, dūre' un *rieškava* 'riekšava'. Vārda nobeigumu *-šava* laikam ietekmējis vārds *sauja*, apv. *šauja, šauva* (sal. apv. *riekšauja, riekšauva*).

Apv. *riekuša (riekuža)* 'riekšava' no **rieskuša*, kur īsti latviskais **ries-* < ab. **rieš-*. No **rieška* > *riekša* 'sauja' (Elg 1 507).

EF 2 731, M-E III 545

riekt 'griezt'— sk. *rieciens*.

riekums 'plēsums, līdums'— sk. *rieciens*.

riepa [riẽpa]. Aizguvums; no vlv. *rēp* vai vh. *reep* 'virve, tauva, stīpa' (v. *Reif, Reifen* 'riņķveida saite, riepa'). Aizg. 18. gs. lietots nozīmē 'virve, tauva': «laivu riepes tīri noņemt» (Lg I 461). 19. gs. ar noz. 'riepa' jaunāks aizg. *rēpe* < lv. *rēp(e)* (U I 223, V 2 179) un *reipe* < v. *Reifen* (U II 596), ko 20. gs. sākumā aizstājusi forma *riepa*. Vēl 20. gs. sākumā *riepe* 'tauva', no kā *riepnieks* 'virvju vijējs' (M-E III 546) un *riepniecība* 'rūpniecības nozare virvju un tauvu izgatavošanai' (RLB KV 3380).

Doo III 31, Kl 592, M-E III 546, Zēv 2 100

riest[a] [rìest], apv. [iê[2]] 'veidot (piem., ceru)'; lš. *riẽsti* 'strauji un spēcīgi augt, plesties, zaroties'. Tās pašas cilmes kā *riest*[b] (sk.). Pamatā ide. **u̯er-* 'griẽzt, liekt' atv. **u̯reit-* > ab. **riet-*, no kā verbs **riet-ti* > **riesti* > la. *riest*. Tag. *(es) riešu*, pag. *riesu, rietu*; inf. arī *riezt* (tag. *riežu*, pag. *riezu*). Piemēri: «retie rudzi augdami rieš cerus», «kārklu krūms rieš atvases uz visām pusēm», «mirte riež daudz pumpuru» (M-E III 547).

E 1 733, EF 2 729, M-E III 546, Pok 1159, Karaliūnas 13 19

riest[b] [riẽst], apv. [ie[2], iê[2]], arī *riezt* [iê[2]] 'tīt (audeklu uz veltņa aužamos stāvos)'; lš. *riẽsti* 't. p.' Tag. *(es) riešu*, pag. *riesu (-tu)* vai tag. *(es) riežu*, pag. *riedu*. Pamatā ide. **u̯reit-*, **u̯reid-* 'griẽzt' no saknes **u̯er-* 'griezt, liekt' (no kā arī *vērpt*, sk.); > b.

*****_reit-, *reid-_ > ab. _*riet-, *ried-,_ no kā la. verbs _riest, riezt._ Pag. formas ar _s_ ir jaunākas.

Atv. _riestava_ [ìe, iẽ, iê[2]] 'veltnis (audēju stāvos)', arī _riestuve, riestuvis_ u. c.

Sk. arī: _riest[a], rietēt._

EF 2 729, M-E III 533 un 546, Pok 1159 (1160)

riest[c] 'ritēt, tecēt, ritināt'— sk. _rietēt._

riests [rìests], apv. [iẽ, iê[2]], _riesta, riestus;_ lš. _raĩstas_ 't. p.' Atv. no verba _riest_ 'ritēt, tecēt, ritināt' (sk. _rietēt_). Noz. 'tecēt' saistās ar 'skriet, būt kustīgam' (par nozīmju sakaru sk. _tecēt_). No tās pašas saknes skaņumijā apv. _rosts_ [uo] 'riests' (sk. arī _rota[a]_). No _riests_ atv. _riestot_ [uô].

Pēc cita uzskata (Būga) vārds ir tās pašas cilmes kā _riet:_ pamatā ide. _*rei-_ 'kliegt, baurot, riet'. Vēl pēc cita uzskata (Trautmanis, Frenkels) _riests_ saistāms ar la. _rikši,_ lš. _risčià_ 't. p.' (K)

B I 289, EF 2 689, M-E III 548, T 242, Маковский 120

riet [riêt]; lš. _ríeti_ 'riet, lamāt, bārt', pr. _rīgewings_ (_*rījewings,_ Būga) 'strīdīgs, ķildīgs', kr. apv. _páять_ 'trokšņot, ar troksni skanēt', sav. _rērēn,_ vav. _rēren_ 'blēt, baurot, skaļi kliegt', v. _röhren_ 'skaļi kliegt, baurot', si. _rā́yati_ 'rej', oset. _ræjyn, ræjun,_ kurdu _reyin_ 'riet'. Pamatā ide. _*rei-_ 'kliegt, baurot, riet', no kā _*rei-tei_ > b. _*reitei/ti_ > ab. _*rietei/ti_ > la. _riet._ Saknes _ei_ verba tag. formās _(reju_ < _*rei-u)._

Verbs _riet_ pārn. 'bārt', biežāk refl. _rieties_ 'bārties, lamāties', piem.: «Brāļi savu māsu deva Riedamies (var.: rādamies), bārdamies» (LD 18159 var.), «par nieku sarieties» (St 3 198).

Atv. _rieklis (riekls)_ 'tas, kas vienmēr baras'. 17. gs. _riekls_ pārn. noz. 'nelaime' (Für 2 314). Adj. _rejīgs, rējīgs._ Kauz. _raidīt_ ieguvis citu nozīmi. Apv. _rējināt_ 'likt riet; panākt, ka rej'. Saknes skaņumijā kauz. _rīdīt._

Hom. _riet_ 'kost' (apv.) pamatā ir ide. _*rei-_ 'skrāpēt, raut, griezt', no kā arī _raizes, rieva_ (sk.). Piem.: «Runcis rej peles» (M-E III 549), «Utis, blusas mani rēja Tautu dēla klētiņā» (LD 21710).

Sk. arī: _raidīt, rībēt, rīdīt._

B I 289, II 694, E IV_2 294, EF 2 732, Kl 605, M-E III 548, Pok 857 un 859, T 242, Ф III 452

rietēt [riẽtêt], apv. [ìe[2]]; lš. _rietěti_ 'ripot, ritēt, tecēt'. Atv. no verba _riest_ 'ritēt, tecēt, ritināt', tā iter. Tdz. piemērs ar _riest:_ «Raudi, raudi, jaunā mārša, Nu tev diena raudāmā; Atnāks ir tāda diena Saujā riest asariņas» (LD 22816). 18. gs. _riest, noriest_ arī 'atdalīties': «nags pirkstā norietis» (nags pirkstam nogājis, St I 221). No šās vārda nozīmes ar saknes skaņumiju atv. _atraitne (atraitnis)._ Pamatā ide. _*rei-_ 'tecēt' ar _t_ saknes paplašinājumā: _*reit-tei_ > b. _*reit-tei/ti_ > _*reisti_ > ab. _*riesti_ > la. _riest,_ iter. _rietēt._ Ide. _*rei-_ no _*er-ei-_ : _*rei(ə)-._

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds ir tās pašas cilmes kā *riest*[a b] (pretēji Persons, Pokornijs).

Verba *rietēt* nozīme sazarojusi: 1) 'tecēt, ritēt': «asariņas rietēt riet» (Plūdonis — M-E III 549), no kā 'pieplūst (ar pienu tesmenī)': «Rieti, rieti, tu, gosniņa, Man nav vaļas rietināt» (LD 29525), 2) 'noiet' (par sauli un citiem debess ķermeņiem). Šī otrā nozīme tāpat izriet no senākās 'ritēt, tecēt, plūst', kas varēja apzīmēt saules šķietamo kustību ne tikai vakarā, bet visā tās gaitā; sal. 18. gs. «gaisma rietē» (gaisma aust, St I 222). No atv. *norietēt* arī *rietēt* ieguvis sekundāro noz. 'noiet': «Riet saulīte (var.: Noiet saule) rietēdama, Zelta starus zarodama» (LD 33879, 4 var.).

Kauz. *rietināt* (liter. valodā tikai par sagatavošanu slaukšanai).

Atv. *rietumi,* apv. *rietrumi* (pēc vārda *austrumi* parauga).

Sk. arī: *atraitne, riests, rikši, ritēt.*

E I 733, EF 2 729, M-E III 546 un 549, Pok 330 (331)

rietumi — sk. *rietēt.*

rieva [riêva], apv. [iẽ, ìe²], *rieve;* lš. *rievẽ* 'gadskārta; sloksne, rieva, josla; šuve, vīle', ssk., sav. *rein,* v. *Rain* 'eža', lat. *rīma* 'plaisa, sprauga, šķirba'. Pamatā ide. **rei-* 'griêzt, raut, skrāpēt' > ab. **rie-,* no kā **rieu̯ā-* > la. *rieva.* Skaņumijā *rie- : rai- : rī-,* no kā vairākas latviešu apv. un lietuviešu formas: lš. *raivẽ* 'rieva, svītra', la. apv. *rīva, rīve* 'rieva; izciļņa svītra', *rīvains* 'rievains'. No *rieva* atv. *rievot* [riêvuôt].

Sk. arī: *raizes, riet, rīkot, rise.*

EF 2 691, E-H II 377, Kl 579, M-E III 541 un 550, P 466, Pok 857, W-H II 435

riezt 'griezt'— sk. *raizes.*

riežas [riẽžas], vsk. *rieža,* apv. [ìe], *riezis* [iẽ, iê²] '(muižas) darbiem nomērīts lauks vai pļava, arī attiecīgie darbi; vienam cilvēkam pļaušanai noteikta josla': «mēslu vešanas un riežu pļaušanas talkās» (J. Janševskis — M-E III 551), «riežām pļauj, kad ābuoliņš ir liels» (E-H II 380). Atv. no verba *riezt* 'griêzt' (sk. *raizes*). Sal. lš. *ryžẽ* 'šaura josla'.

Karaliūnas 11 61, M-E III 551

rija. Aizguvums; no ig. apv. *riih* (ģen. *rihe*) vai *rühi, rühe* (liter. *rehi*) 't. p.' (s. *riihi*). Apv. arī *rīja,* **rijs.*

Tālākā cilme neskaidra. Varbūt substrāta vārds (celtnes nos.), kas piemērots jaunajiem apstākļiem, kad balti ieviesa zemkopības kultūru.

E I 103, EF 2 716, E-H II 370, Ket 399, Mägiste 2444, M-E III 523, SKES 783, Zeps 1 176

rika, apv. *riks;* lš. *riekẽ, riẽkalas* 't. p.', si. *rikháti* 'ieskrāpē, iegriež', *rekhā* 'svītra, līnija, rieva', gr. *ereíkō* 'salaužu, saplēšu', *ereíkon* 'birstošs cepums'. Pamatā ide. **rei-* 'skrāpēt, raut, griêzt' ar *k* saknes paplašinājumā. Ide. **reik-* > ab. **riek-,* no kā la. apv.

riekt '(maizi) griezt; pirmoreiz art' (sk. *rieciens*). Skaņumijā **rikt,* no kā apv. *rikums* 'liela maizes šķēle' un liter. *rika.* Iter. *rikāt, rikot* [uô] 'griezt maizi (lielās) rikās'.

EF 2 629, 714 un 729, HF I 551, Jēg 6 66, M-E III 524, MM III 58, Pok 857 (858)

rīkot [rìkuôt]; lš. *rikiúoti* 'kārtot, vadīt, komandēt', *rykáuti, rykúoti* 'rīkoties, rīkot, valdīt'. Līdz ar subst. *rīks* (sk.) atvasināti no ide. **reik-* : **rĭk-;* sakne **rei-* 'skrāpēt, raut, griêzt' (no kā arī *rieva,* sk.). Pamatverbs laikam bijis **rīkt* (par formu sal. *tīkt* : *tīkot*) vai *riekt* ar senāko noz. 'griêzt, plēst, raut', no kā mūsdienu apv. nozīme '(maizi) griezt, pirmoreiz art (t. i., uzplēst zemi)'. Verba *rīkot* sākotnējā noz. varēja būt 1) 'graizīt' (: *rīks*), 2) 'raustot vai draudot ar asu rīku, ieroci, pavēlēt (piem., vergiem)'. Par šādu nozīmes veidošanos sal. ssl. *o-rǫdije* 'rīks, rīkošanās' (kr. *орýдие* 'rīks, darbarīks, ierocis'): *rěditi* 'valdīt, pārvaldīt' (kr. *рядúть;* Būga).

Var būt arī cita nozīmes attīstība, ja starpposms 'rinda, kārta'; sal. tās pašas cilmes sav. *rīga,* vav. *rige* 'rinda, līnija', kam nozīmes ziņā pielīdzina lš. *reikà* 'vajadzība' (← 'rinda, kārta', Jēgers). Tādā gadījumā 'rinda, kārta' → verbs 'kārtot' → 'rīkot, vadīt, valdīt'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *rīkot* pamatnozīmē saistāms ar pr. *rickawje* 'rīko, valda', kas atv. no. *rikijs* [rīkīs] 'kungs', kurš aizgūts no ģerm. valodām (Frenkels: nav droši pasakāms). (K)

B II 86, E IV₂ 295, EF 2 714 un 733, Jēg 6 67, M-E III 538, Pok 857 (858), Schmalstieg 2 279

rīks [rìks]; lš. *rỹkas* 't. p.', arī 'trauks'. Vārds skaņumijā saistāms ar apv. *riekt* [ìe²] '(maizi) griezt; pirmoreiz art (t. i., uzplēst zemi)' (senākā nozīme laikam 'griêzt, plēst, raut'; sk. *rieciens*). Pamatā ide. **rei-* : **ri-* 'skrāpēt, raut, griêzt'. Secināms, ka *rīks* sākotnēji laikam 'ass darbarīks', varbūt 'nazis, skrāpis'. Par nozīmi sal. apv. *maizes reiks* (< *riks?* Saukā; bet var būt arī ar senu *ei*) 'liels maizes nazis'.

Sk. arī: *rīkot.*

B II 86, Buck 586, EF 2 733, Jēg 6 67, M-E III 537, Pok 858

rīkste [rīkste], apv. *rīksts* [ī, ì²], *rīste* [ì²]; lš. *rýkštė,* apv. *rýštė, ryštė,* pr. *riste* 't. p.' Forma *rīkste* < *rīste.* Atv. no verba **rīst* 'siet', kas ir *rist* 'irt, raisīties; siet' paralēlforma (sk. *raisīt*). Vārda *rīkste* sākotnējā noz. 'sienamais (pinamais) materiāls'; sal. *siet* : *saite.*

Sk. arī: *varavīksne.*

Eckert 9 198, EF 2 734, M-E III 538, Pok 1159

rikši, vsk. *riksis;* lš. *risčià, riščià* 't. p.', kr. *рыстáть* (ssl. *ristati*) 'skriet', p. *rześcią* (< **rъstъją*) 'rikšus', kr. *рыскать* (< *рúскать*) 'klīst, klaiņot', bsl. *riskanije* 'skrējiens'. Forma *riks-* < **risk-* (Fasmers) no ide. **er-* : **(e)rei-* 'sakustēties, satraukties;

pacelt, izaugt' (no kā arī *rietēt,* sk.) ar pied. *-sk-* un *-st-*; **reisk-*: **risk-* > **riks-*, no kā la. *riksis* un apv. *riksnis* 't. p.'

Paralēli formām ar *-sk-* fon. varianti ar *-zg-*: apv. *rizga* 'nevaldāms bērns, dauzoņa', *rizgot* [uô], *rizgoties* [uô] 'plosīties, dauzīties, palaidņoties'. No tā laikam ar metatēzi *zirgot* [zir̂guôt], *zirgoties* [uô] 't. p.', arī 'skaļi smieties, kliegt'. Formu un nozīmi varēja ietekmēt saistījums ar vārdu *zirgs.*

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vsk. forma *riksis* ir vēlāks jaundarinājums un *rikš-* (< **rikstį-*) ir kontaminējums no **ristį-* un **riskį-*. (K)

B III 831, EF 2 737, M-E III 524, IV 727, Pok 326 (331), T 242, Пр II 204 un 230, Ф III 485 un 530

riktīgs — sk. *pareizs.*

rīma [rĩma], apv. [i²]. Atv. no verba *rīt* (sk.) ar pied. *-mā-*. Par formu sal. *ēst* : *ēsma.* Apv. *rīma* 'rīšana, rīkle', liter. 'negausīgs ēdājs'.

M-E III 539

rimba 'ripa', *rimbulis* 'kas apaļš'— sk. *rumba*[a].

rīme [rĩme]. Aizguvums; no lv. *riem* 'atskaņa, atskaņotas dzejas rindas; dzejolis' (v. *Reim* 'atskaņa; pants, dzejolītis'). Pamatā ide. **rēi-* : **rī-* 'skaitīt'. Aizg. minēts jau 17. gs. (*rime* Elg 1 481), bet plašāk ieviesies valodā 19. gs. ('dzejolis', U I 225, V 2 181, arī *rīmēt* 'sacerēt, rakstīt dzejoļus'). Kad 19. gs. otrajā pusē attiecīgos aizguvumus aizstāja jaunvārdi *dzeja, dzejot, dzejolis,* vārds *rīme* kļuva par mākslinieciski nevērtīgu atskaņotu rindu vai pantu apzīmējumu.

Buck 905, Kl 593, M-E III 539, Pok 60, Zēv 2 102 un 201

rimt [rìmt, im̃], apv. [im̂²]; lš. *rìmti* 'kļūt mierīgam, rimt', go. *rimis* 'miers', si. *rámate* 'mierina, ļauj būt mierā; ir rāms, atpūšas', gr. *ēréma* 'mierīgs, maigs, kluss', oset. *ræmun* 'stāvēt, turēties uz vietas'. Pamatā ide. **rem-* 'būt mierā; balstīties, balstīt'. Skaņumijā **r̥m-* > b. **rim-*, no kā verbs **rimti* > la. *rimt.* Kauz. *rimdināt,* apv. *rimināt,* ar saknes patskaņa miju *remdēt, remdināt.* (Par formu sal. *dzimt* : *dzemdēt, dzemdināt.*) Blakus verbam *rimt* no tās pašas saknes adj. *rimts* 'mierīgs, kluss' (lš. *rim̃tas, rìmtas* 'nopietns').

No saknes nozīmes 'balstīties, balstīt' apv. *remt* 'balstīt', *rimts* 'stiprs; drošs uz kājām': «bērns jau rimts» (= prot staigāt, E-H II 372).

Tās pašas cilmes ir sav. *rama* 'balsts, statīvs, rāmis', v. *Rahmen* 'rāmis, ietvars' (vlv *rame* > la. *rāmis*), sav. *rant* 'mala, ietvars, vairogs', v. *Rand* 'mala', a. *rim* 'mala, ietvars, stīpa'.

Sk. arī: *rāms, remdēt.*

EF 2 695, E-H II 365, Fei 398, HF I 643, Kl 580, M-E III 526, MM III 43, Oxf 768, Pok 864, T 243, Абаев II 374

rinda [rin̄da], apv. *rinde;* lš. (žemaišu) *rindà,* kr., ukr. *ряд* (ssl.

rędъ), bulg. *ped* 't. p.', č. *řád* 'kārtība; iekārta, uzbūve', p. *rząd* 'rinda'. Vārds (arī žemaišu forma) no kuršu valodas. Ar *in* > *i* sal. 17. gs. apv. *ridā* 'rindā', *rīdams* 'rindām' (blakus formām *rindā, rindēms* = v. *reihenweise;* Adolphi I 233).

Vārds saistāms ar arh. verbu *rist* (tag. *riedu,* pag. *ridu*) 'kārtot' un adj. *raids* 'gatavs'. Pamatā laikam ide. **ar-* 'savienot, derēt' atv. **(a)rēidh-* : **ridh-* (Persons), no kā go. *raidjan* 'kārtot, noteikt', *garaiþs* 'sakārtots, noteikts', ssk. *greida* 'attīt, kārtot', v. *bereit* 'gatavs', oset. *rad,* persiešu *rada* 'rinda'.

Atv. *rindot* [uô], apv. *rindāt, rindēt, rindināt.* Subst. *parinde* K. Draviņa darināts (1944), no tā *parindenis* 50. gadu jaunvārds.

Buck 1295, EF 1 62, 2 735, Fei 197 un 393, M-E III 527, 532 un 535, Pok 55 (60), Абаев II 338, Откупщиков 2 136, Пр II 240, Ф III 536

riņķis [riñķis]. Aizguvums; no vlv. *rink* vai vh. *rinc* 'aplis, gredzens' (v. *Ring*). Pamatā ide. **krengho-,* no kā ar saknes patskaņa miju arī kr. *круг* 'aplis'. Sakne **(s)ker-* 'griẽzt, liekt', no kā la. *kreilis.* Aizg. minēts 17. un 18. gs. vārdnīcās ('aplis', Für 2 321, Lg I 355, St I 226, II 367, arī *riņķot*).

Kl 601, M-E III 529, Pok 935 (936), T 139, Zēv 2 101

ripa; lš. *ripà, rìpė* 't. p.' Pamatā ide. **ǔer-* 'griẽzt, liekt' (no kā arī *vērpt,* sk.) atv. **ǔreip-* : **ǔrĭp-,* kam neērtās izrunas dēļ baltu valodās zudis ieskaņas līdzskanis. Tās pašas cilmes ir gr. *rhīps, rhīpós* 'pinums', *rhīpḗ* 'griezes kustība, atvēziens, metiens' un laikam arī ssk. *rifja* '(sienu) apvērst, ārdīt'. No ide. formas balsīgā varianta **ǔreib-* ģerm. **raip-,* no kā ssk. *reip,* go. *raip* '(kurpju) siksna', v. *Reif, Reifen* 'gredzens, stīpa, riteņa loks, riepa', a. *rope* 'virve'.

Bijis laikam verbs **ript* 'griezties, ripot', no kā subst. *ripa, ripulis* un iter. *ripot* [uô], apv. *ripāt,* kauz. *ripināt.* Verbiem *ripot* un *virpot* senāk bijusi līdzīga nozīme; sal.: «ripa sāka nuo kalna virpuot zemē» (M-E IV 610).

EF 2 737, Fei 430, Kl 592, M-E III 529, Oxf 773, Pok 1159

rise 'iebraukta ceļa sliede'. Atv. no verba *rist* 'šķelt' (: *risums* 'šķēlums, sprauga'). Pamatā ide. **reis-* : **ris-* no saknes **rei-* 'skrāpēt, raut, griêzt' (no kā arī *rieva,* sk.). Tās pašas cilmes ir isl. *rista* 'griezt, skrāpēt', subst. 'rieva, sprauga', vlv. *risten* 'iegriezt, ieskrāpēt'.

M-E III 531, Pok 657 (659)

risināt — sk. *raisīt.*

rist[a] (tag., pag. *es risu*) 'irt, raisīties'— sk. *raisīt.*

rist[b] (tag., pag. *es ritu*) 'ritēt, velties, plūst'— sk. *ritēt.*

rist[c] (tag. *es riedu,* pag. *ridu*) 'kārtot'— sk. *rinda.*

risums 'šķēlums, sprauga'— sk. *rise.*

rīt [rīt]; lš. *rýti* 't. p.' Pamatā ide. **rei-* : **rī-* 'tecēt' no saknes **er-*

'sakustēties, satraukties; pacelt' (no kā arī *ritēt,* sk.). Tās pašas cilmes ir si. *riṇāti* 'ļauj vai liek plūst', *riyatē* 'sāk tecēt'.

Iter. *ristīt* [rîstît], refl. *rīstīties,* apv. *rīdēties.* Kauz. apv. *rīdināt* 'barot' (vienk.; E-H II 375). Subst. *rīkle* [ĩ] < **rītlē-;* lš. *ryklẽ* 't. p.'

EF 2 740, M-E III 540, Pok 330

ritēt [ritêt]; lš. *ritěti* 'velties, ritināties; ripot, ritēt; ritināt', *rytěti* 'gulēt saritinājušamies'. Atv. no verba *rist* (tag., pag. *es ritu*) 'ritēt, velties, plūst', tā iter.; sal. lš. *rìsti* 'ritināt, ripināt, velt'. Piemērs: «Svaiga asins dzīslās rita» (Raiņa tulk.— E-H II 374). Tālākā cilme nav pilnīgi droša.

Pamatā var būt ide. **rei-* 'tecēt' ar *t* saknes paplašinājumā. Skaņumijā **reit- : *rĭt-,* no kā b. **rit-ti* > **risti* > la. *rist.* (Sal. si. *rit-* 'aizplūstošs, aizritošs'.)

Pēc cita uzskata (Pokornijs) vārda pamatā var būt ide. **ret(h)-* 'skriet, ritēt, velties' (no kā *rats*); zudumpakāpē **r̥t-* var dot baltu valodās formu **rit-.* Taču verbs *ritēt* nav šķirams no verba *rietēt* (pamatverbs *riest*), kuru nevar atvasināt no **ret(h)-.* Tāpēc reālāks ir pirmais variants — no ide. **rei-* 'tecēt', kas atvasināts no saknes **er-* 'sakustēties (u. c.)'. Formu attīstība **er-ei- : *rei(ə)- : *rĭ-.*

Pēc cita uzskata (Endzelīns un Frenkels, atsaucoties uz Lidēnu) pamatā ir ide. **u̯er-* 'griezt, liekt' atv. **u̯reit- : *u̯rĭt-,* kur neērtās izrunas dēļ baltu valodās atkritis ieskaņas *u̯-.* No šās formas ir sav. *rīdan* 'griezt, tīt, siet'; sk. *riest*[b].

Protams, dažādas cilmes verbi valodas attīstībā var saplūst, tā ka pagaidām jārēķinās ar visām trim iespējām.

Neskaidra ir ide. **er-* attieksme pret sakni **ar-* 'savienot, derēt', no kuras zudumpakāpē (**r̥-*) atvasināts si. *r̥tá-,* kas apzīmē universālo kosmisko likumu, kārtību tās dažādās izpausmēs (*r̥táḥ* 'īstens, patiess', *r̥tám* 'patiesība' u. c.). Atvasināto verbu nozīmes pamatā ir kustība, kas vieno, saista, saliedē, kas izveido rindu, secību, kārtību. Metaforiski *r̥tá* izsaka līdzekli kustībai, ar to apzīmē arī ratus (vēdās), kuros brauc debesu mitoloģiskās būtnes. Senindiešu *r̥t-* var atbilst baltu **rit-;* šo atbilstību savā daiļradē akcentējis Rainis. (Viņa darināts arī subst. *rita.*)

Verbu *rist, ritēt* kauz. *ritināt* (lš. *rìtinti*). Atvasinātie subst. *ritenis, ritulis, ritums.*

Sk. arī: *rats, rit, rīts, ritulis, ritums.* (K)

Buck 724, EF 2 729, L III 63, Lanszweert 157, M-E III 533, Pok 56, 330, 866 un 1159, Sanders 165, R. Veidemane — RG 1984 93—97, Гам-Ив 3 643, Маковский 120, To 13 139—156

rīts [rîts]; lš. *rýtas* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *ritēt* (sk.), kura pamatā laikam ide. **rei- : *rī-* 'tecēt' ar *t* paplašinājumu. Par nozīmi sal. tās pašas cilmes vārdus ar *s* saknes paplašinājumā: go. *urreisan* 'uzcelties, piecelties', a-s. *rīsan* 'celties', a. *rise*

'celties, piecelties'. No nozīmes 'tecēt' si. *rītí-* 'plūšana, straume, kustība', lat. *rīvus* 'straume, strauts'.

Vārda *rīts* nozīme var būt izveidojusies divējādi: vai nu no saknes **er-* noz. 'sakustēties, satraukties' (rīts ir dienas posms, kad pēc nakts miera sāk kustēties cilvēki un liela daļa dzīvnieku), vai arī no atvasinātās formas **rei-* noz. 'tecēt' → 'plūst, ritēt' (ar rītu sākas saules redzamais ritējums pie debesīm, sākas dienas ritējums, tecējums).

Buck 994, EF 2 738, M-E III 541, MM III 59, Pok 330 (331), T 246, W-H II 437

ritulis, apv. *rituls;* lš. *rìtulas* '(auduma) baķis', *ritulỹs, ritùlis* '(auduma) baķis, kamols, lode, loks, ripa'. Formas un nozīmes ziņā saplūduši atv-i no diviem verbiem: 1) **rist* 'liekties, tīties', kam skaņumijā atbilst *riest* 'tīt (audeklu uz veltņa)' (sk. *riest*[b]); no šejienes *ritulis* 'satīts, saritināts priekšmets', piem., audekla, pergamenta ritulis; 2) *rist* 'ritēt, velties' (sk. *ritēt*), no kā *ritulis* 'apļa vai cilindra veida priekšmets', piem., vaska ritulis; 19. gs. *ritulis* šajā nozīmē atbilda vārdam *ritenis* (U I 226). Tdz. piemēri: «Tikām liecu bērza rīksti, Līdz saliecu ritulā (var.: gredzenā, ritenī)» (LD 21827 var.), «Ik dziesmiņu izdziedāju, Ik satinu ritulī (var.: skritulī, kamolā)» (LD 899, 3 var.). (K)

M-E III 533

ritums; lš. *ritùmas* 'spēja velties, ripot'. Atv. no verba *rist* (sk. *ritēt*): «Pazīst kunga braukumiņu, Dzelza ratu ritumiņu (var.: tekumiņu)» (LD 13481 var.). No nozīmes 'ritēšana (paveikta darbība)' → 'plūsma, tecējums', piem., «mūža ritums».

Hom. *ritums* 'ritms' no v. *Rhythmus* 't. p.' < lat. *rhythmus* < gr. *rhythmós* 'laika mērs, takts, runas akcents'. Šajā nozīmē vārdu ieteicis A. Kronvalds: «Caur vienādu pantiņu [pantpēdu] kopā salikšanu dzejola rindām jeb pītnēm ronas īpats ritums (Rhythmus)» (1869, Kr I 646). Nezinot vārda jaunās nozīmes ierosinātāju, to kā tautas etimoloģijas darinājumu atzinīgi vērtējis K. Mīlenbahs: «Ritums .. ir jauks tautas etimoloģijas ražojums, kāds reti kur sastopams» (M IV 20). Vārds literatūrā 19. gs. pēdējos gadu desmitos (E. Dinsbergs, J. Kalniņš).

M-E III 534

rīva, *rīve* 'rieva' — sk. *rieva.*

rīvēt [rîvêt]. Aizguvums; no vl. *riven* < *wriven* 'berzēt' (v. *reiben*). Pamatā ide. **u̯er-* 'griezt, liekt' atv. **u̯reip-* : **u̯rīp-* (no kā la. *ripa*).

17. gs. vārdnīcās minēts aizg. *rīve (rīva* Lj 221), 18. gs. *rīvēt* (Lg II 250), bet tie ieviesās valodā gausi, jo parasti šajās nozīmēs lietoja baltu cilmes vārdus *berzēt* un *berztava* («berztavā saberzt», Lj 221). Vispirms iesakņojās *rīve,* daļēji ar pavārgrāmatu starpniecību («saberzt uz rīves», Pav 2 140).

Kl 591, M-E III 541, Pok 1159, Zēv 2 102

robeža [rùobeža], apv. [uô], *robežs* [uo]. Aizguvums; no skr.

рубежь 'iecirsta zīme' → 'robeža' (kr. *рубéж*), kas saistās ar verbu *рубúть* 'cirst'. Pamatā ide. **remb- / *romb-* 'kapāt, iecirst', no kā arī la. *robs*.

Vārds latviešu valodā aizgūts līdz 13. gs. Tas lietots dažādās formās: *robezis* (Manc II 388, Elg 1 95), *robežs* (Manc I 80, Lj 68, St I 226, II 298). Forma *robeža* (laikam pēc vārda *eža* parauga) ieviesās 18.—19. gs. (Lg II 251, U I 226, V 2 181), kaut gan līdztekus 19. gs. lietota arī forma *robezis* (V 1 540, U 1 226). Ka runātāji saistījuši vārdu *robeža* gan ar *robu*, gan *ežu*, rāda 17. gs. G. Elgera minētie sinonīmi *robezis, robis, ezis* (Elg 1 95). Vēl 18. gs. bija saglabājusies vārda *robeža* agrākā nozīme 'ar cirtieniem iezīmēts koks (robežas apzīmēšanai)' (Lg II 251).

Atv. *robežnieks* sākumā lietots ar noz. 'kaimiņš' ('tas, ar kuru saiet robežas') (Lg II 251).

Buck 1312, E I 105, EF 2 744, M-E III 575, Pok 864, Пр II 218, Ф III 510, Ц 403

robs [rùobs], apv. [uô²]; lš. *ruõbas* 't. p.', *ruõbti* 'grebt, skrāpēt, kasīt', kr. *рубúть* (psl. *rǫbiti*) 'cirst, kapāt', skr. *рубъ* (**rǫbъ*) 'iecirtums, rēta, vīle; rupja auduma gabals', kr. apv. *руб* 'rupjš apģērbs, skrandas', bkr., ukr. *руб* 'rēta, vīle, šuve', bulg. *рѫб* 'mala, apmale', č. *rub* 'otra puse, apmale', p. *rąb* 'rēta, vīle, šuve', go. *raupjan* 'izplūkt', v. *raufen* 'plūkt, plēst, raut'. Pamatā ide. **reu-* 'plēst, plūkt, rakt' (no kā arī *raut*, sk.) ar *b* saknes paplašinājumā (Slavskis, Frenkels). Skaņumijā **roub- : *rōub-* > ab. **ruob-*, no kā la. *robs* [ùo]. Bijis verbs **robt* [ùo], kas vēl atv-ā *ierobt* [ierùobt] 'iegrebt, iekasīt' (E-H I 538); sal. lš. *ruõbti*. Atv. *robot* [rùobuôt], apv. *robīt* [ùo].

Slāvu formas no saknes ar *n* iespraudumu (sal. *rumba*[b]).

No saknes zudumpakāpē **rub-* atv. la. *rubināt* 'urbināt'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) la. *robs* no senāka **ramb-* > **ranb-* apv. *rantīt* ietekmē; vēl pēc cita (Būga) vārds aizgūts no krievu valodas (noraida Endzelīns).

Sk. arī: *rumba*[b].

B II 111 un 541, E II 150, EF 2 749, Fei 395, Kl 586, M-E III 552 un 575, Pok 864 (865) un 869, T 236, Пр II 219, To 1 11, Ф III 510 un 511, Ц 402

roga [ruõga], apv. [uô] '(nolauzta, izkulta) vārpa'. Par vārda cilmi izteikti vairāki uzskati. Literatūrā plašāk motivēts uzskats (Jēgers, atbalsta Frenkels), ka vārds ir vienas cilmes ar la. *rags* — pamatā ide. **reg(h)-* 'taisns, nolikt taisni, vadīt; izstiept, uzsliet (u. c.)' (sk. *rags*); skaņumijā **rōg(h)-* > ab. **ruog-*, no kā la. *roga* [uõ]. Tādā gadījumā *roga* tāpat kā *rags* sākotnēji 'kas izsliets, izvirzīts, taisns, ass'. Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārdam ir pretēja motivācija — tas varbūt saistīts ar lš. *reñgtis* 'salīkt'.

Vairāk ticams, ka vārdam *roga* ir cita cilme: pamatā ide.

**er-* : **ṛ-* 'sakustēties, satraukties; pacelt; izaugt', no kā arī gr. *érnos* 'dzinums, atvase, zars', go. *raus,* v. *Rohr* (ģerm. **rausa-*) 'niedre', norv. *rune* 'zars', *rane* 'kārts, smaile'. Atv. ide. **reug-* : **roug-* (no kā la. *raugs*), skaņumijā **rōug-* > ab. **ruog-*, no kā **ruogā-* > la. *roga* [uõ] ar sākotnējo noz. 'dzinums, smaile'. Parasti savienojumā «rudzu roga». Tautasdziesmās rudziem ir vairāki epiteti, kas atvasināti no vārda *roga: rogainis, rogaiņš, rogājiņš, rogalitis, rogaliņš, rogulītis* u. c. (visi ar [uõ]), arī *roggalvis* [uõ].

Tās pašas cilmes, bet nozīmes ziņā saistīts ar citu saknes atvasinājumu — **reu-* 'skriet, tecēt' (sk. *raut*)— ir la. apv. *roga* [uo] 'zaķa riests'. K

EF 2 719 un 736, Jēg 6 154, Kl 605, M-E III 577, Pok 326, Vr 441 un 454

roja, *rūja* 'auri'— sk. *auri.*

roka [rùoka]; lš. *rankà,* pr. *rancko,* kr., bkr., ukr. *рукá* (ssl. *rǫka*), bulg. *ръкá,* asor., č. *ruka,* p. *ręka* 't. p.' Pamatā ide. **u̯er-* 'griezt, liekt' (no kā arī *vērpt,* sk.) atv. **u̯renk-* : **u̯ronk-* > b. **rank-*, no kā **rankā-* > la. *roka* [ùo]. Baltu un slāvu valodās izzudis ieskaņas *u̯-*; dažās valodās *u̯r-* pārveidojies par *br-*: no gallu **u̯rankā-* > lat. *branca* 'ķepa'. (Par *u̯r-* > *br-* sal. la. *brēkt.*) Vārda *roka* sākotnējā noz. 'liektais, liecamais (orgāns); līkums' (sal. ssk. *vrā* < **u̯ronhā-* 'kakts, stūris'). Par 'liekt, līkums' attiecināšanu uz ķermeņa daļām sal. *elkonis : elks* 'līkums'.

No tās pašas saknes arī b. **renk-* 'vākt', no kā lš. *riñkti* 'lasīt, vākt', tā ka *roka* varēja būt arī 'vācēja' (Endzelīns, Frenkels).

Apstākli, ka ide. valodās nav saglabājies viens kopējs rokas apzīmējums, izskaidro gan ar tabu (Meijē, Bonfante: «īsto» rokas nosaukumu aizstāja aprakstoši apzīmējumi), gan arī tā, ka viena vispāriga rokas apzīmējuma indoeiropiešiem nav bijis, bet tikai atsevišķi apzīmējumi tvērējai, devējai, vācējai rokai vai izstieptai, paceltai, saliektai rokai.

Izteikts arī uzskats, ka ssl. *rǫka* aizgūts no b. **rankā-*, jo slāvu valodās šis vārds ir pilnīgi izolēts, kamēr baltu valodās tam ir atbilstoši vārdi dažādās skaņumijas pakāpēs (Klims). No baltu seno cilšu valodām laikam oset. *rox* 'pavada, iemaukti' (< **ronx* < **ranx* < **ranka-*).

Ar labās rokas došanu senatnē saistījās juridiska vienošanās, līguma slēgšana, no kā vēl tagad «dot roku» pēc kāda solījuma vai apgalvojuma nozīmē apstiprināt teikto. Tautasdziesmās bieži rokas došana kā saistošs solījums, piem.: «Es pievīlu meitu māt(i) Dūmainā istabā: Viņa mani(m) krēslu cēle, Es pasteidzu roku dot» (Palcm 273). Labās rokas devums bija saistošs precību solījums; turpretim kreisās rokas devums juridiski nesaistīja: «Tautiešam roku devu, Kreiso devu, ne labo;

Kreisās rokas devumiņu, To par pilnu neturēju (var.: Vis par pilnu neturēja; Mūžam tiesas neturēja)» (LD 15467)

Atv. *aproce* [ùo] kopš 19. gs. vidus. J. Alunāns ieteica formu *aprocis* 'rokassprādze' (Al II 282), kas senāk *roku sprādze* (St II 59) un *roksprādze* (V 1 25). Forma *aproce* attiecināta vispirms uz piedurknes atloku vai piešuvi (Neikens — U I 11; V 2 19), tad uz rokassprādzi (D KV I 101).

Sk. arī: *ierocis*.

B II 365, G. Bonfante — Ant ind 88, Buck 236—239, 444, E IV_2 293, EF 1 106, 2 695, Euler 2 34, A. Klimas — Donum B 265, Lanszweert 62, M-E III 578, Pok 1155, T 237, W-H I 114, Абаев II 422, Гам-Ив 3 380 un 382, Пр II 222, Ф III 515, Ц 404

ronis [ruõnis], apv. [uô, ùo[2]]; lš. *rúonis* 't. p.' Pamatā laikam ide. **reu-* 'skriet, steigties' (no kā arī *raut*, sk.); stiepuma pakāpē **rōu-n-* > ab. **ruon-*, no kā la. *ronis* [uõ], apv. (kursen.) *rons* [uo]. No noz. 'skriet, steigties' izveidojās 'pulcēties, būt barā' (sal. kr. *руно* '(zivju) bars') un 'riestot, būt vaislīgam' (sal. tās pašas cilmes la. apv. *roja* [uo] 'riests, aŗu laiks'). Ar šīm nozīmēm saistās 'būt jautram, veiklam, veselīgam; rotaļāties' (sal. *rota : rotāt, rotaļāties*). Arī roņiem to vitalitātes dēļ varēja būt apzīmējums ar šās saknes atv-u; *ronis* sākotnēji varēja būt 'veikls, vaislīgs, rotaļīgs bara dzīvnieks'. Nozīmes veidošanās ziņā sal. ssk. *runi* 'skriešana, tecēšana; vaislas auns', *róni* 'zirgs' (sākotnēji laikam 'vaislīgais (dzīvnieks)', Vr 451; sal. d. *runne* 'būt kaislīgam, vaislīgam', senfranču *ronne* 'draiskulīgs, nebēdnīgs; kaislīgs, vaislīgs').

Tās pašas cilmes ir adj. (apv.) *rons* [ruõns, uô] 'resns, apaļš, smags'. (Endzelīns: varbūt saistāms ar vlv. *rone* 'nocirsts stumbrs, klucis', un iespējams, ka no adjektīva atvasināts subst. *ronis* [uo].) Pēc cita uzskata (Becenbergers) *ronis* varbūt ir aizg. no ģerm. valodām (noraida Endzelīns). Vēl pēc cita uzskata (Ariste) *ronis* var būt substrāta vārds — aizg. no kādas pirmside. valodas.

Lš. apv. *rúinis* (< **rūnis*) 'ronis' no saknes zudumpakāpē (**reu-* : **rŭ-*). Par formu sal. pr. *luysis* < **lūsis*.

Sk. arī: *runcis*. *(K)*

B II 304, III 228, EF 2 746, M-E III 581, Schmid 3 264

rons 'resns, apaļš, smags'— sk. *ronis*.

rosīties [rùosîtiês], apv. *rosties* [ùo]; lš. *ruõšti* '(uz)post, apkopt (māju); gatavot, organizēt', *ruõštis* 'posties, gatavoties, apkopties', kr. *рух* 'tracis, uztraukums, trauksme', *рýхнуть* 'sabrukt', ukr. *рух* 'kustība'. Pamatā ide. **er-* : **ṛ-* 'sakustēties, satraukties; pacelt, izaugt', atv. **reus-* (no kā arī *raust*, sk.). Skaņumijā **rōus-* > ab. **ruos-*. Paralēli bijusi arī ide. forma ar palatālu *s*, no kā si. *róṣati, ruṣáti* 'nelaipns, īgns, sapīcis' un slāvu formas ar *x* < *š*. Attiecīgi ab. **ruoš-ti* > la. apv. *rost* [ùo[2]] 'post',

refl. *rosties* [ùo] 'posties' no senākas noz. 'būt rosīgam, satraukties' un blakus zudušam **rosīt* refl. *rosīties* [ùo].

Adj. (apv.) *ross* [ùo], *rošs* [uô[2]] 'rosīgs, darbīgs', liter. *rosīgs* [ùo]. Ķauz. *rosināt* [ùo]. 19. gs. beigu jaunvārds *rosme* [ùo], retāka forma *rosma* [ùo], laikam Raiņa jaunvārdi. Raiņa darināts arī jaunvārds *ierosa* [ìerùosa] (R. Veidemane — LM 1987 43).

Sk. arī: *erroties, rota*[a].

Bl 6 208, EF 2 750, M-E III 582, Pok 332, T 240

ross, *rošs* 'rosīgs'— sk. *rosīties*.

rota[a] [ruõta], apv. [ùo] 'greznumlieta'. Pamatā ide. **er-* : **r̥-* 'sakustēties, satraukties; pacelt, augt' (no kā arī *rosīties*, sk.), atv. **reu-* 'skriet, steigties, plēst, rakt' (no kā arī *raut*, sk.). Skaņumijā **rōu-* > ab. **ruo-*, no kā laikam bijis verbs **ruoti* > la. **rot* [uo], kura atv. ir subst. *rota* [uõ]. (Par formu sal. **slot*, lš. *šlúoti* 'slaucīt, mēzt' : *slota*, lš. *šlúota*.) Verba sākotnējā nozīme varēja būt 'raut, plēst', no kā *rota* [uõ] 'noplēstais, norautais' attiecinājumā uz dzīvnieka ādu, ko lietoja ķermeņa segšanai, un vēlāk ar pārnesumu attiecinot uz audumu un cilvēka apģērbu. Par šādu nozīmes pārnesumu sal. ide. **der-* 'plēst' atv. gr. *dérma* '(novilkta) āda' : la. *drāna, drēbe*. No ide. **reu-* līdzīgā veidā atv. sl. **ruta* 'apģērbs'— bulg. *pýтa* 'lakats', *рутище*, slovēņu *rúta* 'drēbes, apģērbs'.

Vārds *rota* 'apģērbs' sastopams 17. gs. literatūrā, piem.: «Lieli, augsti kungi [karaspēkā] savu saim(i) vienā īpašā rotā tērp, ka tos var, pulkā sagājušus, tūdaļ pazīt..» (Manc 1 87). Arī J. Langijam vārda *rota* vienīgā nozīme ir 'apģērba gabals' (Lj 222). Šī nozīme sastopama arī folklorā: «Ganiņš biju, ganos gāju, Gana rota mugurā (var.: drēbes mugurā)» (LD 29229, 5). Vēl šā gadsimta pirmajā pusē ar vārdu *rota* apzīmēts sievietes goda tērps: «kundzei ruota jāpašuj» (M-E III 583). No šejienes *rota* 'tērps ar rotājumu, svētku tērps': «melna nekā nebij brūtes ruotā» (E-H II 392).

20. gs. pirmās puses literatūrā *rota* arī 'tērps ar piederumiem, ietērps': «Mans kungs un ķēniņ, Tu mani bruņās tērpi, zobenu Man jozi — grūti man tā staigāt: Šī rota man vēl sveša» (A. Saulietis. Ķēniņš Zauls, 1929 90).

Tālākajā nozīmes attīstībā *rota* 'tērpa rotājums' → 'rotaslieta'. Šajās nozīmēs *rota* (parasti dsk. *rotas*) jau 18. gs. otrajā pusē (Lg II 252, St I 228). Atv. *rotāt* [ruõtât], *rotāties* [uõ].

No noz. 'apģērbs' izveidojās *rota* 'ārējais veids, izskats', kas 18. gs. literatūrā. Piem.: «Šās 12 zvaigznu-bildes [zodiaka zīmes], kas saules-vietas un tos gadalaikus rāda, viņi [kaldieši un ēģiptieši] pēc savas rotas un ziņas [pēc izskata un nozīmes] nosauce» (St 4, 132).

Verbam *rotāt* [uõ], apv. *rotēt* [uo] ir arī citas nozīmes, kas izveidojušās no saknes nozīmes 'skriet, steigties'. Šī verba se-

mantika izpaužas folklorā: «Es maza meitiņa, Es māku rotāt, Šurpu turpu, Pie tēva, pie mātes» (LD 2142). No šejienes nozīme 'būt veiklam, griezties, lēkt, lidināties; rotaļīgi kustēties, rotaļāties': «Ar mani tev rotājot paliks īss brīd's» (Al I 61). Arī refl. *rotāties* ir attiecīgās nozīmes; tā saprotams folklorā, ka saule rotājas: «Nu sāka saulīte Ŗotātiesi, Te bij rītā, Te vakarāi, Te nu līgo Dienas vidu» (LD 24794).

Tālāk verbs *rotāt* attiecināts uz dziedāšanu, resp. līgošanu ar attiecīgo refrēnu *rotā!*

No *rotāt* 'rotaļāties' atv. *rotaļa* [ruõtaļa], laikam 19. gs. beigās, ieguva noz. 'spēle, jautra izdarība'. Agrāk šis substantīvs saistījās ar verba nozīmi 'greznot', un *rotaļa* bija 'meitene, kas mīl greznoties, rotāties': «Rotājies, rotaliņa, Kā tev skaisti piederēja!» (LD 12923). Savukārt no subst. *rotaļa* 'spēle' atv. *rotaļāties* (retāk *rotaļāt*).

No saknes nozīmes 'skriet, steigties' verba **rot* [uo] atv. *roja* [rùoja^2] 'auri, riests', *rojāties* [uo] 'skriet auros, riestot'. Tās pašas cilmes laikam ir upes nos. *Roja* [uõ]; nozīmes 'skriet' un 'tecēt' vēsturiski ir saistītas (sal. *tecēt*).

Pēc cita uzskata (Būga, Endzelīns) verba *rotāt* atšķirīgās nozīmes ir dažādas cilmes un *rotāt* 'būt veiklam' saistīts ar subst. *rats*. K

B II 346, Buck 440 un 1109, Lanszweert 106, Mag XX$_3$ 167—171, M-E III 583 un 584, Петлева 4 40

rota[b] [ruõta] 'karaspēka vienība'. Aizguvums; no vlv. *rote* '(karavīru) vienība, nodaļa' (v. *Rotte* 'pūlis, bars'), kas savukārt no senfranču *rote* 'bars, (karaspēka) vienība' < vlat. *rupta, rutta* 't. p.' Pamatā lat. *rumpere* 'raut, plēst, lauzt' no ide. **reup-*, no kā arī la. *rupjš.*

Aizg. sastopams 16. gs. literatūrā (Linaud 92), bet 17. un 18. gs. vārdnīcās tā nav. Vārds plašāk ieviesies 19. gs. kr. *póта* 't. p.' ietekmē (Wel 100; *rote* V I 540, *rota* U I 227).

Kl 610, M-E III 583, Pok 870, Zēv 2 389, Сороколетов 270

roza [ruôza], *roze* [uô^2] apv. 'uzkalns, kalna mugura'. Pamatā ide. **reĝ-* 'taisns, nolikt taisni, vadīt; izstiept, uzsliet; virziens, līnija' (no paralēlformas **reg-* la. *redzēt,* sk.). Skaņumijā **rēĝ-* : **rōĝ-* > b. **rēž-* : **rōž-* > la. *rēz-* (no kā apv. *rēzēt* [rèzêt] 'stīvi uzsliet') un *ruoz-*, no kā apv. *rozīt* [uô] 'staipīt, locīt', refl. *rozīties* [uô] 'staipīties' un subst. *roza* [uô], kam izloksnēs dažādas nozīmes nianses — ne vien 'uzkalns, kalna mugura', bet arī 'paaugsta vieta līdzenumā; sausa vieta purvā; uzkalns vai sausa vieta priežu mežā; maza pļava lauku vidū; lapu koku josla skuju koku mežā; klaja vieta mežā; skujukoku mežs; grava, aiza' u. c. Visas šīs nozīmes saistītas ar semantikas pamatelementu —'būt taisnam, izstieptam, uzslietam', no kā pirmām kārtām pauguru apzīmējumi. Vārds *roza* vietvārdā *Garoza* (Garozu

muiža) < **gar-roza* [gaŗ-ruôža] 'garš uzkalns', arī *Augstroze, Augstrozis* u. c.

Ar verbu *rēzēt* saistāms *Rēznas ezera* nosaukums, kur **rēza* [ẹ] 'morēna', **rēzna* 'morēnu apvidus' (Blese). Paralēli **Rēzīte* (lš. *Rėžýtė*), no kā **Rēzitne* 'Rēzītes upes pils' > *Rēzekne* (Blese).

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Frenkels) vārds *roza* [uo] saistāms ar lš. *rėžti* 'griêzt, vilkt ar asu priekšmetu, graizīt' vai (Plāķis) ar tās pašas cilmes kr. *раз* 'reiz' (← 'cirtiens, griezieпs') no ide. **u̯reg-* 'grūst, spiest, dzīt, vajāt', no kā arī la. *vārgs.* (K)

Bl 8 37, EF 2 711 un 726, M-E III 585, Plāķis — RKr XXII 121—126, Pok 854 un 1181, To 8 17

roze [ruõze]. Aizguvums; no vlv., vh. *rōse* 't. p.' (v. *Rose*), kas savukārt no lat. *rosa* 't. p.' Ar grieķu valodas starpniecību vārds aizgūts no senpersiešu valodas. Pamatā ide. **u̯er-* 'uzplēst, iegriezt; durt, bakstīt', no kā arī la. *urdīt.*

Latviešu valodas tekstos vārds minēts 16. gs. (Cat 299). Sākumā tas lietots ar vispārīgu nozīmi '(dārza) puķe' vai 'koša puķe'— kā sinonīms vārdam *puķe.* Īpatnējā auga un zieda nozīmē *roze* 17. gs. vārdnīcās (Manc I 145, Für 2 326, Lj 222). 18. gs. vārds minēts arī kā slimības apzīmējums (Lg II 252, St I 228). Folklorā (tautasdziesmās) *roze* parasti ar noz. 'puķe', arī 'margrietiņa' (Kauliņš).

Buck 527, EF 2 774, J. Kauliņš — DL Piel 1891 4 70, KK 35 104, 38 119, Kl 607, M-E III 586, Sanders 74, W-H II 443, Zēv 2 313 un 358

rozīties 'staipīties'— sk. *roza.*

rubenis. Atv. no verba *rubēt,* kā pamatā skaņu atdarinājums (Endzelīns); atv. *rubināt.* Pēc cita uzskata (Frenkels) šie verbi darināti no putna nos. *rubenis,* kā pamatā ide. **u̯er-* 'griezt, liekt' atv. **rub-* 'velties, ripot' → 'radīt skaņas, kas līdzīgas velšanās, ripošanas troksnim'. Sal. lš. *rubėti* 'rībēt, dunēt, dārdēt': *rùbulti, rùbulioti* 'velt, ritināt'. Sal. arī *irbe.*

B I 302, EF 2 774, M-E III 552, Stang 3 46

rublis. Aizguvums; no kr. *рубль* 't. p.', kas ir atv. no verba *рубить* 'cirst'. Vārda sākotnējā noz. 'apcirsts zelta vai sudraba gabals'. Pamatā ide. **remb-* 'kapāt, iecirst', no kā arī la. *rumba.* Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (Lg II 253, St I 228) un literatūrā.

M-E III 552, Zēv 2 430, Пр II 220, Ф III 511, Ц 403

rūda [rûda]. Divi homonīmi: 1) 'minerāls ar metāla sastāvu', piem., «dzelzs rūda»; aizg. no krievu valodas: kr. *рудá* 't. p.', kas savukārt kā kultūras vārds aizgūts no Tuvo Austrumu valodām (pamatā šumeru valodas apzīmējums; Ivanovs); 2) 'purva rāva, rāvas ūdens', kā pamatā ide. **reudh-* : **rŭdh-* > b. **raud-*, **rūd-* 'sarkans', no kā arī adj. *ruds* (sk.).

Aizg. *rūda* latviešu valodā ieviests samērā vēlu, literatūrā tas tikai kopš 19. gs. beigām, vārdnīcās 20. gs. (D 1 373, 2 808)

Līdz tam šajā nozīmē *ercs* (< v. *Erz* 'rūda'; Kavals, 1860), *metālnieks* (V 1 541, 3 347). Vārda forma *rūda* (ar *ū*) no homonīma.

Verbs *rūdit* [rûdît] ir mantots vārds, tas atvasināts no adj. *ruds* paralēlformas **rūds*.

EF 2 747, M-E III 566, Pok 872, Ив 14 22, Ф III 513, Ц 393

rudens; lš. *ruduõ* (ģen. *rudeñs*) 't. p.' Atv. no adj. *ruds* (sk.)— pēc rudens lapu sarkanbrūnās krāsas. Latviešu valodā izzudis senākais rudens apzīmējums, kas saskan ar pr. *assanis,* kr. *óсень* 'rudens'— laikam skaužot homonīmiju ar vārdu *asins,* apv. *asens* (Endzelīns).

Buck 1016, E III_1 486, EF 2 745, L III 64, Mažiulis I 103, M-E III 553

rūdināt 'raudināt'— sk. *raudināt.*

rūdīt — sk. *rūda*

ruds; lš. *rùdas* 'brūns, sarkanbrūns', kr. *рýдый* (psl. **rudъ*) 'asinssarkans', ukr. *рýдий* 'ruds, sarkans; sarkanmatains' (kr. *рыжий*), č. *rudý,* p. *rudy* 't. p.', a. *red,* v. *rot,* lat. *ruber* 'sarkans'. Pamatā ide. **reudh-* 'sarkans' > b. **raud-* : **rŭ̄d-,* no kā la. apv. *rauds* [raũds, $\grave{a}u^2$] 'sarkans, sarkanbrūns' (lš. *raũdas* 'rūsgans, brūngans, sarkans', *raudónas* 'sarkans') un liter. *ruds.* Vārda nozīme izloksnēs variējas no 'sārts, sarkanbrūns' līdz sekundārai nozīmei 'pelēks' : «Ruda vara namu dara» (LD 27566 var.), «Ruds rudiņš pa krēslu čabina lietiņš. Kā pelēks vīriņš gar logu iet viņš» (F. Bārda — LDzA III 272).

Sk. arī: *rauda, rūda, rudens, rūsa.*

Buck 1056, EF 2 704 un 745, Euler 1 114, Karaliūnas 13 42, Kl 809, L III 64, Mach 523, M-E III 483 un 554, Oxf 748, Pok 872, W-H II 444, Гам-Ив 3 442 un 712, Мейе 1 408, Н. Б. Бахилина — Ист лекс 251—258, М. А. Суровцова — Эт иссл 8 136—155, Ф III 513, Ц 393

rudzi, vsk. *rudzis*; lš. *rugiaĩ,* vsk. *rugỹs,* pr. *rugis, ruggis,* kr., ukr. *рожь* (psl. **rъžь*), bulg. *ръж,* č. *rež,* p. *reż,* asor. *rož,* ssk. *rugr* (ģerm. **rughi-*), sav. *rocko,* v. *Roggen,* a-s. *ryge,* a. *rye* 't. p'. Forma *rudzis* < **rugis;* sal. atv. *rugaine, rugājs.* Ievērojot trāķ. *brica* (laikam < **u̯rughiā-*) 'rudzi', par pamatformu uzskata ide. **u̯rughio-.* Vārds laikam ir Tuvo Austrumu cilmes, un tā forma atsevišķās valodās un valodu grupās varēja atšķirties atkarībā no vārda aizgūšanas ceļiem.

Ar vārdu *rudzi,* resp. ar tā pirmformu saista dažās valodās rīsa nosaukumu: si. *vrīhiḥ* > afg. *vrižē,* persiešu *vrizei* > gr. *óruza* > lat. *orīza* > vlat. *rīsum* > vv. *rīs* (> la. *rīss*) > v. *Reis.*

B III 681, Buck 517, E IV_2 296, EF 2 745, Kl 593 un 604, Mach 513, M-E III 555, MM III 282, Pok 1183, Sanders 21, Stang 3 46, T 246, Urb 8 14, Гам-Ив 3 658, Л. А. Гиндин — Эт 1963 65, Пр II 210, Ф III 492, Ц 400

rugaine, *rugājs* — sk. *rudzi.*

rūgt [rûgt]; lš. *rū́gti* 'skābt, rūgt', pr. *ructandadan* 'rūgušpiens' (*dadan* 'piens'), kr. *рыгáть* (psl. **rygati*), ukr. *ригáти*, bulg. (tag. vsk. 1. pers.) *ри́гам*, č. *říhati*, p. *rzygać*, slovēņu *rúgati se*. *rígati* 'atraugāties'. Pamatā ide. **reug-* : **rūg-* no **reu-* 'plēst, plūkt, rakt' (Jēgers) vai no saknes **er-* (: **ereu-* : **reu-*) 'sakustēties, satraukties; pacelt'. Otrais variants ticamāks, jo no tā vieglāk atvedināt verba nozīmi 'pacelties, virzīties uz augšu', kas spilgti redzama vārda apv. lietojumā: «līdumā rūgst [= paceļas] dūmi» (M-E III 567), «Dūmi rūga (var.: kūp), alu dara Mazajā ciemiņā» (LD 111031[1], 1).

Nozīme 'tapt skābam, rūgtam' ir sekundāra, sākumā laikam 'skābi, nepatīkami garot'. Sal. tās pašas cilmes a-s. *rēocan* 'kūpēt, garot; ost, smirdēt', v. *rauchen* 'dūmot, kūpēt', *riechen* 'ost, smirdēt'. Vēl jaunāks ir vārda attiecinājums uz procesu maizes mīklā.

Iespējams, ka vārdā saplūduši divu ide. sakņu refleksi, arī no **reu-* 'plēst, plūkt, rakt', jo par piena rūgšanu saka arī, ka sarauj, savelk pienu.

Saknes skaņumijā **raug-*, no kā apv. *raugt*, liter. *raudzēt*, subst. *raugs* (sk.).

Sk. arī: *atraugas, raugāties, rūgts.* (K)

E IV₂ 296, EF 2 746, Jēg 6 142, Kl 599, L III 65, Mach 532, M-E III 567, Pok 871, Куркина — ОЛА 1980 278, А. Е. Аникин — Эт 1982 71

rūgts [rûgts]. Atv. no verba *rūgt* (sk.), sākotnēji tā pag. pas. divd. ar nozīmi 'tāds, kas rūdzis'. Sal. lš. *rūgštùs* 'skābs' un 17. gs. la. *rūksts* (**rūgsts*) 'sūrs' (Elg 1 93).

Buck 1034, Eckert 9 200, EF 2 746, M-E III 568, Pok 871

rukt — sk. *raukt.*

rūkt[a] [rûkt, ù], apv. [ṛ]; lš. *rū́kti* 't. p.', kr. *ры́кать* (ssl. *rykati*), bkr. *рыкáць*, ukr. *рикáти*, č. *ryčeti*, p. *ryczeć*, oset. *ryxyn, ruxun* (< **rukh-*) 'rēkt, rūkt'. Pamatā ide. **reu-* : **rŭ̄-* stipru balss skaņu atdarināšanai; sakne paplašināta ar formantu *k*. Ide. *rŭ̄k-tei* > b. **rūktei/ti* > la. *rūkt*, kam blakus apv. *rukt* (par cūkām, E-H II 383), no kā *rukšķēt.*

Sakne **reu-* nozīmes ziņā cieši saistīta ar **u̯er-* dzīvnieku balss skaņu apzīmēšanai, un šīs saknes var būt metatēzē izveidojušās viena no otras. Arī latviešu valodā daži šo sakņu atv-i semantiski cieši saistīti; piem., *rukš(ķ)ēt* un *urkš(ķ)ēt*: «cūka rukš(ķ)» (M-E III 556) un «cūka urkš» (IV 306).

No *rukšēt* (**ruksēt, rukstēt*) subst. *ruksis*, apv. *rukšis*.

Sk. arī: *auri, raudāt, runāt.*

E III₂ 346, EF 2 747, Mach 527, M-E III 569, Pok 867, Sab 17 179, Stang 3 46, T 247, Абаев II 447, Гам-Ив 3 511, Пр II 230, Ф III 527

rūkt[b] 'skriet'— sk. *rūķis.*

rūkt[c] 'vērpt' — sk. *rūķis*.

rūķis [rūķis], apv. [ù², û²]. Šajā vārdā un ar to saistītajā verbā *rūķēt* 'nerimtīgi, čakli strādāt; rakņāt, rušināties, raust' saplūdušas mantotas cilmes formas ar aizguvumu. Arī mantoto formu pamatā divas hom. ide. saknes: 1) **reu-* : **rŭ-* 'plēst, plūkt, rakt' (no kā arī la. *raut,* sk.), 2) *(*e*)*reu-* : **rŭ-* 'steigties, mesties' (no kā lat. *ruere* 'steigties, mesties; grūt, gāzt'). Šīm saknēm paplašinājumā formants *k*.

No **rŭ-* 'steigties, mesties' apv. *rūkt* 'skriet', lš. *rũkti* 'skraidīt; plūst uz visām pusēm; (sar.) ātri skriet, braukt, steigties' (LKŽ XI 937). Piemēri: «rūc mudri da viņu sētai!» (E-H II 388), «ūdens rūc uz upīti, rūc pruojām» (M-E III 569). Atv. *rūkāt, rūkalēt* 'šurp turp skraidīt': «upē zivis rūkalē» (E-H II 387). No šā *rūkt* atv. *rūce* [ù²] 'strauts, kas radies no kūstoša sniega'; sal. kr. *ручей* 'strauts, straume', č. *ručej* 'straume' (*ruče* 'ātri').

Hom. *rūkt* 'klusu un čakli strādāt' («rūca visu rītu», M-E III 569) saistās ar *rūkt* 'vērpt': «Sprēžam, meitas, rūcam, meitas, Visas kunga pakuliņas!» (LD 6965, 2). Šī verba nozīme balstās gan uz nozīmes 'skriet' pārnesumu uz ratiņa griešanos (sal. *tecēt : tecila*), gan uz skaņu atdarinājumu («ratiņš rūc»).

No izzuduša **rūkt* 'rakt, rakņāt, raust' arh. *rūķis* 'mazs zemes tārps', senāk laikam 'racējs, rakņātājs, rausējs'. Šai nozīmei atbilst *rūķēt* 'rakņāt, rušināties, raust' (*sarūķēt* 'saraust', M-E III 724; arī pārn.: «tas jau ar darbu vien sarūķējis savu mantu», E-H II 444) → 'nerimtīgi, čakli strādāt' (te varbūt arī hom. saknes semantikas ietekme — 'steigties, mesties').

Verba *rūķēt* semantiku varēja ietekmēt arī vlv. *rūken* 'rūpēties, pūlēties' (Endzelīns, Zēvers), bet pamatos vārda nozīme ir mantota.

Subst. *rūķis* nozīme 'racējs, rakņātājs' ietverta vārdkopā *zemes rūķis,* ko mūsdienu lietojumā izprot pārnesti: tas ir neatlaidīgs un ļoti strādīgs zemes (lauku) darbu darītājs. Pēc šā parauga 19. gs. beigās darināts apzīmējums *darba rūķis,* tagad parasti saliktenis *darbarūķis*.

Tautas ticējumu un pasaku tēls *rūķis* (parasti dem. *rūķītis*) saturā aizgūts no vācu mitoloģijas un folkloras (v. *Zwerg*), bet daļēji tas saplūdis ar pūķi (Šmits — LPT XIII 296 un 300, Johansons I 37). Ar *rūķa* vārdu tas saistīts tāpēc, ka arī šī ģermāņu mitoloģiskā un pasaku būtne pēc tradīcijas ir zemes dziļu bagātību racēja. (Šādas *rūķa* nozīmes vēl nav 18. gs. vārdnīcās.) (K)

EF 2 706, Mach 522, M-E III 570, Sum 184, W-H II 452, Zēv 2 104, Φ III 524

rullis [rul̃lis]. Aizguvums; no vlv., vh. *rulle* 'veltnis, ritulis' (v. *Rolle*), kas savukārt ar franču valodas starpniecību no lat. *rotula* 'veltnītis, ratiņš' (*rota* 'ritenis, veltnis'). Pamatā ide.

**ret(h)-* 'ritēt', no kā arī la. *rats*. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Elg I 138). Verbs *rullēt* vispirms attiecināts uz veļas apstrādi (Lg I 442); ar noz. 'velt, ritināt' tas lietots no 19. gs. (U I 229, V 2 182).

Doo III 66, EF 2 748, Kl 605, M-E III 557, W-H II 443, Zēv 2 201

rumba[a] [rum̃ba], apv. [ùm²] 'riteņa centrs'; lš. *rumbà, rum̃bas, rùmbas* 'rēta, iecirtums, robs (u. c.)'. Laikam saplūdis mantots vārds (*rumba*[b] semantisks variants) ar aizguvumu (sal. ig. *rumm* '(ratu) rumba' < lv. *trumme* 'bungas, apaļš skārda trauks'). Mantotā vārda nozīmes pamatā ir 'cirst', no kā 1) 'iecirst, izcirst (caurumu)' (→ subst. 'caurums riteņa centrā'; ritenis senatnē bieži bija apaļa koka plāksne, ripa), 2) 'nocirst (koku)' (→ subst. 'nocirsts koka stumbrs' → 'kas apaļš'). No šīs pēdējās nozīmes apv. *rumba* 'resna sieviete': «Sveša māte mani sauca: Rumba, rumba, rezgalīte!» (LD 4833; var.: «Muca, muca, baļļa, baļļa! Rulli, rulli, rezgalīti!») No nozīmes 'kas apaļš' arī apv. *rumbulis* 'apaļa pagale, apaļš klucis; resns cilvēks, zirgs'. Etimoloģisks var. apv. *rimba* 'ripa', *rimbulis* 'kas apaļš; ripa, riņķis' (M-E III 526).

Pēc cita uzskata (Būga) *rumba* pilnīgi ir mantotas cilmes vai (Endzelīns ar jautājumu) vārds ir aizg. no igauņu vai lībiešu valodas. (K)

B II 111, 539—541, EF 2 696, Mägiste 2554, M-E III 557, Pok 864, Raģe — Dial I 88, T 236

rumba[b] [rum̃ba] 'ūdenskritums; izcilnis, paaugstinājums līdzenā vietā'; lš. *rumbà, rum̃bas, rùmbas* 'rēta; (kaulu) saaugums; rieva, iecirtums, robs; izcilnis'. Tās pašas cilmes kā *robs* (sk.); pamatā ide. **reu-b- : *rub-* ar *n* iespraudumu (**runb- > *rumb-*). Taču paralēli ide. **reub-* arī **remb-* 'kapāt, iecirst', un abas formas laikam no kopējas saknes **er-* 'sakustēties, satraukties; pacelt, izaugt'. Varēja saplūst šo formu refleksi, jo skaņumijā arī no **remb- : *rm̥b- >* b. **rumb-*.

No **remb-* apv. *aprembēt* 'atpalikt augšanā' (← 'tapt apcirstam') un 'aprepēt' (kur **rembēt* 'rētot'; par nozīmi sal. *rēta : apretēt*). Sal. lš. *rémbėti* 'tapt cietam, stingt; dzīt (par brūci); tapt kūtram; atpalikt augšanā'.

Sk. arī: *rumba*[a]. (K)

B II 111, 539—541, EF 2 696, M-E III 558, Pok 864, T 236

rūme — sk. *telpa*.

rumpis [rum̃pis]. Aizguvums; no vlv., vh. *rump* 'viduklis; (kuģa, ratu) pamatdaļa, korpuss' (v. *Rumpf*). Sākotnējā ģerm. vārdu nozīme 'nocirsts koka stumbrs'. Pamatā ide. **remb-* 'kapāt, iecirst', no kā arī la. *rumba*. Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (Lg II 255, St I 230).

Doo III 68, Kl 614, M-E III 559, Zēv 2 103

rumulēt [rumulêt], apv. *rumelēt, rumulāt*. Aizguvums, kura pamatā ig. *rumal* 'muļķīgs, dumjš, vientiesīgs, apmulsis, neprātīgs' (lib.

rumali, rumale 'netīrs', apv. *rumal* 'dumjš', s. *ruma* 'neglīts, muļķīgs, slikts'). Subst. *rumules (rumales* u. c.) 'apliešana ar ūdeni, kad pirmoreiz lopi ganos laisti' no senākas noz. '(kāda notikuma) jautra atzīmēšana, iedzeršana'; sal.: «ēda un dzēra jautras kristību rumules» (R. Blaumanis — M-E III 559).

Ket 347, Mägiste 2553, M-E III 559, Raģe — Dial I 89, SKES 859, Zeps 1 178

runāt. Atv. no subst. *runa*. Pamatā ide. **reu-* : **ru-* balss skaņu atdarināšanai (no kā arī *rūkt,* sk.) ar pied. *-nā-*. No tās pašas saknes senīru *run,* go. *rūna* 'noslēpums' (← 'tas, ko pasaka kā noslēpumu'), a-s. *rūn,* ssak. *rūna,* vlv. *rūne* 'noslēpumaina čukstēšana; rūnu zīme', ssk. *rȳna* 'slepeni sarunāties', a-s. *rūnian* 'čukstēt; sazvērēties', sav. *rūnēn,* v. *raunen* '(ie)čukstēt'. La. *runa* sākotnēji laikam 'svinīga runāšana (mītiskā rituālā?)'. Vēl 17.—19. gs. *runa* bieži ar speciālu komunikācijas raksturu, piem., *runas dot* 'padomu dot' (Lj 225), *runas diena* 'landtāga, reihstāga sēde', dažkārt arī pats landtāgs vai cita pārstāvniecības iestāde (Lj 225, St I 231).

Buck 1256, Kl 587, M-E III 559, Pok 867, J. Lautenbahs — Rota 1868 3 29

runcis [ruñcis]. Vārda cilme ir neskaidra. Iespējams, ka vārda pamatā ir ide. **reu-* : **rŭ-* 'skriet, steigties' ar *n* saknes paplašinājumā. (Par formas un nozīmju attīstību sal. *ronis.*) Subst. *runcis* var būt atv. no adj. **runs* vai **rūns;* par formu sal. *bruncis* 'brūns zirgs' no adj. *brūns* (E 1 142). Adj. **runs (*rūns)* var būt apv. *rons* [uo] paralēlforma; *rons* [uo] 'resns, apaļš, stiprs' (sal.: «apaļš kā runcis»). Tās pašas cilmes apv. *rauns* 'ļauns, blēdīgs'; sal. zv. *rån* 'kaislīgs, vaislīgs' un apv. *runcāties* 'pāroties'.

J. Endzelīns (ar jautājumu) saista vārdu *runcis* ar *runa,* A. Sabaļausks — ar verbu *rūkt.* (K)

M-E III 561, Sab 17 184

runga [ruñga]. Aizguvums; no vlv. *runge* 't. p.', arī 'ratu sastāvdaļa —1—1,5 m garš koks, kas balstās uz asu galiem' (v. *Runge* 'koks — ratu sastāvdaļa'). Pamatā ide. **krengho-,* no kā arī *riņķis;* sakne **(s)ker-* 'griezt, liekt'. Vārda sākotnējā nozīme 'apaļkoks'. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās ('nostiprinājuma koki abās vezuma pusēs', Für 1 203). 18. gs. vārds *runga* lietots vairākās nozīmēs: 'koks — ratu sastāvdaļa un vezuma nostiprināšanas līdzeklis; apaļkoks; nūja'; *rungu tilts* — no kokiem veidots ceļa segums (Lg II 225). Pārējām vārda nozīmēm pamazām izzūdot, 18. gs. otrajā pusē par galveno kļuva '(resna) nūja' (V 2 183).

Doo III 71, EF 2 748, Kl 615, M-E III 561, Zēv 2 201

rūnīt [rūnît] 'kastrēt'. Atv. no aizg. *rūnis* 'kastrēts ērzelis' < vlv. *rūne* 't. p.' Ar vlv. *runen* 'kastrēt' sal. vh. *runen* 'griezt'. Aizg.

minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 272, Lj 224, arī *rūns* 'kastrēts ērzelis').

Buck 140, E I 90, I 822, M-E III 571, Zēv 2 104

runkulis [ruñkulis]. Aizguvums; no bv. *Runkel* < v. *Runkelrübe* 't. p.' (burtiski: 'runkuļbiete'). Vārda pirmās daļas pamatā vav. *runke* 'grumba' (v. *Runzel*) šā auga sēklu formas raksturošanai. Vārds latviešu valodā aizgūts 19. gs., literatūrā vispirms kā salikteni ar tulkotu otro daļu: *runkuļrācenis* (U I 230). V. *Runkelrübe* izloksnēs apzīmējis arī cukurbieti, un 20. gs. sākumā vārds latviešu valodā tulkots *sviklis* (D I 914).

EF 2 749, Kl 615, M-E III 562

rūpes [rūpes], apv. [û², ù²], vsk. *rūpe;* apv. arī *rūpas,* vsk. *rūpa;* lš. *rū́pė, rūpẽ* 'rūpe', *rūpė́jimas* 'rūpēšanās, rūpes', kr. *pýпить* 'sagādāt rūpes, raizes', bkr. *pŷпiць* 'rūpēties', *рупотá* 'rūpes', č. *rupati, rupěti* 'čirkstēt, kraukšķēt', p. *rupić się* 'censties'. Tās pašas cilmes kā *rupjš* (sk.). Pamatā ide. **reup-* : **rŭ̄p-* 'izraut, saplēst, lauzt', no kā apv. *rūpt* (tag. *rūpj,* pag. *rūpa,* arh. *rūpe*) 'darīt rūpes, nemieru' (lš. *rũpti*). No tā subst. *rūpe(s), rūpests,* verbs *rūpēt,* refl. *rūpēties,* kauz. (apv.) *rūpināt.*

B I 413, EF 2 750, Bl 6 203, L III 65, Mach 525, M-E III 571, Pok 870, T 240, Ф III 519

rupjš; lš. *rupùs* 't. p.', s-h. *rȕpa* 'caurums, bedre', ssk. *riūfa* 'salauzt, saplēst', *rauf* 'plaisa, caurums', *reyfi* 'plūkta vilna; nelīdzena, rupja āda', vv. *rubbelig* 'nelīdzens, rupjš, raupjš', lat. *rumpere* 'lauzt'. Pamatā ide. **reup-* 'izraut, saplēst, lauzt' no saknes **reu-* 'plēst, plūkt, rakt' (no kā arī *raut,* sk.). Skaņumijā **rŭ̄p-,* no kā la. apv. *rupt* 'plaisāt (par ādu)', lš. *rùpti* 'tapt ar nelīdzenu, raupju ādu, tapt ar nelīdzenu, rievainu mizu'. Senāko la. adj. **rupus* aizstājušas formas *rupjš* un apv. *rups* 't. p.' Nozīmes attīstība: 'raut, plūkt (vilnu, spalvas)' → adj. 'nelīdzens' (vispirms par ādu: 'tāds, kur izrauta vilna, spalvas') → 'rupjš'.

Sk. arī: *raupjš, rūpes, rupucis.*

EF 2 750, E-H III 385, L III 66, M-E III 563, Pok 870, T 240, W-H II 451

rupucis 'krupis'; lš. *rùpūžė, rupužė̃, rùpkė* 't. p.' Atv. no adj. *rupjš* paralēlformas apv. *rups* (sk. *rupjš*). Nozīmes pamatā rāpuļa nelīdzenā, kraupainā āda. Sal. adj. *rupučains* 'grubuļains, kraupains'. Ar citu piedēkli apv. *rupuls* 'rupucis'.

E I 360, EF 2 751, M-E III 563

rupuls 'rupucis'— sk. *rupucis.*

rūsa[a] [rûsa], apv. [ù²], *rūsis* [ù²]; lš. *rùsvas* 'rūsgans, brūngans, ruds', kr. *pýсый* 'gaišbrūns', lat. *russus* 'sarkans'. Tās pašas cilmes kā *ruds* (sk.). Pamatā ide. **reudh-* : **rŭ̄dh-* 'sarkans'; atv. **rūdhs-ā-* > b. **rūdsā-* > **rūsā-* > la. *rūsa.* Tās pašas cilmes ir apv. *rūst* [û²], liter. *rūsēt,* kauz. *rūsināt.*

Bijusi arī forma ar īsu saknes patskani — *rusa* (Reiters

2 16); par īso patskani sal. apv. *rusgans* 'rūsgans', *rusls* 'brūns, sārts, pelēks'.

Vārda *rūsa* atšķirīgās nozīmes 'savienojumu kārta uz dzelzs virsmas', 'augu slimība', 'gaismas parādība' ir vienas cilmes — to pamatā ir raksturīgā krāsa.

Sk. arī: *rūsgans*.

Eckert 9 199, EF 2 752, L III 66, M-E III 572, T 239, M. A. Суровцова — Эт иссл 8 143, Ф III 521

rūsa[b] [rūsa, û[2]], *rūsis* (apv.) 'kaudze, nedziļa (kartupeļu) bedre, atkritumi (kaudzē)': «kartupeļus uzglabā pagrabuos, bedrēs, rūsās», «kur amatnieks strādā, tur rūsas bez gala» (M-E III 572). Sal. lš. *rūsỹs* 'pagrabs; nedziļa bedre sakņu uzglabāšanai; bedre', *rūsìs, rū̃sas* '(kartupeļu) bedre', kr. *рю́ха* 'slēpnis'. Vārds ir tās pašas cilmes kā *raust* (sk.); pamatā ide. **reu-* : *rū̆-* 'plēst, plūkt, rakt' ar *s* saknes paplašinājumā. Tātad *rūsa* sākotnēji 'sarausums (kaudze)' vai 'rakums (bedre)'.

EF 2 751, M-E III 572

rūsgans [rūsgans], apv. [ù], *rūzgans, rūskans, rusgans, ruzgs* u. c. Pamatā ide. **reudh-* : **rū̆dh-* 'sarkans' (no kā arī *rūsa*[a]). No atv. **rū̆dh-s-os* > b. **rū̆dsas* > **rū̆sas* > la. adj. **rūss*, **russ* 'sarkans' vai 'sarkanbrūns' (sal. lat. *russus* 'sarkans'), no tā atv. *rūsgans (rusgans)* ar paralēlformām. Blakus **russ* arī apv. *rusls* 'brūns, sārts, pelēks'; sal. lš. *rùsvas* 'rūsgans, brūngans, ruds'.

No adj. **rūss* sarkanspalvaina suņa nos. *Rūsis*.

Pēc tam kad izzudis adj. **rūss (*russ)*, vārds *rūsgans (rusgans)* runātāju apziņā parasti saistās ar subst. *rūsa* ('rūsas krāsā').

M-E III 563 un 573, W-H II 455

rusls 'brūns, sārts, pelēks' — sk. *rūsa, rūsgans*.

ruša 'pelnu bedre' — sk. *rušināt*.

rušināt, apv. *rusināt;* lš. *rùsinti* 'bikstīt, raust (malku), lai uguns labāk degtu'. Tās pašas cilmes kā *raust* (sk.), šā verba iter., tikai ar saknes patskani zudumpakāpē (ide. **reu-* : **ru-*). Apv. *rušīt* 'ar rokām atraust zemi (kā kartupeļus rokot)'. Bijis arī pamatverbs **rust,* tag. (es) **rušu,* un no tagadnes formām *-š-* vispārināts atvasinājumos. (Par verba formām sal. apv. *dust* 'dvest', tag. *dušu* blakus *dusu;* E 1 768. Arī šā verba kauz. blakus *dusināt* ir *dušināt* : «Kur es zirgus dusināju, Tur tu goves gulināji (var.: dušināji)»; LD 21988, 14).

No **rust* atv. *rušķis* '(ogļu, pelnu) rausējs': «pelnu rušķis» → *pelnrušķis*. No **rust* arī apv. *ruša* 'pelnu bedre (pie krāsns, pavarda)'.

Pēc cita uzskata (Fasmers) *rušināt* saistāms ar kr. *ру́шить* 'laužot, sasitot pārvērst drupās'. (K)

EF 2 708 un 751, M-E III 564; Ф III 525

rušķis — sk. *rušināt*.

rūtas [rūtas], vsk. *rūta,* apv. *rūte* (daudzgadīgs ziedaugs); lš. *rūtà* 't. p.' Laikam aizg. no lietuviešu val. (Endzelīns), kur tas savukārt no baltkrievu vai poļu valodas (p. *ruta;* Brikners, Skardžus, Frenkels). Taču vārds latviešu valodā var būt arī no lejasvācu valodas. Par vārda tālāko cilmi sk. *rūts.*

EF 2 752, M-E III 573

rutks. Aizguvums, kura pamatā lat. *rādīx* 'sakne, rutks', ak. *rādīcem* > ģerm. **radīk* > skr. *rъdьkъ* > la. **ridiks* (lš. apv. *ridìkas*), kas adj. *ruds* ietekmē pārveidots par apv. *ruduks* (M-E III 554) > *rutks* (Endzelīns).

Pēc cita uzskata (Būga) bkr. *rъdьkъ* > **rъdьkъ,* no kā la. *ruduks* > *rutks.*

Vārds latviešu valodā aizgūts līdz 13. gs. Tas minēts 17. gs. vārdnīcās (*rutkis, rutka* Manc I 142, Elg I 485, Lj 226—arī *mārrutki*).

B I 582, II 538, III 765, Kl 597, M-E III 565, Sab 12 258—259, W-H II 415, Zēv 2 298

rūts [rūts], apv. *rūte.* Aizguvums; no lv. *rūte* vai afrī. *rūt* 'rūta (augs); rombs vai taisnstūris; šādas formas loga stikls' (v. *Raute* 'rūta; rombs'), kas savukārt no lat. *rūta* < gr. *rhytē* 'rūta (augs)'. Savienojot rūtas ziedlapiņu smailes ar līnijām, izveidojas rombs. Kā uz rombu, tā uz sākotnēji rombveidīgajām rūtīm vācu valodā attiecināts šā auga nosaukums.

Latviešu valodas tekstos 17. gs. vispirms minēts aizgūtais auga nos. *rūde (vīnrūdes* 'dārza rūtas', Manc I 140; no vlv. *rūde,* ko dažos apvidos sauca *vīnrūde,* jo auga smarža mazliet atgādina vīnogulāju smaržu; v. apv. *Weinraute*). 18. gs. *rūte* (Lg II 254, St I 230, Mag IV_2 44), bet paralēli lietota arī forma *rūta* (Gl 1 145), kas ar lš. *rūtà* starpniecību no poļu valodas. Šī forma 20. gs. kļuvusi par literāro.

Kā loga stikla apzīmējums vārds *rūte* minēts 18. gs. (St I 230). Šī forma lietota līdz 20. gs. 30. gadiem, kad liter. valodā to aizstāja *rūts* (Ozoliņš 1 126).

Doo III 76, Eckert 9 212, EF 2 752, Kl 587, M-E III 574, Tr V 328, W-H II 456, Zēv 2 202

S

sabiedrība [sabìedrība]. Atv. no *biedrs* (sk.). Vārds sastopams kopš 19. gs. beigām, kad tas dažās nozīmēs aizstājis vārdu *biedrība.* Jau 19. gs. 60. gados ar noz. 'organizācija' paralēli vārdam *biedrība* lietots vārds *sabiedrošanās* («asociācija ir sabiedrošanās, biedrība», PA 1862 26 pielikums), *sabiedrošana* («valstu sabiedrošana», PA 1863 7 64). Vārds *sabiedrība* valodā iesakņojies ar rakstu krājumu «Pūrs» (vispirms J. Kauliņa rak-

stā «Domas par vēsturi», 1891 I 22), «Dienas Lapu» un enciklopēdijām (D KV I, 1891 207).

M-E III 594, Roze 2 201—203

sābris [sàbris] 'kaimiņš'. Augšzemnieku forma no *sēbris* [ẹ] < *sēbrs* [ẹ] < skr. *сябръ* (kr. *сябёр*) 't. p.', arī 'zemnieku kopienas loceklis'. Pamatā ide. **koim-ro-* > psl. **sěm-ro-* > **sębrъ*. Vārds ir tās pašas cilmes kā kr. *семья́* (la. *saime*).

Apv. *sebris, sebrs* [ę] varbūt ar igauņu valodas starpniecību (Endzelīns; ig. *sõbr, sõber* 'draugs, labvēlis'). Pēc citiem uzskatiem (Blese, Frenkels) šis vārds ar *e* ir baltu cilmes tāpat kā lš. arh. *sebras* 'draugs, biedrs': pamatā ide. **s(u̯)e-bh-* (sal. *svabads*) > b. **seb-*. No tās pašas formas go. *sibja,* sav. *sippa,* v. *Sippe* 'ģints, dzimta' (← 'savējo ļaužu kopums').

E I 98, EF 2 768, Mägiste 2946, M-E III 810 un 823, D. Moutsos — IF 88 169, Pok 883, Fei 417, Šm 6 9, Zeps 1 183, Tp 3 166, Ф III 824

sabrs 'spēcīgs, plecīgs' sk.— *sumbrs.*

sacensība, sk. *censties.*

sacīt [sacît]; lš. *sakýti* 'sacīt, stāstīt', ssk. *segja,* v. *sagen* (< ide. **soku̯ē-*) 'sacīt', gr. *en(n)épō* (< **en-seku̯-*) 'piesaku, atstāstu, paziņoju', lat. *inquam* (< **insquam*) 'saku, runāju'. Pamatā ide. **seku̯-* (no kā arī *sekt,* sk.) > b. **sek-* : **sak-,* no kā verbs **sakīti* > la. *sacīt.* Vārda sākotnējā nozīme 'meklēt, dzīt (pēdas)' → 'sekot'. No lietojuma «sekot ar skatienu» daži šās cilmes vārdi ieguvuši nozīmi 'redzēt' (v. *sehen*), no lietojuma «sekot ar vārdiem, ar stāstījumu», arī «sekot (medījumam), norādīt uz to ar vārdiem» vairāki šās cilmes vārdi ieguvuši nozīmi 'stāstīt, sacīt'. Latviešu valodā šāda nozīme zudusi pamatverbam *sekt* (lš. *sèkti* 'sekot, stāstīt'), tā piemīt tikai iteratīvam *sacīt.*

Par formu un nozīmi sal. arh. *sakstīt* 'atkārtoti meklēt, dzīt': «godu, mantu sakstīt» (dzīties pēc goda, mantas, Für 2 339).

Sk. arī: *sēkt.*

Buck 1257, EF 2 757, HF I 520, Kl 619 un 697, Lanszweert 119, M-E III 603, Pok 897, T 255, W-H I 702

saderināt — sk. *derēt.*

sādža [sādža]. Aizguvums; no lš. *sodžià* (liter. *sõdžius*) 't. p.' Vārds ir atv. no *sodà* (apv.) 'ciems, sādža', kas ir vienas cilmes ar verbu *sodìnti* 'sēdināt, stādīt, dēstīt' un la. *sēdēt, sēdināt.*

B II 403, Buck 1311, E I 86, EF 2 854, M-E III 801

saeima [saeĩma] 'sapulce'. Atv. no verba *iet* (sk.). J. Alunāna jaunvārds *saeims* 'valsts padome, zemes padome' (Al II 294) vēlāk lietots formā *saeima* ar nozīmes paplašinājumu 'sanāksme, sapulce, apspriede' («saeimā... abi kaimiņi nuosprieda», Apsīšu Jēkabs — E-H II 407). Kopš 1922. g. Latvijas Republikas parlamenta nosaukums.

E-H II 407

sagaldēt 'sacietēt, sastingt'— sk. *galds.*

sagša. Atv. no verba *segt* (sk.) ar saknes patskaņa miju. Forma *sagša* < **sag-tįā-*.
E I 378, M-E III 631, Zēv 2 221

sagubt, parasti divd. *sagubis;* lš. *gùbti* 'izliekties, ieliekties, rasties dobumam', pr. *dwigubbus* 'divkāršs', kr. *сугӯбо* 'ļoti, sevišķi', *губи́ть* (ssl. *gubiti*) 'postīt', *гнуть* (ssl. *gъnǫti* < **gъbnǫti*) 'liekt'. Pamatā ide. **gheub(h)*-'liekt' no saknes **gheu-*, kas paplašināta ar *b(h)*. Skaņumijā **ghŭb(h)-* > b. **gub-*, no kā la. *gubt* 'liekties, ieliekties, iegrimt, sakrist', atv. *sagubt* 'saliekties, ieliekties, sakrist'. No saknes paralēlformas ar *ū* apv. *gūbāt* [ũ], *gūbot* [uô] 'iet salīkušam, smagi iet; (trans.) slēpt', adv. *gūbu, pagūbis* 'salīcis': «Vakarā sieva klusiņām izlien pa durvīm un dodas pagūbis uz kapiem» (LPT XI 408).
Sk. arī: *guba.*
B II 472, EF 2 140, M-E I 674, III 631, Pok 450, T 100, Откупщиков 1 89, To I 396, Ф I 422 un 469, III 793, Ц 96, ЭСРЯ I₄ 110 un 192

saiklis [saĩklis]. Atv. no verba *siet* saknes ar divskaņa miju (*ei* > *ie* : *ai)* un pied. *-tl-* : **saitl-* > *saikl-*. (Par saknes vokālismu sal. *saite.*) Ar *-l-* vai *-tl-* darināti tās pašas ide. cilmes saites (virves) nosaukumi vairākās valodās; sal. lš. *seĩlas, saĩlas* 'saite, (nesamā) virve', p. *sidło* < **sitlo* 'cilpa'. Arī la. apv. *saiklis* [aĩ, ài] 'saite': «baiļu saiklis risīs» (Rainis — M-E III 635). No šīs nozīmes ar pārn. gramatikas termins: «saikļi savienuo teikumus un teikumu luocekļus» (E-M 1 88). Agrāk šajā nozīmē *jūgu-vārdiņi* (v. *Bindwörter;* J. Neikens. Vācu valodas mācība, 2. d., 1859 78), *biedrotājs* (1879, Stērste 67) un *saišķis* (1888, J. Skuja; 1895, K. Mīlenbahs).
Tās pašas cilmes, bet ar citu piedēkli apv. *saiknis* [aĩ, ài] 'sainis', kam blakus 20. gs. 20. gadu jaunvārds *saikne.*
M 3 58, M-E III 635

saiknis 'sainis', *saikne* — sk. *saiklis.*

saime [sàime], apv. [aî²]; lš. *šeimà* 'ģimene, saime', *šeimýna* 'vienas (lauku) mājas ļaudis; ģimene; kalpi', pr. *seimins* 'saime', ssl. *sěmь* 'kalps, saimes loceklis', kr. *семья́*, ukr. *сім'я́* 'ģimene, saime' (ssl. *sěmija* 'kalpi, saimes ļaudis'; kr. *семья* 16.—17. gs. arī 'sieva'), go. *haims* (ģerm. **haima-*) 'ciems', sav. *heim* 'dzimtene, dzīvesvieta, māja', v. *Heim* 'māja, mājoklis', gr. *kṓmē* 'ciems', *keĩmai* 'atrodos'. Pamatā ide. **ḱei-* 'atrasties; nometne, mītne', atv. **ḱeim-* : **ḱoim-* > b. **šaim-* > la. *saim-*, no kā *saime.*
Atv. *saimnieks* ir sens (Manc I 211, Elg 1 93), arī *saimniecība* jau 18. gs. (St I 235), bet liter. valodā to ieviesis J. Alunāns (1862). Viņš lietojis arī verbu *saimot* [uô] 'saimniekot': «valsts nevar tik taupīgi un tik rūpīgi saimot» (Al II 410), bet tas nav ieviesies.
Sk. arī: *ciems, kaimiņš, sieva.*
Buck 133 un 1353, E IV₂ 302, EF 2 970, HF I 809, Kl 299,

L III 66, M IV 51, M-E III 635, Pok 539, Stang 3 28, T 300, Гам-Ив 3 180 un 418, Н. П. Панкратова — Ист лекс 272—279, Пр II 275, Тр 3 165, Ф III 600, Ц 418

sainis [sàinis], apv. [aĩ, aî²]; si. *sināti* 'sien', ave. *hinu-* 'saite', ssk. *sin* (< **sinwā*) 'dzīsla'. Atv. no verba *siet* (sk.) ar saknes divskaņa miju un pied. *-ņa-*. Vārda izejas forma laikam bijusi *aizsainis* 'aizsietais' → 'aizsiets nesamais'. Iepriekšējo gadsimtu vārdnīcās nav vārda *sainis*, bet ir *aizsainis*. Šim vārdam arī noz. 'sienamais, saite; stīpiņa': «.. putru ēdot, [krūzes] aizsainis aizbīdījies aiz ausīm..» (Džūkstes pasakas, 1980 13). Par šo nozīmi sal. *pasainis* 'aukla'.

No subst. *sainis* atv. verbs *saiņot* [uô].

Liter. valodai vārdu *sainis* ieteicis J. Dravnieks (agrāk rakstos parastās *pakas* vietā).

B II 559, M-E III 636, D I 91.

saistīt — sk. *siet*.

saišķis [saĩšķis]. Atv. no verba *siet* ar saknes skaņumiju kā vārdos *sainis, saite*. Formas un nozīmes ziņā vārds *saišķis* ir tuvs verba *siet* iteratīvam *saistīt* : *saišķis* no **saistis* ar *šķ* no ģen. *saišķa* < **saistja* (Endzelīns). Bijis gan arī vārds *saiskis* 'no salmiem savīta kūlīšu saite' (U I 245), no kura ģen. formas tāpat varēja izveidoties nom. *saišķis*.

Vārda agrākā noz. 'sienamais' vēl izloksnēs: «man, tupeņus nesuot, kurvim saišķis pārtrūka» (E-H II 413). No šīs nozīmes izveidojusies liter. noz. 'tas, kas sasiets' → 'sasieta kopa', piem., «burkānu saišķis».

B II 559, E III_2 300, M-E III 637

saite (saĩte], apv. [ài²]; lš. *saitas* 'saite, sakars; sienamais', pr. *-saytan* 'siksna' (vārdā *lingasaytan* 'kāpšļu siksna'), he. *iš-ḫai* '(viņš) sēja', si. *sayatvám* 'saite, nostiprinājums'. Pamatā ide. **sēi-* 'siet' (sk. *siet*); b. **sei-* : **sai-*. Vārds atvasināts no verba *siet* ar saknes divskaņa miju un pied. *-tē-*. Blakus formai *saite* arī apv. *seita* [eĩ] 't. p.' (E-H II 475); sal. lš. *siētas* 't. p.' Citas apv. formas *saita*, arh. *saits, saitis*.

No *saita* gramatikas termins *saitiņa* 'kopula', agrāk *saitīte* (BV 1873 25).

Termins *balss saites* 19. gs. beigās (K. Lībietis. Ārsta padomi, 1890 9), bet vēl ilgi literatūrā arī citi apzīmējumi (*balss lentiņas*, D KV I 181; *balss lentītes*, RLB KV I 832).

B II 559, E I 379, IV_2 252, EF 2 756, L III 67, M-E III 637, MM III 549, Pok 891, T 253, Ti I 384, Гам-Ив 3 704, Ив 12 166, Мельничук 1 8

saiva [saĩva], apv. [aì², aî²], *saive* '(audēja) spole (u. c.)'; lš. *šaivà, šeivà* 'spole', kr. *цėвка* 'caurulīte, spolīte', apv. *чéва* (psl. **cěva* < **koivā-*) 'nūjas rokturis', ukr. *цíва* 'spolīte', č. *céva* 'caurulīte, vads (organismā)', p. *cewa* 'spole, dzirnakmens', asor. *cywa* '(audēja) spole' Pamatā ide. **k̑ei-* : **k̑oi-* > b. **šei-* : **šai-*

> la. *sei-* : *sai-*, no kā apv. *seiva* [eĩ], liter. *saiva*. Saknes nozīme nav skaidra. Iespējams, ka tā ir ide. **kēi-* 'iekustināt, kustēties' (no kā la. *cielava*) paralēlforma. Pēc cita uzskata (Trubačovs) pamatā ir ide. **skei-* 'griêzt, dalīt. šķirt'. (K)

B I 436, II 251, Bednarczuk 100, EF 2 970, E-H II 475, Mach 84, M-E III 638, Pok 538, ЭССЯ III 190

sājš [sâjš], apv. *sājs*. Vārds ir laikam tās pašas cilmes kā *sāts* (sk.; Endzelīns). Par nozīmi sal. gr. *asáomai* 'esmu paēdis; man riebj'.

M-E III 801

saka 'teika'— sk. *pasaka*.

sakalis 'šķila, ko dedzina apgaismošanai'— sk. *sakas*.

sakārnis [sakàrnis], apv. [âr²], *sakārne* '(no zemes izcelta) sakne ar sānsaknēm, sakņu mudžeklis; (izgāzts) celms ar saknēm'; lš. *šakar̃nis, šakaĩnis* '(adj.) ļoti zarains; (subst.) zarains, staklains koks'. Pamatā ide. **k̑ak-* 'zars, miets', no kā arī *sakas, sakne* (sk.). La. *sakārnis* < **sakàrnis*, sal. apv. *sakar̃nis* 't. p.' Vārda forma ar *-rn-* laikam kontaminācijā no senāka heteroklītiska **šakr- / *šakn* (sal. si. *śákṛt*, ģen. *śaknáḥ* 'mēsli').

Uz kopējo cilmi ar subst. *sakne* norāda arī apv. *pasakarns* 'vieta zem saknēm' (M-E III 94).

Blakus saknes **k̑ak-* refleksam *sak-* sastopams arī reflekss b. **k'ak-* > la. *cak- / čak-*, no kā apv. *cakarnis, cakārnis, čakārnis* 'sakārnis' ar paralēlām formām bez *-r/n-* apvienojuma: *čakars, čakāns* 't. p.' (M-E I 363, 401).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds ir saliktenis, kura pirmajā daļā *saka* 'sazarojums' un otrajā daļā forma, kas atbilst kr. *кópeнь* 'sakne'. Vēl pēc cita uzskata (Otrembskis) celms **šakar/n-* ir ide. **ker-* : **kar-* (no kā la. *cers*) reduplicējums, kur **ša-* < **k̑a-*. (K)

E III$_2$ 492, EF 2 957, M-E III 647, J. Ostrębski — Donum B 361, Pok 523, T 297

sakas (dsk.), apv. vsk. *saka* 't. p.'; lš. *šakà* 'zars, atzarojums; nozare', *šãkė* 'dakšas, sakumi', kr. *coxá* 'spīļarkls; (apv.) balsts, stute; stakle, žāklis', skr. *coxa* 'miets, runga, stakle; spīļarkls', bkr. *coxá* 'spīļarkls', ukr. 'stakle, žāklis', č. *socha* 'statuja', p. 'stakle, žāklis', go. *hōha* 'arkls', si. *śā́khā* 'zars', persiešu *šāḫ* 'zars; brieža ragi', skitu *sāka* 'briedis' (←'ragainis'← 'zarains'), oset. *sag* 't. p.' (: *sagojnoje* 'dakša'). Pamatā ide. **k̑ǎk-* 'zars, miets' no saknes **kek(h)- / *k̑ek(h)-* 'izcils, smails' (no kā *cekuls*). Nozīmes attīstība: 'zars' → 'atzarojums, zaru stakle, žuburs' (apv. *saka* 'sazarojums, stakle', M-E III 642) → 'aizjūga piederums (kura galvenā daļa ir *saku koki* jeb *sakkauli* — divi līki koki, kuru augšējie gali sasieti kopā, bet apakšējos var atvilkt vai savilkt)'. No noz. 'zaru stakle' vārda *sakas* apv. noz. 'mēslu dakšas', no noz. 'žuburs' → apv. noz. 'žubura koks vārpstēm vērpto dziju notīšanai' (M-E III 645).

Vārds *saka* senāk attiecināts arī uz upju sazarojumu vai sateku; no tā, piem., *Saka* — Tebras un Durbes satekupe (Liepājas rajonā) un Daugavas sānupe pie Jēkabpils.

No saknes noz. 'zars, miets' apv. *sakalis* 'šķila, ko dedzina apgaismošanai (piem., kuļot rijā)' (M-E III 644); sal. lš. *šakalỹs* 'pagalīte, sauss zars', si. *śákalaḥ* 'skaida, šķemba, šķila'.

Izloksnēs arī paralēlas formas ar *š-*, kas var būt radušās lietuviešu valodas ietekmē (Endzelīns: aizguvumi), bet iespējamas arī patstāvīgas latviešu izlokšņu formas ar nepārveidotu baltu *š-*: *šaka* 'sazarojums; divi koki no viena celma' (E-H II 621), *šaķis* 'divzaru dakša gaismekļa turēšanai', *šakalis* 'sauss koka gabals; skalu malka, skals' (M-E IV 2), 'pamaza koka skamba' (E-H II 621).

Vārdos ar nozīmi 'skals, dedzināmā šķila' var būt saplūduši divu sakņu refleksi — arī no saknes, kura ir vārda *sveķi* (lš. *sakaĩ*) pamatā.

Blakus saknes **ḱak-* refleksam *šak-* > *sak-* sastopams arī reflekss **k'ak-* > *cak-* / *čak-*. Sal. apv. *cacis* 'nocirsts dakšveida zars; dakšveida sazarojums' (E-H I 260), *čačis* 'mieturis; (dsk.) zarainu kāršu statnes zirņu, āboliņa u. c. kaltēšanai' (M-E I 400), *čaka* 'nūja ar atzaru vai saknes galu kā rokturi' (M-E I 401). Blakus apv. *šakalis* ir tās pašas nozīmes *čakalis* (E-H I 282).

No *čaka* atv. *čakāt, čakarēt* 'bakstīt, rakņāties': «Panākšiem garas rokas, Īsas svārku piedurknītes, Tie varēja gaļas bļodu Līdz dibina čakarēt» (LD 19358).

No saknes formas ar *n* iespraudumu (**ḱank-*) b. **šank-* > la. *suok-*, no kā apv. *sokstīt* [uô] 'pērt, sist ar rīksti'. Ar citu ieskaņas līdzskani apv. *čoksts* [ùo²] 'sprauga starp ciskām'; vārda formu ietekmējis apv. *oksts* [uo] 't. p.', arī 'dibens, pakaļa'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *čači* < *cači,* kur *cacis* no **sacis.* Taču šādā veidā nav izskaidrojams *c-* *(č-)* citos minētajos vārdos. Vēl pēc cita uzskata (Otrembskis) vārda *sakas* pamatā ir celms **šak-ar/n-,* kas ir ide. **ker-* : **kar-* (no kā la. *cers*) reduplicējums (ar **ša-* < **ḱa-*); forma *saka* < **šakā-* atvasināta ar kolektīvo pied. *-ā-*.

Sk. arī: *čagans, sakārnis, sakne, sakumi, žagars.* (K)

B II 305, E III_2 402, EF 2 957, Mach 565, M-E I 400, III 644 un 645, IV 2, MM III 286 un 321, J. Otrębski — Donum B 361, Pok 523, T 297, Абаев 3 300, Гам-Ив 1 16, Пр II 362, Л. А. Сараджева — Эт 1979 158, Чекман 121

sakne; lš. *šaknìs,* pr. *sagnis (*saknis)* 't. p.' Pamatā ide. **ḱăk-* 'zars, miets', no kā arī *sakas* (sk.); b. **šak-n-is* > la. arh. *saknis* (Lj 227; dsk. ak. *saknis:* «saknis mest»— sakņot, Manc I 215). Šī *i*-celma forma saglabājusies dažās izloksnēs (E-H II 418). Liter. valodā to aizstājis *ē*-celms, bet 17.—18. gs. plaši lietota arī *o*-celma forma *sakns:* «es saknus metu» (es sakņoju, Elg 1 156) un *ā*-celma forma *sakna* («tā sakna», Elg 2 6; «mete

tavas saknas», 130). No subst. *sakne* atv. verbs *sakņot* [uô], refl. *sakņoties* [uô]. 17.—18. gs. biežāk sastopama forma *saknot* [uô] no *sakna* (Lj 227, St I 235, II 713).

Latviešu valodniecībā terminu *sakne* ieviesis J. Neikens: «. . sakne ir tikai tā grunts-zilbe» (Vācu valodas mācība, 2. d., 1859 1). Šo terminu lietojis arī A. Kronvalds (Kr I 463), bet viņam šajā nozīmē biežāk gan *celms* (Kr I 416). Terminu definējis A. Stērste: «Pirmos valodas dīgļus, no kuriem izcēlušies vārdi, sauc par vārdu saknēm» (Latviešu valodas mācība, 1879 I 6).

Pēc cita uzskata (Otrembskis) pamatā celms **šak-ar/n-*, no kā subst. **šak-n-is;* sakne **ker-* ar reduplikāciju.

Sk. arī: *sakārnis.*

B II 241, Buck 523 un 524, E IV_2 297, I 78 un 290, Eckert 9 176, EF 2 958, Lanszweert 114, Mach 279, M-E III 652, J. Otrębski — Donum B 361, Pok 523, T 297, Гач '1' 3 31, 44 un 97, Ф III 729

saknupis — sk. *knupt.*

sākt [sâkt]; lš. *šókti* 'lēkt, dejot; mesties (ko darīt)'. Vārda senākā nozīme bijusi 'lēkt' (→ 'uzlēkt, pielēkt'), no kā 'strauji doties (ko darīt)' → 'sākt (ko darīt)'. Pāreju uz *sākt* tagadējo nozīmi parāda lš. *šókti* lietojums vairākos savienojumos, piem., «jis šoko bėgti»— viņš metās skriet, «jis šoko eiti»— viņš tūlīt (ar steigu) gāja, «visi šoko valgyti»— visi steidzīgi sāka ēst (Niedermann IV 540).

Vārda tālākā cilme ir neskaidra. K. Būga uzskatīja, ka pamatā ir ide. **(s)ḱek-* / **(s)kek-* 'lēkt', no kā arī kr. *скакáть* 'lēkt, lēkāt, auļot'; skaņumijā **ḱāk-* > b. **šāk-* > lš. *šok-,* la. *sāk-*. No šās saknes arī sav. *scëhan* 'steigties; gadīties, notikt', v. *geschehen* 'notikt'. J. Endzelīns domāja, ka ieskaņā bijusi *sk-* : *ks-* mija (*kšā-* > lš. *šo-*). Dažādu formālu apsvērumu dēļ noraidot šos risinājumus, A. Slupska baltu un slāvu vārdiem pieņem atšķirīgas saknes: no ide. **ḱā-* : **ḱō-* atv. lš. *šókti* (la. *sākt*) : **šúokoti* 'lēkt, lēkāt', bet slāvu vārdi no ide. **(s)kek-*.

Blakus formai *(es) sāku* ir apv. *sācu.*

Sk. arī: *solis.*

B II 317 un 590, G. Bonfante — St B IV 130, Brence I 260, Buck 976, E III_2 404, I 738, EF 2 1021, E-H II 470, Kl 251, Lanszweert 25, Mach 547, M-E III 801, Pok 922, Stang 3 85, T 262, Ф III 630 un 645, Чекман 124

sakta; lš. *sagtis* 'sprādze, sakta', pr. *sagis* 'sprādze; pakavnagla'. Pamatā ide. **seg-* 'spraust, piekārt; aizskart', no kā la. *segt* (sk.). Vārds *sakta* atvasināts no verba *segt* ar saknes patskaņa miju — no verba senākās nozīmes 'spraust' (sal. lš. *sègti* 'spraust' un *sagýti* 'spraudīt'); patskaņa mija kā vārdā *sagša*. Vārda *sakta* (apv. *sakts* < **saktis*) sākotnējā noz. 'tas, ar ko (sa)sprauž'. (Etimoloģiski vārds būtu jāraksta ar *-g-*.)

E IV_2 297, Eckert 9 201, EF 2 754, M IV 78, M-E III 657, T 252, Zēv 2 223

sakumi, *sekumi* [ę], apv. vsk. *sakums, sekums;* lš. *šakumà* 'stakle, sazarojums', *šãkumas* 't. p.', arī 'zaru stakle, kājstarpe', oset. *sagæxtæ* 'sazarojums, stakle', *sagoj* 'dakšas'. Pamatā ide. **kăk-* 'zars, miets', no kā arī *sakas* (sk.). Vārds atvasināts no subst. *saka* 'sazarojums, stakle' (Endzelīns) vai no kāda zuduša adj. **saks (*seks)* 'zarots'. Paralēlforma *sekums* [ę] 'sazarojums, stakle; (parasti dsk.) mēslu dakšas', apv. *secums* (arī *sacumi*) 't. p.' Šajos vārdos *-c-* var būt no senāka subst. **sece* 'saka, sazarojums', kas saglabājies vietvārdos *Sece, Secene* (upe).

Sastopamas arī apv. formas ar *š-*: *šakums* 'kājstarpe, (dsk.) mēslu dakšas', *šekums* [ę] 'kājstarpe; sazarojums, zaru stakle' («koka šekums», «šekuma arkls», M-E II 625); 'ceļu sazarojums šaurā leņķī'. (Par formām ar *š-* sal. *saka(s)*: apv. *šaka*.)

B II 30, 241 un 590, E 1 334, EF 2 957, M-E III 658 un 815, IV 2, T 297, Абаев III 16—17

sala; lš. *salà* 't. p.' Par cilmi ir dažādi uzskati. Pamatā varbūt ide. **sel-* 'tecēt' (saknes **ser-* variants); skaņumijā b. **sel- : *sal-*, no kā *sala*. (Mija varbūt **ser- : *sal-;* Trubačovs.) Tādā gadījumā sākotnējā nozīme 'strauts, upe'; sal. lš. *sálti* 'lēni plūst, tecēt' un pr. *salus* 'lietus strauts'. No šejienes arī upes nos. *Salaca* (sal. *Salica* > *Selke*, upe Vācijā), *Salate*. Ar nozīmes paplašinājumu vārds attiecināts uz jebkuru ūdens platību, arī ezeru, purvu; sal. nos. *Salas ezers* (Cēsu, Limbažu, Madonas rajonā), *Salas purvs* (Gulbenes, Rēzeknes, Aizkraukles rajonā; Lietuvā upes un ezera nos. *Salà*). Par nozīmi sal. tās pašas cilmes si. *sáraḥ* (< **salos*) 'ezers, dīķis', gr. *hélos* (< **selos*) 'mitra leja, purvs'. Tālākais nozīmes pārnesums: 'ūdens platība' → 'pauguгs, sala šajā platībā'. Par šādu nozīmju sakaru sal. vav. *ouwe* 'ūdens, pussala, sala' (no ide. *$\partial k^u \bar{a}$ 'ūdens'), tās pašas cilmes ssk. *ey* 'sala; upe, upes pļavas'. Uzskata, ka lat. *īnsula* 'sala' no *sāl* 'jūra, jūras ūdens' vai *salum* 'jūra' (: *sal* 'sāls'; V. Ivanovs).

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Frenkels) *sala* varbūt no senāka **ap(i)sala*, kas ir atv. no verba ar nozīmi 'tecēt' un sākotnēji tātad nozīmējis 'tas, kam apkārt tek, plūst'. Par līdzīgu nozīmes attīstību sal. kr. *óстров* 'sala' (psl. **o-strovъ*). Vēl pēc cita uzskata (Blese) pamatā ir ide. **su̯el-* 'tūkt' un vārda *sala* sākotnējā nozīme ir bijusi '(straumes) sanesums'.

Tā kā salas (arī purvos) parasti bijušas apaugušas ar mežu, vārds *sala* ieguvis arī neliela meža nozīmi; sal. vietv. *Apšsalas* (mežs Praulienā), *Liepsala* (mežs Biržos), arī vairāku māju vai ciemu nosaukumos.

Līb. *sala* 'sala', ig. *salu* 'purva sala', s. *salo* 'mežaina sala; mežs' parasti uzskata par aizg. no baltu valodām (Megiste,

Itkonens, Joki), bet ir arī pretēji uzskati (Bednarčuks)— ka vārds *sala* aizgūts no somugru valodām.

Kā sensena apdzīvota vieta, kas aizsargāta no uzbrucējiem, *sala* ieguvusi arī noz. 'ciems', g. k. Latgales un Kurzemes izloksnēs; sal. lš. *salà* 'ciems'. (Nozīme varbūt abstrahēta no vietvārdiem; Endzelīns.) Pēc citiem uzskatiem vārds šajā nozīmē no ide. **sel-* 'dzīvojamā telpa', no kā parasti atvasina arī kr. *село́* 'ciems', sav. *sal* 'dzīvoklis, zāle' (v. *Saal* 'viesistaba, zāle'; Būga, Frenkels).

Ide. pirmvalodā nav bijis kopēja salas apzīmējuma. To darinot, dažās valodās norādīts uz «(jūrā, ūdenī) iekšā esošo», piem., he. *aruni anda* 'sala' (burtiski: 'jūrā iekšā'; *aruna-* 'jūra'). Bretoņu *enez,* velsiešu *ynys* 'sala' laikam no substantivēta prievārda *in (en)* 'iekš', no kā **in-es / *en-es.* (Pēc cita uzskata ķeltu **inissi* < **en-isti-* 'tāds, kas stāv iekšā'.) Šāda veida salas apzīmējuma darināšana laikam bijusi parasta dažādos ide. pirmvalodas dialektos. Latviešu valodā šāda paņēmiena pēdas laikam ir ezera nosaukumā *Inesis.* Tā pamatā var būt līdzskaņa celma vārds **ines-* 'sala', no kā ezers ar vairākām salām *Inesis* ('tas, kam ir salas' resp. 'salu ezers'). Tādā gadījumā arī lat. *īnsula* 'sala' < **in-(e)s-ula (-en-(e)s-ula),* gr. *nēsos* 't. p.' < **en-es-os* (kur *-ē-* pēc vārda *nēchō* 'peldu'). (K)

B I 333, 414 un 602, Buck 29, Bednarczuck 102, EF 2 758, HF I 501, II 317, Kl 36, Krahe 1 50, L III 68, Mägiste 2686, M-E III 664, MM III 443, Pok 899, SKES 956, Stang 3 46, T 248, Ti 71, W-H I 707, Ив — Ант Балк 37, Мельничук 3 66, Тр — Эт 1977 129

salaka. Vārdu parasti uzskata par aizguvumu — no līb. *salàk* 't. p.' (Tomsens, Endzelīns, Ketunens, Laumane). Atbilstoši nosaukumi ir arī citās s-u. valodās, piem., s. *salakka, -i, -o, salkka, -i, -o,* ig. *salakas,* bet tie apzīmē citas zivis — vīķi, jugliņu, tā ka lībiešu vārds ir drīzāk aizgūts no latviešu valodas, ne otrādi. Dzīvnieku (arī zivju) nosaukumi ar *-ak-* ir raksturigi ide. valodām (sal. *līdaka*), tāpēc ir pamats šo vārdu uzskatīt par mantotu. Tā pati sakne ir arī citas zivs nosaukumā — *salate (salata* : lš. *salãtis, salotė*). Iespējams, ka pamatā ide. **sel-* 'tecēt' (sk. *sala*); sal. Lietuvas ezera nos. *Salakaĩ, Sãlakas.*

17. gs. autors R. Lentilijs latīņu valodā Kurzemes salaku dēvē par *halec* (lat. *(h)alec* 'zivju sālījums, vira' < gr. *alēx* 'sālīta zivs'), laikam saistīdams šos vārdus ne tikai skanējuma ziņā, bet arī norādīdams uz to sagatavošanas veidu. (LUR XI 38—39)

Pēc cita uzskata (Ariste) *salaka* ir pirmside. substrāta vārds. (K)

EF 2, 759, Ket 353, Laumane 1 101, Mägiste 2681, M-E III 666, SKES 953, Zeps 1 178, В. В. Усачева — Эт 1974 88

salds [saĩds]; lš. *saldùs,* kr. *сла́дкий* (< *сладъкыи* no ssl.

sladъkъ, kas no *sladъ* < psl. **soldъ*) 't. p.' Atv. no verba **salt* 'kļūt saldam' (lš. *sálti*), kas izzudis, skaužot homonīmiju ar *salt* 'kļūt aukstam'. Ķauz. *salināt* 'padarīt saldu, saldināt' (lš. *sā-linti*), piem., plaucējot miltus ar karstu ūdeni.

No adj. *salds* kauz. *saldināt* (18. gs. arī *saldīt,* St I 236). Verbs **salt* ir tās pašas cilmes kā *sāls* (sk.); par pied. *-d-* sal. v. *Salz,* go. *salt* < **sald-* 'sāls', lat. *sallere* < **saldere* 'sālīt'. Nozīmes attīstība bijusi šāda: 'sāļš (pretstatā nesālītam)' → 'ar patīkamu piegaršu, garšīgs' → 'saldināts, salds' (Prelvics).

Vietv. *Saldus,* tāpat Kurzemes māju nos. *Sald(e)nieki* ar adj. *salds* saistīti tautas etimoloģijā; līdzīgi nos-i arī Lietuvā: upe *Sáldus* (arī kalns), *Saldeĩkis, Sal̃dupis.* Šie vārdi varbūt saistāmi ar ide. **sal-* 'netīri pelēks' (Blese) vai **sel-* 'tecēt': **sal-d-* 'tekošs, plūstošs' (→ 'tāds, kas atrodas pie upes, straumes'). Pēc cita uzskata (A. Vanags) ūdeņu nosaukumi varētu būt saistīti arī ar adj. *salds.*

Risinot vietv. *Saldus* cilmes jautājumu, jāapsver iespējamais saistījums ar *salt,* lš. *šálti* 't. p.' (no kā *šaltìnis* 'avots' un vairāku upju u. c. vietvārdu nos-i). Tāpat kā no verba **salt* (lš. *sálti*) 'kļūt saldam' ir adj. *salds* (< **saldus*), varēja būt arī hom. **salds (*saldus)* 'auksts' no verba *salt* 'kļūt aukstam', bet tas izzudis, skaužot homonīmiju. Tādā gadījumā vietvārda *Saldus* pamatā ezera vai upes aukstais (no avotiem plūstošais) ūdens.

Baltu valodās izzudis senais ide. apzīmējums **su̯ādùs* 'salds', no kā a. *sweet* (sa. *swēte* < ģerm. **swōti-*), si. *svādúḥ,* gr. *hēdýs,* lat. *suāvis (*su̯ādu̯is)* 't. p.' Iespējams, ka šā vārda reflekss ir dažos vietvārdos ar *sud-* / *sūd-* (sal. lš. *sū́dyti* 'sālīt, vircot', kur nozīmes maiņa ir bijusi pretēja kā verbā *sálti* 'kļūt saldam').

Sk. arī: *iesals, salkans.*

Bl 2 111, Buck 1032, E III_2 117, EF 1 58, 2 759, Euler 1 157, Ķl 622, M-E III 669, Oxf 893, Pok 878 un 1039, Vanagas 2 288, Бенвенист 1 54, Пр II 318, Ф III 713, Ц 429

saliktenis — sk. *likt.*

salkans [sal̃kans, aî]; lš. *sálkanas* 'saldens'. Atv. no verba **salt* 'kļūt saldam' (sk. *salds*), no kura laikam bijis adj. vai subst. **sals* (sal. *iesals*). Par formu sal. *rūst* : **rūss* : *rūsgans,* apv. *rūskans.*

Iespējams arī cits vārda cilmes risinājums: no **salt* adj. **salks,* kura atv. *salkans;* par adj. **salks* bijumu liecina apv. *salkums* [aî] 'mazs saldenums', ja vien te nav *salkums* < *salkanums.* Piemērs: «bērzu sulām šuogad nemana pat ne salkuma,— tīrais ūdens» (E-H II 426).

Paralēli arī apv. *salgans* [al̃, aî] 'salkans; salds, saldens, nesāļš' (pēc cita uzskata no **saldgans,* Endzelīns).

Vārda *salkans* sākotnējā noz. 'saldens' pārveidojusies:

19. gs. arī 'saldenskābs' (V 2 192; «salkana maize», U I 247), bet liter. 'negaršīgi saldens; nepietiekami sāļš; bezgaršīgs, pliekans', pārn. 'sentimentāls'.

E I 294, M-E III 674

salkt [saĩkt]. Vārds abstrahēts no verba *izsalkt* (sk.), kur -*s*- ir senāka refleksīvā pazīme *(iz-s-alkt)*. Verba pamatā ir *alkt* (sk.). Kā patstāvīgs vārds *salkt* jau 17. gs. vārdnīcās (Lj 233, arī *salkšana*), biežāk lietots 18. gs. (St I 236). 19. gs. sākumā tas arī daiļliteratūrā, piem.: «Šeit virs zemes slikti klājas, Jāsalst, jāsalkst briesmīgi!» (A. Līventāls. Matīsiņš (1838) — LDzA I 147).

M-E III 674

salms [saĩms]; pr. *salme,* kr., bkr., ukr. *соло́ма* (bsl. *slama,* psl. **solma*), bulg. *сла́ма,* č. *sláma,* p. *słoma* 't. p.', sav. *hal(a)m* (ģerm. **halma-*), v. *Halm* 'stiebrs, stublājs; salms', a. *ha(u)lm* 'stiebrs (stiebri), stublājs (stublāji)', gr. *kálamos* 'niedre; zāles stiebrs; niedres rakstāmais rīks, kātiņš' (> lat. *calamus* 't. p.'), lat. *culmus* 'stiebrs, salms'. Pamatā ide. **ƙoləmos* 'salms, stiebrs, niedre' no saknes **ƙel-* 'tievs kāts, stingrs stiebrs; bulta'; b. **šalmas* > la. *salms.* Lietuviešu valodā vārds **šalmas* šai nozīmē izzudis, skaužot homonīmiju ar *šálmas* 'bruņucepure' (pr. *salmis,* v. *Helm*). Slāvu valodās attiecīgie vārdi ir senas nek. dsk. formas, kas pielīdzinātas siev. vienskaitlim.

E I 96, IV_2 297, HF I 760, Kl 285, M-E III 675, Oxf 430, Pok 612, T 298, W-H I 136 un 303, Tp 8 56, Ф III 713

salna [saĩna]; lš. *šalnà* 't. p.', kr. apv. *сла́на* (< bsl. *slana* < psl. **solna*) 'sarma', bulg. *слана́* 't. p.' Atv. no verba *salt* (sk.) ar pied. -*nā*-. Vēsturiski (un izloksnēs) vārda *salna* nozīme mijas ar vārdu *sals* un *sarma* nozīmi. Piem., 18. gs. literatūrā *salna* parasti 'sals' (Lg II 256, St I 236), sal.: «Jebšu salna pie mums tik briesmīga nekad nevaid, tad tomēr brīžam gadās, ka miesas gabals no salnas top aizgrābts jeb kāds cilvēks pagalam nosalst» (LGGr 1797 I 117). 18. un 19. gs. vārdnīcās *salna* arī 'sarma' (St I 236, U I 247, V 2 192). Arh. arī *salns* 'sals': «No tā liela salna, kas ziemeļa zemē jācieš ir» (G. J. Mīlihs. Jauna skolas grāmata, 1803 95).

Atv. verbs apv. *salnot* [uô] 'salt; būt salnai; sarmot': «šuogad sāk agri salnuot» (M-E III 675), «Šorīt bija Salniņa bijse: Iegāja māsiņa Salnotu gālu (apv.; var.: galvu)» (LD 24803, 1).

Sk. arī: *salns.*

E I 224, I 289, EF 2 960, L III 69, M-E III 675, Mikola I 441, Pok 551, T 298, Tp 6 339, Ф III 666

salns [saĩns] 'brūni sirms (parasti par dzīvnieka apmatojumu)'. Vārdu parasti uzskata par tās pašas cilmes kā *salna* (sk.); par nozīmju sakaru sal. *sarma* : *sirms.* Taču iespējams, ka vārda pamatā ir arī (vai tikai) ide. **sal-* 'netīri pelēks' (no kā laikam arī *sāls,* sk.). Sal. no šās saknes kr. *соло́вый* 'dzeltenīgas spal-

vas (zirgs), ar gaišu asti un krēpēm', sav. *salo*, a-s. *salu* 'netīri pelēks', vh. *salu, zalu(w)* 'bāli dzeltens, netīrs', h. *zaluw* 'tumši dzeltens'.

Atv. *salnis* [aî] 'zirgs, kam apmatojuma pamatkrāsai (bērai, rudai, melnai) klāt daudz balta'; *salne* 'pelēka govs'. (K)

B II 314, M-E III 675, Pok 879, B. Vītols — RKr III 132

sals; lš. *pãšalas* 'zemes sasalums, sasalusī zemes virskārta; salna', pr. *passalis* 'sals'. Tās pašas cilmes kā *salt* (sk.), atv. no šā verba saknes.

E IV_2 271, M-E III 675, Pok 551

sāls [sàls], apv. [â²]; lš. apv. *sólymas* 'sālījums' (: **solis*), pr. *sal*, kr. *соль* (ssl. *solь*), ukr. *сiль* (ģen. *соли*), bulg. *сол*, č. *sůl*, p. *sól*, go., ssk. *salt* (ģerm. **sald-*), sav. *salz*, v. *Salz*, a. *salt*, senīru *salann*, gr. *hals* (ģen. *halós*), lat. *sāl* (ģen. *salis*) 'sāls', si. *salilá- / sarirá-* 'sāļš, (subst.) sāļais', *salilám* 'jūra, jūras straume' (← 'sāļā'). Pamatā ide. **sal-* 'sāls, jūras sāls', kas laikam no hom. **sal-* 'netīri pelēks'. Latīņu un latviešu valodā *-ā-* sekundārs.

La. *sāls* < *sālis* (ģen. *-is*); šī forma vēl 17. gs. rakstos, piem.: «Jūs esiet tās zemes sālis. Bet je tā sālis apsmok, ar ko (tad viņa) apsālīta taps?» (Reiters 2 8). Blakus siev. *i*-celma formai izveidojusies arī vīr. *i̯o*-celma forma (*sālis*, ģen. *sāļa*), kas tika ieteikta terminoloģijā. Adj. *sāļš* < *sālijs* (kas vēl izloksnēs); verbs *sālīt*.

Sk. arī: *salns*.

B I 372, II 418, Buck 382 un 1033, E I 97, IV_2 297, 1 276, Eckert 9 69, EF 1 58, 2 759, HF I 78, Kl 622, J. Kurylowicz — Studies 132, L III 69, Lanszweert 117, M-E III 448, P 492, Pok 878, Schmid — Donum B 473, V. Skujiņa — LVKJ XVII 195, T 249, Volteris 39, W-H II 465, Гам — Balc 71, Гам-Ив 3 158 un 703, Мейе I 399, Пр II 354, Ф III 715, Ц 441

salt [saît]; lš. *šálti* 't. p.', pr. *salta* 'auksts', *passalis* 'sals', kr. apv., bkr. *слóта* 'slapjdraņķis', bulg. *слóта* 'krusa', sav. *hāli* 'slidens', si. *śarát* 'rudens', *śíśiraḥ* 'aukstais gadalaiks, priekšpavasaris; aukstums, sals; (adj.) vēss, auksts', *śītáḥ* 'auksts', oset. *sald* 'salt'. Pamatā ide. **k̑el-* 'auksts; karsts'. Šādu pretēju nozīmju apvienojums izskaidrojams ar liela aukstuma un karstuma līdzīgu iespaidu un līdzīgo uztveri sajūtās: abi ir dzeloši, sveloši. (Piem., la. *svelonis* var būt gan ļoti auksts, gan ļoti karsts laiks.) Ide. **k̑el-* abu nozīmju refleksi ir arī latviešu valodā — verbos *salt* un *silt* un to atv-os. Ide. **k̑el- : *k̑ol-* > b. **šal-*, verbs **šalti* > la. *salt*.

Ar dialektālu fon. attīstības novirzi vai arī no saknes paralēlformas **kel-* latviešu valodā blakus verbam *salt* ar to pašu nozīmi ir bijis **kalt*, no kā atv. *aļkala* (sk.). Verbs **kalt* 'salt' ir izzudis, skaužot homonīmiju ar *kalt* (smēdē).

No saknes paralēlformas **gel-* kr., ukr. *хóлод* (ssl. *xladъ*

no psl. *xoldъ < *goldъ), bkr. хóлад, bulg. хлад, č. chlad, p. chłod 'aukstums', v. kalt (ģerm. *kalđa-) 'auksts', lat. gelū 'aukstums, sals'. Pēc cita uzskata (Martinovs) kr. хóлод ir vienas cilmes ar salt, tikai ieskaņas līdzskanis pārveidojies akomodācijā.

Iespējams, ka saknes noz. '(dzeloši) auksts vai karsts' izveidojusies no noz. 'dzelt; sāpēt (no dzēliena)'; šāda nozīme ir arī formas ziņā identām vai tuvām ide. saknēm *kel- (no kā kr. кóлос 'vārpa' ← 'durstīgā') un *gʷel- (no kā la. dzelt).

Verbāladjektīvs salts (lš. šáltas) ir ļoti sens verba salt atv., kam (tāpat kā v. kalt, sa. cald, a. cold 'auksts') ir bijusi vēlākā pag. pas. divd. funkcijas un nozīme. Šis vārds daļā izlokšņu izzudis sakarā ar vienādi izrunājamo (homofono) adj. salds; tā vietā daļā izlokšņu un liter. valodā ir auksts. Narev. kałdi 'salti, auksti'.

Kauz. saldēt [aî], apv. salināt, saldināt [aî].

Sk. arī: atkala, salna, sals, silt.

Buck 1078, E III_1 486, IV_2 297, 1 378, EF 2 960, KK 29 195, Kl 343, L III 69, Lanszweert 21, M-E III 676, MM III 304, 335 un 345, Oxf 190, Pok 551, T 298, Zinkevičius 1 13, 2 74, Абаев III 64, Мартынов 1 111, Мельничук 1 14, Тр 7 14, Ф III 675, IV 256, Ц 522, ЭССЯ VIII 57

samaņa; lš. sąmonė 'apziņa, saprāts'. Atv. no samanīt, kas savukārt no verba manīt (sk.). Iepriekšējos gadsimtos, kad latviešu valodā vēl nebija izveidojušies sīki diferencēti psihisko norišu apzīmējumi, vārda samaņa nozīme bija plašāka: 'apziņa, saprāts, jēga, atjauta' (Lg II 85 un 256).

EF 2 455, M-E III 680

sāmi [sāmi], vsk. sāms. Aizguvums. Par vārda cilmi ir atšķirīgi, līdz šim droši nepierādīti uzskati. 1. Vārds saistīts ar nos. somi [suõmi] (sk.), Somija (s. Suomi < *sōm-; Tomsens, Mikola, Būga, Fasmers, Itkonens, Joki, Blese, Ancītis, Jansons, Rozenbergs), uzskatot, ka sāmi sākotnēji bijusi kāda Baltijas somu cilts (Rozenbergs) vai Baltijas somu senči, pirmtauta (Ancītis, Jansons).

2. Vārds saistīts ar līb. Saarmaa, ig. Saaremaa 'Sāmsala' ar r zudumu aiz gara patskaņa; tātad *sārms > sāms sākotnēji izlokšņu izrunā (Endzelīns).

Par sāmiem 19. gs. Kurzemē dēvēti ne tikai sāmsalieši, bet arī somi (Bīlenšteins, U I 244). J. Alunāns ieteica vārdu lietot nozīmē 'somi', bet P. Šmits —'somugru pirmtauta'. Tautasdziesmās minētā Sāmu zeme varētu būt arī 'Igauņu zeme' (Rozenbergs).

K. Ancītis un A. Jansons — Arh u etn V 35—36, B I 548, III 563, Bl 1 118—121, E III_2 506—509, M-E III 803, Mikola 1 443, Rozenbergs 3 115—124, SKES 1114, Zeps 1 179, Ф III 803

sams; lš. šãmas, kr., ukr., bulg. сом 't. p.', č. sumec (sč. som),

p. *sum* 't. p.' Pamatā ide. **ƙam-* 'nūja, koks' > b. **šam-*, no kā **šamas* > la. *sams*. Tās pašas saknes ir gr. *kámax* 'pālis'. Vārda attiecinājums uz zivi izskaidrojams ar to, ka sams parasti guļ ūdenī kā sieksta.

Pēc cita uzskata (Toporovs, Trubačovs) vārds aizgūts no somugru valodām (s. *sampi* 'store', ig. apv. *samb* 't. p.'), bet ar šādu uzskatu nesaskan *š-* lietuviešu formā.

E I 96, EF 2 962, HF I 771, Laumane 1 210, Mach 592, M-E III 689, T 298, Ф III 716

samts [sàmts], apv. [am̃]. Aizguvums; no vh. *samit* vai vlv. *samm(e)t* 't. p.' (v. *Samt*), kas savukārt no sfr. *samit* < vlat. *(e)xamitum* < gr. *exámiton* 'sešu pavedienu zīda audums' (gr. *héx* 'seši', *mítos* 'pavediens'). Latviešu valodā aizg. sastopams 18. gs. vārdnīcās (*samte* Lg I 450, St I 237), forma *samts* 19. gs. (V 1 8; arī *sants*, ģen. *-s*, *-a*, U I 248).

Kl 623, M-E III 689, Zēv 2 104

sanēt [sanêt]; a-s. *geswin* 'mūzika, dziedāšana', sav., a-s., a. *swan*, v. *Schwan* 'gulbis' (← 'dziedātājs', kā sākotnēji dēvēts dziedātājgulbis), senīru *senim* 'spēlēt, skanēt', īru *sanas* 'pļāpas', korniešu *seny* 'skanēt, zvanīt', lat. *sonāre* 'skanēt, skandināt, (ap)dziedāt', si. *svan-* 'skanēt, trokšņot'. Pamatā ide. **su̯en-* 'skanēt' no saknes **seu-* (Benvenists); paralēli bijusi forma **sen-*, un kontaminācijā *su̯en-. Vai nu no saknes **sen-*, vai arī **su̯en-* > **sen-* atvasināts la. apv. *senēt* 'skanēt': «Jūra tek senēdama, Daugaviņa dimdēdama» (LD 31023, 1 var.); saknes skaņumijā liter. *sanēt*. No *senēt* saknes apv. *sence* 'gliemežvāks' ('skanošā, sanošā').

Sk. arī: *sīkt*[a].

E II 390, Euler 1 28, Kl 688, M-E III 693, 816 un 817, MM III 560, Oxf 892, Pok 1046, W-H II 559, Бенвенист 1 195, Гам-Ив 3 123

sāns [sãns], apv. *sànis*; lš. *šónas* 'sāns, puse', kr., ukr. *cáни* 'kamanas', apv. 'slieces', *cáнки* 'ragaviņas', apv. *cáнка* 'žoklis, vaigakauls, (putna) krūšukauls, stīpa, dakša', č. *sáně* 'kamanas; (apakš)žoklis, vaigakauls', p. *sanie* 'kamanas'. Tradicionāli uzskata, ka vārda sākotnējā nozīme 'riba' (Zubatijs, Frenkels), no kā baltu valodās 'sāns'. (Pēc nozīmes maiņas 'riba' latviešu valodā *sānkauls*.) Par nozīmju sakaru sal. lat. *costa* 'riba, sāns'. Tādā gadījumā slāvu valodās nozīmes pārnesums 'riba' → 'sliece' → 'kamanas' (Preobraženskis).

Taču iespējams, ka baltu un slāvu valodās nozīmes izveidojušās neatkarīgi: ja pamatā ir ide. **ƙen-* 'līks' (no kā arm. *sin*, gr. (atiešu) *kenós* 'tukšs', ar daļēju reduplikāciju ģerm. **hanhan* > v. *hangen* 'kārt', *Henkel* 'osa') > b. **šen-* : **šan-* : **šān-* > la. *sān-*, tad la. *sānkauls* sākotnēji 'līkais kauls', bet vārda *sāns* nozīme vai nu abstrahēta no šā salikteņa, vai patstāvīgi izveidojusies no adjektīva ('līks' → 'izliekums' → 'ķermeņa izliekums,

sāns'). Savukārt slāvu valodās no 'līks' → subst. 'izliekts priekšmets' → 'sliece' → 'kamanas'. Ka slāvu vārdu pamatā nav 'riba', rāda šo vārdu citas nozīmes, kas varēja izveidoties no adj. 'līks'.

Adv. *sānis* (arī priev. funkcijā) ir sena dsk. instr. forma. Apv. *sāņš* < **sāņis* ir sens dsk. instr. no apv. *sānis* 'sāns' Paralēlformas *sāņu, sāņus, sānu, sānus* u. c. (K)

Buck 862, E I 603, EF 2 1022, Mach 537, M-E III 804, Nītiņa 161, T 298, Пр II 250, Ф III 556

sapals; lš. *šãpalas* 't. p.', si. *śapharaḥ* 'kāda zivs; karpu paveids', skitu *kapa* 'zivs', *sapérdēs* 'kāda zivs'. Pamatā ide. **k̂ap(h)elos* laikam no saknes **kap-* / **k̂ap-* 'tvert' (no kā arī la. *kampt*). Ide. **k̂apelos* > b. *šapŋlas* > la. *sapals*.

Pēc cita uzskata (A. Gerds) vārds ir sena substrāta parādība (no pirmside. laikmeta). (K)

EF 2 963, Laumane 1 212, M-E III 696, MM III 296, Pok 614, T 299, Абаев 3 293

sāpes [sâpes], vsk. *sāpe,* apv. *sāpas;* lš. apv. *sópė* 'sāpe(s), sāpoša brūce'. Vārda cilme ir neskaidra. Saistījums ar apv. *sapuļi, sāpuļi* 'puņķi' (Endzelīns) ir abšaubāms, jo šie vārdi laikam ir aizg-i (no kr. apv. *conýлu* 't. p.', Fasmers; sal. kr. *cóпли,* ukr. *cóпiль,* bkr. *conéль* 't. p.').

Vārda pamatā varbūt ir ide. **sep-* : **sap-* 'sūkties, tecēt', no kā lat. *sapa* 'sula', sav. *saf* (ģerm. **sapa-*) '(koku) sula', v. *Saft* 'sula'. No šās saknes la. **sepinēt,* sal. apv. *izsepinēt* 'izžāvēt, izsusināt' (← 'iztecināt sulu, mitrumu'). Skaņumijā b. **sāp-,* no kā la. arh. un apv. *sāpt* («ausis sāpj», St II 444), subst. *sāpe,* duratīvs *sāpēt,* kauz. *sāpināt.* Verba sākotnējā noz. varēja būt 'sūkties, tecēt (arī asiņīm, strutām no brūces)', no kā *sāpe* vispirms laikam 'asiņojoša, strutojoša brūce' → 'sāpoša brūce' (lš. *sópė*) → 'nepatīkama sajūta, kas saistīta ar brūci, sasitumu u. c.'

La. arh. *sāpa* 'sāpe': «caurā sāpa» (Elg 1 144). 17. gs. *sāpa* arī 'neveselība' (Elg 1 35).

Latīņu valodā bijis cits nozīmes attīstības virziens: ar *sapa* 'sula' saistīts verbs *sapere* 'garšot, ost' → 'ievērot, saprast' (*sapiēns* 'saprātīgs, gudrs'). (K)

Buck 1117, EF 2 856, E-H II 472, Kl 619, Mach 567, M-E III 805, Pok 880, W-H II 476

sapnis; lš. *sãpnas,* apv. *sãpnis, sapnỹs* 't. p.', kr., bkr., ukr. *coн* (ssl. *сънъ,* psl. **сънъ* < **сърнъ*), bulg. *сън,* č., p. *sen* 'miegs, sapnis', senīru *súan,* korniešu *hun* (< **sopnos*) 'miegs', sa. *swefn* (< **su̯epnós*) 'miegs, sapnis', he. *šup-* 'gulēt', si. *svápnaḥ* 'miegs, sapnis', gr. *hýpnos* (< **supnos*) 'miegs', *hýpnion* 'sapnis', lat. *somnus* (**su̯epnos, *su̯opnos*) 'miegs', *somnium* 'sapnis', *sopor* 'dziļš miegs'. Pamatā ide. **su̯ep-* : **sup-* 'gulēt' no saknes **seu-* (Benvenists; saknes nozīme neskaidra, varbūt 'sagumt, salīkt, atgulties', sal. ide. **seug-* 'norūpējies, bēdīgs,

slims'). No šās saknes atv. *seu-p- : *su̯-ep- (Benvenists), no kā skaņumijā ide. *su̯op-no-s (vīr.) 'miegs', *su̯op-ni̯o-m (nek.) 'sapnis'. Latviešu un lietuviešu valodā saplūdusi abu vārdu nozīme, otrais vārds pārgājis vīriešu dzimtē, saknē su̯- > s-. Rezultātā la. apv. *sapns*, liter. *sapnis*. Paralēli apv. formas *sapne, sapins, sapinis, sapans, sapens, sapenis.*

Verbs *sapņot* [uô], apv. *sapnot* [uô] (: lš. *sapnúoti*) trans., intrans. un bezpersonisks: «Man sapņoja, ka spoži uguņotas Bij draugu barā dzīras dižanas . .» (tulk. F. Adamovičs — Rota 1886 3 31).

Buck 269, E I 274, Eckert 9 145,— Balt V 8, EF 2 762, Euler 1 75 un 98, HF II 970, Mach 541, M-E III 705, MM III 561, Pok 1048, T 292, W-H II 557, Ив 2 295, 12 118, Пр II 355, Ф III 716, Ц 441

sargāt [sar̂gât]; lš. *sérgėti, sergėti* 'sargāt, uzraudzīt, uzmanīt', pr. *absergīsnan* (< *absergēsnan, ak.) 'aizsardzību' ('apsargāšanu'). Lietuviešu valodas senākajos rakstos saglabājušās verba atematiskās formas (tag. *sergmi, sergsi, sergt(i)*), kurām analogas formas acīmredzot bijušas arī latviešu valodā. Par saknes sākotnējo patskani (*e* vai *a*) ir dažādi uzskati; K. Stangs: lš. *-e-* no senāka *a* < *o*. No verba *sergti (ar saknes patskaņa miju) vai *sargti subst. *sargs* (lš. *sárgas* 't. p.', pr. *butsargs* 'mājas saimnieks, pārzinis') un verba sekundārā forma *sargāt*. Tag. *(es) sargāju* izloksnēs mijas ar *(es) sargu;* pirmā forma ir jaunāka.

Pamatā ide. *ser- 'rūpējoties uzmanīt, sargāt, glabāt', no kā arī gr. dievības nos. *Hēra* < *hēru̯a 'sargātāja', lat. *servāre* 'saglabāt, saglābt, vērot, uzglabāt'; ar *g* saknes paplašinājumā b. *serg- : *sarg (Pokornijs).

Radniecīga forma ir ide. *sterg- / *sterk-, no kuras kr. *стеречь* (ssl. *strěšti*, psl. *stergti) 'sargāt, uzraudzīt, uzmanīt', *сторож* (ssl. *stražь* < psl. *storžь) 'sargs'. Par saknes *s- : st-* miju ir dažādi uzskati (Endzelīns: sākotnējā forma *ts-* > b. *s-*; *ts-* mijas ar *st-*). Kāda hetu valodas forma ar *st-* norāda, ka šāda saknes ieskaņa ir ļoti sena. Iespējams, ka eksistējušas divas nozīmē tuvas saknes, kuru ieskaņas izveidojušās no kādas kopējas arhifonēmas; šīs saknes dažādās valodu grupās mijušās. Ir arī cita cilmes iespēja: *sterg- no saknes *(s)ter- 'stings' ar saknes izskaņu *serg- ietekmē; nozīme 'skatīties ar stingu, ciešu skatienu' → 'vērot, uzmanīt; sargāt'.

Sk. arī: *saudzēt, sirgt.*

B II 459, Buck 752, E II 207, IV_2 168 un 192, I 226, 819 un 826, EF 2 762 un 776, HF I 642, M-E III 716, Pok 910 un 1032, Stang 1 311 un 314, 2 199, T 257, W-H II 525, Гам-Ив 3 811, Ив 12 115—132, Мельничук 1 14, To I 52 un 274, Ф III 757 un 768

sarkans [sar̂kans]; lš. apv. *sárkanas* 'spilgts, dzidrs, košs; sarts',

skitu *suxra,* persiešu *surx* 'sarkans'. Atv. no adj. *sarks* [ar̃] (apv.) 'sarkans, sārts'. Šis vārds lielākajā izloksņu daļā (un liter. valodā) izzudis laikam vienādās izrunas dēļ ar subst. *sargs* (Endzelīns). Izloksnēs, kur saglabājies pamatvārds, *sarkans* ar sākotnējo noz. 'sarkanīgs, ar sarkanu nokrāsu' (E-H II 443). Pamatā ide. **ser-* 'sarkans, sārts' (no kā arī *sārts*[b], sk.) ar *k* saknes paplašinājumā. Ar patskaņa miju b. **sark-*, no kā la. adj. *sarks* un verbs *sarkt* (lš. *sárkti* 'kļūt sarkanam, sarkt'). Liter. valodā verbam nozīme 'kļūt sārtam (parasti par seju, retāk par citiem objektiem, piem., par rudens lapām)', bet senāk arī 'būt sarkanam, mirdzēt sarkanam': «Dzelze jākaļ, kamēr sarkst' (G. J. Mīlihs, Jauna skolas grāmata, 1803 8). No *sarks* atv. *sarkme* 'sārtums', *sarķe* [ar̃, ar̃] 'sarkana govs', *sarķis* 'sarkanīgs zirgs, sarkans vērsis'.

B I 343, II 38, Buck 1056, E III₁ 486, EF 2 763, Lanszweert 109, M-E III 721, Pok 910, Абаев 3 304

sarma [sar̃ma]; lš. *šarmà, šar̃mas* 't. p.' Parasti uzskata, ka pamatā ide. **ker-* / **k̑er-* pelēkas krāsas apzīmēšanai (no kā arī *sērsna,* sk.); b. **šer- : šar-*, no kā **šarmā-* > la. *sarma.* (Pied. *-mā-* kā vārdos *dziesma, ēsma, jausma.*) Vārda formu un nozīmi varēja ietekmēt irāņu valodu leksika; šajās valodās ide. **k̑el-* 'salts, auksts' > **šar-* > *sar-*, no kā persiešu *sarmā,* tadž. *sarmo* 'aukstums, sals'.

Taču iespējams arī cits cilmes variants: no saknes **k̑el-* paralēlformas **k̑er-* 'salts, auksts'. Šādas formas bijumu rāda arm. *sar̃n* 'aukstums, ledus', *sar̃num* 'salstu' (ar ide. *r;* Abajevs). Piedēkļa ziņā armēņu vārdiem atbilst arh. *sasarnot* 'sasalt': «Kad padebešu tvaiki saltā gaisā sasarno, sadodas un grūtāki top, un nokrīt, tad snieg» (St 4 25; tāpat arī grāmatas pirmajos izdevumos).

Sk. arī: *sermulis.* (K)

B II 336, E I 332, EF 2 965, M-E III 722, Pok 573, T 303, Абаев III 64, То — Эт 1963 255

sārms [sàrms], apv. [ār], *sārums;* lš. *šármas,* pr. *sirmes* (dsk.) 't. p.', vav. *harm, harn* 'urīns', *hurmen* 'mēslot (ar vircu)', v. *Harn* 'urīns'. Pamatā ide. **k̑orm(no)-* 'kodīgs šķidrums' laikam no saknes **(s)ker-* 'griêzt' (no kā la. *šķērst,* sk.). Ide. **k̑orm-* > b. **šarm-*, no kā **šarmas* > la. *sarms* [àr, ar̃] > *sārms* (ar patskaņa garinājumu krītoši vai stiepti intonētā zilbē). Par pr. *sirmes* saknes vokāli sal. la. *sarma : sirms.*

Buck 274, E IV₂ 306, EF 2 965, Kl 290, M-E III 806, Pok 615, Stang 3 57, T 300

sārņi [sãrņi], dsk., apv. [sàrņi], *sārni, sārnas;* lš. *sarvalai* 'strutas', kr. *cop* 'mēsli, saslaukas; (apv.) kūtsmēsli'. Pamatā ide. **ser-* 'plūst, strauji kustēties' (Būga; no šās saknes arī la. *strutas,* sk.). Skaņumijā b. **sar-*, no kā atv-i ar *-n-* un *-v-*; la. **sarņi* [ar̃] > *sārņi* [ãr].

Pēc cita uzskata (Becenbergers, Endzelīns, Pokornijs, Trautmanis, Ivanovs; noraida Frenkels) pamatā ide. **sker-* 'izkārnīties; mēsli' > b. **šer-* : **šar-* > la. *sar-*. No šās saknes arī lš. *šárvai* 'placenta, menstruācija', ssk. *skarn* 'mēsli', gr. *skōr* 'izkārnījumi'.

Iespējams, ka latviešu vārdā saplūduši abu sakņu atvasinājumi.

B II 304 un 586, EF 2 764 un 966, HF II 746, M-E III 806, Pok 909 un 947, T 303, Гам-Ив 3 317, А. А. Зализняк — ВСЯ 1962 6 35, Ф III 720

sars; lš. *šerỹs* 't. p.', sav., ssk. *hār*, v. *Haar* 'mats, (dzīvnieka) spalva, astrs'. Pamatā ide. **ker-* 'augšdaļa (galva, rags, virsotne u. tml.)' > b. **šer-* > la. *ser-*, no kā apv. *sers* [ę], skaņumijā liter. *sars*, apv. *saris*. (No b. **šar̦a* > s. *harja* 'suka').

No **serties* > apv. *sērties* [ẽr] 'mest spalvu', tag. (*es*) *seros* [r̃], pag. *sēros* [ẽ] (lš. *šértis* 't. p.').

B III 494, EF 2 973, E-H II 442, Kl 278, M-E III 722 un 832, P 263, Pok 583, SKES 58, Stang 3 58, T 305

sārts[a] [sārts], apv. [ȁ] 'malkas krāvums dedzināšanai'; go. *sarwa* (dsk.) 'bruņas, ieroči', sav. *saro* 'bruņas' ('sasaistītais, samontētais'), lat. *sors* (ģen. *sortis*) 'loze, lozēšana, lozējamais kociņš' (sākotnēji 'kociņu virkne'). Tās pašas cilmes kā *sērt* 'kraut (bāzt) labību kaltēšanai (rijā)' (sk. *sers*), atv. ar saknes patskaņa miju; par formu sal. *vērt* : *vārti*.

Pamatā ide. **ser-* 'sarindot, sasaistīt'.

M-E III 807, Pok 911, W-H II 563

sārts[b] [sãrts], apv. [ȁr, âr²] '(ie)sarkans'; lš. *sar̃tas* '(gaiši) sarkans; gaiši bērs (par zirgiem)'. Pamatā ide. **ser-* 'sarkans, sārts', skaņumijā **sor-* (sal. lat. *sorbum* 'pīlādžoga'), no kā atv. **sortos* > b. **sartas* > la. **sar̃ts* > *sārts* [ãr]. Atv. *sārtot* [sãrtuôt], apv. [ȁr].

Tās pašas cilmes, tikai ar *p* saknes paplašinājumā apv. *sirpt* [ir̃] (lš. *sir̃pti*) 'ienākties, nogatavoties' (← 'kļūt sārtam'): «vai lācenes jau sirpst?» (M-E III 847), kas varētu būt arī lituānisms.

Sk. arī: *sarkans*.

B I 343, II 38, Buck 1058, EF 2 764, M-E III 807, Pok 910

saspringt [saspringt], apv. [iñ]; lš. *spriñgti* 'spiesties kaklā (rīklē), iestrēgt; kāri ēst', kr. *запрягать* (psl. **pręg-*) 'iejūgt', *напрягать*, *напрячь* 'sasprindzināt', bulg. *запрягам* 'iejūdzu', č. *spřahati* 'sajūgt (kopā)', p. *sprzęgać* 'savienot, saistīt; sajūgt', vav. *sprinke*, v. *Sprenkel* '(putnu) cilpa'. Atv. no *springt* (apv.) 'stingt, tikt savilktam, izslieties, spiesties'. Pamatā ide. **(s)preng-* 'saspringt, savilkt' laikam no saknes **(s)p(h)er-* 'raustīt, spert, ķepuroties, mest' (no kā arī *spert*, sk.). No **spreng-* la. apv. *sprengt* [eñ, eñ²] 'iespīlēt (ādu), cieši sasiet; izstiept, sastiept' (lš. *spreñgti* 'bāzt, spraust; iespriesties; vilkt, stiept; jūgt; sviest'). Skaņumijā apv. *springt*, no kā *springts*

'sasprindzināts'. Atv. *saspringt* 'sastingt; tapt ļoti savilktam', kauz. *sasprindzināt*.

Sk. arī: *spraigs*.

EF 2 879, E-H II 450, Kl 731, Mach 490, M-E III 743 un 1021, Pok 996, Ф III 393

sass 'negatavs auglis, oga; sažuvis nenobriedis auglis' (apv.); lš. *šãšas* 'krevele, kraupis; mazs, nenozīmīgs cilvēks, (niev.) zaļknābis, smurgulis'. Pamatā laikam ide. **ƙes-* : **ƙsā-* : **ƙse- / *ksē-* 'degt', no kā si. *kṣāmáḥ* 'izdedzis, izkaltis, izžuvis', gr. *ksērós* 'sauss, izkaltis' (sk. *sils*). Skaņumijā ide. **ƙas-* 'pelēks' (← 'izkaltis'), no kā lat. *cānus* (< **cas-no-s*) 'pelnu pelēks', vav. *heswe* 'bāls, nespīdīgs'. Tās pašas cilmes ir arī pr. *sasins*, v. *Hase*, si. *śaśáḥ* (< **śasáḥ*) 'zaķis' (← 'pelēcis').

Ide. **ƙas-* > b. **šas-* > la. *sas-*. Vārda *sass* nozīmes pamatā laikam vienlīdz ir 'izžuvis' (→ 'neattīstījies') un 'pelēks' ('pelēcīgi zaļš').

Pēc cita uzskata (Meļņičuks) pamatā ir ide. **kes- / *ƙes-* 'skrāpēt, kasīt; griêzt'. (K)

E IV_2 299, EF 2 966, Kl 291, M. Mayrhofer — ВЯ 1989 2 7, M-E III 744, MM III 316, Pok 533 un 624, Мельничук 2 219

sastapt. Atv. no verba *tapt* (sk.). Sena refl. forma, kur refl. vietn. *-sa- (-si)* > *-s-* iesprausts aiz priedēkļa: *sa-s(a)-tapt*. Izloksnēs arī pamatvārds *tapt* ar nozīmi 'satikt': «Dīveņ, dūd tev, muoseņ, Dīvu topt celeņā; Dīvu topt celeņā, Laimu ceļa maleņā» (TDz 54638). No tā atv. *satapt* (apv.): «Līdz satapu bāleliņu, Tūlin jauka valodiņa» (LD 3508) ar divējādām refl. formām: 1) *satapties* («Nabagi und bagāti satopas», Manc 2 511) un 2) *sas(a)tapt,* apv. *sazatapt* («jis sazatop ar daudz ubagiem», LPT IV 81).

Neuztverot formu *sastapt* vairs par refleksīvu, darināts jauns refl. verbs *sastapties* (apv. *sazatapties*), kurā īstenībā ir divas refl. pazīmes.

Buck 1368, E I 910, M II 88, M-E III 745 un 760

sašust. Atv. no verba *šust* (apv.) 'tapt dusmīgam, dusmoties'. Pamatā ide. **ƙeu-* 'tūkt, liekt, liekties'. No paplašinātās saknes **ƙeus-* > b. **šiaus-* > la. *šaus-*, no kā bijis verbs **šaust* (sk. *šausmas*). Skaņumijā **ƙus-* > b. **šus- (šįus-)*, no kā la. *šust* ar sākotnējo nozīmi 'būt izliektam, izslietam' → 'būt saboztam (ar gaisā izslietiem matiem, spalvām); bozties'. No šejienes *sašust* 'sabozties' sākumā tiešā un vēlāk pārn. nozīmē ('ļoti sadusmoties'). Sal. lš. *šiáušti* 'sabužināt (matus), sasukāt uz augšu; sasliet uz augšu (spalvas)': *šiùšti* 'pārskriet šermuļiem, dabūt zosādu'. Par nozīmi sal. arī *sapūsties* 'sadusmoties'.

Pēc cita uzskata (Blese) vārds saistāms ar *šaust* 'sist, pērt'. K

Bl 6 194, EF 2 979, M-E III 759, IV 107, Pok 592

satapt — sk. *sastapt*.

satiksme — sk. *tikt*[b].
satikt — sk. *tikt*[b].
sāts[a] [sãts], apv. [à^2], *sāta, sāts* (ģen. -*s*), *sātus;* lš. *sótis,* apv. *sótas, sotà, sótė* 't. p'. pr. *sētuinei* (tag. 2. pers.) 'paēdini', go. *sōþ* 'paēdināšana', *ga-soþjan* 'labi paēdināt', sav. *sat,* v. *satt* 'paēdis', īru *sáith* (< **sātis*) 'sāts', lat. *sat(is)* 'diezgan, pietiekami, pilnīgi'. Pamatā ide. **sā-* 'paēdis, paēdināt', atv. **sā-ti-s* > b. **sātis* > la. **sātis* > *sāts* (ģen. -*s*), no kā liter. *sāts* (ģen. -*a*).
Arī adj. *sāts* (**sātus;* lš. *sótus*), *sātns* (apv.), liter. *sātīgs* 'barojošs (ēdiens), pieticīgs, mērens (cilvēks)'. Senākajos rakstos verbs *sātināt* 'svētīt, dot svētību' («taisno mājasvietu viņš sātinās», Gl 1 1162), 'pieēdināt' (lat. *satio, saturo, expleo* tulkots ar sinonīmiem «es pieēdenā, es sātenā; es top(u) pieēdenāts, sātenāts», Elg 1 253).
19. gs. beigās darināts divd. *piesātināts* pēc v. *gesättigt* 't. p.' parauga, un no tā verbs *piesātināt* 'piepildīt, pieblīvēt (ar ko); panākt (kā) lielu koncentrāciju' (RLB KV 3122). Vārdi *piesātināts* un *pārsātināts* akceptēti par fizikas terminiem 20. gs. 20. gadu sākumā (ZTV 88).
Sk. arī: *sājš*.
B II 278, E IV$_2$ 299, Eckert 9 49, EF 2 857, Fei 201, Kl 625, M-E III 809, Pok 876, T 250, W-H II 481, B. A. Дыбо — ВСЯ 1961 5 17
sāts[b], *sāta* 'pļava, ganība, lauks'— sk. *pilsēta*.
satversme. A. Kronvalda jaunvārds (*satversma,* 1869), atv. no verba *tvert* (sk.): «Cilvēki jau sirmā senatnē tādēļ sabiedrojušies lielākās draudzēs un valstīs, lai tiem būtu briesmas brīdī derīgs patvērums. Viņi tādēļ likumus izgudrojuši un pieņēmuši, lai tiem būtu vajadzīgā laikā, kur patverties, lai tiem būtu tversmes. Tādēļ nosauksim visus likumus, visas dažādas tiesas un citas valsts ieriktēšanas miera un kara laikos, pie kuriem varam pietverties un kuri pašu valsti satur cieti kopā, par valsts satversmu = Staatsverfassung» (Kr I 427).
Forma ar -*e* ieviesās pēc vārda *patversme* parauga (D 1 1171).
M-E III$_1$ 769
saudzēt [sàudzêt], apv. [aũ, aû^2]; lš. *sáugoti,* apv. *saugóti* 'sargāt no briesmām, uzraudzīt; censties saglabāt, neļaut iznīkt, bojāties; uzraugot vērot; glūnēt, gaidīt; atturēties no kā, izvairīties (no kā nepatīkama); taupīt, saudzēt; ievērot (norādījumus, pamācības, paražas)'. Pamatā ide. **seug- : *soug-* 'rūpēties; norūpējies, skumjš, slims' > b. **saug-,* no kā atv-i **saugāti, *saugēti* > lš. *sáugoti,* la. *saudzēt.* Bijis arī pamatverbs *saugt,* kura iter.-dur. ir *saudzēt:* «tavs klēpis saugt un auklēt spēj» (M-E III 771). Pamatverbs izzudis, laikam skaužot homofoniju ar *saukt.* Tag. 3. pers. *sauga* laikam no **saudzīt.*

Ide. *seug- un *serg- (no kā la. sargāt, sk.; sakne *ser- 'rūpējoties uzmanīt; sargāt, glabāt') ir paralēlas formas ar līdzīgu semantiku. Iespējams, ka bijusi sonantu mija (r : u̯), vai arī skanējumā tuvas saknes semantiski ietekmējušas viena otru. Latviešu un lietuviešu valodā abu saknu atv-iem ir diferencēta nozīme, kas saknojas baltu pirmvalodā. Abās baltu valodās verbiem diferencēti arī piedēkļi (-āt- / -ēt-); uz to kā raksturīgu parādību norāda V. Ivanovs. (Abās valodās piedēkļi šajos vārdos gan ir pretējās attiecībās: la. *sargāt* : *saudzēt*, lš. *sérgėti* : *sáugoti*.)

Pēc cita uzskata (Trubačovs) lš. *sáugoti* ir salikteņis *sáu + *góti* 'sev iet'. (K)

EF 2 764, Kl 707, M-E III 770, Pok 915, Ив 12 132, Тр 13 117

sauja [saũja], apv. [àu[2]], *sauva, sauve, šauja, šauva;* lš. apv. *sáuja, sáugė* 't. p.', *šáukštas* 'karote', lat. *cavus* 'izdobts, caurs, (subst.) dobums, caurums'. Pamatā ide. *k̑eu- 'tūkt, liekt, liekties; ieliekums, izliekums, dobums' > b. *šau-* / **šjau-* > la. *sau-* / *šau-*, no kā *sauja* un apv. *šauja* ar piedēkļu variācijām. Lš. *sáuja* (ar *s-* < *š-*) vispārināts no izloksnēm.

Pēc cita uzskata (Frenkels) *sauja* varbūt ir vienas cilmes ar *šaurs*. (K)

EF 2 765,— FBR XX 224, M-E III 771, IV 6, MM III 365, Pok 592, W-H I 191, Zēv 2 416

saukt [sàukt]; lš. *šaũkti* 'kliegt, saukt', narev. *pasauk* 'saki (pasaki)!', si. *śúkaḥ* 'papagailis', toh. B *śauk-* 'saukt'. Pamatā ide. **k̑āu-* 'kaukt, kliegt', no kā ar *k* saknes paplašinājumā **k̑āuk-tei* > b. **šaukti* > la. *saukt*. (Saknes paralēlforma ar *k'*; sk. *kaukt*.) Iter. *saukāt* [aũ] (lš. *šáukoti, šaũkoti*), *saukalēt* [aũ], ar diferencētu noz. *saucināt* [aũ] 'lādēt'. Arh. *saucēt* 'saukāt'.

Atv. *atsauksme* [àu] senāk 'atsaukšanās', 20. gs. 20. gadu sākumā 'norāde' (kr. *ссылка*, v. *Nachweis*, ZTV 141), bet jau 20. gadu vidū 'novērtējums, atzinums; recenzija' (kr. *отзыв*, v. *Gutachten*, M-E I 188). Ar noz. 'norāde' 20. gs. 50. gados *atsauce* (LLVV I 428). A. Stērste 19. gs. 90. gados ar vārdu *atsauksme* tulkoja juridisko terminu kr. *отзыв*, v. *Berufung* (lūgums lietas jaunai caurskatīšanai, ja bijis aizmugurisks spriedums), un šajā nozīmē vārds lietots 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā.

Atv. *sauklis* [aũ] ir 20. gs. 20. gadu jaunvārds (J. Studenta?), ko atbalstīja J. Endzelīns (E 4 37) aizg. *lozungs* aizstāšanai.

No tās pašas saknes skaņumijā *sūk-*, kas parādās apv. interjekcijās *suk!, sūk!* (sauciens, piesaucot suņus, arī kumeļus).

B II 613, Buck 1251 un 1277, EF 2 968, M-E III 771 un 1116, MM I 274, III 352, J. Otrębski — Donum B 361, Pok 535, KK 29 195, Zinkevičius 1 16, 2 77

saule [saũle]; lš. *sáulė*, pr. *saule*, narev. *sała* (**saula*), go. *sauil*, gr. *hēlios* (< **sāu̯eli̯os*), lat. *sōl* (< **su̯ōl*) 't. p.' Pamatā ide.

*sāu̯el- : *su̯el- 'saule' no saknes *sāu- 'mirdzēt, spīdēt' (Benvenists). Ide. valodās ir arī forma ar pied. -(e)n- (go. sunnō, sav., ssk. sunna, bet arī sól, v. Sonne) un kontaminētas formas ar -ln- (kr. сóлнце no psl. *sъlnьce*, kas ir dem. no pamatformas *sъlnь). Ar reducētu piedēkli ide. *sāu̯ₑl- > b. *saul-, no kā *saulē- > la. *saule*. Verbs *sauļot* [uô].

Sk. arī: *pasaule, svelme, svilt*.

Buck 54, E IV₂ 299, Eckert 9 180, EF 2 765, Euler 1 81, HF I 631, KK 29 195, Kl 716, Lanszweert 146, M-E III 772, Pok 881, Stang 1 75, T 251, W-H II 553, Zinkevičius 1 17, 2 78, Бенвенист 1 68 un 93, Д. Брозович — Balt XIX 13, Гам-Ив 3 188 un 210, Ф III 710, Ц 440

saulgozis — sk. *gozēties*.

sausnes, *saušņi* 'kaņepju vīrišķie īpatņi'— sk. *paskaņi*.

sauss [sàuss]; lš. *saũsas* 't. p.', pr. *sausā* (-ā < -an; ak.) 'sausu', adv. *sausai*, kr. *cyxóй* (ssl. *souxъ*, psl. **suxъ*), bkr. *cyxí*, ukr. *cyxúй*, bulg. *cyx*, č. *suchý*, p. *suchy*, si. *śúṣkaḥ* (*suṣk-), gr. *αὖος* (< *sausos) 'sauss', lat. *sūdus* (< *susdos) 'sauss, saulains', oset. *sūsæn* 'sausais (mēnesis)'. Pamatā ide. *saus- : *sus- 'sauss', laikam no saknes *seu- : *sū̆- 'sula, mitrums; izspiest sulu; sūkt' (no kā arī la. *sūkt*, sk.). No 'sūkt' → 'kļūt sausam' izveidojusies adj. nozīme 'sauss'. Ide. *saus-os > b. *sausas > la. *sauss*. Baltu valodās vistiešāk saglabājusies vārda senā forma.

Verbs *saust* (apv.) 'kļūt sausam' (lš. *saũsti*), kauz. *sausināt*. Verbs *sausēt* 'sausināt', bet apv. arī 'kļūt sausam', Subst. *sausne* 20. gs. 20. gadu termins (ZTV 80).

Sk. arī: *susēt*.

Buck 1076, E IV₂ 299, EF 2 766, Euler 1 62, HF I 188, L III 74, Lanszweert 32, Mažiulis 6 226, M-E III 776, MM III 361, Pok 880, Schmalstieg 2 57, T 250, W-H II 624, Абаев III 174, Гам-Ив 3 158 un 598, Ф III 813

sautēt [sàutêt], apv. [aû²]; lš. apv. *šaũtas* 'kāpostu zupa; sviedru smaka' (sal. la. apv. *sauta* [àu], *saute, sauts* 'nātru, balandu u. c. zupa; lopu dzira no sutinātas zāles'), sav. *siodan* (ģerm. *sauþ-), v. *sieden* 'virt, vārīties', ave. *hāvayąn* 'viņi sautē'. Pamatā ide. *seu- 'virt, vārīties; strauji kustēties' (Trautmanis; no šās saknes arī la. *šaust*, sk.), kas saplūdis ar ide. *k̑seu- 'degt' (no saknes *k̑es-; Pētersons, Frenkels). Skaņumijā *k̑sou- ar *t* saknes paplašinājumā, no kā b. *šaut-ti > *šausti > la. *saust 'vārīties, sust', kura kauz. *sautēt*. Verbs *saust izzudis, laikam skaužot homonīmiju ar apv. *saust* 'kļūt sausam'. Verbs *saust 'vārīties, sust' nozīmes un lietošanas ziņā bijis tuvs tās pašas cilmes verbam *sust*; sal. *sutīgs* : apv. *sautīgs* 't. p.' No *saust arī apv. *sautis, sautelis* [àu] 'sliņķis, kas mīl gulēt, sauļoties'.

Pēc cita uzskata (Karaļūns) pamatā ide. *k̑eut-.

Sk. arī: *sust*.

EF 2 968, Kl 707, M-E III 778, Pok 914, T 310

sautīgs 'sutīgs'— sk. *sautēt*.

sautis[a] 'draugs, piederīgais'— sk. *svainis*.

sautis[b], *sautelis* 'sliņķis, kas mīl gulēt'— sk. *sautēt*.

savara 'šķērskoks, kas satur kopā ecēšu kokus'— sk. *abra*.

savrup. Ar metatēzi no **savurp(i)*; tas ir atv. no *savs* (sk.), kur *-p(i)* postpozīcija kā vārdos *kurp, turp*, arh. *visurp* u. c. (Endzelīns; noraida Arumā). Apv. *savrūp, savrūpus, savrop* [uo], arī *savup, savjup*. Ar līdzīgu nozīmi salikteņi apv. *savdabiņ, savmaļ, savmaļam, savmaļus* u. c.

E III_2 140, I 678, M-E III 792

savs; lš. *sãvas*, pr. *swais*, kr, bkr., bulg. *свой* (ssl. *svoi*, psl. **svojь*), ukr. *свій*, č. *svůj*, p. *swój* 't. p.', go. *swēs*, sav. *swās*, si. *sváḥ* 'paša', gr. *hós* (< **su̯os*), *heós* (< **seu̯os*), lat. *suus* (< **sou̯os*) 'savs'. Pamatā ide. refl. vietn. **se-* atv. **s(e)u̯e-*, no kā arī *sev* (sk.). Piederības vietniekvārdiem izveidojušās formas **su̯o-s* un **seu̯o-s* > b. **seu̯as* > **sau̯as* > la. *savs*. No senākas formas la. apv. *sevs*.

Atv. *savējs*, no kā adj. / subst. *savējais*. Bijis arī subst. *savtis (sautis)* 'draugs, piederīgais, savējais': «tie mani sauši», «es viņam tos rudzus palaižu par lētu naudu kā sautim» (Für 2 347). No šā vārda ar izzudušu noz. 'cilvēks, kas rūpējas tikai par sevi, par savu labumu' atv. *savtīgs, savtība*. Vārdam *savtība* senāk bijusi plašāka nozīme — ne tikai 'egoisms', bet arī 'īpašums': «viņš nāce savā savtībā» (Gl 4 181).

Arh. *savisks* 'sevišķs', adv. *saviski, savisku* 'sevišķi': «und viņš jēma to savisku [*sevišķi* = *atsevišķi, savrup*] no tiems ļaudiems» (Elg 2 101).

Sk. arī: *savrup, svainis*.

E I 115 un 520, EF 2 767, HF I 431, L III 75, M-E III 792, MM III 566, Pok 882, T 251, W-H II 626, Бенвенист 2 361, А. Паулаускене — Б-сл иссл 1983 92—95, А. Росинас — Б-сл иссл 1983 87, Ф III 583

sebris, *sebrs* 'kaimiņš'— sk. *sābris*.

sebs [sębs] 'vēls'. Vārda cilme nav pilnīgi skaidra. Ticamākais izskaidrojums, ka pamatā ide. refl. vietn. **se-* (no kā la. *sev*, sk.) atv. **sebh(o)-*, no kā dat. **sebhei* 'sev' (pr. *sebbei*, kr. *себе*, ssl. *sebě*; Būga, Trautmanis, Frenkels). Ide. **se-* atv-i saistījās arī ar noz. 'savrup, par sevi, atsevišķi'. Iespējams, ka *sebs* sākotnēji 'atsevišķs; tāds, kas iet vai nāk atsevišķi, pēc citiem' → 'tāds, kas iet vai nāk vēlāk' → 'vēls' (Blese). Par līdzīgu nozīmes izveidošanās gaitu sal. v. *spät* 'vēls' no senākas noz. 'tāds, kas velkas, vilcinās'.

Pēc cita uzskata (Karaļūns) la. *sebs* < **s(u̯)ebas* 'brīvs, vaļējs' un saistāms ar *svabads* ('vēls laiks' ← 'brīvs laiks, pēc darba'; noraida Trubačovs).

La. *sebs* ir sens kuršu vārds un sastopams biežāk Kurzemes izloksnēs. Liter. valodā to ieviesuši E. Dinsbergs un A. Kronvalds («saule uzlec ļoti sebu», Kr II 368).

Bijuši arī verbi **sebt, *sebēt, *sebināt* (lš. *sēbinti* 'taupīt, skopoties' ← 'atlikt sev, savrup'), kas tagad izloksnēs atv-os, piem., *nosebt* [ùo]. Blakus apv. *seboties* [uô] liter. *nosebot* [ùo-uô], *noseboties* [ùo-uô]. Subst. apv. *sebiķis, sebulis* [ę] 'tas, kas nāk vēlu; tas, kas nosebojas'.

A. Augstkalns — FBR XIV 118, B III 212, Bl 7 100, EF 2 768, E-H II 474, Karaliūnas — Симп 15,— Эт 1984 71, M-E III 810, T 251

secen 'garām'— sk. *secināt*.

secība, *secīgs* — sk. *sekot*.

secināt [secinât]; lš. *sekinēti* 'sekot; novērot, izsekot'. Atv. no verba *sekt* 'ostot pēdas, meklēt; dzīt (pēdas)' (sk.), tā iter. Vārda *secināt* mūsdienu liter. nozīme 'spriest (no redzētā, lasītā, dzirdētā)' izveidojusies 19. gs. beigās vācu valodas ietekmē, izejot no verba *sekot* semantikas (v. *folgen* 'sekot': *folgern* 'secināt'). Vārdu šajā nozīmē vispirms lietojis «Baltijas Vēstnesis». Plašāk tas lietots 20. gs. sākumā (D I 417), kaut gan vēl ilgi uzskatīts par jaunvārdu («neparasti gan izliekas tādi jaunvārdi kā .. *secināt* u. c.»— Domas, 1914 4 499).

No *sekt* arī apst. *secen* 'garām', apv. *secin*, arh. *sec* (St I 260), kas lietoti arī kā prievārdi. No nozīmes 'sekojot (medījumam) iet kam garām' → 'garām, gar'. No atbilstošiem verbiem atvasināti apst. un prievārdi arī citās valodās. Sal. si. *sácā* 'kopā, ar, pie', *sáci* 'kopā', lat. *secus* 'blakus, garām; cieši, aiz'.

E I 401, I 687, EF 2 773, M-E III 810, Nītiņa 161, Pok 896, T 254, W-H II 506 un 519

sēdēt [sêdêt]; lš. *sėdėti* 't. p.', pr. *sindats* [ā] (< **sindants*, kur *sind-* < **send-*) 'sēdošs', narev. *sid* (< **sēd-*) 'sēdēt' (laikam nepilnīgs rakstījums **sidet* vai **sided* vietā), kr. *сидéть* (ssl. *sěděti*), bkr. *сiдзéць*, ukr. *сидíти*, bulg. (tag. vsk. 1. pers.) *седя́*, č. *seděti*, p. *siedieć* 'sēdēt', sav. *sęzzen* (ģerm. **satjan*), v. *setzen*, ssk. *sętja*, a-s. *sęttan*, a. *set* 'sēdināt', si. *sīdati (*sizdati)* 'sēž', lat. *sedēre* 'sēdēt'. Pamatā ide. **sed-* 'sēsties', no kā atv. **sēd-tēi* > b. **sēstei / *sēsti* > la. *sēst(i)*, tag. *sēdu, sēžu* vai *sēstu*: «Stundu stāvu domādama, Pie kā sēsti kamanās. Labāk sēdu pie bāliņa . .» (LD 17889 10). Šajā nozīmē liter. valodā parastāks refl. *sēsties*. Kauz. *sēdināt* (lš. *sėdinėti*). Ar pied. *-ē-* atvasināts stāvokļa verbs *sēdēt*, tag. *sēdu* vai *sēžu*. (J. Endzelīns ieteicis formas *(es) sēžu, (tu) sēdi, (viņš) sēž* jeb *sēd* — ar šauro *ē*.)

Atv. *sēdeklis*; sal. lš. *sėdėklė* (liter. *sėdýnė, sėdynė*), lat. *sēdiculum, sēdēcula* 't. p.' Ar noz. 'oficiāla apspriede' A. Kronvalds lietoja atv-u *sēdējums*: «mums atļaus savā bibliotēkas istabā savu sēdējumu noturēt» (1873, Kr II 429; V 2 202). Mūsdienu termins *sēde* darināts un ieviests juridiskajā prakse

19. gs. 80. gados; sal.: «Lietu iztiesāšana pie miera tiesneša notiek klaji un mutes vārdiem, tomēr sēde var arī būt neklaja..» (Ustavs par civiltiesāšanu, 1889, 68. pants, tulk. A. Stērste).

Sk. arī: *segli, ligzda.*

G. Bonfante — St B IV 128, Buck 833, E III₂ 413, IV₂ 305, l 726, 790 un 797, EF 2 769, Euler 1 227, KĶ 29 195, Kl 705, L III 76, Lanszweert 129, Mach 539, M-E III 823, Oxf 813, Pok 884, T 259, W-H II 507, Zinkevičius 1 18, 2 79, Ив 12 129 un 190, Тр 6 134, 12 11, Ф III 618, Ц 421

sedulka — sk. *segli.*

segli [sęgli], *sedli;* kr., bulg. *седло́* (bsl. *sedьlo,* ssl. **sedъlo*), č. *sedlo,* p. *siodło,* sav. *satul, satal,* v. *Sattel* (< sl. **sadula?*). Pamatā ide. **sed-* 'sēsties', no kā arī *sēdēt* (sk.). No šās saknes b-sl. **sedula-n* (nek. dz.), ar formas un dzimtes maiņu la. *sedli* > *segli* (Būga, Trautmanis). Abas formas paralēli jau 17. gs. (Manc I 149, Elg 1 494). G. F. Stenderam 18. gs. formas *sedles* un *segles* (St I 254 un 256). Vīr. dzimtes formas nostabilizējās 19. gs. (U I 253, V 2 202). Dzimšu variācijas izskaidrojamas ar pāreju no nek. dzimtes. Atv. *seglot* [sęgluôt], *sedlot* [sędluôt].

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Frenkels) vārds laikam ir aizg. no slāvu valodām. Taču baltu valodās ir arī tās pašas cilmes seni auga nos. *segliņi (sedlinãji, sedliņi, sedliņkoks, sedols* [uo]; lš. *sedulà*); šā auga nos. pēc augļa formas, kas atgādina seglus.

Vārda sākotnējā noz. 'sēdeklis'; sal. lat. *sella* < **sedla,* gallu *sedlon* 'sēdeklis'.

Aizjūga piederums *sedulka* [ę], apv. *sedulks* no kr. *седёлка* 't. p.'

B II 306, E I 100, Kl 625, M-E III 812, Pok 884, T 259, Пр II 268, Ф III 589

segt; lš. *sègti* 'spraust, (aiz)pogāt; ģērbt', kr. apv. *сяга́ть* (psl. **sęgti, *sęgati*) 'tvert, skart', si. *sájati* 'piesprauž, piekar'. Pamatā ide. **seg-* 'spraust, piekārt; aizskart', atv. **seg-tēi* > b. **segtei/ti* > la. *segt,* tag. *(es) sedzu* [ę], apv. *segu* [ę].

Nozīmes pārnesums 'spraust' → 'segt' laikam izveidojies no atv-a *apsegt* ar sākotnējo noz. 'apspraust', t. i., 'apsegt un saspraust' → 'apsegt'; sal. lš. *apsègti* '(visapkārt) aizpogāt, piespraust'. Senākā noz. 'spraust' saglabājusies folklorā, piem.: «Puiši manas saktas sedza [atspрауda], Vilka manus gredzentiņus» (LD 6275). Noz. 'spraust' atspoguļojas arī vārdā *sakta* ('piespraužama rotas lieta').

Atv. *sega* [ę] (bijusi arī forma **saga,* sal. apv. *apsaga,* E-H I 111), *seģene,* ar patskaņa miju *sagša* (< **sag-tįā-*).

Sk. arī: *sakta.*

Brence 1 259, Buck 849, E 1 266 un 735, Eckert 9 207, EF 2 770, Hamp — Balt X 81, Laua 2 56, M-E III 812, MM III 419, Pok 887, T 252, Мельничук 3 66, Ф III 825

seja, apv. *sejs, sejš;* kr. *сень* (ssl. *sěnь*) 'paēna', bkr. *се́нцы* (dsk.),

ukr. *сіни* (dsk.) 't. p.', bulg. *сянка* 'ēna', č. *síň,* p. *sień* 'zāle', sav. *skīn* 'spīdums', v. *Schein* 'spīdums, spožums, mirdzums', a. *shine* 'gaisma, spožums, spīdums', si. *chāyā* '(at)spīdums, mirdzums, ēna', gr. *skiá* 'ēna', toh. B *skiyo* 't. p.' Pamatā ide. **(s)ḱei-* 'mirdzēt; atspīdums, ēna' atv. **ḱei-ā-* > b. **šei-ā-* > **šei-i̯ā-* > la. *seija* >. liter. *seja.* Senākā noz. 'ēna' redzama atv-ā *paseija* (apv.) 'paēna, pavēnis': «Ej, bāliņi, tu papriekšu, Es tavā paseijā; Es tavā paseijā kā ozola krēsliņā» (LD 13707).

No noz. 'atspīdums, ēna' → 'augums, galvas atēna, attēls' → 'galvas priekšpuse' sākumā izloksnēs, vispirms laikam Ziemeļvidzemē, jo G. F. Stenders vārdu *seija (seijs)* mūsdienu nozīmē piemin, atsaucoties uz J. Langi (St I 258). Vārds folklorā pierakstīts Palsmanē: «Smalku skuiju priedi dēju, Lai bitītes drīz ielīd; Sīku seiju sievu ņēmu, Tai bij jauka valodiņ(a)» (Palcm 237).

Vārds liter. valodā vispirms ieviesās formā *seija,* piem.: «Viņi viens otram patikās ar iekšķīgu un ārīgu seiju» (K. Kundziņš — Pagalms 1881 3 26; šī forma arī U I 255), bet paralēli vietām minēta arī forma *seja* (V 2 203). Vārds liter. valodā aizstāja agrāk šajā nozīmē lietotos *ģīmis, vaigs.*

A. Kronvalds lietojis vārdu *seija* ar noz. 'forma': «vienskaitla seija — Einzahlform» (Mazais vācietis, 1. d., 1865, 78).

Sk. arī: *sīlis.*

E III_2 110 un 332, HF II 730, Kl 641, M-E III 96 un 813, MM I 407, Oxf 820, Pok 917, Stang 3 85, Ф III 602

sēja[a] 'saite'— sk. *sija.*

sēja[b] 'sēšana'— sk. *sēt.*

sekas [sękas], vsk. *seka;* lš. *sekà* 'seka, secība, norise; (apv.) veiksme'. Atv. no verba *sekt* (sk.). Vārds nav fiksēts 19. gs. vārdnīcās. No izloksnēm tas ieviesies liter. valodā 19. gs. beigās un plašāk lietots 20. gs., piem.: «augu kārta (seka)» (RLB KV 238). Arī tulkojot kr. *(по)следствие,* sākumā lietota vsk. forma *seka* (D 2 678 un 845). Lai novērstu pārpratumus, šajā nozīmē pakāpeniski ieviesusies dsk. forma *sekas:* «kara sekas» (D 1 416), «neierašanās sekas» (ZTV 5).

M-E III 813

sēkla [sękla], apv. [$ę^2$]; lš. *sėkla, sėklà* 't. p.' Pamatā ide. **sē(i)-* 'sūtīt, mest, sēt', no kā arī *sēt* (sk.); atv. **sē-tlo-m* > b. **sēklon* (nek. dz.), dsk. **sēkla,* no kā la. *sēkla* kopuma nozīmē ar pāreju siev. dzimtē (uzskatot nek. dsk. galotni par siev. vsk. galotni). Ar seno dsk. nozīmi saistītais kopuma nojēgums tomēr saglabājies vārda semantikā, piem.: «sagatavot sēklu pavasara sējai», «kodināt rudzu sēklu».

Tās pašas cilmes ir lat. *saeculum* 'paaudze; laikmets, gadsimts'. Arī la. *sēkla* 17. gs. G. Elgeram ir 'pēcnācēji, nākamās paaudzes' (varbūt latīņu valodas ietekmē): «Līdz kā tas ir runāj(i)s uz mūsiems tēviems: Abraham(u) und viņa sēklu mū-

žige» (Elg 2 127). Attiecīgā vieta E. Glika tulkojumā: «Kā viņš ir runājis mūsiem tēviem, Abraamam un viņa bērniem mūžigi» (Gl 4 113).

EF 2 772, M 4 59, M-E III 825, Pok 889, T 253, W-H II 460 un 522

sekls [sękls]; lš. *seklùs,* apv. *sēklas* 't. p.' Atv. no verba *sikt* 'samazināties, zust (par ūdeni)' senākas paralēlformas **sekt* (sk. *sikt*[b]). Atv-a forma kā *tukt : tukls.*

No tās pašas saknes ar patskaņa garinājumu *sēklis* [ē, è] (lš. *sẽklius,* apv. *sẽklis* 't. p.'), apv. *sēkle, seklis.* Par formu sal. *degt : deglis :* apv. *dēglis* 'izdegusi vieta'. Ar *sēklis* saista kuršu vietv. *Ceklis* (Blese).

Bl — Tautas v 142, Buck 892, EF 2 772, M-E III 814 un 825, Pok 894, T 256

sekmes, vsk. *sekme;* lš. *sėkmẽ* 'veiksme, sekmes'. Atv. no verba *sekt* (sk.). Par formu sal. *lēkt : lēkme.* Vārda nozīmes attīstība laikam bijusi šāda: 'pēdu dzīšana' → 'veiksme pēdu dzīšanā' → 'veiksme, panākumi'. Vārda saistība ar pēdu dzīšanu bijusi manāma vēl 18. gs., kad verbs *sekmēt* lietots ar noz. 'dzīt pēdas' (Lg II 293). Subst. *sekme* (un *sekums*) tad jau bija ieguvis noz. 'veiksme, panākumi': «tev nekādas sekmes neva» (Für 2 374), «pie tavas saimniecības veikni un sekmi redzēt» (L Ārste 1 2).

18. gs. beigās vārds lietots jau dsk. formā (*sekmes* St I 258, bet *nesekme,* turpat), tā arī 19. gs. pirmajā lasāmajā grāmatā: «labas sekmes» (G. F. Mīlihs. Jauna skolas grāmata, 1803 110). Vārda lietojums dsk. formā nostabilizējies 19. gs. 70. gados (*sekmes* 'успех', V 1 627; «darbošanās sekmes», Kr II 362). Vārda semantikas saistīšanos ar dsk. formu veicināja tas, ka A. Kronvalds ieteica vsk. *sekme* lietot jaunā nozīmē 'rezultāts' («pumpurs ir pampšanas sekme (Erfolg, Resultat)», Kr I 423) un 'sekas' («sen pagājušo laiku auglis, sekme», Kr II 218). Vārds šajās nozīmēs kādu laiku lietots diezgan plaši.

Verbs *sekmēt* 19. gs. 70. gados jau bija ieguvis mūsdienu nozīmi (V 1 627, 2 203), kaut gan dažos apvidos tas lietots ar nozīmi 'meklēt, pētīt' («par ko tik daudz sekmē?»— ko tu tik daudz jautā?, U I 255). Refl. *sekmēties.*

No *sekme* vai *sekmēt* atvasināts adj. *sekmīgs* (Lg II 293). Tam blakus J. Neikens lietoja subst. *sekmība* (U I 255), kas mūsdienu liter. valodā parasti negatīvā formā (*nesekmība*). 18. gs. vienādā nozīmē ar adj. *sekmīgs* lietots *secīgs* (Lg I 245, II 293).

EF 2 773, M-E III 814, T 254

sekot [sękuôt]; lš. *sekióti* 'sekot (kam); atkārtot', si. *sácate* 'pavadu, sekoju', gr. *hépomai* (< **sek*ᵘ*omai*), lat. *sequor* 't. p.' Atv. no *sekt* 'ostot pēdas, meklēt; dzīt (pēdas)' (sk.), šā verba iter.-dur. Vārds senatnē bijis mednieku leksikā. No noz. 'meklēt (medījumu)' → 'sekot (medījumam)' → 'sekot; būt aiz kā'. Sākotnējā

nozīme daļēji izpaužas apv. verbā *sēkot* [sę̂kuôt[2]] 'iet no vienas vietas uz otru': «runcis sēko apkārt pa naktīm» (E-H II 481).

No *sekt* arī adj. *secīgs*. 18. gs. tas lietots vienādā nozīmē ar *sekmīgs* (Lg I 245, II 293), arī varietā nozīmē 'tāds, kas ātri darbojas': «tās dzirnavas ir secīgas» (t. i., tanīs dzirnavās ātri tiek pie malšanas, Lg I 245, St I 261). Vārdu *secīgs* ar noz. 'ātrs' 19. gs. beigās Homēra «Odisejas» tulkojumā lietojis arī Ķ. Mīlenbahs («secīgais vēstnesis»). Tai pašā laikā vārda nozīme pieskaņojās verbam *sekot*, un *secīgs* ieguva mūsdienu liter. nozīmi 'tāds, kas seko cits citam; tāds, kas atrodas pēc kārtas'. Šajā nozīmē vārds dziļāk iesakņojās liter. valodā tikai 20. gs. (D 2 677). Blakus tam darināts subst. *secība*. Agrāk kr. *последовательность* tulkots ar vārdiem «cieta kārtība» un *последовательный* —«pēc kārtas darīdams, nākdams; (adv.) cits pakaļ cita» (V I 440).

EF 2 773, HF I 544, Jēg 4 65, M-E III 815, MM III 417, Pok 896, T 254, W-H II 519

sēkot 'iet no vienas vietas uz otru'— sk. *sekot*.

sēks[a] [sę̂ks], apv. *sēka* [ę̂] 'zaļbarībai pļauta zāle'; lš. *šẽkas* 't. p.', pr. *schokis* 'zāle', ssk. *hā* (ģerm. **hēhōn*) 'atāls', si. *śākam* 'virtuves zaļumi, dārzeņi'. Pamatā ide. **k̑es-* 'griêzt' atv. **k̑s-ēk-* > b. **šēk-*, no kā **šēkas* > la. *sēks* (Meļņičuks). Tātad *sēks* sākotnēji 'nogrieztais (nopļautais, noplūktais)'.

Ide. **k̑es-* ir fon. variants saknei **kes-* 'griêzt, kasīt', kuras atv. ir la. *kasīt;* sal. *sēks*[b].

Pēc cita uzskata (Gamkrelidze, Ivanovs) vārda *sēks* pamatā ir ide. **k̑ēk-o-* 'sēks' (nepaskaidrojot šās formas cilmi).

E IV_2 301, EF 2 970, M-E III 825, MM III 320, Pok 544 un 895, T 301, Гам-Ив 1 16, 3 97, Мельничук 2 222

sēks[b] [sę̂ks] 'sirpis, zāģis' (arh.), apv. *seks* 'sirpis, izkapts'; lš. *įsekti* 'iecirst, iedobt', kr. *сечь* (psl. **sěkti*, tag. **sěkǫ*) 'cirst, kapāt', č. *sekati*, p. *siec* 'cirst, sist, kapāt', lat. *secāre* '(no-, pār-) griezt, šķelt'. Pamatā ide. **sek-* 'griêzt', kas varbūt ar metatēzi no **kes-* 'griêzt, kasīt' (Meļņičuks; no šās saknes *kasīt*, sk.). No šās saknes ar dažādiem piedēkļiem darinātas vairākas ide. bāzes, no kurām ir daudzi atv-i latviešu valodā.

Sk. arī: *sekste, skābt, šķēps, šķiebt, šķiest, šķiets, šķipsna, šķit, šķobīt*.

M-E III 814 un 826, Pok 895, T 255, W-H II 504, Мельничук 2 194, Ф III 593

sekste. Pamatā ide. **sek-* 'griêzt', no kā arī lat. *secāre* 'griêzt' (sk. *sēks*[b]). No šās saknes darināti vārdi ne vien ar noz. 'griêzt' un 'tas, ar ko griêž' (v. *Säge* 'zāģis', la. arh. *sēks* 'sirpis, zāģis'), bet arī 'tas, kas ir nogriezts' (v. *Segel* 'bura', sākotnēji 'nogriezts auduma gabals') vai 'tas, kas ir izgriezts, iegriezts, izrobots' (lat. *signum* 'zīme', sākotnēji 'kociņš ar iegrieztām zīmēm'). Šajā nozīmē izveidojies arī vārds *sekste* — it kā kas izgraizīts, izro-

bots. Par nozīmi sal. lš. *skiauterė̃* 'sekste' no ide. **skeu-* 'griezt' (no kā la. *šķautne*). (K)
M-E III 814

sekt 'ostot pēdas, meklēt; dzīt (pēdas)' (arh., apv.); lš. *sèkti* 'sekot, atrast, atkārtot, (no)vērot, stāstīt'. Pamatā ide. **sekᵘ-* 'ostot pēdas, meklēt; dzīt (pēdas)' > b. **sek-*, no kā **sekti* > la. *sekt.* Latviešu valodā vārds saglabājis savu senāko nozīmi, piem., teikumā «suns sec pēdas zaķim»; citās valodās šī nozīme jau izzudusi. No šās sākotnējās semantikas, kas bija īpatnēja mednieku leksikai, atvasinātas formas ar vairākām jaunām nozīmēm, piem., 'sekot', 'veikties' (sal. *sekmes, sekmēties*), 'redzēt' (go. *saíhvan,* v. *sehen,* a. *see,* he. *šakuu̯āi-* 'redzēt'), 'sacīt' (la. *sacīt,* lš. *sakýti,* v. *sagen*).
Refl. *sekties* senākajā literatūrā un izloksnēs sastopams paralēli ar *sokties* [ùo] (sk. *sokas*); tag. 3. pers. *secas, sekas,* pag. *secās,* piem.: «rīta darbs sekas» (G. J. Mīlihs. Jauna skolas grāmata, 1803 11), «tas viņam pēc vēlēšanās secās» (109), «[pēc atpūtas] darbs secās» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 51).
Sk. arī: *sacīt, secināt, sekas, sekmes, sekot, sēkt, sokas.*
E I 735, EF 2 773, Jēg 4 65, M-E III 815, Pok 896, T 254, Гам-Ив 3 155 un 696

sēkt [sèkt]; lš. *sė̃kti* 'pasacīt priekšā, čukstēt', *sė̃kčioti* 'pasacīt priekšā, suflēt'. Vārds ir tās pašas cilmes kā *sacīt* (sk.), to pamatā verbs *sekt* (sk.) ar izzudušu noz. 'teikt, stāstīt' (lš. *sèkti* 'stāstīt'). Ar ekspresīvu saknes patskaņa garinājumu *sēkt.* Vārda nozīme latviešu valodā sašaurinājusies, specializējusies, piemērojoties skaņu atdarināšanai.
Pēc cita uzskata (Frenkels) vārda pamatā ir tikai skaņu atdarinājums. (K)
EF 2 773, M-E III 826

sekums 'sazarojums, stakle'— sk. *sakumi.*

selga [seļ̃ga]. Aizguvums; no līb. *sǟlga, sälga* 'mugura; atklāta jūra' (s. *selkä* 't. p.', ig. *selg,* apv. *sälg* 'mugura'). Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (Lg II 293, St I 223).
E III_2 427, Ket 393, Mägiste 2749, M-E III 816, SKES 995, Zeps 1 183

sēļi [sēļi, è], vsk. *sēlis.* Vārda cilme nav pilnīgi noskaidrota. To saista ar lš. *sálti* 'lēni tecēt', salīdzinot Lietuvas vietv. *Sė̃liupis, Sėliupỹs* ar *Tekupỹs* (: lš. *tekė́ti,* la. *tecēt;* Kuzavinis).
Reālāks liekas cits cilmes risinājums— saistot vārdu *sēļi* ar ide. **sélos* 'ezers, purvs', no kā si. *sáraḥ* 'ezers, dīķis', ir. **harah-* 'ezers', gr. *hélos* 'purvs, mitra zemiene'. Tādā gadījumā b. **sēlas* > la. **sēls* 'ezers, purvs', no kā *sēlis* sākotnēji 'ezeriem bagāta vai purvaina apvidus iedzīvotājs'. Sal. Nītaurē vietv. *Sēļa purvs,* kas laikam pleonasms (tāpat kā *tīrelis: Tīreļa purvs*); iespējams, ka šajā vietvārdā *Sēļa* < **Sēla.*

Pēc cita uzskata (Blese) vārds *sēļi* saistāms ar apv. *siel(i)s* '(mazs) plosts' (noraida Frenkels).

Risinot šā vārda cilmi, ir svarīgs apsvērums, ka senā Sēlija ir ezeriem un purviem bagāta teritorija. (Ķ)

B III 613, Bl — IMM 1938 286, E IV$_2$ 388, 1 8, EF 1 62, Euler 1 213, K. Kuzavinis — Balt 1 179

sēnala [sẽnala], apv. [ę̀^{2}], *sēnela* [sẽnęļa], *sēnula* [ẽ]. Ar metatēzi no **sēlana*, resp. **sēlėna;* sal. lš. *sėlena, sėlenà* 't. p.' Atv. no verba *sēt* (sk.; Endzelīns, Frenkels). Par atv-u no šā verba ar *-l-* sal. lš. *pasėlỹs* 'sējums'.

B II 554, E I 251, III$_1$ 480, EF 2 773, M-E III 826

senatne. A. Kronvalda jaunvārds (1869), atv. no adv. *sen* vai adj. *sens* (pēc parauga *jauns* : *jaunatne,* kur *jaunatne* senākajā nozīmē 'jaunības laiks'): «senatnes un tagadienes cilvēkus» (Kr I 426), «latviešu senējie laiki jeb latviešu senatne pastāvējusi gadu tūkstošiem» (Kr II 178).

A. Kronvalds lietojis tai pašā nozīmē arī *senība:* «laikraksts par latviešu senību» (1870, Kr I 315). Šo vārdu Kronvalds dzirdējis izloksnēs (vārds dzirdēts, piem., Kazdangā, M-E III 817; to lietojis arī A. Pumpurs, E-H II 477) vai arī darinājis pēc lš. *senýbė* 'senatne' parauga.

17.—18. gs. līdzīgā nozīmē vārds *senene:* «no senenes», t. i., no sena laika (Adolphi 1 220, Lg II 294, St I 260). Parasti gan iepriekšējos gadsimtos (arī 19. gs.) jēdzienu 'senatne' izteica ar saliktеņiem vai vārdu savienojumiem, kuru galvenā daļā adj. *vecs* vai tā atv-i, piem., G. Elgeram lat. *antiquitās* tulkots *veci laiki, vecums* (Elg 1 55), K. Valdemāram kr. *древность* — *veclaicība,* arī *citkārtība* — atv. no adv. *citkārt* (V 1 129).

M-E III 816

sencis — sk. *sens.*

sēne [sẽne]. Aizguvums; no līb. *sēń* vai ig. *seen* 't. p.' (s. *sieni*). Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc II 330, Für 2 377, Elg 1 102, Lj 230). Atv. *sēņot* [uô].

Sal. narev. *sini* [sini] (< **sēni*) 'sēnes', kas aizgūts laikam ar kuršu starpniecību. Patskanis *i* < *ē* kā prūšu valodā.

E III$_2$ 427, Ket 359, Mägiste 2733, M-E III 827, SKES 1008, Zeps 1 182

senēt 'skanēt' — sk. *sanēt.*

sens [sens, ę]; lš. *sẽnas* 'vecs, sens', narev. *sens* 'vecs', senīru *sen,* go. *sineigs* (< **sen-ei-*), si. *sánaḥ* 'vecs', gr. *hénos* 'vecs; no iepriekšējā gada', lat. *senex* 'vecs gados; (subst.) sirmgalvis'. Pamatā ide. **sen-os* 'vecs' (pretstats jaunam gados un jaunam priekšmetam) > b. **senas* > la. *sens.* Ide. dialektos jēdziens 'vecs' izteikts dažādiem vārdiem un **senos* ir tikai atsevišķu dialektu īpatnība (tā nav, piem., slāvu valodās). Arī atsevišķos baltu dialektos un vēlākajās valodās *sens* (resp. tam atbilstošās formas) nav bijis vispār pazīstams; tas nav sastopams, piem.,

prūšu valodas tekstos. Senlatviešu tautību valodās *sens* laikam nav bijis vienādi pazīstams. 17. gs. vienīgi G. Elgeram vārdnīcā *sens* 'vecs' (sinonīmu rindas: «vecs, piedzīvojis ['padzīvojis'] cilvēks / sens», «vecums / vecība / senums», Elg 1 655); atv. *pasens* lietots arī kā adj. *vēls* sinonīms ('tāds, kas kavējas', Elg 1 306). Iespējams, ka Elgers dzirdējis vārdu *sens* 'vecs' (pilnīgi atbilstošu lš. *sẽnas*) savās dzīvesvietās vārdnīcas rakstīšanas laikā — Daugavpilī un tag. Daugavpils rajonā. Tulkotajos tekstos viņš šo adjektīvu nav lietojis (tur ir tikai *vecs*), bet gan adv. *sen:* «tas sen nomiris» (Elg 2 75). Adv. *sen* 'kopš ilgāka laika' minēts arī G. Manceļa un J. Langija vārdnīcās (Manc I 110, Lj 251). J. Langijam ir arī adverbiāls defissavienojums *sen-dienas* 'jau sen'; G. F. Stenderam variētā rakstījumā *sen dienas* 'pirms ilga laika' (St I 260). 19. gs. sākumā A. Velligs koriģējis šo formu pēc Ziemeļvidzemes runas: «sen dienām», minēdams arī «sen laikiem, sen gadiem» — pirms ilga laika, pirms daudziem gadiem (Wel 187). Arī K. Valdemāra vārdnīcās nav adj. *sens,* bet tikai adv. *sen.* Tas rāda, ka, vispārinot latviešu valodā vārdu *vecs,* izzudis tai pašā nozīmē lietojamais adj. *sens.* Tā kā no *vecs* nav darināts (vai izzudis) adverbs, šai funkcijā saglabājies *sen,* kas rakstu pieminekļos sastopams visos novados.

Adj. *sens* rakstos parādās tikai 19. gs. otrajā pusē, pie tam ar jaunu, no adv. *sen* atvasinātu nozīmi ('tāds, kas attiecas uz agrāku laiku'). Retumis vārds šādā nozīmē sastopams A. Kronvalda rakstos (piem., «sensenos laikos», Kr I 434); laikam balstoties uz Kronvaldu, *sens* šajā nozīmē uzņemts arī Neikena un Ulmaņa vārdnīcā (*sens* — alt, d.h. aus alter Zeit, antiquus, U I 255). Taču pamatforma arī A. Kronvaldam ir bijusi adverba forma; rakstīdams par atvasinātajiem adjektīviem ar izskaņu *-āds,* viņš kā izejas formu min adj. *svešs* un *dižs,* bet turpat blakus adv. *sen,* ne adj. *sens* (1869; Kr I 415).

Šādi vēsturiskie apstākļi izskaidro, kāpēc izlokšņu vairākumā vārdu *sens* un tā atv-us izrunā ar šauru *e.*

Adv. *sen* varbūt no *seņ* (kas vēl sastopams izloksnēs; E-H II 477, M-E III 818) < b. **seņai* (lš. *seniaĩ,* taču paralēli arī *senaĩ*). Izloksnēs tās pašas nozīmes adv. *senais* [se·nais] no dsk. instr. un *senam* [ę], kas varēja ietekmēt formas *sen* izrunu ar *n* un plato *e* dažās izloksnēs. Tās pašas nozīmes arī apv. *senis* > *sens.*

Atv. *sencis* varbūt no izloksnēm, kur *-ns* > *-nc* (*sens* > *senc* kā *gans* > *ganc*), vai arī pārveidots no **sentis,* ieviešot *c* no ģen. **senša* > *senča.* Formu ar *-cis* varēja ietekmēt arī vārds *vecis.*

18. gs. *sencis* 'sens iedzīvotājs, iemītnieks' (Lg I 54, II 294, arī *senenieks;* St I 260), *senči* 'ģimene, piederīgie' (St I 260, atsaucoties uz Elversu). Mūsdienu nozīmē vārds *senči* (arī

sentēvi) lietots 19. gs. otrajā pusē (V 2 203, U I 255), bet valodā laikam vēl nebija pilnīgi iesakņojies, jo K. Valdemāram šajā nozīmē arī *priekšgājēji, vectēvi* (V 1 456).

Liter. valodā nav vairs verbu, kas atvasināti no adj. *sens;* sal. lš. *sénti* 'novecot'. 19. gs. fiksēti *senāt* 'vilcināties', *iesenēt* 'iedzīvoties (ilgi kur dzīvojot)', *atsenēties* 'sen atrast, atradināties' (U I 255).

Sk. arī: *pērn, senatne.*

Buck 119 un 958, E 1 610 un 613, EF 1 108, 2 775, Fei 422, M. Graudiņa — LVKJ XII 134—137, HF I 522, KK 29 195, M-E III 818, MM III 426, Pok 907, T 256, W-H II 513, Zinkevičius 1 17, 2 78, Гам-Ив 3 783

septiņi; lš. *septynì* 't. p.', pr. *sep(t)mas* 'septītais', kr. *семь* (ssl. *sedmь,* psl. **sedmъ* 'septītais' senāka **setь* vietā), bkr. *сем,* ukr. *сім,* bulg. *седем,* č. *sedm,* p. *siedm,* go., sav. *sibun,* v. *sieben,* sa. *seofon,* a. *seven,* he. *šipta,* si. *saptá,* skitu *hapta,* gr. *heptá,* lat. *septem* 'septiņi'. Pamatā ide. **septm̥-* 'septiņi' > b. **septim* > **septin* ar pievienotu lokāmo galotni, latviešu valodā pielīdzinot lietvārdiem ar izskaņu *-iņš,* dsk. *-iņi.*

T. Gamkrelidze un V. Ivanovs uzskata vārdu par aizg. no semītu valodām, bet A. Bomhards — par ide. un Āfrikas un Āzijas (Āfrāzijas) senās valodu saimes kopēju vārdu.

Kārtas skaitlis *septītais,* agrāk *septīts* (vienīgi šī forma St I 260, U I 255, bet V 1 554 *septītais*) no **septint(a)s* (lš. *septiñtas*).

E IV$_2$ 304, 1 491 un 499, EF 2 776, HF I 545, Kl 706, L III 79, M-E III 518, MM III 431, Oxf 813, P 559, Pok 909, Schmalstieg — ВЯ 1988 1 44, T 257, W-H II 517, Абаев 3 290, Гам-Ив 3 846, Пр II 269, Ф III 599, Ц 417

sēras [sẽras], apv. [ę̄²], vsk. *sēra.* Pamatā ide. **ser-* 'plūst', no kā arī *sērēt* (sk.). Uz vārda *sēras* sakarību ar *sērēt* norāda, piem., 18. gs. verbs *sēroties* [uo] 'skumt, būt nomāktam' un 'pārklāties dubļiem, dūņām' (Lg II 291)

Vārda *sēras* nozīmes attīstība varēja būt divējāda (ar savstarpēju mijiedarbību). 1. Subst. '(asaru) plūsma' → 'raudāšana un skumšana' → 'skumjas, nomāktība'. 2. Saistījums ar adj. *sērs* 'rūgts, ass (par garšu)' (apv.). Ne vien asaru, bet arī dažu citu šķidrumu rūgtā, asā garša ietekmēja adj. *sērs* nozīmi; piem.: «sēra garša mutē ruodas, nelaicīgus kartupeļus ēduot» (M-E III 830). (Nozīmes ziņā sal. tās pašas cilmes lat. *serum* 'sūkalas' un *serescere* 'skābt, rūgt (par pienu)'.) No adj. *sērs* atv. apv. *sērot* [uô] 'kļūt rūgtam; sāpēt'; piem.: «man sēruo rīklē» (A. Brigadere — E-H II 483). No nozīmes 'rūgts' ar noz. pārnesumu *sērs* 'skumjš, nomākts' (par noz. pārnesumu sal. *sūrs* 'rūgts' un 'grūts, ciešanu pilns': «sūrs liktenis») un tālāk 'tāds (bērns), kam miris tēvs vai māte, vai abi vecāki'. No adj. *sērs* 'skumjš, nomākts' atvasināts verbs *sērot* [uô].

Saliktenis *sērdienis* 'tas, kam ir sūras, skumjas dienas' (sal. *grūtdienis*) un 'bārenis (parasti bez abiem vecākiem)'.

E III₁ 598, Bl 6 202, M-E III 830

serde [sef̂de]; lš. *šerdìs*, apv. *šerdẽ* 't. p.' Pamatā ide. **k̑erd-* 'sirds', no kā arī la. *sirds* (sk.). Koka serde vairākās valodās apzīmēta ar sirds vārdu, piem., gr. *kardía* 'sirds, serde'. Latviešu un lietuviešu valodā šim nolūkam izlietota vārda paralēlforma — ide. **k̑erd-* : **k̑r̥d-* > b. **šerd-* : **šird-*, no kā la. *serde* : *sirds*.

B I 318, II 563, EF 2 986, M-E III 819, Pok 579, T 302, Ив 12 143

sērdienis — sk. *sēras*.

sērēt [sērêt]; lat. *serum* 'sūkalas'. Pamatā ide. **ser-* 'plūst; strauji kustēties'. Ar saknes patskaņa garinājumu arh. *sērt* 'pārklāt ar smiltīm, dūņām'. Šī nozīme laikam izveidojusies no priedēkļa verbiem, piem., *piesērt* 'pieplūst' → 'pieplūdināt (ar smiltīm, dūņām)'. No *sērt* subst. *sēre* 'straumes sanesumu josla', verbs *sērēt* 'pieplūst, pārklāties ar smiltīm, dūņām'.

Izloksnēs verbs *sērēt* ir saglabājis arī senāko noz. 'pludināt': «Tur Gauja ēd ārā [krasta smiltis] un sērē pruojām» (E-H II 482).

M-E III 828 un 832, Pok 909, W-H II 525

sērga — sk. *sirgt*.

sērmelis 'šermuļi' — sk. *šermuļi*.

sērmūkslis [sȩ̀rmûkslis], apv. [ȩr²], *sermukslis, sermūksis, sermaukša, sermokša* [uo], *sērmauksis, sērmukslis, sērmūksis, sērmūkša, sērmoklis* [uo], *sērmokslis* [uo], *cermaukša, cērmūkslis* u. c.; lš. *šermùkšnis*, apv. *šermùkšnė, šermukšlė* u. c. 't. p.', kr. *черёмуха* (psl. **čermuxa*) 'ieva', ukr. *черéмуха*, č. *čermucha*, p. *trzemucha*, kr. apv., ukr. *черéмха* (psl. **čermъxa*), bkr. *чарóмха*, č. *(s)třemcha*, p. *trzemcha* 't. p.' Pamatā ide. **kerm-* / **k̑erm-* asas smaržas apzīmēšanai, no kā auga nos. **kerm-us-* / **k̑erm-us-* > b. **kermus-* / **šermus-* > la. *cermus-* un *sermus-* ar *-l-* vai *-n-* sekundārajā piedēklī un ar piedēkļa patskaņa kvantitatīvu un kvalitatīvu miju. Saknes patskaņa garinājums latviešu valodā likumsakarīgs: *èr* > *ȩ̀r*.

No tās pašas saknes dažās ide. valodās atvasināti citu asi smaržojošu augu nosaukumi: lš. *kermùšė* 'savvaļas ķiploks' (arī la. apv. *ķermuše*, sk. *ķiploks*), vidusīru *crim* (ģen. *crema*) 'ķiploks', a-s. *hramsan*, a. *ramsons*, a. apv., n., zv. *rams*, vlv. *ramese* 'savvaļas ķiploks', gr. *krémnon* > *krómnon* (**kremusom*) 'kāda sīpolu šķirne'. Ide. **krem-* pamatā ir senāks asu smaržu apzīmējums, no kā refleksi arī citās valodu saimēs, piem., semītu-hamītu **k̥r-* 'smaržot, ost' (hamiru *xar* 'ost').

Pēc cita uzskata (Trubačovs) kr. *черёмуха* u. c. saistāmi ar *червь* 'tārps', la. *cērme*, jo ievas aug mitrā augsnē, kur mīt daudz tārpu.

B II 338, E I 294, III₂ 406, EF 2 243, HF II 23, Mach 586, M-E I 377, III 829, Oxf 738, Pok 580, T 128, Ил-Св 2 335, Тр I 34—36, Ц 534, Чекман 125, ЭССЯ IV 66—68

sermulis [sȩr̃mulis], apv. *sermuls;* lš. *šermuõ, šermuonė̃lis,* sav. *harmo,* v. *Hermelin* 't. p.' Pamatā ide. **k̑er-* 'pelēks', no kā arī la. *sarma* (sk.; sal. apv. *sarmulis*). Ide. **k̑erm-* > b. **šerm-* > la. *serm-*.

EF 2 965, Kl 305, L III 80, M-E III 722 un 819, Pok 573, Stang 3 57, Гам-Ив 3 523

sers [sȩrs] 'kuļamā labība (rijā)'. Pamatā ide. **ser-* 'sarindot, sasaistīt', no kā verbs *sērt* [ẽr], apv. [èr, êr²] 'kraut (bāzt) labību kaltēšanai (rijā)'; forma ar *ēr* < *er̃* (sal. apv. *ser̃t*). No šā verba atv. *sers,* senāka forma apv. *sars.* Tās pašas cilmes ir gr. *éirō* 'sarindoju, pievienoju, savienoju', lat. *serere* 'saistīt, rindot, vīt', *seriēs* 'secība, rinda, ķēde'.

Sk. arī: *sārts*ᵃ.

B II 608, E I 266, E-H II 478, HF I 469, M-E III 723, 820 un 831, Pok 911, W-H II 522, ЭСБМ I 167

sērsᵃ [sȩ̀rs], apv. [ȩr²]; kr. *cépa* (psl. **sěra*) 't. p.' Pamatā ide. **ser-* 'plūst', no kā arī la. *sērēt* un apv. *sērs* 'rūgts, ass (par garšu)' (sk. *sēras*). Apzīmējums izveidojies vai nu no sēra asās garšas, vai arī ar šādu nozīmes attīstību: 'šķidrums' (sal. lat. *serum* 'sūkalas') → 'viela, kas viegli kūst' → 'sērs' (Trubačovs).

Pēc dažiem uzskatiem (Endzelīns, Zuments) vārds latviešu valodā aizgūts no senkrievu vai senās baltkrievu valodas (*cѣp, cѣpa*) līdz 13. gs. Vārds 17. gs. vārdnīcās tomēr minēts formā, kas liek šaubīties par aizguvumu (*sēras* Manc I 164, II 393, Lj 230). Forma *sērs* (kopš 18. gs.) gan varbūt krievu valodas ietekmē (Lg II 291, St I 257, V I 597).

EF 2 783, M-E III 830, Sum 186, Тр I 32,— Эт 1968 32, Ф III 603

sērsᵇ 'rūgts, ass (par garšu)'— sk. *sēras.*

sērsna [sȩ̀rsna], apv. *sērsnis, sēršņi, sērsnes, sērksna, sērksnis, sērsma;* lš. *šer̃kšnas, šerkšnà* 'sarma', adj. 'bālgans, pelēcīgs, iesirms', kr. *cepён, cépeн, cepeнá, cépeнь* 'sērsna' (bsl. *srěnъ* 'pelēks' < psl. **sernъ*), č. *střín* 'ledus kārtiņa koku zaros', p. *śron, śrzon* 'sarma'. Pamatā ide. **k̑er-* 'pelēks' (no kā arī *sarma, sirms,* sk.) > b. **šer-* > la. *ser-,* no kā laikam bijis verbs **sert* 'kļūt (bāli) pelēkam', kura atv. ir *sērsna* (ar pied. *-snā-* kā vārdos *plūksna, vīksna*). Saknē *èr* > *ȩ̀r.* Atv. *sērsnot* [uô]. Tās pašas cilmes ir arm. *sar̂n* 'ledus', ssk. *hjarn* 'sasalis sniegs'.

Sk. arī: *sarma, sirms.*

B I 481, II 315 un 557, EF 2 973, M-E III 831, Pok 573 (574), T 303, Пр II 279, Ф III 608

sērst [sȩ̀rst], apv. [êr²]. Pamatā ide. **ser-* 'plūst, strauji kustēties', no kā arī *sērēt* (sk.). No nozīmes 'strauji kustēties' → 'iet,

braukt viesos', trans. 'apmeklēt'. No saknes atvasināti paralēli verbi *sērt* un *sērst;* par formu sal. vienādas nozīmes *aizsērt* un *aizsērst* 'aizbērt (lai aizkavētu ūdens plūsmu)'. Saknē *èr* < *èr*.
M-E III 831, Pok 909

sērt, *sert* 'kraut (bāzt) labību kaltēšanai (rijā)'— sk. *sārts*[a], *sers*.

sērties 'mest spalvu'— sk. *sars*.

sesks [sęsks], arh. *seska, seskus;* lš. *šẽškas* 't. p.' Pamatā laikam ide. **k̑ek-* 'mēsli', no kā la. *(ap)sekš(ķ)ēt* 'padarīt netīru, no netīrumiem smirdīgu', lš. *šìkti* 'izkārnīties', si. *śakr̥t,* gr. *kópros* 'mēsli, izkārnījumi'. (Būga: *šẽškas* < *šẽšikas.*) No baltu vārda aizg. vepsu *hähk* 'ūdele'.

Izteikti arī citi uzskati par vārda cilmi. Ievērojot si. *kaśaḥ, kaśīkā́* 'zebiekste', sakne varētu būt **kek̑-,* no kuras b. **keškas* > **šeškas* (asimilācijā; Pokornijs ar ?). Vēl pēc cita uzskata (Karaļūns) vārds saistāms ar lš. *šèšti* 'bez iemesla dusmoties; krimst', la. apv. *sass* 'krevele; nieze' (E-H II 450). Izteikts arī uzskats, ka baltu valodās vārds aizgūts no somu valodām (sensomu **šäškä;* Kiparskis, Mikola).

B II 316, EF 1 114, 2 976 un 982, HF I 914, Karaliūnas 4 209, Kiparsky — Balt VIII 159, L III 80, M-E III 814 un 820, Mikola 1 444, MM III 287, Pok 543

seši; lš. *šešì,* pr. **uši,* narev. *sziasz* [š'aš] (< **šeš-* < **seš-*), kr. *шесть* (ssl. *šestь*), bkr. *шесць,* ukr. *шість,* bulg. *шест,* č. *šest,* p. *sześć,* polabiešu *sest,* senīru *sē,* go. *saihs* [sehs], sav. *sëhs,* v. *sechs,* a-s. *siex,* a. *six,* ssk., zv. *sex,* si. *ṣaṭ, ṣaṣ,* ave. *xšvaš,* arm. *veç,* gr. *hex* (doriešu *u̯ex*), lat. *sex*. Pamatā ide. **su̯ek̑s-* : **sek̑s-* > ab. **seš-* > la. *ses-* (kā kārtas skait. *sestais*). Deklinācijā pievienots *-i;* **sesi* > *seši.* (Endzelīns: *-š-* no siev. dzimtes formas, sal. lš. *šẽšios* 'sešas'.) Lš. *šešì* asimilācijā no **sešì* (Endzelīns). Pr. **uši* (sal. kārtas skait. *uschts* [ušts] 'sest(ai)s') laikam no ide. reducētās formas **uk̑s-* > rb. **uš-*.

Kārtas skait. *sestais,* agrāk *sests* [ę] (vienīgi šī forma St I 260, bet 19. gs. arī *sestais,* V 1 651, U I 256). Sal. lš. *šẽštas* < **šeštas,* pr. *usts, uschts, wuschts,* si. *ṣaṣṭháḥ,* gr. *héktos,* lat. *sextus, sestus*. Ssl. *šestь* (kr. *шесть*) sākotnēji bijis 'sestais', kas ieguvis pamatskaitļa nozīmi.

B III 316, G. Bonfante — Ant ind 86, E IV$_2$ 331, 1 489 un 499, EF 2 976, Hamp — Balt XX 61, HF I 527, KK 29 195, Kl 696, L III 81, Mach 606, M-E III 821, MM III 407—408, P 547, Pok 1044, T 144, W-H II 528, Zinkevičius 1 18, 2 80, Гам-Ив 3 122 un 845, Мельничук 2 217, Пр III 96, Ф IV 433, Ц 547

sēt [sēt]; lš. *sė́ti,* kr. *сеять* (ssl. *sěti*), ukr. *сіяти,* bulg. *сея,* (tag. vsk. 1. pers.), č. *síti,* p. *siać,* go. *saian* [sēan] (ģerm. **sējan*), sav. *sāen,* v. *säen,* a-s. *sāwan,* a. *sow,* lat. *serere* 't. p.', *satiō* 'sēja, sēšana'. Pamatā ide. **sē(i)-* 'sūtīt, mest; ļaut krist, sēt'; atv. **sē-tēi* > b. **sētei/ti* > la. *sēt*. Atv. *sēja* (< **sē-i̯ā-*), lš. *sėjà*.

Sk. arī: *sēkla, sēnala, siets, sijāt.*

Buck 505, EF 2 778, Kl 619, L III 81, Mach 544, M-E III 832, Oxf 849, P 490, Pok 889 (890), T 253, W-H II 522, Ив 12 162, Ф III 615, Ц 423

sēta [sę̄ta], apv. [ę̄²]. Atv. no ide. **sē(i)-* 'siet'; no šās saknes formas **sēi-* la. *siet* (sk.). Sal. si. *sétuḥ* 'tas, kas sien; saites; dambis, tilts'. Senatnē valodā saistījās jēdzieni 'siet' un 'pīt', un *sēta* ir pītais objekts, sal.: «Bij man vienas rozes dēļ Tādu augstu sētu pīt?» (LD 15830, 2), «Sīku kārklu sētu pinu, lai nelīda sivenīņi» (LD 21863). Vārdā *sēta* laikam sena nek. dsk. forma (pīts daudzu kāršu un zaru kopums), kas pēc nek. dzimtes izzušanas pieskaņota siev. dzimtei.

No noz. 'žogs' vārds *sēta* attiecināts uz iežogoto platību: *sēta* 'pagalms'; sal. arī *sētsvidus.* Līdzīgas nozīmes apv. *sētiens, sētiena* 'pagalms; pagalma daļa starp klēti un kūti vai starp dzīvojamo ēku un klēti'. Vārds *sēta* pēc tam attiecināts uz lauku mājām, vispirms uz iežogoto kompleksu — ēkām ar pagalmu, arī dārzu: «No tālienes es pazinu, Kura bija brāļa sēta: Visapkārt oši, kļavi, Vidū balta ābelīte» (LTD II 20). Līdzīga semantiskā attīstība redzama arī citās valodās, piem., pr. *sardis* [zardis] 'žogs' un 'iežogota vieta'. Tās pašas cilmes kr. *город* 'pilsēta' nozīmes pamatā 'žogs' (*огородить* 'apžogot'; sal. lš. *gar̃dė* 'ratu redeles, sāndēļi') → 'iežogota vieta' (*огород* 'sakņu dārzs'; sal. lš. *gar̃das* 'aizgalds, aploks') → 'nocietinājums' → 'apdzīvota vieta'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *sēta* var būt aizg. no igauņu valodas (ig. *saat* 'iežogota vieta, dārzs'), taču igauņu apvidvārds laikam ir aizg. no latviešu valodas (Megiste). Vēl pēc cita uzskata (Blese) *sēta* saistāms ar *sēt* vai ide. **se-* 'savs', tātad sākotnēji ir apzīmējis savrupēju (savu paša) vietu. K. Būga saistīja vārdu *sēta* ar *siet,* H. Pētersons — ar lat. *saeta* 'sari'.

Sk. arī: *pilsēta.* (K)

B II 558, Bl 7 101, EF 1 71, 2 783, Mägiste 2657, M-E III 833, Мельничук 1 8, Ц 107, ЭСБМ I 167, ЭСРЯ I_4 139

sev; lš. *sáu (< *savi),* gr. *hoī (< *su̯oi), heoī (< *seu̯oi)* 't. p.' Pamatā ide. refl. vietn. **se-* atv. *s(e)u̯e-. Ide. **se-* sākotnēji nozīmējis 'savrup'; šī forma kļuva par pamatu visu personu, skaitļu un dzimšu attiecības un piederības vietn. atvasināšanai (la. *savs, sev*), arī vairāku subst. un adj. veidošanai (la. *svainis, svešs*). Senā ide. datīva **sebhei* 'sev' tiešs reflekss ir pr. *sebbei,* kr. *себе́* (ssl. *sebě*). Latviešu valodas vārdā *-b-* aizstāts ar *-v-* no ģen. *sevis (< *seves <* ide. **seu̯e)* un citiem locījumiem, bet galotne atkritusi (to rāda vēl lš. apv. *savie < *savei*).

La. apv. *sav* 'sev' (lš. *sáu*) varbūt rāda vecāku formu ar *a < o* no pirmatnēja lokatīva (Endzelīns), vai arī forma izveidojusies vārda *savs* ietekmē (Stangs).

Sk. arī: *savs, sebs, sevišķs, svainis, svešs.*

E IV$_2$ 109 un 542, I 507, EF 2 764, HF I 431, M-E III 821, Pok 882, Stang I 251, T 251

sevišķs. Atv. no vietn. *sev* (sk.) vai **sevs* (> *savs*). Tā pamatā ide. refl. vietn. **se-* : **s(e)u̯e-* ar sākotnējo noz. 'savrup'. Arī *sevišķs* lietots ar noz. 'savrupējs', adv. *sevišķi* 'savrup'; nozīmes ziņā sal. *par sevi*, piem., «dzīvot par sevi». Senāka forma *sevisks* (Lg II 295), arī *savisk(i)s* (Lj 238).

No nozīmes 'savrup' izveidojusies noz. 'liels, izcils' un adv. 'ļoti', kas parādās jau 18. gs. (St I 260). Mūsdienu lietojumā *sevišķs* 'savrups' izloksnēs, piem.: «aitas tik sevišķi vien nuo luopiem skrien» (E-H II 479), bet liter. valodā to šajā nozīmē kopš 19. gs. beigām aizstājis atv. *atsevišķs*, adv. *atsevišķi*.

M-E III 822, Pok 883

sibināt 'bērt'— sk. *sīkt*[b].

siekalas [siẽkalas], apv. [iê, ie[2]]. Tās pašas cilmes kā *slieka* (sk.). Disimilācijā **sliekalas* > *siekalas;* sal. apv. *sliekas* 'siekalas'. Atv. *siekalot* [uô], refl. *siekaloties* [uô], apv. *siekalāt*, refl. *siekalāties*.

Tā pati sakne, tikai ar pied. *-n-*, vārdā *slienas* [sliẽnas] 'siekalas', atv. *slienāties* (sal. kr. apv. *слúна* 'siekalas').

B I 573, E II 164, I 230, EF 2 830, M-E III 857 un 939, Pok 663, T 269, Ф III 672

sieks [sieks], apv. [iê[2]]; lš. *saĩkas* '(beramā, lejamā) mērs, mēra trauks, (arh.) sieks, sētuve', apv. *seĩkas, siẽkas, sȳkas* 'sieks', ssk. *sâr* 'toveris', *sâld* (< **saihadla-*) 'beramā mērs', sa. *sā* (< **saihaz*) 'spainis'. Pamatā ide. **sĕik-* 'sniegties, tvert (ar izstieptu roku)' > b. **seik-* > ab. **siek*, no kā la. *sieks* (Frenkels). Sākotnējo saknes nozīmi pauž lš. *síekti* 'sniegties, aizskart; stiepties, stiept roku; iet, skriet (u. c.)', gr. *hikō* (**sikō*), dial. (doriešu) *hēikō* (**seikō*) 'nāku, nonāku, sasniedzu', *proĩktēs* 'ubags' ('kāds ar izstieptu roku').

Vārda *sieks* sākotnējā noz. 'tas (trauks), ko tur izstieptā rokā', no kā izveidojusies noz. 'mērs, koka trauks 1/3 vai 1/4 pūra tilpumā'.

Iespējams, ka ar saknes **sĕik-* 'sniegties, tvert' atv-iem saplūduši ide. **seik*[u̯]*-* 'izliekt, kāst, tecēt, pilēt' atv-i; no šās formas tāpat izveidojās b. **seik-* > ab. **siek-*. Šās saknes atv. ir, piem., si. *sēkaḥ* 'lējiens, lējums'. No sākotnējās noz. 'lējiens' → 'lejamais trauks' varēja izveidoties 'mēra trauks, mērs'. (So sakni par vārda pamatu uzskata Endzelīns, Būga.)

B II 561, EF 2 781, Hamp — IF 87 70—72, HF I 719, M-E III 857, Pok 893, T 252, Zēv 2 417

sieksta [siêksta], apv. *sieksts, siekste;* lš. *šíekšta, šíekštas* 'zemē gulošs vai ūdenī iegrimis stumbrs (u. c)'. Pamatā laikam ide. **ḱei-* 'atrastìes, gulēt' (no kā arī *ciems*, sk.); atv. **ḱei-stā-* > b. **šeistā-*, ar *k* iespraudumu **šeikstā-* > ab. **šiekstā-* > la.

sieksta. Vārda sākotnējā nozīme tādā gadījumā 'gulošais (zemē, ūdenī)'.

Pēc cita uzskata (Fasmers) vārds saistāms ar kr. *шест* 'kārts' (šādu sakaru noliedz Būga) vai ir vienas cilmes ar lš. *sỹkis* 'cirtiens, reize' (Endzelīns). K

EF 2 980, E-H II 494, M-E III 857, Pok 539, Ф IV 432

siena [siêna]; lš. *síena* 'siena, robeža'. Atv. no verba *siet* (sk.) tā senākajā nozīmē 'pīt'. Vārda sākotnējā noz. 'pinums'; sal. ave. *hinu-* 'saite, pineklis, važas', vidusīru *sín* 'ķēde; kaklasaite'. Vārda *siena* mūsdienu nozīme izskaidrojama tā, ka pirmatnējo ēku sienas tika pītas (sietas) no zariem, pēc tam parasti apziežot ar māliem. Par nozīmi sal. v. *Wand* 'siena': *winden* 'pīt', oset. *æmbond* 'žogs, siena': *band* 'siet, pīt'. Par pītajām sienām pauž vēl tautasdziesmas, piem.: «Iesim, meitas, apraudzīt, Kāda Jāņa istabiņa: .. Šūtin šūta, pītin pīta, kā rakstenis izrakstīta» (TDz 53648). Ievērojot seno pīto sienu, saprotama paruna «kā caur sienu izrauts» (par ļoti vāju cilvēku).

Par nozīmju 'pīt' un 'celt, būvēt' sakaru sal. kr. *плету́* 'pinu': *плóтник* 'namdaris', lat. *texere* 'pīt, aust' un 'būvēt'.

B II 429, Buck 472, EF 2 782, L III 82, Lanszweert 158, Mägiste 2744, M-E III 858, Mikola I 441, Pok 891, SKES 990, T 253, Urb 8 13, Абаев I 139, Покровский 56

siens [siens]; lš. *šiẽnas*, apv. *siẽnas* (Otrembskis), kr. *céно* (ssl. *sěno*), ukr. *сíно*, bulg. *сенó*, č. *seno*, p. *siano*, asor. *syno* 'siens', gr. *koiná* 'lopbarība (siens, zāle)'. Pamatā ide. **koi-no-* 'siens' laikam no saknes **kei-* krāsu apzīmēšanai, g. k. pelēcīgiem toņiem (sal. lš. *šẽmas* 'pelnu pelēks, zilganpelēks', *šývas* 'sirms, salns (zirgs)', kr. *cépый* 'pelēks'), bet arī iedzelteniem un citiem toņiem (gr. *kirrós* 'oranždzeltens'). Ar pelēkdzelteno krāsu raksturoja sienu salīdzinājumā ar nepļauto zāli. Ide. **koinom* > b. **šainan* : **šeinan* > ab. **šienan* ar pāreju vīr. dzimtē **šienas* > la. *siens*. (K)

B II 150, 169 un 233, Buck 520, EF 2 980, HF I 892, L III 82, M 4 53, Mägiste 316, Mikola I 441, M-E III 859, Pok 610, Sanders 19, SKES 64, Stang I 54, T 297, Мельничук 2 222, Ф III 601

siers [siẽrs]; lš. *sū́ris*, pr. *suris* [sūris], *sur* [sūr], kr., bkr. *сыр* (ssl. *syrъ*), ukr. *сир*, bulg. *си́рене*, č. *sýr*, p. *ser* 't. p.', ssk. *sýra* 'rūgušpiens'. Vārds ir tās pašas cilmes kā *sūrs*[a] (sk.), atv. no šā adjektīva. Senākā forma **sūris* vai **sūrs* pārveidojušies laikam verba *siet* iespaidā bieži lietotajā savienojumā «sieru siet» (Endzelīns).

Siera nosaukums vēsturiski izveidojies no īpašībām 'skābs' (tās pašas cilmes kā *siers* un *sūrs* ir sav., a-s. *sūr*, v. *sauer* 'skābs') un 'sāļš, rūgtens' (la. *sūrs* 'rūgts', lš. *sū́ras* 'sāļš').

Iespējams arī cits vārda *siers* cilmes rmsinājums. P. *ser* rāda, ka saknes vokālismā ir atšķirības arī slāvu valodās.

V. Maheks uzskata, ka slāvu valodās siera apzīmējumā saplūdušas divas pamatformas — psl. **tūro-* (: gr. *tȳrós* 'siers'; no tās pašas saknes kr. *твóрог* 'biezpiens', ave. *tūri-* 'rugušpiens') un **serv-o* (: lat. *serum* 'sūkalas', p. *serwatka,* lejassorbu *serowatka* 't. p.'). Arī baltu valodās varēja būt senas atšķirības vārda saknes vokālismā, blakus lš. un pr. *-ū-* citā attīstībā izveidojies la. *ie* (no senāka *ei* < *ē*; par vokāļa variācijām sal. tās pašas cilmes s-h. *sȅra, sȉra, sjȅra* 'ūdens aitas vilnas mazgāšanai'). (K)

Buck 387, E I 112, IV$_2$ 319, EF 2 944, Kl 626, Mach 599, M-E III 859, Pok 912 un 1039, Sanders 120, T 293, Ф III 819, Ц 466

siet [siet]; lš. *siẽti* 't. p.', kr. *сеть* (ssl. *sětь*) 'tīkls', si. *syáti, sināti* 'sien', he. *išḫii̯a-, išḫāi-* 'siet'. Pamatā ide. **sāi-* (< **sH$_2$ei-*) : **si-* (< **sH$_2$i-*) 'siet' (Ivanovs), kam paralēli **sēi-* > b. **sei-*, no kā **seiti* > ab. **sieti* > la. *siet.* Nepārveidotā sakne (**sēi-*) verba pag. formās (*sēju* [sèju]), ar īsu *ei* dažu izlokšņu tag. formās (**sei-ō* > **sei-uo* > *seju;* lš. apv. *sejù*), bet izlokšņu vairākumā un liter. valodā tag. *no*-celms ar saknes divskaņa miju (**sei-nō* > *sienu*).

Skaņumijā iter. *saistīt* [ài] (lš. *saistýti*). Ar to pašu saknes vokālismu *saite, saikne* un daži citi atv-i. 17. gs. Rīgā *saikis* (*saikis*) 'prāmis' («Saikys», laikam dsk., Elg 1 428).

Citā skaņumijas pakāpē (ide. **sēi-* : **sōi-*) b. **sō(i)-* > ab. **suo-,* no kā la. apv. *pasole* [uo] (M-E III 110, DL Piel 1893 I 1), *pasolis* [uo] 'izkapts kāts vai kāta lejasgals' ('tas, kas ir piesiets'): «pasien īsāku pasuoli!» (E-H II 178). Par priedēkli un nozīmi sal. apv. *paseja* 'arkla saite', *pasējs* 'apsējs' (M-E III 97). Par saknes patskaņa miju sal. *sēst* : *sodrēji* [uo], par pied. *-l-* sal. lš. *saĩlas* 'saite'.

Jēdziens 'siet' senatnē saistījās ar 'pīt'; šās nozīmes pēdas saglabājušās atv-ā *siena.*

Sk. arī: *saiklis, sainis, saišķis, saite, sēta, siena, siets, sija, šūt.* (K)

B II 558, Buck 545, E 1 732 un 747, EF 2 783, Hamp — IF 87 72, L III 82, Lanszweert 157, M-E III 860, MM III 549, Pok 891, T 253, Ti. I 384—388, Urb 8 13, Гам-Ив 3 704, Ив 12 164 un 217, Меркулова 1 73

siets [siêts]; lš. *síetas,* pr. **saytan* (15. gs. avotā kļūdaini *baytan,* Mažulis), kr., ukr. *cúто* (psl. **sito* < **sēi-to*), bkr. *cíто,* bulg. *cúто,* č. *síto,* p. *sito* 't. p.' Vārdu tradicionāli saista ar ide. **sē(i)-* 'sijāt' (no kā la. *sijāt,* sk.; tā arī Endzelīns, Frenkels, Fasmers, Mažulis). Ide. **sēi-tos* > b. **seitas* > ab. **sietas* > la. *siets.* Vārds ir substantivēts sens verbāladjektīvs (pag. pas. divd.) ar noz. pārnesumu no 'sijāts' → 'tas, ar ko sijā'. (Par līdzīgu nozīmes pārnesumu 'darbības rezultāts' → 'darbarīks' sal. *kalts.*)

Pēc cita uzskata (Trubačovs) *siets* saistāms ar kr. *сеть* 'tīkls'

un tas atvasināts no ide. *sēi- 'siet' (no kā arī la. siet), tātad siets sākotnēji 'siets, pīts (priekšmets)'.

E I 104, EF 2 783, Mažiulis I 130, 5 85, M-E III 861, Pok 889, Schmalstieg 2 292, T 254, Tp 6 166, Ф III 628, Ц 423

sieva [siẽva]; go. *heiwa-frauja* 'mājas kungs', sav. *hīwa* 'sieva', *hi(w)o* 'laulātais; kalps', si. *śévaḥ* 'mīļš, draudzīgs, cienījams', lat. *civis* (< *ceivis*) 'pilsonis', senāk 'mājinieks, ciema iedzīvotājs'. Pamatā ide. *k̑ei- 'atrasties; nometne, mītne; draudzīgs, mīļš (no tās pašas mītnes)' (no kā arī *saime*, sk.) ar pied. -*u̯ā*-. Ide. *k̑ei-u̯ā- > b. *šeiu̯ā- > ab. *šieu̯ā- > la. *sieva*. Nozīmes attīstība: 'draudzīgs, mīļš mājinieks' → 'sieva', ar vēlāku nozīmes paplašinājumu 'sieviete'.

Atv. *sieviete* ieviesies 19. gs. (V 1 140, U I 253), tas darināts pēc vārda *vīrietis* parauga (19. gs. bieži arī *sievietis*, U I 253, kas tagad izloksnēs un sarunvalodā). Agrāk šajā nozīmē *sieviska* (Manc II 229, St I 256) no adj. *sievisks* (Elg 1 12 un 282; *sieviskis* Manc I 204, Lj 249) > *sievišķs* (U I 253). Subst. arī *sievišķis* pēc parauga *vīrišķis* (U I 253, II 759, V 2 202). Piemērs ar adj. *sievisks*: «.. bērniem sieviskā kārtā ..» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 24).

Buck 82, E I 366 un 388, EF 2 970, L III 82, Lanszweert 173 un 176, M-E III 861, MM III 376, Pok 539, T 301, W-H I 224, Tp 3 111

sīga [sīga], apv. [ì[2]], *siģe, sīka;* lš. *sýkas*, apv. *sýkis, sýkė*, kr. *сиг, сигá*, ssk. *síkr*, norv., zv. *sik*, d. *sig* 't. p.' Iespējams, ka vārds ir Baltijas jūras piekrastes un Skandināvijas substrāta parādība (Būga); sal. s. *siika*, ig. *siig*, līb. *sīg*, karēļu *sigga*, vepsu *ēg* 't. p.' Pēc citiem uzskatiem (Tomsens, Ketunens, Itkonens, Joki) la. *sīga* un radu vārdi no somu valodām vai (Brikners) *sīga* ir aizg. no krievu valodas. J. Endzelīns uzskata par iespējamu aizguvumu kā no krievu valodas, tā somugru valodām. Par krievu vārdu izteikti uzskati, kas tas aizgūts no skandināvu valodām ar somu valodas starpniecību (Ternkvists, Kalima).

B II 561, E I 104, EF 2 784, Ket 369, Laumane 1 214, Mägiste 2781, M-E III 851, SKES 1013, Stang 3 47, Zeps 1 184, B. B. Усачева — Эт 1974 91, Ф III 617

sija; lš. *sijà* 't. p.' Pamatā ide. *sē(i)- 'siet', no kā arī la. *siet* (sk.). Saknes zudumpakāpē *sĭ-, no kā *si-i̯ā- > la. *sija* (senāk arī *sīja*, Lg II 295, St I 262). No saknes pamatpakāpē apv. *sēja* [è] 'saite', liter. *apsējs, atsējs*. Vārda *sija* sākotnējā noz. 'saite' → 'baļķis, kas savieno («sasien») pretējās sienas'. Par formu sal. he. *išẖiya*- 'siet'.

B II 559, Buck 598, EF 2 756, M-E III 836, Pok 891, T 253, Urb 8 13

sijāt [sijât]; lš. *sijóti* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *sēt* (sk.); sal. kr. *сéять* 'sēt' un 'sijāt'. Verbu formas atvasinātas no senā tagadnes

celma **sēi̯a-* un pagātnes (preterita) celma **si̯ā́-*. Nozīme 'sijāt' izveidojusies no saknes noz. 'ļaut krist'.

Atv *sijas* 'izsijātais, atsijātais' (apv.): «Siju miltus purina» (Rainis, Kop. r. X 1980 321); liter. *izsijas*.

Sk. arī: *siets*.

EF 2 784, M-E III 836, Pok 889, T 253, Ф III 615, Ц 423

siklis 'mazs purvs silā', *sikle* 'sils'— sk. *soklis*.

sīks [sîks]; lš. *sìnkus,* apv. *sinkùs* 'smalks (par miltiem)'. Tās pašas cilmes kā *(iz)sīkt* (sk. *sīkt*[b]). Vārda *sīks* (< **sinkus*) nozīmes pamatā laikam ir sīka, smalka ūdens strūkla vai pilieni (no saknes **sek-* 'notecēt, izsīkt'; ar *n* infiksu **senk-*, zudumpakāpē **sn̥k-* > b. **sink-* > la. *sīk-*). Nozīme 'smalks' → 'mazs' (sal. «sīka strūkla» un «sīki burti», «sīki adījuma raksti», «sīks augums»). (K)

B II 339, EF 2 786, M-E III 852

siksna; lš. *šikšnà* 'siksna; smalka ģerēta āda', si. *śic-, śikyám* 'cilpa, nesamā saite'. Pamatā ide. **ǩik-* 'āda', no kā atv. 'siksna' (Persons, Pokornijs). Apv. *siksns,* arh. *siksne.*

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds saistāms ar adj. *sīksts* vai arī (Mikola) tas ir aizg. no somu valodām. Jaunākie pētījumi (Megiste u. c) tomēr pierāda, ka somu valodās šis vārds aizgūts no baltu valodām (s. *hihna* 'siksna', ig. *ihn* 'siksna, ādas josta'), un dažās s-u. valodās vēl saglabājusies aizguvuma noz. 'āda' (piem., lapu izloksnēs).

Sk. arī: *sikspārnis.*

EF 2 981, Mägiste 491, M-E III 837, Mikola 1 440, MM III 332, Pok 598, SKES 73

sikspārnis [sikspàrnis, ãr]; lš. *šikšnósparnis* 't.p.' Salikteņis, kura pirmajā daļā ir vārda *siksna* (sk.) reducēta forma (sal. apv. *siksnspārnis*). Sākotnējā noz. 'ādspārnis'; sal. kr. apv. *péменница* 'sikspārnis' : *péмень* 'siksna', si. *carma-caṭaka* 'sikspārnis' : *carman* 'āda'. 17. gs. arī *siksnespārnis, sikstespārnis* (Elg 1 279; sin. *petāda,* kur salikteņa pirmajā daļā *pet-* varētu būt 'lid-' no ide. **pet-* 'mesties, gāzties, lidot, krist', no kā apv. *peteligs* 'kustīgs, dzīvs', gr. *pétomai* '(es) lidoju', sk. *putns*). (K)

EF 2 981, E-H II 225, M-E III 204 un 837

sīksts [sîksts]; lš. *šykštùs,* apv. *šýkštas* 'skops, sīksts'. Atv. no verba *sīkt* 'samazināties, zust' (sk. *sīkt*[b]); par formu sal. *augt* : *augsts.* Verba sākotnējā semantikā saistās nozīmes 'samazināties (par ūdens daudzumu)' un 'izžūt, tapt sausam'; sal. tās pašas cilmes lat. *siccus* (< **sicos*) 'sauss'. Izsusējuša ūdens baseina, piem., strauta gultnē māls bija valgans un lokans, nebirza un nedrupa («sīksts māls»). No šejienes adj. *sīksts* noz. 'lokans; tāds, kas nelūst, nedrūp' ar vēlāku nozīmes pārnesumu. Par nozīmi sal. arī vlv., vav. *seiger* 'lēni pilošs' ('žūstošs') un ssk. *seigr* 'sīksts'.

No noz. 'izžuvis, sauss' → 'skops'. Par noz. pārnesumu sal. velsiešu *crintach* 'skops' : *crin* 'izžuvis, izkaltis, sauss'. Šajā nozīmē atv. *sīkstulis*, no kā verbs *sīkstuļot* [uô]. G. F. Stenderam *siksts prāts* 'skopums'; piem.: «Nabagu žēlot, svešinieku uzņemt un katram sāli un maizi, un ko Dievs devis, no labas sirds, bez sīksta prāta priekšcelt, ir pa visu zemi [Kurzemi] godīgs [godājams] ieradums» (St 4 60).

Vārdam *sīksts* bijusi arī noz. 'smalks, tievs', kas tuva adj. *sīks* nozīmei; sal. tdz.: «Vērpu, vērpu sīkstus linus, Pie matiņa mērīdama» (LD 7106).

Lš. *šykštùs* < **sykštus* asimilācijā.

Buck 785, E 2 981, M-E III 853, Pok 893, W-H II 533

sīkt[a] [sìkt], apv. [ì[2]] 'radīt skaņas (piem., par kukaiņiem)'. Pamatā ide. **seng[u]h-* 'dziedāt' no saknes **sen-* 'skanēt' (no kā la. *sanēt*, sk.). Tās pašas cilmes ir go. *siggwan* [singu̯an], v. *singen*, a. *sing* 'dziedāt'. Ide. **seng[u]h- : *sn̥g[u]h-* > b. **sing-* > la. *sīg-* ar vēlāku *g* asimilāciju nebalsīgajam līdzskanim vai ar saknes variāciju *sīg- : sīk-*. Verba nozīmi raksturo *sīkt* un *dziedāt (smalkā balsī)* sinonīmiskais lietojums. Piemērs: «Uz karstās plīts sīc trumulis, sīc, sīc, bet tad it kā iesāk dziedāt kādu skumju un nesaprotamu dziesmu» (Ž. Grīva).

Ar saknes *g* subst. *sīga* 'kāds liels putns', arh. 'vanags' (Manc II 279). (K)

M-E III 851, Pok 906

sīkt[b] [sîkt], apv. *sikt* 'samazināties, zust' (parasti atv-os ar priedēkli, piem., *apsīkt, izsīkt*), tag. *sīkst*, pag. *sīka*; sav. *sīhan*, v. *seihen* 'kāst', sav. *sīgan* 'pilēt', v. *versiegen* < *verseigen* 'izsīkt', si. *siñcáti* 'izlej, aplej'. Pamatā ide. **sei- : *sĭ-* 'pilēt, tecēt; mitrs' paplašinājums **seik[u]- : *sĭk[u]-* '(iz)liet, kāst, tecēt, pilēt' > b. **seik- : *sĭk-*, no kā la. *sīkt, sikt*. Verba *sikt* tag. *siek (sīkst, sikst)*, pag. *sika*.

Paralēli līdzīgas nozīmes ide. **sek-* 'notecēt, izsīkt, nokristies (par ūdeni)', no kā bijis verbs **sekt;* no šā verba atv. *sekls*. Sal. lš. *sèkti* (tag. vsk. 1. pers. *senkù*) 'izsīkt, kristies (ūdenim); kļūt vājākam' (sal. la. «izsīkst spēki»), kr. *иссякнуть* (psl. **-sęknǫti*) 'izsīkt', ukr. *сякáти* 'šņaukt degunu', bulg. *сéквам* 'izsīkstu', č. *sáknouti* 'sūkties', p. *siąkać* 'izsīkt; šņaukt degunu', kimriešu *hysb* 'sauss, neauglīgs', bretoņu *hesk, hesp* (< **sisku̯o-*) 'sauss', senīru *sescenn* 'purvs', si. *ásakraḥ, asaśćát* 'neizsīkstošs'.

Verbi *sīkt* un *sikt* izloksnēs mijas; liter. valodā dominē *sīkt* (LVPV 3 257, LLVV III 660). Pēc J. Endzelīna uzskata forma *sikt* izveidojusies tag. *siek* ietekmē (pēc parauga *likt : liek*). Taču inf. *sikt*, tag. *siek* varēja izveidoties, saplūstot divām paradigmām — no verba **sekt* (tag. *siek*) un *sikt* (tag. *sikst*, kas vēl izloksnēs). Inf. **sekt* laikam izzudis, skaužot homofoniju ar verbu *segt*.

Saknes stiepuma pakāpē *sēk- : *sōk-, no kā arī latviešu valodā ir refleksi; sal. *sekls* : *sēklis*. Ar ide. *ō* > ab. *uo* la. apv. *soklis* [suôklis] (ar morf. var.) 'zema pļava, purvs (u. c.)'.

No ide. *sei- paralēli paplašinātajai saknei *seik^u- arī forma *seip- / *seib- : *sīp / *sīb-, no kā la. apv. *sipināt* 'smalki līt' («lietiņš lēnām kā sipināt sipina», M-E III 842), 'smalki bērt, lēni bērt' (E-H II 487), *siperēt* 'smalki kaisīt', *sipenēt* 'steidzīgi šurp turp skraidīt' (← 'bārstīt'; M-E III 842), *sipinēt* 'ātri runāt vai iet' (niev., E-H II 487), *sibināt* 'bērt' (M-E III 835).

Sk. arī: *sēklis, sekls, sīks, sīksts, soklis, sūkt*. (K)

E 1 745 un 762, EF 2 772, Kl 699 un 818, M-E III 837 un 854, MM I 64, III 464, Pok 893 (894), Stang 3 56, T 256, Ф III 826

sile; lš. apv. *silė, silis* 't. p.' Pamatā ide. *sel- 'baļķis, dēlis, priekšmets no baļķa vai dēļa', no kā arī la. *sols* (sk.). Skaņumijā *sļ- > b. *sil-, no kā la. *sile*. Tās pašas cilmes ir alb. *gjolë* < *sēlā 'dēlis, uz kā uzliek lopiem sāli'. Nozīmes attīstība: 'baļķis' → 'iedobts stumbra nogrieznis, klucis' → 'sile'.

Sk. arī: *slēgt, slieksnis*.

EF 2 785, M-E III 838, Pok 898

sīlis [sìlis], apv. [ī, î²]. Laikam no ide. *(e)ḱei- 'mirdzēt, atspīdums; ēna' (no kā arī *seja*, sk.); skaņumijā *(e)ḱī- > b. *šī- > la. *sī-*, no kā atvasināts adj. *sils vai *sīls (Pētersons, Endzelīns). No tā apv. adj. *silkans (šilkans)* 'sārti mirdzošs' (U I 257; Endzelīns apsver iespēju, ka tas var būt arī saistāms ar lš. *silkaĩ* 'zīds'). Par formu sal. *salkans* : *sals 'salds', *zilgans* : *zils*.

No tās pašas saknes kr. *сиять* 'spīdēt, mirdzēt, starot', sav. *skīn* 'spīdums', v. *Schein* 'spīdums, spožums, mirdzums'. Ar kr. *сиять* saista adj. *сúний* 'zils' un subst. *синúца* 'zīle, zīlīte'. Līdzīgi var izskaidrot putna nos. *sīlis*, jo šim putnam ir košas spalvas.

M-E III 839 un 854, Pok 919, Ф III 625

sils; lš. šilas 't. p.' Vārds saistāms ar gr. *skéllō* 'izžūstu, izkalstu, izdilstu' (Endzelīns, Frenkels). Par nozīmi sal. *sila zeme* 'smiltszeme'. No noz. 'izžuvusi augsne, smiltaine' → 'mežs smiltainē' → 'priežu mežs' (sal. LE IV 148). Pamatā ide. *(s)kel- / *(s)ḱel- 'izžūt, izkalst'; skaņumijā *sḱļ- > b. *šil-, no kā *šilas > la. *sils*.

Tās pašas cilmes (bez mobilā *s*-) ir la. *kalst*, lv. *hāl*, h. *haal* 'sauss', vh. *hael* 'izžuvis, izkaltis; novadējies'. Iespējams, ka ide. *(s)kel- / *(s)ḱel- no saknes *ḱes- (: *ḱs-eH-): *ḱsā- 'degt', no kā si. *kṣāyati* 'deg', *kṣāmáḥ* 'izdedzis, izkaltis, izžuvis', gr. *ksērós* 'sauss, izkaltis'. Tādā gadījumā forma *sḱel- metatēzē no *ḱs-el-.

Tās pašas cilmes ir apv. *sili* (vsk. *sils*) 'virši' (lš. *šìlas*, dsk. *šilaĩ* 'virši, virsājs'), kas aug izskalotās, smilšainās augsnēs.

Sk. arī: *kalst, sass*. (K)

EF 2 982, HF II 336 un 722, M-E III 839, MM I 288, Pok 624 un 927

silt [sil̃t]; lš. *šìlti* 't. p.', kimriešu *clyd* (< **kl̥-to-*) 'silts', sav. *lāo* (*lāwēr;* ģerm. **hleua-*), v. *lau* 'remdens', ssak. *halōian* 'degt', si. *śarát* 'rudens' ('siltais gadalaiks'), oset. *särd* 'vasara', lat. *calēre* 'būt karstam, degt, kaist', *calidus* 'silts, karsts', *calor* 'siltums, karstums, kvēle'. Pamatā ide. **k̂el-* 'auksts; karsts' (no kā arī *salt,* sk.). Pretējo nozīmju apvienojums vienas saknes semantikā izskaidrojams ar liela karstuma un aukstuma līdzīgo iespaidu un līdzīgo uztveri sajūtās (piem., gan karstums, gan aukstums var būt sveloši).

Ide. **k̂el-* : **k̂l̥-* > b. **šil-,* no kā **šilti* > la. *silt.* Kauz. *sildīt* [il] (lš. *šìldyti*). Adj. *silts* [il] (lš. *šil̃tas*) ir sens verbāladjektīvs (pag. pas. divd.).

Atv. *siltumnīca* ir J. Alunāna jaunvārds (*siltumnice* PA 1862 21, V 1 600; forma *siltumnīca* kopš 19. gs. beigām, D 1 1095).

Buck 1077, EF 2 984, Kl 426, Lanszweert 165, M-E III 840, MM III 304, Pok 551, W-H I 137

siļķe [sil̃ķe]. Aizguvums, par kura oriģinālvalodu un aizgūšanas ceļiem ir dažādi uzskati. Valodnieku vairākums par pamatformu uzskata ssk. *sild* (**sildā;* zv. *sill*), kam izloksnēs variējušies izskaņa; sal. aizgūtās lapu valodas formas *silldaa, silde, siļdţe* (pēdējā ir tuva la. formai *siļķe,* lš. *sil̃kė*). Vārda aizgūšanā vai tā formas un nozīmes veidošanā loma bijusi arī somu valodām; sal. zv. *sillake* 'siļķu sālījums' > s. *sillaka, silakka* 'reņģe; sālīta zivs', ig. *silakas* > *silk* '(sālīta) reņģe' (līb. *sil̃'k'* 'reņģe' var būt aizg. no kuršiem). No zviedru valodas arī pr. *sylecke* 'siļķe' (L. Posti).

Latviešu izloksnēs mijas aizgūtā vārda nozīmes 'siļķe' un 'reņģe'; pēdējā izplatīta g. k. Kurzemes piekrastē. (Laumane: tā kā siļķes un reņģes atšķiras g. k. tikai pēc lieluma un Kurzemes piekrastē tika zvejotas abas pasugas, iespējams nozīmes pārnesums 'siļķe' → 'reņģe'.)

Izteikts uzskats, ka latviešu valodā vārds aizgūts no lietuviešu valodas (Endzelīns — jo forma ar *ķ*), ka baltu formas no somu valodām (Būga, Ketunens) un ka vārds varbūt ir sena substrāta parādība (Būga).

Latviešu valodā aizg. laikam ieviesies ap 12. gs., jo 12.—16. gs. siļķu bari nārstojuši Baltijas jūrā (g. k. Zviedrijas piekrastē, bet arī Kurzemes piekrastē). Siļķes jau senatnē arī importētas. Piem., Tērvetes pilskalnā visos trijos izrakumu slāņos (10.—13. gs.) atrastas Atlantijas siļķu atliekas. Zivis zvejotas Ziemeļjūrā un ievestas sālītā un kaltētā veidā. (J. Sloka — Vēstis 1986, 9 134.)

Par aizguvuma senumu liecina veci vietvārdi, piem., *Siļķes* Gaujas krastā pie Cēsīm. Līdz 17. gs., kad aizg. sastopams vārdnīcās (Manc II 286; Lj 254 ar diferencējumu: *siļķe* '(liela)

reņge', *diža siļķe* 'siļķe', *siļķīši* 'reņģes'), šis vārds bija tā ievviesies valodā, ka to nevarēja izskaust no vācu valodas aizgūtais *ēriņš* (< vlv. *hering,* v. *Hering* 'siļķe', Lj 254), kaut arī to plaši lietoja tulkotajā literatūrā, piem., pavāru grāmatās.

B I 482, II 562, P. Backman — Lingua Posnaniensis XXVII 16, E I 99, EF 2 785, Ket 365, Laumane 1 216, Mägiste 2795, M-E III 840, Schrader I 498, SKES 1023 un 1026, Urb 8 147, Vr 475, To — Эт 1978 155, Ф III 597

simts [sìmts]; lš. *šim̃tas,* kr., bkr., ukr., bulg. *сто* (ssl. *съто*), č., p. *sto,* īru *cét,* go. *hund,* sav. *hunt,* v. *hundert,* a. *hundred,* si. *śatám,* skitu *sata,* gr. *hekatón,* lat. *centum,* toh. A *känt,* B *känte* 't. p.' Pamatā ide. **dekm̥-* 'desmit' (sk. *desmit*) atv. **dekm̥* **dekm̥tā* 'desmitu desmits', ko aizstājis viens vārds **dekm̥tā* > **km̥tā* > **km̥tóm* > b. **šimtam* > **šimtan* (nek. dz. subst. kopuma apzīmēšanai). Izzūdot nek. dzimtei, latviešu valodā kļuvis par vīr. dzimtes vārdu (* *šimtas* > **simtas* > *simts*). Kā skaitl. lietojama arī sastingusī subst. forma *simts* (retāk *simtu*) un reducētā forma *simt*.

E I 494, EF 2 984, HF I 475, Kl 321, M 4 53, Mažiulis 1 58, M-E III 841, MM III 293, Oxf 452, P 304, Pok 191 (192), T 305, W-H I 200, Абаев 3 302, Гам-Ив 3 94 un 846, Э. Я. Риекстиньш — Ст науки 84, Ф III 761, Ц 454

sinepes, vsk. *sinepe,* apv. *siņepe, sinape, sinupe, siņupe,* arh. *sineps* [ę]. Aizguvums; no go. *sinaps* vai vh. *sennep* (v. *Senf;* vlv. *sennep, sennip* nevar būt aizg. avots, jo tur *s-* [z], sal. aizg-us *zeķe, ziepes*). Ģerm. vārdi no lat. *sināpi(s)* < gr. *sínāpi* 't. p.' Vārds ir ēģiptiešu cilmes.

Latviešu valodā vārds sastopams 16. gs. uzvārdos (Bl 1 248, 311 un 335) un 17. gs. vārdnīcās (Manc I 167, Lj 255). (K)

Kl 703, M-E III 842, Sanders 46, W-H II 541, Zēv 2 306

sipināt 'smalki līt, smalki bērt' — sk. *sīkt*[b].

sīpols [sīpuols], apv. [i^2], *sīpuls.* Aizguvums; no vh. *sipol* 't. p.' (vlv. *sipolle,* v. *Zwiebel*), kas savukārt no it. *cipollo* < lat. *cīpulla* 'sīpoliņš' (*cēpa* 'sīpols', aizg. no grieķu valodas, gr. **kḗpē* vai **kḗpia*).

Latviešu valodā aizg. sastopams 16. gs. uzvārdos (Bl 1 248, 311 un 335) un 17. gs. vārdnīcās (Manc I 222, Lj 253). (K)

Buck 372, Kl 896, M-E III 855, Sab 7 173, Sanders 33, W-H I 201, Zēv 2 305

sirds [sir̂ds], apv. *sirde;* lš. *širdìs,* pr. *seyr* [sēr], kr. *сéрдце* (ssl. *срьдьце,* psl. **sьrdьko*), bkr., ukr. *сéрце,* bulg. *сърдцé,* č. *srdce,* p. *serce,* go. *haírto* [hērto], v. *Herz* (ģerm. **hërt-ōn*), a-s. *heorte,* a. *heart,* he. *ker / kard-,* si. *hŕd-, hārdi* (< **źhr̥d*), gr. *kardíā,* lat. *cor* (ģen. *cordis*) 't. p.' Pamatā ide. **ḱerd- : *ḱērd-,* no kā zudumpakāpē **ḱr̥d-ei* 'sirds' > b. **širdī-,* no kā **širdis* > la. arh. *sirdis* > *sirds.* Forma *sirdis* (vsk.) vēl sastopama 17. gs. rakstos, piem.: «iekš tavas sirdis» (Reiters 2 11).

No saknes stiepuma pakāpē b. *šērd-, no kā pr. *seyr* [sēr] (*sērd-) 'sirds'. Pamatpakāpē *šerd-, no kā la. *serde,* lš. *šerdė* 't. p.'

Izteikts uzskats (Semerenji), ka ide. *ḱerd- ir paplašinātās saknes *(s)kerd- 'lēkt, lēkāt' fon. variants. Tādā gadījumā *sirds* sākotnēji 'lēcēja'.

Dem. *sirsniņa* < *sirdsniņa* (šī forma 17. gs., Adolphi 1 18). Adj. *sirdīgs* un *sirsnīgs* tagad ar atšķirīgu semantiku, bet senākajos rakstos arī *sirdīgs* 'sirsnīgs': «tik daudz no lielas, sirdīgas mīlestības darījis» (Manc 4_1 437). Adj. *sirsnīgs* < *sirdsnīgs;* sal.: «es tevi ieraugu [= ieredzu] un sirdsnīgi mīlā turu» (L Ārste 1 2).

Daudzi atv-i ar pārn. nozīmi un idiomātiski savienojumi ar vārdu *sirds* ir ļoti seni, ar atbilstību indoirāņu un anatoliešu valodās. Piem., la. *sirdīties* 'dusmoties' atbilst he. *kartimmiịa-* 't. p.' (*kard- / kart-* 'sirds'), si. *hṛṇīté* 'dusmojas' (*hṛd-* 'sirds'). La. «(viņam ir) liela sirds», t. i., 'viņš ātri apvainojas, dusmojas' sal. ar oset. *styrzærdæ* 'pašpārliecināts, augstprātīgs', burtiski 'ar lielu sirdi' (*styr* 'liels', *zærdæ* 'sirds').

Ar vārdu *sirds* ne vien latviešu valodā, bet arī citās ide. valodās izteiktas spēcīgas jūtas (mīlestība, līdzcietība, žēlsirdība, dusmas u. c.), rakstura īpašības (drosme) un senatnē pat vēders, kuņģis (sal. gr. *kardíā* 'sirds; kuņģis'). Piemērs: «Siers un maize bagāta Tukšu sirdi spirdzina» (St 3 189). Sal.: «tukšā sirdī»— neēdis (St I 265). Sal. arī: «iet pie sirds» (sar.) — garšo. G. F. Stenders rakstīja: «Gandrīz tāpat [kā ar vārdu *prāts*] ir ar vārdu *sirds,* kas gan īsteni nozīmē sirdi, bet tiek lietots arī, lai apzīmētu dabu, raksturu (v. *Gemüt*) un sirdsapziņu, dažkārt pat iekšējos orgānus bez atšķirības. Kad zemniekam sāp vēders, tad viņš tūlīt saka: «sirds sāp»» (St 2 224).

Sk. arī: *serde, sirdsapziņa.*

B I 406 un 482, II 18, Bl 6 194, Buck 251, E IV_2 302, 1 317, Eckert 9 50 un 197, EF 2 986, Euler 2 35, HF I 787, Kl 306, L III 84, Lanszweert 65, M 4 53, Mach 572, M-E III 843, MM III 605, Oxf 433, Pok 579 un 933, R-Dr 1 196—198, Schmalstieg 2 281, O. Szemerényi — Donum B 513—533, T 302, Ti I 524 un 556, W-H I 271, Гам-Ив 3 94, 163, 173, 186, 199 un 800, Ив 12 143, Мейе 1 404, Пр II 277, Ф III 605, Ц 419

sirdsapziņa [sir̃dsapziņa]. Saliktenis: *sirds* (ģen.) + *apziņa.* 17.—18. gs. ar nozīmi 'sirdsapziņa' bija *apzināšana* (Manc II 233, Lj 255, St II 287) un *zināma sirds* (= zinoša sirds, E III_2 275; sal. Manc I 212, Lj 255, St I 264, II 287). Šie apzīmējumi izveidoti laikam v. *Gewissen* 'sirdsapziņa' ietekmē (v. *wissen* 'zināt'). 18. gs. arī *apzināma sirds* (J. Lange; šo apzīmējumu kritizējuši K. Ulmanis un K. Hūgenbergers, Mag III_1 92). Visi šie apzīmējumi bija vācu autoru un tulkotāju darināti, lai rastu iespēju latviešu valodā izteikt jēdzienu, kam līdz tam laikam

nebija sava apzīmējuma. Spriežot pēc G. F. Stendera izteikuma, paši latvieši vajadzības gadījumā pārn. nozīmē lietoja vārdu *sirds* (St 2 224). Pats Stenders lietoja arī salikteni *sirds-prāts*: «Cilvēka sirds-prāts, ar gribēšanas spēku un uz laimi radīts, labu darījis, priecājas un, ļaunu darījis, pats mocās» (St 3 198). J. Reiters Bībeles fragmentu tulkojumā rakstīja par «(tīru) zināšanu», bet E. Gliks pirmajā Bībeles pilnīgajā tulkojumā — par «(bezvainīgu) zināmu sirdi». Visi šie apzīmējumi palika tikai rakstos, bet runātajā valodā vēl 19. gs. sākumā sirdsapziņu izteica joprojām ar vārdu *sirds* (Wel 149). Tēlainā izteiksmē tas dažkārt arī mūsdienu valodā.

A. Kronvalds sāka lietot jaunu apzīmējumu — *sirdsapziņa* (vispirms laikam latviešu studentu vakarā 1871. g.: «vai ir mūsu sirdsapziņa tik šķīsta un skaidra . .», Kr I 563). Vienlaikus ar A. Kronvaldu, varbūt pēc viņa ierosinājuma, šo salikteni gatavojamās vārdnīcas manuskriptā ietvēra K. Valdemārs un F. Brīvzemnieks (*sirds-apziņa,* bet blakus arī *sirdsprāts,* V 1 572; arī *apziņa* V 2 20). Līdz tam K. Valdemārs lietoja apzīmējumu *sirdsapzināšana,* piem.: «lai tikai ļauna sirds-apzināšana mūs neapgrūtina» (Draugu vaiņaks . . J. Spāģam par piemiņu, 1853 39).

Kopš 19. gs. 90. gadiem apzīmējums *sirdsapziņa* dominē literatūrā (sal. SDP VIII 7).

E III_2 275, M IV 49, M-E III 844

sirgt [sìrgt], apv. [ir̃^{2}]; lš. *sir̃gti* (tag. *sergù*) 't. p.', senīru *serg* 'slimība', vidusīru *sirg* 't. p.', he. *ištark-* 'būt slimam, slimot', toh. *sark* 't. p.' Blakus tag. *(es) sirgstu* apv. *sērgu* [ẹr^2]. Pamatā ide. **serg(h)-* no saknes **ser-* 'rūpējoties uzmanīt, sargāt, glabāt', no kā arī *sargāt* (sk.). Nozīmes attīstība: 'rūpēties (piem., par slimnieku); būt norūpējušamies' → 'būt slimam, sirgt'. Par nozīmju sakaru sal. **seug-* 'rūpēties; norūpējies, skumjš, slims', no kā ssk. *sy̆sl* (< **sūsli-*) 'rūpīgs; (subst.) darbība, pienākums, amats': *sjūkr* 'slims, noskumis', go. *siuks* 'slims', *siuxan* 'sirgt, slimot'.

Ide. **serg(h)-* radniecīga forma **sterg-* / **sterk-*, no kuras arī atv-i ar divējādu semantiku —'slimot' un 'sargāt' (he. *ištark-* 'būt slimam, slimot': kr. *стере́чь* 'sargāt, uzraudzīt, uzmanīt').

Ide. **serg(h)-* : **sr̥g(h)-* > b. **serg-* : **sirg-*, no kā la. *sirgt* un saknes pamatpakāpē subst. *sērga* [ẹr] < **serga* [èr]. Arh. arī *sērgt* 'sirgt', no kā subst. *sērgums* 'slimība': «tas sērgums piejēme»— slimība pastiprinājās (Elg 1 493).

Senāk ar verbu *sirgt* saistījušās smagas slimības; sal. sinonīmiskās izteiksmes: «gan es ilgi sirgst(u) / gulu uz grūtas gultas / pār visems miesām pārjemts» (Elg 1 470). Jēdzienu 'saslimt' 18. gs. izteica ar atv-iem *apsirgt, iesirgt, sasirgt* (St I 266), biežāk ar pirmo, piem.: «Cilvēki . . kaulu ligā jeb citā sāpīgā guļā apsirgst . .» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 54). Atv-a *izsirgt* agrākā nozīme 'izslimot un atveseļoties', no

kā kauz. *izsirdzināt* 'panākt, ka pēc slimības atveseļojas': «Dievs viņu gan izsirdzinās» (padarīs veselu, Für 2 388).

Sena izteiksme «viņš sērg sērgtins», t. i., viņš joprojām slimo (Für 2 388). Arh. *sirdzītis* 'slimnieks' (sin. *vārgulis*, Für 2 387). Piemērs: «dažs sirdzītis caur to [asinslaišanu] tā novājināts, ka viņš asini un dvašu līdz izkrācis» (L Ārste 8 29). Arī *sasirdzitis*: «Ne vesels cilvēks to var [izturēt] . ., kā sasirdzītis to laban iesaņemtos!» (L Ārste 3 10); *sērdzītis* (St I 257).

Ar atv. *sērga* daži arhaiski apzīmējumi: «lipama sērga» (infekcijas slimība, Elg 1 447; «es top(u) apsvaidīts ar lipamu sērgu», 636), «dzelta sērga» (dzeltenā kaite, Elg 1 667), «sērgumsērga» (vēzis; «ēde sērgumsērga», Elg 1 122), «krituma sērga» (krītamā kaite, epilepsija, Elg 1 118). Atv. *sērdzīgs* 'slims, vārgs' (St I 257) lietots arī subst. nozīmē; G. Elgeram *sērgigs* 'slimnieks' un «sērgīgu viets»— slimnīca (Elg 1 193). G. F. Stenderam slimnieku apzīmējumi: *asins-sērdzīgs, ūdens-sērdzīgs, melmeņu-sērdzīgs* (kas sirgst ar nieru kaitēm vai radikulītu, St I 257), G. Elgeram: *kritumsērgīgs* (epileptiķis, Elg 1 118), *mēnessērgīgs* (1 203), kas vēlāk *mēnessērdzīgs* (St II 418).

Arh. arī *sērgonis* [uo] 'mēra slimnieks' (K. Fīrekeram, sal. FBR VIII 211), *sirgon(i)s* [uo] 'vārgs cilvēks; slimnieks' (U I 257).

Buck 302, E 1 731, EF 2 787, Mažiulis I 42, M-E III 828 un 845, Pok 1051, T 258, Ti I 434, Zēv 2 352, Гам-Ив 3 123, 426 un 811, Ив 5 65, 12 115, То — Эт 1963 254, Тр 2 126

sirms [sir̃ms]; lš. *šìrmas, šir̃mas, šir̃vas* 'pelēks, sirms (g. k. par zirgu)'. Pamatā ide. **ker- / *ker-* pelēkas krāsas apzīmēšanai (no kā arī *sērsna*, sk.); skaņumijā **kr̥-m-os* > b. **širmas* > la. *sirms*. Subst. *sirmis*, verbs *sirmot* [uô].

Sk. arī: *sērsna, stirna*.

E I 224, EF 2 989, M-E III 846, Pok 573, T 303

sirot [siruôt], apv. [r̥]; lš. apv. *sarióti* 'laupīt, postīt', vidusīru *sirid* (< **seriti*) 'siro, laupa'. Pamatā ide. **ser-* 'plūst, strauji kustēties', no kā arī *sērēt* (sk.). Saknes zudumpakāpē **sr̥-* > b. **sir-*, no kā **sirti* > la. *sirt* 'doties, klejot' (apv.): «kur tad nu viņi sirs prom?» (E-H II 489). No šejienes noz. 'piedalīties kara vai laupīšanas gājienā' un 'laupīt; sagrābt, sagūstīt (karā)': «Vakar sīra, šodien sīra Manus baltus bāleliņus» (LD 26118).

Verba *sirt* iter.-dur. *sirot* [uô], apv. *sirēt*, arh. *sirāt*. G. Elgeram 17. gs. sinonīmi *posti, sirē, laupi* (Elg 1 470).

Sk. arī: *straujš*.

M-E III 847, Pok 909

sirpis [sìrpis], apv. [ir̃2]; kr., bkr., ukr. *серп* (psl. **sьrpъ*), bulg. *сърп*, č. *srp*, p. *sierp*, asor. *serp*, si. *sr̥ṇi*, gr. *hárpē* 't. p.', lat. *serp(i)ere* 'apgriezt (vīna stādus)', he. *šarpa-* 'zemkopju darba-

rīks'. Pamatā ide. *ser- 'līks koks, āķis; sirpis' ar p saknes paplašinājumā.

Kontaminējot vārdus *sirpis* un *cirpt*, izveidojies apv. *cirpis* [ir̃, ìr], *cirpa, cirpe* 'sirpis'. Pēc cita uzskata (Bernekers, Trautmanis, Endzelīns) *cirpis* un morf. varianti atvasināti tieši no *cirpt*.

Buck 507, M-E I 386, III 847, MM III 498, Pok 911, T 260, W-H II 480, Гам-Ив 3 691, Ив 8 160, Пр II 281, Ф III 609

sirpt 'ienākties, nogatavoties'— sk. *sārts*[b].

sirsenis [sir̂senis], apv. [ir], *sirsins, sirsnis, sirsis, sirsonis* [uo]; lš. *širšuõ* (ģen. *širšeñs*), pr. *sirsilis*, kr., ukr. *шéршень* (skr. *сьршень*, psl. *sьršenь*), bulg. *стъ̀ршел*, č. *sršeň*, p. *szerszeń*, sav. *horna*, v. *Hornisse* 't. p.', toh. AB *kroñśe* 'bite'. Pamatā ide. *k̑er- 'rags' vai 'augšdaļa (galva, rags, virsotne u. tml.)', no kā arī *stirna* (sk.). Skaņumijā *k̑r̥-, atv. *k̑r̥-s-en- > b. *šir-sen-, no kā la. *sirsenis*. Nosaukums izveidojies pēc kukaiņa lielajiem taustekļiem («ragiem», sal. v. *Hornisse* 'sirsenis': *Horn* 'rags').

Sk. arī: *circenis*.

B II 619, E IV₂ 306, EF 2 988, Kl 317, Mach 572, M-E III 847, Pok 574 (576), T 305, Бенвенист 1 35, Гам-Ив 3 423, 535 un 939, Пр III 95, Ф IV 432

sīrups [sìrups]. Aizguvums; no v. *Sirup* 't. p.', kas savukārt no vlat. *sirūpus, sirōpus* 't. p.' Vārda pamatā arābu *šarāb* 'dzēriens'.

Vārds latviešu valodā aizgūts 19. gs. sākumā ar Baltijas vācu izlokšņu starpniecību, kur to izrunāja gan ar [s], gan [z] vārda sākumā un ar variētu vārda otro daļu, tāpēc literatūrā aizg. ir atšķirīgās formās: *sirups* (Pav 3, V 2 204), *zirups* (V 1 557), *sīrops* (U I 256; sal. vlv. *sirōp*). Formu ar *s-* balstīja kr. *cupóн* 't. p.' 18. gs. šajā nozīmē lietota vārdkopa *sukura sula* (St II 578).

Doo III 188, Kl 710, Lokotsch 146, M-E III 855, Zēv 2 105

sisenis. Pamatā kukaiņa radīto skaņu (sīkšanas) atdarinājums, no kā arī verbs *sisināt*. Apv. *sisinis, siseņš* u. c.

M-E III 848

sist. Vārda cilme nav pilnīgi noskaidrota. J. Endzelīns salīdzina to ar gr. *kenteīn* 'durt', kura pamatā ide. *k̑ent- 'durt'. Zudumpakāpē *k̑n̥t- > b. *šint- > la. *sit-*, no kā varētu būt arh. *sits* 'medību šķēps' ('lāču medījamais šķēps', Für 2 392, U I 256): «viņš sītu [instr.] nodūries» (Für 2 392). Taču grūti konstruēt no ide. *k̑ent- > b. *šent- (kas dotu la. *siet-) latviešu formu *sit-* (*sit-ti > *sist*). (J. Endzelīns: «Saistījums ar *sits*, gr. *kenteīn* utt. būtu domājams, ja tag. *situ* būtu jaundarinājums, kas aizstāj *sietu < *kentō», M-E III 850.)

Ticamāka iespēja, ka verba *sist* pamatā ide. *sei- 'izstiept roku; sasprindzinājums, spēks' (no šās saknes paralēlformas *sē(i)- atvasināts la. *sēt*, sk.). No *sei- : *si- atv. si. *prá-siti* 'spiešanās uz priekšu, drūzma; metiens, šāviens', vidusīru *sether*

(*si-tro) 'stiprs', kimriešu *hydr*, bretoņu *hitr* 'drošsirdīgs'. Tādā gadījumā **sit-ti* > *sist* un tag., pag. *(es) situ;* noz. pārnesums: 'ar sasprindzinājumu izstiept roku' → 'sist'.

Iter. *sitināt:* «Bērns .. plaukstas sitina» (K. Skalbe — E-H II 491). Sens noz. pārnesums 'vairākkārt sist' → 'tīt': «Tautas manu vaiņadziņu Nēzdogā sitināja» (LĻDz 581). Pārnesums varēja rasties no vārda lietojuma, piem., šādā teikumā: «Vējš platos svārkus sitina ap kājām» (Lizumā).

Latviešu valodā izzudis cits baltu vārds ar noz. 'sist'—**must* (lš. *mùšti*). No tā atv. *mustavas* (aušanai; sal. apv. *sistavas*) un iter. *mušīt* (lš. *mùšinti, mušióti*) ar ekspresīvu *-š-*. K Buck 552, E III_2 404, HF I 820, Lanszweert 68, M-E III 849 un 855, MM II 372, Pok 567, Куркина — Эт 1983 21

sits 'medību šķēps'— sk. *sist.*

sivēns [sivẽns]; pr. *seweynis* (varbūt pārrakstīšanās kļūda un pareizi jālasa: *suweynis;* Endzelīns) 'cūkkūts', toh. B *suwo* 'cūka'; bez *-v-*: ssk. *syr,* sav., a-s. *sū-,* v. *Sau* (ģerm. **sū-*) 'cūka, sivēnmāte', si. *sū-karáḥ* 'cūka; kuilis', ave. *hū* (ģen.), *huš* (**hūš*) 'cūka', gr. *hȳs, hyós, sȳs* 'cūka, kuilis', la. *sūs* 'cūka; mežacūka, kuilis'. Tās pašas cilmes substantivēti adjektīvi: kr. *свинья́* 'cūka' (ssl. *svinija,* kas atvasināts no **svinī* (siev. dz.) blakus **svinъ* (vīr. dz.); sal. kr. *свинóй* 'cūkas-, cūku-', ssl. *svinъ* 't. p.'), bulg. *свиня́,* č. *svině,* p. *świnia,* ssk. *svin* (no ģerm. adj: **swīna-*), go. *swein,* sav., a-s. *swīn,* v. *Schwein* 't. p.' Pamatā ide. **sū-* atv. **suu̯-ós* 'cūka' > b. **suu̯as* > la. **suvs,* no kā dem. *suvēns* > *sivēns.* (Par patskaņa miju sal. *zuvs* > *zivs.*) Senais vārds **suvs* saglabājies atv-os vietvārdos un uzvārdos (piem., *Suveits*). Iespējams, ka no b. **suu̯as* arī s. *su(v)as* 'suka', ig. *soa* (ģen.) 'suseklis, šķiets'. (Par nozīmēm 'cūka': 'suka, suseklis' sal. *suka.*)

Ide. **sū-* no saknes **seu- : *sū̆-,* kuras pamatā ir skaņu atdarinājums (Krečmers, Mairhofers, Trubačovs pretēji agrākajam Pokornija, Ūlenbeka, Valdes uzskatam, ka pamatā ir noz. 'dzemdēt'). Šī sakne ir paralēla **kău- : *keu- : *kū̆-* 'kaukt, kliegt', no kā *cūka* (sk.).

No **seu- : *su̯-ei- : *su̯i-* atv. adj. **su̯i-no-s* > b. **su̯inas* > la. *svins* (apv.) 'aptašķīts, netīrs' (sākotnēji 'tāds, kas attiecas uz cūkām, kas raksturīgs cūkām'). No tā *svinīt(ies)* 'berzties' («svīnās kā cūka», E-H II 620), 'notašķīt netīru; gānīt, kaunināt', *svinēt* 't. p.', arī 'tapt netīram', *šviņa* 'kas ar darbiem vai vārdiem gar otru berzējas' (lš. apv. *švìnis* 'cūka — kā lamuvārds').

Sk. arī: *suka, suķis.*

B II 615, Buck 160, E IV_2 304, EF 2 1045, Euler 163, HF II 824 un 973, Kl 628 un 691, M-E III 1129 un 1163, P 494 un 543, Pok 1038, Sab 17 170, Sanders 122, W-H II 635, Гам-Ив 3 593, Георгиев 94, Тр 4 61, Ф III 578 un 579

sīvs [sĩvs], apv. [ì²], arh. *sievs* (U I 253); lš. *šaižùs* (< **saižus*, Endzelīns), sav. *sēro,* a-s. *sāre* (< **sai-ra-*) 'sāpīgi, smagi, strauji', sav. *sēr* 'sāpīgs', a-s. *sār,* ssk. *sārr* 'ievainots, jēls (par brūci)', a. *sore* 'sāpīgs, jutīgs, iekaisis', v. *sehr* 'ļoti', vav. *sēren,* v. *versehren* 'ievainot', go. *sair,* sav. *sēr,* a-s. *sār* 'sāpes', senīru *sāeth* (< **saitus)* 'ciešanas, slimība', gr. *haimōdía* 'zobu sāpes', lat. *saevus* 'nikns, nežēlīgs, briesmīgs, bargs'. Pamatā ide. **sāi-* (< **seH₂-i-*) 'sāpes, slimība; ievainot'; saknes pamatnozīme laikam 'ass, griezīgs, sāpīgs'. Skaņumijā **səi-* : **sei-* : **sī-,* no kā adj. **sei-u̯o-s* : **sī-u̯o-s* > la. arh. *sievs,* liter. *sīvs.*

Ka vārda nozīmes pamatā bijis 'ass', rāda folkloras piemēri: «Sīvu mani tautas teica, Sīvu teica bāleliņi. Kā nātriņas sīvas auga Bāleliņu žogmalā» (LĻDz 908), «Sīvajam tautietim Sīvu gultu pataisīju: Divi sauju nātres liku, Trešu sīku akmentiņ'» (LĻDz 97).

No adj. *sīvs* atv. subst. (apv.) *sīva, sīve, sīvs* [ĩ] 'virca' (arī daži citi asi, rūgti šķidrumi). Adv. *sīvi* 'asi' → 'ļoti' (par nozīmi sal. v. *sehr*): «Nu sala, nu sala, Nu sīvi (var.: labi) sala, Sasala jūriņa Līdz dibenam» (LD 13282, 6 var.).

E III₂ 336, EF 2 957, HF I 40, Kl 698 un 818, M-E III 856, Oxf 847, Pok 877, T 261, W-H II 462

skābardis [skãbardis], apv. *skabārdis, skābards, skābarde, skabarde, skābārzde* [skãbârzde²]; lš. *skrōblas,* apv. *skróblas, skroblà,* pr. *scoberwis* (avotos nepareizi *stoberwis,* Endzelīns), alb. *szkozë* < **skrēbhr* 't. p.' Pamatā ide. **skrēbh-r* (Jokls, Pokornijs) no saknes **(s)ker-* 'griêzt' (no kā arī *šķirt,* sk.), laikam lapu zobaino apmalu dēļ. Skaņumijā b. **skrēbr-* : **skrābr-,* no kā disimilācijā la. *skāb(a)r-* (K. Fīrekeram 17. gs. *skābars,* J. Langijam tas pats un *skābar-koks,* Lj 259) ar dažādiem atv-a variantiem.

Pēc cita uzskata (Būga) vārda celms **skābro-* izveidojies nosaukuma **gābros* (bulg. *га́бър*) ietekmē; sal. arī kr., ukr. *граб,* č. *habr,* apv. *hrab,* p. *grab* 'parastais skābardis'. J. Endzelīns ar šiem slāvu nosaukumiem saista bijušu b. **gruobas* 't. p.', no kā vietv. *Grobiņa* [uõ].

Ar la. *skābars* saista arī alb. *shkozë* 'dižskābardis' (O. Širokovs). Ar šo un citiem faktiem pamato baltu un albāņu valodas senos kontaktus.

B II 105, E III₂ 88, IV₂ 308, EF 2 177 un 818, E-H II 502, M-E III 878, Pok 938 (943), Гам-Ив 3 624, To 25 17, О. С. Широков — Balt XX 17, ЭССЯ VII 99

skabarga [skabar̃ga], apv. *skabargs, skabarda, skabards, skabars* u. c.; lš. *skebérda* 'šķēpele, skaida', kr. *щебень* 'šķemba', lat. *scobis* 'skaidas'. Tās pašas cilmes kā *skābt* (sk.); ide. **skeb(h)-* : **skob(h)-* > b. **skab-.* No šās saknes la. apv. *skabrs* 'skabargains, ass', no kā *skabars* 'skabarga'. Liter. *skabarga* varbūt no **skabraga* (Endzelīns). Arh. *skabarka* (Für 2 395)

liek domāt, ka no vārda *skabars* vispirms atvasināts dem. ar pied. *-kā-* (sal. *cinis* : *činka, teļš* : *teļka*), no kā asimilācijā *skabarga* (*k* asimilējies balsīgajam lūpenim *b*). (K)

Blakus atv-am *atskabarga* ir senākas apv. formas *atskarbe, atskarbis*, arī adv. *atskarbi* 'pret spalvu' (U I 18, Wagner 3, M-E I 192).

Sk. arī: *šķemba.*

B I 487, II 307 un 564, III 720, E 1 369, EF 2 799, M-E III 862, Pok 931, T 262, Варбот 1 3, Меркулова — Эт 1983 64, Ф IV 496

skabrs 'skabargains, ass'— sk. *skabarga.*

skābt [skâbt]; lš. *skõbti* 'grebt, dobt, plūkt', apv. *skóbti* 'skābt', kr. *скóбель* 'slīmests (darbarīks)' (bsl. *skoblь* 'kasīklis'), bulg. *хóбя* '(sa)bojāju', go. *skaban* 'kasīt, griezt, cirpt', sav. *scaba* 'ēvele', v. *schaben* 'kasīt, berzēt', lat. *scabere* 't. p.', *scaber* 'raupjš'. Pamatā ide. **sek-* 'griêzt (no kā *sēks*[b], sk.) atv. **skēb(h)-* 'griêzt, šķelt (ar asu darbarīku)'; skaņumijā b. **skāb-*, no kā **skābti* > la. *skābt.* Noz. pārnesums 'griêzt' → 'kļūt asam (garšā), skābt' bijis tikai baltu valodās.

Adj. *skābs,* kauz. *skābēt.* Ķīmijas termins *skābe* 19. gs. jaunvārds (V 1 202, U I 258). Pirms tam šajā nozīmē *skābums* (K. Valdemārs — MV 1857 12; apzīmējums darināts pēc v. *Säure* 'skābums, skābe' parauga). Termins *skābeklis* K. Valdemāra jaunvārds (turpat), sākumā gan ar citu nozīmi —'oksīds', bet 19. gs. 60. gados mūsdienu nozīmē (BV 1869 64; V 1 202, U I 258). K. Valdemārs šīs gāzes apzīmēšanai vispirms lietoja savienojumu *skābējs gaiss,* tad *skābējs.*

Sk. arī: *skabarga, šķebināt, šķemba.*

Buck 1035, EF 2 791 un 812, Fei 200, Kl 629, M-E III 878, P 495, Pok 930 (931), T 262, W-H II 484, Варбот 11 20, Мартынов 1 138, Мельничук 2 220

skaida [skaîda], apv. *skaids;* lš. *skiedà* 't. p.', oset. *sqīs* 'šķemba, skabarga'. Tās pašas cilmes kā *šķiest* (sk.). Pamatā ide. **skei-* 'griezt, šķelt' ar *d* saknes paplašinājumā; b. **skeid-* : **skaid-*, no kā la. *skaida.* (Par lš. *skiedà* : la. *skaida* sal. skaņumiju vārdos *šķiest* : *šķaidīt.*) Vārda sākotnējā noz. '(at)grieztais, (at)šķeltais'.

Izloksnēs *skaida* arī 'šķiedra' (Plāķis 3 112; *skaids* 't. p.', K-P 71; par nozīmi sal. lš. *skiedrà* 'skaida').

Citā skaņumijas pakāpē (**skeid-* : **skīd-*) senais latviešu vairoga nos. *šķīda* (lš. *skŷda*), kas literatūrā 16. un 17. gs. (Elg 1 361).

A. Augstkalns — FBR X 110, B II 367, II 624, E III_2 371, L III 107, M-E III 864, Pok 919 (921), T 263, Zēv 2 384, Абаев III 141, Мельничук 2 221, Откупщиков 2 169

skaidrs [skaĩdrs]; lš. *skaidrùs,* apv. *skáidrus* 'skaidrs, dzidrs'. Tās pašas cilmes kā *dzidrs* (sk.); atšķirība ir mobilā *s-* pievie-

nojums saknei un balsīgā saknes līdzskaņa asimilācija šim *s*- (blakus b. **gai-* ir **skai-*). (Sal. *šķīst*[a].) Tāpēc arī blakus la. *skaidrs,* lš. *skaidrùs* ir semantiski pilnīgi atbilstošais lš. *gaidrùs* 'gaišs, skaidrs' un citā skaņumijas pakāpē la. *dzidrs.*

Pēc cita uzskata (Būga, Endzelīns, Frenkels, Trautmanis) vārds ir tās pašas cilmes kā *skaida,* t. i., ar pamatnozīmi 'griezts, šķelts' vai (Pokornijs) tā pamatā ir ide. **(s)kāi-* 'gaišs, spīdošs'.

Atv. *skaidrot* [uô].

Senākajā literatūrā un dažās izloksnēs *skaidrs* arī 'tīrs'; piem.: «kad miesa neskaidra un tās sīkas sviedru šķirbītes aizbāztas ir ..» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 58). Šādā izpratnē apzīmējums *skaidra nauda* («maksāt skaidrā naudā»), kas izveidots pēc v. *bares Geld* parauga; v. *bar* 'kails, pliks' (vienas cilmes ar la. *bass*) dažos savienojumos mijas ar adj. *rein* 'tīrs', piem., *barer (reiner) Unsinn* 'tīrās blēņas'.

Sk. arī: *skaists.* K

B II 424, Bl 6 212, Buck 1234, EF 2 791, Jēg 7 84, Kl 302, M-E III 864, Pok 916 (917), T 263, Мартынов I 146

skaisties [skàistiês], apv. [aî[2]]. Atv. no *kaist* (sk.) refl. Verbs *skaisties* abstrahēts no *ap-s-kaisties, sa-s-kaisties* u. tml., kur *-s-* ir refl. pazīme, bet runātāju apziņā tā saistījusies ar verbu kā saknes ieskaņa. Līdzīga parādība arī lietuviešu valodā: «veidas man skaist» (seja man kaist = es skaišos), kur verbs no *aps(i)kaisti* 'noskaisties'.

Sk. arī: *skaists.*

Bl 6 194, E I 759, EF 2 204, M II 88, M-E III 866

skaists [skaĩsts], apv. [ài, aî[2]]; lš. *skaistùs,* apv. *skáistas* 'košs, spilgts; gaišs, dzidrs, skaidrs; mirdzošs, skaists; tīrs, šķīsts'. Vārdā saplūduši divu sakņu atv-i.

1. Vārds līdz ar lietuviešu formām ir tās pašas cilmes kā *skaidrs* (sk.); **skaid-tas* > **skaistas* > *skaists* (sal. intonāciju [skaĩdrs] un [skaĩsts]). Senākā noz. 'skaidrs, dzidrs' redzama piemērā: «No skaistas, zilas debess» (Dažādu rakstu krājums, 1839, V 22). Noz. 'tīrs, šķīsts': «tu to skaistu atšķir no tā nešķīsta» (Gl 2 136). Kādā 17. gs. tekstā kā sinonīmi minēti *skaistība* un *skaidrība* (FBR XVIII 174).

2. Vārds ir tās pašas cilmes kā *kaist* (sk.), šā verba pag. pas. divd. ar pievienotu *s-* no refl. formām (sal. *ap-s-kaisties : skaisties*). (Par formu sal. arī apv. *kaists* 'kvēle': «saules kaists», Kr I 535.) No noz. 'sakaisis, sakarsis (sakaitēts, sakarsēts)' → 'pietvīcis, sarkans' → 'košs, daiļš'. Senākā noz. 'pietvīcis, sarkans' redzama vēl šādos piemēros: «ta gan nu skaista,— esi laikam ātri gājuse?» (M-E III 866), «Es pazinu to puisīti, Kur(š) bij kroga dzērājiņš: Šaurām acīm, skaistiem vaigiem, Iet pa ceļu dziedādams» (TDz 56476). Atv. *skaistīties* (apv.) blakus jaunākai noz. 'skaistināties' arī senākā noz. 'tapt

sārtam': «Tik pret rītiem skaistās Debestiņa sārti» (J. Esenbergs, 1880— LDzA I 219).

Atv. *skaistums* varēja paust arī dusmas: «Apsaskaita saimeniece, Piesajoza pavārnīcu. Kas no tava skaistumiņa, Kad neviens nebijās?» (LD 31045).

Par nozīmju sakaru 'karsts, sakaisis' un 'skaists' sal. la. *karsts* un tās pašas cilmes kr. *красивый* 'skaists'.

Pēc cita uzskata (Būga, Endzelīns, Frenkels) *skaists* līdz ar *skaidrs* saistāms tikai ar *šķiest* vai arī vārda pamatā ir **skāi-* 'gaišs, spīdošs' (Pokornijs). (K)

B II 422 un 459, Bl 6 212, Buck 1193, EF 2 792, M-E III 866, Pok 916 (917), T 263

skaitīt [skàitît], apv. [aĩ, aî[2]]; lš. *skaitýti* 'lasīt, skaitīt, rēķināt', kr. *читáть* (psl. **čitati*) 'lasīt', apv. 'skaitīt', kr. apv. un arh. *честь* (psl. **čьsti* > ssl. *čisti*, tag. *čьtǫ*; šīs formas atvedināmas uz psl. **kitō* : ide. **keit-tei* vai **skitō* : ide. **skeit-tei*; Trubačovs) 'skaitīt, lasīt', bulg. *четá* 'lasu', apv. *чиrъ* 'skaitu', č. *čítati* 'lasīt, skaitīt', *čísti* 'lasīt', p. *czytać*, sp. *czyść* 'lasīt', go. *skaidan*, v. *scheiden* 'šķirt, atdalīt' (Cupica). Pamatā ide. **skei-* 'griêzt, atdalīt', no kā bijis verbs la. **šķiet* 'griêzt, atdalīt' (sk. *šķiets*), kam blakus citā skaņumijas pakāpē *skaits* un iter. *skaitīt*. Vārds *skaits* atvasināšanas ziņā atbilst vārdam *šķiets* (sk.), atšķirība tikai divskaņu mijā; tā senākā adj. (pag. pas. divd.) nozīme varēja būt 'griêzts, atdalīts', no kā subst. 'iegriezums, atdalījums'.

Skaitīšanas attīstībā ikvienā tautā nozīmīga bijusi skaitāmo vienību atzīmēšana iegriezumu (ierobu) veidā. Ar ierobiem kociņos (burtkokos) skaitliskie dati atzīmēti vēl nesenā pagātnē arī Latvijā. Uz šādu paņēmienu norāda arī vārds *skaits* ('iegriezums, ierobs' → 'iegriezumu, ierobu kopums' → 'attiecīgais daudzums skaitliskā izteiksmē'). Par nozīmi sal. pr. *girbin* 'skaits' ← 'ierobojums' un v. *Zahl* 'skaits, skaitlis' no ģerm. **talō* 'iegriezums'.

Atv. *skaitīt* sākotnēji 'vairākkārt ierobot' → 'konstatēt, noteikt ierobu skaitu'.

Ierobu veidā senatnē bija arī primitīvais raksts, tāpēc vairākās valodās vienas cilmes vārdiem mijas nozīme 'skaitīt' un 'lasīt'. Arī latviešu valodā izloksnēs (sevišķi teritorijas austrumu daļā) *skaitīt* 'lasīt', piem.: «sēd vecītis, skaita grāmatā» (LPT IV 402), «drukātuo skaitīja, bet rakstītuo nevarēja» (M-E III 867). Iespējams, ka *skaitīt* savienojumos «skaitīt no galvas», «skaitīt pātarus» norāda uz šā verba lietojumu tālā senatnē, kad vārds *lasīt* vācu valodas ietekmē vēl nebija ieguvis nozīmi 'uztvert tekstu (grāmatā); norunāt (tekstu) no grāmatas'. Vārdu savienojumi sākumā laikam attiecās uz mācītāja lūgsnu lasījumu nesaprotamā valodā.

Pēc cita uzskata (Bernekers, Endzelīns, Fasmers, Frenkels,

Pokornijs, Trautmanis) vārds *skaitīt* saistāms ar la. *šķist*, kr. *честь* 'gods', si. *cétati* 'ievēro, novēro', *kétaḥ* 'griba, nodoms, tieksme, aicinājums' (no ide. *k^ueit- 'ievērot'). Varbūt verbā *skaitīt* saplūduši divu ide. sakņu atv-i.

Atv. *skaitlis*, no kā *skaitļot* [uô].

Gramatikas termina *skaitļa vārds* sākotnējā forma *skaitļa vārdiņš* («skaitļa-vārdiņi, v. Zahlwörter», J. Neikens, Vācu valodas mācība, 1. d., 1850, 3). Mūsdienu formu ieviesis A. Stērste (Stērste 27). Terminus *vienskaitlis* (v. *Einzahl*) un *daudzskaitlis* (v. *Mehrzahl*) darinājis J. Neikens. (K)

Bl 6 228, Buck 917 un 1285, EF 2 792, Jēg 6 62—66, KK II 48, Kl 872, Lanszweert 23, M-E III 866, MM I 265 un 398, Pok 636 un 919, T 135, To II 242, Ф IV 374, ЭССЯ IV 119, 123 un 174

skalbe [skaĩbe], apv. [àl²] 'kalme'. Tās pašas cilmes kā *šķelt* (sk.), ar saknes patskaņa miju kā vārdos *skals, skaldīt*. Uz cilmi norāda arī apv. *skalbis* 'skalbe; šķērskoks (arklā, kamanās)'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds varbūt ir vienas cilmes ar vlv. *schelp* 'niedre', bet tas ir pārveidots aizg. no lat. *scirpus* 'niedre' (Klūge, Pauls). (K)

EF 2 800, Kl 649, M-E III 867, P 507

skaldīt [skaîdît]; lš. *skáldyti* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *šķelt* (sk.), šā vārda iter.

Buck 565, EF 2 800, M-E III 868, Откупщиков 2 168

skalds 'skaļš'— sk. *skaļš*.

skalot [skaluôt]; lš. *skaláuti*, apv. *skalúoti* 't. p.', ssk. *skola* 'nomazgāt, apskalot, aizskalot', norv. *skvala* 'šļakstīt, skalot'. Pamatā ide. *sk^uel- 'skalot' (kas radniecīgs ar *(s)kel- 'griêzt, šķelt') > b. *skel- : *skal-, no kā laikam bijis la. *skelt > *šķelt 'skalot', kas izzudis, skaužot homonīmiju ar *šķelt* 'plēst, dalīt'. Šā zudušā verba iter. *skalot* [uô] un *skalināt*.

No *šķelt 'skalot' vairāki apvidvārdi, to vidū *šķelderēt* '(iz)laistīt, skalināt' (par formu sal. *šķelt* 'plēst, dalīt': apv. *šķeldēt, šķeldināt*) un *šķelvināt* [eî, èl²], *šķelverēt* 'skalināt'. Piemēri: «nešķelvini pienu pa spaņģi: izliesi!» (RKr XV 139, M-E IV 27), «bļuodā nesuot, šķīsta putra šķelvinājās» (M-E IV 27). (Šeit *-lv-* laikam no *-ll-*; Endzelīns.) Apv. *šķelvinis* 'šķidrums, kas skalojoties izlijis no trauka' (E-H II 630).

Apv. *šķelderēt* J. Endzelīns uzskata par aizg. no vācu valodas — no v. (lv.) *schellern* (M-E IV 25), bet avotos nav vārda ar atbilstošu nozīmi.

Par verba *skalot* cilmi izteikti arī citi uzskati (Maheks, Meļņičuks): ka šis vārds ir vienas cilmes ar kr. *хóлить* 'rūpīgi kopt', si. *kṣāláyati* 'nomazgā, tīra', *kṣárati* 'tek, izzūd' no ide. *kes- 'kasīt' atv-a *ksol- > *skol- (apšauba Mairhofers). (K)

B II 564, E II 207, EF 2 793, E-H II 630, M-E III 869, IV 27, MM I 288, Stang 3 48, Мельничук 2 216, ЭССЯ VIII 61

skals; lš. *skalà* 'skals, šķemba', *skãlas* 'garš skals (piem., grozu

pīšanai); garš kociņš aušanas iekārtā', pr. *scolwo* (16. gs. tekstā kļūdaini *stolwo;* Endzelīns) 'skals', ssk. *scalm* (< **skol-mā-)* 'īss zobens', trāķ. *skalmē* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *šķelt* (sk.); ide. **(s)kel-* : **(s)kol-* > b. **skel-* : **skal-*, no kā la. *skals* ar sākotnējo noz. 'nošķēlums, atšķēlums'.

Sk. arī: *skaļš.*

E IV_2 308, EF 2 792, Jēg 7 77, Mažiulis 6 311, M-E III 869, Pok 925, T 264, Zēv 2 266, Мельничук 2 221, Нерознак 54, Откупщиков 2 170

skaļš; lš. *skalùs* 'skanīgs, skaļš; tāds (suns), kas daudz rej', *skālyti* 'riet, kaukt, smilkstēt' (Frenkels: aizg. no p. *skolić* 'smilkstēt'), kr. *скулить* 'smilkstēt', č. *skoliti* 'vankšķēt', ssk. *skjalla* 'skanēt, zvanīt, skaļi sist', *skella* 'trokšņot, bārties, skaļi smieties', *skjallr* 'skaļš', *skal* 'troksnis', sav. *scellan,* v. *schallen* 'skanēt'. Pamatā ide. **skel-* no saknes **kel-* 'saukt, kliegt, trokšņot, skanēt', no kā arī *cālis* (sk.). No šās saknes bijis verbs **skelt* 'skanēt, būt skaļam', no kā adj. *skaļš* un subst. **skala,* sal. apv. *atskala* 'atbalss' (RKr XV 106): «kliedz, lai mežā skan atskalas» (M-E I 191).

Verbs **skelt* (> **šķelt)* 'skanēt, būt skaļam' un tā iter., kauz. **skaldīt* (blakus apv. *skalds* 'skaļš') nav pilnīgi izzuduši, bet saplūduši daļēji ar hom. *šķelt* un *skaldīt* 'plēst, dalīt', iegūstot īpatnēju lietojumu, runājot par valodu: «Es pazinu to meitiņu, Kas bij barga mātesmeita: Melnas acis, sārti vaigi, Šķeltin šķēla (var.: šķiltin šķīla) valodiņu» (LD 11156 var.), «Droša tēva meita biju, Droši sevi turējos: Pret kungiem, pret ļaudīm Skaldīt skaldu valodiņu» (LD 6636).

No apv. *skals* 'skaļš' verbs *skalot* 'skaļi runāt, dziedāt': «Kas tā tāda skala mēle, Manu dziesmu skalotāja (var.: dziedātāja)? Kad tu tāda skalotāja, Kam papriekšu neskaloji (var.: nedziedāji)?» (LD 924, 1). Kā *skals,* tā *skaļš* aizstājuši senāko formu **skalus* (lš. *skalùs*), kas izzudis līdz ar citiem *u*-celma adjektīviem; par formu sal. *tāls*, apv. *tāļš* senākā **tālus* vietā (lš. *tolùs*).

Blakus adjektīvam *skaļš* 'skanīgs' liter. valodā izzudis *skaļš* 'viegli skaldāms, viegli plīstošs': «skaļa malka, skaļš kuoks» (M-E III 870; lš. *skalùs* 't. p.'). (K)

B II 564, Buck 1039, EF 2 794, Kl 633, M-E III 869, P 497, Pok 550, Ф III 646

skamba 'šķemba'— sk. *šķemba.*

skambēt 'skanēt'— sk. *skanēt.*

skandinieks 'patskanis'— sk. *patskanis.*

skanēt [skanêt]; lš. *skambėti* 't. p.', senīru *canim* 'dziedu', go. *hana,* sav. *hano,* v. *Hahn* 'gailis', gr. *kanachē* 'troksnis, skanēšana', *konabéō* 'skanu, dunu, šķindu', lat. *canere* 'dziedāt, skanēt', toh. A *kan* 'melodija, ritms'. Pamatā ide. **kan-* 'dziedāt, skanēt' (laikam mijā ar **ken-* : **kon-*) ar sekundāru *s-* baltu valodās.

Saknei ir skaņu atdarinajuma raksturs. No šas saknes adj. **skanus* 'skanigs, skaļš'; pēc *u*-celma adjektīvu izzušanas apv. *skans,* liter. *skaņš.* 17. gs. arī subst. *skans* (Elg I 25), bet liter. forma *skaņa* (< **skan-iā-*). Verbs *skanēt,* kauz. *skandēt* [skañdêt], *skandināt* [skañdinât].

Formas ar *-nd-* ir izveidojušās latviešu valodā (Endzelīns); sal. arī adj. *skandrs* (apv.) 'asi, cieti skanīgs': «asmens skandri skan», «skandri izkapts kliedzieni» (A. Saulietis — M-E III 871). Retākas apv. formas ar *-mb-* : *skambēt* [skàmbêt[2]] 'skanēt' (< **skan-b-ēt;* lš. *skamběti*), *skambināt* 'skandināt' (lš. *skam̃binti, skámbinti*), *skambulis* 'neliels zvans, zvārgulis' (lš. *skam̃balas, skambùtis*).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds saistāms arī ar kr. *щенóк* 'kucēns' (citādi Fasmers).

Sk. arī: *izskaņa, līdzskanis, patskanis, šķendēt, šķindēt.*

Buck 1038, E I 172, EF 2 795, HF I 776 un 910, Kl 282, M-E III 871, Pok 525, W-H I 154, Ф IV 502

skāņš [skãņš], apv. [à[2]], *skāns,* 'skābens, skābs'; lš. *skanùs* 'garšīgs', ssk. *hniss* 'smaka, pretīga garša', sav. *(h)nascōn,* v. *naschen* 'mieloties (ar kārumiem), našķot'. Pamatā ide. **ken-* 'skrāpēt, berzt' (no kā arī *kost,* sk.) ar sekundāru *s-* baltu valodās; b. **sken-* : **skan-,* no kā adj. **skanus* 'tāds, kas kairina garšas orgānus'. Izzūdot *u*-celma adjektīviem, latviešu valodā paralēlas formas *skāns* (apv.) un *skāņš* ar nozīmes specifikāciju. (Par nozīmes izveidošanos sal. *skābs.*) Formas ar garu saknes patskani izveidojušās latviešu valodā, vairoties no homonīmijas ar *skaņš* (varbūt ietiekmēja arī *skābs*).

Buck 1035, EF 2 795, Kl 503, M-E III 879, Pok 559

skapis. Aizguvums; no vlv., vh. *schap* 't. p.' (v. apv. *Schaff* 'trauks, muca'). Pamatā ide. **(s)kep-* 'griezt, šķelt', no kā arī la. *šķēps.* Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc II 377, Elg I 529, Lj 80).

Doo III 99, Kl 631, M-E III 872, Pok 930, Zēv 2 203 un 274

skara; lš. *skarà* 'lakats, (apv.) lupata, bārksts', kr. *скорá* 'jēlāda', č. *skora,* p. *skóra* 'āda', sav. *scara* 'karapulks, bars' (← 'daļa'), v. *Schar* 'bars, pulks', daku *skiare* 'usne, dzelksnis, lāčauza'. Pamatā ide. **(s)ker-* 'griêzt' (no kā arī *šķirt,* sk.); skaņumijā **sker-* : **skor-* > b. **skar-,* no kā **skarā-* > la. *skara.* Nozīme 'griêzt' senatne cieši saistījusies ar 'plēst', un vārdā *skara* daļēji saglabājusies šī nozīme ('atplīsums, ieplīsums' → 'bārksts'). Sal. apv. *skaras* 'lupatas, vecas drēbes, skrandas' un *skarbala* 'skranda': «drēbe saplēsta skarbalu skarbalās» (E-H II 501).

EF 2 796, Jēg 6 30, Kl 635, M-E III 872, P 498, Pok 938 (940), T 267, Нерознак 64, Ф III 650

skarba 'skabarga'— sk. *skarbs.*

skarbala 'skranda'— sk. *skara.*

skarbs [skar̂bs]; lš. apv. *sker̃bti* 'dziļi iegriezt, ierobot', kr. *xрáбрый* (ssl. *xrabrъ* < psl. **xorbrъ,* kur *x-* < *sk-*) 'drosmīgs', a-s.

scearp 'ass, raupjš; rūgts', sav. *scarf, scarph,* v. *scharf* 'ass'. Pamatā ide. *(s)ker- 'griêzt (no kā arī *šķirt,* sk.) ar *b(h)* saknes paplašinājumā; *skerbh-* : *skorbh- > b. *skarb-. Nozīme 'griezīgs, ass' no priekšmetiem pārnesta uz rakstura īpašību un tās izpausmi (piem., balsī, valodā). Senākā nozīme parādās apv. vārdā *skarba* 'skabarga', arī *skarbīt* 'sašķelt, sadrumstalot' (M-E 873).

No saknes pamatpakāpē ir apv. *šķerbs* [eȓ] 'skābi rūgts' («šķerbs alus»), ar senāku nozīmi apv. *šķerbala* 'plakana skabarga, šķemba'.

Sk. arī: *skrabināt.*

B I 487, II 308, E II 280, EF 2 801, Kl 635, M-E III 873, IV 28, P 498, Pok 938 (943), Stang 3 58, T 266, Варбот — Эт 1983 31—33, Мартынов 1 141, Мельничук 2 220, Савченко 116, Ф III 656, IV 273, ЭССЯ VIII 71

skārds [skãrds], apv. [àr, âr[2]]; lš. *skardà;* apv. *skárdas* 't. p.', pr. *scarstis* (16. gs. tekstā kļūdaini *starstis;* Fortunatovs) 'alva'. Tās pašas cilmes kā *šķērst* (sk.); skaņumijā iter. *skārdīt* (apv.) 'sadalīt' (lš. *skardýti* 'apkaut; rupji malt; sakost gabalos' un subst. *skārds,* sākotnēji 'sadalītais, atdalītais' → 'šķēpele, plāksne' → 'metāla priekšmets, trauks' («saimniece iedeva pilnu skārdu piena, alus», M-E III 880) → 'plāna metāla plāksne'.

Par šās saknes atv-u uzskatāms arī pr. *scordo* (16. gs. tekstā kļūdaini *stordo;* Pērsons) 'galvas āda' < b. **skārdā-* 'āda ar spalvām, matiem' ← 'atšķirtais, atdalītais' (Mažulis).

La. arh. arī *skarda* 'skārds' (Lj 261; bet Fīrekeram *skārds,* Für 2 399) un *skardals* (Elg 1 16). Apv. *skārda, skārde.*

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Frenkels) vārds laikam ir aizg. (no līb. *kārda,* ig. *kard* 'skārds', bet tie nav somugru cilmes un uzskatāmi par aizg-iem no latviešu valodas; Būga, Megiste).

Atv. *skārdnieks* ir sens, tas minēts 18. gs. vārdnīcās (St I 267), bet valodā plašāk iesakņojies 19. gs. (V 1 140, 2 205, U I 259)

B II 567, Buck 614, E III$_1$ 404, III$_2$ 173, IV$_2$ 307 un 308, EF 2 797, Ket 112, Mägiste 704, M-E III 880, Pok 938 (941)

skārnis [skãrnis]. Aizguvums; no vlv. *scharn(e) < schranne* 'sols gaļas vai maizes pārdošanai'. Pamatā ide. *(s)ker- 'griêzt', no kā arī la. *šķērst.* Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Elg 1 110) un tekstos (Gl 1 340).

M-E III 880, P 498, Zev 2 203

skārst [skãrst, àr], parasti atv-os *atskārst, noskārst.* Tās pašas cilmes kā *skart* (sk.). Verbs abstrahēts no senāka refl. verba **at-s(i)-kart* (Endzelīns) paralēlformas **at-s(i)-kārt* ar noz. 'atķerties'. Sal. apv. *atskārt* [ãr] 'atskārst', *noskārt* [ãr], tag. *-skārstu,* pag. *-skārtu.* Blakus šīm vecākajām apv. formām izveidojās jauns inf. *atskārst, noskārst* no tag. formām ar *-st-*.

Bezpriedēkļa forma *skārst* 'atskārst' sastopama jau 18. gs.

(Langem, Stenderam, St I 267), bet vēlāk reti lietota (K. Ulmanis: vārds sastopams tikai atv-os ar *at-, no-,* U I 259). 20. gs. *skārst* ir, piem., J. Ezeriņa darbos.

Atv. *atskārta, atskārtums.* J. Endzelīns ierosināja adj. *atskārtīgs* juridiskā termina *pieskaitāms* aizstāšanai, arī *atskārtība* 'pieskaitāmība' (1943).

Pēc cita uzskata (Pērsons) *skārt* saistāms ar verbu *šķirt.*

E III_2 396, M-E I 192, III 880

skart [skaȓt]. Verbs abstrahēts no formām *aizskart (*aiz-s(i)kart), pieskarties (*pie-s(i)-kart-), saskarties (sa-s(i)-kart-),* kur *-s(i)-* ir refleksīvā pazīme. Tātad īsteni verbs ir *kart* (vārda *kārt* paralēlforma), kas arī sastopams izloksnēs un atv-os (*karāties, karātavas* u. c.; sk. *kārt*).

Vārda *skart* nozīme (kā arī pats vārds) izveidojusies no priedēkļa formām, sevišķi no *aiz(s)kart,* kur *-kart* semantika bijusi līdzīga *ķert* (sk.) semantikai. Sal. sakāmvārdu 19. gs. formā: «Mazus zagļus uzkar, lielus neaizkar» (Mag VI 93). No '(aiz)ķert' → 'aiztikt' izveidojusies *skart* mūsdienu nozīme. Sal. arī: «Augstus kuokus visi vēji aizķer», t. i., skar (M-E I 35).

Par *saskarties* agrākās nozīmes ietekmi uz *skart* semantiku sal. 17. gs. J. Langijam *sas-kārties* 'karāties blakus viens otram' ('aneinander hangen', Lj 102), tātad 'karāties cieši blakus vienam pie otra' → 'būt cieši blakus vienam pie otra'.

19. gs. beigās un 20. gs. pirmajos gadu desmitos notika plašas diskusijas par *skart* un *aizskart* rakstību; vairāki autori, to vidū J. Endzelīns, uzskatīja par pareizu formu *aizkart* (sal. *aizkart* 'aiztikt', Ozoliņš 1 44; bet: *skart,* 130). Šo formu arī akceptēja Latviešu valodas krātuves izdotajā pareizrakstības vārdnīcā (LVPV 1 18), bet pēckara Latvijas literatūrā par pareizu atzīta forma *aizskart* (LVPV 2 12, 3 15).

Buck 1063, D I 88, E-H I 590, M — BV 1903, 76 un 77, M-E I 31 un 50, III 874, Мельничук 2 220

skatīt [skatît]; lš. *skãtytis, skatýtis* 'skatīties apkārt, skatoties meklēt', lat. *scatēre* 'burbuļot, mutuļot (piem., no avota), strauji izplūst'. Pamatā ide. **sket-* (Valde; Pokornijs: **skēt- : *skŋt-*) 'lēkt, mutuļot', no kā b. **sket- : *skat-* > la. *šķet- : skat-,* no kā *šķest* un **skast* ar senāku noz. 'lēkt' (lš. *skàsti* 'dedzīgi ķerties pie kā, sakustēties, sarosīties', senāk 'lēkt', Frenkels). Senākajos rakstos un izloksnēs atv-i: adj. *skatrs* 'mundrs, jautrs, spirgts' *skatrīgs* 'dzīvs, uzmanīgs, modrs' (Rūjienā, U I 260), *skatīgs* 't. p.'.

Verbu *šķest* un **skast* iter., kauz. *skatīt* (lš. apv. *skātinti* 'skubināt, mudināt'), refl. *skatīties* (lš. *skãtytis*) savu senāko nozīmi zaudējuši. Iespējama šāda nozīmes attīstība: 'lēkāt' → 'būt mundram, dzīvam, spriganam' → 'būt modram, vērīgam, uzmanīgam' → 'uzmanīgi vērot, raudzīties'.

Atv. *skatuve* ir 19. gs. 60. gadu jaunvārds («Baltijas Vēst-

nesī» vispirms formā *skatuva,* U I 260; abas formas V 2 206, bet pirmajā vietā ar *-e*). G. F. Stenderam šajā nozīmē «māžu lukts, kur daudz skatīšanas» (St II 162), K. Valdemāram 1872. g. *skatītuva* (V 1 594).

Arī atv. *skats,* tāpat *ieskats, izskats, uzskats* ir 19. gs. vidus jaunvārdi (= kr. *взгляд, вид,* v. *Blick, Anblick, Aussehen, Ansicht,* V 1 40 un 43). Jau 19. gs. 70. gados bijuši mēģinājumi apzīmējumus diferencēt: *skats* 'взгляд, взор', *skata* 'вид' (V 2 206); šie vārdi nav minēti Neikena un Ulmaņa vārdnīcās, bet tur kā jaunvārdi v. *Ansicht* tulkošanai minēti *uzskata, uzskats* un v. *Ansehen, Aussicht* tulkošanai — *izskata, izskats* (U I 90, II 52 un 88). Apzīmējumi pilnīgi izveidojušies tikai 20. gs. sākumā: v. *Ansehen — izskats, Ansicht — uzskats,* (kā aina) *skats* (D 1 64), v. *Aussehen — izskats* (119), *Aussicht — skats, izskats* (120), *Blick — skatiens* (204).

No saknes formas ar *e* apv. *šķest (< *sket-ti),* refl. *šķesties* 'lamāties, trakot, plosīties, ālēties'; šī nozīme no senākās 'lēkt, lēkāt'. Piemēri: «vētra šķet», «glāb, kad ienaidnieks šķet!» (M-E IV 28), «sievas šķetas par niekiem» (29). Adj. *šķestrs* [ę] 'pārgalvīgs'. Iter. *šķetīt* 'klaiņot apkārt', refl. *šķetīties* 'plosīties, ālēties, trakot' (St I 246, U I 294), *šķeterēt,* refl. *šķeterēties* 'klaiņot apkārt' (M-E IV 30; par nozīmju sakaru sal. lš. *skàsti : skastýtis* 'klaiņot apkārt'), *šķetēties* 'kāpt augšā, lejā; klaiņot' (M-E IV 31, E-H II 632), *šķetoties* [šķętuôtiês] 'būt pārgalvīgam, draiskoties' (Fīrekers; E-H II 632).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *skatīt* ir atskaņojums verbam *matīt;* vēl pēc cita uzskata (Harders) tas saistāms ar *šķist* vai (Frenkels) līdz ar lš. *skàsti* var būt radniecīgs ar kr. *хотéть* 'gribēt', vai arī (Maheks) ar č. *šetřiti* 'taupīt, saudzēt, glabāt, ievērot' (noraida Trubačovs, Эт 1965 50). (K)

EF 2 798, Mach 606, M-E III 874, Pok 950, T 262, Wel 111, W-H II 491

skaudrs [skàudrs], apv. [aũ]; lš. apv. *skaudrùs* 'ass; spēcīgs (par lietu), straujš; stāvs'. Atv. no verba *skaust* (sk.; < **skaud-ti*), par formu sal. *jaust : jautrs.* Vārda nozīme izriet no verba sākotnējās noz. 'griêzt'. Tātad *skaudrs* 'griezīgs' → 'ass': «skaudras bultas šaudīja» (Auseklis I 57), «bīdamies skaudrā dūča», «skaudras sāpes, skaudrs cilvēks» (M-E III 876).

EF 2 798, E-H II 502, M-E III 876, Pok 955 (956), Urb 8 83, Куркина 5 42

skauģis — sk. *skaust.*

skaust [skàust], apv. [aû²]; lš. *skaũsti* 'kļūt sāpīgam, ciest sāpes; darīt pāri (kam)', *skaudėti* 'sāpēt', *skaũdinti* 'sāpināt, darīt pāri (kam)', gr. *skydmaínō, skýzomai* 'dusmoju, ļaunojos'. Pamatā ide. **skeud-* no saknes **(s)keu-* 'griêzt, šķirt, kasīt, bakstīt' (no kā arī *skūt,* sk.). Skaņumijā ar *d* saknes paplašinājumā **skoud-*

> b. **skaud-*, no kā **skaud-ti* > la. *skaust*. Nozīmes attīstība: 'griêzt' → 'darīt sāpes; izjust sāpes, nepatiku' → 'darīt pāri; vēlēt ļaunu, izjūtot nepatiku par cita pārākumu'. Senāka vārda *skaust* nozīme redzama atv-ā *apskaust* folkloras piemērā: «Strazds, muļķis, izbailēs nosviež arī [bērnu vilkam]. . . Te lapsa .. piebiksta strazdam: «Muļķi, ko apskaudi bērnus?»» (Džūkstes pasakas, 1980 20).

Atv. *skauģis* < *skaudis* (*d'* > *ģ* no kursiskajām izloksnēm). Sal. lš. apv. *skáugis* 'skopulis', *skaugė* 'skaudība, nenovīdība', ko K. Būga uzskata par kursismiem. Turpretim J. Endzelīns par pamatformu (ar ?) uzskata **skaug(u)s*, norādot uz J. Zubatiju, kas šos vārdus saista ar ukr. *скýгний* 'nepatīkams, pretīgs' un č. *skuhrati* 'ņurdēt, kurnēt'. Ka pamatā bijusi forma ar *-d-*, rāda **skaudis* Vidzemē 17. gs., no kā dsk. instr. *skaužiems:* «būs savisk' [atsevišķi] sasiet(i) buri ar buriems, skaudige [skaudīgi] ar skaužiems» (Elg 4 187).

Sk. arī: *skaudrs, skudra, skundēt*. (K)

B II 568, III 173, Bl 6 201, Brence 1 258, Buck 1117 un 1140, EF 2 798 un 799, HF II 740, L III 87, M-E III 876, Pok 955, Куркина 5 42

skausta 'augsta, sausa vieta' — sk. *skausts*.

skausts [skàusts]. Tās pašas cilmes kā *kauss* (sk.), atv. no bijuša verba **kaust* '(iz)liekt', šā verba adjektīvs (pag. pas. divd.), kas substantivējies. Saknes ieskaņā jau izsenis pievienots *s-* kā daudziem šās cilmes vārdiem. Blakus vārdam *skausts* izloksnēs ar to pašu nozīmi *kauss, kaustuve* (*skaustuve*) u. c. Vārda sākotnējā nozīme 'izliekts' → 'izcils'; sal. apv. *skausta* 'augsta, sausa vieta, kur zeme ātrāk nožūst' ('uzkalns'). Ar sākotnējo noz. 'izliekts' saistās apv. *skausts* 'vadzis' (t. i., 'līks puļķis').

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Urbutis) *skausts* varētu saistīties ar *skaudrs* 'ass'. K

M-E III 877, Urb 8 83, Karaliūnas 13 42

skaut [skaût], tag. (es) *skauju*, apv. *skaunu*, pag. *skāvu*, apv. *skavu;* ssk. *hā* (< **skoụā*) 'āda', *skȳ* (< **skeụi̯o-*) 'mākonis', sav. *scuwo* 'ēna', si. *skunā́ti, skāuti* 'sedz', gr. *skȳ́tos* 'āda', lat. *obscūrus* 'tumšs' (← 'segts'). Tās pašas cilmes kā *kaut* (sk. *kaut*ª), šā verba sens formas variants ar pievienotu ieskaņas *s-* kā daudziem šās cilmes vārdiem. Izloksnēs *skaut* arī ar senu noz. 'sist': «skaušu tev pa pieri» (M-E III 877).

Domājams, ka saknes **keu-* primārā nozīme ir 'liekt' (sal. *kauss, kaudze*), no kuras sekundāri **(s)keu-* 'segt, apņemt' un skaņumijā **kāu-* 'sist' (sal. *kaut*ª). Verbā *skaut* izpaužas sekundārā noz. 'segt, apņemt'. (Par nozīmes 'segt' veidošanos sal. arī *čaula*.)

Atv. *skavas*, vsk. (apv.) *skava*, apv. arī *skavs, skāva* 't. p.' (K)

EF II 744, M-E III 877, MM III 508, Pok 952, W-H II 196

skavas — sk. *skaut*.

sklanda [sklañda] (apv.) 'žoga kārts, zedeņu žogs; slīpa, nolaidena vieta ziemas ceļā'; lš. *sklandà, sklánda* '(durvju) aizbīdnis, žoga kārts, miets, zedeņu žogs; nogāze, nokalne', kr. apv. *хлуд* (psl. **xlǫdъ*) 'kārts, miets, nūja', bkr. *хлуд* 'sauss zars, žagars', č. *chloud* 'nūja', p. apv. *chłąd* 'kāļa, kartupeļa stublājs (bez lapām)', kr. apv. *хлябь* 'klajums, tukšums, dziļums' (ssl. *xljabь* 'ūdenskritums' < psl. **xlębь*). Vārda dažādās nozīmes atspoguļo divus homonīmus ar dažādu cilmi.

1. Pamatā ide. **(s)kel-* 'izžūt, izkalst' (no kā arī la. *kalst*, sk.); atv. **skl-ed-* ar *n* infiksu; b. **sklend- : *skland-*, no kā la. *sklanda* ar sākotnējo noz. 'sauss, nokaltis koks, zars'.

2. Pamatā ide. **(s)kel-* 'liekt, sliet, līks' (no kā arī la. *klons*, sk.); atv. **skl-ed-* ar *n* infiksu; b. **sklend- : *skland-*. No formas ar *e* apv. *sklenst* [eñ] 'slīdēt sānis': «kājas uz ledus sklenž» (E-H II 505). Sal. lš. *sklę̃sti* 'nevicinot spārniem, laisties, planēt; slīdēt uz sāniem (piem., braucot ar ragavām)'. Skaņumijā *sklanda*, apv. *sklandis* 'slīpa, nolaidena vieta ziemas ceļā'. Arh. adj. *sklandis* 'nolaidens, gluds, slidens' (U I 261; jālabo laikam: *sklands*). Verbs *sklandīties* 'lidojot slīdēt lejup; bezspēcīgi šūpoties, ļodzīties' (M-E III 882).

Apv. *sklandu rauši* 'plāceņi ar uzlocītām malām un (burkānu) pildījumu vidū' (nosaukums no slīpajām malām).

Visi minētie vārdi ir kursismi ar nepārveidotu *-en-, -an-*.

Pēc cita uzskata (Frenkels) vārdu pamatā ir ide. **(s)kel-* 'griêzt, šķelt'. (K)

B III 183, E II 507, EF 2 809 un 810, M-E III 881 un 882, Pok 927 un 928, Мартынов 1 140, Tp 10 9, Ф IV 245 un 248, ЭССЯ VIII 32 un 37

sklandīties 'lidojot slīdēt lejup; bezspēcīgi šūpoties, ļodzīties'— sk. *sklanda*.

sklenst 'slīdēt sānis'— sk. *sklanda*.

skola [skuôla]. Aizguvums; no vlv., vh. *schōle* 't. p.', kas aizg. no lat. *scōla* < *schola* 'priekšlasījums, skola', kas savukārt no gr. *scholē* 'atpūta; priekšlasījuma vieta, skola'. Pamatā ide. **seĝh-* 'turēt'. Latviešu valodā aizg. minēts 16. gs. tekstos un 17. gs. vārdnīcās (Manc I 162, Elg 1 609, Lj 262).

Vārds *skola* (parasti dsk. *skôlas*) lietots arī nozīmē 'viltības, viltīgas gudrības' (Lg II 303, St I 271).

Verbs *skolot* [skuôluôt] ieviesies 19. gs. (V 1 652, 2 207, U I 261). 19. gs. arī *skolotājs* (V 1 631, 2 207), ko A. Kronvalds lietoja vienā nozīmē ar neieviesušos jaunvārdu *mācnieks* (Kr I 517). Agrākie skolotāja apzīmējumi *skolmeistars* (: v. *Schulmeister; skolmeisters* Manc I 115, Lg II 303, sākumā arī A. Kronvalds, 1863), *mācītājs* (Lg I 371, St II 386), piem.: «ziņas priekš skolas mācītājiem» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795

3). Daži autori lietojuši ar noz. 'skolotājs' vārdu *skolnieks* (Mancelis, Stenders u. c.).

Vārds *skolnieks* mūsdienu nozīmē sastopams jau 18. gs. (Lg I 475), bet plašāk tas ieviesies paralēli vārdam *skolēns* tikai 19. gs. otrajā pusē (V 1 631, 2 207, U I 261 arī forma *skolens*). A. Kronvalds lietoja vārdu *skolēns,* piem.: «Saku tik skolotājiem, kā skolēniem, lai manu grāmatu rokā neņem, iekam nav mātes valoda pieklājīgi apkopta» (1865, Kr I 595).

Agrākais skolnieka apzīmējums *skolas bērns* (Manc I 115, St II 525), arī *māceklis.* Nav ieviesies vārda *skolnieks* lietojums nozīmē 'skolotājs', ko minējis arī J. Alunāns.

Doo III 133, Buck 1227, HF II 841, KK 6 27, Kl 682, M-E III 909, Pok 888, W-H II 493, Zēv 2 338

skops [skùops], apv. [uô²]; kr. *скупóй,* bkr. *скупы* (psl. **skǫpъ*) 't. p.', bulg. *скъп* 'dārgs, skops', č. *skoupý,* p. *skąpy* 'skops'. Vārds laikam ir sens aizg. no krievu valodas (skr. *скупъ*; Endzelīns, Zuments) tāpat kā lš. arh. *skūpas* 'skops, taupīgs, trūcīgs' ir aizg. no baltkrievu valodas. Par slāvu vārdu cilmi ir dažādi uzskati; psl. **skǫpъ* < **skomp-* saista gan ar kr. *щемúть* 'spiest, žņaugt' (Brikners), gan ar la. *kumps* 'līks' (Cupica). Aizg. latviešu valodā ir sens, pirms 13. gs.

Iespējams, ka aizg. saplūdis ar kādu senāku, mantotu latviešu vārdu. Tas varētu būt atv. no ide. **sek-* 'griêzt', atv. **skep-* · **skōp-* > ab. **skuop-,* no kā la. *skops* un fon. var. apv. *skobs* [uô²] 't. p.' (sk. *šķobit*). Par nozīmju 'griêzt' un 'skopoties' sakaru sal. slovēņu *škȓt, škŕta* 'skops': *škȓtati* 'sīki griêzt, skopoties' (no ide. **(s)ker-* 'griêzt').

Atv. *skopulis* [ùo], verbi *skopot(ies)* [skùopuôt(iês)], *skopuļot(ies).* (K)

Buck 785, E I 105, EF 2 822, M-E III 910, Sum 35, Куркина 4 13, Петлева 1 216, Ф III 662

skosta [skuõsta], apv. [ùo²], *skoste* [uõ, ùo²], *skosts* [uõ], *skosa* [uo], *skose* [uo] u. c. 'kosa (augs)'. Tās pašas cilmes kā *kosa* (sk. *kosa*ᵃ), formas pamatā šis vārds ar pievienotu ieskaņas *s-*. Iestarpinātais *-t-* varbūt no apv. *skosts* [uo] 'skausts'.

Pēc cita uzskata (Karaļūns) vārds saistāms ar kr. *куст* 'krūms'.

Karaliūnas 13 42, M-E III 910

skotele [skuõtele], apv. [ùo²] (sar.) 'priekšauts'. Aizguvums; no vlv. *schôtvel* vai vh. *schootvel* [shōtᵛel] 'ādas priekšauts', kas ir saīsināta forma no *schortvel* 't. p.' (> la. apv. *skortele* [uõr], *-elis, -ulis*). Vārds ir saliktenis: *schort(e)* 'priekšauts' + *vel* 'āda'. Savukārt *schort(e)* adj. nozīmē 'īss' (: a. *short* 'īss') no senākas noz. 'nogriezts', kam pamatā ide. **(s)ker-* 'griêzt' (no kā la. *šķērst*).

Kl 684, M-E III 910 un 911, Pok 938 (941), Verdam 524, Zēv 2 108

skrabināt [skrabinât]; lš. *skrabēti* 'grabēt, barkšķēt, tarkšķēt', *skrebēti* 'grabēt, čaukstēt', kr. *скрестú* (tag. *скребý*) 'skrāpēt, kasīt, berzt', č. *škrabati* 'skrambāt, skrāpēt', p. *skrobać* 'skrāpēt, skribelēt', ssk. *skrapa* 'berzt, skrāpēt, kasīt', v. *schrappen* 'kasīt'. Pamatā ide. **(s)kerb(h)-* no saknes **(s)ker-* 'griêzt', no kā arī *skarbs* (sk.); b. **skerb-* : **skarb-*, metatēzē **skreb-* : **skrab-*, no kā vairāki latviešu vārdi, to vidū *skrabināt*. Nozīmes attīstība: 'griêzt' → 'kasīt, skrāpēt, berzt' (arī 'grauzt') → 'radīt troksni, kas raksturīgs kasīšanai, skrāpēšanai (graušanai)'.

Apv. *skrabt* (bijis arī **skrebt*) 'kasīt, dobt', kura iter. apv. *skrabēt* 'kasīt' un 'atskanēt sīkam troksnim, kas raksturīgs kasīšanai, grebšanai, graušanai'. Verbs *skrabināt* senāk 'grauzt, kasīt' (U I 261), bet folklorā un arī mūsdienu liter. valodā 'darīt ko (piem., kasīt, skrāpēt, grauzt) tā, ka atskan sīks troksnis', piem.: «Tautiets savus garus nagus Gar duriemi skrabināja» (LD 13369), «Tautu merga (var.: meita) skrabināja (var.: grabināja) Pa pūriņa dibiniņu» (LD 25195, 8). Subst. *skrabis* 'kasīklis'.

No **skrebt* atv. *skreblis, skrebelēt*. Ar patskaņi redukcijas pakāpē *skribelēt, skribinēt, skrubināt* (apv. arī *skrubt, skrubīt*).

Tā kā ide. **(s)ker-* iespējams ar un bez *s-*, blakus minētajiem vārdiem ir tās pašas cilmes fon. varianti *krabināt, kribināt* u. c.

Sk. arī: *skŗamba, skrāpēt, skrapstēt, skrubināt*.

B II 569, EF 2 813, 815 un 816, Kl 678, M-E III 884, 890, 892 un 898, P 535, Pok 938 (943), Stang 3 49, T 267, Ф III 656

skrajš, apv. *skrajs*; lš. *skrajùs* 'tāds, kas viegli, ātri skrien; tāds, kas tālu sniedzas'. Vārdā laikam saplūduši divu sakņu atv-i: 1) no ide. **(s)ker-* 'griēzt, liekt' (no kā arī la. *skriet*, sk.), 2) no ide. **(s)ker-* 'griêzt' (no kā arī la. *šķirt*, sk.). No abām saknēm vienādas formas atv. **skr-ei* : **skr-ai-*, no kā b. **skreįus*, **skraįus*. Pēc *u*-celma adjektīvu izzušanas la. *skrajs* un *skrajš*, apv. *skrejs, skrejš* 't. p.' (Arh. *skreijš* arī 'straujš': «skreijš zirgs», St I 272, U I 262; ar *ei* > *ie* forma *skriejš*: «skriejš zirgs», U I 262). Par skaņumiju sal. *skreja : skriet : skraidīt*.

Vārda *skrajš* nozīmes attīstība iespējama divējāda: 1) 'tāds, kas riņķo, skrien' (lš. *skrajùs* 'kas viegli, ātri skrien') → 'tāds (bars, kopums), kas riņķojot vai skrienot kļūst retāks, citam no cita attālinoties' → 'neblīvs, rets'; 2) 'tāds, ko šķir vai kas šķiras, atdalās' → 'šķirts, atdalīts' → 'savrupējs, rets'. Sal. apv. *skrajot* [uô] 'šķirstīt, kārtot (matus)'. Par formu un nozīmi sal. arī *kliest : klaidēt : klajs, klajš* no **(s)kel-* 'griêzt'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Frenkels) vārds saistīts ar lš. *skrijà* 'sieta apmale', ko Frenkels gan tālāk saista ar *skriet*, vēl pēc cita (Karaļūns) — vārds ir atv. no verba *skriet*. (K)

B II 575, EF 2 817, M-E III 885

skramba [skram̃ba]; lš. apv. *skrámba* 'skaida, šķemba', *skram̃bas* 'sausa koka šķemba, skaida; ievainojums, brūce', vlv. *schramm*

(laikam -*mm*- < -*mb*-) 'sprauga, plaisa', *schramme*, v. *Schramme* 'skramba, rēta'. Tās pašas cilmes kā *skrabināt* (sk.). Ide. **(s)kerb(h)*- 'griêzt' > b. **skerb- : *skreb-*, ar *n* infiksu **skrenb- > *skremb- : *skramb-*, no kā la. apv. *skrambt* (arī fon. var. *skrampt*) 'skrāpēt, skrambāt', iter. *skrambāt*. Subst. *skramba*. Skaņumijā apv. *skrimba, skrimbula (-is)* 'drupata'. Iespējams, ka vārda *skramba* nozīmi ietekmējis vlv. *schramm*.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Zēvers) vārds ir aizg. no viduslejas vācu valodas. (K)

Kl 678, M-E III 886, P 533, Pok 938 (943 un 945), Zēv 2 204

skranda [skrañda], apv. [àn², añ²]; lš. *skránda* '(nonēsāts) kažoks', apv. *skarunda* 'skranda, lupata', pr. *scrundos* 'šķēres', sav. *scrunta* 'plaisa, rieva', v. *Schrunda* 'plaisa, sprauga'. Tās pašas cilmes kā *šķērst* (sk.). No ide. **skerd*- 'griêzt' atv. **skr-ed*- ar *n* infiksu, no kā b. **skrend- : *skrand-*. Bijis la. **skrenst* (< **skrend-ti;* lš. *skręsti* 'noplīst, nolietoties'), no kā apv. *noskrendis* 'noskrandājies'. Skaņumijā atv. *skranda* ar sākotnējo noz. '(at)griezums, (at)plēsums'. Formas ar -*en*-, -*an*- no kursiskajām izloksnēm.

Tās pašas cilmes ir *skrandži* [añ], apv. *skranduļi* 'sīki sagriezti gaļas gabaliņi, kas paliek, kausējot taukus'

No hom. saknes **(s)ker*- 'griêzt' → 'griezties, grozīties, lēkāt' la. apv. *skrodīties* [uo] 'plātīties, izrādīties ar apģērbu un izturēšanos': «Citas meitas ada, raksta, Es guleju aizkrāsnē; Citām jāja precinieki, Es pa priekšu skrodījos (var.: plātījos)» (LD 7918, 1 var.). Vārds cilmes ziņā saistāms ar *skriet*. (K)

B II 308, III 184, E IV_2 309, EF 2 814, Kl 681, M-E III 886, P 536, Pok 938 (941)

skrandži 'gaļas gabaliņi, kas paliek, kausējot taukus'— sk. *skranda*.

skrāpēt [skrāpêt]; vlv. *schrapen* 'berzt, skrāpēt, kasīt' (intens. *schrappen*), v. *schrappen* 'kasīt'. Tās pašas cilmes kā *skrabināt* (sk.). Blakus celmam *skrab*- arī tās pašas nozīmes *skrap*-, un dažos atv-os abas formas pilnīgi saplūst (piem., *skrapstēt*, kur *p* var būt arī no *b;* Endzelīns). Nozīmes attīstība: 'griêzt' (ide. **(s)ker-*) → 'skrāpēt, kasīt' → 'radīt attiecīgu troksni'. No **skrept* vai **skrapt* 'kasīt' (sal. apv. *skrabt* 'kasīt, dobt' un interj. *skrapt!*) vairāki atv-i, piem., apv. *skrapāties:* «kaķis skrapājas zemē nuo kuoka» (E-H II 507), subst. *skrapa, skrapata* 'drusciņa, kripata'.

Formas ar saknes *ā* radušās vai nu tādā kārtā, ka no verba **skrapt* atvasināts iter. ar ekspresīvu patskaņa garinājumu — apv. *skrāpāt* (sal. *skrabt : skrābāt;* par saknes patskaņa garinājumu iter. formā sal. arī *mest : mētāt*) un *skrāpēt;* vai arī blakus **skrapt* darināts intens. *skrāpt:* «skrāpt var kaķis ar nagiem un arī slikta rakstāmā spalva» (E-H II 508). Subst. *skrāpis* [ā], apv. *skrāpe* 't. p.', *skrāplis* 'kaplis, skrāpis', *skrāpslis* 'skrāpis', *skrāpsna* 'skramba'

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Zēvers) *skrāpis* un *skrāpēt* ir aizg. no viduslejasvācu valodas, bet Būga pieļauj, ka bijis arī lš. **skrōpti,* tag. **skrapiù,* kam tātad atbilstu baltu cilmes la. *skrāpt*.

Sk. arī: *skrapstēt*. K

B II 467, Kl 678, Lanszweert 120, M-E III 889, P 533, Pok 938 (945), Stang 3 49, Zēv 2 106

skrāpsna 'skramba'— sk. *skrāpēt*.

skrapstēt [skrapstêt], *skrapšķēt;* lš. *skrebsēti, skrepsēti* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *skrabināt* un *skrāpēt* (sk.), atv. no verba **skrapt* vai *skrabt* (tag. *skrabst*); formā *skrapstēt* var būt *ps* < *bs* (Endzelīns). Par atv-u sal. *ciept : ciepstēt*.

Tās pašas cilmes ir arī apv. *skrapstīt, skrāpstīt* 'kasīt, berzt'.

M-E III 887

skrāpstīt 'kasīt, berzt'— sk. *skrapstēt*.

skreblis, *skrebelēt* — sk. *skrabināt*.

skrejš 'straujš'— sk. *skrajš*.

skribināt — sk. *skrabināt*.

skriemelis [skrìemelis], apv. [iê^2], *skriemenis, skriemulis* u. c.; lš. *skriemulȳs,* apv. *skriemelȳs* 't. p.' Atv. no *skriet* (sk.) šā verba sākotnējā nozīmē 'griezties, riņķot'. No šejienes *skriemelis* 'tas, kas griežas; virpulis' → 'apaļš priekšmets, spole, ripa, kas griežas', piem., vērpjamā ratiņā: «Vērpu, vērpu, šļūcu, šļūcu Deviņiem skriemeļiem (var.: Deviņām spolītēm)» (LD 25436, 9). Tālākajā nozīmes attīstībā: 'ieapaļš priekšmets' → 'mugurkaula loceklis'.

Sākotnējā noz. 'virpulis' vēl 19. gs. literatūrā, piem.: «Vietām jūrā skriemeļi ronas, kur viļņi, riņķī griezdamies, visu dibenī ierauj» (G. Mīlihs. Jauna skolas grāmata, 1803 115).

Forma *skriemelis* laikam *men*-celma pārveidojums (Endzelīns); sal. arh. *skriemenes* («mugura kauli», Elg 1 145).

E 1 343, M-E III 896

skriemenes 'skriemeļi'— sk. *skriemelis*.

skriet [skrìet], tag. *(es) skrienu,* apv. *skreju,* pag. *skrēju* [è]; lš. *skríeti,* apv. *skriēti* 'lokā vai aplī lidot, skriet; riņķot, griezties; skriet, steigties', kr. *крыло́* (ssl. *krilo* < psl. **kridlo*) 'spārns', bulg. *кри́ло* 'spura', č. *křídlo,* p. *skrzydło* 'spārns', lat. *scrīnium* 'apaļa kapsula, kārba' (> vlv. *schrīn* > la. *skrīne*). Pamatā ide. **(s)ker-* 'griēzt, liekt' (no kā arī *kreilis,* sk.); atv. **skr-ei-* > ab. **skrie-,* no kā **skrieti* > la. *skriet*. Baltu **skrei-* (no kā tag. **skrei-uo, *skrei-i̯uo* > la. *skreiju* > *skreju*) mijas ar **skrai-,* no kā iter. *skraidīt* [aĩ], apv. [ài, aî^2], *skraidelēt,* kauz. *skraidināt* (: apv. *skriedināt*). Apv. *skrailis* 'skrējējs, skraidītājs' (E-H II 506).

Nozīmes attīstība: 'griezties, riņķot' → 'ātri virzīties pa loku, aplī' → 'skriet; lidot'. Par senāku nozīmi sal. tdz.: «Div' dūjiņas gaisā skrēja, Abas skrēja dūdodamas» (LTdz II 656). Verbs

senāk biežāk lietots putnu lidojuma apzīmēšanai; sal. Stenderam: «kā putns skrien» (lido kā putns St I 271). 17. gs. K. Fīrekers *skriet* vispirms tulko ar 'lidot' (v. *fliegen*), tad tikai 'skriet' (v. *rennen;* Für 2 407).

Narev. *skraid* 'skriet' vai nu no **skrait;* vai reducēts no **skraidīt.* Slāvu valodās verbu **(s)kriti* 'lidot' aizstājis **lětati* (kr. *летáть;* Merkulova), latviešu valodā *skriet* šajā nozīmē aizstājis *lidot.*

Sk. arī: *skrajš, skriemelis, skritulis, skurbt.*

B II 576, Buck 246, 682 un 691, EF 2 817, KK 29 195, M-E III 897, Pok 936, Stang 3 49, T 267, W-H II 500, Zinkevičius 1 18, 2 79, Меркулова 6 3, Ф II 388, ЭСРЯ II₃ 420

skrimslis [skrim̃slis], apv [im̃, ìm²]; lš. *skrimzliaĩ* 'siena, salmu pabiras'. Atv. no verba *krimst* (sk.), kura pamatā ide. **(s)ker-* 'griêzt'. Sal. apv. *krimslis* [im̃] 'skrimslis'. Ieskaņas *s-* šeit laikam ir baltu cilmes.

No *krimst* (apv. *kremst*) arī apv. *krimstala (kremstele),* liter. *skrimstala* (apv. *skremstele*). Paralēli formai *skrimslis* arī apv. *skrumslis* [um̃].

B I 285, EF 2 299, M-E II 279, III 893

skrimstala — sk. *krimst, skrimslis.*

skrīne [skrĩne]. Aizguvums; no vlv. *schrīn* vai vh. *schrijn, schrine* 'kaste, lāde' (v. *Schrein* 'skapis, kaste'), kas savukārt no lat. *scrīnium* 'apaļa kārba'. Pamatā ide. **(s)ker-* 'griẽzt, liekt', no kā arī la. *skriet.* Latviešu valodā aizg. minēts vārdnīcās kopš 17. gs. (Elg 1 124; *skrīnis* St I 272).

E I 111, Kl 679, M-E III 895, Pok 936, Šm 2 45, W-H II 500, Zēv 2 275

skrīpāt [skrĩpât], *skrīpot* [uô]; vidusīru *scrīpaim,* īru *scrīobaim* (< **scribhnō*) 'skrīpāju, iekasu', gr. *skarīpháomai* 'uzskrīpāju', *skárīphos* 'rakstāmais irbulis; uzmetums, skice (uzskrīpājums)', lat. *scrībere* (perf. *scrīpsī*) 'iekasīt' → 'rakstīt', *scrīptum* 'raksts'. Pamatā ide. **skerībh-:* **skrībh-* 'iekasīt' > b. **skrīb-* ar fon. var. **skrīp-,* no kā la. **skrīpt,* iter. *skrīpāt, skrīpot* [uô]. Sakne **(s)ker-* 'griẽzt', no kā arī *cirst* (sk.).

No verba **skrīpt* vairāki atv-i: *skrīpa,* apv. *skrīpsna* 'skramba', *skrīpsts* [ĩ, ì²] 'līks nazis karošu grebšanai; abrkasis' un apv. verbi *skrīpsnāt, skrīpstāt.*

E-H II 511, HF II 720, Kl 679, M-E III 895, Pok 938 (947), W-H II 499, Варбот 11 16, Мельничук 2 220

skritulis; lš. *skritulỹs* 'riņķis; apaļš priekšmets', pr. *scritayle* 'riteņa loks'. Tās pašas cilmes kā *skriet* (sk.), ar *t* saknes paplašinājumā (ide. **skreit-* : **skrit-*). No zuduša verba **skrist* 'griezties' (no kā laikam *apskritis* 'apdilis', *noskritis* 'ļoti apdilis, noplīsis' no sākotnējās noz. 'griežoties, kustoties apdilis, nodilis') atvasināts adj. **skrits* 'apaļš' (lš. *āpskritas* 't. p.') un subst. *skritulis,* apv. *skrituls* 'ritenis': «brauc ratos ar koka skrituļiem»

(FBR XX 157), «maisās kā piektais skrituls» (DL Piel 1892 110), arī 'apaļš priekšmets, ripa'. Apv. verbs *skrituļot* [uô] 'virpuļot, ripu sist, šurp turp skriet; robot'. Morf. var: apv. *skritelis, skritels* (arī 17. gs.; G. Elgeram sin. *rats, loks,* Elg 1 143).

Buck 724, E IV_2 308, EF 2 14 un 818, M-E III 894, Pok 937

skrīveris [skrĩveris]. Aizguvums; no vlv., vh. *schrīver* 'rakstītājs, rakstvedis' (v. *Schreiber*), kas atvasināts no *schrīven* 'rakstīt' (> la. *skrīvēt*), kas savukārt no lat. *scrībere* 'iekasīt' → 'rakstīt'. Pamatā ide. **(s)ker-* 'griêzt' atv. **skerībh-* (no kā arī la. *skrīpāt*). Latviešu valodā aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 161, II 402, Elg 1 372, Lj 212; tekstos arī *šrīvers,* Linaud 33).

Kl 679, M-E III 896, Pok 946, W-H II 499, Zēv 2 106

skroderis [skruõderis]. Aizguvums; no vlv., vh. *schrōder* 'drēbnieks', kas atvasināts no verba *schrōden* 'griêzt'. Pamatā ide. **(s)ker-* 'griêzt' atv. **skreut-,* no kā arī *skrots* [ùo]. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 159, Lj 263), arī formā *skrodel(i)s* (Elg 1 164).

Buck 397, Doo III 142 un 149, M-E III 900, P 535, Pok 947, Zēv 2 205

skrodīties 'plātīties'— sk. *skranda.*

skropsta [skruõpsta], apv. [ùo²], *skropste* [uõ], *skropsts* [uo] (ģen. *-s* un *-a*); lš. *skrúostas* 'zods, vaigs, uzacs, plakstiņš'. Pamatā ide. **(s)ker-* 'griêzt' (no kā arī la. *cirst,* sk.) divi atv-i: 1) **skrep-* : **skrōp-* > ab. **skruop-,* no kā la. apv. *skrops* [uo] 'skropsta'; 2) **skred-* : **skrōd-* > ab. **skruod-,* no kā apv. *skrostīt* [uõ] 'iekasīt; ielauzt, salauzt; apstrādāt ar cirtni' (U I 262, M-E III 900), *(acu) skroste* [uõ] 'uzacs kauls'. Kontaminācijā *skrop-* + *skrost-* > *skropst-,* no kā *skropsta* [uõ].

No saknes nozīmes 'griêzt' → 'šķelt' vairāki atv-i ieguvuši nozīmi 'atdalīt' (piem., la. *cirpt*), subst. 'atdalāmais, atdalītais, nokarenais' (piem., gr. *karpós* 'auglis', bulg. *къpna* 'drēbes gabals, ielāps'). No 'atdalīts, nokarens' varēja izveidoties arī noz. 'plakstiņš, skropsta'.

No saknes nozīmes 'šķelt' (kas izpaužas, piem., verbā *šķērst,* arī *skrostīt*) subst. 'šķēlums, šķautne, izcilnis', kas parādās vārdā *skroste* [uõ] (lš. *skrúostas* : *skrósti* 'šķērst'). (K)

EF 2 302 un 819, M-E III 900, Pok 938 (944)

skroste 'uzacs kauls'— sk. *skropsta.*

skrostīt 'iekasīt; ielauzt, salauzt'— sk. *skropsta.*

skrots [skruõts]. Aizguvums; no lv. *schrōt* 'skrots; rupji malta labība', senāk 'nogriezts gabals; sīks metāla gabals' (v. *Schrot* 'skrots'). Pamatā ide. **(s)ker-* 'griêzt' atv. **skreut-*. Latviešu valodā vārds vispirms aizgūts dsk. formā ar noz. 'rupji malti milti' (*skrotes* Lg II 304, St I 727), kam 17.—18. gs. pievienojusies tagadējā nozīme (Lg II 304, St I 272).

Kl 681, M-E III 900, P 535, Pok 947, Zēv 2 204 un 382

skrube 'ēvele'— sk. *skrubināt.*

skrubināt [skrubinât]; lš. *skrùbinti, skrùbninti* 'taupīt', lv. *schrobben* 'kasīt', v. *schrubben* 'berzt (grīdu)', zv. *skrubba* 'stingri berzt'. Tās pašas cilmes kā *skrabināt* (sk.). Apv. *skrubt* 'grauzt, skrāpēt', tā iter. *skrubīt* '(ap)cirst ar neasu cirvi; berzt, grauzt' un *skrubināt*. No *skrubt* atv. *skrubis* 'līks grebjamais nazis'. Arh. *skrubens* 'taupīgs' (Fīrekeram; sal. lietuviešu verbus).

No tās pašas cilmes lv. *schrubbe* aizg. *skrube* 'ēvele (iepriekšējai parupjai apstrādāšanai)' (St I 272: *skrubēvele,* U I 262 arī *skrubele*), atv. *skrubēt* 'ēvelēt ar skrubi'. Šā verba nozīmi ieguvis arī *skrubīt*.

EF 2 819, Kl 681, M-E III 897 un 898, Pok 938 (943), Zēv 2 107

skrumslis — sk. *skrimslis.*

skrūve [skrũve]. Aizguvums; no lv. *schrūwe* 't. p.' (v. *Schraube*), kas savukārt no lat. *scrōfa* 'sivēnmāte' (spirālē sagrieztās cūkas astes asociēšanās ar skrūvi), kuram blakus *scrōba* 'skrūves uzgrieznis' (sal. *scrobis* 'caurums'). Latviešu valodā vārds aizgūts līdz 18. gs., kad tas minēts vārdnīcās (arī *skrūvēt,* Lg II 305, St I 272). Lietota arī forma *srūve* (L Ārste 18 17).

Doo III 150, Kl 678, M-E III 899, W-H II 500, Zēv 2 204

skruzda 'skudra'— sk. *skudra.*

skubināt [skubinât]; lš. *skùbti* '(pa)spēt, (pa)steigties', *skùbinti* 'steidzināt, steigt, steigties', kr. apv. *скусть, скубить* (psl. **sku(b)ti,* tag. **skubǫ*) 'plūkt', go. *af-skiuban* 'atbīdīt, atgrūst', ssk. *skūfa* 'bīdīt, (aiz)grūst', *skopa* 'skriet, lēkt'. Pamatā ide. **sek-* 'griêzt' atv. **skeu-* ar *b* formas paplašinājumā (no kā arī *šķobīt,* sk.). Ide. **skeub- : *skub-,* no kā apv. *skubt* 'steigties': «visi skuba uz pirti» (E-H II 514). No šā verba subst. *skuba* 'steiga', adj. *skubīgs* un kauz. *skubināt,* apv. *skubīt.*

Nozīmes attīstība: 'griêzt' → 'plūkt, raut' → 'steigt'. Par šādu nozīmes pārnesumu sal. *raut* 'plēst' → 'steigt'. Senākās nozīmes 'griêzt' atspulgu rāda apv. *skubīt* 'slikti pļaut, (matus) slikti griezt; kapāt, šķīt': «kazas skubī lapas ar lielu kāri» (E-H II 514) un *šķubīt* 'griêzt, cirst' (= *šķibīt*).

Par nozīmju sakaru sal. arī tās pašas saknes lš. *skabùs* 'ass' un *skabrùs* 'steidzīgs'.

A. Kronvalds lietoja arī adj. *skubs:* «jūsu skubā urdīšana» (Kr I 613).

Ide. **sek-* 'griêzt' laikam no **(s)kes- : *ks-* (sk. *skūt*). Ar *ks-* ieskaņā si. *ksúbhyati* 'šūpojas, kustas, satraucas', p. *chybać* 'ātri skriet, auļot' (psl. **xybati*), ar ko O. Trubačovs saista psl. **sku(b)ti* un baltu formas ar *skub-*.

Sk. arī: *skuja.* (K)

Buck 969 un 973, E 1 233, EF 2 820, Fei 9, M-E III 901, Pok 955, Stang 3 50, T 263, Мартынов 1 145, Ф III 660, ЭССЯ VIII 153

skubīt 'slikti pļaut, griezt'— sk. *skubināt.*

skudra, apv. *skudre, skudrs;* lš. *skudrùs* 'straujš, veikls; ass, griezīgs', *skruzdė̃* 'skudra'. Tās pašas cilmes kā *skaust* (sk.);

vārds atvasināts līdzīgi adjektīvam *skaudrs*. Skaņumijā **skaud-* : **skud-*, no kā **skust* (< **skud-ti*), apv. *skudēt* 'viegli niezēt, kņudēt, durstīt' (M-E III 901; sal. apv. *skust,* tag. *skutu, skušu,* pag. *skutu* 'kasīt, skūt, (ap)griezt'). Bijis laikam arī adj. **skudrs* (lš. *skudrùs*) 'griezīgs, ass; durstīgs', no kā apv. *skudrums* 'asums' (: *skaudrums*) un subst. *skudra* ('tā, kas dur').

Par vārda *skudra* nozīmi sal. *skust* 'kasīt, skūt, griezt': *skutele* 'uts' ('kasītāja'). Lš. *skudrùs* nozīme 'straujš, veikls' ir sekundāra; sal. *ass* : *ašs* 'ass, ātrs, veikls'.

Apv. *skruzda* (lš. *skruzdē̃*) 'skudra' izveidojies ar metatēzi *skudr-* > **skrud-* un *z* iespraudumu (sal. *strazds* : apv. *strads*).

Pēc cita uzskata (Frenkels) vārda nozīmes pamatā ir 'straujš, veikls' vai (Pokornijs) tas atvasināts no ide. **(s)keud-* 'mest, šaut, dzīt'. (K)

B I 289, EF 2 819, E-H II 514, M-E III 901, Pok 955 (956)

skuja; lš. *skujà, skùjas,* kr. *хвóя* (psl. **xvoja* / **xvojь*) 't. p.', apv. *хвой* 'skujkoku mežs, skuja, gruzis (u. c.)', bkr., ukr. *хвóя* 'priede', č. *chvoje, chvoj* 'skuja; tikko nocirsts zars', p. *choja* (< *chvoja*) 'skujkoks, priede'. Pamatā ide. **sek-* 'griêzt' → 'durt' (no kā arī *skubināt,* sk.) atv. **sk-ui̯-*, no kā b. **skui̯ā-* > la. *skuja*. Ide. **sek-* laikam no **(s)kes-* : **ks-*; no atv. **ks-u̯-oi̯-* > psl. **xvoj-*.

Pēc cita uzskata (Iļjinskis, Meļņičuks) b. **skui̯-* metatēzē no **ksu-i̯-*.

EF 2 821, M-E III 902, Mach 211, Pok 958, T 268, Мартынов I 145, Мельничук 2 215, Ф IV 233, ЭССЯ VIII 125

skuķis. Atv. no *skust* 'kasīt' (sk. *skūt*): apv. **skutis* > *skuķis*. (Par formu sal. **katis* > *kaķis*.) Forma laikam vispārināta no kursiskajām izloksnēm. Sākotnējā noz. 'tas, kas kasa (kas kasās)' ar attiecinājumu uz bērniem un pusaudžiem (varbūt arī ar noz. 'uts' blakus *skutele, skutulis*), un laika gaitā izveidojusies noz. 'pusauga meitene'. Izloksnēs un folklorā arī par zēniem: «Ak tu, skuķi, jaunais brāli» (LD 29592). Vīr. dzimtes forma varbūt no senākas nek. dzimtes; jaunāks darinājums siev. *skuķe*.

Sk. arī: *kutēt*. K

E-H II 515, M-E III 902, Wel 112

skumt [skùmt], apv. [um̃, um̂²]. Vārda cilme ir neskaidra, par to izteikti dažādi uzskati. Iespējams, ka pamatā verbs *kumt* (apv.) 'kļūt līkam, (sa)gumt' no ide. **keu-* : **ku-* 'tūkt, liekties' ar *m* saknes paplašinājumā. (No šās saknes arī lat. *cumulus* < **kumelos* 'kaudze', sākotnēji 'izliekums, uztūkums'.) Saknes ieskaņā *s-* kā vārdā *kumšķis* / *skumšķis*. Tātad verba *skumt* sākotnējā nozīme varēja būt '(sa)līkt, (sa)gumt', piemēram, bēdās, depresijā, un no skumju ārējās izpausmes vārds attiecināts uz šo izjūtu iekšējo pārdzīvojumu. Raksturīgs ir atv. *noskumt* darbības pabeigtības un sevišķas intensitātes izteikša-

nai, jo *no-* sākotnēji raksturojis tieši kustību uz leju (šeit: cilvēkam sagumstot).

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Blese), *skumt* varbūt saistāms ar jēdzienu 'aptumšoties', un tad tas atvasināts no ide. **keu-* 'segt, apklāt', no kā arī norv. *skūme* 'tumšs', ssk. *skūmi* 'krēsla'. «Skumjas . . tātad cilvēka priecīgā gara, gaišās noskaņas aptumšojums» (Blese).

No *skumt* kauz. *skumdēt, skumdināt* [um̃, ùm], apv. *skuminät*. Adj. *skumjš*, subst. *skumjas*. (K)

B II 565, Bl 6 202, Buck 1120, E II 187, M-E III 904, Pok 951

skundēt [skuñdêt] (apv.) 'sūdzēties, žēloties; nenovīdēt, dusmot'; lš. *skuñdėti* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *skaust* (sk.), tikai citā skaņumijas pakāpē (*skaud- : skud-*) un ar *n* iespraudumu. Nozīme izveidojusies tāpat kā verbam *skaust;* šo nozīmi varēja ietekmēt arī *skumdēt* (Endzelīns).

Arh. *skundīgs* 'nenovīdīgs, skaudīgs' (St I 273), arī 'neapmierināts, īgns': «nejaukā gaisā, kas drēgns, tvaiku pilns ir, top cilvēks vājš, slābans, skundīgs, muļķis, nevesels» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 31).

EF 2 821, M-E III 905

skūpstīt [skûpstît]. Vārds metatēzē izveidojies no *sūkstīt* 'atkārtoti (ilgstoši) sūkt' (sk. *sūkt*) ar *p* iespraudumu, kas var būt disimilējies no *k: sūkstīt > skūstīt > skūpstīt* (< **skūkstīt*). Forma *skūstīt* redzama 19. gs. refl. verbā *skūstīties* 'lakstoties ap sievieti (seksuālā nolūkā)' (увиваться около женщины с половым побуждением, um eine Dame herum sein, V 2 207). Taču blakus formai *sūkstīties > skūstīties* ir arī apv. verbs *sūpstīties* (M-E III 1133), un *skūpstīties* varēja izveidoties, abām formām saplūstot.

Izloksnēs vārdam *skūpstīt* piemīt arī sākotnējā noz. 'atkārtoti (ilgstoši) sūkt'; «skūpstīt sukura graudu» (E-H II 517), «« . . tā paša kunga ļaudis vien esam,» Ķencis [kas krogū līdz ar citiem ēda jēra gaļas virumu], pirkstus skūpstīdams, sacīja» (Kaudzītes, Mērnieku laiki, (1879) 1980 56). «Ja mēs tās [konfektes] ātri sakodām un norijām, viņa [vecmāmiņa] pamācīja, ka nevajag tās sakost, bet skūpstīt» (M. Eglītis — Dzimtenes Balss, 1988 3).

Uz nozīmes pārnesumu 'sūkt' → 'skūpstīt' laikam norāda arī 18. gs. *sūkties* 'berzties vienam pie otra' ('skūpstīties'?; Lg II 331).

Lš. apv. *skupstýti* 'skūpstīt' (M. Miežinis. Leišu-latviešu-poļu-krievu vārdnīca, 1894 221) laikam ir aizg. no latviešu valodas. (K)

Buck 1114, M-E III 908

skurbt [skùrbt], apv. [ur̃, ur̂²]. Pamatā ide. **(s)kerb(h)-* no saknes **(s)ker-* 'griezt, liekt' (no kā arī *skriet*, sk.). Redukcijas pakāpē b. **skurb-*, no kā verbs **skurbti* > la. *skurbt*. Nozīmes attīstība:

'grīezt, griezties' → 'reibt'. No senākās noz. 'grīezt' arh. *skurbties* 'griezties' (U I 263) un *skurbināt* 'griezt apkārt (kādu), līdz apreibst galva' (turpat).

Vārdam ir homonīmi — divu citu ide. sakņu atv-i: 1) no **(s)ker-* 'sarukt, kļūt nelīdzenam; izžuvis, tievs, norūpējies' bijis **skurbt* 'kļūt nelīdzenam'; no kā apv. *skurbulis* 'nelīdzenums' (: lš. *skur̃bti* 'būt nožēlojamam, ciest, sarukt, dilt', kr. *скорбь* 'skumjas'), 2) no ide. **(s)ker-* 'griêzt' ir apv. *skurbt* 'kasīt' (: a-s. *sceorpan* 'skrāpēt, grauzt', kas ir vienas cilmes ar la. *skarbs*).

Pēc cita uzskata (Būga, Endzelīns, Fasmers, Frenkels, Trautmanis) *skurbt* 'reibt' ir vienas cilmes ar lš. *skur̃bti* 'būt nožēlojamam' (ko Frenkels atvedina no **(s)ker-* 'griêzt', par nepareizu uzskatot Persona viedokli, ka *skurbt* saistāms ar *skriet*).

Kauz. *skurbināt,* adj. *skurbs, skurbīgs,* subst. *skurba, skurbums, skurbulis.* (K)

B I 483, II 129, Buck 1120, EF 2 822, M-E III 905, Pok 948 (949), Stang 3 58, T 266, Ф III 650

skurināt 'purināt'; lš. *skùrti* 'nodriskāties, noplīst'. Tās pašas cilmes kā *šķirt* (sk.): no ide. **(s)ker-* 'griêzt' redukcijas pakāpē b. **skir- / *skur-,* no kā la. *šķirt* un apv. *skurt* 'šķirt'. Nozīmes attīstība: 'šķirt, šķirstīt' → 'kratīt, purināt': «viņa skurināja baltās galdauta bārkstis» (J. Veselis — M-E III 906), «Veci vīri alu dzēra, Bārdas vien skurināja (var.: kustināja)» (LD 19823), «Sirma cūka aizgaldē Ausis vien skurināja» (LD 22832). Biežāk refl. *(no)skurināties.* Vārda nozīmi ietekmējis verbs *purināt* (apv. *spurināt*).

Pamatverbs *skurt* bijis arī 'plēst, plīst' (sal. lš. *skùrti*); no tā apv. *apskuris* 'applīsis'.

No *skurt* 'šķirt' iter. apv. *skurstīt* 'šķirstīt; ieskāt': «ko skursti pa matiem, vai utu meklē?» (RKr XVII 77). Līdzīga nozīme arī refl. *skurināties* (apv., par putniem) 'spalvās ar knābi kasīt, meklēt kukaiņus; kasīties' (Mag XIII_2 66).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *skurināt* saistāms ar ssk. *skora* 'tīrīt, berzt' (no ide. **skēu-*). (K)

EF 2 823, E-H II 516, M-E III 906

skurstenis [skur̃stenis], apv. *skurstins, skurstīns* u. c. Aizguvums; no vlv. *schorstēn,* vh. *schoorsteen* 't. p.' (v. *Schornstein*). Vārds ir salikteņis ar sākotnējo noz. 'balsta akmens' (*schor, schoor* 'balsts', *stēn, steen* 'akmens') un vispirms apzīmējis akmens plāksni pavarda pamatā, uz kura vēlāk balstījās arī mūrētais skurstenis. Vācu tautas etimoloģijā salikteņa pirmā daļa saistījās ar vv. *schurn* 'bakstīt, kurināt', kas daļā izlokšņu veicinājis saknes *o* > *u* (īpaši izloksnēs, kur runā ļoti šauru *o*). Tā izskaidrojams *u* latviešu aizguvumā, kur to balstīja arī asociācija ar *kurt, kurstīt.*

Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (*skursteinis* Manc II 342;

skurstens 'vieta, kur dūmi top', Elg 1 71; *skurstenis* Lj 264). Vēl 18. gs. beigās šis vārds apzīmējis ne tikai skursteni mūsdienu izpratnē, bet arī kamīnu jeb «ugunskuru ar skursteni» (*skurstins* St I 273, II 348 un 521).

Vārds *skursteņslaucītājs* minēts jau 17. gs. (*skursten slauktais* Elg 1 146).

Doo III 136, Kl 676, M-E III 906, Šm 2 28, Zēv 2 205, Buck 477

skurstīt 'ieskāt'— sk. *skurināt.*

skūt [skùt], apv. [ũ], *skust;* lš. *skùsti* 't. p.', si. *kşurāḥ* 'skujamais nazis', gr. *xýō* 'kasu, skrāpēju, līdzinu, noberžu'. Pamatā ide. **kes-* 'kasīt, ķemmēt', zudumpakāpē atv. **kseu-* : **ksŭ-*. Dažās valodās (arī baltu) notikusi saknes līdzskaņu metatēze (*ks* > *sk*). To varēja ietekmēt arī cita ide. sakne **sek-* 'griezt', no kuras zudumpakāpē bija tāda pati forma *sk-*. Atv. **skeu-* : **skŭ-*, no kā b. **skū-tei/ti* > la. *skūt* un b. **skut-tei/ti* > la. *skust.*

Verba *skūt (skust)* nozīme senāk bijusi 'griezt, kasīt, mizot', sal. tdz.: «Skutiet, bērni, kartupeļus, Kausim vērsi vakaram» (LD 28476, 4). Atv. *skutulis* 'skujamais nazis'.

Sk. arī: *kutēt, skuķis, šķaudīt, šķautne.*

EF 2 823, E II 206, E-H II 516, HF I 341, Mažiulis 6 280, M-E III 907 un 908, MM I 292, Pok 585 (586), T 268, Zēv 2 257, Бенвенист 1 195, Ил-Св 1 135, Мельничук 2 217, Откупщиков 2 168

skutele, *skutulis* 'maza uts, maza skudra'. Atv. no *skust* 'kasīt' → 'durstīt' (sk. *skūt*). Sākotnēji 'kasītāja, durstītāja' → 'kukainis, kas kasa, dursta ādu'.

Sk. arī: *skuķis.*

B I 297, E 1 342, EF 2 322, M-E III 907

skutulis 'skujamais nazis'— sk. *skūt.*

skutuls, *skutulis, skutelis* (apv.) 'bļoda'. Aizguvums; no vh. *schuttel* vai vlv. *schottel* 'bļoda, kauss' (v. *Schüssel* 'bļoda'), kas savukārt no lat. *scutula, scutella* '(neliels, lēzens) dzeramais kauss', dem. no *scutra* 'lēzens trauks'. Latviešu valodā aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (*skutuls* Manc I 163, *skutulis* Elg 1 225, Lj 264), forma *skutelis* 18. gs. (St I 273 kā izlokšņu vārds).

B II 308, EF 2 824, Kl 685, M-E III 908, P 539, A. Stafecka — Kont pēt 207, W-H II 503, Zēv 2 284

slābs [slābs], apv. [à²], *slābans;* lš. *slābnas, slōbnas, slobnùs* 'vājš, bezspēcīgs', kr. *слáбый* 'vājš, lēns, vaļīgs' (ssl. *slabъ* 'zemas cilmes, vājš, gļēvs'), bkr. *слáбы,* ukr. *слáбий,* bulg. *слаб,* č. *slabý,* p. *słaby* 't. p.', sav. *slaf,* vlv. *slap* 'bezspēcīgs, kūtrs, gauss', v. *schlaff* 'gurdens, slābans, gļēvs', (: *schlafen* 'gulēt'), oset. *læw-* (< **lāb-*) 'nokāries, atkāries', lat. *labāre* 'ļodzīties, šūpoties'. Pamatā ide. **(s)lĕb-* : **(s)lăb-* 'ļengani, slābi nokarāties' (sk. *slampāt*), no kā b. **slāb-*, verbs **slābti* (> lš. **slóbti* > *slōbti*) > la. *slābt.* Paralēli b. **slabti,* no kā lš. *slàbti.*

Izteikts arī uzskats (Endzelīns), ka vārds var būt aizg. no krievu valodas.

Sk. arī: *slāpt.*

B II 468 un 571, Buck 333, E I 85, EF 2 825 un 833, Kl 651, Mach 551, M-E III 921, P 508, Pok 655, Stang 3 50, T 270, W-H I 739, Абаев II 36, Гам-Ив 3 419, Ф III 664

slacīt [slacît]; lš. *šlẽkti* 'laistīt, slacīt, šļākt, liet', *šlãkinti* 'pilināt, slacīt, laistīt', kr. *слякоть* 'dubļi, slapjdraņķis', apv. *слякать* 'skalot', p. *śląkwa* 'lietains laiks, sniegs ar lietu', *śląknąć* 'izmirkt', ssk. *slagfiðr* 'ļoti liels mitrums', norv. *slagen* 'mitrs', zv. *slaga* 'purvs', v. *Schlack* 'slapjdraņķis, šķīdonis', si. *ślakṣṇáḥ* 'slidens, gluds, mīksts', ave. *srask-* 'pilēt, smidzināt'. Pamatā ide. **k̑el-* 'mitrs, pilēt' atv. **k̑l-ek-* > b. *šlek-* : **šlak-* > la. *slek-* : *slak-* un ekspresīvi *šļek-* : *šļak-*. Bijis laikam verbs **slekt* vai **slakt* 'pilēt, pilināt', no kā subst. *slaka* (apv.) 'piliens; laistāmais ūdens; mitrums; smalka migla, kas līst lejā': «viņš sit ūdeni, slakas vien lec», «nav ūdens ne slakas» (RKr XV 136), «mieži ir slakā (izmērcēti un salikti čupā, lai, siltumam ruoduoties, dīgst)», «kad slaka [migla] līst, tad nevar nemaz paiet: ūdens tūliņ sasalst» (E-H II 519). Kauz. *slacīt, slacināt.*

Ekspresijai vārda formas variētas. Blakus verbam *slacināt* apv. *sladzināt* 'skalināt (šķidrumu slēgtā traukā)', *šļacināt.*

Sk. arī: *slapt, šļakstēt, šļākt, šļaukstēt.*

EF 2 998 un 1002, M-E III 912 un 914, MM III 396, P 508, Pok 607, Ф III 682

slaids [slaîds]; lš. *sláidžioti* 'slidināt'. Tās pašas cilmes kā *slīdēt* (sk.); pamatā ide. **sleidh-* 'slidens, slīdēt' > b. **sleid-* : **slaid-*, no kā la. adj. *slaids* (< **slaidus*). Tā ir adj. *slids* (lš. *slidùs*) 'slidens' paralēlforma, un arī *slaids* senāk bijis 'slidens': «Tur aizveda jūs' māsiņu Pa slaido (var.: slidenu) ezeriņu» (LD 13610). No noz. 'slidens' → 'gluds, līdzens' → 'smalks, tievs' → 'garš' ('garš un tievs'); sal. tdz.: «Lai māmiņa linus vērpj: Māmiņai tievi pirksti, Slaidu (var.: smalku, tievu, slaiku, garu) laida pavedienu» (LD 7080), «Ap Meteni slaiži laižu (var.: slaidi braucu, arī: Gari laidu kumeliņu), Lai liniņi gari aug» (L Tdz 14310).

Ide. **sleidh-* ir forma ar mobīlo *s-*. Latviešu valodā arī formas bez *s-*: apv. *laids, laidns* 'slaids' (sk. *laids*): «Kur tie dzima, staltie vīri, Kur tie laidni (var.: slaidi, slaideni) kumeliņi?» (LD 1147 var.).

Par nozīmju 'slidens' un 'tievs, garš' sakaru sal. arī *slaiks.*

B II 572, EF 2 830, M-E III 912

slaika 'divzirgu kamanas'— sk. *slaiks.*

slaiks [slaîks]. Tās pašas cilmes kā *slieka* (sk.). Nozīmes attīstība: 'gluds' → 'līdzens' → 'tievs' → 'garš, slaids'. Par nozīmju sakaru sal. zv. *slinka* 'slīdēt': vlv. *slank,* v. *schlank* 'slaids'.

Apv. subst. *slaika* 'divzirgu kamanas' (← 'tas, kas slīd').

EF 2 830, Kl 653, M-E III 913

slaistīt [slàistît], apv. [aî²]; lš. *šlaistýti* '(vairākkārt, vairākiem paņēmieniem) atspiest slīpi, sliet, balstīt'. Tās pašas cilmes kā *sliet* (sk.), šā verba iter.; par formu sal. *liet* : *laistīt*. Latviešu valodā šā iteratīva semantika sašaurināta salīdzinājumā ar pamatverbu (pretstatā lietuviešu vārdam), un *slaistīt* izsaka g. k. kustību uz augšu, piem.: «zivis slaista kaklus» (E-H II 519), «zirgi iet, . . ausis slaistīdami» (M-E III 914), «Atiet mana vecā kaza, Ragus vien slaistīdama» (LD 29101, 1).

Refl. *slaistīties* pamatnozīme ('atkārtoti slieties uz augšu') mūsdienu liter. valodā sastopama pareti, biežāk tā folklorā, piem.: «Briedis nāce par ezeru, Ragi vien slaistījās» (LD 14192), « . . Auzas dīda kumeliņu; Kumeļš stāvu slaistījās» (LD 2940).

No *slieties* 'atbalstīties' un 'staipīties' verbs *slaistīties* ieguvis niev. nozīmi 'nestrādājot atkārtoti vai ilgstoši pieslieties kur, staipīties' → 'nestrādāt un kūtri kustēties, staipīties u. tml.'

Sk. arī: *slaists*.

B II 638, EF 2 997, M-E III 913

slaists [slàists], apv. [aî²]; lš. *šlaĩtas* 'kalna nokare, piekraste, nolaidens apvidus; slaists, vazaņķis'. Vārds atvasināts no verba *slaistīt*. No nozīmes 'virzīt uz augšu, stāvus' apv. adj. *slaists* 'slaids': «Tā Trūtiņai, kam bij skaisti vaigi Un augums slaists un smīdris, tievs un garš» (E. Dinsbergs. Pridis un Trūte, 1860 42). Pieskaņojoties verba *slaistīties* niev. nozīmei (sk. *slaistīt*), *slaists* 'sliņķis' (St I 273; arī *slaista gabals*).

EF 2 997, M-E III 914

slama 'izmircis cilvēks'— sk. *slamstīties*.

slampāt [slam̃pât, àm]; lš. *slam̃binti, slam̃pinti* 'gausi iet, vilkties', *slámpioti* 'slaistīties', *slampinėti, slam̃pinėti* 'slaistīties bez darba, klaiņot', norv. apv. *slampa* 'nevīžīgi iet'. Pamatā ide. **leb-* / **lep-* 'ļengani, slābi nokarāties', no kā la. apv. *ļebene* 'veca cepure (noļukušām ausīm)' (M-E II 533), *ļeberis* 'pļāpa, nenoteikts cilvēks' (M-E II 534), *ļebnaks* [ę] 'mīkstčaulis; cilvēks, kam viss krīt no rokām' (E-H I 769), *lebeze* 'nekārtīgs cilvēks' (M-E II 443) u. c. Vairāki atv-i no saknes ar *p,* to vidū apv. *lepausis* [ę], *ļepausis, ļēpausis* 'dzīvnieks ar nokārušamies ausīm; neveikls cilvēks, muļķis' (E-H I 734, M-E II 452 un 537), apv. *lepecis* 'neveikls cilvēks, kas mēdz daudz gulēt' (M-E II 452), *lepens* [lępęns] 'nenoteikts, nesaturīgs, bez mugurkaula', *lepurs* [ę] 'cilvēks, kas nemāk uzvesties' (E-H I 734) u. c. Šajos vārdos, kam arī citas variācijas (piem., ar *n* infiksu, kas > *m* pirms *p*), saplūduši divu sakņu atv-i: no **lep-* 'ļengani, slābi nokarāties' un **lep-* 'mizot, (no)plēst, (no)šķelt' (no kā arī *ļepa* 'auss ļipiņa'; sk. *lapa*).

Ekspresijai atv-os ir ne tikai *l* mīkstinājums vai patskaņa garinājums. Vairākos vārdos saknes morfēmā ir *m,* kas varēja rasties ne tikai kā fon. parādība (jau minētais *n* iestarpinājums,

no kā pirms *p* dabiski *n* > *m*), bet arī kontaminācijā ar saknes **lem-* atv-iem (tuvāk par tiem sk. *lempis*); sal. apv. *lempars* [ę] 'plukata' (M-E II 449), *ļempurs* [ę] 'cilvēks, kas iet gāzelēdamies; gulšņa, lempis' (M-E II 536), 'nevīžīgs un slinks cilvēks' (E-H I 770).

Saknes **leb-* / **lep-* 'ļengani, slābi nokarāties' atv-i ir arī ar ieskaņas *s-*, piem., apv. *sleberēt, šļeberēt* 'lēni, bezspēcīgi, neveikli iet, klaiņot; neveikli runāt, pļāpāt' (E-H II 523, M-E III 924, IV 69), 'iet, kājas gar zemi velkot, vai ar lielām kurpēm iet; bez liela darba vai lielas nozīmes staigāt vai braukt' (E-H II 645). Saknes noz. 'slābi, ļengani nokarāties' atv-os attiecināta gan uz apģērbu, gan — ar pārnesumu — uz cilvēka gaitu un raksturu.

Skaņumijā **slep-* : **slap-*, ar *n* infiksu **slanp-* > *slamp-*, no kā bijis verbs **slampt* (lš. *slam̃pti* 'liekt, liekties'), iter. *slampāt* 'neveikli, smagi iet; nevīžīgi staigāt; mēslos brist': «jāslampā cauru dienu, luopus kuopjuot» (M-E III 915); trans. 'sabradāt, savazāt slapju; piemīt netīru' (E-H II 520).

Atv. *slampstīties* [am̃] 'klaiņot' nozīmi ietekmējis verbs *slamstīties*.

Subst. *slampa* [am̃] ir divējādas cilmes — mantots vārds un aizguvums: 1) 'cilvēks ar smagu gaitu; cilvēks, kas iet gariem, neveikliem soļiem; nevīžīgs cilvēks, ar netīrām drēbēm; slaists' (lš. *slámpa, slampà* 'slaists'); 2) 'slinka, nevīžīga sieviete, arī netīra, izlaidīga sieviete' (< zv. *slampa*, vlv. *slampe* 'izlaidīga sieviete'; sal. v. *Schlampe* 'nevīžīga, nekārtīga sieviete').

Blakus formām ar *-am-* ir apv. vārdi ar *-em-* saknē: *slempt* [èm²] 'neveikli iet; blandīties; brist pa dubļiem, mēsliem', iter. *slempēt*, subst. *slempe* 'blandoņa' (M-E III 925). Redukcijas pakāpē apv. *slumpāt* 'neveikli iet, velkot kājas; iet ļodzīdamies; brist dubļos, mēslos; ieiet ar netīrām kājām; klibot', subst. *slumpa* [um̃, ùm, um̂²] 'kas slumpā; netīra, nolaidīga sieviete; neveikls, slābs cilvēks; netīrs cilvēks' (M-E III 941). Arī formās ar *-um-* iespējams mantotas cilmes vārdu saplūdums ar ģermāņu valodu aizguvumiem; sal. vlv. *slump* 'nolaidīgs' (Endzelīns; taču viduslejasvācu vārdnīcās vārdam nav šādas nozīmes, sal. L-B III 283).

Sk. arī: *lempis, lepns, slābs.* (K)

EF 2 826, Kl 653, M-E III 915, Pok 655 (657)

slamstīties [slàmstîtiês], apv. [am̂]. Pamatā ide. **lem-* '(sa)lauzt, (sa)lūzt; salauzts, mīksts' (no kā arī *lemt*, sk.) ar pievienotu ieskaņas *s-*; b. **slem-* : **slam-* ar vairākiem atv-iem latviešu valodas izloksnēs. Bijis laikam verbs **slemt*, no kā apv. *slemete* 'mīksts, netīrs priekšmets; kas mīksts, savītis' (E-H II 524). Šā verba iter. skaņumijā **slamstīt*, refl. *slamstīties* 'staipīties, slinki strādāt; slinkot, klaiņot bez darba'. Nozīmes attīstība: 'mīksts, slābs' → 'slinks' → verbs 'slinkot'. Par sākotnējo nozīmi

sal. apv. *slama* 'izmircis cilvēks' ('mīksts'). Cita šā vārda nozīme 'nevīžīga, izlaidīga sieviete' laikam no subst. *slampa*.

Bez ieskaņas *s-* (no *lemt* senākajās nozīmēs) atv. **lamstīt*, refl. *lamstīties* [àm] 'staipīties, slinkot; neveikli iet' (M-E II 419), subst. apv. *lamsts* 'dienaszaglis, sliņķis' (E-H I 718), *lamster(i)s* 'garš cilvēks ar neveiklu gaitu; slaists; muļķis, kas citiem traucē darbu; klaidonis' (M-E II 419, arī *šlemsters* 't. p.'), *lamza* [am̃] 'cilvēks, kas staipās; tas, kas strādā kā aiz gara laika; kas nevīžīgi un netīrīgi ēd' (M-E II 419), 'netīrs, noskrandojies, neuzvedīgs cilvēks (u. c.)' (E-H I 718), arī *lamzis* [am̃], *lamža* [am̃] u. c. formas ar līdzīgu nozīmi.

Tās pašas cilmes, tikai saknes redukcijas pakāpē, ir apv. *lumsts* [ùm] 'sliņķis, dienaszaglis' (M-E II 513); par vārda citām nozīmēm sk. *ļumēt*. (K)

EF 2 338, M-E II 419, III 915, Pok 674

slangāt 'bez darba slaistīties'— sk. *slinks*.

slānis [slãnis, à], apv. [â²]. Atv. no verba *slāt* (apv.) '(iz)klāt, kraut' (sal. *slānīt*); *slānis* sākotnēji 'klājums, krāvums'. Pamatā ide. **(s)tel-* 'izplest, izklāt', no kā kr. *слать* (tag. *стелю*) 'klāt, izklāt', lat. *lātus* (< **stlā-to-s*) 'plats, plašs'. Saknes zudumpakāpē izveidojies verbs **stl-ē/ō-tei*, kur grūtās izrunas dēļ zudis *-t-*. No tā la. **slēt* : *slāt* : **slot* [uo]. Verbu atv-iem raksturīgi piedēkļi ar *-n-*. Ar *ē* saknē apv. *slēns* [ȩ̀] 'zems, mitrs (lauks, pļava)' (sākotnēji 'klajs, plašs'), *slēne* [ê] '(mitra) zemiene, pļavu josla starp mežiem' (sākotnēji laikam 'plašums, klajums'), ar *k* iespraudumu apv. *slēksne* [ê] 'zāļains meža purviņš; sloksne' (lš. *slẽksnė* 'slānis'). Ar *ā* saknē verbs *slāt,* atv. *slānis,* no kā verbs *slānīt* [à] (apv.) 'samest, kraut; gāzt gar zemi', liter. 'stipri sist', *slāņot* [slãņuôt, à] 'kraut, likt slāņiem', biežāk atv. *noslāņoties* 'izveidoties ar slāņiem, kārtām'.

Sk. arī: *slānīt, sloksne.* (K)

E III₁ 485, EF 2 828, M-E III 922 un 928, Pok 1018, W-H I 772, Варбот 2 43, Ф III 753

slānīt [slànît] apv. 'samest, kraut (daudz, blīvi); gāzt gar zemi', liter. 'stipri sist'. Atv. no verba *slāt* [ã, â², à²] '(iz)klāt, kraut' (no kā arī *slānis,* sk.). Šis apv. verbs arī 'sist, pērt'. Pārejas nozīme varēja būt 'sitot izklāt, izplāt'; sal.: «maizi slāt» (mīklu sitot, izveidot klaipu, M-E III 924), «izslāt plāceni» (M-E I 800). Par nozīmju sakaru sal. *klāt* 'izplatus likt, segt' («klāt segu, gultu; klāt grīdu ar salmiem») un 'sist, cirst': «kur sudraba zuobiņš klāj, tur birst kā spaļi» (L-P IV 65— M-E II 218). Valodā raksturīgs arī noz. pārnesums 'kraut' → 'sist' (sal.: «kraut pa kaklu», E-H I 665).

Atvasināšanas gaita bijusi šāda: no *slāt* — subst. *slānis,* no tā verbs *slānīt.* Paplašinoties verba *slāt* nozīmei, paralēli izveidojusies arī *slānīt* sekundārā noz. 'stipri sist', piem.: «saskrējuši

ar rungām un dakšām un sākuši to [vilku] slānīt» (LPT I 192). Tālāk izveidojusies noz. '(rupji) lamāt'.

No *slāt* arī apv. *slāns* [àn²] 'sitamais, sitieni'. (J. Endzelīns: *slānīt* 'stipri sist' no šā vārda.)

Ar saknes *e* apv. *slenēt* 'sist, pērt' (M-E III 925).

E III₁ 485, M-E III 922, Варбот 2 43

slaņģis, *slaņķis* 'sliņķis un dzērājs, slaists, lempis'— sk. *slinks*.

slapjš — sk. *slapt*.

slapstīties [slapstîtiês]; lš. *slapstýtis* 'slēpties, slapstīties'. Tās pašas cilmes kā *slēpt* (sk.). Skaņumijā *slep-* / *slēp-* : *slap-* / *slāp-*; no verba *slēpt* paralēlformas *slept* iter. apv. *slapstīt* (no *slēpt* — iter. apv. *slāpstīt*): «Kur, meitiņa, nu iesim, Kā pēdiņas slapstīsim (var.: paslēpsim, apslēpsim, slēpēsim)?» (LD 12594, 4 var.). Refl. *slapstīties*, apv. *slāpstīties*.

Apv. *slapsts* 'paslēptuve', *slapstis, slapstiķis* 'tas, kas slapstās': «tas ir tāds slapstiķis, pa kaktiem vien luožņā» (M-E III 917).

EF 2 826, M-E III 917, Pok 604

slapt 'tapt mitram'; lš. *šlàpti* (tag. *šlampù*) 't. p.', senīru *cluain* (< **ḱlop-ni-* vai **ḱleu-ni-*) 'pļava', gr. *klépas* 'mitrs', oset. *salfyn* 'smalki līt; līt ar sniegu'. Pamatā ide. **ḱlep-* 'mitrs' no saknes **ḱel-* 'mitrs; pilēt' (no kā arī *slacīt*, sk.). Skaņumijā **ḱlop-* > b. **šlap-*, no kā **šlaptei/ti* > la. *slapt*, tag. *(es) slopu* [uô²]. Kauz. *slapēt, slapināt*. Adj. *slapjš* (lš. *šlãpias*), apv. *slapijs, slapijš, slapns* 't. p.'

Par *slapt* tagadnes celmu sal.: «..likās arī kaut kas it kā slopam no kamiešiem uz leju,— tātad laikam tecēja asinis» (J. Janševskis. Bandavā (1982), 1983 I 206).

Buck 1075, E III₁ 480, EF 2 999, HF I 870, M-E III 916 un 917, Lanszweert 169, Pok 603, T 306, Абаев III 62

slāpt [slâpt]; lš. *slópti* 'smakt, slāpt; rimt (par troksni, skaņām), vājināties'. Pamatā ide. **(s)lep-*, kas ir saknes **(s)lēb-* 'gurdens, slābans; gļēvs' (no kā *slābs*, sk.) paralēlforma. Ar *p* saknē sal. arī *lempis, slampāt*. No šās saknes arī ssk. *slafask*, vav. *erlaffen* 'atslābt, nogurt, tapt slābam', sav. *slāfan*, v. *schlafen* 'gulēt'. Skaņumijā b. **slēp-* (no kā la. arh. *slēpsne, -a* 'lupatiņa'): **slāp-*, no kā verbs *slāpt*, kauz. *slāpēt*, apv. *slāpināt*. Verba nozīmes attīstība bijusi šāda: 'tapt gurdam, slābam' → 'tveicē, slāpēs tapt gurdam, slābam' → 'sajust gaisa, elpas trūkumu' («es slāpstu»), 'sajust slāpes' («man slāpst»).

Subst. *slāpes* [â], arh. arī *slāpe* (Für 1 219, 2 413). Vārda senākā noz. 'gaisa, elpas trūkums', sal. Fīrekeram: *slāpe* — der Durst; die Hitze, davon man ersticken will (slāpes; smacīga tveice) ar vārda lietojumu dialogā: «Māmiņa mīla, slāpe mani nomāc.» [Atbilde:] «Atklājies, meitiņa, atklājies in [un] dzesējies!»» (Für 2 413). Tā kā tveicē elpošanas grūtums saistās ar veldzes trūkumu, radies vārda nozīmes pārnesums.

Ķīmijas termins *slāpeklis* ir 19. gs. 20. gadu jaunvārds (BV 1869 64, V 1 2), darināts pēc v. *Stickstoff* parauga (*sticken* 'slāpt, smakt').

B II 572, G. Bonfante — St B IV 130, Buck 333, EF 2 834, Kl 651, M-E III 924, Pok 655

slāt[a] [slāt, slât], apv. [à²] ar atšķirīgu nozīmi izloksnēs: 'lēni iet', 'veicīgi iet', 'tālu iet' (laikam arī 'lieliem soļiem iet'): «piebaldzēns slāj pa visu pasauli ar saviem audekliem» (M-E III 924). Pamatā ide. **sel-* 'līst, vilkties' (kas laikam ir vienas cilmes ar **sel-* 'tecēt'), no kā lš. *selėti* (tag. *sėla*) 'līst, zagties, manīties'. Zudumpakāpē b. **slēti* : **slāti* : **slōti;* no divām pēdējām formām la. *slāt* un apv. *slot* [uô] 'bez mērķa klaiņot, slaistīties' (sal. kr. *шляться* 't. p.').

Līdzīgi lš. *selėti* arī la. *slāt* senākajos tekstos ar noz. 'zagties', piem.: «Redz, kā tas kaķēns slāj pie tā baloža!» (Für 2 414)

Sk. arī: *slazds.*

EF 2 774, M-E III 924 un 945, Pok 900, Tp 1 36

slāt[b] '(iz)klāt, kraut; sist, pērt'— sk. *slānīt.*

slaucīt [slaũcît], apv. [àu, aû²]; lš. *šlaukýti* 'slaucīt, braucīt'. Atv. no *slaukt* (sk.), tā iter. Pamatā ide. **sleuk-* 'slīdēt, šļūkt' (no kā arī *šļūkt,* sk.); skaņumijā **slouk-* > b. **slauk-,* no kā verbs **slaukti.*

Blakus *slaukt* un *slaucīt* ar līdzīgu nozīmi bijis arī **slaut* (sk. *slota*).

Buck 580, EF 2 1003, Lanszweert 174, M-E III 918

slaugans 'šļaugans'— sk. *šļaugans.*

slaukt [slàukt]; lš. *sliaũkti* 'līst, šļūkt, rāpot; noraut, noslidināt; (aiz)slaucīt; lēni plūst'. Tās pašas cilmes kā *šļūkt* (sk.), tikai citā skaņumijas pakāpē. Pamatā ide. **sleuk-* : **slouk-* 'slīdēt, šļūkt' > b. **sliauk-* : **slauk-,* no kā la. apv. *šļaukt* 'slidināt; šļukt, šļūkt' un *slaukt.*

Verba *slaukt* sākotnējā noz. 'slidināt, šļūcināt; slīdēt, šļūkt' (par nozīmi sal. *šļaukt*).

Pēc cita uzskata (Frenkels, Pokornijs) vārda pamatā ir ide. **kleu-* : **klōu-* : **klū-* 'skalot, tīrīt'.

Mājdzīvnieku slaukšana un piena dzeršana ir relatīvi jauna kultūrdzīves parādība; dažas senās tautas to uzskatījušas par nemorālu rīcību. Tāpēc arī ide. tautām nav kopēja slaukšanas un piena apzīmējuma. Slaukšanas apzīmējums parasti atvasināts no kāda verba ar noz. 'glaudīt' vai 'slidināt, slaucīt' u. tml. Sal. lš. *mélžti* 'slaukt' no ide. **melĝ-* 'braucīt, vilkt; slaucīt; (ātri) slīdēt, (aiz)šauties'. (Tās pašas cilmes ir la. apv. *melzt* 'ātri skriet': «zaķis melž pa lauku», M-E II 600.)

Uz *slaukt* sākotnējo nozīmi norāda atv. *slaucīt,* ko izloksnēs lieto arī ar noz. 'slaukt' (E-H II 521), bet *slaukt* 17. gs. arī 'slaucīt': «es slaucu, es mēžu» (lat. *verrō, purgō,* Elg 1 560). No tā arh. «slaucamā uguns» (purgatorijs, šķīstīšanas uguns).

Sk. arī: *slaucīt*.

G. Bonfante — Ant ind 88, Buck 386, EF 2 434, 830 un 1010, KK 6 32, Karaliūnas 13 21, Lanszweert 175, M-E III 919, IV 67, Pok 607, Чекман 126, Д. И. Эдельман — ВЯ 1982 1 44

slaumi 'saslaukas'— sk. *slota*.

slauna[a] 'netīrs cilvēks, netīra govs'— sk. *slota*.

slauna[b] 'gurns, ciska'— sk. *slota*.

slaune 'raiba govs', *slaunis* 'raibs (arī netīrs) vērsis'— sk. *slota*.

slavēt [slavêt]; lš. *šlóvinti*, apv. *šlãvinti*, arh. *šlovėti* 'slavēt, godināt', kr. *слáвить* (ssl. *slaviti*) 'slavēt, slavināt', ukr. *слáвити*, bulg. *слáвя* (tag. vsk. 1. pers.), č. *slaviti*, p. *sławić* 't. p.', si. *śrávaḥ*, gr. *kléos* 'slava', *kléomai* 'kļūstu pazīstams; slavēju'. Pamatā ide. **kleu-* / **klou-* : **klŭ̄-* 'skanēt, dzirdēt' → 'saukt, slavēt; klausīt(ies)' (no kā arī *klausīt*, sk.). Skaņumijā b. **šlā̆u̯-* : **šlŭ̄-* > la. *slā̆v-* : *slŭ̄-*, no kā bijuši verbi **slaut* un **slūt* 'izplatīties, atskanēt (par valodām, slavu), kļūt zināmam, pazīstamam' (tag. *slav*, **sluv* vai **slūst*); sal. kr. *слыть* 'būt pazīstamam, tikt daudzinātam' (tag. *слывý*). Piemēri: «Labu ļaužu bērnu ņēmu, Lai slavīte laba slav» (LD 22316), «Ej, māsiņa, tautiņās, Dzīvo skaisti nogājusi, Lai slavīta (var.: slavīte, slaviņa) laba slav (var.: skan, nāk) Jaunajām māsiņām» (LD 17740 var.), «Ozolam, zemzaram, Zari līka Daugavā; Tautiešam, labiešam, Slava sluva (var.: gāja) maliņā» (LD 8767 var.). K. Fīrekeram: «Slav Dievu!» (1687; Adolphi 3 9).

No verba **slaut* subst. *slava* (apv. *slave, slavs*, arh. *slāve*; sal. lš. *šlovẽ*, apv. *šlóvė, šlavẽ*), kauz. *slavēt, slavināt*; apv. *slāvīt* [à²] 'ļaunas valodas paust' (M-E III 924).

Vārdu *gods* un *slava* pretnostatījums 17. gs.: «Tiem muižniekiem dažam labam liels gods, bet maza slava» (vācu tulkojumā: dažam dižciltīgajam ir liels gods, t. i., augsts goda nosaukums, bet viņam ir slikta slava, par viņu ir sliktas valodas; Für 2 415).

Raksturīgi vārda *slava* lietojumi 17. gs.: «slava iet, valoda skrien», «slava auga augumā» (Elg 1 295 un 472). Vārds *apslavināt (apslavenāt)* bija *aprunāt* sinonīms: «es apslavenā(ju), apruna(ju), .. ļaunu slavu otram paceļu» (Elg 1 344).

Sk. arī: *sludināt*. (K)

B I 484, Buck 1144 un 1190, E I 88, 1 736, EF 2 265 un 1008, Euler 1 217, HF I 869, H. Lommel — Etymologie 127, Mach 552, M-E III 920 un 943, MM III 389, Pok 605 (606), T 307, Гам-Ив 2 18, Мартынов 2 25, Тр 8 58, Ф III 664 un 680, Ц 428

slāvi [slāvi], vsk. *slāvs*. Aizguvums; no v. *Slawen* 't. p.', kas savukārt no slāvu valodām. Pamatā vai nu ssl. *slovo* 'vārds' (kr. *слóво*), vai arī verbs **sluti* (tag. **slovǫ*) '(saprotami) runāt' (kr. *слыть* 'būt pazīstamam, tikt daudzinātam', kam atbilst la. **slūt*; sk. *slavēt*). No šejienes ssl. *slověne*, kr. *славя́не* 'slāvi',

sākotnēji 'skaidri, saprotami runājošie' (pretstatā cittautiešiem ar nesaprotamu valodu).

Aizg. no poļu un latīņu formām minēts jau 17. gs., pielīdzinot slāvus krieviem: «krievs, slavs» (*slaws*, p. *slowienski*, lat. *sclavonicus*, Elg 1 502), «Sklavo zem(e)» (*Sklawo zem*, p. *Slowieńska ziemia*, lat. *Sclavonia, Slovonia*; Elg 1 502). No jauna vārds aizgūts 19. gs. (K. V. Launics, Stāsti no krievu tautas un valsts, 1829 6, V 1 563, 3 362).

Тр — Эт 1980 12, Ф III 664, Ц 429

slazds, apv. *slasts, slasta*; lš. *slāstai, slastaĩ* (dsk.; arh. vsk. *slastas*), apv. *slāsnos, slą̃staĩ, slą̃stos* (visi dsk.), *slestus* 't. p.' Vārda cilme nav skaidra. J. Endzelīns to saista ar senīru *slat* 'rīkste'. Iespējams tomēr, ka vārds ir atv. no kāda verba **slest* (ar *n* infiksu lš. *slę̃sti* 'bīdīt (durvju bultu)'), kas bijis vienas cilmes ar *slāt* (sk.) un lš. *selēti* 'līst, zagties, manīties'. Par formu sal. *mest : masts* (medībās). No verba paralēlformas ar *n* infiksu lietuviešu formas ar *ą*. Ar ekspresīvu balsīgumu la. liter. *slazds*. Semantiskās motivācijas pamatā ir darbība 'līst' (sal.: «līst slazdā», «pele ielīdusi slazdā»).

Slazda tagadējā forma ar metāla ierīci ir jauna, nesena. Agrākie slazdi ar auklas cilpām («slazda valgs»), g. k. putnu ķeršanai: «Irbītei slazdu (var.: slastus, spostus) taisu (var.: valgus liku)» (LD 11196 un 11197). G. F. Stenderam *slagzds, slazds* 'putnu slazds, cilpa' (St I 273). (K)

EF 2 827, M-E III 917 un 921

slēgt [slêgt]; lš. *slėgti, slė̃gti* 'spiest, slodzīt', gr. *lōbáomai* (< *lōgᵘ-)* 'slikti apejos, daru pāri, bojāju', *lṓbē* 'negods, nozākājums, pāri darījums, bojājums'. Pamatā ide. **slēgᵘ-* 'spiest; apspiest, darīt pāri' (varbūt no saknes **sel-* 'spiest; smags', no kuras laikam arī **sel-* 'baļķis', sk. *sile;* vai arī no saknes **legᵘ-*, kas radniecīga **legh-* 'likt, atrasties'). Ide. **slēgᵘtei* > b. **slēgtei/ti* > la. *slēgt*. Vārda sākotnējā noz. 'slogot' → 'ar slogu nosprostot, nostiprināt (piem., aizvērtos vārtus)'. Par sākotnējo nozīmi sal. apv. *slēga, slēgs* [ę²] 'slogs': «viņš man par slēgu» (M-E III 927).

Kad aizvērtas durvis sloga vietā nostiprināja ar koka atslēgu, vārdu *(aiz)slēgt* dažkārt aizstāja ar *(aiz)mest:* «es aizslēdzu /es aizdaru/ es aizmetu» (Elg 1 631).

Iter. forma darināta no saknes paralēlformas **slōgᵘ-* > ab. **sluog-*, no kā arh., apv. *slogāt* [uo] un liter. *slodzīt* (sk. *slogs*). 17. gs. *slogāt* arī 'atslēgt un aizslēgt' (Für 2 416).

Subst. apv. *slēgs* [ę²] 'atslēga', *slēga* [ę], *slēgs* 'rūpes, posts, krusts, nelaime'.

20. gs. termini *slēdzis, slēdze, slēgums* (*īsslēgums*, ZTV 122).

Atv. *atslēga* 17. gs. vārdnīcās (Manc I 158, Lj 265); G. F. Stenderam *atslēga* un *atslēgas bērns* jeb *spals* (St II

515), apv. *atslēgas māte (kūts)* un *atslēgas bērns* (M-E I 193). 20. gs. terminoloģijā *atslēga* un *slēdzene* (par nozīmi sk. LVKJ V 51—52, VI 80—93).

Pēc krievu un vācu valodas paraugiem verbs *slēgt* un tā atv-i kopš 19. gs. lietoti ar pārnesumu vairākās nozīmēs. Kopš 19. gs. 70. gadiem *slēgt* arī 'beigt' (v. *schliessen,* V 2 209; sal. «slēgt debates»), arī atv. *noslēgt* 'nobeigt', subst. *noslēgums* («sanāksmes noslēgums»). Tanī pašā laikā *slēgt* un tā atv-i ieviesti juridiskajā terminoloģijā, piem., «noslēgt līgumu» (kr. заключить договор, v. den Vertrag abschliessen, V 2 143).

Verbs *slēgt* 'secināt' 19. gs. beigās, atv. *slēdziens* 20. gs. sākumā (piem., «prāta slēdzieni», RLB KV I 220, D 1 949, agrāk *slēgums,* D KV I 430).

Fonētikā *slēdzenis* 20. gs. 20. gadu sākumā (ZTV 1).

Sk. arī: *slogs.*

Brence 1 260, G. Bonfante — St B IV 130, Buck 467 un 847, EF 2 828, HF II 151, M-E III 928, Pok 960

slēģis [slẽģis]. Aizguvums; no v. apv. *släge* 'aizvērtņi', kam pamatā afrī. *slag* 'aizvērtnis', sākotnēji 'sitiens' → 'tas, ko aizsit' (v. *Schlag* 'sitiens', bv. *Fensterschlag* 'loga aizvērtnis'). Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (Lg II 307, St I 275).

Doo III 189, M-E III 928, Zēv 2 110

sleinis 'klibs cilvēks'— sk. *slita.*

sleja, apv. *slejs;* lš. *šlājos* 'ragavas, kamanas' (← 'slieces'), pr. *slayan* 'sliece' ('uzliektais'), *slayo* 'kamanas', kr. *слой* 'slānis, kārta, (apv.) lapa, rinda, dēļu vai žagaru klājs', ukr. *слій* 'šķiedra', bulg. *слой* 'slānis, ledus garoza', č. *sloj* 'slānis, (iežu) iegula', p. *słój* 'svēdra (koksnē)'. Tās pašas cilmes kā *sliet* (sk.); pamatā ide. **ƙlei-* 'liekt(ies), balstīt' > b. **šlei-* > la. *slei-,* no kā **slei-i̯ā-* > *sleija* > *sleja.* (Iespējams, ka vārds atvasināts no verba *sliet* tag. celma, sal. *(es) sleju.*) Sākotnējā nozīme 'kas slīps, nolaidens' (apv. adj. *slejš* 'nolaidens') vai 'kas līmenisks' (apv. *sleja* 'slānis, kārta', sal. kr. *слой*) → 'slīpa, nolaidena vai līmeniska josla' → 'josla' («ādas sleija», «laba sleija zemes», U I 265) → 'līnija' (*sleija* 'aruma vaga, ratu sliede', pārn. 'taisna līnija', St I 275). Ar nozīmi 'līnija' vārdu *sleja (sleija)* vēl 19. gs. vidū lietojis A. Kronvalds: «.. [bezdelīga] šaujas pa taisnu sleiju bērniem pa priekšu» (BV 1869 38, Kr I 523). K. Valdemāram *sle(i)ja* atbilst kr. *полосá, слой* (kārta), v. *Streifen, Strich* ('svītra, sloksne', V 2 209).

Kopš 18. gs. vārds *sleja (sleija)* attiecināts uz rakstu 'rindas' nozīmē («rakstu sleija», St I 275, U I 265), kopš 19. gs. beigām 'teksta (salikuma) josla' (D 1 1008).

B III 214, E IV₂ 309, EF 2 998, Mach 555, M-E III 924, Pok 600 (602), T 309, Ф III 674, Ц 432

slēksne 'zālains meža purviņš; sloksne'— sk. *slānis.*

slemete 'mīksts, netīrs priekšmets'— sk. *slamstīties.*

slempe 'blandoņa'— sk. *slampāt*.
slempēt 'neveikli iet'— sk. *slampāt*.
slēne '(mitra) zemiene'— sk. *slānis*.
slenēt 'sist, pērt'— sk. *slānit*.
slēns 'zems, mitrs'— sk. *slānis*.
sleņģes [sleņģes], vsk. *sleņģe*, apv. *sleņģis* 'aploda'. Aizguvums; no vlv. *slenge* 't. p.' Pamatā ģerm. **slenk-* 'vīties, locīties' no ide. **slenk-* / **sleng-* 'griēzt, vīt; līst, rāpties, vīties' (no kā la. *slinks*). Aizg. minēts 17. un 18. gs. vārdnīcās; piem.: «ēka līdz sleņģēm uzcirsta»— ēka ir uzcelta līdz logu aplodām (St I 275). 17. gs. vārds arī citā nozīmē — durvju līste un durvju aizšaujamais: «sleņģes priekššaut»— aizbīdīt durvju aizšaujamo (Lj 267).
Ķl 658, M-E III 926, Zēv 2 110
slēpes [slẽpes], apv. [è²], vsk. *slēpe*. Aizguvums; no vlv. *slēpe* 'sliece; nelielas kamanas', kas atv. no verba *slēpen* 'slīdēt, vilkties; trīt' (v. *schleppen* 'vilkt, vilkties', *schleifen* 't. p.; trīt, slīpēt'). Pamatā ide. **(s)lei-* 'gļotains, glums; slīdēt' (no kā la. *slieka*).
Arī latviešu valodā *slēpes* senāk 'nelielas kamanas vai slieces, ko ziemas ceļā piesaista zem karietes' (U I 265). No tā 19. gs. *slēpes* mūsdienu nozīmē (arī «sniega kurpes» no v. *Schneeschuhe*, V 1 232; kr. *лыжи*).
Senāk verbs *slēpēt* 'šļūkt, vilkties; braukt ar slēpēm' (< lv. *slēpen*, U I 265), 20. gs. parasti *slēpot* [slẽpuôt]
Ķl 655 un 656, M-E III 929, Zēv 2 110
slepkava [slępkava]. Saliktenis, kura 1. daļā adj. *sleps* [ę] 'slepens' vai adv. *slepu(s)* sakne un 2. daļā atv. no *kaut* (ar nozīmi 'kāvējs'). Subst. *kava* senāk arī 'sitiens' un 19. gs. retumis 'kauja'. Atv. *slepkavība, slepkavīgs*, apv. *slepkavnieks* 'slepkava'.
Buck 1456, M-E III 926
slēpsne 'lupatiņa'— sk. *slāpt*.
slēpt [slèpt]; lš. *slẽpti* 't. p.' Pamatā ide. **ḱlep-* : **ḱlēp-* > b. **šlep-* : **šlēp-* > la. *slep-* (no kā apv. *slept*) un *slēp-* (no kā *slēpt*). Lietuviešu *sl-* gaidāmā *šl-* vietā laikam vispārināts no kādas izloksnes. Ide. **ḱlep-* ir formas **klep-* (no kā *klēpis*, sk.) fon. variants un radniecīgs bāzei **gleb(h)-* 'aptverot saspiest' (no kā *glābt, glabāt*, sk.). Nozīmes attīstība: 'aptvert rokām' → 'aptverot rokām, neļaut citiem redzēt, aiztikt' → 'nolikt vai paņemt tā, ka citi neredz, nezina'.
Sal. ar atbilstošiem vārdiem no paralēlās bāzes **klep-*: pr. *auklipts* 'slēpts', go. *hlifan* 'zagt', gr. *kléptō* (< **klépiō*) 'zogu', lat. *clepere* 'slepeni paņemt, zagt'.
Iter. *slēpēt* (M-E III 929, apv.), citā skaņumijas pakāpē apv. *slapstīt* (M-E III 917), no kā refl. *slapstīties*. Apv., arh. *slept* lietojams tai pašā nozīmē kā *slēpt* (Manc I 87; Lj 265 arī *slēpt*; M-E III 927). No tā iter. *slepēt* (St I 276, M-E III 926), arh. *slepināt* («slepināja savas lietas», Gl 1 747). No *slept* atvasināts

arī adj. *sleps* («mans prieks vairs never būt bez slepām ēnām», F. Bārda — M-E III 927), parastāks atv. *slepens*. Adv. *slepu(s)*, apv. *slepstu(s), slepšu(s)*.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *slep-* varbūt no *slet-* + *klep-* vai (Frenkels) *slep-* < **sklep-*, vai (Toporovs) **sklep-* > *slep-*. Narev. *slibd* 'slēpt' no **slēpt*, kur *ē* > *ī* kā prūšu valodā un *p* > *b* pirms galotnes *-d* (no senākas *-t* kā vairākos citos vārdos).

Atv. *paslēpes* (rotaļa), *paslēpenes, slēpnis, slēptuve, noslēpums.*

Sk. arī: *slapstīties, slepkava.* (K)

Buck 851, 1236 un 1417, E 1 224 un 771, EF 2 829, Fei 263, KK 29 195, Mažiulis 6 231, M-E III 930, Pok 604, Zinkevičius 1 18, 2 79, To I 149, 1 12

slīdēt [slîdêt]; lš. *slýsti* 't. p.', *sliděti* 'kļūt slidenam, slidenākam', a-s. *slidan*, vav. *slīten* 'slīdēt', si. *srédhati* 'noslīd, maldās', gr. *olisthánō* 'slīdu'. Pamatā ide. **leidh-* 'slidens, slīdēt' ar *s-* pievienojumu saknes ieskaņā; sakne **lei-* 'gļotains, glums; slīdēt, glaust, ziest', kas radniecīga saknei **lei-* 'liekt' (no kā la. *laist* un *leja*, sk.). Skaņumijā **slĭdh-* > b. **slĭd-*, no kā verbs **slĭdti* > **slĭsti* (lš. *slýsti*) > la. apv. *slist* un *slīst* 'slīdēt'. Iter-dur. *slīdēt* (apv. *slidēt*), kauz. *slidināt* (apv. *slīdināt*). No tās pašas saknes apv. adj. *slids* (lš. *slidùs*), liter. *slidens;* subst. *slidas*, (vsk. *slida*) ar atv. *slidot* [uô] un *slidotava* [uô].

Sk. arī: *slaids, sliede, slieka.*

Buck 686, EF 2 830 un 833, HF II 377, Kl 658, M-E III 931 un 935, Karaliūnas 13 15, MM III 558, Pok 960, Stang 3 50, T 269, A. E. Аникин — Эт 1980 48, Д. И. Эдельман — ВЯ 1982 1 38

slids 'slidens'— sk. *slaids, slīdēt.*

sliece [sliece], apv. [iê²]. Tās pašas cilmes kā *slieka* (sk.). Nozīmes attīstība: 'gluds' → 'tas, kas slīd'. Par nozīmju sakaru sal. sav. *slīhhan* 'slīdēt, līst' : *sleihha* 'kamanas'.

Pēc cita uzskata (Leskīns, Pokornijs, Trautmanis) vārds ir tās pašas cilmes kā *slīkt* (ar *en* > *ie*).

EF 2 831, M-E III 937, Pok 961 (962), T 269

sliede [sliẽde]; pr. *slidenikis* 'pēdu dzinējs suns', kr., bkr. *след* (ssl. *slědъ*), ukr. *слід*, bulg. *следá*, č. *sled*, p. *ślad-* 'pēda'. Tās pašas cilmes kā *slīdēt* (sk.); pamatā ide. **(s)leidh-* 'slidens, slīdēt' > b. **sleid-* > ab. **slied-*, no kā bijis la. verbs **sliest* (lš. *sliẽsti* 'slīdēt lejup') ar atv. *sliede.* Tā sākotnējā noz. 'ieslidināta, nogludināta vieta, svītra', no kā 'iestaigāta vai iebraukta josla, gramba': «pa iebrauktu sliedi viegli tek» (M-E III 937). No šās nozīmes 19. gs. beigās *sliede* 'dzelzceļa metāla stienis' (D KV I 388). Līdz tam šajā nozīmē lietoti vārdi *šķiene* (no vlv. *schēne* 'sliece', v. *Schiene* 'sliede', U II 620, V 1 537, 2 199) un *relse* (no kr. *рельс* 'sliede', V 1 537, 3 345). No **sliest* vai *sliede* verbs *sliedēt* 'pieplacināt zāli (ejot pa pļavu, zālāju)

vai labību (ejot pa tīrumu), atstāt pēdu svītras': «Ķas pļaviņu nosliedēja? Sliede sliedes galiņā. Jāņa bērni nosliedēja, Jāņa zāles lasīdami» (LD 32374, 4 var.). Līdzīgā nozīmes attīstībā arī 'pēdas' slāvu valodu formās. 17. gs. G. Elgers min vārdu *slieds* ar noz. 'zemē iespiesta pēda': «zirga slieds» (Elg 1 154; varbūt rusisms). Latviešu folklorā dažkārt *sliede* variēta ar *pēdu*, piem.: «Es šķitos jauna būt, Jauna iet tautiņās; Man kājiņa ieslīdēja Vecu ļaužu sliedītē (var.: pēdiņā)» (LTD XI 156)

Lš. *sliẽdas* ' (iemīta) pēda' no bkr. *след*.

B II 436 un 572, E IV₂ 309, EF 2 830, M-E III 937, Pok 960, Откупщиков 2 137, Ф III 668.

slieka [sliêka], apv. [iẽ], *slieks;* lš. *slíekas,* pr. *slayx* 't. p.' Pamatā ide. **lei-* 'mitrs, gļotains, lipīgs; glums, slidens, gluds' no senākas noz. 'zema, ieliekta vieta', no kā arī *leja* (sk.). Ide. **lei-* ar *s-* ieskaņā un *k* saknes paplašinājumā, no kā b. **sleikā-* > ab. **sliekā-* > la. *slieka.* Ar ekspresīvu ieskaņas līdzskaņu mīkstinājumu apv. *šļieka.*

Apv. *sliekas* [iê, iẽ] 'siekalas' atspoguļo saknes nozīmi 'mitrs, gļotains, lipīgs'; sal. adj. *sliekains* 'mitrs, gļotains'. Sal. tās pašas cilmes v. *Schleim* 'gļotas': *Schleie* 'līnis'.

Citā skaņumijas pakāpē (ide. **sloi-*) ģerm. **slaihwō,* no kā norv. apv. *slo,* zv. *slå* 'glodene'.

Iespējams arī, ka vārdā *slieka* 'tārps' saplūduši divu ide. sakņu atv-i; sal. apv. *slenka* [ęn] 'slieka' (M-E III 962), kas laikam no ide. **slenk-* 'griezt, vīt; līst, rāpties, vīties' (no kā arī *slinks,* sk.). Tās pašas cilmes ir apv. *sloka* [uô²], *sloks* [uo] 'slieka' (E-H II 530).

Sk. arī: *laizīt, līnis, lipt, siekalas, slaiks, sliece, slienas, slīgt, slīps.* (K)

B I 573, E III₁ 149, IV₂ 309, EF 2 830, M-E III 938, IV 73, Pok 663, Stang 3 50, T 269

sliekains 'mitrs, gļotains'— sk. *slieka.*

sliekas 'siekalas'— sk. *slieka.*

slieksnis [slìeksnis], apv. [iê²], *slieksne, sliegsnis, sliegsne;* lš. *sleñkstis,* apv. *sleñgstis, sleñksnis* 't. p.' Par vārda cilmi izteikti divi vienlīdz pamatojami uzskati.

1. Pamatā ide. **slenk-* / **sleng-* 'griezt, vīt; līst, rāpties, vīties' (no kā arī *slinks,* sk.); sal. lš. *sliñkti* (tag. 3. pers. *sleñka*) 'lēnām virzīties, līst, šļūkt'. No **slenk-* > ab. **sliek-,* no kā la. *slieksnis* (Leskīns). Semantiskais motivējums: pāri seno māju augstajam slieksnim pa zemajām durvīm bija jālien (Endzelīns).

2. Pamatā ide. **sel-* 'baļķis' (no kā arī *sile,* sk.); atv. **sl-enk-* / **sl-eng-* (no kā kr. apv. *сляга, слягá* 'tievs, garš baļķis') > la. **sliek-* / **slieg-,* no kā la. *slieksnis,* apv. *sliegsnis* (Zubatijs, Frenkels).

17. gs. G. Elgeram arī forma *sliekta* (Elg 1 431), kas var būt atv. no verba **sliekt* 'līst, rāpties' (: lš. apv. *slenkti,* liter.

sliñkti). Tādā gadījumā lielāka ticamība pirmajam skaidrojuma variantam. (K)

B II 572, EF 2 829, M-E III 939, Pok 961

sliekties [slìektiês], apv. [iê-iê²]. Paralēli verbam *liekt* (sk.) forma ar ieskaņas *s* — apv. *sliekt*: «uz kuru pusi visi šie .. pārdzivuojumi slieca manas persuonības attīstību» (A. Upīts — E-H II 528). (Sal. *slīkt*.) Refl. *sliekties* 'liekties': «velve zemu sliecās viņam pāri» (A. Upīts — E-H II 528); no šās nozīmes izveidojušies semantika 'sniegties, tiekties': «zirgs sliecas pēc barības» (E-H II 528). No 'liekties' arī '(no)vēlēt', parasti atv. *nosliekt(ies)*: «Skauģis man nenosliece (var.: nevēlēja) Nātru krūma sētmalī» (LD 9135 var.). Ka nozīme 'novēlēt' var izveidoties no 'noliekties', rāda *noliekties* lietojums izloksnēs, piem.: «burvji .. citiem nenoliekušies nekāda labuma» (DL Piel 1893 141).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *sliekt* saistāms ar *sliegt* un dažās nozīmēs no *nosliekt(ies)*, kur *-s-* var būt refl. pazīme. K

M-E II 812 un 853, III 939

slienas [sliẽnas] 'siekalas'; kr. apv., ukr. *слúна* (psl. **slina*, kr. liter. *слюнá*), bkr. *слíня*, bulg. *слúна*, č. *slina*, p. *ślina*, polabiešu *slêina* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *slieka* (sal. apv. *sliekas* 'siekalas'), tikai ar citu piedēkli: ide. **slei-nā-* > ab. **slienā-* > la. *sliena*, dsk. *slienas*.

B II 573, E I 104, EF 2 830 (831), M-E III 939, Pok 662 (663), Ф III 672

sliet [slìet], apv. [iê²]; lš. *šliẽti* 'atspiest slīpi; (at-, pie-, sa-)sliet, atbalstīt', pr. *slayan* 'sliece' ('uzliektais'), *slayo* 'kamanas', senīru *clōin*, *clōen* 'slīps', vidusīru *clethar* 'balsts', kimriešu *clud* (< **k̑loi-tā-*) 'kaudze', *cledren* 'spāre, lata, žogs', sav. *(h)linēn* (ģerm. **hlīn*) 'atrasties slīpi (pieslējies, atbalstījies)', *(h)leinen*, v. *lehnen* 'piesliet, atbalstīt', go. *hlaiw*, ssk. *hlaiwa*, sav. *hlēo* 'kaps (kapu paugurs)', si. *śráyati* 'pieslien, atbalsta', ave. *srayana* 'atbalstīdamies', gr. *klīnō* 'liecu, pieslienu', lat. *clīnāre* 'liekt, locīt, balstīt', *cliēns* (ģen. *cliēntis*) 'klients, atkarīgais, atbalstāmais', *clīvius* 'slīps'. Pamatā ide. **k̑lei-* 'liekt(ies), balstīt' no saknes **(s)kel-* / **k̑el-* 'liekt, sliet, līks' (no kā arī la. *klons*, sk.); b. **šlei-*, no kā verbs **šleitei/ti* > ab. **šlietie/ti* > la. *sliet*, laika formās arī *slei-*: tag. *(es) slienu* un *sleju*, pag. *slēju* (lš. tag. *šliejù*, apv. *šlejù*, pag. *šliejaũ*).

Verba semantika ietvēra liekšanos dažādos virzienos. Latviešu valodā ar *sliet* g. k. saistās kustība sānis (*at-*, *pie-*, *sa-sliet*) un augšup (*iz-*, *uz-sliet*). Bezpriedēkļa lietojumā un refl. *slieties* virziens augšup, stāvus ir dominējošais, piem.: «sliet status», «suns slējās un lēca smilkstēdams» (Kaudzītes — M-E III 940).

Atv. *slietenis* [ie], adv. *slieteniski* (apv.) 'atbalstoties, pieslienoties'.

Sk. arī: *slaistīt*, *slaists*, *sleja*, *slita*.

B II 638, E IV$_2$ 309, EF 2 1004, HF I 873, Kl 431, M-E III 940, MM III 388, Pok 600 (602), T 308, W-H I 234, Георгиев 45, Ил-Св I 111, Чекман 123

slīgt [slîgt]; lš. *slýgti* 'snaust; līkt, tiekties, tvīkt', kr. *слизь* 'gļotas', ssk. *slikr* 'gluds', sav. *slīhhan,* v. *schleichen* 'līst' (← 'slīdēt'). Pamatā ide. **sleig-* 'gļotains, slīdēt' no saknes **(s)lei-* 'mitrs, gļotains, lipīgs; glums, slidens, gluds' (no kā arī *slieka,* sk.). Skaņumijā **sleig-* : **slĭg-,* no kā la. *slīgt.* Nozīmes attīstība: 'slīdēt' → 'liekties uz leju' (lš. *slýgti* 'galvai liekties uz leju' → 'snaust').

EF 2 831, Kl 655, M-E III 935, Pok 662 (663), T 270, Ф III 671

slīkšņa, *sliksna* 'muklājs'— sk. *slīkt.*

slīkt [slìkt], apv. [ī, î]. Pēc tradicionālā uzskata (Trautmanis, Endzelīns, Frenkels) vārds saistāms ar lš. *sliñkti* (tag. 3. pers. *sleñka*) 'lēnām virzīties, līst, šļūkt', sav. *slingan* 'kustēties, šūpoties', v. *schlingen* 'vīt, pīt', a. *sling* 'mest', sav. *slango,* v. *Schlange* 'čūska', kam pamatā ide. **slenk-* 'griezt, vīt; līst, rāpties, vīties' (no saknes **sel-* 'līst, vilkties, rāpties'). Skaņumijā **slink-* > la. *slīk-,* no kā *slīkt.* Tā kā la. *slīkt* atšķiras no lš. *sliñkti* kā formas (tag. *(es) slīkstu* : lš. *slenkù*), tā nozīmes ziņā, J. Endzelīns uzskatīja, ka šo vārdu ietekmējuši verbi *līkt* un *slīgt.*

Iespējams tomēr cits *slīkt* cilmes risinājums: blakus verbam *līkt* bijusi tās pašas cilmes un nozīmes forma ar ieskaņas *s-*, un šī forma pilnīgi izskaudusi hom. **slīkt* 'līst, šļūkt' (kuras bijumu pauž adj. *slinks,* sk.). Folklorā *līkt* un *slīkt* lietoti kā vienas nozīmes varianti, piem.: «Šurp slīkstat (var.: līkstat), kārklu gali, Šurp upīte strauji tek» (LD 13624), «Slīktin slīka (var.: līktin līka) vara tiltis, Man vienai pārejot» (LD 18043, 12 var.). Sal. arī: «viņš sarauj skapi tā, ka tas slīkst no sienas nost un ar tādu troksni gāžas uz grīdas . . » (J. Janševskis. Kā bagātā Čāpiņa dēls precējās (1897), 1979 49). Uzskatu par *līkt* un *slīkt* kopējo cilmi balsta arī *sliekt, sliekties* (sk.) atbilstība verbiem *liekt, liekties.*

No verba *slīkt* sākotnējās nozīmes 'līkt, liekties', («vezums slīkst uz vienu pusi», M-E III 936) → 'liecoties ūdenī, mirkt' («zari slīkst ūdenī') → 'atrodoties ūdenī, zaudēt iespēju elpot' («cilvēks slīkst»). Izloksnēs verba nozīme attīstījusies vēl tālāk; no plaši sastopamās nozīmes 'bojāties, iet bojā lielā mitrumā' («labība, kartupeļi slīkst») izveidojusies arī noz. 'aiziet bojā': «kad pērkons mājā iesperis un nabaga cilvēka māja un manta visa noslīkst» (K. Šilings 1832. g. Tirzā.— LTT 1417).

Atv. *slīcējs, slīkonis* [uo]; *slīkšņa* [ī] 'muklājs', apv. *slīksna, slīksnis* 't. p.'

Sk. arī: *sliekties.* K

Brence 1 259, E III$_2$ 139, EF 2 832, Kl 653 un 658, M-E III 935, Oxf 835, Pok 961, T 269

slikts. Aizguvums; no vlv. *slicht* 'līdzens; vienkāršs, parasts; nevērtīgs, nederīgs, nepiemērots' (vh. 'vienkāršs, parasts'; v. *schlecht* 'slikts, ļauns'). Pamatā ide. **sleig-* 'gļotains; slīdēt', no kā arī la. *slīgt*. Aizg. sastopams 17. un 18. gs. vārdnīcās (Lj 267, Lg II 309) ar norādi, ka vārds ir ģermānisms, tātad tas vēl nav bijis valodā pilnīgi iesakņojies. (Langijs: par sliktu saka *nelietis;* šo vārdu tādā nozīmē min arī Mancelis I 157: v. *schlecht — nelietis,* t. i., 'nederīgs, nepiemērots'; G. Elgers vārdu *slikts* min ar noz. 'vienkāršs', Elg 1 432.)

Bl 6 191, Buck 1179, Doo III 197, Kl 654, Lanszweert 4, M-E III 931, Pok 663, Zēv 2 111

slīmests [slĩmęsts], apv. *slīmasts, slīmesis* u. c. Aizguvums; no lv. *snīd(e)mest* > *slīd(e)mest* 'slīmests (mucinieku, galdnieku darbarīks)' (v. *Schneidemesser*), kas ir salikteņis: pirmā daļa no verba *snīden* 'griêzt', otrā — *mest* 'nazis'. Vārds sastopams 18. gs. vārdnīcās (*slīmeste* Lg I 470, *slīmests, -e* St I 276). Hom. noz. 'sliņķis' 19. gs. (V 2 209) no verba *slīmēt* 'līst, slīdēt' («viņš nuopūzdamies ieslīmēja istabā», M-E II 67), 'slaistīties' (E-H II 52), kā pamatā ide. **lei-* 'gļotains, glums; slīdēt, glaust'.

Pēc cita uzskata (Otkupščikovs) *slīmests* 'darbarīks' ir baltu cilmes vārds — gan bez pietiekamas motivācijas. (K)

M-E III 936, Zēv 2 111, Откупщиков 6 91

slīmēt 'līst, slīdēt; slaistīties'— sk. *slīmests.*

slimnīca [slimnîca]. Atv. no vārda *slims* (sk.), 19. gs. 70. gadu jaunvārds. Sākotnējā forma *slimnīce* (laikam K. Valdemāra un F. Brīvzemnieka darinājums, V 1 23, 2 209). Mūsdienu liter. forma *slimnīca* kopš 19. gs. 80. gadiem.

Līdz jaunvārda ieviešanai lietoti apzīmējumi *sērgīgu viets* (Elg 1 193), *gaudeņu nams* (Lg I 369), *neveselu nams* (St II 383), *slimnieku nams, slimnieku māja* (V 1 23) u. c.

KK 11 43, M-E III 932

slims. Aizguvums; no vlv., vh. *slim* 'slīps, līks; slikts, ļauns' (v. *schlimm* 'slikts, ļauns; (sar.) slims'). Pamatā ide. **leb-* 'slābi, ļengani nokarāties' atv. **slembh-,* no kā ģerm. **slimb-* 'slīps'. Vācu valodas izloksnēs no noz. 'slīps, līks' izveidojusies noz. 'slims', ko lietoja arī Baltijas vācu izloksnēs. (Par nozīmju sakaru sal. v. *krank* 'slims' no ide. **ger-* 'griēzt, vīt; liekt'.) Latviešu valodā aizg. lietots dažādās nozīmēs. 17. gs. tas sastopams g. k. nozīmē 'slikts, nederīgs, nepiemērots', piem.: «audeklis šaurs un slims top atrasts» (Linaud 51), 'ļauns, nikns' (Manc I 39), piem.: «slimāks nekā visi velli» (Manc 1 27). G. Elgeram vārda *slims* sin. ir *ļauns, nikns* (Elg 1 658). Retumis vārds sastopams arī nozīmē 'nevesels'; J. Langijs raksta par vārdu *slims,* ka tas «ir arī vācu vārds, bet latvieši to tik ļoti lieto, ka tas gandrīz biežāk dzirdams nekā *nevesels*» (Lj 268). J. Langija vērojums laikam attiecas uz Kurzemes dienvidu izloksnēm, jo vēl 18. gs. otrajā pusē vidzemnieks J. Lange «Lat-

viešu Ārstē» vārdu *slims* lietojis tikai nozīmē 'ļauns', kaut gan retumis tekstā ir arī šā vārda atv-i *slimība, slimums* 'neveselība'. Savā vārdnīcā viņš vārdu *slims* ar noz. 'nevesels' attiecina tikai uz «māgas kaitēm» (Lg II 309). Zīmīgs ir vārda *slims* lietojums E. Glika Bībeles latviešu tulkojumā un J. Reitera «Tulkojuma paraugā»; tur, kur Reiters raksta *slims* 'nevesels', Glikam ir *ļauns:* «Bet je tav acis slima ir. (Tad) visas tavas miesas tumšas būs» (Reiters 2 17); «Bet, ja tava acs ļauna ir, tad būs visa tava miesa tumsa» (Gl 4 11). Reiters vārdu *slims* lieto arī nozīmē 'slikts', piem., runājot par sliktiem augļiem, bet Glikam tai vietā *nikni* (augļi).

Vārda *slims* mūsdienu liter. nozīme nostiprinājās 18. gs. beigās; liela loma latkam bija G. F. Stendera darbiem, sevišķi viņa vārdnīcai, kur v. *krank* bija tulkots *slims, nevesels* (St II 365) un kur *slims* vairs nebija tulkots 'slikts, nederīgs', bet gan tikai 'nevesels' (pirmām kārtām minot kuņģa neveselību) un nozīmes pārnesumā 'ļauns' (St I 276). Viņam arī atv-i *slimums* («slimums māc»), *slimība, slimnieks, apslimt, slimēties.* (Nav verba *slimot;* tas sastopams tikai 19. gs.; sal. K. Valdemāra vārdnīcā: *slimt, sirgt, slimot,* V 1 23). Senākajos tekstos vārdam *slims* 'nevesels' skaidrības labad blakus pievienots kāds sinonīms; piem.: «cilvēks slims un gaudens tapt var» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 66). Vārds *slimība* iesakņojās tikai 19. gs. Tā vietā senākajos tekstos lietoti dažādi apzīmējumi, piem.: «Cilvēki .. kaulu ligā jeb citā sāpīgā guļā apsirgst . .» (turpat, 54).

17. gs. G. Elgers ar noz. 'slims' min šādus sin.: *vājs, nevesels, bezspēcīgs, nevīzams* (Elg 1 35) un 'slimot': «es sirgst(u), es esmu nevesels, es esmu vājs, es par visām miesām pārjemts» (turpat).

Ide. pirmvalodā vispārināta apzīmējuma 'slims' nav bijis, vai arī tas izzudis kā tabu un neatspoguļojas atsevišķās ide. valodās (Meijē). Pēc cita uzskata (Šrāders) ide. pirmvalodā jēdzieni 'slimot', 'slimība' izteikti ar vārdiem, kam atbilst la. *sirgt, sērga.*

Sk. arī: *slimnīca.*

Buck 302, Doo III 200, Kl 657, M-E III 932, Pok 656, Schrader I 643, Zēv 2 352

slinks [sliñks]; lš. *sliñkas* 't. p.' Pamatā ide. **slenk-* 'griezt, vīt; līst, rāpties, vīties'; saknes redukcijas pakāpē b. **slink-*, no kā la. apv. *slinkt* ar sākotnējo noz. 'līst, rāpties, lēni iet' (lš. *sliñkti* 'lēnām virzīties, līst, šļūkt') → 'gurdi, slinki kustēties': «skudras pa karstuo .. laiku arī slinkst» (J. Janševskis — E-H II 526). No šās saknes arī adj. *slinks* ar sākotnējo noz. 'tāds, kas lēni iet' un atvasinātais verbs *slinkot* [uô] (lš. *slinkáuti, slinkúoti* 't. p.'). No adjektīva arī subst. *sliņķis* [iņ] (lš. *slinkis, slìnka* 't. p.'), no kā apv. *sliņķot* [uô]. Formas ar nepārveidotu saknes *-in-* vai nu no kursiskajām izloksnēm, vai arī ekspresijai.

Ide. **slenk-* no saknes **sel-* 'līst, vilkties, rāpties'. Šās sak-

nes atv-i var būt saplūduši ar atv-iem no ide. *(s)lēg-: *(s)leg- 'būt slābam, gurdenam'; nozīmes ziņā sal. šās saknes atv-us ssk. *lōkr* 'muļķis, sliņķis', *slakr* 'gurdens, gļēvs', a-s. *slæc* 'gurdens, gļēvs, slinks, lēns', zv. apv. *slōka* 'būt kūtram, slinkam'. No šās saknes la. apv. *sleņģis* 'sliņķis', skaņumijā apv. *slaņģis, slaņķis* 'sliņķis un dzērājs, slaists, lempis', *slanga* 'šļaugans cilvēks vai dzīvnieks; tas, kas slaistās apkārt bez darba' (E-H II 520, M-E III 915 un 916), arī *slangāt* [aň] 'bez darba slaistīties'.

Baltu valodās bieži mijas *k/g*, un šajā gadījumā līdzskaņu miju veicinājušas paralēlās izejas formas **slenk-* un **sleng-* (**sleg-* ar iestarpinātu *n*).

Redukcijas pakāpē blakus b. **slink-* arī **slunk-*; no tā la. apv. *sluņķis* [uņ̂²] 'sliņķis, lempis, palaidnis' (lš. *sluñkius* 'cilvēks, kas gausi iet un slinki strādā', *sluñkis* 't. p.; ložņa'), *sluncka* [uñ] 'slinka, nekārtīga sieviete', *sluņķīt* [ùņ²] 'zākāt, niecināt' (lš. *sluñkinti* 'slaistīties'), *sluncināties* 'luncināties, gorīties' (M-E III 942).

Pēc cita uzskata (Būga) *sliņķis* ir lituānisms, tāpat arī *sluņķis* (Endzelīns).

Sk. arī: *slieka, slieksnis, sloka.* (K)

B II 422, III 195 un 708, Buck 315, EF 2 832 un 835, E-H II 529, M-E III 926, 933 un 942, Pok 959 un 961, Stang 3 50, T 269

slīpēt [slîpêt]. Aizguvums; no vlv., vh. *slīpen* 't. p.' (v. *schleifen*), senāk 'slidināt'. Pamatā ide. **lei-* 'gļotains, glums, slidens', no kā arī la. *slieka.* Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (St I 276).

Doo III 203, Kl 655, M-E III 937, Pok 663, Zēv 2 111

slīps [slìps], apv.. [î²]. Pamatā ide. **leip- : *lĭp-* no saknes **lei-* 'mitrs, gļotains, lipīgs; glums, slidens, gluds' ar *s-* pievienojumu saknes ieskaņā kā vārdā *slieka* (sk.). No šās formas la. arh. *slīpt* 'slīdēt; kļūt slīpam': «kad mana kāja slīptu» (t. i., slīdētu, Fūr 2 418). Adj. *slīps* sākotnēji laikam 'slidens', no kā izveidojusies noz. 'tāds, kam ir novirze no horizontāla'. 17. gs. sinonīmi *slīps, greizs, līks* (Elg 1 411).

Ide. valodās saistās vārdu nozīmes 'gļotains, lipīgs' (→ 'slidens') un 'nokarāties' (→ 'nokarens' → 'slīps').

Blakus ide. **(s)leip-* arī **slep-* un **slemp-* 'gurdi nokarāties', no kā lš. *slim̃pti* (tag. *slempù*) 'slaistīties', a. apv. *slemp* 'nokārt, nolaist', kam tuvs vav. *slimp (< *slimb-)* 'slīps'. Ja la. *slīpt* saistāms ar lš. *slim̃pti* (Pokornijs, Trautmanis), tad šis *im* no senāka *in* (tātad ide. **slemp- < *slen-p-),* jo tikai *in > la. ī* (Endzelīns, M-E III 937).

Iespējams, ka vārdos *slīpt, slīps* saplūduši divu ide. sakņu atv-i: no **(s)leip-* un **(s)lep-* ar *n* infiksu (no kā lš. *slemp- : slimp-*). (K)

EF 2 831, M-E III 937, Pok 670

slīt 'salīkušam iet' — sk. *slita.*

slita; lš. *šlìtė, šlitìs* 'statiņā saslieti kūlīši, (arh.) kāpnes'. Tās pašas cilmes kā *sliet* (sk.). Skaņumijā b. **šlei-* : **šlĭ-* > ab. **šlie-* : **šlĭ-*, no kā latviešu valodā trejādi refleksi: *slei-* (apv. *sleinis* 'klibs cilvēks' laikam no senāka 'līkkājis'; *sleja*, arh. *sleija; (es) sleju*, arh. *sleiju), slie- (sliet)* un *slī-* (apv. *slīt* [ī] 'salīkušam iet', sal. lš. *šlýti* 'noliekties, salīkt sānis; atslieties; ļodzīties; tiekties'). Ar b. *ei* (> ab. *ie*) mijas arī *ai;* sal. *sliet* : *slaistīt*. Ar *ī* mijas *i;* blakus verbam *slīt* ir subst. *slita* (apv. *slite, slits*) 'guleniski nostiprināts baļķis zirgu piesiešanai; (apv.) žogs; stāvus saslietas linu saujas, kūlīši'.

Par formu un nozīmi sal. ide. **ƙlit-* atvasinājumus citās valodās: kimriešu *cledren (< *ƙlit-rā-)* 'spāre, lata, žogs', ssk. *hliot* 'sāns, nokare', si. *śrita*, ave. *srita* 'piesliets', gr. *klitós* 'balstīts'.

B III 173, EF 2 1006, M-E III 933 un 934, Pok 600 (602), T 309, Георгиев 45

slocīties 'locīties'— sk. *sloka*.

slodze — sk. *slogs*.

slogāt 'aizslēgt, atslēgt'— sk. *slēgt, slogs*.

slogs [sluôgs], apv. *sloga* [uô]; lš. *slúogas* 'slogs, slodze', *slogà* 'iesnas; grūtums, bēdas, nelaime, slogs' (par nozīmi sal. la. apv. *grūtumi* 'iesnas'), *slōgas, slógas* 'slogs', gr. *lṓbē* (< **lōgʷ*) 'negods, nozākājums, pāri darījums, bojājums'. Tās pašas cilmes kā *slēgt* (sk.). Pamatā ide. **slēgʷ-* 'spiest; apspiest, darīt pāri'; skaņumijā **slōgʷ-* > b. **slōg-* > ab. **sluog-*, no kā bijis verbs **sluogti* > la. **slogt* [uo] un subst. *slogs* [uô]. Iter.-dur. *slodzīt* [uô], *slogot* [uô-uô], apv. *slodzēt* [uô], *slogāt* [uô] (lš. *slógti* 'smagi spiest'). Piem.: «kā tos kāpostus noslodzīs?» (Für 2 419), «vistas sluoga zem kastes, lai neperē» (E-H II 529).

Atv. *slodze* [uô] vispirms A. Kronvalda rakstos (U I 266), piem.: «kad tie vēl vergu slodzēs stenēja» (1872, Kr I 326), «no verdzības slodzēm .. atsvabinājušies» (1873, Kr I 388). Par mehānikas terminu vārds akceptēts 20. gs. 20. gadu sākumā (ZTV 91).

E 1 266, EF 2 834, M-E III 943, Pok 960

sloka[a] [slùoka], apv. [uô²]; lš. *slánka, slankà, slānkė* 't. p.', pr. *slanke* 'liela sloka', kr. *слýка*, ukr. *слýква*, č. *sluka*, p. *słąka, śląka* 'sloka'. Pamatā ide. **slenk-* 'griezt, vīt; līst, rāpties, vīties' (no kā arī *slinks*, sk.); skaņumijā b. **slankā-* > la. *sloka* [ùo]. Putna nosaukums no ložņāšanas, līšanas (sal. lš. *slankà* 'čūska; ložņa, sliņķis') vai no zemā lidojuma (Potebņa). Sal. arī apv. *slokāt* [uo] 'tālu un ar grūtībām iet' (M-E III 944) no pamatverba sākotnējās noz. 'līst, rāpties'. Apv. *sloķinēt* [uo] 'ložņāt': «tādai sloķinēšanai pa ciemiem varēja būt tikai viens nolūks: viņus aprunāt» (J. Jaunsudrabiņš (1932), Kop. r., 1982, VII 385).

Ar putna nos. *sloka* parasti saista upes nos. *Slocene* un pilsētas nos. *Sloka* (pie Slocenes ietekas Lielupē; senāk arī upi

sauca par Sloku). Taču šie vietvārdi varēja izveidoties arī no b. *slank- neatkarīgi no putna nosaukuma, jo upi varēja iedēvēt pēc tās līkloču (it kā ložņājošā) tecējuma cauri purviem. Pilsētas nosaukumu varēja ietekmēt arī plašais Lielupes loks, jo Sloka atrodas upes krastā aiz krasa straumes pagrieziena. (Varbūt Lielupes senais nos. šai apvidū pat bijis Sloka.) Par formu *loks* un *Sloka* saistījumu sal. *locīties* un tās pašas nozīmes apv. *slocīties* (M-E III 943; arī subst. *sloķis* [uo] 'kas slokās, resp. lokās', III 945). (K)

B II 575, III 265, E I 97, IV_2 309, EF 2 826, Mach 558, M-E III 944, Pok 961 (962), T 268

sloka[b], *sloks* 'slieka'— sk. *slieka*.

slokāt[a] 'tālu un ar grūtībām iet'— sk. *sloka*.

slokāt[b] 'pērt'— sk. *sloksne*.

slokatnes, *slokatnis, slokātne* 'nītis divas dzijas blakus'— sk. *sloksne*.

slokatnis, *slokatne, slokātnis* 'plācenis'— sk. *sloksne*.

sloksne [sluõksne], apv. [ùo[2], uô[2]]; lš. *slúoksnis* 'slānis, sloksne', *slúoksnė* '(linu, kaņepāju) šķiedra; klūga', *slúoksna* '(linu, kaņepāju) šķipsna, šķiedra; klūga, sloksne'. Tās pašas cilmes kā *slānis* (sk.). Pamatā ide. **(s)tel-* 'izplest, izklāt', no kā lat. *lātus* (< **stlā-to-s)* 'plats, plašs'. Zudumpakāpē atv: **stlē-tei* / **stlō- tei,* kur baltu valodās vieglākai izrunai zudis *-t-;* b. **slēti* (no kā la. *slēksne* 'sloksne', lš. *slěksnė* 'slānis'): **slāti* (no kā la. *slāt, slānis)* : **slōti* > ab. **sluoti,* no kā bijis verbs **slot* [uo] ar līdzīgu noz. kā *slāt* '(iz)klāt' (→ 'kraut, sist'; ar *slāt, slānīt* 'sist' sal. apv. *slostīt* [uo], *slonīt* [uo] 'sist').

No **slot* [uo] '(iz)klāt, izplest' ar pied. *-snē-* un *k* iespraudumu *sloksne* [uõ] sākotnēji laikam 'kas izklāts, izplests' (lš. *slúoksnis* 'slānis') → 'josla': «dūmu mākuonis kārtuojas garās, taisnās sluoksnēs», «gar liela meža malu stiepjas sluoksne vecāka cirtuma» (A. Upīts — M-E III 945), no kā 'plāns, plakans, garš priekšmets', piem., «papīra, plastmasas, skārda sloksne». Apv. *sloksna* [uo], *sloksns* [uo], arī *slogsne* [uo] (lš. *slúogsnis* = *slúoksnis*).

Tās pašas cilmes ir arī apv. *slokāt* [uô] 'pērt' (M-E III 944), *slokatnis* [uo], *slokatne* [uo] 'plācenis', *slokatnes* [uo], *slokatnis* [uô[2]], *slokātne* [sluôkâtne] 'nītis divas dzijas blakus' (M-E III 945), *slokātnis* [sluokâtnis] 'rupju miltu plācenis ar gaļas gabaliņiem virsū' (ar variantiem), piem.: «sluokātni izplāj nuo maizes, uzkaisa sāli un tad taukus virsū; var arī gaļa būt iekšā» (E-H II 530).

Pēc cita uzskata (Leskīns, Būga) vārds *sloksne* saistīts ar *slēgt, slogs* (noraida Endzelīns). (K)

B II 342 un 388, EF 2 835, M-E III 945

sloķinēt 'ložņāt'— sk. *sloka*.

sloķis 'kas lokās'— sk. *sloka*.

slonīt, *slostīt* 'sist'— sk. *sloksne*.
slot 'bez mērķa klaiņot, slaistīties'— sk. *slāt*.
slota [sluôta]; lš. *šlúota* 't. p.' Pamatā ide. **kleu-* 'slīdēt, šļūkt', kam paralēla forma **sleu-*, no kā *slaucīt* (sk.). Tā kā ide. **sleu-* un **kleu-* latviešu valodā devuši vienādus refleksus, ne katrā gadījumā precīzi nosakāma pirmforma. Skaņumijā **kleu-* / **klou-*: **klōu-* > b. **šlōu-* > ab. **šluo-* > la. *sluo-*, no kā bijis verbs **slot* [uo] 'slīdēt, šļūkt, slidināt' → 'slaucīt' (lš. *šlúoti* 'slaucīt'), un no tā subst. *slota* [uô].

No **slot* 'šļūkt' laikam apv. *slotāt* [uõ] 'iet atkusnī, dubļos' (M-E III 946). Sal. arī lš. *šliuõžti* 'līst, šļūkt, slīdēt' no tās pašas saknes **kleu-*. Apv. *slotēt* [uô, uõ], *slotot* [uô-uô] 'sist, pērt' (M-E III 946) ir atv. no subst. *slota* [uô].

Pēc cita uzskata (Frenkels, Pokornijs) vārda *slota* pamatā ir homonimā ide. bāze **kleu-* 'skalot' (no kā la. *šļaukstēt*).

Blakus verbam **slot* [uo] bijis arī **slaut* ar līdzīgu nozīmi kā *slaucīt* (sākotnēji 'šļūkt, slīdēt; slidināt'). No **slaut* atv. apv. *slaumi* (**slau-ùmi*) [aũ, àu] 'saslaukas'. (Par formu un nozīmi sal. *slaukt, slaucīt* : apv. *slaukumi* 'saslaukas'.) No tā adj. *slaumains* 'neslaucīts, mēslu pilns'. No verba **slaut* arī *slauna* 'netīrs cilvēks; netīra (arī melna, raiba) govs', *slaune* 'raiba (arī melna vai melna ar baltu vēderu) govs', *slaunis* 'raibs (arī netīrs) vērsis' (M-E III 919 un 920, E-H II 521).

No **slaut* sākotnējās nozīmes 'slīdēt, slidināt' (→ 'berzties') apv. *slauna* 'gurns, ciska; ķūlis', *slaune* [aû²] 'ciska, ciskas iekšpuse' (← 'kas slīd, beržas viena gar otru'). Par nozīmi sal. lš. *šlaunìs* 'ciska, gurns', si. *śróṇiḥ* 'gurns, dibens', lat. *clūnis* 't. p.'

Tās pašas cilmes var būt senais bikšu apzīmējums *paslavas* ('tas, kas aptver gurnus, dibenu', resp. 'kas atrodas zem gurniem, dibena'), kur **slava* (< **slau-a*) laikam ar līdzīgu nozīmi kā *slauna* un lat. *clūnis* (< **klou-nis*), bet valodā kā patstāvīgs vārds tas izzudis, skaužot homonīmiju ar *slava* 'valodas, daudzinājums'. (K)

B III 710, Buck 581, EF 2 1000 un 1010, Lanszweert 174, M-E III 919 un 946, MM III 395, Pok 607, W-H I 239, Чекман 126

sludināt [sludinât]. Pamatā ide. **kleu-* : **klŭ-* 'skanēt, dzirdēt' → 'saukt, slavēt; klausīt(ies)', no kā arī *klausīt, slavēt* (sk.). Ar *d* saknes paplašinājumā **klud-* > b. **šlud-* > la. *slud-*, no kā verbs **slust* (< **slud-ti*) 'atskanēt, izplatīties (par slavu)' ar kauz. *sludināt*, apv. *sludenāt*. Paralēla forma apv. *slūt* 'izplatīties (par slavu)' (: kr. *слыть* 'būt pazīstamam, tikt daudzinātam'). Iter. *sludēt* (tag. 3.pers. *slud*; M-E III 940). Kā *zust* : *zūd*, tā **slust* : *slūd*; piem.: «Kur tie lieli dūmi kūp, Tur tā maza siltumiņa; Kur tā liela slava slūd, Tur ta maza bagātība» (LD 11977 var.).

17. gs. verba *sludināt* sinonīmi: «es sludenā(ju), pasludenā(ju), daudzenā(ju), izpaudē(ju), vairomu [uo]» (Elg I 472). Vārds *sludināt* vēl 19. gs. nozīmēja ne tikai 'aktīvi paust', bet arī 'ar savu darbību darīt zināmu; būt par cēloni, ka izpaužas ziņas'; piem.: «R. Alauns, kalps būdams, ar dedzīgu, apķērīgu prātu grāmatas un laikrakstus lasīdams, izsludināja sevi par labu, krietnu latviešu tautas kalpu» (F. Brīvzemnieks — BV 1885 169).

Atv. *sludinājums* 'reklāma, paziņojums, piedāvājums u. tml., piem., laikrakstos' no 19. gs. 70. gadiem (V 2 210, U II 113), līdz tam *paziņošana, pasludināšana* (V 1 313), *sludināšana* (V 2 210). (K)

B II 288, Buck 1279 un 1479, EF 2 265, M-E III 940

slumpa 'neveikls cilvēks, netīrīga sieviete'— sk. *slampāt*.

slumpāt 'neveikli iet'— sk. *slampāt*.

sluņķis 'sliņķis, lempis, palaidnis'— sk. *slinks*.

slūžas [slũžas]. Aizguvums; no vlv. *slūse* 't. p.' (Baltijas vācu izrunā ar izskaņu *-ze;* v. *Schleuse*), kas savukārt no lat. *exclūsa* > *sclūsa* 't. p.' Latīņu subst. no verba *exclūdere* 'izslēgt'. Pamatā ide. **klēu-* 'kāsis, līks koks; saspiest', no kā la. *kļaut*. Latviešu valodā aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc II 313).

Kl 657, M-E III 943, Zēv 2 205

smādēt [smãdêt]. Aizguvums; no bv. *smāden* 't. p.', kas savukārt no vlv. *smāden* vai vh. *smaden* 'izzobot, izsmiet, kaunināt' (v. *schmähen* 'ķengāt, paļāt'). Pamatā ide. **smē-* 'ziest, ieberzt' (no kā arī aizg. *smērēt*) no saknes **mei-* 'mazināt' (no kā la. *smidzis, smidzināt*) → 'uzskatīt par mazvērtīgu, pelt'. Aizg. minēts dažos 17. gs. tekstos un 18. gs. vārdnīcās (St I 277, tag. *(es) smādu;* arī *apsmādēt, nosmādēt*).

Kl 661, M-E III 955, Zēv 2 112 un 205

smadzenes, apv. *smadzines, smadzenis* (dsk.), *smedzenis* (dsk.), *smedzeņi* u. c.; lš. *smãgenės, smãgenos, smēgenys* 't. p.', arī 'smaganas', pr. *musgeno* (tā parasti izlabo avotu rakstījumu *mulgeno;* Šmolstīgs: jābūt *mazgenā*) 'kaulu smadzenes', kr. *мозг*, bkr., ukr. *мóзок*, bulg. *мóзък*, č. *mozek*, p. *mózg* 'smadzenes', si. *majján-, majjā* (< **mozg-*) 'kaulu smadzenes; serde', ave. *mazga-* 'smadzenes'. Par vārda cilmi izteikti dažādi uzskati.

No ide. **mozgho-* būtu la. **mazgs*, hom. vārdam *mazgs* 'mezgls'. B. Jēgers uzskata par iespējamu, ka smadzenes tā nosauktas nervu šķiedru mezglojuma dēļ (noraida Frenkels). Pēc Jēgera domām, lai novērstu homonīmiju, jauns vārds baltu valodās darināts no verba ar noz. 'sist, triekt, dauzīt', jo kauli bijuši jāsadauza, lai iegūtu smadzenes. Šāds verbs varētu atbilst lš. *smógti* (tag. 3. pers. *smógia*, arī *smãgia*) 'stipri sist, cirst, triekt'. Subst. **smagene(s)* > *smadzenes* varēja būt šā verba (**smagt*) pas. divd., tātad ar sākotnējo noz. 'sistais, dauzītais'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) mūsdienu formas no **smazgen-*,

kas pārveidojies disimilācijā vai adj. *smags* (lš. *smagùs*) iespaidā (Būga). Ieskaņas *s-* varēja būt arī no lš. *smãkrės* 'smadzenes' (Valde, Endzelīns; ar šo vārdu sal. la. apv. *smecele* 'smadzenes', kas ir vienas cilmes ar *smakrs*). Par vārdu *smags* un *smadzenes* sakaru sal. apv. *smadzēt* 'kļūt mitram' (← 'kļūt smagam'; ar šādu noz. lš. *smagėti*), *smadzens, smadzēns* [ę] 'izmircis un iepuvis malkas gabals'. Arī smadzenes varēja uztvert kā kaut ko mitru, mīkstu, smagu (Jēgers).

Vēl pēc cita uzskata (Valde, Pokornijs) *smadzenes* < **smagenēs* metatēzē no **mazgenēs*.

Iespējams tomēr cits, principiāli pilnīgi atšķirīgs vārda cilmes risinājums. Kad austrumbaltu valodās izzuda senais smadzeņu apzīmējums (vai nu, lai izvairītos no homonīmijas, vai arī kā tabu parādība), jauno nosaukumu darināja pēc smadzeņu kā pārtikas produkta īpašībām. Kā rāda prūšu (un arī senindiešu) vārdi, senais smadzeņu nosaukums bija attiecināts uz kaula smadzenēm, vēlāk pārnesot to arī uz galvas smadzenēm (piem., slāvu valodās). Kaula smadzenes vienmēr uzskatītas par ļoti garšīgām, un šādu attieksmi pauž vārds *smadzenes;* tas var būt atv. no ide. **smeg(h)-* 'garšot', no kā baltu valodās bijis attiecīgs verbs (**smegt?, *smagt?*). Šis verbs izzudis, laikam vairoties no homonīmijas ar **smagt* 'tapt smagam'. Par formu sal. jau minēto apv. *smadzens* 'izmircis un iepuvis malkas gabals' (← 'tas, kas kļuvis smags').

Kaula smadzeņu apzīmējums pārnests arī uz galvas smadzenēm un valodas attīstībā mijas ar tās pašas cilmes smaganu un aukslēju nosaukumu (no tā paša verba ar noz. 'garšot').

18. gs. G. F. Stenderam arī vsk. forma *smadzene:* «. . mūsu galvu ar to brīnišku smadzeni, tā prāta dzīvokli . . » (St 4 193).

Sk. arī: *smaganas, šmakstināt.* (K)

B I 103, Buck 215, E IV_2 263, EF 2 837, E-H II 531, Jēg 6 122, M-E III 947, MM II 549, Pok 750 un 967, J. Scheftelowitz — IF 33 135, Schmalstieg 2 53,— Balt V 163, T 172, Пр I 545, Ф II 638

smadzens, *smadzēns* 'izmircis un iepuvis malkas gabals'— sk. *smadzenes.*

smaganas, apv. vsk. *smagana,* arh. *smaganes;* lš. *smãgenės, smãgenos* 'smadzenes, smaganas'. Tās pašas cilmes kā *smadzenes* (sk.), tikai ar citu pied. patskani — *a,* kura priekšā saglabājies nepārveidojies *g.* Ide. valodās smaganu nosaukumi izveidojušies dažādi, gan saistot smaganas ar aukslējām un rīkli (a. *gum:* v. *Gaumen* 'aukslējas', la. *gāmurs*), gan ar zobiem (kr. *десна* < psl. **dęsn- :* lš. *dantìs,* lat. *dens* 'zobs'; sal. arī lš. *dañtenos* 'smaganas'). Saistījums ar smadzenēm ir īpatnējs baltu valodām. Atšķirīgo jēdzienu izteikums ar diferencētām vārda formām latviešu valodā ir relatīvi jauns; sal. apv. *smaganas* 'smadzenes' (M-E III 948) un arh. *smagenes* 'smaganas, aukslējas' (St I 277, II 715).

Pēc tradicionālā uzskata (Endzelīns, Frenkels) vārds *smaganas* līdz ar radniecīgo *smadzenes* saistāms ar kr. *мозг* 'smadzenes' un atbilstošiem ide. valodu vārdiem (ar vēlāku formas pārveidojumu). Taču šādā sakarā grūti izprast nozīmes motivējumu, resp. nozīmes pārnesumu.

Uz citu vārda cilmi norāda apv. *smagurs* 'apetīte'; sal.: «lai tam smagurs uz izlūkotām vakariņām rastos» (Pagalms 1881 3 27). Šādā nozīmē vārdu lietojis arī A. Kronvalds: «apetīts (smagurs) nav vienāds» (Kr II 386); viņam arī *smaguris* 'garšas sajūta': «visi tie gardumi .. mūsu smaguri nemaz nekutinātu un nekairinātu» (Kr I 664). Izloksnēs *smagurs* arī 'našķošanās, našķis; rādītājpirksts (kā laizītājs, našķotājs)' (M-E III 949, E-H II 531). Šā vārda pamatā ir ide. **smeg(h)*- 'garšot' no skaņu atdarinājuma (kā *smakšķēt*). Šās cilmes vārdi ir arī lš. *smagurỹs, smagùris* 'našķis; rādāmais pir̃ksts', *smaguriáuti* 'našķoties', sav. *smecken*, vlv. *smaken, smecken* (no kā la. *smeķēt*), v. *schmecken* 'garšot'. Vārds *smaganas* (apv. *smaguna*, E-H II 531) saistāms ar *smaguru:* smaganas kopā ar aukslējām (kas senāk ietilpa smaganu jēdzienā) bija 'garšotājs'. Vārds atvasināts no kāda verba (**smegt?*, **smagt?*); par formu ar *e* saknē sal. **regt : redzēt : ragana.* K

B I 103, EF 2 837, Jēg 6 119, M IV 37, M-E III 947, Pok 967

smags; lš. *smagùs* 'jauks, labs, mīļš; līksms, priecīgs; ātrs, straujš; stiprs, veikls, izveicīgs; liels, intensīvs; skanīgs, turīgs, pārticis; bargs, pikts, ass; ērts, parocīgs; smags, smacīgs'. No plašās semantikas, kāda vārdam ir lietuviešu valodā, latviešu valodā sastopami tikai daži elementi — blakus pamatnozīmei 'tāds, kam ir liels svars; grūts' arī 'smacīgs' («smags gaiss»), apv. 'ātrs' («smagi sprēst», M-E III 948), adv. 'ļoti' («smagi garda gaļa», E-H II 531). Šīs nozīmes parāda, ka arī latviešu valodā vārdam ir bijusi plašāka semantika, bet tā sašaurinājusies, par dominējošo kļūstot vienai nozīmei. Savukārt lietuviešu valodā noz. 'smags, grūts' saistījusies g. k. ar citu vārdu (*sunkùs*). Šīs semantiskās pārvirzes un nozīmju daudzveidība apgrūtinājušas etimoloģiskos risinājumus, un par vārda cilmi izteikti dažādi uzskati.

La. *smags* saista ar gr. *mogéō* '(es) pūlos, ciešu', *smogerón* 'grūts, mokošs' (Zolmsens, Būga, Pokornijs) vai lš. *smōgti* 'smagi, spēcīgi sist; mest' (Frenkels; viņš atšķir lš. *smagùs* 'jauks, līksms' kā hom.). Abus viedokļus apvieno un paplašina B. Jēgers, norādot, ka vārda pamatā ir ide. **smog*- 'tāds, kas smagi nospiež; nopūlēties ar smagu nastu' ar šādu nozīmes attīstību: 'smags' → 'smagi sist, mest', adj. 'sparīgs, stiprs' → 'krietns, teicams, spējīgs' → 'jauks, labs'. Par nozīmju sakaru sal. gr. *barýs* 'smags; stiprs, turīgs', lat. *gravis* 'smags; stiprs, nozīmīgs, liels, cienīgs'.

Vārda sakne laikam ir vienas cilmes ar **meg(h)*- 'derēt, spēt'

(no kā la. *mēgt*) un *meig(h)- 'spiest, sist' (no kā la. *miegt, žmiegt*).

Sinonīmi *smags, grūts, svarīgs,* kas senāk lietoti vienādā nozīmē, laikam atspoguļo senlatviešu cilšu atšķirīgo leksiku. Tā kā lš. *smagùs* 'smags' lietojams Lietuvas ziemeļrietumu izloksnēs, iespējams, ka šī vārda pamatnozīme bijusi raksturīga kuršu (vai zemgaļu) valodai.

Bijis arī verbs **smagt* 'tapt smagam, (no)spiest', no kā apv. *piesmagt* 'tapt smagam' (M-E III 292), *sasmagt* 'tapt nospiestam, grūtsirdīgam' (III 738). No šā verba adj. *smagrs* 'smags' (III 948); par formu sal. *stingt : stingrs, stipt : stiprs.*

Sk. arī: *smaganas.*

B II 135, Buck 1073, EF 2 837, HF II 247, Jēg 6 114—120, Lanszweert 66, M-E III 948, Pok 971, T 270

smaguris 'garšas sajūta'— sk. *smaganas.*

smaidīt [smaĩdît], apv. [aî]. Atv. no verba *smiet* (sk.) saknes, šā verba iter.; par formu sal. *skriet : skraidīt.* Folklorā un senākajos rakstos *smaidīt* arī transitīvs ar noz. 'izsmiet, izzobot' un 'vilt' (← 'ar smaidiem, laipnību vilt'): «Dižens puisis daiļu rotu Daudzi vīla zeltenītes; Smaida vienu, smaida otru (var.: Vīla vienu, vīla otru), Smaida savu augumiņu» (LD 11716 var.).

Tās pašas cilmes ir subst. *smaids* [aĩ], apv. [aî[2]]; sal. gr. *meĩdos* 't. p.' Refl. *smaidīties* senāk 'jokoties, pieglaimoties, paglaimot' (St II 504; arī *smaidīt* 19. gs. 'glaimot', U I 267). Piem.: «es ar tevim tikai smaidījos, tu manis neprati» (es ar tevi tikai jokojos, tu manis nesaprati, Für 2 421).

HF II 193, M-E III 949, Pok 967

smails [smàils, aĩ], apv. [aî[2]], *smeils* [eĩ, èi[2]]; lš. *smailùs, smaĩlas* 'smails, ass, šaurs', gr. *smílē* 'nazis, drāžamais nazis', go. *aiza-smiþa* 'kalējs', sisl. *smiðr* 'koka (vēlāk metāla) darbu amatnieks', sav. *smid,* v. *Schmied,* a. *smith* 'kalējs'. Pamatā ide. **smēi- : *smī-* 'graizīt, drazt, strādāt ar asu darbarīku' (no saknes **mai-* 'cirst, apstrādāt ar asu darbarīku', no kā la. *maitāt,* vai no **mei-* 'miets, pālis', no kā la. *miets;* abas saknes ir radniecīgas); b. **smei- : *smai-,* no kā la. *smeils, smails.* Atv. subst. *smaile,* kauz. *smailēt* (lš. *smailėti* 'kļūt smailākam, asākam'), *smailināt* (lš. *smaĩlinti, smáilinti*). 20. gs. 30. gadu jaunvārds *smailīte* 'viegla, smaila sporta laiva' (Bl 5 182), arī *smaiļot* [uô].

Sk. arī: *smuidrs.*

E-H II 532, HF II 750, Kl 664, M-E III 950 un 956, Oxf 838, Pok 968

smaka, apv. *smaks.* Pēc tradicionālā uzskata (Endzelīns, Frenkels, Zēvers) aizg. no ģerm. valodām: vlv. *smak,* afrī. *smaka,* vh. *smake* 't. p.' (austrumu apv. vh. 'smarža, smaka'). Šo uzskatu pastiprina vārda lietojums 17. gs., kad *smaka* arī 'garša': «viņa [mannas] smaka bija kā karašas ar medu» (Gl 1 137; vlv.

smak g. k. 'garša', tikai retumis 'smaka'). Taču liekas, ka šāda vārda nozīme ir bijusi tikai rakstos, jo tulkotāji nav zinājuši cita vārda attiecīgā jēdziena izteikšanai. K. Fīrekeram tai pašā laikā *smaka* tikai '(slikta) smarža' (Für 2 421). 18. gs. G. F. Stenders šim vārdam gan piemin arī noz. 'garša', bet tikai kā pārn. nozīmi (St I 278).

Nenoliedzot ģerm. vārdu ietekmi, liekas, ka pamatos tomēr vārds ir izveidojies pašā latviešu valodā: tas atvasināts no verba *smakt* (sk.), kas nozīmē gan 'sajust elpas, gaisa trūkumu', gan arī '(nevēdinot) iegūt sliktu smaržu' («gaļa sasmok»). Par formu sal. *smakt* (tag. *smok*) : *smaka* un *lakt* (tag. *lok*) : apv. *laka* 'šķidrs suņu ēdiens'.

Iespējams, ka vārdam *smaka* ir arī senāka cilme; sal. oset. *smag* 'smarža' (iroņu dialektā parasti 'slikta smarža'), ko saista ar si. *uşmaka* 'karstais laiks, tveice' (no saknes *uş* 'degt', kura radniecīga ar la. *aust, ausma*). Tā kā baltu un irāņu (osetīnu senču skitu) ciltis ilgu laiku bija tuvos kaimiņos, iespējama irāņu valodu ietekme uz latviešu vārda veidošanos.

Salīdzinot ar lietojumu folklorā un vecākajos rakstos, vārda *smaka* nozīme ir sašaurinājusies. Senāk *smaka* '(jebkura) smarža' (arī patīkama): «Smakai (var.: smaršai) labi ievas ziedi, Ne vītin vainagā» (LD 22653, 1). Vēl 19. gs. vārds lietots arī savienojumā «laba smaka» (Wel 114). Līdz ar to atv. *smakot* [uô] palaikam lietots arī nozīmē 'smaržot'. Iespējams, ka te izpaudās ģerm. valodu ietekme.

Vārdu *smaka* un *smarža* nozīmes attīstība bijusi pretēja: *smarža* sākotnēji ar nepatīkamu raksturu (: *smirdēt*), vēlāk neitrāls apzīmējums. Šī neitrālā nozīme folklorā dažkārt piemīt arī verbam *smirdēt*, tā ka izteiksme ir tāla mūsdienu valodas izjūtai; piem.: «Ienes māsiņas Ziedošu pūru, Smird mana istaba Rozīšu smaku» (LD 25251, 1). (K)

Buck 1024, EF 2 1012, Kl 663, M-E III 950, Zēv 2 112, Абаев III 127

smakrs, apv. *smakris, smakre, smakars;* lš. *smãkras,* apv. *smakrà* 't. p.', narev. *smakra* 'bārda', īru *smech* (< **smekā*) 'zods', alb. *mjekrë* 'zods, bārda', si. *śmáśru* (< **smáśru* '(zoda) bārda', he. *zama(n)kur* (< **smokur,* **smokru-*) 't. p.' Pamatā ide. **smek-* : **smok-* 'zods, bārda' ar pied. *-ro-*. Vārda sakne saistīta ar **smeg(h)-* 'garšot' (sk. *smakšķēt*). Uz saistījumu ar garšu norāda arī arh. *smakurs* 'zods' un 'gardēdis, našķis'.

Vārds *smakrs* g. k. Kurzemē un Zemgalē (citur *zods*).

Sk. arī: *smeceris.*

Buck 205 un 224, EF 2 839, Euler 1 159, KK 29 195, L III 91, M-E III 950, MM III 382, Pok 968, T 270, Zinkevičius 1 18, 2 79, Гам-Ив 2 18, 3 112, Георгиев 44, Чекман 120, О. С. Широков — Balt XX 19

smakšķēt [smakšķêt], *smakš(ķ)ināt;* lš. *smaksēti* 'ātri rīt, ēst,

dzert; smakšķināt', v. *schmatzen* 'šmakstināt, čāpstināt' (vav. *smatzen* < *smackezen* no *smacken* 'garšot'). Pamatā ide. **smeg(h)-* 'garšot' (← 'smakšķināt') paralēlforma **smek-* : **smok-* > b. **smak-*. Sakne izveidojusies no skaņu atdarinājuma, ko pauž arī latviešu vārdi.

No saknes paralēlajām formām atvasināti vairāki latviešu vārdi; sk.: *smaganas, smakrs, smeceris, smeķēt, šmakstināt.* K

Kl 662, M-E III 950, Pok 967

smakt. Laikam tās pašas cilmes kā *mākt* (sk.). Pamatā ide. **māk-* 'spiest, mīcīt' ar ieskaņas *s-* pievienojumu; skaņumijā **smək-* > b. **smak-*, no kā verbs **smakti* > la. *smakt* (tag. *(es) smoku* [uo], apv. *smakstu, smokstu* [uo]). No noz. 'spiest' → 'tikt spiestam, sajust elpas, gaisa trūkumu, slāpt'. Apv. *smyuku* (E-H II 532) laikam < *smūku* < *smuoku,* tātad ar divkāršu pārveidojumu augšzemnieku dialektā.

Verba *smakt* senā trans. nozīme vēl 18. gs. atv-os *apsmakt* un *sasmakt* 'noslāpēt': «zaļi zari uguni apsmok» (St I 278), «liesmu sasmakt» (turpat). K. Harders Ziemeļvidzemē 19. gs. sākumā šādu vārda lietojumu nepazina (Wel 114). No «liesmu, uguni ap-, sa-smakt (=slāpēt, dzēst)» izveidojās «liesma, uguns (ap)smok (=slāpst, dziest)».

Verba nozīmes 'spiest' reflekss vēl savienojumos «rīkle, krūtis aizsmakušas» ('it kā aizspiedušās, aizsērējušas').

No *smakt* 'sajust gaisa, elpas trūkumu' → 'bojāties, atrodoties saspiestā stāvoklī, bez ventilācijas' («labība sasmakst»— sakarst un pelē, St I 278) → 'sākt osties, iegūt nelabu smaku': «sasmakusi gaļa» («nosmacis ūdens»— kas sācis smirdēt, U I 176). Nozīme 'slāpt' attiecināta arī uz balsi: «kad to [dziesmu] jau rupji uzsāk, tad tas pēc iet arvien vēl rupjāki, un pēcgalā balss gluži nosmok» (Wel 114). No «rīkle aizsmok» ar pārnesumu «balss aizsmok».

Kauz. *smacēt,* arh. *smacināt.*

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārda pamatā var būt noz. 'tapt mazākam, zust', un tad *smakt* saistāms ar vlv. *smacht* 'tvīkt, slāpt (karstumā)' (ģerm. **smēhia-* 'mazs, niecīgs').

Sk. arī: *smaka.* K

B II 578, M-E III 950, Pok 698

smala 'darva'— sk. *smelgt.*

smalīt 'smalcināt, griezt'— sk. *smalks.*

smalks [smal̂ks]; lš. *smùlkus, smulkùs* 't. p.', kr. *мелкий,* *мелок* (ssl. *mělъkъ*) 'sīks, smalks, sekls', ukr. *мілкий,* č. *mělký,* p. *miałki* 't. p.', ssk. *smali* 'sīklopi (g. k. aitas)', isl. *smalur* 'mazs, šaurs', *smálki* 'sīks priekšmets, gabaliņš', *smælki* 'druska', vav. *smelhe,* v. *schmal* 'šaurs' (ģerm. **smala-* 'mazs, sīks'). Pamatā ide. **mel-* '(sa)grūst, (sa)berzt, sist, malt' (no kā arī *malt,* sk.) ar *s-* pievienojumu ieskaņā un *k* saknes paplašinājumā (par

šādu paplašinājumu sal. *malka*). Skaņumijā b. **smelk-* : **smalk-*, no kā la. *smalks*. Ar *e* saknē *smelkne*.

Ide. **mel-* semantikas pamatā '(sa)berzt, (sa)grūst', no kā tālāk 'malt'; graudus senatnē nemala, bet saberza, sagrūda. No '(sa)berzt' arī '(sa)smalcināt', tāpēc no saknes **mel-* atvasināti vairāki sīku, smalku priekšmetu apzīmējumi (piem. *smiltis*) un arī adj. *smalks*. Atv. smalce 'sīku koku mežs'. Kauz. *smalcināt*. No saknes pamatformas (bez *k*) apv. *smalīt* 'smalcināt, griezt', adj. *smaļš* 'smalks, labs, priekšzīmīgs', no kā *smaļains* 'sirsnīgs' (M-E III 953; par formu sal. apv. *tālains* : *tāls*).

Vārda kādreizējā *u*-celma forma **smalkus* (sal. lš. *smulkùs*) izzudusi, un to aizstājis ne vien *o*-celms *smalks*, bet arī *i̯o*-celms *smalcs* (< **smalki̯as*), kas folklorā un izloksnēs. Sal. 17. gs. «smalcs sāls» (Lj 229). Tdz. piemēri: «Pillas dzirnas smalcu miltu» (LD 15058), «Jem, māmiņa, smalcu rīksti, Dzen miedzīnu žagarā» (TDz 39507). Adv. *smalki*, apv. *smalci*.

J. Langijam ne vien rakstījums *smalc(s)* («smaltʒ», Lj 229), bet arī *smalts*: «plāns (smalts) dvielis» (pretstats: «rupš dvielis», Lj 64), «smalts lietus» (pretstats: «stipris lietus», Lj 138). Tas laikam kļūdains rakstījums, taču to nevar pilnīgi droši apgalvot, jo bija iespējams tās pašas nozīmes *smalts* (pag. pas. divd.; sal. *malts*).

Lš. *smùlkus* no saknes redukcijas pakāpē (no kā arī *smil-*). Ka arī latviešu valodā bijusi forma **smulks*, rāda apv. *smulkans* [aĩ] 'slaids', kam blakus apv. *smulgs, smulgans* 'slaids; sīks; glīts un gluds' (M-E III 969).

Slāvu valodu formas no **mēl-* izskaidro divējādi: dominējošais uzskats (arī Fasmers), ka pamatā ide. **mel-* : **mēl-*; agrākais uzskats (arī Trautmanis), ka pamatā ide. **mei-* : **mai-*, no kā la. *mailīte*. Daži autori abām saknēm redz kopēju cilmi (sk. *mailīte*).

Sk. arī: *smilkstēt*.

B II 261, BV 1903 45, EF 2 849, Jēg 6 29, Kl 661, L III 91, Mach 359, M-E III 952, Pok 719, T 165, P. Vanags — Val akt 1987 74, To 12 157, Ф II 596, Ц 261

smalts 'smalks'— sk. *smalks*.

smaļains 'sirsnīgs'— sk. *smalks*.

smaļš 'smalks, labs, priekšzīmīgs'— sk. *smalks*.

smarža [smar̂ža], apv. *smarša*. Tās pašas cilmes kā *smirdēt* (sk.); pamatā ide. **smerd-* 'smirdēt', skaņumijā b. **smard-*, no kā subst. **smard-i̯ā-* > la. *smarža*. Ar pied. *-ā* apv. *smarda*, kam blakus arī *o*-celma formas *smards* (lš. *smárdas*) un *smārds* [àr²]; sal. vietv. *Smārde* (laikam no tuvajiem sēravotiem) un pr. *smorde* 'ieva'. Subst. formas var būt atv-i no zuduša verba *smerst, kura iter. *smerdēt* (**smerst* : *smārds* kā *šķērst* : *skārds*).

Apv. *smarša* < **smards(t)ịā-* (Endzelīns; sal. lš. *smársas, smar̃sas* un *smárstas* 't. p.').

Atv. *smaržot* [smar̂žuôt], apv. *smaršot* [smar̂šuôt]. Adj. *smaržīgs,* apv. *smaršīgs,* arh. *smaržs* («smaržās puķes», F. Brīvzemnieks — M-E III 954; sal. lš. *smardùs* 'smirdīgs').

Sākotnēji *smarža* 'smaka', t. i., nepatīkams, ass ožas kairinātājs. Šāda vārda nozīme parasta 17. gs. tekstos, piem., K. Fīrekeram *smarža* — v. *übel Geruch* ('slikta smaka'; sal.: «ko zin, kas mums pašiem būs, gan slima ['slikta'] smarža nāk», Für 2 422). Līdzīgi G. Mancelim (v. *Gestank* 'smirdoņa', Manc I 75), bet J. Langijam *smarža* ar plašāku semantiku (v. *Geruch* 'smarža, smaka', *Gestank* 'smirdoņa'), pie tam nepatīkamā sajūta raksturota kā pārn. nozīme (Lj 271). Tāpat G. Elgeram (*smarša* — lat. *odor* 'smarža, smaka', *foetor* 'smirdoņa, smaka', Elg 1 506 un 592). Viņam arī atv. *smaršana* 'puvums' (sin. *puums, puvesis,* lat. *rancor,* Elg 1 654); šis atv. liek secināt, ka laikam bijis verbs **smarst* (< **smard-ti*) 'smirdēt'. (Par vārda formu sal. apv. *smirst : smirža.*) (K)

Buck 1026, E IV₂ 310, EF 2 840, M-E III 954, Pok 970

smaudrs 'smuidrs'— sk. *smuidrs.*

smaukt 'maukt, žņaugt'— sk. *šmaukt.*

smecele 'smadzenes'— sk. *smadzenes.*

smeceris, apv. *smecere* '(cūkas) šņukuris'; lš. *smãkės* (dsk.) 'snuķis'. Tās pašas cilmes kā *smakrs* (sk.); pamatā ide. **smek-* 'zods, bārda' ar attiecinājumu uz dzīvniekiem. Apv. arī *smecele.*

No bijuša subst. *smece* apv. *smecēt* 'daudz ēst; rakāties (par cūkām)'. Atv. *smecernieks* 'kāds kukainis' (v. *Rüsselkäfer,* burtiski 'snuķa kukainis' vai 'kukainis ar snuķi'). (K)

EF 2 839, M-E III 955

smēde [smēde]. Aizguvums; no vlv., vh. *smede* 't. p.' (v. *Schmiede*). Pamatā ide. **smēi-* 'graizīt, drāzt, strādāt ar asu darbarīku', no kā arī la. *smails.* Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Lj 270).

Doo III 225, Kl 664, M-E III 960, Pok 968, Zēv 2 112

smeķēt [smeķêt]. Aizguvums; no vlv., vh. *smecken* 'baudīt, garšot' (v. *schmecken*). Ģerm. **smakk-* no ide. **smeg(h)-* 'garšot', kas izveidojies no skaņu atdarinājuma (sal. *smaganas, smakšķēt*). Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās, šķirot aktīvo un pasīvo lietojumu: «tas labi smeķē», bet «es nevar(u) baudīt» (Lj 269; arī G. Mancelis v. *Schmack* tulko divējādi: *smeķēšana, baudīšana,* Manc 1 158). Vārda nozīme paplašinājusies 18. un 19. gs.; 19. gs. 70. gados tas tulkots ar kr. *отведать, пробовать* un *иметь вкус* (V 2 210).

Vārdu liter. valodā aizstājis *garšot.* Vārdu *smeķēt* kā literāru lietoja vēl 19. gs. otrajā pusē (A. Kronvalds: «ar mēli smeķējam», 1865, Kr I 598).

Iespējams, ka ar aizguvumu saplūdis kāds mantots vārds, radniecīgs ar la. *smakrs, smakšķināt, smeceris;* sal. apv. *smecēt*

(no *smece*) 'daudz ēst'. Uz to norāda 17. gs G. Elgera minētais *smekums* (laikam ar [ę]), kas tulkots ar p. *smak,* lat. *sapor* 'garša, garšas sajūta' (Elg I 503). (K)

Kl 662, M-E III 956, Pok 967, Zēv 2 112

smēķēt [smēķêt]. Aizguvums; no bv. *smēken,* kas no afrī. vai vlv. *smōken* 'dūmot, garot; kūpināt, smēķēt' (v. *schmauchen* 't. p.'). Pamatā ide. **smeug-* 'dūmot'. Aizg. sastopams 18. gs. vārdnīcās blakus vārdam *pīpēt;* lietota forma *smieķēt* (Lg I 468, II 310, St I 278, II 516). Forma *smēķēt* 19. gs. (V 1 220, 2 210, U I 268). Agrākā forma ar *ie* norāda uz senāku aizg., kam sākumā varēja būt noz. 'dūmot, kūpināt' (→ 'vājināt', U I 268). 18. gs. teksta piemērs: «Voi ta tabaka smieķēšana veselīga ir? Voi tad jauni ļaudis var smieķēt jeb šņaukt?» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 49).

Buck 535, Doo III 231, Kl 662, M-E III 960, Pok 971, Zēv 112 un 206

smelgt [smeîgt], apv. [eĩ]; lš. *smeĩgti* 'durstoši sāpēt, durt, niezēt', lv. *smelen* 'kvēlot, gruzdēt', a. *smell* 'ost, smaržot'. Pamatā ide. **smel-* 'kūpot lēni degt, gruzdēt' ar *g* saknes paplašinājumā. Atv. *smeldzēt* [eî] (skaņumijā apv. *smildzēt*), subst. *smeldze.* Noz. pārnesums 'gruzdēt' → '(viegli, ilgstoši) sāpēt'. Par šādu pārnesumu sal.: «sūrstošā smeldze, kas.. gruzdēja sirdī» (Ž. Grīva. Dzīvības ceļš, 1953, 201).

Pamatnozīmi tiešāk atspoguļo apv. *smeli* [ę], vsk. *smels* 'sveķi, sveķaina priežu malka'. Apv. *smala* 'darva' (lš. *smalà*) ir mantots vārds, kas saplūdis ar aizg. (< kr. *смолá* 'sveķi, darva'). Tā kā vārds sastopams g. k. Latvijas austrumos, J. Endzelīns uzskata, ka drīzāk iespējams aizg.

B II 310 un 579, E III₁ 403, EF 2 842, M-E III 957, Pok 969, Куркина 6 21

smeli 'sveķi'— sk. *smelgt.*

smelis 'nogulsnējusies smilts'— sk. *smelt.*

smēlis 'smalka smilts, nogulsnējies māls'— sk. *smelt.*

smelt [smeît], apv. [èl²]; lš. *smėlys, smėlis* 'smilts', apv. *smélta* 'smilšaina augsne, smiltzeme'. Pamatā ide. **mel-,* no kā arī *malt* (sk.), ar *s-* pievienojumu ieskaņā. Ide. **mel-* semantikas pamatā '(sa)berzt, (sa)smalcināt', no kā tālāk gan 'malt', gan arī '(sa)smalcināt' (sk. *smalks*). Arī verba *smelt* sākotnējā nozīme varēja būt 'sasmalcināt', kas redzams no apv. *smalīt* 'sasmalcināt' (M-E III 951; tas laikam verba *smelt* sens iter., par formu sal. *velt* : apv. *valīt* 'bez apdomas ko darīt' ← 'valstīt, vāļāt'). Šai sākotnējai verba nozīmei tuva ir dažu apvidvārdu semantika: *smelis* 'nogulsnējusies smilts', *smēlis* 'smalka (arī nogulsnējusies) smilts; ūdenī nogulsnējies māls' (M-E III 957 un 960). Verbs *smelt* varēja būt '(no ūdens) izraust, izdabūt smelkni' → 'izcelt (piem., ar kausu) to, kas ir ūdenī' → 'izcelt (šķidrumu un to, kas ir šķidrumā)'. Par nozīmes izveidošanos

sal.: «tur viņi smeļ (= zvejuo) tās zivis», «varējuši tīri smelšus smelt (vēžus) ar ķeselēm» (E-H II 536). Iter. *smalstīt* [al̃], apv. [aî], *smeltēt*.

Pēc cita uzskata (Jēgers) nozīmes attīstība bijusi šāda: 'smalcināt' → 'griêzt' → 'griežot atdalīt' → 'atdalīt no šķidruma, smelt'. Sal. apv. *smeltēt* [el̃] 'smalstīt' un 'sasmalcināt'.

Pēc senāka uzskata (Endzelīns, Frenkels) *smelt* varbūt no subst. **s(e)melo-*, kas saistāms ar lš. *sémti* 'smelt'.

EF 2 774 un 842, Jēg 6 28, M-E III 958, Бенвенист 1 187, Ил-Св 1 108

smeltēt 'smalstīt; sasmalcināt'— sk. *smelt*.

smerdēt 'smirdēt', *smerdelis* — sk. *smirdēt*.

smērēt [smẽrêt]. Aizguvums; no vlv., vh. *smēren* 'ziest, eļļot, (ie)taukot' (v. *schmieren*). Pamatā ide. **směru-* 'tauki, ziede' no saknes **smē-* 'ziest'. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Lj 270 ar piezīmi: «labāk *svaidīt*», tātad vārds valodā vēl nebija iesakņojies). Vārds plašāk ieviesies 18. gs. (St I 279), kaut gan J. Lange tā vietā vēl lietoja *triept, traipīt* (Lg I 469).

Subst. *smēre* 19. gs. vārdnīcās (V 1 237 blakus vārdam *svaida;* 2 210; U I 268, arī *smērs*).

Buck 452, Doo III 226, Kl 663, M-E III 960, Pok 970, Zēv 2 112

smīdrs 'smuidrs'— sk. *smuidrs*.

smidzināt [smidzinât]. Pamatā ide. **mei-* 'mazināt', no kā laikam arī *mailīte* (sk.). Ar *s-* saknes ieskaņā un *g* saknes paplašinājumā **smeig- : *smig-*, no kā sīku kukaiņu apzīmējumi *smidzis, smidzenis, smigucis*. Apv. *smidzis* arī vispār 'kas sīks': «tādas sīkas uogas — tādi smidži» (E-H II 537).

Nozīmes pārnesums uz sīku, smalku lietu (apv. *smidzenis, smigucis* 'smalks lietus', E-H II 537, M-E III 961). Bijis laikam adj. **smigs* 'sīks, mazs' un verbs **smigt* 'kļūt sīkam, mazam', no kā *smidzināt* 'līt, rasināt'. No atv-a *apsmidzināt* 'padarīt mitru, aprasināt' 20. gs. arī *smidzināt* ieguvis trans. nozīmi («smidzināt kokus, ogúlājus, zāli»).

Pēc cita uzskata (Pokornijs) *smidzis* no ide. **smē-* 'ziest'. (K)

M-E III 961, Pok 711 un 966

smidzis 'kas sīks; kukainis'— sk. *smidzināt*.

smiet [smiêt]; kr. *смеяться* (ssl. *smijati sę*), ukr. *сміятися,* bulg. (tag. vsk. 1. pers.) *смéя се,* sč. *smieti se, smĕji se,* č. *smáti se,* p. *śmiać się* 'smieties', senīru *mīad* 'slava, lepnums', a. *smile* (varbūt no skandināvu valodām), d. *smile,* norv., zv. *smila* 'smaidīt', si. *smáyate* 'smaida (nokautrējies)', gr. *meidiáō* '(es) smaidu', lat. *mīrus (< *smei-ro-s)* 'apbrīnojams, pārsteidzošs', toh. A *smi-* 'smaidīt'. Pamatā ide. **(s)mei- : *(s)mī-* 'smaidīt, brīnīties' > ab. **smie- : *smī-*, no kā verbs **smieti* > la. *smiet* (no b. **smei-* ir tag. *smeju,* arh. *smeiju*), kauz. *smīdināt*. Īsteni *smīdināt* ir atv. no izzuduša verba **smīt* (sk. *smīnēt*), un no verba *smiet* tiešākas ir apv. formas ar *ie : ai;* sal. folklorā:

«Es ar savu dziedāšanu Raudulīti smīdināju (var.: smiedināju, smaidināju)» (LD 194,3).

Iter. *smaidīt* (sk.; par formu sal. *skriet: skraidīt*) ieguvis citu nozīmes niansi — ar ilgumu un mazāku intensitāti. Iter. nozīmē to aizstājis refl. *smieties* (senāk arī 'jokoties').

Atv. *smiekls* [iê] laikam no **smietl(a)s;* parasti dsk. *smiekli.* Apv. *smieklis,* dsk. *smiekļi.* Dažos savienojumos *smiekls* ar senāku noz. 'joks' («viņš bija ne pa smieklam nobijies»; «pa smieklam runāt», U I 268). Līdzīga nozīme vārdam savienojumā «smiekla darbs» (arī «darīt ko pa smieklam») — ko veic bez sasprindzinājuma, kā pa jokam. Adj. *smieklīgs* 'jocīgs; izsmejams, izzobojams'.

Sk. arī: *smaidīt, smīnēt.*

Buck 1106, E I 350, E-H II 540, HF II 193, Lanszweert 75, Mach 559, M-E III 968, MM III 548, Oxf 838, Pok 967, T 270, W-H II 94, Пр II 342, Ф III 688, Ц 434

smīgaļāt, *smīgnēt, smīkāt, smiknēt, smikņāt* 'smīnēt'— sk. *smīnēt.*

smigucis, *smidzenis* 'smalks lietus'— sk. *smidzināt.*

smildzināt 'smalcināt; smalki līt, smidzināt'— sk. *smilga.*

smildzēt 'smeldzēt'— sk. *smelgt.*

smilga [smiĩga], apv. [il̃]; lš. *smìlga,* apv. *smilgà.* Pamatā ide. **mel-,* no kā arī *malt* (sk.), ar *s-* pievienojumu ieskaņā un ar *g* saknes paplašinājumā. Redukcijas pakāpē b. **smilg-,* no kā la. *smilga.* Līdzīgi vārdiem *smalks* un *smiltis* (sk.) arī vārda *smilga* nozīme izriet no ide. **mel-* semantikas, kuras pamatā '(sa)berzt, (sa)grūst' → '(sa)smalcināt'. Tātad *smilga* sākotnēji 'kas smalks' → 'smalks stiebrs' → 'augs ar smalku stiebru'. Par nozīmi sal. norv. *smola* 'sadrupināt' : *smele* 'kāda zāle smalkiem stiebriem'.

Apv. *smilga* 'diega šaurāka vieta', *smildzināt* 'smalcināt; smalki vērpt', arī 'smalki līt, smidzināt': «Lija lietus, smildzināja, Nedrīkstēja dikti līt» (LĻDz 1011).

Sk. arī: *smilkstēt.*

EF 2 846, L III 92, M-E III 962

smilkna 'smalks lietus'— sk. *smiltis.*

smilkstēt [smil̃kstêt], apv. [il²]. Atv. no verba *smilkt* [il²] (apv.) 'īsi smilkstēt', tā iter. («suns ļuoti smilka», M-E III 963). Paralēli arī apv. *smilgt* [iî²], iter. *smildzēt* 'smilkstēt', *smildzināt* 'viegli smilkstēt; svilpot (par vēju)'. Tās pašas cilmes kā *smalks* un *smilga* (sk.); pamatā ide. **mel-: *mļ-* > b. **mil-* ar *s-* ieskaņā un *k / g* saknes paplašinājumā. Sal. *smildzināt* arī 'smalcināt; smalki līt, smidzināt'. Nozīme 'smalks' attiecināta uz (suņa) balss skaņām ('izdot smalkas skaņas'). Atv. *smilksts, smilkstiens.*

Hom. *smilkstēt, smildzēt* 'viegli sāpēt, smeldzēt' ir vienas cilmes ar *smelgt* (sk.).

Pēc cita uzskata (Būga) *smilkstēt* saistāms tikai ar *smelgt.* K

B II 431, EF 2 846, M-E III 963

smiltis [smìltis], vsk. *smilts,* apv. [iî²], *smilkts, smilkte, smilte,* kursen. *smilks* (Schmid 3 264), *smilktš* (K-P 72); lš. *smiltìs* 't. p.' Pamatā ide. **mel-* (no kā arī *malt,* sk.) ar *s-* pievienojumu saknes ieskaņā. Skaņumijā **mļ-* > b. **mil-* : **smil-*. Ide. **mel-* semantikas pamatā '(sa)berzt, (sa)grūst', no kā 'malt' un '(sa)smalcināt' (sk. *smalks*). Šāda nozīme piemitusi verbam *smelt* (sk.), no kura ar saknes patskaņa miju adj. **smilts* 'sasmalcināts' (par nozīmi sal. *milti*), un tam blakus *i*-celma subst. **smiltis* > *smilts* 'kas sīks, sasmalcināts' → 'irdens drupu iezis'. Sal. norv. *smola* 'sadrupināt': *smol* 'putekļi, skaidas': go. *smals* 'sīks, niecīgs'. Ka izejas forma bijusi verbs *smelt,* rāda apv. *smelis* 'smilts' (Wassersand im Felde, U I 268, no Rūjienas).

Apv. *smilkts* izskaidro dažādi; *k* iespraudums var būt no adj. *smalks* vai citiem šās cilmes vārdiem ar *-k-* (Frenkels; sal. apv. *smelte* : *smelkte* 'smalki miltu, siena u.tml. atbirumi, saslaukas'). Ticamāk tomēr, ka notikusi divu vienādas nozīmes vārdu kontaminācija: *smilts* + *smilks,* no kā *smilkts.* Iespējams, ka bijis arī adj. **smilks* 'smalks'; sal. lš. *smilkinỹs* 'deniņi' (← 'plānā, smalkā vieta'; par šādu nozīmes attīstību sal. *deniņi*) un la. apv. *smilkna* [iĺ] 'smalks lietus'. Saknes **(s)mel-* atv-iem ir raksturīgas redukcijas pakāpes formas; sal. lš. *smulkùs* 'smalks' un la. apv. *smulkans* 'slaids'.

Pēc cita uzskata (Fortunatovs, Johansons) pamatforma ir *smilkts* ar vēlāku *k* zudumu. Šim uzskatam pievienojas K. Būga, dažos rakstos gan uzskatīdams formas *smilts* un *smilkts* par vienlīdz senām. (K)

B I 383, II 261, III 214, Buck 22, Eckert 9 201, EF 2 846, L III 92, Lanszweert 118, M-E III 964, Pok 717 un 719

smīnēt [smĩnêt], apv. [î, ì²], *smīņāt* [ĩ]. Tās pašas cilmes kā *smiet* (sk.). Ide. **smei-* 'smaidīt, brīnīties' zudumpakāpē **smī-,* no kā bijis verbs **smīt* (sal. toh. A *smi-* 'smaidīt') ar iter. *smīnēt, smīņāt.* (Par formu sal. *pīt* : iter. apv. *(ap)pīnēt, (sa)pīņāt.*)

Ar citiem piedēkļa līdzskaņiem apv. *smīgaļāt, smīkāt* 'smīnēt' un kontaminētās formas *smīgnēt, smīknēt, smīkņāt* 't. p.'

Subst. *smīns* [ĩn], apv. [în, ìn²], *smīna.*

M-E III 967

smirdēt [smiȓdêt]; lš. *smirdė́ti,* kr. *смердéть* (ssl. *smrъděti*), ukr. *смердíти,* bulg. (tag. vsk. 1. pers.) *смърдя́,* č. *smrděti,* p. *śmierdzieć* 't. p.', gr. *smórdōnes* (dsk.) 'smirdētāji', lat. *merda* 'izkārnījumi', oset. *simær* 'sasmacis, smirdīgs'. Pamatā ide. **smerd-* 'smirdēt' laikam no saknes **mer-* '(sa)berzt' (→ 'mirt'; sk. *mirt*). No saknes noz. '(sa)berzt' **smerd-* sākotnēji 'sāpīgi ievainot' → 'asi kost' ar pārnesumu uz smaržu. Skaņumijā **smṛd-* > b. **smird-,* no kā verbs **smird-ti* > la. apv. *smirst* 'kļūt smirdīgam' («gaļa apsmirdusi»), lš. *smìrsti* 't. p.' Iter.-dur. *smir-*

dēt, kauz. *smirdināt* [iȓ, iȓ] (lš. *smìrdinti*). Apv. subst. *smirža* [iȓ] 'smirdētājs'.

No saknes pamatpakāpes apv. *smerdēt* [eȓ] 'smirdēt', *smerdelis* [eȓ] 'smirdētājs'.

Vārda nozīmes attīstībā bijusi arī novirze 'slikti osties' → '(labi) smaržot'. J. Langijam 17. gs. *smirdēt* 'osties' (riechen, einen Geruch von sich geben, Lj 271), bet *nikni smirdēt* 'nelabi osties'. Sal. folklorā: «Ienes māsiņas Ziedošu pūru, Smird mana istaba Rozīšu smaku» (LD 2525, 1).

17. gs. Austrumlatvijā *smirds* 'zemnieks, dzimtcilvēks' (Elg 1 385), arī *smirdnieks, smirduvīrs* (sin. *zemnieks, arājs, smirdnieks, smirduvīrs,* Elg 1 139; *arājs, zemnieks, darbnieks, smirdvīrs,* 1 340; *zemnieks, smirdvīrs, ne muižnieks,* 1 279; *nevaļenieks* [nebrīvais], *smirduvīrs,* dial. [augšzemnieku] *vargs,* 1 283).

La. *smirds* un lš. *smirdas* 't. p.' ir aizg. no senkrievu valodas (*смьрдъ* 'zemnieks'). Šie vārdi aizgūti pirms 1150. g. (Būga). Uzskatu, ka šie vārdi cilmes ziņā saistīti ar kr. *смердеть* 'smirdēt' (M. Fasmers), apstrīd H. Šūsters-Ševcs. Viņš tos saista ar la. *mērdēt* (psl. **smьrdъ* — viszemākā slāņa piederīgais, nomērdētais).

Sk. arī: *smarža.*

B I 334, II 191 un 578, III 765, Buck 1026, EF 2 847, M-E III 965 un 966, Pok 970, Rozenbergs 2 106—113, Sch-Š — Эт 1984 234, W-H II 74, T 271, Абаев III 199, Мельничук I 13

smirds 'zemnieks, dzimtcilvēks'— sk. *smirdēt.*

smudrs, *smūdrs* 'smuidrs'— sk. *smuidrs.*

smūdzis [smûdzis], apv. [ū²], *smudzis* '(nepatīkams) kukainis', no kā *smūdzis* arī 'netīrs cilvēks' («dzīvuo kā smūdži»— netīrīgi, daudzi kopā, M-E III 970), 'tumšs, neattīstīts, māņticīgs cilvēks' (E-H II 541; šajā nozīmē arī *smūdzenis*). Tās pašas cilmes kā *mūdzis* (sk. *mudžēt*), šā vārda paralēlforma ar pievienotu ieskaņas *s-*.

E II 535, M-E III 968 un 970

smuidrs [smuĩdrs], apv. [uî², ùi²], *smidrs (smīdrs), smudrs (smūdrs);* lš. *smýdras* 'asparāgs (dekoratīvs augs)', *smidrúoti, smydrúoti* 'spīdēt, laistīties; veikli, skaisti iet'. Forma *smuidrs* izveidojusies ar *-ui-* varbūt no ide. *ōi (oi)* vai arī kontaminācijā no *smudrs (smūdrs)* + *smidrs (smīdrs).* Iespējams arī, ka *ū* > *ui (smūdrs* > *smuidrs).* Pamatā ide. **smeid-* : **smīd-* un **smeud-* : **smūd-* 'slaiks, lokans' no saknes **smē-* (: **smei-*, **smeu-)* 'ziest, glaust, berzt'; no šās saknes arī p. *smagły* 'slaids'. Formas un nozīmes izveidošanos varēja ietekmēt atv-i no saknes **smēi-* : **sməi-* : **smī̆-* 'graizīt, drāzt, strādāt ar asu darbarīku', no kā arī *smails* (sk.).

No pamatformas variācijām arh. *smaudrs, šmaudrs.* Ieskaņas *s-/š-* mijas arī citās formās (piem. *šmīdrs*); ieskaņas līdzskaņa mīkstinājumam var būt ekspresīvs raksturs, bet tas

var būt arī fonētiska rakstura (ide. **smeu-* > b. **smiau-* > la. *šmau-*).

Vārda senākajā semantikā vairāk izceļas nozīmes 'lokans, gluds': «smuidra rīkste»— gluda, lokana rīkste, «smidrs cilvēks»— garš un lokans, veikls cilvēks; «tas dižans smidrs koks»— slaidi audzis, līdzens koks, bez zariem (Für 2 221 un 425). Sal. arī: «.. locekļi [bērnam] vēl mīksti un smidri ir» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 22), «.. vajag smidrai.. miesai caur locīšanām, grozīšanām un miesas spēlēm vingrai un stiprai [būt]» (turpat, 24), «tā viegla un smīdra locekļu grozīšana» (turpat, 63). (K)

B I 302, II 263, E II 176, I 62, EF 2 845, M-E III 968, Pok 966 un 968

smuks. Aizguvums; no vlv. *smuk, smuck* 'lokans, piekļāvīgs, skaists, jauks' vai vh. *smuc* 'skaists, jauks, tīrs' (v. *Schmuck* 'rota, greznums, dārglieta'). Pamatā ide. **smeug(h)-* 'slidens, glums; glaust, slīdēt' (no kā la. *šmaugs*). Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (St I 280).

Kl 666, M-E III 969, Pok 745, Zēv 2 113

smukt 'mukt (nost), bēgt'— sk. *šmaukt.*

smulēt [smulêt]; p. *muł* 'dūņas, dubļi'. Pamatā ide. **(s)meu-* 'mitrs; netīrs slapjums; padarīt netīru' (no kā arī *maukt,* sk.) ar *l* saknes paplašinājumā. Skaņumijā **smul-*, no kā bijis verbs **smult* (sal. *piesmult, apsmulis*) ar iter. *smulēt* un kauz. *smulināt.* Subst. *smulis.*

No saknes pamatpakāpē apv. *smaulēt* [aũ] 'smulēt', *smaulis* 'smulis'. Apv. un sar. formas arī ar *š-: šmulis, šmulēt, šmaulis, šmaulēt.* Ieskaņas *š-* var būt ekspresīva rakstura, bet tas var sakņoties arī vēsturiskajā skaņumijā — ide. **smeu-* > b. **smiau-* > la. *šmau-*.

No saknes bez *s-* apv. *muļāties, muļļāties* [muĨlâtiês] 'netīrumos viļāties', *muļļa* 'netīrīgs cilvēks, smulis'. Šo vārdu nozīme 'būt gausam, rīkoties gausi' un 'gauss cilvēks' var būt no homonīmiem (sk. *muļļāt* 'valstīt (kumosu mutē)').

Sk. arī: *smurgāt.*

M-E III 955 un 969, IV 83 un 86, Pok 741

smulkans 'slaids'— sk. *smalks.*

smurgāt [smur̃gât], ekspresīvi *šmurgāt;* lš. *smùrgti* 'pilēt deguna atdalījumiem, būt iesnainam; notraipīt ar deguna atdalījumiem', *smùrglioti, smurglóti* 'puņķoties, smurgāties', kr. apv. *сморгáть* 'šņaukt degunu'. Vārda pamatā skaņu atdarinājums, kas saplūdis ar atv. no ide. **meu- : *mū-* 'mitrs; netīrs slapjums; padarīt netīru'; sal. no šās saknes lš. *smur̃gti* 'liņāt, slapināt'. Bijis la. **smurgt,* kura kauz. ir *smurgāt.* Atv. *smurga* [ur̃] 'netīrīgs cilvēks; netīrumi; sarežģīta lieta', *smurgulis (šmurgulis)* 'netīrīgs, arī ļoti notraipījies cilvēks; (dsk.) deguna atdalījumi'.

Paralēlas apv. formas ar *k: smurka* [ur̃] 'smurga', *smurkāt*

'smurgāt'; sal. kr. *сморкáть* 'šņaukt (degunu)', *сморкáться* 'šņaukt degunu, šņaukāties'.

Pēc cita uzzkata (Endzelīns) *smurg-* varbūt no *smurk-* + *snurg-*. (K)

B II 580, EF 2 850, M-E II 670, III 970, Pok 742, T 272, Пр II 338, Ф III 691

snaigs 'slaiks'— sk. *sniegt*.

snaikstīt [snàikstît], apv. [aĩ], *snaigstīt* [aî, aĩ]. Atv. no verba *sniekt* [iẽ, ìe²] (apv.) 'sniegt', tā iter.; biežāk refl. *snaikstīties* [ài], apv. [aĩ, aî], *snaikāties*. Verbs *sniekt* ir tās pašas cilmes kā *sniegt* (sk.), tā fon. variants.

B III 201, M-E III 972 un 979

snāt 'vērpt'— sk. *nātre*.

snaust [snaũst]; lš. *snáusti* 't. p.', *snūsti* 'sākt snaust; snaust', kr. apv. *снýлый* 'miegains', sav., vav. *snūden* 'šņākt, krākt', gr. *nysázō* 'guļu, esmu miegains'. Pamatā ide. **sneud(h)-* 'miegains, snaust', kas laikam saistāms ar **sneudh-* 'migla; miglains, drūms' no **sneu-* 'tecēt, mitrums'. Iter. apv. *snaužot* [uô], *snaužāt*. Subst. *snauda, snaudulis,* no kā verbs *snauduļot* [uô].

Pēc cita uzskata (Fasmers) kr. *снýлый* drīzāk saistāms ar *сон* 'miegs, sapnis'.

B III 69, EF 2 852, HF II 329, M-E III 973, Pok 978, Куркина 6 24, Ф III 701

sniedze (putns) — sk. *sniegs*.

sniegs [snìegs]; lš. *sniẽgas,* pr. *snaygis,* kr. *снег* (ssl. *sněgъ*), ukr. *сніг,* bulg. *сняг,* č. *sníh,* p. *śnieg,* go. *snaiws,* a-s. *snāw,* a. *snow,* sav. *snēo* (ģen. *snēwes*), v. *Schnee,* īru *snecht(a)e* 't. p.', prākrita (vidusindiešu) *siņeha- 'sniegs, migla, sarma', gr. nípha* (ak.), lat. *nix* (< **snig^u h-s;* ģen. *nivis)* 'sniegs'. Pamatā ide. **sneig^u h-* 'snigt', no kā sniega apzīmējumi **snig^u h-* un **snoig^u ho-s* > b. **snaigas* > la. **snaigs* ar saknes pārveidojumu verba *snigt* tag. formas (*snieg*) ietekmē (Endzelīns). Ar senāko *ai* lš. *snaĩgė* 'pārsla'.

Ide. **sneig^u h-* > b. **sneig-* > ab. **snieg-,* no kā la. tag. 3. pers. *snieg*. Sal. lš. apv. *sniẽgti* (tag. 3. pers. *sniẽga*) 'snigt'. Skaņumijā ide. **snig^u h-* > b. **snig-,* no kā la. *snigt,* lš. *snìgti*.

Par ide. **sneig^u h-* cilmi ir dažādi uzskati. Tas var būt atv. no **seng^u-* 'krist, grimt, slīgt' (Benvenists), vai arī **sen-* sākotnējā nozīme ir bijusi 'pielipt' (piem., par mitru sniegu; Mairhofers: si. *snihyati* 'ir mitrs, lipīgs; pielīp').

No vārda *sniegs* atv. *sniedze* [iê, ìe] (kāds putns).

B II 167 un 581, Buck 68, E III$_1$ 649, I 266, 734 un 743, EF 2 853, Fei 440, HF II 298, Kl 669, Lanszweert 136, Mach 564, M-E III 978, MM III 534,— Serta ind 179, Oxf 841, Pok 974, T 272, W-H II 169, Бенвенист 207, Гам-Ив 3 86, Ив 12 123, Пр II 346, Ф III 697

sniegt [sniêgt, iẽ], apv. [ìe²]; ssk. *snikja* 'tiekties', sa. *snican* 'līst,

vilkties', īru *snighim* 'es lienu, rāpoju'. Vārds ir tās pašas cilmes kā *naigs* (sk.). Pamatā ide. **kneig*ᵘ*h*- 'liekt, noliekt; liekties, tiekties' ar reducētu saknes ieskaņu un vēlāk pievienotu mobilo *s*-: *sneig*ᵘ*h*- > b. **sneig*- > ab. **snieg*-, no kā verbs **sniegti* > la. *sniegt*. Nozīmes attīstība: 1) 'liekt' → 'pavirzīt, padot' («sniegt roku, dāvanu»), 2) 'liekties, tiekties' → 'pavirzīties, nokļūt (līdz kam), sasniegt': «ķēde sniedza dibinu» (M-E III 978), «Mēs sniegsim tāles, kur saule aust!» (Rainis. Kop. r., 1977 I 137). Folklorā sastopama arī verba senā noz. 'liekties, tiekties': «Viņš man sniedze roku dot, Birst man gaužas asariņas» (LD 13594), bet mūsdienu liter. valodā šī nozīme ir tikai refl. *sniegties*. Folklorā arī nozīme 'meklēties, snaikstīties': «Sniedzi, sniedzi (var.: Kaci, kaci), tautu meita, Sniedzi pūra dibenā; Kādu jodu lai sasniedzi, Kad neesi ielikusi!» (LD 25195, 7).

Liter. valodā *sniegt* ir verba *dot* sinonīms, bet vēsturiski to nozīme atšķiras: sākotnēji *dot* izsacījis darbību, kuras mērķis bija ko iedot, atdot, bet *sniegt* — tikai pavirzīt tuvāk vai klāt.

Izloksnēs arī forma *snēgt* 'sniegt' (E-H II 543, M-E III 976), kas atzīmēta arī iepriekšējo gadsimtu vārdnīcās kā paralēlforma (St I 280, U I 270). Sal. ar saknes skaņumiju ģerm. valodās: blakus sākumā minētajiem vārdiem ir norv. *snaga* 'sprauktiesuz āru' (Endzelīns). Taču iespējams, ka *snēgt* ir austrumbaltu skaņumijas *ei* > *ę* > *ie* starpposma relikts. (Izloksnēs arī paralēlforma *snēkt*.)

Iter. *snaigstīt* [aî, aĩ]. Tai pašā skaņumijas pakāpē adj. *snaigs* [aî], *snaiks* 'slaiks': «Labāk snaiga sila priede Nekā laiskis tēva dēls» (LD 18586, 13 var.), «Siliņā smaugas (var.: snaigas) priedes, Nāburgos daiļas meitas» (Palcm 224). Par formu un nozīmi sal. *naigs*.

Blakus *snieg*- / *snaig*- ir paralēlformas *sniek*- / *snaik*- ar to pašu nozīmi: apv. *sniekt, sniekties*: «Nāc, māmiņa, sniec (var.: sniedz) rociņu» (LD 17901), iter. *snaicīt, snaikstīt*. Refl. *snaikstīties* ieviesies liter. valodā (sk. *snaikstīt*).

Par sakaru ar formām bez *s*- sal. apv. *naikstīties* un *naiskāties* 'sniegties': «kuo tu ļauj zirgam naiskāties pie citu ļaužu vezuma (siena)?» (E-H II 3). (K)

M-E III 978, Pok 608

snigt — sk. *sniegs*.

snīpis [snîpis], apv. *snipis*; lš. *šnìpas* '(cūkas) snuķis, purns', apv. *šnìpis* 'smails stūris, izcilnis', *šnỹpšti* 'skaņi dvest, šņaukt', apv. *šnyplẽ, šnypšlẽ* 'snuķis'. Pamatā ir skaņu atdarinājums. Līdzīgi veidoti arī dažu ģerm. valodu vārdi, piem., afrī. *snip, snippe* 'knābis, purns, deguns; (pārn.) priekšmets ar smailu izvirzījumu'.

Kā vārdam, kuram pamatā ir skaņu atdarinājums, la. *snīpis* ir daudz fon. variantu: *snibis, snìbis, šnibis, šnībis, šņibis,*

šņibis, šnipis, šņipis, šņipis. Šie vārdi g. k. bērnu valodā vai runā ar bērniem (arī tālākas variācijas: *knīpis, knibis*).

EF 2 1018 un 1019, M-E III 977, IV 89

snuķis, apv. *snucis, snūķis* [snũķis], *šņucis;* lš. *snùkis*, apv. *sniùkis* 't. p.' Tās pašas cilmes kā verbs *šņaukt* (sk.), apv. *snaukt, šņūkt.* Formas ar *ķ* no kursiskajām izloksnēm vai ekspresijai (par vārda nobeigumu sal. *suķis, teķis*). Atbilstoši nosaukumi arī dažās ģerm. valodās, piem., afri., vlv. *snute, snūt* (v. *Schnauze*, apv. *schnute*), a. *snout*, norv. *snūt.* zv. apv. *snōk* 'snuķis, purns, deguns'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *snuķis* ir aizg. no lietuviešu valodas.

Sk. arī: *šņukurs.* K

Doo III 252, EF 2 854 un 1018, Kl 669, M-E III 979

sodāji 'sodrēji'— sk. *sodrēji.*

sodīt — sk. *sods.*

sodrēji [suôdrēji], apv. *sodri* [uô], *sodāji* [uô], *sodēji* [uô]; lš. *súodys* (dsk.), *súodžiai* (dsk.), kr., bkr., ukr. *сажа* (psl. **sadįā*). Pamatā ide. **sed-* 'sēdēt, sēsties' (no kā arī la. *sēdēt*, sk.); skaņumijā **sōd-* > ab. **suod-*, no kā la. arh. *sodi* [uô] un atvasinātās formas. Tātad vārda sākotnējā noz. 'nosēdumi'.

17. gs. minētas formas *sodi* [uô], *sodāji* [uô], arī verbs *sasodāties* [uô]: «skurstenis sasodājies» (Für 2 432). Iepriekšējo gadsimtu literatūrā arī citas formas, piem., *sodejas* [uô]: «.. Kas visus jaukumus tā pārņem gluži, Ka paliek tie kā sodejas un gruži» (E. Dinsbergs. Pridis un Trūte, 1860 48).

B II 342 un 551, E I 86, EF 2 942, Karaliūnas 13 39, M-E III 1135 un 1136, Pok 884, W-H II 508, Пр II 244, Ф III 544, Ц 421

sods [sùods]. Aizguvums; no skr. *судъ* 'tiesas spriedums, sods' (kr. *суд* 'tiesa, spriedums'); psl. **sǫdъ* no ide. **som-* 'kopā, kopējs' + **dhos* 'likts'. Līdz ar tās pašas cilmes atv-iem *sodīt, soģis* [ùo] vārds aizgūts līdz 13. gs. Tas minēts 17. gs. vārdnīcās variētā formā un nozīmē: *sods* [uo] 'tiesa' (Manc I 74, Für 2 432), 'tiesa, prāva' (Lj 274), *sodība* [uo] 'sods' (Manc I 177, Lj 274). 16. gs. *sodība* 'tiesa': «tā pastare sodībe» (Cat 282). 18. gs. mijas vārdu nozīmes: *sods* 'tiesa, sods' (Lg II 313, St I 282), *sodība* 'tiesa' (Lg II 313), 'sods' (St I 282). 19. gs. zūd šo vārdu nozīme 'tiesa', un gadsimta vidū abi apzīmējumi lietoti nozīmē 'sods' (V 2 212, U I 270). Kopš 19. gs. beigām vārds *sodība* lietots tikai sarunvalodā un kā biblisms, bet kā termins nostabilizējies vārds *sods* (V 3 165). 20. gs. sākuma vārdnīcas parāda vārdu miju: J. Dravnieka 1910. g. vārdnīcā blakus vārdam *sods* vēl *sodība* ar piemēru «Dieva sodība» (D 1 1049), bet 1913. g. tikai *sods* (arī «Dieva sods», D 2 37 un 420).

Verbs *sodīt* [ùo] 17.—18. gs. ar tag. *įįo*-celmu (*es sodiju,*

Elg I 126), mūsu dienās arī dažās izloksnēs (E-H II 610); sal.: «Māršiņ, Dieva sodījama, Nemin manis kājiņām!» (LD 23810, 3).

Subst. *soģis* [ùo] no skr. *судu* (ssl. *sǫdi*), *судии, судия* (kr. *судья*) 'tiesnesis'. Vārds minēts 16. gs. tekstos un 17. gs. vārdnīcās paralēli apzīmējumam *sodītājs* [ùo] (Elg I 126, Lj 274).

Buck 1429, 1431 un 1441, E I 105, I 822, EF 2 936, M-E III 1136, Sum 33 un 35, Ш. Ондруш — Эт 1984 178, Пр II 413, Ф III 794 un 796, Ц 460.

soģis — sk. *sods*.

sokas [sùokas], apv. [uô²], inf. *sokties* [ùo, uô²], tag. 3. pers. apv. *socas* [ùo], pag. *socās* [ùo]. Verba *sekties* (sk. *sekt*) paralēlforma. Pamatā ide. *$*sek^{u}$*- 'ostot pēdas, meklēt; dzīt (pēdas)', skaņumijā *$*sok^{u}$*-, no kā kr. apv. *сочúть* 'meklēt, izsekot (medījumu)', lat. *socius* 'biedrs, līdzdalībnieks'. La. *sokties* [ùo] vai nu no saknes stiepumpakāpes (*$*sōk^{u}$*- > ab. **suok-*), vai arī *uo* no *an* < *on* par tagadni pārveidotā senā perfektā (Endzelīns).

La. *sokas* [ùo] sākotnēji 'veicas pēdu dzīšanā', no kā vispārināta noz. 'veicas' («darbs man sokas»). Par paralēlajām formām sal.: «Lai secās, kam secās, Man secās (var.: sokās, šķīrās, veicās) adīšana» (LD 7284, 1 var.).

E I 735, EF 2 773, M-E III 815 un 1136, Pok 869, W-H II 551, Ф III 731

soklis [suôklis] apv., arī *sokls* [uô], *sokla* [uô], *sokle* [suôkle] 'zema pļava, zema vieta tīrumā, mitra vieta; mazs purviņš; purvs, kur skraji aug priedītes un bērziņi; šaura, zema pļava, kas iesniedzas mežā; meža svītra starp laukiem; bieza jaunaudze; purvā augošs skujkoks'. Tās pašas cilmes kā *sēklis* (sk. *sekls*). Pamatā ide. **sek-* 'notecēt, izsīkt, nokristies (par ūdeni)', no kā arī la. *sikt* (sk. *sikt*[b]). Skaņumijā **sēk-* : **sōk-* > ab. **sēk-* : **suok-*, no kā la. *sēklis, soklis* [uô].

Iespējams, ka subst. *soklis* [uô] (un morf. varianti) darināts no adj. *sokls* [uô]. K. Mīlenbaha vārdnīcā adj. *sokls* nozīme nav precizēta: «sokls [uô] koks» var būt tiklab 'tāds, kas audzis soklā', kā arī 'sīksts, elastīgs, lokans'. (Sal. *soklis* [uô] 'lēni augusi egle ar plānām un cietām gadskārtām', M-E III 1136; «ciets un sīksts kā sokļa kuoks», A. Stērste — E-H 610).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārda pamatā var būt **su̯enk-* : **su̯onk-* 'liekt, šūpot' vai («mazāk iespējams») tas saistāms ar vidusangļu *saggen* 'grimt, kristies'.

Blakus formai *soklis* [uô] līdzīgas nozīmes apvidvārdi ar citu saknes vokālismu: *siklis* 'mazs purvs silā; ūdenslāma sausā purvā' (: *sikt*; M-E III 837), *sikle* 'sils', *siklis* [ì²] 'purviņš meža vidū, pļava vai ganības', [ì] 'meža jaunaudze', [ī] 'bieza priežu jaunaudze' (: *sikt, siks*; M-E III 852, E-H II 491).

Vārdam *sīklis* ir baltu — illīriešu un baltu — trāķiešu izoglosas (Laučute). (K)

EF 2 962, E-H II 610, M-E III 1136, MM III 290, Pok 566, Лаучюте — Симп 21,— Эт 1984 115—119

sokstīt 'pērt'— sk. *sakas.*

solis [suôlis]; lš. *šúolis, šuolỹs, šuõlis* 'lēciens', *šuõliais* 'aulekšiem' (← 'lēcieniem'), vav. *schel* 'lēkdams', ssk. *skelkr* 'bailes' (← 'bailēs uzlēkdams'), si. *śalabháḥ* 'sienāzis' (← 'lēcējs'), *śālūra-* 'varde' (← 'lēcēja'). Pamatā ide. **(s)ḱel-* 'lēkt', kas radniecīgs ar **(s)ḱek-* 't. p.' (no kā la. *sākt*, sk.). Skaņumijā **(s)ḱōl-* > b. **šōl-* > ab. **šuol-* > la. *suol-*, no kā *solis* [uô] 'lēciens' → 'kājas liciens (uz priekšu, atpakaļ u. tml.)'. Atv. *soļot* [suôļuôt]. Arh., apv. «soļis iet»— soļiem iet (Für 2 434, E-H II 610).

EF 2 1035, M-E III 1137, III 313, Pok 929, Гам-Ив 3 109, Мартынов I 156

solīt [sùolît], apv. *solât* [suolât]; lš. *siū́lyti,* apv. *siū́linti, siū́loti, siūlóti, sūlyti* 'piedāvāt, solīt (piem., maksu, atlīdzību)'. Tradicionāli *solīt* uzskata par aizg. no senkrievu valodas (*сулити*, kr. arh. *сулúть* 'piedāvāt, solīt; nomierināt ar solījumu'; Brikners, Būga, Endzelīns, Frenkels) un lietuviešu formas — no baltkrievu valodas (arh. *сулить* > *сулíць;* Skardžus, Frenkels). Slāvu valodās vārdam nav noteiktas etimoloģijas; daži autori to atvasina no skr. *сулѣи* 'labāk' (Fasmers ar šaubām). Tā kā la. *o* [uo] aizguvumos ir no tāda skr. *y* [u], kas izveidojies no šaura *ō*, bet šajā gadījumā tas nav konstatēts (nav vispār fiksētas senākas vārda formas), jāšaubās, vai la. *solīt* ir aizg. Arī lš. *siūlyti* fonētiski neatbilst slāvu formām *(siū-,* bet slāvu *su-).*

V. Ivanovs saista lš. *siū́lyti* ar *siū́las* 'diegs' (: la. apv. *šūla* 'vīle'), kas ir atv. no *siū́ti* 'šūt' un tālāk no verba *siet* saknes (sk. *šūt*). Par formu un nozīmi sal. he. *išḫiul* 'sējums [è]; pienākums, līgums' (no *išḫiya-* 'siet, saistīt'); tādā gadījumā nozīme 'solīt' no 'saistīt (ar solījumu)'. Taču šajā gadījumā grūtāk izskaidrot latviešu vārda formu ar *o* [uo], un nav fonētiskās atbilstības slāvu formām (kur vajadzētu būt *š-*).

Reālāks ir cits vārda cilmes risinājums: pamatā ide. **seu-* 'liekt, griezt, dzīt' > b. **si̯au-* (no kā arī la. *šaurs*, sk.), skaņumijā **siū̆-* (no kā lš. *siū́lyti*). Skaņumijā **sou-* > b. **sau-* : **sū̆-* (no kā lš. apv. *sūlyti*) un stiepuma pakāpē **sōu-* > ab. **suo-*, no kā la. *solīt* [sùo]. Tās pašas cilmes ir he. *šuu̯āi-* 'grūst, spiest', si. *suváti* 'iekustina, uzbudina, atdzīvina; spiež, dzen; atklāj, parāda', ave. *hav-* 'dzīt, iekustināt', *hunāiti* 'cenšas ko sagādāt'. No saknes stiepuma pakāpē senīru *sō(u)id* (< **sōu-ei̯e-ti*) 'griež, vērš'.

Verba *solīt* nozīmes attīstība varēja būt šāda: 'griezt, vērst' → 'atklāt, parādīt' → 'piedāvāt (parādīto)' → 'solīt'. Verbam *solīt* piemīt abas pēdējās nozīmes. (Semantiski tuvs ir ave. *hunāiti* 'cenšas ko sagādāt'.) Tās pašas cilmes lš. *siū́lyti* saglabājis agrāko nozīmi 'piedāvāt' blakus verbam *žadėti* 'solīt'.

Slāvu formu pamatā ir vai nu ide. **sou-*, vai arī vārds slāvu

valodās (sastopams tikai austrumslāvu valodās!) aizgūts no baltu valodām: ab. **suolīti* > sl. **suliti*. (Par formu sal. bkr. *клýня, клунá* 'rija, labības šķūnis' < la. *klons* [uō] vai lš. *klúonas* 'rija, klons'.) Kr. apv. *сюлить* 'piedāvāt, solīt' ir jaunāks aizg. (no lš. *siūlyti*).

Latviešu valodā ļoti bieži lietojama verba priedēkļa forma *apsolīt* (refl. *apsolīties*), kas modificē vārdu ne tikai aspekta ziņā (pabeigtība), bet ierobežo to arī semantiski: priedēkļa verba saturs vērsts tikai nākotnē. Iespējams, ka atv-a formu ietekmējis sinonīmais vārds *apņemties,* bet varbūt tam ir vēl cits, vēsturisks pamats: saistījums ar reālu darbību. Jēdzienu 'solīt' ide. valodās izsaka ar dažādu vārdu nozīmes pārnesumu, bet vienmēr pamatā ir kāda reāla darbība, kas pavada vai simbolizē solījumu. Attiecīgo apzīmējumu saista gan ar jēdzienu 'runāt' (piem., lš. *žadėti* '(ap)solīt' : *žãdas* 'valoda, runa'; v. *versprechen* '(ap)solīt' : *sprechen* 'runāt'), gan atvasina no kādas fiziskas kustības (piem., lat. *prōmittere* '(ap)solīt' ← 'sūtīt uz priekšu'). Atšķirīgi attiecīgais vārds izveidojies slāvu valodās: kr. *обещáть* '(ap)solīt' no ssl. *oběščati* < psl. **obětjati* (> p. *obiecać*) < **obvětjati,* kam pamatā laikam psl. **vėtь* / **vēta* 'zars, rīkste, klūga' (Meļņičuks; tās pašas cilmes ir la. *vīt, vica*). Tātad šā verba sākotnējā nozīme ir bijusi 'apspraust ar zariem'. Šādā veidā apzīmēts, piem., atdalītais un kādam apsolītais zemes gabals. Vēlāk abstrahēta specifiskā vārda nozīme, attiecinot šo vārdu uz jebkādu solījumu.

Analogu procesu var iedomāties latviešu valodā. Piedāvāto, apsolīto, novēlēto objektu apskatīja, aplūkoja (*ap-:* apkārt, no visām pusēm), bet, ja tas bija zemes gabals, bišu koks vai tamlīdzīgs objekts, tad arī apgāja tam apkārt. Te varēja rasties asociācija *solīt : soļot,* un verbs *apsoļot (apkārt)* varēja ietekmēt arī verba *solīt* atv-a formu.

Neatkarīgi no vārda semantiskās attīstības jēdziena 'solīt' izteikums saistās ar runas aktu, kas vēsturiski dažkārt bijis ar svinīgu, pat maģisku raksturu. Sal. kr. *обещáть* 'solīt' : *обéт* 'svinīgs (mūku) solījums'. Maģisks raksturs palaikam piemitis vārda *solīt* atv-iem; sal.: «.. cēlusēs tā sauktā solīšana uz laikiem, kā uz Jurģiem, Jāņiem un citiem svētkų laikiem, bez māju tēva pesteļiem un solīšanām neviens no visiem māju ļaudīm neko nedrīkstēja ēst, ne dzert, bīdamies no .. sodības. .. Vēl nav diezin cik sen atpakaļ, kad daudzināja: «Vī, vēl jau tai sētā ir solīšana.»» (Blaubergs Sēlpilī, DL Piel 1891 IV 61). (K)

B I 351, II 364, III 502 un 882, Bartholomae 1782, G. Bonfante — St B IV 126, Buck 1272, E I 105, EF 2 788, KK — Symposium balticum (Hamburg 1990) 181—184, Mažiulis 6 139, M-E III 1137, MM III 488, Pok 914, Ti I 389, Ив 12 166, Лаучюте 59, Мельничук 4 109, Ф III 801

sols [suôls], arh. *sola* [uo], *sole* [uo]; lš. *súolas* 't. p.', sav. *swelli,*

vav. *swelle* 'baļķis, slieksnis', v. *Schwelle* 'slieksnis', isl. *svoli* 'klucis', gr. *sélma* 'griestu dēlis, airu sols', *selís* 'ēkas, kuģa šķērsbaļķis, sols'. Pamatā ide. **s̯el-* : **sel-* 'baļķis, dēlis; priekšmets no baļķiem, dēļiem'. Skaņumijā **sōl-* > ab. **suol-*, no kā la. *sols* [uô].

Pēc cita uzskata (Būga) vārds saistāms ar verbu *sēdēt,* kā lat. *solium* 'atzveltnes krēsls, tronis' saistāms ar *sedēre* 'sēdēt'.

17. gs. G. Elgers lat. *scabellum* 'soliņš, ķeblītis' tulkoja ar sinonīmiem: «kājas sole, pamasla, pabalsts, kājas krēsls» (Elg 1 192).

Sk. arī: *sile.*

B I 602, II 554, EF 2 942, HF II 691, Karaliūnas 13 41; Kl 692, M-E III 1138, Pok 898, Zēv 2 264

soma [suõma]. Aizguvums; no skr. *сума* 't. p.' (kr. *сумá*), kas savukārt ar poļu valodas starpniecību no sav. *soum* '(nastu nesēja dzīvnieka) nasta' (v. *Saum*). Vārda pamatā gr. *ságma* > lat. *sagma, sauma* 'nastu segli; (dzīvnieka) nasta'. Latviešu valodā vārds aizgūts līdz 13. gs. (kad skr. *y* izrunāja kā [ō]). 17. gs. vārdnīcās tas minēts ar noz. 'maizes kule' (Manc I 147), 'kule' (Für 2 434), 'ceļa soma' (Lj 275). E. Gliks 17. gs. beigās šo vārdu lieto vispārināti, tuvu mūsdienu nozīmei: «bāze to savā barības somā» (Gl 3 24). 18. gs. vārda nozīme paplašināta, ietverot jēdzienu 'sainis' (St I 282) un '(vienā gabalā nomaukta) dzīvnieka āda' (Lj I 114). Šāda āda (parasti kazas āda) daudzās zemēs lietota kā šķidruma, piem., ūdens vai vīna, tvertne transportam. Tā laikam bijis arī Latvijā; sal. tdz.: «Es redzēju tautu dēlu Ar kaziņu ecējam; Jūdz zemē somas lopu, Es doš' bēru kumeliņu!» (LĻDz 222).

Vārds ar plašu semantiku lietots arī 19. gs. (U I 270, V 2 212). Nozīme '(zvēra) āda' literatūrā sastopama vēl 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā, piem.: «Kā patiktu gan zvēru somās tam kungi, lepnās kundzenes?» (F. Mālbergs. Dzejas skaņas, 1880 I 25), «suomu es viņam [vilkam] nuomaukšu» (J. Janševskis — E-H II 610).

Apzīmējums *somas stabule* 'dūdas' (St I 282; *soma stabules,* Gl 2 817) 19. gs. pārveidojies formā *somu stabules (somu dūkas,* Auseklis I 58) laikam vārda *somi* ietekmē (tautas etimoloģija). Tautas piederīgā apzīmējums (*soms*) ietekmējis arī 17. un 18. gs. vārda paralēlo lietojumu vīr. dzimtē (piem., E. Glikam, J. Langem).

B I 351, II 502, E I 105, HF II 670, Kl 627, M-E III 1138, Sum 34, Šm 2 42, Ф III 802

soms [suõms]. Aizguvums; no s. *suomi* 'somu valoda' (*Suomi* 'Somija'). Latviešu valodā vārds ir sens aizg. (varbūt ar līb. *suǫm* 'soms' starpniecību). Tas sastopams 17. gs. vārdnīcās (*soma valoda* Manc II 252, *Soma zeme* II 387). 18. gs. to aizstāja ģerm. *pinnis* (< v. *Finne,* Lg I 237, St I 378). 19. gs.

vidū ģermānismu mēģināja aizstāt ar vārdu *sāms* (J. Alunāns, SDP II 25), kas ietverts nosaukumos *Sāmu sala, Sāmu zeme* (sk. *sāmi*). 19. gs. beigās valodā no jauna ieviests vārds *soms* (arī *somiet(i)s*, V 3 438).

Ķet 386, M-E III 803 un 1139, SKES 1114

spaidīt, *spaids* — sk. *spiest.*

spaile [spaĩle, aî], apv. *spailis*. Tās pašas cilmes kā *spīle(s)* (sk.). Pamatā ide. **sp(h)ē(i)-* : **sp(h)ĭ-* 'vilkt, stiept, sasprindzināt, spīlēt' ar atvasināto noz. 'attīstīties, izplesties'; latviešu valodā skaņumija *ī : ai*. Nozīme 'vāls' («siena spaile», «meitas ārda spailes», M-E III 981) no senākas 'izpletums', t. i., pļāvēja roku izpletums (Endzelīns) vai arī 'vilciens, stiepiens' → 'vēziens'. Vārds senāk Kursā un Sēļzemē.

Vārds *spaile(s)* [aî] ar noz. 'spīle(s)' sākotnēji 'koks ar šķeltu, izplestu galu', no kā arī '(izplests, izstiepts) tīkls (tīkli)' un 'ūdas', no kā 'zvejas piederumi'.

A. Kronvalds lietoja vārdu *spaile* arī nozīmē 'aile' (1873, Kr II 413).

B III 215, EF 2 867, E-H II 544, M-E III 981, Pok 983

spainis [spaĩnis]. Aizguvums, kura pamatā vlv. *span(n)* 'koka spainis' no ide. **spen-* 't. p.' (vienas cilmes ar **sp(h)ē-* 'garš plakans koka gabals'). No vlv. vārda la. sar. *spannis* [spaññis], apv. *spanis*. No vlv. *spann* > *spand* Kursas izloksnēs **spandis* > *spaņģis* 'spainis' (kur *ģ* varbūt no ģen. **spandįa*, Endzelīns); sal. lš. apv. *spandis, spañgis* (kas varbūt kursisms).

Liter. *spainis* formu grūti izskaidrot kā fon. attīstības rezultātu (no *spannis*), jo latviešu valodā nav raksturīga mija *ann* > *ain*. Šo formu laikam var izskaidrot divējādi.

1. Forma pārveidojusies pēc apv. (kuršu) **spainis* 'ūdu, zvejas piederumu kopums' (sal. lš. arh. *spainis* '20 ūdu kopa' Klaipēdā), kas ir vārda *spailis* 't. p.' morf. variants. Nīcā *spailis, spails* ne tikai '15—20 gaņģu ūdu' (E-H II 544), bet arī 'visi zvejas piederumi': «mums ir pilnigs spails: laiva, vadus .., tīkli un visi citi zvejas daikti» (J. Janševskis — M-E III 981). Ja šāda nozīme piemita arī vārdam **spainis*, tad šo vārdu varēja attiecināt uz (koka) trauku kā zvejas inventāru, pārgrozot no vlv. aizgūtā apzīmējuma *span(n)is* formu. No Kursas zvejnieku leksikas vārda forma varēja ieviesties Vidzemes piekrastes zvejnieku leksikā un pakāpeniski visas tautas valodā.

2. Vārds var būt kontaminējums no *span(n)is* + līb. *pàįnal* 'apaļš trauks no liekta koka' vai ig. apv. *paenas, paenal* 't. p.'

Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās, vispirms formā *span(n)is* (arī «piena - span(n)is», Manc I 123, II 343), gadsimta beigās Nīcas un Bārtas autora J. Langija manuskriptā arī paralēlforma *spainis* (bet piemēros «ūden-span(n)is», «piena span(n)is», Lj 277). Vidzemes lībisko izlokšņu pārstāvja G. Elgera vārdnīcā tikai *spainis* (Elg 1 131; sinonīmu virknē: *tauver(s), baļļa,*

spainis, ūdenstrauks, 171). 18. gs. G. F. Stenders Augškurzemē pazinis tikai formu *span(n)is* (St I 284, II 192). J. Lange Ziemeļvidzemē konstatējis arī paralēlformu *spainis* (Lg II 140), un uz šo formu, papildinot Stendera vārdnīcu, 19. gs. sākumā norādījis arī cits Ziemeļvidzemes autors — K. Harders (Wel 116).

Pirmajā Bībeles tulkojumā lietots vārds *spaņģis:* «tad atdarīja viņa vienu piena-spaņģi un dzirdīja to» (Gl 1 476). Šo vārda formu laikam izvēlējušies teksta revidenti no Kurzemes.

Forma *spainis* liter. valodā iesakņojās lēni. J. Alunāns 19. gs. vidū lietoja vēl formu *span(n)is:* «[liķieri] pārdod par 9 rubļiem span(n)ī» (SDP II 54). 19. gs. 70. un 80. gadu vārdnīcās *spainis* bija tikai paralēlforma (U I 271, II 222, V 2 212). Skaužot formu *spannis* kā tiešu vācu vārda atdarinājumu (arī bv. *span(n)* 'spainis'), liter. valodā kopš 20. gs. sākuma dominē forma *spainis* (D 1 306, 2 58). (K)

B II 310, EF 2 859, Ket 270, Mägiste 1893, M-E III 981 un 985, Pok 989, A.Stafecka — Kont pēt 217, Zēv 2 207 un 278

spalgs [spaĩgs], apv. [aĩ]; lš. *spalgė, spalgena, spalgenas* 'dzērvene' (← 'spilgtā (oga)'). Tās pašas cilmes kā *spilgts* (sk.). Pamatā ide. **(s)p(h)el-* 'spīdēt, mirdzēt' ar *g* saknes paplašinājumā; b. **spelg-: *spalg-,* no kā la. *spalgs.* Sākotnējā noz. 'spīdošs, mirdzošs' (sal. p. *pełgać* 'spīdēt, mirdzēt') → 'spilgts': «spalgi spulguo . . zvaigzne» (M-E III 982). Ar noz. pārnesumu 'ļoti skaļš, asi skaļš': «Gara man bize bija, Spalga man i valodiņa: . . Soli spēru, zeme rīb, Vārdu saku, meži skan» (TDz 36524). Ar tālāku noz. pārnesumu 'ļoti auksts': «spalgs ziemas aukstums» (A. Saulietis — M-E III 982). Šādam noz. pārnesumam pamatā laikam skaļie lauska sperieni; sal.: «nāca ziema ar . . spalgām, lauskuotām naktīm» (J. Jaunsudrabiņš — M-E III 982).

No apv. *spelgs* [ę] 'spalgs' subst. *spelga* [ę], *spelgonis* [uo], *spelgoņa* [uo] 'liels sals, liels aukstums' (apv. arī 'liels karstums'); sal. apv. *spalgoņa* [uo] 't. p.'.

EF 2 858, M-E III 982 un 988, Pok 987, Urb 4 57 un 8 180

spalīši, vsk. *spalītis* 'nelieli parazītiski tārpi'. Tās pašas cilmes kā *spaļi* (sk.), šā vārda dem. ar nozīmes pārnesumu uz sīkiem dzīvniekiem.

M-E III 984

spalot 'plosīt, sist' — sk. *spaļi.*

spals; pr. *spelanxtis* 'šķemba', a-s. *spelc, spilc* 'skaida, skals', afrī. *spalke* 'šķemba', *spalken* 'plaisāt, šķelt', v. *spalten* 'skaldīt, šķelt', ssk. *speld* 'dēlis' (← 'plēstais, šķeltais'), gr. *sphalós* 'metamais disks' (← 'šķeltais koka gabals'), lat. *spolium* 'novilkta dzīvnieka āda; ienaidniekam atņemts laupījums'. Pamatā ide. **(s)p(h)el-* 'šķelt, nošķelt, noraut' > b. **spel- : *spal-,* no kā la. *spals.* Vārda sākotnējā noz. 'nošķeltais (koka gabals)'.

Sk. arī: *spalva, spaļi.*

E IV$_2$ 312, HF II 828, Kl 718, M-E III 982, Pok 985 (986), W-H II 577

spalva [spal̃va]; lš. *spalvà* 'krāsa', narev. *spiła* 'spalviņa'. Pamatā ide. **(s)p(h)el-* 'šķelt, nošķelt, noraut' (no kā arī *spals,* sk.) ar *u̯* saknes paplašinājumā; b. **spelu̯-* : **spalu̯-,* no kā la. *spalva.* Pēc cita uzskata (Pokornijs) vārdā *v* no senāka **pelu̯ō* 'rauju' (sal. bsl. *plěvǫ* 'ravēju'). Iespējams arī, ka bijis *u*-celma vārds **spalu-,* kas pārveidots par *ā*-celma formu **spalu-ā-* > *spalvā-.* Sākotnējā nozīme vai nu 'šķeltais, plūksnotais', vai arī 'tas, ko norauj, noplūc, izplūc'. Krāsas nozīme ir sekundāra.

Sk. arī: *spilvens.*

Brence 1 257, Buck 203, 246, 1051 un 1290, EF 2 859, Lanszweert 44, M-E III 983, Pok 986, Schmid 5 281

spalvenis 'spilvens'— sk. *spilvens.*

spaļi, vsk. *spalis;* lš. *spāliai,* vsk. *spālis,* apv. *spalȳs* 't. p.', pr. *spelanxtis* 'šķemba', sav. *spaltan,* vlv. *spalden,* v. *spalten* 'skaldīt, šķelt', a-s. *spildan* 'iznīcināt' (← 'sašķelt'), si. *sphaṭati* 'saplīst, sasprāgst', **sphāṭáyati* 'šķeļ' (divd. *sphāṭitaḥ* 'sašķelts, saplēsts'), gr. (eoliešu) *spalís* 'šķēres', *sphélas* 'malkas šķila, nūja; sols, izdobts bluķis'. Pamatā ide. **(s)p(h)el-* 'šķelt, nošķelt, noraut' (no kā arī *spals,* sk.) > b. **spel-,* no kā bijis verbs **spelt* 'šķelt, plēst' ar iter. *spalot* [uô] (apv.) 'plosīt, sist, ātri cirst; plaisājot lobīties (piem., par dakstiņiem, par dzelzi, ko kaļ); dzirksteļot, kvēlot'. No verba ar saknes patskaņa miju arī subst. *spalis,* dsk. *spaļi* (par patskaņa miju sal. *šķelt* : *skals*) ar sākotnējo noz. 'noplēstais, nošķeltais (sīkums)'. No tā salīdzinājums «kā spaļi» vai nu 'ļoti daudz' («naudas viņam kā spaļu»), vai 'ļoti mazi, sīki' («zivis kā spaļi = maziņas», M-E III 984).

Sk. arī: *plūkt, spališi, spelte.*

EF 2 859, E-H II 545, HF II 829, Kl 718, Mažiulis 6 281, M-E III 984, Pok 985 (986)

spanga 'spoža metāla plāksnīte'— sk. *spogulis.*

spārdīt — sk. *spert.*

spāre[a] [spãre], apv. [à], *spārs* [ã], *spārv(i)s, sparv(i)s;* lš. *sparvà, spárva, spar̃vas* 'lopu dundurs'. Forma *spārs* laikam no *spārvs* (Endzelīns) ar vēlāku pārveidojumu *ē*-celma formā. Tās pašas cilmes kā *spert* (sk.; Skardžus); par saknes patskaņa miju sal. *spert* : *spārdīt.* Kukainis tā nosaukts laikam tāpēc, ka ierosina dzīvnieku spārdīšanos: par spārēm agrāk sauca ne tikai kukaiņus ar lieliem caurspīdīgiem spārniem (kr. *стрекоза́,* v. *Libelle*), bet g. k. dundurus, kas apstāja lopus: «dundurs un aklais spārs, kas dzīvuo nuo citu asinīm» (M. Kaudzīte — M-E III 988). Sal. tdz.: «Silā mani odi ēda, Spāres sila maliņā» (LD 30668).

Iespējams arī cits vārda cilmes risinājums: pamatā ide. **sper-* no skaņu atdarinājuma, kas raksturīgs spārnu vibrēšanai

un spējām, pēkšņām kustībām (: *spurgt,* sk.). Šis cilmes ir vairāku putnu, piem., zvirbuļu, apzīmējumi dažādās valodās (sal. sav. *sparo,* go. *sparwa* < ģerm. **sparwan-* 'zvirbulis'). Skaņumijā **speru̯- : *sparu̯-,* no kā la. *spar̃vs* > *spārvs* > *spārs* ar paralēlu *ē*-celmu. (K)

EF 2 862, M-E III 986—988, Pok 991

spāre[b] [spãre] 'jumta konstrukcijas detaļa'. Aizguvums; no vlv. *spare* 'baļķis, spāre' (v. *Sparre(n)* 'spāre'), kam pamatā ide. **(s)per-* 'kārts, spāre'. Aizg. minēts vārdnīcās kopš 17. gs. (*spāri* Lj 275, *spāre* Lg II 314, *spāres* St I 283).

Kl 720, M-E III 987, Pok 990, Zēv 2 114

spārns [spàrns], arh. *spārna;* lš. *spar̃nas,* kr., ukr., bulg. *nepó* (bsl. *pero*), č. *pero,* p. *pióro,* asor. *pjero* 't. p.', sav. *farn,* v. *Farn* 'paparde', he. *partau̯ar* (ģen. *partaunas*) 'spalva', si. *parṇám* 'spalva, lapa'. Pamatā ide. **(s)per-no-* 'spārns' no saknes **per-* 'pār, pāri (prom no kā)' (no kā arī *pār,* sk.) → 'pārvest, lidot'; skaņumijā b. **sparnan* (nek. dz.) ar pāreju vīr. dzimtē **sparnas* > la. **sparns* [àr] > *spārns* [àr]. Ieskaņā mobilais *s-* (Mairhofers), vai arī *s-* no saknes **spher-* 'raustīties, spert' (no kā la. *spert;* Pokornijs). Atv. *spārnot* [uô] apv. 'lidot' → 'ātri skriet', liter. trans. 'sajūsmināt, iedvesmot'.

Sk. arī: *paparde.*

Buck 245, EF 2 861, Kl 184, Lanszweert 174, M-E III 987, MM II 223, Pok 850, Пр II 44, Ф III 243, Ц 336

spars; lš. *spāras, sparùs, spartùs* 'sparīgs, straujš', *atsparà, ãtsparas* 'balsts, atbalsts; atspars', pr. *sparts* 'stipri' → 'ļoti', *spartin* (ak.) 'spēku', ave. *spar(aiti)* 'sper, grūž', skitu *spar-* 'uzbrukt, spiesties virsū'. Tās pašas cilmes kā *spert* (sk.); pamatā ide. **sp(h)er-* 'raustīt, spert, ķepuroties, mest' > b. **sper- : *spar-,* no kā **sparas* > la. *spars.* Sākotnējā nozīme laikam 'spēriens'. No savienojumiem, piem., «ar sparu atgrūst, notriekt», vārds *spars* ieguvis abstraktāku nozīmi: 'spēriens' → 'trieciens' → 'spēks, enerģija'. Verbs *sasparot* [uô], refl. *sparoties* [uô], *sasparoties* [uô].

Bl 6 208, E IV₂ 312, EF 2 860, Mažiulis 6 312, M-E III 986, Pok 992, Абаев 3 304, То 14 151

spēja — sk. *spēt.*

spējš [spèjš, ẽ]. Tās pašas cilmes kā *spēt* (sk.); sal. tag. *(es) spēju.* Ar citu piedēkli lš. *spĕ̃rus* 'ātrs, straujš, steidzīgs, spēcīgs'.

B II 49, Bl 6 208, EF 2 866, M-E III 991

spēks [spę̂ks]; lš. *spė̃kas, spėkà* 't. p.' Pamatā ide. **sp(h)ē-* 'attīstīties, izplesties' (no kā arī *spēt,* sk.) > b. **spē-* ar pied. *-ko-,* no kā **spēkas* > la. *spēks.* No saknes noz. 'attīstīties, izplesties' → 'tapt resnam, spēcīgam', subst. 'stiprums, spēks'. Senatnē spēka jēdzienu saistīja ar resnumu; sal. ar to pašu piedēkli si. *pīva-sphākāḥ* 'aiz treknuma uzblīdis' ('ļoti resns').

17. gs. *spēks* 'karaspēks, armija' (Manc II 365, Lj 276). Par šādu nozīmi sal. tās pašas saknes oset. *fsad* 'karaspēks' (< **spāda-*), ave. *spāda-* 't. p.' Jau 17. gs. arī apzīmējums *kara spēks* (Lj 276; *kara-spēks* Manc II 365).

Verbs *spēkot* [uô] 'stiprināt' (arh., E-H II 549), no kā apv. *spēkots* [uô] 'stiprs'. Liter. *atspēkot* [uô], *spēkoties* [uô]. Subst. *spēkonis* [uo] 'ļoti stiprs cilvēks' → 'atlēts'.

Bl 6 208, Buck 295, EF 2 864, L III 94, M-E III 992, MM III 541, Pok 983, Абаев I 479

speķis. Aizguvums; no vlv., vh. *speck* 't. p.' (v. *Speck*). Pamatā ide. **sp(h)ē-* 'attīstīties, izplesties', no kā la. *spēks*. Aizg. minēts vārdnīcās kopš 17. gs. (Manc I 171, Elg 1 501, Lj 277).

Kl 721, M-E III 988, Pok 983, Zēv 2 114

spēle [spēle]. Aizguvums; no vlv., vh. *spel(e)* 't. p.' (v. *Spiel*), senāk 'deja'. Vārds izveidojies ģerm. valodās. Aizg. vārdnīcās un citā literatūrā minēts kopš 17. gs. divās nozīmēs: 1) 'mūzikas instruments' (parasti dsk., Elg 5 167), 2) 'rotaļa, jautrības pasākums vai laika kavēklis' (Elg 1 115 sinonīmi: «meņģe, spēle, jaktāšana, dial. kaitāšana», Elg 1 575: «zvirgzdu spēle», t. i., kauliņu spēle).

Vārds ar nozīmi 'mūzikas intruments' sastopams arī tautasdziesmās, piem.: «Krauklīts sēž ozolā, Zelta spēles rociņā» (LD 13613, var.: «Zelta stīgas . .» 13614, «Zelta kokle . .» 13609); «Kur tās meitas pulkā dzied, Tur to spēļu (var.: Tur ērģeļu) nevajaga» (LTD X 3704, 3).

17. gs. arī verbs *spēlēt* (mūzikas instrumentu, Lj 275), bet tas šajā nozīmē laikam vēl nav bijis iesakņojies valodā, jo J. Langijs uzskata to par ģermānismu un norāda, ka latviski jāsaka *koklēt*. Nozīmē 'spēlēt' lietots arī verbs *dziedāt* (sal. lat. *cantāre* 'dziedāt' un 'skanēt, spēlēt'): «Dziedin dzieda bez mitēšan(as) Ar koklēms und ģigāms, Ar stabulēms und strumpēms, Ar visādiems spēlēms» (Elg 5 166). Sal. tautasdziesmā: «Uz spēlītes es dziedāju, Uz spēlītes gavilēju» (LTD X 3697).

Verbs *spēlēt* laika kavēšanas nozīmē 17. gs. ar vairākiem sinonīmiem: «Es meņģē, es spēlē, es jaktē, es rāzē, dial. es kaitājas, es žartovā [< p. *żartować* 'jokoties'], es mieslojas» (Elg 1 115; «es spēlē ar gabaliems»— ar kauliņiem, 1 15; «kārtēs spēlēt», Manc II 368). Refl. *spēlēties* 'rotaļāties' tikai 19. gs. beigās (V 3 111, D 1 1014); līdz tam šajā nozīmē *spēlēt*, iet *spēlītēs*.

Saliktenis *spēlmanis* 'muzikants' no vlv. *spelman* vai vh. *speelman* 't. p.' (Lj 275 ar piezīmi: «latviski saucas . . koklētājs»).

Kl 725, M-E III 992, Zēv 2 410

spelga, *spelgonis, spelgoņa* 'liels sals'— sk. *spalgs*.

spelte [spelte], *spelts* [el], ģen. *-s;* lš. *speltė, speltìs* 'senās maizes krāsns caurums, pa kuru izplūst garaiņiem un dūmiem'. Pēc

tradicionālā uzskata (Endzelīns, Frenkels, Zēvers) aizguvums: no bv. *spelt(e)* 'krāsns aizvars; atslienamas krāsns durtiņas; dūmu caurums'. Formas ziņā šim vārdam atbilst vlv., vh. *spelte* 'nogriezts vai nošķelts gabals' (v. *Spalte* 'sprauga, plīsums', apv. 'šķēle'). Taču nozīme, kas saistīta ar krāsni, izveidojusies Latvijā un Lietuvā. Latviešu valodā tā plaši variēta: 'aizverams krāsns dūmvads, kurtuve, pelnu bedre, padziļinājums krāsns sienā (piem., skalu žāvēšanai), maizes krāsns «azote», rijas krāsns velves priekšdaļa'. Šīs plašās semantikas dēļ liekas, ka Baltijas vācu izloksnēs speltes nozīme aizgūta no baltu valodām, kur tā izveidojusies no vārda senākas nozīmes 'plaisa, sprauga, šķirba' (kas vēl izloksnēs, M-E III 989). Tātad Baltijas vācu vārdā *spelt(e)* saplūduši ģerm. un baltu leksikas elementi, bet baltu vārdi ir mantotas cilmes.

Pamatā ide. **(s)p(h)el-* 'šķelt, nošķelt, noraut' (no kā arī *spaļi*, sk.) > b. **spel-*, no kā bijis verbs **spelt* 'šķelt, plēst', no kā *spelts* 'šķēlums, sprauga, plaisa' (U I 272) ar vēlāku pārveidojumu *ē*-celma vārdā un ar nozīmes specificējumu. Vārds minēts vārdnīcās kopš 17. gs.: *~spelte* 'dūmu vai garaiņu vads, caurums' (Elg 1 122, Lj 278), *speltis* (laikam *i*-celma vsk.) 'pavards' (sin. *ugunskuris,* Elg 1 146); šī otrā nozīme laikam izveidojusies no dūmu cauruma, spraugas virs pavarda. K

Buck 1109, EF 2 864, Kl 718, M-E III 988, Pok 985, Zēv 2 114 un 410

spendzele 'kāds dundurs'— sk. *spiegt.*

spengt 'spiegt'— sk. *spiegt.*

spert [spert̃]; lš. *spìrti* 'spert; stumt, mest; spiest; balstīt; dzelt; ātri iet, skriet (u. c.)', pr. *spertlan* (varbūt labojams: *sperclan,* Endzelīns) 'kājas pirksta spilventiņš', kr. *перéть* (psl. **perti*) 'stampāt, triekties, spiesties (u. c.)', ukr. *пéрти,* bkr. *перць* 't. p.', bulg. *запрá, запúрам* 'aizturu, aizliedzu', č. *přiti se* 'strīdīties', *zapříti* 'aizšķērsot, atstutēt', p. *przeć* 'spiesties virsū; censties', ssk. *sperna* '(aiz)spert', sav. *spurnan* 'spert (soli), (aiz)spert', ssk., sav. *spor,* vav. *spur* '(iemīta) pēda', v. *Spur* 't. p.; gramba, sliede', senīru *seir* (< **speret-s)* 'papēdis', he. *išpar-* 'nomīdīt', *išpart-*'slieties uz augšu; izbēgt, glābties', si. *sphurấti* '(aiz)sper, met, grūž; dzirksteļo, zibina', ave. *spar(aiti)* 'sper, grūž', gr. *spairō* 'raustu, spārdos', lat. *spernere* 'aizgrūst, aizspert, atgrūst, noraidīt', oset. *fsæryn* (< **spar-* < **spher-)* 'spiesties virsū, mīdīt; spert (kāju)'. Pamatā ide. **sp(h)er-* 'raustīt, spert, ķepuroties, mest'; **sp(h)er-tei* > b. **sper-tei/ti* > la. *spert.* Sakne saistīta ar ide. **per-* 'sit' (no kā la. *pērt,* sk.). Skaņumijā iter. *spārdīt* [ār] < *spardīt* [ar̃], kas tagad izloksnēs ar [ar̃]; sal. lš. *spárdyti.* Inf. *spert* aizstājis senāku **spirt* tagadnes formu un supīna *(spertu)* ietekmē.

Sk. arī: *prieks, saspringt, spars, spiras, spirgt, spirināties, spraigs, sprands, spriest*[b], *spurgt*[a b].

E IV_2 312, EF 2 873, HF II 755, Jēg 3 76, Kl 734, Mach 495, M-E III 986 un 990, MM III 544, Pok 992, T 275, Ti I 416 un 418, W-H II 572, Абаев I 483, Пр II 43, Ф III 240

spēt [spēt]; lš. *spěti* '(uz)minēt; domāt, gudrot; konstatēt, noteikt; paredzēt; pagūt, paspēt; būt neaizņemtam, brīvam; veikties; nogatavoties, nobriest', kr. *спеть,* ukr. *спíти,* bkr. *спецъ* 'nobriest, ienākties, nogatavoties' (ssl. *spěti* 'progresēt; ievadīt veiksmīgā gaitā; veikties, sekmēties'), bulg. *спéя* 'nogatavojos', s-h. *dóspijeti* 'nogatavoties, pagūt', slovēņu *spẹ́ti* 'steigties, palielināties, nogatavoties', č. *spěti* 'steigties', p. *śpiać* 'pasteigties; panākt, pārsteigt', kr., bkr., bulg. *спех* (ssl. *spěxъ*), ukr. *спіх,* č. *spěch,* p. *śpiech* 'steiga', sav. *spuoten* 'pasteidzināt' (v. *sich sputen* 'steigties'), sav. *spuot,* a. *speed* 'sekmes, veiksme; ātrums', sav. *spuo(e)n* 'būt veiksmīgam, izdoties; derēt, palīdzēt', si. *sphāyate* 'top tukls, pieņemas, palielinās', lat. *spēs* 'cerība, gaidas', toh. B *spe* 'tuvu pie manis'. Pamatā ide. **sp(h)ē(i)-* 'attīstīties, izplesties' > b. **spē-* un **spēi̯-,* no kā la. *spēt* un tag., pag. *(es) spēju.* Subst. *spēja, iespēja.*

No saknes nozīmes atsevišķās ide. valodās atvasinājumu semantika attīstījusies dažādos virzienos, g. k. izsakot ātrumu (sal. la. *spējš*), briešanu un tuklumu, kas senākajos uzskatos saistījās ar spēku (sal. la. *spēks*), kā arī ar veiksmi. La. *spēt* atv-i ar ātrumu maz saistīti (daļēji *paspēt*), verba un tā atv-u semantika g. k. izveidojusies saistībā ar tās pašas cilmes vārda *spēks* nozīmi, kā arī paužot veiksmi. Līdz ar to *spēt* izveidojies par verba *varēt* sinonīmu; šie verbi varbūt pārstāv dažādu senlatviešu cilšu leksiku.

Subst. *spēja, iespēja* ir 19. gs. jaunvārdi, kas valodā ieviesušies laikam ar K. Valdemāra vārdnīcām (V 1 53, 2 63 un 212). Šo vārdu vēl nav J. Neikena un K. Ulmaņa vārdnīcās. 17. gs. J. Langijs v. *Vermögen* tulko ar *spējums* (Spähjums, Lj 276), 18. gs. G. F. Stenders — *spēšana* (St II 417), 19. gs. K. Ulmanis — *iespēšana* (U II 731); v. *Möglichkeit* tulkots aprakstoši: «būšana, kas būt var» (St II 417), «izdarāma būšana; (lieta), kas gan var notikt» (U II 519). No K. Valdemāra vārdnīcām jaunvārdus pārņēma un popularizēja «Baltijas Vēstnesis» (*iespēja* BV 1873 8).

Sk. arī: *spējš, spēks, spiets, spits, spīvs.*

B II 49, Bl 6 208, Brence 1 257, EF 2 866, Kl 734, L III 94, Mach 570, M-E III 993, MM III 541, Oxf 852, Pok 983, T 274 un 275, W-H II 573, Гам-Ив 3 55, 117 un 219, Ив 12 161, Пр II 367, Ф III 734, Ц 445

spīdēt [spîdêt], apv. [ĩ]; lš. *spindėti* 't. p.' Vārds baltu valodās aizgūts no irāņu valodām (Trubačovs), kur **spid- / *spit-* no ide. **k̑u̯ei- : *k̑u̯i-* 'spīdēt; gaišs, balts' (no kā arī la. *svīstᵇ, svītra*). Sal. ave. *spita-* 'balts', spers. *spiϑra-* 'gaišs'. Tātad *spīd-* ir baltu formas *svīd-* etimoloģiskais dublets.

Ir. *spid- baltu valodās aizgūts ļoti sen (varbūt ap ēru miju), un tas pilnīgi iekļāvies baltu vārddarināšanas sistēmā. Vai nu ir. valodās (skitu valodā?), vai arī vēlāk baltu (austrumbaltu) pirmvalodā sakne papildināta ar *n* infiksu —**spind-*, no kā verbs **spind-ti* > **spinsti* > la. *spīst* (apv.) 'spīdēt' (lš. *spįsti* 'sākt spīdēt'), kura iter.-dur. ir *spīdēt*. Kauz. *spīdināt*.

Pēc cita uzskata (Pokornijs) *spīdēt* no ide. **sp(h)e(n)d-* 'raustīties' ar noz. pārnesumu 'šaudīties (par liesmu)' → 'spīdēt', vai arī (Endzelīns) notikusi kontaminācija **sp(h)e(n)d* + **sp(h)eng-* 'spīdēt' (no kā la. *spīguļot*), vai arī (Karaļūns) bijusi baltu sakne **spei-* : **spī-* ar *d* un *g* paplašinājumu.

Sk. arī: *spodrs*. (K)

Buck 1047, EF 2 870 un 874, M-E III 1001, Pok 989, Tp 7 18

spīdzināt [spîdzinât, ĩ], apv. [ì²]; lš. *spieginė́ti* 'atkārtoti spiegt, kviekt, brēkt'. Atv. no verba *spiegt* (sk.), tā kauz. Sākotnējā noz. 'likt spiegt; darīt tā, ka spiedz': «Kam tu manus bāleliņus Kā pelītes spīdzināji?» (LD 31857), «Kam tu to bērnu pirtī tā spīdzinājis?» (St I 286). No šejienes ar pārnesumu noz. 'mocīt'.

EF 2 867, M-E III 1002

spiegs [spìegs], apv. [iẽ]. Aizguvums; no p. *śpieg* 't. p.' (sal. apv. *špiegs*) vai p. apv. *spieg, szpieg*. Izteikts uzskats, ka aizg. var būt ar lietuviešu valodas starpniecību (lš. *spiẽgas, špiẽgas;* Endzelīns), bet vārds var būt arī tieši aizgūts no poļu valodas 16.—17. gs. Raksturīgi, ka šā aizg-a nav J. Langija vārdnīcā, kur ir daudz lituānismu, bet tas pirmoreiz fiksēts G. Elgera poļu-latīņu-latviešu vārdnīcā (*spiegis*, sin. *klausitājs* — p. *spieg*, lat. *explorator, speculator*, Elg 1 509, arī 243 un 393). Forma *spiegs* 18. gs. (St I 284, arī *spiegot*).

Vēl 19. gs. vārds *spiegs* bijis maz pazīstams, jo J. Neikens tulko v. *Spion* aprakstoši —«viltīgs izlūks» (Vācu valodas mācība. 2. d., 1859, 27).

Krītošo zilbes intonāciju vārdā ietekmējis verbs *spiegt* [spiegt] un tā atv-i (apv. *spiegs* [ìe²] 'kāds putns', E-H II 554). (K)

EF 2 1024, M-E III 1005

spiegt [spiegt], apv. [iẽ²]; lš. *speñgti* 'džinkstēt (ausīs), sanēt, zuzēt (par kukaiņiem)', *spiẽgti* 'spiegt, brēkt, kviekt; džinkstēt (ausīs)', gr. *spizzō* 'sisinu, čiepstu, pīkstu'. Pamatā ide. **speig-* / **speng-* spilgtas gaismas (sk. *spīguļot*) un asu skaņu apzīmēšanai. Ide. **speig-* / **speng-* > la. *spieg-*, no kā *spiegt*. No **speng-* la. apv. *spengt* [èn, eñ²] 'spiegt; sanēt' (: *spendzele* 'kāds dundurs'); forma ar *-en-* ir kursisms (Endzelīns), vai arī arhaiskā forma saglabājusies ekspresijai un labākai skaņu atdarināšanai kā daudzos skaņu vārdos (sal. *spindzēt, spindzele*).

Sk. arī: *spīdzināt, spindzēt.*

EF 2 864 un 867, HF II 766, M-E III 989 un 1005, Pok 989

spieģelis — sk. *spogulis*.

spieķis [spiẽķis]. Aizguvums; no vlv. *spēke,* vh. *speecke* '(riteņa) spieķis' (v. *Speiche*). Pamatā ide. *(s)p(h)ēi- 'smails; smails koks'. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās mūsdienu formā (Für 2 439, Lj 277).

Doo III 271, Kl 722, M-E III 1006, Pok 981, Zēv 2 116

spiest[a] [spiêst]; lš. *spę́sti* 'likt sprostus, slazdus, cilpas; ķert ar sprostiem, slazdiem, cilpām; spert; domāt, nospriest; spraukties, līst; ātri skriet, steigties; ļoti gribēt, tiekties, censties', go., sav. *spinnan,* v. *spinnen* 'vērpt'. Pamatā ide. *(s)pen- 'vilkt, stiept; vērpt' (no kā arī *pīt,* sk.) ar *d* saknes paplašinājumā; b. *spend-ti > *spensti (lš. *spę́sti*) > la. *spiest.*

Verbs saplūdis ar tādas pašas nozīmes un formas vārdu no ide. saknes varianta *spei- 'vilkt, stiept' > ab. *spie-. Skaņumijā ab. *spied- : *spaid-, no kā la. iter. *spaidīt* [spaîdît] un subst. *spaids.*

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *spaidīt* ir jaundarinājums, kas aizstājis senāku *spuodīt no tās pašas saknes kā *spiest.*

Ir vairāki ide. saknes varianti. Blakus formai *spē- : *spei- ir ne vien *(s)pen- 'vilkt, stiept; vērpt', bet arī *(s)peu- 'spiest, cītīgi veikt, steigt' (← 'stiept, vilkt'), un no visām trim formām paplašinājums ar *d* ieguvis noz. 'spiest'. Ide. *speud- : *spoud- > b. *spaud-, no kā *spaud-ti > lš. *spáusti,* iter. *spáudyti* 'spiest'.

Arī latviešu valodā bijis verbs *spaust 'spiest', no kā apv. *iespaust* 'iespiest (grāmatu)' (E-H I 543), 17. gs. *spaušana* '(grāmatu) spiešana' (Elg 1 429), *izspaudīt* 'izspiest': «tīrs vīns, katers [kurš] no vīna-ogiem izspaudīts top» (Manc 1 374).

Skaņumijā b. *spend- : *spand-, no kā bijis verbs *spansti > la. *spuost. Tā atv. *sposts* [uô] 'slazds', sekundāri 'putnu ķeramā cilpa, būris' (lš. apv. *spą́stas,* liter. dsk. *spą́stai* 'slazds'); verbs *spostīt* [uô], *spostot* [uô-uô] 'likt slazdus, cilpas, ķert slazdos' (M-E III 1035).

Atv. *atspaids* 'atbalsts' (piem., «atspaids vecumdienās») izloksnēs vēl fiziskā nozīmē, piem., 'koks ar stakli galā, kuru lieto gubas atspiešanai pa abām pusēm' (E. Brencis — RKr XV 106).

Atv. *iespaids* darināts pēc v. *Eindruck* parauga (*Druck* 'spiediens').

Arī verbs *(ie)spiest* grāmatrūpniecībā pēc vācu valodas parauga; v. *drucken* 'spiest' → 'spiest grāmatas': *drücken* 'spiest (parastajā izpratnē, senāk arī grāmatas)'. Mijoties verbu *spiest* un *spriest* lietojumam, 1585. g. katehisma titulā teikts «Iespriests Vilne(s) Pilē», t. i., iespiests Viļņas pilsētā. Nākamajos gadsimtos šajā nozīmē lietots verbs *(ie)spiest* ar atv-iem; piem., G. F. Stendera grāmatas «Pasakas un stāsti» titulā 1789. g.: «Jelgavā iespiests no J. V. Stefenhāgen(a), cienīga Lielkunga [hercoga] grāmatu spiedēja». 19. gadsimtā biežāk gan lietoti

aizg. *drukāt* un *driķēt* (subst. *druka, drukātava* un *driķe, driķētava, driķes nams*), kas minēti paralēli bez nozīmes atšķirības. Piem., «Sētas, dabas un pasaules» 1. burtn. (1860) titulā: «Drukāta pie H. Lākmaņa», bet tai pašā gadā B. Dīriķa «Latviešu rakstniecības» titulā: «Driķēts pie bilžu un grāmatu driķētāja Ernst(a) Plates.» K. Stālbergs kopš 1869. g. savu tipogrāfiju dēvēja par *spiestavu.* 19. gs. 70. gados paralēli lietotas formas *spiestava* un *spiestuve* (V 2 212); kopš gadsimta beigām dominē otrā forma, kaut gan vēl 20. gs. sākumā vārdnīcās *spiestava* (D 1 281; tur arī *iespiedējs, drukātājs;* D 2 902). (K)

Buck 575, 1296 un 1343, EF 2 862 un 865, Fei 445, Jēg 3 74 un 85, Kl 727, Lanszweert 139, M-E III 1006 un 1035, Pok 982, 988 un 998

spiest[b] 'spietot'— sk. *spiets.*

spiets [spiêts], apv. [ìe^2], *spieta, spietis, spiete;* lš. *spiẽčius,* apv. *spiečiùs* 't. p.' Pamatā ide. **sp(h)ēi-* 'attīstīties, izplesties', no kā ar *t* saknes paplašinājumā b. **speit-ti* > ab. **spiesti* > la. apv. *spiest* [iê^2] 'spietot' (tag. *spiešu,* pag. *spietu;* lš. *spiẽsti*): «bites spieš» (M-E III 1006; Fīrekeram refl.: *spiešas*). Ar senāko saknes *ei* lš. *speĩsti* 'apņemt no visām pusēm, ietvert; spiesties, pulcēties barā, pūlī'. Iepriekšējo gadsimtu avotos arī la. *spiet* 'spietot' (U I 272, tā arī Bīlenšteins; Endzelīns: laikam kļūdaini *spiest* vietā). No *spiet* (kā substantivēts pag. pas. divd.) vai no *spiest* saknes atv. *spiets,* no kā savukārt verbs *spietot* [uô].

Kādas saknes semantikas attīstībā bieži izveidojas pretējas nozīmes. Arī blakus **sp(h)ēi-* pamatnozīmei 'izplesties' izveidojusies noz. 'koncentrēties, saspiesties'; sal. no šās saknes zudumpakāpē gr. *spídios* 'izstiepts, paplašināts; tāls': lat. *spissus* (**spit-tos* vai **spid-sos*) 'saspiests, biezs'. La. *spiest, spietot* pauž abas nianses: 'izlidot (par atdalījušos bišu saimi), attālināties' un 'koncentrēties pūlī, kamolā'. (K)

EF 2 868, HF II 766, Mažiulis — Balt XV 43, M-E III 1006, Pok 983 (984), W-H II 576

spiga 'piga'— sk. *piga.*

spīgana — sk. *spīguļot.*

spīguļot [spīguļuôt], apv. *spīgulot* [uô], *spiguļot* [uô], *spigulot* [uô]; lš. *spiñguliuoti, spinguliúoti* 'vāji spīdēt'. Līdz ar subst. *spīgulis* [ī] atvasināts no bijuša verba **spīgt,* no kā arī iter. *spīgot* [uô], apv. *spīgāt.* (Lš. *spingė́ti, spingsė́ti* 'vāji spīdēt, mirdzēt, zibsnīt'. Pamatverbs *spiñgti* ieguvis jaunu noz. 'uzmanīgi skatīties' laikam no senākas 'skatīties uz to, kas mirdz, spīd' no pamatnozīmes 'mirdzēt, spīdēt'.)

Pamatā ide. **sp(h)eng-* no saknes **speg-* spilgtas gaismas un asu skaņu apzīmēšanai; redukcijas pakāpē b. **sping-* > la. *spīg-.* Verba **spīgt* atv. *spīgana* [ī] 'malduguns; ragana', apv. *spīgaļa* 'malduguns'.

Citā skaņumijas pakāpē b. **spang-* > la. *spuog-*, no kā apv. *spogāt* [uô], *spogot* [uô-uô] 'spīdēt'. Atv. *spogulas* [uô²], *spoguļi* [uô] 'spīdumi', verbs *spoguļot*, arh. *spogulot* [uô-uô] 'mirdzēt, spīdēt'.

Sk. arī: *spiegt, spogulis.*

B III 196, EF 2 871, M-E III 1002 un 1034, Pok 989, Stang 3 52

spīķeris [spīķeris]. Aizguvums; no vlv. *spīker* vai vh. *spijker* 'noliktava' (v. *Speicher*), kas savukārt no jlat. *spīcārium* 't. p.' Pamatā lat. *spīca* 'vārpa' no ide. **(s)p(h)ēi- : *(s)p(h)ī-* 'smails, smails koks', no kā arī la. apv. *spīla* 'niedre' (sk. *spīles*). Latviešu valodā aizg. minēts vārdnīcās kopš 18. gs. (Lg I 490 ar piezīmi: pilsētās; St I 286).

Doo III 274, EF 2 869, Kl 722, M-E III 1003, Pok 981, W-H II 574, Zēv 2 116

spīla, *spīle* 'niedre'— sk. *spīles.*

spīles [spîles], apv. [ī, ì²], vsk. *spīle*, apv. *spīla, spīlis;* lš. *spylà* 'niedre; ierīce auduma izstiepšanai platumā (aužot)', *spỹlos* (dsk.) 't. p.; •ērzeļu kastrēšanas piederums (iešķelta koka spīles)'. Pamatā ide. **sp(h)ei- : *sp(h)ī̆-* 'vilkt, stiept, sasprindzināt, spīlēt' > b. **spei- : *spī̆-*, no kā la. *spīle*, dsk. *spīles.* Saknes skaņumijā *spaile* (sk.), kas izloksnēs arī 'spīle(s)'. Izloksnēs vārda *spīle(s)* semantika plašāka nekā liter. valodā — arī 'zaru stakle' («uozuols trim spīlēm», M-E III 1003), 'divžuburu dakšas' u. c. Terminoloģisks savienojums *spīļu arkls (spīļarkls).* Atv. *spīlēt* [î], no kā *saspīlēt* ar adjektivējušos divd. *saspīlēts.*

No hom. saknes **(s)p(h)ē̆i-* 'smails; smails koks' vav. *spil* 'šķēpa smaile', vlv. *spīle* '(cepamais) iesms'. Šās saknes atv-i ir arī baltu valodās: lš. *spynà* 'piekaramā atslēga' (← 'bulta'), arī 'durvju, loga pārsedze', *spìtė, spitẽ, spità* 'jostas sprādze, sprādzes mēlīte'. Latviešu valodā ir apv. *spīla, spīle* [ī] 'niedre' (lš. *spylà* 't. p.' Būga uzskata par kursismu). Apv. *spīle* 'koka nagla' laikam aizg. no vlv. valodas (vlv. *spīle* arī 'nosmailināts kociņš, skaida'; sal. la. sar. *špeile* < v. *Speil* 'koka nagla, smaila nūjiņa, iesms').

Pēc cita uzskata (Zēvers) *spīles* un *spīlēt* ir ģermānismi; vēl pēc cita uzskata (Endzelīns) aizgūtas varbūt tikai dažas nozīmes, vai arī (Frenkels) latviešu un lietuviešu vārdi saplūduši ar ģermānismiem.

Sk. arī: *spaile.* (K)

B III 215, EF 2 867, 870 un 875, M-E III 1003, Pok 981—983, Stang 3 52, Zēv 2 116

spilgts [spil̃gts], apv. [ìl², il̂²]; lv. *flink* (ģerm. **flinka-*) 'spīdošs, spožs' → 'ātrs' (v. *flink* 'ātrs, žigls'), *flinken* 'spīdēt, vizēt'. Pamatā ide. **(s)p(h)el-* 'spīdēt, mirdzēt' ar *g* saknes paplašinājumā; no b. **spelg-* redukcijas pakāpē **spilg- / *spulg-*, no kā la. *spilgts* un *spulgs.* No saknes pamatpakāpē la. *spelgoņa* un *spalgs* (sk.).

No saknes redukcijas pakāpē la. apv. *spilgt* 'spīdēt, mirdzēt': «debess tālumi klusā zeltā spilgst» (K. Skalbe — E-H II 550), «nuo uguns puķe plaukst un zied, un sarkst, pret nakti spilgst» (Rainis — E-H II 550). No šā verba saknes adj. *spilgts* ar noz. pārnesumu no vizuālā efekta uz citām uztveres vai pārdzīvojuma joslām ('ļoti izteikts'). Izloksnēs tās pašas saknes cits atv. *spilgs* [il, iî] 'spilgts', no kā *spilgans* [iî] 'spīdošs, mirdzošs'.

Sk. arī: *spalgs, spulgs.*

EF 2 858, E-H II 550, Kl 206, M-E III 995, Pok 987, Urb 4 57, 8 180

spilva — sk. *spilvens.*

spilvens [spìlvęns], apv. [iî²], *spilvēns, spilvenis, spilvins.* Atv. no vārda *spilva* [il, ìl], apv. [iî] 'pūka, auga sēklas lidmatiņš; spalviņa' (narev. *spiła* 'spalviņa'), kas ir tās pašas cilmes kā *spalva* (sk.). Pamatā ide. **spelu̯- : *spl̥u̯-* > b. **spilu̯-,* no kā la. *spilva.* Par vārdu *spilvens* un *spilva* sakaru sal.: «spilvenam plāna apakšdrēbe: visas spilvas nāk cauri» (E-H II 550), «spilvens bija pataisīts nuo auzu spilvām» (E-H II 551). Par atvasinājumu sal. *spalva* un apv. *spalvenis* 'spilvens'.

Tās pašas cilmes ir morf. var. *spilve* 'meldru ģints augs, kam apziedņa vietā attīstās matiņi, kuri, auglim nogatavojoties, veido lidpūku' (apv. *spilve* 'spilva').

EF 2 859, KK 29 195, M-E III 996, Pok 986, Zēv 2 261, Zinkevičius 1 18, 2 79

spindzēt [spiñdzêt], apv. [ìn²]; lš. *spingėti* 'dūkt, skanēt (galvā, ausīs); zuzēt, sanēt (par kukaiņiem)'. Tās pašas cilmes kā *spiegt* (sk.). No ide. **speng-* redukcijas pakāpē b. **sping-,* no kā la. apv. *spingt* [iñ]: «vesels mākuonis dunduru spindza apkārt (A. Upīts — E-H II 551); iter.-dur. *spindzēt.* Subst. *spindzele* [iñ, ìn²] 'kāds kukainis, liela muša', izloksnēs ar fon. variantiem.

EF 2 872, M-E III 998

spiras, vsk. *spira;* lš. *spirà,* dsk. *spìros* 't. p.', gr. *sphyrás, spýrathoi* '(kazu, aitu) spiras'. Pamatā ide. **sp(h)er-* '(kazu, aitu) spiras', no kā redukcijas pakāpē b. **spir-,* no kā **spir-ās* > la. *spiras.* Daži autori (Leskīns, Persons) saista šo vārdu ar hom. sakni, no kuras la. *spert* (sk.). Sal. apv. *spirāt* 'izmest spiras': *spirāties* 'spārdīties, ķepuroties, spirināties'.

EF 2 872, HF II 772, M-E III 998, Pok 995

spirāties 'spārdīties, spirināties'— sk. *spirināties.*

spirgt [spiȓgt], apv. [ìr²]; lš. *spìrgti* 'čurkstēt, sprakstēt (par cepamo)'. Pamatā ide. **(s)p(h)erg-* no saknes **(s)p(h)er-* 'raustīt, spert, ķepuroties; mest (u. c.)', no kā arī *spert* (sk.). Redukcijas pakāpē b. **spirg-,* no kā verbs **spirgti* > la. *spirgt.* Adj. (laikam no pag. pas. divd.) *spirgts* [iȓ]; morf. var. apv. *spirgs, spirgls* 't. p.'

Sk. arī: *pirkstis, sprigans.*

EF 2 873, M-E III 999, Pok 996 (998)

spirināties [spirinâtiês]; lš. *spirinēti, spyrinēti* '(nedaudz) spārdīt; balstīt', *spirnóti* '(nedaudz) spārdīt'. Atv. no verba *spirināt* (arh., apv.) 'atsist' (St I 287; laikam 'aizspārdīt'), arī '(kājas) kratīt, tirināt', kas savukārt ir verba **spirt* 'spert' iter. (sal. apv. *iespirt* 'iespert', E-H I 544), arī verba *spert* iter. ar saknes patskaņa miju (par formu sal. *vērt* : *virināt*).

Forma **spirt* ir tās pašas cilmes kā *spert* (sk.), tikai saknes **(s)p(h)er-* 'raustīt(ies), spert, ķepuroties, mest' reflekss te ir redukcijas pakāpē. No iter. **spirāt* 'spārdīt' refl. *spirāties* (apv.) 'spārdīties, spirināties'. Fon. un morf. varianti apv. *spīrāt* [ì[2]], *spīrināt* [ī], refl. *spīrāties, spīrināties.*

EF 2 873, M-E III 1000 un 1004

spīst 'spīdēt'— sk. *spīdēt.*

spitālīgs [spitãlîgs]. Aizguvums, kā pamatā vlv. *spittāl* 'lepra, spitālība', senāk 'slimnīca (kur izolēja lepras slimos)'. No šā vārda la. *spitāļi* 'lepras izsitumi, lepra' (Manc II 398), no kā savukārt adj. *spitālīgs* (vlv. *spittālich*). Vlv. vārda pamatā vlat. *hospitāle* 'patversme, slimnīca' (lat. *hospes* 'svešinieks, viesis'). Latviešu valodā aizg. minēts 16. gs. tekstos un 17. gs. vārdnīcās (Manc I 26, arī *spitālība;* Lj 280).

M-E III 1000, Zēv 2 207 un 355

spīts [spĩts], apv. *spite;* vlv. *spīt* 'īgnums, izsmiekls, aizvainojums', afrī. *spit,* vh. *spijt* 'necienība, dusmas, īgnums', vh. *spīten* 'izsmiet, nievāt, sāpināt', vlv. *spīten* 'sadusmot, aizvainot', a. *spite* 'dusmas, spīts; (verbs) spītēt'. Tās pašas cilmes kā *spēt* (sk.). Pamatā ide. **sp(h)ē(i)-* : **sp(h)ī-* 'attīstīties, izplesties' > b. **spē(i)-* : **spī-*, no kā la. *spēt (spēj)* un *spīts* (varbūt no verba **spīt* ar sākotnējo noz. 'izplesties' → 'darīt otram pāri; kaitēt, sāpināt, sadusmot'). Atv. *spītēt.*

Vārda *spīts* un atv-u nozīmi ietekmējuši ģerm. valodu vārdi; sal. *par spīti:* vlv. *to spīte,* vh. *in spijt, ten spite* 't.p.'; *spītīgs* : afrī. *spītig,* vlv. *spītich,* vh. *spitich* 'nievīgs, izsmējīgs, sāpinošs'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Zēvers) *spīts, spītēt* ir aizg-i (pretēji Pokornijs).

Sk. arī: *spīvs.* (K)

E 6 197, Doo III 279, M-E III 1004, Oxf 855, Pok 983, Zēv 2 117

spīvs [spĩvs]. Aizguvums; no vlv. vai vh. **spi* 'izsmējīgs, zobgalīgs' (: vlv. *spie, spige* 'siekalas', vh. *spi, spie* 'siekalas, spļāviens'), kas no vārda *spien* [spīen] 'spļaut' (v. *speien*). Tās pašas cilmes kā la. *spļaut.* Aizguvumā *-v-* hiāta novēršanai (vispirms atkarīgajos locījumos, no tiem arī nominatīvā); sal. *brīvs* < vlv., vh. *vri.* Par nozīmju 'spļaut' un 'izsmiet' sakaru sal. ssk. *spȳta* 'spļaut': *spotta* 'izsmiet, apsmiet, zoboties' (v. *spotten*), lat. *despuō* '(es) izspļauju; niecinu, nievāju'. Vācu valodā *speien* 'spļaut' lietots kā *spotten* sinonīms; sal. 17. gs. G. Mancelim: *speyen, spotten — mēdīt, apmēdīt* (Manc I 172).

Latviešu valodā aizg-am dažādos laikos un apvidos bijusi

atšķirīga nozīme. 17. gs. Kurzemē *spīvs* 'izsmējīgs, zobgalīgs', *spīvāt* 'izsmiet, izzobot' (Lj 279), G. Mancelim Zemgalē *spīvs* 'bargs, dusmīgs' (Manc 4_2 73: «Ja tad nu tāds [no dzimtenes izraidīts cilvēks] priekš taviem durviem nāk, neuzrunā to ar spīviem, bārgiem vārdiem»). G. F. Stenderam 18. gs. *spīvs* 'spītīgs, iecirtīgs, dusmīgs' (St I 287). Sal. foklorā: «Tautiešam spīvi vārdi (var.: barga daba), Drīz bāliņu kaitināja» (LD 21665, 1). Vārda *spīvs* nozīmi iespaidojis *sīvs,* ar ko tas mijas arī folklorā: «Audž, māsiņ, spīva (var.: nikna, sīva), barga» (LD 11631, 1 var.).

Pēc cita uzskata (Persons) vārds ir mantots — no ide. **sp(h)ei-* 'vilkt, stiept, sasprindzināt, spīlēt', vai arī (Endzelīns ar ?) tas kontaminēts no *sīvs* + *spīts.* K

M-E III 1005

splīns — sk. *liesa.*

spļaut [spļaũt], apv. [àu[2]]; lš. *spiáuti,* kr. *плевáть* (tag. *плюю́;* psl. **pjuti*), bkr. *плювáць,* ukr. *плювáти* 't.p.', bulg. *плю́я* 'spļauju', č. *plíti, plvati,* p. *pluć, plwać, spluwać,* go. *speiwan,* sav. *spīwan,* v. *speien* 'spļaut', si. *ṣṭhīvati* 'izspļauj', gr. *ptýō* '(es) spļauju', lat. *spuere* 'spļaut'. Pamatā ide. **(s)p(h)i̯ēu-* 'spļaut' > b. **spi̯au-,* no kā verbs **spi̯auti* > la. **spjaut* > *spļaut.* (Par *pj* > *pļ* sal. *pļaut.*)

Buck 264, EF 2 866, Fei 444, HF II 617, Kl 722, Lanszweert 138, Mach 461, M-E III 1007, MM III 409, Pok 999, W-H II 580, Пр II 7I, Ф III 291

spodrs [spuôdrs]. Tās pašas cilmes kā *spīdēt* (sk.). Laikam no irāņu valodām aizgūtā forma **spid-* (sk. *spīdēt*) baltu valodās nazalizēta —**spind-;* tai blakus skaņumijā **spend-* : **spand-* > la. *spuod-.* No šās saknes apv. *spods* [uô] 'spožs' un liter. *spodrs* [uô], kauz. *spodrināt* [uô], apv. *spodrēt* [uô].

Apv. *spods* [uô] laikam no **spuodus.* Adjektīvu *u*-celmiem izzūdot, blakus *o*-celmiem arī *i̯o*-celma formas; *spožs* [uô] < **spuodi̯as.* Par formu sal. lš. *spiudùs* 'spožs, spīdošs, zaigojošs'.

EF 2 870, M-E III 1034 un 1036, Pok 989

spods 'spožs'— sk. *spodrs.*

spogalas 'eļļas spīdumi'— sk. *spogulis.*

spogāt, *spogot* 'spīdēt'— sk. *spogulis.*

spogulis [spuõgulis]. Jaunvārds, ko latviešu liter. valodā ieviesis A. Kronvalds (1869). Tas aizstāja ģerm. *spieģelis* no vlv. vai vh. *spegel* (v. *Spiegel*), kas savukārt no lat. *spēglum* < *speculum* 'spogulis'. Šā vārda pamatā *specere* 'redzēt, skatīties, lūkoties' no ide. **speḱ-* 'lūkoties, vērot'. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās: *spiegels* (Manc I 172), *spieģelis* (Lj 277, arī *aco-spieģels* 'brilles').

Vārds *spogulis* izveidots no līdzīga apzīmējuma eļļas spīdumam; sal. *spogalas* (Für 2 443), arī *spogulas* (St I 288),

spoguļi (U I 274) 'eļļas spīdumi'. Liekas, ka izloksnēs lietota arī forma *spogulis,* ko A. Kronvalds kādā tekstā iesaistījis jaunā nozīmē: «virs melno ūdens-spoguli lielās lēpes vasarā savas platas lapas rāmi, klusu peldināja» (BV 1869 70 553). No ūdens virsmas apzīmējuma (sal. v. *Wasserspiegel* 'ūdens virsma, ūdens līmenis') vārds turpmākajā lietojumā attiecināts arī uz spoguli mūsdienu liter. nozīmē (V 1 174, 2 214, BV 1873 23 177). Vārds straujāk iesakņojās valodā pēc tam, kad A. Pumpurs to ietvēra eposa «Lāčplēsis» tekstā (1888). Atv. *spoguļot(ies), atspoguļot(ies).*

Vārds *spogulis* atv. no verba *spogāt, spogot* [spuôguôt, spùoguôt[2]] (apv.) 'spīdēt, spožam būt; taukaini spīdēt'. Sal. folklorā: «Jaunmeitas pierīte Spogot spogoja, Kam taukus laizīja, Putriņu virdama» (LD 20168). Pamatā ide. **sp(h)eng-* 'spīdēt, vizēt', no kā arī *spīguļot* (sk.); b. **speng- : *spang-* > ab. **spuog-*.

Ar nepārveidotu *-an-* (laikam kursisms) apv. *spangas* 'spožas metāla plāksnītes, zvīņas', kas folklorā sastopamas apzīmējumā «spangu vainags». Turpretim *spanga* 'sprādze' ir aizg.— no vlv. *spange* (v. *Spange*) 't. p.'

Apv. *spanga* 'tulzna' ir vārda *panga* 'tulzna; bumbulis, izaugums koka mizā, lapā' fon. variants. Ar saknes *an* > *uo* vārds *poga* (sk.). (K)

Buck 454, EF 2 860, KK 34 147, Kl 725, M-E III 984 un 1034, Pok 984 un 989, W-H II 570, Zēv 2 265

spoks [spuõks]. Aizguvums; no vlv. *spōk* vai vh. *spooc* 't. p.' (v. *Spuk*). Pamatā ide. **speg- : *spog-* 'spīdēt', no kā arī la. *spīguļot.* Sal. la. apv. *spoga* [uo] 'spīdums, atspīdums; spoguļattēls', *spogs* [uo] 'spožs'; tā iespaidā blakus formai *spoks* arī apv. *spogs* [uõ]. Aizg. minēts 19. gs. vārdnīcās (V 1 123, U I 274). Agrākās vārdnīcās šajā nozīmē *ķēms* (Manc I 75, II 228, St I 283). (K)

Buck 1502, Kl 733, M-E III 1035, Pok 989 (990), Zēv 2 118

spole [spuõle], apv. [ùo[2]]. Aizguvums; no vlv. *spōle* vai vh. *spoele* 't. p.' (v. *Spule*), senāk 'plāns, plakans koka gabals' no ide. **sp(h)el-* 'šķelt, nošķelt, noraut' (no kā arī la. *spals*). Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 173; Elg 1 576, *atspola* I 31; Lj 280).

Kl 733, M-E III 1035, Pok 985 (986), Zēv 2 118

sposts 'slazds'— sk. *spiest.*

spožs — sk. *spodrs.*

sprādze [sprãdze], apv. [à[2]]. Tās pašas cilmes kā *sprāgt* (sk.). Priekšmets tā nosaukts sakarā ar sprādzes mēlītes ātro kustību aizdarot vai atdarot (Leskīns, Prelvics, Endzelīns); sal. vav. *snalle* (v. *Schnalle*) 'sprādze' : *snal* 'ātra kustība'. Par verba *sprāgt* attiecīgo nozīmi sal. «durvis atsprāgst».

M-E III 1014

spradzene, apv. *sprādzene* [â]; lš. *sprãgė, spràgšė* 't. p.' Savvaļas zemeņu suga tā nosaukta ipatnējā sprakšķa dēļ, kas rodas, ogas noraujot no ziedgultnes. Vārds ir tās pašas cilmes kā verbs *sprāgt* (sk.).
B II 310, EF 2 876, M-E III 1007

spradzis, apv. *spradze;* lš. *sprãgė,* apv. *sprãgis* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *sprāgt, sprēgāt* (sk.). No saknes nozīmes 'raustīties, spert; sprēgāt' → 'lēkt, lēkāt'. Kukainis tā nosaukts lēkšanas dēļ (Būga).
B II 310, EF 2 876, M-E III 1007, Pok 996 (998)

spraga 'sprauga, plaisa'— sk. *sprāgt.*

sprāgt [sprâgt]; lš. *sprógti* 't. p.' Vārds ir tās pašas cilmes kā *sprēgāt* (sk.); izloksnēs un folklorā abi vārdi lietojumā mijas kā pamatvārds un iter. Savukārt ar *sprēgāt* mijas *sprakstēt.* Piemērs: «Sprādzin sprāga egles malka, Kad ieliku uguni; Tā sprakst mana valodiņa, Ar tautieti runājot» (TDz 43385). Pamatā ide. **(s)p(h)erg- : *(s)p(h)reg-* no saknes **(s)p(h)er-* ar plašu semantiku —'raustīt, spert, ķepuroties; mest; kaisīt, sēt; šļakstēt; dzirkstīt, sprēgāt'. Skaņumijā b. **spreg- : *sprag-* un **sprēg- : *sprāg-,* no kā la. apv. *sprēgt* un liter. *sprāgt.*

Blakus dažām ide. saknes nozīmēm, kas izpaužas verbā ('sprēgāt': «dzirksteles spŕāgst uz visām pusēm»; 'šļakstēt, šķīst': «iemetot akmeni peļķē, acīs iesprāga dubļi», hiperbola «asaras sprāgst no acīm»), ar pārnesumu izveidojušās jaunas nozīmes: 'plīst, plaisāt' («pārsprāgusi rūts», «sasprādzis stikls») ar niansi par pumpuriem («pumpuri sprāgst»), 'eksplodēt' («bumba sprāgst»), 'mirt, nobeigties' («lopi sprāgst») u. c. Par šīm nozīmēm sal. tās pašas cilmes norv. *sproka* 'plaisa' (: la. apv. *spraga* 'sprauga (piem., žogā), plaisa (ledū)'), sav. *sprengen (< *sprengh-)* 'lecināt; spridzināt', v. 'slacīt; spridzināt'.

Dažās vārda nozīmēs darbība saistās ar spalgu troksni, no kā arī verbam *sprāgt* izveidojusies patstāvīga noz. 'atskanēt troksnim', kas raksturīgi parādās dažos atv-os, piem., «atskanēja, norībēja, noduņēja sprādziens».

G. F. Stenderam tekstos mijas tag. *sprāgst (: sprāgt)* un *spragst (: spragstēt),* piem.: «Kad nu pērkons gaisā ronas un tie zītarisgi [zītarainie, t. i., elektriskie] uguņi iekarsas, tad tie jeb nesprāgst .., jeb, kad ar spragst .., zemē skrien. . . Tā sprāgšana viena zibiņa . . » (St 4, 32).

Sk. arī: *sprādze, spradzene, sprakšķēt, spridzināt, sprikstis, sproga.*

G. Bonfante — St B IV 130, EF 2 882, Kl 732, M-E III 1015, Pok 996, W-H II 506

spraids 'vieta, kur ļaudis saspriedušies (u. c.)' — sk. *spraislis.*

spraiga 'iesprēgājums, plaisa', *spraigāt* 'sprēgāt'— sk. *spraigs.*

spraigs [spràigs]; lš. *spraigìnis* 'ātrs, kustīgs, možs', *spráigyti*

'lēkāt, draiskoties; sprēgāt no karstuma; būt atsperīgam; sist knipi; mētāt, svaidīt', norv. apv. *sprikja*, zv. apv. *sprika* 'izstiept, izplest', gr. *sphrigáō* 'esmu pilns līdz plīšanai', *sphrígos* 'spēka pilnība, stiprums'. Pamatā ide. **sp(h)reig-* 'būt saspringtam' no saknes **sp(h)er-* 'raustīt, spert (u. c.)', no kā arī *spert* (sk.). Baltu **spreig-* > ab. **sprieg-* : **spraig-*, no kā la. *spriegs*, skaņumijā *spraigs*. Uz sakaru ar citiem tās pašas saknes atv-iem, īpaši ar *sprēgāt*, norāda apv. *spraiga* [aĩ] 'iesprēgājums, plaisa', *spraigāt* 'sprēgāt'.

Vārdā *spriegs* ieplūdis arī cits tās pašas saknes atv. ar tādu pašu nozīmi: **spreng-* > **sprieg-* (no formas redukcijas pakāpē atv. *saspringt*, sk.). Tā kā abu formu atv-i latviešu valodā ir vienādi, arī to semantika identa, nav iespējams noteikt katras formas lomu vārda izveidošanā.

Atv. *spriegums;* fizikā termins kopš 20. gs. 20. gadiem (= kr. *напряжéние*, v. *Spannung*, ZTV 91), pirms tam šajā nozīmē elektrotehnikā runāja par dzinēju spēku jeb spiedienu (RLB KV I 809).

EF 2 877 un 881, E-H II 555 un 560, HF II 834, M-E III 1008, Pok 1001, Stang 3 53, Бенвенист 1 196

spraislis [spraîslis], apv. *spraisls;* lš. *spraĩnas* (< **spraidnas*) 'tāds, kas stīvi skatās, blenž', *spraiņȳs* 'blenzējs', sav. *sprīzan* 'sadrumstalot; šļākt', vav. *spriten, spriden,* norv. *spreida* 'izplesties, izkaisīties, sadrumstalot', v. *spreizen* 'plaši izplest (piem., pirkstus)'. Pamatā ide. **(s)p(h)er-* : **sprei-* 'kaisīt, sēt; šļakstīt, dzirkstīt, sprēgāt', no kā arī *sprēgāt* (sk.). Ar *d* paplašinājumu **spreid-* > ab. **spried-*: **spraid-;* verbs **spried-ti* > la. *spriest* (sk. *spriest*[a]), un laikam bijis arī verbs **spraist* (**spraid-ti*), no kā atv. *spraislis*. Taču atv. ar *ai* var būt arī skaņumijā no *spriest* (sal. *siet : sainis, saite*).

No celma *spraid-* apv. *spraids* [aî] 'vieta, kur ļaudis sa-spriedušies; (tilta) laids, velve; kociņš, ko piesien starp cūkas priekškājām, lai aizkavētu to skriet; kociņš (spoles serde), ap ko tin dziju'.

Saknes nozīme attīstījusies vairākos virzienos: 'sasmalcināt, sadrumstalot' (→ subst. 'mazs kociņš'), 'izplest, sasprindzināt' (→ subst. 'velve'), 'saspiest, koncentrēt; aizkavēt'. Šīs nozīmes izpaužas vārdā *spraislis* 'skaida, skals; koka (vai cita materiāla) gabals, kas šķērso ko vai neļauj ķam sakļauties, arī — kas balsta ko; velve; šķērslis, kavēklis; (dsk.) koki, starp kuriem kas iespiests, iespīlēts (u. c.)'. Apv. *spraislāt* [aî] 'plaisāt, sprēgāt'.

Sk. arī: *spraust, spriest*[a b].

EF 2 877, E-H II 556, M-E III 1008, Pok 993 (994)

sprakšķēt [sprakšķêt], *sprakstēt* (apv. *spragstēt*), *sprakšēt;* lš. *spragěti, spragsěti, sprakséti* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *sprāgt* (sk.). No šā verba paralēlformām **spragt* vai **spregt* iter.

sprags(t)ēt (: *sprēgāt*) > *sprakstēt*. Par saknes vokālismu sal. *lekt* / *lēkt* : *lakstīt* (: *lēkāt*).

No nozīmes 'sprēgāt' («uogles sāka sprakšķēt nuo krāsns laukā», M-E III 1009) → 'atskanēt troksnim, kas raksturīgs, piem., degošai egles malkai'.

Skaņumijā — *sprikšķēt, sprikstēt, sprikšēt.*

Sk. arī: *sprikstis.*

EF 2 877, M-E III 1009 un 1019

sprands [sprañds], apv. [añ^2], *spranda* [àn^2], *sprandis;* lš. *sprándas* 't. p.', kr. *прядать* 'lēkt, šaudīties, svaidīties; sasliet (ausis)', *прянуть* '(ie-, iz-)mesties' (ssl. *vъsprę̨njati* 'uzslieties, atjēgties'), ukr. *прянути* 'nomest, uzmest, pasviest', vav. *sprinzen* 'lēkt; plaukt, dzīt asnus', *spranz* 'uzlēkšana, sasliešanās; uzplaukšana'. Pamatā ide. **sp(h)rend-* 'raustīt, stiept, lēkt' no saknes **(s)p(h)er-* 'raustīt, spert' (no kā arī *spert,* sk.), 'kaisīt, sprēgāt' (no kā arī *sprēgāt,* sk.). Atv. b. **sprend-* : **sprand-,* no kā la. *sprands*. Sākotnējā nozīme 'tas, kas sasliets, uzsliets' vai 'tas, kas stiepjas, sasprindzinās (lokot, liecot)'. Forma ar *-an-* norāda uz kursismu.

Sk. arī: *spridis, spriest^b*.

B III 185, EF 2 877, M-E III 1010, Pok 995 (996), T 277, Пр II 144, Ф III 394

sprāsts 'sprosts'— sk. *sprosts.*

sprauga [spràuga, aũ], apv. [aû^2]. Atv. no verba *spraugt,* kura senākā nozīme laikam bijusi 'sprēgāt, sprāgt, plaisāt', no kā trans. 'rupji malt, skrotēt (putraimus)' (U I 275). Vārds ir tās pašas cilmes kā *spraukt* (sk.), tikai ar *g* saknes paplašinājumā.

No *spraugt* iter. *spraugāt* 'skrotēt' (St I 289, U I 275). No šā verba arī *spraugšēt* (starpposms laikam interj. *spraugš!*), parastāk paralēlforma *spraukšēt* [aũ], arī *spraukstēt, spraukšķēt.* Šie skaņuverbi saistīti ar kāda priekšmeta plaisāšanu, sprēgāšanu u. tml.

Citā skaņumijas pakāpē **sprugt,* no kā apv. *iesprugt* 'iesprūst': «cirvis bluķī iesprugst, ka nevar vairs ārā dabūt» (M-E II 71) un subst. *spruga, sprugas* 'spīles, iespīlējums, sprukas' : «viņu spēja izraut nuo sprugām» (M-E III 1023), *sprudzenis* 'puļķītis'. Biežāki ir varianti ar garu patskani: apv. *sprūgt* [ũ] 'sprukt', no kā liter. *iesprūgt* 'iespriesties, iestrēgt' (biežāk. divd. *iesprūdzis*), subst. *sprūdzenis* [ù] 'sprūds, sprungulis' (M-E III 1025).

Sk. arī: *sprungulis.*

B II 366 un 547, EF 2 883, M-E III 1011, Pok 995

spraukšķēt — sk. *sprauga.*

spraukt [spràukt], apv. [aû^2]. Pamatā ide. **(s)p(h)er-* 'raustīties, spert, ķepuroties; šļakstēt, dzirkstīt, sprēgāt' (no kā arī *sprēgāt,* sk.) atv. **spreuk-* / **sprouk-* > b. **sprauk-,* no kā la. *spraukt*

'virzīt, bāzt (pa šauru spraugu)': «saule zelta pīķus caur zaru zariem sprauc» (M-E III 1011); biežāk refl. *sprakties*.

No saknes nozīmes nianses 'sprēgāt (sprāgt, plaisāt)' apv. *spraukt* [àu, aû[2]] 'rupji malt, skrotēt', no kā *spraukumi* 'rupjš malums (cūku barībai); malšanas atkritumi' (E-H II 557).

Sk. arī: *sprauga, spraust, sprukt.*

EF 2 883, M-E III 1011 un 1012, Pok 995

spraukumi 'rupjš malums'— sk. *spraukt.*

spraunis 'galotne, smaile'— sk. *sprauns.*

sprauns [sprañns], apv. [àu[2]] 'labi attistīts, vesels, mundrs, spirgts, veikls; augstprātīgs'; lš. *sprañnas, spraunùs*, arī *spriaũnas, spriaunùs* 'dzīvs, kustīgs, možs, veikls; drošs, straujš'. Laikam atv. no bijuša verba **spraut*, no kā refl. *sprauties* [aû] (apv.) 'spraukties, uznākt, uzdīgt': «skaties, kā jau kartupeļi spraujas ārā» (A. Kronvalds — U I 275). Pamatā ide. **(s)p(h)er-* 'raustīties, spert, ķepuroties' (no kā arī *spraukt, spraust*, sk.) atv. **spreu-* / **sprou-* > b. **spriau-* / **sprau-*, no kā la. **spraut* un adj. *sprauns*. No noz. 'spraukties, slieties' apv. *spraunis* 'galotne, smaile' («baznīcas spraunis», E-H II 557).

Pēc cita uzskata (Būga, Endzelīns) vārds ir aizg. no poļu (vai baltkrievu, Frenkels) valodas, latviešu valodā varbūt ar lietuviešu valodas starpniecību (Endzelīns). Taču p. *sprawny* 'skaidrs, precīzs, akurāts' ir semantiski ļoti atšķirīgs un p. apv. 'veikls, darbīgs' var būt baltisms. (Lš. formas ar *-riau-* neatbilst slāvu formām.) K

B III 524, EF 2 878, M-E III 1012 un 1014, Pok 994

sprauslāt [sprañslât], apv. [àu]; arī *sprauslot* [sprañsluôt], apv. *sprauš|āt, sprauš|ot* [uô] u. c. Tās pašas cilmes kā *spraust* (sk.), tikai ar citu ide. piedēkli: ide. **spreus-* / **sprous-* > b. **spraus-*, no kā bijis la. verbs **spraust* (tag. *(es)* **spraušu*, pag. **sprausu*), 'slacīt, laistīt, šļakstīt' (formas kā *raust, es raušu, rausu*). No tā ar *-l-* atvasināts iter. *sprauslāt (sprauš|āt)*; par formu sal. *kost : koš|āt (kož|āt).*

Pamatā ide. **(s)p(h)er-* 'kaisīt, sēt; šļakstīt, dzirkstīt, sprēgāt', no kā bez *s-* apv. *prauslāt* 'sprauslāt; viegli, slepus smieties'. Tās pašas cilmes ir lš. *praũsti* 'mazgāt (g. k. seju), skalot (piem., traukus)' (no senākas noz. 'slacīt, laistīt, šļakstīt'), kr. *прыскать* 'slacīt, spurkt', v. *prusten* 'sprauslāt'. (Sal. arī *purslas.*)

Atv. *sprausla* (apv.) 'nāss, šļakata (no dzīvnieka nāss)'; (liter.) '(regulējama) atvere, pa kuru izplūst gāze, šķidrums' (kr. *сопло, форсунка*); sal. lš. *sprauslē̃* 'stobrs'.

EF 2 648 un 879, Kl 568, M-E III 1012, Pok 809 un 993, Меркулова 6 5, Ф III 391

spraust [spraûst], apv. [àu[2]]; lš. *spráusti* 'spraust, bāzt (starpā, iekšā); līst, sprausties; jūgt; potēt', go. *sprauto* 'ātri', sav.

sprinzen 'spiest, balstīt'. Pamatā ide. **spreud-* no saknes **(s)p(h)er-*, kurai ir divas nozīmes nianses — 'raustīties, spert, ķepuroties; mest' (no kā arī *spraukt*, sk.) un 'kaisīt, sēt; šļakstīt, dzirkstīt, sprēgāt' (no kā arī *spraislis*, sk.). Skaņumijā **sproud-*, no kā b. verbs **spraud-ti* > **sprausti* > la. *spraust*. No saknes nozīmēm 'raustīties' (→ 'raut, plēst') un 'sprēgāt' (→ 'plaisāt') izveidojies trans. 'veidot plaisu, šķelt' (: *sprauga*) → 'bāzt šķēlumā, spraugā' → 'bāzt (ko smailu, asu, tievu,)'. Iter. *spraudīt* [aû], apv. *spraustīt* [aû]. Subst. *spraude* (dem. *spraudīte*), *saspraude*.

Sk. arī: *sprauns, sprauslāt, sprosts, sprūst*.

B II 452, EF 2 879, Fei 446, Karaliūnas 13 22 un 28, Kl 731, M-E III 1013, Pok 993 (995), Stang 2 214, 3 53, T 277, Варбот 1 10, Ф III 391

sprauties 'sprauktiesʼ— sk. *sprauns*.

sprediķis. Aizguvums; no vlv., vh. *predike* 'svētruna', kas savukārt no vlat. *praedica* 't. p.' Pamatā lat. *praedicāre* 'publiski paziņot' (*prae* 'priekšā', *dicāre* 'paziņot').

Latviešu valodā vārds aizgūts līdz 16. gs. (*predicke*, Ench 29), vēlāk mainot celmu (*predigkis* Manc I 138, *prediks* Elg 1 129) un pievienojot ieskaņā *s-* (Lj 200). Verbs sākumā *prediķēt* no vlv., vh. *prediken* (Manc I 138, Elg 1 128), tad *sprediķi turēt* (pēc v. *Predigt halten*, St II 462) un *sprediķot* (V 2 215).

Buck 1479, Kl 563, M-E III 385, Zēv 2 95

sprēgāt [sprẹ̄gât], apv. [ẹ], arh. *spregāt* [ẹ]. Pamatā ide. **(s)p(h)erg-* no saknes **(s)p(h)er-* divām semantiskām niansēm —'raustīties, spert, ķepuroties; mest' (no kā arī *spert*, sk.) un 'kaisīt, sēt; šļakstīt; dzirkstīt, sprēgāt' (no kā arī *spurgt*[b], sk.). Daudzajos atv-os latviešu valodā pārsvarā ir vienas vai otras nianses semantika. No saknes atv-a **(s)p(h)reg-* > b. **spreg-*, no kā la. verbi **spregt* un *sprēgt* (arh.) 'sprāgt, plaisāt'. Iter. *spregāt* [ẹ] (apv.) un *sprēgāt* ar sazarotu semantiku — 'plaisāt' («slapjumā un aukstumā rokas sprēgā»), 'sprakšķēt, dzirksteļot' («uguns, malka sprēgā»), 'šļakstēt' («lietus sprēgā», U I 276), pārn. 'dzirkstīt' («jautrība, valoda sprēgā»).

Subst. apv. *sprēga* [ẽ] 'dzirkstele, šļaksts, plaisa', *sprēgonis* [uo] 'ļoti auksts laiks', *sprēgoņa* [uo] 't. p. ; sprakšķēšana'.

Sk. arī: *saspringt, spradzis, sprāgt, spraigs, spraislis, sprands, spraukt, spridzināt, spriest*[b], *sprigans, sprigulis, sprungulis*.

EF 2 881, E-H II 558, M-E III 1017, Pok 996

sprēgt 'sprāgt'— sk. *sprāgt, sprēgāt*.

sprends 'arkla detaļa, ķīlis'— sk. *spriest*[b].

sprengt 'iespīlēt (ādu), cieši sasiet'— sk. *saspringt*.

sprēst [sprèst[2]] 'vērpt'. Aizguvums; no kr. *прясть* (ssl. *prẹsti*) 't. p.' la. apv. *prēst* [è], kam izloksnēs pievienots *s-*. Pamatā ide. **(s)p(h)er-* 'raustīt, spert (u. c.)' atv. **sprend-* 'raustīt, lēkt,

sprinzen 'spiest, balstīt'. Pamatā ide. **spreud-* no saknes **(s)p(h)er-*, kurai ir divas nozīmes nianses — 'raustīties, spert, ķepuroties; mest' (no kā arī *spraukt*, sk.) un 'kaisīt, sēt; šļakstīt, dzirkstīt, sprēgāt' (no kā arī *spraislis*, sk.). Skaņumijā **sproud-*, no kā b. verbs **spraud-ti* > **sprausti* > la. *spraust*. No saknes nozīmēm 'raustīties' (→ 'raut, plēst') un 'sprēgāt' (→ 'plaisāt') izveidojies trans. 'veidot plaisu, šķelt' (: *sprauga*) → 'bāzt šķēlumā, spraugā' → 'bāzt (ko smailu, asu, tievu,)'. Iter. *spraudīt* [aû], apv. *spraustīt* [aû]. Subst. *spraude* (dem. *spraudīte*), *saspraude*.

Sk. arī: *sprauns, sprauslāt, sprosts, sprūst.*

B II 452, EF 2 879, Fei 446, Karaliūnas 13 22 un 28, Kl 731, M-E III 1013, Pok 993 (995), Stang 2 214, 3 53, T 277, Варбот 1 10, Ф III 391

sprauties 'spraukties'— sk. *sprauns.*

sprediķis. Aizguvums; no vlv., vh. *predike* 'svētruna', kas savukārt no vlat. *praedica* 't. p.' Pamatā lat. *praedicāre* 'publiski paziņot' (*prae* 'priekšā', *dicāre* 'paziņot').

Latviešu valodā vārds aizgūts līdz 16. gs. (*predicke*, Ench 29), vēlāk mainot celmu (*predigkis* Manc I 138, *prediks* Elg I 129) un pievienojot ieskaņā *s-* (Lj 200). Verbs sākumā *prediķēt* no vlv., vh. *prediken* (Manc I 138, Elg 1 128), tad *sprediķi turēt* (pēc v. *Predigt halten*, St II 462) un *sprediķot* (V 2 215).

Buck 1479, Kl 563, M-E III 385, Zēv 2 95

sprēgāt [sprȩ̄gât], apv. [ȩ̀], arh. *spregāt* [ȩ]. Pamatā ide. **(s)p(h)erg-* no saknes **(s)p(h)er-* divām semantiskām niansēm —'raustīties, spert, ķepuroties; mest' (no kā arī *spert*, sk.) un 'kaisīt, sēt; šļakstīt; dzirkstīt, sprēgāt' (no kā arī *spurgt*[b], sk.). Daudzajos atv-os latviešu valodā pārsvarā ir vienas vai otras nianses semantika. No saknes atv-a **(s)p(h)reg-* > b. **spreg-*, no kā la. verbi **spregt* un *sprēgt* (arh.) 'sprāgt, plaisāt'. Iter. *spregāt* [ȩ] (apv.) un *sprēgāt* ar sazarotu semantiku — 'plaisāt' («slapjumā un aukstumā rokas sprēgā»), 'sprakšķēt, dzirksteļot' («uguns, malka sprēgā»), 'šļakstēt' («lietus sprēgā», U I 276), pārn. 'dzirkstīt' («jautrība, valoda sprēgā»).

Subst. apv. *sprēga* [ȩ̃] 'dzirkstele, šļaksts, plaisa', *sprēgonis* [uo] 'ļoti auksts laiks', *sprēgoņa* [uo] 't. p. ; sprakšķēšana'.

Sk. arī: *saspringt, spradzis, sprāgt, spraigs, spraislis, sprands, spraukt, spridzināt, spriest*[b], *sprigans, sprigulis, sprungulis.*

EF 2 881, E-H II 558, M-E III 1017, Pok 996

sprēgt 'sprāgt'— sk. *sprāgt, sprēgāt.*

sprends 'arkla detaļa, ķīlis'— sk. *spriest*[b].

sprengt 'iespīlēt (ādu), cieši sasiet'— sk. *saspringt.*

sprēst [sprèst[2]] 'vērpt'. Aizguvums; no kr. *прясть* (ssl. *prę̨sti*) 't. p.' la. apv. *prēst* [è], kam izloksnēs pievienots *s-*. Pamatā ide. **(s)p(h)er-* 'raustīt, spert (u. c.)' atv. **sprend-* 'raustīt, lēkt,

šejienes apv. *aizspriedums* 'aizsprostojums, aizdambējums', kas 19. gs. pārnests uz psihiskiem šķēršļiem, g. k. konservatīvu uzskatu radītiem šķēršļiem, iebildumiem. (Nozīmes pārnesumu varēja ietekmēt arī *spriest*[b].)

Liter. valodā parastākas refl. formas, piem., «ledus spriežas upē» (M-E III 1022), «vārds aizspriedās līdz ar kumuosu kaklā» (Āpsīšu Jēkabs — M-E I 52).

Atv. *sprieslis* [iê], apv. *spriesls* 'spraislis; velve'.

Sk. arī: *aizspriedums, spriest*[b].

EF 2 877 un 880, E-H II 560, M-E III 1022, Pok 993 (994), Zinkevičius 1 17, 2 78

spriest[b] [spriêst] 'domājot apsvērt, secināt; (no)lemt'; lš. *sprę́sti* 'spraust, spraukties, mest, stiept, savilkt, jūgt; spriest, lemt, risināt (uzdevumu)', kr. *прясть* (ssl. *pręsti*), ukr. *пря́сти* 'vērpt', bulg. *предá* 'vērpju', č. *přísti*, p. *prząść* 'vērpt'. Pamatā ide. **(s)p(h)er-* 'raustīt, spert' (no kā arī *spert*, sk.) un 'kaisīt, sprēgāt (u. c.)' (no kā arī *sprēgāt*, sk.) atv. **sprend-* ar plašu semantiku —'raustīt, lēkt, stiept' (sk. *sprands*); no tā b. **sprend-ti* > **sprensti* > la. *spriest*. Ar senāko *-end-* apv. *sprends* [ȩ] 'kāds arkla piederums, ķīlis' (M-E III 1016).

Verba *spriest* senākā nozīme laikam bijusi 'stiept, vilkt, plest'; sal.: «audeklu spriest», refl. «dienas garāki spriežas» (t. i., stiepjas garākas, U I 275). Raksturīgs bijis savienojums «sprīdi spriest», t. i., izplešot pirkstus, mērīt sprīdi (turpat). No šejienes *spriest* 'mērīt' → 'apsvērt' → 'secināt, lemt'. Iespējams, ka vārda nozīmes izveidošanos ietekmējis arī hom. *spriest* 'spiest' (sk. *spriest*[a]). Savukārt *spriest* 'secināt, lemt' ietekmējis dažu hom. *spriest* 'spiest' atv-u nozīmi. (Sal. *aizspriedums*.)

B III 185, Bl 6 225, Buck 1431, EF 2 880, M-E III 1022, Pok 993 (994), Stang 3 53, T 278, Пр II 144, Ф III 394, Ц 380

sprigans. Tās pašas cilmes kā *sprēgāt, spridzināt, spirgts* (sk.). Atv. no apv. *sprigs* 't. p.' Sākotnējā noz. 'tāds, kas sprēgā' → 'ļoti dzīvīgs; spirgts, modrs, veikls'. Vārds saistīts ar verbu **sprigt* 'sprāgt, sprēgāt', iter. *spridzēt* 'sprēgāt'. Tās pašas cilmes ir *spridzigs* («spridzīgs zēns»).

EF 2 881, M-E III 1019, Pok 996 (998)

sprigulis, apv. *spriguls, sprigols* [uo], *sprugulis;* lš. *sprãgilas*, apv. *sprógilas* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *sprēgāt, spridzināt* (sk.). Atv. no verba **sprigt* 'sprēgāt, sprāgt' vai tā iter. *sprigot* [uô] (apv.). Ar pārnesumu verba noz. 'lēkāt'. Par nozīmi sal. tās pašas cilmes kr. *прыгать* 'lēkt, lēkāt'. (Par vokālismu sal. apv. *sprugulis*.) Tātad vārda *sprigulis* sākotnējā noz. 'lēkātājs'. Par formu miju sal. *sprungulis* : apv. *springulis* 't. p.'

EF 2 877, M-E III 1019

sprikstis (dsk.), apv. *spriksti, sprikšķi* u. c. 'karsti pelni; kvēlošas ogles zem pelniem', arī *spirkstis* [ìr[2]], *pirkstis* [ìr] 't. p.' un 'dzirkstis pelnos'. (Sk. *pirkstis*.) Vārds ir tās pašas cilmes kā

sprikstēt (sk. *sprāgt, sprakšķēt*) ar *-ks-* < *-gs-*. (Tekstos arī rakstījums *sprigstis*.) Verba *sprikstēt* nozīme cieši saistīta ar *sprēgāt* nozīmi: pamatā ir dzirkstīšana, mainīgie gaismas efekti, tikai sekundāri troksnis. Primārā nozīme skaidrāk parādās verba *sprikstēt* morf. variantā *spridzēt*: «Spridzēt spridz (Var.: Spīdēt spīd, Dedzin deg) puišiem acis, Uz meitām veroties» (LD 12982, 2). Līdzīgi arī *sprikstēt*: «Spriksṭ acteņas kačīnei, Uz peleitēm verūtīs; Tai sprikstēja meitiņom, Uz puiseišim verūtīs» (TDz 59574).

Atv. *spriksts* 'jautrs, možs, veikls cilvēks, īpaši zēns', *sprikšķe* 'jautra, moža, veikla meitene'.

Forma *spirkstis* izveidojusies paralēli *sprikstis*. Ide. **(s)p(h)erg-* redukcijas pakāpē deva baltu paralēlformas **spirg-* / **sprig-* (ar vēlāku *g* > *k*). Bez ieskaņas *s-* apv. *pirkstis*; sal. *pirksts* (ģen. *-s*) 'dzirkstele; oglīte pelnos', *pirkstīt* 'sprēgāt, dzirksteļot'. (J. Endzelīns cilmes ziņā nesaista vārdus *pirkstis* un *sprikstis*.)

Blakus b. **sprig-* arī forma **sprug-*, no kā ar *gs* > *ks* apv. *sprukstis* 'sprikstis': «ja sprukstis izdzisa, tad bij jāiet uz kaimiņiem pēc uguns» (M-E III 1024). Vsk. *spruksts* sākotnēji laikam 'dzirkstele', no kā 'kustīgs, žigls cilvēks, lēkātājs; viegla rakstura cilvēks' (tai pašā nozīmē dem. *sprukstiņš*). Šā vārda forma un nozīme izveidojusies kontaminācijā ar atv. no verba *sprukt* (sk.). (K)

E-H II 236, 559 un 561, M-E III 223, 999, 1020 un 1023

spriksts 'jautrs, možs, veikls cilvēks'— sk. *sprikstis*.

sprikšķe 'jautra, moža, veikla meitene'— sk. *sprikstis*.

springt '(sasprindzinātam) izslieties, rēgoties'— sk. *saspringt*.

sproga [spruõga], apv. [ùo], *sprodze* [uõ, ùo², uô²]; lš. *srúoga, sruogà* '(dzijas) saišķis, šķetere, (linu) šķiedra; šķipsna, kušķis; dzija, diegs; strautiņš; šaura josla, (miglas, mākoņu) svītra; (apv.) sproga'. Vārdā saplūduši divu ide. sakņu atv-i. Pamatā ide. **er-* : **ṛ-* 'sakustēties, pacelties, izaugt' (no kā arī la. *rosīties*, sk.) atv. **reug-* : **rōug-* > ab. **ruog-* (no kā arī la. *roga*, sk.). Vēsturiski izveidojusies paralēlforma ar mobīlo *s-* (**sruog-*) un pēc tam ar iespraustu *t* (**struog-*); sal. lš. *strúoga, struogà* ar aptuveni to pašu nozīmi kā *srúoga, sruogà*. Ar lš. *srúoga, strúoga* 'šaura josla' sal. la. apv. *stroga* [ùo²] 'šaura josla starp divām ēkām vai mežiem'. Ar la. *roga* [uõ] sal. apv. *strogulis* [uõ] 'salmiņš; rudzu salma vai linu stiebra resnais gals'. Ar lš. *srúoga* nozīmi 'strautiņš' (: *sruogti* 'plūst, tecēt') sal. tās pašas ide. saknes atv. la. *strauts* (lš. *sraũtas*, apv. *straũtas*).

La. *sproga* un lš. apv. *srúoga* nozīme 'cirta' varēja izveidoties no ide. saknes nozīmes 'pacelties' → 'izdalīties no gludās virsmas kā cirta, kušķis, pinka' → 'cirtoties, savelties, pinkoties'. No šejienes la. apv., arh. *sprogt* [uo] 'cirtoties, cirtot' (U I 276,

M-E III 1027); sal. lš. *sruogúotas, srúoguotas* 'pinkains, savēlies, cirtains, sprogains': «srúoguotos āvys»— sprogainas aitas. No verba *sprogt* atv. *sproga* [uõ].

Vārda *sproga* sākotnējā forma ir bijusi **sroga* [uo] > **stroga* [uo], un *-p-* tanī laikam iesaistīts no cita vārda, kas radniecīgs ar verbiem *sprāgt* (sk.; lš. *sprógti* 't. p.') un *sprēgāt*. Skaņumijā b. **sprēg- : *sprōg-* > ab. **spruog-*, no kā la. apv. verbs *sprogt* [uo] 'veidot pumpurus, pumpuroties' (U I 276). (Par nozīmi sal. *sprāgt* 'raisīties, atvērties (pumpuriem)', lš. *sprógti* 'raisīt pumpurus, lapot', *sprōgas* 'pumpurs'.) No šejienes attiecīgais subst. *sproga* [uõ] sākotnēji laikam 'pumpurs', no kā izveidojās apv. nozīme '(apīņu) galviņa'; arī *sprodze* [uõ] (E-H II 562, M-E III 1027).

Valodā krustojās ide. **(s)reug-* un **sperg-* vienādas formas refleksu nozīmes: divējādi atv-i varēja tikt lietoti ar vienādu nozīmi. Piem., apīņu galviņu (augļu sastatu) apzīmē gan ar vārdu *roga* [uõ] («kad apīnis nuozied, tad viņam kā pirsta gali tādas ruogas», E-H II 391), gan arī *sproga* [uõ] («apīņu spruogas», M-E III 1027) un tās pašas cilmes *spurga* [ur̃], *spurdze* [ur̃] («lai apiņiem augtu lielas spurdzes», M-E III 1030 un 1031). Vārda *roga* paralēlformas **sroga* [uo] un **stroga* [uo] saplūda ar citas cilmes vārdu *sproga* [uõ], un pēc tam šī forma kļuva dominējošā arī nozīmē 'cirta'. Tāpat izveidojās verba *sprogt* [uo] 'cirtoties, cirtot' forma.

Pēc cita uzskata, vārds *sproga* saistāms tikai ar b. **sperg-* atv-iem *sprāgt, spurdze, sprauga* (ar *uo* < *ō,* Būga) vai ar tās pašas cilmes apv. *spranga* 'sprungulis, atspere, spīles' (ar *uo* < *an,* Endzelīns). Tādā gadījumā gan nav izskaidrojams lš. *srúoga, strúoga* sakars ar la. *sproga.* Vēl pēc cita uzskata, *sproga* un lš. *srúoga* nav vienas cilmes (Karaļūns). K

B II 129 un 547, EF 2 890 un 928, LKK XIV 39, M-E III 1027

sprogt[a] 'cirtoties, cirtot'— sk. *sproga.*

sprogt[b] 'veidot pumpurus'— sk. *sproga.*

sprosns 'spirgts, mundrs, jautrs'— sk. *sprosts.*

sprosts [spruôsts]. Tās pašas cilmes kā *spraust* (sk.). Pamatā ide. **spreud- : *sprōud-* > ab. **spruod-,* no kā bijis verbs **spruod-ti* > **spruosti* > la. **sprost* [uô] 'iespraust, bāzt', kura substantivēts pag. pas. divd. *sprosts* [uô]. No sākotnējās noz. 'iespraustais, iebāztais priekšmets' → 'tas, kas aizsprosto, nosprosto' (arh. *sprosts* 'aizkārtne', U I 276; sal. *aizsprosts*) un 'tas, kurā iesprosto; būris (putniem)'. Verbi *sprostīt* [uô], *sprostot* [uô-uô].

Apv. *sprosns* [uo] 'spirgts, mundrs, jautrs, straujš, vesels' (M-E III 1027, E-H II 563) ir tās pašas cilmes, tikai tanī atspoguļojas saknes **(s)p(h)er-* nozīme 'raustīties, spert, ķepuroties'; par nozīmi sal. arī *sprauns.*

Blakus bāzei **spreud- : *sprōud-* (no kā *sprosts*) arī **spred-,*

no kā skaņumijā b. **sprād-*, kura atv. ir la. apv. *sprāsts* 'sprosts': «viena lagzdīgala tapa noķerta un putnu būdiņā jeb sprāstā ielikta» (G. Mīlihs. Jauna skolas grāmata, 1803 67; sal. M-E III 1016).

Paralēli b. **sprād-* arī **sprand-*, no kā lš. *sprąstas* 'puļķītis pogas vietā; iesprausta nūja'. Ar šo vārdu E. Frenkels saista la. *sprosts*. (No **sprand-* atv. la. *sprands*, sk.) (K)

B III 185, EF 2 878 un 880, M-E III 1027

sprūds — sk. *sprūst*.

sprūdzenis 'sprūds, sprungulis'— sk. *sprauga, sprungulis*.

sprugas 'spīles, sprukas'— sk. *sprauga*.

sprūgt 'sprukt'— sk. *sprauga*.

sprukstis 'kvēlošas dzirkstis pelnos, karstas ogles zem pelniem'— sk. *pirkstis, sprikstis*.

spruksts, *sprukstiņš* 'viegla rakstura cilvēks'— sk. *sprikstis, sprukt*.

sprukt; lš. *sprùkti* 'skriet, laisties prom, steigties, mukt; sprukt, slīdēt; sprāgt'. Tās pašas cilmes kā *spraukt* (sk.), skaņumijā *-au-* : *-u-*. Atv. *sprukas* 'spīles, iespīlējums; (pārn.) neveikla, gandrīz bezizejas situācija: «būt, atrasties sprukās», «izkļūt no sprukām».

Atv. *spruksts* (dem. *sprukstiņš*) 'kustīgs, žigls cilvēks, lēkātājs; viegla rakstura cilvēks' izveidojies kontaminācijā ar tādas pašas formas atv-u, kas ir vienas cilmes ar vārdu *sprikstis* (sk.); sal. apv. *sprukstis* 'sprikstis, dzirksteles'.

EF 2 883, M-E III 1024, Варбот 5 31, Куркина — Эт 1980 183

sprungas 'sprukas, spīles'— sk. *sprungulis*.

sprungulis [spruñgulis], apv. *sprunguls;* lš. *sprungulÿs, spruñgulis* 'sprungulis, puļķis; šķemba, šķēpele'. Tās pašas cilmes kā *sprauga* (sk.). Pamatā ide. **(s)p(h)er-* ar plašu semantiku, kuras viena nianse ir 'sprēgāt'; atvasinātajā formā **spreug-* : **sprug-* šī nianse sazarojās un konkretizējās, izveidojoties arī nozīmei 'plaisāt', no kā subst. 'plaisa, spīles' (la. *sprauga,* apv. *spruga(s)* 'spīles, iespīlējums'), kā arī 'iestrēgt plaisā, spraugā' (la. *(ie)sprūgt*), no kā subst. 'tas, kas iestrēgst plaisā, spraugā' (la. *sprūdzenis*).

Blakus apv. *spruga(s)* 'spīles, iespīlējums; sprukas' ir tās pašas nozīmes forma ar *n* infiksu *sprunga(s)* [uñ]: «spēcīgas ruokas viņu turēja nuo abām pusēm cieti kā sprungās» (J. Janševskis — M-E III 1024). Šis vārds lietojams arī nozīmē 'koka gabals, kociņš': «Droša tēva meita biju, Droši gāju kaimiņos, Suņiem sprungas (var.: spruņģi) mētādama, Puišiem knipus rādīdama» (LD 6635 var.). Šajā nozīmē parastāks atv. *sprungulis*. Vārda nozīme varēja izveidoties no 'sprēgāt' arī citā asociāciju virknē: 'sprēgāt, sprāgt, šķīst' → subst. 'tas, kas atdalījies, nokritis, kādam priekšmetam sprēgājot, sprāgstot, šķīstot'

→ 'tas, kas atdalījies (atlēcis), koku cērtot vai apdarinot' (sal. lš. *spruñgulis* nozīmi). (K)

B III 196, E-H II 561, M-E III 1024, Pok 995

sprūst [sprûst]; lš. *sprū́sti* 'slīdēt, (no)mukt; sprukt, mukt; strauji iet, skriet'. Tās pašas cilmes kā *spraust* (sk.), tikai citā skaņu-mijas pakāpē (ide. *-oud-* : *-ūd-*); b. **spraud-ti* : **sprūd-ti* > la. *spraust* : *sprūst*. Biežāk lietojams atv. *iesprūst*, divd. *iesprūdis*. Nozīme izveidojusies pilnīgā saskaņā ar *spraust:* šā trans. verba nozīmes pamatā ir 'bāzt šķēlumā, spraugā', un attiecīgi *sprūst* — 'iekļūt un iespiesties šķēlumā, spraugā (vai citā šaurā vietā)'; piem.: «(gaļa) sprūdin sprūst rīklē» (J. Janševskis — M-E III 1026), «viņš tik resns, ka pat durīs sprūst» (E-H II 562).

No *sprūst* arī *sprūds* [û], apv. *sprūsts, sprūslis, sprudulis* 't. p.'

Kauz. *sprūdīt* [û], apv. *sprūdēt* (parasti savienojumā ar *vaļā*) ieguvis no subst. *sprūds* 'aizbāznis' īpatnēju nozīmi 'palaist; laist vaļā, atvērt (ko aizbāztu, aizdarītu — tā ka, piem., sāk strauji tecēt)': «sprūdēt vaļā tapu, mucu» (U I 276), «sprūdī vaļā debesu akas» (A. Brigadere — E-H II 562), «sprūdīs savu bisi vaļā» (J. Zeibolts — M-E III 1025)

EF 2 884, M-E III 1026, Pok 995

sprūsts, *sprūslis* 'sprūds'— sk. *sprūst*.

spuldze — sk. *spulgs*.

spulgs [spuĩgs]; si. *sphuliṅgaḥ* (< ide. **sphe li-*) 'dzirkstele'. Tās pašas cilmes kā *spilgts* (sk.). Pamatā ide. **(s)p(h)el-* ar *g* saknes paplašinājumā; redukcijas pakāpē b. **spilg-* / **spulg-*, no kā arī latviešu valodā formas ar *i* un *u* saknē. Ar *u* verbs *spulgt* (apv.) 'koši mirdzēt, laistīties': «.. caur zaru galiem, kas apzeltīti līdz ar galuotnēm spulga vieglā, sārtā dūmakā» (A. Brigadere — E-H II 563). No šā verba adj. *spulgts* (sal. *spilgt: spilgts*) un tās pašas saknes atv. *spulgs*, no kā verbs *spulgot* [uĩ], apv. [ùl]. Subst. *spulga* 'mirdzums, spožums' un *Spuļģis* [uĩ, uĩ[2]], *Spuļģe* 'rīta (arī vakara) zvaigzne'.

Atv. *spuldze* [uĩ] ir 20. gs. 30. gadu jaunvārds (Bl 5 186, D 1_4 321).

EF 2 858, E-H II 563, M-E III 1028, MM III 545, Pok 987, Urb 4 57, 8 180

spunde [spuñde], apv. *spunda, spunds*. Aizguvums; no lv. *spund* vai v. *Spund* 't. p.', kuru sākotnējā noz. '(mucas) aizurbums'. Tas savukārt no it. *(s)pumto* < lat. *(ex)punctum* 'dūriena caurums, dūrums' (> v. *Punkt* > la. *punkts*). Latviešu valodā vārds minēts 17. un 18. gs. vārdnīcās (*spunda* Manc II 320, Lj 282, *spunde* Elg 1 537, St I 292, II 553). Forma *spunde* nostiprinājās 18. gs., kaut gan paralēli lietota arī forma *spunte* (Lg I 494, II 322; no lv. paralēlās formas *spunt*). Atv. *spundēt* (arī *spundāt* Lj 282, St I 292), pārn. noz. 'slodzīt (kur iekšā)', biežāk sar. *iespundēt* 'ieslodzīt, iesprostot' (kopš 19. gs. beigām).

Kl 734, M-E III 1029, Zēv 2 118

spura, apv. *spuris, spurs,* arh. *spure;* lš. *spurai͂* (dsk.) 'spurgalas, driskas'. Atv. no verba *spurt* (sk.).

Sk. arī: *spuroties.*

B I 289, M-E III 1030

spurdulis 'nemierīgs cilvēks, kas spurojas pretim'— sk. *spurgt*[a], *spuroties.*

spurgala [spùrgala], arh. *spurgulis;* lš. *spùrga, spùrgas, spùrgana* 'spurgala, bārksts, spura (u. c.)' Atv. no *spurga* [ùr[2]] (apv.) 'šķiedra, bārksts, spura', kas savukārt no verba *spurt* (sk.).

Pēc cita uzskata (Karaļūns) *spurgala* ir atv. no verba *spurgt.*

B I 289, E-F 2 885, M-E III 1031, B. A. Дыбо — ВСЯ 1961 5 33

spurgt[a] [spur̃gt], apv. [ur̃, ùr[2]] 'kustēties, ātri un ar troksni vicinot spārnus'; lš. *spur̃gti* 't. p.'. Tās pašas cilmes kā *spert* (sk.). Pamatā ide. **(s)p(h)er-* 'raustīties, spert, ķepuroties, mest' > b. **sper-,* redukcijas pakāpē **spir-* / **spur-,* no kā la. *spert,* **spirt* (: *spirināties)* un **spurt* ar līdzīgu nozīmi ('spert, raustīties, ķepuroties' u. tml.). No **spurt* apv. *spurdulis* [ur̃] 'nemierīgs cilvēks, kas spurojas pretim', *spurdeklis* 'nemierīgs, nevaldāms cilvēks; vilciņš (rotaļlieta)' (M-E III 1030).

Bijis iter. **spurāt,* no kā apv. refl. *spurāties* 'sasprindzināties, turēties pretim'; sal. apv. *spurēt* 'ar troksni vicināt spārnus', refl. *spurēties* 'turēties pretim' un *spurot* [uô] 'steigties prom' (par nozīmi sal. «sperties prom»), liter. refl. *spuroties* [uô] 'turēties pretim'.

Paralēli formai **spurt* ar *g* saknes paplašinājumā *spurgt;* arī šā verba semantika izveidojusies no saknes noz. 'raustīties, ķepuroties'. Iter. *spurdzēt:* «zīlīte spurdzēja pa zariem» (M-E III 1032).

Sk. arī: *spāre, spuroties.* (K)

EF 2 885, M-E III 1031, Pok 992 (993)

spurgt[b] [spur̃gt] 'šļākt ūdeni no mutes'; lš. *spurgúoti* 'pirms vārīšanās sīki burbuļot'. Pamatā ide. **(s)p(h)er-* 'kaisīt, sēt; šļakstīt; dzirkstīt, sprēgāt'. Ar *g* saknes paplašinājumā redukcijas pakāpē b. **spirg-* / **spurg-,* no kā la. *spurgt.* Piem.: «ģīmi mazgādams, viņš spurdza tik dikti, ka bērni .. atmuodās» (J. Janševskis — M-E III 1032).

M-E III 1032, Pok 993

spuroties [spuruôtiês]. Trīs homonīmi. 1. Atv. no *spurt* (sk.), iter. *spurot* [uô] 'irstot, plīstot kļūt nelīdzenam, spurainam, bārkstainam': «bikšu gali spurojas».

2. Atv. no *spura* (sk.); no arh. *spure* apv. *spurēties* 'izplest spuras': «zivs spurējas» (M-E III 1031).

3. Atv. no **spurt* 'spert' (sk. *spurgt*[a]), iter. *spurot* [uô], refl. *spuroties* [uô] 'turēties pretim'. Šā verba nozīmi varēja ietekmēt arī 2. hom. No **spurt* šajā nozīmē vairāki atv-i, to vidū *spurdulis* 'nemierīgs cilvēks, kas spurojas pretim'

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *spuroties* visu nozīmju (resp. homonīmu) pamatā ir subst. *spura*, apv. *spurs*. (K)
M-E III 1033

spurslāt — sk. *purslas*.

spurt [spur̃t] (apv.) 'plūksnāt, šķiedroties, irt no malas; (ap)driskāties', liter. atv. *apspurt, izspurt, nospurt;* lš. *spùrti* 'irt no malas, plūksnāt'. Pamatā ide. **(s)p(h)er-* 'raustīt(ies), spert, ķepuroties, mest'; redukcijas pakāpē b. **spur-*, no kā verbs *spurt*. Tā sākotnējā noz. laikam bijusi 'spert, raustīties, ķepuroties' (sk. *spurgt*[a]), bet paralēli tai izveidojusies atvasināta noz. 'tikt raustītam' → 'plūksnāt, šķiedroties; irt no malas, (ap)driskāties': «svārkiem jau spura mala» (M-E III 1033), «apspuruši bikšu gali», «viņš ir pilnīgi (galīgi) nospuris», «izspuruši mati, izspurusi bārda». Iter. *spurot* [uô], refl. *spuroties* [uô].
Sk. arī: *spura, spurgala, spuroties*.
EF 2 886, M-E III 1033

stabs; lš. *stãbas* 'elks, statuja; stabs; veids; paralīze; apstāja, atelpa', pr. *stabis* 'akmens', *stabni* 'krāsns' (< **stabinē*), bsl. *stoborъ* 'kolonna', bulg. *стобóр* 'dēļu sēta', slovēņu *stəbə̀r* 'stabs, elks', ssk. *stafr* 'nūja, stienis, balsts', sav. *stab*, vlv. *staf*, v. *Stab* 'nūja, spieķis, stienis, zizlis', a. *staff* 'nūja, miets, zizlis, (karoga) kāts', si. *stabhnā́ti* 'nostiprina, balsta', gr. *stémbō* 'stampāju; nepārtraukti kratu'. Pamatā ide. **steb(h)-* 'stabs, stumbrs; balstīt, turēt, stampāt, mīt' > b. **steb-: *stab-*, no kā **stabas* > la. *stabs*. Ar *e* saknē apv. *stebe* 'masts, masta koks' (M-E III 1056).
Ar *n* infiksu (*nb* > *mb*) apv. *stambaks* [am̃], *stambuks* 'stīvs, vecs, arī neveikls cilvēks' (E-H II 570), *stambans* [àm²] 'kritis, lūzis koks; celms' (M-E III 1043), *stembis* [èm], *stembēns* [stęm̃bęns], *stembuks* [ęm̃] 'celms, koks bez galotnes' (E-H II 576, M-E III 1060).
Ide. **steb(h)-* cilmes ziņā saistāms ar **stā-* 'stāvēt' (**stā-: *stə-*). Atvasinātās formas ar variētu saknes vokālismu **steib(h)-* (sk. *stiebrs*) un **steub(h)-* (sk. *stobrs*).
Sk. arī: *stabule, stagars, steberēt*.
B I 147 un 485, II 599, E IV_2 313, EF 2 891, HF II 788, Kl 735, M-E III 1036, MM III 511, Pok 1011 (1013), Stang 3 54, T 280, Ф III 762

stabule, apv. *stebule* [stębule]; lš. *stabulẽ, stãbulė* '(ratu) rumba; stabule'. Atv. no vārda *stabs* (sk.), sākotnēji tā dem.
B II 600, EF 2 899, M-E III 1037, T 280

stādaigs [stàdaigs²], arī *stādags, stādegs, stādadzis, stādaiks,* (dsk.) *stādaiķi, stādaiņi* u. c. (apv.) 'sētas miets'. Atv. no *stāds* (sk.) tā sākotnējā nozīmē 'kas stāvus novietots', vārda nobeigumu pieskaņojot apv. *daigs* 'gara, tieva nūja vai kārts', kas cilmes ziņā saistāms ar *dīgt, diegt* (sal. *daigas, daigi* '(piediedzamie) diegi', lš. *dáigas* 'asns, dēsts').

Pēc cita uzskata forma *stādaigs* varbūt no **stāvdaigs* (Endzelīns).

B II 592, EF 2 910, E-H II 572, M-E I 430, III 1050, Pok 1004, T 280

stādināt — sk. *stādīt.*

stādīt [stādît], apv. [à, â]. Vārdā saplūduši divi homonīmi.

1. Atv. no verba *stāt* (sk.), tā kauz. ('likt stāvēt; likt, novietot').

2. Atv. no subst. *stāds* (sk.), tā kauz. ('dēstīt').

Liter. valodā dominē otrais homonīms («stādīt ābelītes, kartupeļus»), kaut gan verbu pārnesti lieto arī nozīmē 'likt' («stādīt par priekšzīmi»). Izloksnēs vēl dzīva *stādīt* noz. 'likt stāvēt, likt apstāties' («stādīt zirgus», M-E III 1050), no kā folklorā arī noz. 'likt kur būt, norīkot': «Labi mani māte māca, Garu ceļu stādīdama (var.: Pieguļā vadīdama): Necērt cirvi akminī, Negāz meitu ūdenī!» (LD 30144 var.).

No verba *stāt* atvasinātās nozīmes piemīt arī *stādīt* priedēkļu verbiem, piem., *nostādīt:* «nostādīt ko taisni», «nostādīt rindā».

Cits verba *stāt* kauz. *stādināt* [ã] saglabājis savu pirmatnējo noz. 'likt stāvēt', gan biežāk atv-os (*apstādināt, nostādināt*), bet arī pamatformā, kas sevišķi folklorā: «Dižens puisis, daiļa rota, Aiz ko meitas nemīlēja? Ik svētdienas pie krodziņa Stādin' savu kumeliņu» (LD 11715 var.). (K)

B II 592, EF 2 910, M-E III 1050, Pok 1004, T 280

stāds [stàds], apv. [â^2]; lš. *stōdai* (dsk.) 'neizretināti dārzeņu dēsti', *stōdas* 'ganāmpulks, lopu bars' (← 'novietne'), kr., ukr. *cmáдо,* č. *stádo,* p. *stado* 't. p.', ssk. *stōđ* 'novietne; zirgu ganāmpulks', a-s. *stōd* 'zirgu ganāmpulks', vlv. *stōt, stōd* 'zirgu aploks; vaislas zirgu ganāmpulks', gr. *stadmós* 'stāvoklis, novietne, svars', *stádios* 'vertikāls, stāvošs, nekustīgs' (no kā laikam *stádion* 'skrejceļš, stadions'; pēc cita uzskata < *spádion,* kas tautas etimoloģijā pārveidots pēc adj. *stádios*). Pamatā ide. **stā-* 'stāvēt, novietot' (no kā arī *stāt,* sk.) ar pied. *-dho-;* b. **stā-da-s* > la. *stāds.* Sākotnējā noz. 'kas (stāvus) novietots' → 'kas iestādīts vai stādāms'.

Nozīme 'kas novietots, nolikts' parādās vārda apv. lietojumā: «linu stāds»— uz lauka izklāti lini (M-E III 1050).

18.—19. gs. *stāds* 'augs' (St I 293; sal. «stādu valsts»— augu valsts, M. Stobe — LGGr 1797 3 54), kas arī 19. gs. otrajā pusē lietots blakus vārdam *augs* šajā vispārinātajā nozīmē (V 1 533).

Sk. arī: *stādaigs, stādīt.*

B II 592, EF 2 910, HF II 773, Kl 762, Mach 573, M-E III 1050, Pok 1004, T 280, Ф III 743, Ц 448

stadula, apv. *staduls, stadals* u. c. Aizguvums. Tradicionāli uzskata, ka no bkr. *cmáдола* vai p. *stodoła* 't. p.', kas savukārt no v. apv. *stadoll, stodoll* (vlv. *stadelhof* 'vieta, kur var apmesties; ie-

braucamā vieta'). Iespējams tomēr, ka vārds aizgūts tieši no vācu valodas. Tas minēts 18. gs. vārdnīcās: *stadeles* (= v. *Stadoll* 'Einfahrt, Wagenraum in den Krügen', St I 292). (K)
E I 96, EF 2 891, M-E III 1037

stagars, apv. *stagaris, stagare* 'neliela zivs ar dzeloņiem uz muguras; kazrags'; lš. *stãgaras* 'stiebrs, stublājs (sakaltis); zars bez lapām (sažuvis); izcilnis putna ādā, no kura izaug spalva'. Atv. no *stags*, kura tagadējā apv. nozīme ir 'kas cieši sabiezējis' («biezputra izvārīta cieta kā stags», M-E III 1038). Vārda fon. var. ir *staks* 'sagrūstas kaņepes'. Sal. arī apv. *stagāt:* «aste jāstagā» (jāuzsien uz augšu; Fīrekers — M-E III 1038). Tātad *stags* sākotnēji saistījies ar ko stīvi uzslietu, izslietu, laikam arī ar izslietu dzeloni, no kā nosaukumu dabūjusi zivtiņa. Par nozīmju sakaru sal. arī apv. *staģis* 'tīkla miets; stagars; stīvs cilvēks'.

Pamatā ide. **steg(h)*- 'durt; kārts, miets, salms; kas smails vai stīvs'; b. **steg- : *stag-*, no kā la. *stags*. Skaņumijā arī formas ar *ē*, no kā la. *stēga* [ę], *stēgs* [ę] 'gara kārts, nūja; pīķis, iesms; vica; (pārn.) neveikls cilvēks' (E-H II 577, M-E III 1063). Tās pašas cilmes ir bsl. *stěgъ* 'karogs'.

Ide. **steg(h)*- ir vienas cilmes ar **steb(h)*- (no kā *stabs, steberēt,* sk.), tikai ar citu saknes paplašinājumu. Vairāki atv-i ir no formas ar *n* infiksu (sk. *stingt*).

B II 593, EF 2 891, E-H II 567 un 577, Laumane 1 222, M-E III 1037 un 1063, Pok 1014, Stang 3 54, T 285

stagāt 'uzsiet uz augšu'— sk. *stagars*.

stags 'kas cieši sabiezējis'— sk. *stagars*.

staģis 'tīkla miets; stagars; stīvs cilvēks'— sk. *stagars*.

staigāt [staĩgât]; lš. *staigà* 'pēkšņi, piepēži, negaidīti', *pastaigà* 'steiga', *staĩginti* 'steidzināt', go. *steigan,* sav. *stīgan,* v. *steigen* 'kāpt', si. *stighnoti* 'soļo, kāpj', gr. *steíchein* 'soļot, maršēt, iet, doties, kāpt'. Pamatā ide. **steigh*- 'soļot, kāpt', kas ir **(s)tengh*-paralēlforma no saknes **ten*- 'stiept, vilkt, sasprindzināt, saspīlēt' (sk. *steigt*). Ide. **steigh- : *stigh-* > b. **steig- : *stig-*, no kā blakus la. verbam *steigt* bijis **stigt,* iter. *staigāt*. Verbam **stigt* laikam bijusi nozīme 'sasprindzināties, stiept' (: lš. *stìgti* 'pretoties, tiepties') un 'likt soli'. Šī pēdējā nozīme no 'sasprindzinoties likt soli (stāvā vietā), kāpt' (: lš. *staigùs* 'stāvs; pēkšņs, piepēžs'), tātad 'soļot' no senāka 'kāpt'. Sal. gr. *steíchein* Homēra laikā 'kāpt', vēlāk 'soļot'.

Sk. arī: *stiga*. (K)
B II 473 un 596, Buck 690 un 720, EF 2 892, HF II 783, Fei 452, Kl 743, M-E III 1038, MM III 514, P 592, Pok 1017, T 285, Откупщиков 2 180

staigns [stàigns], apv. [aĩ, aî], *staigņš*. Sena paralēlforma apv. *staigs* [ài, aî²] 't. p.' Pamatā verbs *stigt* (sk.), kam blakus

skaņumijā bijis **staigt* 't. p.', sal. apv. *sastaigt* 'sastigt, iestigt' (M-E III 745). Ar formām *stigt : staigns* sal. *lipt : laipns.*

Apv. arī *stigns* 'staigns', *stignējs* 'staignējs' (E-H II 578, M-E III 1066).

M-E III 1039

staipīt — sk. *stiept.*

stāja [stâja]. Atv. no verba *stāt* (sk.); nozīmē 'nostāšanās, izturēšanās veids' 20. gs. 30. gadu jaunvārds. Agrāk *stāja* (arī tagad dažos savienojumos) 'apstāšanās, pārtraukums': «bez mitas, bez stājas».

20. gs. 30. gados arī no verba *nostāties* tag. celma atv. *nostāja* 'attieksme, viedoklis, pozīcija'.

E-H II 90 un 572

stakle, apv. *staklis;* lš. *stãklė* 'aužamie stāvi, stelles, arī to sānu koki; vertikāls balsts', sč. *stádlo* 'stāvoklis', si. *sthātrá-* 'uzturēšanās vieta, novietne', lat. *stabulum* (< **stadhl-*) 'uzturēšanās vieta, iebraucamā vieta; kūts'. Pamatā ide. **stā-* 'stāvēt, novietot' (no kā arī *stāt,* sk.); zudumpakāpē **stə-* > b. **sta-*. Forma *stakle* < **statlē-*.

Apv. dsk. *stakles* 'balsti' («šūpuolēm divi stakles», M-E III 1041), arī 'aužamie stāvi' (steļļu sānu nosaukumu attiecinot uz visu iekārtu). Sal. no *stāt* atv. apv. *stāli* [à[2]] 'aužamie stāvi' (M-E III 1051).

No tāda balsta apzīmējuma, kas sastāv no zaru dakšas vai no divām kārtīm, kuras vienā galā sastiprinātas, bet otrā ir ar atstarpu, vārds *stakle* attiecināts uz zarojuma vai šķēluma vietu («iesēsties zaru staklē», «bikšu stakle»)

Alsupe 124, Buck 410, EF 2 893, M-E III 1040, MM III 526, Pok 1004 (1007), W-H II 584, Tp 6 26

staks 'sagrūztas kaņepes'— sk. *stagars.*

stāli 'aužamie stāvi'— sk. *stakle.*

stallis [staĩlis]. Aizguvums; no vlv., vh. *stall* 't. p.', sākotnēji 'stāvvieta'. Pamatā ide. **stel-* 'likt, nostādīt', no kā arī la. *stulms* (sk.).

Aizg. laikam saplūdis ar mantotu la. **stals* vai **stalis* 'stāvvieta, novietne'; sal. 17. gs. *baŗostals* (bariostals, p. *karmnik* '(barokļu) kūts', Elg 1 125). Apv. *stalis, stale* 'stallis' (E-H II 569) var būt gan aizguvuma fon. var., gan arī mantotas cilmes. Tās pašas ide. cilmes ir pr. *stallit* 'stāvēt', si. *sthálati* 'stāv', gr. *stéllō* 'uzstādu, nostādu', lat. *locus* < *stlocus* (< **stlo-ko-*) 'vieta'.

Latviešu rakstos vārds mūsdienu formā minēts 17. gs. (Manc I 173, Lj 286), sal.: «.. viņa mātei bij stallī ielīst, tie lepni ļaudis tai nevēlēja nekādas rūmes istabā» (Manc 4_1 52). (K)

Buck 150, E IV_2 313, EF 2 894, HF II 786, Kl 736, M-E III 1042, MM III 525, Pok 1019, Sab 18 38, W-H I 817, Zēv 2 118

stalts [stalts]. Aizguvums; no vlv. *stolt* 'stalts, iznesīgs, lepns' (v. *stolz* 'lepns, stalts') vai afrī. *stolt* 'augsts, taisns, stāvs, nelokāms; lepns, pārgalvīgs'. Pamatā ģerm. **stult-* : **stelt-* 'stīvs' no ide. **stel-* 'likt stāvus, nostādīt, uzstādīt; stāvošs, nekustīgs, stīvs' (no kā arī la. *stulms*).

Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (Lg II 324, St I 294). Tas aizgūts ar plašāku nozīmi nekā mūsdienu valodā; sal. «stalti mieži» (Lg II 324), «Noadīju staltus cimdus, Nava stalta valkātāja» (LD 7280,2; var.: «Kam adīju raibus cimdus, Ka nav daiļa nēsātāja?», «Lai stāv mani grezni cimdi ..»).

Iespējams, ka aizg. saplūdis ar senu baltu cilmes vādu **stalts* 'stāvs' no tās pašas ide. saknes. Sal. šādas cilmes apv. *stalte* [àl²] 'stilba kauls', biežāk *stelte* [èl] 't. p.', piem.: «saimniekam ir ļoti vājas guovis, no pašām jau nekā nav, tikai tās lielās steltes» (Vecpiebalgā, M-E III 1060). Uz baltu **stel-* : **stal-* 'stāvs, stāvēt' norāda pr. *stallit* 'stāvēt'. (K)

Kl 752, M-E III 1042, Zēv 2 119, E 1 607

stambaks, *stambuks* 'stīvs, vecs, arī neveikls cilvēks' — sk. *stabs*.

stambans 'kritis, lūzis koks; celms' — sk. *stabs*.

stampa [stàmpa], apv. [am̃, am̃²]. Aizguvums, kas saplūdis ar mantotu vārdu. Aizguvuma pamatā vlv. *stamp(e)* 't. p.' (v. *Stampfe*), kas atvasināts no ide. **stembh-* (no saknes **steb(h)-* 'stabs, stumbrs; balstīt, turēt, stampāt, mīt', no kā arī la. *stabs, stumbrs*). Vārds minēts 18. gs. vārdnīcās (*stampe*, St I 295, arī verbs *stampēt*). Forma *stampa* liter. valodā ieviesās no K. Valdemāra vārdnīcām (V 2 216, atbilstoši arī verbs *stampāt*). Ar to pašu nozīmi apv. *stumpa* (V 1 602, M-E III 1106) no vlv. *stump* 'celms, stuburs' (> la. apv. *stumpis* 'celms, stumbrs, stuburs'), pārn. 'stampa'; atv. *stumpāt*.

Aizg. *stampāt* saplūdis ar tādas pašas formas baltu cilmes vārdu 'mīdīt, smagi iet', kas skaņumijā no b. **stemp-*. Verbs *stampāt* ar šādu nozīmi, piem., Saikavā (M-E III 1043) un Ērģemē: «štā vie' viņa stampā, nemaz nevar iet» (K-R III 427). Sal. kr. *ступáть, ступúть* 'paspert soli, uzmīt' (ssl. *stǫpiti* < b-sl. **stampiti* 'mīt, mīdīt').

Raksturīga arī forma bez *s-* (apv. *tampāt*): «viņš tampā taisni pār sniega lauku» (E-H II 666). No verba arī citu vārdšķiru vārdi, piem., tautasdziesmā: «Labāk ņēmu timpu tampu Nekā laisku mātes meitu; Timpu tampa dabļus brida, Mātes meita laipojās» (LD 12158, 1 var.) ar paralēlu *s-* formu: «Ņem, bāliņi, stimpu stampu, Neņem kādu vīzdeguni; Stimpu stampa dabļus brida, Vīzdegune laipu meta» (LD 12158). Forma *tampāt* ir iter. no apv. *tempt* (sk.) 'stiept' ar nozīmes pārnesumu (: lš. *tampýti* 'staipīt, staipīties'). Tās pašas cilmes ir apv. *tamprs* [am̃] 'sīksts, elastīgs; ciešs': «tampra zeme», «pārāk tampri cimdi» (E-H II 666); sal. lš. *tamprùs* 'sīksts, elastīgs, stingrs, stīvs'.

No *stampāt* nozīmes 'mazgāt ar stampu apv. *stampa*

'paņēmiens' («vienā pajēmienā izstampājamais (izmazgājamais) veļas daudzums»): «nu jau šī stampa būs izstampāta» (E-H II 570).

No *stampāt* 'smagi iet' apv. *stampas* 'lopu izmīdīta pļava; dubļos lopu iemīdīta zāle' (E-H II 570). (K)

EF 2 1055, Kl 737, M-E III 1043, Tr VI 522, Zēv 2 119, Φ III 788

stanga 'stienis'— sk. *stangas.*

stangas [stañgas]. Aizguvums; no vlv., vh. *tange* (ssak. *tanga,* v. *Zange*) 'knaibles'. Pamatā ide. **denk-* 'kost', tātad vārda sākotnējā noz. 'kodējs'. Forma ar *s-* var būt izveidojusies latviešu izloksnēs, bet tā var būt arī no vlv. *stange* 'kārts, stienis; tievs metāla priekšmets', kas kā aizg. parādās folklorā, piem.: «Visiem sešiem sirmi zirgi, Visiem stangu iemauktiņi» (LD 29933). No šā vārda arī la. *stanga* 'stienis' (v. *Stange* 'kārts, maikste, stienis').

17. gs. vārdnīcās forma *tangas* (Manc I 217; Lj 304 *tanģas* = *lūkšas*), 18. gs. *stangas* (Lg II 324, St I 295, arī *knīpstangas*).

Kl 873, M-E III 1043, Pok 201, Zēv 119

stara 'bikšu daļa, kas apņem kāju; stērbele'— sk. *stars, stērbele.*

stārķis [stãrķis], apv. *starks* [ar̃], *stārks* u. c. Aizguvums; no vlv., vh. *stork* 't. p.' (v. *Storch*). Pamatā ide. **ster-* 'stīvs, stings' (no kā la. *strēgt*). Forma *star̃ks* > *stārks;* forma *stārķis* no *star̃ķis.* Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (*stārks* St I 293).

EF 2 902, Kl 753, M-E III 1045, Niedermann 24, Pok 1023, Zēv 2 120 un 209

starpa [star̂pa], apv. *starps* [ar̂^{2}]; lš. *tárpas,* apv. *tar̃pas* 't. p.' Senākā forma **tarpa* no verba **terpt* (:lš. *tér̃pti* '(ie) spraust, (ie) starpināt, iejaukt'). Pamatā ide. **ter-* 'berzēt, griežot berzēt; griezt, urbt', no kā arī *tārps, trīt* (sk.). Verba formas varianti ir *tērpt* [èr] no **terpt* [èr] 'ģērbt' (sk.), kam izloksnēs saglabājusies arī noz. 'tīrīt (zirgam muti)' (no saknes noz. 'berzēt').

Verba *tērpt* nozīmes attīstības posmi 'berzēt'→ 'tīrīt' parādās vairākos atv-os (sk. *tīrs*). Subst. *tērpums* [ę] 'pļava', senāk '(no meža, krūmiem) iztīrīts laukums'. Šāda nozīme laikam bijusi arī vārdam **tarpa* > *starpa.* No noz. 'laukums (pļava) starp krūmājiem, meža masīviem'→ 'tas, kas atrodas starpā; starpa'. Par nozīmju sakaru sal. tās pašas cilmes kr. *терéть* 'berzt, berzēt': *торúть* 'izcirst, iemīt ceļu': *тор* 'izcirsts ceļš, stiga; vieta, kur pulcējas daudz cilvēku'; lat. *terere* 'berzt, berzēt; iestaigāt ceļu'. Tās pašas cilmes laikam ir bsl. *трепъ* 'bedre', oset. *tærf* 'paleja, ieplaka'.

Pēc cita uzskata (Špehts) vārds *starpa* saistāms ar lat. *terminus* 'robežakmens, robeža, beigas' no ide. **ter-* 'pārkļūt, izkļūt'.

Atv. *starpība* senāk ar plašāku semantiku (apmēram kā

atšķirība un *plaisa*), sal.: «starpību darījis starp mums un tiem» (Gl 4 267), «bij nemanot viņu klusums lūzis, starpība, kura tās patiesi tuvu stāvošās sirdis tomēr šķīra, izzudusi» (Kaudzītes. Mērnieku laiki (1879), 1980 89). Atv. *starpnieks* jau 17. gs. vārdnīcās, bet liter. valodā to ieviesa J. Alunāns (Al II 304). Kauz. *starpināt*.

Priev. *starp* no lok. *starpā* vai ilatīva *starpan* (kas senākajos tekstos), vai arī no instr. *starpu*.

B II 631, E I 498, I 688, EF 2 1061, Jēg 6 54—56, M-E III 1046, Pok 1071, Абаев III 267, Куркина 6 16

stars; kr. *простере́ть* (psl. **(pro)sterti*) 'izstiept, pastiept', v. *Strahl* 'stars' (← 'bulta'), alb. *shtrin* 'izplest, izstiept', gr. *stórnymi* 'izplešu, līdzinu, izkaisu, pārkaisu', lat. *sternere* 'izklāt, izkaisīt, nolīdzināt, apklāt', si. *stṛṇāti* 'izpleš, kaisa'. Pamatā ide. **ster-* 'izplest, izkaisīt', no kā speciāla noz. 'svītra, strūkla, stars'. Skaņumijā b. **star-*, no kā la. *stars*, verbs *starot* [uô].

Tās pašas cilmes ir *stara* 'bikšu daļa, kas apņem kāju', apv. 'svītra, zars, stērbele': «Ziedi, ziedi, rudzu vārpa, Deviņām stariņām (var.: ailītēm, rindiņām)» (LD 28128 var.), «Jāņa māte sieru sēja Deviņām stariņām (var.: Deviņiem stūrīšiem, žuburiem)» (LD 32314, 3 var.).

Pēc senajiem mitoloģiskajiem uzskatiem saule bija ugunīgs rats, ritenis, bet saules stars — šā riteņa spieķis. Sal. senīru *ruithen* '(saules) stars' : *roth* 'ritenis'. Pēc citiem uzskatiem stari — Saules (dievības) bultas; ar to saistās apzīmējumi ģerm. valodās: sav., ssak. *strāla* 'bulta, zibens', vh. *strāle* 'bulta': v. *Strahl* 'stars'. Nozīmes maiņu ('bulta' → 'stars') ģerm. valodās ietekmējusi antīkā kultūra (piem., grieķu saules dievu Apollona un Hēlija atribūti bija bultas).

Sk. arī: *stērbele, strēle.*

B II 312, HF II 802, Kl 754, M-E III 1045 un 1047, Meid — IF 81 377, MM III 517, Pok 1028, T 287, Tr VI 622, W-H II 590, Ф III 379

stāstīt [stâstît]. Atv. no *stāt* (sk.), tā iter. Pēc tradicionālā uzskata (Būga, Endzelīns, Leskīns) vārds ir verba *stostīt* paralēlforma, tātad tā sākotnējā nozīme ir bijusi '(runājot) vairākkārt apstāties'. Taču pārtraukumi runā nav stāstīšanas raksturīgā iezīme. Ticamāk, ka verba *stāstīt* pamatā ir ide. **stā-* nozīme 'novietot, likt', tātad *stāstīt* sākotnēji 'atkārtoti, vairākiem paņēmieniem novietot, likt', ar pārn. '(runājot, ar vārdiem) likt klausītāju priekšā tēlojamās ainas'. Par formu un nozīmi sal. *klāt : klāstīt* 'likt, novietot (vairākus, ar vairākiem paņēmieniem)' → '(skaidrojot) stāstīt'. Par nozīmju 'likt' un 'stāstīt' sakaru sal. *izlikt* 'izteikt, izstāstīt': «Viņš negribēja savas dziļās jūtas izlikt seklos vārdos» (J. Jaunsudrabiņš — LLVV III 594).

Par runas apzīmēšanu ar kustību verbiem (pārnestā lieto-

jumā) sal. *sekt* 'dzīt (pēdas), sekot' iter. *sacīt* 'sekot ar vārdiem, ar stāstījumu' → 'teikt, stāstīt'.

17. gs. *stāstīt* dažos apvidos arī 'skaitīt' (Elg 1 196).

Atv. *stāsts* [â]. Par formu sal. *klāt : klāstīt : klāsts*. Vācu val. *Geschichte* 'stāsts, vēsture' ietekmē līdz 19. gs. *stāsti* 'vēsture' (Für 2 454, St I 293; «stāstu-grāmata»— vēstures grāmata, hronika, U I 277). (K)

B II 345, M-E III 1051

stāša 'skaits'— sk. *stāt*.

stāšā 'vērā'— sk. *stāt, vērā*.

stāt [stât]; lš. *stóti* '(no)stāties, piecelties; (ap)stāties, pārtraukt; (ie)stāties; pārvērsties, kļūt (par ko); sākties', pr. *postāt* 'kļūt', *stānintei* 'stāvēdams', kr. *стать* (ssl. *stati*), ukr. *стáти* '(no)stāties, apstāties; sākt; kļūt, palikt', č. *státi* 'stāvēt, atrasties; nodarboties', *státi se* 'kļūt, gadīties', sav. *stēn, stān,* v. *stehen,* h. *staan,* d. *staa,* zv. *stå* 'stāvēt' (formas iespaidojis sav. *gēn, gān* 'iet'), a. *stand,* si. *sthā-* 'stāvēt' (tag. vsk. 3. pers. *tíṣṭhati*), ave. *stā-* 'stāvēt; likt, novietot, nostādīt' (tag. *hišta-*), gr. *hístēmi, histánō* '(es) lieku, novietoju, nostājos, nostādu', *statós* 'mierīgi stāvošs', lat. *stāre* 'stāvēt' (tag. vsk. 1. pers. *stō* < **stā-i̯o*), toh. B *ste* 'ir' (dsk. *stare*). No latīņu valodas ar franču val. starpniecību a. *stay* 'apturēt, palikt, uzturēties'. Pamatā ide. **stā-* (< **steH*$_2$*-,* Benvenists, Gamkrelidze, vai < **stoH*$_3$*-,* Ivanovs): **stə-* (< **stH-*) 'stāvēt; likt, novietot, nostādīt' > b. **stā- : *sta-,* no kā la. *stāt,* bet ar *sta-* tikai atvasinātās formas, piem., *statīt.* No saknes zudumpakāpē **stH-* > si. *sth-* (Gamkrelidze). Bijusi arī ide. forma bez *s-,* no kā he. *tii̯a-* 'iet, tuvoties, nostāties' (< **tH* + *ii̯o-*).

Ide. pirmvalodā izveidojies verba celms ar *-i̯e- / -i̯o-,* kas redzams hetu valodas pieminekļos, bet no mūsdienu valodām baltu un slāvu valodās. Sal. la. tag. 3. pers. *stāj* (< **stāja*), pag. *stāja* (< **stājā*).

No saknes **stā-* atvasināti arī lietvārdi, kas apzīmē stāvokli. To vidū ir la. apv. *stātis* (dsk.), arī *stātes* savienojumos «saule stāv stātīs» (Kurzemē, U I 278) vai «saule stāv uz stātīm» (Piebalgā, M-E III 1052), t. i., saulgriežos. Arī: «tā lieta vēl uz stātīm (stātēm)», t. i., lieta vēl nav izšķirta (M-E III 1052). Sal. ave. *stāti-* 'stāvēšana'; no saknes zudumpakāpē gr. *stásis* 'stāvoklis', lat. *status* 'stāvēšana, stāvoklis'.

17. gs. G. Elgeram ir vārds *stāša* (< **stāti̯ā-*) 'skaits' (= p. *liczba,* lat. *numerus,* Elg 1 196) kā sin. apzīmējumam *skaiša* 'skaits'. Taču vārdam *stāša* bijusi plašāka semantika, tuva vārdam *prāts;* sal.: «es liek(u) stāšā» vai «es liek(u) iekšan stāšā» bijusi tā pati nozīme, kas «es liek(u) vērā» (Elg 1 256). Par jēdzienu 'stāt, stāvēt' un 'prāts' sakaru sal. v. *Stand* 'stāvoklis, stāja': *Verstand* 'prāts'.

Vienas cilmes ar ide. **stā-* (< **steH*$_2$*-*) laikam ir **ste-* ar

paplašinātajām formām *steb(h)- (no kā la. *stabs*), *steib(h)- (no kā la. *stiebrs*), *steub(h)- (no kā la. *stobrs*), *steg(h)- (no kā la. *stagars*), *(s)teig(h)- (no kā la. *stigt, stingt*).

Sk. arī: *aizstāt, apstāklis, stādīt, stāds, stāja, stakle, stāstīt, statīt, stāvēt, stāvs, stomīties, stostīties, stūrgalvis.* (K)

Buck 835, E IV_2 287 un 313, Eckert 9 71, EF 2 914, HF I 738, Kl 743, Mach 575, M-E III 1051, MM III 526, — Serta ind 180, Oxf 862, Chr. Peeters — IF 81 34, Pok 1004 (1006), Schmalstieg — Balt IX 12, T 281, Tr VI 554, W-H II 596, Абаев III 156, Гам I 213, Ив 12 157 un 212, Мельничук 1 13, Пр II 374, Ф III 748, Ц 450

statenisks — sk. *statīt.*

statīt [statît]; lš. *statýti* 'statīt, (no)stādīt, novietot (stāvus); celt, būvēt; izvirzīt (kandidātu, uzdevumu)', pr. *preistattinnimai* '(mēs) priekšā stādām', lat. *statuere* 'nolikt, nostādīt; uzcelt; noteikt, nolemt; atzīt'. Tās pašas cilmes kā *stādīt* (sk.). Pamatā ide. *stā- 'stāvēt; likt, novietot, nostādīt', skaņumijā *stə- > b. *sta-, no kā la. adj., subst. *stats,* un no tā atvasināts verbs *statīt.* Ide. valodās senatnē adjektīvi (pag. pas. divd.) un attiecīgie substantīvi bieži atvasināti no verba saknes zudumpakāpē (sal. *malt : milti*). Tā arī blakus verbam *stāt* ir subst. *stats;* sal. lš. *stãtas, statà* 'statiņu, gubu rinda; guba, statiņš; miets'.

Primāri valodās ir darināts adjektīvs un tad tas substantivēts vai arī substantīvs atvasināts no adj. ar citu piedēkli. Latviešu valodā adj. *stats* ir zudis, izņemot kursen. izloksni, kur *stat(s)* 'stāvs' (K-P 73): «stats kalns, stata kranta [krasts]» (Plāķis 3 114); šajā izloksnē vārds saglabājies lietuviešu valodas ietekmē (lš. *statùs* 'stāvs, vertikāls; taisns, nesalīcis'). Par adjektīva (pag. pas. divd.) un substantīva sakaru sal. arī lat. *status* 'novietots, nostādīts, uzcelts; noteikts, nemainīgs' : *status* (ģen. *-ūs*) 'stāvēšana, stāvoklis; augums, augstums'.

No la. *stats* atv. *statīt* (sal. lat. *status : statuere*). Šis verbs funkcionē kā *stādīt* sinonīms.

Atv. *statenisks* 'vertikāls' ir 20. gs. 20. gadu jaunvārds, vispirms adv. *stateniski* (ZTV 85). Līdz tam šajā nozīmē *stāvs* (V 3 23), *stāvtaisns* blakus vārdam *svērtenisks* (RLB KV IV 4579).

Atv. *atstatums* ir J. Alunāna jaunvārds 19. gs. vidū (v. *Entfernung,* Al II 287). K.Valdemārs tam pievienoja paralēlformu *atstate* (V 2 34). Par pamatu šiem vārdiem bijis sens adv. *atstatu,* ko J.Lange fiksējis Ziemeļvidzemē 18. gs. (St I 8, II 208). 20. gs. darināts arī adj. *atstats* (LLVV I 451).

E IV_2 291, EF 2 897 un 898, M-E III 1048, Pok 1004, W-H II 587

staubans, *stauben(i)s* 'stumbrs, koks bez galotnes'— sk. *stobrs.*

staukāt 'sist, grūst, mīdīt'— sk. *tūcīt.*

stāvēt [stâvêt]; lš. *stovéti* 't. p.', kr. *ста́вить* (ssl. *staviti*) 'likt, novietot, nostādīt', ukr. *ста́вити* 't. p.', bulg. *ста́вя* 'ceļos, kļūstu, deru, notieku, augu', č. *staviti* 'likt, celt, aizkavēt', p. *stawić* 'likt,

celt, uzstādīt', go. *stōjan* (laikam < **stōwjan*) 'tiesāt', *staua* (< **stōwō)* 'tiesa', a-s. *stowian* 'aizturēt, atturēt', a. *stow* 'kraut, kravāt; noglabāt'. Pamatā ide. **stā-* 'stāvēt; likt, novietot, nostādīt' (no kā arī la. *stāt,* sk.). Ar *-u̯-* sākotnēji atvasināts pag. (perfekta) celms (sal. si. *tasthau* '(es) esmu stāvējis'), no kā vēlāk izveidots patstāvīgs verbs, kas attiecībā pret pamatverbu (la. *stāt*) funkcionē kā duratīvs vai rezultatīvs.

La. *stāvēt* bijis *i*-celma vārds (: ssl. *staviti*), uz ko norāda izzudusī tag. vsk. 1. pers. forma *(es) stāvju* (lš. *stóviu*) un izlokšņu dsk. 1. pers. *(mēs) stāvim,* 2. pers. *(jūs) stāvit.*

Verba *stāvēt* atv-i ar priedēkli daļēji ieguvuši patstāvīgu, ar pamatvārdu tikai vēsturiski saistītu nozīmi, piem., *aizstāvēt, pārstāvēt.* Atv. *pastāvēt* daļēji tieši saistīts ar *stāvēt* («pastāvēt uz vietas», «pastāvēt kādu laiciņu»), bet ieguvis arī pārn. nozīmi («pastāvēt uz savām tiesībām»). No šā verba adj. *pastāvīgs* 'nemainīgs' jau 18. gs. tekstos un vārdnīcās (St II 556), bet 17. gs. šajā nozīmē *parstāvīgs* (Elg 1 265 un 272).

Atv. *patstāvīgs, patstāvība* ir 19. gs. 70. gadu jaunvārdi, kas darināti pēc v. *selbständig, Selbständigkeit* un kr. *самостоятельный, самостоятельность* parauga (V 2 159; K. Valdemāra 1872. g. vārdnīcā šajā nozīmē *patpilnīgs, patpilnība, pašspēcīgs, pašspēcība,* V 1 546).

Sk. arī: *nost, stāvoklis, stāvs.*

B II 592, Buck 835, E 1 799, EF 2 915, Fei 455, Kl 741, Lanszweert 140, Mach 575, M-E III 1053, MM III 526, Pok 1004 (1008), Ив 12 160, Ф III 742, Ц 575

stāvoklis [stāvuoklis]. Atv. no verba *stāvēt* (sk.), A. Kronvalda jaunvārds (1870). Sākotnēji tas apzīmēja vietu: «Stāvoklis nav nekas cits kā tā vieta, kur mēs katrs patlaban stāvam, tā kā vārds *mājoklis* to vietu nozīmē, kur kāds mājo. . . cilvēkam arī garīgā būšanā savs stāvoklis» (Kr I 196). Turpmāk Kronvalds vārdu lietoja arī pārn. nozīmē, piem.: «izzobodami vien brālis brāli nepacels uz augstāku stāvokli» (1871, Kr I 562). Atbilstoši v. *Stand* 'vieta, situācija' viņš vārdu *stāvoklis* lietoja arī nozīmē 'situācija', piem., rakstot «par . . algu jeb materiālo stāvokli» (1873, Kr I 396).

Dažādu autoru tekstos 19. gs. 70. gados vārda *stāvoklis* semantika ļoti paplašinājās, un vārdnīcas to fiksēja g. k. ar nozīmi 'viedoklis' (v. *Standpunkt,* U I 278; kr. *точка зрения,* V 2 216, šeit arī nozīme *'должность, пост'*). Vārda lietojums mūsdienu nozīmē nostabilizējies 19. gs. beigās; sal. «mans stāvoklis nav apskaužams»—*«моё положение не завидно»* (V 3 268).

M-E III 1056

stāvs [stāvs]; lš. *stovùs* 'nemainīgs, pastāvīgs; izturīgs, stabils; vertikāls', si. *sthāvaráḥ* 'stabili stāvošs, ņekustīgs, pastāvīgs'. Tās pašas cilmes kā *stāt* (sk.), no saknes **stā-* ar *-u̯-* tāpat

kā verbs *stāvēt*. Semantiskais sakars ar *stāvēt* ciešāks adverbam *stāvu(s)*, piem., «piecelties stāvus» (= tā ka stāv).

Adv. *stāvu(s)* ieguvis arī noz. pārnesumu 'ļoti, pārpilnam, pārmērīgi', kas g. k. izloksnēs, bet dažos savienojumos arī liter. valodā, piem., «stāvus bagāts». Sal.: «augļu kuoki stāvu (stāvus) pilni» (M-E III 1056), «Ļaudis manu augumiņ(u) Stāvu bēre valodām» (Palcm 167).

No adj. *stāvs* [ã] ar intonācijas maiņu atvasināts subst. *stāvs* [à] 'augums (u. c.)'; nozīme 'mājas horizontālais telpu kopums, ko griesti un grīda atdala no cita šāda kopuma' ir sekundāra. Šās cilmes substantīviem radu valodās ir ļoti dažāda nozīme: lš. *stovà* 'vieta; apstāšanās, sastingums', *stõvas* 'statīvs; augums, figūra', *stõvis* 'stāvoklis; (sabiedrības) kārta; līmenis', bsl. *stavъ*, č. *stav* 'stāvoklis', ukr. *став* 'dīķis', bulg. *став* 'locītava, stiebra posma vieta; ķermenis', *стáва* 'locītava; stirpa', oset. *astæw* 'vidus; viduklis, jostasvieta'.

Dsk. *stāvi* [à^2, â^2] 'stelles' 18. gs. Latvijā bija dominējošais nosaukums, bet 20. gs. saglabājies g. k. Latgales un dažās citās dienvidaustrumu izloksnēs. Uz aužamiem stāviem pārnests detaļas (statīva pušu) nosaukums. Pēc tradicionālā uzskata vārds ir aizg. no krievu vai baltkrievu valodas (*ставы;* K. Būga uzskata par iespējamu aizgūšanu, bet analizē vārdu arī kā mantotu).

Sk. arī: *stūris, stute.*

Alsupe 125, B II 592, III 664, Buck 410 un 874, E 1 44, EF 2 915, Laumane — Б-сл иссл 189, Mach 575, M-E III 1054 un 1055, MM III 529, Pok 1004 (1008), T 283, Абаев I 78, Пр II 374, Tp 6 124, Ф III 742

stebe 'masts, masta koks'— sk. *stabs, steberēt.*

steberēt [steberêt] 'stīvi, ļodzīgi, neveikli iet'. Atv. no *stebēt* (apv.) 'iet maziem soļiem, neveikli iet', kas savukārt no zuduša verba **stebt* ar aptuvenu nozīmi 'būt vai tapt stīvam, stīvi ko darīt'; sal. lš. *stèbti* 'brīnīties' (← 'stīvi raudzīties'). Tās pašas cilmes kā *stabs* (sk.); sal. apv. *stebe* 'masts, masta koks' (M-E III 1056), *stebs* [ę] 'iepuvis, arī nokaltis koks, koksne; drukns, bezpalīdzīgs cilvēks vai dzīvnieks' (III 1057), *stebis* 'zēns, kam pirmoreiz bikses kājās' (← 'stīvs, neveikls'), arī 'mazs, drukns puika; drukns, neveikls cilvēks vai dzīvnieks' (III 1057), *stebere* '(govs, arī cita lopa) aste; drukns cilvēks; kas īss un stingrs; (dsk.) stīvas kājas' (III 1056; sal. lš. *stẽbaras, stãbaras* 'stiebrs bez lapām; sauss bezlapu zars, žagars').

Paralēli formai *stebēt* arī apv. *stebīt* 'stīvi iet' (M-E III 1057).

B I 485, II 601, EF 2 899, M-E III 1056, T 280

stebēt 'iet maziem soļiem, neveikli iet'— sk. *steberēt.*

stebis 'zēns, kam pirmoreiz bikses kājās'— sk. *steberēt.*

stebs 'iepuvis, arī nokaltis koks'— sk. *steberēt.*

stēga, *stēgs* 'gara kārts, nūja'— sk. *stagars.*

steigt [stèigt], apv. [eĩ, eî^2]; lš. *steĩgti* 'rūpēties, censties ko izdarīt;

gribēt, kārot; steigties', kr. *-стигáть* atv-os *достигáть* 'sasniegt', *настигáть* 'panākt, notvert, pārsteigt', *постигáть* 'izprast, aptvert; pārņemt' (ssl. *postignǫti* 'satvert'), č. *stihati, stihnouti* 'panākt, notvert, sastapt', p. *ścignąć, stigać* 'dzīt'. Tradicionāli par pamatu pieņem ide. **steigh-* 'soļot, kāpt', no kā arī go. *steigan,* sav. *stīgan,* v. *steigen* 'kāpt', si. *stighnoti* 'soļo, kāpj', gr. *steíchein* 'soļot, maršēt, iet, doties, kāpt' (Pokornijs, Kluge, Trautmanis, Endzelīns). Taču 'soļot, kāpt' nav saknes pamatnozīme, no kuras varētu atvasināt nozīmes baltu valodās. E. Frenkels par pamatnozīmi pieņem '(uz)slāņot, kārtot' → 'sarīkot, sagādāt, steidzīgi doties' (EF 2 899). Tomēr arī no šās nozīmes grūti secināt dažu atv-u nozīmi (piem., la. *stigt*).

Ticamākais, ka ide. **ten-* 'stiept, vilkt, sasprindzināt, saspīlēt' (no kā la. *tiepties,* sk.) paplašinātajai formai **(s)tengh-* (no kā psl. **tęgnǫti* > kr. *тянýть,* č. *táhnouti* 'vilkt') bijusi paralēlforma ar saknes sonanta miju **(s)teigh-,* no kā b. **steig-* : **stig-* 'stiept, sasprindzināt' (sk. *stīga, stiegra*). No šās nozīmes la. *steigt* 'veikt ar sasprindzinājumu' → 'censties veikt ātri' un citu šās cilmes vārdu semantika. (S. Karaļūns apšauba **sten-* un **stei-* cilmes sakaru.)

Arī radu valodu salīdzināmo vārdu nozīme raksturo saspringtu kustību, piem., si. *stighnoti* 'soļo, kāpj' saistāms ar ave. *stig-* 'cīņa' (Hofmanis); gr. *steíchein* 'soļot, maršēt' sal. ar tās pašas cilmes *stiches* (dsk.) 'kaujas rinda, līnija'.

Par nozīmes 'stiept' saistību ar strauju kustību sal. la. *stiepiens* 'ļoti ātrs skrējiens': «zirgam viens stiepiens: pie velna pils klāt» (L-P IV 156). To pašu rāda lat. *tendere* 'stiept, vilkt' → 'strauji virzīt (šaut, sviest), virzīties; censties, dzīties'.

Sk. arī: *staigāt, stiga.* (K)

B II 596, Buck 694 un 971, EF 2 899, Fei 452, HF II 783, Karaliūnas 13 15, Kl 743, Mach 577, M-E III 1058, MM III 514, P 592, Pok 1017, T 285, Пр II 386, Ф III 760, ЭСРЯ I_5 174

steķi; vsk. *steķis.* Aizguvums; no vlv. *steck* 'laipa, tiltiņš' (v. *Steg*) no ģerm. **stigaz,* kas ir vienas cilmes ar v. *steigen* 'kāpt'. Pamatā ide. **steigh-* 'soļot, kāpt' (no kā arī la. *staigāt*). Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (*steķe* St I 296; 19. gs. *steķes* V 2 217), forma *steķi* 19. gs. (U I 280).

Kl 743, M-E III 1059, Tr VI 552, Zēv 2 120

steliņģis [steliņģis]. Aizguvums; no vlv. *stellinge* 'kūts, stallis' (v. *Stellung* 'stāvoklis, vieta'). Pamatā ide. **st(h)el-* 'stāvēt' no saknes **stā-* 'stāvēt, likt, nostādīt' (no kā arī la. *stāt, stāvēt*). Aizg. minēts vārdnīcās kopš 18. gs. (*steliņš* St I 296, arī *stiliņš, stiliņģis* U I 281, *steliņģis* V 1 587, 2 217).

M-E III 1059, Zēv 2 120

stelles [stel̃les]. Aizguvums; no vlv. *stelle* 't. p.' (v. *Stelle* 'vieta'). Pamatā ide. **st(h)el-* 'stāvēt' no saknes **stā-* 'stāvēt, likt, no-

stādīt' (no kā arī la. *stāt, stāvēt*). Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 203, II 353, Elg I 544, Lj 287).

Alsupe 127, Buck 410, Kl 744, M-E III 1060, Tr VI 565, Zēv 2 209

stembis, *stembēns, stembuks* 'celms, koks bez galotnes'— sk. *stabs*.

stemple 'gaisa rīkle'— sk. *stiept*.

stempt 'gariem vilcieniem dzert'— sk. *stiept*

stendere [steñdere], apv. *stenderis*. Aizguvums; no vlv., vh. *stender* 'stabs, stendere'. Atv. no verba *standen* 'stāvēt'. Pamatā ide. **stā-* 'stāvēt, likt, nostādīt' (no kā arī la. *stāt, stāvēt*). Aizg. minēts 17. un 18. gs. vārdnīcās (*stenderis* Für 2 458, St I 297, II 587, *stenderes* Lj 287); forma *stendere* 19. gs. (V I 213, 2 217, U I 280).

M-E III 1061, Zēv 2 121

stenēt [stenêt]; lš. *stenëti* 't.p'., pr. *stenuns, stīnons* 'cietis', kr. *стенáть* (ssl. *stenati*) 'stenēt, vaidēt', *стон* 'vaids', bulg. *стéня* 'stenu', č. *sténati* 'stenēt', a-s. *stenan*, vlv. *stenen, stönen*, v. *stöhnen* 'stenēt, vaidēt', si. *stánati, stániti* 'dun, dūc (pērkons)', gr. *sténō* 'stenu, vaidu, kunkstu, vaimanāju', lat. *tonāre* 'rūkt, dārdēt (par pērkonu)'. Pamatā ide. **(s)ten-* skaļu skaņu un trokšņu apzīmēšanai.

Buck 1131, E IV_2 316, EF 2 901, Euler 1 49, HF II 789, Kl 752, Mach 579, Mažiulis 6 72, M-E III 1061, MM III 510, P 599, Pok 1021, T 286, Tr VI 608, W-H II 690, Ив 12 103, Ф III 754

stengāt 'censties, tiekties'— sk. *stingt*.

stērbele [stẽrbele], apv. [èr², êr²], *sterbele* [er̃, èr, er̂²]; lš. *sterblẽ* 'sieviešu svārku vai krekla priekšējā daļa vai priekšauta apakšdaļa, saņemta rokā; klēpis; tērpa apakšmala', *ster̃blės* (dsk.) 'sieviešu krekla piešūta apakšdaļa'. Pamatā ide. **ster-* 'izplest, izkaisīt', no kā arī la. *stars* (sk.). Par nozīmi sal. apv. *stara* 'stērbele' (arh. *starbele* U I 280). Izloksnēs *stērbele* 'tērpa priekšdaļa, klēpis; tērpa apakšmala' (: lš. *sterblẽ*). Forma *stērbele* < *ster̃bele*.

Nozīme 'atplēsta tērpa daļa, skara' varēja izveidoties kontaminācijā ar apv. *skarbala, šķerbala* 'skranda'.

Pēc cita uzskata (Būga) vārds saistāms ar kr. *стéрбнуть* 'sacietēt, sastingt, atmirt'.

Sk. arī: *stirpa*. (K)

B II 312 un 597, EF 2 902, M-E III 1062 un 1063

stērķele [stẽrķele]. Aizguvums; no bv. *sterklis, stärklis* 'ciete' (v. *Stärke* 'stiprums; ciete'), kas atvasināts no *stark* 'stiprs'. Pamatā ide. **ster-* 'stīvs, stings'. Aizg. 17. gs. minēts oriģinālam tuvā formā *stērklis* (Lj 283), vēlāk retumis *stērķelis* (Pav 2 23), bet parasti vācu vārda nobeigums *-is* pārveidots par galotni *es*, tātad pielāgojot vārda formu *ē*-celma daudzskaitlim: *stērkles* (Lg I 353), *stērķeles* (St I 296). Vsk. *stērķele* tikai 19. gs. (V I 215, U I 280). Vācu vārdā saknes patskanis ir īss, garinājums

izveidojies latviešu valodā līdz ar stieptās intonācijas pārnesumu uz patskani: *steŗķele* > *stērķele*.

No tās pašas ide. saknes ir la. apv. *stērstēt* [stẽrstêt] 'tapt stīvam, stingam': «mana roka tīri sastērstēj'si» (Für 2 458). Verbs ieguvis arī pārn. nozīmi 'iešinot (fiksēt lauztu locekli ar skaliem u. c.)', kā arī 'sist, pērt' (M-E III 1064).

M-E III 1063, Pok 1022, Zēv 2 121

stērste [stẽrste], apv. [ȅr²], *stērsta* [ę], *stērsts* [ę], *stersts* [ęr], *stārsta* [ȁr²], *stārste* [ȁr²]; lš. *stárta* 't. p.', pr. **starnite* (15. gs. vārdnīcā kļūdaini *stamite,* Becenbergers) 'kaija', č. *strnad* (< **stirnate)* 'stērste', sav. *stara,* v. *Star,* a. *stare,* frīzu *stērn* 'strazds', lat. *sturnus* (< **stornos)* 't. p.' Pamatā putna balss skaņu atdarinājums **ster-* / **str-*. Forma *stērste* < *steŗste* (ar saknes zilbes daļēju reduplikāciju).

E IV₂ 314, EF 2 897, Kl 739, Mach 582, M-E III 1064, P 587, Tr VI 534, W-H II 510

stērstēt 'tapt stīvam, stingam'— sk. *stērķele.*

stiba; lš. *stìbis, stibýna* 'apakšstilbs', *stìbiras* '(nokaltis) stiebrs; kāts, stumbrs', kr., ukr. *стéбель* (psl. **stьblь*) 'stumbrs, stiebrs, kāts', bulg. *стеблó,* č. *stéblo,* p. *ździebło* 't. p.', gr. *stibarós* 'ciets, masīvs, stiprs', oset. *stīvʒ* 'tapa'. Pamatā ide. **steib(h)-* : **stĭb(h)-* 'kārts, nūja; stīvs; blīvēt' > ab. **stieb-* : **stib-,* no kā la. *stiebrs* (sk.). un *stiba.* Atv. *stibot* [uô], apv. *stibāt, stibīt* 'pērt (ar stibu)', pārn. 'iet (ar stīvām kājām, bet ātri; lieliem soļiem; ar pūlēm)'.

B I 486, EF 2 903, HF II 781, Mach 576, M-E III 1064, Pok 1015, Абаев III 152, Пр II 377, Ф III 750

stīdīt 'rīdīt'— sk. *stumt.*

stīdzēt — sk. *stīga.*

stiebrs [stiebrs], apv. [iê]; lš. *stíebas* 'stiebrs, stublājs; masts', gr. *stéibō* 'minu, samīdu, blīvēju, stampāju'. Pamatā ide. **steib(h)-* 'kārts, nūja; stīvs; blīvēt' > b. **steib-* > ab. **stieb-,* no kā la. apv., arh. *stiebs* 'augsts koka stumbrs' (: lš. *stíebas*) un liter. *stiebrs.* Verbs *stiebrot* [uô].

Ide. **steib(h)-* laikam ir bāzes **stĕb(h)-* (no kā *stabs,* sk.) atvasināta forma (ar *ē* > *ei*); sakne **stā-* 'stāvēt, likt, nostādīt'.

Vārds *stiebrs* saplūdis ar citas cilmes vārda *striebs* (apv.) pārstatīto formu *stiebrs* un no tā ieguvis noz. 'stāda daļa ar cauru vidu'. Apv. *striebs* [ie] pamatā ir ide. **ter-* 'urbt (u. c.)', no kā arī *strops* (sk.).

Sk. arī: *stiba, stiept.* (K)

E II 150, EF 2 903, HF II 781, M-E III 1077, Pok 1015

stiegra [stiêgra]; apv. *stiegrs;* lš. *stiegarà, stiẽgara* 'dīgstoša spalva; (putna) spalvas kāts; lapas galvenā dzīsla'. Atv. no verba **stiegt* 'stīgt', sal. apv. *izstiegt* 'izaugt garām stīgām' (E-H II 483). No b. **steig-* : **stĭg-* 'stiept, sasprindzināt' aptuveni vienādas nozīmes la. verbi **stiegt* un *stīgt* (sk. *stīga*). Ar subst.

stiegra formas ziņā sal. apv. *stīgra* [î²]: «asins stīgras» (E-H II 582). Atv. *stiegrot* [uô].

Pēc cita uzskata (Frenkels) vārds *stiegra* saistāms ar lš. *stíegti* nozīmi 'uzslāņot, kārtot'.

Sk. arī: *steigt*. (K)

EF 2 904, M-E III 1078

stienis [stiẽnis]. Aizguvums; no vlv. *tēn* 't. p.' Ieskaņas *s*- pievienots latviešu valodas izloksnēs. Aizg. minēts 18. gs. (*stiens* Lg II 325), bet bijis laikam maz pazīstams, jo G. F. Stenders to nav dzirdējis (St I 296). Forma *stienis* 19. gs. (V 2 217).

M-E III 1078, Zēv 2 122

stiept [stiept]; lš. *stiẽpti* 'celt, stiept uz augšu; sliet (stāvus)'. Pēc tradicionālā uzskata (Zubatijs un Trautmanis; uz viņiem balstoties, Endzelīns un Frenkels) šie baltu vārdi saistāmi ar a-s., vv. *stīf* 'stīvs, stāvs', v. *steif* 'stīvs, stings', a. *stipe* 'stiebrs', gr. **stīpos* 'stīvs, stāvs, taisns' (personvārds *Stīpōn*), lat. *stīpes* 'miets, stabs, stumbrs'. Pamatā ide. bāzes **steib(h)*- 'kārts, nūja; stīvs; blīvēt' (no kā la. *stiebrs*, sk.) paralēlforma **stĕip*- > b. **steip*- > ab. **stiep*-, no kā verbs **stiepti* > la. *stiept*.

Šādu cilmes skaidrojumu balsta verba *stiept* lietojums vienādā nozīmē ar *stīvēt* vai citiem tam radniecīgiem vārdiem. Atbilstība lietuviešu valodas vārdam jo sevišķi redzama refl. formās (la. *stiepties* : lš. *stiẽptis*), piem., «pastiepties uz pirkstgaliem», «stiepties pēc āboliem» un lš. «Jis stiẽpias, norėdamas prisiekti obalį ant medžio» (viņš stiepjas, gribēdams aizsniegt kokā ābolu, LKŽ XIII 767). Raksturīgs arī vārda lietojums šādā piemērā: «Kaut uzlijis! Tad viss sāktu stiepties» (E-H II 583), sal. lš. «Žolelės stiẽpiasi, lapelius skleidžia» (zālītes stiepjas, lapiņas raisa, LKŽ XIII 767).

Taču la. *stiept* ietver nozīmes, kas cilmes ziņā neatbilst ne lietuviešu, ne citu radu valodu minētajiem vārdiem: 'nest, vilkt (ko smagu, ar pūlēm' («velns stiepj atspēries šķirstu», L-P IV 182), 'skriet' («zaķis sāk stiept vēl ātrāki», M-E III 1079), apv. 'dzert' («stiep cauri līdz dibinam!», turpat). Arī refl. *stiepties* dažas nozīmes ir citas cilmes, piem., 'atrasties (plašumā, garumā)': «pļavas stiepjas līdz ezeram», «abpus .. gravai stiepjas kalnu rinda» (L-P VI 206). Visu šo nozīmju pamatā ir *stiept* (*stiepties*), kas atvasināts no ide. **ten*- 'stiept, vilkt, sasprindzināt, saspīlēt' ar *p* saknes paplašinājumā. No šās saknes ir la. apv. *tiept* 'stiept, ar pūlēm vilkt': «viņš man tiept uztiepa savu kažuoku» (M-E IV 211); liter. *uztiept* parasti pārn. nozīmē 'pastāvēt uz ko pēc sava prāta, neatlaidīgi likt izdarīt pēc savas vēlēšanās'. Ar ieskaņas *s*- baltu verbs **stenpti*, kam divējādi refleksi latviešu valodā: 1) *stiept*, 2) apv. *stempt* [em̃²] 'garos vilcienos dzert, ļoti daudz strēbt', no kā arh. *stemple* 'gaisa rīkle' (← 'rīkle'; sal. lš. *stemplẽ* '(barības, gaisa) rīkle', M-E III 1061, LKŽ XIII 744). Nozīmes 'rīkle' pamatā 'vilkt (gaisu; se-

kundāri dzērienu sūkt)'. Verbam *stempt* ir bijušas arī citas nozīmes, ko rāda lš. **stempti* atv. *stemplěti* 'sasprindzinot visus spēkus, smagi nest, celt, vilkt'. (Sal. lš. *tem̃pti* 'stiept, vilkt, sasprindzināties'.)

Tātad *stiept* ir divi homonīmi, kas vienādās formas un tuvās nozīmes dēļ valodā saplūduši. Tas ietekmējis arī atv-u semantiku. Piemēram, pirmā homonīma ('virzīt uz augšu': «puķes stiepj galvas pretim saulei») iter. *staipīt* («staipīt kaklu») lietojams arī kā otrā homonīma ('vilkt, smagi nest') iteratīvs (piem., «staipīt maisus»).

Atšķiras homonīmiem atbilstošās zuduma un redukcijas pakāpes formas. No *stiept* < **steipti* saknes zudumpakāpē apv. *stipt* 'kļūt stīvam, stingt' (no kā adj. *stiprs*). No hom. *stiept* < **stenpti* redukcijas pakāpē bijis verbs **stīpt* < **stinpti*, no kā iter. apv. *stipāt* [i²] 'nesātīgi dzert, žūpot' (sal. *stiept* 'dzert'; M-E III 1076) un arh. refl. *stīpuloties* [uô], *stīpuļoties* [uô] 'savilkties (par mākoņiem), apmākties' (U I 281; sal. *stiept* 'vilkt'). Ar saknes *inp* > *imp* bijis verbs **stimpt*, no kā apv. *stimstīties* [ìm²] 'grūstīties, stostīties' (M-E 1070). Vairāk attiecīgo atv-u ir lietuviešu valodā, starp tiem *stim̃pinti* 'iet prom sakauninātam, sabārtam; slinki iet, vilkties', *stimplěti* 'smagi celt, nest, vilkt' (LKŽ XIII 784).

Sk. arī: *stiprs, stops*[a]. (K)

Buck 569, EF 2 904, Kl 743, L III 98, Mažiulis 6 274, M-E III 1072 un 1079, P 592, Pok 1015, T 287, Tr VI 558, W-H II 593

stiga; kr. *стезя́*, apv. *стегá* 'taka, celiņš' (ssl. *stьza*, psl. **stьga*), s-h. *stàza*, č. *steze, stezka*, p. *ścieżka* 'kājceliņš', go. *staiga* [stega] 'taka, taciņa (kalnā)', sav. *stega* (ģerm. **stig-*) 'pakāpiens, kāpnes', v. *Steg* 'laipa, tiltiņš' (← 'kāpnes, kāpieni'), sav. *stīg*, ssk. *stīgr* 'taciņa (kalnā), pakāpiens'. Tās pašas cilmes kā *staigāt* (sk.). Pamatā bijis verbs **stigt* 'sasprindzināties, stiept' (: lš. *stìgti* 'pretoties, tiepties') → 'sasprindzinoties likt soli (stāvā vietā), kāpt'. No šā verba atv. *stiga*. Vārda sākotnējā nozīme laikam bijusi 'kājceliņš kalnā', no kā 'kājceliņš' ar noz. pārnesumu uz taisnu līniju, ceļu («stiga mežā», «dzelzceļa stiga»). Raksturīgs savienojums «stigu dzīt» (kur *dzīt* pamatnozīme 'cirst').

Saistījums ar noz. 'staigāt' redzams vārda *stiga* 18. gs. lietojumā «kungu stigas iet» (St I 297), kur *stigas* = *gaitas*; sal. arī: «divas stigas iet, trešu ne» (divas nedēļas iet gaitās, trešo ne; turpat).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *stiga* tieši saistāms ar *steigt* un vēl pēc cita (Frenkels) — ar *stigt* '(ie)mukt'. (K)

B II 597, EF 2 905, Buck 719, Kl 743, L III 98, M-E III 1065, P 590, Pok 1017 (1018), T 286, Tr VI 592, Куркина 2 98, Пр II 378, Ф III 752

stīga [stîga]; lš. *stygà* 'stiga, stiegra', oset. *tyng* 'izstiepts, sa-

spriegts'. Tās pašas cilmes kā *stingt* (sk.). Paralēli b. **steng-*: **sting-* 'stiept, sasprindzināt' bijušas arī formas **steig-* : **stīg-*, no kā la. *stīgt* [î] 'dzīt asnus, stiepties (garumā)', atv. *stīdzēt*: «puķe jau sākusi stīdzēt», «medus stīdz [stiepjas], ja tuo ņem ar nazi nuo trauka» (M-E III 1075). (Par *en* — *ei* paralēlēm baltu valodās sal. lš. *bengti* : la. *beigt;* la. *tenkot* : *teikt.*)

No *stīgt* atv. subst. *stīga* (apv. *stiga* 't. p.' no **stigt;* sk. *stiga* 'taisna, šaura josla', kas ir tās pašas cilmes). Vārds ir ar sazarotu semantiku: «apīņu stīgas», «kokles stīgas»; senatnē *stīga* arī 'stieple': «Es savam kumeļam Stīgām šuvu iemauktiņus» (LD 13259). Atv. *stīgot* [uô], apv. *stīgāt.*

Pēc cita uzskata (Būga) vārds *stīga* varbūt aizg. (Brikners — no ukraiņu valodas.)

Sk. arī: *stiegra, steigt.* K

B II 395, EF 2 905, M-E III 1075

stīgra 'dzīsla'— sk. *stiegra.*

stigt; lš. *stìgti* 'rimt, rimties, nomierināties'. Pamatā ide. **(s)teig-* : **(s)tig-* 'durt; smails', no kā arī go. *stiks* 'dūriens', sav. *stih,* v. *Stich* 't. p.', gr. *stízō* (< *stígjō*) '(es) duru'. Par nozīmju sakaru 'durt' un 'rimt' sal. a-s. *stician* 'durt; (intr.) palikt uz vietas, palikt mierā, nekustīgam'. Vārdu saista arī ar kr. *стегáть* 'sist; stepēt' (psl. **stьgati* 'durt', Būga).

Sk. arī: *staigns.*

B II 593, EF 2 905, Kl 748, M-E III 1066, P 595, Pok 1016 (1017), T 285, Tr VI 580, Ф III 751

stikls. Aizguvums; no skr. *стькло* 't. p.' (kr. *стеклó*), kas savukārt no go. *stikls* 'kauss' (sākotnēji 'trauks ar smailu apakšdaļu, ko var iespraust zemē'). Pamatā ide. *(s)teig-* 'durt, smails', no kā arī la. *stigt.* Latviešu valodā vārds aizgūts līdz 14. gs., bet tā vietā valodā plašāk ieviesies ģerm. *glāze* (< vh., vlv. *glas* 'stikls, glāze'). 17. gs. G. Manceļa un J. Langija vārdnīcās *stikls* nav minēts, to fiksē vienīgi K. Fīrekers (2 459). J. Lange 18. gs. vārdu min kā rusismu (Lg II 326), bet G. F. Stenders nemaz nepiemin. Vārds *stikls* valodā plašāk ieviesies tikai 19. gs. (St A 2 64, V I 586).

Buck 619, E I 99, EF 2 905, M-E III 1067, Pok 1016, Пр II 380, Ф III 752, Ц 452

stiķene. Aizguvums; no lv. *stikelbēr* 't. p.' (v. *Stachelbeere*). Aizg. sākotnējā forma laikam **stiķelbēre,* no kā *stiķenbēre* (Lg I 494, St I 297, II 554), arī *stekenbēre* (no baltvācu izl. formas *stechelbeere* > *stechenbeere;* sal.: «Kad stekenbēru krūmi zied ..», Īsa pamācīšana, kā Vāciešu zemē tagad bites kopj, 1868 16). 19. gs. otrajā pusē nosaukums saīsināts, izveidojot formu *stiķene* pēc vārdu *avene, upene* u. c. parauga (U I 281).

Lejasvācu *stikelbēr* ir salikteņis no *stikel* 'dzelonis, ērkšķis' un *bēr* 'oga'. Tulkojot v. *Stachelbeere,* izveidots nos. *ērkšķoga* (< *ērkšķu-oga,* U I 61).

Apv. *krizdolis, krizdole* [krizduõle] (g.k. Kurzemē) no v. apv. *Christolbeere* < *Christorbeere* < **Christophorbeere* ('Kristofora oga', jo šīs ogas Austrumprūsijā, kur nosaukums veidojies, parasti nogatavojās līdz Sv. Kristofora dienai, 25. jūlijam; Klūge, Micka). Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārda pamatā v. *Christdornbeere* 'Kristus ērkšķu oga'.

Kl 735, M-E II 282, III 1067, Tr VI 512

stilbs [stil̃bs], apv. [il², il̂], *stilba, stilbis;* lš. *stìlba* 'apakšstilbs; garkājis', dsk. *stìlbos* (sar.) 'kājas', kr. *столб* (bsl. *stlъba,* psl. **stъlbъ*) 'stabs', bkr. *стоўб,* ukr. *стовб,* bulg. *стълб, стлъб,* ssk. *stolpi* 't. p.', vlv. *stolpe* 'baļķis, stabs', norv. *stolpa* 'iet stīviem, gariem soļiem'. Pamatā ide. **stelb-* 'stabs, stendere' no saknes **stel-* 'likt stāvus, uzstatīt; stāvošs, nekustīgs, stīvs', kas laikam saistāms ar **stā-* 'stāvēt; likt, novietot, nostādīt' (no kā la. *stāt, stāvēt,* sk.). Redukcijas pakāpē b. **stilb-,* no kā la. *stilbs.*

Sk. arī: *stulbs.*

B I 148, EF 2 906, M-E III 1068, Pok 1020, Пр II 390, Ф III 765

stilms 'kāja līdz ar gurnu'— sk. *stulms.*

stimstīties 'grūstīties'— sk. *stiept.*

stingrs [stiñgrs], [iñ, ìn²]; lš. *stiñgras* 't. p.', *stingrùs, stìngrus* 'stīvs, nelokans, sastindzis, ciets, stingrs; smags, sasprindzināts'. Atv. no verba *stingt* (sk.), tā adj. paralēli formai *stings.* Nozīmes attīstība: 'sastiepts, sasprindzināts' → 'nelokans, ciets'. (Par nozīmi sal. *stiprs.*)

EF 2 906, M-E III 1070

stingt [stiñgt], apv. [iñ]; lš. *stìngti* 't. p.' Pamatā ide. **ten-* 'stiept, vilkt, sasprindzināt, saspīlēt' (no kā arī *tiepties,* sk.) ar pievienotu ieskaņas *s-* (sk. *stiept*) un *gh* saknes paplašinājumā. Ide. **stengh-* : **stn̥gh-* > b. **steng-* : **sting-,* no kā la. apv. (kursen.) *stêngat* [stęngat] 'censties, tiekties', *stêngties* [stęngties] 'pretoties' (: lš. *sténgti* 'varēt, spēt; sasprindzināt spēkus; rūpēties, dabūt (ko); runāt pretī, pretoties') un redukcijas pakāpē liter. *stingt.* Nozīmes attīstība: 'stiept, sasprindzināt' → 'kļūt stingam, stīvam, saspringtam'. Adj. *stings* [iñ]. Kauz. *stindzināt* [iñ] (lš. *stingìnti*).

Ar *e* saknē arī arh. *stenkties* (**stengties*) 'censties, tiekties' (← 'stiepties, sasprindzināties'): «Dieva prātam nebūs mums pretim stenkties» (Für — M-E III 1062). Verbs *stingt* un ar to saistītie vārdi ar *-en-* un *-in-* ir kursismi.

Bez ieskaņas *s-* la. apv. *tiņģens* 'slinks' (M-E IV 193); sal. lš. *tiñgti* 'tapt slinkam', *tingė́ti* 'slinkot' (par nozīmi sal. la. sar. *stiept* 'slinki ko darīt, slinkot'), kr. *тугой* 'stingrs, stingri savilkts, nostiepts', p. *tęgi* 'pilns, liels, stiprs'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Fasmers, Pokornijs) *stingrs* saistāms ar sav. *stanga* 'nūja, miets, kārts', *stengil* 'stiebrs, kāts' no ide. **stegh-* 'durt' vai (Pokornijs) ar si. *styāyatē* 'sarec,

top ciets', go. *stains,* v. *Stein* 'akmens' no ide. **stāi-* : **stĭ-* 'sabiezināt, saspiest, bāzt; sabiezēt, sarecēt, stāties'.

Sk. arī: *stīga, stingrs.* (K)

EF 2 901 un 906, L III 98, M-E III 1070, Pok 1014, Откупщиков 2 184, Ф IV 114

stīpa [stīpa], apv. *stiepa;* lš. *stȳpas* 'stīpa; miets, masts', *stýpė* 'stīpa'. Tās pašas cilmes kā *stiept, stiprs* (sk.). Atv. no verba *stipt* cilmes varianta **stīpt,* kam laikam bijusi noz. 'stiepties, būt tievam, garam'; sal. lš. *stȳpti* 'stiepties garumā, izaugt'. Subst. *stīpa* pamatā var būt arī verba *stipt* tagadnes celms (tag. *es stīpu*). Atv. *stīpot* [uô], apv. *stīpāt, stīpēt.*

EF 2 908, M-E III 1076

stīpāt 'nesātīgi dzert, žūpot'— sk. *stiept.*

stiprs; lš. *stiprùs,* apv. *stìpras* 't. p.', pr. *postippin* (ak.) 'visu', *postippan* 'pavisam'. Atv. no verba *stipt* (tag. *stīpu* < **stinpu;* arī *stipstu*) 'kļūt stīvam, stingt' (lš. *stìpti,* tag. *stimpù* 't. p.'), kas ir tās pašas cilmes kā *stiept* (sk.). Verba piemērs: «..palīdzi man kāju atsiet, lai nestīp taisna un lai man vieglāk viņu turēt līku tai koka pagalē [saka viltus ubugs]» (J. Janševskis. Dzimtene (1922), 1986 1 281).

Par adj. *stiprs* formu un nozīmi sal. *stingt* : *stingrs.* Atv. verbs (kauz.) *stiprināt,* apv. *stiprot* [uô] 't. p.'

Atv. *apstiprināt* senāk ar plašāku nozīmi 'nostiprināt, nocietināt, spēcināt, apliecināt' (Lj 288, St I 298). Atv. *piestiprināt* tikai 19. gs. beigās (V 3 298) pēc kr. *прикрепить* parauga; agrāk šajā nozīmē *piecietināt* (V 1 469), piem.: «pie arkla ar tapu piecietināja [rokturi]» (J. Alunāns — MV 1856 26).

Sk. arī: *stīpa.*

Buck 295, E IV_2 287, EF 2 907, L III 99, M-E III 1071, Pok 1015, T 287

stipt 'kļūt stīvam, stingt'— sk. *stiprs.*

stīpuloties 'savilkties (par mākoņiem)'— sk. *stiept.*

stirināt 'kustināt, kratīt, raustīt'— sk. *stirpa.*

stirna [stir̃na], apv. [ìr^2], *stirne;* lš. *stìrna,* pr. *sirwis* 't. p.', kr. *серна* (skr. *сьрна,* bsl. *srъna,* psl. **sьrna*) 'kalnu kaza', ukr. *сарна, серна,* bulg. *сърна* 't. p.', č. *srna,* p. *sarna* 'stirna'. Stirnas apzīmējums atvasināts no sena raga nosaukuma. Pamatā ide. **ker-* 'augšdaļa (galva, rags, virsotne u.tml.)' ar *n* saknes paplašinājumā; no tā v. *Horn,* lat. *cornū* 'rags'. Ide. **kern-* : **kr̥n-* > b. **šern-* : **širn-* > la. *sern-* : *sirn-,* no kā arh. *sirna* 'stirna' (J. G. Rēhehūzena 1644. g. gramatikā).

Par *-t-* vārdā *stirna* ir dažādi izskaidrojumi: *st-* < *ts-* (Endzelīns; noraida Frenkels); *-t-* iekļuvis kontaminācijā ar kādu citu dzīvnieka apzīmējumu, piem., ar *taurs* (Iļjinskis, Frenkels); vārds aizgūts no senkrievu vai kādas citas slāvu valodas un baltu valodās fonētiski pārveidojies (Mikola, Gamkrelidze, Iva-

ņovs). Ja blakus formai *sirna* metatēzē (vai no senas baltu paralēlformas) ir bijusi forma **srina* (sal. *pirms* : apv. *prims*), no tās varēja izveidoties **strina,* kas kontamināciјā ar *sirna* deva mūsdienu formu *stirna*. Šāds process tādā gadījumā noticis jau austrumbaltu dialektā, jo ietekmējis arī lietuviešu valodas vārda formu.

No saknes paplašinājuma ar *u̯* atvasināti ragainu dzīvnieku nosaukumi vairākās valodās, piem., pr. *sirwis* 'stirna', kimriešu *carw,* lat. *cervus* 'briedis' (: gr. *keraós* 'ragainis'). Tās pašas cilmes ir la. apv. *karva* [ar̃] 'veca, vāja govs' (E-H I 590), lš. *kárvė* 'govs' (ar neregulāru ide. *k̑* > b. *k* gaidāmā *š* vietā).

No ide. **k̑orn-* laikam bijis sens kuršu raga nosaukums **sarns / *sārns*. Iespējams, ka tas ir vietv. *Sārnate* pamatā (ezers, upe, purvs, kurā iestiepjas paaugstinājums kā gara pussala). Pēc cita uzskata (Bušs) vietvārda pamatā var būt *sārņi, sārni* 'dubļi, netīrumi'.

Senajiem kuršiem laikam bijis stirnas nos. **sirvis* (tāpat kā prūšiem), no kā vietv. *Cirgaļi* < **sirvigaļi* (Blese).

Pēc jaunāka uzskata (Verners) *stirna* no ide. **ser-* 'sarkans, sārts'; redukcijas pakāpē atv. **sr̥-nó-,* kur saknes zilbē iestarpināts *t*. (Līdzīgi jau senāk Becenbergers.) Adj. **sr̥nós* substantivēts un pārveidots *ā*-celma vārdā **sr̥̄nā* > **str̥nā* > b. **stirnā,* kam blakus arī **sirnā*. Tādā gadījumā *stirna* un attiecīgie lietuviešu un slāvu vārdi cilmes ziņā šķirami no lat. *cervus* u. c., kuru pamatā ide. **k̑er-*.

Sk. arī: *sars*. (K)

B I 380, II 678, Bl 9 140, E II 88, EF 2 909, E-H II 489, Kl 316, Mach 572, M-E III 1074, P 301, Pok 574, Seebold 165, T 260, Tr III 478, E. Werner — Balt XXVI 54, W-H I 276, Гам-Ив 2 16, 3 876, Ив 3 90, Пр II 280, Ф III 609, Ц 420

stirpa [stir̃pa²], apv. *stirpe*. Vārds disimilācijā izveidojies no apv. *stirta* [ir̃, ir̂, ìr²] 't. p.' (Būga); sal. lš. *stìrta* 'stirpa, kaudze, grēda; šķūnītis'. Piemēri: «siena, ābuoliņa, labības, kartupeļu stirpa» un «siena, labības, salmu, ābuoliņa, zirņu stirta» (M-E III 1074). Pamatā ide. **ster-* 'izplest, izkaisīt' (no kā arī *stērbele,* sk.); skaņumijā **str̥-* > b. **stir-,* no kā bijis verbs **stirt*. Tā iter. (kauz.) *stirināt* 'kustināt, kratīt, raustīt': «vīrelis kājeles vien stirina» (M-E III 1072), «Māk Ieviņa dančus vest, Māk kājiņas stirināt» (LD 942,3).

No ide. **ster-* arī si. *str̥táḥ* 'izkaisīts', gr. *strōtós* 'izplests', lat. *strātus* 'izklāts'.

Vārda *stirpa (stirta)* nozīmes attīstība: 'kas izplests, izklāts' → 'siena, salmu, žagaru u.tml. klājiens' → 'siena, salmu, žagaru u. tml. krāvums, kaudze': «šuogad labību krausim stirtās», «nuo zariem bij sakrauta stirta» (M-E III 1074).

B II 598, EF 2 910, M-E III 1074, Pok 1029, T 288

stirta 'stirpa'— sk. *stirpa*.

stīvs [stīvs]. Aizguvums; no vlv., afrī. *stīf* vai vh. *stijf* 'stīvs, stings, nekustīgs; ciets, stiprs' (v. *steif* 'stīvs, stings, sastindzis'). Pamatā ide. **steip*- 'kārts, nūja; stīvs, blīvēt', no kā arī la. *stiprs, stipt* 'kļūt stīvam, stingt'. Aizg. *stīvs* latviešu valodā ieviesies agrāk šajā nozīmē lietotā vārda *stingrs* vietā (Manc I 175, Lj 287), kam sašaurinājusies un pārveidojusies nozīme. Vārds *stīvs* minēts 18. gs. vārdnīcās (Lj I 496, St I 297).

Atv. verbi *stīvināt* 'padarīt stīvu' un *stīvēt*, kam sākumā bijusi tāda pati nozīme (Lg II 326, St I 297), bet kas vēlāk ieguvis atšķirīgu semantiku 'ar pūlēm vilkt, maukt' («stīvēt zābaku kājā»). Refl. *stīvēties* 'mocīties, pūloties ko smagu pacelt, aiznest u. tml.', arī 'tielēties, strīdēties'.

Mijoties valodā ar vārdu *stingrs*, aizg. *stīvs* izloksnēs ieguvis pārn. nozīmi 'stiprs', kuras nav mūsdienu liter. valodā. Sal.: «Drīz ērzelis bij jāpieskubina, lai stīvāki pievelk» (K. Barons (1864)— Mazs avots kalnā ceļas, 1983 69).

Kl 743, M-E III 1077, P 592, Tr VI 558, Zēv 2 123

stobrs [stùobrs], apv. [uô²], *stobris* [ùo]; lš. *stuõbras* 'stumbrs', *stúobris, stuobrỹs* 'apcirsts, bez galotnes vai nokaltis koks; stumbrs, sieksta; stumbra gabals ar izpuvušu, dobu vidu'. Pamatā ide. **steub(h)*-, kas ir paralēla forma bāzei **steb(h)*- 'stabs, stumbrs (u. c.)' Šai bāzei (no kā la. *stabs*, sk.) ir vairākas variācijas, arī **steib(h)*- (no kā *stiebrs*). Šīs variētās bāzes ir saknes **stā*- (< **steH*-) : **stə*- 'stāvēt; likt, novietot, nostādīt' atv-i. (Sk. *stāt*.)

Skaņumijā **stoub(h)*- : **stōub(h)*- > b. **staub*- : **stōub*- (**stōb*-) > ab. **staub*- : **stuob*-, no kā bijuši la. **staubs* un **stobs* [uo] (lš. *stúobas* 'stumbrs; rumpis, ķermenis'), kuru atv-i ir mūsdienu valodā, to vidū *stobrs* [ùo]. Iespējams, ka šī forma no senāka **stuoburs* (sal. apv. *stubrs* 'celms': *stuburs* 'stumbrs, zars, stabs', apv. *stubrs* 'stabs'). Vārda *stobrs* sākotnējā nozīme laikam 'stumbrs' (lš. *stuõbras*) → 'stumbrs ar dobu vidu' → 'stiebrs, stublājs ar dobu vidu' («taures taisa nuo purva stuobriem», M-E III 1111) → 'caurules veida šaujamā ieroča daļa'. Par formu un nozīmi sal. ssk. *staup* 'caurums, kauss'.

Vārds *stobrs* [ùo] saplūdis ar citas cilmes vārda *strobs* [ùo] (apv.) 'stobrs, stiebrs' pārstatīto formu *stobrs* [ùo], kas ietekmējis vārda nozīmi. Sal.: «zirņiem struobi jau ārā», «maza atslēdziņa ar struobiņu» (E-H II 591). Apv. *strobs* [ùo] ir vārda *strops* [ùo] paralēlforma, un izloksnēs tam ir tāda pati nozīme (E-H II 591). Tāpat kā forma *strops* aizstājusi senāko *trops* [ùo] (M-E IV 253), arī blakus formai *strobs* [ùo] ir apv. *trobs* [uo] 'strops' (M-E IV 252). Šo vārdu pamatā ide. **ter*- 'urbt' (sk. *strops*).

No b. *staub- la. apv. staubans, staubens [ę], staubenis [àu, aũ] 'stumbrs, koks bez galotnes', staubers, stauberis, staubēris [staũbēris], stauburis 'koks bez zariem vai galotnes, augsts celms (u. c.)' (E-H II 572, M-E III 1048).

Sk. arī: stublājs, stuburs, stumbrs. (K)

B II 601, EF 2 933, M-E III 1110, Pok 1011 (1013) un 1034

stomīties [stuômîtiês]. Refl. no verba *stomīt [uô], kas redzams atv-os iestomīt [uô] 'ielauzīt (ābecē, grāmatā)' (arh., U I 63), izstomīt [uô] 'stomīdamies izrunāt' (M-E I 807), sastomīt [uô] 'samulsināt' (E-H II 452).

Par vārda cilmi ir vairāki uzskati. K. Būga to saista gan ar lš. stamañtas 'neveikls, lempīgs cilvēks', stamantrùs 'stīvs, ciets' (no ide. *st(h)em- 'likt, nostādīt', sakne *stā- 'stāvēt, likt, novietot, nostādīt'), gan ar lš. stuomuõ 'stāvs, augums' (no ide. *stā- : *stō- > ab. *stuo-; tā arī Endzelīns, Frenkels). J. Pokornijs saista verbu stomīties ar stumt (tā arī K. Ulmanis); ide. *stem- 'grūst, piegrūst; stostīties; kavēt', no kā arī go. stamms, sav. stamm 'stostīdamies', vav. stemmen 'apstādināt, padarīt stīvu', v. stammeln 'stostīties' (sk. arī stumt). Semantiski stostīšanos var saistīt gan ar vairākkārtēju apstāšanos (runas procesā), gan ar grūšanu (runāt it kā ar grūdieniem). Ar apstāšanos saistāms vārda stomīties apv. lietojums — 'palikt stāvam, neiet uz priekšu (par zirgiem); nestrādāt čakli, vilcināties, kavēties' (M-E III 1111—1112). Savukārt uz sakaru ar stumt norāda apv. stumstīties 'stumdīties, stostīties' (M-E III 1106).

Iespējams, ka vārdā apvienojušies abi momenti, saplūstot diviem homonīmiem, kas stostīšanos raksturo pēc dažādām iezīmēm. Cilmes sakars vārdam stomīties ir arī ar ide. *stomen- 'mute', no kā gr. stóma 'mute': stōmýlos 'runīgs, pļāpīgs' (ide. ō > ab. uo). Tādā gadījumā no bijuša mutes apzīmējuma *stom- [uo] adj. stomīgs [uô] senāk bijis 'runīgs' (sal. mute : mutīgs) ar vēlāku pārnesumu uz neveiklu runu, kas izpaužas arī verbā. Pārnesums uz darbību vai īpašību ar defektīvu raksturu nav reta parādība; sal. acs : lš. akýlas 'acīgs, vērīgs' : la. akls, lš. ãklas 'neredzīgs'.

Sk. arī: stostīties. (K)

B II 311, 347 un 592, EF 2 933, Kl 737, M-E III 1111, Pok 1021

stops[a] [stuõps], apv. [ùo², uô²], stopa [uo] 'ierocis, ar ko raida bultas'. Tās pašas cilmes kā stiept 'vilkt' (sk.): vārda sākotnējā nozīme 'tas, kas izstiepts, stiepjot padarīts stingrs, spraigs'. Jau 17. gs. J. Langijs saistīja šo vārdu ar verbu staipīt (Lj 288). Līdz ar to stops saistāms arī ar verbu tiept 'stiept, ar pūlēm vilkt'. (Endzelīns ar ?)

M-E III 1112, Pok 1011 un 1015, Zēv 2 377

stops[b] [stuõps] 'trauks, šķidruma mērs'. Aizguvums: no vlv stōp

'šķidruma mērs'. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (*Manc* II 376, Lj 288).

M-E III 1112, Zēv 2 217 un 420, Φ IV 479

store [stuõre], apv. [ùo²], *stūre* [ũ]. Aizguvums; no vlv. *stōr* vai vh. *store, stoor* (v. *Stör*) 't. p.'; paralēlforma no lv. *stūr*. Ģerm. vārdus uzskata par radniecīgiem ar senajiem baltu un slāvu stores apzīmējumiem: lš. *erškētas*, pr. *esketres* (< b. **ešetras*, kas laikam rada ar la. *asaris;* Endzelīns), kr. *осётр* (: *óстрый* 'ass'), č. *jesetr*. Lietuviešu senākais stores nosaukums pārveidojies vārda *erškẽtis* 'ērkšķis' ietekmē.

B I 328, E IV₂ 211, EF 2 122, Kl 753, Laumane 1 227, Mach 223, M-E III 1112, Tr VI 613, Φ III 158

stors 'ietiepīgs'— sk. *stūrgalvis*.

stostīties [stuôstîtiês]. Refl. no verba *stostīt* [uô] 'stumdīt' (arh., U I 282, pēc Neikena) → 'stostīties, ar stostīšanos teikt': «runu stuostīt» (M-E III 1113). Pamatā ide. **(s)teu-* : **(s)tu-* 'grūst, sist', no kā ar *d* saknes paplašinājumā go. *stautan*, sav. *stōzan*, v. *stossen* 'grūst', zv., norv. *stota*, v. *stottern* 'stostīties', si. *tundate, tudáti* 'grūž, sit, dur', lat. *tundere* 'grūst, sist, kalt'. Šādas cilmes arī la. apv. *studīt* 'stumdīt' (M-E III 1100), arh. 'aizturēt pie darba' (U I 284; laikam 'stumdīt pie darba'). Pamatverbs laikam bijis **stust* 'stumt, grūst' (par formu sal. *bust* : *budīt*). Citā skaņumijas pakāpē (ide. **stōu-* > ab. **stuo-*) verbs **stost* [uo] ar iter. *stostīt* [uô] 'stumdīt' → 'runāt, teikt ar grūdieniem', refl. *stostīties*.

Bijis arī celms **stut-*, no kā arh. *stutēt* 'nedroši iet (par bērna pirmajiem mēģinājumiem staigāt)', arī 'stomīt, stostīt', refl. *stutēties* 'stomīties, stostīties', piem., mācoties lasīt: «pa vārdam jau stutē, stutējas» (U I 285).

Pēc cita uzskata (Būga) vārda pamatā ir verbs *stāt*, kura iter. un kauz. *stostīt* [uo] blakus jaunākajam atv-am *stāstīt*. Par formām sal. *klāt* : *klāstīt* : apv. *klostīt* [uo] 'šķirstīt (grāmatu)'. Tādā gadījumā *stostīt* 'runāt ar pārtraukumiem' no senākas noz. 'atkārtoti apstāties'. Iespējams, ka šādas cilmes vārds saplūdis ar iepriekš minēto.

Vēl pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds *stostīties* ir vienas cilmes ar *stomīties* : forma *stostīt* [uô] varbūt no **sto(m)stīt* [uô]. Izteikts arī uzskats (Pokornijs), ka *stostīt* < **stamstīti* (bet Endzelīns noliedz, ka būtu iespējams la. *uo* < *am*).

Sk. arī: *stute*. K

B II 345 un 372, E II 184, Fei 451, Kl 754, M-E III 1113, P 600, Pok 1021 un 1032, Tr VI 617 un 619

strādāt [stràdât]. Aizguvums; no skr. *страдати* 'censties; smagi strādāt, ciest' (kr. *страдáть* 'ciest'). Sal. kr. apv. *стрáда* 'smagu (lauku) darbu laiks', arī 'smagi lauku darbi'. Pamatā ide. **ster-* 'stīvs, stings', no kā arī la. *strostēt*. Aizg. minēts 17. gs. vārd-

nīcās (Manc I 22, Elg 1 461, Lj 288) līdz ar atv. *strādnieks, strādniecīgs* 'darbīgs' u. c.

J. Endzelīns: *strādnieks* varbūt nav atvasināts no *strādāt*, bet gan no izloksnēs vēl sastopamā subst. *strāda* [â²] 'ražas novākšanas laiks' (laikam no kr. *страда*, E 1 365).

Vārdam *strādnieks* iepriekšējos gadsimtos bijusi citāda nozīme nekā mūsdienu liter. valodā. G. F. Stenders blakus vārdam *strādnieks* dod sin. *strādātājs* un skaidro, ka tas ir 'darbinieks, kas labi strādā' («ne visi darbinieki ir strādnieki», St I 298). Ja kāds nosaukts par strādnieku vai strādnieci, tā bijusi uzslava. Līdz 19. gs. *strādnieks* g. k. lauku darbos. Mūsdienu lietojumam atbilstošu nozīmi vārds *strādnieks* ieguvis 19. gs. vidū, g. k. «Pēterburgas Avīzēs» (kr. *рабочий*, v. *Arbeiter*, V 1 512, 2 218, U I 282).

Bl 6 210, Buck 539, E I 85, M-E III 1084, Pok 1022, Roze 1 57, 2 281, Маковский 140, Откупщиков 2 138, Ф III 770, Ц 456

strads 'strazds'— sk. *strazds*.

strag(a)na 'staigns purvs'— sk. *strēgt*.

straigns 'staigns'— sk. *strēgt*.

straipīt 'nesot izlaistīt'— sk. *triept*.

straujš [stràujš], apv. [aû²], *straujš*; lš. *sraũjas, sraunùs*, apv. *straũjas* 'ātri tekošs', *sraujà* 'straume', kr. *струя́* (ssl. *struja*), bulg. *стру́я* 'strūkla'. Pamatā ide. **sreu-* 'tecēt' no saknes **ser-* 'plūst, strauji kustēties' (no kā la. *sirot*, sk.); šī sakne ir atv. no formas **er- : *ṛ-* 'sakustēties, satraukties (u. c.)'. Atv. **sreu- : *srou-* izveidots līdzīgi kā tās pašas saknes atv. bez ieskaņas *s-* **reu- : *rou-* (no kā la. *raut*, sk.); abiem atv-iem ir daudz kopēja semantikā.

Adj. *straujš* nozīmes attīstība: 'tekošs' → 'ātrs kustībā, straujš'. Vārda saistību ar straumi parāda apv. *strauja* '(ātra) straume; straume (upes) izliekumā' (: lš. *sraujà*): «Strauju, strauju (vsk. instr.; var.: Līču, līču; Riņķu riņķis) upe tek, Zaru, zaru Daugaviņa; Aiz to strauju, aiz to zaru, Tur aug mans arājiņš» (LD 11272, 3).

Latviešu vārdos (tāpat kā lietuviešu apvidvārdā un slāvu vārdos) starp *s* un *r* iesprausts *t*. Forma *straujš* (**straujas*) ir sens baltu *i̯o*-celms (Endzelīns).

Tur, kur upes līkumos ātra straume izgrauž krastu, radusies stāva nogāze, un *straujš* no tā ieguvis arī noz. 'stāvs' (St I 299). No ātrās plūsmas asos straumes pagriezienos vārds *straujš* saistīts ar jēdzieniem 'ass, pēkšņs' («straujš pagrieziens», «strauja virziena maiņa»).

Sk. arī: *sproga, straume, strauts, strāva, strūkla, strutas*. (K)

B I 485, E 1 275, EF 2 887, Euler 1 115, L III 100, M-E III 1082, Pok 1003, T 279, Пр II 403, Ф III 785, Ц 458

straume [stràume], apv. [aû²], *strauma*; lš. *sraumuõ* (ģen. *srau-*

meñs) 'upes daļa, kur ir visstraujākā ūdens plūsma', kr. apv. *стрýмень* 'strauts', ssk. *straumr-* (ģerm. **strauma*), sav. *stroum,* v. *Strom* 'straume, (liela) upe', gr. *rheũma* 'straume, upe'. Pamatā ide. **sreu-* : **srou-* 'tecēt', no kā arī la. *straujš* (sk.). Vārda sākotnējā forma **sreu-men* : **srou-men* > b. **srau- men.* Latviešu valodā *men*-celma vārds pārveidojies *ē*-celmā. Vārda senākā nozīme bijusi 'upe, ātra straume'. Ar seno piedēkli laikam apv. *straumenes* [aû²] 'upes dzīles'.

EF 2 887, HF II 650, Kl 758, L III 100, M-E III 1082, Pok 1003, T 280, Vr 552, Ф III 783

strauts [straũts], apv. [àu]; lš. *sraũtas,* apv. *straũtas* 'strauts, straume; plūsma', si. *srótas-* 'straume, upe'. Pamatā ide. **sreu-* 'tecēt', no kā arī *straujš* (sk.). Vārds *strauts* (< **srautas*) atvasināts no verba *straut* 'tecēt, plūst, pludināt' (sal. lš. iter. *sravėti* 'lēni tecēt', si. *srávati* 'tek', gr. *rheō* 'teku, plūstu, pludinu'), kas sastopams vēl 17. gs. tekstos. Sal. refl. *strauties:* «nestraujies pret straumes» (Gl 3 85; tāpat Bībeles 1825. g. izdevumā). Šo verbu A. Kronvalds mēģinājis no jauna ieviest valodā (U I 282), piem.: «izstrauj vārdi no dziedoņa krūtīm» (Kr I 647).

18. un 19. gs. minēts arī paralēlais verbs *straust* 'ātri tecēt' (Lg II 328, Bergm 45 un 52). Par formu sal. *raut* : *raust.*

EF 2 888, L III 100, M 4 53, M-E III 1083, MM III 554, Pok 1003, T 280

strāva [stràva], apv. *strāve;* lš. *srovẽ* 'straume, strāva, upe, strauts', apv. *strovẽ* 't. p.', *sravà* 'tecēšana; asiņošana', kr. *óстров* 'sala' (psl. **o-srovъ* 'tas, kam tek apkārt; sala'), gr. *rhóos* 'straume, paisums', si. *sravát-* 'straume, upe', *giri-sravā-* 'kalnu strauts', oset. *swadon* < **strāwa-dānu-* 'avots, strautiņš'. Pamatā ide. **sreu-* 'tecēt' (no kā arī *straujš,* sk.); no tā atv. b. **srău̯-ā-* ar vēlāku *t* iespraudumu. Izveidojās paralēlas formas: arh. *strava* (U I 282; sal. lš. *sravà*) un *strāva* (: lš. *srovẽ, strovẽ*). Pēc kr. *ток* 'plūšana, tecēšana, plūdums, straume' → 'strāva' un v. *Strom* 'straume, upe' → 'strāva' parauga 19. gs. beigās vārdu *strāva* attiecināja uz elektrības plūsmu: «Elektrības strāva, tekoša elektrība, kura metāla drātī tāpat kā ūdens upē pastāvīgi projām tek vai arī varbūt gar drāts ārpusi ar gaismas ātrumu projām viļņo» (D KV I 423).

Buck 41, EF 2 888, Euler 1 42 un 217, HF II 650, Krahe 1 27, L III 101, M-E III 1084, MM III 554, Pok 1003, T 279, Абаев III 176, Гам-Ив 3 405, Пр I 665, Ф III 165, Ц 319

strazds; lš. *strãzdas,* apv. *strazdà, strazà, strãzas,* pr. *tresde,* kr., bkr., bulg. *дрозд* (psl. **drozdъ* < **trozdъ*), kr. apv. *дроздá,* ukr. *дрозд, дрiзд,* č. *drozd,* apv. *drozda, zdrozda, drozen,* p. *drozd,* sav. *drōsca-,* v. *Drossel* (ģerm. **þrau(d)-st-*), a. *throstle* (ģerm. **þrōst-*), ssk. *þrǫstr-* (**þrastur*), norv. *trost,* zv. *trast,* bretoņu *trask, draskl, tred, dred,* lat. *turdus* (**tr̥zdos*) 't. p.'

Pamatā ide. *trozdos 'strazds' > b. *trazdas, ar pievienotu ieskaņas s- *strazdas > la. strazds. (Forma bez s- prūšu valodā.) Č. zdrozda < *sdrozda < *strozda. Daudzās latviešu valodas izloksnēs disimilācijā izzudis -z- (strads, augšzemnieku strods). Sal. folklorā: «Birst bērzam zelta rasa, Stradiņam (var.: Strazdiņam) uzlēcot; Birst māsai asariņas, Tautiņām bildinot». (LD 14868 var.)

E IV$_2$ 328, EF 2 920, Kl 144, L III 101, Mach 129, M-E III 1083, P 132, Pok 1096, Schmalstieg 2 57, T 327, Tr II 93, W-H II 718, Гам-Ив 3 541, Мейе 1 396, Пр I 197, Ф I 541, ЭССЯ V 126

strēbt [strèbt], apv. [ê²], *strebt;* lš. *srẽbti,* apv. *strẽbti, sruõbti* 't. p.', *sur̃bti (siur̃bti)* 'sūkt, zīst, strēbt', kr. apv. *сербáть, сёрбать, стербáть* (ssl. *srъbati,* psl. **sъrb-*, paralēli **sьrb-*), bkr. *сербáць,* ukr. *сербáти* 'strēbt', bulg. *сьрбам* '(es) strebju', č. *střebati,* p. *sarbać, serbać,* asor. *srěbać* 'strēbt', gr. *hrophéō* '(es) strebju', lat. *sorbēre* 'strēbt, sūkt'. Pamatā ide. **srebh-* : **serbh-* : **sr̥bh-* 'strēbt'. No **srebh-* > b. **sreb-*, verbs **srēbti;* ar iestarpinātu *t* la. *strebt, strēbt.* Sakne izveidojusies no skaņu atdarinājuma.

No **sr̥bh-* > b. **surb-*, no kā la. apv. *surbt* 'strēbt' (lš. *sur̃bti*) un *surba* 'nedaudz dzeramā'.

B II 562, Buck 368, EF 2 889 un 945, HF II 663, L III 101, Mach 585, M-E III 1087 un 1125, Pok 1001, T 294, W-H II 561, Пр II 276, Ф III 604

stregns, *strēgns, stragns* 'staigns'— sk. *strēgt.*

strēgt [strēgt, ê], apv. [è], parasti atv. *iestrēgt, sastrēgt;* lš. *strẽgti* 'salt, stingt', go. *ga-staúrknan* 'sastingt', vlv., vh. *stork,* v. *Storch* 'stārķis' (← 'stīvais, ar stīvu gaitu'), vlv. *strak* 'stīvs, stingrs, stāvus sasliets', v. *strecken* 'stiept, izstiept, iztaisnot'. Pamatā ide. **ster-* 'stīvs, stings' atv. **strēg-*, verbs **strēg-tei* 'kļūt stīvam, stingt' > b. **strēgtei/ti* > la. *strēgt.* Ar šo nozīmi saistīts apv. *streģele (strēģele)* 'lāsteka': «sasalis kā streģele» (M-E III 1085). No 'stingt' → 'nekustīgi iestigt' («purvā kājas strēdz», M-E III 1087) → 'nekustīgi iespiesties, iespriesties': «zāģis strēgst zāģējuot» (E-H II 587). Šī nozīme arī atv-u *iestrēgt, sastrēgt* pamatā.

Ar patskaņa variācijām apv. *stregns, strēgns, stragns* 'staigns', *stregna, stragna* (arī *stragana*) 'staigns purvs' (M-E III 1080).

No ide. **strēg-* > **streig-* (lš. *streĩgti* 'durt, spraust'): **strĭg-* > ab. **strieg-* : **strīg-* : **straig-*, no kā la. apv. *striegt* 'stigt' (*striegns* [iê] 'staigns'), *strigt* 't. p.': «sunim pat kājas cietā zemē striga» (L-P IV 114). Skaņumijā apv. *straigns* [aĩ] 'staigns', atv. *straignājs, straignis, straigņa* 'purvs, dūksts' (E-H II 584, M-E III 1081).

Sk. arī: *streipuļot, stringt, strostēt, tirpt, trekns.*

B II 312, E 1 734, EF 2 921, Fei 201, Karaliūnas 1 261, Kl 756, M-E III 1087, Pok 1022 (1023) un 1036, T 290, Tr VI 635

streģele, *strēģele* 'lāsteka'— sk. *strēgt*.

streiks [streĩks]. Aizguvums; no v. *Streik* 't. p.', kas savukārt no a. *strike* 't. p.' (a. *to strike* ir polisēmisks verbs ar daudzām nozīmēm; no noz. 'nolaist buras' 18. gs. 'pārstāt strādāt'). Pamatā ide. **ster-* 'svītra, strūkla, stars', no kā arī la. *stars*. Sal. go. *striks*, v. *Strich* 'svītra, līnija'. Latviešu valodā vārds aizgūts 19. gs. beigās: «darba atstāšana jeb streiķis» (D KV I 335). Forma *streiks* 20. gs. sākumā (D 1 1053, arī *streikot, streikotājs*).

Kl 757, Oxf 876, Pok 1028

streipuļot [streĩpuļuôt], apv. [èi², eĩ], *streipaļot* [uô], *streipelēt, streipeļot* [uô] u. c.; lš. *stripailiúoti, stripailúoti, stripailióti, strỹpalioti, stripalióti* 'iet gāzelēdamies, streipuļot'. Pamatā ide. **ster-* 'stīvs', stings' (no kā arī *strēgt*, sk.) atv. **streip- : *strīp-*, no kā laikam bijis la. verbs **stript* 'stingt, tapt stīvam, cietam'. Tā atv. apv. *stripen(i)s* 'metamais' ('koka, malkas gabals'): «gans, kā paķēra stripeni, laida, un guovei kāja pušu» (M-E III, 1090), *stripens* [ę] 'virves gals, sastindzis mēslu gabals, strungulis' (sal. tās pašas cilmes *strempulis*). Blakus **stript* saknes skaņumijā **streipāt* 'iet stīvi, gāzelēdamies' un atvasinātās formas *streipaļāt, streipuļot* [uô] u. c. Sal. apv. adv. *streipiem, streipus* 'šūpojoties, streipuļojot': «tā gāja streipus, krita, atkal cēlās» (Rainis «Fausta» tulkojumā — MVM 1897 804), «kā tauriņš streipiem liduo ziedu smaršas» (Rainis — M-E III 1086). Subst. *streipulis* [eĩ, èi²] 'tas, kas nedroši iet, streipuļo': «mazs bērns nepruot vēl iet, ir tik tāds streipulis» (M-E III 1086).

Verba *streipuļot* sākotnējā nozīme nav 'iet gāzelēdamies', bet gan 'iet stīvām kājām', un gāzelēšanās, līdzsvara trūkums semantikā ir sekundārs. Tās pašas cilmes ir vlv. *strīf* 'stīvs, ciets', vv. *strīben* 'censties; strīdēties, cīnīties' (← 'saspringt, saslieties').

EF 2 924, Kl 756, M-E III 1086, Pok 1026

strēle [strêle], apv. [è²], *strēla* [ę̄]; lš. *strėlė̃, strėlà* 'bulta; dzinums, atzars; spāre', kr., bkr. *стрелá* (ssl. *strěla*), ukr. *стрілá* 'bulta', bulg. *стрелá* 'bulta, zibens', č. *střela* 'bulta, šāviņš', p. *strzała* 'bulta', sav. *strāla* 'bulta, zibens svītra', v. *Strahl* 'stars'. Pamatā ide. **ster-* 'svītra, strūkla, stars' (no kā arī *stars*, sk.) atv. **strěl-*, no kā baltu un slāvu formas. Saknes pamatnozīme 'izplest, izkaisīt', no kā 'šaut' un subst. 'tas, ko izšauj'.

17. un 18. gs. vārdnīcās minēts verbs *strēlēt* 'šaut' (Lj 289), 'šaut medībās' (sākotnēji ar bultām; St I 299) Sal. lš. *strėlinti* 'šaut', *strėliúoti* 'mērķēt, šaut', kr. *стрелять* 'šaut'.

Atv. *strēlnieks* (17. un 18. gs. 'šāvējs', Lj 289, Lg II 328)

forma un nozīme atbilst skr. стрѣльникъ, varbūt izveidotas no šā vārda.

EF 2 920, Kl 754, Mach 585, M-E III 1088, P 601, Pok 1028, Stang 3 55, T 289, Tr VI 622, Zēv 2 378, Г. Ф. Одинцов — Эт 1983 114—132, Пр II 404, Сороколетов 110 un 205, Ф III 774, Ц 456

strēmele [strẽmele]. Aizguvums; no lv. *strēmel* 'svītra, sloksne' (v. *Strieme*). Pamatā ide. **ster-* 'svītra, strūkla, stars', no kā arī la. *stars*. Aizg. minēts 19. gs. literatūrā, piem., ar nozīmi 'no drēbes atplēsts garens gabals' (DL Piel 1891 138).

Kl 757, M-E III 1088, Pok 1028, Tr VI 648, Zēv 2 124

strempulis — sk. *streipuļot*.

strendzele 'virves gabals'— sk. *stringt*.

streņģes [streņ̃ģes], vsk. *streņģe*, apv. *strenga* [ęñ]. Aizguvums; no vlv. *strenge* 'virve, valgs, atsaite' (v. *Strang;* sal. *streng* 'stingrs, bargs'). Pamatā ide. **ster-* 'stīvs, stings', no kā arī la. *strēgt, stringt*. Aizguvuma ieviešanos veicināja tuvas formas un nozīmes mantotā leksika (sk. *stringt*). Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc II 362, Lj 289).

Kl 755, M-E III 1086, Pok 1036, Tr VI 627, Zēv 2 124

strīds [strĩds], *strīdus,* apv. *strīde*. Aizguvums; no lv. *strīd* 'strīds, cīniņš' (v. *Streit* 'strīds, ķilda, sadursme'). Pamatā ide. **ster-* 'stīvs, stings', no kā arī la. *stringt, strostēt*. Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (*strīde* St I 299) līdz ar verbu *strīdēt,* no kā mūsu dienās parasts tikai refl. *strīdēties*.

Buck 1362, Kl 757, M-E III 1091, P 603, Pok 1026, Tr VI 641, — Zēv 2 124

striebs 'stiebrs'— sk. *stiebrs, strops*.

striegns 'staigns'— sk. *strēgt*.

striegt, *strigt* 'stigt'— sk. *strēgt*.

strikts. Aizguvums; no v. *strikt* 'stingrs, noteikts'. Pamatā ide. **streig-* no saknes **ster-* 'stīvs, stings', no kā arī la. *stringt*. Aizg. ieviesies 20. gs. pirmajā pusē (Bl 5 188, LVPV 1 80). K

strīķēt [strĩķêt]. Aizguvums; no vlv. *striken* 'glaust, svītrot, trīt, asināt' (v. *streichen*). Pamatā ide. **ster-* 'izplest, izkaisīt' ar atvasināto noz. 'svītra, strūkla, stars' (no kā arī la. *stars*) un 'glaust, svītrot'. Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās līdz ar subst. *strīķis* (St I 299, II 569).

Kl 756, M-E III 1091, P 602, Pok 1028, Tr VI 637, Zēv 2 125

striķis. Aizguvums; no lv. *stri(c)k* 'virve' (v. *Strick*). Pamatā ide. **streig-* no saknes **ster-* 'stīvs, stings' (no kā arī la. *stringt*). Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (St I 299), bet 17.—18. gs. biežāk lietoti tās pašas nozīmes mantotie vārdi *virve, valgs* (Manc I 178, Lg I 504, St II 571). Aizg. plašāk ieviesies 19. gs., kad tas vārdnīcās minēts pirms latviskas cilmes sinonīmiem (V 1 37, U II 678).

Kl 757, M-E III 1090, P 604, Pok 1036, Tr VI 646, Zēv 2 124

stringt [striñgt] 'kļūt spēcīgam, spriegam': «muskuļi stringa briestuošā spēkā» (A. Upīts — M-E III 1090). Pamatā ide. **streig-* : **strig-* ar *n* infiksu; sakne **ster-* 'stīvs, stings', no kā arī *strēgt* (sk.). Tās pašas cilmes ir v. *Strick* 'virve', lat. *stringere* 'stingri savilkt'. La. apv. *stringts* 'cieši savilkts, stingrs, spriegs': «visstringtāki sarauti raukumā» (Rainis — E-H II 588).

Atv. *strinkš(ķ)ēt* [iñ], apv. *strinkstēt* 'skanēt, skarot ko cieši savilktu (piem., stīgu, auklu)'; vārdā *-ings-* > *-inks-*.

Paralēli ide. **streig-* arī **strēg-*, **streng-*; pēdējā atv-i daļēji varēja saplūst ar aizg. *streņģe, strenga*. Sal. apv. *strendzele* [eñ] 'vecas saites, groži; virves gabals' (E-H II 586).

strinkšķēt — sk. *stringt*.

strīpa [strīpa]. Aizguvums; no vlv., vh. *strīpe* 'svītra, līnija' (v. *Streifen* 'svītra, sloksne'). Pamatā ide. **streib-* : **strīb-* no saknes **ster-* 'svītra, strūkla, stars' (no kā arī la. *stars*). Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Für 2 460, Lj 289). Tā kā ģerm. valodās jēdzieniem 'svītra' un 'stars' atbilstošie apzīmējumi ir mijušies (sal. afrī. *stral* 'stars, pavediens, šķipsna, svītra') un latviešu valodā vēl nebija nostabilizējusies vārda *stars* nozīme (piem., J. Lange izteica jēdzienu 'saules stars' vārdiem *atspīda, atspīdas stabs jeb stara,* Lg I 487), aizg. *strīpa* vispirms lietots nozīmē 'stars' («saules strīpas», Lj 289). Ar nozīmi 'svītra, josla' 17. un 18. gs. lietota aizg. forma *strīpe* (Für 2 460, Lg II 329, St I 299). Forma *strīpa* ar nozīmi 'svītra' nostabilizējās 19. gs. vidū (V 1 645, 2 219, U I 283). 19. gs. arī attiecīgais verbs, sākumā *strīpāt* (V 1 644; U I 283 arī *strīpēt*); 20. gs. par liter. formu atzīta *strīpot* [uô] (D 3 196, Bl 5 188).

Kl 756, M-E III 1092, P 603, Pok 1029, Tr VI 640, Zēv 2 125

stripens 'metamais; virves gals (u. c.)'— sk. *streipuļot*.

stroga 'šaura josla starp divām ēkām vai mežiem'— sk. *sproga*.

strogulis 'salmiņš'— sk. *sproga*.

strops [strùops], apv. [uô^2]. Vārda pamatforma ir *trops* [ùo], kas tagad tikai izloksnēs. Pamatā ide. **ter-* 'berzēt, griežot berzēt, griezt, urbt' atv. **treup-* : **trup-* (no kā arī *strups, trupēt,* sk.). Skaņumijā **trōup-* > ab. **truop-*, no kā la. *trops* un ar ieskaņas *s-* liter. *strops* (Jēgers). Vārda sākotnējā nozīme 'priekšmets ar dobu, cauru vidu'; šādā izpratnē G. F. Stenders par *stropu* dēvē cauruli no stublāja ar dobu vidu (piem., no suņuburkšķa, St I 300). Vārds šajā nozīmē bijis pazīstams arī 19. gs. sākumā Ziemeļvidzemē; K. Harders tam min sin. *striebuls* (Wel 120), kas līdz ar sin. *strobulis* [uo] saistāms ar apv. *striebs* [ìe] 'stiebrs' un *strobs* [ùo] 'stobrs'— no ide. **ter-* tāpat kā *strops*.

Ide. valodās nav kopēja apzīmējuma stropam, jo pirmvalodas laikā medu vāca tikai no meža koku dobumos mītošām bišu saimēm (Meijē). Kad senie latvieši bišu saimes ievietoja dobos klučos, uz šādiem primitīviem stropiem attiecināja dobā kluča

nosaukumu *trops* [uo]. (Par nosaukumu sal. pr. *trupis* 'klucis', skr. *трупъ* 'stumbrs'.)

Pēc cita uzskata (Endzelīns ar ?) *strops* varbūt no *strobs* [uo] + **stramps* (: lš. *stram̃pas* 'nūja, sprungulis') vai no ide. **stronpos*.

Sk. arī: *stiebrs, stobrs.*

E II 150, I 238, Jēg 7 83, M-E III 1098, Pok 1071 (1074), Karaliūnas 13 42, Meñe I 397

strostēt [struõstêt, uô], apv. [ùo²], *strostīt* [ùo²], *strostot* [uo-uô]. Pamatā ide. **ster-* 'stīvs, stings' → 'stingrs' (no kā arī *strēgt*, sk.); atv. **str-ōt-* > ab. **struot-*, no kā bijis verbs **struot-ti* > **struosti* > la. **strost* [uo] 'rāt, pērt', atv. *strostes* [uõ] 'stingrs rājiens, pēriens' («kad kungam bija aizduotas dusmas, dabūja struostes», J. Janševskis — M-E 1099) un *strostēt* 'stingri rāt, pērt'.

No tās pašas saknes, tikai ar citu piedēkli ir kr. *страсть* (< **strad-tь*) 'kaisle, tieksme; bailes, šausmas', ar pied. *-eid-* / *-id-* ssk. *strita, streita* 'censties, sasprindzināties', v. *streiten* 'strīdēties, ķildoties'.

M-E III 1099, Pok 1022, Ф III 771

strucis 'neliela muca'— sk. *strups.*

struģīši 'kas īss, apstrupināts'— sk. *strups.*

strūkla [strũkla], apv. [ù²], *strūkle,* arī *strūgla, strūgle;* lš. *strūklė, struklė* 'strūkla, straume'. Atv. no verba *strukt* (apv.) 'pilēt, tecēt' (tag. *(es) strūku;* formas ziņā sal. *jukt* : *jūku* : *jūklis*) vai *strūkt* (apv.) 'tecēt' (E-H II 591). Pamatā ide. **sreu-* : **srū̆-* 'tecēt' (no kā arī *straujš,* sk.) ar pied. *-k-* un vēlāku *t* iespraudumu. Formas ziņā ar verbiem *straut* 'tecēt' (no kā *strauts*) un *strukt* sal. tās pašas saknes verbus bez ieskaņas *s-* *raut* : *raukt* : *rukt.* (K)

B II 608, EF 2 926, M-E III 1097

strukt 'pilēt, tecēt'— sk. *strūkla.*

strukuls 'muciņa'— sk. *strups.*

strumps 'strups, īsi apcirsts'— *strups.*

strungs, *strungulis* 'sakņaugu lapu kāts'— sk. *strups.*

strunks 'mazs, zems'— sk. *strups.*

struņģis 'sakņaugu lapu kāts; īss gabals; mazs cilvēks'— sk. *strups.*

struņķis 'sakņaugu lapu kāts; kucēns'— sk. *strups.*

strups, apv. *strupjš.* Atv. no verba *strupt* (apv.) 'tapt īsam, strupam', kas ir *trupt* 'trupēt, drupt' paralēlforma ar pievienotu ieskaņas *s-* un variētu semantiku. Pamatā ide. **ter-* 'berzēt, griežot berzēt; griezt, urbt', atv. **treup-* : **trup-* (sk. *trupēt*). Tās pašas cilmes ir lš. *trupùs* 'drupens, trausls', pr. *trupis* 'klucis'.

Vārda *strups (strupjš)* nozīme iepriekšējos gadsimtos bijusi plašāka nekā tagad, vismaz Kurzemē tas pilnīgi atbildis vārdam

īss (Lj 289, St I 300). Sal.: «kā tu tā bez kaun' staigā ar strupu [kļūdaini rakstīts: strupa] krekl'!» (Lj 289). «Strupa Jānis» J. Langijam ir baznīcas svinamā diena, kad Jānim Kristītājam nocirsta galva (Lj 296).

Paralēlas formas ar *-m-*: apv. *strumps* 'strups, īsi apcirsts, nogriezts'; sal. lš. *trum̃pas* 'īss', kam atbilst la. apv. *trumpjš* 'truls, neass' (E-H II 698). Šo formu pamatā ir verbu tagadnes formas ar *-n-* (Urbutis); sal. lš. *trùpti,* tag. 3. pers. *trum̃pa* (< **trunpa*). La. *trupt,* tag. 3. pers. *trūp* (< **trunpa*), bet kursiskajās izloksnēs laikam ilgi saglabājusies forma ar *-mp-* < *-np-,* no kā adj. *trumpjš* (reģistrēts Piltenē).

No *strupt* un adj. *strups* kauz. *strupināt,* apv. *strupēt.* Subst. *strupe* 'īsa, galā nolūzusi rīkste', *strupene* 't. p.; īsa aste', *strupulis* 'īss, apaļš koka gabals; klucis; mazs, resns cilvēks'.

Ar *-m-*: *strumpa* 'resni satuntuļojusies sieva', *strumpe* 'kas resns un īss', *strumpis* 'desas vai virves gabals; strupa slota', *strumpulis* 'īss apaļš koka gabals, sprungulis; mazs cilvēks; zirgābols'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Frenkels) *strumps* izveidojies kontaminācijā no *strups* + **trumps.*

No bāzes **streu-* : **stru-* līdzīgas nozīmes atv-i izveidojušies arī ar citiem piedēkļiem. Ar *-g-*: apv. *struģiši* 'kas īss, apstrupināts' («lindraciņi bij tādi struģīši līdz ceļu skriemeļiem», E-H II 589), ar *n* iespraudumu *strungs* [uñ] 'sakņaugu lapu kāts' («kāpuostu strungs», M-E III 1095), *strungul(i)s* 't. p.', *struņģis* [ùņ²] 't. p.; īss gabals; mazs cilvēks (u. c.)' (E-H II 590).

Ar pied. *-k-* un *n* infiksu apv. *strunks* 'sakņaugu lapu kāts', adj. 'mazs, zems': «Man atjāja tautu dēls Strupu, strunku kumeliņu. Kur es pati uzsēdēšu, Kur likš' savas villainītes?» (LD 17174, 1). Apv. *strunkulis* 'kas resns un īss; mazs, netīrs malkas gabals; sakņaugu lapu kāts (u. c.)', *struņķis* [uņ] 'sakņaugu lapu kāts, kacens; īss (arī apaļš) gabals, īss zars; mazs, resns cilvēks (u. c.)' (M-E III 1095).

Sk. arī: *strops.* (K)

E II 151, EF 2 926 un 1132, M-E III 1094 un 1095, Pok 1071 (1074), Urb 1 131—138, 8 88—91

strūt 'strutot'— sk. *strutas.*

strutas; lš. *srùtos* (dsk.) 'virca', apv. *struta* 'asiņainas strutas'. Pamatā ide. **sreu-* : **sru̯-* 'tecēt', no kā arī *straujš* (sk.). No šās formas arh. *strūt* 'strutot' (: lš. *srū́ti* 'tecēt'; Bergm 52) un *strust, strūst* 't. p.' (Lg II 329, Bergm 52, U I 284). No *strūt* iter. *struvēt* (apv.) 'strutot; no tekoša ūdens vai netīrumiem kļūt svītrainam, netīram': «nuoputējuši luogi pēc lietus struvē» (M-E III 1097).

Ide. **sru-to-s* bijis verbāladjektīvs (divd.) ar noz. 'tekošs, tecējis'; šī nozīme piemīt si. *srutá-,* gr. *rhytós.* Baltu valodās adj. substantivējies siev. dzimtē; latviešu valodā un lietuviešu

apvidvārdā *t* iespraudums. Subst. ieguvis šauraku, specifisku nozīmi. Līdzīgi lietuviešu valodai arī latviešu izloksnēs *strutas* 'viŗca'. Atv. verbs *strutot* [uô], apv. *strutāt, strutēt* (: *strutes*). Arh. *trutas, trutains* (Elg I 416), apv. *trutes* (M-E IV 249) laikam izveidoti pēc parauga *strops* : *trops*.

Sk. arī: *sārņi, sutra.*

EF 2 890, HF II 650, M-E III 1096, MM III 554, Pok 1003, T 280

struvēt 'strutot'— sk. *strutas.*

stublājs; bulg. *стýбел* 'dobs koks'. Tās pašas cilmes kā *stobrs* (sk.), tikai ar sakni zudumpakāpē. Ide. **steub(h)-* : **stub(h)-* 'stabs, stumbrs (u. c.)' > b. **stub-*, no kā la. apv. *stubs* 'celms, nolietota slota', *stuba* 'nolietota slota'. Ar *-l-* apv. *stublis,* liter. *stublājs.* Par piedēkli sal. kr. *стéбель* 'stumbrs, stiebrs, stublājs'.

Pēc cita uzskata (Zēvers) *stubs* no vlv. *stubbe* 'celms'; iespējams, ka vlv. vārds ietekmējis la. *stubs* nozīmi. Ka vārds pamatā nav aizg., bet mantots, rāda citi atv-i ar *stub-* un paralēlās formas ar *stup-*: *stups, stupa*; *stupe* 'nolietota slota'.

Sk. arī: *stumbrs.*

E-H II 592, M-E III 1099, Pok 1034, Zēv 2 126, Ф III 786

stubs 'celms'— sk. *stublājs.*

stuburs; lš. *stùburas* 'mugurkauls; celms, stumbrs, stiebrs', ssk. *stubbi* 'celms, gabals', vlv. *stubbe* 'celms'. Tās pašas cilmes kā *stobrs* (sk.); tikai no ide. formas saknes zudumpakāpē, līdzīgi vārdam *stublājs* (sk.). Apv. *stubs* 'celms, nolietota slota', kam blakus *stuburs* ar plaši sazarotu semantiku. Vārdam ir vairāki atv-i ar apv. raksturu: *stuburkls* 'celms', *stuburksnis* 'koks bez zariem, salms bez vārpas', verbs *stuburot* [uô] 'stīvi, neveikli iet'.

B I 374, II 602, L III 102, M-E III 1100, Pok 1034, Urb 8 87

stūcīt, *stukāt* 'sist, grūst, mīdīt'— sk. *tūcīt.*

studīt 'stumdīt'— sk. *stostīties, stumt.*

stuidīt 'grūstīt, spaidīt, bīdīt'— sk. *stumt.*

stuknīt 'grūst, grūžot bīdīt', *stukņāt* 'sist'— sk. *tūcīt.*

stūķēt 'bāzt'— sk. *tūcīt.*

stulbs [stùlbs], apv. [ul̃, uĩ²]; lš. *stul̃bis* 'stulbenis; vecs, slikts zirgs', *stul̃bti, stùlbti* 'apstulbt, sastingt no izbrīna vai bailēm', kr. *столб* (psl. **stъlbъ*) 'stabs', vlv. *stulpen* 'apgāzt, apvērst', v. *stolpern* 'klupt'. Pamatā ide. **stelb-* 'stabs, stendere' (no kā arī *stilbs,* sk.) no saknes **stel-* 'likt stāvus, uzstatīt; stāvošs, nekustīgs, stīvs'. Skaņumijā **stl̥b-* > b. **stilb-* (no kā la. *stilbs*) un **stulb-,* no kā la. *stulbs.* Izloknēs arī subst. *stulbs* 'stabs; lielais liela kauls, (kāju) ikri' (lš. *stul̃bas* 'stabs').

Adj. *stulbs* semantikā atspoguļojas saknes noz. 'nekustīgs, stīvs', no kā sekundāri 'apmulsis, neizpratnīgs, neapķērīgs' (no kā subst. *stulbenis* nozīme) un senākajos tekstos, arī izloksnēs 'akls': «acis kā stulbas raudzījās uz vienu pašu vietu» (M-E III

1102), pārn. «pie pusstulba lodziņa Dārta caurām dienām sēdēja» (K. Barons (1863)— Mazs avots kalnā ceļas, 1983 59).

Verbs *stulbt* 'mulst', arh. 'tapt aklam', biežāk atv. *apstulbt*, kauz. *apstulbot* [uô], *apstulbināt*.

Apv. *stulbināties* 'taustoties, nedrošiem soļiem iet (tumsā)': «Viņš pieceļas [nakts tumsā] un klusi, apdomīgi un uzmanīgi stulbinās uz skapja pusi, ar rokām uz priekšu taustīdamies» (J. Janševskis. Kā bagātā Čāpiņa dēls precējās (1897), 1979, 48).

Sk. arī: *stulms, stulps*.

B I 148, II 261 un 311, EF 2 930, Kl 752, M-E III 1102, Pok 1020, Stang 3 55, Tr VI 609, Пр II 390, Ф III 765

stulms [stuĩms]; zv. *stolm* 'rugāji'. Pamatā ide. **stel-* 'likt stāvus, uzstatīt; stāvošs, nekustīgs, stīvs' (no kā arī *stulbs*, sk.) ar *m* saknes paplašinājumā. Skaņumijā **stļm-* > b. **stulm-*, no kā la. *stulms*. Tai pašā redukcijas pakāpē baltu paralēlforma **stilm-*, no kā apv. *stilms* [iĩ] 'kāja līdz ar gurnu': «taviem lielajiem stilmiem vajaga daudz bikšu drēbes» (M-E III 1069).

B II 609, M-E III 1103, Pok 1020

stulps [stùlps], apv. [uĩ, uî²] 'stulms (u. c.)'; lš. *stul̃pas* 'stabs, pālis, kārts, masts; elks', kr. apv. *столп* (bsl. *stlъpъ*) 'stabs, tornis'. Tās pašas cilmes kā *stulbs* (sk.); šajos vārdos ir *b/p* mija saknes **stel-* paplašinājumā. Saknes skaņumijā **stļp-* > b. **stulp-*, no kā la. *stulps*. Atbilstoši vārda *stulbs* apv. nozīmei 'stabs; lielais liela kauls, (kāju) ikri' arī apv. *stulps* ir līdzīga semantika, piem.: «Dedz, tautieti, vasku sveci Vārtu stulpa galiņā!» (LD 18591). Izloksnēs *stulps* arī 'cūkas stilbs', biežāk 'stulms'.

B II 609, EF 2 931, M-E III 1104, Pok 1020

stumbrs [stum̃brs], apv. [ùm]; lš. apv. *stum̃bras* 'astes pasakne vai visa aste bez spalvas; stiebrs', *stumbas* 'stublājs, stiebrs; stumbrs' (WLSch IV 125). Tās pašas cilmes kā *stobrs* un *stublājs* (sk.). Pamatā forma *stub-* ar *n* infiksu, kas *b* priekšā pārveidojies par *m* (**stunb-* > *stumb-*). Sal. tās pašas cilmes *stuburs* : *stumburs, stubens* : *stumbens*. Visu šo vārdu semantika saistās ar nozīmēm 'stiebrs, stumbrs' dažādās variācijās.

Tāpat kā adj. *stulbs* cilmes ziņā saistās ar subst. *stulbs* (apv.) 'stabs', arī blakus subst. *stumbrs* ir apv. adj. *stumbrs* 'stulbs, dumjš' («stumbra aita», M-E III 1105). Šā vārda semantikas pamatā ir nozīmju 'stabs, stumbrs' un 'stāvošs, nekustīgs, stīvs' saistījums ar psihi.

Subst. *stumbrs* folklorā sastopams arī nozīmē 'sumbrs': «Nomaujies, tu, stumbrīti, Rītā nāks medinieki» (LD 30493 var.). Lietuviešu valodā vārda *stumbras* liter. nozīme ir tikai 'sumbrs'. Abos gadījumos vārda senākā forma pārveidojusies ne tikai (koka) stumbra līdzīgā nosaukuma ietekmē, bet arī kontaminācijā ar vārdu *taurs* (Frenkels).

B I 374 un 379, II 201, EF 2 931 un 932, M-E III 1105, T 290, Гам-Ив 3 520 un 521

stumstīties 'stumdīties; stostīties'— sk. *stomīties, stumt.*

stumt [stùmt, um̃], apv. [um̃²]; lš. *stùmti* 't. p.' Iter. *stumdīt* [um̃], apv. *stumstīt* [ùm²]. Par vārda cilmi ir atšķirīgi uzskati.

1. Pamatā ide. **stem*- 'grūst, pagrūst; stostīties; kavēt', skaņumijā **stm̥*- > *b.* **stum*- (Becenbergers, Pokornijs). No šās saknes arī ssk. *stemma* 'spiest, kavēt', vav. *stemmen* 'apstādināt, padarīt stīvu', v. *stemmen* 'smagu celt; spiest; iekalt, izkalt; kavēt'. Taču, izņemot baltu vārdus, nevienā valodā šās saknes atv-iem nav nozīmes 'stumt'.

2. Pamatā ide. **(s)teu*- : **(s)tu*- 'grūst, sist' (Valde, Vūds, Endzelīns); no šās saknes arī go. *stautan,* sav. *stōzan,* v. *stossen* 'grūst', si. *tundate, tudáti* 'grūž, sit, dur', lat. *tundere* 'grūst, sist, kalt' un ar *m* saknes paplašinājumā kr. **стумать,* no kā apv. *затýмный* 'tumšs, attāls (piem., novads)', *застýма* 'noskumis (← atstumts) cilvēks' : ukr. *зáстум* 'nomaļa vieta' (Merkulova).

Iespējams, ka vārdā apvienoti vienādas formas abu sakņu atv-i. Uz cilmi no **stem*- norāda radniecīgais *stomīties* [uô]; sal. no **stomīt* [uô] 'stumdīt' arh. *iestomīt* [uô] 'ielauzīt (grāmatā, lasīšanā)' (U I 63; ar pārnesumu no nozīmes 'iestumdīt') un *stomīties* 'vilcināties; šurp turp staigāt' (U I 282; varbūt no 'stumdīties'). Par nozīmju 'stumt' un 'stostīties' sakaru sal. *stumstīties* (apv.) 'stumdīties; stostīties'.

Uz sakaru ar sakni **(s)teu*- norāda apv. *studīt* 'stumdīt' (M-E III 1100), arh. 'aizturēt pie darba' (U I 284; laikam 'stumdīt pie darba'). Verbs *studīt* no bāzes **(s)teud*- : **(s)tud*- tāpat kā si. *tudáti* 'grūž, sit, dur'. Latviešu pamatverbs laikam bijis **stust* 'stumt, grūst'; skaņumijā **stuost,* iter. arh. *stostīt* [uô] 'stumdīt' (U I 282, pēc Neikena).

Saknei **(s)teu*- radniecīga ir **stei*- : **stī*- 'durt', no kā la. apv. *stīdīt* [stîdît] 'rīdīt' (M-E III 1074, E-H II 581) laikam no senākas noz. 'durstot mudināt'. Sal. tās pašas cilmes lat. *instīgāre* 'uzmudināt, uzskubināt, uzmusināt'.

Verbu *studīt* un *stīdīt* kontaminācijā izveidojies apv. *stuidīt* [uĩ, uî] 'grūstīt, spaidīt, bīdīt; dzīt pie darba, mudināt; rīdīt (u. c.)' (M-E III 1101, E-H II 593). Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds ir tās pašas cilmes kā *stīdīt,* ja *ui* < *ōi,* vai arī (Augstkalns) vārds atvasināts no interj. *stui!* < p. *stój!* (noraida Endzelīns).

Sk. arī: *stomīties, stostīties, stute.* (K)

Buck 716, E II 184, I 769, EF 2 932, Fei 451, Kl 754, Lanszweert 108, M-E III 1106, MM I 511, P 600, Pok 1021 un 1032 (1033), Tr VI 569 un 617, W-H I 706, II 716, Меркулова 6 14

stunda [stuñda]. Aizguvums. Pēc tradicionālā uzskata (Endzelīns, Zēvers) no vlv. *stunde* 't. p.' (v. *Stunde*). Forma *stunde* arī

senākajos rakstu pieminekļos: «iekškan to stunde» (Cat 298), «kad tā stunde pulksten sit» (Cat 303). Kaut gan šo formu latviskajos tekstos lietojuši daudzi vācu autori, tā ieviesusies tikai dažās izloksnēs. Valodā dominējusi forma *stunda,* kas fiksēta arī 17. un 18. gs. vārdnīcās (Manc I 179, II 385, St I 301) blakus formai *stunds (stunda-glāze* 'smilšu pulkstenis', *stundapulkstins* 'laikrādis', Manc II 386; *stunds, stunda-glāze, stunda-pulstiņs,* arī *saules-stunds* 'kompass', Lj 290). Jāsecina, ka šīs formas valodā bija iesakņojušās jau pirms vlv. valodas ietekmes. Tās varēja būt aizgūtas no go. **stunda* (forma saglabājusies romāņu aizguvumos, Klūge; šāda forma arī sav. un ssak. valodās) un ssk. *stund* 'brīdis, noteikts laiks; stunda'. (Sal. arī lš. apv. *stùnda, stùndas* 'stunda'.)

Ģerm. *stundō-* no verba **standan* 'stāvēt', kura pamatā ide. **stā-* 'stāvēt, likt, novietot, nostādīt' (no kā arī la. *stāvēt*). Substantīva sākotnējā noz. 'stāvošs punkts (laika plūdumā)'. (Ssk. *stund* lietots arī nozīmē 'īss ceļa posms'.) Vlv. *stunde* noz. '(pulksteņa) stunda' tikai no 15. gs.

Laika iedalījumu stundās no šumeriem pārmantojuši babilonieši un ide. ciltis Mazāzijā, bet stundas ilgums bijis divkārši garš (12 stundas diennaktī). Grieķi pārņēma babiloniešu jauninevedumu — sadalīt dienas gaišo posmu 12 stundās, kas dažādos gadalaikos bija mainīga garuma; šo tradīciju pārņēma romieši. (Tāda ir *stundas* nozīme arī Bībeles tulkojumos.) Turpinot šo tradīciju, arī mūsdienu pulksteņa laiku dala 12 (ne 24) stundās, kuras gan ir vienāda garuma.

Vārda *stunda* senā noz. 'brīdis, noteikts laiks' vairākos no vācu (lejasvācu) valodas aizgūtos teicienos, piem., «līdz miršanas stundai», «nāves stundā».

Latviešu valodā izveidojušies arī oriģināli atv-i vai savienojumi ar vārdu *stunda,* piem., *nestunda* (parasti lok. *nestundā*) 'slikts, nelaimīgs laika posms, brīdis' (St I 574), piem.: «Nestundā es izjāju Līgaviņas lūkoties: Man gailītis padziedāja, Kumeliņu seglojot» (LD 13877). (Vakarā dziedādams, gailis paregoja maldīšanos (LTT I 477), vēstīja nelaimi (I 481); no rīta, t. i., pēc saules lēkta, dziedādams, gailis pavēstīja, ka vēlāk neklāsies labi (I 481).) Ar līdzīgu nozīmi «nebaltā stunda» (parasti lok. «nebaltā stundā»).

Atv. *stundenis* 'pulkstenis' 18. gs. ('smilšu pulkstenis', St II 575; 'pulkstenis', St I 301, arī savienojumā «saules stundenis»). (K)

Buck 1000, Kl 761, M III 8, M-E III 1106, P 607, Pok 1004, Tr VI 669, Zēv 2 436

stūre [stūre]. Aizguvums; no vlv. *stūr, sture* vai vh. *stuur* 't. p.' (v. *Steuer*). Pamatā ide. **steu-* : **stū̆-* 'masīvs, ciets, biezs, plats' no saknes **stā-* 'stāvēt' (no kā arī la. *stāt, stāvēt*). Vārda sākotnējā noz. 'balsts'. Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (Lg II

329, St I 300) līdz ar verbu *stūrēt*. Tomēr vēl 19. gs. sākumā vārds laikam bija maz pazīstams, jo G. J. Mīlihs 1803. g. «Jaunā skolasgrāmatā» stūres jēdzienu izteicis aprakstoši: «.. tas valdīšanas irklis, tas liels airis, ar ko kuģis vadāms» (104).

Buck 734, Ķl 747, M-E III 1109, Pok 1009

stūrgalvis [stũrgaȋvis]. Saliktenis no adj. *stūrs* + atv. no *galva*. Adj. *stūrs* [ũr] mūsdienu izloksnēs 'ietiepīgs, neatlaidīgs, spītīgs, patgalvīgs; neapdāvināts, neattapīgs'; pamatā ide. **steur-* : **stūr-* 'masīvs, stiprs, biezs, plats' → 'liels'. Sakne **stā-* 'stāvēt; likt, novietot, nostādīt' (no kā arī la. *stāt;* Pokornijs). Adjektīva sākotnējā noz. 'tāds, kas droši, stingri, nekustīgi stāv'. Atvasinātā noz. 'liels' piemītusi arī latviešu vārdam *stūrs* (par šādu nozīmi sal. szv. *stūr,* zv. *stor* [stūr] 'liels'), bet vēlāko nozīmi tas daļēji ieguvis no salikteņa *stūrgalvis,* adj. *stūrgalvīgs.* Ka salikteņa sākotnējā jēga varēja būt 'cilvēks ar lielu galvu' (pārnestā uztverē), rāda oset. saliktenis *særystyr* 'augstprātīgs, uzpūtīgs, lepns', kur *sær* 'galva' un *styr* 'liels' (tātad burtiski 'lielgalvis').

Ir arī cita nozīmes attīstības līnija, kas savijas ar minēto: adjektīva sākotnējai nozīmei sazarojoties, izveidojās ne vien 'liels', bet arī 'ciets, rupjš' (sal. si. *niṣṭhuraḥ* 'ciets, raupjš, nežēlīgs, rupjš', *niṣṭhūrin-* 'raupjš, rupjš'), kas jaunajās valodās parādās kā vārda nozīmes nianse. Šādu niansi pazinis arī G. Elgers 17. gs., tulkodams ar vārdu *stūrs* lat. *mōrōsus* 'patgalvīgs, untumains, ietiepīgs, nelaipns' un *difficilis* 'grūts; smaga rakstura, īgns, bargs'. Sal. vlv. *stūr* 'liels, stiprs, smags; ietiepīgs, rupjš, nedraudzīgs'.

No *stūrs* atv. *stūris* [ũr] (apv.) 'stūrgalvis', 18.—19. gs. *stūri* 'niķi, viltības' (St I 300, U I 284).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *stūrs* laikam ir aizg. no vlv. valodas; citi autori (Būga, Fortunatovs, Pētersons, Trautmanis u. c.) to uzskata par mantotu.

Izloksnēs arī *stors* [uo] 'ietiepīgs', subst. 'ietiepīgs cilvēks' (M-E III 1112, P-K 74) no vlv. *stor* 't. p.' (v. *Stör*). (K)

B II 313 un 610, Bl 6 196, EF II 934, E-H II 597, M-E III 1110, MM III 169, Pok 1009, T 291, Абаев III 91, В. А. Дыбо — ВСЯ 1961 5 26

stūris [stùris], apv. [û²], *stūrs* [û², û²]; lš. apv. *stūrys, stū̃ris, stùris, stūras* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *stāvs* (sk.). Pamatā ide. **stā-* 'stāvēt' atv. **stāu-* : **stū-,* no kā ar *n, l, r* darināti stāvu, slaidu priekšmetu apzīmējumi, piem., si. *sthūṇā,* ave. *stūna, stūnā* 'stabs, pālis, kolonna', gr. *stȳlos* 'kolonna, pālis, balsts', arī 'rakstāmais stils', *stýrax* 'šķēpa kāts vai tā lejasdaļa' (: *stýō* 'padaru stīvu, saslienu uz augšu'). No saslieta slaida priekšmeta vārds baltu valodās pārnests uz šāda priekšmeta smailo galu un pēc tam uz jebkuru smailu, taisnleņķa u. tml. izvirzījumu. Par pamatu pārnesumam varēja būt baļķa ieguldī-

jums ēkas vainagā: apzīmējums pārnests no baļķa uz baļķa salaiduma vietu.

17. gs. arī forma *stūre:* «Drīz ir viņa ārā, drīz uz ielām un glūnē pie visām stūrēm» (Gl 1 1167) un *i*-celms *stūris:* «tiem [liekuļiem] mīlis [patīk] iekš skolām un ielu stūrīm pātarus skaitīt» (Reiters 2 14).

Pēc cita uzskata (Būga) vārds ir tās pašas cilmes kā *stūrs* 'ietiepīgs'.

B II 313 un 610, Buck 900, EF 2 934, HF II 813, M-E III 1110, MM III 530, Pok 1008

sturmēt [stuȓmêt]. Aizguvums, kas ieviests latviešu valodā līdz ar subst. *sturme* (no vav. *sturm* vai vlv., vh. *storm* 'vētra; brāziens, trieciens', v. *Sturm*). Pamatā ģerm. **sturm-* 'negaiss'. Aizg. substantīvs minēts 17. un 18. gs. vārdnīcās (*sturmis* Manc I 179, Lg II 330, St I 301; *sturme* 19. gs.: 'vētra' V 2 219, 'vētra, auka; lietusgāze ar vēju' U I 285), bet verbs *sturmēt* tikai 19. gs. vidū. To lieto, piem., «Pēterburgas Avīzes», tas minēts 70. gadu vārdnīcās (U I 285, V 2 219).

Kl 761, M-E III 1108, P 608, Roze 2 259, Tr VI 671, Zēv 2 127

stūrs 'ietiepīgs, neatlaidīgs, spītīgs'— sk. *stūrgalvis.*

stute; a-s. *studu, studu,* vav. *stud* 'balsts, stabs' (ģerm. **stuþ-*, **stud-*), vlv., vh. *stutte,* v. *Stütze* 't. p.' (ģerm. **stut-* ar vēlāku intensīvu līdzskaņa garinājumu). La. *stute* izveidojies no mantota vārda, kas saplūdis ar aizg. Pamatā ide. **stā-* 'stāvēt' atv. **stāu-* (no kā arī la. *stāvēt,* sk.), skaņumijā **stŭ-,* no kā atv-i ar *-t/d-* ieguvuši nozīmi 'stabs, balsts' u. tml. Vārda *stute* nozīmi 'balsts' nostiprinājuši attiecīgie ģerm. vārdi. (Arī verbs *stutēt :* vlv. *stutten* 'balstīt'.) No ģermāņu valodām arī lš. *stùtė* 'balsts'. Taču la. apv. *stute* '(resna) rīkste, nolietota slota', kā arī lietuviešu vārda dažas nozīmes (piem., 'guba, konuss') ļoti atšķiras no ģerm. vārdiem, tāpēc domājams, ka šīs nozīmes norāda uz mantotu (baltu) pamatu. No mantotā pamata arī apv. *stutiņa, stutiņš* 'statiņš' (M-E III 1108, E-H II 597).

Verba *stutēt* 'balstīt' iesakņošanos valodā sekmējis hom. *stutēt* 'nedroši iet (par bērna pirmajiem mēģinājumiem staigāt)', arī 'stomīt, stostīt' (U I 285; sk. *stostīties*). Šis hom. izzudis, nostiprinoties valodā aizgūtajam verbam.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Frenkels, Zēvers) vārds *stute* ir pilnīgs aizg.

17. gs. vārdnīcās forma *stutis* (Manc I 179, Lj 290), 18. gs. *stute* (Lg II 330, St I 301, arī *stuta*). (K)

EF 2 935, Kl 762, M-E III 1108, Pok 1008 (1009), Zēv 2 127

stutēt 'stomīt, stostīt', *stutēties* 'stomīties'— sk. *stostīties.*

sūbēt [sûbêt, û], apv. [û²] 'oksidēties, tapt nespodram, tumšam'. Vārds saistāms ar fon. variantu *sūpēt* [û²] (apv.) 'tapt netīram; kūpēt', kas ir verba *kūpēt* (sk.) etimoloģiskais variants un vienas cilmes ar *svēpēt* (sk.). Pamatā ide. **kuēp-* **kuēp-*, zu-

dumpakāpē b. **kūp-* / **šūp-*, no kā la. *kūpēt* un apv. *sūpēt*, kura var. ir *sūbēt*.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds *sūpēt* ir vienas cilmes ar lš. *šiùpti* 'drupt, trunēt'. Taču ir divi hom. *sūpēt* — 'tapt netīram; kūpēt' (: *kūpēt, svēpēt*) un 'bojāties, trunēt, pūt' (: lš. *šiùpti*). Verbu *sūbēt* Endzelīns saista (ar ?) ar *sūpēt*; vārds pēc viņa uzskata pārveidots *būbēt* vai *ūbēt* ietekmē.

S. Karaļūns apšauba *sūbēt (sūpēt)* un *kūpēt* kopējo cilmi. K

EF 2 993, M-E III 1129 un 1133, Pok 596

sudmalas, vsk. *sudmala* 'dzirnavas'. Par vārda cilmi ir dažādi uzskati. Ticamākais, ka *sudmalas* < **submalas*, kur kuršu **sub-* atbilst pr. *subs* 'pats' (Loja). Par šāda salikteņa izveidošanos sal. la. apv. *patmalas* 'dzirnavas. (Apšauba Endzelīns.)

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārda pirmajā daļā *sud-* < **sut-* no *suta,* tātad *sudmalas* sākotnēji 'sutas (tvaika) dzirnavas'. Šāds uzskats nav vēsturiski argumentējams, jo *sudmalas* minētas avotos sen pirms tvaika dzirnavām.

Vēsturiski lietotas dažādas vārda formas. 17. gs. G. Mancelim ir *sudmalis* 'ūdensdzirnavas' (Manc I 127). J. Langijam *sudmali* 'vējdzirnavas' (ūdensdzirnavas *ūden-dzirnus,* Lj 158). J. Langijs min vārda lietošanas piemērus: «sudmalos iet» (braukt uz sudmalām), «ko vezs sudmalos?» (ko vedīs uz sudmalām?), «kas pirmāk pī sudmaliem nāk, tas pirmāk uzber sevu labīb'». 18. gs. G. F. Stenders norāda, ka *sudmala* ir kurzemnieku vārds (tāpat arī K. Harders 19. gs., Wel 121) un mēģina to skaidrot kā senāku *ūd-mala* 'ūdens dzirnavas' (St 2 216). 19. gs. parasta dsk. forma *sudmalas* (V 1 241, 2 220, U I 285), pieskaņojoties vārdiem *dzirnavas, patmalas.*

Buck 363, E II 72, III_1 393, M-E III 1114

sudrabs, apv. *sudabrs, sidrabs;* lš. *sidābras,* apv. *sudābras,* arh. *sidrabas,* pr. *siraplis* (ak. *sirablan*), kr. *серебро́* (ssl. *sьrebro,* arī *sъrebro*), go. *silubr,* v. *Silber* 't. p.' Baltu, slāvu un ģerm. valodām ir kopējs (no citām ide. valodām atšķirīgs) sudraba apzīmējums. Par tā cilmi ir dažādi uzskati.

O. Trubačovs (1978) uzskata, ka vārda senākā forma ir **sibrap-* / **subrap-*. Tātad, salīdzinot ar citām valodām, latviešu valodā ir saglabājusies visarhaiskākā forma, tikai *br* > *dr* (disimilējoties no *p* vārda beigās). Vārda pamatā ir indoirāņu vietv. **śub(h)ri apa* 'gaišais (mirdzošais) ūdens' (par vārdu *apa* 'ūdens' sk. *upe*), kas bijis sastopams arī Mazāzijā, Kaukāzā un Kubaņas apgabalā — senajos sudraba apstrādes vai tirdzniecības centros (Ptolemajs 2. gs.: *Sibriápa* 'apdzīvota vieta pie Kubaņas'). No Kubaņas, kura bija sevišķi pazīstama ar sudraba importu un tirdzniecību, šis vārds aizgūts baltu, slāvu un ģerm. valodās kā sudraba apzīmējums. Vārda sākotnējās nozīmes — gaišā, mirdzošā ūdenslīmeņa — saistīšana ar sudrabu laikam izskaidrojama tā, ka nospodrinātā sudraba virsmā var spoguļo-

ties tāpat kā ūdeni. Spoguļi bija vieni no galvenajiem priekšmetiem, ko senatnē tirdzniecībai izgatavoja no sudraba.

E. P. Hemps (1973) uzskata, ka aizgūtā pamatforma ir bijusi **sirəbr-* > b. **sir'abra-*, no kā ab. **sir'abras* > **sid'abras*.

Pēc J. Endzelīna uzskata (1929) *sidrabs* < **sidabras* < *sirabras*, kas varētu būt aizgūts no anatoliešu valodām. Paralēlā vēlākā forma *sudrabs* < **sudabrs* < **sudabras*.

V. Ivanovs (1977, 1983) uzskata, ka vārda *sudrabs* un tam radniecīgo vārdu dzimtene ir Kaukāza apgabals, kur ir bijušas senas sudraba atradnes. Vārda pamatforma varēja būt kartveļu valodās, varbūt gruzīnu-zanu **wercₑxl-*, no kā gruzīnu *wercxl-* 'sudrabs'. Ar metatēzi un dažu fonēmu tālāko attīstību **s(e)rwl-* > **s(e)rpl-* > pr. *siraplis*. Ar tādu pašu plūdeņu secību (*r-l*) ukr. *срібло*. Ar apgrieztu plūdeņu secību (*l-r*) go. *silubr*, sav. *silabar* (> v. *Silber*), ssk. *silfr*, ssak. *seolfor*, asor. *slěbro*. Pēc plūdeņu asimilācijas (*r-r*) kr., bkr. *серебрó*, bulg. *сребрó*, č. *stříbro*, p. *srebro*. Pēc disimilācijas (*d-r*) lš. arh. *sidrabas*, la. *sidrabs*, *sudrabs*. Gandrīz visi baltu un slāvu varianti atrodami arī basku valodā, ko uzskata par radniecīgu kartveļu valodām: *zillar*, *zirar*, *zidar* 'sudrabs'.

Pagaidām nav vienota uzskata par vārda *sudrabs* un tam atbilstošo slāvu un ģermāņu vārdu cilmi — varbūt tāpēc, ka šie vārdi izveidojušies dažādu faktoru ietekmē, jo nav bijis viena ceļa sudraba importam, un tātad varēja būt arī dažādi sākotnēji aizgūtie sudraba nosaukumi.

Senajām dienvidu un austrumu ide. tautām ir bijis cits sudraba apzīmējums, kā pamatā ide. **arĝ-* 'spīdīgs, mirdzošs, gaišs' (tātad sudrabs dēvēts par «gaišo metālu» blakus zeltam —«dzeltenajam metālam»). Sal. gr. *árgyros*, lat. *argentum*, si. *rajatám* (< **arj-* < **arĝ-*), he. *ḫarki*. Šiem sudraba apzīmējumiem radniecīgs vārds ir *mirdzēt* (sk.).

B II 563, Buck 610, E IV_2 306, EF 2 780, Fei 421, Kl 708, Hamp — Balt IX 57, M-E III 835 un 1113 (1114), P 560, Pok 64, Stang 3 47, Tovar 16, Tr VI 364, Гам-Ив 3 713, Ив 9 232, 14 104, Мейе 1 404, Тр 11 99, Ф III 606

sūdzēt [sūdzêt]; lš. *saũgti* 'dziedāt daudzbalsīgu dziesmu'. arh. *sugti* 'kaũkt, smilkstēt', norv. apv. *søykia* 'riet'. Pamatā ide. **seu-* : **sŭ-*, kas laikam saistāms ar ide. **(s)ṷăgh-* 'kliegt, skanēt' (no kā arī *žvadzēt*; Pokornijs). Skaņumijā *sūgh- > b. **sŭg-*, no kā la. **sūgt*, iter. *sūdzēt*. Nozīmes attīstība: 'kliegt' → 'kliedzot žēloties, sūdzēties' → trans. 'kliedzot vainot kādu' → 'vainojot kādu, prasīt gandarījumu'. No tās pašas ide. saknes a-s. *swōgan* 'skanēt, šalkt, pūst; rūkt, rēkt', *swēg* 'troksnis, skaņa', h. *zwoegen* 'stenēt'.

Baznīcas dzīvē *sūdzēt* jau sen ir ieguvis īpatnēju nozīmi savienojumā «sūdzēt grēkus», t. i., 'stāstīt, izteikt savus grēkus'. Šāds vārda lietojums redzams 16. gs. avotos, piem.: «kad tas

grēcenieks vuses souves grēkes nu sūdzejs gir . .» (Cat 285). Šāds savienojums stājies senāka «grēkus vaidēt» vietā: «souves grēkes vaidē, . . grēkes ar to mute issak» (Cat 266). Šāds vārdu lietojums balsta uzskatu par *sūdzēt* sākotnējo nozīmi 'kliegt, gausties, žēloties; vaidēt'.

Juridiskajā nozīmē 17. gs. vārdnīcās *sūdzētājs* (Manc I 102), *sūdzējs, apsūdzējs* 'apsūdzētājs' (Lj 291), subst. *apsūdzēts* 'apsūdzētais'. G. Elgeram tai pašā laikā ir citi apzīmējumi: «es . . uzstāvē(ju)»— es apsūdzu, *usstāvēšana* 'apsūdzība' (Elg I 116 un 303).

Sk. arī: *sūkstīties.*

B II 610, Buck 1433—1440, EF 2 942, M-E III 1130, Pok 1110

suga. Aizguvums; no līb. *sug* 'radinieks, radniecība; veids' vai ig. *sugu* 'dzimums, cilts'. Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās ('dzimta' Lg II 330, 'dzimta, dzimums, piederība' St I 301).

Par dabaszinātņu terminu vārdu *suga* lietojis H. Kavals 'dzimtas' nozīmē (1860). Botānikā mūsdienu nozīmē vārdu ieteicis J. Ilsters (lat. *speciēs,* RKr II 63); sal.: «Druscin vēlāk parādās pļavās dzeltenās podzenes (zvārgulīši . .) un lielā pulkā tās dažādas gundegu sugas» (Botānika, 1883 6).

Ket 384, Mägiste 2895, M-E III 1115, SKES 1098, Zeps I 187

suiķis 'suķis'— sk. *suķis.*

suiti [suĩti], vsk. *suits,* 'Alsungas novada iedzīvotāji'. Vārda cilme dažādi skaidrota. Galvenie uzskati šādi:

1. Tā ir kaimiņu novadu dota iesauka laikam sakarā ar to, ka alsundznieki ļoti bieži lietojuši vārdu *suiti* 'pārmērīgi, pārbagāti' (Endzelīns).

2. Tas ir vārda *jezuīti* saīsinājums. 16. gs. jezuīti ieradās novadā katoļticības sludināšanai. (K. Straubergs — LKV XXI 41111). Šis ir ticamākais izskaidrojums; lat. *iesuītēs* (ar uzsvērtu priekšpēdējo zilbi) varēja tikt saklausīts bez pirmās (neuzsvērtās) zilbes; tautas runā vārda forma pielīdzināta adj. *suits.*

Ir arī citi, daļēji tautas etimoloģijā bāzēti, skaidrojumi. (Sk. LPSR Mazā enciklopēdija III 446.)

Adj. *suits* [suĩts] (apv.) 'ļoti liels (daudzums, vairums), pārmērīgs, pārbagāts' (biežāk attiecīgais adv. *suiti*) laikam ir aizg.— no sl. *sytъ* (kr. *сытый* 'paēdis, labi barots', p. *syty* 't. p.'; Endzelīns).

EF 2 937, M-E III 1116, Schmalstieg 2 61, Ф III 821

suits 'ļoti liels (daudzums), pārmērīgs'— sk. *suiti.*

suka. Par vārda cilmi izteikti dažādi uzskati. Ticamākais, ka tas ir vienas cilmes ar *suķis* (sk.). Pamatā ide. **sū̆-s* 'cūka' (: ave. *hū,* lat. *sūs* 't. p.') atv. **suk-* 'cūka' (vīr., siev. dz.), 'sars' (nek. dz.). Vārds *suka* bijis nek. dz. dsk., tas formā sakritis ar siev. dz. vsk. un pēc nek. dzimtes izzušanas lietots siev. dzimtē. Sākotnējā nozīme 'sari' (dsk.!) → 'saru kopums sukāšanai'→

'priekšmets sukāšanai'. Nozīmes pārnesums 'sari' → 'suka' valodās ir parasts; sal. v. *Borste* (vav. *bürst, borst*) 'sars': *Bürste* 'suka' (vav. dsk. forma); ig. *harjas* 'sars' (< b. **šaras,* no kā la. *sars*) : *hari* 'suka, suseklis'.

Baltijas somu valodās no baltiem aizgūts vārds, kas bijis la. *suka* pamatā; aizguvumu semantika norāda uz baltu vārda senāko nozīmi: s. *suka* 'cūkas sars (sari; arh.); kasīklis, suseklis, suka', ig. *suga* [suķa] 'suka, suseklis, šķiets'. Somu valodu vārdu pamatā nevar būt b. **šukā-* (no kā lš. *šùkos* 'ķemme, suseklis', sal. la. *suķe*) vai si. *śūkaḥ* '(labības) akots, kukaiņa dzelonis', kā uzskata J. Megiste, jo tad aizguvumos būtu *h-* < *š-*.

Pēc dažu autoru domām (Becenbergers, Trautmanis, Fasmers u. c.; ar iebildumiem Endzelīns, Frenkels) vārds ir saistāms ar lš. *šùkos,* kr. *щётка* 'suka', si. *śūkaḥ,* ave. *sūkā-* 'adata' (no ide. **ḱū-* 'smails'). Pēc cita uzskata (Meļņičuks) vārda pamatā ir ide. **kes-* : **ks-* 'griêzt'.

Atv. *sukāt* 'ķemmēt; apstrādāt ar susekli (linus, kaņepājus)', pārn. 'pērt; ātri iet, skriet'. K

Buck 450, EF 2 1031, Mägiste 2892, M-E III 1116, Pok 626 un 1038, Raģe — Dial I 91, T 309, SKES 1095, Мельничук 2 219, Ф IV 505, Ц 553

sūkāties 'sūdzēties' — sk. *sūkstīties.*

sūknis [sùknis]. Atv. no verba *sūkt* (sk.). Jaunvārds, kas liter. valodā ieviests 20. gs. 20. gadu sākumā (ZTV 99). Tas aizstāja ģerm. *pumpis* (< v. *Pumpe* 'sūknis') un divus jaunvārdus, kas rakstos maz lietoti: 19. gs. 60. gados darināto vārdu *sūcis* (V 1 276, 3 172) un 20. gs. sākumā atvasināto *sūcenis* (D 1 871, 2 440).

E-H II 607

sūkstēt — sk. *sūrstēt.*

sūkstīties [sùkstîtiês], apv. [ũ]. Pēc tradicionālā uzskata (Becenbergers, Frenkels, Pokornijs) vārds saistīts ar *sūdzēt* (sk.): paralēlas ir baltu formas **saug-* (: lš. *saũgti* 'dziedāt daudzbalsīgu dziesmu') un **sauk-* (: lš. *saũkti* 'stipri kliegt, dziedāt'). Skaņumijā paralēli **sūg-* / **sūk-,* kuru atv-i latviešu valodā ir *sūdzēt* un **sūkāt,* refl. *sūkāties* [ũ, ù[2]] (apv.) 'žēloties, nožēlot, pārmest sev'. Verbs *sūkāties* lietots tādā pašā nozīmē kā *sūdzēties:* «vaina, par ko varēja sūkāties» (L-P VI 493), «balodis briesmīgi sūdzējies (sūkājies)» (L-P VI 242). Cits tādas pašas cilmes un nozīmes atv. ir *sūkstīties:* «Un tie ļaudis sūkstās un sūdzas, ka gadu desmitiem jāgaidot uz vietu» (R. Dievkociņš — Austrums 1905 783).

Šās cilmes *sūkstīties* saplūdis ar homonīmu, kas atvasināts no verba *sūkt* (sk.). Šā verba iter. *sūkstīt* saistīts ar lūpu vairākkārtēju savilkšanu sūkšanas kustībā: «Taņa sāka lupināt un sūkstīt vēzi» (M-E III 1131). Refl. verbā *sūkstīties* sevišķi uzsvērta šī lūpu kustība ar paskaļo iso sūkšanu: «ieņēma

(mutē) malku no pudeles un sūkstījās ilgi» (M-E III 1131). Līdzīga darbība ar paskaļu gaisa ievilkšanu dažkārt saistīta ar žēlošanos, gaušanos; no tā vārda *sūkstīties* noz. pārnesums 'žēloties, gausties'. Taču pamatā izšķirami divi dažādas cilmes un nozīmes hononīmi.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *sūkāties* un *sūkstīties* 'žēloties, gausties' laikam saistāmi vienīgi ar *sūkt*. (K)

EF 2 942, M-E III 1131, Pok 1110

sūkt [sùkt]. Vārdam ir plaša semantika, kuras pamatā ir divas atšķirīgas saknes: 1. ide. **seu-* : **sū̆-* 'sula, mitrums, spiest sulu; sūkt', paplašinātā formā **sūk-;* 2. ide. **sek-* 'notecēt, izsīkt, nokristies (par ūdeni)', ar *n* infiksu skaņumijā **sn̥k-* > b. **sunk-* > la. *sūk-*.

Vārda *sūkt* (patiesībā divu homonīmu) lietojumā vēl jūtami abi atšķirīgie semantiskie slāņi, kaut gan bijusi arī nozīmju mijiedarbība.

1. Verbam *sūkt* '(ar muti, lūpām) vilkt (šķidrumu)' (piem., «ar salmiņu sūkt no glāzes sulu», «dēle sūc asinis») atbilst sav. *sūgan,* v. *saugen* 'sūkt, zīst', lat. *sūgere* 't. p.', *sūcus* 'sula'. Tag. *(es) sūcu* < **sucu* (Endzelīns).

No šā vārda atvasināti verbi *sūkāt, sūkstīt* («tas skatās, kā ēd cits, un nagus tik sūksta», Plūdonis), *sūkstīties* (sk.), subst. *sūknis.*

2. Verbam *sūkt* 'kāst' (piem., «(no)sūkt kartupeļus») atbilst lš. *suñkti* 'kāst, spiest (tecinot sulu)'.

No šā vārda atvasināti refl. *sūkties* («no brūces sūcas asinis»), subst. *sūce* («laivas sūce»), *sūkalas.*

Atv. *sūklis,* kas izloksnēs sastopams ar noz. 'pļavas avotiņš, kas pāraudzis ar zāli', 19. gs. beigās attiecināts uz mīkstu, porainu priekšmetu, kas uzsūc mitrumu (agrāk ģerm. *švammis* < v. *Schwamm* 't. p.').

Sk. arī: *skūpstīt, sūknis, sūkstīties, sūrstēt.*

Buck 333, EF 2 941, Kl 627, M-E III 1132, Pok 894 un 912, W-H II 622

sukurs — sk. *cukurs.*

suķe 'lauska'; lš. *šùkė* 't. p.', *šùkos* (dsk.) 'ķemme, suseklis', kr. *щётка* 'suka', apv. *щеть* 'sari', ukr. *щеть* 'suseklis', bulg. *чётина* 'sari', *чётка* 'suka, ota', č. *štět,* p. *szczeć* 'sari', polabiešu *sacét* 'sari, suka, suseklis', si. *śūkaḥ* '(labības) akots, kukaiņa dzelonis'. Pamatā ide. **k̑ū̆-* : **k̑eu-* 'ass; iesms' ar *k* saknes paplašinājumā; **k̑uk-* > b. **šuk-* > la. *suk-,* no kā *suķe.*

J. Endzelīns izsaka iespēju, ka šī forma (ar *ķ*) varētu būt vārdu *suka* un lš. *šùkė* kontaminācijas rezultāts, bet *ķ* vārdā var būt arī no latviešu izloksnēm (sal. *lauks* 'balts, gaišs, ar baltu plankumu' : *lauķis, lauķe* 'dzīvnieks ar baltu plankumu pierē'). Pēc cita uzskata (Frenkels) vārds ir lituānisms. (K)

EF 2 1031, M-E III 1119, MM III 363, Pok 626, Гам-Ив 1 16, Ф IV 505, Ц 553

suķis; a-s. *sugu,* ssak. *suga,* vlv. *soge, sugge,* norv., zv. *sugga* 'cūka, sivēnmāte', ķeltu **sukko-* > vidusīru *soc* '(cūkas) purns', kimriešu *hwch,* korniešu *hoch* 'cūka', si. *sūkaráḥ* 'kuilis, cūka', lat. *sucula* 'jauna cūka'. Pamatā ide. **sū̆-s* 'cūka' (no kā arī la. *sivēns,* sk.) atv. **su-ko-s* > la. **suks,* kas pārveidots formā *suķis* (varbūt pēc *teķis* u. c. parauga, Endzelīns).

Apv. *suiķis* [suĩķis] 'sivēns, puscūcis' laikam no **suviķis* (sal. *zuvitiņa* > *zuitiņa* 'zivtiņa', Endzelīns). No formas **suviķis* (kam pamatā ide. **suu̯-os* 'cūka') var būt arī apv. *sviķis* 'ļoti vāja cūka' (E-H II 620), dem. *sviķelis* 'mazs, vājš sivēns' (E-H II 619).

Pēc cita uzskata (Būga) *suiķis* < kuršu **suťa-* (tātad *ui* < *u*).

B III 185, L III 102, M-E III 1115 un 1119, MM III 490, Pok 1038

sula; lš. *sulà* 'sula, kas pavasarī tek no kokiem', *sùltys* (dsk.) 'sula(s)', pr. *sulo* 'rūgušpiens', go. *bi-sauljan* 'aptriept', gr. *hýlē* 'dubļi, dūņas', si. *súrā (< *sulā)* 'reibīgs dzēriens', oset. *sulu* '(piena) suliņas'. Pamatā ide. **seu- : *sū-* 'sula, mitrums, sulu spiest; sūkt'; šī sakne paplašināta ar dažādiem līdzskaņiem: no paplašinājuma ar *l* ir *sula,* ar *k* — *sūkt.*

Blakus formām ar *u* (no *sula* atv-i *sulīgs, sulot* [uô]) ir tās pašas cilmes vārdi ar saknes *ū,* piem., *sūlāt* [sùlât[2]] 'atdalīt mitrumu' («slapja malka sūlā», E-H II 608), 'pastāvīgi raudāt', *sūlināt* 'likt pastāvīgi raudāt; panākt, ka pastāvīgi raud: «Es rudeni meitu māti Kā pīregu sūlināju (var.: Ik rudeņa rūdināju)» (LD 18292 var.).

Senāk *sula* arī 'zupa' (St I 303): «..sulu nebūs karstu iestrēbt» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 40).

Narev. *suła* 'caurums' laikam izveidojies ar noz. pārnesumu no sulas, kas tek ārā no koka brūces, cauruma. Par šādu pārnesumu sal. la. «urbt sulas» (urbt caurumu kokā, lai tecētu sula).

E IV_2 319, EF 2 940, Fei 94, HF II 962, KK 29 195, M-E III 1119, MM III 487, Pok 912, T 291, Zinkevičius 1 18, 2 79, Абаев III 196

sulainis [sulàinis]. Aizguvums; no ig. *sulane* 'kalps, puisis' vai līb. *sulli (< *sulainen?)* 'kalps'. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (*sulainis* Manc I 47, Lj 292, *sulains* Elg 1 502, «kamber sulains» 1 202).

Buck 1335, Ket 385, Mägiste 2907, M-E III 1119, SKES 1100, V 1 585, Zeps 1 187

sumbrs [sum̃brs], arh. *sūbrs, subrs, stumbrs;* lš. *stum̃bras,* pr. *wissamb(ri)s,* kr. *зубр* (ssl. *zǫbrъ*), č. *zubr,* p. *żubr* 't. p.' Vārda cilme ir neskaidra. Ievērojot radu valodu atšķirīgās for-

mas, izteikts uzskats, ka vārds ir Eiropas ide. valodu substrāta parādība (Maheks; viņš norāda uz gruzīnu *domba,* kabardiešu *dombej* 'sumbrs'). Daži autori saista kr. *зубр* un *зуб* 'zobs' (Fasmers, Cigaņenko); šāds skaidrojums neatbilst baltu valodu faktiem.

Formās lš. *stum̃bras,* la. arh. *stumbrs* 'sumbrs' *t* iespraustsi citu vārdu iespaidā (Būga, Frenkels; varbūt no *stumbrs* 'koka stāvs' vai *taurs*). La. *sumbrs* (lš. **sumbras*) atbilst prūšu vārda (salikteņa) otrajai daļai *-sambris* — ar saknes patskaņa miju (Būga).

Varbūt vārds *sumbrs* saistāms ar la. apv. *sabrs* 'spēcīgs, plecīgs', *sabris* 'stiprs, spēcīgs vīrs' (M-E III 597), *sebris* 'liels, resns, nikns suns' (M-E III 810). (K)

B I 379, E I 107, EF 2 932, Mach 719, M-E III 1120, Пр I 258, Ф II 107, Ц 165

suminât [suminât], arh. *sumenāt;* si. *sumnáḥ* 'labvēlīgs', *sumnám* 'labvēlība', gr. *hýmnos* '(svētku, slavas) dziesma'. 17. gs. K. Fīrekeram arī *sumēt* 'sveikt', laikam no **sumnēt* (M-E III 1120). G. Elgers lieto paralēlas divdabja formas: *sumenāta* (svmmenata, Elg 4 9) un *sumnāt(a)* (sumnat, 4 5), *sumnāts* (sumnáts, 4 15). Vārds ir salikteņis, kura pirmajā daļā ir **su-* 'labs' (sal. si. *sú* 'labs, pareizs, skaists'; sk. *sveiks*) un otrajā daļā atv. no saknes **men-* (no kā la. *minēt;* sal. si. *mányate* 'domā'). Tātad vārda sākotnējā nozīme bijusi 'labi domāt' → 'labi vēlēt; teikt, godināt, slavēt'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *suminât* laikam atvasināts no apv. *sumis* 'kaimiņš, labs draugs' (varbūt < **sumnis* < **suminis*), taču šis substantīvs var būt arī atv. no verba. (K)

E II 679, Euler 1 66, HF II 965, M-E III 1120, MM III 485

sumpurnis [sùmpuȓnis]; lš. *šumbuȓnis, šun(i)burnis, šuniabuȓnis* 't. p.' Forma *sumpurnis* < **sunpurnis.* Salikteņis, kura pirmajā daļā *sun(s)* un otrajā daļā vārda *purns* atv.

EF 2 1034, L III 102, M-E III 1121

sūnas [sûnas], vsk. *sūna,* apv. *sūne, sūnis.* Pamatā ide. **k̑eu-* 'tūkt, liekt(ies); izliekums, tukšums'; skaņumijā atv. **k̑ū-nā-* > b. **šūnā-* > la. *sūna.* Tātad *sūna* sākotnēji 'uztūkušais, izliektais'. Sal. si. *śūnáḥ* 'uztūcis', *śūnyá-* 'tukšs, vientuļš, neapdzīvots'.

EF 2 761, M-E III 1132, MM III 365 un 399, Pok 592

suns; lš. *šuõ* (ģen. *šuñs*), apv. *šunis,* pr. *sunis,* narev. *kuo,* go. *hunds* (ģerm. **hunda-*), ssk. *hundr,* sav. *hunt,* a-s. *hund,* v. *Hund,* si. *śvá* (ģen. *śúnaḥ*), ave. *spā* (dsk. ģen. *sūnam*), arm. *šun,* gr. *kýōn,* lat. *canis,* toh. A *ku* (locījumā *kon*) 't. p.' Pamatā ide. **k̑u̯on-* : **k̑un-* 'suns', sākotnēji nom. **k̑úu̯ō(n)*, ģen. **k̑unós,* no kā ab. formas **šuo* un **šunas* (paralēli **šuns*) > la. *so* [suo], *suns.* Senā nom. forma latviešu valodā saglabājusies izloksnē (Nīgrandē) kā suņa saukšanas vārds *so* [suo], bet dzīvnieka apzīmējumam vispārināta locījuma forma.

Par vārda tālāko cilmi ir dažādi uzskati. V. Georgijevs uzskata, ka ide. nosaukuma pamatā ir *kĕu- (: *kău-) 'kliegt, kaukt, riet' (sk. *kaukt*), no kā *kéu-ōn 'rejošs, kaucošs (dzīvnieks)' > *kuōn vai *ku̯ōn. Locījumos pirms *e* palatalizējies *k* (> la. *s*), bet pārējos gadījumos tas palicis nepārveidots, tāpēc no *ku-n-iə > la. *kuņa*. No formas *keu-kā- > kr., ukr. *сýка*, p. *suka* 'kuce'.

Vārds *suns* (resp. tā sākotnējās formas) senatnē attiecās uz vilku. Pēc dzīvnieka pieradināšanas tas attiecināts uz mājdzīvnieku, bet vilkam izveidojies jauns apzīmējums (sk. *vilks*). Taču dažās valodās pēc senas tradīcijas saglabājies vēl vilka apzīmējums «meža suns»: si. *vana-śvan*, vav. *walt-hunt* (MM III 139). Latviešu senajās tradīcijās tam atbilst «dieva suns» (kā «dieva zosis» bija meža zosis; sal. kr. *дúвий*, ssl. *divij* 'meža, savvaļas'; E III₁ 600).

B II 168, Buck 178, EF 2 1033, Fei 276, Hamp — IF 87 74, HF II 58, KĶ 29 195, Kl 320, Krahe 2 61, L III 102, Lanszweert 30, M I 59, M-E III 1122, MM III 402, P 303, Pok 632, Sab 17 101, Sanders 127—134, Schmalstieg 2 283,— Balt IX 12, Tr III 494, W-H I 152, Zinkevičius I 14, 2 74, Гам-Ив I 18, 3 590, Георгиев 46, Мейе I 395, Тр 4 5, Ф III 798

suņuburkšķis [suņubur̃kšķis]. Saliktenis, kura otrajā daļā *burkšķis*, apv. *burstis, buršķis*, kas ir tās pašas cilmes kā *bārksts*, tikai ar sakni redukcijas pakāpē: ide. *bhr̥-sti- > b. *bur-sti-, no kā la. *burstis*. No šā vārda locījumu formām (piem., ģen. **burstja* > **burst'a* > **burska* > *buršķa*) vispārināts *-šķ-*, tātad nom. *buršķis*, ar *k* iespraudumu *burkšķis*.

M-E I 353, MM II 523, Pok 198, W-H I 461, Ф I 198, ЭСРЯ I₂ 173

sūpēt 'tapt netīram; kūpēt' — sk. *sūbēt*.

sūrāt 'strutot' — sk. *sūrstēt, sūrs*.

surbt 'strēbt' — sk. *strēbt*.

sūroties — sk. *sūrs*[a].

sūrs[a] [sũrs] 'rūgts'; lš. *sū́ras, sūrùs* 'sāļš', pr. *suris* [sūris], *sur* [sūr] 'siers', kr. *сырóй* (bsl. *syrъ*) 'mitrs, drēgns; jēls, negatavs', bkr. *сыры*, ukr. *сирúй*, č. *syrý* 't. p.', ssk. *súrr* 'skābs, nepatīkams', sav., a-s. *sūr* (ģerm. *sūra- < *sūro-), v. *sauer*, a. *sour*, ssk. *súrr*, zv. *sur* 'skābs', persiešu *šur* (< ir. *xš(u̯)ūra-), tadž. *šūr* 'sāļš'. Pamatā ide. *seu- : *sŭ- 'sula, mitrums (u. c.)', no kā adj. *sū-ro-s 'mitrs' → 'tāds, kam (mitrumā izveidojusies) nepatīkama garša; rūgts, (nepatīkami) sāļš' > b. *sūras > la. *sūrs*. La. *sūrs* liter. '(nepatīkami, ļoti) rūgts', bet izloksnēs arī 'sāļš': «zupa šuodien pārāk sūra» (M-E III 1134).

Saknes pamatnozīmes 'sula, mitrums' reflekss ir apv. verbos *sūrāt* [ũ²] 'strutot, raudāt' (E-H II 608), *sūrēt* 'nepārtraukti tecēt' (M-E III 1134).

Atv. *sūrot* [uô] sākotnējā noz. 'padarīt rūgtu, sāļu', kas redzama atv-os: *iesūrot* [uô] 'iesālīt' (Fīrekers — E-H I 547), *sasūrot* [uô] 'sasālīt; padarīt rūgtu' («sasūruots alus», M-E III 752), arī intrans. 'kļūt rūgtam' («sasūruojis sviests», turpat). Ar pārn. *sasūrot* arī 'apbēdināt'. Šī nozīme piemitusi arī pamatverbam *sūrot*, no kā *sūroties* 'žēloties, gausties, bēdāties'. Tagad apv. *sūrot* 'sūroties': «Kuo nu sūruojiet? Kā būs, būs» (E-H II 609). Verbs *sūrot* var būt atv. ne vien no adj. *sūrs*, bet arī no verba **sūrt*, sal. apv. *sasūrt* [ùr[2]] 'kļūt rūgtam': «kāpuostu lapas, ilgi stāvēdamas, sasūrst» (E-H I 452).

Sk. arī: *siers, sūrstēt*.

B I 486, Buck 1033, E IV_2 319, EF 2 944, Kl 626, L III 103, Pok 912 un 1039, T 293, Гам-Ив 3 817, В. А. Дыбо — ВСЯ 1961 5 26, Ф III 819, Ц 463, Д. И. Эдельман — ВЯ 1982 1 42

sūrs[b] 'stiprs, spēcīgs, varens' (folkl.); si. *śū́raḥ* 'stiprs, drosmīgs', subst. 'varonis', *śávīraḥ* 'stiprs, spēcīgs', ave. *sūra-* 'stiprs, varens', gr. *kýrios* 'varens', subst. 'kungs', *ákyros* 'nederīgs, neiedarbīgs', senīru *caur* 'varonis', kimriešu *cawr* 'milzis'. Pamatā ide. **keu-* : **kū-* 'tūkt, liekt, liekties' atv. **kū-ro-s* 'uztūcis, liels' → 'stiprs' (par nozīmju sakaru sal. *tūkt* : *taurs*) > b. **šūras* > la. *sūrs*. Vārds sastopams folklorā, piem.: «Rīga, Rīga, skaista Rīga, Kas to skaistu darināja? Vidzemnieku sūra vara, Pakavoti kumeliņi» (LD 31803, 2). Šai tautasdziesmai daudz variantu, kas arī parāda adj. *sūrs* 'stiprs' aizstāšanu ar citiem vārdiem, kad šo *sūrs* nozīmi vairs nesaprata: savienojuma «sūra vara» vietā stājās «sūri darbi» un «grūti darbi». Parastākais savienojums tomēr ir «sūra vara»: «Kungam mana sūra vara, Zemītei auguminš» (LD 1903), «Paēduši, padzēruši, pateicat Dieviņam! Dieva galds, Māras maize, Mūsu pašu sūra vara» (LD 1479).

Kad no aktīvās leksikas izzuda vārds *sūrs* 'stiprs, spēcīgs, varens', runātāju apziņā «sūra vara» nebija vairs 'stiprs spēks, varena spēja', bet 'grūts darbs' (saistoties ar hom. vārda *sūrs* 'rūgts' pārn. nozīmi 'grūts').

Vārda *sūrs* lietojumu folklorā varēja ietekmēt arī līb. *sūr*, ig. *suur* 'liels'. (K)

Euler 1 111, HF II 53, M-E III 1134, MM III 365, Pok 592

sūrstēt [sũrstêt]. Tās pašas cilmes kā *sūrs*[a] (sk.), kura sākotnējā noz. 'mitrs'. Bijis verbs **sūrt* 'kļūt mitram; kļūt rūgtam, sūram' (sk. *sūrs;* sal. lš. *sū́rti* 'kļūt sāļam, sāļākam'), kam blakus inf. *sūrst* (tag. *sūrstu,* pag. *sūru*) 'sūlāt, sūrstēt, sāpēt' (St I 302; Endzelīns: inf. forma tagadnes ietekmē). No tā atv. *sūrstēt* ar divām nozīmēm: 1) arh. 'čūlot' (U I 286); no sākotnējās noz. 'sūlāt' arī apv. 'slikti degt, dūmot': «tā zaļā malka jau nemaz nedeg, bet tik sūrst krāsnī» (Kronvalds — M-E III 1134); 2) 'nepārtraukti, asi sāpēt'. Šī otrā (liter.) nozīme varēja izveidoties

divējādi: 'čūlot' → 'sāpēt čūlājošai brūcei' → 'sāpēt'; 'būt rūgtam' → 'būt asi nepatīkamam' → 'būt sāpīgam, sāpēt'.

No **sūrt* vai adj. *sūrs* arī apv. *sūrēt* 'nepārtraukti tecēt; kļūt rūgtam, sāļam' (: lš. *sūrěti* 'kļūt sāļam, sāļākam') un 'sāpēt, sūrstēt': «āda nuo sviedru sūr (sūrē)» (E-H II 609). Ar līdzīgu nozīmi apv. *sūrāt* [ù²] 'strutot (čūlot), sūrstēt' un pārn. 'raudāt' ('tecēt asarām', E-H II 608).

Blakus verbam *sūrstēt* tajā pašā nozīmē arī apv. *sūkstēt* [ũ], *sūrkstēt* [ũ] un *sūstēt* [ũ]. Visu šo formu pamatā ir ide. **seu-*: **sŭ-* 'sula, mitrums (u. c.)' → (verbs) 'kļūt mitram, sulot, čūlot' → 'sāpēt, sūrstēt', tikai ar dažādiem atvasināšanas paņēmieniem. Verba *sūkstēt* pamatverbs *sūkt* ar noz. 'čūlot' fiksēts 18. gs. (St II 539; sk. arī *sūkt*). Blakus verbam *sust* ir bijis arh. *sūst* 'garot, dūmot karstumā; kļūt mitram, sūlāt, čūlot' (tag. *sūstu, sūtu,* St I 302; kā parlēlforma verbam *sust* arī U I 286). No tā atv. *sūstēt* 'sūrstēt', senāk 'sūkties mitrumam': «te sūst»— šeit ir avokšņaina zeme (U I 286). Forma *sūrkstēt* laikam no *sūkstēt* + *sūrstēt* (Endzelīns), bet *k* var būt arī iespraudums formā *sūrstēt*. (K)

E I 252, I 761, EF 2 944, M-E III 1134, Pok 912

suseklis. Laikam *suseklis* < *suceklis* (Bīlenšteins). Sal. apv. *suceklis* 'matu vai vilnas suseklis' (Kraukļos, E-H II 599). Atv. no verba *sukāt* (sk. *suka*).

Buck 450, M-E III 1125, Zēv 254

suselnieks 'suku sējējs; saru un vecu suku uzpircējs', arh. Disimilācijā no **susekl(i)nieks,* kas atv. no *suseklis* (sk.).

M-E III 1125

susēt [susêt]; lš. apv. *sūsěti* 't. p.', kr. *сóхнуть* (ssl. *sъxnǫti*) 'žūt, kalst', si. *śúşyati* 'kļūst sauss', oset. *sūsæn* 'sausais (mēnesis)'. Pamatā ide. **saus-* : **sus-* 'sauss' laikam no saknes **seu-* 'sula, mitrums; spiest sulu, sūkt' (no kā *sūkt,* sk.). Ide. **sus-tei* > b. **sustei/ti* > la. *sust* 'kļūt sausam' (lš. *sùsti* 'pārklāties ar izsitumiem; nīkt, kalst'), no kā intens., dur. *susēt,* kauz. *susināt*. Skaņumijā *saust* : *sausēt* : *sausināt*.

Blakus vārdam *sauss* ir apv. *suss* 't. p.' Tās pašas cilmes ir *sušķis,* apv. *suska* 'netīrīgs, arī skrandains cilvēks; kas sīks, mazvērtīgs (piem., nievājoši par bērnu)'. Sal. si. *śúşkaḥ* 'sauss', lš. *sùskis* 'izsitumi, kašķis; skrandainis'. Nozīmes attīstība: 'sauss' → 1) 'kaļsns' → 'novājējis, izbadējies' → 'skrandains, netīrs', 2) 'nokaltis, nīkuļojošs' → 'sīks, mazvērtīgs'.

EF 2 945 un 946, L III 103, M-E III 1127, MM III 362, Pok 880, Абаев III 174, Ф III 730

suska 'netīrīgs, arī skrandains cilvēks'— sk. *susēt*.

suss 'sauss'— sk. *susēt*.

sust; lš. *šùsti* 't. p.', ssk. *sop* (< **sup-*) 'gaļas zupa', oset. *syst* 'izzust, izgarot'. Tās pašas cilmes kā *sautēt* (sk.); pamatā ide. **seu-* 'virt, vārīties; strauji kustēties' (Trautmanis), kas laikam

saplūdis ar ide. *ƙseu- 'degt' (no saknes *ƙes-, Pētersons, Frenkels). No *ƙseut- : *ƙsut- > b. *šut-, verbs *šut-ti > *šusti > la. *sust.* Kauz. *sutināt,* apv. *sutēt.* Subst. *suta;* apv. *sutenis* 'sautētas kartupeļu šķēles; sutināta klūga, rīkste; ilgs gulētājs', *sutme* 'suta' («rijā liela sutme», M-E III 1128), *sutnes* 'plaucētu auzu miltu un putraimu ēdiens; ēdiens no ūdenī vai pienā iekultiem miltiem', *sutnis* 'sutnes; karsts, sutīgs laiks'.

Pēc cita uzskata (Karaļūns), pamatā ide. *ƙeut-.

Sk. arī: *suta, sutra.*

EF 2 1036, L III 103, M-E III 1126, Pok 914, T 310, Абаев III 211

sūstēt — sk. *sūrstēt.*

susuris, *susurs, suser(i)s* (apv.) 'kāds sīks grauzēju kārtas dzīvnieks'; gr. *hýrax* 't. p.', lat. *susurrus* 'sanēšana, sīkšana, dunēšana'. Pamatā ide. *su̯er- : *sur- 'sīkt, dūkt u. tml.'; ar reduplikāciju *su-sur-, no kā latviešu formas. Tās pašas cilmes ir la. *svirkstēt* (sk.). Tātad nosaukuma pamatā ir dzīvnieka balss skaņu atdarinājums.

Vārds laikam saplūdis ar citu sīkā grauzēja apzīmējumu, kura pamatā ir ide. *sŭ̄s- svilpjošu skaņu atdarināšanai; sal. kr. *сýслик,* skr. *сусолъ,* bulg. *сѣсел,* č. *sysel,* p. *susel* 'susliks'.

EF II 973, M-E III 1127, Pok 1039 un 1049, Šm 6 8, W-H II 637, Ф III 809, Ц 463

sušķis — sk. *susēt.*

suta, apv. *suts;* lš. *šutà, šùtas* 't. p.' Atv. no verba *sust* (sk.).

EF 2 1036, M-E III 1127

sūtīt [sùtît]; lš. *sių̃sti,* apv. *sų̃sti* 't. p.', iter. *siuñtinti, siùntinti.* Par vārda cilmi ir dažādi uzskati.

1. Pamatā ide. *sent- 'virzīties, iet', no kā arī go. *sandjan,* sav. *sęndan,* v. *senden,* a. *send* 'sūtīt' (Frenkels, Trautmanis, Pokornijs). Nozīme 'sūtīt' šeit no kauz. nozīmes 'likt iet'. (Bijis ģerm. *sinþan 'iet, ceļot', kura kauz. ir *sandjan.) Skaņumijā *sn̥t- > b. *sunt-, no kā verbs *sunt-ti > *sunsti > la. *sūst (: lš. *sų̃sti*), iter. *sūtīt.* Taču lietuviešu valodā pamatverbam nav noz. 'iet', bet 'sūtīt'. Grūti izskaidrojama arī lietuviešu forma ar *sių-* (Būga: tas ir jaundarinājums no *sų-*).

2. Pamatā ide. *su̯ento- : *sunto- 'dzīvs, kustīgs, spirgts, vesels', no kā arī ssk. *svinnr* 'straujš, spēcīgs; gudrs', vav. *swint, swinde* 'stiprs', v. *geschwind* 'ātrs' (Persons, Endzelīns). Adj. celms laikam atvasināts no saknes *seu- : *su- 'liekt, griezt, dzīt' (Persons), no kā la. apv. *sukt* 'griezt' (lš. *sùkti*), si. *suváti* 'iekustina, satrauc'.

Atv. *pasūtīt* līdz 20. gs. 20. gadiem bija tikai 'aizsūtīt (pront, nost)' un kr. *заказáть,* v. *bestellen* izteica ar vārdiem *apstellēt* (V 3 93; *stellēt* < v. *stellen* 'likt, nostādīt') un *apsūtīt* (D 1 180). 20. gs. 20. gados tos aizstāja *pasūtīt* ($D\ 1_4$ 109, 3 314). J. Endzelīns iebilda pret šādu vārda lietojumu («sūtīt varam taču

kaut ko tikai no sevis projām») un atbalstīja K. Ķasparsona ieteikto jaunvārdu *pasūtināt* (E 2 24, Ozoliņš 1 113). Tas lietots tikai dažus gadus. (Vārdus *pasūtīt* un *pasūtināt* nozīmes ziņā šķīra vēl 40. gados; LVPV 1 66, 1_2 71).

20. gs. 30. gados darināts jaunvārds *sūtība* 'misija'. J. Endzelīns pret to iebilda (1943; E III_2 398), bet vārds ir valodā iesakņojies (LVPV 3 276).

Sk. arī: *sūtnis.*

B III 697, Buck 710, EF 2 789, Fei 410, Kl 703, L III 104, M-E III 1135, Pok 908, 914 un 1048, Stang 3 48, Tr VI 334

sutne 'suta', *sutnis* 'sutīgs laiks'— sk. *sust.*

sutnes (kāds ēdiens)— sk. *sust.*

sūtnis [sùtnis]. A. Kronvalda jaunvārds (1869), atv. no verba *sūtīt* (sk.). 17.—18. gs. *vēstnieks (vēstenieks), vēstnesis* 'ziņu nesējs'; diplomāta nozīmē G. Mancelim «liela kunga vēstenieks» (Manc II 404). G. F. Stenders sūtņa nozīmē lietoja paralēli vārdus *sūtīts* (v. *Gesandter* St II 280; vācu vārds tieši tulkots, sal. *senden* 'sūtīt') un *vēstnesis, vēstnieks.* Šie vārdi lietoti arī latviešu laikrakstos līdz 19. gs. 60. gadiem. «Baltijas Vēstnesis» pasāka lietot apzīmējumu *sūts,* piem.: «Priekš neilga laika atnāce Parīzē sūti no Ķīnas» (BV 1869 6). Pret to iebilda A. Kronvalds, iesakot jaunvārdu *sūtnis* (BV 1869 59). Viņš to darināja pēc analoģijas ar vienzilbes verbu atv-iem: «*Sūtnis* ir tādā ziņā no *sūtīt* cēlies kā tie vārdi *vilnis* no *velt, šūnis* no *šūt* . .» Iespējams, ka vārda formu ietekmējis arī lš. *(pa)siuntinỹs* 'sūtnis'.

Vārds *sūtnis* fiksēts 19. gs. 70. gadu vārdnīcās (V 1 440 un 441, 2 220, abās arī *sūtniecība;* U I 286), bet presē vēl ilgi paralēli un vienādā nozīmē lietoti vārdi *sūtnis, sūtīts, vēstnieks.* 20. gs. 20. un 30. gados diferencēti diplomātisko pārstāvju apzīmējumi: augstākā ranga — *vēstnieks* (kr. *посóл*), nākamā ranga — *sūtnis* (kr. *послáнник*).

KK 13 149, M-E III 1135, Roze 1 63

sutra 'suta; virca' (apv.). Homonīmi:

1. Tās pašas cilmes kā *suta* (sk.), šā vārda sinonīms. Sal. lš. *šutrà* 'suta'.

2. Vārds nozīmē 'virca' ir tās pašas cilmes kā *strutas* (sk.); sal. lš. *sutrà, sùtros* (dsk.) 'saskalas, virca' un *srutà, srùtos* (dsk.) 'virca'. Forma *sutra* < **sruta* vai disimilācijā no **srutra* (Frenkels).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds var būt tās pašas cilmes kā *sula.*

Apv. *sutrainis* 'virca; vircas bedre, mēslu kaudze': « . . tādus mēslus no mājām iznes un kādā sutrainī nomet» (LGGr 1797 4 29).

EF 2 946 un 1037, M-E III 1128

svabads. Literatūrā g. k. izteikti uzskati, ka vārds ir aizguvums — no skr. *свободь* 'brīvs', kura atv. *свобода* 'neatkarība' (kr.

свобóда 'brīvība'). Pamatā ide. **sue-bho- : *suo-bho-* 'īpatnējs, paša' (no **sue-* 'savs'; sk. *savs*), no kā arī pr. *subs* 'pats'. Blakus adj. *svabads* darināts verbs *svabināt* (parasti *atsvabināt*) vai nu no šā vārda saknes, vai no la. **svabs* 'brīvs' (sl. **svobь*). No pēdējā latviešu uzvārdos varēja izveidoties arī **Svābs* > *Švābe* (pieskaņojot formu v. *Schwabe*).

Izteikts arī uzskats, ka vārds *svabads* var būt baltu cilmes (Blese; ar jautājumu Endzelīns). Šādu uzskatu balsta verbs *(at)svabināt*.

Vārds *svabads* minēts 16. gs. tekstos (Cat 268) un 17. gs. vārdnīcās (Manc I 114, Lj 294, Elg I 319, 528 un 591, *atsvabadāt* I 479). Verbs *atsvabināt* Bībeles tulkojumā (Gl 2 211). J. Langem arī *svabadība* un *svabadināt* (Lg II 334).

Bl 6 177, 7 91, Buck 1336, E I 94, M-E III 1139, Pok 883, Пр II 262, Ф III 582, Ц 414

svaidīt[a] [svaĩdît], apv. [ài[2], aî[2]] 'atkārtoti sviest'; lš. *sváidyti* 't. p.' Verba *sviest* (sk.) iter.

EF 2 947, L III 104, M-E III 1140, Pok 1041 (1042)

svaidīt[b] [svaĩdît, aî], 'ziest' (apv.). Atv. no bijuša verba **sviest* 'ziest', kas izzudis, vairoties no homonīmijas ar *sviest* 'mest'. Verbs *svaidīt* ir šā bijušā **sviest* iter. (sal. lš. apv. *svíesti* 'ziest'; sk. *sviests*). Iepriekšējo gadsimtu tekstos *svaidīt* 'ziest' bieži sastopams, piem.: «.. [rati] gatavi jir («gir»), tikai jāsvaida» [Manc 3 11], «Bet Marija, vienu mārciņu ļoti dārgas un it tīras nardas-zāles ņēmusi, svaidīja tās kājas Jēzus un žāvēja ar saviem matiem ..» (Gl 4 211), «.. dzeramas, svaidāmas jeb citas zāles» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 69).

B II 314, EF 2 947, M-E III 1140, Pok 1042

svaigs [svàigs]; kr. *свéжий* (skr. *свѣжь*, psl. **svěžь*), bkr. *свéжы*, ukr. *свíжий*, č. *svěží*, p. *świeży* 'svaigs, dzestrs'. Vārda *svaigs* cilme pagaidām ir neskaidra. Uzskata, ka tas ir valodnieka J. Sirmā darināts jaunvārds pēc kr. *свежий* parauga, lai adekvāti tulkotu šo krievu vārdu F.Dostojevska romānā «Miroņu nams» (E. Brencis). Taču romāna tulkojums iespiests «Dienas Lapā» tikai 1894. g., bet *svaigs* jau 1890. g. ietverts K. Valdemāra vārdnīcā (V 3, 354).

Tā kā senākos avotos šā vārda nav, J. Endzelīns šaubījās par tā cilmi mantotajā leksikā (M-E III 1141), un arī K. Mīlenbahs to nebija dzirdējis nevienā novadā (M IV 36). Pie R. Kaudzītes apgalvojuma, ka *svaigs* ir «nesen radīts un iraid tiešām latviešu valodas dabā» (Austrums 1899 2 147), redakcija (J. Velme) piezīmēja, ka tas «nav radīts, bet ir īsts latviešu vārds».

Lietuviešu valodā blakus aizg-am *sviežias* (< bkr. *свéжы*) 'svaigs' ir arī apv. *sviegas*, kas laikam ir jaunvārds, darināts pēc la. *svaigs* parauga (Frenkels; vārds tikai vienā apvidū).

Ja arī *svaigs* ir jaundarinājums, tas veidots pilnīgā saskaņā ar latviešu un krievu valodas skaņu atbilstībām (Mīlenbahs).

Pamatā ide. *su̯ei- 'liekt, griēzt, šūpot', no kā arī la. *sviest* 'mest' (sk.). No šās saknes atvasināts kāds verbs, kas izsaka kustību, pārvietošanos (Petļovà), un tālāk darināti attiecīgi adjektīvi, piem., č. *švižný* 'ātrs, veikls, lokans'. Tādas pašas cilmes ir la. apv. *svaigslis* [aî] 'kas svaidās no vienas vietas uz otru', *svaigslīgs* 'nepastāvīgs, svaidīgs', *svaigstīties, svaikstīties* 'gorīties, staipīties': «bērni svaikstās, nuo gultas izceldamies» (M-E III 1141). No noz. 'kustīgs, svaidīgs' → 'modrs, spirgts' → 'svaigs'. No *svaigs* atv. *(at)svaidzināt.*

Adj. *svaigs* aizstāja agrāk latviešu valodā lietoto aizg. *frišs, prišs* (v. *frisch,* vlv. *vrisch* 't. p.').

E. Brencis — Dzimtenes Vēstnesis 1911 210, EF 2 954, Kl 219, M-E III 1141, M IV 36, Pok 1041, Zēv 2 95, Петлева 2 126, Пр II 263, Ф III 571

svaigslis 'kas svaidās no vienas vietas uz otru'— sk. *svaigs.*

svaigstīties, *svaikstīties* 'gorīties, staipīties'— sk. *svaigs.*

svainis [svaînis], apv. [aî]; lš. *sváinis* 'sievas māsas vīrs', sav. *swein* 'kalps, gans' (< 'savējais'), mesapiešu *veinan* (ak.) 'savs'. Pamatā ide. refl. vietn. *se- paplašinājums *s(e)u̯e- : *su̯o-, no kā arī *savs* (sk.). Ide. *su̯oini-, no kā b. *su̯aiņa- 'savējais'. Tas bija apzīmējums asinsradiniekam («asina rads — svainis», Manc II 407). Nozīmes tālākā attīstība: 'ieprecēts tuvinieks' → '(sievas) māsas vīrs' → 'māsas (arī sievas vai vīra māsas) vīrs'. Ieprecēto cilvēku uzskatīja par savējo, t. i., pielīdzināja īstajam radiniekam. Par nozīmi sal. kr. *свояк* 'sievas māsas vīrs': *свой* 'savs'; pr. *swais* 'savs' un 'savējais'; arī la. arh. *sautis* < *savtis 'draugs, piederīgais' (Für 2 347).

B III 821, Buck 123, Bl 7 91, EF 2 947, L III 104, M-E III 1141, Pok 882, T 294, To 25 18, Tp 3 141, Ф III 584

svārboties, *švārboties* 'svārstīties, šūpoties'— sk. *svārpsts.*

svārki [svàrki], apv. [âr²], vsk. *svārks;* lš. *švaȓkas* 'vīriešu svārki', apv. dsk. *švaȓkai* 'apģērbs'. Par vārda cilmi ir dažādi uzskati. Tā kā blakus lš. *švaȓkas* ir apv. *šaȓkas* 'apģērba gabals; zvejnieka virssvārks, (dsk.) apģērbs, (zemnieku) svārki', par sākotnējo baltu formu uzskata *sarkas ar lietuviešu ieskaņu *šv*-no *švarùs* 'tīrs' (Būga; bet latviešu valodā nav atbilstoša vārda, kas motivētu *v* iespraudumu). Šo *sarkas salīdzina ar kr. *сорочка* 'krekls', bsl. *срака* 'apģērbs' un atvedina no vlat. *serica* : *sar(i)ca* 'zīds, zīda drēbes' (Endzelīns, Frenkels, Holthauzens). Latīņu vārds ir aizg. no austrumu valodām, tā pamatā ķīniešu *se-or* 'zīds'.

Pēc cita uzskata (Fasmers, Trautmanis), vārda pamatā ir b-sl. *šarka- 'svārki', bet vārda tālākā cilme ir neskaidra.

Tā kā baltu un slāvu valodās attiecīgajiem vārdiem nav sakara ar zīdu, ļoti apšaubāma cilme no vlat. *serica.* Ticamāk, ka pamatā ir ide. *serk- 'pinums' (no saknes *ser- 'sarindot, sasaistīt'), no kā arī gr. *hérkos* 'žogs, tīkls', lat. *sarcīre* 'lāpīt'

(← 'pīt'). Tādā gadījumā nozīmes attīstība 'pinums' → 'audums' → 'apģērba gabals'. Joprojām tomēr paliek neskaidrs jautājums par ieskaņu *sv-*. (K)

B II 314 un 586, Buck 419, EF 2 964, E-H II 612, Lokotsch 149, M-E III 1144, T 299, Zēv 2 228, Пр II 358, Ф III 724

svārpsts [svãrpsts], apv. [àr²], *svārpstis, svārpsta, svārpste;* lš. apv. *svarpstas* (laikam aizg. no latviešu valodas) 't. p.', pr. *sarpis* (< **swarpis*) 'riekstrozis' (sal. la. apv. *svirpis* [ir̂²] 'dižknābis'). Līdz ar vārdu *vārpsta* (sk.) tās pašas cilmes kā *vērpt:* atv. no ide. **u̯erp-* 'griezt, pīt', no kā skaņumijā ar ieskaņas *s-* b. **su̯arp-*, kam pievienots pied. *-sto-*. Saknes *-ār-* < *-ar̂-*. Atv. *svārpstīt, svārpstēt* (arh.) 'urbt'. Vārda semantika izriet no saknes noz. 'griẽzt'.

Paralēli formai **su̯erp-* arī **su̯erb-* : b. **su̯arb-*, no kā la. apv. *svārboties* [uô], *švārboties* [uô] 'svārstīties, šūpoties'; sal. kr. *свóроб* 'kašķis', vav. *swerben* 'virpuļot'. Pēc cita uzskata (Endzelīns, Trautmanis) arī *svārpsts* no šās paralēlformas (ar *-ps-* < *-bs-*). (K)

Buck 594, E IV_2 299, EF 2 949, M-E III 1144, Pok 1050, Stang 3 57, T 295, Ф III 583

svars; lš. *svãras* 'atsvars, mārciņa', *svarùs* 'smags, svarīgs'. Tās pašas cilmes kā *svērt* (sk.), atv. no šā verba ar saknes patskaņa miju. Nozīmes pamatā 'tas, kas liec uz leju' → 'tas, kas velk, spiež uz leju'. Sal.: «Brāļi, brāļi, pirkat zeltu, Es sudraba nenēsāšu: Sudrabs vilka grūtu svaru, Grūt' manam mūžiņam» (LĻDz 1134). Atv. *svarīgs* 'smags' → 'nozīmīgs'.

EF 2 949, M-E III 1143, Pok 1151, Stang 3 57, T 296, Покровский 96

svārstīt [svãrstît], apv. [àr, âr²]; lš. *svarstýti* 't. p.', arī 'apspriest, apsvērt'. Ar saknes skaņumiju atv. no verba *svērt* (sk.), tā iter. Par formu sal. *bērt : bārstīt*.

Tā pati sakne vārdā *svārsts* 'ķermenis, kas svārstās ap nekustīgu punktu vai asi', apv. 'svira; tas, kas svārsta; nenoteikts cilvēks, slinks un neveikls cilvēks, kas izvairās no darba'. Adj. *svārstīgs*.

EF 2 949, M-E III 1145

svece. Ir divi cilmes varianti (Endzelīns):

1. Vārds ir tās pašas cilmes kā *sveķi* (sk.): **sveke* > *svece*. Tad sākotnējā nozīme 'sveķu gaismeklis, lāpa' un tagadējo nozīmi 'cilindrisks tauku gaismeklis ar degli vidū' vārds ieguvis no skr. *свѣча* 'svece'.

2. Vārds ir vienas cilmes ar lš. žvākė. Skaņumijā **zveke* > **zvece* > *svece*. (Par *zv- : sv-* sal. *zvetēt*, apv. *svetēt*.) Lš. *žvākė* pamatā ide. **ĝhu̯ōkᵘ̯- : *ĝhᵘ̯əkᵘ̯-* 'mirdzēt, spīdēt' > b. **žvak-*, no kā **žvakē*. No šās ide. saknes arī lat. *fax* (ģen. *facis*) 'lāpa'.

Pēc cita uzskata (Šmits; senāk arī Endzelīns) vārds ir aizg.:

svece < skr. *свѣча* (kr. *свеча*), kas no psl. **světja* blakus **světъ* 'gaisma'. Pamatā ide. **kuei-* 'spīdēt; gaišs, balts' (no kā arī la. *svītra*). Sal. 15. gs. uzvārdu *Sveče* (Bl 1 265; šis uzvārds gan var būt aizg. neatkarīgi no vārda *svece* cilmes).

Uzskatu par vārda aizgūšanu liek apšaubīt 1) saknes *e* (jo sl. *ě* parasti > *ie* vai *ē*), 2) arh. un izlokšņu dsk. ģen. forma *svecu* [ę] (Endzelīns). Sal. 17. gs. **sveca:* «Svecu ielipināt (iededzināt)» (Lj 300). K. Fīrekera minētā *goda-svece* 'lāpa' (Für 2 469) liek domāt par seno *sveci* kā sveķu gaismekli.

Buck 484, E I 102, III₁ 535, EF 2 1325, M-E III 1145, Pok 495 un 628, Sum 35, Šm 2 30, Zēv 2 266, Ф 576, Ц 412

svēdra [svę̄dra], apv. [ę̄[2]] 'svītra'. Laikam tās pašas cilmes kā *svīst* 'tapt gaišam, aust' (sk. *svīst*[a]), tikai ar variētu saknes vokālismu. Pamatā ide. **suēid-* 'spīdēt, mirdzēt' paralēlforma **suēd-,* no kā laikam bijis verbs **svēst* (< **svēd-ti*) un atv. *svēdra*. (Par formu un nozīmi sal. **svīst* : *svītra;* sk. *svītra.*) Tā pati sakne laikam Lietuvas hidronīmos: *Svẽdasas* ezers, upe *Svẽdupis*. Piemēri: «lindrukiem gar apakšu gājusi .. sarkana svēdra» (M-E III 1152), «.. Auseklītis Vāczemē Saulei svārkus šūdināja; Vienu svēdru (var.: strīpi) zelta lika, Otru tīra sudrabiņa» (LD 33859 var.). Atv. *svēdrains* 'svītrains, māzerains'. Ar saknes nozīmi 'gaišs' saistīts verbs *svēdrēties* 'noskaidroties (par debesīm)'. K

S. Karaļūns apšauba vārdu *svēdra* un *svītra* cilmes sakaru.

M-E III 1152, Pok 628, Vanagas 2 323

sveiks [svèiks], apv. [eĩ]; lš. *sveĩkas* 't. p.' Par vārda cilmi izteikti dažādi uzskati. J. Endzelīns norāda uz divām iespējām:

1. Vārds var būt saistāms ar ssk. *sveigr* 'lokans', kura pamatā ide. **suei-* 'liekt, griezt, šūpot'. No tā arī zv. apv. *svīga* 'liekties' un la. *sviest* (sk.). Ide. **suei-ko-s* > b. **sueikas* > la. *sveiks*. Vārda sākotnējā nozīme varēja būt 'lokans, vingrs' → 'vesels'.

2. Vārds var būt tās pašas cilmes kā *veikt* (sk.). Pamatā ide. **ueik-* 'liekt, pīt; griezties, šūpoties, liekties', no kā arī la. *veikls,* lš. *veiklùs* 'darbīgs, aktīvs, enerģisks', *véikus, veikùs* 'veikls, ātrs; spirgts, spēcīgs'. Paralēli varēja būt formas ar pievienotu *s-* un tādu pašu vai variētu semantiku, un šo formu vidū arī la. *sveiks,* lš. *sveĩkas.* (Par *s* -pievienojumu sal. *vīpsnāt* : apv. *svīpsnāt, valstīt* : apv. *svalstīt.*)

Pēc cita uzskata (Frenkels) *sveiks* < **su-ei-kas,* kur **su-* no ide. **su-* 'labs' un *-ei-* no vārda *iet* saknes (**ei-*), tātad *sveiks* sākotnēji 'tāds, kas staigā labs (stiprs, spēcīgs)'.

Verbs *sveikt* ieguvis laba vēlēšanas nozīmi. Vārda senāko nozīmi parāda lš. *sveĩkti* 'tapt veselam, veseļoties'(kam blakus jaunāka noz. 'dāvināt, dot'). Arī atv. *sveicināt* ir zaudējis savu senāko kauz. nozīmi; sal. lš. *sveĩkinti* 'darīt veselu' (kam blakus jaunāka noz. 'sveicināt, sveikt').

Sasveicināšanās un atsveicināšanās vārdi *sveiks!* un *sveiki!* latviešu valodā plašāk lietoti tikai 20. gs. Pirmoreiz vārdnīcā *sveiks* šādā nozīmē minēts tikai 1872. g. (U I 289 ar piezīmi, ka atsveicinoties šis vārds dzirdēts retāk nekā *vesels*). Adj. *sveiks* pirmoreiz minēts J. Langija 1685. g. vārdnīcā («frisch u. gesund», Lj 299) ar piezīmi, ka vārds lietojams pie Lietuvas robežām. No tā V. Rūķe-Draviņa secina, ka *sveiks* (īpaši sveicinājuma nozīmē) izplatījies no Latvijas dienvidiem uz ziemeļiem (pagaidām maz lietojams teritorijas austrumdaļā). Vispirms tas lietots atsveicinoties, vēlāk arī sasveicinoties. Pirmsākumā *sveiks!* laikam bijis tosts, lietojot alkoholiskos dzērienus.

Šie apsvērumi liek secināt, ka *sveiks* un atvasinātie verbi var būt lituānismi.

Buck 300 un 755, EF 1 45, 2 950, E-H II 613, M-E III 1146, R-Dr — In hon. 87—89

sveilēt [sveĩlêt], apv. [eĩ, èi²]. Tās pašas cilmes kā *svilt* (sk.), tā kauz. (sal. *svilināt*). No nozīmes '(pārmērīgi) karsēt, dedzināt' → 'intensīvi ko darīt; stipri sist' («pa krietnam sadot», E-H II 613).

M-E III 1147

sveķi, vsk. *sveķis,* apv. *sveki* [ę], *sviķi, svakas, sakas, saki;* lš. *sakaĩ,* vsk. *sãkas,* apv. *svekas,* pr. *sackis* 't. p.', kr., bkr., bulg. *сок* (ssl. *сокъ*), ukr. *сік,* p. *sok* 'sula', gr. *opós* (< *hopós) 'augu (sevišķi vīģes) sula'. Pamatā ide. **su̯ekᵘ-os* 'augu sula, sveķi' > b. **su̯ekas* > la. **sveks,* dsk. *sveki* ar morf. un fon. variantiem.

Jau ide. pirmvalodā bijis saknes variants bez *-u̯-* (**sekᵘ-*), no kā b. **sak-*, sl. **sok-*.

B II 583, E IV₂ 495, EF 2 756, HF II 405, M-E III 645 un 1148, Pok 1044, T 248, Schmalstieg 2 279, Гам-Ив 3 123, Пр II 351, Ф III 708

svelme [svel̃me] apv. [eĩ, èl]; lš. apv. *svelmė* 'svelme; darvas smaka' (laikam aizg. no latviešu valodas), vlv. *swalm* 'biezi dūmi, garaiņi', gr. *hélā* (< **hu̯ela*) 'saules karstums', arh. (peļasgu) *sélas* 'gaisma, spīdums'. Pamatā ide. **sāu̯el-* : **su̯el-* 'saule', no kā verba noz. 'kvēlot, degt' (sk. *saule*). Ide. **su̯el-tei* > b. **su̯eltei/ti* > la. *svelt* [eĩ] 'karsēt, dedzināt'; sal. lš. *svélti* 'kvēlot', sav. *swelzan* 'degt, sadegt', vlv. *swelen* 'dūmot, kūpēt'. No šā verba atv. *svelme.*

No verba *svelt* dur., intens. *svelot* [uô] 'karsēt, kvēlot; (pārn.) salt', adj. (no divd.) *svelošs, svelots,* subst. *sveloņa* [uo] 'liels karstums, arī liels aukstums, (pārn.) liela steiga'.

Sk. arī: *svilt.*

E I 731, EF 2 951, HF I 458, L III 105, M-E III 1149, Pok 1045, T 296, Бенвенист 1 52, Георгиев 93

sveloņa — sk. *svelme.*

svelpt [svèlpt], apv. [eĩ, eî²], *švelpt;* paralēlforma *svilpt* [ìl], apv. [iĩ, iî²], *švilpt;* lš. *švélpti* 'šļupstēt, melot', *šviĩpti* 'svilpt, svilpot; strauji (ko) darīt'. Pamatā ide. **k̑uelp-* svilpšanas un dažu citu balss skaņu apzīmēšanai, no kā b. **šuelp- : *šuilp-* > la. *svelp-, svilp-* ar variācijām. Iter. *svilpot* [uô], apv. *svelpēt, svilpēt*. Subst. *svilpe* [iĩ], apv. *svilpa, svilpis* 't. p.'; subst. *svilpis* (lš. *švilpis*) arī 'kāds putns'.

Valodniecības termins *svelpenis* 20. gs. 20. gadu sākumā (ZTV 1).

No paralēlās ide. formas **k̑ue(i)p-* ar tādu pašu nozīmi ir b. **šuep-, *šuip-* no kā la. *svepstēt, svipstēt,* apv. *švepstēt, švipstēt* 'šļupstēt; caur zobiem runāt' ar vairākiem morf. un fon. variantiem. Sal. lš. *švepliúoti, šveplóti, šveplúoti, švepsěti* 'šļupstēt'.

EF 2 1044, *M-E* III 1149 un 1159, IV 115, Pok 628

svēpēt [svêpêt], apv. [ē] 'kvēpēt, kvēpināt'. Tās pašas cilmes kā *kvēpēt* (sk. *kvēpt*), šā vārda etimoloģiskais variants ar palatālu saknes ieskaņu. Pamatā ide. **kuēp- / *k̑uēp-* 'dūmot, vārīties' > b. **kuēp-/ *šuēp-* > la. *kvēp- / svēp-*. Blakus verbam *kvēpt* ir apv. *svēpt* [ê] gan ar tiešu nozīmi («bites svēpt», E-H II 616), gan ar pārn. nozīmi 'kūpēt' → '(iz)putēt': «viņš bija nolaidīgs saimnieks, svēpa kā svēpoņa, kamēr izsvēpa no mājas» (J. Kalniņš Druvienā — RKr XVII 80). Subst. *svēpoņa* [ę̂], 'kas put un nīkuļo savā iedzīvē'. Blakus verbam *kvēpināt* ir apv. *svēpināt* [ê].

K. Būga saista la. *svēpēt* ar lš. apv. (sėlisko) *svėpúoti* 'smagi elpot' (B II 467, III 215), kas laikam ar *s* < *š;* sal. liter. *kvėpúoti* 'elpot;. elsot, smagi elpot'. Pēc cita uzskata (Karaļūns) *svēpt, svēpēt* pamatā ir ide. **suep-,* bet šās saknes noz. ('gulēt', hom. **suep-* 'mest') neatbilst verbu semantikai. K

Sk. arī: *sūbēt.*

EF 2 951, *M-E* III 1153

svepstēt, *svipstēt* — sk. *svelpt.*

svērt [svèrt], apv. [eř, eř²]; lš. *svefti* 'svērt; nospiest, novilkt', go. *swers* 'godāts', sav. *swār,* v. *schwer* 'smags'. Pamatā ide. **uer-* 'liekt, griezt' (no kā *vērtᵃ,* sk.), ar mobilo *s-* ieskaņā. Forma *svērt* < **svèrt.* Nozīmes attīstība: 'liekt' → 'spiest uz leju (ko šūpīgu, piem., koka zaru)' → 'spiest uz leju svaru kausā' → 'noteikt svaros (priekšmeta) smagumu'. No saknes pamatnozīmes 'liekt' verba *svērt* arh. nozīme 'liekties, gāzties': «koks sver uz labo pusi» (St I 307); šī nozīme tagad saistās ar refl. *svērties.* Nozīme 'spiest' redzama vārda *svērt* lietojumā, piem., šādā savienojumā: «baļķi ar bomi svērt» (spiežot bomi uz leju, celt baļķi).

No pamatverba nozīmes 'spiest uz leju (ko šūpīgu)' refl. nozīme 'balansēt' un 'šūpoties' (arh., apv.): «Tie ziedi, kur tauriņi

sēdās Un kukainiši kur svērās» (Aspazija. Ziedu klēpis, 1912 13).

Ar saknes patskaņa miju atvasināts iter. *svārstīt* (par formu sal. *vērt* : *vārstīt*). Ar nozīmes pārnesumu atv. *apsvērt, apsvērums*.

20. gs. jaunvārdi ir atv-i *svērtenis* (kr. *отвéс*) un *svērtenisks* 'vertikāls' (Jaunais Vārds, 1916 123, ZTV 88).

Sk. arī: *svars, svārstīt, svira*.

Eckert 9 202, EF 2 951, Kl 692, M-E IV 1154, P 544, Pok 1151, T 296, Tr VI 276

svešs; lš. *svẽčias* 't. p.', subst. 'viesis, svešais', subst. *svetỹs* 't. p.', kr. *сват* (psl. **svātъ* < **su̯ō-to-s*) 'precinieks, saprecinātājs', gr. *étēs* (< **su̯e-te-s*) 'piederīgais, cilts loceklis'. Pamatā ide. refl. vietn. **se-* atv. **s(e)u̯e-*, no kā arī *sev* (sk.). La. *svešs* < b. **su̯etii̯as*. Nozīmes pamatā **su̯e-* 'savrups' → 'tāds, kas nepieder pie dzimtas, cilts' (grieķu vārdā otrādi: no 'savs' → 'savējais') → 'nepazīstams'.

Bl 7 91, Buck 1351, EF 2 950 un 952, EF I 581, L III 105, M-E III 1152, Pok 883, Пр II 255, Ф III 570, Ц 411

svētelis [svẽtelis], apv. [ê[2]] (apv.) 'stārķis'. Atv. no adj. *svēts* (sk.). Par nozīmi sal. apv. *svētputns* 'stārķis'. Taču iespējams arī, ka vārdam ir senāka cilme un tas saistāms ar **svēts* 'gaišs, balts'. Apv. *sventelis* 'stārķis'. (K)

M-E III 1156

svētki [svȩ̄tki], apv. [ȩ̄[2]]. Aizguvums; no skr. *святокъ* (psl. **svętъkъ*) 'laiks no Ziemassvētkiem līdz Zvaigznes dienai' (kr. *свя́тки*). Vārds cilmes ziņā saistīts ar *svēts* (sk.). Vārds aizgūts latviešu valodā līdz 13. gs. Tas minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 59, Lj 295).

Senais latviešu vārds svētku apzīmēšanai bija *laiki;* sal. tdz.: «Ziemassvētki, Lieladiena, Tie dievam lieli laiki (var.: svētki); Ziemassvētki ƀluķi vēla, Lieladiena šūpli kāra» (LD 33292 var.).

Bl 6 234, M IV 107, M-E III 1155, Zēv 2 323, Пр II 265, Ф III 584

svēts [svȩ̄ts]. Pēc tradicionālā uzskata — aizguvums; no skr. *святъ* (psl. **svętъ*) 't. p.' (kr. *святóй*). Vārda pamatā ide. **ku̯en-* 'svinēt, svēts', no kā arī la. *svinēt* (sk.). Vārds aizgūts latviešu valodā līdz 13. gs. (Endzelīns). Tas minēts 16. gs. tekstos (Cat 248, Ench 11) un 17. gs. vārdnīcās (Manc I 90, Für 2 469, Lj 295). Kopš 16. gs. minēti arī atv-i *svētīt, svētīgs, svētība*.

Ir tomēr daži apsvērumi, kas norāda uz to, ka vārds *svēts* latviešu valodā bijis jau pirms senkrievu pareizticīgās baznīcas terminu aizgūšanas.

Jēdziens 'svēts' nav izveidojies līdz ar kristīgās ticības ieviešanu, bet pastāvējis jau sen, arī ide. pirmvalodas laikā, un šajā pirmvalodā sakņojas vārdi, ar kuriem dažādās ide. valodās apzīmēts svētums. Baltu, slāvu un senirāņu valodām ir apzīmē-

juma kopība — no ide. **kuen-*, piem., lš. *šveñtas*, pr. **swents* un *swints*, skr. *святъ*, ave. *spənta- (< šventa-)* 'svēts'. Tās pašas cilmes ir arī daži seno ģermāņu vārdi, piem., go. *hunsl* 'upuris', a-s. *hūsl* 'sakraments'. Ka arī latviešiem vismaz kādā novadā bijis vārds **svents* 'svēts', rāda Kurzemē saglabājušies šā vārda atv-i: *sventelis* 'stārķis' (Valtaiķos; sal. *svētelis*) un *sventeļu* (dsk. ģen., adj. nozīmē) 'svinamie, svētījamie': «uz dzimšanas, vārda un citām sventeļu dienām» (E. Dinsbergs Dundagā — E-H II 615). Vārds **svents* saglabājies arī vietvārdos, piem., upe *Sventāja* (Liepājas raj.), kas Lietuvas teritorijā saucas *Šventója*. Uz to, ka latviešu valodā (resp., kādā senlatviešu cilts valodā) bijis minētās cilmes vārds svētuma izteikšanai, norāda arī tās pašas cilmes verbs *svinēt* (sk.).

Forma **svents* tomēr nav bijusi vienīgā. Ide. **kuen-* 'svinēt, svēts' ir no saknes **keu-* 'spīdēt, gaišs'. No šās saknes arī atv. **kuei-* 'spīdēt, gaišs, balts' (no kā la. *svītra*, lš. *švytėti* 'spīdēt, starot', kr. *свет* 'gaisma') un paralēlforma **kuē-* (no kā la. *svēdra*).

Ide. **kuen-* 'svēts' valodās (un tātad arī seno cilvēku domāšanā) cieši saistās ar uguni un ūdeni (Toporovs) — ar gaismu un tās atspīdumu ūdeņos, tāpēc valodās mijas vienas saknes apzīmējumi jēdzieniem 'svēts' un 'gaisma', kā arī ūdeņu (ezeru, upju, arī purvu) nosaukumi. Piem., blakus ave. *spənta-* 'svēts' un *spănah- (*svēnas)* 'svētums' ir dualistiskās reliģijas pamatlicēja Zaratustras ģimenes («svētās») apzīmējums *spităma-*, kas atv. no *spiti- (< *sviti-)* 'gaišs, balts'. (Sal. la. *spīdēt*, ko uzskata par aizg. no irāņu valodām.)

Baltu hidronīmos līdztekus sastopami visu minēto ide. saknes atv-u refleksi, piem., la. *Sventāja : Svēte* (Lielupes pieteka un Puzes ezera pieteka), *Svētaine* (Dobeles raj.) : *Svitene* (Lielupes pieteka), arī *Svītiņu purvs* (Aizkraukles raj.); sal. lš. *Šventẽ, Šventója : Švẽtė, Švėtẽlė : Švitinỹs*. Ja šī formu daudzveidība izpaužas hidronīmos, tā ir bijusi gaišā un svētā apzīmējumos arī valodā, jo ūdeņu nosaukumos tikai atkārtojas un variējas valodas pamatvārdi (apelatīvi). 'Gaišais' un 'svētais' senajā uztverē saplūdis tā, ka senākajos vietvārdos tos nevar atšķirt; pamatā, protams, ir pirmais. Tātad arī jēdziena 'svēts' izteikšanai senajiem latviešiem varēja būt paralēlas formas, to vidū **svents* (vismaz Kursā) un *svēts*. Rietumlatvijā nav vietvārdu ar **sviet-* < **svent-*. Simona Grunava hronikā (1526) citēta tēvreize kursiskā (V. P. Šmids: latviskotā kuršu vai kuršu ietekmētā latviešu) valodā, kur ir vārds *sweytz* [sveits] 'svēts, svētīgs'. Ja tas nav neprecīzs fiksējums, tad tā ir vēl viena bijusī paralēlforma jēdziena izteikšanai (varbūt ar *ē > ei;* sal. pr. *pleynis* : lš. *plėnė* 'plēve').

Kad izplatījās kristīgā ticība ar senkrievu terminiem, skr. *святъ* > la. **sv'ets* saplūda ar līdzīga skanējuma latviešu vārdu

un izzuda šā vārda senākā noz. 'spožs, gaišs, balts', kas saglabājusies tikai ūdeņu nosaukumos. Šis vārds izskaudis valodā arī paralēlos apzīmējumus.

Atv. *svētelis* (apv.) 'stārķis' var būt gan 'gaišais, baltais', gan 'svētais' putns.

Atv. *svētīt, svētība, svētīgs* ir vēlākas cilmes, pēc kristietības termina *svēts* nostiprināšanās. (K)

Bielenstein — Mag XIII 3 37, Bl 6 234, Buck 1476, E I 91, III_1 174, IV_2 321, EF 2 1041, M IV 107, M-E III 1156, Pok 594 un 630, Schmalstieg 2 77, Schmid 1 261, Sum 35, T 311, Vanagas 2 337 un 338, Zēv 2 323, Гам-Ив 3 102, 801 un 802, Пр II 265, Ф III 585

sviedri — sk. *svīst*[b].

sviest [sviêst]; lš. *svíesti* 'spēcīgi mest, (apv.) sist'. Pamatā ide. **(s)u̯ei-* 'liekt, griezt, šūpot' no saknes **seu-* 'liekt, griezt, dzīt', no kā arī *šūpot* (sk.). Atv. **su̯eid-* > ab. **su̯ied-*, no kā verbs **su̯ied-ti* > **sviesti* > la. *sviest*. Nozīmes attīstība: 'liekt' (saliekt roku) → 'šūpot' (šūpot rokā metamo) → 'mest'. Saknes skaņumijā iter. *svaidīt* [aî] (sk.).

Sk. arī: *svaigs, sveiks, švīka, vaigs*.

E III_1 487, EF 2 953, Karaliūnas 13 13, M-E III 1165, Pok 1041 (1042)

sviests [sviêsts], apv. [ìe²]; lš. *svíestas* 't. p.' Atv. no izzuduša verba **sviest* 'ziest' (lš. *svíesti*), no kā arī iter. *svaidīt* (sk. *svaidīt*[b]). Arī dažās citās ide. valodās apzīmējums 'sviests, ziede' no verba 'ziest'; sal. pr. *anctan* 'sviests' : si. *anákti* 'ziež', kr. *масло* (< **маз-сло*) 'eļļa, sviests': *мазать* 'ziest', lat. *unguen* 'ziede' : *unguere* 'ziest'. Subst. *sviests* var būt izveidojies no sena verbāladjektīva (pag. pas. divd.), tātad sākotnēji 'ziests' → 'tas, ar ko ziež'.

Iespējams, ka vārda izveidošanos ietekmējis arī atv. no ide. **su̯ei-* 'liekt, griezt, šūpot' (no kā *sviest* 'mest'), jo šās bāzes semantika daļēji atbilst sviesta ražošanas pocesam. Par nozīmi sal. apv. *nīt* '(sviestu) kult' : si. *náva-nītam* 'svaigs sviests' (*návaḥ* 'jauns, svaigs'). Šajā nozīmē *nīt* tautasdziesmā: «Guli, guli, saimeniece, Tavi darbi padarīti: Sarkans vepris maizi mīca, Raiba kuce sviestu nij (var.: kuļ, taisa, sita)» (LD 32583, 1). No verba *nīt* atv. *paniņas*, apv. *panijas*.

Verbs **sviest* 'ziest' no ide. **su̯eid-* 'spīdēt, mirdzēt' (no kā arī *svīst*[a], sk.); ab. **su̯ied-*, no kā **su̯iedti* > ** sviesti* > la. *sviest*. Tātad **sviest* sākotnējā nozīme ir bijusi 'darīt tā, ka spīd' → 'ziežot padarīt spīdīgu, spožu' → 'ziest, smērēt'. Līdzīga nozīmes attīstība varēja būt arī verbam *nīt* '(sviestu) kult', ja tā pamatā ir ide. **nei-* : *nī-* 'kustēties, satraukties, spīdēt' (Mairhofers; sal. lat. *nitēre* 'spīdēt, starot').

Sk. arī: *svaidīt*[b].

B II 314, E I 739, EF 1 36, 2 953, Mažiulis — Kalbotyra XIV

102, M-E II 748, III 77 un 1166, MM III 143, Pok 760, 1041 un 1043, Sanders 113—119, Schmalstieg 2 249, To I 91, Tp 7 12, Гам-Ив 3 122 un 570

sviķi 'sveķi'— sk. *sveķi.*

sviķis, *sviķis* [ĩ], *sviķe* 'maza tapiņa (alus) mucas gaisa caurumiņa aiztaisīšanai, arī šis gaisa caurumiņš'. Aizguvums; no vlv. *swick* 'tapiņa' (v. *Zwickel* 'ķīlis'). Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (St I 309). Ar šo vārdu saliktenis *sviķurbis (sviķurbis).*

Verbs *sviķot* [uô] (sar.) 'dzert, uzdzīvot'.

Ķl 896, M-E III 1157 un 1163, Zēv 2 128

svīķis 'ļoti vāja cūka'— sk. *suķis.*

svilt [sviȋt], apv. [il̃, il̀²]; lš. *svìlti* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *svelt* (sk. *svelme*). Pamatā ide. **su̯el-* 'saule', no kā verba noz. 'kvēlot, degt'. Skaņumijā. **su̯ₑl-* > b. *su̯il-*, no kā **su̯ilti* > la. *svilt.* Kauz. *svilināt* (lš. *svìlinti*), apv. *svildināt* [il̃].

Sk. arī: *sveilēt.*

E 1 731, EF 2 954, M-E III 1159, Pok 1045, T 296, To — Эт 1967 15, Гам-Ив 3 117

svinēt [svinêt]. Pamatā ide. **k̑u̯en-* 'svinēt, svēts', skaņumijā b. **šu̯in-* > la. *svin-*, no kā laikam bijis verbs **svinti,* kura iter. *svinēt.* (Par formu sal. **minti* > *mīt* : *minēt.*) Tās pašas cilmes ir pr. *swints* 'svēts'. Atv. *svinīgs, svinība, svinības.*

Sk. arī: *svēts.*

B I 157, Bl 6 234, EF 1 107, 2 1041, M-E III 1160, Pok 630, T 311, Гам-Ив 3 801

svīnīt 'berzties'— sk. *sivēns.*

svins; lš. *švìnas,* kr. *свинéц* (skr. *свиньць*) 't. p.' Vārds ir sens kultūras vārds, kas radniecīgs ar gr. *kýanos* 'zilgans metāls' < het. *ku̯u̯annan-* 'dārgakmens, varš; zils kā vara vitriols'. Šā vārda kontaminācijā ar hatu *šiniti* 'varš' izveidojusies forma, no kuras b. **šu̯in-as* > la. *svins* (Ivanovs). Vārds aizgūts ļoti sen, aptuveni tanī pašā laikā, kad dzelzs nosaukums. Izteikts arī uzskats (V. P. Šmids), ka baltu valodās (pirmvalodā) vārds aizgūts pirms satemizācijas un šajā fonētiskās pārveidošanās procesā izveidojusies forma **šu̯inas.*

Iespējams, ka vārda formu baltu valodās ietekmējis arī ide. **k̑u̯ei-* 'spīdēt; gaišs, balts' > b. **šu̯ei-* : **šu̯ī-*. Tādā gadījumā svins traktēts kā 'gaišais, spožais metāls'. (Sal. si. *śvindatē* 'spīd'.)

Latviešu valodā izlokšņu paralēlforma *zvins;* sal. 17. gs. *zwinds* (Elg I 334; «balts zwynds», I 17).

B II 259, Buck 613, EF 2 1045, M-E III 1160, IV 776, Ti I 688, Ив 6 106, 9 230, 14 102, Ф III 577, Ц 403

svira; lš. *svìrti* '(sa)svērties, liekties', *svìrtis* '(akas) vinda; svira'. Tās pašas cilmes kā *svērt* (sk.), atv. ar saknes patskaņa miju. Pamatā ide. **u̯er-* 'liekt, griezt' ar mobīlo *s-* ieskaņā; b. **su̯er-* : **su̯ir-*, verbs **su̯irti* > la. **svirt* (lš. *svìrti*), no kā subst.

svira (apv. *svīra* un *svirts* 'svira, vinda'). Iter. apv. *svirāt, svīrāt, svīrēt.*

EF 2 955, M-E III 1163, Pok 1151, T 296

svīst[a] [svîst] 'tapt gaišam, aust'; lš. *svìsti, svýsti* 't. p.', *svidėti* 'spīdēt, gailēt, kvēlot', lat. *sidus* 'zvaigznājs'. Pamatā ide. **su̯eid-* : **su̯ĭd-* 'spīdēt, mirdzēt', no kā b. **su̯id-ti* > **su̯isti* > la. *svīst.* Atv. *aizsvīst* 'sākt mazliet krēslot (pēc tumsas)' (Wagner 1).

Sk. arī: *svēdra, sviests, svīst*[b].

EF 2 952, M-E III 1164, Pok 1042, T 296, W-H II 534

svīst[b] [svîst] 'pārklāties sviedriem'; sav. *swizzen,* v. *schwitzen* 't. p.', si. *svidyate, svedante* (3. pers.) 'svīst', *svinná-* 'nosvīdis', lat. *sūdāre* 'svīst'. Pamatā ide. **su̯eid-* : **su̯īd-* 'svīst', no kā b. **su̯id-ti* > ** su̯isti* > la. *svīst.* Nozīmes pārnesums laikam izveidojies no **su̯eid-* 'spīdēt, mirdzēt' (sk. *svīst*[a]): sviedriem pārklāta āda spīd.

Ide. **su̯(e)id-ro-* 'sviedri'; no tā gr. *hidrōs* un la. *sviedri* (< ab. **su̯iedrai*). Atv. *sviedrēt.* Tās pašas nozīmes verbi arī bez *-r-*: apv. *sviedēt, sviedināt.*

Buck 263, HF I 710, Ķl 691, M-E III 1164, MM III 570, P 546, Pok 1043, T 295, Tr VI 290, W-H II 623

svīta, *svīte* 'līnija', *svīts* 'pirmais rīta gaismas svīdums'— sk. *svītra.*

svītra [svītra], apv. [ì[2]], *švītra* [ī, ì]; lš. *švytrùs* 'zibošs, mirdzošs; veikls, izveicīgs', *švytėti* 'spīdēt, starot', *švytrúoti* 'spīdēt, starot, vizēt; vicināt (ko gaišu, piem., degošu pagali); veikli kustēties', kr., bkr. *свет* (ssl. *světъ*), ukr. *світ*, bulg. *свет,* p. *świat* 'gaisma', go. *hveits,* sav. *(h)wiz,* v. *weiss* (< **hwīta),* si. *śvetáḥ, śvitráḥ* 'balts'. Pamatā ide. **ku̯eit-* no saknes **keu-* 'spīdēt; gaišs'; b. **šu̯eit-* > ab. **šviet-,* no kā bijis verbs **šviet-ti* > **šviesti* > la. **sviest* (lš. *šviẽsti* 'spīdēt, gaismot'), kas izzudis, skaužot homonīmiju ar *sviest* 'mest'. Skaņumijā b. **šu̯it-,* verbs **šu̯it-ti* > la. **svist* (tag. **svītu;* sal. lš. *švìsti* 'kļūt gaišam, aust', tag. *švintù*), kura atv. ir *svītra.* Vārda sākotnējā nozīme laikam bijusi 'gaišums; gaiša svītra, josla'.

Verbs **svist* (tag. **svītu*) saplūdis ar *svīst* (tag. *svīstu;* sk. *svīst*[a]), jo abiem verbiem bija aptuveni vienāda nozīme. Atšķirība redzama atvasinājumos: no pirmā verba tie ir ar *t* saknē — blakus vārdam *svītra* ir apv. *svīta, svīte* 'līnija', *svīts* 'pirmais rīta gaismas svīdums'; no otrā verba atv-i ar *d* saknē, piem., *svīdums* («gaismas svīdums»). Lietuviešu valodā abi verbi nav saplūduši, jo atšķiras to formas: *švìsti* (tag. *švintù*) un *svìsti* (tag. *svindù).*

La apr. *švist* 'aust' (tag. *švīt,* pag. *švita*: «gaismiņa švita», Gramzdā) var būt lituānisms (E-H II 662, M-E IV 117).

EF 2 1046, Ķl 849, M-E III 1165, IV 120, MM III 405 un 406, Pok 628, T 310, Tr VIII 98, Пр II 264, Ф III 575, Ц 412

Š

šā [šâ] 'šādā veidā', parasti savienojumos *šā tā, šā vai tā, ne šā, ne tā.* Atv. no vietn. *šis* (sk.); no senākas lok. formas **šāi (*šāį̄ę)* > *šā.*
E I 527, M-E IV 12, Stang I 287

šad, parasti savienojumā *šad tad;* lš. *šiadà* 'šad', parasti savienojumā *šiadà tadà* 'šad tad'. Sens saliktenis, kura 1. daļā vietn. *šis* (sk.) celms un 2. daļā ide. partikulas **do* pārveidota forma. La. *šad* laikam < **šadu* < **šadą* < **šadān* (kā *tad* < **tadu* < **tadą;* Endzelīns) vai < **šadā* (kā si. *tadā̃* 'tad').
E I 624, M-E IV 1, Pok 182, T 312, A. Valeckienė— Balt XV 131

šāds [šâds]. Atv. no adv. *šā* (sk.) ar pied. *-do-* (> *-da-*).
E I 391 un 537, M-E IV 12, Stang I 237

šaka 'sazarojums'— sk. *sakas.*

šalkt [šàlkt], apv. [aî^2]. Tās pašas cilmes kā *salt* (sk.). Pamatā ide. **k̑el-* 'salts, auksts; silts' > b. **šel- : *šal-,* no kā ar *-k-* la. *šalkt* (saglabājot ekspresīvu *š-*). Verba semantika diferencējusies, un izveidojušies divi nozīmes ziņā patāli vārdi, kas no mūsdienu viedokļa uzskatāmi par homonīmiem.

1. Vārda sākotnējā nozīme redzama apv. lietojumā, kur *šalkt* '(satraukumā) tapt auksti; pārskriet aukstiem drebuļiem, šermuļiem'. Piemērs: «Viņa sēdēja un sēdēja, un tvīka un šalka . .» (R. Blaumanis. Salna pavasarī (1898). Kop. r., 1958 II 230). Atv. *šalka, šalkas* [àl, al, aî^2] '(auksti) drebuļi, šermuļi': «šalkas pārgāja par kauliem» (U I 291), «šalkas redzami nuodrebināja viņa ķermeni» (M-E IV 2), pārn. «šalka pārgāja viņam pār sirdi» (K. Skalbe. Raksti, 1938 IV 195). Tai pašā nozīmē atv. *šalkums, šalkonis* [uo] (M-E IV 3). Izloksnēs retumis arī formas ar *s-: salkas, salki* (M-E III 674).

2. No vēsa vēja bijis nozīmes pārnesums uz vēja skanējumu, arī uz lapotnes u. c. skanējumu vējā, un vārds kļuvis par skaņu verbu, kas raksturo plūstošas skaņas. Piemērs: «Pūta vējis, šalca niedres (var.: šņāca niedres, čaukst niedrītes, svelp niedrītes), Zviedza manis kumeliņš» (LD 29733, 2 var.). Šo vārda nozīmi veicināja skaņu atdarinājums.

Vārda sākotnējai nozīmei (kas saistās ar aukstumu) raksturīgs G. F. Stendera norādījums, ka *šalkt* attiecina uz vēju, kas svilpodams pūš cauri ēkai (St I 241). Taču arī Stendera laikā vārdu g. k. attiecināja uz lapotnes skanējumu vējā. 19. gs. *šalkt* nozīme kļuvusi plašāka, ar šo vārdu raksturoja ūdens plūšanu un pat bišu sanēšanu (U I 291). Atv. *šalkot* [uô], subst. *šalka(s), šalkonis* [uo], *šalkoņa* [uo]. Subst. *šalkas* nozīme poētiskā lietojumā tālu attālinājusies no sākotnējās nozīmes. Jau 19. gs. beigās «šalkas ir mīlīgas, liegas, nenoteiktas,

noslēpumainas skaņas» (Austrums — M-E IV 2); mūsdienu liter. valodā arī «gaviļu, laimes, prieka šalkas». K

M-E IV 3

šalle [šal̃le]. Aizguvums; no bv. *schalle* < it. *scialle* 't. p.', varbūt ar fr. *châle* (agrāk *schale*) starpniecību, kas savukārt no a. *shawl*. Baltijas vācu izloksnēs (g. k. Rīgā, Jelgavā) vārds laikam no ārzemju māksliniekiem, kas te viesojās. Vārda pamatā persiešu *šāl* 'plecu apņemamais lakats', kas nosaukts pēc Indijas pilsētas Šāliātas, kurā šādi lakati gatavoti. Latviešu valodā vārds aizgūts 19. gs. beigās (V 3 240); agrāk šajā nozīmē *kaklnīce* (V 1 649).

Kl 632, Lokotsch 143, Oxf 817, Tr VI 25

šalts [šal̃ts, àl], apv. *šalte*. Aizguvums, kas saplūdis ar baltu cilmes vārdu.

1. No bv. *schalt* 'grūdiens, spars' > la. *šalts* 'jonis, nevaldāms straujums' savienojumā «ar šalti», piem.: «liesmas ar šalti krite uz māju» (A. Kronvalds — U I 291), «zirgs izrāvās un atpakaļ stallī ar šalti» (M-E IV 3). Pamatā ide. **(s)kel-* 'griêzt' (no kā arī la. *šķelt*), atv. sav. *scaltan*, vav. *schalten* 'grūst' (v. *schalten* 'ieslēgt, piem., elektrību').

2. Hom. *šalts* 'plata, spēcīga (ūdens) strūkla, lējiens, gāziens; ātra straume, strāva' laikam saistāms ar lš. *šaltẽnis, šaltìnis* 'avots' (← 'auksta ūdens strāva, strūkla') no *šáltas* 'auksts' (: la. *salts*). Sal. lš. *šal̃tis* 'aukstums'. Ieskaņas *š-* gaidāmā *s-* vietā (sal. lš. *šáltupis* 'upe, kur ietek auksti avoti': la. vietv. *Saltupe*) ir dažādi skaidrojams; forma var būt no izloksnēm (par *s : š* sal. *sakumi : šakumi), š-* var būt ekspresīva rakstura, bet ļoti iespējams, ka notikusi kontaminācija ar hom. *šalts* 'jonis, nevaldāms straujums', jo abi vārdi lietojumā saskaras («ūdens tek ar šalti»: «ūdens šalts»). (K)

Kl 633, M-E IV 3, Tr VI 27

šāļi [šāļi], vsk. *šālis*, 'nomaļi' (sar.). Parasti savienojumā «šāļu malka». Aizguvums; no v. *Schale* 'miza'. Pamatā ide. **(s)kel-* 'griêzt' (no kā arī la. *šķelt*). Aizg. 19. gs. otrajā pusē. K

šaubīties [šàubîtiês], apv. [aũ, aû²]; lš. *siaũbti* 'dauzīties (par bērniem); postīt', *siūbúoti* 'līgoties, šūpot(ies)'. Pamatā ide. **seu-* 'liekt, griēzt, dzīt' ar *b* saknes paplašinājumā; **seub-* > b. **siaub-* > la. *šaub-*, no kā bijis verbs **šaubt* (lš. *siaũbti*). Nozīmes attīstība: 'liekt' → 'šūpot' (no tās pašas saknes ir verbs *šūpot*) → 'kustināt'. Šī nozīme piemīt iter. *šaubīt*: «Vējiņš loka, vējiņš šauba Eglīt' ceļa maliņā» (LD 8894, 2). Liter. valodā pārn. nozīmē atv. *apšaubīt*.

Refl. *šaubīties* 'kustēties' vēl 17.—19. gs. literatūrā: «Jo kalni virzīsies un pakalni šaubīsies» (Gl 2 86), «zeme apakš kājām sāce drebēt un šurp un turp šaubīties» (G. Mīlihs. Jauna skolas grāmata, 1803 38). No 'kustēties' → 'būt nenoteiktam' → 'būt bez noteiktas pārliecības (par kāda fakta vai apgalvojuma īstenumu

par kādu rīcību, izredzēm u. c.)'. G. F. Stenderam pārn. nozīme tikai savienojumam «prātā šaubīties» (St I 241, II 741), bet 19. gs. 70. gados tā jau piemīt pašam verbam (V 1 575, U I 291).

Par nozīmes pārnesumu sal. si. *śáṅkate* 'svārstās, šaubās' no senākas noz. 'karājas, šūpojas' (: *śankúḥ* 'vadzis').

Atv. *šaubas* (apv. vsk. *šauba*) ir 19. gs. beigu vai 20. gs. sākuma jaunvārds (Raiņa? D 1 1332), agrāk *šaubīšanās, šaubība* (V 2 198). Adj. *šaubīgs* 'ļodzīgs' jau 18. gs. bija ieguvis arī pārn. nozīmi 'nepastāvīgs, apšaubāms' (St I 241).

B II 449, EF 2 779 un 787, M-E IV 5, Pok 914, T 293

šaurs [šàurs]; lš. *siaũras* 't. p.' Pamatā ide. **seu-* 'liekt, griezt, dzīt' (no kā arī *šaust*, sk.) ar pied. *-ro-*; **seu-ro-s* > b. **siau-ras* > la. *šaurs,* kam blakus apv. *saurs*. Nozīmes attīstība: 'ieliekts' → 'šaurs' (Endzelīns). Atv. verbs (kauz.) *(sa)šaurināt,* arh. *šaurēt* (U I 291).

Buck 885, E III_1 504, EF 2 779, E-H II 623, Lanszweert 92, M-E IV 7, Pok 914

šauslas 'šausmas, drebuļi' — sk. *šaušalas.*

šausmas [šaũsmas], apv. [àu, aû]. Atv. no verba **šaust* 'sliet stāvus (matus, spalvas)' (lš. *šiáusti* 'sabužināt (matus), sasukāt uz augšu; sasliet uz augšu (spalvas)'), apv. refl. *šausties* 'slieties uz augšu (par matiem)' (lš. *šiáustis* 't. p.; uzbužināties'). Pamatā ide. **ḱeu-* 'tūkt, liekt, liekties' → 'izsliet, izslieties, sabozt, saboztles'; **ḱeu-s-* > b. **šiaus-,* no kā verbs **šiausti* > la. **šaust.* No nozīmes 'sliet (matus) stāvus' (refl. 'slieties (matiem) stāvus' — baiļu, briesmu pārdzīvojumā) subst. *šausmas* ieguvis pārn. nozīmi 'lielas bailes, briesmas'.

Sk. arī: *sašust, šaušalas.*

B II 402, EF 2 979, M-E IV 7, Pok 592

šausmeles 'drebuļi' — sk. *šaušalas.*

šaust [šàust], apv. [aû²] 'pērt, sist'; lš. *siaũsti* 'sist, pērt; mest', he. *šuu̯āi-* 'grūst, spiest, skubināt', si. *suváti* 'iekustina, satrauc, spiež, dzen'. Pamatā ide. **seu-* 'liekt, griezt, dzīt' → 'sist'; ar paplašinājumu **seut-* > b. **si̯aut-,* no kā verbs **si̯aut-ti* > **siausti* > la. *šaust* (tag. *(es) šaušu,* pag. *šautu*). Piemēri: «Šaut (var.: sit, per, kul), māmiņa, mani mazu Ar vītola žagariņu: Lai es augu tik lokana Kā vītola žagariņš!» (LD 1711, 2); «Ļaudis manu augumin(u) Stāvu bēre valodām. Šaut, Dieviņ, ļaužu mēl(i) Smalkajām nātriņām!» (Palcm 167).

Liter. valodā *šaust* parasti pārn. nozīmē, piem.: «lepnus un nepatīkamus viesus šauta ļoti asām satiriskām dziesmām» (J. Sproģis — LD III_1 8). Iter. *šaustīt.*

Sk. arī: *šaurs.*

B I 599, II 623, III 141, EF 2 780, M-E IV 8, MM III 488, Pok 914

šaušalas [šàušalas], apv. [aũ, aû]; lš. apv. *šiaũšalas, šiáušalas* 'šausmas, šermuļi'. Tās pašas cilmes kā *šausmas* (sk.), atv.

no verba *šaust 'sliet stāvus (matus, spalvas)'. Sākotnēji laikam *šausalas, asimilācijā š-s > š-š. Sal. apv. šauslas 'šausmas, drebuļi' (M-E IV 7), šausmeles 'drebuļi no bailēm, izbrīna vai cita psihiska saviļņojuma' (E-H II 623). Vārds šaušalas sākotnēji laikam 'matu sliešanās stāvus lielās bailēs, briesmās' → 'šermuļi; šausmas'. Ar vārdu šaušalas tagad matu sliešanos saista sekundāri: «nuo šaušalām man mati stāvus slējās» (M-E IV 8). Ar nozīmi 'šermuļi': «šaušalas man pāriet» (E-H II 623). Atv. *šaušalains, šaušalīgs* = *šausmīgs*.

B II 400, EF 2 979, M-E IV 8, Pok 592

šaut [šaũt]; lš. *šáuti* 'šaut; ātri skriet, ātri bīdīt (maizi krāsnī); sist', pr. *auschautins* (dsk. ak.) 'parādus', kr. *сова́ть, су́нуть* '(ie)bāzt, (ie)grūst', he. *šuu̯āt-* 'grūst, stumt, spiest, kustināt', *išḫuu̯a-* 'kratīt, aizmest'. Pamatā ide. **sḱĕu-* 'mest, šaut, grūst' > b. **ski̯au-* (Benvenists) > **šau-*, no kā verbs **šauti* > la. *šaut*, apv. *saut*. Iter. *šaudīt*. Subst. *šautra* 'bulta, (apv.) koks, nūja; maizes lize'.

No saknes plašās semantikas izriet latviešu vārda daudzās nozīmes, piem., «šaut bultu», «(ie)šaut maizi krāsnī», «šaut pa ausi», «māte šauj uz pirti skatīties» (L-P IV 161).

Ar pr. *auschautins* 'parādus' sal. la. apv. *pašaut*: «esi tik labs un pašauj [aizdod] man naudu!» (M-E III 112).

Refl. *šaudīties* 'daudz vai ilgi (nekārtīgi) šaut; ātri kustēties, skraidīt (turp un atpakaļ, uz dažādām vietām)'. Ar ātro kustību saistīti vairāki *šaut* atv-i, arī saknes skaņumijā, piem., *šukls* (apv.) 'ātrs, veikls, šaudīgs', arī *sukls*; piemērs: «Un re, Ķirmgraužu prince, cik tā ir šukla pie cauri ložņāšanas [rotaļā]!» (J. Janševskis. Dzimtene (1922), 1986 I 176).

Pēc cita uzskata (Toporovs) verba *šaut* pamatā ir nevis **sḱĕu-*, bet sakne **sĕu-* 'liekt, griezt, dzīt' > b. **siau-* > la. *šau-*. Subst. *šautra* V. Toporovs saista ar he. *šau̯itra-* 'rags' (ar ko dzen, bīda). Arī S. Karaļūns par pamatu uzskata ide. **seu-* (lš. *šáuti* < **ši̯auti*).

B I 277, II 98, 586—589, III 810, Buck 1390, E III_1 116, III_2 402, IV_2 184, EF 2 969, M-E IV 9, Pok 954, Stang 1 73 un 466, 2 214, 3 57 un 85, T 300, Ti I 393, Zēv 2 412, Мартынов 1 156, Пр II 348, To I 164, 24 80—89, Ф III 705, Чекман 127, ЭСБМ I 94

šautra 'bulta' — sk. *šaut*.

še; lš. *šè* 'še, ņem!' (apv. 'šeit'), lat. *hic* (< *nei-ce*) 'šeit'. Pamatā ide. **ḱe-* 'šis', no kā arī la. *šis*. Vārda senākā forma **se*; *š-* ieviesies no vietn. *šis* locījumiem.

E I 625, EF 2 990, L III 106, Lanszweert 67, M 3 93, M-E IV 13, Pok 609, Stang 1 286 un 415, W-H I 644

šeit [šeît, eĩ]; pr. *schai* 'šeit', senīru *cē* (< **ḱei*) 'šeit, šaipus'. Pamatā ide. **ḱe-* 'šis' paplašinājums **ḱei-*. Šās saknes variācija **ḱēi-* > ģerm. **hē-*, no kā go. *hēr*, v. *hier* 'šeit'. Vārda sākotnējā

forma **seit* (sal. *še, šis*). Izskaņā ir partikula *-t,* kas redzama arī vārdos *bet, it.* Tās pašas cilmes ir vārds *šejiene* (< **seiienē-*).

E 1 612 un 702, Fei 254, M-E IV 14, Pok 609

šekums 'sazarojums, zaru stakle' — sk. *sakumi.*

šerms 'pārāk skābs' — sk. *šermuļi.*

šermuļi [šȩ̃rmuļi], apv. [ȩ̃], vsk. *šermulis,* apv. *šermeles* u. c., arh. *sērmelis.* Pamatā laikam ide. **ker-* 'ievainot', kas ir saknes *(s)ker-* 'griêzt' (no kā *šķirt,* sk.) paralēlforma. Ide. **ker-mo-s* > b. **šermas,* no kā la. apv. *šerms* [ȩ̃] 'pārāk skābs' (← 'ļoti ass').

Vārda *šermuļi* nozīmes izveidošanos var skaidrot· divējādi. Vārds vsk. varbūt sākotnēji apzīmējis dūrienu (sal. alb. *tsirrís* < **ker-n-* 'es duru'), no kā dsk. 'durstīga sāpe, kniešana' → 'nepatīkama sajūta, zemādas muskuļiem vibrējot pēkšņās bailēs, riebumā u. tml.'

Nozīme var būt izveidojusies arī citā ceļā: *šerms* 'pārāk skābs', un *šermuļi* sākotnēji var būt reakcija uz pārāk skābu ēdienu vai dzērienu. Vēlāk vārda nozīme paplašināta un vispārināta, attiecinot uz trīsām kā reakciju uz jebko ļoti nepatīkamu, pretīgu.

Ieskaņas *š-* gaidāmā *s-* vietā laikam ir ekspresīva rakstura.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds varbūt saìstāms ar arh. *sirties* [ir̃], *nosirties* 'sabīties' (J. Neikens — U I 258), kura cilme nav skaidra. K

M-E III 830 un 848, IV 16, Pok 578

šindelis [šiñdelis], apv. *šindele* 'jumstiņš, luba'. Aizguvums; no v. *Schindel* 't. p.' Šī forma aizgūta 19. gs. (U I 292). Pirms tam no lv. *schindele* 't. p.' > la. *šķindele, šķindelis* [iñ] (V 1 129, U I 295). Vācu valodā vārds aizg. no latīņu valodas: lat. *scindula* 't. p.' no ide. **sek-* 'griêzt', no kā arī la. *šķelt, šķit.*

Kl 650, M-E IV 18 un 41, Pok 920, Tr VI 82, W-H II 488

šinelis. Aizguvums; no kr. *шинéль* 't. p.', kas savukārt no fr. *chemille* 'vīriešu rīta tērps'. Arī krievu valodā vārdam 18. gs. ir šāda nozīme, no kā 'ielas (ceļa) tērps' (Fonvizins) → 'karavīra mētelis'. Latviešu valodā vārds aizgūts 19. gs. (V 1 651: sin. *šinelis, paltraks, mētelis*).

Ф IV 439

šis; lš. *šìs,* pr. *schis, sis,* ssl. *sь,* kr. *сей* 't. p.', go. *himma* 'šim', lat. *cis* 'šaipus'. Pamatā ide. **ke-* 'šis', skaņumijā **ki-*. Vārda *šis* senākā forma **sis; š-* nominatīvā no citiem locījumiem (piem., ģen. *šā* < **sįā*).

La. *šitas* (lš. *šìtas*) no ide. **ki-to-*. Ar šim formām V. Šmolstīgs salīdzina pr. *stas* 'tas', bet J. Endzelīns šo vārdu uzskata par **sa* un **tas* kontaminējumu.

Sk. arī: *še, šeit.*

E 1 524 un 536, IV₂ 94 un 300, EF 2 990, Fei 256, L III

106, Lanszweert 155, M-E IV 18, Pok 609, Schmalstieg 2 191 un 193, Stang 1 233, T 304, Ti I 458, Мартынов 2 25, Ф III 591

šķaibīt 'šķobīt'— sk. *šķobīt.*

šķaidīt[a] [šķaîdît], apv. [ài²] 'šļākt, kliedēt'; lš. *skáidyti* 'sadalīt, saskaldīt, izklīdināt'. Tās pašas cilmes kā *šķiest* (sk.), šā verba iter.; vienas cilmes ar *šķīst* (sk. *šķīst*[b]), šā verba kauz. Apv. *šķiedēt*. Senākā forma *skaidit* (tā arī izloksnēs: «naudu skaidit», M-E III 864) pārveidota ar *š-* pēc pamatverba *šķiest* (< **skiest* < **skied-ti* < **skeid-ti*).

B II 452, E I 299, EF 2 791, L III 107, M-E IV 21, Pok 919 (921), T 263

šķaidīt[b] 'padarīt šķidru, šķīdināt', *atšķaidīt* — sk. *šķīst*[a].

šķauba 'bēniņu slīpās sienas smailums pie ģēveles'— sk. *šķobīt.*

šķaudīt [šķaũdît], apv. [aû], *šķaudēt, šķaudāt;* lš. *čiáudėti,* apv. *skiáudėti,* si. *kşáuti* 't. p.' Pamatā ide. **(s)keu-* 'kasīt' → 'niezēt, kutēt' (no kā arī *skūt* un *kutēt,* sk.). Ide. **skeu-* > b. **skiau-* > la. *šķau-,* no kā apv. *šķaut* [aũ, aû] 'nošķaudīties', arh. arī **šķaust,* sal. *pašķaust* (V 1 451). Verba *šķaut* iter., intens. *šķaudīt.* Sākotnējā noz. 'niezēt, kutēt (degunā)'. Atv. *šķavas,* no kā *šķavāt.*

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Frenkels) vārds ir tiešs skaņu atdarinājums. (K)

Buck 263, EF 2 74, M 1 57, M-E III 22, MM I 295

šķaute 'auduma vai papīra atgriezums'— sk. *šķautne.*

šķautne [šķaûtne], apv. [àu²], *šķaute;* lš. *skiáutė* 'atgriezums, lupatiņa; šķemba, lauska', vidusīru *scothaid* (< **skutāti*) 'nogriežu', *scoth* 'šķautne, smaile'. Pamatā ide. **skeu-* 'griêzt, šķirt, kasīt, bakstīt' (no kā arī *skūt,* sk.) ar *t* saknes paplašinājumā. Ide. **skeut-* > b. **skiaut-,* no kā verbs **skiaut-ti* > **skiausti* > la. **šķaust* 'šķelt' (lš. *skiáusti*). No tā atv. *šķaut(n)e* ar sākotnējo noz. 'šķēlums'→ 'asā mala'. Verbs **šķaust* laikam bijis arī 'griêzt'; sal. apv. *šķaute* 'auduma vai papīra atgriezums; trauka lauska'.

EF 2 804, M-E IV 22 un 23, Pok 954

šķavas — sk. *šķaudīt.*

šķebināt [šķebinât]. Tās pašas cilmes kā *skābs* (sk.). Ide. **skebh-* 'griêzt, šķelt ar asu darbarīku' > b. **skeb-* > la. *šķeb-,* no kā apv. *šķebt* («apšķeba dūša»), no tā adj. *šķebs* [ę], *šķebens* [ę-ę], *šķebīgs* 'pretīgs, nepatīkams' un kauz. *šķebināt.* Nozīmes attīstība: 'griêzt' → 'radīt asu, griezīgu sajūtu' → 'radīt nepatiku, riebumu (g. k. par ēdienu)'. Uz sākotnējo noz. 'griêzt' norāda vārda radniecība ar *šķibīt* 'griêzt, plūkt' un tā atv-iem; apv. *apšķibēt* 'apgriezt, apcirst, applūkt' nozīmē arī 'apšķebināt'. Savukārt blakus verbam *šķibināt* 'apcirst, applūkt' ir hom. 'apšķebināt' (M-E I 38).

M-E IV 24, Pok 930, Куркина 6 23

šķebs, *šķebens* — sk. *šķebināt.*

šķeista [šķeĩsta], apv. [èi[2]], *šķeiste, šķeists* 'maikste, rīkste, nūja'. Pamatā ide. **sek-* 'griêzt' atv. **skeit-* 'griêzt, šķelt' (no **skeid-* la. *šķiest,* sk.). No b. **skeit-ti* > **skeisti* bijis verbs **šķeist* 'griêzt, plēst, šķērst', kura atv. *šķeista.* Paralēli formai **šķeist* ir tādas pašas nozīmes apv. *šķēst* (: lš. *skė̃sti* 'plēst, plest, pašķirt'), no kā *šķēsts* 'malkas šķila, nūja'. Ar *e* apv. *šķesta* [ę] 'tieva kārts, makšķeres kāts, salmu jumta nostiprinājuma kārts', *šķeste, šķestra* [ę], *šķestrs* [ę], *šķestris* 't. p.' Par nozīmi sal. *kāts.*

S. Karaļūns uzskata formas ar *šķei-* un *šķe-* *(šķē-)* par dažādu sakņu atv-iem.

Sk. arī: *šķeterēt.*

EF 2 803, M-E IV 24, 29 un 38, Pok 920, Urb 7 129, 8 71 un 83, To — Эт 1982 123—128

šķelderēt 'izlaistīt, skalināt' — sk. *skalot.*

šķēle [šķèle]. Atv. no *šķelt* (sk.); sākotnējā noz. 'šķēlums, nošķeltais gabals, šķila'. Par formu sal. **melt* 'malt': *mēle.* Apv. *šķēlēt* 'vairākkārt šķelt, griezt šķēlēs'.

B II 407, M-E IV 32, Pok 923 (925), T 264

šķelmis [šķel̃mis]. Aizguvums; no vlv., vh. *schelm* 'blēdis, krāpnieks, ļaundaris, draiskulis' (v. *Schelm* 'šķelmis, blēdis, draiskulis'). Pamatā ide. **(s)kel-* 'griêzt', no kā arī la. *šķelt.* Vārds *schelm* no verba ar noz. 'nonāvēt' (> s. *kalma* 'nāve'), no tā subst. noz. 'ļaundaris' ar vēlāku nozīmes mīkstinājumu. Aizg. minēts 17. un 18. gs. vārdnīcās (Elg 1 400, Lg II 280, St I 246; sin. *nelga, blēdis* St II 503).

Doq III 108, Kl 642, M-E IV 25, Pok 923, Zēv 2 130 un 210

šķelt [šķel̂t]; lš. *skélti* 'šķelt, šķilt', kr. *щель* (< **skel-)* 'šķirba, sprauga', p. *szczelina* 't. p.', ssk. *skilja* 'šķelt', *skel* 'čaula', sav. *scala* 'augļa čaula', v. *Schale* 'miza, čaula, lēzens trauks, kauss', he. *iškalla-* 'saplēst, uzšķērst', gr. *skallō* 'cērtu, kapāju, kārpu', lat. *scalpere* 'skrāpēt, kasīt, griezt, grebt'. Pamatā ide. **(s)kel-* 'griêzt', kas laikam ir vienas cilmes ar **kel-* 'sist, cirst' (no kā la. *kult*); b. **skelti* > la. *šķelt.* Atv. *šķeltne.* Skaņumijā iter. *skaldīt.*

Pēc cita uzskata (Meļņičuks) vārda pamatā ir ide. **kes-* : **ks-* 'griêzt', no kā metatēzē **sk-,* kura atv. ir **skel-.*

Sk. arī: *skalbe, skals, šalts, šķēle, šķila, šķilt.*

B I 487, Buck 564, EF 2 800, HF II 715, Kl 633, Lanszweert 138, M-E III 868, IV 25, P 497, Pok 923 (925), Stang 3 49, T 264, Ti I 397, W-H II 486, Ив 12 171, Мартынов 1 151, Мельничук 1 9, 2 220, Ф IV 501

šķelvināt 'skalināt' — sk. *skalot.*

šķemba [šķęm̃ba]; kr. *щебень* 't. p.' Pamatā ide. **skĕbh-* 'griêzt, šķelt ar asu darbarīku' (no kā arī *skābt* un *skabarga,* sk.) atv. ar *n* infiksu; b. **skenb-* > **skemb-* > la. *šķemb-a.* Saknes skaņumijā apv. *skamba* 'šķemba'.

Tās pašas cilmes, tikai ar lūpeņa miju saknes izskaņā ir la. *šķēpele* (sk. *šķēps*); par piedēkli sal. *šķemba* : *šķembele* 't. p.'

M-E III 870, IV 27, Варбот I 3, Откупщиков 2 169, Ф IV 496

šķendēties [šķeñdêtiês]. Atv. no verba *šķendēt* (arh.) 'apkaunot, lamāt' (U I 294), kas ir aizguvums: no vlv. *schenden* 'apkaunot, izvarot; gānīt' (v. *schänden* 'gānīt; piesmiet, izvarot'). Pamatā varbūt ide. **ƙem-* 'apklāt, aizsegt' (no kā la. *cimds*) → 'aizsegties aiz kauna' → 'kaunēties', ar pārn. 'apkaunot'.

Ģerm. valodās izveidojušās tās pašas cilmes paralēlformas ar *nd* > *nn:* vv. *schennen,* lv. *schännen* ar nozīmes niansi 'lamāt', no kā la. arh. *šķennēt* 'gānīt, lamāt' (U I 294), apv. *šķennēties* 'gānīties, lamāties'. Sal.: «.. viņi kāvušies un plūkušies, šķennējušies un lādējušies uz to pēdīgo» (LPT XI 408). Šo nozīmi ieguvis arī aizg. *šķendēties,* arh. *šķendities.* Aizg minēts 17. gs. vārdnīcās (Elg I 513: «es lādē(ju), es nolādē(ju), es izlamā(ju), .. es sunī(ju), es izsunī(ju), es šķendī(ju), es izšķendī(ju) ..»).

Runātāju apziņā aizg. *šķendēt* sasaistījies ar baltu cilmes hom. **šķendēt* 'skandēt' (sal. apv. *šķendināt* 'šķindināt', E-H II 631; skaņumijā *skandēt* : **šķendēt* : *šķindēt*), un refl. verbs *šķendēties* ieguvis mazāk intensīvu noz. 'skaļi bārties, pukoties; skaļi un neiecietīgi izteikt savu nepatiku, neapmierinātību'.

Citas cilmes ir hom. *šķendēt* (apv.) 'dauzīt' no ide. **sken(d)-* 'atšķelt, nošķelt', kas ir saknes **sek-* 'griêzt' atvasinājums. Refl. *šķendēties;* piem.: «Tu man apšķendēsies tā», viņa ar patiesu līdzjūtību teica [vīram, kas savaino rokas, akmeņus vedot]» (J. Jaunsudrabiņš. Kop. r., 1982 VII 118). (K)

Kl 634, M-E IV 27 un 28, P 497, Pok 556 un 929, Tr VI 29, Zēv 2 130 un 210

šķennēt 'gānīt, lamāt'— sk. *šķendēties.*

šķēpele — sk. *šķēps.*

šķeperis 'jūrnieks, laivinieks'— sk. *ķipars.*

šķēps [šķę̂ps], apv. [ę̂², ę̃]; lš. *skãplis* 'dobcirvis', *skãptas* 'kalts, līks nazis', kr. *щепá* (psl. **ščep-*) 'skaida, lubiņa', ukr. *щéпа,* č. *stěp,* p. *szczep* 'potzariņš', ssk. *skapt* 'kāts, stienis, šķēps', v. *Schaft* 'kāts, stulms', gr. *sképarnos* 'cirvis baļķu apciršanai'. Pamatā ide. **sek-* 'griêzt' (no kā *sēks*[b], sk.), atv. **skēp-* > la. *šķēp-,* no kā *šķēps.* Atv. *šķēpele.* Nozīmes attīstība bijusi divos virzienos: 1) 'griezt' → 'šķelt, skaldīt, plēst' → 'tas, kas atskaldīts, atcirsts, atplēsts' (*šķēpele*), 2) 'griezt' → 'tas, ar ko griež' → 'ass darbarīks, ierocis' (*šķēps*).

Buck 1391, EF 2 796, HF II 724, Kl 632, M-E IV 33, Pok 930 (932), T 265, Zēv 2 374, Ф IV 502

šķerbs [šķę̃rbs] (apv.) 'ass (garšā); rūgti skābs'. Tās pašas cilmes kā *skarbs* (sk.). Pamatā ide. **(s)ker-* 'griêzt'; sal. lš. *sker̃bti* 'dziļi iezīmēt, iegriezt; durt, urbt': *skir̃bti* 'sākt rūgt, skābt'.

Sk. arī: *šķērms.*

B II 308 un 623, EF 2 801, M-E IV 28, Pok 943, Варбот 11 20, Откупщиков 2 206

šķēres [šķẽres]. Aizguvums; no vlv. *schere* vai vh. *scheer* 't. p.' (v. *Schere*). Pamatā ide. **(s)ker-* 'griêzt', no kā arī la. *šķirt* (sk.). Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 154, Lj 241), arī verba *šķērēt* atv-i (*uzšķērēt* Manc II 353, Linaud 51).

Buck 559, Doo III 114, Kl 643, M-E IV 34, Pok 938, Zēv 2 210 un 253

šķēris 'auns'— sk. *ķirzaka.*

šķērms [šķȩ̄rms, ȩ̄r^2], *šķerms* [ȩr̃] (apv.) 'rūgts, rūgti skābs, skābstot sabojāts'. Tās pašas cilmes kā *šķerbs* (sk.), tikai ar citu saknes paplašinājumu. Pamatā ide. **(s)ker-* 'griêzt', no kā adj. nozīme 'griezīgs, ass' → 'ar asu, nepatīkamu garšu'.

B II 623, M-E IV 28 un 35, Pok 938

šķērss [šķȩ̀rss]; lš. *skeȓsas* 'šķērsenisks, greizs', pr. *kerscha, kērschan, kirsa, kirscha(n)* 'pār', kr. *чéрез* (psl. **čerzъ* < **čersъ*) 'pār, caur; šķērsām', bulg. *чрез* 't. p.', gr. *epikársios* 'šķērsām, sānis'. Pamatā ide. **(s)ker-* 'griêzt', no kā arī *cirst* un *šķirt* (sk.). No paplašinātās saknes **skert-* laikam bijis baltu verbs **skert-ti* > **skersti* > la. **šķerst,* no kā apv. *šķerstele* 'iegriezums sieviešu svārkos aizpogājamā vietā; vīriešu svārku muguras šķeltne' (M-E IV 28). Adj. **skert-so-s* > **skersos* > b. **skersas* > la. **skerss* > *šķērss* (kur *-èr-* > *-ȩ̀r-*). (Prūšu valodā formas bez *s-*.) Nozīmes attīstība: 'griezts, cirsts' → 'pārgriezts, pārcirsts no vienas malas līdz otrai' → 'tāds, kas atrodas no vienas malas līdz otrai'. Par nozīmju 'cirst' un 'šķērsot' sakaru sal. apv. *aizcirst ceļu* 'aizšķērsot ceļu'.

Adv. *šķērsām (šķērsu, šķērsus),* subst. *šķērsis, šķērslis,* verbs *šķērsot* [uô].

Ka arī latviešu valodā blakus adj. *šķērss* bijusi forma bez *š- (s-),* **cērss* < **kersas* (lš. apv. *keȓsas* 'šķērss'), rāda vietv. *Cērsupji.* Paralēli bijusi arī forma ar *ķ-* < *k'-* —**ķerss,* sal. apv. *ķerzobis* [ȩr] < **ķȩrszobis* 'cilvēks ar šķībiem zobiem' (M-E II 370).

E IV$_2$ 239, EF 2 802, HF I 537, M-E IV 37, Pok 949 (950), T 129, Ф IV 338, ЭССЯ IV 76

šķērst [šķȩ̀rst], apv. [êr^2]; lš. *skeȓsti* 'kaut (lopus)', pr. *scurdis* (16. gs. tekstā kļūdaini *sturdis;* Endzelīns), kr. arh. *оскóрд* (ssl. *oskrъdъ*) 'liels cirvis', č. *oškrd* 'galoda', p. *oskard* 'kaplis'. Pamatā ide. **(s)ker-* 'griêzt' (no kā arī *šķirt,* sk.) ar *d* saknes paplašinājumā; b. **skerd-ti* > **skersti* > la. **skerst* > *šķērst.* (Patskanis kļuvis garš krītoši intonētā zilbē: *-èr-* > *-ȩ̀r-*.) Iter. *šķērdēt* izloksnēs vēl saglabājis senāko noz. 'vairākkārt griezt, šķērst'. Par liter. *(iz)šķērdēt* nozīmi '(iz)putināt (mantu, naudu)' sal. *šķiest* 'griezt, dalīt' → 'dalīt uz visām pusēm'.

Sk. arī: *sārms, skārds, skranda, šermuļi.*

B II 466, E IV$_2$ 309, EF 2 803, Mažiulis 6 27, M-E IV 37, Pok 938 (941), Stang 3 49, T 265, Φ III 160

šķēst 'griezt, plēst, šķērst'— sk. *šķeterēt*.

šķesta, *šķeste, šķestra* 'tieva kārts'— sk. *šķeista*.

šķesties, *šķetīties* 'trakot, plosīties, ālēties'— sk. *skatīt*.

šķēsts 'malkas šķila, nūja'— sk. *šķeista*.

šķeterēt[a] [šķeterêt]. Pamatā ide. **sek-* 'griêzt' (no kā arī *sēks*, sk.) atv. **sket-*, no kā arh. verbs *šķest* (no kā apv. *šķesta* 'tieva kārts (u.c.)'; skaņumijā *šķēst* 'griezt, plēst, šķērst'; sk. *šķeista*). Verba *šķest* iter. apv. *šķetēt, šķetīt*, liter. *šķeterēt, šķetināt*. No saknes nozīmes 'griêzt' → 'šķelt, plēst' → 'šķirt, atdalīt, raisīt'. Niansētā veidā šīs nozīmes pauž verbi: *šķetēt* 'atdalīties', *šķetīt* 'attīt' («šķetīt dzījas», M-E IV 31), pamatverbs *šķest* sekundāri 'raisīt': «Sajukuse man galviņa, Samisuse valodiņa; Glaud, māmiņa, man galviņu, Šķet (var.: raisi, šķir), Dieviņ, valodiņu!» (LD 16923, 3). Šīs nozīmes ir arī verba *šķeterēt* pamatā; sal. (apv.) 'griêzt, graizīt', pārn. 'raisīt, risināt; nepārtraukti skandināt': «Tad dzīvi bija koki, puķes, Tad avots dziesmas šķeterēj'» (Auseklis. Raksti, 1888 I 90), «cīruļi . . gavilē un skaļas trallas šķeterē» (M-E IV 30). Par nozīmi 'šķirt, atdalīt' sal. lš. *sketeris, sketēris* 'kociņš ar šķeltu galu akmentiņu mešanai; kaķene'. Ar noz. pārnesumu 'šķelt, plēst' → 'plātīt' lš. *skètrióti, skētrioti* 'plātīt, vicināt (rokas); iet, rokas vicinot'.

Ar raisīšanas, atdalīšanas nozīmes pasvītrojumu atv. *atšķeterēt*: «atšķeterēt dziju, kamuoli» (M-E I 201). No šā piedēkļa verba abstrahēta vārda *šķeterēt* sekundārā noz. 'griezt, vīt, tīt', kas spilgti parādās atv-os ar *sa-*: «sašķeterē divas vienteku dzivitiņas par vienu pavedienu»; refl., pārn. «duomas, kas sašķeterējās kuopā» (M-E III 755). No šejienes arī pamatverbs *šķeterēt* ieguvis tagad dominējošo nozīmi 'sagriezt, savērpt, savīt': «Noskatīju gulēdams, Ko darīja zeltenītes: Viena vērpa, otra auda, Trešā zīdu šķeterēja» (LD 13250).

Sk. arī: *šķetināt*. (K)

EF 2 804, M-E IV 30, Pok 895, Urb 7 139, 8 81

šķeterēt[b] 'klaiņot'— sk. *skatīt*.

šķetēt 'atdalīties'— sk. *šķeterēt*.

šķetināt [šķetinât]. Tās pašas cilmes kā *šķeterēt* (sk.), šā vārda morf. variants. Sākotnējā noz. 'attīt, raisīt': «Rudens nāce, rudens nāce, Satin' dziesmas kamolī; Kad atnāks pavasaris, Pa vienami šķetināšu» (LD 1029 var.). No priedēkļa verba *atšķetināt* 'attīt, atpīt' abstrahēta pamatverba sekundārā nozīme 'tīt, pīt, vīt': «Pagaid', pagaid', vīra māte, Gan es tevi rīpelēšu [mudināšu pie darba], Gan es tavus sirmus matus Ap rociņu šķetināšu» (LD 23353). Šāda verba nozīme deva pamatu atv-am *sašķetināt* 'savīt, satīt' («viss sašķetināts kamuolā», M-E III 755). Šī atvasinātā nozīme parādās arī verbā *šķeterēt* 'savīt, savērpt no diviem vai vairākiem pavedieniem'. (K)

M-E IV 31

šķetīt[a] 'attīt'— sk. *šķeterēt*.

šķetīt[b] 'klaiņot'— sk. *skatīt*.

šķibīt [šķibît] 'griêzt, plūkt'; lš. apv. *skiēbti* '(maizi) plāni griezt; slīpi griezt; atārdīt', *skybēlė* 'gabaliņš, daļiņa' (←'nogrieztais'), ukr. *щибати* 'notraukt (piem., augļus no koka)', ssk. *skipa* 'piedalīt, kārtot', *skipta* 'dalīt, mainīt', vav. *schipfe* 'lāpsta', v. *schippen* 'lāpstot'. Tās pašas cilmes kā *šķiebt* (sk.). No nozīmes '(slīpi) griezt' («nošķibīt nūjai galu») → 'cirst' un 'plūkt': «šķibīt kuokam zarus», «aitas šķibī zāli» (M-E IV 38). Par nozīmi sal. arī apv. *šķibot* [uô] 'cirst' un *šķibs* 'trausls'. (M-E ar ?— nozīme varbūt no 'viegli griežams, plūcams'.)

Sk. arī: *čibīt* (šķirkli *čiept*). (K)

Buck 727, Jēg 6 16, M-E IV 38, Pok 919 (922), Маковский 124, Откупщиков 2 170

šķibot 'cirst'— sk. *šķibīt*.

šķibs 'trausls'— sk. *šķibīt*.

šķībs [šķìbs]; lš. apv. *pāskybas* 'pašķībs', sisl. *skeifr* (< **skoipo-)*, v. apv. *schepp* (< **skibba-)*, v. *schief* (< **skēipo-)* 'šķībs, slīps', gr. *skimbós* 'klibs, gaudens'. Tās pašas cilmes kā *šķiebt* (sk.); skaņumijā ide. **skeibh- : *skībh-* > b. **skīb-* > la. *šķīb-*, no kā bijis verbs **šķībt* (kas vēl izloksnēs atv-ā *nošķībt*) un tā atv. adj. *šķībs*.

EF 2 805, HF II 732, Kl 646, L III 107, M-E IV 47, P 505, Pok 922

šķīda 'vairogs'; lš. *skydà, skỹdas* 't. p.' Vārds sastopams 16. un 17. gs. tekstos. Tā kā karavīri vairogu vairs nelietoja, vārds tika aizmirsts (Endzelīns). 19. gs. tā vietā jaunvārds *vairogs* (sk.). Vārds *šķīda* < *sķīda;* 17. gs. G. Elgeram forma *skida* («skyda», Elg I 361, arī atv. *skīdnieks*). Vārda pamatā ide. **sek-* 'griêzt' atv. **skeid- : *skĭd-* (no kā arī *šķist*, sk.). Tās pašas cilmes (no **skeit-*) ir kr. *щит* (ssl. *štitъ*, psl. **ščitъ*) 'vairogs', frīzu *skîd*, ssk. *skid*, sav. *scît*, v. *Scheit* 'šķila'. Nozīmes attīstība: '(koka) šķila' → 'plāksne' → 'vairogs'.

Pēc cita uzskata (Būga, Frenkels) vārds ir aizg. no ģerm. valodām (noraida Endzelīns).

A. Augstkalns — FBR X 110, Buck 1403, E III$_2$ 371, Kl 641, M-E IV 48, Pok 920, Zēv 2 384, Ф IV 508, Ц 554

šķidināt — sk. *šķist*[a].

šķidrs. Tās pašas cilmes kā *šķist* (sk. *šķist*[a]); b. **skid-rus* > la. **sk'idrus* > *šķidrs*. Šis adj. ir vārda *dzidrs* (< **gidr-)* etimoloģiskais variants ar variētu nozīmi. No sākotnējās noz. 'dzidrs, skaidrs' → 'tāds (šķidrums), kurā ir maz duļķu, biezumu'. Atv. *šķidrināt*.

Vārds šķidrs skaņumijā saistāms ar *skaidrs*. (Sal. lš. *skýdra* 'plāns, šķidrs mākonis; debess skaidrošanās'.) Savukārt *skaidrs* semantiski pilnīgi atbilst lš. *gaidrùs* 'gaišs, skaidrs',

kas ir vienas cilmes ar la. *dzidrs*. Vārda *dzidrs* pamatā ide. **gʷhēid- : *gʷhīd-* 'gaišs, starojošs' > ab. **gied- : *gaid- : *gīd-*, no kā la. apv. *dziedrs, dzidrs* 'gaišs, skaidrs, dzidri zils' (par debesīm), lš. *giẽdras, gaidrùs*, apv. *gydrùs* 'gaišs, skaidrs, dzidrs'. Sekundāri la. liter. forma *dzidrs*.

Baltu valodās bieža parādība ir balsīga un nebalsīga līdzskaņa mija saknes ieskaņā. Raksturīga parādība ir arī ieskaņas *s-* pievienojums. Tāpēc blakus ab. **gied- : *gaid- : *gīd-* var rekonstruēt formas **skied- : *skaid- : *skīd-*. Formas ar *ie* latviešu valodā izzudušas homonīmu konkurence (sal. *šķiest, šķiedra*; bet ir lš. *skíesti* 'šķidrināt, šķīdināt'); ar *ai* — *skaidrs*, ar *i (i)*— *šķist*[a], *šķīsts, šķidrs*.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Pokornijs) vārds saistāms ar **skei-* 'griêzt, šķelt'. K

Buck 436 un 890, Euler 1 115, L III 107, M-E IV 39, Pok 919 (920), T 263, Гам-Ив 2 19, 3 109 un 112

šķiebt [šķìebt], apv. [iê]; lš. apv. *skiẽbti* '(maizi) plāni griezt; slīpi griezt; atārdīt'. Pamatā ide. **sek-* 'griêzt' (no kā arī *sēks*[b], sk.), atv. **skeibh-* 'slīps' > b. **skeib-* > ab. **skieb-* > la. *šķieb-*, no kā verbs *šķiebt*. Vārda sākotnējā noz. '(slīpi) griezt' (no kā apv. *šķiebti lindraki* 'svārki, kuru apakša ir platāka par augšu', M-E IV 51) → 'pavērst, pavirzīt slīpi'.

No 'pavirzīt slīpi' ar pārn. 'piesavināties' (apv. *izšķiebt* 'izzagt', M-E I 812). Parasti gan šajā nozīmē lieto fon. variantus *čiebt* un *čiept* 'neatļauti paņemt, zagt' (M-E I 416 un 417), arī ar priedēkļiem, piem., *izčiebt , izčiept* (I 723; sk. *čiept*). Formas veidošanās: **sk'ieb-* > **sc'ieb-* > *čieb-*. Sal. *šķibit : čibīt* 'zagt'.

Sk. arī: *šķibīt, šķības, šķobīt*. (K)

EF 2 805, L III 107, M-E IV 50, Pok 922, Stang 3 58

šķiedra [šķiêdra], apv. *šķiedre, šķiedris, šķiedrs*; lš. *skiedrà* 'skaida, šindelis'. Tās pašas cilmes kā *šķiest* (sk.), atv. ar pied. *-rā-* (**skied-rā-*). No saknes nozīmes 'griezt, šķelt' *šķiedra* sākotnēji '(at)grieztais, (at)dalītais'. Verbs *šķiedrot* [uô], refl. *šķiedroties* [uô].

Līdzīgas nozīmes vārdi izloksnēs arī ar *-(s)nā-*: *šķiedna* (E-H II 639), *šķiesna* [iê], *šķiezna* (M-E IV 54).

B II 452, EF 2 805, L III 107, M-E IV 51, Pok 919 (921), T 263, Гам-Ив 2 19, 3 112

šķielēt [šķiēlêt]. Aizguvums; no lv. *schelen* 't. p.' (v. *schielen*). Verbs atvasināts no adj. *schēl* 'greizs' (v. *scheel*). Pamatā ide. **(s)kel-* 'liekt, sliet; līks' (no kā arī la. *klons* [uõ]). Aizg. minēts 19. gs. vārdnīcās (V 1 212, U I 293).

Kl 640 un 647, M-E IV 52, P 505, Pok 928, Tr VI 69, Zēv 2 132

šķiemele, *šķiemere* 'sprauga'— sk. *šķiets*.

šķiene[a] 'iebīdāms dēlītis, sliece'— sk. *šķiets*.

šķiene[b] 'dzelzceļa sliede'— sk. *sliede*.

šķiesna, *šķiezna* 'šķiedra'— sk. *šķiedra*.

šķiest [šķiêst]; lš. *skíesti* 'atšķirt, atdalīt, (mākoņus) sadalīt, šķirt', senīru *sciath* 'vairogs; plecu lāpstiņa', go. *skaidan*, sav. *sceidan*, v. *scheiden* 'šķirt, atdalīt', si. *chinátti* 'nogriež, šķeļ, caururbj', gr. *schizō* 'šķeļu, pārgriežu, atdalu', lat. *scindere* 'pārplēst, sašķelt'. Pamatā ide. **skei-* 'griêzt, šķelt' ar *d* bāzes paplašinājumā; sakne **sek-* (no kā *sēks*[b]; Meļņičuks); b. **skeid-* > ab. **skied-*, no kā verbs **skied-ti* > **skiesti* > la. *šķiest*. No 'griezt, šķelt' → 'šķeļot, sadalot strauji virzīt prom, arī uz visām pusēm' («šķiest dubļus», pārn. «šķiest mantu»). Senākā nozīme 'griêzt' vēl izloksnēs: «pārāk platu audeklu vajadzēja šķiest (griezt) nuo malām» (E-H II 640).

Sk. arī: *skaida, šķaidīt, šķeista, šķīda, šķiedra, šķīst*[b].

B II 452, Buck 276, EF 2 805, Fei 427, HF II 838, Ķl 640, L III 107, M-E IV 53, MM I 407, P 501, Pok 919 (921), Stang 3 86, T 263, W-H II 493, Мельничук 2 221, ЭССЯ IV 122

šķiets [šķiets], apv. [iê[2]] 'aušanas piederums'; lš. *skiẽtas* 'šķiets; ecēšu šķērskoks', pr. *scaytan* (17. gs. tekstā kļūdaini *staytan*; Endzelīns) 'vairogs', ssk. *skeið* 'šķiets', go. *skaidan*, sav. *sceidan*, v. *scheiden* 'šķirt, atdalīt'. Pamatā ide. **sek-* 'griêzt' (no kā arī *sēks*[b], sk.), atv. **skei-* 'griêzt, atdalīt' > ab. **skie-* > la. *šķie-*. Vārds *šķiets* laikam ir atv. no kāda izzuduša verba **šķiet* 'griêzt, atdalīt' (kura iter. ir *skaitīt*), tātad tā sākotnējā nozīme ir bijusi 'grieztais' vai 'tas, kurā ir iegriezumi'. Par nozīmi sal. kr. *бёрдо* 'šķiets' : apv. *бердо* 'skals' no ide. **bher-* 'griêzt'.

Tās pašas cilmes kā *šķiets* ir arī daži citi senie aušanas termini. 17. gs. vārdnīcās *šķieds* 'šķiets' (Manc II 353, Lj 242) ir vai nu rakstījuma neprecizitāte, vai arī vārds ir morf. variants. Tās pašas cilmes ir *šķiemele, šķiemene* 'sprauga, starptelpa' no senākas noz. 'iegriezums, plaisa'; sal.: «Jancis iegrieza pirkstā lielu šķiemeli ar nazi» (M-E IV 52).

Termins *šķiene* 'iebīdāms dēlītis', arī 'sliece' no vlv. *schene* 'sliede' (Falks, Torps, Endzelīns). Šis vārds laikam saplūdis ar līdzīga skanējuma mantotu vārdu; sal. *šķiene* 'putna krūšu kauls'. Šajā nozīmē arī *šķiete*, kas rāda, ka vārda pamatā ir **šķiet*.

Sk. arī: *skaitīt, šķist*.

Alsupe 142,— Dial I 179, B II 308, EF 2 806, Fei 427, M-E IV 54, Pok 919 (921), Schmalstieg 2 259, Urb 7 141, Откупщиков 2 167, Тр 6 31,— Эт 1963 24 un 29

šķila; lš. *skylẽ* 'caurums', *skìltis* 'šķila, šķēliens, aile, daiva'. Atv. no verba *šķilt* 'šķelt' vai no *šķelt* ar patskaņa miju (sal. *celt* : *cilt* : *cila*).

EF 2 806, M-E IV 39, T 264, Откупщиков 2 170

šķilt [šķiĩt], apv. [iĺ, iľ[2]]; lš. *skìlti* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *šķelt* (sk.); skaņumijā b. **skel-* : **skil-* > la. *šķil-*. Verbs *šķilt* izloksnēs saglabājis noz. 'šķelt': «malku šķilt» (M-E IV 40). Šī nozīme varietā veidā parādās arī, runājot par cālēnu izkļūšanu

no olas čaulas: «tikko šķilti cālīši», refl. «cālis sāk šķilties ārā no olas». Taču verba galvenā nozīme ir 'spēcīgi sist, triekt' → 'sitot metālu pret akmeni, radīt (dzirksteli)': «Tautu zeme akmeņota, Guni šķīla staigājot» (LD 7417).

Turpretim *šķilteris* 'muižas kalpotājs, vagara palīgs' ir citas cilmes: aizg. no vācu valodas; lv. *schilter* no vlv. *schelden* 'bārt, rāt' (v. *schelten*) ir vienas cilmes ar v. *schallen* 'skanēt' un la. *skaļš*.

Sk. arī: *šķila*.

EF 2 800 un 806, Kl 642, M-E IV 40, Pok 925, T 264, Zēv 2 132 un 211, Откупщиков 2 168

šķilteris — sk. *šķilt*.

šķindēt [šķiñdêt], apv. [iñ]. Tās pašas cilmes kā *skanēt* (sk.), folklorā abi vārdi paralēli, piem.: «Nelaiž mani māmulīte Ne ganiņu pavadīt: Zviedz kumeļi, šķind (var.: skan) iemauti Aiz zaļās birztaliņas» (LD 13454, 5). Skaņumijā *-an-* : *-en-* : *-in-* — *skandēt : šķindēt*. Kauz. *šķindināt* [iñ]. Pēc K. Būgas uzskata vārdi ir sēliskas cilmes. Par formu *šķendēt* sk. *šķendēties*.

B III 185, M-E IV 41

šķiņķis [šķiñķis]. Aizguvums; no vlv., afrī. *schink(e)* 'gurns, šķiņķis' (v. *Schinken* 'šķiņķis', *Schenkel* 'augšstilbs'). Pamatā ide. **(s)keng-* 'klupt; slīps, šķērss'. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc II 268; Lj 243 ar norādi «ģermānisms», tātad vārds nav bijis vēl īsteni iesakņojies). G. Elgers fiksējis senāku formu *skinkis* («skinkys», Elg 1 536).

Doo III 126, Kl 650, M-E IV 42, Pok 930, Tr VI 83, Zēv 2 133

šķipele, arh. *šķipelis*. Aizguvums; no lv. *schüffel* 't. p.' (v. *Schaufel*). Ģerm. **skuflō-* no ide. **skeub-* / **skeup-* 'šaut, mest, bīdīt' (no kā arī la. *skubināt*). Sākotnēji vārds apzīmējis priekšmetu, ar ko bīda. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 153 ar sin. *lāpsta*); atv. *šķipelēt* (St I 248).

Kl 639, M-E IV 42, P 500, Pok 955, Tr VI 38, Zēv 2 133

šķiperis 'stūrmanis'— sk. *ķipars*.

šķipsna; lš. *skŷpata* 'mazs gabaliņš, drupata', kr. *щипáть* (psl. **ščьp-*) 'kniebt, plūkt', bulg. *щúпя* 'plūcu, kožu', č. *štípati* 'kniebt, plūkt', p. *szczypać* 't. p.', ssk. *skīfa* 'šķelt, sadalīt plāksnēs', gr. *skī́pōn* 'zizlis, nūja' (← 'nošķelts zars'), lat. *scīpiō* 'zizlis'. Pamatā ide. **sek-*, 'griêzt' (no kā arī *sēks*[b], sk.), atv. **skeip-* : **skīp-* > la. *šķip-*, no kā bijis verbs **šķipt;* ar pied. *-snā-* subst. *šķipsna*. Nozīme 'griêzt' senatnē cieši saistījās ar 'plūkt'; liekas, ka tieši pēdējā bijusi primārā nozīme. La. *šķipsna* no 'noplūktā sauja, kušķis' («linu šķipsna») → 'neliels daudzums, ko var saņemt saujā, pirkstos vai pirkstu galos' («matu šķipsna», «sāls šķipsna»).

Apv. *šķipsta, šķipsts* 'šķipsna' no tā paša verba **šķipt* vai iter. **šķipstīt;* par formu sal. *rakt : rakstīt : raksts*.

Fon. varianti *čipsnis, čipste* 'šķipsna' izveidojušies ar izlokšņu

***ski-* > **sk'i-* > **sc'i-* > **sči-* > *či-*. Sal. apv. *čipata* 'maza drusciņa, drupatiņa, gabaliņš' : lš. *skỹpata* 't. p.' (apv. *cipatas* 'sīki gaļas pārpalikumi, taukus kausējot', kur **sci-* > **ci-*).

B I 600, II 316 un 619, EF 2 805, HF II 733, M-E IV 42, Pok 919 (922), W-H II 496, Φ IV 507

šķira; lš. apv. *skira* 'šķira, šķirne'. Atv. no verba *šķirt* (sk.). Sabiedriski politiskajā nozīmē vārdu 19. gs. 60. gados sāka lietot «Pēterburgas Avīzes». Sal.: «Zviedru pavalstnieki iedalās 4 šķirās jeb kārtās . . » (PA 1863 5 43). Vārds šādā nozīmē 19. gs. 70. gadu vārdnīcās (V 1 203, U I 295).

EF 2 808, M-E IV 43, Roze I 53

šķirba [šķir̃ba]; lš. *skir̃bis* 't. p.', kr. *щербúна* 'skramba, robs', apv. *щербá* 'plaisa, robs, brūce', bulg. *щърб* 'robs, ierobs', č. *štěrba* 'robs, skramba', slovēņu *škŕba*, p. *szczerb, szczerba* 'robs, ierobs'. Tās pašas cilmes kā *šķirt* (sk.); šā verba atv. tā senākajā nozīmē 'griêzt'. No noz. 'griezums' → 'plaisa'.

B I 487, II 308, E I 391, EF 2 807, M-E IV 43, Pok 938 (943), Stang 3 49 un 58, T 266, Куркина 4 13, Мельничук 2 220, Откупщиков 2 170, Φ IV 503

šķirgata, *šķirgalis* — sk. *ķirzaka*.

šķirklis [šķir̃klis]. 20. gs. 40. gadu sākumā J. Endzelīna darināts jaunvārds, atv. no verba *šķirt* (sk.). Sākotnēji 'vārdnīcas rindkopas pamatvārds' (v. *Stichwort*, Ozoliņš 2 529, LVPV 1 82), kopš 60. gadiem g. k. 'vārdnīcas rindkopa'. Sal.: «Katra vārda leksikoloģiskās un leksikogrāfiskās analīzes rezultāti vārdnīcā parādīti pēc noteiktas shēmas veidotā šķirklī — viena vārda leksikogrāfiskajā aplūkojumā» (LLVV I 10).

šķirne — sk. *šķirt*.

šķirstīt — sk. *šķirt*.

šķirsts [šķir̃sts], apv. [ir²], *šķirste*. Atv. no verba *cirst* (sk.) agrākās formas **kirsti* ar pievienotu ieskaņas *s-*. Tas laikam ir šā vārda substantivēts pag. pas. divd., tātad sākotnējā noz. 'cirstais'. Senākā forma *skirsts* 17. gs. (skyrsts, Elg 1 124), no kā *šķirsts*. Šajā gadījumā *cirst* 'izgatavot cērtot', sal. arh. «cirst namu, klēti». Par nozīmi sal. arī ssk., zv. *skapa* 'gatavot' (no ide. **skab-* 'griêzt, šķelt ar asu darbarīku') : ssak. *skap* 'trauks, kuģis', vlv. *schap* 'skapis' (> la. *skapis*).

17. gs. arī forma *skirsta* («miroņu skirsta», Elg 1 127).

Sal. arī lš. *kar̃stas, ker̃stas* 'šķirsts, zārks', kas laikam ir tās pašas cilmes (Frenkels: aizg. no baltkrievu valodas, kur tas no somugru valodām).

No b. **kirstas* vai la. **kirsts* un *šķirsts* aizgūti līb. *kir̄št* (Mazirbē *škir̄st*, Salacā *k'irst, šk'irst*) 'ar dzelzi apsista lāde', *škir̄st* 'liela kaste', ig. *kirst* (apv. *kerst, kõrst*), s. *kirstu* 'šķirsts'. No baltu valodām arī skr. *керста, корста, кърста* 'šķirsts' (> kr. apv. *кéрста, кёрста, керстá* 'zārks; kaps, bedre'). Pēc cita uzskata (Tomsens, Endzelīns, Frenkels, Ketunens) la.

šķirsts ir aizg. no lībiešu vai igauņu valodas. Vēl pēc cita uzskata (Megiste) igauņu valodā vārds ir aizg. no krievu valodas (jo somugru valodās nevar pamatot vārda cilmi). K. Būga izteicis dažādus uzskatus — gan, ka s. *kirstu* ir aizg. no latviešu valodas (1911), gan otrādi (1922). (K)

B I 308, II 194, EF 2 223, Ket 129 un 396, Mägiste 848, M-E IV 45, SKES 200, Zeps 1 187, Zēv 2 279

šķirt [šķir̃t]; lš. *skìrti* 'dalīt, šķirt, piešķirt', senīru *scar(a)im* (< **skr̥-)* '(es) dalu', ssk. *skera* 'griêzt, durt', sav. *scar(o)* 'lemesis', v. *Schere* 'šķēres'. Pamatā ide. **(s)ker-* 'griêzt', no kā arī *cirst* (sk.). Redukcijas pakāpē b. **skir-*, verbs **skirti* > la. *šķirt*. No sākotnējās nozīmes 'griêzt' → 'atdalīt'. Iter. *šķirstīt* [ir̃], *šķirot* [uô]. Subst. *šķira, šķirne, šķirtene (-is), šķirtne.*

Sk. arī: *skara, skābardis, skarbs, skrajš, skurināt, šķērss, šķērst, šķira, šķirba, šķirklis.*

Buck 845, EF 2 808, Kl 643, M-E IV 45, P 503, Pok 938 (940), T 266, Мельничук 2 220

šķist; kr. *чтить* 'cienīt, godāt' (psl. **čьstiti* no **čьstь* 'cieņa, gods'), č. *ctíti* 'godāt, parādīt cieņu', si. *cétati* 'ievēro, novēro', *kétaḥ* 'griba, nodoms, tieksme, aicinājums', *cíttiḥ* 'domāšana, saprāts', ave. *čistiš* 'doma, ieskats'. Pamatā ide. **kᵘeit-* : **kᵘit-* 'ievērot'. Baltu valodās saknes ieskaņai pievienots *s-*: **skit-*, verbs **skit-ti* > **skisti* > la. *šķist*. 17. gs. vēl forma *skist* vai *sk'ist (skyst*, tag. *es skiêt(u)*, pag. *es skittu*, Elg 1 227; sin.: *es domā(ju), es tic(u), man redzas).*

Nozīmes attīstība: 'ievērot' → 'domāt, uzskatīt' → 'likties'; līdz ar to rekcijas maiņa: «es šķietu» → «man šķiet». Ar nozīmi 'domāt, uzskatīt' vārds plaši lietots folklorā; piem.: «Maza biju, bet jau gudra, Kalnā kāpu gavilēt, Lai šķiet tautas lielu meitu, Lai segloja kumeliņu» (LD 556, 3). Folklorā arī refl. *šķisties* 'domāt, cerēt': «Es šķitos šo naksniņu Pie māmiņas pārgulēt. Jau saulīt(e) zemu zem', Vēl māmiņa tāļu tāļ'» (Palcm 10).

Kad valodā iesakņojās aizg. *domāt*, vārds *šķist* ieguva citu nozīmes niansi.

Sk. arī: *skaitīt.*

Buck 1205, EF 2 792, M-E IV 47, MM I 265, 387 un 398, Pok 636 (637), T 135, Ф IV 350 un 374, ЭССЯ IV 175

šķīstᵃ [šķîst] 'tapt šķidram'; lš. *skýsti* 't. p.', pr. *skijstan* [skīstan] (ak.) 'tīru, šķīstu', *skīstai* 'šķīsti', kr. *чúстый* (ssl. *čistъ*), ukr. *чистий*, bulg. *чист*, č. *čistý*, p. *czysty* 'tīrs'. Par vārda cilmi izteikti dažādi uzskati. Iespējams, ka pamatā ide. **gᵘhēi-* 'gaišs, spīdīgs' (no kā arī la. *gaišs*, sk.) fon. variants ar ieskaņas *kᵘh-*. Saknei *d* paplašinājums un baltu valodās ieskaņai pievienots *s-*: **skēid-* : **skīd-* > ab. **skied-* : **skīd-*, no kā verbs **skīd-ti* > **skisti* > la. *šķist*. 17. gs. vēl pārejas forma *skists* vai *sk'ists* («skysts», Elg 1 305). Fon. variants apv. *cists* (turpat),

kas arī mūsdienu izloksnēs ar noz. 'tīrs' (E-H I 276). Kauz. *šķidināt*.

Par saknes un atv-u variācijām sal. *šķidrs*.

Vairāki saknes atv-i ieguvuši nozīmi 'dzidrs, skaidrs' (sal. *dzidrs*), un arī verbam *šķīst* bijusi nozīme 'būt, tapt dzidram, tīram'. To rāda atv. *šķīsts* 'tīrs' un kauz. *šķīstīt* 'tīrīt', kas liter. valodā vairāk lietojami morālajā plāksnē.

No 'tapt dzidram' → 'tapt mīkstam, kust' (sākumā varbūt par sniegu, kas kūstot top dzidrs ūdens). Tā arī apv. *šķīsts* 'šķidrs': «šķīsta putra» (lš. *skýstas* 'šķidrs').

Saknes skaņumijā kauz. *(at)šķaidīt* 'padarīt šķidrāku, mazāk koncentrētu'.

Pēc cita uzskata (Brugmanis, Endzelīns, Fasmers, Frenkels, Pokornijs, Trautmanis) *šķīst*[a] ('tapt šķidram') ir tās pašas cilmes kā *šķīst*[b] ('klīst uz visām pusēm') un saistāms ar ide. **skēi-* 'griêzt, šķelt'.

Sk. arī: *skaidrs, šķidrs*. K

B II 104 un 482, Buck 1080, E IV 308, 2 249, EF 2 809, E-H II 276, Jēg 6 60, L III 107, M-E IV 49, Pok 919 (921), T 263, Ф IV 366, ЭССЯ IV 122

šķīst[b] [šķîst]; lš. *skìsti* 'šķiedroties, šķīst; izklīst; (par baumām) izplatīties'. Tās pašas cilmes kā *šķiest* (sk.). Pamatā ide. **skĕi-* 'griêzt, šķelt' ar *d* saknes paplašinājumā. Ide. **skeid-* : **skĭd-* > ab. **skied-* : **skīd-*, verbs **skīd-ti* > **skīsti* > la. *šķīst*. Kauz. *šķiest, šķaidīt*. No 'griezt, šķelt' → 'strauji virzīties prom vai uz visām pusēm' (sākumā laikam par griezto, šķelto, sal.: «skaidas šķīst uz visām pusēm», tad par šķidrumu: «dubļi šķīst»).

Sk. arī: *šķaidīt*.

B II 454, EF 809, L III 107, M-E IV 49, Pok 919 (921), T 263

šķīt [šķît], apv. [ī, i²]; lš. *skìnti* 'šķīt, plūkt, cirst', ssk. *skinn* (< **sken-to-*) 'āda', vlv. *schint* 'augļa čaula', v. *schinden* 'dīrāt'. Pamatā ide. **sek-* 'griêzt' (no kā arī *sēks*[b], sk.) atv. **sken* '(no)šķelt, (no)skaldīt'. Skaņumijā b. **skin-*, verbs **skinti* > la. *šķīt*, tag. (es) *šķinu*. Saknes nozīmes 'griêzt' nianse 'cirst' parādās apv. lietojumā «mežu šķīt»— mežu līst, cirst. No tā apv. *šķinums* 'līdums' ('līdums krūmājā', St I 248).

Ar noz. pārnesumu *šķīt* 'steidzīgi iet; skriet'. Par šādu pārnesumu sal. *drāzt*.

B II 429 un 476, EF 2 807, Jēg 6 48, M-E IV 50, Pok 929, Откупщиков 2 166

šķīvis [šķīvis]. Aizguvums; no vlv. *schive* vai afrī. *schīf*, vh. *schijf* [shīf] 'apaļa plāksne; plāns apaļš priekšmets, šķīvis' (v. *Scheibe* 'ripa, disks, paplāksne'). Pamatā ide. **skēi-* 'griêzt, šķelt' (> ģerm. **skī-ƀō-* 'no koka nozāģēta plāksne'). No šās saknes arī la. *šķīst*[b], *šķibīt*. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (*šķīva* Lj 243) blakus tolaik biežāk lietotajam tās pašas nozīmes aizg-am

tallerķis (< vlv. *tallörken* 'šķīvītis'; v. *Teller* 'šķīvis'), kā pamatā lat. *tālea* 'nogriezums, nogriezts koka gabals, mietiņš'. (Manc I 182; arī *telerķis, telēķis* Lg I 514)

19. gs. vārds *šķīve* lietots g. k. Kurzemē, *telerķis* — Vidzemē (Wel 105). Forma *šķīvis* iesakņojusies liter. valodā 19. gs. otrajā pusē (Pav 2 19, V 1 598, 2 200).

A. Kronvalds lietojis abus apzīmējumus, tulkodams v. *Teller* — *šķīvis (telēķis)* (1863).

Doo III 119, Buck 345, EF 2 809, Kl 640, M IV 37, M-E IV 50, Pok 919, Zēv 2 211 un 286

šķobīt [šķuôbît], apv. [ùo²]; go. *af-skiuban* 'atbīdīt', a-s. *scūfan*, sav. *scioban*, v. *schieben* 'bīdīt'. Pamatā ide. **sek-* 'griêzt' (no kā arī *sēks*[b], sk.). Tā atv. **skeibh-* 'slīps' > b. **skeib-* > ab. **skieb-*, verbs **skiebti* > la. *šķiebt* (sk.). Skaņumijā ide. **skōibh-* > b. **skōib-* > ab. **skuob-*, no kā la. apv. *skobs* [uo] 'skops'. Paralēli bāzei **skeibh-* arī **skeubh-* : **skōubh-* > b. **skiaub-* : **skuob-* / **skiuob-* > la. *šķaub-* un *šķob-* [uo]. Nozīmes attīstība: 'griêzt' → 'slīpi griezt, šķelt; slīps' → 'šķiebt, bīdīt'. No šejienes apv. *šķauba* 'bēniņu slīpās sienas smailums pie ģēveles'.

No *šķob-* [uo] verbs *šķobt* [uô²] (apv.) 'šķiebt' un *šķobs* [uô] 'ļodzīgs, šķībs': «šķuobs vaigs (zuobiem sāpuot)» (M-E IV 57). Iter. *šķobīt* [uô].

Kaut arī atvasināti no paralēlformām, *šķiebt* un *šķobīt* apvienojušies vienā leksiskā paradigmā, pie tam liter. valodā izzudušas dažas formas: verba *šķiebt* agrāko iter. *šķaibīt* («viņš šķaibīja lūpas», M-E IV 21) aizstājis *šķobīt*, un savukārt tā pamatverbu *šķobt* lieto vairs tikai izloksnēs.

Iespējams, ka forma *šķobīt* [uô] aizstājusi agrāku formu **skobīt* [uo] verba *šķiebt* ietekmē.

Sk. arī: *skops, skubināt*. (K)

E I 299, Fei 9, Kl 646, L III 107, M-E IV 57

šķore [šķùore²]. Pārveidojums no vārda *kore* [uo] (sk.) ar *s*-pievienojumu: apv. *skores* [uo] (E-H II 518), *skors* [uo], *skoriens* (M-E III 910). Ieskaņas *sk-* > *šķ-* laikam apv. *šķorēt* [uo] 'šķūrēt' ietekmē. (K)

M-E IV 57

šķubīt 'griezt, cirst' — sk. *skubināt*.

šķūnis [šķũnis]. Aizguvums; no vlv. *schūne* vai afrī. *schūn* (*schūn*) 't. p.' (v. *Scheune*). Pamatā ide. **(s)keu-* 'segt, apņemt', no kā arī la. *skaut*. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās mūsdienu formā (Manc II 341, Lj 263, arī *skūnis*). Pārejas forma *sk'ūnis* («skiûnis», Elg 1 102 un 519).

Doo III 160, Buck 492, Kl 645, M-E IV 56, Pok 951, Tr VI 61, Zēv 2 134

šķūrēt [šķũrêt]. Aizguvums, kurā saplūduši vārdi ar dažādu cilmi.

1. Vlv. *schurren* vai afrī. *schūren* 'kašāt, skrāpēt' (v. *schar-*

ren), kā pamatā ide. **kars-* 'skrāpēt, sukāt' (no kā arī la. *kārst*). Ģerm. *s-* no saknes **(s)ker-*.

2. Vlv. *schūren* vai vh. *schuren* 'vest šķūnī', kam ir tā pati cilme kā vārdam *šķūnis*.

3. Vlv. *schūren*, vh. *scūren* 'berzt, tīrīt' (v. *scheuern*), kas savukārt ar holandiešu un franču valodas starpniecību no lat. *excūrāre* 'rūpēties (par ko)'.

Aizguvumā saplūdusi šo triju vārdu semantika, tāpēc *šķūrēt* ir ar vairākām nozīmēm: 'berzt, beržot mazgāt, tīrīt' (J. Neikens — U I 296), 'rokot līdzināt' (turpat), 'tīrot aizvākt, novākt, iztukšot': «šķūrēt sniegu no jumta zemē», «laidaru laukā šķūrēt» (M-E IV 56), 'aizvākt, aizvest, aizdzīt': «šķūrēt (nest, vilkt, vest) žagarus pajumtē» (E-H II 641), «labību šķūrēt», «govis šķūrēt» (= ar baru trencot dzīt, DL Piel 1892 144 82).

Aizg. minēts 19. gs. vārdnīcās (U I 296, V 2 200). (K)

Doo III 163, Kl 637 un 644, M-E IV 56, Pok 532, Zēv 2 134

šķūtis [šķũtis]. Aizguvums; no zv. *skjuts* 'pajūgs, brauciens' (*skjutsa* 'vest, braukt' blakus *skjuta* 'šaut; bīdīt'). Pamatā ide. **skeud-* 'mest, šaut; rīdīt', no kā arī la. *skaudrs*. Par nozīmju sakaru ('šaut' : 'braukt') sal. la. *šaut* 'ātri bīdīt' («iešaut maizi krāsnī») un 'steigties, skriet' («aizšaut uz mežu»). Pēc zviedru valodas parauga lv. *Schiesse* 'pajūgs, pasta zirgs, šķūtis' (: v. *schiessen* 'šaut').

Aizg. latviešu valodā ieviesies 17. gs.— pēc 1632. g., kad izdeva noteikumus par pasta šķūtīm. Sākumā vārdu lietoja tikai zviedriem pakļautajā Vidzemē (Lg II 282, St I 249), bet 19. gs. vārds lietots arī Kurzemē.

Kl 647, M-E IV 56, Pok 647, U I 296

šlemsters 'garš cilvēks ar neveiklu gaitu'— sk. *slamstīties*.

šļāga 'izšļākts skalojamais ūdens'— sk. *šļākt*.

šļagans; vlv. *lak* 'slābs, vaļējs', *slac* 'slābs, mīksts', ssk. *slakr* 'slābs', si. *lasigaḥ* 'gaudens, vājš', gr. *lḗgō* 'kļūstu vājāks', lat. *laxus* 'ļengans'. Pamatā ide. **(s)lēg-* : **(s)ləg-* : **(s)leg-* 'būt slābam, gurdenam'. Bez *s-* apv. *ļegans* [ę] 'slābs, mīksts' (M-E II 534), ar *n* infiksu *ļengans* [ęñ]. Blakus apv. formām ar *s-* (*š-*) *sļengans* [ęñ] (M-E III 946) un *šļengans* [ęñ] (M-E IV 70) ar saknes patskaņa miju *šļagans* < **slagans*. Ieskaņas *šļ-* ekspresīva rakstura, vispirms laikam formās ar *-e-*. Ieskaņas mīkstināšanu varēja ietekmēt arī sin. *šļaugans*. (K)

HF II 113, M-E IV 61, MM III 86, Pok 959, W-H I 758

šļakata — sk. *šļakstēt*.

šļakstēt [šļakstêt]; lš. *šlakėti* 'pilēt, tecēt', *šlakstýti* 'slacīt, slacināt, laistīt, šļakstīt', kr. apv. *сля́кать* 'skalot', p. *śląknąć* 'izmirkt'. Tās pašas cilmes kā *slacīt* (sk.), tikai ar ekspresīvu ieskaņas līdzskaņa mīkstinājumu. Bijis laikam verbs **slakt* > **šļakt* 'pilēt, pilināt' (: *šļākt*), sal. apv. *šļakts* 'šļakstiens' (substantivēts pag. pas. divd.). No šā bijušā verba apv. subst. *šļaka* = liter.

šļakata, kauz. apv. *šļacit, šļakāt.* Liter. *šļakstēt* (: *šļaksts)* un *šļakstināt.*

Izloksnēs arī formas ar *-e-* : *šļekata* [ę], *šļekste, šļekstēt, šļekstināt.* Ekspresijas pastiprināšanai formas ar *n* infiksu: apv. *šļanka* [añ] 'lāse, neliels ūdens daudzums', *šļankāt* [añ], *šļenkāt* [ęñ] '(sa)skalināt, skalinot liet' (: kr. *слякать* < **slenkati;* varbūt baltisms), *šļankstēt* [añ], *šļankšēt* 'skalinoties skanēt, radīt troksni': «mucā šļankst alus» (M-E IV 64).

Sk. arī: *šļākt.*

EF 2 998, M-E IV 62 un 70, Ф III 682

šļākt [šļàkt], apv. [â²]; lš. *šlė̃kti* 'laistīt, slacīt, šļākt, liet'. Tās pašas cilmes kā *slacīt, šļakstēt* (sk.). Senāk laikam bijusi paradigma tag. (es) **šļacu,* pag. *šļācu,* inf. *šļākt* (Endzelīns), no pag. un inf. formām *-ā-* ieviests arī tag. formās.

Pēc vārdu fonētiskās diferenciācijas (*šļak-* : *šļāk-*) formas ar *-ā-* ieguvušas lielāku ekspresivitāti, izsaka intensīvāku darbību vai procesu.

Atv. *šļāce* [à], apv. *šļāka* [ã, à²] 'slapjdraņķis, (skalojamā) ūdens šalts', *šļākāt* [šļãkât] 'apliet, aptašķīt; snigt slapjam sniegam, snigt un līt'.

Paralēli arī apv. formas ar *-g-,* piem., *šļāga* 'izšļākts skalojamais ūdens' (: v. *Schlack* 'slapjdraņķis, šķīdonis'), *šļāgt* 'šļākt', *šļāgāt* (St I 249, U I 296). Arī līdzskaņu balsīgums šeit ekspresijai.

EF 2 1002, M-E IV 69

šļankāt — sk. *šļakstīt.*

šļaubs, *šļaups* 'slīps'— sk. *šļaupt.*

šļaugans [šļaũgans], apv. [aû, àu]; lš. *slū̃gti* 'kristies, mazināties, atslābt', lv. *slūk* 'slābs, ļengans', *slokeren* 'būt slābam, nokarāties', h. *sluik* 'vājš, glums', a. *slouch* 'nokarāties, nošļukt', norv. *slauk* 'slābs cilvēks', *slauka* 'vilkties'. Atv. no adj. *šļaugs* 't. p.' Pamatā ide. **sleug-* no saknes **(s)leu-* 'slābi nokarāties; slābs, ļengans', no kā arī *lutināt* (sk.). Šī sakne radniecīga ar **leug-* 'liekt, liekties', un vārdā laikam saplūduši abu sakņu refleksi. Apv. *ļaugans* 'slābans' ('tāds, kas liecas').

Ide. **sleug-* > b. **sliaug-* > la. *šļaug-,* no kā laikam bijis verbs **šļaugt,* kam blakus adj. *šļaugs.* Atv. *šļaugot* [uô] (apv.) 'atlaist vaļīgu, šļauganu, padarīt slābu' (M-E IV 65).

Saknes skaņumijā ide. **(s)loug-* > b. **slaug-,* no kā la. apv. *slaugans* [aũ] 'šļaugans' (M-E III 918). Saknes zudumpakāpē apv. *šļūgans* 'šļaugans; slidens' (M-E IV 78).

Sk. arī: *šļaupt, šļūkt.*

B II 358 un 578, EF 2 835, M-E III 918, IV 75, Oxf 836, Pok 962

šļaukstēt [šļaũkstêt], apv. [àu²], *slaukšēt* [aũ]; v. *lauter* (< **hlūd-* < **klūd-)* 'skaidrs, tīrs, dzidrs', gr. *klýzein* 'skalot', *klýdōn* 'viļņa sitiens, šļaksts', lat. *cluere* 'tīrīt, šķīstīt'. Pamatā ide. **ǩleu-* 'skalot' (sākotnēji ar skaņu atdarinājuma raksturu)

> b. *šli̯au- > la. šļau- un paralēli no ide. *klou- > la. slau- ar atv-iem pēc citu skaņu verbu parauga.

HF I 876, Kl 428, M-E IV 66, Pok 607, W-H I 239

šļaukt 'šļūkt, slīdēt'— sk. *slaukt, šļūkt.*

šļaupt [šļaûpt], apv. [aũ, àu] 'padarīt slīpu (piem., nocērtot)', parasti atv. *nošļaupt;* apv. *šļaubt* [àu, aû²] 't. p.' Pamatā ide. *(s)leu- 'slābi nokarāties; slābs, ļengans' (no kā arī *šļaugans,* sk.). No paplašinātās saknes *sleup- / *sleub- 'slīdēt, šļūdēt' → 'slīps' > b. *sli̯aup- / *sli̯aub- > la. *šļaup-* un *šļaub-,* no kā attiecīgie verbi. Blakus verbiem adj. *šļaups, šļaubs* (apv.) 'slīps'.

Iespējams, ka tās pašas cilmes ir narev. *slaubd* 'gulēt' (no *slaupt vai *slaubt), kam sākotnējā nozīme varēja būt 'padarīt slīpu' → 'atrasties slīpi; gulēt'. Sal. la. sar. «(no)likties slīpi»— atlaisties, likties gulēt.

Sk. arī: *šļupstēt.*

KK 29 195, 36 138, M-E IV 64 un 68, Pok 963, Zinkevičius 1 18, 2 79

šļeberēt, *sleberēt* 'lēni, bezspēcīgi iet, neveikli iet'— sk. *slampāt.*

šļerkstēt — sk. *šļirce.*

šļirce [šļìrce]. Atv. no verba *šļirkt* (apv.) 'laist tievā strūklā; spļaut pa zobu starpu': «šļircene, ar ko zēni ūdeni šļirc», «čigāns šļirc caur zobiem» (M-E IV 73). Pamatā skaņu atdarinājums, kas saistās ar ūdens sprauslāšanu, žļurkstēšanu: variētas formas *ļerk- : ļirk- : ļurk-* ar pievienotu *s-* vai *š-*.

Bez *s-* verbs *ļerkstēt* [er̂] (*ļerkšķēt, ļerkšēt*): «caurās galošas riebīgi ļerkšķēja» (M-E II 538). Nozīmes pārnesums uz nepatīkamu, apnicīgu pļāpāšanu: «kuo tu te ļerkšķi tik daudz?» (turpat). Līdzīgas nozīmes *ļirkstēt* [ir̂²] (*ļirkšķēt, ļirkšēt*): «zābaki (pilni ūdens) ļirkst vien» (M-E II 541). Nozīmes pārnesums uz nepatīkamu smiešanos, ņirgšanu: «liela meitene, bet vienmēr ļirkst» (turpat). Dobjāku troksni izsaka verbs *ļurkstēt* [ur̂] (*ļurkšķēt, ļurkšēt*); piem.: «izmirkušas pastalas ļurkš», «pīpes sula ļurkst smēķējuot» (M-E II 544). Šā verba nozīmes pārnesums uz pļāpāšanu (ar lielāku nievīgumu): «viņš ļurkšķ un vārās kā biezputras katls» (turpat).

Ar *s-* > *š-* skaņu verbi *šļerkstēt* [er̃, er̂], *šļurkstēt* [ur̃, ur̂], piem.: «gāja cauriem zābakiem, ka šļurkstēja vien», «pavasara ūdeņi tek šļurkstēdami» (M-E IV 76).

Verbs *šļirkstēt* [ir̃, ir̂²] blakus ūdens sprauslāšanas, burbuļošanas trokšņa apzīmēšanai («jumts ir caurs, ūdens nāk cauri šļirkstēdams», M-E IV 72) ieguvis apv. nozīmi 'šļākt, šļakstēt' un kauz. *šļirkstināt* 'šļircināt'. No pamatverba *šļirkt* atv. *šļirce,* kauz. *šļircināt,* apv. *šļircēt.*

Ar ekspresīvu ieskaņas balsīgumu *žļarkstēt* [ar̃, ar̂]: «iet pa purvu, ka žļarkst vien» (M-E IV 816), *žļerkstēt* [er̃, er̂] (niev. 'muļķīgi pļāpāt'), *žļirkstēt* [ir̃, ir̂], *žļurkstēt* [ur̃, ur̂]: «ūdeni

pastalas žļakst un vēlāk, pārliecīgam ūdenim nuotekuot, tās žļurkst» (M-E IV 819). K

M-E IV 71

šļirkstēt — sk. *šļirce.*

šļūgans 'šļaugans, slidens'— sk. *šļaugans.*

šļukt — sk. *šļūkt.*

šļūkt [šļùkt], apv. [û²]; lš. *sliũkinti* 'klusu iet, līst; zagties, slapstīties', *sliūkinėti* 'uzmanīgi, lēni līst; slaistīties; ļodzīties', *sliūksóti* 'nokarāties; slinkot, gulēt izstiepušamies', *sliū́kt, sliũkt!* interj. šļūciena apzīmēšanai, h. *sluiken* 'līst, ložņāt, zagties', lv. *slū*, v. *schlau* 'viltīgs' (< **slūha-* 'tāds, kas lien, ložņā, zogas'). Pamatā ide. **sleuk- : *slŭ̄k-* 'slīdēt, šļūkt' > b. **sliauk- : *sliŭ̄k-* (< **sl̥ŭ̄k-*) > la. *šļauk- : šļuk- / šļūk-*. No šejienes ar nozīmes diferenciāciju paralēli verbi *šļukt* (tag. *(es) šļūku* [ù], pag. *šļuku*) un *šļūkt* (tag. *(es) šļūcu* [ù] < **šļucu*, pag. *šļūcu*).

Verbs *šļūkt* retumis lietojams arī transitīvi — 'vilkt, slidināt': «kamašas pa grīdu šļūkdams» (M-E IV 79). No šās nozīmes ar pārnesumu folklorā un izloksnēs 'vērpt' ('slidināt pavedienu'): «Vērpu, vērpu, šļūcu, šļūcu Savu linu kodeliņu» (LD 7907).

No saknes pamatpakāpē apv. *šļaukt* 'šļūkt, slīdēt; slidināt, šļūcināt': «ar ragavām šļaukt pa pliku zemi» (E-H II 644). Tās pašas cilmes adj. *šļauks* 'slīps', adv. *šļauku, šļaukus* 'slīpi, guļus'. Šis adverbs ietilpst saliktenī *garšļauku(s)*, kura pirmajā daļā adv. *gari* (apv. [r]) saīsināta forma. Par nozīmi 'guļus ar (gari) izstieptu augumu' sal. «laisties slīpi», t. i., nogulties. Saliktenis parasti lietojams savienojumos «atlaisties (izlaisties, nolaisties), izstiepties, likties, gulēt (nogulties, atgulties) garšļauku(s)».

Nozīmes 'slīdēt' un 'slīps' cieši saistās, tāpēc *šļaukt* arī 'padarīt slīpu; smailināt'; biežāk šajā nozīmē *nošļaukt*: «nuošļaukt mietam vai kaudzei galu» (E-H I 96). Sal. ar verbu pamatnozīmē: «nuošļaukt [= nošļūkt] nuo krēsla» (M-E II 868).

Verbi *šļaukt, šļūkt, šļukt* ir tās pašas cilmes kā *šļaugans* (sk.), tiem kopēja sakne **(s)leu-* 'slābi nokarāties, slābs' ar variētu saknes paplašinājumu (*b* vai *p*, *g* vai *k*). Sal. apv. *šļaubt* [àu, aû²] un *šļaupt* [àu, aû] 'padarīt slīpu' («šļaupt baļķi», M-E IV 68), *šļaubans* 'slīps, slidens': «šis kalns ir šļaubans» (M-E IV 64), «viņa pataisa savu klēpi tik nuošļaubanu, ka man jāšļūc lejā» (J. Jaunsudrabiņš — E-H II 96).

Paplašinātajai saknei arī dažas citas variācijas, kas izveidojušās jau ide. pirmvalodā, un daļēji tās atspoguļojas latviešu valodas izloksnēs. Piemēram, paralēli ir ide. **(s)leuk- / *(s)leuk̂-* un **(s)leug- / *(s)leuĝ-*. No formām ar palatālo līdzskani saknes izskaņā atvasināti apv. *slūšāt* 'ejot vai dejojot šļūkāt kājas pa zemi' (M-E III 943), *služāt* 'šļūkāt; slīdēt, velties' (M-E III 942), *šļužāt* 'šļūkāt, slīdēt' (M-E IV 77). Formas ar šņāceni lielākai ekspresijai. Šajā nolūkā dažos variantos

ieskaņas līdzskanis arī balsīgs. Piem., *žļūgāt* 'ejot vilkt kājas; sāniski slīdēt': «kamanas uz apleduojušā ceļa žļūgā» (M-E IV 820; sal. apv. *šļūgāt* 't. p.', E-H II 647). Tas pats attiecas uz interjekcijām: paralēli formām *slauks!* un *slaukt!* («zaldāts .. sagrābj šuo un slaukt! gar zemi», M-E III 919) ir *zlauks!* («nuokrita gar zemi — zlauks!», M-E IV 745) un *zlaukš!*, *zlaukts!* (E-H II 811).

Sk. arī: *slaucīt, slaukt, slota, šļaupt, šļūtene*.

B II 473, Kl 654, M-E I 608, III 942 un 943, IV 67 un 79, Pok 964

šļupstēt [šļupstêt], apv. *slupstēt*, arh. *slupstīt*. Vārda cilme nav pilnīgi skaidra. Liekas, ka iespējami divi cilmes varianti.

1. Vārds ir tās pašas cilmes kā *lūpa* (sk.). Pamatā ide. **leup- : lūp-* 'mizot, (no)lauzt', no kā arī *lupt*, ar ieskaņas *s*-pievienojumu. Vārda *lūpa* sākotnējā noz. 'kas atlupis, atkāries' → '(atkārusies) lūpa'. Varbūt *šļupstēt* sākotnēji 'runāt ar atkārušos lūpu' → 'runāt neskaidri (piem., zobu trūkuma dēļ)'.

2. Verbs saistāms ar apv. *slubīt* 'gurdi iet', *sluburēt, sluburot* [uô] 'iet, kājas velkot vai klupšus', sal. lš. *šlùbti* 'kļūt klibam, gaudenam', *šlubčióti* 'viegli klibot'. Šie verbi ir tās pašas cilmes kā *klupt* (sk.). Pamatā ide. **ku̯elp- : *kulp-* 'locīties ceļos, klupt' fon. variants **k̂ulp- : *k̂lup-* > b. **šlup-* > la. **slup-* ar ekspresīvo formu *šļup-*. No bijuša verba **slupt / *šļupt* atv. *slupstēt, šļupstēt*. Iespējams, ka sākotnējā forma ar *b* (**slubt*) un balsīgais līdzskanis asimilējies sekošajam *s*. K

EF 2 1009, M-E III 940, IV 64, Pok 630 un 690

šļurkstēt — sk. *šļirce*.

šļūtene [šļũtene], apv. [ù²]. Atv. no verba *šļūtēt* [ũ] 'vilkt pa zemi' (apv. *slūtēt*, M-E III 943). Pamatā ide. **(s)leu-* 'slābi nokarāties, slābs' → 'slīdēt, šļūdēt' (no kā arī *šļūkt*, sk.). Atv. *šļūte* (apv.) 'ar ragavām slīpi nobraukta vieta; šļūtene' ('tas, ko velk pa zemi'). Šā vārda morf. variants ir *šļūtene*. K

M-E IV 79

šmakstināt [šmakstinât], sar. *šmakšķināt*, apv. *smakstināt, smakšķināt*; lš. *smaksėti* 't. p.', arī 'ātri ēst, dzert; rīt'. Pamatā tādu skaņu atdarinājums, kas rodas, skaļi sūcot, garšojot. No tā ide. **smeg(h)-* 'garšot' (no kā *smadzenes*, sk.) ar baltu paralēlformu **smek- : *smak-*. Verbs *šmakstēt* (*šmakšķēt*): «sivēni ēd, ka šmakst vien» (M-E IV 81), kauz. *šmakstināt*.

M-E III 950, IV 81, Pok 967

šmaugs [šmaũgs, šmaûgs], apv. [àu²], *smaugs* [aû²]; lš. *smáugti* 'žņaugt', p. *smuga* 'josla', ssk. *smuga* 'šaura sprauga, caurums (izlīšanai)', a-s. 'spiesties caur šauru spraugu', sa. *smūgan* 'būt lokanam, piekļauties', vlv. *smuk, smuck* 'lokans, piekļāvīgs, skaists, jauks'. Pamatā ide. **(s)meugh-* 'slidens, glums; glaust, slīdēt' no saknes **meu-* 'mitrs' (no kuras ar *k* paplašinājumā la. *maukt*, sk.). Ide. **smeugh-* > b. **smi̯aug-* > la. *šmaug-*,

no kā apv. *šmaugt* [aû] 'žņaugt, žņaudzījot spiest (piem., zarnas); noliekt (piem., koku); ātri aizmanīties, aizmukt' un adj. *šmaugs* 'slaids, lokans'. Par nozīmes pārnesumu 'slidens' → 'gluds' → 'tievs, garš' sal. *slidens* (apv. *slids*) : *slaids*. Apv. verbs *šmaugt* (= *šmaukt*): no 'slīdēt' → 1) '(no)mukt, (no)maukt' → 'maucot spiest, žņaudzīt' → 'žņaugt', 2) 'slīdēt prom' → 'aizmanīties, (aiz)mukt'. Tās pašas cilmes ir apv. *šmauga* 'pussala; gara sprauga'.

Skaņumijā apv. *šmūgs* [ù²] 'šmaugs, slaids'. Apv. formas ar *s-* (*smaugs* 'slaids', *smūģis* 'žņaugs') no ide. paralēlformas **smough-* : **smŭgh-*.

Sk. arī: *šmaukt, žmaugt.*

B II 580, E III₁ 490, EF 2 841, Kl 664, M-E III 954, IV 82, Pok 741 un 745, Куркина — Эт 1972 64

šmaukt [šmàukt], apv. [aũ, aû²] 'ātri skriet, bēgt; krāpt; (apv.) (no)vilkt (mizu, ādu); sist'; lš. *smaũkti* 'braukot (piem., ar sauju) šķīt, raut; maukt; (at-, uz-) rotīt; stumt, bāzt; glāstīt; krāpt, mānīt; palēni iet, braukt'. Pamatā ide. **(s)meuk-* 'slidens, glums; glaust, slīdēt' no saknes **meu-* 'mitrs' (no kā arī *maukt, šmaugs,* sk.). No nozīmes 'slīdēt' → 1) 'slīdēt prom' → 'aizmanīties, (aiz)mukt', 2) 'maukt (mizu, ādu)' → '(ap)mānīt, (ap)krāpt'. Ide. **smeuk-* > b. **smi̯auk-* > la. *šmauk-*. No paralēlformas **smouk-* la. apv. *smaukt* («stabuli smaukt», E-H II 534). Blakus šai formai ieskaņas *š-* var būt arī ekspresīva rakstura. Sal. arī saknes zudumpakāpē apv. *smukt* 'mukt (nost), bēgt' (M-E III 969) un *šmukt* (tag. *šmūku* [ù]) 't. p.' (M-E IV 86). (K)

B II 580, E I 194, EF 2 841, Karaliūnas 13 21 un 23, M-E IV 83, Pok 741 un 745, Stang 3 51

šmukt, *smukt* 'mukt (nost), bēgt' — sk. *šmaukt*.

šnabis, *šņabis,* sar. Aizguvums; no v. *Schnaps* 'degvīns', sākotnēji '(dzeramā) malks' no *schnappen* 'kampt, ķert (ar muti)'. Vārds aizgūts 19. gs. vidū (*šņabis* U I 298), bet literatūrā biežāk minēts tikai gadsimta beigās; šā vārda nav Valdemāra vārdnīcās. Līdz tam parastais degvīna apzīmējums *brand(a)vīns* (V 3 29; no lv. *brandewīn* 't. p.') un *votka, vodka* (no kr. *вóдка* 't. p.'; Lg I 155, St II 153).

Vārds *degvīns* darināts pēc ģerm. *brandvīns* parauga 19. gs. beigās (RLB KV I 561, D I 75), 1891. g. konversācijas vārdnīcā vēl *brandvīns* (D KV I 276). Vārds *šnabis* joprojām sarunvalodā un vienkāršrunā. Apv. arī *šnapsts, šņapsts, šņapstis.*

Kl 668, M-E IV 90, Zēv 2 211

šņakstēt [šņakstêt]. Pamatā skaņu atdarinājums (piem., ēdot, plaujot, cērtot); sal. interj. *šņaks!* Kauz. *šņakstināt.*

Tās pašas cilmes ir *šņakāt* 'ātri un šmakstinot ēst', arī 'izmeklējoties un rakņājoties pa ēdienu, ēst' (ši nozīme g. k. refl. *šņakāties*). Atv. *izšņakāt:* «cūka izšņakājusi graudus» (M-E I 813). K

M-E IV 90

šņākt [šņàkt]; lš. *sniōkšti* 't. p.', pr. *snoxtis* 'puņķi'. Pamatā skaņu atdarinājums. Iter. *šņākāt* [šņãkât].
EF 2 1018, M-E IV 93, E IV_2 311

šņāpt [šņàpt], apv. [ã, â[2]]. Pamatā skaņu atdarinājums, piem., ko ātri griežot vai velkot svītru. No tā verba nozīme 'ātri griezt (ar asu nazi), vilkt svītru (ar ko asu un smailu, arī ar zīmuli), svītrot'. Iter. *šņāpāt* [šņãpât]. K
M-E IV 94

šņaukt [šņàukt]; lš. *šniaũkšti* 'ar troksni ievilkt nāsīs gaisu', pārn. 'alkatīgi ēst, rīt', *šniaũkti* 'šņaukt (tabaku)', kr. *хныкать* 'pinkšķēt'. Pamatā ide. **neuk-* 'šņaukāt, ostīt' ar fon. variantu **neus-*, no kā kr. *нюхать* 'ostīt, ošņāt; šņaukt (tabaku)', a. *nose* 'deguns; ošņāt, ostīt', norv. *nosa* 'ošņāt'. Ar ieskaņas *s-* **sneuk-* > b. **sni̯auk-* > la. *šņauk-*, no kā verbs *šņaukt*, iter. *šņaukāt* [aũ].
Skaņumijā apv. *šņūkt* [ù] 'šņaukt', iter. *šņūkāt* [ũ]. Tās pašas cilmes ir *snuķis*, apv. *šņucis* (M-E IV 97).
Sk. arī: *snuķis, šņukstēt, šņukurs.*
B II 279, EF 2 1018, M-E IV 93 un 99, Oxf 615, Pok 768, Ф III 93, IV 251

šņibis, *šņīpis* 'snīpis'— sk. *snīpis.*

šņore [šņuõre], *šnore* [uõ]. Aizguvums; no vlv. *snōr* vai lv. *snoor* 'aukla; mērījamā aukla' (v. *Schnur* 'aukla; virkne'). Pamatā ide. **(s)ner-* 'griezt(ies), vīt(ies), (sa)siet', no kā arī la. *nirt.* Atbilstoši oriģinālformām aizg-a senākā forma ir *snore* [uõ]; ieskaņas *š-* pēc v. *Schnur* parauga. No *šnore* [uõ] (kas vēl izloksnēs un sarunvalodā) asimilācijā *šņore* [uõ]. Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās: *šņore* 'pēc mērījamās auklas izdalīta zeme' (Lg II 184; sal. vēsturisko apzīmējumu «šņoru zemes»). G. F. Stenderam bez šīs nozīmes *šnore* arī 'aukla' (St I 251). Viņš min piemēru «divi šnores»— divi atmērīti zemes gabali. Stenderam arī verbs *šnorēt* 'siet ar auklu; ar auklu mērīt' un saliktenis *šnorberste* '(auklām savelkams) ņieburs' (St I 251). Salikteņa otrajā daļā *berste,* vecajos tekstos biežāk *borste* [uo] 'ņieburs' no vlv. *borst,* vh. *berst, borst* 'krūtis, apģērbs ap krūtīm' (St I 26, II 520; Verdam 111, Zēv 2 21).
Doo III 247, Ķl 673, M-E III 979, IV 100, Pok 975

šņukstēt [šņukstêt]; lš. *sniukštẽti* 'šņākt, šņaukt', *šniũkštúoti* 'elst, tusnīt; šņācot iet, skriet', *šniukštinẽti* 'iet apkārt šņaukājot, ošņājot', kr. *хныкать* 'pinkšķēt'. Tās pašas cilmes kā *šņaukt* (sk.); b. **sni̯auk-* : **sni̯uk-* > la. *šņauk-* : *šņuk-,* no kā apv. *šņukāt* 'strauji ievilkt gaisu nāsīs, ošņāt; šņukstēt' un morf. var. *šņukstēt.*
B II 279, EF 2 1018, M-E IV 97, Ф IV 251

šņukurs. Tās pašas cilmes kā *snuķis* un *šņaukt* (sk.). Apv. *snukurs, sņukurs.*
M-E III 979, IV 97

špeile — sk. *spiles.*
špetns [špętns]. Aizguvums; no p. *szpetny* 'nejauks, riebīgs, pretīgs; kropls, ļoti neglīts; slikts, nelietīgs, nekrietns', kas atv. no verba *szpecić* 'bojāt, kropļot, izķēmot'. Poļu valodas vārds varbūt ir aizg. no ģerm. valodām; sal. v. *spotten* 'izzobot', *speuzen* 'spļaut'. Latviešu valodā aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (St I 252).
Tajā pašā nozīmē *nešpetns,* kur *ne-* ir negatīvās īpašības pastiprinājumam. Pretēji lietuviešu valodā, kur aizg. *špẽtnas* 'nejauks, riebīgs, pretīgs', bet *nešpẽtnas* 'itin pieklājīgs, itin jauks'. (Tikai dažās latviešu valodas izloksnēs *nešpetns* 'labsirdīgs'.)
Sk. arī: *nešpetns.*
E I 99, 2 1024, Mach 620, M-E II 735, IV 101
šprote. Aizguvums; no v. *Sprotte* 'brētliņa'. Vārds ir neskaidras cilmes (jau 11. gs. a-s. *sprott;* sal. a. *sprat* 't. p.'). Germāņu ciltis iepazinušas šīs zivis Ziemeļjūrā un Baltijas jūrā, un šo jūru piekrastē arī izveidojies nosaukums (M. Heine), tātad pamatā varētu būt arī kāds baltu vai vēl senāks substrāta vārds. Latviešu valodā vārds aizgūts 19. gs. beigās, attiecinot uz žāvētām un eļļā sagatavotām brētliņām. (D I 1021)
Kl 733, Oxf 857, Tr VI 496
šukls 'ātrs, veikls, šaudīgs'— sk. *šaut.*
šūna [šũna], apv. [ù²], *šūns, šūnis.* Atvasinājums no verba *šūt* (sk.) ar tā senāko semantiku 'siet, pīt' → 'saistīt vasku šūnās'. Sal. folklorā: «Šuj, bitīte, vij, bitīte, Vagaram medutiņ'!» (LĻDz 2809). Lietuviešu valodā *siūti* 'šūt' un 'darināt šūnas'. Ar pied. *-n-* sal. verba tag. *no*-celma formas (apv. *šūnu,* E I 748).
Vārda *šūna* veidošanā piedalījies arī citas ide. saknes atvasinājums — no **ḱeu- : *ḱū-* 'tūkt, liekt(ies); izliekums, tukšums' > b. **šįau- : *šu-* > la. *šau- : šū-/sū-* (no kā *sūna*). No šās saknes si. *śūná-* 'uztūcis', *śū̃nam* 'trūkums', *śūnyam* 'tukšums'. Latviešu valodā no šās saknes *šūna* 'gaisa pūslītis (piem., maizē)': «Šūnām māršas maizi cepa» (TDz 37834); dsk. *šūnas* 'putas': «ziepju šūnas», «kuiļam no mutes nāk šūnas» (M-E IV 109).
Tātad īstenībā ir divi hom. *šūna,* kaut gan dažkārt to nozīme saplūst. Homonīmi ir arī adj. *šūnains,* verbs *šūnot* (apv. *šūnāt*), bet parastākais to lietojums nesaistās ar bišu šūnām; piem.: «šūnaina maize», «šūnaini akmeņi» (Kaudzītes — M-E IV 109), «mīkla jau šūnā» (E-H II 659).
Vārda *šūna* attiecinājums uz organisma struktūras pamatvienību pēc v. Zelle 'celle; bišu šūna, organisma šūna' parauga 19. gs. beigās. (K)
EF 2 790, M-E IV 109, MM III 365, 399
šūpot [šũpuôt], apv. [ù²], *šūpāt;* lš. *sùpti* 'šūpot, tīt', *sūpúoti* 'šūpot', pr. *suppis* 'dambis' (← 'uzbērums'), kr. *сыпать* (ssl. *suti,*

tag. *sъnǫ*) 'bērt, bārstīt', č. *sypati*, p. *supać* 't. p.', si. *svapū-* 'slota' (?), lat. *supāre* 'mest'. Pamatā ide. **sy̯ep-* : **sūp-* 'mest, kratīt' no saknes **seu-* 'liekt, griezt, dzīt' ar *p* saknes paplašinājumā. (No saknes **seu-* arī *sviest*, sk.) Blakus ide. **sūp-* redukcijas pakāpē **sₑ ūp-*, tāpēc baltu paralēlās formas **sūp-* un **si̯ūp-*. Atbilstoši lš. *sùpti* ir bijis arī la. **supt* / **šupt*, no kā ar garu saknes patskani iter. apv. *sūpāt*, *šūpāt*, liter. *šūpot* [uô]. Ka formas ar *s-* agrāk ir lietotas diezgan plaši un ar nozīmes niansēm, rāda apv. **supties* 'doties' ← 'šūpoties' («supies nu pruojām!», M-E III 1124) un *supata* 'nobara, nobirums' (← 'kratot atdalītais, nevērtīgais'), arī 'skrandas, druskas': «Sviežati supatas Pa logu laukā!» (DL 20729).

Ar to pašu nozīmi kā *šūpot* arī *šūpināt*. Subst. *šūpas*, *šūpulis*, *šūpoles* [uo] (apv. *šūpalas*, *šūpāles*, *šūpākles*, *šūpaksnes*, *šūpeles*, *šūpotnes* [uô]).

B II 359 un 611, E IV$_2$ 319, EF 2 943, M-E IV 110, MM III 561, Pok 1049, T 293, W-H I 356, Zēv 2 262, Ф III 818

šur [šùr]. Vietn. darināts pēc *kur* parauga, kontaminējot ar *še* — kā semantisks pretstats vārdam *tur*. Sal. atv. *šurp* blakus *turp*.

E 1 625, EF 2 314, M-E IV 106, Stang 1 286

šūt [šūt], tag. (*es*) *šuju*, apv. *šūnu*, *šuvu*; lš. *siū́ti* 't. p.', pr. *schumeno* 'kurpnieka stieple', *schutuan* 'šķeterēts diegs', *schuwikis* 'kurpnieks' («apavu šuvējs»), kr. *шить* (bsl. *šiti*), bkr. *шыць*, ukr. *шúти* 'šūt', bulg. *шúя* 'šuju', č. *šíti*, p. *szyć*, ssk. *sīvyati*, go. *siujan*, sav. *siuwan* 'šūt', si. *syūtaḥ* 'šūts', gr. *kassýō* 'lāpu', lat. *suere* (< **sy̯ere*) 'šūt'. Pamatā ide. **si̯ū-*/**siy̯-* 'šūt' no saknes **sēi-* : **sī-* 'siet' (sk. *siet*). Ide. **si̯ū-tei* > b. **si̯ūtei/ti* > la. *šūt*.

Par verba *šūt* sakaru ar *siet* liecina vārda formālā un semantiskā atbilstība dažās valodās. Piem., si. *sīvyati* 'šuj' nozīmē arī 'sien', tās pašas cilmes *syū́man* blakus nozīmei 'vīle' ('šuvums') satur arī senāko nozīmi 'saite'. Arī latviešu valodā saglabājušies fakti, kas norāda uz vārda *šūt* sakaru ar siešanu un pīšanu. Sal. tdz.: «Šuj, bitīt, meldu krēslu Kuplas liepas zariņā: Tur tu pati atsēdīs(i), Draviniekus mielodam(a)» (Palcm 228), «Iesim, meitas, apraudzīt, Kāda Jāņa istabiņa: .. Šūtin šūta, pītin pīta, Kā rakstenis izrakstīta» (TDz 53648). Folklorā minēti kriju šūpuļi, kur krijas (mizas) saistītas ne tikai ar caurdūrumu, bet arī ar pīšanu un siešanu, un šai apdarei lietots vienāds apzīmējums *šūt*: «Lai tas [bērns] ilgi neguļēja Krija šūtā šūpolī» (LD 1722).

No sākotnējā sienu pinuma vārdu *šūt* ar pārnesumu attiecināja arī uz sienu dēļa klājumu: «Izslavēja tautiņās Dēļiem šūtu (var.: griestu) istabiņu» (LD 25820, 2), un šādu apzīmējumu (parasti atv. *apšūt*) lieto arī mūsdienu liter. valodā.

Sk. arī: *šūna*.

Buck 411, E IV$_2$ 301, Eckert 9 203, EF 2 789, Euler 1 192,

Fei 425, HF II 798, L III 108, Lanszweert 124, M-E IV 111, MM III 477, Pok 915, T 261, W-H II 631, Zēv 2 228, Гам-Ив 3 704, В. А. Дыбо — ВСЯ 5 31, Ив 12 166, Мельничук 1 8, Тр — Эт 1963 36, Ф IV 443, Ц 548

švīka [švīka], apv. *svīka.* Vārda cilme ir neskaidra. Varbūt vienas cilmes ar *svītra* (apv. *švītra*) — no **švitka* (Endzelīns).

Cita iespēja: vārda pamatā ide. **suei-* 'liekt, griezt, šūpot' (no kā arī *sviest,* sk.); skaņumijā **sui-,* no kā b. **sui-kā-* > la. *svīka* (ekspresīvi *švīka*) ar sākotnējo noz. 'līkumota kustība' → 'liekta svītra, iešņāpums'. Par nozīmi sal. tās pašas saknes atv-u norv. *svil* 'spirāle'. No *švīka* atv. *švīkāt, švīkot* [uô]. (K)

M-E III 1162, IV 119, Pok 1041

švīts [švīts]. Vārda cilme ir neskaidra. Tas var būt tās pašas cilmes kā *svītra* (sk.). Blakus formai *svītra* tai pašā nozīmē apv. *svīta, svīte* (arī 'raiba svītra vilnas audumā', Lg II 339; 'gareniska svītra', Wel 123), *švīta* (atv. *švītans* 'svītrains, strīpains'). Vārda *švīts* (**svīts*) sākotnējā nozīme varēja būt 'svītrains audums', no kā 19. gs. vidū *svītīgs, švītīgs* varbūt 'tāds, kam ir svītrains (modes) apģērbs': 19. gs. 70. gadu sākumā 'ākstīgi moderns' («jaunākajā laikā attiecināts uz modes ākstu», U I 290). No šejienes *švīts* 19. gs. beigās 'pārspīlēti moderni ģērbies cilvēks'. Lieto arī tās pašas formas adjektīvu: «švīts kungs» (M-E IV 120).

No la. *švīts, švītīgs* > bv. *schwiet, schwietig* 't. p.' K

M-E IV 120

T

ta partikula; lš. apv. *tà,* kr. *то* (*-то*) 't. p.' Tās pašas cilmes kā *tas* (sk.). Partikulas forma reducēta no kādreizējās nek. dz. formas *tad* < ide. **tod.* Partikulas nozīmē arī pilnīgā forma *tad,* piem., savienojumos *kā tad, kas tad, nu tad.* Reduplikācijā arī abas formas blakus: «tad ta nu visi dūšīgi strādā!» (M-E IV 122).

M 3 82, M-E IV 120, Pok 1086

tā[a] [tã], norādāmais vietn. Sk. *tas.*

tā[b] [tâ], adv.; lš. *taīp* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *tas* (sk.). Par vārda sākotnējo formu un raksturu ir dažādi uzskati.

1. Vārds no siev. dz. vsk. lok. **tāį* vai no formas, kas atbilst lš. *tojè* (Endzelīns; E I 611), tātad la. **tāje.*

2. Varbūt sens nek. dz. dsk. nom.-ak. locījums (Endzelīns; M-E IV 142).

3. Jau ide. pirmvalodā bijis adv. **tāi* blakus formai **tā* (Stangs)

La. apv. *tai* [taî] 'tâ' ir senāka forma; sal. apv. *taids* [aî] 'tāds', kur saknē ir šī forma.

Sk. arī: *tāds, tāmnieks.*

E 1 611, EF 2 1051, M-E IV 123 un 142, Stang 1 287, 2 25

tabaka. Aizguvums; no zv. *tobak* vai lv. *toback* (v. *Tabak*), kas savukārt ar franču un spāniešu valodas starpniecību no indiāņu *tobaco, taboca.* Pamatā salas nos. *Tobago.* Aizg. latviešu valodā ieviesies 17. gs. vidū vispirms Vidzemē, tad Kurzemē (*tabaks, tabaka* Für 2 474; *tabak* Lj 301; *tabaks* Lg II 340).

Buck 534, Kl 766, M-E IV 121, Tr VII 1, Zēv 212 un 310

tacis 'aizžogojums upē ar spraugu zivju ķeršanai'; pr. *takes* 'dambis'. Tās pašas cilmes kā *tecēt* (sk.), atv. ar saknes patskaņa miju (Miklozihs). Par formu un cilmi sal. apv. *tacis* 'laipa, taka'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds laikam no **taciss* vai **tacisis* (lš. *takišas, takišys* 'tacis') un saistāms ar arm. *t^cek^cem* 'griêžu, pinu, tinu' no ide. **tek̂-* 'aust, pīt'.

E IV_2 322, EF 2 1052, M-E IV 121, Pok 1058

taču; lš. *tačiaũ* 't. p.' Forma no *tadšu* (Lg II 340), kur adv. *tad* (sk.) + partikula *-šu,* kas parādās arī vārdos *jebšu, kauču* (< *kautšu*). Šī partikula no **-šau* < **-tįau.*

E 1 701, EF 2 1048, Miķelsone 1 197

tad; lš. *tadà,* apv. *tadù* 't. p.', *tàd* 'tāpēc, tādēļ', si. *tadā̃* 'tad', *tadā̃nīm* 'toreiz'. Pamatā **tadā̃n* > **tadą* > **tadu* (16.—17. gs. tekstos rakstīts «tadde»), kura pirmajā daļā ir vietn. *tas* (sk.) forma un otrajā — partikula, kas izveidojusies no ide. **do* (no kā arī la. apv. priev. *da* 'līdz' un pried. *da-,* piem., vārdā *daiet*).

Sk. arī: *taču.*

E 1 624, EF 2 1049, M-E IV 122, MM I 472, Pok 181 un 1087, A. Valeckienė — Balt XV 131

tāds [tâds], apv. *taids* [aî]. Pamatā ide. vietn. **to-,* no kā arī *tas.* Atv. laikam no tās pašas locījuma formas, no kuras adv. *tā* [tâ] (sk.); sal. apv. *tai* [taî] 'tā' un *taids* 'tāds'. Par šo vārdu semantiskajām attiecībām sal. psl. **tako* 'tā': **takъ* 'tāds' (kr. *так : такой*). Tās pašas ide. cilmes, bet ar citu piedēkli, ir lat. *tālis* 'tāds'.

E 1 537, M-E IV 142 un 143, Pok 1087, T 312, W-H II 644, Ф IV 13

tāfele [tãfele], sar. *tāpele.* Aizguvums; no v. *Tafel* 't. p.' < vav. *tavel(e)* < sav. *tavala* < lat. *tavola* < *tabula* 'dēlis, rakstāmā plāksnīte'. Pamatā laikam ide. **telā-* 'līdzens, plakans dēlītis' no **tel-* 'līdzens, plakans; līdzens pamats, dēlis' (no kā arī la. *tilts*). Aizg. minēts latviešu literatūrā 19. gs. sākumā.

J. Endzelīns ieteica par vēlamāku formu *tāpele:* tas tuvāks latīņu formai (E 4 43).

Kl 766, M-E IV 148, Pok 1061, Tr VII 2, W-H II 640, Zēv 2 345

tagad; kr. *тогда́* (ssl. *togda, tъgda*), ukr. *тоді́* (: *торік* 'pērn'), bulg. *тога́,* č. *tehdy,* apv. *tehda* 'tad'. Saliktenis, kura pamatā ir

norādāmā vietn. celms *ta-* < *to-* (sk. *tas*). Vārda otrajā daļā ir partikulas *ga* un *-d* (< *da*). Ar partikulu *ga* sal. lš. *tàgatės* 'tā, tieši tā, tātad', pr. *anga* 'vai'. Reducētā veidā šī partikula 17. gs. vārdā *arig* 'vai'; no paralēlformas *gi* > *dzi* elements *-dz-* vārdā *nedz* (lš. *nègi* 'vai tad'). Partikula *-d* kā vārdā *tad*. (A. Valeckiene.)

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārda otrā daļa *-gad* ir vienas cilmes ar *gadīties* un *gads* (senāk 'laiks' ← 'piemērotais laiks'). Forma *tagad* laikam no senāka lok. **tagadi;* tātad *tagad* senākā nozīme varēja būt 'tanī (piemērotajā) laikā'.

Sk. arī: *tagadne*.

Buck 962, E 1 117, EF 2 127 un 159 (160), M-E IV 122, A. Valeckienė — Balt XV 131, Ф IV 68

tagadne. Atv. no apst. *tagad* (sk.). A. Kronvalda jaunvārds, vispirms formā *tagadiene* (1869): «senatnes un tagadienes cilvēkus» (Kr I 426). Forma *tagadne* 19. gs. 70. gados (U I 301, V 2 223).

Valodniecības terminoloģijā agrāk «klātbūdams laiks» (v. *Gegenwart;* J. Neikens. Vācu valodas mācība, 1850 38), ko sākumā lietoja arī A. Kronvalds: «tas gabals no laika straumes, kas blaku ar mums vēl atronas, top nosaukts par klātbūdamu laiku» (Mazais vācietis, 1.d., 1865, 73); «tagadējais laiks» (H. Spalviņš, 1879). Termins *tagadne* gramatikas grāmatās kopš 1879. g.: «tagadne jeb tagadējais laiks, kas rāda, ka darīšana notiekas pašā ruņas brīdī» (Sterste 38).

M-E IV 123

taimiņš [taĩmiņš] 'lašu dzimtas zivs'. Aizguvums; no ig. *taim* 't. p.' Latviešu literatūrā 17. gs. *taime* ('zivs', Lj 303), *daims* (dsk. ak. *daimos* [daimus], bv. *deimen,* Reh 46), 18. gs. *taims* (Lg II 341). Kopš 17. gs. fiksēta arī forma *taimiņš* (Manc II 286), raksturojot to kā dem. (*taimiņi* 'zivtiņas', Lj 303). Ar Vidzemes līb. *taimin* 'taimiņš' sal. ig., s. *taimen* 't. p.', kas var būt šās formas pamatā. Oriģinālvalodās vārds laikam ar pārnesumu no ig. *taim,* s. *taimi* 'augs, asns', pārn. '(mazs) bērns'. (Šāds pārnesums arī skandināvu valodās, sal. zv. *planta* 'augs, mazs bērns'.)

Ket 447, Kiparsky 1 71, Laumane 1 229, Mägiste 3050, M-E IV 123, SKES 1197, Zeps 1 187

taisīt [tàisît]; lš. *taisýti* 'labot, kārtot, līdzināt, iztaisnot, post; gatavot, taisīt; ģērbt', kr. *тéшить* 'uzjautrināt, iepriecināt, mierināt; iztapt, lutināt' (ssl. *utěšiti* 'uzmudināt; pierunāt, mierināt' ← 'uzsliet, piecelt'," Endzelīns). Laikam tās pašas cilmes kā la. *stiba,* lat. *stilus* 'smails pālis, kāts, stiebrs; rakstāmais kātiņš': pamatā ide. **(s)tei-* 'smails, ar smailu galu', no kā ar *s* saknes paplašinājumā **teis-* : **tĭs-*. Saknei laikam bijusi arī verbālā nozīme 'kļūt smailam, slaidam, stiepties; darīt smailu, slaidu, stiept'; sal. zudumpakāpē la. apv. *tīst* 'stiepties': «maizes mīkla tīst nuo ruokām ārā» (Endzelīns uzskata par aizg. no lietuviešu

valodas; M-E IV 204). Bijis verbs *teisti > la. *tiest, no kā saknes skaņumijā iter., kauz. *taisīt* laikam ar sākotnējo noz. '(atkārtoti) darīt smailu, slaidu, stiept' → 'darīt līdzenu, taisnu', ar noz. pārnesumu 'gatavot, darināt'.

Runātāju apziņā vārds *taisīt* saistījies ar verba *tēst* fon. variantu **teist* > *apv. *tiest* (Rundālē [iê²] 'nomizot (koka stumbru)'; M-E IV 214 ar ?), kura iter. arī varēja būt *taisīt*. Tādā gadījumā nozīmes attīstība: '(vairākkārt) tēst' → 1) '(tēšot) padarīt līdzenu, taisnu', 2) '(tēšot) labot, gatavot', no kā verba mūsdienu nozīme. Sal. lš. *tiēsti* 'iztaisnot (ko līku, saliektu), izstiept taisni, stiept; izplest, izklāt; iekārtot, celt, būvēt (ūdensvadu, tiltu, ceļu u. tml.)'.

17. gadsimtā un dažviet vēl 19. gs. sākumā runātāji tiešām izjutuši *tēst* un *taisīt* sakaru. K. Fīrekers secināja: «*taisīt* á *tēst*» (Für 2 474). K.Harders paskaidroja, komentēdams G. F. Stendera vārdnīcas šķirkli *taisīt*: «Pamatvārds ir *test* vai *tēst*. Senajos laikos cirvis laikam bija latvieša galvenais instruments, ar ko viņš gatavoja visu, kā daļēji vēl tagad. Kad kāda lieta bija no raupja materiāla izgatavota («bija notests»), pārgāja pie smalkākas izstrādāšanas («taisīt»): tur vairs nenotēsa pēc sava ieskata rupjas skaidas, bet tikai drusku paveidoja, kur vēl bija vajadzīgs. Kad latvietis turpmāk iemācījās vairākus darbus, arī *taisīt* ieguva plašāku nozīmi, un tagad tas nozīmē — izgatavot ko ar piemērotiem instrumentiem» (Wel 124).

Vairākas *taisīt* (arī refl. *taisīties*) nozīmes izveidojušās pēc v. *machen* 'darīt, taisīt' semantikas parauga, piem., savienojumos «taisīt troksni», «taisīt grimases», «taisīt kāzas, svinības», «taisīties ceļā», «taisies, ka tieci!» («taisies nost no kājām!»). Vācu valodas ietekmē izveidojušās arī dažas atv-u nozīmes, piem., *ietaisīt* 'iemarinēt, iekonservēt', *notaisīt* 'padarīt netīru', *(sa)taisīties* '(sa)posties'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Blese, Frenkels) *taisīt* saistāms ar kr. *тúхий* (ssl. *tixъ*) 'kluss'. Par nozīmju sakaru J. Endzelīns norāda uz it. *piano* 'līdzens, gluds, kluss, lēns' un atgādina Grīnentāla domu, ka sākotnējā nozīme varēja būt 'samērīgs'. «Var domāt par taisnu, lēnu, mierīgu gaitu vai līdzenu, klusu ūdenslīmeni» (M-E IV 124). «No uztveres jēdzienā 'tiesa, tiešs' ar pakāpi *ai* atvasināts *taisīt*, tātad burtiski 'kaut ko par tiešu, īstu pārvērst, padarīt' (sal. lš. *tiēsti* 'taisnu padarīt'), padarīt par tādu, kādam tam vajadzētu būt. *Taisns* tātad burtiski ir 'apdarināts, apstrādāts' no sākuma konkrētā, vēlāk arī juridiskā un vispārīgi abstraktā nozīmē. Redzam, ka vārdos *taisīt, taisns* u. c. atkal izpaužas latviešu cilvēka aktīvā kārtotāja darbība — pārvērst kaut ko pareizā stāvoklī» (Blese; Bl 6 214).

Sk. arī: *taisns, tiesa, tiešs*. (K)

Bl 6 214, Buck 616, EF 2 1051 un 1073, Mach 642, M-E IV 123, Pok 1015, Ф IV 54

taisns [tàisns]. Tās pašas cilmes kā *taisīt* (sk.), atv. no pamatverba **teist* > *tiest* ar saknes skaņumiju. No nozīmes 'kļūt smailam, slaidam; stiepties' → 'stiept, padarīt taisnu'; sal. lš. *tiẽsti* 'iztaisnot (ko līku, saliektu), izstiept taisni (u. c.)'. Adj. *taisns* 17. gs. vēl lietots senākajā nozīmē 'līdzens' (v. *eben gleich* Manc I 50), bet vēlāk 'bez līkumiem'. Pārnesums uz morālo un tiesību sfēru ir sens. Tas saistās ar taisnā un patiesā identitāti apziņā (sal. *taisnība* — *patiesība*) un taisnā virziena (taisnā ceļa) uztveri kā morāli augstvērtīgā un tiesiski nevainojamā simbolu; sal. «noiet no (taisnā) ceļa»— kļūt morāli mazvērtīgam vai izdarīt noziegumu.

Atv. *taisnība* 17. gs. pirmajā pusē vēl 'līdzenais, līdzenums' (lat. *planitiēs* Manc I 50), kopš gadsimta beigām tikai mūsdienu liter. nozīmē. Verbs *taisnot* 17.—18. gs. avotos g. k. morālajā un tiesiskajā izpratnē (v. *gerechtfertigen* Lj 303, St II 474), no 19. gs. fiziskajā izpratnē (kr. *прямить, выпрямливать* V 2 223), bet morālajā un tiesiskajā izpratnē tai vietā *attaisnot* (kr. *оправдать, оправдывать* V 1 327). Ģeometrijas termins *taisne* 20. gs. 20. gadu sākuma jaunvārds (ZTV 84 un 85).

Senākajos avotos un izloksnēs arī tiešais atv. no verba *tiest* — adj. *tiesns* 'taisns' («tiesna gribēšana», «tiesna ticība», Fīrekers — M-E IV 214; arī: «tiesni koki metas līki» Popē, L. Krautmane — FBR XVI 128). (K)

Bl 6 214, Buck 895, 1169 un 1444, EF 2 1051, Lanszweert 145, M-E IV 125 un 214, Švābe 3 16

taka, apv. *taks, teka* [ę], *teks* [ę]; lš. *tãkas* 'taka, vads', kr. *ток* (ssl. *tokъ*) 'strāva', ave. *taka-* 'skrējiens, plūsma', oset. *tæx* < **tak-* 'straume; ātrs, centīgs', toh. B *cake* 'upe'. Tās pašas cilmes kā *tecēt* (sk.)., atv. no pamatverba *tekt* ar un bez saknes patskaņa mijas. Senatnē takai un straumei bijis viens apzīmējums. Ka ceļi saistīti ar kustības jēgumu, rāda vārdu savienojumi «ceļš iet», «ceļš virzās, lokās (u. tml.)». Sal. tdz.: «Tec, upīte, citu taku, Pilli krauļi ievas zied» (LD 8959).

Buck 719, EF 2 1051, M-E IV 126, Pok 1059, Абаев III 284, В. Т. Коломнец — Эт 1984 95, Ф IV 69, Ц 427

tākaļāt 'izprašņāt'— sk. *ķengāt*.

taksis — sk. *āpsis*.

talēt 'balēt'— sk. *tilts*.

talka [tàlka], apv. [al̃, al̃²]; lš. *talkà* 't. p.', pr. *tlāku* (laikam **tālku*, Endzelīns) 'min', kr. apv. *толоká*, bulg. *тлаká*, p. *tłoka*, s-h. *tlaka* 'talka'. Pamatā ide. **tel-k-* 'grūst, sist, mīdīt' no saknes **tel-* 'līdzens, plakans; līdzens pamats' (no kā arī *tilts*, sk.). Saknes skaņumijā **tolk-* > b. **talk-*. Vārda nozīme var būt izveidojusies divējādi: vai nu no jēdziena 'mīdīt' (kad daudzi cilvēki piedalās, piem., kulšanā; sal. pr. *tlāku* 'min', *arrien tlāku* 'kuļ', t. i., min labību; kr. apv. *толоká* arī 'klons, kuls'), vai arī no 'mīdīties' → 'drūzmēties' (sal. p. *tłok* 'drūzma').

B I 319 un 488, E III$_1$ 506, IV$_2$ 327, EF 2 17, 1053 un 1078, Jansons 2 41, Ķiparsky I 114, Mažiulis 6 31, 177, 201 un 283, M-E IV 127, Pok 1062, Schmalstieg 2 66, T 329, Меркулова 2 71—74, Ф IV 73

tāls [tâls], apv. *tāļš* [â]; lš. *tolùs* 't. p.', pr. *tālis, tāls* 'tālāk'. Pamatā ide. vietn. **to-* 'tas' (sk. *tas*) ar pied. *-ali-* (Semerenji), kas saplūstot izveidojis adv. **tāli-*, vai ar pied. *-li-*, kas devis **toli-*. Radušās dažādas nozīmes nianses, sal. ssl. *toli* 'līdz tam, līdz tādai pakāpei', *tolь* 'tik, tik daudz', *tolikъ* 'tik liels, tik daudz' (kr. *только*, ukr. *тiльки* 'tikai', bulg. *толко*, č. *tolik* 'tik daudz'), gr. *tēlikos* 'tādā vecumā, tik vecs, tik jauns, tik liels', lat. *tālis* 'tāds'.

Baltu adv. **tāli* 'tik ilgi, tik tālu', no kā la. apv. *tāļ* 'tik ilgi, pa to laiku, tikmēr': «kāļ [kamēr] tu nītis siesi, tāļ es citu kuo padarīšu» (E-H I 600) un 'tālu' (E-H II 671), lš. *tōl* 'tikmēr, tik ilgi', pr. **tāl* 'tālu' (*tālis, tāls* 'tālāk'; par piedēkli *-(i)s-* sal. la. *vairs*, kas ir sens pārākās pakāpes vārds ar agrāko nozīmi 'vairāk').

Blakus adv. **tāli* izveidojies b. adj. **tālus* 'ilgs, tāls', kam austrumbaltu valodās izzudusi laika nozīme, bet palikusi vietas nozīme. Izzūdot *u*-celma adjektīviem, la. **tālus* aizstājušas formas *tāls* un *tāļš* (< **tāļas*), no kurām par liter. 20. gadsimtā atzīta pirmā (Šm 4 27, Ozoliņš I 138).

Subst. *tāle* [â], *tāliene* [â] (apv. *tāliena, tālene, tāļiene, tāļiena, tāļene*), *tālietis* [â]).

Blakus b. **tāli* izveidojās arī **tālei* (> lš. *tōlei* 'tikmēr, tik ilgi'), no kā la. apv. *tāleit* [tâleĩt²] > *tālēt* 'tik tālu': «ieliet glāzē ūdeni tāleit» (M-E IV 144) un 'tikmēr'. Ir arī citas atv-u formas ar noz. variācijām: *tāle* 'pa tam' (E-H II 670), *tālīt* [tâlît²] 'tikmēr' (E-H I 600).

Kr., ukr. *даль* 'tāle' (psl. **dalь*), č. *dále, dál* 'tālāk', kr. *далёкий*, ukr. *далéкий* (psl. **dalekъ(jь)*), bulg. *далéк*, č. *daleký*, p. *daleki* 'tāls' cilmes ziņā saistāmi ar *tāls*, bet neskaidra ir *d-* rašanās senākā *t-* vietā.

Buck 868, E IV$_2$ 322, EF 2 1105 un 1106, HF II 892, Lanszweert 41, Mach 110, M-E IV 146, Pok 1087, Schmalstieg 2 91, T 312, P. Vanags — Val akt 1987 70, W-H II 644, Ф IV 70 un 74, ЭССЯ IV 186

tām 'vienmēr; līdz šim, līdz tam'— sk. *tāmnieks*.

tāme [tãme]. 20. gadsimta 20. gadu jaunvārds ar sākotnējo noz. '(iepriekšējs) aprēķins' (D 3 437). Atv. no verba *tāmēt* 'vērot, tēmēt' (sk. *tēmēt*).

E-H II 671

tāmnieks [tãmniêks] 'Kurzemes lībisko izlokšņu runātājs'. Pēc K. Fīrekera norādījuma 17. gadsimtā *tāma* bijis vārds, kādā zemgalieši dēvējuši Kurzemes zemniekus, «jo tie *allaž* vietā teica *tām*» (Für 2 475). Pēc G. F. Stendera ziņām 18. gs. *tāmi* jeb

tāmnieki bijuši pierobežas latvieši, īpatnēju izlokšņu runātāji, tā iedēvēti ne vien pēc vārda *tām* 'līdz tam, līdz šim' lietojuma, bet arī dažu īso zilbju stiepšanas un garo saīsināšanas dēļ (St 2 209); *tāma* 'neskaidra latviešu valoda' (resp. izloksnes, St I 311). Pēc J. Langes norādījuma vidzemnieki ar vārdu *tāma* apzīmējuši Alūksnes un Piedaugavas iedzīvotājus (Lg II 341).

Ķ. Launics 1830. g. rakstīja, ka par tāmu dialektu uzskata piejūras iedzīvotāju runu (Mag II_2 30), tātad lībisko dialektu. Viņš atzina, ka apzīmējumi «tāmu valoda», «tāmiski runāt» neattiecas tikdaudz uz noteiktu latviešu tautas daļu kā uz cilvēkiem, kurus izzobo viņu izlokšņu runas dēļ, un vārds *tāmnieki* varbūt saistāms ar apv. *tāms, tāmulis* 'vientiesis, muļķis; cilvēks ar juceklīgu runu' (sk. *tēmēt*).

A. Bīlenšteins, kas savā gramatikā izdalījis latviešu valodas trīs dialektus, par tāmnieku (tāmisko) dialektu dēvē Kurzemes izlokšņu grupu starp Baltijas jūru rietumos un Aizputi, Kuldīgu, Dundagu austrumos un ziemeļos (Lettische Grammatik, 1863 3). J. Endzelīns un K. Mīlenbahs dialekta robežas paplašina: «Par tāmniekiem mēdz saukt latviešus, kas dzīvo apmēram starp Kuldīgu, Talsiem, Dundagu, Ventspili; bet te [gramatikā] sauksim tā arī latviešus starp Skulti, Limbažiem, Lielsalaci, kas runā ļoti līdzīgi Kurzemes tāmniekiem» (J. Endzelīns, K. Mīlenbahs. Latviešu gramatika, 1907 7.— Citāts ir no J. Endzelīna rakstītās grāmatas daļas). J. Endzelīns ierosinājis šīs izlokšņu grupas saukt par lībiskām (Lettische Grammatik, 1922 3). Viņš rakstīja par «lībisko (un tāmnieku) dialektu» (Latviešu valodas skaņas un formas, 1938 4).

Latviešu pēckara valodniecībā pieņemti termini «lībiskais dialekts» un «tāmnieku izloksnes» (Valodniecības terminu vārdnīca, 1963 67 un 117).

Latviešu valodā izzudušais *tām* 'vienmēr; līdz šim, līdz tam' ir tās pašas cilmes kā adv. *tā* [tâ] (sk.). Pamatā ide. vietn. **to-* : **tā-* 'tas' ar pied. *-m-,* no kā arī bsl. *tamo* 'turp', gr. *tēmos* < *tãmos* 'tur, tad, tomēr'. La. *tām* senākā nozīme laikam 'turp' (Endzelīns) → 'līdz tam'.

E III_1 89, E-H II 671, M-E IV 147

tampāt 'smagi iet'— sk. *stampa.*

tamprs 'sīksts, stingrs'— sk. *tiepties.*

tāmuļot 'neprātīgi runāt'— sk. *tēmēt.*

tante [tañte]. Aizguvums; no v. *Tante* 't. p.', kas ar fr. *tante* < *ante* starpniecību no lat. *amita* 'tēvamāsa'. Vārda pamatā maziem bērniem raksturīga skaņu kopa *ama.* Latviešu valodā aizg. minēts 18. gs. beigās (St I 580).

Kl 769, Tr VII 15, W-H I 39

tapa. Aizguvums; no vlv. *tappe* vai vh. *tape* 't. p.' (v. *Zapfen,* a. *tap;* ģerm. **tappon*). Vārda senākā nozīme 'kas izstiepts, gare-

niski izvilkts'. Vārds minēts 17. gs. vārdnīcās (*Manc* I 217, II 320, Lj 304, *tapis* Elg I 137). Atv. *(sa)tapot*.

Folklorā *mieļu tapa* 'dzērājs' (LD 26961, var. *lieldzērājs*), senākajā literatūrā arī *mieļu tapis* (Elg I 338), *mieles tapa* (L Ārste II 43).

Doo III 393, Kl 874, M-E IV 130, Oxf 903, Pok 175, Zēv 2 141

tapetes. Aizguvums; no v. *Tapete* (vsk.) 't. p.' Pamatā lat. dsk. *tapēta* (vsk. *tapētum*) 'paklājs, sega', kas ar grieķu valodas starpniecību laikam no irāņu valodām. Latviešu valodā aizg. sastopams 19. gs. (V I 308). G. F. Stenders v. *Tapeten* tulko aprakstoši: «raibas drēbes jeb papīrs, ar ko sienas izgrezno» (St II 581).

Kl 777, Tr VII 16, W-H II 648

tapināt [tapinât]. Atv. no verba *tapt* (sk.), tā kauz. ('likt tapt, likt nokļūt kā rīcībā'). Vārds g. k. lietots Kurzemē. Pretēji vārdiem *aizdot* un *aizņemties* verbs *tapināt* var izteikt darbību gan no devēja, gan ņēmēja viedokļa.

Iepriekšējos gadsimtos *tapināt* lietots arī pamatnozīmē 'likt tapt' → 'panākt, ka top; veidot', piem.: «Tātad, kā redzams, ir gluži taisni, kad saka: «Cilvēks tapina klimatu» (J. Zemītis. «Sētas, dabas un pasaules» mazais ceļa biedris, 1873 26).

Pēc cita uzskata (Stangs) *tapināt* no verba *tapt* 'lipt', kas ir vienas cilmes ar *tepēt*.

Buck 792, EF 2 1057, M-E IV 130, Pok 1088, Stang 2 187

tapt; lš. *tàpti* 't. p.' Tag. *(es) topu* [tùopu] < **tanpu* (> lš. *tampù*). Par vārda cilmi ir dažādi uzskati. Tradicionāli (Becenbergers, kura uzskatus citē arī Endzelīns; Pokornijs) *tapt* saista ar gr. *tópos* 'vieta, laukums', *topázō* 'tiecos kurp; domāju, uzminu', a-s. *đafian* 'piebalsot, pievienoties, atļaut, ciest' no ide. **top-* 'tiekties, sastapt; vieta, kurp dodas vai tiecas'.

Pēc cita uzskata (Zubatijs) *tapt* saistāms ar kr. *топúть* 'gremdēt, slīcināt'.

Pēc jaunāka uzskata (Stangs) *tapt* ir vienas cilmes ar *tept* 'ziest, smērēt' (sk.), kura senākā perfekta forma bijusi **top-* > **tap-*. No šās formas darināta sekundārā tagadne ar *n* infiksu (**ta-n-pu*). Nozīmes attīstība bijusi: '(pie)lipināt' → intrans. 'pielipt, palikt (uz vietas)' → 'kļūt'. (Nozīmes 'palikt' un 'kļūt' valodās cieši saistās.)

Sk. arī: *tapināt, sastapt*.

Buck 636, E II 150, EF 2 1057, HF II 911, L III 109, M-E IV 131, Pok 1088, Stang 2 185

tarakans 'prusaks'. Aizguvums; no kr. *таракáн* 't. p.' (varbūt ar p. *tarakan* starpniecību), kas savukārt no tirku valodām. Aizg. latviešu valodā ieviests 19. gs. (V I 599).

M-E IV 132, Sum 199, Ф IV 20

tarba [tar̃ba]. Aizguvums; no kr. apv. *тóрба* 'auzu maisiņš' (ko zirgam uzmauc galvā) vai bkr. *тóрба*, p. *torba* 'maiss, kule',

kas savukārt no turku, Krimas tatāru vai azerbaidžāņu *torba* 'maisiņš'. Latviešu valodā aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (Lg II 342, St I 313).

E I 94, M-E IV 132, Sum 199, Šm 6 9, Ф IV 81

targa 'ilga, tukša pļāpāšana'— sk. *tirgus*.

tarkšķēt [taȓkšķêt, aȓ], *tarkšet* [aȓ, aȓ], apv. *taršķēt* [aȓ]; lš. *tarškéti* 't. p.' Ar saknes patskaņa miju variētas formas *tārkš(ķ)ēt, terkš(ķ)ēt, tērkš(ķ)ēt, tirkš(ķ)ēt : trikš(ķ)ēt* ar tādu pašu vai niansētu nozīmi.

Tās pašas cilmes arī apv. *terēt* 'pļāpāt', *terināt* 'daudz runāt, pļāpāt', *tārlāt* [târlât] 't. p.' Pamatā ide. **ter-* skaņu atdarināšanai, sekundāri '(daudz, skaļi) runāt'. Sal. lš. *tar̃ti* 'teikt, sacīt, izrunāt', pr. *tārin* 'balss', kr. *тараторить* 'runāt ļoti ātri, runāt daudz un skaļi'.

Sk. arī: *tērzēt, trinkšķēt*.

E IV$_2$ 323, EF 2 1063, M-E IV 133 un 166, Ив 12 210,— Donum B 206, Ф IV 86

tārlāt 'pļāpāt'— sk. *tarkšķēt*.

tārpenis 'dienvidu vējš'— sk. *tirpt*.

tārps [tàrps]. Pamatā ide. **ter-* 'berzēt, griežot berzēt, griezt, urbt' (no kā arī la. *tērpt*, sk.). Vārda sākotnējā nozīme 'urbējs'. Forma *tārps* < **tàrps*.

Tās pašas cilmes ir apv. *trapans, trapjš* 'satrunējis, izburbējis, drupens', *trapēt* 'trunēt, izburbēt, tapt drupenam' (M-E IV 222).

No saknes pamatpakāpē apv. *tērpt* [ẽr, èr^2] < **terpt* 'tīrīt zirgam muti, rīkli' (saknes noz. 'berzēt' specializēta, attiecinot uz zirga ārstēšanu). No tā *terpelis, terplis* 'zirgu ārsts'. Atv. *tērpināt* [ẽr, èr] nozīme plašāka — ne vien 'ārstēt zirgu' (piem., «izbraucīt kumeļam ar kādu susekliti cirmeņus nuo rīkles», E-H II 678), bet arī 'tīrīt (pīpi)' un ar plašu vispārinājumu 'uzlabot (kādu lietu)' (M-E IV 174).

Sk. arī: *starpa*. (K)

B II 318, Buck 193, Jēg 6 59, Lanszweert 177, M-E IV 150, Pok 1073

tas; lš. *tàs*, pr. *stas* (< **sa* + *tas*), narev. *tas*, kr., ukr. *тот* (ssl. *тъ*) 't. p.', bulg. *тъй* 'tā; tas', č., p. *ten* (< *tъ-nъ*) 'tas', si. *tá-* 'viņš, šis', gr. *to-* 'tas', lat. *iste* (< *is-te*, kur *te* < **to*) 'šis, tas'. Pamatā ide. vietn. **to-* 'tas'. Siev. dz. formai *tā* [tã] pamatā ide. **tā-*.

Sk. arī: *ta, tā*[b], *tad, tāds, tagad, tāls, te, tik, tūlit*.

E I 523, IV$_2$ 94, 314 un 545, EF 2 1064, HF II 907, KK 29 195, L III 109, Lanszweert 151, M III 32—42, Mach 639, M-E IV 134, MM I 465, Pok 1086, Stang 1 232 un 239, W-H II 721, Zinkevičius 1 19, 2 80, Гам-Ив 3 384, Мартынов 2 25, Ф IV 88

tase. Aizguvums; no v. *Tasse* 't. p.', kas ar itāļu un franču valodas starpniecību no arābu *ṭās* 'čaumala, kausiņš' (< persiešu *tāst*

'sekla bļoda, apakštase'). Vārds latviešu valodā aizgūts 19.gs. (sin. *pabļodiņa, šķīvītis* V 1 643; U I 302).

Buck 348, Kl 771, Lokotsch 160, M-E IV 134, Zēv 2 141

tasla 'govs ar lielu vēderu; rudzu miltu ķīselis'— sk. *tesmenis*.

tāss [tãss], apv. [à²], *tāsis, tāse;* lš. *tóšis* 't. p.' Atv. no verba *tāst* [ã, â²] (arh., apv.) 'tēst' (Lg II 341, M-E IV 151) vai ar saknes patskaņa miju no *test, tēst* (sk.); par formu sal. *lest, lēst : lāse.* Sal. tās pašas nozīmes apv. *tāsts, tāste;* piem.: «..norāvu abiem [jēriem] ādas kā tāstis» (Kaudzītes. Mērnieku laiki (1879), 1980 55).

Pēc cita uzskata (Šmits) vārds aizgūts no somugru valodām (s. *tuohi* 't. p.'), bet citi valodnieki (Tomsens, Ikonens u. c.) par aizg. uzskata somugru vārdus.

B II 458, Eckert 9 203, EF 2 1107, M-E IV 151, SKES 1404, Šm 2 43

tāstīt 'sist'— sk. *tašķīt.*

tāsts, *tāste* 'tāss'— sk. *tāss.*

tašķīt [tašķît]; lš. *taškýti* 't.p.' Iter. no pamatverba, kas atbildis lš. *tė̃kšti* < **tėškti* (tag. *teškiù*) 'šļākt, gāzt, slacināt'. Sal. la. apv. *tešķis* 'cilvēks, kura drēbes spīd no netīrumiem un taukiem' (M-E IV 169), *taška* 'netīrīgs cilvēks, smulis' (IV 135).

Tradicionāli uzskata (Leskīns, Frenkels), ka šo vārdu pamatā ir skaņu atdarinājums, taču iespējams, ka *tašķīt* saistāms arī ar *test, tēst* (sk.). Sal. apv. *aptastīt* 'aptēst' (arī *aptaštinēt* 't. p.', ko Endzelīns uzskata par lituānismu, E-H I 121), no kā ar ekspresīvu līdzskaņu mīkstinājumu varēja izveidoties *aptašķīt*. Tādā gadījumā vārda semantikas pamatā ir tēšot lecošās (slapjās) mizas un skaidas. Par semantiku sal. arī *test, tēst* : apv. *tāstīt* 'sist'.

Ž. Varbota *tašķīt* saista ar slov. *toskat'i* 'lobīt (melones sēklas)' un uzskata, ka pamatā ir skaņu atdarinājums, no kā atv. ar ide. *-sk-*. K

B II 288, EF 2 1066 un 1076, M-E IV 135, Варбот — Б-сл иссл 1985 147

taucēt 'grūst piestā'— sk. *tūcīt.*

taujāt [taũjât], apv. [aû, àu²]. Atv. no zuduša verba **taut,* šā verba iter. (tāpat kā *taustīt,* sk.). Uz sakaru ar *taustīt* norāda verba *taujāt* apv. nozīme 'taustīt'. Iespējamā nozīmju attīstība: 'taustīt' → 'taustot meklēt' → 'meklējot jautāt' → 'jautāt'. Apv. varianti *tauņāt* [aũ], *tauvāt* [aũ], *tauvēt, taulāt* [àu²], *tauļāt* [àu²], *tautāt* (< *taujāt* + *jautāt*) 't. p.'

Pēc cita uzskata (Prelvics) vārds *taujāt* saistāms ar gr. *teutázō* 'nepārtraukti darbojos ar ko' vai (Endzelīns) ar lat. *tuērī* 'uzlūkot, skatīt, vērot'. Leskīns pieļauj saistījumu ar *taustīt* (ar ?).

Atv. *aptauja* ir J. Bērziņa jaunvārds (1912) ar sākotnējo nozīmi 'anketa'. (Kritizēja V. Knoriņš; Vārds II, 1913 343.) (K)

M-E I 130, IV 135

taukāt 'grūst, stampāt'— sk. *tūcīt.*

tauks [tàuks]; lš. apv. *taukùs* 'tukls; kupls (par zāli)', *taukaĩ* 'tauki', pr. *taukis* 'kausēti tauki', kr., ukr., bulg. тук (bsl. *tukъ*) 'tauki, speķis', č. *tuk* 'tauki', p. *tuk* 'kaulu smadzenes', oset. *tūg* 'asinis'. Pamatā ide. **teu-* 'tūkt' ar *k* saknes paplašinājumā. Skaņumijā **touk-* > b. **tauk-*, no kā la. *tauks.* Subst. *tauki* [àu], verbi *taucēt, taukot,* apv. *taukāt.*

17. gs. G. Elgeram *tauks* 'resns'; sal. sinonīmiskos teikumus: «es kļūstu tauks, es aug(u) augumā, es top(u) resnāks, es iemu resnumā, biezumā» (Elg 1 222).

Saknes zudumpakāpē **tŭk-*, no kā la. *tūkt* (sk.).

E IV₂ 324, EF 2 1066, L III 110, Lanszweert 41, Mach 660, M-E IV 136, Pok 1081, Stang 3 59, T 315, Абаев III 309, Ф IV 116, Ц 494

taukšķēt [taũkšķêt], apv. [aû, àu²], *taukšēt, taušķēt* [aû], piem., «zirņus taukšķēt»— grauzdēt, cepināt. Tās pašas cilmes kā *tūkt* (sk.; E. Hauzenberga-Šturma): «taukšķējot tūkšana savā ziņā arī tiek panākta; to rāda, piemēram, zirņu miziņas pārsprāgšana, kodolam uzbriestot» (FBR XX 129).

Pēc cita uzskata (Būga) vārds saistāms ar *taušķēt* 'sist, pērt'. Sal.: «kaņepes taukšēt»— piestā sagrūst kaņepes eļļainas (Cirgaļos, M-E IV 137), sagrūst, sasmalcināt (Palsmanē, RKr XVII 83). Vēl pēc cita uzskata (Lange) *taukšķēt* saistāms ar *tauks* («taukos sautēt», Lg II 343). Liekas, ka vārdā saplūduši divu sakņu atv-i, bet saistījums ar *tauks, tauki* ir tautas etimoloģija.

B II 467, EF 2 1068, H-Š 3 129, M-E IV 137

tauņāt, *taulēt, tauvāt, tauvēt* 'taujāt'— sk. *taujāt.*

taupīt [taũpît], apv. [àu²]; lš. *taupýti* 't. p.' Pamatā ide. **teu-*, kas ir paralēla saknei **keu-* 'liekt, liekties' (no kā la. ***kaudze***). (Par **teu-* un **keu-* atv-u paralēlēm sal. apv. ***kupa, tupa*** 'guba, kaudze'.) Atv. **teup-* : *toup-* > b. **taup-*, no kā la. *taupīt.* No subst. nozīmes 'izcilnis, kaudze' → verbs 'kraut, veidot kaudzi, glabāt kaudzē; apraust ar zemi' → 'glabāt, taupīt'. Sal. ar **keu-* atv-iem: la. apv. ***kaupre*** 'uzkalniņš', lš. ***kaupà, kaũpas*** 'izcilnis, paugurs': ***kaupýti*** 'kraut kaudzē; apraust ar zemi'.

No saknes nozīmes 'liekt' arī 'saliekt, saspiest', no kā lš. *taupýtis lū́pas* 'saspiest lūpas'. Pēc cita uzskata šādā sakarā *taupīt* sākotnēji 'turēt saspiestu' (Frenkels), vai arī sākotnējā nozīme bijusi 'tvert, grābt' (Būga): lš. ***čiáupti*** < **tį̑aupti* (ide. **teup-tei*) 'saspiest (lūpas), aizvērt (muti); grābt, tvert', ***čiùpti*** 'ķert, tvert, grābt'.

Sk. arī: *tupēt.* (K)

B II 350, EF 2 74 un 1067, M-E IV 138, Pok 591 un 1085

taure [tàure], apv. [aũ, aû]; lš. *tauré* 'kauss; (mednieku) rags'. Atv. no vārda *taurs* (sk.). Sākotnējā nozīme 'taura rags'. Atv.

tauris (apv.) 'taurētājs', bet folklorā arī 'mūzikas instruments, bungas': «Sit, eņģeli, vara taurus, Lai skan visa pasaulīt'» (LĻDz 2826). Verbs *taurēt.*

Narev. *taurit* 'runāt' varētu būt pārn. nozīme no **taurēt* 'skaļi runāt, saukt' (sal. la. apv. *taurēt* 'skaļi raudāt'). Pēc cita uzskata (Zinkevičs) vārdu var saistīt ar lš. *tarýti* 'izteikt, runāt'.

B II 634, EF 2 1067, KK 29 195, L III 110, M-E IV 139, Zēv 2 402, Zinkevičius 1 19, 2 80

taurenis [tàurenis], apv. [aũ], *tauriņš.* Atv. no vārda *taurs,* tā dem. (Endzelīns). Kukaiņus senatnē bieži nosauca zīdītāju dzīvnieku vārdos, lietojot deminutīvus (sal. *dievgosniņa* = *mārīte*).

Iespējams arī cits vārda skaidrojums: *taurenis* saistāms ar vārda *taure* sākotnējo nozīmi 'rags', tātad nozīme vārdam *taurenis (tauriņš)* bijusi 'tāds, kam ir ragi'. Sal. lš. adj. *taurìnis* 'raga (kausa) veida'. (K)

B II 634, EF 2 1067, L III 110, M-E IV 139

taurs [tàurs, aũ]; lš. *taũras,* pr. *tauris,* kr. *тур* (ssl. *туръ*) 't. p.', gr. *taũros,* lat. *taurus* 'vērsis', oset. *stur* 'govs, vērsis'. Pamatā ide. **teu-* : **tū̆-* 'tūkt' (sk. *tūkt*) ar pied. *-ro-*. Nozīmes attīstība: 'uztūcis' → 'resns; tāds, kam ir labi attīstīts, spēcīgs ķermenis' → 'stiprs'. Sal. si. *turáḥ* 'stiprs', lat. **tūros* 'uztūcis', lš. *taũras* 'cēls, izcils, veikls, labs'. Gr. *taũros,* lat. *taurus* laikam no illīr. **tauros* (Trubačovs).

T. Gamkrelidze un V. Ivanovs uzskata vārdu par aizg. no semītu valodām, bet pret šādu uzskatu ir vairāku valodnieku (piem., I. Djakonova) iebildumi.

Latviešu valodā *taurs* sastopams vairākos vietvārdos, piem., *Taurene, Taurkalne, Taurupe.*

Sk. arī: *taure, taurenis.*

B II 634, E IV_2 324, EF 2 1069, HF II 860, J. Kuriłowicz — Studies 132, L III 110, M-E IV 139, MM I 514, Pok 1083, Schmalstieg — ВЯ 1988 1 43, T 315, W-H II 650, Абаев III 155, Гам-Ив 3 519, 521 un 872, Мейе 1 394, То I 250, Тр 4 7, Ф IV 122

taustīt [taûstît]. Atv. no zuduša verba **taut,* šā verba iter. (tāpat kā *taujāt*). Pamatā ide. **teu-* 'tūkt' (sk. *tūkt*). Semantiskais sakars: sāpīgu uztūkumu parasti mēdz taustīt; tātad nozīmes attīstība varēja būt: 'tūkt' → 'taustīt uztūkumu' → 'taustīt'.

Atv. *tausteklis* 19. gs. 70. gados (V 1 655); neievieśās apzīmējums «taustu ragi» (U I 303). Subst. *taustiņš* A. Kronvalda jaunvārds (līdz tam *tasta,* V 1 202, un *taste,* U II 686). Subst. *tauste* 19. gs. beigu jaunvārds (Austrums 1899 7 70; D 1 1073, RLB KV IV 4127), agrāk dažādi apzīmējumi, to vidū *aptaustīšana* (V 1 335), *sajauta* (A. Kronvalds, Kr I 662), *sajuta* (Pūrs II 141). (K)

Buck 1063, M-E IV 140

taušķēt 'sist, pērt; grauzdēt'— sk. *taukšķēt*

tauta [tåuta], apv. [aû]; lš. *tautà* 't. p.', narev. *taud* (< **tauta*) 't. p.', pr. *tauto* 'zeme', go. *þiuda* (ģerm. **þeuđō-*) 'tauta', sav. *diot,* vav. *diet,* ssak. *þioda,* a-s. *þeod* 'tauta' (no ģerm. formas adj. sav. *diutisc* 'pagānisks', v. *deutsch* 'vācu, vācisks'), senīru *tūath* 'tauta, trība', britu **toutā* > **tōtā* 't. p.', osku *touto* 'valsts, pilsoņi'. Pamatā ide. **teutā-* 'pūlis, tauta; zeme' no saknes **teu-* 'tūkt' (sk. *tūkt*); skaņumijā **toutā-* > b. **tautā-,* no kā la. *tauta.*

Vārds *tauta* latviešu valodā bijis ar mainīgu nozīmi. Folklorā *tautas* (dsk.) ir svešu ļaužu kopums (parasti citā novadā), sveša cilts, sveša dzimta. Tādā nozīmē izprotama «tautu zeme»— citas cilts teritorija, cits novads, pārnovads: «Edz kur stalti karavīri Mani balti bāleliņ(i), Izsiruši tautu zemi, Atved tautu zeltenīti» (Palcm 269). Apzīmējumi «tautu meita» un «tautu dēls» raksturo cita novada (citas cilts, dzimtas) jauniešus.

«Tautas» kā naidīgus svešiniekus — karotājus, sirotājus — raksturo senākie teksti, g. k. G. Manceļa raksti. Mancelis lieto arī vīr. dzimtes vārdu *tauti:* «Pasaules kōniņi gan grūte savus ļaudis un savu zem' var par tautiem glābt» (4_1 7). Apzīmējums «tautu laiki» Mancelim ir 'kara laiki, sirotāju iebrukuma laiki', piem.: «Tādi laupītāji ir, katri tauto laikos paši siro jeb siriniekus us savu kaimiņu usrāda» (Manc 4_2 195), «Tas ir ties', ka mēs, vecāki, lielu vaidu esam piedzīvojuši šinīs kara- un tauto-laikos» (4_1 169). J. Langijs raksta: «Lai Dievs mūs pasarga no svešas tautas» (Lj 306), tātad *tautas* šķīra tuvākās un tālākās (svešās).

Ar nozīmi 'tauta' mūsdienu izpratnē 17. gs. vārdnīcās ir *ļaudis* (v. *Volk* Manc I 196), «vienas zemes ļaudis» (p. *narod,* lat. *nātiō* Elg I 250), bet J. Langijs v. *Volk* attiecina kā uz *ļaudīm,* tā *tautu* (Lj 135 un 306). Tas izskaidrojams ar vācu vārda polisēmisko raksturu, jo iepriekšējos gadsimtos v. *Volk* lietots arī kā sin. vārdam *Leute* 'ļaudis' (Tr VII 690—691).

Tulkojot vācu valodas tekstus un izsakot jēdzienus, kuriem latviešu valodā nebija piemērota apzīmējuma (vai arī — kurus vācu autori nezināja), bet kurus vācu valodā parasti vai atsevišķos gadījumos izteica ar vārdu *Volk,* autori lietoja latviešu vārdu *tauta,* ļoti paplašinot šā vārda semantiku. G. Mancelis ar *tauta* tulkoja v. *Geschlecht* 'dzimums, paaudze, kārta, dzimta' (sin. *slaka, cilta,* Manc I 74), piem.: «Šis Jānis .. bij no baznīcas-kungo tautas» (Manc 4_1 39). 18. gs. J. Lange konstatēja, ka *tauta* ir arī 'dzimums, cilts, šķirne, veids' (Lg II 343), un daudzas nozīmes šim vārdam minējis G. F. Stenders —'tauta, nācija; dzimums, šķirne, suga, veids' (v. *Nation* oder *Volk, Geschlecht, Gattung, Art,* St I 313). Stenders vārdnīcā mināja arī attiecīgus vārdu savienojumus: «tāda paša tauta»— tāds pats veids, «visāda zivju tauta»— visādas zivju sugas, «labas tautas zirgi, ķēve, vistas u. c.»— labas šķirnes zirgi, ķēve, vistas u. c. Šāda nozīmju daudzveidība parādījās arī tekstos; piem.: «Šo

pašu koku [vītolu] arīdzan blīzni ir kārkļus nosauc, tāpēc ka šis koks nevienādas tautas esot» (L. Ārste 22 87), «visas suņu tautas ar savām slakām» (M. Stobe — LGGr 1797 3 56).

Izpaudās arī tendence ar vārdu *tauta* (*tautas*) apzīmēt ārzemes un ārzemniekus: *tautas virs* 'ārzemnieks', *tautās iet* 'atstāt savu zemi, doties svešumā, apmeklēt svešas tautas', *tautisks* 'ārzemniecisks', *tautietis* 'ārzemnieks' (St I 313; abi pēdējie piemēri — atsaucoties uz Langi).

Vārda *tauta* nozīme sašaurinājās 19. gs., kad radās diferencēti apzīmējumi dažādām parādībām, ko agrāk izteica *tauta*. Šā vārda mūsdienu liter. nozīme (vārds etnogrāfiskā un politiskā izpratnē) izvirzījās priekšplānā 19. gs. 50. un 60. gados sakarā ar nacionālās atmodas (jaunlatviešu) kustību, bet vēl diezgan ilgi vārdu lietoja arī citās nozīmēs. («Tikai jaunākajā laikā latvieši apzīmē ar šo vārdu savu pašu tautu, bet citādi šis vārds vairāk attiecās uz svešo, uz ārzemēm», U I 303).

Atv. *tautietis* folklorā ir 'cita novada vīrietis; citas dzimtas (neprecējies) vīrietis, tautu dēls' → 'līgavainis, vīrs'. G. Elgers un daži citi autori šo vārdu lietojuši arī formā *tautvietis*. Elgeram sinonīmi ir *tautvietis, tauts* un *svešnieks* (Elg 1 45, 257 un 292). Trimdinieks viņam ir «no tēve zem' izdzīts» jeb «tautos [svešos ļaudīs] dzīvotājs» (Elg 1 590). Vārda *tauts* apv. nozīme 'nekristīts cilvēks, pagāns' (Elg 1 397).

Vārda *tautietis* nozīme 'pašu tautas cilvēks' izveidojusies tikai 19. gs. otrajā pusē līdz ar vārda *tauta* mūsdienu nozīmes nostabilizēšanos. K. Valdemārs 1872. g. kr. *земляк* tulkoja *vienzemnieks, tautas brālis* (V 1 174), bet 1879. g.— *tautietis* (V 2 224); K. Ulmanim 1872. g. *tautietis* ir tikai 'svešinieks; (tautasdziesmās) precinieks, arī vīrs' (U I 303).

Buck 1315, Th. M. Charles-Edwards — Ant ind 35—39, E III_1 440, IV_2 324, EF 2 1069, Fei 496, H-Š 5 60, KK 29 195, Kl 129, L III 111, J. P. Locher — Donum B 303, M-E IV 140, Pok 1084, V. Sinaiskis — Tautas v. 117—128, O. Szemerényi — Etymologie 318, Švābe 1_1 97, T 315, Tr VII 689, Zinkevičius 1 19, 2 80, Гам-Ив 3 749 un 943

tauva [taũva]. Aizguvums; no vlv., vh. *touwe* vai lv. *touw* 'tauva, virve' (v. *Tau*). Senākā nozīme 'darbarīks'; tās pašas cilmes ir go. *taujan* 'taisīt'. Latviešu valodā vārds vispirms ieviesies jūrnieku un ostas strādnieku runā, bet plašāk valodā 19. gs. (V 1 197, 2 224).

Kl 772 un 875, M-E IV 142, Zēv 2 142

tavs; lš. *tāvas*, si. *tváḥ*, ave. *tava-*, gr. *teós* (< **teu̯ós*), *sós* (< **tu̯ós*), lat. *tuus* (< **tou̯os*) 't. p.' Pamatā ide. vietn. **tu* 'tu' (sk. *tu*) atv. **teu̯os* (**tu̯os*), skaņumijā **tou̯os* > b. **tavas* > la. *tavs*. Apv. *tevs* izveidojies blakus ģen. *tevis*. No ide. locījuma formas **tu̯oi* izveidojies pr. *twais*, kr., bulg. *твой* (ssl. *tvoi*), ukr. *твій*, č. *tvůj*, p. *twój* 'tavs'.

Pēc cita uzskata (Stangs) pamatā ir baltu personas vietn. instr. forma *teu̯ei- > *tau̯ai-. Baltu valodās piederības vietn. (la. *tavs*) lietojums ir jaunāks nekā personas vietn. piederības ģenitīva (la. *tevis*) lietojums (Rosins).

Atv. *tavējs* (*tavējais*) laikam ir sena lok. *tavē* savienojums ar vietn. *jis* (Špehts, Endzelīns). Šajā nozīmē senāk *tavais* (Adolphi 1 42; sal. lš. *tavàsis*).

E 1 280, 520, EF 1 33, 2 1070, HF II 817, Mach 663, M-E IV 142, MM I 540, Pok 1098, Stang 1 253, T 315, W-H II 712, A. Росинас — Б-сл иссл 1983 83—92, Ф IV 33

te; lš. *tè* 'še, ņem!', *teñ, tenaĩ* 'tur', pr. *tēnti* (< *ten + *ti*) 'tagad', anatoliešu (kariešu) *-t*, likiešu *teli* 'šeit', gr. *tē* 'še, ņem!', *tē-de* 'šeit'. Pamatā ide. **tĕ* no vietn. celma **to-*, no kā arī la. *tas* (sk.). Vārds ir sens lok. locījums.

Vārdi *teba, tebe* ir ar part. *-ba, -be* (kas reducētā formā ir saiklī *jeb*) pastiprināti *te;* piem., «tebe nu bij!» (= te nu bij).

E 1 625, EF 2 1071, HF II 890, M 3 92, M-E IV 151, Pok 1087, Stang 1 286, T 315, B. B. Шеворошкин — Эт 1964 144

tebe — sk. *te*.

tēce 'urdziņa (u. c.)' — sk. *tērce*.

tecēt [tecêt]; lš. *tekė́ti* 'tecēt; lēkt (par sauli); precēties (par sievieti)', kr. *течь* 'tecēt, plūst' (ssl. *tešti, tekǫ* 'skriet, steigties', psl. **tekti*), ukr. *тiкáти* 'skriet', bulg. *текá* 'teku, plūstu', č. *téci*, p. *ciec* 'tecēt', senīru *techim* 'bēgu', si. *takti* 'steidzas', *tákuḥ* 'steidzīgs, ātrs, kustīgs', gr. *tachýs* 'ātrs', oset. *tæʒyn* 'līt, tecēt (arī par jumtu)'. Pamatā ide. **tekʷ-* 'skriet, tecēt', verbs **tekʷ-tei* > b. **tektei/ti* > la. *tekt* (arh., apv.) 'steigties, skriet, tecēt', tā iter. ir *tecēt*. Piemērs, kur 3. pers. *tec* no *tekt:* «Gans sunīti līdz šaukā, Tas tec un pieglaudās» (St 4 241).

Folkloras piemēri rāda, ka latviešu valodā senāk parastāka bijusi vārda *tecēt* noz. 'skriet, steigšus iet'. Piemēri: «Teci, teci, kumeliņu, Tec pa ceļu dancodams!» (LD 29997) «Es teciņus vien tecēju, Tēva zemes gribēdama; Bāliņam tēva zeme, I lēnām staigājot» (LD 3745). Šī nozīme vēl tagad ir galvenā dažos atv-os piem. *tekāt, tekalēt*. Nozīmes 'skriet' un 'tecēt' daudzās valodās cieši saistās; sal. afrī., vlv. *rennen* 'skriet, tecēt' (v. *rennen* 'skriet', *rinnen* 'tecēt'). Nozīmju pārvirze 'skriet' → 'tecēt' vairāku Eiropas valodu leksikā notikusi 15.—16. gs., kas norāda arī uz valodu savstarpējo ietekmi.

Latviešu valodā nav izveidojusies vārda *tecēt* noz. 'precēties (par sievieti') kā lietuviešu valodā. Lš. *tekė́ti* šī nozīme no atv-a *ištekė́ti* 'precēties'; sal. la. *iziet pie vīra*. Arī latviešu valodā (laikam atsevišķos novados) bijis verba *iztecēt* attiecīgs nozīmes pārnesums, ko rāda folkloras piemēri: «Nenoaudu audekliņu, Iztecēju tautiņās» (LD 7322), «Kā mātei žēl nebija, Tāda bērna izdodot! Kā ripiņa, kā spolīte Dziedādama iztecēja» (LD 17279, 2).

Iter. ne vien *tecēt*, bet arī *tekāt* [ę], apv. *tēkāt* [ẽ], *tekalēt*

[ę], *tekalāt* [ę], *tekaļāt* [ę]. Kauz. *tecināt* ar sazarojušos nozīmi: 'likt tecēt'—«Gailītis ieņēma ūdeni knābī un tad tecināja tuo dibenā» (K. Baltpurviņš — M-E IV 153), 'kausēt' («tecināt taukus»), 'asināt (uz tecilas)' («tecināt izkapti»), 'likt skriet': «Tad es tavas slinkas māsas Apkārt namu tecināšu; Apkārt namu tecināšu, Pa vārtiem izvadīšu» (LD 10857), 'ļaut (smalkam) pavedienam caur pirkstiem plūst, (smalki) vērpt': «Dzīvodams noskatīju, Ko dar' ciema zeltenītes. Viena vērpa zīžu diegu, Otra zelta tecināja» (LD 13250, 14), 'ļaut (valodai) plūst': «Kā cielava žigla, žigla Mana brāļa līgaviņa; Kā bitīte medutiņu Tecināja valodiņu» (LD 21842). Ar nozīmi 'asināt' arī apv. *tecīt*.

Atv. subst. *teciņi*, parasti ak. un instr. adv. nozīmē: «Tec teciņus, sērdienīte, Tava tiesa gan zināma» (LD 4666, 1), «Teciņiem ietecēja Talkas māte istabā» (LD 28504, 1). Subst. apv. *tekatnis* [ę] 'bērns, kas sāk skraidīt', *(ap)teksnis* '(ap)kalpotājs', *tekulis* [ę] 'bēglis; auns', apv. *tekoņa* [tękuoņa] 'vieta (bedre), kur vienmēr tek ūdens', *patakas* 'ļoti plāns alus', *teķis* 'auns'.

Sk. arī: *čakls, deguns, tacis, taka, tecila, tekne, ietekme, tērce, tikls.*

Buck 677, Doo III 30, E I 736 un 791, EF 2 1074, H-Š 5 59, Lanszweert 51, Mach 637, M-E IV 152, MM I 466, Pok 1059, T 316, R. Veidemane — LM 1987 43, Абаев III 245, Гам-Ив 3 153 un 670, Георгиев 94, Ф IV 37, Ц 477

tecila, apv. *tecīla;* lš. *tēkėlas,* pr. *tackelis,* kr. *точи́ло* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *tecēt* (sk.); atv. no verba *tecīt* (apv.) 'asināt' (←'likt skriet, tecēt'), kas ir pamatverba *tekt* kauz. Līdzīgi kr. *точи́ло* no *точи́ть* 'trīt, asināt' (ssl. *točiti* 'dzīt, kustināt'); < **točidlo,* sal. č. *točidlo* 'grozāma ripa, disks'.

EF 2 1074, M-E IV 154, Tp 6 374, Ф IV 90

tēcīte 'teciņa' — sk. *tērce.*

tēgāt [tęgât²] (apv.) 'prašņāt; runāt, tenkot'. Par cilmi ir atšķirīgi uzskati.

1. Aizguvums; no skr. **тягати* 'prasīt, prašņāt' (Endzelīns). Sal. kr. *тяга́ть* 'stiept, vilkt' no ide. **tengh-* 'vilkt, stiept, saspringdzināt'. Nozīme 'prasīt, prašņāt' varēja izveidoties no '(iz)vilkt (no kāda informāciju)'. Nozīme 'runāt, tenkot' laikam no apv. *tērgāt* (sk. *tērzēt*), bet sal. arī kr. apv. *тя́кать* 'runāt niekus, pļāpāt' (: la. *tenkot*).

2. Vārds ir baltu cilmes — no tās pašas saknes kā *ķengāt* (sk.). Pamatā ide. **teg- / *tek-,* no kā arī apv. *tēkāt* 'izprast, izzināt'. (K)

E-H II 677, M-E IV 170, Меркулова 5 100, Ф IV 139

teika [teĩka], apv. [èi]. Atv. no verba *teikt* (sk.). Izloksnēs *teika* 'teikšana, runa'. Vārda nozīme, kas atbilst kr. *предание,* v. *Sage,* kopš 19. gs. 60. gadiem (laikam pēc A. Kronvalda ieteikuma:

«teikas jeb izstāstīšanas», 1868, Kr I 673; «Jaunpils teika», 1869, Kr I 347).

Paralēli darināts jaunvārds *teiksma*, kas K. Valdemāra vārdnīcās ievietots kā vārda *teika* sin. ar niansētu nozīmi un laikam ir vārdnīcas autoru (K. Valdemāra, F. Brīvzemnieka vai kāda viņu līdzstrādnieka) darinājums (V 1 455 un 544: v. *Überlieferung, Tradition, Sage;* V 2 226 *teika:* v. *Sage, Erzählung, Überlieferung, Mythe; teiksma: Märchen, Fabel*).

Verbs *teikāt* 'stāstīt': «Bet pielūko — nevienam neko neteikā!» (J. Janševskis. Kā bagātā Čāpiņa dēls precējās (1897), 1979 62).

M-E IV 155, KK 11 47

teikt [tèikt]; lš. *teĩkti* 'vēlēt; sniegt, dot', apv. (arī *téikti*) 'teikt, stāstīt, ziņot', *teĩgti, téigti* 'apgalvot, sacīt'. Pamatā laikam ide. **tek-* 'sniegt (← stiept); izstiept roku (lūdzot, sniedzot, saņemot)', no kā lš. *tèkti* 'sniegties, tikt; nākties, gadīties, pietikt'. Saknes stiepuma pakāpē **tēk-* > **teik-* (no kā arī la. *tikt* 'kļūt'; sk. *tikt*[b]). Nozīmes attīstība: 'izstiept roku (lūdzot, sniedzot, saņemot)' → 'lūgt, sniegt, saņemt' → 'sacīt ko lūdzot, sniedzot, saņemot' → 'sacīt'. Par šādu nozīmes attīstību sal. tās pašas cilmes d. *tigge*, szv. *þiggja* 'dabūt, saņemt' un 'lūgt'.

Vārda *teikt* nozīmes attīstību varēja ietekmēt tās pašas cilmes apv. *tenkt* 'pļāpāt' ← 'sacīt, teikt' (sk. *tenkot*).

Lš. formas ar *k : g* miju sakņojas senā ide. vai baltu skaņumijā vai (Frenkels) izskaidrojamas ar *k* > *g* no divdabja ar *-dam-*.

No *teikt* nozīmes 'sacīt (lūdzot, saņemot)' → 'pateicoties slavēt, cildināt' → 'slavēt, cildināt': «Neteic mani, māmulīte, Pa ciemiem staigādama; Pats darbiņš mani teiks, Pats gudrais padomiņš» (LD 6879) un 'pateikties' (ar variētu rekciju): «Ko, tautieti, lielījies Ar dižanu līgaviņu? Teic Dievam, teic tēvam, Kas dižanu audzināja» (LD 21254; var.: «Teic māmiņu, teic Laimiņu»).

Lai novērstu nevēlamo polisēmiju, *teikt* 'pateikties' vietā parasti atv-i *pateikt, pateikties*. Arī dažas citas verba nozīmes nianses tagad izpaužas tikai atv-os, piem., refl. *pieteikties*. Sal. 19. gs. tekstā: «kas .. šo krogu dabūt gribētu, lai teicas .. pie Lielas-Struteles muižas valdīšanas» (LA 1822 1 [3]).

Liter. valodā nav verba *teikt* iterativa; nozīmē 'pateikties, slavēt' to aizstāj *tencināt*. Šajā nozīmē arh. *teicināt:* «Putniņi gaisos cakli dzied In [un] sāk pa pulkiem skriet un diet, It kā tie gribēt' teicināt In Kristu dzīvu sveicināt» (K. Fīrekers — Adolphi 3 35). Nozīmē '(daudz) runāt, teikt' apv. *teikāt* [tèikât[2]]: «Ļaudis teikāja, ka nu viņu muocīšuot» (J. Janševskis — M-E IV 156).

Saknes senākais *ē* apv. formā *patēkt* [è[2]] 'slavēt, atzinīgi novērtēt': «bērnam patīk, ka patēc» (E-H II 182). Pieļaujama gan arī iespēja, ka šeit *ei* > *ē* (kā *neveiklis* > apv. *nevēklis*).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *teikt* sākotnējā nozīme bijusi '(sa)gatavot' vai (Jēgers) 'atzīt par derīgu' → 'lielīt, cildināt'.

Subst. *teikums* apv. 'sacījums, ieteikums', arh. 'uzslava' (Lj 308). Gramatiskajā nozīmē vārds kopš 1850. g.: «Ja to, ko domā, vārdos teic, tad dabū teikumu (Satz). Teikums ir vārdos teiktas domas» (J. Neikens. Vācu valodas mācība, 1850, I 1). Vārdu šādā nozīmē lietojis arī A. Kronvalds, kas veicinājis tā ieviešanos valodā.

Subst. *izteicējs* gramatikā kopš 1879. g.: «Tātad teikumam ir vismazāk divi locekļi, .. 1) teikuma priekšmets un 2) izteicējs» (Sterste 9). Agrāk *izteikums* (J. Neikens. Vācu valodas mācība, 2. d., 1859, 2; tā arī A. Kronvaldam).

Termins *izteiksme* gramatikā kopš 1889. g. (J. Skuja. Vadons latviešu valodas mācībā; tā arī E-M 1, 139). Agrāk *izteikšana* («atdarīdama izteikšana»— atgriezeniskā izteiksme; J. Neikens. Vācu valodas mācība, 2. d., 1859, 52), *izteikšanas kārta* (Sterste 3).

Sk. arī: *teika*.

B II 124, III 197, Bl 6 219, Buck 1166 un 1258, EF 2 1072, Jēg 6 91, M 5 17, M-E IV 156, Pok 1057

tēkāt 'izprast, izzināt'— sk. *ķengāt*.

tekne. J. Endzelīna jaunvārds (1940), atv. no *tecēt* saknes: «vācu *die Dachrinne* latviski var saukt par *ūdens tekni* (nom. *tekne*)» (E 4 41). Vārds darināts, lai aizstātu aizg. *rene* (< vlv. *renne* 't. p.; kanāls').

LVPV 1 84, M-E III 511

telpa [tel̃pa]; lš. *talpà* 'tilpums, ietilpīgums; ērta, pietiekama telpa', kr., bkr. *толпá* (ssl. *tlъpa*) 'pūlis, bars', bulg. *тълпá* 't. p.', č. *tlupa* 'bars, banda', p. *tłum* 'bars, gūzma, pūlis', senīru *-tella, -talla* 'telpa (kādām vajadzībām)', si. *tálpaḥ* 'gulta, vieta'. Pamatā ide. **telp-* 'vieta, būt vietai' no saknes **tel-* 'līdzens, plakans; līdzens pamats, dēlis', no kā arī *tilts* (sk.). Apv. paralēlformas *talpa, tilpa* [il̃], *tilpe* 't. p.' Attiecīgais verbs no saknes redukcijas pakāpē — *tilpt* [ìl] (lš. *tìlpti*); arh. *telpt* (U I 305). Kauz. *tilpināt* [il̃], apv. [il²], biežāk atv. *ietilpināt*.

Vārdu *telpa* liter. valodā ieviesa A. Kronvalds (1873, Kr I 275) agrāk parastā aizg. *rūme* (< vlv. *rūm* 't. p.'; sal. v. *Raum*) vietā. Pirms tam viņš pēc lietuviešu valodas parauga lietoja vārdu *patelpa* un *patalpa* (lš. *patalpà* 'telpa'; Kr I 465, II 313).

Slāvu valodu attiecīgo vārdu nozīme izveidojusies ar pārnesumu: 'telpa' → 'tie, kas atrodas telpā; tie, kas sablīvējušies telpā'.

Subst. *tilpne* ir 20. gs. 50. gadu jaunvārds (Latviešu-krievu vārdnīca, 1953 651).

B II 634, E 1 731, EF 2 1054 un 1094, Kl 587, M-E IV 160 un 189, MM I 489, Pok 1062, T 317, Zēv 2 104, Куркина — Эт 1983 24, Ф IV 74

tēls [tẹ̄ls], apv. [ẹ̄²]; kr. *тéло* (ssl. *tělo,* ģen. *tělese*) 'ķermenis', ukr. *тíло,* bkr. *цéла,* bulg. *тяло́,* č. *tělo,* p. *ciało,* asor. *ćělo* 't. p.' (arī 'līķis'). Par vārda cilmi izteikti dažādi uzskati. Daži valodnieki (Būga, Trautmanis, Mikola, Zubatijs) uzskata par iespējamu latviešu un slāvu vārdu radniecību, tātad vārds ir mantots; citi (Endzelīns ar «laikam», Maheks) uzskata, ka *tēls* ir aizg. no senkrievu valodas. Nav skaidra slāvu vārdu cilme. Tos saista gan ar ide. **stel-* 'likt stāvus, uzstatīt' (Zubatijs, Iļjinskis), gan ar la. *teļš* (Būga), ar kr. *тень* 'ēna' (Miklozihs, Vondraks, Mladenovs), ar go. *stains* 'akmens' (Pētersons), ar gr. *télos* 'gals, mērķis, pabeigtība, nāve, piepildījums' (Maheks), gan arī atvasina no ide. **kai-lo-s* 'vesels' (no kā arī kr. *цéлый* 'vesels'; Martinovs).

Latviešu literatūrā *tēls* fiksēts dažās vietās pirmajā Bībeles tulkojumā kā siev. dzimtes *i*-celma vārds (varbūt no senāka līdzskaņu celma, sal. ssl. *tělese*): «Tad būs jums visus zemes iedzīvotājus jūso priekšā isdzīt un visas viņo tēlis samaitāt, un visas viņu augstas elku-vietas postīt» (Gl 1 338), «Jo mūs nepieviļ us ļaunu gudra saprašana to cilvēku, nedz tas neauglīgs darbs to elku-māleru, nedz raiba tēls ar dažādiem krāšņumiem, kuru uslūkošana tiem nepratīgiem par apgrēcināšanu ir, ka tie iekāro vienas nomirušas bildes skaistumu, kam dvašas nevaid» (Gl 3 51). Šajos piemēros *tēls* ir '(elkdievības) statuja', turpretim J. Langijam aptuveni tanī pašā laikā — 17. gs. beigās — 'stāvs, augums' (v. *Gestalt,* Lj 301; G. Mancelis šo vācu vārdu izsaka latviski tikai ar *ģīmis,* Manc I 75).

18. gs. vidū Rīgā *tēls* ir 'attēls' (v. *Bildnis* Elv 102), bet Ziemeļvidzemē — 'seja' (Lg I 61, II 345). Vārds laikam ir bijis tikai šauru apvidu vārds ar atšķirīgu semantiku. G. F. Stenders to pat nav zinājis, bet devis, atsaucoties uz J. Langi — gan variējot vārda formu un paplašinot nozīmi arī no citiem avotiem: *tēls, tēlis* 'stāvs, augums; attēls, portrets' (St I 316). Ieguvuši informāciju no dažādiem apvidiem, J. Neikens un K. Ulmanis 19. gs. fiksējuši vairākas vārda formas (*tēle, tēls, tēlis*) un nozīmes — 'bilde, attēls; ēna; statuja; skelets, ģindenis; elka tēls' (U I 304). Līdzīgas nozīmes vārdam *tēls* (viena forma) ir K. Valdemāra vārdnīcā: 'attēls, statuja, skelets, elka tēls' (V 2 225).

Salīdzinot ar skr. *тѣло* 'elka tēls, cilvēka ķermeņa atveidojums, svētbilde', latviešu vārda semantika ir plašāka un ar savdabīgu raksturu, kas liek šaubīties par tā aizgūšanu. Nozīmes 'ēna, skelets' norāda, ka vārda sākotnējā nozīme nav saistāma ar statuju, bet gan ar ko plānu, tievu, izdilušu. Sal. vārda lietošanas piemērus 19. gs.: «tikai cilvēka tēls» — novārdzis, izdilis cilvēks, «mēneša tēls» — mēness fāze, t. i., nepilnīgi redzams mēness (U I 304). No nozīmes 'kas plāns, tievs, izdilis' varēja izveidoties pārnesums uz primitīvu statuju vai cita veida cilvēka

attēlojumu, kas šķita tikai ēna vai ģindenis, salīdzinot ar reālo ķermeni (uz kuru tālākais noz. pārnesums slāvu valodās).

Šajā sakarā vārds *tēls* cilmes ziņā jāsaista ar apv. *tēna* [ẹ] 'ēna', resp. 'ļoti novājējis cilvēks': «no lielas guļas [slimības] palika tēna, kauli un āda vien, kur nu spēks rasies» (DL Piel 1891 7 106), *tēns* [ẹ̃] 'ļoti novājējis cilvēks' (E-H II 677), kā arī *tēne* (sk.). (Ar vārda *tēls* vēsturiskajām formām sal. morf. variantus *tēne, tēnis, tēns,* ģen. *tēns;* atbilst arī zilbes intonācijas.) Šie vārdi ir kopīgas cilmes ar adj. *tievs;* to pamatā ide. **ten-* 'stiept, vilkt, sasprindzināt, saspīlēt', no kā 'plāns, tievs, izdilis'. (Sal. lat. *tenus* 'izvilkta aukla', *tenuis* 'plāns, tievs, šaurs, vienkāršs'. Par noz. pārnesumu sal. si. *tenúḥ* 'plāns, mazs, vājš': *tanū́ḥ* 'miesa, ķermenis'.)

Uz vārdu *tēls* un *tēna (tēne* u. c.) sakaru norāda arī tieša nozīmes atbilstība: apv. *tēls* [ẹ²] 'mazi izsitumi zīdaiņa ādā' («viņam jau izsities tēls», «tēli ir kā tādas smalkas pumpiņas», E-H II 677) un *tēna* 'bērnu ādas izsitumi, mazas sejas pūtītes' (M-E IV 171), *tēnis, tienes* < *tēnes* 'bērnu ādas izsitumi' (M-E IV 172). Šās nozīmes pamatā laikam 'plāns' → 'plāna kārtiņa, ādiņa, pūtīte'. (Sal. lš. *tānas* 'uztūkums, augonis'.)

No sākotnējās formas **tēn-lo-* > **tēlo-* (ar morf. variantiem). No šās formas laikam arī sl. **tělъ*.

La. *tēls* nozīmes tālāko attīstību un dažus vārda atv-us ierosinājis A. Kronvalds. Viņš ieteica vārdu lietot nozīmē 'statuja, skulptūra' (v. *Statue, Bildsäule,* 1868, Kr I 638) un rakstīja par «tēlu daili» (v. *Bildhauerkunst,* Kr I 641): «tēlu daile jeb skulptūra. .. tēlos izkalts, izgrebdēts jeb izdrostēts» (turpat). Šajā nozīmē daži autori vārdu *tēls (tēla)* bija lietojuši arī agrāk, bet latviešu rakstu valodā tas nebija iesakņojies. Sal.: «tēli, tas ir, bildes jeb līdzības, no koka jeb akmiņa izcirstas, kur cilvēka miesa ar visiem locekļiem, dzīslēm un cīpslām redzama — citi no vara, sudraba un zelta lieti, un, jo skunstīgi izdarināti, jo dārgāki tie ir» (St A 1 97); «no vaska taisīta Pētera I tēla vīra lielumā» (P. Sternmanis. Pēterburga, 1868 32). Iespējams, ka A. J. Stendera teksts bija ietekmējis A. Kronvaldu.

Balstoties uz A. Kronvalda vārda *tēls* lietojumu, K. Valdemārs un F. Brīvzemnieks darināja atv. *tēlnieks* (V 1 33, 2 225), un «Baltijas Vēstnesī» parādījās atv. *tēlniecība* (U I 304, V 2 225; sal. *tēls* 'Bild', BV 1873 4).

Vārdu *tēls* nozīmē 'skulptūra' mūsdienu liter. valodā lieto g. k. savienojumos («akmens tēls» u. tml.) un saliktenī *krūšutēls.* Skulptora darbības apzīmēšanai vairāki autori lietojuši verbus *(iz)tēļot* (no paralēlformas *tēlis,* V 1 33; arī *tēļošana* 'tēlniecība') un *tēlot* ar atv. *(iz)tēlojums* 'skulptūra' («tēlojumi no akmiņa», Kaudzītes. Vija IX 1898 43), «tēlošanas māksla» ('skulptūra', turpat, 42), *tēlotājs* 'skulptors' (K. Puriņš — Rota 1886 4 43).

Verbs *tēlot* šajā nozīmē latviešu liter. valodā plašāk nav

ieviesies, g. k. laikam tādēļ, ka A. Kronvalds tam (arī paralēlformai *tēlēt*) devis citu nozīmi, saistot ar v. *gestalten* un *bilden* 'veidot, izveidot, darināt': «*tēlot* 'gestalten' vispārim, no nedzīvām lietām» (DL Piel 1893 8 114; Kronvalda teikts 1871. g.). Attiecīgas nozīmes arī atv-iem: *tēloties* 'sich gestalten' (U I 304), *iztēlēt* 'bilden': «jaunus latviskus vārdus iztaisot (iztēlējot)» (1869, Kr I 430). Līdz ar to ne tikai *tēlot*, bet arī *tēls* un vairāki tā atv-i ieguvuši jaunu nozīmi; *tēls* daļēji pieskaņojies v. *Gestalt* un *Bild* nozīmēm. Piem., Auseklis to lietojis nozīmē 'ilustrācija': «labāk publikai pasniegt vienu vienīgu glītu tēlu (bildi), .. nekā visu kalendari saķengāt» (Baltijas gruntnieku, saimnieku, pagastu valdību u. c. kalendārs 1879. gadam, 109), J. Kalniņš — nozīmē 'simbols, zīme': «vārds ir priekšmeta garīgs tēls» (Latviešu rakstniecības teorija, 1892 30).

Ilgāku laiku vārda *tēls* nozīme bija diezgan plaša un nenoteikta. Pakāpeniski vārds arvien vairāk saistījās ar mākslu, piem., runājot par aktiera radīto tēlu, par muzikāliem tēliem un tēliem literatūrā. Attiecīgi izveidojusies atv-u semantika. Piem., adj. *tēlains* 19. gs. 70. gados lietots ar noz. 'tāds, uz kura ir zīmējums, attēls' («tēlains pimberis» — piecu kapeiku monēta ar galvas attēlu, U I 304), bet kopš 20. gs. sākuma vārds saistās ar poētisku izteiksmi. Kopš 20. gs. 20. gadiem arī psiholoģijā «tēlaina domāšana» — v. *bildliches Denken* pretstatā «beztēlu domāšanai» (ZTV 2).

19. gs. beigās izveidojās mākslas nozaru termini *tēlojums* (literatūrā, skatuves mākslā), *tēlotājs* (skatuves mākslā), *tēlotāja māksla* (v. *bildende Kunst*). 20. gs. termini *tēlotāja ģeometrija* (RLB KV I 1034), *iztēle* (piem., «radošā iztēle», ZTV 2), *attēls* (optikā, psiholoģijā, mākslā, LKV I 1114). K

B I 148, II 318 un 625, Buck 625—628, Mach 638, M-E IV 171, MM I 474, Pok 1065, Sch-Š I 136, T 317, Мартынов I 73, Пр III 11, Ф IV 39, Ц 472

telts [tel̃ts]. Aizguvums; no vlv. *telt* 't. p.' (v. *Zelt*). Pamatā ide. **del-* 'šķelt, griezt', no kā ģerm. **telda-* 'nostiprināta kārts teltij' → 'nostiprināts pārklājs'. No tās pašas ide. saknes la. *dalīt, deldēt*. Vārds latviešu valodā aizgūts pirms 17. gs., kad bija izveidojusies apv. forma *steltes* blakus *teltes* (Manc II 367, Lj 308). 18. gs. forma *telts* (Lg II 347, St I 318, arī vsk. *teltis*).

Buck 461, Doo III 402, Kl 879, M-E IV 160, Pok 194, Zēv 2 389

teļš; lš. apv. *tēlias* 't. p.', pr. *klente* < **tlente* < **tel-ente* 'vērsis', kr. *телёнок* (skr. *теля*, psl. **telę*, ģen. **telęte*; sal. ssl. *тельць*), ukr. *теля́*, bulg. *теле́*, č. *tele*, p. *cielę*, asor. *ćelo* 'teļš', hurritu *tella, tilla* 'vērsis'. Pamatā ide. **tel-(i)o-*, **tel-en-* 'vērsis, teļš' laikam no saknes **(s)tel-* 'ļaut tecēt; urinēt'. Par nozīmju sakaru sal. *vērsis*. Nozīmes 'vērsis' un 'teļš' ide. valodās mijas; sal. la. *vērsis* : lš. *veršis* 'teļš', apv. 'vērsis'.

Pēc cita uzskata (Maheks) sl. forma **telę-* < **vetel-* no **uet-*

'gads'; sal. lat. *viţulus* 'teļš' (< 'gadīgais'). Vēl pēc cita uzskata (Būga) *teļš* saistāms ar *tēls* vai (Pokornijs) tas ir atv. no ide. **tel-* '(uz)celt, nest'. (K)

A. Augstkalns — St B IV 63, B II 318 un 625, Buck 152, E I 99, EF 2 1077, L III 111, M-E IV 161, Pok 1018 un 1060, Sab 17 133, W-H 807, Ив — Эт 1981 142, Тр 4 44, Ф IV 38

tēmēt [tẽmêt]; lš. *temėti* 'būt tumsā, būt aptumšotam', arh. *tėmėti* 'vērot', *tẽmyti, tėmyti* 'vērot, aplūkot', *tẽmytis* 'ievērot, iegaumēt'. Pamatā ide. **tem-* 'tumšs, tumst' (no kā arī *tumsa,* sk.), pārn. 'apmulsis, apdullis' (parasti stiepuma pakāpē **tēm-*), no kā si. *tāmyati* 'noslāpst, apdullst, ļoti nogurst, zaudē samaņu', lat. *tēmētum* 'reibīgs dzēriens', *abstēmius* 'atturīgs, nedzēris'. Latviešu valodā bijis verbs **temt* vai **temst* '(sa)tumst' (lš. *tė́mti,* tag. *tė́msta* 'tumst, krēslot'), no kā pārn. '(tumsā) uzmanīgi vērot (sasprindzinot redzi)'. Par nozīmju sakaru sal. lš. *temėti* : *tẽmyti*. Šā bijušā verba iter.-dur. ir *tēmēt* 'uzmanīgi vērot': «es tēmēju, tēmēju un nevarēju pazīt» (M-E IV 171), «Visi veras, visi tēmē, Vai es ciki gudra esu; Vai es ciki gudra esu, Vai pie dzīves visu protu» (LD 22678), no kā 'mērķēt'.

No pamatnozīmes '(sa)tumst' arī pārn. 'apmulst, apdullt' ('aptumšoties prātam'), no kā apv. *temuks* [ę] 'muļķis', *temulis* [ę] 'lempis, neveiklis; cilvēks, kas runā ko nevietā vai kas neprot savas domas izteikt, vai arī runā to, ko pats nesaprot', *temuļa* [ę] 'neveiklis', *temuļot* [tęmuļuôt] 'melst; darīt muļķības, nerātnības; neveikli iet' (M-E IV 163, E-H II 675).

Verba *tēmēt* noz. 'uzmanīgi vērot' varēja ar pārnesumu izveidoties arī no 'apmulst, apdullt', no kā tālākajā nozīmes attīstībā gan 'melst', gan '(apmulsumā, nesapratnē) raudzīties, vērot'. Par šo nozīmju sakaru sal. apv. *blenst, blenzt* 'niekus runāt, melst' un liter. *blenzt* 'nekustīgi skatīties; uzmanīgi skatīties' → 'vērot'.

Tās pašas nozīmes kā *tēmēt* ir apv. *tāmēt* [ã] 'vērot, mērķēt', atv. *tāms, tāmuks, tāmulis* 'vientiesis, muļķis; sliņķis, neveiklis', *tāmuļot* [uô] 'neprātīgi runāt; runāt bez sakara; grīļoties' (M-E IV 147).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *tēmēt* laikam no kr. apv. *тямить* 'zināt, saprast' (bet tad neskaidras paliek formas ar *-ā-*) un lš. *tẽmyti* no bkr. valodas (Frenkels, Karaļūns).

Sk. arī: *tāme, tāmnieks.* K

EF 2 1079, M-E IV 171, Pok 1063

tempt [tèmpt], apv. [em̃²]; lš. *tem̃pti* 'stiept'. Forma *tempt* < **tenp-ti*. Tā ir vārda *tiept* < **tenp-ti* (sk. *tiepties*) etimoloģiskā paralēlforma, laikam no kursiskajām izloksnēm, kur *-en-* parasti nav pārveidojies par *-ie-*. Vārda nozīme 'dzert lieliem malkiem, nepārtraukti dzert' izveidojusies no 'stiept'. Sal. apv. *stiept* 'dzert' (M-E III 1079). Sal. arī 17. gs. piemēru: «dažs šķietas lielu darbu darījis, kad viņš vienā malkā alus kannu izstiept

var» (Manc 4_1 25). Sal. arī apv. tamprs [am̃] 'ļoti siksts, ciets' (lš. *tamprùs* 'siksts, elastīgs').

Sk. arī: *stampa*.

Bl 6 197, EF 2 1055 un 1099, M-E IV 129 un 162

temuks 'muļķis'— sk. *tēmēt, tumsa*.

temulis 'muļķis, neveiklis'— sk. *tēmēt, tumsa*.

tencināt [teñcinât]. Atv. no verba *tenkt* (apv.) 'pļāpāt' (← 'sacīt, teikt'), no kā arī *tenkot* (sk.). Nozīmes attīstība: 'teikt' → 'slavēt' → 'pateikties'. (Par nozīmi sal. *teikt* 'slavēt', arh. 'pateikties'.) Ar senāko noz. 'slavēt, cildināt, daudzināt' izskaidrojama verba forma (iter., kauz.). Šajā nozīmē vārds folklorā: «Visi ļaudis to vien teica: Tais mājās čakli puiši! Nu atnācu, nu redzēju Tencinātus tēva dēlus...» (LD 9335, 13). Iegūstot nozīmi 'pateikties', verbs mainījis rekciju — parasti ar dat. agrākā ak. vietā. (K)

B III 197, Bl 6 221, EF 2 1098, E-H II 675, M-E IV 163, Pok 1088

tenderēt 'grīļoties, streipuļot'— sk. *tenterēt*.

tēne [tène², ê], *tēns* [è²] (ģen. *-s), tēnis* [è²], *tēņa* [è], *tēņš* [è] (apv.) 'plāna plēvīte': «putrai uzrāvusēs tēne» (M-E IV 172), «(siera) tādu plānu tēnīti vien nuogriež» (R. Blaumanis — E-H II 677); lš. *tenẽ* 'straumes neskarta vieta upē', *tenė́ti* 'stingt, (sa)biezēt, savilkties', kr. *тень* (bsl. *těnja*) 'ēna', apv. 'līnija, svītra, rinda', *тёнь* 'mājas jumts', ukr. *тінь*, p. *cień* 'ēna', si. *tanóti, tanuté* 'sasprindzina, stiepj, velk, izpleš', gr. *ténos* 'cīpsla, stiegra, cieši nostiepta saite', lat. *tenuis* 'plāns, tievs, šaurs, smalks; vienkāršs', *tenus* 'nostiepta aukla'. Pamatā ide. **ten-* 'stiept, vilkt, sasprindzināt, savilkt, saspīlēt' → adj. 'plāns, tievs, izdilis', no kā arī la. *tievs* (sk.). No adj. 'plāns'→ subst. 'plāna kārtiņa, plēvīte' → 'ēna' (kr. *тень*). No adj. 'izdilis' → verbs '(iz)dilt': apv. *tēnēt* [tènêt²], *tēnāt* [ẹ̄] 'dilt, novājēt', *tēns* [ẹ̄²] 'ļoti novājējis cilvēks; caurspīdīga drāna' (E-H II 677). Sal. apv. *tēna*: «No lielās guļas palika kā tēna, kauli un āda vien, kur nu spēks rasies» (Naudītē; DL Piel 1891 7 106).

No saknes nozīmes atv-u semantika attīstījusies dažādos virzienos. Apv. *tēna, tēnis* arī 'bērnu ādas izsitumi, mazas sejas pūtītes'. Adj. *tēns* [ẹ̄] 'mierīgs': «tēns laiks, ūdens» (E-H II 677; sal. ar lš. *tenė̃*); šī nozīme no 'sastindzis' ← 'savilkts, saspringts'. Apv. *tanis* 'zirneklis' ← 'tas, kas velk, stiepj' (M-E IV 129; sal. arī *tīkls, tīt*).

Sk. arī: *tēls*. (K)

B II 318 un 625, EF 2 1080, HF II 863, M-E IV 172, MM I 475, Pok 1065, W-H II 666

tenkot [tęñkuôt], apv. [ęn²], *tenkāt;* kr. apv. *тякать* (psl. **tękati*) 'runāt niekus, pļāpāt', slovēņu *tékniti* 'versties pie kāda'. Atv. no subst. *tenka(s),* kas savukārt no *tenkt* (apv.) 'pļāpāt' (← 'sacīt, teikt'). Vārdam iespējama divējāda cilme.

1. Pamatā ide. *tek- 'sniegt; izstiept roku (sniedzot, lūdzot, saņemot)', no kā laikam arī *teikt* (sk.); sakne paplašināta ar *n* iespraudumu. Nozīmes tālākā attīstība: 'sacīt ko sniedzot, lūdzot, saņemot' → 'sacīt; pļāpāt'.

2. Pamatā ide. *teng- 'domāt, just' (Endzelīns), no kā lat. *tongēre* 'būt pazīstamam, zināt', osku *tanginùd* (abl.) 'uzskats', ssk. *þekkja* 'pamanīt, pazīt, saprast', go. *þagkjan* [thankjan] (ģerm. *þankja) 'domāt, apsvērt', v. *denken* 'domāt', a. *think* 'domāt, uzskatīt, saprast'. Baltu un slāvu valodās blakus *teng- arī *tenk-, kas var sakņoties arī ide. formas variācijās. Par *g* : *k* miju baltu valodās sal. lš. *teigti* 'apgalvot, sacīt': la. *teikt*. Latviešu valodā forma ar *-en-* saglabājusies lielākai ekspresijai vai (Endzelīns) izveidojusies no kursiskajām izloksnēm. Nozīmes attīstība: 'domāt' → 'zināt, pazīt' → kauz. 'panākt, ka zina; ieskaidrot' → 'sacīt, teikt; pļāpāt'.

Verba *tenkt* un atv-u nozīmi varēja ietekmēt citas cilmes *tenkt* (arh.) 'izturēt' (Lj 308), kā pamatā ide. *tenk-'stiept' no saknes *ten- 'plest, stiept' (no kā arī la. *tīt, tincināt* sk.). Par nozīmes attīstību 'stiept' → 'izturēt' sal. apv. *stiept* 'izturēt'. Savukārt noz. 'stiept' varēja saistīties ar 'gari runāt'.

Par nozīmēm 'runāt, pļāpāt' → 'tenkot' sal. v. *sprechen* 'runāt': ssk. *spraki* 'bauma, tenka'.

Sk. arī: *ķengāt, tencināt, tincināt*. (K)

B III 197, Bl 6 221, Kl 127, Fei 487, M-E IV 164, Oxf 917, Pok 1067 un 1088, Vr 607, W-H II 690, Меркулова 5 100

tenkt[a] 'pļāpāt'— sk. *teikt, tenkot*.

tenkt[b] 'izturēt'— sk. *tenkot, tincināt*.

tenterēt [teñterêt], apv. [èn, eñ²] 'ar grūtībām (arī streipuļot) iet'. Pamatā ide. *ten- 'stiept, vilkt, sasprindzināt, saspīlēt', no kā arī *tīt* (sk.). Atv. no verba *tentēt, kur daļēja saknes reduplikācija; par formu sal. *pīt* : apv. *pentēt* : *penterēt*. Par nozīmi sal. tās pašas cilmes lat. *tendere* 'stiept, vilkt' un kr. *тенсти́* 'stingri nostiept, ar pūlēm vilkt; vilkties'.

Disimilācijā la. apv. *tenderēt* [eñ, èn²] 'grīļoties, streipuļot, stīvi iet': «Mūs' kungam piederēja Klibu kāju vagarīts; Kā tas koši tenderēja Pa tiem kungu tīrumiem» (LD 31477 var.).

Vārda *tenterēt* sākotnējā nozīme laikam ir bijusi '(ko smagu) stiepjot, velkot, ar grūtībām vai streipuļojot virzīties uz priekšu', no kā tagadējā nozīme. Apv. *tenterēt* arī 'neveikli kustēties, neveikli taisīties pie darba vai ēšanas' (E-H II 675), ko varēja ietekmēt ar *tīt, tīties* saistītā semantika (sal.: «tīties pa kājām», «ko tu tur vēl tīņājies?»).

Subst. *tenteris* [eñ, eñ, èn] 'kas neveikli iet, kas klūp, grīļojas, kam stīvas kājas; klaiņotājs; kam darbs neveicas, kas tinas citiem pa kājām' (M-E IV 165, E-H II 675). Līdzīgas nozīmes ir apv. *tentelis*. (Sal. tās pašas cilmes *tuntulis* : *tuntuļot* [uô]).

Hom. *tenterēt* (apv.) 'pļāpāt' ir citas cilmes: ar disimilāciju no **terterēt* (atv. no **tert* : *terēt* 'pļāpāt'; sk. *tērzēt*).
B II 626, E II 509, M-E IV 164, Pok 1065, W-H II 662

tepe; lš. *tēpalas* 'ziede, smēre'. Atv. no verba *tept* (lš. *tèpti*) 'ziest, smērēt'. Vārdu liter. valodai ieteicis J. Alunāns (Al II 299). Paraugs tam bijuši lietuviešu vārdi, uz ko norāda Alunāna ieteiktie atv. *tepals* (lš. *tēpalas*) 'ziede, smēre' un *tepējs* (lš. *tepējas*) 'ziedējs, smērētājs'. Šie atv-i latviešu valodā nav ieviesušies. Kā glezniecības, tēlniecības un celtniecības termini vārdi *tepe* (kr. *замазка*, v. *Kitt* > la. sar. *ķite*) un *tept* (kr. *замазать*, v. *verkitten*) akceptēti 20. gs. 20. gadu sākumā (ZTV 43).

Latviešu izloksnēs *tept* 'ziest, smērēt', iter. *tepēt* (pārn. 'daudz ēst'), subst. *tepeklis* 'netīrīgs cilvēks, smulis; tas, kas daudz ēd', *tepča, tepčs* 'smulis' (M-E IV 165), *notepčoties* [uô] 'nosmērēties': «nuotepčuojies kā sivēns» (E-H II 100).

Pamatā **tep-* 'ziest, triept', kas laikam ir skaņu atdarinājums (Fasmers, Maheks). Ar noz. pārnesumu 'sist'; sal. kr. apv., ukr. *тепти́*, č. *tepati* 'sist'. Par šādu noz. pārnesumu sal. la. *smērēt* 'ziest', vienk. 'sist'.

Vārda ekspresivitātes pastiprināšanai radies ieskaņas līdzskaņa mīkstinājums: *t'* > *k'* > *ķ*, no kā *ķept, ķepēt* (sk.). Analogi č. *tepati* > *děpati* [d'epati].

Sk. arī: *tapt*.

E II 47, EF 2 1081, Mach 640, M-E IV 165, Stang 2 185, T 319, Ф IV 44

tērauds [tẹ̄raûds], apv. [aû]. Aizguvums; no līb. *tįerōda* 't. p.' (> la. apv. *tērods* [uo]), resp. no adj. *tįeroudi* 'tērauda-' (: *tįerā* 'asmens', *tära* 'ass'). Aizg. sastopams 16. gs. latviešu uzvārdos (Bl 1 266), 17. gs. vārdnīcās (*tērods* Manc I 173, *tērots* Lj 302). Kopš 18. gs. vārdnīcās forma *tērauds* (Lg II 345, St 316).

Ket 426, M-E IV 172, Zeps 1 190

tērce [tē̃rce], apv. [èr, êr²]. Tās pašas cilmes kā *tecēt* (sk.), atv. no pamatverba *tekt* 't. p.' Forma *tērce* < *tēce* ar *r* iespraudumu kā apv. *tērst* < *tēst*. Apv. *tēce* [è²] 'urdziņa, purva vai pļavas strautiņš; izsusējusi upes gultne; zema vieta, pa kuru sūcas ūdens, kas var izsīkt; mitra ieplaka laukā; mitra ieplaka, kur aug lapu koki; zāļaina vieta starp tīrumiem; pārplūdusi vieta bez notekas (u. c.)'; sal. lš. *tèkė̃* 'dziļa, straumes neskarta vieta upē'. Sal. arī apv. *tēcīte* 'teciņa' (U I 280).

Tās pašas cilmes kā *tērce* ir apv. *tercels* (**tērcelis*? Endzelīns — M-E IV 165) 'dobīte, ko iecērt celmā sulām'.

EF 2 1074, M-E IV 172

tercis 'ļišķīgs cilvēks' — sk. *tirdīt*.

terdīt 'tirdīt' — sk. *tirdīt*.

terēt, *terināt* — sk. *tarkšķēt, tērzēt*.

tērēt [tẽrêt]. Aizguvums; no vlv., vh. *teren, teeren* 'lietot, patērēt; ēst' (v. *zehren* 'pārtikt (no kā); novārdzināt', *verzehren* 'apēst').

Pamatā ide. *der- 'plēst, raut, šķelt' (no kā la. dīrāt). Ģerm. valodās vārds sākotnēji attiecināts uz ģaļas plēšanu ēdot; sal. tās pašas cilmes v. zerren 'raut, plēst'. Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (St I 316, arī atv. tērigs, tērība, tēriņš u. c.). Vārds lietots plašāk nekā mūsu dienās; sal.: «tur es savu veselību esmu tērējis» (Wel 125), «salnā tērēts, rūsā tērēts» (kas cietis no salnas, no miltrasas, Wel 126).

Kl 877, M-E IV 173, Tr VIII 348

terga, *tergava* 'pļāpa'— sk. *tērzēt*.

tergāt, *tergavāt, tergavot* 'pļāpat'— sk. *tērzēt*.

tērgāt — sk. *tēgāt, tērzēt*.

tērpt [tèrpt], apv. [êr²]. Pamatā ide. **ter-* 'berzēt, griežot berzēt; griezt, urbt' (no kā arī *tīrs*, sk.) ar *p* saknes paplašinājumā. La. **tèrp-* > *tèrp-*. Nozīmes attīstība: 'berzēt' → 'tīrīt' → 'post, kopt, darīt glītu' → 'ģērbt'. (Par nozīmju sakaru sal. *ģērbt*.)

Verbi *tērpt* un *ģērbt* valodas vēsturē lietoti paralēli pēc novadiem. Sal. pirmajos Bībeles tekstu tulkojumos: «ne Zalmanis iekš visa sava goda tā aptērpts ir bijis» (Reiters 2 18), «ir Zalamans visā savā godībā tā neva apģērbts bijis» (Gl 4 12).

Verba *tērpt* senākās nozīmes 'tīrīt; post, kopt' parādās 17. gs. lietojumā, attiecinot uz zemes kopšanu. G. Elgers kā sinonīmiskas izteiksmes lieto «es apar(u), es artin ar(u)» un «es zemi iztērp(ju)» (Elg 1 409), «guļama zeme, neiz(s)strādāts tīrums» un «neaptērpta zeme, neaptērpti tīruma lauki» (1 314). Jēdzienu 'zemkopība' viņš izsaka ar vārdkopu «zemes iztērpšana» (1 340). Arī 'lauku īpašuma pārvaldīšana' (p. *włodarstwo*, lat. *villicātiō*) viņam ir «zemes tērpšana» (laikam «zemes apstrādāšanas rūpes» vai «rūpes par zemes kopšanu», Elg 1 588). Līdztekus G. Elgers vārdu *tērpt* lieto arī 'ģērbt' un 'puškot' nozīmē: «es aptērp(j)as, apvelkas» (1 296), «es iztērpjas, izvelkas, izaujas» (1 469), «es krāsni [krāšņi] iztērpju, es izpuškā(ju), es izģērbju» (1 521).

Atv. *tērps, aptērps* 18. gs. 'silts apģērbs' (Lg II 346, St I 316). Vēl 19. gs. *tērps* ir bijis šauru apvidu vārds, tā nav 70. gadu vārdnīcās (V, U).

No *tērpt* 'tīrīt' apv. *tērpums* [ęr] 'pļava' ('no krūmiem iztīrīta (meža) pļava'), g. k. Kurzemē un Zemgalē, kur ar to arī daudzi vietvārdi.

Apv. *tērpt*, arī *tērpīt, tērpināt* 'tīrīt' attiecināts uz zirga (kakla) kopšanu: «zirgam ienāši; jātērpina kakls» (M-E IV 174). No šejienes arh. *terplis, terpelis* 'zirgu ārsts'.

Sk. arī: *tārps*.

B II 318, Jēg 6 53, M-E IV 174, Pok 1071

tērpums '(no krūmiem iztīrīta) pļava'— sk. *tērpt*.

terzele, *terža, tērzāns* 'pļāpa'— sk. *tērzēt*.

tērzēt [tẽrzêt], apv. [èr, êr], *terzēt* [eȓ]. Pamatā ide. **ter-* skaņu atdarināšanai, sekundāri '(daudz, skaļi) runāt', no kā arī la.

apv. _terēt_ 'pļāpāt' (lš. _tar̃ti, tarýti_ 'teikt, sacīt, izrunāt'), _tarkšķēt_ (sk.). No paplašinātās saknes _*terĝ-_ > b. _*terž-_ > la. _terz-_, no kā bijis verbs _*terzt_ > apv. _tērzt_ [êr^2] 'gari un plaši izrunāties'; iter.-dur. _tērzēt_. Skaņu kopa _er̃_ > _ēr, èr_ > _ȅr_, kursiskajās izloksnēs _er̂_ > _êr_. (Ar kursisko izlokšņu _têrzêt_ sal. formu _ter̂zêt_ 'pļāpāt' Pļaviņās.) Atv. apv. _terzele_ [er̃, èr], _terža_ [er̃, èr^2], _tērzāns_ [ȩ̄r^2] 'pļāpa'.

No saknes paralēlformas _*terg-_ la. apv. _tergāt_ [ȩr̃, ȩ̀r^2] 'pļāpāt', _tergavāt, tergavot_ [uô] 'pļāpāt; ilgi un skaļi runāties', _terga, tergava_ 'pļāpa', liter. _tērgāt_ [ȩ̄r] (> apv. _tēgāt_) 'pļāpāt; iztaujāt'.

Sk. arī: _tēgāt, tirdīt, tirgus, tirzāt._ (K)

M-E IV 166, 168, 173 un 175, Pok 1088

teslis, _teseklis, tesele_ 'tešamais cirvis' — sk. _tēst._

tesmenis, apv. _tesmens, tesmin(i)s, tesmine;_ lš. _tešmuõ_ (ģen. _tešmeñs_), apv. _tešmenȳs_ 't. p.' Atv. no zuduša verba _*test_ 'tūkt, briest', sal. lš. _tẽšti_ 'pietūkt (par tesmeni pirms atnešanās), būt ar pietūkušu tesmeni (pirms atnešanās)'.

Tās pašas cilmes ir apv. _tasla_ 'govs ar lielu vēderu (kas daudz dzer); tas, kas daudz ēd'. Hom. _tasla_ 'rudzu miltu ķīselis'; sal. lš. _tašlà, tešlà_ 'mīkla' (← 'tas, kas briest'). Pamatā ide. _*tek- / *teḱ-_ 'briest, tūkt', no kā ar noz. pārnesumu 'būt grūtniecei' → 'dzemdēt' → 'bērns': si. _tákman_ 'pēcnācējs, bērns', gr. _tékos_ 'bērns', _téknon_ 'bērns, dzīvnieka mazulis', _tekeĩn_ 'dzemdēt'. Latviešu valodā seno līdzskaņu celma _(-men-)_ vārdu liter. valodā tagad lieto kā _(i)i̯o_-celma vārdu _(tesmenis,_ ģen. _-ņa)_. Apv. arī _desmens, desmene, desmins_ 'tesmenis', kur _d-_ varbūt no verba _dēt_ 'zīst' (Endzelīns) vai _desas_ 'zarnas'.

Buck 249, EF 2 1084, EF II 867 un 899, M-E I 459, IV 134 un 168, MM I 466, Pok 1057, Sanders 152

tēst [tèst], apv. [ê^2], _test;_ lš. _tašýti,_ kr. _тесáть_ (ssl. _tesati_) 't. p. (iter.)', bulg. _тéсам_ 'tēšu', seniru _tāl_ 'cirvis', ssk. _þexla_ 'tēšamais cirvis', sav. _dehsa(la)_ '(tēšamais) cirvis', v. _Dachs_ 'āpsis' (← 'namdaris'), he. _takš-_ 'saistīt, būvēt', si. _tákṣati_ 'darina, būvē, rada, aptēš', ave. _tašaiti_ 'būvē, rada', gr. _téktōn_ 'namdaris, amatnieks', lat. _texere_ 'aust, pīt, būvēt, veikt namdara darbus', _tēla_ (< _*texla_) 'pinums' → 'audums', oset. _tast_ 'liekties', _tažin_ 'tēšamais cirvis'. Pamatā ide. _*tekþ-_ 'pīt, būvēt (saistot pirmatnējās celtnes sienu pinumus)' → 'apdarināt (celtnei vajadzīgos kokmateriālus)', no kā b. _*tēš-ti_ > la. _tēst, test._ Iter. _tastīt_ (apv.). No nozīmes 'apdarināt ar cirvi' → apv., sar. 'pērt, sist'. Subst. _teslis, teseklis_ 'tēšamais cirvis', apv. _tesele, tesila_ 't. p.' (Par formu sal. _tekt : tecināt : tecila._)

Sk. arī: _taisīt, tāss._

B II 627, Buck 592, E I 772, EF 2 1065, Euler I 184, HF II 867, Kl 118, M-E IV 168 un 175, MM I 468, Pok 1058, T 320, W-H

II 678, Абаев III 220 un 235, Ив 12 13, Гам-Ив 3 706, Мартынов 2 26, Тр 6 151 un 248, Ф IV 50, Ц 474

tešķis 'cilvēks, kura drēbes spīd no netīrumiem'— sk. *tašķit*.

teteris; lš. *tetervas, tētervinas* 't. p.', *tetervà* 'teteru mātīte', pr. *tatarwis* 'teteris', kr. *тéтерев*, apv. *тетéра* 't. p.', bsl. *tetrěvь*, skr. *тетеревь* 'fazāns', ukr. *тетервáк*, bkr. *цецéря*, bulg. *тéтрев* 'teteris', č. *tetřev* 'mednis', p. *cietrzew* 'teteris', si. *tittiráḥ* 'irbe', gr. *tetráōn, tétrax* 'kāds putns', lat. *tetrax* 't. p.' Pamatā ide. **tet(e)r-* putnu balss skaņu atdarināšanai un palielu putnu apzīmēšanai. (Sal. lat. *tetrinnire* 'pēkšķināt.) No šās formas arī samērā nesen ieaudzētu putnu apzīmējumi (sal. *tītars*). La. *teteris* < **tetervis*.

EF 2 1084, HF II 886, L III 111, M-E IV 169, MM I 500, Pok 1079, T 320, W-H II 677, Гам-Ив 3 541, Ф IV 52

tētis [tẽtis], apv. *tēte* [ẽ]; lš. *tė̃tis*, apv. *tė̃tė* 't. p.', *tetà* 'tante', pr. *thetis* 'vectēvs', kr. apv. *тáта*, p. *tata*, č. *teta*, go. *ata*, si. *tatáḥ*, gr. *tétta* (vok.), *tatā* (vok.), lat. *tata* 'tēvs (parasti bērnu runā vai mīlināmā uzrunā). Pamatā ide. **tēta*, **tata*, kas saistās ar ide. **atta* 'tēvs, māte' (sal. lat. *atta*, kr. *отéц*, psl. **otьcь* no **attikos* 'tēvs'; si. *attā* 'māte, vecākā māsa'). Vārds ir izveidojies bērnu runā ar zilbes *te (ta)* reduplikāciju. Saknes patskanis pagarināts ekspresīvā runā.

Sk. arī: *tēvs*.

E IV$_2$ 326, EF 2 1085, Fei 62, HF II 860, L III 112, M-E IV 176, MM I 471, Pok 71 un 1056, T 320, W-H II 650, Тр 3 24, Ф IV 26, Ц 321

tēvs [tę̃vs]; lš. *tėvas* 't. p.', *tėvaĩ* 'vecāki', pr. *tāws, towis* 'tēvs', *thewis* 'tēvabrālis'. Pamatā ide. **tē-*, kas reduplicētā veidā ir vārdā *tētis* (sk.). Forma *tēvs* < **tēvas, kur v (u̯)* iespraudums starp *tē-* un galotni laikam hiāta novēršanai. Arī narev. *tevs* [tēvs] ar tādu pašu nozīmi.

Dem. *tēviņš* senāk lietots arī tēva miļai apzīmēšanai: «Ko, bērniņi, darīsim, Bez tēviņa palikuši?» (LD 4720), «Nav māmiņas teicējiņas, Nav tēviņa žēlotāja» (LD 4739). Vārdu šajā nozīmē aizstājis *tētiņš*, kad formu *tēviņš* attiecināja g. k. uz dzīvnieku vīriškajiem īpatņiem.

Apv. *tēviņš* arī 'vīrs': «.. viņas tēviņš, kamēr vēl dzīvojis, taču bijis Leišos par mežsargu» (J. Jaunsudrabiņš. Dauņiene (1914).— Kop. r., 1981 III 60).

Atv. *tēvocis* [tę̃vùocis] (laikam *-uok-* < *-ōk-*), apv. *tēvucis* [ę̃] 'vīra vai sievas tēvs; onkulis' (18. gs. tikai Kurzemē, Lg II 346); sal. lš. *tėvōkas* 'gados vecs tēvs; vecaistēvs', *tėvùkas* 'tētiņš, vecaistēvs'.

Atv. *tēvija* ir A.Kronvalda jaunvārds (1870, Kr I 207, U I 304), kas viņa rakstos lietots paralēli formai *tēvzeme* (darināts pēc v. *Vaterland* parauga, St II 634). 19. gs. šajā nozīmē arī

tēviška (V 1 340, 2 225, U I 304, laikam pēc kr. *отéчество* 'tēvzeme' parauga, kas no *отéц* 'tēvs').

Folklorā savienojums «tēvs māmiņa» ar nozīmi 'vecāki'; vārds *vecāki* ir samērā jauns darinājums laikam pēc v. *Eltern* 't. p.' parauga (*alt* 'vecs'). Folkloras piemēri: «Dievs dod man tā dzīvot, Kā dzīvoja tēvs māmiņa» (TDz 37585), «Baro mani tēvs māmiņa, baro pieci bāleliņi» (TDz 37618).

Arī dsk. *tēvi* lietots ar noz. 'vecāki' (lš. *tėvaĩ*). Piem.: «Ziemā tēvu istabā tautasmeitas sacerēja savu dziesmu virkni» (F. Brīvzenieks — Pagalms 1881 22 219). Arhaiskā izteiksmē *tēvi* vai *tēvu tēvi* 'senči'; piem.: «aizgājis pie tēviem» (miris), «pēc tēvu tēvu parašām».

Buck 103 un 1303, E 1 265 un 361, EF 2 1085, KK 29 195, L III 112, Lanszweert 42, M-E IV 177, Pok 1056, Schmalstieg 2 89, T 320, Zinkevičius 1 19, 2 80, Гам-Ив 3 765, Тр 3 24

ticēt [ticêt]; lš. *tikė́ti* 't. p.' Sens tagadnes *i*-celma verbs; vsk. 1. pers. *ticu* (lš. *tikiù*), dsk. 1. pers. (arh., apv.) *ticim*, liter. *ticam*. Pamatā verbs *tikt* (sk. *tikt*[a]) ar senāko noz. 'būt piemērotam, derēt', no kā atv. *ticīgs* 'piemērots, derīgs' → 'uzmanīgs, čakls, ātrs': «ticīgs [čakls] strādnieks» (Plūdonis — M-E IV 181), «ticīgi (v. *fleissig*) rāvu kaņepes» (E-H II 680), «laid ticīgāki!» (brauc ātrāk!, turpat). No 'piemērots, derīgs' izveidojās arī noz. 'tāds, uz ko var paļauties, drošs': «ticīgs zirgs» (zirgs, uz ko var paļauties, drošs, U I 308), «es itin ticīgi [droši] tur būšu» (M-E IV 181) un adv. *ticīgi* 'pastāvīgi': «viņš ticīgi baras» (DL Piel 1893 10 150).

Blakus adj. *ticīgs* 'tāds, uz ko var paļauties, drošs' (sal. arī apv. *tiķens* 'drošs, pārliecināts') verbs *ticēt* 'paļauties, uzticēties': «viņam var ticēt», «ticamas ziņas»; «man, baļķus tēšuot, bieži gadās ieknābt kājā, juo viena ruoka nav ticama» (E-H II 679). No šejienes verba noz. 'nešaubīgi atzīt par pareizu; pieņemt par patiesu, par eksistējošu pēc iekšējas pārliecības, bez objektīva pierādījuma (sevišķi reliģijas jautājumos)'. Šī nozīme laikam izveidojusies kristīgās baznīcas darbinieku lietojumā.

Par nozīmju sakaru sal. v. *glauben* 'ticēt', senāk 'uzticēties, paļauties'. Savienojums «ticēt uz (Dievu)» no lat. *credere in* → v. *glauben an*.

No *ticīgs* atv. *ticība* ar senāku noz. 'piemērotība, derīgums' → 'īpašība; paraša, daba, raksturs': «bērns rāda, kāda būs vīram ticība [daba, raksturs]», «tam zirgam palaikam tāda ticība [īpašība, paradums]» (M-E IV 180). Šajā nozīmē sal. ar *tikums*. Tālākajā attīstībā noz. 'paļāvība, uzticība' → 'reliģiskie uzskati, paļāvība uz Dievu'.

Atv. *uzticēt(ies)* nozīme sākotnēji attīstījusies atbilstoši *ticēt* nozīmes maiņām. Kad pamatverbs ieguva reliģisku nokrāsu, tā agrākajās nozīmēs daļēji lietoja *uzticēt(ies)*. Tas sevišķi sakāms par refl. *uzticēties*, bet arī *uzticēt* izloksnēs saglabājis noz.

'paļauties': «Viņš, kam uzticēji, nu par tavu puostu kļuvis» (R. Blaumanis — E-H II 737). Šī verba nozīme liter. valodā izzudusi sakarā ar jaunāko noz. 'ar paļāvību aizdot, nodot glabāšanā vai uzraudzībā, aprūpībā': «uzticēt kādam naudu, uzticēt zirgu», «māte savu bērnu citiem neuztic». Šī nozīme izveidojusies 19. gs. v. *anvertrauen* ietekmē.

Atv. *uzticīgs* vēl 19. gs. beigās 'īsts, krietns un pastāvīgs savā arodā' (Sirmais) → 'tāds, uz ko var paļauties, drošs'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *ticēt* senākā noz. ir 'būt cieši saistītam' vai (Mažulis) 'būt īstam, patiesam'.

Narev. *tibt* 'uzticēt' laikam kļūdains rakstījums < **tikt*. (K)

Bielenstein — Mag XIII 3 44, Buck 1167, 1206 un 1463, E 1 793, EF 2 1090, Jēg 6 98—101, KK 29 195, Kl 260, L III 112, Mažiulis 6 264, M-E IV 179, P 250, J. Sirmais — DL Piel 1893 147—151, Zinkevičius 1 19, 2 80

tiekties [tìektiês], apv. [tiẽktiês]; lš. *tiẽkti* 'piegādāt, apgādāt, sagādāt, sagatavot', *tiẽktis* 'iegādāties; sagatavoties'. Pamatā ide. **teik-* : **tĭk-* 'sniegt(ies), izstiept roku (sniedzot, lūdzot, saņemot)' laikam no saknes **tek-* 'sniegt(ies)', ← 'stiept, stiepties; izstiept roku (sniedzot, lūdzot, saņemot)'. Par saknes skaņumiju sal. *tikt*[a b]. Nozīmi 'sniegties (pēc kā)' verbs saglabājis tiešā un pārnestā nozīmē.

18. gs. vārdnīcās arī pamatverbs *tiekt* 'censties sasniegt' (Lg II 344, St I 314), no kā *attiekt* '(pēc kā) tiekties, sniegties; sasniegt' un *attiekams* 'tāds, kas skar; attiecīgs' (Lg II 40, St I 314). No tā jaunāki atv-i *attiekties, attiecīgs, attiecība*.

Atv. *tieksme* ir 19. gs. beigu jaunvārds (pēc *līksme, tiksme* parauga). Atv. *attieksme* ir J. Endzelīna darināts jaunvārds 20. gs. 30. gados (Ozoliņš 1 50), ieteikts vārda *attiecība* aizstāšanai (E 4 31), bet liter. valodas praksē iesakņojušies abi vārdi ar daļēju nozīmes atšķirību (LLVV I 465 un 466).

Sk. arī: *attiecība, tīkot*.

EF 2 1077 un 1088, M-E IV 209, Pok 1057

tielēties [tiẽlêtiês], apv. [iê, ìe²]. Atv. no verba *tielēt* (apv.) 'kādam ko uztiept, kādu pārrunāt; runāt pretim, iebilst; (iz)kaulēt': «saimniece sāka tielēt nuo žīda duci adatu» (M-E IV 210). Pamatā ide. **ten-* 'stiept, vilkt, sasprindzināt, saspīlēt' (no kā arī *tiepties*, sk.), no kā b. **ten-los, *ten-lā* > la. apv. *tiels, tiela* ar morf. var. *tielis* [tiẽlis, ìe²], *tiele, tieļa* [iẽ] 'tas, kas tielējas, strīdas, ietiepjas; tiepša'. No šiem subst. atvasināti verbi *tielēt(ies)*, apv. *tielāties, tieloties* [uô], **tieļāt(ies)* (sal. *iztieļāt* 'ar pūlēm izdabūt', E-H I 490).

M-E IV 210

tiepties [tìeptiês], apv. [iê-iê²]; lš. *tem̃ptis*, 'stiepties', kr. apv. *тенстú, тенáть (*tępati)* 'stingri nostiept, ar pūlēm vilkt; vilkties', ssk. *þambr* 'uztūcis, resns' (← 'izspīlēts'), lat. *tempus* 'deniņi' (apzīmējums nostieptās plānās ādas dēļ), hom. *tempus* 'laiks, laika

posms' (← 'izstieptais, nomērītais laika posms'). Pamatverbs apv. *tiept* [ìe] (< **tenpti)* 'stiept, ar pūlēm vilkt': «viņš man tiept uztiepa savu kažuoku» (M-E IV 211), pārn. 'pastāvēt uz ko, uztiept': «viņš grib tiept, ka es tuo esmu darījis' (turpat). Sal. lš. *tem̃pti (< *tenpti)* 'stiept, vilkt; sasprindzināties'. Latviešu valodā šajā vārdā *en* > *ie*, iekāms vēl pirms *p* bija mainījusies nāseņa kvalitāte. Kuršu valodā un kursiskajās izloksnēs, kur *en* nepārveidojās par *ie*, tāpat kā lietuviešu valodas vārdā *np* > *mp*, un izveidojās forma *tempt* (sk.).

Pamatā ide. **ten-* 'stiept, vilkt, sasprindzināt, saspīlēt' (no kā arī *tievs*, sk.) ar *p* saknes paplašinājumā.

Latviešu valodā nozīmju ziņā diferencējušās verba formas ar un bez ieskaņas *s-*: pamatnozīmi paturējis *stiept(ies)*, bet *tiept* (liter. valodā atv. *uztiept*) un *tiepties* ieguvuši pārn. nozīmi. Šī diferenciācija notikusi iepriekšējos gadsimtos. Vēl G. F. Stenders lietoja abas refl. formas kā sinonīmus: «Un redzētu, kā dārza skaistums tiepjas, .. Kā zivs un pīles peld, kā jūra stiepjas» (St 4 261).

Atv. *tiepša* [iẽ], apv. *tiepa* [iẽ], *tiepe, tieplis, tiepelis, tiepļa, tiepšis, tiepulis* 't. p.' Apv. *tieponis* [tiẽpuonis, ìe², iê²] 'tiepša, (dsk.) niķi'.

Verba *stiept* iter. forma *staipīt* ir relatīvi jauna, tā izveidojusies pēc saknes skaņu kopas pārveidojuma *en* > *ie*. Līdzīgas iter. formas verbam *tiept* nav. Senākais iter., kas veidots no vēsturiskās pamatformas **tenpti* ar saknes patskaņa miju, saglabājies apv. verbā *iztampīties* [am̃] 'izstiepties (par drēbēm)': «jaka iztampījusies» (E-H I 488); sal. lš. *iššitampýti* 'izstiepties, izstaipīties'.

Ar saknes patskaņa miju arī apv. adj. *tamprs (< *tanprus)* 'sīksts, stingrs' («tampra zeme», E-H II 666) un 'ciešs, uzspīlēts' («pārāk tampri cimdi», turpat); sal. lš. *tamprùs* 'sīksts, elastīgs'.

No saknes redukcijas pakāpē apv. *tīpt (< *tinpti)* [ì, ī²] 'savilkties mākoņiem, mākties': «gaiss tīpst, drīz būs lietus» (M-E IV 202); sal. lš. *tìm̃pti* 'stiepties'. Atv. *tīpulis* [ĩ, ì²] 'mazs, plāns mākonis; spalvu mākoņu virkne', hom. *tīpulis* 'tiepša'. Verbs *tīpuļot* [tĩpuļuôt] '(drusku) mākties; tumst': «vakars tīpuļuo» (A. Austriņš — M-E IV 202), atv. *tīpuļojums* [ĩ] 'zirnekļu savilktie tīkli': «tīpuļuojumus saulē nuo rīta uz nuoras var labi redzēt; tas ir uz sausu laiku» (M-E IV 202).

Sk. arī: *stiept, tempt, tielēties, tincināt, tišs.* (K)

B II 319, Bl 6 196 un 197, E II 150, I 377, EF 2 1079, M-E IV 129 un 211, Pok 1064, T 317, W-H 660 un 661, Меркулова 3 59, Ф IV 45

tiesa [tìesa]; lš. *tiesà* 'patiesība, taisnība'. Atv. no verba **tiest* 'darīt līdzenu, taisnu' (sk. *taisīt*) vai no adj. *tiess* (arh.) 'taisns' (sk. *tiešs*). Mūsdienu liter. valodā ir vārda *tiesa* vairāki nozīmes

slāņi. Adjektīva *tiess* nozīmei 'taisns' → 'pareizs, īstens' (sal. *patiess*) atbilst *tiesa* 'patiesība': «Tiesa, tiesa, ne meliņi, Ko māmiņa man sacīja» (LD 24872, 6) un ar to saistītā noz. 'taisnība, pareizs viedoklis': «pēc (īstas) tiesas»— pēc taisnības, «runāt no tiesas»— runāt patiesi, pēc pārliecības. Sekundāri izveidojušās vairākas nozīmes juridiskajā sfērā: 1) 'juridiskā taisnība', piem., «spriest tiesu»; sal.: «Iesim, lāci, uz kundziņu, Kam kundziņis tiesu dos (var.: Kuram kungi tiesu spriež)» (LD 2290, 1); 2) liter. valodā izzudusi noz. (dsk.) 'tiesības': «meklējot savas likumīgās tiesas» (J. Jaunsudrabiņš. (1932), Kop. r. 1982 VII 178); 3) 'likumiski vai citādi pienācīgā daļa': «Nebēdā, dēlu māte, Tava tiesa nezudīs» (LD 2333,1); 4) izzudusī noz. 'nodevas': «Tās nospriestas dienas, kad ķēniņam tiesas bija jāmaksā» (St A 1 99); 5) novecojusi noz. 'zemes īpašums': «lopi iegājuši muižas tiesā»; 6) novecojusi noz. 'novads': «viņš aizgājis dzīvuot Valmieras tiesā» (M-E IV 214), 7) mūsdienu liter. valodā dominējošā noz. 'iestāde juridisku jautājumu izšķiršanai' (līdz 19. gs. 'jebkura iestāde'). Sākotnēji juridiskā izpratnē lietotā noz. 'daļa' (→ 'apmērs') ieguvusi plašu vispārinājumu, piem., «viņš ir par galvas tiesu garāks».

Atv. verbs *tiesāt*. Senāk arī noz. 'spriest'; piem.: «Tiesā nu pats, kas lētāk ir: sauli līdz ar visu debess-pulku neizsakāmos lielos riņķos ik dienas apkārt zemi vadīt, jeb zemi par gadskārtu savu ceļu vadīt un pa tam ik dienas apgrozīt . . » (St 4 178).

No adj. *tiess* 'taisns' atvasinātais subst. *tiesība* jau 18. gadsimtā, bet ar citu nozīmi—'atklātība, likumība, taisnīgums' (St I 315). Mūsdienu liter. nozīmē vārdu ieteicis A. Kronvalds (1871), piem.: «sieviešiem . . atdod jau pa daļai cilvēku tiesības" (Kr I 568), «mēs gribam tiesības atdot un pienākumu izpildīšanu noprasīt» (Kr I 577). A. Kronvalds mēģināja juridiskā izpratnē diferencēt vārdus *taisnība* (v. «objektives Recht») un *tiesība* (v. «subjektives Recht», Kr I 459), kas praksē nav ieviesies.

Adj. *tiesīgs* senāk 'patiess, pareizs' (sal. *patiesīgs*); piem.: « . . jo vairāk kalendārs top pārraudzīts, izrēķenēts un ar saules līdzināts, jo viņš labāks, tiesīgs ir un nekrāpj» (St 4 143).

Adv. *patiesi* (ar nozīmes niansi [pa tìesi]) izveidojies no priev. *pa* savienojuma ar subst. *tiesa* senāko dat. formu; par galotni sal. «pa labai rokai» = «pa labi roki». Folklorā un izloksnēs adverba paralēlā forma ir *pa(r) tiesu* un *patiešām;* piem.: «Sak' patiesi (var.: par tiesu, patiesu), tautu meita, Būsi mana vai nebūsi» (LD 14801, 1). Adj. *patiess* laikam no adverba. (K)

Bl 6 214, Buck 1427 un 1429, EF 2 1088, Lanszweert 145, M-E IV 212

tiess 'patiess'— sk. *tiešs.*

tiešs [tìešs]; lš. *tiesùs* 'taisns, taisnīgs', kr., ukr. *ти́хий* (psl. *tixъ*) 'kluss, lēns, rāms', bulg. *тих,* č. *tichý,* p. *cichy* 't. p.' Tās pašas

cilmes kā *taisīt* (sk.), atv. no saknes **(s)tei-* 'smails, ar smailu galu' → 'līdzens, taisns', vai no verba **tiest* (lš. *tiesti* 'vilkt, stiept, darīt taisnu').

Senākā forma **teisus* > **tiesus;* zudušo *u*-celma formu aizstājušas *o*- un *i̯o*-celma formas *tiess* (arh.; sal. liter. *patiess*) un *tiešs*. Par nozīmēm 'taisns' → 'tiešs' sal. teikumus «iet taisni (= tieši) uz priekšu» un «teikt taisni (= tieši) acīs».

Adv. *tiešām* 'taisni, tieši' piemērs: «No tās dienas tiešām pa nedēļu bija izslavēts liels tirgus» (K. Barons. Samaitāta tirgus braukšana (1864), Raksti, 1928 64). Adv. *tiešām* [tìešãm] (lš. *tiesióm* 'taisni, tieši'), apv. *tiešam, tiešum*. Formu *tiešām* J. Endzelīns atvedina no savienojuma «tiešām acīm» (sal. lat. «rectīs oculīs intuērī»— vērīgi lūkoties, E III_2 113). Atv. *tiešamība*, действительность, 20. gs. 50. gadu jaunvārds (Latviešu-krievu vārdnīca, 1953 650).

No verba **tiest* bijis arī adjektivēts divdabis *tiešams* 'zināms, pazīstams' (lat. *certus,* Elg 1 364 un 430); par formu sal. *ciest : ciešams*.

Adv. *patiešām* [pa·tiešãm] ir priev. *pa* + adj. *tieša* dsk. dat. vai instr.; izloksnēs arī *patiešus* un *patieši* [pa·tieši] (sal. *patiesi*). Vārda senākā ar virzīšanos saistītā nozīme 'itin taisni, pavisam taisni' vēl izloksnēs: «ej patiešām!» (M-E III 123).

Slāvu valodu vārdos nozīme 'kluss' laikam no 'līdzens, gluds (par ūdens līmeni)', no kā 'nekustīgs, rāms, bez vēja' → 'kluss'. J. Endzelīns salīdzina ar it. *piano* 'līdzens, gluds; kluss, lēns' un, saistot ar sl. *tixъ,* par vārdu *taisīt, taisns, tiesa, tiešs* semantikas pamatu saka: «Var domāt par taisnu, lēnu, mierīgu gaitu vai līdzenu, klusu ūdenslīmeni» (M-E IV 124).

Sk. arī: *tiesa*.

Bl 6 214, EF 2 1089, KK 6 26, Mach 643, Mažiulis 6 264, M-E IV 215, Ф IV 63

tievs [tiêvs]; lš. apv. *tę̃vas* 'tievs, plāns, smalks', kr., ukr. *тóнкий* (ssl. *тьнъкъ* no psl. **тьнъ*) 'plāns, smalks', bulg. *тъ̀нък* 'plāns, tievs, smalks, viegls', č. *tenký* 'plāns, smalks', p. *cienki* 'plāns, šķidrs', asor. *ćeńki* 'plāns, vājš', sav. *thunni, dunni,* a. *thin,* v. *dünn* 'tievs, plāns', si. *tanúḥ* 'tievs, plāns, mazs, vājš', lat. *tenuis* 'plāns, tievs, šaurs, smalks, vienkāršs', oset. *tæn* 'tievs, plāns'. Pamatā ide. **ten-* 'stiept, vilkt, sasprindzināt, saspīlēt' (no kā arī *tīt,* sk.). Forma no sena *u*-celma *(*tenu-)*, kam sekundāri pievienotas adj. izskaņas; **tenu-os* > b. **tenu̯as,* no kā lš. **tenvas* > apv. *tę̃vas* un la. *tievs*. Atv. verbs (kauz.) *tievināt*.

Sk. arī: *tiepties*.

B II 318 un 625, Buck 889, EF 2 1086, Kl 148, M-E IV 215, MM I 474, Oxf 917, Pok 1065 un 1069, Sch-Š I 134, T 319, W-H II 666, Абаев III 262, Ф IV 76

tik, apv. *tiek;* lš. *tíek* 't. p.', *tìk,* 'tik, tikai, tikko', narev. *tik* 'tikai'. Sens saliktenis, kura pirmajā daļā vietn. *tas* (sk.) celms, ot-

rajā — partikula *ik* (**iek* no vietn. *jis* celma). Sākotnējā forma **tieka* (nek. vsk. nom.-ak.; sal. lš. *tíekas* 'tikdaudz') > apv. *tiek*, no kā proklītiski *tik*.

Sk. arī: *tikai, tikām, tikko.*

Buck 939, E I 609, EF 2 1087, KK 29 195, M 3 90, M-E IV 181, Zinkevičius I 19, 2 80

tikai, apv. *tikain, tikais, tikait* u. c.; lš. *tiktaĩ*, apv. *tìktai* 't. p.' Salikteņis, kura pirmajā daļā *tik* (sk.) un otrā — vietn. *tas* (sk.) forma: **tiek(a)-tai* > **tik-tai* > *tikai*; sal. lš. *tiktaĩ* < *tíektai* no senāka **tiek(a)-tas* (Frenkels).

Pēc cita uzskata (Endzelīns ar ?) *tikai* < **tik-kai*.

E I 609 un 611, EF 2 1087, M-E IV 182

tikām, apv. *tikam, tiekām(s), tiekam(s)*. Sena nomena (sākotnēji salikteņa) **tiekas* locījuma forma — vīr. vai nek. vsk. datīvs un siev. dsk. datīvs vai instr. (ar vēlāku *tiek-* > *tik-*). No šā nomena arī *tik* (sk.). Sal. lš. *tíekas* 'tikdaudz'.

E I 609, EF 2 1087, M 3 93, M-E IV 209

tikko [tikkùo]; lš. *ką tik* 't. p.' Salikteņis, kura pirmajā daļā *tik* (sk.) un otrā — vietn. *kas* (sk.) forma: **tiek(a)-kan* > *tik-kuo*.

M 3 72, M-E IV 183

tikls; lš. *tiklùs* 'godīgs, ticīgs'. Atv. no *tikt* (sk. *tikt*[a]). Senākā forma **tiklus*; pēc *u*-celma adjektīvu izzušanas paralēlas formas *tikls* un arh. *tikļš*: «meitene tikļa, teicama sieva taps» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 30). Nozīmes attīstība: 'derīgs' → 'čakls, veikls, strādīgs' → 'godīgs'. 18. gs. beigās fiksētas šīs vārda nozīmes ar dažādām niansēm: 'derīgs, piemērots, kārtīgs, tikumīgs, rātns, pieklājīgs' (v. *brauchbar, schicklich, ordentlich, tugendhaft; artig, manierlich'*, St I 320)

Senākās nozīmes 'derīgs' (→ 'piemērots, labs, patiess') atspoguļojums laikam ir G.Manceļa tekstos, piem.: «mācaities noškirties no tiem, katriem [kuriem] netikla mācība ir un (katri) Dieva nebīstas» (Manc 4_{I} 40), «viņš, negribēdams usjembt nepatiesu, netiklu ticību, . . isgāja» (4_{I} 41).

Folklorā un izloksnēs *tikls* parasti ar noz. 'čakls, veikls, strādīgs': «Sliņķi, sliņķi, netiklīti (var.: neveiklīti), Kam nelīdi līdumiņa?» (LTD II 934), «tikls darba strādnieks» (M-E IV 183). Arī K. Fīrekeram *tikls* ir 'ātrs, mundrs, čakls' (Für 2 483). Šo nozīmi varēja ietekmēt adj. **tekls* 'ātrs, veikls' no verba *tekt* 'steigties, skriet; tecēt' (sk. *tecēt*); par formu ar *e* sal. apv. *natekļa* < **netekle* 'netikle'.

Par vārdu *tikls* un *tecēt* sakaru sal. folklorā: «Spodrīteji, tiklīteji Gudras mātes padomiņš: Vai sētāje, vai laukāje, Kā bitīte tecēdama» (LD 6890).

Forma ar *e* gan varēja izveidoties arī no *tikt*[b] izzuduša etimoloģiskā dubleta ar *e* saknē (sk. *tikt*[b]); iespējama ir abu faktoru mijietekme.

19. gs. 70. gados *tikls* dažādos novados lietots atšķirīgās

nozīmēs: 'derīgs, krietns, godīgs, apzinīgs, kārtīgs, pieklājīgs' (U I 307), 'rātns, ar labiem tikumiem; kautrs seksuālajās attiecībās, šķīsts' (V 2 227). Šī pēdējā nozīmes nianse liter. valodā kļuvusi dominējošā.

Sk. arī: *čakls*. (K)

E 1 746, EF 2 1091, Jansons 2 13—15, Jēg 6 101, M-E IV 183, Wel 127

tīkls [tìkls]; lš. *tiñklas* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *tīt* (sk.). Pamatā ide. **ten-* 'stiept, vilkt, sasprindzināt, saspīlēt' atv. **tn̥-tlo-m* > b. **tin-tla-n* ar vēlāku pāreju vīr. dzimtē **tintlas* > **tinklas* > la. *tīkls*. Vārda sākotnējā nozīme laikam 'tinot (pinot) izveidots priekšmets — zvejas rīks'. Par sakaru ar *tīt* sal. *tina* 'kāds tīkls', arh. *tīts* 'tīkls': «zirneksla tīts» (Für 2 390). Apv. arī *tine, tineklis* 'tīkls' (M-E IV 192).

B II 626, E 1 350, EF 2 1098, Jēg 7 93, M-E IV 200, Pok 1065, T 323, Петлева — Эт 1982 37

tikmēr [tikmę̄r]. Blakus *tikmēr* ir apv. *tamēr* 't. p.' no *ta* + **mę̄ra*, kur pirmais vārds ir vietn. *tas* nek. vsk. nom., otrais — vārda *mērs* (sk.) senāka paralēlforma. (Sal. *kamēr*.) Liter. valodā ieviesies sin. ar *tik* (sk.) pirmajā daļā. (K)

M-E IV 183

tīkot [tìkuôt, ī], apv. [ī²], *tīkāt;* lš. *týkoti* 'tiekties, censties; lūkoties pēc kā, glūnēt, lūrēt'. Atv. no *tīkt* (apv.) '(no)vērot' senākās noz. 'sniegties (pēc kā)'. Pamatā ide. **teik-* : **tīk-* 'sniegt(ies); izstiept roku (sniedzot, lūdzot, saņemot)', no kā arī *tiekties* (sk.). No noz. 'sniegties (pēc kā)' → 'tiekties (pēc kā), kārot'. Apv. *tīkt* nozīme '(no)vērot' izloksnēs piemīt arī iter. *tīkot* [uô], *tīkāt*.

Pēc cita uzskata (Frenkels) vārds ir slāvisms.

EF 2 1090, M-E IV 200

tīksme — sk. *tīkt*[a].

tīkt[a] (tag. *tīku*); lš. *tìkti* (tag. *tinkù*) 'derēt, patikt'. Pamatā ide. **teik-* : *tīk-* laikam no saknes **tek-* 'sniegt (← 'stiept'); izstiept roku (sniedzot, lūdzot, saņemot)', no kā arī *tiekt*[b] (sk.). Forma **teik-* varēja izveidoties no **tek-* divējādi: 1) stiepuma pakāpē **tēk-* > **teik-* (sal. *tēgāt* šķirklī *ķengāt*), 2) no **tek-* ar *n* iespraudumu **tenk-* (sal. *tenkot*), kam blakus sonantu mijā **teik-* (sal. *teikt* : *tencināt*). Nozīmes attīstība: 'sniegt, sniegties (līdz kam)' → 'būt piemērotam (kam), derēt' → 'patikt'.

Verba nozīmi 'būt piemērotam, derēt' saglabājis apv. *notikt* 'noderēt': «Notīk man veca druva, Notīk veca māmuļīte: Veca druva ganīklēm, Māmuļīte padomam» (LD 3186, 5; var.: «Kam derēja veca zeme, Kam vecā māmuliņa?») No 'būt piemērotam' → 'būt veiklam, čaklam'. No šejienes folkl. *ticis (tikusi)* = *tikls (tikla)* 'čakls, veikls, strādīgs'.

No 'derēt' → 'būt simpātiskam, patikt'. Par nozīmju 'derīgs' un 'patīkams' sakaru sal.: «Tīkamo ['piemēroto, derīgo'] priedi

dēju, Tīkamo ozoliņu; Tīkamā mātesmeita Man krekliņu audējiņa» (LD 11526). Vairoties no homonīmijas ar *tikt* 'kļūt', šajā nozīmē inf. *tikt* ļoti reti lieto (biežāk gan laika formas, piem., tag. 3. pers. *tik*), bet parasti atv-u *patikt*.

Atv. *tīksme* ir 19. gs. beigu jaunvārds pēc vārda *līksme* parauga; no tā *tīksms, tīksmīgs, tīksmot* [uô], *tīksmināt(ies)*.

Sk. arī: *ticēt, tikls, tikums*.

Bl 6 218, Buck 1100, EF 2 1092, Jēg 6 91, M-E IV 183

tikt[b] (tag. *tieku*); lš. *tèkti* (tag. *tenkù*) 'tikt, nākties; pietikt; sniegties, aizstiepties; vajadzēt; notikt, gadīties', go. *þeihan* (* *þenhan* < ģerm. **tenkō-*) 'plaukt, zelt, veikties, sekmēties', v. *gedeihen* 't. p.' Pamatā ide. **tek-* 'sniegt (← 'stiept'); izstiept roku (sniedzot, lūdzot, saņemot)'. Saknes sākotnējā forma latviešu valodā ir pārveidota. Blakus tag. **tenku* > *tieku* izveidota jauna paradigma pēc *lieku : likt, liku* parauga — *tieku : tikt, tiku* (Zubatijs, Endzelīns). Iespējams gan, ka šāda paradigma izveidojusies, saplūstot diviem vienādas vai līdzīgas nozīmes sinonīmiem ar tuvu cilmi — *tikt* (tag. *tīku*, pag. *tiku;* šāda tag. forma sastopama izloksnēs, E-H II 681) un **tekt* (tag. *tieku*, pag. **teku*, sal. lš. *tèkti*, tag. *tenkù*, pag. *tekaũ*). Ka formas ar *-i-* un *-e-* mijušās un semantiski bijušas tuvas, rāda lš. *tèkti* : *tìktis* 'notikt, gadīties'. (Par formas *tikt* cilmi sk. arī *tikt*[a].)

Nozīmes attīstība: 'sniegt (sniegties)' → 'kļūt (pie kā, kur, līdz kurienei' → 'kļūt (kādam, par ko)'. Sākotnējā nozīme vēl redzama dažos verba locījumos un savienojumos, piem.: «vai kāpnes tiek līdz logam?» (= vai kāpnes sniedzas līdz logam?). Šāda nozīme verbam piemīt arī atv-ā *aiztikt* (apv. lietojumā): «cepure pakārta par augstu, bērns nevar aiztikt ['aizsniegt']» (M-E I 56). No šejienes *aiztikt* liter. nozīme 'aizskart'.

No nozīmes 'kļūt (pie kā)' → 'iegūt, dabūt'. Sal. «tikt pie mājas»—1) 'nokļūt pie mājas', 2) 'iegūt māju'.

Lai novērstu pārlieku polisēmiju, dažas *tikt* agrākās nozīmes liter. valodā izzudušas, bet tās redzamas atv-os (priedēkļu verbos), kas leksiskajā sistēmā kļuvuši patstāvīgi, t. i., semantiski neatkarīgi no pamatverba: *pietikt* (sal. folklorā: «netika spēka vairāk iet», M-E IV 185), *notikt* (sal.: «kas tur tiek, tiek — braucis vien», turpat; arh. *tikums* 'notikums', St I 320), *iztikt* (sal.: «nu vajadzēs tikt bez puiša», J. Janševskis — M-E IV 185).

Vārdam *iztikt* agrāk bijusi arī cita nozīme —'izdabāt'; šai nozīmē to aizstājuši *iztapt* un *izpatikt*. Agrākā lietojuma piemēri: «bērni vairs tēvam nekā nevarēja iztikt» (E. Zeibots. Iz latviešu ciemiem, 1897 125), «kamēr kāda persona vai iestāde iztiek un kalpo šo vīru godkārībai un patībai, tamēr viņi tos slavē» (Vensku Edv. Par šo un to, 1894 10).

Pamatverbs *tikt* liter. valodā zaudējis arī nozīmi '(iz)dzīvot, eksistēt', ko tagad izsaka atv. *pārtikt*. Par pamatverba attiecīgo

nozīmi sal.: «tai nekas, ar ko tikt, un ka badu būšot jāmirst» (K. Barons (1863) — Mazs avots kalnā ceļas, 1983 59). No *tikt* šajā nozīmē *tikšana* 'pārtika': «visu cauru vasaru redzam [bites] ziemai tikšanu vāķam mājās» (G. Braže. Kā Paleijas Jānis savu būšanu kopis, 1844 213). Mūsdienu valodā to aizstājis vārds *pārtika*.

Atv-a *satikt* semantika izveidojusies no divām *tikt* nozīmēm:

1. no *tikt*[a] agrākās nozīmes 'derēt', no kā 'sadzīvot, saprasties': «satiek kā cimds ar ruoku» (M-E III 763); ar nepārveidotu tagadnes formu folklorā: «Satīk man dzīvojot (var.: Ienaidiņa neturēju) Ar kaimiņa meitiņām» (LD 6512 var.).

2. no *tikt*[b] nozīmes 'kļūt (pie kā)' → 'sastapt': «puisis pie tiltiņa saticis kungu» (L-P VII 269). Folklorā un 18.—19. gs. literatūrā *satikt* abās nozīmēs bieži ar dat., piem.: «Gana labi man satike Ar ābeļu lakstīgalu: Viņa dzied ābelē, Es bāliņu maltavā» (LĻDz 2201), «Ja mīļam Dievam satieci, Tad nemūci no tā!» (K. Hugenbergers. Daždažādi raksti, 1860 2 32), «kam tik vien tā satikās» (F. Mālbergs. Sēris un Nāra (1886) — Raksti, 1925 238). Šī reakcija laikam izskaidrojama ar *satikt* uztveršanu kā 'tikt klāt (kam)', bet tā var būt arī vācu valodas ietekmē (v. *begegnen* ar dat.).

No *satikt* A. Kronvalda atv. *satiksma* 'Verhältnis, отношение' cilvēku attiecību apzīmēšanai. Vārds iesakņojās valodā formā *satiksme*: «lai saimnieki .. stiprina labuo satiksmi starp sevi un gājēju» (Baltijas Vēstnesis — M-E III 762). Tulkojot ar šo vārdu polisēmisko v. *Verkehr* ('attiecība, apiešanās, apgrozība, satiksme', D 1 1178), arī *satiksme* 19. gs. beigās ieguva polisēmisku raksturu. Jau 19. gs. 80. gados to sāka lietot nozīmē '(ceļu) kustība, pārvietošanās (pa ceļiem)', piem.: «satiksme ar eķipāžām» (BV 1887 149). Šī nozīme kļuvusi par galveno kopš 20. gs. 30. gadiem. Vēl 20. gs. 20. gadu sākumā par terminu pieņēma vārdkopu *ļaužu satiksme* 'ļaužu attiecības, sakari' ('сношения людей, Menschenverkehr', ZTV 32).

Ar vārdu *satiksma* A. Stērste izveidoja gramatikas terminu *satiksmas vārds* 'prepozīcija': «[tas] rāda, kā viens priekšmets satiekas ar otru» (Latviešu valodas mācība, 1879, I 10). Kopš 1889. g. šis termins lietots formā *satiksmes vārds* (A. Laimiņš); tā arī K. Mīlenbaha un J. Endzelīna «Latviešu valodas mācībā» (sal. 13. izdevumā 1939, 77) un citās mācību grāmatās līdz 20. gs. 30. gadu beigām. Pēc tam termins *prievārds* (LVPV 1 70).

Sk. arī: *teikt, tiekties, tikt*[a], *tikums*. (K)

B II 250, Bl 6 219, Buck 658 un 1366, E 1 93 un 746, EF 2 1077, Jēg 6 96, Ķl 238, Mažiulis 6 264, M-E IV 184, Pok 1057

tīkt '(no)vērot' — sk. *tīkot*.

tikums; lš. *tikìmas*, apv. *tikùmas* '(no)derēšana, derīgums'. Atv. no *tikt* abiem homonīmiem (sk. *tikt*[a b]). Līdz ar to vārdam ir divējāda nozīmes attīstība.

1. No *tikt* senākās noz. 'derēt' *tikums* 'derīgums' → a) 'paradums; īpašība, daba': «pēc vecāku tikumiem»— pēc veciem ieradumiem (St I 320), «sunim suņa tikums», b) 'čaklums, veiklums, strādīgums u. c. pozitīvas dzīves iemaņas' → 'morāla vērtība, pozitīva morāla īpašība'. Par nozīmju 'derīgums' un 'tikums' saistību sal. v. *Tugend* 'tikums, tiklība', senāk 'derīgums' (vienas cilmes ar v. *taugen* 'derēt').

Tautasdziesmās *tikums* g. k. izteic praktiskās dzīves iemaņas, īpaši čaklumu, veiklumu, darba prasmi un strādīgumu, arī praktisko saprātu un gudrību (bez morālas kategorijas vispārinājuma): «Bitītei, māsiņai — Abām viens tikumiņš: Viena čakla, otra čakla, Krietna darba darītāja» (LTDz I 1087), «Es, tautieti, neraudzīju Tava skaidra augumiņa; Darbu tavu vien raudzīju, Tavu labu tikumiņu» (LTD IV 1702,1; var.: «Tavu gudru padomiņu»).

Vārds *tikums* par vispārīgu labas rakstura īpašības apzīmējumu (v. *Tugend*) kļuvis tikai 18. gs. beigās un 19. gadsimtā. 17. gs. autori šajā nozīmē lieto vārdu *gods* (Manc I 191, Lj 79), un K.Harders vēl 19. gs. sākumā norāda, ka *gods* labāk atbilst attiecīgajam jēdzienam nekā *tikums* (piem., *goda darbs* 'tikumīgs darbs') un ka cilvēka tikumību vistuvāk izsaka *godīga sirds* (Wel 153). Ziemeļvidzemes apstākļos viņš konstatē, ka latviešiem gan ir daudzu atsevišķu labu rakstura īpašību (atsevišķu tikumu) apzīmējumu, bet nav precīza vispārināta apzīmējuma. Ar vārdu *tikums* apzīmējot tikai kādu patīkamu īpašību vai darbību, kas īstenībā varot būt arī netikums. Turpretim G. F. Stenders Augškurzemē jau 18. gs. beigās novērojis, ka ar vārdu *tikums* apzīmē «visu, kas pieklājas»; teikums «kam labs tikums» nozīmē — kam ir kāds labs paradums vai laba veiksme, prasme (St I 320). Uz to, ka šādai vārda izpratnei varēja būt tikai lokāls raksturs, norāda vārda *tikums* tulkojumi 19. gs. 70. gadu vārdnīcās: «*tikums* .. īpašība (v. *Eigenschaft*), kuras raksturs vēl jānosaka ar apzīmētāja «labs» vai «ļauns» pievienošanu» (U I 307), «*tikums* .. kr. *качество* (īpašība), *нрав* (daba), v. *Eigenschaft* (īpašība), *Wesen* (raksturs, izturēšanās), *Natur* (daba)» (V 2 227).

Vispārinātā morālas īpašības nozīmē vārdu *tikums* lietojis A. Kronvalds (1873), morālu izturēšanos un morālo īpašību kopumu apzīmēdams ar vārdu *tiklība:* «bagātību pret tiklību iemietot» (SDP IV 98), «priecāties par savu tēvu un sentēvu tiklību» (Kr II 188). Vārdu *tiklība* 19. gs. 80. un 90. gados aizstāja *tikumība* (Pūrs II 78), ar ko izteica arī jēdzienus 'ētika' un 'morāle' («tikumības mācība», SDP VIII 96, RLB KV IV 4213).

Polisēmiskā v. *Tugend* ietekmē vārds *tikumība* (un sin. *tiklība*) 19. gs. beigās ieguva arī nozīmi 'tīrība, kautrība dzimumattiecībās», kas liter. valdodā kļuvusi dominējošā.

2. No *tikt* senākās noz. 'notikt, gadīties' (sal. atv. *notikt;* sk.

tikt[b]) izveidojās *tikums* 'notikums' (St I 320, E-H II 681) un no noz. 'iegūt, dabūt'— *tikums* 'ieguvums; manta, pārtika': «Vanadziņis ierbes ķēra, Es noķēru tautu meitu; Viņam ziemas tikuminis, Man mūžam līgaviņa» (LD 22864).

Abi homonīmi folklorā dažkārt saplūduši, un *tikums* izprotams gan kā čaklums un darbīgums, gan arī kā turība un bagātība: «Tālu, tālu daudzināja Mūs' māsiņas tikumiņu: Sudrabiņa nastas nesa, Villānīšu greznumiņu. Pate auda, izrakstīja, Brāļi pūru kaldināja» (LDzA I 34).

EF 2 1077, E-H II 681, Jansons 2 13, Jēg 6 91, Kl 795, M-E IV 186, Wel 153

tilandas, *tilodas* 'laivas grīdas dēļi'— sk. *tilts*.

tilāt 'izklāt'— sk. *tilts*.

tilēt 'balēt'— sk. *tilts*.

tilpt — sk. *telpa*.

tilts [tiĩts]; lš. *tìltas* 't. p.' Atv. no zuduša verba **telt* '(iz)klāt, (iz)platīt' vai no šā verba paralēlformas **tilt,* sākotnēji verbāladjektīvs (pag. pas. divd.). Tātad *tilts* sākotnēji 'izklāts, izplatīts' → subst. 'tas, kas izklāts, izplatīts'. Pamatā ide. **(s)tel-* 'izklāt, izplatīt' → adj. 'līdzens, plakans', subst. 'līdzens pamats, dēlis'.

No verba **telt (*tilt)* iter., kauz. *tilināt* (U I 305) un iter. *tilāt* (apv.) 'izklāt; būt izklātam, izplestam un žūt, balot': «lini tilā», refl. «man vēl rudzi tilājas (žūst) tīrumā gubās», «lini izklāti tilājas (balinās)» (E-H II 681). Ar analogu sekundāro nozīmi *tilēt* 'balēt, dēdēt': «izmērcētus linus liek uz lauka tilēt», «kaņepes bija izkliestas, lai til» (E. Dinsbergs — M-E IV 187). Piemēri ar iter., kauz. *tilināt* 'izklāt (lai balinātu), balināt': «linus vajaga tilināt, tad šķiedra atlec nuo kauliem», «audeklus saulē tilina (balina)» (M-E IV 187), «Ēdat gaļu, panāsnieki, Kaulus man atdodat; Ka es varu pavasari Gar purvmalu tilināt (var.: Pieguļā balināt)» (LD 19267 var.). Ar saknes patskaņa miju apv. *tale* '(linu) balināšana', verbs *talēt* 'balēt' (M-E IV 127).

Saknes **tel-* atv-i daudzās valodās ieguvuši noz. '(līdzens) pamats, grīda, dēlis' u. tml.: lš. apv. *tìlė* 'laivas dibena dēlis; planka', *pātalas* 'guļvieta, gulta' (← 'guļamais sols, lāva', burtiski 'paklājs'), pr. *talus* 'grīda', kr., ukr. *тло* (skr. *тьло,* psl. **tьlo*) 'pamats, grīda', č. *tla* 'grīda', p. *tło* 'fons, pamats', asor. *tło* 'grīda, pamats, dibens', senīru *talam (< *tlə-mō-)* 'zeme', ssk. *þil(i)* 'dēļu siena' (ģerm. **þiliz* 'dēlis'), *þilja* 'grīda, planka', *þel* 'pamats, dibens', sav. *dil(o)* 'dēļu siena, grīda', *dilla* 'dēlis, grīda, kuģa klājs', v. *Diele* 'grīda, dēlis', si. *talam* 'līdzenums, līdzena virsma; delna', gr. *tēliā* '(spēļu) galds, plāksne', lat. *tellūs (< *telnos)* 'zeme', oset. *tærxæg* 'sols'.

La. *tilts* (tāpat kā citu valodu atbilstošie apzīmējumi) sākotnēji saistījās ar sasietām, sapītām kārtīm vai žagariem noklātu ceļu ('izklāts, izplatīts'): «Es savai līgavai Līdz pirtei tiltu taisu, Lai kājiņas nenosita (var.: Lai kājiņa neslīdēja), Tumsā naktī

staigājot» (LTD XI 45). Par *tiltiem* dēvēja arī saistītu kāršu vai sprunguļu klājumus pagalmā (ēku starpā): «Netīšāmi es iebrauču Greznu ļaužu sētiņā. Tiltiem grīsti pagalmiņi, Dēļiem sistas istabiņas» (LTD II 51).

Ceļā pār strautu sprunguļus aizstāja dēlis vai dēļi, kas ieguva to pašu nosaukumu, kuru vēlāk attiecināja uz būvi pār upi. Par nozīmes attīstību sal. v. *Brücke* 'tilts', apv. 'dēļu grīda', *bruck* 'dēļu sols pie krāsns; sprunguļu ceļš'. Sal. arī tās pašas cilmes la. *bruģis* < vlv. *brugge* 't. p.'.

Tās pašas cilmes kā *tilts* ir la. *tilandas* > apv. *tilodas* [uo] > *tilaudas* (apv. arī formas ar *-ll-* un morf. var. *tilandes, tilandi*) 'laivas grīdas dēļi; airu soli; brangas'. Vārds ir kuršu cilmes.

Pēc cita uzskata (Ketunens) *tilaudas* varbūt no līb. *tilà-lōda* 'laivas dibena dēlis'.

Sk. arī: *talka, telpa.* (K)

B II 259 un 318, III 186, Buck 721, E IV_2 323, EF 2 1093 un 1094, HF II 892, Jēg 3 68 un 83, 8 82, Ket 421, Kl 131, L III 113, M-E IV 127, 187 un 189, MM I 487, Pok 1018 un 1061, Tr II 55, Vr 608 un 610, W-H II 655, Zeps I 190, Абаев III 274, В. А. Дыбо — ВСЯ 1961 5 18, Ф IV 65

tīmeklis [tĩmeklis], apv. [ì[2]], *tīmēklis* [tĩmêklis], *tīmēkls* [tĩmẹ̄kls], *timeklis, timēklis*. Atv. no subst. **tīms* vai verba **tīmēt*, kura sin. ir apv. *timināt* 'ļoti smalki vērpt'. Tie savukārt no *tīt* (sk.) senākā nozīmē 'vērpt, aust'. Sal. lš. *tymaĩ*, apv. *tỹmai* (dsk.) 'masalas', vsk. *tỹmas* 'masalu izsitumi' (← 'izsitumu tīkls'). La. **tīms* nozīme varēja būt '(smalks) tīkls'. Vārda forma no **tinmas* ar vēlāku *in* > *ī*. Lietuviešu formās laikam *in* > *į* > *y*. Latviešu valodā paralēli varēja izveidoties arī formas ar īsu *i*, ja izrunā pirms *m* zudis *n* (kā apv. *viemē(r)* < *vienmēr*).

Apv. forma arī *tīneklis* [ĩ], kur nāsenis asimilējies ieskaņas dentālajam slēdzenim vai arī *n* no verba *tīt* formām (: *tina* 'tīkls').

Vārds *tīmeklis* liter. valodā 'zirnekļa tīkls (brīvā dabā)', apv. arī 'pineklis, tīkls; ļoti smalks audums; mīksti vērpta dzija', pārn. 'gurdens, slābs cilvēks' (sal. apv. *tiņa* 'garš pavediens; tūļa').

Apv. *tīmiņš* 'piņķerīgs, lēni veicams darbs' no **tīminis* (sal. *timināt* 'ļoti smalki vērpt'): «tāds tīmiņš sarežģītu dziju tīt, veldres veltu labību pļaut» (M-E IV 201).

Pēc cita uzskata (Frenkels) *tīmeklis* var būt no p. *dyma* 'kāds audums' (> lš. *týmas, dỹmas* 'kāds īpatnējs audums'). K

EF 2 1096, M-E IV 201

tīmināt 'ļoti smalki vērpt'— sk. *tīmeklis.*

tīmiņš 'lēni veicams darbs'— sk. *tīmeklis.*

timotiņš [timùotiņš]. Aizguvums; no v. *Timothy* (arī *Timothygras* jeb *Timotheegras*) 't. p.', kas savukārt no angļu valodas. Nosau-

kums pēc amerikāņa Timotija Hensena (Timothy Hanson), kas atvedis auga sēklas no Amerikas Anglijā.

LKV XXI 42887

timss, *timšs* 'tumšs'— sk. *tumsa*.

tina, *tine, tineklis* 'tīkls'— sk. *tīkls*.

tincināt [tiñcinât], apv. [in^2]. Atv. ar saknes patskaņa miju no *tenkt* (apv.) 'pļāpāt' (← 'sacīt, teikt'), no kā arī *tenkot* (sk.). No kauz. nozīmes 'vairākkārt likt sacīt' → 'vairākkārt prasīt; neatlaidīgi (iz)prašņāt'. Arh. *tinkāt* 'tincināt' (U I 307). Forma ar *-in-* no kursiskajām izloksnēm un saglabājusies ekspresivitātei. Izloksnēs arī paralēlformas ar *in* > *ī*: «kuo nu tīceni bērnu tik daudz!», «.. Skrupšķis tīcināja tālāk» (M-E IV 275).

Hom. *tincināt* (apv.) 'spīdzināt' ir vienas cilmes ar *stiept* un *tiepties* (sk.). Pamatā ide. **tenk-* 'vilkt, stiept, spīlēt' (no saknes **ten-*), no kā la. arh. *tenkt* 'izturēt, realizēt' (← 'izvilkt'): «Dievs zin', kā viņš to varēs iztenkt»— Dievs zina, kā viņš to varēs izdarīt jeb galā vest (Lj 308). Ar saknes patskaņa miju iter. *tincināt*: «Kaķis kurmi tincināja, aukliņā karinā(ja) (var.: .. spīdzināja, Aukliņā piesiedams)» (LD 2246, 1 var.). Šā verba semantika ietekmējusi arī hom. *tincināt* '(iz)prašņāt' nozīmi: tas nenozīmē vienkārši '(iz)prašņāt', bet gan 'neatlaidīgi (arī uzstājīgi, pat netaktiski) (iz)prašņāt, pratināt'.

Tās pašas cilmes ir apv. *tinkoties* [tiñkuôtiês] 'vilcināties'— ar saknes noz. 'vilkt' atspoguļojumu. (K)

B II 446, III 197, Bl 6 221, E III$_2$ 561, EF 2 1098, M-E IV 192

tīne [tîne], apv. *tinis*. Aizguvums; no vlv. *tine*, afrī. *tine, tiene* vai vh. *tine, tijn* [tīn] 'koka trauks, kubls', kura pamatā laikam Alpu substrāta vārds. Aizg. minēts 17. un 18. gs. vārdnīcās: *tīna* 'muca ar vāku, kurā latvietes glabā savas drēbes u. c.' (Lj 312), *tīne* 'segta baļļa, ko viņi kā drēbju kasti lieto' (Lg 348).

Doo III 412, EF 2 1097, M-E IV 201, W-H II 682, Zēv 2 275

tinkāt 'tincināt'— sk. *tincināt*.

tinkoties 'vilcināties'— sk. *tincināt*.

tinkšķēt [tiñkšķêt], apv. [iñ], *tinkšēt*. Pamatā skaņu atdarinājums (interj. *tinkš!*), kas parasti saistās ar metāla (piem., neliela zvana) skanējumu. Daudzus dažādu valodu skaņu apzīmējumus atvedina uz ide. **(s)ten-*, no kā arī la. *stenēt* (sk.), bez *s-* si. *tányati* 'atskan, ieskanas; kauc, auro; šalc', lat. *tonāre* 'rūkt, dārdēt'. Iespējams, ka arī la. *tinkšķēt* ir šās saknes tāls reflekss (**ten- : *tn̥- > b. tin*).

Tāpat kā senindiešu valodā verbs latviešu izloksnēs saistīts ar dažāda rakstura skaņām un trokšņiem, piem.: «glāze tinkš», «pļaun rudzus, ka tinkš vien», «sasalis tā, ka tinkš» (M-E IV 192), arī par putnu balsīm (A. Upīts — E-H II 683). Līdzīgi arī *tinkš(ķ)ināt* (iter., kauz.). Taču vārda forma un semantika ir latviešu valodai ipatnēja, tās izveidojušās latviešu skaņu verbu sistēmā vairāku vārdu mijietekmē: ar variētu skaņu raksturu ir

tinkšķēt, trinkšķēt (strinkšķēt), trikšķēt, tirkšķēt, tikšķēt, bet visos šajos verbos jūtama skaņu kompleksu savstarpējā saistība un nosacītība.

Sk. arī: *trinkšķēt*. (K)

M-E IV 192, MM I 476, Pok 1021, W-H II 690

tinte [tiñte]. Aizguvums; no v. *Tinte* 't. p.', kas savukārt no vlat. *tincta (aqua)* 'krāsots šķidrums'. Pamatā lat. *tingere* 'apslacīt, mitrināt, krāsot' no ide. **teng-* 'apslacīt, mitrināt'. Aizg. minēts K. F. Launica raksta mācības grāmatā («Pamācīšana no rakstīšanas ar latviešu priekšrakstiem», 1821).

Līdz tam lietots aizg. *blaka* (Manc I 48, St I 24, St A 2 32) no vlv. *blak, black* 'melna tinte' (sal. a. *black* 'melns'). Šis vārds vēl 19. gs. 70.—80. gadu vārdnīcās (U I 32, II 690, V 2 227). Valodā nav ieviesies pēc šā vārda parauga darinātais jaunvārds *melne* (sal. arī kr. *чернила* 'tinte': *чёрный* 'melns'; V 1 644).

Buck 1291, Doo I 177, KK 2 115, Kl 779, M-E IV 193, W-H II 684, Zēv 2 212

tintelēt 'tīstīt' — sk. *tuntuļot*.

tiņāt — sk. *tīt*.

tipināt [tipinât]; lš. *typénti*, iter. *tipinëti* 't. p.', kr. apv. *тúпать* 'klusām iesist; klusu iet uz pirkstgaliem, zagties', bulg. apv. *тúпам* 'speru, spārdu (par lopiem), mīdu', *тúпъм* 'eju'. Pamatā sens skaņu atdarinājums ar dažādu patskaņu miju — **tep-* : **tap-* : **tip-* (redukcijas pakāpe, Ž. Varbota). Sal. la. apv. *tepināt* (augšzemnieku *tapynuot*): «[zirgs] sāka .. zviegt un ar kājām tepināt» (M-E IV 165), *tapināt* 'tipināt' (variēts: *tapšināt* 'dzirdami iet, ar kājām piesitot', M-E IV 131), arī 'kapināt' («tapināt izkapti», E-H II 667), bet visplašāk lietoti atv-i ar *tip-*: *tipāt* 'nedrošiem soļiem iet, lēni iet' («bērns, cālis tipā», «vecs zirgs tipā», M-E IV 193), *tipināt* 'maziem, nedrošiem soļiem iet' («tipina kā vectēvs, suoli pa suolīšam lēnā gaitā», M-E IV 193) ar apv. variantu *tipšināt* (A. Upīts — E-H II 683) un kauz. *tiptināt*: «Jurka .. tiptināja zirgu sīkiem riksīšiem uz baznīcas pusi», J. Niedre — E-H II 683).

EF 2 1099, M-E IV 193, Варбот 4 32—36 (K)

tipšināt, *tiptināt* — sk. *tipināt*.

tīpt 'mākties' — sk. *tiepties*.

tīpulis 'mazs mākonis' — sk. *tiepties*.

tīra 'biezputra' — sk. *tīrelis*.

tirdīt [tir̃dît], apv. [ir̃, ìr²]; lš. *tìrti* 'pētīt, izmeklēt, analizēt', *tìrdinti* 'likt izmeklēt'. Pamatā divas ide. saknes **ter-*.

1. Ide. **ter-* skaņu atdarināšanai, no kā sekundāri '(daudz, skaļi) runāt', no kā arī la. *tērzēt* (sk.). No šās saknes bijis verbs **tert* '(daudz) runāt'; sal. apv. *tercis* [er̃] 'lišķīgs cilvēks' un iter. *terēt* 'pļāpāt'. Saknes redukcijas pakāpē trans. *tirt* (apv.) 'izprašņāt, izzināt' (: lš. *tìrti*). Šo verbu atv. (iter., kauz.) ir *tirdīt* (apv. *terdīt*) ar sākotnējo noz. 'likt runāt' → 'neatlaidīgi,

intensīvi izprašņāt'. (Par formu sal. *dzert* : *dzirdīt;* laikam bijis arī verbs **dzirt,* sal. lš. *gìrti* 'piedzerties').

No **tert* arī iter. apv. *tirāt* [tirât, tiŗât] 'daudz un skaļi runāt, tarkšķēt', kauz. 'ar labiem vārdiem iztaujāt' (Für 2 486). (Par formu sal. *vērt* : apv. *virāt.*). Citi kauz. apv. *tirināt, tirdināt* '(vairākkārt, ilgstoši) tirdīt'; sal. lš. *tirdinė́ti* 'pētīt, vairākkārt iztaujāt'. Lietuviešu valodas ietekmē J. Alunāns ieteica liter. valodai *tirdīt* 'pētīt' (Al II 287), un A. Kronvalds darināja jaunvārdu *tirdonis* [uo] 'pētnieks': «radības tirdonis» — v. *Naturforscher* (1869, Kr I 525).

19. gs. beigās *tirdīt* lietots arī nozīmē 'kritiski analizēt': «viņš zin, ka viņa rakstu valodas ziņā tā kā tā tirdīs» (Vensku Edv. Par šo un to, 1894 51).

2. Verbu *tirt* un *tirdīt* nozīmi ietekmējusi hom. saknes **ter-* 'berzēt (u. c.)' semantika. No šās saknes la. *trīt* (sk.); sal. apv. *tirt* 'knābt'. Var uzskatīt, ka verbos *tirt* 'izprašņāt, izzināt' un *tirdīt* 'neatlaidīgi, intensīvi izprašņāt' saplūduši abu sakņu refleksi. To jo sevišķi parāda *tirdīt,* kas izsaka ne tikai neitrālu izprašņāšanu, bet arī uzmākšanos ar jautājumiem, pratināšanu; nozīmes nianse 'nedot miera, urdīt'. (K)

B II 454 un 629, EF 2 1059 un 1102, Jēg 6 60, M-E IV 194, Pok 1071, Ив 12 105

tīre 'kartupeļu un miltu putra' — sk. *tīrelis.*

tīrelis [tĩrelis], apv. *tīrēlis* [ẽ, ê²], *tīrulis;* lš. *týreliai* (dsk.) 'purvājs', *týruliai, tyruliaĩ* (dsk.) 'purvs, purvājs; tundra; tuksnesīgs vai mežonīgs apvidus'. Pamatā ide. **tā-* 'kust, tecēt; zust' atv. **tāi-* : **tī-,* no kā **tīro-* 'mīksta masa'; sal. lš. *tỹrė* (arh. *týras*), dem. *tyrẽlė* 'putra'. Arī la. apv. *tīra* 'biezputra', *tīre* 'kartupeļu un miltu putra' (Dienvidrietumu Kurzemē, Kuršu kāpās; Endzelīns: šķiet lituānisms). Vārds *tīrelis* laikam ir vecs deminutīvs (Endzelīns) vai augmentatīva (pamatvārda paplašināta) forma (Becenbergers).

Pēc cita uzskata (Jēgers) vārds ir atv. no adj. *tīrs* ar nozīmes pārnesumu: adj. 'tukšs, kails' → subst. 'tuksnesis, purvs'. (Noraida Frenkels.)

E I 344, EF 2 1099, Jēg 6 61, Laumane — Onomast 199, M-E IV 203, Pok 1053 (1054), H. Schall — Donum B 454—455, Л. Г. Невская — Б-сл иссл 157

tirgus [tìrgus]; lš. *tur̃gus* 't. p.', kr., ukr. *торг* 'tirdzniecība, tirgošanās; (arh.) tirgus; (dsk.) izsole' (skr. *търгъ* > *торгъ* 'tirdzniecība, tirgus', ssl. *trъgъ* 'ļaužu pulcēšanās, tirgus, tirgus laukums', psl. **tъrgъ*), bulg. *търг* 'izsole, tirdzniecība', č. *trh* 'tirgus', p. *targ* 't. p.', ssk., isl., zv. *torg,* d. *torv* < *torgh* 'tirgus, (tirdzniecības) laukums', alb. *treg* 'tirgus'. Sens Eiropas kultūras vārds, kas vietu nosaukumos fiksēts jau mūsu ēras sākumā Itālijā un sastopams līdz pašiem ziemeļiem — Skandināvijā.

Vārda *tirgus* nozīme 'tirgošanās, laukums tirdzniecībai' latviešu valodā laikam ieviesusies ar slāvu vai skandināvu valodu starpniecību intensīvo Austrumu starptautisko tirdzniecības sakaru periodā 9.—11. gs., bet pats vārds latviešu valodā ir senākas cilmes, mantots. Tā pamatā ir ide. **ter-* skaņu atdarināšanai, sekundāri '(daudz, skaļi) runāt', no kā arī la. apv. *terēt* 'pļāpāt' un liter. *tērzēt* (sk.), *tirzāt* (sk.). Ar *g* saknes paplašinājumā apv. *tergāt* [eȓ], liter. *tērgāt* [ēr] 'pļāpāt' (kur *-eȓ-* > *-ēr-*). No šās saknes atvasināti substantīvi lietoti gan darītāju (apv. *terga* 'pļāpa'), gan darbību (apv. *targa* 'ilga tukša pļāpāšana; skaļa daudzu cilvēku vienlaicīga runāšana') apzīmēšanai. No nozīmes 'skaļa daudzu cilvēku runāšana' → 'troksnis, burzma' senatnē varēja izveidoties subst. 'vieta, kur pulcējas un runā daudz ļaužu' → 'sapulču vieta, tirgus'. Ar šādu nozīmi saista Itālijas senos vietvārdus — Istrijas pilsētas nos. *Tergesti* (tagad Triesta; G. Meiers 1892), Venetas vietv. *Opi-tergium,* Norikas — *Tergolape,* kā arī cilts nos. *Tergilani* Lukānijā, kas visi ir illīriešu cilmes vārdi (H. Krahe. Die Sprache der Illyrier, 1955 I 105).

Ģermāņu valodās vārds ar *o* saknē; sal. arī vietv. *Torghättan* (kalns Norvēģijā), *Torgau* (Vācijas pilsēta netālu no Leipcigas; var būt pąrveidots slāvu nos.).

Slāvu un baltu valodās vārda forma no saknes redukcijas pakāpē. Par saknes patskani sal. *tērzēt* (apv. *terzēt): tirzāt* un apv. *turzāt* 'aplam, nepieklājīgi runāt'. Lš. *tuȓgus* var būt arī aizg. no baltkrievu valodas. Savukārt no lietuviešu valodas var būt la. apv. *turgus* [uȓ²] (Rucavā). Forma ar *-u-* Kurzemes dienvidrietumos var būt arī sena kuršu valodas iezīme (kas vispārināta lietuviešu valodā). Paralēli formas ar *i* un *u* 17. gs. min G. Elgers: *tyrgus,* dial. *turgus (turgudiena* Elg 1 109, *tyrgs, turgs* 1 482); šajā gadījumā apv. forma laikam lituānisms vai tiešs aizg. no baltkrievu valodas.

Latviešu valodā vārds *tirgus* saglabājis ar senāko saknes semantiku tieši saistītu noz. 'troksnis': «kas še par tirgu?»— kas še par troksni? (U I 308). Tam atbilst arh. *tirgāt* 'trokšņot' (Lg II 351), *tirgoties* [uô] 't. p.' (U I 308), 'trokšņaini runāt' (M-E IV 195).

18. un 19. gs. *tirgus* arī 'cena' («tirgus krīt», Lg II 351; «tirgus sacēlies», St I 322; «tirgus jeb cena», PA 1863 2 13). Sens atv. ir *tirdzinieks (-enieks),* bet no 18. gs. beigām pēc kr. *торговать, торговаться* parauga *tirgot* [uô] 'kaulēt', *tirgoties* 'kaulēties' (St I 322). Šie verbi mūsdienu nozīmi ieguvuši tikai 19. gs. otrajā pusē (V 1 604, 2 227).

Pēc cita uzskata (Būga, Frenkels) *tirgus* ir aizg. no senkrievu vai baltkrievu valodas (bet tad būtu konsekventi forma *turgus*); vēl pēc cita uzskata (Endzelīns, Skardžus, Zumments) vārds

aizgūts no lietuviešu valodas vai ar lietuviešu valodas starpniecību un *ur* > *ir*.

Vēl pēc cita uzskata (Ondrušs) psl. **tьrgъ* no **tražiti* 'meklēt', kas saistīts ar psl. **stergti* 'sargāt, uzmanīt'. K

B III 769, Buck 822, E I 97, EF 2 1143, E-H II 683, A. Johanneson, Isländisches etymologisches Wörterbuch (1956) 1207, M-E IV 194, Roze I 72, 2 338, Sum 201, Vr 595, Ш. Ондруш — Эт 1984 178, Ф IV 82, Ц 480

tirināt[a] 'tirdīt' — sk. *tirdīt*.

tirināt[b] [tirinât] 'kratīt, raustīt'; lš. *tirtė́ti* 'trīcēt, drebēt', *tìrtinti* 'tricināt, drebināt', si. *taraláḥ* 'tāds, kas kustas šurp un turp, trīc; nedrošs'. Pamatā ide. **ter-* 'spārdīties, trīcēt', no kā redukcijas pakāpē bijis la. **tirt* 'trīcēt, drebēt', kura kauz. *tirināt,* apv. *tirāt* 'kratīt, purināt'. Tās pašas cilmes ir interj. *tira tara:* «Suņi saka: vika vaka, Man biksītes: tira tara (var.: Manas bikses trīcēt trīc)» (LD 30457 var.). Ar ieskaņas *s-* apv. *stirināt*.

Verbs *tirināt* vēsturiski un izloksnēs ar variētu semantiku. Liter. 'kratīt, raustīt', kas arī folklorā: «velns tikai vēl kājas vien tirināja» (L-P VI 360). No tā arh. 'kaitināt' (U I 308); folkloras piemērs: «Kam, meitiņa, daiļa augi, Kam puisīšus tirināji (var.: kairināji, kaitināji, karināji)?» (LD 11898 var.).

Verba nozīmi ietekmējuši hom. **ter-* 'berzēt, griežot berzēt; griezt, urbt' atv-i, no kā *tirināt* (arh.) 'mocīt': «Erodus tādam tirinātājam, kāds Erodejas vectēvs bijis, nav līdzinājams» (Jānis jeb vaijāta patiesība, tulk. H. Līventāls, 1874 4). Savukārt šīs homonīmās saknes **ter-* varēja ietekmēt verba *tirināt* 'tirdīt, izprašņāt, pratināt' semantiku (no **ter-* '(daudz, skaļi) runāt', sk. *tirdīt*). Valodā homonīmie *tirināt* dažkārt saplūduši un to semantiskās robežas nav viegli noteikt.

Sk. arī: *tirpt, tramdīt, trapa, trīcēt, trisēt*. (K)

M-E III 1072, IV 195, MM I 481, Pok 1070

tirpt [tìrpt], apv. [ir̃, ir̂²]; lš. *tir̃pti* 't. p.' Vārdā saplūduši divu ide. sakņu refleksi: no **(s)ter-* 'stīvs, stings' (no kā arī la. *strēgt,* sk.) un **ter-* 'spārdīties, trīcēt' (no kā arī la. *tirināt,* sk.).

1. No **(s)ter-* paalašinātās saknes **terp-* atvasināts lat. *torpēre* 'būt sastingušam, stīvam, nejūtīgam', no **terbh-* kr. apv. *стéрбнуть* 'sacietēt, sastingt, kļūt trulam, nejūtīgam', v. *sterben* 'mirt' (← 'sastingt'). Saknes skaņumijā **tirp-,* no kā la. *tirpt* 'kļūt nejūtīgam, stingam': «kājas tirpst nuo ilgas stāvēšanas» (M-E IV 197). Kauz. *tirpināt* [ir̃], apv. [ìr², ir̂²] 'panākt, ka notirpst; būt par iemeslu, ka notirpst': «bērns smags auklēt, tirpina ruokas» (M-E IV 196).

2. No **ter- : *trep-* ir atvasināti kr. *трéпет* 'trīsas, trīcēšana', *трепетáть* 'trīcēt, drebēt'. Saknes redukcijas pakāpē b. **tirp-,* no kā atv-i ar nozīmi 'tirināt, kustināt, trīsēt, trīsas'. Sal. *tirpināt* (apv.) 'kustināt': «pastrādāja kādu pusstundu un sāka ruokas tirpināt», «piecēlusies guovs tirpināja kāju» (M-E IV 196). Šāds

verba lietojums saistās arī ar *tirpt* 'kļūt nejūtīgam, stingam': tirpinot cenšas panākt, lai atdzīvojas notirpušie locekļi.

Šī nozīmju grupa g. k. saistās ar atv-iem *tirpas* [ir̃] (vsk. *tirpa*), *tirpiens, tirpuļi* (vsk. *tirpulis*) 'trīsas, drebuļi': «vieglas tirpas purina viņas miesu» (J. Purapuķe — M-E IV 196), «tas jutis tā kā tirpienu izskrejam visos locekļos» (DL Piel 1892 5 77), «tirpuļi vien nuoskrien gar kauliem» (M-E IV 197).

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Fasmers, Frenkels, Jēgers, Trautmanis, Pokornijs) *tirpt* atvedināms tikai uz **(s)ter-* 'stīvs, stings' un saistāms ar kr. *терпе́ть* 'ciest, paciest', bet slāvu valodnieki tagad šo krievu valodas vārdu atvasina no citas saknes — no ide. **ter-* 'berzēt (u. c.)' (Maheks, Trubačovs). No šās ide. saknes la. hom. *tirpt* (apv.) 'kust' (lš. *tir̃pti*): «sniegs tirpst» (kursen., Plāķis 3 113), *tirpināt* 'kausēt' (K-P 79). Tās pašas cilmes ir *tārpenis* 'dienvidu (dienvidrietumu, dienvidaustrumu) vējš' (← 'kausētājs') (M-E IV 150). (K)

Buck 287, E III₁ 575, EF 2 1100, Jēg 6 59, Kl 746, Mach 653, M-E IV 197, Pok 1024, Ф IV 49

tirpuļi, *tirpas, tirpiens* — sk. *tirpt*.

tīrs [tĩrs]; lš. *týras, tyrùs* 'skaidrs, dzidrs, tīrs; svaigs; klajš, tukšs'. Pamatā ide. **ter-* 'berzēt, griežot berzēt; griezt, urbt' (no kā arī *trīt*, sk.). Sal. kr. *тере́ть* : apv. *тира́ть* (< **tīrati*) 'berzt, berzēt' (Jēgers). Saknes skaņumijā **ter-* : **tr̥-* > b. **tir-*, no kā bijis verbs **tirt* 'berzt' (vai tml.) ar *-ī-* pag. celmā (sal. *šķirt* : *šķīru*), un no šā celma adj. *tīrs*. Par nozīmju sakaru sal. tās pašas cilmes gr. *teírō* 'saberžu', *teréō* 'urbju, virpoju': *térēn* 'maigs, tīrs, smalks'. No *tīrs* kauz. *tīrīt*, sal. lš. *týrinti* 'darīt skaidru, dzidru, tīru'.

Pēc cita uzskata (Būga, Endzelīns, Frenkels, Špehts) *tīrs* ir tās pašas cilmes kā *tīrelis*, t. i., atv. no ide. **tīro* 'mīksta masa'. Šo uzskatu daļēji noraida Jēgers; viņš arī vārdu *tīrelis* atvasina no **ter-* 'berzt' ar noz. attīstību 'saberzts' → 'mīksts, mitrs, šķidrs' (kā no ide. **skei-* 'griezt, dalīt, šķirt' ir la. *šķīsts* 'šķidrs' un 'tīrs').

Sk. arī: *tērpt, tīrums*.

B II 406, Buck 1080, E I 822, EF 2 1099, Jēg 6 60, Lanszweert 29, M-E IV 203

tīrums [tĩrums]. Tās pašas cilmes kā *tīrs* (sk.), atv. no bijuša verba **tirt* 'berzt' → 'notīrīt (piem., no krūmiem)' pag. celma. (Par formu sal. *šķirt* : *šķirums*.) Lauksaimnieciskai izmantošanai sagatavotā lauka apzīmējums darināts pēc latviešu valodā parasta parauga, sal. *līst* : *līdums, plēst* : *plēsums, post* : apv. *posums* 'plēsums', *kārnīt* : apv. *kārnījums* 'iztīrīta pļavas vieta', *šķīt* : apv. *šķinums* 'plēsums', *tērpt* (arh.) 'tīrīt, post': apv. *tērpums* '(no krūmiem iztīrīta) pļava', *ģērbt* (arh.) 'post': apv. *ģērbums* 'plēsums', *rāt* (apv.) 'tīrīt, plēst': apv. *rājums* 'iztīrīts lauks, krūmu izcirtums pļavā', *darīt* : apv. *darījums* 'plēsumā

iekopta pļava'. Tātad *tīrums* sākotnēji laikam 'no krūmiem un sīkiem kokiem notīrīta vieta' (tīrumu «darīja»: «tautu neveiklītis dara lielus tīrumiņus», M-E IV 204) pretstatā līdumam un plēsumam, kur zeme jāizkopj, atbrīvojot no lieliem kokiem, un kur aršana daudz grūtāka lielo sakņu dēļ. Sal.: «tīrumā vieglāka aršana nekā plēsumā» (RKr VI 24). Taču tīruma augsne nav tik auglīga kā līduma augsne: «Rudzīšam, miezīšam, Tiem palīdu līdumiņu; Auziņai, baltskarei, Tai lielie tīrumiņi» (LĻDz 2254).

G. Elgers 17. gs. kā sinonīmus min vārdus *tīrums, druva, lauks* (Elg 1 462). Papuve viņam ir «dīks tīrums» (1 558). Elgeram *tīrums* arī vārda *ciemats* sin. (= p. *wieś* 'ciems', lat. *rūs* 'lauku īpašums', *pāgus, villa* 'lauku māja', Elg 1 584). Liekas, ka šeit valodā ir bijis līdzīgs noz. pārnesums kā *sēta* 'lauku māja'.

Tā kā *tīrums* var būt arī atv. no *tīrs* (vispārināta īpašība, 'tīrība'), folklorā ar šo vārdu retumis apzīmēta arī 'tīra, klaja vieta': «Tīrums vien, klajums vien Līdz maniem bāliņiem; Viena pate bērzu birze Sidrabiņa lapiņām» (LD 26519, 1). Sal. lš. *tyrùmas* 'skaidrums, dzidrums, tīrība, (vietas) klajums': *tyrumà* 'tuksnesis, stepe, vientulīgs apvidus; klajums'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Frenkels) *tīrums* 'iekopts lauks, v. Acker' ir atv. no adj. *tīrs*. (J. Endzelīns: «sākotnēji — iztīrīta, notīrīta vieta». Taču šāda nozīme varēja izveidoties kā no adjektīva, tā arī no verba.) (K)

Buck 489, E III_2 402, EF 2 1099 (1100), Jēg 6 60, M-E IV 204

tirzāt [tir̃zât], apv. [ìr²] 'prašņāt', biežāk *iztirzāt* 'sistemātiskā izklāstā izanalizēt' (sākotnēji runā vai vairāku cilvēku pārrunās). Tās pašas cilmes kā *tērzēt* (sk.). Pamatā ide. **ter-* skaņu atdarināšanai, sekundāri '(daudz, skaļi) runāt' ar *ĝ* saknes paplašinājumā. Skaņumijā **tr̥ĝ-* > b. **tirž-* > la. *tirz-*, no kā bijis verbs **tirzt*. No verba nozīmes 'runāt' kauz. *tirzāt* 'likt runāt' → 'prašņāt'. Iter. nozīmē *tirzāt* 'vairākkārt, atkārtoti runāt' → 'sīki pārrunāt, arī kritizējot, analizējot': «radi sāka tirzāt vecas lietas» (M-E IV 197).

Saknes nozīme atspoguļojas upes nosaukumā Tirza. (K)

B II 629, M-E IV 197

tisls 'klibs, nespēcīgs'— sk. *tizls*.

tīst 'stiepties'— sk. *taisīt*.

tīstīt, *tīstoklis* — sk. *tīt*.

tīšām [tîšām], apv. *tīšam, tīši, tīšis, tīšu, tīšus, tīšum;* lš. adv. *týčia, týčiomis, týčiom(s)*, apv. *tyčiomìs, tyčiõm(s)* 'ar noteiktu nolūku; par spīti; joka pēc'. Atv. no subst. **tīša*, tā dsk. instr.; sal. lš. *týčia* 'iepriekšējs nodoms, ļaunprātība, nodomāta ļaunprātīga rīcība, (dsk.) izsmiekls, zobošanās, ņirgāšanās'. Forma **tīša* < **tītịa*, atv. no verba **tīt* [ī], kas izloksnēs ar reduplicētu sakni iter. funkcijā — *tītīt* [tîtît] 'spītēt; kaitināt, izteikt pārmetumus; āzēt, ķircināt'; sal. lš. *týtinti* 'kaitināt, dzēlīgi zobot;

satraukt, sadusmot; spītēt'. Sal. folklorā: «Dziedādama vien staigāju, Ļaunu dienu tītīdama» (TDz 35883), «Skauģis manim nevēlēja Arklu [instr.] iet druviņā; Es, skauģam tītīdamis, Ar' apkaltis kumeliņis [instr.]» (LĻDz 1144). K. Fīrekera 17. gs. piemēri: «viņš man tīta» (viņš man spītē), «viņš tītīdams uz mani griež» (man kaitēdams, spītēdams . .), «tīti viņiems in neej ēst» (spītē viņiem un . .), «viens otram bija tītījuši», «kam tu tīti?» «cits citam tītās» (Für 2 488).

Pamatā ide. *(s)tei- 'smails, ass' → 'dzelt', no kā 'būt asam, dzēlīgam'; skaņumijā *tī-, no kā baltu verbu formas. Sal. si. *tīvraḥ* 'stiprs, straujš, kvēls, ass' (← 'ass, dzēlīgs', Pokornijs). La. adj. *tišs* darināts no adv. *tišām* vai *tiši*.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *tītīt* ir tās pašas cilmes kā *tielēt(ies)*, kura pamatā ide. *ten-, bet tādā gadījumā nav izskaidrojams *y* [ī] lietuviešu vārdos. (K)

B I 219, E 1 603, EF 2 1087 un 1103, Lg II 349, M-E IV 205 un 208, MM I 507, Pok 1015, P. Vanags — Val akt 1987 73

tīt [tît], apv. [ĩ]; lš. *tìnti* 'tūkt', kr. *танёта* (vsk. *танёто*) 'zvēru ķeramais tīkls', ukr. *тенéто* 'tīkls, slazds', č. *teneto* 'zvēru ķeramais tīkls', si. *tanóti* 'stiepj, velk, pleš; ilgst', gr. *tanýō* 'stiepju, plešu', lat. *tenēre* '(saspringti) turēt; ilgt'. Pamatā ide. *ten- 'stiept, vilkt, sasprindzināt, saspīlēt'. Saknes skaņumijā b. *tin-, no kā verbs *tinti > la. *tīt*. No noz. 'stiept, vilkt (ap ko)' → 'tīt' (piem., pavedienu ap ko).

Nozīme 'tīt' vēsturiski saistījusies ar 'pīt' (par nozīmes izveidošanos sal. *pīt*). Daudzos vārdu savienojumos vēl mūsu dienās *tīt* un *pīt* lietojami pamīšus: «kā vista tinas pa pakulām» (M-E IV 205), « . . uzkliegdams, lai netinoties pa kājām» (Kaudzītes. Mērnieku laiki (1879), 1980 192).

Iter. *tiņāt* [tĩņât], *tīstīt* [tĩstît, tîstît]. Subst. *tina,* biežāk dsk. *tinas* (arī *tiņa, tinis*) 'kāds tīkls'; *tītavas* [î], apv. *tītavs.* No *tīstīt* atv. *tīstoklis* [tĩstuôklis], apv. [î], *tīsteklis* 'sainis, (apv.) dziju u. c. režģis, mudžeklis; cilvēks, kas ilgi tīstās, gļēvs cilvēks; tīmeklis'. 19. gs. 80. gados *tīstoklis* ieguva noz. 'rakstu ritulis'. Šajā nozīmē vārds iesakņojies liter. valodā g. k. no A. Pumpura «Lāčplēša» (1888); sal.: «Lāčplēs's iegāja viens pats Lielajā velvē, kur stāvēja tīstokļi, rakstīti burtiem» (1961 121).

Par nozīmēm 'tīt' un 'tūkt' (lš. *tìnti*) sal. *tīt : tuntulis, tuntuļot.*

Sk. arī: *attīstība, tēne, tenterēt, tievs, tīkls, tīmeklis, tuntuļot.*

B II 318 un 391, 429, 459 un 626, III 186, Buck 664, EF 2 1099, Euler 1 49 un 154, HF II 853, Jēg 7 93, Lanszweert 148, Mach 640, M-E IV 205, MM I 475, Pok 1065, T 323, W-H II 664, Меркулова 3 60, Ф IV 42

tītars [tĩtars], apv. *tīter(i)s, tītaris* [ĩ^2], siev. *tītarene, tītarnica*; lš. apv. *tytaras* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *teteris* (sk.); sal. 18. gs. formu *titeris* blakus *tīteris* (Lg II 349 un 351). Sakne

ī varbūt no *tītīt(ies)* 'spītēt(ies); kaitināt, ķircināt'. Pēc cita uzskata (Endzelīns) *tītars* varbūt atvasināts no šā verba. (Tādā gadījumā lš. *tytaras* ir aizg. no latviešu valodas.) Taču 17. gs. G. Elgera vārdnīcas dati rāda, ka formas ar *tet-* un *tit-* ir saistītas: K. Širvīda ietekmē Elgers fazānu dēvē par teteri, lietojot divas formas — *teters* (Elg 1 76) un *titirs* (1 9). (Širvīdam *tetervinas didisis,* DTL 9, un *tetirvinas didisis,* DTL 61, t. i., 'lielais teteris'.) Tītaru G. Elgers dēvē vairākos vārdos: *kukuris, ķekuris, turku gailis, turku vista* (Elg 1 116). Nos. «turku gailis» laikam ir paša Elgera darinājums, tulkojot lat. *gallus indicus* ('Indijas gailis'; Širvīdam ir tiešs tulkojums: «gaydis iż Indios», DTL 89).

G .Mancelim tītars ir *kalkunis, kukuris, ķekuris, indicen(s)* (Manc II 281), J. Langijam *kalkunis, kukuris, ķekuris, tīteris* ar norādi uz nos. *indicen(s)* kā aizg. no vācu valodas ar noz. 'Indijas vista' (Lj 105). J. Lange raksturo vārdu *tīteris* kā Kurzemē lietojamu.

Apv. *kalkūns* 'tītars' (St I 387, K-R II 44) ir aizg.— no lv. *kalkūn* 't. p.' Tā pamatā ir Indijas ostas Kalkutas nos. (a. *Calicut, Calcutta*), no kā 16. gs. v. *kalekutisch hūn* > *kalkūn.*

B I 488, II 628, EF 2 1103, Kl 795, M-E IV 206, T 320, Zēv 2 45

tītīt 'spītēt, kaitināt'— sk. *tīšām.*

tīts 'tīkls'— sk. *tīkls.*

tizāt 'klibot'— sk. *tizls.*

tizls, apv. *tisls.* Atv. no **tizt* 'kļūt mīkstam, kust'; sal. lš. *tìžti* 'kļūt miklam; šķīst; atmiekšķēties, izplūst; kļūt gurdenam'. No šā izzudušā verba apv. *tizāt* (arh. *tisāt*) 'klibot, ar pūlēm kustēties': «zirgs bij nuometis pakavu un tizāja» (M-E IV 199), *tiza* 'ķēve, kas klibo un netiek uz priekšu; neveikla radība, kas nevar īsti paiet un tāpēc tikai lēni kustas' (turpat un E-H II 685), *tiziski iet* 'klibot'. G. Elgeram 17. gs. *tizls* un *klibs* ir sinonīmi (Elg 1 238).

Par vārda *tizls* formu un nozīmi sal. *kust (piekust) : kusls.* Arī blakus lš. *tìžti* ir adj. *tižùs* 'izšķīdis, mikls, izmiekšķējis, slidens, glums' un par cilvēku 'gurdens, ļengans, slābans' (WLSch IV 680). Pamatā ide. **teiĝ-* : **tiĝ-* > b. **tiž-* > la. *tiz-,* no kā verbs **tizt* un adj. *tizls.* Forma **teiĝ-* ir bāzes **dheiĝh-* fon. variants ar sākotnējo noz. 'mīcīt' (mālu)' → 'atmiekšķēt, būt mīkstam, būt miklam, glumam'. (Par nozīmju sakaru sal. *mīt : mīksts : mikls.*) Ieskaņas nebalsīgums ietekmējis arī otrā līdzskaņa kvalitāti, no kā arh. un apv. *tisls* 'klibs; nespēcīgs, gaudens, kusls'. Šāda forma arī Bībeles pirmajā tulkojumā 17. gs. un J. Langes un G. F. Stendera vārdnīcās.

No ide. **dheiĝh-* 'mīcīt mālus, ziest mālus' > b. **deiž-* > ab. **diež-* > la. *diez-,* no kā apv. *diezēt* 'piedāvāt, ieteikt (preci)' ← 'pieziest, ieziest'; par nozīmi sal. *iesmērēt* (sar.) 'iedot, pārdot

ar viltu (ko mazvērtīgu)'. Tās pašas cilmes ir *ziest* (sk.), kas izveidots ar metatēzi.

Ide. **dheiĝh-* nozīmes attīstība bijusi dažādos virzienos. No 'mīcīt (mālu)' → 'glaust, ziest'. Ar minētajiem latviešu vārdiem sal. si. *degdhi* 'ziež, ieberž, tepē', lat. *fingere* 'glaust, glaudīt, veidot'; ar noz. pārnesumu lš. *díežti, dýžti* 'dīrāt, sist'. Tās pašas cilmes ir kr. apv. *дежá (*dĕža)* 'maizes abra', go. *daigs*, ssk. *deig*, v. *Teig* 'mīkla'.

Ide. **dheiĝh- : *dhīĝh-* > b. **dīž-*, no kā la. apv. *dīžāt* 'stampāt' (← 'mīcīt'): «Es pūriņu piedarīju, Ar kājiņu dīžādama (var.: piemīdama, mīdīdama)» (LD 7905), «Apkalts mans kumeliņš, Dīžā (var.: mīda, kapā) tavu pagalmiņu» (LD 14710). Refl. *dīžāties*. (Par nozīmes izveidošanos sk. arī *dīdīt*.)

Sk. arī: *ķeza*. (K)

Buck 318, EF 2 98 un 1104, Fei 114, HF II 865, Kl 775, M-E I 479 un 487, IV 198 un 199, MM II 62, Pok 244, Vr 74, W-H I 501, Ф I 501, ЭССЯ V 23

tols [tùols, uõ], apv. [uô²], *doļš* [uo] 'tāds, kam nav ragu (parasti par govīm, vēršiem)'; lš. *duõlas* 't. p.', narev. *tuołis* 'velns'. Pamatā ide. **tēu- : tū-* 'tūkt' (no kā arī la. *tūkt*, sk.) ar *l* saknes paplašinājumā. Skaņumijā **tōul-* > ab. **tuol-*, no kā la. *tols* [uo] ar senāku nozīmi 'apaļš' (← 'uztūcis'). Sal. a. *thole* 'kupols, (laivas) dullis', vlv. *dolle*, v. *Dolle* 'dullis'. (No vlv. paralēlformas *dulle* > la. *dullis*, parastāk dsk. *duļļi*, apv. *dulles*, M-E I 513.) Baltu valodās saknes ieskaņā paralēli nebalsīgais un balsīgais līdzskanis.

No adj. *tols* [uo] subst. *tole* [ùo, uõ] (lš. *duõlė*) 'govs bez ragiem', *tolis* [uo] (lš. *duõlis*) 'vērsis bez ragiem'. Nozīme '(gludi) apaļš' redzama vārda *tole* [uo] apv. lietojumā: 'cepure bez naga; cilvēks ar ieziestiem, cieši piegulošiem matiem' (M-E IV 285). Sal. adj. *tols* [uo] apv. lietojumu: «arī astes gals tam tuols» (R.Blaumanis — E-H II 709), apv. *toliski* [uo] 'apaļiski': «māte apsējusi galvas lakatiņu tuoliski» (M-E IV 285). Piemērs ar paralēlformu *doļš* [uo]: «viscaur melni, cietiem ragiem, duoļām galvām» (M-E I 532). Tās pašas cilmes laikam ir *Dole* [uo] uzkalnu nosaukumos, piem., *Doles kalns* (Raiskumā, Rencēnos).

Nozīmes '(uz)tūkums' pārnesumu uz bezragu dzīvnieku varēja ietekmēt arī puni ragu vietās. Noz. '(uz)tūkums' savukārt saistās kā ar 'apaļš', tā 'dobs'. (Par šādu nozīmes pārnesumu sal. *tukšs*). No šejienes kr. apv. *дуль* 'dobums'. Ar 'apaļš' un 'dobs' laikam saistāms la. apv. *tolis* [uo] 'koka trauks'. No nozīmes 'dobs, dobums' laikam vietv. *Dolīšu ala* (Saukā).

Narev. *tuołis* 'velns' laikam no senākas noz. 'kas apaļš' ('kas veļas, kūleņo'). Par nozīmi sal. lš. *kaũkas* 'rūķītis, mājas gars', pr. *cawx* [kauks] 'velns', la. apv. *ķūķītis* 'rūķītis', kas ir tās pašas cilmes kā la. *kukt* 'līkt, kļūt līkam, uzmest kūkumu' (: *sa-*

kucis), no kā arī *kukulis, kunkulis* (no noz. 'kļūt līkam' → 'kļūt apaļam, veidot apaļu').

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *tols* varētu saistīties ar **tel-* 'līdzens' vai (Frenkels) ar verbu *dilt*.

Apv. *tole* [uo], *tolis* [uo], *toļa* [uo] 'tūļa' cilmes un nozīmes ziņā atbilst vārdam *tūļa* (sk. *tūļāties*); sal. lš. *duolė* 'lempīga meitene, pamuļķe', kr. *дулёб, дулпёс* 'neizdarīgs cilvēks, muļķis'. Taču šie vārdi ar noz. pārnesumu var saistīties arī ar *tols*. (K)

B I 448, EF 2 111, Kl 137, KK 29 195, M-E IV 285, Sab 15 62, Zeps 1 195, Zinkevičius 1 19, 2 80

toļa, *tole, tolis* 'tūļa — sk. *tols*.

tomāts. Aizguvums; no kr. *томáт* un v. *Tomate* 't. p.', kas savukārt no fr. *tomate*. Pamatā meksikāņu *tomana* 'uztūkt'. Vārds latviešu valodā aizgūts 19. gs. beigās un kādu laiku lietots divās formās: *tomāts* (D 1 904, 3 205) un *tomāte* (RLB KV IV 4250); pirmā forma nostabilizējusies šā gs. 20. gados (D 4 315, 5 446, Dēķens 407).

Kl 781, Φ IV 75

tomēr [tùomẽr], apv. (uõ, uô]. Saliktenis no ak. vai instr. *to* + *mēru*. Pretstata saikļa nozīmē lietots jau kopš pirmajiem latviešu iespiestajiem tekstiem. Izveidojies laikam no pastiprinājuma partikulas. Tās pašas nozīmes ir apv. *tomet* [tuômęt] < *to* + *metu* (kur *mets* var būt gan 'mērs', gan 'laiks'; izloksnēs *tomet* arī 'tikmēr'). Ar nozīmes niansi *toties* [uo] < *totiesu* 'turpretim, savukārt'. Apv. *tomērt* [tuõmęrt] un *tomert* [tuõmęrt] ir *tomēr* un *tomet* kontaminējumi.

E 1 1041, E-H II 709, M-E IV 285 un 286, Miķelsone 1 202

tornis [tuõrnis]. Aizguvums; no vlv. *torn* vai afrī. *tōrn*, vh. *toorn* 't. p.' (v. *Turm*), kas ar sfrī. **torn* starpniecību no lat. *turris* (ak. *turrem*) 't. p.' No v. apv. *turn* la. apv. *turnis*, kas Kurzemes izloksnēs fonētiski varēja pārveidoties par *tornis* [uo]. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (*turnis* Manc I 185, Lj 319; *tornis* Elg 1 40). Forma *tornis* dominē kopš pirmā Bībeles tulkojuma.

Tā kā torņi un sevišķi torņu pagrabi senāk bieži lietoti par cietumiem, *tornis* ir bijis arī vārda *cietums* sin. (Elg 1 552 un 585). 17. gs. arī latviskais sin. *cēlums* 'tornis' (Elg 1 40).

Buck 1405, Doo III 426, Kl 797, M-E IV 286, Tr VII 167, Zēv 2 324

tošāties, *tožāties* 'vilcināties, tūļāties'— sk. *tuntuļot*.

toties — sk. *tomēr*.

toveris [tuõveris]. Aizguvums; no vlv. *tover* vai vh. *toever* [tōver] 't. p.' (v. *Zuber*) — sākumā koka trauks ar diviem gredzenveida rokturiem («ausīm»), caur kuriem varēja izbāzt kārti nešanai (*twō* 'divi'; **twōer* > *tōver*). Aizg. minēts 17. gs. vādnīcās (*tovers* Manc I 221, *toveris* Lj 314), ar saknes skaņumiju *tauver(s)* (Elg 1 171; par formu sal. *kažoks* : apv. *kažauks*).

Kl 889, M-E IV 287, Zēv 2 277

tracis. Tas pašas cilmes kā *traks* (sk.), atv. no verba *trakt* vai ar saknes patskaņa miju no **trekt* 'plosīties, trakot, ālēties'. Forma *tracis* < **trakis*. Apv. *trece:* «. . princese, kuru šī trece līdz asarām bija nosmīdinājuse . .» (R. Blaumanis. Velniņi (1895) — Kop. r. 1958 II 103)

EF 2 1109, M-E IV 217

traikāt 'trenkāt — sk. *triekt*.

traipīt — sk. *triept*.

traks; lš. *trãkas* 't. p.'; straujš, ātrs'. Pamatā ide. **terk-* : **trek-* 'griezt' no saknes **ter-* 'berzēt, griežot berzēt; griezt, urbt' (no kā arī *trīt*, sk.). No šās bāzes b. **trekti* : **trakti* 'griezt, griezties' → 'ālēties, trakot'. Sal. lš. *tràkti* (tag. *trankù*) 'trakot, ālēties', *trẽkti* 'bojāt, maitāt'. Ar noz. pārnesumu la. apv. *trakt* (tag. *troku* [uo]) 'būt kā uzburtam, kā trakam (uz ko); kaislīgi tiekties (pēc kā): «viņa truok pēc Matīsa tagad vēl tāpat» (J. Janševskis — E-H II 690).

Tās pašas cilmes arī adj. *traks*. Par ide. **ter-* atv-u noz. pārnesumiem sal. sav. *drāti* 'ātrs, straujš, steidzīgs' (← 'tāds, kas ātri griežas'), vav. *drillen* 'griezt, vīt, urbt, mocīt' (v. 'dresēt, dīdīt'), *drollig* 'jocīgs, uzjautrinošs', lat. *torquēre* 'griezt, vīt; pārgriezt (seju), šķobīt, sagrozīt; mocīt'.

Adj. *traks* sakaru ar saknes nozīmi 'griezt(ies)' laikam parāda G. F. Stendera piemērs «kā traks griezties» — trokšņot, ālēties, plosīties (St I 324).

Iter. *trakot* [uô], kauz. *tracināt*, apv. *tracēt*. Subst. *trakulis, trakums*. 17.—18. gs. arī *trakains (-is?)* 'nelga, nerrs' (Fīrekers; St I 324). Ar nozīmi 'trakums' 17. gs. J. Reiteram *trakība* («traku trakiba», Reit 2 24), G. Elgeram *trakšība* («suņu trakšiba», Elg 1 596).

Sk. arī: *tracis*.

Buck 1138 un 1221, EF 2 1109, E-H II 690, M-E IV 219, Pok 1077, W-H II 692

tramda 'nemierīgs cilvēks; troksnis' — sk. *tramdīt*.

tramdis 'bikls, tramīgs zirgs' — sk. *tramdīt*.

tramdīt [tram̃dît], apv. [àm², am̂²]; lš. *trámdyti*, apv. *tramdýti* 'savaldīt, dresēt; apspiest (piem., nemierus); kavēt'. Atv. ar saknes patskaņa miju no *tremt* (apv.) 'dzīt', tā iter. (lš. *trem̃ti* 'sūtīt trimdā'). Subst. *tramda* (apv.) 'nemierīgs cilvēks; troksnis, (arh.) trimda', *tramdis* (arh.) 'bikls, tramīgs zirgs'.

Pamatā ide. **trem-* 'mīdīt, spārdīt; trīcēt' no saknes **ter-* 'spārdīties, trīcēt' (no kā arī *tirināt*, sk.). Tās pašas cilmes ir gr. *trémō* 'drebu, trīcu', *trómos* 'drebēšana, trīcēšana', *tromerós* 'bailīgs, bikls', lat. *tremere* 'trīcēt, drebēt, bīties', *tremor* 'trīcēšana, trīsas, drebuļi'. Verba *tremt* nozīmes attīstība: 'spārdīt' → 'spārdot dzīt', 'dzīt'. Iter. *tramdīt* izsaka šās darbības daudzkārtību. No saknes nozīmes 'trīcēt' kauz. 'likt trīcēt' → 'bieži iztraucēt, baidīt'.

Sk. arī: *tramīgs, trimda.*

B II 455, EF 2 1110, M-E IV 221, Pok 1092, T 329

tramīgs [tramîgs]. Atv. no verba **tramīt* 'baidīt, dzīt, tramdīt', refl. *tramīties* (apv.) 'baidīties' (M-E IV 222). Intrans. noz. 'baidīties' laikam piemitusi arī verbam **tramīt;* sal. apv. *tramēt* 'baidīt, tramdīt', intrans. 'būt tramīgam, uzmanīgam' (E-H II 690). Pamatā verbs *tremt* (apv.) 'dzīt' (sk. *tramdīt*) vai *tramt* 't. p.': «tram mušas nost!» (Lj 315).

Tās pašas nozīmes kā *tramīgs* ir apv. *trams, tramjš* (kas laikam aizstājuši senāku **tramus*). (K)

EF 2 1110, M-E IV 221, Pok 1092

trans, apv. *tranis;* lš. *trãnas,* kr. *трýтень,* bkr. *трýцень,* ukr. *трут* (bsl. *trǫtъ*), č. apv. *trout* < *trut,* p. *trąd* 't. p.' Pamatā ide. **dhrĕn-* no saknes **dher-* 'rūkt, dūkt, dunēt', kam baltu un slāvu valodās paralēlformas ar *t-*. Skaņumijā b. **tren-* : **tran-*, no kā la. *trans*. Izloksnēs arī formas ar *d-*: *drans, dranis* (Endzelīns: šīs formas drīzāk aizgūtas no vlv. valodas — *drane,* vai vismaz ieskaņā no šā vārda ietekmētas, nevis tam radniecīgas, M-E I 489).

No saknes pamatformas gr. *thrōnax* 'trans' (: *thrēnos* 'žēlabas, žēlabu dziesma', si. *dhránati* 'skan', ssak. *drān,* vlv. *drāne, drone,* v. *Drohne* (: *dröhnen* 'dārdēt, dimdēt'), a. *drone* (: *to drone* 'dūkt') 't. p.'

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds saistāms ar pr. *trinie* (tag. 3. pers.) 'draud', *trēnien (trennien?)* (subst. vsk. ak.) 'draudu' (ko Trautmanis saista ar *trīt*).

B II 632, E IV_2 327, EF 2 1110, HF I 681, Kl 143, Mach 654, M-E IV 222, MM II 115, Oxf 290, Pok 255, T 326, Ф IV 111

trāns [trãns]. Aizguvums; no lv. (vlv.) *trān* vai h. (vh.) *traan* 'trāns; asara' (v. *Tran* 'trāns', *Träne* 'asara'), sākotnēji 'piliens' (ko iztecina no dzīvnieku taukiem). Vārda nozīme ir holandiešu cilmes, un iespējams, ka latviešu valodā tas ar jūrnieku vai zvejnieku starpniecību jau agrāk aizgūts tieši no holandiešu valodas, bet vārdnīcās minēts tikai 19. gs. (V 1 57, 2 228).

Doo III 429, Kl 786, M-E IV 227, Zēv 2 144

trapa (apv., folkl.) 'rinda, bars': «Jāsim, puiši, liela trapa (var.: Jājam, brāļi, vienu pulku; Jājam, brāļi, visi blakus; Jājam kopā, brāleliņi), Lai nezviedz kumeliņi» (LD 13419, 2 var.). Pamatā ide. **trep-* 'spārdīties, iet' (no saknes **ter-* 'spārdīties, trīcēt', no kā arī *tirināt,* sk.); skaņumijā b. **trap-*. Tās pašas cilmes ir lš. *trapinėti, trepinėti* 'tipināt; viegli mīdīt', pr. *trapt* 'mīt, iet', kr. *тропá* 'taka', *тропáть* (apv.) 'dauzīt kājām, iet klaudzot', lat. *trepidus* 'tipinādams; steidzīgs, nemierīgs', oset. *tælft* 'kustēties'.

Subst. *traps* '(kuģa, lidmašīnas) laipa' laikam ar krievu valodas starpniecību (*трап*) no h. *trap* 'kāpnes, laipa'. Šis vārds

ir citas cilmes: no ide. **der-* 'skriet, iet, tipināt' atv-a **dreb-* > ģerm. **trep-* (sk. *trepes*).

E IV₂ 327, EF 2 1111, E-H II 691, M-E IV 222, Kl 789, Pok 204 un 1094, T 329, Tr VII 107, W-H II 701, Абаев III 255

trāpīt [trãpît]. Aizguvums; no kr. apv. *тра́пить* vai bkr. *тра́піць* 'trāpīt, gadīties' (kr. *тра́фить* 'ieturēt virzienu, doties'), kas ar p. *trafić* 'trāpīt, nonākt' starpniecību no vav. *trëffen* 'trāpīt, sasniegt, pieskarties' (v. *treffen* 'trāpīt, satikt, skart'). Mazāk iespējams, ka vārds latviešu valodā aizgūts no poļu valodas. Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (Lg II 352, St I 323).

Doo I 327, E I 85, EF 2 1128, Kl 788, M-E IV 227, Ф IV 94

traps — sk. *trapa*.

traucēt [tràucêt], apv. [aũ, aû²]. Atv. no *traukt* (sk.), tā iter. Sal. vārda apv. lietojumu: «traucēt āboļus» (traukt no koka), «traucēja ērzeli, lai skrien» (: *traukt* 'dzīt, skubināt', M-E IV 223). Liter. nozīme (kr. *беспокоить, тревожить, мешать*, v. *stören*) no *traukt* senākās noz. 'raut', no kuras arī atv. *pārtraukt* nozīme.

B II 433, 469 un 481, EF 2 1113, M-E IV 223

trauks [traũks]; lš. apv. *traukai* (dsk.) 'trauki'. Par vārda cilmi izteikti dažādi uzskati. Iespējams, ka pamata ide. **deru-* 'koks', no kā arī *darva* (sk.); skaņumijā **dreu-* / **drou-* : **drŭ-* ar *k* bāzes paplašinājumā. No šās paplašinātās formas sa. **trēg-*, a. *tray* 'lēzens trauks, sile', sav., a-s., ssk. *trog* (ģerm. **trogaz* < **trugaz* < **drukós*), v. *Trog*, a. *trough* 'sile, abra'. Ide. **drou-kos* > b. **draukas*, no kā ar saknes ieskaņas nebalsīgo variantu vai asimilācijas rezultātā **traukas* > la. *trauks*. Šādu formas maiņu varēja ietekmēt arī verbs *traukt*. Ka *d* : *t* mija vārda ieskaņā bijusi arī citās valodās, rāda blakus minētajām formām ssk. *þrō* (< **trauk-*) 'sile', a-s. *đrūh* 'rene, zārks'.

Senākajai baltu formai ar ieskaņas *d-* atbilst kr. apv. *друк* 'nūja, kārts, miets, runga; nolūzis zars' (← 'koks').

Nozīmes pārnesums: 'koks' → 'koka priekšmets, trauks' → 'trauks'. Par šādu pārnesumu sal. tās pašas cilmes si. *dā́ru*, *drú-* 'koks, koksne, koka priekšmets': *druvā́yaḥ* 'koka trauks', *druṇī* 'spainis'.

Senākie trauki bija vai nu no dobta koka, vai pīti (arī māla traukus sākotnēji darināja, apziežot pinumu). Sal. tautasdziesmā: «Ejat, meitas, lūkoties, Ko dar' Jānis dārziņā. Pītin pina, vītin vija Meitām govu slaucenītes; Tur meitiņas govis slauks, Jāņu māte sieru sies» (TDz 53156).

Saknes skaņumijā apv. *trucis* (bieži dem. *trucītis*) 'neliela (alus) muca': «Alutiņ, alutiņ, Tavu lielu stiprumiņu: Tručam spundi izspārdīji, Vīru gāzi ceļmalā» (TDz 56104), arī 'trauks skābputrai, (pārn.) mazs un resns cilvēks'. Tas pats ar ieskaņas *s-*: *strucis* 'neliela muca' (M-E III 1093), *strukuls* 'muciņa, kurā darbiniekiem nes dzērienu uz lauka; alus muciņa': «uz pļavu braucuot, es ieliku vāģuos strukulu dzeramā» (M-E III 1094).

Iespējams, ka nelielā trauka nosaukumu izveidošanos ietekmējis arī vārds *strups* un citi cilmes ziņā ar to saistītie vārdi.

Uz *d* : *t* miju saknes ieskaņā norāda vairāki šās cilmes vārdi: blakus apv. *trucis* ir *drucka* 'mazs, drukns vīrs' (< **drucis* + **druka* 't. p.'; Endzelīns); sal. adj. *drukns* : apv. *trucīgs* 'mazs, resns'.

Šās cilmes vietvārdi ir *Trauki, Truči,* arī *Drukas (Drukas ezers* Bruknā, *Drukas muiža* Šķibē, *Druku pļavas* Zaļeniekos u. c.) un *Druķi* ar senāko nozīmi 'koka-, koku-' (par nomināciju sal.: *Koka dīķis,* pļava *Kokezers, Koku muiža,* mājas *Koķis*).

Pēc cita uzskata (Trautmanis, Endzelīns, Frenkels, Pokornijs) *trauks* ir tās pašas cilmes kā *traukt*. K

EF 2 1113, E-H II 691, Kl 792, M-E IV 224 un 244, MM II 36 un 79, Oxf 938 un 945, Pok 214 un 1074, T 326, Vr 598

traukt [tràukt], apv. [aũ, aû[2]]; lš. *tráukti* 'raut, vilkt; doties (prom)', pr. *pertraūki* (pag. 3. pers.) 'aizslēdza' (burtiski: 'pārvilka'). Pamatā ide. **treuk*- no saknes *ter- 'berzēt, griežot berzēt; griezt, urbt' (no kā arī *trīt,* sk.); skaņumijā **trouk*- > b. **trauk-,* no kā **traukti* > la. *traukt.* Nozīmes attīstība: 'griezt' → '(griežot) raut, vilkt', no kā '(sašūpojot, purinot, raustot) triekt, raut': «vētra trauc kuokiem lapas» (M-E IV 224) un 'sist, triekt (zemē)': «ābuolus traukt (nuo kuoka)» (turpat).

No 'griezt' arī 'kustēties, steigties'; par noz. pārnesumu sal. sav. *drāen* 'griezt' : *drāti* 'ātri, strauji, steidzīgi'. Sal. tautasdziesmā: «Gan pazinu malējiņas, Kad mālīti pabeigušas: Sasit sieku, sarauj dzirnas, Trauca gauži gavilēt» (LD 667,1); citi piemēri: «vētra trauc», «strauts uz Gauju trauc» (M-E IV 225). Ar to pašu nozīmi refl. *traukties:* «Es neietu, netrauktos (var.: Es negāju, nesteidzos) Teicamā sētiņā: Teicamā sētiņā Daudz darbiņa, maz maizītes» (LD 9732).

No *traukt* 'sist, triekt (zemē)' → 'triekt prom, dzīt': «dzinēji trauc putnus nuo meža ārā» (M-E IV 224) → 'steigt, steidzināt': «Steidz, māmiņa, trauc, māmiņa, Manas baltas villainītes: Tautu dēla kumeliņš Nomin mauru sētsvidū» (LD 7462, 1).

Ar pārnesumu uz psihi izveidojusies nozīme 'uzbudināt, saviļņot, sabaidīt': «kuo tu trauc bērnu?» (M-E IV 224). Šī nozīme liter. valodā piemīt tikai atv-iem *satraukt* un *uztraukt.* Senāka *uztraukt* nozīme 'uzraut, likt uztrūkties': «spieķa cirtiens pa pleciem .. viņu acumirklī uztrauca kājās» (A. Upīts — E-H II 737); pārnesums uz uztrūkšanos no miega, no domām: «uztraukt bērnu nuo miega» (M-E IV 393), «Rijas pažobelē it kā pa sapņiem iečurkstējās ligzdā kāds bezdelīgu pāris, un Ķirmgrauzis, no savām domām uztraukdamies, sāka soļot pa gatuvi sētā iekšā» (J. Janševskis. Dzimtene (1922), 1986 1 254).

Atv. *pārtraukt* apv. 'pārsteigt' (M-E III 184), bet liter. nozīme 'panākt, ka neturpina; neturpināt' no *traukt* senākās noz. 'raut'.

Tātad *pārtraukt* agrāk 'pārraut' (sal. *pārtrūkt*); šī nozīme 17. gs. piemita arī verbam *satraukt* (Elg 1 478). Atv. *ietraukt* 17. gs. 'ievērt (diegu adatā)' (Elg 1 255) no senāka 'iedzīt'.

Tag. *(es) traucu* < **traukįu* (lš. *tráukiu*), bet senāk bijušas arī tag. *o*-celma formas, sal. G. Elgeram «es ietrauk(u)» (Elg 1 255), «es pārtrauku, satrauku» (1 478).

Iter., kauz. apv. *traukāt* [aũ], *traucināt* [aũ]. No *satraukt* senākas nozīmes 'saraut, saplēst' apv. *satraukāt* 'saplaisāt': «Viņam rokas bija melnas no kartupeļu mizošanas un satraukājušas no biežas mērcēšanas» (J. Jaunsudrabiņš (1932) — Kop. r. 1982 VII 263).

Atv. *trauksme* [àu] ir 20. gs. sākuma jaunvārds (Raiņa?) ar sākotnējo nozīmi 'traukšanās, steigšanās', piem.: «[Apsīšu Jēkabs] devās cīņā pret latviešu trauksmi uz pilsētu». (V. Knoriņš — Domas 1912 981). 30. gados vārds ieguva nozīmi, kas atbilst kr. *тревога*, v. *Alarm* (Bl 5 201). Pirms tam šajā nozīmē *alarms* (Dēķens 16) un jaunvārds *trauksnis* (ZTV 142, Ozoliņš 1 140).

Sk. arī: *traucēt, trauks, trūkt.*

B II 433 un 469, E I 780, IV$_2$ 277, EF 2 1113, M-E IV 224, Pok 1074, W-H II 701, Абаев III 255

trausls [tràusls], apv. [aû], *trauss* [àu²], *traušs* [aû²]; lš. *traušùs* 't. p.', kr., ukr. *труха́* 'smelkne, smalkumi', *тру́хлый, трухля́вый* 'satrunējis, satrupējis' (skr. *трухъ* 't. p.; tumšs, drūms'), bulg. *тру́хъл* 't. p.', č. *trouch* 'meža augsne', *trouchnivý* 'satrunējis, sapuvis'. Atv. no verba **traust;* sal. lš. *traũšti* 'lūzt, drupt'. Skaņumijā la. apv. *trust* 'pūt, trunēt': «miets zemē trūst» (E-H II 699), «baļķi trūst klajumā» (FBR VI 67). Verbs *trust* atv-os arī '(ap)drupt, dilt': «Irbei spārni notrusuši (var.: nodiluši), Egļu mežu lodājot» (LD 8461, 1 var.). No *trust* adj. *trusls,* arī *truss* 'iepuvis, sasmacis; satrunējis; trausls'.

Adj. *trausls* un *trusls* sākotnējā noz. 'satrunējis, sapuvis' → 'viegli lūstošs, plīstošs; nestiprs, vārs'. No sākotnējās nozīmes sazarojusies apv. *trusls* semantika: 'slinks' (sal. v. *faul* 'iepuvis, sasmacis; slinks, kūtrs'), 'truls' («trusla izkapts», M-E IV 249), 'mazs, niecīgs' (← 'notrunējis, nopuvis'), 'mazs un resns (cilvēks)'.

Verbs *trust* un atv-i ir tās pašas cilmes kā *trunēt* (sk.). Pamatā ide. **treuk̑- : *truk̑-* > b. **trauš- : *truš-* > la. *traus- : trus-,* no kā verbi **traust* un *trust.* Sakne laikam **ter-* 'berzēt, griežot berzēt; griezt, urbt'. Nozīmes attīstība: 'berzt' → 'drupināt', adj. 'drupens' un ar attiecinājumu uz procesu dabā — 'trunēt, trūdēt' → 'būt ietrunējušam, viegli lūstošam, drupenam'.

Sk. arī: *trūdēt, trusis.* (K)

EF 2 1114, Mach 653, M-E IV 226 un 249, Pok 1026 un 1071, Ф IV 111

trausties [tràustiês] 'ar pūlēm kāpt, rāpties, celties, kustēties uz priekšu'; si. *târati, tarute* 'pārceļ, brauc pāri, pārvar, pārspēj', *tūrvati* 'pārvar, uzvar', ave. *taurvan-* 'pārvarēdams'. Pamatā ide. **ter-* 'pārkļūt, izkļūt cauri, šķērsot; pārvarēt, pārspēt' atv. **treus-* : **trous-* > b. **traus-*, no kā verbs *traust* (apv.), refl. *trausties*. Piem.: «kuo nu trausies stabā!», «vajadzēja trausties augšā un iet ar visu miegu stadulā» (A. Austriņš — M-E IV 226).

Skaņumijā apv. *trusnīties* [trusnîtiês] 'ar pūlēm kustēties (iet, rāpties); grozīties (gultā)', *trušāties* 'nemierīgi gulēt (mētājoties ar rokām un kājām)', *trušīties, trušināties* 'grozīties, nevarot aizmigt': «es gribēju .. aizmigt, bet nevarēju, arī Aija ilgāk trušinājās nekā citiem vakariem» (J. Jaunsudrabiņš — M-E IV 249).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *trausties* var būt saistāms ar lš. *triūsas* 'grūts darbs, lielas pūles, aizņemtība, darbošanās' un kr. *труд* 'darbs, pūles', kas līdz ar la. apv. *trauds* 'trausls' pēc Endzelīna domām ir vienas cilmes ar lat. *trūdere* 'grūst'.

Sk. arī: *tur*. K

EF 2 1126, M-E IV 226, MM I 480, Pok 1074

traušļa 'viegli laužams koks'— sk. *trusis*.

traušļi 'ašķi'— sk. *trusis*.

trecis 'tracis'— sk. *tracis*.

treipt 'ziest'— sk. *triept*.

trekns [trękns]; lš. *trẽknas, traknùs* 'spēcīgs, veikls; (arh.) trekns'. Pamatā laikam idę. **treg-* / **trek-* 'saspringt, sasprindzināt spēkus' no saknes *(*s*)*ter-* 'stīvs, stings', no kā arī la. *strēgt* (sk.). No bijuša verba **trekt* atv. adj. *trekns*. Tās pašas cilmes arī senīru *trēn* (< **tregs-no-*) 'drošsirdīgs, stiprs', ssk. *þrek, þrekr* 'stiprums, drošsirdība, veiklums', norv. *trek* 'resns, stiprs'. No noz. 'saspringt' → 'būt stipram, veiklam' → 'būt ar labi attīstītu ķermeni'. Senatnē jēdziens 'stiprs' saistījās ar 'resns, tukls', no kā tālāk izveidojusies noz. 'trekns'. Arī noz. 'saspringt' → 'uztūkt muskuļiem' → 'uztūkt'; sal. vidusangļu *strūt* 'uztūkums' un 'ķilda, sadursme' (← 'sasprindzinājums'), vidusīru *trot* 't. p.'

Tās pašas cilmes ir la. apv. *treksne* 'sitiens, grūdiens', *treksnēt* 'sist, grūst' un *treksnis* 'tukls, nobarojies cilvēks; nobarota cūka' (M-E IV 230). Analogi izveidojušās lš. *trẽknas* nozīmes 'spēcīgs' un 'trekns'. Mūsdienu lietuviešu liter. valodā saglabājusies tikai pirmā, bet atbilstošajā latviešu valodas vārdā — tikai otrā nozīme. Atv. arh. *treknot* [uô] 'padarīt treknu'.

J. Lange 18. gs. norādīja, ka vārdu *trekns* lieto Kurzemē (Lg II 354), bet kurzemnieks J. Langijs jau 17. gs. kā sinonīmus fiksēja vārdus *trekns* un *tauks* (Lj 315).

Pēc cita uzskata (Frenkels) *trekns* saistāms ar lš. *trė́kti* 'bojāt, maitāt, sagandēt; padarīt netīru'. (K)

EF 2 1116, M-E IV 229, Pok 1090

treksnēt 'sist, grūst'— sk. *trekns.*

treksnis 'tukls cilvēks, nobarota cūka'— sk. *trekns.*

tremt 'dzīt'— sk. *tramdīt.*

trenkt [trènkt], apv. [eñ]; lš. *treñkti* 'triekt; dunēt, dārdēt', pr. *pertrincktan* 'stūrgalvīgs, iecirtīgs', *trencke!* 'triec!'. Pamatā ide. **trenk-* 'grūst (ar troksni), spiest, saspiest' no saknes **ter-* 'berzēt (u. c.)' (no kā arī *trīt,* sk.). No bāzes **trenk-* arī kr. *трутúть* 'spiest, grūst', ukr. *трýтити* 'grūst', č. *troutiti* 'pagrūst, piegrūst', p. *trącić* 'grūst, aiztikt', go. *þreihan* 'spiest', sav. *dringan* 't. p.', v. *dringen* 'spiesties, lauzties', *drängen* 'spiest, grūst, skubināt'.

La. *trenkt* mainījis nozīmi no 'grūst' uz 'dzīt' daļēji cita verba — *tremt* 'dzīt'— ietekmē. (Šis verbs saglabājies tikai izloksnēs, sk. *tramdīt.*) Arī no sākotnējās nozīmes 'grūst' bez citas ietekmes varēja izveidoties 'dzīt', piem., «grūst laukā pa durvīm»— dzīt prom.

Forma ar *-en-* no kursiskajām izloksnēm (J. Langija 17. gs. vārdnīcā gan *trenkt* nemaz nav), un citos novados šās formas saglabāšanos veicinājis kontaminējums ar *tremt.* Iter. *trenkāt* [trẹñkât], apv. *trankāt* [añ, àn²]. Ar saknes patskaņa miju apv. *trinkt* [ìn, iñ²] 'trenkt': «Lauskis trinka siltumiņu» (DL Piel 1891 2 39).

Pēc J. Endzelīna uzskata *trenkt* ir kursisms vai lituānisms, vai arī *enk* < *emk* (kontaminācijā no *tremt*).

Sk. arī: *trīcēt, triekt, troksnis.*

B II 473, E IV₂ 277 un 327, I 775, EF 2 1118, Fei 501, Kl 143, M-E IV 231 un 238, Pok 1093, T 328, Tr II 90, Ф IV 111

trepes. Aizguvums; no lv. *treppe* 'kāpnes, pakāpiens' (v. *Treppe* 'kāpnes'; šo nozīmi vārds ieguvis tikai 17. gs.). Pamatā ide. **der-* 'skriet, iet, tipināt' atv. **dreb-* > ģerm. **trep-*. Vārda forma saistās ar skaņu atdarinājumu soļu trokšņa apzīmēšanai; sal. v. *trippeln* 'iet īsiem, ātriem soļiem', vlv. *trip* 'koka tupele'. Latviešu valodā aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 117, Elg I 65, Lj 315).

Doo III 430, Kl 789, M-E IV 231, Pok 204, Tr VII 107, Zēv 2 144

trīcēt [trĩcêt], apv. [ì²]. Vārdā ir saplūduši divu ide. saknu refleksi.

1. Tās pašas cilmes kā *triekt, trenkt* (sk.), no b. senāka **trinkēti* 'dārdēt, skanēt' > la. *trīcēt.* Ar lš. *trinkėti* 'rībināt, dārdināt, klaudzināt' sal. la. iter. *trīcināt* 'dārdināt, dimdināt' (St I 326). Folklorā *trīcēt* 'skanēt', *trīcināt* 'skandināt': «Trīci, trīci (var.: Skani, skani), bērzu birze, Šogad tevi trīcināju (var.: skandināšu), Citu gadu trīcināšu Tautām melno eglainīti» (LD 179) «Trīcēj' kalni, skanēj' (var.: trīcēj') meži, Kad dziedāju lejiņā» (LTD I 26).

2. Tās pašas cilmes kā *tirināt* un *trīsēt* (sk.): pamatā ide. **ter-* 'spārdīties, trīcēt' atv. **treik-* : **trĭk-,* no kā b. **trikēti* > la.

trīcēt, apv. *tricēt*: «ruokas, galva tric» (M-E IV 233), «Trīci, trīci (var.: Drebi, drebi; Trīsi, trīsi), apses lapa, Ne vējiņa drebināma» (LD 22696, 5). Liter. valodā kauz. ir *tricināt*, bet folklorā un izloksnēs ir arī forma ar *ī* — *trīcināt* (M-E IV 239, E-H II 696).

Atv. *trīce* ir Raiņa jaunvārds. Tehnikā *trice (trise)* ir 20. gs. 20. gadu jaunvārds (kr. *полиспаст*, v. *Flaschenzug*, ZTV 100).

Pēc cita uzskata (Būga, Endzelīns, Frenkels) *trīcēt* saistāms tikai ar *triekt*. (K)

B II 462, J. Baldunčiks — LVKJ XXI 171, EF 2 1124, M-E IV 239, R. Veidemane — LM 1987 43

triece 'plaisa' — sk. *triekt*.

triekt [trìekt], apv. [iê[2]]; lš. *treñkti* 'triekt; dunēt, dārdēt'. Tās pašas cilmes kā *trenkt* (sk.), ar *en* > *ie*. No sākotnējās nozīmes 'grūst (arī ar troksni)' → 'sparīgi grūst, mest, sist, dzīt'. Tāpat kā lš. *treñkti*, arī la. *triekt* daļēji abstrahējies no sākotnējām darbībām, priekšplānā izvirzoties norises skaļumam; līdz ar to verbs ieguvis arī nozīmi 'skaļi runāt': «Ar puišiem netrieciet (var.: nerunāju), Puišiem viltus valodiņas» (LD 10665,4 var.) un 'skaļi dziedāt (dziedot tricināt)': «lakstīgala triec, cīrulis triec» (M-E IV 243), «Ar dziesmiņu birzi triecu» (TDz 35792). Šajos piemēros *triekt, tricināt* 'skaļi dziedāt' ← 'skandināt' (sk. *tricināt*). Ar to pašu semantiku iter. apv. *triekāt* [iẽ], *triekot* [uô]: «Kur palika, nepalika Šo āriņu lakstīgala? Nedzird vairs triekojam (var.: pogājam) Kā citām vasarām» (LD 404, 2).

Blakus agrākajām skaņumijas attiecībām *trenkt : trankāt* pēc fon. pārmaiņām *en* > *ie* izveidojās jaunas skaņumijas attiecības *ie : i : ai* (kā *miegt : migt : maigt*). Tā blakus formai *triekt* ir apv. *trikāt, trikot* [uô] 'pogāt' (LD 404) un *traikāt* [aĩ, ài, aî] 'trenkāt': «traikāt vistas vai sivēnus pa pagalmu» (M-E IV 217).

No *triekt* 'grūst' → 'graut' («triekt drupās»), no kā *triekums* 18. gs. 'kontūzija', *kaulu triekums* 'kaulu lūzums' (St I 325). Atv. *satriekt* 'saspiest, sadrupināt' (turpat), no kā *satriekums* 'smags (locekļu) sasitums, ievainojums': «Voi uz vātīm, satriekumiem un augoņiem būs plāsteri .. likt? .. Kad kāds miesas gabals satriekts jeb gauži saspiests ir ..» (M. Stobe. Veselības grāmata 1795 77). Pēc v. *erschüttern* 'satriekt, iedragāt; dziļi aizkustināt' parauga 19. gs. arī la. *satriekt* ieguvis pārn. nozīmi 'izraisīt dziļu pārdzīvojumu', piem.: «šī vēsts viņu ļuoti satrieca» (M. Kaudzīte — M-E III 766).

Atv. *trieka* medicīnā kopš 19. gs. beigām pēc v. *Schlag* 'sitiens, belziens' un 'trieka' parauga. Pirms tam šajā nozīmē *šļaka, šlaka* (< bv. *schlach* < vlv. *slach* 'sitiens; trieka') un *aizgrābšana* (U II 623). No *triekt* arī *triece* (apv.) 'plaisa', *triecis* [ìe] 'hidrauliska ierīce', apv. *trieķis* [iẽ] 'skaļa runāšana': «ar kaimiņu iznāca liels trieķis ganu dēļ» (M-E IV 244). 17. gs. *trieksne* 'dumpis' (Elg 1 487).

18. gs. G. F. Stenderam ir forma *satriek:* «[elektriskā] dzirstele ar varu izšaujas un cilvēku kaulu kaulos satriek» (St 4 31). Ja tas nav formas *satriec* apv. variants, varbūt bijis arī verbs **trikt,* no kā tag. 3. pers. **triek.* (Sal. apv. *satrikt* 'attapties, nākt pie atmaņas', M-E III 765.) (K)

Sk. arī: *trīcēt.*

B II 473, EF 2 1118, E III₁ 120, M-E IV 243, Pok 1093, T 328

triept [trìept], apv. [iẽ, iê²]. Pamatā ide. **(s)ter-* 'izplest, izkaisīt' atv. **treip-,* no kā la. apv. *treipt* 'ziest, smērēt': «medu treipt uz maizi» (M-E IV 228; kursisms). Ar skaņumiju *ei* > *ie* liter. *triept:* «triept krāsas, mālus, sviestu» (M-E IV 244). Iter. *traipīt* [ài], apv. [aĩ], no kā subst. *traips.*

Ar ieskaņas *s-* apv. *straipīt* [aî²] 'nesot izlaistīt': «kuo nu ej kā straipaļa? ēdienu pa zemi vien straipī!» (M-E III 1081), *piestraipīt* 'piekaisīt': «piestraipīt ar salmiem visu ceļu» (M-E III 297). Vārds cilmes ziņā saistāms ar *streipuļot* : ide. **(s)ter-* 'izplest, izkaisīt' cieši saistās ar **ster-* 'stīvs, stings', no kā atvasināts verbs *streipuļot* (sk.). K

Karaliūnas 13 13 un 30, M-E IV 218 un 244, Pok 1029

trimda [trim̃da]. Atv. no verba *tremt* (apv.) 'dzīt' (sk. *tramdīt*), no kā arī apv. *trimdīt* [ìm] 'dzenāt, tramdīt'. Vārds *trimda* nozīmē 'izsūtījums' 18. gs. un 19. gs. pirmajā pusē bijis vēl maz pazīstams: G. F. Stenders to ievietojis vārdnīcā, atsaucoties uz vidzemnieku J. Langi (Lg II 355, St I 326), bet K. Harders Ziemeļvidzemē šo vārdu nav pazinis (Wel 127), un K. Ulmanis norādījis pat, ka Vidzemē vārdu šajā nozīmē nelieto (U I 310). Vārds plašāk ieviesies valodā kopš 19. gs. 70. gadiem, kad to lietoja «Baltijas Vēstnesis» («trimdā likt»— deportēt, BV 1873 1; Mag XV₃ 58), bet jo sevišķi ar Raiņa darbiem. Atv. apv. *trimdāt* 'izsūtīt trimdā' (M-E IV 236), *trimdēt* 'dzīvot izsūtījumā' (E-H II 695).

Vārda *trimda* senāka nozīme 'bailes': «redz, kur man trimda bija!» ('redzi, kādas man bija bailes, Für 2 492). Šajā nozīmē vārds atvasināts no verba *trimt* senākas nozīmes 'drebēt, trīcēt, baidīties' (lš. *trìmti,* tag. *trimù* 'drebēt aukstumā', tag. *trìmstu* (arh.) 'izbīties'). Plūdoņa darbos *trimt* 'iedegties, pacelties' («gars man trima milzu cerībās», M-E IV 237, E-H II 695) laikam no senāka 'trīsēt (satraukumā)'. No *trimt* 'drebēt' iter. *trimēt* (apv.) 'kustēties, sakustēties' (← 'sadrebēties'): «stāv stipri, ne trimēt netrim» (M-E IV 236), «divi puiši plecus lika pie akmiņa,— vis netrimēja» (E-H II 695).

EF 2 1123, M-E IV 236, Pok 1092

trimēt '(sa)kustēties'— sk. *trimda.*

trimt 'drebēt'— sk. *trimda.*

trinkšķēt [triñkšķêt], *trinkšēt;* lš. *trinksėti* 'dunēt, rībēt, klaudzēt, klakšķēt', *trinkėti* 'rībināt, dārdināt, klaudzināt'. Skaņu verbu *tinkšķēt* (sk.) un *trikšķēt* (: *tirkšķēt;* sk. *tarkšķēt*) kontaminē-

jums. Lietuviešu valodā verbu raksturs cieši saistīts ar *treñkti* 'triekt; dunēt, dārdēt', bet latviešu valodā *trinkš(ķ)ēt* izsaka metālisku, arī muzikālu skanēšanu: «zobini trinkš», «sāk trinkšķēt jaunas stīgas» (M-E IV 237). (K)

EF 2 1124, M-E IV 237

trinkt 'trenkt'— sk. *trenkt.*

triņāt, *triņāt* 'atkārtoti viegli berzēt, trīt'— sk. *trīt.*

trīs [trîs]; lš. *trỹs*, pr., narev. *tris*, kr., ukr., bulg. *три* (ssl. vīr. *trije*, siev., nek. *tri*), č. *tři*, p. *trzy*, senīru *tri*, go. *þreis*, (ģerm. *þrijiz*), ssk. *þrīr*, zv. *tre*, sav. *drī*, v. *drei*, ssak. *thria*, a-s. *þrie*, a. *three*, he. *tri-*, si. vīr. *tráyaḥ*, siev. *tisráḥ*, nek. *trī*, *trīṇi*, ave. vīr. *thrayō*, *trayas*, siev. *tisrō*, nek. *thri*, gr. *treīs*, lat. *trēs*, *tria* (osku *trís*, umbru *trif*, *tref*, *triia*), alb. *tre*, *tri*, toh. A vīr. *tre*, siev. *tri-*, B vīr. *trai*, siev. *tarya*. Pamatā ide. **trei-*, no kā vīr. nom. **treįes*, siev. **tris(o)res* > **tis(o)res*, nek. nom.-ak. *trī*.

La. *trīs* laikam no b. **triįes* ar *i* no ģen. *triju* (lš. *trijų̃*). Dat. *trim* < *trims* (kā vēl 16. gs. tekstos), sal. lš. *trìms*. Ak. *trīs* [î] ar patskaņa intonāciju no nominatīva; senāk [trĩs], sal. lš. *trìs* (apv. *trins*, *trįs*). Lok. *trīs* [î] ir jauninājums kā *avis* (arī lš. *trijuosè*, *trijosè* ir senāka *trisù*, *trysu* (apv.) vietā; sal. si. *triṣú*).

Kārtas skait. *trešais* (apv. *trešs*); lš. *trẽčias*, pr. *tīrts*, kr. *трéтий* (ssl. *tretijь*), bulg. *трéти*, č. *třetí*, p. *trzeci*, go. *þridja*, ssk. *þriði*, zv. *tredje*, sav. *dritt(i)o*, v. *dritte*, ssak. *thriddio*, a-s. *þridda*, *þirda*, a. *third*, si. *tṛ-tīyaḥ*, ave. *thritya-*, gr. *trítos*, lat. *tertius* (< **tritios*), toh. B *trit*. Pamatā ide. **tṛ-tįo-* 'trešais', no kā ab. **tretio-* (tāpat kā slāviem) varbūt ar *e* senāka *i* vietā kā latīņu valodā. Ja tomēr ide. **tṛ-* uzskatāms par saknes **ter-* 'trīs' zudumpakāpi (Benvenists), ab. **tret-* atspoguļo senāku **tert-* (līdzīgi arī Stangs).

Buck 941, E 1 261, 1 487 un 498, EF 2 1114 un 1125, Fei 502, HF II 921, KK 29 195, Kl 141 un 143, Lanszweert 156, Mach 657, M-E IV 232 un 240, MM I 522 un 531, Oxf 917 un 919, Pok 1090, Stang 1 277 un 282, T 327 un 328, Tr II 84, Vr 622, W-H II 702, Zinkevičius 1 19, 2 80, Гам-Ив 3 845, Я. М. Клетниекс — Ст науки 298, Ф IV 101, Ц 486

trīsēt [trīsêt], apv. [ì, î²]; lš. arh. *trišéti* 't. p.', si. *trásati* 'dreb', ave. *tərəsa'ti* 'izbīstas', oset. *tarst* 'baidīties'. Pamatā ide. **ters-* : **tres-* 'trīcēt' no saknes **ter-* 'spārdīties, trīcēt' (no kā arī *tirināt*, sk.); saknes skaņumijā **tṛs-(s)k̑-* (Endzelīns, Pokornijs) > b. **triš-* > la. **tris-*, no kā bijis verbs **trist* : **trisēt*, tag. *trīsu* < **trinsu* (lš. *trįsù*; Endzelīns), no kā arī inf. *trīsēt*. (Par formu sal. apv. *drīstu* 'drīkstu' : lš. *drįstù*, inf. *drįsti*, *drįstėti* = la. *drī(k)stēt*.)

Kauz. *trīsināt* [ĩ]: «Kā tu trīsi, apses lapa, Ne vējiņa trīsināta?» (LD 22696, 5). Subst. *trīsas* [ĩ], apv. [ì², î²], vsk. *trīsa*; vārdu liter. valodā ieviesis Rainis. Subst. *trīsiens* [ĩ, ì] 'trīciens,

drebulis', apv. *trisulis* (arī 'tas, kas trīs'), verbs *trīsuļot* [trīsu-ļuôt]. Tehniska ierīce *trīsis* [ĩ] (kr. *блок, шкив*, v. *Rolle, Scheibe*, ZTV 94), apv. *trīse, trīss, trīsulis* (M-E IV 241, E-H II 696).

J. Endzelīns izteicis arī domu, ka *trīsēt* no **trisēt* varētu būt verba *trīcēt* ietekmē. (K)

J. Baldunčiks — LVKJ XXI 171, E III₂ 333, EF 2 1125, Euler 1 127, M-E IV 241, MM I 531, Pok 1095, T 329, Абаев III 273

trīsis, *trīse, trīsulis* (tehniska ierīce) — sk. *trīsēt*.

trīt [trĩt]; lš. *trìnti* 'trīt, berzt, burzīt; mazgāt (veļu)', kr. *терéть* (bsl. *trěti*) 'berzt, berzēt', bkr. *церць*, ukr. *тéрти* 't. p.', bulg. *трúя* 'beržu', č. *třiti*, p. *trzeć*, asor. *trěć* 'berzt, berzēt', gr. *teírō* '(sa)beržu, spiežu, moku', lat. *terere* 'berzt, berzēt, deldēt; kult, drāzt; mocīt'. Pamatā ide. **ter-* 'berzēt, griežot berzēt, griezt, urbt', skaņu̯mijā **tr̥-* > b. **tir-*, no kā lš. *tìrti* 'pētīt, izmeklēt, analizēt' un la. *tirdīt*. No tās pašas ide. formas b. **tri-*, no kā ar *n* infiksu verbs **trinti* > la. *trīt;* tag. *trinu* (apv. *triņu*), pag. *trinu* (apv. *trīnu*). Sal. lš. *trìnti*, tag. *trinù*, pag. *trýniau*. No ide. saknes pamatnozīmes 'berzt, berzēt' izveidojušās ļoti daudzas sekundārās nozīmes, kas arī latviešu valodā pārstāvētas ļoti plašā un daudzveidīgā atv-u sistēmā. Iter. *triņāt, trīņāt* [ĩ] (lš. *trỹnioti*) 'atkārtoti viegli berzēt, trīt'.

Apv. *trots* [truõts] 'galoda', lš. apv. (žemaišu) *trúotas* 't. p.' no saknes **ter-* varēja izveidoties divējādi: vai nu no atv. **tren-* : **tron-* > b. **tran-*, no kā subst. **trantas* > la. *trots* [uô] (un no šejienes aizg. lietuviešu valodā; Persons), vai no ide. **trō-tos* (> gr. *trōtós* 'ievainots') > ab. **truotas* > la. *trots* [uõ], lš. *trúotas* (> *trūtas;* Būga). J. Endzelīns par ticamāku uzskata pirmo variantu.

Sk. arī: *tirdīt, tirs, traks, traukt, trenkt, trūdēt*.

B II 321, 429 un 631, Buck 568, EF 2 1124, Euler 1 52, HF II 865, M-E IV 242 un 254, Pok 1071 (1072), T 324, W-H II 672, Гам-Ив 3 707, В. А. Дыбо — ВСЯ 1961 5 19, Ф IV 47

trobs 'strops' — sk. *stobrs*.

troksnis [trùoksnis], apv. [uô²], *troksns* [ùo²], ģen. *-s*, siev.; lš. *trañksmas* 'troksnis, trokšņaina drūzma' (: la. apv. *troksme* [ùo²]). Tās pašas cilmes kā *trenkt* (sk.); skaņumijā **trank-snis* > *troksnis* [ùo]. Par saknes skaņumiju sal. *trenkt* : apv. *trankāt* [añ, àn²] 'trenkāt' (M-E IV 222).

No subst. *troksnis* atv. *trokšņot* [trùokšņuôt], arh. *troksnēt* [uo]. Valodniecības termins *troksnenis* [ùo] kopš 20. gs. 20. gadu sākuma (ZTV 2), agrāk «trokšņa skaņa» (E-M I 19).

EF 2 1111 un 1118, M-E IV 253, Pok 1093

trompete, *trumete(s)* — sk. *trumulis*.

tronis [truõnis]. Aizguvums; no v. *Thron* 't. p.', kas savukārt ar franču un latīņu valodas starpniecību no gr. *thrónos* 'krēsls, valdnieka krēsls'. Pamatā ide. **dher-* 'turēt, balstīt'. Latviešu

valodā vārds aizgūts 19. gs. 60. gados, rakstos to ieviesa «Pēterburgas Avīzes» (PA 1862 4 29; V 1 461, 2 229). Agrākais apzīmējums «goda krēsls» (St II 585).

HF I 686, Kl 778, M-E IV 253, Pok 252, Roze 1 27, 2 130, Zēv 2 145

trops — sk. *strops*.

trots 'galoda'— sk. *trīt*.

trucis 'neliela muca'— sk. *strups, trauks*.

trūdēt [trûdêt]. Nozīmes ziņā tuvie verbi *trūdēt, trunēt, trupēt* un vēl daži citi atvasināti no ide. **ter-* 'berzēt, griežot berzēt, griezt, urbt' (no kā arī *trīt*, sk.), kas ar savu daudzveidīgo semantiku ir pamats plašai atv-u sistēmai ar centrālo nozīmi 'sairt' (trans. 'sairdināt' no 'berzēt' vai 'urbt'). Sairšanas resp. sairdināšanas process, ar ko saistīti šie atv-i, ir dažāda rakstura — gan izsakot pūšanu vai drupšanu, gan arī kukaiņu izalošanu (izurbināšanu). Pat viena celma atv-i var paust atšķirīgu sairšanas raksturu, piem., *trust* 'pūt, trunēt': *trusls, trausls* 'drupens, trausls' (kas gan var būt pūšanas, trunēšanas rezultātā). Bijusi arī dažu vārdu mijietekme gan nozīmes, gan formas ziņā.

Verba *trūdēt* pamatā ir divi **ter* atv-i.

1. No ide. **ter-d- : *tre-d-* ar *n* infiksu **trend-*, no kā lš. *trenděti, tranděti* 'trupēt, pūt; tikt kāpuru, tārpu izēstam, izgrauztam', č. *troud*, apv. *trúd* (psl. **trǫdъ*) 'posa (šķiltavām)'. Ar *d* > *t* kr. *трут*, bulg. *трът* 'posa', si. *tṛnátti*, kauz. *tardayati* 'šķeļ, izurbj'.

Saknes skaņumijā **tṛnd-* > b. **trund-* > la. *trūd-*, no kā varēja būt verbs **trūd-ti* > **trūst* ar iter., kauz. *trūdēt*. Verba kauz. nozīme saglabājusies folklorā: «Ai zemīte, trūdulīte, Tu trūdēji dažu labu (var.: Dažu labu trūdināji); Tu trūdēji tēvu, māti, Trūdēs' manu auguminu» (LD 27551, 2).

2. No ide. **ter-* arī bāze **treud- : trŭd-*, no kā lat. *trūdere* 'grūst'. Baltu **traud- : *trŭd-*, no kā la. apv. *trauds* [aû] 'trausls', arī 'mīksts, šūnains, viegli birstošs': «trauds kuoks» (M-E IV 224) un *trūds* [û] (parasti dsk. *trūdi*), apv. *trūda* 'trūdi, kūdra', arh. *trūdes* 'trūdzeme' (St I 326), verbs *trūdēt*, apv. *trūdīt*, kauz. *trūdināt*.

Iespējams, ka ar minētās cilmes *trūdēt* vai apv. *trūdīt* saplūdis arī atv. no verba *trust* (sk. *trausls*); par formu sal. *zust* : apv. *zūdīt* 'zaudēt'.

Pēc cita uzskata *trūdēt* saistāms vai nu tikai ar lš. *trenděti* u. c. (Trautmanis, Pokornijs), vai arī tikai ar lat. *trūdere* un skaņumijā ar la. apv. *trauds* (Būga, Endzelīns, Frenkels).

Hom. *trūdēt* (folkl.) 'sērot': «Trūdit, visi (var.: Trūvējiet, Sērojieti) brāleliņi, Māsa gāja tautiņās. Es paklāju trūdu deķi Pa kumeļa kājiņām» (LD 17937, 1). Šī verba nozīme vai nu ar pārnesumu no 'trunēt, trūdēt' (→ 'būt drūmam, nomāktam'), vai arī vārds ir fon. pārveidojums no *trūrēt* 'sērot' (> *trūvēt;* no

lv. *trūren* 't. p.': v. *trauern;* Endzelīns). Vārds šajā nozīmē var būt saistīts arī ar kr. *трудúть,* p. *trudzić* 'apgrūtināt; padarīt nemierīgu, skumdināt'; sal. lš. *trūdnas* 'skumjš, grūts' no p. *trudny* 't. p.' (Frenkels).

Sk. arī: *trunēt, trupēt.* (K)

B I 489, EF 2 1130 un 1132, Mach 653, M-E IV 250, MM I 521, Pok 1076, T 328, W-H II 710, Zev 2 145, Φ IV 110

trūkt [trũkt], apv. [ù]; lš. *trūkti* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *traukt* (sk.); pamatā ide. **treuk-* : **trŭk-*, no kā la. *trūkt.* Salīdzinot ar *traukt* agrāko noz. 'raut', verbam *trūkt* piemīt attiecīgā intrans. nozīme — 'tikt rautam' → 'plīst, sadalīties, atdalīties': «diegs, dzija, virve trūkst», «poga (iz)trūkst», «Ātri rāvu brāļa dzirnus, Lai tās trūka (var.: plīsa, skrēja, šķīda) gabaliem; Tautu lēņi ritināju, Lai visam mūžiņam» (LD 22478 var.) No šās nozīmes arī atv-u *iztrūkt, notrūkt, pārtrūkt, satrūkt, uztrūkt* semantika. Uz šās nozīmes pamata izveidojusies arī verba *trūkt* nozīme 'nebūt; būt mazāk (nekā vajag), nepietikt'.

Nozīmes pārveidošanos raksturo tautasdziesma: «Ļaudis mani aprunāja, Es aiz durvīm klausījos. Vēru durvis, spēru kāju, Trūkst ļaudīm (var.: Ļaudīm trūka, Jūk ļautiņu) valodiņas» (LD 8603). (Valodas «pārtrūka» → «nebija vairs».) Līdzīgi no *trūkt* nozīmes 'tikt (at)rautam' («poga trūkst») izveidojās nozīme 'nav' (rekcijai mainoties kā pie negācijas: «pogas trūkst» = «pogas nav»). Sal.: «Trūkst manai māmiņai, Trūkst trijās vietiņās: Kūtī govs, klētī pūra, Maltuvē malējiņas» (LD 18379). No šās nozīmes arī atv. *pietrūkt,* sar. *iztrūkt* ('nepietikt') semantika.

Kauz. *trūcināt* [ũ] (apv.), arī *trūcenāt,* kas atv-os parādās vecākajos rakstos, piem.: «Jēzus Christus jir to nāves sait(i) satrūcenājis» (Manc 4, 36). Liter. valodā *iztrūcināt* 'likt sarauties, sabaidīt'. Semantiski ar to saistās refl. *trūkties* («zirgs trūkstas») un atv-i *iztrūkties, pietrūkties, satrūkties, uztrūkties.*

B II 466 un 469, Buck 973, EF 2 1130, M-E IV 251, Pok 1074

trūle 'sūnveidīgs kūdras u. c. sagulums purvos'— sk. *trunēt.*

truls, apv. *truļš.* Tās pašas cilmes kā *trunēt* (sk.), atvasināts no ide. **treu-* : **tru-* ar pied. *-lo-* (b. *-la-*). Tās pašas cilmes ir apv. *trult* [uî²] 'kļūt trulam', iter. *trulēt,* kauz. *trulināt.* Par nozīmes sakaru 'trunēt' : 'truls' sal. *trupēt* : apv. *trups,* liter. *strups.*

Buck 1071, Lanszweert 33, M-E IV 245

trumpis [trum̃pis]. Aizguvums; no lv. *trump* 't. p.' (v. *Trumpf*), kas ir tautas valodā sagrozīts no *triump* 'triumfs' (v. *Triumph;* uz kāršu spēli vārds attiecināts 16. gs.). Vārds no lat. *triumphus* 'triumfs; uzvara, gaviles', kas savukārt no gr. *thríambos* 'Dioniza pievārds'. Latviešu valodā aizg. minēts 19. gs. vārdnīcās (*trumpe* V 1 206, arī *trumpa* V 2 229, *trumpis* U I 311) līdz ar verbu *trumpēt* (V 1 206, U I 311), *trumpot* (V 2 229). Verbs

formā _trumvēt_ (< v. _trumpfen_) 'spēlēt kārtis' minēts jau 18. gs. Depkina vārdnīcā (Zēv 2 145).

HF I 682, Ķl 794, M-E IV 246, Zēv 2 145

trums. Tradicionāli vārdu saista ar ssk. _proti_ 'uztūkums', _prūtna_ 'tūkt', lat. _strūma_ (varbūt < _*strūdmā,_ Persons) 'dziedzeru uztūkums, kakla tūkums, kākslis' no ide. _*(s)ter-_ 'stīvs, stings' → 'izspīlēts, uztūcis' (Persons, Pokornijs; Endzelīns: ja _m_ < _dm_). Tādā gadījumā pamatā _*(s)ter-_ atv. _*treud-_ : _*trŭ̄d-_ ar pied. _-mo-_ > b. _*trud-ma-s_ > la. _trums_. Šādu uzskatu balsta arī apv. _trums_ 'puns, dziedzera uztūkums; izaugums bojātā koka mizā; trūce (← uztūkums trūces vietā); mazs, negatavs ābols'.

Taču vārda _trums_ parastākā (liter.) nozīme 'strutojošs augonis' labāk saistāma ar gr. _trōō_ (< _*trōu̯o_) 'izurbju, ievainoju, radu brūci', _traūma, trōma_ 'brūce' no ide. _*ter-_ 'berzēt, griežot berzēt, griezt, urbt' (no kā arī _trunēt_, sk.). Atv. _*treu-_: _*tru-_ ar pied. _-mo-_, no kā b. _*trumas_ > la. _trums_.

Iespējams, ka vārdā saplūduši abu sakņu atv-i, izveidojot atšķirīgas nozīmes. (K)

HF II 905, M-E IV 246, Pok 1026 un 1072, W-H II 606

trumulis. Aizguvums; no lv., afrī. _trummel_ 'bungas, arī cits skaļa trokšņa instruments; skārda trauks ar vāku' (v. _Trommel_ 'bungas, veltnis, cilindrs'). Vārda pamatā skaņu atdarinājums.

Tās pašas cilmes ir sav. _trumba_ > fr. _trompe_ 'mednieka rags', _trompette_ 'taure' > v. _Trompete_ > la. _trompete_. Senākā forma _trumete(s)_ no lv. _trummet(e)_ 't. p.'

Latviešu valodā aizg. sākumā lietots kāda sitamā instrumenta apzīmēšanai: _trumelis_ (Lg II 357), _trumulis_ 'boze, vāle' (Elg 1 27 un 131), 'koks ar džinkstošām metāla lapiņām' (RKr XVI 245). No 19. gs. ar to apzīmē skārda trauku ūdens vārīšanai: _trumele, trumulis_ (U I 311), _trumulis_ (V 2 230).

Doo III 439, Ķl 792, M-E IV 246, Zēv 2 145 un 281

trunēt [trunêt]; lš. _trūnėti, trunėti, trunýti_ 'trūdēt, trunēt; ilgi gulēt, slinkot'. Pamatā ide. _*ter-_ 'berzēt, griežot berzēt, griezt, urbt', no kā arī _trūdēt_ (sk.). Atv. _*treu-_ : _*tru-_, kam tālākos atv-os pievienots _n_ laikam no tag. celma. Baltu _*traun-_ (_*tri̯aun)_ : _*trŭ̄n-_ (_*tri̯ŭ̄n-)_, no kā lš. _tráunyti_ 'berzēt, ar zobiem saberzt', _triaūnyti_ 'ar troksni ēst, grauzt; kāri ēst, dzert', skaņumijā _trunėti_, la. _trunēt_, apv. _trūnēt_ (E-H II 700). Tās pašas cilmes subst. apv. _trunas, truni, truņi_ 'trūdi' («truņu pīšlis», St 4 284), _trune_ 'puve, trupe', adj. _truns_ 'satrunējis, iztrupējis'.

Pamatverbs bijis laikam _*trun-ti_ > _*trūt,_ no kā apv. _trūle_ [û] 'sūnveidīgs kūdras u. c. sagulums purvos' (E-H II 700). No formas _*trūt_ iter., kauz. arī _trūdēt,_ kas saplūdis ar tāda paša skanējuma citas cilmes vārdu (sk. _trūdēt_). (Par formu sal. _pūt_ : _pūdēt_. Par _trunēt_ un _trūdēt_ formu attiecību sal. _*minti_ > _mīt,_ no kā _minēt_ un _mīdīt_.)

Sk. arī: *trausls, truls, trums.* (K)

B I 489, Buck 1071, EF 2 1132, M-E IV 247, Pok 1072

trupēt [trupêt]; lš. *trupěti* 'drupt, (sa)irt', pr. *trupis* 'klucis', kr. apv. *трупить* 'sasmalcināt, sadrupināt', kr., bkr., ukr. *труп* (ssl. *trupъ*) 'līķis', bulg. *труп* 'koka stumbrs, rumpis; līķis', č. *trup* 'rumpis, korpuss', p. *trup* 'līķis', gr. *trȳpáō* 'izurbju'. Pamatā ide. **ter-* 'berzēt, griežot berzēt, griezt, urbt', no kā arī *trūdēt* (sk.). Atv. **troup-* : **trup-* > b. **traup-* : **trup-*, no kā lš. *traupùs* : apv. *trupùs* 'trausls'. Latviešu valodā ir tikai formas ar *u:* apv. *trupt* 'pūt, trupēt, drupt', iter. *trupēt,* kauz. apv. *trupināt* 'ļaut trūdēt; irdināt, drupināt'. No adj. **trups* atv. *trupens* [ę] 'sapuvis; drupens, irdens'. Subst. apv. *trupek(s)nis* 'puvis, trupējis malkas gabals; trūds', *trupēns* [ę̄] 'puvis, trupējis malkas gabals': «nav nevienas pagales labas malkas, tikai trupēni» (M-E IV 247).

Verba *trupt* variants ar balsīgu ieskaņas līdzskani ir *drupt* (sk.). Abiem verbiem un to atv-iem valodā diferencējusies semantika.

Sk. arī: *strops, strups.*

B I 489, II 631, EF 2 1132, HF II 937, Mach 654, M-E IV 247, Pok 1074, Urb 8 85, Ф IV 109

trupt 'trupēt, drupt'— sk. *strups, trupēt.*

trusis. Aizguvums; no bkr. *трусь* vai p. *truś* 't. p.' (kr. apv. *трус*). Slāvu vārds ir tās pašas cilmes kā la. *trausls, trusls* ('trausls' → 'bailīgs'). Tāpēc arī izveidojusies apv. forma *truslis* 'trusis' (E-H II 699). Aizg. minēts 17.gs. vārdnīcās formā *truš(s)* (Manc I 99, Lj 317), 19.gs. parastākās divas formas — *trusis, trušis* (V 217), arī *truše* (U I 312). Formas ar *-š-* no locījumiem vai arī, tieši atdarinot poļu valodas formu vai lietuviešu starpniekvalodas formu (lš. arh. *trùšis* 't. p.'). No latviešu valodas šī forma arī lībiešu *(trušš, truššá)* un igauņu valodā *(truśś)*.

18.—19.gs. avotos trusis biežāk *kraliņš* (< kr. *кролик*) vai *kanīnķenis, kanīnķins* (< v. *Kaninchen;* St II 348, M. Stobe — LGGr 1797 3 57).

La. apv. *truši* (vsk. *trusis*) 'doņi, meldri; ašķi', *traušļi* 'ašķi' (lš. vsk. *traũšis* 'ašķis', *trušìs, triušìs* 'niedre') ir baltu cilmes vārdi, atv. no *truss, trauss* 'trausls' (sk. *trausls*). Par nozīmes pārnesumu sal. apv. *traušļa* 'gļēvs, viegli laužams koks' : *traušļi* 'ašķi'.

B II 313, E I 109, EF 2 1114 un 1133, Ķet 432, Mägiste 3284, M-E IV 227 un 248, Pok 1026, To I 375, Ф IV 109

trusnīties 'ar pūlēm kustēties'— sk. *trausties.*

trust 'pūt, trunēt'— sk. *trausls, trūdēt.*

trušāties 'nemierīgi gulēt', *trušīties* 'grozīties, nevarot aizmigt'— sk. *trausties.*

truši 'meldri, doņi'— sk. *trusis.*

tu; lš. *tù* pr. *tū (tu, thu), toū (tou, thou), tau,* narev. *tu,* kr., bkr. *ты* (ssl. *ty*), ukr., bulg. *ти,* č., p. *ty,* go., ssk. *þū,* sav. *thŭ* > *dŭ,* a-s. *đŭ,* v. *du,* a. *thou,* senīru *tū,* he. *zik, zikka* (< **tega* < **te* + *egō)* 't. p.', *tuk(ka)*, enklītiski *-du-* (< **tu)* 'tev, tevi', si. *tú, tū* 'taču', ave. *tū* 't. p.', enklītiski 'tu', gr. (dor.) *tý,* (joniešu) *sý,* lat. *tū,* toh. A *tu,* B *t(u)we,* oset. *du, dy* 'tu'. Pamatā ide. **tū* 'tu'; ģen. **t(e)u̯e,* dat. **toi, *tebh(e)i,* ak. **te.* La. ģen. *tevis* no **tevens,* kur jaundarinātai ak. formai ar *-en* pievienots *-s* pēc citu vsk. ģen. formu parauga. Sena dat. forma ir pr. *tebbei;* la. *tev* ar *v* no ģen. u. c. locījumiem, bet galotne reducēta. Ak. *tevi* no **teven,* kur *-n* pēc citu baltu vārdu ak. galotnes parauga. Lok. *tevī* pēc *i*-celma vsk. lok. parauga.

V. Pizani: atkarīgo locījumu celms ab. valodās no irāņu valodām; ģen. **teu̯e* ar *eu* < *au* (si., ir. *tava*).

Sk. arī: *jūs, tavs.*

B II 637, E IV₂ 108, I 504 un 541, EF 2 1133, Fei 504, HF II 817, KK 29 195, Kl 145, L III 114, Lanszweert 155, M-E IV 254, MM I 507, V. Pisani — Balt IV 17—19, Pok 1097, Schmalstieg 2 195, Stang 1 247, T 331, Tr II 96, Vr 625, W-H II 712, Zinkevičius 1 19, 2 80, Абаев I 378, Ф IV 130

tūba[a] [tũba], apv. [ũ², ù²] 'filcs; filca apavs, veltenis'; lš. *tū́bas* 't. p.', pr. *tubo* 'filcs'. Aizguvums no ģerm. valodām; sal. ssk. *þófi* 'filcs' (*þoefa* 'velt, stampāt', isl. *þóf* 'velt'). Iespējams, ka ģerm. *ō* > *ū* vēlīna posma gotu valodā, un no turienes vārdu aizguvuši balti (Endzelīns), bet aizg. var būt arī no ssk. vai senzviedru valodas (zv. *tova*), kur *o* tika izrunāts ļoti šauri (zviedru vārdā kā *u*). Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās: *tūba* 'filca mētelis, lietusmētelis' (Manc I 59 un 141, Für 2 495), 'filcs' (Lj 317, arī savienojumos «tūbas kurpes, tūbas mētels, tūbas zābakas»). J. Lange uzskata, ka vārds ieviesies no lietuviešu valodas (Lg II 359). Vārdu nav dzirdējis G. F. Stenders 18. gs. otrā pusē Lejaskurzemē (St I 331), ne arī K. Harders 19. gs. sākumā Ziemeļvidzemē (Wel 129), tātad tas lietots tikai atsevišķos apvidos. 19. gs. otrā pusē vārds jau ir plašāk pazīstams, bet joprojām tam ir apvidvārda raksturs blakus rusismam *voiloks (vailaks* V 1 55, 2 232, U I 312, II 286).

Buck 405, E IV₂ 329, EF 2 1134, M-E IV 277, Vr 615

tūba[b] [tũba], parasti dem. *tūbiņa* 'plastmasas vai plāna metāla trauciņš caurules veidā (pastu iepildīšanai)'. Aizguvums; no v. *Tube* 't. p.', kas savukārt no fr. *tube* 'caurule'. Pamatā lat. *tuba* 'taisna taure; caurule'. Latviešu valodā vārds kopš 20. gs. 20. gadiem formā *tuba* (Bl 5 203, LVPV 1 86), vēlāk *tūba* (LVPV 2 202). Nav ieviesies J. Endzelīna jaunvārds *caure* aizguvuma aizstāšanai (Ozoliņš 2 565).

W-H II 712

tūce [tûce], apv. [û], *tūcis, tūcs* (ģen. *-s*) '(lietus) mākonis, lietusgāze'. Laikam atv. no verba *tūkt* [û], tātad 'mākonis, kas

tūkst vai ir pietūcis'; par nozīmi sal. «mākoņi audzējas, briest». Vārda nozīmi varēja ietekmēt kr. *ту́ча* 'mākonis'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds ir aizg. no krievu valodas. Tādā gadījumā verbs *tūkt* ietekmējis tikai vārda *tūce* (un morf. variantu) saknes zilbes intonāciju izloksnēs [û]. Taču atšķiras arī vārda nozīme latviešu un krievu valodā. (K)

E I 107, M-E IV 277, Ф IV 129, Ц 494

tūcīt [tûcît], apv. [ù²], *tūcēt, tūcināt* 'mīcīt, spaidīt, bāzīt, sist'; lš. *tuksėti* 'sist, grūst, dauzīt; pukstēt', *tūksti* 'klauvēt, dauzīt', kr. *ткать* 'aust' (ssl. *tъkati,* sākotnēji 'bāzt, durt'— par ieaužamo pavedienu, dziju), *ты́кать* 'bakstīt, bāzt', gr. *týkos* 'āmurs, cirvis', oset. *tuğd* 'sisties, kauties', *t'yst, t'unst* 'bāzt, durt'. Verbs *tūcīt* līdz ar tās pašas nozīmes *tūkāt* («tūkāt drēbes čupā», E-H II 707) no bijuša verba **tukt* (vai **tūkt*) 'sist, spaidīt', no kā arī apv. *tukstēt, tuksēt* 'sist, pukstēt'.

Pamatā ide. **(s)teu-* 'grūst, sist' ar *k* saknes paplašinājumā; **touk-* : **tŭk-* > b. **tauk-* : **tŭk-*. No saknes pamatpakāpē la. apv. *taucēt* [àu] 'grūst piestā (kaņepes)' (M-E IV 135), *taukāt* [àu²] 'grūst, stampāt' («taukāt kāpostus mucā», M-E IV 136). Sal. pr. **tauk-* 'grūst, bāzt' → 'solīt': *taukinnons* 'solījis' (Mažiulis 6 139).

Ar ieskaņas *s-* apv., sar. *staukāt* [aũ, àu²] 'sist, grūst, mīdīt': «staukāt kaņepes, sāli» (E-H II 572), «staukāt piestā jēlus taukus uzglabāšanai» (M-E III 1049). Tam blakus *štaukāt* [àu²] 'sist, stampāt', kur mantotais vārds saplūdis ar aizg.— no v. *stauchen* 't. p.'

Saknes zudumpakāpē (ar *u, ū*) apv. *stūcīt (:tūcīt)*: «izstūcīt meitu pie darba» (E-H I 483), *stucināt, stukāt, stūkāt* [ũ û] 'sist, grūst, mīdīt (u. tml.)', *stuknīt* 'grūst, grūžot bīdīt', *stukņīt* 'sist'. (Sal. tās pašas cilmes kr. *сту́кать* 'dauzīt, sist, klaudzināt', kas varēja ietekmēt la. *stukāt* u. c. nozīmi.) Sar. *stūķēt* [ũ], apv. *stuķēt* 'bāzt, stampāt, vilkt', kur mantotais vārds saplūdis ar aizg.— no lv. *stūken; stucken* 'bāzt, grūst, spiest, stampāt'. Subst. *stūķis* 'neveikls, nekustīgs cilvēks (kas stumjams, grūžams), vecs, stīvs un slinks zirgs; vīstoklis, resni ģērbts cilvēks'. Arī šeit mantotais vārds saplūdis ar aizg., sal. vlv. *stûke* 'stumbrs (ar pārnesumu uz psihisku un fizisku nekustīgumu); linu sauja, labības kūlītis' (L-B III 563).

Blakus formām ar *t-* ir formas ar ieskaņas balsīgo līdzskani (baltu *t : d*): *tūcīt* = apv. *dūcīt.* Abos variantos arī formas ar *-n-*: apv. *tuncīt* [ùn] 'tūcīt' atbilst vārdiem *duncīt, dunkāt* [ùn] 'sist ar dūrēm'.

Ide. **(s)teu-* 'grūst, sist' cilmes un nozīmes ziņā saistīts ar **tēu-* 'tūkt' (no kā la. *tūkt,* sk.); 'sist' → 'tūkt'.

Pēc cita uzskata (Raģe) *taukāt* < ig. *tõukama* 'stampāt'.

Sk. arī: *čūska, duncis, tūkt, tutenis.* (K)

B II 452 un 633, EF 2 1135, HF II 941, M-E III 1100 un 1109, IV 278, Pok 1032, Raģe — Dial I 99, T 331, Zēv 2 126 un 127, Абаев III 307 un 358, Бенвенист 1 195, Ф IV 64, Ц 478

tūdaļ — sk. *tūlīt.*

tūja [tūja]. Aizguvums; no v. *Thuja* 't. p.', kas savukārt no gr. **thyíja* 'smaržīgs koks' (*thyō* 'kūpinu' → 'upurēju'). Aizg. ieviesies 20. gs. 20.—30. gados, aizstājot apzīmējumu «dzīvības koks» (no v. *Lebensbaum* 't. p.', kur *Leben* 'dzīve, dzīvība', *Baum* 'koks'). (LKV IV 6570, Ozoliņš 2 314, LVPV 2 203)

HF I 690

tūkāt 'tūcīt'— sk. *tūcīt.*

tukls; lš. *tuklùs* 'ātri nobarojams; tauks, trekns; aptaukojies'. Atv. no *tukt* (apv.) '(uz)tūkt, kļūt resnam, kļūt taukam' (sk. *tūkt*).

EF 2 1135, L III 115, M-E IV 255

tuksēt, *tukstēt* 'sist, pukstēt'— sk. *tūcīt.*

tuksnesis. Tās pašas cilmes kā *tukšs* (sk.). Pēc J. Endzelīna uzskata *tuksn-* < **tuskn-*. Vārds *tuksnesis* ir samērā jauns veidojums blakus līdzīgas nozīmes senākiem *tuksna* (Elg 1 340, arī *tukšna* 1 454) un *tuksnība* (Manc I 215, Lj 318, Elg 1 340; arī *tukšnība* Elg 1 346 un 454). Laikam vārda **tuksne* (sal. lš. *tušnė* 'tuksnesis') daudzskaitļa formu **tuksnes* 'tukšas vietas' vācu autori uztvēruši kā celma formu (ar vsk. nom. **tuksness*) un ieviesuši literatūrā, pievienojot tam jaunu galotni (*tuksnese* Manc I 215). Tādā pašā kārtā senākajos rakstos no formas *tuksnis* > **tuksniss* vai **tuksnise* (ak. *tuksnisi*). Tautas etimoloģijā vārds izveidojies par šķietamu salikteni ar *-nesis* otrā daļā; šāda forma sastopama kopš 18. gs. (Lg II 360, St I 332).

Paralēli vārdam *tuksnesis* (un tā sākotnējām formām) latviešu valodā lietots tās pašas nozīmes aizg. *posts* (sk.). (K)

EF 2 1145, M-E IV 255

tūkstotis [tũkstuôtis], apv. [uõ]; *tūkstots* [uo], *tūkstoš* [uo]; lš. *túkstantis,* pr. *tūsimtons* (ak.; < **tūs-simt-*), kr. *тысяча* (ssl. *tusęšti, tysǫšti,* psl. **tysęt-, *tysǫti*), ukr. *тúсяча,* bulg. *тúсеща,* č. *tisíc,* p. *tysiąc,* go. *þūsundi* (ģerm. **þūs-hundi,* kur otrā daļā 'simts'), sav. *thūsunt* > *dūsunt,* a-s. *þūsend,* ssk. *þūsund,* v. *tausend,* a. *thousand* 't. p.' Pamatā ide. **tēu-* : **tū-* 'tūkt' (no kā arī la. *tūkt,* sk.). Vairākās valodās no šās saknes veidots saliktenis ar vārda *simts* seno formu, tātad izsakot jēgumu 'pietūcis simts', resp. 'lielais simts'.

Austrumbaltu valodās laikam bijusi šā salikteņa forma **tū(s)-šamt-* (no tās s. *tuhansi* 'tūkstotis'), kas pēc tam pieskaņota divdabim **tūšant.* Kontaminējot verba tag. celmus **tūša-* un **tūsta-,* izveidojusies forma **tūšta-,* no kā **tūštant* 'tūkstotis'. No verba *tūkt* (tag. *tūkstu*) vārdā iesprausts *k;* līdz ar to **tūkštant* > la. *tūkstuot-* (Endzelīns).

Pēc cita uzskata (Būga) *tūkstant-* ir verba *tūkt* (lš. **tū́kti*) tag. divdabis, kas ieguvis skaitļa nozīmi (no lš. **tūkstants*

šimtas 'tūkstošs simts'). Jāievēro, ka pied. *-ant-* (> la. *-uot-*) bijis ne tikai divdabja formas elements, bet tas raksturojis arī ide. kopuma vārdus (he. *udnē* 'zeme' : *udneyant* 'iedzīvotāji'; Benvenists).

Vēl pēc cita uzskata (jaunākajā laikā Gamkrelidze un Ivanovs) baltu vārdi ir aizg. no slāvu valodām.

B II 637, E IV_2 330, 1 495, EF 1 58, 2 1135, Fei 505, Kl 774, M-E IV 279, Oxf 919, S. Mieze — LVKJ XXII 51—56, Stang 1 109 un 282, Pok 1083, T 332, Tr VII 36, Vr 628, Гам-Ив 2 16, 3 108, 125 un 419, Ф IV 133, Ц 495

tukšs; lš. *tùščias* (dsk. nom. *tuštì*) 't. p.', kr. *тóщий* 'vājš, plāns, liess' (skr. *тъщь;* ssl. *тъštь* 'tukšs'), *тоскá* 'skumjas, garlaicība, ilgas', psl. **tъska* 'tukšums'), si. *tucchyáḥ* 'tukšs', lat. *tesqua* (**tueskuā*) 'tuksnesis', oset. *tyssæg* 'vājš, izdilis, plāns'. Pamatā ide. **teus-* : **tus-* 'tukšot' no saknes **tĕu-* : **tŭ-* 'tūkt' (no kā arī la. *tūkt,* sk.). Semantiskā sakarība: 'uztūcis, uzpūsts' → 'ar tukšu vidu' → 'tukšs'.

La. *tukša-* laikam < **tuks(t)i̯a-* < **tuskti̯a-* no kontaminācijas **tuski̯a* + **tusti̯a-* (Endzelīns).

Sk. arī: *tuksnesis, tutū.*

Buck 932, E III_2 328, 1 232, EF 2 1145, E-H II 701, M-E IV 256, MM I 508, Pok 1085, T 333, W-H II 675, Абаев III 343, Гам-Ив 3 417, Ф IV 90, Ц 482

tūkt [tûkt], apv. *tukt;* lš. *tùkti,* kr. apv. *тыть* 'kļūt taukam, tuklam', p. *tyć* 'kļūt tuklam', lat. *tucca* (gallu cilmes) 'sālīta liellopu vai cūkas gaļas desa', oset. *tyx* 'spēks, vara'. Pamatā ide. **tĕu-*: **tŭ-* 'tūkt' ar *k* saknes paplašinājumā, no kā b. **tūkti* > la. *tūkt,* apv. *tukt.* No verba apv. formas vietv. *Tukums* ('uztūkums', t. i., 'uzkalns'; Endzelīns).

Ide. **tĕu-* ir vienas cilmes ar **(s)teu-* 'grūst, sist', no kā la. *tūcit* (sk.). (Par nozīmju sakaru sal. *daudz.*) Abu sakņu atv-i dažos gadījumos saplūduši vai veido homonīmus. Piem., apv. *tūcēt, tūcināt* [û] 'tūcīt' un 'likt vai ļaut tūkt' (kauz. no *tūkt:* «cik ilgi tu auguoni tūcināsi? dur vaļā!», M-E IV 278).

Apv. *tūkst* (tag. *tūkstu,* pag. *tūksu,* E-H II 707; pag. *tūsku,* E 1 763) 'tūkt', arh. *tūskt* (tag., pag. *tūsku,* Elg 1 241, St I 331) laikam ir atv. no ide. **tū-* ar pied. *-sko-* un metatēzi dažās formās, bet *tūsk-* var būt arī no **tūksk-* (Endzelīns). Piemērs ar divd. no formas ar ieskaņas *s-*: «Voi pie govju lopiem tesmens vesels, neiekārsēts, ciets jeb apstūksis ir?» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 93).

Ar nozīmi 'tūkt' laikam saistāmi baltu vietvārdi ar *tūja-*, piem., *Tūjas ezers* (atv-i no saknes **tū-* ar pied. *-i̯ā-*), sal. pr. upes nos. *Tuia, Thuya,* kas laikam 'periodiski pārplūstoša upe' (H. Šalls). Sal. arī lš. *Tūjainių ẽžeras* (Vanagas 2 349).

Sk. arī: *daudz, tauks, taurs, taustīt, tauta, tols, tūce, tūcīt,*

tukls, tūkstotis, tukšs, tulzna, tūļāties, tuntuļot, tūska, tvaiks, tvans.

B II 310, 440, 633 un 638, E III₁ 506, III₂ 107, 1 763, EF 2 1136, L III 115, Lanszweert 147, M-E IV 280, Pok 1081, H. Schall — Donum B 456, Stang 3 59, T 315, W-H II 713, Абаев III 344, ф IV 133, Ц 494

tulis 'pogas veida rokturis'— sk. *tulzna.*

tūlīt [tūlît], parasti [tū·līt], *tūliņ* [tū·liņ] ar dažādām apv. variācijām; lš. apv. *tulŷt, tulŷd* 't. p.' Pamatā ide. vietn. **to-* (sk. *tas*) ar *o* > *u* neuzsvērtā zilbē (sal. *tuvs;* Frenkels); **tu-* ieguvis nozīmi 'te' vai 'tur' (sal. *te*). Pievienota part. *-le-* : **tule* (sal. ar *nule* 'tikko, nupat'). Šī forma papildināta ar adverbiem rakstur̄īgiem izskaņas formantiem *-īt, -in, -iņ;* sal. apv. *nulīt* 'nule', *allažīt, allažiņ, tagadīt, tagadiņ.* Blakus apv. formām *tulīt, tuliņ, tulin* (M-E IV 259) parastākas ir formas ar *ū,* kur garais patskanis no *tūls* 'tuvs' (sk. *tuvs*): apv. *tūle* 'tūlīt' (← 'tuvu'). Nozīmes pārnesums noticis no vietas uz laiku ('tuvs laikā'). Atv. *tūlītējs,* apv. *tūlinējs.*

Pēc cita uzskata (Endzelīns) pamatā **tū-* 'šeit', kas darināts pēc **kū* 'kur' parauga (sl. *kū* 'kur').

Forma *tūdaļ,* arh. *tūdal* ar metatēzi no **tūlad* (Endzelīns), kur *-d* (< *-da)* kā vārdā *tagad.* Variācijas: *tūdaliņ,* apv. *tūdalin, tūdalīt* u. c. (K)

Buck 964, EF 2 1137, M-E IV 278 un 280

tulks [tul̃ks]. Aizguvums; no skr. *тълкъ* 'tulks; skaidrojums' (kr. *толк* 'jēga, labums', *толковáть* 'skaidrot'). Sl. **tъlkъ* cilmes ziņā saistāms ar lat. *loquī* 'runāt, nosaukt'. Latviešu valodā vārds aizgūts līdz 13. gs. Tas minēts 17. gs. vārdnīcās mūsdienu formā (Für 2 496, Lj 318). Atv. *tulkāt* (Für 2 496), 18. gs. *tulkot* [uô], *tulkotājs* (arī *tulkatnis), (sa)tulkoties* 'norunāt, apspriesties' (Lg II 360, St I 332).

B III 766, E I 96, EF 2 1137, M-E IV 259, Ф IV 71

tulna 'tulzna'— sk. *tulzna.*

tulzna [tùlzna], apv. [ul̃, ul̂²], *tulzne, tulznis.* Par vārda cilmi ir divējādi uzskati.

1. Vārds līdz ar lš. *tul̃žti* 'mirkt, izmiekšķēties; pampt, briest', *tulžìs* 'žults' saistāms ar kr. *тóлстый* 'resns, biezs' no ide. **(s)tel-* 'ļaut tecēt; urinēt', no kā arī lš. *tel̃žti* 'šļākt, gāzt (par lietu); urinēt' (Būga, Endzelīns, Frenkels, Fasmers, Trautmanis). No paplašinātās saknes **telĝ-* > b. **telž-* > la. *telz-* ir apv. *telzt* [eî, èl²] 'daudz, kārīgi dzert, arī ēst' (← 'darīt sevi slapju'; Endzelīns). Skaņumijā apv. *tulzt* [ùl², ul̂²] 'tūkt' (lš. *tul̃žti*), no kā *tulzums* [ùl²] 'tūkums', *tulza* [ùl], *tulzis* 'tulzna', liter. *tulzna.* Atv. *tulznot* [uô], apv. *tulznīt* [ùl] 'pārklāties ar tulznām'.

2. Pamatā ide. **teu-* : **tū̆-* 'tūkt' (no kā arī *tūkt,* sk.) ar pied. *(e)l-;* sal. gr. *týlē, týlos* 'uztūkums, tulzna, puļķis', lat. *tullius*

(< *tulno-) 'plūsma, lējiens, (lietus) gāze', pr. *tūlan* 'daudz' (← 'ar uztūkumu, uzviju'). No atv. *tulĝ- > b.*tulž- > la. *tulz-*, no kā *tulzna* (Pokornijs, kas te iesaista arī kr. *толстый*).

Bijusi laikam abu sakņu refleksu mijietekme: pamatā gan ir ide. *(s)tel-, bet atv-us stipri ietekmējuši vārdi ar *tul-*, kas atvasināti no *teu- : *tŭ- 'tūkt'. Sal. apv. *tulis* 'pogas veida rokturis (bumbulis)', *tuļa* '(darbarīka, aira) rokturis': gr. *týlos* 'puļķis', vlv. *dulle* 'dullis' (> la. *dullis*, dsk. *duļļi*). Zīmīgi, ka blakus formai *tulzna* ir apv. forma bez *ž*: *tulna* (M-E IV 259), tātad šās formas pamatā nevar būt ide. *telĝ-. (K)

B II 320, E IV₂ 329, EF 2 1138, HF II 942, M-E IV 260, Pok 1018 un 1081, T 331, W-H II 714, Ф IV 74

tuļa 'rokturis'— sk. *tulzna*.

tūļāties [tũļâtiês], *tūļoties* [uô], *tūlēties* [ù²]; p. *tułać się* 'klejot, klaiņot; klimst', go. *þulan* 'panest, ciest', sav. *dulten*, v. *dulden* 'ciest, paciest', norv. *tūla* 'smagi strādāt', *tȳla* 'vilcināties', si. *tulā́* 'svari, svars', *tulayati* 'ceļ, sver', gr. **téliō* 'ceļu', *téllō* 'uzlēcu (par debess ķermeni)', *tlē̄nai* (dor. *tlānai*) 'panesu, ciešu', **talátēs* 'tas, kam smagi jāstrādā', lat. *tollere* (tag. *tollō* < **tļnō*) '(uz)celt, aizcelt', *tolūtim* 'rikšiem' ('kājas ceļot'), toh. A *täl-*, B *tal-* 'uzcelt'. Pamatā ide. **tel-* 'celt; svērt; nest, panest, ciest'; skaņumijā **tļ-* > b. **tul-*. (Ide. **tel-* 'celt' blakus saknei **kel-* 'celt', sk. *celt*. Iespējams, ka šīm saknēm ir kopēja cilme; varbūt **kel-* ar *k'* > *t' e* priekšā.)

No nozīmes 'celt' → 'celt kājas' → '(gausi) kustēties, iet, klaiņot'. Šo nozīmi saglabājis la. apv. *tulāt*: «Ko, zaķīt, tu tulā Munas šņores rugājos? Atskries muni tēva suņi, Novilks tavu kažociņu» (TDz 37241). Tās pašas nozīmes arī apv. *tūļāt*: «Es tūļāju, es tekāju, Man izgaisa māmuliņa; Tūļādama, tekādama Ietecēju niedrūlē» (LD V 4993). Par verba formu (ar *ū*) sal. *kult : kuļāt, kūļāt*.

No nozīmes 'celt' arī 'celt rokas, cilāt priekšmetus' → '(gausi) strādāt' → 'vilcināties'. Semantikas elements 'gausums' sākumā laikam no darba grūtuma: 'celt ko smagu' → 'celt gausi' → 'gausi strādāt'. Šajās nozīmēs liter. valodā tikai refl. *tūļāties (tūļoties)*. Tās pašas cilmes subst. *tūļa* [ũ], apv. *tūlis*, adj. *tūļīgs*.

Izveidojušies arī fon. varianti ar ieskaņas līdzskaņa mīkstinājumu nievājošai ekspresijai: *t'* > *k'* vai *c' (č)*. Blakus formām *tūlis, tūļa* (M-E IV 281) ir apv. *ķūlis* [ũ] 'neveikls, gauss cilvēks' (M-E II 393) un *čūlis* 'neveikls cilvēks' (E-H I 298).

Saknes **tel-* 'celt' reflekss **tul- / *tūļ-* saplūdis ar saknes **teu-:*tŭ-* 'tūkt' (sk. *tūkt*) atv-iem **tul- / *tūļ-*, no kā apv. *tūļot* [uô] arī '(ie)tīt, (ie)tīstīt', *tūļoties* '(ie)tīties, (ie)tīstīties': «Vecmammiņas bij satūļuojušās, ka tikai degunu vien redzēja» (M-E III 769). (Sal. *tuntuļot*.)

Sk. arī: *tols, vientulis*. (K)

Fei 504, HF II 848 un 870, Kl 146, M-E IV 138 un 281, MM I 516, Pok 1060 un 1098, W-H II 688

tume, apv. *tuma;* lš. *tumẽ* 't. p.', *tumà* 'masa'. Pamatā ide. **teu-* : **tū̆-* 'tūkt' (sk. *tūkt*) ar *m* saknes paplašinājumā. Bijis verbs **tumt* 'tapt biezam', kura iter. *tumēt,* no kā subst. *tume.* Sal. lš. *tumėti* 'tapt biezākam, sabiezēt', *tùmtas* 'bars', *tùmulas* 'gabals, pika', si. *túmraḥ* 'spēcīgs, resns, liels', lat. *tumēre* 'tūkt, būt sapampušam', *tumor* 'uztūkums, tulzna', *tumulus* 'uzkalns'.

Verbs **tumt* 'tapt biezam' blakus homonīmam *tumt* (apv.) 'tumst'. (sk. *tumsa*), un dažkārt šo verbu atv-i saplūduši. Sal. apv. *tumēt* 'sabiezēt (par mākoņiem), mākties': «debeši tum», «vakara pusē sāk jau tumēt» (M-E IV 261). Nozīme 'sabiezēt' varēja izveidoties arī no 'dūmot, miglot', kas cieši saistās ar 'tumst'. Sal. apv. *tumulis* 'mutulis' (lš. *tùmulas, tumulỹs* 'dūmu, miglas mutulis') un *tumuļoties* [uô] 'apmākties'.

Sk. arī: *mutulis.* (K)

E III₁ 408, EF 2 1139, Kiparsky 1 115, L III 116, M-E IV 261, MM I 513, Pok 1082, T 332, W-H II 715

tumsa [tùmsa]; lš. *tamsà,* apv. *tumsà,* kr., ukr. *тьма* (ssl. *тьма*), bkr. *цьма,* bulg. *тъма, тма,* č. *tma,* p. *ćma* 't. p.', sav. *dema* (< **tem-*), v. *Dämmerung* 'krēsla', sav. *dinstar* (< **þimstar* < **temsro-*), *finstar,* v. *finster* 'tumšs', senīru *temel,* si. *támaḥ, támisrā,* ave. *təmah-,* lat. *tenebrae* (< **temafrā*) dsk. 'tumsa'. Pamatā ide. **tem-* 'tumšs' atv. **temes-* 'tumsa'. Skaņumijā **tm̥-* > b. **tim-* / **tum-,* no kā adj. **timsus* / **tumsus* un pēc *u*-celmu izzušanas la. apv. *timss, timšs, tumss,* liter. *tumšs.* Subst. **tumesa* > *tumsa,* apv. *timsa.* Saknes *u* : *i* mijas arī verbos: liter. *tumst,* apv. *timst,* arī *tumt, timt, timsīt, timot* [uô]. Sal. vietv. *Tumšupe* un *Timsiņu purvs.*

Saknes pamatpakāpes refleksi saglabājušies lietuviešu valodā: *tém̃ti* 'tumst', *temà* 'tumsa'. Ar nozīmes pārnesumu 'tumšs' → 'dumjš, muļķīgs'. Šās saknes atv-i ir la. apv. *temuks* [ę] 'muļķis', *temulis* [ę] 'muļķis, neveiklis', *temuļot* [ę-uô] 'runāt nevajadzīgu, nepieklājīgu; muļķoties'. Sal. tās pašas cilmes v. *dumm* 'dumjš, muļķīgs'.

Paralēli ide. **tem-* ir līdzīgas nozīmes sakne ar aspirētu balsīgu ieskaņu **dhem-* 'miglot, dūmot; tumšs', no kā la. apv. *dums, dumjš* 'tumšbrūns, palss' (parasti par zirgiem), *dumt* 'apmākties, tumst': «Duma, duma, vakars nāca, Nedrīkstēju viena iet' (LD 23426, 1). Sal. tās pašas cilmes v. *dunkel* 'tumšs' un narev. *dumo* 'tumšs'.

Valodas attīstībā saistījušās vārdu nozīmes 'tumšs' un 'biezs' (sk. *tume*).

Sk. arī: *dimba, tēmēt.*

B II 402, Buck 61 un 1052, EF 2 1055, 1080 un 1139, Kl 120, 147 un 199, L III 113, KK 29 195, M-E I 514, IV 262, MM I 478,

Pok 247 un 1063, T 322, P. Vanags — Val akt 1987 74, W-H II 664, Zinkevičius I 11, 2 71, Ф IV 133, Ц 496

tumulis 'mutulis'— sk. *mutulis, tume.*

tuncīt 'tūcīt'— sk. *tūcīt.*

tuntuļot [tuñtuļuôt], apv. [ùn²], *tuntulēt, tuntelēt.* Atv. no subst. *tuntulis* [uñ], apv. [ùn²] 'kas satīstīts, savīstīts; sainis; daudzās drēbēs ietīstīts, ieģērbts cilvēks (parasti bērns)': «mazs bērns satīts kā tuntulis» (M-E IV 265). Tas savukārt no **tuntis,* sal. apv. *tuņķis* [uñ] 'kas ietīts, savīstīts (piem., bērns); sainis, vīstoklis, kumšķis'.

Pamatā ide. **ten-* 'stiept, vilkt, sasprindzināt, saspīlēt', no kā skaņumijā b. **tin- / *tun-,* no kā verbs **tinti* > la. *tīt* (sk.) un tās pašas nozīmes izzudis verbs **tunti.* No tā atv. **tuntis, tuntulis, tuntuļot.* Apv. *tuntelēt* vēl saglabājis sākotnējo iter. nozīmi 'vairākkārt tīt' (E-H II 703). Līdzīgs atv. arī no verba ar saknes *i:* arh. *tintelēt* 'tuntulēt' (U I 308).

No nozīmes 'ļoti satīstīts, biezi saģērbts cilvēks' → 'neveikls cilvēks' (apv. *tuņķis* 'neveikls bērns; tas, kas lēni un neveikli strādā; lempis') un attiecīgās verba *tuntuļot* nozīmes 'ietīstīt daudzās drēbēs; ko lēni, neveikli darīt; lēni (arī neveikli) kustēties, iet', refl. *tuntuļoties* 'ieģērbties daudzās drēbēs, ietīstīties; tūļoties': «tad ta nevar ne iztaisīties! tuntuļuojas vien stundām gar tādu nieku» (M-E IV 265). Adj. *tuntuļains* [uñ] 'neveikls; nelīdzens, mezglains (par dziju)': «Tuntuļaina tautu meita Tuntuļainu dziju spreda» (LD 25314, 12).

Apv. *tuntulis* [uñ] 'puns' («viņam pierē tuntulis», M-E IV 265) laikam asimilācijā *(p > t)* no **puntulis;* sal. *punte* (apv.) 'puns' (M-E III 413). Vārda *tuntulis* noz. 'klimpa; mezgls (dzijā)' varbūt no 'kumšķis, vīšķis' (sal. apv. *tuņķis:* «viļāja pa muti kuošļājamās tabakas tuņķi», M-E IV 266), formā pieskaņojoties vārdam *kunkulis:* «putrā ir tuntuļi» (M-E IV 265; par formas maiņu sal. arī apv. *tutulis* 'kukulis', M-E IV 275). Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds šajās nozīmēs saistāms ar lš. *tuntas* 'bars'.

Atv-us ar **tunt-* ietekmējuši vai ar tiem pat saplūduši atv-i no ide. **teu-: *tū-* 'tūkt' (sk. *tūkt*). To rāda, piem., apv. *tutināt* 'tīt, ievīstīt', *tutelēties* 'lēni saģērbties': «vecas māmiņas, uz ciemu ejuot, tutelējas» (M-E IV 274), *tutuļoties* [uô] 'ietīties, ievīstīties (daudzos apģērba gabalos)' (M-E IV 275).

No ide. **ten-* 'stiept, vilkt, sasprindzināt, saspīlēt' skaņumijā ir arī b. **tan-* > la. *tuo-,* no kā apv. *tošāties* [uo], *tožāties* [ùo²] 'vilcināties, tūļāties': «kuo tu te tuožājies! tev nekas tikpat neiet nuo ruokas» (M-E IV 287). Sal. lš. *tąsioti, tąsýti* 'vilkt, staipīt'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns ar ?) *tunt-* no *tut-* + *tent-* (no kā *tentelis* 'tas, kas neveikli iet') vai (Pokornijs ar ?) no *tul-*reduplikācijas vai (Persons; Frenkels ar ?) no **tumt-,* no kā

tumēt, vai arī (Zēvers) vārds *tuntulēt* aizgūts no vācu valodas (lv. *tunteln* 'satīties; lēnām un slinki iet pie darba, vilcināties'; tā kā šis vārds konstatēts tikai baltvācu izloksnēs, tas var būt aizg. no latviešu valodas). (K)

B III 186, EF 2 1065 un 1139, E-H II 703, M-E IV 265, Pok 1081, Zēv 2 146

tuņķis 'kas ietīts, ievīstīts'— sk. *tuntuļot*.

tupele. Aizguvums; no lv., vh., afrī. *tuffel* '(ērta) kurpe, kas savukārt no *pantuffel* 't. p.' (v. *Pantoffel* 'rīta kurpe, mājas kurpe'). Šis vārds no fr. *pantoufle*, kur *pant-* < *pat-* 'ķepa'. Latviešu valodā vārds minēts 17. gs. mūsdienu formā (Linaud 57, Manc I 135, Elg 1 358, arī *tupelnieks;* Lj 318), bet *stupeles* Bībeles tulkojumā (Gl 3 18).

Buck 430, Doo II 701, III 442, Kl 529, M-E IV 266, Zēv 2 214 un 239

tupenis 'kartupelis' (sar., apv.). Pamatā lv. *tuffel* 'kartupelis' (< *Tartuffel*), no kā la. apv. *tupelis, tupulis* 't. p.' Izskaņa pārveidota pēc vārda *rācenis* parauga; *tupenis* tautasdziesmās rāceņa pievārds un sinonīms. Vārda formas veidošanā nozīme bijusi arī verbam *tupināt* 'stādīt'.

Doo III 442, M-E IV 266, Niedermann 1 62, Šm 3 162, Zēv 2 296

tupēt [tupêt]; lš. *tupěti* 't. p.' Atv. no verba *tupt* (apv.; piem.: «viņš tupst uz ceļiem», M-E IV 267), tā iter.-dur.; sal. lš. *tũpti* 't. p.' Pamatā ide. **teu-: *tū̆-* atv. **teup- : *tup-* 'noliekties (lai slēptos), tupties', no kā arī go. *þiubjō* 'slepeni', *þiubs* 'zaglis', sav. *thiob, diob,* v. *Dieb,* a. *thief* 'zaglis'. Sakne **teu-* laikam ir saknes **keu-* 'liekt, liekties' sens fon. variants (ar *k'* > *t'* patskaņa *e* priekšā); sal. *taupīt*.

Verba *tupt* refl. *tupties*, iter. *tupstīties*. Blakus *tupt* tagadnei *(es) tupstu* ir apv. *tupju* un *tūpu*, blakus refl. *tupties* arī arh. *tūpties* (U I 312), apv. *tūpšļāties* [ũ] 'vairākkārt sēsties un celties'. Ar saknes *ū* arī subst. *tūplis* [ũ], apv. *tūpslis, tūpulis*. No *uztupt* (refl. *uztupties*) adv. *uztupis* (apv.) 'pārliecies, uztupies', subst. *uztupis, uztups* 'tas, kas mēdz tupēt mājās; sievas trešais vīrs' (lš. *užtupȳs* 'sievas trešais vīrs'; M-E IV 394).

No ide. **keup-: *kup-* slāvu valodās atbilstoši vārdi ar noz. 'tupēt', gan ar neregulāri varietu saknes vokālismu (kas laikam izskaidrojams ar ekspresiju): slov. *čupiet'*, p. apv. *czępieć*, č. *čapěti*, slovēņu *čepéti*. (K)

B II 361 un 416, E 1 767, EF 2 1141, Fei 496, Kl 131, Mach 94, M-E IV 267, Pok 1085, Tr II 53, Маковский 134, ЭССЯ IV 18

tūplis, *tūpslis, tūpulis* — sk. *tupēt*.

tur [tùr]. Tradicionāli uzskata (arī Endzelīns, Frenkels, Stangs), ka vārds ir patstāvīgs latviešu valodas darinājums pēc *kur* parauga (blakus vārdu pāriem *kas — tas, kā — tā* u. c.). Iespējams tomēr, ka vārds ir senākas cilmes — no ide. **ter-*, no kā

darināti lietvārdi → adverbi → priedēkļi ar nozīmi 'cauri', 'pāri — prom', piem., v. *durch* (< sav. *duruh* < *thuruh* < **tr̥-kue*) 'caur', bretoņu *treu* 'viņpus', *dre* (< *tre*) 'caur', lat. *trāns* 'pār, pāri, viņpus, aiz'. No **ter-* skaņumijā **tr̥-* > b. **tur*. La. *tur* nozīme izveidojusies, pieskaņojoties vārdam *kur*.

Ide. **ter-* no verbālas saknes ar noz. 'pārkļūt, izkļūt cauri, šķērsot (u. c.)' (sk. *trausties*). Virziena (ne tikai vietas) nozīmi saglabājis arī adv. *tur*. Izloksnēs vārdam piemīt arī subst. raksturs ('turiene'); sal. apv. lok. *tu'rī* (Sausnējā, E I 625) un savienojumu «no tur».

Adv. *tur* mūsdienu nozīmē sastopams jau 16. gs. literatūrā (Cat 262). Atv. *turiene*, apv. *turene*, adv. *turp*.

Sk. arī: *turpināt, turpmāk*. (K)

E I 625, EF 2 314, Kl 148, Lanszweert 151, M-E IV 268, Pok 1075, Stang I 286, W-H II 700

turēt [turêt]; lš. *turėti* 'būt tādam, kam pieder (kr. *иметь*, v. *haben*); turēt, vajadzēt', pr. *turīt, turītwei* 'būt tādam, kam pieder; vajadzēt'. Pamatā ide. **tuer-* : **tur-* 'tvert, ietvert' no saknes **teu-*, kas laikam ir radniecīga saknei **(s)teu-* 'grūst, sist'. No **tuer-* verbs *tvert* (sk.), kura iter.-dur. ir *turēt*. (Iespējams, ka bijis arī verbs **turt*.) Kauz. *turināt* (bērnu).

Senāk *turēt* latviešu valodā plaši lietots ar nozīmi, kas atbilst lš. *turėti* (kr. *иметь*), piem.: «es ilgus [garus] matus turu» (Elg I 636). Šī nozīme atspoguļota arī folklorā: «Zinu ceļu, māku braukt, Turu labu kumeliņu» (LD 29859), «Jauna gāju tautiņās, drošu sirdi turēdama» (LD 22073). Sal. arī «turēt drošu prātu», «turēt naidu». No šās vārda nozīmes atv. *turīgs* (apv. *turīns*), *turība*. Pēc lš. *tur̃tas* 'bagātība, manta, īpašums» parauga J. Alunāns 19. gs. 60. gados darināja jaunvārdu *turta* 'manta, īpašums' (Al II 402), kas lietots 19. gs. publicistikā.

Atv. *aizture* (psiholoģijā) 20. gs. 20. gadu jaunvārds (D I_4 263). Atv. *pietura* 19. gs. 70. gadu jaunvārds, sākumā *pieture* (v. *Haltestelle*, BV 1873 19).

Narev. *turd* 'иметь' < **turt*.

B II 131, Buck 746 un 780, EF 2 1142 un 1145, E-H II 706, KK 29 195, Lanszweert 69, M-E IV 269, Pok 1101, T 333, Zinkevičius I 19, 2 80

turgus 'tirgus'— sk. *tirgus*.

turpināt [tùrpināt, ur̃]. Atv. no adv. *turp* (sk. *tur*), A. Kronvalda jaunvārds (1872, Kr I 459). Viņa darināts arī atv. *turpinājums*. Šis vārds sākumā attiecināts tikai uz iespieddarbiem, g. k. uz stāstu turpinājumiem laikrakstos. (V 2 233) Agrāk ar nozīmi 'turpināt' savienojums «turplikām darīt» (V 1 489).

M-E IV 272

turpmāk [tur̃pmâk]. Blakus apv. *turpāk* [ur̃, ùr²] 'tālāk' arī formas ar *n*: *turpanāk, turpenāk, turpināk*. No reducētas formas *turpnāk*

> *turpmāk* (ar nāseņa asimilāciju lūpenim). Tās pašas nozīmes arh., apv. *turplikām* [ur̃], arī *turplikam*, vecajos rakstos *turplik*: «turplīk mēs dzirdēsim» (Manc 4₁ 74). Tas ir atv. ar *-līk* (: lš. *-link* 'virzienā uz', kam atbilst v. *-wärts;* tās pašas cilmes kā *lenkt* > *liekt*). No **-līkām* > *-likām*, kur patskaņa garums saīsinājies it kā piedēklī vai arī, pieskaņojoties verba *likt* formai (likām), vai arī (Endzelīns) izruna pieskaņojusies parastajai 19. gs. rakstībai ar *i* iespieddarbos. (K)

E-H II 706, M-E IV 272.

turza [tur̃za]. Tradicionāli uzskata par atv. no *turēt* (sk.) saknes (Bīlenšteins, Prelvics, Endzelīns). Ar šo uzskatu nesaskan apv. *kurza* [ur̃], *kurze*, un *ķurza* [ur̂²] 'turza'. Pamatā laikam ide. **(s)ker-* 'griêzt, liekt' : **kr̥-* > b. **kur-*, no kā la. *kurza*. Par piedēkli sal. *garot* : *garoza*. Apv. *kurza* 'mizas (tāšu) turza, tūta (ogām)'. Saknes semantika 'liekt' spilgti parādās vārda nozīmē 'līkums': «mani salieca kurzā» (M-E II 326), «slima guovs saliekusies kurzā» (E-H I 680). No 'griêzt' nozīme 'kas sagriezies, savijies': «gruoda dzija ātri tīk kurzā» (turpat). Sekundāra noz. 'pinums, pīts grozs'; sal. iron. lietojumu tautasdziesmā: «Tas brūtei īstais brālis, Vīžu kurza mugurā» (LD 20602). Cilmes ziņā radniecīgi kr., ukr. *корзúна* 'grozs', apv. 'pīts ratu grozs', p. *karzyna* 'meldru grozs'.

Ar ekspresīvu *k-* mīkstinājumu apv. *ķurza, ķurze, ķurzis* 'tāss, lūku turza' (M-E II 392, E-H I 708), *ķurzulis* 'grozs; kamanas ar platu grozu'. No saknes sekundārās nozīmes 'sarauties, krunkoties' *ķurza, ķurzis* 'krunka, kroka, muzgulis': «viss purns pastalai savilkts ķurzī» (M-E II 392). No tā *ķurzains* 'krunkains': «ģīmis tāds ķurzains» (turpat).

Akomodācijā *ķ* > *t'* > *t*, no kā izveidojusies forma *turza*; formas pārveidošanos varēja ietekmēt verbs *turēt*: «turēt ķurzu» > «turēt turzu». K

B I 449, M-E IV 272, Pok 933, Пр II 354, Ф II 327

turzāt 'aplam, nepieklājīgi runāt'— sk. *tirgus*.

tusēt 'elst, tusnīt'— sk. *tusnīt*.

tūska [tûska], apv. *tūsks, tūskis, tūskus*. Tās pašas cilmes kā *tūkt* (sk.), tikai ar *s* vai *sk* saknes **teu- : *tu-* paplašinājumā, no kā apv. *tūst* (arī Für 2 498) un *tūskt* 'tūkt'. Sal. norv. *tūsta* 'kušķis, mezgls, sainis' no senākas nozīmes 'uztūkums', s-h. apv. *tūšć, tūšća* 'augs ar biezām lapām, ko uzklāj brūcei'. No *tūskt* atv. *tūskums* 'pampums', kam blakus varēja izveidoties arī *tūska*.

Pēc cita uzskata (Persons, Endzelīns) vārds atvasināts no verba *tūkt*, tātad **tūkska* > *tūska*. Sal. apv. *tūkšis* [û], *tūkšs* 'tūska'; piem.: «lielāks tūkšis sāk rādīties kājās» (K. Lībietis. Ārsta padomi, 1890, 139). (K)

E I 763, M-E IV 137, 279 un 282, Куркина — Эт 1980 185

tuslis, *tusnis* 'resns cilvēks, kas īsi elpo'— sk. *tusnīt*.

tusnīt [tusnît], apv. *tusnāt, tusnēt, tušņot* [uô]. Atv. no apv. *tust* 'smagi izelpot, stenēt' (tā iter.), kam blakus *tvest* 't. p.' Šie vārdi cilmes ziņā ir radniecīgi ar apv. *dust* 'smagi elpot, elst' un *dvest* (sk.); tās pašas cilmes ir *dusēt*, kam formas un nozīmes ziņā tuvs apv. *tusēt* 'elst, tusnīt, stenēt'.

Paralēlās formas ar *t*- un *d*- izskaidrojamas ar diezgan biežo parādību baltu valodās — balsīgā un nebalsīgā līdzskaņa miju, sevišķi saknes ieskaņā.

Apv. *tuslis, tusnis* 'resns cilvēks, kas īsi elpo; cilvēks, kas lēni un tusnīdams strādā; (pārn.) lempīgs, slinks cilvēks, garīgi neattīstīts bērns', *tusna* 'cilvēks, kas smagi elpo; (pārn.) lempis, tūļa', *tusns* 'smaga nopūta, elsiens'.

B II 361 un 630, E I 768, M-E IV 273

tūta [tũta]. Aizguvums; no lv. *tute* 't. p.' (v. *Tüte, Tute*), sākotnēji 'rags; priekšmets, kam ir raga forma'. Vārda pamatā ir skaņu atdarinājums taures un taurēšanas apzīmēšanai, kas bērnu runā attiecināts uz saritinātu papīra vai tāss taurīti. (Sal. la. *tūtot* [uô], *tūtināt*). Aizg. minēts 19. gs. vārdnīcās (*tūte* V 1 549, U I 312, arī *tūta;* V 2 232). 20. gs. 30. gados akceptētas abas formas (Bl 5 204), 50. gados — *tūta*. Aizstāšanai ieteiktais vārds *kumbata* (Ozoliņš 2 567) nav ieviesies.

Doo III 452, Kl 798, M-E IV 283, Zēv 2 147

tutelēties, *tutuļoties* 'lēni saģērbties'— sk. *tuntuļot*.

tutenis, apv. *tutens* [ę], *tutins, tutans;* lš. apv. *tũtinas, tùtinas* 'liels nazis'. Laikam tās pašas cilmes kā *dūcis, duncis* (sk.). Pamatā ide. **(s)teu- : *(s)tu-* 'grūst, sist' (no kā arī *tūcīt,* sk.). No verbālas saknes **tu-* 'grūst, durt' atv. *tute* (apv.) 'duramais (nazis)': «. . medu ņēmuši tikai ar koka mekšītēm . . ; ar nazi vai tutēm nekad nedrīkstējuši medu griezt» (DL Piel 1892 8 123) un *tutenis* 'duramais' → 'liels nazis' («liels duramais nazis», U I 314).

Tās pašas cilmes ir si. *tudáti* 'grūž, sit, dur', lat. *tundere* (perf. *tutudī*) 'grūst, sist', *tudes* 'āmurs'. Ar ieskaņas balsīgo līdzskaņi la. apv. *dute* 'neass darbarīks, ierocis', arh. *dutene* 'nazis' (M-E I 522), apv. *dutka* 'duramais koks' (E-H I 345), ar ekspresīvu *-n- duncis* > *dūcis*. (K)

EF 2 1147, M-E IV 274, MM I 511, Pok 1033, W-H II 716

tutināt 'tīt, ievīstīt'— sk. *tuntuļot*.

tutū [tutũ, tu·tũ], interjekcija, kas izsaka, ka kaut kas ir nozudis, ka kāds ir paslēpies (bērnu runā, sarunā ar maziem bērniem): «kā bērni aizslēpjas aiz sava priekšautiņa un sauc: tutū!, lai viņus meklē» (Raiņa tulkojums, J. V. Ģēte, Raksti, 1904 V 43). Vārds šaurā lietojumā saglabājis senu valodu sakaru pēdas; tas var būt radniecīgs ar irāņu valodām vai (ticamāk) aizgūts no tām. Sal. oset. *tutt* 'tukšs, ar tukšu vidu' (no verba **tūtyn* 'būt tukšam'), persiešu *tuhī* (< **tuthīka-*) 't. p.' Pamatā laikam

ide. **teu-* : **tu* 'tūkt', no kā 'uztūkums, tulzna ar tukšu vidu' → 'tukšs' (sk. *tukšs*). K
M-E IV 275, Абаев III 321

tutulis 'klimpa'— sk. *tuntuļoties*.

tuvs, apv. *tivs;* lš. *tuvi* 'tūlīt', pr. *tawischan, tawischen, tawisen* (ak.) 'tuvāko'. Pamatā ide. vietn. **to-* (sk. *tas*), no kā **tu-* 'tur, te'; sal. kr., ukr. *тут*, bkr. *тýта* 'šeit' (skr. *ту* 'tur, turp, šeit', ssl. *tu* 'tur, turpat'), bulg. *ту-ка* 'šeit, šurp', č. *tu, tuto* 'te', p. *tu, tuta, tutaj* 'te, šeit', *tuż* 'tepat, blakus'. No **tu-* atvasināts b. **tu-u̯as* > la. *tuvs*. Apv. forma *tivs* < *tuvs* kā *zivs* < *zuvs*.

Atv-i: adj. *tuvējs* [tuvējs], subst. *tuviene, tuvinieks, tuvība* (19. gs. beigu jaunvārds), verbi *tuvināt* (kauz.), *tuvoties* [uô]. Apv. *tuvens* [ę] 'tuvs; tāds, kas atrodas vai mīt tuvumā', bet adv. *tuveni* [ę] 'apmēram', no kā liter. *aptuveni* 't. p.', un no tā atvasināts adj. *aptuvens*.

Apv. *tūls* [ù, û] 'tuvs' laikam izveidojies pēc vārda *tāls* parauga (Endzelīns), bet tam var būt arī cita cilme: no adv. *tūle* [ù]. Šim apvidvārdam tagad ir nozīme 'tūlīt' no senāka 'tuvu'. Šajā vārdā *-le* ir partikula (kā vārdos *jel(e)* un *nule* 'nupat, tikko'), bet *tū-* ir vai nu *tu-* pārveidojums pēc sena **kū* 'kur' parauga, vai arī fonētiski no **tuu̯-* > **tū-* (sal. apv. *tūmā* < *tuvumā*). No šejienes adv. paralēlforma *tūlu* un varbūt adj. *tūls* 'tuvs'.

Sk. arī: *tūlīt*. (K)

Buck 704 un 867, E IV$_2$ 324, EF 2 1147, Lanszweert 94, Mažiulis 6 70, M-E IV 276 un 280, Ф IV 126

tvaiks [tvàiks], apv. [aî]; lš. *tvaīkas* 'tvans, smirdoņa'. Pamatā ide. **teu-* 'tūkt' (no kā arī la. *tūkt*, sk.) atv. **tu̯enk-* (sk. *tvans*) ar paralēlformu **tu̯eik-*, no kā b. **tu̯eik-* : **tu̯ik-* : *tu̯aik-*, un no šīs formas la. *tvaiks*. Vārda senākā nozīme ir bijusi 'smirdīgi, smacīgi izgarojumi, smacīgs gaiss' ('tvans', V 2 233); sal.: «Un es došu .. uguni un dūmu tvaiku» (Gl 4 235), no kā abstrahējums 'garaiņi'. Senākajā semantikā ietilpst arī 'karstums, tveice' (U I 314). Šī nozīme vēl parādās verba *tvaicēt* apv. nozīmē 'tveicēt': «saule tvaicē vasarā pirms negaisa» (M-E IV 287). Par nozīmju sakaru sal. lat. *vapor* 'tvaiks, garaiņi; dūmi; karstums, kvēle, tveice; uguns, liesma'. Raksturīgi ir G. Elgera (17. gs.) sinonīmi, tulkojot p. *kopeć* 'kvēpi', lat. *vapor flammae* 'kvēpi, dūmi': «tvaiks, gars, kvēps, sutes dvaša» (Elg 1 153). Dažādo nozīmju pamatā bijis ar saknes semantiku ('tūkt') saistītā pūstošo un karstumā uzpūtušos maitu smaka, smirdoņa, kā arī strutojošu augoņu izdalījumu smaka.

Atv. *tvaikot* [uô], adj. (apv.) *tvaicīgs, tvaikains:* «pavasarīgi tvaikainajā miglas rītā» (A. Brigadere — M-E IV 288).

Vārdi *tvaiks, tvaikot* mūsdienu liter. nozīmē līdz 19. gs. beigām lietoti g. k. Kurzemē (citur *suta, gars, garaiņi, garot*);

autori kurzemnieki bieži šos vārdus paskaidrojuši, lai tos saprastu arī citu novadu lasītāji, piem.: «jūras ūdenis tanīs strēķos, kur saule to diktāk sasilda, arī vairāk iztvaiko (izžūst)» (E. Dinsbergs. Atlasa izstāstīšana, 1864 19). Ar Kurzemes autoru darbiem *tvaiks* un atv-i plašāk ieviesušies valodā.

Atv. *tvaikonis* [tvàikuonis] (laikam K. Valdemāra jaunvārds, BV 1875 15) sākumā apzīmēja kā kuģi (ar tvaiku dzenamu), tā arī lokomotīvi (V 2 233), bet RLB Zinātnības komisijas terminu sarakstā tas figurēja tikai pirmajā nozīmē (RKr I 45). Tā kā *tvaiks* vēl nebija kļuvis par visas tautas lietotu vārdu, vēl ilgi (pat 20. gs. sākumā) blakus vārdam *tvaikonis (tvaikons)* lietoti arī citi apzīmējumi, piem.: «garaiņu kuģi jeb tvaikoni» (D KV I 510; turpat «garaiņu katli» bez sin.). Lokomotīves apzīmēšanai 19. gs. lietoti nosaukumi «garaiņu-, tvaiku-, suta rati» (V 3 228, D KV I 510). Nav ieviesušies jaunvārdi *tvaikvedis* (pēc kr. *паровоз* parauga; Uz priekšu, 1919 23 1), *tvaikvilcis* (J. Veselis — M-E IV 288).

Sk. arī: *tveice.*

B II 388 un 395, III 197, J. Baldunčiks — LVKJ XIX 120, EF 2 1148, KK — Karogs 1985 4 176, M-E IV 288, Pok 1082

tvans; lš. *tvānas* 'ūdens līmeņa celšanās, plūdi, (lietus) gāze, (ūdens, asaru) straume', *tvanēti* 'pārplūst'. Pamatā ide. **teu-* 'tūkt' (no kā arī *tūkt,* sk.) atv. **tu̯en-,* skaņumijā b. **tu̯an-,* no kā la. *tvans.* Nozīmes attīstība: 'tūkt' (→ lš. 'uzplūst, pārplūst') → '(bojājoties, g. k. karstumā) uzpūsties, pūt, rūgt (piem., par maitām)' → subst. 'smirdoņa, smacīgs gaiss', kas latviešu liter. valodā attiecināts uz nepilnīgas degšanas rezultātā radušos smacīgo, indīgo gāzi.

Ar balsīgu saknes ieskaņu apv. *dvans (dvana, dvanums)* 'tvans, tvaiks' (M-E I 536). Senāka nozīme piemīt apv. *tvanks* 'smirdoņa, tvans' (lš. *tvankùs* 'smacīgs, sutīgs'). Arī atv-am *tvanīgs* semantika ir plašāka —'tveicīgs, smacīgs'. Verbs *tvanēt* ne tikai 'tapt smacīgam, smacēt', bet pārn. arī 'vibrēt (kā gaiss tveicē)': «ausīs skaņas vēl tvan» (M-E IV 288).

Sk. arī: *tvīkt.*

EF 2 1149, M-E I 536, IV 288, Pok 1082

tveice [tvèice]. Tās pašas cilmes kā *tvaiks* (sk.). Blakus formai *tvaiks* ir arh. *tveiks* 't. p.' (St I 334), kura morf. variants ir *tveice.* Valodas attīstības gaitā ir diferencējušās vārdu nozīmes. Atv. *tveicēt* [èi], apv. *tveicināt* 't. p.'; adj. *tveicīgs.*

EF 2 1148, M-E IV 289, Pok 1082

tvert [tvert]; lš. *tvérti* 'tvert, ķert; iežogot, pārsiet; (iz)turēt, ciest', kr. *творúть* (ssl. *tvoriti*) 'radīt, veidot', bkr. *творыць*, ukr. *творúти* 't. p.', bulg. *творя́* 'daru, radu', č. *tvořiti,* p. *tworzyć* 'radīt, veidot, sastādīt'. Pamatā ide. **tu̯er-* 'tvert, ietvert' no saknes **teu-,* kam laikam kopēja cilme ar **(s)teu-* 'grūst, sist'. Iter.-dur. *turēt,*

iter. *tvarstīt* [aȓ] (lš. *tvárstyti*). Subst. *tversme* [eȓ] (apv. *tversma;* no *patverties* atv. *patversme*), *tvertne* [eȓ]; *patvertne* senāk 'patvērums' (ZTV 94), no 20. gs. 30. gadu beigām militārā nozīmē. Atv. *satvars* darināts 20. gs. 20. gadu sākumā kā dabaszinātņu termins («Šūniņu satvars», ZTV 50).

Sk. arī: *turēt, tvirts.*

B II 131 un 432, Buck 741, EF 2 1152, M-E IV 290, Pok 1101, T 333, Ф IV 34, Ц 470

tvīkt [tvìkt], apv. [ĩ, î]; lš. *tviñkti* 'briest, tūkt, uzplūst, pārplūst'. Pamatā ide. **teu-* 'tūkt' (no kā arī *tvans, tveice* sk.) atv. **tu̯enk-* (no kā lš. *tveñkti* 'uzpludināt'), skaņumijā b. **tu̯ink-*, no kā la. apv. *tvinkt* [iñ²] '(asi, degoši) sāpēt (parasti par uztūkumiem, augoņiem)' un ar *in* > *ī* verbs *tvīkt.* No nozīmes 'tūkt' → 'sāpēt, karst (uztūkumam)' → 'kļūt sārtam (iekaisuma, uztūkuma vietai); sasarkt karstumā, satraukumā u. tml.' No 'karst' arī 'slāpt' (piem., *iztvīcis* 'sakarsis, izslāpis').

Atv-i apv. *tvīce, tvīka, tvīksme, tvīkoņa* [ì] 'tveice': «dzestrums vēl nespēj dzēst tvīku» (J. Ezeriņš), «saules tvīksme» (Rainis), «saules tvīkuoņa» (Plūdonis — M-E IV 292).

Sk. arī: *dvinga.*

B III 197, EF 2 1153, M-E IV 292, Pok 1082

tvirts [tviȓts]; lš. *tvìrtas* 'stiprs, spēcīgs, izturīgs, stingrs, ciets, drošs', kr. *твёрдый* (ssl. *tvrьdъ*) 'ciets, stingrs', bkr. *цвёрды*, ukr. *твердий*, bulg. *твърд*, č. *tvrdý*, p. *twardy* 't. p.' Atv. no *tvert* (sk.) ar saknes patskaņa miju. Ide. valodās ir bieža parādība, ka no verbiem ar *e* saknē darina adjektīvus saknes zudumpakāpē (resp. redukcijas pakāpē). Nozīmes attīstība: 'satverts' → 'stingrs'. J. Alunānam *tvirtums* 'cietums, stingrums' (Al II 288).

B II 131, EF 2 1154, M-E IV 291, Pok 1101, T 334, Ф IV 32, Ц 469

U

ubags. Aizguvums; no skr. (bkr.) *убогъ* 'trūcīgs, nabadzīgs' (ssl. *ubogъ* 'tāds, kas ubago'); sal. kr. *убóгий* 'nabadzīgs, kropls'. Par slāvu vārda cilmi sal. *nabags.* Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 33, Elg I 260 un 554; arī *ubadzība* Lj 320). Verbs *ubagot* [uô] 19. gs. (U I 319, V 2 234), agrāk «ubagos iet».

B II 640, E I 109, EF 2 1156, M-E IV 293, Sum 201, Ф IV 143

ūbele [ùbele], apv. [û²]. Atv. no verba *ūbot* [ũbuôt], apv. [ù²] 'dūdot' (lš. *ū̃bti, ū̃bauti* 'saukt, kliegt — par putniem'). Pamatā skaņu atdarinājums (sal. *ūpis*).

EF 2 1157, M-E IV 403, Pok 1103

ucināt [ucinât], apv. *učināt;* lš. apv. *ũčinti* 'šūpot', *ũčintis* 'šūpoties', pr. *ucka-* superlatīva priedēklis, go. *auhuma* 'augstāk'. Tās pašas cilmes kā *auklēt* (sk.), skaņumijā *auk- : uk-* (> *uc-*). Vārdam ir vairāki fon. un morf. varianti, kas funkcionē kā sinonīmi: *ucāt, (ucēt, ucīt), učāt (učēt), ukāt.*

B I 303, II 642, E IV_2 330, EF 2 24 un 1157, Fei 66, M-E IV 293

ūda [ũda], apv. [ù, û] 'īpaša makšķere; makšķeres āķis'; lš. apv. *ũda, ũdas* 'gara makšķeres aukla', *ũdis* '(vienas dienas, viena darba cēliena) audums', ssk. *vađ* 'audums', *vađr* 'virve, makšķeres aukla'. Pamatā ide. **au-* 'pīt, aust' atv. **(a)u̯ĕdh- : *ŭdh-*. Tās pašas cilmes *(*audh-)* ir la. *aust* (sk.).

Vārda *ūda* nozīmi un daļēji arī formu ietekmējis kr. *удá* (arh.) 'makšķere'. Iespējams, ka vārda nozīmi un formu ietekmējis arī līb. *ūnda* 'makšķere' (> la. *ūda*). Sal. la. apv. *unda* 'kāda makšķere'.

Pēc cita uzskata (Brikners, Endzelīns, Frenkels) vārds ir aizg. no krievu valodas. (K)

B II 671, EF 2 1157, Ķet 461, M-E IV 404, Pok 75, Vr 638, Φ IV 148

ūdele [ûdele], apv. [ù]. Saistīts ar vārdiem *ūdens, ūdrs* (sk.), bet neskaidra ir formas izveidošanās. Varbūt disimilēts no **ūdrele* (: *ūdrs;* Endzelīns), bet varbūt sākumforma ir **ūdenele,* metatēzē apv. *ūdelene* (> apv. *ūdelne* [ûdeÎne]), no kā par pamatformu varēja uzskatīt *ūdele.* Apv. *ūdele* 'ūdensžurka'; tai pašā nozīmē arh. *ūdenis* (RKr VIII 84).

M-E IV 404

ūdenis 'ūdensžurka'— sk. *ūdele.*

ūdens [ûdens], apv. [ę], *ūdins, ūdenis;* lš. *vanduõ* (ģen. *vandeñs*), apv. *unduõ, únduo,* pr. *unds* (vīr.), *wundan* (nek.), kr., bkr., ukr., bulg. *водá* (ssl. *voda*), č. *voda,* p. *woda* 't. p.', kr., bulg. *ведрó* 'spainis' (ssl. *vědro* 'māla trauks'), ukr. *відрó,* č. *vědro,* p. *wiadro* 'spainis', go. *watō,* ssk. *vatn,* sav. *wazzar,* v. *Wasser,* ssak. *watar,* a. *water* 't. p.', *wet* 'mitrs', he. *u̯ātar* (< **u̯ōdr̥-*), si. *udán,* gr. *hýdōr* 'ūdens', lat. *unda* (no **ud-* ar *n* infiksu) 'vilnis', alb. *újë* (< **udni̯ā;* dsk. *újëra*) 'ūdens'. Pamatā ide. **au̯(e)-* 'aprasināt, mitrināt, tecēt' atv. **au̯ed- : *aud- : *ŭd-,* no kā heteroklītisks *r/n*-celma ūdens apzīmējums: vsk. nom. **u̯édōr / *u̯odōr,* ģen. **udnés,* lok. **udén(i)* un paralēlformas ar garu saknes patskani.

No šīs paradigmas atsevišķās valodās vai valodu grupās vispārināta viena celma forma, bet senās *n-* un *r*-celma pazīmes bieži parādās diferencēti dažādas nozīmes vārdiem (la. *ūdens : ūdrs,* kr. *водá : ведрó*). Latviešu valodā saknes forma (sakne zudumpakāpē) vistuvāka lietuviešu apv. (žemaišu) un prūšu formai (tās abas gan ar *n* infiksu), bet lietuviešu liter. forma tuvāka slāvu valodu formām (ssl. *voda* < **u̯adā-;* lietuviešu forma ar *n* infiksu). Šāda atšķirība var būt pazīme, ka latviešu

valodā vispārināts viena novada (vienas senās cilts vai tautības) ūdens apzīmējums. Ka seno latviešu cilšu vai tautību valodās bijis arī ūdens nosaukums ar *vad-* (**u̯ad-*), rāda upes nos. *Vadakste* (g. k. zemgaļu un lietuviešu etniskajā robežjoslā, ietek Ventā; sal. lš. *vãdaksnis* 'applūstoša pļava; vecupe; pļavas zemākā, auglīgākā daļa') u. c. vietvārdi, arī apv. *vada* '(zema) pļava, meža pļava', *vadele* 'ieplaka, kas aiziet līdz upei vai ielejai', *vads* 'muklains mežs' (Dundagā). Sal. vietv. *Griļdangvads* (Puzē), *Kārklienvads, Mēnešvads* u. c. (Alsungā), *Alkšņa vads* (Cīravā).

Ūdens apzīmējums ar vārda sakni zudumpakāpē (kā latviešu valodā) arī senindiešu, grieķu, latīņu un albāņu valodā. La. *ūdens* senāk bijis nek. dzimtē (Mīlenbahs).

Atv. verbs *(ap)ūdeņot* [uô]. Termins *ūdeņradis* 19. gs. 70. gados (*ūdenradis* V 1 50, BV 1873 38, *ūdeņradis* D 1 1247).

Narev. *auu* 'ūdens' laikam saistāms ar la. *-ava* (vietvārdos).

Ide. **akᵘā-* 'ūdens, upe' (no kā lat. *aqua* 'ūdens') refleksi bijuši arī baltu valodās, bet tos izskauduši citu sakņu atv-i (la. *ūdens,* kā arī saknes **aue-* atv-i, sk. *avots*). Uzskata, ka no **akᵘā-* ir baltu cilmes kr. vietv. *Ока, Очеса* < b. **Akesa* (Šmids), varbūt arī daži Latvijas vietv. ar *uka-*, piem., *Akasstrauts* (Virbos).

Sk. arī: *ūdele, ūdrs.*

B II 275 un 663, III 602, Buck 34, E III_1 439, IV_2 331, Eckert 9 147, EF 2 1194, Fei 553, HF II 957, Kl 840, KK 29 195, Lanszweert 167, Mach 681 un 696, M-E IV 404, MM I 103, Pok 78, Schmalstieg 2 175, Schmid — IF 90 133, T 337, Tr VIII 57, Vr 648, W-H II 816, Zinkevičius 1 10, 2 70, Бенвенист 1 44, 187—189, 211, В. Виткаускас — Б-сл иссл 1984 103, Гам-Ив 3 248, Пр I 89, Ф I 283 un 330, Ц 77, ЭСРЯ I_3 123

ūdrs [ûdrs], apv. *ūdris;* lš. *ū̃dra, ū̃dras,* pr. *udro,* kr., bkr. *выдра,* ukr., bulg. *видра,* č. *vydra,* p. *wydra,* asor. *wudra,* sav. *ottar* (ģerm. **otra* < **utra*), v. *Otter,* ssk. *otr,* zv. *utter,* a-s. *oter,* a. *otter* 't. p.', si. *udráḥ* 'kāds ūdens dzīvnieks', ave. *udra-* 'ūdrs', gr. *hýdros, hýdra* 'ūdensčūska', lat. *lutra* (< **utrā-* < **udrā-*) 'ūdrs'. Tās pašas cilmes kā *ūdens* (sk.), atv. no šā vārda saknes ar adj. pied. *-ro-,* tad substantivējies; senāka ir senindiešu vārda nozīme. Ir arī cits vārda formas skaidrojums: ūdensdzīvnieka apzīmēšanai (jo sevišķi kulta rituāla vajadzībām) lietots tieši 'ūdens' nosaukums **(u̯odōr)* kā atvasinājuma pamats (Gamkrelidze, Ivanovs un vairāki citi autori).

E 1 274, EF 2 1157, Euler 1 107, HF II 957, Kl 528, Mach 704, M-E IV 406, MM I 104, Oxf 635, Pok 78 (79), T 337, Tr V 39, Vr 421, W-H I 840, Гам-Ив 3 529, ЕСУМ I 371, Мейе 1 396, Мельничук 1 8 un 13, Пр I 103, Савченко 181, Ф I 367, Ц 88, ЭСБМ II 253, ЭСРЯ I_3 222

uguns; lš. *ugnìs,* apv. *ùgnis, ùgnė,* kr., ukr. *огóнь* (skr. *огнь,* ssl. *огнь*), bkr. *агóнь,* bulg. *óгън,* č. *oheň,* p. *ogień,* si. *agníḥ,* lat. *ignis* 't. p.' Par vārda pirmformu ir dažādi uzskati, jo valodās ir formas ar atšķirīgiem saknes patskaņiem. Daži valodnieki (Hofmanis, Pokornijs) rekonstruē ide. **egnis* : **ognis,* no kā ar *e* > *i* latīņu, ar *e* > *a* senindiešu forma, bet no *o* reducēts baltu *u.* Citi (Sosīrs, Meijē, Pedersens, Solmsens, Hemps) par pamatu uzskata ide. **n̥gnis* > b-sl. **ungnis* > b. **ugnis.* Pieslejoties pirmajam uzskatam, V. Ivanovs saknes ieskaņu rekunstruē ar t. s. laringāli —**Hogn-* > sl. **ogn-,* si. **agn-,* bet no **H°gn-* > b. **ugn-.* J. Endzelīns uzskatīja, ka vārdā *uguns u-* nevarēja fonētiski rasties no *o-*. Viņš atzina par iespējamu, ka *uguns* no szv. *ughn* 'krāsns' (noraida E. Hauzenberga-Šturma).

Tā kā cieši saistās jēdzieni 'uguns' un 'ūdens', K. Bartolomejs izvirzījis īpatnēju hipotēzi: **ugnis* < **agnis* ar *u-* no **udn-* 'ūdens', pamatojot šo domu ar iespējamiem senākās formas **agnis* reliktiem, piem., la. *agns* 'dedzīgs, kaislīgs', lš. *agnùs* 'enerģisks, spēcīgs'. (Šāds saistījums arī Būgam.)

Vairākās ide. valodās uguns apzīmējums ir atvasināts no citas saknes (piem., pr. *panno,* go. *fōn,* gr. *pўr*). A. Meijē uzskata, ka ide. pirmvalodā ir bijuši divējādi uguns apzīmējumi — sakrāla rakstura (**egnis* : **ognis*) un kā parastā dabas parādība (**peu̯ōr* : **pūr,* ģen. *punés*), no kuriem atsevišķās valodās saglabājies tikai viens. No uguns apzīmējuma kulta vajadzībām arī si. *Agníḥ,* he. *Akniš* 'uguns dievs Agnis'. Kad valodās bija palicis viens uguns apzīmējums, tas bija pakļauts dažādiem tabuistiskiem nosacījumiem — aizstāšanai ar kādu segvārdu vai formas pārveidojumiem. Par šāda veida formas pārgrozījumu E. Hauzenberga-Šturma uzskata b-sl. **agnis* > b. **ugnis,* kam vēlāk sekoja la. **ugnis* > *uguns* un *uguns* > *guns* (sākumā Austrumlatvijā) — ar vārda maģiju saistītas parādības.

Forma **ugnis* bijusi arī Narevas (jātvingu?) izloksnē, sal. *ugne* 'ugunskurs, pavards'.

Vārds *uguns,* ģen. *-ns,* siev., bet izloksnēs arī vīr. dzimtē (arī ģen. *-ņa*). Līdzskaņa celms ir sekundārs, no senāka *i*-celma. No formas **ugnìs* vispirms laikam bijusi *i*-celma forma *ugunis,* no kā līdzskaņa celma *uguns.* Sal. tautasdziesmā: «Nebēdā, tēvs māmiņa, Es jums kaunu nedarīšu: Sardzīš' [sargāšu] savu augumiņu Kā ugunis dzirkstelīti» (LD 6601). Reducētā forma *guns* jau 17. gs. arī Kurzemē (Lj 321) un Zemgalē (Vallē, Manc I 59). No *uguns* atv. verbs *uguņot* [uô], apv. *ugunīt.*

Saliktenis *ugunsgrēks* ir sens; tas fiksēts 17. gs. vārdnīcās (Elg 1 632, Lj 321). Vārda otrā daļa *-grēks* nav reliģiskā izpratnē: skr. *грѣхъ* arī 'kaite; nelaime, bēda', un šādā nozīmē tas ne vien saliktenī *ugunsgrēks* 'uguns nelaime', bet arī arh. *ūdensgrēks* 'plūdu posts (U I 319); slīkšana'. Sal. *grēks* folk-

lorā: «Ko tautām grēka (var.: vainas) dara Mans vizuļu vaiņadziņš, Ne tas tautu biržu līda, Ne ozolu darināja» (LD 24419).

B II 210, Bl — KZ 75 191, Buck 71, E III_1 484, III_2 373, 1 3 un 79, Eckert 9 52, EF 1 35, 2 1158, E-H II 711, Hamp — Balt VII 103, H-Š 4 53, KK 29 195, Lanszweert 46, Mach 410, M-E IV 294, MM I 18, Pok 293, T 334, Ti I 10, W-H I 676, Zinkevičius 1 19, 2 80, Бенвенист 1 101, Гам-Ив 3 257 un 274, Ив 10 80, Мартынов 2 24, Пр I 638, Тр 6 327, Ф III 118, ЭСБМ I 74

ūjināt [ūjinât], apv. [ù²], *ujināt, ujāt, uijāt;* lš. *ùiti,* iter. *uīdyti* 'ar kliedzieniem dzīt; lamāt'. Ar līdzīgu nozīmi *ūvināt* [ũ, ù], *uvināt.* Pamatā sauciens «ū-ū!», kura elements funkcionē kā verba sakne, hiāta novēršanai pievienojot *j* vai *v*. Dažādās valodās ar *ū* skaņu pamatā darināti arī putnu nosaukumi, piem., la. *ūpis* (sk.), lš. *ūvas* 'pūce', kr. *выпь* (< **ūp-*) 'dumpis'.

No izsauciena *ū!* (izbrīnā, pārsteigumā) interj. *ūja!* [ũja, ũ·ja], kur *-ja* ir partikula kā vārdā *nuja* [nu·ja].

No paplašinātās formas *ūk-* (ide. **euk-* : **ŭk-*) la. *ūkšot* [ûkšuôt²], *ūkšēt (ūkšķēt), ūkšināt (ūkšķināt).* Vārds ir tās pašas cilmes kā *auka* (sk.).

EF 2 1159, M-E IV 406, 407 un 410, Pok 1103

ūka [ũka]. Aizguvums; no vlv. *hūk* 't. p.' Vārds ir vienas cilmes ar vlv. *hake* (> la. *āķis*), v. *Haken,* a. *hook* 'āķis'. Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (St I 335).

EF 2 516, Kl 283, M-E IV 406, Zēv 2 149

ukāt — sk. *ucināt.*

ūkšēt, *ūkšot, ūkšināt* — sk. *auka, ūjināt.*

ūķis [ũķis], arī [û, ù²] — homonīmi ar vairākām nozīmēm, kas savstarpēji ietekmējušas cita citu.

1. Aizguvums; no vlv. *hūk* vai vh. *huec* [hūk] 'āķis, kakts, stūris' (v. *Haken,* a. *hook* 'āķis'), kam pamatā ide. **keg-* 'liekt, līks; vadzis, āķis, kāsis' (no paralēlformas **kek-* la. *ķeksis*). No aizg. nozīmes 'āķis, rīks' («muoku ūķis», M-E IV 408) → 'izdarīgs, apķērīgs, viltīgs cilvēks': «ir gan ūķis no meitieša!» (A. Austriņš. Nopūtas vējā , 1920 50) un 'rūpīgs aprēķina cilvēks' (M-E IV 408, E-H II 741). Par noz. pārnesumu sal. *āķis* 'viltīgs, izmanīgs, arī blēdīgs cilvēks'.

No oriģinālvalodas noz. 'kakts' aizg. *ūķis* [û] 'sakritusi, nožēlojama, maza dzīvojamā ēka, maza (tumša) telpa, tumšs kakts ēkā' (M-E IV 408).

2. Mantotas cilmes ir apv. *ūķis* 'ļoti cītīgs strādātājs; cilvēks, kas visu dienu strādā; saimnieks, kas, pats līdzi strādādams, liek saviem ļaudīm strādāt no agra rīta līdz vēlam vakaram'. Pamatā ide. **euk-* : **ŭk-* 'pierast' no saknes **eu-* 'siet'. Nozīme 'kas visu dienu strādā' ← 'strādā kā piesiets, piesaistīts'. (Par cilmi tuvāk sk.: *jaucēt.*) Nozīmi 'ļoti cītīgs strādātājs' varēja ietekmēt līdzīgas nozīmes *rūķis.* (K)

Kl 283, M-E IV 408, Pok I 537, Zēv 2 149, E-H II 741

umaka 'spēks, vara'— sk. *untums*.

un [ùn], apv. [uñ]. Aizguvums; no vlv., afrī. *un* 't. p.' (v. *und*). Pamatā ide. **en-* : **n̥* 'iekš', no kā arī la. *ie-*. 16. un 17. gs. latviešu valodas tekstos g. k. formas *und, unde* no tādām pašām (lejas) vācu formām. Tām blakus Kurzemē (arī K. Fīrekera darbos) *in* 'un' no vlv. *ind* 'un' vai vh. *en* (ar ļoti šauru *e*) 't. p.' (Endzelīns: kontaminācija no la. *i(r)* + *un;* M-E I 707.) Piemērs: «Tā zīžu drēb' in paladziņš Ir cietais siens in lakatiņš» (K. Fīrekers — Adolphi 3 12). 16. gs. katehismos *und* (Cat 245), *unde* (259), *und, unde* (Ench 49). G. Mancelim 17. gs. *und* (bet pieminēts, ka Skrundā *in,* Manc I 195), J. Langijam *in (und)* (Lj 93; gramatikā tikaì *in,* Lj 424). H. Adolfija gramatikā minētas 3 paralēlās formas ar vienādu nozīmi: *un, in, ir* (1685; Adolphi 1 246). Forma *un* lietota arī E. Glika Bībeles tulkojumā (1685—1694), un tā laikam ietekmējusi vārda turpmāko rakstījumu. G. Stenderam dominē *un,* bet pieminēta arī forma *in* (St II 615, *in* runā Kurzemē; 2 147). J. Reitera «Tulkojuma paraugā» (1675) vienīgā forma ir *un*.

Senāk šāja nozīmē saiklis *ir*.

Doo III 466, A. Gāters — In hon 43, Kl 803, M 3 58, M-E IV 299, Miķelsone 1 75, Pok 50 un 311, Vr 102, Zēv 2 147

untums [uñtums], apv. [ùn²]. Forma no **umtums* (Becenbergers), kura pamatā adj. **umts,* vienas cilmes ar apv. *umas* (dsk.) 'strīds par niekiem' (U I 320), *ummas* [uñ] 'niknums, dusmas': «viņam uznāca ummas» (M-E IV 298), *ummacīgs* [uñ] 'tāds, kas par visu vari grib izdabūt savu': «tāds ummacīgs puika (sivēns): lai citi dabū vai nedabū, bet viņam vajag dabūt!» (E-H II 713), *umaka* 'spēks, vara; cilvēks, kas uzmācas ar visu varu' (U I 320, M-E IV 298), adv. *umakām* 'ar visu spēku, lielā daudzumā; ļoti', *umaš* 'ļoti', *umai* 'pēkšņi' (M-E IV 298), verbs *umit* 'mudināt, skubināt' (E-H II 713), kas laikam ir pamatverba **umt* iter. Sal. lš. *ū̃mas* 'ātrs, pēkšņs, steidzīgs, sparīgs, nevaldāms', *ūmaĩ* 'piepēži, tūlīt', *ū̃myti* 'spiest, dzīt, skubināt; dusmoties'. Vārdi ir tās pašas cilmes kā la. *aumaļām, auļiem* (sk. *auļot*); sal. apv. *aumakām* [aũ] = *umakām*. Pamatā ide. **au̯(e)-* : **ū̆-* : **u̯ē-* 'vējot, pūst, dvest', no kā arī *aurot, vējš;* saknes paplašinājumā *-m-*.

B II 67, EF 2 6 un 1162, M-E IV 300

upe, apv. *ups* (ģen. *-s*); lš. *ùpė,* apv. *ūpė, upìs, ùpis,* pr. *ape* 't. p.', *apus* 'aka', narev. *upa* 'upe', he. *ḫap(a)* 't. p.', si. *ápaḥ, ā̆paḥ* (dsk.) 'ūdens', ave. *āfš,* skitu *āp-* 't. p.', toh. A, B *āp* 'ūdens, upe'. Pamatā ide. *H_2ep- / *H_2op- 'ūdens, straume' (Ivanovs), no kā he. *hap(a)* un i-ir. **ā̆p-*. Saknes zudumpakāpē *H_2p- > **ap-*, no kā b. **apē-,* kas ne vien prūšu valodā un dažos kuršu vietvārdos, piem., *Apūle* (senpilsēta, tagad Lietuvā), bet arī Austrumlatvijā. Vairākos nosaukumos senais *-ape* pārveidots

par *-upe;* sal. *Bērsape* (Berszapen, 1464), tagad *Bērzupe* (Zeps 2 49). Daudz vietvārdu ar *ap-* illiriešu un trāķiešu teritorijā.

Uzskata, ka ide. pirmvalodā bijuši divi galvenie ūdens apzīmējumi —**u̯edōr* (no kā ar saknes skaņumiju un *-en-* no locījumu formām la. *ūdens*) un **H_2ep- / *H_2op-* (no kā **ape*). Pirmais no šiem nosaukumiem apzīmējis ūdeni tikai kā vielu, otrs — kā aktīvu spēku, dzīvu parādību, pat kā dievību (Votkinss; sal. ar uguns apzīmējumiem). Ar dievišķā vārda tabu izskaidrojama otra apzīmējuma variācija **H_2ok^u- > *ak^u-* (Ivanovs; sal. lat. *aqua* 'ūdens'). Vēsturiskajā attīstībā atsevišķās valodās g. k. vispārināts viens ūdens apzīmējums.

Ar formas *ap-* atv-iem darināti daudzu Eiropas upju nosaukumi, to vidū *Apos* Daķijā (tagad Karaš), *Ape* pie Oldenburgas (Vācijā), Sonas pieteka *Apantia* (> *Apance,* Francijā), *Apula* (> *Appelbach* Reinas baseinā, Vācijā). Varbūt *Vaidava,* kuras krastā ir *Ape,* senāk saukusies *Ape.* Daudzi upju nosaukumi no paplašinātās formas *aps-*: *Apsa* un *Apusa* Itālijā, *Apsantia* Beļģijā, *Apsa (> Assa)* vairāku upju nos. Francijā u. c. Arī Latvijā vietv. *Apsa, Apse* un šo formu atv-i ne vienmēr saistīti ar koku *apse,* bet var būt atv-i no **ap-* 'upe'.

Ide. **ap-* fon. var. **ab-* parādās upju nosaukumos *Abava, Abuls* u. c. (Sk. arī *abra*).

Par formu **ape : upe* attiecību ir dažādi uzskati. Problēma ir tāda pati kā par ieskaņas *u-* vārdā *uguns* (: lat. *agnis,* kr. *огóнь;* sk. *uguns*). Daļa valodnieku uzskata, ka *u-* vārdā *upe* ir reducēts ide. saknes patskanis: *ŏ̆p- : *$_o$p-* (Trautmanis), **āp- : *əp-* (Meijē), **H_2op- : *$H_2$$_o$p-* (Stangs, Ivanovs). J. Endzelīns domā, ka *u-* nav varējis fonētiski izveidoties no *a-* vai *o-*. Pievienojoties F. Fortunatova hipotēzei, viņš saista vārdu *upe* ar pr. *wupyan* 'mākonis'. Arī V. Mažulis uzskata, ka pr. *ape* cilmes ziņā nevar saistīt ar la. *upe,* lš. *ùpė.* Viņš domā, ka *ape* ir rietumbaltu (ne ide.) cilmes vārds.

K. Būga par vārda sakni uzskata ide. **eup- : *ŭ̆p-* 'saukt, kliegt', no kā arī la. *ūpis.*

Pretēji šiem fonētiskās attīstības meklējumiem daži valodnieki (Votkinss, Hauzenberga-Šturma) uzskata, ka pārveidojumam **ape > upe* ir tabuistisks raksturs.

Saliktenis *lielupe* A. Kronvaldam ir sugasvārds, ar ko viņš tulko v. *Fluss* 'upe' (Grāmata, kas māca . . , 1863 19).

Atv. apv. *upēlis* [è[2]] 'zema vieta mežā, kur lietus laikā sakrājas ūdens', *upis, upelis* 'strauts; purvaina vieta mežā, kur plūst ūdens; strauts, kas vasarā izsus', *upenes* (vsk. *upene*) 'melnās jāņogas, zustrenes' (apv. *upines;* sal. lš. *ùpinis* 'upes-').

B II 321, Bl 3 68, Buck 41, E 1 3, Eckert 9 203, EF I 40, 2 1169, KK 29 195, Krahe 1 42, Lanszweert 111, Mažiulis I 87, M-E IV 300, MM I 74, Pok 51, T 11 un 335, Ti I 159, Zinkevičius 1 19,

2 80, Абаев I 113, 2 262, 3 278, Гам-Ив 3 72, 274 un 670, Ив 5 12, 10 77, 12 112, To I 97

ūpis [ûpis], apv. [ũ, ù²]; lš. *ū̃pas* 'atbalss', *upis* 'dumpis (putns)', kr. *выпь* 't. p.', č. *úpěti* 'vaidēt', ssk. *ūfr*, v. *Uhu* 'pūce'. Pamatā (putna) balss skaņu atdarinājums. Dažādu (arī cilvēka) balss skaņu apzīmēšanai ide. **eu-* : **ŭ̄-*, paplašināta sakne **eup-* : **ŭ̄p-*, no kā arī *ūpis*. Apv. verbs *ūpēt, ūpot* [uô] 'kliegt kā pūce, ūpis'.

Sk. arī: *ūbele, ūjināt*.

B I 290 un 303, II 322 un 672, E II 163, EF 2 1168, Kl 801, Mach 669, M-E IV 409, Pok 1103, Stang 3 59, T 335, Tr II 265, Vr 632, Пр I 104, Ф I 369

upuris. Aizguvums; no vh. *upper* vai vlv. *opper* 't. p.' (v. *Opfer*), verbs *upurēt* no vh. *upperen* vai vlv. *opperen* (v. *opfern*), kas savukārt no lat. *operārī* 'pūlēties; upurēt'. Pamatā ide. **op-* 'strādāt'. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās: *uperes, uperēt* (Manc I 134), *uperes, upurs, uperēt, upurēt* (Lj 323), *uperi* (Fūr 2 81), *upurs* (Elg 1 326), *upers* (Elg 118 un 338), *uperēt* (Elg 1 326, 2 61). J. Reitera 17. gs. tekstā «no upuriem» (Reit 2 6). Kopš 18. gs. konsekventi *upuris* un *upurēt* (St I 335, U I 320).

Buck 1468, Kl 523, M-E IV 301, Pok 780, Zēv 2 331

urā! [u:ra], *urrā!* [ur̃rā, ur̃·rā]; lš. *urà*, kr. *ypá*. v. *hurra* 't. p.' Interjekcijai ir internacionāls raksturs, par tās sākotni ir dažādi uzskati: F. Klūge uzskata par iespējamu, ka vācu valodā tā ir aizg. no krievu vai angļu valodas, M. Fasmers — ka krievu valodā vārds ir aizg. no vācu valodas. Jaunākie uzskati (Lakočs, Jakobsons) ir, ka vārda pamatā turku *urá!* 'sit (ienaidnieku)!', kas g. k. ar krievu valodas starpniecību aizgūts citās valodās (arī latviešu valodā).

Dažās valodās šī interjekcija saplūdusi ar mantotu vārdu, piem., vācu valodā ar vav. imp. *hurra!* no verba *hurren* 'ātri kustēties'. Latviešu valodā interj. *urā!* lietota mednieku suņu uzmudināšanai vai sasaukšanai (Lg II 364, St I 335). Tautasdziesmās *urā!* apzīmē izsaucienu tekstos par vilkiem, piem.: «Urā, tēvs, urā, māte, Man atveda vilka bērnu» (LD 27248), «Urrā, urrā! Pelēki vilki!» (LD 18260 var., 18261). Variants *urjā!* vairāk lietots refrēniem.

No kr. *ypá* (v. *hurra*) la. *urā (urrā)* 19. gs. ieguvis prieka sauciena nozīmi (V 1 624, 2 234, U I 320).

Kl 322, Lakotsch 169, M-E IV 301, Ф IV 166, Ц 507

urbt [ùrbt]; lš. *ur̃bti* 't. p.' Pamatā ide. **u̯erb(h)-* 'liekt, griezt' no tās pašas nozīmes saknes **u̯er-* (no kā arī *vērt*ᵃ, sk.). Skaņumijā **urb(h)-* > b. **urb-*, no kā la. *urbt*. Nozīmes attīstība: 'griezt' → 'griežot asu priekšmetu, urbināt' → 'urbt'. Iter. *urbināt* [ur̃, ùr], apv. *urbīt* (lš. *ùrbinti*). Subst. *urbis, urbulis*.

Sk. arī: *irbulis*.

B II 446, Buck 529, EF 2 1169, M-E IV 302, Pok 1153

urdīt [uȓdît], apv. [uȓ, ùr^2]; lš. apv. *uȓdinti* 'ķircināt, kaitināt, dzēlīgi zobot'. Vārdam ir vairāki semantiski slāņi ar atšķirīgu cilmi.

1. 'Mudināt, skubināt, nedot mieru; pārāk nodarbinot, nomocīt; kūdīt, musināt; dzēlīgi zobot; modināt, bikstīt, (ar koku) kustināt, purināt'. Liter. valodā vārds g. k. izsaka psihiskas norises, bet dažkārt arī fizisku procesu: «nemiers urda» (A. Vējāns. Savas lakstīgalas meklētāji, 1969 163), «sāka urdīt nelāga apziņa» (A. Gulbis. Doņuleja, 1983 455), «Redzi nu, cik labi, ka tevi vienmēr urdīju, lai sargies no Austras» (P. Rozītis (1928)–Raksti 1961 III 281), «[sētnieks] ar slotas kātu urdīja spraugai priekšā aizliktos ķieģeļus» (Rīgas Balss 1958 42).

Senākajos avotos un dažās izloksnēs vārdam g. k. ir fiziskā nozīme; sal. 17. gs. G. Elgeram *urdīt* 'durt, skubināt' ar sinonīmiem: «es bakstu, es urdu, urdenā(ju), skubenā(ju), duru» (Elg 1 143) un Ogres izloksnē «urdīt auguonu ar adatu» (M-E IV 303).

Pamatā ide. **u̯er- : *ur-* 'uzplēst, iegriêzt; durt, bakstīt' paplašinājums **urd-*, no kā a-s. *word* 'dzelonis, ērkšķu krūms', norv. *ōr* < **ord* 'jāņogu krūms', senpersu **urda-* > gr. *ródon* > lat. *rosa* 'roze' (no kā vlv., vh. *rōse* > la. *roze* [ruõze]). No b. **urd-ti* > **ursti* iter. **urdīti* / **urdinti* > la. *urdīt*. Nozīmes attīstība: 'durt, bakstīt' → 'mudināt, skubināt, nedot mieru' → 'modināt; kūdīt'.

2. Apv. *urdīt* 'kašņāt, kārpīt, rakņāt, irdināt' saistās ar verbiem *ārdīt, irdīt (irdināt,* sk.) no ide. **er-dh-* 'vaļīgs, irdens, rets; izjukt, irt'. Skaņumijā b. **ird- / *urd-*, no kā paralēlie verbi.

Saknes **er-* (< **H$_1$er-*) un **u̯er-* ir radniecīgas, un redukcijas pakāpē to refleksi baltu valodās ir vienādi. Atv. *urdīt, urdināt* no abām saknēm nozīmes ziņā ir ļoti tuvi — 'durt, bakstīt' un 'irdināt'.

3. Apv. *urdīt* 'saukt «urr», lai atsauktu (cūkas) no ganībām' ir verba **urst* (lš. *uȓsti* 'ņurdēt, rūkt, ņurrāt') kauz. Sal. iter. *urdēt* 'ņurrāt (par kaķi), burbuļot (par tekošu ūdeni), murmināt'. Pamatā skaņu atdarinājums.

Pēc cita uzskata (Būga, Frenkels) visās nozīmēs *urdīt,* lš. *uȓdinti* ir no skaņu atdarinājuma (Endzelīns ar ?: no interj. *urr*).

Sk. arī: *urga, urskulis.* K

B I 290, EF 2 1170, Euler 1 131, HF II 660, KK 35 104—108, 38 117—120, Kl 607, M-E IV 303, Pok 1163

urga [uȓga], apv. [ùr^2, uȓ^2] 'strautiņš'. Atv. no verba *urgt* [uȓgt] 'burbuļojot, plūstot šalkt (par ūdeni)'. Iter.-dur. *urdzēt* [uȓdzêt], apv. [ùr^2, uȓ^2]. Vienas nozīmes ar *urga* ir *urdze* [uȓ^2]. Sal. lš. *uȓgti, urgėti* 'ņurdēt, rūkt'.

Apv. *urgt, urdzīt* 'urdīt' ir tās pašas cilmes kā hom. *urgt* 'burbuļojot, plūstot šalkt': šo verbu pamatā ir skaņu atdarinā-

jums, no kā ide. *u̯er- : *ur- ar variētiem troksneņiem saknes paplašinājumā. (Sal. *urdīt* 3. homonīmu un *urkšķēt*.)

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Ketunens) *urga* ir aizg. no lībiešu vai igauņu valodas (līb. *ūrga* 'strautiņš', ig. *urg* 'bedre, ala, caurums, padziļinājums'). Ticamāk, ka lībiešu vārds aizg. no latviešu valodas (aizstājot agrāko, igauņu vārdam atbilstošo nozīmi), bet igauņu vārda ietekmē la. *urga* apv. nozīme 'ala, caurums zemē, izbraukta vieta'. Par šo nozīmi sal. s. *urkama* 'padziļinājums, gultne, izbrauktas sliedes'.

Sk. arī: *urkšķēt*. (K)

V. Diederich — Mag XV_2 71—75, E III_2 427, EF 2 1170, Ket 461, Mägiste 3571, M-E IV 304, SKES 1548, Zeps I 199

urkšķēt [uȓkšķêt], apv. [ùr², uȓ²], *urkšēt, urkstēt;* lš. *uȓkti* 'rūkt, ņurdēt', kr. *ворчáть* 't. p.' Pamatā ide. *u̯er- : *ur- cilvēka un dažu dzīvnieku balss skaņu apzīmēšanai, arī dažādu dabas parādību skaņu un trokšņu apzīmēšanai (no kā arī *verkšķēt, urgt*); saknes pamatā ir skaņu atdarinājums.

No ide. **urk-* la. *urkt* [ùr²] 'rūkt, dūkt, ņurdēt', iter. *urkstēt* [uȓ] un *urkšķēt,* subst. *urksis, urkšis* [uȓ] 'urkšķētājs sivēns (u. c.)'. Kā daudzos skaņu verbos, arī šajā grupā ir paralēlas formas ar balsīgo un nebalsīgo līdzskani: blakus *urkt* ir tās pašas nozīmes *urgt* [uȓ] ar atv-iem (sal. *urga*).

Tiešs skaņu atdarinājums ir interj. *urr!,* no kā *urināt, urrināt* 'saucot urr!, likt cūkām skriet mājās no ganībām', (intr.) 'bubināt (par zirgiem), tarkšķēt (par zemesvēzi) u. tml.' Bijis laikam arī verbs **uȓst* (lš. *uȓsti* 'rūkt, ņurdēt') vai **urzt*, no kā atv. *urza* [uȓ] (apv.) 'rūcējs, ņurdētājs', *urška* 'cūka, kas vienmēr urkš', *uršeklis* 'urkšētājs sivēns (u. c.)'. Tās pašas cilmes ir verbs *urzāt* 'rīdīt'.

Sk. arī: *urskulis*.

EF 2 1170, M-E IV 306, T 353, Ф I 356, ЭСРЯ I_3 58

urķēt [uȓķêt, uȓ], apv. [ùr²] 'rakņāt, bakstīt, bikstīt'. Aizguvums; no lv. *forken* 'ar dakšām celt, durt'. No vlv. *forke* vai vh. *fork* '(siena, mēslu) dakšas' (v. *Forke* 'dakšas') aizg. *urķis* [uȓ] 'bakstāmais, bikstāmais koks' («krāsns urķis»), arh. '(mēslu) dakšas'. 17. gs. sinonīmi «urķis, dakša, cecumi» (Elg I 231), «dakšas, sekumi, urķis» (Manc I 69). Pamatā lat. *furca* (> sav. *furka*) 'divzaru dakšas', kas laikam ir vienas cilmes ar la. *dzirkles*. Aizg. *urķis* nozīmes pārmaiņa 'dakšas' → 'bikstāmais koks' notikusi, vārdam saplūstot ar kādu mantotu latviešu valodas vārdu, kas radniecīgs verbam *urdīt* 'bikstīt, (ar koku) kustināt' (sk. *urdīt*). Semantiskās pārmaiņas notikušas 18. gs., jo G. F. Stenders vārda nozīmi 'mēslu dakšas' pats vairs nav dzirdējis (St I 335). Subst. *urķis* ieguvis arī pārn. nozīmi 'tas, kas mēdz skubināt uz darbu; cītīgs strādātājs' (sal. *ūķis*). Līdzīgas nozīmes *urkņa* [uȓ].

Attiecīgi pārmainījusies arī verba *urķēt* nozīme, pieskaņojoties

urdīt nozīmei. Sākotnējā aizgūtā noz. 'ar dakšām celt, durt' arī senākajā literatūrā nav konstatējama. G. F. Stenderam verbs *urķot* [uô], *urkņot* [uô] 'izrakņāt (zemi — kā cūkas ar snuķi vai kā zirgi, kad tie negrib vairs ēst, bet apošņā barību)' (St I 335). (K)

Kl 213, M-E IV 306, W-H I 569, Zēv 2 149

urska '(pastiepta) lūpa; troksnis'— sk. *urskulis*.

urskulis [uȓskulis], *urskuls* 'pastieptas un kopā savilktas lūpas'. Pamatā verbs **urst* (lš. *uȓsti* 'rūkt, ņurdēt') no urkšķēšanas, rūkšanas skaņu atdarinājuma *urr* (sk. *urkšķēt, urdīt*); to izrunājot, pastiepj lūpas. No tā apv. *urska* [uȓ] '(pastiepta) lūpa', pārn. «urskas izstiept» vai «ursku uzmest»—'dusmoties; pieņemt nopietnu izskatu' (M-E IV 308). Citā semantiskā virzienā *urska* '(bērnu saceltais) troksnis': «netaisiet ursku!» (A. Aizsils — Fil mat 30). Atv. *urskulis, urskuls:* «ko nu savelc tādu urskulu, palaidni!» (M-E IV 308), «kalpone mums tāda savādniece: par katru nieka vārdiņu uzmet urskulu» (DL Piel 1891 2 32). Tās pašas cilmes hom. *urskul(i)s* 'vājš sivēns; (pārn.) tas, kas rakņājas, okšķerē'. K

EF 2 1170, M-E IV 308

urška 'cūka, kas vienmēr urkš', *uršeklis* 'urkšētājs sivēns'— sk. *urkšķēt*.

urza 'rūcējs, ņurdētājs'— sk. *urkšķēt*.

urzāt 'rīdīt'— sk. *urkšķēt*.

ūsa [ũsa], apv. [ù², û²], parasti dsk. *ūsas*. Aizguvums; no skr. *усъ* 'ūsa, bārda' (kr. *усы* 'ūsas'). Pamatā ide. **u̯endh-* 'mati, bārda', no kā arī la. apv. *osas* [ùo²] 'ūsas' (**u̯ansas* > **u̯uosas* > *uosas;* sal. pr. *wanso* 'pirmā bārda'). Aizguvumam vēl 18. gs. beigās bijis apv. raksturs ('īsi apcirpta bārda', St I 335), un 19. gs. sākumā tas bijis maz pazīstams Ziemeļvidzemē (Wel 130 un 196). Vārds plašāk ieviesies 19. gs. vidū (*ūse* V 1 628, *ūsas, ūsi* V 2 234, *ūsas* U I 319, *usas* 321) laikam reizē ar modi audzēt ūsas. Forma *ūsas* nostabilizējusies 19. gs. beigās (V 3 407, D 2 942).

E I 107, IV₂ 333, EF 2 1171, M-E IV 409, Pok 1148, Tp 9 14, Ф IV 169

usne, apv. *usnis, usna, ušņa, gušņa, gušnis;* lš. *usnìs, ùsnis, usnē* 't. p.', skr. *ушь* 'kāda ušņu pasuga'. Par vārda cilmi ir dažādi uzskati.

1. Pamatā ide. **u̯es-* 'durt', skaņumijā **us-* ar pied. *-nā-* (un morf. varianti), tātad *usne* sākotnēji 'durstīgais augs' (Būga). No šās saknes arī kr. *вошь* 'uts', alb. *usht* 'vārpa', *ushinth* 'dzeloņainais kizils (Crataegus pyracantha)'. Par usnes nosaukuma sakaru ar 'durt' sal. v. *Distel* 'usne' no ide. **(s)teig-* 'durt'.

2. Pamatā ide. **eus* : **us-* 'degt' (Iļjinskis, Valde, Fasmers). No šās saknes arī ssk. *usli* 'kvēloši pelni', lat. *ūrere* '(sa)dedzināt'. Par nozīmju 'degt' un 'dzeloņains (durstīgs) augs' sakaru

sal. la. *degt* : *dadzis*. Iespējams, ka ide. **u̯es-* izveidojusies no saknes **eus-* atv-a **eues-;* tādā gadījumā abi varianti noved pie vienas cilmes.

Vēl pēc cita uzskata (Merkulova) skr. *ушь* nav saistīts ar 'durt', bet gan ar kr. *ýхо* 'auss', un tādā gadījumā šis salīdzinājums atkrīt.

Formu *gušņa (gušnis)* A. Becenbergers izskaidro kā v. *Gänsedistel* (burtiski: 'zosu usne') tulkojumu; sal. kr. *гусь,* la. apv. *guža* 'zoss'. (Endzelīns: skaidrojums nav drošs.)

B I 325, Eckert 9 209, EF 2 1172 un 1247, Kl 135, M-E I 684, IV 309, Pok 347 un 1172, W-H II 841, Меркулова 1 86, Ф I 359; IV 181

ūtrupe [ũtrupe], apv. [ù]. Aizguvums; no zv. *utrop* vai lv. *ūtrōp* 't. p.' (sal. zv. *utrop,* v. *Ausruf* 'izsauciens'). Pamatā ide. **kar-* 'skaļi slavēt', no kā zv. *ropa,* lv. *rōpen* (v. *rufen*) 'saukt'. Aizg. minēts 19. gs. vārdnīcās (V 1 5, 2 234, U I 320) līdz ar verbu *ūtrupēt*.

Dahlgren 936, E-H II 741, M-E IV 410, Pok 530, Zēv 2 150

uts; lš. *utėlė̃,* apv. *utẽ, utìs* 't. p.' Pamatā ide. **u̯ĕt-* : **ut-* no saknes **u̯ē-* 'pūst' (no kā arī la. *vējš*). Saistot vārdus *uts* un pr. *wutris* 'kalējs' (sākotnēji: 'tas, kas pūš ar plēšām') un ievērojot nozīmju 'kalt' un 'durt' senāko sakaru (sal. la. *kalt* un kr. *колóть* 'durt'), J. Endzelīns uzskata par vārda *uts* sākotnējo nozīmi 'dūrējs'.

Ir arī citas vārda cilmes skaidrojuma iespējas. Pamatā var būt ide. **eu-* 'just' (no kā la. *just,* sk.) atv. **u̯et-* : **ut-,* no kā *uts* 'tas, ko jūt; tas, kas kairina'.

J. Pokornijs atbalsta dažu zinātnieku jau agrāk izteikto domu, ka ide. apzīmējums utij bijis **lū̆s,* bet vairākās valodās (arī baltu) tas tabuistiski pārveidots. Nepārveidotā formā a-s., sav., ssk. *lūs* (no kā v. *Laus*). Tādā gadījumā no sākotnējā vārda latviešu un lietuviešu valodā tikai saknes *-u-,* kam pievienots piedēklis. Sal. arī lš. *liū̃lė* 'uts'. (K)

E I 529, Eckert 9 191 un 204, EF 2 379 un 1173, 1247, L III 118, Lanszweert 84, Mach 686, M-E IV 310, MM III 25, Pok 346 un 692, Пр I 99, То I 174, Ф I 359, ЭСРЯ I_3 180

uz; lš. *ùž* 'aiz, pēc, pie, par', *úž-* 'uz-, aiz-', pr. *unsei* 'uz', kr. *воз-* 'uz-, at- (u. c.)' (ssl. *vъz* 'par, vietā', *vъz-* 'uz-, at-'). Pamatā ide. **ŭd-* 'uz augšu' (→ 'uz āru'), no kā arī go. *ūt* 'iz, uz āru', sav. *ūz,* v. *aus* 'iz, no', si. *út* 'uz, iz', ave. *us-, uz-* (< **uds-*) 't. p.' Ide. **ud-* + partikula **ĝhō)* (kas arī prievārda *aiz* sākumformā) > **udgh-* (Brugmanis) vai ar agrāku *d* zudumu **uĝh-* (Valde) > ab. **už* > la. *uz*. Arh., apv. *ūz (ūz-)* no ide. **ūd-* + **ĝh(ō)*. Arh., apv. formas *us (us-), ūs (ūs-)* vispārinātas no izrunas pozīcijā pirms nebalsīga līdzskaņa.

E I 409, IV_2 331, I 668, EF 2 1173, Fei 537, Kl 39, Mach

705, M-E IV 311, MM I 101, Nītiņa 165, Pok 1103, T 336, Пр I 90, Ф I 333

ūzas [ũzas], apv. [ù²] 'bikses' (sar.). Aizguvums; no bv. *hosen* [o > ū], kas no vlv. *hosen* 'zeķes, bikses' (v. *Hose(n)* 'bikses'). Ģerm. **husōn-* 'apsegs', kam pamatā ir ide. **(s)keu-* 'apsegt, aptīt' (no kā la. *čaula*). Aizg. latviešu valodā sākumā ar noz. '(garas) zeķes' : v. *Socken — zeķes, ūzas* (Manc I 170), v. *Strumpf — zeķe, ūza* (I 178), tāpēc lietota arī vsk. forma. Jau 17. gs. tāpat kā vācu valodā vārds iegūst nozīmi 'bikses' un kļūst par citu apzīmējumu sinonīmu: «bikses, ūzas paslavas» (Elg I 378). Vārdam g. k. ir bijis apvidu raksturs: «Ūzas .. nēsā Kurzemes zemnieki, bet Zemgales un Vidzemes lieto bikses» (Lj 322 ar piebildi, ka ūzas ir šaurākas un sniedzas lejpus lieliem). G. F. Stenders *ūzas* dēvē par «zemnieku biksēm» (St I 335), bet vispārīgais apzīmējums viņam ir *bikses,* šaurumu un platumu izsakot ar apzīmētājiem: «vācu bikses» (šauras), «poļu bikses» (platas, St II 337). 19. gs. vidū *bikses* ir galvenais apzīmējums, bet blakus tam lieto arī *ūzas* (V I 27). Šis vārds tomēr saglabā apv. raksturu un iegūst nozīmes niansi, kas nesaskan ar sākotnējo nozīmi: 'platas bikses, apakšbikses' (Ū I 320).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *ūzas* no zv. *huso* 'garas bikes', bet šis vārds (īsteni zv. arh. *hosa* [hūsa], no kā ig. *huus,* dsk. *huusad* 'bikses') nevarēja dot latviešu formu ar *-z-*, un tam neatbilst arī vārda *ūzas* sākotnējā noz. 'zeķes'.

J. Endzelīns norāda, ka no vlv. *hose* būtu la. **uozas (ō > uo)*, bet baltvācu izloksnēs patskanis *ō* nākamās zilbes *e* priekšā bija kļuvis šaurs un izrunā to bieži aizstāja *ū* (Mitzka 19—20). No baltvācu formas ir arī ig. apv. *hūz* (Wiedemann 1268) un lib. *ūzed* (Ket 462) 'bikses'. (K)

Kl 318, Mägiste 415, M-E IV 410, Tr III 482, Zēv 2 234

uzbudināt [uzbudinât]. Atv. no *budināt* 'modināt'; sal. lš. *bùdinti* 't. p.', pr. *budē* '(viņi) ir nomodā' (sal. kursenieku *budēt* 'būt nomodā', K-P 27), *etbaudints* 'uzmodināts', kr. *будúть* (ssl. *buditi*), č. *buditi,* p. *budzić* 'modināt', si. *bódhati* 'ir nomodā, ir uzmanīgs, ievēro, saprot', *bodháyati* 'modina, dara uzmanīgu', ave. *baodaiti* 'apzinās', gr. *peúthomai* 'uzzinu, uztveru, apvaicājos; esmu nomodā'. Pamatā ide. **bheudh-* : **bhudh-* 'būt nomodā; modināt (→ 'sist'); vērot' no saknes **bheu-* : **bhū̆-* 'augt, plaukt; rasties, tapt, būt' (no kā arī la. *būt,* sk.). Ide. **bhudh-* > b. **bud-,* no kā la. apv. *bust (< *bud-ti)* 'mosties' (tag. *(es) būdu;* lš. *bùsti,* tag. *bundù* 't. p.'). Šā verba kauz. ir apv. *budīt, budināt* 'modināt' un saknes skaņumijā apv. *baust(i)* 'sist, pērt'.

Vēsturiski vārdam *budināt* ir bijusi plašāka semantika: ar 'modināt' ('uzpurināt no miega', St I 30) saistījās 'uzmudināt' un 'uzsaukt, brīdinot no briesmām' (St I 30, atsaucoties uz Langi). Savukārt no 'uzmudināt' izrietēja noz. 'dzīt, steidzināt; sist': «budin' tos zirgus, ka tie labi tek!» (Lj 39), «Vai rociņa

tev nebija Kumeliņu budināt?» (LD 1380). No šejienes arī apv. *budīgs* 'čakls, steidzīgs, darbīgs' (Lj 39); sal. *mudināt* : *mudīgs*.

Vārda nozīmes tālākā attīstība: no 'mudināt, steidzināt' → 'mudinot, steidzinot satraukt' → 'satraukt, uztraukt'. Šī nozīme vārdam (g. k. atv. *uzbudināt*) izveidojusies 19. gs. beigās un valodā iesakņojusies 20. gs. sākumā (D 1 92, 2 78). Nozīmes saistīšanu ar priedēkļa verbu ietekmējis v. *aufregen, aufreizen* 'satraukt, uzbudināt' (v. *auf-* 'uz-').

Vērojama verbu *budināt* un *mudināt* semantikas paralēlā veidošanās. Vārdam *mudināt* no izloksnēm 19. gadsimtā iesakņojoties visas tautas valodā, gandrīz izzudis *budināt* lietojums, un šis verbs liter. valodā saglabājies tikai atv-ā *uzbudināt*.

Sk. arī: *baudīt, baumas, bauslis*. (K)

E IV$_2$ 191 un 214, EF 2 62, Euler 1 124, HF II 625, KK 28 182, M-E I 345 un 356, IV 319, MM II 449, Pok 150, To I 201, II 103, Ф I 230, ЭСРЯ I$_2$ 211, ЭССЯ III 76

uzcītīgs — sk. *cīsties*.

uzmava — sk. *maut*[c].

uztupis — 'tas, kas mēdz tupēt mājās' — sk. *tupēt*.

uzvalks [uzvaĩks]. Atv. no verba *vilkt* ar saknes patskaņa miju kā atv-ā *valkāt* (sk.). 18. un 19. gs. *uzvalks* 'linu pārvalks, uzsvārcis' (Lg II 367, St I 336, St A 2 69 'Kittel', V 2 239). 19. gs. izveidojās jauna noz. 'drēbes': «Mūsu meitas lielījās Pašaustiem uzvalkiem» (LD 5691), «Staigā sliktā uzvalkā» (A. J. Stenders. Dziesmu kalendārs, 1811 23), «kažoki un citi ziemas uzvalki» (Baltijas gruntnieku kalendārs 1879. gadam, 15), «raganas novilka savus garos uzvalkus, it kā pirtī iedamas» (A. Pumpurs. Lāčplēsis (1888), 1961 98). Vārda mūsdienu liter. nozīme 'vīriešu svārki un bikses (arī veste)' iesakņojusies tikai 20. gs. v. *Anzug* ietekmē (D 1 71).

J. Alunāns ieteica vārdam *uzvalks* nozīmi 'pārvelkamais' (v. *Überzug*, Al II 303), bet *apvalks* — 'uzvalks, drēbes' (v. *Anzug, Kleidung*, II 282).

Vārds *virsvalks* ir 20. gs. 30. gadu jaunvārds, kas aizstāja aizg. *ķitelis* (< v. *Kittel*; Ozoliņš 1 37).

E-H II 788, M-E IV 396

uzvara. Atv. no verba *varēt* saknes (sk. *vara*). Vārds formā *uzvare* minēts 18. gs. (Lg I 485). G. F. Stenders to ievietojis vārdnīcā ar atsauci uz Langi, gan grozīdams formu: *uzvara* (St II 539), arī *uzvarēšana*. Garākā forma dominēja literatūrā līdz 19. gs. otrai pusei (V 1 395, 2 239, U II 652). A. Kronvalds lietoja variētu īsāko formu — *uzvara, uzvars* (SDP IV 73), *uzvare* (IV 76). Periodikā ieviesās forma *uzvara*, ko «Baltijas Vēstnesis» lietoja kopš 1870. gada.

M-E IV 396

uzvija. Atv. no verba *vīt* (sk.). Sākotnēji 'tas, kas vīts virsū vai klāt', piem., 'trešā aukla, ko pievij klāt divām' (U I 323). Sal.:

«Uzvilkdama [audeklu stāvos] es dziedāju, Nobeigdama gavilēju, Kam māmiņa šūpļa auklas Ar uzviju vīdināja» (LD 320, 2). Par zaru vijumu: «pēdējai žuoga pinamai kārtai uzliek luokanu žagaru uzviju» (E-H II 739).

Ar noz. pārnesumu 'tas, kas ir virs parastā, virs mēra'. Šī nozīme izveidojusies jau folklorā: «Ar uzviju es dziedāju, Ar uzviju gavilēju; Ar uzviju lai noņēma Manu zīļu vainaciņu» (LD 319). Šās tautasdziesmas pēdējās divas rindas laikam izprotamas tā: lai noņēma ar uzviju darināto vainadziņu. Sal. ar līdzīgu izteiksmi citā tautasdziesmā: «Ar uzviju māmuliņa Man kārusi šūpulīti» (LD 320, 1).

E-H II 739, M-E IV 398

V

vaba. Aizguvums; no līb. *vabā* 'kārts, miets tīklu u. c. zvejas piederumu žāvēšanai' (ig. *vabe* 't. p.') Aizg. minēts vārdnīcās kopš 17. gs. (*vabas* 'sētas mieti' Für 2 508), arī formā *vabdas* (Lg II 368, St I 336). Tikai forma *vaba(s)* kopš 19. gs. (U I 324, V 2 240).

Ket 463, Mägiste 3615, M-E IV 427, SKES 1646, Zeps 1 199

vabole [vabùole], apv. *vabol(i)s* [uo], *vabule, vabul(i)s, vabala, vabale, vabals, vabele;* lš. *vãbalas, vābuolas* 'kukainis', *vãbolė, vabolẽ* 'mēslu vabole', kr. apv. *вéблица* '(zarnu) tārps', sav. *wibil,* ssak. *wivil,* ssk. **vifill* 'kukainis' (*tord-yfill* 'mēslu vabole'), a. *weevil* 'maza vabolīte, kas bojā graudus, riekstus u. tml.'. Pamatā ide. **u̯ebh-* 'šurp turp kustēties, šaudīties, mudžēt' > b. **u̯eb-*, no kā bijis verbs **u̯ebti* > la. **vebt,* tā atv. ar saknes patskaņa miju *vabule* un morf., fon. varianti (Endzelīns: b. **u̯ebelas* > la. *vabals*).

Tās pašas cilmes **vebzēt,* no kā apv. *vebzis* 'nerātns, niķīgs bērns', *vebžoties* [uô] 'uzvesties kā vebzim' (M-E IV 514); sal. lš. *vebždėti* 'sajaukt, režģīt; mudžēt'.

Apv. *vambale* [am̃], *vambole* [uõ] u. c. morf. varianti no *vabale* + *bambals* (Špehts, Endzelīns) ar variantiem; sal. lš. *vambolẽ* 'mēslu vabole'. Cita iespēja: *vambale* no *vabale* ar *n* infiksu (> *m* pirms *b*).

Apv. *vagulis, vagolis* [uo] un morf. varianti laikam disimilācijā no *vabulis* u. c. (Endzelīns). (K)

B III 201, EF 2 1176 un 1193, M-E IV 428, 432 un 466, Oxf 998, Pok 1114, Stang 3 60, T 336, Ив — Б-сл иссл 1980 9, Ф I 282

vācele[a] [vâcele]; lš. apv. *vokẽlė* 'no salmiem pīts graudu beramais trauks, liekšķere', *vokẽlis* 'tāss trauciņš'. Tās pašas cilmes kā *vāks* (sk.): pamatā ide. **u̯āk-* 'liekt(ies), griezt(ies)' → 'vīt (pīt)'. Vārds *vācele* atvasināts no verba *vākt* senākajā nozīmē 'liekt'

vai 'vīt, pīt'. Par formu un nozīmi sal. *vīt,* apv. *vikt* 'liekt, liekties': apv. *vicele* 'vācele'. Tātad *vācele* sākotnēji 'pīts (klūgu, sakņu, salmu) trauks, grozs' vai arī liecot darināts 'lūku, tāšu trauks'. Vācele varēja būt arī liela: 17. gs. 'liepas kaste, liepu lūku trauks' (Elg 1 452).

Kā *vāks,* tā *vācele* saistāma ne vien ar ide. **u̯āk-* 'liekt' un 'vīt (pīt)', bet arī ar šās saknes atvasināto nozīmi 'segt', jo *vācele* parasti ir trauks ar segtu virsu.

Runātāju apziņā *vācele* (arī apv. *vācelis* 'pīts groziņš') varēja šķist deminutīvs blakus vārdam *vāks* (vai kādam zudušam **vāka,* sal. lš. *vóka* 'vāks, labības mērs'), tāpēc bieži ir priekšstats par vāceli kā par nelielu trauku. Pārn. *tenku vācele* 'tenkotājs'. (K)

EF 2 1272, M-E IV 490, Zēv 2 271

vācele[b] 'bļāvējs', *vācelis* 'kas skaļi runā, kliedz'— sk. *vācietis.*

vācietis [vãcietis]; lš. *vókietis* 't. p.' Par vārda cilmi ir vairāki uzskati. K. Būga pievienojas J. Endzelīna hipotēzei, ka pamatā ir zemes nos. lš. *Vókia,* la. *Vāca,* un izsaka domu, ka šis vārds senāk apzīmējis kādu novadu Zviedrijā. Forma *vāca* < **vākįā-* jau sen pirms 12. gs., t. i., tanī laikā, kad aizguvumu palatālais *k* vēl pārveidojās par *c.* K. Būga šo vārdu saista ar gotu vēsturnieka Jordana (6. gs.) minēto Dienvidaustrumu Zviedrijas cilti *Vagoth.* Ja tas ir saliktenis, kura otrā daļā ir *-goth* (goti), tad pirmajā daļā varēja būt **vākia* (Būga) vai **vāki-* (Endzelīns), kas saliktenī reducējies. «. . katrā ziņā šī hipotēze ir no visām līdz šim par šo jautājumu sniegtām hipotēzēm ne vien visticamākā, bet arī vienīgā, kas aiz viena vai otra iemesla nav neiespējama» (E III_1 124).

Tātad «Vācas zeme» (ne «vācu zeme») > Vāczeme (E II 360). Ka tā sākumā bijusi Zviedrija, rāda laikam tdz.: «Ar saulīti saderēju Reizē tikt Vāczemē; Jau saulīte Vāczemē, Es vēl jūras saliņā» (LD 30700, 2). No b. **vākįā-* > s. *Vuoja (Vuojo)* nosaukumā *Vuojola* 'Gotlande'. No *Vāca* atv. *vāci* (ģen. *vācu*). Nos. *Vācija* kopš 19. gs. 70. gadiem (BV 1870 27).

Hipotēzi par Zviedrijas novadu **Vākiā* tomēr nebalsta nekādi zviedru valodas (arī toponīmijas) dati. Atsevišķi vārda *Vāca* lietojumi ar noz. 'Vācija' (E II 360) var būt abstrakcijā no *Vācas zeme,* tāpat arī lš. *Vókia* no *Vókios žemė.* Senākajā literatūrā un izloknēs *vāca* 'vācieši' (kopuma lietvārds); sal.: «Gan tā Vāca to cienīja» («die Teutschen ehreten ihn gnugsam», Manc 3 54). Tātad «Vācas zeme» nozīmēja 'vācu zeme'. Par ģen. *vācas* lietojumu sal. apv. «vācas gals» (krogū) (M-E IV 490). Sekundāri ģen. *vācas* > *vācs* («vācs mēle», turpat).

No kopuma lietvārda *vāca* atv. vsk. *vācietis* (sal. *tauta : tautietis*). Citu tautu nosaukumu ietekmē (*krievi, poļi, leiši*) formu *vāca* aizstājis *vāci* (ģen. *vācu,* reti citos locījumos; nav fiksēts vsk. nom. **vācs* vai **vācis*).

Vārda *vāca* pamatā var būt ide. **uekᵘ-* 'runāt', no kā pr. *wackis* [vakis] 'kliedziens' ('kara sauciens'), *enwackē* (tag. 3. pers.) 'piesauc', si. *vákti* 'runā, saka', *vāk, vācam-* 'runa, teiciens, vārds, sauciens, dziesma', gr. *épos* (< *uépos*) 'vārds, runa, (dsk.) dziesma', *enopē* 'sauciens, troksnis', lat. *vōx* 'skaņa, balss, vārds, runa', *vokāre* 'saukt', skitu *vāča* 'vārds, dievišķīgs spēks'. Latviešu valodā šās saknes refleksi saglabājušies skaļas runāšanas un runātāju apzīmēšanai: apv. *vācele* [vâcele] 'bļāvējs' (E-H II 761), *vācelis* 'kas skaļi runā, kliedz; pļāpa' (M-E IV 491; noz 'pļāpa' laikam no apzīmējuma «tenku vācele», kur *vācele* ir homonīms — trauka apzīmējums).

Ar saknes *ē* apv. *vēkt, vēkšt* [ê², è-²], iter. *vēkšēt* [vēkšêt, vê-, vè²], *vēkšīt,* liter. *vēkšķēt* [vēkšķêt], subst. *vēkšķis* [ẽ], apv. *vēkšis* (M-E IV 555). Visi šie vārdi saistīti ar skaļām balss skaņām. To pamatā var būt arī tiešs skaņu (piem., bērna raudāšanas) atdarinājums, kas saplūdis ar saknes **uekᵘ* refleksu.

Citzemju nepazīstamas (vismaz iedzīvotāju vairākumam nepazīstamas) valodas runātājus senatnē dažkārt apzīmēja, atdarinot kādu svešās runas īpatnību, pielīdzinot stostīšanai vai mēmumam; sal. gr. *bárbaros* 'svešzemnieks, negrieķis' (: si. *barbaraḥ* 'stostīgs') > lat. *barbarus* 'svešzemnieks, barbars', skr. **нѣмьць** 'neskaidrs runātājs, ārzemnieks', **нѣмьчинъ** 'vācietis, arī jebkurš ārzemnieks' (: **нѣмъ** 'mēms'). Kurši rietumu svešzemniekus, sevišķi, kad tie iebruka kā karotāji un bija skaļi, varēja apzīmēt ar kādu saknes **uek-* atvasinājumu. No **uākti* 'skaļi runāt, kliegt' (: si. *vāk,* skitu *vāča,* la. *vācele*) darītāju (kopuma) vārds **uākiā-* > la. *vāca* (sal. par vsk. formu *tauta, dzimta*). (K)

B I 226, E II 696, III₁ 122 un 477, IV₂ 332, EF 2 1272, HF I 545, M-E IV 490, MM III 180 un 221, Pok 1135, Rozenbergs 2 113—117, T 339, W-H I 823, Абаев 3 326

vadāt — sk. *vest.*

vadīt [vadît]; lš. apv. *vadýti* 'precēt (sievu)', arī 'nosaukt, aicināt'; kr. **водúть** (ssl. *voditi*) 'vest, vadāt; vadīt', bkr. **вадзіць**, ukr. **водúти** 't. p.', bulg. **вóдя** 'vedu, vadāju', č. *voditi*, p. *wodzić* 'vest, vadāt; vadīt'. Tās pašas cilmes kā *vest* (sk.), šā vārda iteratīvs, atvasināts ar saknes patskaņa miju: ide. **uedh-* > b. **ued-* : **uad-* > la. *ved- : vad-,* no kā *vadāt.*

Sk. arī: *vads, važas.*

B II 166, EF 2 1177, Mach 685, M-E IV 430, Pok 1115, T 337, ЕСУМ I 363, Ф I 330, ЭСБМ II 95, ЭСРЯ I₃ 124

vadmala. Aizguvums; no ssk. *vaðmāl* 'rupjš vilnas audums' (zv. *vadmal*), sākotnēji 'auduma mērs' → 'audums kā maksāšanas vienība, nauda' («vadmalas nauda»). Vārds ir saliktenis: *vað* 'audums' (no ide. **au-* 'pīt, aust' atv. **(a)uĕdh-* : **ŭdh-;* tās pašas cilmes la. *aust, ūdas)* + *māl* 'laiks, mērs' (no ide. **mē-*

'mērīt', no kā arī la. *mest, mērs*). Vārds līdzīgā skanējumā vispirms lietots frīzu (senfrīzu) valodā, no kurienes to aizguvuši senskandināvi un no viņiem citas Baltijas un Ziemeļjūras piekrastes tautas. Naudas raksturu *vadmala* zaudēja 12. gs.; vārds palicis latviešu valodā kā rupja vilnas auduma apzīmējums.

Mazāk iespējams, ka vārds aizgūts no vācu valodas (Endzelīns, Zēvers), jo tur vārdam ir cits skanējums (vlv. *wātmāl*).

Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (*vadmala* Manc I 191, Für 2 508, *vadmals* Lj 325: «no tā vadmal' var labu drēb' iztaisīt», arī *vadmalnieks* 'vadmalas audējs vai drēbnieks'; *vadmales* 'drēbes', Elg 1 7).

Doo III 494, Buck 398, M-E IV 430, Pok 75 un 703, Švābe 4 200, Vr 638

vads[a]; lš. *vãdas* 'vadonis, komandieris', sl. *-voda* salikteņos kr. *воевóда* (vēst.) 'karaspēka vadonis', č. *vévoda* 'hercogs', p. *wojewoda* 'apgabala (vojevodistes) priekšnieks'. Atv. no verba *vadīt* (sk.) vai ar saknes patskaņa miju no *vest* (sk.). Arh. *vads* 'vadītājs, vadonis': «. . Cēla viņiem [krustnešiem] kara-vadus, Deva līdzi bīskapus» (A. Pumpurs. Lāčplēsis (1888), 1961 142), «Pirmais no mūs' tautas-vadiem Esi tu, ko pavadu» (E. F. Šēnbergs — Draugu vaiņaks, 1853 10), «ceļa vads» (apv. 'ceļa vadonis, rādītājs', M-E IV 430).

Tehnikā *vads* («elektrības, gāzes vads») 20. gs. 20. gadu jaunvārds pēc kr. *провод*, v. *Leitung* (*leiten* 'vadīt') parauga (ZTV 115 un 123).

Militārajā nozīmē *vads* ('neliela karaspēka apakšvienība', piem., «kājnieku vads») 20. gs. 20. gadu jaunvārds kr. *взвод* ietekmē (ZTV 126).

EF 2 1177, Mach 687, M-E IV 430, T 344, Ф I 332

vads[b] 'velkams tīkls'; lš. *vãdas,* kr., ukr. *нéвод* (ssl. *nevodъ*), č. *nevod,* p. *niewód,* slovēņu *vada* 't. p.', vav., vlv. *wade* 'tīkls'. Vārda cilme nav skaidra. Iespējams, ka tā pamatā ir ide. **u̯edh-* 'saistīt, siet', no kā skaņumijā b. **u̯ad-* > la. *vad-*.

Pēc cita uzskata (Maheks) vārds Eiropā ir pirmsindoeiropiešu cilmes, jo līdzīgas formas ir arī somugru valodās. Slāvu *ne-* laikam pievienots vārdam tabuistiskos nolūkos («lai zivis nepazītu viņām bīstamo ierīci», Fasmers).

Izteikti arī uzskati, ka la. *vads* aizgūts no viduslejasvācu vai lībiešu valodas (Leskīns, Tomsens).

EF 2 1177, Mach 398, M-E IV 430, Pok 1116, Zeps 1 199, Куркина 6 24, Пр I 598, Ф III 55

vadzis; lš. *vãgis* 'vadzis, koka nagla, tapa', pr. *wagnis* 'arkla nazis (kas griež velēnu vertikāli)', sav. *wecki, weggi* 'ķīlis', *waganso* 'lemesis', ssk. *vangsni,* gr. *ophnís* (< **u̯ogʷhnis*), lat. *vōmis* 't. p.' Pamatā ide. **u̯egʷh-* (Benvenists) 'durt, griezt; smails' ar tālāko subst. nozīmes attīstību divos virzienos: 'lemesis' un 'ķīlis, vadzis'. Ide. **u̯ogʷh-* > b. **u̯ag-,* no kā la. **vagis* > *vadzis.*

Vārds senāk apzīmējis arī ķīli (plēšanai, šķelšanai); sal. 17. gs.: «es ar vadzi skalu pārcirtu» (Elg I 137; šeit *skals* 'šķila', sal. Langijam: «skals .. kas tapis skaldīts», Lj 242), turpat arī *vadzīgs* 'ķīļveidīgs'.

Sk. arī: *vaga*.

B II 322, E IV$_2$ 331, EF 2 1179, HF II 453, M-E IV 431, Stang 3 60, T 337, W-H II 835, Бенвенист 3 31

vaga; lš. *vagà* 'vaga; (upes, strauta) gultne'. Tās pašas cilmes kā *vadzis* (sk.), atv. no bijuša verba ar noz. 'durt, griêzt' vai no kāda subst. ar noz. 'lemesis' (: pr. *wagnis* 'arkla nazis').

Senāk *vaga* pārn. 'taisna līnija' (Lg II 369), «grāmatu vaga»— rinda grāmatā (Für 2 509), «rakstu vaga»— rakstu rinda (Lg II 369). Atv. *vagot* [uô], apv. *vagāt*.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds atvasināts no verba *vagāt* vai (Osthofs) radniecīgs ar gr. *agḗ* 'lūzums, brūce'. (K)

Buck 496, E II 163, EF 2 1178, M-E IV 431, Sanders 158, Vr 643

vagars. Aizguvums; no līb. *vagār* 'muižas darbu uzraugs', kas saistāms ar ig. *vakk* 'iecirknis' (laikam no vlv. *vak,* vh. *vac, vack* 'iežogojums, žogs, nodalījums', bet pēc Megistes domām izveidojies no *vakk* 'pūrs' ar noz. pārnesumu). Latviešu valodā aizg. 18. gs. un 19. gs. sākumā lietots tikai Kurzemē (*vagare* Lg II 369, arī *vagars* St I 337, Wel 130). Arī 19. gs. otrā pusē vēl ir norādījumi par vārda lietošanu Kurzemē (U I 324).

Vidzemē šajā nozīmē g. k. lietots vārds *stārasts* (no p. *starosta* '(ciema) vecākais': poļu laikos vagara pienākumus izpildīja pagasta vecākais), taču arī Vidzemē dažādos laikposmos lietots vārds *vagars,* par ko ir norādījumi dokumentos (piem., Aizkrauklē 1526. g.) un Vidzemes novadu folklorā. 17. gs. G. Elgeram ir sinonīmi *junkurs, vagars, pakundzis* (Elg I 588), G. Mancelim — *vagar(s), starosts* (Manc II 402).

EF I 71, 2 1179, Ķet 464, Mägiste 3662, M-E IV 432, Zeps I 200

vāģi [vãģi]. Aizguvums; no lv. *wagen* 't. p.' (v. *Wagen*). Pamatā ide. **u̯eĝh-* 'kustināt, vilkt, braukt, vest' (no kā arī la. *vest*). Vārds ir samērā vēls aizg., tā nav 17. gs. vārdnīcās. Vispirms tas bijis Vidzemes izloksnēs. G. F. Stenders šo vārdu nav dzirdējis, bet vārdnīcā devis, atsaucoties uz J. Langi (Lg I 564, St I 337; sal. Wel 130). 19. gs. *rati* un *vāģi* lietoti kā sinonīmi (V I 599), bet 20. gs. liter. valodā aizg. skausts kā barbarisms.

Buck 722, Kl 830, M-E IV 493, Zēv 2 152

vai[a] [vài], saiklis, partikula. Aizguvums; no līb. *voi,* ig. apv. *vai* (s. *vai*) 't. p.' Aizg. retumis sastopams latviešu rakstos 17. gs., vispirms saikļa (G. Mancelis, 1638), tad partikulas (E. Gliks, 1689) nozīmē. Tas biežāk lietots 18. gs. (*vaj, voj* Lg II 372, *vai, voi* St I 340 un 364), bet īsteni iesakņojies valodā tikai 19. gs.

E I 698, EF I 71, A. M. Hinderling-Eliasson — Donum B 194,

Ķet 502, M-E IV 432, Miķelsone 1 253,— LVKJ IV 52—58, SKES 1590, Zep's 1 200

vai[b] [vaĩ], interj.; lš. *vái, vaĩ,* go. *wai,* sav. *wē,* v. *weh,* lat. *vae* 't. p.' Pamatā ide. **u̯ai* 'vai!', kas saistāms ar tās pašas saknes nozīmi 'ciest, būt nožēlojamam'. Zilbes intonācija vārdā mainās (arī *vài, vaî*) atkarībā no situācijas.

Sk. arī: *vaidēt, vaimanāt.*

EF 2 1179, Fei 541, H-Š 7 71, Kl 843, M-E IV 433, Pok 1110, T 338, W-H II 724

vaibsti [vaîbsti], apv. [aĩ], vsk. *vaibsts.* Tās pašas cilmes kā *viebt* (sk.); saknes skaņumija kā *spiest : spaidi.* Atv. *vaibstīt(ies).*

EF 2 1236, M-E IV 433

vaicāt [vaĩcât], apv. [ài]. Par vārda cilmi ir vairāki uzskati. Iespējams, ka vārds ir tās pašas cilmes kā *veikt* (sk.), pēc formas šā verba iter. Saknes vokālisms kā *steigt : staigāt.* Blakus *valcāt* (< **vaikįāti*) ar to pašu nozīmi lietots arī *vaikāt* (Lg II 372, St I 341, Wel 132, U I 327), kas izzudis, laikam skaužot homonimiju ar tās pašas cilmes apv. *vaikāt* 'dzīt, sekot, uzmanīt' (lš. *vaikýti* 'dzīt, gaiņāt, sekot, censties panākt').

Verbs *vaicāt* folklorā un izloksnēs sastopams arī nozīmē 'meklēt': «Jānīts bļodu izjekerā, Ķazas ļipu vaicādams, Vai tu, aklis, neredzēji, Ļipa bļodas maliņā!» (TDz 57060, 15; var.: «Ķaķa astes meklēdams»). Par šo nozīmi sal. lš. *vaikýtis kō* 'meklēt ko' (la. «vaicāt pēc kāda»). Nozīmes attīstība bijusi laikam šāda: 'dzīt' → 'dzenot sekot (kam), meklēt' (sal. *dzīt* nozīmi teikumā «dzīt pēdas medījumam») → 'meklēt' → 'jautāt'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *vaicāt* var būt atvasināts no jautājuma partikulas *vai;* taču *vaicāt* literatūrā sastopams jau agrāk nekā aizgūtā partikula *vai.*

Vēl pēc cita uzskata (Blese, pievienojas Toporovs) vārds ir tās pašas cilmes kā pr. *waitiāt* 'runāt', bet tad nav izskaidrojama arh. forma *vaikāt.* Vēl pēc cita uzskata (Vaijans) vārds ir slāvisms. K

Bl 7 115, Buck 1265, EF 2 1181, M-E IV 433 un 436, Schmalstieg 2 285, ВСЯ 1958 3 155, To — Эт 1963 257

vaid 'ir'— sk. *nevaid.*

vaidelotis [vaĩdeluotis]. Pr. *waidelotte* (Būga: **vaidilutis*) 'priesteris, zintenieks' (citos avotos *weidulutt, weidelutt,* lš. *vaideliòtas*) un lš. *vaidilùtis* (siev. *vaidilùtė*) 'senlietuviešu priesteris' latviskojums ir *vaidelotis,* siev. *vaidelote.* No pr. *waist* (< **vaid-ti*) 'zināt' atv. **vaid(e)lis* 'zinātājs, zintenieks' (: lš. *vaidilà* 'senlaiku virspriesteris'), no kā dem. **vaidilutis* (Būga, Endzelīns). Pamatā ide. **u̯(e)id-* 'ieraudzīt, redzēt', no kā arī la. *viest*[b]. Pēc prūšu un lietuviešu vārdu parauga darināts arī la. *vaidelis* 'priesteris, zintenieks' (Lange).

B I 183—187, II 139, Bl 6 227, E III₁ 118, IV₂ 331, EF 2 1179, M-E IV 434, Šm 5 65

vaidēt [vaĩdêt], apv. [ài²]; lš. *vaitóti* 'vaimanāt, vaidēt', ssk. *veina* (ģerm. **wainōn*) 'vaimanāt', v. *weinen* 'raudāt'. Atv. no interj. *vai* (sk. *vai*ᵇ). Subst. *vaids* [aĩ], apv. [ài²].

Arh. *vaida* 'bēdas, posts, nelaime, mokas; viss, kas dara rūpes' (St I 340). 17. gs. G. Elgeram ir sinonīmi «liksda, nelaima, nabadzība, vaida» (Elg 1 256). Piemēri: «Tas jir ties', ka mēs, vecāki, lielu vaidu esam piedzīvojuši šinīs kara .. laikos» (Manc 4₁ 169), «Atvieglot savu vaidu Es logu atvēru Un rīta sauli gaidu» (St 1 19).

Arh. *vaidi* 'karš' ir citas cilmes. Tas saistāms ar verbu *vajāt* (Endzelīns), no kura saknes laikam arī arh. *vaids* 'īgnums, strīds' (St I 340; lš. *vaĩdas* 'bāršanās, strīds, nesaticība, sadursme'); sal.: «Bitītēm, meitiņām, Tām dzīvot kaimiņos: Bite druvas nenobrida, Meita vaidus nesacēla» (LĻDz 1526). Vārda nozīmi ietekmējis vlv. *veide* 'cīņas, karš' (v. *Fehde*). Pēc cita uzskata (Švābe) *vaidi* šajā nozīmē ir aizg., kurā *ei* > *ai* kā lv. *leide* > la. arh. *leide* un *laide* 'brīvzemnieku nodevas' (St I 129).

Vecākajā literatūrā un folklorā «vaidu laiki», «vaidu zeme», piem.: «Sen dzirdēju, nu redzēju Vaidu zemes ozolīnu: Dzelža saknes, vara zari, Sudrabīna lapīnām» (TDz 49632). Atv. *vaid(e)nieks* 'ienaidnieks, pretinieks', piem.: «sasit visus manus vaideniekus!» (Manc 4₁ 9).

E II 47, EF 2 1185, Kl 189 un 848, M-E IV 434, Pok 1110, Švābe — IMM 1921 3 321, T 338, Vr 651

vaidi 'karš' — sk. *vaidēt*.

vaigs [vaîgs]. Pamatā ide. **u̯ei-* 'griezt, liekt' (no kā arī *vīt*, sk.) vai **(s)u̯ei-* 'liekt, griezt, šūpot' (no kā arī *sviest*, sk.) ar *g* saknes paplašinājumā. (Abu sakņu atv-i var būt saplūduši.) Skaņumijā b. **u̯aig-*, no kā la. *vaigs*. Sākotnējā noz. 'kas (iz)liekts'. Iepriekšējos gadsimtos *vaigs* arī 'seja' (Manc I 75, sin. *ģīmis*; Lj 334 arī forma *veigs*); vārda nozīme 'sejas daļa (starp muti, aci un ausi) vārdnīcās tikai kopš 18. gs. (St I 340), tātad tā ir sekundāra.

Paralēli ide. saknei **u̯ei-* arī **u̯en-* 'liekt' (no kā la. *vingrs*, sk.), un no šās saknes līdzīgā kārtā atvasināti sav. *wanga*, v. *Wange* 'vaigs'.

Sk. arī: *vaikstīties*.

Buck 216 un 220, EF 2 1223, Jēg 6 52, Mažiulis 6 311, M-E IV 435, Pok 1120, T 338, To 14 140

vaikstīties [vaîkstîtiês], apv. [ài²]. Refl. no verba *vaikstīt* 'viebt'. Laikam ar *k* iespraudumu no **vaistīt* (sal. lš. arh. *vaĩstas* 'seja'). Tās pašas cilmes kā *vaigs* (sk.) Iespējams, ka iespraudums *k* no *g* — no subst. *vaigs*; sal. apv. *vaigstīties* 'viebties'.

M-E IV 436, Pok 1120

vaimanāt [vaĩmanât]. Atv. no subst. *vaimanas* [aĩ] (arh. arī *vaimaņas*). Pamatā vārdu savienojums *vai man!* Sal. lš. *aimanúoti* 'vaimanāt' (: la. apv. *aimanāt*), kam pamatā *aĩ mán!*

EF 2 3, M 1 53, M-E IV 437

vaina [vaĩna], apv. [ài²], *vaine, vaiņa;* lš. *vainóti* 'pelt, rāt', arh. *vaina* 'kļūda, pārkāpums', pr. *etwinūt* 'atvainot' (laikam slāvisms), kr., ukr., bulg. *винá* (ssl. *vina*) 'vaina, pārkāpums; cēlonis', bkr. *віна́* 't. p.' Pamatā ide. **u̯ei-* (no kā arī *vajāt,* sk.) > b. **u̯ei- : *u̯ai-*, no kā **u̯ai-nā-* > la. *vaina*. Verbs *vainot* [uô], apv. *vaināt*.

Pretēji J. Endzelīnam daži valodnieki (Fasmers, Toporovs) uzskata pr. *etwinūt* par baltu cilmes vārdu.

Atv. *atvainot* ir A. Kronvalda jaunvārds pēc pr. *etwinūt* parauga (1872, Kr I 603).

Buck 1184, E I 104, IV_2 215, EF 2 1182, M-E IV 437, Pok 1123, T 344, ЕСУМ I 376, To II 117, Ф I 316, ЭСБМ II 143, ЭСРЯ I_3 99

vainags [vàinags], apv. [aî], *vaiņags, vainaks, vaiņaks, vainuks, vaiņuks;* lš. *vainìkas,* kr. *венóк, венéць* (ssl. *věnьcь*), bkr. *вéнік, вянóк,* ukr. *вíнок, вiнéць,* č. *vínek,* p. *wianek* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *vīt* (sk.). Pamatā ide. **u̯ei-* 'griezt, liekt, pīt', skaņumijā ar *n* saknes paplašinājumā b. **u̯ein- : *u̯ain-*, no kā laikam bijis (liela) vijuma, vainaga apzīmējums **u̯ainan* vai **u̯ainas* (sal. kr. apv. *вен, вéно* (ssl. *věnъ*) 'vainags'). Šā vārda dem. laikam ir *vainuks, vaiņuks* (E 1 359). Ar pied. *-ak/ag-* tomēr varēja atvasināt priekšmeta nosaukumu arī tieši no verbālā celma; sal. *šķīt : šķinagas* (apv.) 'grozu pīšanai sagatavotas rīkstes'. Tātad *vainags* sākotnēji 'vītais priekšmets, vijums'.

Senākie vainagi bija lokanu zaru pinums: «Saule pina vaiņadziņu, Vītolā sēdēdama; Pin, saulīte, dod man vienu, Man jāiet tautiņās» (LĻDz 14), «Vidū brāļiem es stāvēju Ar vītoļu vaiņadziņu» (turpat, 1098). Vārdi *vīt, vītols, vainags* ir vienas cilmes; sal. arī: «Viju savu vaiņadziņ(u) Deviņām vijiņām» (Palcm 25).

Vainaga valkāšana senatnē bija zīme, ka meitene gatava tautās iešanai; sal.: «Ko tu gaidi, tautu meita, Ka neviji vaiņadziņ(u)? Jau manam brāliņam Brūni mieži līdumā» (Palcm 36). Vainagam bijusi arī ar mītiskiem priekšstatiem saistīta sargātāja funkcija, sal.: «Vaiņags, manis vaiņadziņis, Vairi mani šorudeni! Ja tu mani izvairīsi, Jo ražani izpuškošu» (LĻDz 259).

Atv. *vainagot* [uô], apv. *vaiņagot* [uô].

Pēc cita uzskata (P. Šmits) vārds ir aizg. no senkrievu valodas.

B II 167 un 478, E II 680, 1 359, EF 2 1182, M-E IV 438, Pok 1120, Šm 2 12, T 346, Zēv 2 244, ЕСУМ I 400, Пр I 108, Ф I 291 un 292, Ц 73, ЭСБМ II 83 un 301, ЭСРЯ I_3 51

vairāk — sk. *vairs.*

vairīt [vaĩrît], apv. [ài², aî²], *vairāt, vairot* [uô]; lš. *vaĩryti, vairúoti* 'stūrēt, vadīt; (apv.) airēt', apv. *išvairēti* 'izdzīt, izkasīt, izlasīt, izlikt'. Pamatā ide. **u̯ei-* 'griēzt, liekt' (no kā arī *vīt,* sk.) ar *r* saknes paplašinājumā. Skaņumijā b. **u̯eir-* : **u̯air-* : **u̯ĭr-*, no kā ar *i* la. apv. *virt* 'irt, airēt' (← 'rīkojoties ar airiem, grozīt, virzīt (laivu)'): «Saules meita jūŗu brida, Vaiņadziņu vien redzēju; Viŗat (var.: iŗat, iriet, aiŗat) laivu, Dieva dēli, Glābjat Saules dvēselīti!» (LD 33696, 2 var.); «Sveši ļaudis laivu prasa, Aiz ūdeņa stāvēdami. Viŗat (var.: iŗat, iriet, airiet) laivu, bāleliņi . . .» (LD 14307, 3 var.).

Saknes skaņumijā ar *ai* iter. *vairīt* un morf. varianti. Nozīme 'airēt' šim verbam nav izveidojusies vai nav saglabājusies (sal. lš. *vaĩryti* un *vaĩras* 'stūre', apv. *vairà* 'liels airis, stūre'), bet no saknes noz. 'griēzt, liekt' → 'pagriezt, paliekt, pavērst nost' («zirgs vaira kāju (nuo akmeņiem)», M-E IV 442) → 'sargāt, paglābt': «Gulbi, gulbi, glabā bērnus, Dižūdeņa viļņi nāk; Māte, māte, vairi (var.: glabā) meitu (var.: glāb meitiņu), Netikušas tautas jāj!» (LD 13425 var.).

Forma *virt* > *irt* (sal. *virbulis* > *irbulis*), ko varēja veicināt nevēlamā homonīmija ar *virt* 'vārīt, vārīties'. Blakus verbam *irt* subst. *irklis;* ar saknes skaņumiju *irt : airēt.*

No ide. **u̯er-* saknes skaņumijā arī a-s. *wīr* 'stieple; vīta rotaslieta', vlv. *wīre* 'stieple', sav. *wiara* (< **wēira*) 'zelta vai sudraba stieple', gr. *īris* (< *u̯īris*) 'varavīksne'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *vairīt* varbūt darināts no refl. *vairīties* un *virt* — kontaminācijā no *irt* + kāds vārds ar *v-* (: lš. *vaĩras*).

Sk. arī: *airis, irt*ª. (K)

E I 237, EF 2 1182, HF I 735, M-E IV 442 un 617, Pok 1122

vairogs [vaĩruõgs]. Atv. no *vairīt* (sk.; apv. *vairot*) ar pied. pēc vārda *karogs* parauga. 19. gs. 60. gadu vai 70. gadu sākuma jaunvārds (V 1 655, U I 327, BV 1873 1). Jaunvārda ieviešanos valodā veicināja Auseklā dzeja. Pirmoreiz lietojot vārdu *vairogs,* Auseklis to paskaidroja: ««Pērkoņdēli kaldināja Arklus, šķēpus, vairogus» — *vairogs* (no *vairoties* 'atgaiņāties') = *щит (Schild)*» (Auseklis. Dzeijas, 1873 6 un 8). Sal. arī dzejolī «Beverīnas dziedonis»: «Dziesmu vairogs atsita bultas» (Raksti, 1888 I 58).

Sens vairoga nos. *šķida,* vecākajā literatūrā *sķida;* sal. kr. *щит.* Tā pamatā ide. **skei-* 'griêzt, dalīt, šķelt' (no kā arī la. *šķiest*).

Buck 1403, M-E IV 48 un 443

vairotª [vaĩruôt]. Atv. no adv. *vairāk, vairs* (sk.) saknes. Vēsturiski ir mainījusies vārda nozīme, tas nozīmējis ne vien 'palielināt daudzumā, skaitā, intensitātē' («vairot mantu, spēku»), bet arī 'izplatīt, daudziem paziņot' (ar sin. *sludināt, daudzināt,* Elg 1 472), atv. *pavairot* arī 'uzlabot, paildzināt' (St I 341).

Pielīdzinot verbu *vairot* v. *mehren* un *pavairot* — *vermehren*, 19. gs. un 20. gs. sākumā ļoti paplašinājusies šo vārdu semantika, bet ne visas nozīmes akceptētas mūsdienu liter. valodā. Piem., «Visas šīs nodaļas tiks turpmāk pavairotas [paplašinātas]» (Auseklis — Baltijas gruntnieku, saimnieku, pagastu valdību u. c. kalendārs 1879. g. Pb., 1878 109), «Patlaban izstrādājot projektu, kā pavairot pasažieru braucienu [vilcienu] braukšanas ātrumu» (BV 1903 189), «Komisijai atvēlēts pavairoties [paplašināties], ja atzīst to par vajadzīgu» (BV 1879 1).

Vienādā nozīmē ar *vairot* lietots verbs *vairināt* [aĩ], piem.: «visi tādi [alkoholiskie] dzērieni .. slimniekam vēl lielāku skādi dar(a) un slimību vairina» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 74).

M-E IV 443

vairot[b] 'vairīt' — sk. *vairīt*.

vairs [vaĩrs]. Šī partikula senāk bijusi adverbs pārākā pakāpē ar nozīmi 'vairāk'. Sal.: «Tas Dievs, kas baro tārpiņus, Jo vairs apgādā cilvēkus» (St 4 206), «Kad .. neviens cilvēks nebūtu miris, tad tagad vairs nekā 173 000 miliones dzīvotum» (M. Stobe — LGGr 1797 1 10). Forma *vairs* < **vairis* (sal. pr. *tāls* < *tālis* 'tālāk'), kas laikam sens instr. no adj. **vairs* (Mīlenbahs) vai no kāda substantīva, kas cilmes ziņā atbilst la. *vīrs* (sk.). Sal. lš. *výras* 'vīrs': *vyrèsnis* 'vecāks, augstāks sabiedriskajā stāvoklī'. Bijušais substantīvs varētu būt arī radniecīgs si. *váyaḥ* '(dzīvības) spēks', gr. *ῑ́s*, lat. *vīs* 'spēks' (Endzelīns). Par nozīmju sakaru 'spēks': 'vairāk' sal. ar si. *bálam* 'spēks, vara': kr. *бо́лее* 'vairāk'.

Adverba nozīmē vārdu *vairs* aizstājis *vairāk*. Par formām sal. *pirms* : apv. *pirmāk*.

No vārda *vairs* saknes (vai no bijušā adjektīva, Mīlenbahs) atv. *vairums* 'pārākums daudzumā, skaitā, spēkā; pavairotais' (St I 342; kr. *множество, большинство*, V 2 242; v. *die Mehrzahl, die grössere Menge, die Majorität*, U I 327). Kopš 19. gs. otrās puses vārdu *vairums* lieto arī nozīmē 'daudzums' (pret ko vērsās Mīlenbahs), ar senāko nozīmi darinot jaunu vārdu *vairākums*. Šādā izpratnē arī «balsu vairākums», kaut gan to pašu izsaka arī «balsu vairums» ar vārdu *vairums* tradicionālajā izpratnē. Sal. «ļaužu vairums» vai «vairums ļaužu», t. i., lielākā ļaužu daļa, ne tikai ļaužu daudzums.

Sk. arī: *vairot*.

Buck 924, E 1 480, EF 1 29, 2 1258, M III 25 un 92, M-E IV 442, Stang 1 268

vairums — sk. *vairs*.

vaisla [vàisla], apv. [aĩ[2]], *vaisle;* lš. *veĩslė* 'vaisla, suga, šķirne'. Tās pašas cilmes kā *viest* (sk.); b. **u̯eis-* : **u̯ais-* > la. *vies-* : *vais-*. No verba *viest* ar saknes skaņumiju un pied. *-lā-* atv. *vaisla*. Vārda nozīme sākotnēji laikam 'pieaugums (dzīvnieku

saimē)'; sal. arh. *vaisla* 'jebkura dzīvnieka mazulis' (Manc I 97), 'pieaugums' (St I 342). Tāpat kā lš. *veĩslė* arī la. *vaisla* senāk lietots nozīmē 'suga, šķirne': «laba vaisla»—'laba šķirne' (Lj 335), «kāda vaisla, tādi augļi» (G. J. Mīlihs. Jauna skolas grāmata, 1803 8). J. Alunāns arī ieteica vārdu lietot nozīmē '(šķirnes) audzēšana, šķirne' (Al II 307).

Atv. *vaisligs* (apv. *vaisls), vaislinieks, (pie)vaislot, vaisloties* [uô]. Arh. *izvaisloties* [uô] 'izvirst' (Elv 1).

EF 2 1214, M-E IV 443, Pok 1133

vajadzēt — sk. *vajag*.

vajag. Aizguvums; no līb. *vajag, vajāg* 'vajadzīgs' (ig. *vaja* 'vajadzīgs; vajadzība, trūkums', s. *vajaa* 'nepilns, nepietiekams; vajadzība', vepsu *vajag* 'nepilns'). Aizg. daudzos 16.—18. gs. tekstos lietots atbilstoši lībiešu vārda semantikai attiecīgā konstrukcijā (parasti rakstījumā «vaijaga»): «va(i)jaga ir». Piemēri: «mums vajaga jir sacīt» (Manc 4_1 359), «zina, kā jums vaijaga ir» (Reiters 2 15), «vaijaga ir» (Lg II 373), «ciek gadi nebūs vaijaga, iekam..» (LGGr 1797 3 28). Līdztekus no aizguvuma darināts adj. *vajadzīgs* (Lj 334), subst. *vajadzība* (Manc I 133, Lj 334), ko G. Elgers lietojis ar noz. 'trūkums': «vaijadzībā esot» (Elg 2 92), «tas var dot, kam pietrūkst und kas vaijadzībā cieša» (Elg 2 110; Bībeles 1967. g. izdevumā: «lai būtu ko dot tam, kas ir trūkumā»). Jau 17. gs. *vajag(a)* lietots arī konstrukcijā ar datīvu, t. i., verba funkcijā: «man vajaga» (Manc I 28), «man vajag» (Lj 334, arī inf. *vajadzēt*).

A. Blinkena — LVKJ XIII 154—158, Buck 637 un 640, E I 71, Ket 466, M IV 45, M-E IV 445, SKES 1605, Zeps I 201

vajāt [vajât]; lš. *vajóti* 'dzenāt, trenkāt', kr. *вóин* (ssl. *voinъ*) 'karotājs, karavīrs', ssk. *veiđa* 'dzīt, medīt', si. *véti* (dsk. *váyati*) 'pievēršas, seko, vajā', *váyaḥ* '(dzīvības) spēks'. Pamatā ide. **u̯ei-* 'virzīties, doties taisnā virzienā; būt spēcīgam' → 'sekot kam, vajāt'. Skaņumijā b. **u̯ai-*, no kā verbs **u̯ai-ātei/ti* > la. *vaijāt* (ar *j* hiāta novēršanai) > *vajāt*.

Sk. arī: *vaidi* 'karš' (šķirklī *vaidēt), vaina, viest*.

Buck 700, E II 47, EF 2 1185, M-E IV 445, MM III 147 un 255, Pok 1123, T 345, Vr 650, Бурячок 54, ЭСРЯ I_3 141

vājš [vâjš]; lš. apv. *vójus* 'vājš, slims', si. *vā̆yati* 'zūd, gurst, dziest, iet bojā'. Pamatā ide. **u̯ā̆i-* 'vājš', kas laikam no saknes **u̯ē-* 'pūst' (no kā la. *vējš*). Par nozīmju sakaru sal. *pūst* 'virzīties vēja pūsmai' un 'vaidēt, žēloties'. Si. *vā̆yati* ne tikai 'zūd, gurst', bet arī 'pūš'. Tāpat kā lietuviešu valodā latviešu valodā bijis *u*-celma adjektīvs, to aizstājis *i̯o*-celms *vājš* un *o*-celms apv. *vājs*. Atv. verbs *vājēt* (apv. *vājot* [uô], arh. *vājāt*), kauz. *vājināt*.

Apv. *vājš, vājīgs* 'slims': «pate paliek uz ātru roku vāja» (K-R III 662), arh. «vājā laikā»—slimumā: «tev vājā laikā tik

tukšu esam, asaras birst» (L Ārste 1 3). Subst. *vājība, vājums* 'slimība': «Pavasarā un rudenī ir vājības ļaužu starpā kājās» (L Ārste 2 6), «suņa trakums nav nekāda jauna vājība» (BV 1876 27 211), «visi uzauga vesali un spirgti, neviena vājuma nebi(j)» (K-R III 662).

Buck 298, EF 2 559, K-R I 71, M-E IV 493, MM III 189, Pok 1111, Bl 6 191

vakars; lš. *vãkaras*, kr., bulg. *вéчер* (ssl. *večerъ*), bkr. *вéчар*, ukr. *вéчір*, č. *večer*, p. *wieczór*, gr. *hésperos* (< **u̯esp-*), lat. *vesper* 't. p.' Pamatā ide. **u̯ekʷer-* / **u̯esper-* 'vakars'. Paralēlformu izskaidro kā tabu parādību. Sakne ir vai nu **u̯e-* 'lejup, prom' (Brugmanis, Pokornijs), saistot vakaru ar saules lejupslīdēšanu, aiziešanu, vai arī **u̯ek-* : **ŭk-* 'tumšs' (Vaijans), no kā arī la. apv. *ūkņa* 'purvaina vieta, purva dūksts', lš. *ũkas* 'migla, mākoņi, dūmaka'.

La. *vakars* < **vakaras* ir substantivējies adjektīvs, no līdzskaņa celma pārveidots *ā*-celmā (b. **u̯eker*, nek. dz.). Adv. *vakar* ir sena vsk. lok. forma, reducēta no **vakari* < **vakarie*. Nozīme 'iepriekšējā dienā' no senākas 'iepriekšējā vakarā'. Atv. verbi *vakarēt, vakarot* [uô], subst. *no-, pievakars, vakariņas*.

Buck 353, 870 un 997, E 1 117, Eckert — Balt V 9, EF 2 1159 un 1186, HF I 575, M-E IV 448, Pok 72 un 1173, Urb 8 14, ЕСУМ I 366, Ф I 309, ЭСБМ II 112, ЭСРЯ I₃ 81

vāks [vâks]; lš. *vókas* 'plakstiņš; aploksne, vāks; liels no salmiem pīts grozs', kr. *вéко* (ssl. *věko*) 'plakstiņš; (apv.) skropstas; pītas vāceles vai groza vāks; vācele, grozs ar vāku', bkr. *вéка* 'vāks', ukr. *віко* 'plakstiņš, vāks', č. *víko*, p. *wieko* 'vāks'. Tās pašas cilmes kā *vākt* (sk.). Pamatā ide. **u̯āk-* : **u̯ēk-* no saknes **u̯ā-* '(at)virzīt; (at)virzot liekt, griezt' → 'liekt, pīt'. (Par nozīmi sal. **u̯ei-* : **u̯ĭ-* 'griezt, liekt' → 'vīt, pīt', no kā la. *vīt*.) Nozīme 'vīt' bieži saistās ar 'tīt' un 'segt'; sal. *vīt* : *vistīt, tīt* : *tīstīt* un si. *vyáyati* 'vij, tin, sedz'. No **u̯āk-* 'liekt, pīt' atvasināta subst. nozīme 'pīts grozs' (lietuviešu un krievu valodā) vai 'no mizām (tāsīm) liekts trauks'. Arī latviešu valodā ir redzamas šās nozīmes pēdas: apv. *vāks* 'labības mērs' («pusuotra sieka liels labības mērs, taisīts nuo saluocīta kuoka plānas kārtas», M-E IV 494); par nozīmi 'pīts vai no mizām liekts trauks' → 'mērs' sal. *pūrs*.

Saskatāma radniecība līdzīga skanējuma vārdos baltu un kaimiņtautu valodās, un pagaidām grūti pateikt, vai kamiņtautu valodās tie ir aizg. no baltu valodām (varbūt saplūstot ar šo valodu mantotiem vārdiem un līdz ar to variējot vārda skanējumu), vai arī baltu vārdus ietekmējusi kaimiņtautu leksika. Sal. ig. *vakk* 'pūrs; koka trauks, grozs, līgavas pūra lāde' (→ 'līgavas veltes, cimdi, zeķes u. c.'), s. *vakka* 'groziņš, kaste; labības mērs', līb. *vakkà* 'pūrs; grozs, trauks (no koka, tāsīm,

sakņu pinuma)', norv. arh. *vakki* 'mucas veida medus trauks', zv. apv. *vakka* 'apaļš koka trauks; ceļa kaste'.

G. Mancelim 17. gs. dem. *vāciņš* laikam 'groziņš (zīdaiņa guldīšanai)': «Daries [par Jēzus bērnu] sev šķīstu, mīkstu gultiņu Padusēties iekšan maņas sirds vāciņu» (Manc 4_1 47).

Paralēli izveidojusies **ųāk-* nozīme 'segt' → subst. 'tas, kas sedz — plakstiņš («acu vāki»), vāks' (sākumā laikam 'pīta trauka vāks', jau 17. gs. 'poda vāks', Elg 1 244).

Atv. verbs *vākot* [vâkuôt].

Sk. arī: *vācele.* (K)

EF 2 1272, Ket 466, Mägiste 3662, M-E IV 494, Zēv 2 271, ЕСУМ I 398, Г. Я. Симина — Диал лекс 1982 114, Ф I 286, ЭСБМ II 81, ЭСРЯ I_3 39

vākst 'riet, blēt', *vākstēt* 'kliegt, raudāt' — sk. *vankšēt.*

vākšt 'blēt, dziedāt (par gaili)', *vākšot* 'atkārtoti nejauki kliegt' — sk. *vankšēt.*

vākt [vâkt], apv. [ā[2]]; lš. *vókti* 'tīrīt, post; (tīrot) aizvākt, izvākt, vākt (ražu); aprūpēt (mājas saimniecību); aptvert, saprast; (meklējot) atrast'. Pamatā ide. **ųā-* (< **ųeH₂-*) '(at)virzīt; (at)virzot liekt, griezt'. Šās saknes atv-iem un radniecīgajām saknēm pārsvarā ir noz. 'liekt, griezt', piem., **ųei-* (sk. *vīt*) un **ųen-* (sk. *vingrs*). No paplašinātās saknes **ųāk-* atv. la. *vākt.* Nozīme 'atvirzīt (šurp, prom)' → 'gādāt (šurp, prom)' — *atvākt, savākt, aizvākt* ar tālākajām nozīmes niansēm. No pamatnozīmes arī refl. *vākties* 'doties prom'.

Sk. arī: *vācele, vāks, vāķēt*[a]. (K)

B II 432, EF 2 1272, M-E IV 495, Pok 1108

vāķēt[a] [vâķêt] 'auklēt, uzmanīt'. Verba *vākt* (sk.) iter. No nozīmes 'atvirzīt (šurp)' → 'neļaut aiziet, aizklīst' → 'paturēt savā tuvumā, piekļaut'. (Sal. radniecīgo apv. *vikt* 'liekt(ies), piekļaut(ies)'.) No šejienes arī pamatverba *vākt* noz. 'auklēt, uzmanīt' (mazus bērnus, dzīvniekus); piem.: «steidzieties mājās bērnus vākt» (M-E IV 495). Parasti šādā lietojumā tag. *(es) vāķu;* piem.: «aita kādreiz nevāķ jēra» (E-H II 762), bet arī *(es) vācu* : «jāvāc bērns». Formas ar *ķ* laikam ietekmējušas arī iter. *vāķēt* formu. Formas ziņā var būt arī *vāķēt*[b] ietekme. Piemērs: «bērni jāvāķē, lai ar tiem kas nenuotiekas» (M-E IV 496). Apv. *vāķīt.*

M-E IV 496

vāķēt[b] [vãķêt], apv. *vākāt, vākot* [uô] 'būt nomodā un uzraudzīt vai sargāt'. Aizguvums; no vlv., vh. *waken* 'būt nomodā; būt nomodā un uzraudzīt' (v. *wachen,* h. *waken*). Pamatā ide. **ųeĝ-* 'būt spirgtam, stipram'. Aizg. minēts 17. gs. (*vāķēt* 'modrīgam būt, nomodā būt', Manc I 198).

Kl 828, M-E IV 495, Pok 1117, Zēv 2 152

valbīt [vaĩbît], apv. [aĩ, àl[2]], *valbot* [uô], arh. *valbāt.* Atv. ar saknes patskaņa miju no *velt* (sk.), formāli tā iter. ar nozīmes niansi. Formu ar *-b-* J. Endzelīns izskaidro ar iespējamu verba

vaibīt(ies) 'viebt(ies)' ietekmi, bet sal. arī *šķelt* : apv. *skalbīt* 'atšķelt (mizu no augoša koka)' (E-H II 499). Varbūt *valbīt* disimilācijā no **vallīt*. (K)
M-E IV 450

valcis [vaĩcis], arh. *valce*. Aizguvums; no v. *Walze* 'veltnis, cilindrs'. Pamatā ide. **u̯el-* 'griezt, velt, vīt' (no kā arī la. *velt*). Aizg. ieviests 19. gs. līdz ar malšanas tehnoloģijas pilnīgošanu («valču dzirnavas», «valču maltuve», RLB KV I 708).
Kl 836, Pok 1143, Tr VIII 36

valdīt [vàldît]; lš. *valdýti* 't. p.', pr. *waldūns* 'mantinieks', ssl., skr. *vlasti*, kr. *владеть* (ssl. *vladěti*, psl. **volděti*) 'valdīt, pārvaldīt, pārzināt', go. *waldan*, sav. *waltan*, ssk. *valda* 'valdīt', v. *walten* '(pār)valdīt, rīkoties', lat. *valēre* 'būt stipram, veselam; spēt, varēt', toh. A *wäl* 'valdītājs; tas, kam ir vara', *wāl*, B *walo* 'karalis'. Pamatā ide. **u̯el-* : **u̯al-* 'būt stipram, pavēlēt', no kā b. **u̯el-ti* ar attiecīgu nozīmi, no kā iter., kauz. *valdīt*. (Par formu sal. *šķelt* : *skaldīt*.) Ar saknes *e* lš. apv. *veldėti* 'mantot, pārņemt īpašumā, valdīt', arh. *veldamas* 'padotais, pakļautais, valdāmais', pr. *weldūnai* (dsk.) 'mantinieki'.

Paralēli formai *valdīt* ar to pašu nozīmi arh. *valstīt*: «es ķēniņa valstību valstu, es valdu» (Elg 1 167) un *vaļāt, vaļot* [uô] 'pakļaut savai varai; valdīt, savaldīt' (Lj 336) (sal. *vaļa*). Piemēri: «Māte, māte, vaļo dēlu, Tavs dēliņš vaļojams» (LD 3132; var.: «Māte, māte, valdi dēlu», LD 3128, 3129 u. c.), «Ozoliņi, zemzarīti, Pāraugs tevi zaļa zāle! Vai, brālīti, lētdabīti, Vaļās tevi tautu meita!» (LĻDz 416), arī 'pieveikt': «Mums jāpievaļā ne tūkstots, ne pāris tūkstošu, bet pāris desmit tūkstošu patstāvīgu dziesmu ar viņu dažādiem atkārtojumiem» (K. Barons, Ievads — LD I XI lpp.).

Verba *valdīt* semantika (politiskajā, militārajā nozīmē) laikam izveidojusies ssk. *valda* ietekmē senākajos vēstures posmos, bet vēlāk bijusi kr. *владеть* ietekme. Tā parādās arī atv-os, piem., juridiskajā terminoloģijā (*владение* : *valdījums*).

Atv. *valdība* mūsdienu liter. nozīmē ir 19. gs. 60. gadu jaunvārds, ko lietoja «Pēterburgas Avīzes» (1864 17 u. c.) agrākā polisēmiskā apzīmējuma *valdišana* vietā. G. Māters «Baltijas Zemkopī» šajā nozīmē lietoja vārdu *valde* (piem., «angļu valde Londonā», BZ 1876 46), bet šis vārds ar Mātera tulkotajiem likumu krājumiem ieviesies citā nozīmē — 'pašvaldības iestāde' («pagasta valde»), 'iestādes vai organizācijas kolektīvā vadība' («biedrības valde»).

Sk. arī: *valsts*.

B II 666, Bl 6 231, Buck 1320, E IV_2 333, EF 2 1188, Fei 548, Kl 835, J. Lingis — Donum B 294, M-E IV 451, Pok 1111, Roze 1 25, Stang 3 61, T 340, Vr 640, W-H II 727, Гам-Ив 3 752, Ив-То 2 54 un 73, Ил-Св 1 109, Пр I 87, Ф I 340, Ц 74, ЭСРЯ I_3 116

valdzināt [vàldzinât], apv. [aĩ]. Atv. no subst. *valgs* 'virve' (sk. *valgs*[a]). Tāpat kā apv. *valgot* [uô], arī *valdzināt* sākotneja noz. 'siet ar valgu, saturēt ar valgu' (Lg II 374, St I 343; arī *savaldzināt* 'sasiet ar virvi, valgu', U I 328). Piemers: «.. es viens pats uzsēdos [ratu] priekšā uz bukas, lai zirgus varetu valdzināt» (Bālā grēfiene, 1878 4), «Viņi juta savus saplosītos [ļoti ievainotos] locekļus savaldzinātus» (Temzes dēls. Tulk. M. Kaudzīte, 1880 63). Šī vārda nozīme parādās vēl 20. gs.: «It visur redzu noziegumus, Kā tīklā viss ir valdzināts» (H. Ibsens. Brands; tulk. J. Akurāters (1911) — Izlase, 1956 173).

Nozīmes pārnesums 19. gs. veidojies divos virzienos: pirmkārt, izveidojās vārda nozīme 'verdzināt, mocīt' (V 2 243), kas vēlāk atkal izzuda; otrkārt, radās noz. 'aizraut, sajūsmināt, saistīt', kas mūsdienu liter. valodā kļuvusi vārda vienīgā nozīme. (Par noz. pārnesumu sal. *saistīt* 'siet' un 'interesēt'.) Otra nozīme sāka veidoties 19. gs. beigās ar niansi 'saistīt': «.. veltīgā mīlestības cerībā jūs vēl ilgāk valdzināt» (E. Dinsbergs. Mīlestības vēstnesis, 1880 28), «[izrāde] valdzināt valdzina mūsu uzmanību» (BV 1893 32). 20. gs. sākumā vārdu lietoja arī mūsdienu liter. nozīmē ('пленять, увлекать' D 2 610 un 919).

KK 6 37, M-E IV 452

vāle [vàle], apv. [â[2]], *vāls;* lš. apv. *volẽ* 't. p.', kr. apv. *валёк* 'gara apaļa nūja; vāle; apaļš griežams šķērskoks virs akas', lat. *vallus* (< **ųalnos)* 'pālis'. Pamatā ide. **ųel-* : **ųal-* 'griēzt, velt' (no kā arī *velt,* sk.) ar sekundāru patskaņa garinājumu. Vārda nozīmes pamatā ir 'apaļš koks (kas veļas)'. Atv. *vālēt* [vàlêt].

Buck 1386, EF 2 1273, M-E IV 497, Pok 1140, Stang 3 60, T 340 un 349, W-H II 730, Ф I 269, ЭСРЯ I_3 10

valgs[a] [vàlgs], apv. [aĩ] 'virve'; lš. apv. *valgas* 't. p.' (Miežinis), si. *valgā* 'iemaukti, pavada'. Pamatā ide. **ųel-* 'griēzt, velt' (no kā arī *velt,* sk.). Ar saknes patskaņa miju un pied. *-g-* atv. *valgs.* No saknes nozīmes 'griēzt' → 'vīt' ne vien vārda *valgs* pamatnozīme 'virve', bet arī 'cilpa': «Irbītēm valgus liku (var.: slazdus taisu)» (LD 11197, 4), dem. *valdziņš* 'cilpiņa': «no zirga sariem var labus valdziņus darīt» (Lj 336), tagad parasti adiklī.

Vēsturiski *valgs* 'lūku, zaru vijums'; sal.: «Man māmiņa govi deve, Valgu visu neiedeve; Tā sacīja nedodama: Valdziņš liepu krūmiņā» (LĻDz 2205). *Valga* pārn. nozīme (g. k.: dsk. lok. *valgos*) izveidojusies 19. gs. otrā pusē. Piem.: «Tāda ir cilvēka sirds — sirds, ko tāda mīlestība aizgrābusi un savos valgos gūstījusi» (G. Māters. Sadzīves viļņi (1879) — Kop. r. II 1924 80).

Sk. arī: *valdzināt.*

Buck 548, M-E IV 453, MM III 164, Pok 1144

valgs[b] [vaĩgs], apv. [aĩ] 'mitrs'; lš. *vìlgti* 'kļūt mitram', *vìlgyti* 'mitrināt', kr., bulg. *влáга* (ssl. *vlaga,* psl. **volga*), bkr.

вільгаць, ukr. *волóга,* č. *vláha* 'valgme', sav. *wëlk* 'mitrs, maigs', v. *welk* 'novītis', sav. *wolka(n),* v. *Wolke* 'mākonis', trāķiešu *olgan(o)* 'mitrs'. Pamatā ide. **u̯elg-* 'mitrs' no saknes **u̯el-* 'spiest', kas savukārt cilmes ziņā saistās ar **u̯el-* 'griēzt, velt' (no kā la. *velt,* sk.). Par nozīmju sakaru 'spiest' → 'mitrs' sal. *mikls.*

No ide. **u̯elg-* la. apv. *velgs* [ę̄l, ęî] 'valgs', atv. *velgme, veldze, veldzēt* [veîdzêt]. Ar saknes patskaņa miju atv. *valgs,* no kā *valgans, valgme, valgums,* arī *pavalgs* (sal. lš. *válgyti* 'ēst', kr. apv. *волóга* 'tauki, aizdars, pavalgs; šķidrs ēdiens'; nozīmes pamatā 'krējums, izkusuši tauki vai cits šķidrs aizdars, piedeva pie pamatēdiena'). Saknes redukcijas pakāpē apv. *vilgs* 'valgs', *vilgans,* verbs *vilgt* [iî] 'kļūt mitram'.

Apv. *valgums* 'laivu piebraukšanas vieta' ir aizg. no lībiešu valodas (< *vālga-mō, vālgam*), kura forma pieskaņojusies atv-am no *valgs.*

Blakus ide. **u̯elg-* arī **u̯elk-* ar to pašu nozīmi. No šās saknes apv. *valks* [aî²], *valka* 'strauts', liter. *valkans* 'mitrs un mīksts', arī 'lokans'.

Sk. arī: *veldze, pavalgs.*

B II 664, Buck 330 un 1075, EF 2 1189 un 1251, Dz. Hirša — Vēstis 1987 11 62, Ket 474, Kl 851 un 867, Lanszweert 37, Mach 694, M-E IV 454 un 457, Pok 1145, Stang 3 63, T 358, Zeps 1 201, Георгиев 121, ЕСУМ I 418, Меркулова 2 75, Ф I 340, ЭСБМ II 139, ЭСРЯ I_3 115

valis. Aizguvums; no v. *Walfisch* 't. p.' (saliktenis, kur *wal-* no ģerm. **hvala* 'valis' un *Fisch* 'zivs'). 17. un 18. gs. jēdziens izteikts aprakstoši: «liela zivs» (Gl 2 42), «jūras zvērs» (Gl 2 227), «tā vislielāka zivs» (St II 757) G. J. Mīlihs «Jaunā skolas grāmatā» (1803) lieto vārdu *valzivs,* kas literatūrā sastopams līdz 20. gs. vidum (Bl 5 207, Ozoliņš 1 143, D 1_6 627, LVPV 1 88). Nav ieviesies H. Kavala ieteiktais *valzvērs* (Kavals 147). E. Dinsbergs lietoja gan vārdu *valzivs,* bet norādīja uz tā neloģiskumu un minēja arī formu *vals:* «Vali . . ir zīdējulopi jūrā» (Dinsbergs 1 74).

Forma *valis* sastopama 20. gs. pirmajos gadu desmitos (RLB KV IV 4436). Tā pilnīgi aizstājusi agrākos apzīmējumus tikai 20. gs. 50. gados (LVPV 2 208, 3 303).

Kl 834, M-E IV 463, Zēv 2 151

valkans 'mitrs un mīksts, lokans'— sk. *valgs*[b].

valkāt [val̃kât]; lš. *válkioti* 'šurp un turp vilkt; valkāt; klaiņot', kr. *волочúть* (ssl. *vlačiti,* psl. **volčiti*) 'vilkt, vazāt'. Tās pašas cilmes kā *vilkt* (sk.), šā verba iter. Pamatā ide. **u̯elk-* 'vilkt', skaņumijā b. **u̯elk-* : **u̯alk-* : **u̯ilk-,* no kā la. tag. *velk,* iter. *valkāt,* pamatverbs *vilkt.* Vārda *valkāt* sākotnējā noz. 'atkārtoti vilkt, šurp turp vilkt, ilgi vilkt' sastopama folklorā un izloksnēs: «Otru biksi suņi plēsa, Pa krūmiem valkādami» (LD 11178),

«Viņa [līdaka] ir piegurusi, visu nakti auklu valkādama» (J. Jaunsudrabiņš. Ar makšķeri (1921), 1968 52). No šās nozīmes izveidojusies liter. noz. 'lietot (drēbes, apavus)'.

16.—18. gs. bijis verba *valkāt* (arī *valkot* [uô]) nozīmes vispārinājums 'lietot' (plašā nozīmē), piem., «vārdu nepatiesi valkot» (Ench 11), «kā šo grāmatu valkāt būs» (St 3 4). 19. gs. redzams vēl tālāks vārda nozīmes paplašinājums (izloksnēs), piem.: «Iekš manām mājām tapa cits ielikts, un [tas] manu labumu un sviedrus valkā» (kāda Laidu pagasta zemnieka sūdzībā 1862. g.— Latvijas vēstures avoti V 269).

Sk. arī: *uzvalks.*

EF 2 1191, M-E IV 456, Ф I 345

valks 'strauts'— sk. *valgs*[b].

vallis — sk. *valnis.*

valnis [vàlnis], apv. [aĩ, aî]; lš. *valinỹs,* apv. *valnỹs* '(auduma, lakata, apģērba, mākoņa) mala, apmala'. Tās pašas cilmes kā *velt* (sk.); saknes patskaņa mija kā *celt* : *kalns.* Vārda nozīmi un formu (apv. *-aĩ-*) ietekmējis aizg. *vallis* '(aizsarg)valnis'— no vlv., vh., afri. *wal(l)* 'valnis, mūris', kas savukārt no lat. *vallum* 'valnis ar sētu' (v. *Wall*). Šā aizg. pamatā ide. **u̯el-,* no kā arī la. *valnis.* Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 200, Lj 336, arī *valle*).

Doo III 498, EF 2 1188, Kl 834, M-E IV 458, W-H II 730, Zēv 2 150 un 386

valoda [valuôda]; lš. *valandà* 'stunda, brīdis, laiks', narev. *wałda* 'valoda'. Pamatā ide. **u̯el-* 'griezt, velt', no kā arī *velt* (sk.). Lš. *valandà* sākotnēji 'tāds (tas), kas veļas (uz priekšu)'; no lokālas nozīmes vārds ieguvis temporālu nozīmi. La. *valoda* (< **valanda)* senā runātāja uztverē laikam raksturoja runas plūsmu: runa rit (tāpat kā laiks rit), un šis ritums apzīmēts ar verba *velt* atv-u (Hauzenberga-Šturma). Ir arī cita semantiskā asociācija: tāpat kā mēle «maļ» barību, tā «veļ» vārdus. Par formu sal. *dzelt (*gelti)* : *galoda* [uo].

Izteikti arī uzskati (Būga, Endzelīns), ka vārds *valoda* saistāms ar kādiem putnu nosaukumiem, arī ar vālodzi (apv. *valodze*).

Arh. *valodnesis (-e)* 'mēlnesis': «Valodnese, valodnese, Bāliņ, tava līgaviņa: Cik iedama ciemiņā, Mani nesa kukuļam» (LD 9026). Atv. *valodnieks* senāk 'liels runātājs', arī 'pļāpa' (Für 2 512); piem.: «Dažs valodnieks un gudrotājs aplam gudrs liekas un cauru dienu pļāpā un plukšķē, lai citi domā, ka zin kāda liela gudrība pie viņa esoti» (St 3 47). Vārda nozīme 'lingvists' no 19. gs. 70. gadiem (V 2 243, RKr II 62).

B II 664, Buck 1260, EF 2 1187, H-Š 6 24, KK 29 195, M-E IV 461, Pok 1140, Zinkevičius 1 19, 2 80

vālodze [vãluôdze], apv. [à²], *vālūdze, valodze* [uô]; lš. *volungė, vólungė,* kr. *иволга* (psl. **vьlga*), bkr. *івалга,* ukr. *іволга,*

иво́лга, bulg. *авлúга*, č. *vlha*, p. *wilga*, *wywilga*, vav. *witewal*, a. *whitwall* 't. p.', ave. *vārə(n)gan* 'kāds putns'. Par vārda cilmi ir dažādi uzskati. K. Būga saista to ar p. *wołać* 'saukt', un J. Endzelīns abus vārdus saista ar la. *valoda*. Tā kā baltu un slāvu formas saskan ar ġerm. formām, V. Maheks vārdu uzskata par pirmsindoeiropiešu faktu (taču uz vārda ide. cilmi liekas norādām avestas forma). Visticamākais, ka vārds saistāms ar adj. *valgs* 'mitrs', jo tautu tradīcijās šis putns raksturīgs kā lietus saucējs (sal. v. *Regenpfeifer* 'tārtiņš', izloksnēs 'vālodze', burtiski 'lietus svilpējs'; V. Maheks šādu saistījumu gan uzskata par tautas etimoloģiju). Sal. latviešu tautas tradīcijās: «Ja vālodze ķērc, lietus būs» (Bebros), «Ja vālodze stipri kliedz, tad sagaidāms lietus» (Valkā), «Vālodze ķērc — būs lietus» (Skujenē) un daudzi līdzīgi ticējumi (LTT IV 1917). Tādā gadījumā laikam *vālodze* < **vălange* metatēzē no **vălgande* (par pied. sal. *balodis*), kam blakus bijusi forma **vălgunde* (sal. vietv. *Valgunde*). (K)

B II 262 un 656, E II 353, III 407, I 369, EF 2 1273, Mach 694, M-E IV 498, ЕСУМ II 288, Ф II 114, ЭСБМ III 361, ЭСРЯ II_2 5

vāls [vāls], apv. [à², â²], *vālis, vāla, vāle;* lš. *vólas* 't. p.', kr., bkr., ukr. *вал* (ssl. *valъ*) 'vāls, banga'. Pamatā ide. **u̯el-* 'griezt, velt', no kā arī *velt* (sk.); skaņumijā b. **u̯el- : *u̯ăl-*, no kā la. *vāls*. Nozīmes pamatā ir 'tas, ko veļ (saveļ); tas, kas veļas' («siena, sniega, miglas vāli»), arī 'tas, kas biezi saaudzis, kā savelts': «izauga raženi pūri, visi vienā vālā» (M-E IV 496). Vārdam *vāls* daļēji ir paralēla semantika ar *vilnis*.

Sk. arī: *atāls*.

EF 2 22 un 1273, M-E IV 496, Pok 1140, T 349, ЕСУМ I 322, Ф I 268, Ц 60, ЭСБМ II 30, ЭСРЯ I_3 9

valsts [vàlsts], apv. [al̃, al̂], *valste;* lš. *val̃sčius* (< **vald-tius*), apv. *val̃stis* 'novads, pagasts, draudze', *valstýbė* 'valsts', kr. *власть* 'vara; (dsk.) varas iestādes' (ssl. *vlastь* 'neierobežota vara'; psl. **volstь* 'valdījums' no **volsti* 'valdīt'), skr. *власть* 'vara, valdība; pārvaldāmais novads; pagasts un tā iedzīvotāji'. Vārds *valsts* ir tās pašas cilmes kā *valdīt* (sk.): **vald-tis* > **valstis* > *valsts* (sal. apv. *valdzs* 'valsts', P-K 82). 17. gs. arī forma *valsta* (Manc I 141). K. Fīrekers šķir vārdus *valsts* 'vara, kundzība' un *valsta* 'valsts, karaļvalsts' (Für 2 513).

Vārda nozīme ir vēsturiski mainījusies, pie tam daļēji attiecīgo krievu valodas vārdu ietekmē. G. Manceļa rakstos atspoguļojas *valsts* noz. 'vara, kundzība': «pestīts . . no vella valstas» (Manc 4_1 33), no kā *valsts* arī 'varai pakļautais (kunga) novads ar tā iedzīvotājiem': «Triju kungu valstis jāja, Mani vienu lūkotiesi: Ūzenieki, mūrenieki, Vilcenieku darbenieki» (LD 10861 var.), arī vispār 'novads' (Lj 335).

18. gs. izzudusi vārda noz. 'vara, kundzība'. Lai atšķirtu dažāda rakstura novadus, kas apzīmēti ar vārdu *valsts*, lietoja attiecīgus apzīmētājus: «ķeizera valsts», «ķēniņa valsts», «lielkunga valsts» (hercogiste), «baznīcas valsts» (draudze), «muižas valsts» (muižas novads, St I 346, II 325). 19. gs. atšķirās vārda nozīme un lietojums Kurzemē un pārējos Latvijas apgabalos: Kurzemē ar šo vārdu apzīmēja vairs tikai lielos novadus, valstis mūsdienu izpratnē (St A 2 70, Launics K. V. Stāsti no krievu tautas un valsts, 1829 1), bet Vidzemē un Latgalē arī pagastus: «ko Kurzemē sauc pagasts, to Vidzemē sauc valsts» (PA 1865 4 38). Vārda mūsdienu nozīme nostabilizējusies šā gadsimta sākumā.

Atv. *valstība* darināts pirms 16. gs. un lietots reliģiskā nozīmē: «Dieva valstība», «debesu valstība» (Cat 281, Ench 40). 17. gs. un vēlāk (arī 19. gs. «Pēterburgas Avīzēs») tas lietots arī 'valsts' un 'valsts varas' nozīmē.

Atv. *pavalstnieks* minēts 17. un 18. gs. vārdnīcās (Lj 335; *pavalstinieks* Lg I 556; St I 346 arī *valstnieks*).

B II 666, E III₁ 567, Eckert 9 92, EF 2 1192, M-E IV 459, Pok 1111, Roze 1 20 un 50, 2 87, 92 un 305, Švābe 1₁ 192, T 340, Ф I 344, Ц 74

valšķis [valšķis], apv. [aĩ]. Atv. no aizg. *valšks* (> *valšķs*) (apv.) 'neīsts, nepatiess', kas no vlv. *falsch*, vh. *valsk, valsch* 't. p.' (v. *falsch*). Pamatā lat. *falsus* 'maldīgs, melīgs' no ide. *$\hat{g}$hu̯el-* '(sa)likt; nosvērties no taisnā virziena' (no kā la. *zvelt*). Ar fr. *falske* starpniecību vidusholandiešu forma un no tās vārda formas vācu valodā. Latviešu valodā aizg. minēts 17. gs. avotos: «valšcis cilvēks, viltnieks», «es nepatiese zvērē, es velkste zvērē» (Elg 1 175). Atv. *valšķīt, valšķoties* [uô] 'izlikties, liekuļot' (St I 346), *valšķēt* (U I 329), adj. *valšķīgs*.

Aizg-a nozīmi 'viltnieks' un formu (apv. *aĩ*) varēja ietekmēt la. *vilt* [viĩt] (: *velt* : *valstīt*), ja runātāji tos uzskatīja par vienas cilmes vārdiem. (K)

Kl 182, M-E IV 460, Tr III 286, W-H I 447

vaļa; lš. *valià* 'griba, vēlēšanās; brīvība', kr., bkr., ukr., bulg. *воля* (ssl. *volja*) 'griba; vara, teikšana', č. *vůle*, p. *wola* 'griba', go. *waljan* 'izvēlēties', sav. *wala*, v. *Wahl* 'izvēle, vēlēšanās', si. *vára-* 'izvēle, vēlēšanās, prasība', lat. *voluntās* '(brīva) griba, nodoms', oset. *bar, baræ* 'griba, tiesības', ir. **vāra-* 'vēlēšanās' (< **vālā-*). Pamatā ide. **u̯el-* 'gribēt, izvēlēties' (no kā arī *vēlēt*[a], sk.), skaņumijā b. **u̯el- : *u̯al-*, no kā **u̯ali̯ā-* > la. *vaļa*.

Subst. *vaļa* semantika iepriekšējos gadsimtos ir bijusi plašāka nekā mūsdienu valodā. Tanī ietilpa arī noz. 'brīvība': «Ko palīdz vaļas ziņa, Kad iraid lieka viņa?» (K. Hūgenbergers. Derīgs laika kavēklis, 1826 I 16); sal. 17. gs. «vaļans vīrs» — brīvs vīrs (sin. «svabads, palaists vīrs», Elg 1 319), *nevaļinieks* 'nebrīvais' (lat. *mancipium*, sin. «smirdu vīrs, (apv.) vargs»,

Elg 1 283), *vaļība* 'brīvība', *vaļnieks* 'brīvs (atbrīvots) cilvēks' (Lj 336). Vārda *vaļa* nozīmes nianse bijusi arī 'iespēja', sal.: «Kustēšanās vaļa pierāda dzīvību» (K. Barons, BV 1868 0).

Adv. *vaļā* ir sens lokatīvs, kam blakus 17. gs. līdzīgas nozīmes *vaļan:* «es laižu vaļan» (Elg 1 614). Vārda *vaļā* nozīme ir bijusi ne tikai 'brīvībā; nesaistītā, neaizvērtā stāvoklī' («atlaist vaļā», «atvērt logu vaļā»), bet arī '(kāda) rīcībā, ziņā, pakļautībā': «Ai ļautiņi, galva sāp, Nu es ilgi nedzīvoš', Nu paliks draugu ['citu'] vaļā Man(a) jauna ļauduviņ'» (Palc 125). No šās nozīmes arī savienojums «būt (atrasties) savā vaļā».

No tās pašas saknes adj. *vaļš* (arh.) 'brīvs, atvērts': «vaļa vieta zagļam ceļu rāda» (St II 274, Mīlihs 11), «pie vaļa loga sēdēt» (St 4 36), «Augstu, augstu vaļā logā» (Auseklis I 57), ko mūsdienu valodā parasti aizstāj *vaļējs, vaļīgs.*

Uz to, ka subst. *vaļa* sākotnējā nozīme bijusi 'griba', norāda atv. *vaļāt* (arh.) 'pakļaut savai gribai; vadīt' un tā atv-i; sal.: «Es brālīša vaļātāja, Līdz tas ņēma līgaviņu; Es neļāvu krogā dzert, Ne maiņot kumeliņu» (MTDz 1161). Verbā *vaļāt* gan saplūduši divi atv-i: no subst. *vaļa* un no verba **velt* 'būt stipram, pavēlēt' (*vaļāt* ir šā verba iter., kauz. blakus formai *valdīt;* par formu sal. *pelt : paļāt*). Sal. arī apv. *valāt* '(pie)spiest' (P-K 82).

Kauz. *vaļināt* (arh., apv.) aizstājis *atvaļināt* laikam verbu *atlaist, atbrīvot* ietekmē. Vārds *atvaļināt* 19. gs. lietots kā *atbrīvot* sin.: «apkraut slogiem vai no tiem atvaļināt» (Vensku Edv. Par šo un to, 1894 35). No 19. gs. beigām *atvaļināt* lietots darba attiecībās, un 20. gs. sākumā atv. *atvaļinājums* mūsdienu liter. nozīmē (D 1 1159).

B II 53 un 664, Bl 6 193, A. Blinkena — Velt 2 378, Brence 1 260, E I 94, I 601, EF 2 1190, Fei 548, Kl 831, M-E IV 463, MM III 244, Pok 1137, T 348, W-H II 828, Абаев I 235, ЕСУМ I 423, Ф I 347, Ц 64, ЭСБМ II 191, ЭСРЯ I_3 157

vambale — sk. *vabole.*

vamzis [vam̃zis]. Aizguvums; no vlv. *wambes, wammis* 'īss kamzolis, jaka' (v. *Wams*), kas savukārt no fr. *vambais* < lat. *vambasium* 'apģērba gabals, kas sedz ķermeņa augšdaļu'. Latviešu valodā aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (*vambži, vambaži* Manc I 200, Lj 336, *vamzje* Elg 1 117). Forma mainījusies 18. gs.: *vamži, lamži* (Lg II 376), *vamzis* (St I 346).

Doo III 504, Kl 836, M-E IV 467, Zēv 2 151

vanags; lš. *vãnagas,* 't. p.' pr. *sperglawanag* (**sperglawanagis*) 'zvirbuļu vanags', *gertoanax* (**gertō-wanags*) 'vistu vanags'. Par vārda cilmi ir dažādi uzskati. Tradicionālais uzskats (Lidēns), ka pamatā ide. **u̯en- : *un-* 'tumšs' ar pied. *-ag-*, kas daudzos ide. cilmes dzīvnieku nosaukumos. Pēc cita uzskata (Maheks) vārds ir aizg. no irāņu valodām; pamatforma bijusi **u̯arag-*, no kā č. *raroh,* p. *raróg* 'klijāns'. Ticamāks liekas vēl

cits uzskats (Abajevs), ka pamatā ir skitu *van-* 'uzvarēt', kam pievienots pied. *-ag-;* tādā gadījumā *vanags* sākotnēji 'uzvarošais' vai 'uzvarētājs'.

Vēl pēc cita uzskata (Mažulis) vārda pamatā ir ide. **u̯en-* 'sist, pērt', no kā la. apv. *vietēt* 'pērt'.

E IV$_2$ 219 un 312, EF 2 1194, Mach 508, Mažiulis I 357, M-E IV 468, Sanders 158, Абаев 3 293, 307 un 342, Tp 7 17

vanckars [vànckars], apv. [añ^2], *vanckare, vanckur(i)s, vanskars, vanskare.* Pēc J. Endzelīna uzskata forma *vanckars* < *vanskars* — saliktenis, kura pirmā daļa radniecīga ar go. *wans* 'trūkstošs' un otrā daļā *-kars* < *-pars* no verba *perēt.* Šāds cilmes skaidrojums tomēr nav drošs, jo vārds **pars* 'perējums' latviešu valodā nav fiksēts.

17.—18. gs. vārdnīcās minēts v. *Wann* 'neperējama ola' un adj. *wann* 'slikts': «Tā vista labe neper, daudz pauti vanskari paliek — die Henne sitzt nicht wohl, viel bleiben wann Eyer» (Lj 349), «Wann, unbrütbar Ei — vanskars» (Lg I 568). Tas mudina domāt, ka *vanskars* ir aizg. no kādas ģermāņu valodas; sal. vh. *wan* 'slikts, nepareizs'. Salikteņa otrā daļa var būt no verba *scharen* [shāren] 'iedalīt, piešķirt', no kā **wan-schare* (> la. apv. *vanskare*) varēja būt 'sliktais guvums (iedalījums, piešķīrums)'.

Lš. arh. *vanskariai* 'vanckaŗi' fiksēts Klaipēdas apgabalā, kur bijis liels vācu valodas iespaids.

La. *vanckars* minēts 17. gs. vārdnīcās, piem.: «daudz pauti vanskari paliek» (Manc II 283). (K)

E III$_1$ 403, Lj 468 (Blese), EF 2 1196

vandīt [vañdît], apv. [àn]; go., a-s., ssak. *windan,* sav. *wintan,* ssk. *vinda,* v. *winden* 'tīt, vīt, pīt', go. *wandjan,* v. *wenden* 'griezt, grozīt, vērst'. Pamatā ide. **u̯endh-* 'griezt, pīt, vīt; vērst, grozīt' no saknes **u̯en-* 'griezt, liekt'. No **u̯endh-* atvasināts b. **u̯endtei/ti* > **u̯ensti* > la. apv. *venst* (tag. *venžu*) 'meklējot griezt apkārt', un šā verba iter. ir *vandīt.*

Blakus formai **u̯end-* arī **u̯ent-,* no kā rinda apvidvārdu ar noz. 'liekt(ies), līkumot, gāzelēt(ies)' u.tml., piem. *venterēt* [eñ] 'blandīties', *vantaļāt* [añ^2] 'bez darba klaiņot', *vantaļot* [añ] 'iet gāzelējoties', *vantarēties* [añ] 'ļodzīties, gāzelēties' («ritenis vantarējas», M-E IV 473), *vantarot* [añ-uô] 'uz visām pusēm grīļojoties, goroties, ar troksni kustēties uz priekšu', *vantam vantariem* 'grīļojoties, klūpot', *vinteļu vanteļu* 't. p.', *vantināt* [añ^2] 'grozīt rokās (padarot netīru)', *vaņķīt* [aņ^2, àņ^2] (< **vantīt*) 'nevīžīgi, neveikli tīt', *venteru venteriem* 'līkumu līkumiem': «uozuoli dīvaini izliektiem zariem, kas sakruokuojušies, savijušies venteru venteriem» (M-E IV 538).

Izloksnēs mijas formas ar *vend-* un *vent-* (ar saknes patskaņa miju). Tā laikam izskaidrojamas arī variācijas upes Ventas nosaukumā, kas senajos dokumentos *Venda, Vinda* (v.

Windau). Šī upe sākotnēji vai nu 'līkumotāja', vai arī 'viļņojošā, bangojošā'; sal. tās pašas cilmes *vindot* tautasdziesmā: «Tec, upīte, nevindo (var.: neviļņo, nelīgo), Lai vindo (var.: viļņo, līgo) Daugaviņa» (LD 366, 2).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) nos. *Venta* saistāms ar bsl. *vęštijь* 'lielāks'. (K)

Sk. arī: *venteris, vietēt*.

B III 186, E II 357, III₁ 674, E-H II 785, Fei 98 un 550, Kl 852, M-E IV 469, Pok 1148, Vr 665

vanga[a] 'osa, stīpa, rokturis'— sk. *vangale*.

vanga[b] 'zema pļava'— sk. *vangale*.

vangale [vañgale], apv. *vangal(i)s*. Aizguvums; no vlv., vh. *mangel* 'veļas rullis', kas savukārt no lat. *manganum* 'mašīna' < gr. *mágganon* [manganon] 'metamā mašīna'. Latviešu valodā vārda pirmā daļa pārveidojusies laikam pēc apv. *vanga* [añ, àn²] 'osa, (nesamā) stīpa, rokturis; putnu ķeramā cilpa; akas vinda; šūpoles' parauga; sal. apv. *vanga* 'vangale'. (Apv. *vanga* no ide. **u̯eng-* 'būt liektam', no kā arī *vingrs*, sk.; V. Zeps: vārds ir aizg. no igauņu valodas.) Izloksnēs arī formas ar nepārveidotu vārda sākumu — *mangale, mangal(i)s* (M-E II 560). Vārda nobeigums izveidots pēc *pagale* (izloksnēs *vangale* arī dažādas formas un dažāda lietojuma koks, vāle) vai kā vārdos ar *-gal(i)s*. Pēc cita uzskata (Endzelīns), formas pārveidojums varbūt disimilācijā. Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās — *vangals* (Lg II 377, St I 346).

Apv. *vanga* [añ] 'zema pļava, mitra pļava ar garu zāli, pļava upes līcī' («vanga parasti pārplūst rudeņuos un pavasaruos», M-E IV 471) cilmes ziņā ir neskaidrs vārds. J. Endzelīns to saista (ar ?) ar apv. *vanga* 'osa', bet ticamāks ir R. Trautmaņa skaidrojums, kas šo vārdu saista ar lš. arh. *vanga* 'lauks, pļava', pr. *vangus* 'slikta ozolu birze, pa pusei nolīsts mežs' (EF 2 1195, T 341) un ssk. *vangr* 'lauks, pļava, klajums', kas savukārt saistāms ar si. *vañcati* 'iet līki, greizi' (Vr 643). Pamatā ide. **u̯engh-* / **u̯enk-* 'būt liektam, līkumainam' (Pok 1149). (K)

Doo II 573, HF II 155, Kl 459, M-E IV 471, Tr IV 545, Zeps I 202, Zēv 2 76

vankšēt [vañkšêt], apv. [añ, àn²], arī *vankšķēt;* kr. apv. *вякать* bkr. *вякаць* 'riet, ņaudēt, raudāt, vaimanāt; runāt stiepti, gurdā balsī, neskaidri; neatlaidīgi, uzbāzīgi lūgt ko, apstāt ar lūgumiem, ar runāšanu; rūkt, ņurdēt', kr. apv. *венькать* 'raudāt', ukr. apv. *в'ячáти* 'blēt (par kazu), kliegt (par pūci)'. Viens no paņēmieniem balss skaņu (arī runāšanas, kliegšanas) apzīmēšanai ide. un arī dažās citās pirmvalodās bijusi skaņu kopas *u̯ĕ-* variēšana — ar sekundārām patskaņu variācijām un dažādiem paplašinājumiem izveidojot saknes zilbi kā skaņu atdarinājumu. Ide. valodām šajā grupā raksturīgākās saknes formas ir **u̯ek-* un **u̯er-* (no kā

vārds, sk.). No **u̯ek*ᵘ̯*-* atv. si. *vákti* 'saka, runā', gr. *épos* < *u̯épos* 'vārds', lat. *vōx* 'balss'. Latviešu valodā vistuvāk saknes pamatformai ir apv. *vēkt* 'raudāt, brēkt; neskaidri skanēt: «bērns vēca veselu stundu» (E-H II 775), bet arī «stigas, drātis vēc» (FBR XIX 198).

Ar formas paplašinājumiem *vēkšt,* iter. *vēkšēt* [è-ê, ẽ-ê, ê-è], *vēkšķēt,* kas izsaka dažādas (nepatīkamas) skanēšanas: «bērns vēkš», bet arī «kaķis vēkš (kad viņam uz asti uzmin)», «kaza vēkša», «paegļi vēkšķ ugunī» (M-E IV 555). Kauz. *vēkš(ķ)ināt.* Sal. lš. *veksėti, vĕkčioti* 'neskaidri, nesaprotami stostīties, mēģināt runāt; pļāpāt niekus'.

Ar saknes patskaņa miju apv. *vākst* [à²] 'riet, blēt', iter. *vākstēt* [à²] 'kliegt, raudāt', refl. 'smieties, klaigāt, ālēties', *vāķšt* [à] 'blēt; dziedāt (par gaili)', iter. *vākšot* [vākšuôt] 'atkārtoti nejauki kliegt' (M-E IV 495). Sal. lš. *vāksyti* 'pelt, bārt'.

Ilgstoša, apnicīga skanēšana (runāšana, raudāšana u. c.) izteikta ar *n* infiksu šajā saknē; sal. toh. A *wak* 'balss': *waṅk-* 'pļāpāt'. Tā arī izveidojusies la. *vankš(ķ)ēt* forma un semantika: 'daudz vienmuļi runāt; lēni, bezspēcīgi runāt; gari, tukši, aplami runāt; pastāvīgi runāt ar bāršanās nokrāsu; skaļi raudāt, bez iemesla raudāt; ilgi un bez iemesla riet': «suns tāpat vankš, nav neviena cilvēka» (M-E IV 472).

Pieskaņojoties suņu balss skaņām, izveidojies verbs *vaukšt,* iter. *vaukš(ķ)ēt* [vaû, vaũ, vàu] 'vankšķēt', ar noz. pārnesumu par cilvēkiem —'skaļi runāt; trokšņot ar veltu runu (u. c.)'.

Pēc cita uzskata (Preobraženskis, Fasmers, Maheks) slāvu vārdi ir skaņu atdarinājumi (bez sakara ar ide. **u̯ek*ᵘ̯*-*).

Sk. arī: *vācietis.* (K)

E III$_2$ 339, EF 2 1217, Euler I 225, HF I 545, Mach 682, M-E IV 472, MM III 125 un 221, Pok 1135, W-H II 823, ЕСУМ I 443, Пр I 111, Ф I 375, ЭСБМ II 300, ЭСРЯ I$_3$ 243

vanna [vañna]. Aizguvums; no lv. *wanne* (v. *Wanne*) vai zv. *vanna* 't. p.', kas savukārt no lat. *vannus* 'labības vētījamais' (saistāms ar lat. *ventus* 'vējš' no ide. **u̯ē-,* no kā arī la. *vējš*). Labības vētījamais bija iegareni apaļas formas, un tas bijis pamats vārda attiecināšanai uz mazgāšanās trauku. Latviešu valodā aizg. minēts 17. un 18. gs. vārdnīcās (Elg I 336, St II 680).

Doo III 509, Kl 837, M-E IV 472, Tr 8 46, Zev 2 151

vantaļāt 'bez darba klaiņot'— sk. *vandīt.*

vantarēties 'ļodzīties, gāzelēties'— sk. *vandīt.*

vantarot 'grīļojoties kustēties uz priekšu'— sk. *vandīt.*

vante 'šķila, vāle'— sk. *ota, vietēt.*

vantēt 'sist, tēst'— sk. *ota, vietēt.*

vaņķīt 'nevīžīgi tīt'— sk. *vandīt.*

vāpe [vāpe], *vāpa* 'glazūra'; pr. *woapis* 'krāsa', skr. *вапъ* 'krāsa, kaļķi', kr. apv. *вап, вáпа* 'krāsa, krāsas iezis; sarkans zīmulis',

bkr. *ва́нна* 'kaļķis', ukr. *ва́пно, ва́нна* 'kaļķis, kaļķa špats (u. c.)'. Pamatā laikam ide. *k^{u}ēp- 'dūmot, mutuļot', no kā arī *kvēpt, kūpēt* (sk.). Par *k-* zudumu sal. tās pašas cilmes lat. *vapor* 'tvaiks, karstums, svelme'. Verbs *vāpēt* [ā].

Vārda *vāpe* sākotnējā nozīme laikam 'kārtiņa, kas pārklāj priekšmetus dūmos, garaiņos, karstumā' (sal. apv. *vāpa* 'vaska kārtiņa uz plūmēm') → 'krāsas kārtiņa, krāsa': «Šuvu pūru rakstīdama, Zaļu vāpi vāpēdama» (LD 7192), no kā 'glazūra'. Slāvu valodās noz. pārnesums no nosēdumu kārtas uz balsināmā kaļķa kārtu ar tālāku nozīmes diferenciāciju.

Pēc cita uzskata (Bezlajs, Trubačovs) slāvu vārdu sākotnējā forma varbūt **арьно*, kam pievienots ieskaņas *v-* un dažos gadījumos arī *j-*. Forma tad saistāma ar ide. **ap-* 'ūdens, straume', un *v-* varbūt no kontaminācijas ar **up-* (: la. *upe*). Tādā gadījumā la. *vāpe* ir aizg. no slāvu valodām. (K)

E I 86, IV_2 340, M-E IV 498, Pok 596, T 341, W-H II 732, ЕСУМ II 329, Ф I 272, ЭСБМ II 55, ЭССЯ I 72

vara; lš. apv. *varà, vãras* 'spaidi, vara', pr. *warein* (ak.), *warrin, warrien* 'varu', *epwar(r)isnan* (ak.) 'uzvaru'. Pamatā ide. *u̯er- 'griězt, liekt', no kā arī *vērt*[a] (sk.). Saknes skaņumijā b. **u̯er-* : **u̯ar-*, no kā **u̯arā-* > la. *vara*. Vārds darināts blakus verbam *vērt* (< **vèrt*) 'liekt, griězt, vērst' (M-E IV 567), no kā ar noz. pārnesumu varēja būt 'piespiest, pārvarēt', un *vara* sākotnēji 'liekšana' → 'piespiešana, pārvarēšana' → 'spēks, (no)teikšana'. (Par noz. pārnesumu 'liekt' → 'pārvarēt' sal. *veikt*.) No **vert* atv. savienojumā «par verti» (apv.) 'pārmērīgi': «šuogad par verti sauss» (E-H II 772); par nozīmi sal. *liekt* : *pārlieku* 'pārmērīgi'.

Blakus formai *vara* arī *vare*: «par varu» = «par vari», «ar varu» = «ar vari, ar varēm». 17. gs. arī *vars* («vara darbs» — rīcība spaidu apstākļos, varasdarbs, Lj 337).

Folklorā *vara* 'spēks': «Balti bija kunga dēli, Man varītes vilcējiņi; Vēl jo balti dieva dēli, Man varītes devējiņi» (LĻDz 1199).

Verbs *varēt* 'spēt' (← 'ar spēku liekt, spiest') un 'veikt' (parasti atv-os, piem., *uzvarēt, pārvarēt*). Šīs nozīmes cieši saistās. Par senāko nozīmi 'liekt' liecina verba *varēt* atv-i *pievarēt, novarēt* 'pakļaut, pieveikt' (īsteni: 'pieliekt, noliekt'; St I 347). Vārds *pievarēt* lietojams arī liter. valodā, bet vārdu *novarēt* aizstājuši verbi *pārvarēt* un *uzvarēt*, kas darināti pēc analoģijas ar *pārspēt* un (senāk lietoto) *uzspēt*.

Blakus formai *varēt* arī *vārēt* 'veikt'. Pēc J. Endzelīna domām tā ir samērā jauna forma, kur *ā* garums izveidojies no palīgakcenta atv-u otrā zilbē, piem., *uzvarēt* > *uzvārēt*, no kā abstrahēts *vārēt*. Iespējams tomēr, ka blakus formu mijai **vert* : *vara* : *varēt* bijusi arī sekundāra mija *vērt* : iter. *vārēt*.

P. Šmits šķir vārdus *varēt* un *vārēt*, par pareizām uzskatot

formas *pārvārēt, pievārēt, uzvārēt*. Šīs formas ir arī K. Valdemāram (V 2 152, 155, 239).

No *vara* atv. **varot* [uô] atv-os *izvarot* [uô] un apv. *pievarot* [uô].

Sk. arī: *uzvara, varonis*.

B I 135, Bl 6 231, Buck 1459, E IV_2 334, EF 2 1197, Mažiulis I 281, M-E IV 475, 477 un 502, Šm 4 28, To II 66

varavīksne [varavîksne], apv. [r̦], *varvīksne, varavīksna, varvīksna, varvīkste, vararīkste* [r̦] u. c.; lš. *vaivórykštė*, apv. *varvórykštė* u. c. Forma *varavīksne* < **vavarīksne* un *vararīkste* < **vavarīste*, kur *vavar-* ir reduplicēts saknes **u̯er-* 'griezt, liekt' reflekss (no šās saknes arī *vērpt*, sk.). Vārds sākotnēji laikam nozīmējis 'izliekumu, loku' (Endzelīns). «Kad .. pirmnozīme runātājiem vairs nebija izprotama, tie ir sākuši to dažādi pārveidot» (E III_2 406). Iespējams, ka varavīksnes vārds g. k. pārveidots tabuistiskos nolūkos, un tāpēc laikam latviešu valodā ir tik ļoti daudz dažādu varavīksnes nosaukumu.

Par vārda pirmformu sal. he. *u̯au̯arkima* 'cilpa (durvju vira)' no tās pašas reduplicētās saknes. Iespējams, ka vārda otrā daļā nav tikai atvasināšanas piedēkļi, bet jau izsenis te bijis kāds apzīmējums, radniecīgs vārdiem *rīkste*, apv. *riksna, rīksna* 'svītra'; sal. apv. *riksna* 'varavīksne': «No ezera riksna dzēra» (LD 33494, 6). Vārda otrā daļā varēja būt arī *vīksne* (apv.) 'stīga'.

Viens no cēloņiem, kāpēc latviešu valodā ir daudzi varavīksnes apzīmējumi (arī *dardedze, telverdze* u. c.), ir apstāklis, ka latviešu tautības valoda izveidojusies no vairāku atsevišķu cilšu (tautību) valodām, kuru leksika daļēji atšķīrās. Taču, kā minēts, svarīgi bijuši tabuistiskie apsvērumi: varavīksne pieder pie dabas parādībām, kuras seno cilvēku uztverē bija apveltītas ar sevišķu maģisku spēku (LTT IV 1910 un tālāk).

B II 322, E III_1 494, III_2 405, EF 2 1185, M-E IV 483

varde [var̂de]; lš. *varlẽ* 't. p.' Pamatā ide. **u̯er-* dzīvnieku un cilvēka balss skaņu atdarināšanai un apzīmēšanai (sk. *vārds*). Par nosaukuma sakaru ar skaņu atdarināšanu sal. «vardes varkšķ» (M-E IV 479). Skaņumijā b. **u̯er-* : **u̯ar-*, no kā atv. **u̯ar-dē* > la. *varde*.

Pēc tradicionālā uzskata (Zommers, Pētersons, Endzelīns, Frenkels) lš. *varlẽ* < **vardė* ar sekundāru *l* agrākā *d* vietā. Ka bijusi tomēr arī forma **vardle* (ar zudušu piedēkļa patskani?), rāda la. apv. *vargle* [ar̂] 'varde' (M-E IV 478) un lš. apv. *varglė*. (Par formu sal. arī la. *ērglis* < **erdlis* < **erlis*.)

G. Bolognesi — Balt XXIV 6, EF 2 1200, L III 119, M-E IV 476, T 342, W-H II 416

vārdnīca [vā̀rdnīca]. Atv. no *vārds* (sk.), 19. gs. 70. gadu jaunvārds — K. Valdemāra (un F. Brīvzemnieka vai cita palīga) darināts pēc A. Kronvalda jaunvārda *burtnīce* parauga. Sākotnējā

forma *vārdnice* (V 1 565, 2 241, 3 363, U II 773). Jaunvārda ieviešanos veicināja A. Kronvalds (Kr I 473). Mūsdienu liter. forma kopš 19. gs. 80. gadiem (RKr II 62 (1884); sal.: «Sistemātiski sakārtota vācu-latviešu-krievu-igauņu vārdnīca», 1885).

Agrāk lietots apzīmējums «vārdu grāmata» (St II 711, V 1 565) pēc v. *Wörterbuch* parauga.

KĶ 11 43, M-E IV 500

vārds [vàrds]; lš. *var̃das* '(cilvēka) vārds, nosaukums', pr. *wīrds, wirds* 'vārds', narev. *ward* 't. p.', kr. *врать* 'melot' (← 'runāt, pļāpāt'), bkr. *вярзці,* ukr. *верзтú* 'melst', go. *waúrd* (ģerm. **worđa-*), a-s., a. *word,* sav. *wort,* v. *Wort* 'vārds', he. *ḫurt-* 'lādēt' (: *u̯eri̯a-* 'saukt'), si. *vratám* 'svinīgs solījums', gr. *eírō* (< **u̯eri̯ō*) 'saku', lat. *verbum* (< **u̯erdhom*) 'vārds'. Pamatā ide. **u̯er-* 'runāt' (sākotnēji skaņu kopa cilvēka un dažu dzīvnieku balss skaņu apzīmēšanai; sk. *vervelēt*). Skaņumijā **u̯or-* ar pied. *-dho-*, no kā **u̯ordho-m* > b. **u̯ardan,* ar pāreju vīr. dzimtē **u̯ardas* > la. **vards* > *vārds* (ar sekundāru *a* garinājumu: *àr* > *ãr*). Atv. *vārdot* [uô]. Kuršiem laikam ir bijusi arī forma *verdas* 'vārds' (tā S. Grūnava tēvreizē). Pr. *wīrds, wirds* vai nu no ide. **u̯r̥d-* > b. **u̯ird-,* vai arī no **wērds* (**werds*) ar *ē* > *ī*.

Ide. pirmvalodā šķirti apzīmējumi 'vārds' (kr. *слово*) un 'personas vārds, nosaukums' (kr. *имя*). Austrumbaltu valodās šis otrs apzīmējums izzudis (no ide. *ₑ*nēmen,* *ₒ*nōmen* ar variācijām). Tas saglabājies prūšu valodā — *emnes, emmens;* sal. kr. *úмя* (ģen. *úмени*) no psl. **jьmen-* < ide. **n̥men-;* v. *Name,* lat. *nōmen*.

Daži autori (Meļņičuks, Trubačovs) slāvu vārdus ar noz. 'melot, melst' nesaista ar ide. **u̯er-* 'runāt', bet gan ar **u̯er-* 'griezt, liekt'.

Sk. arī: *varde, vārdnīca*.

Buck 1262, E III$_2$ 63 un 558, IV$_2$ 338, EF 1 43, 2 1198, Fei 554, HF I 469, Kl 868, KĶ 29 195, L III 119, Lanszweert 90, Mažiulis 6 142, M-E IV 500, MM III 278, Oxf 1012, Pok 1162, Schmalstieg 2 78, T 360, Ti I 308—312, W-H II 756, Zinkevičius 1 20, 2 81, Гам-Ив 3 442, ЕСУМ I 355, Ив — Б-сл иссл 1982 104, Ф I 361, ЭСБМ II 305, ЭСРЯ I$_3$ 192

varēt — sk. *vara*.

vārgs [vàrgs], arh. *vargs; lš. vargùs,* apv. *var̃gus* 'grūts, nogurdinošs', *var̃gas* 'posts, trūkums, nabadzība', pr. *wargs* 'dusmīgs', *wargan* (ak.) 'ļaunums, nelaime, ciešanas, briesmas', kr., ukr. *вópoг,* bkr. *вópaг,* kr., bulg. *враг* (bsl. *vragъ,* psl. **vorgъ*), č. *vrah,* p. *wróg* 'ienaidnieks, pretinieks'. Pamatā ide. **u̯erg-* : **u̯reg-* 'grūst, spiest, dzīt, vajāt' laikam no saknes **u̯er-* 'griezt, liekt' (no kā arī *vērpt,* sk.). Skaņumijā b. **u̯erg-* : **u̯arg-*, no kā la. verbs **vargt* > *vārgt* [àr, ãr], apv. [âr²]; sal. lš. *var̃gti* 'dzīvot trūkumā, ciest trūkumu, mocīties, nīkt, vārgt'. Iter. *vārgot* [uô], *vārguļot* [uô], subst. *vārgulis* [ãr], apv. [àr², âr²].

Paralēli verbam *vārgt* darināts adj. *vārgs* (< *vargs*). Folklorā šis vārds lietots nozīmē '(ļoti) grūts': «Es aizmirsu skaistas dziesmas, Vārgu (var.: Grūtu) mūžu dzīvojot» (LD 197, 3). Sekundāri *vārgs* 'slims, slimīgs, vājš', no kā 18. gs. «vārgu nams»— slimnīca: «Valdiniekiem būtu jāgādā labus, rūmīgus vārgu namus likt uzturēt, kur slimnieki labi kopti un no gudriem ārstēm dziedināti taptu» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 91).

No verba *vārgt* un adj. *vārgs* kauz. *vārdzināt* [ãr], apv. [àr², âr²].

Subst. *vārgs* (arh., parasti dsk.) 'bēdas, posts, ciešanas' (: lš. *var̃gas*): «Kas dziedāja rītā agri, Kas bez saules vakarā? Vārgu ļaudis, tie dziedāja, Bargu kungu maldināmi» (LD 133, 1 var.). Vēsturiski subst. *vargs, vārgs* arī 'kalps' (17. gs. tulkojumos 'vergs', Lj 329). Sal. folklorā: «Gāju kalpu, gāju vārgu» (instr.; LD 31075, 1), «Kalpiem gāju, vārgiem gāju» (dsk. instr.; LD 31076). Bībeles tulkojuma fragmentā par izraēļu verdzību Ēģiptē J. Reiters rakstīja «kalpu-nams» (Reiters 2 3), bet E. Gliks —«vārgu-nams» (Gl 1 143). (Bībeles 1968. g. izdevumā attiecīgajā vietā «klaušu nams».) G. Mancelim paralēli formas *vargs* un *vārgs*: «tu esi kā kāds vargs» («Warrgs», Manc 4_1 403), «tapa par mūžīgu vārgu svešā zemē nost vests» («Wahrgu», Manc 4_2 397).

Izteiktas arī citas domas par *vārgs* 'vergs' cilmi (Švābe): pēc senāka uzskata (1921) vārds salīdzināms ar lat. *vargus* 'no dzimtas padzīts laupītājs, klaidonis' (laikam ģerm. cilmes vārds), ssk. *vargr* 'vilks; bīstams noziedznieks' (← 'žņaudzējs'), sav. *war(a)g* 'laupītājs, noziedznieks'. (Šādu iespēju min arī Pokornijs.) Pēc Švābes jaunāka uzskata (1938) nav neiespējams, ka *vārgs* < *varjag* 'vikings', jo Kursā ieveda skandināvu gūstekņus par vergiem.

Sk. arī: *vergs*.

B II 670, EF 2 1198, Mach 698, Mažiulis 6 121, M-E IV 503, Pok 1154- un 1181, Švābe 1_1 228, 2 200, T 342, W-H II 734, ЕСУМ I 426, Ф I 352 un 360, Ц 84, ЭСБМ II 194, ЭСРЯ I_3 190

vārīgs [vàrîgs], apv. [â²]. Atv. no **vārs* 'vecs'; sal. lš. *voras* (< b. **vāras*), pr. *vrs* [urs] 't. p.' Pamatā ide. **u̯er-* 'griezt, liekt', no kā arī *vērpt* (sk.). Nozīmes attīstība: 'liekt' → adj. 'līks, salīcis' → 'vecs'. Par atv-a formu sal. *vecs* : *vecīgs*. Adj. *vārīgs* sākotnēji 'vecīgs, vecam raksturīgs' (sal.: «vecīga balss, vecīgs izskats») → 'viegli aizskarams, sadusmojams; jūtīgs' → (par priekšmetiem) 'trausls, viegli plīstošs'. Par nozīmi sal. lat. *senex* 'vecs': *senilis* 'vecīgs, vecam raksturīgs', pārn. 'īgns, viegli aizskarams'. Cilmei raksturīga ir *vārīgs* apv. nozīme '(smagi) slims' (E-H II 763).

Adj. *vārs* 'maigs, trausls, glezns' ir 20. gs. sākuma jaundarinājums no *vārīgs*.

E IV_2 331, EF 2 1274, Mažiulis 6 145, M-E IV 505 un 508

K

vārīt [vàrît, ã], apv. [â²]; lš. *varùs* 'viegli vārāms', kr. *варúть* (ssl. *variti*), bkr. *вары́ць*, ukr. *варúти* 'vārīt', bulg. *варя́* 'vāru', č. *vařiti*, p. *warzyć* 'vārīt'. Tās pašas cilmes kā *virt* (sk.), tā kauz. Pamatā ide. **u̯er-* 'virt, vārīties' (bāze **u̯erē-*; Trautmanis). Tag. *(es) vāru*, apv., arh. arī *vāriju*.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vokālisma dēļ drīzāk aizg. no krievu valodas nekā radniecīgs slāvu formām. Taču vēsturiski bijusi verba forma arī pamatpakāpē —**vērt (*vert)*, no kā 17. gs. *izvērt (isvērt)* 'izvārīt' («isswährt», Reh 48), un šā zudušā verba iter. var būt *vārīt*. (K)

Buck 336, E I 26, EF 2 1205, Mach 702, M-E IV 505, T 361, ЕСУМ I 332, Ив 12 174, Ф I 273, Ц 61, ЭСБМ II 70, ЭСРЯ I_3 21

varkšķēt [vařkšķêt, aȓ, àr], *varkšēt, varšķēt*. Tās pašas cilmes kā *verkšķēt* (sk.), ar saknes patskaņa miju. Latviešu valodā saplūdušas formas ar **u̯erk-* un **u̯ersk-*, tāpēc izloksnēs vienādā nozīmē mijas *varkš(ķ)ēt* un *varšķēt*.

EF 2 1226, M-E IV 479

vārna [vãrna], arh. *vārne;* lš. *várna,* pr. *warne,* kr., ukr. *ворóна* (ssl. *vrana,* psl. **vorna*), bkr. *варóна,* bulg. *врáна,* č. *vrána,* p. *wrona,* toh. B *wrauña* 't. p.' Pamatā ide. **u̯er-* 'degt, dedzināt, melnot', no kā skaņumijā b. **u̯ár-nā-* > la. **vaȓna* > *vārna*. Vārds izveidots blakus b. **u̯ar-no-/ *u̯ar-ni̯o-* 'krauklis' (← 'melnais'), no kā lš. *vaȓnas,* pr. *warnis,* kr. *вóрон* (ssl. *vranъ,* psl. **vronъ*) 'krauklis'. Latviešu valodā *vārnis* folklorā: «Kraukļi, vārņi satupuši Gar bajāra sētmalīti, Gaida meitu izvedam Ar barotu kumeliņu» (LD 18302).

Ar šiem vārdiem arī salikteņi: **kovārnis** [uõ], **kovārna** [uõ] (ar variantiem) un apv. **kosvārnis** [ùo²] 't. p.' (kur vārda pirmajā daļā forma no apv. **kosa** [uo] 't. p.'). Vārda **kovārnis** pirmajā daļā varbūt reducēts apzīmējums, kas radniecīgs ar gr. *kórax,* lat. *corvus* 'krauklis' (ja ide. **kor- : *kōr-* > ab. **kuor-*) vai lš. *kóvas* 'kraukis, kovārnis, sējas vārna' (: *kóvarnis* 't. p.').

B II 395, E IV_2 334, EF 2 284 un 1201, M-E II 349 un 350, IV 506, Pok 1166, T 343, Schmalstieg 2 286, Гам-Ив 3 540, ЕСУМ I 427, Пр I 97, Ф I 353, ЭСБМ II 62, ЭСРЯ I_3 166, ЭССЯ IX 166

varonis [varuõnis, uô], apv., arh. *varons* [uo]. Atv. no subst. *vara* (sk.); par formu sal. *spēks : spēkonis*. Vārds *varonis* 17. gs. lietots nozīmē 'stiprinieks, postītājs': «Kad mūs varuons dzīrās mākt» (Fīrekers — M-E IV 481). Mūsdienu nozīmē vārdu *varons* ieteicis A. Kronvalds, to lietojis «Baltijas Vēstnesis» kopš 19. gs. 70. gadu sākuma (U I 330, V 2 244). Vārda iesakņošanos valodā veicinājis Auseklis dzejā. Līdz tam šajā nozīmē lietoti vārdi *kareivis* (J. Alunāns, SDP I 42), *slavens sirdīgais, sirds drošais, uzvarētājs* (V 1 96).

M-E IV 481

vārpa [vãrpa]; lš. *várpa* 't. p.'. Pamatā ide. **u̯er-* 'griezt, liekt', no kā arī *vērpt* (sk.). Ar *p* saknes paplašinājumā un ar saknes

patskaņa miju b. *ųarp-, no kā la. *vārpa* (ar sekundāru saknes patskaņa garinājumu: *ar̃* > *ãr*). Vārda sākotnējā nozīme 'kas sagrièzts (sagriēzies), saliekts (saliecies)'. Spirālveida formas dēļ apv. *vārpa* '(vārīta) cūkas aste'. Uz saknes nozīmi 'sagriezies' norāda apv. *vārpucis* 'sagriezies augums (straujas augšanas rezultātā)': «mieži vēl neplaukuši, bet jau vārpučiem metās, grīstēm griezās» (M-E IV 508), un *vārpats* 'virpulis; kas sagriezies, sagriezts': «vējš sienu dažreiz vārpatā sagriež» (M-E IV 507).

No *vārpa* atv. *vārpot* [uô].

Auga nos. *vārpata* [ãr], apv. [àr²], *varpata* [ar̃] var būt atv. no *vārpa* (sin. «vārpu zāle»), bet arī no *vērpt(ies)* 'griezties, vīties', jo augs ir ložņīgs («ložņu vārpata»), ar līkumotu sakneni. Par šādu vārda cilmi sal. apv. *vārpata* [ãr] 'matu šķipsna, kas pie galvas sagriezusies' (E-H II 764), *vārpats* [àr²] 'riteniski sagriezušās spalvas mājlopiem' (turpat).

Apv. *vārpačot* [uô] 'lasīt vārpas' (M-E IV 507) pamatā var būt subst. **vārpacis* < **vārpatis* 'vārpu lasītājs'. Hom. *vārpačot* [uô] 'kaut ko neglīti savīt, sašūt' (turpat) saistāms ar saknes nozīmi 'griēzt, liekt' → 'vīt'. (K)

EF 2 1201, M-E IV 507, Pok 1156, To — Эт 1963 187

vārpačot 1) 'lasīt vārpas', 2) 'kaut ko neglīti savīt'— sk. *vārpa.*

vārpata — sk. *vārpa.*

vārpats 'virpulis'— sk. *vārpa.*

vārpsta [vãrpsta], apv. [àr²], *vārpste, vārpsts* (ģen. *-s*); lš. *var̃pstė,* apv. *var̃pstis* 'vārpstiņa'. Tās pašas cilmes kā *vērpt* (sk.), atv. no šā verba ar saknes patskaņa miju; pamatā verba sākotnējā nozīme 'griēzt'. Vārdā *ãr* < *ar̃;* sal. apv. *varpste* 'arkla daļa, kas neļauj ilksim uz iekšu šķobīties' (M-E IV 480).

Sk. arī: *svārpsts.*

Buck 409, Eckert 9 204, EF 2 1202, M-E IV 507, Pok 1156, T 353

vārpucis 'sagriezies augums'— sk. *vārpa.*

vārs — sk. *vārīgs.*

vārsma [vãrsma] 'dzejas rinda, pants', no kā verbs *vārsmot* [uô] 'dzejot, rakstīt pantus'. Nozīme ar pārn. izveidota no senākās noz. 'svītra, kārta' (sal. lat. *versus* 'līnija, svītra, rinda; dzejas rinda, pants').

Apv. *vārsma, vārsms* [àr, âr²], *vārsme* [àr] ar dažādu cilmi:

1. No ide. *ųert- 'griēzt, vērst' (no kā la. *vērst,* sk.) skaņumijā atv. **ųort-smos* > b. **ųarsmas* > lš. *var̃smas* 'arot apvērstā velēna no viena vagas gala līdz otram'. No šādas nozīmes la. arh. *vārsms* 'svītra': «krusa gulēja vārsmos» (U I 326), 'kārta' ('labības kārta, kas izklātą uz klona kulšanai', M-E IV 509) → '(liels) daudzums, bars': «liels vārsms knišļu» (turpat). Šādas cilmes arī lat. *versus.*

2. No ide. **u̯ers-* 'vilkt pa zemi' skaņumijā **u̯ors-mos* > b. **u̯arsmas* > la. *vārsms* 'labības kūlīši, ko var vienā reizē saklāt uz ārdiem' (*vārsmis* Lj 331, arī *vērsms:* «vēl divi vērsmi jāuzser»), 'izkulto, bet nevētīto graudu kaudze; graudi un pelavas, kas pēc kulšanas un salmu novākšanas paliek uz klona' (M-E IV 509). Tās pašas cilmes ir kr., ukr. *ворох* (ssl. *vraxъ*) 'kaudze, čupa', bulg. *врах* 'kūlis, sagatavots kulšanai', lat. *verrere* (divd. *versus*) 'vilkt pa zemi, slaucīt'.

Abu sakņu atv-i lielā mērā saplūduši, to nozīmes daļēji mijas.

Pēc cita uzskata (Būga, Leskīns, Persons) vārds visās nozīmēs no ide. **u̯ert-*. Kā **u̯ert-*, tā **u̯ers-* ir paplašinātas saknes, kuru pamatā ide. **u̯er-* 'griezt, liekt'.

Apv. *vārsmot* [uô] 'virmot' ir tās pašas cilmes kā *versme* (sk.), *versmot* [uô]. (K)

B II 670, E II 535, EF 2 1202, M-E IV 509, Pok 1169, W-H II 761 un 763, Ф I 355, ЕСУМ I 429, ЭСБМ II 196, ЭСРЯ I_3 168

vārsmis, *vārsms, vērsms* 'labības kūlīši kulšanai; izkulto graudu kaudze (u. c.)' — sk. *vārsma.*

vārsmot 'virmot'— sk. *vārsma.*

vārsms 'svītra, kārta, (liels) daudzums'— sk. *vārsma.*

vārstīt — sk. *vērt*[a b]

vārstulis[a] [vãrstulis], apv. *vārstala, vārstele* u. c. (apv.) 'aizbīdāma kārts (aploka, žoga) vārtu vietā'. Tās pašas cilmes kā *vērt*[a], atv. no iter. *vārstīt.*

EF 2 1203, E-H II 765, M-E IV 509, Pok 1150

vārstulis[b] [vãrstulis], *vārsts* [ã] 'mehāniskas iekārtas detaļa (gāzes, šķidruma) plūsmas regulēšanai'. (Forma *vārstulis* arī anatomijā.) Tās pašas cilmes kā *vērt*[b], atv. no iter. *vārstīt.*

M-E IV 509, ZTV 97

varš, apv. [ŗ]; lš. *vārias, vāris,* pr. *wargien* [varjen] 't. p.' Ide. valodās varam ir dažādas cilmes apzīmējumi. Vairākās valodās šis apzīmējums saistās ar lat. *cuprum* 'varš' (sk. ***kapars***), kā pamatā ir gr. *kýprion* 'Kipras (varš)'. Senais Kipras nos. *Alašja (Ajašja)* ir cita vara apzīmējuma pamatā — ide. **ai̯os* > lat. *aes.* Slāvu valodās vara apzīmējums (kr. *медь,* ukr. *мідь,* ssl. *mědь*) laikam izveidojies no senās Mīdijas valsts nosaukuma (tagadējās Irānas ziemeļrietumos; gr. *Mēdía*).

Vara nos. baltu valodās ir pilnīgi savrups. Līdz šim nav konstatēts kāds citvalodu (austrumu, dienvidaustrumu valodu) vārds, kas būtu nos. *varš* pamatā. Liekas, ka šis nosaukums izveidojies pēc kādas vara īpašības. Tā var būt vai nu vieglā kušana *(: vārīt;* Ivanovs: ide. **u̯ori-* atv. **u̯or-i̯o-* > b. **u̯aria-),* vai tīra vara lokanība; šajā gadījumā pamatā ir ide. **u̯er-* 'griezt, liekt' (no kā *vērt*[b], sk.); skaņumijā b. **u̯ar-*. No šās saknes darināts adjektīvs ar noz. 'lokans, liecams' vai 'izliekts, lokveida' (jo no vara parasti izgatavoja liektu stīpiņu rotaslietas). Adjektīvs substantivējies kā nek. dzimtes vārds, kas vēlāk pārgājis

vīr. dzimtē: *$\underset{\frown}{u}$ar$\underset{\frown}{i}$an > *$\underset{\frown}{u}$ar$\underset{\frown}{i}$as, no kā la. *vaŗas > *vaŗs > vaŗš > varš.

Kā vairākās citās valodās, arī latviešu valodā vara nosaukums senatnē dažkārt attiecināts uz citiem metāliem un to apzīmējumiem: *varš* ieguvis vispārinātu noz. 'metāls, rūda'. Šādā nozīmē vārds lietots 17. un 18. gs. (Elg 1 170, Lj 337, Lg II 378, St I 347), arī «sidraba varš» (Elg 1 514), «dzelze(s) varš» (1 651), «varains» (no vara, dzelzs u. c., Lg II 378) G. F. Stenders v. *ehern* 'dzelzs-', pārn. 'metāla-' izsaka šādi: «no vara» (St I 347), «no vara taisīts» (St II 189). 18. gs. beigās *varš* ar noz. 'metāls' vēl ir parasta parādība: «Pie akmiņu cilts ne vien akmiņi, . . bet arīdzan visāds varš, kā zelts, sudrabs, svins, alva, dzelze . . pieder» (St 4 190). Tā kā K. Harders piezīmēs par G. F. Stendera vārdnīcu neiebilst pret šādu vārda lietojumu, jāsecina, ka tas Ziemeļvidzemē bijis parasts arī 19. gs. pirmajos gadu desmitos. Šādu *varš* nozīmi K. Ulmanis piemin vēl 19. gs. otrā pusē (U I 330). Turpretim K. Valdemāra vārdnīcās šāda vārda lietojuma vairs nav: viņš lieto vārdu *metāls* (*металл — metāls (dzelze, sudrabs, zelts u. c.)*, V 1 242). (K)

Buck 611, E IV_2 334, 1 410, EF 2 1199, M-E IV 484, Pok 15, Švābe — Taurētājs 1917 4 224, W-H I 19 un 913, Ив 9 234, 14 105, Ф II 591

vārti [vàrti], arh. *vārtis;* lš. *var̃tai,* pr. *warto* (< *$\underset{\frown}{u}$artā), kr., ukr. *ворóта* (ssl. *vrata*), bkr. *варóты* 't. p.', bulg. *вратá* 'durvis', č. *vráta,* p. *wrota* 'vārti'. Tās pašas cilmes kā *vērt*[b] (sk.), sākotnēji laikam no šā verba darināts pag. pas. divdabis, tātad nozīme bijusi 'vērts (aizvērts, atvērts)' (Jēgers). Substantivēts šis vārds ieguvis mūsdienu nozīmi. Subst. sākumā nek. dzimtē: ide. *$\underset{\frown}{u}$ortom > b. *$\underset{\frown}{u}$artan, dsk. *$\underset{\frown}{u}$artā; pārejot vīr. dzimtē, forma *$\underset{\frown}{u}$artai > la. *varti > vārti (àr > âr). Arh. *vārtis* izveidojās pēc vārda *dur(v)is* parauga.

Vārda *vārti* mūsdienu nozīme ir sekundāra. Vārda lietojums tautasdziesmās parāda nozīmi 'sprauga, atstarpe' (← 'atvērums'): «Ar vārtiem rozes zied, Ar vārtiem magonītes; Pa vārtiem izvedīs Pašu rožu dēstītāju» (LD 6435). (K. Barons norāda uz ticējumu, ka tur, kur rozes un magonītes zied ar starpām, meitai cerības iziet tautās.)

Vārtus aizvēra ar vārstuli, vēlāk aizcēla priekšā koka veidojumu, ko sauca par durvīm, bet kas ar laiku ieguva vārtu nosaukumu: «Brāliņš, māsu vadīdams, Atceļ vārtus līdz galam» (LD 17959). Vecais apzīmējums pirmajā Bībeles tulkojumā: « . . mēs to mūri bijām uzcēluši, . . (jepšu es līdz šim tās durvis iekš vārtīm nebiju iecēlis)» (Gl 1 928); «apzīmēja tās vārtu durvis» (Gl 1 569).

B II 169, A. Baumanis — Krišjānis Barons, 1935 242, Buck 465, E IV_2 334, EF 2 1204, Jēg 8 84, L III 120, M 4 53, M-E

IV 510, Pok 1160, T 353, ЕСУМ I 428, Ф I 354, ЭСБМ II 64, ЭСРЯ I_3 168

vārtīt [vàrtît]; lš. *vartýti* 'grozīt, vārtīt, valstīt; šķirstīt', pr. *wartint* 'vērst', kr. *воротúть* (ssl. *vratiti*) 'likt atgriezties; vērst prom, apgriezt', č. *vrátiti* 'atdot atpakaļ', p. *wrócić* 'atgriezties, atdot atpakaļ', si. *vartáyati* 'iegriež; iešūpo, ieritina'. Tās pašas cilmes kā *vērst* (sk.), šā verba iter. Pamatā ide. **u̯ert-* 'griezt, vērst', skaņumijā b. **u̯art-*, no kā verbs **u̯artītei/ti* > la. **vartīt* > *vārtīt* (*àr* > *ãr*).

Saknes noz. 'griezt' parādās refl. *vārtīties* senākajā nozīmē 'griezties', piem.: «lode tecēdama vārtās» (St 4 177).

B II 453, E IV_2 334, EF 2 1204, M-E IV 510, MM III 154, Pok 1156, T 354, Ф I 355, Ц 66, ЭСРЯ I_3 168

varza [var̃za], apv. [ar̃]; lš. *váržа* 'murds', *varžà* 'pretestība; spiediens, žņaugi', kr. *náвороз* 'tabakmaka aukla', skr. *наворозa* 'aukla, cilpa'. Atv. ar saknes patskaņa miju no verba *verzt* (apv.) 'siet' (M-E IV 543 fiksēts bez nozīmes). Sal. lš. *ver̃žti* 'siet, savilkt, spiest', skr. *вързати* 'siet', kr. *отверзáть* 'atvērt'. Pamatā ide. **u̯er-* 'siet, virknēt; aukla, virve' (sakne radniecīga ar **u̯er-* 'griezt, liekt', no kā *vērst*, sk.). Paplašinātā sakne **u̯erĝh-* > b. **u̯erž-* > la. *verz-*, no kā verbs *verzt*. No verba atv. apv. *verza* [ę] 'gara, sarežģīta lieta; samudžināta dzija', *verzele* 'virkne; samudžināta dzijas šķetere'.

Ar saknes patskaņa miju subst. *varza*, verbs *varzāt* [ar̃] (*verzt* iteratīvs) 'sajaukt, samudžināt, sarežģīt; ātri, pavirši, nemākulīgi šūt, lāpīt; nekārtīgi ko darīt, tūļāties; pļāpāt; savirknēt'. Ar saknes *er̃* > *ẽr* apv. *vērza* [ẽr] 'gara rinda; samudžināta dzija'.

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Frenkels, Trautmanis) vārds ir vienas cilmes ar apv. *vērzt* 'vērst', *virzīt*. (K)

Sk. arī: *virza, virzīt*.

EF 2 1205 un 1230, M-E IV 481, Pok 1150, T 355, Ф I 298, III 182

vasa; lš. *vašà* 'ziedēšana, augšana'. Pamatā ide. **au̯eg-* 'vairot, pieaugt' (no kā arī *augt*, sk.), skaņumijā **u̯ek(s)-* / **u̯eḱ(s)-* > b. **u̯eš-* : la. *ves-*, no kā laikam bijis verbs **vest* 'augt' (: lš. *vešėti* 'raženi augt, zelt; būt veselam'), kura atv. ar saknes patskaņa miju ir *vasa*, no kā *atvase*, apv. *atvasa*. No ide. **u̯eks*-go. *wahsjan*, v. *wachsen* 'augt', si. *vakṣáyati*, ave. *vaxšaiti* 'audzē, ļauj augt'.

Sk. arī: *atvasināt*.

EF 2 23, 1207 un 1232, Fei 541, Kl 829, M-E I 207, IV 485, MM I 98, III 121, Pok 84, Tr VIII 6

vasara; lš. *vãsara* 't. p.', kr., ukr. *веснá* (ssl. *vesna*), bkr. *вяснá*, č. *vesna*, p. *wiosna*, ssk. *vār*, si. *vasantáḥ* (< **u̯es-en-to-*) 'pavasaris', *vasarhā* 'agrumā nākošs, agrumā sastapies', *vāsará-* 'rīts, diena', gr. *éar* (< **u̯ēsr̥-*), lat. *vēr* (< **u̯ēsr̥-*)

'pavasaris'. Pamatā ide. *u̯es-r̥- (ģen. *u̯es-ne-s) 'vasara, pavasaris' no saknes *au̯es- : *u̯es- 'spīdēt', no kā arī aust[a] (sk.). Ide. valodās vārdam izveidojušās atšķirīgas formas no pamatvārda r- un n-celma (heteroklītisms).

Vārda sākotnējā nozīme laikam 'gaišais laiks (pēc tumsas)', no kā gan 'rīts (diena)', gan 'pavasaris (vasara)'. Sākotnēji pavasaris un vasara uzskatīti par vienu gadalaiku. Kad sīkāk diferencēti gadalaiki, dažās valodās senais nosaukums paturēts pavasarim, citās tas attiecināts uz vasaru.

La. *vasara* no **u̯es-ar-ā-* < **u̯es-er-ā-*. Par atv-u *pavasaris* sal. č. *podzim* 'rudens': *zima* 'ziema'. Blakus atv-am *vasarājs (vasarāji)* apv. *vasarēja, vasarēji, vasarāta* 't. p.'

G. Bonfante — Ant ind. 89, Buck 1014, Eckert — Balt V 9, EF 2 1206, HF I 432, L III 121, Mach 685, M-E IV 484, MM III 172, Pok 1174, T 356, Vr 644, Гам-Ив 3 690, ЕСУМ I 363, Пр I 79, Ф I 303, Ц 66, ЭСБМ II 328, ЭСРЯ I_3 73

vasks; lš. *vãškas,* kr., bkr. *воск* (ssl. *voskъ*), ukr. *віск,* bulg. *во́сък,* č. *vosk,* p. *wosk,* sav. *wahs* (ģerm. **wahsa-*), v. *Wachs,* a-s. *weax,* a. *wax* 't. p.' Pamatā ide. **u̯okso-* 'vasks' no bāzes **u̯eg-* 'aust' (: **au̯-eg-;* sk. *aust*[b]). Tātad *vasks* (īsteni: kāres, šūnas) sākotnēji 'austais, audums'. Ide. **u̯okso-* > b. **u̯aksa-* ar metatēzi **u̯aska-s* > la. *vasks.* Atv. *vaskot* [uô].

EF 2 1207, Kl 828, L III 121, Mach 697, M-E IV 485, Oxf 995, Pok 1180, Stang 3 61 un 85, T 343, Tr VIII 5, Гам-Ив 3 610, ЕСУМ I 404, Ф I 357, ЭСБМ II 198, ЭСРЯ I_3 170

vastlāvis [vastlãvis], apv. *vastlāvi, vastlāvji* u. c. Aizguvums; no vlv. *vastellāvent, fastelauendt* (Rusova hronikā), *vastelāvent* 'vakars pirms lielā gavēņa, pirms Pelnu dienas', pārn. 'pēdējā diena pirms gavēņa', arī 'laiks no ceturtdienas pirms priekšgavēņa svētdienas līdz gavēņa priekšvakaram' (v. *Fastnacht* 'vastlāvis, gavēņa priekšvakars'). Salikteņa pirmā daļa no vlv. *vasten (fasten)* 'gavēt', kas no *vast* 'stingrs' (v. *fest*) ar nozīmi 'atturīgs'. Aizg. minēts 17.—18. gs. vārdnīcās dažādās formās: *vastlāviņi* («wastlawinge», Elg 1 220, līdzīgi Lange), *vastlāvje* (St I 348).

G. Elgers min sin. ***kurcumdiena (kurcemi*** Manc I 57, ***kurciemi, kurcumi*** M-E II 321; sal. ***kurcumi*** 'bērzu sulas putas', ko Endzelīns saista ar ***kurkt), miesmest(s)*** (: p. ***mięsopust;*** sal. la. apv. *miesmetis, miesmesis, miesmecis* M-E II 655).

Kl 186, M-E II 321, IV 486, Šm 2 15, Tr II 300, Zēv 2 152

vāte [vãte], apv. *vāts* [ã, à[2]] 'liela muca'. Aizguvums; no vlv. *vat* vai vh. *vaet* [vāt] (ar nebalsīgu [v]) 'muca, trauks' (v. *Fass*) no ģerm. **fat-* 'saturēt'. Pamatā ide. **pĕd-* 'tvert, saturēt' (no kā la. *pods;* sk. *pods*[a]). Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 57, Lj 333, arī *vīn-vāte*).

Kl 186, M-E IV 511, Pok 790, Zēv 2 152

vāts [vâts], apv. *vāte* [â]; lš. *votìs* (ģen. *-ies*), 'augonis, vāts', gr. *aáō* 'bojāju, ievainoju', *auátē* > *átē* 'zaudējums, vaina', *outáō, outázō* 'ievainoju', *ōteilē* (< *oṷateḷā*) 'brūce, vāts', *gatálai* (*ṷatálai*) 'brūces'. Pamatā ide. **ṷā-* 'sist, ievainot' ar *t* saknes paplašinājumā. No ide. **ṷā-* paradigmas arī forma **ṷen-* ar to pašu nozīmi. Dažās valodās no šīm atšķirīgajām formām izveidojušies patstāvīgi vārdi. Piem., no **ṷen-* ir a. *wen* 'puns, nesāpīgs augonis; defekts', *wound* 'ievainojums, brūce', v. *Wunde* (< **ṷn̥-tā-*) 't. p.' No *vāts* atv. apv. *vātot* [vâtuôt], *vātit* 'pārklāties mazām brūcēm'; adj. *vāšains*, apv. *vātains*.

Eckert 9 205, EF 2 1275, HF I 2 un 291, Kl 869, M-E IV 511, Oxf 999 un 1013, Pok 1108, Tr VIII 270

vāvere [vãvere]; lš. *voverẽ*, pr. *weware*, kr. apv. *béверица, вевёрка*, bkr. *ваверка*, ukr. *вiвéриця, вевiрка, вúвiрка*, bulg. *béверица*, č. *veverka*, p. *wiewiórka*, sav. *eihhurno, eihhorno* (< **aik-wernan*), v. *Eichhorn*, persiešu *varvarah* 't. p.', lat. *vīverra* 'baltais sesks, zebiekste'. Pamatā ide. reduplicēts **ṷer-* 'vāvere; sīks meža dzīvnieks'. Saknes pamatnozīme 'griezt, liekt' (sk. *vērt*[b]). Dzīvnieks tā nosaukts lokanā auguma dēļ. Reduplikācijā saknes patskanis variēts (**ṷer-* : **ṷor-* > b. **ṷar-*) un notikušas arī citas fon. pārmaiņas.

Pēc cita uzskata (Hemps) ide. formas **vaiveriṷa-*, **vēveriṷa-* no **ṷer-* 'aizvērt, segt; sargāt, glabāt, atraisīt'.

B I 491, E IV$_2$ 336, Eckert 6 586, 9 161, EF 2 1233, Hamp — IF 77 2/3 165, Kl 154, M-E IV 512, Pok 1166, E. Seebold — IF 87 175, T 356, W-H II 808, Гам-Ив 3 522, ЕСУМ I 342, Ф I 282, ЭСБМ II 11

vazāt [vazât]; lš. *vazóti, vãzoti* 't. p.', kr. *возúть* (ssl. *voziti*), bkr. *вазiць*, ukr. *возúти*, bulg. (tag. 3. pers.) *вóзя*, č. *voziti*, p. *wozić* 'vest, vadāt; vilkt, vazāt'. Tās pašas cilmes kā **vezt* (sk. *vest*), šā verba iter., kas atvasināts ar saknes patskaņa miju.

No tās pašas saknes atv. *vazaņķis* [vazañķis], apv. *vazanka, vazaklis, vazāklis, vazanda* 't. p.' Atv. *pārvazāt, pārvazāties* niev., bet apv. *pārvaznieks* 'pārcēlājs, plostnieks (pārceltuvē)' neitrālā lietojumā: «pārvaznieks dzen kādu pluostu pār upi» (Lundbergs — M-E III 186), «celtuvi [pār Daugavu] turēja Štrāla tēvs, bet īstais pārvaznieks bija Kārlis» (J. Jaunsudrabiņš (1948) — Кор. г., 1985 XV 138). Atv. *ievazāt* verba tiešajā nozīmē mūsdienu valodā vairs nav lietojams, bet ar negatīvu attieksmi saistāms ar slimību un kaitēkļu pārnešanu, ieviešanu. Verba tiešo nozīmi saglabājis atv. *novazāt*: 'bezmērķīgi novadāt sev līdzi (kādu); novalkāt tā, ka kļūst ļoti netīrs' (LLVV V 739), bet arī pārn. 'padarīt ļoti netīru, neglītu; bieži lietojot, padarīt apnicīgu (piem., kādu izteicienu)'.

EF 2 1209, Mach 688, M-E IV 488, Pok 1118, T 357, ЕСУМ I 344, Ф I 334, Ц 63, ЭСБМ II 25 un 80, ЭСРЯ I$_3$ 136

vāzt [vâzt]; lš. *vóžti* 'vāzt, segt'. Pēc tradicionālā uzskata (Trautmanis, Endzelīns, Frenkels) vārds saistāms ar lat. *vagīna* 'maksts', kam pamatā ide. **u̯āĝ-* 'vāks, maksts; pārsegt, uzvāzt' > b. **u̯āž-* > la. *vāz-*, no kā verbs *vāzt*.

Pēc cita uzskata (Kurkina) vārds līdz ar slovēņu *vẹ́zniti* 'apgāzt' saistāms ar **vezt* (no kā *vezums*). Precizējot šo uzskatu, liekas, ka vārds labāk saistāms ar la. *vēzt* (sk.) no ide. **u̯eĝh-* 'kustināt, vilkt, braukt, vest', no kā ar patskaņa garinājumu b. **u̯ēž-*: **u̯āž-* > la. *vēz-*, *vāz-*. Sal. *atvēzt* : *atvāzt* ar tuvām nozīmēm. Dažos savienojumos *vāzt* un *vēzt* ir identi: «nazi vaļā vāzt» (= apv. «. . vēzt»), «vāku vāž cieti» (= apv. «. . vēž . .», M-E IV 574). (K)

EF 2 1275, M-E IV 513, Pok 1110, T 343, Куркина 6 25

važas, vsk. *važa;* lš. *vādžios* (dsk.) 'groži; virve (siena vezumam)', kr. *вóжжи,* vsk. *вожжá* (laikam < **vodi̯a*), bkr. *вóжка,* ukr. *вíжка,* bulg. *водило,* č. *vodzka,* p. *wodze* 'groži'. Forma *važas* < **vadi̯ās,* atv. no verba *vadīt* (sk.). Sākotnējā nozīme 'tas, ar ko vada' → 'groži, pavada'; sal. tautasdziesmā: «Aiz važiņu (var.: Aiz grožiem) noturēju Bāleliņa kumeliņu» (LD 26676 var.). No tā apv. *važot* [uô] 'jūgt (zirgu)'.

Vārds *važas* ir bijis šauru apvidu vārds, tā nav 17. gs. vārdnīcās. 18. gs. to min J. Lange ar noz. 'apaušu ķēde', un G. F. Stenders dod šo vārdu (vsk.), atsaucoties uz J. Langi (St I 347). Arī K. Harders to nav dzirdējis (Wel 133), un šā vārda nav K. Valdemāra vārdnīcās. J. Neikena un K. Ulmaņa vārdnīcā *važa* ir 'kamanas; pavada, groži; ķēde ap kaklu (atsaucoties uz Langi); (dsk.) ķēdes (Latgalē)' (U I 331). Ierosinājums noz. pārnesumam no grožiem, pavadas uz ķēdi (ķēdēm) varbūt bijis šā vārda lietojums, apzīmējot apaušus, iemauktus. Ticamāk gan, ka nozīmes pārn. 'groži' → 'ķēde' izskaidrojams ar cilvēku (piem., noziedznieku) locekļu saistīšanu ar grožiem, ko vēlāk aizstāja ķēdes. Vārds mūsdienu liter. nozīmē valodā ieviesies 19. gs. beigās, 20. gs. sākumā tas jau literatūrā bieži lietots (D 1 398: «likt važās», «slēgt važās»). (Sk. arī *važot.*)

E I 94, EF 2 1178, M-E IV 489, ЕСУМ I 396, Пр I 90, Ф I 332, ЭСБМ II 182, ЭСРЯ I_3 129

važot [važuôt] (apv.) 'braukt'; lš. *važiúoti* 't. p.' Tās pašas cilmes kā **vezt* (sk. *vest*); šā verba sākotnējā nozīme gan 'vest', gan arī 'braukt' (sal. kr. *возúть* 'vest, vadāt': ssl. *voziti* 'braukt, vest'). Tātad *važot* ir zudušā verba **vezt* iter.-dur. (atv. ar saknes patskaņu miju).

Atv. *važonis* [uo] ir 19. gs. beigu vai 20. gs. sākuma jaunvārds (D 1 436), kas aizstājis agrākos apzīmējumus *ormanis, vizinātājs* (V 1 181), jaunāku aizg. *fūrmanis* (< v. *Fuhrmann,* V 3 113).

No **vezt* ar saknes patskaņa miju arī apv. *važas* (vsk. *važa), važi, važus* 'mazas, vieglas kamanas'. Piemērs: «Tev,

brālīti, smalki važi, Tev dižens kumeliņš (var.: Tev, bāliņ, sirms zirdziņš, Tev rakstītas kamaniņas), Kam tev bija vizināt Nedižēnu līgaviņu!» (LD 21375), «vienjūga važās sēdēdams» (BZ Pielikums 1877 0 3).

EF 2 1209, M-E IV 489

vebzis 'nerātns, niķīgs bērns'— sk. *vabole*.

vecāki [vęcâki]. Adj. *vecs* (sk.) pārākās pakāpes substantivējums pēc v. *Eltern* 'vecāki' parauga (: *älter* 'vecāks'); sal. arī sč. *starši* 't. p.' (: *starý* 'vecs'). Iepriekšējos gadsimtos vārds (arī formā *vecākie*) lietots ne tikai mūsdienu nozīmē (Manc I 52), bet arī ar noz. 'senči' (Elg 1 439; Lj 343 ar sin. «tēvutēvi, veci ļaudis») un 'vecāki, gudrāki, izcilāki cilvēki' (St I 357).

Ide. valodās nav kopēja vecāku apzīmējuma, atsevišķās valodās tas izveidojies samērā vēlu. Dažās valodās to saista ar tēvu (lš. *tėvaĩ;* go. *fadrein* 'vecāki': *fadar* 'tēvs'), bet latviešu folklorā un senākajā literatūrā *tēvs māmiņa* vai *tēvs un māte* («tēvs und māte», Manc I 52; «tēvs in māt'», Lj 343). Iespējams, ka bezsaikļa savienojums (asindetons) sakņojas ide. pirmvalodā, jo tas sastopams vairākās valodās senākā attīstības pakāpē. Sal. si. *tatáḥ nanā́* (MM I 471, II 131), *mātāpitarau, mātárā pitárau,* toh. A *pācär mācär* (G. S. Keller, Das Asyndeton in den balto-slavischen Sprachen, 1922 9), lš. *tė̃vas mótina, tė̃vas móčia* 'tēvs māmiņa' (WLSch IV 649). Sk. *tēvs.*

Buck 103, Mažiulis 6 103, M-E IV 514, Tp 3 173

vēcināt [vẽcinât]. Tās pašas cilmes kā *vējš* (sk.), bet nav skaidrs atvasināšanas ceļš. Varbūt *vēdināt* + *vicināt,* vai arī vārds tieši atvasināts no saknes **u̯ē-* (Endzelīns). Iespējams, ka pamatforma ir *vētināt* 'vētīt, vēdīt' (St I 354), ko ietekmējusi verba *vicināt* forma un nozīme. Folklorā ar vienādu nozīmi *vēcināt, vicināt, vēdināt:* «Man rociņa piekususe, Zobeniņu vēcinot (var.: Zobentiņu vicinot, Zobentiņu vēdinot)» (LD 13303).

Verbā *vētināt* varēja arī fonētiski pārveidoties *ti* > *t'i* > *k'i* > *ci.* (Par *t* : *c* sal. *laitīt,* apv. *laicīt.*) Par analogu pārveidojumu sal. *vēdināt* : *vēdzināt* 't. p.' (minētajā tautasdziesmā arī var.: «Zobentiņu vēdzinot»). Arh. *vēgāt* 'vēcināt, vēsināt' (U I 333) var būt apv. jaundarinājums no *vēdzināt.* (K)

M-E IV 548

vecs [vęcs]; lš. *vẽtušas,* apv. *vẽčas* 't. p.', kr., ukr. *ветхий* 'vecs, savecējis' (ssl. *vetъхъ* 'vecs, novecojis, sens'), bulg. *вéтъх,* č. *vetchý,* p. *wiotchy, wiotki* 't. p.', go. *wiþrus* 'gadīgs jērs', he. *u̯itt-* (< **u̯et-*), si. *vatsaráḥ, *vátas-* 'gads', *vatsáḥ* 'jērs, bērns' (← 'viengadīgais'), gr. *étos,* dial. *u̯ètos* 'gads', lat. *vetus* 'vecs, sens'. Pamatā ide. **u̯et-* 'gads', kam pievienots pied. *-(e)s-*. Sakne ar šā piedēkļa variētu formu lš. *vẽtušas*. Sal. arī si. *tri-vats-á-* 'trīsgadīgs', kur *-vats-* < **-vets-*. Baltu forma laikam bijusi diferencēta: **u̯etuṣa-* (Trautmanis; no šās formas lš. *vẽtušas;* atbilstoša arī slāvu pirmforma un ir. **vatuša-*) un **u̯etsa-,* no

kā la. *vecs* (< **vecas* < **vetsas*). Šai formai atbilst ķeltu **u̯etsi-*, no kā vidusīru *feis*, korniešu *guis* 'sivēnmāte' (← 'gadīgā').

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *vecs* < **vets* un *c* no nominatīva vispārināts paradigmā (tātad *-s* galotne, ne piedēklis).

Vārds ir sens adjektivēts substantīvs ar sākotnējo noz. 'gadīgais' (pretstatā tikko vai nesen dzimušam). Iespējams, ka noz. 'agrākais, ne tagadējais' piemitusi jau saknei **u̯et-* un noz. 'gadīgais' ir atvasināta, piem., savienojumā «agrākais (pērnais) jērs» → «gadīgais jērs». Par šādu nozīmes attīstību sal. gr. *hénos* (< **senos*) 'vecs, pirmais' : *dí-enos* 'divgadīgs'.

Atv. verbi *vecēt, vecot* [uô], apv. *vecināt* 'dēvēt par vecu', subst. *vecis* (*-ene*), *vecaine*, apv. *vecuksnis* 'vecs mežs'.

Sk. arī: *vecāki*.

Buck 958 un 1012, E I 162, EF I 108, 2 1210 un 1233, Euler I 212, Fei 571, HF I 583, Kl 856, L III 122, Lanszweert 100, Mach 686, M-E IV 517, MM III 132, Pok 1175, T 356, W-H II 776, ЕСУМ I 366, Ив II 147, ЭСРЯ I_3 80

vedekla [vę̄dę̄kla], apv. *vedekle*. atv. no *vest* (sk.). Ide. valodās jēdzienus 'precēt' un 'līgava, jaunā sieva, vedekla' bieži saista ar atv-iem no verba *vest* saknes. Sal lš. *vèsti* 'precēt', kr. *невéста* 'līgava' (< **neu̯o-u̯ed-ta* 'jaunvestā, jaunprecētā'; Otkupščikovs), si. *vadhūḥ* 'līgava, jauna sieva' (no **vadh-* 'vest, precēt').

Folklorā vārda *vedekla* senā noz. 'līgava (vedamā)': «Teci, manu kumeliņu, Auzas došu ciemiņā; Ņemšu daiļu vedekliņu, Dos auziņas sijādama» (LD 14006), «Kād' es pate vedējīša, Tāda mana vedekliņa: Nij bij zelta vedējai, Nij sudraba vedeklai» (LD 21536). Laikam no vīramātes (vedējas) lomas precībās vārda *vedekla* nozīmes maiņa 'jaunā sieva' → 'dēla sieva': «Dēlu māte priecājās: Segs vedekla villainīti» (LD 25279 var.).

Par vārdu *vedekla* sal. lš. *vedēklis* 'precībām piemērots jauneklis, vīrietis'.

Buck 122, EF 2 1211, M-E IV 519, MM III 136, Pok 1115 (1116), Откупщиков — Эт иссл IV 102

vēdeklis — sk. *vēdināt*.

vēders [vę̄dę̄rs], apv. *vēdars* [ę̄, ȩ̃]; lš. *vė̃daras*, apv. *vė́deras* 'vēders, iekšas; (putraimu) desa', *paũdrė* '(cūkas) pavēdere', pr. *weders* 'vēders, kuņģis', si. *udáram* 'vēders', lat. *uterus*, *venter* (ģen. *ventris*) (< **uend-ri?*) 'vēders, mātes klēpis'. Pamatā ide. **u̯ĕdero-* : **udero-* 'vēders'. Iespējams, ka vārds atvasināts no saknes **u̯ē-* 'pūst' (no kā la. *vējš*, sk.).

Ar lat. *venter* sal. la. apv. *venteris* 'resns zēns'. Skanējumā tuvs ir narev. *wendoris* 'vēders'. Tātad arī baltu valodās blakus **u̯ēdor-* bijis **u̯endor-* / **u̯entor-* (ar *-or-* > *-ar-* un sekundāru > *-er-*). (K)

B II 274, G. Bonfante — St B IV 126, Buck 252, E IV_2 335, EF 2 1210, KK 29 195, Lanszweert 5, Mažiulis I 218, M-E IV

548, MM I 104, Pok 1104, Schmalstieg 2 286 un 343, T 343, W-H II 846, Zinkevičius 1 20, 2 81

vedga [vędga] 'lauznis ar koka kātu; ledus lauznis, cirvis; (arh.) dzelzs darbarīks bišu koku doru dēšanai'; lš. *vedegà, vėdegà* 'namdara cirvis, ledus cirvis', pr. *wedigo* 'namdara cirvis', si. *vadhati* 'sit, grūž, iznīcina', *vadhá-* 'nāvētājs; slepkavas ierocis', ave. *vada-* 'ķīlis bluķu plēšanai'. Pamatā ide. **u̯edh-* 'grūst, sist' > b. **u̯ed-* ar pied. *-gā-*, no kā la. *vedga*. Iespējams, ka *-ga* priekšā zudis kāds patskanis.

E II 395, III_1 491, IV_2 335, 1 368, EF 2 1211, M-E IV 520, MM III 135, Pok 1115, Scheftelowitz — IF 33 145, Tr 6 249

vedināt — sk. *vest.*

vēdināt [vēdinât], apv. [è²]; lš. *vėdìnti* 't. p.' Pamatā ide. **u̯ē-* 'pūst', no kā arī *vējš* (sk.). Bijis laikam b. **u̯ētei/ti-* 'pūst (par vēju), dvest', no kā iter. *vēdīt* [vêdît] un *vēdināt*: «Uz Daugavas augsti kalni, Auksti vēji vēdināja» (LD 7408) un kauz. *vēdināt* 'pakļaut vēja iedarbībai, izvējot': «vēdināt drēbes, istabu», sal. folklorā: «Lai palika galotnīte Vējiņam vēdināt» (LD 2764), «Ābelīte Dievu lūdza, Lai ved meitas šoruden: Visi zari nolīkuši, Villainītes vēdinot» (LD 7121 var.).

Atv. *vēdeklis* [vêdeklis] ir 19. gs. jaunvārds (U I 333), kam blakus lietoti nos. *vēcināmais* (V 1 90, 3 56) un *vēceklis* (U II 269).

B II 455, EF 2 1212, M-E IV 549, Pok 82, T 345

vēdzele [vêdzele], apv. [ẽ]; lš. *vėgėlė̃* 't. p.' Vārda cilme ir neskaidra. Vēdzeles mitrās gļotainās ādas dēļ J. Endzelīns vārdu saista ar ssk. *vǫkr,* gr. *hygrós,* lat. *ūvidus* 'mitrs' no ide. **u̯eg̯ʷ-* 'mitrs, slacīt', no kā skaņumijā b. **u̯ēg-*, no kā la. **vēgele* > *vēdzele* (sal. līb. *väg̀àl*). Izloksnēs vairāki varianti. Ar formu *vēzele* Latgales un Vidzemes izloksnēs sal. *dzintars* > *zītars.*

Iespējams arī cits vārda cilmes risinājums. Ja vārda *zivs* pamatā ir ide. **ĝheu-* (sk. *zivs*), tad metatēzē no formas variantiem **ĝhēu-* / **ghēu-* > **u̯ēĝh-* / **u̯ēgh-*varēja izveidoties b. **u̯ēž-* / **u̯ēdz-*, no kā la. *vēzis* un *vēdzele* / *vēzele.* (K)

EF 2 1212, Laumane 1 242, M-E IV 550, Pok 1118

veģis. Aizguvums; no vlv., vh. *wegge* 'ķīlis' → 'ķīļveidīgs cepums (ar smailiem galiem)' → 'neliels kviešu maizes klaipiņš' (v. *Weck*). Pamatā ide. **u̯egʷh-* 'ķīlis' (no kā arī la. *vadzis*). Aizg. sastopams 15.—17. gs. uzvārdos (Bl 1 272), tas minēts 18. gs. vārdnīcās (*veģes* St I 350) un literatūrā, kur redzams, ka vārds jau atsaistījies no agrākās nozīmes («apaļas veģes», Pav 2 17). Forma *veģis* no 19. gs. (V 1 28, 2 246).

Doo III 527, Kl 842, M-E IV 521, Pok 1179, Zēv 2 153

vei! [vèi]; lš. *vėì!* 't. p.' Reducēta imp. forma **veid!* (no verba *viest* 'manīt, jaust, redzēt' senākās formas ar *ei* —**veist* < **u̯eid-ti)* vai **veidi!* (no verba *viedēt* 'redzēt' senākās formas **veidēt*

< **ueid-ēti;* sk. *viedoklis*). Iespējams arī, ka *vei!* no primārā verba **veit* 'redzēt, skatīt'; sal. lš. apv. tag. *véimu, véimi, véima.*
Pēc cita uzskata (Endzelīns, Frenkels), *vei!* no imp. *veizd(i)*, sal. lš. *veizdēti* 'lūkoties, raudzīties'. (K)
EF 1212, M-E IV 522

veicināt [vèicinât], apv. [eî]; lš. *veikinēti* 'darīt, veikt; ilgāku laiku ko sīku darīt'. Atv. no *veikt,* tā iter. (arh.): «Daudz rociņas, daudz kājiņas, Tās darbiņus veicināja (var.: Lielu darbu darītājas)» (LD 28417). Parastāka ir kauz. nozīme, gan ar pārn.— no 'likt, ļaut darīt' → 'atbalstīt'.
EF 2 2113, M-E IV 522

veids [veĩds]. A. Kronvalda liter. valodai ieteikts vārds (1869), pēc gr. *eĩdos* 'seja, izskats, veidojums; veids' parauga paplašinot apv. *veids* ('seja, izskats') nozīmi: «Kaut viņš ne visur pazīstams, taču īsts latviešu dzimts vārds. Mana māte, skaidra latviete, saka: «Šim bērnam tēva veids»» (Kr I 417).
Vārds ir tās pašas cilmes kā *viest* 'manīt, jaust; redzēt' (sk. *viedoklis*). Tam atbilst lš. *véidas* 'seja, (dsk.) vaigi', kr. *вид* (ssl. *vidъ*) 'izskats, veids', si. *véda-* 'zināšana, atziņa', gr. *eĩdos.*
A. Kronvalds ieteica arī atv. *veidīgs,* kas aizstāja aizg. *vīzīgs* (no vlv. *wīse* 'veids'; v. *Weise*), un *veidols* [uo] ar sākotnējo noz. 'ideāls', vēlāk 'attēls, portrets' (BV 1872 51, V 2 247) un mūsu dienās 'ārējais veids'. Nav ieviesies A. Kronvalda atv. *izveidināt* 'attēlot': «vārdos izveidināajami» (Kr I 642). Verbs *veidot* [veĩduôt] ir vēlāks atv. (D 1 418), kas 20. gs. pirmajos gadu desmitos lietots ar noz. 'izveidot glītu, skaistu', piem.: «Strādnieku klubam jābūt tai iestādei, kur strādnieki . . veido savu sīko, pelēko ikdienas ģimenes dzīvi, tuvinādami to nākotnes ideālam». (No Latvijas apriņķu izglītības nodaļu konferences lēmuma 1919. g.) Atv. *apveids, paveids, veidne* ir 20. gs. 20. gadu sākuma jaunvārdi (ZTV 47, 84 un 105).
Buck 656, 874 un 1041, EF 2 1212, HF I 451, M 5 17, M-E IV 522, MM III 256, Pok 1125, T 358, Ф I 312, ЭСРЯ I₃ 93

veikals [veĩkals]. J. Alunāna jaunvārds (ap 1860. gadu), darināts pēc lš. *veĩkalas* 'darbs, darbība' parauga ar noz. 'darbība, darījums, darīšanas' (Al II 290). Jau agrāk vārds kā aizg. no lietuviešu valodas bijis pazīstams Dienvidlatgalē, jo tas ievietots J. Kurmina vārdnīcā «Słownik polsko łacinsko łotewski» (1858): *Wejkols* — p. *dzieło,* lat. *āctus, opus* 'darbs, pūles' (28. lpp.).
Vārdu presē ieviesa «Pēterburgas Avīzes», variējot tā nozīmi: «*veikals,* pa vāciski *Unternehmen,* pa krieviski *подряд,* ir tāds darbs, ko kāds ar strādnieku palīgu pastrādā» (PA 1863 6 51) un darinot atv. *veikalnieks* 'uzņēmējs'. Vārdu *veikals* ar noz. 'darīšanas' lietojis A. Kronvalds (II 328). Mūsdienu nozīmi vārds ieguvis 19. gs. beigās. Vārda pamatā verba *veikt* (sk.) sakne.

M IV 45, M-E IV 523, Roze 1 80, 2 345, Sab 14 109

veikls [veĩkls]; lš. *veiklùs* 'darbīgs, aktīvs', *veikùs* 'ātrs, veikls; spējīgs darboties'. Atv. no verba *veikt* (sk.). Vārdā atspoguļojas saknes senākā semantika 'enerģiski kustēties (griezties, kustēties, locīties)', kas verbā jau pārveidojusies. Adj. mūsdienu nozīme no izloksnēm vispārināta tikai 19. gs. otrajā pusē.

Folklorā *veikls* 'veiksmīgs': «Kur veiklīga māmuliņa, Tur ir veikla mājas dzīve» (TDz 54462₁). Arī G. F. Stenderam *veikls* 'veiksmīgs, sekmīgs' (St I 354), un šai nozīmē atv-u *veiklīgs* lietojis vēl A. Kronvalds: «nevar būt veiklīgs skolotājs, ja tam trūktu pilnīgas valodas saprašanas» (Kr I 620).

17. gs. *veikls* Vidzemē 'apdomīgs, rāms, tikls' (lat. *modestus, moderātus,* Elg 1 498, ar sin. «rāms, kaunīgs, godīgs»). Vārda nozīme izloksnēs bija ļoti diferencējusies. J. Langem Ziemeļvidzemē 18. gs. *veikls* 'čakls' un K. Harderam 19. gs. sākumā *veiklīgs* 'jocīgs, komisks' (Wel 135; arī U I 335).

Vārda *veikls* mūsdienu liter. nozīmes izveidošanu, vispārināšanu un nostabilizēšanu veicinājusi 19. gs. prese, sevišķi «Pēterburgas Avīzes» — ar šā vārda izcelšanu sinonīmu rindā. Sal.: «Veikls, žigls, čakls, knašs, ātrs, mudīgs, kāda tur starpība?» (PA 1862 8 73). Taču vārda semantika vēl ilgi bija ļoti plaša. Sal. vārda tulkojumu 70. gados: «ловкий, проворный, расторопный, живой, развязный» (V 2 247), «wohlgeraten, munter, hurtig, fleissig, frisch, gesund; possierlich, komisch» (U I 335).

Sk. arī: *viegls.*

B II 647, Bl 6 211, EF 1213, M-E IV 523, Pok 1128, T 339

veikt [vèikt], apv. [eĩ, eî²]; lš. *veĩkti* 'darīt, darboties', kr. *век* (ssl. *vѣkъ*) 'gadsimts, laikmets, mūžs' (← 'spēks'), č. *věk,* p. *wiek* 'gadsimts, laikmets, vecums', go. *weihan,* sav. *wigan* 'cīnīties', lat. *vincere* (perf. *vīci*) 'pārspēt, uzvarēt'. Pamatā ide. **u̯eik-* 'spēka izpausme' no saknes **u̯ei-* 'griezt, liekt', no kā arī *vīt* (sk.). Verba *veikt* nozīmes pamatā ir 'enerģiski kustēties (griezties, locīties)', no kā 'izdarīt, padarīt' («veikt darbu») un 'pārvarēt' («veikt lāci, vilku», «veikt ienaidnieku»). Senāko saknes nozīmi vēl pauž adj. *veicīgs, veikls.* Refl. *veikties* blakus liter. nozīmei 'sekmēties' izloksnēs saglabājis arī nozīmi 'cīnīties', kas parādās atbilstošajos ģerm. vārdos; sal.: «veikdamies ar raganām» (M-E IV 524).

Atv. *veiksme* [èi] mori. variantu pirmajā vietā izvirzījies tikai 19. gs. 70. gados (V 2 247). Līdz tam šajā nozīmē g. k. lietoti vārdi *veikme, veikne, veiksne.* Valodā nav iesakņojies apv. *veiksma* ar A. Pumpura doto nozīmi 'sacīkste, sacensība' (: *veikt* 'pārvarēt', *veikties* 'cīnīties'): «Izrīkoja dažas veiksmas, Kara ciņus uzveda» (Lāčplēsis (1888), 1961 216).

Sk. arī: *veicināt, veikals, veikls, sveiks.*

B I 219, II 647, Bl 6 211, Buck 538, EF 2 1213, Fei 557,

Karaliūnas 13 20, Mažiulis 6 264, M-E IV 524, Pok 1128, T 339, W-H II 791, Ф I 286, ЭСРЯ I_3 39

veinādi 'vienādi', *veināds* 'prāvs'— sk. *viens*.

veisolis 'viesuļa pūtiens, virpulis'— sk. *viesulis*.

vējš [vẽjš]; lš. *vė́jas* 't. p.', narev. *wiis* [vījs] (< **vējs*) 'vētra', kr. *вéять* (ssl. *vějati*) 'vēsmot, plūst, plīvot; vētīt', bulg. *вée* 'pūš, vējo', č. *váti* (< **vějati*), p. *wiać* 'vēsmot, plūst, plīvot; vētīt', go. *waian* (ģerm. **u̯ējō-*), sav. *wājen*, vlv. *wǣien*, v. *wehen* 'pūst, plīvot', si. *vā́yati* 'pazūd, noslāpst, izdziest' (← 'vējo'), *vāyúḥ* 'vējš, gaiss', *vā́ti* 'pūš', *vā́taḥ* 'vējš'. Pamatā ide. **au̯(e)- : *u̯ē-* 'pūst, dvest' ar pied. *-i̯o-*, no kā b. **u̯ēi̯as* > la. *vējs* (apv.) > *vējš*.

Bijis arī verbs **vēt* (b. **u̯ē-ti* : si. *vā́ti*), no kā iter. un kauz. *vēdīt, vēdināt*. No vārda *vējš* atv. *vējot* [uô] (lš. *vėjúoti* 'vējot, sacelt vēju'), adj. *vējīgs* 'vieglprātīgs, gaisīgs, nepastāvīgs', apv. 'vējains'.

Sk. arī: *auksts, aurot, vājš, vēcināt, vēders, vēdināt, vēss, vētīt, vētra*.

B II 455, A. Bammesberger — Balt XXIV 112, Buck 64, EF 2 1216, Fei 541, KK 29 195, Kl 843, Lanszweert 173, M I 41, Mach 678, M-E IV 552, MM III 184, 186, 189 un 190,— Serta ind 187, Pok 81 (83), T 345, Ti I 328, Tr VIII 70, Zinkevičius 1 20, 2 81, Гам-Ив 3 677, Ив 12 167, Пр I 110, Ф I 310, ЭСРЯ I_3 84

vēkšķēt, *vēkšt, vēkšēt, vēkšķis* — sk. *vācietis, vankšēt*.

vēl [vêl]; lš. *vė̃l* 'atkal'. Pamatā ide. **u̯el-* 'griezt, velt', no kā arī *velt* (sk.). Forma *vēl* < *vēli* (Būga: adj. *vēls* < **vēlus* nek. dzimtes vsk. nom.). Adv. *vēl* nozīme izveidojusies no senākas 'atkal' (Endzelīns). Šī nozīme varētu būt izveidojusies no saknes semantikas ('griezt, velt') šādi: 'tāds, kas ir pagriezies, pavēlies' → 'tāds, kas ir atkal (parādījies)'.

B II 426, E 1 610, EF 2 1217, M-E IV 556, Pok 1143

veldre [veȋdre], apv. *velde* 't. p.' Vārds atvasināts no verba *velt* (sk.): 'tas, kas savelts, savēlies'. Folklorā *veldre* dažkārt mijas ar vārdu *vilnis*: «Negulu, negulu Jānīša ņakti, Lai mani liniņi Veldrē (var.: Vilnī) nekrīt» (LD 33196, 1).

Apv. *velde* [eȋ, èl²], no kā var būt aizg. lš. *veldė* (Frenkels). Atv. verbs *veldrēt*, refl. *veldrēties*, apv. *veldēties*.

E 1 390, EF 2 1217, M-E IV 526

veldze [veȋdze]. Tās pašas cilmes kā *valgs* 'mitrs' (sk. *valgs*[b]). No ide. **u̯elg-* 'mitrs' la. apv. *velgs* [ēļ, ẹ̄ȋ] 'valgs', no kā verbs *veldzēt* [eȋ], apv. [eĩ] 'mitrināt; atspirdzināt', apv. 'mazgāt (aitas)' un subst. *veldze*.

M-E IV 527

velēna [vęlȩ̃na], apv. [ȩ̄ ȩ̀²], *velena, velēns, velens*; lš. *velė̃na* 't. p.' Vārdā saplūduši divu homonīmo sakņu refleksi: **u̯el-* 'raut, plūkt' (no kā *vilna*, sk.) un **u̯el-* 'griezt, velt' (no kā *velt*, sk.). Ar nozīmi 'raut, plūkt' saistās vārda *velēna* senākā noz. 'zaļā

zemsega': «zem zaļām velēnām», «aitai vilna kā velēna», «dārzs saaudzis velēnā» (E-H II 769); sal. lš. *velēna* (apv.) 'jaunā zāle; zāles klājiens'. Zāli plūc ne tikai lopi, bet senatnē, kad nebija vēl pļaušanas paņēmienu, to plūca arī cilvēki. (Sal. kr. *дёрн* 'velēna': *дёрнуть* '(pa)raut', ssl. *derǫ* 'plēšu'.) Šajā nozīmē la. *velēna* saistās ar lat. *vellere* 'raut, plūkt', *volnus* 'ievainojums, brūce' (← 'pārrāvums, ieplēsums'), persiešu *valāna* 't. p.' (Endzelīns, Frenkels).

Ar nozīmi 'velt' saistās priekšstats par velēnu kā par saveltu, savēlušos dabas veidojumu. Ar velēnas saknu režģijumu sal. lš. *vélti* 'piņķēt, režģīt'. Šajā nozīmē velēna griežama, rokama: «kad pļavā ruok grāvi, tad velena jāsakrauj kārtīgās čupās, nedrīkst izmētāt», «tik smags kā velena» (M-E IV 529).

Ar vārdu *velēna* daži autori saista vārdus *velns, veļi* (Ivanovs, Toporovs).

EF 2 1218, M-E IV 529, Ив-То 3 160

velēt [velêt]; lš. *velėti* 't. p.' Pamatā ide. **u̯el-* 'griězt, velt', no kā arī *velt* (sk.). Vārds *velēt* (apv. *veļāt*) ir šā verba iter. Vārds saistījies ar rituli satītas veļas sišanu, šo veļu atkārtoti ritinot («veļot»): «Pie Ventiņas es velēju Savas baltas villainītes» (LD 354, 1). Kad par šā procesa centrālo darbību uztvēra sišanu, *velēt* ieguva arī nozīmi 'sist': «Ciema puiši, bāleliņi Velē savus kumeliņus» (LD 12730, 3 var.).

Sk. arī: *veļa.*

EF 2 1219, M-E IV 529, T 349

vēlēt[a] [vēlêt] 'ļaut, novēlēt', tag. *(es) vēlu;* lš. arh. *vélti* (tag. *vélmi*) 'vēlēt, vēlēties, atļaut', *veltėti* 'noderēt', kr. *велѣть* (ssl. *velěti*) 'likt (ko darīt)', ukr. *велíти,* č. *veleti,* p. *wielić* 'komandēt, vadīt', go. *wiljan* (ģerm. **wēl-*), sav. *wellen,* v. *wollen,* a-s. *willian,* a. *will* 'gribēt', si. *vṛṇāti* 'izraugās, vēlas, ieredz', lat. *velle* (tag. vsk. 1. pers. *volō*) 'gribēt'. Pamatā ide. **u̯el-* (laikam no senāka **Heu-el-* > **au̯el- : u̯el-*) 'gribēt, izvēlēties'.

Verbs *vēlēt* ir atv. no bijuša pamatverba **velt* 'gribēt, vēlēties', kas atbilst lš. *vélti* un ir izzudis, vairoties no homonīmijas ar *velt* 'ritināt'. Atv. darināts ar saknes patskaņa kvantitatīvo miju. No *vēlēt* atv. *vēlme.*

Atv. *pavēlēt* senāk 'atļaut, atvēlēt; novēlēt': «Māsiņ, zelta drostaliņa, Tev jāiet tautiņās.—Brāliņ, vaska rituliņ, Kam tautām pavēlēji?» (LĻDz 28), «Dzied, meitiņa, gavilēji, Mana būsi šoruden: Tu vēl pati nezināji, Man māmiņa pavēlēja» (LĻDz 1037). Verba mūsdienu liter. nozīme 'likt' laikam no v. *befehlen* 'pavēlēt' (Endzelīns), kur *-fehl-* atdarināts ar la. *-vēl-;* subst. *pavēle* : v. *Befehl.*

Blakus **velt* 'gribēt' saknes skaņumijā tās pašas noz. **vilt,* no kā apv. *vilšus* 'gribot, ar nolūku', bet liter. tikai ar negāciju — *nevilšus, neviļus* 'negribot, netīši' → 'pēkšņi'. Apv. arī

neviļām, neviļot, nevilšām u. c. Piem.: «vilšus, nevilšus runāt» (aplinkus, neko nedomājot runāt, E-H II 784).

Narev. *wułd* 'gribēt' varbūt saistāms ar *vēlēt* pamatverbu **velt*, kam blakus redukcijas pakāpē varēja būt **vult*.

Sk. arī: *valdīt, vaļa, vēlēt*[b], *veltīt*.

B II 53, Bl 193, Buck 1160 un 1338, E III_2 374, EF 2 1220, Fei 563, Kl 868, KK 29 195, M-E II 739, III 136, IV 556, MM III 244, Oxf 1006, Pok 1137, T 348, W-H II 828, Zinkevičius 1 20, 2 81, ЕСУМ I 347, Ив 12 119, Пр I 288, Ц 64, ЭСРЯ I_3 41

vēlēt[b] [vēlêt] 'izraudzīt vēlēšanās', tag. *(es) vēlēju*. Aizguvums; no v. *wählen* 't. p.' Pamatā ide. **u̯el-* 'gribēt, vēlēt', no kā arī *vēlēt*[a]. Aizg. atvasinājuma veidā minēts 17. gs. vārdnīcās (*izvēlēt* Manc I 101, Elg 1 294, Lj 327). Pamatverbs *vēlēt* ieviesies tikai 19. gs. vidū. Piem.: «[Anglijā] var ikkatris deputātu vēlēt un par deputātu vēlēts kļūt» (PA 1862 10 93). «Pēterburgas Avīzes» ieviesa arī atv. *ievēlēt* (PA 1862 18 189). Attiecīgais subst. ilgāku laiku bija tikai *izvēlēšana* (St II 676); šajā nozīmē J. Langem *izredzēšana* (Lg I 565). Vārdi *vēlēšana* un *vēlēšanas* periodikā 19. gs. vidū. Piem.: «draudzes priekšnieku vēlēšana» (MV 1864 22 169), «jaunās vēlēšanās» (PA 1865 15 138).

Doo 498, Kl 831, M-E IV 557, Pok 1137, Roze 1 39, 2 162, Zēv 2 155

velmēt [veĩmêt]. Atv. no verba *velt* (sk.), 20. gs. 20. gadu sākuma jaunvārds (ZTV 151), kas aizstājis aizg. *valcēt* (< v. *walzen* 't. p.').

velns [vęl̃ns], apv. *vells;* lš. *vélnias,* apv. *véls* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *velis* (sk. *veļi*), atv. no šā vārda saknes. Sal. lš. *vėlinas* > **vel'nas* > *vélnias* 'velns': apv. *vėlỹs* 'mirušais'. Latviešu un lietuviešu mitoloģijā velns ir pretstats Pērkonam — tas ir pazemes (mirušo valsts) valdnieks. (K. Kasparsons: *velns* = *Veļutēvs*). Tā kā veļu valsti iedomājās kā ganības, folklorā velns bieži saistīts ar lopiem, tam ir ragi.

Iespējams, ka vārda formas veidošanā loma bijusi arī vārdam *melns* (lš. *mėlynas* 'zils' ← 'tumšs'); abi vārdi saistīti vairākos stabilos savienojumos, piem., «melns kā velns».

B I 516, II 375, Bielenstein — Mag XIII 3 35, Buck 1487 un 1489, E 1 72, EF 2 1218, M-E IV 532, Pok 1144, Šm 5 62, T 348, Zēv 2 332, H. Велюс — Б-сл иссл 1980 268, Ив 13 176, Ив-То 2 66 un 78, То 11 56, — Б-сл иссл 1985 237

vēls [vęls], apv. *vēļš;* lš. *vėlùs* 't. p.' Pamatā laikam ide. **u̯el-* 'griezt, velt', no kā arī *velt* (sk.). Nozīmes pamatā verba *velt* lietojums nozīmē 'vilcināt' (sal. lš. *vélti* 'piņķēt, režģīt'), no kā *vēls* 'novilcināts, novilcinājies' → 'nokavēts, nokavējies' («vēls ciemiņš») → 'tāds, kas ir laika posma beigās' («vēls vakars», «vēls rudens»). Par nozīmes izveidošanos sal. arī *vēl* (sk.). Atv. verbs *novēlot(ies)* [uô].

Pēc cita uzskata (Karaļūns) *vēls* saistāms ar *vēlēt, vaļa*.

Buck 961, EF 2 1222, Karaliūnas 12 14,— Эт 1984 75, P. Vanags — Val akt 1987 70

velt [veĩt]; lš. *vélti* 'velt (vilnu), burzīt', kr., ukr. *вал* (bsl. *valъ*) 'vilnis', č. *val*, p. *wał* 't. p.', ssk. *velta* 'velties, ripot; nākt', go. *waltjan*, v. *walzen* 'velt', gr. *eiléō* 'veļu, griežu', lat. *vola* 'plaukstas vai kājas pēdas izliekums; sauja', *volvere* 'velt; ritināt, griezt'. Pamatā ide. **u̯el-* 'griēzt, velt', no kā b. *u̯elti* > la. *velt*. Skaņumijā b. **u̯al-*, no kā iter. *valstīt* [aĩ, aî], apv. *vaļāt* un liter. *vāļāt* [ā-â]. Subst. *veltnis, velteņi* (vsk. *veltenis*). Atv. *veltuve* ir J. Alunāna jaunvārds (Al II 305).

Sk. arī: *apaļš, ola, valbīt, vāle, valgs*[a b], *valnis, valoda, vāls, vēl, veldre, velēna, velēt, velmēt, vēls, veļa, vilināt, vilnis, vilt*.

Brence 1 257, Buck 664, EF 2 1221, Fei 13, HF I 457, Kl 836, L III 123, Mach 676, M-E IV 459 un 533, Pok 1140, T 349, Vr 653, W-H II 825 un 832, ЕСУМ I 325, Мельничук 1 8, Петлева 3 34, To 11 54, Ф I 268, Ц 60, ЭСБМ I 68, ЭСРЯ I₃ 10

veltīt [vèltît], apv. [eî[2]]; lš. arh. *vélti* (tag. *vélmi*) 'vēlēt, vēlēties, atļaut'. Tās pašas cilmes kā *vēlēt*[a] (sk.). Pamatā ide. **u̯el-* 'gribēt, izvēlēties', no kā bijis verbs **velt* 'gribēt, vēlēties; (labu) vēlēt'. No tā subst. *velte*, apv. *veltis, velša* 'dāvana, ziedojums' un atv. verbs *veltīt*. (Par formu sal. *zelts : zeltīt*.) Verbs senāk 'apdāvināt (kādu)', parasti kāzās: «brūte veltī jeb apdāvina brūtgāna tēvu» (LD III₁ 12. lpp.), «Pērkons brauca par jūriņu Viņpus jūras sievu ņemt, Saul' ar pūru pakaļā, Visus mežus veltīdama: Ozolam zelta cimdus, Kļavai zelta pirkstainišus..» (LLDz 2111). No šās nozīmes izveidojusies noz. 'dāvināt (kam)' → pārn. 'piešķirt, pievērst, dot' («veltīt smaidus, labvēlību», «veltīt uzmanību, rūpes, spēkus»).

B II 53, EF 2 1220, M-E IV 533 un 535, Pok 1137, T 348

velts [vèlts, vȩ̀lts], apv. [eî[2]]; lš. *veltas* 't. p.' Vārds darināts no adv. *velti*, kas savukārt ir subst. *velte* (sk. *veltīt*) locījuma forma (sens dat. *velti* 'veltei'). Par nozīmi sal. lš. *dovanà* 'dāvana': *dovanaĩ* 'bez atlīdzības, par velti'. Cilme arī izskaidro parasto šauro *e* izrunu vārdā *velts*.

Savienojumā «par velti»—'veltīgi; bez maksas'— ir subst. *velte* locījuma forma.

EF 2 1221, M-E IV 534, Pok 1140

velve [veĩve]. Aizguvums; no vlv., vh. *welve* 't. p.' (v. *Gewölbe* 'velve; telpa ar velvētiem griestiem'). Pamatā ide. **ku̯elp-* 'velvēt'. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc II 369; *velvis* Elg 1 22 un 537) līdz ar verbu *velvēt*.

Doo III 569, Kl 867, M-E IV 535, Pok 630, Zēv 2 153

veļa. Atv. no verba *velt* saknes: **u̯el-i̯ā-* > la. *veļa*. Ar šo vārdu senāk apzīmētas velējamās drebes (sk. *velēt*). Ar noz. 'apakšveļa un gultas veļa' vārdu lieto kopš 19. gs. beigām, bet valodā tas dziļāk iesakņojies tikai 20. gs. (D 1 1244, 2 52). Agrāk šis

jēdziens izteikts aprakstoši vai ar aizg. *veša* (< v. *Wäsche* 'veļa'). Daži ieteiktie jaunvārdi nav ieviesušies; sal. kr. *бельё* tulkojumu K. Valdemāra vārdnīcā: «mazgājamas (nātnu) drēbes, veša, mazga» (V I 31).

M-E IV 535

veļi, vsk. *velis;* lš. *vė̃lės, vėlės,* vsk. vėlė̃, velė̃ 't. p.', *velionis* 'mirušais', ssk. *valr* 'kritušie kaujas laukā', *valhǫll* 'kritušo karotāju mītne', *valkyrja* 'Valkīra'(kas varoņu dvēseles no kaujas lauka aizveda pie Odina), sav. *wal* 'kaujas lauks' ('nāves jeb mirušo lauks'; ģerm. **wala-* 'miris'), toh. A *wäl* 'mirt', *walu* 'mirušais'. Pamatā ide. **u̯el-* 'raut, laupīt; ievainot, nonāvēt', no kā b. **u̯eli̯a-/ *u̯eli̯ā-,* no kā la. *velis,* lš. *velė̃* ar variantiem.

Ide. aizkapa dzīve bija iedomāta kā ganības: latviešu folklorā mirušie gana veļu govis, slāvu lopu patrons ir *Veless (Voloss).* A. Pumpurs: «Šinī laikā [veļu laikā] nedrīkstēja lopus nekur vest iz mājas, tāpat arī ne pirkt, ne pārdot» (Tēvijā (1890), 1980, 25). Šāds paradums saistīts ar ide. mītisko priekšstatu par dzīvnieku ciešo saistību ar pazemes valsti. He. *u̯ellu-* 'aizsaule' ir atvasināts no **u̯el-nu-* (Puhvels) vai **u̯el-su-* < **u̯es-lu-* (Čops), kur **u̯es-* 'ganības'.

Blakus vispārējam apzīmējumam *velis* un individualizētajam personažam *velns* (kura jēgums pārveidojies kristīgo dogmu ietekmē) bijusi arī **vela* 'mirušo valsts, aizsaule; aizsaules valdniece', pēdējā vēlāk parasti *Veļu māte* (Toporovs; forma varēja būt arī **veļa* vai **vele,* sal. lš. *velė̃*). Blakus formai *veļi* folklorā *velēnieši.*

Pēc cita uzskata (Hemps) bijušas trīs atšķirīgas ide. saknes **u̯el-,* kas tieši vai netieši saistītas ar veļiem: 1) 'mirt, nāve': 'velis, velns', 2) **u̯elH-* 'plosīt, kropļot, bojāt', 3) 'valdīt'.

Sk. arī: *velns, vilks, vilkt.*

B I 106, 516 un 582, II 375, Bl 6 230, Buck 1502, EF 2 1218, Hamp — Balt XII 63—64, KK 30 204, K. Kasparsons — Pūrs I 113, Kl 834, M-E IV 530, Pok 1144, Stang 3 62, Šm 5 56, T 348, Vr 642, Гам-Ив 3 824, Ив-То 2 52, 68 un 72, 4 15, То 11 55, 21 539—544, 23 49—59,— Б-сл иссл 1985 17, Ф I 287

vemt [vem̃t]; lš. *vémti* 't. p.', pr. *wyms!* (17. gs. avotā kļūdaini *wynis*) 'spļauj!', ssk. *váma* 'nelabums', *vámur* 'neveselība', *vámr* 'nožēlojams, pretīgs cilvēks', si. *vamitis, vamati* 'vemj, izspļauj', gr. *eméō* (< **u̯eme-*) 'vemju, izspļauju', lat. *vomere* (< **vemere)* 'vemt'. Pamatā ide. **u̯em-* 'spļaut, vemt', no kā b. **u̯emtei/ti* > la. *vemt.* Iter. *vemstīt* [em̃], biežāk refl. *vemstīties.* Subst. *vemas* [ę], *vēmas* [ẽ]. Saknes skaņumijā apv. *vimbas* [im̃] 'tekošas, nokarenas siekalas (piem., govim, suņiem)'.

B II 390 un 432, Buck 265, E IV_2 337, EF 2 1222, HF I 504, Lanszweert 164, M-E IV 536 un 598, MM III 146, Pok 1146, T 350, Vr 642, W-H II 835, Tp — Balt XVI 118

vengrs 'vingrs'— sk. *vingrs.*

venst 'meklējot griezt apkārt'— sk. *vandīt*.
vente 'šķila, ķīlis'— sk. *vietēt*.
venterēt 'blandīties'— sk. *vandīt*.
venteris [veñteris], apv. [èn²]; lš. *vénteris* 't. p.' Pamatā b. **u̯ent-no* saknes **u̯en-* 'griezt, liekt' (no kā arī *vandīt*, sk.) → 'pīt, vīt', tātad *venteris* sākotnēji 'pītais zvejas piederums, pītenis'. Forma ar *-en-* no kursiskajām izloksnēm (vai lituānisms, Endzelīns).
Sk. arī: *vietēt*.
B I 491, II 648, III 187, E III₁ 396, EF 2 1223, M-E IV 537, Ф I 292 un 376
venteru venteriem 'līkumu līkumiem'— sk. *vandīt*.
ventēt 'sist'— sk. *vietēt*.
vepris; kr. *вепрь* (ssl. *veprъ*) 'mežakuilis', apv. 'baroklis', bkr. *вéпер*, ukr. *вепр, вéпер* 't. p.', bulg. *вéпър* 'mežakuilis', č. *vepř* 'baroklis', arī 'cūka, mežacūka', p. *wieprz* 'baroklis, mežacūka', sav. *ëbur*, v. *Eber* 'kuilis, mežakuilis', lat. *aper* (< **eper*) 'kuilis', trāķ. *hebros* 'āzis'. Pamatā ide. **epero-* 'kuilis' ar *v-* pievienojumu baltu un slāvu valodās (**u̯epri̯a-*). Vietvārdi rāda, ka šis vārds bijis arī lietuviešu un prūšu valodā.
B II 648, Kl 150, L III 124, M-E IV 538, Pok I 323, Sab 17 174, T 351, Tr II 125, W-H I 56, Гам-Ив 3 515, ЕСУМ I 349, Откупщиков — Balt XXIV 16, Тр 4 66, Ф I 292, ЭСБМ II 83, ЭСРЯ I₃ 53
vērā [vērâ], parasti savienojumos «ņemt (likt, turēt) vērā»; bijuša subst. **vēra* 'uzmanība, ievērība' lok. locījums. Senākajos rakstos arī ak. *vēru*: «uz viņas muti vēru turēja» (Gl 1 524). Piemērs ar *vērā*: «ieliec labi to vietiņu vērā, ka vari atrast» (Kaudzītes. Mērnieku laiki (1879), 1980 10). Vārds ir tās pašas cilmes kā *vērties* (sk.). Sakars ar *vērties* labi redzams šādā piemērā: «Viņš nereti ar stīvām acīm raugās tur, kur it nekas nav vērā liekams, ko skatīt..» (Jānis jeb Vajāta patiesība, 1874, tulk. H. [A.] Līventāls, 8. lpp.)
17. gs. G. Elgera minētie sinonīmi (tulkojot p. *naznaczam* 'apzinu, atzīmēju', lat. *assignō* 'atzīstu', *annotō* 'ievēroju'): «es uzrakstī(ju), es liek(u) vēran, es liek(u) stāšā, es liek(u) zīmē, es liek(u) lāgā, es liek(u) iekšan stāša» (Elg 1 256).
Arh. **stātis* vai **stāša* 'apziņa, apzināts stāvoklis' ir vienas cilmes ar *stāt* (sk.); sal. lat. *stāre* 'stāt, stāvēt': *status* 'stāvoklis'.
Sk. arī: *vērot*. (K)
Bl 6 225, M-E IV 560, Pok 1164
vērdiņš [vērdiņš]. Aizguvums; no vlv. *vērdink* 'ceturtdaļa markas' (v. *Ferding*). Vārds ir atv. no vlv. *vērde* 'ceturtais' (v. *vierte*). 17. gs. vērdiņš līdzinājās trim grašiem, 19. gs. bija pusotra kapeikas. Aizg. minēts 17. gs. literatūrā (Linaud 55, Manc II 373, Elg 1 421).
M-E IV 560, Zēv 2 215 un 429

vēreja, *vēriene* 'mežains apvidus' — sk. *vēris*.

vergs [vęȓgs]; lš. *vérgas*, apv. *veȓgas* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *vārgs* (sk.). Pamatā ide. **u̯erg-* 'grūst, spiest, dzīt, vajāt'. Verbs *vergot* [vęȓguôt] (lš. *vérganti*). Vēsturiski bijis arī **vergt* (sal. lš. *veȓgti, vérgti* 'padarīt par vergu, kalpināt kā vergu'). Kauz. *verdzināt*. Subst. *verdzība* 19. gs. 60. gadu jaunvārds, laikam E. Dinsberga veidots (E. Dinsbergs. Priekšziņa (1860). — Grām.: H. Bičere-Stova, Unkel Toma būda, 1863 3). Vārdu popularizēja «Pēterburgas Avīzes», un tas ātri ieviesās valodā agrākā apzīmējuma «vergu būšana» vietā.

Par iespējamu citas cilmes vārda ietekmi uz subst. *vergs* nozīmes izveidošanos sk. *vārgs*.

B II 670, Buck 1333, EF 2 1225, E-H II 772, M-E IV 539, Pok 1181, Roze 1 55

vēriens [vēriens]. Vārdam ir dažādas nozīmes ar atšķirīgu cilmi.

1. Atv. no *vērt*[a] (sk.): «vēriens adatā».

2. Atv. no *vērt*[b] (sk.): «durvju vēriens». Ar šo verbu saistīts apv. *vēriens* 'vēziens': «tu pļauj lieliem vērieniem» (RKr XVII 86); ar pārn.: 'platums, cik, uz priekšu sienu pļaujot, no cirtiena ar izkapti aizņem' (M-E IV 562). No noz. 'vēziens' izveidojies savienojums «būt pa vērienam» (būt viegli satveramam, iegūstamam, pieejamam' → 'būt piemērotam': «ja būšot gadīties tā vieta pa vērienam» (K-R III 702).

Savienojums «plašs vēriens» laikam pēc kr. «широкий размах» parauga (Endzelīns). Taču vārdu lieto arī bez *plašs*: «viņam ir vēriens» ('viņam ir darbības, rīcības, pasākumu u. tml. plašums un piemērotas spējas'). Tāpēc iespējams, ka šeit *vēriens* ir atv. no bijuša verba **vērt* 'uzmanīgi skatīt', no kura refl. *vērties* (sk.). Tādā gadījumā *vēriens* šajā savienojumā sākotnēji 'uzmanīgs skatiens' → 'ievērība, izpratne', no kā izriet gan skatiena un rīcības plašums, gan piemērotība un spējas.

Iespējams arī, ka vārdā *vēriens* saplūdušas vairākas ietekmes. Sal. ide. **u̯er-* 'plašs, plats', kura reflekss var būt kādas *vēriens* nianses pamatā. (Par šo **u̯er-* sk. *vēris*). (K)

M-E IV 562

vēris [vēris], apv. [è[2]], *vēre* 'liels (parasti lapu koku, bet arī jaukts un skuju koku) mežs; purvains mežs': «Purvi vien, vēri (var.: meži) vien, Kur māmiņa man' iedeva; Nav nevienas āra pļavas, Kur telītes paganīt» (LD 25938, 9). Pamatā laikam ide. **u̯er-* 'plašs, plats', no kā si. *váraḥ* 'plašums, plaša telpa' (< **u̯eros* 'plašums, platums'; Eilers), gr. *eũros* 'platums'. Tādā gadījumā *vēris* sākotnēji 'plašais, ļoti lielais mežs'.

Atv. arh. *vēreje, vērija (vērijs), vēriene, vēriena (vēriens)* 'mežains apvidus' (U I 334, M-E IV 561 un 562): «Vien' tautieti atradu Kā ozolu vērienā (var.: vērijā)» (LD 22336).

Izteikti arī uzskati, ka *vēris* (vismaz dažās nozīmēs) ir aizg. no igauņu valodas.

Sk. arī: *vēriens*. K
B III 262 un 633, Euler I 235, M-E IV 561, Pok 1165, Raģe — Dial I 115, Zeps I 204

verkšķēt [veȓkšķêt, eȓ], *verkšet, veršķēt, verkstēt;* lš. *veȓkti* 'raudāt', *verkšlióti, verkšnóti* 'raudāt, pinkšķēt'. kr. *верещáть* (ssl. *vrěštati*) 'spiegt, kviekt; (apv.) pļāpāt, ātri runāt', bkr. *верaщáць*, ukr. *верещáти*, bulg. (tag. vsk. 1. pers.) *врещя́*, č. *vřeštěti*, p. *wrzeszczeć* 'kliegt, bļaut'. Pamatā ide. **u̯er-* cilvēka un dažu dzīvnieku balss skaņu apzīmēšanai, arī 'runāt' (no kā *vervelēt*, sk.), ar *k* saknes paplašinājumā un pied. *-sk-* (ar morf. variācijām). No ide. **u̯erk-* bijis verbs **verkt* (lš. *veȓkti*), no kā dažādie atv-i.

Nozīme 'raudāt' ir sekundāra, sākotnējā nozīme 'būt skaļam, runāt'; sal. *verkšķēt* apv. noz. 'nepārtraukti vai neskaidri runāt; pļāpāt; riet'.

Skaņumijā la. *varkš(ķ)ēt* 'kurkstēt; (niev.) skaļi vai ātri runāt; pļāpāt; raudāt (par maziem bērniem); riet'. Saknes redukcijas pakāpē b. **u̯irk-*, no kā *virkš(ķ)ēt:* «svārki plīsa virkšķēdami» (M-E IV 606; apv. 'ātri runāt; raudāt').

Sk. arī: *brēkt, rēkt, urkšķēt, varkšķēt.*

EF 2 1226, M-E IV 479, 540 un 606, Pok 1162, T 353, ЕСУМ I 354, Ф I 298, ЭСБМ II 85, ЭСРЯ I_3 58

vērkulis [vȩ̃rkulis], *verkulis* [ȩȓ] (apv.) 'ērkulis': «Itin tuvu nosēdos Pie liniņu vērpējiņas, Nost atstūmu vērkulīti, Klāt pievilku vērpējiņu» (LTD XI 388). Vārda forma varbūt no *ērkulis* (sk.) ar *v-* no *vērpt* (Endzelīns).

M-E IV 562

vērmeles [vẽrmeles]. Aizguvums; no vlv. *wermōde, wermot* 't. p.' (v. *Wermut*). Vārda otrā daļa pārveidota pēc latviešu augu nosaukumiem ar *-eles*. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās, vispirms oriģinālam tuvākā formā *vermedes* (Manc I 208, Lj 341), Fīrekeram divējādi — *vērmeles, vērmedes* (Für 2 524), bet Bībeles pirmajā tulkojumā tikai pārveidotajā formā: «rūkta kā vērmeles» (Gl 1 1164). Tā arī 18. gs. (*vērmeli* Lg I 579, *vērmeles* St I 352).

Kl 854, M-E IV 563, Tr VIII 123, Zēv 2 373

vērot [vȩ̃ruôt], apv. [ȩ̀ ȩ̂²]; gr. *horáō* 'redzu' (no **u̯orā́* 'uzmanība'). Tās pašas cilmes kā *vērties* (sk.), atv. no pamatverba **vērt* 'uzmanīgi skatīt', tā iter.-dur., vai arī no subst. **vēra* 'uzmanība, ievērība' (sk. *vērā*).

Atv. *ievērojams* nozīme 'svarīgs, izcils' 19. gs. pēc kr. *замечательный* parauga (*замечать* 'ievērot') (V 1 157). Savienojums «ievērības cienīgs» pēc kr. «внимания достойный», «ievērības vērts» pēc v. *bemerkenswert* parauga.

M-E IV 568, Pok 1164

vērpete [vẽrpete], apv. [ȩ̀r], *vērpata* [ȩ̃r]; lš. *verpētas* 'virpulis, vērpete'. Atv. no *vērpt* (sk.) vārda sākotnējā nozīmē 'griezt'.

EF 1226, M-E IV 564, I. Duridanov — Balt IV 56

vērpt [vèrpt]; lš. *veȓpti* 't. p.', pr. *etwiērpt* [etv'ērpt] 'piedot' (←'griēžot mest, palaist'; sal. la. *pamest* 'piedot'), *powiērpt* [pov'ẽrpt] 'atstāt', gr. *répein* 'liekties, tiekties', lat. *repēns* 'piepēži, negaidīti' (← 'negaidīti noliecoties pāri galvai'). Pamatā ide. **u̯erp- : *u̯rep-* 'griēzt; tīt, vīt, locīt(ies)' no saknes **u̯er-* 'griēzt, liekt', no kā arī *vērt*[b] (sk.). La. *vērpt* ar sekundāru patskaņa garinājumu *(èr > èr)*.

Verba sākotnējā noz. 'griēzt': sākotnēji vērpšana bija pavediena vilkšana un griešana rokās, vēlāk ar «rokas vārpstu»— nūju, ko svārstīja uz gurna, aptinot pavedienu. Senākā noz. 'griēzt' → 'griezties, vīties' redzama vairākos savienojumos, piem.: «(dzērves) griezās un vērpās gaisā» (M-E IV 564), «dūmi vērpjas gluži melni» (A. Upīts — E-H II 777).

Atv. *vērptuve* ir J. Alunāna jaunvārds (Al II 301).

Narev. *wirba* 'sieviete' var būt atv. no verbam *vērpt* radniecīga vārda, un sākotnējā nozīme var būt 'vērpēja'. Par saknes patskaņa miju sal. *vērpt : virpa.*

Sk. arī: *raibs, raisīt, rāpot, reibt, riest, ripa, roka, svārpsts, vaivariņi, vārgs, vārīgs, vārpa, vārpsta, vērpete, virpa, virši.*

Buck 408, I. Duridanov — Balt IV 55, E IV$_2$ 215 un 288, EF 2 1227, HF II 649, M-E IV 564, Pok 1156, T 353, W-H II 429, Варбот 8 20, Тр 6 91

vērsis [vèrsis]; lš. *veȓšis* 'teļš, (apv.) vērsis', pr. *werstian* (**wersistian?*, Endzelīns) 'teļš', si. *vṛṣa-* 'vērsis; vīrs, tēviņš', *vṛṣan* 'vīrietis; ērzelis, vērsis', ave. *varšni-* 'auns', lat. *verrēs* 'kuilis'. Pamatā laikam ide. **au̯(e)-* 'aprasināt, mitrināt, tecēt' (no kā arī *virt,* sk.) atv. **u̯ers-,* no kā **u̯ersis* > la. **versis* > *vērsis* (ar *èr>èr*). Nozīmes pamatā 'apsēklotājs' → 'vīrišķais īpatnis'.

Buck 152, E IV$_2$ 335, EF 2 1228, M-E IV 565, MM III 251, Pok 78 (81), Sab 17 135, T 353, Бенвенист 1 49, Гам-Ив 3 566 un 930

versme [veȓsme], apv. *versma, vērsma* [ẽr], *vērsme,* arh. *vērsms;* lš. *versmẽ,* apv. *vêrsmė* 'avots'. Forma *versme* < **verd-smē-* no ide. **au̯(e)-* 'aprasināt, mitrināt, tecēt' atv. **au̯er- : *u̯er-,* no kā skaņumijā arī *virt* (sk.), tag. *verd.* No nozīmes 'virt, vārīties' atvasināts subst. 'karstais tvaiks' → 'karstums'. Sal.: «Tava pirts ir izkurusi, ka tik ne mati galvā piesvilst, tu svilis vēl dikti uzleiji, svelme un versme ar tiem karstiem garaiņiem virsū šaujas . . .» (L Ārste 7 21 [25]).

Vārds saplūdis ar ide. **u̯er-* 'degt' refleksu: apv. *vērsme* [êr[2]] 'liesma' (M-E IV 566). Tāpēc arī vārdu *versme* bieži attiecina uz krāsns vai saules karstumu: «krāsnī briesmīga versme» (RKr XV 143), «neizturama saules versme» (M-E IV 542).

Atv. *versmot* [uô], apv. *versmēt.*

Sk. arī: *pavards, vārsma.*

B II 410 un 646, E II 348, EF 2 1227, M-E IV 541, Pok 78 (81) un 1166

vērst [vḕrst]; lš. *veřsti* 'gāzt; pārvērst; tulkot; spiest, likt; griezt uz otru pusi; vandīties', *veřstis* 'apgriezties, gāzties; darboties', pr. *prewerisnan* 'vajadzība', kr. *вертéть* (ssl. *vrьtěti*), bkr. *вярцéць*, ukr. *вертíти* 'griẽzt, grozīt', bulg. *въртя́* 'griežu, grozu', č. *vrtěti*, p. *wiercieć* 'griezt, grozīt', sav. *wërdan*, v. *werden* 'kļūt, tapt', si. *vártate* 'griežas, ripo, riņķo', lat. *vertere* 'griẽzt, griezties, apvērst'. Pamatā ide. **u̯ert-* 'griẽzt, vērst' no saknes **u̯er-* 'griẽzt, liekt', no kā arī *vērt*ᵇ (sk.). No šās saknes b. **u̯ert-ti* > **u̯ersti* > la. **verst* > *vērst* (ar *èr* > *ȅr*).

Inf. *vērst* un tag. *(es) vēršu* (< **vèrtu̯u)* ietekmē izveidojušās arī pag. formas ar *-s-* *(vērsu)* blakus senākajām formām ar *-t-* *(vērtu)*. Pēc cita uzskata (Endzelīns) pag. *vērsu* varbūt verba *vērzt*, pag. *vērzu*, ietekmē (sk. *varza*). Ar pag. *-s-* un *-t-* diferencējušās vārda nozīmes, izveidojot homonīmus verbus: 1) 'griẽzt, virzīt', 2) 'veidot citādu' (LVPV 3 308). Tas pats attiecas uz refl. *vērsties* (piem., «vērsās pie klausītājiem» un «laiks vērtās vēsāks»). Par noz. pārnesumu 'griezt(ies)' → 'kļūt' sal. v. *werden*.

17. gs. no atv. *pārvērst* iter. *pārvērtēt* 'nolādēt' (par formu sal. *šķērst : šķērdēt*). Šī nozīme laikam no atkārtotiem ļauniem vārdiem, ar kuriem lika (resp. vēlēja) kādam pārvērsties. Sal. G. Elgera minētos sinonīmus: «es negantā(ju), nolādē(ju), pārvērtē(ju), briesmojas [-os]» (= lat. *dētestor* '(es) nolādu', *ēiūrō* 'ar zvērestu atsakos, noliedzu', Elg I 320).

Iter. **vērtēt* izzudis, laikam skaužot homonīmiju ar *vērtēt* 'noteikt vērtību'. Šā vārda relikti ir at-vos (apv., arh.), g. k. *izvērtēt* 'izvērst' (Bīlenšteins — M-E I 828). Iespējams, ka **vērtēt* 'vērst, vērsties' ir šādā tdz.: «Bandinieka lini zieda Lielu ceļu malīnā; Tie ziedēja zelta ziedis, Tie vērtēja naudīnā» (LD 28305), līdzīgi: «Bandenieka rudzi auga Diža ceļa maliņā; Tie ziedēja zelta ziedis, Tie vērtēja naudiņā» (LD 27945).

Atv. *vērstuve* [ẽr] ar variantiem (apv.) *vērstava, vērsteve, vērstuvis, vērstuvs* u. c.

Sk. arī: *izvirst, vārsma, vārtīt, varza, virst.* (K)

Buck 664, E IV₂ 291, Kl 853, Mach 701, M-E IV 566, MM III 154, A. Ozola — LVKJ XII 105—112, Pok 1156, T 354, W-H II 763, Варбот 8 20, ЕСУМ I 358, Савченко 58, Ф I 301, Ц 66, ЭСБМ II 316, ЭСРЯ I₃ 65

versts [vèrsts], apv. *verste*. Aizguvums; no kr. *верстá* 't. p.' Oriģinālvārda sākotnējā noz. 'arkla pavērsiens' (: *вертéть* 'griezt, grozīt'), tad 'vaga no viena arkla pavērsiena līdz otram', no kā arī attāluma mērs. Sal. tās pašas cilmes lat. *versus* 'pagrieziens' → 'vaga' → 'zemes platības mērs'. Pamatā ide. **u̯er-* 'griẽzt, liekt', no kā arī la. *vērst*. Aizg. minēts 18. gs. literatūrā (*verste*, St 4 65), 19. gs. vārdnīcās (*verste* V 1 37, 2 248, U I 337).

Liter. forma *versts* akceptēta (no izloksnēm) 20. gs. 30. gados (Bl 5 210, D I_4 639, Ozoliņš I 145).

M-E IV 542, Zēv 2 413, Ив — Эт 1979 135, Романова I 17, Ф I 300, Ц 66, ЭСРЯ I_3 63

vērt[a] [vērt] (piem., diegu adatā), apv. *vert* [eȓ]; lš. *vérti* 't. p.; durt', kr. *вереница* 'virkne, rinda' (no **верень* 'rinda'), *веріги* 'važas' (ssl. *veriga* 'virkne, ķēde, važa'), gr. *aeírō* (< **aṷériō*) 'rindoju, saistu'. Pamatā ide. **ṷer-* 'siet, virknēt; aukla, virve', no kā la. *vert* > *vērt* (ar *eȓ* > *ēr*). Sakne ir tās pašas cilmes kā **ṷer-* 'griēzt, liekt' (sk. *vērt*[b]) — ar valodas attīstībā diferencētu semantiku.

No noz. 'virknēt, saistīt' ('vērt uz kā': «vērt krelles», «vērt uz lūkiem zivis žāvēšanai») izveidojusies noz. 'bīdīt kur, lai saistītu (vērt kur)': «vērt diegu adatā», «vērt kurpju auklas». No šejienes apv. *vērt* 'šūt': «pūru vērt» (M-E IV 567); sal. tdz.: «Šūn, bitīt, ver, bitīt, Man vietiņu maliņā; Tā tu šūn, tā tu ver, Ka neraudu dzīvodama!» (LD 10655).

Atv. *ievērties* 18. gs. 'iekļūt (piem., inficējoties)': «slimums no cita uz citu ieveras, ir pie lopiem» (L Ārste 2 5), «tas [indīgais piliens] iešaujas un ieveras visās asinīs» (19 75). Arī *ieverināt* 'inficēt': «Tas palags, krekls, tā cisa, pirts, ir tas sēdekls, kur tāds sērdzīgs [slimnieks] jeb asinsligatns [dizentērijas slimnieks] sēžas, ieverina to slimību pie veseliem» (3 10).

Iter. *vārstīt* [ār], apv. *varstīt* [aȓ]; *virināt*, apv. *verināt.*

Verbs *vērt* (kā «diegu vērt») attiecas arī uz senāko vārtu aizdarīšanu un atdarīšanu — sabīdot vai atbīdot kārtis žoga vārtu spraugā: «Tautas jāja pār kalniņu, Es rakstīju villainītes. Ej, brālīti, saver vārtus, Līdz saņēmu dzīpariņus!» (LĻDz 1773).

Sk. arī: *rast, svērt, vara, vārstulis*[a], *vērst, virināt, virkne, virve.*

EF 2 1229, HF I 23, L III 125, M-E IV 567, Pok 1150, T 351, Гам-Ив 3 808, Ф I 296 un 299, ЭСРЯ I_3 57 un 59

vērt[b] [vērt] (piem., durvis), apv. *vert* [eȓ]; lš. *vérti* 't. p.', pr. *etwēre* (laikam: *etwere*) '(tu) atver', *etwerreis* (imp.) 'atver!', kr. *верея́* '(vārtu) stabs', apv. *вера́ть* 'glabāt, slēpt', p. *wierzeje* 'divviru durvis, vārti', kr. *отвори́ть*, č. *otevřiti*, p. *otworzyć, otwierać* 'atvērt', si. *vṛṇóti* 'sedz, apņem', *apavṛṇóti* 'atver, atsedz', lat. *aperīre* (< **ap-ṷer-*) 'atvērt, atsegt'. Pamatā ide. **ṷer-* 'griēzt, liekt'. Nozīmes atīstība: 'griēzt, liekt' → 'griezt ap asi, ap stabu (piem., durvis, vārtus)' → 'vērt — atdarīt, aizdarīt'.

Ar saknes patskaņa miju atv. iter. *vārstīt* [ār], *virināt.*

Sk. arī: *apvārsnis, atvars, vārsma, vārstulis*[b], *vārti, vāvere, vērst, vērt*[a], *virināt.*

Buck 846, E IV_2 214, EF 2 1229, L III 125, Mažiulis I 303, M-E IV 567, MM III 245, Pok 1160, T 351, W-H I 56, To 4 189, Ф I 293 un 298, ЭСРЯ I_3 59

vērties [vẽrtiês], apv. [èr^2] 'raudzīties'; gr. *horáō* 'redzu' (< *u̯or-*), lat. *verērī* 'bīties, baidīties, šaubīties', go. *war(s)* 'piesardzīgs', ssak., a-s., sav. *wara* 'uzmanība', ssak. *warōn* 'vērot, sargāt', toh. A *wär-*, B *wär-sk-* 'ostīt'. Pamatā ide. **u̯er-* 'pamanīt, ieraudzīt, ievērot', no kā bijis verbs **vērt* 'uzmanīgi skatīt', kura refl. *vērties*. No **vērt* arī adj. *vērīgs*.

Arh. *ievērties* 'ievērot': «Uz kādu galdiņu tai velvī acis metis, ievērās viņš kādas raksts no sava tēva rokas» (St A 1 104).

Sk. arī: *vērā, vērot.*

Fei 551, HF II 409, M-E IV 568, Pok 1164, W-H II 757

vērts [vẽ̦rts]. Aizguvums; no lv. *wert* 't. p.' Pamatā laikam ide. **u̯er-* 'griezt, liekt' (no kā la. *vērt*^{b}). Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās, arī subst. *vērta, vērtība,* adj. *vērtīgs* (Lg I 579, II 384, St I 353). Verbs *vērtēt* 19. gs. (V 1 358, U I 335). Subst. *vērtība* dažādos savienojumos plaši lietots «Pēterburgas Avīzēs».

Bl 6 224, Doo III 538, Kl 854, M-E IV 568, Pok 1157, Roze 1 72, 2 323, Tr VIII 124, Zēv 2 156

vervelēt [vervelêt]; lš. *vervénti* 'nepārtraukti riet, vankšķēt; lūgt', kr. *врать* 'melot' (← 'runāt, pļāpāt'), ukr. *верзтú* 'melst', asor. *wjera* 'lauma, ragana' (← 'burve, vārdotāja'), gr. *rḗtōr* 'runātājs' (eoliešu *u̯rētōr*). Pamatā ide. **u̯er-* 'runāt', sākotnēji uz skaņu atdarinājumu balstīta forma cilvēku un dažu dzīvnieku balss skaņu apzīmēšanai.

Forma *vervelēt* laikam no **ververēt* (Endzelīns) ar saknes reduplikāciju; taču saknes reduplikācija var būt arī daļēja (**verv-*), no kā bijis verbs **vervēt* (lš. *vervénti;* sal. *vervēt* 'burt, vārdot', E-H II 773, kura pamatā droši vien noz. 'daudz, nepārtraukti runāt'). Tādā gadījumā *vervelēt* ar piedēkli *-el-* kā *gurdzelēt, spriedelēt* u. c.; sal. apv. *verveļāt, verveļot* [uô].

Sk. arī: *vārds, verkšķēt.* (K)

EF 2 1230, HF II 654, M-E IV 542, Pok 1162, Sch-Š — Эт 1975 65, ЕСУМ I 355, Пр I 100, Ф I 361, Ц 85, ЭСРЯ I$_3$ 192

vervēt [ver̃vêt], apv. [er̃]. Aizguvums; no vlv., vh. *werven* 't. p'. (v. *werben* 'vervēt; aģitēt'). Pamatā ide. **ku̯erp-* 'griezties' → 'būt aktīvam'. Aizg. minēts 17. un 18. gs. vārdnīcās — *vērvēt* («karavīrus vērvēt», Für 2 525; Elv 287, St I 353).

Kl 853, M-E IV 543, Pok 631, Zēv 2 215 un 394

verzele 'virkne', *verza* 'samudžināta dzija'— sk. *varza.*

vērzeles [vẽrzeles], apv. [êr]. Aizguvums; no lv. *värsel* 't. p.' (v. *Siele* 'siksna, iejūgs', arh. *Vorsielen* 'iejūgs, zirglietas'). Pamatā ide. **sēi-* : **sī-* 'siet; virve, siksna' (no kā arī la. *siet*). Aizguvums minēts 18. gs. vārdnīcās (Lg II 383, St I 352).

Kl 708, M-E IV 569, Pok 891, Tr VI 363, Zēv 2 157

verzt 'siet'— sk. *varza.*

vesels [ve̦se̦ls]; lš. apv. *vēselas, vesēlas* 'līksms, priecīgs', pr. *wessals* 'jautrs', *wesliskan* (**weseliskan,* ak.) 'jautrību', kr. *весёлый, ˌвéсел* (ssl. *veselъ*) 'jautrs, līksms', bkr. *вясёлы,* ukr.

весéлий, bulg. *вéсел,* č. *veselý,* p. *wesoły* 't. p.', si. *vásuḥ* 'labs, teicams, lielisks', ave. *vohu-* 'labs, izdevīgs, derīgs'. Pamatā ide. **u̯es-* 'būt jautram; ēst, dzīrot'; sal. vidusīru *fess* (< **u̯es-tā-*) 'ēšana', he. *u̯eši-* 'ganības', ssk. *vist,* sav. *wist* 'ēdiens, uzturs'. Arī b. **u̯es-el-* 'jautrs' > la. *vesel-s* sākotnēji 'jautrs' ar noz. pārnesumu 'tāds, kas nav slims, kam nekas nekait'. Ka nozīmes pārnesums noticis latviešu valodā, rāda pārējo baltu valodu leksika ar nepārveidotu saknes nozīmi. Par pārn. '(medicīniski) vesels' → 'nebojāts, nedalīts' («trauks ir vesels», «vesels ābols») sal. ig. *terve* 'vesels' (visās nozīmēs) un v. *heil* 'sveiks, vesels': kr. *целый* 'viss, nedalīts' (abi vārdi ir vienas cilmes — no ide. **kailo-*).

B II 650, Buck 300 un 755, E I 99, III$_2$ 427, IV$_2$ 336, Mach 685, Mažiulis 6 267, M-E IV 543, MM III 173, Pok 1171 un 1174, Vr 669, ЕСУМ I 362, Пр I 303, Ц 66, ЭСБМ II 326, ЭСРЯ I$_3$ 72

veseris, apv. *vesers* [vęsęrs], *vesars* [ę]. Aizguvums; no ig. *vasar* vai līb. *vazār* 't. p.' (s. *vasara*), kas savukārt no ir. valodām; sal. ave. *vazra-* 'ķilis; Mitras ierocis'. Latviešu valodā aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās: *vesers* (Manc I 83, Elg 1 227, Lj 338). 18. gs. minētas paralēlformas *vesers, vesars* (St I 356), 19. gs. *veseris* (V 1 247).

Buck 596, Ket 472, Mägiste 3748, M-E IV 544, SKES 1665, Zeps 1 204

vēsma — sk. *vēss.*

vēss [vę̃ss]; lš. *vėsùs* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *vējš* (sk.). Pamatā ide. **u̯ē-* 'pūst, dvest' ar *s* saknes paplašinājumā, no kā b. **u̯ēsus* / **u̯ēsas* > la. *vēss.* Sal. si. *vāsaḥ* 'smarža', h. *waas* 'smarža, migla'.

Tās pašas cilmes ir verbs *vēst* [ẽ] 'tapt vēsam; (apv.) smagi elpot' (lš. *vė̃sti* 'tapt vēsam'), parasti atv. *atvēst, savēst.* Kauz. *vēsināt* [ẽ] (lš. *vėsìnti* '(at)vēsināt, (at)dzisināt').

Atv. *vēsma* [ę̃], apv. [ę̀^{2}, ę̂^{2}] 'vēja pūsma, auksta pūsma; dvesma'; sal. lš. *vėsmė̃* 'vēsa, ēnaina vieta', apv. *vėsma* 'dzestrums, vēsums'. No *vēsma* atv. *vēsmot* [uõ].

B I 335, II 34 un 435, M-E IV 570, MM III 197, Pok 83

vest; lš. *vèsti* 't. p.; precēt', pr. *west,* kr., ukr. *вестú* (tag. *ведý;* ssl. *vesti, vedǫ*), bkr. *весцí* 'vest', bulg. *водя́* 'vedu', č. *vésti,* p. *wieść* 'vest', go. *ga-wadjon* 'saderināt', he. *ḫuet* 'vilkt', si. *vadhūḥ* 'līgava, jauna sieva' (**vadh-* 'vest, precēt'). Latviešu verbā saplūduši divi dažādas cilmes vārdi.

1. Pamatā ide. **u̯edh-* 'vest, precēt' > b. **u̯ed-,* no kā **u̯ed-ti* > **u̯esti* > la. *vest.* Ar saknes patskaņa miju iter. *vadāt,* ar nozīmes variējumu *vadīt* un *vedināt.* Refl. arh. *vesties* 'dzemdēt': «tā vedēs savu pirmu dēlu» (Manc 4$_1$ 48). Mūsdienu valodā atv. *vesties* 'izdoties, veikties, klāties': «kas labi grib, tam labi vedas» (M-E IV 545), «ar darbiem vedās labi», «kā tev vedas?» un 'risināties': «runas nevedās», «nevedās Oliņiem savā starpā

nekāda valoda» (Kaudzītes. Mērnieku laiki (1879), 1980 218). Atv. *uzvesties* 'izturēties'.

Arh. *vest* 'precēt': «kur tape tā meita vesta?» (= aizprecēta, St I 350). Šāds vārda lietojums vēl 19. gs. (U I 337). No tā «vedama meita»— sieviete precību gados; sal.: «tas skaitlis no pieaugušiem vīriem un vedamām meitām atkal vienlīdzīgs top» (M. Stobe — LGGr 1797 1 19). Folklorā: (tautu meita pašā) *vestavā (vešanā, vestuvē, vestenē* u. c.) 'nobriedusi precībām'. Arh. *vedības* 'kāzu brauciens (uz vīra mājām); svinības, mielasts pirms šā brauciena'.

No *vest* subst. *vediens, vedums,* ar saknes patskaņa miju *vads (: pavada), novads.*

Narev. *weda* 'ceļš' no verba, kas radniecīgs ar la. *vest* (< **vedti*).

2. Pamatā ide. **u̯eĝh-* 'vilkt, vest' > b **u̯ež-,* no kā lš. *vèžti* 'vest (ar transportlīdzekli), vilkt (par zirgu)'. Arī latviešu valodā bijusi forma **vezt* ('vest ratos, vezumā'), kas saplūdusi ar *vest,* un vārdnīcās šo verbu parasti traktē par vienu polisēmisku vārdu. Tās pašas cilmes kā **vezt,* lš. *vèžti* ir kr. *везтú* (tag. *везý;* ssl. *vesti,* tag. *vezǫ)* 't. p.'

Folklorā vēl verba **vezt* arh. formas *(es) vežu,* pag. *vezu:* «Tilu tilu! buku buku! Sievu vežu vezumā, Pats tecēju kājiņām, Stabultiņas taisīdams» (LĻDz 2181), «.. Simtiem vežu zeltenīšu, No tautām lasīdama» (LĻDz 593).

Verba **vezt* iter. tagad formas ziņā pieskaņojies *vest* iteratīvam — *vadāt:* «vadāt mantas» blakus «vadāt bērnu pie rokas». Atv-i ar senāko *-z-* ieguvuši atšķirīgu nozīmi: *vazāt, vazaņķis.* Iter., kauz. *vezināt* 17. gs. (Fīrekeram ar noz. 'likt sevi vest'— M-E IV 546; sal. lš. *vežinti* 'vizināt'), bet mūsdienu valodā ar saknes patskaņa miju *vizināt.* Vairāki autori to izskaidro kā saknes redukcijas pakāpes vokālismu, bet J. Endzelīns domā, ka tas ir atv. uz līdzības pamata: «Tātad formas kā *vizināt* u. c. .. var būt radušās pēc verbu *dzirdināt, pirināt* u. c. parauga» (E I 49).

Senākais *-z-* arī atvasinātajos substantīvos *vezums (: vedums)* un *važas.*

Sk. arī: *vadīt, vads*[a], *vazāt, važas, važot, vedekla, vēzt, vezums, vizināt.*

Buck 711, E IV$_2$ 336, EF 2 1231, Euler 1 59, Fei 208, KK 29 195, Mach 685 un 688, M-E IV 544, MM III 136, Pok 1115, Sanders 168, T 344, Ti I 272, Zinkevičius 1 20, 2 81, Варбот — Эт 1965 199, Гам-Ив 3 723 un 942, ЕСУМ I 363, Ив 12 13, Пр I 69 un 79, Ф I 284, Ц 66, ЭСБМ II 95, ЭСРЯ I$_3$ 74

veste. Aizguvums; no v. *Weste* 't. p.', kas savukārt no fr. *veste* < lat. *vestis* 'apģērbs'. Pamatā ide. **u̯es-* 'ģērbt'. Vārds aizgūts latviešu valodā 18. gs. beigās vai 19. gs. sākumā. G. F. Stenders v. *Weste* vēl tulko ar vārdu *kamzole* (St II 697), bet 19. gs.

sākumā *veste* jau literatūrā (LA 1822 24), vēlāk vārdnīcās (V 1 141, 2 248, U I 338).

Kl 855, M-E IV 546, Pok 1172, W-H II 775, Zēv 2 215 un 232

vēsts [vèsts], arh. *vēste, vēsta.* Aizguvums; no skr. *вѣсть* 'ziņa, vēsts; zīme, signāls; (dsk.) jaunumi, valodas' (kr. *весть* 'ziņa, vēsts') < **věd-tь*. Pamatā ide. **u̯eid-* 'ieraudzīt, redzēt', no kā arī la. *viest* 'manīt, jaust; redzēt' (sk. *viedoklis*). Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās: *vēste* (Manc I 39), *vēsts* (ģen. *-s*, Für 2 526), *vēsta* (Lj 333) un tekstos: «mums ši vēste jir atnesta» (Manc 4₁ 62), «laba vēsts no tāļas zemes» (Gl 1 1195). Verbs *vēstīt* (< skr. *вѣститu*); 17. gs. atv. *savēstīt* 'sasaukt, saaicināt' (Für 2 526). 17. gs. arī *vēsts* (ģen. *-a*), *vēstis* 'ziņnesis' (Manc I 39, Für 2 526, Elg 1 302, Lj 333), *vēst(e)nieks, vēstnesis* («liela kunga vēstenieks» — v. *ein Gesandter*, Manc II 402; «kēniġa jeb lielakunga vēstnesis (vēstnieks)», Lj 333); sal. skr. *вѣстникъ* 'vēstnesis, ziņnesis'. G. Elgers tulko lat. *lēgātus, nuntius* ar sinonīmiem: «vēstnieks, vēst'devējs, vēst'nestajs» (Elg 1 414) un «grāmat(as) nesajs» (415); viņam arī atv. *vēstniecība* (lat. *lēgātiō*, Elg 1 608).

Sk. arī: *vēstule, vēsture.*

EF 2 1243, KK 13 149, M-E IV 571, Pok 1125, Roze 1 63, Пр I 108, Ф I 304, Ц 67, ЭСРЯ I₃ 75

vēstule [vȩ̄stule]. A. Kronvalda jaunvārds (1869), kas atvasināts no verba *vēstīt* (sk. *vēsts*). Jaunvārda formu ietekmējis gr. *epistolḗ* 'vēstule, piesūtīta ziņa, pavēle' (Kr I 428, II 295). Neieviesās Kronvalda vienlaikus ieteiktais atv. *vēstulēties* 'korespondēt' un ar to saistītie *vēstulēšanās, vēstulējums, vēstulība.*

Līdz tam ar noz. 'vēstule' lietots apzīmējums «(rakstīta) grāmata» (St II 156). Nav ieviesies «Pēterburgas Avīžu» (laikam J. Alunāna) 1862. g. ieteiktais vārds *breve* no it. *breve* 'īss raksts', kam pamatā lat. *brevis* 'īss'; tās pašas cilmes ir v. *Brief* 'vēstule' (Roze 3 280).

Buck 1287, M-E IV 571

vēsture [vȩ̄sture]. A. Kronvalda jaunvārds (1868), kas atvasināts no verba *vēstīt* (sk. *vēsts*). Jaunvārda veidošanu ietekmējis gr. *historía* 'aplūkojums, pētījums; vēsts; atstāstījums, vēsture'; vārdu *historija* Kronvalds min kā *vēstures* sinonīmu (Kr I 615, II 308). Viņa ieteikts ir arī atv. *vēsturnieks* (I 276).

Līdz tam ar nozīmi 'vēsture' lietoti apzīmējumi *stāsti, pasaules stāsti* (sal. v. *Geschichte* 'stāsti; vēsture') un 19. gs. vidū arī no krievu valodas aizgūtais apzīmējums *istorija* (kr. *истóрия* V 1 193).

M IV 44, M-E IV 571

vētīt [vẽtît]; lš. *vẽtyti* 't. p.; ātri dzīt, izdzīt (u. c.)'. Tās pašas cilmes kā *vējš* (sk.). Pamatā ide. **u̯ē-* 'pūst, dvest', no kā atvasināts verbs b. **u̯ēti* > la. **vēt,* kura iter., kauz. ir *vētīt* blakus paralēlajai formai *vēdīt* (sk. *vēdināt*). No noz. 'pakļaut vējam'

→ 'tīrīt, sijāt vējā': «vētīt labību», «vētīt miežus, rudzus». No intrans. *vētīt* 'vējot' refl. *vētīties:* «Es neiešu ļaužu dēļ Vējiņā vētīties (var.: vēdēties)» (LD 8933). Blakus verbam *vēdināt* ir arh. *vētināt* 'vētīt, vēdināt' (St I 354).

Atv. *vētuve* [ę̄] 'ierīce vētīšanai; vieta, kur vētī': «te pūš vējš kā vētuvē» (A. Brigadere — M-E IV 572). Atv. *vēteklis* [ē], apv. *vētīkle, vētīklis* u. c. 'vētījamais siets; vētījamā lāpsta; vētījamā labība'. Sal. lat. *vannus* (< **u̯at-nós)* 'vēteklis'. Dažās valodās ar *-t-* atvasināts vēja nosaukums: si. *vā́taḥ,* ave. *vāto.*

EF 2 1232, M-E IV 572, Pok 81 (84), T 345

vētra [vę̄tra]; lš. *vētra* 't. p.', pr. *wetro* [vētro] 'vējš', kr. *вéтер* (ssl. *větrъ*), bkr. *вéцер,* ukr. *вíтер,* bulg. *вя́тър,* č. *vítr,* p. *wiatr* 't. p.', ssk. *veđr* (ģerm. *wedra-*), sav. *wētar,* ssak. *wēdar,* a-s. *wēder* 'vējš, laiks'. a. *weather,* v. *Wetter* '(meteoroloģiskais) laiks'. Pamatā ide. **u̯ē-* 'pūst, dvest' (no kā arī *vējš,* sk.) ar pied. *-trā-* (kam ir darītāja nozīme) **u̯ētrā-* > la. *vētra.*

B I 335, II 647 un 651, E IV_2 336, EF 2 1232, Kl 855, Lanszweert 173, Mach 692, M-E IV 572, Oxf 996, Pok 81 (84), T 345, Tr VIII 131, Vr 649, Гам-Ив 3 425 un 677, Ив 12 167, Ф I 306, Ц 67, ЭСБМ II 109, ЭСРЯ I_3 77

vēzda — sk. *vēzt.*

vezināt 'vizināt'— sk. *vest, vizināt.*

vēzis [vêzis]; lš. *vėžỹs* 't. p.' Par vārda cilmi un radniecību ir dažādi uzskati. To saista ar la. *vēzēt* 'strauji (uz vienu un otru pusi) virzīt' (Endzelīns), ar lš. *vóžti* 'vāzt, segt' (Būga; la. *vāzt*), ar si. *vāhyakī, vāhakaḥ* 'kāds indīgs kukainis' (Pētersons; noteikti noraida Mairhofers; ar šo vārdu vienas cilmes ir persiešu *gāz* 'kniebles').

Iespējams arī cits vārda cilmes risinājums: saistījums ar la. *vēzt* 'virzīt, vilkt (sānis, atpakaļ)' (sk. *vēzt*). Vēzim ir raksturīga vilkšanās atpakaļ, arī priekškāju vēzēšana. Šāds risinājums ir tuvs J. Endzelīna viedoklim.

Vēl cits vārda cilmes risinājums ir tā saistījums ar vārdu *zivs* (sk.). (K)

B III 216, EF 2 1235, M-E IV 574, MM III 198

vēzt [vêzt], apv. [è^2] 'virzīt, vilkt (sānis, atpakaļ)' (apv.), liter. atv. *atvēzt* '(strauji) atvirzīt (piem., roku sitienam)', iter. *vēzēt* [vēzêt]: «vēzēt izkapti», «slaidi vēzēja . . sitamuo atpakaļ, lai trieciens būtu juo stiprs» (J. Janševskis — M-E IV 573). Pamatā ide. **u̯eĝh-* 'kustināt, vilkt, braukt, vest', no kā arī la. **vezt* (sk. *vest*), *vezums* (sk.). Saknes skaņumijā **u̯eĝh-* > b. **u̯ēž-* > la. *vēz-,* verbs *vēzt.* No iter. *vēzēt* refl. *vēzēties:* «viņš vēzējās it kā uz sišanu» (M-E IV 573). Subst. *atvēza* [ę̄] (apv.) 'atvēziens; vieta, kur atvēzties, (pārn.) brīva vieta, telpa': «nav nekādas atvēzas, kur iet un kur būt» (E-H I 181). No *vēzt* arī subst. *vēzda* [vę̄zda] (lš. *vė̃zdas* 'nūja, milna').

No ide. **uēĝh-* arī go. *wēgs* 'brāzma, viļņa sitiens, (dsk.) viļņi', sav. *wāg* 'sakustināts ūdens', v. *Woge* 'vilnis, banga'.

EF 2 1234, Kl 866, M-E IV 574, Pok 1118, Tr VIII 223

vezums [vęzums]; lš. *vežìmas* 'rati, vezums, vešana'. apv. *vežmuõ* 'vedums, sainis'. Pamatā ide. **u̯eĝh-* 'vilkt, vest' > b. **u̯ež-* > la. *vez-*, no kā bijis verbs **vezt,* kuram atbilst lš. *vèžti* 'vest (ar transportlīdzekli), vilkt (par zirgu)'. (Sk. *vest.*) Sal. arī citu radu valodu atbilstošos vārdus: kr. *везтú,* č. *vézti,* p. *wieźć* 'vest (ar transportlīdzekli)', si. *váhati* 'brauc, ved, velk; prece', lat. *vehere* 'vest, vilkt; braukt, jāt'. No **vezt* pag. celma atv. *vezums* ar sākotnējo noz. 'vedums' (par formu sal. *vest,* pag. *vedu : vedums*). Apv. *vezms,* dem. *vezmelis, vežmelis.*

EF 2 559, 1235 un 1236, Mach 688, M-E IV 547, MM III 177, Pok 1118, Пр I 69, Ф I 286, Ц 63, ЭСРЯ I₃ 39

vica; lš. apv. *vycas* 'vītola rīkste', *vỹcė* 'pīta šūpuļa līksts', kr. apv. *вúца* 'lokans zars, rīkste; kārts; no zariņiem pīta virve', p. *wić* 'rīkste, vica' (: *wić* 'vīt, pīt'). Pamatā ide. **u̯eik-* : **u̯īk-* no saknes **u̯ei-* 'griezt, liekt', no kā arī *vīt* (sk.). No šās saknes atvasinātie vārdi bieži ieguvuši noz. 'lokans zars; strauja, lokana kustība; veikls, straujš' (sal. *veikt, veikls*).

No saknes zudumpakāpē la. apv. *vīkt* (tag. *(es) vīcu, vīkstu*) 'liekt, piekļaut; pieliekties, piekļauties', no kā *vīcināt* 'šūpot, vicināt'. Ka bijis arī subst. **vīca* 'lokans zars, klūga' (lš. *vỹcė*), rāda apv. *vīcele, vīcītis* 'mazs groziņš' (īsteni: 'klūgu groziņš, pīts groziņš').

Tās pašas cilmes ir atv-i ar īsu saknes patskani: *vica* (< **u̯ik-i̯ā-*), *vicot* [uô], *vicināt.* To pamatā ir bijis verbs **vikt* 'liekt(ies), strauji locīt(ies)', no kura saglabājies iter. apv. *vikot* [uô] 'naigi strādāt': «tagad ņematies vikuot, ka varam visu sienu savākt, kamēr vēl nesāk līt!» (M-E IV 584; verba pamatnozīme laikam 'locīties').

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds *vica* ir aizg. no krievu valodas. K

E I 103, EF 2 1237, M-E IV 575, 577 un 638

vicele 'divriči'— sk. *celis.*

vīcele 'vācele'— sk. *vācele, vica.*

vicināt — sk. *vica.*

vīcināt 'šūpot, vicināt'— sk. *vica.*

vīcītis 'mazs (pīts) groziņš'— sk. *vica.*

vīdēt 'būt (tikko) saskatāmam'— sk. *nenovīdīgs, viedoklis.*

vīdināt — sk. *vīt.*

vidus; lš. *vidùs* 'iekšiene, iekšpuse, vidus', pr. *widus* 'zābaka vīle'. Vārds izveidojies no sena apzīmējuma 'mežs, kas atdala novadus, kas atrodas starp novadiem'. Par noz. pārnesumu 'mežs' → 'vidus' sal. la. *mežs* : kr. *межá* 'eža', apv. 'robeža; mežiņš', *мéжду* 'starp, starpā', v. *Mitte* 'vidus'. Pamatā ide. **u̯idhu-* 'mežs, koks', no kā arī seniru *fid* 'koks, malka, mežs', ssk. *vidr* 'mežs,

krūmi; koks, stumbrs, baļķis, masts', adj. 'tāls, plašs, liels, plats', a-s. *widu, wudu* 'mežs, krūmi, koks', a. *wood* 'mežs, koks, koksne', sav. *witu, wito* 'malka, koksne'. Ide. **u̯idhu-* > b. **u̯idu-*, no kā la. *vidus*. Ide. forma laikam no **u̯eidh* : **u̯idh-* 'dalīt, šķirt', kas sākotnēji ir salikteņis no **u̯i-* 'šķirti, dalīti' (no kā arī *viss*, sk.) un **dhē-* 'likt, novietot' (no kā arī la. *dēt*, sk.).

Vārds *vidus* jau sen ieguvis noz. 'novads, apvidus' (St I 357) laikam no sākotnējās noz. 'apdzīvota vieta, kas atrodas mežu masīvā starp novadiem'; šādai apdzīvotai vietai izplešoties, *vidus* ieguva pārn. nozīmi 'apdzīvota vieta' → 'neliels novads'. Ar noz. 'novads' vārds lietots vēl 19. gs. beigās: «tikai maz vidos ļaudis jau tiktāļ attīstījušies . . » (Vensku Edv. Par šo un to, 1894 42). Liter. valodā to aizstājis *apvidus*, kur *ap-* laikam no vārda *apciems* 'vairāku lauku māju kopums; apdzīvota vieta ar apkaimi'. Par noz. *vidus* 'apvidus' sal. arī *puse* 'apvidus' («mūsu pusē»).

No *vidus* atv. subst. *vidučis* 'vidus («dārza vidučī»), viduklis, vēders («pieliku pilnu viduči», M-E IV 579), apvidus («ļaudis pienāca nuo tāļiem vidučiem», turpat)'; forma laikam sens dem. (E 1 360, R-D 1 288). Atv. subst. *viduklis* (apv. *vidūklis, vidoklis* [uo]). Adj. arh. *vidusks*, ko aizstājis apv. *vidisks (vidišķs)*, bet liter. parasti *vidējs, viduvējs*. Bijis arī adj. *vidujāds*, ko aizstājis *vidējāds*.

Verbs *vidot* [uô] (apv.) 'uzņemties starpniecību, būt starpniekam', no kā arh. *vidotājs* (arī *vidētājs*, Lj 344), kam blakus *vidātājs* = *vidunieks* (Elg 1 417). Laikam *u*-celma formu ietekmē vārds pārveidojies par *vidutājs* (arī *vidūtājs;* pret šīm formām K. Mīlenbahs, M III 20, un J. Endzelīns, E 2 34, sal. III$_2$ 36). Šāda forma arī G. F. Stendera rakstos, piem.: «viņš ir tas žēlīgs vidutājs» (St 4, 2. izd. 269).

Blakus formai *vidus* apv. *vids*. Šāda forma arī 17. gs. J. Langijam, kas to kvalificējis kā adverbu (v. *mitten*). Subst. (v. *Mitte*) viņam ir ne tikai *vidus*, bet arī *vidums* (Lj 344), kas prezumē attiecīga adjektīva bijumu (*vids?*).

Ar *vidus* saistāmi vārdi *Vidzeme, vidzemnieks*. 17. gs. salikteņa pirmais vārds beidzās arī ar patskani: *Vidu zeme* («Wyddu Zemme, latwaeszu zemme», Elg 1 116; «Weddu-Semm», P. Einhorns, 1649), *Vida zeme* («Widda-semme», Lj 344— ar *a* no apv. *vids*). Par vārda *Vidzeme* cilmi ir daudz skaidrojumu: gan, ka tā ir zeme vidū starp Igauniju un Kurzemi (Einhorns, Stenders), gan — vidū starp Krieviju, Poliju un Prūsiju (Lj 344); gan — ka *vid-* no *vend-* («vendu zeme», RKr II 103) vai no *vidiem*, ko pie Vislas piemin 6. gs. gotu vēsturnieks Jordans (Koskinens, Millenhofs, Olavs). Vairāki autori saistījuši *Vidzemi* ar Indriķa Livonijas hronikā minēto Idumeju (Ydumea), identificējot to ar līb. *Vidumo, Vidumā (vidù-mō, vidù-må;* šādu iespēju

piemin Koskinens). Tādā gadījumā salikteņa otrā daļā *mā* (līb. *mō, må,* ig., s. *maa* 'zeme'), bet pirmajā daļā redz formu no s. *vito, vita* 'līks, liekts' (Trusmanis) vai līb. *idà* 'ziemeļaustrumi' (Bīlenšteins). «Līdz ar to *Vidzeme* sākotnēji bija īsteni «Ziemeļaustrumu zeme», no Rīgas raugoties. . . *Ydumā (Vidumā)* un *Vidzeme* apzīmēja sākotnēji nelielu, ar tagadējo Straupes draudzi identisku novadu» (Bielenstein 71, 73). Šādam uzskatam pievienojas arī R. Ērglis, gan atzīstot vārdu par latviešu cilmes — no *vidus:* zeme starp lībiešu un letgaļu novadiem. Pēc cita uzskata (Augstkalns) *Vidzeme* ir atv. no *vidzemnieks,* kas atbilda lv. *binlandescher* 'iekšzemnieks' un. apzīmēja ienācēju Rīgā no laukiem (no «zemes»).

Balstoties uz A. Bīlenšteina argumentiem, J. Endzelīns norāda, ka vārds *Vidzeme* laikam sākotnēji izveidojies lībiešu apdzīvotajā jūras piekrastē un apzīmējis lībiešu teritoriju zemes iekšienē (*vidus zeme;* M-E IV 581). V. Dambe pievienojas uzskatam, ka **Idumaa* (Idumeja) var būt no **Vidumaa,* bet piebilst: «iespējams, ka sakne *vid-* vārdā *vidus* sensenis ir bijusi ar kādu citu nozīmi, jo . . atbilstošs senīru vārds *fid* ir 'mežs'» (JA 1972 17 19).

Šādus apsvērumus balsta vairāki apstākļi. G. Elgeram *Vidu zeme* ir ne tikai Vidzeme, bet atbilst arī p. *odmorze* 'apvidus, kas nav pie jūras', lat. *meditullium, mediterraneum* 'zemes vidiene' (Elg 1 316), ko lietuviešu valodā līdzīgi tulkoja 17. gs. autors K. Širvīds (*Widużieme,* DTL 248). Arī prūšu teritorijas Sembas (Sembijas) no jūras attālākā daļa 13. gs. dokumentos ir *Vidland* (ar *-land* kā tulkojumu no pr. *semmē* 'zeme'); sal. *Withlandia* 'Vidzeme' Alberika hronikā 13. gs. Šāda nozīme varēja būt vietv. *Vidzeme* pamatā. Savukārt jēdziens 'zemes vidiene' ('apvidus, kas nav pie jūras') varēja saistīties ar 'meži, mežu masīvs'. (Sal. arī *Vidriži* tag. Limbažu rajonā: ssk. *vidr* 'mežs, krūmi'.) (K)

A. Augstkalns — LVIŽ 1940 2 249—254, B II 337, III 558, Bielenstein 70—74, Buck 863 un 1307, E I 499, Eckert — Balt III 63, V. Dambe — JA 1972 17 18—19, EF 2 1238, R. Ērglis — LVIŽ 1939 4 559—580, Jēg 7 75, Ķet 485, M III 20, Mažiulis 6 310, M-E IV 580, Nītiņa 187, Oxf 1012, Pok 1127 un 1177, Schmalstieg 2 84, Vr 660 Георгиев 93

vidžināt [vidžinât], apv. *vidzināt.* Līdz ar formām *vidžēt, vidžerēt, vidžuļot* [uô] atv. no putna balss atdarinājuma *vidž(u)!* Paralēli arī formas ar *e* saknē (*vedžerēt* M-E IV 251). Ar ide. **u̯i-* skaņu vārdos sal. lš. *vyturỹs* 'cīrulis' un lat. *vītulāri* 'gavilēt, slavēt, uzsākt dziesmu; būt līksmam'. Ar šiem vārdiem sal. arī la. *vīterot* [uô] (*vīterēt, vītarot* [uô] u.c.) un *vīvaļot* [uô] (*vīveļot* [uô], *vīvināt*), kas apzīmē ne tikai putnu balss skaņas, bet arī dziedāšanu, gavilēšanu: «Es dziedāju, man skanēja, Es māceju vīvināt» (LD 869, 4 var.).

M-E IV 581, Pok 1176

viebt [viêbt]; lš. *vȳburti, vȳburioti* 'šūpot, iet šūpodamies; vēdināt (asti)', norv. apv. *veipa* 'tīstīt; pātagu vicināt', vav. *weifen* 'vicināt, tīt', vlv. *wippen,* vav. *wipfen, wepfen* 'lēkt, lēkāt', lat. *vibrāre* 'kratīt, vicināt; trīcēt, drebēt'. Pamatā ide. **u̯eib-* 'griezt; griežoties, šūpojoties kustēties' no saknes **u̯ei-* 'griezt, liekt' (no kā arī *vīt,* sk.); b. **u̯eib-* > ab. **u̯ieb-,* no kā la. *viebt.* Refl. *viebties;* iter. *vaibstīt* [vaîbstît], refl. *vaibstīties.*

Sk. arī: *vaibsti, vīpsnāt.*

B II 432, EF 2 1236, M-E IV 433 un 652, Pok 1132, W-H II 780

viedēt 'redzēt'— sk. *viedoklis.*

viedoklis [viẽduoklis]. Jaunvārds, kas darināts 19. gs. beigās. Par vārda autoru ir dažādi uzskati; minēts K. Kasparsons (K. Draviņš) un Rainis (R. Veidemane). Šis vārds aizstājis agrāko apzīmējumu «redzes stāvoklis»; nav ieviesies tās pašas nozīmes jaunvārds *vadoklis* [uô] (D 1 487). Subst. *viedoklis* atv. no verba *viedēt* [viẽdêt] 'redzēt, (ar pūlēm) saskatīt'. Pamatā ide. **u̯eid-* : **u̯id-* 'ieraudzīt, redzēt', no kā arī lš. *veizdėti* 'redzēt, skatīt', pr. *widdai* 'redzēja', kr. *видеть,* lat. *vidēre* 'redzēt'. Ide. **u̯eid-* > ab. **u̯ied-* > la. *vied-,* no kā apv. *viest* (< **u̯ied-ti*) 'manīt, jaust, redzēt': «gaisma tikkuo viešama» (M-E IV 671), «še varēja ceļu viest» (E-H II 798). Tag. celmā *-š-* (viešu) aizstājis agrāko *-ž-* laikam hom. viest 'likt rasties, audzēt, izplatīt' ietekmē. Iter.-dur. *viedēt.*

Par paraugu jaunvārda darināšanai varēja noderēt *redzēt : redzoklis (viedēt : viedoklis).*

Adj. *vieds* 'gudrs, zinīgs' ir jaunvārds, ko liter. valodā ieviesis L. Laicens ar «Kalevalas» tulkojumu (1924).

Saknes skaņumijā apv. *vīdēt* 'būt (tikko) saskatāmam; neskaidri (ar pūlēm, tālumā) redzēt, saskatīt': «brūnuos matuos jau vīdēja pirmā sarma» (E-H II 729), «gaismiņa tikkuo svīst, un tikkuo var vīdēt» (M-E IV 634). Liter. atv. *pavīdēt* 'tikko manāmi (uz brīdi) parādīties': «tumsā pavīdēja gaismiņa», «man likās, ka tur ēna būtu pavīdējuse» (M-E III 140). Apv. arī trans. 'mazliet redzēt, pamanīt': «te viņš pavīdēja logā ēnu» (J. Jaunsudrabiņš. Kop. r., 1982, VII 308).

Sk. arī: *nenovīdīgs, vei, veids, vizēt.*

Bl 6 201 un 227, Buck 1041, K. Draviņš — Ceļi XIV 48, E III_2 372, EF 2 1215, E-H II 794, M-E IV 653 un 670, Pok 1125, T 357, R. Veidemane — LM 1987 43, W-H II 784, Ф I 312, ЭСРЯ I_3 93

vieds 'gudrs, zinīgs'— sk. *viedoklis.*

viegls [vìegls]. Vārdā laikam saplūduši divu ide. sakņu refleksi.

1. Vārds ir tās pašas cilmes kā *liegs* (sk.). Pamatā ide. **leg$^{u̯}$h-* 'viegls, veikls', ar *n* infiksu **leng$^{u̯}$h-* > b. **lengu̯-* > la. **liegv-s,* no kā (elidējot *v*) *liegs.* Laikam vairoties no neērtas izrunas, jau agrākā vārda attīstības posmā (**lengu̯as* > **lengvs*) notikusi metatēze: **u̯engls* > *viegls.* Citādi J. Endze-

līns: «*viegls* varbūt no *liegvs*» (E Ia 168; gramatikas latviešu izdevumā šā teikuma nav); *viegls* senāk *lieg(v)s* (E-M I5 30). E. Frenkels: šāda etimoloģija nav droša (tā arī S. Karaļūns).

2. Pamatā ide. **u̯eig-* no saknes **u̯ei-* 'griezt, liekt'; ab. **u̯ieg-* : **u̯ig-*, no kā ar pied. *-lo-* la. *viegls*, lš. apv. *vìglas* 'ātrs, veikls, mundrs'. No tās pašas saknes sav. *wīhhōn* 'lēkt, dejot', zv. *vicka* 'šad tad kustēties, šūpoties'. (Šādu cilmes risinājumu devis K. Būga, norādot arī uz tās pašas saknes atv. *veikls*. Šo etimoloģiju atbalsta J. Endzelīns, M-E IV 654, un E. Frenkels.) Noz. pārnesums 'ātrs, veikls' → 'viegls' ir iespējams; sal. dažus savienojumus, kur *viegls* 'veikls': «viegls dejotājs», «viegla kā stirna» (M-E IV 654), «Teci, manu kumeliņ, Vieglajām kājiņām» (LT 5692).

Atv. verbi *(at)vieglot* [uô], *(at)vieglināt*.

B I 292, Buck 648 un 1073, E Ia 168, EF 2 355 un 1248, M-E IV 654, Pok 1130

viela [viẽla]. A. Kronvalda jaunvārds (1868), kura darināšanai paraugs bijis gr. *hýlē* 'mežs, malka, koki; viela, matērija'. Formas ziņā vārds pieskaņots lš. *vielà* 'stieple' (Kr I 641). 19. gs. paralēlforma *viels* (U I 332, V 2 244, BV 1873 34).

M-E IV 655

vien — sk. *viens*.

vienmēr — sk. *viens*.

vienmuļš [viênmuļš]. Senākā forma *vien(u)maļš*, kur *vien(u)-* ar noz. 'vienādu' (par šo nozīmi sal.: «abi zēni vienu (= vienādu) garumu») un *-maļš* < *-malis* no vārda *mala* (sk.). Tātad sākotnējā noz. 'tāds, kam ir vienādas malas' → 'tāds, kas ir viscaur vienāda resnuma'. Sal. *vienmalis* (adj., subst.) 'vienāda resnuma (priekšmets)' (St I 349). Piem.: «kuoks, kam daudz zaru, tas izaug tievumā, kam nava daudz zaru, tas vienmalis (vienā resnumā)» (Fīrekers — M-E IV 661). Forma *vienmalis* > *vienmulis* laikam vārda *vientulis* ietekmē. Formas maiņa neietekmēja nozīmi: «vienmulis trauks»— augšā un apakšā vienādi plats (M-E IV 661). Izloksnēs ar tādu pašu nozīmi adj. *vienmulīgs (vienmuļīgs)*: «kuoku, kam abi gali ir vienu resnumu bez tešanas, sauc par vienmuļīgu» (M-E IV 662).

Sal. lš. apv. subst. *vienmùlis* 'slaids stumbrs', adj. *vienmùlis, vienmulìnis, vienmolìnis* 'visā garumā vienmērīgi resns, cilindrisks' (WLSch V 302). Formas un nozīmes atbilstība liek domāt, ka lš. *vienmùlis* ir aizg. no latviešu valodas, kas saglabājis arh. nozīmi. Ja tomēr abās valodās vārds un tā atv-i ir mantoti, var domāt arī par arh. **mula* 'mala'.

No nozīmes 'tāds, kas ir viscaur vienāda resnuma' → 'vienmērīgs, līdzens' («vienmuļš lauks», M-E IV 662) → 'tāds, kas noris bez pārmaiņām; apnicīgs': «vienmuļš brauciens», «vienmuļa dzīve».

Izloksnēs _vien(u)maļš_ arī 'vientuļš, savrups': «Nekopts klusā meža malā Brūklenājs aug vienumaļš» (M. Kaudzīte. Dzejoļi, 1877 38). Šī nozīme ir vai nu pārn. (vārda _vientuļš_ ietekmē), vai arī izveidojusies patstāvīgi (tautas etimoloģijā), izprotot vārda saturu šādi: 'tāds, kas atrodas vienā malā, savrup'. (K)
EF 2 1241, E-H II 796, M-E IV 661

viens [viêns]; lš. _víenas_ 't. p.' Pamatā ide. viet. *_ei-_ 'tas, viņš', no kā ar pied. _-no-_ atv-i ar sākotnēju adjektīva nozīmi (Stangs). Skaņumijā *_oino-s,_ no kā pr. _ains,_ go. _ains_ (ģerm. *_ainaz_), v. _eins,_ a. _one,_ senīru _óin_ 'viens', gr. _oinós_ 'vieninieks (metamā kauliņā)', lat. _ūnus_ (< *_oinos_). Austrumbaltu formas no ide. *_einos_ ar ieskaņas _u̯-_: *_u̯einos_ > ab. *_u̯ienas_ > la. _viens._ Forma ar _ei_ ir saglabājusies atv-os Kurzemē un Zemgalē 17. gs.: _veiņ_ 'diezgan, itin' («viņs veiņ pakal»— viņš ir labu gabalu atpalicis, Lj 340), _veinādi_ («weinahde») 'piemēroti; diezgan, itin', «veināds vīrs»— diezgan prāvs vīrietis, «veināds puisis»— diezgan labi audzis jauneklis vai zēns (turpat). Līdzīgi arī K. Fīrekeram (M-E IV 525), no kā Langijs laikam ņēmis piemērus (vai otrādi). Ar senāko _ei_ arī lš. apv. _vičveīnelis_ 'viens vienīgs' (liter. _vìčvienas_).

Par _v-_ (_u̯-_) pievienojumu ir dažādi uzskati: varbūt no kādas partikulas *_u̯-,_ *_u̯e-_ (Fortunatovs, Endzelīns, Frenkels), vai arī sporādisks ieskaņas līdzskaņa pievienojums (Stangs; sal. arī _viņš_).

No *_einos_ > psl. *_inъ_ 'viens', no kā kr., ukr. _оди́н_ (ssl. _jedinъ, jedьnъ,_ psl. *_edinъ,_ *_edьnъ_), bkr. _адзі́н,_ bulg. _еди́н,_ č., p. _jeden_ 't. p.'

Adv. _vien_ < _viena_ (sens nek. dsk. nom.), _vienatā_ (no kā 19. gs. šubst. _vienatne,_ BV 1873 5), _vienkārt_ (< _vienu kārtu;_ sal. lš. _víenąkart_ 'vienreiz, kādreiz'). No adj. _vienkārtis_ locījumiem forma _vienkāršs._ Adv. _arvien_ [ar·vien], _vienmēr_ (par nozīmes izveidošanos sal. oset. _īwdaʒyg_ 'vienmēr' no _īw_ 'viens' + _daʒ_ no _tāč_ 'tecēt', tātad 'vienā tecējumā'). Adj. _vienāds, vienīgs._ Verbs _vienot_ [uô].

Nolieguma forma ('neviens') ide. valodās veidota divējādi: vai nu no negācijas partikulas + 'kas', vai arī no negācijas partikulas + 'viens'. Ar 'kas': lš. _niẽkas_ (*_neikas_), kr. _никто́_ (ssl. _nikъto_), č. _nikdo,_ p. _nikt_ u. c. slāvu valodās. Ar 'viens': la. _neviens,_ lš. _nė víenas,_ frī. _nēu_ < _ne eu,_ ssk. _neinn_ < _né einn,_ a-s. _nān,_ a. _none_ < _no_ + _one._ Dažās valodās no noz. 'neviens' izveidojusies nolieguma partikulas noz. 'ne, nē': sav., v. _nein_ 'nē' < *_ne_ + _ein,_ lat. _nōn_ 'ne' < _noenum_ < *_nōinom_ < *_ne oinom._

Sk. arī: _viņš._

B II 482, Buck 843 un 937, E I 253, IV₂ 92 un 536, 1 481, EF 2 1239, HF II 364, Jēg 2 99, Kl 157 un 507, L III 127, Lanszweert 102, M III 43, 4 54, Mach 219, Mažiulis I 56, 1 54,

M-E IV 664, Oxf 627, Pok 286, Ramat 121, Stang I 276, T 3, Tr II 145, Vr 407, W-H II 174 un 821, Абаев I 559, Пр I 639, Ф III 122, Ц 140, ЭСБМ I 83, ЭСРЯ I_5 250, ЭССЯ VI 11

vientulis [viêntulis]; lš. apv. *vientulis* 't. p.' Saliktenis, kura otrā daļa *-tulis* tās pašas cilmes kā apv. *tulāt* 'iet, gausi kustēties' (sk. *tūļa*). Tātad salikteņa sākotnējā noz. 'tas (tāds), kas viens pats gausi iet'. Vārds vispirms attiecināts uz dzīvniekiem (sevišķi putniem), kas zaudējuši savu pārinieku vai noklīduši no bara: *vientulis putns* 'putns, ko citi pametuši vienu' (Lj 339), *vientulis* 'tas, kas no pāra palicis viens' (Lg II 380, St I 349). Pēc tam attiecinājums uz cilvēkiem un nedzīviem objektiem: «vientuļa mala» (St I 349). Adj. *vientuļš* (apv. *vientuls), vientulīgs;* atv. subst. *vientuļnieks* (apv. *vientulnieks*).

Nozīmes ziņā *vientulis* salīdzināms ar lš. *vienguñgis* 'vientulis', kas laikam no **viengul(g)is,* kur salikteņa otrā daļa saistās ar verbu *gulēt* (tātad 'tas, kas viens pats guļ'; Frenkels).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *vientulis* var būt apv. *vienturis* 't. p.' pārveidojums pēc vārdiem, kuri beidzas ar *-ulis*. K

EF 2 1240, Jēg 2 98, M-E IV 667

vieplis — sk. *vīpsnāt*.

viesis [vìesis]; lš. arh. *viešis* 't. p.', *viẽšpats* 'kungs (dievs), valdnieks', *viẽšės* 'apciemojums', *viešẽti* 'viesoties', *váišės* 'viesības, mielasts', *vaišìnti* 'mielot, cienāt', pr. *waispattin* 'sieva', kr. apv. *вéслина, весцá* 'neliels ciems' (ssl. *вьсь* 'ciems'), skr. *весь,* č. *ves,* p. *wieś,* go. *weihs* 'ciems', si. *viś-* 'ciems, mītne; cilts, dzimta', *viśáti* 'ierodas, ienāk', *viśpátiḥ* 'mājas kungs, ciema (dzimtas) vecākais', *veśáḥ* 'iemītnieks, iedzīvotājs, kaimiņš', ave. *vīs-* 'kungu māja, sēta, ciemats', oset. *siaxs* (< **visiahs)* 'znots', gr. *oĩkos,* apv. *u̯oĩkos* 'māja, mītne, sēta', lat. *vīcus* 'māju grupa, ciems'. Pamatā ide. **u̯eik-* 'māja, apmetne' no saknes **u̯ei-* 'griezt, liekt, pīt' (no kā arī *vīt,* sk.; tālā senatnē māju sienas bija pītas un pēc tam apziestas ar māliem); b. **u̯eiš-* > ab. **u̯ieš-* > la. *vies-*. Vārds *viesis* senāk paralēli lietots kā *i*-celma un *o*-celma vārds (**viesis : *viesas*), tāpēc tā locīšana liter. valodā ir neregulāra. Dsk. *viesis* (kā *i*-celma vārdam) sastopams 17. gs.: «tie viesis nebij cienīgi» (Elg 2 110), «šie sveši viesis dara» (Manc 4_1 113).

Nozīmes maiņa 'māja' → 'ciemiņš' notikusi ar salikteņa **viespats* 'mājas kungs, saimnieks' starpniecību (kur *pats* 'kungs, saimnieks'): viesību gadījumos 'mājas saimnieks' bija arī 'ciemiņu saimnieks', un līdz ar to salikteņa pirmo daļu *vies-* uztvēra jaunā nozīmē. Jaunās nozīmes izveidošanos varēja ietekmēt arī verbs *viesēt,* kas laikam bija sākumā 'iet (kādā) mājā', no kā apv. 'ciemoties, viesoties': «viņi brauc jau piektuo gadu uz Upeniekiem viesēt» (M-E IV 669). Par nozīmju sakaru sal. si. *viś-* 'ciems': *viśáti* 'ierodas, ienāk (mājā, ciemā)' un la. *ciems* : *ciemoties* : *ciemiņš.*

Uz atšķirībām vārdu *viesis* un *ciemiņš* nozīmē 18. gs. norāda J. Lange: «tas ciemiņš»— tā latvietis dēvē savas kārtas viesi; ja tas ir svešnieks, tad saka *viesis*, t. i., citas tautības cilvēks. (Lg I 258). G. F. Stenders norāda, ka *ciemiņš* 'viesis no kaimiņiem' (St I 365).

17. gs. *viesis* minēts kā kopdzimtes vārds (Lj 339), bet 18. gs. avotos arī siev. *viese, viešņa* (Lg II 381), folklorā *viešna, viešņa, viešiņa* (LD 2199, 26549, 1; sal. lš. *viešniā* 'viešņa'). Forma *viešņa* no senākas **viesni* pēc ģen. **viesniās* > *viesņas* > *viešņas* parauga. 18. gs. *viešņa* arī 'dzīres, sapulcēšanās' (St I 349).

Atv. *viesoties* [uô] ir 19. gs. jaunvārds pēc *ciemoties* parauga (V 1 104, 2 245, U I 333). A. Kronvalds ieteica verba aktīvo formu *viesot* [uô] ar to pašu nozīmi: «pēc pieci gadiem pārnāca dēls viesot (sērst)» (Kr I 369). Pēc parauga «iet ciemos» darināts arī savienojums «iet viesos». Ar nozīmi 'iet viesos' 17. un 18. gs. *viesībās iet* (Lj 339), *sērst iet* (Manc I 32, Lg II 291), arī *sirot* (St II 365, ar vienādu noz. kā «sērst iet» un «iet sērsties»), *ciemāties* (Lg II 397), *apciemot* (St I 365). Ar nozīmi 'apciemošana' lietoti vārdi *pieieti, apraudzīšana* (Lg I 139), *apmeklēšana, sirošana* (St II 131).

Atv. *viesības* ir sens vārds: «tie sēž labprāt pirmajā vietā viesībās» (Elg 2 38), «viesības turēt, viesībās lūgt in aicināt» (Lj 339). 17.—19. gs. arī vsk. *viesība* (Elg 1 7, Lg II 381, St I 350). Tam blakus 19. gs. darināts adj. *viesīgs*, sākumā ar noz. 'viesmīlīgs' (V 1 104), bet vēlāk tas valodā ieviesies ar noz. 'sabiedrisks, jautrs': «viesiga sadzīve» (D 1 486). Salikteņi *viesmīlīgs, viesmīlība* darināti 19. gs. otrā pusē (V 3 63), jau agrāk *viesistaba* (V 1 104).

No saknes zudumpakāpē (**u̯eik- : *u̯ik-*), no kā arī si. *viś-* 'ciems', laikam la. *vista* ('ciema, mājas putns') un vietv. *Visagals* ('ciema gals'), *Višķi* (kam pamatā laikam **vistis* 'ciemnieks'). Turpretim *Viesīte* no ide. **u̯eis-* > ab. **u̯ies-* 'tecēt, satecēt' (Georgijevs).

Sk. arī: *ēka, viesnīca, vista.*

Bl 6 179, Buck 1351, E IV$_2$ 332, Eckert 9 169, EF 2 1184, 1244 un 1255, Euler 1 38, Fei 558, HF II 360, Krahe 1 50, L III 127, Mach 684, M-E IV 669, MM III 205, 223, 224 un 263, Pok 1131, T 363, W-H II 782, Абаев III 101, Георгиев 122, Ф I 305, ЭСРЯ I$_3$ 76

viesnīca [vìesnīca]. Atv. no vārda *viesis* (sk.), 19. gs. 70. gadu jaunvārds, K. Valdemāra (vai F. Brīvzemnieka) darināts formā *viesnice* (V 1 104, 2 245). Mūsdienu liter. forma *viesnīca* «Baltijas Vēstnesī» jau 19. gs. 70. gados. Agrākais apzīmējums «viesu nams», arī ģerm. *gastūzis* (< lv. *gasthūs*, kam atbilst v. *Gasthaus*; St II 263, V 1 104, U II 316).

viest^a [vìest], apv. [iê^2]; lš. *veĩsti* 'audzēt (dzīvniekus, augus),

ieaudzēt, iekopt (augus)', pr. *wēisin* (ak.) 'augli', ssk. *vīsir* 'pumpurs, dīglis, dzinums', norv. *vise* 't. p.; kāts ar lapām un ziediem, augļa aizmetnis', sav. *wīsa*, v. *Wiese* 'pļava'. Pamatā ide. **u̯eis-* : **u̯ĭs-* 'dīgt, augt, plaukt' no saknes **u̯ei-* 'virzīties, doties taisnā virzienā; būt spēcīgam' (no kā arī *vajāt*, sk.). Ide. **u̯eis-* > ab. **u̯ies-* > la. *vies-*, no kā verbs *viest*. Nozīmes attīstība: 'dīgt, dzīt (atvases, zarus)' («kuoks vieš ceru», «rudzi vieš krūmus», M-E IV 670) → 'audzēt' (par augiem, vēlāk arī par dzīvniekiem): «zemes krūtis .. ziedus un skuostas, un kukaiņus vieš», «viest trušus ir izdevīgi» (turpat) → 'izplatīt': «viest gaismu». Attiecīgi no refl. *viesties* nozīmes 'augt, plaukt' («.. pie vecā vītola, zem kura agrāk kalves viesās», A. Austriņš. Nopūtas vējā, 1921 91; «Lai viešas man telītes Kā liepiņas krūmiņā», LD 16455) izveidojās noz. 'vaisloties, attīstīties' («te bites labi viešas», Lg II 381) → 'izplatīties': «Siltie stari siltiem viļņiem Viešas .. ļaužu sirdīs» (Rainis. Kop. r., 1948 II 376).

Blakus agrāk lietotajam atv. refl. *ieviesties* 19. gs. darināta aktīvā forma *ieviest*: «Un dārza zemē taukā Daudz stādi ieviesti» (A. Pumpurs (1869) — Raksti, 1925 I 191), kas valodā dziļāk iesakņojušies tikai 20. gs.

Sk. arī: *vaisla*.

Buck 375, E IV_2 335, I 465, EF 2 1214, M-E IV 670, Pok 1133, Vr 668

viest[b] 'manīt, jaust, redzēt' — sk. *viedoklis*.

viesulis [viẽsulis], apv. [ìe, iê[2]], *viesuls, viesals, viesol(i)s* [uo]; lš. *víesulas* 't. p.', kr. *вúхорь, вихрь* (skr. *вихъръ*), bkr. *вíхар*, ukr. *вúхор*, bulg. *вúхър*, č. *vichr*, p. *wicher* 'viesulis, virpulis'. Atv. no verba **viest* 'griezt', kā pamatā ide. **u̯ei-* 'griezt, liekt' (no kā arī *vīt*, sk.) ar *s* saknes paplašinājumā. Ide. **u̯eis-* > ab. **u̯ies-* > la. *vies-*. Izloksnēs arī formas ar senāko *ei* saknē: *veisols* [veĩsuôls], *veisolis* [uo], *veisonis* [uo] '(mazs) viesulis'.

Vārda sākotnējā nozīme 'vējš, kas griež virpulī; virpulis'. Sal. apv. *viesuls* 'virpuļa stabs' (P-K 84). Vārda saknes nozīmi 'griezt' labi atspoguļo arī apv. *veisolis* 'maza viesuļa pūka, kas gluži rāmā laikā pēkšņi saceļas un gružus riņķī griež' (M-E IV 525).

B II 33, EF 2 1243, M-E IV 671, T 345, ЕСУМ I 386, Пр I 87, Ф I 324, ЭСБМ II 167, ЭСРЯ I_3 112

viešņa — sk. *viesis*.

vieta [vìeta], arh. *viets* (Elg I 68); lš. *vietà* 't. p.', kr. *витáть* 'dzīvot, uzturēties', č. *vítati*, p. *witać* 'sveikt'. Pamatā laikam ide. **u̯ei-* 'griezt, liekt' (no kā arī *vīt*, sk.) ar *t* saknes paplašinājumā. Ide. **u̯eit-* > ab. **u̯iet-*, no kā **u̯ietā* > la. *vieta*.

No ide. **u̯eit-* atvasināti substantīvi ar noz. 'kas liekts, lokans' → 'liekts, lokans zars' → 'zars'; sal. kr. *ветвь* (ssl. *vĕtvь*) 'zars'. Saknes skaņumijā la. apv. *vite, vitis* 'vijīgs stiebrs,

laksts, stīga', lš. *vytìs* 'rīkste'. 17. gs. *apvīts* 'ar sētu apdarīts' (laikam ← 'ar zariem apspraudīts' vai 'ar sapītiem zariem iežogots'; Elg 1 329). No šejienes laikam vārda *vieta* sākotnējā nozīme 'ar iespraustiem vai sapītiem zariem iezīmēts, apžogots laukums'; sal. «dārza vieta»—'iežogots dārza laukums', «mājas vieta»—'ēkas ar apkārtējo iežogoto laukumu': «Kalnā man mājas vieta» (LD 26551, 6). No šādas nozīmes ar vispārinājumu izveidojusies vārda *vieta* diezgan sazarotā mūsdienu semantika.

Vārda *vieta* nozīme 'guļasvieta, gulta' ir sena, tā parādās folklorā un jo bieži iepriekšējo gadsimtu literatūrā, piem.: «Kas manam arājam Šovasar vietu (var.: gultu) taisa?» (LD 16532 var.), «. . abās pārējās kaktēs bija ievietotas abu muižas kalpu lielās gultas jeb vietas, kā viņas toreiz [19. gs. vidū] sauca» (M. Remiķis — RM inv. 33636, 1 13). Šī nozīme izveidojusies laikam no senatnē guļasvietā noklātiem mīkstiem, lokaniem zariem. Savienojumā «taisīt vietu» vārdam *taisīt* ir senāka noz. 'līdzināt'.

Atv. verbs *vietot* [uô], parasti ar priedēkļiem — *ievietot, novietot* u. c. Adj. *vietējs, vietīgs* (arh. 'derīgs savā vietā; vietējs', mūsdienu valodā parasti salikteņos, piem., *četrvietīgs*). Adv. *vietām* ir sens dsk. instr., kam blakus jaunāks atv. *vietumis* pēc tādu vārdu kā *retumis* parauga. Atv. subst. *vietnieks*.

Gramatikas termins *vietniekvārds* ir J. Neikena darināts («vietnieku vārdi», Vācu valodas mācība, 1850 I 21), salikteņa formā no 20. gs. 30. gadiem. Nav ieviesies J. Alunāna ieteiktais *aizvārds* (Al II 297).

Buck 830, E 1 603, EF 2 1246, M II 59, M-E IV 672, Pok 1122 un 1123, T 345, Мельничук 4 114, Ф I 306, Ц 67

vietēt [viẽtêt], apv. [ìe²] 'pērt (parasti ar pirtsslotu)'; lš. *vantáuti* 'vākt zarus pirtsslotai'. Pamatā ide. **u̯ent-* no saknes **u̯en-* 'sist' (kas savukārt laikam saistāma ar **u̯ā-* 'sist, ievainot', no kā la. *vāts,* sk.). No **u̯ent-* > la. *vent-,* no kā apv. *vente* 'šķila, ķīlis; sitamais', *ventēt* [eñ] 'sist', pārn. 'strauji, spēcīgi ko darīt', ar saknes patskaņa miju *vante* [añ] 'šķila; malkas skaldāmā vāle', *vantēt* [àn²] 'sist, pērt; tēst; sviest, gāzt (u. c.)'. Formas ar nepārveidotu *-en-, -an-* kursiskajās izloksnēs, no kurienes daļēji arī citos apvidos.

No **u̯ent-* > *viet-* verbs *vietēt.* Šā verba un dažu radniecīgo vārdu nozīmi varbūt ietekmējis hom. b. **u̯ent-* 'griezt, pīt, vīt; vērst, grozīt' no saknes **u̯ā-* : **u̯en-* 'griezt, liekt' (no kā la. *vandīt, venteris*). Pēc cita uzskata (Endzelīns) *vietēt* un *venteris* ir vienas cilmes, kam pamatā 'rīkste, sist'; vēl pēc cita (Būga) — šo vārdu semantikas pamatā ir 'liekt, līkt, vīt, pīt'.

Sk. arī: *ota.*

B II 661, III 172 un 187, EF 2 1196, M-E IV 473, 538 un 674, Pok 1109

vīgrieze [vĩgriêze], apv. *vigriezne* u. c.; lš. *vingiarýkštė, vingriorýkštė* 't. p.' Vārds ir šķietams salikteņis, kurā *vigr-* < **vingr-* ir tās pašas cilmes kā *vingrs* (sk.), bet vārda nobeigums (laikam izskaņa *-iste;* par izskaņu sk. *varavīksne*) pārveidots tautas etimoloģijā dažādās formās, g. k. pieskaņojoties augu spirāliski savītajām auglenīcām un auglīšiem. No *-ist-* > *-ikst-* lietuviešu formas ar *-rýkštė;* la. apv. formas ar *-iekst-* pieskaņotas vārdam *rieksts* : *vīgrieksts* [vìgrîeksts[2]]. Dažas apv. formas ar *vi-* > *vij-*: *vijgriezne, vijgrieze.* Disimilācijā **vīgrikste* > apv. *vidrikste;* līdzīgi izveidojušās formas *vidrieksne, vidrēksne, vidrikšņi* u. c.

B II 326, E III₂ 406, EF 2 1223, M-E IV 583 un 635

vīģe [vĩģe]. Aizguvums; no vlv. *vige* 't. p.' (v. *Feige*). Vārds ir pirmside. cilmes. No lat. *fīcus,* apv. *fīga* > sav., ssak. *fīga,* no kā vlv. forma. Aizg. ieviesies latviešu valodā ar Bībeles fragmentu tulkojumiem 16.—17. gs., tas minēts 17. gs. vārdnīcās (*viges* Manc I 58, Lj 344). J. Reitera tulkojumā «Wyogasz» laikam lasāms *vijogas* (Reiters 2 21), kur *vij-* no vlv. *vige* lasījuma [fīje].

Buck 377, Kl 190, M-E IV 635, Tr II 313, Zēv 2 159

vija — sk. *vīt.*

vijole [vijuõle]. Aizguvums; no lv. *viole* 't. p.' (h. *viool, violen,* v. *Violine*), kas savukārt no it. *viola.* Pamatā lat. izlokšņu forma *vitula* 'stīgu instruments' no lat. *vitulāri* 'vilināt'. Latviešu valodā aizg. dsk. formā minēts 17. gs. vārdnīcās (*violes* Manc I 194, Lj 348) un Bībeles tulkojumā («ar prieku un ar violēm», Gl I 561). Vārds vsk. formā no 18. gs. (*viole* Lg I 547, *vijole* St I 359).

Kl 197 un 822, M-E IV 583, Zēv 2 409

vijolīte [vijuõlîte]. Aizguvums; no vlv. *fiōle* 't. p.' (v. *Veilchen*), kas savukārt no lat. *viola* 't.p.' Vārds ir pirmside. cilmes. Latviešu valodā aizg. minēts vārdnīcās kopš 17. gs.: *fiolzāle* (Elg I 77), *vijoles, pijoles* (St II 768), *vijole* (U I 340), *vijoles, vijolītes* (V 2 250). Dem. forma izveidojusies v. *Veilchen* ietekmē un kļuvusi par liter. formu, skaužot homonīmiju ar vārdu *vijole.*

HF I 729, Kl 811, M-E IV 583, W-H II 795, Zēv 2 314

vīkne 'stīga, laksts'— sk. *viķi.*

vīksna [vîksna], apv. *vīksne, vīksnis;* lš. *vìnkšna,* pr. *wimino* (Becenbergers: **winsino,* Trautmanis: *wincsno*) 'goba', kr. *вяз* (psl. **vęzъ*), ukr. *в'яз,* č. *vaz,* p. *wiąz* 'vīksna, goba'. Pamatā ide. **u̯ing- / *u̯inĝ-* 'vīksna, goba' no saknes **u̯en-* 'liekt', no kā arī *vingrs* (sk.). Ide. **u̯ing-snā* > b. **u̯inksnā* > la. *vīksna.* (Trautmanis, Frenkels: **u̯inĝ-snā* > b. **u̯inž-snā* .) Koks ieguvis savu nosaukumu sakarā ar labi lokāmo koksni, kas senāk lietota riteņiem, zirgu lokiem un citiem liektiem priekšmetiem; sal. lš. *vìngis* 'līkums, izliekums'.

B II 326 un 653, Buck 528, E IV₂ 337, EF 2 1257, L III

127, Mach 679, M-E IV 636, Pok 1177, T 360, Гам-Ив 3 634 un 644, ЕСУМ I 442, Ф I 374, Ц 89, ЭСРЯ I_3 242

vīksts 'mīksts, piekļāvīgs'— sk. *vica*.

vīkt 'liekt, piekļaut'— sk. *vica*.

vīķi [vĩķi]. Aizguvums; no v. *Wicke* < lat. *vicia* 't. p.' Vārds ir tās pašas cilmes kā la. *vīkne* 'stīga, laksts, virkne' no *vīt* saknes. Pamatā ide. **u̯ei-* 'griēzt, liekt' ar *k* saknes paplašinājumā. Latviešu valodā vārds aizgūts 19. gs. (U I 339).

HF II 781, Kl 856, M-E IV 639, Tr VIII 133, Zēv 2 159

vilciens [vìlciens]. Atv. no verba *vilkt* (sk.). Līdz 19. gs. otrai pusei vārds lietots tikai darbības apzīmēšanai ('vienreizēja darbība *vilkt*', piem., «elpas vilciens»). Pēc vācu valodas parauga (*ziehen* 'vilkt': *Zug* 'vilciens') 19. gs. 80. gados vārdu *vilciens* sāka lietot nozīmē 'dzelzceļa lokomotīve ar tai piekabinātiem vagoniem' (V 3 287). Vārds iesakņojies valodā šajā nozīmē tikai 20. gs. Līdz tam šajā nozīmē lietots ģerm. *bānis* (v. *Eisenbahn* 'dzelzceļš', *Bahn* 'ceļš'), pēc krievu valodas parauga semantiski pielāgotais vārds *brauciens* (kr. *пóезд* 'vilciens' : *поéздка*, apv. *пóезд* 'brauciens') un vārdu savienojums «(dzezceļa) ratu rinda» (V 1 452, 3 287). Vārds *brauciens* ar noz. 'vilciens' presē plaši lietots vēl 20. gs. sākumā.

Termins *vilciens* 'gājiens' šahā (: v. *Zug*) kopš 19. gs. 80. gadiem; piem.: «baltie sāk un taisa matu otrā vilcienā» (Austrums 1885 1 60). Šajā nozīmē lietots arī *bīdījiens* (= *vilciens*; K. Tarziers. Īsa šahspēles mācība, 1892 10). Vārdu *vilciens* 20. gs. 50. gados aizstājis *gājiens* (: kr. *ход*).

M-E IV 586

vilcināt [vil̃cinât], apv. [il²]; lš. *vìlkinti* 't. p.' Atv. no verba *vilkt* (sk.), tā iter. Sākotnējā noz. 'atkārtoti, arī ilgāku laiku vilkt', piem.: «sienu vilcināt pie šķūņa» (M-E IV 585), no kā pārn. 'lēni darīt; kavēt' (sal. «vilkt garumā» ar noz. 'vilcināt, kavēt').

Buck 974, EF 2 1253, M-E IV 585

vīle[a] [vĩle] (instruments). Aizguvums; no vlv., vh. *vīle* 't. p.' (v. *Feile*) no ģerm. **finhlō*. Pamatā ide. **pei-* 'durt, iegriezt, iezīmēt'. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās līdz ar verbu *vīlēt* (Manc I 58, Lj 344).

Doo I 479, Kl 190, M-E IV 639, Tr II 314, Zēv 2 159

vīle[b] [vìle] (sašuvums); lš. apv. *vylẽ* 'sitiena svītra, tulzna, brūce ādā'. Atv. no verba *vīt* (sk.) darbības rezultāta apzīmēšanai. Sākotnējā noz. 'kas savīts' (sal. lš. *vielà* 'stieple' ← 'vijums'). Par šo nozīmi sal. arī vārda apv. lietojumu: «kad sausa pļava, [sienu] savīlē («sakasa») vīlē, ar grābekļa siekstu sastumj, un klēpis gatavs» (E-H II 792).

EF 2 1251, M-E IV 639, Pok 1121

vilgums '(atspirdzinošs) dzēriens'— sk. *pavalgs*.

vilināt [vilinât], apv. *viļināt*. Divi homonīmi, kuru tālākā cilme ir kopīga.

1. Atv. no verba *velt* (sk.), tā iter. Sal. «Zemis, resnis tautu dēlis Kā mālos vilināts» (LD 21487). Atv. *savilināt* 'saritināt, savelt pikā' (M-E III 787) = *saviļāt*.

2. Atv. no verba *vilt* (sk.), tā iter. Atv. ieguvis no pamatverba atšķirīgu noz. 'ko patīkamu solot (ne tikai mānot), kārdinot, aicināt, likt tuvoties; kārdināt'. Par nozīmi sal. *vilinājums* 'kārdinājums'. Tdz. piemērs: «Ai tautieti, ai tautieti, Kam tu mani vilināji? Ne tev bēra kumeliņa, Ne slidenu kamaniņu» (LD 25867).

E III_1 400, M-E IV 587

vilks [vìlks]; lš. *vilkas*, kr. *волк* (ssl. *vlъkъ*, psl. **vьlkъ*), bkr. *воўк*, ukr. *вовк* (apv. *вiвк*), bulg. *вълк*, č. *vlk*, p. *wilk*, go. *wulfs*, ssak., a-s. *wulf*, sav. *wolf*, v. *Wolf*, a. *wolf*, si. *vṛkaḥ*, gr. *lýkos* (< **lukᵘos* < **u̯ḷkᵘos)* 't. p.' Pamatā ide. **u̯ḷkᵘ-os* 'vilks' no saknes **u̯el-* 'raut, laupīt; plēst; ievainot, nonāvēt' (no kā arī *veļi*, sk.). Tātad vārdam *vilks* ir tā pati cilme, kas verbam *vilkt* (sk.). Vilka apzīmējums ar šās saknes vārdu ir samērā jauna ide. parādība. Šis vārds stājies agrākā vilka un suņa kopapzīmējuma vietā (sk. *suns*), lai pēc suņa pieradināšanas atšķirtu mājdzīvnieku no radniecīgā, plēsīgā savvaļas dzīvnieka.

Sākotnēji *vilks* (resp. tā pirmforma) bijis segvārds ('plēsējs, laupītājs'). Kad šis vārds bija kļuvis par dzīvnieka īsto nosaukumu, tam blakus izveidojās jauni segvārdi (latviešu valodā *pelēcis, mežainis, mežavīrs, tēvainis, vecbrālis* u. c.). Sava veida segvārdi bijuši arī nosaukumi ar skaņu pārstatījumu, piem., gr. *lýkos* (Votkinss).

No ide. **u̯lkᵘ-os* blakus dominējošai formai *vilks* bijusi arī la. apv. forma *ulks* (U I 320, RKr VIII 85), kas vokālismā atbilst alb. *ujk* < *ulk*, illīr. *ulk-* 'vilks'. (J. Endzelīns ar ?— no baltkrievu valodas; M-E IV 298). Sal. narev. *wułks* 'vilks'.

No senajiem kontaktiem ar rietumirāņu valodām Latvijas vietvārdi saglabājuši aizgūtu vilka nosaukumu **varka* (sal. skitu *varka* 'vilks'): *Vārkava* [vàrkava < vàrkava], *Varakļāni* no senāka *Varklāni* (senākajos dokumentos *Warklany*, no kā v. *Warkland*), kur *vark-* + *lāni*. (Apv. *lānis* 'liels, necaurejams mežs' < ig. *laan* 'mitrs lapu koku mežs; pirmatnējs mežs', Wiedemann 472, Mägiste 1193). Dokumentos arī *Varka* (Warka, 1226) pie Lubānas ezera.

No vārda *vilks* atv. *vilkatis* > *vilkacis*. Dem. *vilciņš* arī 'rotaļlieta (neliels priekšmets ar smailiem galiem)., kas iegriezts virpuļo ap savu asi'; nosaukums pēc jauna vilcēna, kas mēdz strauji riņķot, griezties.

Sk. arī: *lapsa*.

B I 221, Buck 185, E II 393, EF 2 1252, Euler I 28, Fei 576, HF II 143, KK 29 195, Kl 867, K(lusiņš) M — BV 1869 30, L III 128, Mach 694, M-E IV 588, MM III 240, Oxf 1011, Pok 1178, T 359, W-H I 836, Zinkevičius 1 20, 2 81, Абаев 3 308, Гам-Ив

3 176, 199, 271, 380, 382 un 492, ЕСУМ I 411, Мейе 1 395, Ф I 338, Ц 79, ЭСБМ II 203, ЭСРЯ I₃ 148

vilkt [vìlkt]; lš. *vil̃kti* 't. p.', pr. *awilkis* (laikam: **auwilkis*, Endzelīns) 'diegs' ('izvilktais'), kr. *волóчь* (tag. *волокý*, ssl. *vlěšti, vlěkǫ*, psl. **velkǫ*) 'vilkt, vazāt', bkr. *валачы́, валакці́*, ukr. *волокти́*, bulg. (tag. vsk. 1. pers.) *вла́ча*, č. *vléci*, p. *włóczyć* 't. p.', gr. *aũleks* (< **a-u̯l̥k-*) 'vaga'. Pamatā ide. **u̯elk-* 'vilkt' no saknes **u̯el-* 'raut, laupīt; ievainot, nonāvēt'. Skaņumijā **u̯l̥k-* > b. **u̯ilk-* > la. *vilk-*, no kā verbs *vilkt*. Tag. formas no saknes pamatpakāpē. Atv. subst. *velkonis* [uo], *vilkme*. 19. gs. 70. gados atv. *izvilktne* (BV 1873 27), ko aizstāja *atvilktne* (U II 635); agrāk ģerm. *šūplāde* (< v. *Schublade*).

Sk. arī: *uzvalks, valkāt, vilciens, vilcināt, vilks*.

Buck 394 un 571, E IV₂ 185, EF 2 1253, HF I 77, Lanszweert 106, M-E IV 590, Pok 1145, T 349, Mach 694, ЕСУМ I 420, Ф I 342, Ц 80, ЭСБМ II 36, ЭСРЯ I₃ 152

villaine — sk. *vilna*.

vilna [vil̃na]; lš. *vìlna* 't.p.', pr. *wilna, wilnis* 'svārki' (← 'kas no vilnas'), kr. apv. *вóлна* (skr. *вълна*) 'vilna, vilnas audums', bkr. *вóўна*, ukr. *вóвна*, bulg. *вълна*, č. *vlna*, p. *wełna*, go. *wulla* (ģerm. **wullō*), sav. *wolla*, v. *Wolle*, a. *wool*, he. *ḫulana-*, si. *ūrṇā* (< **u̯l̥*)-, gr. *lẽnos* (dor. *lãnos*), lat. *lāna* 'vilna'. Pamatā ide. **u̯el-* 'vilna, zāle' (sk. *velēna*); skaņumijā **u̯l̥-nā-* > b. **u̯il-nā* > la. *vilna*. Saknes pamatā ir noz. 'raut, plūkt', jo senatnē vilnu tāpat kā zāli plūca. Par nozīmi sal. apv. *vilnāt* 'plūkt, raut (aiz matiem)', *vilnāties* 'plūkties', *vilnīt* 'raut, plūkt', *vilnīties* 'plūkties'. (Par sakni **u̯el-* sk. arī *veļi, vilkt*.).

Atv. *villaine* < *vilnaine* no adj. *vilnains* 'no vilnas gatavots'; sal. lš. *vilnìnis, vilnynė* 'vilnas svārki'. Taču *vilnains, villains* ir arī 'ar vilnu klāts': «tās melgalvaiņās aitas jau bi traku villaiņas, labas» (K-R III 728), un vissenākā *villaine* varēja būt ar vilnu klāta dzīvnieka āda, kas lietota apsegam; sal.: «Visi ļaudis tā vien teica, Ka man segs kazas (var.: lāča) ādu; Man uzsedza kuplu sagšu Zeltītām maliņām» (LTD III 475). No nozīmes 'ar vilnu (pūkām) klāts' laikam arī *vilnīši* 'sēnes' (vsk. *vilnītis*; lš. apv. *vilnýtis* 't. p.').

Daži mūsdienu valodnieki (Gamkrelidze, Ivanovs, Toporovs) saista ide. apzīmējumus 'vilna' un 'ūdens'. Sal. he. *ḫulana-* 'vilna' un *ḫulana* — kādas upes nos.; sal. arī la. *vilna : vilnis*. Par pamatu pieņem ide. **Hl̥nā-* > **l̥nā-*, kam dažās valodās ieskaņā pievienojies *u̯-* (no izzudušā *H-*).

Buck 400, E IV₂ 337, EF 2 1253, HF II 117, Fei 576, Jēgers 6 14, Kl 867, L III 128, Mach 695, Mažiulis 6 261, M-E IV 593, MM I 116, Oxf 1012, Pok 1139, T 359, Ti I 278, W-H I 756, В. А. Дыбо — ВСЯ 1961 5 17, Гам-Ив 3 578, ЕСУМ I 412, Ив 5 11, Ив-То 2 44, 3 193, Мейе 1 395, Пр I 92, Ф I 339, ЭСБМ II 204, ЭСРЯ I₃ 149

vilnāt 'plūkt, raut (aiz matiem)', *vilnāties* 'plūkties'— sk. *vilna*.

vilnis [vil̃nis], apv. [ìl²], *vilns;* lš. *vilnìs,* kr. *волнá,* skr. *вълна,* ssl. *vlъna*), ukr. *вовнá,* bulg. *вълнá,* č. *vlna,* p. *welna* 't. p.', sav. *wella* 'avots', *wellan* (ģerm. **welnan*) 'velt, ritināt', v. *Welle,* si. *ūrmíḥ* (< **u̯l̥-mi-*) 'vilnis'. Pamatā ide. **u̯el-* 'griezt, vīt, velt', no kā arī *velt* (sk.); skaņumijā **u̯l̥-* > b. **u̯il-* > la. *vil-*, no kā *vilnis.* Pamatforma ir bijusi **u̯il-nā* (sal. kr. *волнá*), no kā la. apv. *vilna* 'vilnis'. Jaunāks ir atv. **u̯il-ni̯o-* > la. *viļņa,* nom. *vilnis,* kas — tāpat kā atbilstošais lietuviešu valodas vārds — kļuvis par dominējošo un arī par liter. vārdu. Atv. verbs *viļņot* [uô], apv. *vilnēt, vilnīt.*

Pamatojoties uz vienādo saknes formu, vārds *vilnis* literatūrā dažkārt saistīts ar *vilna* (sk.). Kopējā semantiskā pazīme — viļņveidīgā forma, kā arī (Toporovs) saistījums ar jēdzienu 'raut': vilna senatnē plūkta, rauta, un vilnis rauj sev līdzi. Par cilmi sk. arī *vilna.*

B I 493, II 656, Buck 40, Eckert 9 205, EF 2 1254, Kl 851, L III 129, Mažiulis 6 262, Mach 695, MM I 117, Pok 1140, Stang 3 63, T 359, ЕСУМ I 412, Пр I 92, То II 57, Ф I 339, Ц 79, ЭСРЯ I₃ 148

vilnīši (sēnes) — sk. *vilna.*

vilnīt 'raukt, plūkt', *vilnīties* 'plūkties'— sk. *vilna.*

vilt [vil̃t]; lš. *vìlti* 'vilināt, (pie)vilt', pr. *prawilts* 'nodots' arm. *gałt* (kur *g* < *v*) 'paslepus, zaglīgi'. Par vārda cilmi izteikti atšķirīgi uzskati. Ticamākais, ka pamatā ide. **u̯el-* 'griezt, velt', no kā arī *velt* (sk.); skaņumijā *vilt.* (Saknes vokālisms kā *šķelt : šķilt.*) Verba sākotnējā nozīme tādā gadījumā pilnīgi atbildusi saknes nozīmei —'griezt, velt'. Šīs nozīmes saistījumu ar *vilt* rāda raksturīgi piemēri: «kaķis vil ar asti» (*vilt, vilu* — asti griezt riņķī kā kaķis; J. Heniņš — RKr XVII 63), «nu jau atkal kā vilks asti viļādams viļ» (saka sievas par saimnieku, kas līgst jaunu kalponi un sola labus darba noteikumus; J. Jaunsudrabiņš, Uršulīte, (1929) 1935 3). Arī dažiem atv-iem piemīt noz. 'velt' un 'vilt', piem., *viļāt* 'šurp turp velt', arh. 'mānīgi vilināt, mēģināt pievilt' (St I 361), *vilināt.*

Noz. pārnesums vispirms varēja izveidoties priedēkļa verbos *atvilt, novilt, pievilt:* 'veļot dabūt pie sevis' → 'kārdinot un mānot dabūt pie sevis' → 'piemānīt'. No šejienes abstrahēta *vilt* noz. 'mānīt'. (Raksturīgi, ka darbības pabeigtību izsaka atv. ar *pie-* — *vilt : pievilt.*) Par nozīmēm 'kārdinot, vilinot dabūt pie sevis' → 'mānot dabūt pie sevis' sal. tdz.: «*Maza, maza meitenīte* Pievil puisi arājiņu: Pie pūriņa stāvēdama, Parādija raibus cimdus» (LĻDz 290), «Maziņš, maziņš puiškiniņš Pieveļ [pieviļ; apv.: pīveļ] skaistu līgaviņ(u): Aplaupījis riekstam čaulu, Dod par zelta gredzentiņ(u) (TDz 54225).

Atv. *viltīgs* senākajā literatūrā mijas ar *nepatiess:* kur J. Rei-

teram Bībeles tulkojumā ir «viltīga liecība» un «viltīgi zvērāt», tur E. Glikam «nepatiesa liecība» un «nepatiesi zvērēt».

Dažu atv-u nozīmes pārnesuma pamatā ir ar verba *velt (velties)* semantiku saistītā nestabilitāte. Verba *vilties* 'kļūdīties' nozīmes attīstības starpposms varēja būt 'šūpoties, grīļoties'; sal. tās pašas cilmes si. *véllali* 'griļojas, šūpojas, līgojas'. Par noz. pārnesumu sal. arī gr. *sphalerós* 'slidens, griļīgs' un 'viltīgs'; v. *schlau* 'viltīgs, slīpēts' < ģerm. **slūha-* 'tāds, kas lien, ložņā, zogas' no ide. **sleuĝ-* 'slīdēt'.

Adj. *viltīgs* agrāk ne tikai 'tāds, kas slēpj savus īstos nodomus, cenšas ko panākt ar viltu' (LVV 861), bet arī 'nepatiess, neuzticams, nodevīgs' (St I 361). Piemērs: «Tik viltiga ['nepatiesa, mānīga'] ir tā kalendara gaisa nospriešana [laika pareģošana]» (St 4 144).

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Frenkels) *vilt* 'mānīt, (pie)vilināt' saistāms ar *vēlēt* (pamatverbs **velt : vilt*): 'likt vēlēties' → 'likt iekārot' → '(pie)vilināt' → 'mānīt'.

Atv. verbs *vilināt,* adj. *viltīgs,* subst. *viltus* (arh. *vilta,* apv. *vilts*), no kā *viltot* [uô].

Sk. arī: *vilināt.* K

G. Bolognesi — Balt XXIV 6, Buck 1173, E IV_2 289, EF 2 1254, M-E IV 596, MM III 262, HF II 827, Pok 1140, Ил-Св 1 120

vimba [vim̃ba]. Aizguvums; no līb. *vīmba* vai ig. apv. *vimb* 't. p.' (s. *vimpa*). Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc II 286, Lj 348).

Ket 493, Laumane 1 248, Mägiste 3856, M-E IV 598, SKES 1772, Zeps 1 205, B. B. Усачева — Эт 1978 93

vīnāt 'vīt, vīstīt' — sk. *vīt.*

vinda [viñda]. Aizguvums, par kura cilmi ir dažādi uzskati. Ticamākais, ka vārds ir no p. *winda* 'velkamā, ceļamā ierīce', kas savukārt no vlv. *winde* 'kas savīts, satīts; ierīce, uz kuras tin' (v. *Winde* 'tītenis; grieztuve, vinča'). Līdzīgas nozīmes ir zv. arh. *vind* 'grieztuve, vinča' (: *vinda* 'pacelt ar vinču, smelt', Dahlgren 974). Pamatā ide. **u̯endh-* 'griezt, vīt, pīt' no saknes **u̯en-* 'liekt'. Uz to, ka aizg. var būt no poļu valodas, norāda tā fiksējums G. Elgera vārdnīcā (un ne citās 17. gs. vārdnīcās) tieši poļu vārdam atbilstošā formā (Elg 1 138, 144 un 586, arī verbs *uzvindēt*), kā arī aizg. nozīme, kas atšķiras no vlv. vārda. (Forma *vinde* tikai kopš 18. gs.; St II 704).

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Zēvers) vārds ir aizg. no viduslejasvācu valodas.

No ide. **u̯endh-* arī la. arh. *vindot* [uô] 'viļņot, bangot': «Tec, upīte, nevindo (var.: neviļņo, nelīgo), Lai vindo (var.: viļņo, līgo) Daugaviņa (LD 366, 2). K

Doo III 554, EF 2 1256, Kl 861, M-E IV 598, Pok 1148, Zēv 2 158 un 215

vindot 'viļņot, bangot' — sk. *vinda.*

vingrs [viñgrs]; lš. *vingrùs* 'līkumots; izveicīgs, veikls, vingrs', pr. *wingriskan* (ak.) 'viltus'. Pamatā ide. **u̯en-* 'liekt' ar *g* saknes paplašinājumā. Skaņumijā b. **u̯ing-* > la. *ving-*, no kā laikam bijis verbs **vingt* 'liekt, liekties', atv. adj. *vingrs*. (Par formu sal. *stingt* : *stingrs*.) No saknes pamatpakāpē apv. *vengrs* 'vingrs', subst. *vengre* '(vīteņa) stīga'. Formas ar *in* un *en* no kursiskajām izloksnēm. Sakne **u̯en-* 'liekt' ir radniecīga saknei **u̯ei-* 'griězt, liekt' (sk. *vīt*).

No adj. *vingrs* atv. verbs *vingrināt* 'atspirdzināt, atsvaidzināt' (arh.; U I 341). A. Kronvalds ieteica *vingrināt* un *vingrot(ies)* [uô] mūsdienu liter. nozīmē (1873, SDP IV 94 un 95). Šis verba *vingrot* nozīmes pamatā laikam bijis apv. **vingrot(ies)* 'locīties'; sal. apv. *vinguroties* [uô] 'locīties' (M-E IV 600): «čūska vinguruo pa zāli» (E-H II 785).

Sk. arī: *vanga* (šķirklī *vangale*), *vīgrieze*, *vīksna*.

E IV_2 337, EF 2 1223 un 1256, V. Kalme — Val akt 1986 48, M-E IV 599, Pok 1148, Stang 3 62, T 350, To 14 139

vīns [vīns]. Aizguvums; no vlv., afrī. *win*, ssk. *vīn* vai vh. *wijn*, *wiin* [vīn] (v. *Wein*, zv. *vin*, h. *wijn*), vai arī skr., kr. *винó*, kas savukārt no lat. *vīnum* 't. p.' Latīņu valodā vārds ir aizgūts no kādas Vidusjūras vai Melnās jūras piekrastes senās valodas. Iespējams, ka vārda pamatā ir ide. **u̯ei-* 'griězt, liekt', no kā arī la. *vīt*. Latviešu valodā aizg. ir sens. Tas minēts 16. gs. rakstos (*vīne* Cat 265) un 17. gs. vārdnīcās (*vīns* Manc I 205, Für 2 531 — arī savienojumos un saliktēņos: «sarkans vīns», «skābs vīns», «vīna-oga», «vīno-kalns», «vīno-dārzs», «vīno-dārznieks»; Lj 344, arī «vīnogo ķeka [ķekars]» u. c.). Daudzveidīgais vārda lietojums izskaidrojams ne vien ar attiecīgu Bībeles tekstu tulkošanu, bet arī ar vīnogu kultivēšanu Kurzemē (brīvā dabā kopš 15. gs.). 16. gs. uzvārds *Vīndedzis* (Bl I 275 un 320).

G. Bonfante — Ant ind 85, Buck 378 un 389, Doo III 553, E IV_2 337, EF 2 1255, Kl 848, M-E IV 639, Pok 1120, Vr 664, W-H II 794, Zēv 2 159, Неродзнак 101, Ф I 316, ЭСРЯ I_3 100

viņš. Par vārda cilmi ir atšķirīgi uzskati. Tāpat kā vārdu *viens* to atvasina no ide. **ei-nos* : **i-nos* (no saknes **ei-* : **i-* 'tas, viņš'; Trautmanis, Pokornijs) ar *u̯-* ieskaņu: b. **u̯ini̯as* > la. *viņs* > *viņš*. Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds varbūt saistāms ar pr. *winna* (laikam **winnā* < **winnan*) 'ārā', kas no *wins* 'gaiss (ārs)', un baltu pamatforma bijusi **vina-* (Stangs; pret to Smolstīgs, kas pr. *wins* uzskata par aizg. no vācu valodas; sal. v. *Wind* 'vējš').

Pēc jaunāka uzskata (Rosins) vārda *viņš* pamatā ir saliktenis **vinE* + *(j)is* 'tur, viņš', kur **vinE* (*E* — nosacīts patskaņa apzīmējums) atbilst pr. *winna* un ssl. *вънě* 'ārā, no āra' (kr. *вне* 'ārpus'). No šās formas la. **vin-(j)is*, > *viņs*, *viņš*, siev. **vin-(j)i* > **viņi* > *viņa* (pēc *ā*-celma substantīvu parauga). Šādu hipotēzi balsta apv. (Pildas) formas *vèņis* 'viņš', *vèņei*

'viņa'. Šī hipotēze arī izskaidro vārda *viņš* lietojumu norādāmā vietn. nozīmē (norādot uz ko patālu), piem.: «viņā kalna galiņā» (LD 150 var.), «viņā saulē».

Atv. *viņējais*.

B II 242, E IV_2 338, I 517, Lanszweert 63, M-E IV 601, Pok 286, A. Rosinas — Balt XIV 100—104, XVI 14—16, Schmalstieg 2 194, Stang 1 238, T 3, Ф I 328

vīpsnāt [vīpsnât], apv. [ì², ĩ²], *vīpsnēt, vīpsnot* [uô]; lš. *vypsóti* 'vientiesīgi smaidīt; ņirgt; ņirdzot stāvēt ar pavērtu muti'. Tās pašas cilmes kā la. apv. *viept* 'viebt', kas līdz ar verbu *viebt* (sk.) no ide. **u̯ei-* 'griezt, liekt'; b. **u̯eip- : *u̯īp-* > ab. **u̯iep- : *u̯īp-*, no kā *viept* un *vīpsnāt*, apv. *vipsnāt*. Apv. paralēlformas *vīpnot* [uô], **vipnāt (pavipnāt)*.

No *viept* arī atv. *vieplis*.

EF 2 1257, M-E IV 640 un 669, Pok 1131

vīraks [vĩraks]. Aizguvums; no vlv. *wirōk*, vh. *wierooc* [u̯īrōk] vai d., zv. *virak* 't. p.' Vārds ir saliktenis, kura pirmajā daļā atv. no ģerm. **wīha-* 'svēts' (no ide. **u̯eik-* 'izšķirt, atšķirt') un otrā daļā atv. no ģerm. **rauki-* 'dūmot, kūpēt' (no ide. **reug-* 'pacelties, dūmot', no kā arī la. *rūgt*). Aizg. minēts vārdnīcās kopš 17. gs. (*vīroks* Manc I 204, Elg I 118; *vīraks* Lg I 580, St I 358).

Kl 847, M-E IV 640, Pok 871 un 1128, Zēv 2 159

viras 'eņģes'— sk. *virināt*.

virbēt 'ņirbēt'— sk. *irbulis*.

virbs, *virbulis* 'irbulis'— sk. *irbulis*.

virbulis 'virpulis'— sk. *zvirbulis*.

virca [vir̃ca, vìrca]. Aizguvums; no līb. *vīrtsa* vai ig. *virts* 't. p.' (s. *virtsa*). Aizguvumam ilgi ir bijis šaurs apv. raksturs, vārdnīcās tas tikai kopš 19. gs. (U I 343, V 2 252). Šis vārds aizstājis baltu cilmes apzīmējumu *sutra* (lš. *sùtros, sutrė* 't. p.; netīrs šķidrums, traukūdens'), kas laikam ir vienas cilmes ar vārdu *strutas* (sk.), disimilācijā **srut(r)a* > *sutra* (Būga). Sal. : «strutas, t. i., ūdens, kas no sūdiem tek ārā, rāva, virca, [v.] Jauche» (G. S. Braže, 1844).

EF 2 946, Ket 495, Mägiste 3822, M-E III 1128, IV 604, SKES 1789, Zeps 1 207

virces [vir̃ces], dsk.; apv. *vircas* (vsk. *virca), virči*. Aizguvums; no v. *Würze* 'garšvielas, virces', kas saistās ar *Wurz* 'stāds, augs' no ģerm' **wirtiz-* < **u̯erdes-*, kā pamatā ide. **u̯er-* 'griezt, liekt' (no kā la. *vērst*). Vārds latviešu valodā aizgūts 19. gs. (Mag IV_2 156). Tā vietā G. F. Stenders lietojis *zāles* (St II 713), 1851. g. pavārgrāmatā *gevirces* (< v. *Gewürze* 'garšvielas', Pav 3 77). Aizguvuma formu ietekmējis vārds *virca* 'šķidrie mēsli', un šādā formā tas lietots izloksnēs 19.—20. gs. (U I 343, M-E IV 604). Liter. valodā iesakņojās forma *virces*, kas avotos jau kopš 19. gs. 30. gadiem (Mag IV_2 156, V 1 507, 3 324, D 2 756).

Kl 870, M-E IV 604, Pok 1167, Zēv 2 158

virināt[a] [virinât]; lš. *vyrúoti* 'virināt, virināties', apv. *virúoti* 'virināties'. Tās pašas cilmes kā *vērt*[b] (sk.). No ide. **u̯er-* 'griezt, liekt' skaņumijā b. **u̯ir-*, no kā bijis la. **virt* 'vērties': «Stāv vārtiņi paviruši» (RKr X 18). Šis verbs izzudis, laikam skaužot homonīmiju ar *virt* 'mutuļot, vārīties'. No **virt* kauz. *virāt* («Jānīšam treji vārti, Visi treji virājami», LD 32921 var.) un *virināt*. Latviešu valodā trans. un intrans. formas bieži saistītas ar saknes patskaņa miju; sal. *birt : bērt : birināt* (apv.), *birdināt* (liter.).

Tās pašas cilmes ir *viras* 'eņģes' (lš. *vỹriai*).

M-E IV 605

virināt[b] atkārtoti '(uz)vērt, (ie)vērt'— sk. *vērt*[a], *virkne*.

vīrināt 'dziedāt (par putniem'), *virulis* — sk. *cīrulis*.

virkne [vir̃kne], apv. [ìr[2]]. Tās pašas cilmes kā *vērt*[a] (sk.); no ide. **u̯er-* 'siet, virknēt; aukla, virve' skaņumijā b. **u̯ir-*, no kā arī iter. *virināt*: «[zvaigzne] caur .. miglu spuožu pavedienu virināja» (F. Bārda — M-E IV 605). Subst. *virkne* laikam no formas **virtne*; to rāda līdzīgas nozīmes *virtene* (lš. *vìrtinė*). Nozīmes attīstība: 'uzvērti (savērti) sīki priekšmeti' («pērļu virkne») → 'rinda' («zosis virknē»). Atv. verbs *virknēt*.

Sk. arī: *virve*.

EF 2 1263, M-E IV 605 un 617, Pok 1150, T 351

virlops [vìrluõps], apv. *virloks* [uo] u. c. 'smeļamais trauks ar garu kātu'. Aizg. ar pārveidotu formu, laikam disimilācijā no apv. *villops* [uo] 't. p.', kur *vil-* varbūt no lv. *füll-* (< *füllen* 'smelt', arh.) un *-lop-* no lv. *lôp* 'koka trauks' (Endzelīns).

Ticamāks liekas cits cilmes skaidrojums: salikteņa pirmajā daļā vlv. *vill-* no subst. *viller* 'šinders', tātad **vill-lôp* 'šindera trauks' (par salikteņa formu sal. *villôn* 'šindera alga', L-B 720); virlopu bieži lieto vircas smelšanai un mēslu bedres tīrīšanai. Iespējams arī, ka vārda forma veidojusies ar elidējumu: *viller-lôp* > *virlôp*.

Aizg. minēts 17. gs. (Elg I 127: «Wirlôps»).

M-E IV 607 (K)

virpa [vìrpa]; lš. *vir̃pis, vir̃pė* 'drebuļi'. Pamatā ide. **u̯erp-* 'griezt; tīt, vīt, locīt(ies)', no kā arī *vērpt* (sk.); sakne. **u̯er-* 'griezt, liekt'. Blakus verbam *vērpt*, kura sākotnējā nozīme 'griezt(ies), vīt(ies)', ar saknes skaņumiju bijis verbs **virpt* 'griezties'. No šā verba vai arī no *vērpt* ar saknes patskaņa miju atv. *virpa*, sākonēji 'tas, kas griežas; ripa, virpulis'. (Par atv-a formu sal. *dzert : dzira, svērt : svira*.) Vārda sākotnējā nozīme parādās šā vārda lietojumā Raiņa tulkojumos: «Visi prāti virpā griežas» (MVM 1897 743), «Vējš virpu virpām smiltis dzen» (M-E IV 609).

Mūsdienu liter. nozīmi vārds *virpa* (sākumā dsk.) ieguvis 20. gs. 20. gados: *virpas* 'станок токарный, Drehbank' (ZTV 103,

Bl 5 213), 40. gados *virpa* (LVPV 2 215). Agrāk šajā nozīmē *dreijas* un verbs *dreijāt* (< vlv. *dreyen* 'griezt, virpot').

No *vērpt*, **virpt* kauz. *virpināt*; no *virpa* verbs *virpot* [uô].

Sk. arī: *virpulis*.

EF 2 1261, M-E IV 608

virpulis [vìrpulis], apv. [iȓ, iȓ]; lš. *virpulỹs* 'drebuļi'. Tās pašas cilmes kā *virpa* (sk.): pamatā ide. **u̯erp-* 'griezt'. Tāpat kā *virpa*, arī *virpulis* no saknes redukcijas pakāpē (: **virpt* 'griezties'). Atv. verbs *virpuļot* [uô].

B II 417, EF 2 1261, M-E IV 609

virs [vìrs]; lš. *viȓš*, ssl. *vrьxu* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *virsa* (sk.). Priev. *virs* no lok. *virsū* vai no formas *virson* [uo], kas sastopama 16. un 17. gs. tekstos un laikam izveidojusies no apv. lok. *virso* [uo] + *virsun* (Endzelīns) vai arī lasāma kā *virsun* ar platu *u* (Zubatijs).

E I 425, I 695, EF 2 1262, M-E IV 610

vīrs [vīrs]; lš. *výras*, pr. *wijrs*, *wirs* 't. p.', *sallūbaiwīrins* (dsk.) 'laulātie vīri' go. *waír*, ssak., sav. *wer*, ssk. *verr*, senīru *fer* 'vīrs', si. *vīráḥ* 'vīrs, spēcīgs vīrietis, varonis', ave. *vīra-* 'vīrs, karotājs, cilvēks, piederīgais', skitu *vir(a)*, lat. *vir* 'vīrs'. Pamatā ide. **u̯ĭros* 'vīrs' (← 'spēcīgais'), ko saista ar lat. *vis* 'spēks' no ide. **u̯ei-* 'virzīties, doties taisnā virzienā; būt spēcīgam' (Pokornijs). Ide. **u̯iros* > b. **u̯iras* > la. *vīrs*.

Atv. *vīrietis*. Blakus senajām adj. formām *vīrisks*, *vīrisķs* (Glikam) ir liter. *vīrišķs (-īgs)*, un senāko subst. *vīrisks* 'vīrietis' («jauns un vecs, vīrisks un sieviska», Manc 4_1 76) aizstājis *vīrišķis* (apv., sar.).

Narev. *wiros (wiras?)* 'kungs'.

Buck 81, E IV_2 298 un 338, EF 1 108, 2 1258, Fei 544, KK 29 195, Lanszweert 84, M-E IV 642, MM III 238, Pok 1177, T 360, Vr 657, W-H II 796, Zinkevičius 1 20, 2 81, Абаев 3 308, Гам-Ив 3 469 un 759

virsa [vìrsa], *virsus*; lš. *viršùs*, kr., bkr., ukr. *верх* (ssl. *vrьxъ*, psl. **vьrxъ*), bulg. *връх*, č. *vrch*, p. *wierzch* 't. p.', a-s. *wearr* 'sacietējusi tulzna; kārpa', v. apv. *Werre* 'miežagrauds (acī)', senīru *ferr* 'labāks', si. *várṣma* 'augstums, augstākā daļa, smaile, galotne, virsa', *várṣīyas-*, *várṣiṣṭha-* 'augstāk, visaugstāk', lat. *verrūca* 'kārpa'. Pamatā ide. **u̯ers-* no saknes **u̯er-* 'paaugstināta vieta'. Saknes skaņumijā baltu *u*-celma subst. **u̯irsu-* (**u̯irṣu-*), no kā la. *virsus* ar vēlāku morf. variantu *virsa*.

Adj. *virsēj(ai)s*, no kā apv. subst. *virsēji*, *virsāji* '(salmu, siena) virsējā (bojātā) kārta'. Subst. *virsotne* [uô] tikai 20. gs. kļuvusi dominējošā forma vairāku morf. variantu vidū; apv. *virsaune*, *virsone* [uô²], *virsūne* 17.—18. gs. *virsums* 'augšdaļa,

augšpuse' (Elg 1 161 un 339, St I 363). Subst. *virsnieks* minēts kopš 17. gs.: *virsenieks* (Manc II 404), *virsnieks* (Elg 1 430).

Subst. *virsaitis* 19. gs. beigās darināts pēc lš. *viršaĩtis* 'pagasta, ciema vecākais' parauga, sākumā attiecināts uz primitīvām ciltīm (tā arī D 1 541: «pie mežoņiem»), bet 19. gs. 90. gados lietots rakstos par Latvijas senvēsturi (V. Olavs. Latvju vēsture, 1892 I 34 un 63; F. Ķārkluvalks — SDP VII 9).

20. gs. atv. *virsma* (*silduvirsma* ZTV 99), ko kritizēja J. Endzelīns (1942; E III_2 374). (Par vārdu *virsa, virsma, virsus* lietošanu un semantiku sk. LVKJ II 59, III 87, IV 107, V 218, VIII 31.)

No *virs-* arī verbs (apv., arh.) *virst* 'virzīties, trausties uz kā virsū, censties tikt uz kā virsū': «viņš virsās uz zirgu» (ar visu spēku viņš cenšas tikt zirgam mugurā, St I 363), «virsies augšā!» (M-E IV 614).

Adj. *paviršs* laikam darināts no adv. *pavirši* < **paviršai* (lš. *paviršiaĩ* 't. p.'), *paviršis* (apv.) vai *paviršus,* kuru pamatā *pa* savienojums ar **viršus* 'virsus' formu ('pa virsu'; sal. arī lš. *pavir̃šum, pavir̃šium* 'ārēji, pavirši'). 18.—19. gs. vārdnīcās tikai adv. formas: *pavirši* 'augšpus' (Lg; St I 190— atsaucas uz Langi, tātad vārdam bijis apv. raksturs), *paviršus* (V 1 396), *paviršu* (V 2 160), *pavirši, paviršus* (U I 192).

Sk. arī: *virs.*

B II 657, Buck 854, EF 2 1262, Kl 839, L III 129, Mach 700, M-E IV 615, MM III 160, Pok 1151, T 362, W-H II 762, Гам-Ив 3 128, ЕСУМ I 360, Пр I 78, Ф I 301, ЭСБМ II 87, ЭСРЯ I_3 68

virsaune, *virsone* 'virsotne'— sk. *virsa.*

virsma — sk. *virsa.*

virsotne — sk. *virsa.*

virst[a] [vìrst], apv. [ir̃[2]], biežāk atv. *izvirst;* lš. *vir̃sti* 'gāzties, krist, plūst; pārvērsties'. Tās pašas cilmes kā *vērst* (sk.), ar sakni redukcijas pakāpē. Tag. *(es) virstu,* apv. *vertu* [ęr]. No saknes nozīmes 'griezt, liekt' izveidojusies *virst* noz. 'kļūt, vērsties': «zem manu acu viņa augusi, virtusi» (J. Janševskis — M-E IV 614), «Ai brālīti, ai brālīti, Kādi laiki nu virtīs?» (TDz 48499). No šejienes ar nozīmes sašaurinājumu *virst* 'mainīties uz sliktu', kas jo sevišķi piemīt atv-am *izvirst.* Sal.: «augums pēc auguma pamazām virtin virst, kamēr izvirst pavisam» (M-E IV 614). Šī nozīme tomēr nav bijusi sākotnējā, arī *izvirst* bijis 'kļūt, tapt' (tikai ar darbības pabeigtību): «Es priecātos, ka no jums reiz izvirstu krietns vīrs» (G. Māters (1879) — Kop. r., 1924 II 157).

Sk. arī: *izvirst.*

E 1 731, EF 2 1261, M-E IV 614, Pok 1156 (1157)

virst[b] 'virzīties uz kā virsū'— sk. *virsa.*

virsvalks — sk. *uzvalks.*

virši, vsk. *virsis* [ìr], apv. [iȓ²], *virzis* [iȓ]; lš. *vìržės*, vsk. *vìržė*, arī *vìržis* (ģen. *-io*, apv. *-ies*), kr. *верес(к)* (psl. **versъ* / **verzъ*), bkr. *вéрас*, ukr. *вéрес*, č. *vřes*, p. *wrzos* 't. p.' Pamatā ide. **u̯erĝh-* / **u̯erk̑-* no saknes **u̯er-* 'griēzt, liekt' (no kā arī *vērpt*, sk.). Ide. **u̯erk̑-* : **u̯r̥k̑-* > b. **u̯irš-* > la. *virs-*, no kā *virsis*. No ide. **u̯erĝ-* skaņumijā apv. *virzis*. Apzīmējuma pamatā viršu ļoti zarotie un līkumotie krūmiņi. Izloksnēs vārds dažādi variēts — *virsnis*, *virsuklis* u. c.

Sk. arī: *virza*.

B II 649, EF 2 1264, Mach 702, M-E IV 612, Pok 1154 (1155), T 362, Гам-Ив 3 662, ЕСУМ I 353, Пр I 74, Ф I 296, ЭСБМ II 85, ЭСРЯ I_3 58

virt [viȓt, ìr] 'mutuļot, vārīties'; lš. *vìrti* 'vārīt, vārīties, kūsāt', pr. *auwerus* 'metāla izdedži' ('izvārītais, vārot atdalītais'), kr. apv. *вреть* 'stipri svīst' (ssl. *vьrěti* 'vārīties, kūsāt'), ukr. apv. *врíти* 'vārīties, kūsāt, burbuļot', bulg. *вря* 'vāros, kūsāju, burbuļoju', č. *vřiti*, p. *wrzeć* 'vārīties, burbuļot' Pamatā ide. **u̯er-* 'virt, vārīties' laikam no saknes **au(e)-* 'aprasināt, mitrināt, tecēt' (no kā arī *ūdens*, sk.); saknes paplašinājums **au̯er-*, no kā ar reducētu ieskaņu **u̯er-*. Redukcijas pakāpē b. **u̯ir-*, no kā la. *virt*, tag. *verdu* (saknes pamatpakāpē), pag. *virdu* (lš. *vérdu*, *viriaũ*).

Verba *virt* kauz. *virināt* (apv.) 'vārīt': «virināt sēnes» (M-E IV 605), 'likt burbuļot': «daudzreiz ūdens rīklē top virināts» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 61). Vēsturiski bijusi arī verba inf. forma pamatpakāpē —**vērt* (< **vert*), no kā 17. gs. *izvērt* 'izvārīt' (*isswährt*, Reh 47). Iter. *vārīt*, kas tagad funkcionē kā *virt* kauz.

Pēc cita uzskata (Meļņičuks) *virt* no ide. **u̯er-* 'degt, dedzināt, melnot' (no kā la. *pavards*).

Atv. *virums*. Atv-us *virējs*, *-a* un *virtuve* J. Alunāns ieteica pēc lietuviešu valodas parauga (lš. *virėjas*, *virtùvė*, Al II 293). Liter. valodā *virtuve* iesakņojās tikai 20. gs. 20. gados.

Pēc dažu valodnieku uzskata (Leskīns, Endzelīns; Frenkels ar «laikam») no *virt* saknes arī *atvars*.

Sk. arī: *atvars*, *vārīt*, *versme*, *virmot*.

B II 319, Buck 336 un 676, E IV_2 185, I 742, EF 1263, Mach 702, M-E IV 616, Pok 78 (81), Stang I 336, 379 un 385, T 361, Zēv 2 280, D I 126, Гам-Ив 3 826, ЕСУМ I 433, Ив 12 174, Мельничук I 9, То I 176, Ф I 362

virve [vìrve], apv. *virva*; lš. *virvẽ*, pr. *wirbe* (: la. apv. *virbe*) 't. p.', kr. apv. *вéрва*, *вервь* (ssl. *vrъvь*) 'resna aukla, virve', kr. *верёвка* (skr. *вървъка*) 'aukla, virve', si. *varatrā́* 'siksna, ādas strēmele', gr. *aeírō* (< **au̯ériō*) 'rindoju, saistu'. Tās pašas cilmes kā *vērt*[a]. Pamatā sakne **u̯er-* 'siet, virknēt; aukla, virve'; saknes redukcijas pakāpē b. **u̯ir-* (kā vārdā *virkne*), no kā ar pied. *-u̯ē-* subst. **u̯iru̯ē-* > la. *virve*. Apv. *virve* 'virkne':

«dzērves skrien virvēs» (M-E IV 619). Paralēli izveidojusies noz. 'resna aukla'. (Abas nozīmes var būt saistītas attīstības gaitā: 'virkne' → 'tas, ar ko saista priekšmetus virknē' → saite, aukla, virve'.)

Buck 548, E IV_2 338, Eckert 9 128, EF 2 1263, HF I 23, Lanszweert 114, M-E IV 619, Pok 1150, Пр I 73, Ф I 294 un 295, ЭСРЯ I_3 56 un 57

virza [vir̃za], apv. [ir̃], *virze, virzs*. Pamatā ide. **u̯erĝh-* no saknes **u̯er-* 'griezt, liekt'. Redukcijas pakāpē b. **u̯irž-* > la. *virz-*, no kā *virza* un vārda *virši* apv. forma *virzis* (sk. *virši*). Sakuplojušas virzas dzinumi sagriežas, savijas ciešā klājienā, un no šiem vijumiem augs dabūjis savu nosaukumu.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds ir tās pašas cilmes kā la. *varza*.

B II 412 un 649, M-E IV 619, Pok 1154

virzīt [vir̃zît], apv. [ir̃, ìr[2]]; lat. *vergere* 'vērsties, tiekties, stiepties'. Pamatā ide. **u̯erg-* / **u̯erĝ-* no saknes **u̯er-* 'griezt, liekt'; skaņumijā b. **u̯irž-* > la. *virz-*, no kā apv. verbs *virzt* [ir̃[2]] 'griezt, vērst' (Lj 348). No šās nozīmes izveidojusies noz. 'virzīt', kas parādās refl. verbā: «sāc nu reiz virzties uz priekšu!» (M-E IV 620). No *virzt* iter. *virzīt*. Atv. subst. *virziens* sākotnēji 'griēziens'.

Citas cilmes — no verba *verzt* (apv.) 'siet' — ir apv. *atvirzīt* 'atsiet, atraisīt': «nu atvirza tīklu lēni juo lēni, lai nesajūk mudžeklī» (L-P V 365 — M-E I 211). Tam atbilst lš. *ver̃žti* 'siet, savilkt, spiest', *viržýti* 'siet ar virvi'. (Sk. *varza*).

Pēc cita uzskata (Endzelīns, Frenkels) visās nozīmēs *virzīt* saistāms ar lš. *viržýti*. (K)

EF 2 1264, M-E IV 620, Pok 1154, W-H II 758

virzt 'griezt, vērst' — sk. *virzīt*.

vis; lš. *vìs* 'vienmēr, joprojām', *vìs dė̃lto* 'tomēr', *vìs tiek* 'vienalga'. Forma *vis* laikam no adv. *visa*, kas ir bijis vārda *viss* nek. vsk. nom.-ak. (Endzelīns; sk. *viss*). Sal. apv. *visa* 'visai': «visa nabadzīgs» (E-H II 789).

Folkloras piemēri rāda, ka *vis* arī no ak. *visu*: «Man māmiņa govi deve, Valgu visu neiedeve; Tā sacīja nedodama: Valdziņš liepu krūmiņā» (LĻDz 2205). (K)

E I 609, EF 2 1264, M-E IV 620

viss; lš. *vìsas*, narev. *wisa*, kr. *весь* (ssl. *вьсь*, psl. **vьxъ*), bkr. *усéсь*, ukr. *весь, увéсь*, bulg. *все*, č. *ves*, p. *wszy* 't. p.', si. *ví* 'atšķirti, atdalīti, prom, nost', *víśvaḥ* 'viss, katrs, pavisam', ave. *vīspa-* 't. p.', senpersiešu *visa-* 'viss, vesels'. Pamatā ide. **u̯ĭ-* 'šķirti, dalīti'; divi (dalīts veselais), no kā **u̯i-so-s* 'viss' (← 'uz visām pusēm') > b. **u̯isas* > la. *viss*.

Atv. *visāds* 'dažāds' (parasti dsk.) senāk laikam arī 'ikviens, ikkatrs' (Rosins; sal. «visādā ziņā»); arī lš. *visóks* 'ikviens, ikkatrs' → 'dažāds'.

Adv. *visai, visur, pavisam,* salikteņi *vismaz, vispār.*

Pēc cita uzskata (Rosins) vārda *viss* pamatā ir ide. verbāla sakne **ueis-* 'dīgt, plaukt, augt', no kā arī la. *vaisla, viest.*

Sk. arī: *vis.*

Buck 918, EF 2 1264, KK 29 195, Lanszweert 1, Mach 684, M-E IV 625, MM III 199 un 225, Pok 1175, A. Rosinas — Balt XX 46—52, XXIV 185—189, Zinkevičius 1 20, 2 81, ЕСУМ I 365, Пр I 79, Ф I 304, ЭСРЯ I_3 76

vīst [vīst], apv. [ì]; lš. *výsti,* ssk. *visna* 't. p.', sa. *wisnian* 'kļūt vājam, vīst, kalst', sav. *wesanōn* 'vīst, kalst', v. *verwesen* 'trūdēt', lat. *viēscere* 'savīst, sarukt', *viētus* 'savītis, sarucis'. Pamatā ide. **uei- : *uĭ-* 'vīst' ar *s* vai *t* paplašinājumā; **uīt-tei/ti* > b. **uīsti* > la. *vīst.* Saknes nozīmei pamatā laikam ir **uei-* 'griēzt, liekt' (no kā *vīt,* sk.) → 'līkt, liekties (novīstot)'.

Kauz. *vītināt* [ī], saknes skaņumijā *vietēt* [iẽ]: «Pļaujiet sienu, bāleliņi, Neguliet launadziņu: Gar zemīti saule tek, Baltābolu vietēdama» (LĻDz 1541). Fon. varianti apv. *vīdēt* [ī], *vīdināt* [ī].

EF 2 1265, Kl 819, M-E IV 643, Pok 1123, T 363, Vr 668, W-H II 787

vista; lš. *vištà* 't. p.'. Par vārda cilmi ir dažādi uzskati. Pamatā laikam ide. **ueik̑-* 'māja, apmetne' (no kā arī *viesis,* sk.). Skaņumijā **uĭk̑-* > b. **uiš-* (: si. *viś-* 'ciems, mītne'), no kā **uiš-tā* > la. *vista* ar sākotnējo nozīmi 'pie mājas (ciema, mītnes) piederīgais' → 'mājputns'.

Pēc cita uzskata (Pētersons) vārds saistāms ar ave. *viš* 'putns' (noraida Būga), un vēl pēc cita uzskata (Trubačovs) visi minētie vārdi atvedināmi no ide. **ueis-,* no kā la. *viest, vaisla.*

B II 327, Buck 174, EF 2 1266, M III 10, M-E IV 626, Tp 12 11

vīstīt [vīstīt, vîstît]; lš. *výstyti* 't. p.' Atv. no verba *vīt* (sk.), tā iter. Par formu sal. *tīt : tīstīt.* Atv. *vīstoklis* [vīstuôklis], apv. *vīstol(i)s* [uô], *vīsteklis, vīstīkls, vīsts* [vīsts] 't. p.', *vīšķis* [î] (< **vīstis*) 'kušķis; muzgulī savīstīta lupata'.

Pēc cita uzskata (Būga, Persons) vārdam gan ir viena sakne ar *vīt* (ide. **uei- : *uī-*), bet tas atvasināts no cita saknes paplašinājuma (**uīs-*).

B II 647, EF 2 1265, M-E IV 643, T 346

vīšķis 'kušķis'— sk. *vīstīt.*

vīt [vît, vīt]; lš. *výti* 'vīt, tīt', kr. *вить* (ssl. *viti*), bkr. *віць,* ukr. *вити* 'vīt, pīt', bulg. *вúя* 'viju, pinu', č. *víti,* p. *wić* 'vīt, pīt', si. *váyati* 'auž, pin', *vyáyati* 'vij, tin, sedz', *vītáḥ* 'vīts, tīts, segts', lat. *viēre* 'siet, pīt', oset. *byjyn* 'vīt, pīt, griēzt'. Pamatā ide. **uei- : uĭ-* 'griēzt, liekt', no kā atvasināta noz. 'vīt, pīt', subst. 'lokans zars, pinums'. Ide. **uī-tei > *uī-tei / *uī-ti* > ab. **uītie / *uīti* > la. *vīt* (tag. *viju,* apv. *vinu*). Iter. *vīstīt,* apv. *vīnāt* (P-K 83). Apv. iter., kauz. *vīdināt* [ī, ì[2]] , kas bieži folklorā: «Visapkārt

tautas jāja, Apkārt manu rožu dārz(u). Es ar pati iestājos, Vainadziņu vīdināj(u)» (Palcm 201).

Subst. *vija,* kas senāk arī 'no zariem pīts (vīts) žogs': «pie žogiem, vijām un sētmalām» (LGGr 1797 3 30). Subst. *vītne* [î, ī], apv. *vite* [î] '(apiņu u. c.) stīga, vija, laksts; rīkste' (Al II 290), *vītis* [î] 'stīga, laksts' (lat. *vītis* 'vīnstīga'), no kā *vītiena* 'stīgu vijums, apiņu dārzs': «Apīņu putniņam Gāliņa sāp; Kam agri dziedāja Vītienai [lok.]» (LĻDz 1102; var.: Apīņu dārzā, LD 2680).

Citas cilmes ir apv. (Kurzemē) *vīt* 'gūt, pārspēt': «es tevi vīšu (pārspēšu)» (Laidē), «vai tu varēsi viņu vīt?» (Dunikā, M-E IV 645). Sal. lat. *vis* 'spēks, vara', ko cilmes ziņā saista ar la. *vīrs* (sk.).

Sk. arī: *apiņi, prievite, vaigs, vainags, vairīt, veikt, vica, viebt, viesulis, vieta, vīksna, vīle*[b], *vingrs, virsis, vīst, vīstīt, vītols, vīze.*

B II 647, E I 740, Eckert 9 53, EF 2 1267, M-E IV 645, MM III 147 un 273, Pok 1120, Sab 18 65, T 346, W-H II 786, Абаев I 277, Гам-Ив 3 650, Георгиев 266, ЕСУМ I 383, Мельничук I 13, Пр I 86, Тр 6 249, Ф I 322, Ц 73, ЭСБМ II 170, ЭСРЯ I_3 110

vīte, *vītis* 'stīga, vijīgs stiebrs'— sk. *vieta, vīt.*

vīterot, *vitrināt* — sk. *cīrulis, vidžināt.*

vītne — sk. *vīt.*

vītols [vîtuols], apv. *vītuls* u. c.; lš. apv. *výtulas, vytū́las* '(salmu u. c.) saišķis', *vytuolȳs* 'kamols', pr. *witwan* (ak.) 'vītols', kr. *ветлá* 'baltais vītols', ukr. apv. *ветлá, ветлúна* 'vītols', skitu *vaiti* 't. p.' Atv. no verba *vīt* (sk.). Sākotnējā noz. 'lokans zars' (Meijē) → 'koks ar vijīgiem, lokaniem zariem, vītols'.

B II 661, E IV_2 340, EF 2 1268, M-E IV 648, Pok 1122, T 347, Абаев 3 307, ЕСУМ I 366, Гам-Ив 3 628, Мейе I 398, Пр I 80, Ф I 306, ЭСРЯ I_3 79

vīvaļot, *vivēt, vivināt* — sk. *cīrulis, vidžināt.*

vīveles [vîveles], reti vsk. *vīvele.* Aizguvums; no lv. *fīfel* 't. p.' (v. *Feifel*), kas savukārt no it. *vivole* < vlat. *vivolae* 'kāda zirgu slimība'. Latviešu valodā aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc II 273, Lj 345).

E III_1 597, M-E IV 649, Zēv 2 216 un 360

vizbuļi, vsk. *vizbulis,* arī *vizbulītes,* vsk. *vizbulīte.* Vārda pamatā laikam **bals (*bala)* 'baltā vizbulīte' (lš. *bãlas, balà*), kas ir tās pašas cilmes kā *balts, balēt* (sk.). Par vārda attiecināšanu uz augu sal. *balanda.* Senākā forma **vizbala, vizbalīte:* «Spīgulīte, vizbalīte (apv.: *vyzbaleitja*), Pirmā puķe pavasarī» (TDz 55882).

Vārds laikam ir pārveidots ar *-u-* pēc *vizulis* parauga (Endzelīns). Vārda pirmā daļa no *vizēt* vai (Endzelīns) varbūt saistāma ar sav. *wisa* 'pļava'. (Latviešu valodā tam atbilst *viest*

un atv-i, bet nav ne formas, ne nozīmes ziņā ar sav. *wisa* saskanīga vārda.)

E-H II 791, M-E IV 630

vīzdegunis [vĩzdęgunis]. Aizguvumkalka; no vlv. *wisnase* 't. p.' (v. *Naseweis*). Vārds ir saliktenis, kura pirmā daļa aizgūta, otra — tulkota. Oriģināla pirmajā daļā *vīz-* no vlv. *wis* 'gudrs' (v. *weise;* no ide. **u̯eid-* 'redzēt, saskatīt', no kā arī la. *vīdēt*). Otrā daļā vlv. *nase* 'deguns' (v. *Nase*). Sākotnēji vārds attiecināts uz suni, kas labi dzen pēdas, vēlāk ironiski attiecināts uz iedomīgu, augstprātīgu cilvēku. Latviešu valodā vārds minēts 18. gs. vārdnīcās (Lg II 391, St I 359).

Doo III 564, Kl 504, M-E IV 650, Pok 1125, Zēv 2 160

vīze [vîze], apv. [ĩ, ì[2]] *vīza; lš. vyžà* 't. p.' Atv. no verba **vīzt* 'pīt (vīzes)'; sal. lš. *výžti* 'pīt vīzes, nēsāt vīzes'. Vārds laikam ir tās pašas cilmes kā *vīt* (sk.), tikai atvasināts no paplašinātas saknes formas **u̯eiĝ-* : **u̯iĝ-* > b. **u̯iž-* > la. *vīz-*. Vienkāršākās vīzes laikam pītas no kārklu (vītolu) mizām, sal. tdz.: «Es tev lūdzu, tautu dēls, Ganos mani nelūko: Ganos man kārklu vīzes, Skarbalaiņi lindraciņi» (LD 10204, 1), bet parastais vīžu materiāls bija liepu lūki. Kārklu vīzes ne tikai kā darba, bet arī kā svētdienas apavus min vairākas tautasdziesmas, piem.: «Baltu kārklu vīzīt' daru, Svētdien gāju baznīcā; Tāpat mani Dievīts redz Kā tos citus zābakos» (LD 31186).

No subst. *vīze, vīza* atv. verbi *vīžot, vīžāt* 'iet vīzēs' → 'iet lēni; iet neveikli, nevarīgi'. Verba nozīmes pārnesumu varēja ietekmēt *vīžot, vīžāt* 'spēt, gribēt, pūlēties' nolieguma forma. (Sk. *nevīžot.*)

Pēc cita uzskata (Būga) *výžti* no **vinžti* un radniecīgs ar lš. *vìnkšna* 'goba'. Tādā gadījumā pamatā sakne **u̯en-* 'liekt'.

B II 326 un 653, EF 2 1270, L III 131, Mažiulis — Balt XVII 10, M-E IV 650, Pok 1121, Šm — LTD IV 418—421, Zeps 1 207, Zēv 2 237

vizēt [vizêt], apv. *vīzēt, viezēt*. Vārda cilme nav droši pasakāma. J. Endzelīns izteicis domu, ka vārda pamatā varbūt ide. **u̯eig-* / **u̯eik-* paralēlforma **u̯eiĝ-* 'griezties, šūpoties', no kā vav. *weigen* 'šūpot' un zv. *vicka* 'šad tad pakustēties', arī si. *vēgaḥ* 'drebuļi' (īsteni *vḗgaḥ* 'spēcīga kustība, grūdiens, ūdens straume, banga, nevaldāms straujums'). No 'strauji kustēties' → 'vizēt'; par nozīmi sal. lat. *coruscāre* 'ātri vicināt' un 'zibsnīt, mirdzēt, spīdēt'.

Iespējams arī cits cilmes risinājums: no ide. **u̯eidh-* 'redzēt, ieraudzīt' (no kā la. *viedēt* 'redzēt, (ar pūlēm) saskatīt'; sk. *viedoklis*) paralēlformas **u̯eiĝh-* > b. **u̯eiž-* > ab. **u̯iež-* > la. *viez-*, skaņumijā *viz-, vīz-*. Par nozīmju sakaru 'redzēt' un 'spīdēt' sal. tās pašas saknes gr. *eĩdon* (aorists) 'redzēju': *eídomai* 'parādos, spīdu, šķietu'. Nozīmes pārnesums bijis šāds: 'redzēt' → (pasīvā) 'būt redzamam, parādīties' (sal. lat. *vidēre* 'redzēt':

vidērī 'būt redzamam') → 'būt redzamam ar spožumu, spīdumu; spīdēt'.

Folklorā mijas verba fon. varianti: «Kas tur spīd, kas tur viz (var.: vīz) Viņa kalna galiņā? Dieviņš savus rudzus sēja Ar sudraba sētuvīti» (LD 28016).

No noz. 'būt redzamam' atv. apv. *viza, vize, vizna,* liter. *viznis* (parasti dsk. *vižņi*) 'tikko sasalis plāns ledus gabals, kārtiņa' ('tas, kas ir redzams, kas pavīd ūdenī'). Atv. *vižņot* [uô]. To, ka 'spīdēt' nav bijusi *vizēt* primārā nozīme, rāda atv. *uzvizēt* 'pārklāties ar plānu ledus kārtiņu' («ūdens uzvizējis», M-E IV 399), sekundāri 'iemirdzēties, iespīdēties' («mēness gaismā ūdens uzvizēja», turpat).

No *vizēt* iter., kauz. *vizināt:* «Zems ozols, platas lapas, Pret saulīti vizināja» (LD 12304, 7), «Kas spīdēja, kas vizēja Papardiņa krūmiņā? Jāņa sievai zelta sakta, Tā spīdēja, vizināja» (LD 33009 var.), «Tīrūdeņa raudevīte, Nelaidies rāvienā, Visi tavi spārnu gali Tīru zeltu vizināja» (LD 12403). Iter. arī *vizuļot* [uô], kam blakus subst. *vizulis.* Ar *viz-* atvasināti vairāki substantīvi, to vidū *vizla* 'viznis; tas, kas viz' (sal. upes nos. *Vizla,* Gaujas pieteka), kā termins 'minerāls sīku spožu plāksnīšu veidā', *vizma* (liter. valodā ar Raiņa dzeju), apv. *vizna* 'viznis, vizma'.

Ar verba *vizēt* fon. var. *viezēt* saskan lš. *veizėti* 'skatīt, skatīties, lūkot'. Par šā vārda un tās pašas noz. *veizdėti* cilmi izteikti dažādi uzskati, bet droša cilmes risinājuma nav. Varbūt *veizėti* ir tās pašas cilmes kā *vizēt,* tikai ar verba primāro nozīmi. Vārdā *z* gaidāmā *ž* vietā var būt no izloksnēm. Tādā gadījumā *veizdėti* izveidojies *veizėti* un **veidėti* (: *véidas* 'seja, vaigs') kontaminācijā. K

EF 2 1215, M-E IV 630

vizināt[a] [vizinât]. Atv. no verba **vezt* 'pārvietot ar transportlīdzekli', kas tagad saplūdis ar *vest* 'vadīt' (sk. *vest*).

Senākā forma *vezināt* (lš. *vėžinti*) vēl 17. gs. avotos (Fīrekers, Langijs), kur nozīmes diferenciācija: *vezināt* 'likt vai ļaut sevi vest' («tas pēc viņa prāt' grib vezināt»— ar pārnestu nozīmi 'tas grib darīt viņam patikšanu', Lj 343) un *vizināt* 'šurp turp vest' (turpat). Mūsdienu valodā vairs tikai *vizināt.* Par saknes *i* izteikti dažādi uzskati. J. Endzelīns domā, ka tas ir pārveidojums uz analoģijas pamata: «Tādas formas kā *vizināt* u. c. .. var būt radušās pēc verbu *dzirdināt, pirināt* u. c. parauga» (E I 49). Daži autori (Fortunatovs, Meijē, Osthofs, Hirts u. c.) apgalvo, ka *e*-rindā baltu *i* sastopams arī starp troksneņiem. Iespējams arī, ka *e* > *i,* asimilējoties nākamās zilbes patskanim.

E II 243, I 49, EF 2, 1236, M-E IV 631

vizināt[b] 'vizēt, spīdināt'— sk. *vizēt.*

vizla — sk. *vizēt.*

vizma — sk. *vizēt.*

vižņi — sk. *vizēt.*
vīžot[a], *vīžāt* 'spēt, gribēt, pūlēties'— sk. *nevīžot.*
vīžot[b], *vīžāt* 'iet ar vīzēm'— sk. *vīze.*

Z

zābaks [zàbaks]. Aizguvums; no skr. *забогъ* 't. p.' (kr. *сапо́г,* apv. *забо́г*), kas savukārt aizg. no pirmbulgāru **saBaG- /*saBuG-* vai sentirku **sapaγ- / *sapuγ-* 'stulmu apavi' ← 'stiebrs' (Trubačovs) vai atv. no ide. **k̂ap-* 'tvert' (Ļvovs). Latviešu valodā vārds aizgūts līdz 13. gs. Tas minēts vārdnīcās kopš 17. gs. (*zābaka* Manc I 176, Lj 228; *zābaki* Elg 1 21; *zābagi, zābaks,* arī *zābakains, zābaknieks* Lg I 498, II 258; *zābaks, zābaka* St I 232). 18. gs. zābakam ir arī «galva»: «zābakam jaunas galvas likt» (St I 232). Vārds sastopams 15. un 16. gs. uzvārdos (Bl 1 238 un 307). Forma *zābaka* blakus vīr. dzimtes formai līdz 19. gs. sākumam, piem.: «Nāc šur, izvelc [novelc] man zābakas» (Manc 3 32), «Voi bērniem būs kurpes jeb zābakas valkāt?» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 28).

B II 551, Buck 429, E I 86, II 700, EF 2 1280, M-E IV 694, Sum 34, Zēv 2 239, A. C. Львов — Эт иссл IV 71—86,— Эт 1967 188, Пр II 251, Тр 7 40, Ф III 559

zabas 'mutes dzelži (zirgam)'; *zabāt* 'ielikt mutes dzelžus'— sk. *zebiekste.*

zagata 'vairāki kopā sasieti baļķi'— sk. *žagars.*

zagt; lš. *žàgti* (tag. *žagiù*) 'padarīt netīru, zagt', (tag. *žangù*) 'ēst ko aizliegtu (gavēnī); zagt'. Sākotnējā nozīme 'apgānos' → 'apgānos ar zagšanu' → 'zogu' (Endzelīns). Ar sākotnējo nozīmi saskan raksturīgā atv. forma *apzagties.* Pēc Endzelīna uzskata vārda pamatā ir ide. **ĝhoghos* 'netīrs', no kā arī si. *jaghana-* 'pakaļa, kaunums' un gr. *kochṓnē* 'kājstarpe'. No nazalizētās ide. tag. formas **ĝhongh-* atv. b. **žangō* > la. **zuoguo* > *zogu* [zùogu].

Pēc cita uzskata (Švābe) vārds saistāms ar lš. *žeñgti,* iter. *žangýti* '(iz-, aiz-, ie-)soļot, iet' (tag. *žangaũ* : la. *zogu*). Šim uzskatam labāk atbilst refl. *zagties* nozīme 'uzmanīgi, klusu iet, līst'. (Sk. arī *ziegties.*)

Lš. *žeñgti* pamatā ide. **ĝhengh-* 'soļot; solis, kājstarpe' > b. **ženg- : *žang-* > la. *zieg-, zog-* [uo].

Atv. *zaglis, zādzība.*

Bl 6 182, Buck 789 un 1459, E III_2 339 un 405, EF 2 1284 un 1299, M-E IV 680, Pok 438

zāģis [zā̂ģis], apv. *zāgs.* Aizguvums; no vlv. *sage* (v. *Säge*) vai vh. *zage* (h. *zaag*) 't. p.' Pamatā ide. **sek-* 'griezt', no kā la. *sēks*[b]. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (Manc I 147, Lj 228) līdz

ar atv. *zāģēt*. Kurzemes izloksnēs sastopamā forma *zāgs* (verbs *zāgāt*) laikam aizg. no holandiešu valodas.

Buck 595, Doo III 79, Kl 619, M-E IV 695, Pok 895, Zēv 2 162

zaigot [zaĩguôt]. Tās pašas cilmes kā *zvaigzne* (sk.), tikai bez -*u̯*- saknes formā; ide. **ĝhu̯oigᵘ*- : **ĝhoigᵘ*- > b. **žaig*- > la. *zaig*-, no kā *zaigot* [uô]. Adj. *zaigs* [aĩ], subst. *zaiga, zaigs*.

Blakus nepaplašinātajai saknei **ĝhei*- (**ĝhu̯ei*-) radniecīga sakne **ĝhel*- 'spīdēt, mirdzēt', no kā verbs *zalgot* (sk.). Verbu *zaigot* un *zalgot*, un pārējo šās cilmes vārdu semantika izveidojusies mijietekmē.

EF 2 1324, M-E IV 681, Urb — Balt XIX 167

zaimot [zaĩmuôt]. Aizguvums; no ig. *sõimama* 'lamāt, sunīt; noniecināt' vai līb. *suoimə* 'lamāt, ķengāt' (s. *soimata* 'bārt, pārmest, nosodīt'). Atbilstoši oriģinālam vairākos senajos tekstos aizguvuma ieskaņā *s*- (*saimo* Elg 257 un 109, bet *zaimot* Lj 233). Ieskaņā *z*- varbūt no zuduša verba **zaimot*, kas atbilda lš. *žáimoti* 'pīt, tīt, jaukt, mudžināt'. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās un citā literatūrā, arī *zaimotājs, zaimošana*. Vārds *zaimi* (vsk. *zaims*) literatūrā tikai kopš 19. gs. beigām.

EF 2 1285, Ket 389, Mägiste 2951, M-E IV 681, SKES 1058, Zeps 1 208

zākāt (zākât]. Aizguvums; no vlv. *saken* vai vh. *zaken* 'strīdēties, bārties, tiesāties' (go. *sakan* arī 'nievāt, lamāt'), kas ir tās pašas cilmes kā v. *Sache* 'lieta, darīšana', sākotnēji 'tiesas lieta, tiesību strīds'. Pamatā ide. **sāg*- 'izsekot (medībās)'; sakne radniecīga formai **sekᵘ*-, no kā la. *sekt, sekot*. Aizg. minēts 19. gs. vārdnīcās (U I 231, II 627).

Doo III 80, Kl 618, M-E IV 695, Pok 876

zaķis; lš. apv. *zuĩkis*, narev. *zags*, kr., bkr. *заяц* (bsl. *zajęcь*), ukr. *заєць*, č. *zajíc*, p. *zając* 't. p.' Vārda cilme ir neskaidra. Tradicionālais uzskats, ka la. *zaķis* varbūt ir aizg. no baltkrievu apv. *зайка* ar pārveidojumu pēc vārda *kaķis* parauga (Endzelīns, Fasmers, Frenkels), liekas apšaubāms Ņarevas izloksnes līdzīgās vārda formas dēļ. Grūti cilmes ziņā saskaņot arī slāvu un lietuviešu apzīmējumus.

Par slāvu vārdu cilmi ir vairāki uzskati. Parasti tos atvedina no ide. **ĝhei*- 'dzīt, skubināt; strauji kustināt, kustēties', no kā arī lš. *žáisti* 'rotaļāties'.

Iespējams, ka visu apzīmējumu pamatā ir kāds pirmside. substrāta vārds ar patskaņu variācijām (* *ĝa*- : **ĝai*- : **ĝui*-), kam pievienoti ide. piedēkļi. Raksturīgi, ka līdzīgi nosaukumi ir tikai slāvu un baltu (ne visās baltu) valodās.

B II 674, E I 89, EF 1 120, 2 1281, M-E IV 682, KK 29 195, Zinkevičius 1 20, 2 82, ЕСУМ II 223, Пр I 243, Ф II 84, ЭСБМ III 312, ЭСРЯ II₆ 75

zaldāts [zaldâts], apv. [àl²]. Aizguvums; no v. *Soldat* < it. *soldato* 't. p.', kas no vlat. *sol(i)datus* 'atalgots' → 'kara algotnis'. Latīņu

vārds ir verba *solidāre* 'atalgot (karavīru)' pag. pas. divd. (Klasiskajā latīņu valodā *solidāre* 'nostiprināt' no *solidus* 'blīvs, stiprs' > la. *solīds.*) Vācu valodā vārds aizgūts 16. gs. pirmajā pusē, un latviešu valodā tas varēja ieviesties 16. gs. beigās vai 17. gs. sākumā. Aizg. minēts 17. gs. avotos (Linaud 53, Elg I 665).

Kl 714, M-E IV 684, W-H II 555, Zēv 2 216 un 393, Сороколетов 274

zāle [zâle]; lš. *žolẽ* 't. p.', pr. *sālin* [zālin] (ak.) 'lakstus, zāli', narev. *zil* 'zāle' (**zēl-e*), kr. apv. *зéлье* 'zāle; nāves zāles', bkr. *зéлле,* ukr. *зiлля* 'zāle', bulg. *зéле,* č. *zelí* 'kāposti', p. *ziele* 'zāle, ārstnieciskās zāles', daku *-zila* 'zāle', frīģiešu *zelkia* 'dārzeņi'. Ar saknes patskaņa miju atv. no verba *zelt* (sk.). Par formu sal. *velt : vāle.* Vārda nozīmes pamatā laikam 'tas, kas pavasarī pirmais kupli aug, zeļ'.

Pārn. 'augs' → 'ārstniecības līdzeklis' jau senatnē. Vārds (dsk.) 17. gs. šajā nozīmē plaši minēts avotos, piem.: «zāles iejemt, zāles iedzert, rūgtas zāles, dārgas zāles, dzenamas zāles» (Manc II 400).

Vārds *zāle* līdz 19. gs. vidum lietots arī nozīmē 'augs' (šajā nozīmē paralēli vārdam *stāds*), piem.: «Šis [sinepju graudiņš] gan ir tas vismazākais no visām sēklām, bet, kad tas uzaug, tad tas ir lielāks nekā citas zāles un top viens koks» (Gl 4 29).

Atv. *zālājs, zāliene, nezāle.* Ar noz. 'nezāle' līdz 19. gs. vidum g. k. apzīmējums «nikna zāle» (piem., LGGr 1798 2 7), arī «nelaba zāle» (G. Braže. Kā Paleijas Jānis . . , 1844 127). Apzīmējums «nikna zāle» arī K. Valdemāra 1872. g. vārdnīcā (V I 577), bet tai pašā gadā J. Neikena un K. Ulmaņa vārdnīcā jau *nezāle* (U I 171). Vārds darināts pēc latviešu valodā plaši lietota paņēmiena — ar *ne-* pievienojumu raksturojot pamatvārdā ietverto jēgumu kā ļoti sliktu (sal. *necilvēks, nezvērs*), bet šajā gadījumā paraugs bijis arī v. *Unkraut* 'nezāle' (*Kraut* 'laksti, zāle').

Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds *zāle* atvasināts no adj. *zaļš.*

B II 646, Buck 309 un 519, E IV_2 297, EF 2 1322, L III 132, Mach 714, M-E IV 696, KK 29 195, Lanszweert 58, Pok 430, Zinkevičius 1 20, 2 82, ЕСУМ II 258, Нерознак 61, Пр I 248, Ф II 92, ЭСБМ III 328, ЭСРЯ II_6 85

zalgot [zaĩguôt], apv. [àl, aĩ]; īru *glain* (< **ghlǝni-*) 'stikls, kristāls' ('zalgojošais'), ssk. *glōa* 'kvēlot, spīdēt, mirdzēt', vav. *glinzen,* v. *glänzen* 'mirdzēt, spīdēt, laistīties', norv. apv. *glōsa* 'dzirkstīt, spīdēt'. Tās pašas cilmes kā *zelt* (sk.). Pamatā ide. **ĝhel-* 'spīdēt, mirdzēt'; skaņumijā ar saknes paplašinājumu **ĝholgh-* > b. **žalg-,* no kā la. *zalg-s,* atv. *zalgot.* Vārds saglabājis seno ide. saknes nozīmi; raksturīgi, ka tas saistās

ne tikai ar zaļo, bet ar jebkuru spilgto krāsu, piem.: «uz kalnu mežiem sārti zalgo saule» (J. Jaunsudrabiņš. Ar makšķeri (1921), 1968 78).

Sk. arī: *zalktis*. K

M-E IV 684, Pok 429

zalktis [zaĩktis], apv. *zalksis, zalksnis, zaltis;* lš. *žaltỹs,* apv. *žalktỹs* 't. p.' Līdz ar verbu *zalgot* (sk.) tās pašas cilmes kā *zelt* (sk.). Forma ar *k* (laikam no *g*) izveidojusies paralēli formai *zaltis* (Būga, Endzelīns), bet apv. *zalksis* ir jaunāks darinājums (nom. forma no ģen. *zalkša* u. c. locījumiem). Apzīmējuma pamatā ir zalkša ķermeņa krāsas, kas, zalktim kustoties saules gaismā, variējas dažādos toņos.

B II 669, III 217, 282 un 410, E III₁ 148, I 225, EF 2 1288, M-E IV 684

zalot 'ļoti kupli augt'— sk. *zelt*.

zalve [zal̃ve]. Aizguvums; no v. *Salve* 't. p.', kas ar it. *salva* vai fr. *salve* starpniecību no lat. *salve!* 'sveiks!' Vārds latviešu valodā aizgūts 19. gs. (V I 154).

Kl 622, Tr VI 6

zaļš; lš. *žãlias,* pr. *saligan* [zaljan, zaļgan?], kr. *зелёный* (ssl. *zelenъ*), bkr. *зялёны,* ukr. *зелéний,* bulg. *зелéн,* č. *zelený,* p. *zielony* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *zelt* (sk.). Krāsas apzīmēšanas ziņā vārds senāk nav bijis tik viennozīmīgs kā mūsdienu valodā. To rāda, piem., morf. var. *zals* (apv.) 'brūns, sārtidzeltens, gaišsarkans', kā arī no baltu valodām aizgūtie s-u. vārdi (ig. *haljas* < * *žaļas* 'spožs, spīdīgs, spoži zaļš', s. *haljakka* 'bāli pelēks, palss'). Tas izskaidrojams ar saknes nozīmi: ide. *$\hat{g}$*hel-* 'spīdēt, mirdzēt' > b. **žel-* : **žal-* > la. *zel-, zal-* ar dažādām krāsu niansēm.

Skanējuma ziņā saistīts ar vārdu *zāle,* vārds *zaļš* ieguvis stabilu mūsdienu nozīmi. Ide. valodās mijas attiecīgo vārdu nozīmes 'zaļš' un 'dzeltens', piem., augi kr. apv. *зеленúк, заланúца* lietojami krāsošanai gan dzeltenā, gan zaļā krāsā (СРНГ XI 247, Surcova). Šī parādība daļēji saistās ar ide. sakņu *$\hat{g}$*hel-* un *g^{u}*hel-* refleksu saplūšanu (Meijē).

Atv. verbs *zaļot* [uô] apv. nozīmē 'krāsot zaļu', *zaļināt* 't. p.' Subst. *zaļoksnis* [uo], kam blakus adj. *zaļoksns* [uo], *-īgs.* Subst. *zaļums* dsk. formā ieguvis noz. 'apstādījumi; brīvā daba, lauki; svaigas lapas un laksti kā pārtikas produkts'.

B II 233, Buck 1058, EF 2 241, KK 6 36, L III 132, Lanszweert 59, M-E IV 687, Pok 429 (430), ЕСУМ II 257, Мейе I 408, Нерознак II 92, Пр I 248, М. А. Сурцова — Эт иссл VIII 150, Ф II 92, ЭСБМ III 358, ЭСРЯ II₆ 84

zandarts [zañdarts], apv. *zandars, zandaks, zandāns, zandāts;* kr. *судáк,* p. *sandacz* 't. p.' Pamatā ide. *$\hat{g}$*henədh-* / *$\hat{g}$*honədh-* 'zods, žoklis', no kā arī la. *zods* (sk.). Nosaukums izskaidrojams ar zandarta dzeloņainajiem žaunu vākiem, garajiem, smailajiem

zobiem un plēsonīgo rijību. (Sal. lš. *žãndas* 'zods, žoklis' un *žandúoti* 'rijīgi ēst'.) Ide. **ĝhonədh-* > b. **žan(a)d-* > la. *zand-*, kam pievienoti dažādi piedēkļi. Vārds (ar *-an-*) ir kuršu cilmes.

No latviešu (vai kuršu) valodas vārds aizgūts arī dažās citās valodās (Nīdermanis); sal. v. *Sandart, Sander(t)* u. c., vlv. *sandat(e)* u. c., līb. *zānder, zannder*. Pēc cita uzskata (Endzelīns) vārds laikam ir aizg. no vācu valodas.

Laumane 1 252, M-E IV 689, Niedermann 1 158, Ф III 794

zaņķis [zañķis], apv. [àņ]. Aizguvums; no lv. *sanke* 'dūksts, (netīrumu, vircas) bedre' (v. *Senkgrube;* sal. *Senke* 'ieplaka, iedobums, padziļinājums'), kas atv. no verba *senken* 'nolaist, padziļināt'. Pamatā ide. **sengᵘ̯-* 'krist, grimt'. Aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās ar noz. 'dūksts, purvs' (St I 237).

Kl 704, M-E IV 690

zārds [zãrds], apv. [ȁr²]; lš. *žárdas* 't. p.', *žar̃dis* 'zirgu aploks', pr. *sardis* [zardis] 'žogs, zirgu aploks', kr. apv. *зорóд* 'ar kārtīm sadalīta gara siena stirpa; ap kārtīm sakrauta garena siena kaudze; zārdi auzu un miežu žāvēšanai', bkr. *азярóд*, ukr. *озорóд* 'zārds'. Pamatā ide. **ĝherdh-* 'apžogot' no saknes **gher-* 'tvert, aptvert'; b. **žerd- : *žard-* > la. *zard-*, no kā **zards* > *zārds* (ar *ar̃* > *ār*). Verbs *zārdot* [zãrduôt].

Tās pašas cilmes (ar ide. *gh-*) ir lš. *gar̃das* 'aploks', radniecīgi kr. *гóрод* 'pilsēta', *огорóд* 'sakņu dārzs', v. *Garten,* a. *garden,* lat. *hortus* 'dārzs' (← 'iežogojums').

Sk. arī: *dārzs*.

B I 494 un 526, II 677, EF 2 1290, Kl 233, Mažiulis 6 256, M-E IV 699, Pok 444, T 366, Куркина — Эт 1980 18, Мартынов 1 164, Ф II 105, Чекман 127, ЭСБМ I 98

zārks [zãrks]. Aizguvums; no vlv. *sark,* vh. *zarc, zarke* 't. p.' (v. *Sarg*), kas savukārt no lat. **sarcus* < *sarcophagus* 'zārks' < gr. *sarkophágos* 'gaļas ēdējs', kā saukti no kādām Mazāzijas akmens plāksnēm izgatavoti šķirsti, kuros ieguldītais līķis pamazām izzuda. Aizg. minēts 17. un 18. gs. vārdnīcās (*zarka* Elg 1 121, *zārks* Für 2 304, Lg II 451, St I 234). Agrākais nos. «miroņa šķirsts» (Manc II 372).

Kl 625, M-E IV 700, W-H II 479, Zēv 2 162 un 336

zarna [zar̃na]; lš. *žárna, žarnà,* ssk. *gor̥n* 't. p.', sav., vlv. *garn,* v. *Garn* 'dzija', alb. *zórrë* 'zarna', si. *hírāḥ* 'lente, svītra', *hirā* 'dzīsla', gr. *chordḗ* 'zarna, desa', lat. *haruspex* 'iekšu skatītājs' (→ 'pareģis'). Pamatā ide. **ĝher-*'zarna' > b. **žer- : *žar-,* no kā **žar-nā-* > la. *zarna.* 17. gs. arī *zarnis (zarns):* «tādas sāpes zarnos» (Manc 1 107) un vairākos 18.—19. gs avotos *sarna,* piem., «iekš sarnām» (M. Stobe. Veselības grāmata, 1795 42). Atv. *apzarnis* (lš. *āpžarnis*).

B II 239, EF 2 1291, HF II 1111, Kl 233, M-E IV 690, MM

III 599, Pok 433, Stang 3 65, T 366, W-H I 635, O. C. Широков — Balt XX 21

zars; lš. apv. *žarà, žãras* 'zars, stiebrs', liter. 'atspīdums, blāzma, stars', pr. *sari* [zari] 'karstums', kr. *зарá, зорá* (ssl. *zarja, zorja*) '(rīta, vakara) blāzma', apv. 'puķe, zāle, augs', bkr. *зapá*, ukr. *зápя, зopá* '(rīta, vakara) blāzma', bulg. *зорá, зapá*, č. *záře, zoře*, p. *zorza*, arh. *zarza* 't. p.' Pamatā ide. **ĝher-* 'starot; spīdēt, mirdzēt' laikam no senākas noz. 'stars, zars'; sal. **gher-* 'būt ar izvirzījumu'. Skaņumijā b. **žer- : *žar-*, no kā la. *zars*, verbs *zarot* [uô]. Latviešu valodā vārds saglabājis seno priekšmetisko nozīmi.

Sk. arī: *žirbt, žirgts.*

B II 676, Buck 523, E IV_2 298, EF 2 1290, Euler — IF 90 108, Mach 710, Mažiulis 6 256, M-E IV 691, Pok 441, T 336, ЕСУМ II 278, Пр I 242, Ф II 81, ЭСБМ III 298, ЭСРЯ I_6 60

zaudēt [zàudêt], apv. [aũ, aû[2]]; lš. *žavìnti, žudýti* 'nonāvēt, iznīcināt'. Tās pašas cilmes kā *zust* (sk.), šā verba kauz. 17. gs. arī nozīme 'iznīcināt': «Tāms asinims tāds spēks, Ķaut gana liels ir grēks, Tās spēj to šķīsti zaudēt» (Fīrekers — FBR VIII 224).

B II 681, Buck 809, E III_2 54, EF 2 1293 un 1322, M-E IV 692, Pok 448

zavēt [zavêt] 'burt, apburt, noskaust'; lš. *žavėti* 'burt, noburt; apburt, valdzināt'. Vārdā saplūduši divu ide. sakņu refleksi.

1. Pamatā ide. **ĝheu-* '(iz)liet' (→ 'zust, iet bojā', no kā arī *zust*, sk.) > b. *žau-*, no kā la. apv. *žaut* 'liet', kam bijusi paralēlforma **zaut*, kura iter. *zavēt* 'vairākkārt liet' → 'lejot izdarīt maģisku rituālu → apburt, noskaust, likt iet bojā'. Sal. lš. *žavìnti* 'likt iet bojā, nonāvēt'. Par formu sakaru *zaut : zavēt* sal. *raut : ravēt*. Par nozīmi sal. tās pašas cilmes gr. *chéuō* > *chéō* '(es) leju' un si. *juhṓti* 'lej (kausētu, attīrītu sviestu) ugunī; ziedo, upurē'.

Ide **ĝheu-* atv-i la. *zust* un lš. *žū́ti* 'iet bojā; vārgt, nīkt, zust' rāda saknes semantiskās attīstības līniju, kas ietekmējusi vārda *zavēt* nozīmi.

2. Pamatā ide. **ĝhau-* 'saukt, piesaukt', no kā si. *hávate*, ave. *zavaiti* 'sauc, piesauc, nolād', kr. *звать* 'saukt'. Ide. **ĝhau-* > b. **žau-*, no kā **žaų-ēti* > la. *zavēt* 'saukt, nosaukt (maģiskiem nolūkiem)'.

Atv. *zavata, zaveklis* 'burvju līdzeklis', *zavatnieks (zavatniece)* 'burvis' ('burve').

Pēc cita uzskata (Būga, Leskīns, Persons) vārds saistāms tikai ar lš. *žū́ti* 'iet bojā; vārgt, nīkt, zust' (: la. *zust*) vai (Zubatijs, Fasmers, Endzelīns) — ar kr. *звать* un tam radniecīgajiem vārdiem. (K)

B II 680, III 217, EF 2 1293, Euler 1 41, K. Kasparsons — FBR XVII 11—19, XVIII 64, M-E IV 693, Pok 413 un 447, Tovar — Ant

ind 293, Zēv 2 361, Ф II 85, Л. С. Баюн — Ант балк 5, Чекман 120, ЭСРЯ II6 75

zebenieks 'auzu kule (zirgu barošanai), tarba'; lš. *žebìkė, žėbìkė, žibìkas* 'auzu kule, barības maiss', kr. apv. *зобе́нька* '(pīts) grozs', *зобни́ца* '(pīts) grozs, tarba (piem., zirgu barošanai ar auzām)'. Vārdā laikam saplūduši divu ide. sakņu refleksi.

1. Pamatā ide. **ĝebh-* 'zars, rīkste, nūja' (sal. *žebērklis*) > b. **žeb-* > la. *zeb-*, no kā *zebenieks* sākotnēji varēja būt 'no zariem, rīkstēm pīts maiss'. Sal. lš. *žaba* 'rīkste', *žābas* 'žagars' un la. apv. *žabeklis* 'rīkste vai ērkšķu zars, ar ko apņem jauna dzīvnieka purnu, lai tas nezīstu' (M-E IV 783).

2. Pamatā ide. **ĝebh-* 'kost', no kā ar *n* iespraudumu forma, no kuras la. *zobs*, si. *jámbhate* 'kampt'. No šās saknes arī la. apv. *žebināt* 'gremot, gremojot kustināt muti', lš. *žẽbti* 'lēnām, ar gariem zobiem ēst'. (Sal. *zebiekste.*) (K)

B II 147 un 677, EF 2 1282 un 1294, M-E IV 701, Pok 353, Ф II 102

zebiekste [zebiêkste], apv. *zebieksts* (u. c.); lš. *žebeñkštė, žebenkštìs* 't. p.' J. Endzelīns vārdu saista ar apv. *zebīt* 'ciept, zagt'; par nozīmju sakaru sal. lat. *fūrō* 'sesks, zebiekste': *fūrārī* 'zagt'. Vārdu *zebīt* savukārt saista ar si. *jábhate, jámbhate* 'kampj', lš. *žẽbti* 'lēnām, ar gariem zobiem ēst'. (Sal. la. apv. *žebināt* 'gremot, gremojot kustināt muti'.)

Iespējams šāds vārda *zebiekste* cilmes risinājums: pamatā ide. **ĝebh-* 'kost', no kā ar *n* iespraudumu forma, no kuras izveidojies la. *zobs* (sk.). Ide. **ĝebh-* > b. **žeb-*, no kā arī la. apv. *žebināt,* ar saknes patskaņa miju apv. *zabas* 'mutes dzelži' (E-H 800), *zabāt* 'ielikt mutes dzelžus' («zabāt zirgu», M-E IV 677). (Sal. arī *zebenieks.*) Tādā gadījumā *zebiekste* sākotnēji 'kodēja'. Par nozīmi sal. si. *jambukaḥ* 'šakālis': *jámbhaḥ* 'zobs, ilknis'. (K)

B II 405 un 677, Eckert 9 206, EF 2 1294, Laumane — Kont pēt 186—198, M-E IV 701, MM I 418 un 419

zebīt 'ciept, zagt' — sk. *zebiekste.*

zedenis 'sētas miets, kārts, (dsk.) zaru vai mietu sēta, žogs'; lš. *žaginỹs* 'pālis, miets; zārds, zārda miets; zarains stabs (kāpšanai); pāļu vai mietu sēta', *žėginỹs, žẽginis* 'cūkām pie kakla piesieti krusteniski salikti kociņi (lai cūkas nelīstu caur sētu)'. Pamatā ide. **ĝeg-* 'zars, miets' > b. **žeg-* > la. *zeg-*, no kā apv. *zeģene* 'pālis, (dsk.) zārds, stakles'. (Par tās pašas saknes vārdiem ar *ž-* sk. *žagars.*) Ar fon. pārveidojumu (akomodāciju) palatāla patskaņa priekšā *g'* > *d'* > *d,* no kā **zeģenis* > *zedenis;* apv. *zedinis, zediņš.* Arh. *zeģeles* 'zārdi' (U I 233).

Pēc cita uzskata (Endzelīns ar ?) vārda pamatā var būt **zeda (*zeds)* 'vārti' ← 'caurums, atvere', un tad vārds saistāms ar lš. *priež(e)dà* 'krāsnspriekša', ssk. *gat* 'caurums, atvere'. (Sal. arī *ziest,* kam radniecīgs č. *zeď* 'mūris, (akmens) sēta'.) K

EF 2 654 un 1284, M-E IV 701, Pok 354, Нерознак 16

zēģele [zēģele]. Aizguvums; no vlv. *sēgel* (v. *Segel*), vh. *zegel* vai ssk. *segl* (zv. *segel*) 't. p.' Pamatā ide. **sĕk-* 'griêzt', no kā ģerm. **seklôm* > **segla* 'nogriezts auduma gabals' → 'bura'. Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (*zēģels*, Manc I 165, *zēģelis* Lj 228) līdz ar verbu *zēģelēt*. Forma *zēģelis* arī 18. gs. (St II 533), bet 19. gs. paralēli arī *zēģele* (U I 233). K. Valdemāram tikai forma *zēģele*, kam blakus viņš lietoja vārdu *bura* (*buŗa*) (V 1 363). Forma *zēģelis* laikam skausta, lai novērstu homonimiju ar *zēģelis* 'zīmogs' (no vlv. *sēgel* < lat. *sigillum* 'zīmoga nospiedums').

Buck 681, Kl 697, M-E IV 714, Pok 895, Vr 467, Zēv 2 163

zeģeles 'zārdi'— sk. *zedenis*.

zeģene 'pālis, zārds'— sk. *zedenis*.

zeķe. Aizguvums; no bv. *söcke* < vlv. *socke* 'īsa zeķe' (v. *Socke*), kas no lat. *soccus* 'zema kurpe, kurā var šļūkt'. Vārds ir aizg. no kādas Tuvo Austrumu valodas. Latviešu valodā aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās, G. Mancelim divās nozīmēs —'īsa zeķe' un 'zeķe' (v. *Socke, Strumpf*, Manc I 170 un 178), bet J. Langijs šķir *zeķes* 'Strümpfe' un *kapzeķes* 'Socken' (Lj 247). G. F. Stenderam attiecīgi *zeķe* un *kabzeķes, īsas zeķes* (St I 258).

Buck 426, Doo III 255, EF 2 1296, Kl 713, M-E IV 703, W-H II 550, Zēv 2 240

zelēt [zelêt]; lš. *želėti* 't. p.', ssk. *gjǫlnar* 'lūpas, mute', gr. *chelȳnē* 'lūpa, zods'. Pamatā ide. **ĝhel-* ar raksturīgām atv-u nozīmēm 'kuņģis, dziedzeris, žoklis; kārot, alkt', kas norāda uz saknes sākotnējo nozīmi 'ēst, garšot, gremot'. Ide. **ĝhel-* > b. **žel-*, no kā verbs **žel-ēti* > la. *zelēt*. (K)

EF 2 1296, HF II 1086, M-E IV 703, Pok 436, Vr 171

zellis [zel̃lis]. Aizguvums; no vlv. *selle* 'biedrs, amatmeistara palīgs' (v. *Geselle* 'biedrs; puisis; amatnieka palīgs'). Vārds saistīts ar aizg. *zāle* (< v. *Saal;* sav. *sal* 'vienas telpas māja'). Sav. *gisello* 'zāles (mājas) biedrs', no kā 'biedrs, darba vai amata biedrs'. Pamatā ide. **sel-* 'dzīvojamā telpa'. Latviešu valodā aizg. minēts 18. gs. vārdnīcās (Lg II 293 ar norādi «ģermānisms», tātad vārds vēl nebija plaši ieviesies; Stenderam vārds ar noz. 'amata zellis' bez citas norādes, St I 258). G. Mancelim 17. gs. šajā nozīmē *biedris* (Manc I 74).

Kl 253, M-E IV 704, Pok 898, Tr III 139, Zēv 2 162 un 216

zelt [zel̃t]; lš. *žélti* 'zelt, zaļot', kr. *зелёный* 'zaļš', *зелень* 'zaļums, zaļumi', lat. *helvus* 'medus dzeltens', *holus* (< *helus*) 'dārzeņi, saknes'. Pamatā ide. **ĝhel-* 'spīdēt, mirdzēt'; no šās saknes arī dažādu krāsu apzīmējumi. Ide. **ĝhel-tei* > b. **žel-tei/ti* > la. *zelt*. Saknes variants ir **ghel-* (*g^{u}*hel-*), no kā *dzeltens* (sk.). Fonētiski tuva arī sakne **bhel-* 'spīdīgs, balts', no kuras la. *balts* (sk.). Krāsu apzīmējumi senatnē bijuši mazāk diferencēti; dažas krāsas sīkāk atšķirtas tikai pēdējos gadu tūkstošos, un

valodu vēsture liecina par šo diferencēšanas gaitu. Baltu valodās vairāku krāsu apzīmēšanai lietoti saknes *$\hat{g}$hel- atv-i.

Sakne *$\hat{g}$hel- > la. zel- sākotnēji laikam saistījusies ar visu košo krāsu daudzveidību, kas dabā parādās pēc ziemas pelēcīguma (izņemot sarkano krāsu, kas tāpat kā baltā un melnā apzīmētas ar īpašiem nosaukumiem vistālākajā senatnē). Līdz ar to no saknes *zel-* gan pašas augšanas, plaukšanas un kuplošanas apzīmējums (*zelt*), gan arī dažādie krāsu nosaukumi — *zaļš, zelts* ('dzeltens'), *zils*, apv. *zals* 'brūns, sārtidzeltens, gaišsarkans'. Ka *zelt* nav saistījies tikai ar vienu (zaļo) krāsu, rāda saknes **ghel-* senie atv-i *zalgot, zalktis*. (Sal. arī tās pašas cilmes īru *glass* 'zaļš, pelēks, zils'.)

Verba *zelt* iter. (apv.) *zalot* [uô] 'ļoti kupli augt (nenesot augļus)': «šuogad jau zirņu nebūs: zaluo kā traki» (M-E IV 686). Cits iter. *zaļot* [uô] saplūdis ar atv-u no adj. *zaļš*, taču atsevišķos piemēros nozīmes atšķiramas. Piemēram: (no *zelt*) «Ilgi stāvu bāliņos, Lai zaļoja tautu dēls; Kad aizgāju, tad piestāju Kā pie kupla ozoliņa» (LD 18934, 1); (no *zaļš*) «Zaļo kā zāle» (RKr VI 22).

Atv. *atzala* 'atvase, dzinums no saknes; atāls', *zelmenis* [eî, èl[2]], apv. *zelminis*.

Sk. arī: *gulbis, zāle, zalgot, zalktis, zaļš, zelts, zils, žilbt, žults*.

B II 646, EF 2 1297, Fei 224, KK 6 36, L III 132, Lanszweert 59, M-E IV 704, Pok 429 (430), T 364, W-H I 639 un 654, Гам-Ив 3 714, Ф II 92, ЭСРЯ II_6 84

zelts [zę̃lts]; lš. apv. *želtas* (adj.) 'zeltains, zeltdzeltens, blonds', pr. *sealtmeno* [zealtmeno] (< **zēltmeno*) 'vālodze' («dzeltenais putns»), kr., ukr. *зóлото* (ssl. *zlato*, psl. **zolto*), bkr. *зóлата*, bulg. *златó*, č. *zlato*, p. *złoto*, ssk. *gull* (ģerm. **gulþa-*), sav. *gold*, v. *Gold*, trāķiešu *zēlta* 'zelts', si. *hárịḥ* 'palss, iedzeltens, zaļgans; (subst.) dzeltens zirgs'. Pamatā ide. *$\hat{g}$hel- 'spīdēt, mirdzēt' (no kā arī *zelt*, sk.) > b. **žel-*, no kā subst. **želtas* > la. *zelts*. Saknes fon. var. **ghel-* (**g^{u}hel-*), no kā *dzeltens* (sk.).

Adj. *zelts* sākotnēji 'dzeltens'; sal. no tā atv. *zeltums*: «olas zeltums» (L Ārste 79, St I 259). Subst. *zelts* ietekmē adj. *zelts* ieguvis arī noz. 'ļoti labs': «Šis zeltais puisēniņš» (K. Fīrekers — Adolphi 3 16). Vairoties no homonīmijas ar subst. *zelts*, adjektīva nozīmē vairāk lietots atv. *zeltens, zeltans, zeltains*, kas folklorā pamīšus ar *dzeltens* (un tā morf. variantiem), piem.: «Mans bāliņš kā kundziņš Zeltaniem (var.: Zeltainiem, Dzelteniem, Dzeltaniem) matiņiem» (LD 21231, 3 var.). Atv. *zeltene* 'meitene ar blondiem matiem' → '(patīkama) meitene, jaunava'.

No dzeltenās krāsas apzīmējuma subst. *zelts* 'dzeltenais

metāls'. Forma sākumā nek. dzimtē b. *želtan ar pāreju vīr. dzimtē *želtas > la. zelts. Atv. verbs zeltīt, zeltot [zęltuôt]. Narevas (jātvingu?) izloksnē zełd (< *zelt-) 'dzeltens'.

B III 586 un 877, Buck 610, E I 96, III_1 115, IV_2 302, EF 1 35, 2 1296, KK 29 195, Kl 264, L III 133, Mažiulis I 123, M-E IV 706, MM III 581, P 253, Pok 429 (430), Stang 3 64, T 368, Zinkevičius 1 20, 2 82, Абаев I 310, Гам-Ив 3 419 un 714, ЕСУМ II 275, Ив — Balt XIII 234, Непознак 27, Ф II 103, Ц 163, ЭСБМ III 343, ЭСРЯ II_6 105

zem. Forma izveidojusies no lok. *zemē* (sk. *zeme*) vai no kāda adverba, kas darināts no adj. *zems* (sal. adv. *zemu*, lš. *žemaĩ*, apv. (žemaišu) *žèma* 'apakšā, lejā'). Prievārdam līdz 20. gs. sākumam bijis apv. raksturs, tas lietots g. k. Vidzemes vidus izloksnēs un augšzemnieku dialektā. Liter. valodā tas nostiprinājies priev. *apakš* vietā 20. gs. 20.—30. gados.

E I 344, 1 696, Nītiņa 53

zeme; lš. *žẽmė*, pr. *semmē* [zemē], *same* [zame], narev. *zem*, kr., ukr. *земля́* (ssl. *zemlja*), bkr. *зямля́*, bulg. *земя́*, č. *země*, p. *ziemia*, asor. *zemica*, *zemja*, he. *tegan* (ģen. *taknaš*), si. *kṣā́ḥ* (ģen. *kṣmaḥ*), ave. *zā̊*, gr. *chtōn* 't. p.', lat. *humus* 'zeme, augsne, apvidus', toh. A *tkaṃ*, B *keṃ*. Pamatā ide. **dheĝhem* / **dheĝhom*; pēc saknes patskaņa redukcijas metatēze **dhĝhōm* > **ĝhdhōm* > gr. *chthōn* (Krečmers, Kurilovičs, Ivanovs). Citās valodās izveidojusies bāze no varianta ar *-em*, izrunas atvieglošanai zudis ieskaņas līdzskanis, un no **ĝhem-* > b. **žem-ē* > la. *zeme*, kā arī citu valodu variācijas. No b. **žemē* galotnes garais patskanis saglabājies lietuviešu un prūšu valodā, bet latviešu valodā galotne reducēta.

Atv. adj. *zems* [ę] (lš. *žẽmas*), no kā adv. *zemu* (lš. *žemaĩ*, pr. *semmai*); no subst. *zeme* adv. *zemē*. No subst. *zeme* verbs *piezemēt*, refl. *piezemēties*; arh., apv. *zemdēt* 'pārklāt, pārplūdināt ar zemi, smiltīm' (U I 233), arī atv. *aizzemdēt* («grāvis pa ilgu laiku aizzemdējis pavisam», M-E I 61), refl. *aizzemdēties* («upe .. aizzemdējusies», LA 1829 41, E-H I 64), *piezemdēt* («piezemdējis, piesūnuojis valks», J. Janševskis — M-E III 312), *sazemdēt* («grāvis pavisam sazemdējis», M-E III 795). No adj. *zems* atv. verbi (kauz.) *zemot* [zęmuôt], biežāk atv. *pazemot* [uô]; *zemināt*, biežāk *pazemināt*. No subst. *zeme* atv. subst. *zemnieks* (*-ce*), *zemene* (< *zemine*). J. Alunāna ieteikts atv. *iezemieši* 'zemes pamatiedzīvotāji, aborigēni' (MV 1856 22). No adj. *zems* atv. subst. *zemiene*, *zemums*, apv. *zemala* [ę] 'maza auguma meitene'.

Sk. arī: *zem*.

B II 367, III 258, Bl 6 183, Buck 15, 30 un 1302, E III_2 178, IV_2 303, Eckert 9 155, EF 2 1299, Euler 1 167, HF II 1098, KK 29 195, Lanszweert 35, Mach 714, M-E IV 708, MM I 238, Pok 414, T 369, W-H I 664, Zinkevičius 1 20, 2 82, Гам-Ив 3 821,

ЕСУМ II 259, Ив 5 25—29, Пр I 249, Ф II 93, Ц 160, ЭСБМ III 359, ЭСРЯ I_6 87

zemgaļi [zęmgaļi], *zemgalieši,* vsk. *zemgalis, zemgalietis.* Senākā forma **ziemgaļi* (11. gs. skr. *Зимъгола, Зимигола,* ssk. *Sæimgala* 'Zemgale', ssk. *seimgaler* 'zemgaļi', kur *ei* varbūt no Kursā saglabājušās senākās formas), tātad sākotnējā nozīme 'ziemeļu gala (novada) iedzīvotāji', jo zemgaļi pirms letgaļu ieplūšanas Vidzemē bija vistālāk uz ziemeļiem izvirzītie balti. 'Vēlāk vārds uztverts kā «zemā gala» iedzīvotāji; sal. G. F. Stenderam: «*zemgalieši* — Niederländer. Folglich heisst *Zemgale* Semgallen, soviel als Niederland» (*zemgalieši* — zemā novada iedzīvotāji; tātad Zemgale nozīmē tikdaudz kā Zemā zeme; St I 67).

Apzīmējumi diferencējušies: *zemgaļi* — senlatviešu cilts, tautība, *zemgalieši* — jaunāko laiku Zemgales iedzīvotāji (vai tur dzimušie). Vārdu *Zemgale, zemgaļi, zemgalieši* vēsturiskā izruna ar šauru [e]. Izruna ar plato [ę] kā liter. valodas norma kopš 20. gs. 30. gadiem (Bl 5 218).

B II 675, L. Balode — Baltu val 99—104, O. Bušs — Этн ист 170, V. Dambe — Baltu val 90, E III_1 419, IV_2 386, 1 8, EF 1 62, 2 1306, Šm — FBR I 47—49

zēns [zę̄ns]. Aizguvums; no vlv. *söhn (sōne)* 'dēls' (v. *Sohn).* Pamatā ģerm. **sunu-* < ide. **sūnús* 't. p.' (lš. *sūnùs,* kr. *сын*) no saknes **seu- : *sŭ̄-* 'dzemdēt'. Aizg. minēts 17.—18. gs. vārdnīcās (Für 2 377, Lg II 290, St I 257); G. Mancelim šajā nozīmē *puisis* (Manc I 103). J. Lange norāda, ka vārdu *zēns* lieto reti, tikai Rīgas apkārtnē un Kurzemē, un ka tā pamatā ir lejasvācu vārds. Baltvācu izloksnēs parasti izrunā *ö* pārveidojās par *ē* (Mitzka 21), kas atviegloja vārda aizgūšanu latviešu valodā. Patskaņa platā izruna pēc analoģijas ar vārdu *dēls.*

Arī 19. gs. vārds *zēns* lietots g. k. Kurzemē (U I 233), Vidzemē šajā nozīmē aizg. *puika.* Liter. valodā abi vārdi ieplūduši kā sinonīmi (V 1 237, U II 453).

La. *zeņķis,* apv. *zenka* no lv. *sönke, sänke* (dem.) 'dēliņš'.

Kl 713, M-E IV 715, Pok 913, Zēv 2 164

zeņķis — sk. *zēns.*

zēvele [zēvele]. Aizguvums; no vlv., vh., afrī. *swevel* 'sērs' (v. *Schwefel*). Pamatā ģerm. **swelfla-* < ide. **suelplos* 'sērs' no saknes **sue̯l-* 'kvēlot, degt' (no kā arī la. *svelme, svilt*). Vidusholandiešu valodā sēra nosaukumā paralēli *sw-* un *zw-* (mūsdienu h. *zwavel* 'sērs'), un laikam tieši no izrunas [zu̯ēfel] latviešu valodā aizgūts *zvēvel-,* kas disimilācijā pārveidojās formā *zēvele, zēvelis.* Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās (*zēvelis* Manc II 393, arī *sēras*), arī sākotnējā formā (*zvēvel* — «Swähwel», Lj 230). 18. gs. forma *zēvelis* (Lg II 292, St I 258), bet 19. gs. dominējošā forma *zēvele* (V 1 597, U I 233), kam blakus lietots arī apzīmējums *sērs.*

Doo III 374, Kl 690, M-E IV 715, Pok 1046, Zēv 2 164

zibēt [zibêt], apv. *žibēt;* lš. *žibėti* 'zibēt; spīdēt, mirdzēt, vizēt, spulgot'. Pamatā ide. **ĝeibh-* : **ĝibh-* no saknes **ĝei-* 'spīdēt, mirdzēt, starot'. Ide. **ĝibh-* > b. **žib-,* no kā verbs **žib-ti* > la. apv. *zibt* 'spīdēt, mirdzēt, žilbt' (tag. *zību, zibstu, zībstu*), no kā iter. *zibēt,* kauz. *zibināt.* Izloksnēs arī *žibt, žibēt, žibināt.*

Ide. **ĝei-* ir viena no saknēm plašā fon. variāciju grupā, kur ar saknes ieskaņas un izskaņas līdzskaņu (izskaņas sonantu) miju izveidojusies rinda tādas pašas vai līdzīgas nozīmes sakņu: **ĝhei-* (sk. *zaigot*), **ĝhu̯ei-* (sk. *zvaigzne*), **ĝēi-* (sk. *zieds*), **ĝhel-* (sk. *zelt, žilbt*), **ĝu̯er-* (sk. *zvērot*), **ĝu̯el-* (sk. *zviļot*), **g^{u}her-* (sk. *gars*), **g^{u}hēi-* (sk. *gaiss*). Izejot no nozīmes 'spīdēt, mirdzēt, starot', šo sakņu atv-u semantika attīstījusies dažādos virzienos — gan gaismu un spīdumu apzīmēšanai (*zaigot, zalgot, zvērot, zviļot*), gan krāsu izteikšanai (*dzeltens, zaļš, zils* u. c.), gan tādu augu valsts parādību nosaukšanai, kas saistītas ar mainīgām krāsām vai spīdumu (*zelt, zieds*). No nozīmes 'spožs' ('pazibēt') ar pārnesumu arī 'ātrs'.

Šīs semantiskās variācijas daļēji izpaužas verbā *zibēt* un citos šās cilmes vārdos. Piem., *zibēt* blakus pamatnozīmei 'ļoti spoži (pa)spīdēt' ir arī 'ātri skriet, virzīties': «Kristīne ragaiņus ir manījusi .. aizzibam garām» (I. Indrāne. Lazdu laipa, 1963 233). Sal. apv. *zibīt* 'ļoti ātri skriet' un adj. *zibenīgs,* apv. *zibens* [ę] 'ļoti ātrs'. Apv. *zibēt* arī 'dīgt': «sēja sāk zibēt» (E-H II 806), «sēja aizzibējusi (= sākusi dīgt)» (M-E I 64); par šo nozīmi sal. *zelt* 'augt, zaļot' un senāko 'spīdēt, tapt spožam' (no kā *zelts*).

Atv. subst. *zibens,* no kā verbs *zibeņot* [uô]; *zibsnis,* no kā verbs *zibsnīt, zibšņot* [uô]. No *žibt, žibēt* subst. *žibuļi* (vsk. *žibùlis*) 'spīdumi, mirdzoši sīkumi, spožas metāla plāksnītes («zivtiņas») makšķerēšanai; (apv.) kādas puķes ziliem ziediem', *žibulēt* 'makšķerēt ar žibuļiem'.

Sk. arī: *zaigot, žibulēt, žuburs*[b].

Buck 59 un 1047, EF 2 1304, M-E IV 716 un 718

zīdīt — sk. *zīst.*

zīds [zīds]. Aizguvums; no vlv., afrī. *sīde* 't. p.' (v. *Seide*), kas savukārt no vlat. *sēta* 't. p.' Pamatā ķīniešu *se* 'zīds'. Latviešu valodā aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās formā *zīdis (zīži, zīžadrēbes* Manc I 166, *zīži, zīždrēbe, zīždrāna* Lj 252) un *zīde* (Lj II 295, St I 261, 19. gs. U I 234). 19. gs. K. Valdemāra vārdnīcās forma *zīds* (V 1 650, 2 186), kas kļuva par literāro.

Buck 403, Doo III 181, Kl 698, Lokotsch 149, M-E IV 732, Tr VI 311, Zēv 2 165

ziedēt, *ziedot* — sk. *zieds.*

zieds [ziêds]; lš. *žíedas* 'gredzens, (apv.) zieds, puķe, krāsa', go. *keinan,* v. *keimen* 'dīgt, dzīt asnus'. Pamatā ide. **ĝēi-* 'dīgt, uzziedēt' ar *d* saknes paplašinājumā; b. **žeid-* > ab. **žied-* > la. *zied-,* no kā *zieds, ziedēt.*

Iespējams arī cits vārda veidošanās ceļš. 18. gs. bijis verbs *ziet* (tag. *(es) zeju*) 'uzziedēt, parādīties' (Lg II 289, St I 255). Ja tas ir tās pašas cilmes vārds kā *ziedēt*, tad pamatā ir nepaplašināta sakne **ĝēi-* > b. **žei-*, no kā verbs **žei-ti* > ab. **žieti* > la. *ziet*, kura iter. *ziedēt*, no kā subst. *zieds*. (Par formu sal. *liet* : *liedēt*.) Blakus formai *ziet* bijusi arī forma *ziest* 'ziedēt' (FBR XX 153: Līvānos *zīst* [zîst]: «sazîda krèumi»— uzziedēja krūmi).

Saknes nozīme 'dīgt, uzziedēt' laikam nav primārā. Salīdzinājums ar saknes variācijām (sk. *zibēt*) rāda, ka sākotnējā nozīme varēja būt 'spīdēt, mirdzēt', no kā 'mirdzēt dažādās krāsās' → 'dīgt, plaukt, ziedēt'. Šādu semantisko attīstību parāda *ziedēt* nozīmes izloksnēs un folklorā. Ar noz. 'izcelties ar raibumu, mirdzēt': «Man' adāmi raibi cimdi Zied tautieša rociņā» (LD 15555), sal. arī: «pirkstu nagi zied baltiem raibumiem» (M-E IV 738).

Subst. *zieds* sākotnēji laikam 'tas, kas spīd, mirdz, laistās' (no šejienes varbūt lš. *žíedas* 'gredzens') → 'koši krāsainā auga daļa'. No šās nozīmes arī 'krāsa': «viņas mati bija tumša zelta ziedā» (J. Jaunsudrabiņš — E-H II 810) un 'ziedu kopums, raibums; ziedēšanas laiks': «jēriņus pirmoreiz cirpa ievu ziedā» (DL Piel 1892 122).

No *zieds* 'velte' (kam pamatā varēja būt ne tikai zieds kā auga daļa, bet arī 'kas spožs, košs, raibs': ziedam parasti meta monētas, deva raibus cimdus, koši krāsainas prievītes u.tml.) atv. *ziedot* [uô] ar senāko noz. 'apveltīt (ko)': «Vai, tautu zemīte, nedusmojies, Es tevi ziedošu, cik varēdama: Gan ziedoju vara ziedu [laikam instr.], Gan sarkanu dzīpariņu» (RKr XVI 202). Jaunāka konstrukcija 'veltīt (kam)': «ezeram ikkatru gadu vienu cilvēku ziedojuši» (L-P VI 727). Šāds vārda lietojums izveidojās, pielīdzinot *ziedot* verbam *upurēt;* arī A. Kronvalds ieteica aizstāt aizg. *upurēt* ar latvisko *ziedot*, līdz ar to mainot rekciju (Kr I 614 un 617). Šāda *ziedot* nozīme 19. gs. 70. gados vēl bija neparasta, un Auseklis paskaidroja parindē šo vārdu, kad dzejolī rakstīja «Lai ziedojam slāpušiem gariem» (Dzeijas, 1873 14).

Verbs *ziedināt* senāk 'apveltīt': «Pa Ventiņ' mani ved, Ko [instr.] es Ventu ziedināj'?» (LĻDz 726), kam blakus izveidojās kauz. nozīme 'likt ziedēt; panākt, ka zied': «ziedināt puķes».

Subst. *ziedonis* [uo] A. Kronvalda jaunvārds (1868, Kr I 518). 19. gs. 70. gadu jaunvārds *ziedoklis* [uô]. (K)
B II 463, Buck 526, EF 2 1305, Kl 363, L III 134, Mägiste — Donum B 360, M-E IV 738, P 324, Pok 355, Stang 3 65, M 5 17

ziegties [zìegtiês]. Raiņa reducēta verba *noziegties* forma (sk. *noziegums*), kas no Gētes «Fausta» tulkojuma (MVM 1897 646) izplatījies literatūrā. Līdztekus arī *ziegt, ziegums* 'noziegums' (334) un jaunvārds *ziegs* 't. p.': «Tā [jaunā mīla] . . bez vainas,

bez ziega» (Aspazija — MVM 1901 169). Pret šīm vārdu formām vērsies K. Mīlenbahs (M IV 23).

Sk. arī: *zagt*.

M-E IV 741

ziema [zìema]; lš. *žiemà,* pr. *semo* [zemo], kr. *зимá* (ssl. *zima*), bkr. *зiмá,* ukr. *зимá, зiмá,* bulg. *зúма,* č., p. *zima,* si. *hemantáḥ,* gr. *cheima,* lat. *hiems,* oset. *zyam* 't. p.' Pamatā ide. **ĝhei-m-* : **ĝhi-m-* 'ziema, sniegs'. Tā kā blakus he. *gimmanza* 'ziema' ir *he(i̯)u* 'lietus' (šos vārdus saista O. Trubačovs) un si. *hemantáḥ* 'ziema' saistāms ar *himáḥ* 'aukstums, sals' (no kā arī sin. *hímā* : la. *ziema*; tie ir kopības lietvārdi, J. Šmits), iespējams, ka vārda sākotnējā nozīme bijusi 'lietus (aukstais) periods' indoeiropiešu apdzīvotajos dienvidu apgabalos. Ide. **ĝheimā-* > b. **žeimā* > ab. **žiemā* > la. *ziema*. Atv. verbs *ziemot* [uô], no kā *ieziemot, pārziemot*. Subst. *ziemāji, ziemelis*. Forma *ziemeļi* (debespuse) 20. gs. sākumā (D 1 810), agrāk *ziemel(i)s* (St II 438, V 2 185, 3 386).

Pēc cita uzskata (Mažulis) vārda *ziema* pamatā ir ide. **ghei-* / **ĝhei-* 'spīdēt, mirdzēt' (raksturojot sniegu kā ziemas īpatnību).

B I 406, II 106 un 675, Buck 870 un 1013, E IV_2 303, EF 2 1306, Euler 1 102 un 186, HF II 1079, L III 135, Mažiulis — Эт 1984 127, M-E IV 742, MM III 597 un 608, Pok 425, T 367, W-H II 645, Бенвенист 1 181, Гам-Ив 3 100 un 681, ЕСУМ II 261, Пр I 251, Тр 1 29 un 8 56, Ф II 97, ЭСБМ III 333, ЭСРЯ I_6 92

ziepes [ziẽpes]. Aizguvums; no vlv. *sepe, seepe* vai vh. *zepe* 't. p.' (v. *Seife,* h. *zeep*). Pamatā ģerm. **saipōn,* kas sākotnēji apzīmēja sarkanīgu matu krāsu; šī krāsa iepilināta karotāju matos, lai ar izskatu iedvestu ienaidniekam bailes. Pamatā ide. **seip-* / **seib-* 'izliet, kāst; tecēt, pilēt' (no kā la. apv. *sipināt* 'birdināt, tecināt; līņāt'). Lietoja šķidras nātrija un cietas kālija ziepes ar augu krāsvielu piejaukumu. Bez piejaukuma ziepes lietoja matu un vēlāk visa ķermeņa mazgāšanai. Ar gallu starpniecību ziepes aizguva romieši, un no Romas tās līdz ar vārdu (lat. *sāpō*) izplatījās pa citām zemēm. Latviešu valodā aizg. mūsdienu formā 17. gs. vārdnīcās (Manc I 168, Lj 248, arī *ziepēt, apziepēt*).

Pirms ziepēm un līdztekus ziepēm visās Eiropas zemēs mazgāšanai lietots pelnu sārms. Ka arī Latvijas muižās mazgāšanai lietoja sārmu, rāda apv. (Stendē) *loģis* [uô²] attiecinājums uz netīru cilvēku, arī dzīvnieku: «notaisījies kā luoģis» (E-H I 766). Šā vārda pamatā vlv. *lōge* (vh. *lōghe*) 'sārms' (v. *Lauge*); gatavojot sārmu no pelniem, parasti bija liela netīrība. (K)

Buck 453, Doo III 174, Kl 699, M-E IV 744, Pok 894, Tr IV 395, VI 314, Zēv 2 164

ziest [zìest], apv. [iẽ, iê²]; lš. *žìesti* 'veidot no māla', kr. *-здать* (ssl. *zьdati* 'veidot, celt'), piem., *создáть* 'radīt', bulg. *зúдам*

'būvēju', *зuд* 'siena', č. *zeď* 'mūris', p. *zdun* 'podnieķs'. Pamatā ide. **dheiĝh-* 'mīcīt mālu, mūrēt, (ap)ziest', metatēzē **ĝheidh-* > b. **žeid-*, no kā **žeid-ti* > **žeisti* > ab. **žiesti* > la. *ziest*. Atv. *ziede*.

Sk. arī: *tizls*.

B II 209 un 675, EF 2 1307, Karaliūnas 13 18, M-E IV 744, Pok 244, T 367, Ф II 89

ziet 'uzziedēt, rasties, parādīties'— sk. *zieds*.

zilbe [zil̃be]. Aizguvums; no v. *Silbe* 't. p.', kas savukārt no lat. *syllaba* < gr. *syllabē* 'zilbe', burtiski '(skaņu) satvērums' (*sýn* 'kopā', *lambánō* 'tveru'). Latviešu valodā aizg. minēts 18. gs. beigās G. F. Stendera rakstos: «*Sylben*, vārdu locekļi, ko vācieši *zilbes* sauc» (St II 578; līdzīgi St 5 10). J. Lange attiecīgo jēdzienu izteicis aprakstoši: «pušplēsts vārds» (Lg I 507). Vārds *zilbe* lietots J. Neikena «Vācu valodas mācībā»: «[darbības vārdi] pieņem to gala-zilbi *en*» (49). Pieskaņojoties latīņu vārda galotnei, A. Stērste gramatikā lietoja formu *zilba*: «Vārds pastāv iz balsieniem jeb zilbām» (Stērste 2). K. Mīlenbahs un J. Endzelīns gramatikas grāmatās lietoja formu *zilbe*: «Par *zilbi* (balsienu) saucam vārda daļu vai arī veselu vārdu, ko izrunā ar patstāvīgu un vienīgu dvašas grūdienu» (E-M 1 13). Šī forma arī nostabilizējās, kaut gan palaikam lietots fon. variants *silbe* (D 3 170).

Kl 708, M-E 719, Zēv 2 164

zīle[a] [zīle] (putns); lš. *zýlė*, apv. *žýlė*, pr. *sineco* (**zīniko*) 't. p.' Par vārda *zīle* cilmi izteikti dažādi uzskati. Tā kā latviešu un lietuviešu tautas ticējumi ar zīles dziedāšanu un laišanos saista nākotnes pareģošanu, putna nosaukumu atvedina uz verbu *zināt*; sal. ticējumos vārdu *zīle, zināt* un *ziņa(s)* saistījumu: «Ja zīle pielaižas pie loga un iečirkstas, tad dabūs priecīgu ziņu» (Jelgavā), «Ja zīlīte laidelējas un knābj loga rūtī, tad sagaidāmas jaunas ziņas» (Kalnamuižā), «Ja zīle pieskrien pie loga, tad būs jaunas ziņas» (Preiļos), «Kad zīlīte pie loga knābā, tad dabon ko no jauna zināt» (Mežmuižā) (LTT IV 2159—2160). K. Būga uzskata, ka lš. *žýlė* varbūt atv. no *žynẽ* 'pareģe, zīlniece' (tās pašas cilmes kā *žinóti* 'zināt'): lš. *žýlẽ* < b. **žīn-lįē*. No šās baltu formas atbilstoši la. *zīle*. No b. **žīn-įē* (: lš. *žynẽ* 'pareģe') dem. formas pr. **zīniko* un jātv. **zīnikā*. (Trautmanis, Fasmers: pr. *sineco* no p. *sinica* 'zīle'.)

J. Endzelīns uzskata, ka vārda *zīle* pamatā var būt adj. *zils*; sal. kr. *синúца* 'zīle': *сúний* 'zils'. Taču zilā krāsa nav vienīgā zīlei raksturīgā krāsa; sal.: *melnā, pelēkā zīle*. Lš. *žìlas* nav 'zils', bet 'sirms, (sudrab)balts', kas nemaz neatbilst zīles spalvu krāsai.

Reālākais vārda *zīle* (parasti dem. *zīlīte*) cilmes skaidrojums: pamatā ir putna dziesmas skaņu atdarinājums. «Dziesma vien-

kārša — divi smalki svilpieni «tsī tsī», kam seko garš trilleris» (J. Baumanis, P. Blūms. Latvijas putni, 1969 106). Šīs skaņas varēja uztvert gan kā «sī sī» (kr. *синúца*), gan «zī zī», no kā *zīle.* Balstoties uz ticējumiem par zīles pareģes spējām, tautas etimoloģijā vārds saistīts ar verbu *zināt* un tā atv-iem (lietuviešu valodā ar *žinóti,* tāpēc no pamatformas *zýlė* sekundāri *žýlė,* pieskaņojoties arī vārdam *žynẽ*).

Vārda *zīle* dem. *zīlīte* attiecināts arī uz kukaiņa nosaukumu, jo arī šim kukainim ticējumos piedēvēta pareģes loma. Vārds aizstājis agrākos (tagad vēl tautā lietotos) nosaukumus *dievgosniņa, mārīte* u. c.

Ticējumos vārdu *zīle* bieži saista ar nāves ziņu, parasti tā ir ziņa par sagaidāmo nāves vēsti. Šai sakarā jāpiemin vh. *zīle* 'dvēsele', kas varēja ietekmēt gan ticējumus, gan putna vārda nostabilizēšanos.

No subst. *zīle* atv. *zīlēt, zīlnieks (-ce).* Sal.: «Zīlīte zīlē, no kuras puses nāks laime» (LTT 2177).

Sk. arī: *zīlēt.* K

B II 676, Bl 6 233, E IV₂ 305, EF 2 1309, M-E IV 732, Ф III 625

zīle[b] [zĩle], apv. [ì], *dzīle* 'ozola auglis'; lš. *gìlė,* pr. *gile,* kr. *жёлудь* (psl. **želǫdь*), bkr. *жóлуд,* ukr. *жóлудь,* bulg. *жéлъд,* č. *žalud,* p. *żołądź,* gr. *bálanos* (< **gʷel-no-*), lat. *glāns* 't. p.' Pamatā ide. **gʷel-* : **gʷlā-* 'zīle' (sākotnēji laikam 'ozols'). Redukcijas pakāpē **gʷₑl-* > b. **gil-,* no kā lš. *gìlė;* paralēli **gʷₑl̄-* > b. **gīl-,* no kā la. apv. *dzīle* 'zīle' (M-E I 556). Forma *dzīle* > *zīle* vai nu *zīle* 'rotājuma elements' (sk. *zīle*[c]) ietekmē (Endzelīns), vai no kursiskajām izloksnēm, kur *dz-* > *z-,* vai arī no ide. saknes paralēlformas ar *ĝ-.*

Pēc cita uzskata (Būga) vārds *zīle* < *dzīle* saistāms ar *dzīt* [dzît] senākajā nozīmē 'dzīvot'. Tādā gadījumā vārda pamatā ide. **gʷī-* 'dzīvot' ar pied. *-lē-.* V. Orjols baltu zīles apzīmējumos saskata semantiskas paralēles ar albāņu valodu: alb. *len, lend(e)* 'zīle' saista ar *lej* 'dzimt, dzemdēt', *lind* 'dzemdēt'. (K)

B II 409, Buck 532, EF 2 151, HF I 213, L III 136, Mažiulis I 362, M-E I 556, IV 732, V. Orel — JF 93 112, Pok 472, T 82, W-H I 604, Гам-Ив 3 618, ЕСУМ II 205, Мейе 1 398, Л. А. Сараджева — Эт 1979 162, Ф II 44, Ц 145, ЭСБМ II 235, ЭСРЯ I₅ 283

zīle[c] [zĩle], apv. [ì², î²] 'rotājuma elements (parasti vainagos)'. Vārds ir tās pašas cilmes kā *zelt, zils* (sk.). Pamatā ide. **ĝhel-* (**ĝʷhel-*) 'spīdēt, mirdzēt', no kā arī dažādu krāsu apzīmējumi (arī *zaļš, zils*). Ide. **ghₑl-* (arī ar plūdeņa garinājumu) > b. **žĭl-* > la. *zil-* / *zīl-,* no kā *zils* un *zīle.* Šis subst. tieši nesaistās ar krāsu 'zils', bet gan ar ko spožu, mirdzošu. Ir iespējams, ka vārda formu ietekmējis nos. (ozola) *zīle:* zīles varēja būt ozollapu vainagā, un no tām apzīmējums pārnests uz parastā

vainaga rotājumiem, kuriem daudzkārt ir bijusi mazas zīles forma. (K)
M-E IV 732

zīle[d] [zîle], apv. [ì², î²], parasti dem. *zīlīte,* 'acs varavīksnenes centrālā atvere'. Pēc J. Endzelīna uzskata vārds atvasināts no adj. *zils* saknes acs zīlītes mirdzuma dēļ. Tādā gadījumā vārds ir vienādas cilmes ar *zīle*[c] (rotājuma elements).

Iespējams arī cits vārda cilmes skaidrojums. Izloksnēs *dzīle* [î²] '(acu) zīle' (M-E I 556), kas varbūt ir sākotnējā vārda forma, vienas cilmes ar *dzile* 'dziļums'. Tādā gadījumā *dzīles* nozīme 'dziļums, dziļa vieta (piem., upē)' pārnesta uz acs detaļu tumšās krāsas (it kā skatienam netveramā dziļuma) dēļ. Sal.: «acu dzīles drīz vien skatītājs var nuogrimt kā dzelmē» (Austrums — M-E I 556). Forma *dzīle* > *zīle* varbūt izlokšņu fon. parādība, bet var būt arī vārda *zīle*[c] ietekmē. (K)
M-E I 556, IV 732

zīlēt [zîlêt], apv. [ì², î²]. Atv. no putna nos. *zīle* (sk. *zīle*[a]), jo pēc putna dziesmas un lidojuma zīlēja un pareģoja. Vēl 18. gs. G. F. Stenderam *zīlēt* —«pareģot pēc putnu kliedzieniem» (St I 262). Sal. par kuršu uzbrukumu Griezes pilij 1265. g.: «To putns tiem dziedājis: Laimēsies! Un viņi nu sprieda, ka izdosies» (Atskaņu hronika (13. gs.), 1936 181).
B II 676, M-E IV 733

zilināt 'durstīt'— sk. *dzelt.*

zilonis [ziluonis]. Aizguvums; no kr. *слон* 't. p.', pielāgojot formu vārdam *zils* un vārda nobeigumu piedēklim *-uon-*. Kr. *слон* laikam ir aizg. no tirku valodām. Latviešu valodā aizg. minēts 19. gs. vārdnīcās (*zilons* V 1 565, 2 187, U I 235 arī *zilons*). Agrāk šā dzīvnieka apzīmējums *elevants* (< v. *Elephant,* St II 205), *elefants* (V 1 565), kas bieži arī vēlākajā literatūrā.
Buck 190, E I 112, M-E IV 721, Ив — Эт 1975 157, Ф III 674

zils; lš. *žìlas* 'sirms, sudrabbalts'. Tās pašas cilmes kā *zelt* (sk.). Pamatā ide. **ĝhel-* 'spīdēt, mirdzēt', no kā arī dažādu krāsu apzīmējumi; skaņumijā b. **žil-as* > la. *zils.* Atv. verbi *zilēt, zilot* [uô], *zilnēt,* kauz. *zilināt.* Izloksnēs arī pamatverbs *zilt* (tag. *zilst*; lš. *žilti* 'kļūt pelēkam'). Subst. *zilene.*

Zilās krāsas apzīmējums valodās izveidojies relatīvi vēlu, tāpēc zaļās un dzeltenās (zeltainās) krāsas nosaukumi no saknes **ĝhel-* saskan baltu un slāvu valodās, bet zilās krāsas nosaukumi darināti atšķirīgi — pēc valodu diferencēšanās.

Vietv. *Zilupe* no pārprastas senākā nos. *Sinupe* nozīmes: augšzemnieku *sin- (syn-)* < *sien-,* tātad **Sienupe,* jo upe vijas caur pļavām. Pēc cita uzskata (O. Bušs) *sien-* no *siena* 'robeža', bet latviešu valodā *siena* nav 'robeža'.

Sk. arī: *zīle*[a c], *žilbt.*

Buck 1056, V. Dambe — LVKJ VIII 103, EF 2 1308, KK 6 36, M-E IV 720, Pok 429 (430), T 364 (365)

zīme [zìme]; lš. *žymẽ* 'zīme, pazīme'. Atv. no verba *zināt* (sk.) saknes: forma *zīme* < **zin-mē-*. Formas ziņā sal. gr. *gnṓmē* 'atziņa, doma, uzskats' no saknes **ĝnō-* 'atzīt, pazīt, zināt'. Tā kā vārda *zināt* viena no senākajām nozīmēm bija 'pazīt', iespējams, ka *zīme* sākotnēji bija 'pazīšanās zīme, iezīme', 'raksturīga iezīme, pēc kuras var pazīt' (sal. «dzimuma zīme»). Tāpēc arī govis, kurām pierē ir raksturīga iezīme, sauc par zīmaļām, zīmuļām: «Gotiņ, mana zīmaliņa, Zelta zīme pierītē» (LD 29031).

Ar pārn. *zīme*, dem. *zīmīte* 'lapiņa ar atzīmēm' ('iezīmēta miziņa, tāsīte' → 'papīra lapiņa ar atzīmēm').

Verbs *zīmēt* sākotnēji 'iezīmēt, apzīmēt (kādu priekšmetu)': «kungs ar namdari aiziet mežā kokus zīmēt» (L-P V 231). Verba mūsdienu nozīme vārdnīcās atspoguļojas jau 18. gs. (St I 262). Apzīmējumi «jautāšanas zīme» un «izsaukšanas zīme» 19. gs. sākumā (Mīlihs 18).

Sk. arī: *zīmogs, zīmulis.*

Buck 914, 1232 un 1504, EF 2 1309, M-E IV 734, Pok 376, T 370

zīmogs [zìmuogs, ĩ]. 19. gs. 70. gadu jaunvārds, atv. no vārda *zīme* (sk.). Vārds vispirms lietots «Baltijas Vēstnesī» ar noz. 'attēls'. Nākamajos gadu desmitos vārds lietots gan ar noz. 'simbols', gan 'raksturīga iezīme', bet mūsdienu nozīmi tas ieguvis tikai 20. gs. sākumā (*zīmogs* — символ, эмблема, печать, D 4 256). 20. gadu sākumā šajā nozīmē akceptēts vārds *spiedogs* (ZTV 23), bet vēlāk apzīmējumi diferencēti: «*zīmogs* — apaļais, atšķirībā no spiedoga; *spiedogs* — stūra vai paraksta spiežamais» (Bl 5 185 un 219).

M-E IV 736

zīmulis [zìmulis]. A. Kronvalda jaunvārds (ap 1870; V 1 198), atv. no vārda *zīme* vai *zīmēt* (sk.). Neieviesās no verba *zīmēt* paralēli darinātais apzīmējums *zīmēklis* (V 2 186); tas agrāk 'zīmogs' (St II 561), 19. gs. 'cirkulis' (U 1 234).

Buck 1292, KK 2 127, M-E IV 736

zināt [zinât]; lš. *žinóti*, pr. *-sinnat* [zināt] (*ersinnat* 'pazīt, atzīt', *posinnat* 'atzīt'), kr. *знать* (ssl. *znati*), bkr. *знаць*, ukr. *знáти*, bulg. (tag. vsk. 1. pers.) *знáя*, č. *znáti*, p. *znać*, go. *kunnan*, ssk. *kunna* 't. p.', si. *jānāti, jānīté* 'zina', gr. *gignṓskō* 'pazīstu, atzīstu', lat. *nōscere* (< **gnōskere*) '(ie)pazīt, atzīt'. Pamatā ide. **ĝen-* : **ĝnō-* 'atzīt, pazīt, zināt'. Redukcijas pakāpē **ĝₑn-tei* > b. **žin-tei/ti* > la. *zīt* 'zināt, pazīt' (tag. *zīstu*, pag. *zinu*): «puisis un meita zīst viens otru jau visu vakaru [vasaru?]» (M-E IV 737), no kā iter.-dur. *zināt*.

Sakne **ĝen-* 'atzīt, pazīt, zināt' laikam ir vienas cilmes ar **ĝen-* 'radīt', no kā 'dzimt; būt radiniekam' → 'būt pazīstamam'. Šīs nozīmes savstarpēji mijušās.

La. *zināt* ir sens *i*-celma verbs (izloksnēs tag. dsk. *zinim, zinit*). Atv. *ziņa*, kam iepriekšējos gadsimtos bijusi ļoti plaša

semantika. Citu nozīmju vidū *ziņa* 19. gs. beigās arī 'zinātne': «.. ziņa par dzīvības rosīšanos, par viņas neskaitāmajiem veidiem ir vēsture» (J. Kauliņš — Pūrs, 1891, I 6).

Narevas (jātvingu?) izloksnē *gindi* < **ginti* 'zināt' laikam no dialekta, kur ide. *ĝ* > *g*. Ar šo atšķirību vārds pilnīgi atbilst la. *zīt*.

Sk. arī: *apziņa, atzīt, pazīt, zīle*[a], *zīlēt, zīme, zīmogs, zīmulis, zinātne, zinte, znots.*

Buck 1209, E III_2 112, IV_2 306, I 801, EF 2 1310, Fei 316, HF I 308, KK 29 195, L III 136, Lanszweert 73, Mažiulis I 288, M-E IV 721, MM I 429, Pok 376, T 370, Vr 334, W-H I 176, Zinkevičius I 12, 2 73, Гам-Ив 3 175, ЕСУМ II 270, Ив 12 169 un 206, Пр I 253, Тр 3 156, Ф II 100, Ц 163, ЭСБМ III 339, ЭСРЯ II_6

zinātne [zinâtne]. A. Kronvalda jaunvārds (1873), kas darināts no verba *zināt* (Kr I 471, II 424). Vispirms A. Kronvalds šajā nozīmē ieteica vārdu *ziņote* [uô] (1868, I 617), tad J. Alunāna darināto *zinātnība* (Kr I 431), kas 19. gs. 70. gados diezgan plaši lietots presē un minēts arī vārdnīcās (V 1 279, 2 187, U I 235). 1878. g. vārds *zinātnība* oficiāli aizstāts ar vārdu *zinība,* attiecīgi pārdēvējot Rīgas Latviešu biedrības komisiju. Šis vārds lietots arī literatūrā, jo sevišķi 19. gs. beigu preses rakstos (V 3 174). Paralēli 19. gs. pēdējos gadu desmitos arvien plašāk lietots A. Kronvalda jaunvārds *zinātne,* kas 20. gs. sākumā aizstājis visus citus apzīmējumus. (RLB KV I 412, D 2 447)

Atv. *zinātnieks* senāk 'cilvēks, kas labi zina (ko)': «Visa tā darbošana nu gan viegla liekas, bet tomēr ir te zinātnieka vajaga» (LGGr 1797 4 32). J. Alunāns pirmais lietoja vārdu *zinātnieks* mūsdienu nozīmē: «dabas zinātnieks» (SDP 1860, I 68 un 90). K. Valdemārs apzīmējumu «valodas zinātnieks» lietoja kā vārda *lingvists* sinonīmu (V 1 226). Ir iespējams, ka šāds vārda *zinātnieks* lietojums pamudināja Kronvaldu darināt vārdu *zinātne.*

M. Baltiņa — LVKJ XVII 108, KK 11 42, 37 21,— Karogs 1983 6 172, M III 14—20, M-E IV 723

zinte; sav. *kunst* (< ide. **ĝn̥-tis*) 'māka, zināšana, gudrība', v. *Kunst* 'māksla, māka', sav., v. *kund* (< **gn̥-tos*) 'zināms'. Vārds ir tās pašas cilmes kā *zināt* (sk.); pamatā ide. **ĝen-* 'atzīt, pazīt, zināt', no kā skaņumijā b. **zin-tis* > la. arh. *zints* (ģen. -*s*), ar celma maiņu *zinte.* Vārda nozīme 'zināšana, māka, gudrība, atziņa' → 'māksla, burvju māksla'. No tā apv. *zintēt* 'burt' (arh. 'nodarboties ar melno mākslu'), *zint(i)nieks (-ce).*

Kl 412, M-E IV 723, Pok 377

ziņģe [ziņ̃ģe]. 18. gs. darināts vārds laicīgas dziesmas apzīmēšanai (St II 393). J. Lange skailro vārdu *ziņģes:* «kāzu, ganu u. c. dziesmas» (Lg II 297). G. F. Stenderam *ziņģe:* «dziedama

dziesma, dziedāšana, oda, ārija» (St I 263; piemērs —«vērpjamas ziņģes», t. i., dziesmas, ko sievas un meitas dzied vērpjot). G. F. Stenders pirmo laicīgo dziesmu apkopojumu nosauca «Jaunas ziņģes pēc jaunām meldeijām, par gudru izlustēšanu» (1774). Vārds līdz ar verbu *ziņģēt* no v. *singen* 'dziedāt'. Pamatā ide. **sengʷh-* 'dziedāt'.

Kl 709, M-E IV 725, Pok 906, Zēv 2 349

zirgoties 'palaidņoties'— sk. *žirgts.*

zirgs [zir̃gs]; lš. *žìrgas* 'labs, skaists zirgs', pr. *sirgis* [zirgis] 'ērzelis', narev. *zirgo* 'zirgs'. Par vārda cilmi ir dažādi uzskati. Visticamāk, ka vārds ir saistīts ar adj. *žirgts* 'spirgts, modrs, sprigans' (sk.) un verbu *žirgt* '(at)spirgt'. Līdz ar to *zirgs* sākotnēji bijis 'veiklais, straujais dzīvnieks' → 'ātrais skrējējs'. Tā kā arī lietuviešu izloksnēs *žìrgas* 'ērzelis', iespējams, ka baltu valodās vārds vispirms apzīmējis ērzeli (Sabaļausks). Par zirga apzīmējumu saistīšanu ar ātrumu un skriešanu sal. la. arh. *asa,* lš. *ašvà* 'ķēve' un *ašs* 'ātrs', kā arī kr. arh. *клюся* 'kumeļš' un go. *hlaupan,* v. *laufen* 'skriet'.

Pēc cita uzskata (Mikola) *zirgs* saistāms ar lat. *grex* 'ganāmpulks', vēl pēc cita (Leskīns, Tomsens, Būga)— ar lš. *žir̃gti, žer̃gti* 'jāteniski sēsties, sēdēt; izplest kājas; soļot ar augstu paceltām kājām' vai (Endzelīns) ar lš. *žer̃ti* 'kārpīties', arm. *jar* 'krēpes'. A. Sabaļausks izteicis arī domu, ka *zirgs* varbūt saistāms ar ssk. *gradr* 'nekastrēts'.

Ide. ciltis sāka apgūt zirgkopību pirmvalodas kopības laikā, tā ka sākotnējais zirga nosaukums **ekų̯os* (bez vīrišķā un sievišķā īpatņa atšķiršanas nosaukumos, Ivanovs) atspoguļojas visos ide. dialektos. No šā nosaukuma paralēlformas (skaņumijā) **ašu̯ā-* latviešu valodā **asva* > *asa* 'ķēve' (17. gs.; sk. *ķēve*).

Par verbu *zirgoties* sk.: *žirgts.*

B II 157, 190 un 260, Buck 167, E IV₂ 306, EF 2 1313, KK 29 195, M-E IV 726, Sab 17 153, Zinkevičius 1 21, 2 82, Гам-Ив 3 544—555, Ив 3 210, Тр 4 49

zirneklis [zir̃neklis], apv. [ìr², ir̃²], *zirnekls* [ę], *zirnēklis, zirnaklis, zirnakls, zirnāklis, zirnauklis, zirnūklis* u. c. Atv. no vārda *zirnis* (sk.), jo zirnekļa apaļais ķermenis atgādina zirni. Nozīmes veidošanās ziņā sal. ar zirnekļa nos. (apv.) *paunekls* («tādēļ ka viņam pauna mugurā», M-E III 128). Sal. arī *zirnājs* 'zirņu lauks; sausi zirņu stiebri; (apv.) zirneklis' (LD 18032).

Jēg 4 68—71, M-E IV 728

zirnis [zir̃nis]; lš. *žìrnis* 't. p.', pr. *syrne* [zyrne], kr. *зернó* (ssl. *zrьno*), bkr. *зéрне,* ukr. *зéрно, зернó,* bulg. *зъ̀рно,* č. *zrno,* p. *ziarno* , go. *kaúrn(ō)* (ģerm. **kurna-*), v. *Korn,* a. *corn* 'grauds', lat. *grānum* 'grauds, kodols'. Pamatā ide. **ĝer-: *ĝrē-* 'nobriest, nogatavoties; novecoties', no kā arī kr. *зреть* 'nogatavoties'.

Saknes skaņumijā b. **žir-nįa-* > la. *zirņa*, nom. *zirnis*. Austrumbaltu valodās notikusi vārda nozīmes sašaurināšanās, attiecinot to tikai uz vienas labības graudiem. Vispārināto labības sēklas nozīmi ieguvis cits vārds — la. *grauds*, lš. *grúdas*.

Sk. arī: *zirneklis*.

Buck 371, E IV_2 306, EF 2 1314, Kl 395, L III 138, Mach 719, M-E IV 729, Mikola 1 441, MM I 618, Pok 390, Sanders 18, T 372, Zēv 2 308, Гам-Ив 3 422, 694, 943 un 946, ЕСУМ II 260, Ф II 95, ЭСБМ III 330, ЭСРЯ II_6 90

zīst [zîst]; lš. *žį́sti* 't. p.' Vārds cilmes ziņā varbūt saistāms ar la. *zods* (sk.), lš. *žándas* 'žoklis, zods, vaigs'. Pamatā ide. **ĝenədh-* 'zods, žoklis' (Frenkels), no kā ar piedēkļa redukciju **ĝendh-* : **ĝₑndh-* > b. **žind-*, verbs **žind-ti* > **žinsti* > la. *zīst*, tag. *zīžu*, apv. *zīdu*; kauz. *zīdīt, zīdināt*. Subst. *zīdainis, zīdals* 'mātes piens', arī *zidenis* (apv.) 'kāds šķidrs ēdiens'. No *zīdītājs* 'tas, kas zīda' 19. gs. 70. gados zooloģijas termins *zīdītāji* (V 1 244). (Agrāk «pupu dzīvnieki», Kavals; no tā «pupinieki», V 1 244; «zīdami lopi», M. Stobe, LGGr 1797 3 55; «zīdēju lopi», E. Dinsbergs.)

Pēc cita uzskata (Behtels, Endzelīns) *zīst* varbūt saistāms ar gr. *neogillós* 'jaunpiedzimis; jauns, mazs', ja tā sākotnējā noz. bijusi 'tāds, kas neilgi zīž'. Tādā gadījumā *-gillos* < **-gid-los* (Frisks) no ide. **ĝeid-* 'zīst' (Pokornijs).

Buck 333, EF 2 1314, HF II 304, Lanszweert 146, M-E IV 736, Pok. 356

zīt — sk. *pazīt, zināt*.

zītars, *zintars* — sk. *dzintars*.

zivs, apv. *zuvs, zuve*; lš. *žuvìs*, pr. *suckis* [zukis], narev. *żuwo* 't. p.' Daži valodnieki (Fiks, Švīcers, Trautmanis, Pokornijs) saista vārdu ar gr. *ichthȳs*, arm. *jukn* 'zivs', konstruējot ide. **ĝhđū-* 'zivs', no kā **ĝhđuu̯-* > b. **žuu̯-*. Iespējams tomēr, ka vārda sakne bijusi vienkāršāka (**ĝheu-*) un dažādiem līdzskaņu iespraudumiem ir sekundārs raksturs (gr. *-th-*, ģerm. *-i-*). Varbūt formas variēšanai ar līdzskaņa iespraudumiem ir tabuistisks raksturs, jo ūdeņi un to dzīvnieki senā cilvēka uztverē bija cieši saistīti ar maģiskajiem priekšstatiem par pazemes (veļu) valsti. No ide. **ĝheu-* (sal. hom. **ĝheu-* 'liet', **ĝhēu-* : **ĝhəu-* 'plātīt muti') atv. **ĝheu-u̯i-s* : **ĝhuu̯is* > b. **žuu̯is* > la. **zuvis* > *zuvs* ar vēlāku pārveidojumu *zivs*.

Varbūt no sākotnējā **ĝheu-*: **ĝhēu-* ar metatēzi **u̯ēĝh-* > b. **u̯ēž-*, no kā la. *vēzis*. No fon. var. **u̯ēgh-* varbūt la. *vēdzele* (no **u̯ēĝh-* — apv. *vēzele*).

Sk. arī: *zutis, zvejot, zvīņa*. (K)

Buck 184, E IV_2 318, 1 78, Eckert 9 206, EF 1 41, 2 1323, HF I 745, KK 29 195, Lanszweert 49, Mažiulis 6 288, M-E IV 730, Pok 416, T 373, Zinkevičius 1 21, 2 82, To 1 5, Гам-Ив 3 536

zizlis. Aizguvums; no bkr. **зьзлъ* 'spieķis, zizlis' (skr. *жьзлъ*, kr. *жезл*, bkr. *жазло*), kas cilmes ziņā saistāms ar v. *Kegel* 'spieķis, ķeglis' un la. *žagars*. Latviešu valodā vārds aizgūts līdz 13. gs. Tas minēts 17. gs. vārdnīcās (*zislis* Manc I 173, *zizls, zīzls* 'spieķis, riteņa spieķis' Für 2 391, *zizlis, valstas koks* 'scepteris' Für 2 513, *zizlis* Lj 257).

B III 767, Kl 361, M-E IV 730, Zēv 2 322, Ф II 40, ЭСБМ III 201, ЭСРЯ I_5 280

znots [znuõts]; lš. *žéntas* 'znots, iegātnis', kr. *зять* 'znots, (apv.) svainis' (ssl. *zętь* 'asinsradinieks, savējais'), bkr. *зяць*, ukr. *зять*, bulg. *зет*, č. *zeť*, p. *zięć* 'znots', si. *jñātíḥ* 'radinieks', gr. *gnōtós* 'asinsradinieks, brālis'. Pamatā ide. **ĝen- : *ĝnō-* 'atzīt, pazīt, zināt', no kā arī la. *zināt* (sk.). Ar šās saknes vārdiem daudzās ide. valodās izteikti jēdzieni 'pazīstamais, zināmais' (la. *pazīt, paziņa*). Sakne **ĝen-* 'atzīt, pazīt, zināt' laikam ir vienas cilmes ar **ĝenə-* 'radīt' → 'dzimt, būt radiniekam', un šo sakņu atv-i mijas.

La. *znots* (< *ĝnō-to-s*) formas ziņā atbilst attiecīgajam grieķu valodas vārdam, kamēr lš. *žéntas* (< **ĝenə-to-s*) formā ir tuvāks slāvu valodu vārdiem.

Dzimtā ieprecētais vīrietis pielīdzināts īstajiem radiniekiem; attiecīgais apzīmējums, kas sākumā attiecināts uz jebkuru radinieku, vēlāk baltu valodās saistīts tikai ar ieprecētajiem vīriešiem. Līdzīgs nozīmes pārveidojums redzams grieķu valodā: no ide. **bhendh-* 'radinieks' (saknes nozīme 'siet', tātad subst. 'ar dzimtu saistītais') izveidojās gr. *pentherós* 'znots'. Tā arī la. *znots* sākotnēji 'radinieks', vēlāk 'dzimtā ieprecētais vīrietis', mūsdienu liter. valodā 'meitas vīrs'. 18. gs. J. Langem *znots* ir 'māsasvīrs' (Lg II 312); tā arī dažās tautasdziesmās, piem.: «Tautu dēls, mans brālītis, Tie znotiem saukājās» (LD 10792 var.; var.: «Vien(i)s otru svaini sauca»).

G. F. Stenders norāda, ka zemnieki dažos novados viens otru uzrunājuši par *znotu* (šeit nozīme 'pazīstamais' vai 'radinieks'), aizstājot ar to citur lietoto uzrunu *brāl!*

Tabuistiski par *znotu* dēvēts vilks. (Tā arī tautas pasakās.)

Buck 122, EF 2 1301, HF I 306, L III 138, M-E IV 748, MM I 446, A. Pârvulescu — IF 94 87, Pok 373, T 370, Гам-Ив 3 234, 751 un 762, ЕСУМ II 286, Пр I 260, Тр 3 128, Ф II 112, Ц 166, ЭСБМ III 360, ЭСРЯ I_5 116

zobens [zuobens, -ęns], apv. *zobins, zobēns*. Vārds ir tās pašas cilmes kā *zobs* (sk.), atv. no dsk. *zobi* [ùo] 'asmens', tātad sākotnēji duramais ierocis ar asmeni (Endzelīns).

Buck 1393, M-E IV 756

zobgalis — sk. *zobs*.

zobs [zùobs]; lš. *žam̃bas* 'baļķa šķautne; katrs ass, stūrains priekšmets', *žam̃bis* 'koka arkls', kr., bkr., ukr. *зуб* (ssl. *zǫbъ*), bulg. *зъб*, č. *zub*, p. *ząb* 'zobs', sav. *chamb*, ssk. *kambr*, a-s. *camb*,

a. *comb,* v. *Kamm* 'ķemme' (lv. *kąmm* (dsk.) > la. *ķemme),* alb. *dhēmb* 'zobs', si. *jámbhaḥ* 'zobs, ilknis', gr. *gómphos* 'tapa, nagla', *gomphíos* 'dzeroklis', toh. A *kam,* B *keme* 'zobs'. Pamatā ide. **ĝembh-* 'kost' atv. **ĝhombhos* 'zobs' > b. **žambas.* Parasti sens *-amb-* latviešu valodā paliek nepārveidots. Šajā gadījumā vai nu *-amb-* > *-uob-* (kas maz ticams, bet varbūt tā ir kāda neregulāra dialektāla parādība; K. Stangs gan b. *am* > la. *uo* uzskata par iespējamu; Stang 1 86), vai arī blakus b. **žambas* ir bijusi forma **žanbas* (< **ĝhonbhos;* Būga), no kā likumsakarīgi > la. *zobs* [ùo].

Vārds *zobs* sākotnēji tikai 'dzeroklis' (Euler 2 36).

Ide. **ĝembh-* (< **ĝenbh-)* no saknes **ĝebh-* ar tādu pašu nozīmi; sal. si. *jámbhate : jábhate* 'kampj'. (Sal. arī la. *zebiekste.)*

Atv. *zobot* [zùobuôt] apv. 'iecirst, asināt (zāģim) zobus' (arī *zobīt* [ùo]), bet mūsdienu liter. nozīme no senākas 'kost'; sal. sar. «(pa)ņemt uz zoba», t. i., zobot.

Saliktenis *zobgal(i)s* [ùo], arh. *zobugals* (St I 281) laikam ne *zob(u)* + *gals,* bet *zob(u)* + **galis,* kur otrais vārds no verba *dzelt* (< **gelti)* vai **galt* (sal. *galēt* 'mocīt, nonāvēt'). Tātad *zobgalis* sākotnēji varēja būt 'zobdzelis'— tas, kas dzeļ ar zobiem.

Sk. arī: *cemme, zobens.* (K)

B I 587, II 111, 541 un 679, III 198, Buck 231, E I 105, EF 1 109, 2 1288, Euler 1 45,— IF 90 110, HF I 319, Kl 344, Lanszweert 159, M-E IV 757, MM I 419, Oxf 193, Pok 369, T 369, Vr 299, Гам-Ив 3 423 un 815, ЕСУМ II 281, Ив 12 97, Пр I 258, Ф II 106, О. С. Широков — Balt XX 19, ЭСБМ III 347, ЭСРЯ I_5 111

zods [zuôds], apv. *žods* [uô]; lš. *žándas* 'žoklis, zods, vaigs', ssk. *kinn* 'vaigs; kalna nokare', sav. *kinni,* v. *Kinn* 'zods', si. *hánuḥ* 'žoklis', gr. *génys* 'zods, žoklis', lat. *gena* (< **genus)* 'vaigs'. Pamatā ide. **gonədh-* 'zods, žoklis', no kā ar piedēkļa redukciju b. **žandas* > la. *zods* [uô].

Sk. arī: *zandarts, zīst.*

Buck 220, EF 2 1289, HF I 298, Kl 369, M-E IV 758, MM III 574, Pok 381, Tr IV 147, Vr 309, W-H II 589

zole [zuõle]. Aizguvums; no v. *Sohle* '(kurpes, zābaka) pamatne, zole; pēdas apakša', kas savukārt no lat. *sola* (dsk.; vsk. *solum* 'pamats; pēdas apakša, zole'). Latviešu valodā aizg. minēts 19. gs. vārdnīcās (V 1 409, 2 187, U I 236). Līdz tam šajā nozīmē «kurpes dibens» («kurpes dibins», Manc I 170; «kurpes dibens, dubens», Lj 127; «kurpes dibens», St II 542).

Vācu vārda *Sohle* otrā nozīmē ('pēdas apakša') G. Mancelis lieto divus apzīmējumus: «kājas apakša» un «sola [uo]» (Manc I 170; tāpat Lj 274). Vārds *sola* var būt aizg. no vidusholandiešu valodas, kur abās nozīmēs lietotas trīs vārda formas: *sole, zole* un *sool* [sōl]. No pēdējās varēja izveidoties la. [suol-].

Nākamajos gadsimtos šis vārds izzudis vai saplūdis ar la. *solis,* zaudējot sākotnējo nozīmi.

Ķl 713, M-E IV 759, W-H II 554, Zēv 2 165 un 238

zoss [zùoss], apv. [uô[2]], *zose* [ùo[2]]; lš. *žąsìs,* pr. *sansy* [zansi], kr., bkr., ukr. *гусь* (psl. **gǫsь*), bulg. *гъ̀ска,* č. *hus(a),* p. *gęś,* sav. *gans,* v. *Gans,* ssk. *gás,* a-s. *gōs,* a. *goose* 't. p.', senīru *gēiss* 'gulbis', si. *haṁsáḥ,* lat. *ānser (< *hānser)* 'zoss'. Pamatā zoss kliedziena atdarinājums, no kā ide. **ĝhans-* 'zoss' > b. **žans-is* > la. **zuosis* > *zoss* [ùo]. Tas ir viens no vissenākajiem ide. putnu apzīmējumiem. Slāvu valodās vārdu ieskaņā *g-* ir dialektāla parādība vai arī pamatā ir ide. saknes fon. variants.

Buck 177, Eckert 9 43, EF 2 1292, Ķl 231, L III 140, Mach 191, M-E IV 760, MM III 571, Oxf 406, Sanders 136, T 365, Tr III 12, Vr 157, W-H I 52, Гам-Ив 3 112 un 542, ЕСУМ I 628, Мейе 1 396, Пр I 171, То II 152, Ф I 478, Чекман 119, ЭСБМ III 116, ЭСРЯ I_4 203, ЭССЯ VII 88

zūdīties [zùdîtiês], apv. [û[2]], *zudīties;* lš. *žudýti, žū̃dyti* 'nonāvēt, iznīcināt, mocīt'. Refl. no *zūdīt* (apv.) 'zūdīties, žēloties'. Tas ir bijuša verba **zūt* 'iet bojā, zust' (: lš. *žū̃ti* 'iet bojā, vārgt, nīkt, zust') kauzatīvs. Šie vārdi ir vienas cilmes ar *zust* (sk.). Sal. apv. *zūdīt* 'zaudēt, zudināt' (M-E IV 755) un *pazudināt* 'likt pazust; likt iet bojā, iznīcināt'. No *zūdīt* nozīmes 'likt iet bojā' → 'mocīt', no kā refl. *zūdīties* 'mocīties' → 'mocīties rūpēs; izjust lielas rūpes, bažas, saistītas ar ciešanām' → 'žēloties par šādām rūpēm, ciešanām'.

Kur E. Gliks Bībeles tulkojumā lieto verbu *zūdīties,* J. Reiters — *raizēties* un *bēdāties.* Forma *zudīties* arī K. Fīrekeram (Für 2 462).

B II 456, E III_1 438, M-E IV 754

zupa. Aizguvums; no v. *Suppe* 't. p.', kas savukārt no fr. *soupe.* Franču valodā vārds aizgūts no viduslejasvācu valodas, kur *sūpen* 'dzert; strēbt ar karoti' (v. *saufen* 'dzert, žūpot'). Pamatā ide. **seu-* : **sū-* 'sula, mitrums', no kā arī la. *sūkt.* Latviešu valodā vārds aizgūts līdz 17. gs. (*supe* Elg I 76), minēts 18. gs. tekstos (*zupe* Pav 2 5), bet biežāk sastopams tikai 19. gs. (*zupa* V 1 593, 2 187, *zupa, zupe* U I 237).

Agrāk šajā nozīmē *sula,* pat līdz 19. gs. beigām; piem.: «Zušu sula ar miltu kunkuļiem» (Baltijas pavāru grāmata, 1883 119).

Buck 368, Ķl 765, M-E IV 751, Pok 913, Tr VI 691, Zēv 2 165

zust; lš. *žū̃ti* 'iet bojā; vārgt, nīkt; zust', kr. apv. *зы́дти* 'pazust'. Pamatā ide. **ĝheu-* 'zust, iet bojā' (laikam no senākas noz. 'izliet'); ar *d* saknes paplašinājumā **ĝheud-* : **ĝhoud-* : *ĝhūd-* > b. **žaud-* : **žūd-* > la. *zaud-, zud-, zūd-,* no kā verbs **zud-ti* > *zust,* tag. *zūdu,* apv. *zūstu.* Senākā noz. laikam '(iz)līt', no kā vārda mūsdienu nozīme. Kauz. *zaudēt, zudināt.*

Bijis arī verbs **zūt* (: lš. *žūti*) bez *d* saknes paplašinājumā, no kā 17. gs. *pazūt* 'iet bojā' (M-E III 143). Arī tā kauz. *zudināt*.
Ar *zust* cieši saistīts *žūt* (sk.).
Sk. arī: *zaudēt, zavēt, zūdīties, zvetēt.*
EF 2 1323, M-E IV 752, Pok 448

zustrenes, vsk. *zustrene*, apv. *zusteres, susteres* u. c. Pēc tradicionālā uzskata (Tomsens, Endzelīns, Megiste) aizg. no igauņu valodas (< ig. *sõster* 't. p.'). Taču nav cita piemēra, kur ig. *sõ* > la. *zu*. Tiešais aizg. var būt tikai apv. *susteres* ar variantiem, kur *u* kāda cita vārda ietekmē.
Iespējams, ka vārdam *zustrenes* ir kopēja cilme ar daku *zūster* 'vērmeles' (Неpознак 58) no ide. **ĝheu-* '(iz) liet' → 'zust, iet bojā' (sk. *zust, žūt*). Nosaukumu motivācija saistīta ar ūdeni, mitrumu kvantitatīvos pretstatos — ar tā trūkumu (*žūt, zust*) vai bagātību (apv. *žaut* 'liet', *zust* senāka noz. '(iz) līt'). Zustrenes ir mitruma mīlētājs augs (sin. *upenes*), vērmeles — sausas augsnes augs. Varbūt nos. *zusteres* (no kā *zustrenes*) ir indoirāņu cilmes un vārdu no viņiem aizguvuši Baltijas somi (ar *z* > *s*) un austrumbalti. Līb. *zustar, zuštər* ir aizg. no latviešu valodas.
Latviešu senākajos avotos ir tikai formas ar *z-* (*zusteras* Für 2 465, *zusteres* Manc II 325). (K)
Ket 387, Mägiste 2968, M-E III 1127, IV 752, Zeps 1 208, Zēv 2 294

zutis. Par vārda cilmi ir dažādi uzskati. J. Endzelīns to uzskata par atv. no *zuvs* 'zivs': dem. **zu(v)-tis* > *zutis*, tātad sākotnēji 'zivtiņa'. Bet, tā kā zutis nav maza zivtiņa, ticamāk liekas, ka ar pied. *-ti̯a-* no saknes atvasināts zivs nosaukums līdzīgi kā ar *-ki̯a-* (< *-ti̯a-* ?) prūšu valodā *suckis* [zukis] 'zivs'. Varbūt *zuvs* un *zutis* (: **zukis*) bijuši sinonīmi ar novadu raksturu un semantiski diferencēti relatīvi vēlu.
Pēc cita uzskata (Laumane) vārds sastatāms gan ar ig. apv. *sut't', sutik* u. c. 'nēģis', gan ar zv. *stensutta* 'kāda zivs', *stensut* 'nēģis', norv. *steinsut* 'kāda zivs': zv. apv. *sutta*, norv. *sutte* 'zīst'. Šādā gadījumā gan grūti izskaidrot *z-* latviešu vārdā (varbūt vārda *zuvs* ietekmē?). (K)
E I 249, Laumane 1 257, M-E IV 753

zuzēt [zuzêt], *zuzināt, žužināt, žožot* [uô], *žūžot* [uô] ar fon. variācijām izveidojušies no skaņu atdarinājumiem; sal. *žū-žū*, bērnus midzinot (lš. *žiužiu* 't. p.').
EF 2 1316, M-E IV 753 un 838

zvadzēt — sk. *zvagulis*.

zvagulis, apv. *žvagulis* 'zvārgulis'; lš. *žvagùlis* 't. p.' Atv. no verba *zvadzēt*, kura iter., kauz. *zvadzināt*. Verbam ir vairāki fon. varianti — *svadzēt, žvadzēt* u. c. Pamatā skaņu atdarinājums, no kā ide. **u̯ăgh-*, **su̯ăgh-* 'kliegt, skanēt' > b. **su̯ag-*, ar ekspresīvu ieskaņas līdzskaņa balsīgumu un mīkstinājumu

**zuag-*, *žuag-*. Tās pašas cilmes ir gr. *ēchḗ, āchā́* 'troksnis', ssak. *swōgan* 'šalkt', a-s. *swōgan* 'skanēt, zuzēt; rēkt'. (Iespējams, ka blakus minētajām saknes formām bija arī *ĝhuag- > b. *žuag-; Karaļūns.)

Kā vairākiem citiem skaņu vārdiem, arī šās cilmes vārdiem ir formas ar iestarpinātu *r: zvārgulis* (: apv. *zvārdzēt, zvārdzināt*).

EF 2 1325, M-E III 1140, IV 761, 768 un 840, Pok 1110

zvaigzne [zvàigzne], apv. *zvaigzna;* lš. *žvaigždẽ,* kr., bulg. *звездá* (ssl. *zvězda,* psl. **gvězda*), bkr. *звяздá,* ukr. *звiздá,* č. *hvězda,* p. *gwiazda* 't. p.' Pamatā ide. **ĝhueigᵘ-* : **ĝhuoigᵘ-* 'spīdēt, spīdums' > b. **žvaig-* > la. *zvaig-*. Sakne **ĝhuei-* 'spīdēt, mirdzēt, starot', kam blakus **ĝhei-* 't. p.', no kā *zaigot* (sk.). Senākā forma ir **zvaigzde,* no kuras ar starpformu *zvaigzdne* (apv.) izveidojusies liter. *zvaigzne* (Endzelīns). Iespējams tomēr, ka bijušas paralēlas formas **zvaigzde* un *zvaigzne* (sal. zvigzne), no kurām kontaminācija *zvaigzdne.* Slāvu formas laikam ar metatēzi no **zvěgzda* (Bernekers, Endzelīns).

Atv. *zvaigznājs, zvaigžņot* [uô], *zvaigznīt(ies).* (K)

Blakus la. *zaiga* bijis arī **zvaiga* 'mirdzums, zvaigzne' (apv. *zvaidzeņa* 'zvaigznīte', *zvaigala* 'govs ar zvaigzni pierē') un attiecīgs verbs ar noz. 'mirdzēt', no kā iter. **zvaigstīt,* refl. *zvaigstīties* 'mirdzēt, mirgot': «redzēja zvaigstāmies bākas ugunis» (M-E IV 762); sal. pr. *swāigstan* 'spīdums' (ak.).

Skaņumijā *zvīgot, žvīgot* [uô] 'zibsnīt, spīdēt, laistīties', *zvīguļot* [uô], apv. *zvidzēt* 'mirdzēt, vizēt, dzirkstīt', *zvīgzna, zvīgzne* 'mirdzoša svītra pie debesīm; spoža plāksnīte, kārtiņa': «skatīsies mēnesī, kas peldēs pāri debesīm kā zelta zvīgzna» (J. Jaunsudrabiņš. Neskaties saulē (1936). Kop. r., 1983, IX 26).

B I 154, II 681, Buck 55, E II 268, IV_2 320, EF II 39, 2 1324, L III 140, Lanszweert 141, M-E IV 762, Pok 495, Schmalstieg 2 283, T 373, Гам-Ив 3 686, ЕСУМ II 250, Пр I 245, Ф II 85, Ц 157, Чекман 124, ЭСБМ III 320, ЭСРЯ II_6 76

zvalstīt — sk. *zvelt.*

zvandzināt, *žvandzināt* — sk. *zviegt.*

zvanīt [zvanît]. Aizguvums; no skr. *звонити* 't. p.' (kr. *звонúть*). Pamatā ide. **ĝhuen-* 'skanēt', no kā arī la. *zviegt.* Vārds latviešu valodā aizgūts līdz 13. gs. Tas minēts 17. gs. vārdnīcās līdz ar dažiem atv-iem: *zvanītājs* (Manc I 77, Für 2 466), arī *sazvanīt, zvanīšana* (Lj 204). Paralēli arī forma *dzvanīt* < p. *dzwonić* (Elg 1 24).

Vārds *zvans* 17. gs. literatūrā nav minēts, attiecīgo jēdzienu izsaka ar vārdu *pulkstens* (arī *pulkstins* Manc I 77, II 372, Lj 204, arī savienojumā «pulkstin' raut»). 18. gs. J. Lange min vārdu *zvans* ar nozīmi 'zvana skaņa' (Lg II 335, St I 305), kāda nozīme arī kr. *звон.* Langem arī vārda atv. *zvanīgs* 'skanīgs', bet paša zvana apzīmēšanai joprojām lieto vārdu *pulkstens* (Lg

I 284, St II 357). Vārds *zvans* mūsdienu nozīmē ir 19. gs. aizg. no kr. apv. *звон* 't. p.' (piem., Smoļenskas apvidū, СРНГ XI 221). No agrākās noz. 'skaņa, skanēšana' atv. *zvaņš* (apv.) 'skanīgs, ar dzidru skaņu': «Pakšos svilpo tonī zvaņā» (Dinsbergs 2 41).

Mūsdienu nozīmē *zvans* minēts tikai 19. gs. sākumā (St A 2 65); K. Harders un A. Velligs Ziemeļvidzemē šajā laikā dzirdējuši tikai vārdu *pulkstens* (Wel 183). Kā vārda *zvans* sin. *pulksten(i)s* (ar variantiem) minēts arī vēlāk: «zvanis, (baznīcas) pulkstiens» (V 1 207), «baznīcas, kapu pulkstenis» (V 2 175). Vārds *zvans* ieviesies un aizstājis attiecīgajā nozīmē vārdu *pulksten(i)s* laikam tāpēc, ka ar sienas un kabatas pulksteņu izplatīšanos 19. gs. šiem priekšmetiem bija nepieciešami diferencēti apzīmējumi.

E I 94, I 821, EF 2 1282, M IV 107, M-E IV 765, Pok I 1046, Sum 35, Zēv 2 322, Ф II 87, Ц 157, ЭСРЯ II₆ 79

zvārgulis — sk. *zvagulis*.

zvejot [zvejuôt]; lš. *žvejóti* 't. p.' Vārds ir tās pašas cilmes kā *zivs* (sk.). Latviešu valodā ir izzudis senākais verbs, kas atvasināts tieši no b. **žuu̯-*; sal. lš. *žúti* 'zvejot'. No b. **žuu̯-* atvasināts darītāja vārds **žu(u)ei̯-is* / **žu(u)ei̯-as,* no kā lš. *žvejỹs,* la. apv. *zvejs, zvejš* 'zvejnieks' un analogs darbības apzīmējums lš. *žvejà,* la. *zveja.* No tā subst. *zvejnieks* un verbs *zvejot.*

Buck 184, EF 2 1323 un 1326, M-E IV 769, Pok 416, T 373

zvelt [zveȋt], apv. [èl²]; lš. *žvalùs* 'veikls, jautrs, spirgts'. Pamatā ide. **ĝhu̯el-* 'salīkt, noliekties, novirzīties', no kā b. **žvel-* > la. *zvel-,* verbs *zvelt.* Verbam *zvelt* blakus liter. nozīmei 'stipri sist' ir apv. 'velt, kustināt, novirzīt', no kā refl. '(at)slieties'. Ar šo nozīmi saistīti atv. *atzveltnis, atzveltne.*

Skaņumijā *zvalstīt* (iter.). Citā skaņumijas pakāpē *zvilt* '(no)līkt; slinki gulēt', no kā *zvilnēt* [zviȋnêt], apv. *zvilnīt,* adj. *zviļš* 'slīps', adv. *(pus)zviļus,* apv. *zvilus.*

EF 2 23 un 1325, M-E IV 764, 770 un 775, Pok 489

zvēres [zvẽres], apv. [ê²], vsk. *zvēre,* 'nezāle spilgti dzelteniem ziediem'. Tās pašas cilmes kā *zvērot* (sk.); atv. blakus adj-am *zvērs* [zvẽrs] 'mirdzošs, ugunīgs'.

M-E IV 772

zvērēt [zvẽrêt]. Aizguvums; no vlv., afrī. *sweren* vai vh. *zweren* 't. p.' (v. *schwören,* h. *zweren*) no ģerm. **swarjan* 'teikt (tiesā)' → 'teikt zvērestu'. Pamatā ide. **su̯er-* 'runāt' no saknes **u̯er-* (no kā arī la. *vārds*). Aizg. minēts 17. gs. vārdnīcās un tekstu tulkojumos (Manc I 164, Für 2 468, Lj 294, Elg 2 136).

Atv. *zvērests* parādās 18. gs. (Lg II 336, turpat arī *zvērināt*).

Buck 1437, Doo III 379, Kl 695, M-E IV 772, Pok 1049, Zēv 2 330

zvērot [zvẽ̦ruôt], apv. [ȩ̃, ȩ̂]; lš. apv. *žvyrnóti* 'mirdzēt, vizēt, gailēt, kvēlot', si. *jvárati* 'sirgst ar drudzi, krata drudzis'. Pamatā ide. **ĝu̯er-* 'spīdēt un būt karstam' > b. **žu̯er-* > la. *zvēr-* (ar *er̃*

> ēr). Blakus izzudušam verbam *zvērt adj. *zvērs* [zvę̂rs] 'mirdzošs, ugunīgs': «Tam pašam [kumeļam] zvēras acis» (LD 25875, 5), iter. *zvērot* [uô].

Skaņumijā apv. *zvirot* [uô] 'mirdzēt, dzirkstīt, spīdēt'.

Sk. arī: *zvēres.*

B II 479 un 676, Buck 1044, EF 2 1329, M-E IV 773, MM I 450, Pok 479, Urb — Balt XIX 164, Варбот — Б-сл иссл 38

zvērs[a] [zvę̂rs], apv. [ę̀], *zvēris;* lš. *žvėrìs* 't. p.', pr. *swirins* [zvīrins] (dsk. ak.) 'zvērus', narev. *wirza* 'zvērs' (laikam [vīrza] metatēzē no **zvīra*), kr. *зверь* (ssl. *zvěrь*), bkr. *звер,* ukr. *звір,* булг. *звяр* 't. p.', č. *zvěř,* p. *zwierz* 'zvēri', gr. *thēr* (eoliešu *phēr*), lat. *fera, ferus* 'zvērs', adj. *ferus* 'savvaļas, mežonīgs'. Pamatā ide. **ĝhu̯ēr-os* 'zvērs' > b. **žu̯ēras* > la. *zvērs.* Izteikts uzskats (Georgijevs), ka ide. forma no saknes **ghē-* / **ĝhē-* 'žāvāties, atvērt rīkli' (no kā la. *žaunas, žāvāties*).

G. Bonfante — St B IV 127, Buck 137, E 1 269, Eckert 9 132, EF 2 1327, HF I 671, KK 29 195, L III 140, Lanszweert 1, M-E IV 773, Pok 493, Sanders 76, T 374, W-H I 487, Zinkevičius 1 20, 2 81, Гам-Ив 3 181 un 469, Георгиев 41 un 45, ЕСУМ II 251, Пр I 246, Ф II 87, ЭСБМ III 318, ЭСРЯ II₆ 79

zvērs[b] 'mirdzošs, ugunīgs'— sk. *zvērot.*

zvetēt [zvetêt], apv. *zventēt* [eñ]. Vārds saistīts ar verbiem *zust* un *žūt* (sk.). Pamatā ide. **ĝheu-* '(iz)liet', no kā apv. *žaut* 'liet'. Verbam *zust* laikam senāk bijusi noz. '(iz)līt', un blakus šim vārdam bijusi forma **zvest* 'liet' ar iter. *zvetēt* (apv.) 'liet ūdeni pirtī uz ceriem, uzmest garu' (M-E IV 771). No 'atkārtoti uzmest garu' → 'intensīvi pērties pirts garā' → 'stipri sist': «palaidni zvetēja kā pienākas» (turpat). Par nozīmes pārnesumu sal. *liet* 'sist' (M-E II 505). Par formām *zust : *zvest : zvetēt* sal. *dust : dvest:* apv. *dvesēt* 'klepot' (lš. *dvesėti* 'elpot'). No *zust* arī *zutēt* 'zvetēt'; sal. R. Blaumanim: «lai vairāk zvetē, lai vairāk zutē!» (Kop. r., 1937 IX 90). K

E-H II 812, M-E IV 771

zviedrs [zviẽdrs], apv. [iè², iê²], *zviedris, zvieds.* Aizguvums; no vlv. *swede* (v. *Schwede*) vai vh. *zwede(r)* (h. *zweed*) 't. p.' Pamatā senas skandināvu cilts apzīmējums — lat. *suīonēs,* ssk. *svīar,* zv. *svear* no ide. **seu̯e- : *su̯e-* (refl. vietn.), no kā arī la. *savs* (tātad vārda senā noz. 'savējie').

Latviešu valodā vārds ieviesies divās formās: *zviedi* un *zviedri* saskaņā ar ģerm. vārdu variantiem, kas izpaužas arī vh. vārda formās. Par divējādo galotnes formu tautu nosaukumos sal. arī vh. *switse* un *switser* 'šveicietis'. Forma *zviedi* saglabājusies ne vien vietvārdos (mājas *Zviedi*), bet arī izloksnēs, ko atspoguļo iepriekšējo gadsimtu literatūra (piem., K. V. Launics. Stāsti no krievu tautas un valsts, 1829 19; LA 1831 3).

Forma *zviedrs* minēta vārdnīcās kopš 17. gs. (Манс II 387, Lj 250; *zviedris* Lg II 336, St I 306).

J. Endzelīns uzskata, ka aizg. pamatā ir vlv. *swede(r)* 'zviedrs', bet šo vārdu ievada nebalsīgs svelpenis.

L. Balode — Onomast 4—11, E III₁ 432 un 477, M-E IV 782, Pok 882, Vr 568

zviegt [zvìegt]; lš. *žvéngti* 'zviegt, (pārn.) skaļi smieties', *žviẽgti* 'zviegt, kviekt; skaļi kliegt'. Pamatā ide. **ĝhu̯en-* 'skanēt' (no kā arī aizg. *zvanīt*) ar *g* saknes paplašinājumā; **ĝhu̯eng-tei* > b. **žu̯eng-tei/ti* > la. *zviegt*. No tās pašas baltu formas saknes skaņumijā apv. *zvandzināt* (piem., nažus un dakšiņas), *žvandzināt*. Šajā vārdā saplūduši divu ide. sakņu refleksi: forma ir arī no *zvadzināt (žvadzināt)* ar *n* iespraudumu (sal. *zvagulis*). Lietuviešu formas ar *-en-* un *-ie-* ir varianti, no kuriem E. Frenkels uzskata par vecāko formu ar *-en-*.

B II 508, EF 2 1327, M-E IV 782, Pok 490

zvīgot, *žvīgot* — sk. *zvaigzne*.

zvīguļot, *zvidzēt* 'mirdzēt' — sk. *zvaigzne*.

zvīgzna 'mirdzoša svītra pie debesīm' — sk. *zvaigzne*.

zvilnēt[a] 'ilgstoši ērti atlaisties' — sk. *zvelt*.

zvilnēt[b] 'mirdzēt, kvēlot' — sk. *zviļot*.

zvilt '(no)līkt, slinki gulēt' — sk. *zvelt*.

zvīļot [zvīļuôt], apv. [ì, î²]; lš. *žvilgė́ti*, apv. *žvìlti, žvilúoti* 'spīdēt, vizēt, mirdzēt', si. *jválati* 'deg, sadeg, kvēlo', *jvaláḥ, jvālā́ḥ* 'liesma'. Pamatā ide. **ĝu̯el-* 'spīdēt', kam blakus ir līdzīgas nozīmes saknes **ĝhel-* (sk. *zelt*) un **ĝei-* (sk. *zibēt*). Ide. **ĝu̯el-* > b. **žu̯el-* > la. *zvel-*, no kā apv. *zvelt* 'spīdēt, liesmot': «vaigos zveļ blāzma no . . ugunsgrēka» (J. Ezeriņš — M-E IV 770); sal. lš. arh. *žvelù* 'degu'. Saknes skaņumijā b. **žu̯ĭl-*, no kā la. *zvil-, zvīl-*. Ar īsu saknes patskani apv. *zvilēt*: «vilkam acis zvil» (M-E IV 775), *zvildzēt*: «Kas tur spīd, kas tur zvildz (var.: viz)?» (LD 10032,2 var.), citos variantos «mirdz» (piem., LD 31469). Ar noz. 'mirdzēt, kvēlot' arī apv. *zvilnēt*: «krāsnī ogles zviln» (M-E IV 775). Ar garu saknes patskani adj. *zviļš* 'mirdzošs un skaists'; sal. apv. *zvīls* 'tveicīgs'; «zvīls gaiss» (M-E IV 780). Atv. verbs *zvīļot* [uô]. (K)

B II 467, E I 751, EF 2 1328, M-E IV 780, MM I 450

zvīņa [zvīņa], apv. [î², ı²], *zvīna, zvīne, zvīnis*; lš. *žvýnas, žvýnė* 't. p.' *Vārds ir tās pašas cilmes kā zivs* (sk.): b. **žu(u̯)-in-i̯ā-* > **žu̯in'ā-* ar morf. variantiem, no kā la. *zviņa* un varianti. Verbs *zviņot* [uô], apv. *zvināt, zviņāt*.

EF 2 1328, M-E IV 780, Pok 416, T 373

zvirbulis [zvir̃bulis], apv. *zvirbuls, zvirblis*; lš. *žvìrblis*, kr. *воробéй* (bsl. *vrabii*), bulg. *врабéц*, č. *vrabec*, p. *wróbel* 't. p.' Pamatā ide. **u̯erb- / *u̯erp-* (no kā arī *vērpt*, sk.) no saknes **u̯er-* 'griezt, liekt'. Tātad zvirbulis sākotnēji raksturots kā putns, kas pastāvīgi griežas, kustas. Sal. apv. *virbēt* 'ņirbēt', *virbulis* 'virpulis'. Forma ar *z-* vai nu no mobilā *s-* (Žuravļovs), vai arī kontaminācijā ar citu zvirbuļa nosaukumu — *zvigurs* (Endzelīns). Ja

vārdā *zvīgurs* (*žvīgurs*) *i* no senāka *in*, tas ir vienas cilmes ar *zviegt* (Endzelīns).

EF 2 1328, Mach 697, M-E IV 776, A. Ф. Журавлев — Эт 1978 52—58, Ф I 352

zvirgt '(sa)drupt, čirkstēt' — sk. *zvirgzdi*.

zvirgzdi [zvìrgzdi], apv. [ir̃, ir̂[2]], vsk. *zvirgzds*; apv. *zvirgzde*; lš. *žvir̃gždas* 'grants', kr. apv. *гвepcтá* 'sadrupināti akmeņi'. Atv. no verba *zvirgt* (apv.) '(sa)drupt, čirkstēt', kas ir tās pašas cilmes kā *virkstēt, švirkstēt, žvirkstēt* ar fon. variantiem. Pamatā skaņu atdarinājums, no kā sakne **u̯er-*, skaņumijā b. **u̯ir-* ar ieskaņas *s-*, no kā apv. *zvira* 'žvirgzds'; ieskaņas līdzskaņa balsīgums laikam ekspresijai. Ar dažādiem piedēkļiem atvasināti *zvirgzds* un tā varianti.

E I 103, EF 2 1328, Dz. Hirša — Vēstis 1986 8 95, M-E IV 777, T 375, Urb — Balt XIX 156—161

zvirot 'mirdzēt' — sk. *zvērot*.

Ž

žagars; lš. *žãgaras* 't. p.', sav. *kegil* 'pālis, miets', vlv., afrī. *kāk* 'kauna stabs', vh. *caek* [kāk] 't. p.' (> la. *kāķis*). Pamatā ide. **ĝegh- / *ĝogh-* 'zars, miets' > b. **žeg- : *žag-*, kam latviešu valodā ir divējādi refleksi:

1. Formas *zeg-, zag-*, no kā apv. *zega* [ę] 'rumpis' (par nozīmi sal. norv. apv. *kage* 'zems krūms': zv. apv. 'koka stumbrs; rumpis'; arī la. *rumpis* senākā noz. 'stumbrs' : vlv. *rump* 'stumbrs, rumpis'), apv. *zeģene* 'pālis; (dsk.) zārds, stakles' (M-E IV 702), *zagata* 'vairāki kopā sasieti baļķi, ragate; jūgs' (M-E IV 679).

2. Formas *žeg-, žag-*, no kā apv. *žeģene* 'zarainu kāršu statnes' (M-E IV 801) un liter. *žagars*. Formas ar *ž-* var būt izveidojušās lietuviešu valodas ietekmē (Endzelīns: aizguvumi no lietuviešu valodas), bet iespējamas arī patstāvīgi darinātas latviešu izlokšņu formas ar lietuviešu valodai līdzīgu fonētisko attīstību. No šīm formām dažas (piem., *žagars*) vispārinātas valodā un iekļautas liter. valodas leksikā.

Ide. **ĝegh-* ir saknes **k̂ek(h)-* balsīgais variants (sk. *sakas*). Sk. arī: *zedenis, žebērkiis*.

B I 305, II 327 un 599, EF 2 1284, Kl 361, M-E IV 679, 702 un 785, P 324, Pok 354, Sab 14 109

žagas, vsk. *žaga*, arī *žagus* un apv. formas ar *-e-*; lš. *žagsėti* 'žagoties', *žiógauti* 'žāvāties, žākstīties'. Pamatā ide. **ĝhē- : *ĝhə-* 'žāvāties, atplest muti, rīkli' (sk. *žāvāties*). No paplašinātās saknes formas **ĝhəgh-* > b. **žag-*, no kā *žaga, žagus*. Šajos vārdos latviešu valodā *ž-* saglabājies ekspresivitātei.

Atv. apv. *žagsti, žāgsti* 'žagus un žāvas reizē'. Verbs *žagot* [uô], refl. *žagoties*.

Vārdu formu laikam ietekmējušas žagošanās skaņas, tā ka tie daļēji uzskatāmi par onomatopoētismiem. Šajā ziņā tie tuvi vārdiem *žadzināt, žagata*.

EF 2 1295 un 1311, M-E IV 784, Pok 422

žagata, apv. *žagate;* lš. *žagatà* 't. p.', oset. *sæğyn, zæg*, persiešu *zāğ(i)* 'vārna, žagata'. Verbi *žadzēt, žadzināt*, apv. *zadzināt* 'kliegt kā žagata; daudz pļāpāt'. Vārdu pamatā ir skaņu atdarinājums, no kā ide. sakne **ĝheg-*, skaņumijā b. **žag-*. Tās pašas cilmes laikam ir vlv. *keken* 'pļāpāt' (Becenbergers, Endzelīns) un oset. *xäγun* 'teikt'. Vārdu *žagata* saista arī ar *žagot* (sk. *žagas*).

Pēc J. Endzelīna uzskata *žagata* ieskaņas *ž-* dēļ laikam ir aizg. no lietuviešu valodas. Taču *ž-* saglabājies daudzos latviešu valodas mantotajos vārdos — vai nu lielākai ekspresijai, vai arī kā izlokšņu īpatnība, kas dažkārt valodā vispārināta.

Izzudis senākais žagatas nos. **sarka* (lš. *šárka*, kr. *сорóка;* sal. vietv. *Sarkava* Kuršu kāpās), varbūt skaužot homonīmiju ar adj. *sarks* (siev. *sarka*) 'sarkans'.

E III_1 486, EF 2 1284, M-E IV 678 un 786, Абаев I 392

žāklis [žâklis], apv. [ã, â[2]], *žākle*. Pamatā ide. **ĝhē- : *ĝhēi-* 'žāvāties, atplest muti, rīkli; būt plaši atvērtam', no kā arī *žāvāties* (sk.). Skaņumijā b. **ž'ē- : *ž'ā-*, no kā laikam bijis verbs **žāt* (lš. *žióti* 'atplest muti, žāvāties'), un tā atv. ir **žātlis* > *žāklis*, sākotnēji laikam 'atplesta mute; tas, kam ir atplesta mute', no kā apv. 'izlaists, izlaidies cilvēks' («kas nesaprot, ko dara dauzīdamies», M-E IV 795), ar pārn. 'veidojums (šaura) leņķa formā': «zaru žākle»; šajā vārdā dēvē arī kājstarpi, upju satekas vietu un tamlīdzīgas vietas.

Tās pašas cilmes ir *žākstīties* [žâkstîtiês], apv. *žāstīties* 'žāvāties ar plaši atvērtu muti; vemstīties; ķēmoties ar muti', *žāksts* [â] 'cilvēks, kas ķēmojas; (dsk.) žāvas'.

Sk. arī: *žoklis*.

EF 2 1312, Euler 1 100, M-E IV 795 un 796, Pok 419

žākstīties, *žāstīties* — sk. *žāklis*.

žaudēt — sk. *žaut*.

žaunas [žaũnas], dsk.; lš. *žiáunos* 't. p.', kr. *жевáть* (ssl. *žьvati*) 'gremot, košļāt', bulg. *жýна* 'lūpa'. Pamatā ide. **ĝ(i)eu-* 'košļāt, gremot', no kā atv. b. **žįau-nā-* > la. *žauna* (parasti lieto dsk. formā). Ide. sakne ir radniecīga ar **ĝhē-* 'žāvāties, atplest muti, rīkli', no kā *žāvāties* (sk.).

Sk. arī: *žoklis*.

B III 659, EF 2 1302, M-E IV 791, Pok 400, Stang 3 65, Ив 12 184—186, Ф II 39, ЭСРЯ I_5 280

žaut [žaût]; lš. *džiáuti* 't. p.; zagt; sist, belzt; skriet, ātri iet (: la. sar. *žauties*); strauji, sparīgi ko darīt', *džiūti* 'žūt, kalst; kļūt

sausam, nīkuļot', sav. *tou* (ģen. *touwes;* ģerm. **dauwwa-* < **dhou̯o-*), v. *Tau,* ssk. *dǫgg,* a-s. *dēaw,* a. *dew* 'rasa', si. *dhavate* 'skrien, plūst', *dhāvati* 'skrien, plūst, tek; mazgā, skalo, berž, tīra', *dhāutíḥ* 'avots, strauts', gr. *théō* 'skrienu'. Pamatā ide. **dheu-* 'skriet, tecēt' (no kā arī hom. **dheu-* 'izzust') > b. **d'i̯au-* > lš. *džiau-,* la. *žau-,* no kā verbs *žaut.* Skaņumijā (saknes redukcijas pakāpē) **dhₑū-* > b. *d'ū-* > lš. *džiū-,* la. *žū-,* no kā verbs *žūt.*

Paralēli ide. **dheu-* arī sakne **ĝheu-* '(iz)liet' → 'zust' (*dh : ĝh* akomodācijas rezultātā), no kā si. *juhṓti* 'lej (kausētu, attīrītu sviestu) ugunī; ziedo, upurē', gr. *chéō (chéu̯ō)* '(es) leju'. Arī šīs saknes reflekss latviešu valodā ir *žau- : žū-,* un sakņu atv-u nozīmes izloksnēs mijas. Sal. apv. *žaut* 'liet': «žaun kubulā ūdeni!», «žaun nu rīklē!» (M-E IV 793), «piežaut ustubu ar ūdeni» (E-H II 280).

Verba liter. nozīmes izveidošanās: 'skriet, tecēt' → kauz. 'panākt, ka tek, līst' → 'panākt, ka iztek, izžūst ūdens; panākt, ka žūst priekšmets' → '(iz)kārt, lai žūst'. Par šādu nozīmes attīstību sal. gr. *ksērós* 'sauss, izkaltis', *ksēraínō* '(iz)žūstu, (iz)žāvēju', ko cilmes ziņā saista ar si. *kşárati* 'tek, plūst' (Brugmanis), kā arī ave. *hišku-* (< **si-sk-us*) 'sauss' no **sek-* '(no)tecēt, (iz)sīkt' (no kā arī la. *sekls* un senīru *sescen* 'purvs').

Saknes pamatnozīme piemīt refl. *žauties* (sar., niev.) 'skriet, ātri iet', no kā iter. *žaustīties* 'būt nemierīgam, rāpties; skraidot dauzīties; ātri kustēties, klaiņot; streipuļot; kauties; kliegt, trokšņot, aplam runāt'. (Par formu sal. *rauties : raustīties.*) Attiecīgais darītāja vārds apv. *žauska, žauslis, žaustaka, žaustavs, žausteklis, žaustelis, žausteve, žausts, žaustulis* u. c.

Izloksnēs *žaut* arī 'sist, durt; runāt niekus, melst, melot': «rimsties! kuo tu te žaun?» (M-E IV 793),«sažaut aplamības» (M-E III 799); par šo nozīmi sal. sar. *liet* 'melst, melot'.

Izloksnēs mijušies nozīmēm verbi *žaut* un *šaut.* Piemēram, *šaut* '(strauji) liet': «piešāva vēl stuopu ūdens» (R. Blaumanis — M-E III 300) — laikam no *žaut* 'liet'; bet savukārt apv. *žaut* 'strauji bīdīt, izdurt' («pažaut sakumus zem kaudzes», «pažaut zivij kādu kuociņu caur žaunām», M-E III 144) no attiecīgajām *šaut* nozīmēm.

Verbs *žaut* bijis *žūt* kauz. ('likt žūt'), bet tagad šajā funkcijā lietojams tā iter. *žaudēt* [aû], apv. *žaudīt, žaudināt* un ar nozīmes niansi *žāvēt* [â], apv. *žavēt.* (Par *a : ā* saknē sal. si. *dhavate : dhāvati.*)

Senajā zemgaļu valodā laikam bijušas lietuviešu valodai atbilstošas formas *džaut, džūt* (ar *d'* > *dž*), ko G. F. Stenders fiksējis 18. gs. (St I 48, arī *džāvēt*). 20. gs. šīs formas vēl konstatētas Rucavā, kur var būt arī lietuviešu valodas ietekme. Daži Zemgales apvidvārdi un vietvārdi saglabājuši senās formas: *džūkste* [ù²] 'purvaina, staigna vieta' (Bauskas apkārtnē;

sal. ciema nos. *Džūkste* [û] Tukuma rajonā; tāds pats nosaukums Bērzes pietekai un pļavai Bērzes ciemā), *džūkstājs* [û²] 'mitra, purvaina vieta mežā' (sal. *Džūkstene* — pļava Blīdienē, Lestenē), *džūksnis* 'ar zāli un stiebriem pāraudzis purvs' (Aizupē). Daži apvidvārdi un vietvārdi ārpus Zemgales vai nu norāda uz seno zemgaļu migrācijas punktiem, vai arī šeit sekundāri *ž* > *dž* ekspresijai: ar vietv. *Džūklis* (pļava Virānē) sal. *žūklis* 'purvaina pļava pie upes' (Praulienā, Sarkaņos). Ārpus Zemgales sal. arī *džūkstiens* 'purvs' (Vidrižos; sal. purva nos. *Džūkstiens* Apriķos), *džūksnis* [ù] 'purvs' (Drustos un Vējavā). Ar vārdu *džūkste* sal. arī tā etimoloģisko variantu *dūksts* (sk.), apv. *dūkste*. (Varbūt notikusi ekspresijas ietekmēta kontaminācija *žūk-* + *dūk-* > *džūk-*?)

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *žaut* varbūt saistāms ar sav. *tawalōn* 'izzust, nomirt', go. *dauþs* 'miris, beigts' un saknes sākotnējā nozīme varbūt bijusi 'izžūt, izkalst, sastingt' (bet apv. *žaut* 'liet' ir hom. ar citu cilmi). Vēl pēc cita uzskata (Špehts) *žaut* saistāms ar vārdu *dievs* tā senākajā nozīmē 'debess', jo ir sakars starp jēdzieniem 'žūt' un 'degt, gaismot, starot'.

Sk. arī: *dūksts, zust, zustrenes, zvetēt, žūksnis*. (K)

E II 535, III₁ 487, EF 2 117, Euler 1 41, HF I 668, Kl 772, M-E IV 792, 793 un 838, MM II 95 un 101, Oxf 263, Pok 259 un 447

žāvāties [žâvâtiês]; lš. *žióti* 'atplest muti, žāvāties', *žiovauti* 'žāvāties, garlaikoties', ssk. *gīna, gina*, sav. *ginēn*, v. *gähnen* 'žāvāties' (← 'būt plaši atvērtam'), gr. *cháskō* (< **ghə-skō*) 'žāvājos, plaši atveru muti', lat. *hiāre* 'atvērties, stāvēt vaļā; atvērt muti'. Pamatā ide. **ĝhē- : ĝhə-* un **ĝhēi- : *ĝhī-* 'žāvāties, atplest muti, rīkli; būt plaši atvērtam'. No b. **žįā-* (< **ĝhiįā-*; Pokornijs) bijis verbs **žāt* (lš. *žióti*), kura iter. *žāvāt*, refl. *žāvāties*. Atv. *žāvas* [ã], apv. vsk. *žāva* (lš. *žióva* 'kas žāvājas; rīkle').

Sk. arī: *žagas, žāklis, žaunas*.

Buck 261, EF 2 1312, HF II 1076, Kl 228, M-E IV 798, Pok 419, Stang 3 64, T 368, Vr 167, Tr III 4, Ив 12 186

žāvēt, *žavēt* — sk. *žaut*.

žebērklis, apv. *žebērkls, žeberklis, žuberklis* u. c.; lš. *žebérklas, žubérklas* u. c. (senākajās vārdnīcās tikai ar *u*). Par vārda cilmi ir dažādi uzskati. Pēc tradicionālā uzskata (Endzelīns, Urbutis; Frenkels ar «laikam») vārds ir aizg. no lietuviešu valodas. Par lietuviešu pamatformu V. Urbutis uzskata **žubedas* (17. gs. J. Langijs: la. *žubeds, žeberklis* Lj 312) vai **žubedis*, kur **žu-* < *žuvis* 'zivs' un **-bedis* no *bèsti* 'durt' (pag. *bēdė*), tātad 'zivju durklis'. Vārds *žubérklas* no tiem pašiem komponentiem, tikai no *bèsti* darināts rīka nosaukums **berklas*.

Iespējami arī citi vārda cilmes skaidrojumi. Daudzie varianti latviešu valodas izloksnēs, no kuriem daži ļoti atšķiras no lietuviešu formām, norāda uz daļēji patstāvīgu vārda veidošanos

gaitu (piem., *žube*). Vārdam latviešu valodā varēja būt divi atvasināšanas ceļi.

1. Vārds saistāms ar *žuburs* (sk.), apv. *žebers*. Tās pašas cilmes apv. *žeberklis* ir gan 'zaraina nūja, žuburs, dakšas veida zarojums', gan 'žebērklis' (M-E IV 799), apv. *žebeklis, žubeklis* 'žuburs' un 'žebērklis' (M-E IV 827).

2. Vārda formu (ar *e*) un nozīmi varēja ietekmēt ide. **ĝebh-* 'kost' atv-i; no šās saknes skaņumijā la. *zobs* (ar *e* sal. *zebiekste*). Blakus formām ar *z-* šās cilmes vārdiem ir arī apv. formas ar *ž-*, piem.: *žebināt* 'gremot, gremojot kustināt muti', *žebeklis, žebēkste, žeberklis, žeberkste, žebiekste* u. c.' 'zebiekste'. (K)

EF 2 1315, KK — Karogs 1982 11 192, M-E IV 800 un 827, Urb 3 87—94, 8 120—129, Sab 14 109, Ив 4 120, 10 87

žebināt 'gremot'— sk. *zebenieks, zebiekste.*

žeģene 'zarainu kāršu statnes'— sk. *žagars.*

žēl [žẹ̄l]. Aizguvums; no skr. **жель* 't. p.' (kr. *жаль*), kam blakus *желя* 'žēlošanās, sūdzība; raudas'; sal. asor. *žel,* č. *žal, žel* 'žēl'. Pamatā ide. **gᵘel-* 'durt', no kā arī la. *dzelt*. Latviešu valodā ir bijis baltu cilmes vārds **dzēla* (lš. *gėlà* 'stipras sāpes') ar atv-iem, uz ko norāda 16. gs. *dzēlestībe* («dzcelestibe, dzelestibe», Cat 255 un 262), *apdzēlot* («apdzeloet», 304), *dzēlīgs* («dzelix», 304) u. c.

Vārds *žēl* aizgūts latviešu valodā līdz 13. gs. Tas sastopams 16. gs. tulkojumos (Ench 21), 17. gs. vārdnīcās un tulkojumos (Lj 239, Elg 2 96) līdz ar verbiem *žēlot, apžēlot* (Manc I 160, Lj 239), subst. *žēlastība,* adj. *žēlīgs* (Manc I 78, *žēlestība* Lj 239) u. c.

Bl 6 185,— IMM 1925 8 193, Buck 1126, E I 90, EF 2 145, Mach 724, M-E I 547, IV 805, Pok 470, Sum 35, ЕСУМ II 186, Пр. I 221, Ф II 35 un 45, Ц 144, ЭСРЯ I₅ 275

žerbuļi 'šermuļi; zarainas kārtis'— sk. *žirbt.*

žerīt 'griezt ar neasu nazi'— sk. *grāmata.*

žibulēt [žibulêt]. 20. gs. 30. gadu K. Draviņa jaunvārds, atv. no *žibulis* 'spoža metāla plāksnīte (savienota ar makšķeres āķi)', apv. 'neliels spožs priekšmets'. Šis subst. atvasināts no apv. *žibt, žibēt* (sk. *zibēt*).

E-H II 819, M-E IV 809

žigls. Aizguvums; no lš. *žiglùs* 'ātri ejošs', kas laikam ir vienas cilmes ar lš. *žeñgti* 'soļot' (sk. *noziegums*).

Buck 966, EF 2 1308, M-E IV 809, WLSch V 427

žilbt [žil̃bt], apv. [ìl, il̂]; lš. *žìlpti,* apv. *žìlbti* 't. p.' Tās pašas cilmes kā *zelt* (sk.): pamatā ide. **ĝhel-* 'spīdēt, mirdzēt' ar *bh* saknes paplašinājumā. Skaņumijā b. **žilb-* > la. *zilb-* un *žilb-*. No *zilb-* apv. *zilbēt* 'dzirkstīt, mirdzēt, spīdēt'. (Sal. no tās pašas saknes adj. *zils.*) Forma *žilbt* gaidāmās **zilbt* vietā laikam lielākai ekspresijai vai vispārinot no izloksnēm (sal. *zibēt : žibēt*).

Nozīme 'īslaicīgi zaudēt redzes spēju (spilgtā gaismā), (ap)tumst (par acīm)' izveidojusies no sākotnējās nozīmes 'spīdēt' → 'apstulbt, apreibt no spožuma'. Par šādu nozīmju sakaru sal. apv. *zibt* 'spīdēt, mirdzēt' un 'žilbt'. Kauz. *žilbināt*, adj. (apv.) *žilbs*: «žilbas acis» (M-E IV 810).

EF 2 1309, M-E IV 810, To 1 12, Чекман 125

žirbt [žìrbt] (apv.) 'reibt'; lš. *žir̃bti* 'dzirkstīt'. No atv. *atžirbt* pamatverbs ieguvis arī apv. nozīmi 'atspirgt': «žirbst nuo dzēruma» (M-E IV 811). Vārds ir vai nu aizg. no lietuviešu valodas ar vēlāku nozīmes pārnesumu 'dzirkstīt' → 'reibt', vai arī radniecīgs ar lš. *žir̃bti* (vairāk ticams) no ide. **ĝher-* 'starot, spīdēt, mirdzēt' (no kā arī *zars, žirgts,* sk.) ar *bh* saknes paplašinājumā; b. **žerb- : *žirb-*, no kā la. *žirbt* ar *ž-* ekspresijai.

Ar saknes *e* apv. *žerbuļi* 'šermuļi', arī 'zarainas kārtis' (M-E IV 804; par nozīmi sal. *zars*).

EF 2 1313, M-E IV 811

žirgts [žir̃gts], apv. [ìr²]. Atv. no. verba *žirgt* 'spirgt'. Par formu un nozīmi sal. *spirgt : spirgts*. Pamatā ide. **ĝher-* 'starot, spīdēt, mirdzēt' (no kā arī *zars,* sk.) ar *g* saknes paplašinājumā; b. **žerg- : *žirg-*, no kā verbs **žirgtei/ti* > la. *žirgt*. Ieskaņas *ž-* ekspresijai. (No saknes pamatformas lš. *žìrti* 'dzirkstīt'.) Noz. pārnesums no 'starot, mirdzēt' → 'būt starojošam, priecīgam' → 'kļūt priecīgam, spirgt'.

Ar saknes *e* apv. *žergoties* [žȩ̀rguôtiês] 'palaidņoties, trakot, ķircināties'. Tās pašas cilmes laikam ir sar. *zirgot* [uô], parastāk refl. *zirgoties,* kas intonācijas ziņā pieskaņots vārdam *zirgs* (it kā tā atvasinājums).

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *žirgts* laikam ir lituānisms (bet lietuviešu valodā nav atbilstoša šās nozīmes vārda).

Sk. arī: *zirgs, žirbt.* (K)

M-E IV 811

žļarkstēt — sk. *šļirce.*

žļerkstēt — sk. *šļirce.*

žļirkstēt — sk. *šļirce.*

žļūgāt — sk. *šļūkt.*

žļurkstēt — sk. *šļirce.*

žmaugt [žmaûgt] 'žņaugt, spiest', apv. *zmaugt*. Tās pašas cilmes kā *šmaugs* (sk.). Atv. *iežmauga.*

Pamatā ide. **(s)meugh-* 'slidens, glums; glaust, slīdēt' > b. **smįaug- / *smaug-*, no kā la. apv. *šmaugt* 'žņaugt, žņaudzījot spiest (piem., zarnas)', ar ekspresīvu balsīgo ieskaņas līdzskani *žmaugt* un apv. *zmaugt*.

M-E IV 747 un 821

žmiegt — sk. *miegt.*

žņaugt [žņaûgt]; lš. *žniáugti, žniaũgti* 't. p.', *žniùgti* 'krist, ļimt, kļūt vājam'. Par vārda cilmi izteikti dažādi uzskati. Pamatā skaņu atdarinājums kā verbā *šņaukt* (Frenkels); vārds ar metatēzi

no apv. *gņauzt* 'spiest', kas līdz ar lš. *gniaužti* 't. p.' no ide. **gneuĝ-* 't. p.' (Cupica; Pokornijs ar ?); vārds ir tās pašas cilmes kā apv. *znauja, znauj(i)s, znaule znauls* [àu[2]] 'cilpa, ar ko kaujamai cūkai aizžņaudz purnu', un *-g-* no *zmaugt* (Endzelīns). Apv. *znauja* un morf. varianti, arī *snauja, snauj(i)s* no ide. **snēu-* 'griězt', no kā arī ssk. *snūđr* 'cilpa, mezgls'; *s-* > *z-* ekspresijai.

EF 2 1321, M-E IV 824, Pok 372 un 977

žogs [žùogs], apv. [uô[2]]; lš. apv. *džúogas* (žemaišu *žúogas*) 'kritusi egle; no zarainiem kritušiem kokiem taisīta sēta', *džiúoga* 'no vecuma sakritis mežs'. K. Būga norāda, ka *žogs* ir kuršu un sēļu vārds. Vārda cilme ir neskaidra. Varbūt tas saistāms ar *žūt* (lš. *džiúti*), un *žogs* tad sākotnēji 'sauss (zarains) koks', kas lietots sētu, žogu taisīšanai. Sal. apv. *žogs* [ùo] 'izdilis, vājš cilvēks' (← 'izžuvis'), lš. *džiogas* 'kalsns (sažuvis) liels cilvēks vai dzīvnieks'. K

B III 217, M-E IV 839

žoklis [žuôklis], apv. *žokls* [uô]. Par vārda cilmi ir dažādi uzskati. To saista ar vārdu *žaunas* no ide. **ĝ(i)eu-* : **ĝi̯ōu-* 'košļāt, gremot' > ab. **ži̯uo-* (Endzelīns, Frenkels); pēc cita uzskata (Būga) vārds ir vienas cilmes ar la. *žāklis* (skaņumijā *ā* : *ō* > ab. *uo*). Sal. arh. *žokla* [uo] 'žāklis'. Ticamāks ir šis Būgas cilmes skaidrojums.

B II 345, Buck 220, EF 2 1303, M-E IV 839

žube, apv. *žuba*, parastāks dem. *žubīte;* lš. *žiùbė* 'kāds putns', *šiubė* 'žubīte'. Līdz ar lš. *žìbė* 'kaņepītis, kaņepju putniņš' un la. *žibulis* ir vienas cilmes ar *zibēt* (sk.), apv. *žibēt*. Noz. pārnesums 'spīdēt, mirdzēt' → 'būt ātram kustībās'. Par formu variantiem ar *žib-* un *žub-* sal. lš. *žibėti* 'spīdēt, zibēt': apv. *žiubēti* 't. p.'

B I 305, EF 2 1314, M-E IV 827

žubeklis 'žuburs, žebērklis'— sk. *žebērklis, žuburs*[a].

žuburs[a], apv. *žuburis, žubeklis, žubērklis, žubērkls* [ę] 'koka sazarojums, zaru kopa; zarains koks vai kārts (piem., zārdam); kāda priekšmeta gala sazarojums'. Pamatā ide. **ĝeubh-*, kas izveidojies paralēli saknei **ĝebh-* 'zars, koka gabals' (no kā lš. *žãbaras* 'sauss zars, žagars', *žãbarotas* 'zarains, žuburots'), varbūt saplūstot ar **dheubh-* 'vadzis, sist' (no kā lš. *džiùbinti* 'sist'). Skaņumijā b. **ži̯aub-* : **ži̯ub-* > la. *žub-*, no kā *žuburs*.

Pēc cita uzskata (Endzelīns) *žuburs* varbūt ir idents ar hom. *žuburs*[b], ja pamatā 'zars' kā 'stars'. K

M-E IV 828, Pok 268 un 353

žuburs[b], apv. 'gaisma no sveces vai lampas' lš. *žiuburỹs* 'svece, degošs skals, gaisma (gaismas avots); skals'. Tās pašas cilmes kā *zibēt*, apv. *žibēt*. Par *žib-* : *žub-* miju sal. *žube* : lš. *žìbė* 'kaņepītis, kaņepju putniņš'. Arī blakus lš. *žiuburỹs* ir tās pašas nozīmes *žiburỹs*. E. Fasmers pieļauj dialektālu *i* : *iu* miju.

EF 2 1303, M-E IV 828

žūksnis [žûksnis]; lš. *džiūsnà* 'kas sauss, kalsns, sažuvis'. Forma *žūksnis* < apv. *žūsnis* (M-E IV 838). Vārds ir atv. no *žūt* (sk.), tā sākotnējā noz. 'sažuvušu, sakaltušu priekšmetu kopa' → apv. 'čupa, kaudzīte' → 'saišķis, paliela kopa': «naudas, siena, salmu, linu, žagaru, drēbju žūksnis» (M-E IV 836).

Pēc cita uzskata (Frenkels) vārda nozīmes pamatā ir 'sauja'. K

EF 2 1315, M-E IV 835

žults [žuîts], apv. *žulte, žulkts,* arh. *žultis;* kr. *жёлчь* (ssl. *zlьčь*), bkr. *жоўць,* ukr. *жовч,* bulg. *жлъч,* č. *žluč,* p. *żółć* 't. p.' Vārds ir tās pašas cilmes kā *zelt* (sk.). Apzīmējums izveidots sakarā ar žults dzeltenzaļo krāsu. Ide. **ĝhel-* 'spīdēt, mirdzēt': **ĝhol-* : **ĝhₒl-* > b. **žul-,* no kā la. *žults.* 17. gs. arī *zults* (Elg 4 49 un 64).

Lš. *tulžìs* 'žults' < **žultis.*

B I 591, E I 96, I 225, Eckert 9 94, EF 2 1138, Euler 1 56, Mažiulis I 215, M-E IV 831, Pok 429 (430), ЕСУМ II 204, Пр I 227, Ф II 45, ЭСБМ III 238, ЭСРЯ I_5 283

žūpot [žūpuôt]. Aizguvums; no vlv. *sūpen* 'dzert, žūpot' (v. *saufen*). Pamatā ide. **seu-* : **sū-* 'sula, mitrums' (no kā arī la. *sūkt*). Aizguvumā *z* > *ž* ir ekspresīva rakstura. Aizg. minēts vārdnīcās 18. gs. (*žūpēt* St I 252) līdz ar subst. *žūpis, žūputs* < vlv. *sūp-ūt* 'izdzērājs' (v. *Saufaus,* Lg II 286, St I 252), *žūputis* (L Ārste 15 17). 19. gs. ieviešas formas *žūpot* [uô], *žūpa* (V 1 511, arī *žūpība;* V 2 185, U I 241).

Doo III, Kl 627, Pok 913, Šm 2 48

žurka [žùrka, žuřka], apv. [uř[2]], *žurks, šurks.* Aizguvums; no p. *szczurek* 'žurkulēns'. Aizg. minēts 17. gs. G. Elgera vārdnīcā; vārds laikam valodā vēl nebija iesakņojies, tāpēc autors poļu vārdu vispirms tulkojis ar «liela pele» un kā sin. pievienojis aizguvumu («czurka», Elg 1 533). Vārds mūsdienu formu ieguvis 18. gs. (St I 253; kursisko izl. *žorks* [uo] 252; sal. Wel 106).

EF 2 1316, M-E IV 106 un 832

žūt [žût]; lš. *džiū́ti* 'žūt, kalst, kļūt sausam, nīkuļot'. Tās pašas cilmes kā *žaut* (sk.). Pamatā ide. **dheu-* : **dhū-* 'skriet, tecēt', skaņumijā b. **dįau-* : **dįū-* > la. *žau-* : **žū-,* no kā *žaut* un *žūt.*

Sk. arī: *žūksnis.*

B II 481, EF 2 117, Euler 1 41 un 189, M-E IV 838

lins). Ap...

ekspresijai.

EF 2 1321, M-E IV 824, Pok ...

kas lietots sētu, žogu taisīšanai. Sal. apv. žogs [ûo] ...
vājš cilvēks' (← 'izžuvis'). ...

ir vienas cilmes ar *zibēt* ...

hom. *žuburs*¹, ja pamatā 'zars' kā 'stars'.

M-E IV 828, Pok 268 un 353

žuburs², apv. 'gaisma no sveces vai lampas' Is. *žuburīs* 'degošs skals, gaisma (gaismas avots); skals'. Tās pašas ... kā *zibēt*, apv. *žibēt*. Par *žib-* : *žub-* miju sal. *žube* Is. 'kaņepītis, kaņepju putniņš'. Arī blakus Is. *žuburīs* ir tās pašas nozīmes *žiburīs*. E. Fasmers pieļauj dialektālu *i* : *iu* miju.

EF 2 1303, M-E IV 828

INDOEIROPIEŠU VALODAS UN ETIMOLOĢIJA

1. INDOEIROPIEŠU VALODU SAIME

Jau tālā senatnē cilvēki novēroja, ka dažas valodas līdzinās cita citai, ir tuvas vārdu skanējuma un nozīmes ziņā, arī vārdu lietošanas (piemēram, vārdu saistīšanas) ziņā, bet citām valodām grūti atrast ko kopēju. Taču zinātnisku kritēriju valodu radniecības noteikšanai nebija, tie pakāpeniski izveidojās tikai jaunākajos laikos, sākot ar 16. gadsimtu. Vēl ilgi trūka ne tikai pilnīgu metožu, bet arī petiekamu salīdzināmo datu par atsevišķām valodām. Kad 18. gadsmtā tuvāk iepazinās ar senindiešu literāro valodu — sanskritu, pavērās jaunas iespējas valodu salīdzināšanai. Angļu orientālists V. Džonss (Jones, 1746—1794), izpētījis sanskrita rokrakstus un salīdzinājis šo valodu ar grieķu (sengrieķu) un latīņu valodu, konstatēja, ka tām ir tuva radniecība, un secināja, ka tas nevar būt nejauši: droši vien šīs valodas cēlušās no kāda kopīga avota, kas varbūt vairs neeksistē. Šo tēzi vēlāk pierādīja citu valodnieku pētījumi.

Izveidojās radniecīgu valodu saimes jēdziens. Valodas, kas radniecības ziņā saistījās ar sanskritu, grieķu un latīņu valodu, 19. gs. sāka dēvēt par indoeiropiešu [T. Jangs (Young), 1813] jeb indoģermāņu valodām [H. J. Klaprots (von Klaproth), 1824], tā norādot uz toreiz zināmiem šās saimes valodu izplatības tālākajiem austrumu un rietumu apvidiem. Nosaukums «indoģermāņu valodas» parasti lietots vecākajā literatūrā (arī latviešu 19. gs. rakstos) un daļēji mūsdienu aizrobežu literatūrā (g. k. vācu autoru darbos), bet jaunākajā (arī padomju) literatūrā biežāk lietotais apzīmējums ir «indoeiropiešu (ide.) valodas».[1]

Indoeiropiešu valodu salīdzināmi vēsturiskai pētīšanai zinātnisku pamatu deva vācu valodnieks Francis Bops (Bopp, 1791—1867), metodi tālāk izstrādāja dāņu zinātnieks Rasmuss K. Rasks (Rask, 1787—1832), krievu valodnieks Aleksandrs Vostokovs (Востоков, 1781—1864) un vēl vesela rinda dažādu tautu zinātnieku, kuru vidū ievērojamākie 19. gadsimtā bija etimoloģijas zinātnes pamatlicējs Augusts Frīdrihs Pots (Pott, 1802—1887), Augusts Šleihers (Schleicher, 1821—1868) un Georgs Kurcijs (Curtius, 1820—1885), 19.—20. gadsimtu mijā Filips Fortunatovs (Фортунатов, 1848—1914), Ferdinands de Sosīrs (de Saussure, 1857—1913), Augusts Leskīns (Leskien, 1840—1916), Frīdrihs Karls Brugmanis (Brugmann, 1849—1919), Bertolds Delbriks (Delbrück, 1842—1922) un

jo sevišķi Antuāns Meijē (Meillet, 1866—1936, Latvijas Universitātes goda doktors), kura galvenie darbi iznākuši 20. gs. pirmajos gadu desmitos.

Jaunu ierosmi salīdzināmi vēsturiskajiem pētījumiem deva Mazāzijas senās tautas hetu (vēlāk arī citu tai radniecīgo Anatolijas tautu un cilšu) rakstu pieminekļu atrašana un atšifrēšana. 1906.—1912. g. arheoloģiskajos izrakumos atrada bagātīgo Bogazkejas māla plāksnīšu arhīvu, atšifrēja hetu tekstus un konstatēja šās valodas piederību pie ide. valodu saimes. Izrādījās, ka šī valoda ir vēl senāka par sanskritu: tās senākie rakstu pieminekļi datējami ar 18. gs. p. m. ē. Divdesmitā gadsimta sākumā atrada arī citas senas ide. valodu grupas — toharu valodu — rakstu pieminekļus Centrālāzijā (no 6.—7. gs.). Izveidojās noteikts pārskats par indoeiropiešu valodu saimi, par tās valodu uzbūvi un attīstību, par atbilstības pakāpēm.

Indoeiropiešu valodu saimē ietilpst šādas valodu grupas un atsevišķas valodas:

1. Indiešu valodu grupa ar apmēram simts dzīvajām valodām, kuru vidū lielākās ir hindi (Indijas valsts valoda), urdu (Pakistānas valsts valoda, ko arī Indijā lieto kā sarunvalodu), bengāļu un pandžabiešu valoda, senindiešu literārā valoda sanskrits[2] (ko vēl mūsu dienās lieto reliģiskajā kultā un daļēji zinātniskajā literatūrā), vidusindiešu literārā un kulta valoda pāli, vidusindiešu sarunvalodas prākriti (no kurām izveidojušās jaunindiešu valodas).

Indiešu valodu grupai pieder arī čigānu valoda, kurā gan daudz aizguvumu no citām valodām.

2. Irāņu valodu grupa, kurā ietilpst persiešu, afgāņu (puštu), beludžu, tadžiku, kurdu, osetīnu un vairākas citas dzīvās valodas un dažas mirušās valodas, starp tām senpersu un avestas valoda («Avesta»— senirāņu svētā grāmata), kā arī skitu valoda (osetīnu valodas pamats).

Indiešu un irāņu valodas ir tuvu radniecīgas, un kopīgais apzīmējums tām ir indoirāņu jeb āriešu[3] valodas.

3. Slāvu valodu grupa. Austrumslāvu valodas: krievu, baltkrievu un ukraiņu valoda, kuru kopējais pamats ir senkrievu valoda. Dienvidslāvu valodas: bulgāru, maķedoniešu, serbhorvātu, slovēņu valoda un mirusī senslāvu valoda, kas izveidojās uz senbulgāru valodas izloksņu pamata. Rietumslāvu valodas: čehu, slovaku, poļu, sorbu jeb lužiciešu, kašubu un mirusī polābu valoda.

4. Baltu valodu grupa. Dzīvas ir latviešu un lietuviešu valoda, kuras kopā veido austrumbaltu valodas. Rietumbaltu valodas ir 17. gadsimtā izmirusī prūšu (senprūšu) valoda un jātvingu un galindu valoda, par kurām uzglabājies maz ziņu. (Galindus iedala arī īpašā Dņepras baltu grupā.) Kuršu valoda, kas saplūdusi ar austrumbaltu cilšu valodām (vēl 15.—16. gs. tā Kurzemē bijusi atšķirīga no pārējos apgabalos runātās latviešu valodas), laikam bijusi tuvāka rietumbaltu valodām, bet zemgaļu un varbūt sēļu

valoda izveidojusi starpposmu starp rietumbaltu un austrumbaltu valodām.

5. Ģermāņu valodu grupa. Ziemeļģermāņu lielākās valodas ir dāņu, zviedru, norvēģu un islandiešu valoda, kuru kopējais pamats ir senskandināvu valoda. Rietumģermāņu lielākās valodas ir angļu, holandiešu (Beļģijā: flāmu), vācu un frīzu valoda. Austrumģermāņu valoda ir mirusī gotu valoda.

6. Romāņu valodu grupā lielākās dzīvās valodas ir franču, itāliešu, spāņu, portugāļu, rumāņu un moldāvu valoda. Lielākā mirusī valoda — latīņu valoda, uz kuras pamata izveidojušās minētās dzīvās valodas. Salīdzināmajai valodniecībai svarīgas arī senās Itālijas citas valodas (to vidū osku un umbru valoda), kuru runātājus asimilējuši romieši.

7. Ķeltu valodu grupa ar trim apakšgrupām. Gēliešu valodu apakšgrupā ietilpst īru, skotu un Menes salas valoda. Britu valodu apakšgrupā — velsiešu valoda un mirusī korniešu valoda. Īpašā grupā ir gallu valoda, ko līdz mūsu ēras 6. gadsimtam runāja Ziemeļitālijā, Francijā un vietām arī Balkānos un Mazāzijā.

8. Grieķu valodu grupa ar mirušo sengrieķu valodu un uz tās pamata izveidojušos jaungrieķu valodu.

Patstāvīgas grupas pārstāv albāņu un armēņu valoda. Albāņu valodu cilmes ziņā saista ar mirušo illīriešu valodu (Balkānu pussalas ziemeļrietumos līdz mūsu ēras 7. gadsimtam), kurai daudz atbilstību arī baltu valodās. Armēņu valodu cilmes ziņā saista ar divām mirušajām valodām — ar frīģiešu valodu (Mazāzijā) un trāķiešu valodu (Mazāzijas ziemeļrietumos un Balkānu pussalas ziemeļaustrumos; arī šo valodu daži zinātnieki saista ar albāņu valodu).

No mirušajām valodām ievērojamas vēl divas jau minētās grupas: Anatolijas jeb anatoliešu valodu grupa Mazāzijā (hetu[4], luviešu, palajiešu, kariešu, līdiešu un liķiešu valoda) un toháru grupa Ķīnas Turkestānā (toháru A un B, kuras uzskata gan par atsevišķām valodām, gan vienas valodas dialektiem).

Indoeiropiešu valodu grupām ir dažādas radniecības pakāpes. Bulgāru valodnieks V. Georgijevs valodu radniecības pakāpes formulē šādi: vistuvākā radniecība ir indiešu un irāņu valodām, otrajā radniecības tuvuma pakāpē ir baltu un slāvu valodas, trešajā pakāpē — baltu un slāvu valodas attiecībā pret ģermāņu valodām, ceturtajā pakāpē — baltu un slāvu valodas attiecībā pret irāņu valodām.[5] Nevienai valodu grupai nav tik daudz kopīga ar v i s ā m ide. valodām kā baltu valodai.[6]

HIPOTĒTISKIE PIRMSĀKUMI

Ir dažādas teorijas par indoeiropiešu pirmvalodas rašanos un par šās valodas runātāju sākotnēji apdzīvoto teritoriju. Daudzu citu hipotēžu vidū pēdējos gadu desmitos ievērību guvusi t. s. nostrātiskā teorija[7]— hipotēze, pēc kuras indoeiropiešu valodas līdz ar dažām citām valodu saimēm (altajiešu, urāliešu, dravīdu, kartveļu, semītu-hamītu un citām) izdalījušās no senākas t. s. nostrātiskās pirmvalodas. Šo hipotēzi izvirzīja dāņu valodnieks H. Pedersens (1931), to atbalstīja vairāki citi valodnieki un sīkāk pamatoja padomju autori V. Iļļičs-Svitičs un A. Dolgopoļskis (1964).[8] Viens no galvenajiem hipotēzes pamatojumiem ir minētajās valodu saimēs sastopamās savstarpēji atbilstošās vārdu saknes, kurām var rekonstruēt kopīgu cilmi, ievērojot komplicētu fonētisko sakarību un attīstības sistēmu. Ir izvirzīti arī argumenti pret šo hipotēzi; galvenie: dažādu valodu saimju atbilstošie elementi varēja izveidoties arī savstarpējā ietekmē (kaimiņu attiecībās, kas dažreiz ilga gadu tūkstošus; migrācijas rezultātā) vai pat neatkarīgi vienai valodas saimei no otras līdzīgos dabas, saimnieciskos un sabiedriskos apstākļos (tipoloģiski līdzīgā attīstība). Mūsdienu valodu saimēm iespējams arī kopīgs senāks substrāts.

Ir vairākas hipotēzes par divu vai triju valodas saimju kopējo cilmi. Piemēram, valodniecības literatūrā daudz rakstīts par indoeiropiešu un somugru (plašāk — urāliešu) valodu kopīgajām saknēm, par indoeiropiešu un semītu valodu iespējamo radniecību. Jaunākās hipotēzes balstās ne vien uz valodniecības, bet arī uz arheoloģijas atzinumiem. Mūsu gadsimta 80. gados plašāk diskutētas divas teorijas. Amerikāņu valodnieks A. R. Bomhards pretstatā nostrātiskajai teorijai aizstāv uzskatu par indoeiropiešu un afroāziskās pirmvalodas radniecību[9], un krievu padomju valodnieks N. Andrejevs uzskata, ka indoeiropiešu pirmvaloda ir bijusi t. s. boreālās (lat. *boreālis* 'ziemeļu') pirmvalodas galvenais zars; pārējie zari — agrīnā urāliešu un agrīnā altajiešu valoda.[10]

Pagaidām visas šīs teorijas ir tikai vairāk vai mazāk ticamas hipotēzes, bet etimoloģijas praksē ar tām nākas saskarties.

INDOEIROPIEŠU PIRMVALODA

Vairākkārt diskutēts jautājums, vai indoeiropiešu pirmvaloda bija reāla valoda, vai arī tā ir tikai zinātnieku radīta fikcija. Par loģisku fikciju, resp. par teoriju ērtākai valodu vēstures parādību izskaidrošanai, indoeiropiešu pirmvalodu uzskatīja vācu valodnieks J. Šmits (Schmidt, 1843—1901), un viņa uzskats izveidojās kā reakcija pret 19. gadsimta daudzajām naivajām spekulācijām ar pirmvalodas jēdzienu (piemēram, bija sacerēti pat teksti šajā pirm-

valodā). Šā gadsimta 20.—50. gados reālas pirmvalodas eksistenci apšaubīja arī vairāki padomju valodnieki. Kopš 50. gadu vidus, kad notika intensīvas diskusijas par salīdzināmo valodniecību, padomju zinātnē valdīja uzskats, ka indoeiropiešu pirmvaloda ir reāli pastāvējusi: «tā bija reāla valoda, kas kādreiz eksistēja un ko raksturo iezīmes, kādas piemīt jebkurai reālai valodai».[11]

Par indoeiropiešu pirmvalodas reālo bijumu 20. gadsimtā, īpaši pēdējos gadu desmitos, ir arvien vairāk pierādījumu. Pirmkārt, tos devusi salīdzināmā valodniecība, kas spējusi dziļāk un eksaktāk ielūkoties tālās pagātnes valodiskajos faktos, jo sevišķi balstoties uz jaunatrastiem anatoliešu valodu rakstiem Otrkārt, arheologi atklājuši daudzas senās kultūras, diezgan noteikti konstatējuši to sakarus, migrācijas ceļus un attīstību līdz vēsturiskajām un mūsdienu tautām un tādā kārtā palīdzējuši identificēt senāko valodu runātājus, indoeiropiešu senčus. Ar fiziķu, ķīmiķu un biologu palīdzību bijis iespējams samērā precīzs seno kultūru datējums, dzīves apstākļu, saimniecības, arī primitīvās ražošanas tehnoloģijas (piemēram, metālu apstrādāšanas) noteikšana. Indoeiropeistika no valodniecības nozares kļuvusi par kompleksu zinātni, kas aptver visus kultūras novadus.

Bulgāru valodnieks V. Georgijevs (1908—1988) indoeiropeistikas līdzšinējo vēsturi iedala trīs posmos: 1) 1816—1870 (zinātnisko pamatu izstrādāšana), 2) 1870—1916 (klasiskais posms ar izciliem zinātnes korifejiem), 3) 1916—1980 (etaps pēc hetu valodas pieminekļu atšifrēšanas; kompleksās zinātnes izveidošana). Zinātnieki, to vidū vācu izcelsmes Anglijas valodnieks V. Lēmans (Lehmann), uzskata, ka 80. gados sācies jauns indoeiropeistikas posms, ko ievadījušas zinātnisko atziņu sintēzes rezultātā radītās jaunās teorijas par indoeiropiešu pirmvalodas un vēlāko valodu cilmi un vēsturi, to vidū tā sauktā glotālā teorija (sk. tālāk).

Nav bijusi vienprātība par indoeiropiešu pirmvalodas raksturu. Poļu valodnieks J. Boduēns de Kurtenē (Baudouin de Courtenay, 1845—1929) pirmais izteica domu, ka indoeiropiešu pirmvaloda nav bijusi monolīta, bet gan pastāvējuši vairāki atšķirīgi dialekti. Šo domu balsta arī jaunākās zinātnes atziņas. Dialekti skaldījās vai saliedējās, un vēsturiskie apstākļi radīja priekšnoteikumus atsevišķu valodu un valodu grupu savrupināšanai un patstāvīgai eksistencei. Modificētu pirmvalodas traktējumu dod vācu valodnieks V. P. Šmids (Schmid): «Indoeiropiešu pirmvalodas vietā mēs liekam plaša apjoma valodas kopumu (Sprachkontinuum), ko raksturo nemitīgas pārejas, tā ka kaimiņu novadu iedzīvotāji gan varēja saprasties, bet līdz ar attālināšanos no jebkura izejas punkta saprašanās iespēja mazinājās.»[12]

Blakus dialektālām atšķirībām indoeiropiešu kopdzīves laikā bija arī hronoloģiskas valodas pārmaiņas. Parasti runā par diviem vai trim attīstības posmiem.[13] Salīdzināmajā valodniecībā, arī etimoloģijā, indoeiropiešu rekonstruētās formas attiecina uz pirmvalodas

pēdējo posmu, tas ir, uz stāvokli pirms šās kopējās valodas sairšanas un patstāvīgu valodu izveidošanās. Vispārīgs uzskats ir, ka indoeiropiešu pirmvaloda pastāvēja un attīstījās tālāk kā kopvaloda arī tad, kad no indoeiropiešu kopējās masas bija atdalījušās pirmās grupas, kas aizvirzījās tālāk un kļuva patstāvīgas, ar atšķirīgu valodas attīstību. Nodalīšanos savrupējās valodu grupās un valodās nosacīja cilšu, vēlāk tautību dzīves apstākļi.

Laiku, kad eksistējusi indoeiropiešu pirmvaloda, mēģina noteikt gan pēc arheoloģiskajiem atradumiem, gan balstoties uz salīdzināmās valodniecības datiem. Zinātnieku minētie skaitļi atšķiras galvenokārt atkarībā no tā, kuru pirmvalodas attīstības posmu pieņem par pamatu, resp. ar kuru senās kultūras slāni saista šo valodu. Literatūrā visvairāk minētie skaitļi ir 5.—4. gadu tūkstotis pirms mūsu ēras, tas ir, laiks, kad vēl nebija atdalījušās anatoliešu valodas. Šādus uzskatus izteikuši, piemēram, vācu valodnieks H. Krāe (Krahe, 1954), amerikāņu zinātnieki G. Treigers (Trager) un H. Smits (Smith, 1950) un jaunākjā laikā T. Gamkrelidze un V. Ivanovs.[14] Ir zinātnieki, kuri pirmvalodu datē vēlāk, pēc anatoliešu atdalīšanās, daļēji tāpēc, ka neuzskata anatoliešus par indoeiropiešiem, bet tikai par tiem radniecīgu grupu, gan ar kopēju cilmi. Piemēram, K. Hofmanis (Hoffmann, 1970) datē indoeiropiešu pirmvalodu (kopvalodu) ar 2500. g. p. m. ē., itāliešu valodnieks V. Pizani (Pisani) — ar 3. gadu tūkstoša otro pusi p. m. ē.[15] Savukārt tie zinātnieki, kas meklē indoeiropiešu pašus pirmsākumus, senās kultūras un valodas iedīgļus, aizvirzās līdz mezolītam (vidējam akmens laikmetam) vai pat paleolītam (agrajam akmens laikmetam), no kura vairs nav palikušas nekādas valodas pēdas un kur arī arheoloģiski vairs nevar konstatēt indoeiropiešu pirmavotu (L. Kilians[16], G. Kličkovs, V. Georgijevs[17]).

No kopējā pamata 3. gadu tūkstotī p. m. ē. atdalījās anatoliešu grupa un dažus gadsimtus vēlāk indoirāņi. Līdz 2000. g. p. m. ē. izveidojās arī armēņu un sengrieķu valoda. Ap 3.—2. gadu tūkstoša miju atšķīrās pirmatnējie balti (protobalti), gan diezgan ilgi saglabādami pirmatnējās valodas arhaismu. Viduseiropas cilšu valodas diferencējās samērā vēlu. Piemēram, pirmitāļu valoda izveidojās ap 1000. gadu p. m. ē., arī pirmģermāņu valoda sāka eksistēt tikai 1. gadu tūkstotī p. m. ē. Par pirmslāvu valodas sākumu zinātnieki nav vienis prātis; šo sākumu parasti mēdz datēt ar 1. gadu tūkstoša vidu p. m. ē.,[18] bet ir valodnieki, kas slāvu aizsākumu saskata daudz agrāk — apmēram vienlaikus ar baltu atdalīšanos (B. Gornungs, 1963; O. Trubačovs, 1985).

INDOEIROPIEŠU PIRMDZIMTENE

Jautājums par indoeiropiešu pirmdzimteni radās jau sen — tikko Eiropas zinātnieki 18. gadsimtā bija dziļāk iepazinušies ar sanskrita tekstiem, konstatējuši šās valodas senumu un nonākuši pie atziņas

par plašas valodu saimes (indoeiropiešu valodu) cilmes kopību. Tā kā sanskrits bija vecākā no pazīstamajām valodām, zinātnieku pirmās domas bija, ka šī valoda ir arī citu valodu pamats, tā sauktā pirmvaloda, un līdz ar to par indoeiropiešu pirmdzimteni uzskatīja Indiju. Šāds uzskats pastāvēja vēl 18. gadsimta pirmajos gadu desmitos un daudzu autoru darbos parādījās arī vēlāk. Tas izpaudās, piemēram, jaunlatviešu rakstos. Tērbatas studiju laikā ar sanskritu tuvāk iepazinās J. Alunāns un K. Barons, un arī viņu darbos pausta doma par indoeiropiešu pirmdzimteni Indijā, no kurienes uz Eiropu atnākuši arī balti, to vidū latvieši (piemēram, K. Barona grāmatā «Mūsu tēvzemes aprakstīšana», 1859, 62. lpp.). Mīts par baltu atnākšanu no Indijas dziļi iesēdās ļaužu apziņā, un vēl mūsu dienās latviešu valodniekiem dažkārt nākas atbildēt uz jautājumu, vai tiešām dažos Indijas apvidos ir iedzīvotāji, ar kuriem latvieši valodas ziņā var saprasties.

Kad valodu salīdzināmajos pētījumos konstatēja, ka sanskrits nav pirmvaloda un ka daži tā elementi (piemēram, patskaņu sistēma) ir jaunāki nekā grieķu un latīņu valodā, pirmdzimteni nemeklēja vairs Indijā, bet apgabalā vairāk uz rietumiem. Pakļaujoties Bībeles autoritātei, kādu laiku par indoeiropiešu pirmdzimteni uzskatīja leģendārā Noasa dēla, «ciltstēva» Jafeta pēcnācēju apmešanās vietas Centrālajā un Rietumāzijā — Hindukuša kalnienes nogāzēs un Oksas upes augštecē (tagadējā Tadžikijā).

19. gadsimta beigās sāka veidoties zinātniski kritēriji indoeiropiešu pirmdzimtenes konstatēšanai, galvenokārt balstoties uz dažādo valodu leksiku. Visās valodu grupās mēģināja atrast saskanīgos vārdus dabas apstākļu apzīmēšanai — augu un dzīvnieku nosaukumus, ģeogrāfiskās vides un klimata apzīmējumus, lai pēc tiem spriestu par pirmdzimtenes raksturu. Izrādījās, ka indoeiropiešu valodām nav kopēju apzīmējumu dienvidu dzīvniekiem (lauvam, tīģerim, kamielim, zilonim), bet ir gan vilkam un dažiem citiem mērenās joslas dzīvniekiem, arī dažiem mājdzīvniekiem — sunim, govij un vērsim, kazai, arī zirgam. No kokiem visvairāk saskanīgu apzīmējumu ir bērzam, skābardim un ozolam. Kopīgs vārds ir arī ziemai un sniegam, un tas mudināja pievērst vairāk uzmanības ziemeļiem. Dažādi izskaidrojot salīdzināmās leksikas dotumus, radās vairākas hipotēzes par indoeiropiešu pirmdzimteni gan pie Volgas vidusteces (O. Šrāders), gan Ziemeļkaukāzā (M. Fasmers), Polijā (Leisems), apgabalā starp Kaspijas un Azovas jūru (T. Benfijs), Ziemeļeiropā (Kūno), Skandināvijā (Penka), arī Baltijā.

Lielāku noteiktību meklējumos radīja arheologu secinājumi par senajām kultūrām un migrācijas ceļiem. Pēdējos 50 gados valodnieku un arheologu dominējošie uzskati ir bijuši, ka indoeiropiešu pirmdzimtene atradusies vai nu apgabalā starp Kaspijas un Melno jūru, arī ziemeļos no Melnās jūras, vai Balkānu — Mazāzijas reģionā.

Pēdējos gadu desmitos lielākā autoritāte indoeiropiešu pirmdzim-

tenes jautājumos ir lietuviešu cilmes amerikāņu arheoloģe Marija Gimbuta (Gimbutas, Gimbutienė). Uz viņas publikācijām (kopš 60. gadu sākuma) par senajām kultūrām, ar kurām saistāmi indoeiropieši, atsaucas gandrīz visi aizrobežu un arī latviešu autori, lielākoties pievienodamies M. Gimbutas uzskatiem vai arī papildinot un precizējot viņas datus un secinājumus. M. Gimbutas pirmā lielākā publikācija ir monogrāfija par baltiem (The Balts, Ņujorkā 1963), kurā viņa iztirzā arī agrākos uzskatus par indoeiropiešu pirmdzimteni. Autore konstatē, ka Viduseiropas un Ziemeļeiropas indoeiropiešiem raksturīgā auklas keramikas jeb kaujas cirvju kultūra 3. gadu tūkstoša beigās un 2. gadu tūkstotī p. m. ē. ir cieši saistīta ar Dienvidaustrumu Eiropas kurgānu jeb bedru kultūru un uzskatāma par tās turpinājumu. Tātad indoeiropiešu sākotne meklējama stepju joslā austrumos no Kaspijas jūras, no kurienes 2300.—2200. g. p. m. ē. sākās kurgānu jeb bedru kultūras piederīgo ekspansija uz rietumiem. Šiem indoeiropiešiem pārceļošanas vajadzībām bija jau riteņu transports. Kurgānu kultūras piederīgie uzkundzējās agrāko vietējo kultūru iedzīvotājiem, bet pārņēma no tiem arī daudzas kultūras iezīmes.

Šā laikmeta dzīvi un nodarbošanos, pēc M. Gimbutas domām, atspoguļo daudzi kopēji vārdi indoeiropiešu valodu leksikā; latviešu valodā tiem atbilst *sēt, sēkla, java, zirnis, pūri* (ziemas kvieši), *govs, avs, suns, vest, pils, ciems, nams, klēts* un vēl citi. Šā indoeiropiešu kopdzīves laika pēdu latviešu valodā ir ļoti daudz. Vispār balti no tā laika saglabājuši daudzus arhaiskus valodas un kultūras faktus.

No Tuvo Austrumu kultūrām indoeiropieši iepazinās ar metāliem — ar varu un sākotnējiem bronzas veidiem.

Kurgānu kultūras piederīgie nonāca pie Melnās jūras un devās tālāk vairākos virzienos, ieņemdami plašus Eiropas apgabalus. Viena daļa pārceļotāju devās no Dņepras lejteces uz Centrāleiropu, no turienes daļa virzījās uz Baltijas piekrasti, aizsniegdami arī Somijas dienvidus. Otrā daļa devās uz Dņepras vidusteci un augšteci, uz Volgas augšteces un Okas apgabalu. Abās plūsmās bija baltu senči — protobalti. Viņi sastapa priekšā neolīta mednieku un zvejnieku ciltis, ķemmes un bedrīšu kultūras piederīgos. Arheoloģiskie izrakumi parāda šo kultūru saskari un savstarpējās ietekmes vairāku gadsimtu laikā (The Balts, 44. lpp.).

Volgas augšteces baseinā kurgānu kultūras mantiniekus dēvē par Fatjanovas kultūras piederīgajiem (pēc Fatjanovas kapulauka Jaroslavļas tuvumā).

Otrā gadu tūkstoša vidū p. m. ē. protobaltu ziemeļu robeža virzījās no Latvijas ziemeļiem līdz Volgas augštecei. Iespējams, ka protobalti, aizvirzījušies tik tālu no indoeiropiešu kopdzīves vietām, runāja jau atšķirīgu valodu no pārējām indoeiropiešu grupām. Turpretim viņu kultūra bija tuvu radniecīga tai kultūrai, ko atklāj izrakumi Centrālajā un Ziemeļrietumu Eiropā. Turpmākajos gad-

simtos kultūras pamazām diferencējās, un liela ietekme indoeiropiešu kultūras pārveidošanā bija vietējām agrāko iedzīvotāju kultūrām.

Jāpiebilst, ka etniskās un lingvistiskās parādības ir cieši saistītas, bet nav identas: kādas kultūras pārveidošanās nenozīmē automātisku valodas pārveidošanos, un otrādi — valoda var pārveidoties arī vienas kultūras ietvaros. («Pieredze māca, ka kādas valodas izplatīšanās ne vienmēr pavada redzamas pārmaiņas keramikā vai apbedīšanas paražās.»[19])

Lingvistu priekšstats par indoeiropiešu kultūru 3.—2. gadu tūkstotī p. m. ē. ir šāds: patriarhāli pārvaldītas, klasēs iedalītas mazas karotāju sabiedrības grupas vada virsaiši; attīstīta lauksaimniecība — zemkopība un lopkopība (ir zirgi, liellopu un sīklopu bari); dzīve ciemos, vietām veidoti arī nocietinājumi; ir attīstīta reliģija, kurā izcila vieta debesu jeb pērkona dievam; ir uguns kults, zirgu ziedojumi.[20]

Indoeiropieši ieviesa Eiropā lauksaimniecības tehniku. Pamazām gandrīz visā kontinentā asimilēdami vietējos iedzīvotājus, viņi daudzo vietējo valodu un dialektu vietā ieviesa vienu — indoeiropiešu — valodu, kura gan pārveidojās vietējo valodu ietekmē. Rietumeiropā vēl saglabājusies viena pirmsindoeiropiešu valoda — basku valoda Spānijā. Ilgi Spānijā runāja arī ibēru valodu (arī Francijas piekrastē) un tartesu valodu, bet Itālijā plašā apgabalā vēl mūsu ēras 1. gadsimtā runāja etrusku valodu.[21] Tā kā Rietumeiropa 3.—2. gadu tūkstotī p. m. ē. bija biezāk apdzīvota nekā pārējā Eiropa un tur vietējās kultūras bija augstāk attīstītas, indoeiropieši šos apgabalus ieņēma vēlāk nekā apvidus pārējā Eiropā: ap tūkstoš gadu vietējās ciltis pretojās invāzijai (2.—1. gadu tūkstotī). Britu salās indoeiropieši (ķelti) īsteni nometās tikai 7. gadsimtā p. m. ē. Daudz agrāk indoeiropieši aizvirzījās līdz Ziemeļjūrai, tie bija ģermāņu priekšteči.

Indoeiropiešu pirmvalodas vēlo stāvokli (pēc anatoliešu, indoirāņu un grieķu atdalīšanās) ap 2000. g. p. m. ē. dēvē par «vēlo pirmvalodu» (V. Meids) vai «seneiropiešu valodu» (H. Krāe); šis pēdējais termins bieži sastopams arī padomju literatūrā. Vācu valodnieks H. Krāe uzskata, ka viskonservatīvākais leksikas elements ir ūdeņu nosaukumi (hidronīmi). Analizēdams Eiropas upju un ezeru nosaukumus, viņš konstatēja, ka indoeiropiešu pirmvalodas saknes saglabājušās plašā apgabalā — no Skandināvijas līdz Itālijas dienvidiem, no Austrumeiropas (baltu apdzīvotā teritorijā ar Daugavu kā ziemeļu robežu) līdz Atlantijas okeānam (vietām arī Britu salās). Pēc H. Krāes un viņa skolnieku, pazīstamo valodnieku V. P. Šmida un J. Ūdolfa, domām visu šo teritoriju kādreiz apdzīvojuši seneiropieši, kas runājuši vēl indoeiropiešu pirmvalodu tās pēdējā attīstības stadijā.[22] Austrumeiropā grūti novilkt robežu starp seneiropiešiem un pirmatnējiem baltiem (protobaltiem) — tie ir valodā tuvi.

Balstīdamies uz M. Gimbutas un dažu citu arheologu atziņām un ļoti plaša salīdzināmā valodniecības materiāla analīzi, valodnieki T. Gamkrelidze (Tbilisi) un V. Ivanovs (Maskava) izstrādājuši jaunu hipotēzi par indoeiropiešu pirmdzimteni un migrācijas ceļiem.[23] Autoru apsvērumu izejas punkts ir (tāpat kā daudziem citiem zinātniekiem) indoeiropiešu valodu kopējā leksika. Viņi konstatējuši, ka daudzās indoeiropiešu valodās saglabājušies vienas cilmes vārdi jēdzieniem 'augstiene, augsti kalni', 'klints, akmens', 'liels ezers', 'strauja upe', 'strauji tecēt', 'kalnu ozols'. Secinājums: pirmdzimtene atradusies kalnu apvidū. Pretēji agrākajiem pētniekiem T. Gamkrelidze un V. Ivanovs konstatējuši, ka daudzos senajos rakstu pieminekļos un arī dažās jaunajās valodās ir vienas cilmes apzīmējumi dažiem dienvidu un subtropu dzīvniekiem; tātad pirmdzimtene nevarēja būt Centrālajā vai Ziemeļeiropā. Indoeiropiešu kopdzīves laikā bija attīstīta lopkopība, bet Centrālajā Eiropā 4. gadu tūkstotī p. m. ē. lopkopība bija tikai pašā aizsākumā; arī Melnās jūras ziemeļu piekrastē un Pievolgas stepēs attīstīta lopkopība zināma tikai kopš 3. gadu tūkstoša p. m. ē. Aitkopība, kas indoeiropiešiem (pēc valodu datiem) bija ļoti attīstīta, Centrālajā Eiropā nebija pazīstama līdz pat 1. gadu tūkstotim p. m. ē. Detalizētā zemkopības terminoloģija liek secināt, ka indoeiropiešu kopdzīves laikā jau bija ļoti attīstīta zemkopības kultūra. Pēc arheologu ziņām šādi apstākļi 4. gadu tūkstotī p. m. ē. un vēl agrāk bija rajonā no Balkāniem līdz tagadējai Irānai.

Sevišķi svarīgs apstāklis pirmdzimtenes lokalizēšanai ir transporta terminoloģija, kam pirmie lielu uzmanību pievērsuši T. Gamkrelidze un V. Ivanovs. Visās indoeiropiešu valodās ir vairāki kopēji apzīmējumi riteņu transportam (latviešu valodā *rats, ritenis, ass, jūgs* un citi). Arheoloģiskajos izrakumos rati konstatēti 4. gadu tūkstoti p. m. ē., un par to izplatīšanās centru uzskata apgabalu no Aizkaukāza līdz Mezopotāmijas ziemeļiem. No Tuvajiem Austrumiem ratu transports izplatījies Volgas un Urālu rajonā, Melnās jūras ziemeļu piekrastē, Balkānos un no turienes arī Centrāleiropā.

Valodas liecības rāda, ka senie indoeiropieši aizguvuši daļu leksikas no šumeriem, semītiem un kartveļiem (Kaukāza ciltīm), kas tātad bijuši viņu tuvākie kaimiņi. Šie un vēl daudzi citi apstākļi rosinājuši T. Gamkrelidzi un V. Ivanovu lokalizēt indoeiropiešu pirmdzimteni apgabalā starp Mezopotāmijas augstienēm un Kaukāza dienvidiem. 5.—4. gadu tūkstotī p. m. ē. Mezopotāmijas ziemeļos bija t. s. Halafas kultūra ar attīstītu zemkopību (audzēja kviešus un miežus) un lopkopību (bija liellopi, aitas, kazas, cūkas); iedzīvotāji nodarbojās arī ar aušanu, pazina varu, bija bagātīga keramika. Tai pašā laikā Kaukāza dienvidos bija eneolīta (vara laikmeta) Šulaveras — Šomutepinas kultūra, kurai tāpat bija raksturīga attīstīta lopkopība un zemkopība (pļaušanai lietoja jau sirpjus). Iespējams, ka abu minēto kultūru piederīgie uzturēja savstarpējus kontaktus. Halafas kultūru 4. gadu tūkstotī iznīcināja citas kultūras iebrucēji,

halafieši izceļoja uz Irānas ziemeļrietumiem un Anatolijas austrumiem. Dienvidu Kaukāza kultūras pēctece 3. gadu tūkstotī p. m. ē. bija t. s. Kūras-Araksas kultūra, kas aptvēra Anatolijas austrumus, Kaukāza dienvidus un Irānas kalnieni. Ar visām šīm minētajām kultūrām T. Gamkrelidze un V. Ivanovs saista indoeiropiešu sākotni un uzskata, ka Kūras-Araksas kultūra atspoguļo indoeiropiešu kopdzīves sairšanas laikmetu, kad no kopienas atdalījās anatoliešu grupa. Sekoja indoeiropiešu migrācija vairākos virzienos — līdz Indijai, Centrālajai Āzijai un no turienes uz Eiropu. Daļa no indoeiropiešiem — tohāri —, kas ieradās Centrālajā Āzijā, devās tālāk uz austrumiem un palika tur dzīvot.

T. Gamkrelidzes un V. Ivanova indoeiropiešu pirmdzimtenes koncepcija izraisījusi dzīvas diskusijas. Daži zinātnieki atbalsta viņu hipotēzi (arī amerikāņu valodnieks V. Šmolstīgs), citi apšauba (M. Gimbuta, padomju zinātnieki I. Djakovs, J. Černihs). M. Gimbuta atkārtoti norāda, ka aktīvās migrācijas arheoloģiskā fāze konstatējama tikai, sākot ar 4. gadu tūkstoti p. m. ē., un tā sākusies pie Kaspijas jūras. J. Černihs uzskata, ka T. Gamkrelidzes un V. Ivanova konstatētā pirmvalodas leksika nesaskan ar arheoloģijas dotumiem.[24]

Daži izcili mūsdienu valodnieki un arheologi izteikuši arī citus uzskatus par indoeiropiešu pirmdzimteni: O. Trubačovs domā, ka tā atradusies Centrāleiropā (Karpatu apvidū)[25], V. Pizani — Vidus un Dienvidaustrumu Eiropā.[26] Arī arheologs L. Kilians uzskata, ka indoeiropiešu pirmdzimtene («Heimatgebiet») ir bijusi Eiropā, pie tam plašā apgabalā — no Ziemeļjūras līdz Balkāniem un Rietumukrainai. Viņš domā, ka auklas keramikas kultūru nevar atvasināt no kurgānu kultūras un ka auklas keramikas kultūra izveidojusies Eiropā. Taču abas kultūras bijušas radniecīgas, un kurgānu kultūra varbūt ir indoirāņu sākotne. No tā secināms, ka bijusi vēl kāda cita, senāka kultūra, no kuras izveidojušās šīs abas.[27] Ja tā, tad L. Kilians tuvojas M. Gimbutas uzskatiem.

Nenorādot tieši indoeiropiešu sākotnes vietu (Eiropā), vācu valodnieks V. P. Šmids šo sākotni saista ar baltiem. Viņš izveidojis indoeiropiešu valodu sākotnējās diferenciācijas shematisku modeli — centru ar koncentriskiem gredzeniem ap to. Shēmas centrā ir baltu pirmvaloda, ap to grupējas pārējās senās valodas. Šādu baltu centrālo stāvokli V. P. Šmids motivē ar diviem galvenajiem argumentiem: 1) nav nevienas citas valodu grupas, kurai ar pārējām valodu grupām būtu tik daudzveidīgi radniecības sakari; 2) visā seneiropiešu teritorijā izplatītajiem ūdeņu nosaukumiem visvairāk atbilstību ir Baltijā.[28]

Pēc gramatiskās uzbūves un leksiskā sastāva baltu valodas visciešāk saistītas ar slāvu valodām. Uz abu valodu grupu radniecību norādīja jau M. Lomonosovs, un 19. gadsimta salīdzināmās valodniecības literatūrā daudzkārt rakstīts pat par vienu kopēju slāvu un baltu valodu grupu. Taču jautājums par baltu un slāvu radniecības sākotni vēl nav atrisināts, un pagaidām tas ir viens no neskaidrākajiem seneiropiešu kultūras un valodas diferencēšanās jautājumiem. Jautājumu sarežģī apstāklis, ka ar arheoloģijas metodēm nav iespējams pierādīt slāvu senāku eksistenci par 5. gadsimtu p. m. ē., kamēr visām citām indoeiropiešu grupām nepārprotami arheoloģiskie pierādījumi sniedzas daudz tālākā senatnē, baltiem pat līdz 3.—2. gadu tūkstoša robežām p. m. ē.

Balstoties vienīgi uz valodu faktiem un ievērojot slāvu valodu runātāju plašo teritoriju, iepriekšējos gadsimtos vispirms tika izteiktas domas, ka baltu valodas cēlušās no slāvu valodām. Šādu uzskatu 18. gadsimtā pauda arī G. F. Stenders un vēl 19. gadsimta vidū K. Biezbārdis.[29] Kad 19. gadsimtā A. Šleihers izstrādāja vienkāršotu indoeiropiešu valodu diferenciācijas un attīstības shēmu, t. s. ciltskoka teoriju, pēc kuras valodu grupas kā pamatzari izaug no stumbra un tad zarojas sīkāk, viņš paredzēja arī ģermāņu — slāvu — baltu (Šleiheram «lietuviešu») zaru, no kura atdalījās slāvu — baltu zars, kas pēc tam sadalījās divos zaros. Tātad Šleihers prezumēja slāvu un baltu valodu cilmi no kopējas pirmvalodas. Šādu uzskatu akceptēja vairāki valodnieki (arī H. Hirts), bet to noraidīja I. Boduēns de Kurtenē, A. Meijē un daži citi autori. 1911. g. diskusijā iesaistījās J. Endzelīns. Viņa uzskats bija, ka indoeiropiešu pirmvalodā pastāvējuši daļēji atšķirīgi divi dialekti — kā slāvu, tā baltu —, bet vēlākajās kaimiņu attiecībās valodās radies daudz kopēja, tikai šīm grupām raksturīga.[30] Pēdējos gadu desmitos uzskatu par baltu un slāvu pirmvalodas kopību aizstāvējuši tikai nedaudzi valodnieki, to vidū poļu lingvisti T. Lērs-Splaviņskis (Lehr-Spławiński, 1891—1965) un F. Slavskis (Sławski).

Līdzās uzskatam par baltu un slāvu patstāvīgo cilmi no indoeiropiešu kopības (F. Fiļins, O. Trubačovs un citi) radies jauns uzskats — ka pirmslāvi veidojušies no baltiem (rietumbaltiem) citu etnisko grupu ekspansijas rezultātā. Šo uzskatu lielā mērā ietekmējuši arheologu secinājumi.

Bronzas un agrajā dzelzs laikmetā (13.—4. gs. p. m. ē.) Viduseiropā pastāvēja t. s. Lužicas kultūra (nosaukums no Lužicas pilsētas, tagad Lauzica Vācijā), kuras piederīgie bija seneiropiešu pēcteči, nākamo ķeltu, itāliešu, illīriešu un ģermāņu priekšteči. Vairāku etnisko grupu mijietekmē Baltijas jūras dienvidu piekrastē starp Vislas lejteci un Oderu ap 7. gadsimtu p. m. ē. izveidojās t. s. Piejūras jeb Žucevas kultūra. Pēc poļu arheologu izteiktajiem uzskatiem (J. Kostževskis), šī kultūra izveidojusies uz Lužicas kul-

tūras bāzes. Abu kultūru lielās atšķirības tomēr liek domāt, ka Piejūras kultūra izveidojusies, saplūstot dažādām kultūrām (senākai vietējai kultūrai un iecelotāju kultūrām). Jau 20. un 30. gados poļu arheologi izteica domu, ka Piejūras kultūra piederējusi senajiem baltiem, jo līdzīgi ir Piejūras un Prūsijas senie kapu lauki un tur atrastie trauki, darbarīki un ieroči. Pēdējos gadu desmitos šos uzskatus pastiprinājuši vietvārdu pētījumi (H. Šalls, V. Toporovs, V. P. Šmids).

Kopš 6. gs. vidus Piejūras kultūras piederīgie virzījās uz dienvidiem, uz Lužicas kultūras austrumu rajonu. Savukārt no dienvidaustrumiem lužiciešiem uzbruka skiti. Notika pakāpenisks kultūru saplūdums, un kopš 5. gadsimta izveidojās jauna kultūra, kuras piederīgos uzskata par pirmslāviem (V. Sedovs).[31] Tālākajā attīstības gaitā šie slāvi bija pakļauti seno ģermāņu un itāļu, bet jo sevišķi ķeltu ietekmei.

Pamatojoties uz valodu datiem, par baltu valodu bāzi pirmslāvu valodas ģenēzē rakstījuši V. Ivanovs un V. Toporovs, šo domu aizstāvējis V. Mažulis un pēdējā gadu desmitā visaktīvāk baltkrievu valodnieks V. Martinovs. Viņš norāda: ja no pirmslāvu valodas noņem ķeltu un ģermāņu infiltrātus un irāņu (skitu) un itāļu ingredientus (sastāvdaļas), nonāk pie rekonstruētas baltu valodas.[32] «Pirmslāvu valodas primārā ingredienta baltisko raksturu pierāda diverģento [dažādos virzienos vērsto] procesu izpētīšana un sevišķi tā varenā nomenu atvasināšanas sufiksālā procesa inovācijas raksturs, kas notika pirmbaltu valodā un kas izveidoja arī pirmslāvu valodas nomenu vārddarināšanas galvenos formantus un funkcionālos resursus.»[33]

Noraidot šos uzskatus, O. Trubačovs izstrādājis savu koncepciju par slāvu cilmi, kas balstās gandrīz tikai uz lingvistiskiem apsvērumiem. Viņš pievienojas jau citu autoru izteiktajiem uzskatiem, ka slāvu pirmsākums meklējams Centrāleiropā — aptuveni Donavas rajonā,— bet saskata tur arī visu indoeiropiešu pirmdzimteni, kur etnolingvistisko grupu (arī slāvu) pirmatnējās formācijas atradušās koncentriskos lokos. Kad bija atšķīrušies citu grupu piederīgie, slāvi palika centrā, migrējot kā vieni no pēdējiem, bet viņu etnolingvistiskais veidojums bija daudz senāks. O. Trubačova secinājums ir: «Lingvistiski var pierādīt, ka slāvi — tēlaini runājot — nav skitu «mazbērni», ne arī baltu (rietumbaltu) «bērni», . . bet slāvi reprezentē savu patstāvīgo indoeiropiešu lingvistiskā tipa evolūciju, kas atšķiras no baltu evolūcijas.»[34]

Arheologu jaunākā laika atziņas tomēr neapstiprina O. Trubačova viedokli. Piemēram, čehu arheologs Z. Vāņa (Váňa, 1983) uzskata, ka līdz slāvu etnoģenēzei nonāca daudz vēlāk nekā līdz ķeltu un ģermāņu etnoģenēzei, līdz ar to slāvi ir pats jaunākais indoeiropiešu atzars.

Lai noteiktu seno baltu un slāvu attiecības, jāievēro, ka baltu un slāvu valodu izoglosas neaptver visas baltu valodas vienādi:

visvairāk izoglosu slāvus saista ar prūšiem, jātvingiem un galindiem. Tātad vissenākās slāvu un baltu saites bijušas tajā laikā, kad pirmbaltu valoda jau bija diferencējusies atsevišķos dialektos.

Pirmslāvu ciltīm piemita liela vitalitāte; ar plašu ekspansijas vērienu tās ieņēma lielus Vidus, Dienvidu un Austrumeiropas apgabalus, kur asimilēja vietējos iedzīvotājus.[35] Gan pirms migrācijas, gan migrācijas laikā slāviem bija aktīvi kontakti ar citām etniskajām grupām; ir diskutējams jautājums, vai šos kontaktus uzskata par etnisko grupu saplūšanu vai savstarpēju ietekmi. (V. Sedovs raksta, piemēram, par ķeltu un slāvu simbiozi.) Gotu migrācijas laikā slāviem izveidojās kontakti ar šo ģermāņu tautu, par ko liecina daudzi aizguvumi.[36]

Austrumeiropas baltu apdzīvotos apgabalus slāvi ieņēma 5.—8. gadsimtā (austrumos, dienvidos un dienvidaustrumos no tagadējām baltu teritorijām).

Mūsu ēras 6.—7. gadsimtā saira slāvu valodas kopība un izveidojās vairāki slāvu dialekti. No austrumslāvu dialektiem 9.—11. gs. radās senkrievu valoda. Tās īpatnības un atšķirības no citām slāvu valodām lielā mērā ietekmēja asimilēto baltu cilšu valodas, kā arī irāņu valodu iespaids. Uzskata, ka baltu un austrumslāvu cilšu valodas jau pirms asimilācijas bija ļoti tuvas: tām bija plaša kopējā leksika, un arī fonētiskās un fonoloģiskās atbilstības bija tik lielas, ka baltiem tolaik slāvu runātie vārdi varēja šķist kā tā pati valoda, tikai ar izrunas īpatnībām.[37] Šis apstāklis veicināja baltu asimilēšanu. Domājams, ka ilgu laiku balti un slāvi dzīvoja līdzās bez iekarotāju un apspiesto attiecībām, jo apvidi bija plaši, apmetnes patālu cita no citas, un slāvi sākotnēji varēja iefiltrēties arī bez cīņām.

Senkrievu etnolingvistiskā vienība saira 13.—14. gs., kad izveidojās trīs tautības ar pakāpeniski diferencējošos valodu — krievi (lielkrievi), ukraiņi (mazkrievi) un baltkrievi.

NO BALTU VĒSTURES

Kā jau minēts, balti vieni no pirmajiem bija atdalījušies no seneiropiešu kopības un izveidojuši patstāvīgu etnolingvistisku vienību. Par to liecina valodu dati, jo, piemēram, baltu amatniecības leksika ir izveidojusies neatkarīgi no pārējo seno Viduseiropas valodu amatniecības leksikas (O. Trubačovs).

Jāuzsver tomēr, ka balti kā etnolingvistiska vienība neizveidojās tieši un nepārtraukti no viena indoeiropiešu atzarojuma ar īpatnēju dialektu. Arheoloģiskie pētījumi rāda, ka senākie iedzīvotāji Austrumbaltijā ienākuši no dienvidiem un dienvidrietumiem jau 11.—9. gadu tūkstotī p. m. ē. (vēlajā paleolītā). Latvijas teritorijā cilvēku eksistences pēdas konstatētas, sākot ar paleolīta beigām un attiecināmas uz 9. g. t. p. m. ē.[38] Pagaidām nav noskaidrota viņu etniskā piederība, bet saprotams, ka šie iedzīvotāji izveidoja baltu senāko

substrātu. Agrajā neolītā (no 4. gadu tūkstoša vidus līdz 3. gadu tūkstoša vidum p. m. ē.) Baltijas apgabalā izveidojās t. s. Narvas (Narvas-Nemunas) kultūra[39] ar Ziemeļeiropas agrīno keramiku.

Latvijas teritorijā nebija vienveidīga materiālā kultūra: atšķīrās, piemēram, keramikas forma un apdare teritorijas austrumu un rietumu daļā. Iespējams, ka bija noticis iedzīvotāju pieplūdums no austrumiem; arī tie vēl nebija balti. Vidējā neolītā (3. gadu tūkstoša otrajā pusē) Latvijā no ziemeļaustrumiem ienāca jaunas kultūras — ķemmes bedrīšu keramikas kultūras — piederīgie, kurus uzskata par pirmatnējo somugru atzarojumu, tātad par Baltijas somu priekštečiem (protosomiem). Galvenais viņu ieplūdums bija zemes austrumdaļā, bet viņi devās arī gar Baltijas jūras piekrasti līdz pat vēlākajai Prūsijas teritorijai.[40] Domājams, ka šā laikmeta pēdas konstatējamas Latvijas un Lietuvas toponīmikā (L. Kilians), bet bez ietekmes tā nevarēja palikt arī pārējos valodas novados.

Vēlajā neolītā (ap 2000. gadu p. m. ē.) Baltijā ieplūda t.s. auklas keramikas un kaujas cirvju kultūras piederīgie — tās indoeiropiešu kultūras pārstāvji, kura bija izplatīta lielā Centrālās Eiropas daļā un kurā sakņojas ne vien baltu, bet arī ģermāņu un dažu citu indoeiropiešu grupu vēlākā kultūra. Auklas keramikai Latvijā raksturīgi kausveida trauki ar iegrieztu skujiņu ornamentu vai ar auklas vai līniju ornamentu.[41] Ienācēji jau bija atšķīrušies no Eiropas indoeiropiešu (seneiropiešu) kopuma un, kaut arī viņu kultūra vēl līdzinājās pārējo seneiropiešu kultūrai (M. Gimbuta), viņi jau uzskatāmi par pirmatnējiem baltiem (protobaltiem).[42] «Trauku ornamentēšana ar auklas iespiedumiem bija bieži sastopama arī kurgānu kultūras traukos Dienvidkrievijas stepēs; akmens kaujas cirvji bija Kaukāza vara cirvju kopija. Tā ir pārsteidzoša kultūras elementu līdzība visā Centrāleiropā un Baltijas piejūras dienvidu un austrumu apvidos. Tas nepārprotami rāda izkliedēto kurgānu kultūras piederīgo ceļu līdz Baltijas krastiem.»[43]

Kā jau minēts, pēc M. Gimbutas domām protobaltu grupām bija divi ceļa virzieni — viens veda no Dņepras lejteces uz Centrāleiropu un no turienes uz Baltijas jūru, ziemeļos sasniedzot Somiju; otrs ceļš veda gar Dņepru līdz šās upes augštecei, tad tālāk līdz Volgas augštecei un Okas baseinam.[44] Šā otra maršruta arheoloģiskais piemineklis ir t. s. Fatjanovas kultūra. Pēc dažu arheologu domām šās kultūras piederīgie jau kopš 3. gadu tūkstoša beigām p. m. ē. apdzīvoja Pievolgas teritoriju tagadējā Jaroslavļas apgabalā un pat Čuvašijas Autonomajā republikā.[45]

Uz seno baltu apdzīvotajām vietām Dņepras — Volgas — Okas rajonā norāda daudzi vietvārdi, g.k. hidronīmi, kuru baltisko cilmi pierādījuši vairāki zinātnieki. (Plašākie ir valodnieku V. Toporova un O. Trubačova pētījumi.)

Saplūstot ar iepriekšējo ķemmes-bedrīšu keramikas kultūru, jaunā indoeiropiešu kultūra Baltijas apgabalā ieguva pārsvaru; te izveidojās plašā baltu areāla centrs.[46] Kultūrai attīstoties, šajā

centrālajā reģionā radās īpatnēja švīkātā keramika, kurai raksturīgi māla trauki ar svītrotu virspusi; šāda keramika vispār bija raksturīga baltu ciltīm. Vēlajā bronzas un agrajā dzelzs laikmetā (no 2. gadu tūkstoša beigām p. m. ē. līdz mūsu ēras 1. gadu tūkstoša vidum) švīkātā keramika bija izplatīta tagadējā Latvijas, Lietuvas un Igaunijas teritorijā, kā arī daļā Baltkrievijas, Ilmeņa ezera baseinā, rajonā starp Volgu un Oku, arī Somijas dienvidos un Zviedrijas piekrastē.[47] Tas bija plašais baltu kultūras ietekmes apgabals. Kaut arī tālākajos izplatības rajonos baltus asimilēja vietējie iedzīvotāji, viņi atstāja dziļas pēdas materiālajā kultūrā, valodā un antropoloģiskajā tipā.[48]

Padziļinājās baltu garīgā un materiālā kultūra, daudzpusīgāka kļuva ļaužu dzīve — palielinājās lopkopības un zemkopības loma, radās nocietinātas apmetnes. Ieviesās metāli — bronza un dzelzs. Ietiecoties ziemeļos pirmsomu apdzīvotajos apgabalos, balti veicināja somu cilšu izveidošanos. Savukārt balti plašajā teritorijā noformējās, konsolidējās kā noteikta etnolingvistiskā grupa ar savām tradicionālām kultūras iezīmēm. 1. gadu tūkstoša sākumā p. m. ē. jau varam runāt ne vairs par baltu priekštečiem (protobaltiem), kas maz atšķīrās no seneiropiešiem, bet par īstiem baltiem (pirmbaltiem), gan ar lokālām kultūras un droši vien arī valodas īpatnībām, kas iezīmēja jau nākamās ciltis.

Visā baltu teritorijā nebija pilnīgi vienveidīga kultūra, tā atšķīrās arī Latvijas novados. Lietuvā un Latvijā no dienvidrietumiem ieplūdušie protobalti izveidoja auklas keramikas kultūras paveidu, t. s. Piemares kultūru, kas izplatījās līdz Daugavai, bet tālāk uz ziemeļiem bija kaujas cirvju kultūras paveids — laivascirvju kultūra. Šās kultūras arheoloģiskie pieminekļi atrodami Dienvidu Somijā, atsevišķi atradumi bijuši arī Somijas vidienē. Laivascirvju kultūra Somijā pastāvēja apmēram divus gadsimtus (starp 2000. un 1800. g. p. m. ē.; L. Kilians) vai pat trīs gadsimtus (apmēram 1900.—1575. g. p. m. ē.; K. F. Meinanders). Pēc tam Somijā atkal pārsvaru ieguva protosomu ķemmes-bedrīšu keramikas kultūras elementi, kas sintēzē ar baltisko laivascirvju kultūru izveidoja t. s. Kiukainenas kultūru, jau ar spilgtām pirmatnējo Baltijas somu iezīmēm. Šo pirmsomu vilnis aizplūda arī uz Baltiju un daļēji pārslāņojās protobaltiem. Abu etnisko grupu migrācija dienvidu un ziemeļu virzienā notika vairākkārt (L. Kilians), un šo migrācijas viļņu maiņa daļēji laikam izskaidrojama ar krasām klimata pārmaiņām. Secināms, ka somu (somugru) cilmes hidronīmi Baltijā nav radušies vienā periodā, un atšķirīga hronoloģija var būt arī citiem somu cilmes aizguvumiem baltu valodās.

Kā redzams, balti kā īpatnēja etniska formācija izveidojās no vairākiem kultūras slāņiem, kas lielākoties gan bija vienas (indoeiropiešu) cilmes. Baltu areāla centrālajam reģionam un perifērijai bija atšķirība kultūru slāņojuma ziņā. Balti, kuri dzīvoja tālāk no centrālā reģiona, bija vairāk pakļauti citu etnisko grupu ietekmei.

Ja baltu centrālo izlokšņu runātājiem bija saskare ar topošajām ģermāņu un slāvu ciltīm un ar somugriem, tad perifērijā bija saskare arī ar irāņiem, illīriešiem un trāķiešiem. (9.—5. gs. p. m. ē. bija atkārtoti ilgstoši skitu iebrukumi Centrālajā un Ziemeļaustrumu Eiropā, kas atstājuši pēdas arī valodā. Skitu bultas atrastas Lietuvā un Prūsijā.) Saprotams, ka atšķirīgās ietekmes izveidoja ne vien dažādus vienas kultūras variantus, bet arī atšķirīgus baltu (pirmbaltu) valodas dialektus un izloksnes. Jāievēro gan, ka arheologu konstatētās senās materiālās kultūras ne vienmēr ir identas ar noteiktiem valodu areāliem: vienas valodas runātājiem varēja būt dažādi materiālās kultūras varianti. Taču ar radikālu materiālās kultūras maiņu vairāk vai mazāk saistījās jauna valodas attīstības pakāpe, pie tam ar lielāku vai mazāku citu valodu ietekmi.

Jau līdz ar baltu etnolingvistiskās grupas izveidošanos sākās arī šās grupas diferencēšanās, nostiprinoties atšķirībām starp rietumbaltiem (starp Vislu un Nemunu, arī apvidos aiz Vislas), austrumbaltiem (Latvijas, Lietuvas un Baltkrievijas teritorijā; to vidū bija latviešu un lietuviešu senči) un Dņepras grupu (pie Dņepras un Daugavas augšteces, Okas baseinā un uz austrumiem no tā).

Par pirmbaltu kopības sairšanu izteikti dažādi uzskati, saskatot tās cēloņus arī ārpus etniskajām ietekmēm.

M. Gimbuta rietumbaltu un austrumbaltu separēšanos saista ar bronzas apgūšanas ietekmi. Ap 18. gs. p. m. ē. Karpatos un Alpu austrumdaļā strauji attīstījās vara ieguve, bet līdz Baltijai toreiz varš vēl nenokļuva. Sākoties bronzas laikmetam, baltu teritorija sadalījās divās daļās: rietumu apgabalā (tagadējās Polijas austrumos, Kaļiņingradas apgabalā, Lietuvas un Latvijas rietumdaļā) bija Cetrāleiropas metalurģijas ietekme, un arī turpmāk šis baltu apgabals bija cieši saistīts ar rietumiem (ķeltu, illīriešu, ģermāņu ietekme), bet plašie austrumu apgabali līdz Volgai (lielākoties mežiem un purviem klāti, ar retām apmetnēm) saglabāja vairāk arhaisku raksturu un ciešākas saites ar somugriem, irāņiem un vēlāk ar slāviem. Bronzu šurp veda no Kaukāza un Urālu dienvidiem, kur bija izveidojušies metalurģijas centri. Rietumbaltus ar Eiropas vidieni un dienvidiem saistīja arī lielais dzintara ceļš uz Apenīniem un Balkāniem ar vairākiem sānu atzarojumiem; bronzu iemainīja pret dzintaru. Tikai 13. gs. p. m. ē. sāka attīstīties patstāvīga baltu metāla kultūra.[49]

Valodnieki parasti uzsver baltu diferencēšanās lingvistisko aspektu. Pēc lietuviešu valodnieka V. Mažuļa uzskata, baltu pirmvalodas sairšana sākās 1. gadu tūkstoša vidū p. m. ē. ar perifēro dialektu diferencēšanos no centrālajiem dialektiem; centrālie dialekti vēl ilgi palika maz diferencēti. Šajā pirmajā diferencēšanās posmā izkristalizējās arī rietumbaltu dialekts, ko V. Mažulis uzskata par perifēru pretstatā centrālajam — austrumbaltu — dialektam.[50]

Pēc arheologu datiem, austrumbaltu atsevišķo cilšu veidošanās

sākās jau pirms mūsu ēras.[51] Mūsu ēras pirmo gadsimtu arheoloģiskajos materiālos atspoguļojas baltu un Baltijas somu etnisko grupu konsolidācija. Konstatēts, ka 2.—4. gadsimtā Kurzemes dienvidos (gar jūru līdz Ventai un Abavai — ziemeļos un apmēram līdz Amulai un Ezerei — austrumos) un Lietuvas rietumos dzīvoja kurši,[52] kuru valoda atšķīrās no austrumbaltu cilšu valodām un, pēc dažu valodnieku uzskatiem, laikam bija izveidojusies no rietumbaltu dialekta.[53] Mūsu ēras sākumā bija izveidojusies arī zemgaļu cilts, kas apdzīvoja Lielupes baseinu, Dienvidrietumu Vidzemi un daļu Ziemeļlietuvas.[54] Arī zemgaļi laikam bija rietumbaltu cilmes, bet, dzīvodami tālāk uz austrumiem, bija saplūduši ar austrumbaltu vietējām grupām un izveidoja it kā starpposmu starp rietumbaltiem uz austrumbaltiem.

Austrumbaltijā (Zemgales un Vidzemes austrumos, dažos Latgales rietumu apvidos) dzīvoja sēļi un austrumos no tiem — latgaļi (letgaļi),[55] kuriem bija cieša saskare ar Dņepras grupas baltu ciltīm. Sēļu un latgaļu kultūras bija tik tuvas, ka pēc arheoloģiskajiem materiāliem tās pat grūti atšķirt. Sēļu teritorija iestiepās diezgan tālu tagadējā Lietuvā. Dienvidos latgaļiem pieslējās lietuviešu (austrumlietuviešu) teritorija.[56] Konsolidējoties atsevišķajām ciltīm, izveidojās arī šo cilšu valodas, kurām sākumā gan varēja būt tikai nedaudz atšķirīgu izlokšņu raksturs. Latviešu-lietuviešu pirmvalodas runātāju teritorijas austrumu robeža pirms valodas kopības sairšanas sniedzās līdz Berezinas un Dņepras augšteces baseiniem.[57] Šī kopība pilnīgi saira mūsu ēras 5.—7. gadsimtā (V. Mažulis).

Par latviešu-lietuviešu pirmvalodas sairšanas cēloņiem izteiktas dažādas domas. Viens no faktoriem bija ekonomiskās attīstības ietekmētā cilšu konsolidācija, kas kopš 1. g. t. sākuma p. m. ē. notika ne tikai Baltijā, bet bija vērojama daudzos Eiropas apgabalos. Cilšu valodas izveidojās uz vietējo izlokšņu pamata. Svarīgs faktors bija arī citu valodu ietekme. Austrumbaltu ziemeļu novados runātāji bija pakļauti lielākai somugru ietekmei nekā dienvidos. Ziemeļnieku valoda pārveidojās, kamēr dienvidnieku runa saglabāja savu arhaiskumu. Arī vēlāk dienvidu cilšu (to vidū nākamo lietuviešu) valoda saglabāja savu arhaiskumu, jo viņu kaimiņos daudzus gadsimtus bija tikai balti (Z. Zinkevičs).

Liekas, ka jau ilgi pirms latviešu-lietuviešu pirmvalodas sairšanas bija izveidojušies atšķirīgi austrumbaltu ziemeļu un dienvidu dialekti; uz to norāda vairāki slāvu valodu aizguvumi, jo sevišķi agrāko baltu apvidu vietvārdi. Viena no atšķirībām laikam bija vārdu uzsvara pārnešana uz pirmo zilbi, kas notika ziemeļu dialektā.

Izšķirējs faktors etniskās kopības un kopējās valodas sairšanā varēja būt intensīvā migrācija, kas sākās ar 5. gadsimtu. Slāvu ekspansija 5.—8. gs. austrumu un ziemeļu virzienā izraisīja ne tikai plašu apgabalu baltu asimilāciju, bet arī pārvietošanos rietumu un ziemeļrietumu virzienā. 7.—8. gs. tagadējā Latgalē ieplūda daudz

jaunu iedzīvotāju (kaimiņu novadu latgaļu), kas izraisīja arī tālāku iedzīvotāju kustību. Ziemeļu un ziemeļrietumu virzienā devās arī sēļi.

Mūsu ēras 1. gadu tūkstotī cilšu robežas vairākkārt mainījās: kurši pārvietojās arī vairāk uz ziemeļiem, latgaļi ziemeļos sasniedza tagadējo Latvijas un Igaunijas PSR robežu un rietumos robežojās ar lībiešu dzīvesvietām Gaujas un Daugavas lejtecē. Beidza eksistēt zemgaļu dzīvesvietas Rietumvidzemē. Sēļu apdzīvotā teritorija 10.—12. gadsimtā izveidoja trīs atšķirīgas zonas: Daugavas labajā krastā (Aiviekstes baseinā) viņi bija etniski jaukti ar latgaļiem; Piedaugavas joslā, kur bija ļoti dzīva tirdzniecība, izveidojās lielāki centri ar internacionālu raksturu; etniski tīrākie bija dienvidu novadi, kur tomēr vērojama lietuviešu ietekme.[58]

Spēcīga bija kuršu ekspansija ziemeļu virzienā; viņi ieņēma plašus agrāk lībiešu apdzīvotos apvidus. Kuršu valodas pēdas manāmas arī dažās vietās Vidzemes ziemeļu daļā. Taču Kursā tāpat kā Zemgalē pakāpeniski arvien spēcīgāka kļuva latgaļu un viņu valodas ietekme. Latgaļu lielā ietekme izskaidrojama ar viņu skaitlisko pārsvaru: latgaļi bija apmēram puse no visiem tā laika Latvijas iedzīvotājiem. Tāpēc latgaļiem (līdz ar tuvu radniecīgajiem sēļiem) bija lielākā loma latviešu tautības un šās tautības valodas izveidošanās procesā. Mūsu ēras 2. gadu tūkstoša pirmajā pusē pakāpeniski izzuda lokālās lingvoetniskās iezīmes, un tā rezultātā konsolidējās latviešu (vienlaikus arī lietuviešu) tautība. Taču dažādo novadu valodas atšķirības saglabājās diezgan ilgi. Pat 15. gadsimtā par atšķirīgām raksturotas zemgaļu, kuršu un latviešu valodas, un arī 16. gadsimtā kādā avotā minēta atsevišķa kuršu valoda. Spriežot pēc cilšu dažādo apbedīšanas veidu unifikācijas, E. Mugurevičs secina, ka latviešu tautības izveidošanās process visintensīvāk notika 16.—17. gadsimtā.[59]

Latviešu etnoģenēzes noteikšanā pēdējos gadu desmitos svarīgi bijuši antropoloģiskie pētījumi, kas rāda dažādu antropoloģisko tipu īpatsvaru latviešu nācijā.[60]

Bijušo cilšu valodu atšķirības lielākā vai mazākā mērā ir mūsdienu latviešu un lietuviešu valodas dialektu un izlokšņu grupu pamatā. Šīs izlokšņu grupas tālāk diferencējās feodālisma apstākļos — dzimtbūšanas iekārtā, jo zemnieki (dzimtcilvēki) bija saistīti noteiktā dzīves vietā, un līdz ar to ikkatrā, pat nelielā, pagastā, pat savrupā pagasta daļā, izveidojās sava izloksne.

S v e š ā s i e t e k m e s. Baltu valodās atstājušas pēdas visu to tautu un cilšu valodas, ar kurām baltiem bija saskare. Visilgākie kontakti baltiem ziemeļos un ziemeļaustrumos bija ar somugru etniskajām grupām, un to valodai ir bijusi liela ietekme sevišķi latviešu valodas attīstībā.[61] Lībiešu un igauņu valoda vairākos apvidos veidoja latviešu valodas substrātu. Kā jau minēts, senākajā vēstures posmā bijuši baltu valodu kontakti ar irāņu valodām. Ietekme bijusi arī illīriešu un daku un trāķiešu valodām, taču to

pēdas baltu valodās ir grūtāk saskatīt, jo par šīm radu valodām saglabājies samērā maz datu.[62]

Baltu valodās ir vairāki slāvu valodu aizguvumu slāņi — gan no senkrievu, gan vēlāk no krievu un baltkrievu, kā arī no poļu valodas.[63] Arī kontaktos ar ģermāņiem ir vairāki slāņi. Jau mūsu ēras 1. gadu tūkstoti baltu (sevišķi rietumbaltu) valodās ieplūduši aizguvumi no gotu valodas. Laikā ap 1. un 2. gadu tūkstoša miju baltu cilšu valodas (galvenokārt kuršu valoda) bija mijietekmē ar senskandināvu valodu.[64] Kopš 12. gadsimta ļoti plaša bijusi vācu valodas ietekme; arī tanī konstatējami vairāki slāņi: sākumā galvenā ietekme bija viduslejasvācu (līdz 16. gadsimtam), tad jaunaugšvācu (vācu literārajai) valodai, kuru mijietekmē izveidojās Baltijas vācu izloksnes. Dažos latviešu valodas aizguvumos manāma holandiešu (vidusholandiešu) un austrumfrīzu valodas ietekme, jo vācu ieceļotāju vidū 12.—14. gadsimtā bija diezgan daudz šo tautu pārstāvju. Daži holandiešu jūrnieku un amatnieku leksikas elementi ieplūda latviešu valodā Kurzemes hercogistes pirmajos gadsimtos (16.—17. gadsimtā).[65]

Nav vēl pietiekami pētīta aizvēsturiskā skandināvu (senskandināvu) ietekme latviešu valodā. 7.—9. gs. Kurzemes rietumu piekrastē bija skandināvu ieņemti apvidi, un vikingu laikā (9.—11. gs.) cauri Latvijai veda viņu tirdzniecības ceļi. No šā laika Latvijā ir vairāki vietvārdi (piemēram, *Sigulda, Turaida*). Arī no 17. gadsimta, kad Vidzeme bija pakļauta Zviedrijai, latviešu valodā palikušas atsevišķas zviedru valodas pēdas.

INDOEIROPIEŠU PIRMVALODAS RAKSTUROJUMS

Indoeiropiešu pirmvalodā izšķir dažādus attīstības posmus; kā jau minēts; runā gan par agro un vēlo (G. Kličkovs), gan par agro, vidējo un vēlo posmu (N. Andrejevs). Salīdzinot tagadējās dzīvās vai vēsturiski fiksētās mirušās valodas ar pirmvalodu, parasti runā par vēlo posmu, kad pirmvalodā bija attīstīta fonētiskā un morfoloģiskā sistēma.

FONĒTISKĀ SISTĒMA

Daudzi valodnieki uzskata, ka sākotnēji ide. valodā bijis tikai viens patskanis — platais *e* [ę]. Tā nebija fonēma, bet skaņa līdzskaņu atdalīšanai un līdzskaņu izrunas atvieglošanai.[66] Blakus šim pirmajam patskanim bija sonantu prototipi patskaņa funkcijā. Kad *e* fonoloģizējās, sonanti ieguva līdzskaņu raksturu (zilbē blakus patskanim). Šie sonanti bija: *i̯, u̯, l, r, m, n*. Atkarībā no pozīcijas tie varēja funkcionēt gan kā patskaņi, gan arī kā līdzskaņi.

Kad sāka veidoties vokāļu sistēma, diferencējās *e* un *o*. To atšķirība sākumā bija gluži fonētiska, bez kādas morfoloģiskas nozīmes: *e* bija uzsvērtā, *o* — neuzsvērtā zilbē. (Uzsvērtā zilbē bija augstāks tonis, un *e* tonis ir augstāks par *o* toni.) Ar laiku šī

vokāļu atšķirība ieguva morfoloģisku raksturu, jo ar vienu vai otru saknes vokāli apzīmēja, piemēram, dažādus verbu laikus. (Vokālis *o* ieviesās kategorijās un locījumos, kas cieši saistījās ar objektu.) Pēc dažu valodnieku (piemēram, V. Ivanova) domām, *o* izruna bija plata, tā tuvojās *a* izrunai.[67] No šā platā *o* gan baltu un slāvu pirmvalodās, gan arī indoeiropiešu dienvidu dialektos izveidojās stabils *a* (J. Kurilovičs).[68]

Zināmos nosacījumos izveidojās arī garie patskaņi. Tātad ide. pirmvalodā pirms tās sairšanas atsevišķās valodās vai sairšanas procesa laikā bija šādi vokāļi: *e, o, a, i, u* (abi pēdējie varēja būt arī nezilbiski), attiecīgi garie vokāļi[69] un diftongi ar *i* un *u (ei, oi, ai, eu, ou, au)*.

Ide. pirmvalodā bija šādi konsonanti: lūpeņi (labiāļi) *p, b,* zobeņi (dentāļi) *t, d,* svelpenis (sibilants) *s*[70], aukslējeņi (guturāļi) *k, g.* Konsonantu attīstības gaitā tie diferencējās ar trejādām pieskaņām: 1) ar aspirāciju (dvesmas pieskaņu), piemēram, *bh, dh, gh*[71], 2) ar labializāciju (*u̯* pieskaņu), piemēram, *kᵘ, gᵘ,* 3) ar palatalizāciju (palatālu pieskaņu, resp. mīkstinājumu), piemēram, *k̑, ĝ.* Šīs artikulācijas blakus iezīmes varēja kombinēties — piemēram, *gᵘh.*[72] Šāds fonētiskās sistēmas attēlojums atspoguļo tradicionālo uzskatu, kas pārstāvēts arī augstskolu mācību literatūrā.[73] Ir vairākas koncepcijas ar atkāpēm no šās shēmas. Par kādu no jaunākajām hipotēzēm sk. nodaļu *glotālā teorija.*

INDOEIROPIEŠU SAKNE.

Ide. vārdi sākotnēji bija saknes vārdi, valodai bija sakņu struktūra (bez priedēkļiem un galotnēm)[74]. Teorijai par ide. sakni pamatus lika franču valodnieks A. Meijē, un šo teoriju attīstīja E. Benvenists.[75] Sākotnēji ide. pirmvalodā nebija diferencētu vārdšķiru. No kopējās saknes izauga gan nominālie, gan verbālie atvasinājumi. Sakne bija vienzilbīga, to veidoja trīs fonēmas: divi konsonanti ar *e* starp tiem. Piemēri: **men-* 'domāt' (no kā la. *minēt), *sekᵘ-* 'sekot' (no kā la. *sekt, sekot), *gᵘhen-* 'sist' (no kā la. *dzit*).

Ide. palīgvārdiem bija arī vienkāršāka struktūra — ar divām fonēmām (patskanis *e* + līdzskanis vai līdzskanis + patskanis *e*); piemēram, **en* 'iekš' (> la. *ie-*) un negācijas partikula **ne, *nē.* Vēsturiskajā attīstībā sufiksi izveidojās galvenokārt no palīgvārdiem.

Saknes attīstībā raksturīga ir patskaņu mija (sk. tālāk), saknes paplašināšana ar līdzskaņa pievienojumu un *n* infikss saknē. Saknes paplašināšana ar līdzskaņa pievienošanu saknes beigās ir ļoti plaši lietots ide. vārddarināšanas paņēmiens, kas devis iespēju attīstīt un sīki diferencēt saknes atvasinājumu sistēmu. Piemēram, sakne **teu̯-* 'tūkt' paplašināta ar *k* (no kā la. *tūkt, tauki*), ar *l* (no kā *tulzna*), ar *m* (no kā *tume*), ar *r* (no kā *taurs*), ar *t* (no kā *tauta*) un vēl ar citiem līdzskaņiem. Ar *n* infiksu (iespraudumu) izveidoja,

piemēram, verbu tagadnes formas. Šim apstāklim bija liela nozīme ide. un vēlāko atsevišķo valodu vārddarināšanā: vispārinot formas ar un bez *n* infiksa (t. i., attiecinot kā vienu, tā otru saknes formu uz visu paradigmu), izveidojās formā atšķirīgi vārdu pāri, kas bija pamats semantikas diferencēšanai. Piemēram, no ide. **lek-* : **lenk-* 'liekt' atvasināti la. *lēkt* un *lenkt* > *liekt*.

Ide. pirmvalodā nebija vārdu priedēkļu. Taču vērojama īpatnēja parādība — kāda atsevišķa līdzskaņa (t. s. preformanta) pievienošana pirms saknes. Piemēram, salīdzinot la. *ilgs* un kr. *долгий* 'ilgs, garš' (ssl. *dlъgъ* 'garš'), jākonstatē, ka vienā gadījumā saknei pievienots *d-*, kas bijis jau ide. pirmvalodas dialektā[76]. Līdzīgi vērojumi ir arī par dažiem citiem līdzskaņiem.

Visbiežāk mijas saknes ar un bez ieskanošā *s-*. Šī parādība visās ide. valodās (sevišķi latviešu valodā)[77] ir tik bieža, ka pievienojamais svelpenis ieguvis īpašu apzīmējumu *s-mobile* (mobilais *s-*). Pēc E. Benvenista domām, tas jau uzskatāms par sākotnēju priedēkli. Piemēram, blakus saknei **ker-* 'grìezt' ir arī tās pašas nozīmes **sker-*, no šīm saknēm latviešu valodā veidojušies atšķirīgi verbi *cirst* un *šķirt*. E. Benvenists uzskata, ka sakne šajā gadījumā ir tikai **ker-*, bet parasti vārdnīcās nosacīti runā par sakni **(s)ker-*, vienā rakstījumā ietverot sakni un tās paplašinājumu ar *s-*.[78]

SKAŅUMIJA

P a t s k a ņ u m i j a s p a k ā p e s. Ide. galvenā skaņumija (alternācija) izveidojās jau minētās sākotnējā vokāļa diferenciācijas rezultātā, t. i., zilbēs varēja mīties *e* un *o* (baltu *e : a;* piemēram, *šķelt : skaldīt, celt : kalns*). Blakus šai galvenajai alternācijai izveidojās vēl īpatnēja triju pakāpju skaņu mija, kur vokālis maina kvantitāti — pagarinās vai zūd: ar pamatpakāpi (*e : o*) mijas stiepuma pakāpe (*ē : ō*) un zudumpakāpe[79], kur saknes patskanis ir pilnīgi izzudis.

Saknes zudumpakāpē vai nu zilbisks kļūst sonants (piemēram, ide. **u̯er- : *ur-* cilvēka un dažu dzīvnieku balss skaņas apzīmēšanai, no kā la. *verkšķēt : urkšķēt*) un līdz ar to divskani aizstāj patskanis (piemēram, ide. **lei̯- : *lī-* 'liet, tecēt', no kā la. *liet : līt*), vai arī akcents pārvietojas uz piedēkli (piemēram, no saknes **der-* 'plēst, raut' zudumpakāpē ir atvasinājums **dr-eu-*, no kā la. *draudēt*). Paplašinātajai saknei vai atvasinājumam (bāzei, celmam) savukārt var pievienot jaunu paplašinājuma formantu (līdzskani) vai piedēkli.

Tātad ide. bāzei ir divas formas: 1) ar sakni pamatpakāpē vai stiepuma pakāpē, 2) ar sakni zudumpakāpē. Šīs formas ir visas ide. vārdu atvasināšanas sistēmas pamatā.

Kad ide. saknes zudumpakāpē otrs līdzskanis ir viens no sonantiem *r, l, m, n,* šis sonants kļūst zilbisks, ja neseko piedēklis ar patskani. Piemēram, no saknes **der-* zudumpakāpē izveidojas forma *dr̥-;* līdzīgi **dl̥-, *dm̥-, *dn̥-*. Baltu valodās nav šādu zilbisko sonantu,

tie pārveidojušies savienojumos ar *i* vai *u* (piemēram, **dir-* vai **dur-*). Izteikti uzskati, ka forma **dir-* izveidojusies no tādas zudumpakāpes, kuras pamatā ir ide. pamatpakāpe **der-*, bet forma **dur-* — no zudumpakāpes, kuras pamatā ir saknes paralēlā forma **dor-*. Tādā gadījumā jāpieņem, ka šajās baltu saknēs patskaņa izveidošanos ietekmējis reducēts ide. saknes patskanis.

Konsekventi turpinot šo domu, daži autori blakus ide. saknes zudumpakāpei izšķir arī redukcijas pakāpi, tas ir, sakni ar nepilnīgu patskaņa zudumu. Piemēram, saknes **der-* redukcijas pakāpe ir **d$_e$r-* un saknes paralēlās formas **dor-* redukcijas pakāpe ir **d$_o$r-*. Arī šajā vārdnīcā vairākos šķirkļos runāts par saknes redukcijas pakāpi. Praksē gan dažreiz grūti izšķirt, vai baltu forma ir ide. saknes zudumpakāpes vai redukcijas pakāpes reflekss.

L ī d z s k a ņ u m i j a. Ide. pirmvalodā un vēlāk atsevišķajās valodās var novērot arī līdzskaņa miju, kurai gan nav tādas regularitātes kā patskaņu mijai.[80]

Diezgan plaša parādība ir sonantu mija: saknē vai citā morfēmā viens sonants dažkārt mijas ar citu. Piemēram, sastopama *m : u̯, m : n, r : n, l : n, l : r, u̯ : i̯, l : u̯* un vēl cita rakstura sonantu mija, kas dažreiz ir pozicionāli nosacīta (piemēram, asimilācijā vai disimilācijā), bet tā var arī sakņoties ide. pirmvalodas fonētiskās sistēmas īpatnībās. Iespējams, ka attiecīgie sonantu pāri kādreiz bijuši vienas ide. fonēmas varianti (V. Abajevs)[81] un ka tie norāda uz kādreiz eksistējušām arhifonēmām (V. Ivanovs)[82]. Raksturīga ir, piemēram, *m* un *u̯* > *v* mija dažādās valodās personas vietniekvārda daudzskaitļa 1. personas formā (la. *mēs,* lš. *mēs,* pr. *mes,* kr. *мы,* arm. *meк̒* : het. *u̯ēš,* si. *vayám,* go. *weis,* v. *wir*), kas atspoguļo sonantu miju ide. pamatformās **me-* : **u̯e-*. Par vienas sākotnējās fonēmas variantu saknes ieskaņā var laikam runāt arī vārdos *vilna* un apv. *milna, mila* 'rupjš (vilnas) audums, vadmala'.

Sonanti bieži mijas ide. saknes izskaņā, sevišķi *-en : -eu̯ : -ei̯;* piemēram, **bhei-* : **bhen-*: **bheu̯-* 'sist', no kā kr. *быть,* la. *bīties* : go. *banja* 'sitiens', la. *bende*: kr. *будúть* 'modināt', la. apv. *baust* 'sist', *bauze, boze* 'resna nūja'.

Bieži mijas arī saknes izskaņas *-er : -el;* piemēram, **ĝhel-* : **ĝher-* 'spīdēt, mirdzēt', no kā la. *zelts, zaļš* : kr. *заря́* 'ausma', lš. *žėrėti* 'gailēt, mirdzēt'.[83]

Balsīgo un nebalsīgo līdzskaņu mija vērojama kā ide. pirmvalodā, tā arī vēlāk atsevišķās ide. valodās, jo sevišķi baltu un slāvu valodās (V. Kiparskis). Pirmām kārtām šāda mija sastopama onomatopoētiskos vārdos, kur dažādu skaņu atdarināšanā balsīguma un nebalsīguma mijai var būt nozīme; piemēram, ide. **ghel-* : **kel-* 'saukt, kliegt' (sal. la. *gulgt, gulbis : čalot,* apv. *kaļot* 'pļāpāt'). Taču balsīgā un nebalsīgā līdzskaņa mija sastopama arī cita rakstura ide. saknēs, piemēram, krāsu apzīmēšanai: blakus **bhel-* 'spožs, balts' (no kā la. *balts, balodis,* kr. *болóто* 'purvs') ir **pel-* 'gaišs, pelēks' (no kā la. *-palss, pele, peļķe,* lš. *pélkė* 'purvs').

Šādos gadījumos balsīguma un nebalsīguma mija deva iespēju sākotnēji nediferencēto apzīmējumu diferencēšanai.[84]

V. Kiparskis uzskata, ka baltu valodās daudzi vienas nozīmes vārdu varianti ar balsīgo un nebalsīgo līdzskaņi (galvenokārt ar *b : p* vārda ieskaņā) izveidojušies somugru valodu ietekmē.

Ide. pirmvalodā plaši izplatīta bija arī velāro un palatālo līdzskaņu mija. Piemēram, ir vienas saknes divi fonētiski varianti **ghel- : *ĝhel-* 'spīdēt, mirdzēt'; no pirmā varianta atvasināts la. *dzeltens*, no otrā — *zelt, zelts, zaļš*.

Jautājums par ide. līdzskaņu miju nav vēl pilnīgi atrisināts. Daži autori uzskata paralēlās formas par patstāvīgām, nesaistītām saknēm vai izskaidro fonētiskās variācijas kā morfoloģisko procesu rezultātu (piemēram, la. *beigt* : lš. *beñgti* blakus formai *baĩgti;* V. Urbutis).

LARINGĀLĀ TEORIJA

Franču valodnieks F. Sosīrs 1879. gadā konstatēja, ka ide. garie vokāļi *ē, ā, ō* zudumpakāpē mijas ar nenoteiktas kvalitātes vokāli *ə*, kam dažās ide. valodās atbilst atšķirīgi refleksi (baltu valodās *a*). Analizējot šā gadsimta sākumā atklātos hetu valodas tekstus, poļu valodnieks J. Kurilovičs 1927. gadā konstatēja, ka hetu laringālim *ḫ* daudzos gadījumos atbilst citu valodu skaņas, kas izveidojušās no *ə*. J. Kurilovičs izstrādāja t. s. laringālo jeb laringāļu teoriju, kuras pamatā ir doma, ka ide. pirmvalodā eksistējusi kāda fonēma, kas vēlāk izzudusi, bet zūdot atstājusi valodā pēdas; šī fonēma galvenokārt savienojumā ar *e* devusi dažāda rakstura vokāļus. Šo nezināmo fonēmu pēc hetu *ḫ* parauga nosauca par laringāli (rīkles skaņu), kaut gan vēlāk izrādījās, ka daudzos gadījumos tai ir bijis plūdenim vai svelpenim atbilstošs raksturs. Taču nosacīti joprojām šajā gadījumā runā par ide. laringāli un par laringāļu teoriju. J. Kurilovičs (un nedaudz vēlāk arī E. Benvenists) izstrādāja hipotēzi, ka ir bijuši trīs galvenie laringāļa varianti, un apzīmēja tos ar $ə_1$, $ə_2$, $ə_3$. Jaunākajā literatūrā (arī vācu, franču un angļu-amerikāņu valodniecības literatūrā) šo apzīmējumu vietā parasti raksta H_1, H_2, H_3; tā arī šajā vārdnīcā.

Laringālis ide. saknē ir funkcionējis kā sonants.

Saskaņā ar J. Kuriloviča un E. Benvenista hipotēzi izzūdošie laringāļi radījuši šādas pārmaiņas ide. vokāļu sistēmā. Ja laringālis ir bijis saknes ieskaņā, tad izzūdot tas ietekmējis vokāļa kvalitāti: $H_1 + e > e$, $H_2 + e > a$, $H_3 + e > o$. Ja turpretim laringālis atradies saknes beigās, izzūdot tas ietekmējis arī vokāļa kvantitāti: $e + H_1 > ē$, $e + H_2 > ā$, $e + H_3 > ō$.

Tā nebija izzūdošo laringāļu vienīgā ietekme. Izzūdot laringālim, varēja pagarināties ne tikai iepriekšējais, bet arī sekojošais vokālis vai sonants (V. Ivanovs). Ukraiņu valodnieks A. Meļņičuks izteicis uzskatu, ka gadījumos, kad hetu valodā vārda vidū ir bijis t. s.

eksplozīvais laringālis, mūsdienu latviešu valodā ir rīkles sakļāvums lauztās intonācijas veidā.[85] Izteikti arī uzskati, ka ar laringāļu izzušanu saistāms ide. mobilais *s*-.

Pēdējo gadu valodniecības literatūrā par laringāļu skaitu izteikti dažādi uzskati; rekonstruēti pat līdz 12 kvalitatīvi vai kvantitatīvi atšķirīgi fonētiski varianti.

Hetu valodā ir svārstība starp *ḫ* un *k*. (Citās anatoliešu valodās — palajiešu un luviešu valodā — regulāri *k* > *ḫ*.) Šis fakts un daži citi salīdzināmās valodniecības dati ļauj secināt, ka ide. pirmvalodas agrajā posmā bijusi kāda arhifonēma («protolaringālis»), no kuras izveidojušies kā laringāļi, tā guturāļi *k, g* (T. Gamkrelidze, V. Ivanovs).[86]

GLOTĀLĀ TEORIJA

Vieni no jaunākajiem uzskatiem par indoeiropiešu pirmvalodas konsonantu sistēmu izteikti valodnieku T. Gamkrelidzes un V. Ivanova izstrādātajā hipotēzē, kas ieguvusi glotālās teorijas nosaukumu. Vienlaikus līdzīgu hipotēzi izstrādājis arī amerikāņu zinātnieks P. Hopers (Hoper). Šie valodnieki uzskata, ka daudzas ide. valodu fonētiskās parādības var izskaidrot tikai tad, ja pieņem, ka ide. pirmvalodā ir bijuši arī glotalizēti līdzskaņi, t. i., līdzskaņi, kas izrunāti ar īpatnēju rīkles pieskaņu, kura rodas, sasprindzinot uzbalseni un mīkstās aukslējas un radot gaisa grūdienu (ejekciju). Šādi līdzskaņi ir kartveļu valodās un no mūsdienu ide. valodām armēņu valodas dialektos. Pieņemot šo hipotēzi, vienkāršāka top vairāku ide. valodu fonētiskās sistēmas izskaidrošana. Piemēram, atkrīt vajadzība konstruēt ģermāņu valodu vēsturē t. s. līdzskaņu pārvirzīšanos. Tādā gadījumā izrādās, ka armēņu un ģermāņu valodās ir arhaiskākā līdzskaņu sistēma.

Saskaņā ar glotālo teoriju ide. pirmvalodā bijušas trīs slēdzeņu rindas: glotalizētie, balsīgie un nebalsīgie līdzskaņi. Aspirācija (dvesmas *h* pievienojums) bijusi fakultatīva izrunas īpatnība, kas fonemātisku raksturu ieguvusi tikai vēlāk. Palatalizācija (mīkstinājums) un labializācija (*u̯* pieskaņa) bijušas sekundāras lokālas vai reģionālas parādības.

Pēc glotālās teorijas ide. slēdzeņu pamatsistēma ir bijusi šāda (glotalizētie līdzskaņi apzīmēti ar lociņu pie burta):[87]

(pʾ)	b	p
tʾ	d	t
kʾ	g	k

Glotālajai teorijai ir daudz atbalstītāju, to vidū R. Jakobsons, A. R. Bomhards, V. Šmolstīgs, V. P. Lēmans un M. Mairhofers. Kritiķu vai noliedzēju vidū ir O. Semereņji, M. Baks, I. Djakonovs, H. Haiders un vairāki citi valodnieki. Izvirzītas vairākas problēmas,

kuras risinot, teorija laikam būs daļēji jāgroza un jāprecizē. (Šajā vārdnīcā glotālā teorija nav atspoguļota.)

Saskaņā ar glotālo teoriju baltu, slāvu un ķeltu pirmvalodās bijusi šāda glotalizēto slēdzeņu attīstība:

p’, t’, k’ > b̲, d̲, g̲ > b, d, g

Ar pasvītrojumu apzīmēti līdzskaņi ar čerkstošu pieskaņu.[88]

IDE. FONĒMU REFLEKSI DAŽĀDĀS VALODĀS

Izveidojoties no atšķirīgiem ide. pirmvalodas dialektiem, uzsūcot zemes agrāko iedzīvotāju valodas elementus (substrātu) un atrodoties pastāvīgā dažādo ide. dialektu un vēlāko cilšu vai tautību valodu mijietekmē, ikviena valoda savā vēsturiskajā attīstībā izveidojusi atšķirīgu fonētisko sistēmu, kurā ide. pirmvalodas fonēmas daļēji pārveidojušās.

Viens no dziļākajiem fonētisko pārmaiņu procesiem, kas skāris daudzas ide. valodas, ir palatālo līdzskaņu *k̑, ĝ* pārveidošana. Šīs fonēmas vienā valodu daļā pārveidojušās par velāriem *k, g* (piemēram, romāņu un ģermāņu valodās), citās (piemēram, indoirāņu, slāvu un baltu valodās) galvenokārt par *š (ś)* un *ž (ź)* ar tālākām variācijām (latviešu valodā — *s, z*):[89] no ide. **k̑m̥-tom* 'simts' atvasināts lat. *centum* [kentum], bet si. *śatám,* ave. *satəm,* b. **šimtam,* no kā la. *simts.* No šā raksturīgā piemēra ieguvusi nosaukumu ne tikai attiecīgā fonētiskā parādība (satemizācija, kentumizācija), bet arī attiecīgās valodas: mēdz runāt par ide. kentum *(centum)* un satem *(satəm)* valodām.

Ja agrāk šo fonētisko parādību uzskatīja par noteiktu ide. valodu dalījuma kritēriju, tad pēdējos gadu desmitos ir konstatēts tik daudz atkāpju no šā dalījuma principa, ka par ide. *k̑, ĝ* divējādiem refleksiem runā tikai kā par dažādu dialektu iezīmēm, kuras atsevišķās valodās varēja saplūst vai mīties. Arī latviešu valodā, kas pēc valodnieku vairākuma uzskatiem pamatos ir satem valoda, daudzos gadījumos paralēli eksistē abi *k̑, ĝ* refleksi (piemēram, *klausīt : slavēt; klēpis : slēpt*).[90]

Pēdējos gadu desmitos par satemizāciju un kentumizāciju runā kā par parādībām, kas attiecīgās valodas skārušas viļņveidīgi. Diskusijas notiek par centru, kurā sākusies satemizācija, un par to, kāpēc satemizācija dažas valodas (sevišķi baltu valodas) skārusi tikai daļēji. Valodnieks V. P. Šmids saskaņā ar savu teoriju par ide. pirmvalodas struktūru un diferencēšanās gaitu[91] (sk. 593. lpp.) visas ide. valodas grupē divos koncentriskos apļos ap centru, kurā atrodas pirmbaltu valoda. Ārējā aplī ir no ide. pirmvalodas agrāk atdalījušās valodas — ķeltu (rietumos), grieķu (dienvidos), hetu (dienvidaustrumos), toharu (austrumos). Iekšējā aplī ir baltiem radniecīgākās valodas — indoirāņu, ģermāņu, itāļu un slāvu valoda.

Visas ārējā apļa valodas ir kentum valodas, tātad indoeiropiešu dalīšanās kentum un satem valodās ir notikusi pēc šo ārējā apļa valodu atšķiršanās no pirmvalodas. Iekšējā apļa valodas dienvidaustrumu virzienā ir satem valodas (slāvu, indoirāņu), pie tam — jo tālāk no centra, jo satem raksturs ir konsekventāks. No tā V. P. Šmids secina, ka valodu satemizācija sākusies tālajos dienvidaustrumos un ziemeļrietumus vairs nav skārusi. Pēc viņa uzskata baltu pirmvaloda ir satemizēta kentum valoda; ar to baltu valodās izskaidrojamas daudzās paralēlās formas (etimoloģiskie dubleti).

Krievu padomju valodnieks O. Širokovs pārveidojis šo hipotēzi. Atstājot neskartu hipotēzi par valodu apļiem, viņš par satemizācijas centru uzskata baltu un albāņu valodas: šeit sākusies *k̂, ĝ* pārveidošana par *š, ž;* sākumā tā bijusi nekonsekventa, bet, fonētiskajai pārveidošanai attālinoties dienvidaustrumu virzienā, kļuvusi arvien konsekventāka.

Lai etimoloģizējot varētu salīdzināt dažādu valodu vārdus, jāzina, kādi ir atsevišķās valodās ide. vokāļu un konsonantu refleksi. Salīdzināšanas pamatam der sekošās tabulas.

Konsonantu fonēmu atbilstība[92]

ide.	si.	gr.	lat.	go.	ssl.	b.	lš.	la.
*t	t,th	t	t	þ,d	t	*t	t	t
*d	d	d	d	t	d	*d	d	d
*dh	dh	th	f,d/b	þ,d	d	*d	d	d
*p	p,ph	p	p	f,b	p	*p	p	p
*b	b	b	b	p	b	*b	b	b
*bh	bh	ph	f,b	b,f	b	*b	b	b
*k	k,c	k	c	g,h	k	*k	k	k,ķ,c
*k̂	ś,ş	k	c	g,h	s	*š	š	s
*g	g,j	g	g	k	g	*g	g	g,ģ,dz
*ĝ	j	g	g	k	z	*ž	ž	z
*gh	h,gh	ch	h	g	g	*g	g	g,ģ,dz
*ĝh	h	ch	h	g	ž,z	*ž	ž	z
*k^{u}	k,c	p,t	qu	h	k,č,c	*k	k	k,ķ,c
*g^{u}	g,j	b	v,gu	q	g,ž,z	*g	g	g,ģ,dz
*g^{u}h	gh,h	ph,th	v,gu,f	w	g,ž,z	*g	g	g,ģ,dz
*s	s,ś,ş	s,h	s	s	s,ch,š	*s	s	s
*r	r	r	r	r	r	*r	r	r
*l	r,l	l	l	l	l	*l	l	l

*n̥	n	n	n	n	n	*n	n	n
*m	m	m,n	m	m	m	*m	m	m
*r̥	r̥	ra,ar	or	aír,aúr	rь,rъ		iř/ri,uř	
*l̥	r̥	la,al	ul	ul	lь,lъ		il,ul	
*n̥	a	a	en	un	ę,ъ		in,un	
*m̥	a	a	en	um	ę,ъ		im,um	

Vokāļu fonēmu atbilstība[93]

ide.	si.	gr.	lat.	go.	ssl.	b.	lš.	la.
*e	a	e	e	i,e	e	*e	e	e
*ē	ā	ē	ē	ē	ě	*ē	ė	ē
*o	a	o	o	a	o	*a	a	a
*ō	ā	ō	ō	ō	a	*ō	uo	uo
*a	a	a	a	a	o	*a	a	a
*ā	ā	ā,ē	ā	ō	a	*ā	ō	ā
*i	i	i	i	i	ь	*i	i	i
*ī	ī	ī	ī	ī	i	*ī	y	ī
*u	u	u	u	u	ъ	*u	u	u
*ū	ū	ū	ū	ū	ы	*ū	ū	ū
*ai	ē	ai	ai	ē	ě	*ai	ai	ai
*ei	ē	ei	ei	ī	i	*ei	ei,ie	ei,ie
*oi	ē	oi	oi	ai	ě	*ai	ai	ai
*au	ō	au	au	ō	u	*au	au	au
*eu	ō	eu	u	iu	i̯u	*eu,i̯au	i̯au	i̯au
*ou	ō	ou	ū	au	u	*au	au	au
*ōu	ā	ō	ō		u	?*ōu,ō	uo	uo

BALTU VALODU SKAŅAS UN TO ATBILSTĪBA RADU VALODU SKAŅĀM

Baltu vēsture rāda, ka baltu pirmvalodai arī līdz tās sairšanai 1. gadu tūkstotī p. m. ē. nevarēja būt pilnīgi viendabīgs, monolīts raksturs. Tas sakāms kā par šās valodas leksiku, tā arī par gramatisko uzbūvi, sevišķi par fonētisko sistēmu. Tomēr valodas vēsturnieki uz vēlāko atsevišķo baltu valodu pamata ir rekonstruējuši pirmvalodas fonētisko sistēmu, taču šādai rekonstrukcijai daļēji ir nosacīts raksturs, un tā galvenokārt attiecas uz baltu areāla centrālo reģionu. Par baltu pirmvalodas izloksnēm dažas ziņas

sniedz arī kaimiņtautu valodu (Baltijas somu, slāvu valodu) baltiskie aizguvumi. Taču igauņu un somu, kā arī krievu asimilēto pirmbaltu vai baltu cilšu valodas raksturs (arī to baltu izlokšņu raksturs, kuru fonētika atspoguļojas Pievolgas somugru aizgūtajā leksikā) varēja atšķirties no pārējo baltu valodas. Ar to daļēji izskaidrojamas atšķirības dažu pētnieku secinājumos par baltu pirmvalodas fonētiskās sistēmas (īpaši vokālisma) raksturu.

Vokālisms

Baltu pirmvalodas vokālisms pamatos ir bijis šāds:[94]

ī̆ ū̆

ē̆ ō

ā̆

Divskaņi:

ē̆i ōi

ā̆i

ē̆u ōu

ā̆u

Kā redzams, baltu pirmvalodā nav īsās *o* skaņas, tā (arī divskaņos) bija saplūdusi ar *a* skaņu. Ir šaubas, vai baltu valodā bijis *ōu*.

Ide. zilbiskie sonanti *r̥, l̥, m̥, n̥* baltu pirmvalodā (un atsevišķās baltu valodās) vokalizējās, izveidojot savienojumus *ir/ri, il, im, in* vai *ur, ul, um, un*. Piemēram, ide. **mr̥-* > **mir-* vārdā *mirt*; ide. **u̯l̥-* > **u̯il-* > *vil-* vārdā *vilna;* ide. **kr̥-* > **kur-* vārdā *kurt*; ide. *k^{u}l̥- > *kul-* vārdā *kult*.

Austrumbaltu dialektā (latviešu-lietuviešu pirmvalodā) *ei* monoftongizējās, pārveidojoties par patskani *ẹ* (t. i., par šauru garo *ē* skaņu), kas vēlāk parasti pārveidojās par divskani *ie* (piemēram, ide. **dei-* > *die-* vārdā *diena;* bet pr. *deinan* 't. p.'). Šāda pārvērtība tomēr neskāra *ei* visos gadījumos; kā latviešu, tā lietuviešu valodā saglabājušies daudzi vārdi ar pirmatnēju *ei* (piemēram, la. *steigt*). Šis divskanis *ei* daļēji saglabājies rietumbaltu ietekmē, kas jo spēcīga bijusi kuršu valodā,[95] bet tas varēja saglabāties arī neuzsvērtās zilbēs (J. Endzelīns, K. Būga) vai kādu vārddarināšanas faktoru dēļ (K. Stangs).[96]

Pārveidojās arī patskanis *ō*, kļūdams par divskani *uo* (piemēram, ide. **dō-* > *duo-* vārdā *dot* [duot]). Divskanis *eu* saplūda ar *au*, gan ar iepriekšēju līdzskaņa mīkstinājumu — *'au* jeb *i̯au* (piemēram, ide. **kleu-* > **kli̯au-* > la. *kļau-* vārdā *kļaut*).

Patskaņu savienojumiem ar *n* austrumbaltu valodās ir bijis divējāds liktenis: latviešu valodā parasti *an* > *uo, en* > *ie, in* > *ī, un* > *ū*, bet lietuviešu valodā šie savienojumi saglabājās; piemēram,

la. *logs* [luogs]: lš. *lángas,* la. *pieci* : lš. *penkì,* la. *tīkls* : lš. *tiñklas,* la. *jūtu* : lš. *juntù.*

Dažos gadījumos arī lietuviešu valodā pārveidojās *an, en, in, un,* bet savādāk nekā latviešu valodā: *an* > *ą* (*a* izrunāts ar *n* pieskaņu; mūsdienu valodā izrunājams kā *ā*), *en* > *ę* (*e* izrunāts ar *n* pieskaņu; mūsdienu valodā izrunājams kā *ē*), *in* > *į* (*i* izrunāts ar *n* pieskaņu; mūsdienu valodā izrunājams kā *ī*), *un* > *ų* (*u* izrunāts ar *n* pieskaņu; mūsdienu valodā izrunājams kā *ū*).

Jāatzīmē gan, ka latviešu valodā šie baltu patskaņu, divskaņu un savienojumu ar *n* pārveidojumi nav konsekventi, jo, piemēram, kuršu valodā, kas ir viens no latviešu valodas veidotājiem komponentiem, saglabājās nepārveidoti *an, en, in, un.* Daļa šādu kuršu valodas reliktu sastopama tikai izloksnēs, bet daudzi kursismi vispārināti arī latviešu literārajā valodā, piemēram, *dzintars* : lš. *giñtaras* (sal. izloksnēs *dzītars*).

Savienojumi ar *n* daudzkārt saglabājušies arī ekspresijai, piemēram, *blenzt, vankšēt.* Ir arī citi iemesli, kāpēc saglabājies patskaņa savienojums ar *n* vienā zilbē, starp tiem radu formu ietekme (piem., blakus *skanēt* ir *skandināt* ar nepārveidotu *-an-*). Dažādo iemeslu dēļ latviešu valodā sastopamas daudzu vienas cilmes vārdu paralēlas formas; piemēram, blakus *liekt* ir *lenkt,* blakus literārajam *blandīties* ir apv. *blodīties,* blakus liter. *tincināt* — apv. *tīcināt,* blakus formai *duncis* ir *dūcis.* Šīs paralēlās formas var saistīties ar vārda nozīmes vai stilistiskā rakstura diferenciāciju.

Konsonantisms

Baltu pirmvalodā bija šādi konsonanti:[97]

p	t	k	m	n
b	d	g	u̯ (v)	i̯ (j)
	s	š	r	l
		ž		

Kā redzams, salīdzinājumā ar ide. pirmvalodu nebija vairs aspirēto fonēmu (*bh, gh, dh* un citu), kas saplūda ar attiecīgajām neaspirētajām formām. Ar pamatfonēmām saplūda arī labiliazētās fonēmas, t. i., līdzskaņi ar *u̯* pieskaņu, piemēram, k^u, g^u. No palatālajiem gutturāļiem izveidojās šņāceņi: *ḱ/ḱh* > *š* un *ĝ/ĝh* > *ž.* Šie šņāceņi ir saglabājušies lietuviešu valodā, bet latviešu valodā tie parasti pārveidojušies par svelpeņiem: *š* > *s, ž* > *z.* Piemēri: ide. **ḱr̥d-* > b. **šird-,* no kā lš. *širdìs* un la. *sirds;* ide.**ĝheim-* > b. **žeim-* > ab. **žiem-,* no kā lš. *žiemà* un la. *ziema.*

Svelpenis *s* pirms balsīgajiem līdzskaņiem jau ide. pirmvalodā izrunāts balsīgi, tāpat arī baltu pirmvalodā un atsevišķajās baltu valodās. Iespējams, ka baltu pirmvalodā bijuši arī palatālie *k', g'* (K. Stangs).

Sonants *u̯* pirms un starp patskaņiem bija bilabiāls, t. i., izrunājams ar abu lūpu sakļāvumu (kā angļu *w*). Šāda izruna laikam kuršu valodā saglabājās vēl 13. gadsimtā, bet latgaļi šo fonēmu izrunājuši jau kā spirantu *v*.[98] Mūsdienu lietuviešu valodā bilabiālā *u̯* izruna daļēji saglabājusies izloksnēs,[99] bet latviešu (arī literārajā) valodā tikai noteiktā (tautosillabiskā) pozīcijā aiz patskaņa, piemēram, *tev* [teu̯], *stāv* [stāu̯].[100] Sonanta atšķirīgajai izrunai (*u̯* : *v*) noteiktos vēsturiskos apstākļos var būt nozīme etimoloģijā, piemēram, nosakot aizguvumu cilmi vai aizgūšanas laiku.

FONĒTISKĀS PĀRMAIŅAS LATVIEŠU VALODĀ

PALATALIZĀCIJA

Kā jau minēts, ide. pirmvalodā dažu fonēmu artikulāciju variēja ar palatalizāciju, t. i., ar mēles vidējās daļas pacēlumu pret cietajām aukslējām. Tādā kārtā izveidojās daudzu sakņu fonētiskās variācijas. Piemēram, blakus ide. **k̑āu-* 'kaukt, kliegt' bija arī **k̑āu-;* no pirmā varianta la. *kaukt,* no otrā — *saukt* (ar baltu starpformu **šaukti*). Fonētiskais process neaprobežojās tikai ar tiešo palatalizāciju vien, bet palatalizētās fonēmas bieži pārveidojās par kvalitatīvi citām — artikulācijā vai skanējumā tuvām — fonēmām. (Sk. nodaļu *Akomodācija*).

Palatalizācija dažās valodu grupās ir notikusi ar asimilāciju — mīkstinājumu ir ieguvuši līdzskaņi pirms t. s. palatālajiem patskaņiem (*e, i*) un attiecīgajiem divskaņiem. Viskrasāk šāda palatalizācija ir notikusi baltu un slāvu valodās, taču ne vienādā mērā un veidā. Latviešu valodā (arī kuršu valodā) *k, g* pirms *e, i* pārveidojās par *k' g'* un tālāk par *c, dz* (kas kuršu valodā dažkārt kļuvis par *z*)[101], kamēr lietuviešu valodā skaņas *k, g* šajos gadījumos tikai nedaudz mīkstinātas (*k', g'*). Piemēri: la. *ceļš* : lš. *kẽlias,* la. *cilpa* : lš. *kìlpa,* la. *dzenis* : lš. *genỹs,* la. *dzintars* : lš. *giñtaras.* Šāds skaņu pārveidojums latviešu valodā noticis pirms 12. gadsimta. Vēlākos aizguvumos attiecīgajā pozīcijā sastopami *ķ, ģ* (piemēram, *ķēniņš, ģērēt*).

Taču minētā palatalizācijas regula nav absolūta: pirmkārt, zemgaliskajās izloksnēs sastopami *ķ, ģ* gaidāmo *c, dz* vietā, un laikam no senās zemgaļu cilts valodas vai zemgaliskajām izloksnēm arī mūsdienu latviešu valodā ir daudz mantotu vārdu ar *ķ, ģ* (piemēram, *ķepa, ķircināt, ģērbt, ģints*).[102] Otrkārt, latviešu valodā retumis sastopama arī slāvu valodām raksturīgā parādība ar divkāršu *k, g* palatalizāciju (k' > c' > č, g' > dz' > dž; piemēram, *čemurs* blakus apv. *cemurs* un *ķemurs; džinkstēt* blakus apv. *dzinkstēt* un *ginkstināt*). Treškārt, *ķ, ģ* valodā saglabājušies savienojumos *šķ, žģ* (piemēram, *šķirt, režģis*). Ceturtkārt, *ķ, ģ* lietoti ekspresivitātei (piemēram, *ķēpāt, ģigāt*).

Līdzskaņu *t, d* palatalizācija devusi atšķirīgus rezultātus ne vien latviešu un lietuviešu valodā, bet arī kursiskajās izloksnēs pretstatā latviešu valodas izloksņu vairākumam, no kā arī literārajā valodā ir dažādi *t', d'* refleksi. (Sk. nodaļu *Akomodācija.*)

Palatalizācija ekspresivitātei ir ļoti bieža parādība.[103] Galvenokārt tā skar vārdus, ar kuriem runātājs vēlas paust savu negatīvo, nicinošo (pejoratīvo) attieksmi pret kādu dzīves parādību vai vēlas spilgti raksturot negatīvu parādību.[104] Piemēram, *(sa)ļimt* blakus apv. *limt,* kas rāda regulāro fonētisko stāvokli; arī *ļenkans* blakus *lenkt : liekt, ļempis* blakus *lempis, šmurgāt* blakus *smurgāt, žmaudzīt* blakus *zmaudzīt.*

Ekspresijas kāpināšanai skaņu palatalizācija bieži vērojama skaņu vārdos, piemēram, *čīkstēt* blakus apv. *cīkstēt;* sar. *kņaukstēt* blakus *knaukstēt; žvadzināt* blakus apv. *zvadzināt.*

Regulāri darinātos vienas cilmes vārdos, kur saknes patskanis mijas vēsturiski izveidotajās attiecībās, ekspresīvi emocionāli spilgtāk raksturojamu parādību parasti saista ar formu, kurā ir likumsakarīga līdzskaņa palatalizācija. Piemēram, apv. *kupa* 'kaudze': *čupa* 'maza kaudze' vai 'nekārtīgi samestu priekšmetu kaudze'. Šādu palatalizēto formu bieži saista arī ar troksni vai darbību, kuras skaniskā izpausme ir tuva attiecīgā vārda skanējumam. Piemēram, *čukstēt: kukstēt, čāpāt :* apv. *kāpāt (:kāpt).*

AKOMODĀCIJA

Par akomodāciju (no lat. *accommodātiō* 'pielāgošanās, pieskaņošanās') sauc fonētisku parādību, kad nākamās skaņas izrunas sākums (ekskursija) piemērojas iepriekšējās skaņas izrunas beigām (rekursijai) vai otrādi — kad iepriekšējās skaņas rekursija piemērojas nākamās skaņas ekskursijai. Līdz ar to notiek vienas skaņas izmaiņa.

Akomodācija ir viens no faktoriem, kas nosaka arī fonētiskās pārmaiņas palatalizācijas procesā. Kā palatalizācijā, tā citās fonētiskās norisēs daudzos gadījumos mainās ne tikai fonēmas raksturs (piemēram, līdzskanis palatāla patskaņa priekšā iegūst palatālu pieskaņu; sal. *l* skaņas atšķirīgo raksturu vārdos *lipt* un *lapa*), bet var radikāli mainīties fonēmas kvalitāte, t. i., var izveidoties cita fonēma ar atšķirīgu artikulāciju.

Kā jau minēts, akomodācijas rezultātā latviešu valodā radikāli pārveidojušies palatalizētie *k, g (k' > c, g' > dz).* Akomodācijas rezultāts dažādās valodās un pat dažādos dialektos vai izloksnēs var būt atšķirīgs. Vairākumā latviešu valodas izlokšņu **tį > š* un **dį > ž* laikam ar starpposmu *t' > č* un *d' > dž* (K. Stangs; sal. lietuviešu valodā **tį > č* un **dį > dž),*[105] bet kursiskajās izloksnēs arī **tį > t' > ķ.* Piemēram, regulārā skaņu mija ir *zalktis,* ģen. **zalktįa > zalkša,* bet kursiskajās izloksnēs arī **katis,*

ģen. *katja > *kat'a > kaķa, no kā latviešu valodā vispārināta forma kaķis.

Vairākās senajās valodās, to vidū hetu un skitu valodā, pirms palatāla līdzskaņa *t* bieži pārveidojās par *c*. Piemēram, blakus het. *tešḫa-* 'sapnis' ir tās pašas nozīmes *zašḫa-* [cašḫa] < *t'ašḫa-;* hetu valodā konsekventi *ti-* > *zi-* [ci].[106]

Vēsturiskajā attīstībā akomodācijas rezultātā var notikt diezgan radikāla līdzskaņu mija. Bieži mijas *t, d* ar *k, g*. Šādas skaņu mijas pamatā ir fonēmu palatalizēto formu līdzīgais skanējums: *t'* un *k'*, tāpat arī *d'* un *g'* skanējumā ir tik tuvi, ka arī runātāji var neievērot to artikulācijas atšķirības. Līdz ar to var rasties *t : k* un d : g mija palatālo patskaņu priekšā.[107] Šāda līdzskaņu mija ir bijusi jau ide. saknēs. Piemēram, blakus **kel-* 'celt, pacelties' (no kā la. *celt*) ir *tel-* 'celt' (no kā lat. *tollere* 'celt, uzcelt'), blakus **ḱeu-* 'liekt' (no kā la. *kaudze*) un **ḱeu-* 'tūkt; uztūkums, izliekums' (no kā la. apv. *šūla* 'čūla, sarētojums') ir **teu-* 'tūkt' (no kā la. *tūkt, tulzna*), blakus **der-* 'plēst, dīrāt' (no kā la. *dīrāt*) ir **ĝher-* 'plēst, kasīt' (no kā lš. *žeȓti* 'raust', la. apv. *žerīt* 'griezt ar neasu nazi'), blakus **dheu-* 'izzust, zaudēt samaņu, mirt' (no kā v. *tot* 'miris, beigts') ir **ĝheu-* 'zust, iet bojā' (no kā la. *zust, zaudēt*).

Fonēmu *k : t* un *g : d* mija palatālā pozīcijā bieži sastopama slāvu valodās; V. Martinovs uzskata, ka pirmslāvu valodā parasta bijusi mija *k'* > *t', g'* > *d'*.[108] Šāda mija bieži izpaužas aizguvumos; piemēram, kr. apv. *ути* 'purvaina vieta' < s. *ukki* 'peļķe'; kr. apv. *лидина* 'slimība' < lš. *ligà,* la. *liga* 't. p.'; kr. *крендель* < v. *Krengel* 'kliņģeris'.[109]

Arī baltu valodās sastopama *ḱ : t, g : d* mija, jo sevišķi rietumbaltu valodās. Šāda mija ir bijusi raksturīga, piemēram, jātvingu valodai.[110] Lietuviešu valodas dienvidu izloksnēs (kā Lietuvā, tā Baltkrievijā; iespējams, jātvingu valodas ietekmē) akomodācijas rezultātā ir plaši izplatīta *t : k (t': k')* un *d : g (d' : g')* mija. Sastopami, piemēram, vārdi *gienà* < *dienà* 'diena', *jáukis* < *jáutis* 'vērsis', *artl͡ys* < *arkl͡ys* 'zirgs';[111] *kẽvas* < *tẽvas* 'tēvs', *mókina* < *mótina* 'māte', *sėgė̃damas* < *sėdė̃damas* 'sēdēdams'.[112]

Arī latviešu valodā sastopama akomodācijas rezultātā radusies līdzskaņu *t : k* un *d : g* mija. Tādā kārtā līdzskanis vārda sākumā pārveidojies, piemēram, aizguvumā *ķieģelis* < vh., vlv. *tēgel* 't. p.'; sastopamas arī izlokšņu vai novecojušās formas ar nepārveidotu dentāli *tieģelis / stieģelis* (M-E III 1078; IV 209; 17. gs. arī formas *teģelis / ķeģelis,* Manc II 339; Elg I 30 un 414). Fonēmu *d : ģ* mija redzama vārdos *delverēt* < vlv. *delveren* 'pļāpāt, kliegt' un apv. *ģelverēt* 't. p.' Aizguvumos no slāvu valodām palatālais *d* latviešu valodā atveidots gan ar *d,* gan *ģ,* piemēram, *sodīt* < skr. *судити* (ar senāko izrunu [sōditi]): *soģis* < skr. *судья* (ar senāko izrunu [sōd'ja]).

Līdzskaņu mija akomodācijas rezultātā redzama arī mantotajā latviešu valodas leksikā. Blakus *t : k (ķ)* mijai sastopama arī *t*

: *k* (*ķ*) : *c* (*č*) mija. Šajā gadījumā *c* < *k'* < *t'* ar iespējamu sekundāru *c* mīkstinājumu (*č*) vai arī tieši *t'* > *c* (*č*). Ka palatālais *t* var pārveidoties par *č*, rāda mīlināmā forma *aiča* blakus pamatvārdam *aita* un *meiča* blakus vārdam *meita*. Abos gadījumos starpforma ir bijusi ar palatālu *t* (**ait'a*, **meit'a*), un līdzskaņa palatalizējumam ir ekspresīvs raksturs. Mija *t* : *ķ* redzama verbā *tekāt* un tā etimoloģiskajā dubletā apv. *ķekāt*, refl. *ķekāties* 'iet ķekatās, lakstoties', kā arī verbos *tept* 'ziest': *ķept* un apv. *tepēt* 'ziest; daudz ēst': *ķepēt*. Mija *t* : *c* redzama vārdos *tipāt* : apv. *cipāt* 't. p.' Fonēmu *t* : *ķ* : *č* miju parāda substantīvi *tūļa*, apv. *tūlis* : *ķūla* (< **t'ūla*), *ķūlis* 't. p.': apv. *čūlis* 't. p.' Fonēmu *d* : *ģ* mija redzama verba *dilt* atvasinājumā apv. *dilda* 'izstīdzējis, neveikls cilvēks' un tā fonētiskajā variantā apv. *ģilda* 'nespēcīgs, novājējis cilvēks'.

Vairāku vienādas nozīmes (vai tuvu, savā starpā saistītu nozīmju) vārdu pamatā latviešu valodā ir arī jau minētās paralēlās ide. saknes, kas diferencējušās akomodācijas rezultātā. Piemēram, apv. *tupa* (arī *tupesis*) 'siena kaudze': apv. *kupa* 'kaudze' (sal. *kupena*) : *čupa* (< **k'upa* vai **t'upa*) pamatā ir fonētiski tuvās ide. saknes **keu-* 'liekt' un **teu-* 'tūkt'. Arī la. *āzis* un *āda* laikam ir vienas cilmes vārdi: blakus ide. **ǟĝ-* 'āzis, kaza' (> b. **āž-* > la. *āz-*) bijusi forma **ǟd(h)-* > b. **ād-* > la. > *ād-* (sal. albāņu *dhī* < **adhi* 'kaza'); par nozīmi sal. kr. *козá* 'kaza': *кóжа* 'āda'.

Latviešu un lietuviešu valodā senākos vārdos konsekventi *tl* > *kl* un *dl* > *gl*. Piemēram, la. *aukla* < **autla* (no verba *aut*); lš. *žénklas* 'zīme' < **žentlas*; la. *egle*, lš. *ẽglė* < **edle* (sal. pr. *addle*, č. *jedle* 't. p.').[113] Šajos gadījumos skaņumijas pamatā ir *t*, *k* un *d*, *g* izrunas atšķirības zudums pirms nebalsīga *l* (V. Kiparskis). Mija *tl* > *kl* bijusi arī hetu valodā.

Latviešu valodā akomodējušies *pj* > *pļ* un *bj* > *bļ*; piemēram, *pļaut* < *pjauti* (lš. *piáuti* 'griezt, pļaut'), apv. *bļaurs* 'slikts' < **biaurus* (lš. *biaurùs* 'riebīgs, nejauks').

Par *ur* > *br* sk. 98. piezīmē.

Viens no speciālajiem akomodācijas gadījumiem ir asimilācija.

ASIMILĀCIJA UN DISIMILĀCIJA

Asimilācija ir vienas skaņas pielīdzinājums citai: progresīvā asimilācija — nākamās skaņas pielīdzinājums iepriekšējai (piemēram, *vilna* > *villa*), regresīvā asimilācija — iepriekšējās skaņas pielīdzinājums nākošajai (piemēram, vārdā *neesmu* pirmās zilbes *e* kļūst plats pirms nākamā platā *e*). Parasta parādība ir līdzskaņu balsīguma vai nebalsīguma maiņa pēc nākamās skaņas rakstura (piemēram, *ap-* atšķirīgā izruna vārdos *apkārt* un *apgāde*). Ja valodā vēl skaidri jūtama vārda cilme, rakstījumā parasti ievēro morfoloģisko jeb etimoloģisko principu (piemēram, raksta *birztala*, kaut gan izrunā [birstala]). Dažos gadījumos tomēr arī rakstos akceptē morfēmu sadurē notikušo skaņu asimilāciju; piemēram,

lauskas (no *lauz-*). Etimoloģijā bieži nākas sastapties ar šādiem asimilācijas gadījumiem: *nb* > *mb, np* > *mp;* piemēram, *dumbrs* < **dunbr(a)s* (no ide. **dheub-* : **dhub-* ar *n* iespraudumu), *tempt* < **tenpt(i); mt* > *nt, md* > *nd* valodu vairākumā, bet ne baltu valodās, kur paturētas skaņkopas *mt, md* (izņemot atsevišķus gadījumus izloksnēs); piemēram, *simts,* lš. *šim̃tas* (bet lat. *centum,* v. *hundert* 't. p.'), *cimds* (apv. *cinds*).[114]

Disimilācija ir vienādu vai rakstura līdzīgu skaņu pārveidošana dažādās, rakstura nevienādās skaņās (retāk — vienas skaņas izzušana). Piemēri: *tt, dt* > *st,* piemēram, *mest* < **met-ti, vest* < **ved-ti* (līdzīgi arī slāvu, grieķu un irāņu valodās; ģermāņu, ķeltu un romāņu valodās *tt* > *ss); td, dd* > *zd,* piemēram, *mezdams* < **met-dams, vezdams* < **ved-dams.*[115]

METATĒZE

Metatēze ir skaņu pārstatījums valodā. Šāds pārstatījums var būt gan vieglākai izrunai (piemēram, la. *ligzda* < **lizgda*), gan arī radies citu vārdu iespaidā (piemēram, apv. *mitre* 'mirte' vārda *mitrs* iespaidā) vai izveidojies saskaņā ar dažādiem fonētiskiem nosacījumiem skaņu pakāpenībai vai ritmiskam plūdumam (piemēram, ssl. *glava* < **galva*).

Metatēze vērojama jau ide. pirmvalodā. Tās rezultātā palielinājās vienas saknes atvasinājumu diferenciācijas iespējas. Piemēram, blakus saknei **u̯er-* balss skaņu apzīmēšanai (no kā la. *vervelēt, verkšķēt, vārds*) ir šās saknes pārstatītā forma **reu-* (no kā la. *runāt, rūkt*).[116]

Ar skaņu pārstatīšanu bija iespējams arī vārdus tuvināt apzīmējamo parādību skaniskajam raksturam. Ļoti plaša parādība ide. pirmvalodā (arī vēlākajās atsevišķās valodās) ir pārstatījums skaņkopās *sk- / ks-, sp- / ps-, st- / ts-;* piemērs: la. *skubināt,* bet si. *kṣǭbheyati* 'iekustina'.

Daudzos vārdos metatēze ir notikusi baltu pirmvalodā. Piemēram, la. *cepu,* lš. *kepù,* bet ssl. *pekǫ* (kr. *пекý*) no ide. **pek$^{u̯}$-* 'cept, vārīt'. Ka pārstatījums šajā vārdā nav raksturīgs vienīgi baltu valodām, rāda gr. *artokópos* < **artopók$^{u̯}$os* 'maizcepis'.

Piemērs metatēzei, kas notikusi latviešu valodā: *desmit* < *desimt* (lš. *dešimt*).[117]

IZRUNAS NEĒRTĪBU NOVĒRŠANA

Kā jau minēts metatēzes aplūkojumā, fonētiskas pārmaiņas valodā var notikt arī izrunas neērtību novēršanai. Piemēram, latviešu valodā nav skaņkopu *ml, mr, vr, vl.* Lai valodā no tām izvairītos, notikušas pārmaiņas *ml* > *bl, mr* > *br*[118], *vl (u̯l)* > *bl* (piemēram, *blīvēt* < vlv. *vlien*), *vr (u̯r)* > *br* (piemēram, *brokasts* < vlv. *vrōkost*).

PATSKAŅU MIJAS RINDAS

Latviešu valodā daļēji saglabājusies ide. patskaņu mija.[119]

1. Ide. *i*-rindai (*i, ī, i̯i̯ : ei, ēi : oi, ōi*) atbilst la. *i, ī, ij : ei, ie, ej, ēj : ai, aj*. Piemēram, *stiga : steigt : staigāt; līt, lija : liet, leju, lēju : laistīt*.

2. Ide. *u*-rindai (*u, ū, u̯u̯ : eu, ēu : ou, ōu*) atbilst la. *u, ū, uv : jau, au, ev, av, āv : uo < ōu*. Piemēram, *gluds : glaust : glodene; žūt, žuva : žaut, žāvēt* (apv. *žavēt*)*; dubt* : apv. *daube* 'grava' : *dobe* [dùobe]. Mijas arī *u̯e, u̯ē : u, ū*; piemēram, *dusēt : dvest, dvēsele; kūpēt : kvēpt*.

3. Ide. *e*-rindai (*e, ē : o, ō*) atbilst la. *e, ē : a : uo*. Piemēram, *nest : nēsāt : nasta; plēst : plosīt* [pluôsît].

Šo rindu papildina zudumpakāpē *r̥ l̥ m̥ n̥ > ir/ri il in > ī im, ur ul um un > ū*, kā arī no savienojumiem radušies *en > ie, an > uo*. Piemēram, *beru, bērt* : apv. *atbars, bārstīt : birt; līst : lienu : lodāt* [luõdât].

Blakus *e, ē : a : uo* ir jauninājums *e, ē : a, ā*. Piemēram, *zelt, zēla : zaļš, zāle*.

Blakus *i, ī : ai* un *e : i* (savienojumos *ir, il, in, im*) jauninājums *i, ī : e : ei, ai*. Piemēram, *dzinu, dzīt : dzenu : gaiņāt*.

Kā jau minēts, ide. *ou* > b. *au*, bet *eu* > ab. *i̯au* > la. *jau* / *'au* (piemēram, vārdos *jaust, kļaut*). Zudumpakāpē ir la. *u, ū* vai *ju* / *'u, jū* / *'ū* (piemēram, *glaust : gluds, jaust : just, kļaut : kļūt*). Šis zudumpakāpes līdzskaņa mīkstinājums vai *j* ir reducēta saknes patskaņa (*e*) reflekss *i̯* veidā.[120] Tātad ide. *eu* : *ŭ* > ab. *i̯au* : *i̯ŭ*, kur *i̯ŭ* < *ₑŭ*.

REDUKCIJA

Vārda forma bieži vēsturiski pārveidojusies redukcijas rezultātā. Redukcija ir fonētiska parādība, kad neuzsvērtā zilbē vājinās skaņu artikulācija un skaņas pārveidojas kvantitatīvi vai kvalitatīvi, pat pilnīgi izzūd. Pilnīgs skaņu zudums redzams daudzos salikteņos, g. k. to pirmajā daļā. Piemēram, forma *paldies* reducēta, saliedējoties vārdiem «palīdz Dievs», forma *diemžēl* izveidojusies no «Dievam žēl».

Parasti terminu *redukcija* attiecina uz patskaņu rakstura maiņu vai patskaņa zudumu artikulācijas vājinājuma dēļ. Kvalitatīvā redukcijā mainās patskaņa tembrs (tas ir, izveidojas kvalitatīvi cits patskanis). Piemēram, vēsturiskajā skaņumijā noteiktos apstākļos (tā sauktajā redukcija pakāpē) ide. saknes *e* pārveidojās par baltu *i* un ide. *o* par baltu *u*. (Parasti savienojumos ar *l, r, m, n*;

piemēram, no saknes **mel-* ir la. *milti*, no saknes paralēlformas **mol-*— la. *mulst*.)

Kvantitatīvā redukcijā mainās patskaņa ilgums un intensitāte (no gara patskaņa izveidojas īss) līdz pilnīgam patskaņa zudumam. Tas ir parastākais redukcijas veids, kas g. k. skar piedēkļu un galotnes formu. Vēsturiski viens no šādas redukcijas cēloņiem bijusi uzsvara atvilkšana uz vārda pirmo zilbi. (Divskanim reducējoties par patskani, vienlaikus notiek kvantitatīva un kvalitatīva maiņa.)

Ne katrreiz pasakāms vēstures posms, kurā noticis piedēkļa patskaņa zudums — baltu pirmvalodā, austrumbaltu dialektā, cilšu valodās vai latviešu tautības valodā. Literārā vārda *mednis* salīdzinājums ar apv. *medenis* rāda, ka redukcija notikusi latviešu tautības valodā. Latviešu tautības valodā reducēts patskanis arī vārdā *avens (avins)* > *auns* (sal. lš. *āvinas*, pr. *awins*). Agrāk (laikam latgaļu valodā vai austrumbaltu ziemeļu izloksnēs) zudis vārda *auzà* senākais piedēklis *-i-* (**aviza* no b. **au̯ižā*; sal. lš. *avižà*; redukcijas senumu rāda arī Maskavas vietv. *Аyза* > *Яyзa*).

Latviešu valodā zuduši galotņu senākie īsie patskaņi. Piemēram, *tēvs* > **tēvas* (lš. *tėvas*), *ved* < **veda* (lš. *vēda*). Dažos gadījumos saglabājies galotnes *u* (*u*-celma lietvārdos, piem., *tirgus*, un adverbos, piem., *augstu*) un *i* (apv., arh. *naktis* 'nakts'). Galotņu garie patskaņi un divskaņi saīsināti divzilbju un vairākzilbju vārdos. Piemēram, *galva* < **galvā*; vsk. ģen. *vīra* < *vīrā* (lš. *výro*), *bite* < **bitē* (lš. *bìtė*), dsk. nom. *naktis* < **naktīs* (lš. *nāktys*); tag. 1. pers. vsk. *lasu* < **lasuo* (sal. refl. *lasos* [uo]), 2. pers. *vedi* < **vedie* < **vedei* (sal. refl. *vedies*).

Dažos gadījumos galotņu veidošanās ceļš vēl nav pietiekami izpētīts. Tas sakāms, piemēram, par verbu infinitīva galotni. Ide. pirmvalodas sairšanas posmā (laikam ne visos dialektos) bija infinitīva galotnes *-teĩ* un *-tḗi*, kas izveidojušās no *ti-(t-)*celma lietvārdu vsk. datīva un lokatīva izskaņām. Baltu pirmvalodā laikam bija infinitīva galotne *-tei* (kas austrumbaltu valodā pārveidojās par *-tie*), bet tai blakus bija arī no līdzskaņu celma lokatīva izveidojusies galotne *-ti*. Galotne *-tie* pēc redukcijas saplūda ar *-ti*, kas joprojām ir lietuviešu literāraja valodā (piem., *mèsti* 'mest', refl. *mèstis*) un sastopama arī senākajos latviešu valodas rakstos, dažās izloksnēs un tautasdziesmās. Latviešu literārajā valodā infinitīva galotne reducējusies par *-t*, bet forma *-tie* saglabājusies refleksīvajos verbos (*mest — mesties*).

Lietuviešu valodā infinitīva formas ar *-tie* (refl. *-ties*) sastopamas izloksnēs, un ir arī izlokšņu formas ar reducētu galotni *-t*. Prūšu valodā blakus infinitīva galotnei *-t* (< *-ti*) ir arī *-twei*, kas izveidojusies no *tu*-celma datīva, un *-ton (-tun)*, kas ir sena supīna forma.

Tā kā grūti konstatēt, kuriem verbiem bijis baltu *-tei* (*-tie*) un kuriem *-ti*, šajā vārdnīcā attiecīgajos šķirkļos minēta tikai viena, vienkaršāka, forma ar *-ti*, bet latviešu vārdiem — mūsdienu literārā forma ar *-t*.*

2. ETIMOLOĢIJA UN VĀRDU VĒSTURE

ETIMOLOĢIJAS UZDEVUMI UN METODES

Etimoloģija ir zinātne par vārdu cilmi un radniecību ar citiem tās pašas valodas un citu valodu vārdiem. Tās galvenie uzdevumi ir šādi: 1) saistīt vārdus ar radu valodu un dialektu vārdu krājumu un izsekot šo vārdu vēsturei līdz pirmvalodai; 2) valodas iekšējiem atvasinājumiem — nosacīt atvasināšanas formālos elementus un semantisko motivāciju šīs valodas robežās; 3) aizguvumiem — noteikt aizgūšanas avotus un ceļu (piemēram, ar kādas valodas starpniecību).[121]

Realizējot pirmo uzdevumu, ir svarīgi iepriekš noteikt, līdz kādam valodas stāvoklim pagātnē izsekos vārda aizvēsturi — līdz tās pašas valodas aizsākumiem (piemēram, krievu valodā — līdz senkrievu valodai), līdz valodu grupas pamatiem (piemēram, latviešu un lietuviešu valodai — līdz baltu pirmvalodai) vai līdz ide. pirmvalodai. Mūsu vārdnīca tāpat kā lielākā daļa cittautu jaunāko etimoloģijas vārdnīcu cenšas noskaidrot vārdu vēsturi līdz rekonstruētai ide. saknei.

Galvenā etimoloģijas metode ir salīdzināmi vēsturiskā metode, kas izveidojusies 19. gadsimtā un pilnveidota 20. gadsimtā. Tā ir zinātniskās pētniecības paņēmienu sistēma, ko lieto radu valodu pētīšanai, lai noteiktu šo valodu vēsturi ar nolūku atklāt to attīstības likumsakarības, sākot no vissenākajām formām. Šī metode ir vēsturiska, jo tā pētī valodas faktus to vēsturiskajā attīstībā un saskaņā ar attiecīgās cilvēku sabiedrības (tautas, cilts) vēsturi, jo sevišķi saskaņā ar materiālās kultūras attīstību. Šī metode ir salīdzinoša, jo tā valodas faktus neskata izolēti, bet salīdzinot ar visu attiecīgās valodas sistēmu (fonētisko, morfoloģisko, leksisko sistēmu) un salīdzinot ar citu valodu attiecīgajām parādībām. Šajā nolūkā izveidoti attiecīgi fonētiskie, morfoloģiskie un semantiskie kritēriji. Arvien tālāk iedziļinoties valodu pagātnē, zinātnieki rekonstruē pirmvalodas struktūras elementus.

Līdztekus salīdzināmi vēsturiskajai metodei, kas attiecas tikai uz radu valodu parādībām, etimoloģijā lieto arī analoģijas metodi

---

* Pēc J. Endzelīna uzskata latviešu pirmvalodā, jādomā, bija divas galotnes: *-ti* un *-tie*; no *-ti* vēlāk bija jāiznāk *-t* un no *-tie* savukārt -ti, kas, šķiet, vēlāk «nekārtni» palaikam arī saisināts par *-t*. (Latviešu valodas gramatika. R. 1950. 917. lpp.)

un tipoloģiskus salīdzinājumus. Tipoloģiskie salīdzinājumi nav saistīti ar valodu radniecību. To mērķis ir konstatēt struktūras parādības, kas vienādas visām vai dažām valodām, piemēram, formas vai semantikas maiņa. Šādā veidā konstatēts, piemēram, ka visdažādākajās valodās jēdzienus 'rūgts' un 'skābs' bieži izsaka ar atvasinājumiem, kas darināti no vārdiem ar nozīmi 'ass, griezīgs'.

Metodes kritēriji. Fonētiskais kritērijs nosaka, ka etimoloģizēšanas procesā jābalstās uz fonētiskās attīstības likumiem un atbilstībām. Piemēram, la. *bērt* un lat. *ferre* var saistīt kā vienas cilmes faktus, kuru pamatā ir sakne **bher-*, jo latīņu valodā *bh* > *f* un latviešu valodā *bh* > *b*. Latviešu valodā saknes patskanis ir garš tāpēc, ka zilbei ir stieptā intonācija: stiepti un krītoši intonētās skaņkopās *er, ar* patskanis kļūst garš. Tātad ir ievēroti nosacījumi abu minēto vārdu fonētiskai identificēšanai.

Savukārt ir daudzi citvalodu vārdi, kas skanējumā atbilst kādiem latviešu valodas vārdiem, bet šo valodu atšķirīgā fonētiskā attīstība neļauj tos apvienot cilmes ziņā. Piemēram, sav. *sega* 'zāģis' nav etimoloģiski saistāms ar la. *sega,* jo ģermāņu *g* izveidojies no senāka *k* (vārda pamatā ir ide. **sek-* 'griezt'), bet latviešu vārds negrozīti atspoguļo ide. saknes fonētisko sastāvu (**seg-* 'spraust').

Morfoloģiskais kritērijs nosaka, ka etimoloģizēšanas procesā jāievēro katra vārda morfoloģiskā struktūra, kuras pamatā ir sakne un kurā noteikta gramatiska vai semantiska loma ir priedēkļiem, piedēkļiem un galotnei. Ja neievēro šo kritēriju, var rasties rupjas kļūdas. Piemēram, J. Langijs savā vārdnīcā la. apv. *virkle* 'sīpolu virtene' pareizi saistīja ar apv. *virt* 'vērt' (sal. «krelles uzvirt»), bet vārda piedēkli uzskatīja par otru sakni un kvalificēja vārdu par salikteni no *virt* + *klāt* (Lj 253).

Semantiskais kritērijs nav tik noteikts kā abi iepriekšējie. Rekonstruējot vārda nozīmes attīstības gaitu, ikvienai nozīmes niansei jāizriet no iepriekšējās: nozīmes attīstībai jābūt nepārtrauktai un loģiskai. Šeit svarīgāka nekā fonētikā vai morfoliģijā ir analoģija. Piemēram, izsakot domu, ka vārds *dusmas* ir atvasināts no *dust* 'smagi elpot, elst' (kas ir tās pašas cilmes kā *dvest*), loģiskā motivācija ir cilvēka smagā, «niknā» elpošana dusmu pārdzīvojuma laikā, un šo tēzi apstiprina citu valodu analogie piemēri: sa. *anda* 'dusmas' : ssk. *andi* 'elpa', arī senīru *dāsacht* 'niknums', kas atvasināts no tās pašas saknes kā *dust, dvest.*

Blakus minētajiem valodnieciskajiem kritērijiem[122] svarīgs ir vēsturiskais kritērijs: iedziļinoties vārda aizvēsturē, jāievēro attiecīgā laika materiālās kultūras līmenis (piemēram, darbarīku un tehnoloģijas attīstības pakāpe), sabiedrisko attiecību formas un cilvēku domāšanas vēsturiskās īpatnības (piemēram, mitoloģiskie priekšstati) Etimoloģiskie secinājumi šai ziņā ir jāsaskaņo ar

vēstures (īpaši arheoloģijas) un etnogrāfijas, kā arī mitoloģijas atziņām.

N e r e g u l a r i t ā t e s . Etimoloģisko analīzi sarežģī ārkārtējas pārmaiņas, kas notikušas vārda formas vai nozīmes attīstībā, tas ir, tādas parādības, kuras neatbilst regulārajām fonētiskajām, morfoloģiskajām vai semantiskajām likumsakarībām. Ir šādas galvenās neregularitātes: citvalodu fonētiskās ietekmes, kādas izloksnes īpatnību vispārinājums, skaņu akomodācija, asimilācija un disimilācija, skaņas iespraudums vai pievienojums, skaņas zudums, metatēze.

Morfoloģiskajās atbilstībās sarežģījumus var radīt vārda pāreja citā dzimtē un skaitlī. Piemēram, la. *sēkla* mūsdienu valodā ir sieviešu dzimtes vienskaitļa nominatīva forma, bet vēsturiski tā ir bijusi nekatras dzimtes daudzskaitļa nominatīva-akuzatīva forma no vsk. **sēklon*. Iespējams, ka vārda attīstībā notikusi arī vārdšķiras maiņa. Ir gadījumi, kad pilnīgi vai daļēji zudusi kāda morfēma, un līdz ar to parasti saistīta pārējo morfēmu rakstura pārmaiņa. Piemēram, lš. *dantìs,* lat. *dens* (ģen. *dentis*) 'zobs' izveidojušies no ide. **edent-* / **edont-*, kur **ed-* 'ēst' ir sakne un *-ent-* / *-ont-* piedēklis, bet, saknes ieskaņas patskanim zūdot (saknes zuduma pakāpē), piedēklis saplūdis ar atlikušo saknes daļu un izveidojusies jauna sakne.

Vārda semantiskās attīstības gaitas rekonstrukcijā grūtības rada neregulāras vai reti sastopamas nozīmju asociācijas, kas saistītas, piemēram, ar tabu vai eifēmismu un semantisko polaritāti. Grūtības dažreiz rada arī to nozīmju rekonstruēšana, kas saistītas ar īpatnējiem vēsturiskiem apstākļiem un mūsu dienās grūtāk saprotamiem mitoloģiskiem vai citiem īpatnējiem senā cilvēka priekšstatiem.

SALĪDZINĀMĀS VALODAS UN DAŽĀDIE LEKSIKAS SLĀŅI

Ir parādības, kuru rekonstruēšanai pietiek ar faktiem vienas valodas robežās. Piemēram, varam konstatēt, ka vārds *krēsla* ir atvasināts no verba *krēst* 'likt nokrist, kratīt', kas ir *krist* kauzatīvs. (Piemēram, tautasdziesmā: «Rauduvīte rasu krēsa», variants «trauca».) No šejienes *krēsla* apvidus nozīme '(uzkritusi) plāna kārtiņa' («sniega krēsliņa»). Arī tumsas iestāšanos valodā saista ar *krist* («uzkrīt tumsa», «uzkrita vakars, nakts»), un no šejienes *krēsla* ar nozīmes pārnesumu ir 'plānā tumsas kārtiņa (kas tikko uzkritusi)' → 'nepilnīga tumsa'.

Parasti tomēr etimoloģijā nepietiek ar vienas valodas faktiem. Salīdzināšanai visvairāk faktu ir tuvākajās radu valodās (latviešu valodai — lietuviešu un prūšu valodā), un tie ļauj vislabāk izsecināt vārda izveidošanās un attīstības gaitu. Piemēram, ar latviešu valodas faktiem nepietiek, lai izsecinātu vārda *liekt* cilmi; mēs nevaram

noteikt, vai *ie* šajā vārdā ir no senāka *ei* vai *en*. Saistot šo vārdu ar lš. *leñkti* 'liekt', attīstības gaita kļūst skaidra. Vēl vairāk — varam šajā grupā iesaistīt arī *lenkt* kā valodā vispārinātu izloksnes parādību, kurā saglabājies senākais baltu *en*. Kļūst skaidrs arī *lenkt* nozīmes pamats.

Jo tālāk aizvirzāmies pagātnē, jo plašāks salīdzināmo valodu loks jāiesaista analīzē: senāko valodas faktu rekonstruēšanai vissvarīgākais ir salīdzinājums ar tālajām radu valodām (piemēram, ar senindiešu, grieķu vai senajām irāņu valodām).

Latviešu valodā ir dažāda līmeņa mantotās un aizgūtās leksikas slāņi.

Mantotajā leksikā senākais ir ide. kopējās leksikas slānis, kas izveidojies pirms pirmvalodas sairšanas. Šajā slānī ir daudz tādu dzīvnieku, augu un apkārtējās vides nosaukumu, kam bija svarīga nozīme ide. kopdzīves laikā. Šo nosaukumu vidū ir, piemēram, vairāki mājdzīvnieku apzīmējumi, jo cilvēki tolaik jau nodarbojās ar lopkopību.[123] Piemēram, vārdiem *avs, auns, avens* atbilstošus nosaukumus atrodam visdažādākajās ide. valodās: lš. *avìs* 'aita', *ãvinas* 'auns', pr. *awins*, skr. *овьнъ* 't. p.', senīru *ōi*, sav. *ouwi, ou*, si. *ávi-*, gr. *oís, oīs*, lat. *ovis* 'aita'; pamatā ide. **óu̯is* 'aita'. Uz ide. kopējās leksikas slāni attiecas arī vārds *akmens* : lš. *akmuõ*, ssl. *kamy*, kr. *кáмень* 'akmens', sav. *hamar* (< **kam-er*), v. *Hammer* 'āmurs' (← 'akmens'), gr. *ákmōn* 'lakta, meteors'; pamatā ide. **ak-* / **aḱ* (: **kā-*) 'ass; akmens'. Šādu ide. kopējās leksikas vārdu latviešu valodā ir daudz. To vidū ir darbību (piemēram, *sēdēt, stāt, malt*), īpašību (piemēram, *sauss, silts, salts*), dabas parādību (piemēram, *saule, mēness, diena, nakts, ausma*), radniecības attiecību (piemēram, *māte, brālis*) apzīmējumi.

No baltu kopējā leksikas slāņa latviešu valodā ir, piemēram, vārds *sakne* : lš. *šaknìs*, pr. *sagnis* 't. p.'; *zirgs* : lš. *žirgas* 't. p.', pr. *sirgis* 'ērzelis'; *turēt* : lš. *turěti*, pr. *turit, turretwey; labs* : lš. *lãbas*, pr. *labs*. Ir arī daudz tādu vārdu, kas baltiem kopēji ar slāviem (piemēram, *liepa*, lš. *líepa*, kr. *лúпа*) vai ģermāņiem. Ir arī šo visu triju valodu grupu kopēja leksika, piemēram, *daba*, lš. *dabà*, kr. apv. *дóба* 'laiks, vecums', go. *ga-daban* 'notikt, gadīties'; pamatā ir ide. **dhebh-* 'derīgs, derīgi gadīties'.[124]

Daudz ir arī austrumbaltu — latviešu un lietuviešu — kopējo vārdu, piemēram: *lietus* : lš. *lietùs; sija* : lš. *sijà; siena* : lš. *síena; brangs* : lš. *brangùs* 'dārgs'. Daži vārdi latviešiem ir kopēji tikai ar prūšiem; piemēram, *maize* (pr. *mayse*). Ir arī latviešu un slāvu kopējā leksikas slāņa vārdi, piemēram, *īsts* (kr. *úстый*).

Jaunākais ir latviešu valodai īpatnējais leksikas slānis, t.i., latviešu valodas innovācijas. Piemēri: *ciņa, duncis, jaunatne, kārniņš, krēsla, kūlenis, pagalms, pali, sēras, kaisls, krietns, kūdīt, plīvot, skaisties, šļupstēt*. Arī šo vārdu pamatā ir ide. saknes, bet

tiem nav formas un nozīmes ziņā pilnīgi atbilstošu ekvivalentu radu valodās.

Šim jaunākajam, uz mantotā pamata veidotajam latviešu valodas leksikas slānim pieslejas 19. gs. un 20. gs. neoloģismi — atsevišķu runātāju vai rakstītāju darinātie vārdi. Lielākoties ir zināmi šo jaundarinājumu autori un daudzkārt arī darināšanas gads. Piemēram, vārdus *galdnieks* un *mazgātava* ieteica J. Alunāns 1858. gadā, vārdu *dzeja* ieteica A. Kronvalds 1868. gadā, *cēlonis* — 1871. gadā, vārdu *aina* — F. Mālbergs 1885. gadā, vārdu *neklātiene* — J. Endzelīns 1940. gadā.

AIZGUVUMI

Plašu leksikas grupu izveido aizguvumi, un arī šajā grupā ir vairāki slāņi.

Katrā valodā ir aizguvumi no visām valodām, ar kurām attiecīgajai tautai ir bijusi saskare. Ir aizguvumi, kuri nerada šaubas ne par pašu aizgūšanas faktu, ne arī par valodu, no kuras vārds ir aizgūts. Piemēram, latviešu valodā vārds *grāmata* aizgūts no senkrievu valodas (skr. *грамота* 'alfabēts, raksts, dokuments'), kur tas savukārt no grieķu valodas (gr. *grámmata* 'rakstu zīmes'). Daudzos gadījumos tomēr rodas šaubas, vai vārds ir mantotas cilmes vai aizguvums. Bieži rodas kļūdas, ja par aizguvumu uzskata kādu vārdu tikai tāpēc, ka radu valodās tam nav atbilstošas formas vai nozīmes vārda. Daudz šādu gadījumu ir arī latviešu valodas etimoloģijas vēsturē. Pareizu atbildi var dot tikai vārda attīstības gaitas dziļāka izpēte visā valodas sistēmā, ievērojot arī vēsturiskos apstākļus, kas saistīti ar šā vārda lietošanu. Piemēram, vārdu *arods* J. Endzelīns sākotnēji uzskatīja par aizguvumu no baltkrievu valodas (E I 86), bet pēc atbilstošo vārdu analīzes tuvākajās radu valodās un ievērojot apstākli, ka baltkrievu valodā attiecīgajam vārdam nav cilmes ziņā tuvu formu, nonāca pie pretēja uzskata — ka šis vārds baltkrievu valodā laikam aizgūts no baltu valodām (M-E I 142). Šādu uzskatu apstiprina arī baltkrievu valodnieku pēdējo gadu pētījumi: bkr. *арýд* 'apcirknis' ir aizguvums no baltu valodām (ЭСБМ I 152).

Aizguvumi dažreiz ceļo no valodas valodā un ir diezgan grūti precīzi noteikt kāda vārda aizgūšanas ceļu. Tā, piemēram, daudzi zvejniecības termini un jūrniecībā lietoti vārdi ir kopēji visām vai vairākām valodām Baltijas jūras piekrastē un ne katrreiz izdevies noteikt to pirmsākumu. Dažādas domas izteiktas par vārda *laiva* cilmi. Šo vārdu, kam atbilst lš. *laĩvas, laivà, laĩvė*, s. *laiva,* ig. *laev* 'kuģis', līb. *lōja* < **laiva* 'laiva', vairāki valodnieki saista ar ģerm. **flauja-* (> sk. *fley* 'kuģis'), no kā ar metatēzi varēja izveidoties s. *laiva,* ko pārņēma citas valodas. Taču vārdu *laiva* var saistīt arī ar la. apv. *lieva* (< **leiva* : **laiva*) 'skuju koka cietās, sārtās koksnes puse' un *aplieva* 'stumbra koksnes ārējā kārta'; no nozīmes

'koks, (liekta) koksne' varēja ar pārnesumu izveidoties nozīme 'laiva'. (Par nozīmes pārnesumu sal. *celms,* lš. *kélmas* 'celms, stumbrs': lš. *kelnas,* augšsorbu *čolm* 'laiva'). Tātad šim vārdam var būt arī baltu cilme.

Šādu gadījumu, kad iespējami divi vai pat vairāki vārda cilmes risinājumi, etimoloģijā ir daudz; lai noskaidrotu vārda patieso cilmi, jāpadziļina valodnieciskā analīze (piemēram, noskaidrojot, cik plaša valodā ir vārda saknes atvasinājumu sistēma) un jāmeklē attiecīgi vēsturiskie kritēriji.

Ir gadījumi, kad aizgūtais vārds jaunā formā vai atvasinājumā atgriežas valodā, no kuras tas aizgūts. Piemēram, la. *vajag* aizgūts no lībiešu valodas (līb. *vajag, vajāg*), un no tā atvasināts verbs *vajadzēt* un adj. *vajadzīgs;* pēdējais pārņemts lībiešu valodā: *vajādzig.*

Latviešu valodā vārdi aizgūti no visām kaimiņu valodām. Daži piemēri: no lietuviešu valodas aizgūts vārds *ģimene* (lš. *giminė* 'dzimta'), no prūšu valodas — *ķermenis* (pr. *kermens* 'miesa, ķermenis'), no senkrievu valodas — *strādāt* (skr. *страдати* 'censties; smagi strādāt, ciest'), no krievu valodas — *versts* (kr. *верстá*), no lībiešu valodas — *bojāt* (līb. *buojə̂*), no igauņu vai lībiešu valodas — *loms* (ig. *loom,* līb. *luom*), no viduslejasvācu valodas — *klints* (vlv. *klint*), no vācu valodas — *kanna* (v. *Kanne*).

Tuvu radu valodu līdzīgo vārda formu dēļ dažreiz nav iespējams pateikt, no kuras valodas tieši vārds aizgūts, piemēram, no lībiešu vai igauņu valodas. Līdzīgs stāvoklis ir attiecībā uz 13.—15. gs. aizguvumiem no ģermāņu valodām: Latvijā muižās un pilsētās tolaik bija plaši izplatīta (arī kā administratīvā, kancelejas valoda) viduslejasvācu valoda, bet Ziemeļvācijas iceļotāju vidū bija daudz holandiešu un frīzu, kuri varēja ietekmēt aizguvumus latviešu valodā. Dažos gadījumos tas diezgan precīzi konstatējams (piemēram, blakus vārdam *elle* izloksnēs ir *elne* < vh. *elne*), bet parasti šo ģermāņu valodu vārdu formas ir tik tuvas, ka aizguvums iespējams no jebkuras no tām (piemēram, *dēlis* < vh. *deel* vai afrī., vlv. *dele*).

Grūtāk ir konstatēt ļoti senus aizguvumus — no valodām, ar kurām tiešs vai netiešs kontakts baltu ciltīm bijis mūsu ēras 1. gadu tūkstotī vai 2. gadu tūkstoša sākumā. Grūtības rada tas, ka ilgajā laika posmā aizgūtie vārdi parasti ir mainījuši formu un nozīmi; vārdu forma ir mainījusies arī netiešu kontaktu gadījumos — kad vārds ceļojis no valodas valodā. Taču diezgan daudz ir tādu seno aizguvumu, kuriem ar lielu ticamību var pateikt cilmi.

Daudzi senas cilmes vārdi ir t.s. kultūras vārdi, kas radušies kādā senajā valodā un tad izplatījušies ar attiecīgo parādību daudzās zemēs; piemēram, *roze, rudzi.* Arī vārds *ķēve* (apv. *ķēva*) laikam ir ceļojošs kultūras vārds, kas izplatījies 1. gadu tūkstoša pirmajā pusē līdz Eiropas ziemeļiem. Tā pamatā gan ir mantotas ide. saknes atvasinājums, bet tas saplūdis ar formu, kuras sākotne ir tirku *t'eva* 'kamielis' (> oset. *tewa* 't. p.'), kas atkarībā no dabas

apstākļiem mainījis nozīmi (s. *teva, tevana* 'aļņu mātīte, ziemeļbriežu mātīte'), bet saglabājis semantisko pamatu —'ātrais dzīvnieks (jāšanai)'.

Cilšu un tautu migrācijā ieceļotāji bieži uzsūkuši zemes pirmiedzīvotājus, pārņemot savā valodā šo pirmiedzīvotāju valodas (substrāta) elementus. Latviešu valodā, piemēram, ir spēcīgs Baltijas somu (galvenā kārtā lībiešu un igauņu) valodu substrāts. Eiropas valodās ir manāmas arī ļoti senu substrātu pēdas, ko atstājušas ciltis, kuras Eiropu apdzīvojušas pirms indoeiropiešiem. Piemēram, par šādu substrāta parādību uzskata vārdu *mugura* (< **magura;* J. Hūbšmids).

Iekļaujoties latviešu valodā, aizguvumi dažkārt mainījuši formu, piemērojoties valodas fonētiskajai sistēmai. Piemēram, la. *i* aizstājis skr. ъ un v. *ü,* la. *ē* — skr. ѣ, la. *ie* — vlv. *ē.*[125]

Aizgūto vārdu forma daudzos gadījumos ļauj secināt aizgūšanas laiku. Piemēram, vārdos, kas aizgūti no senkrievu valodas līdz 13. gadsimtam, skr. *у* (ko toreiz izrunāja kā šauru *ō*), latviešu valodā aizstāts ar *uo (robeža, sods)*, skr. *a* — ar *ā (krāsa, prāva).*

Mainījusies arī daudzu aizguvumu struktūra, aizstājot kādu morfēmu (parasti piedēkli un galotni) ar skanējumā tuvu latviešu valodas morfēmu. Piemēram, vlv. *wermede* > la. *vērmele.* Radu valodas formas dažos gadījumos saplūdušas ar atbilstošo latviešu valodas vārdu vai ietekmējušas, resp. mainījušas, šā vārda formu. Piemēram, senāko la. *dzēlestība,* kas sastopams vēl 16. gs. rakstos (: lš. *gėlà* 'lielas sāpes, sirdssāpes') aizstājusi forma *žēlastība,* kam blakus arī *žēl* < skr. **жель,* sal. *желя* 'skumjas, žēlošanās, raudas'.

ETIMOLOĢISKIE VARIANTI UN DUBLETI

Kā jau minēts, ide. pirmvalodā sastopami saknes varianti, piemēram, ar *k* / *k̑* un *g* / *ĝ* ieskaņā vai izskaņā, ar sonantu miju saknes izskaņā. Vēsturiskajā attīstībā latviešu valodā izveidojušies šo sakņu atšķirīgi refleksi; ja tiem ir vienāda struktūra un vienādas atvasināšanas morfēmas, tos dēvē par etimoloģiskajiem variantiem. Piemēram, ide. **kău-* / **k̑ău-* 'kaukt, kliegt' refleksi ir b. **kau-* un **šau-* > la. *sau-,* no kā etimoloģiskie varianti *kaukt* un *saukt.* Etimoloģiskie dubleti ir vienas ide. saknes atvasinājumi — vienādas struktūras vārdi (ar pilnīgi atbilstošiem sufiksiem), kuru forma atšķiras vēsturiskajā attīstībā notikušo dažādo fonētisko procesu dēļ. Parasti atšķirīga ir arī etimoloģisko dubletu semantika vai ekspresīvi emocionālais raksturs.

Etimoloģiskie dubleti var būt mantoti vārdi un aizguvumi. Mantoto dubletu atšķirības parasti ir izveidojušās baltu cilšu valodās vai latviešu valodas izloksnēs, kurām raksturīgas dažādas fonētiskās likumsakarības. Piemēram, vārdu *liekt* un *lenkt* pamatā ir b. **lenkti* 'liekt' (> lš. *leñkti* 'liekt, tīt'). No kursiskajām izloksnēm

vispārināta forma ar *en,* bet izlokšņu vairākumā ar *en* > *ie.* Atšķirīgajām formām izveidojusies arī atšķirīga semantika. Pēc rakstura līdzīgi etimoloģiskie dubleti ir *dūcis* un *duncis,* kuru nozīmes atšķirība ir mazāka.

Etimoloģiskie dubleti var rasties metatēzes rezultātā. Piemēram, vārdu *liegs* un *viegls* pamatā ir b. **lenguas* 'viegls' > la. **liegvs* (: lš. *leñgvas*). Lai novērstu vārda izrunas neērtību, vienā gadījumā izskaņā elidēta *v* skaņa, otrā gadījumā notikusi metatēze — pārstatīti vietām *l* un *v.* Vārdam *liegs* varieta arī sākotnējā nozīme.

Daudzi etimoloģiskie dubleti ir aizguvumi ar kopēju pirmformu. Šo vārdu mūsdienu formas atšķiras tāpēc, ka aizguvumi ieplūduši latviešu valodā no dažādām valodām vai no vienas valodas dažādām attīstības pakāpēm. Piemēram, vārdu *mētelis* un sar. *mantelis* pamatā ir lat. *mantellum* 'sega, apsegs'. Pirmais no tiem aizgūts no senkrievu valodas (*мятьль*), kur tas ieplūdis ar ģermāņu valodu starpniecību, bet otrais — no vācu valodas (v. *Mantel*).

Viens no etimoloģiskajiem dubletiem var būt mantots, otrs aizgūts. Piemēram, blakus mantotas cilmes vārdam *dzelzis* sastopams vārds *ģelzis* 'naža asmens; slikts nazis', ko uzskata par aizguvumu no lietuviešu valodas (lš. *ģelžis* 'dzelzs; nazis, zāģis').

Retos gadījumos vienas cilmes mantotais un aizgūtais vārds ieguvuši latviešu valodā vienādu formu, kļuvuši par homonīmiem. Piemēram, *bumba* 'apaļš (parasti elastīgs) priekšmets' un *bumba* 'sprāgstvielām pildīta metāla čaula'. Pamatā ide. **b(e)u-* 'uzpūst, uzpūsts priekšmets; troksnis, kas ar to saistīts'. Otrais homonīms aizgūts no vācu valodas (v. *Bombe*), kur tas savukārt nācis no franču valodas ar itāliešu valodas starpniecību no lat. *bombus* < gr. *bómbos* 'dobjš troksnis, dunēšana'.

SEMANTISKĀS PĀRMAIŅAS UN KOPSAKARĪBAS

Mūsdienu valodās maz ir to vārdu, kas saglabājuši nemainītu nozīmi no ide. pirmvalodas. Latviešu valodā tādi ir daži radniecības apzīmējumi (*māte, brālis*), dabas parādību nosaukumi (*vējš, ūdens, uguns*), debess ķermeņu apzīmējumi (*saule, mēness*), daudzu dzīvnieku un to atribūtu nosaukumi (*vilks, suns, avs, āzis, vērsis, govs, vilna*), darbības vārdi (*iet, sēdēt, ēst, dzīt*), īpašību apzīmējumi (*ass, balts, ruds, sauss, silts*). Minētie vārdi ir piemēri, to skaitu varētu papildināt līdz dažiem simtiem, un tomēr tā ir tikai neliela daļa no mantotās leksikas. Lielākā vārdu krājuma daļa attīstoties un sazarojoties (diferencējoties formā un rodoties jauniem atvasinājumiem) pārveidojusies arī semantiski.

Ir maz noteiktu semantiskās attīstības likumu, bet ir gan konstatējamas daudzas nozīmju attīstības tendences un sakarības, kas ir svarīgas leksiskās semantikas vēstures analīzē un kas ievērojamas arī etimoloģijā. Galvenā semantiskās attīstības likumība ir tāda, ka vārdu nozīmes mainās tikai asociatīvi, proti, jauna nozīme

var rasties tikai ciešā sakarā ar iepriekšējo. Tikpat svarīgi, ka jauna nozīme var rasties tikai saskaņā ar dabas un sabiedriskās dzīves apstākļiem un saskaņā ar cilvēka domāšanas (resp., psihes) īpašībām.

No teiktā izriet, ka etimoloģizēšanas procesā svarīga ir rekonstruējamās semantiskās attīstības gaitas motivācija: jācenšas pamatot ikkatru nozīmes pārmaiņu. Liels metodisks atbalsts šai ziņā ir vēsturiski konstatējamās nozīmes pārmaiņas attiecīgajam vārdam radu valodās, tas ir, analoģija, kaut arī šādas analoģijas piemērojums nevar būt absolūts, jo katra valoda ir attīstījusies savdabīgos apstākļos.

Analoģijas piemērs: nozīmju attīstībā no jēdziena 'klīst' bieži izriet 'maldīties' un tālāk 'kļūdīties'. Sal. lat. *errāre* 'klīst apkārt' → 'noklīst no ceļa, maldīties' → 'kļūdīties'; lš. *klýsti* 'klīst, maldīties, kļūdīties'; ievērojot šīs sakarības, arī la. *maldīties* var rekonstruēt šādu semantikas attīstības gaitu.

Rekonstruējot vārda semantiskās attīstības gaitu, jāpatur vērā vārda forma un tās vēsturiskās pārmaiņas, jo forma un nozīme vārdā ir saistītas. Ir pat uzskats, ka semantiskā evolūcija nevar neizpausties vārda formas evolūcijā.[126]

MAIŅAS SEMANTISKAJĀ LAUKĀ

Jau sen valodnieki konstatējuši, ka dažu vārdu semantiskā attīstība ir savstarpēji saistīta. Vācu zinātnieks G. Ipsens 1924. gadā sāka lietot terminu *semantiskais lauks* (Bedeutungsfeld), lai apzīmētu cieši saistītu nozīmju kopumu. Daudzu valodnieku attīstīta, semantiskā lauka teorija kļuvusi par jaunlaiku valodniecības atziņu svarīgu sastāvdaļu.

Semantiskais lauks ir kādam virsjēdzienam pakļauta vai ap kādu centrālo jēdzienu grupēta savstarpēji tematiski saistītu nozīmju kopa, kurā iekļaujas visi attiecīgās semantikas vārdi. Piemēram, semantiskajā laukā «kustība» iekļaujas vārdi *iet, skriet, lidot, lēkt, bēgt, tecēt, celt, vicināt, gaita, kritiens, sviediens, augšup, lejup* utt. Semantiskajā laukā «celt (būvēt)» iekļaujas vārdi *celt, sliet, mūrēt, celtnieks, mūrnieks, namdaris, māja, ēka, kūts, klēts, pamati, jumts, siena, istaba, stāvs, vienstāva, divstāvu* utt. Kā redzams, atsevišķi vārdi var iekļauties divos (un arī vairākos) semantiskajos laukos. Svarīgs ir fakts, ka visi viena semantiskā lauka vārdi ir savā starpā tematiski saistīti: ikviena šā lauka vārda saturu, arī nozīmes robežas nosaka vairāki citi vārdi. Tikko mainās viena vārda semantika, jāmainās arī citu — ar to saistīto — vārdu semantikai.

Piemēram, kad vārda *tecēt* lietojums valodā nostabilizējās tikai šķidruma plūšanas apzīmēšanai un pamazām zaudēja agrāko nozīmi 'skriet', šīs pēdējās izteikšanai priekšplānā izvirzījās vārds *skriet*, kas līdz ar to sašaurināja savu agrāko semantiku ('riņķot; skriet,

lidot'; sal.: «Kur tu skriesi, vanadziņi?») un savukārt ietekmēja vārda *lidot* tagadējās nozīmes izveidošanos.

Pārmaiņas semantisko lauku struktūrā un elementu attiecībās notiek visās valodās, un šīs pārmaiņas var būt gan autonomas (piemēram, kad latīņu valodā *orāre* 'runāt' sāka lietot šaurākā nozīmē 'lūgt', vārds *dicere* 'rādīt' ieguva nozīmi 'runāt'), gan vairākās valodās vienlaikus — tātad savstarpējā mijietekmē; piemēram, dažās Eiropas valodās aptuveni vienlaikus notika vārdu nozīmju pāresums 'ciest' → 'strādāt'. Sal. la. *strādāt* no skr. *страдати* 'censties; smagi strādāt, ciest' (kr. *страдать* 'ciest'); v. *arbeiten* 'strādāt' senāko nozīmi rāda go. *arbaiþs* 'grūtības, spaidi, ciešanas', un nozīmju pārejas posms redzams vh. *arbeiden* 'strādāt, pūlēties, nest grūtību slogu; (trans.) likt ciest, mocīt'.

Semantiskā lauka prolēmas dziļi risinājis vācu valodnieks L. Veisgerbers (Weisgerber). Atsevišķa vārda semantisko lauku sīkāk pētījis J. Trīrs (Trier).[127]

HOMONĪMU ZUŠANA UN TĀS SEKAS

Ja saskaņā ar fonētiskās attīstības likumiem valodā rodas homonīmi, kas kavē runātāju viennozīmīgu sazināšanos, viens no šiem homonīmiem zūd un tā nozīmi iegūst cits vārds — vai nu izzudušā vārda atvasinājums, vai nozīmes ziņā tuvs citas cilmes vārds. Piemēram, *dzelts* 'dzeltens' izzudis, jo tas juka ar verba *dzelt* divdabi; pirmajā nozīmē literārajā valodā lietojam atvasinājumu *dzeltens*. (Sākotnējā vārda forma vēl foklorā: «dzelti vaigi», «dzelti mieži».) Vārda *lipt* mūsdienu literārās valodas nozīme izskaudusi homonīmā verba *lipt* nozīmi 'iedegt; spīdēt' («Kas tur līp, kas tur viz?» LD 5944). Nostiprinoties adjektīva *sīvs* nozīmei 'asi rūgts', izzudis homonīmais vārds **sīvs* 'gaiši pelēks' (: lš. *šývas* 'balts', pr. *sijwan* 'pelēks', kr. *сивый* 'gaiši pelēks, sirms'), un tā nozīmi izsaka gan ar citu vārdu (*palss, iepelēks, pelēcīgs*), gan aprakstoši («gaiši pelēks»).

Izzuduši arī daudzi homofoni (dažādi rakstāmi, bet vienādi izrunājami vārdi). Piemēram, tikai izloksnēs saglabājies vārds *salts* 'auksts', kas skanējumā ir vienāds ar *salds;* pirmā vārda vietā valodā vispārināts *auksts*. Arī *sarks* 'sarkans' sastopams tikai folklorā («sarki vaigi»); šis vārds runātājiem varēja jukt ar substantīvu *sargs*. Tagad lietojam atvasinājumu *sarkans*. Ar piedēkli izteiktais īpašības vājinājums (sal. *sārts : sārtens*) vārdā *sarkans* zudis tāpat kā vārdā *dzeltens*.[128]

PRETĒJO JĒDZIENU VIENĪBA (SEMANTISKĀ POLARITĀTE)

Visās ide. valodās dažādu kategoriju pretējos jēdzienus bieži izsaka ar vienas cilmes vārdiem; šo parādību dēvē par semantisko polaritāti. Viens no šādas parādības cēloņiem ir tālā senatnē pa-

stāvējušu kopējo apzīmējumu vēlākā diferenciācija. Piemēram, latviešu valodas vārdi *silts* un *salts* (arī *sals, salna*) atvasināti no vienas ide. saknes **ƙel-,* kuras nozīmē bija ietverti abi jēdzieni ar apvienojošo elementu 'asi jūtams, degošs'. (Par šo apvienojošo nozīmi sal. vārdu *degt, dedzināt* lietojumu mūsdienu valodā: «vaigi deg saulē» un «vaigi deg ziemeļa vējā», «dedzina saule, dedzina sals».)

La. *mazs,* lš. *mãžas* 't. p.' ir tās pašas cilmes kā si. *mahā́nt* 'liels', ave. *maz(ant)-*, gr. *mégos,* lat. *magnus* 't. p.' no saknes **meg(h)- / *meĝ(h)-*. Izskaidrojums var būt divējāds: vai nu senā sakne ietvēra abas nozīmes ('mazs' un 'liels' kā krasas novirzes no caurmēra, no parastā), vai arī nozīmes pārnesums no liela uz mazu (ar to pašu motivāciju) noticis baltu pirmvalodā.

Nozīmes pārnesums uz pretējo jēdzienu saistās ar polaritāti domāšanā. Uz šāda pamata daudzās valodās jēdzieni 'beigas' un 'sākums' izsakāmi ar vienu vai vienas cilmes vārdu. Piemēram, kr. *начáло* 'sākums' un *конéц* 'beigas' atvasināti no vienas saknes. Abas šīs nozīmes ietver sevī arī la. *gals* (sal.: «no viena gala līdz otram»): no senākas nozīmes 'galotne, virsotne' («staba gals, kalna gals») bija pārnesums uz tālu, galēju vietu («ceļa gals») un kāda procesa vai laika posma nobeigumu («dienas gals», «gals ciešanām»). No priekšmetiem, kuriem abus galējos punktus var uzskatīt par tālākajiem («nūjas, baļķa gali») kontekstā vārds *gals* ieguva arī pretējo nozīmi — 'sākums'.

Cits piemērs: no ide. **bhel-* 'spožs, balts' atvasināti vairāki ģermāņu valodu vārdi ar pretējām nozīmēm — sav. *blanc* 'spožs, balts', v. *blank* 'spožs, tīrs', a. *black* 'melns'. Ka šī nozīmju polarizēšanās notikusi tieši ģermāņu valodās, rāda senzviedru *blakker* 'bāls, palss; tumšs, melns'. Vēlāk nozīmes atsevišķās valodās diferencējušās (zv. *black* 'bāls, blāvs, bezkrāsains').

PARĀDĪBU UN NOZĪMJU KOPSAKARS

Kopsakarā esošas parādības dažkārt apzīmē ar vienas cilmes vārdiem un pat ar vienu kopēju vārdu. Piemēram, vairākās valodās viens apzīmējums ir parādībām 'gaiss' un '(meteoroloģiskais) laiks'. No ide. **u̯ē-* 'pūst' (no kā la. *vējš, vētra*) atvasināts ssk. *veđr* (ģerm. **wedra*) 'vējš, gaiss, laiks'. Nozīmes diferencējot, sākotnējā nozīme 'vējš' dažās valodās izzudusi: v. *Wetter,* a. *weather* 'laiks'. Zviedru valodā gan vārds *väder* blakus tagadējai pamatnozīmei 'laiks' saglabājis arī senākās nozīmes 'gaiss, vējš'.

Latviešu valodā līdz 17. gadsimtam bija tikai viens vārds meteoroloģiskā laika apzīmēšanai — *gaiss.* Ar to apzīmēja gan atmosfēru, gan laika apstākļus: «labs gaiss» — labs, skaists laiks; «nelabs, pikts, nikns gaiss» — vētra, auka, putenis, slikts laiks (Lj 71). Tikai 17. gadsimta beigās ar meteoroloģisko nozīmi sāka ieviesties arī vārds *laiks* (Elg I 34), bet vēl 18. un 19. gadsimtā galvenais

apzīmējums laika apstākļiem bija *gaiss*. Mūsu dienās vārdu *gaiss* šādā nozīmē lieto tikai izloksnēs (K-R I 329, M-E I 587).

Divu vai vairāku parādību apzīmēšana ar vienu vārdu un nozīmes pārnesums no vienas parādības uz citu var būt dažāda rakstura.

Ģeogrāfiskais jeb vides kopsakars izraisījis jēdzienu 'mežs' un 'kalns', arī 'mežs' un 'vidus' sākotnējo izteikšanu ar vienu vārdu; valodas attīstības gaitā šie apzīmējumi diferencēti. (Sk. tālāk.)

Valodas vēsturē bieži sastopama vienas sastāvdaļas apzīmējuma attiecināšana uz plašāku parādību, uz visu veselumu (*pars pro toto*). Piemēram, ar vārdu *galva* daudzkārt ir apzīmēts cilvēks vai dzīvnieks. (Sal. latviešu valodā izteicienus «sadalīt ko uz galvām», «galvu skaits liellopu ganāmpulkā».) Kā latviešu, tā citās valodās ar *muti* apzīmē arī seju («mazgāt muti»; sal. lat. *ōs* 'mute, seja'). Daudzās valodās bijis nozīmes pārnesums 'mākonis' → 'debess'; arī la. *debess* sākotnējā nozīme ir 'mākonis' (sal. *debesis:* «uznāca melni debeši»).

Parasts ir pārnesums 'priekšmets' → 'šis priekšmets noteiktā funkcijā'. Piemēram, gr. *ákmōn* 'akmens' → '(kalēja) lakta'. Latviešu valodas piemērs: *sakas* 'zaru stakle' → 'no zaru stakles izgatavots iejūga piederums' → 'kāds iejūga piederums'.

Sastopams arī pārnesums 'priekšmets, loceklis' → 'parādība, kas saistās ar šā priekšmeta, locekļa vienu funkciju'; piemērs: *mēle* 'mutes orgāns' → 'valoda'.

Visās valodās bieži sastopams pārnesums 'skaņas' → 'dzīvnieks, kam raksturīgas šīs skaņas'. Ar šādu pārnesumu no skaņu vārdiem izveidojušies dzīvnieku apzīmējumi *govs* (< ide. *g^{u}*ōu-), *suns* (< ide. **ḱúu̯ō-*), *dzeguze* (< ide. **ghe-ghug-*) un daudzi citi.

Domāšanā un līdz ar to valodas semantiskajā attīstībā raksturīgs ir psihofiziskais paralēlisms, tas ir, garīgo parādību saistīšana ar tādām fiziskām darbībām, kuras cilvēks uzskatījis par semantiski atbilstošām. Piemēram, tāpat kā lat. *capere* 'ņemt, tvert' → 'uztvert, aptvert' arī la. *aptvert* attiecināms kā uz fiziskām darbībām («aptvert ar rokām»), tā uz domāšanu («aptvert kādu jautājumu»).

Dažkārt vārds ir zaudējis primāro (fizisko) nozīmi. Piemēram, la. *skumt* sākotnēji bijis 'salīkt, sagurt' (sal. apv. *kumt* 'kļūt līkam, sagurt'). Vārda *gribēt* pamatā ir ide. **ghreib-* 'tvert, ķert', un tas cilmes ziņā saistāms ar verbu *grābt*.

Kāda verba dažādie atvasinājumi var saglabāt kā sākotnējo, tā pārnesto nozīmi. Piemēram, vienas cilmes paralēli iteratīvi ir la. *taustīt* un *taujāt*.

Vienu un to pašu psihisko parādību dažādās valodās var saistīt ar dažāda rakstura nozīmes pārnesumu. Piemēram, *šaubīties* latviešu valodā sākotnēji nozīmējis 'kustēties, šūpoties' («Vējiņš loka, vējiņš šauba Eglīt' ceļa maliņā,» LD 8894, 2). Dažās citās valodās 'šaubīties' saistīts ar svārstīšanos starp divām iespējām: lš. *abejóti* 'šaubīties': *abejì* 'abi'; v. *zweifeln* 'šaubīties': *zwei* 'divi'.

S i n e s t ē z i j a. Viens no izplatītiem semantiskā kopsakara veidiem ir sinestēzija (gr. *synaisthēsis* 'līdzjūtība; vienlaicīgas sajūtas') — pāreja no vienas sajūtas vai izjūtas uz citu. Tās pamatā ir apstāklis, ka dažādas kvalitātes nervu kairinājumi rada līdzīgas vai vienādas kvalitātes sajūtas un izjūtas. Runā, piemēram, par asu garšu, par saldām smaržām, un arī mākslā pārnes vienas nozares apzīmējumus uz citu nozari, runājot, piemēram, par gaišiem vai tumšiem toņiem mūzikā un par krāsu toņiem gleznā.

Vēsturiskajā attīstībā daudzi uz sinestēzijas pamata radušies pārnesumi valodā nostiprinājušies. Piemēram, vairāku valodu vārdiem bijis pārnesums 'skaļš' → 'gaišs, dzidrs'; sal. lat. *clārus* 'skaļš; gaišs, spožs, dzidrs' (: *calāre* 'izsaukt, sasaukt'), sav. *hel* 'skaļš' > v. *hell* 'gaišs, spožs; dzidrs, skanīgs'. Ir arī pārnesumi pretējā virzienā: la. *spalgs* 'ļoti skaļš; ļoti auksts; spilgts' atvasināts no ide. **sp(h)el-* 'spīdēt, mirdzēt' (V. Urbutis), un tā senāko nozīmi rāda tās pašas cilmes vārdi *spilgts, spulgs.*

NOZĪMES ABSTRAHĒŠANA

Vārda nozīme var izveidoties no kāda atvasinājuma, pārnesot atvasināto nozīmi uz pamatvārdu. Piemēram, *raisīt* senākā nozīme 'siet' (: lš. *raišýti* 'siet') zudusi vārda *atraisīt* 'atsiet' ietekmē, un arī pamatvārds ieguvis atvasinājuma nozīmi. Senākā nozīme 'siet' vēl 19. gadsimtā bijusi sastopama (gan retumis) blakus jaunajai nozīmei (U I 219).

Vārds *rietēt* nozīmi 'ritēt, tecēt' (: lš. *rietėti* 'ripot, ritēt, tecēt') saglabājis tikai folklorā un izloksnēs, bet no atvasinājuma *norietēt* arī uz pamatvārdu pārnesta nozīme 'noiet (par debess spīdekļiem)' (← 'noritēt, notecēt').

Vārds *skart* abstrahēts no atvasinājuma **aiz-s(i)-kart,* kur *-s(i)-* ir refleksīvā pazīme; *kart* nozīme bija līdzīga verbu *kārt* un *ķert* nozīmēm. No '(aiz)ķert' → 'aiztikt' izveidojusies *skart* mūsdienu nozīme.

CITU VALODU VĀRDU NOZĪMES IETEKME

Ja divu valodu atbilstošie vārdi saskan pamatnozīmē, šo vārdu semantika var paplašināties, otras valodas ietekmē pārņemot arī vārda pārējās nozīmes. Piemēram, la. *baudīt* atbilst v. *geniessen* 'garšot, ēst' un vācu vārda ietekmē 19. gadsimtā ieguvis arī citas nozīmes — 'ar baudu nodoties kam, ar tiksmi izjust, pārdzīvot' («baudīt dzīvi, prieku», «baudīt mākslu») un sarunvalodā arī 'iegūt' («baudīt izglītību»).

Verbs *dzīt* atbilst v. *treiben* pamatnozīmei, bet no šā vācu vārda latviešu verbs ieguvis dažas jaunas nozīmes nianses, kuras galvenokārt izpaužas vārdkopās, piemēram, «dzīt jokus».

Citvalodu leksiski semantiskā ietekme visbiežāk parādās salikteņu darināšanā un to nozīmes izveidošanā.[129]

VĀRDI UN VĒSTURE

Jebkura metode — arī salīdzināmi vēsturiskā metode — etimoloģijā var dot drošus rezultātus tikai tad, ja valodas faktus, kas analizēti saskaņā ar fonētiskās, morfoloģiskās un semantiskās attīstības likumiem, saista ar tautas vai tautu vēsturi. Piemēram, ja senajām tautām nebija kādas kopējas parādības, tad nevar būt arī visām tautām kopēja (resp. vienas cilmes) apzīmējuma šai parādībai. Tā, piemēram, A. Meijē norādīja, ka senās tautas nepazina tagad tik parasto biškopības piederumu stropu un tāpēc nevar arī meklēt tam kopēju ide. apzīmējumu. Savukārt, zinot, ka senajām ide. tautām galvenā nodarbošanās bija medības, zveja un lopkopība, atiecīgajās nozarēs meklējama jo plaša vārdu atbilstība.

Tautas vēsture palīdz izzināt valodas vēsturi. Savukārt vārdu vēsture palīdz labāk izprast materiālās un garīgās kultūras attīstību, cilvēka domāšanas attīstību.

«Vārda etimoloģija raksturo priekšmetu, uz kuru tas attiecas, bet ne mazāk arī pašu cilvēku», saka krievu valodnieks V. Toporovs.[130] Lai šo tēzi attaisnotu, etimoloģijā nepieciešama plaša materiāla apzināšana, vēstures faktu un valodas likumsakarību zināšana.

V ē s t u r i s k o a p s t ā k ļ u a t s p o g u ļ o j u m s. Senatnē indoeiropiešu apdzīvotajos apgabalos kalni lielākoties bija mežiem apauguši, tāpēc ide. valodās ar vienas saknes vārdiem bieži izteikti jēdzieni 'kalns' un 'mežs'. Piemērs: la. apv. *dzire, dzira* [dziŗa] 'mežs' (no kā vietvārdi *Aizdzire, Dzirciems*), lš. *girià* 'mežs', pr. *garian* 'koks': kr. *гора́,* ave. *gairi-* 'kalns'.

Mežs senatnē lielos masīvos apņēma apdzīvotās vietas, tāpēc jēdzieni 'mežs' un 'vidus' (arī 'starpa, robeža') bieži bija identi. Piemēri: 1) la. *mežs,* lš. *mēdis* 'koks', apv. *mēdžias* 'koks, mežs', pr. *median* 'mežs': kr. *межа́ (< *medįa)* 'eža, robeža; (apv.) mežiņš', *ме́жду* 'starp, starpā', vidusīru *mide,* v. *Mitte* 'vidus', lat. *medius* 'vidējais'; 2) la. *vidus,* lš. *vidùs* 'iekšiene, vidus': ssk. *vidr* 'mežs, koks, koksne', sa. *widu, wudu,* a. *wood,* sav. *witu* 't. p.' Abu grupu vārdiem laikam ir viena cilme, jo uzskata, ka ide. *m* un *u̯* izveidojušies no vienas arhifonēmas.

Lai noteiktu vārdu *jumt, jumts* cilmi, nepieciešams zināt senākā jumta veidu. Vistālākajā senatnē cilvēki apmetās alās vai — kur tādu nebija — izveidoja mājokļus zemē ieraktās bedrēs. Lai zeme neiebruktu, sienas nostiprināja ar mietiem, kuru starpas aizpina ar zariem. Arī bedres pārklāju izveidoja no kārtīm un zaru pinuma, ko pārsedza ar velēnām. Vēlāk, kad ēkas sāka celt virs zemes, joprojām sienu un jumta skeletu veidoja pinums. To rāda arī la. *siena,* kas atvasināts no *siet* (ar senāko nozīmi 'pīt'). Līdzīgs nozīmju sakars dažās valodās redzams jumta apzīmējumos. Piemēram, lat. *tēctum* 'jumts, griesti' saistās ar verbu *texere* 'pīt, aust'. Arī la. *jumt* atvasināts no ide. **įeu- : *įu-* 'siet' ar *m* saknes paplašinājumā. (Šī pati sakne atspoguļojas vārdos *jumis* un *jūgs.*)

Iekāms senais cilvēks iemācījās vērpt un aust, ķermeņa apklāšanai, ietērpšanai noderēja dzīvnieku ādas. Kad cilvēka rīcībā jau bija audumi, uz tiem parasti attiecināja agrākos no ādām darināto priekšmetu nosaukumus. Tāpēc ir likumsakarīgi, ka vārdi *drēbe* un *drāna* saistās ar *dīrāt* (no saknes **der-* 'plēst, raut'). Nozīmes attīstība šajā gadījumā: 'plēst, dīrāt' → subst. 'noplēstā, nodīrātā āda' (gr. *dérma* '(novilkta) āda') → 'ādas gabals apģērbam' → 'audums, kas domāts apģērbam' → dsk. 'apģērbs'.

Senākās rakstu zīmes iekasīja kādā virsmā, tāpēc apzīmējums 'rakstīt' daudzās valodās izveidojās no 'kasīt'. Piemēram, lat. *scribere* (> it. *scrivere,* fr. *ècrire,* zv. *skriva,* v. *schreiben*) sākotnēji 'kasīt, iekasīt, iegrebt'; arī gr. *gráphein* 'zīmēt, rakstīt' sākotnēji 'iekasīt, iegriezt'; a. *write* cilmē saistīts ar v. *ritzen* 'iekasīt'. La. *rakstīt* radniecīgs ar *rakt;* par šā vārda sākotnējo nozīmi sal. lš. *ràkti* 'bakstīt, urbināt'.[131]

Jēdziens 'liecinieks' senatnē tiesas procesā saistījās ar priekšstatu par cilvēku, kas nepieder ne vienai, ne otrai procesuālajai pusei. Tāpēc lat. *testis* 'liecinieks' (< **tristi-*) ar sākotnējo nozīmi '(kā) trešais stāvošais'. Līdzīgi arī la. *liecinieks,* kas atvasināts no *lieks:* liecinieks šādā uztverē ir cilvēks, kas stāv savrup no ieinteresētajām pusēm.

Konkrētisms un vispārināšanas tendences. Zemākās attīstības pakāpēs cilvēka domāšanai un līdz ar to valodai raksturīgs konkrētisms, tas ir, vārds saistās ar priekšmetu konkrētā situācijā (ne ar priekšmetu vispār). Piemēram, Austrumāfrikas bantu azu cilts valodā nav vārda *māte,* bet ir vārdi ar nozīmi 'mana māte' un 'tava māte', nav vārda *brālis,* bet gan apzīmējumi 'mans brālis', 'tavs brālis', 'mans mazais brālis', 'mans lielais brālis' utt. Lapu valodā vispārinātais ziemeļbrieža apzīmējums ir samērā jauns; tam blakus ir daudzi senāki vārdi, kas apzīmē ziemeļbriežus pēc vecuma, kārtas, īpašībām.[132]

Konkrētisma pēdas ir saglabājušās daudzās valodās kā vienas un tās pašas parādības daudzi niansēti apzīmējumi. Piemēram, sanskritā jēdzienu 'saule' dažādās variācijās izsaka 75 vārdi, 'uguns'— 51, 'stars'— 39, 'ūdens'— 35, 'mēness'— 32, 'koks'— 30, 'upe'— 27, 'nakts'— 23 vārdi.

Dažas konkrētisma iezīmes izpaužas arī ide. pirmvalodas sakņu sistēmā. Piemēram, šajā pirmvalodā nav bijis vispārināta apzīmējuma 'roka', bet gan 'tukša roka' (**gou̯ə-,* arī 'tvert'; no šās saknes la. *gūt*), 'izstiepta roka' (**ĝhesto-*), 'tveroša roka' (**mər- / *mən-*, no šās saknes lat. *manus* 'roka') un tamlīdzīgi. Vispārināto nozīmi 'roka' šo sakņu atvasinājumi ieguvuši vēlāk atsevišķās ide. valodās. Ide. pirmvalodas rekonstrukciju vārdnīcās dažkārt vispārinātie apzīmējumi izsecināti tikai no atsevišķajām valodām.[133]

Ar primitīvo konkrētismu daļēji ir izskaidrojams fakts, ka ide. pirmvalodā rekonstrukcijas rezultātā konstatētas daudzas saknes ar vienādu nozīmi ('sist', 'griezt', 'durt', 'vilkt', 'mest', 'iet' u. c.).

Ar nozīmi 'spīdēt' J. Pokornija indoeiropiešu etimoloģijas vārdnīcā[134] fiksētas kādas divdesmit saknes, bet to refleksi atsevišķās valodās rāda, ka katra no šīm saknēm saistījusies ar atšķirīgu spīdēšanu; piemēram, **dei-* attiecās tikai uz dienasgaismu (no tās la. *diena), ghel- / *ĝhel-* — uz spilgtām krāsām (no tās la. *zelts, dzeltens, zaļš*). H. Kronasers norāda, ka ide. **kaul-*, kam rekonstruēta nozīme 'caurs, dobs; stiebrs, stobrakauls' (Pok I 537; no šās saknes la. *kauls*), īstenībā varēja apzīmēt tikai ko konkrētu — vai nu stiebru, vai stobrakaulu, bet saknes nozīme 'caurs, dobs' (ko parāda, piemēram, v. *hohl*) izveidojusies daudz vēlāk.[135]

Primitīvā domāšana dažkārt ar vienu vārdu nediferencēti apzīmē arī kādas līdzīgas parādības vai parādību grupu ar raksturīgām kopīgām iezīmēm; piemēram, ide. **k^{u}erm-* apzīmēja daždažādus tārpus, kāpurus un citus ložņājošus dzīvniekus (la. *cērme, cirmenis, ķirmis,* arī *kurmis*).

Attīstoties cilvēka saimnieciskajai darbībai un domāšanai, apzīmējumi ne tikvien vairāk diferencējās, bet radās arī principiāli jauni — vispārināti — apzīmējumi daudzu atsevišķu priekšmetu un parādību kopējai apzīmēšanai. Tā ir samērā jauna valodas parādība, kas saistīta ar pietiekami augstu valodas un domāšanas attīstības pakāpi, ar abstrahēšanas spēju. Latviešu valodā daudzi šādi vispārināti apzīmējumi[136] (piemēram, vārdi *augs* un *dzīvnieks*[137]) izveidojušies tikai 19. gadsimtā.

Katra vispārinātā apzīmējuma pamatā ir kādas konkrētas parādības nosaukums. Piemēram, vārda *darīt* sākotnējā nozīme bija '(atkārtoti) plēst, raut, šķelt' (B. Jēgers); sal.: «Kad būs labs arājiņš, Darīs ['plēsīs'] lielu tīrumiņu» (LD 2595, 4). Vācu *machen* 'darīt, taisīt' senākā nozīme bija 'glaust, ziest, lipināt (piemēram, mālus)'. Vārda *lieta* sākotnējā nozīme laikam bija 'liepa' → 'liepas koksne, dēlis' → 'no liepas koka darināts priekšmets' → 'derīgs priekšmets'. (Vārda pamatā ir b. **lenta,* no kā lš. *lentà* 'dēlis', arī la. apv. *lente, lenta* 'dēlis'. Tās pašas cilmes ir v. *Linde* 'liepa'.) Vārda vēsturi atspoguļo arī tautasdziesma: «Lieta bija liepiņā, Lieta liepas zariņā: No liepiņas kokles šķēlu, No zariņa stabulītes» (LD 30639).

Ar vispārinājumu, abstrakciju vai nozīmes pārnesumu izveidojušies arī daudzu palīgvārdu un piedēkļu nozīme. Piemēram, no ide. **aug-* 'pavairoties, palielināties, pieaugt' (no kā la. *augt*) atvasināti saikļi v. *auch* 'arī', norv. *og* 'un'. Partikula un saiklis *gan* ir apst. *gana* 'diezgan' saīsināta forma; prievārda *gar* pamatā ir adj. *garš.*

V ē s t u r i s k o u z s k a t u a t s p o g u ļ o j u m s. Dažādu dabas parādību, arī dzīvības norišu apzīmējumos bieži izpaužas cilvēku senākie, primitīvie uzskati par apkārtējo pasauli, par tās norisēm un norišu cēloņiem. Vairākās valodās debesu apzīmējumi saistās ar jēdzienu 'akmens', jo debesis pirmatnējā priekšstatā bija akmens velve, kalns vai ceļš. Sal.: «Pērkons brauca zvirgzda tiltu» (TDz 54872), «Dieviņš brauca oļu kalnu Deviņiem kumeļiem» (TDz 54641).

Līdz ar to senirāņu *asman-* 'akmens' (: la. *asmens*) bija arī 'debesis'. Arī v. *Himmel,* sav. *himil,* go. *himins* 'debesis' no ide *ak- / *ak- : *kō- 'akmens'; sal. no šās saknes kr. *камень* 'akmens'.

Latviešu valodā daži dabas parādību apzīmējumi saistās ar seniem mitoloģiskajiem priekšstatiem. Piemēram, vārda *pērkons* pamatā ir ide. **per-* 'sist' (no kā *pērt*) ar *k* paplašinājumu, tātad *pērkons* sākotnēji 'sitējs'. Sal. folklorā Pērkonu kā kalēju: «Kalējs kala debesīs, Ogles bira Daugavā» (TDz 54868) un spēlēju: «Sper Pērkonis, rīb tiltiņš» (TDz 54872), «Pērkonam traka daba, Saspārdīja ozoliņu» (TDz 54878) un vienu no pērkona dēliem kā sitēju: «Pērkonam pieci dēli, .. Trešais sita zibentiņu» (TDz 54874).

Cilvēka dzīvību senie latvieši cieši saistīja ar silto elpu: *dvēsele* ir tās pašas cilmes kā *dvest,* un *gars* ir vienas cilmes ar vārdiem *garot, garaiņi* (no tā «izlaist garu» — nomirt).

Daudzu vārdu cilme un sākotnējā nozīme ir izskaidrojama ar indoeiropiešu galveno mītu par Debesu koku, kas vieno divus pretstatus — gaišās debesis un tumšo pazemi (V. Ivanovs, V. Toporovs). Šis ide. mīts, kas baltu mitoloģijā saglabājies vispilnīgāk, dara saprotamāku senseno apzīmējumu *dievs* (sākotnēji '(gaišās) debesis'; sal. ar tās pašas cilmes *diena), jumis, pērkons, jods, odze, velis, velns* un daudzu citu ar mitoloģiskajiem priekšstatiem saistīto vārdu semantisko attīstību.

AIZSTĀJĒJI APZĪMĒJUMI

Etimoloģisko analīzi dažkārt sarežģī vārda neparasta semantiskā attīstība, kas saistīta ar izvairīšanos lietot kādas parādības parasto nosaukumu. Ir divi galvenie aizstājēji apzīmējumi — tabu vārdi un eifēmismi.

T a b u ir aizliegums, kura pārkāpšanu pēc māņticīgiem priekšstatiem smagi soda pārdabiski spēki. Visām tautām pirmatnējā attīstības stāvoklī bija uzskats, ka ļauno garu, daudzu dabas parādību un plēsīgo zvēru nosaukšana īstajā vārdā var radīt briesmas («kā vilku piemin, tā vilks klāt»), tāpēc arī šie «īstie» vārdi kļuva par tabu un tos aizstāja vai nu ar pilnīgi citiem (t. s. segvārdiem), vai arī ar sagrozītiem «īstajiem» vārdiem. Piemēram, latviešu valodā vārdu *vilks* bieži aizstāja ar apzīmējumiem *pelēcis, mežainis* un vēl citiem. Senā «īstā» vārda aizstājums ir arī apzīmējums, *lācis,* kas nozīmē 'mīdītājs, stampātājs'. «Īstais» lāča apzīmējums, kura pēdas rāda gr. *árktos,* lat. *ursus* 'lācis', mūsu valodā ir pilnīgi izzudis.

E i f ē m i s m s ir saudzīgāks apzīmējums kāda rupja, nepieklājīga vai vienkārši nepatīkama vārda vietā. Piemēram, cilvēki ne labprāt piemin miršanu un nāvi. Vārdu *mirt* bieži aizstāj ar *aiziet, šķirties.* Līdzīgi izvairās no *nāves* pieminēšanas. Iespējams arī, ka pats vārds *nāve* ir kādreizējs eifēmisms senākā **mirtis* vietā (izloksnēs vēl tagad *mirte* 'nāve'); sal. lš. *mirtìs,* kr. *смерть* 'nāve'.

TAUTAS ETIMOLOĢIJA

Par tautas etimoloģiju jeb pseidoetimoloģiju sauc nezinātniskus vārdu cilmes izskaidrojumus, kuru pamatā ir kāda vārda saistījums ar skanējumā līdzīgiem vārdiem. Šādas nezinātniskas etimoloģijas bija parastas pirms salīdzināmi vēsturiskās metodes izstrādāšanas, bet nekompetentu analizētāju spriedumos tās sastopamas arī vēlāk. Piemēram, ar dīvainiem vārdu saistījumiem šā gadsimta pirmajos gadu desmitos kļuva pazīstams Jānis Steiks (1855—1932), kas citzemju vietvārdos saskatīja latvisku cilmi; piemēram, pilsētas nosaukumu Odesa viņš izskaidroja kā salikteni no vārdiem *o, desa!*

Šādi vārda cilmes izskaidrošanas paņēmieni tagad liek pasmīnēt, bet noteiktā attīstības pakāpē tie ir raksturīgi cilvēka domāšanai un sastopami visās tautās. Piemēram, par vārda *vācietis* cilmi 19. gs. beigās pierakstīts tautā dzirdēts stāstījums, ka šis vārds cēlies senatnē, kad latvieši gribējuši ar cirvjiem un rungām izdzīt svešos iebrucējus no savas zemes. «Bet kā viņi pievīlušies! Kaujā visi cirvji un rungas atsitušies kā pret akmini. Viņi tad iekliegušies: «vai, ciets!» un sākuši bēgt. [. .] No tam cēlies vārds *vāciets.*» (DL Piel 1892, 96. nr., 64. lpp.)

Šāda veida pseidoetimoloģijas sastopamas ne tikai folklorā , bet arī ikvienas tautas iepriekšējo gadsimtu vārdnīcās un dažkārt pat zinātniskajā literatūrā. Daži piemēri no latviešu valodas vārdnīcām.

17. gadsimta autora K. Fīrekera vārdnīcā lasāms, ka vārds *plukata* izveidojies no salikteņa **pluk-āda* (Fīr 2 273). Tā paša gadsimta J. Langija vārdnīcā *mētelis* saistīts ar vārdu *mest:* «mētels, kas top apmests» (Lj 165). G. F. Stenders vārdu *lindraki* atvasināja no *lini* (St I 145). (Vēl dažus piemērus sk. nodaļā «Pētījumi latviešu valodas etimoloģijā».)

Plaši pazīstamais 19. gs. Kurzemes dabaszinātnieks J. H. Kavals, kas savus rakstus publicēja franču un vācu zinātniskajos izdevumos un arī latviešu rakstu krājumos, daudz darījis latviešu dabaszinātniskās terminoloģijas izveidošanā. J. H. Kavala latviešu valodas zināšanas un interesi par latviešu valodas attīstību augstu vērtējis A. Kronvalds. Un tomēr arī J. H. Kavala rakstos lasām kuriozus vārda cilmes skaidrojumus. Piemēram, vārdu *kāpurs* viņš izskaidro kā salikteni no vārdkopas *kāju purns* (Magazin 1872 XV 1 78).

Tautas etimoloģijai bijusi ietekme arī uz vārdu formas un nozīmes izveidošanos. Piemēram, *balamute,* kas ir aizguvums no senkrievu (*баламутъ* 'musinātājs, kūdītājs, nemiera cēlējs') vai krievu valodas (*баламýт* 'tenkotājs; nemiernieks'), latviešu valodā saistīts ar vārdu *mute,* un tā rezultātā nostiprinājusies arī vārda nozīme 'liels pļāpa, niekkalbis'.

Aizguvums no ģermāņu valodām *brūtgans (brūtgāns)* latviešu valodā šķiet kā saliktenis no vārdiem *brūte* un *gans,* kaut gan oriģinālā ir *brūdegam* (vlv.) vai *brudegome* (vh.), kur pirmajā daļā

ir *brūd* 'brūte' un otrajā daļā vārds, kas atbilst go. *guma*, sav. *gomo* 'vīrs' (tās pašas cilmes kā lat. *homo* 'cilvēks', lš. *žmogùs* 'cilvēks, vīrs'). Oriģinālam tuvāka forma vēl redzama 17. gadsimtā: *brūdgams* (Manc I 39), *brūdģams* (Lj 38).

Tautas etimoloģija sakņojas katra valodas runātāja apzinātā vai neapzinātā tieksmē meklēt un izprast vārda sākotnējo jēgu, ja to neatklāj paša vārda sakars ar tam radniecīgiem vārdiem. V. Toporovs norāda: «Arī «profānā» etimoloģizācija ne vienmēr ir tikai laika kavēklis, izprieca. Tanī nevar noliegt orientāciju uz dziļākas un slēptas jēgas meklēšanu, uz vārda avotu un sakaru noteikšanu, uz valodas «īsto» izpratni (lai pārvaldītu to) un — zināmā mērā — lai izprastu ārējo («aizvalodas») pasauli. Cilvēks, kas nav profesionāls etimologs, bet etimoloģizē vārdu, parasti meklē (blakus virspusīgai un visiem zināmai nozīmei) citu, o t r u vārda nozīmi, kas ir aiz pirmās nozīmes un galu galā to nosaka.»[138]

3. PĒTĪJUMI LATVIEŠU VALODAS ETIMOLOĢIJĀ

Pirmie mēģinājumi noteikt latviešu vārdu cilmi parādās K. Fīrekera (Fürecker, dzimis ap 1615. g., miris 1684. vai 1685. g.) rokraksta vārdnīcā, kas tapusi 17. gadsimta otrajā pusē.[139] Tur ir norādījumi uz atvasinājumu pamatvārdu (piemēram, ka *lakstīt, lakstīgs* atvasināti no *lēkt,* Für 2 198; *parāds* no *rādīt,* 2 251; *tvaiks* no *tvīkt,* 2 499) un daudzu aizguvumu kvalificējums par ģermānismiem (piemēram, *biktēt, biktis* 'bikts', 2 66; *brokasts,* 2 21). Dažiem vārdiem, kuros notikušas fonētiskas pārmaiņas, atšifrēta senāka forma. Piemēram, forma *pakums* 'zemnieks, kas pārrauga muižas saimniecību, zemāks par junkuru, kura pārziņā nodota muiža' izveidojusies no **pakungs* (2 247). Dažos gadījumos tomēr K. Fīrekeram trūka zināšanu, lai atrisinātu vārdu cilmes jautājumus. Piemēram, par vārda *pagrabs* pirmformu viņš uzskatīja **paglabs* no verba *glabāt* (2 245).

Vairāk norādījumu par latviešu valodas vārdu cilmi atrodam J. Langija (dzimis 1615. vai 1616. g., miris starp 1687. un 1690. g.) latviešu-vācu vārdnīcā (1685), kas 17. gs. palikusi rokrakstā.[140] Piemēram, vārdu *remdens* J. Langijs pareizi saista ar *rāms,* vārdu *skals* — ar *šķelt,* vārdu *spilvens* — ar *spalva,* vārdu (*šaujamais*) *stops* — ar *stiept.* Pareizi ir arī vairāki J. Langija norādījumi par aizguvumiem no vācu un lietuviešu valodas. Taču daudzu vārdu cilmi J. Langijs skaidro bez pietiekamas izpratnes, vadoties galvenokārt no vārdu skanējuma. Tā, piemēram, runājot par vārdu *dievs,* viņš norāda uz šā vārda līdzību ar gr. *theós* un lat. *deus* un saka, ka ne mazāk tas saistāms ar verbu *dot,* resp., ar divdabi *devis:*

«Dievs ir īstais devējs, kas visu lab(u) devis, dod in dos, tātad dievs nozīmē devējs» (Lj 52). Vārdu *pagrabs* J. Langijs saista ar verbu *grābt* («lai varētu no tā ko izņemt», Lj 80).

Ja ir tiesa, ka J. Langija senči bijuši kurši (tādu iespēju izsaka E. Blese)[141], tad viņš uzlūkojams par pirmo latviešu etimologu.

Latviešu valodas vārdus valodu salīdzināmajā plāksnē aplūkoja ievērojamais 18. gadsimta krievu zinātnieks Mihails Lomonosovs (1711—1765). 20. gadsimta 60. gadu beigās Helsinku universitātē atrada H. Ādolfija latviešu valodas gramatikas (1685) eksemplāru, kurā ir daudzas M. Lomonosova ierakstītas piezīmes ar latviešu un krievu valodas vārdu salīdzinājumiem. Šīs piezīmes rakstītas ap 1750. gadu, kad tapa M. Lomonosova krievu valodas gramatika (izdota 1755. gadā).

Apmēram tai pašā laikā F. B. Blaufūss (1697—1756) Rīgā sarakstīja nelielu apcerējumu par Vidzemes vēsturi (datēts ar 1753. gadu)[142], kurā raksturota arī latviešu valoda salīdzinājumā ar citām valodām, pamatoti norādot, ka «viņa var tai latineru [latīņu] un grieķeru valodai vairāk līdzīga turēta tapt nekā to vāciešu valoda». F. B. Blaufūss norādīja arī uz vairākiem aizguvumiem latviešu valodā no vācu valodas.

Latviešu valodas vietu citu valodu vidū tuvāk aplūkoja G. F. Stenders (1714—1796). Savā latviešu valodas gramatikā («Lettische Grammatik», 1761, 1783[2]) viņš raksturoja latviešu valodu kā lietuviešu valodas māsu. Saskatīdams abu valodu leksikas lielo līdzību ar krievu valodas vārdiem un dažas atbilstības gramatikā, G. F. Stenders nepareizi secināja, ka šīs baltu valodas ir cēlušās no slāvu valodām. Ide. salīdzināmā valodniecība tolaik vēl nebija izveidota, un G. F. Stenderam nebija plašāka pārskata par visu ide. valodu savstarpējām attiecībām. Daudzu latviešu un vācu vārdu atbilstību Stenders izskaidroja tikai ar aizguvumu no vācu (lejasvācu) valodas. Stenders noraidīja domu par to, ka latviešu vārdi varētu būt cēlušies no grieķu un latīņu valodas, bet nevarēja izskaidrot šo vārdu atbilstību. Viņš atkārtoja nepamatoto J. Langija uzskatu, ka *dievs* ir vārda *dot* atvasinājums (resp. *devējs* paralēlforma). Plašajā G. F. Stendera vārdnīcā (Lettisches Lexikon, 1789) ir daži norādījumi par atvasināto vārdu cilmi, bet to nav daudz. Piemēram, pie vārda *kaisls* viņš norāda, ka tas atvasināts no *kaist,* pie *sēkla* — no *sēt.*[143]

Daudz vairāk etimoloģisko norādījumu ir J. Langes (1711—1777) vārdnīcā,[144] kas iznāca vairākus gadus pirms G. F. Stendera vārdnīcas (manuskripta pirmais variants 1755. g., vārdnīca iespiesta 1772.—1777. g.). Te ir daudz pareizu norādījumu par atvasinājumu cilmi, par aizguvumiem no vācu un krievu valodas, kas liecina par J. Langes labo valodas izpratni. Taču arī J. Langem ir etimoloģijas kļūdas, jo dažiem vārdiem viņš neprot saskatīt īsto cilmi. Piemēram, *auklēt* J. Lange atvasina no *aukla* (skaidrojot *auklēt* kā 'bērnu tīstīt', Lg II 42).

Vācu tautības dāņu zinātnieks K. F. Temlers 1772. gadā Kopenhāgenā sarakstīja pirmo latviešu valodas salīdzināmo vārdnīcu «Glossarium letticum».[145] Tanī ievietoti vairāki simti latviešu vārdu ar latīņu tulkojumu un atbilstošiem lietuviešu vārdiem, daudzos gadījumos arī ar salīdzināmo vai tulkojuma vārdu grieķu, vācu, angļu, rumāņu, serbhorvātu (ko K. F. Temlers dēvē par illīriešu valodu) un vēl citās valodās. Piemēri (Temlera rakstībā):

Dwehsele, anima, Lith. Dusza. Illyr. душа.

Gads, **Ghadds**, annus. Gen. Gadda. Slav. годъ. Illyr. годище. Lith. Métas.

19. gadsimtā daudzi autori norādījuši uz atsevišķu latviešu vārdu cilmi. Viņu vidū minams K. Harders (1747—1818), kas sarakstījis precizējumus un papildinājumus G. F. Stendera vārdnīcai[146], un rinda autoru, kuri rakstīja apcerējumus Latviešu literārās (Latviešu draugu) biedrības rakstu krājumos «Magazin» (kopš 1828. g.).

Nedaudz etimoloģisku piezīmju ir K. Valdemāra «Krievu-latviešu-vācu vārdnīcē» (1872). K. Valdemārs pirmais norādīja uz dažu vārdu aizgūšanu no igauņu valodas. Daudz vairāk norādījumu par vārdu cilmi un atsevišķu latviešu valodas vārdu salīdzinājums ar lietuviešu valodas vārdiem ir J. Neikena un K. Ulmaņa «Latviešu-vācu vārdnīcā» (1872).[147]

Nodibinot un izveidojot salīdzināmi vēsturisko metodi, F. Bops, R. K. Rasks, A. F. Pots, A. Šleihers, G. Kurcijs un vēl citi 19. gadsimta valodnieki pievērsa uzmanību baltu valodām, to vidū arī latviešu valodai. Latviešu valodas vārdi arvien biežāk parādījās valodu salīdzinājumos — gan teorētiskos apcerējumos, gan vārdnīcās. Šiem darbiem bija atbalsis arī Latvijā. Pirmais plašākais salīdzināmās leksikoloģijas darbs, kur latviešu valodas vārdu krājums tā laika jaunāko zinātnes atziņu gaismā sastatīts ne tikai ar tuvu radniecīgās lietuviešu valodas un krievu valodas vārdiem, bet arī ar sanskrita, grieķu, latīņu un vairāku ģermāņu valodu atiecīgo leksiku, ir Benjamina Bergmaņa (1772—1856) plašā monogrāfija «Par latviešu valodas cilmi» (1838).[148] B. Bergmanis ierosināja sistemātisku latviešu valodas salīdzināmo pētīšanu.

Salīdzināmajai valodniecībai un etimoloģijai pievērsās arī latvieši. Jau studiju laikā Tērbatā Juris Alunāns (1832—1864) un Krišjānis Barons (1835—1923) iepazinās ar salīdzināmo valodniecību un mēģināja etimoloģizēt latviešu vārdus. Kā rāda K. Barona studiju un vēlāka laika piezīmes[149], viņš sevišķu uzmanību pievērsa sanskritam, ko tanī laikā uzskatīja par visu ide. valodu pamatu. K. Barons šādu uzskatu pauž arī apcerējumā «Kurzemes un Vidzemes tautas un kaimiņu tautas, viņu būšana un valodas», kas ievietots grāmatā «Mūsu tēvzemes aprakstīšana» (1859); apcerējuma rakstīšanā piedalījušies arī J. Alunāns un K. Valdemārs.[150] «Latviešu un leišu, un vecu prūšu valodas ir īpaša valodas cilts, kas nav vis cēlusies caur ģermāņu un slāvu valodu sajaukšanos

pēc Kristus dzimšanas, bet kas ir tāpat kā šīs valodas it vecos laikos īpaši iznākusi no Indijas sanskrita valodas.» (62. lpp.)

J. Alunāns savos publicistiskajos rakstos deva vairāku vārdu etimoloģiju (piemēram, norādot uz to, ka Jelgavas senākais nosaukums *Mītava* saistāms ar *mīt* 'mainīt'; MV 1857, 25.nr.). Taču dažu vārdu etimoloģiskajos risinājumos ir vairāk fantāzijas nekā valodniecisko argumentu. Piemēram, vārdu *latvietis* J. Alunāns atvasina no kāda šķietama vārda **lāt* 'saderīgi dzīvot': «Tātad Lātava jeb Latva ir tā vieta jeb zeme, kur saderīgi dzīvo. [. .] Tāpēc vārds *latvietis* apzīmē saderīgu cilvēku.»[151]

Lielākais J. Alunāna pasākums šajā nozarē bija latviešu valodas etimoloģiskās vārdnīcas aizsākums. No rokraksta saglabājušās četras liela formāta lapas.[152] Nav zināms, cik plaši šī vārdnīca bija iecerēta un cik daudz jau bija paveikts. Manuskriptā latviešu vārdi rakstīti aptuvenā alfabēta secībā un tiem pierakstīti cilmes ziņā atbilstošie (vai šķietamie) radu valodu un arī igauņu valodas vārdi. Piemērs (J. Alunāna rakstībā):

lahzis, leit. lokis, sanskr. rekscha (= likscha)

lakt, kreew. lokatj, lat. lingere, itah. leccare, wahz. lecken, igaun. lakkuma

laiwa, igaun. laiw

K. Biezbārdis, nepareizi izprazdams Pota, Bopa un Šleihera uzskatus, rakstīja, ka latvieši ir slāvu cilmes. («Der Sprach- und Bildungskampf in den baltischen Provinzen Russlands», 1865.)

Etimoloģijas jautājumiem pieskārās arī A. Kronvalds (1837—1875) gan savos publicistiskajos rakstos, gan vēstulēs un piezīmēs. Viņš, piemēram, pareizi norādīja, ka *vilnis* saistāms ar *velt; kalns* un *kalva* — ar *celt* (Kr I 508—509), *raksts* — ar *rakt* (I 524), deva norādījumus par apzīmējumu motivāciju (I 505), taču dažreiz arī kļūdījās (piemēram, norādot, ka vārds *sieva* «cēlies no tā vārda *svēts*», I 495).

Kopš 19. gadsimta 60. gadiem latviešu presē palaikam parādījās populāri raksti par salīdzināmās valodniecības jautājumiem, kur vietām bija dota arī atsevišķu latviešu vārdu etimoloģija. Piemēram, «Latviešu Avīžu» 1867. gada 1. numurā ievietots raksts «Par Eiropas valodu sakni», «Baltijas Vēstneša» 1869. gada 12. numurā rakstā «Latviešu atnākšana uz Baltiju» atstāstīti A. Šleihera uzskati par ide. valodām un par slāvu, baltu un ģermāņu valodu radniecību. Tā paša gada «Baltijas Vēstneša» 30. numurā ievietots M. Klusiņa (1847—1907) raksts «Vilks, volk (волк) un lupus», kur dota mūsdienu atziņām tuva vārda *vilks* etimoloģija.[153] Laikraksta 32. numurā A. Vēbers rakstā «Valodas druskas» informēja lasītājus par ide. valodu saimi un deva dažādu valodu vārdu salīdzināšanas tabulu.[154] Norādīts, piemēram, ka vārdiem *dievs* un *diena* ir viena sakne. Izskaidrots arī, ka latviešu valodā *g* palatālo patskaņu priekšā top par *dz*.

Līdzīgi raksti parādījās vairākkārt ne vien periodikā, bet arī rakstu krājumos.

Blakus šiem pirmajiem latviešu autoru zinātniskajiem mēģinājumiem un populārajiem izklāstiem kopš 19. gadsimta 60. gadiem Latvijā risinātas arī dziļākas etimoloģiskās problēmas. Pats kompetentākais autors šajā nozarē bija Augusts Bīlenšteins (1826—1907), kas savos plašajos valodniecības, vēstures un etnogrāfijas darbos devis daudz etimoloģiju un valodas materiālu etimoloģiju risināšanai. Pirmām kārtām minams Bīlenšteina kapitālais darbs «Latviešu valoda» (2 sējumi, 1863—1864).[155] Pēc A. Kronvalda ziņām, A. Bīlenšteins 19. gadsimta 70. gados gatavojās rakstīt latviešu valodas etimoloģisko vārdnīcu. (Kr I 506)

Pirmais latviešu tautības zinātnieks salīdzināmās valodniecības nozarē bija Jēkabs Lautenbahs (1847—1928), kas 1896. g. Tērbatā aizstāvēja maģistra disertāciju salīdzināmajā valodniecībā un kopš tā laika arī docēja šo priekšmetu universitātē. Viņš publicējis vairākus salīdzināmās valodniecības un folkloristikas darbus.[156] Atsevišķi J. Lautenbaha raksti par etimoloģiju publicēti arī presē, piemēram, dažu vārdu cilme skarta rakstā «Prospekts» (Pagalms, 1881, 1. nr.). Taču visumā viņa oriģinālais devums latviešu etimoloģijā nav bijis liels.

19. gadsimtā 80. un 90. gados ar latviešu valodas etimoloģijas jautājumiem nodarbojās vairāki Tērbatas universitātes latviešu tautības studenti. Vēlākais profesors Jānis Kauliņš (1863—1940) jau kā ģimnāzists kopš 1887. gada sarakstījās par etimoloģijas jautājumiem ar Karaļauču universitātes profesoru A. Becenbergeru un izteica domas par latviešu valodas un sanskrita leksikas paralēlēm. Arī studiju gados un vēlāk, būdams skolotājs, viņš rakstīja par vārdu cilmes jautājumiem. J. Kauliņa vadītajā studentu rakstu krājumā «Pūrs» vairāku latviešu valodas vārdu etimoloģiju risināja Kārlis Kasparsons (pseidonīms K. Siguldietis; 1865—1962) un par etimoloģijas sakariem ar valodas vēsturi apcerējumā «Valodas attīstīšanās» rakstīja vēlākais profesors Rūdolfs Jirgens (1869—1944).

Vārdu cilmes jautājumus savā gramatikas mācības grāmatā aplūkoja Andrejs Stērste (1853—1921; Latviešu valodas mācība, sistemātisks kurss, 1.—3.d., 1879—1880). Jēkabs Velme (1855—1928) pieskārās etimoloģijai savās publikācijās «Vēstules par valodu un valodniecību» (Austrums, 1885—1888).

Daudz dziļāk latviešu valodas etimoloģijas jautājumus risināja skolotājs Kārlis Mīlenbahs (1853—1916), kas pēc klasiskās filoloģijas studiju beigšanas Tērbatā (1880) blakus skolotāja darbam Talsos, Jelgavā un Rīgā vāca materiālus plašai latviešu valodas vārdnīcai un daudzos apcerējumos periodikā un atsevišķās brošūrās aplūkoja valodniecības jautājumus, arī vārdu cilmi. Pirmās etimoloģiskās piezīmes (par verbu *izsalkt*) ievietotas «Austrumā» (1892, 6. nr.). Par saikļu cilmi rakstīts grāmatā «Teikums» (1898);

tajā pašā gadā rakstīts par vārdu *rātns* un *liecinieks* cilmi (Austrums, 1898, 10. nr.). Turpmākajos rakstos skarta daudzu vārdu cilme un analizēti vārdu atvasināšanas paņēmieni. Daudz etimoloģisko piezīmju K. Mīlenbahs iestrādājis «Latviešu valodas vārdnīcā», kuras manuskriptu viņš uzrakstīja līdz P burtam (līdz vārdam *patumšs*).

K. Mīlenbaha vārdnīcas darbu turpināja Jānis Endzelīns (1873—1961), papildinot un rediģējot arī K. Mīlenbaha rakstīto tekstu. J. Endzelīns šajā vārdnīcā devis visvairāk etimoloģisko piezīmju. (Līdz vārdam *patumšs* tās liktas kvadrātiekavās, lai atšķirtu no K. Mīlenbaha devuma.) «Latviešu valodas vārdnīca» (I — IV, 1923—1932) ar bagātīgo etimoloģisko materiālu līdz pat šim laikam ir aizstājusi latviešu valodā speciālu etimoloģisko vārdnīcu. Iznākuši arī vārdnīcas papildinājumi: *J. Endzelīns, E. Hauzenberga* [Šturma]. «Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai.» I — II. (1934—1946) Šajos papildu sējumos etimoloģisko norāžu gan ir maz. «Latviešu valodas vārdnīcā» etimoloģiskās piezīmes ir ļoti lakoniskas. Daudziem vārdiem gan dota K. Mīlenbaha vai J. Endzelīna izstrādātā oriģinālā etimoloģija, bet pa lielākajai daļai minēti citu autoru izteiktie uzskati.

Jānis Endzelīns ir zinātnieks, kas visvairāk veicinājis latviešu valodas etimoloģijas attīstību. To viņš darīja ne tikai ar atsevišķu vārdu cilmes noskaidrošanu, bet jo sevišķi ar pētījumiem latviešu un baltu vēsturiskajā gramatikā. Šie J. Endzelīna darbi devuši iespēju precīzāk rekonstruēt vārdu vēsturi un labāk noteikt latviešu valodas vārdu fonētiskās attiecības pret citu valodu vārdiem.

J. Endzelīns beidza Tērbatā klasiskās filoloģijas studijas (1897) un pēc tam turpat — slāvu filoloģijas nodaļu (1900) un no 1903. gada docēja salīdzināmo valodniecību Tērbatā, no 1909. gada — Harkovā un no 1920. gada — Rīgā. Par latviešu vārdu cilmi J. Endzelīns rakstījis kopš 1899. gada, kad žurnāla «Живая старина» 3. laidienā publicēts viņa raksts par latviešu valodas aizguvumiem no slāvu valodām. Viņa izstrādāto etimoloģiju skaits sniedzas simtos. Pamats turpmākajiem pētījumiem latviešu valodas etimoloģijā ir bijuši J. Endzelīna darbi «Латышские предлоги», I — II (Юрьев 1905—1906), «Славяно-балтийские этюды» (Харьков 1911), «Latviešu valodas gramatika» (vāciski Rīgā 1922. g., latviski 1951. g.), «Senprūšu valoda» (Rīgā 1943. g.) un «Baltu valodu skaņas un formas» (Rīgā 1948. g.).

Iekāms J. Endzelīns stājās pie K. Mīlenbaha darba turpināšanas, viņš bija iecerējis izdot patstāvīgu latviešu valodas etimoloģisko vārdnīcu.[157] Risinot salīdzināmās valodniecības un arī etimoloģijas jautājumus, viņš sadarbojās ar izciliem citu tautu valodniekiem, to vidū ar lietuviešu valodnieku K. Būgu.

Par latviešu valodas vārdu krājuma cilmi 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta pirmajos gadu desmitos rakstīja vairāki cittautu valodnieki, visvairāk A. Leskīns (1840—1916), V. Tomsens (1842—

1927, pētījis baltu un somugru valodu attiecības), F. Fortunatovs (1848—1914), A. Becenbergers (1851—1922), J. Zubatijs (1855—1931), A. Brikners (1856—1939), F. Sosīrs (1857—1913), A. Meijē (1866—1936), J. Mikola (1866—1946, sevišķi par baltu un somugru valodu attiecībām), E. Bernekers (1874—1937; lielākais darbs — «Slavisches etymologisches Wörterbuch», 1908—1913, kurā ir daudz latviešu vārdu etimoloģiju), R. Trautmanis (1883—1951; lielākais darbs ir baltu un slāvu valodu salīdzināmā vārdnīca «Baltisch-slavisches Wörterbuch», 1923) un F. Špehts (1888—1949).

Atsevišķus latviešu etimoloģijas jautājumus skaidrojuši arī citi ārzemju autori, to vidū S. Buge (1833—1907), P. Persons (1857—1929), K. Ūlenbeks (1866—1951) un H. Pedersens (1867—1953).

Apmēram vienā laikā ar J. Endzelīnu valodniecības darbu sāka Pēteris Šmits (1869—1938), kas līdztekus etnogrāfijas, mitoloģijas un folkloras apzināšanas un pētīšanas darbam pievērsās arī etimoloģijai. Viņa pirmie raksti šajās nozarēs iespiesti periodikā (kopš 1893. gada), pēc tam daļa no tiem ar papildinājumiem un precizējumiem apkopoti grāmatās «Latviešu mitoloģija» (1918, 1926²), «Etnogrāfisku rakstu krājums» (1—3, 1912—1923), «Vēsturiski un etnogrāfiski raksti» (1937). Arī P. Šmita sakopotajās «Latviešu pasakās un teikās» (1—15, 1925—1937) ievietotas piezīmes, kas attiecas uz etimoloģiju.

Pēc salīdzināmās valodniecības studijām Tērbatā par latviešu leksikas vēstures un etimoloģijas jautājumiem rakstījis Jānis Sanders (1858—1951). Viņa grāmatā «Latviešu saimnieciskā senkultūra uz valodas un kultūrvēsturisku ziņu pamata» (1924) ir rinda zinātniski pamatotu etimoloģiju, bet arī daudz nenopietnas fantāzijas. Par vārdu cilmi daudz rakstījis Ernests Blese (1892—1964). Viņa lielākā publikācija šajā nozarē ir «Valoda un tautas gars» (Rīgas Latviešu biedrības Zinātņu komitejas Rakstu krājums, 1940, 23. A krāj., 122.—245. lpp.), kur blakus valodnieciskiem dotumiem ir daudz nepamatotu it kā uz tautas garu balstītu secinājumu. Risinot vēstures un tiesību jautājumus, par etimoloģiju rakstījis Arveds Švābe (1888—1859).

J. Endzelīna tuvākā līdzstrādniece «Latviešu valodas vārdnīcas» darbā Edīte Hauzenberga-Šturma (1901—1983) kopš šā gadsimta 30. gadiem devusi daudzu vārdu etimoloģijas; viņas etimoloģiskie risinājumi ir fonētiski un semantiski dziļi argumentēti. Atsevišķas etimoloģijas 30. gados ir devis Alvils Augstkalns (1907—1940).

Latviešu vārdu vēstures un etimoloģijas jautājumus gan Latvijā, gan arī Zviedrijā risinājuši Kārlis Draviņš (1901—1991) un Velta Rūķe-Draviņa (dzimusi 1917. g.). K. Draviņš rakstījis par daudzu vārdu cilmi un nozīmi, g. k. par savas dzimtās Stendes izloksnes leksiku. V. Rūķes lielākie darbi, kas skar arī etimoloģiju, ir «Deminutīvi latviešu valodā» (1959), «Vietvārdi Kauguru apvidū Latvijā»

(1971) un «Standartizācijas process latviešu valodā no 16. gadsimta līdz mūsu dienām» (1977) [158].

Izdevējs Ansis Gulbis 30. gados bija nodomājis izdot latviešu valodas etimoloģisko vārdnīcu. Šim darbam J. Endzelīns ieteica valodnieku Žani Graudu (1896—1971), kas daudz nodarbojās ar etimoloģiju. Ierosinājumu vārdnīcas sastādīšanai tomēr nevarēja realizēt nepietiekamo priekšdarbu dēļ.

Kopš šā gadsimta 20. gadiem ar baltu valodu pētīšanu ļoti enerģiski darbojās daži aizrobežu zinātnieki — vācietis Ernsts Frenkels, norvēģis Kristjans Stangs un soms Valentīns Kiparskis. Šiem zinātniekiem ir bijusi liela nozīme baltu valodu etimoloģijas attīstībā kopš 20. gadu vidus, kad šajā nozarē bija jāievieš ide. salīdzināmās valodniecības jaunās atziņas. E. Frenkels (1881—1957) galvenokārt pētījis lietuviešu leksikas attīstību un šā darba rezultātā izveidojis plašu «Lietuviešu etimoloģijas vārdnīcu» [159], kurā aplūkota arī simtiem latviešu valodas vārdu cilme. Viens no E. Frenkela nopelniem ir jaunu salīdzināmās valodniecības speciālistu sagatavošana, un to vidū ir vairāki latviešu leksikas pētnieki. Rosīgākais no tiem ir Benjamiņš Jēgers (dzimis 1918. g.), kas pēckara gados Vācijā, Itālijā un ASV publicējis vairākus plašus darbus par latviešu un lietuviešu vārdu etimoloģiju. Ievērojamākais B. Jēgera darbs ir «Baltu valodu vārdu neizprastā nozīmju radniecība».[160] Daudz jaunu secinājumu ir arī Augusta Zumenta (dzimis 1918. g.) disertācijā «Neievēroti slāvismi latviešu valodā».[161] Hamburgas universitātē E. Frenkela vadībā sagatavojās Alfrēds Gāters (1921—1986), kas pēc universitātes beigšanas 1949. g. publicējis dažus etimoloģiskus pētījumus un monogrāfiju par latviešu valodu un tās dialektiem [162].

Norvēģu zinātniekam akadēmiķim K. Stangam (1900—1877) ir daudz publikāciju par baltu un slāvu valodām. Lielākā nozīme ir viņa kapitālajam darbam «Baltu valodu salīdzināmā gramatika» [163]. Vārdu cilmes un attiecību jautājumam veltīta K. Stanga monogrāfija «Speciālās leksiskās atbilstības slāvu, baltu un ģermāņu valodās» [164]. K. Stanga ievadīto darbu Oslo universitātē turpina Terje Matiāsens (dzimis 1938. g.). Viņa lielākais sniegums ir monogrāfija «Pētījumi par slāvu un indoeiropiešu garajiem vokāļiem» [165], kur īpaša uzmanība pievērsta baltu valodu vokālismam.

Somu valodnieks Valentīns Kiparskis (1902—1983), kas 30. gados papildināja savas zināšanas Latvijas Universitātē, jau tolaik pievērsās arī latviešu vārdu etimoloģijai (apcerējumi «Filologu biedrības Rakstos»). Viņš risinājis baltu un somugru valodu attiecību jautājumus, pētījis baltu un slāvu vēsturisko fonētiku un tās ietekmi uz vārdu formas pārveidošanos. Lielākie V. Kiparska darbi, kas attiecas uz latviešu leksikas vēsturi, ir «Sveši elementi Baltijas vācu izloksnēs» un «Kuršu problēma» [166]

Viens no rosīgākajiem aizrobežu cittautu baltologiem pēdējos gadu desmitos ir vācu valodnieks Volfgangs P. Šmids (Schmid;

dzimis 1929. g.). Viņš pētījis hidronīmus (g. k. analizēdams seneiropiešu cilmes nosaukumus) un skaidrojis atsevišķu vārdu cilmi, precizēdams baltu vietu un lomu ide. saimē. Plašākais viņa darbs ir «Baltu un indoeiropiešu verbu studijas».[167]

Padomju Savienībā etimoloģijas problēmām lielāka uzmanība pievērsta kopš 50. gadu vidus. Par šīs nozares pētniecības centriem kļuva PSRS Zinātņu akadēmijas Valodniecības institūts, Krievu valodas institūts un Slāvistikas un balkānistikas institūts. Etimoloģijas speciālisti. V. Abajevs, V. Iļļičs-Svitičs (1934—1966), V. Ivanovs, V. Toporovs, O. Trubačovs un vēl vairāki citi valodnieki savos darbos vairākkārt skāruši arī latviešu vārdu etimoloģiju. Kopš 1963. gada Krievu valodas institūts izdod ikgadēju rakstu krājumu «Этимология», kur vairāki raksti veltīti tieši latviešu vārdu cilmei. Daudzu latviešu vārdu etimoloģija skarta V. Toporova «Prūšu vārdnīcā» [168] un O. Trubačova rediģētajā «Slāvu valodu etimoloģiskajā vārdnīcā» [169].

Kopš 1974. g. Maskavā iznāk valodniecības gadagrāmata «Балто-славянские исследования» (regulāri kopš 1981. g.), kurā liela uzmanība pievērsta baltu etimoloģijai.

Baltu etimoloģijas jautājumus Ļeņingradā risinājuši valodnieki J. Otkupščikovs un J. Laučute.

Ievērojams etimoloģijas pētījumu centrs ir Lietuvas galvaspilsēta Viļņa, agrāk arī Kauņa. Lietuviešu valodniecībā etimoloģijas tradīcijas ir diezgan senas. Izcilākais šā gadsimta lietuviešu valodnieks Kazimirs Būga (1879—1924) publicējis daudz rakstu par baltu valodu etimoloģijas jautājumiem, un simtiem ir arī latviešu vārdu, kuriem viņš norādījis cilmi. K. Būgas sāktajā «Lietuviešu valodas vārdnīcā»,[170] kas bija iecerēta pēc K. Mīlenbaha vārdnīcas parauga, liela vieta ierādīta etimoloģijai. K. Būga gatavojās rakstīt arī lietuviešu valodas etimoloģijas vārdnīcu, krājot tai materiālus. (Viņa etimoloģijas kartotēkā ir ap 19 tūkstošu kartīšu.) Par šo vārdnīcu viņš rakstīja J. Endzelīnam, aptaujājoties arī par latviešu etimoloģijas vārdnīcas sagatavošanu.[171]

Etimoloģijas pētījumi jo plaši izvērsti Lietuvā pēdējos gadu desmitos. Daudz rakstu par lietuviešu un latviešu vārdu cilmi ir Aļģirdam Sabaļauskam (dzimis 1929. g.). Viņu visvairāk interesējusi dzīvnieku un augu nosaukumu cilme baltu valodās, kā arī salīdzinošie pētījumi leksikā.[172] Par šiem jautājumiem viņš publicējis desmitiem rakstu un dažas populāri zinātniskas grāmatas [173]

Balstoties uz bagātīgu radu valodu faktu materiālu, lietuviešu un latviešu valodas etmoloģijas jautājumus daudzos apcerējumos risinājis Vincs Urbutis (dzims 1929. g.); galvenie apcerējumi apkopoti krājumā «Baltu etimoloģijas etīdes» [174], kur dots arī populārs ievads etimoloģijā. V. Urbutis sarakstījis arī «Vārddarināšanas teoriju» [175].

Pētījumus etimoloģijā publicējuši arī V. Mažulis (dzimis 1926. g.), Z. Zinkevičs (dzimis 1927. g.), S. Karaļūns (dzimis

1936. g.) un vairāki citi lietuviešu valodnieki. Baltu etimoloģijas jautājumu risināšanai svarīgas ir vairākas monogrāfijas vēsturiskajā gramatikā; to vidū minama J. Kazlauska «Lietuviešu valodas vēsturiskā gramatika»[176], V. Mažuļa «Baltu un citu indoeiropiešu valodu attiecības»[177], Z. Zinkeviča «Lietuviešu valodas vēsturiskā gramatika (2 daļās) un «Lietuviešu valodas vēsture» (iecerēts 6 daļās)[178], S. Karaļūna «Baltu valodu struktūras kopējie elementi un to cilme»[179].

V. Mažulis sevišķu uzmanību pievērsis prūšu valodas etimoloģijai, līdz ar to skaidrojot daudzu latviešu un lietuviešu vārdu cilmi. Plaši ir viņa komentāri divsējumu izdevumā «Prūšu valodas pieminekļi» un aizsāktajā «Prūšu valodas etimoloģijas vārdnīcā»[180].

A. Vanags (dzimis 1934. g.) pievērsies hidronīmu pētīšanai; viņa publicēto darbu vidū ir «Lietuvas PSR hidronīmu darināšana» (1970) un «Lietuvju hidronīmu etimoloģijas vārdnīca» (1981).

Daudz etimoloģisku risinājumu ir Viļņā izdotajā periodiskajā rakstu krājumā «Baltistica» (kopš 1965; gadā divi laidieni).

Igaunijā par latviešu vārdu cilmi (galvenokārt skarot aizguvumus) rakstījis Pauls Ariste (1905—1990) un pēdējos gados arī jaunais valodnieks Lembits Vaba[181]. Latviešu un lībiešu valodas leksiskie sakari aplūkoti somu valodnieka Lauri Ketunena «Lībiešu vārdnīcā»[182].

Latviešu valodnieki dzimtenē pēckara gados etimoloģijas jautājumiem pievērsušies mazāk. Vārdu cilme galvenokārt skarta sakarā ar pētījumiem par vietvārdiem, vārdu vēsturi un vēsturiskajām pārmaiņām fonētikā. Nikolajs Lapiņš (1911—1989) vācis materiālus latviešu valodas etimoloģiskai vārdnīcai. Viņš sastatījis citvalodu vārdus ar latviešu vārdiem un, papildinot ar konspektīvu teorētisku ievadu, publicējis mācību grāmatā «Latviešu vārdu etimoloģija» (1.—3. d., 1967—1975)[183].

Par vārdu cilmi rakstījis Artūrs Ozols (1912—1964), apcerot latviešu valodas vēsturi un atsevišķus leksikoloģijas un frazeoloģijas jautājumus. Viņa galvenie darbi sakopoti krājumos: «Latviešu tautasdziesmu valoda» (1961), «Veclatviešu rakstu valoda» (1965) un «Raksti valodniecībā» (1967).

Citi autori, kuru darbos skarti vārdu cilmes un vēstures jautājumi (minot galvenās publikācijas): Antonija Ahero (par aizguvumiem un vārddarināšanu), Krišjānis Ancītis (1911—1963; «Aknīstes izloksne», 1977), Maija Baltiņa (par 17. gs. leksiku), Andrejs Bankavs (par aizguvumiem no romāņu valodām), Reinis Bērtulis (latviešu un lietuviešu vārdu semantikas salīdzināmā vēsture; disertācija «Lietvārdu semantiskās attiecības latviešu un lietuviešu valodā», 1975), Aina Blinkena (par adjektīvu vēsturi), Antons Breidaks (par augšzemnieku leksiku un vēsturisko semantiku), Mirdza Brence (par aizguvumiem no lietuviešu valodas), Brigita Bušmane (par ēdienu nosaukumiem), Ojārs Bušs (ap aizguvumiem no ģermāņu valodām un par iespējamiem kursismiem), Vallija Dambe

(par vietvārdiem), Inese Ēdelmane (par augu nosaukumiem), Dzintra Hirša (par Ziemeļkurzemes vietvārdiem), Elga Kagaine (par apvidvārdiem; kopā ar S. Raģi «Ērģemes izloksnes vārdnīca», 1.—3. d., 1977—1982), Alīse Laua («Mantotā un aizgūtā leksika», 1964; «Latviešu leksikoloģija», 1969, 1981[2]), Benita Laumane (par leksikas vēsturi un valodu kontaktiem; «Zivju nosaukumi latviešu valodā», 1973; «Zvejvietu nosaukumi Latvijas PSR piekrastē», 1987), Aina Miķelsone (disertācija «Saikļu izlietojuma vēsturiskā attīstība latviešu rakstu valodā», 1967), Daina Nītiņa («Prievārdu sistēma latviešu valodā», 1978), Silvija Raģe (1928—1976; par latviešu un Baltijas somu valodu kontaktiem), Beatrise Reidzāne (par izlokšņu leksiku), Antoņina Reķēna («Amatniecības leksika dažās Latgales dienvidu izloksnēs un tās sakari ar atbilstošajiem nosaukumiem slāvu valodās», 1975), Liene Roze («Latviešu valoda pirms simt gadiem», 1962; par vārdnīcu vēsturi, skarot vārdu cilmi), Jānis Rozenbergs (par tautasdziesmu etnonīmiem un to cilmi), Marta Rudzīte («Latviešu dialektoloģija», 1964; par somugru cilmes vietvārdiem), Klāvs Siliņš (1903—1984; par personvārdiem un to cilmi), Valentīna Skujiņa (par terminoloģiju), Vaira Strautiņa (par aizgūto vārdu adaptāciju), Ruta Veidemane («Latviešu valodas leksiskie sinonīmi», 1970; par Raiņa leksiku), Daina Zemzare (1911—1971; «Valodas liecības par Lejasciema novadu», 1940; «Latviešu vārdnīcas (līdz 1900. gadam)», 1961, ar vārdu cilmes skaidrojumiem).

Latviešu un cittautu valodniecības literatūrā ir arī daudzu atsevišķu vārdu cilmes risinājumi.[184]

PIEZĪMES

[1] Indoeiropiešu valodas — literatūrā dažkārt saīsinātais apzīmējums *i.-e. valodas* (krievu valodā *u.-e. языки*). 19. gs. valodniecības literatūrā lietots arī nosaukums *āriešu valodas,* bet 20. gs. valodniecībā tas ieguvis citu saturu (indoirāņu valodas). Nesenā pagātnē vārds *ārieši* lietotś arī ģermāņu rasu teorijā «augstākās rases» apzīmēšanai.

[2] Vārds *sanskrits* no si. *saṁskṛt* 'izveidots, izkopts, kultivēts', kur *saṁ-* 'kopā' (no ide. **som-,* no kā arī b. **sam-* > **san-* > la. *suo-,* piemēram, apvidvārdā *sobaras* [uõ] 'sabārstas, mazvērtīga labība'; no paralēlformas **so-* > la. *sa-*) un *kṛ-* vienas cilmes ar *kṛṇóti* 'dara, taisa' (kam radniecīgs la. *kurt*).

Klasiskais sanskrits normēts 4. gs. p. m. ē. un lietots turpmāk nepārveidotā formā. Šis klasiskais (Pānini normētais) sanskrits atšķiras no vēdu valodas, jo vēdas ir daudz senākas. Plašā nozīmē par sanskritu dēvē arī valodu, kas kā mutvārdu tradīcija saglabājusies vēdās apmēram no 10. gs. p. m. ē. un vēlāk fiksēta rakstos.

Pēdējos gadu desmitos visas senās indiešu valodas formas kopumā parasti sauc par senindiešu valodu.

[3] Senindiešu *ā́ryaḥ* 'ārietis, dižciltīgais', sākotnēji 'viesmīlīgs, saimniecisks', atv. no *áryaḥ* 'mājas kungs', *aryàḥ* '(viesmīlīgs) kungs'.

[4] Valodniecībā lieto arī nosaukumu *hetīti* (v. *Hethiter, Hettiter,* p. *Hetyci*). Nosaukuma pamatā senebreju *Ḥettīm, Ḥittīm* (no šās paralēlformas a. *Hittite(s)*, fr. *hittite*). Latviešu padomju literatūrā parasti *heti,* pirmspadomju — abas formas.

Par hetiem un hetu valsti (18.—12. gs. p.m.ē.) bija ziņas jau agrāk asīriešu un ēģiptiešu avotos, arī Bībelē, bet viņus uzskatīja par kādas citas valodu saimes piederīgajiem. Arheoloģiskos izrakumos 1906. un 1912. g. atklāja hetu valsts galvaspilsētas Hatušas drupas (netālu no Turcijas galvaspilsētas Ankaras, pie Bogazkejas) ar bagātīgu māla plāksnīšu arhīvu. Hetu ķīļu rakstu 1915.—1917. g. atšifrēja čehu zinātnieks Bedržihs Hroznijs (Hrozný, 1879—1952) un pierādīja, ka hetu valoda ir ide. valoda. Viņa monogrāfija «Die Sprache der Hethiter, ihr Bau und ihre Zugehörigkeit zum indogermanischen Sprachstamm» («Hetu valoda, tās struktūra un piederība pie ide. valodu saimes»; Berlīne, 1917) ir viens no izcilākajiem sniegumiem mūsu gadsimta valodniecībā.

[5] *В. И. Георгиев*. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. М., 1958, с. 238.

[6] *W. P. Schmid*. Baltisch und Indogermanisch.— Baltistica, 1976, XII, S. 115—122.

[7] Lat. *nostrās* (ģen. *nostrātis*) 'mūsējais, vietējais, šāszemes kopējais'.

[8] Plašākie materiāli V. Iļļiča-Svitiča (1934—1966) darbos: *В. М. Иллич-Свитич*. Материалы к сравнительному словарю ностратических языков.— В кн.: Этимология. 1965. М., 1967, с. 321—373; Опыт сравнения ностратических языков. [Ч. 1] М., 1971, [Ч. 2] М., 1976.

[9] *A. R. Bomhard*. Toward Proto-Nostratic. Approach to the comparison of Proto-Indo-European and Proto-Afroasiatic. Philadelphia, 1984.

Šo darbu kritizē M. L. Palmaitis (Indogermanische Forschungen, 1986, Bd. 91. S. 305—317).

[10] *Н. Д. Андреев*. Ранне-индоевропейский праязык. Л., 1986, с. 4.

[11] Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков. М., 1956, с. 106.

[12] W. P. Schmid. Das Lateinische und die Alteuropatheorie.— Indogermanische Forschungen, 1986, Bd. 90, S. 129—146.

[13] Padomju valodnieks G. Kļičkovs uzskata, ka ide. pirmvalodā izšķirami divi attīstības posmi — agrais bezdialektu posms (protoindoeiropiešu posms) un vēlais posms ar dialektiem. Sk.: *Г. С. Ķлычков*. Вариантность индоевропейских языков дописьменного периода.— Вопросы языкознания, 1975, № 2, с. 100.

Austriešu valodnieks V. Meids (Meid) izšķir trīs pirmvalodas periodus — agro (mazā apgabalā), vidējo (plašākā apgabalā, kad vēl var runāt par kopvalodu) un vēlo (ļoti plašā apgabalā, kas jau daļēji sašķelts, dialektāli stipri diferencēts). Līdzīgs ir vairāku citu Rietumu valodnieku uzskats. Sk.: *W. Meid*. Probleme der räumlichen und zeitlichen Gliederung des Indogermanischen.— In: Akten der V Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft. Wiesbaden, 1975, S. 204—219.

[14] *Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов*. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тбилиси, 1984, с. 863.

Sal. arī : *В. В. Седов*. Происхождение и ранняя история славян. М., 1979, с. 19.

[15] *V. Pisani*. Baltisch, Slavisch, Iranisch.— Baltistica, 1969, V, S. 135.

[16] *L. Kilian*. Zum Ursprung der Indogermanen. Bonn, 1983, S. 109.

[17] Ide. pirmvalodas agro posmu G. Kļičkovs datē 6.—5. gadu tūkstotī p. m. ē. V. Georgijevs uzskata, ka ide. sākotne bijusi vēlajā paleolītā, t. i., pirms apmēram 25 000 gadiem, bet 6. gadu tūkstotī p. m. ē. indoeiropieši Eiropā sākuši primitīvu apmetņu dzīvi. Sk.:

В. И. Георгиев. Индоевропейское языкознание сегодня.— Вопросы языкознания, 1975, № 5, с. 9.

[18] Sk.: *В. В. Седов.* Происхождение и ранняя история славян. М., 1979, с. 18—22; *Г. А. Хабургаев.* Становление русского языка. М., 1980, с. 41—42.

[19] *A. Tovar.* Die Indoeuropäisierung Westeuropas. Innsbruck, 1982, S. 8.

[20] Turpat.— A. Tovars indoeiropiešu kurgānu kultūru Dienvidaustrumu Eiropā attiecina uz agrāku laiku nekā M. Gimbuta — uz 4. g. t. p. m. ē.

[21] Etruski Itālijā mituši по apmēram 1000. g. p. m. ē. līdz mūsu ēras 1. gs., kad tos asimilēja latīņi. Pēc vairāku valodnieku un arheologu domām etruski ieradušies Itālijā no Mazāzijas; daudzas izoglosas viņus saista ar anatoliešu (likiešu un līdiešu) valodām. Ide. elementi etrusku valodā var būt aizguvumi. Par etrusku saitēm ar Mazāziju sk.: *R. Pfister.* Das Etruskische und Kleinasien.— In: Serta indogermanica. Innsbruck, 1982, S. 265—271.

[22] *H. Krahe.* Unsere ältesten Flussnamen. Wiesbaden, 1964.

[23] *Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов.* Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тбилиси, 1984, с. 857—957.

[24] Par šo tematu sk.: *K. Karulis.* Kur bija indoeiropiešu pirmdzimtene?— Karogs, 1989, 11. nr. 193.—195. lpp.

[25] *О. Н. Трубачев.* Языкознание и этногенез славян.— Вопросы языкознания, 1985, № 5, с. 10.

[26] *V. Pisani.* Baltisch, Slavisch, Iranisch.— Baltistica, 1969, V, S. 135

[27] *L. Kilian.* Zum Ursprung der Indogermanen. Bonn, 1983.

[28] *W. P. Schmid.* Baltisch und Indogermanisch.— Baltistica 1976, XII, S. 115—122.

Par šo viedokli sk.: *K. Karulis.* Balti — indoeiropiešu centrā.— Karogs, 1984, 8. nr., 200.—201. lpp.

[29] «Abas valodas, kā latviešu, tā lietuviešu, ir slāvu valodu atvases.»— *G. F. Stender.* Lettische Grammatik. Mitau, 1783, S. 10.

K. Biezbārža uzskati pausti viņa grāmatā «Der Sprach- und Bildungskampf in den Baltischen Provinzen Russlands. Bautzen, 1865.

[30] *И. Эндзелин.* Славяно-балтийские этюды. Харьков, 1911, с. 201.

Tas pats: *J. Endzelīns.* Darbu izlase. 2. sēj. R., 1974, 346. lpp.

[31] *В. В. Седов.* Происхождение и ранняя история славян. М., 1979, с. 49.

[32] Резюме докладов и письменных сообщений. IX международный съезд славистов. (Киев, 1983.) М., 1983, с. 22.

Sal. arī: *Г. А. Хабугаев.* Становление русского языка. М., 1980, с. 50.

[33] *В. В. Мартынов.* Язык в пространстве и времени. К проблеме глоттогенеза славян. М., 1983, с. 95.

Savas hipotēzes fonētisko pamatojumu autors sīkāk risina

rakstā Глоттогенез славян.— Вопросы языкознания, 1985, № 6, с. 43—54.

[34] *О. Н. Трубачев*. Языкознание и этногенез славян.— Вопросы языкознания, 1985, № 5, с. 5.

[35] Jau 6. gs. slāvu ciltis aizņēma plašas teritorijas Cetrālajā un Austrumu Eiropā. 6.—7. gs. ieņēma Balkānus. Sk. : *Ф. П. Филин* О происхождении праславянского языка и восточнославянских языков.— Вопросы языкознания, 1980, № 4, с. 37.

[36] *В. Н. Топоров*. Древние германцы в Причерноморье: результаты и перспективы.— Балто-славянские исследования, 1982.— М., 1983, с. 227—263.

[37] *Г. А. Хабургаев*. Становление русского языка. М., 1980, с. 110—112.

[38] Latvijas PSR arheoloģija. R., 1974, 23. lpp.

Raksti par baltu senvēsturi arheologu un antropologu skatījumā krājumā: Из древнейшей истории балтских народов (по данным археологии и антропологии). Р., 1980. [Turpmāk: Из древнейшей истории.]

[39] Latvijas PSR arheoloģija, 34. lpp.

[40] Turpat, 41. lpp.

[41] Turpat, 45. lpp.

Sk. arī : *Л. В. Ванкина*. Шнуровая керамика на территории Латвии.— В кн.: Из древнейшей истории, с. 55.

[42] Par arheologu uzskatiem šā perioda Baltijas iedzīvotāju etniskās piederības jautājumā sk.: *Р. К. Римантене*. К вопросу об образовании балтов.— Из древнейшей истории, с. 22—25.

Atšķirībā no M. Gimbutas R. Rimantiene uzskata, ka indoeiropiešu pirmdzimtene bijusi ļoti plašā Eiropas teritorijā 5.—4. g. t. p. m. ē. un šās teritorijas ziemeļaustrumos baltu veidošanās sākusies jau agrajā neolītā. (Turpat, 24. lpp.)

V. Sedovs uzskata, ka balti izveidojās par patstāvigu etnolingvistisku grupu 2. g. t. p. m. ē. Sk.: *В. В. Седов*. Днепровские балты.— В кн.: Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. Вильнюс, 1981, с. 43.

Pēc R. Rimantienes uzskatiem, baltu (protobaltu) veidošanās notika jau 3.—2. g. t. p. m. ē., kad Vidus un Austrumu Eiropā bija auklas keramikas kultūras varianti. Sk.: *Р. К. Римантене*. Роль неманской культуры в образовании балтов.— В кн.: Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. Вильнюс, 1981, с. 40.

[43] *M. Gimbutas*. The Balts, 44. lpp.

[44] Turpat, 43. lpp.

Par baltu vietvārdiem Dņepras — Volgas — Okas apvidū sk.: *В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев*. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. М., 1962; *В. Н. Топоров*. Древняя Москва в балтийской перспективе.— Балто-славянские исследования, 1981. М., 1982,. с. 3—61; *В. В. Седов*. Балтская гидронимика Волго-

Окского Междуречья.— В кн.: Древнее поселение в Подмосковье. М., 1971, с. 99—113.

Spriežot pēc hidronīmiem, V. Šmids seno baltu areālam velk šādas robežas: no Persentas grīvas (austrumos no Ščecinas) līdz Kijevai un Kurskai, tālāk uz ziemeļaustrumiem līdz Okai (austrumos no Maskavas) un Jaroslavļai, tad uz rietumiem līdz Ventas grīvai.

Sal. arī: *В. Н. Топоров.* Новые работы о следах пребывания пруссов к западу от Вислы.— Балто-славянские исследования, 1982. М., 1983, с. 263—273.

[45] Sk.: *Д. А. Крайнов.* Фатьяновская культура в этногенезе балтов.— В кн.: Из древнейшей истории, с. 36—46.

Plašāk par Fatjanovas kultūru sk.: *Д. А. Крайнов, О. С. Гадзяцкая.* Памятники фатьяновской культуры. М., 1988.

[46] Par seno kultūru saplūšanu un Piemares kultūras izveidošanos sk. arī: *Р. К. Римантене.* Роль неманской культуры в образовании балтов.— В кн.: Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. Вильнюс, 1981, с. 40—43; *Э. М. Загорульский.* К проблеме происхождения западных балтов.— Там же, с. 21.—24.

Sal. arī: *K. Karulis.* Seno kultūru un valodu slāņi.— Karogs, 1988, 7. nr., 200.—201. lpp.

Somu zinātnieku publikācijās atrodamas arī ziņas par Rietumkurzemes baltu (kuršu priekšteču) ietekmi uz pirmsomu dzīvi 2. g. t. vidū p. m. ē. Uzskata, ka šie balti iemācījuši pirmatnējos somus kļūt par jūras braucējiem, roņu medniekiem, arī jūras sirotājiem. (*M. Kuusi.* Introduction.— In: Proverbia septentrionalia. Helsinki, 1985, p. 11.)

[47] Sk.: *Я. Я. Граудонис.* Штрихованная керамика на территории Латвийской ССР и некоторые вопросы этногенеза балтов.— В кн.: Из древнейшей истории, с. 59.

[48] Turpat, 68. lpp.

[49] *M. Gimbutas.* The Balts, p. 54—62.

[50] Sk.: *В. П. Мажюлис.* О связях литовско-латышского с другими древнебалтийскими диалектами.— В. кн.: Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. Вильнюс, 1981, с. 102—203.

[51] Latvijas PSR arheoloģija, 92. lpp.

[52] Turpat, 128. lpp.

[53] *V. Mažiulis.* Baltų kalbų giminystės santykiai.— Grām.: IV Vissavienības baltistu konference. Referātu tēzes. R., 1980, 55. lpp.

[54] Sk.: *М. К. Атгазис.* Вопросы этнической истории земгалов.— В кн.: Из древнейшей истории, с. 92; Latvijas PSR arheoloģija. R., 1974, 129. lpp.

[55] Latvijas PSR arheoloģija. R., 1974, 130. lpp.

Forma ar *let-* ir senāka.

[56] Sk.: *А. З. Таутавичюс.* Балтские племена на территории Литвы в I тысячел. н. э.— В кн.: Из древнейшей истории, с. 84.

[57] Sk.: *В. П. Мажюлис.* О связях литовско-латышского с другими

древнебалтийскими диалектами.— В кн.: Проблема этногенеза и этнической истории балтов. Вильнюс, 1981, с. 103.

[58] *М. Рудзите.* К воросу о селах на правобережье Даугавы.— В кн.: Этнографические и лингвистические аспекты этнической истории балтских народов. Р., 1980, с. 159—163; *А. Я. Стубавс.* Некоторые аспекты истории селов (II — XII вв.).— В кн.: Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. Вильнюс, 1981, с. 48—52; *Z. Zinkevičius.* Lietuvių kalbos istorija. T. 2. Vilnius, 1987, p. 27—28.

[59] Sk.: *Э. С. Мугуревич.* Проблема формирования латышской народности в средневековье (по данным археологии).— В кн.: Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. Вильнюс, 1981, с. 35.

[60] *Р. Я. Денисова.* Этногенез латышей (по данным краниологии). Р., 1977; *R. Grāvere.* XIII — XIV gs. latviešu odontoloģiskais materiāls kā etniskās vēstures avots.— LPSR ZA Vēstis, 1987, 7. nr., 37.—47. lpp.

Latvijas iedzivotāju odontoloģiskais raksturojums dots vairākos R. Grāveres rakstos, to vidū: LPSR ZA Vēstis, 1977, 4. nr; 1980, 6. nr.; Arheoloģija un etnogrāfija, 1987, XV, 127.—139. lpp. Viņas kandidāta disertācija par šo tematu 1978. g.; sk: *Р. У. Гравере.* Одонтологическая характеристика древнего и современного населения Латвии в связи с этнической историей латышей. Автореф. М., 1978.

[61] Par latviešu un somugru valodu sakariem sk.: *Я. Эндзелин.* О латышско-финских языковых связях.— Grām.: *J. Endzelīns.* Darbu izlase. R., 1980. 3. sēj. 2. d., 416.—421. lpp.; *J. Endzelīns.* Par latviešu un lībiešu valodas savstarpējo ietekmi.— Turpat, 424.—428. lpp.

V. J. Zeps. Latvian and Finnic Linguistic Convergences. Bloomington (USA), 1962; *S. Raģe.* Baltijas somu valodu aizguvumi latviešu valodā. . Grām.: Dialektālās leksikas jautājumi. 1. d. R., 1986, 18.—126. lpp.

[62] O. Trubačevs uzsver, ka «ir vesela rinda atsevišķu baltu un irāņu etimoloģisko atbilstību, kas pašas par sevi nepārprotami norāda uz specifiskiem baltu un irāņu sakariem vārddarināšanā, leksikā, terminoloģijā, norāda arī uz neapstrīdamiem vienpusējiem aizguvumiem (parasti — no irāņu valodām baltu valodās)».— Sk.: *О. Н. Трубачев.* Из славяно-иранских лексических отношений.— В кн.: Этимология. 1965. М., 1967, с. 12.

Par trāķiešu-daku un baltu leksiskajām atbilstībām visplašāk rakstījis bulgāru valodnieks I. Duridanovs. Sk.: *I. Duridanov.* Trakisch-dakische Studien. T. 1. Die Trakisch- und Dakisch-Baltischen Sprachbeziehungen. Sofia, 1969.

Par latviešu un illiriešu, arī trāķiešu leksikas paralēlēm rakstījis *K. Kasparsons.* Sk.: Zavētājs un zavatnieks.— Filologu biedrības Raksti. 1936, 16. sēj., 11.—19. lpp.; Paralēles.— Turpat, 1938, 18.

sēj., 52.—65. lpp.; Aizvēstures atbalsis valodā.— Turpat, 1939, 19. sēj., 57.—74. lpp.

Sk. arī: *A. Breidaks*. Par baltu un seno Balkānu valodu paralēlēm.— LPSR ZA Vēstis, 1977, 3. nr., 88.—98. lpp.

[63] Sk.: *Я. Эндзелин*. Древнейшие славяно-балтийские языковые связи.— Grām.: *J. Endzelīns*. Darbu izlase. R., 1980, 3. sēj. 2. d., 429.—445. lpp.; Referāts «Baltu valodu sakari ar slāvu valodām».— Turpat, 446.—460. lpp.

Viena no plašākajām pēdējo gadu publikācijām šajā novadā: *А. П. Непокупный*. Балто-севернославянские языковые связи. Киев,—1976, 227 с.

Par slāviskajiem aizguvumiem latviešu valodā sk.: *Я. Эндзелин*. Латышские заимствования из славянских языков.— Grām.: *J. Endzelīns*. Darbu izlase. R., 1971. 1. sēj., 80.—113. lpp.; *A. Summent*. Unbeachtete slavische Lehnwörter im Lettischen. (Inaugural-Dissertation.) Göttingen, 1950. 209 S.

[64] V. Toporovs pat runā par Baltijas jūras piekrastes «valodu savienību». Sk.: *В. Н. Топоров*. К балто-скандинавским мифологическим связям.— Grām.: Donum Balticum. Stockholm, 1970, 534. lpp.

[65] Par aizguvumiem no vācu valodas sk.: *J. Sehwers*. Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluss im Lettischen. Berlin, 1953. 446 S.

Par baltu un ģermāņu valodu kontaktiem, jo sevišķi par senākajiem aizguvumiem no ģermāņu valodām sk.: *K. Būga*. Visųsenieji lietuvių santykiai su germanais. [Vissenākās lietuviešu attiecības ar ģermāņiem.] — Grām.: *K. Būga*. Rinktiniai raštai. 1959, 2. sēj., 80.—98. lpp.

Par viduslejasvācu valodas aizguvumiem no semantiskā viedokļa sk.: *A. Gāters*. Beiträge zur Bedeutungsgeschichte der ins Lettische entlehnten mittelniederdeutschen Nomina. Dissertation. Hamburg, 1948.

[66] Sk. *А. Н. Савченко*. Сравнительная грамматика индоевропейских языков. М., 1974, с. 81, 358.

Sīkāk šo uzskatu motivējis V. Ivanovs. Sk.: *В. В. Иванов*: Общеиндоевропейская, праславянская и анатолийская языковые системы. М., 1965, с. 21.

N. Andrejevs uzskata, ka arhaiskais patskanis (ko viņš apzīmē ar Č) ieguva dažādu kvalitāti atkarībā no pozīcijas. Sk.: *Н. Д. Андреев*. Периодизация истории индоевропейского праязыка.— Вопросы языкознания, 1957, № 2, с. 9.

[67] Angļu valodnieks E. Paliblenks (Pullyblank) izteicis uzskatu, ka fonēmu *e : o* izruna varēja būt arī *ŋ : a*. Pievienojoties šim uzskatam, V. Ivanovs kā argumentu min to, ka senslāvu valodā un baltu pirmvalodā *o* izruna bija tuva *a* izrunai. Sk.: *В. В. Иванов*.

Общеиндоевропейская, праславянская и анатолийская языковые системы. М., 1965, с. 21.

[68] Par ide. *a* izveidošanos sk. arī: *Т. В. Гамкрелидзе.* К огласовке *ă в индоевропейских корнях структуры C_1VC_2— Grām.: Balcanica. M., 1979, 69.—71. lpp.

Autors uzskata, ka *a* varēja izveidoties arī no noteiktas līdzskaņu secības saknē (ja sakne sākās ar gutturāli).

[69] Hetu valodas pieminekļi rāda, ka šī valoda bija tikai ceļā uz garo vokāļu (kā fonoloģiskas parādības) izveidošanos. Tātad 3. gadu tūkstotī p. m. ē., kad no ide. valodu kopības izdalījās anatoliešu valodas, ide. pirmvalodā vēl nebija garo vokāļu fonoloģiskā pretstata īsajiem vokāļiem. Šis fakts ir svarīgs etimoloģiskajos salīdzinājumos. Sīkāk sk.: *В. В. Иванов.* Хеттский язык. М., 1963, с. 97.

[70] Pozīcijā pirms balsīga līdzskaņa izrunāts balsīgi [z].

[71] Aspirēto nebalsīgo līdzskaņu nebija ide. senākajā fonētiskajā sistēmā; tie izveidojās no nebalsīgajiem, kam blakus bija t.s. laringālis. Aspirētie balsīgie līdzskaņi valodā bija bieži, sevišķi *dh,* kam bija liela nozīme vārddarināšanā. Sk.: *Э. Бенвенист.* Индоевропейское именное словообразование. М., 1955, с. 219.

[72] Visas minētās burtkopas, piemēram, *ph* k^u g^uh, katra apzīmē v i e n u skaņu, ne skaņu kopu. Salīdzinājumam var minēt latviešu burtkopu *dz* un angļu *th,* kas katra apzīmē vienu fonēmu.

Par ide. konsonantisma izveidošanos sk.: *Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов.* Ряды «гуттуральных» в индоевропейском. Проблема языков centum и satəm.— Вопросы языкознания, 1980, № 5, с. 10—20.

Par dažām atšķirīgām teorijām par ide. pirmvalodas konsonantu rindām un to izveidošanos sk.: *А. Н. Савченко.* Сравнительная грамматика индоевропейских языков. М., 1974, с. 61—65; *А. Р. Бомхард.* Современные направления реконструкции праинндоевропейского консонантизма.— Вопросы языкознания, 1980, № 2, с. 5—22.

[73] No pēdējo gadu desmitu baltu literatūras sk.: *Z. Zinkevičius.* Lietuvių kalbos istorinė gramatika. T. 1. Vilnius, 1980, p. 86, 139; Lietuvių kalbos istorija. T. 1. Vilnius, 1984, p. 28, 32.

[74] Sk.: *Н. Д. Андреев.* Периодизация истории индоевропейского праязыка.— Вопросы языкознания, 1957, № 2, с. 2—10; *Г. С. Клычков.* Типологическая гипотеза реконструкции индоевропейского праязыка.— Вопросы языкознания, 1963, № 5, с. 3—14.

[75] Sīkāk grāmatā: *Э. Бенвенист.* Индоевропейское именое словообразование. М., 1955.

[76] Sk.: *О. Н. Трубачев.* Заметки по этимологии и сравнительной гармматике.— В кн.: Этимология. 1968. М., 1971, с. 41.

Šo parādību daži autori izskaidro arī savādāk — ar saknes fonētiskām izmaiņām. K. Mīlenbahs un J. Endzelīns nesaista la. *ilgs*

ar kr. *долгий* (M-E I 705), E. Frenkels uzskata šo vārdu fonētiskās attiecības par neskaidrām (EF 2 184), M. Fasmers domā, ka tie ir radniecīgi vārdi (Ф III 524), T. Gamkrelidze un V. Ivanovs traktē tos kā vienas saknes atvasinājumus (Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тбилиси, 1984, с. 782).

J. Otrembskis uzskata, ka arī baltu valodās ir bijis adj. **dulgas* 'garš', no kā Lietuvā ezera nos. Dulgas un upes nos. *Dulgēle* (laikam jātvingu cilmes). Šiem hidronīmiem atbilst pr. ezera nos. *Dulgen* (1331; galotne pārveidota vāciskajā rakstījumā) un varbūt latviešu purva nos. *Duļģis* (Zantē; To I 388, Vanagas 2 95), kura cilmi gan var skaidrot arī citādi — saistījumā ar *duļķis* (apv. nozīme 'dūksts, purvs', M-E I 513) vai *duls* ('tumšs').

[77] Sk.: *И. Эндзелин.* «Подвижное» *s-* в латышском языке.— Известия Отделения русского языка и словесности. Т. XVII, 4, с. 127—132. [1912] Tas pats grām.: *J. Endzelīns.* Darbu izlase. R., 1974, 2. d., 434.—439. lpp.; *A. Sarkanis.* Mobilais *s* baltu valodās.— LPSR ZA Vēstis, 1985, 10. nr., 123.—130. lpp.

[78] Par citu uzskatu sk.: *A. C. Мельничук.* О сущности беглого *s-*. — Этимология, 1984. М., 1986, с. 137—146.

[79] To dēvē arī par nulles pakāpi.

[80] Par ide. līdzskaņu mijas pamatu uzskata ide. pirmvalodas agrā posma variējošās fonēmas. Sākotnēji nebūtiskās fonētiskās variācijas vēlāk kļuva būtiskas. Sk.: *Г. С. Ķлычков.* Вариативность индоевропейских языков дописьменного периода.— Вопросы языкознания, 1975, № 2, с. 106.

[81] *В. И. Абаев.* О вариантности сонантов. — Folia linguistica, 1973, Nr. 6, p. 185—196.

[82] V. Ivanovs uz hetu valodas datu pamata runā par arhifonēmām *m/n* (nāseņa arhifonēma), *l/r* (plūdeņa arhifonēma), *m/u̯* (lūpeņa arhifonēma).— Sk.: *В. В. Иванов.* Хеттский язык. М., 1963, с. 93—96.

[83] Sīkāk par šādu saknes līdzskaņu miju sk.: *Ю. В. Откупщиков.* Из истории индоевропейского словообразования. Л., 1967, с. 165—166.

[84] Hetu valodas pieminekļos balsīgo un nebalsīgo līdzskaņu apzīmējumi mijas bez nozīmes atšķirības.

[85] Sk.: *A. C. Мельничук.* Следы взрывного ларингального в индоевропейских языках.— Вопросы языкознания, 1960, № 3, с. 3—16.

[86] Šī hipotēze izskaidro, piemēram, vienas cilmes vārdu atšķirīgo formu: het. *ḫaštai-*, si. *ásthi*, kr. *кость* 'kauls'.

[87] *Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов.* Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тбилиси, 1984, с. 134—135.

[88] *А. Р. Бомхард.* Современные направления реконструкции индоевропейского консонантизма.— Вопросы языкознания, 1988, № 2, с. 5—22.

[89] Padomju valodnieki T. Gamkrelidze un V. Ivanovs gutturāļu

palatalizācijas procesu baltu un slāvu valodās rekonstruē šādi: *ḱ (k')* > *č* > *š* > *s*, *ĝ (g')* > *dž* > *ž* > *z*.— Sk.: *Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов*. Проблема языков centum и satəm и отражение «гуттуральных» в исторических индоевропейских диалектах.— Вопросы языкознания, 1980, № 6, с. 14—16.

Izteikti arī citi uzskati. Bulgāru valodnieks V. Georgijevs uzskata, ka ide. *ḱ* pirms palatālajiem patskaņiem > *k'* > *c'* > *s'* > *s*. Sk.: *В. И. Георгиев*. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. М., 1958, с. 40.

Izteiktas domas, ka baltu pirmvalodā būtu bijis *ś*, no kā lš. *š*, la. *s*; *ź* > lš. *ž*, la. *z*. (Tā arī E. Nieminens, V. Mažulis, A. Breidaks.) Šajā vārdnīcā par baltu *š* un *ž* ievērots tradicionālais uzskats.

[90] T. Gamkrelidze un V. Ivanovs uzskata, ka ide. pirmvalodā daudzās saknēs bijusi *k* : *ḱ* un *g* : *ĝ* opozīcija, bet pirms *r*, *l* un pēc *s* baltu un slāvu valodās notikusi pretstatu neitralizācija, un tāpēc šajās pozīcijās *k*, *g* (*ḱ*, *ĝ*) nav pārveidojies par *š*, *ž* (*s*, *z*).

[91] *W. P. Schmid*. Baltisch und Indogermanisch.— Baltistica, 1976, XII, S. 115—122.

[92] Sk. arī 89. piezīmi.

[93] Sk. arī 94. piezīmi.

[94] Sk.: *J. Endzelīns*. Baltu valodu skaņas un formas. R., 1948, 14.—24. lpp.; *Z. Zinkevičius*. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. 1 d. Vilnius, 1980, 56.—89. lpp.; *Chr. S. Stang*. Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen. Oslo-Bergen-Tromsö, 1966, S. 22—88.

Šo tradicionālo uzskatu par baltu pirmvalodas vokālismu ir kritizējuši daži latviešu un aizrobežu valodnieki (J. Kazlausks, V. Mažulis, A. Breidaks; E. Nieminens, V. Šteinics u. c.).

Galvenie iebildumi pret tradicionālo vokālisma shēmu skar ide. *ā* un *ō* likteni baltu pirmvalodā. Sadalot šās pirmvalodas periodu agrajā un vēlajā posmā, minētie valodnieki izvirza hipotēzes, kurās ar salīdzināmiem datiem (galvenokārt ar prūšu valodas fonētikas un somugru valodu baltisko aizguvumu fonētiskajām īpatnībām) parāda minēto patskaņu un ar tiem veidoto divskaņu pakāpenisku pārveidošanos, pie tam izšķirot fonēmu likteni uzsvērtās un neuzsvērtās zilbēs. Galvenie secinājumi ir tādi, ka baltu pirmvalodas agrajā posmā ide. *o* un *a* ir saplūdis, izveidojot uzsvērtā pozīcijā *o* un neuzsvērtā *a*, bet ide. *ā* uzsvērtā pozīcijā pārveidojies par platu *ō* un nav mainījies neuzsvērtā pozīcijā. Pirmvalodas vēlajā posmā abi īsie patskaņi saplūda par *o*, garie — par *ō*. Neuzsvērtās zilbēs *ō* > lš. *o* [ō], la. *ā*.

Par minētajiem uzskatiem sk.: *Я. Казлаускас*. К развитию общебалтийской системы гласных.— Вопросы языкознания, 1962, № 4, с. 20—24; *В. Мажюлис*. Некоторые фонетические аспекты балто-славянской флексии.— Baltistica, 1965 (1), 17.—21. lpp.; *V. Mažiulis*. Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai. Vilnius, 1970, 11.—25. lpp.; *A. Breidaks*. Baltijas somu valodu dati baltu vokālisma vēsturei.— LPSR ZA Vēstis, 1975, 4. nr., 90.—100. lpp.;

Из истории балтийского вокализма.— Lingua Posnaniensis, XXIII, 1980, 65.—79. lpp. (ar literatūras norādēm šajā jautājumā). Šiem uzskatiem nepievienojas Z. Zinkevičs. Sk.: *З. Зинкявичюс*. О развитии балтийского вокализма.— В кн.: Балто-славянский сборник. М., 1972, с. 5—14; *Z. Zinkevičius*. Lietuvių kalbos istorinė gramatika T. l. Vilnius, 1980, 63.—65. lpp.

Baltu vokālisma problēmas risinājumu aplūkojums (līdz 1975. g.) ar kritisku analīzi dots grāmatā: *W. R. Schmalstieg*. Studies in Old Prussian. Pennsylvanian University Park-London, 1976, p. 105—112.

95 Par *ei* kuršu valodā resp. kursiskajās izloksnēs sk.: *J. Endzelīns*. Latviešu valodas gramatika. R., 1951, 7., 59. lpp.

96 Pēc dažu valodnieku (J. Kurilovičs, A. Meijē, K. Stangs) domām, noteiktos apstākļos *ie* varēja izveidoties arī no *ai*. J. Endzelīns šo uzskatu kritizēja.

97 Sk.: *J. Endzelīns*. Baltu valodu skaņas un formas. R., 1948, 31.—37. lpp.; *Z. Zinkevičius*. Lietuvių kalbos gramatika. l. d. Vilnius, 1980, 121.—140. lpp.; *Chr. S. Stang*. Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen. Oslo-Bergen-Tromsö, 1966, S. 88—113.

Sk. arī 89. piezīmi.

98 Sk.: *J. Endzelīns*. Darbu izlase. 3. sēj. l. d. R., 1979, 112. lpp.

Vācu valodnieks H. Hoks (Hock) norāda, ka sonanta *u̯ (w)* pārveidošanos izraisījusi šās fonēmas sagežģītā artikulācija, un šī fonēma pakāpeniski izzudusi arī visās germāņu valodās, izņemot angļu valodu.

Zviedru valodnieku pētījumi rāda, ka skaņkopā *u̯r (wr)* skandināvu valodu izloksnēs notikušas dažādas pārmaiņas — vai nu *u̯ (w)* pilnīgi izzudis (*u̯r* > *r*, ap 9. gs.), vai pārveidojies par *b* (*u̯r* > *br*, ap 15. gs.), vai arī par *v* (*u̯r* > *vr*, ap 14 .gs.). Skaņkopa *br* izveidojusies galvenokārt Rietumzviedrijā, Gotlandē un Dienvidsomijā. Iespējams, ka vienlaikus šis process skāris visu Baltijas jūras piekrasti. Sīkāk par šo procesu sk.: *G. Eklund*. *Vrist — brist — rist*. Development of old initial *wr* in Scandinavian, particularly Swedish, dialects. Uppsala, 1991.

99 Sk.: *Z. Zinkevičius*. Lietuvių dialektologija. Vilnius, 1966, 149. lpp.

100 Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. l. d. R., 1959, 29. lpp.

101 Šāda attīstība *dz* > *z* vērojama arī dažās slāvu valodās, piemēram, blakus augšsorbu *dźěra* 'caurums, ala' ir tās pašas nozīmes lejassorbu *źěra*. Tātad tā nav izolēta parādība, bet plašāka fonētiska likumsakarība.

Kursisko izlokšņu piemēri: *dzelt* > *zelt, dziedzeris* > *ziedzeris*.

102 Fonēmas *ķ, ģ* gaidāmo *c, dz* vietā latviešu valodā var būt arī lietuviešu valodas ietekmē — ne tikai aizguvumos no lietuviešu

valodas, bet arī latviskajos vārdos, sevišķi Dienvidlatvijas izloksnēs.

[103] V. Toporovs to uzskata par baltu valodām raksturīgu ekspresīvi emocionāli nosacītu fonētisku parādību. Viņš sevišķi norāda uz *g* palatalizēšanu pejoratīviem nolūkiem (lš. *glèbti* : *žlèbti* 'kļūt ļenganam'). Sk.: *В. Н. Топоров*. Из праславянской этимологии.— Этимологические исследования по русскому языку. Вып. I. 1960, с. 12.

[104] Sk.: *J. Endzelīns*. Latviešu valodas gramatika. R., 1951, 191. lpp.

[105] Šis process lietuviešu valodā noticis 14.—15. gs.

[106] Sk.: *В. В. Иванов*. Хеттский язык. М., 1963, с. 84, 292—332; *В. И. Абаев*. Скифо-сарматские наречия.— В кн.: Основы иранского языкознания. М., 1979, с. 306, 326, 334.

[107] Tuvāk par akomodāciju vēsturiskajā fonētikā sk.: *В. В. Мартынов*. Славянская и индоевропейская аккомодация. Минск, 1968.

[108] Turpat, 41. lpp.

[109] Turpat, 63. lpp.

[110] W. R. Schmalstieg. Studies in Old Prussian. 1976, p. 26.

[111] *J. Dovydaitis*. Priebalsai *d' t'* bei *g' k'* pietų Lietuvoje.— Kalbotyra, XXIX (1), 1978, 103.—107. lpp.

[112] *В. Виткаускас*. Некоторые особенности литовского говора в окрестностях Радуни.— В кн.: Балто-славянские языковые контакты. М., 1980, с. 204.

[113] Prūšu valodas pieminekļos mijas *tl* : *kl*, *dl* : *gl* varbūt ar izlokšņu atšķirībām (J. Endzelīns), bet varbūt arī tāpēc, ka valodā šo skaņkopu izruna svārstījusies (V. Šmolstīgs).

[114] Par asimilāciju tuvāk sk.: *J. Endzelīns*. Latviešu valodas gramatika. R., 1951, 204.—211. lpp.; *Z. Zinkevičius*. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. l. d. Vilnius, 1980, 141.—143. lpp.

[115] Par disimilāciju tuvāk sk.: *J. Endzelīns*. Latviešu valodas gramatika. R., 1951, 228.—233. lpp.; *Z. Zinkevičius*. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. Vilnius, 1980, 143.—145. lpp.

[116] Ide. saknes sākotnēji laikam nevarēja sākties ar *r-*; to rāda hetu valoda, kurā nav vārdu ar ieskaņas *r-*. Sk.: *В. В. Иванов*. Хеттский язык. М., 1963, с. 93.

Tātad secināms, ka saknes forma **reu-* ir jaunāka nekā **u̯er-*.

[117] Par metatēzi tuvāk sk.: *J. Endzelīns*. Latviešu valodas gramatika. R., 1951, 233.—236. lpp.; *Z. Zinkevičius*. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. l. d. Vilnius, 1980, 163.—165. lpp.

[118] Sk.: *J. Endzelīns*. Darbu izlase. 2. sēj. R., 1974, 152. lpp.

Sk. arī šajā vārdnīcā vārdus *blandīties, blēdis*.

[119] Sk.: *J. Endzelīns*. Latviešu valodas gramatika. R., 1951, 90.—93. lpp.; Baltu valodu skaņas un formas. R., 1948, 24.—26. lpp.;

Z. Zinkevičius. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. 1. d. Vilnius, 1980, 89.—96. lpp.

[120] Pēc cita uzskata (K. Būga, J. Endzelīns), līdzskaņa mīkstinājums vai *j* pirms *u* (*ū*) ir radu formu ietekmē.

[121] Sk.: Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков. М., 1956, с. 258.

[122] Par etimoloģijas valodnieciskajiem kritērijiem sk.: *M. M. Маковский.* Этимология и проблема филологической достоверности слова.— В кн.: Этимология. 1966. М., 1968, с. 264.—280.

[123] Sk.: *О. Н. Трубачев.* Происхождение названий домашних животных в славянских языках. М., 1960, с. 3.

[124] Par baltu, slāvu un ģermāņu kopējo leksiku sk.: *Chr. S. Stang.* Lexikalische Sonderübereinstimmungen zwischen dem Slavischen, Baltischen und Germanischen. Oslo — Bergen — Tromsö, 1971. 96 S.

[125] Par aizgūto vārdu vokālismu sk.: *J. Endzelīns.* Latviešu valodas gramatika. R., 1951, 63.—65. lpp.

[126] Sk.: *О. Н. Трубачев.* Реконструкция слов и их значений.— Вопросы языкознания, 1980, № 3, с. 5.

Par vārdu nozīmju pārveidošanos sk. arī: *K. Ķarulis.* Vārdu nozīmju paplašināšanās un sašaurināšanās.— Latviešu valodas kultūras jautājumi. 3. laid. R., 1967, 20.—40. lpp.

[127] J. Trīra un vairāku citu valodnieku galvenās atziņas par vārda semantisko lauku apkopotas grāmatās: Aufsätze und Vorträge zur Wortfeldtheorie. Hague, 1973; Gedenkschrift für Jost Trier. Köln — Wien, 1975.

[128] Par homonīmu zušanu sk.: *J. Endzelīns.* Homonīmu vārdu zušana latviešu valodā.— Grām.: *J. Endzelīns.* Darbu izlase. 3. sēj. 1. d. R., 1979, 485.—487. lpp.

[129] Sk.: *A. Ahero.* Par citu valodu ietekmi vārdu darināšanā.— Grām.: Latviešu valodas kultūras jautājumi. R., 1967, 12.—20. lpp.

[130] *В. Н. Топоров.* О некоторых теоретических основаниях этимологического анализа.— Вопросы языкознания, 1960, №3, с. 51.

[131] Sk.: Pirmatnējā raksta pēdas valodā.— Grām.: *K. Karulis.* Raksts un rakstīšanas līdzekļi. R., 1962, 12.—14. lpp.

[132] Sk.: *H. Kronasser.* Handbuch der Semasiologie. Heidelberg, 1968, S. 115.

[133] Turpat.

[134] *J. Pokorny.* Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bd. 1. Bern-München, 1959.

[135] *H. Kronasser.* Minētais darbs, 119. lpp.

[136] Tos dēvē arī par otrās pakāpes vispārinājumiem. Sk.: *K. Karulis.* No vārdu vēstures.— Grām.: Latviešu valodas kultūras jautājumi. 13. laid. R., 1977, 177.—183. lpp.

[137] Turpat . Sk. arī : *K. Ķarulis.* No vārdu vēstures. Dzīv-

nieks.— Grām.: Latviešu valodas kultūras jautājumi. 16. laid. R., 1980, 116.—123. lpp.

[138] *B. H. Топоров.* О некоторых теоретических аспектах этимологии.— Этимология, 1984. *М.*, 1986, с. 206.

[139] *K. Fürecker.* Lettisches und teutsches Wörterbuch.

Vārdnīcas manuskripts divos norakstos atrodas Latvijas ZA Fundamentālās bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļā (Latviešu draugu biedrības fonds, 5361, 5362). (Tālāk: Für 1, Für 2.)

[140] Nīcas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviskivāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku. Pēc manuskripta fotokopijām izdevis un ar apcerējumu par Langija dzīvi, rakstību un valodu papildinājis E. Blese. R., 1936, XII, 577 lpp. (Tālāk: Lj)

[141] *E. Blese.* Langija dzīve un viņa darbi pārējo XVII gs. valodniecisko rakstu starpā. (Lj 467).

[142] «Stāsti no tās vecas un jaunas būšanas to Vidzemes ļaužu, uzrakstīti 1753.»

Manuskripts atrodas Latvijas ZA Fundametālās bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļā (Latviešu draugu biedrības fonds, 5316). Daži fragmenti citēti rakstā: *A. Augstkalns.* Blaufūsa «Stāsti . . »— Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1938, 4. nr., 677.—696. lpp.

[143] Par G. F. Stendera nozīmi salīdzināmajā valodniecībā sk.: *J. Endzelīns.* Vecā Stendera «Latviešu gramatika» un vārdnīca.— Druva, 1914, 9. nr., 907.—911. lpp. (Tas pats: Darbu izlase. 2. d. R., 1974, 548.—553. lpp.)

[144] *J. Lange.* Vollständiges deutschlettisches und lettischdeutsches Lexikon. Mitau, 1777. (1. daļa iespiesta Peltsamā 1772. g.) (Tālāk: Lg)

Sīkāk par šo vārdnīcu: *L. Roze.* J. Langes vārdnīcai 200 gadu.— Karogs, 1977, 12. nr., 154.—155. lpp.; Pasaule vārdnīcas skatījumā. R., 1982, 59.—61. lpp.

[145] Glossarium letticum cum harmonia et differentia dialecti lithuanicae. (Latviešu vārdu krājums ar saskaņām un atšķirībām no lietuviešu dialekta.)

Manuskripts atrodas Kopenhāgenas karaliskajā bibliotēkā. Tekstu ar komentāriem izdevis K. Draviņš 1971. g. Lundas universitātes rakstu sērijā «Språkliga bidrag», 6. sēj., 26. nr.

Par šo vārdnīcu sk.: *L. Roze.* Kāda izdevuma 200 gadu.— Karogs, 1973, 1. nr., 168. lpp.

[146] *Ch. Harder.* Berichtigungen und Ergänzungen zu Stender's lettischem Lexikon.— Grām.: *A. Wellig.* Beiträge zur lettischen Sprachkunde. Mitau, 1828, S. 1—140.

[147] [*Neikens J.*], *Ulmann C. Ch.* Lettisches Wörterbuch. T. 1. Lettisch-deutsches Wörterbuch. R., 1872.

[148] *B. v. Bergmann.* Über den Ursprung der lettischen Sprache.—

Magazin der Lettisch-Literärischen Gesellschaft, 1838, Bd. VI, S. 1—425.

[149] K. Barona piezīmju klade atrodas Latvijas ZA Fundamentālās bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļā.

[150] A. Apīnis uzskata šo apcerējumu par J. Alunāna darbu. Sk.: *A. Apīnis.* Kas ir īstais autors?— Latvijas PSR Valsts bibliotēkas Raksti, 2/3. laid., 1970, 199.—215. lpp.

[151] *J. Alunāns.* Ko tas vārds «latvietis» apzīmē.— Mājas Viesis, 1857, 40. nr.

[152] Manuskripts atrodas Latvijas ZA Fundamentālās bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļā.

[153] Raksts parakstīts ar burtiem M. K.

[154] Raksts parakstīts ar burtiem Z. V.

[155] *A. Bielenstein.* Die lettische Sprache, nach ihren Lauten und Formen erklärend und vergleichend dargestellt. T. 1—2. Berlin, 1863—1864.

[156] To vidū: Der Dialekt der mittleren Abau (Kurland). Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen. Dorpat, 1890.; Очерки из истории литовско-латышского народного творчества. Ч. 1—2. Юрьев, 1896—1915; Несколько слов о понятии «сравнительного» языковедения. Юрьев, 1908.

[157] Sk.: *E. Blese.* Mūsu leksikoloģijas uzdevumi.— Latvijas Vēstnesis, 1920, 19. jūl., 1. nr.

[158] *V. Rūķe-Draviņa.* Diminutive im Lettischen. Lund, 1959; Place Names in Kauguri County, Latvia. Stockholm, 1971; The Standardization Process in Latvian, 16 th century to the present. Stockholm, 1977.

K. Draviņa un V. Rūķes-Draviņas kopdarbs ir monogrāfija par Stendes izloksni:

K. Draviņš, V. Rūķe. Laute und Nominalformen der Mundart von Stenden. 1—2. Lund, 1955—1956: Verbalformen und undeklinierbare Redeteile der Mundart von Stenden. Lund, 1958; Interjektionen und Onomatopöie in der Mundart von Stenden. Lund, 1962.

[159] *E. Fraenkel.* Litauisches etymologisches Wörterbuch. T. 1—2. Heidelberg — Göttingen, [1955] —1962—1965.

[160] *B. Jēgers.* Verkannte Bedeutungsverwandtschaften baltischer Wörter. (Doktora disertācija mašīnrakstā.) Göttingen, 1949.

Publicēts izdevumā: Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen, 1966, Bd. 80, S. 6—162, 291—307, un pēc tam atsevišķā grāmatā (Getingenā 1966. g.).

[161] *A. Summent.* Unbeachtete slavische Lehnwörter im Lettischen. Göttingen, 1950.

[162] *A. Gāters.* Die lettische Sprache und ihre Dialekte. Hague — Paris — New York, 1977.

Doktora disertācija: Beiträge zur Bedeutungsgeschichte der ins

Lettische entlehnten mittelniederdeutschen Nomina. Hamburg, 1948. (Manuskripts.)

[163] *Chr. S. Stang.* Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen. Oslo — Bergen — Tromsö, 1966.

[164] *Chr. S. Stang.* Lexikalische Sonderübereinstimmungen zwischen dem Slavischen, Baltischen und Germanischen. Oslo — Bergen — Tomsö, 1972.

[165] *T. Mathiassen.* Studien zum slavischen und indoeuropäischen Langvokalismus. Oslo — Bergen — Tromsö, 1974.

[166] *V. Kiparsky.* Fremdes im Baltendeutsch.— Mémoires de la Société Néo-philoloģique de Helsingfors, 1936, Vol. XI, p. 3—224; Die Kurenfrage.— Annales Academiae Scientiarum Fennicae (Helsinki). 1939, Ser. B, t. XLII.

[167] *W. P. Schmid.* Studien zum baltischen und indogermanischen Verbum. Wiesbaden, 1963.

[168] Прусский язык. Словарь. М., 1975—. (1975.—1990. g. iznākuši pieci sējumi, līdz L burtam.)

[169] Этимологический словарь славянских языков. М., 1974—. (1974.—1988. g. iznākuši 15 sējumi, līdz L burtam.)

[170] *K. Būga.* Lietuvių kalbos žodynas. 1—2. Kaunas, 1924—1925.

[171] *Z. Zinkevičius.* Kazimieras Būga. Vilnius, 1979, 154. lpp.

[172] Etimoloģijai veltītas A. Sabaļauska disertācijas: *А. Ю. Сабаляускас.* Происхождение названий сельскохозяйственных растений в балтийских языках. Вильнюс, 1958; Исследования лексики балтийских языков. Вильнюс, 1974.

[173] *A. Sabaliauskas.* Žodžiai keliauja. (Vārdi ceļo.) Vilnius, 1962; Žodžiai pasakoja. (Vārdi stāsta.) Vilnius, 1965; Šimtas kalbos mislių. (Simts valodas mīklu.) Vilnius, 1970; Mes baltai. (Mēs balti.) Kaunas, 1986.

[174] *V. Urbutis.* Baltų etimologijos etiudai. Vilnius, 1981.

[175] *V. Urbutis.* Žodžių darybos teorija. Vilnius, 1978.

[176] *J. Kazlauskas.* Lietuvių kalbos istorinė gramatika. Vilnius, 1968.

[177] *V. Mažiulis.* Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai. (Deklinacija.) Vilnius, 1970.

[178] *Z. Zinkevičius.* Lietuvių kalbos istorinė gramatika. Vilnius. 1. d. 1980, 2. d. 1981; Lietuvių kalbos istorija. Vilnius. 1. d. 1984, 2. d. 1987, 3. d. 1988, 4. d. 1990.

[179] *S. Karaliūnas.* Baltų kalbų struktūrų bendrybės ir jų kilmė. Vilnius, 1987.

[180] Prūsų kalbos paminklai. 1—2. Vilnius, 1966—1981; *V. Mažiulis.* Prūsų kalbos etimologijos žodynas. 1. d. Vilnius, 1988.

[181] *L. Vaba.* Läti laensõnad eesti keeles. (Latviešu aizguvumi igauņu valodā.) Tallinn, 1977. 304 lpp

[182] *L. Kettunen.* Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. Helsinki, 1938.

[183] Rec.: *K. Karulis.* Latviešu etimoloģijas materiāli.— Karogs, 1971, 6. nr., 168.—169. lpp; Darbs latviešu leksikas vēsturei.— Karogs, 1976, 7. nr., 172.—173. lpp.

[184] Sīkāku pārskatu par baltu valodu etimoloģijas pētījumiem no 1940. līdz 1961. gadam sk.: *В. Н. Топоров.* Новейшие работы в области изучения балто-славянских языковых отношений. — Вопросы славянского языкознания, 1956, вып. 3, с. 150—158; Исследования по балтийской этимологии.— В кн.: Этимология. М., 1963, с. 250—261.

LITERATŪRA
PAR INDOEIROPIEŠU VALODU SAIMES UN ETIMOLOĢIJAS PAMATJAUTĀJUMIEM

Dota literatūras atlase, ietverot pēdējo gadu desmitu grāmatas, kā arī J. Endzelīna galvenos darbus par šiem jautājumiem. Vārdnicas nav minētas.

VISPĀRĪGĀ LITERATŪRA

Breidaks A. Valodas izcelšanās. R., 1981.
Koduhovs V. Vispārīgā valodniecība. R., 1987.
Loja J. Valodniecības pamatjautājumi. 2. izd. R., 1968.
Reformatskis A. Ievads valodniecībā. R., 1975.
Взаимодействие лингвистических ареалов. М., 1980.
Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. М., 1982.
Якушин Б. В. Гипотезы о происхождении языка. М., 1985.

INDOEIROPIEŠU UN BALTU CILME UN VĒSTURE

Arheoloģija un etnogrāfija. (Turpināms izdevums.) R., 1957—1987, 1.—15. sēj.
Gimbutas M. The Balts. New York, 1963.
Krahe H. Unsere ältesten Flussnamen. Wiesbaden, 1964.
Latvijas PSR arheoloģija. R., 1974.
Балты, славяне, прибалтийские финны. Этногенетические процессы. (Сб. статей.) Р., 1990.
Денисова Р. Антропология древних балтов. Р., 1975.
Денисова Р. Этногенез латышей (по данным краниологии). Р., 1977.
Древняя Анатолия. (Сб. статей.) М., 1985.
Древняя Индия. Язык, культура, текст. (Сб. статей.) М., 1965.
Из древнейшей истории балтских народов (по данным археологии и антропологии). (Сб. статей.) Р., 1980.
Куклина И. В. Этногеография Скифии по античным источникам. Л., 1985.
Ллойд С. Ахеология Месопотамии. М., 1984.
Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. М., 1982.
Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. М., 1979.
Славяне и скандинавы. (Сб. статей.) М., 1986.
Славяне. Этногенез и этническая история. (Сб. статей.) Л., 1989.
Смирнов К. Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. М., 1984.
Топоров В. Н., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. М., 1962.
Третьяков П. Н. По следам древних славянских племен. Л., 1982.
Широкова Н. С. Древние кельты на рубеже старой и новой эры. Л., 1989.

Этнографические и лингвистические аспекты этнической истории балтских народов. (Сб. статей.) Р., 1980.

Literatūras pārskati doti rakstos:

Римша В. Некоторые языковые данные об этногенезе балтов (обзор литературы).— В кн.: Этнографические и лингвистические аспекты.., с. 153—158.
Думпе Л., Паэгле Дз. Проблема этногенеза и этнической истории балтов в исследованиях последних лет. (Обзор литературы, изданной в Латвии.)— Балто-славянские исследования 1982. М., 1983, с. 273—285.

INDOEIROPIEŠU SALĪDZINĀMĀ UN VĒSTURISKĀ VALODNIECĪBA

Anttila R. An Introduction to Historical and Comparative Linguistics. New York — London, 1972.
Loja J. Valodniecības vēsture. R., 1961.
Plāķis J. Indoeiropiešu valodu salīdzināmā gramatika. R., 1938.
Андреев Н. Д. Ранне-индоевропейский праязык. М., 1986.
Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков. М., 1956.
Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тбилиси, 1984.
Георгиев В. И. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. М., 1958.
Десницкая А. В. Сравнительное языкознание и история языков. М., 1984.
Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании. М., 1954.
Савченко А. Н. Сравнительная грамматика индоевропейских языков. М., 1974.
Семереньи О. Введение в сравнительное языкознание. М., 1980.
Языки народов СССР. Т. 1. Индоевропейские языки. М., 1966.

BALTU VALODU VĒSTURE UN ATTIECĪBAS AR CITĀM VALODĀM

Ancītis K. Aknīstes izloksne. Izloksnes statika un dinamika. R., 1977.
Baltistica. Pētījumi par baltu valodām. (Turpināms izdevums.) Vilnius, 1965— . . .
Baltu valodas senāk un tagad. (Rakstu krāj.) R., 1985.
Čaterdži S. K. Balti un ārieši. R., 1990.
Duridanov I. Thrakisch-baltische Sprachbeziehungen. Sofia, 1969.
Endzelīns J. Baltu valodu skaņas un formas. R., 1948.
Tas pats izdevumā: Darbu izlase. R., 1982. 4_2 sēj., 411.—619. lpp.
Endzelīns J. Ievads baltu filoloģijā. R., 1945.
Tas pats izdevumā: Darbu izlase. R., 1982. 4_2 sēj., 352.—410. lpp.
Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. R., 1951.
Endzelīns J. Latviešu valodas skaņas un formas. R., 1938.
Tas pats izdevumā: Darbu izlase. R., 1981. 4_1 sēj., 303.—525. lpp.
Endzelīns J. Senprūšu valoda. Ievads, gramatika un leksika. R., 1943.
Tas pats izdevumā: Darbu izlase. R., 1982. 4_2 sēj., 9.—351. lpp.
Fraenkel E. Die baltischen Sprachen, ihre Beziehungen zu einander und zu den indogermanischen Schwesteridiomen als Einführung in die baltische Sprachwissenschaft. Heidelberg, 1950.
Gāters A. Die lettische Sprache und ihre Dialekte. Hague — Paris — New York, 1977.
Kabelka J. Baltų filologijos įvadas. Vilnius, 1982.
Kazlauskas J. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. Vilnius, 1968.
Kiparsky V. Die Kurenfrage. Helsinki, 1939.
Lanszweert R. Die Rekonstruktion des baltischen Grundwortschatzes. Frankfurt am Main, 1984.
Latviešu leksikas attīstība. (Rakstu krājums.) R., 1968.
Laumane B. Zivju nosaukumi latviešu valodā. R., 1973.

Mažiulis V. Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santikai. (Deklinācija.) Vilnius, 1970.
Mažiulis V. Prūsų kalbos paminklai. 1.—2. d. Vilnius, 1966—1981.
Niedermann M. Balto-slavica. Neuchatel — Genève, 1956.
Nitiņa D. Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā. R., 1978. Onomastikas apcerējumi. R., 1987.
Onomastica Lettica. R., 1990.
Ozols A. Latviešu tautasdziesmu valoda. R., 1961.
Ozols A. Raksti valodniecībā. R., 1967.
Ozols A. Veclatviešu rakstu valoda. R., 1965.
Plāķis J. Lietuviešu valodas rokasgrāmata. R., 1926.
Reķēna A. Amatniecības leksika dažās Latgales dienvidu izloksnēs un tās sakari ar atbilstošajiem nosaukumiem slāvu valodās. R., 1975.
Roze L. Latviešu valoda pirms simt gadiem. R., 1962.
Rudzīte M. Latviešu dialektoloģija. R., 1964.
Rūķe-Draviņa V. Diminutive im Lettischen. Lund, 1959.
Rūķe-Draviņa V. The Standardization Process in Latvian. Stockholm, 1977.
Schmid W. P. Studien zum baltischen und indogermanischen Verbum. Wiesbaden, 1963.
Stang Chr. S. Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen. Oslo — Bergen — Tromsö, 1966.
[*Zēvers*] *Sehwers J.* Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen, vornehmlich über den deutschen Einfluss im Lettischen. Berlin, 1953.
Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorija. 1.—3. d. Vilnius, 1984—1988.
Балто-славянские исследования. [Turpinājuma izdevums rakstu krājuma veidā. Līdz 1989. gadam iznākuši 9 krājumi.]
Балто-славянские этноязыковые контакты. (Сб. статей.) М., 1980.
Балто-славянский сборник. (Сб. статей.) М., 1972.
Иванов В. В. Славянский, балтийский и раннебалканский глагол. Индоевропейские истоки. М., 1981 .
Контакты латышского языка. Р., 1977.
Непокупный А. П. Ареальные аспекты балто-славянских языковых отношений. Киев, 1964.
Непокупный А. П. Балто-севернославянские языковые связы. Киев, 1976.
Эндзелин И. Латышские предлоги. Ч. 1—2. Юрьев, 1905—1906. Tas pats izdevumā: *Endzelīns J.* Darbu izlase. R., 1971. 1. sēj., 307.—655. lpp.
Эндзелин И. Славяно-балтийские этюды. Харьков, 1911. Tas pats izdevumā: *Endzelīns J.* Darbu izlase. R., 1974. 2. sēj., 167.—354. lpp.

CITU VALODU VĒSTURE

Krahe E. Die Sprache der Illyrier. Bd. 1—2. Wiesbaden, 1955—1964.
Ramat P. Das Friesische. Innsbruck, 1976.
Semjonova M. Senkrievu valoda. R., 1962.
Абаев В. И. Скифо-европейские изоглоссы на стыке востока и запада. М., 1965.
Античная балканистика. (Сб. статей.) М., 1987.
Барроу Т. Санскрит. М., 1976.
Бирнбаум Х. Праславянский язык. Достижения и проблемы в его реконструкции. М., 1987.
Бурсье Э. Основы романского языкознания. М., 1952.
Варбот Ж. Ж. Праславянская морфонология, словообразование и этимология. М., 1984.
Восточные славяне. Языки, история, культура. (Сб. статей.) М., 1985.
Георгиев В. Тракийский язык. София, 1957.
Десницкая А. Албанский язык и его диалекты. Л., 1968.
Гухман М. М. Готский язык. М., 1958.
Древние языки Малой Азии. (Сб. статей.) М., 1980.

Жирмунский В. М. Введение в сравнительно-историческое изучение германских языков. М,-Л.. 1964.
Жирмунский В. М. Общее и германское языкознание. Л., 1976.
Иванов В. В., Топоров В. Н. Санскрит. М., 1960.
Кельты и кельтские языки. М., 1974.
Мейе А. Общеславянский язык. М., 1951.
Нерознак В. П. Палеобалканские языки. М., 1978.
Основы иранского языкознания. [1] Древнеиранские языки. М., 1979; [2] Среднеиранские языки. М., 1981.
Соболевский С. Древнегреческий язык. М., 1948.
Тронский И. Историческая грамматика латинского языка. М., 1960.
Туманян Э. Древнеармянский язык. М., 1971.
Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. М.-Л., 1962.
Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. М., 1972.
Хабургаев Г. А. Становление русского языка. М., 1980.
Хабургаев Г. А. Старославянский язык. М., 1974.

ETIMOLOĢIJA

Bammesberger A. (Hrsg.) Das etymologische Wörterbuch. Fragen der Konzeption und Gestaltung. Regensburg, 1983.
Malkiel Y. Etymological Dictionaries. A tentative typology. Chicago — London, 1976.
Schmitt R. (Hrsg.). Etymologie. Darmstadt, 1977.
Seebold E. Etymologie. Eine Einführung am Beispiel der deutschen Sprache. München, 1981.
Urbutis V. Baltų etimologijos etiudai. Vilnius, 1981.
Белецкий А. А. Принципы этимологических исследований. (На материале греческого языка.) Киев, 1950.
Пизани В. Этимология. История, проблемы, метод. М., 1956.

Reģistrāc. apliec. nr. 000330791.
Formāts 60×90/16. «Avots» SIA, Aspazijas bulv. 24, Rīgā, LV 1050.
Iespiesta «Tipogrāfijā Ogrē» SIA, Brīvības ielā 31, Ogrē, LV 5001.

Karulis K.

Latviešu etimoloģijas vārdnīca. – R.: Avots, 2001, 1304 lpp.

Šajā vārdnīcā populārā veidā dota latviešu valodas vārdu etimoloģija – parādīta vārdu cilme, to sakari un radniecība ar attiecīgajiem citu valodu vārdiem, vārdu formas un leksisko nozīmju veidošanās un attīstība.

Pielikumā autors pastāsta par indoeiropiešu valodu izcelšanos un veidošanos, pieskaroties arī nozīmīgākajiem pētījumiem šai valodniecības nozarē. Dota arī bibliogrāfija.

Vārdnīca noder visiem, kas interesējas par latviešu valodu un tās vēsturi.

